

कर्मकाण्डप्रधानाचार्यः
पं० श्रीमुकुन्ददा बखशी
राजपं० पटिआला

मिथिलामहीमण्डन-भूसुरवर-नन्दलालशर्मातुजन्मा
कर्मकाण्डभूषण-करमहाकुलकमलदिवाकरः
दरभङ्गामण्डलान्तर्गत(ढङ्गा)हरिपुरग्राम-
निवासी मैथिलः ।

THE NIRUKTAM

OF

YÂSKA MUNI

(In the form of Nighantu Bhâshya of Kashyapa Prajâpati)

WITH

THE NIRUKTAVIVRITI COMMENTARY AND EXAUSTIVE NOTES

OF

PANDIT MUKUND JHÂ BAKSHI,

RAJPANDIT PATIALA.

CRITICALLY EDITED

BY

Pt. MUKUND JHÂ BAKSHI.

First Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

BOMBAY.

1980.

मेहर चन्द मुन्शी राम
संस्कृत-हिन्दी पुस्तक-विक्रेता
नई सड़क, दिल्ली

CENTRAL LIBRARY
LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. 507

Date. 23-11-53

Call No. Sa 4N / Yaw / Pak.

विदितमेवैतज्जयीतत्त्वविदां भूदेवानां यदयं निरुक्तग्रन्थो वेदव्यासादिभिरुपलोकितो भगवाच्यास्कमुनिः कश्यपमुनिना त्रयीशब्दान्द्रवगमात्तमोऽर्थनिर्देशतश्च सङ्गृह्यता मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकवेदेभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समानातस्य निघण्टुपरनामधेयस्य निगमस्य काण्डत्रयविभागेन व्याख्यामस्माकं दुर्भेदां विज्ञानाय कृतवान्यत्र तत्तच्छब्दानामतिपरोक्षवृत्तीनामपि परोक्षवृत्तिना तेषामपि प्रत्यक्षवृत्तिना शब्दसन्दर्भेण निर्वचनानि कृतवान् । तदेतदुपवर्थाख्यायां श्रीमद्भगवद्गुर्गार्था कृतव्याख्यायामुपलब्धं दिदृक्ष्वां सौलभ्यायासकमुद्रापितं च लोकोपकृतिरुक्तक्षणेर्विचारीकृतं क्षेमराजादिभिर्धन्यमान्यैः । यदेतत्सुलभमस्ति ।

साम्प्रतं च तत्तत्प्रान्तीयविधिविभागध्यायैः सम्राट्प्रतिनिधिनियोजितैर्निर्धारितायामुपाधिपरीक्षायां सन्निवेशमाकलय्य दुरवगोषदुर्गविवृतेषु सुखबोधायाधुनिकानामल्पभेदां व्युत्पत्सूनां परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां कृते साध्यादिकृतभाष्यसाहाय्येन मन्त्रार्थानुगुणप्रदर्शिताध्वना चावशेषग्रन्थार्थानां विशारीकर्तुमयमस्माकं सन्दर्भमात्रं भवेत्लोकोपकृतयेऽलमिति मन्यमानैरनन्तेवसद्भिर्विज्ञापितैरस्माभिरलम्भ्यवकाशोऽत्र महतां कर्तव्ये महीयसि कार्यं क्षोदीयोभिरपि—तदेतत्साहसं सहस्रानां महीयसां पुरः—

सर्वोऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो नास्पृष्टो विद्यते क्वचित् । तत्सन्दर्भाश्रयितता ममता केन वार्यते ॥ १ ॥

इति प्राक्तनकथां स्मारयति । अत्र विषयानुक्रमणी दुर्गाचार्यैरेव कृता समुच्च्रियते-विश्वदिभिः पञ्चाङ्गैरुक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्मोद्भूतकालस्योपदेशितलक्षणस्य वेदसाध्यापरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमज्ञमारभ्यते । प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गैः सर्वसांख्येभ्यश्चाथपरिज्ञानाभिनवेशात् । अर्थो हि प्रधानं तद्गुणः शब्दः । स चेत्तरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । न च निरुक्तादितेऽन्यदङ्गमन्यद्वा शास्त्रमस्ति यदशेषाञ्छब्दाभिर्नूयान् । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानबद्धाध्यात्मविद्वैताभिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । “नानिरुक्तविद्याकुर्व्या”दिति च निगमणीः । तस्यादर्थपरिज्ञानाभिनवेशादिदमेव प्रधानमङ्गान्तरैश्च इत्युपपन्नम् ।

अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्यार्थसङ्ग्रहः—

यथा—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् १, भावविकारलक्षणम् २, नामाच्याख्यातजाति, न सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यवधारणम् ३, सर्वोप्याख्यातजाति, क्रान्तिविदेवानेकधातुजान्यर्पति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थकत्वं विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्ताऽवधारणम् ४, पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञा ५, तदवबोधाल्लक्ष्मिबलद्वर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्केतेषु मन्त्रेषु यातिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ६, अर्थज्ञप्रशंसा ७, अनर्थज्ञाऽवधीरणम् ८, वेदवेदाङ्गव्यूहः ९, सप्रयोजननिघण्टुसाम्राज्यविरचनम् १०, प्रकरणत्रयविभागेन नैषण्डकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् ११, निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशोऽर्थप्राधान्यात् १२, लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययापदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिसम्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्ति-वर्णोपजनोदाहरणचिन्ता १३, अन्तस्यान्तर्वातुनिमित्तेन सम्प्रसार्योपसम्प्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः १४, भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः १५, नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः १६, देशव्यवस्थया शब्दरूढपुपदेशः १७, तद्वितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् १८, स्थित्यलक्षणम् १९, विशेषेण व्याख्याया तत्त्वपर्यायमेदंस्थ्यासन्दिग्धोदाहरणनिर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैषण्डकप्रकरणानुक्रमणम् २०, अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् २१, परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् २२, सुखासीः सपथाऽभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतुपदेशः २३, निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणयाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमलम् २४, इतरेतज्जन्मलम् २५, स्थानत्रयमेतत्स्थिसृणामेकैकस्या महाभाग्यकृतोऽनेकनामप्रतिष्ठाः २६, पृथगभिधानस्तु-तिसम्बन्धाद्वा २७, देवतानामाकारचिन्तनम् २८, भक्तिसाहचर्यसंस्वकर्मसूचकावक्त्व-हविर्माक्त्व-व्यजनमाक्त्वानि २९-३३, पृथिव्यन्तरिक्षसुस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुतुदाहरणम् ३४, तद्विर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः ३५, विद्यापरिप्राप्तिप्रायोपदेशः ३६, मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं देवतताङ्गाव्यम् ३७, इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्यैष गवाद्या देवपश्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः । सा च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मैभ्यो महर्विभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतार्थिभिरवरासक्तिर्वात्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुवीय मन्त्रार्थावबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समानाता । सैषा छन्दोवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव । यथा यूथापन्नसा गौर्गोधर्मा एवेति ॥

इति निगदति

मिथिलाभिजिनो दरभङ्गामण्डलान्तर्गत-हाटीतपान्तर्गत-हरिपुरग्रामनिवासी
कर्महारकुलभूषणः कर्मकाण्डप्रधानाचार्यः कर्मकाण्डभूषणश्च

श्रीशुकुन्ददा बखशी ।

समुपजोषमेष ग्रन्थो “निरुक्तविवृति” समाख्यो भगवद्वास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तद्वादशाध्यायी-
व्याख्याभूतोऽस्माभिर्दुर्गाचार्यभगवद्वाख्यातः समुद्धृत्य सर्वतन्त्रस्तत्र—सायणाचार्यभाष्यतो मन्त्रार्थान्विशदी-
कृत्य महता परिश्रमेण सङ्कलितस्तत्स्थानेषूपयुक्तटिप्पण्यादिभिर्ऋजुमतीनां सुखबोधतामापाद्य सादरं महो-
दारेभ्यो मुन्नापुरवासिभ्यो निर्णयसागरयन्त्रालयाध्यक्षेभ्यो मुद्रापयित्वा प्रकाशयितुं समर्पितः । सोऽद्य
भगवत्कृपया तैः संसुद्य लोकोपकृतिसक्षणतामापादित इति तेषां महोपकृतिं मुहुः स्मरामः ।

आशास्महे यदत्रास्मादृशालपञ्जनमुलभेन मतिदोषेण शीशकाक्षरयोजकदोषेण वोपनता अशुद्धीः
संशोध्य पाठयिष्यन्ति पठिष्यन्ति च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियो यतः—

यत्नेन गच्छतो मार्गे स्खलनं चेन्महीयसाम् ।

हसन्त्यसाधवस्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

इत्यलमत्यर्थकदर्थनया सकलशास्त्रावलोकनकृतक्षणेषु विचक्षणेषु इति शम्

विदुषां विधेयस्य

क्षोपाह्न-वख्शी-मुकुन्दशर्मणः ।

अथ

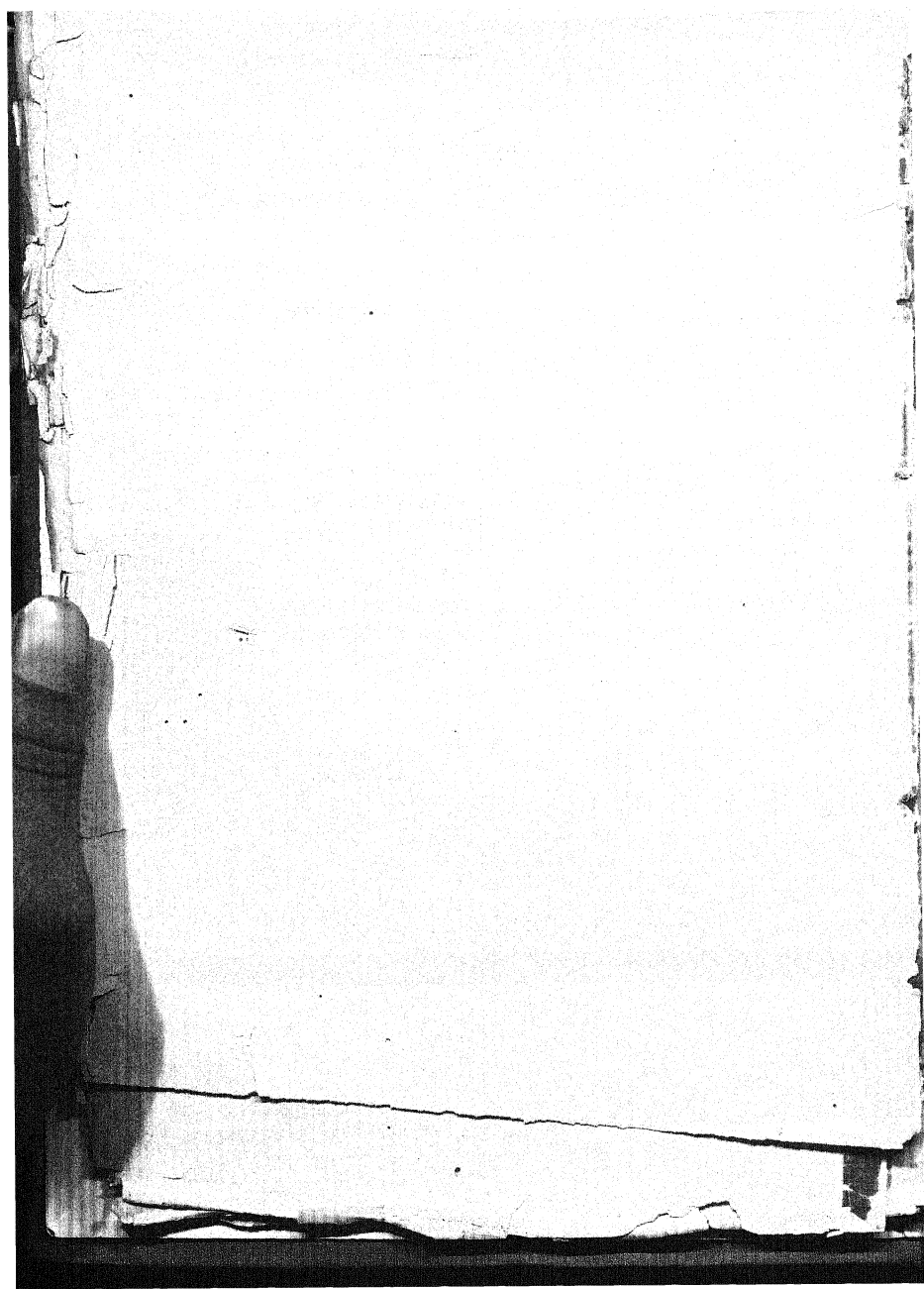
यास्कीयनिरुक्तानुक्रमणी तत्रतावदुपोद्घातस्थविषयानुक्रमणी ।

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणप्रतिज्ञे	१	अथशास्त्रारम्भप्रयोजनाधिकारः	३७
निघण्टुसमाख्याधिकरणम्	२	मन्त्राणामनर्थकलाक्षेपः	३८
अथपदचतुष्टयोद्देशकथनम्	३	मन्त्राणामनर्थवत्त्वसाधनम्	४१
नामाख्यातलक्षणाधिकरणम्	४	अथद्वितीयशास्त्रारम्भप्रयोजनम्	४४
भाववाचकप्रदर्शनम्	५	पदविभागासार्थवत्त्वमन्त्राणाम्	४५
सर्वोपदेशनिरूपणम्	६	अथ तृतीयशास्त्रारम्भप्रयोजनम्	४६
भावोपदेशनिरूपणम्	७	देवताज्ञानासार्थवत्त्वमन्त्राणाम्	४७
शब्दानिखलाक्षेपः	८	अथ चतुर्थशास्त्रारम्भप्रयोजनम्	४८
शब्दनिलखलस्थापनम्	९	अर्थज्ञानप्रसंसा	५२
शब्दप्रयोगाख्यावश्यकतानि	१०	वेदवेदाङ्गज्ञानम्	५३
कर्मणि वेदमन्त्रस्यैवावश्यकतानि	११	अथनिर्वचनरीत्युपदेशः	६०
भावविकारप्रदर्शनम्	१२	देशप्रसिद्धा शब्दकृतिः	६१
उपसर्गनिरूपणम्	१३	अथतद्वितसमासनिर्वचनप्रकारः	६२
निपातलक्षणकथनम्	३२	अथाधिकारिनिरूपणम्	६७
नाम्नामाख्यातजलविचारः			

इति ॥

अव्ययसम्बन्धा तथेवाधिकारिणी ।
अव्याख्येयो भवेद्ग्रन्थः स्याद्ग्रन्थे तच्चतुष्टयम् ॥ १ ॥ इति ॥
अत्रोपपत्तिमाह—“सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
तानि गवादिदवपक्ष्यन्तं समान्नायमधीयते” इति ॥

निरुक्तविवृतिः ।

(उपोद्घातः)

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीमदाद्यापदम्भोजद्वन्द्वं वन्देऽर्थसिद्धये ।
निरुक्तविवृतिं लब्ध्वां भुवे दुर्गमतं यथा ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यदुर्गोक्तिदुर्गोमा विदुषामपि ।
इति व्युत्पत्तिस्मानानां प्रवृत्तये यतवानहम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वां दुर्गवक्रोक्तिः स्फुटं विज्ञास्यते यथा ।
इति क्वचिद्विस्तरे मे क्षंस्यन्ति गुणयुग्मम् ॥ ३ ॥

अथ तत्रभवान्मगवान्यास्कमुनिरल्पायुषोऽल्पमेधसो जनाज्ज-
निष्यमाणानैक्षिणेन तपोविज्ञानेनावेक्ष्य तदनुजिष्टृक्षया साक्षा-
त्कृतधर्मैभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थसुप्रशुल्य श्रुतैर्षिर्निर्वा-
च्यायसामर्थ्यादभिधेयानुत्तरीय मन्त्रार्थपरिज्ञानाय छन्दोभ्यः समा-
हस्य समाहस्य समाप्तात् पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहभावेनैकस्मिन्मात्राये
ग्रन्थीकृतं गवादिदेवपक्ष्यन्तं वैदिकशब्दसमुदायं निषण्णपरनामकं
काण्डत्रयविभागोऽयं व्याचिह्नयामुः प्रतिजानीते **समान्नायः**

१. कुतोऽयमिति हतेन अनागतार्थदक्षिणैते यावत् ।

२. ऋषिशाब्दाथो वक्ष्यते ऋषिद्वैतनादिति (नि० नै० २-३-२)
तदर्थोपि वक्ष्यते (नि० नै० १-३-५) तत्र ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेष्व
उपदेशेन श्रुत्वा पश्चात् ऋषयो वभूवुस्ते ऋषिभ्यः श्रुतधर्म-
त्वाच्छ्रुतार्थ इत्युच्यन्ते ।

३. अथैतां पञ्चाध्यायीमिमेल्य—“सैषा छन्दोऽन्यवभूता
छन्दोर्धर्मिण्येव यथाऽवधापन्नास्ता गौर्गोर्धर्मा इति” दुर्गवृत्त्या
निषण्णोऽछन्दस्त्वमव्याहृतमुक्तं भवति । यथा (च) अथथापन्ना
अप्रकृतविपन्ना परं समान्यविपन्ना अस्ता यूथपरिभ्रष्टा गौर्गोर्धर्मा
एव नहि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम् । तथैव छन्दोभ्यः
समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्दएव । नव्यस्याः समाहरणत
एव छन्दस्त्वं तिरोभूयेति हि तज्ज्ञायः ॥

४. नैषण्डुकं, नैगमं, दैवतमित्येवम् । एतेषां लक्षणादिकमग्रे
(नि० नै० १-३-५-६) स्फुटीभविव्यति । उक्तं चोपक्रमणिका-
भाष्यकृद्भिः—

“आयं नैषण्डुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समान्नायस्त्रिधा स्मृतः ॥

गौराथपारपर्यन्तमायं नैषण्डुकं मतम् ।

जहायुस्त्वसृष्टीसान्तं नैगमं संप्रकक्षते ।

अग्न्यादिदेवपक्ष्यन्तं दैवतं काण्डेऽमुच्यते ॥” इति ॥

१. तत्राप्युक्तम्—“अग्न्यादिदेवीजीवीह्यन्तः क्षितिगतो गणः ।
वाय्वाद्ययो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः ॥ सूर्यादिदेवपक्ष्यन्ता
युस्थानदेवता इति । गवादिदेवपक्ष्यन्तं समान्नायमधीयते” इति ॥

समान्नातः स व्याख्यातव्य इति । अथास व्याख्यानम् ॥

ननु सर्वत्र ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं शिष्टाचारानुमितिश्रुतिसंमतं
तदत्र यास्कमुनिः किमिति नानुष्ठितवानिति चेत् ।

“आशीर्वादनमस्कारवस्तुनिर्देशभेदतः ।

मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्तं ग्रन्थादौ तत्सुखावहम्”

इलभियुक्तोक्तीत्या त्रिविधस्य तस्यैकतरमरूपेणात्रापि सत्त्वाज्ज्ञा-
शीर्वादनमस्काराभ्यामेव मङ्गलं भवतीति नियमः । येन हि ग्रन्थ-
फलवीजभूतं वस्तु निर्दिश्यते तदपि मङ्गलम् । यथा महाकाव्येषु ।
प्रकृते च तदेव तृतीयविषयमनुसंधेयं धीषनैरित्यलमव्यक्षरक्षरणेन ॥

१. अत्रेदमवधेयम्—शास्त्रारम्भे विषय-प्रयोजन-संवन्धा-ऽधि-
कारिणो निर्वाचनं प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकं, प्रवृत्तौ हि तेषां बलवद्-
निष्ठाननुवन्तिष्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं जनकं “मिदं महिष्टसाधनं”
मिति । तथा कृतिसाध्यताज्ञानमपि “इदं महिष्टसाध्यं”मिति । तयोश्च
विषयविषयेदमिति विषयज्ञानं, इष्टमिति प्रयोजनज्ञानं, साधनं
साध्यमित्येवं संवन्धज्ञानं, महिति व्यापिकारिज्ञानं जनकमिति जन-
कजनकत्वात्प्रयोजकमिति स्याच्यते । एतच्चतुष्टयाभ्युपगम्य तु ग्रन्था-
ध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वमिदमेव च ग्रन्थारम्भेऽनुवध्य-
मानरूपत्वादनुवध्यत्वम् । एतन्निर्वाचनमन्तरा शास्त्रारम्भमार्गं न
प्रेक्षावज्जिज्ञास्यत इति । तदेतदत्र व्याख्यातव्यनिषण्णपदव्युत्पादन-
मुखेन प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण विषयलक्षणमुच्यते ।
“अथापीदमन्तरेणे” (नि० १-५-१) स्वादिना तु शास्त्रारम्भप्रयो-
जनकधनमारस्यते । अधिकारिलक्षणं तु “नवैयाकरणार्थे”
(नि० २-१-३)-स्वादिना वक्ष्यते । अनयोः (प्रयोजनव्यापिका-
रिलक्षणयोः) मध्ये यत्किञ्चिद्वक्ष्यते तत्प्रयोजनाज्ञतयैवावस्थास्यति ।
संवन्धस्तु शास्त्रविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । विषयप्रयो-
जनयोश्च साध्यसाधनभाव इत्येवमनुक्तोऽप्यभ्युहितं शक्यत इति
स इह मुखतो नोक्त इति ॥

२. व्याख्यानां च—

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनम् ।

आशेषोऽयं समाधानं व्याख्यानां षड्विधं स्मृतम् ॥”

इत्युक्तलक्षणं पदप्रकारकम् ॥

१. तच्छुभावहमित्यपि पाठः कश्चित् ॥

२. ग्रन्थः शास्त्रं तदेकदेशो वा प्रकरणाख्यापकः । अलौकिक-
कैकप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तवाक्यसमुदायो हि ग्रन्थः ॥

३. तथाचोक्तम्—“विना विषयसंवन्धौ तथैवार्थाधिकारिणी ।
अव्याख्येयो भवेद्बुधः स्वाद्भ्ये तच्चतुष्टयम् ॥ १ ॥” इति ॥
अनोपपत्तिमाह—“सिद्धार्थं सिद्धसंकेतं श्रोतुं श्रोता प्रयतते ।

तत्र तावत्प्रथमखण्डसूत्रे—

समाम्नायः समाज्ञातः ॥

इत्यादिमं वाक्यम् ॥ अस्यायमर्थः । सं-सम्यक्-आ-मयीदया+आयतेऽव्यत्यतेऽयमित्यर्थं समाहपूर्वोन्मातेरभ्यासार्थ-काकर्मणि “अकर्तारि च कारके” (पा. ३-३-१९) इति घञप्रत्ययः । “आतो युमि”- (पा. ७-३-३३) ति युक् । गवादिदेवपद्मन्तो वैदिकशब्दसमुदायः **समाम्नाय** इत्यु-च्यते । स च समाज्ञातः । ऋषिभिः प्रागर्भवीर्यैर्मन्त्रार्थपरि-ज्ञानायोदाहरणभूतः । पञ्चाभ्यायीशास्त्रसंग्रहभावनैकस्मिन्नाम्नाये निष्पन्नपरनामके ग्रन्थीकृत इति ॥

तस्य किमल्पेक्षायामाह—

स व्याख्यातव्यः ॥

सः योऽसमाम्नातश्छन्दसेवावस्थितोऽगवादिरन्येषां वैरुक्तैर्यः समाज्ञातः स एष उभयलक्षणोऽपि **व्याख्यातव्यः** वि-विमज्ज+इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, इमे उपसर्गाः,

१. वाक्यं च “सुसिद्धन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता” इत्युक्तलक्षणम् । अत्र सुसिद्धन्तचय इति सुवन्तचयः तिङन्तचयः सुसिद्धन्तचय इत्यर्थः । तदेतन्निविधिमप्यत्र निर्विघ्नमस्ति क्रमेण । इदं च सुवन्तचयात्मकमनन्तरमपि (द्वितीयं) तदेव ॥

२. अतपवाय समाज्ञायत्वम् । नखलगुणैः कृतस्य ग्रन्थस्य समाज्ञायत्वमुपपन्नते । वक्ष्यते चाप्यस्यैवं समाज्ञायत्वम् “अबरे निरुमग्रहणायैवं ग्रन्थं समाज्ञापितु” इति ॥ अस्य ग्रन्थीकृत हसनेनान्वयः ।

३. अत्र दुर्ग आह—कथमेतद् गम्यते असमाम्नातव्याख्यान-मप्यतिश्रेयसि ? समाज्ञानाहोणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति ? उच्यते—निर्वचनलक्षणोपदेशाद् । निर्वचनप्रसक्तानां च युगकर्ण-वक्षिणा लक्ष्मीनिघण्टुमन्त्राः शब्दप्रभृतीनामेवमाख्यानां निर्वचनो-

शास्त्रादी तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः ॥ २ ॥

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्कलेन गृह्यताम् ॥ ३ ॥

अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।

शास्त्रमाश्रित्य तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

शास्त्रस्य च फले ज्ञाते तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।

प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाक्यं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥

यावत्प्रयोजनेनास्य संबन्धो नाभिधीयते ।

असंबद्धप्रलपित्वाद्भवेत्तावदसङ्गतिः ॥ ६ ॥

तस्माद्व्याख्यासमिच्छाभिः सहेतुः सप्रयोजनः ।

शास्त्रावतारसंबन्धो वाच्यो नान्योऽस्ति निष्फलः ॥ ७ ॥ इति ॥

अत्र हेतुप्रयोजनयोर्दुर्गपदाज्ञानं हेतुशब्दस्य कारणवचनत्वात्पूर्वं हि कारणं वाच्यं । तदेव हि फलभावेन विपरिणमिष्यते । यथात्र “अभाषीदमन्तरागे” त्यादिकोक्तं, इदं त्ववाप्तमन्तरप्रयोजनं, परम-प्रयोजनं तु वैकल्प्यप्राप्तिरिच्छामकृतयथयुक्तमिदं द्वारेति वक्ष्यतेऽत्र (१-६) तृतीयखण्डान्ते ॥

इमे निपाताः, इदं सामान्यलक्षणं, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्ये-काथानि, इमान्यनेकाथानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इमान्यनव-गतसंस्काराणि, इदमभिधानं, इदमभिधेयवचनम्, इदमभिधा-नस्य निर्वचनमित्येवंविधया आ-मयीदया+परिपाठ्या यथा समा-ज्ञातम् आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते ॥

तं—पूर्वोक्तलक्षणम् इमं—निरुच्यमानलक्षणं च **समाम्नायं** समाज्ञायपदप्रतिपाद्यं **निघण्टव** इति—निघण्टुपदप्रतिपाद्य-**माचक्षते**—कथयन्ति । अन्येऽप्याचार्या इति शेषः । निपातेने-तिना कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया विधेयत्वाच्चसमानवचनता न दोषायेति बोध्यम् ॥

(अथ निघण्टुसामाख्याधिकरणम्)

निघण्टुशब्दव्युत्पत्तिपादयिषया पृच्छति—

निघण्टवः कस्मात् ? ॥

इति ।

निर्विवक्ष्योत्तरयति—

निगमा इमे भवन्ति ॥

इति । नि-निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था वा (एते परिज्ञाताः सन्तो) मन्त्रार्थान्मयन्ति—योयन्तीति **निगमा**—निगम-संज्ञकाः सन्तो निघण्टव एव इमे गवादयो भवन्ति ॥

कृतः ? यत एते—

छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाज्ञाताः ॥

छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्यः (उपलक्षितसामर्थ्याः) **समाहृत्य** **समाहृत्या** षीक्षणेनेकीकृत्य **समाज्ञाता**—उक्ताः ग्रन्थीकृता इति यावत् । अत इति शेषः ॥

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाविघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ॥

पदेशाद् ज्ञायतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्पुन-रेतदुक्तं समाज्ञानाहोणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति । अत्र ब्रूमः—न हि समाज्ञानाहोणामन्तोऽस्ति । तेषां सर्वेषां समाज्ञाने शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिकान्दोषः प्रसज्येत । शक्यश्च तावत्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवा-येनाधीतवेदेन भाविता तपस्विना लक्षणविनियोगार्थिच्छन्दोदैवत-निदानविदाभिमुखिनेनागमवता मन्त्रार्थोऽभूतिमुल्लेखितावेव निघ-ण्टुपु शब्दसमुदायः समाज्ञातः । तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्या-ख्यानमपि अत्राभिमतमिति । असमाम्नातं च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभावादिति ॥

१. यदा तं पूर्वं : समाज्ञातमिममत्र (गवादिदेवपत्न्यन्तशब्द-समुदाये) समाज्ञातं च ॥

२. “या विशेष्येण इत्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः । प्रायस्का एव कर्तव्याः समानां विशेषणे ॥” इति वचनव्यवस्थितौ प्रायः-पदोपादानात् ॥

ये पूर्वमुपदेशितास्ते उभये अपि निगमनान्मन्त्रार्थनिगम-
यितृवाहेतोर्निगन्तवो निगमयितारः (निश्चयेनार्थवगति-
कराः) एव एते संपन्ना वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्यादिरुक्ते-
(निर्वचन-) लक्षणेनातिपरोक्षतामापादिताः सन्तो निघ-
ण्टव उच्यन्त, इति औपमन्यव आचार्यो मन्यते इति
शेषः । त्रिविधा हि शब्दा भवन्ति प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्त-
योऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लान-
क्रियाः परोक्षवृत्तयः । अविज्ञातक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः ॥
तेष्वेव विशिष्य निर्वचनाभ्युपायस्तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य
प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः—तद्यथा “ निघण्टव ” इत्यति-
परोक्षवृत्तिः, “ निगन्तव ” इति परोक्षवृत्तिः, “ निगमयितार ”
इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति
निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

तमेव निघण्टुशब्दमन्यथा निर्वक्ति—

अपि वाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति ॥

वाशब्दोऽत्र चार्थे, अपिचाऽऽहननादेव निघण्टवः
स्युर्न तु निर्गमनात् । कुतः ? यत इमेऽत्र (एतस्मिन्पञ्चा-
ध्यायीशास्त्रसङ्ग्रहे) समाहताः सं-सम्यक् आ-मर्यादया
हताः—पाठिता भवन्ति । तस्मात्समाहनक्रियैर्योगात्समा-
हन्तव एव एते संपन्ना उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापति-
भिरतिपरोक्षवृत्तितामापादिताः सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते ।
प्रसिद्ध पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः । ब्राह्मणे इदमाहत्, सूत्रे इदमाह-
तमित्यादिषु ॥ तथा चाह्ननादेवेत्यस्य मर्यादयापाठादेवेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

यद्वा समाहता भवन्ति ॥

यदित्यव्ययं यस्मादित्यर्थकम् । यस्माद्वा एते समाहता

१. अन्यैः समाज्ञाता अगवादयः । अत्र (गवादिदेवपत्न्यन्ते
शब्दसमुदाये) वा समाज्ञाताः ॥

२. तथाचोक्तम्—

“ वर्णगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरी वर्णविकारनाशौ ।

भातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥ ” इति ॥

प्रकृते च नि-पूर्वाद्भिन्नेरौणादिक्रतुप्रत्ययः । गकारस्याने
षकारस्तकारस्याने च टकारः श्रुषोदरादित्वात् (पा. ६-३-१०९) ॥

३. उपरतमन्युरुपमन्युस्तस्यापलमौपमन्यवः अपलायैऽण “ ओ-
गुणः ” (पा. ६-४-१४६) ॥ कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

४. विद्यमानमपि निगमनमविश्रितमस्मिन्पक्षे, अनेकक्रियायो-
गेऽपि हि सति कान्तिदेव क्रियामादाय नामधेयप्रतिष्ठम्भो भवति ॥

५. अर्थस्य प्राधान्यादर्धनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं
दर्शितः । उत्तरत्रायम्यमेव क्रमो द्रष्टव्यः ।

६. समः स्थाने नीत्येष निमुक्तः दर्शयिष्यति चैत—(मुपस-
र्गव्यत्यय-)—भिरित्येष समित्यस्य स्थाने इति । आरुविद्यमान
एवाध्याहृतो मर्यादार्थप्रकाशनाय । हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्थाने-
कार्थत्वाद्वातूनां, वर्णव्यापत्या हकारस्याने षकारः ।

भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समाहारणक्रियायोगात्समाहर्तव्य एव
एते संपन्नाः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेणातिपरोक्षवृत्तितामा-
पादिताः सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमेव निघण्टुशब्दो
गमेवैकोपसर्गोद्धन्तिहरतिभ्यां बाधुपसर्गाभ्यां निरुक्तः । एव-
मन्यत्रापि रुद्रशब्दोऽनेकक्रियाभिनिर्वक्तव्यः । यथोक्तं वार्तिक-
कृता—

“ यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुडिगतं भवेत् ।

अर्थश्चाभ्यभिषेयस्थत्वावद्भिर्गुणविग्रहः ॥ ” इति ॥

(इति निघण्टुपदनिर्वचनम्)

(अथ पदचतुष्टयोद्देशकथनम्)

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण समान्नायो निघण्टव इति समान्नाय-
शब्दपर्यायप्रसक्तस्य निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता ननु निघण्टु-
शब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं तदवधारणाय वाक्यमारचयति—

**तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ॥**

तत् निघण्टुशब्दार्थतत्त्वम् अवधार्यत इति शेषः । किंपुन-
स्तव यान्येतानि चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्रः
पदजातयैः । पदसामान्यानि (पदगणाः) ‘जातिर्जातं च
सामान्यमि’त्यमरः । लोके वेदे चेति शेषः । तद्भेदानाह—
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति, तानीमानि
निघण्टुसंज्ञकानि भवन्ति । इमानि चत्वार्येव पदजातानि
सन्त्यस्मिन्पञ्चछे इत्यर्थः ।

सत्र नामाख्यातयोरिनापातोपसर्गनिरपेक्षयोरपि अर्थाभिधाय-
कत्वाद्वाच्यार्थेनार्थवत्त्वाच्च प्राधान्यात्पूर्वमभिधानम् । निपातो-
पसर्गयोश्च नामाख्यातनिरपेक्षयोरर्थोभावाद्दोषार्थेनैवार्थवत्त्वा-
च्चाप्राधान्यात्पश्चादभिधानम् । “ नामाख्याते ” इति समीसेना-
भिधानमितरेतराकाङ्क्षित्वप्रदर्शनाय । नाम्नः पूर्वनिपातोऽप्याचू-

१. नाम जातिः कीपुनपुसकप्रविभागेन नानासुबन्तपदव्य-
क्तिगता, एवमाख्यातजातिः कर्तृवचन, भाववचन, कर्मवचन,—
प्रविभागेन नानातिङन्तपदव्यक्तिगता । उपसर्गजातिराडादिः ।
निपातजातिश्चेवादिः । इति व्यक्ततरमुपादयिष्यते ।

२. उद्देशैव चतुर्णामवगतौ कण्ठतक्षत्वारित्युक्तिः परिसंचदे
चत्वार्येवेति । यथा—

“ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः पञ्च पञ्चनखेतराः ।

शशकः शशकी गोधा कूर्मः खन्नी च पञ्चमः ॥ १ ॥ ”

इत्यादौ पञ्चेल्युक्तिः पञ्चैवेत्यनेन पञ्चातिरिक्तानां पञ्चनखानाम-
भक्ष्यत्वमवगमयति । सेयं परिसंख्याविधिरत्राप्येव मांसभक्षण-
प्रसक्तौ द्रष्टव्या, तथैव प्रकरमात् ॥

३. अजाद्यदन्तस्तापि उपसर्गस्य परप्रयोगोऽयमाख्यातेन यथा-
संख्यान्वयमनुरूप्य कृतः । इदं च पूर्वनिपातप्रकरणस्यानिवर्त्यते
“ समुद्रास्त्रादि ” (पा. ४-४-११८) इत्यादिषु ।

४. सति सामर्थ्ये स्मरस्य इति तेन (सामर्थ्येन) समानकार्यत्वं
पूर्वोत्तरपदार्थयोरवगम्यते ॥

तरत्वात् नामपदवाच्यार्थीश्रयक्रियोपलक्ष्यत्वाद्भाष्यातस्य पश्चा-
न्निपातः । उपसर्गनिपातानामुभयेषामपि नामाख्यातयोरर्थ-
विशेषयोरुक्तव्यरूपसमानकार्यकारित्वात्सामर्थ्यमिति समासः ।
उपसर्गानामाख्यातसहयोगित्वादनन्तरमभिधानम् । परिशेषाणां
निपातानां पश्चात् । अपरमिताश्च निपाता इति ।

(अथ नामाख्यातलक्षणाधिकरणम्)

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति ॥

तत्र—तस्मिन् लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये (निघण्टुशब्द-
समानसंज्ञोपलक्षिते) ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेत-
ल्लक्षणं प्रदिशन्ति प्र-प्रकर्षेण (इदं नाम्नां लक्षणमिदमा-
ख्यातस्येत्येवं विभज्य-) दिशन्ति उपदिशन्ति । आचार्यो इति
शेषः । तल्लक्षणं च समाप्रातासमाप्रातोभयसङ्ग्रहायैव ।
यथोक्तम्—

“क्रययो ह्युपदेशेन नामन्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥ १ ॥” इति ।

तल्लक्षणस्वरूपमाह—

भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥

भावो भावना उत्पादना सा च अवैतत्वभूतो धात्वर्थोऽत्र
युज्यते । इयमेव च सार्वभूतेर्भाषीयमाना क्रियेत्युच्यते ।
यथोक्तं हरिणा—

१. सत्त्वशब्दार्थोऽनुपदं वक्ष्यते । भूतस्तत्त्वं (सत्त्वं) प्राप्तः
सत्त्वभूतः । भूताभावात्मनेपदी (जु०) तस्मा “द्रव्यार्थकर्मके—”
(पा. ३-४-७२)—स्वादिना कर्तरि क्तः ॥ सत्त्वशब्दोऽत्र भाव-
प्रधानो निर्दिष्टः “भेदकोर्द्धिवचनैकवचने” (पा. २-४-५४)
इत्यत्र भेदयोरिति वत् । तन्निष्ठोऽसत्त्वभूतः । तत्त्वं च लिङ्गाधन-
न्यितत्वम् । यथाचोक्तम्—

“क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ॥

भौतश्च पुरुषान्विधात्कालस्तस्य विशिष्यते ॥” इति ।

अत्र आधादिस्वात्सार्वभौतिकस्तस्य तु तृतीयार्थाभ्यां लिङ्गकाल-
शब्दार्थां स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णत इत्यादिवत् । लिङ्गमिति
संख्याया अण्युपलक्षणम् । तिल्लक्षकनैदिगता हि संख्या क्रियां न
विशिनोति किंतु काल एव । तथाचोक्तं हरिणा—

“क्रियामेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥” इति ।
क्रियामेदाय क्रियां भेदुं विशेषयितुं (स्वेन रूपेण रूपणीयं कर्तुं)
कालस्तु—कालपत्र न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामा-
र्थस्येत्यर्थः । कालस्त्विति तुना तद्भेदस्य व्यावर्तनात् ॥

२. साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदको धर्मः ।
तदुपपत्त्यन्तेवासत्त्वभूतत्वम् । लिङ्गाधनन्यितत्वं तु व्युत्पत्तिनिमित्त-
मात्रम् । अन्यदेव हि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनि-
मित्तम् । आद्यं यथा गौर्मनकंतेत्युक्त्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः ।
गमेर्दोषः । द्वितीयं यथा तस्यैव शृङ्गासाक्षादिसत्त्वम् । “साक्षा तु

१. संख्याकृतक्रियाभेदनस्य ।

“धात्वर्थो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ॥” इति ।

“असत्त्वभूतो भावश्च तिर्यक्पदेर्भविषीयते ॥” इति च ॥

“यावत्सिद्धमसिद्धं च साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितकमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥” इति च ॥

सै (भावः) प्रधानं यत्र (गुणभूतानि चाग्न्यानि कैर-
काणि) तदिदं भावप्रधानम् । किंपुनस्तत् ? आख्यातम्
आख्यायन्ते क्रियागुणभावेन वर्तमानानि जीपुनसुप्तकानि
अनेनेत्याख्यातम् (तिङन्तम्) आङ्पूर्वकाद्यक्तवागर्थकाद्यक्षिप्तो
बहुलकालकरणे क्तः । “चक्षिडः ख्यायु” (पा. २-४-५४)
सामान्ये नपुंसकम् । तत्पुनरेतच्चतुर्विधं भवति । कर्तरि भावे
कर्मणि कर्मकर्तरि चेति । तत्र पचति देवदत्त इति कर्तरि ।
भूयते देवदत्तेनेति भावे । पच्यते ओदनो देवदत्तेनेति कर्मणि ।
पच्यते ओदनः स्वयमेवेति कर्मकर्तरि । चतुर्विध्यव्यवहार्यं

गलकन्धलः” इत्यमरः ॥ पचतीत्युक्ते हि क्रियान्तराकाङ्क्षा नोपि-
क्षति । सैव च पाक इत्युक्ते उपतिष्ठत्येव, भवति अभूदेति । स कृद-
न्तनामप्रतिपाद्यो भावः सत्त्वप्रधान इति श्लोच्यते ।

१. आचार्यदुर्गैस्तु नामपदवाच्यार्थीश्रयक्रियाव्यक्तो भावः
पाकरागत्यादिः स यत्र प्रधानं गुणभूता च क्रिया तदिदं भाव-
प्रधानम् । किं पुनस्तदिति ? आख्यातम् आख्यायन्तेऽनेन गुण-
भावेन वर्तमाना अनेकाराकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभा-
वाभिव्यक्त्युत्पत्तीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो
भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यात इत्यादिसमन्तं सोपपत्तिकमु-
क्तार्थास्तत्रैव यत्र स्वयमेवम् ॥

२. क्रिया वैशाद्यपुरि प्राधान्येन वर्तते । यत एतानि तन्मुख-
प्रेक्षकाणि तां विना व्यर्थप्रयत्नानीव प्रतिभान्ति । नहि देवदत्तस्य
गौर्मात्राणां गेहाङ्गारायां हस्तेन मयेत्येतत्कारकप्रयोगेणापि
किंविधं प्रतिपत्त्यन्तरेण दीयते इति क्रियाम् । तथाचोक्तम्—“सर्वं
वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते” इति । परिसमाप्यत इत्यस्य शाब्ताकाङ्क्षा
भवतीत्यर्थः ॥

३. “कल्यस्तुतो बहुलम्” (पा. ३-३-११३) इत्यत्र बहु-
लमग्रहणं योगविभागेन क्रुमात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं तेन कर्तव्येति
विहितः “गुल्लुच्यो” (पा. ३-२-१३३) इति गुल्लुपदानार्थां
ह्रियत इति पादहारक इत्यत्र कर्मणि भवति, यथा वा भावकर्म-
णोर्विहितोऽपि “तव्यक्तव्यानीयरः” (पा. ३-२-९६) इत्य-
नीयर खानीयं चूर्णं दानीयो विप्र इत्यत्र करणे संप्रदाने च
कर्मणे भवति ।

४. यद्यपि पाको नाम विहितिरवयवशैथिल्यादि स च न
ओदनस्य क्रियते किंतु तद्वल्लस्यैव तथापि सूत्रशब्दकङ्गाविसंज्ञया
निर्देशः पाकेन निष्पाद्यत इत्यर्थः ॥

१. यथास्य सूत्रस्य शाब्दकं वयेत्युक्ते यदा वातव्यस्तदा न
शाब्दको यदा शाब्दकस्तदा न वातव्य इति मध्ये स वातव्यः
यस्योत्पत्त्यं शाब्दक इत्येषा संज्ञा भविष्यति । एवमिह स पक्तयो
यस्य पक्त्वौदन इत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

द्रव्याणि अप्रधानानि क्रियैव प्रधानम् ॥ इत्थं नाम्नामाख्यात-
जत्वात्प्रतिज्ञाकर्म भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् ।

इदानीं नाम्नां लक्षणमुच्यते सत्त्वप्रधानानीति । सीदति
गच्छति (अन्वेति) लिङ्गसंख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्वं (द्रव्यम्)
षट् विभारणगत्यवसादनेष्विहस्मादधिकरणे औणादिकस्त्वन्-
त्ययः । तद्येषु प्रधानं गुणभूतं च क्रिया तानीमानि सत्त्वप्रधानानि ।
कानि पुनस्तानि ? । नामानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन
नम(य-)न्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दाच्चे गुणभावेनेति
नामानि । “णम् प्रह्वते” इत्यस्य शुद्धस्यान्तर्भावितव्यर्थस्य वा
“नामन्सीमन्नि”-त्यादिनौणादिको निपातः । सामान्ये नपुंसकम् ।
यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्य-
मानापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रिया-
जनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्तते ।
स्त्रीपुंनपुंसकभेद-निपातोपसर्गाणामपि वा कश्चिन्नामत्वमपेक्ष्य
बहुवचननिर्देशो नामानीति । एकैताहुः । भाव-काळ-कारक-
संख्यात्वात्तदोऽर्थो आख्यातस्य । तेषां मध्ये भावस्य प्रधानता
भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्त्वै-
द्रव्य-संख्या-लिङ्गमित्येते चत्वारोऽर्थस्तेषां मध्ये सत्त्वं प्रधान-
मित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमिति ।

एवं तावदन्योन्यामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थो-
क्तावेकस्य भावप्राधान्यमपरस्य च सत्त्वप्राधान्यमिति स्थितम् ।
अथान्योर्युगप्रधानभावविषये शङ्कासमाधी युगपदेकवाक्येनाचष्टे-

तद्यत्रोभे, भावप्रधाने, भवतः ॥

तत्-अथ पुनः यत्र-यस्मिन्वाक्ये एते (नामाख्याते)

१. तथाचोक्तम्-“शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रवीच्यते ।
तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मैत्रीषिणः ॥ १ ॥” इति ॥

अन्यच्च-“अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ॥

तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ १ ॥

निर्देशः कर्मकरणं प्रदानमपकर्षणम् ।

स्वान्यर्थश्चाधिकरणं विभक्त्यर्थः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥” इति ॥

अत्र चकारः संबन्धान्तरं कर्तृकर्मणी च समुक्तिनोति । सर्वेषामेषां
षष्ठर्थत्वात् ॥

२. अतएव-“कृतद्वितसमासाश्चे” ति (पा. १-२-४६)
सूत्रे चेति सार्थकम् । अनर्थका अपि निपाता भवन्तीति ॥

३. सत्त्वं सत्तेलनथीन्तरम् । तदिह स्वार्थं इत्युच्यते । सच
प्रवृत्तिनिमित्तम् । यदर्थज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
यथा साक्षादिमत्त्वं गोः, तदेव च गवि गोत्वम् । वाच्यत्वे सति
वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
नव्याः । तदाश्रयो द्रव्यम् ॥

४. अवरोहणक्रमेणोत्तरस्य पूर्वमसिधानमत्र ॥

५. अव्ययानां नानार्थत्वादित्यव्ययमथ पुनरित्येतसिन्नर्थे
वर्तते ॥

उभे । भवतः (इत्युभयोः शेषः) तत्र कस्य प्रधानमर्थः
कस्य च गुणभूत इत्याशङ्क्यां समाधिमाह-**भावप्रधाने
भवतः ।** भावः प्रधानं ययोस्ते भावप्रधाने । अयमर्थः ।
वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं तस्य चिकीर्षितत्वात् । तदर्थत्वाच्च गुण-
भूतं नामेतीदमाख्यातमेव वाक्ये प्रधानमिति ॥

(भाववाचकप्रदर्शनम्)

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते
किंवा तदाख्यातमित्यपेक्षायां शब्दार्थसंबन्धस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
ल्लोकप्रसिद्ध्येवोदाहरति-

**पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति
पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ॥**

अपूर्वमनपरं सन्तमेकत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वा-
पर्येणावस्थितम् । “अभूततद्भावे कृत्वस्तिर्यगे सम्पद्यकर्तरि
चिव” (पा. ५-४-५०) इति चिवः । “अस्य च्वा”- (पा.
७-४-३२) इति ईत्वम् । एकमनेकासु क्रियासु (उपानदधि-
नहन-पूर्वोत्तरपदविहरण-पथिभोजन-शयनाऽसुनोदकपानाद्याहुः)
आश्रितं तदभिनिर्वृत्तिविशेषोनाभिनिर्वर्त्यमानं भावं किं करोतीति
पृच्छते कस्यैचिदन्य आचष्टे व्रजतीत्याख्यातेन । एवं
पंचतीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रमः
आरम्भः, तत्प्रभृति तदादि, तस्मात्तदारभ्यापवर्गपर्यन्तम-
न्तिमक्रियावसानमित्यर्थः । एतच्च भावविशेषणमेतदर्थोक्तं एव ।
एवमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति
सिद्धम् ॥ तथाचोक्तम्-

क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिनिर्वृत्तिविशेषेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥ १ ॥
इति ॥

तथाचेनं हरिणापि-

“गुणभूतैरव्यथैः समूहैः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” ॥ १ ॥ इति ॥

१. यथा “अष्टन आ विभक्तौ” (पा. ७-२-८४) “रायो
हलि-” (पा. ७-२-८५) इत्यत्र हलीत्युभयोः शेष इत्युक्तं
महामाश्व्यादा ।

२. भावः साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थः आख्यातवाच्यः ।
वाच्यवाचकयोश्चाभेदादोपादाख्यातशब्देनात्र सर्वत्र भाव एवोच्यते
इति ध्येयम् । व्यक्तोभविष्यति चेतदुपरिष्ठात् ।

३. तदर्थस्य भावनिष्पत्तावज्ञत्वात् ॥

४. किमिति प्रश्ने । भावसामान्यस्वरूपविषयकोऽयं प्रश्नः ॥

५. अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तः क्रियाकलापः पचतिना
विहित्यनुकूलत्वेनैककल्पेणैवोच्यते । अत्रापिभक्तकर्तृकं (भावाभ-
याभिन्नकर्तृकं कर्तृत्वभावकमिति यावत्) प्रथममुदाहरणं, विभक्त-
कर्तृकं (भावाश्रयभिन्नकर्तृकं कर्मत्वभावकमिति यावत्) द्वितीय-
मुदाहरणमित्युदाहरणद्वयमेव भावद्वयोपदर्शनायेति बोध्यम् ॥

६. उपानदधिहननेत्यादिना ॥

अत्र समूहव्यवहारो बौद्धः (बुद्धिकल्पितः) एव न व्याख्यातिक इति सूचयितुमेवेवशब्दः प्रयुक्तः ॥

इत्थं भावसामान्यस्वरूपमभिधाय भावविशेषस्वरूपं निर्विवक्षन्पूर्वोक्तभावलक्षणस्य पुंयोगमपेक्ष्य कचिदपवादमाह—

मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः ॥

कदाचित्तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रयुज्यपवर्गपर्यन्तमभिनिर्वर्तमानं मूर्तं किमपि रूपान्तरतामापन्नं सत्त्वभूतं सत्त्व-रूपेण सत्त्वनामभिर्लिङ्गसंख्यायुक्तैः शब्दैराचष्टे इत्यनुवर्तमानमत्रापि द्रष्टव्यम् । कथमिति ? तदुदाहरणमाह—

व्रज्यापक्तिरिति ॥

तथाचोक्तमभियुक्तैर्महाभाष्यकृदादिभिः “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतः” इति ॥

अन्यत्रापि—

“क्रियाभिनिवृत्तिवशोपजातः कृदन्तराशब्दाभिहितो यदा स्यात् । संख्याविभक्तिव्यलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिदोपलक्ष्यः ॥ १ ॥” इति ॥

व्यवो विकारः । तत्कृतो भेद इति यावत् । तेन लिङ्गेन युक्त इति समुदितार्थः । एतच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ तथा चोक्तं हरिणा—

“सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।

असत्त्वभूतो भावश्च तिरूपदैरभिधीयते ॥” इति ॥

(सत्त्वोपदेशनिरूपणम्)

इत्थं (सत्त्वभूत-) भावविशेषस्वरूपं सोदाहरणमभिधाय सत्त्वसामान्यस्वरूपमुदाहरणेनैवोपदिशति—

अद इति सत्त्वानामुपदेशः ॥ १ ॥

सामान्यत इति शेषः । सामान्यतः (सामान्येन रूपेण) सत्त्वानां द्रव्याणामुपदेशोऽद इति । उपलक्षणमेतदन्वेषामपि लिङ्गसामान्यवचनानामिति व्याख्यातामादिमं खण्डै-सञ्चम् ॥ १ ॥

तदेवं सत्त्वसामान्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विशेषस्वरूपमुपदिशति—

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ॥

सत्त्वानामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्रान्तवाक्यादनुवर्तते । विशेषो-

१. सत्त्वमिति भावप्रधाननिर्देशेन सत्त्व- (द्रव्य-) त्वं प्राप्स्यसि । अत्र साधनमुक्तं प्राक् (५ पृ ०) ॥

२. सर्वनाम्नाम् । “सर्वनाम च सामान्यवाचि” इति महाभाष्योक्तः । एवं च सर्वनामसंज्ञकेनोपलक्ष्यमाणत्वमेव द्रव्यात्वम् । तथाचोक्तं हरिणा—

“वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वमान प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थोऽसिद्ध्यर्थेन विवक्षितः ॥” इति ॥

३. इदं खण्डसंज्ञं वृत्तिकृतो दुर्गन्धेऽपि दृष्टम् । भाष्यीयं तु कोष्ठाक्षित- (१)-मथे द्रष्टव्यम् ॥

पदेश इति शेषः । सोपाधिकनिर्देशाधिकोपप्रदर्शनार्थमेवेकोदाहरणम् । इतिशब्द आद्यर्थः । “ज्वलितिकसन्तेभ्यः” (पा. ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

(भावोपदेशनिरूपणम्)

इत्थं सत्त्वसामान्यविशेषस्वरूपे उदाहरणमुखेनाभिधाय भावसामान्यमुपदिशति—

भवतीति भावस्य ॥

सामान्येनोपदेश इति शेषः । अनेनै हि सर्वक्रियाप्रसव-बीजभूतमस्तिवामात्रमेव अनुपच्छेदोच्यत इति उपपन्नं भवति सामान्यवाचित्वमस्य भवतिशब्दस्य ॥

भावविशेषस्वरूपमुपदिशति—

आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥

सकमेकाक्रमकोपप्रदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् । इतिशब्दोऽत्राप्याद्यर्थ एव ॥

एवं तावन्नामाख्यातोपसर्गनिपातात्भेदेन पदचतुष्टयं भाववचनता द्रव्यवचनता गुणभावः प्रधानभावः पूर्वापरीभावः सामान्यवाचित्वं विशेषवाचित्वमित्युक्तं तदेव स्थणानिखननन्यायेन दृढीकृतुमाक्षिपति—

(शब्दानित्यत्ववादिन आक्षेपः)

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ (१)

उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यं नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मात्मकं तदिन्द्रिये इन्द्रियात्मनो लिङ्गे (अनुमापके) वाग्रूपे नित्यं नियतं, यावत्त्राकं तावद्वचनं, न ततः परमाद्युविनाशित्वादि-त्यौदुम्बरायण आचार्यो मन्यते इति शेषः । उदुम्बरस्य गोत्रापत्यमौदुम्बरिः । “अत इत्” (पा. ४-१-९५) इत्यपत्ये गोत्ररूपे इत् । आदिश्रुतिः । औदुम्बरेरनन्तरापत्यमुदुम्बरस्य युवापत्यमौदुम्बरायणः “शशिवोद्ये” (पा. ४-१-१०१) ति श्रूति (युवापत्ये) फक् ॥ ततश्च—तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते ॥ सहभावाभावात् । अयमर्थः । यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं, प्रच्युतं च नास्तिवोच्चारित-प्रव्यंसित्वाद्गुणानामिति नास्ति पदभावोऽपि । प्रागेव वाक्य-

१. सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्यु-भयमुपदिशितम् ॥

२. अत्रहि सर्वेषां सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः । विषयानन्तमेवानुभवतः सर्वे भवति-शब्दवाच्या अन्यामिर्विशेषक्रियभिरित्संबन्धयन्त इति ॥

३. उच्चार्यप्रवृत्तिनिवृत्ती बोध्यते अनेनेति कारणे ल्युट् ।

४. तथाच पाणिनिस्त्वम् “इन्द्रियमित्द्रलिङ्गम्” (पा. ५-२-९३) इति । अचेतनं चेतननिधितं सत्त कार्यं करोतीति वास्यादौ गृहीतव्यासः “रूपादिज्ञानं सकरणकं क्रियात्वाच्छिदावत्” इत्यनुमित्वा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्वात्मनोऽस्तित्वावगमो भवति ॥

भावः । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वर्धयोः पदयोर्वा सह परिसंख्यानं संभवति, तस्माद्वचनाभिरित्यत्वाद्वचनद्वयानुपपत्तिरिति ॥ किंच—

**अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरो-
पदेशः ॥**

नोपपद्यत इत्युक्तवर्तते । वाशब्दः समुच्चयार्थं वक्ष्यते (नि. १-२-३) एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां योऽयमितरेतरोपदेशः परस्परगुणप्रधानभावेन (नाम्न आख्यातं प्रति गुणभावेन, आख्यातस्य च नाम प्रति प्रधानभावेन) उपदेशः । अयं च नोपपद्यते । किं कारणम् ? नहि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते, नापि च विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियात्राप्ति, नहि विनष्टाविनष्टयोः परस्परं गुणप्रधानभावोऽस्ति । किंच—

शास्त्रकृतो योगश्च ॥

अत्रापि नोपपद्यत इत्युक्तवर्तते । यथार्थं शास्त्रकृतः शास्त्रद्वयः योगः शब्दस्य शब्दान्तरेण संबन्धः । तद्यथोपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य च लोपागमवर्णिकायैः । सोऽपि वचनाभिरित्यत्वाद्युपपद्यते । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वर्धोऽस्ति । तस्मात् एव नामाख्यातयोः इतरेतरगुणप्रधानभावः उपसर्गनिपातार्थं नामाख्याताभ्यां योगे । यच्च पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्पद्यति ॥

१. वाक्यावयवभूतानाम् ॥ अत्रेदं बोध्यम्—उपपद्यते—युगपदुत्पन्नानामितरेषु पठितयोर्वाच्ययोः सति पूर्वरूपेऽभ्युपगते अयुगपदिति शक्यते भेद्यम् । अनभ्युपगते तु तस्मिन्वास्थितमेव युगपदित्यादि वाक्यम् । तत्रापक्षमपेक्ष्य व्याख्यामार्गोऽयं सुष्ठेः स्वरुपादुपदिशतः । एतच्च नैयायिकमतोत्थानवीजम् । वैयाकरणारव्यपरं पक्षं कक्षीकृत्येदं व्याचक्षते—यदाह भगवान्दुर्गः । अथ मतम् “अविचालिन एवैते कूटस्था अविनाशिनः शब्दास्ते तु कल्पान्ते” तस्याव्याप्तिरूपादिशेषविधेयैवविधात्पु कारणभावमापणमानेपु आश्रयाभावादेशावस्थातुमशक्यवन्तः अभिधेयाभिधात्सहिता एव कारणत्वभावमधिकमतनुभूयामिसंस्तवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिमित्तकार्यकारणसर्वगतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे निवर्तमाने तद्विद्विमाश्रयं प्राप्य तेनैव सह युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अत्र द्रूमः । एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोलेव सहावस्थितानां, तथापि इतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदुत्पन्नयोर्विषयाणोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किंचान्यत् । कूटस्थेषु चाभिधात्विषु नित्येषु शब्देषु य एष शास्त्रकृतो योगः स एष नोपपद्यते । किं कारणम् ? अयुक्तो हि युज्यते । नित्यं युक्ता हि धातव उपसर्गैः प्रत्ययैश्च, प्रत्ययैश्च लोपागमवर्णिकायैरिति । तस्याभिव्यक्त्येऽपि वचनस्य तदेतदुपपत्तिं गुणप्रधानभावादि पदचतुष्टयमधिकृत्य, सर्वमेतदसम्पद्यति ॥

(शब्दनित्यत्ववादिनः समाधानम्)

प्रतिक्षिपति—

व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य ॥

सर्वमेतदुपपद्यत इति शेषः । तुभेदार्थं उत्तरपक्षतः ध्वनयति । व्यापनं व्याप्तिः । “स्त्रियां किति” (पा. ३-३-९४) ति भावे कित् । सा यस्मिन्नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः । तद्व्याप्तिव्याप्तिमत्त्वं “तस्य भावस्त्वतलावि” (पा. ५-१-११९) ति भावे त्वः । तस्माद्व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते । **अयमभिसन्धिः** । शरीरे हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता बुद्धिरेवाभिधानाभिधेयोभयस्वरूपा, तयो—(रमिधानाभिधेयस्वरूपोर्बुद्धौ) भेदेऽभिधानरूपया बुद्ध्याऽभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतप्रत्ययेनोदीर्यमाणः शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभावापचयमानः पुरुषप्रत्ययेन बहिर्निःक्षिप्तो विना-

१. समापद्यते ॥

२. पदचतुष्टयवादि । तद्यथा । विनाशपक्षे पुरुषप्रयतोऽपनितादक्रोधात्तात्परस्याथप्रत्ययनाथाय शब्दव्यक्त्यय एव ध्वंसन्ते नतु शब्दाकृतयः । तास्तु तयाऽभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान्प्रत्याययन्त्यः (प्रकाशयन्त्यः) स्थिता एव भवन्ति तासु साक्षात्पदपरिसंख्यानं वर्तमानमितरास्तु विनाशिनीषु व्यक्तिसु लक्षणयोपचक्षते इति । व्याप्तिमत्त्वादित्येनैव इतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च नामाख्यातारूपद्वित्वेनैव सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयोपचक्षते । तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तद्वैरूपया बुद्ध्या संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वात्वरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संक्रियते । तस्यां च संक्रियमाणार्थां शब्दे संस्कारोपचाराः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य ॥ नित्यत्वपक्षेऽपि—युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तपूर्वं तदप्यनैकान्तिकं दृष्टान्तभूतम् । दृष्टो हि एकस्मिन्नेव काले गुणप्रधानभावो युगपदुत्पन्नो राजपुत्रामाल्युत्रयोरिति ॥ पदचतुष्टयमनुपदं स्फुटयति—अयमित्यादिना ॥

३. अभिसन्धिर्गुहोऽभिप्रायः ॥

४. तथाच पाणिनिशिक्षायाम्—

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो बुद्धे विवक्षया ।

मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १ ॥” इति ॥ “सोदीर्णो मूर्ध्निभिद्यते वक्रमापद्य मारुतः । वर्णाजनयते” २ इति च ॥ आत्मा अन्तःकरणम् संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या समेल्य एकद्विविधयाभिव्यक्तत्वात्तद्वोधनेच्छया मनः बुद्धे युक्तं करोति । तद्विच्छावनमनः कायाभि जाठरमग्निमभिहन्ति । स कायाभिः । सोदीर्णः स मारुत उदीर्ण ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादितदर्थः ॥

५. अर्थः प्रयोजनम् । “अर्थोऽभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥

१. इच्छाऽप्यन्तःकरणवृत्तिविशेष एव । अन्तःकरणपरिणामविशेषो मनःकमीत्र ॥

मिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याग्रास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमाच्छब्दः । नह्यसंन्याय्य पुरुषस्य बुद्ध्यवस्थमर्थमर्थप्रत्ययमादधीत, न चानवस्थितो व्याप्नुयात्तत्तत् स शब्दः स्वमर्थमभिपद्यत्सक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वात्मानमभिसंबन्धयित्वाभिव्युक्तपदमते विनाशं नोपैति । तस्य लक्षशेडोपजनितैराख्यातादिभिः स्वरपदेशविशेषानुसृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यते । तथाच व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य लोकवेदव्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते ऐवमन्यतः ॥

अथैवमपि व्यवहारार्थं पदचतुष्टयं नोपादेयम् । अभिनयैरेव पाणिविहारास्त्रिजोवादिभिर्व्याप्तिमद्भिर्व्यवहारसिद्धेस्तथाचायमतिमहान्नेदसमुद्रः क्लेशेन पठितव्योऽपि न भविष्यति । नापि चाध्ययनदौषैः संभक्ष्यामहे इत्यपरमनुकूलमित्याशां प्रति-समाधाति—

१. पदतत्त्वमनुपदोक्तं द्रष्टव्यम् । केचित्तु इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य सर्वस्यैवेवमाक्षिप्तं परिहारपक्षेणैदमुभयपक्षसाधारण्येनेत्येवं व्याकृते—युगपदुत्पन्नानां वेत्यादि । अत्र पक्षे समञ्जस एव वाशब्दः । युगपदुत्पन्नानां वा अयुगपदुत्पन्नानां वाऽनित्यानां वा नित्यानां वा इतरतोपदेशः । इतरत्वेत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगक्षः । लक्षणशालेण चैते क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां शुभ्यते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति । अत्र हेतुमप्याह व्याप्तिमत्त्वानुशब्दस्येति । उक्तपदार्थः ॥

२. तथाच पाणिनिशिक्षा—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हस्मिन्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णतः । आवादिभ्यस्तत्सेरपसंख्यानमिति सार्वविभक्तिकस्तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽन्तर्गतः स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् अभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वाग्वज्रो वज्रो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । अयं भावः । इन्द्रस्याभिचारो विश्वकर्मानुप-रब्धः । एवं हि तैत्तिरीये श्रूयते—विश्वरूपवात्कुपितेन त्वष्टाऽऽ-रब्धे वीन्द्रे सोमेऽनुपहृतेनेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं कुक्षरव-ष्टाऽऽह्वनीयमुपमावर्तयत् “स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धसे”ति । ततो वृत्र उदभूति । तत्रोदिते (स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धसेति) मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुः

१. मन्त्रशब्दोऽत्र बोधकशब्दसामान्यपरः । हीनो दुष्टः अतएव महाभाष्ये मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं हिंसा दुष्टः शब्दोऽत्र पठितम् । तत्रैव पाठमनुसृत्यानुपदं तथैव सूत्रे पठिष्यते ॥

२. यथाध्वर्युक्ताऽक्रोमाजयमानो धर्मोऽपि तिरिरे तत्कृतापशब्द-प्रयोगात्तस्मिन्प्रत्यय इत्याशयः ॥

(शब्दप्रयोगस्य व्यवहारार्थमावश्यकतानिरूपणम्)

अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ॥

संज्ञाकरणमवबोधनं तच्च शब्देन ‘सुखं भवति नियतं चेति’ शेषः । कुतः अणीयस्त्वात् शब्दानामिच्छादिरर्थ-वशात् । अतिसंख्यानगुणीयान् । “द्विवचनविभज्योपपदेतर-वीयधुनौ” (पा. ५-३-५७) इति द्वयोः (रमिनयशब्दयोः) रेकस्यातिशयेऽर्थं द्वैयधुनौ । “ऐः” (पा. ६-४-१५५) इति टिलोपः । तस्य भावोऽणीयस्त्वं तस्मादल्पत्वानियतत्वाच्चैति सार्थकश्चकारः । अयमर्थः । अभिनयानां व्याप्तिमत्त्वेऽपि अनणीयस्त्वा- (द्रव्यत्वा-) त्सन्दिग्धत्वात्प्रतीतशब्दार्थसंबन्ध-विषयत्वाच्च न तैर्व्यवहारोपपत्तिः सुखं भवति । शब्दस्त्वपरि-मितमर्थमलपीयसं यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोतीत्यणीयस्त्वाच्छब्देनैव संज्ञाकरणं लोके व्यवहारार्थमिति । यथायुक्तमध्ययन-क्लेशादि । तत्रेदं बोध्यम् । अभ्युदयार्थो हि शास्त्रारम्भे यज्ञः स चाध्ययनारूप एव भवति । तथाचानुश्रूयते “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञैतः स्वर्गं लोके च कामधुमभवती”ति ॥

एवं तावन्नामादिमेदेन चतुर्धाभेकेन शब्देन मनुष्याणां मनुष्येष्ववयोरकणमुक्तमथ तेषां (मनुष्याणां) वेदेषु हविः-

(शमयिता शतयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द-वाश्रितो ननु रुद्रिशब्दः । तदाश्रयो हि बहुव्रीहिरतएवपुनरर्थो-शेदः तत्रेन्द्रमित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रु-भेदेत्यर्थं प्रतिपाद्ये “समा-सत्वे”- (पा. ०-६-१-२-२३)-स्यन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आधुदात्त-कत्विका प्रयुक्तः । तथाच रुद्रः शत्रुर्धत्सेति बहुव्रीह्याश्रयणादर्थो-न्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शमयिता संपन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सर्वोपधनि भक्तरनुवाचविपयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यसेति । ऊहमानस्य चामन्त्रत्वा “यज्ञकर्मण्यज-पर्युखसामसि”- (पा. १-२-३४) ति जपादिपृथुदासेन मन्त्रा-णामेकश्रुतिविधीयमानेन न भवति । इत्ययं स्वरदोषे दृष्टान्तः । वर्णदोषास्तु कलादयो महाभाष्ये (१-१-१) अन्यत्र च द्रष्टव्याः ॥

१. यथावयाऽयास्तं सहजं तथातथा धर्माधिक्येन युज्यते ॥

२. सुप्रयोगो यथास्तं स्वरवर्णोच्चारणात् । सम्यग्ज्ञानं चार्थतः शास्त्रान्वयाच्च । तत्रापिकशास्त्रान्वयेऽधिककलावाप्तिर्भवति । तथोक्तं महाभाष्ये “नाकष्टं सुखं यान्ति येऽपीकमतभाषिणः । ते च पत्काणिषो यान्ति ये चाकमतभाषिणः ॥ १ ॥” इति ॥

१. शब्देऽन्तर्दादीपादिको “रक्षातिभ्यां कुञ्जिति” (उ. ४। १०३) कर्तारं कृत् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्व्यत्ययम् । शब्देर्वा तत्त्वम् । कुञ्जोपादिक एव । इत्यमरमयवैतिसिद्धिः ॥

२. “बहुव्रीहो प्रकृत्वा पूर्वपदमिति”- (पा. ६-२-१) तीन्द्र-शब्दोऽन्तोदात्त एवावतिष्ठते । शत्रुशब्दो “क्विन्त्यदिर्नित्यमिति” (पा. ६-१-१९) लघुदात्त एव ॥

संप्रदानाशीः प्रार्थनादिव्यवहारः केनेत्यत आह—

तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम् ॥

मनुष्येण तुल्यं मनुष्यवत् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः” (पा. ५-१-१५५) इति वतिप्रत्ययः । तेषां शब्दानां (नामाख्यातोपसर्गनिपातानां) कर्तरि षष्ठी । देवतानामभिधानमिति कर्मषष्ठ्या समासः । शब्दानुशासनमिति वत् ‘शक्य’मिति शेषः । मनुष्यवदेवानप्यभिधातुं शब्दानां शक्तिरपरिहीनेत्यर्थः । यद्वा देवताभिधानमिति कर्तृषष्ठ्या समासः । देवताकर्तृकमभिधानं केषामित्यपेक्षायां तेषामिति कर्मषष्ठ्यन्तमभिसंवध्यते । यथैव हि मनुष्याः सत्सु प्रयोजनेषु शब्दान् (शब्दैरर्थम्) अभिदधति । एवमेव देवा अपि । तेऽपि हि मनुष्यवदज्ञादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संस्तुयन्ते इति वक्ष्यते ॥

(कर्मणि वेदमन्त्रस्यैवावश्यकतानिरूपणम्)

यथेवं तर्हि किमर्थं वेदे मन्त्रः समान्नातोऽन्तरेणापि मन्त्रं लोकवदेवेऽपि व्यवहारोपपत्तेरित्याशङ्कान् निराचष्टे—

पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

पुरुषेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानित्यत्वादनित्यत्वाद्धेतोः कर्मणः संपत्तिः संपादनं फलवत्करणम् (फलेन संपादन-) भविगुणकर्मसंपत्तिरिति यावत् । सा यथा स्यादित्येवमर्थं वेदे मन्त्रः ‘समानात्र’ इति शेषः । अयमर्थः । मनुष्याणामशिक्षितत्वाद्दिस्मरणशीलत्वाद्वा अयथावत्प्रयुक्ताः शब्दा यथास्थितमर्थं नाभिदधुः । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षरशो देवाः स्वल्पमप्यथावदभिधानमभ्यर्थयन्तः कर्मणि न समीयुः । ततश्च देवताविहीनं कर्मोफलं संपद्येत । न केवलं फलासंपत्तिरेवाऽपि तु दुरिष्ठहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तथाचोक्तम् । दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥१॥ इति ॥

तस्मादेतएव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुगतपरिपाटी-विनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समानाताः । नहि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्परिख्यज्य मन्त्राः सन्ति । तदेव हि चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुगतपरिपाट्या कथाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्त इति ॥ तदित्यं भावविशेषस्वरूपनिर्देशोपक्रमे पदचतुष्टयमोदुम्बरायणमतेनाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयो विचार्योपधारितम् । विषयैश्चाक्षेप-प्रसङ्गेनैवास्य परिहृताः देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेत-चौदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावविकारविचार एव प्रकृत इति तच्छेषोऽयुनोच्यते । सच पुनरुभयात्मा भावः ।

१. परिपाटी अनुक्रमः । आनुपूर्वी चोच्यते ॥

२. विषिष्वन्ति विषयिणमनुब्रूयतीति विषया अनुबन्धाः । यदुद्दिश्य हि प्रवर्तते स विषयः । व्यवहारार्थमेव हि पदचतुष्टय-प्रयोगे प्रवृत्तिरिति ॥

२ नि०

कार्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्थः कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तम् “क्रियानिर्वर्त्यो योऽर्थः (फललक्षणः) स क्रियैव वा भावः” इति ॥ २ ॥

(भावविकारनिरूपणम्)

इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातरभिधीयन्त इति । तत्र विस्तरेणायं विधीयते तृतीयेन खण्ड-सूत्रेण—

पृष्ठ भावविकारा भवन्तीति वार्थ्यायणः ॥

अपिच लक्षणविदो विगृह्णन्ति भावशब्दं भवतेः स्वपदार्थं भवनं भाव इति । पठन्ति च “सन्मात्रं भावलङ्घं स्यात्” इति । तस्य विकारा भावविकाराः पृष्ठं भवन्तीति सामान्यादात्मनः प्रकण्डा इव सन्ततत्वेन वैशेषिकेण भाव-विकारात्मलाभाय भवन्ति । इति परः प्रयुज्यमानः शब्द-पदार्थकः । प्रसिद्धं हीतिशब्दस्य शब्दपदार्थकत्वं गवित्यय-माहेत्यादौ । इति ह वार्थ्यायणिराचार्य आह स्मेति वक्ष्यमाणेन (च. खं. सूत्रे) असिसंबन्धः । वृषस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं “तिकादिभ्यः किय” (पा. ४-१-१५४) इति गोत्रे किय् । आदिबुद्धिः । अत्र “कौशल्यकार्मायीभ्यांचे” (पा. ३-१-१५५) ति सूत्रे पठितेन “छागवृषयोरपि” इति वार्तिकेन प्रत्ययसन्नि-योगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ॥ निर्देशत उपलब्धानां षड्विंशति वचनं स्ववधारणार्थम् । अतोऽस्यैव भावविकारा एतेषा-मेव विकारा भवन्ति नतु ते पृथगेभ्यः सन्तीति । तदेतदनु-पदं स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ तद्वेदानाह—

जायते, ऽस्ति, विपरिणमते, वर्धते, ऽपक्षीयते, विनश्यतीति ॥

इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ॥ तदेतेषां जन्मादीनां भावविकारशब्दानां मध्ये कः कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे कं विद्यमानमपि नाचष्टे कं वा न प्रतिषेधती-त्युच्यते—

१. क्रियते हि या सा क्रिया खिनामित्यधिकूल “कूनः श च” (पा. ३-३-१००) इति कर्मणि शः । “रिहशयितलक्ष्मि” (पा. ७-४-२८) ति रिह् । “भावकर्मोपेति” (पा. २-३-१३) ति यक् दाप् । यदि तु क्रियतेऽनयेति करणसाधनः क्रिया-शब्दस्तदावतारयतीदानीमित्यादि ॥

२. अत्र दुर्गः—उक्तो द्विवचो भावः कारणरूपः कार्यरूपश्च । तत्र कारणोऽविकृतत्वादभिन्न एवेत्यवगतम् । इदानीं कार्यरूपस्या-नेकविकृतकत्वदाविशेष्यत्वेन निर्वर्णमाह “पृष्ठं यणिः” भावं उक्तलक्षणेन नित्यं विकृतिकारणं तैविकारैर्विशिष्टः पदप्रकारोऽभिधी-यते उपचारतः । यतोऽयं विद्यमानात्तामेव सोपानाशब्देनाभिधीयते । तेन यो विद्यमानमात्रभवनतात्मकः स एव भिन्नोऽभिधीयते । इति ॥

**जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभाव-
माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥**

जायत इत्ययंशब्दः (तदन्तर्वर्ती जनः प्रातुः पूर्वोक्तानां
जन्यादिभावानां मध्ये) **पूर्वभावस्य** प्रादुर्भावस्योदिसुपक्रम-
प्रवृत्त्यपवर्गपर्यन्तमाचष्टे ब्रवीति । अतएव हि पूर्वापरीभूतो
भावशब्दवाच्यस्तावदेव हि जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठान्त-
शब्दवाच्यो भवति जात इति । तस्यां चावस्थायां नासजायत
इति न्यायेन विद्यमानमपि **अपरं भावम-** (स्तिशब्द-
वाच्यम्) स्तित्वं **नाचष्टे**, तस्यापरिपूर्णेलात् । अनववृत्तरूपं
हि तस्यामवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि जायत इति ।
नापि प्रतिषेधति अस्तित्वस्य प्रतिषेधं न करोतीत्यर्थः ।
यतो ह्यस्तित्वं प्रतिषेधनात्मक एव स्यात् कमालम्ब्य जायेत ।
तदवधारणकालस्योपस्थितत्वाच्च । एवमेवोत्तरत्रापि प्रपञ्चो
दृश्यः । समासतस्तु वक्ष्यते ॥

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥

अस्तीत्येष शब्द उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं
तन्मात्रं ब्रवीति । न विपरिणाममाचष्टे, अपूर्णत्वात् । न तं
प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

**विपरिणमत इत्यप्रचयवमानस्य तत्त्वाद्भि-
कारम् ॥**

विपरिणमत इत्येष शब्दोऽप्रचयवमानस्य तत्त्वाद्-
प्रप्रत्यमानस्य तत्त्वात्तद्वादादस्तित्वात्पुरुषत्वाद्वा **विकारं**
विक्रियामात्रं ब्रवीति । न वृद्धिमाचष्टे, अपूर्णत्वाच्च न तं
प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

**वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
वार्थानाम् ॥**

वर्धत इत्येष शब्दः **स्वेषामङ्गानां** शिरोश्रीवाबाहूदरा-
दीनामभ्युच्चयमभ्युक्षिततां (संचयं) ब्रवीति । **सांयौगि-
कानां** संयोगजनितानां वा **अर्थानां** हिरण्यधान्यादीनाम-
भ्युच्चयं ब्रवीतीति पूर्वोक्तमित्येवमर्थोऽर्थवशात् । तर्कयोगमाह—

वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥

अत्राद्यमवरोहणक्रमेण सांयौगिकेषुदाहरणं द्वितीयं स्वाङ्गा-
भ्युच्चये । अत्र वर्धत इति शुवाणो नापक्षयमाचष्टेऽपूर्णत्वात् ।
नापि तं प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् ॥

१. शौर्वापर्यं हि देशकृतं कालकृतं च भवति । प्रकृते च
कालकृतं, जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः । तस्यात्परका-
लोऽस्तिशब्दवाच्यः ॥

२. आदिमित्येतदुपलक्षणविधयाऽत्र व्याख्यायते ॥

३. आचष्ट इत्यनुवर्तते तदर्थेतिदेशश्चाभ्युच्चयमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४. उपचयप्रयोगमाहेत्यर्थः ॥

अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ॥

यथैव हि स्वाङ्गैः सांयोगिकैर्वा द्वयैरुपक्षीयते तथैवापक्षी-
यते । इत्येवमुपचयप्रयोगः पूर्वैतिदिष्टः स **अपक्षीयत**
इत्यनेनैव प्रतिलोमं विपरीतं व्याख्यातः । भवति हि
वृद्धेः प्रतिलोममपक्षयः । प्रतिगतं लोमं प्रतिलोमम् । “अच-
प्रत्यन्ववपूर्वात्तामलोत्र” (पा० ५-४-७५) इति समासा-
न्तोऽप्रत्ययो “नस्तद्वित” (६-४-१४४) इति टिलोपः ॥
तत्रापि नाचष्टे अपरभावं, न वा प्रतिषेधति ॥

**विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभाव-
माचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥ (२)**

विनाश एवात्रापरभावस्तस्यादिसुपक्रमप्रवृत्त्यपवर्गपर्य-
न्तमाचष्टे विनश्यतीति । तस्यां चावस्थायां विद्यमानमपि
पूर्वभावमपक्षीयतेरर्थं नाचष्टे न प्रतिषेधतीति सर्वं
निरवयम् ॥ ३ ॥ (२)

अथ इम एव भावविकाराः सन्ति किं वाग्येऽपीत्यपेक्षायां
चतुर्थं खण्डमारचयति—

**अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा
भवन्तीतिह साह ॥**

अतः भावविकारषट्काद्येऽन्येऽन्यत्वेनाभिमतता भावविकारा
‘लक्ष्यन्त’ इति शेषः । ते (पृथक् पृथगल्यन्तमिमा अपि सन्तः)
एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा जनिशब्द-
वाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदस्मिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो, ति-
ष्पन्नतेऽस्मिन्न्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमादि १ तथा अस्तिशब्द-
वाच्योऽनेकप्रभेदस्मिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च, अस्ति विद्यते भव-
तीत्येवमादि २ तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते
जीयेति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि ३ तथा वर्धतेशब्दवाच्यो
वर्धते पुष्यति उपक्षीयते इत्येवमादि ४ तथा अपक्षीयतिशब्द-
वाच्यो ध्वस्यति भ्रंश्यतीत्येवमादि ५ तथा विनश्यतिशब्द-
वाच्यो विनश्यति भ्रियते विलीयत इत्येवमादि ६ **इतिह**
आहस्य आचर्यो वाक्यीयगिरिति पूर्वोक्तमपिसंबन्धते,
“इतिह” इत्ययं निपातसमुदायः पुरातीतवृत्ताख्यानैः । “हृष-
श्चतोर्लङ्घे”—(पा० ३-२-११६) ति चाह्निद ॥

ते यथावचनमभ्युहितव्याः ॥

त एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा वचनमनतिक्रम्य **यथा-
वचनं**, ये यस्मिन्वचनेऽवस्थिताः सन्ति ते प्रकरणोपपत्तिभ्यां
मन्त्रार्थावधारणप्रति **अभ्युहितव्या** अभिमतो वित्तव्याः
‘प्रयुज्यमाना’ इति वाक्यशेषः । तदेते सर्वे एव धातवो भाव-

१. स एव हि पूर्वापरीभूतो विनाशशब्दवाच्यः । तावदेव हि
विनश्यतीत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति विनष्ट इति ॥

२. नष्टानपक्षीयमाणो विनश्येदिति ॥

वचनास्तिषां सर्वेषामिहाप्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवभयादेतल्लक्षण-
मुत्पद्यते ॥

(अथोपसर्गनिरूपणम्)

तदेवं सानुपङ्गं नामाख्यातयोर्लक्षणयुक्तं, संप्रति प्रतिज्ञाप्रसक्त-
मुपसर्गलक्षणमुच्यते । अत्र तावत्कश्चिच्छब्दे-वक्ष्यति भवानु-
पसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यतां किमिदं उपसर्गा नामाख्यातव-
त्पदचतुष्टयानिष्ठम् (पृथक्कुल) बद्धाः सन्तोऽर्थानाहुस्तान्य-
थेति । तत्रोत्तरमाह—

**न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थानिहाहुरिति शाक-
टायनः ॥**

उप-उपगृह्य (आख्यातं तस्यैवाथविशेषं) सृजन्तीत्युप-
सर्गाः प्रादयः । निर्व-निष्कृष्य (नामाख्यातमप्याह) बद्धाः
पदवाक्यरूपेण रचिताः सन्तोऽर्थान्-निर्व-निश्चयेन न आ-
हुरिति शाकटायन 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेषः ।
शाकटयस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं "नडादिभ्यः फक्" (पा० ४-१-
९९) इति फक् फस्यायन् । कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्युच्यते—

**नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भ-
वन्ति ॥**

१. इयमत्र शास्त्रे व्याख्यासौकी द्रष्टव्या-उद्देशो-निर्देशः—
प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः सृजस्थानीयः । तथया पञ्चाव-
विकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तथया जायते अस्ति
विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीयः । तथया जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति । एवं सर्वत्र यथासंभवं योज-
नीयम् ॥

२. नान्तरु—किञ्चिदवशिष्यते तदवप्रसप्तमपि पदचतुष्ट-
लक्षणप्रतिज्ञान्याघातभयादत्र नोक्तम् । पदचतुष्टलक्षणानन्तरं
चतुर्थेन पादेन "तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायन" इत्यादिना तद्रक्ष्यते ॥

३. तथाचाहुर्नव्याः—जन्यवेषविषयीभूतक्रियाविशेषविषयका-
त्तापर्यथाहकल्पेसति प्राथम्यतमत्वमुपसर्गतमिति । अत्र जन्ये-
स्यादिरिच्छतीं मूलं तु—“उपसर्गाः क्रियये—” (पा० १-४-५९)
ति वक्तव्ये योगग्रहणम् । इत्थं च “वर्तिकवायुक्ताः प्रादयस्तं
प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे”ति नियमः स निरूपकोपसर्गलक्षणफलभूत
एव नान्यः ॥ अत्रोपोपसृष्टात्तज्जतेः “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे”ति
(पा० ३-३-११८) कर्तारि घः । “चजो—” (पा० ७-३-५२)
रिति कुत्स्वम् ॥

४. पदादपगतानां वर्णानामिव पृथग्रचरितानामेषां साक्षा-
दर्थानिधाने शक्तिर्नास्त्येव किंतु तत्तुक्तानामेव । कथं तद्धोषां
प्रातिपदिकत्वात्पदत्वादिकमिति चेत् । “कृतद्धितसमाश्रित्वा”—
(पा० १-२-४६) ति चकारेणेति संगृह्याण ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म
क्रिया तैत्रेय विशेषं कञ्चिदुपसंयुज्य तेनोपसंयोगेनै तद्वलेनेति
यावत् द्योतय—(न्ति व्यञ्जय—)न्तीत्युपसंयोगद्योतका भ-
वन्ति न तु स्वातन्त्र्येण कम्पयर्थं वाच्यवृत्त्याऽभिदधति,
तस्मादनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति सिद्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेणानेकार्थत्वमेवामुपपादयति—

उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः ॥

उच्चाधैवचाश्चोच्चावचा नैकमेदा बहुप्रकारा इत्यावत् ।
पदानामुपसर्गपदानामर्थो भवन्ति विद्युक्तानामपि नामा-
ख्याताभ्यामिति गार्ग्य 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेषः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं “गर्गादिभ्यो यञ्” (पा० ४-१-
९९) इति यञ् फस्यायन् ।

१. अत्र नामेति संपातायातमविवक्षितं नहि नान्नोऽर्थः
क्रिया । नापि च तत्तुक्ताः (नामयुक्ताः) प्रादय उपसर्गा इत्यु-
च्यन्ते । “उपसर्गाः क्रियायोगे” इति पाणिनिसरणात् । उपसर्गा
हि क्रियाज्ञत्वेन नामान्यास्कन्दन्तीति केचिदाहुस्तदपरे न क्षमन्ते ।
सन्त्येव हि क्रिया धातुजनानामुपसिद्धावस्थापन्ना इति ॥

२. तदाश्रयमेव । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभि-
व्यञ्जयमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रयः । एवमिहापि
बोध्यम् ॥

३. अत्रोपसंपूर्वाभ्युच्यतेसोवे घञ् । “चजो—” (पा० ७-३-
५२) इति कुत्स्वम् ॥

४. यद्यपि उदक् च अवाक् चोच्चावचमिति मयूरन्यसंकादि-
त्वादिपाल नपुंसकनिर्देशेन व्याख्यातं सिद्धान्तकोशुच्चादौ । तथा-
प्यर्थतत्त्वसौख्यादुच्चाधैवचैरेणेत्यमेव विगृहीतत्वाद्वास्याह (विवृते)
तदनुसारित्वात्तथैवात्र व्याख्यातम् । पुंस्त्वंतु विशेष्यनिष्ठत्वात्,
तथाच “उच्चावचं नैकमेदं” इति विशेष्यनिष्ठवर्गे अमरः ॥

५. अयमर्थः । पदां (प्रादीनां) मध्ये एकैकोऽन्येनाकार्थः ।
यथा प्रःशक्तिरुत्तिष्ठश्च्यवादिकृतीच्छाद्य पूजायामित्यादि । यच्चोक्तं
वर्णवत्पृथगनर्थका उपसर्गा इति । तदुक्तम् । यथाहि श्रुदोऽन्येवेतु
मृन्मयपण्डारम्भशक्तिरत्येवैवं वर्णेष्वपि सामान्याभिधानशक्ति-
रत्येव । सातु पदत्वेन ससुदितानामर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा
श्रुदोऽन्यपदानां धटे घटादम्भशक्तिरभिव्यज्यते । अन्यथा गवैरन-
र्थैकैरारभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् पदैश्च वाक्यं वाक्यैः
शास्त्रमित्यर्थवन्तो वर्णाः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा
इति । अत्रोच्यते । प्रदीपोऽपि स्तेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थानेव ।
सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाशमर्थमाधारभूतं घटादि प्रलाघववर्त्तमानं
प्रकाशेनशक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गा । अर्थवन्तोऽपि सन्तः
स्वार्थानिधानशक्तिमनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थानिधान-
शक्त्याधारभूते नामाख्याते प्रलाघ्याभिव्यज्येयुः । नचैवं वाच्यं
नामाख्यातयोरेवासावर्थं उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति । नहि
लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्येनैव
चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रिया
विशेषोऽर्थः । क्रियासामान्यमात्रं चाख्यातस्येति ॥

१०५) इति गोत्रे यञ् आदिबुद्धिः ॥

यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति तत्त्वण्डयति—

तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तम् ॥

तदिति प्रसिद्धार्थकमव्ययं य एषु उपसर्गेषु (वाचकता-संक्षेपेन) विद्यमानः पदार्थः (स्वकीयोऽनेकप्रकारकोऽर्थः) तमिमे उपसर्गाः पृथगपि सन्तः प्राहुरभिर्दयत्येवेत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

त-कम्—

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ४ ॥

अर्थविकरणमर्थविक्रियामर्थमेदमिति यावत् । तस्मादर्थ-वन्त एव ते पृथगवस्थिता अपीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु च्यतां तर्हि क एषां मध्ये कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तत इति तत्राह—

आ इत्यर्वागर्थे ॥

तद्यथा आपवतादिति । अर्वा-(क्प्रा-) गिति मर्यादेह गम्यते । अत्रेदमवधेयम् । अनेकार्थत्वेऽपि सति उपसर्गाणामे-कैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनायेति ॥

प्रपरत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

प्रपरत्येत्येति उपसर्गो एतस्यैवाऽऽर्थस्यार्वागित्यस्य प्राति-लोम्यं विपरीतमर्थमाहुः ॥ तद्यथा प्रगतः । परागतः । इति । उल्लङ्घ्य गत इत्यर्थः ॥

अभीत्याभिमुख्यम् ॥

आह । तद्यथा अभिगत इति । आभिमुख्येन गत इत्यर्थः ॥

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

प्रति इत्यर्थ एतस्यैवाभेः प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थ-माह । तद्यथा प्रतिगत इति । परावृत्त्य गत इत्यर्थः ॥

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ॥

वर्तेते ॥ तद्यथा अतिधनः सुवाद्धान इति । अभिपूजितः प्रशस्तः ॥

१. सावधारणं हि सर्वं वाक्यमागमनं, अन्वयवद्वा वासुभक्ष इत्येक अप एव भक्षयति वासुमेव भक्षयतीति गम्यते ॥

२. अत्र निरनुबन्ध आहुदाहरणस्वरूपानुरूपे निर्दिष्टः । अर्थवत्त्वं हि लोकेऽर्थवोधजनकत्वं तन्निरनुबन्धस्यैवेति ॥

३. “मर्यादा धारणा स्थिति” इत्यमरः । “तेन विना मर्यादा तेन सहस्यमिविवि” इति प्राचासूक्तौ तेनेत्यवधिनिरदेशः ॥

४. प्रतिलोममेव प्रातिलोम्यं स्वार्थं ध्वञ्चतुर्वर्णादेराकृति-गणत्वात् ॥ तथाच वार्तिकं “चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यान” (पा० ७-३-३०) इति ॥

५. एतच्चोपसंहारवाक्यस्येन विपरिणतवचनेन प्राहुरित्यनेना-न्यवशाद्बोध्यमेवमेवोचत्रापि यथास्मूल्यम् ॥

निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥

तद्यथा निर्धनो दुर्गाद्धानः । इति ॥

न्यवेति विनिग्रहार्थौ ॥

विनीति द्वन्द्वो विश्व निवेति, ततो ग्रहशब्देन षष्ठीतत्पुरुषे विनिग्रहौ तावन्नौ ययौतो विनिग्रहार्थौ तावेव विनिग्रहार्थौ यौ “महादेवतात्” (पा. ४.१.१३८) स्वार्थं छः । ग्रहशब्दस्य द्वन्द्वाण्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसंबन्धः । “द्वन्द्वाण्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते” इति न्यायात् । तथाच विग्रहार्थौ निग्रहार्थौयथेति तदर्थः । तद्यथा निगृह्णातीति । अवगृह्णातीति । अत्रावरोहणकमेणार्थयोरुदाहरणम् । द्वयोः पद-योर्वहूनां वा पदानां विच्छेदेन ग्रहणमुच्चारणं विग्रहः । तयो-रेवार्थविभागोपदर्शनाथंभवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तथाच विग्र-होऽवग्रह इत्यनर्थान्तरम् ॥

उदित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥

उत्-इति अयमेक एव शब्द एतयोः संमीपतरवर्तिनो-न्येतयोः प्रातिलोम्यमाह । तद्यथा उद्गृह्णातीति ॥

समित्येकीभावम् ॥

अनेकत्वेकभवनमेकीभावः । “अभूततद्भावे कृन्वस्ति-योगे संप्रत्ययवर्तिनं चि”- (५-४-५०) इति चिः । “अस्य न्वा”- (पा० ७-४-३२) वीतीत्वम् । तमाह । तद्यथा संगृह्णाति इति ॥

व्यपत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

वि-अप-इत्येतौ एतस्य समित्यस्य प्रातिलोम्यं विग्रह- (मर्थ-) माहुः । तद्यथा-विगृह्णाति । अपगृह्णातीति ॥

अन्विति सादृश्यापरभावम् ॥

अनु-इत्यर्थं सादृश्यमपरभावं पश्चाद्भवनं चाह । क्रमेण यथा अनुरूपमस्येदम् । अनुगच्छति । इति ॥

अपीति संसर्गम् ॥

आह । संसर्गः संबन्धः । सच संबन्धिभेदाद्भिन्नो यथा-योग्यमूहः । तद्यथा सर्पिषोऽपि स्यान्मधुनोऽपि स्यादिति । अत्र बिन्दुरित्यध्याहार्योऽपिशब्देबलात् । सर्पिषोऽपीत्युक्ते सर्पि-षोऽवयवो बिन्दुरपि स्यादिति गम्यते । अतएव षष्ठी तैवोने सर्पिष इति । अत्र संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभू-

१. यथाचोक्तम्—

“इदमस्तु सन्निहते समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ॥

अदसस्तु विप्रकृते तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥” इति ॥

२. अतएवाविद्यमानपदार्थोत्तकस्यापे “रपिः पदार्थे—” (पा० १-४-१६) लादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

३. अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयववाच्यविभावे संबन्धे ॥

तेऽस्त्यर्थे भवने विन्दोः स्वकर्तृकदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवत्त्वं संवन्धोऽपिशब्दार्थः । तद्वोधकत्वादेवापे: “अपि: पदार्थे”—(पा० १-४-५६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अतएव चो—“पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यन्पर” (पा० ८-३-८७) इति सख्यो नैति बोध्यम् ॥

उपेत्युपजनम् ॥

आह । तद्यथा—उपजायत इति । समुत्पद्यत इति तदर्थः ॥

परीति सर्वतोभावम् ॥

आह । तद्यथा—परिधावति । सर्वतो धावतीत्यर्थः ॥

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ॥

आह । तद्यथा—“अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः” । लोकस्योपरि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्रा—“विशीह्स्वासां कर्म—”(पा० १-४-४६) ति लोकस्य कर्मत्वम् ॥ ऐश्वर्यं स्वस्वामिभावसंबन्धः । तत्र यथा । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । इति । अत्रा—“धिरीश्वर—” (पा० १-४-५७) इत्यर्थः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे “यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” (पा० २-३-९) इति स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । भुव ईश्वरो राम इत्यर्थः ॥

उपसंहरति—

एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ५ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० शां० नैघ० का०
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

१. कर्मप्रवचनीयानां हि क्रियानुयोगिकसंबन्धाभिधायित्वेनैव तत्त्वम् । कर्मक्रियां (तदनुयोगिकसंबन्धं) श्रोक्तवन्त इति कर्म-प्रवचनीयाः । बाहुलकात्कर्तारभूतेऽनीयर ॥

२. कर्मप्रवचनीयत्वादेव । “आकटारादेका संज्ञे—” (पा० १-४-१) ति नियमे हि “या पराऽनवकाशा चे”—त्युक्तेरत्र परया कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया वाधात् ॥

३. “कृतकद्वितसमासैः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने”ति व्याकृतिविदां नियमात् “स्वैशभास्ते—” (पा० ३-२-१७५) ति वचनान्तादीश्वरशब्दाद्भावायैकेन ध्वजेश्वरस्य स्वामिनः स्वैतसह संबन्धोऽर्थः प्रतीयते । सच प्रतियोगिवृत्तिधर्म एवेति प्राज्ञो न्याय-विद आहुः । अनुयोगिवृत्तिधर्म एवेति नव्याः । वैयाकरणस्तु उभयमप्युरीकृत्य भुवते ‘स्वस्वामिभाव’ इति । स्वस्वामिनोर्भाव इति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य भावपदस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात्स्वभावः (स्वत्वं) स्वामिभावः (स्वामित्वं) चेति तदर्थः ॥

४. सूत्रे यस्येति षष्ठ्या विनिगमनाविरहेण निरूपितत्वमाधेयत्वं वार्थः । यश्चिरूपितं यश्चिद्धं वा ईश्वरवचनमैश्वर्यवचनम् । ईश्वर-शब्दोऽत्र भावप्रधानः । संज्ञासूत्रेऽपि तथैव । तथाच वृत्तिक्वत् ‘स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्याति’ति ॥

१. अन्यतरपक्षसाधिका युक्तिर्विनिगमना । तस्या विरहोऽभा-वस्तो न ॥

एवममुना प्रकारेणोच्चावचाननेकविधानार्थानाहुस्त उपे-क्षितव्याः उपेत्योपगम्यानुप्रवेदस्य वा बुद्धिमीक्षितव्याः कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः परीक्षा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ
नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ १ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(निपातलक्षणनिरूपणम्)

पूर्वं “नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ती—त्युप-सर्गा” इत्युपसर्गलक्षणं सामान्यतो विशेषतश्च “आ इत्यवर्गार्थे” इत्यादिनोक्त्वाऽनुना सामान्यलक्षणास्तुपकं प्रतिज्ञापसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयितुमुपक्रमते—

अथ निपाताः ॥

निपातसामान्यलक्षणास्तु कर्मोपसंयोगमथशब्दः ॥ मङ्गलप्रयोजन-कथायसुपेक्षितोऽत्र द्वितीयपादादौ ॥ निपातशब्दं निर्णवीति—

उच्चावचेऽप्यर्थेषु निपातन्ति ॥

उच्चावचेऽप्यनेकप्रकारकैष्वर्थेषु निपातन्तीति निपाताः । ज्वलादिना “ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण” (पा० ३-१-१४) इति कर्तारि णः । कतमे पुनस्त इत्याह—

अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥

उपमैवार्थे उपमार्थेस्तस्मिन्नेवमुत्तरत्रापि तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यति (तु. खं. सूत्रे) कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थोपयोग्यवचन एतस्मिच्छात्रे “गतिकर्मोण उत्तरे धातवः” (नि० ३-२-३) गत्यर्थो इति गम्यते, तथा चार्थोपसंग्रहार्थः । पदमेव पूरयितव्यमर्थो येषां ते पदपूरणाः । इति त्रिधा ते अर्थमेदा-द्भवन्ति । अपिरेको वाक्यालङ्कारे—

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ॥

तेषां सर्वेषां मध्ये एतएव चत्वारः “इव, न, चित्, नू” प्रायेणोपमार्थे भवन्ति ॥ तत्र तावत्—

इवेति भाषायां चान्वध्यायं च ॥

उपमार्थे भवतीति विपरिणतवचनमनुवर्तते अर्थवशात् ।

१. “ओंकाराक्षराक्षरशब्दश्च द्वावेवौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यौते तस्मान्माङ्गलिकाडुभा” —विलग्नितुक्तोक्तः माङ्ग-लिकी मङ्गलप्रयोजनकावित्यर्थः । शृङ्गादिभ्यनिवदस्योच्चारणमात्रेण मङ्गलं सत्त्वयं मङ्गलार्थक एव । कोऽपि “मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकार्त्तव्यो अये”त्युक्तौ मङ्गलार्थो विषयविषयैव निर्दिष्टः । अर्थतस्तु आरम्भानन्तरादिकमेव विविणोत्ययमिति भावः ।

२. कस्मिन्निवेदार्थे यः प्रसिद्धो गुणसद्व्यसिञ्जप्रसिद्धस्तद्गुणोऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोग्य मीयते तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा ॥

भाषायां लोके अन्वध्यायं छन्दसि च । उपगम्यातथा-
गुणमैवायत इत्युपमा । “आतश्चोपसर्गः—” (पा० ३-३-१०६)
इति कर्मण्यह । अत्रोदाहरणमाह—

अग्निरिवेन्द्र इवेति ॥

अत्राद्या अग्निरिवेति त्रिष्टुप तपसः पुत्रेण मन्थुना दृष्टो
श्येनादिषु निष्कैवल्ये शस्यते (ऋ० सं० ८-३-१९-२)
द्वितीया इन्द्र इवेति अनुष्टुप् । अनया च ध्रुव आग्निरसो
राजानमभिषिषेचेति तेनेयं दृष्टो (ऋ० सं० ८-८-३१-२)
उदाहरणान्तरं (लौकिकं) लोके विदितमेवेति नामहितम् ॥
अग्निरिव तीक्ष्णः । इन्द्रश्च विक्रान्तः । इत्यादि ॥

नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाम् ॥

प्रसिद्धः । प्रतिषेधो निषेध इत्यनर्थान्तरं । सोऽर्थो यस्य स प्रति-
षेधार्थः स एव प्रतिषेधार्थः । “गहादिलात्” (पा० ४-२-
१३८) स्थायै छस्येयादेशः । एवमत्रेऽप्यहम् । यथा घटो नास्ति पटो
नास्तीति । नशब्दोऽत्रास्तित्वं (सत्ता+विद्यमानता) प्रतिषेधति ।

१. कश्चिच्छन्दस्त्वेव भवति, कश्चिद्भाषायामेव, कश्चिचोभय-
त्रेति विभागेन प्रदर्श्यते । अधीयन्तेऽस्मिन्नित्यध्यायो वेदः ।
“अध्यायन्याये”त्यादिना (पा. ४-३-१२२) घनन्तो निपा-
स्यते ॥ मन्त्राः खल्वसिन्नधीयन्ते । तस्मिन्नीत्यन्वध्यायं, विभ-
क्त्यर्थेऽध्ययीभावः । चकार एको वाक्यालङ्कारे ॥

२. तथाच मन्त्रुरेवास्या ऋषिरिवीयं मान्यवी । ऋषयो मन्त्र-
द्वारा भवन्तीति वक्ष्यते (नै० २-३-२) । यथा मन्त्रुरिन्द्रो
देवता अस्या इति मान्यवी । अथ ऋक् । “अग्निरिव मन्यो
विविधः संहस्व सेनानीनैः सुहुरे हृत एधि । हृत्वायु
शत्रून् विभजस्व वेद ओजो विमानो विमृषोऽनुदस्व” ॥
इति ॥ १ ॥ अस्या अर्थः—हे मन्यो इन्द्र ! मन्यो वा कश्चन ।
हे सुहुरे सहनशील ! (एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते शत्रूनामभिवनकाले
अस्माभिः) हृतः आहृतः सन् नः अस्माकं सेनानीः सेनाप्रणेता
एधि भव । (ततश्च) अग्निरिव विविधः दीप्तः (तेजसा ज्वलितः)
संहस्व अभिभव तानसच्छत्रून् । किंच शत्रून् हत्वाय हत्वा
“पश्यो यति” (पा. ७-२-४७) इति यागमगः । (यत्तेषाम-
सच्छत्रूणां) वेदः घनम् (तत् त्वमादाय) विभजस्व प्रयच्छ ।
किंच ओजोविमानोऽस्माकं बलं कुर्वन् सुधः संग्रामकारिणः शत्रून्
विनुदस्व वातयेति ॥

३. अथ ऋक् । “दुहैवेभि मापंयोष्टोऽः पर्वत इवावि-
चाचलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रस्य धारय ॥”
इति ॥ २ ॥ अस्या अर्थः । हे राजन्, इहासिजेव राज्ये एधि
स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । माचातस्त्वमाप्योष्टो अपच्यु-
तोभूमांगमः । पर्वतश्च । यथा पर्वतो नैश्वस्येनावतिष्ठते एवम् ।
अविचाचलिः । चलनरहितो भव । इन्द्रश्च । यथा स्वर्गे इन्द्र
प्रबमिह लोके त्वं ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ सितो भव । राष्ट्रस्य राष्ट्र-
त्वेह लोके धारय स्वेत्ये कर्मण्यवस्थापयेति ॥

उभयमन्वध्यायम् ॥

प्रतिषेधार्थं उपमायां ध्वेत्युभयमन्वध्यायं छन्दसि
प्रसिद्धम् । आयोदाहरणम्—

“नेन्द्र देवममंसते”ति ॥

(ऋ० सं० ८-४-१-१)

इन्द्रं देवमात्मनो दीपयितारं नामंसत नामन्त्यन्त
आदित्यरम्यः ॥

अथ किलक्षणः प्रतिषेधार्थः किलक्षणधोपमार्थं इत्या-
वेदशितुमायस्य लक्षणमाह—

**प्रतिषेधार्थः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रति-
षेधति ॥**

यो हि प्रतिषेधार्थो भवति तस्य पुरस्तात्प्रथममु-
पचारः प्रयोगो भवति कस्मात् यत्प्रतिषेधति तस्मादि-
त्यर्थः । द्वितीयोदाहरणमाह—

“दुर्मदासो न सुरायामि”ति ॥

(ऋ० सं० ५-७-१९-२)

“हृत्सु पीतासो युध्यन्ते” इत्यादिरस्य । “ऊर्ध्वं नृमा
जरन्ते” इत्यन्तः । काण्डोमेधातिथिराग्निरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं
सूक्तं दृष्ट्वाते । तत्रैषा गायत्री । अनुक्तैविनियोगत्वाच्चःस्तोमे
विनियुज्यते । अस्यार्थः । तोमा इत्यर्थवशात्कर्तृपदमाक्षिप्यते ।

ते “पीतासः” पीताः सन्तः “आजसेरसृक्” पा० ७-
१-५०) इत्यसुगागमः । “हृत्सु” हृदयेषु (अवस्थिताः सन्तो)
“युध्यन्ते” संप्रहारमिव कुर्वन्ति । युध संप्रहारे (हि० आ०)
तद् । तत्पानवशेन सोमपायिनोऽहमहमिकया (अहं विशिष्ट २
इत्येवं) सधमाना भवन्ति । क इव “सुरायामि” (पीतायां)
“दुर्मदासो न” कुलितमदा इव । अत्रापि पूर्ववदसुगागमः ।
किंच । (आत्मलाभपरिवृद्धाः सन्तस्तमेव यजमानं) “जरन्ते”

१. अयमर्थो दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातः सायणभाष्ये
त्वन्मया व्याख्यानमस्मत् । तत्र तावदियसृक् ॥ “बि हि सोतो-
रसृक्षत नेन्द्र देवममंसत । यत्रामददृषाकपिर्पृथः पुष्टे
मस्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” ॥ १ ॥ इति । इयमिन्द्र-
वामितीन्द्रोऽस्या ऋषिः । इन्द्रो वदति । सोतोः सोमाभिषर्गं कर्तुं
नुसृज्येऽन तौष्टुन् (पा. ३-४-२६) बाहुलकात् । व्यसृक्षत
यागप्रति मया विरुद्धा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेयधारः । क्षीति
पूर्णः । तत्र देवं योतमानमिन्द्रं मां नामंसत । मया प्रेरिताः सन्तोऽपि
ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः किन्तु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः ।
तत्र येषु पुष्टेऽपि सोमेन प्रवृष्टेषु यागेषु अयैः स्वानी वृषाकपिमेव
पुत्रो मस्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत् ॥
यद्यप्येवं तथापीन्द्रोऽहं विश्वसात्सर्वसाज्जात उत्तर उत्कृष्टतर इति ॥

२. तथाचाह भगवान्दुर्गः । येषामपि विनियोगः कचिदन्यत्र
नास्ति तेऽपि वाचःस्तोमे विनियुज्यन्ते ॥ इति ।

स्त्वन्ति। ने० धातुः । कथम् । 'नम्राः' (भूला जिन्यं संप्रयो-
क्ष्यामह इत्येवमभिप्रायाः) 'ऊधर्न' ऊध इव रात्रिं यथा ॥
सायणस्तु हे इन्द्र, त्वया पीताः सोमास्त्वां मादयितुं हस्तु त्वदीयेषु
मुष्यन्ते परस्परं संप्रहारं कुर्वते । अत्र दृष्टान्तः "दुर्म० याम्"
सुरायां पीतायां जायमाना दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति
तद्वत् । अपि च नम्राः स्तोतारस्ते च ऊधर्नं पयसा पूर्णं गवादे-
रुध इव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्त्वन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

द्वितीयस्य लक्षणमाह—

**उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमि-
मीते ॥ १ ॥**

येनार्थेन उपनेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थ एव उपमार्थी-
यस्तस्य । उपरिष्ठादुपरि । शेषं पूर्ववद्ब्रूम ॥ १ ॥

चिदित्येषोऽनेककर्मा ॥

कर्मशब्दोऽर्थपर्यायवचनः । अनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयो-
गादत्रोदाहृतः । कथमनेकार्थः ? इति तमेवार्थविशेषमुदाहरणद्वारा
दर्शयति—

आचार्यश्चिदं ब्रूयादिति पूजयाम् ॥

आचार्य एवं ब्रूयाकोऽन्य एवं वक्ष्यति । उदाहरणप्रसक्त-
माचार्यपदं निर्वर्त्ति—

**आचार्य आचारं ग्राहयति—आचिनोत्यर्थान्
आचिनोति बुद्धिमिति वा ॥**

आहृष्टार्चरतेरन्तर्भावितत्पथार्थाद्बहुलकात्कर्तरी "ऋहलोर्ण्य-
दि"—(पा० ३-१-१२४)ति ष्यत् । उपधावुद्दिशिराकल्पे ।
कल्पान्तरे त्वौणादिको ष्यद्वद्धिर्धोतोरन्यस्यात्त्वमुगागमश्चेति
साधनप्रक्रियोद्गाहा ॥

दधिचिदित्युपमार्थे ॥

अत्रौदन इति वाक्यशेषः । दधिदुल्यस्तद्रूप इत्यर्थः ॥

कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ॥

अवकुत्सिते यश्च कुत्सिते । कुल्माषानपि तावदाह-
रेति किं वाऽन्यदाहरेष्यति ॥ कुल्माषपदं निर्वर्त्तयति—

कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति ॥

कुलेषु सजातीयान्नसङ्घेषु सीदन्ति अथ भवन्ति ।
"पृषोदरादित्वा"—(पा० ६-३-१९१) त्साधुरयम् ॥

१. तथाच मनुः । "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्ब्रह्मः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति । अन्यत्रापि ।
"आज्ञायतत्त्वविज्ञानाच्चराचरसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादा-
चार्य इति कथ्यते" इत्येवंलक्षणलक्षितो मतप्रस्थापकोऽप्या-
चार्यः । सहि जनानां बुद्धिमाप्तिनोत्पन्नैकैकं लगयतीति
आचार्य इत्युच्यते ॥

२. कोलन्ति इति कुलानि "कुल संस्थाने वन्धुपुत्रे"ति
बौवादिकालकुलधातोर्मुलविभुजादित्वात्कः । तेषु सजातीयान्नसंघेषु

नु इत्येषोऽनेककर्मा ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥

हेत्वपदेशे हेतुव्यवहारे ॥ हेतुर्द्विविधः कारको ज्ञापकश्च
तत्रान्योऽत्र, यत इदं करिष्यतीत्यर्थः ॥

कथं नु करिष्यतीत्यनुपपद्ये ॥

अनुपपद्ये—कथं करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनर-
नुपपद्यति तत्र । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—

न न्वेतदकार्षीदिति च ॥

अयं नु एतन्नाकार्षीत् ? (त्वमुक्तवानसि अयमेतत्कृतवा-
न्यादिति ?)

अथाप्युपमार्थे भवति ॥

तद्यथा—(उत्तरेण) ॥ २ ॥

"वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः" ॥

(ऋ० सं० ४-६-१७-३)

"व्यू ३ तथै रुरुहुरिन्द्रपूर्वीः" । इत्यर्थेर्व त्रिष्टुभः ।
अनेन हि भारद्वाजो वार्हस्पत्य इन्द्रं तुष्टाय । तेनैवं दृष्टा । हे
"पुरुहूतैः" बहुभिराहूत । "इन्द्र ! " ते" स्वरीयाः "पूर्वीः"
पूर्वकार्लभताः पूर्वं कृता वा "ऊतयो"ऽवनानि रक्षाः "अव्
रक्षणे" (भ्वा० प०) अवतः किन्नि "ज्वरत्वरं"—(पा०

सध्यन्ते हता भवन्ती—(तिज्जलादित्वाणः) (पा० ३-१-१४०)—
त्यर्थतो निर्वर्त्ति सीदन्तीति । अर्धस्त्रिधा हि यवचणकादयः
कुल्माषाः । तथाचोक्तम् "अर्धस्त्रिधाश्च गोधूमा अन्ये च
चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्त" इति । "सहि कुल्मा-
षान्मादन्तं भिक्षत" इति निर्दार्थवादश्चेतिरपि । अतः कुल्माषा
निकृष्टतमा अत्रेव प्रोच्यन्ते ॥

१. तथाचामरः "नु पृच्छार्था विकल्पे चे"—ति । पृच्छा—पृष्टं
प्रश्न इत्यनर्थान्तरम् ॥

२. "नन्वोर्वभावे"—(पा० ३-२-२१२) ति वा छुः । नायं
ननुशब्दस्तथा सति "ननौ पृष्टप्रतिवचन" (पा० ३-२-२०) इति
लङेव स्यात् ।

३. पुरुशब्दोऽयं बहुनामस्य निघण्टौ (३ अ० १ खण्ड०)
पठितः । लोकेऽपि "पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि चे"—
लमरः ॥

४. पूर्वसिन्हाले भवाः पूर्वीः "भवे छन्दसी"—(पा० ४-४-
११०) ति यत् । यद्वा "पूर्वैः कृतमिनयो चे"—(पा० ४-४-११३)
ति यः । पिप्पल्यादाकृतिगणत्वान्नीष् "वसेति चे"—(पा० ६-
४-१४८) लङोपे "हलस्तदित्ये"—(पा० ६-४-१५०) ति
यलोपः । "दीर्घाजति च" "वाच्छन्दी"—(पा० ६-१-१०६)
ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

६-४-२०) ल्युपधावकारोऽह् । “विश्वरुहः” । विशेषेण रोहन्तिस् । तत्र दृष्टान्तः—“वृक्ष० याः” अस्यार्थमाह—

वृक्षस्येव ते पुरहूत शाखाः ॥

यथा वृक्षस्य शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

वयाः शाखाः ॥

इति पर्यायवचनः । निगमप्रसक्तवयाशब्दं निर्वक्ति—

वेतेर्वातायना भवन्ति ॥

वेतेः वीगतावित्यादादिकाद्वीधातोः कर्तेरि “नन्दिप्रहिपचादिभ्य” (पा० ३-१-१३४) इत्यत्रल्यः । विद्यन्ति चलन्तीति वयाः । वातेन हि ताः समन्ततोऽन्यन्त इति वातायनाः । अयते “नन्द्यादित्वाष्ट्युः” (पा० ३।१।१३४) ॥ पर्यायप्रसक्तं शाखाशब्दं निर्वक्ति—

शाखा खशयाः ॥

खे आकाशे शेरत इति खशयाः । “प्रपुदरादित्वा-” (पा० ६।३।१९१) त्तापुः । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

शक्रोतेर्वा ॥

औणादिको णः कर्तेरि । कस्य खः ॥ इति व्याख्याता उपमाथीयाः ॥ * ॥

अथ प्रतिज्ञाप्रसक्तानर्थोपसंग्रहार्थानाह—

**अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौ-
द्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ॥**

यस्याश्रयमाणस्यैव निपातस्यागमाद्व्याहारा- (त् सख्य-
विरूपैकशेषा-) दृश्यते वा पृथक्त्वमह पृथक्त्वमेव विज्ञा-
यते । तथा वा देवदत्तयज्ञदत्तौ । देवदत्त यज्ञदत्तश्चेति गम्यते ।
द्रावयैत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयते नतु तयोरोद्देशिकमुद्देशकत-
मिव (पृथक्त्वं) यथा-गाम् अश्वं पुरुषं पशुमिति प्रत्येकः
मुद्दिश्यमानानां, कुतः विग्रहेण पृथक्त्वात् द्रव्योर्बहुनां
वाऽर्थानां विविच्य (विभिन्नानानाकृता वा) ग्रहणं ज्ञानं विग्रह-
स्तेन पृथक्त्वात्पृथग्भावात् । इत्थं च यस्मात्स द्रावयौ बहून्वा
श्रुतीना एकास्मिन्मसनकर्मणि उपसंग्रहात्पुनरुपसमावेष्टयति तस्मा-
दयं कर्मोपसंग्रह इत्युच्यते । यज्ञातेरत्र पचाद्यजन्तस्य
कर्मशब्देन “सप्तमी” (पा० २।१।४०) ति योगविभागाच्छौ-

१. अर्थेन पृथक्त्वमिति “कर्वृकरणे कृता बहुलमि”-
(पा. २-१-३२) ति बाहुलकात्समासः । आषादित्वास्तावैविभ-
क्तिकस्तसि । अस्योदाहरणं व्याख्यान्येऽथनेत्यादिनात्रैव द्रष्टव्यम् ॥

२. देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासे ।

३. उद्देशो नाश्वेन वस्तुकीर्तनम् । तेन कृतमित्यर्थे ठञ्विहि-
तोऽपि उद्दिश्यतेऽस्मिन्निति उद्देश इलधिकरणसाधनस्योद्देशशब्दस्य
कालवचनत्वमिषानां “त्कालाठ्ठम्” (पा. ४-३-५) इति अत्रार्थे
यद्वा कालादिलिङ्गस्य “तेन निर्वृत्त”- (पा. ६-१-७९) मिति
ठम् । निर्वृत्तं कृतं संपादितमित्यनर्थोत्तरम् ॥

पञ्चदेराकृतगणत्वाद्वा समासः । अथवा वृहस्यतिश्चेत्युक्ते
प्रजापतिरनुकोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिरपीति ॥

कतमः पुनरसाविलेपेक्षायामाह—

चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संग्रयुज्यते ॥

च इत्ययमेव कदाचित्समुच्चयार्थः सन् उभाभ्यामर्थीभ्यां
विग्रहीताभ्यामेव सं-संयुक्तः प्रयुज्यते । तथा—

“अहं च त्वं च वृत्रहन्” इति ॥

(ऋ० सं० ६-४-२३-११)

एतस्मिन्नेवार्थे “देवेभ्यश्च पितृभ्य आ”

इत्याकारः ॥

अथाकार एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थे वर्तते । तथा—
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ—इति । (ऋ० सं० ७-६-२२-१)

वेति विचारणार्थं ॥

वेत्ययं विचारणार्थे वर्तते । तथा—

**“हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानी हवे
हवा”-इति ॥**

(ऋ० सं० ८-६-२७-३)

ऐन्द्रो लवस्तस्येयमार्षम् गायत्री । “कुर्वित्सोमस्यापामिति”

१. “अहं च त्वं च वृत्रहन्संयुज्याव सतिभ्य आ । अराती
वाचिद्विबोऽनु नौ शूर संसते अद्रा इन्द्रस्य रातर्यः” ॥ १ ॥
घोरपुत्रः प्रगाथोऽनया ऐन्द्रा पञ्जया इन्द्रस्य सख्यार्थसंज्ञमवीत् ।
हेघ्नहन् इन्द्र । अहं च त्वं च संयुज्याव संगती भवाव । कियद-
वधि इत्युच्यते । सतिभ्य आ । आग्रातेः । सतिशब्दोऽयं “सतिस्त्व-
ध्वेषणे”—समरेण गुर्वोदेः क्वचिदर्थे प्राथम्यया नियोजनरूपायाम-
ध्वेषणायामुक्तोऽपीह (वेदे) दाने प्रयुज्यते । तथावा वाजोऽहं स
सनिदीनमस्येति वाजसनिरिति । दानेन च तत्पूर्विका प्राप्तिर्लक्ष्यते ।
यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । हे अद्रिवः वज्रव-
न्दिन्द्र ! हे शूर ! नौ सङ्गतयोश्चावयोर्दाने अरातीवा चित् अदानशी-
लोऽपि जनः (दानशीलतामुपेत्य) अनुमंस्यते अनुमतिं कर्तव्यत्वेन,
भद्रा भन्दनीयाः सुखप्रदाः कल्याणप्रदा वा इन्द्रस्य रातेयः
दानानि “इति मन्यमान” इति शेषः । “अदि कल्याणे सुखे च”
(ऋ० आ०) तसादौणादिको रक् नलोपश्च ॥

२. “योऽजमिः कम्पवाहनः पितृभ्यश्च दत्तावृषः । प्रेष्टु
हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ” ॥ १ ॥ अनुष्टुप् । आशी ।
पितृवहे विनियुक्ता । योऽजिः कम्पस्य पितृस्य हविषो वोडा प्रापकः ।
यस्यायमधिकारः कम्पानि वोडव्यानीति स (इहासाकं पितृवहे
होत्वेन स्थितः) अत्तावृषः अतस्य सत्स्य यज्ञस्य वा वृषः वर्षधि-
तुन् पितृभ्यश्च पृथग्यतु । यजेलेति सिपि अङ्गमः । “लेदोऽ-
डाटा”- (पा. ३-४-९४) इति । किंच हव्यानि प्रवोचति प्रम-
वीतु (यतान्यसम्प्रदत्तानि) इहू पादपूर्णी । केभ्यः ? देवेभ्यश्च
पितृभ्यश्चेति मन्त्रार्थः । वोचतीति लोड्वहे लेट् (पा. ३-४-८)

लस्यास्तृतीयः पादः । अर्थश्च । 'हन्ते'ति हर्षे । "हन्त हर्षेऽ-
नुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो"रित्यमरः । इदानीमेवा-
'हमिमां' ग्रथिवी'मिह वा' अन्तरिक्षलोके 'इह वा'
बुल्लोके । अथवा इह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये स्कन्धे
'निदधानि' अवस्थापयानि इति हस्तेन निर्दिशति । दधाते-
लोष्टि उत्तमपुच्छैकवचने मेनिः । अत्र हेतुं वदति—'कुविदि'
त्यादि । 'इति'शब्दो हेतौ । यस्मात् 'कुविद्व'हुवारं 'सोमस्य'
सोम'मपां' पीतवानस्मि । अस्य मे सोमपातस्यानुरूपमेव
वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अत्र "क्रियया यमसिधौति स संप्रदा-
नमि-(वा०)"ति सोमस्य संप्रदानसंज्ञायां "चतुर्थ्ये बहुलं
छन्दसी"—(पा० २-३-६२) ति षष्ठी । अपामिति "पा
पाने" छुडि "गातिस्ये"—(पा० २-४-७७) ति सिचो छुड् ॥

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ (४)

वेतील्यनुवर्तते । उदाहरणम्—

"वायुर्वा त्वामनुवा त्वा"—इति ॥

(य० सं० ९-७) ॥ ३ ॥

अनुवृत्तेवा वाजयेये अश्वयोजने विनियुक्ता । "गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुजंस्तेऽस्मिन्ननुवादधुः" ॥
इत्यस्याः शेषः । वाशब्दार्थात् । हे अश्व ! 'वायु'श्च 'त्वा'
त्वा'मनु'श्च 'त्वा'-त्वा एते 'सप्तविंशतिः' 'गन्धर्वो'श्च
त्वा'मस्मि'त्रये युजन्ति । ते हि विदुष्या त्वं शोक्तव्यः 'त'
एव च 'अग्रे'पूर्वम् 'ऽश्वम्' 'अयुजन्' युक्तवन्तो देवानाम्यु-
षीणां च 'त' एव च 'अस्मिन्ननुवादधुः' आहितवन्तो
यस्मादतो जग्वीमि ममापि चाग्ने ! तस्मिन्मर्थं त एव युजन्तु
जवं चास्मिन्नादधत्वि भगवान्दुर्गो व्याख्यातवानिनाम् ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ
पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥

अह इति ह इति च द्वावप्येतौ विनिग्रहार्थीयौ ।
विनिग्रहो नाम विभागेनावस्थितयोर्देवदत्तयोरेकस्मिन्देवदत्तेऽ-
स्मिन्तरसगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं तैर्द्वौ विनिग्रहार्थः ।
विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः । स्थायं छ इति दुर्गः । तयोः
पुनरेतत्प्रयोगास्त्वाभावात् यद्ग्रहोर्थोयुर्गैर्पत्रकृतयोर्मध्ये पूर्वैण
पूर्ववाक्यगतनार्थेन स्तं-संयुक्तौ प्रयुज्येते ।

१. सायणस्तु हन्तेति संभावनायामनुज्ञायां वा संभावयाम्ये-
तदनुजानामि वा । किं तत् अहमिमामिलेवं व्याचख्यौ ॥

२. माध्यन्दिनीये तु । "वातो वा मनो वा गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुजंस्तेऽस्मिन्ननुवादधुः" ॥ ७ ॥
इत्युष्णिक्पञ्चमेऽश्वदैवत्या । तदर्थश्च—वातो वायुश्च मन इतित्रयं च
सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोमूर्धैर्नक्षत्रैः । ते वातादयोऽप्ये-
वममयुजन्नये योजितवन्तः । ते च वातादयोऽस्मिन्नये जवं वेगमादधुः
स्थापितवन्तः । इति ॥

३. स अर्थो यस्मैति बहुव्रीहिरत्र ॥

४. युगपदिलेककालेऽप्ययम् ॥

३ ति०

तद्यथा—

अयमहेदं करोत्वयमिदम् ॥

अयमहं देवदत्तो गाः पाययतु । अयं यज्ञदत्तो भुङ्गामिति ॥
अथ—हकारस्योदाहरणम्—

इदं ह करिष्यति, इदं न करिष्यतीति ॥

यज्ञदत्त इदं ह इदमेव करिष्यति सामग्रीसंवननम् । इदं
न करिष्यति आदत्तं न पश्यतीति ॥

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण ॥

एतस्मिन् विनिग्रहार्थे एव भवति । स पुनस्तत्तरेण
द्वितीयवाक्यगतनार्थेन संप्रयुज्यत इति पूर्वतनवाक्यात्परिणत-
वचनमनुवर्तते । अर्थः प्राग्वत् । तद्यथा—

मृषेमे वदन्ति सत्यम् ते वदन्ति । इति ॥

इमे वृषलाः मृषा मिथ्या वदन्ति । ते ब्राह्मणाः सत्यम्
सत्यमेव वदन्ति । इति ॥

अथापि पदपूरणः ॥

अथाप्युकारः पदपूरणः । पदं चरणमेव पूरयितव्य-
मस्येति पदपूरणः । "पूरी आप्यायने" (जु० प०) नन्वादि-
त्वात् (पा० ३-१-१३४) ल्युः ।

इदमु+तदु ॥

१. अयं देवदत्त एव गाः पाययत्वित्यर्थः ॥

२. "इदमु ल्यप्पूर्वतमं पुरस्ताज्योतिस्मत्सो वयुनांवद-
स्थात् । नूनं दिवो दुहितरो विभ्राती गातुं कृणवन्नृषयो जनाय
॥ १ ॥" अस्या अर्थः । इदमु पुरतो दुष्यमानमिदम् । (उकारः
पदपूरणः) ल्यत्त एव अस्माभिः रतुलं सर्वप्रसिद्धं ज्योतिस्तोत्रः पुरतम-
मलन्तप्रभूतम् । कुतो यतो वयुनावत् ज्ञानवत् । वयुनशब्दः प्रज्ञा-
नामसु निष्पद्ये (३-९) निर्दिष्टः । ततो मनुषि "मनो बहुचोऽन-
जिरादीनामि" —(पा. ६-३-११९) ति दीर्घः । तमसस्तमोऽभिभूय
"व्यब्रूणे कर्मणीति" (बा०) पञ्चमी । पुरस्तात्प्राच्यां दिशि
अस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं निश्चयेनैता उषसो दिवोऽन्त-
रिक्षदेवताया आदित्यस्य दुहितरो विभ्रातीविशेषेण भानं कुर्वतीः
"दीर्घाञ्जसिच—वाछन्दसी"—(पा. ६-१-१०६) ति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । जनाय जनानां "चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसी"—(पा.
२-३-६२) ति बहुलग्रहणात्पञ्चम्ये चतुर्थी । गातुं गमनम् ।
"गाह् गतो" (श्वा० अ०) "कमि-मनि-जनि-गा-भा-याद्विश्वस्य"
(उ० १-७०) इति भावे तुम् । (गमनाद्व्यापारसामर्थ्ये)
कृणवन्नृषवन् । इत्येकस्या पदादीर्घं बहुवचनम् ॥

३. "तदु प्रयक्षतमसस्य कर्मदुस्सत्य चारुतमससि दंसः ।
उपह्वरे यदु परा अपिन्वन्मध्वर्गेणो नृधं ५ श्वर्तन्नः ॥ १ ॥"
अस्या अर्थः । दसस्य दशनीयस्यास्त्रस्य तत्कर्म (उः पाद-
पूरणः) प्रयक्षतमं प्रयक्षेण पूज्यतमम् । "वक्ष पूज्याय"

१. गुणगतं बहुत्वं तस्यामारोप्य बहुवचनम् । अतएव एकसि-
न्नापि गुरवः समागाता इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ॥

द्वे अपीमे ऋचौ क्रमेण (ऋ० सं० ३-८-१-१) ।
(१-५-२-१) पठ्येते । त्रिष्टुभौ । अनयोरावया वामदेवो
गौतम उपसं जुधाव । अन्वया तु गौतमो नोधावेन्द्रमस्तीत् ॥

हीत्येवोऽनेककर्मा ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥

हेतोः कारकस्य ज्ञापकस्य वा अपदेशो व्यवहारस्तस्मिन् ।
हि यत इदं करिष्यति अत इति वाक्यार्थः । तथा चामरोऽपि
“हि हेतावधारणे” इति ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपष्टे ॥

अनुपष्टं व्याख्यातपूर्वम् (पृ० १५) ॥

कथं हि व्याकरिष्यतीत्यव्यायाम् ॥

अमर्थादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादो वाऽत्रास्यात् ॥
कथमयमकृतप्रयत्नः व्याकरिष्यति नास्य सामर्थ्यमिल्यभिप्रायः ॥

किलेति विद्याप्रकर्षे एवं किलेति ॥

विद्याया विज्ञानस्य प्रकर्षे अतिशये । अन्यतो विद्यामुप-
श्रुत्यातिशयेनावधार्य अन्यस्य कस्मैचिदाच्छे एवं किलेत-
दासीद्युक्तमित्येवम् । अत्र प्रवक्तुर्विज्ञानातिशयो गम्यते ॥

(भ्वा० प०) कर्मणि घञ् “हल्लङ्घे”—(३-३-१२१) ति । यक्ष्यते
पूज्यते इति यक्षः पूज्योऽतिशयेन यक्षो यक्षतमस्ततः प्रादि-
समासः । “दसि दशैवन्द्यानयोः” (तु० आ०) दंस्यते कर्तव्य-
तया दृश्यत इति दंतः कर्तव्यं कर्म (निघ० २-१) चारुतमम-
तिशयेन शोभनमस्ति । किं तत् । यदयमिन्द्र उपहरे उपहृताव्ये
(गन्तव्ये) पृथिव्याः संवन्धिषि समीपदेशे । “रहोऽन्तिकमुपहरे”
इत्यमरः । उपरा दिशः (नि० १-६) अपिन्वत् । “पिवि सेचने”
(भ्वा० प०) लङ् । यद्वा उपरा लप्ता मेघपूरिता वेति दुर्गः ।
मधु मधुरम् अर्णः जलं यासु ता मधुराणो मधुरोदकाश्चतत्तो
नद्यः प्रथामभूता गङ्गादिनदीः अपिन्वत् अपातयत् अक्षारयत् वर्ष-
हारेण च यथाहि प्रावर्तयदिति दुर्गः । तदेतत्कर्माभ्येन कर्तुम-
शक्यत्वात्पूज्यतममिति ॥

१. अन्यत्र तु गुणेष्वपि दोषारोपोऽस्या । तथाचामरः “अ-
स्या तु दोषारोपो गुणेष्वपि” ति ॥ परिवादो विषयानदोषकथनम् ।
अविषयानदोषकथनं तु निन्दिते निन्दापरीबादयोर्भेदो “गुरोयेन
परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिषातव्यौ गन्तव्यं वा
ततोऽन्यत” इति वदता मनुना दक्षितः । परीवाद इति “उपसर्गस्य
वकीति” (पा० ६-३-१२३) वा दीर्घः ॥

1. यद्वा उपहरन्ति गच्छन्त्यसिन्नश्च इच्छुपहरो भूम्यदेशः
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे” (पा० ३।३।११८) लघिकरणे घः
गुणः । दुर्गस्तु—उपह्वानमर्हति यस्मिन्देशेऽवस्थिताः सहायाः स
उपहरो देशः । जनेरनाकीर्णो वा यस्मिन्देशेकीर्णो व्याचक्ष्यो ॥

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते- ऽनुपष्टे ॥

किलेतीति संबध्यते । संयुक्तः प्रयुज्यते संप्रयुज्यते ।
अन्यस्मात्कचिदर्थं नायमेवमित्येवमुपश्रुत्य तमेवार्थमन्यमनुप-
च्छति । अथेतरमश्रद्धयत्पूर्वस्य—

न किलैवं ननु किलैवम् ॥

इति ॥

मेति प्रतिषेधे ॥

मेत्यर्थं प्रतिषेधोऽर्थं वर्तते । तद्यथा—

माकार्पांर्माहापांरिति च ॥

अत्र “न माहयोग” (पा० ६-४-७४) इत्यडभावः ।
विध्यर्थं (आज्ञायां) लुङ् । “माङि लुङ्” (पा० ३-३-१७५)
इति हि सर्वलकारापवादः ॥

खल्विति च ॥

प्रतिषेधार्थं एव । तद्यथा—

खलुकृत्वा खलुकृतम् ॥

खलुकृत्वा—अकृत्वा—न कर्तव्यमिति वार्थः । खलुकृतं—
न कृतमित्यर्थः ।

अथापि पदपूरणः ॥

अथापिखल्वित्यर्थं पदपूरणः पादपूरणेऽर्थं वर्तते ।
तद्यथा—

एवं खलु तद्वभूव इति ॥

वेदे, लोकेऽपि “निर्धारितेऽर्थं लेख्येन खलुकृत्वा खलु वाचि-
कमिति । लेख्येन लेखितव्येन पत्रेणार्थं निर्धारिते निर्धार्य
बोधिते वाचिकं संदेशवाचमुक्त्वा खलु, न वक्तव्यमित्यर्थः ।
अत्रैकः खलुशब्दः प्रतिषेधार्थोऽपरः पादपूरणः ॥

शश्वदिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् ॥

विचिकित्सा नाम विवेकपूर्वकः प्रश्नस्तत्पूर्वकमवधारणं वाऽऽ-
त्मप्रश्ने इति केचित् । विपूर्वकात् “कित निवासे” (भ्वा० प०)
“गुप्तिकिञ्चः सञ्जि”—(पा० ३-१-५) ति सन् । सच
“कितेव्योधिपतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये चे”ति
(वा०) संशयेऽर्थं भवति । सन्नतात् “अप्रत्ययादि”—(पा० ३-
३-१०२) तिस्त्रियामप्रत्ययष्टाप् । तथाचामरोऽपि “विचिकित्सा
तु संशय” इति । विचिकित्साऽर्थो यस्य स विचिकित्साऽर्थः स
एव विचिकित्साऽर्थः । स्वार्थं छः (पा० ४-२-१३८) ।
स भाषायां लोके भवति । छन्दसि पुनरन्येष्वर्थेषु भवतीत्याह—

१. यथाहुनात्थप्रदीपकाराः—“लोकपादः परं केचित्सुसि-
ङ्गन्तमथापरे । परेवान्तरवाक्यैकस्य पदमूखिर” इति ॥

२. तथाच मेदिनी—“शश्वत्स्यादात्मप्रश्ने च मङ्गले । पुराकर्णे
सदायं च पुनरर्थं च दृश्यत” इति ॥

(इयमत्रास्यार्थवशात्स्थितिशैली द्रष्टव्या यदस्य शशच्छब्दस्य) एवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो भवत्युपरिष्टाद्वा । तद्यथा—)

शश्वदेवमित्यनुष्टुप् । एवं शश्वदित्यस्यं पृष्टे ॥

‘अयं वर्तत’ इति वाक्यशेषः । अन्यस्यं पृष्टे खयमात्मनाऽपृष्टे ॥

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ॥

स्पष्टम्—

उभयमन्वध्यायम् ॥

अन्वध्यायं छन्दसि पुनर्यमुभयमाह । उभयार्थ इति यावत् । तमेवार्थद्वयमाह—

विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च ॥

इति ।

अत्रोदाहरणमुत्तरखण्डसूत्रेण तृतीयपादादिगतेन निर्विवक्ष-निदानं तस्य तावदाह—

**अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्वाः संप्रदि-
त्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांचके ॥४॥(५)**

इति० या० सु० प्र० नि० शा० नैघ० का० प्र० ध्या० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥ * ॥

अगः कुम्भस्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः कुम्भसंभवो मुनिः । “अगस्त्यः कुम्भसंभव” इत्यमरः । स इन्द्रायैन्द्रदेवतायै हविर्देवनीयं धृतादि निरुप्य समुद्यम्य मरुद्वास्तत्राग्निकाभ्यो देवताभ्यः संप्रदितां संप्रदातुमिच्छां चकार कृतवान् स इन्द्र एत्यागस्त्य परिदेवयांचके मन्वुपूर्वकं विलोपं कृतवान् ॥ ४ ॥ * ॥ इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० विवृतौ नैघ० काण्डे प्र० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

“न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वैद यद्वैतम् ।

**अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विन-
श्यति ॥”**

(ऋ० सं० २-४-१०)

परिदेवनप्रकारं प्रतिपादयन्नुक्तश्रुतिमर्थतो व्याचष्टे—

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् ॥

इन्द्रो वदति विचार्यमेतन्ममैतत्तावत् यद्यद्यतनं हविर्मम

१. निदानं त्वादिकारणम् । तस्य—उदाहरित्यमाणमगस्त्य । तावदादौ ॥ अवमर्थः । निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्व वक्तव्यम् । तेनोच्यमानोऽर्थोऽतितरां प्रकाशते । ततः पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनमेव हि व्याख्याक्रमोऽत्र शास्त्र इति ॥

२. परिदेवनं नाम मन्वुपूर्वको विलापः । तथाचामरः “विलापः परिदेवनमिति ॥

नास्तीति । प्रतिषेधेसति प्रतिषेधेनावश्यं भाव्यमित्यतनशब्दोऽ-
ध्याहृत आचार्येण । उत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनात् । अथापि
स्यात् श्वस्तनं भविष्यतीति ? नो श्वः उशब्दोऽन्यकारणार्थः
(न उ श्वः) श्वःशब्दो वृत्तिविषये श्वोभवं श्वस्तनमाह ।
“अमानोनाः प्रतिषेध” इति स्पृतेर्नशब्दोऽत्र नोशब्देन
व्याख्यातः पर्यायवचनत्वात्तथाचायमर्थो नोएव श्वस्तनं श्वस्तनमपि
नैवास्तीति । अत्र हेतुं चतुर्थपादेनाह—उतेति । उत, अपि,
अथे, तिस्रश्चा वेदे समानार्थीः । (मया ममेदमिति) आधीत-
माध्यातमभिप्रेतं यद्वाऽधीतमस्मदर्थं निरूपितं श्रुश्रुष्टं वा
विनश्यति अन्यसौत्करणेनादर्शनमुपैति । तर्हि श्वस्तनमस्माकं
भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः । (पादद्वयार्थं मूल एव
वक्ष्यति) ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—

अद्यास्मिन्धवि ॥ दुरित्यहो नामधेयम् ।

द्योतत इति सतः ॥

द्योतते रविकिरणसंबन्धादित्यर्थं “द्युत् दीप्तौ” (भ्वा०
आ०) अस्मां “दूमेर्हो” (उ० २-६४) इति बाहुलकात्कर्तरि
डोप्रत्ययः । डिवाट्टिलोपः । स चायं कर्तरि विहित इत्याह—
सत इति । कर्तृकारकस्येत्यर्थः । अत्रास्तेः शतरि षष्ठ्येकवचने
“श्रसो”— (पा. ६-४-१११) रिखल्लोपे सत्तशब्दः सिध्यति ।
इत्थं च योशब्दो दिनपर्यायवचनो यस्य सप्तम्येकवचने वची-
त्युक्तमधत्तात् । **अस्मिन्धवि** (अदि) इत्यर्थं “सद्यःपहस्प-
रारि”— (पा० ५-३-२२) त्यादिना अवशब्दो निपातितः ।
दुरित्यहो नामधेयमिति तु योशब्दपर्यायं विवक्षयाभिहितम् ।
“द्यु अभिगमनं” (अ० प०) “द्युगमिभ्यां डोरि”ति भोजोक्-
डोप्रत्यये योशब्दः । अस्मादेव (द्यु हातोः) डिच्चेत्यधिकारे
“द्युद्वभ्यां चेति” भोजसूत्रेण उप्रत्यये द्युशब्दः । अभिगच्छ-
न्त्यस्मिन्स्त्वमभिमतप्रदेशं प्राणिन इति यौर्ध्वं । द्युतेरेव वा
“अश्रवाद्यश्च” (उ० ५-३०) इति डुन्प्रत्ययान्तो निपातितो
द्रष्टव्यः । अस्मिन्पक्षे द्योतत इति सत इति द्युशब्दस्यैव व्युत्पा-
दनम् । सच उक्तविधया योशब्दसमानार्थतया निर्विष्टः । अत-
एवाहनांसु (नि० १-९) यौःशब्दसाधने केचिद्दुरिति पठन्तीति
देवराज्यज्वनिर्वचनं संगच्छते ॥ निगमश्च “द्युमिरुक्तुभिः
परिपातमस्मात्” (ऋ० सं० १-७-३७-५५) इत्यादिः ॥

श्व उपाशंसनीयः कालः ॥

१. एते च मशैकदेशा एव सन्तोऽध्याहार्या भवन्ति । पदातिरेका-
द्वक्षयनकाले नार्थीयन्ते । ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः ॥

२. अन्यस्यै प्रधानेन । “विभाषा साति कात्स्वर्थं” इत्यनुष्टुपौ
“तदधीनवचने” (पा. ५-४-५४) इति सातिप्रत्ययः ।

३. “भाववचनानामिति” (पा. २-३-५४) वस्त्वृत्त्यर्थोऽत्र
सच्छब्देऽविबक्षितः । तथाच दुर्गा । द्योतत इति कर्तृकारकं सदिति
यत्र न्यायान्नोच्चारित एव कारकनियमो द्रष्टव्योऽन्यत्र यथेष्टं
योज्यमिति ॥

उपगम्य अभिप्रायविषयीकृत्य सचेतसा (प्राणिना) आशंसनीय आशंसव्यो भवत्यनागतलादित्युपाशंसनीयः कालः श्व इत्युच्यते ॥

ह्यो हीनः कालः ॥

अतिक्रान्तो हि स भवति । अयं च श्वः संबन्धादनुक्तोऽप्यत्र निरुक्तोऽर्थवशात् ॥

इदानीमुपक्रान्तमन्त्रस्य द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे—

“कस्तद्वेदं यदद्भुतं—” कस्तद्वेदं यदभूतम् ॥

को हि नाम तद्वेदं जानाति यदभूतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यति मम वाऽन्यस्य वेति । भूधातुरत्रोत्पावमिहितो ‘यागात्स्वर्गो भवतीत्यत्र यथा । शब्दसारूप्यप्रसङ्गेन निर्वक्ति—

इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव ॥

ल्लोके इदमपि इतरद्यत्किञ्चिच्छोणितवर्षादि तदभूतमिव कादाचित्कत्वात् ॥

उक्तस्यैव तृतीयपादमनूय व्याचष्टे—

“अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम्” अभिसंचारि ॥

कस्मात्पुनर्न ज्ञायते मम नैव भविष्यतीत्याह—अन्यस्येति । अवरोहणक्रमेणोपस्थितमभिसंचरेण्यपदं निमैवीति—अभिसंचारि अभितः संचरणशीलम् । अभिसंपूर्वाचारतैर्गन्धर्वीताच्छील्ये कर्तारि एण्यप्रत्ययः । अन्यशब्दं निर्वक्ति—

अन्यो नानेयः ॥

नाना (नानात्वेन व्यवस्थितस्यासत्कुलजसा) पलं नानेयः । अव्ययस्याबन्तप्रतिरूपकला—(दाबन्तसमानानुपूर्वीकला—) दाबन्तलनिबन्धनं “स्त्रीभ्यो ढभि—” (पा. ४-१-१२०) ति ढक् भवति । कलायामित्यत्र याच्यथा । यद्वा न सतामानेयो नानेयः ॥ चित्तपदं निर्द्भूते—

चित्तं चेततेः ॥

चेतलनेनार्थानिति चित्तम् । “चित्ती संज्ञाने” (भ्रा० प०) “अभिष्टुतिभ्यः” (उ० ३-८६) इति बाहुलकात् क्तः । आधीतशब्दनिर्विषयया तुरीये पादमनुद्भूते—

“उताधीतं चिन्तयती”ति । आध्यातमभिप्रेतम् ॥

आध्यातमिस्वाधीतशब्दार्थः । “ध्यायतेः संप्रसारणं च” (वा०) इति क्विपि विहितं संप्रसारणमिह क्त्वापि भवति बाहुलकात् “दुहुलं छन्दसी”ति । अत्र “संयोगादेरातोधातो—” (पा. ८-२-४३) रिति विहितं तद्वत् “नध्यारब्धे” (पा. ८-२-५७) ति निषेधान् भवति ॥ अभिप्रेतमिति पर्यायवचनम् । आहपूर्वको ध्यायतिरुक्तप्रापूर्वकस्मृतौ वर्तते । स्मृतिश्चिन्तनम् । “चित्ति स्मृत्याम्” (जु० प०) । उताप्यर्थः ॥

अथापि पदपूरणः ॥ १ ॥ (६)

अथाप्ययमस्मिन्मन्त्रे पदपूरणः । पदं पादएव पूरयित-

१. अयं—नूनमित्येष शब्दः ।

व्योऽस्य भवतीत्ययं पदपूरणः “स्तुः” (पा. ३-१-१३४) ॥ १ ॥ तद्यथा—

“नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्रं दक्षिणा मघोनी” ॥ शिक्षां स्तोतृभ्यो माति-
धृमभो नो बृहद्वेदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥”

(ऋ. सं. २-६-६) श्रुतमदस्येदमार्थं त्रिष्टुप् । अत्र नूनमिति पादपूरण एवेति सेत्यारभ्य व्याचष्टेऽर्थतः—

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे ॥

हे ‘इन्द्र’, ‘सा ते’ तव ‘दक्षिणा’ (या पुत्रभावके कर्मणि ऋत्विग्भ्यो देया) ‘मघोनी’ मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता (तद्वती) सती ‘जरित्रे’ स्तुवते यजमानाय ‘वरं’ श्रेष्ठमभिमनतमर्थं ‘प्रतिदुहीयत्’ प्रतिदुग्धाम् “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहितार्थे” (पा० १-४-८२) ति प्रतेर्व्यवहितस्यैपि प्रयोगः । किंच ‘स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं’ “कामान्” इति शेषः । ‘शिक्षा’ प्रयच्छ । “शिक्षतिर्दानकर्मा पठितं” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । लोट् प्रार्थनायाम् । आ इत्ययं प्र इत्यस्यार्थः । निपातानां नानार्थत्वात् । प्रदेहि । किंच ‘मातिधक्’ मास्मानतिहाया (तीत्या—) न्येभ्यो देहि (अस्मानतिक्रम्यान्नेभ्यो मा दाः) प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा ततोऽन्येभ्योऽपि दीयताम् । दूहेर्दानार्थस्य लुङि “मन्त्रे घसे—” (पा० २-४-८०) ति क्लेर्लुक् । किंच ‘मभो’ धनं ‘नोऽस्माकं’ ‘मस्तु’ इति शेषः । येन ‘विदथे’ यज्ञे (खेष्टे) ‘बृहन्महद्वर्जितं’ ‘वदेम’ ब्रवाम दीयतां भुज्यतामिति । किंच (तवानुग्रहात्) ‘सुवीराः’

१. प्रतिपूरयतु ददात्विति यावत् । दक्षिणारुणकादि कर्मणः फलप्राप्तिरिति दक्षिणायामेव फलदातृत्वमुपचर्यते । सायणस्तु प्रतिदुहीयत्संपादयति तादृशीं दक्षिणां स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं शिक्षा प्रयच्छ । किंच मभो भजनीयस्त्वं मातिधक् । यद्वा नोऽस्माकं कामान्माधाक्षीः । अपेक्षितफलदानेन पूर्येत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विदथेऽस्मिन्त्येह बृहत्प्रभूतं सन्तो वदेम त्वामुदिव्य ब्रवाम इत्येवं व्याख्यतु । शेषं समानम् ॥

२. “ते प्राग्धातोः” (पा. १-४-८०) इति हि लौकिको नियमः । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तदर्थः ॥

३. भस्मीकरणार्थंस्वामि धातुतामर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादत्र दाने वृत्तिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४. विदथशब्दो यज्ञवचनइच्छन्ति । “विद ज्ञाने” (अ० प०) “विद विचारणे” (र० आ०) “विद्वल ज्ञाने” (तु० उ०) “विद् सत्तायाम्” (दि० आ०) “रुदिविद्विभ्यां ङित्” (उ० ३-१११) इति अथप्रत्ययः सच ङित् क्त्वाद्गुणभावः । ज्ञावते हि यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरत्र । विचार्यते हि विद्वद्भिः । भावयत्यनेन फलम् ॥

५. यदा स्वे गृहे यज्ञः करिष्यते तदा तत्र ।

वीरवन्तः (पुत्रवन्तः) यद्यपुत्राः । मलर्थीयः सुः पुरस्तात्प्र-
युक्तच्छान्दसः । अथ पुत्रवन्तस्तदा शोभनवीराः सुपुत्रा
‘भवेम’ इतिशेषः ॥ वीरशब्दश्छन्दसि पुत्रपर्यायवचन इह
निरुक्तः ॥ ६ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वरो वरयितव्यो भवति ॥

त्रियते ह्यसाविति चरः । “वृत् वरणे” (व्या. उ.)
“ऋदारप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप् प्रत्ययः कर्मणि कृत्याथं
बाहुलकात् । तदाह वरयितव्यो भवतीति ।

जरितुशब्दं निर्वक्ति—

जरिता गरिता ॥

स्तुत्यर्थस्य जृधातोः (भ्वा. प.) तुचि रूपम् । गरितेति
पर्यायवचनः । गुणातिरञ्चैतिकर्मा (निघ. ३-१४) अञ्जीपि
स्तुत्यादिरूपैव ॥

मघोनीशब्दं निर्वृते—

दक्षिणा मघोनी मघवती ॥

अत्र दक्षिणा मघोनीति प्रतीकम् । मघवतीति मघो-
नीत्यस्य पर्यायः ।

तदर्थं व्युत्पादयति—

मघमिति धननामधेयम् ॥

तदस्यामस्तीति विग्रहे “तदस्यास्त्यस्मिन्—” (पा० ५-
२-९४) इति मत्तुप् “मादुषथायाः” (पा० ८-२-९) इति
मस्य घः ॥

मघशब्दं निर्वक्ति—

मंहतेर्दानकर्मणः ॥

मंहतिर्दानकर्मा (निघ. ३-२०-१०) “घघर्थे कविधा-
नम्” (पा० ३-३-५८ वा०) इत्यत्र परिगणनस्य प्रायिकत्वा-
त्कर्मणि कप्रत्यये पृषोदरादिलान्नलोपो हस्य शब्द भवति ॥
मघवते वीर्यते इति मघं धनम् ॥ अथ सिंहावलोकितकेन प्रती-
कोपात् दक्षिणाशब्दं निर्वृतीति—

**दक्षिणा दक्षतेः समर्थयति कर्मणः व्युद्धं
समर्थयतीति ॥**

समर्थयत्यर्थकस्य दक्षतेः “दक्ष बृद्धौ शीघ्राथं चे” (भ्वा.
आ.) इति धातोरौणादिक इन् (२।५१) । एतदेव विवृ-
णोति—व्युद्धं समर्थयतीति । यथे हि यत्किञ्चिद्विगतर्द्धकं
(न्यूनं) भवति तदर्थं (दक्षिणा) समर्थयति विवर्थं पूरयति
विशिष्टं यद्वा स्य साधनमेतैद्वितीयं दक्षिणेत्युच्यते । प्रक्रान्तरेण
निर्वृति—

१. सं-सम्यक् अर्थयति वर्थयति, “ऋधु बृद्धौ” (भ्वा० प०)
श्च्यञ्च वृज्यस्य समर्थयत्यर्थकत्वं उच्यत एव ॥

२. “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्त-
द्धिन्नभाषि” इति विधेयप्राधान्यात्कीलिङ्गनिर्देशो न कृतः ॥

अपि वा प्रदक्षिणागमनात् ॥

दक्षिणाशब्दोऽत्र “दक्षिणादात्” (पा. ५-३-३६) इत्या-
जन्तोऽव्ययम् । प्रत्ययविधानकाले प्रेत्युपसर्गस्य पृथक्कृतिराव-
विज्ञानबलात् । अर्थकाले तुपसृज्येव । तथाच गृहीतदक्षिणस्य-
द्विजोऽदूरेणामिं प्रदक्षिणेन गैमनादियं दक्षिणा । अपील्यथे-
त्यस्यार्थः ॥

अथवा दक्षिणाम्—

दिशमभिप्रेत्य ॥

सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ—अग्रेण गार्हपत्यम्, जघनेन
सदः, दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण
चात्वालोत्करी, तमाग्नीध्रं चोत्पृथ्व्यमाना—गच्छतीति—

१. यतो ह्यमुपसर्गः । निरुक्तमेतत् (उपसर्गपदम्) अशस्तात् ॥
(११ पृ. ६ पं.)

२. “एनवन्तरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः” (पा. ५-३-३५)
इत्यतोऽदूरेऽपञ्चम्या इत्यनुवर्त्य विहितो ह्याच् पञ्चमी विद्वांस्य
यथासंभवं तृतीयासप्तम्याबन्तादक्षिणशब्दाद्भवतीत्येवं विगृही-
तमत्र ॥ अग्निमिलय “एनपा द्वितीये” (पा. २-३-३१) इति
द्वितीया । अग्निरिति तदर्थः ॥

३. सेत्येतस्या गतिक्रियायाः कर्तृपदम् । कतिवद्गारकमेव हि
तस्यागमनमुपपद्यत इति गच्छन्तीति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दुर्गमाथे ।
स च प्रासादिकस्तत्कर्तृकैतियोजोऽनुपादानादुपात्तस्य सेति कर्तृपदस्य
क्रियाकाङ्क्षाऽनित्युत्प्रेष्य, अर्थ च दुर्गमाभ्यामुवादः । अस्यायमर्थः ।
हि यतः सा दक्षिणोत्सृज्यमाना यजमानेनोत्सृष्टा सती दक्षिणस्यां
दिशि वेधाः श्रोणौ गच्छतीति दक्षिणेत्युच्यते । कथं (केन प्रदेशेन)
गच्छतीत्याह—अग्रेणेत्यादि । गृहपतिर्वैजमानस्तेन संयुक्तो गार्ह-
पत्योऽग्निः “गृहपतिना संयुक्ते व्यः” (पा. ४-४-९०) इति
व्यः प्रत्ययः । “तमग्रेण गत्वा (पृथ्व्युज्जयोर्मध्ये प्राचीति व्यप-
देशात्मलक्ष्यस्यग्रेः संयुक्तीनस्य प्राञ्चुलस्य यजमानस्य च मध्ये-
नोत्तरपूर्वकोणेनविगच्छतीति) सदः सदस्यस्थानं तद् जघनेन मध्य-
प्रदेशेन । अवच्छेदकत्वं तृतीयाधेः । “प्रकृष्टादिगणाज्जाता तृतीया
तु तदात्मताम् । अवच्छेदकतादुक्षिप्रकारत्वादिसंस्तौ” इति ईडुक्तेः ।
अग्निमन्त्रे दीपयतीत्याह—ब्रह्मा “अग्निं दीप्यौ” (२० आ०)
किम् । तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । “अग्नीधः शरणे रणमं च” (वा०)
इति रणं गिरिवादादिबुद्धिः । भत्वाज्जस्तामावाः । आग्नीध्रेमाग्नी-
ध्रीयम् स्वायं छः । तदक्षिणेनानदूरे तस्य दक्षिणस्यां दिशि “एनवन्त्य-
तरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः” (पा० ५-३-३५) इति एनम् । “एनपा
द्वितीये” (पा. २-३-३१) इति द्वितीया । अन्तर्वेदि वेधा मध्ये
स्थित्वा । अन्तरेणेत्येतद्विनाशकम् । चात्वालो गर्तविवेपः । लत्करी

१. तथाच तस्याग्रेण सदसो मध्येनेति फलितोऽर्थः । अग्रा-
वच्छेदेन गार्हपत्यं, मध्यावच्छेदेन सद इत्यक्षरार्थः । उपपद-
विभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः । पञ्चपवादात्वात् । “उत्सर्गसमानदेशो
ह्यपवादा भवन्ती” इति महाभाष्यकृतः प्राहुः ॥

दिक् ॥

पुनर्दक्षिणा । अत्र निदानमाह—

हस्तप्रकृतिः ॥

हस्तः प्रकृतिः कारणं नामनिदानं यस्याः सा । तथाच
“प्राशुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव सा दक्षिणा दिग्-
भवति” त्याग्रायते । अथ—

दक्षिणो हस्तः ॥

कस्मात्पुनर्दक्षिणः ? इत्यनुयुक्तः प्राह—

दक्षतेस्तसाहकर्मणः ॥

उत्साहार्थस्य दक्षधातोरुक्तदिशा सिद्धिः । स यथोत्साहवा-
न्भवति कर्मसु न तथा सव्यः ॥

दाशतेर्वा स्यादानकर्मणः ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य । “दाश्ट दाने” (भ्वा. उ.)
दाश्रयतेऽनेनेति दक्षिणः । पृष्ठोदरादिः ॥ तेनैव हि प्रायेण
धीयते ॥ हस्तशब्दं निर्वचनप्रसक्तं निर्देवीति—

हस्तो हन्तेः ॥

हन्त्यनेनेति हस्तः । पृष्ठोदरादिः । तेन हि हन्त्यते ।
यद्यप्यन्येनापि हन्त्यते पादादिना, तथापि यो हन्त्यव्यो
भवति तस्य—

प्राशुर्हन्ते ॥

हन्तेऽयमेव प्राशुः शीघ्रः झटिति समुद्यच्छमानो भवति ॥
तदेतन्निगमस्य दक्षिणा मघोनीति प्रतीकमुपादाय व्याख्यात-
मिदानीं “शिक्षास्तोतृभ्यम्” इति तदुत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—

देहि स्तोतृभ्यः कामान् ॥

इति । एवमुत्तरोत्तरम् । मातिषगिति व्याचष्टे—

मासानति दंहीः ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य (अन्येभ्यो) मा दंहीमां
देहि । दहिरत्र दानार्थं इति विवरीतुमाह—

मासानतिहाय दाः ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य मा दाः मा देहि । “माडि
छ्ह” (पा० ३-३-१०५) सर्वलकारापाद इति लोडर्थेऽत्र ।
“न माङ्योगे” (पा० ६-४-९७) इत्यल्लभावात् ॥

रक्षादिकृतः । “उत्करः कृतमस्त्रिया-” मित्यमरः । तावन्तरेण तौ
विना (तौ परिहृत्य) “अन्तरान्तरेण युक्ते” (पा० २-३-४)
इति द्वितीया । “पृथग्विनान्तरेणेत” इत्यमरः । तमासीधं चेति
पृथक्वाक्यम्, तमासीधं ब्रह्माणं (तात्स्थ्याच्चाच्छब्दमिति न्यायात्)
च गच्छतीति दक्षिणेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

१. अनुयुक्तः पृष्ठः । “प्रशोऽनुयोगः पृच्छा चै”त्यमरः ॥

२. शीघ्राथैर्ह्यं पठितः । यो ह्यस्तस्यैव स एव शीघ्रं कर्म
कर्तुं प्रभवति । इति शीघ्राथैर्याप्यवोत्साहार्थं इतिः ॥

मगो नो अस्तु बृहद्वदेम ॥

इत्येतन्निगदव्याख्यातम् (पृ० २०) । विदथे इति निगम-
स्थपदमर्थतोऽनुवदति—

स्वे वेदने ॥

स्वे-स्वीये (आरमीये) वेदने विन्दते लभते सुखमस्मि-
न्निति वेदनं गृहम् । “विदल्ल लाभे” (जु. उ.) “करणाधिक-
रणयोश्च” (पा० ३-३-११७) इति ल्युट् ॥

सिंहावलोकितकेन निगमप्रसक्तं भगपदं निर्देवीति—

मगो भजतेः ॥

भगशब्दः पुल्लिङ्गो धनवचनः । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः ।
यद्वा भज्यते सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वा (धनवान्) “भज
सेवायाम्” (भ्वा. उ.) “पुंसि संज्ञाया-” (पा० ३-३-
११८) मिति घः । “वजो” (पा० ५-३-५९) रिति
जस्य गः ।

बृहत्पदं व्याचष्टे—

बृहदिति महतो नामधेयम् ॥

नामधेयं नामैव भवति । “वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतु-
वचे-” (उ. २-७७) ति निपातावेतौ ॥ “भागरूपनामभ्यो
धेयः” (वा०) इति स्वाथे धेयप्रत्ययः ॥

कुत एतत् ? इति महतो नामधेयत्वे निदानप्रश्ने आह—

परिवृढं भवति ॥

परितः सर्वतो वृढं व्याप्तम् । यद्वा परिवृढं व्याप्तं । यद्धि
महद्भवति तत्सर्वं व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति “ब्रह्म परिवृढं
सर्वतः” (निरु. १-३-३) इति ।

इदानीं निगमान्तस्थं सुवीरा इत्येतद्व्याक्यमर्थतो द्विधा
व्याचष्टे—

वीरवन्तः कल्याणवीरा वा ॥

पुरस्तास्थितेन मलर्थमुना योऽर्थो लभ्यते स हि वीरवन्त
इत्यनेनोच्यते । तत्रानतिप्रसिद्धलमाशङ्क्य प्रसिद्धेन शोभनार्थेन
बहुव्रीहिणा योऽर्थो लभ्यते तमर्थमाह कल्याणवीरा वेति ।
कल्याणशब्दार्थो वक्ष्यते मूले (नि. २-१-६) ।

इदानीं निगमान्तस्थं वीरपदमनेकधा निर्वचि—

वीरो वीरयत्यमित्रान् ॥

१. बृहन्महच्छब्दो ॥

२. निषयर्थं सप्तम्यर्थः ॥

३. परिवृढलम् इति मूलपुस्तके पाठः ॥ यद्यपि पाणिनिना
प्रभावेव परिवृढ (७-२-२१) इति निपातितस्तथापि अर्थसाम्या-
दिह महतो नामधेयनिदाने निरुक्तः । प्रभुरपि महत्तया सर्वं
पोष्यवर्गं व्यामोत्येतावतैव परिवृढ इत्युच्यते ॥

४. मलर्थतोः पुरस्तात्प्रयोगस्य लोके सर्वथाऽभावे वेदेऽपि
काचित्कत्वमेवेति ।

अमित्रान् वान् वीरयति विविधप्रकारमीरयति । क्षिपति । कम्पयति । मारयति । वेति वीरः । “ईर क्षेपे” (जु. प.) स्वार्षिणजन्तात्पचाद्यच् णिलोपः । यद्वा “ईर गतौ कम्पने च” (अ. आ.) अन्तर्भावितप्यथात्पचाद्यच् । अमित्र-शब्दः पुंसि । तथाच (पा. लि.) सूत्रम् “भृत्रा-डमित्र-छात्र-पुत्र-मञ्च-वृत्र-मेढ्रो-घ्राः पुंसि”ति ।

प्रकारान्तरेण वीरशब्दं साधयति—

वेतेर्वा साह्रतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य वेतेर्वाधातोः (अ. प.) औणादिको रक् ॥ गच्छत्येवासावभिसुखं वानून् ॥

वीरयतेर्वा ॥

विक्रान्त्यर्थकस्य वीरधातोः (जु. आ.) पचाद्यच् (पा. ३-१-१३४) णिलोपः (पा. ६-४-५१) विक्रान्तो विक्रम- (पराक्रम-) वानसौ भवति ॥

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूर्णो वा ॥

परि सर्वतो ग्रहणं ज्ञानं परिग्रहः स अर्थो यस्य स परिग्र-
हार्षः स एव परिग्रहार्षीयः स्वार्षे छः (पा. ४।२।१३८) सवेत इत्यर्थकः । तथथा—

प्रसीमादित्योऽञ्सृजत् ॥ (क्र. सं. २-७-९-४)

१. “प्रसीमादित्योऽञ्सृजद्विधुतौ” कृतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति । न श्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येते वयो न पंसू रघुया परिजमन् ॥ ४ ॥” विधर्ता विविधप्रकारेण रसानां रसमीनां वा स्वरदिमण्डलान्तर्गस्य सर्वस्य जगतो वा, धर्ता धारयिता । “अणोऽपगृह्यसे” (पा. ७-४-५७) लघुनासिकः । आदित्य अदितेरपत्यं पुमान् विवस्वतान् । प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान्सर्वतो रदमीन् इति शेषः । (ते च सूर्यरदमयः) सिन्धवः स्यन्दमाना (आदित्यमण्डलात्प्राञ्जो बर्चमाना) कृतमुदकम् (आदाय पृथिवी-लोकादन्तरिक्षलोकाच्च) वरुणस्य सूर्यस्य (मण्डलं) यन्ति गच्छन्ति । (तदेवसूर्यगीदानलक्षणं स्वस्वकर्मं कुर्वाणा अपि) न श्राम्यन्ति न (वा श्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत्कर्मं) विमुञ्चन्ति । एते

१. सायणस्तु विधर्ता सेतुरिव जलस्य धारयिता आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः कृतं विधारणहेतुभूतो सर्वं यद्वा नदीनामुपा-
दानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत्प्रकर्षेण सृष्टवान् । तेन वरुणस्यैतेन सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो यन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिन्धवः न श्राम्यन्ति न श्रमं प्राप्नुयन्ति न विमुञ्चन्ति नोपरता भवन्ति । अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न वयः पक्षिण इव रघुयाः लघुवर्गाः शीघ्रगामिनः परि-
जमन्परिजमनि भूत्यां पशुः पतन्ति गच्छन्ति ॥ इत्येवं व्याख्यत ॥
अत्र सुपां सुछगिति केङ्करी ॥

२. ते हि वर्षाकाले मेघद्वारा स्यन्दन्ते । त एव च सूर्येण प्रसृष्टाः सार्वलौकिकमुदकमादाय पुनः सूर्यमण्डलं प्रविशन्ति ॥

गृत्समदस्येदमार्थं त्रिष्टुप् सौरी । अस्यामेव ऋचि तावहु-
भयमपि प्रदर्शयति—

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ॥

इति तत्रायस्य प्रासृजत्सूर्यो रसमीनित्यर्थः । सीमिति पदपूर्ण एव ॥ कुतोऽपीत्यविवक्षितमेवेतत्पक्षे । द्वितीयोदाहरणे सीमित्यस्यार्थः सर्वत इति ॥

परिग्रहार्थीये उदाहरणान्तरमप्याह—

विसीमितः सुरुचो वेन औवः ॥ इति च ॥

(य. वा. सं. १३-३)

(कथं पुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति ? किं शनैः ? न) वयो न वयः पक्षिण इव (शीघ्रं) पशुः पतन्तः रघुया लघुवर्गा (लघ्व्या) शीघ्रक्रया गत्या परिजमन् परिजमन्तः परिगच्छन्तः सर्वमप्येत-
जगत् इत्यर्थः ॥

१. सूर्यो ह्यस्यां वरुणनाम्ना स्तुयते सोऽप्यदितेः पुत्र इत्या-
दित्य एव ॥

२. प्रथमम् । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणमनुपदं
वक्ष्यति ॥

३. “ब्रह्मं जहानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमितः सुरुचो वेन
औवः । स बुध्या उपमा अस्य विद्याः सुतश्च योनिमस्रतश्च
चिन्मः ॥ ३ ॥” ब्रह्म बृहत् स्वरूपमादित्याख्यं प्रथममावौ
पुरस्तात् (प्राच्यां दिशि) जहानं जायमानं दृश्यमानमिति
यावत् । जनेः ज्ञानवि शपः श्लो हित्वम् । “गमह्वे” (पा. ६-
४-९८) लघुपदालोपः । किंच वेनः कमनीयो मेधावी वा स
आदित्यः । सुरुचः प्रशस्तरोचनात् रदमीन् सीमतः सर्वतः वि-
आवः व्यवृणोत् विवृणोतानकरोत् । “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहित-
श्चे”ति (पा. १-४-८२) विशब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो व्यवहितस्य ।
सचार्थकाले आवरितिक्रियापदेन संबध्यते उपसर्गत्वात् । “उपसर्गाः
क्रियायोगे” (पा. १-४-५९) इति पाणिनिसंरणात् किंच
उपमा उप समीपे मान्ति भूतानि यावु ताः सावकाशा अतयवास्य
जगतो विद्याः विविधं तिष्ठति यावु ता विविधस्यानभूता “अन्वा-
म्बगोभूमी” (पा. ८-३-९७) स्वादिना पत्यम् । एवंभूता
बुध्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र मवा दिशः विवः व्यवृणोत् । किंच
सतोऽभिव्यक्तस्य रणूल्पासतोऽभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य च भूतस्य
घटपदादेरभूतस्य वाय्वादक्षेति वा योनिं प्रभवं विवः व्यवृणोत् ।
वृणोतेलेक्षि शपि छुप्ते गुणे च व इति रूपमडभाव औवः । “बहुलं
छन्दस्यमाद्योगेऽपीति” (पा. ६-४-७५) वचनात् ॥

१. लङ्घे लिटि वसि “तमिपयोऽछन्दसी” (पा. ६-४-९९)
लघुपदालोपः ॥

२. “सुपां सुछगि” (पा. ७-१-३९)ति यस्याने वा ।
सायणमते जसः स्थाने ॥

३. तदुक्तोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्यम् ॥

वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया विष्टुभाऽऽदित्यं तुष्टाव ॥ तदेत-
त्प्रदर्शयत्यर्थः—

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः ॥

व्यवृणोदिति-वि आचरित्यस्यार्थः । सीमत इत्यस्य सर्वत
इति ॥

किं व्यवृणोदित्यपेक्षितमर्थतो निर्दिशति—

सुरुच आदित्यरश्मयः ॥

आदित्याख्यस्य ब्रह्मणो रश्मयः किरणाः । “किरण-
प्रह्वो रश्मी” इत्यमरः । त एव सुरुचस्तानित्यर्थः । कुतस्ते
सुरुच इति सुरुचशब्दं निर्ब्रवीति—

सुरोचनात् ॥

तथाच सुरुचः प्रशस्तरोचनाब्रह्मीनित्यर्थतो गम्यते । “रुच
दीप्तौ” (भ्वा. आ.) क्त्वि. चेनो मेधावी ॥

अथ परिग्रहार्थीयस्य सीमिति मान्तस्य कथं सीमत इत्याका-
रान्तमुपादाय तस्मिन् सीमत इति साधितमित्यनुक्त उत्तरमाह—

अपिवा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत

पञ्चमीकर्माणं सीमन्नः सीमतः सीमातो

मर्यादातः ॥

अत्र अपिचेति भिन्नक्रमः सीत्र इत्यतः प्राग्रष्टयः । सीम्
अ इत्येतदनर्थकमुपबन्धं संज्ञाकरणम् (अकारम्) आददी-
ताथैकाले । पञ्चम्याः कर्म कार्यं “पञ्चम्यास्तसिक्” (पा० ५-
३-७) इति तसिक्प्रत्ययरूपं यस्मात्पुरस्तथाभूतम् । तथाच
सीमित्यर्थं सर्वेशब्दसमानार्थ एव पर्यवैसन्नो भवतीति व्याख्यातं
सीमतः सर्वत इति ॥

इदानीं शब्दसाहचर्यप्रसक्तं निर्ब्रवीति ‘सीमन्नः सीमत’
इति । ‘अपिवा’—अथवा ग्रामादेर्मर्यादाथैत्य नान्तस्य
सीमन्शब्दस्यापि पूर्ववत्तल्लान्तस्य “स्वादिवि” (पा०
१-४-१७) ति पदत्वानलोपे सीमत इति संभवती-

२. उपक्रान्तं सीमितस्य परिग्रहार्थीयत्वम् ।

२. अनुबन्धमिवोच्चारणकाले प्रयोजनवशादुपबन्धमानम् ।
संज्ञाकरणं संज्ञात्वप्रयोजकम् । संज्ञाक्रियेत्येनेनेति श्रुद (पा. ३
३।१२७) योरन्तः ।

३. अवधिनिशिष्टो हि सर्वार्थः सीमशब्देन विवक्षितस्तत्त-
सिन्नाऽवधैर्धेऽभिहिते सर्वार्थं प्रवाविश्व्यते । विशिष्टवाचकपदानां
सति विशेषणवाचकपदसमवायेन विशेष्यमात्रपरत्वमिति नियमात् ।
अत्र पदं शक्तं ननु “सुसिद्धन्तं पद” (पा० १-४-१४) मिति
परिभाषितम् ॥

४. मन्त्रार्थकरणकाले दुर्गोक्तिं मूलोक्तिं चानुसृत्यैतद्व्याख्यानम् ।
महीधरमेतं तु मर्यादाथैस्त्वेदमुदाहरणं सीमतः सीमानं मर्यादां
भूगोलमध्यभागमारभ्येति तदर्थं स आह । पतदेवात्र द्वितीयोदा-
हरणदानस्यास्वरसमूलमपिचैत्येन सूचितं पूर्वोदाहरणस्यैवोभयार्थ-
विषयत्वमिति शाब्दान्तः ॥

त्याह—‘सीमातो मर्यादात’ इति । अत्र द्वितीयान्ता-
त्सार्वविभक्तिकस्तसिचिति महीधरस्वरस्य ॥

इदानीं निर्वचनप्रसक्तं सीमाशब्दार्थं निर्ब्रवीति—

सीमा मर्यादा विधीयति देशविति ॥

सीमन्शब्दो मर्यादार्थः । कुतः ? ‘देशो’ पूर्वापरो ‘विधी-
यति’ विगमसम्प्रदानावच्छिन्नौ (विभक्तौ) करोतीति हेतो-
‘मर्यादा सीमे’त्युच्यते । तथाच “सीमसीमे क्षियासुमे”
इत्यमरव्याख्यायां महेश्वरः द्वे ग्रामादेर्मर्यादायामित्याह “सी-
माऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वच्छकोशेषु च क्षिया” मिति मेदिनी च ।
स्थितिरत्र मर्यादा “मर्यादा धारणा स्थिति” रित्यमरः । अयं
वार्थतो निर्वचनक्रमः । सीमेति तु “विष्णु बन्धने” (खा. उ.)
इत्यस्य “नामन्सीमन्नि” (उ० ४-१४०) त्यादिना मनिनन्तो
निपातः । सिनोति भ्रष्टाति देशावेतावानेवायमित्येवं सा सीमा ॥

त्व इति विनिग्रहार्थं सर्वनामासुदात्तम् ॥

निपातत्वेनैतदपि संदिह्यते । वक्ष्यते हि “निपात इत्येके”
(नि. १-३-३) इति ॥ अतस्त्व इति खेवं निपातकाण्ड
उदाह्रियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्विनिग्रहार्थीय-
मिति व्याख्यातम् (पृ. १२) । स्वरविभ्रतिपत्तिं निरा-
करोति—अनुदात्तमिति । “लत्वसमसिमेत्यनुजानीति”
(कि. ४-७८) सर्वानुदात्त इत्यर्थः ॥

अर्धनामेत्येके ॥ २ ॥ (७)

अर्धेस्त्वैतन्नाम ल इत्येवमेके आचार्या मन्यन्ते इति
शेषः । वक्ष्यति चायमपि । त्वो नेम इत्यर्धस्य (निरु. ३।४।१)
इति । तदेतत्प्रकरणोपवदाभ्यामध्यवसेयं, काधर्नाम, क सर्व-
नामेति ॥ २ ख. सू. ॥ (७)

यथात्र सर्वनाम तथेयमुदाह्रियते—

“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वा-

न्गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य

मात्रां विर्मिमीत उ त्वः ॥ ६ ॥”

(ऋ. सं. ८-२-२४)

आह्निरस्य बृहस्पतेरार्षम् । विष्टुप् । अनया हि बृहस्पति-
वैदित्वेदार्थज्ञानं तुष्टाव ॥ अथास्यायुक्त्येकशब्दसमानार्थं त्वशब्दं
दिदर्शयिषुरनया कर्तव्यं तावदाह—

इत्युत्तिकर्मणा विनियोगमाचष्टे ॥

अयमर्थः । होत्रादयः षोडशत्विजो भवन्ति । सप्तदश्याः
सप्तदश । तेषु चत्वारो महत्विजः । होता, उद्गाता, ब्रह्मा,
अध्वर्युश्चेति । तेषां होत्रादीनां चतुर्णां त्विजां यानि कर्माणि

१. निपातत्वे हि “निपाता आयुदात्ताः” (फि० ४-८०)
इत्यायुदात्तत्वं प्रसज्येत ॥

ऋक्षसनादीनि तेषां विनियोगं विविच्य नियोगं नियोजनम्
(कर्तृपुरुषेष्वासजनम्) इति—अनयर्चाऽऽच्छेदो ब्रवीति ॥

कथम्—इति प्रथमं पादं विवृणोति—

ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी ॥

य एते चत्वारो महर्त्विजस्तेषां मध्ये 'एकौ होता' यज्ञ-
काले स्वकीयवेदगतानाम् 'ऋचां पोषं' यथाविधिकमणि
प्रयोगं 'पुपुष्वांन्' (एको धातुरनुवादायः) बह्वीर्गन्तः
पुष्पन् शंसन् 'आस्ते' (इतीय'मुक्' अर्चनी) । अर्च्यते
स्तुत्यतेऽनयेति करणे ल्युट् (पा० ३-३-११७) टिलान्डीप्
'ऋचस्तुतौ' (भा. प.) तदेतद्वृत्तांतर्कमि होतरि विनि-
युक्तम् । उक्तं 'यद्वैचैव होतृं क्रियत' (ऐ० ब्रा ५-५-८)
इति ॥

अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—

गायत्रमेको गायति शकरीषूद्राता ॥

'एक' उक्तादन्य 'उद्गाता' एष लशब्दादर्थः । 'गायत्रं'
गायत्राद्याभिधेयं स्तोत्रं साम, 'शकरीषु' शकरीषाब्दाभि-
धेयासु ऋक्ष 'गायति' इत्येतत्सामगानकर्तृत्वात्त निरुक्तम् ।
उक्तं 'साम्रोद्गीष'मिति (ऐ. ब्रा. ५-५-८) ॥

अथ मन्त्रार्थं पादशोऽग्रे निर्विवक्षुस्तार्थं चैकपदनिरुक्तं
तामदाह—

गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः ॥

१. विनिग्रहाधीयस्य सर्वनाशस्त्वचब्दस्यार्थनिर्देशोऽयम् ॥
प्रथम इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले
तथा । साधारणे समानेऽप्ये संख्यायां च प्रयुज्यत' इति ॥

२. पुनः पुनश्चं वा देवतायाध्यात्म्यानुष्ठितनसन्तानमन-
स्यानकरणानुप्रदानवतीर्थथाकालमुचोऽधीयान इति दुर्गः ॥

३. अयमर्थः सायणेनोक्तस्तथा च पुपुष्वाति कलन्तः ।
'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' (पा. ३-४-१) इति वर्तमाने लिट् ।
'लिटः कानच्वा' 'कसुश्च' (पा. ३-२-१०७) इति कसु ।
'लिटि धातो'—(पा. ३-१-८) इति द्वित्वम् । 'पुपु पुष्टी'
(दि० प०) पोषमिति णसुलन्तम् । 'स्वे पुष' (पा. ३-४-४०) ।
इति णसुक् बाहुलकादनूपपदेऽपि । अतएव कषादिषु यथाविध्यनु-
प्रयोग इति पुषेरेवातुप्रयोगः । शंसन् स्तुवन् 'शंसु स्तुतौ'
(भा० प०) लट् इतरि रूपम् । धातूनामनेकाधेयत्वादेवादिकस्य
पुष्टयर्थस्य पुषेर्व शंसत्यर्थे वृत्तिः । ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणस्तु
पोषमास्ते पुपुष्वानित्यस्य पुष्टिं कुर्वन्नास्त इत्यर्थमाह । भिन्नप्रदेशे-
ष्वास्त्रातानामृचां संयमेकत्र संपाथैतवादिदं शक्नोति कुंति करोति
सेयं पुष्टिरिति च व्याचष्टे । ऋक्षशब्दोऽपि तेनैव तत्र व्युदपाद्यत
'अर्च्यते' प्रशस्त्येऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो
वेत्युक्' इत्येवम् ॥

४. प्रतप्ताद्यध्ययनकर्तृ तस्मिन्होतरि विनियुक्तम् ॥

४ नि०

स्तुत्यर्थस्य गैयातोः (निघ. ३-१४) (भा. प.) करणे
पत्रन् । गायत्यनेनेति गायत्रम् ॥

शक्यं ऋचः शक्नोतेः ॥

'शक्नु शक्तौ' (खा. प.) अस्माद्बाहुलकात्करणे वनिपि
'वनोर च' (पा० ४-१-७) इति ङीनादेशश्च । शक्नो-
त्यामिरिति 'शक्यः' ।

अथैतस्त्रिषथे निगमं प्रमाणयन्छकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति—

तद्यदाभिर्धृत्रमशकद्वन्तुं तच्छकरीणां शकरी- त्वमिति विज्ञायते ॥

यद्यस्मादाभिरभिष्टुत इन्द्रो वृत्रमगुरं हन्तुमशकत्
तत्तस्माच्छकरीणां शकरीत्वमित्येवमेन्द्राज्ञाणेऽपि
(५-३-२) शक्नोतेरेव शक्यं इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि
हि दर्शितं भवति 'आख्यातजानि नामानि'ति ॥

अथ तृतीयमुक्तमन्त्रपादमर्थतो व्याचष्टे—

ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ॥

'एको'ऽपरो 'ब्रह्मा' नाम ऋत्विक् । जातविद्यामिति
वीष्णुसामं सप्तमीतत्पुष्यमार्षविज्ञानबलाम्बला व्याचष्टे—'जाते-
जाते' यमुपपन्ने प्रायश्चित्तादौ कर्तव्ये कर्मणि । विदन्त्य-
नयेति 'विद्या' 'विष् शाने' (दि० आ०) 'संज्ञायां
समजे'—(पा० ३-३-९९) इति करणे क्यप् । वेदयित्रीं
वाचमिति सायणः । विद्यात्रयहेतुलादात्मनो विज्ञानमिति दुर्गः ।
'वदति' एभ्य ऋत्विगभ्य 'इदमत्र कुरुते'—ति ॥ तत्रापि
द्यौतत्कर्म इति निरुक्तम् ॥

अथ ब्रह्मैव कुतो विद्यां वदतीत्यनुयुक्तस्तस्य विद्याप्रकर्षात्स-
र्वेवेत्तुलमाह—

१. अर्धवात्र यथाच्छब्दाभ्यां धात्वर्थः शक्तिरुच्यते । इन्द्रगता
हि सा शकरीद्वारेति तासां करणत्वोपपत्तिः । यत्तासामभिष्टुतिद्वारा
शक्तिजनकत्वं तदैव शकरीत्वमिति पर्यवसितोऽने । शक्तिजनकत्वं
शक्तिजनकस्य भावः सच प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारिभूतो भवति ।
तथा च शक्तिजनक इत्यसिद्धेयं शक्तिरेव प्रकार इति ॥

२. शब्दसामर्थ्यं हि लिङ्गे मीमांसायां प्रतिदम् ॥

३. ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणस्तु जातेजाते तदातद्योष्ये
प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति 'ब्रह्मत्रयः प्रणेत्वासी-
त्येवं संबोधितः सन् 'ओप्रणये'त्यनुजानाति । स च ब्रह्मा
वेदत्रयोक्तव्यकर्मभिन्नाः । तस्याण्येयतां वृद्धा तत्तदनुज्ञां सति
प्रमादे समाधातुं न समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति
'यद्य एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा
संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युर्ब्रह्मास्तन्यतरामिति कृत्को ब्रह्मः
प्रमादराहित्याय मनसा सन्मगनुसन्नेयः वाचा च वेदत्रयोक्तव्यः
पठनीयास्तत्र होत्रादयश्चोपे मिलित्वा ब्राह्मणं यज्ञमार्गं संस्तुवन्ति
ब्रह्मा त्वेक एव मनोऽप्यं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति तसादस्यास्ति
सामर्थ्य'मिति ॥

ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ॥

नह्यसर्ववित्तमधिकारं निर्वर्तयितुं शक्नुयाद्यतो ह्ययं सर्व-
विद्यः । सर्वा (त्रयी) विद्यां वेदेति “तद्विदायै” (पा०
२-१-५१) इति समासः । “तद्वीते तद्वेदे” (पा० ४-
२-५९) इति हेदायै “विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्”
(वा० ४-२-६०) इति ठक् । तस्य “सर्वविदे सादेव
ल्लभक्तव्यः” (वा.) इति लृक् । तथाविधो ह्यसावधिकारी
त्रयीविद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति अतोऽयं
ब्रह्मा भवति । उक्तं “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति ? त्रय्या
विद्यया” (ऐ० ब्रा० ५-५-८) इति ॥

ब्रह्मा परिवृढः श्रुतः ॥

श्रुत एव (न परं केनचित्क्रियते—) इति श्रुतो वेदः ।
कर्मणि क्तः । तस्मादिति “पञ्चम्यास्तसि” (पा. ५-३-७) ।
परिवृढः प्रभुत्वेनां मध्ये नेता (नायकः) “प्रभौ परिवृढः”
(पा. ७-२-२१) इति निपातः । “प्रभुः परिवृढोऽधिप”
इत्यमरश्च । स हि त्रयीविद्यां वेद । अन्ये त्वेकैकामित्यस्य
विद्याप्रकर्षोऽन्यतः ॥

अधुना शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते—

ब्रह्म परिवृढं सर्वतः ॥

सर्वतः सर्वांशु दिक्षु । “आद्यादिभ्यस्तस्मैरुपसंख्यानमि”
(पा० ५।४।४४ वा०) इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । ब्रह्म वेदान्त-
प्रतिपाद्यमृणादि बोधयमपि एतत्परिवृढं व्याप्तम् ॥

अथ तुरीयपादं तस्या अर्थतो व्याचष्टे—

यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः ॥

‘एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां’ मीयतेऽनेनेति मात्रा
तां यां कांश्चिदितिकर्तव्यतामभिपद्यग्रहणादिरूपां (यज्ञशरीरं)
‘विमिमीते’ अल्यर्थं (नानाप्रकारं) निमिमीते (करोति) ।
उ इत्यवधानार्थां मन्त्रे । स्वस्वकर्तव्यमेव सर्वोऽनुतिष्ठति नान्य-
कर्तव्यमित्यवधारणा । यद्वा वितर्कायः । सच युगम इति कृत्वा
व्याख्याकाले उपेक्षितः ॥ यज्ञस्वरूपनिष्पादकत्वं चाध्वर्युर्नाम-
निर्वचनादेवावगम्यत इत्यध्वरशब्दमनेकधा निर्व्वीति—

अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत इति वा ॥

अध्वरशब्दे पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽध्वर्युरेवाध्वर्युरित्यु-
च्यते । कथं सोऽध्वर्युरिति तत्साधयत्यवयवार्थनिर्वचनेन ।
अध्वरं यत् युनक्ति सर्वाङ्गसंवननेन संयोजयतीत्यध्वर्युः ।
“युजिर् योगे” (र. प.) डप्रत्यय औणादिकः । टिलोपः ।
यतः सोऽध्वरस्य नेताऽन्तं प्रापयितेति, अध्वर्युशब्दस्यैव
तात्पर्यार्थोऽयमिति सायणः । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य (यजुषः)

१. मीयते इति भागं कर्म तन्मात्रेऽनुच्यत इति दुर्गः ॥

यागनिष्पादकत्वयोक्तं निर्वचनं यास्को दर्शयिष्यति “मन्त्रा
मननात् । छन्दांसि छान्नात् । स्तोमः स्तवनात् । यजुर्यजते”-
(नि० ७-१३) इति, अथवा अध्वरं कामयते कर्तुमि-
त्ययमध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचनेन युरित्ययं कामनार्थः । वसुकामा
वसुयव इति यथा ॥

अपिवाऽधीयाने गुरुपवन्धः ॥

अथवा अध्वर—(न्तप्रतिपादकं शास्त्र—) मधीयानो लक्षण-
याऽध्वर इत्युच्यते । मधीः कोशन्तीति वद । तस्मिन्वाधीयाने
ब्राह्मणे गुरुत्विद्यमुपवन्धो नामकरणम् । अध्वरमधीते यस्तस्य
नामाध्वर्युरिति ॥ अकारलोपः पृषोदरादित्वादत्रापि ॥

अथ विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

अध्वर इति यज्ञनाम ॥

कथम्—?

ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥

हिसाकर्मा हिसार्थकः (निघ० २-१९) ध्वरधातुः ।
तस्मात् “द्वयर्थं कविधानमिति” (वा. ३।३।५८) वैधिकरणे
कः । ध्वर्यन्ते वध्यन्तेऽस्मिन्निति ध्वरस्तत्प्रतिषेधो (न ध्वरोऽध्वर
इति । अर्हन्तो हि यज्ञः । यत्किंचित्पञ्चवीजादिकमत्र हिंस्यते
साऽभ्युदयहेतुत्वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिवधो
हिंसा । न तथात्रेति भवति सोऽध्वरः । तथाच श्रुतिः “न वा
उ एतस्मिन्म्रियसे” (य० वा० सं० २३-१६) इति । स्मृतिश्च
“कुशलमिच्छन्ति तृणानि राजन्” इति ॥

निपात इत्येके ॥

अयं लशब्दो निपात इत्येके आचार्या मन्थन्ते ॥
एवंसति पूर्वाभ्युपगतेऽनुदात्तत्वे (नि. १-३-२) शङ्कते—
तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ॥
तदेतत्त्वेति शब्दलक्षणं अनुदात्तप्रकृति अनुदात्तत्वभावं
सत्कथं नाम स्यात् ? (यद्भवतोर्कं सर्वनामानुदात्तमिति)
उत्तरमाह—

दृष्टव्यं तु भवति ॥

१. मन्त्रेषु पुरुषेषु क्रोशस्तु मन्त्राः क्रोशन्तीति यथोच्यते
तथात्राध्वरमधीयानोऽध्वर्युनाम्ना व्यपदिश्यते ॥
२. किमर्थं रूढ एव षट्पदादिवदुत योगार्थोऽध्वर्युः कश्चिद्वदत
इति प्रश्नः ॥
३. यद्वा ध्वरणं न ध्वरो यस्मिन्सोऽध्वरः । तत्प्रतिषेध इत्यस्य
तस्य प्रतिषेधोऽस्मिन्निति ब्रह्महीहिः ॥
४. निपातत्वं त्वेकेषां केषांचिन्मत्तं तत्तु विभक्तिदर्शनादेवा-
पातरमणीयं वाष्ठात्रमिति कृत्वा नावधारितं, निपातत्वेनेतदपि
सन्दिग्धत इति कृत्वा निपातकाण्डे उदाहृतः । इत्युक्तमभ्यास्य ॥

हृद्यनुविशिष्टन्दति भवतीति दृष्टव्यव्युत्पन्नामेति तद्वचति ।
तुगाब्दोऽत्र मेदार्थ उत्तरपक्षतां चनयितुम् ॥ यद्वा हेतुसम्ब-
न्धार्थ एव तुगाब्दः । अयं भावः । यद्यपि “किञ्चोऽन्त उदात्तः”
(फि. सू. १-१) इति फिदसूत्रं फिषः प्रातिपादकस्यान्तोदात्तत्वं
विदधाति, “निपाता आद्युदात्ताः” (फि० सू० ४-८०) इति-
चाद्युदात्तत्वं, तथापि “लत्ववसमसिमेत्यनुबान्नी” (फि. सू. ४-९)
ति फिदसूत्रं तदपवदति । तथा चापवादस्मरणायवर्धनाच्च
अनुदात्तामपि सदेतन्नामैव भवतीति ॥ वस्तुतस्तु । “निपाता
अप्याद्युदात्ता भवन्तीति” (फि० सू० ४-११) कृतापवादला-
दृष्टव्यव्युत्पन्न नामैवेतदित्युपपन्नमिति दुर्गः ॥

क पुनरस्य व्ययो दृष्ट इत्यपेक्षायामाह—

**उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीया-
याम् ॥**

एकवचने व्ययो दृष्टः । लमित्ययमनोदात्तः स च निपात-
स्वरणैव भवितुमर्हति । एवम्—

उतो त्वसे तन्वं विसस इति चतुर्थ्याम् ॥
सर्वेभौलाम् “न्डेः सै” (पा. ७-१-१४) ॥ मन्त्रैर्विस्तु
(ति. १-६-पा.) उपरिष्ठाद्याख्यास्यते ॥

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ३ ॥ ८ ॥
व्ययो दृष्टः । स यथा— ॥ ३ ॥ ८ ॥
“अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्ञ-
वेष्वसमा बभूवुः ॥ आदृशास उपकृशास
उत्वे हृदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे ॥”
(फ. सं. ८-२-२४)

१. इष्टमनु यथा प्रयोगदर्शनं विधिविधानं छन्दसि भवतीति
बाहुलकवलेन महामाध्यकारः पतञ्जलिरप्याह । अतएव दृष्टव्यत्वं
छन्दसः । व्ययो व्यत्ययो यथास्थितसामान्यनियमपरिवर्तनमिति
यावत् । तथाचोक्तम् “सुसिद्धप्रग्रहलिङ्गचरणानां कालक्षलचरकरु-
वर्जा च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेयां सोऽपि च सिध्यति
बाहुलकेने”ति ॥ उपग्रहः परलक्षणात्मनेपदे । नरः पुरुषः
प्रथमादिः । स्वर उदात्तादिः । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथाच
तद्वाचकानां कृत्तदितानां व्यत्ययः । वक्षिति प्रत्याहारः । यद्ये
यशश्चादराभ्य “लिङ्ग्याशिव्यलिति” (पा. ३।१।८६) उकारेण ॥

२. सर्वनामत्वेऽनुदात्तत्वं छान्दस्तत्वाव्यस्यं दर्शयति । यद्यपि
तत्र “स्वाङ्गशिष्टामदन्तानां” (फि० सू० २ पा.) मिति शिष्टः
सर्वनाम् आद्युदात्तत्वं विहितं तथापि तदौत्सर्गिकम् । “स्वत्ववस-
सिमेत्यनुबान्नी” (फि० सू० ४ पा.) ति विशिष्यानुदात्तत्व-
विधानात् । विशेषविशिष्टौत्सर्गिकस्यापवाद पक्षेति स्वपरादिर्तं प्राक् ॥

३. उत त्वम् उतो त्वसै इत्येतद्वाच्यम्— (पाद-) पठितमन्त्र-
भोरपरिस्त्वर्थः ॥

आक्षिप्तस्य वृहस्यतेरापि विधायसूक्तं त्रिष्टुप् ॥ “अक्षण्वन्तः”
इत्यस्यार्थं निर्विघ्नशुभाचपादमस्या अर्थतो व्याचष्टे—

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः ॥

अक्षि विद्यते येयामिष्यर्थे “तदस्यात्स्यस्मिन्निति” (पा०
५-२-९४) मनुपि “छन्दस्यपि दृश्यते” (पा० ७-१-७६)
इति अक्षिष्यशब्दात्तद्वि “अनो नुद” (पा० ८-२-१६)
इति मनुषो नुदागमे अक्षण्वन्तः । लोके पुनरक्षिमन्तः
अक्षिसंयुक्ताः । एवं “कर्णवन्तः” कर्णविलक्षणाकावन्तः ।
उपलक्षणमेतदन्येषामप्यज्ञानाम् । तथाच समानेन्द्रियाः समानो-
दरपृष्ठपाणिपादाः । अतएव “सखायः” समानं स्थानं (ज्ञानं)
येषां ते । बाहोर्निद्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

अक्षि चष्टेः ॥

चष्टेः पदस्यैतस्य चक्षिष्वातोः (अ. आ.) किरौणादिकः ।
“स्को” (पा० ८-२-२९) इति कलोपः । वस्य कर्त्तृं सस्य
पत्वं बाहुलकावक्षिष्टः ख्यान् (पा० २-४-५४) इति ख्यावा-
देशाभाव इहभावश्च । चकारलोपश्च पृषोदरादिलात् । ख्यायते
(दृश्यते) छानेन सर्वमित्यक्षि ॥

अनक्तेरित्याप्रायणः ॥

व्यत्ययार्थस्याज्जातोः (र. प.) औणादिकः क्विप् “रनिदितामि”-
(पा० ६-४-२४) ति नलोपः । “चोः कुः” (पा० ८-२-३०)
इति कृत्वं कर्त्तृं सस्य पत्वं च । अनक्ति व्यक्तं भवतीत्यक्षि ।
इति अग्रस्यापस्यमाप्रायणः “नडादिलात्” (पा० ४-१-९९)
फक् । फस्यायन् (पा० ७-१-२) । आप्रायण आचार्यो
मन्यते इति वाक्यशेषः । यद्यप्यज्ञान्तरमपि व्यक्तमेव भवति
तथापीदं तैजसलादन्येभ्योऽङ्गैर्भ्यो व्यक्ततरं भवति ॥ अत्रार्थं
श्रुतिं प्रमाणयति—

**“तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत” इति ह-
विज्ञायते ॥**

यस्मादेते तेजोवयवमृषिष्ठे तस्मात्कारणादित्येवं तच्छब्द-
बलाद्यच्छब्दमप्याहस्य व्याख्याकमो निरुक्तास्त्रकृच्छ्रैर्लोपरीसी-
लितोऽन्यत्रापि यथावसरमूढा । एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गैर्भ्यो
व्यक्ततरे स्पष्टतरे (प्रकाशतरे) इव भवतः । अन्धकारेऽपि
क्षेते प्रकाशेते एव नक्तंचरादीनां, न तथेत्यत्राप्यज्ञानि । एवं
ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाक्षिणी इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते ॥

कर्णः कृन्ततेनिर्कृतद्वारो भवति ॥

कृती च्छेदने धातोः (र. प.) औणादिकोऽन्त्रस्ययः ।
गुणः । पृषोदरादिलात्तस्य नः नलम् ॥ यद्वा निघ्नान्त एव पृषो-
दरादिः । उभयथापि निर्कृत (छिन्न) द्वार इति कर्णो
भवति । गर्भोवस्थायामेव केनापि (दिवेन) निर्मितविल इत्यर्थः ॥

१. अनेकायैवाद्वात्तां व्यक्तवार्ग्यैकस्यापि पदस्यार्थैकत्वम् ॥

ऋच्छतेरित्याग्रायणः ॥

गल्यर्थस्य ऋधातोः (भ्वा. प.) औणादिकः कर्मणि नन् धातोः कुटागमश्च । गुणो णव् च ॥ ऋच्छन्ति (गच्छन्ति) शब्दा एताविति कर्णावित्येवमाग्रायणो मन्यते ॥

ब्राह्मणमण्येतस्मिन्निर्वचने प्रमाणयति—

“ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामि”ति ह विज्ञायते ॥

ऋच्छन्ती-(गच्छन्ती-) वैतौ खे आकाशेऽभिव्यक्ताः (सन्तः) शब्दाः । एतावपि च उदगन्तां प्रत्युद्गच्छत इव प्रहणाय । इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति ॥

द्वितीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मनसां प्रजवेष्मसमा बभूवुः ॥

एवंभूता अयेते **“मनसां”** सुखाद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियाणां (मन्तरेन्द्रियाणां) प्रज्यन्ते गम्यन्ते इति प्रजवा गम्यप्रदेशाः प्रज्ञायाः । उ इति सौत्रो धातुर्गती वेगे च तस्मात्कर्मणि “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः गुणः । तेषु “प्रजवेष्” (मनोगम्येषु) असमा अतुल्या बभूवुः भवन्ति । छान्दसो लिट् ॥ केचिद्ब्रह्मपोहनधारणाप्रवक्तृलसमर्थाः । केचित्ततोऽनैलाः । केचिदल्पमेघसौपरं त्वमेघस एव ॥

कथमसामान्यमिति तृतीयपादमर्थतोऽप्याख्यन्-दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

आसदद्वा अपर उपकक्षद्वा अपरे ॥

आस्यं प्रमाणं येषां ते **“आसदद्वाः”** “प्रमाणे द्वयसज्ज-ज्जमात्रव” (पा० ५-३-३६) इति ऊर्ध्वमौने दम्नप्रत्ययः । आसदद्वा एव आदद्वाः । प्रबोदरादिलादास्यशब्दस्याकारादेशः स्याद्वल्लोपो वा । आदद्वा एव आदद्वासाः । “आज्जसेरसुनि” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगागमश्छान्दसः । हृदा इवेति तुरीयापादस्यमन्त्राजुसन्धीयतेऽर्थवशादुपमानलाभाय । तथाचास्य-प्रमाणोदका हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । **“अपरे”** इति त्वे

१. “पात्राप्तेति” (पा. ७-३-७८-) ऋच्छादेशः शिति (शपि) परे विग्रहवाक्ये दर्शितः । एवमन्यापान्युह्यन् ॥

२. शरीरस्य शिरसो वा ऊर्ध्वं गते (उच्चैः स्थिते) स्थाने आकाशलक्षणे ॥

३. पुरुषमेधाद्रुद्रवचनम् । मनो हि प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं चेति न्यायविदो वदन्ति ॥

४. ईषदस्याः । नजोऽग्रायाथे इति । अनुदरा कन्येत्स्र यथा । पठति च “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राज्ञस्त्वं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः” इति ॥ अप्राज्ञाणः । अपापम् । अनश्वः । अपञ्चवो वाऽन्येगोऽपेभ्यः । अपन इति शिष्टमुदाहरति ॥

५. “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मताडुभा” इति हि नियम-स्थात्रात्र (सूत्रे) प्रमाणपदमूर्ध्वमानपरमेतद्विषयः ॥

इत्यस्याथौ । सर्वनामलात् “जसः शी-” (पा० ७-१-१७) भावः । अथ ततोऽल्पप्रज्ञानाह **“उपकक्षद्वा अपर”** इति । कक्षस्य समीपमुपकक्षं तत्प्रमाणं येषां त उपकक्षद्वाः । पूर्ववद-त्रापि साधनप्रकीर्णोद्वा । कक्षो बाहुमूलम् “बाहुमूले उमे कक्षा”-वित्यमरः । कक्षसमीपप्रमाणोदका (अलोदका) हृदा इवेति । उः पादपूरण एव ॥ तथाचात्र आदद्वासा इत्यतिपरोक्षवृत्तिं तमिभं परोक्षवृत्तितामासदद्वा इत्यनेन संपाद्यास्यप्रमाणोदका इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तितामापादितवान् । इति ध्येयम् ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

आस्यमस्यतेः ।

क्षेपार्थस्याधुधातोः (दि. प.) “ऋहलोण्य” (पा० ३-१ १२४) इति ण्यत् । अस्यते क्षिप्यते हेतदाभिमुख्येना-त्रमित्यास्यम् ॥

आस्यन्दत एनदन्नमिति वा ॥

अथवा आहुपल्लस्य स्रवणार्थस्य स्यन्दतेः (भ्वा० आ०) “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । कर्तुं । **एनदिति** कर्म । “अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य” (वा. २-४-३४) इति एनदादेशो द्वितीयैकवचने । एनदास्यमास्यन्दते द्वौकरोल्लभम् । यद्वा एनदिति कर्तुं बाहुलकात्प्रथमैकवचनेऽप्ये-नत् । अन्नं (शुष्कमपि) प्राप्यासमन्तात्स्रवत्येव श्लेष्माणं येन तदादीकृतं प्रसिद्धं शक्यते इतीदमास्यमित्युच्यते ॥

अथ दन्नशब्दं परिमाणार्थकं नाम मला निर्वक्ति—

दन्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणः ॥

स्रवत्यर्थस्य दधधातोः (नि० षं० २-१४) कर्मणि बाहुलका-दौणादिको नन् इडभावश्चेति दध्म् । सुततरमिव तद्भवत्युत्तरा-स्परिमाणात् ॥ यद्यन्यथं स्वादौ घातने पालने च पठितो न दिवादौ तथापि यास्कवचनादिवादित्वं स्रवत्यर्थकत्वं न कल्प्यते । उक्तं च । दिवादित्सु भ्वादिवदाकृतिगणस्तेन क्षीयते मृग्य-तीत्यादिसिद्धिरिति (सि. कि.) ॥ एतच्च शब्दसारूप्यादय-थापि निरुक्तं, प्रकृते तु दम्नप्रत्यय एव प्रमाणार्थ इति व्यक्ता-मुक्तमधस्तात् ॥

दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति ॥

उपक्षयार्थस्य दधधातोः (दि. प.) औणादिको नन्स्य चो बाहुलकादिडभावश्च । **दस्यतेर्वा** दन्नः स्यात् । इत्येवमपरथा द्युत्तराधार्यतो निर्गवीति-विदस्ततरमुपक्षीयतं तद्भवत्यु-त्तरात्परिमाणादिति ॥

अथ तुरीयं पादमर्थतो व्याचष्टे—

प्रलेया हृदा इवैके प्रलेया ददशिरं स्नानार्हाः ॥

स्नाना इत्यस्यार्थतो निर्वचनं **प्रलेया** इति । तत्रहि ज्ञातेः (अ. प.) कृत्वाथे (पा० २-४-१४) लन् प्रत्ययः । सच “अहौ कृतवृत्तश्च” (पा० ३-३-१६९) इत्यहर्था भवति ।

अत्रापि प्रकर्षेण ज्ञातुं योग्या इत्यर्थे ज्ञातेः “अचो यत्” (पा० ३-१-९७) इति यत् । “ईद्यती”- (पा० ६-४-६५) तीत्ये गुणे प्रज्ञेया इति ज्ञानार्हा अक्षोभ्योदका इति तदर्थः । एवंभूता हृदा इव एके प्रधानभूता महान्तः प्रज्ञया प्रज्ञेया अग्रायाः (अग्राधप्रज्ञाः) दृढशिरे दृश्यन्ते । छान्दसो लिङ् वतमान इह भवति । अत्र त्वेदइत्यस्य एके इति । दृढे इत्यस्य च दृढशिरे इति । मन्त्रे उः पादपूरण एव ॥ “इरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति ईभावः ॥

अथात्रैकपदनिरुक्तम्—

हृदो ह्रादतेः शब्दकर्मणः ॥

(अव्यक्त) शब्दार्थस्य ह्रादधातोः (भ्वा. आ.) पचाश्च । बाहुलकाद्गुणः । ह्रादते अव्यक्तशब्दं ह्यसावसिद्ध्यन्यामः करोतीति ह्रदः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

ह्रादतेर्वा साच्छीतीभावकर्मणः ॥

शीतीभावार्थस्य ह्रादी सुखे चेति धातोः— (भ्वा. अ.) हृत्पठितसिद्धिः । लस्य रत्नं प्रयोदराद्विजातः । शीघ्रेऽप्यसौ शीतल एव भवज्जनान् सुखयतीति ह्रद इत्युच्यते ॥

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥

अथापि अयमपरो निपातः समुच्चयार्थे भवत्येकतमः । त्वत् इति ॥ ४ ॥

अथास्योदाहरणम्—

पर्याया इव त्वदाश्रितम् ॥

(क्र. प्रा. १२-१०)

इत्याह । किमुक्तं भवति—

आश्रितं च पर्यायाश्चेति ॥

इत्येवम् । त्वदिति समुच्चयार्थे भवति ॥

**अथ ये प्रवृत्तैरेवमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्य-
पूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः कमीमिद्विति ॥ (९) ॥**

पदपूरणसामान्यानुक्रमेऽयमथशब्दः । पूर्वं हि व्याख्याताः केऽपि सङ्ग्रहार्थायाश्चादयः । (नि. १-२-३) तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमाद्योऽनर्थका अयुक्ताः । (नि. १-२-४) प्रतिज्ञा-प्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वयसिद्धिः । तत्सामान्यलक्षणं तावदु-पक्रम्यतेऽनेन । ये प्रवृत्ते-परिसमाप्तिऽर्थे अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरिति शेषः । अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्य-पूरणा आगच्छन्ति त एव मिताक्षरेषु छन्दोबद्धेषु (पद्येषु)

२. अशीतस्य शीतभवनं “शीतीभावः । अभूततद्भावे ‘कुम्भस्ति-योगे सम्पन्नकतैरि चि’” (पा. ७-४-५०) इति चिः । “अस्य च्वा” (पा. ७-४-३२) वीतीत्यम् ।

पदपूरणा भवन्ति । उभयत्रापि तु अनर्थकाः अर्थान्तरा-वाचकाः ॥ कतमे पुनस्ते-इत्याह “कम् ईम् इत् उ” इति ॥ एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः “इव-न-चित्-न्वा”-दयोऽर्थवन्तोऽपि अर्थसंभवे पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि हैयाप्रोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते । अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थका इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते” ॥ (९) ॥

अधुनोक्तान्कमीमिद्वन्तमासतः प्रत्येकमुदाहरणैर्दर्शयति—

“निवृत्तासंस्थिदिनरो भूरितोका वृकादिव ॥

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरश्छीवनायुक्तम् ॥”

१. प्रकृतादर्थाच्च किञ्चिदर्थान्तरं योजयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पुरितव्यमेवाभिस्यमेव हि तेषामर्थो नान्यदन्तरमस्ति । उक्तं च—

“क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषवत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ १ ॥” इति ॥

२. उपलक्षणमेतदुक्तानां खलु-नून-मिल्यादीनामनुक्तानां च वादीनां, तथया—

“वा-धा-ता-गच्छातुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवश्चजामिम् ।

उपवर्द्धे वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्य सुभगे । पतिम्वत् ॥ १ ॥”

(क्र० सं० ७-६-७-१०)

आवृभगिन्योः संवादोऽयम् ॥ काविक्रान्तरं पतिं कामयतेस्य बाव्याह्वालिदवादा । तदा विज्ञानसम्पन्नो भ्राता तां बोधयति । हे सुभगे आ-गच्छान्-आगमिष्यन्ति ता-तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि-कालविशेषाः यत्र जामयो भगिन्यः अजामि-भ्रातरं पतिं कृणवन्-कारिष्यन्ति । यसादेवं तस्मात्त्वमिदानीं भव-मनोऽयम् पतिं मतारमिच्छस्य कामयस्य । तदनन्तरं वृषभाय तव योनौ रेतः-सेके पुरुषायास्त्रीयं बाहुमुपवर्द्धे शयनकाले उपवर्द्धे कुरु । इति हि मन्त्रार्थः । अत्र “वा” इत्यनर्थकः पदपूरणः ॥

३. इति तेष्वन्तिव्याप्तिवारणाय स्वरूपतोऽप्येव निर्देश उक्तः ॥

४. इदं त्वत्रावयैयम् पूर्वोक्तस्य विनिग्रहाद्यर्थोयस्यायमपवाद इति विज्ञायेतेति ॥

५. संक्षेपतः ॥

६. पदद्वयचनं कल्पयितुं न वृद्धं प्रसीम । दुर्गेण तु केचिदेवं कृतशेषमधीयत इत्युक्तम् । क्वचित् तु-मुञ्जामि त्वा हविषा जीवनाय कामशातयश्मादुत राज्यश्मादुत ॥ (क्र. सं. ८-८-१९-१९) इति पठ्यते । अत्र सायणः । हे यक्षमाभिभूत । हविषाऽनेन चरणा साधनेन त्वा त्वामशातयश्मादवधेयतस्तं ह्यस्य प्रजातः शरीरगतो रोगोऽशातयश्मादुत शादुत राज्यश्मादौ-गात् मुञ्जामि मोचयामि (अन्तर्भावितगम्यः) विच्छेदयामि । किमर्थं जीवनाय कम् । जीवनाय कम् । इह लोके चिरकालव्यसनाद्ये-त्यर्थः । कमितिपदपूरक इवेति ॥ यक्षमश्चोऽन्नाकारन्तो राज-दन्तादिषु पठितः ॥ (पा. ३-२-३३)

‘चिदिर्नरः’ केचिन्मनुष्याः ‘निष्ठुकासः’ निर्वसनाः । अपिच । ‘भूरितोकाः’ बहुपत्याः (दरिद्राः) ‘वृका’ न्मार्ग-
रोधकास्तेना- (निघ० ३-२४) च्छुगाला ‘दिव’ वा बाल-
घातकादिमादिति शेषः । ‘विश्वस्यन्तः’ पुनःपुनर्वृत्तिं वा
विश्रुतः सन्तः हेमन्ते ‘ववाशिरे’ पुनः पुनर्वृत्तिं वा वारंन्ते
कुर्वन्तं शब्दं कुर्वन्ति । वाश्रु शब्दकुत्सायाम् (भ्वा. आ.)
किम्—

शिशिरं जीवनाय ॥

शिशिरमस्माकं जीवनाय “आगच्छतीति” शेषः ।
अल्पतरुशीतं हि शिशिरं सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥
अत्र मन्त्रे कमलानर्थकः पादपूरण एवेति स नोक्तः ॥
अथ निगमप्रसक्तं शिशिरशब्दं द्विधा विभ्रवीति—

शिशिरं गृणातेः शन्नोतेर्वा ॥

हिसार्थकस्य श्रुधातोः (क्वा. उ.) “अजिरिशिरे”त्यादिना
(उ. १-५३) निपातः । गृणाति हिनस्तीति शिशिरम् ।
अथैवादिः (२-४-३१) । अथवा शन्नातेर्हिसार्थकस्यैव ।
नार्थकृतो विशेषः । किंतु—साधनकृतः । हिनस्ति तस्मिन्का-
लेऽप्रतिबन्धमानो द्वाभिरतिशयेन श्रुष्कानोषधिवनस्पतीन् इति ।

अथ ईमित्यस्योदाहरणम्—

“एमेनं स्रजतासुते ॥”

(ऋ. सं. १-१-१७-२)

इति । एषैन्द्री गायत्री मधुच्छन्दस आर्षम् ॥
अत्र ईमिति पदपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

आस्रजतैनं सुते ॥

“मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चर्किं विश्वानि चर्कये ॥ २ ॥”
इत्यस्य शेषः । हे अर्घ्यवः ! “सुते”मिषुते चमस्ये सोमे
‘एनं’ सोम ‘मिद्राये’ न्मार्थं ‘मास्रजत’ आभिमुख्येन स्रजत ।

१. अत्र किंशब्दोऽनुक्तोऽप्यर्थवशादध्याहृतः । इदिति पदपूरण
एवेति वयमुत्पत्त्यामः ॥

२. वश्यन्त इति दुर्गं । वश कान्तौ (अ. प.) व्यत्ययेन
इयत्तात्मनेपदे । कान्तिरिच्छा । शृश्रिमच्छन्तीत्यर्थः ॥ छान्दसो
लिट् लब्धे ॥

३. शीतावस्य दन्ताभिघातपूर्वकः शब्दो दारिद्र्यमूलकः
कुत्सित पव भवतीति भावः ॥

४. अन्ये त्वाहुः । तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्वान्यानि
भवन्तीति शिशिरं जीवनार्थं तेषाम् ॥ इति ॥

५. अयं कथादावपठितोऽपि वैदिकत्वाच्चोक्तः । तथाच
“बहुलमेतदिदं”मिति धातुपाठपठितगणवार्तिकमुपादायोक्तम्—
(सि. कौ.) अन्येतु दशगणीपाठो बहुलमिवाहुः । तेनापठिता अपि
सौमलौकिकवैदिका बोध्या इति ॥ तेनार्थं नुरादिरपीह कथादिः ॥

पुनरभ्युन्नयतेति सार्थकः । कीदृशमेनं ‘मन्दि’ हर्षहेतुं
चर्किं साधुकरणशीलं कीदृशमेन्द्राय ‘मन्दिने’ हर्षयुक्ताय ।
‘विश्वानि’ सर्वाणि कर्माणि “चर्कये” कृतवन्ते । सर्वकर्मा-
निष्पादनशीलस्येत्यर्थः “आहगमहने” ति (पा. ३-२-१८१)
किल्बिषवद्वावाह्रिवादिः ॥ २ ॥

अथेदित्यस्योदाहरणम्—

“तमिद्वधेन्तु नो गिरः ॥”

(ऋ. सं. ७-१-२०-४)

इति । गायत्र्येषा सौमी । अमहीयोरान्निरस्येयमार्थम् ॥
अत्रेदिति पादपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

तं वर्धयेन्तु नो गिरः स्तुतयः ॥

“वृत्सं संश्लिषीरिच । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ ४ ॥”
इत्यस्य शेषः ॥ अर्थश्च—‘नो’ऽस्माकमेता ‘गिरो’ ग्रावस्तुतौ
विनियुक्ता वाचः स्तुतिरुपा‘स्तं’ सोमं ‘वर्धयेन्तु’ वर्धयेन्तु
(अन्तर्भावितप्रत्ययः) । ‘यः’ सोमः ‘इन्द्रस्य’ ‘हृदंसनि-
’ हृदयस्य संभक्ता । तत्र दृष्टान्तः । ‘वृत्सं’ बालं ‘शिश्नरी-
रिच’ यथा शिशुर्यो बद्धपयस्का मातरो वृत्सं वर्धयन्ति
तद्वदिति ॥ १४ ॥

अथ निगमप्रसक्तं “गिर”-इत्येतन्निर्वचिक—

गिरो गृणातेः ॥

गृशब्दे (क्वा. प.) इति धातोः किप् । “ऋत इन्द्रातोः”
(पा० ६-१-११०) इतीत्वं रपरलम् ।

अथोकारस्योदाहरणम्—

“अयमुं ते समतसि ॥”

(ऋ. सं. १-२-२८-४)

इति । शुनःशोफो (हरिश्चन्द्रमखे वधाय) नित्युक्त आत्मानं
मोचयितुमिच्छेतयया गायत्र्येन्द्रं गृह्यत ।
अत्रोकारः पदपूरण इति व्याचष्टे—

अयं ते समतसि ॥

“कृपोत इव गर्भेभ्यः । वचस्तुष्टिर्वा ओहसे ॥ ४ ॥”
इत्यस्य शेषः । हे इन्द्र ! ‘अयं ते’ लवर्थः सोमः (यं त्वं
नित्यमेव) ‘समतसि’ संपतसि ताडु ताडु किमास्वाऽहूय-

१. शुकामन्थिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तम्बेनोक्तम् ।
तथाचाभिद्योमप्रकरणे आ० सूत्रम् “होत्रकारणं चमसाध्वयेव ।
सकृत्सकृदुक्त्वा शुक्रस्याभ्युन्नयनोपायवैधर्म्यमिति”ति ॥

२. अन्ये व्याचष्टे—वृत्सं संश्लिषीरिचः एकशिशुका बहुषो गाव
इव । यथा सूतवत्साः पर्यायेणैकं वत्सं सैः सैः पर्यायेणैकं वत्सं
समर्थं कुरुः । एवमस्माभिर्गृह्यतं सोमं वर्धयेन्तु प्रजातवीर्यं कुर्वन्तु
देवतर्पणस्येत्येवम् ॥

३. अत सातल्यगमने (भ्वा० प०) सातत्येनाविच्छेदेन
(निरन्तर्येण) गमनं सातल्यगमनं तत्फलितमर्थमाह नित्यमेव
सम्पतसीति । पततिर्गम्यर्थं पव (भ्वा० प०) इति ॥

मान इति वाक्यशेषोऽर्थवशाद्बोध्यः । अत्र दृष्टान्तः ‘कपोत इव गर्भधिम्’ । ‘कबैरोतच्यथे’ (उ. सू. १-६२) ति साधुरव्युत्पन्नो वा कपोतः कम्पतनः कुत्सितपतनो वेति दुर्गः । स यथा गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं अण्डाश्रयं वा नीडं प्रति सोमः पुनः पतति तद्वत् । सोऽयमुत्तिविभस्त्वदर्थमभिपुतः सोमः । अथ किमस्माभिः करिष्यति ? मोचयास्यात् । किं वा ‘वचश्चित्’ वचनमेव तथैतन्नः स्तुतिक्षणं ‘न ऊहसे’ न वितर्कयति रोहयमाणानाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयमेतद्भूमः । केनैव शुभमङ्गुणैर्न संयुक्तोऽयं सोमो यदिमं परिगृह्यास्मानतो यूपान् मोचयसि । किं वा वच ऐवैतच्छ्रुत्वाऽवयुधार्थमवधार्यतामस्माकं कारुण्यान्मोचयास्माकितेऽस्माभिरयमेतेऽस्ततः प्रतिविशिष्टतरः सोमोऽभिपुत इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

इवोऽपि दृश्यते ॥ ५ ॥ ख. सू. ॥

कदाचिदनर्थकः पदपूर्ण एवेति वाक्यशेषः ॥

किमुदाहरणम्—

सुविदुरिव, सुविज्ञायेते इव ॥

इत्येते उदाहरणे । तत्र सुष्ठु विदुर्यं ब्राह्मणा इत्याद्यस्यार्थः । अत्रेवोऽनर्थक एव वाक्यपूर्णः । सुष्ठु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं च ब्राह्मणैरिति द्वितीयस्यार्थः । अत्रापीवोऽनर्थक एव वाक्यपूर्णः ॥ इत्येवं पदपूर्णान्याख्येय निपातसमुदायं दर्शयति—

अथापि नेत्येव इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभवे ॥ (१०)

निपातसमुदायाधिकाराथोऽयमथशब्दः । इतिः संभावने । अथायमेवेदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूर्णा भवति । अपि चैष एव न इत्येतेन संयुक्तः प्रयुज्यते परि सर्वतो भये अर्थे इति शेषः । तद्यथा—

“हविर्भिरैके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमात् ॥

शचीर्मेदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो मरकं पताम ॥”

नारदेन किल वक्ष्यितुं विप्रलभ्यमाना अक्षुरपक्रुयो भर्तृन्प्रति, तमनेन मन्त्रेण प्रत्युचुः । ‘एके’ तावत् ‘इतो’ भूलोकात् ‘हविर्भिः’ पुरोडावादिभिर्निमित्तभूतैः ‘स्वः’ स्वर्गलोकं ‘संचन्ते’ गच्छन्ति स्म ॥ अथ ‘एके सर्वनेषु’ यज्ञेषु ‘सोमान्सुन्वन्तः’ अभिषुण्वन्तः । तेन कर्मणेलर्थः । अन्ये

१. गमोऽस्यां धीयत इति “कर्मण्यधिकरणे चे”ति (पा० ३-६-१३) किप्रत्ययः । “आतो लोपः” (पा० ६-४-३४) ॥

२. अयमपि कल इति न दृढं प्रतीयः । दुर्गेणापि “नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पतामे”ति वाक्यमुक्त्वा “मृग्यः शेष” इत्यभिधाय केजिखेवं कृतशेषमत्रापीयत इति हविर्भिरिलादिश्लोकमभिदधौ ॥

‘शचीः’ शच्या वाचा स्तुतिभिः । सुव्यत्ययश्छान्दसः । ‘मदन्तः’ सादयन्तः (अन्तर्भावितृष्यर्थः) देवांस्तर्पयन्तः । ‘उत’ अपिच ‘दक्षिणाभिः’ स्वः सचन्ते इत्येतदेवाऽनुषज्यते । (तत्रैवं सति । वयमेतेषां स्वःश्रेयसोपायानामसत्त्वोद्भूतृन्परिचरेम) ‘नेदि’तिपरिभयोक्तिः । वयमेतेषामैष्युष “जिह्वायन्त्यो” जिह्वा- (कूपटः) भाचरन्त्यो (भगवन् !) “नरकं पताम” । नह्यन्त्यो भर्तृपरिचर्यातः क्षियाः कथन धर्मोऽस्तीति भावः ॥ ११ ॥

नरकशब्दं निर्व्वीति—

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् ॥

नीचैरस्मिन्वर्त्यते गम्यत इति नरकम् । निपूर्वाद्द्वयार्थ- हृद्भातोः (आ. प.) अधिकरणे नुर गुणः नील्यं नीचैरित्यर्थ- कस्तस्य नादेशः पृषोदरादिस्तात् । ततश्च शकन्त्यादेराकृतिगणला- त्पररूपम् । यद्वा इकारलोप एव पृषोदरादिस्तादित्याह— न्यरकमिति ॥

नास्मिन्नमणकं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ॥

वा-अथवा नास्त्यस्मिन् रमणकं रतिजनकं स्थान- मल्पमपीति नरकम् । न रतिकरम् । न रमणकमिति वाऽर्थः । पृषोदरादिस्तादृग्णैरेन वर्णविषयेषु वा साधुः ॥

अथापि न चेत्येव इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनु- पृष्टे ॥

अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो न चेति । एष इदित्ये- तेन संयुक्तः प्रयुज्यते केनचिदनुपृष्टे (सति प्रतिवचनं भवति) तद्यथा—

न चेत्सुरां पिबन्तीति ॥

कश्चिन्निपृच्छति “तिष्ठन्ति गृहे वृषलाः ?” इति । स प्रस्ना- च्छेतिष्ठन्तीति । ततो यदि तिष्ठन्ति किमिति नागच्छन्तीति पुनरनुपृष्टे प्रतिवक्ति न चेदिति । यदि सुरां न पिबन्ति इत्यर्थः ॥

अथ सुरापदं निर्व्वीति—

सुरा सुनोतेः ॥

सा ह्यभिषूयतेऽनेकैर्द्वैः पिष्टादिभिरिति सुरेऽनुच्यते ।

१. प्राणिषु तेन तेनाभ्युपायेन स्वःश्रेयसं प्रत्यभ्युपयतेषु सत्सु ॥

२. अस्माभिरक्षयातुष्टानत्वादिति तात्पर्यम् ॥

३. स्वभर्तृणां पुरस्तात् (अग्रे) सतीधर्ममपहाय कपटमा- चरन्त्यो नरकं पतामेति सम्भावयामः ॥

४. पुनः पृष्टे । प्रश्नानन्तरमुच्यते पुनः प्रश्ने सतीति वाच्यम् ॥

५. ताहं किमर्थम् ॥

६. पैठी, गौडी, माध्वीलादिपुराणेभ्यः ॥

षुन् अभिवैवे (खा. उ.) अस्मादीणादिको रक्प्रत्ययः कर्मणि ।
किल्ताहुणाभावः ॥

अथोपक्रान्तं निपातलक्षणमुपसंहरति—

एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ख. सू. ॥ (११)

इति या. सु. प्र. नि. शा. नैष. का. प्र. ध्या. तु. पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेषु बहुप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्ति प्रयुज्यन्तेऽन्येऽपि समाहृता द्वित्रा अपि असमाहृताऽपि कियन्तस्ते लक्षणैश्चात्रमेतत्कार्यनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योपगम्यानुप्रविश्येक्षितव्या द्रष्टव्याः कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवम् परीक्षया इत्यर्थः ॥ (११)

इति श्रीमद्यास्कुमनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥

इतीत्यमधिकारसमाप्त्यर्थः । इमानि अनुपदोक्तानि चत्वारि पदजातानि चतस्रः पदजातयः पदसामान्यानि “जातिर्जातं च सामान्य”मित्यमरः । अनुक्रान्तानि पूर्वमाख्यातानि, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि, व्याख्येयैति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । अयं च प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः । प्रतिज्ञाभ्यासो हि निगम इत्युच्यते ।

.(अथ नामाख्यातजत्वविचारः)

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥

तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वोपेक्षाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शक्यस्य गोत्रापत्यं “नडा-

१. अभिषयोऽत्र सुरासन्धानं (सुरोपादनप्रकारः) ननु रूपनादि ॥

२. व्याकरणम् ॥

३. व्याख्यालक्षणमुक्तमपस्तम्ब (२ घ. २१) । तत्राक्षेपसमाधाने नामविषये अवशिष्टेयतेऽन्यत्सर्वं लक्षणोदाहरणसुखेन दर्शितमिति व्याख्याया वर्णितानीत्यस्य तात्पर्यम् ॥

४. नास्तरु किञ्चिदवशिष्यत इति यदुपप्रेक्षितमपस्तम्बप्रतिज्ञातं च “तत्तदचतुष्टयलक्षणानन्तरं चतुर्थपादेन वक्ष्यत” इति । तदत्र यथावसरं विशेषचिन्तनापक्षमनुसृज्याक्षेपसमाधानरूपव्याख्याधर्मोपपद्यते ॥

दिभ्यः फक्” (पा० ४-१-९९) इति फक् । कस्यायन् (पा० ७-१-२) आदिबुद्धिः । शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः । तथाच पतञ्जलरिपि—“सर्वैश्चाम-धातुजमाह शकटस्य च तौकर्मि”ति महाभाष्य आह । नैरुक्तानां निरुक्तशास्त्रविदां “तदधीते तद्वेदे” (पा० ४-२-५९) लघू आदिबुद्धिः । (पूर्वेणां सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवचनं) चैष समयः सिद्धान्तः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद” इत्यमरः ॥

तदत्र मतान्तरमाह—

न सर्वोणीति गार्ग्यः ॥

न सर्वोणि नामान्याख्यातजान्यपितु कानिचिदेवेति वक्ष्यमाणेन तत्रत्रेयादिना संबन्धः । इति गर्गस्य गोत्रापत्यम् “गर्गोदिभ्यो यञ्” (पा० ४-१-१०५) आदिबुद्धिः । गार्ग्य आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः ॥

न केवलं गार्ग्य एवापितु—

वैयाकरणानां चैके ॥

व्याकरणं व्याक्रियन्ते धात्वादिप्रविभागेन व्युत्पद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणेऽर्थं व्याहृत्पूर्वात्करोतेः “करणाधिकरणयोधे-” (पा० ३-३-११७) इति ल्युट् । तद्विदन्तीति वैयाकरणाः । वेदितव्यं तद्विदः (पा० ४-२-५९) आदिबुध्यपवाद एजागमः (पा० ७-३-३) तेषां मध्ये चैके पाणिनिप्रसृतयो न सर्वोणीत्युक्तमर्थं भुवते ॥ अतएव “उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति तेषां सर्वैः ॥

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सँविज्ञातानि तानि ॥

तदेतत्प्रपञ्चयते गार्ग्यपक्षेणेति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह हि त्रिधा व्यवस्था नात्राम् । प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि, अवधिमानक्रियाणि च नामानि भवन्ति । तत्र-यत्र येतु नामसु स्वर उदात्तादिः । संस्कारः प्रकृतिप्रत्ययादिः । तौ समर्थौ सञ्ज्ञार्थौ प्रादेशिकेन व्याकरणलक्षणागुणतेन गुणेन

१. अथलम् । “अपलं लोकं तयोः सम-” इत्यमरः ॥

२. सिद्धान्तः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद” इत्यमरः । तेषां पाणिनीयानाम् अव्युत्पन्नालीत्यस्योद्देश्यत्वेन विशेषत्वेन वा पाणिनितात्पर्याविषयाणीत्यर्थः । अन्यथाहि वदतो व्याधातः । उणादय इत्यस्यहि उणादिप्रत्ययान्तानीत्येवार्थः । नहि तान्यव्युत्पन्नानि भवितुमर्हन्ति । अथाव्युत्पन्नानि, नहि तेषुणादिप्रत्ययान्तानि । उद्देश्यत्वेनेत्याहुस्तथा निमित्तत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयताव्युपगमसेन “अयामन्ताश्चाव्येक्षिवण्यु” (पा. ६-४-५५) इति सूत्रं संगच्छते । तदेतच्छब्देदुद्देशेन सुव्यक्तं द्रष्टव्यम् ॥

३. समर्थतानामोपपत्तिरुच्यते ॥

४. यथैव हि लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽनसित इतः संस्कारोऽपि यथेत्यर्थः ॥

धातुनाऽन्वितावबुगती स्यातां भवेतां तानि सं-सममैकमत्ये-
नाख्यातजानीत्येवं विज्ञातानि । न तत्र विप्रतिपत्तिः । यथा
कारकहारकादीनि । प्रत्यक्षक्रियाणि हेतानि ॥ अत उत्तरं
न पुनरिति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः—

यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ॥

इत्येवमादीनि पुनर्न संविज्ञातानि (प्रत्यक्षक्रियाणि) अपि-
तु-प्रकल्पक्रियाणि । एतेषु हि प्रकल्पयन्ते क्रिया न साक्षादु-
पलभ्यन्ते । अविद्यमानक्रियाणि तु द्वितीयोऽरविन्दो
ऽवीक्षित्वेवमादीनि ॥

अथ शाकटायनमतमाक्षिपति—

**अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः
कश्च(न) तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन् ॥**

कश्च(न) कश्चित् । (अविशेषेण प्राणिमात्रम्) तत्कर्म
एकाकारकमनेकः कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं प्राणिजातं तथा
एकनामैव ते शाकटायनादय आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति
शेषः ॥ तद्यथा—

**यः कश्चाध्वानमश्ववीताश्वः स वचनीयः
स्यात् यत्किंचित्पुन्यात् तृणं तत् ॥**

यः कश्चिदनश्वोऽप्यध्वानमश्ववीत व्यामुयात् । अश्व
व्याती (खा. आ.) विधौ लिङ् । अश्वइत्येवं स वचनीयः
स्यात् । कस्माद्विश्वोऽयमश्ववक्ष्य इत्युच्येत तैः । अथ चेदन-

१. या हि तस्मिन्द्रव्येऽवस्थिता यहेतुकश्च तस्य नामधेयप्रति-
लम्भोऽभिप्रेतः सा प्रदेशाख्या क्रियेत्युच्यते । सा च प्रधानतया
प्रदेशवतिष्ठते । तद्वाचकश्च धातुः प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । गुणः
शेषोऽङ्गमित्यनर्थान्तरम् । तथाच प्रदिश्यते नाम्ना निर्दिश्यते
द्रव्यमनर्थेति प्रदेशः क्रिया नामधेयप्रतिलम्भहेतुभूता तामभिधत्त
हि प्रादेशिको धातुरित्येकं मन्यन्ते । अपरे पुनरनर्थेतयाचक्षते
तदुर्गमाप्यादौ द्रष्टव्यम् ।

२. वस्तुतस्तु अत्र संविज्ञातानीतिपदे तत्राद्वयदिन्याय
आशीयते । एकस्य पूर्वोणापरस्य च परेणाभिसम्बन्धः । तत्र संवि-
ज्ञातपदमिति रुडिशब्दस्य संज्ञात्र करिष्यते (दै. का. ७-१-१०) ।
तथाच संविज्ञातानि संविज्ञातपदानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषोऽह-
स्तीत्येवमादीनि । नक्षेत्रां गवादीनामष्टाध्यायां व्युत्पत्तिरक्षणमस्ति ।
तथाचोक्तमुणादयोव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । तस्माद्रुडिशब्दा
पदैवे भवन्ति इति । पाचकादयस्तु न्यायवत्कार्मनामिकसंस्कारे-
णानुगता वीगिकशब्दा इत्येवमन्ये व्याचक्षते ॥

३. “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचा-
दावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्रः । “प्राणी तु
षितनो जग्मी जन्तुजन्तुशरीरिण” इति त्वमरः ॥

५. नि०

श्रुवन्नप्यश्वस्तदान्योऽप्यनश्ववक्ष्य इत्युच्यताम् । तस्मादश्वोऽपि
नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते किं तर्हि ? शब्दव्यव-
हार एवावयर्थप्रत्यायनार्थे ईदृशः क्रियानिरपेक्षः । एवमेव
यत्किंचित्पुन्याच्छिन्नात् । उतुदिर हिंसानादयोः (रु. प.)
विधौ लिङ् । अविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगाच्चुणमित्येवमा-
चक्षीरन् वाचक्षते जनाः । तस्मान् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि ॥

**अथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि
स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेय-
प्रतिलम्भः स्यात् ॥**

क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्भावै-
र्यावतीभिः क्रियाभिरनेकं द्रव्यं संयुक्तं प्रयुज्येत तावद्भ्यो
भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यान्न हि तत्र
कासां चिद्यावर्तको विशेषहेतुरस्ति अन्यासां वा नियामकः ॥
अपिरत्र शङ्कायां संभावनायां वा । एवमुत्तरत्रापि । “गर्हा-
समुच्चयप्रशङ्कासंभावनास्वपी”त्वमरः ॥

तत्रैवं स्मृणा दरशया वा सज्जनी च स्यात् ॥

तत्रैवं सति स्मृणा एकैव सती दरे^३ (श्वरे गते) शेत्
इति दरशया इत्युच्येत न चोच्यते । एवं सज्यतेऽस्यां वंश
इति सज्जनीत्युच्येत । न चोच्यते । एवमनेकानि सत्त्वानि
एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः । एकं वाऽनेकक्रियायोगादने-
कनाम । उभयथापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान् सर्वाण्या-
ख्यातजानि नामानि स्युः ॥ १३ ॥ १ ॥

**अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः
संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथै-
नान्याचक्षीरन् ॥**

एषां पुरुषादिनाम्नां यः न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः
कार्मनामिकः कर्मकृते नाम्नि (पाचकलावकादौ) भवः
संस्कारः । यथा चापि यथैव च । प्रतीतार्थानि
प्रतीतक्रियाणि स्युर्भवेयुस्तथा आचक्षीरन् कथयेयुर्जना
इति शेषः ॥

कथं पुनरन्यायवत्संस्कारोपेतानि कथं वा प्रतीतक्रियाणि
स्युस्तत्राह—

पुरुषं पुरिषय इत्याचक्षीरन् ॥

१. उत्तरसूत्रेऽपि । वस्तुतस्तु अथशब्दस्तत्र प्रश्ने । अशिशब्दः
संभावनायाम् । “मज्जलानन्तरारम्भप्रशक्तात्कृत्येभ्यो अथ”
इत्यमरः ॥

२. “दरोऽस्त्रिणां भवे श्वरे” इत्यमरः ॥

पुरुषं तावत् पुरिषाय इत्याचक्षीरन् । इतिना निपातेन कर्मण चकत्वाम द्वितीया । पुरि ह्यसौ शेत इति “अधिकरणे शेते” (पा० ३-२-१५) इति खश् । इत्येवं न्यायवता कामेनामि-
कस्त्वेकार्युक्तेन पुरिषाय इति शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैष
प्रतीतक्रियः शब्दो भवति ॥ एवमेव—

अष्टैत्यर्थं तर्दनमिति तृणम् ॥

आचक्षीरन्निखनुपज्यते । अश्रोति ह्यावावित्यष्टा इत्येवमश्व-
माचक्षीरन् । तृचते यत्तत्तर्दनमित्येवं तृणमाचक्षीरन् । न
चैवमाचक्षते । किं कारणम् ? । न चासति कारणे विद्यमाना
क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याय्या । तस्मान्नाख्यातजानि नामानीति ॥

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति ॥

अथापीदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति ते शाकटायनाः । यन्निष्पन्ने
सिद्धे अभिव्याहारे नास्ति अभि अभिसुख्येन (तस्य नाम्नः)
स्थिला विचारयन्ति कतमस्य धातोश्च रूपमिति ॥ ततश्च—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः, क एनामप्रथयिष्य- किमाधारश्चेति ॥

प्रथनात्पृथुतात्पृथिवीत्याहुस्ते शाकटायनाः । तत्र
पृच्छामः । यदीयं स्वभावतएव पृथिवीनाम नामविष्यत् तदा
क एनामप्रथयिष्यत्कोऽस्याः प्रथनमकरिष्यत् । अथापि
कथंचिदस्या अपृथिव्याः सस्याः कश्चित्प्रथनकर्ताऽप्युपगम्येत ।
ततोऽपि च वयमिदमपरे पृच्छामः किमाधारश्चेति ?
चशब्दः समुच्चयार्थः । सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः । अथ
पुनर्येदेयमप्रथिताऽऽसीत् तदा योऽस्याः प्रथनकर्ता स किमाधार
आसीत् । न ह्यनाधारेण शक्येयं प्रथितुम् । आधारभावे च
प्रथनक्रियाभावः । प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येव नामा-
नीत्येतदुक्तम् ॥ तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि ॥

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः

पदेतरार्थान्संचस्कारं शाकटायनः ॥

अथापीदमपरमप्राप्तं कृतज्ञानं शाकटायनः । यदन-
न्वितेऽनुवृत्ते शब्देभ्यो—यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थ-
मनुगन्तुं न शक्नोति तादृशे, अथ चाप्रादेशिके विकारे
यथा हि क्रियया तद्व्यर्थं प्रदिश्यते (नाम्नोच्चार्यते) तदभिधा-
यको धातुः प्रादेशिकः स तदभिधानं विदुर्ग्रामाणं विकर्तुं न
शक्नोति तादृशे हीयमानप्रतिज्ञाः (शाकटायनः) सर्वाण्याख्या-
तजानि नामान्युपपादयिष्यन् अस्मभ्ये सति कुशकाशावलम्ब-
नमिव कुर्वन् पदेभ्य आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽन्यव्याजुपा-
दाय पदेतरार्थान्न्यायान्याश्चेतरतराख्यानां पदावयवैरन्येष्वा-
न्येष्वाण्यवधेनाग्नः स्वंचस्कारं संस्क्रुतवान् । सन्तमर्थमाययति
गमयतीति सत्यमित्येवम् । अत्र—

१. अभिमुखं व्यासिष्यते उच्यतेऽसापिति कर्मणि “हृल्ले” इति
कम् वृद्धिः ॥

एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमत्तेः शुद्धं च सकारादिं च ॥

एतेः इगतावित्यस्य धातोः (अ. प.) कारितं प्यवर्त-
रूपं कृत्वा तदर्थस्या—(न्तर्भावितप्यर्थस्या—) चि ‘इणो यणि’
(पा. ६-४-८१) इति यणि सत्यशब्दस्य यकारादिभन्तक-
रणमन्त्यार्थं यमिति शब्दं सचस्कारेऽत्यनुपज्यते । अस्तरस्थानतोः
(अ. प.) शुद्धमन्तर्भावितप्यर्थं सकारादिं सदिति
शब्दम् । शतरि ‘श्रसो’—(पा. ६-४-१११) रित्यल्लोपे सच-
स्कारः । तदेतदकृतपूर्वमन्येर्विद्वद्भिः कृतवान्पाणिष्वस्याभिमानो
शाकटायनो यदभिनियदानीं ॥ १ ॥

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भाव- त्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥

२ ख. सू. ॥ (१३)

अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत यत्सत्त्वपूर्वो भाव
इत्याहुरभियुक्तास्तद्विद्मः । सत्त्वं (द्रव्यं) पूर्वमस्मात्सोऽर्थं
सत्त्वपूर्वः । सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ भावः (क्रिया) । तत्रैवं सति
अपरस्माद्भावादपरकालिकेन भावेन (क्रियया) पूर्वस्य
पूर्वोत्पन्नस्य प्रदेशानं प्रदेशः संज्ञाप्रतिस्मो नोपपद्यते ।
किं कारणम् ? उपपत्तिरदभूता हि सा, स्वैवाभिधानेन क्रियानि-
पेक्षेणामिषंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते नित्यसंबद्धो हि शब्दार्थो इति
तदेतत्सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं
नोपपद्यते । तदनुपपत्तावसत्त्वपक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यात-
जानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति ॥ (परिसमाप्तोऽर्थं
गार्ग्यपक्षः) ॥ २ ॥ (१३)

१. अथ कारितं च यकारादिं च शुद्धं च सकारादिं चेति
इतरस्य चेतेरं चार्थमिति समुच्चयार्थश्चकारा इति दुर्गः ॥

२. अत्रायमप्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते यथासौ शाकटायनः
प्रवृत्तो न पदेयु स्वाखति अपिचासौ वर्णानपि मेत्स्यति अनेकार्थाश्च
कल्पयिष्यति । यो हि पदानभिनतस्य वर्णभेदेन विशेषहेतुः को
भविष्यति । तसादतिप्रसङ्गदोषावस्था नानेकधातुजानि नामानि
नापि सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ॥

३. नाख्यातजानि किंतु रूढान्येव तेषु तेष्वर्थेभ्यति ॥ कानिचि-
दित्युक्त्याऽन्यान्पि सन्तीति सूच्यते । तथाच आख्यातजानीत्य-
नेन यौगिकानि अनयोरेव परस्परभेदाद्योरूढानि यौगिकरूढानि
चेति चतुर्विधानि नामानि । यत्रावयवार्थे एव बुध्यते तानि यौगि-
कानि यथा पाचकादीनि । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समुदायश-
क्तिमात्रेणार्थो बुध्यते तानि रूढानि यथा गोपदमण्डलादिपदानि ।
यत्र स्वयंवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरित्यस्ति तानि योगरूढानि
यथा पङ्कजादिपदानि । तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-
कर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं

अथ शाकटायनपक्षेण समाधत्ते—

यथो हि नु वा एतत् ॥

यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः । हीलसंज्ञायाम् नु इत्येष हेलपदेशो वै इत्यर्थं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । तथाचायमर्थः । येनैव प्रकारेणासूयिता (असमर्था) हेतवो गार्गायैरुक्तास्तेनैव प्रकारेण एतत् प्रत्यनुभाष्यप्रवक्तृवर्गेण समीकरिष्याम इति भावः शाकटायनानाम् ॥ इत्येवं प्रतिज्ञाय गार्ग्यमतमनुष खण्डयति—

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । *

सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति ॥

यथैतदुक्तं—यत्रेत्यादि तदेतत्प्रत्युच्यते—सर्वमित्यादिनेति पर्थुपयुक्तस्तच्छब्दः । सर्वमेव प्रादेशिकं क्रियायां नाम । किततः ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । अयमाशयः । प्रदेशवाचिन आख्यातातुल्येभ्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्व्यमनविधेयौ । विन्भीहि लक्षणगतिनैव शब्दापराधो नाप्यस्माकं किंतु भवत एव, मन्दशिक्षितत्वात् । यथाचाहुः । न चैष स्थानोरपराधो यदेतन्मन्थो न पश्यतीति । येन त्वं प्रदेशवाचिनि धातौ विद्यमानावपि स्वरसंस्कारौ नानुविधातुं शक्नोषि स त्वं तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वान्यव्याकरणं यावच्छिक्षित्वा नुविधातुमिति ॥

यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरन्निति । *

पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् ।

बोधयति ध्वमन्त्यत्र । यत्रावयवार्थरूढयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तानि यौगिकरूढानि यथोद्दिष्टादिपदानि । तत्रहि ऊर्ध्वभेदनकर्ता तस्युत्तरादिरपि बुध्यते, यावद्विशेषोऽपीत्येवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

१. गर्गगोत्रापलछात्रैस्तन्मतानुयायिभिरित्यर्थः । अत्र गर्गाणां छात्रा इत्यर्थे “यजिजोश्चे” (पा० २-४-६४) ति प्राप्तं यजोऽङ्कं “गोवेऽङ्गुयची—” (पा० ४-१-८९) ति “वृद्धाच्छ” (पा० ४-२-११४) इति छे विवक्षिते बाधते । “आपत्यस्य जे—” (पा० ६-४-१५१) ति यलोपः ।

२. अयं च पूर्वपक्षसमीकरणाभिनयः । पूर्वपक्षस्वरूपानुवादो वा तथार्थकस्यैवोत्तरत्राप्यभिसंबन्धात् । तथात्वे च प्रत्युच्यत इति क्रियाभ्याश्रयां योत्तरत्राप्युपबोध्यते ॥

३. प्रवक्तृत्वेन प्रकृष्टवक्तृत्वेन प्रवचनकर्तृत्वेन वा ॥

४. महाभाष्ये यतजलिचरणैरप्यन्त्योऽयं लोकानामाभाषणः । अत्रापि स्फुटीभविविध्यत्युपरिछान्मूले । (निर. १-५-२) ॥

५. मन्दशिक्षितत्वेन ॥

६. “निपात एकाजि” (पा० १-१-१४) ति प्रगुह्यत्वात्प्रकृतिभावेन (पा० ६-१-१२५) असन्धिः ॥

यथा तक्षा परिव्राजको जीवो भूमिज इति ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं—यः कश्चेत्यादि (अनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति तदर्थः) तदेतत्प्रत्युच्यते—**पश्याम** इत्यादिना । त्वमपि पश्यसि वयमपि च, पश्यामः **समानकर्मणां** तुल्यकर्मणामपि सतां (कर्मकर्तृणां) मध्ये **नामधेयप्रतिलम्भ**स्तत्कर्मकृतसंज्ञाप्रसिरेकेषामेव केवाचिये नियमतस्तत्कर्म कुर्वन्ति इति । नैकेषां न सर्वेषां तत्कर्मकर्तृणां, तद्यथा तक्षकश्चित् (वर्षकिः) तक्षेत्युच्यते अन्यस्तक्षत्रपि न तक्षेत्युच्यते । नात्राहमुपलब्धयो लोकनियम एवायम् । एवं परित्रेवतीति **परिव्राजकः** सत्रयासी एव, न पुनः सर्वोऽपि कार्यवशात्प्रयान्दुहादिभ्यः । एवं **जीर्वन** इक्षुरसः शाकजातिर्वा । **भूमिजोऽज्ञारकः** (कुज-) एवेत्येवमन्यत्राप्युक्तम् । उदाहरणस्य दिव्यात्रप्रदर्शकत्वात्तदेतदाह—**इतीति** । इतिशब्दः आत्यर्थः ॥

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ॥

उत्तरः यावद्विभौवैः संप्रत्युच्यते तावन्नो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः । स **प्रत्युक्तः** खण्डितः । अयं भावः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा तक्षादिः । तक्षादिर्द्यैत्यान्यपि कर्माणि करोत्येव न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तस्मादेकस्यानेकक्रियायोगेऽपि, एककस्यैकक्रियायोगेऽपि वा व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत इव लोके इति न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषः शङ्कनीय इति ॥

यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । *

सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोत्प्रेकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाड्य आट्णारो जागरूको दर्बिहोमीति ।

१. त्वं च वयं चेति वयं “त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यतः” इत्यस्यः शेषः ॥

२. निपातेनानुना कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया नामधेयप्रतिलम्भात् ।

३. एकशब्दोऽत्र साधारणवचनः । पूर्वत्र तु प्रधानवचनः । यथाहुः “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रत्युच्यत” इति ॥

* गार्ग्यमतानुवादस्वचकमेतत् ॥ एवमुत्तरत्रापि बोध्यं सूत्रेणमुपदर्शम् ॥

४. परित्यज्य सर्वं रुदन्तं पुत्रादिकं व्रजति गच्छत्येवेति एवञ्च (पा० ३-१-१३३) ॥

५. प्रयाणं (प्रस्थानं) कुर्वन् ॥

६. जले तु जीवस्व । “जीवनं भुवनं वनमि”त्यस्यः ॥

७. “ज्वलितिकसन्तोभ्य” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

यथो एतद्यत्पुनरेतदुक्तं यथा-चापीत्यादि । अथ
 ब्रूमः । सन्त्येवाख्ये प्रयोगाः प्रतीतार्थकाः केचित् कृतः
 कृत्स्नस्यान्ताः शब्दा अप्येकपदिका एकपदप्रकरणोक्ताः ।
 तथा । प्रततिवृणोतेस्तनोतेव (स्था० त० ७०) क्तिच् ।
 “समुदात्तोपदेशे” (पा० ६-४-३७) स्युनासिकलोपः ।
 वृणोतेरगमश्च बाहुलकात् । तथाच प्रततिवरेणाच तननाञ्चि
 (नैग० का० ६-५-६) वल्ली । “वल्ली तु प्रततिर्लते” खमरः ।
 दमूना दमना दानमना वा दान्तमना वापि दम इति गृह्यनाम
 (निघ० ३-४) तन्मनाः स्यादिति (नैग० का० ४-१-४) ।
 दाम्यतीति दमूनाः । दमु उपशमे (दि. प०) अन्तर्भाव-
 तैष्यर्थत् “दमेहनसिः” (उ. ४-२-३५) प्रषोदरादित्वादीर्थः ।
 “दमूना दमुनाः प्राचीनवर्हिष्ठुनिवर्हिषो” इति नामनिधानम् ।
 दम इति घञन्तः “नोदात्तोपदेशस्ये” (पा० ७-३-३४) ति
 वृद्धिनिषेधः । दाम्यते शाम्यतेऽनेन शीतादिरिति । दवातेर्भावे
 ल्युटि दानम् । तत्र (दमे दाने वा) मनो यस्य । यद्वा
 दामेनिघ्नयो “वा दान्ते-” (पा० ७-२-२७) स्यादिना
 निपातितेन दान्तशब्देन बहुव्रीहिर्दान्तं मनो यस्य असी ।
 अत्र दम-दानदान्तानां दभावो मनस उपधाया ऊकारश्च
 प्रषोदरादित्वात् ॥ अमिरतिथिर्वा दमूनाः । “सप्ताचिदसुनैः
 शुक्लत्रिभासुर्विभावसु”-रिखमरः । निगमश्च “दमूना अति-
 थिर्दुरीषे (ऋ० सं० ३-८-१८-५) । जात्यो जटावाङ्-
 र्दसंघाते (भ्वा. प.) बाहुलकात्कर्तरि “ऋहलोप्यत्”
 (पा० ३-१-१२४) । आट्गारोऽन्तर्शीलः । अट् गतौ
 (भ्वा. प.) औणादिकोयणारब् बाहुलकात्तान्छील्यविसिष्टे-

१. प्रथमतस्तु शब्दस्वाभाव्यमेतत्तथाच सर्वोपाख्यायन्ते यथा
 यथा प्रतीतानि भवन्ति । न तत्राहमपराख्ये भवतो नापि च
 शास्त्रम् । यथावस्थितानां शब्दानामन्वाख्यानमेव कियते । नाहं
 शब्दानां कर्ता । य एषां प्रयोक्तारस्तानेत्रोपाख्यन्ति निराकुल वा
 यदि शक्नोति । अथ कस्मात्पुनः कानिचिद्विदित्वाख्यानन्ते लोके ?
 तदव्यभिधानस्वाभाव्यमेव । कानिचित्प्रतीतार्थानि कानिचित्प्रती-
 तार्थानि । तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि । एतदेव हि
 शास्त्रस्य शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्थान्यपि यथा प्रकृष्टादिना प्रतीता-
 र्थानि स्युस्तथैतान्याचक्षीरन्निति । आख्यायन्त एव कानिचित् ।
 कानिचित् शास्त्रेण प्रतीतार्थानि कियन्ते । कृत्स्नविधायां लिङ्गलक्षणस्य
 गुणतस्तेषु लक्षणम्-अपिच- (इति दुर्गः) ॥

२. अतएवोक्तं सि. कौ. उपशमे इति ण्यन्तस्य तेन सकर्मको-
 ऽयं नतु शमिवदकर्मक इति ॥

३. अयं च दीर्घमध्योऽपीत्युक्तमुपरि द्रिष्टुं नामनिधानम् ॥

४. केचित्पु मन्त्रेण ण्यदिति व्याचक्षुः । यद्यपि “तद्विता”
 (पा. ४-४-७६) इत्यधिकारसूत्रे बहुवचननिर्देशेनाविदिता अपि
 केचनेर् टिकन्नादयो भवन्ति तेनाख्यः शकटः शकटिः । अख्यो

१. जाट्यो जटावानिति सायणभाष्यमुपादायैतत्केचिन्विद्या-
 ख्यानम् ॥

कर्तरि “लोपो व्योवेली”ति (पा० ६-१-६६) यलोपः ।
 निःसुपधावृद्धिः । शुभमस्यमदतीति सः । सततकरणं हि
 तान्छील्यम् ॥ एवं जागरूको जागरणशीलः । “आक्रेस्त-
 ऋणे”त्यधिकारे “जागर्तेरुक्तः” (पा. ३-२-१६५) इति
 कर्तयुक्ते गुणः । दर्विहोमी दर्व्या जुहोतीति । हु दाना-
 दनयोः (जु. प.) मिनर्विहुलकादौणादिकः । इत्येवंप्रतीतार्था
 अन्येऽपीति ॥

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिभ्याहारेऽभिगोचर-
 यन्तीति । *

भवति हि निष्पन्नेऽभिभ्याहारे योगपरीष्टिः ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं-निष्पन्न इत्यादि । अत्रापि
 ब्रूमः । युक्तं ते कुर्वन्ति । भवति हि (निश्चयेन) निष्पन्ने
 सिद्धेऽभिभ्याहारे नास्ति योगस्य अवयवार्थस्य परीष्टिः
 परीक्षणम् । कथंचानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत ॥

तत्र यदुक्तम्—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्कि-
 माधारश्चेति । *

अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥
 ३ खं. ॥

अत्र तावद्ब्रूमः । प्रथनादिति प्रथितेयं केनचिदतः पृथि-
 वीर्युच्यते । कथमप्रथिता सतीत्यं पृथिवीत्वमापेति । यदि

ग्रामो ग्रामटिका इत्येवं सत्त्वात्पृथिवीत्वस्या खीत्वाट्पि सिध्यति ।
 एवमिहापि कथंचित्सिद्धिरुद्धान्तिता स्यात्तथापि कृतोऽप्यव्ययप्रयोगाः
 कृतोऽप्येकपदिका इति मूलविरोधादुपेक्ष्यं तत् ॥ तुष्यन्तु “अभि-
 धानलक्षणः कृत्तस्त्वमासा” इति पतञ्जल्युक्त्या कथञ्चित् ॥

१. अस्य सन्तीतिपूर्वाकेनाभिंसंबन्धः । अत्रापिना-येऽप्यप्रती-
 तार्थास्तेऽपि शास्त्रेण प्रतीतार्था एव कर्तव्याः । एतदेव हि शास्त्रस्य
 शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्था अपि प्रकृष्टादिप्रदर्शनेन यथा प्रतीतार्थाः
 स्युस्तथैतान्याचक्षीरन्निति-सूचितम् ॥

१. तथाच इ० नाटकम्—

“नृकावरो ह्यमेव मे यदरयस्तत्प्राप्त्यौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवन्तो रावणः ।

किं भिक् शक्यं प्रोथितवता किं कुम्भकणेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनद्वयोच्छ्रयैः किमेभिर्भुजैः ॥ १ ॥”

इति ॥

२. तथाच “एकार्थे शब्दान्वयादुद्घं लिङ्गान्यत्व”मिति
 महाभाष्यं पातञ्जलमुपादायाच्चैतनस्यद्वयशब्दादिसाधारणं सत्त्वा-
 दीनां त्रिगुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्रीपुंसकार्थं
 लिङ्गमनुपेतमभियुक्तैः । तच्चार्थनिर्देशं केवलान्वयीति नागेशः ।
 शब्दनिर्देशं तदित्यन्ये ॥

नैवमभ्युपैषि तदापि प्रीतिव्रमः । अथेति पक्षान्तरे अथवेत्यर्थकम् । वै निश्चयार्थः । चेदिति यथार्थः । यद्यप्यन्यैरप्रथिता तथापि पृथुदर्शनयोगात्तथोच्यत इति ॥ ३ ॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ॥

अपिचैवं सति स्वैषेव दृष्ट्वा प्रवदन्तीति दृष्टप्रवादाः “कर्मण्य” (पा० ३-२-१) उपालभ्यन्ते उपालम्ब्या (निन्दिता) भवन्ति न केवलमहमेव । योऽयं दृष्ट्वा ब्रवीति स दोष एव ॥

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्त्संचस्कारेति ।*

योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः ।

सैषा पुरुषगर्हा ॥

यत्पुनरेतदुक्तं—पदेभ्य इत्यादि । अत्र ब्रूमः । योऽनन्विते शब्देनाभिधेयेऽर्थे संचस्कार अर्थात् अनुगतमसंबद्धं, स तेनासंबद्धेन संस्कारेण गर्ह्यो गर्हणीयः । “ऋहलोऽर्थत्” (पा० ३-१-१२४) न पुनराचार्योऽनुगतधातु-भिरनेकैरेकभिधानगतानर्थस्ततः संचस्कार विद्याप्राकट्येण न मौल्येन । सैषा तदभिप्रायापरिज्ञानात्पुरुषगर्हा भवति । पुरुषो हि कश्चिदशिषितत्वादेकधातुजमपि नाम न जानाति किं पुनर्बहुधातुजम् । अपिच सन्ति लोके तादृशाः पुमांसो ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्यादन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगतमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते इति ॥

यथो एतदपरसाङ्गावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । *

१. तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेदमुच्यते । अयमर्थोऽप्रथिताचेदपीति पदकदम्बस्वारस्यात्प्रतीयते ॥

२. एतकार्थनिर्वचनं, व्युत्पत्तिरुत्तु दृष्टं प्रवदन्तीति ॥

३. कस्यान्विष्यत्को क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः ।

४. एतेन यदुक्तमनुगत पदार्थे संचस्कार शाकटायनः “सन्तमेव कथंभाययति गमयतीति सत्यमित्येवं”मिति तत्सत्यमेव शाकटायनमतम् । अपिच रुडिशब्दव्युत्पत्तिर्नैत्रेणपि दृश्यते । यथाच लक्षणं तथैव लक्ष्यं प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्य तल्लक्षणं स्यात् । तथाहि यदसर्वतत्सर्पिरिति मन्त्रः । यन्नवनी-तमभवदिति मन्त्रः । अपिच ब्राह्मणेनापि अनेकधातुजान्येव कृत्वा निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च कलमुपपद्यते । आह (शं० ब्रा० १४-८-४-१) “तदेतन्नयश्चर ५ हृदयमिति, हृदयेकमक्षरमभिरन्यस्यै स्वाक्षान्ये च य एवं वेद । हृदयेकमक्षरं हृदयस्यै स्वाक्षान्ये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद” इति ॥ एवं हारतेर्देवतादेतेर्हृदयशब्दः तदर्थकलोप-दर्शनाथं ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणं, तस्माच्छा-कटायनस्यादनुदृश्य सत्यमेव कृतवान्यदनेकैर्धातुभिरनेकभिधानं निरुक्तवान् इति शाकटायनाभिप्रायमाह दुर्गः ॥

**पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरसाङ्गावा-
न्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा विल्व-
दो लम्बचूड इति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तमपरसादित्यादि । अत्र ब्रूमः । पश्या० केषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥

उदाहरति—यथेति । पश्चात्कालिकयापि चूडालम्बनकि-याया, भविष्यता योगेन विल्वान्नक्रियाया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य (पदार्थस्य) नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः ॥ विल्वं निर्वेकि—

विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ (१४) ४ ख. सू. ॥

इति या. मु. प्र. निह. शा. नैर्घ. का. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ * ॥

विल्वं कस्मात् ? भरणात् । भृतं हि तद्वदिति बीजानां, विभर्ति वा दुर्भिक्षादौ भक्षयितारमिति भरणाद्भेदनाद्वा । भक्षणकाले हि तदवश्यं भेद्यते । ततः प्राक् भविष्यत्क्रियाया नामोपलम्भः कथमिति युक्तः शास्त्रार्थः ॥ ४ ॥ (१४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविद्युतौ

नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ १ ॥ ४ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

(अथ शास्त्रारम्भप्रयोजनाधिकारः)

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागोनावस्थितानां लक्षणं सपरिकरं सोदाहरणमुक्त्वा शास्त्रारम्भप्रयोजनं प्रतिजानीते—

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥

शास्त्रप्रयोजनारम्भेऽयमथशब्दः द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजन-मधिकरोतीति । अपीति संभावने । अपिपदेषु विभागोनाव-स्थितेषु लोके वेदे वा, अपिमन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु यः समस्तोऽर्थसामिन् (तद्विषयकः) प्रत्ययो विशेषावधारण-मिदं निरुक्तशास्त्रमन्तरेण विना, “अन्तराऽन्तरेण युक्तं” (पा० २-३-४) इति द्वितीया ॥ न विद्यते न भवति ॥

अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं खरसंस्कारोद्देशः ॥

अप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानववृत्तार्थस्येति यावत् । ना-त्यन्तं—नैकान्तिकेन एकान्तं नाम निश्चयः स एवैकान्तिकं विन-यादित्वास्त्वर्थं (पा. ५-४-३४) ठक् । नैकान्तिकेनानिश्चयेन खरसंस्कारोद्देशः खवधारणं नास्तीति शेषः । किं कारणम् ? नह्यनववृत्तार्थः खरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि खरसंस्काराववतिष्ठेते ॥

तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्तव्यम् ॥

तदिदमुपक्रान्तं निरुक्तशास्त्रं विद्यास्थानं स्वातन्त्र्येणे-त्यादिः । विद्याया ब्रह्मविद्याया वेदाध्ययनस्येति यावत् । स्थानम-

साधारण उपायः । अर्थपरिज्ञानस्यैतदधीनत्वात् अर्थवशागत्वाच्च खरसंस्कारयोरेदं व्याकरणस्य कार्त्तव्यं साहाय्येन कृत्वा भावं पूर्णतां 'करोतीति' शेषः । व्याकरणेन हि खरसंस्कारौ निमित्येते । तस्मादपरिणामाप्तमेव तावत् व्याकरणं यावन्निरुक्तशालं नाधिगतमिति । नह्यनैरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं भवति । नानवद्भुतार्थः खरसंस्कारतत्त्वं जानीयादिति ॥

ननु व्याकरणस्य कार्त्तव्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतदुणा-
दिवदिति—गुणशास्त्रमस्योक्तं भवति । ततश्च स्वातन्त्र्येण विद्या-
स्थानत्वमस्योक्तं विरुध्येतेति गुणशास्त्रत्वं निराकष्टे—

स्वार्थसाधकं च ॥

यथा कश्चिच्छेदे स्वार्थमपरिहाय पराउग्रहं करोति स्वार्थं च साधयत्येवमिदं स्वार्थाजहद्दृष्ट्याउपपन्नतो व्याकरणस्य कृत्तृतां करोति । उणादयस्तु “उणादयो बहुलम्” (पा० ३-३-१) इत्युक्तेश्चात्रान्तर्भूता एवेति तस्य गुणशास्त्रत्वं युक्तमेव । तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनात्मकं निरुक्तशास्त्रम् । व्याकरणं तु लक्षणप्रधानम् इति विशेषः ॥

(मन्त्राणामनर्थकत्वम्)

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय अनर्थकं भवतीति कौत्सः ॥

यदि मन्त्रार्थस्य प्रत्ययाय ज्ञानायेदं शास्त्रमारभ्यते तर्हि (एतदर्थमारभ्यमाणमिदं निरुक्तशास्त्रम्) अनर्थकं भवति नास्त्यर्थः प्रयोजनमस्येति कौत्स 'आचार्यो मन्यते' इति शेषः ॥ कुतः ?

अनर्थका हि मन्त्राः ॥

हि यतो मन्त्रा अनर्थकास्तस्मात्तत्त्वव्यमिदमित्येवं कौत्सो मन्यत इति पूर्ववाक्यस्यैव शेषः ॥

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥

तत्कौत्सोक्तमेतेन नैरुक्तेन उपगम्य मन्त्राणामर्थवत्त्वमी-
क्षितव्यमालोचितव्यम् । यद्वा वेदं शास्त्रं वोपगम्येक्षितव्यमयं सत्यं वदति नवेति ॥

स आह—

नियतवाचोयुक्तयो नियतातुपूर्व्या भवन्ति ॥

मन्त्रा इत्युत्तरेतदर्थवशात् । नियता निरुद्धा सर्वदेवैकरुपा वाचोयुक्तिः शब्दयोजना येषु ते । “वाग्दिव्यपश्यस्यो युक्ति-
दण्डहृदि” (पा. ६-३-२१ वा०) इति षष्ठा अलुक् । तदेव विवृणोति—नियतातुपूर्व्या इति । नियतं निश्चित-
मानुपूर्व्यं पदप्रयोगपरिपाटी येषां ते तथाभूता मन्त्रा भवन्ति । “अम् आयाहि वीतये” (सा. वे. सं. १-१-१-१) इति मन्त्रेण विभावसो आगच्छ संपातायेत्येवमर्थ उच्यते । अत्र नियता आनुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा अम् आयाहीत्येवोच्यते न पुनरायाहमे इति, विभावसो आगच्छेति वा । इह हि लोकेऽर्थ-
वतां शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता पौर्वापर्यं च दृष्टं, तद्यथा

गामभ्याज भ्याजगां, गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीमित्यादि । नच तथा मन्त्रेषु । तथाचात्रोमुतिप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः नियतातु-
पूर्वाकत्वात् यत्र नियतातुपूर्वको तन्त्रानर्थकं (कित्त्वर्थवत्) यथा लोके—आह्वर पात्रं पात्रमाहरेत्यादि ॥ इति (कौत्समतम्) ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ॥

अथ—अयमपरो हेतुरानर्थक्ये यन्त्राणाम् । यद्विमे रूप-
संपन्ना रूपेण खेन लिङ्गैव संपन्नाः स्वमात्मानं बोधयितुं समर्था अपि सन्तो ब्राह्मणेन शतपथादिना विधीयन्ते तेषु तेषु कर्मसु । यदीमेऽर्थवन्तोऽभविष्यत्सदा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्याधासन्त । विहिताश्च । तद्यथा—

“उरुप्रथंस्तेति प्रथयति । प्रोहणीति प्रोहति” ॥ (रा. ब्रा. १-३-६-८)

उरुप्रथंस्तेति प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनैकमेति । तथा प्रोहणीति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधौ “इदमहमात्मानं प्रोहामि” प्रोहामि—प्राञ्चं प्रेरयामीति प्रोहणलिङ्गो मन्त्रो विहितः ॥ तस्माद्विहसंपन्नविधानादनर्थका मन्त्रा इति युक्तमु-
त्पन्नम् ॥ ननु ब्राह्मणस्यैव किमिति नानर्थक्यमुदीक्यते गुण-
त्वाद्गुणे लब्ध्याकल्पनेनेति न्यायानमन्त्रास्तु मुख्यतयावस्थिता इति कथं तेषामानर्थक्यम् ? इति चेन्न । ब्राह्मणस्यानर्थक्ये ह्यभ्युपगम्यमाने देशकालकर्तृदक्षिणादि—कर्माभूतं कुत उप-
लभ्येत । अपिचास्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वैदेकदेशस्य मन्त्र-
स्यास्तन्तनवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यान्न हि ब्राह्मणस्य विशिष्टस्य-
र्थाहतेऽर्थवत्तासि । मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । विधेयत्वाच्चानर्थका मन्त्राः । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवत् । एतेन मुख्यत्वं मन्त्राणां, ब्राह्मणस्य तु गुणत्वमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥

हेलन्तरमाह—

१. “उरुप्रथं उरु प्रथस्त्रोरु ते यजुर्पतिः प्रथताम्”

(य. वा. सं. १-२२) यजुर्देवं पुरोडाशं प्रत्युच्यते । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावत एव उरु विस्तीर्णं यथा स्यात्तथा प्रथते प्रसरतीत्युग्रमथा विस्तीर्णप्रथनस्वभाव इतीदानीमपि उरु अधिकं प्रथस्व विस्तारयथाः स्वात्मानम् । किञ्चित् यं यज्ञपतिर्देवजानः प्रजापशुष्टिर्गण्यदिभिरुग्रप्रथतामधिकं विस्तीर्थात्म् ॥ “विशङ्कदं पृथु ब्रह्मिशांलं पृथुलं सह्यम् । बडोरुविपुलम्”—भिलसः ॥

२. पुरोडाशप्रथनविधौ ॥

३. तथाहि—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । (आश्व० गृह्यम्) इति सूत्रे मन्त्राणामनर्थक्यं हि तत्त्वेन पुरस्तात् प्रयोगो मुख्यतां व्यञ्जय-
तीति वादिनोऽभिमतम् । तथाच वार्तिकम् “अन्यार्हितं के” (पा. २-२-३४) इति अल्पात्तरत्वात्पूर्वप्रयोगो मन्त्रस्येति प्रतिवादि-
नः । तथाच सूत्रम् “अल्पात्तरम्” (पा० २-२-३४) इति ॥

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ॥

अथ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणां यदिमे अनुपपन्ना अर्था येषां ते तथाभूता भवन्ति । य एष्वर्था उपलभ्यन्ते न त उपपद्यन्ते । तद्यथा—

“ओषधे त्रायस्वेनम् । स्वधिते मेनं हिंसीरि”त्याह हिंसन् ॥

‘हे ओषधे त्रायस्व एनं’—(य. वा. सं. ४-१) मिलाह । प्रजापतेरिदमार्थम् कुशतरुणे देवता स एवौषधे इत्यनेन संबोध्यते । क्षुरेण छेत्सन्तुणेन (कुशेन) शिलां (जुटिकां) अन्तर्दधाति तत्रार्थं मन्त्रो नियुक्तः । हे ‘ओषधे’ कुशतरुण ! ‘वसेनं’ यजमानं ‘त्रायस्व’ क्षुराश्रेक्षति तदर्थः । कुशौषधय आत्मानमपि त्रातुं समर्थाः किंपुनर्यजमानम् । एवं ‘स्वधिते मेनं हिंसी’—(य. वा. सं. ४-१) रिखाह । इदमपि प्रजापतेरार्थं क्षुरो देवता स एव स्वधिते इत्यनेन संबोध्यते । हे ‘स्वधिते’ क्षुर ! ‘एनं’ कुशतरुणं यजमानं वा ‘मा हिंसी’रिति तदर्थः । को ह्येवं वदेद्वात्मनैव हिंसन् । उक्त्वा वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिमस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यानि तान्युन्मत्तप्रचृत्तीनामिति कृत्वाऽनर्थकान्येव भवन्ती-
तीहापीमान्यनर्थकान्येवेत्युपपद्यते । तस्मादनर्थका मन्त्राः ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ॥

इति । अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो वारणं विप्रतिषेधः परस्परव्याघातस्तद्विशिष्टा विप्रतिषिद्धास्ते अर्था येषां ते विप्रतिषिद्धार्थाः परस्परविरुद्धार्था भवन्ति । तद्यथा—

१. यथपि कोशे “द्वयोः कुटारः स्वधितिः परशुश्च परश्वध” इति कुटारस्य संज्ञामाह स्वधितिरिति । तथापीह छेदनसाधनत्व-साधन्यप्रयुक्त्येऽन्यद्विषयार्थलक्षणाया । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामिलत्र काकपदमजद्वलार्थलक्षणाया दध्युपपातके आदावपि वर्तते । ये केचन दध्युपपातकास्तेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्येव वक्तुं ता-
त्पर्यात् ॥

२. छिन्दन् । छेदनं च कुशतरुणस्य निषिध्यते, विधीयते च शिक्षायाः । तथा च कात्यायनः “यूपवत्कुशतरुणं क्षुरेण चाभि-
निधाय छित्ते—” ८।१।११ ति ॥ पथ्येयूपस्य यथा छेदे मज्ज यममत्रापि वृणान्तर्धानं क्षुरत्वापनं च मज्जद्वयेन कर्तव्यमिति सू-
त्रार्थः तथाचैनमिति यजमानाभिधानं कुशतरुणसम्बन्धात् । शि-
खादात्रको हि तस्य सः (सम्बन्धः) शिलां छिन्दन् कुशतरुणं
यजमानं वा मा हिंसिरीति स्फुटोऽर्थः ।

३. इतिशब्दोऽर्थं हेत्वर्थः । “इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाधि-
ष्वेत्सरः । तत्ताचार्यप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः परस्परविरुद्ध-
र्थत्वात् । यत्परस्परविरुद्धार्थं तत्तदनर्थकं यथा लोके ॥ तदेतदुप-
पादयति—अन्यस्येत्यादिना— ॥

“एक एव रुद्रोऽवतस्थेन द्वितीयः” । “असं-
ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्” ।
“अश्वरुिन्द्र जज्ञिषे” । “शतं सेनां अजय-
त्सुकमिन्द्रः ॥ इति ॥

एक एवेत्यस्य “रणे निघ्नन्पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा
भुवनानि गोप्ता प्रलङ्घनान्संसृकोचान्तकाले” (य. वा. सं०)
इति शेषः । रुद्रस्तुतिरेषा । ‘अवतस्थे’ स्थितवान् । ‘रणे’
रणाथ रणाधी । “निमित्तात्कर्मयोगे” (पा. २-३-३६ वा०)
इति सप्तमी । ‘ना’भ्यो ‘द्वितीयः’ कथिदस्तीति रुद्रबहुत्व-
प्रतिषेधः । कथमवतस्थे ‘पृतनासु’ सेनासु “ध्वजिनी बाहिनी
सेना पृतनाऽनीकिनी चम्”रित्यमरः । ‘शत्रून्’ शतयितव्य-
लोकानामरातीन् ‘नि’निधयेन ‘घ्नन्’ हिंसन् ॥ किंच स एक
एव स्रष्टा पालयिता सहर्ता चेत्याह—‘संसृज्येति’ । ‘विश्वा’
विश्वानि (सर्वाणि) ‘भुवनानि’ ‘स्रष्टां सुखिनि’—(पा. ७-
१-३९) इति जसः स्थाने डा । ‘संसृज्य’ सम्यक्पृष्ट्वा ‘गोप्ता’
रक्षिता सृष्टिकालान्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । ‘अन्त-
काले’ प्रलयकाले ‘जनान्’ लोकान् ‘प्रलङ्घ’ सृष्टिप्राति-
लोक्येन ‘संसृकोच’ संकोचयति । वर्तमाने लिट् छान्दसः ॥
अथैतद्विप्रतिषिद्धं (विपरीतं) प्रवर्तयति ‘असंख्यातां
भूम्याम्’ अस्य—‘तेषां सहस्रयोजनेषु धन्वाति तन्मसि’
(य. वा. सं. १६-५४) इति शेषः । शतरुद्विधेऽनुष्टुप् ।
प्रजापतेरार्थम् । ‘असंख्याता’ असंख्यातानि ‘सहस्राणि’
अमितौ ‘ये रुद्रा भूम्यामधि’ भूमेरुपरि स्थिताः । ‘तेषां’
रुद्राणां ‘धन्वानि’ धन्वि “छन्दस्यपि ह्ययत” (पा. ७-१-
७६) इति दक्षिणप्रणादैर्न्येषामप्यन्यत्राप्यनङ् । ‘सहस्रयोजने’
सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तदो सहस्रयोजनव्यवहिते पथि मार्गे
वयं ‘मवतन्मसि’ अवतन्नुमोऽवतारयामः । अपगतयानि
कृत्वाऽमनो दूरं क्षिपाम इति तदर्थः ॥

१. “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा० ३-४-२१) इति
हि कृत्वाऽव्यवहितपूर्वकाल एव विधीयतेऽस्तिवाचके ॥

२. रुद्रस्तुतिरेषा तावदेतानभिष्टुनो यावत्तानि तानि धनू-
पीति स्तोतुरनुष्ठानम् । अनेनापेण चाभिचयनेऽर्कपणेनाजाक्षीर-
मिश्रा गवेयुकाः (मुन्यक्विशेषाः) सप्तकृत्व उत्तरस्यां श्रोणाव-
न्यायामिष्टकायां हवन्ते ॥

३. नास्ति संख्यातं संस्थानं परिगणनं येषां ते, इति सहस्रा-
णीति च बहुत्वोपेयाऽपरिमितत्वमनन्तर्यमुक्तं भवति । तथाहि
“विंशलायाः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययो”रित्यभिधानबलेन
सहस्रमित्येव भवितुमर्हति “सहस्रं शाखा ह्यर्थतो वेदं शबर”
इत्यत्र यथा । तदथ सहस्रं च ३ इत्येवमेकशेषे सहस्राणीति
संभवतीति ॥

४. “असिदधी”त्यादिज्ञानान्तरमस्य विधिः । तद्वि दादा-
वच्येव लोके विधीयते । वेदे पुनरस्थवादिसिद्धानां द्यविभिन्नेऽप्य
न्यनङ् भवतीति भावः ॥

एवम् अशुचिरिन्द्रजज्ञिये-अस्य “त्वं सिन्धूवरसुजोऽधराचो अहन्नहिम्” इत्यादिः । “विश्वं पुण्यसि वार्यं तं स्वा परिष्वजामहे नमन्तामन्युकेषां ज्याका अधिष्वन्वसु”- (ऋ. सं. ८-७-२१-२) इति शेषः । एतथाऽस्ति च्छन्दसा इन्द्रं तुष्टाय सुदाः पैजवनः । पोडशिनि शस्त्रे विनियुता । हे ‘इन्द्र !’ त्वं ‘सिन्धूवर’ सन्दनशीलान् जलपूतान्धराचः । अधरमधोमुखमन्त्रतो गन्धर्व मेधा ‘नवास्सुजो’ निरगमयः । यतस्त्वमहिमन्तरिक्षे गतं मेवं‘महन्’ अभिहतवानसि । यद्वा ‘अहिम्’ आगस्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवारकम् । अह व्याप्तौ (खा. प.) अहोति व्याप्तौ आकाशं दिगन्तराणि वेत्सहिः “सर्वेषां तुभ्य इन्” (उ. ४. ११४) इतीन्द्रस्यः । “वृत्रं मसुरम् । “अहिहृतासुरे सपं” इति मेदिन्यपि । “अहन्” हतवानसि अतस्त्वमशानुः । शत्रुरहितो “जज्ञिये” जायसे । तथा “विश्वं” सर्वं “वार्यं” वरणीयं संभजनियं धनं “पुण्यसि” वर्धयसि । वृद्ध संभक्तौ “ऋहलोर्ण्यत” (पा० ३-१-१२४) “तं” तादृशं त्वा त्वां “परिष्वजामहे” हविर्भिः स्तुतिभिश्चा- लिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इति यावत् । ध्वज परिष्वजं (भा. आ.) “वंशसंजस्त्रां शपी”- (पा० ६-४-२५) लघुनासिकलोपः ॥ “अन्यकेषां” कुत्सितानामन्येषां सर्वेषां शत्रूणां “कुरितसे” (पा० ५-३-७४) इत्यधिकृत्य “अन्यसर्वनाम्नामक- क्त्वावट्”- (पा० ५-३-७१) रित्यकृत् । “ज्याकाः” कुत्सिता ज्या मौषैः । कुरितसे “प्राणिवाक्” (पा० ५-३-७०१) इति कः । “अधिष्वन्वसु” वसुषु (आरोपिताः) ‘नमन्तां’ माभूवन् । णम तुम हिंसायाम् (भा. दि. कथा. आ.) अत्रा- योऽभावेऽपि । इति सि. कौ. ॥ यद्वा “नमन्तां” हिंस्यन्तां नश्यन्तां नश्यन्तु इति सायणः ॥ २ ॥ अथैतद्विप्रतिषिद्ध- (विपरीत-) मुख्यते-“शतं सेनेति” । अस्य-“आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघ्रवः क्षोभणश्चर्षणीनां । संक्रन्दन्ऽनिमिष एकवीर” (ऋ० सं० ८-५-२१-१) इत्यादिः ॥ अप्रतिरथस्त्वेन्द्रपुत्रस्यापि त्रिष्टुप । तेन हि अग्नि- प्रणयने विनियुक्तयस्मिन्स्तुतिः । अस्या अर्थः । अयं‘सिन्द्रः शतं सेनाः’ शतसंख्याकाः अनन्ता इत्यर्थः । निरुपपदाः शतसहस्रशब्दा असंख्यातमर्थमाहुः । शतं मनुष्याः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादौ यथा । “साकं” सहैव एकप्रयत्नेनैवा ‘जयत्’ जयति । वर्तमाने लङ् छान्दसः । कीदृश इन्द्रः । “आशुः” अश्रुते व्याप्रोतीति “कुवापे” (उ. १-१) व्यादिना उण् उप- धावृद्धिः । अश्रु व्याप्तौ (खा. प.) शीघ्रगामी व्यापको वा । “शिशानः” । इयति वज्रं तीक्ष्णकरोतीति । शो तनूकरणे (दि. प.) “बहुलं छन्दसी”ति (पा. २-४-१६) जुहोत्यादि- खाच्छानन्वि श्रौ द्वित्वम् । “भृगामिदि”- (पा० ७-४-७६) सत्रं बहुवचननिर्देशाद्यादीर्वागतेर्वाहुलकबलैः इत्येतरभ्यासस्ये-

१. शारि भवं ग्रीष्मादिकमिति दुर्गः ।

२. किमुतान्मे केचनान्शुचमाना एतेऽसाक्षिणोऽवततव्यवधुनो हतसर्वोद्यमाः सन्वित्यतस्त्वां परिष्वजामह इत्यभिप्राय इति दुर्गः ॥

त्वम् । “वृषभो न” वृषभ इव विमेलस्यादिति ‘भीमः’ “सीमादयोऽपादाने” (पा० ३-४-७४) इति निपातः । “घना- घन” घातकः । हन्तेः पचाद्यधि । “हन्तेष्वेवं च” (पा. ३-१-१३४ वा.) इति द्वित्वमन्यसास्याकागमो घत्वं च । उत्तरस्य तु “अभ्यासाव” (पा० ७-३-५५) इति कृत्यम् । हनहनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा “वर्षुकावरो घनाघन” इत्यभिधा- नादिति महीधरः । “चर्षणीनां” चर्षणयो द्रष्टारो मनुष्यास्तेषां, द्वेष्याणामिति सायणः । प्रत्यनीकावस्थितानामसुरादीनामिति दुर्गः । कुव विलेखने (भा. प.) इत्यस्मात् “कुषेरादेश्च चः” (उ० २-१७) इत्यनिप्रत्यये ककारस्य चकारो गुणश्च घातोरुपधायाः । “क्षोभणः” क्षोभयतीति क्षोभणः नन्वादि- त्वाद्युः । (पा० ३-१-१३४) शुभ संवलने (भा. आ.) क्षोभहेतुमयजनक इत्यर्थः । “संक्रन्दनः” सम्यक्क्रन्दयिता समाह्वता शत्रूणाम् । सम्यक्क्रन्दयिता रोदयिता प्राणिनामा- कर्षणेन रोधनेन वेति सायणः । सम्यक्क्रन्दनं परमयहेतुर्ध्वनि- र्यस्येति महीधरः । ससाह्य च “अनिमिषः” न निमिषतीति “इगुपवहे” (पा० ३-१-१३५) ति कः । निमेषरहितः । अनलसः आदरवान् जयं प्रतीति दुर्गः । “एकवीरः” । वीरयति विविधं क्षिपत्यभिजानति वीरः । एकश्चासौ वीरैश्चेति कर्मधारयः । अन्यनिरपेक्षं शत्रून्संग्रामे जेतुं समर्थः । अप्रतिद्वन्द्व इति यावत् । य एवंभूत इन्द्रस्य वयं स्तुम इतीन्द्र- स्तुतिरेषा ॥ १ ॥ एकमितरेतरप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यथेको ह्रदः नासंख्यातानि सहस्राणि । अथासंख्यातानि, नैकः । ययशनुः कथं शतं सेना अजयत् ? । अथ शतं सेना अजयत् कथमशनुः ? । लोके हि यान्येतद्व्यग्राणि वाक्यानि तान्युन्म- तादीनामेव अवन्तीत्यनर्थकान्येवेतानीति ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथापि जानन्तं संश्लेष्यत्यग्रे समिध्यमाना-
यानुवृहीति ॥

१. निमेषोऽक्षिपक्षमनिकोचः । “अक्षिपक्षपरिक्षेपो निमेषः परि- कीर्तित” इत्यभिधानात् । नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् । यदा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इति चर्षणीनां (विनाशाच्छिद्रं पश्यतां) प्रतिभटत्वमनेन युक्तं भवतीति महीधरस्वरसः ॥

२. अत्र यद्यपि “पूर्वकालैके” (पा० २-१-४९) ति बाधित्वा परत्वा “त्पूर्वोपरप्रथमचरमजयन्समानमध्यमध्यमवीराश्चेति” (पा० २-१-५८) समस्ते वीरशब्दस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोप- सर्जनत्वात् (पा० २-२-४३) “उपसर्जनं पूर्वम्” (पा० २-२-३०) इति पूर्वनिपाते वीरक इति प्राप्तोति । तथापि बहु- लग्रहणाद्भवति । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (पा० २-१-३२) इति ॥ अत्र बहुलग्रहणं योगविभागेन सर्वोपाधिष्वभिचाराधर्मि- त्युक्तम् ॥

ज्ञानन्तं विधिज्ञं संप्रेष्यति संप्रेषणं (प्रेरणं) करोति । इप् गतौ (दि. प.) कः कम्? अञ्चयुर्होतारम् । कथमित्या-
हाश्रये इति “तदुद्देक आहुरमये समिष्यमानाय होतरु-
ब्रूहीति” (श. ब्रा. १-३-२-३) होता हि विधिज्ञ एव
भवति । नह्यविद्वान् विहितोऽस्तीति स विज्ञानात्येवामुष्मिन्-
वधामिदं मयातुग्रातव्यमिति । तदेतद्विज्ञाताथैस्य सतः संप्रेषण-
मनर्थकमेव भवति । यथेतदनर्थकम् एवमन्येऽपि मन्त्रा इति ॥

अथाप्याहादितिः सर्वमिति ॥

अथापि अयमपरो हेतुर्नैषण्डकामानर्थक्ये यदाह मन्त्र-
निगम इति शेषः । किम्? अदितिः सर्वमिति । नह्येकः
सर्वं माता पिता चेत्येवमादि भवितुमर्हति ॥

अत्रोदाहरणम्—

“अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति ॥

(क्र. सं. १-६-१६-५)

तदुपरिद्याद्याख्यास्यामः ॥

तत्—एतदुदाहरणम् उपरिष्टात् उपरि अग्रे (निर. ४-
४-२) व्याख्यास्यामः निविच्य अदितिरदीना देवमाते-
स्यादिना आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः शब्दतोऽर्थतथैत्यर्थः ॥
इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता—कथं यैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव
माता स एव पुत्रः स एव पितेलेवमादि परस्परविरुद्धं किमपि
बह्वत्रासंबद्धमुच्यते? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् ।
तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता
अपिहि केचिन्मन्त्रा भवन्ति ॥

तथा—

अम्यग्—यादश्मिन्—जारयाधि—कायुकेति ॥ (१५)

इत्येवमाद्यः । नह्येषां विस्मयार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् ।
नच केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमन्युपगन्तुम् ।
अर्थवैरोसं हि स्यात् । तस्मात्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इति-
शब्दः पूर्वपक्षसमोऽर्थार्थ आद्यर्थो वा ॥ * (१५)

१. अर्थजरतीयं स्यादित्यर्थः । यथैका स्त्री अर्थं पुत्रती अर्थं च
जरतीति परस्परविरुद्धं न भवति तथेति तदर्थः ।

२. “इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिश्चि” लमरः ॥ आद्य-
र्थस्तु “ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्रापि
इष्ट इत्यसंक्रुतसमर्थत्वात् ।

१. विशसनं विशसः हिंसा, शसु हिंसायां (भ्ना. प.) ततः
“मुंति संज्ञाया” (पा० ३-३-११८) मिति घः । स पञ्च वैश-
सम् स्वाधेऽण् । अर्थचोदिः अर्थं वैशसस्त्रेववैशसमर्थं हिंसनमित्य-
क्षरार्थः ॥

६ नि०

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्द-
त्वात् इति हेतुः गवादिवदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा
नोक्तम् । त्रितैरेवामुमितौ प्रदर्शनीयं नैवत्यवयवभूतम् ।

यथौहुः अवयवपञ्चकमुपादाय,—

“तच्च पञ्चतयं केचिद्व्यमन्ये वयं त्रयम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥” इति ॥

एवं लौकिकहेतुमुक्त्वा वैदिकमुपपादयित्वा नैषण्डकमप्यर्थवत्त्वे
प्रमाणयति—

“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म

क्रियमाणमृग्यजुर्वामिवदती”ति च ब्राह्मणम् ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्र-
लिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तवृद्ध्या युक्तं भवति नेतरत् ।
एतदेव स्पष्टयति—यत्कर्मैति । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्वयम् ।
नशब्देनैतदाह अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं
वाऽनभिवदन्तः समर्थयेयुरिति यदेव भवतां मुख्यं प्रमाणं
तदेव तथाविधमस्मदर्थं वाच्यवृत्त्या स्थापयतीति सर्वमवदा-
तम् ॥ १ ॥ खं. सूत्रम् ॥

समृद्धरूपं मन्त्राणामुदाहरति—

“क्रीळन्तौ पुत्रैर्नसुमिरि”ति ॥

“हृदैव स्तं मा वियौष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम् । क्रीळन्तौ
पुत्रैर्नसुमिर्मोदमानौ स्वे गृहे” (क्र. सं. ८-३-२८-२)
सवितुसुतायाः सूर्याया आपर्मेतुष्टम् । विवाहे विनियुक्ता । हे
वधूवरौ ! युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे गृहे
मोदमानौ हर्षमाणौ सन्तौ मा वियौष्टम् वियुक्तौ मा
भवतम् “मावि छह” (पा० ३-३-१७५) लोभ्यं सर्वलका-
रापवादत्वात् । “न मादयोगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङ-
सावः । पुत्रैर्नसुमिः पौत्रैः सह क्रीळन्तौ विहरन्तौ
विश्वं सर्वमायुर्व्यंशुतं व्याप्तुमतायुर्व्याय स्थितौ भवतं,
प्राप्नुतमिति सायणः ॥ २ ॥

इत्येवं मन्त्राणामर्थवत्त्वं संस्थाप्य परोक्षवृष्णास्यनृश सदे-
नुमिरिकरोति—

**यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतामुपूर्व्या
भवन्तीति * लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पिता-
पुत्राविति ॥**

१. अवयवत्रयं प्रतिज्ञा—हेतु—उदाहरणरूपम् ।

२. प्रदर्शयितुमावश्यकम् ॥

३. शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे मैत्रिलमहाहोपाध्यायश्रीपार्थ-
सारथिमिश्रचरणः ।

दमुक्तं स्याद् “अशत्रुमिन्द्र जज्ञिषे” यस्त्वमेतन्नेवमतिप्रवृद्धं “मह-
ब्रह्म” इति । यत्पुनरेतदुक्तं “शतं सेना अजयति” इति ।
अत्र ब्रूमः । देवा हि विभक्तो वशिष्ठोऽधिकरणधर्माः परेण
महिम्ना युक्ताश्च भवन्तीति । नहि देवानां जेतव्याः शत्रवः सन्ति ।
कुतो हि सेना या इन्द्रो जेष्यति । कथं तर्हि शतं सेना अज-
यति स्युच्यते ? रूपकैव यथैवैषा युद्धप्रवादस्तुतिः । वक्ष्यति च
“अपि च ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रो-
पमाथेन युद्धवर्णा भवन्ति” (नै० का० २-५-२) इति ।
तदेतद्भवता न सम्यग्दर्शयते । सम्यगनुशिष्यतां देवतातरु-
नैरुक्तेभ्यः । ततो मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगभवोत्स्यते । नैवम-
वाच्यतस्त्वह्नेन मन्त्रार्थो विगाहितुं शक्यः । गन्भीरपदार्थो हि
वेदस्तस्मादुक्तं विप्रतिविद्यार्था भवन्तीति, तदयुक्तम् ॥ इत्थं-
चाथैवन्त एव मन्त्रा इति साधितम् ॥

**यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति * जानन्तम-
भिवादयते । जानते मधुपर्कं प्राह ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम् जानन्तं संप्रेष्यतीति । अत्र ब्रूमः ।
लौकिकेष्वपि यथैवत् पदेष्वेतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् । यत् जानन्तं
गुरुं शिष्योऽभिवादयते स्वगोत्रमभिवन्दन् । “अयमहं भोः
शाण्डिल्यः प्रियव्रतो गुरुमभिवादये” इत्येवम् । तथा च (गो०
गृ० सू० २-३-१३) “अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते”
इति । तथा च जानते मधुपर्कं प्राह त्रिमधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कं इति । तदेतदर्थवत्त्वपि शब्देषु विहितार्थरूप्यापनार्थ-
शब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ॥

**यथो एतददितिः सर्वमिति * लौकिकेष्व-
प्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम्—अदितिः सर्वमिति । अत्र ब्रूमः ।
भक्तिरेवा । द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः सुखार्था गौणी च ।
तदेवं सति यत्र सुख्याऽर्चभवस्तत्र गौणी आश्रीयते स एष
भक्तिवादोऽदितिः सर्वमिति । यथा कश्चित्कविदनेकोपकारिणं
ब्रूयात्त्वमेव मे माता, त्वं मे पितेऽख्यमेतत्पि द्रष्टव्यम् ।
लौकिकेष्वपि चार्थवत्त्व शब्देषु एतदुच्यमानं दृष्टं यथा
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । ततो हि तेषां
प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कया-
चिददितिः सर्वत्वमुच्यते । तथा च यदुक्तमिष्यमादिपरस्पर-
विरुद्धं किमपि बह्वत्रासंबन्धमुच्यत इति एतदयुक्तम् । सर्वमेवैत-
दुपपद्यते एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति * नैघ

१. यथास्मानं समुद्रं ध्यायेदिति ध्यानार्थं रूपकवचना । तथा-
चाहुर्मीमांसकाः “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवज्रोजनस्य तदर्थत्वात्”
(जै० १-२-६) इति स्ये शास्त्रदीपिकायाम् । (एतच्च पूर्व-
पक्षयुक्तमित्यपि तत्रैव सुव्यक्तम्) ॥

**स्थाणोरपराधो यदेनमन्थो न पश्यति पुरु-
षापराधः स भवति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम् अविस्पष्टार्था भवन्तीति । अत्र
ब्रूमः । नैघ स्थाणोरपराध इति । नद्यत्र स्थाणुरपराध्यति
यदेनं स्थाणुमन्थो न पश्यति यदत्रासावभिहन्त्यते । किं तर्हि ?
पुरुषापराधः स भवति । पुरुष एवापराधी तत्र यदसा-
वच्छुष्मान् । एवमिहापि नैघ मन्त्राणामपराधो नवा मम, यद-
शिक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति । भो
भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रैवस्यासु वा संयोजयितुमिच्छति
न तत्र प्रज्ञास्ति किञ्चित् ॥

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषो भवति ॥

यथा जानपदीषु जनपदभवाद्वा काष्ठवित्पट्टचित्पु (इति-
कर्तव्यतासु) विद्यातः कौशलशिक्षा (कु) तः पुरुषः
पुरुषाणां विशेषो भवति । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतः
पुरुषाणां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केनित्युपराधा विस्पष्टा-
र्थानपि मन्त्रान् शक्नुवन्ति निर्वैकुल्यमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि
शक्नुवन्ति विस्पष्टीकर्तुम् ॥ तदुक्तम् “उत लः” (ऋ. सं.
८-२-२३-४) (नि० १-६-३) इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति—

**पारोवर्षवित्सु तु खलु वेदितुषु भूयोविद्यः
प्रशस्यो भवति ॥**

(२ ख. १६)

इति या० सु. प्र. निरु. शा० नैघं. का० प्र. व्या.

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥ * ॥

परौष्यावरौष्य विदन्तीति पारोवर्षवित्पट्टेभु । “तद्वि-
ताथेति” (पा० २-१-५१) समासे “चतुर्वेणदि” (पा०
५-१-१२४ वा.) राकृतिगणलात्स्वाथे व्यञ्ज् । “परोवर-
परम्परे” (पा० ५-१-१०) ति पारवारशब्दस्य परोवरादेशो
बाहुलकात्त्वप्रत्ययं विनापि भवति । आचार्यपरम्परया विद्वत्सु-
१. जनाः पथन्ते गच्छन्त्यसिंहिति जनपदो देशः । “पुत्ति
संशयाग्नि” (पा० ३-३-११८) ति घः । ततो भवार्थे (पा०
४-३-५६) अण् ङीप् । देशप्रसिद्धासु सर्वजनसाधारणीषु ।
लोकोक्तिषु—इति केचित् । इत्युच्यते इति तत्र (मते) शेषः ॥

२. यथा पुरुषाय कन्या देयेत्युक्ते पुरुषविशेषाय सद्गुणवत्
इति प्रतीयते । यन्मूलिका हि मैथिलमहामहोपाध्यायविद्यापतिठ-
कुराणां “पुरुषपरीक्षा” ग्रन्थप्रवृत्तिः ॥

३. ते हि आचार्यपरम्परया मन्त्रार्थं सर्वं तत्त्वं च विदन्ति न
पुनस्ते साक्षात्कृतधर्माणस्ते तु पुनर्नैघ एव भवन्ति । “थाच
वक्ष्यते (निरु० १-६-५) ॥

१. एवं ह्याख्यायते पारावारनामा भूपतिमित्रिणं सुवृत्तिं नानं
सुनिं पप्रच्छ । “कसे मयेयं पञ्चावती कन्या देये”ति । स पञ्च
“पुरुषाये”ति । “नद्यपुरुषाय कन्या प्रदीयत इति किनेक
इति भूपतिना पुनरनुयुक्तः स “विधायतः पुरुषो भवती”ति ।

वेतिरुषु ब्राह्मणेषु “यतश्च निर्धारणम्” (पा० ४-३-४१)
इति गुणतो निर्धारणे सप्तमी । तेषां मध्ये भूयोविधौ बहुश्रुतो
यो मन्त्रार्थपरिज्ञानकुशलः स एव प्रशस्तः प्रशंसाहो भवति
नेतरः । नहि तेषामविस्मयार्थाः केचन सन्ति मन्त्राः । तौबो-
परिष्ठात्पथीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा
इति सिद्धम् ॥ तस्माच्चैतदपि शाबं मन्त्रार्थपरिज्ञानायारभ्य-
माणमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शाबार्हम्भः ॥ १६ ॥ ॥ *

इति श्रीमद्यास्तुसु० प्र० नि० छ० तौ० नै० का०
प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ १ ॥ ५ ॥ *

अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

(अथ द्वितीयं शा० र० प्रयोजनम्)

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ॥

शाबार्हम्भप्रयोजनान्तरारम्भेऽयमथशब्दः । अपीति
संभावने । इदं निरुक्तशाब्रमन्तरेण विना पदविभागो न
विद्यते । एवं पदानि वक्तव्यानीत्येतद्विभागपरिज्ञानं नास्ती-
त्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेद-
मन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ॥

एवं प्रतिज्ञाय समानार्थहितेषु मन्त्रेष्वर्थहेतुकौ पदविभाग-
विभागावुदाहरणद्वारा दर्शयति—तत्रावोदाहरणम्—

“अवसायं पद्वते रुद्र मृके”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२७-१)

पदक्विरस्तीति पद्वतस्य पद्वते पादयुक्ताया ऽवसाय
पथ्यदनाय गोरूपाय हे रुद्र ! त्वं मृकं सुखयेति प्रार्थना ॥

१. जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः ससुद्धायादेकदेशस्य पृथकार्ण
निर्धारणे तस्मिन् ॥

२. अविस्मयार्थत्वेन तवामितान् मन्त्रान् ॥

३. एतेन “यदि मन्त्रार्थपरिज्ञानायानर्थकं भवती”त्वेन (पादा-
रम्भे १ छ. ५ वाच्यत आरम्भोक्तं) कौत्समतं निराकृत्य प्रति-
ज्ञातं शाबार्हम्भप्रयोजनं समर्थितं वेदितव्यम् ॥

४. “मयोभूवोर्ता अभिवात्सा ऊर्जस्तीरोषधीरशि-
न्ताम् । पीवस्त्वतीर्जविषन्त्याः पिबस्ववसायं पद्वते रुद्र !
मृक ॥ १ ॥” कक्षीवरोजस्य शवरसायं गोदैवस्य त्रिष्टुप् । वासाय
वन्तं प्रतिष्ठमानां गवामनुमन्त्रणे विनियुक्ता । मय इति सुखनाम-
धेयं (निघ. ३-६) विनोति हिनस्ति दुःखमिति मयः । मिञ्

१. तत्राचातुक्रान्तम्—मयोभूः शवरः कक्षीवतो गन्धमिति ।
सुचितं—गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत् “मयोभूवोर्ता अभिवात्सा”
इति । दुर्गस्य सुचरो नाम गौतमः स मयोभूरित्यस्तिष्टुमः
पूर्वस्तिभिः पादैर्गवामाश्रयमाशाल्योत्तमेन तासामेव रुद्रास्तुखमवा-
चत् । गवासुपस्थाने विनियुक्त्याह ॥

(पदविभागायार्थवचनम्)

पद्वत् । अवसं—गावः पथ्यदनम् ॥

पद्वत् पादयुक्तम् । अवसं मृशं गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गासा-
मान्यनपुंसकमेतज्जात्येकवचनम् । गोजातिमितिश्रित्य तस्या
एवोपक्रान्तलादित्यवसपदेन गाव एवोच्यन्त इत्याह गाव
इति । पथ्यदनमित्यवसमित्यस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अतीति । “नन्वादिहल्युः” (पा० ३-१-
१३४) “युबोरनाकौ” (पा० ७-१-१) इति थोरनादेशो साधुः ॥

अवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मात्नाव-

गृह्णन्ति ॥

गत्यर्थस्य अवतेरदधातोः (आ० प०) असौ समित्येष
नाम कियतेऽनेनेति नामकरणं करणे त्वुट् (पा० ३-२-
११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययः सन् । शिलात्सावैधातुकरत्वे
(पा० ३-४-११३) “कतेरि शक्ति” (पा० ३-१-६८) ति
शप् । वस्तुतस्तु-अवदृच्छदधातीत्यस्य “एषोदादिलात”
(पा० ६-३-१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादस्य,
नावगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति शेषः । इत्येतत्पदावि-
भागोदाहरणम् । अथ पदविभागोदाहरणम्—

“अवसायाश्चाति”ति ॥ (ऋ. सं. १-७-१८-१)

अस्मिन्नाक्ये पूर्वेण सूरूपमेवावसायेतिपदमर्थकृताद्विशेषा-
दवगृह्यते—

हिसायाय (स्वा. उ.) अजुप् औणादिकः । मयः सुखं भाव-
यतीति मयोभूः सुखस्य भावयिता (पुरो) वातः । यता उक्ताः
गाः “साहेयी सौरमेयी गौरसा माता च ऋजिणी” त्यमरः ।
अभि—आभिसुखयेन वातु बहतु । किञ्च (तेन सुखमावयित्वाऽनु-
द्वेजनीयेन पुरोवातेन स्पर्शमाना यता गावः) ऊर्जस्त्वतीः प्रभू-
तरसाः ओषधीस्तृणानि आ अभितः रिशन्तां स्वादयन्तु ।
(आस्त्राय आस्त्राय च सल्लवसादमाहमाभिप्रेते काले) पीवस्त्वतीः
प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां प्राणयित्रीरपश्च विवन्तु । हे रुद्र !
ज्वरादिरोमस्य प्रशङ्गेन संवृतेः । देव ! त्वमसौ पद्वते पादस्तु-
क्ताय गोलक्षणावासाय पथ्यदनाय सत्त्वाय मृकं सुखय । मैनां
हितीस्त्वमासासीन्धर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवग्रहलक्षणमुक्तमवसायात् (उ. १२ पं. १२)

२. “योनिंष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमानिषीदं स्थानो-
नार्वा । विमुच्ययवोवसायाश्चान्दुपावलोवैर्हीयसः प्रपिखे
॥ १ ॥” पतया त्रिष्टुभा कुत्स जाग्रितस्त इन्द्रं तुष्टाय । हे रुद्र !
मया ते—तव निषदे निषदनायोपवेशनाय योनिः येषांश्चैव स्थानम्
स्वास्तीर्णं बर्हिर्ना अकारि कुतम् । तं योनि (तत्स्थानम्) आ
निषीद इत्य निष्रयेन सीदं श्रीप्रमागल्य तत्रोपविश । अत्र वृष्टानो
स्थानोनावेति यथा स्थानः स्वयन्मानः (हेपाशब्दं कुर्वन्) अर्वा
अथः स्वे स्थाने (मन्दुरावां) निषीदति तद्वत् । किंत्वा ? वयः
अश्वबन्धनार्थान् रश्मिन् । विरिति रश्मिनाम (ति० ४।१।३)
विभक्तित्वयत्वं आर्वाः । विमुच्य रथादिस्थित्यं तथा अश्वान्

स्वतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ॥

स्वतिः “घोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) इत्येष धातुरुप-
सृष्ट उपसर्गावेल्लेन संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते
अवसाव्वेल्लवसायावमुच्येत्यर्थः ॥ तस्माद्रूपतिसामरूपत्वादस्य
अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् शेषोऽत्रापि बोध्यः ॥

आन्यपि खल्वनवगृह्णाणि पदानि समानसंहितानि तेषामप्य-
र्थकृतमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा—

“दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामे”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२३-१)

निरऋत्याः पापदेवतायाः दूतः कपोतः इदमस्मद्दृ-
माजगामेति वाक्यार्थः ॥ अस्मिन्वाक्ये निर्ऋत्या इत्येत-
स्मिन्पदे सन्दिग्धे—

रथे योजितान् अवसाय विधोष्य लब्धोदकयवसान्कुलाः । कीदृशान-
श्चान् ? प्रपिबे वागकाले प्राप्ते (नि० ३।१२१) दोषा राजौ वल्लो-
रहनि च वहीयस आदरातिशयेन वोढुन् इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. द्वयोः पदयोर्वैद्वानां वा पदविच्छेदेनोच्चारणं सः (समासः)
समसनं (संक्षेपणमवित्तरकरणं) समास इति निर्वचनाव् ।
भावेऽत्र घञ् । स च समर्थानां (संछिद्रार्थानामेव) भवतीति
“समर्थः पदविधि” (पा० २-१-१) इति शास्त्रमनुशास्ति ।

२. “देवाः कपोतं हविषो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इद-
माजगाम् । तस्मा अर्चाम् कृण्वाम् निष्कृतिं शं नोऽभस्य
दिपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥” आङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्ष वैश्व-
देवं विष्टुम् । कपोतनिष्ठयवसान्त्यै तेनेयं कपोतसूक्ते इष्टा । तत्रै-
वास्मा विनियोगः । सृजितं च कपोतस्यैवगारसुपहन्त्यादनुपवेष्टा
“देवाः कपोतः” इति प्रत्युचं जुहुयाजपेदेति ॥ मन्त्रार्थेऽस्य हे देवाः !
निर्ऋत्याः पापदेवतायाः सकाशात् इषितः प्राप्तः कपोतः यद्धनादि
इच्छन्नभिलषन् इदमसदीयं गृह्णामाजगाम् । (यस्य जन्मान्तरकृत-
कर्मणो विपाकलिङ्गमेतत्कपोतगृह्णनिलयं कुड्यादिषु तत्पददर्शनं
च) तस्य पाप्मने तद्विष्ट्वैत्यर्थं शुभमानेवाचमं हविषा पूजयाम्
(तत्तत्त्वानेन हविर्दानेन तस्य कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य) निष्कृतिं
परिहृतिं (निर्गोजनं शान्तिं) कृण्वाम करवाम । अतो नोऽस्माकं
दिपदे पुत्राय शं सुखमस्तु । चतुष्पदे गवाश्प्रभृतये च शं
सुखमस्त्विति ॥ १ ॥

१. तथाच सायणः । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदाऽनेन
सूक्तेन होतव्यमित्येतत्सूत्रार्थमाह । तन्मते च निरुक्तिपुत्रस्य कपो-
तस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथाचातुक्रान्तं “देवा नैकतः कपोतः
कपोतोपहृती प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेव”मिति हि स आह ॥ शान्ति-
रपि प्रायश्चित्तमेवेत्यत एवावसीयते । पापशोधकत्वात् । “प्रायः
पापमिति प्रोक्तं चित्तं तस्य विशोधन”मिति तद्विर्वचनात् ॥

२. हरिणेष्वो बाधुरा, मशकाय भूम, इतिपत्तादर्थ्यचतुर्थ्यो-
स्तद्विष्ट्वैत्यर्थक्यमत्र । तस्यै वाधनाय तद्वाधननिष्ठ्वैत्यर्थमित्यर्थं
सायण आह ॥

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाऽऽका- रान्तम् ॥

प्रेक्षा दर्शनम् । पञ्चम्यर्थदर्शनं वा षष्ठ्यर्थदर्शनं
त्येवार्थः । उभयमप्यत्र दृश्यते संभवि च यत् एतत् आका-
रान्तं पदं निर्ऋत्या इति ॥ आः इत्यनुकरणस्यानिपरकस्य
(पा० १-४-६२) निपातत्वेन निपाताच्चकारप्रत्ययस्य
“उच्चैस्तरां वा वषट्कार” (पा० १-२-३५) इत्यादौ
दर्शनेनेह तथा प्रयोगः । तद्दर्शनेन निपातानां वर्णलातिदेशेन
“वर्णात्कार” (पा० ३-३-१०८ वा.) इति कारप्रत्ययो
भवतीति तत्त्वम् ॥ एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥

“पुरो निर्ऋत्या आचक्ष्वे”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२२-१)

‘परः’ परस्ताद्वर्तमानायै ‘निर्ऋत्यै’ पापदेवतायै ‘आचक्ष्वे’
वयं न वाधनीया इति प्रवृद्धिः । इति वाक्यार्थः । अत्र वाक्ये
तस्मिन्नेव निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे—

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-एकारान्तम् ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पदं निर्ऋत्या
इत्यैकारान्तम् । संहितायां “एचोऽयवायाव” (पा० ६-
१-७८) इत्यायादेशे “लोपः शाकल्यस्ये—” (पा० ८-२-
२९) ति यलोपः । “पूर्वोत्रासिद्धिम्” (पा० ८-२-१) ति
यलोपस्यासिद्धिद्वान् स्वरसन्धि “राद्रुण” (पा० ६-१-८७)
इति ॥ एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थमेवद्वक्तं विभाग-
वैलक्षण्यं, स चार्थ इदं निरुक्तशास्त्रमन्तरेण न विज्ञायते अत
इदमुक्तम् “अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यतः” इति ॥

एवं प्रेक्षाज्ञां समर्थ्याधुना पदविभागप्रसक्तं संहिता-
लक्षणमाह—

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ (पा० १-४-५०९)

परः प्रकृतो यः सन्निकर्षः संक्षेपः खराणां खराधि-

१. “अपेहि मनसस्पृतेऽपेकांम पुरश्चर । पुरो निर्ऋत्या
आचक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥” आङ्गिरस्य प्रचेतस
आर्षमनुष्टुप् । दुःस्वप्ननाशने विनियुक्ता ॥ हे मनसस्पृते ! स्वभा-
वस्य मनसः स्वाभिन् दुःस्वप्नापिदेव ! अपेहि अपपाच्छासो
निद्रावत्यावतः । अपगल्य चापक्राम, देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप ।
क्रसु पादविक्षेपे (भ्या० प०) लोट् । दूरदेशं गच्छेत्यर्थः । अप-
क्रम्य च परः परस्तादस्यो विप्रकृतदेशे चर यथेच्छं विहर ।
अपिच निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानायै आचक्ष्व वयं न
वाधनीया इति प्रवृद्धिः । जीवतो मम मनो बहुधा भोक्तव्येषु विषयेषु
बहुप्रकारं भवति (उत्सुकं सद्वर्तते) तस्मादिदनाशकं दुःस्वप्न-
दर्शनं नश्यत्वित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

२. अथापीदमन्तरेण पदविभागो नोपपन्न इत्येतत् ॥

१. बहुप्रकारवित्पयसुविधातकमित्यर्थः ।

रुद्रानां व्याजानां च परस्परं स्वारसिकाभेमात्राधिककालव्या-
येनानुधारणं सा संहितेत्युच्यते । सा च पुनरियम्—

पदप्रकृतिः संहिता ॥ (ऋ० प्रा० १-२)

पदानां संघीयमानानां प्रकृतिः संहिता, विकृतिस्तु-
पैदानीत्यर्थः । अपरे तु पदामयेव प्रकृतिर्यस्याः सा, विकृतिः
संहितेत्यर्थमाहुः ॥ एवं च कृत्वा—

पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

सर्वेषां शास्त्रान्तराणां पार्षदानि प्रातिशाख्यानि पदप्र-
कृतीनि पदानि (संहितायाः) प्रकृतिर्येषु तानि तथाभूतानि
भवन्ति ॥

(अथ तृतीयं शा० २० प्रयोजनम्)

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनविशेषाधिकारार्थोऽयमथवाहः । अपीति
संभावने । अपीदं बह्व्यमाणमपीत्येवम् । किम् ? याज्ञे

१. वर्णाद्वर्णान्तरोधारणेऽर्धमात्राकालव्यवायो नान्तर्यकः ।
व्यमन्तरोधारणमेव न संभवतीति ॥

२. “या विशेष्येभ्य इत्यन्ते लिङ्गसंख्या विभक्तयः । प्रायस्ता-
एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥ १ ॥” इति नियमे प्रायः-
पक्षोपादानेनोद्देश्यविधेयस्य वेदाः प्रमाणमिति लिङ्गचयनव्यत्यय
इत्यर्थः ॥

३. चरणान्यत्र शाखासोपां सर्वशब्देन “पूर्वकालैकसर्वे”—
(पा० २-४-४९) लादिना कर्मधारयं समासे फलितमर्थमाह-
सर्वेषामिलादि ॥

४. स्वचरणपर्येषेव वैः प्रतिशाखानियतमेव पदावप्रप्रगुहा-
कमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते तानिमानि प्रातिशाख्यानि । शाखेव
शाख्यः “शाखादिभ्यो वः” (पा० ५-३-१०३) इतीवाथ वः ।
इत्यादीनां शाखा इवास्व वेदकल्पसंश्लेष्यवाः शाखा इत्युच्यन्ते
शाख्यं शाख्यं प्रतीति प्रातिशाख्यं वीरसायान् “अव्ययं विभक्ती”—
(पा० २-१-३६) लादिनाऽव्ययीभाषाः । तदधिकृत्य कृतं प्राति-
शाख्यम् “अधिकृत्यकृते ऋन्ते” (पा० ४-२-८७) इत्यर्थे
क्षेपिकोऽण् ॥

५. तान्येव हि तत्र प्रकृतिखेन विन्यन्ते । वैपामेव च सम्थानं
संहिता । “दधातेहि” (पा० ३-४-४२) इति हिः तादौ
किति । अत्र हि संपूर्वाद्घाते “गैलशार्कमेकै” (पा० ३-४-७२)
लादिना कर्तृरि क्तः ॥

६. नन्वशेषकान्ते व्याख्यानद्वयेऽपरस्यैवायेन व्याख्यस्त्वमुक्तं
भवति नचैतदुच्यते यतो हि मज्जट्टश ऋपेः सकाशादभिव्यक्तमानो
मन्त्रः पूर्वं संहितयैवामित्युच्यते न पदैः । अतश्च संहितामेव
पूर्वमभ्यापन्यन्तूचानां मास्त्रणा अधीयते चाध्येतार इति चेत्स-
त्त्वम् । एतदभिमित्यैवापरे त्वित्येवमर्थं पक्षः केनाचित्प्रातिशाख्यी-
यानां, व्याख्यानेदेनोपन्यस्त इत्येवेति ॥

१. परस्परिपन्मण्डलमिदानीन्तरम् ।

यज्ञविहिते कर्मणि दैवतेन लिङ्गेन । उपलक्षणे तृतीया
(पा० २-३-२१) उपलक्षिता इति तदर्थः । बहवः प्रदेशा
विधिषु देशा भवन्ति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्ने-
व्याऽऽमीप्रमुपतिष्ठते, ऐन्धा सदः, वैष्णव्या हविर्धानमि”
त्येवमादि । याज्ञिकाः खल्वपि न्यायविदो (मीमांसकाः) लिङ्गतो
मन्त्राणां कोषेभावमधिकृत्य पठन्ति “लिङ्गक्रमसमाख्यानत्काम्य-
युक्तं समाख्यानम्” (जै. सू. ३-२-१९) इति “अधिकारे
च मन्त्राधिविस्तृताख्येषु शिष्टत्वादि” (जै. सू. ३-२-२०) इति च
एवमादि—

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥

तदेतद्व्यायवितुक्तमेतेन नैरुक्तोपो (प्रवेक्ष्य बुद्धिम्)
ईक्षितव्यमालोचितव्यं किमिमे वदन्तीति—॥

ते चेद्गुलिङ्गज्ञा अत्र स इति ॥

ते व्याविदश्चेयदि द्रुग्व्ययमत्रैतस्मिन्नाशये लिङ्गज्ञा
लिङ्गज्ञातारः स्तो भवामः । लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन्नेवतारुपं
तत्तत्र विजानीमः । विज्ञाय च तं मन्त्रं तदैवत एव कर्मणि
विनियोज्यमानम् । एवं च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्ति
लिङ्गयोवास्माकं ज्ञापकं देवतानामिति—त एवं भुवन्तः प्रतिव-
क्ष्यया यदि द्रुयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीष्वे—तदा—

(देवताज्ञानायार्थवत्त्वम्)

**“इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवतां वायुं पृण-
न्ती”ति ॥** (ऋ. सं. ४-५-६-२)

इत्यत्र—

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ॥

अत्र तावद्वाग्नेये मन्त्रे इन्द्रवायु अपि श्रूयते । तदेतद्व्यपि-
ज्ञानं लिङ्गमात्रेण कतमदत्र प्रधानं देवतामिधानं कतमदत्र नैव-

१. प्रदेशपदेन सर्वत्र शास्त्रे विशेषतो व्याकरणे निरुक्ते च
विधिशेष उच्यते । तदेतद्व्यप्यमेव हि तस्य प्रकर्म । विधिर्हि विधा-
यकं वाक्यं सर्वतः प्रधानं तदङ्गभूताश्चान्य इति ॥

२. लिङ्गत्वे विशेषणीक्रियतेऽस्ती सेषोऽङ्गं तज्ज्ञातस्त्वमङ्गत्वं
कर्मसु विनियोगकाले ।

३. इदं च सूत्रद्वयं शावरभाष्ये सपरिकरं पूर्वपक्षे स्थापितम् ।
सिद्धान्तसूत्रं तु तत्रैव तृतीयम् (२१) “तदाख्यो वा प्रकरणो-
पपत्तिभ्याम्” इति ।

४. “सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयत” इति मीमां-
सापरिभाषा । यस्य शाब्दस्य बर्धप्रकाशनसामर्थ्यं तस्यैव तस्य
लिङ्गमिति सोदाहरणं “छतिलिङ्गवाक्ये”—स्यादिसूत्र—(जै० ३-३
१४) व्याख्याने शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम् ॥

५. अथात्रैवर्धं कथमस्येति चेच्छृणु “त्वां हि मन्द्रतममर्क-
शोकेर्वैदुमहे महिःनः श्रोष्यसे । इन्द्रं न त्वा शर्वसा
देवतां वायुं पृणन्ति राक्षसां तृत्तमाः” ॥ २ ॥ इति ॥ अथ

ण्डुकम् ? इति । तस्मात्परिज्ञेयं निरुक्कम् । तेन हि एकमञ्ज-
गतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुम् ॥
उदाहरणान्तरमाह—

“अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्रे”ति ॥
(अ. सं. ८-३-१९-२)

हि मन्त्रः । अस्वार्थः । भारद्वाजस्वार्थं त्रिष्टुप् आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाधिनश्रुत्योर्विनिमुक्ता । हे अग्ने ! त्वामेव मन्त्रतमं त्रिष्टुतमं
स्तुत्यतमं वा अर्वांशोर्कैरर्कचैनीयैः शोकेर्दाशिमिहं ह्यचयैजनितीर्थ-
युक्कम् । “इत्थंमृतलक्षणम्”—(पा० २-३-२१) इति उपलक्षणे
पृतीया । बहुमहे इणीमहे संभजामहे “बृह् संभक्तौ” (यथा०
आ०) इति यतोऽतस्त्वं नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं (तेरेव मन्त्र-
युष्मद्गुणानुसृष्टिसन्तानमर्थैर्यप्रथितं) श्रीपि क्षणु । किंच पवं त्वं
महती देवता येन त्वामेवैकं सर्वा अपि देवता इन्द्रं न इन्द्रमिव
वायुमिव च शशवा बलेन युक्तं, यदा बलेन वायुं गन्तारं, वा
यतिगन्धनयोः (अ० प०) ऽण् “आतो युगि” (पा० ३-३-
१२८) ति युक् । घृणन्ति अन्यचैति । अथ च ये मृतमा घृणु
लक्षणलक्षितैः शेषाः । स्तुतीनां वा नेतृतमा कश्चिजस्ते उभयेऽपि
राधता इहिलैक्षण्येन धनेन । राधःशब्दो धनवचनः (निष०
२-२०) राधोत्तरसुब्रह्मन् । राधोति सामोति धर्मोदीन् पुरुषार्था-
मिति राधः । घृणन्ति भीणयति तर्पयन्ति । यदा पते नृपता
देवता—देवतां देवतात्मानं त्वां घृणन्तीति “सुपां सुलुगि” (पा०
७-१-३९) स्वादिनाऽमो लुक् । घृण ग्रीणेन (उ० प०)
भीणयं तर्पणमिति ॥ २ ॥

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एष लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधान-
देवतो विनियुज्यमानं ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतफलसिद्धे
नालं स्यात् । कर्मैवगुण्याच्च कर्तुरपेक्षया स्यात् । तस्मादिद्वै-
मन्नदेवताभिश्चयशानाव निरुक्तमिदमिति सप्रदितोऽर्थः ॥

१. लिङ्गतो देवताविनियोगे दोषमूर्तं द्वितीयद्वाराहरणमाहेत्यर्थः ॥
२. “अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः सहस्र सेनानीनः
सहस्रे हृत पृथि । हृत्वायुः क्षत्रगुणैश्च स वेद ओजो मिमानो
विष्टुषो वदुस्व ॥ २ ॥” इयं त्रिष्टुप् तप्ततः प्रवेष्टुः मन्त्रुना
इष्टा । तस्यैवदर्माय मन्त्रुदेवत्वम् । अग्निरनाम्रमिचारे विनि-
मुक्ता । हे मन्यो ! अग्निरिव त्विषितो ज्वलितः सहस्र अभिभव
नः शत्रून् । हे सहस्रे सत्तनशील ! नोऽस्माकं संग्रामे हृत
आहूतः सन् सेनानीः सेनाध्यक्ष एषि भव । किंच हृत्वाय हृत्वा
“कलो यति”—(पा० ७-१-४७) ति वगणमः । शत्रून् विभ-
ज्य प्रयच्छास्माकं वेदो धनं शत्रुसंवन्धि । किंच ओजो मिमानः

१. “सावधारणं हि सर्वं वाक्यमन्त्रो वायुमन्त्र इति । अथ
एष मन्त्रयति वायुमेव मन्त्रयतीति गम्यत्” इति महाभाष्योक्तदि-
शाऽप्रावधारणपरतया व्याख्यातम् ॥

२. सुखाराधयतममिति यावत् । त्वं हि देवेभ्यः सुष्ठुसमहृदयो
यतोऽनस्त्वामेव संभजामह इत्यन्वयः ॥

इत्यत्र—

तथाभिर्मन्यवे मन्त्रे ॥

यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेयो मन्त्रे वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च तथा एत-
स्मिन्नपि मान्यवे मन्त्रुदेवताके मन्त्रे अग्निः अग्निलिङ्गं नैष-
ण्डुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरु-
क्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । तस्माद्युक्तं तैल्लिङ्गत एव
मन्त्रान्कर्मसु विनियोश्यामहे न नो निरुक्ताकाङ्क्षे प्रयोजनम-
स्तीति तदयुक्कम् ॥

अथ मन्त्रस्थं त्विषित इत्येतत्पदमर्थतो व्याचष्टे निर्ग-
वीति च—

त्विषितो ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्ति-
र्नाम भवति ॥

अस्य नैरुक्तस्य नैषण्डुककाण्डेऽपठितमपि वीक्षितानामसु
त्विषिरित्येतद्वातुल्यरूपं दीप्तिरित्येतन्नाम प्रसिद्धं भवति ।
लोकेऽपि त्विष दीप्तौ (भ्वा. उ.) क्तिप् । त्विद् संजाताऽस्येति
त्विषितः । “तदस्य संजातं तारकाभिन्त्य इतच्च” (पा. ५-२-
३६) एवमन्यान्यपि धातुरूपाणि नैषण्डुकप्रकरणेऽपठितान्यपि
लोकवेदप्रसिद्धान्नुपादाय व्याख्येयानीति भावः ॥

(अथ चतु० शा० २० प्रयोजनम्)

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥

(१७) १ खं० सू० ॥

अथापीदमपरमार्थप्रयोजनमस्य—यदत्र लोके शास्त्रे च
ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवसति वयम-
निन्द्याः स्वाम प्रशस्याथेति हेयं निरुक्कम् । अतो हि अध्यात्मा-
धिदेवताधियज्ञाभिधायिनां मन्त्राणामर्थः परिहायन्ते । ते च
परिहाताः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति । तदेवमखिल्यु-
रुषार्थोपकारसमर्थशास्त्रमिति न्याय्यमारब्धम् ॥ १ ॥ (१६)

अथ क पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इत्येषेक्षायां लोके
तावत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेऽपि—

“स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् ॥”

अस्माकं बलं कुर्वन्नुपः संग्रामात् शत्रून् विजुदस्य विष दूरी-
भूतान्कुरु । यदा वैद्यः शत्रून् विजुदस्य धातयेत्यर्थः ॥ २ ॥

१. तावदित्ययं साकल्ये बलेते । “यावत्सावच्च साकल्येऽन्यौ
मानेऽन्यधारण” इत्यमरात् । तथाच लोके सर्वत्रैतत्प्रसिद्धं प्रलक्ष-
मेव यद्यः कश्चिद्विद्वान्भवति स पुण्यफलैरिभिर्जनैः पूज्यते इति ॥

१. यद्यपि पृथुशब्दः संग्रामवचनः (निष० २-२७)
पठितः । यद्यपि हिंसायै इति स्कन्दसामिमाष्यन् । ततः क्तिप् ।
तथापि तात्त्व्यात्प्राच्छल्यं यथा गुणा धारा इतिवदयं तत्त्वा
रिपवोऽपि नृप इत्युक्तमर्थः ॥

स्वाणुर्द्वैतः । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते न तज्जनितैर्गन्धरसरूपस्पर्शोपगोषगुणैस्तथाऽयमपि । अभूत्किलेति संभावने ॥ का ? —

“अधीत्य वेदं न विज्ञानाति योऽर्थम् ॥”

वेदाध्ययनस्य भारमात्रमेव ह्यसौ विभर्ति ॥ अथ—

(अर्थज्ञानप्रशंसा)

“योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते ॥”

इदित्ययमेवकाराये भिन्नकमश्नु । य एवार्थज्ञो भवति (न ग्रन्थमात्राध्येता) स एव सकलमनवखण्डितं भद्रमर्थपरिज्ञानफल—(मिहलोके शिष्टानां पूज्यतादिकं)—मश्नुते प्राप्नोति । इतो लोकान्तकाले च—

“नाकमेति ॥”

कमिति सुखनाम । तथा चोक्तं “कमित्युदकखैलयो”रिति । तत्प्रतिषिद्धं (मत्तं दुःखं) म्प्रतिषिध्यते “नवा अमुं लोकं जमुषे किंचनाकम्” नवा अमुं लोकं गतवते किंचनासुखम् । “पुण्यवृत्तो हेव तत्र गच्छन्ती”ति (नैगं कां २-४-२) ॥ न अयं यस्मिन्नाकाकम् । “न जाडि” (पां ६-३-७५) खादिना नलोपाभावो निपातनात् । तैन्निरतिशयं स्थानमेति स्वर्गाद्वयम् । नहि यत्र किमन्यैष्यात्मिकाभिदैविकमाभिभौतिकं वा दुःखमस्ति ॥ अत्र हेतुं विशेषणमुच्येनाह—

“ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

अतो ह्यसौ ज्ञानेन विधूतास्तिरस्कृताः (नाकगमनप्रतिबन्धिनः) पाप्मायैः पापानि यस्य स तथामृतोऽतोऽसौ नाकमेति । तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्—“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते” इति । पवित्रं पावनं पापनाशकमिति यावत् । तथाच “ज्ञानमिः सर्वकमाणि भस्मसात्कुरुतेऽजुनः” इति भगवद्वाक्यम् ॥

एवं तावदस्मिन्पथे ज्ञानं प्रशस्तमथैतस्मिन्ज्ञानं निन्द्यते—

“यद्वृद्धीतमविज्ञातम् ॥”

यद्वृद्धीतं श्रुतं गुह्यत्वाच्छ्रुत्यतोऽर्थतश्चाविज्ञातं । किंच—

१. यदा स्वाणुर्गोदेवः । स यथा चन्दनमारं वदन्नपि तद्रन्धाद्युपभोगैर्न सम्बध्यते । एवं किलासौ नो ग्रन्थमात्राध्येता नाशेष इति भावः ॥

२. तथाचामरः “वार्तासंभावयोः किले”ति ॥

३. तथाच (निर्व. १-१२-३-६) मेदिनी च “कं शिरःसुखवारिडु” इति ॥

४. सत् लोकवैदप्रसिद्धम् ।

५. आध्यात्मिकं वातपित्तकृमपाया वैषम्यनिबन्धनम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसपिशाचव्रह्मावासेतिनिबन्धनम् । आधिभौतिकं मातुषण्यपुष्टिसरीसृपस्वावरनिबन्धनमित्येतदुत्पन्नप्रयुज्यते ।

६. तथाचामरः “असौ पक्षं पुमान्पाप्मा पापं किञ्चिद्वक्त्र-व्यप”-मिति ॥

“निगदेनैव शब्दयते ॥”

निगदेन पाठमात्रेणैव नित्यं शब्दयते उच्यते न पुनरर्थतो विचार्यते ॥ तस्य किमल्पेक्षायामाह—

“अनघाविषं शुष्केषो न तड्वलति कर्हि-चित् ॥ २ ॥”

यथा शुष्कमेधः काष्ठमनश्चावभिरहितप्रदेशे न ज्वलति न दीप्यते । ज्वल दीप्तौ (भ्रां ० पं ०) एवमर्थानभिज्ञेऽन्येतरितदधीतमपि निष्फलं भवति । परिज्ञातं तु तदेव श्रेयसाम्युदयेन च युनयति सर्वथा तत्परिज्ञानान् निरुक्तशास्त्रमिदमारम्भणी-यमिति भावः ॥

स्थाणुशब्दमर्थशब्दं च निगमप्रसक्तौ निर्वक्ति—

स्थाणुसिष्ठतेरर्थोऽन्तः । अरण्यो वा ॥

ख. सू. (१५)

तिष्ठतेरिति निवृत्त्यर्थतस्थाघातो—(भ्रां. पं.)—शुण्यख्यः (उ० ३-३७) । निष्कालमेवासीति तिष्ठति स्थितो भवति न कदाचिदप्यालो इति स्थाणुः । अर्थः अर्तैर्गैरुपात्तं श्रद्धाघातोः (उ० पं०) “उपिकुपी” (उ० २-४) ति कर्मणि धन् । शुणः । अर्थते ह्यसावधिभिः । यद्वाऽऽरण्योऽर्थः । अरण्यं गमनम् । “ल्युद चे” (पां ३-३-१) ति ल्युट् । योरनादेशः । तत्र तिष्ठतीत्यरण्यः । पृषोदरादिः । यदास्य खानी गच्छत्यस्माद्वेकाद्वेकान्तरं तदायमिहैव (लोके) तिष्ठति न तेन सहासुं लोकं गच्छतीति हिरण्यादिरर्थः । तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दाऽर्थोऽर्थ इत्युच्यते ॥ २ ॥ (१५)

एवं तावच्छिष्टाद्युपगमस्त्युतो ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इति दर्शितम् । इदानीं न केवलं स्थतावैव (ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते) अपितु श्रुतावपीति प्रदर्शयते खण्डस्तुभाभ्याम् ॥

तत्रार्थे—यथा—

“उत त्वः पश्यन्न ददृशु वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वमै तन्वं १ विसंखे जायेष पत्यं उशती सुवासाः ॥”

(ऋ. सं. ८-२-२३)

वाचस्तुकिमियसृग्महसतिना दृष्टा । एवमप्यैरापि त्रिष्टुप् ॥ अत्रोतशब्दोऽप्यर्थः । उशब्दो वितर्कः । स चात्र पूर्वोक्तानिभवे-

१. इदं शास्त्रानुसंगतं मन्त्रवचनद्वयमिति ऋग्माथ्यभूमिकायां साधनः ॥

२. अनुपदं (४ सं. सूत्रे) वक्ष्यमाणा “उत त्वं सख्ये” इत्यादिकापि ॥

लक्षण्याय प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् । ल इत्येकवाची । तदाह—

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ॥

अयमर्थः । बहुनामपि समानोदरदृष्टपाणिपादानां समानमेव वाध्यनमधीयानानां 'मेकः' कश्चित् पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितः 'पश्यन्नपि' मनसा पर्यलोचयन्नपि 'वाचं' वेदरूपां 'न पश्यति' । अर्थविज्ञानरूपदर्शनफलभावात् मूले ददर्शति छान्दसो लिट् लङ् धे० (पा० ५-३-४६) । एवमेकः 'शृण्वन्नपि' 'पानं' वाचं 'न शृणोति' श्रवणफलाभावात् । येनैव हि वाचोऽश्रोऽनवृण्वते तेनैव सा श्रुता भवति नेतरेणाविदुषा । तदाह—

इत्यविद्वासमाहार्थम् ॥

इत्यर्थमनेनैवार्थेन विद्वन्निन्दनमाह मन्त्रदण्डित्यर्थः ॥

अथ तृतीयपादेन विदितवेदितार्थमर्थज्ञं प्रशंसंस्त्वर्थमाह—

अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति ॥

'अप्येकस्मै' कस्मैचिदर्थज्ञाय 'तन्वं' तन् "वा छन्दसि अमिपूर्वे" (पा० ६-१-११७) इति पूर्वस्वाभावपक्षे यत् । 'विसस्रे' विसंस्तयति विद्वणोतीति तदर्थंस्त्वदाह—

१. एतच्च महाभाष्यकृष्णाख्यानानुसारेणोक्तम् । सायणस्तु—पश्यन्नपि न सस्यन्नपश्यति । एकवचनशब्दवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'वाडुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स ध्वेनं भूतिं गमयति' (तै. सं. २-१-१) 'आदिखानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स ध्वेनं भूतिं गमयति' (तै. सं. २-१-१) इत्यादावश्रुत्यत्रः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाशङ्कानि शृण्वन्नपि मीमांसारादिल्लादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति यावतोऽभ्यामप्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्वत्फ-पाठाश्लिषेदि—(तै. सं. २-१-१२) इति । अत्र व्याकरणभाष्येण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसार्यां तु न्वायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्मादुभयमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति व्याख्यत ॥

२. अर्थज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिनिवृत्ती एव श्रवणफलं तदभावे तच्छ्रवणमप्यश्रवणप्रायमिति भावः ॥

३. नहि मन्त्रः कंचिदर्थमाह किंतु तेन तद्वत्ता । अयं च न्यायवैशेषिकसमतोऽध्या । मीमांसका—(जैमिनीया)—स्तु वेद-मपीत्यर्थेयं न्वान्ना मन्त्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं चातुः ॥

४. तृतीयपादाधेयं—सायणस्तु—यः पुनारम्भाकरणाद्यज्ञैः स्वज्ञ-द्वार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तसा एकस्मै वेदः स्वकीयां तन्तुं विसले । स्वमित्यादि पदस्याख्यानम् । ज्ञानमि-त्यादि तात्पर्यस्याख्यानम् । वेदाधीप्रकाशनधर्मं सस्यज्ञानम-नया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहृत्वेयं व्याचक्षयी ॥

५. अपिशब्दोऽत्र उतशब्दस्य मन्त्रोक्तस्य पर्यायः । सचाथ-शब्दसमानार्थोऽत्र (निरुक्ते) बहुत्र व्याख्यातः ॥

७ नि०

समात्मानं विवृणुते ज्ञानम् ॥

इति । ज्ञानमित्यनेनार्थो लक्ष्यते । तद्विषया हि बाहुच्यते । अर्थो हि वाचः शरीरम् 'स्व'मुच्यते । तं 'विवृणुते आत्मानं' दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थस्तदाह—

प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा ॥

अनया वाचा अनेन तृतीयेन पादेनेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि विवृणुते तन्ममित्यतः—

उपमोचमया वाचा ॥

उत्तमया वाचा उत्तमेन (अन्तिमेन) पादेन "जायेव पत्ये उशती सुवासा" इत्यनेन तृतीयपादस्योपमा "उच्यत" इति शेषः ॥ तदर्थमाह—

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा क्रतुकालेषु ॥

यथा 'जाया' जायतेऽस्यामित्यधिकरणं यच्च बाहुलका-ज्जादेशे "आतो युक्" (पा० ७-३-३३) । तथाच निगमः "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन" इति । 'पत्ये' इष्टाय भर्तॄ । उशतीत्यस्यार्थमाह 'कामयमाना' इच्छन्ती । यथा कान्ताविषादादिकस्य शर्तैरिति संप्रसारणे "उभितत्वे" (पा० ४-१-६) इति ङीष् । संभोगार्थमलक्ष्यं प्रार्थयमानेति-यावत् । कदैत्यपेक्षायामाह 'क्रतुकालेषु' । "षोडशैर्दुर्निशा क्षीण" इति मन्त्रे रजोनिर्गमविषयादश्रवण्य षोडशाक्षराणि क्रतुस्तुपलक्षिताः काला क्रतुकालस्तु ॥ तत्रापि न सर्वदा किंतु यदा 'सुवासा' तदर्थमाह—

सुवासाः कस्याणवासाः ॥

बहुनीहिणा निष्कृजसना नीरजस्का "भवति तदै" इति शेषः । तथाभूता च चैतुषीविषु रात्रिषु भवतीति व्यक्तमनर्थः ॥

१. तृतीयपादाधेयम् ॥

२. शत्रुक्षिप्तं "सार्वपातुकमपिदि"—(पा. १-२-४) इति । संप्रसारणं च "प्रहि ज्येति" (पा. ६-१-२६) ॥

३. अलार्थमाह रक्तोलादिना ॥

४. शोभनं वासो वस्त्रं यस्या इत्येवम् ॥

५. रजोदिवसादिलादिः । आवास्तु हि तिसृषु रजोनिर्गमा-वदनंभावान्न सा नीरजस्का भवति । अतएव याज्ञवल्क्यः । "क्षीपमिणी विचारं तु स्वस्यलं नैव दर्शये"दित्यादि । क्षीपमो रजः सोऽस्तस्य इति क्षीपमिणी पुण्यवती । तथाचामरोऽपि "क्षीपमिण्यविरात्रेयी मलिनी पुण्यवत्यपी"—इति ॥ तथा चतुर्थ-दिने खानमुक्त्वा स एव "सुवासा मरुद्वदनमीक्षेद्वान्स्व कस्यचि"—दित्याह । अन्ये त्वाडुः सुवासाः शोभनवस्त्रा । वास इत्युपलक्षणं सूत्रादेरपि । तथाच कृतप्रसाधनेति तदर्थः । क्रतु-विश्रुत्यैव षोडशरात्रिजने कालेष्वनुवृत्त्या च विधितकालेषु । "तासांमांशाक्षतस्तु निद्रितैकादशी च ये"—आदिना मनुना निषिद्धतत्काळमिन्नेष्वित्यर्थः । इति ॥

६. सायणस्तु—यद्यप्यहि गृहकृत्वयेत्यां मलिनवासास्तथापि

कामयमाना ऋतुकालेषु ॥

अयं च प्रतिज्ञाभ्यासो निगमलक्षणम् । तथाचोक्तं ‘‘प्रतिज्ञाभ्यासो निगमः’’ इति । तदाहि । साऽतितरां संभोगार्थं पुरुषं प्रार्थयतेऽत एतयावस्थयेपनीयते । इत्येवं । यथा जाया पत्नी विवृतसर्वाङ्गायवा भूलाऽस्यैव कामयमाना सती पत्न्ये इष्टाय भर्तुः ऋतुकालेषु संभोगार्थं प्रेम्णोपतिष्ठते स्वात्मानं विवृणुते । एवं वागप्यर्थेहायेति—इष्टान्तं सम्पन्नमिधाय प्रकृतैरुपसंहरति—

यथा स एनां पश्यति स ज्ञानोतीत्यर्थ-
ज्ञप्रशंसा ॥

तथा, एवेति शेषः । यथा स पुरुषस्मानेनां लिख्यं यथा-
वैत्पश्यति नेतैरमेवं स (अर्थज्ञ) एवैतां वाचं यथाव-
च्छृणोति नेतरः । इति इयमस्यामृच्यर्थज्ञप्रशंसोक्ता ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

(ख० सू०) ॥ (१९)

तस्यैव प्रकृतस्यार्थस्य ज्ञानप्रशंसाख्यस्योत्तरा पूर्वोक्ता वत
स इत्यस्या ऋचः परभूताऽनुपदुपकमित्यभाषोतत्तमसिवादिक्ता
(कलाभिधानद्वारा) भूयसे बहुतराय निर्विविच्य अनुना
कलेनाभिसंबन्धात्प्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्धार्य—वचनं निर्व-
चनं तस्यै निर्वचनाय भवति । तादर्थ्यं वैतुर्थी ॥ (पा० २-
३-१३ वा०)

तथा—

‘‘उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्मनै हिन्व-
न्यपि वार्जिनेषु ॥

संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । अत्र हेतुः कानयमाना
ऋतुकालेष्विति । इत्येवमवतारयामास ॥ ‘‘बोधशतुर्निशा’’ इति
मनुना षोडशनिशानाद्युत्संभाकरणादेवमुच्यते ॥

१. आचार्यचैनं प्रस्तुतम् ॥

२. साकल्येनादररुक्तः पश्यति । किञ्च तनोक्तमर्थं हितदुष्पा
शृणोति । तथाचं चतुर्दशविधास्थानपरिशीलोनेति । पुरुषो वेदार्थ-
रहस्यं सत्यकपश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मकपमर्थं हितदुष्पा स्वीकरोति
सैष्युक्ता वेदाधीनस्य प्रशंसेति सायणः ॥

३. बाह्यनव्यावृत्तसर्वनामा भवतीति दुर्गः ॥

४. यः पदशोऽन्यच्छिद्येतां विमुखायमस्याः पश्यति समन्ततः ।
इति दुर्गः ॥

५. प्रकान्तार्थको ह्यत्र तच्छब्दोऽत एव च न यच्छब्दपेक्षाविधिः ।
‘‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतायैकतच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत—’’
इति मम्मटेनेः । सावधारणोक्तिस्तु धामयधर्मत्वाद्भयक्षयवित्युक्त-
मसंक्रुद्धस्तात् ॥

६. तस्यै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तत्संबन्ध उपकार्योप-
कारकभाववृत्तसमन् । ह्युक्तमित्यस्यैः संबन्धाभिधानं भाव-
प्रत्ययेनेति नियमो व्याकृतिविदिम् ॥

७. सायणरित्यं मन्त्रमित्यं व्याख्यत । अतिशयो चतुर्दश-

अथैवा चरति माययैष वाचं शुश्रूषां अफ-
लामपुष्पाम् ॥’’ (ऋ. सं. ८-२-२३)

अत्राप्युत-ल-शब्दावयव-कार्थो ॥ तदाह—

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ॥

विदुषां संसदि या सत्कथा भवति सा सखिकर्मलारसख्य-
मित्युच्यते । सा च वाचा क्रियतेऽतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये
स्थिरपीतं पीतं मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति स स्थिरपीतः ।
बहुव्रीहौ सुखादिलारस्थिरशब्दस्य, निष्ठान्तस्य पीतशब्दस्य परप्र-
योगस्तथाच वार्तिकम् । ‘‘जातिकलसुखादिभ्यः परा निष्ठा
वाच्ये’’ (पा० २-३-३६ वा०) इति । यद्वा स्थिरप्राप्तिमाहुः-
कृत्ययः ॥ प्रकारान्तरेणैतदर्थमाह—

रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान
इति वा ॥

अत्र सख्ये इत्यस्यार्थमाह देवसख्य इति । समानख्या-
नतायां देवसायुज्य इति तदर्थः । वक्ष्यति हि ‘‘यां यां
देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्वायमनुभवति’’ (प० का०
१३-१३) इति ॥ अथवा देवसख्ये देवानां सख्यं यत्र
तस्मिन्नरमणीये स्थाने देवलोकः इत्यर्थः । स्थिरपीतमि-
त्यस्यार्थमाह रममाणं विपीतार्थमिति । स्थिरमविचालि-

विधास्थान-कुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा सैष्येण
वेदोक्तार्थावृत्तपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति, ‘‘सखिविदं
सखायम्’’ (ऋ. सं. ८-२-२४) इति मध्ये वेदस्य सखित्व-
मुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वाऽतिशयेन
पीतावृत्तमाहुः । वाचाभिना ईश्वराः । सभासु प्रगल्भा वा वाजि-
नास्तेषु तेषां मध्येऽप्येनं वेदाधैरुयुक्तं चोदयितुं न हिन्वन्ति न
केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यत्तन्मयः
पाठमात्रपरः पुष्पकहरितां वाचं शुश्रूषामभवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य
धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् ।
यथा लोके पुष्पं फलस्योपादकं, तथा वेदाशुबचनादिधर्मज्ञान-
मनुष्ठानद्वारा फलरूपकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । ‘‘तमेतं वेदानुव-
चनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति वशेन दानेन तपसाऽनानुकेने’’ इति
श्रुतेः । यथाच फलं तद्विहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकसत्यहेतुः ।
‘‘यत्पूर्वानीन्द्रकोषतत्त्वज्ञानमसीति कृतकलो भवती’’ इति श्रुतेः ।
तादृशपुष्पकहरितवेदपाठकः स एव पुमानपेनवा मायया सह
चरति । नवप्रसूतिका क्षीरस्य योग्यौ गौः प्रीतिहेतुत्वादिनोतीति
व्युत्पत्त्या वेतुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाम् धर्म-
ब्रह्म-ज्ञानरूपं क्षीरं न योग्यीत्युच्यते । अतएवासी माया
कपटरूपा येन्द्रबालिकनिमित्तगोसहस्यगोरूपत्वात् । तया मायया
सह चरन्त्यं परमपुरुषार्थं न लभत इति ॥ १ ॥

१. तथैतदुपदर्शयन्प्रथमपादाधीनार्थः ॥

नमप्रच्यवमानधर्माणं तत्रैव रममाणमिति यावत् । विपीतार्थ-
मापीतार्थं गृहीतार्थमिति यावत् । लोकेऽपि हि ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति वदन्ति ॥

एवं कमिल्यपेक्षायाम् द्वितीयपादार्थमाह—

विज्ञातार्थं यन्नामुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वपि ॥

यनेन स्थिरपीतं विज्ञातार्थं पुरुषं बाजिनेषु वाक् इना
ईश्वरा येषां ते बाजिना अर्थास्तेषु वाच आभ्याः खल्वथी इत्याह
वाग्ज्ञेयेषु अर्थेषु बलवत्सु दुर्विज्ञेयेषु नापि हिन्वन्ति ।
अविशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि नानुगन्तुं शक्नुवन्ति । प्रीणना-
र्थोऽपि हिधि—(भ्वा० प०) रिहानेकार्थत्वादुक्तार्थकः । एवता-
वदर्थः प्रशस्तः ।

अधेदार्थी केवलपाठकोऽन्वर्थः (अविद्वान्) उत्तरेणार्थेन
निगद्यते । तदैवमाह—

अधेन्वा ह्येव चरति मायया वाक्प्रतिरूपया ॥

एषोऽविज्ञातार्थः । अधेन्वा धेनुत्ववर्जितया कामाना-
मदोग्र्या वाक्प्रतिरूपया मायया हि निश्चयेन चरति ॥
कृतः १ । यतः—

१. ईश्वरा ईशविभी प्रसुरिति यावत् । तथाचामरः “इनः
सर्वे प्रभौ” इत्यादिः ॥ ईश ऐश्वर्ये (अ. आ.) वरष् डाप् ।

२. दुरववटनीयेषु समुद्रमिदितरत्तसन्निभेषु देवतापरिज्ञानादिषु
व्याकृत्यैवेषु । स एव हि तान् व्याकर्तुं शक्नोति नेतरे मन्दमतयो
बद्धोऽपि समागतः शक्नुवन्ति तानर्थान् व्याकर्तुं यान्ती
व्याकरोति इति दुर्गः ॥ यदा बाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणी-
यैष्वर्थेषु एनं न हिन्वन्ति न बहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं
वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । बाजिनो बुद्धान् देवतास्तादृश्यकत्वा-
दाजिनानि । श्रुतोष्णे क्षीरे दधिगोमे घनीभूतांशादन्यनि
द्रवीभूतानि दुग्धदधुमयसारभूतानि जलानि । घनीभूतांश-
स्त्वामिक्षा । तथाच श्रुतिः “तस्ते पयसि दध्वायनयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षा भवति बाजिभ्यो बाजिन”मिति । अमरोऽपि
“आमिक्षा सा श्रुतोष्णे वा क्षीरे स्वादिष्योगत” इति । वैश्वदेवी
विश्वदेवदेवताकत्वात् ॥

३. तृतीयपादार्थमाहैत्यर्थः ॥

४. वाक्पुण्यया यतो हि नेपं वास्तविकी वाक् । वा हि
कामदोग्र्या सैव सा । प्रतीकशब्दः सट्टशब्दचनोऽस्ति यथोपसर्ग-
विमक्तिस्वरप्रतिरूपकाद्येति । माययेति । यथा बन्ध्वा पीना गौः
किं द्रोणमात्रमिधं क्षीरं दीप्यतीति ? मायां आन्तिमुत्पादयन्ती
चरति, यथावा बन्ध्वो दृष्टोऽकाले पञ्चवादिभ्यः सन्पुण्यति
फलतीति आन्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथाऽवैवजितां कैमदिविषवजा-
न्वजितां वा वाचं हृतवान्केवलं पाठमात्रं प्रमुवाणश्चरतीत्यर्थः
इति समुदितार्थः ॥

१. एतच्च परिज्ञाप्येक्षयोच्यते । सत्यपि वाचकतयाऽर्थं,
विषयतया च ज्ञाने, स्वविषयकज्ञानवत्तया समवायेन चापरि-
ज्ञातरि पाठमात्रेणाधीयाने फलमात्रात्तस्येवेति सती अपि
अर्थज्ञाने न स्त एवेति भावः । स्वम् अर्थः ॥

**नासौ कामान्दुग्धे वाग्दोहान् देवमनुष्य-
स्थानेषु ॥**

वाक्—कर्त्री । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्यास्तेषां स्थानानि
तेषु देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च दोहान्दोग्र्यान्
कामानमिलवणीयान् असौ अविज्ञातार्थान् न दुग्धे न
प्रपूरयति ॥ क एवंविधः—

यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पांमिति ॥

इति—एवं पाठमात्रेण यः अफलामपुष्पां वाचं
श्रुतवान् श्रुतवान् भवति । एभ्यः सकाशात् श्रुता च
दृष्टमात्रेण गृहीताऽवस्थितो भवति ‘अप्ययनादते नान्यदस्ति
किंनिद्राचि मृग्यमिति । तस्मै कमिल्यपेक्षायामाह—

अफलासा अपुष्पा वाग्भवतीति वा ॥

यथैव ह्यसौ पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैवास्मै
अफलैव अपुष्पैव च वाग्भवतीति भावः ॥ वात्वादोऽत्र
एवकारार्थं प्रयुक्तः ॥

किंचित्पुष्पफलेति वा ॥

वा अथवा । अयमर्थः । नवत्यैर्वाऽप्यस्ति । अनुदरा
कन्येति यथा । तथाच अफलामपुष्पांमिदंस्वात्पुष्पफलामपुष्पा-
मिदंस्वात्पुष्पांमिति भवितुमर्हति । नहि सर्वथाऽध्ययनमनर्थकं
भवितुमर्हति अध्यापनंविधिना शिक्षादध्ययनविधेरेवेति
भार्य्यकाराभिप्रायः ॥

१. श्रुतोऽद्वन्द्वो लटिः कसुतादर्थमाह—श्रुतवानिति ।
श्रुतवानिति नियमोक्तानुवादः ॥

२. पाठमात्रेणाफलामपुष्पां वाचं हृतवन् आत्मवदनात्मविश्वः ॥

३. तथाचोक्तम् (वै० भू० का०) “तत्तादृश्यमभावश्च
तदन्त्यत्वं तदस्पता । अमाशस्यं विरोधश्च नजयोः पदं प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥” इति ॥

४. “अद्वयं ब्राह्मणमुपनवीत तमभ्यापयते” इत्यापनवि-
धिनाध्ययनस्यापि शिक्षादुपदिष्टत्वादेवोपेक्षितत्वादिति यावत् ।
नहि विधिबोधितं किंचिदफलं भवति ॥

५. तथाच ब्राह्मणं “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, स्वाध्यायमधीयीते”-
ति च ॥ सु—समीचीनं यथावदामोदयपरिपाक्याऽध्यायोऽध्ययनं
यस्य स वेदः सौहार्दः सफलोऽध्येतव्य इति तदक्षराणि ॥

६. भाष्यकारस्यास्य यास्कमुत्तरमिप्राय आशयः । “छन्दो-
ऽभिप्राय आशय” इत्यमरः ॥

१. विधिना वेदवाक्येन । नोपेक्षितं विहितम् । किंचिद्वहुफलं
किंचिदल्पफलमिति स्वन्त्यत्तवत्ता फलरहितं तु न किमपि । तथाच
शब्दचूच्यते “वातररीधानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सार्यम-
धीधानो ह्येवस्वर्गं पापं नाशयती” इत्यमरः ॥

२. अत्रैः पशुभिः शिक्षाविभिः । फलेनाध्यात्म—(ब्रह्म) ज्ञानेन
च सहितत्वात्स्वर्गत्वं यावदात्मज्ञानं न संशय्यत इति भावः ॥

किं पुनर्वाचः पुष्पफलं ? उच्यते—

अर्थे वाचः पुष्पफलमाह ।।

एतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रद्वय ॥

कः पुनरसावर्थः ? इति (याज्ञद्वैवतमध्यात्ममित्येष वाचः
समासतोऽर्थः । स एव रूपकल्पनया) पुष्पफलविभागेन
द्विधा प्रविभज्यते—

याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥

४ खं. सू. ॥

यथै भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं दैवतम् । आत्मन्यधि यद्गतेतै तद्दध्यात्मम् । यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानमात्मपरिज्ञानं न । एतदेव मन्त्रबाह्यज्ञातात्मकसमस्तदेवप्रतिपाद्यम् । तत्र यज्ञसुषुप्त्यलक्षणी धर्मोऽभिप्रेत्येत तदा दैवताध्यायाद्यं पुण्यं दैवतं फलम् । फलार्थं हि पुण्यं भवति पूर्वम् । यदि पुनर्लिःश्रेयसलक्षणी धर्मोऽभिप्रेत्येत तदोमे याज्ञदैवते पुण्यत्वमेव विद्यतः । दैवते तदध्यायाज्ञमात्मभूतमेवेति दैवतं पुण्य-मध्यात्मं फलम् । अत्रैवमवश्यम् । यथा पुण्यं निजं पुण्य-भावसुच्छिद्य सहस्रविरूपपरिणामाभ्यां कलभावाय प्रभवति,

२. पुष्पं च फलं चेति द्वन्द्वे “जातिरमाणिना”- (पा. २-४-६) मित्येकवद्भावः ॥

२. क एवमाहेत्यपेक्षायामिदमुक्तम् ॥

३. एतच्चार्थमपेक्ष्योक्तम् । विग्रहस्तु नित्यसमासत्वादात्मनि-
 इतीत्येव । अविग्रहो नित्यसमासः अस्यपदविग्रहो वेति नियमात् ।
 अस्यपदविग्रह इति स्वभिन्नेन (शब्दतः) स्वसहचरेण (अर्थतः)
 प्रदेत विग्रहो वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं येनेत्यर्थः । नैष्ठमासाद्यसमर्थो
 लभ्यते ॥

४. निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् “अचतुरे-” (पा. ५-४-
७७) लादिनाच्समासान्तः । मोक्षः “मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयो-
निःश्रेयसामृतम् । मोक्षोऽपवर्गः” इत्यमरः ॥

1. आकृतिग्रहणा हि वैयाकरणनये जातिः । आकृत्याऽवयव-
संस्थानेन ग्रहणं ज्ञानं यस्या इति तदर्थः । तथाचोक्तम्
“आकृतिग्रहणा जाति” (पा. ४-१-६३ वा.) इत्यादि ॥

2. अस् इति नष्टमासे नष्टयोगा "नृगिब युक्तमन्यसदृ-
शाधिकरणे तथा हार्यगति" इति परिभाषणात् । नष्ट्युक्तिविब युक्तं
न यदुद्भवे तत्र तद्विभे तस्तत्पृष्ठोपधिकरणे द्वये (वस्तुनि)
कार्यं विज्ञातये । हि चतस्तथैवार्थस्य गतिर्ज्ञानं भवति नेतरथा ।
अतएव न वैयाकरणैः सादृश्यलक्षणं मेवपठितं नोरीकियते "त-
द्विज्ञाते सति तद्वत्तृभूयोधर्मवत्" मित्येवम्, किंतु तद्वत्तृभूयोधर्मव-
त्त्वमित्येव । तेन स्वसिद्धिर्न स्वसादृश्यमक्षतमिति समानः पतिर्वै-
यः सा सपत्नीति स्थित्यति । नहि द्वयोरेकः पतिः समानो भवति
तन्नामेन (वैयाधिमतेन) कष्टकल्पनोपचारिकमेदमादाय
तत्त्वोपगमे तुक्मेव वरम् ॥

तथा निष्कामकृते आद्ये आत्मज्ञानं संपाद्य निःश्रेयसफलाय
भवत इति ॥ ४ ॥

एवं तावच्छास्त्रारम्भमुपसमाधायास्याज्ञान्तरात्प्राधान्यमुच्यते-

साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः ॥

यैः प्रतिविशिष्टेन तपसा साक्षात्कृतः प्रत्यक्षतो दृष्टो धर्मस्तैः
साक्षात्कृतधर्माणः । “धर्मादनिच केवलादि” (पा० ५-
 ४-१२४) इति समासान्तोऽनिचप्रत्ययः । **क्रुषयः** कृञ्गन्त्यन्-
 गच्छन्त्यस्य क्त्वाकर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादयुना प्रकारै-
 र्णैवलक्षणं फलं (विपरिणामो) भवतीत्युपयो मन्त्रद्वारा
 मन्त्रकाले **वभूवुः** । वक्ष्यति च “ऋषिर्दशनात्” (नै० २-
 १०) इति । तद्वैतकर्मणः फलविपरिणामदर्शनं धर्म-
 उपचर्यते । नहि धर्मस्य दर्शनमप्यस्यान्तपूर्वो हि धर्मोऽत-
 एवादृष्टमिति तस्य नामधेयं भवति ॥

तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रा-
न्संप्रादः ॥

ते-ये साक्षात्कृतधर्माणः । अवरेभ्योऽवरकालिकेभ्यः
विज्ञानस्य किहीनेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः साखाप्रवृत्तभ्यः
श्रुतैर्भिभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या मन्वान्
नाद्यतोऽर्थैव संप्राप्तुः सम्यक् प्रदत्तवन्तस्तोऽपि चोपदेशेनैव
जगद्हरिस्त्यर्थः ॥

अथ तेऽपि—

उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं
ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥

अवरे । निषण्डु-ब्राह्मण-वेदाङ्ग-कारा उपदेशाय उप-
देशार्थं ग्लायन्तः कथमिमेऽल्पायुषोऽल्पग्रहणशक्तिकाश्चैता-

१. आरोग्यत्वे । उपचार आरोपः ॥

२. तेषां हि ततः पश्चाद्विषयमुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्माणां श्रवणमन्तरेणैवैति ते क्षुत्तरीय उच्यन्ते । एतेनेदं भाष्यवचनं प्राचीनमेव यास्कनेहानुक्तमिति प्रतिभाति ॥

1. नहि स्वयमेव दुरुद्धं शब्दं प्रयुज्य तत्त्वाख्यानाय च यत्किञ्च प्रवर्तते कश्चिद् । स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम् । यथाहुः “यत्त्रसं पदनादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविशेषे विदुः ॥ १ ॥” इति । निरुक्तस्य च निषण्णभावत्वं सर्वसंमतमिति स्वपदव्याख्यानमपीष्टं न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते । यदत्र विलम्बशब्दस्य भिन्नमिति प्रतिशब्दमुक्तत्वापि अर्थान्तरं वदति भासनमिति वेति । संशयमपि ध्वनयति । अतश्च शायते नेदं स्वपदवर्णनमिति । नहि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञानवैकल्पिकप्रकरणेनमुपयुज्यते कश्चिदपीति । पुराकालसूतवचनमिदं शारङ्गनाम्कमिति निरुक्ताशेषेनकारा आहुः । यत्तत्त्वमस्या भूमिकायां द्रष्टव्यमिति ।

वन्तं शब्दतोऽर्थतश्च समुपदिश्यमानमर्थजातं ग्रहीतुं शक्नुवुरिति खिद्यमानात्सत्त्वमुक्तम्पया विलम्बप्रवृत्त्या भेदज्ञानार्थम् इमं प्रश्रयं गवादिदेवपक्षयन्तं निषण्डपरनामकम् समान्नासिषुः समान्नातवन्तः ॥ इममेव न, किंतु वेदं ब्राह्मणं च वेदाङ्गानि चैतराणि ॥

विलम्बपदं भाष्यवाक्यप्रसक्तं स्वयं निवेदितम्—

विलम्बं भिल्लं भासनमिति वा ॥

अथेतद्विलम्बमित्युक्तमेतद्विलम्बं वेदानां भेदनम् । भेदोऽत्र वैयासः । शाखाप्रशाखादिना नानाकरणम् । वा—अथवा भासनं प्रकाशनमित्येव विलम्बशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन हि वेदायः प्रकाशते । एवं भिदेर्भासतेर्वा मप्रत्यये प्रुषोदरादि-त्वाद्गुणव्यत्ययेन विलम्बशब्दः साधितः । एवमग्रेऽपि यथायथं द्रष्टव्यम् ॥

एवमिदं साक्षात्कृतधर्मभ्यः ऋषिभ्यः उपदेशपरम्परया सनि-षण्डकं निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि चान्नानीति परिशोधित आगमपन्थाः ॥

अथेदानीं निषण्डसमान्नायनिर्वचनाय तथैवविरचनाप्रकारः

१. अत्र प्रज्ञेति पदप्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव केषांश्चिद्व्याख्या-तृणामिवगन्तव्यम् ॥ अतः पूर्वमपि निरुक्तान्तरसम्भावस्यानैनै- (यात्कैने-) च नैरुक्तसमयक्षेत्रे (नि. १-४-१) मुक्त्या बोध-नाम् ॥ इममित्युक्त्या च निषण्डोरेव ग्रहणमिष्टम् । ननु निरुक्तस्यास्य । प्रणीयमाने हि निरुक्ते “समान्नासिषु”रिति परोक्षतोऽतिप्रयोगानुपपत्तेः । अपरं च निरुक्तमासीत् शाकपूण्या-दिप्रोक्तं तदभिलक्ष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तैर्लोपीह बर्जुनं युज्यते । अनुपपदेव “एतावन्तः समानकर्माणो धातवः” इत्याशुक्त्या निषण्डपरिचयस्यैवोपलब्धेः ॥

२. व्यसन्तं व्यासः । विपूर्वोदसुक्षेपण इत्यस्मादङ् । यत्समा-ख्यया बाह्यरायणः पाराशर्योपि व्यासः वेदव्यास इति चोच्यते । तत्र व्यसतीति व्यासः । ज्वलादिवादाधे गो द्वितीयं तु कर्मण्यण् । (पा० ३-२-१) अवमर्थः । वेदं तावदेकमतिमहत्वाद्बुरध्येयं सन्तं तेषामव्यासुषामवग्रहणशक्तिकानां सुखग्रहणाय व्यासनाने-कशाखाभेदेन समान्नातवन्तः । तद्यथा—एकविंशतिधा बाह्व्यम् । एकशतधाऽऽथर्वणम् । सद्यस्त्रथा सामवेदम् । नवधाऽऽथर्वणम् एवं वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा व्याकरणमर्द्धधा निरुक्तं चतुर्दशधे-लेखमादि ॥

१. बहुय ऋक्तोऽधीयते इति बहुचाः । “ऋतपूर्वम्पथानामसौ” (पा० ५-४-७४) इत्यप्रत्ययान्तः “अनुचबहुचावप्येतयै”ति निपातः । बहुचानामान्नायो बाह्व्यम् । “छान्दोगीथिकथा-थिकबहुचनटाज्ज” (पा० ४-३-१२५) इति व्य आदि-वृद्धिः । एवमध्वर्युणामव्यास्राय आध्वर्यवम् । शैथिकोऽयम् ॥

२. तथामाहुः । “इन्द्रधन्वः काशकृत्वाऽऽपिशली शाकटा-यनः । पाणिन्धर्मजैरेन्द्रा जयन्सल्लो व शाश्विका” इति ॥

प्रदर्शनीयः प्रकरणत्रयविभागेन सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सोऽयमुच्यते—तत्र तावन्नात्रो धातुमूलत्वादौ धातुप्रविभाग-प्रकारं दर्शयति—

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः ॥

एतावत्पदेनात्र या यैषु धातुषु व्याख्यातव्येषु प्रतिनियता संख्यास्ति सामिधेयते । तद्यथा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश । गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (नैष० ३-२-३) इत्येवमादि ॥ अथ धातुं निराचष्टे—

धातुर्दधातेः ॥

दुधातु धारणपोषणयोः (जु० उ०) इत्यस्मात्तु नि धातु-शब्दो निष्पद्यते ॥

एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि ॥

अत्राप्येतावत्पदेन या नामसु प्रतिनियता संख्यास्ति सामिधेयते । तद्यथा इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनु-क्रान्तानि (नैष० २-२-३) हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (नैष० ३-३-१) इत्येवमादि । यत्रैतावर्थां प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतोऽन्यत्किञ्चित् एवंलक्षणं नैषण्डकं नाम प्रकरणम् । गवादि—प्राक्जहा—(नैग० ४-१-१) शब्दात् ॥

अथ पुनर्यत्र—

एतावतामर्थानामिदमभिधानम् ॥

इत्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा आदित्योऽन्यकूपारः । ससुदोऽन्यकूपारः । कच्छोऽन्यकूपारः (नैग० ४-३-२) इत्येवमादि । अनवगतैस्संस्काराद्य निर्गमाः (निगमशब्दाः) जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्यत्किञ्चित् एवंलक्षण-नैकैकदिकं नाम प्रकरणं जहादि—प्राक् अग्नि (दै० का० ७-३-६) शब्दात् ॥

अथ पुनर्यत्र—

नैषण्डुकमिदं देवतानाम, प्राधान्येनेदमिति ॥

१. नामप्रविनागात्पूर्वम् ॥

२. एतत्सर्वमर्थैवशादध्याहृतं वेदितव्यम् । यद्यपि निषण्डुसा-मान्यलक्षणोपलक्षितः प्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेव-पक्षयन्तः सर्वोऽप्यर्थः पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहः । तथापि तदेकदेशेऽत्र (प्रकरणे) नैषण्डुकमित्येतया निरुद्धसंख्या व्यवहारः शास्त्रकृतो वेदितव्यः । यद्युत्तरत्रापि यथायथमूयम् ॥

३. एतच्चानुक्तमप्यत्र, बध्यमाणतत्काण्डारम्भप्रतिज्ञावाक्याद-ज्ञानुसंहितमिति बोध्यम् ॥

४. अतएवास्य नैगममिति संज्ञानैव खण्डपञ्चान्ये प्रतिज्ञास्यते ॥

५. व्यक्तीमध्वित्येति चैतत् (नै० ग० का० १-४-१) एकं पदमनेके चार्था इत्येतत्प्रकृत्य कृतत्वादिदैनैकवैकमित्युच्यते ॥

१. यत्रैतावर्थां चिन्त्येते इत्यादि प्रकरणान्तरम् ।

इदमभिधानमतुषदुदाहरिष्यमाणमथादि-**नैघण्टुकं-दे-
वतानाम्**, (अग्राधान्येन) इदमर्थतुक्त्वद्वयादि च, **प्राधान्येनात्र** मन्त्रे वर्तते इत्यर्थं विभागः प्रायेण चिन्त्यते ॥
तत्र किमिष्टपेक्षायामुत्तरं वक्ष्यति त्वानि नामाग्रीत्यादि (१-
६-६ ख०) अनुपदमन्त्रैव । संप्रति पक्षाध्यायीबाल्मन्त्रे प्रवृत्तं
निघण्टुपदं तद्विद्वत्तया तदेकदेशे गवादिजहाशब्दान्ते प्रकरणे
प्रवृत्तं कथं पुनरस्मिन्- (प्राधान्येन देवताभिधानेऽ) श्वादिश-
ब्देऽनुपदमुदाहरिष्यमाणे प्रवृत्तमिति किमिदमुक्तं भवतीत्याह-

तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥

५ खं. सू. ॥

यदिदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम् प्राधान्येनेदमिति यत्र न
ज्ञाते किमिदमुक्तं भवतीति तथेतद्विश्रुत उपदिश्यत इति
पर्युपयुक्तच्छब्दः । यत् अभिधानमन्यदैवते अन्यदैवतम्
(अन्ये प्राधान्येन) यस्मिन्सोयमन्यदैवतस्तस्मिन् मन्त्रे
मन्त्रवाक्ये निपतत्यर्थं निगमयत्यन्त्यां प्रधानायां मन्त्रदेव-
तायां, स्वयं चाभिप्रयुज्यमानमज्ञातं गच्छति तद्विज्ञातं
नैघण्टुकम् । संज्ञा हि तस्येयमस्मिन्च्छब्दे ॥

तथाथा-

“अश्वं न त्वा वारवन्तम्” ॥

(ऋ. सं. १-२-२२-१)

अस्यासुनि अश्वो नैघण्टुकः । अग्निः प्रध्वानम् । इति तद्वैत्यं
छान्दोग्येऽप्यायं गायत्री । वारवन्तीयाजुसंसने विनियुक्ता ॥ अस्य
“वृन्ध्व्या अग्निं नमोभिः । सुम्राजंस्तमध्वराणामिति”
शेषः ॥

अत्र नेतीवार्थः । वारशब्दः कपिलादिरतो ललविकल्प
इत्याह-

अश्वमिव ला बालवन्तम् ॥

अयमर्थः । हे अग्ने, ‘अध्वराणां’ यज्ञानां ‘सम्राजन्तं’

१. अनुपदं तत्रैवोदाहरिष्यमाणम् ॥

२. यत्पूर्वमुपकान्तं अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकमिदमित्यादि-प्रायेण
चिन्त्यते इत्यन्तम् ॥

३. सति अग्निमिति द्वितीयया विभक्तिस्तथा साक्षादग्निबोधको
देवताकल्पस्य । अश्वस्तु शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गेन क्षतिकल्पनाद्वारा
देवतात्वेन विनियुक्तः सन्नज्ञातं भविष्यतीति, क्षुतिस्तु लिङ्गद्वै-
तैवत्यस्य “क्षुति लिङ्गवाक्यप्रकरणत्वात्समाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकाशे-”ति- (जै० सू० ३-२-१४)
जैमिनिनाऽनुक्षिप्तवादिहस्तेः प्राधान्यतो देवतात्वमेव चरन्वापि
बोध्यम् ॥

४. साम्नाश्च वारवन्तीवस्तथा योनिरिति भगवद्बुधः ॥

समादत्तस्वरूपम् । संपूर्वाज्ञातेः शतरि रूपम् । (खामिनम्)
“अग्निं” (ह्ययमानहविषः) देवानामथे नेतारं लां “नमोभिः”
स्तुतिमि “वृन्ध्व्या” (अग्निप्रतार्थसंसिद्धये) वन्दिदुं प्रवृत्ता
वयमिति शेषः । वदि अनिवादनस्तुत्योः (भ्वा० आ०)
“इदितो जुमि” (पा० ७-१-५८) ति सु० । “तुमर्थे
सेसेति” (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽर्थे अर्थप्रत्ययः । अत्र
छान्दोग्यम् । “वारवन्तं” बालवन्तम् (वृषाभं स हि अति-
तरां बालवान्भवति वन्धते परिचर्यते च) “अश्वे न” अश्वमिव ।
अश्वो यथा बालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि
ज्वालाभिरसद्विरोधिनः परिहरसीति ॥

बालशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वृतीति-

बाला दंशनिवारणार्थं भवन्ति ॥

तैर्हि दंशाद्यो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं दंशशब्दं
निर्वृत्ति-

दंशो दंशतेः ॥

दंश दंशने (भ्वा० प०) पचाद्यच् । दंशतीति दंशः ।
वनमक्षिका । स हातितरां दंशति ॥ द्वितीयमुदाहरणम्-

“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः” ॥

(ऋ. सं. ८-८-३८-२)

इयमृगयनाग्नेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् । वैश्वस्य हविषो
याज्या (आ० सू० २-१०) अस्यां मृगो नैघण्टुक इन्द्रः
प्रधानमिति तद्वैत्या । अत्रापि नेतीवार्थं तदाह-

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥

अस्य “परावत्तु आजगम्या परंस्याः । सुक्तं संशयं पृषि-
मिन्द्र तिमं विशावृन्ताहिल विष्टुर्धो जुदस्ते” ति शेषः ॥
अयमर्थः । हे “इन्द्र” त्वं “कुचरः” कुत्सितचरणः
(कुत्सितगमनः हिल्लवौत्) “गिरिष्ठाः” पर्वताश्रयः (पर्वत-
निवासी) “मृगो नै” सिंह इव व्याघ्र इव वा “भीमः” भयङ्क-

१. यदा दीप्यमानम् । राज्ञो दीतो (भ्वा० उ०) शता ॥

अध्वराणां मन्त्रे उत्तरवेद्यादिषु धिगर्थेष्ववस्थितम् ॥ इति शेषः ॥

२. सेवित्वेनाद्याना अनुकरणशब्दादत्र भवित्तिः ॥

३. एषोदरादिवादानुनासिकलोपः ॥

४. अत्र “दंशसञ्ज्ञार्थं शायी” (पा० ६-४-२५) ति
नलोपः । मूले तु धातुनिर्देशे क्तिर । “इक्षुक्षिषी धातुनिर्देशः”
(पा० ३-३-१०८ वा०) इति । नात्र शर्परत्वमिति नलोपो
न ॥ यदा दक्षि दंशने (सू० आ०) इदित्वाणिगजमवै दंशतीति ।
आकुल्लादात्मनोपदं णिच् सवियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे-
णिकसाश्चर्थां द्वादेशेव ग्रहणमिति नेह भवति ॥ छान्दोग्योऽत्र
विकरणव्यत्ययः । “छन्दोवज्जि सूत्राणि भवन्ति ।

५. प्राणिष्वपजीवनत्वात् ।

६. मृगशब्दश्चतुष्पाजातिनामे मृगशीर्षं मार्गगायां च वर्तते
न केवलं हरिण इव । तथाचामरः “पशवोऽपि मृगा वैशः यथाह-
अवयोरपी”ति । अत्रापि शब्दादुक्तमेवैवं ग्राह्यम् ॥

रोऽस्ति । स त्वं 'परस्याः' दिवः संवन्धिनः 'परावतः' परस्मात्स्थानाद्बुल्लोका 'वाजगन्धा' आजगन्ध आगच्छ । आङ्मुर्धाद्वेमेष्टान्दसे लिटि क्वादिनियमप्राप्त्येष्ट "उपदे-रोऽस्तः" (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेधः छान्दसो दीर्घः (पा० ६-३-१३८) । (आगच्छ च) **सुकं** सरणशीलं शत्रुवधकार्येण सतुं शक्तं वा **'तिरमं'** तीक्ष्णं **'पधि'** वज्रं **'संशय'** सम्यक् तनुकृत्य (सीदणीकृत्य तेन) **'शश्रुत'**-स्वीयाच्चैरिणो **'विताह्रित'** विशेषेण ताडय विनाशय तड आधाते (बु० प०) ष्यन्तादस्याल्लोटि रूपमेतत् । **'छन्दसि परेऽपि'** (पा० १-४-६१) उपसर्गोः प्रयुज्यन्ते । तथा **'मृधो'** हिंसकसंश्रामोत्सुकान्युत्सुस्त्वान्यानि **'विनुदस्व'** विशेषेण तिरस्कृतिं ॥

मृगशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वर्कि—

मृगो मार्तेर्गतिर्मरणः ॥

धातुमानेकार्थत्वाच्छुद्धार्थं पठितोऽपि मृजधातुः (अ० प०) अत्र गत्यर्थं प्रयुक्तः । (पा० ७-३-११४) तस्मात्क-तरि "पुंसि संज्ञायामि" (पा० ३-३-११८) ति घः । बाहुलकान्मृजेर्द्विरिति वृध्यभावः । **"घञो"** (पा० ७-३-५२) रिति कुलम् । नित्यं घञौ **मार्तिं** गच्छतीति **मृगः** ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥

"भीमाव्योऽपादाने"—(पा० ३-४-६४) इति विभ्यते—(बु० प०) रपादाने मक् । किलाद् गुणाभावः । सर्व एव ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्यं भीमः ॥

भीमशब्दसारूप्यप्रसक्तं निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥

उक्तवत्सिद्धिः । धातोः भुगागमोऽत्र विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥

कुत्सितं कर्म नित्यं प्राणिवधाख्यं चरतीति **कुचरः** ।

मूलविभुजादित्वात्कः (पा० ३-२-५) ॥

तदेवं निगमप्रसक्तार्थकोऽधिष्ठायादीनिरुच्य कुचरशब्दनिर्व-चनप्रसङ्गेन पूर्वोपक्रान्तमर्थं सिद्ध्यत्युक्तिकेनाह—

अथ चेदेवताभिधानम् ॥

एतद् कुचर इति तदा—

कार्यं न चरतीति ॥

देवताभिधानत्वे **कार्यं न चरति** सर्वत्र चरतीति नेद-मपि देवताभिधानं कुचर इति ॥

१. यदा नानाप्रकारेण प्रेरयस्व दूरमपुनरगमाय । जुद प्रेरणे (बु० प०) पदव्यत्ययवृत्तान्तसः । **"व्यवहित्वाथे"**—(पा० १-४-८२) इति विशदस्याप्राप्ति संवन्धः ॥

२. अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुपदं **"भीमा कुः पृथिवी पृथ्वी"** त्वमराभिधानबलाद्भविवाचीति निरुक्तकृद्भुपगच्छति ।

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥

इति च ॥

इन्दोऽपि हि मेघवाहंनलान्निरिष्टैः । सिंहोऽपि पर्वताभ्रय-ल्लासथा चेदं मिष्टं विशेषणमुभयोरित्याह—

गिरिः पर्वतः ॥

इति । एतच्च पर्यायाभिधानं व्युत्पत्तिसाधर्म्यप्रदर्शनाये-त्युपरिष्ठापकीभविष्यति । तदेव साधर्म्यं व्युत्पत्तिसुखेन तावदाह—

समुद्ग्रीर्णो भवति ॥

इति । **सं-समत्त उद्ग्रीर्णः** । वान्त इव भूमौ भवति । समुद्गिरणं चात्र भूम्या एव ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह—

पर्ववान्पर्वतः ॥

शिलाशिखरसंधिभिरसौ **पर्ववान्भवति** । पर्वणि सन्ति यत्रासौ **पर्वतः** । **"तपर्वमरुद्या"**—(पा० ५-२-१२१ वा०)-मिति मत्वर्थायस्तप्लयः ॥

पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह—

पर्व पुनः पृणतेः ॥

पूरणार्थस्य पृधातोः (क्र्या० प०) **"क्लामदिपद्यतिपृधा-क्लिभ्यो वनिप्"** (उ० ४-१०९) इति वनिपि साधुः । **पृणन्ति** पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽखिलं **पर्वत-**मिति तानि पर्वणि ।

ग्रीणातेर्वा ॥

तर्पणार्थस्य ग्रीधातोः (क्र्या० उ०) बाहुलकात् (पा० ३-३-१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात्परः । ग्रीण-यन्ति स्वाश्रयमिति पर्वणि ॥

तत्पुनरेतद्—

अर्थमास-पर्व ॥

तदपि विमुक्तादेवानां न विरुध्यते । सायणादयस्तु यथाहुस्तथा-स्माभिरप्यत्र (निगमव्याख्याकाले) उक्तम् ॥

१. तथाचामरः **"तुरापाग्मेघवाहन"** इति ॥

२. गिरिष्ठा इत्येतदुन्नतं श्लेषबलेनेन्द्रस्य सिंहस्य च विशेषणमिति भावः । अंसुश्वात्र साच्छीत्यवशिष्टे कर्तारि बोध्यः ।

३. कार्यपदमेतत् । भूमिकर्तृकं पर्वतस्य समुद्गिरणमिव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

४. विशेषप्राधान्यात्पुंसकनिर्देशः । तत्पदेन हि शिलासन्धय प्रबोध्यन्ते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यबोदैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तच्छिभाग्मेघवतीत्यसकृदबोचाम । पर्वं तु नपुंसकमेव । **"सन्निर्वा पर्वपरुपी"** इति कोशे रूपभेदात्पुंसकत्वोक्तैः ॥

अमावास्या वा पूर्णिमा वा । दशपूर्णमासेष्वोः शुक्लौ श्रवणेन तयोरेवात्र प्रसक्तः ॥

कृतः—

देवानसिन्ध्रीणन्तीति ॥

हविर्मिरिति शेषः ॥

तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् ॥

तदुभयं सिलासन्धिकालसन्ध्यात्मकं सन्धिसामान्या-
त्सन्धिलत्वात्वेत्युच्यते । प्रकृतीतरत्स्वरूपतो भिन्नम् । सन्धि-
त्वासामान्यत्वेति यावत् । तथाचामराभिधानम् । “स पर्व सन्धिः
प्रतिपत्यब्दशोभेदन्तर”मिति । प्रतिपत्यब्दशोभेदन्तरे स
सन्धिः पर्वसन्धयः । यदाह रुद्रः “दशप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थि-
प्रस्तावयोरपि । पर्व ऋषे विजानीयाद्विबुधप्रत्युत्तिष्ठपी”ति ॥

देवताभिधानपक्षे—

मेघस्यापी ॥

गिरिष्ठा इत्यस्यार्थः ।

मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥

असावप्यन्तरिक्षलोके समुद्रीणी भवतीति एतस्मात् समुद्रि-
णसामान्याद्विरिः पर्वतो मेघश्चेति ॥

दैवतलक्षणं बदन्येषां प्रकान्तमुपसंहरति—

**तदानी नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
तदैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाव्याख्यास्यामो नैष-
ण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ ६ खं० सू० ॥ (२०)**

इति यास्कमुनि प्र० नि० शास्त्रे प्र० ध्या० नैष० का० षष्ठः
पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥ ६ ॥ * ॥

तत्—तत्रै यानि नामानि अग्रादीनि देवपञ्चनानि
प्राधान्येन स्तुत्यन्त इति प्रधानस्तुतयः । कर्मणि क्तिन् ।
दैवतास्तासां, तत् तानि सर्वाणि समुदितानि सन्ति एतये-
कया देवतामधिकृत्य कृतत्वाद्वैवतमित्येतया सामान्यथा प्रक-
रणसमाह्वयैया संख्या आचक्षते आचार्या इति शेषः ॥ **तत्—**

१. स्मृती तु “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविस्मृतान्तिरेव ये”त्युक्तं विष्णुपुराणे-
ऽपीदमेव ॥

२. नैषण्टुकमिदं देवतानामेवादि ९ वाक्ये ॥

३. नैषण्टुकाव्याधिरिति “अर्थं न त्वा वारवन्त”
मिलामिप्रवचने ॥

४. निरुद्धा दीयमेतसि नैषण्टुक—(निषण्डुकोक्त—)—शब्दसमु-
दाये संवेति भावः ।

५. समाख्या वीथिकः शब्दः ॥

पुनरेतदैवतं प्रकरणमुपरिष्ठात् (दै० का० ७-४-१) अस्य
शास्त्रस्य व्याख्यास्यामः । गुणपदैषु हि व्याख्यातेषु प्रधान-
देवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इति ॥ यानि पुनर्नैषण्डु-
कानि गवादीनि, नैगमानि जहादीनि तानि इह प्रकरण-
द्वये (नैषण्टुकैकपक्षिके च) व्याख्यास्याम इत्युच्यते ॥
अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणाथैः परितोषार्थं वेहेहेति द्विर-
भ्यासः ॥ ६ ॥ (२०)

[समाम्नायसूत्र०० विंशतिः]

**इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ नै-
षण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य षष्ठः पादो-
ऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥ ६ ॥ * ॥**

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशाय द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमखण्डसूत्रमारचयति—

अथ निर्वचनम् ॥

* “अथ निर्वचनमिति—सूत्रस्य व्याख्यानं सायणीकं यथा—

तत्—तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येषु अश्यादिपदैषु पूर्वो-
क्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्वातां, स्वर
उदात्तादिः संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच—तौ स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनाभिहितौ स्वातां, शब्दस्वैकदेशः
पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणोऽभिधातुरूपोऽर्थः ।
तेनाभिहितौ ताव्यश्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण—निर्भू-
यात् तच्च निर्वचनमसामितिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन
कश्चित्स्थेन विवक्षितोऽर्थो नाभिमतस्तस्मिन् शब्देऽनुगतो न भवेत्
तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिकं विकारे इति । अग्रनयनादिरूपः
क्रियाविशेषो विकारः स च प्रदेशेनाभिज्ञावैकदेशेनात्र नाभिधी-
यत इत्यप्रदेशिकः । पर्वसति यः पुमानर्थनिलयः—स्वविवक्षितोऽर्थं
नियतो निर्बंधशान् ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषगत्वेन
योजयितुं वा सतिर्बन्धः । तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसामा-
न्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत तस्मिन्लक्षणे योजयेत् । भुविः
क्रिया तद्वारेण सामान्यं सादृश्यम् असाभिज्ञाग्रनयनादिरूपं
क्रियावसायस्यमुपजीव्याग्रणीत्वात्थर्षो योजितस्तद्विदं यास्काभिमतं
निर्वचनम् । स्वीकाष्टीविरक्षरताम्याश्रित्वं किं अतोपनशब्दस्यादी
निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विधत्ते । अक्षिशब्दस्याप्यादावकारोऽ-
स्ति । तद्विदमक्षरसाम्यं, शाकपूणिस्तु—वर्णसाम्याक्षिन्नेत—द्वयश-
ब्दाक्षिशब्दयोर्यकारेण वर्णेन साम्यम् । सर्वथापि निर्वचनं न
स्याज्यमिति ॥

१. सान्वेतानि ऋणि प्रकरणानि, नैषण्टुकम्, ऐकपक्षिकं
(नैगमं), दैवतमिति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनैवमवस्थितं
निरुक्तशास्त्रमिति ॥

अथेत्यर्थं हेतौ, यतो हेतौ समुपक्रान्ते (नैवण्डुकनैवमे) प्रकरणे निर्वचनलक्षणमनुकृत्वा व्याख्यातुमशक्ये अथ एतस्मात्कारणाच्चिन्नैचनं लक्षणतो व्याख्यास्याम इति शेषः । अपिहितस्याथैव परीक्षवृत्तावपरीक्षवृत्तौ वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् । स एष निर्वचनाभ्युपाय उच्यते ॥

इह तावच्छब्दा द्विविधाः समर्थस्वरसंस्काराः, असमर्थस्वरसंस्काराश्च । तत्राद्यानधिकृत्योच्यते—

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्द्वायात् ॥

तत् तत्रैवं सति येषु (तावत्) पदेषु स्वरसंस्कारौ, समर्थौ अर्थमवगमयितुं शक्ता तदेवाह—प्रादेशिकेन प्रादेशाभिधायिनाऽर्थमवगमयता गुणेन धातुरूपेणान्वितौ संबद्धौ (अनुगताभिधेयस्य धातुरूपे स्थितौ) स्यातां भवेतां तानि (तावत्) तथा (एव यथा लक्षणं) निर्द्वायात् नैरुक्त इति शेषः । लक्षणप्रधानं हि व्याकरणमाद्यभूमाववतिष्ठते ॥

द्वितीयानधिकृत्य वदति—

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन ॥

अथ पुनरर्थेऽनन्विते न्याय्यस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देनासंबद्धे । तदेवाह—विकारे संस्कारे अप्रादेशिके प्रादेशानभिधायिन्यर्थमवगमयति सति अर्थनित्योऽर्थप्राधानो भूत्वा, अर्थस्य प्राधान्येन स्वरसंस्कारावनाहृत्य शब्दसामान्यादर्थसामान्यं वैलीय इति न्यायेन केनचिद्वृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येन कथमस्य धातोरर्थसामान्यमत्रास्तीति परीक्षेत । तत्तत्संस्कृतिप्रार्थसामान्यं तेन निर्द्वायात् ॥

१. यत्र निपुणतरमन्विष्यमाणोऽपि शब्दार्थोऽयमित्यनित्यवकल्पयितुं न शक्यते, अन्यथैवाधोऽवतिष्ठते अन्यथैव च शब्दस्तत्र ॥

२. यथा मुद्रनित्यमेवास्य भोजनमित्युक्ते मुद्रप्रधानमिति गम्यते एवमिहापि बोध्यम् ॥

३. अर्थो हि प्रधानं गुणभूतश्च शब्द इति ॥

४. वृत्तिरत्रार्थः । यथा प्रवीणोदारनिक्षिप्तशब्दा उत्सृष्टस्वार्थभिधेयसंबन्धाः सन्तः क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्रमाश्लान्येत्वेनार्थान्तरेषु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृष्टो वीणाग्रा, प्रवीणो गान्धर्व । अत्र शास्त्रं मुखावृत्तिः । स एव स्वमर्थ—(मभिधेय—)ज्ञानवर्णमुत्सृज्याभ्यासपाट्यमात्रसामान्यमाश्लिष्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि वसिष्ठकृतवक्ष्य उपपन्नकीशलो भवति स तत्र प्रवीण इत्युच्यते । तथाचामराभिधानम् “प्रवीणे निपुणाभिधिविशिष्णोतक्षिप्तिता” इति ॥ यथा प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त इति ॥ एवं प्रागारसंभितादाकृतेष्वेव सारथेयोऽनोऽनङ्गान्वा वदति स वदन्तारावदुदारः । तत्र समञ्जसा वृत्तित्वं शब्दश्च । स एव उत्सृज्यैव स्वमर्थमाकृतानुविधापित्वमात्रमेव सामान्यमाश्लिष्य

अथ पुनरर्थसामान्यमपि नास्ति तत्र कथं निर्द्वायादित्यपेक्षायामाह—

अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याच्चिन्त्र्यान्नत्वेव न निर्द्वायान्न संस्कारमाद्रियेत ॥

अक्षरैः स्वरः । वर्णो व्यञ्जनम् । अमुनिधत्तावयमक्षरो वर्णो वा मया दृष्टः स एवास्मिन्नभिधानेऽपि वर्तते इत्येवमुत्प्रेक्ष्यार्थसामान्येऽविद्यमानेऽपि अक्षरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्द्वायात्तत्तद्व्याख्यं प्रकाशयेद्येव । नत्वेव न निर्द्वायात्तथासत्यनर्थकमेवेति निर्द्वायान्न स्यात्तन्मादित्यत इदमुच्यते । लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु न संस्कारमाद्रियेतेति ॥

अत्र हेतुमाह—

विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति ॥

अत्र हिशब्दो हेतुर्लभं “हि हेतावधारण” इत्यमरः । यस्माद्विशयवत्यो बह्वुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति ॥

प्रश्नो यो हि कश्चित्कसीन्विदाकृतं लक्षयित्वा प्रार्थनात्मायेव ददाति स उदार इत्युच्यते ॥ एवं भिन्निः प्रादेशैर्दार्ढ्यां पाराभ्यामग्रेण च निश्चितः इयतीति निश्चिष्टः खलः (तथाचामराः “खलो तु निश्चिष्टचन्द्रशक्तिरिष्टय” इति) मुख्यग्रहणात्तत्र शास्त्र शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः स एव छेदनसमानस्य कौटिल्यसामान्यमाश्लिष्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके कूरो भवति स लोके निश्चिष्ट इत्युच्यते । एवमेवेति क्रियागुणसामान्येन वर्तन्ते । एवमन्येऽवभृत्तित्वान्वा अभ्यूषा चैवमर्थसामान्येन निर्वक्तव्याः ॥

१. अर्थचोदिः । अतएव वा पुंति । तथाच पाणिनिस्वरम् “अर्थचोः पुंति चे” (पा० २-४-२१) ति ॥

२. यथा सर्वेष्वेव नैगमेषु जहादिषु ॥

३. तदर्थमेव हि निरुक्तशास्त्रारम्भः । अयमर्थः । न हि निरुक्ते कारकहारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते । सुबोधैव हि तेषां वृत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे । य एव दुर्बोधाः परीक्षाति-परीक्षवृत्तयः शिवमकुदरोदाखेतसर्ववशाद्वदयत् एव यत्र व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषणार्थवत्ता निरुक्तशास्त्रात्तत्तदप्येवमुक्तमक्तोदाववतिष्ठत इति तान्येवार्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा निर्द्वायात् तेषु संस्कारमाद्रियेत अमुपाध्दातोर्ध्वं प्रत्यय इत्यनेवार्थो भवितुमर्हतीति ॥

४. विशयाः सन्ध्यास्मिन्नित्यर्थं भूति मनुष्य । तथा चोक्तम् “भूमनिन्दामाशंसामु तिलयोगेऽतिशयानेन । संबन्धेऽस्तिनिवक्ष्यायां भवन्ति मतुबादय” इति ॥ नात्माभावेनार्थेषु शब्दानामवस्थिता वृत्तिरिति—एवं स्यात् नैवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः प्रतिप्रति-संमोहाच्छेतर इवासिन्निति विशयः संशयः “प्रश्न” (पा० ३-३-५६) इत्यधिकरणेऽह । तथाचोक्तमत्रापि—

“विशयो विशयश्चैव पूर्वपक्षतोऽप्युच्यते ॥”

सिद्धान्तश्चेति प्रश्नैरेव शास्त्रेऽधिकरणं सूत्रम् ॥ ३ ॥ इति ॥

१. आरः कशा “चाद्रुक” इति भाषायां प्रसिद्धः ॥

अथ केचिच्छब्दाः कचिदर्थेऽर्थसामान्येन वर्तन्ते केचित् स्वर-
सामान्येन केचिद्वर्णसामान्येनेत्यतः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ॥

विभक्तीरपि यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्यैव सन्नमयेत्
पूर्वोत्तरप्रकरणाविरोधेन विपरिणमयेत् । यत्तत्सामान्यं व्यत्ययो
भवत्येव । यथाच दर्शयिष्यते । हस्तु सोको हृदयानि शौकैः
(नै० का० १-३-१२) इत्येवमादि ॥

अथ यदुक्तं विप्रयवत्यो हि दृष्टयो भवन्तीति, तदर्थवशेन
व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति—

प्रचमवचमिति धालादी एव शिष्येते ॥ १ ॥

खं. सू. ॥

इत्येवमादि ॥ प्रोपसृष्टाह्वयः कमणि भावे वा के “दोह-
द्वो”रित्यनुवर्तमाने “अच उपसर्गादि” (पा० ७-४-४७) ति
चोरचस्तस्य “हरो हरी” (पा० ८-४-६५) ति लोपे दस्य
“क्षरिवे” (पा० ८-४-५५) ति चत्वम् । ततश्च घातुप्रत्य-
यतकारयोः संयोगे प्राप्तिमासाः प्रचमिति । एवमवोपसृष्टस्य
“दोऽवचलभन्” (दि० प०) इत्यस्य “आदेच उपदेश” (पा०
६-१-४५) इत्यात्वेऽवचमिति पूर्ववद्ब्रह्म ॥ एवमनयो-
र्धात्वोरादी एव शिष्येते । एवमन्येवामपि दृष्ट्वा यथा-
संभवमनुविधातव्यम् ॥ १ ॥

तदेवाह—

**अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वालिलोपो भवति स्तः
सन्तीति ॥**

निवृत्तिरत्र गुणद्वयोरभिमतता, तस्याः स्थानेषु तथाच
क्षिप्रतन्त्रेषु “असोरलोप” (पा० ६-४-१११) इत्युपातो-
रादिलोपो भवति । अत्र धालन्त एव शिष्यते ॥

अथाप्यन्तलोपो भवति गला गतमिति ॥

निवृत्तिस्थानेष्विति वर्तते । अत्र गमेः कलाप्रत्यये के च
कृतीत्यलिकला “गुदात्तोपदेशे” (पा० ६-४-३७) व्यादिना
अनुनासिकलोपो भवति ॥

अथाप्युपधालोपो भवति जगमर्जुगमरिति ॥

अत्र गमे “रलोन्त्यात्पूर्व उपधे” (पा० १-१-६५) खुप-
धासंज्ञकस्याकारस्य “गमहने” (पा० ६-४-१८) व्यादिना
लोपो भवति ॥

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥

राजन् शब्दात्सौ—“नोपधाया” इत्यनुवर्तमाने “सर्वनाम-
स्थाने चासंयुद्धाभि” (पा० ६-४-८) खुपधावीर्धलम् । एवं
दण्डिन्शब्दात्सौ “इहहन्पूर्वार्थम्णो शौ-सौके” (पा० ६-
४-१३) खुपधावीर्धलम् । “हल्हृदयाभि” (पा० ६-१-६८) ति
सुलोपे “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमि” (पा० १-१-६२) ति

पदत्वात् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा० ८-२-७)-
त्युभयोरपि नकारलोपो भवति ॥ एवमुपधाविकारो भवति ॥

अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति ॥

(ऋ. सं. १-२-५१)

अत्र याचामीत्यर्थं यामीति चाशब्दलोपश्छान्दसो भवति ।
अत एवचात्मनेपदव्यत्ययेऽपि ।

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥

अत्र तिसृणाम्बुया समाहार इत्यर्थं “ऋकृषृ” (पा० ५-
४-७४) व्यादिनाऽकारः समासन्तः । “ऋचि त्रैरुत्तरपदादि-
लोपश्च छन्दसी” ति (पा० ६-१-३४) वार्तिकेन ऋकृशब्दे
परे त्रैः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लुकारस्य लोपश्च “संप्रसारणा-
धेति” (पा० ६-१-१०८) पूर्ववत् ॥ इत्थं वर्णद्वयलोपो
भवति ॥

**अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो वि-
न्दुर्वाच्य इति ॥**

“द्युत वीती” (श्वा० आ०) तस्याद्युतेरितिवादेश्च ज
(उ० २-१११) इति इतिपुत्राद्युगो दस्य ज इत्यादिव्यापत्त्या
ज्योतिरेवं “हन हिसागत्योः” (अ० प०) अस्मात्प्राचानि हस्य

१. विकारो हि भावरूपो लोपस्तत्रभावरूप इति पृथगुक्तः ।
व्या० म० माभ्येऽपि लोपात्मन्यवगतिविकारो हि सम्बन्धेदात्
पारलिप्यतीत्युक्तौ लोपाद्वर्णविकारः पृथगुक्तः ॥

२. तस्मां यामि वल्लभा बन्धमानुस्तदावास्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेडमानो वरुणहे व्रोधुर्हंसं मा न आयुः
प्रमोषीः ॥ १ ॥ अनया मिथुना शुनःशेषो वरुणं तुष्टाव
हरिश्चन्द्रमखे उपाकृतः सन् । हे वरुण ! सुमूर्तं त्वा त्वां तत्
आयुः यामि याचामि (याचे) । कीदृशः ? ब्रह्मणा वेदेन
बन्धमानोऽमिथुवानः । ग्रीधेन स्तोत्रेण स्तुवन्वा । अयं यजमा-
नोऽपि तदायुर्वह हविर्भिः संक्षुब्धैश्चरुपुरोडाशादिभिराशास्तेऽ-
भिकाङ्क्षति (प्राथयते) तावावां सवन्तमेकमेवार्थं याचामहे स्तुति-
भिर्हविर्भिश्च । त्वं चेह कर्नणि समाहृतः । अहेडमानोऽनाद-
रमकुर्वन् शोभि असदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उहंस ! बहुभिः
स्तुत । नोऽसीयमायुर्मा प्रमोषीः मुषितं मा कुरु “माङ्गि
लुङि” (पा० ३-२-१७५) ति लोकेषं लुङ् । “न
माङ्गयोगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङ्भावे ॥ १ ॥

३. अतएव प्राच्याकर्मैस्तु ईमहे यामीत्यादिशब्दाः (निघ०
३-७९) पठिताः ॥

४. छान्दसत्वादेव । पदव्यत्यय उपग्रहव्यत्यये सप्रमाणो
वाहुल्यकमेवेन उक्तोऽप्यस्मात् ॥ (४८ पृ. ३२ पं.) ॥

१. अस्यादितः सन् । नञ्प्रत्ययस्य प्रकृतार्थदाढर्षोपेक्षकत्वात् ।
अनादरे हि हेडुवाहुः (श्वा० आ०) पठितः । तस्यादत्र शानच्-
ज्ञाप । “आने डुकु” (पा० ७-२-७३) इति मुगापमः श्रवन्तस्य ॥

घो व्यस्येनेति घनः । एवं “मिदिद विदारणे” (३० उ०) “श्चस्त्रिदि० मनिभ्यश्चे”ति (उ० १-११) चाद्धिदेरपि उः । भस्य वो व्यस्येनेति विन्दुः । “भट भूतौ” (भा० प०) तस्मात् प्यति भस्य वो व्यस्येनेति बाह्यो भवत्य्यः । अयं सर्वोऽपि व्यस्यो बाहुलक (पा० ३-३-१) बलेन समाधेयः ॥

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति ॥

“ध्रुतिर् क्षरणे” (भा० प०) तस्य प्रथोदरादिलादाद्यन्त-विपर्ययेण **स्तोकाः** । “सज विसर्गे” (दि० आ० ४ उ० प०) तस्मात् “स्त्वरेरसुप्चे” (उ० १-१६) ति उः । धातोरसुगागम आदिसकारस्य लोपश्च स्कन्देः सलोपश्च (उ० १-१५) स्यतः सलोपश्चेलुवर्तनात् । यण् । सस्य जस्लम् रज्जुः । “कस विकसने” (भा० प०) इतवाद्यन्तविपर्ययध्वौणादिकः **सिकताः** । “कृती छेदने” (हु० प०) तस्मात् “स्कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चे” (उ० १-१७) स्युः । आदौ तकारोऽन्ते च ककारः । इत्येवं तर्कुः सूत्रादेः कर्तनसाधनम् ॥ २ ॥

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥

व्यापत्तिर्विपर्यय इत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥ (१)

तथथा—

ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्विति ॥

“बह प्रापणे” (भा० उ०) तस्यान्तव्यापस्यौघः । “बहः कृष्णध्वौ”णादिकः । किलात्संप्रसारणं बाहुणो हस्य घः । उध्-तेऽसावोघः । “सिह तेचने” (भा० प०) अस्य मेघः । पचाथच् (पा० ३-१-१३४) न्यदक्तादिलात्कुलम् । मेहति सिधति वर्षणेन भूमिमिति मेघः । “णह बन्धने” (दि० उ०) तस्माद्धणि हस्यान्तव्यापत्तिर्धः **नाधः** । “गाह विलोडने” (भा० आ०) कर्मणि घञ् गाह्यतेऽवगाह्यतेऽस्ती **गाधः** । हस्योक्तवदः । “बह प्रापणे” (भा० उ०) “बहो धक्ष” (उ० १-८०) इत्युप्रत्ययः । कृह्यते प्राप्यतेऽस्ती वधूः । हस्यः धा । “मद तृप्तौ” (दि० प०) तस्माद्बाहुलका (पा० ३-४-१) दुप्रत्ययो धान्तादेशश्च **मधु** । माधन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । इदं तु स्कन्दस्यामिनो निर्वचनम् । वैयाकरणस्तु “मन हाने” (दि० आ०) इत्यस्मात् “मिति” (उ० १-९) वर्तमाने “कलिपादिनमिमनिजानां शुक्पटिनाकिवत्थे” (उ० १-१८) स्युप्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च मन्थ्यतेऽतिशयेन जनैरिति **मधु** ॥ मननीयं मध्विति भट्ट-मास्करमिश्रः ॥

अथापि वर्णोपजन आस्यद्वारो भरुजेति ॥

उपजन आगमः । तथथा आस्यत् अत्रा “सु क्षेपणे” (दि० प०) इत्यस्माद्धृतिः तिपि आडागमे “असतिवक्ती” (पा० ३-१-५२) स्यङि “असतेस्सुक्” (पा० ७-४-१७) इति धातोःस्थुगागमः ॥ **वारो वरणं “वृद्ध संभक्ती”** (क्या०

१. पचादिगणे निपातनात् ॥

आ०) घञ् “अचोष्णिगी” (पा० ७-२-११५) ति वृद्धिरा-कारः सच “उरग्रपरः” (पा० १-१-५२) इति रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति रेफोऽप्रागम एव । अवयवतया निहित एव ह्यागमो व्यपदिश्यते । बाह्यक्षमवयवलाभच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं नव्या व्याकृतियतो वर्तन्ति ॥ **भरुजेति** “अस्त्र पाके” (हु० उ०) इत्यस्य, “मिदादिला” (पा० ३-३-१०४) दङि बाहुलकेला- (पा० ३-३-११३) द्वेकस्योपवायाश्च स्थाने स्मागमः । अत्र सर्वत्र इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्यत्राप्येवमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विर्णलोप आदिविपर्यय आद्य-न्तविपर्ययोऽन्तव्यापत्तिर्वर्णोपजनश्च छन्दसि भाषायां च यथासं-भवं द्रष्टव्याः । इद्वद्वा च यथासंभवमन्ततो बाहुलकबलेनापुवि-धेयाः । बहुलं छन्दसि । “उणादयो बहुल” (पा० ३-३-१) मिति । तत्रहि—“संज्ञासु धातुरुपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादन्वन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥ छन्दस्युक्तमप्यन्ताबलव्यवस्थानम् ॥ (२८ पृ. २८ पं.)

एवमर्थवशेन लक्षणप्रधाने व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो लुप्तः । किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूकं “विश-र्यवत्यो हि वृत्तयो भवन्तीत्यनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थमित्यः परीक्षेते” त्येवमादि ॥

अथ (अतः परे) संप्रसारणनिन्ता वर्तिष्यते तदर्थमिद-मारभ्यते—

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति त-द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ॥

त्रिविधा हि धातवः । संप्रसार्यप्रकृतयोऽसंप्रसार्यप्रकृतय उभयप्रकृतयश्च । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु शास्त्रविषयगतं यद्वक्तव्यं तत्-इदमुच्यत इति पशुपुस्तकच्छब्दः । तत्र तावदुभयप्रकृतिर्लक्षणमाह—**यत्रेत्यादिना । यत्र-यस्मिन्नाती स्वरादकारादेरनन्तरा अव्यवहित्ता अन्तस्था र्यैरखव-**

१. “कृत्स्नस्युदो बहुलमि” (पा० ३-३-२१३) ति सूत्रे बहुल-ग्रहणं योगविभागेन कृत्स्नव्ययमात्रविषये सर्वं बहुलमिति विदधाति ॥

२. अथ बहुकृत्स्न्यादिना यत्प्राक् (१०४ पृ०) प्रदर्शयितु-मुपकान्तं तदुपसंहरति—एवमिलादिना ॥

३. लोपागमवर्णविकाररूपः । यपरिहानकलमुक्तं व्या. म. भाष्ये “लोपागमवर्णविकारसो हि सम्यग्वेदान्ताल्लिख्यतीति रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं”मिति ॥

४. अयं चाभ्यवशाध्यायार्थो लभ्यते तथाभूतस्यानुवादः । आदिना विमर्त्तरीपि यथार्थं सन्नमयेदिति ॥

५. व्यवधानं च विजातीयैरेव भवतीति व्यवधानान्तरिताः पराः पूर्वा वा ॥

६. तदन्त्यतमः । अन्तस्थाशब्द आबन्तोऽपि । संपूर्वावकातिप्रदेशः “स्थः कचे” (पा० ३-२-७७) ति कट्वाप । स्पष्टोभागेरन्त्यगर्थे सिद्धान्तीति तदर्थः । अतद्वान्तस्थाभिश्च संयुतम् । ईपरस्युद्धमन्तस्थानामिलादि समच्छते ॥

रूपा अन्तर्धातु-धातुमध्ये भवति तत्—एवंलक्षणं धातुरुपं द्विप्रकृतीनां द्विस्वभावानां शब्दानां स्थानमाश्रय इति एवम् प्रदिशन्ति कथयन्ति आचार्या इति शेषः । तद्यथा—“यज-देवपूजादी” (भ्या० उ०) अत्र द्वेशब्दप्रकृती भवतः । संप्रसारणपक्षे तावद्विद्वा-इष्टः इष्टवान् । एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असंप्रसारणपक्षे तु यथा-यष्टुं यष्टव्यम् इत्येताः ॥

**तत्र सिद्धामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपाद-
यिषेत् ॥**

तत्रैवंसति एकया रीत्या सिद्ध्यामर्थसिद्धावनुपपद्यमा-
नायामितरया रीत्या (तल्लक्षणशालविहितेनार्थसाधनोपायेन)
उपपिपादयिषेदुपपादयितुमिच्छेत् । अथो हि प्रधानं स
यथैवोपपद्येत तथा यत्नं कुर्यात् ॥

तत्राप्येकैः स्वरूपनिष्पत्तयो भवन्ति ॥

तत्राप्येतस्मिन्निप्र संप्रसारणलक्षणे सति । एकै धातवः
अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृ-
तिरनिष्पद्यते—तदेतदुपेक्षितव्यम्—

तद्यथैतदतिर्धृदुः पृथुः पृथतः कुणारमिति ॥

तत् यथा एतदुदाहरणजातम्—अवनमूतिः । “अव रक्ष-
णादौ” (भ्या० प०) तस्मात् “रिक्खानं चिन्” (पा० ३-३-९४)
इति किमि रूपम् । छौःश्रद्धित्यनुवर्तमाने “ज्वरखरे” (पा० ६-
४-२०) लादिना ऊळिति वकारस्योकारोऽभिर्नपद्यते । एवं
“मद मर्दते” (भ्या० आ०) तस्मात् “प्रथिजविप्रस्त्रजां संप्रसारणं
सलोपधे” (उ०-२९) ति उः । अत्र रेफः संप्रसार्यमाण-
ऋकारः मृदुः । एवमेव “प्रथ प्रथने” (भ्या० आ०) इत्यस्य
पृथुः । “युष दाहे” (भ्या० प०) इत्यस्य “मुंरिजिभ्यां किति”
(उ० ३-१११) तिअतच् । सच किदिति संप्रसारणं पूर्वरूपं च ॥
“कण शब्दे” (भ्या० प०) इत्यस्य कुणारम् । बाहुलकात्का-
रुप्रत्ययः कित्वाहुणाभावः संप्रसारणं च ॥ इतिशब्द आदर्शः ।
एवमादयोऽन्येऽपि बहवः समूहाः ॥

१. अत्र सिद्धायामिति पाठो मुद्रितपुस्तके धृतोऽप्यन्तर्धृतोऽ-
सामिरर्थोऽङ्गतेः ॥

२. द्वयोः संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽर्थस्तथैवो-
पपादयेत् । अन्यथोपपद्यमानानुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य (निर्धार्थं)
वधावधोपपद्येतार्थस्तथातथोपपादयेदित्यर्थः ॥

३. उपपद्य तथाभूतेषु शब्देषु ईक्षितव्यमालोचितवत्वं
नैरुक्तैरिति शेषः । दिग्दर्शनार्थमुदाहरिते च । अन्यमेव व्याख्या-
मागोऽन्यथापि (अत्रे अथापीत्येतच्छब्दव्यतिरेकः) द्रष्टव्यः ॥

४. यद्यपि मुद्रितपुस्तकेषु “दुपरिजिन्यां किति” ति पाठ
उपलभ्यते तथापि दुर्गसंमतोऽर्थः पाठः । संवदति चायुमर्थं
“वृधन्ति विन्दुवृषताः पुमांसो विप्रपुत्रियामि” ति अमरोऽपि । अत्र
हि युपेः किवन्तस्य पर्यायवचनतयोपन्यासस्तथा गमयति ॥

५. कित्वासामर्थ्यापजादित्यकल्पना । ध्वनयत्यत्रापि ॥

तामेनां कृत्तु संप्रसारणचिन्तां वर्तयित्वाऽन्यमपि विशेषद्वध-
व्यमगमशब्दनिर्वचनोपायं वक्तुमुपक्रमते—

**अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते ॥**

अथेति प्रकारान्तरोपक्रमे । अपीति वाक्यालङ्कारे ।
अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमेवनामशब्दाभिर्बुवता । यत्—भाषि-
केभ्यः भाषायां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगेभ्यो धातुभ्यो नैगमा-
श्छन्दोविषयाः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः भाष्यन्ते विवि-
धन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

तद्यथा—

दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ॥

“दम उपशमे” (दि० प०) तस्य भाषायां दाम्यति अनङ्गान्
दमयत्यनङ्गाहम् (नस्योतं करोतीत्यर्थस्तथा च) दान्तोऽनङ्गान् ।
इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति । छन्दसि-पुनर्दमूना अभिप्रच्यते ।
स भाषासामान्येन केनचिन्निरवैकव्यो दममना इत्येवमादिना ।
एवमेव साजोतेर्गोषाप्रयो दूतेः “सर्वेषातुभ्योऽङ्गु” (उ०
१-८८) इत्यङ्गुनि साधा इति । “मित्रं न क्षेत्रसाधसम्”
(ऋ० ६-२-४८) इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येव-
मादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ॥

निगमे छन्दसि ये प्रायो वृत्त्या प्रसिद्धास्ते नैगमास्तेभ्यः
सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतो भाष्यन्त इत्यनुवर्तते ।
तद्यथा—

उष्णं घृतमिति ॥

“उष दाहे” (भ्या० प०) एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः ।
“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः” (य. सं. १-७) इत्येवमादौ ।
भाषायां पुनरुपनिर्दिष्टा श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन
निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषयाश्छन्दोविषयेभ्यो
भाषाविषयाः ॥

(अथ देशप्रसिद्ध्या शब्दरूढिनिर्णयः)

**अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय
एकेषु ॥ ३ ॥ खं० सू० ॥**

एकेषु प्रवेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते
विकृतय एकेषु । धातोरुदाहृतपदभावेन यः प्रयोगः सा
प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ॥ ३ ॥

अथ क प्रकृतय एव भाष्यन्ते क वा विकृतय इत्येतदुप-
दर्शयितुं वक्तुर्थं खण्डसूत्रमारचयति—

१. तथाच विशेषाधिकारापेक्षमशब्द इति मानः ॥

२. अत्र निर्वचनप्रकार उक्तः (३६ पृ. २० प.) स
ध्वात्राव्यनुसन्धेयः ॥

श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ॥

श्रवतिः श्रवधातुः (भ्रा० प०) “इद्वितौ धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-१०८ वा.) स गतिकर्मा गत्यर्थः । कम्बोजेषु तन्नामकेषु देशविशेषेषु (तद्देशभवेषु ङेच्छेषु) एव प्रकृत्या भाष्यते आख्यातपदभावेन प्रयुज्यते श्रवतीति, गच्छतीत्यर्थः ॥

उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते ॥

कम्बोजाः कम्बलभोजाः ॥

“युषोदरादिः” (पा० ६-३-१०९) ते हि प्रायेण कम्बल-सुपभुजते, हिमप्रधानत्वात्तस्य देशस्य ॥

कमनीयभोजा वा ॥

कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुज्यते इति कर्मण्यण् (पा० ३-२-११) प्रचुररजो हि स देशः ॥ कम्बल-शब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्गवीति—

कम्बलः कमनीयो भवति ॥

कमनीयः प्रार्थनीयो हि स भवति स्त्रीतार्तेरिति शेषः । “कल” इत्यनुवर्तमाने “कमेवुक्” (उ० १-१०७) इति कल्पप्रत्ययो धातोर्वुक् च । कम्पतेऽसीप्यते इति कम्बलः ॥

विकारमस्यार्थेषु भाष्यन्ते शब्द इति ॥

(श्रवति विकारं गच्छतीति) आर्येषु जनपदेषु (आर्या-वर्तेषु) अस्त्यैव श्रवतेर्विकारं सूतकनामधेयभूतं शब्द इत्येवं भाष्यन्ते प्रयुज्यते । एवमेकेष्वारख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामी-

१. कम्बोजशब्दात्तद्राजप्रत्ययस्याजः “कम्बोजाङ्गु” (पा० ४-१-१७५) इति लुकि कम्बोजदेशराजानोऽपि कम्बोजाः । “क्षथिवसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यप्रत्ययवत्” (पा० ४-१-१६८ वा०) इति क्षात्राण्यवित्तः । तद्राजमाक्षत्राणस्तद्राज इत्यन्वयसंज्ञा हि “जनपदशब्दात्क्षत्रियादयः” (पा० ४-१-१६८) इत्येतदपेक्षे विहितानाम्भाष्यानीनां “ते तद्राजाः” (पा० ४-१-१७४) इत्यनेन विहिता । तथाच कम्बोजानां राशान-पत्नानि कम्बोजा मनुष्या देशाश्च । देशशब्दा हि नियतवङ्गवच-नान्ता एव प्रयुज्यन्ते । यथा अज्ञा वज्ञाः कलिज्ञा इत्येवमादयः ॥

२. आर्यावर्तलक्षणान्तु मनुनोक्तम्—(अ० २ को० २२) “आसयुद्रात्तु नै पूर्वदासयुद्राच्च पश्चिमाद । तयोरेवान्तरं शिरोरायावर्तं विवृणुषा” इति ॥ तयोः हिमवदिन्ध्ययोः । तथा चामरः “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मेघं विन्ध्यहिमार्गयो” इति ॥

१. अत्र मानमाह तद्राजेष्वदिना । हि यतः ॥

२. हिमप्रधानोऽजः पर्वतो हिमराजः । शाकपायिवादित्वात् (पा० २-१-३० वा०) उत्तरपदलोपः । हिमालयोरिति पाठे हिमनाल्यते भूष्यते इति कर्मणि षञ् “अल भूषणादौ” (भ्रा० प०) व्रतेति ॥

भूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतने गमनक्रियावति द्रव्ये एकेषु प्रयुज्यते । एकेषु पुनश्चेतनारहित एव । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

दातिरल्वनार्थं प्राच्येषु ॥

दातिर्धातुः—(अ. प.) राख्यातस्यो ल्वनार्थं छेदनार्थं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा ग्रीहीन् दाति यवान् दाति छिनत्तीत्यर्थः । अयमेव नामीभूतः—

दात्रमुदीच्येषु ॥

उदीच्येषु जनपदेषु दात्रमिति प्रयुज्यते । वीर्यते लुपते-ऽनेनेति दात्रम् “दात्री” (पा० ३-२-१८२) व्यादिना करणे द्वन् । यद्वा त्रनिलसुवर्तमाने—“दादिन्मृच्छन्दसी” (उ० ४-१६९) ति करणे त्रन् ॥

एवमेकपदानि निरुच्यन्ते ॥

एवमनेन प्रकारेण एकपदानि उक्तान्युक्तानि च निरुच्यन्ते (भाषा—निगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च) निर्धार्य भूयात् ॥

(अथ तद्धितसमासनिर्वाचनम्)

एवमतद्धितसमासयोः पदानां निर्वाचनोपायमुक्त्वा तयोरपि तद्वस्तुमुपक्रमते—

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्व पूर्वमपरमपरं प्रविमज्य निरुच्यन्ते ॥

अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः “तद्धिताः” (पा० ४-१-७६) इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । “समर्थः पदविधिः” (पा० २-१-१) इत्यधिकृत्य ये विहितास्ते समा-सास्तेष्वमेवपि तद्धितसमासेषु । अविशेषेणैकपर्वसु

१. पूर्वोदाहरणे प्रकृतविकृतिभाववद्देहा सम्भवमुपपाद्य, प्रकृतविकृत्योर्वैधाप्रतिष्ठात—(६० पृ० ३३ पं०) मयैमेव मुख्यं मल्लेदमुच्यते ॥

२. शरावत्या अवधेः प्राक्प्रसहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । एवं पश्चिमसहित उत्तरो देश उदीच्य इति देशविभागोऽमरेणोक्तः । “शरावत्यासु योऽवधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर” इति ॥ शरावतीनाम नदीविशेषः । सामधिकृत्योक्तं “मेघप्राचां देशः” (पा० १-१-७५) इति खड्गे वृत्तिकृता, “प्रायुदक्षीं विमजते हंसः क्षीरोदके यथा । विवृणुषा शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पाठु शरावती” इति ॥

३. तद्धिते पदेषु समासे पदेषु च । तत्र तद्धितपदं प्रत्ययग्रह-णपरिभाषया तद्धितान्तपरं यद्वा तद्धितलुक्परमेवं समासपदं तद्युक्तपरं तदस्मिन्वाक्यार्थे पूर्वं तद्धितं तद्व्ययैपरमेवं समासपदमपि ।

४. पूर्वांश पदं तदपि शर्त्तु न तु वृत्तिवन्तरूपम् । तदेतदप्ये स्फुटीमविवक्ष्यति ॥

एकपदेषु अनेकपर्वेषु अनेकपदेषु च (एकस्य वाक्या-
लंकारे) पूर्वे तदित्यर्थे समासार्थं च पूर्वमेव (पदार्थात्)
अपरं पदार्थमपरं पदार्थदेव (क्रमेण-पदार्थात्-समासार्थाच्च)
प्रविभज्य विग्रहा निर्व्रयात् ॥

तत्रैकपदतद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुषः ॥

इति । अत्र दण्ड्य इति पुरुषविशेषणम् । तत्र तावत्तद्धि-
तार्थं निर्वचि—

दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा ॥

कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । तद्वर्हतीत्यधि-
कारे “दण्डादिभ्यो यत्” (पा० ५-१-६६) इति द्वितीया-
न्ताद्यत् । दण्डेन वा कार्यापणादिना यः संपद्यते निष्यस्यते
(संयुज्यते) स दण्ड्यः । “तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां
णयतौ” (पा० ५-१-९८) इत्यतस्तेन यदित्यनुवर्त्य “संपा-
दिनि” (पा० ५-१-९९) इत्यनेन संप्रसार्ये यदिति यास्को-
ऽभिप्रेति । पाणिनीयास्तु तेनेत्येवानुवर्तयन्ति प्रत्ययस्तु “प्रा-
ग्वतोष्ठम्” (पा० ५-१-९८) इति “तेन तुल्यमि-”
(पा० ५-१-११५) इति वृत्तिं यावद्वेवावसति विशेषेऽनुवर्तत
इत्याहुः ॥

अथार्थपदार्थनिर्वचनम्—

दण्डो ददतेधारयतिकर्मणः ॥

धारणार्थस्य ददातोः (भ्वा. आ.) कर्मण्यौणादिके अति
धातोर्धमागमे घृत्वे च दण्डः । धार्यते शेषोऽपराधेषु
राजभिः ॥ अत्रै लोकदर्शनं तावत् प्रमाणयति—

अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते ॥

१. वधमि “दद दाने” “दध धारणे” इत्युदात्तावमुदात्तेता-
वात्मनेपदिनी भ्वादी पठ्येते तथापीह दधतिसाहचर्याद्दधतिरपि
धारणार्थे प्रयुक्तइन्द्रात्तत्त्वाद्वातूनात्मनेकार्णत्वाच्च ॥

२. अत्र ददतेधारणेऽप्ये वृत्तौ तावत्प्रथमम् । लोकस्यैव
व्यवहारे प्राशस्त्यमिति तमेवादी प्रमाणयति । यत्र त्वनिसंवादं
धारणार्थे इति स धेवस्तु नेह प्रमाणातिः प्रचुरप्रयोगतया
सुगमत्वाद्यत्र कथं लोक एव प्रमाणं तत्र किमिति वेदानुपावनम्—
तत्र यथा दिव्यानुमुदाह्रियते—

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वेद्या ब्रह्ममनुसोऽ-
भिजातः । इत्सं स्कुलं ब्रह्मणा देव्यं विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वादवन्त ॥ (ऋ० सं० ५-१-२४-१)—” एवं त्रिष्टुप्
मित्रावरुणयोर्वेदीयमस्तरसं दृष्ट्वा जले पवितादेवसो वसिष्ठोऽपि म-
मिनन्दतीति वसिष्ठस्तुतिरियम् । तथाचादितेमित्रावरुणौ जहाते
इति प्रकृत्य (वृत्तौ) पठ्यते—“तयोरादित्योः सवे दृष्टास्तर-
समुर्वेदीयः । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासवीवरे ॥ १ ॥ तेनैव

१. इत्यनेतन्मन्त्रार्थव्याख्याने सायणेन कृता ॥

अक्रूरो नाम राजा वृष्यन्धकाक्षिपतिः स मणिं समन्त-
कनामानं भक्तिपुष्टेन भगवता भास्करेण प्रदत्तं ददते शिरसा
धारयति इति—एवं लोकेऽपि ददति धारणार्थेऽभिभाषन्ते
शिष्टैः ॥

अत्रैव मतान्तररीत्या साधनान्तरसुपवर्णयति—

दमनादित्यौपमन्यवः ॥

दमनादण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्थ इति शेषः ।
तेन हि अदान्तो दम्यते राजभिः । दाम्यत्युपशम्यत्यनेनेति
दण्डः । “दम उपशमे” (दि. प.) “जमन्ताडः” (उ० १-
११३) इति करणे ङः ॥ अतएवादान्तान्दमयेदण्डेनेत्युक्तं
दण्डनीत्याम् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धो यः कथिददान्तो भवति
तमधिष्ठस्य वक्तारो वदन्ति—

दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ॥

हे सभासदः ! द्यमस्यै दण्डमाकर्षत दण्डमस्यै प्रय-
च्छत । तेन दण्डेन सम्प्रथमायं ततो दान्तो भविष्यतीत्येवं

तु सुहृत्तेन वीर्यवन्तो तपस्विनी । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ
संभूतवत्तुः ॥ २ ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ ३ ॥ कुम्भे त्वगरलः
संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाव ततोऽगस्त्यः शम्बापात्रो
महातपाः ॥ ४ ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यदा कुम्भाद्विजातः कुम्भेनापि हि नीयते ॥ ५ ॥ कुम्भ
हस्तमिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते । ततोऽप्यु गृह्यमाणोऽप्यु
वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा
अधारयन् ॥ ६ ॥” इति ॥

मन्त्रार्थस्तु । उतापिच हे वसिष्ठ ! त्वं मैत्रावरुणोऽसि मित्रा-
वरुणयोः पुत्रोऽसि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ ! वर्वदमा अस्तरसो-मनसो
ममार्यं पुत्रः स्वादितीवशारसंकल्पत्वात् इत्सं द्रवीभूतं वनीभूतं रेतो
मित्रावरुणयोर्वेदीयदशनात्स्कन्धासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । ताव
च वक्ष्यते । सत्रेदे जाताविपिता नमोसिः कुम्भे रेतः सतिचतुः
समानम् । ततो ह मान उदियायु मन्थ्यत्ततो जातश्चर्मिमा-
नुवर्षेतिष्ठम् ॥ (ऋ० सं० ५-१-२४-११) एवं जातं त्वां
दैव्येन देवसंरक्षिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंमुवा शुक्तं विधेदेवाः
सर्वे देवाः पुष्करे पक्ष्मलोके अवदन्त अपारयन्त । इति ॥

१. एष प्रसङ्गः श्रीमद्भागवते (द० स्क० अ० ५६) द्रष्टव्यः ॥

२. अस्याकर्षतेति क्रिययाऽभिप्रेतस्यापि संपन्थमात्रविवक्षायां
शेषेणही सतांगतमितिवत् । सद्भिर्गतमिति हि तदर्थः ।

१. सत्रे बहुकवेके यागे जातौ शिखितौ जातौ मित्रावरुणौ
इतिताऽप्येति तौ स्वयमन्यैर्बर्जनेर्नमोभिः स्तुतिभिः, कुम्भे वासवीवरे
कलशे समाननैकदेव रेतः सिषिचतुः असिद्धताम् । ततो वासवी-
वरात्कुम्भान्मन्थान्मन्थ्यमाणान्मानः शमीप्रमाणोऽगस्त्यो मुनिर्-
दियाय प्रादुर्बभूव । तत एव कुम्भाद्रसिद्धममृषिं जातमाहुः । इ
इति पद्यपूरणः ॥ ११ ॥ इति सायणः ॥

गर्हायां दृष्टः ॥ एवं दमनादृष्ट इत्यपमन्यवो मन्यन्ते इति
संपुटितो वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथैकपदतदितस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य ॥

कक्ष्या इत्येष तद्धितः (तद्धितान्तम्) योऽयमश्वस्य
रञ्जुः सन्नहनसाधनं “तङ्ग” इति भाषायां प्रतिष्ठः स कक्ष्ये-
त्युच्यते ॥ एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्त्वसुक्ताऽऽधुना तद्धितार्थं
ब्रवीति—

कक्षं सेवते ॥

कक्षो बाहुमूलप्रदेशः “बाहुमूले उभे कक्षावि” लमरः । तं
सेवते तत्र भवा वा । “तत्र भवः” (पा० ४-३-५३)
इत्यधिकारे “शरीरावयवाच्चे” (पा० ४-३-५५) ति यत् ॥
अधुना पदार्थं निर्वर्ति—

कक्षो गाहतेः ॥

विलोडनार्थस्य गाहधातोः (भा० आ०) अर्थं कक्ष
इति निपात्यते टुपोदरादित्वात् ॥ गाहते विलोडयति द्रष्टव्य-
मर्थमस्मिन्निति कक्षः ॥

अत्र साधनप्रक्रियामाह—

वस इति नामकरणः ॥

वस इत्यर्थं नाम (संज्ञाशब्दः) क्रियते निष्पाद्यतेऽनेनेति
संज्ञाकरणः संज्ञा (ल-प्र) प्रयोजकः प्रत्ययभूतः शब्दः धातोश्च
कादेशः । प्रत्ययावयवस्य च सस्य पल “मादेशप्रत्यययोः—”
(पा० ८-३-५९) इति, एवं सर्वमन्यदावन्तविपर्ययादि
यथासंभवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ख्यातेर्वाऽनर्थकोऽभ्यासः ॥

प्रकथनार्थस्य ख्याधातोः (आ. प.) अनर्थकोऽभ्यासो
द्विर्भावः ककारः । कक्ष्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अत्र ख्याधातो
“रातश्चोपसर्ग—” (पा० ३-३-१०६) इत्यत्रात इति योग-
विभागात्कममिप्रैति शैत्यः । “आतो लोप इति चे—” (पा०
६-४-६४) त्याकारलोपः ॥ ख्यासीवायमिति कक्षः ॥

१. यथोपदेशितम् ।

२. पाणिनीयाश्वस्य (ख्यातेः) सार्वधातुकमात्रविषयत्वं
मन्यते । चक्षिष्ठः ख्यानादेशस्य कक्षादित्यप्रयोजनान्वाख्यानं
“सस्यानत्वं नमःख्यात्रे” इति वार्तिककण्डुकस्य प्रयोजनस्य
सस्यानो जिहामूलोपः स नेह भवति । कक्षाजः सस्य यो
वेलस्य।सिद्धकाण्डे पाठेनासिद्धत्वात्कुप्योः परस्वामावादि
पतजलिना समर्थनात् । सति क्क्षार्थधातुकविषयत्वेऽस्यैव तृचा
तत्सिद्धेति तेषां भावः ॥ योगविभागादपि भाष्यानुक्तो न संगृह्यते
तेल्लक्ष्यैकचक्षुर्कैः । अयन्तु (शार्कः) लक्ष्यैकदृष्टिः तपोक्षणीय-
मेतद्व्याख्यानमभिप्रेयते । पाणिनिस्तस्मादधीन इत्यपि वैद्वजः ॥

१. तेषामर्थं भावः । शाकटायनगार्ग्येवाप्यायणादीनां व्याकृ-
तिविशं नतं यथात्रानेनानूपते न तथा पाणिनेः नामनिर्देशमनुबद्ध-

यद्वाऽर्थवानेव ककार इत्याह—

किमस्मिन्ख्यानमिति ॥

एवं किमस्मिन्ख्यानं ख्यापनीयमस्ति ? । न किञ्चिदपि,
अदर्शनीयत्वात् । गृहनीयोऽयमित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा
किञ्चः सन् कक्ष इत्युच्यते ॥

कपतेर्वा ॥

हिसार्थकस्य कक्षधातोः (भा. प.) “वृत्तुविहिनिकमिक-
विभ्यः सः” (उ० ३-५९) इति सः । पस्य कत्वं (पा०
८-२-४१) सस्य पलम् (पा० ८-३-५९) नित्यकालं
ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति । ततो नखैः कण्यते इति कषण-
क्रियायोगात्कक्षः ॥ एवं कौकक्षं व्युत्पद्य पृकक्षं व्याचष्टे—

तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ॥

तस्य कौकक्षस्य सामान्यात्समानधर्मैवास्मन्मुष्य-
कक्षः पुरुषकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते ।

बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥

अश्वस्यापि यो बाहुमूल इव प्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते ।
तं सेवत इति कक्षः ॥ इत्येवमेकपदतद्धितोदाहरणं दिग्दर्श-
नार्थं द्विधा दर्शितं दुर्वैयं, सुखवैयं तु ऋजुमतिभिरन्यहितं
शक्यमिति नो दर्शितम् । एतेनानेकपदतद्धितोदाहरणादिकमपि
सुखवैयतयैवोपेक्षितं तदस्माभिर्ऋजुमतीनामर्वाग्दशासुप्रयोगाय
किन्तिप्रदर्श्यते—तत्र तावदनेकपदतद्धितोदाहरणम्—गाम्भार्थेण

१. दुर्गस्तु बाष्पायगिनिस्तुद्याहजार विजग्राह च वृषस्यापलं
वाप्यैः वाप्यैस्त्वापलं वाप्यैर्वापणः । तस्यापि बाष्पायगिरिति ।
तदेतदसमञ्जसम् । तत्पथा “कौशस्थकामीर्वाप्यैः चे” (पा० ४-
१-२५५) ति सचे “छागश्चयोरपी”ति वार्तिकं पठ्यते ।
अपत्ये हि तेन किञ्च विधीयते सच्च “परमप्रकृतेरेवायमिष्यत” इति
वृषशब्दादेव भवति । प्रत्ययसन्निधौनेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । तत्पा
च वृषस्यापलं वाप्यैर्वागिरित्येव विग्रहो न्याय्य इति ॥ गाम्भार्थेण
शब्दात् “अत इति” (पा० ४-१-७६) ति इत् न भवति
सहि अपत्ये विधीयमानो न स्मृति, “गोत्रावन्धव्यखिवाभि”
(पा० ४-२-९४) ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव तद्विधानं । नापि गोत्रे
“एको गोत्र—” (पा० ४-२-९३) इति नियमनात् ।
अपत्यसामान्ये (अनन्तरापत्ये) तु नैव स्वाचक्ष्मा “ऽपत्यं
पौत्रप्रभृतिगोत्रमि”-(पा० ४।१।१६२) ति गोत्रसंज्ञावह्यंभावात् ॥
तत्र चैकस्य पूर्व मिषानेनापरस्य पुनर्विधातुमशक्यत्वात् ॥

नमिहास्तीति ॥ पुराणप्रसिद्धः पाणिनिरिति तु उच्यते । तत्रैतत्
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे “वृत्तुर्वाप्याये” “वृषः पाणिनेवे प्रादादि”
त्यादि सरस्वतीमन्त्रप्रसंगे द्रष्टव्यम् । शेषोऽज्ञानतः । यदर्थः
पतजलिः । एवं गणेशखण्डेऽपि (अ० २३-को० १४) “और्वः
कालायनश्चैव कणादः पाणिनिस्तथे”तिपठ्यते ॥ एवं देवीभागवतेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥ अतएवात्र निरुक्ते (१-४-१) वैवाक्यप्रधानाच्चैक
इत्युत्तया पाणिनिमेव लक्षयति । एकं प्रधानाः । “एकोऽन्यार्थे
प्रधाने चेति” कोशः । पाणिनिना संक्षिप्तं “पुत्रोदरादीनि
यथोपदिष्टम्” इत्येवमुक्तमेवार्थं यास्को वित्तसारः । तदेतत्स्य-
भाषादीनां द्रष्टव्यम् ॥

इति । अनेकानि शेषे पदानि स्वात्मम्यन्तर्णीय प्रवर्तते । तद्यथा गरीस गोत्रापत्यं गार्ग्यः—“गर्गादिभ्यो यञि”—(पा० ४-१-१०५) ति गोत्रे यञ् । आदिबुद्धिः । गार्ग्यस्यानन्तरापरं गरीस युवापत्यं गार्गायणः—“यञिभ्योश्च”—(पा० ४-१-१०१) ति यञ्यपत्ये कच् ॥ अत्र “समासेष्वेकपदे चैवं निर्मुखात् यथावस्थाम् । एकशेषः एकपदसमासः । तथाच पाणिनिमुद्रम्—“सहापणामेकशेष एकविभक्तौ”—(पा० १-२-६४) इति । तद्यथा पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषो पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषा इत्येव—“मिति दुर्गो वज्राग्ने ॥ एकपदसमासस्तु नैव भवतीति स्फुटमनुपदम् ॥ एवं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणमुक्त्वा समासोदाहरणमुच्यते ।

१. एष गार्गायणशब्दः । अनेकानि पदानि गरी—यञ्—कच् इत्येतानि । अन्तर्णीवान्तः प्रवेष्टव्य ॥ पदं च शक्तिमित्युक्तमथस्तात् ।

२. “समर्थः पदविधिः”—(पा० २-१-१) रिलषिकृत्य ये विधीयन्ते ते समासा इति प्रतिज्ञाविरोधात् । वस्तुतस्तु समर्थः पदविधिरित्येष नाधिकारः किंतु परिभाषापदेदेश्यकविधिर्येवास्स अष्टविधीभूम् । तच्च कृतद्धितसमासैकशेषपदान्यथापुनरुपपन्न-दृष्टितु साक्षीपरम्परया वास्तीति सर्वेषां समर्थविषयत्वम् । तेषैकशेषस्य द्वन्द्वापवादभूतस्य तद्देशतया सह निवक्ष्यविषयत्वं तत्तद्वचरिततया पदविधित्वं चेत्सति समर्थपरिभाषाविषयत्वम् । अत्र पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिज्ञाने न गृह्यत इति हि भाष्यकृदादिसंरसः । अतएव चास्य समासमध्ये परिगणनं कथंनित्यस्य (दुर्गस्य) उपपद्यत इति वार्धं प्रतीम । यास्कस्त्वे-तमर्थं नाभ्युपेतीति स्पष्टमनुपरीक्षया ॥

३. द्विपदस्य समासोदाहरणस्य मूलकृताप्रदर्शनात् समास-पदार्थनिर्विषयता—“राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते वध्रीसामर्थ्यात्, तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वाभिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्पत्नां संयुज्जतिः । तादृभाष्यमन्योऽपि विनिवर्त्यैकी मिथः संसृष्टपदार्थो समस्यते । अथेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते न राजानमन्यन्ति नापि पुरुषमात्रम् । किंतु राजस्वामिकं पुरुषमा-नयन्ति । इति स एव समासार्थः” इति तेनैव (दुर्गेण) व्याख्यानाच्च ॥

१. केतुञ्चि—“स्मर्यण्यणि”—(पा० ३-१-२१) लाघितु साक्षात्-लेणुचित्तसहचरितेषु पदोद्देश्यकविधिरितिप्रसङ्गकत्वादिरूपपर-म्परसा । तेनैकशेषस्यापि पदविधिरवादस्तात्पर्यम्परसा पदविधि-त्वोक्तिर्न निरुध्यते ॥ अतएव च माता गच्छति पिता युञ्जे इत्येवंस्यते—“पितामात्रे”—(पा० १-२-७०) त्येकशेषेण पितरौ, मातापितरौ, मातरपितराभित्वेन न भवति इति तत्त्वम् ॥

२. सत्यं हि पद्यर्थः । तत्र राजा निरुपितत्वेन, तथाग्रयत्वेन पुरुषेऽन्येतीति राजनिरुपितस्वरूपानुसृष्ट इति गम्यमाने वाक्यार्थः । प्राञ्चस्तु स्वाभित्वं पद्यर्थेस्तत्रावेष्यतया राजा विशेषणं, तनु निरुपकतया पुरुषः । तथाच राजनिष्ठस्वाभितानिरुपकः पुरुष इति धावयार्थमाहुः ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

राजस्वामिकः पुरुषविशेषः समासाधो न राजा नापि पुरुषमात्रम् । प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकं कमप्यर्थं भूतः । पुरुषोऽत्र प्रधानं राजा चोपसर्जनमतएव ततः “वध्री शेषे” (पा० २-३-५०) भवति । उपसर्जनादेव हि तेन सौ विधीयते । यथाहुः—

“भेद्यभेदकयोश्चैव संबन्धोऽन्योन्यमित्यन्ते ।

द्विषो यद्यपि संबन्धः पृच्छत्यपि ह्यु मेदकात् ॥१॥” इति ॥

भेदकं व्यावर्तकं विशेषणमुपसर्जनमित्यनर्थान्तरम् ॥

एवमनेकपदसमासार्थमुक्त्वा पदार्थमाह—

राजा राजतेः ॥

१. वाक्ये ।

२. “वध्री शेष” इति सूत्रेण । सा—वध्री ॥

३. भिनयति (भेदयति) व्यावर्तयतीतिरेभ्य आत्मना स्ववि-शेष्यमिति भेदकम् । एवं व्यावर्तयति भेदयतीति व्यावर्तकं, विशिनष्टि विशेषयति (व्यावर्तयति) इति विशेषणं “नन्वादिता” (पा० ३-१-१३४) इव । उपसृज्यतेऽन्यत्रावित्युपसर्जनं कर्मणि ल्युट् (पा० ३-३-१३३)

४. अनेकपदसमासः पद । तथाच संग्रहः—

“द्विगुर्द्वयोऽन्यरीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः पञ्चस्तत्पुरुषः सृष्टः ॥ १ ॥” इति ॥

तत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (पा० २-१-५२) पञ्चमूली पञ्चरीत्येवमादिः । पञ्चानां मूलानां समाधार इत्यर्थे “तद्धितायो-त्तरपदसमाहारे चै—” (पा० २-१-५१) ति समासः । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट” (पा० २-४-१७) इति स्त्रीत्वा—“द्विगो—” (पा० ४-१-२१) रिति जीए । एवमन्य-त्राप्युक्तम् ॥ १ ॥ “जाये बद्धः” (पा० २-१-२९) स पुनर्विभाषिकवद्भवति । द्विपदो बहुपदश्चेति । तद्यथा ब्रह्मण्ययोरी । अहिनज्जुकम् । भीमाजुंनबाहुषेवा इत्येवमादि ॥ २ ॥ उपतर्गिनि-पातादिपूर्वकोऽन्यरीभावः । तद्यथा उपमणिकम् । अनुसमुद्रम् । व्यप्रमित्येवमादि ॥ ३ ॥ तुल्यविभक्तिस्त्रिहोरोरुमयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः (पा० १-२-४२) । तद्यथा कृष्णमुगः । रक्षाश्वः । श्वेतपताका । इत्येवमादि ॥ ४ ॥ अनेकमयमानतस्यान्यपदार्थं बहुव्रीहिः । तथाच सूत्रम्—“विशो बहुव्रीहिः” । “अनेकमन्यपदार्थः” (पा० २-२-२४) इति । शेष इत्यस्य प्रथमान्त इत्यर्थः । अनेकोक्तेर्बहुसामन्यं भवति—तद्यथा प्रातोदेको ग्राम—ऊदरोऽनङ्गान्—वित्राजर्तुरीत्ये-

१. अत्र प्राप्तसूत्रकं यमिति उदकप्रधानो वाक्यार्थः । यत्कर्म-कप्राप्तिकर्तृत्वकमिति । समासार्थसूदककर्मकप्राप्तिकर्मग्राम इति विशेष्यविशेषणभावव्यत्ययेऽपि दुर्ध्वार्थतया वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमित्युपपत्तौ नान् । यवजुत्तरत्रापीति श्लोभम् ॥

वीर्यर्थस्य राज्ञघातोः (भ्वा० उ०) “कनिन्युद्धतिक्षि-
राजिधन्विषुप्रतिदिव” (उ० १-१५६) इति कनिन् ॥
नान्तलक्षण उपधावीर्यः (पा० ६-४-८) वीर्यते ह्यसावष्टानां
लोकपालानां वपुषः । तथाच स्मृतिः “अष्टाभिलोकपालानां
मात्राभिर्गणयिते वृषः” इति । मात्रा अंशाः ॥

पुरुषः पुरिषादः ॥

पुः शरीरं बुद्धिर्षां तैयोरसौ विषयोपलब्धर्थं सीदतीति पुरि
सीदनात्पुरिषादः । स एवातिपरोक्षवृत्तितामापादितः पु-
रुषः ॥ यद्वा—

पुरिशयः ॥

तयोरसौ शोते विशेषेणास्त इति पुरिशयः सन्पुरुष
इत्युच्यते ।

पूरयतेर्वा ॥

पूरय (पूरणा-) र्थकस्य पू षातोः (जु० प०) “पुः
कुपन्” (उ० ४-४४) इति कुपन् प्रत्यये “उदोह्यपूर्वस्ये”-
(पा० ७-२-१०२) तुल्यमुकारस्य तस्य (उकारस्य) च
रपरल “सुरण्पर” (पा० १-१-५१) इति ॥ पूर्णमनेन
पुरुषेण सर्वगतलाजगदिदमिति पुरुषः ॥

तदेतदर्थतोऽनुवदति—

पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ॥

अन्तरित्येवमन्तरपुरुषस्य ब्रह्मणोऽभिप्रायेण प्रासङ्गि-
कमुच्यते ॥

अत्र (वाक्यद्वयेनोक्तोऽर्थः) निगमं प्रमाणयति—

वमादि ॥ ५ ॥ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानमित्युच्यते । अयं तु प्रायेण
दिपद एवेति स एव प्रसिद्धो राजपुरुष इत्यत्र दर्शितः ॥ ६ ॥

१. तयोर्तिथेरापुरीत्येकयोत्तरात् सृजे निर्दिश्यते । उभयं
व्याप्य तिष्ठतीति ॥

1. तत्पुरुषभेदावेव द्विरुक्तमैवाराधयति चतुर्थैव समास इति
संख्याविदः ॥ एषां लक्षणानि भेदा- (अवान्तरविशेषा-)
ध्यान्यत्र द्रष्टव्याः । दिदृमात्रमनोच्यते । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यवीभावः । प्रायेण
चोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति ॥ तथाचाहुः । “योढा समासाः
संक्षेपादधाविंशतिधा पुनः । निलासित्यवयवेण छगुञ्जत्वेन च
दिधा ॥ तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः । सप्तधा च
बहुव्रीहिर्दिगुरामाभितो द्विधा ॥ इत्येवमिदं द्विविधो द्वेयोऽन्यवीभावो
द्विधा मतः । तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्थाचतुर्थिभ्य” इति ॥

2. कनिष्कं दे अहनी जातस्य (यस-स) जह्नात् इति
त्रिपदस्तत्पुरुषस्त्वौपसंख्यानिको न सृजक्रुत्कः । तथा च
वातिकम् ॥ “उत्तरपदेन परिमाणना द्विगोः सिद्धये बहूनां
तत्पुरुषस्योपसंख्यान-” (पा० २-२-५) इति ॥

९ नि०

“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्ना-
र्णयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव
स्तुब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
सर्वम् ॥ १ ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्यार्थः । यस्मात्पुरुषात्परं परस्तादपरमधत्ता-
द्वा न किञ्चिदस्ति । यस्माच्च न किञ्चिदणीयोऽ-
तिशयेनाणु “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ” (पा० ५-
३-५७) इति विभक्त्ये उपपदे ईवसुति “ये”- (पा० ६-
४-१५५) इति टिलोपः । नापि ज्यायोऽतिप्रशंस्य मह-
दस्यदस्ति । अत्र “प्रशंसस्य श्रः । ज्य चे” (पा० ५-३-
६१) इति ज्यादेशे “ज्यादावीयस” (पा० ६-४-१६०)
इत्यात्मम् । स एव सर्वमित्यभिप्रायः । यथ वृक्षइव स्तब्धो
नित्यसङ्कोचविकासधर्मा दिवि द्योतनावति स्वात्मनि सर्वविभा-
गेन तिष्ठति तेन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्पूर्णमिति ॥ ५ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

विश्वकद्राकर्षः ॥

विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ॥
अत्राययवार्थानिर्विवक्षन्शब्दस्य प्रसिद्धावैलाहि-पद-
कद्र-पदं च व्याख्येयन्माथ्यान्तरश्रुतं चकद्रपदव्याख्यानपरं भाष्य-
मनुमापते—

वीति चकद्र इति श्रगतौ भाष्यते ॥

वि-इति-चकद्र-इति-च शब्दद्वयं श्रमिः साकं गति-
र्थस्य तस्मिन्मुण्ये भाष्यते उच्यते । समासपदकतयेला-
शयः । कथम्—

द्रातीति गतिकुत्सना ॥

अत्र पुनर्द्राति इति-अनेन गतिकुत्सनां कृत्स्ना
गतिरुच्यते इति शेषः । “द्रा कुत्सायां गतौ” (अ० प०) ।
इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्रमिः सह गतिः ॥

कद्रातीति द्रातिकुत्सना ॥

इदानीं कद्रातीति द्रातिकुत्सना कृत्सितगतिकुत्सना
उक्तवदर्थः । कर्तृत्वेकेन द्राधातुना कृत्सितगतेरपि कुत्सना

१. इदं हि निषण्डमार्थं शक्यपूण्यादिषु यास्कपूर्वतनेषु
निष्ककारेभ्यस्तनेन केनचित्कृतं यदनुवाशेऽत्र यास्कन कुतः ।
एतेन हि (चकद्रशब्देन) कद्रशब्दोऽपि तेन व्याख्यातः प्रवैति कुत्सा
कचिद्विश्वकद्राकर्ष इत्येवमपि संहितादिषु पाठः साधर्मभिरेव
माथ्यान्तरायाणां तथा व्याख्यानाभ्युपगम इत्यप्यनेन प्रतिपाद्यते ॥

२. गतिमिधारां कुत्सायां, कचिद्विस्तारामित्येव पाठो
धात्वर्थनिर्देशः । गतिस्तु क्रियासामान्यमिति कुत्सा धात्वर्थमात्र-
शिष्टत्वात्तत्र विविधं न निर्दिष्टा स्यादिति वार्धं प्रतीयते ॥ कुत्सा
कुत्सनेत्युभयमनर्थान्तरं भाववचनम् ।

उच्यत इति ॥ अत्र “रथवदयोधे” (पा० ६-३-१०२) ति चकाराद्वातावपि कोः कदादेशः ॥ इदमपरं कृत्स्नततरं यद्वा श्वमिः सह निहन्ति तस्मात्कद्वातीति कृत्स्नतगतिकृत्स्ननेत्युपपद्यते ॥

चकद्वाति कद्वातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः ॥

अथेदानीं च इत्येष कद्वातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूप-स्यानर्थक एवाभ्यासः । यथेवोक्तं भवति कद्वातीति—तदेव चकद्वातीति ॥

तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ॥

तदस्मिन्नित्यमप्यस्ति । कुगतित्वं कृत्स्नततरगतित्वं च । तथाच कर्णं कद्वा भिदादित्वात् (पा० ३-३-१०४) अह् । टाप् ॥ श्वमिः सह कद्वा श्वकद्वा विविधाः श्वकद्वा यस्य स विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । यद्वा श्वैव विश्वकद्रः । छुनां हि कद्वाः श्वकद्वाः विविधाः श्वकद्वा यस्येत्येवम् । यावद्विधाः छुनां कृत्स्नततरा गतयस्ताः सर्वा अप्यस्य सन्तीति भवति श्वैव विश्वकद्रः । तं कस्मिंश्चिदपराधे वर्तमानं श्वजीवनं, पादादिविकलं मृगयागुगतं श्वानं वा यः कश्चनाकर्षति स विश्वकद्राकर्ष इत्युच्यते ॥ लोके तु “विश्वकद्रश्चिपु खले ध्वानाखेटछुनोः पुमानि”तिभेदित्याम् “श्वाविश्वकद्रश्मया कुशल”इत्यमरे च श्वपत्रयोः खलादौ च विश्वकद्रशब्दः पठ्यते, व्युत्पाद्यते च विश्वकद्रवतीति विश्वं कन्दतीति वेति । “द्व गता”वित्यस्य कन्दतेर्वाऽऽह्वानार्थस्य मितद्वादितात् (उ० ३-२-१९०) जग्यादिताद्वा (उ० ४-१०२) साधनेन ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति—

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्यैवास्य रूपम् ॥

कल्याणवर्णं सुवर्णं तस्यैव रूपं यस्यासौ कल्याणवर्ण-रूपः । अमिरन्यो वा कश्चित् ॥

कल्याणादिशब्दान्विग्रहप्रसफातिर्निर्वीति—

कल्याणं कमनीयं भवति ॥

१. रूपशब्दवदितेभ्योर्विधवाच्येव समासप्रकारं दर्शयतीत्यर्थः । अयं भावः । “कल्याणवर्णरूप” इत्यादिषु वर्णरूपयोः समानार्थयोः सहोपादाने कल्याणशब्दो न सुवर्णवचनः किन्तु कमनीयमात्रवचनस्ताथाच कल्याणः कमनीयो वर्णोऽस्येति कल्याणवर्णं सुवर्णम् । तस्यैव रूपं यस्येति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वातिककृषुक्तः “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (२-२-२४ वा.)” इति । महाभाष्यकृद्विस्तार (द्वार्थमग्रेबहुव्रीहौ) पूर्वपदं स्वसम्बन्ध-उत्तरपदार्थसदृशं लाक्षणिकमिति कृत्वा बहुव्रीहिर्यदिशतः । उष्ट्र-मुखं यस्येत्येवम् । तथैहापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अर्थस्तु कल्याणवर्णशब्दस्य कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपसदृशमिति—लाक्षण्यत्वात् ॥ इयमेव विगन्वत्रापीति ॥

सर्वैः कमनीयं प्रार्थनीयं भवतीति कल्याणं, कामयतेः कर्मणि लट् “आयाद्य” (पा० ३-१-३१) इति णिङभावे “सावेधातुके यमि”—(पा० ३-१-६७) तियक् आगमशास्त्र-मनसि (पा० १४) इति “आने मुनि” (पा० ७-२-८२) ति मुनि । मकारस्य लृत्वं नस्य लृत्वं च षष्ठोपादितात् ॥

वर्णो वृणोते ॥

आवृणोत्याश्रयमिति वर्णः । आङ्पूर्वावृधातोः (स्था० उ०) बाहुलका- (पा० ३-३-१) दौणादिको नन् गुणो रपरलम् ॥ बाहुलकादेवोपसर्गलोपोऽपि ॥

रूपं रोचते ॥

तद्धि रोचते दीप्यते इति रूपम् । “रुच रीप्ता”—(भ्वा० आ०)-वित्यस्य बाहुलकादौणादिके कर्मणि पनि चस्योत्वं षष्ठोपादितात् ॥ अथोपसंहरति—

एवं तद्धितसमासान्निर्भूयात् ॥

एवमनेन प्रकारेण तद्धितांश्च समासांश्चैकपदिकानेकपदिकांश्च निर्वच्यं व्याकरणादिलक्षणैरथैवापि समीक्ष्य न्यूना-न्निर्वचनलक्षणेन नैरुक्त इति वाक्यस्योपः ॥

तदेवं तद्धितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वक्तव्याथे संप्रदायपरिरक्षणायाभ्युदयार्थं च कश्चिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्भूयात् ॥

आन्येकपदानि जहावीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्स-द्वक्ष्यण्यन्यानि वा प्रकरणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येवै परेणाभिदोहेषुष्यौ पृच्छ्यमानानि प्रकरणादिकमनभिज्ञा-यैव न निर्भूयात् निर्वक्तव्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादयोवधारणमुपपदार्था भवति नान्यथा ।

१. पदान्तरासमन्विद्याद्वतानि ॥

२. विधाप्रकर्षविज्ञासया । ननु स्वबोधाय ।

३. सहसा । आत्मनो विधाप्रकर्षविचिख्यापयिषया ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-२-१) तत्र जहा ह-लादिकं यत् (नैग० का० १-१) उक्तम् । तस्य निर्वचनमाभ्यु-पायश्चिन्त्यतेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादौ) न शायते प्रकरणोपपदमन्तरा कदमस्य धातोर्न, किं हन्तेः (अ० प०) उत—“जोहाक् त्वाने” (जु० प०) इत्यस्य धातोः स्यात् इति । यथाच निगमः । “को नु मय्यां अर्निषितः सखा सखायम-ब्रवीत् । जहा को अस्मदीयते ॥ (ऋ० सं० ६-३-४९-२)” निशोकस्य काण्वस्येयमार्थं ग्राह्यम् । अस्यास्यैव जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसाक्यार्थो-पस्थितिभिः संस्कारानवगमेपि सति हन्तेरेवाविशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः प्रकरणोपपदत्वात् । तथाच निगमः । “मा न पुन-स्मिन्नागंति मा ह्योस्त चिपु । वज्रीनो शूर भूरिषु ॥ (ऋ० सं० ६-३-४८-४)” हे शूर इन्द्र ! नोऽस्मानेक-

१. जहाशब्दः ॥

अन्यथा तु युवाणः प्रसवाये न योक्ष्यते । तथाच श्रूयते—“यो ह वा अविदितोर्वैचछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गतं वा पयति प्रवासीयते पापी-

सिन्धवाख्यपराधे । “आगोऽपराधो मन्तुस्ति”त्यमरः । मा वधीमांहीसीः । इवोरागसोरिषि मा वधीस्तापि च त्रिधागस्त्वपि मावधीभूरिचस्यतावेध्वप्यागस्तु मावधीः ॥ एतस्मिन्प्रकरणे वधीति—कोन्विति—हे मया मनुष्याः ! युष्मानेव तावत्पृच्छामि । को मु कः खड्ग भूमिथितोऽनाकुष्ठः परपमपि वा कंविदनुक्तः सखा समानस्थानः सखायं समानस्थानमेव सन्तम् (यथा भवतामहं वधेऽत्र समानस्थानः । एवं सन्तम् अग्रवीत्) ब्रूयाथवा द्यूमनाहताः सन्तो मां मृत मा वधीरिति । “जहाकोऽसदीयते” अत्र यास्कः “मेथसिराकोशकर्म—पापकं जघान कमहं जातु,—कोऽसदीयतेः पलायत” इत्याह व्याख्यम् । अत्रापापकशब्द उपपदभूतो (जहाशब्दात्प्रागं) ध्याहो भाष्यकारेण (यास्केन) जहाशब्दस्याधेयोरतर्नापार्थोऽसंगत्यर्थश्च कमहं जास्विति च । तथाच—आपापकमनुप्रकारिणं सन्तं कमहं जातु कदाचिदपि जहा—“जघान (प्रमादौतो विक्षितत्विजोऽपि सन्) इति शब्दस्तान् (मावधीरिति वदतः) प्राह । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्वः । पापकं (पापकारिणं) तु हन्मीलमिप्रायः । ते द्यूमपापका एवाहं भूयास न वो हनिष्यामि । वपुनरेतदुक्तं भवद्भिर्मूरिष्वप्यागस्तु मासांम्वधीरिति । कथमागस्कारी न हन्तेत् । एवं सति सर्वमसमअहं स्यात् । किमेष आ पुरोडाशमवल्लिह्युडेन न हन्तेत् ॥ अथ चैवेदं ब्रूय—मनुष्यान्-पापानपि हंसेव त्वमिति । अत्र ब्रूमः “कोऽसदीयते” इति । कोऽपापकारी असत् असत्तः (भीतः सन्) इवैते पलायते । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्दिजमानः पलायते । स हि युडेन चैतसाऽभिमुख एव मामभ्येति । य एव तु पापकारी भवति स एवासांपरापशङ्कितया दुष्पाऽसतो भीतः सन्पलायते इत्यभिप्रायः ॥ अत्रासदिति पञ्चमीबलादीयते (आ० आ०) र्तिसा-मान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि वसाग्निमेति स तसा पलायते इति भीतशब्दोऽध्याहो भाष्यकारेण । न क्षभीतः पलायते । इत्येव समस्तप्रकरणसाधैः ॥

१. न विदितानि आर्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणानि यस्य तथा-भूतेन मन्त्रेणोत्प्रेममर्थेकानेन निगमवचनेनाधेयानापेक्षेदेवतावि-ज्ञानस्यैव राजनाशुपयोगेन पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अज्ञानस्य तु प्रसवायसाधनत्वम् ॥

१. निराकाङ्क्षीकरणार्थं जहाशब्दस्यापस्तार्थोपरिष्ठाद्य “अपा-पकं” “कत्” अहं “जातु” इति सर्वमेतत्पदवचनमुपपत्त्याहृतं भाष्यकारेणेत्यर्थः ॥

२. अतपवोत्तमपुरुषे लिङ्गपदवतेऽन्यथा सक्रियायां पारोक्ष्यं दुरूपपादम् । तथाचोक्तं (ति० कौ०) “उत्तमपुरुषे जित्तविशेषादिना पारोक्ष्यम्” इति । “सुतोऽहं किल विलोपे”ति । “वदु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमि”ति चोदाहृतम् ॥

यान्भवति यातयामान्यस्य छन्दस्ति भवन्ति” इति । तदेवं निवे-चनलक्षणान्तमनिदधता सुनिना (यास्केन) सपरिकरं विषय-प्रयोजने प्रतिपादिते । संप्रति यस्मै निवेचन्योऽनुसक्तनिवेचन-लक्षणः समाप्तायस्तमधिकारिणमनुवैषेच्यवशिष्टं लक्षयति—

नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय नानिदं विदे वा ।

निर्नूयादित्यनुवर्तते ॥ वैयाकरणो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्य अवैयाकरणाय न निर्नूयाथतो हासो व्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतन्मात्रमुच्यते ॥ ततश्च व्यर्थ एव धनः स्यात् । तथा चैतन्निषेधति मनुः । “विद्यैव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि च घोरान्घातं न वैनामिरिणे वपेत्” इति । “इरिणं शूल्यमूर”मित्यमरः । यथा तत्रोक्तं बीजं नोत्पद्यत इति नोप्यते तथैतस्मिन्नधिकारिणि विद्यापि नो देयेतीति तद्वाच्यः । तस्मादप्यनुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमानस्थिताय न किलास्थितायेत्येतेषां व्यतिरेकमुखेनाधिकारिलक्षणकथनं नञ्द्र-यस्य प्रकृतार्थार्थलोभकत्वेन तन्निगमनाय । एवं हि धर्मो न हीयते ॥ तथाभूतायाप्यनिदं विदे—इदं निरुक्तशार्ङ्गं वैतै- (वेदितुं शक्नोतीति—इदं विदुः स न भवतीत्यनिदं विदुः इदं वेदि-तुमसमर्थार्थं न किंतु समर्थवैव निर्नूयादित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—

१. विषयप्रयोजनसंबन्धधिकारिलक्षणानुवर्तिना अनुबन्धा ये पूर्वमुपकान्तात्केपु यथाप्रतिज्ञातं दुरीयांसगनुबन्धनम् ॥ एतदल-पादिकमुक्तमपस्तम्बात् ॥ (१ पृ. १० पं.)

२. व्याक्तिवन्ते धातुप्रत्ययविप्रमाणेण व्युत्पाद्यन्ते—शब्दा अनेनेति व्याकरणं व्याहृपूर्वात्क्रोरोः “करणाधिकरणयोश्च” (पा० ३-२-११७) इति ल्युट् । व्याकरणं वेदेति वैयाकरणः । “दधीते तदेदे” (पा० ४-२-५९) इति वेदिर्येऽण् । “न-व्याध्यामि” (पा० ७-३-३) इति वाचस्पत्यैवागमः ॥ स हि लक्षणानि पाणिन्यष्टकादीनि जानातीति लक्षणज्ञः ॥

३. “आकेस्ताच्छील” (पा० ३-२-१३४) इत्युक्ते “रम्ये-भ्योऽपि वृद्धते” (पा० ३-२-७५) इति ताच्छील्ये किर ॥ शक्तिविशिष्टे कर्तारि लट्माह (वेदितुं शक्नोतीति) ॥

४. अथवा इदमित्यनेन यत्किञ्चिच्छास्त्रं निर्दिश्यते । येन शास्त्रमिति शास्त्रं नाभिगतं तस्मा अनिर्दिष्टेऽनारकास्तितद्वय-कुञ्जलायेदं निरुक्तशार्ङ्गं न निर्नूयात् । इदं विदे तु निर्नूयात् । यो हि शास्त्रान्तरविज्ञवति स विज्ञातसमुपसत्तिको विशदान्तःकरणः सुखं ग्राहयितुं शक्त इति तस्मै निर्नूयादिति पदवसितोऽर्थः । अथवा इदमित्यात्मपदयोऽपि संभवति—सत्रिष्टष्टास्तत्सर्वं धात्वा सत्रिकृष्ट एव भवति । इदमश्च सत्रिकृष्टे शक्तिरिदं विदं आत्मविदे योगिने । स धात्वात्तानविष्टकत्वमपोऽन्येनैव यत्नेन वोक्तुं सूक्ष्मा-नर्थाच्छक्त इति तस्मा इदं निर्नूयादित्यप्यर्थः संभवति ॥

१. यद्यपि सततकरणं ताच्छीर्यं तथापि शक्तिमन्तरो सत्-तकरणं नोपपद्यत इति शक्तिर्यामिहिति ॥

२. यथाहुः—

“इदमस्तु सत्रिकृष्टे समीपतरवति चैतदो रूपम् ।
अदस्तु सत्रिकृष्टे तदिति परोक्षे किञ्चानीनाम् ॥ १ ॥” इति ॥

नित्यं धविज्ञातुर्विज्ञानेऽस्या ॥

यो हि न विज्ञानाति (नावबुध्यते) तस्याविज्ञातुर्विज्ञाने नित्यं (नित्यकालमेव) नियमेनास्या गुणेषु दोषाविष्करणमुपजायते ॥ स हि अनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य एवावसर्जति स्वयमेव तावदयं न बुध्यते किमस्यान्वोधयिष्यतीति ॥ एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वाभ्यास्त्राज्ञायाखिन्नमनसे नेदं निर्ज्ञेयादिति पुष्कलम् ॥

एवमधिकारिपरिज्ञानायानधिकारिणमुक्त्वा संप्रत्यधिकारिणमाह—

उपसन्नाय तु निर्ज्ञेयाद्यो वाऽलं विज्ञातं
स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ खं. ॥

जन्मान्तरानुभावितप्रज्ञावाग्मेधावी महणधारणपटुस्तपस्वी प्रशस्ततपाः । प्रशंसाया—“मस्यामेधासज्जो विनि—” (पा० ५-२-१२१) इति विनिर्मलैष्ये । तस्मै । यो वाऽन्यः कश्चिदिदं विज्ञातुमलं पर्याप्तस्तस्मै हृदग्राहिणे (स्थिरबुद्धये) अवैयाकरणायापि निर्ज्ञेयादेव परमुपसन्नाय । अनुपसन्नाय तु तपस्विनेऽपि मेधाविनेऽपि हृदग्राहिणेऽपि वा नैव निर्ज्ञेयात् । उक्तं च मनुना “यश्चान्यायेन निर्ज्ञेयायश्चान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेषं बाधिगच्छति ॥” इति ॥ ६ ॥

अथाप्येतमर्थमधिकूलोदाहरति—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामै ॥

१. आरोपयति ॥

२. तत्र हि—

“भूमनिन्द्राप्रशंसास्तु नित्ययोगेऽतिशयनेन ।

सम्पन्नेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवाक्यः ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥

प्रशस्ततपसा मेधाविना वा स्वयमपि वेदाद्योऽभ्युदितो ज्ञायते किमुतोऽन्यमानोऽवबोद्धम् ॥

३. अतएव पूर्वस्याद्देवार्थैकस्तु शब्द उपन्यस्तो मुनिना ॥

४. यद्यपि सप्तपुरुषम्यानसमुत्पत्तिपुस्तकैऽन्यथापाठ उपलभ्यते—यथा—

“अन्यायेन च यः ग्राह यश्चान्यायेन पृच्छति ।

तयोरन्यतरोऽपि विद्वेषं बाधिगच्छति ॥ १ ॥” इति ।

तथाप्यर्थतत्त्वोल्यागुणेन यथातिदिष्टमिदोपनिबद्धं तदनुसारित्वादस्या लघुविवृतेः ॥

* सायणस्तु विद्यासुक्तममुस्मिन् व्याख्यत ।

१ विद्याभिमानिनिवेदता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमागत्यैव प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण । मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पाठय । तवाहं निधित्वरुपायैवेतुरासि । तादृश्यां मधि—मदुपदेष्टे त्वयि च बोऽसृष्टा करोति, यश्चाज्वेन विद्यां नाभ्यस्यति, बोऽपि खानाचमनायाचारिनियतो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तयासति त्वद्बुद्धये स्थित्वा फलप्रदा भवेयम् ॥

२ पूर्वसिन्मन्त्रे आचार्यस नियममभिधायामिन्मन्त्रे शिष्यस्य

विद्या वागभिष्टात्री देवता । ह इति पुरातीते पादपुरणे वा । वै इति निश्चये । सा किल कामरूपिणी भूत्वा ब्राह्मणं संयतात्मानं विधितवेदाङ्गवेदार्थं कंचनोपाध्यायं विप्रं प्रति आजगाम । आगत्य च प्रहोर्भूतोवाच—

गोपाय माम् ॥

मां गोपाय रक्ष । “गुप् रक्षणे” (भ्वा० प०) “गुप्-भूपविच्छिपणपिनिभ्य आय” (पा० ३-१-२८) इत्यायन्तस्य “सनाद्यन्ता” (पा० ३-१-३२) इति घातुत्वालोद् । का त्वमसीति पृष्टे बाह—

शेवधिष्टेऽहमसि ॥

ते तवाहं शेवधिर्निधिरस्मि । “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्म-शङ्खादयो निचे” रिसमरः । यथा निधिर्धनिना चिरादपि यथारुचि गृहमाणो नापक्षीयते क्लिप्तविरतं परिपूर्णं एव प्रस्फुरति ।

नियमोऽभिधीयते वित्तममनुत्तमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं तद्विपरीतं सर्वं वेदवाक्यमविततम् । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावगुण्ठति सर्वतत्त्वद्वन्द्वं पूर्णं करोति, उपसर्गवशादौ-वित्त्वाच्च गुण्ठति धातोरधोन्तरे हृत्तिः, सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अदुःखं कुर्वन् मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्षेर्षेष्टुषं वा प्रहोतुमशक्यस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच अमृतं संप्रयच्छन् अमृतत्वस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वात् अमृतं वेदायैस्तस्य दानं कुर्वन् तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यं मातापितरूपं मन्येन पूर्वसिद्धौ तु मातापितरौ अथमस्य मनुष्य क्षीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितरुपायाचार्यौवैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

३ ये त्वथमा विप्रा गुरुणाऽध्यापिताः सन्तो विनयोपस्था तदौषहितचित्तनेन श्रुत्वा वा गुहं नाश्रित्यते आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति । नहि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव ते गुरुणा न पालनीयास्तथैव तानथमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पलायति फलप्रदं न अवतीत्यर्थः ॥

४ हे आचार्य ! यमेव मुख्यशिष्यं श्रुत्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुल्यं कदाचिदपि न दृष्टेत्सत्तै तु मुख्यशिष्याव त्वदीयमितिपालकाय हे ब्रह्मन् ! वेदरूपां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविधोपदेष्टव्या इति कर्मभाष्यभूमिकायाम् ॥

१. तथाभूतायैव हि गोपनोपदेशः फलिष्यतीति । तथाभूत एव ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यगुत्पादितः कृतसंस्कारः प्रशस्ततरो मुख्यो ब्राह्मणपदार्थः । अन्यस्तु जात्यैव ब्राह्मणः न कर्मेणा नापि क्षुत्वेन । तथाचोक्तं महाभाष्ये पतञ्जलिना—“तपः श्रुतं च योनिक्षेत्वेतद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥” इति ॥ (अ० २ पा० २ आ० १ सू० ६) ब्राह्मणकारणं मुख्य-ब्राह्मणत्वव्यपदेशकारणम् ॥

२. विनीतासदी बराधिनीवेति भावः ॥

एवमहं विदुषा शश्वत्प्रदत्ताऽपि नापक्षतिमायामि किंतु बंधूधीन्ये-
वेति वाग्देवी अहमस्मीति निगूढाभिसंधिरेवमार्हं ॥

कृतः पुनस्त्वां रक्षामीति पृष्टे वाह—

अम्रयकायाञ्जवेऽयताय न मा ब्रूयाः ॥

लम् अस्यकाय गुणेषु दोषाविष्कारिणे परापवादशीलाय
वा अञ्जवे कुटिलवृत्तये (सठाये) यस्य वा मनोवाग्देहेष्य-
समाः प्रवृत्तयस्तस्मै । अयतायांसंयतेन्द्रियाय (चिप्रकीर्णेंद्रि-
याय) यत्किंचन कायाद्युच्ये वा मा—मां न ब्रूयाः मा वद ॥

किं तथा कृते भविष्यति ?

वीर्यवती तथा स्याम् ॥

तथासलहं ते वीर्यवती-निग्रहानुग्रहसामर्थ्यभूता स्यां
भवेयम् ॥ यस्यै लमनुग्रहीष्यति तस्मै प्रभविष्यामि, यस्य वा
निग्रहीष्यति तं पराभविष्यामि । ततः पराग्रभविष्यामि वा ॥

अधुना विध्यमुपदिशति—

**य आतृणस्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नसृतं
संप्रयच्छन् ।**

**तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुहोत्कत-
मच्च नाह ॥**

यो दुर्लभवतः कर्णावपिहिताविष्यन्तावातृणस्य आमि-
न्ति (विद्वान्तेति) “उत्पुद्गि हिंसानादरयोः” (६० उ०) “रथा-
दिभ्यः झम्” (पा० ३-१-७८) । केन ? अवितथेन
सत्येन ब्रह्मणा वाचा । कथं पुनरातृणस्य-अदुःखं दुःखाभारं
कुर्वन् । अन्यो हि यः कश्चन कर्णावन्त्याऽऽतृणस्य स दुःखय-
ति । अयं तु न तथा । किंत्वसृतमसृतल- (मोक्ष-) प्राप्तिहेतुं
ज्ञानं संप्रयच्छन् ददत् । हेतावन्नोभयत्र शता । तं मन्येत
पितरं मातरं च नेतरो मातापितरौ स्तः (तथा समुद्धृतं
भवन्तं प्रभवतः) । उक्तं च—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गौरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म न विप्रस्य प्रेक्ष चेह च शाश्वतम् ॥ १ ॥ (म०
सं० २-१-४६)

इति । अतस्तस्मै मातापितृभूताय गुरवे कतमच्चनाह
कदाचिदपि (कदायामप्यापदि) अहेति खेदे । न दुहोत्
मापकुर्वीत । “कुधद्वहेष्यौस्यार्थानां यंप्रति कोपः” (पा० १-४
-३७) इति चतुर्थी ॥

१. दुर्गस्तु “गोपाय मा” रक्ष माम् ततस्तेऽहं गुप्ता सती ते
शेवधिः सुखनिधानं भविष्यामीत्यर्थमाह । अप्राप्तीति वतमान-
सामीप्ये लङुक्तिः सद्यो भविष्यामीत्येतमर्थमवगमयतीति तद्वाच्यः
“शुष्माचततस्तुःश्वन्तःपादम्” (पा० ८-३-३०१) इति पत्ये
श्रुत्वम् ।

२. “निकृतस्त्वन्नुः शठ” इत्यमरः ॥

३. दुःखप्रतिपातकमिहाशुचं सुखं वा ।

अधुनेतरान्द्रुष्टिध्यानमिश्रपन्तीदमाह—(विद्या)

**अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा
मनसा कर्मणा वा ।**

**यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति
श्रुतं तत् ॥**

ये विप्रा मेधाविनो द्विजन्मानोऽध्यापिताः सन्तो गृहीत-
विद्यावाचा प्रियवचनेन मनसा श्रुतानुध्यायेन कर्मणा परिच-
रणेन गुरुं श्रुतं वेदरहस्यं स्वन्तमुपदेष्टारं निजमध्यापकं नाद्रि-
यन्ते गुरुं प्रति नादरं कुर्वन्ति । किं तेषामित्युच्यते—यथैव
ते शिष्यास्तस्य गुरोर्न भोजनीया न भोजनार्हाः । न भोग-
दायिनः । तथैव तान् शिष्यान् तत् गुरुपरिच्छेदं श्रुतं वेदा-
न्नादिकमपि न भुनक्ति न पालयति । श्रुतकलेन न संयु-
क्तौहयः ॥ “भुज्ज पालनाऽभ्यवहारयोः” (६. प.) लङ् ॥

अधुना यस्यै वक्तव्या तस्य लक्षणमाह—

**यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं
ब्रह्मचर्योपपन्नाम् ।**

**यस्ते न दुहोत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया
निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ॥**

हे ब्रह्मन् यमेव शुचिं सदाचारसंपन्नमप्रमत्तमवहितं
यमनियमेषु । मेधाविनं मेधावन्तं (ब्रह्मधारणसमर्थं)
ब्रह्मचर्योपपन्नं विद्याः जानीयाः । किंच यस्ते तुभ्यं
कतमच्चनाह कदाचिदपि (सर्वास्वध्यापस्तु) न दुहोत् न
द्रोहमुपगच्छेत् तस्मै निधिपाय निधिवद्रोजे मा मां त्वं
ब्रूयाः वदेः । विधौ लिङ् ॥ इतिशब्द उक्तिसमाप्त्यर्थः । उक्ति-
स्वरूपपरामर्शार्थको वा ॥

निधिशब्दार्थमाह—

निधिः शेवधिरिति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तवाक्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ * ॥

अयमितिशब्द उपोद्घातप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥

**इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविद्वतौ
नैघण्टुककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥**

१. अत्र “निधिपाय ब्रह्मन्” इत्यस्यान्वायो लिखितपुस्तके
दृष्टः ॥

२. यमाश्च पतञ्जलिना योगसूत्रे उक्ताः । “आदिसास्यास्त-
यापरिग्रहा यमा” इति । नियमाश्च “शौचसंतोषतपःस्वाध्यायैर्धर-
प्रणिधानानि नियमाः” इति । एषां लक्षणानि ततश्च द्रष्टव्यानि ॥

३. “धीर्धारणावती मेधा” इत्यमरः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(अथ विशेषव्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसंख्यास-
न्दिग्धोदाहारणतन्निर्वचनव्यवस्था)

अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥

अथ तत्रभवता “समाग्रायः समाग्रातः स व्याख्यातव्यः” इति प्रतिज्ञातम् । सा पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी चेति द्वेधा । तत्र सामान्या—सर्वेषां नामासिद्धं सामान्यलक्षणम् । इदमाख्यातानाम् । इदमुपसर्गाणाम् । इदं निपातानामिति ॥ लोऽयमनयैवंप्रकारया व्याख्याया कृत्वा समाग्रायो व्याख्यातः । तदनुपात्तान्वे च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि । आगमश्च परि-
शोधितः । वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः । निष्पटुसमा-
ग्रायविरचना नोपदिष्टा, प्रकरणत्रयविभागेन । निर्वचनलक्षणं चानेकप्रपञ्चमुक्तम् ॥

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमर्थं समाग्रायो व्याख्या-
तव्यः । तदधिकाराथोऽयमथशब्दः । अतःशब्दः क्रमे, सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानामेवावसरप्राप्तमित्येवं-
रूपे । अथवा हेतौ—यस्मात् सामान्यतः समाग्रायो व्याख्यातः
अत इदानीं विशेषतः आनुपूर्व्येण वर्णयिष्यामः । “व्याख्य-
ते” शेषः ॥

अथ किंलक्षणाऽसौ व्याख्यात्र नैषण्डुकं प्रकरणे—? अत्र
ब्रूमः । तत्त्व—पर्याय—भेद—संख्या—सन्दिग्ध—सन्दिग्धोदाहारण-
तन्निर्वचन—विभागेन यदाख्यानां सा व्याख्येति । तद्यथा—तत्त्वं
तावत्—“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” ॥ इत्येवमादि । पर्या-
यवचनम्—प्रतिवेदानामिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य ख्यापनं, तद्यथा—
“पृथिव्या नामधेयं गौरिति” । भेदो व्युत्पत्तिरित्यनयोन्तरम्,
तद्यथा—“यदूरं गता भवति” इत्येवमादि । संख्या—यथा—पृथि-
वीनामधेयान्येकविंशति”रित्यादि । सन्दिग्धं यथा “तत्र
तिक्रित्तिनिर्गमगच्छते” कृच्छ्रपत्तिरितरथा पृथिव्या सन्दिग्धते”
इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहारणम्—“य ई चकार” इत्येवमादि ।
तन्निर्वचनं यथा—“बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परित्राजकाः”
इत्येवमादि । एवंप्रकारया व्याख्याया इदं नैषण्डुकप्रकरणं
व्याख्यास्यते ॥

(अथ पृथिवीनामसु गोशब्दनिर्वचनम्)

गौरिति पृथिव्या नामधेयम् ॥

“भागवतनामभ्यो धेय” (पा० ५-४-२५ वा०) इति स्थायं
धेयप्रत्ययेन नामैव नामधेयम् । तत्कथं पृथिव्या इति प्रश्ने
गोशब्दस्य पृथिव्यां सन्निधेरे कारणमाह—

१. प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिनि-
मित्तमेवैतत् । प्रवृत्तिनिमित्तं त्वसाधारणो धर्मो लभ्यते । यथा गोः
श्लक्ष्ण-साक्षादिमत्त्वम् । पृथिव्याश्च गन्धवस्त्वम् । प्रकृतौ च महत्त्वसा-
पनाय व्युत्पत्तिनिमित्तमेवास्ति हिदशीयितित्वेवमपि बोध्यम् ॥

यदूरं गता भवति । यथास्यां भूतानि गच्छन्ति ।

यद् यस्मात् इयं दूरमध्वानं प्रति गता भवति । न ह्यस्या
अन्त उपलभ्यते यद् यस्माच्च अस्यानाधारभूतायां भूतानि
प्राणिनो गच्छन्ति । इत्येवं कर्तव्यधिकरणे वा गमेर्दोषप्रत्ययः ।
(उ० २-६९) छिलाछिलोपः । (पा० ६-४-११३)

गातेर्वीकारो नामकरणः ॥

अथवा गाते “गौह गता” विलस्य धातोः (भ्वा० आ०)
ओकारो नामकरणः नामार्थः प्रत्ययः । स एष उत्पृष्टा-
नुबन्ध इहोपन्यस्त अर्थनिर्विवक्षयास्य प्रवृत्तित्वाच्च चोपप्रत्यय
एव बाहुलकत्वाद्बोध्यः ॥ साधनं तु पूर्ववक्तव्यधिकरणे वा ॥

अथापि पशुनामेह भवति एतसादेव ॥

अथवा गौरित्येतत्पशुनाम भवति इहास्मिन्नेव कारक-
द्वये एतसादेव धातुद्वयाहमेर्गातेर्वा ओपप्रत्ययेनेव गच्छति
ह्यसावभिमतदेशे संचरणाय, गच्छन्ति चास्यां रसभावाय
यवसादय इति वा ॥ तथा च केशवः “गौर्नादित्ये वलीवर्द्धं
किरणकृतुमेवयोः । स्त्री तु स्यादिति भारखां भूमौ च सुरमां-
वपि । शुक्रियोः स्वर्गवज्राभ्युदयिमदव्याणजोमसु” इति ॥

अथाप्यस्यान्ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति ॥

अथवा अस्यामेव पशुगवि ताद्धितेन तन्निप्र-
त्ययकृतेन विशेषेण कृत्स्नायामपि सस्यामेकदेशेऽपि गो (पय-
आदौ विकारे) कृत्स्नवत्समाधिभावेन निगमाः वेदे प्रयोगा
भवन्ति । तथाच “गोपयतोवेदि” (पा. ४-३-१६०) ति
विकाराथं विहितस्य तन्निप्रत्ययस्य यतो लृक् पृषोदरादिसादत्र
बोध्यः । तद्यथा—

“गोभिः श्रीणीत मत्सुरमि”ति पयसः ॥

इति अत्र निगमावयवे गोरैकदेशस्य (विकारभूतस्य)
पयसः कृत्स्नवत्प्रयोगो गोभिरिति । पयोभिरिति हि तदर्थः ।
तथाच सञ्ज्ञः—

आधावता सुहृत्स्यः शुक्रा पुंस्तीत मुन्यिना ।

गोभिः श्रीणीत मत्सुरम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ७-१-३)

आधावतेति । इमां गायत्रीमयास्य आक्षिप्तोऽप्यव्यय ।

१. नाम क्रियत अनेनेति न, किन्तु करोसीति करणो नाम्नः
करणो नामकरणः । व्युत्पन्न करोतेर्नञादित्यादिति (पा० ३-
१ ३३४) पुंलिङ्गतोपपत्तिः । नामकरण इत्यस्य संज्ञासम्प्रत्ययार्थे
श्लेषः । कर्तव्यं च प्रत्यय इति ॥ बोधान्नः (पा० ७-१-१)

२. तदेतच्छिष्टव्युत्पत्तिप्राधान्यमनेनैकप्रकारं, शब्दवृत्तिविषयो-
पप्रदर्शितं क्रियते । कथं नामोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसम्भवा
मन्त्रार्थोन्नयनादिति दुर्गः ॥

प्रावस्तुतौ विनियुक्ता । हे सुहृदस्यः सोमनैहृता ऋत्विजः । एभिर्ग्रीवभिः संस्कृत एष सोम इति यूयम् आधावता अधावत सपथागच्छत । संहितायां शीर्षः (पा० ६-३-१३७) गृ-
भीत गृहीत “हृप्रहोर्भैरुन्दसि” (पा० ३-१-५४) इति ह्रस्वः । एतौ शुक्रा शुक्रौ मन्थिना मन्थिनौ ग्रहौ । अनतिक्रान्-
न्तकालम् ॥ किञ्च गोमिः गोविकारैः पयोभिः मत्सरं मद-
यितारं सोमं मैत्रावरुणप्रहाणासुपगतं श्रीणीत संस्कृत श्रपय-
तेति वा ॥ “श्रतशीतेन तृतीयसवने वा पूतभृश्याशिरेण ततोऽन-
तिश्रान्तकालं जुहुत” एवं मन्त्रविधानादश्वयज्ञाच्च गोमिः
श्रपणस्य गव्येन पयसेत्यर्थो गम्यते ॥ ४ ॥

अथ निगमप्रसक्तं निराच्ये—

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ॥

तृप्तान्ति ह्यनेन देवता इति तृप्तिकर्मणस्तृप्त्यर्थस्य
मन्दतेः मदिधातोः (भ्वा० आ०) मत्सरः सोमः ॥
“कृधमदिभ्यः कित्” (उ० ३-७३) इति सरप्रत्ययः ॥
बाहुलकात् । “तितुत्रे” (पा० ७-२-९) ति नेद ॥

अथ प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते—

**मत्सर इति लोभनाम । अमि मत् एनेन
धनं भवति ॥**

एनेन लोभाख्येन मत्सरेण आविष्टः पुमान् धनममि
धनाभिमुख्ये मत्तो भवति ॥ तथाच मेदिनी “मत्सरा मक्षि-
कायां स्थान्मास्तर्षको धनोः पुमान् । प्रसलापरसम्पत्तौ कृपणे
चाभिधेयवत्” इति ॥

अथ पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते—

पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा ॥

पानार्थस्य पिबतेः पाधातोः (भ्वा० प०) अघुच । (उ०
४१८९) बाहुलकादाकारसाधादेशे पयः । पीयते हि तत् ।
अथवा पायतेर्वाच्यस्य (भ्वा० आ०) अघुनि प्यायः पया-
देशो बाहुलकात् । तेन हि पीतेन वधेन्ते प्राणिनः ॥ लोके
तु “पीड् पाने” (वि. आ.) “पय गतौ” (भ्वा. आ.)
इत्यस्माद्वाऽघुनि पय इति व्याचक्षते ॥

अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं निर्णवीति—

**क्षीरं क्षरतेर्धसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति
यथा ॥**

च्योतनार्थस्य क्षरतेः “पनाद्यच्” (पा० ३-१-१३४)
उपधाया ईकारश्च प्रयोद्वरादित्यात् (पा० ६-३-१०९)

१. सुवर्णमालकृतहस्ता अथर्वय इति दुर्गः । अत्र मत्सर्वे (पा.
५-२-१२२ पा०) ई प्रत्ययः । “कृष्णसर्पेयान्वस्मीक” इति वत् ॥

२. पात्रविशेषो ससोमो । अत्र “सुपां सुलुगू०” (पा० ७११
३९) हस्तादिना ओष्ठ आत् । अथ मन्थिना सह शुक्तं चैति सावणः ।

३. प्रतदाहोऽर्धेनिर्वचनं दुर्गैकृतमथोदृतम् ॥

इति क्षीरम् । अथवा घसे “घस्ल्ल अदने” (भ्वा० प०)
इत्यस्मात् “घसेः क्विच्” (उ० ४-३४) ईरन्प्र-
त्ययः । “गमहने” (पा० ६-४-९५) त्युपधालोपः ।
“खरिच” (पा० ८-४-५५) इति चर्वम् । “शासि-
वसि” (पा० ५-३-६०) इति षल्म् । “क्षीरं पानी-
यदुग्धयोः” इति हैमः । अत्र ईरो नामकरणः नैरुक्तसमयेन ।
संज्ञाख्यापकः । एतेन कर्तृसाधनतामस्य निराचष्टे । अत्र दृष्टा-
न्तमाह—उशीरमित्यत्र यथा । “वश कान्तौ” (अ० प०)
“वशेः कित्” (उ. ४-३१) इतीरन्प्रत्ययः । “ग्रहिज्जा०”
(पा० ६-१-१६) इति संप्रसारणम् । तद्वि सौगन्ध्याकान्तः
तृणविशेषस्य वीरणाख्यस्य मूलम् । “स्वादीरणं वीरतं मूलेऽ-
स्योशीरमन्त्रिया” मित्यमरः ॥

**“अंशुं दुहन्तोऽध्यासते गर्वी”त्यभिषवणच-
र्मणः ॥**

इति अत्र निगमवाक्ये गोशब्दः अभिषवणचर्मणः
सोमाभिषवणार्थमुपस्तृतस्य चर्मणो गोरवयवभूतस्य कृत्स्नवद-
न्मिथायकः ॥

तथाच निगमः—

“ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेशुं दुहन्तो अध्यासते गर्वि ।
तेभिर्दुग्धं पयिवास्तुभ्यो मध्विन्द्रो वधैते प्रथते वृषायते ॥”
(ऋ० सं० ८-४-३०४)

त इति । एषा । जगती । अर्धुदो नाम काष्ठत्रयेय ऋषितत्त्वा-
धैम् । प्रावस्तुतौ विनियुक्ता । ते एते प्रकृताः प्रावाणः
सोमादः सोमभक्षितारः (तत्र हि सोमोऽभिषूयते इति
स चर्व्यमाण इव भवति) । अदाऽभिषवणकर्मणि प्रवर्तन्ते
तदा इन्द्रस्य हरी अथौ कर्मभूतौ निसर्ते जुम्बन्ति ।
“गिति जुम्बने” (अ० आ०) तदैव ऋत्विजोऽपि क्षरमाणा
इन्द्रोपस्थानकालमभ्यर्च्य मन्वाना अंशुं सोमांशम् अभिषुष्य
दुहन्तः प्रपूरयन्तो ग्रहं (पात्रविशेषं) गवि गव्ये अ-
भिषवणचर्मणि अध्यासते अधितिष्ठन्ति । अत्र “अधि-
शीहृत्स्थानां कर्म” (पा० १-४-४६) इति कर्मलक्ष्याविवक्षा
बोध्या । दुर्गैस्तु “गवि अधि गोस्पर्गे गोरवयवेऽभिषवण-
चर्मणि एतत्कर्मकुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा आसते” इति

१. यथागमनार्थमेतेषां (प्राणान्) अभिषवकाधिकमुच्येः
शब्दमुपधुस्य संस्कृते सोमं मन्वानौ रथे योगमन्विच्छन्तौ आश्वना
ऋजीर्षं (सोमकल्कं) सक्षुषित्यन्तौ इन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ
स्वमेव नीचैर्नैमिती ऐन्द्रे रथे आत्मानं युयुक्षतः । सपदि च
सद्येन्द्रेण यथायतनमुपतिष्ठते । उपस्थाय च रथादवमुच्यमानौ
तद्वर्जीर्षं समाजिगत इति तत्काले प्रावाणस्तौ निसर्ते जुम्बन्तीति
भवति सामर्थ्यं । प्रासुवन्तीत्यर्थे इति सावणः । उभैरभिषव-
णश्चद्वारा स्वर्गादागच्छन्तौ तौ प्रावाणक्षुब्धस्तीव्रं प्रासुवन्तीति
तदाशयः । ऋजीर्षाद्वन्द्वे लोके निष्ठपचमशयः (तवाऽ) वचन-
संज्ञापि यादिकार्त्तं सोमकल्के प्रयोगः ॥

व्याचक्ष्यौ ॥ अथ स इन्द्र एष तेभिः तैः “बहुलं छन्द-
सि (पा० ७-१-१०) इति ऐसभावः । दुग्धं सोम्यं
सोमस्य “मये च” (पा० ४-४-१३८) इति मयध्वेऽत्र
यप्रत्ययः । मधु अमृतं तदेतद्विभिभिः प्रचारितं पयि-
वान् पीतवान् चक्षते कीर्येण । प्रथमे विस्तीर्णशरीरश्च
भवति । ततश्च वृषायते द्वयेवाचरति । भूतेऽत्र लिटः कस्यः
(पा० ३-२-१०७) द्विलादिः । क्यङ् (पा० ३-१-११)
वर्ष प्रवर्तयतीत्यर्थः । तदिदं सर्वमपि वर्षापि जगदनुप्राहकमैन्द्रं
कर्माभिषवद्वारेण भवति । सोमाभिषवश्च प्रावाधीन इत्येवं
प्रावस्तुतिर्नेन क्रियते ॥ केचित्सु वृषायते वृष इव द्रव्यपुद्गाय
सन्नद्धो भवतीत्यर्थमाहुः ॥

निगमप्रसक्तं निरुच्यते—

**अंशुः शमष्टमात्रो भवति । अननाय शंभ-
वीति वा ॥**

“अंशु व्याती” (स्था० आ०) ततो “गल्यार्थकर्मकं” (पा०
३-४-७२) इति कर्तरि के अष्टो व्यास्तस्मात्त्रो हि यज-
मानेन, (यजमानेन सोमरसेऽभिषवद्वारा निष्पादिते सति स
सोमरसः) तस्यैव शो सुखमयं भवति यजमानसोनातितरां
सुखी भवति । (इष्टसोमो ह्यष्टोऽष्टमिति विगतमनोदुःखो
भवति) इत्ययं सोमाशोऽष्टुरित्युच्यते । तथाच विश्वः “अंशु-
ल्लेजो रवौ रश्मा—” पिति । “अंशुः सृज्यादिपृथग्मांशे किरणे च-
ण्डीधितोऽपि”ति च ॥ “अंश विभाजने” (चु० उ०) “सृज-
यादि”लात् (उ० १-३७) कुप्रत्ययो लोके, इह तु अक्षातोः
शमिषव्ययस्य च शोऽंशुः साधितः । स चैव द्रुपदरादिजात्सा-
धुर्गच्छन् ॥ अथ वा अननाय जीवनाय । “अन प्राणने”
(अ० प०) ततो स्तुन्यन्धादिलात् (पा० ३-१-१३४)
शं सुखमयं भवति सर्वेषां प्राणिनाम् । यज्ञो हि वर्षे प्रवृत्तिहे-
तुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥ यज्ञहेतुश्चार्थं सोमांशः ॥

व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते—

चर्म चरतेर्वा, उच्चुत्तं भवतीति वा ॥

चरतेः । “चर गतो” (ध्वा० प०) ततो मनिन् (उ०
४-१-१५५) कर्तरि । सर्वस्मिन् शरीरे शतं संलभं भवतीति
चर्म । अथ वा चरते शरीराभिष्कायते पक्षादेरिति चर्म ।
तदेतद्वह उच्चुत्तं उत्कर्तितं शरीराज्ज्वतीति ॥

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ॥

गोशब्देनोच्यत इति शेषः । तथाच गवावयवे चर्मणि
विकारे चास्य श्लेष्मणि गोशब्दस्य कृत्स्नविनिगमः । यथा—

१. यद्यपि मधुशब्दः कोशेषु अमृतार्थेन न दृष्टस्तथापि
तत्पर्यायवचनत्वाद्देऽदृष्टार्थे प्रयुज्यते । तथाच विश्वः “मधु
क्षेत्रे जले क्षीरे मये पुष्परसे, मधुः । दैत्ये चैवे वसन्ते च जीवा-
शोके मधुद्वमे” ॥ इति । “आपः कीं मृत्तिं वावीरिं सलिलं कमलं
जलं । पयः कीलात्ममृत्तं जीवनं सुवनं वनम्” इति चामरः ॥

२. वषाऽत्र श्लेष्मशब्देनोच्यते । तथा हि जिह्वान्तं अरादयः ॥

**“गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्वस्”ति रथ-
स्तुतौ ॥**

“वनस्पते वीरुङ्को हि भूया अस्यस्वस्वा श्रतर्गणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्वस्वा ता तं जयतु जे-
त्वानि ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ४-७-३५-१, य. वा. सं. २९-
५२, अ. सं. ६-१२५) इत्यत्र रथस्य स्तुतौ । सहि
चर्मणावन्नद्धो भवति । श्लेष्मणा च तस्या-रादयः श्लेष्मिता
भवन्ति ॥ एतन्मन्त्रार्थस्तु मूल एवाग्रे (निरु. ९-२-१२)
स्फुटीमणिष्यति ॥

अथापि स्त्राव च श्लेष्मा च ॥

गोशब्देनोच्यत इति शेषः ॥ स्त्रावन्शब्दोऽत्र नास्तौ
नैरुक्तेरेव प्रयुक्तः स्त्रावचनः । अकारान्ततया च शब्दकल्पद्वये
मतान्तरपरतयोद्भूतः । मन्त्रो यथा—

“गोभिः सन्नद्धा पतति प्रस्रवते”तीडुस्तुतौ ॥

“सुपर्णं वंसे मृगो अस्या वन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति
प्रस्रता । यन्नावरः सं च वि च द्रवन्ति तन्नास्यभ्युमिष्वः
शर्मं यंसन् ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ५-१-२१, य. वा. सं.
२९-४८) इत्यत्र इपोर्वाप्यस्य स्तुतौ । सा हि स्त्राता वेष्टिता
भवति । श्लेष्मणा च संश्लेषिता ॥ एव अग्रे (नि. ९-२-१९)
व्याख्यास्यते ॥

ज्यापि गौरुच्यते ॥

**गव्या चेत्ताद्वित-मथ चेन्न गव्या गमयती-
पूनिति ॥ १ ॥ (५) ॥**

अथ ज्या—(घञुर्गुणः) “मौर्वी ज्या तिजिनी गुण”
इत्यमरः । अपि गौरित्युच्यते । (मन्त्रेऽनुपदं व्याख्यास्य-
माने) सा पुनश्चेत् यदि गव्या गोविकारभूता तन्व्याख्या
तदा ताद्वितं तद्वितप्रत्ययलोपकृतमभिधानं ब्रह्मव्यम् । अथ
तदा न चेत् गव्या तदा गमयतीपूनिति गोरित्यब्रह्मव्यमपि
मौर्वीर्हि अत्र (मन्त्रे) गोपदेन प्राणम् ॥ अत्रार्थं मनधातु-
रन्तर्भावितव्यर्थो ब्रह्मव्यः । प्रत्ययस्तु पूर्ववशोरेव ॥ १ ॥ (५)

**“वृक्षेवृक्षे नियतामीमयज्ञौस्ततो वयः प्रप-
तान्पूस्वादः ॥”**

१. अरे रथनाभौ निक्षिप्तं दण्डाकारं काष्ठम् । तथाच शाश्वतः
“अरमन्त्रे रथाक्षस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपी”ति ॥ अरा इत्यपि निगमे-
दृश्यते “विवर्तन्ते रथनाभाविहाराः” इति ॥

२. तथाचामरः “युष्मकावाविजिह्वा अविज्ञामखगाश्रुगाः ।
कलम्बमार्याशराः पत्नी रोप इद्वयोः” इति ॥

३. आववन्तः प्रवेक्षसा ॥

४. मूर्त्तौ नाम दृग्मेदः “मुद्गर” इति नाम्ना ख्यातस्तस्मात्
विकारो मौर्वी अनुर्गुणः । सा पीडनमयवीति गौः ॥

अस्य—“अथेदं विश्वं भुवनं भयातु इन्द्राय सुन्वदपये च विश्वं ॥२॥” (ऋ० सं० ७-७-१९) इति मन्त्रशेषः । वसु-
कसेन्द्रपुत्रस्येदमर्थं विप्रुष्टेन्द्रो महाप्रते मरुत्वतीये शस्यते ॥
इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात्संप्राप्तेष्वनेकबाहुर्भूलाऽनेकानि धनुष्या-
दत्ते । तानि मन्त्रदण्डैर्व्यमाह—**वृक्षे वृक्षे** इति । सर्वसिन्धु-
मये धनुषि (यावन्तीन्द्रेण गृहीतानि धनुषि तेषु सर्वेषु प्रत्येकं)
नियता निबद्धा गौः गोसम्बन्धिनी ह्यायुमती मौर्वी, गमयित्री
वा शरणाम् ॥ इन्द्रबाह्वाकृष्टा सती **मीमयत्** मीमयति शब्दं
करोति । जालमिग्रायेणैकवचनम् । **ततस्तस्मादनुषः** शब्दकर-
णानन्तरं वा **वयः** पक्षिसदृशो गन्तारो वा बाणाः **पुरुषादः**
ये पुरुषाजानानदन्ति भक्षन्ति ते तथाभूताः सन्तः (हेतुविड-
न्तमेतत् । तथाच पुरुषाननुं) **प्रपतान्** शब्दप्रति प्रपतन्ति ।
अथ अयमेवंप्रभाव इन्द्र इति हेतोः । सायणस्तु अथ इदानी-
मित्यर्थमाह । इदमीदं **विश्वं समस्तं भुवनं** भूतजातम्
इन्द्राय इन्द्राय **सुन्वत्** सोमयागं कुर्वत् ऋषये कर्मणां
द्वेष्टे कृतिवे जे च **शिश्वत्** संपूर्णादक्षिणान्ददपि भयाते
इन्द्राद्विमेति । अविकृतं कर्मणि कुर्वदपि इन्द्रोन्मुखमादरव-
दासे । अतः सर्वमन्वत्परिहाय य एवंप्रभाव इन्द्रस्तं वयमभि-
प्रतार्थसिद्धये स्तुम इत्यर्थः ॥ अत्र मीमयादिसादिहेतुस्तम् ॥२॥

अत्र मन्त्रे गौरिति ज्यार्थकमनुक्त्य व्याचष्टे—

वृक्षे वृक्षे-धनुषि धनुषि ॥

अत्र “निलवीसयोः” (पा० ८-१-४) इति पदद्वित्वम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निरुच्यते—

वृक्षो वृथनात् ॥

इति । स हि वृक्षयते छिद्यते इन्धनाथम् ॥ “ओत्रञ्च छेदने”
(ऽप० प०) सक् (उ० ३-६६) अथ मीमयतेरर्थनिर्देशार्थ-
मन्त्रावयवसुपादाय व्याचष्टे—

**नियता मीमयद्गौः । शब्दं करोति । मीम-
यतिः शब्दकर्मा ॥**

शब्दकर्मा-शब्दापेक्षः नैरुक्तः ॥ द्वितीयपादं व्याचष्टे—

ततो वयः प्रपतन्ति । पुरुषानदनाय ॥

तथाच प्रपतानिति हेतुस्तम् । पुरुषाद इति “कृणो हेतु-
ताच्छील्यानुलोम्येयि-” (पा० ३-२-२०) लथिकारे “अ-
वोऽनुष” (पा० ३-२-६८) इति विद प्रत्ययः कर्तरि ॥
तथाच यतः पुरुषादोऽतः प्रकर्षेण प्रपतन्ति पुरुषान् इत्यर्थः ॥

विश्वार्थमाह—

विरिति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः ॥

१. पक्षवयवपञ्चसंवन्धार्थ ॥

२. यतश्चतुस्रपदं स्फुटीभविष्यति (व्याख्यायाम् ॥)

३. तथाचात्रायशब्दो हेत्वर्थः । नानावैत्वाद्यवयवानाम् ॥

१० नि०

गतिकर्मणो गत्यर्थद्विजेः “वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यशान-
खादनेष्विति” (अ० प०) धातोः “वेतोऽङ्क-” (उ० ४-
१३४) इतीष्यत्ययः । छिदादिलोपे **विरिति ॥**

अथापीषुनामेह भवति । एतस्मादेव ॥

**इहास्मिन्मन्त्रे । एतस्मादेवोक्तमित्येवमादौ सादेव्यादि-
त्यर्थः ॥**

एवं तावदेकदेशे कृत्ववदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ।
अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुविधेत्यतः
सङ्गतो दर्शयति । एतद्वैकपदिके वक्तव्यमिह तु गोशब्द-
प्रसक्तमुच्यते—

आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

तथा—

उतादः पुरुषे गवि ॥

एतस्य—“सूरश्चकं हिरण्यथम् । न्यैरयद्वितीयतमः ॥३॥”
(ऋ० सं० ४-८-३२) इति मन्त्रशेषः । सरद्वज्जालेयमार्थं,
गायत्री गौणी ॥ पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या । अन्यत्रेयं वै
पूषेति भूमिरुच्यते । उत-अपि-अथ-शब्दा वैदे समानार्थास्तथाच
उत अपिचैः **सूरः** प्रेरकः **रथीतमः** अतिशयेन रथी नेतृत्वो
वा पूषा **पुरुषे** पुरुषमिति पूर्ववति भास्वति वा **गवि** गच्छतीति
गौरादित्यस्मिन् निमित्तोऽत्र सप्तमी । “निमित्तात्कर्तव्ययोगे” (पा०
२-३-६६ वा०) तेन तदर्थमित्यर्थः । **हिरण्यथं** हिरण्यं
“दाण्डिनायने” (पा० ६-४-१७४) ह्यादिना निपातः । सुवर्ण-
निमित्तम् । **अदत्तप्रथमं चक्रं न्यैरयत्** । नितरां (सुवर्ण-
नितरां)

१. अत्र “वति” इति पाठो नैरुक्तैः सम्मतः ॥

२. अत्र दुर्गः । अपि स्वकमीदपः । अपि रसानादौ ।
अपि तमास्त्रपहन्ति । तथाभूतेऽयोऽमुष्मिन्नादित्यमण्डले पशुपि
पूर्ववति भास्वति वा अशोरात्रादि पूर्व तद्वतीत्योपमन्वयः । श्वि
गमनशीले (सुवर्णमय्यनवसायिनि) **सूरः** सूर्यः अवस्थितः पूषा
आदित्यमण्डलान्तःपुरुषस्तदेव पूर्ववद्भास्वत चक्रं चक्रं क्रमणं
वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्यं तेजोमयं चक्राकृति न्यैरयत्
नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तामनमध्य-
दिनकालोपलक्षणापेक्षित्वेन व्याख्यतम् ॥

३. मत्स्येऽत्र ईमत्ययः ।

४. अत्र वणीव्यत्ययेनेकास्मैकारः मनुचलोपश्च छान्दस इत्यने-
नोक्तं भवति । पशुरिति सम्भिन्नां “सम्भिन्नां पूर्वपशवी” इत्यं-
मरः । भानामेति औपम्यवस्तोः भास्वतीत्यपि ।

५. सर्वभूत(मनो)हारि । सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुमिति केचिद् ॥

६. लवक्षणां निषेधद्विगुह्यतां होरात्रादिभासाभासार्थवयनसंवेसर-
लक्षणाकाङ्क्षाम् ।

७. नित्यगौरयतीति दुर्गः । अत्र वतमान एव भूतप्रयोग आर्यः ।

तथाचोक्तम्—(पतं.)

“सुसिद्धपद्महस्ति-नरणां कालहृत्स्वरक्तदेवतां च ॥

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदपि सोऽपि च सिद्ध्यति शकुन्येन ॥”

मयनवस्थितः सन्) प्रेरयति स्म । य एवंगुणयुक्तः पूषा तं वयमभिप्रेतार्थेतिद्वये स्तुम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथात्र पठये इत्यस्यार्थमाह—

पूर्ववति, भास्वतीत्यौपमन्यवः ॥

अथ चन्द्रोऽपि गौरुच्यते । तदेतत्सन्निधानमाह—

अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥

आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति ॥

एको रश्मिरस्य आदित्यस्य सुषुम्णो नाम । स एव चन्द्रमसं प्रलयस्थितो दीप्यते । तदेतेन मन्त्रार्थविदा उप-मन्त्रातुपेक्ष ईक्षितव्यं द्रष्टव्यम् । सेवम् अस्य चन्द्रमसो दीप्तिर्भूतोऽस्मा आदित्यतः । आदित्यानुग्रहादेव भवतीति ॥ चन्द्रमा हि दर्पणप्रायो रवेर्दृष्टिमासाय सर्वा दिशाः प्रकाशयतीति ज्यौतिषे निर्णीतम् ॥

यथा चैतदेवं, तथा—

“सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व” इत्यपि निगमो भवति ॥

राष्ट्रस्तु । तथाच मन्त्रः । “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यसुरसो भेकुरयो नाम । स न इव ब्रह्मं पालु तस्यै स्वाहा वाद् ताम्युः स्वाहा” (यं १८-४०) अथयम् अन्येऽपि बहव इत्यपिशब्दार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु-सुषुम्णः सुषु सुखः (सर्वाणि भूतानि नित्यमसौ सुखयतीति) सूर्यरश्मिः सूर्याग्नित्तस्य चन्द्रमसं प्रतिगतः । इत्यसौ चन्द्रमाः गन्धर्व इत्युच्यते । गां धरतीति नैरुक्तनिर्वचनान् । तथाच सति सुषुम्णगमने गन्धर्वशब्दवाच्यता । सुषुम्णो हि गौरुच्ये । एवं चैकदेशे कृत्स्नविगमाचन्द्रमसोऽपि गोशब्दवाच्यता ॥

तथाच भाष्यम्—

सोऽपि गौरुच्यते ॥

स एव सुषुम्णाख्यः सूर्यरश्मिरपि गौरित्युच्यते । तत्सं-

इति । अत्र यदामिति यदो यशब्दादराभ्य “लिङ्गश्लिष्यङि”ति ककारेण प्रत्याहारोत्पत्तयोऽपि व्यतीतन्ते ॥

१. यथाचाडुभीस्कराचार्याः ॥

“तरणिकिरणसङ्गादेव पीयूषपिण्डो

दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकाति ।

तदितरदिशि धालाकुन्तलद्वयामकश्री-

र्वद इव निजमूर्तिद्वयवैयातपस्यः ॥ १ ॥” इति ॥

२. तथाच दैमः “गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्तोकिळे गायने च सुगमेदे हुरज्जे । अन्तरामवदेहे च” इति ॥ नमश्चरे चन्द्रे । गायने इति धृषणुपादानात् ॥

बन्धात्स चन्द्रोऽपीत्यपिशब्दार्थः । तथाचात्रैकदेशे कृत्स्नविकृतो चैकदेशविगमो द्रष्टव्यः ॥ एवं गन्धर्वस्य सतःस्तस्य चन्द्रमसः । कृत्स्नेन भोग्या अस्तरसो युज्यन्त इति रूपकेण ता आह ‘नक्षत्राणि अस्तरसः भेकुरयो नाम’ । गां कुर्वन्तीति । प्रयोदरादित्यासाधुः । “चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽसुरोभिर्मिथुनेन सहोष्काम भेकुरयो नामेति । भाकुरयो ह नामैते माधुहि नक्षत्राणि कुर्वन्ति” (शत० ब्रा० ९-४-१-९) इति श्रुतेः । ‘ताभ्यो’ नक्षत्राण्यसुरोभ्यः ‘स्वाहा’ । योऽयं चन्द्रमा गन्धर्वः ‘स नो’ऽस्माकमिदं ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रियजातिं च ‘पालु’ । ‘तस्यै’ (चन्द्रमसे गन्धर्वाय) ‘स्वाहावाद्’ वाङ्मिति वषडर्थः । वषदकारेण सुहुतमस्ति-त्यर्थः । अत्र पुंस्तः पूर्व स्त्रीभ्यः परे चेति निगमसमर्थः ॥४०॥

“अत्राह गोरमन्वते”ति ॥

(ऋ० सं० १-६-७-५)

यथा सौषुम्णः चन्द्रमा वा गौस्तथेदमुदाहरणम् । अस्य “नाम् त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे” इति मन्त्र-शेषः । अस्यार्थस्तु-बहुवचन्यत्वादिह नोक्त इत्याह—

तदुपरिष्टाज्याख्यास्यामः ॥

तत् पुनरेतत् उपरिष्टान् एकपदिके काण्डे (नैग० ४-२५) व्याख्यास्यामः विशेषत आख्यास्यामो निर्वक्ष्याम इत्यर्थः । सामान्यतस्तुच्यते । अत्र आह अस्मिन्नेव गोरमन्-श्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुरासित्य सम्बन्धि अपीच्यम् रात्रावन्तर्हितं स्त्रीयं यजाम तेजस्तदादित्यरश्मयः । इत्था इत्यमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमये खञ्जे चन्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्र प्रतिकलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । यद्वा अत्रैव चन्द्रमण्डले गोः सुषुम्णस्यैकस्य सूर्यरश्मेः अपीच्यमन्तर्हितं नाम नमनम् हतरे लङ्घः सूर्यस्य खपूता रश्मयः अमन्वत, अमन्वत समनुज्ञातवन्त इत्यर्थ इति ॥५॥

अथ सुषुम्ण एवैक आदित्यरश्मिषु गौरित्युच्यत इति प्राप्ते तत्प्रतिषेधति—

सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥ (६) ॥

१. गौरादित्यस्तदेकदेशस्तदन्वर्तितगन्धर्वयो रश्मिरपि गौरिति प्रथमः । तद्वति चन्द्रे च (तदनुगमनिबन्धनः) गोशब्दप्रयोग इति द्वितीयः ॥

२. अस्तरसां पठयो गन्धर्वा इति हि पौराणिकाः प्राहुः । निगमोऽप्ययं तदनुगमनाति ॥

३. तथाच छतिः “पुष्टे पूर्वस्य जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमांस्तं वद्रीयणादधारेकसा इव पुष्टे जुहोति वहीभ्य इव स्त्रीभ्यः पुमांस्तमेव तद्रीयणादधाति” (शत० ब्रा० ९।४।१।६) इति ॥

४. इत्येव सायणाचार्यानुमतोऽसौ दिग्दर्शनेनेहोपात्तः ॥

तथाच विश्व-मेदिन्यौ-“गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रत्नौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी हृष्याणदिग्वाग्भूषण्य भूभि च” इति ॥

यथैतदेवं, तथैवमुपदं वक्ष्यमाणान् ऋगुदाहरणम् ॥२॥ (६)

“ता वां वास्तून्नुश्मसि गर्भध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥”

(ऋ० सं० २-२-२४)

ता वामिति । दीर्घतमस आर्षं त्रिष्टुप्वैष्णवी । यूप-वधाने विनियुक्ता । सोमातिरेकशब्दे च । वामिति दम्पती अभिप्रेत्य द्विवचनम् । हे पत्नीयजमानौ ! । वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गर्भध्वै गन्तुं (युवयोगमनाय) “तुमर्थं” (पा० ३-४-९) शब्दैः प्रत्ययः । उश्मसि उश्मः कामयामहे । “वश कान्तौ” (अ० प०) छद् । “इदन्तो मति” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । यत्र येषु स्थानेषु गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः बहुशृङ्गाः (बहुवीर्यः) अयासः अयनाः स्रग्गण्ड्यः (सुदुर्तमप्यनव-स्यायिनः) अत्राह अत्र खलु वास्ताधारभूते सुलोके उरु-गायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गीतव्यस्य सुखस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोर्महागतेः । तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्य-त्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं (आदित्यमण्डलम्) भूरि अतिप्रभूतम् अवभाति खमहिम्ना स्फुरति ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय । यत्र गावो बहुशृङ्गाः ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । अथैकपदनिरुक्तम्—

भूरिति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सर्वतः ॥

भूरिति एतद् बहुनः प्रभूतस्य नामधेयम् नाम । प्रभवति हि तत् बहुधाऽपि श्रियमानम् ॥

शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शृङ्गातेर्वा ॥

श्रयतेः “श्रिक्सेवायाम्” (आ० उ०) इत्यस्य । पृषोदरा-दिलाङ्नन्तो निपातः । शृङ्गम् अथ वा शृणातेः हिंसार्थस्य (कथा० प०) “शृणातेर्हस्यश्च” (उ० १-१२५) इति गबुङ्-ह्रस्वाः । तेन हि हिनस्ति । तथाच मेदिनी “शृङ्गं प्रसृत्वे शिखरे चिह्ने श्रीशाम्बुवज्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः

१. इतिशब्दो हेत्वर्थः । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् । यतः प्रभवत्यतो भूरित्युच्यते ॥

२. अत्र “स्वातेर्वा” इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः ॥

स्यात्कर्चशीर्षके । क्षीविपायां स्वर्गमीनमेदोऽन्तर्भावयौ” इति ॥

अथ वा शस्त्रातेः । “शसु हिंसायाम्” (कथा० प०) अस्माद्गः । अकारस्य ऋकारः । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) पूर्ववदर्थः ॥ एकोऽत्रै वाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥

अथवा द्विधातुजं रूपमिदमित्याह—

शरणायोद्गतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा ॥

अथ वा शरणाय हिंसार्थे मत्तकादुर्वृत्तं गतमिति शृङ्गम् । अथवा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्गतं, रक्षति तत् प्राणिनो-ऽन्यस्यास्यापादकात्तम् ॥ अथ वा शिरसः मत्तकात् आदि-त्याद्वा निर्गतम् “असावादिलः शिरः प्रजानाम्” इति श्रव-णात् (शत० ब्रा० ७-४-१-२०) तथाच शिरःशब्दाभिर्गमेश्च शृङ्गम् । शिर उपपदे गमेऽत्र शिरसः श्रभावे मकारे चोपजने-रूपम् । पृषोदरादिलास्तत्सर्वत्र रूपसिद्धिः ॥ शृङ्गं तेजः शृङ्गाणि तेजोऽसि । इति देवराजः ॥

अयासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महा-गतेः परमं पदं पराङ्मुख्यमवभाति भूरि ॥

अयना इत्ययमयतेर्गल्यर्थस्य (आ० आ०) कर्तृत्वन्तो “नन्दादिलात्” (पा० ३-१-१३४) तत्पर्ययोऽयास इति पचाद्यजन्तस्य (पा० ३-१-१३४) अङ्गुलि (पा० ७-१-५०) रूपम् । विष्णोरिति “विष्णु व्यतीतौ” (जु० उ०) इत्यस्य । “विषेः किञ्च” (उ० ३-३९) इति जुः । तथाच यो वेवेदि व्याप्नोति भुवनत्रयं पदक्रमणेन स विष्णुरिति महागतिः । परममित्यस्यार्थः पराङ्मुख्यम् इति परमेऽर्थे स्थितमिति-तदर्थः । “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च” (पा० ४-३-५) इति अङ्गीकृतप्रत्ययः शैषिकः । यद्वा परमार्था युक्ते स्थाने स्थितं पदं स्थानमादित्यमण्डलम् ॥

अथ पदशब्दं निर्विवक्षुस्तन्निदानभूतं पादशब्दं ताम्रशि-र्षवीति—

पादः पद्यतेः ॥

पद्यतेः “पद् गतौ” (दि० प०) इति धातोः “दृलक्ष” (पा० ३-३-१२१) इति करणे घञ् । पद्यते (गम्यते) हि तेनेति पादः ॥

तन्निधानात्पदम् ॥

यदुत्पद्यते (स्थानादि) तत्संरूपमेव पांसावन्मय वा, तत्सं-दमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा ॥ तदाह—

पशुपादप्रकृतिः ॥

पशूनां पादः प्रकृतिर्निदानं यस्य सः । अन्मेवामपि पादः पदमित्युच्यत इति बोध्यम् ॥

१. प्रथमः ॥

२. ऋक्वचनम् ॥

३. पतदमित्यवत्येन स्फुटीभवित्यति ॥

चतुर्भागसामान्यात्—

(प्रभाषापादः ॥

दीनारदिपादः ॥

प्रभाषापादसामान्यादितराणि पदानि ॥

इतराणि ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव ॥

एतच्च प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तमधुनोपसंहरति—

एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते ॥

न केवलं गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु त्वेतदौत्सर्गिकं निवेदनलक्षं द्रष्टव्यम् ॥

तानि चेत्समानकर्माणि, समाननिर्वचनानि ॥

नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानीति ॥

तानि चेद्यदि समानकर्माणि समानक्रियया युक्तानि ततः समाननिर्वचनान्येव कर्तव्यानि ॥ चेत् अथ पुनः नानाकर्माणि ततो नानानिर्वचनानि । कर्मभेदाभिर्वचनभेद इत्यर्थः ॥ इतिहेतौ ॥

एवम्—

यथार्थं निर्वक्तव्यानि ॥

यथार्थमर्थमनन्तिक्रम्य (अर्थानुसारेण) निरुक्त्य वक्तव्यानीत्यर्थः ॥

इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुकान्तानि ॥

इति एवमिमानि गौरीखादीनि पृथिवीनामधेयानि पृथिव्या नामानि । नामनृशब्दादस्त्वर्थे “भागरूपनामभ्यो धेयः” (पा० ५-४-२५ वा०) इति धेयप्रत्ययः । नामान्येव नामधेयानि “नामधेयं च नाम चे-”त्यमरः । अनुकान्तानि अनुक्रम्य क्रान्तानि अनुक्रमेण पठितानीत्यर्थः । लोके हीदं सर्वं भूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि (यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दाः) निषण्णव उच्यन्ते । तेषां च पृथिवी प्रथमा, तस्मात्तत् एवारम्भः । एकविंशतिरिति संख्यायि प्रतिपत्तिनिराकरणम् । एकव्य विंशतिथेति । एकाधिका विंशतिरित्युत्तरपदलोपो वा । एवमत्रेऽपि यथायथमुच्यते ॥ एकविंशतिरिति दिग्दर्शनमार्गं, न प्रतिसंख्या, तेनैभ्योऽन्यावपि यानि कानिचित्सुखायुपलब्धनिर्वक्तव्यानि । तद्यथा “कु” इत्येतदसमानात् पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि—

“नामित्तिन्नरकं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः” इति ।

तत्र निरुक्तिर्निरमणात् ॥

१. दीनारः साव्यवहारिको द्रव्यभेदो रूप्यकमिति शुबोधिनी-
(अमरटीका-) कारः । सुवर्णकर्मः । “अज्ञापा” पदप्रतिप्राय इति वदवः ॥

तत्र एतस्मिन्नेकविंशतिके गणे निरुक्तिरित्येतदभिधानं निरमणात् । नि-विद्यानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निरुक्तिः पृथिवी । निरुपलब्धलक्ष्मीर्वायुत रमधतोः (भ्वा० आ०) अधिकरणे चिन् । रमेकमात्रः पृषोदरादित्वात् । (पा० ६-३-१०९) ॥

ऋच्छतेः कुच्छापचित्तरा ॥

ऋच्छतेः “ऋच्छ गतीन्द्रियप्रैक्यमूर्तिभावेषु” (तु० प०) इति धातोः । इतरा उक्तार्थविपरीतायां कुच्छापस्त्रिलक्षणा नारकीयदुःखसंक्षिका निरुक्तिः पाप्मा । अत्रपक्षे ऋच्छतेरेव ऋभावो नरुणगमश्च । नि-यता ऋतिर्गुणा यस्याः सा “ऋति-र्गती घुणायां च सधोयां च शुभेऽपि च” इति रमसः ॥ निगता-ऋतेः छुमादिति वा । तथाच नरकमुपक्रम्यामरोऽपि “स्याद-लक्ष्मीस्तु निरुक्तिरिति ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यते । तयोर्विभागः ॥

सा-पुनरियं समाननामधेयत्वात् (समानश्रुतित्वात्) पृथिव्या सन्दिह्यते । तयोः समाननामधेयत्वेऽपि इति । एष कर्मकृतो विभागः । एका हि निविद्यानां भूतानां रमयित्री, अपरा पुनः कुच्छ्रमापादयित्रीत्येवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥ (७)

तस्याः कुच्छ्रपतेः पृथिव्या अपि एषा निर्वायिका ऋग्व भवति ॥ ३ ॥ (७)

“य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददश्च हिरुगिन्नु तस्मात् ॥ स मातुर्थोना परिबीतो अन्तर्वेदुप्रजा निरुक्तिमाविवेश ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२०)

य ईसिति । शीघ्रतमस आप्तम् । त्रिष्टुप् । विश्वेदेवैवत्या नहाव्रते वैश्वेदेवे शब्दे शस्यते । “अयं स शिक्ने” इतीयमपि तथैव समानाद्वैश्विनियोपा । जगती । द्वे अध्येते अस्यवीमीये ॥ अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायाश्मा ज्ञातव्य इत्यर्थः प्रतिपाद्यते-यः पुमान् कामार्ताः पुत्रार्था वा ई एतं नमं चकार करोति । लब्धं छिद (पा० ३-४-६) । विशि-पति वा “कृविक्षेपे” (तु० प०) तत्कारणभूतस्य रेतसो विक्षेप-

१. अत्र प्रकृतो मूच्छौ विनाशो वा, मूर्तिभावः काष्ठमिति बोध्यम् ॥

२. “स्यात्कटं कुच्छ्रमाभीक”मित्यमरः ॥

३. “मती च्छः सुक्तसाम्नोः” (पा० ५।१।५९) इति मत्व-धीयोऽत्र छः । अस्ववामशब्दोऽसिञ्जतीति ॥ तत्र सुक्तविशेषे ॥ अत्र (सुक्ते) एवमादिना (य ई चकारेणादिना) ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते ॥

द्वारेण, स पुमान् अस्म्य गर्भस्य “तत्त्वमि”ति शेषः । न वेद् ।
कर्मणि षष्ठी वा । एवं गर्भं न जानाति । कथमयं भूतः केन वा
प्रयोजनेनान्तर्निहित इत्येवम् सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ॥ यश्च
ईम् एतं हिरुक् अन्तर्हितमेतस्मिन्नदरे । एतस्मिन् वा वरीरे ।
हिरुगिखन्तर्हितनाम (निर्घ० ३-२५) ददर्श तत्पतः पश्यति ॥
पूर्ववच्छिद् तस्मात् तस्य । व्यत्ययश्चादत्तः । एष गर्भो नु इत्
निश्चित एव । यद्वा तस्यैवायं निश्चित इत्यर्थः । नु इत्येष
निश्चये इदित्येवायं ॥ स एष गर्भभूतः मातुः जनन्याः योना
योनी गर्भाशयस्थाने “सुपां सुलुमि” (पा० ७-१-३९)
स्यादिना ढेराददेशः ॥ अन्तः उदरे । पुष्ट्यतीति शेषः ।
स हि मातुरक्षितपीतलीडभक्षितेन चतुर्विधाहारपरिणामेन, पुष्टो
भवति । ततश्च परिवीतः उल्बजरामुभ्यां परिवेष्टितो यथा-
काले जायमानो बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः
सन्त्यस्यमप्यप्योत्पादनेन बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमानः स गर्भ-
कर्त्री, गर्भतत्त्वमजानानः निर्कृतिं निरुक्त्यभिधानं प्रकृष्टं दुःखम्
आविशेष्ट आविशति । औनुभवति यावत्स्वल्पभूतात्मज्ञानं,
तस्मात्तत्परिहाराय (गर्भभूत) आत्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति ॥१॥

इत्येष आत्मविदामभिप्रोतीत्यर्थ इत्याह—

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः ॥

कश्चित् बहुप्रजाः बह्वप्यो दरिद्रः पुंसः स दुष्पौष्यत्वाद्-
पक्षानां, व्यापन्नत्वाच्च बहुशः कृच्छ्रं निर्कृतिं दुःखम् आप-
द्यते । अनात्मज्ञतया भ्रममुपपतति । इति एवं परि-
व्राजकाः । संन्यासिनः प्रादुरिति शेषः ॥ एवं परिव्राजकानां
(संन्यासिनामात्मज्ञानवतां) संश्लेषोऽर्थोऽस्यामृषि समभिहित
इत्यर्थः ॥

२. सायणस्तु—यश्च मातुस्वरथं ददर्श । उदरदृग्जन्यमानुपप-
त्वाऽनुमानेन वा ददर्शयति स तस्माद्भूतः सकाशात् स हिरुगिनु
दृग्गिखन्तर्हितनाम । इच्छद्दृग्पक्षकारणैः । नु निश्चये । अलन्त-
नन्तर्हित एव खलु । यदा यः संसारवत्साध्याम् ईम् एतं कृषिवा-
णिज्यवद्विधायनादिकं चकार सोऽस्य यतश्च वेद लोकान्तरे
जन्मान्तरे वा । तथा य ईम् एतं ददर्श पिरि—नवी-समुद्र-बन्धवा
दिकं ददर्श जीवसमये तस्माद्बुद्धादिरुक् इत् पृथगेव । अत्रानुभूतं
सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वाऽनुभवतीत्यर्थ इत्येवं व्याख्यत ॥

२. एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानाद्यो गर्भं करोति स दुःखमापद्यते ।
यस्तु अन्त्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्त्रेणो निवर्तते, स
निर्कृतिं नापद्यते । एवं तत्त्वस्यामृषि निर्कृतिर्वेदव्यत्येय परिव्राज-
कार्यः ॥ अन्ये तु भ्रूवते—नः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्त-
रेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविविधां निर्कृ-
तिमाविशति, यो रेतः स्रज्जति, तज्जयोभूतो जन्मान्तरेषु बहुशः
प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविविधीति ॥

३. यद्यपि “निलमसिच्छजानमेधयोः” (पा० ५-४-१२२)
इति बहुव्रीहिसमासात्सोऽतिष्ठ “मन्हुऽम्य” पवेति, मशामयं
तथापीद यास्कमाय्यप्राप्ताम्यात्कस्मिदन्वतोऽपि स दर्शितः ॥

वर्षकर्ममिति नैरुक्ताः ॥

वर्षकर्म—एव अनेन मन्त्रेणोच्यते । निर्कृतिश्चात्र भूमि-
रुच्यते । इति एवं नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते । तन्मते यः
मध्यमो मध्यस्थानो वायुर्मध्यो वा ईमेतद्व्युदकं चकार करोति
किरति वा स हि वर्षणस्य कर्ता विक्षेप्ता वा (वातमेवाभ्यां
हि वर्षं प्रवर्तते) अस्म्य वर्षणस्य “तत्त्वमि”ति शेषः । अथवा
एतत्कर्म (कर्मणि षष्ठी) न वेद् न जानाति तयोरेचेतनत्वादिति
भावः । यस्तु (आत्मवित्) इन्द्रः ईम् एतत् । हिरुक्
अन्तर्हितम् अनभिष्यक्तस्यादित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षम् ददर्श
पश्यति स इत् स एव मध्यमः (मध्यस्थः परमार्थकुशलः)
तस्मात् तस्यास्य (षष्ठ्यर्थं पञ्चमी) तत्त्वमिति शेषः । नु
निश्चयेन वेद् जानाति । स दृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुः (निर्मातुः)-
रन्तरिक्षलोकास्य योनी योनिवदुत्पत्त्याधारभूतोऽन्तरिक्षे वैद-
काभिष्यक्तयाशयस्थान इति दुर्गः । परिवीतः परिवेष्टितः
सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च अन्तः मेघोदरान्तर्गतः प्रादृ-
काले वर्षमाधेयनाभिष्यक्तः । बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमानः ।
यद्वा बहुप्रजातानः बहुप्राप्युपकारी । अथवा जनिरान्तर्भावि-
तत्पर्थः । बहुनां धारणां, सत्यनिष्ठादानद्वारेण प्राणिनां वा,
प्रजनयिता सन् । अत्र कर्तारि प्रोपदृष्टाज्जन्तुषु प्रत्यय औणादिको
बाहुलकात् ॥ निर्कृतिं निरमणसाधनभूतां भूमिमाविशेष्ट
आविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेतदनुषङ्गं व्याख्यास्यमानोऽन्तरा एकपदनिरुक्तामाह—

य ई चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा ॥

सन्दिग्धौ धात् करोतिकिरतीतौ वर्षकर्मणा
सम्बध्येते । उभयथा ह्युपपद्यते—यः करोति यो वा विक्षिपति ॥

न सो अस्म्य वेद मध्यमः, स एवास्म्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् ॥

तथाचोक्तम्—

“अमी प्रास्ताहुतिः सन्मयादित्यसुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जयते वृष्टिवैरेरतः ततः प्रजाः ॥१॥” इति ॥

अत्र न सो अस्म्येति सन्मयावः “प्रकृत्यान्तःपादमव्य-
परे” (पा. ६-१-११५) इति प्रकृतिभावाद्बोध्यः ॥

**स मातुर्योनौ, मातान्तरिक्षं, निर्मायन्तेऽसि-
न्भूतानि ॥**

१. सायणस्तु—तस्मादपि हिरुगन्तर्हितः प्राणिकर्मवशेन काले

वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । इत्येवं व्याख्यत ॥

२. मिमातुर्निर्मातुरित्यपि व्याख्याभेदो निर्मायन्ते निर्मायन्ते

इत्येवमभेदनामभ्यो पाठभेदाद्बोध्यः ॥

३. आकाशस्यैव कश्चित्प्रदेशविशेषः । उभयोरेष्यन्तरिक्ष-
नामकविशेषात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः ॥

अस्मिन् भूतानि निर्मीयन्ते । एतज्ज्यकासादानेन विविष्टमुपकारं करोति भूतानां जायमानानाम् ॥

योनिरन्तरिक्षं महानववयवः परिवीतो वायुना ॥

आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित्स वायुसंयुतः सनुदक-
योनिभावं पुष्पाति । तदेतद्वायुना, तस्य सैव्यवनं दृष्ट्वाकं
परिवीतो भवतीति ॥

अथ शब्दसाहच्यप्रसक्तमुच्यते—

अयमपीतरः स्त्रीयोनिरेतसादेव परियुतो
भवति ॥

एतस्मादेव, यतोऽसावपि परियुत एव भवति ज्ञात्रा
मासेन च ॥

अथ नैरुक्तमतेनोपसंहरति—

बहुव्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे नैरुक्तानां निरुक्तिशब्देन भूमिरुच्यते ।
परिव्राजकानां कृच्छ्रापतिः । तदेवं मध्येषु शब्दगतिविमुला-
दुभयमन्युपपद्यत एव । तत्रैवंसति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मि-
न्मन्त्रे निर्घचनमेकैकस्य क्रियते । कृत्विचाध्यात्माधिदैवाधिय-
ज्ञोपदर्शनार्थः । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन् आधि-
दैवाध्यात्माधियज्ञाध्याः सर्वे एव ते योज्या नात्रापराधोऽस्ति ॥

एवमेव सन्देहाद्विकारमुपजीवन्नाह्वयामिकामाह—

शाकपूणिः सङ्कल्पयाचक्रे सर्वा देवता जा-
नामीति ॥

शाकानि यः पूजयति संहरति । “पूज संचाते” (उ० प०)
स शाकपूजस्तस्यापत्यं शाकपूणिः । “अत इम्” (पा० ४-
१-२५) इत्यपत्ये इत्युपलक्ष्यः । आचार्यः । स संकल्पया-
चक्रे संकल्पं कृतवान् । किं ? सर्वा देवता अहं जाना-
मीति ॥

तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न यज्ञे ।
तां प्रप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति ॥

तस्मै—सङ्कल्पमेवं कृतवते । उभयलिङ्गा—स्त्रीपुलिङ्गा ।
अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च । तां पुरतोऽवस्थितां
सर्त्ता न जज्ञे न ज्ञातवान् किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति ?
अथवा किमियं मध्यस्थानोत द्युस्थानेति ? । तामेतामजान-
न्प्रप्रच्छ पृष्ठवान् किं ? विविदिपाणि त्वेति । लामहं
वेदितुमिच्छामि । किमसि पुरुषः उत स्त्री इति । अथवा किम-
स्यान्तरिक्षस्थानोत द्युस्थानेति ॥

सा तस्मा एतामृचमादिदेशैषा मदेवते-
ति ॥ ४ ॥ (८)

सा—एवं पृष्ठ्य सती तस्मै शाकपूणये एतामृचमादि-
देशादिष्वती । किमिति ? एषा मदेवतेति । अस्यामृचि

अहं देवतेति । त्वं च नैरुक्तः मामेतस्या ऋचः सकाशादर्थाव-
गत्यावधारयेति ॥ ४ ॥ (८)

“अयं स सिङ्के येन गौरभीवृता मिमांति
मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्निहि
चकार मर्त्यं विद्युर्ज्वन्ती प्रतिवत्रिमौहत ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

अस्या ऋष्यादिकमुक्तमप्यस्तात् (पूर्वमन्त्रे) अत्रैकस्मिन्पक्षे
लिङ्गव्यत्ययेनोभयलिङ्गा देवतोपपाद्या । अयं स इयं सा माध्य-
मिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता सिङ्के अव्यक्तध्वनिं करोति
“सिञ्जि अव्यक्तं शब्दे” (अ० आ०) अव्यक्त—अस्फुटे
अपराधे चेत्यर्थः । येन यया गौरमाध्यमिका वाक् अभीवृता
अभिप्रवृत्ता अभितोव्याप्ता अधिष्ठितेत्यर्थः । अथवा अयं स
सिङ्क इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यतेऽपि तु मेघः । तस्यां
वाचि शिञ्जानायां स एव सिङ्क इत्युपपद्यते । मन्त्राः क्रोशन्तीति-
वत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वागभि-
व्याप्ता । शब्देन प्रकार एवोच्यते—मिमांति मायुम् । स्तनित-
लक्षणं शब्दं करोति । “मायुः काकुत्” इत्येवं वाङ्मामलु
(निर्घ० १-११) पठितः । स्तनितमेव हि तस्य वाक् । अधवेयं
छतोपमा । मिनोति खठेनः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादिवः ।
सर्वभूतनिर्माता वा स एव । अत्र मिनोतेमार्तवीर्षी औणादिक उण् ।
आद्ये वृद्धिरन्त्ये युक् (पा० ७-३-३३) तस्मिन् अतिरीप्तिं
करोति । अथवा सामर्थ्यादास्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते ।
कुत्र स्थिता ? ध्वसनावधि श्रिता ध्वसने उदकक्षंसने मेघे
अधिष्ठिता । अत्र वर्णव्यत्यय आर्षः । एतां तवदर्षिर्वा मेघान्तर्व-
र्त्तिन्या वाचोव्यक्तविद्युद्वाया अभिधायकः । मेघरूपलासुरस-
खामिप्रायः । अथवाऽयमुत्तरत्र स्त्रीलाभिप्रायः । यैवं लक्षणा
वाक् कर्मसंख्या मेघसारीरा वा सा हि चित्तिभिः (कर्मना-
मैतत्) स्वकर्मसिद्धिद्विषयैष्वच्यदशशब्दैर्वा मर्त्यं मरणधर्माणं

१. “अयं स येने”ति पुलिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रती-
यते । अधिष्ठिता सेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् ।
अत उभयलिङ्गवचम् ॥

२. मध्यस्थानाया (दिविद्याया) ननु “परा—पश्यन्ती—
मध्यमा—वैखरी—”चेति चतुर्विधास्तु तार्त्तायिकाया यस्या अधिष्ठानं
हृदयमाहुः । “परावाङ्मूलचक्रस्या पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा वेद्या वैखरी कण्ठदेशने”ति ॥ मूलचक्रं मूला-
धिष्ठानं नाभिपृष्ठयोन्तराकं चतुर्दलम् । तत्र परा विसतन्तु-
निभा सार्धैर्विवलया काचन जीवशक्तिर्विष्णुपदेद्वाऽस्त्रीत्यागम-
विदः प्राहुः ॥

३. निर्मिमीते—निर्वर्तयति (करोति) “माह माने” (उ० आ०)
अस्य पदव्यत्ययोऽत्र छान्दसः । मानं चेह निर्माणम् ॥

४. सायणस्तु—चित्तिभिर्भोतलक्षणेः कर्तृनिर्विद्युति विद्योत-
मानायां भीत्या सर्वै रिरासि नतानि कुर्वन्तीत्येवमाह ॥

स्यावरज्ज्वात्मकं कृत्स्नं जगत् विद्युद्भवन्ती विद्युदात्मना
रुधाख्येनामिनिर्वर्तमाना निचकार नीचैः करोति । निरित्येष
नीचैरर्थकः । मनुष्यान्मयास्त्रणतां करोति । ओषध्यादिकं वृष्टि-
फलान्वतं करोति । सैवमात्मानमाविष्कृत्य विद्युद्रूपेण,
विशिष्य सर्वासु दिक्ष्वात्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततो वर्ष-
व्युत्पन्ने (धर्मकाले) आत्मनो वस्त्रि रूपं (निर्घ० ३-७) ।
स्त्रीयमुदकक्षणं तद्रसभूतं प्रति औहत् प्रत्युपसंहरति ।
ऊहितरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । पुनरादत्ते रसिमद्वारा वृष्ट-
मुदकमादित्वात्मना जलाशयेभ्यः । एकस्यैव ज्योतिषस्त्रेधा-
करणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिमात्र उपपद्यते “तस्मै अघ्नवन् त्रेधा
भुवे कमिति” (अ० सं० ८-४-११-१०) वक्ष्यमाणत्वात् ।
स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युस्तन्नितामामेदाभिप्रायेण । अत-
एव दैवतैक्यम् ॥ अयमभिस्सन्धिः ॥

यस्मिंस्तु पक्षे मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा वेति, तस्मि-
न्यक्षे मेघरूपमविवक्षितम् । मेघवाचो विद्युद्रूपत्वं च ।
किन्तवेतावद्विवक्षितम् । मेघाश्रया शब्दवती भूला माध्यमिका
वाक् विद्युदात्मना स्थिला वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदक-
रूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्वात्मना स्थिला पुनरादत्ते इति ॥
वक्ष्यति हि—

“त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि (नि० दै० १२-२-८)
इति ॥

१. अत्र सायणः—“शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्र-
देवता जानामीत्यभिमानितवान् । इयैषत्य तत्प्रत्यक्ष स्वरूपमसौ
जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा सन्दिग्धोभयलिङ्गा
देवता प्रादुरासीत् (मनसि) अथ तस्य पुरतः । स च तां न बुद्धुषे ।
बुद्धुत्सया च तां स्वस्वरूपं प्रदर्शयेति प्रच्छाद्य साच “अयं स
शिङ्ग” इत्येषा मदैवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश ।
कथमयोभयलिङ्गत्वम् । वस्तुत उभयलिङ्गत्वे च कथं दैवतैक्य-
मिति । उच्यते—अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुलिङ्गद्वयेन,
मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन च, तत्कर्त्तव्यं । अयं स येनेति पुलिङ्गवाचिना
शब्दव्येण मेघः प्रतीयते । अपिश्रितासेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन
च माध्यमिका वाक् अत उभयलिङ्गत्वम् । तथा विद्युद्भवन्तीत्यन्तं
मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्मध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथासति
वस्त्रिमिह तस्य वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्ते
रश्मयमयो विवक्षितः स च आदित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं,
तर्हि वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेः, उभे अपि देवते । “यङ्गिं सा
देवते”—ति न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति । अयं स
येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयेण सर्वदेवतानामभिधानात्मिकायाः
एकत्वश्रवणेन वा, सर्वफलं दात्रात्मन एकत्वाश्रवणेन वा, देव-
तैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तममेवैतोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतै-
क्यमुक्तं भवति । अत एवैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्-
स्तुतो देवतैक्यम् अपिश्रितापिधानमेवेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ इति ॥

२. गूढोऽभिप्रायोऽभिस्सन्धिः परिरुच्यते ॥

सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा, द्युस्थाना वाऽदित्य-
रूपा, इत्ययमेवंलक्षणो देवतात्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्रार्थ-
दर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसंक्षेपार्थः ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमाह भाष्यकः—

अयं स शब्दायते । येन गौरमिप्रवृत्ता ।
मिमाति मायुं शब्दं करोति । मायुमिवादित्य-
मिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वसने मेघे-
ऽपिश्रिता । सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्-
वन्ती प्रत्युहते वस्त्रिम् । वस्त्रिरिति रूपनाम ।
वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं
तत्पुनरादत्ते ॥ ५ ॥ (९)

इति श्रीयास्कमुनि प्र० नि० शास्त्रे नैघ० का०

द्वि० व्याख्यस्य द्वि० पादः ॥ २ ॥ *

वस्त्रिरिति । वृत् वरपे (खा० उ०) “आहगमहनजनः
किंकनौ लिङ्गं च” (पा० ३-२-१०५) इति किङ्किर्वचनम् ।
किलाहुगमाभावः । यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति । प्रियते
वा सर्वैः । अन्यत्सर्वं निगमव्याख्यानां मन्त्रे ॥

इदमत्र बोध्यम् । सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन
सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मत्तं शाकपूणेरित्येवमादि ॥
अनुक्रमणं लघुक्रुतम् तस्मिन्गोशब्द एवैको निरुक्तः । निर्वचन-
प्रकारोपप्रदर्शनार्थम् । इतराण्यन्युद्वा निर्वक्तव्यानि । तथा—
गमा गमनात् । अस्यां गच्छन्ति भूतानि । गमेः “कनिन्यु-
वृषितस्मि” (उ० १-१५४) इत्यादिना कनिन्यप्रत्ययो बाहु-
लकात् “गमहने” (पा० ६-४-९८) त्युपधालोपश्चात् । एवं
उमा जमनात् । जमरित गच्छन्ति भूतान्यस्यामिति । जमते-
र्गतिर्कर्मणः (निर्घ० २-१०) निपातः “स्वमुक्षति” (उ०
१-१५५) इति कनिन्यन्तः । बाहुलकात्पर्युत्पन्नसंगमन्तरापि
भवति एवमादि ॥

तथाचोक्तम्—

नैघण्टुकांस्तु याञ्ज्यञ्जान्प्रत्यर्थगणसंस्थितान् ।
छन्दोभ्योऽपि तत्त्वार्थभिर्नूयायोगतस्तु तान् ॥ १ ॥
इति ॥ ५ ॥ (९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविद्युतौ
नैघण्टुककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥ *

१. उपल निगमवाक्यानीक्षितव्य आलोचयितव्य इत्यर्थः ॥

२. प्रसव्यं गणशः स्थितान् इति पाठान्तरम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(अथ हिरण्यवाचकशब्दनिर्वचनम्)

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

हिरण्यस्य नामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्यः पृथिवी-
नामभ्यः । पृथिव्यामेव हि हिरण्यमुत्पद्यतेऽतः पृथिव्यभिधाना-
नन्तरं हिरण्यनामानि समाग्रातानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
पञ्चदश पद च दश च पञ्चाधिका दश इति वा, यान्येतानि
समाग्रातानि, हेम-चन्द्र-रुक्मम् इत्येवमारीनि । असमाग्राता-
न्यपि—हाटक-सुवर्ण-वामीकर-शातकुम्भारीनि सन्ति, तानि
अभ्यूहागमं लोकं च निर्वक्तव्यानि ॥ हितं ममेदमिति सर्वं
एवैतन्मन्यते तस्माद्धेम, चन्द्र चन्द्रः कान्तिकर्मणः । (निघ०
११-५) सर्व एव हेतुताकमयते । रुक्मं रोचतेऽर्जुनैतार्थस्य ।
तद्वि रोचिष्णु भवतीति । एवमुहितवयं सर्वत्र निर्वचनम् ॥

अथ हिरण्यशब्दनिर्वचनया पृच्छति—

हिरण्यं कस्मात् ? ॥

उच्यते—

ह्रियते आयम्यमानमिति वा ॥

तज्यायम्यमानं कटक-रुचक-खस्त्रिकादिभावेन विलीयै-
माणं ह्रियत एव क्षिपिभिः पश्येतादौहैः । तथाचात्र वाकार
एवार्थं द्रष्टव्यः ।

ह्रियते जनाज्जनमिति वा ॥

अथ वा जनादेकस्माज्जनमपरं प्रत्ययं ह्रियते नीयते
संयवधारार्थम् । द्रव्यस्वभावत्वात् । जैकज्ञावस्थापित्वं तस्य ।
तथाच “हृन्हरणे” (भा० उ०) इत्यस्मा “ह्रियतेः कन्यन् हिर-
च” (उ० ५-४५) इति विधीयमानः कन्यन्प्रत्ययो हिरा-
देशस्य बाहुलकाद्भवतः । तथाच अन्वयिलिखितकृत्य “हृन्हृच्च”
इति भोजसूत्रम् ॥

अथवा द्विधातुजं रूपमिदमित्याह—

हितं रमणं भवतीति वा ॥

१. तथाचायं “पृषोदरादि”त्वात्साधुः । लोकं तु—“हि गतौ
ब्रह्मो वे” (खा० प०) लकारात् “नामन्तीमहि” (उ० ४-
१५०) लादिना मनिश्चनो निपातः । हिनोति गच्छत्यनेन सुखं,
वर्धते वा वाणिज्यादिनानेनेति ॥

२. आकादमायीदा “स्फाभि-तन्त्री” (उ० २-१२) लादिना
रङ् । चन्दयत्वाकादयतीति ॥

३. “रुच दीप्तौ” (भा० आ०) “युञ्जिष्वितिजा कुक्ष्य”
(उ० १-२४४) इति मङ्गुल्ययः कुल्वं च रोचते तदति शयेन ।
क्षीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् ॥

४. स्वर्णकारैः ।

अथवा हिनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात्समुदितार्थकन्यन् प्रत्ययो-
बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च । हितं च तदापदि दुर्मिक्षादौ, रमयति
च सर्वेषां सर्वम् । तेन गृहीतेन मूषिकोऽपि रमते, किमुत
मनुष्यः ॥

ह्रयतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ॥

प्रेप्साकर्मणः कान्त्यर्थस्य “ह्रयै गतिकास्त्योः” (भा०
प०) अस्मात्कन्यन्ति (उ० ५-४५) यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि
सर्वैदातत्प्राप्तमिष्यते । ह्रयति स्वप्रमया क्षीप्यत इति मुचोचिनी-
कारः । कान्तिरिच्छा ॥

(अथान्तरिक्षवाचकशब्दनिर्वचनम्)

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश ॥

पद च दश च षडधिका दश इति वा । कतमानि पुन-
स्तानि ? “अम्बरं-वियत्-व्योम” इत्येवमारीनि । तत्राम्बर-
मन्मुमद्भवति । नानामात्रेणैव सर्वतोऽपि विततमिति वियत् ।
विविधप्रकारमेतैववनिभूतानीति व्योम इत्येवमायमभ्यूहित-
व्यम् ॥

आह—

अन्तरिक्षं कस्मात् ? ॥

अन्तरिक्षमेवतावत्कस्मात् ? उच्यते—

अन्तरा क्षान्तं भवति । अन्तरेमे (क्षियति)

इति वा ॥

अन्तराहीदं वावापृथिव्योरवस्थितं, क्षान्तं क्षमौ प्रा-

१. पतच्च दुर्गभ्यास्त्वार्थं, तथाच अग्नौ राति ददातीत्यर्थं काः
(पा० ३-२-३) प्रपौदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) उका-
रस्माकारादेशेऽम्बरो मेवोऽपि (अन्तरिक्षमेव वा वर्षासु प्राणिभ्य
उदकं ददातीत्यम्बरं तत्) ॥

२. नानामात्रेणैव वीर्यसाधनैः । तत्पर्यायः सर्वतोऽपीति ।
विततमिति हि यमतेरर्थः । “यम उपरमे” (भा० प०) ह्यसा-
दीनादिके किपि “गमः कौ” (पा० ६-४-४०) अत्र गमा-
दीनामितिवक्तव्यमित्युक्तेरनुनासिकलोपः । “ह्यलसे” (पा०
६-१-७६) ति तुक् । विततं क्षयविभासाद्योपरतं भवतीति ।
यदा विगतं यमनमुपरमणमसादिति विषयः । अन्तरिक्षं हि सर्वत्र
व्याप्तत्वात् कुतश्चिदनुपरतम् । विषच्छति न विरमतीति क्षीर-
स्वानी । यदा विपूर्ववततेः (भा० आ०) किप् विविधं यत-
न्तेऽस्मिन्प्राणिनः । आकाशे हि सर्वे व्याप्तिरन्ते ॥

३. विपूर्ववततेर्ल्योपार्थात् (भा० प०) औणादिके “सर्व-
धातुभ्यो मनिच्” (उ० ४-२४४) इति मनिनि “ज्वरत्वरं”
(पा. ६-४-२०) स्फुटि शुणः । व्यमति व्याप्तोति सर्वं जग-
दिति व्योम ॥

४. मध्ये ॥

५. अत्र “पृथिव्यान्तमित्यर्थः” इति दुर्गः ॥

पितृव्य भवति सर्वसहैवात् ॥ स्कन्दस्वामिनस्तु-अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां शान्तं शान्तं निष्कियं वा, शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-स्थानात्मकधातित्वेयमाहुः ॥ अन्तर् ऋक्षा (णि नक्षत्रा)-ण्यस्येति परे । सर्वत्र "पृषोदरादि" लात्साधुलम् । शीर्षमर्थ्यु-वावापृषिव्योरन्तरादीत्यत इति "ईक्ष दशने" (भ्रा० आ०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९) वेदे लत्राये छान्दसं ह्रस्वम् ॥ अथ वा अन्तरा इमे यावापृषिवैशौ क्षियति निवसति इत्यन्तरिक्षम् ॥ पृषोदरादिलात्साधु ॥ एवमत्रेऽपि ॥

शरीरेष्वन्तरिक्षमिति वा ॥

अथ वा शरीरेषु एतदेव (आकाशात्मकम्) अन्तर् मध्येऽस्वितम् अक्षयम् । इतराणि हि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते । तस्मादक्षयलादन्तरिक्षम् ॥

तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते ॥

तत्र तस्मिन्प्रेष्यते अन्तरिक्षनामसमुदाये समुद्र इत्ये-तत् अभिधानम् उभयाभिधानं, ततश्च पार्थिवेन समुद्रेण जलाशयेन सन्दिह्यते इत्येतदत्र सन्देहपदम् । आह—

समुद्रः कस्मात् ? ॥

इति । उच्यते—

समुद्रवन्त्यसादापः ॥

वीचि-तरङ्ग-शीकरादिभावेन सं-स्रजता उत्-कर्षं द्र-वन्ति गच्छन्ति अस्मादापो रदिमभिराकृष्यमाणा आदित्य-मण्डलम् । तथाच समुत्पूर्वाद्रवते गैर्यथा "अन्येष्वपि द्रव्यते" (पा. ३-२-१०१) इत्यपादाने उग्रस्ये टिलोपे च रूपम् ॥

सममिद्रवन्त्येनामापः ॥

सर्वा एव ह्यापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणा, आदित्य-मण्डलाद्वा वर्षाकाले रदिमभिः प्रवर्तमानाः निम्नासृसारिलास्सं-हृताः सत्य एनं समुद्रेणोदाभिमुख्येन द्रवन्ति । स हि निम्नतमो भवति सर्वसाजलाशयात् ॥ अत्र उदित्येष उपसर्गाऽनीत्यस्यायं वर्तते । कर्मणि उग्रस्य इति विशेषः ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ॥

संमोदन्ते संहृयन्ति अस्मिन्समुद्रे भूतानि तत्त्वानि जलचराणि, बह्वदकलात् । अन्तरिक्षचारीणि वा ॥ तथाच संप्रसारितं "सुख हर्षे" (भ्रा० आ०) इत्यस्मात्, "स्वाधितकि-वधि" (उ. २-१२) इत्यादिनाऽधिकरणे रक्षस्यसे पृषोदरादि-त्वात् समो मलोपे च रूपम् ॥

समुद्रको भवति ॥

१. विष्कम्भस्थानं हि तद्वद्वज्रपादीनाम् ॥

२. अन्तराशये द्वितीया (पा० २-३-४) ॥

३. "क्षि निवासे" (उ० प०) ॥

उद्ग इत्युदकनाम तत्तस्मिन्संहृतमिति स समुद्रः । तथाच-स-मित्येकीभावे उदकादुच्छब्दः रो मलशायः । एकीभूतमुदकम-सिन्नु विवर्ते वर्णस्थिति । उदकशब्दस्योद्भावः संज्ञायां छान्दसः ॥

समुनचीति वा ॥

सङ्केदयतीत्यर्थः । "उन्वी क्रेवने" (६० प०) संपूर्वः । पूर्वेण (उ. २-१२) रक् कर्तरि । कित्वाप्रलोपे च समुद्रः ॥ अतो हि प्रकृतैरन्मोभिः सर्वमिदं संक्षिप्यते । समुनचि वषेण भुवन-मिति वा ॥

तयोर्विभागः ॥

तयोरेतयोः समाननामधेयत्वेऽपि सति एष कर्मकृतो विभागः । उक्तपूर्वः । स यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते—

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

"आचार्या" इति शेषः । निदानभूतम् । इति हैवमासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः । पुरावृत्तव्यापकः समाचारः ॥

कतमः पुनरसाधिल्लाघटे—

देवापिश्चाष्टिपेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ आतरौ बभूवतुः ॥

शन्तनुश्चेत्याष्टिपेणसं समुच्चिनोति । कौरव्यौ कुरुवंश-भौ "कुरुनादिभ्यो ण्यः" (पा० ४-१-१७२) इति ण्यप्रत्यये "भोर्युणः" (पा० ६-४-१४६) । तयोरेकः—

शन्तनुः कनीयानमिषेचयाञ्चके ॥

शन्तनुनाम कनीयान् कनिष्ठः । स आत्मानम् अभि-षेचयाञ्चके अभिषेचितवान् । सोऽभिषिक्तः सन्नाजा बभूव-इतरः पुनर्युद्धे—

देवापिस्तपः प्रतिपेदे ॥

देवापिः । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मण्यं प्रतिपेदे प्राप ॥ विश्वामित्रवत् । तथाचात्र तप इति तत्सार्थं ब्राह्मण्य-मुपलक्षयति ।

ततश्शन्तनो राज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न वर्ष ॥

१. "इति इ" इति पारम्पर्योपदेशोऽप्ययम् । तदासेऽसिञ्जितेति-हासः । "आस उपवेशने" (अ. आ.) "हलक्ष" (पा० ३-३-२२१) इति घञ्प्रिकरणे ॥ तथा चामरः "पारम्पर्योपदे-शे स्वादेतिहासमिहाव्ययम्" इति ॥

२. एतस्य निर्वचनमतस्त्वदीयपक्षे ॥ एवं देवापरिणि ॥

३. ब्राह्मणावदयकवैयत्यवा छुतादिसम्पत्त्या तनुस्त्वत्वं ननु ब्राह्मणवर्ति "तपः क्षुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः-छुताभ्यां यो हीनो जातिर्ब्राह्मण एव सः ॥ त्रीणि यस्यावदा-तानि विषा योनिश्च कनी च । एतच्छिष्ये विज्ञानीहि ब्राह्मणव्यवस्थं लक्षणम् ॥ इति भगवत्पतञ्जल्युक्तलक्षणस्य योनिरूपस्याभावात् ॥

तत्तत्तेनापकारेण ज्येष्ठातिष्क्रमजेन । राज्ये राष्ट्र । देवः
मेघः ॥ अवर्षति देवे—

तमुचुर्ब्राह्मणा “अधर्मस्त्वयाऽऽचरितो ज्येष्ठं
आतरमन्तरित्यामिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्ष-
ती”ति ॥

तं शन्तनुम् । ऊचुः उक्तवन्तः । अन्तरित्यातिष्क्रम्य ।
अमिषेचितम् अभिषेक आत्मनः कारितो यत्तस्मया
तस्मात् तेन मर्यादातिक्रमेण ते तव राज्ये । इत्यतः प्राप्तकालं
प्रतिपद्यन् ॥

स शन्तनुर्देवापि विशिष्य राज्येन ॥

स एवं ब्राह्मणैरुक्तः शन्तनुः । शिक्षिष्य पुनः पुनः
शशास । अभिमितवानित्यर्थः । कर्षः ? राज्येन अश्रुय-
त्वेन । गृहाणामनः पदमिति । एवं कनीयसाऽऽस्यैर्मर्ष्य-
मानोऽपि—

तमुवाच देवापि पुरोहितस्ते असानि याज-
यानि च त्वेति ॥

तं शन्तनुम् देवापिरुवाच काममहं पुरोहितस्ते
असानि भवानि । त्वां लाम् । याजयानि । वार्षिकेण
कर्मणा, न च राजा अविष्यामि ब्राह्मण्यासादनात् भवानेवास्तु
कामं राजेति भावः ॥

तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ॥

तस्य देवापि । आभिरभूदिति^१ शेषः । तत्र—

तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१०) ॥

तस्य समुद्राऽभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय एषा-
ऽनुपदं प्रदर्शयिष्यामणा ऋग् निर्वाचिका भवति ॥ ११ ॥ (१०)

“आष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसु-
मतिं चिकित्वान् ॥ स उत्तरस्मादधरं समुद्र-
मपो दिव्या असृजद्ब्रह्मर्ष्या अग्नि ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१२)

आष्टिषेण इति । एतच्च वर्षकामसूक्तम् । देवापिराष्टिषेण
ऋषिर्देवा देवताभिष्टुप छन्दः । आष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य

१. अभिगमः स्वीकारः । ण्यन्तोऽत्र नमिः । “नोदात्तोपदे-
शस्ये”ति (पा. ७-३-३४) इति निषेधः ॥

२. वर्षार्थिना (वर्षकामनायता) कर्मणा । एतच्च कल्पान्तर-
परतया नैवमित्युपरिग्राह्यस्तीभविष्यति । कल्पान्तरे स एव देवापि-
राष्टिषेणः सन् शन्तनुमेव (तन्नामकमेव) यत्नं भ्रष्टमर्थितो वर्षार्थेन
कनीयाऽऽवधायद्ब्रह्मस्ते राष्ट्र भवेदिति ॥

३. प्रकटीकभूय ॥ “प्राकाशये प्राडुरापिः स्वादि”लमरः ॥

पुत्रः । इषितसेनस्य वा । “ऋग्यजुर्वेदवृत्तिर्गुणिकुरभ्यक्षे” (पा०
४-१-११४) ल्यणपत्ये । अन्यकल्पान्तराणीं देवापिः ऋषि-
रन्यकल्पान्तराण्यस्यैव शन्तनोर्वर्षार्थाय कर्मणि होतृत्वेन वृत्तः
होत्रं होतृकर्म इवन् “हुयामाशुभस्तिभ्यन्न” (उ० ४-१६८)
इति व्रन्भावे । तत् कर्तुं निषीदन् उपविष्टवान् । ततो देवापिः
देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिमुदकसम्प्रदानामिसुखीं
कर्तुं चिकित्वान् चेतनावान् ज्ञानानः (स हि तथाऽऽस्तौयथा
देवानामुदकसम्प्रदानामिसुखीमतिरभूत्) ततः परितुष्टेषु देवेषु
स देवापिरेव उत्तरस्मात् उपरिवर्तमानात् अन्तरिक्षात्समु-
द्रात् अधरम् अधोवर्तमानं समुद्रं पार्थिवं प्रेति (एष
विभागः समुद्रयोः) दिव्याः दिवि भवाः, प्रवास्ताः सस्वम्प-
त्करीषां वर्ष्मः वर्षभवाः, वर्षभूता वा अपः अग्निः सर्व-
भूतानामुपरि असृजत् अक्षरयत् ॥ स देवाण्यधिकारे
वर्तमान एवमकारोत् । अन्यस्मिन्करेऽपि देवैर्पिर्मयाप्येत-
देवासित्येवं वर्तमानेनाभिसम्बध्यत इति समसार्थः ॥ ५ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्य वा ॥

ऋष्टिरायुषविशेषस्तद्गुह्यं सेना यस्य सोऽयमुष्टिषेणः ।
इषितसेनो वा । नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून् प्रति । तत्रेषितस्य
“एति संज्ञायामगात्” (पा० ८-३-९९) इति पत्यम् ।
ऋष्ट्यादेशः प्रुषोदरादित्वात् ॥

सेना सेश्वरा समानगतिर्वा ॥

इह इतीश्वरनाम “इतः सूर्यं प्रभौ” इत्यमरः । तेन हि
सा नित्यमेव संयुक्ता भवति । तथाच सह इमेनेति सेना ।
समानमेकार्थं जयाद्वयसुदिश्येतीति सेना । समानस्य सभाव
एतेर्गैल्यर्थान्क औणादिकः कर्तरि । समाना गतिर्यस्या इति
विग्रहार्थः ॥

पुत्रः पुत्रं त्रायते ॥

पुत्र इति बहुनाम “प्रभूतं प्रवृत्तं प्राज्यमदभं बहुलं बहु ।
पुत्रं पुत्रं भूमिर्दं सिकरं भूयश्च भूरि चे”-लमरः । वक्ष्यति यत्
पित्रा पापं कृतं भवति ततोऽयं त्रायते तमिति पुत्रः ।
रुशब्दलोपः प्रुषोदरादित्वात् । त्रायतेष (भ्वा० आ०)
“आतोऽनुपसर्गे क” (पा० ३-२-२) इति कप्रत्यय आह्वम्
(पा० ६-१-४५) आतो लोपश्च ॥ (पा० ६-४-६४) ॥

निरणगाद्वा ॥

अथवा निरणारसौ निश्चिन्ना वा (शाकतः श्रद्धापूर्तेन
मनसा) दृष्टानि अपर्ययति (ददाति) पिण्डान् पितृभ्य इति

१. उत्तराधराविति परस्वरपेक्षी । “अवयवविधिमतोश्च सा-
जाल”मिति म्यायेनाधरसजातीयतोऽप्यस्य युज्यत इति समुद्रा-
दिति तदिदोष्ममयाद्व्य व्याख्यातम् ॥ उत्तरमुपरिग्राह्यत्वात्
दिति वक्ष्यतेऽनुपदम् ॥

२. सायणस्तु समुद्रमपि असृजत्सृजतिवर्षमैवाह ॥

३. एष च व्याख्याभागे दुर्गदशित एव उक्तस्ततः ॥

निपरणः । ल्युः (पा० ३-१-१३४) स एव पुत्रः । अत्रो-
पसर्गलोपः पृष्ठात्तेः (त्रया० ५०) ऋक् । धातोश्च पुः पृषो-
दरादिलात् ॥ तथाच नि-(तरा)परणादवर्णात्तर्पणाद्वा पुत्र
इति नामनिदानकथनम् ॥ विग्रहस्तुक्तपूर्वं एव ॥

पुत्ररक्तं ततस्त्रायते इति वा ।

अथ वा पुष्टित्वेत्तररक्तं (रक्तस्थान)मुच्यते । ततोऽसौ
त्रायते पितृनिति पुत्रः ॥

अथ ऋषिशब्दं निर्गवीति—

होत्रमृषिर्निपीदच्छुषिर्दर्शनात् ॥

दर्शनादृषिः । “ऋषी गतौ” (तु० ५०) “इयुपधा-
क्तिव्” (उ० ४-१२०) इतीत् । “ये गत्यर्थोक्ते ज्ञानार्थी”
इति व्यायेनात्र दर्शनम् (ज्ञानम्) अर्थः । पश्यति ह्यसौ
सम्मानयान् ॥

स्तोमान्दर्शेत्यौपमन्यवः ॥

मन्त्राः स्तोमास्तानसौ (ऋषिः) तारक्रेण ज्ञानेन ददर्श
पश्यतीति औपमन्यव उपमन्योरपत्यभूत आचार्यो मन्यते ।
तथाच मेदिनी “ऋषिर्वेदे वसिष्ठायै वीथितौ च उमानयमिति ॥
ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति—

**“तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्
ऋषयोऽमवन्ततदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते ॥”**

तत् एतदुच्यते यत्कृतमृषीणामृषिलम् । यत् यस्यात्
एतान् ऋषीन् तपस्यमानान् तपस्यमानान् । ब्रह्म-ऋ-
ग्यजुःसामाख्यं, स्वयंभु-अकृतकम् अभ्यानर्षत् अभ्याग-
च्छत् । अनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुस्तपोविशेषेण । ते खलु
ऋषयः अभवन् । तदृषीणामृषित्वमित्येवं ब्राह्मणेऽपि
‘वि’ विचार्यमाणं सत् ज्ञायते ॥

देवापिः देवानामास्या स्तुत्या च प्रदानेन च ॥

स हि स्तुतिभिर्देवानां । हविःसंप्रदानेन च ॥

देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिम् ।

**चिकित्वाश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं सप्त-
द्रम् । उत्तर उद्धततरो भवति । अधरोऽधोऽरः ॥**

उद्धततरो उद्धततरो (हन्तिरत्र गमने) भवति । उपरि-
धारवस्थानात् । अधरश्च अधोऽरः । अथ इयति (गच्छति)
इति । ऋधातोः (तु० ५०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) ॥

अथाधःशब्दं निर्गवीति—

अथो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा ॥

अधः पुनर्न धावतीति सतः । नञ्पूर्वाङ्गस्यार्थाद्वावधातोः
(भा० उ०) ईदृशौणादिकः । तस्य ह्यधोगतिस्तथादेव ऊर्ध्व-
गतिः प्रतिषिद्धा भवति ।

तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥ (११) ॥

तस्यैवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात्समुद्रावृष्टिमयाचत देवे-
भ्यो देवापिः ॥ यथाच पौरोहित्यमकरोत् । यथा वाऽयमज्ज-
न्तनुर्मेन कमेणा वर्षीयी सन् । तथैवा उत्तरा ऋक् भूयसे
बहुतराव निर्वचनाय निगमनाय भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ (११)

**“यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः
कृपयन्नादीधित् ॥**

**देवश्रुतं वृष्टिवानि रराणो बृहस्पतिर्वाचमसा
अयच्छत् ॥ १ ॥”**

(ऋ० सं० ८-५-१३)

यदिति ॥ इयं श्रुतिर्कृत्रिष्टुः । ऋध्यादिकं पूर्वतमेव ।
इदमपि वर्षकामसूक्तम् ॥ यत् यदा देवापिः आर्द्धिषेणः शान्त-
नवे रात्रे स्वप्नात्रे कौरव्याय । तादर्थ्यं चतुर्थी । पुरोहितः
आत्मिकमणि व्याप्रियमाणः होत्राय होतृकमणि वर्षीयीय कमेणि
वृतः सन् कृपयन् कृपायमाणः रात्रिः अदीधित् अन्यध्यायत्
वृष्टिर्भवेदिति ॥ देवश्रुतं देवा एनं श्रुवन्तीति देवश्रुत् तमेनं
देवापि वृष्टिवानि वृष्टिवानि रराणः देवत् । “रा दाने”
(अ० ५०) व्यैख्येन छिटः कानच् । बृहस्पतिर्वैवोऽस्मिन्नेव
कमेणि ब्रह्मत्वेऽवस्थितः अस्मै देवापये वाचं वृष्टिसाधिकम्
अयच्छत् अवादित्यर्थः ॥ तथा वाचा तदनुग्रहीतया देवा-
न्स्तुत्वा तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ॥ १ ॥

अथैकपदनिर्वाकम्—

**शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा, शमसै तन्वा
अस्त्विति वा ॥**

शन्तनुः कस्मात् ? इत्युच्यते—स हि यं कश्चिदोगार्तं दृष्ट्वा
कृपयन्नावीतिस तनोः शं तनास्त्विति ततोऽसावगयो भवति ।
अथवा एवमसावाशास्ते शमसै तन्वा अस्तु इति । शमसिः
सुखनाम तन्वास्तनोरिति शरीरस्थैलार्थकम् । तनोरस्तित्वेयं
वक्तव्यं सैधिरत्रार्थः ॥ अथ पुरोहितं निर्वक्ति—

पुरोहितः पुर एनं दधति ॥

राजानो हि शान्तिक-पौष्टिका-मिचारिकेषु कमेष्टु एनं

१. पुरोहितो शेषाशिकमणि व्याप्रियते ॥

२. सायणस्तु—होत्राय वृतो देवापिः कृपयन् देवश्रुतं देवलोक-
प्रसिद्धं वृष्टिवानि वृष्टिवानि बृहस्पतिम् अदीधित् अन्यध्यायत् स
च रराणो रममाणो बृहस्पतिर्देवोऽस्मै देवापये वाचमयच्छदित्वेन
व्याख्ययत् ॥ अनुध्यानं नाम शुभाशेसनम् ॥

३. देवलोकेशपि प्रख्यातनामानम् ॥

४. रममाण इति सायणः ।

५. व्यख्ययः आत्मनेपद—वर्तमानकालकृतः ।

६. तनोऽस्त्विति ॥

पुरोऽग्रे दधति धारयन्ति पुरस्कृवंतीति पुरोहितः । पुरतो निधानात् । पुरस्करणाद्वा ॥ “वधातेहिः” (पा० ७-४-४२) कप्रत्ययोऽत्र कर्मणि (पा० ३-२-१०२) ॥

होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायदेवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति ॥

देवश्रुतं-देवा हि एनं स्तुतीस्मारयन्तं शृण्वन्तीति देवश्रुतं तं देवश्रुतम् ॥ कृपायमाणोऽन्वध्यायदिति कृपयन्तीधे-दिति पद्वोरर्थः ॥ अत्र कृपां कुर्वण इत्यर्थे क्यङ्कः ॥

वृष्टिर्वनि वृष्टियाचिनं, रराणो रातिरभ्यस्तः ।

बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽसौ वाचमयच्छत् ॥

वृष्टिर्वनिमिति । वृष्टिकर्मोपपादान्त्येयार्थानां (त० प०) “छन्दति वनसनरक्षिमयामि”-(पा० ३-२-२७) ति इत्प्रत्ययः कर्तरि । रराण इति रातेर्दानार्थोत् (अ० प०) लट-श्चानश् (पा० ३-२-१२९) व्यत्ययेन इच्छः द्वित्वम् (पा० ६-१-१०) बृहस्पतिर्महतां पतिः । “तद्ब्रह्मोः करपत्योश्चोर-देवतयोः सुद तलोपधेति (पा० ६-१-१५७ वा०) साधुः ॥

अत्र बृहच्छब्दार्थ उक्तपूर्वं इत्याह—

बृहदुपन्यास्यातम् ॥ ३ ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि. शा. नैघं. का. द्वितीया-ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ * ॥

बृहदिति । उपगम्यमानं व्याख्यातम् “बृहदिति महतो नामधेयं परिश्रवं भवती”ति । (नि० अ० १-३-२) मञ्ज-निदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः । धर्मातिक्रमे च देवो न वर्षतीति । निरु-क्तपक्षे-ऋष्टिपेणो मथ्यमः, तदपत्यमयमतिः पार्थिव आष्टिपेणो देवापिः स सन्ततवे सर्वस्मै शुभार्थिने यजमानायेत्येवं योज्यम् । बृहस्पतिरिति मथ्यमः । स्तनयितुलक्षणं वाचमित्यर्थः ॥ ३ ॥ १८

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैघं काण्डे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ * ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(अथ साधारणानां पणानां नामां निर्वचनम्)

लोकप्रधानाधिकारेणैवमुच्यते—

साधारणान्पुत्रराणि षट् दिवश्चादित्यस्य च ॥

१. अत्र “सवित्रेणो हि विधित्विषेयो सति विरोध्येऽन्वयवाचे विशेषणमुपसंक्रामतः” इति व्यायेन स्तुतिमेवैतस्य शृण्वन्ति देवा इत्यर्थः । यथा “निधनरपात्रजन्यः क्षतः” इत्यत्र नहि पात्र-जन्यः शोभतु शक्यो ब्रह्मत्वातिकम्बु तस्य निधानं यत्र क्षतः श्वस्य ॥

समानं ग्रियन्त इति साधारणानि, नामानीत्यनुषज्यते । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽन्तरिक्षनामभ्यः । षट् “सः पृथिः नाक्” इत्येवमादीनि कयोः पुनः साधारणानि दिवोऽन्तरिक्षस्य आदित्यस्य परमपुत्रेषाधिष्ठानस्य व्योममणेश्च । अ एको वाक्यालङ्कारे ॥

यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः ॥

यानि तु अस्यादित्यस्य प्राधान्येन वर्तन्ते (प्रधान-स्तुतिभाजि) नामानि “सविता भगः सूर्यः पूषा” इत्येवमा-दीनि । तान्पुपरिष्ठात् (नि० दै० का० १२-१२-१६) व्याख्यास्यामः विमज्य आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः । इमानि तु नैषण्डकानि, संसृष्टराणि च धुनामभिः साकमित्यत इह नैषण्डकप्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह—

आदित्यः कसात् ?

इति । उच्यते—

आदत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषाम् ॥

आदत्ते ह्यसौ रसान्निमिरित्वादित्यः । यद्वा ज्यो-तिषां ग्रहनक्षत्रादीनां भासमादत्त इत्यादित्यः । आह पूर्वो-द्घातोर्द्विज्यौवादिकः । डिच्वादिभ्योः । तदुदये हि चन्द्रा-दीनां प्रभानाशो भवत्येव । ग्रहापेक्षमेतत् ॥

आदीप्तो भासेति वा ।

अथवा सवैतो ह्येष भासा आदीप्त आहृतो भवति । पृष्ठोदरादिः ॥

अदितेः पुत्र इति वा ॥

अथवा अदितेर्देवमातुः कश्यपस्य पत्न्याः पुत्राः, सोऽय-मादितेभ्यः सन् आदित्य इत्युच्यते “दित्यदित्यादित्यपत्नुत्तरप-दाण्वः” (पा० ४-१-५५) इति अपत्ये ण्वः । “यस्येति चे”-(पा० ६-४-१४८) स्तीकारस्य लोप आदिशुद्धिश्च । (पा० ७-२-११७) ॥

अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् ॥

अस्यादित्यस्य षट्द्विदितेयोऽदितेः पुत्र इत्यर्थमभिधानं तु तैदभिधानमेवाल्पप्रयोगमल्पविषयमितराणि तु सवितुभ-गपुत्रादीनि बहुप्रयोगविषयाणि । काल्पप्रयोगविषयम् ? आर्चा-भ्याम्नाये-ऋको यैस्त्रिभूत उपरूपमार्जाताः सोऽयमाचीभ्या-

१. तथाच वाजसनेय आह्वायते (अ० ४०) “योसावा-दित्ये पुत्रः सोऽसावहमि”ति ॥

२. तुरवैवाथे ॥ इतराणि व्यवच्छिनन्ति सवित्रादीन्यभि-धानानि ॥

३. तथाचाचैमिति, कचां समूह इत्यर्थकम् । आचैमभ्य

प्रायोदासतयस्तस्मिन् । केवलमेतत्सूक्तमाक् न हविर्माक् न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हविषाध्वयैव चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते तथोदाहरति—

“सूर्यमादितेयम्” (ऋ० सं० ८-४-१२-१)

अस्याद्युप्ति अत्रादितेयमित्यस्य—

अदितेः पुत्रम् ॥

इत्यर्थः ॥ तदेतदुपनिषद्वाक्यास्त्यते (नि० ७-२९)

अथादित्यशब्दप्रसक्तमाह—

एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः
स्तुतयो भवन्ति ॥

एवम्—इति । देवताभेदपर्येदेमुच्यते देवताना-
सिति । तिस्र एव हि देवता नैकानामभिवाच्यादित्या इति
हि वक्ष्यते (नि० ६० कां० ७-५) तत्पक्षे तु नेतरस्यैवभवति ।

आदित्यप्रवादा आदित्याभिधानाः ॥

तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भग-
स्यांशस्येति ॥

एतत् उदाहरणजातम् ।

“इमा गिर आदित्यभ्यो घृतस्मृः सुनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
क्षुणोतु मित्रो अर्युमा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो
अंशः ॥ १ ॥” (ऋ० सं० २-७-६)

इमा इति । अस्याद्युप्ति सर्वे एवादित्यप्रवादाः । स्तुत्या
स्तुत्यन्ते । तद्यथा—

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य ईश-
रेभ्यो वा मित्रादिभ्यः । घृतस्मृः घृतस्नादिणीः (घृतं क्षरन्तीः)
इमा गिरः स्तुतिरक्षणं वाचः स्वनात्स्वैर्वा जुह्वा
वाग्निद्वयेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीति यावत् ॥ ता
गिरे नः अस्माकं प्रत्येकमिमे क्षुणोतु । तुविज्ञातः तुविदि
बहुनाम, बहुषु प्रदेशेष्वनुग्रहार्थं जातः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्ववाक्ये इतिशब्द आधाय इत्याह—

अथापि मित्रावरुणयोः ॥

शाश्वतेऽत्रिलक्षिकारो वच् । “आ अम्यासे” (आ० प०)
“आतो युक् विण्कृतोः” (पा० ७-१-३३) इति युगागमोऽत्र
द्रष्टव्यः ॥

१. वागिकपक्षे तु—“अपि वा पृथगेव स्तुः पृथग्वि स्तुतयो
भवन्ति” (नि० ७-५) इति महाभारताव्यासैरुपलब्धत्वात्—एकै-
कया बहुनामतेति सम्भजति देवताभेदपक्षस्योऽन्तर (निरुक्त-
शाले) पक्षः । तत्र तावदात्रामिषस्यः प्रथमः । नैरुक्तपक्षो
द्वितीयो वागिकपक्षस्तृतीयस्तत्रागमते—एक एवात्मा देवतेत्येवं
तत्रैव (नि० ७-६) व्यक्तीभविव्यति ॥

आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा—

“आदित्या दानुनस्पती” ॥ दानपती ॥

अस्य—“ता सुभ्राजी घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।
सचेते अनवह्वरम् ॥ १ ॥” (ऋ० सं० २-८-८) इति खड्गम् ।
गायत्रीयं गृत्तमदेन दृष्टा । अभिज्ञस्य पक्षस्य द्वितीयैऽहि प्रलवं
नाम शलम् । तत्र “अयं वा मित्रावरुणासुतः सोमं कृतावृषा
ममेदिह श्रुतं हवम्” (ऋ० सं० २-८-७) इत्येव त्वयः
सैवत्ये । तस्योत्तमा एवा । ता सुभ्राजा तौ सैन्धीतौ घृतासुती
तौ हि घृतमुदकमावृषाते वर्षकर्मणा जनयतः । आदित्या
आदित्यौ अदितेः पुत्रौ । औह आर (पा० ७-१-३९)
दानुनस्पती दानैपती दानानानीयाते । तौ यजमानेः
सम्यक् स्तुतिमिद्विविध संसेवितौ अनवह्वरम् अङ्कटिलं
यजमानं सचेते । प्रतिसंसेवते अभिमतेर्द्विवैः । न कृतावृ-
षाचौ च दातुमित्येवमत्र मित्रावरुणावादित्यपदेन स्तुयेते ॥
“एव सचेते सेवने च” (आ० भा०) लट् ॥ १ ॥

अथापि मित्रस्यैकस्य ॥

आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा—

“प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्यान्यस्तं
आदित्यं शिक्षति व्रतेन ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

अयमितरोपीत्यादिशब्दार्थः । अस्य—“न हस्यते न जीयते
त्वोतो नैममहो अभ्योऽस्मिन्ततो न दुरात्” ॥ २ ॥ (ऋ०
सं० ३-४-५) इत्युत्तरार्धेवम् । इयं विश्वामित्रेण दृष्टा विदुषु
मैत्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । हे मित्र ! आदित्य ! अदितेः
पुत्र ! स मर्तः मनुष्यः प्रयस्यान् अमवान् प्रय इत्यन्ननाम
(निघं० २-७) प्र प्रकथेय अस्तु भवतु यः व्रतेन कर्मणा
(निघं० २-१) निर्वैषणप्रोक्षणादिना संस्कृत्येवं हविर्भक्त-
लक्षणं ते दुग्धं शिक्षति ददाति । (निघं० ३-२०)
व्यत्ययेन परस्त्वपदम् । स एवंप्रभावस्त्वसि—त्वोतस्त्वया
उतो रक्षितः सन् केनापि प्रत्युत्तमकर्मभूतेनातिबलेन न हन्यते न
वध्यते, न जीयते नाभिभूयते “जि अभिमवे” (आ० प०)
कर्मणि लटि यक् वीषैः । (पा० ७-४-५५) न केवलं शत्रूणा-

१. तिष्ठणाद्युक्तं समाहारः । अमरस्यः समासात्मः (पा०
५-४-७४) “अर्धचोदि”त्वात् (पा० २-४-३१) पुंस्त्वम् ॥

२. अत्र सायणः—सुभ्राजी आश्रयैव सर्वेषां शासितादौ दृष्टा-
सुती घृतावृषा इत्यर्थमाह ॥

३. अत्र दानुशब्दो दानवचनो नपुंसकः श्रुत्येव । कश्चिन्न दानु-
वचनो. दानववचनो वा पुङ्क्ति “सप्तदानुनसासते” (ऋ०
सं० ८-७-२-१) (नि० ११-२१) इत्यत्र यथा । तथा
चार्धचोदिरपुंस (पा० २-४-३१) तदाह दानपती इति ।
सायणस्तु “दानुतो दानस्य देवस्य वा जनस्य पती स्वामिनौ”
इत्याह ॥

मनादृष्टोऽसौ किन्तु अंहः पाप्माऽपि एनम् अन्तितः अन्ति-
कात् समीपात् (यत्स्वशरीरादेव बाह्यनखेष्टानिबन्धनमुत्पद्यते
प्रापं तदुत्पत्तिसमकालमेव लघुप्रदादप्यस्यते तत्स्वनेन न
व्याप्नोति) यदपि दूरान् पुनर्भातृजायादिद्वारेणैवमास्कन्दति
तदपि न अश्नोति व्याप्नोति “अश्नं व्याप्तौ” (खा० आ०)
रुद् । व्यलयेन परस्मैपदम् ॥ एवं महापुत्रभावस्त्वमतस्त्वां
स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अथापि वरुणस्यैकस्य ॥

आदित्यप्रवादां क्षुतिर्भवति । तथा—

“अथा वरुणमादित्यं व्रते तव ॥”

इति । अस्य—

“दुर्बुद्धं वरुणं पात्रं सुखदवापुर्न विमंभ्युनं श्रंथाय ।

अथा वरुणमादित्यं व्रते तवानांगुतो अदितये स्वाय” ॥५॥

(ऋ० सं०-१-२-१५)

इति स्वरूपम् ॥ अनया त्रिष्टुभोपाकृतः क्षुनःशेषो वरुणं
मुखात्मानं पशुबन्धान्मोचयिष्यन् हे वरुण ! आदित्य !
अदितेः पुत्र ! (वर्यं त्रिष्टु स्थानेषु अथो मध्यं उपरिष्टान्नांवाहः)
स्वैः पाशैरो तं ब्रूमःस्तुत्या हविषा चोपग्रस्तम्स्वमस्माभिरतस्तावत्)
उत्तमम् उपरिष्टादवस्थितपादांम् असम् असत्तः उत्तं ऊर्ध्वं
अथाय ऊर्ध्वय । “अथ दौर्बल्ये” (उ० उ०) छान्दसो वीर्यः ॥
उच्छ्रुत्वा च विमुक्तास्त्वानपीडयन् । योऽपि चायमधर्मस्तमपि
अव श्रयय अवमुञ्च । यथापि मध्यमस्तमपि वि श्रयय विमुञ्च
अथा अथ अनन्तरं “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६) इति
वीर्यः ॥ लया वर्यं विमुक्तसर्वपाशाः अनागसः अनयराधाः
(संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि यौष्माकीर्णं पाशत्रयमाग-
स्तेनावमुक्ताः) सन्तः तव एव व्रते परिचरणकर्मणि अदि-
तये स्वात्मनोऽपीनलाय (अनुपक्षयायादरवन्तः) तथाच “अ-
दिक्षिरकीने” (नि० ४-२२) ति । स्वाय भवेनेलासीः ॥ ५ ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः ॥

वृणोतीत्येवं कर्तारं कारकं सतो वृणोते (खा० उ०)
व्रतमिति “वृषिरिषिभ्यां कित्” (उ० ३-१०८) इति
विधीयमानोऽस्तत्रस्यो बाहुलकाद्वृणोतेरपि भवति । किलाह-
णाभावे यन् । कर्मनाम (निर्घ० २-१) तद्वि श्रुमाहृमात्मकं
कृतं सदाऽवृणोति कर्तारम् ॥

१. उपाकृतः हननायामभितः ॥ “उपाकृतः पशुरसो
योऽभिमतया कृतो हत” इत्यमरः । हत इति आधिकमार्गिकः
(पा० ३-४-७२) हन्तुमारभ्य इत्यर्थः ॥

२. उत्तमाधममध्यमावैतेति मन्त्राशयः ॥

३. “अवधायमाधमधारेफाः कुरितते” (उ० ५-५४) इति
अवतरेमच्च वस्य धादेशेऽधमशब्दोऽधोवसिते कुरितसेवं वर्यते ॥

इदमपीतरव्रतमेतस्मादेव । निवृत्तिकर्म । वार-
यतीति सतः ॥

एतस्मादेव—कर्मनामकात् । किं तत्कर्म ? निवृत्तिकर्म—
यमनियमाख्यम् । बहिर्वैदिक, मान्तर्वैदिकं वा, यदभिसन्धिषा-
नुपेयते । तत् पुनः वारयतीति एवं सतः कर्तृकारकस्य
रूपम् । तत्किं करोति ? तद्विषयेषु स्थादिषु प्रवर्तमानं पुरुषं
वारयति । तदनुग्रह्य स पुरुषो निवर्तते तस्मादवकीर्णमैवि-
ष्यामीत्येतस्माद्व्यात् ॥

अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम्
॥ १ ॥ (१३)

यद् अवम् रस-शोणित-मांस-मेदो-मज्जा-ऽस्थि-भावेन
विपरिणममानं सत् शरीरमावृणोतीति तदपि व्रतमुच्यते ॥
तथाच महाभाष्यम् “व्रतंच नाम तद्व्रतं यदन्यवहारार्थमुपा-
सीयत” इत्यादि । कात्यायनोऽपि “व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः”
(पा० ३-१-२१ वा०) इत्याह ॥ इत्येतदादित्यशब्दप्रस-
क्तानुप्रसक्तमुक्ताम् ॥ १ ॥ (१३)

अधुना प्रकृतमेवोच्यते—

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सुईरणः ॥

सु-सुखेन अरणो गन्ता अर्तः कर्तारि “नन्द्यादिलाह्युः”
(पा० ३-१-१३४) योरनः । (पा० ७-१-१) एव
नार्थनिर्देशेन सुपदान्तैः कर्तारि विधि (पा० ३-२-७५)
स्वरादित्यो भवति ॥ अथवा सुईरणः सुहु तमांसि
ईरयति क्षिपति (विनाशयतीत्यर्थः) अनेकारस्याकारो व्यलयेन
(पा० ३-१-८५) ॥ अथवा विशेषणविशेष्यभावेनेते वाक्ये
स्याताम् । किमुक्तं भवति ? सुईरण एव स्वरणः सैन्स्वरि-
त्युच्यते । इति ॥

स्मृतो रसान्स्मृतो मांसं ज्योतिषाम् ॥

सु-सुहु रसान्मौमानान्तरिक्षांश्च आदाहुम् क्रतो गतः ।
कर्तारि “गालथोकर्मके” (पा० ३-४-७२) ति फलानेप्राप्ति
विजेष कर्तारि बोध्यः ॥ अथवा ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां
भासमादाहुं सु-सुहु क्रतो गत इति पूर्ववत्साधनम् ॥

१. पूर्व शेष एव क्रमः साक्षिकानां, निरक्षीनां तु घृष्टाभिमुखं
व्रतस्वीकरणम् ॥

२. यस्य लागोऽभ्युपेतलोपः ॥

३. “अवकीर्णी क्षतव्रत” इत्यमरः ॥

४. “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति सन्नि-
वृष्टिश्रवणस्य प्रयोगानुसरणाधेत्वात् अकर्तार्यपि भवतीति शोभन-
गमनं सुखाय क्तिताय वा लोकानां यत्सिद्धं बहुमीदं मन्यन्ते
देवराज्यज्वानः ॥

५. अतिपरोक्षद्वारेः परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिस्त्वोपपा-
दनं मेरुक्षानाम् ॥

स्थूतो भासेति वा ॥

अथवा भासा वीत्या सु-सुष्टु कृतः परि (सर्वतो) गतो व्याप्त इति खर ॥

एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥

उक्तं हि "तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानी" (७६ पृ० ११ पं०) ति । सापि हि (द्यौः) सु अरणा शोभनगमना भवति । शोभनं वाऽस्यास्यते (गम्यते) क्षेत्रैः । इत्येवमादि यथा सम्भवं योज्यम् ॥ एवम्—

पृथिरादित्यो भवति ॥

आह कस्मात् ? इति । उच्यते—

प्राश्रुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः ॥

वर्णः प्रोज्ज्वल एनमादित्यं प्राश्रुते प्रकर्षणं व्याप्नोति इति नैरुक्ताः निरुक्तविदो मन्यन्ते । तथाच प्रपूर्वादेश्चोतेः "पृथिपृथि" (७४ ४-५२) इत्यादिना कर्तरि निप्रत्ययः प्राशोः पृथभावाः ॥ सृक्षेरपीत्येके । तथाच—

संस्पृष्टा रसान् ॥

स हि नित्यकालमेव रसान्-रसानां संस्पृष्टा (आदानेन) भवति । वक्ष्यति च तस्य तदेव कर्म "अथास्य कर्म रसाऽऽदानम्" (नि० दै० का० ७-३-४) इति । अत्र "न लोके"—(पा० २-३-६९) ति पद्यो निषेधस्तुलन्ततां गमयति ॥ स हि तुन् (पा० ३-२-१३५) "आकेसच्छीलतद्धर्मतत्साधुकरिषु" (पा० ३-२-३४) इत्यधिकृत्य विहितः ॥ एवमपेक्षि ॥

संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् ॥

स्पर्शोऽत्र विनाशः । तथाचामरः "स्पर्शः स्पष्टोपतप्सरि" इति । भातुरपि "स्थूषा वैधनस्यौनयोः" (बु० आ०) आदित्यसंस्पर्शदेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति ॥

संस्पृष्टो भासेति वा ॥

अथवा भासा वीत्या शेषं स्तं-सर्वतः स्पृष्टो भवतीति पृथिः अत्र कर्मणि निप्रत्ययः । शेषं पूर्ववत् ॥

आह—

अथ द्यौः ।

कस्मात् ? पृथिरिति । उच्यते—सापि हि—

संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥

ततोऽसौ पृथिः ॥ अथ कमप्राप्तस्य नाकशब्दस्यार्थमाह—

नाक आदित्यो भवति ॥

आह—कस्मात् ? इति । उच्यते—

नेता रसानां, नेता भासां, ज्योतिषां प्रणयः ॥

रसानां भौमानामान्तरिक्षाणां च जलानां नेता सर्वत-आदत्ता रश्मिद्वारेण, प्रापकश्च वृष्टिद्वारेण । आदित्यादेव वृष्टिरिति समामनन्ति । भासां वात्सीयानां सर्वतो नेता प्रापकः ॥ ज्योतिषां च प्रणयः प्रणायकः । तस्यैव हि भगवतो रश्मिज्वालाप्रान्तोपलभं ज्योतिष्यत् अप्रतीति ॥ ततश्च "पिनाकादयश्चे" (उ० ४-१५) ति विहित आकप्रत्ययो बाहुलकान्नयते (श्वा० ५०) रपि । टिलोपश्च निपातनात् ॥

आह—

अथ द्यौः ।

कस्मात् ? नाक इति । उच्यते—

कमिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्यते ॥

कमिति सुखनामसु पठितम् (निर्ण० ३-६) तत्प्रतिषिद्धं सत्पुनरपि प्रतिषिध्यते ॥ तद्धि (कं) प्रतिषिध्यमानमर्कं दुःखं भवति । तदपि प्रतिषिध्यते चेद् नाकं भवति न विद्यतेऽकं दुःखमस्मिन्निति । दुःखलेषाश्चान्यमिति हि तदर्थः । नन्द्यस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकलात् । अत्र नन्द्यमासे "नभ्राण्यपात्रे"—(पा० ६-३-७५) ति नलोपाभावः ॥

ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति—

"नृवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चनाकम् ॥"

इति । अस्यार्थः—

न वा अमुं लोकं गतवते किञ्चनासुखम् ॥

अमुमेव लोकं सुलोकं गतवते किञ्चन किञ्चिदपि असुखं दुःखं न भवति । वै इति निश्चयेन ॥

कुतः ?—

"पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥"

इति । य एव हि पुण्यकृतो भवन्ति स एव हि तत्र गच्छन्ति नेतरे । न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ॥

अथ कमप्राप्तो—

गौरादित्यो भवति ॥

आह कस्मात् ? इति । उच्यते—

गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षे ॥

गमयति क्षौरो रसानात्मानं प्रति । उपसर्गं वा गम-

१. सर्वांस्तु दिक्षु ॥

२. अत्र "जग्मुषे" इत्येव पाठो मुद्रितपुस्तकेषु केचनित् । तत्र गच्छतेऽभिः कसुः (पा० ३-२-१०७) दिक्षे "वसोः सम्प्रसारणम्" (पा० ६-४-१३१) इत्यम् ॥

१. एव पाठोऽमरटीकायां सुयोपिनीकारसम्मतो दुर्गोऽपि दृष्टः । स्पष्टेतिपाठमभिधाय सप्त (सु० कृ०) "परस्मै"ति (पा० ३-१-१६) सजे "स्थस्य उपताप" इति (वाति०)

यति । किंच गच्छत्यन्तरिक्षे स एवात्मा (आदित्यः)
आह—

अथ द्यौः

कस्माद् द्यौः ? इति । उच्यते—

यत्पृथिव्या अधि दूरं गता भवति ।

यद् यस्मादियं द्यौः पृथिव्या अधि उपरि दूरम् अश्वानं
गता भवति । किञ्च—

यद्यास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ॥

यद् यस्माच्च अस्यां यवि ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रतार-
कादीनि गच्छन्ति तस्माद्भ्योः । अधिकरणेऽत्र गमेर्भ्योः
(उ० १-२२५) ॥

अथ क्रमप्राप्तो—

विष्टबादित्यो भवति ॥

आह—कस्माद् ? इति । उच्यते—

आविष्टो रसान् । आविष्टो भासं ज्योति-
षाम् ॥

आभिमुख्येन रसान् भौमानान्तरिक्षांश्च विष्टः प्रविष्टो
रश्मिभिरादातुम् । किञ्च—ज्योतिषां प्रहादीनां भासं वीति-
माभिमुख्येन विष्ट आविष्टः । तथाच “धूमि प्रतिबन्धे”
(क्या० सौ० प०) विपूर्वाद्भासत्कर्तरि किपि भकारस्य पकारो
व्यत्ययेन । (पा० ३-१-८५) विष्टभिराविष्टतेरर्थे वर्तते ।
यद्वा विष्टेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः ॥

आविष्टो भासेति वा ॥

अथवा—अयमेवाभिमुख्येन विष्टः प्रविष्टः भासा
दीप्त्या । कर्मणि क्तः । तथाच किंवपि कर्मण्येव व्यत्ययवशा-
द्न बोध्यः (पा० ३-३-११३) ॥

आह—

अथ द्यौः ।

१. एवं च “आयं द्यौः पृथ्वीरकमीत” (क० सं०
८-४७-१) इति मत्सेयि गीरादित्यस्तद्विशेषणं पृथिवीति । एवं
चायमितिलिङ्गव्यत्ययोऽपि न कल्पनीयः । तथाच सायणः । गौर-
मनशीलः पृथिवीः प्राप्तवर्णः प्राप्तवेना कथं सूर्यः । अकमीत
आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात्
पूर्वसां दिक्षि, मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्री पृथिवीमस-
त्वा आसीदति प्राप्नोति । सदैवद्वान्दसो दुष्टं लुप्तिस्तान्च्छेरज्जा-
देशः । ततः पितरं पालकं सुलोकं चक्षुष्यादन्तरिक्षं च (तथाच
द्यौं पितेति मन्त्रे मातृपितृशब्दयोर्बावापृथिवीवाचकत्वस्य दृष्ट-
त्वात्) प्रयत्नपूर्वकं शीघ्रं गच्छन्तस्तः सुभरणः क्षोभमानो
भवति । यद्वा पितरं स्वर्गलोके प्रयन्तते इति ॥

कस्माद् विष्टः ? इति । उच्यते—

आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥

इयमपि हि ज्योतिर्भिर्महानक्षत्रादिभिः । ये चान्ये पुण्य-
कृतस्तैश्चाविष्टा । तस्माद्विष्टवुच्यते ॥ अथ क्रमप्राप्तो—

नभ आदित्यो भवति ।

आह कस्माद् ? इति । उच्यते—

नेता रसानाम् । नेता भासान् । ज्योतिषां
प्रणयः ॥

नेता आदत्ता ह्येष रसानाम् । भौमानामान्तरिक्षाणां
च जलानां भासां च नेता प्रापकः सर्वांस्तु दिक्षु ।
ज्योतिषां च प्रणयः । व्याख्यातमेतत् ॥ तथाच नयते-
रसुनि गुणे नय इति स्थिते बाहुलकाद्यस्य भः ॥

अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ॥

अथवा । भासनः सन् भनस्ततश्च नभ इत्युक्तो विपर्य-
येण । तथा च भासनशब्दस्य ह्रस्वान्नं सकाराकारलोपः । भकार-
नकारयोश्च स्थानविपर्ययः सिद्ध इतिवत् ॥

न न भातीति वा ॥

अथवा न भातीति न अपि तु भात्येवेति नभः । अत्र
भातेरसुनि टिलोपश्च नकारस्यैकस्य लोपः ।

एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥ (१४)

इति श्रीयास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैष० काण्डे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥

सापि ह्यादित्यवन्नेत्रौ भावामिति नभ इत्यादि यो-
ज्यम् ॥ २ ॥ (१४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ

नैषण्टुकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

(अथ रश्मिनामानिर्वचनम्)

आदित्यसम्बन्धेनैवाह—

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

उत्तराणि—साधारणनामान्यः स्वरादिभ्यः षड्भ्यः । रश्मि-
नामानि—रश्मिः किरणस्य प्रमहस्य वा, “किरणप्रमहौ रश्मी”
इत्यमरः ॥ नामानि (१५) अथ रश्मिशब्दं निर्वाचीति—

रश्मिर्यमेनात् ॥

यमेनात् संयमनादादानादिति शक्यं । तदेतदुदकसाक्षात्

वा ॥ रश्मिर्मनार्यो धातुः (सौ०) “नियो मि” (उ० ४-४३) इति विधीयमानो मिप्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति यन्ननुबुद्धक, मथवा बध्यते तैरुदकमथो वा । यद्वा “अश्व व्याती” (सा० आ०) “अश्वेरश् च” (उ० ४-४६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । अश्ववते सर्वे जगत् अश्वघोवादि चेति रश्मयः ॥

तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

तेषां मध्ये यान्यादितः पञ्च “खेदयः, किरणाः, गावः, रश्मयः, असीपाव” इति तानि अश्वरश्मिभिः साधारणानि । तथाच पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मिनाम्नां निर्वचनमित्यर्थः । “खेदयः” इति । अत्र “दयतिर्गल्यर्थः” (भा० आ०) खे आकाशे दयन्ते गच्छन्तीत्येवम् ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ॥

आदित्योपलक्षणा हेतुः दिश इत्यादित्यनामभ्य उत्तराणि दिङ्नामानि अष्टौ । “आताः, शाताः, उपराः” इत्येवमादीनि । “आता” आगता होतास् तमर्थमिति भवन्तीति । “शाताः” अभ्यश्रुवते होताः सर्वमेव भुवनम् । “उपराः” पूर्वमेव होता उपरम्य रता भवन्तीति ॥ आह—

दिशः कस्तात् ? ॥

इति । उच्यते—

दिशतेः । आसदनात् ॥

दिशतेः दिशधातोर्दित्सर्जनाथोत् (तु० उ०) बाहुलकादधिकरणे क्त्वि । दिश्यन्ते अतिछज्यन्ते ह्यासु हविरादीनि देवतानाम् । अथर्वा—आसदनात् । तं तमर्थं प्रत्येता

१. रशना, रश्मिरित्यादि कतिपयप्रयोगविषय एवायं रशिः । भरलादिवत् । न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः ॥

२. किरणाः विक्षिता भवन्ति । इत्येवं शब्दार्थः । अत्र प्रथमं दम्पतेर्दिग्भावदृष्टान्दसः । विष्णुणामावौ च । रश्मयश्चाश्वादीन्खेदयन्ति, तत्र “खिद दैत्ये” दिवादी रथादिभ्यामनेपदी । “खिद परिधाते” तुवादिर्मुञ्चादिश्च परस्मैपदी । “इन्सर्वेषामुच्यः” (उ० ४-११६) इतीन्प्रत्यये गुणः । किरणाश्च “कृ विक्षेपे” (तु० प०) इत्यस्मात् “कृपृष्टिणि०” (उ० २-७६) इत्यादिना बहुप्रत्यये वोरनि च साधवः । प्रग्रहे तु “कृ हिंसायाम्” (अथा० प०) यद्योभयत्र स एव । दृष्यन्ति हिंसन्ति तमः । हिंसन्ते प्रतिबध्यन्ते चैरिभिराः ॥

३. अत्रार्थे गकारश्च लोपश्छान्दसः । वैयाकरणस्तु—आङ्पूर्वादतरेतिकर्माणः (भा० प०) “अकर्तरिचकारकं” (पा० ३-३-१९) इति वज् । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं कार्यं प्रवीति । यद्वा आताता पयताः । आङ्पूर्वापानोतेः “उप-सर्गे च संशायाम्” (पा० ३-२-९९) इति जनेर्विधीयमानो षो बाहुलकाद् भवति ॥

४. पतधोत्तरावाक्यसमपि वेतिपदमावर्त्य व्याख्येयम् ॥

१३ नि०

आसत्ता भवन्ति ॥ तथाचाङ्पूर्वात्सीदतेर्दिश इति वर्णव्यत्ययो-पसर्गलोपाभ्यां प्रयोगः ॥

अपिवाऽभ्यशनात् ॥

अथवा अभ्यशनादेव दिशः । अभ्यश्रुवते (व्यामुवन्ति) होतास् तमर्थमिति ॥

तत्र काष्ठा इत्येतदनकस्यापि सच्चस्य भवति ॥

नामेति शेषः । तद्यथा—

काष्ठा दिशो भवन्ति ।

“काशु वीती” (भा० आ०) “हनि-कुपि-नी-रमि-काशिभ्यः कथन्” (उ० २-२) इति कथन् प्रत्ययः । “तिवुने”-(पा० ७-२-९) ति इङभावः । काशान्ते वीत्यन्त इत्यर्थः । “दिशस्तु ककुभः काष्ठा” इत्यमरः ॥ एतच्च वैयाकरणमतेन । नैरुक्तमतेन लघेतर्न दृष्टव्यम् ॥ अत्र हेतुमाह—

क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति ॥

क्रान्त्वा गत्वा तं तमर्थं प्रति स्थिता होता भवन्तीति काष्ठ-उच्यन्ते । न हि तद्वत् यत्रेना न सन्ति । तथाच क्रान्त्वा-शब्दात्पूर्वार्थं स्थिताशब्दाच्चोत्तरार्थमादाय निरुक्तमत्र भाष्य-कृद्भिः । पृषोदरादिः । एवमेव—

काष्ठा उपदिशो भवन्ति ।

उपदिशो विदिशोऽपि काष्ठा भवन्ति । कुतः ? यत् इमाः—

इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति ॥

ता अपिहीतरेतरं परस्परं क्रान्त्वाऽभिगम्य स्थिता भवन्ति दिग्भिः शक्यमिति ॥

आदित्योपि काष्ठोच्यते ॥ क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

असावपि रश्मिभिर्भुवनं क्रान्त्वा आकम्प्य स्वस्थाने स्थितो भवत्यरहतेति काष्ठोच्यते ॥

आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

आजिरजतेर्गल्यर्थस्येणन्तः “इणजादिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति ॥ सङ्ग्रामार्थकः । “समिन्नाजिसमिद्युष” इत्यमरः । तदन्त्योऽपि काष्ठा उच्यते । शरपथान्तस्तात् । असावपि हि सप्रदेशं क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

१. अत्र स्कन्दस्वामिनः क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिता आकाश-ब्रह्मतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपीतरेतरादिक्रिया परस्परपरस्परस्त्वैव व्यवहारोऽस्तिरिति ॥

आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्ता स्थिता भवन्ति ॥

इति स्वावराणाम् १ ॥ (१५) ॥

आपः पुनर्द्वयः । स्वावराणां स्वावराणां । तत्र क्रान्ता जलाशयमेताः स्थिता भवन्तीति स्वावराणां काष्ठात्वं तदा-
वादिस्थानामपाम् । याः पुनर्नयाथापस्ताः कामन्यमितोऽप्रतय
न कचनावतिष्ठन्त इति काष्ठा मेष्ठा आपः ॥ १ ॥ (१५)

मञ्जोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थे भवति—

“अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरम् ॥

वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आ-
शयदिन्द्रशत्रुः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० १-२-३७)

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तुतस्येयमर्थम् । दासप-
त्नीति च । त्रिभुभावितौ ॥ अग्निष्टोमे निष्कैवल्ये शस्यते ॥ एष
मन्त्र ऐतिहासिकैरर्थं व्याख्यायते । वृत्रस्य अष्टुरविशेषस्य
लघुः पुत्रस्य शरीरमापो विचरन्ति । विशेषेणोपयोक्तव्य
प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नामयेयम् । अस्तु मन्त्रत्वेन
गृहलात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते इदानीमयमत्र
क्रीडतीति । एतदेव स्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपां मध्ये
निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् ? अतिष्ठन्तीनां
स्थितिरहितानाम् । अनिवेशनानामुपवेशनरहितानाम् ।
प्रवहणस्वभावलावेतासां मनुष्यवन्न कापि एकत्र स्थितिः
संभवति । इन्द्रशत्रुर्द्वयः जलमध्ये वारीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं
तमो दीर्घनिर्वात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत्
आशये स्म सर्वतः पतितवान् । इति ॥ नैरुक्ताः पुनरित्थं
व्याक्षते—अतिष्ठन्तीनां स्थितिस्वभावरहितानां मेघोदरा-
न्तर्गतानामत एव अनिवेशनानाम् अनिविशमानानाम् न
हि ताः क्वचिदपि निविशन्ते यावज्जलाशयं नाभुवन्ति । तासां
मेघं विधानां काष्ठानामपां मध्ये अवस्थितानां बाह्यतो
मेघाख्यं शरीरं निहितं अवस्थोपितं धात्रेतिशेषः । ताः
पुनः आपः तस्य वृत्रस्य मेघस्य निण्यं निर्नामं येनासौ
नीचैर्महति तं प्रदेशं वि विज्ञानन्ति इव । उपसर्गबलेन योग्य-
क्रियाध्याहारो भाष्यकृतेन कृतः । यतस्तेन प्रदेशेन चरन्ति

१. सायणाचार्यैः ॥

२. विश्वरूपधाराकुपितेन त्वष्टाऽऽभिचारिके कर्मणि मन्त्रबलेन
वैतानिकाशेः सृष्टयः ॥

३. जलक्रीडामसक्तो वृत्र इन्द्रेण छलेन मैत्रं विधाय सह-
भ्रीडन्वेगपापां फेनमयेन हत इति हि भागवतादौ व्यक्तम् ॥

४. आश्रयपत्तास्तामेव गुणये ॥

प्रचरन्ति निज्रातुसारिण्यो हि ता भवन्ति । असावपि इन्द्रशत्रुः
वृत्रः मेघः (निषं० १-१०) तासु प्रचरन्तीषु (अप्सु)
तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविश्रुत्या दीर्घं तमः आ
आश्रयः । (यावन्तं प्रदेशं मेघस्य निज्रमनुसरन्त्यस्मात् आपः
निमित्तैस्तिता ततो बहुतरं प्रदेशमसौ वधेते तदवरुहस्येति)
अशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ ५ ॥

अथ भाष्यकृदस्वावराणामपां काष्ठानामाभिप्रेत्य मन्त्रं व्याचष्टे—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्वावराणां
काष्ठानाम् मध्ये निहितं शरीरं मेघः ॥

तदेतन्मेघपरत्वेन वृत्रशब्दस्य व्याख्यानम् ॥ अथानैकपद-
निरुक्तम्—

शरीरं शृणातेः शज्ञातेर्वा ॥

शृणातेः हिंसाथस्य (निषं० २-१९) पाणिनिरपि
“शहिंसायाम्” (म्या० प०) “कृष्णपुकिटि” (उ० ४-३०)
इत्यादिनेरन् प्रत्ययः । शज्ञातेरिति “शमु उपशम”
(दि० प०) इत्यस्य व्यत्ययेन श्ना । उपशमोऽत्र विनाशः ।
हिंस्यते हि तत् ।

अथ पुनर्भाष्यम्—

वृत्रस्य निण्यं निर्णीतं वि-जानन्त्याप इति ॥

निगदव्याख्यातमेतद(दशस्ता)त् ॥ अथपुनरेकपदनिरुक्तम्—

दीर्घं द्राघतेः ॥

वृत्रार्थस्य (अ० आ०) वृद्धं हि तद्वति । पृषोदरादि-
त्वात्साधुः ।

तमस्तनोतेः ।

विस्तारार्थस्य (त० उ०) अमुनि (उ० ४-१८८) नस्य
मः पृषोदरादित्वात् । तेन हि सर्वमेव ततं (व्याप्तं) भवति ।

आशयदाशेतेः ॥

आशयत्—आ अशयत् । आशेतेः आहृष्टस्य
श्रीङ्घातोः स्त्रार्थस्य (अ० आ०) लङि । पदव्यस्य आर्षे ।
अथेन्द्रशत्रुपदं निर्वेचीति—

इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा, शातयिता
वा, तस्मादिन्द्रशत्रुः ॥

आद्यो चाशब्दो वाक्यालङ्कारे । शमयिता—हन्ता ।

१. स हि स्वत एव तमः भूमादिप्रमवरत्वात् । तथाचोक्तं
कालिदासेन “भूमव्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघ” इति ॥

२. निपतितुमिच्छन्ति ॥

३. तदवरुहस्येच्छता ॥

४. “श्राद्ध आशाने” इति पा० पा० उः । आशानो दैर्घ्यम् ॥
वृत्रैव हि दैर्घ्यापात्रं भवति ॥

तथाच शमयतीति शत्रुः “जत्राद्यथ” (उ० ४-१०२) इति निपातितः। इन्द्रः शत्रुर्न्यस्य सः। अथवा नाथं शमयतेरपि तु शात-यतेरेव हिंसायैलैव। शातयतीति शत्रुरिति। तथाच “ह्यशतिभ्यां कुन्” (उ० ४ । १०४) इति कुन् “बहुलमन्यत्रापी”ति णिङ्ङु। “निमित्तापाये नैमित्तिकस्यान्यपाय” इति। “अकृ-तव्यहाः पाणिनीया” इति वा वृज्यभावः ॥ वामयत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्नाद्बहुवीहिरेव ॥

स एवमेवस्याथ च वृत्रस्यासुरस्येति सन्देशपूर्वकं मतमेवेन निराचष्टे—

तत्को वृत्रो ? मेघ इति नैरुक्ताः । त्राष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः ॥

इह मध्ये वृत्र इत्येतच्छ्रुतं तदेतन्नैपमासुरप्रसक्तं विचार्यते इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । अह को वृत्रः ? इति । उच्यते—**मेघः इत्येवं नैरुक्ता** निरुक्तविदः । वेदत्रयैऽण् (पा० ४-२-...) । **येतिहासिका** इतिहासविदः । “आख्यानाख्यायिके-तिहासपुराणम्यथ” इति (पा० ४-२-६० वा०) वेदत्रयैऽठक् । “ठस्येकः” (पा० ७-३-५०) आदिशुद्धिः (पा० ७-२-११७) ॥

अथ यदि मेघो वृत्रस्तदा य एष सङ्क्रामे श्रूयते (मन्त्रवर्णं) तत्र का गतिः ? अत्राह—

अपां च ज्योतिषां च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति ॥

अपां च मेघोदरान्तर्गतानाम् । **ज्योतिषां च** वैद्युतानाम् । तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा मरुदैवेतिहेतुन इन्द्राख्येनो-पताब्जमाना अपाः प्रस्यन्दन्ते । (वर्षभाववा प्रकल्पन्ते) **तत्र**—एवंसति उदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोः **उपमा-र्थेन** रूपकल्पनया **युद्धवर्णाः** युद्धेन रूपकाणि भवन्ति ॥ न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति । नहीन्द्रस्य स्रावः केचन भवन्ति । तथाच मन्त्रवर्णो भवति—“अशत्रुरिन्द्र ! जतिव” इति ।

(ऋ० सं० २-७-२१-२)

अथ किं वृत्रैवदेव रूपकाणि भवन्ति । अपि तु अन्यवदपि ? तत्राह—

अदिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ॥

तुरत्र समुच्चयार्थे । तथाच वृत्रवर्णादिव्येति । अहिर्मैघः (निचं० १-१०) उदकं (निचं० १-१२) मध्यस्थानदेवता

१. मरुतो वायवो देवाश्च । “मरुतौ पवनामरौ” हलमरः । मध्यस्थानदेवतेन्द्र इति नैरुक्ताः ॥

२. अत्र वृत्रादिशब्दासुरमेघार्थौ । तथाचांमरः “अहिर्-जैष्ठी”ति । अपिरत्रार्थान्तरं समुच्चिनोति । तथाच विभ्यः “अहि-र्वासासुरे सपे मेघे ध्वान्ते बलेऽपि चै”ति । मेदिन्यपि “वृत्रौ रिपी पने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे” इति ॥

च (निचं० ५-४) मन्त्रवर्णा मन्त्रलिङ्गानि । ब्राह्मण-वादाश्च शास्त्रान्ते भवन्ति । तदुपेक्षितव्यम् । स हि वृत्रोऽ-सुरः—

विबृद्धा शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार ।

इन्द्रेण सह जलक्रीडावसरे । ततश्च-इन्द्रेण—

तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः ।

तदभिवादिन्येवर्गभवति ॥ २ ॥ (१६) ॥

तस्यैतस्यार्थस्याभिवादिनी आमिसुख्येन नियतं बोध-यन्ती एषा अनुपदं वक्ष्यमाणा ऋग् भवति ॥ २ ॥ (१६) तथा—

“दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलम्पिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० १-२-३६)

दासपत्नीरिति । पूर्वमर्थं नैरुक्तमतेन व्याख्यायते—यत् यदा अपां विलं निर्गमद्गारे अपिहितमासीत् तेन मेघेन । तत् तदा इन्द्रस्तं वृत्रं मेघं जघन्वान् निजमिवान् अहत । हला च । **अपवचार** अपावृत्तवान्द्वारमथ तदा तस्मिन्द्वारे निहते अपावृते च सति । **अहिगोपाः** अहिना मेघेन गुप्ताः **दास-पत्नीः** दासाधिपत्ये आपः । **पणिना** वणिजा **निरुद्धाः** एकत्र रात्राववस्थानाय स्थापिता **गावश्च** प्रस्यन्दिते वर्षभावेनेति समस्तार्थः । अथ ऐतिहासिकमतेनार्थं व्याख्यायते—दासो विश्वो-पक्षयहेतुर्द्वैत्रः । “वदु उपपद्ये” (दि० प०) एचावच् णिजन्तात् । पतिः स्वामी यासामर्पा ताः **दासपत्नीः** दासपत्न्यः विमक्ति-व्यत्यय आर्षः । अतएवा**अहिगोपाः** अहिर्द्वैत्रादुरो गोर्णो रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम खलुच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनमेतदेव साष्टीक्रियते—**आपो निरुद्धा अतिष्ठन्** इति । तत्र दृष्टान्तः **पणिनेव गावः ।** पणिनामकोऽसुरः गा अप-हृत्य विले स्थापयित्वा तद्विलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धांशये-त्यर्थः । **अपां यद्विलं** प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्ध-मासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं, वृत्रं जघन्वान्द्वारमपिहितं **अपवचार** अपावृत्तमकरोत् । वृत्रकृतमर्पा निरोधं परिहृत-वान् इति ॥ १ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यः ॥

दासः कर्मकरस्तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्तीति । ता

१. उपगम्य मन्त्रालादधीश्वेक्षितव्यमात्रोच्चितव्यमित्यर्थः ॥

२. अस्याप्राप्त्यनुपदं स्फुटीभवित्यति भाष्ये ॥

आपः । स हि (दासः) कर्मणा भ्रान्तः, तासु पीतासु विश्रान्त आत्मास्थितो भवति ॥

अथ विग्रहप्रसक्तं निरुच्यते—

दासो दस्यते । उपदासयति कर्माणि ॥

दस्यतेसंप्रसार्यस्य (दि० प०) । स हि उपदासयति संप्रसारयति । कर्माणि कृष्णाधीनि समापयतीत्यर्थः ॥

अहिगोपा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः ॥

अहिना मेघेन गुप्ता निरुद्धाः । अथाहिशब्दं मेघार्थे निराह—

अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ॥

अथाहिः कस्मात् ?—इति । उच्यते—अयनात् । एति हि असौ अन्तरिक्षे ॥ तथाच “अहि गतौ” “सर्वेषां तुभ्य इन्” (उ० ४-११६) इतीन्द्रप्रत्यये नलोपो बाहुलकात् । यद्वा एते-रैव गत्यर्थस्य (अ० प०) इति गुणे यस्य हः प्रथोदरादित्वात् ॥

अथ शब्दसामान्यान्निरुच्यते—

अयमपीतरोऽहिः । एतस्मादेव ।

इतर उक्तान्मेघादन्योऽहिः सर्पः एतस्मादयनात्तस्मान्-देव । अयमपि हि एति सर्पति सर्वतः ॥ अत्रापेरितुष्यश्राह-

निर्हसितोपसर्ग आहन्तीति ॥

अथवायं निर्हसितोपसर्गः । निर्हसितो हस्यभूत उप-सर्ग आकारो यस्मिन् स हन्तेरेव स्यात् । कथम् ? आहन्ती-सहिः । तथाच—“हन् हिंसागलोः” (अ० प०) “आहि भिहन्भिर्भा” हस्यश्च” (उ० ४-१३८) इतीन्द्र इति आहो हस्येति साधुः ॥

निरुद्धा आपः पर्वणिनेव गावः ।

एतत्पर्यायकथनाय प्रतीकोपादानम् । सुगममन्यत् ॥

पणिवर्णिगभवति ॥

इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । अथ निर्व्वीचीति—

पणिः पणनात् ॥

व्यवहरणात् । पणायति व्यवहरति ह्यसाविति पणिः । “पण व्यवहारे” (भ्वा० प०) “सर्वेषां तुभ्य इन्” (उ० ४-११६) इतीन्द्रप्रत्यये । आद्य तु आर्षधातुके वा भवति (पा० ३-१-३१) । अथ पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते—

वणिक् पण्यं नेनेक्ति ॥

वणिजो यद्विक्रयं व्रथं तत्पण्यमुच्यते । तदसौ नित्यं नेनेक्ति शुचीकरोति मूल्याहं स्यादिति । तथाच “निजिर् शौ-चोपयोगोः” (जु० प०) इत्यस्मात्किप् पण्योपपदे । ण्यस्य कोपः पस्य च वः प्रथोदरादित्वात् ॥ लोके तु “पणतेरिज्या-देव वः” (उ० २-७०) इति पणतेरेवेजन्तस्य पस्य वः ॥

अथ विलं निर्व्विषयम्भ्रतृतीयपादं प्रतीकयति—

अपां विलमपिहितं यदासीत् ॥

विलं भरं भवति विभक्तं ॥

विभक्तं : “कुम्भं धारणपोषणयोति”ति धातोः (जु० प०) कर्मणि वे (पा० ३-३-११८) गुणे बाहुलका “कुनामित्” (पा० ७-४-७६) इतीत्वं, अस्य वो रस्य लक्ष्य । यत्तु हि तद्बु-दकादिभिर्भवतीति विलमुच्यते । लोके तु “विलं मेदने” (जु० प०) इदुपधलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) कर्तरि । विलतीति विलम् । “विलं रन्ध्रे गुहायांचे”ति शाश्वतः ॥

अथ वृत्रं निर्व्विषयम्भ्रतृतीयपादमर्थतोऽनुवदति—

वृत्रं जमिवानपववार तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा, वर्ततेर्वा, वर्धतेर्वा ॥

वृणोते “वृज्वरणे” इति धातोः (खा० उ०) वर्ततेर्वा “वृत्तु वर्तने” इति धातोः (भ्वा० आ०) । वर्धतेर्वा—“वृधु वृद्धावि”ल्लसाद्वा (भ्वा० आ०) इत्येतेषां धातूनामन्यतमात्, कर्मणि चो बाहुलकात् । अत्र द्वितीये “हरो हरीति” (पा० ८-४-६५) तलोपोऽन्त्ये च जस्त्वचत्वं अपि ॥ “वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शूलभेदे च दावने” इति मेदिनी ॥

ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थं भवतीत्याह—

“यद्वृणोतद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यद-वर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते” ॥ ३ ॥ (१७ ॥)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीत नि० शा० नैष० काण्डे द्वितीया-ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २ ॥ ५ ॥ * ॥

यत्-अवृणोत्-अन्तरिक्षमुदं वा महत्त्वात् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति । एवं ब्राह्मणेऽपि विज्ञायते विचार्यमाणे ज्ञायते ॥ अथवा-यद्वर्तत-इद्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां विले अपावृते अपः वृष्टिभावेन अवर्तयत् (प्रावर्तयत्) तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ॥ अथवा-यत् अवर्धत असाविति-मात्रप्रमाणम्, तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं स्यादिति ॥ ३ ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्यास्क० नि० ल० विवृतौ नैष०

काण्डे द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः

पादः ॥ २ ॥ ५ ॥ * ॥

१. “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे”ति घञे प्रायेणेति पुंसीत्यने-नाप्यभिसम्बध्यते । तेनान् नपुंसकेऽपि घः सिद्धः ॥

२. अपिषाच्चातलोपः पूर्ववत् । जश्वं “शालं जश्व शशी”ति (पा० ८-४-५१) । चत्वं च “चरिचि”ति (पा० ८-४-५५) ॥

३. मेघो ह्यतिमात्रं वर्धत इति हि प्रसिद्धम् । असुरोऽपि (वृत्रः) तथाच देवीभागवते (६ स्कन्धे २ अ०) इन्द्रवधार्थं तद्वृत्रा कृते

अथ द्वितीयध्यायस्य षष्ठः पादः ।

(अथ रात्रिनामनिर्वचनम्)

अथ “काष्ठा इत्येतद्वेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति”
(नि० २-१५) इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ।
प्रकृतमिदानीमुच्यते—

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः ॥

रात्रेर्नामानि रात्रिनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो
दिङ्नामभ्यः । तमः सतत्रौ हि रात्रिस्तस्य च तमसो विद्मेवा-
त्मलाभो भवतीति दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि, कियन्ति
पुनस्तानि । त्रयोविंशतिः । त्रीणि च विंशतिश्च व्यधिका विंशति-
रिति वा । एवमत्रेऽपि यथायोग्यमूळम् ॥ “इयावी, क्षपा,
शर्वरी” इत्येवमावीनि । इयावर्णा हि रैत्रिरिति स्यावी ॥ १ ॥
खैः खैः कर्मैरिहनि क्षीणान्प्राणिनः स्वापेनेयं पावीति क्षपा,
अस्यां हि सुप्ताः प्राणिनः पुनर्नवा इव प्रातरुतिष्ठन्ति ॥ २ ॥
शरैर्मस्यां स्वापार्थं त्रियत इति शर्वरी ॥ ३ ॥ इत्येवमादि
सर्वत्र योज्यम् ॥

अथाह—

रात्रिः कसात् ? ॥

वीक्षे सोमेऽर्धैश्च उदभूदित्वास्वावते । “कृते होमेऽष्टरात्रे तु
सन्दीप्ताच्च विभावसोः । प्रादुर्बभूव तरसा पुरुषः पावकोपमः ॥
तं दृष्ट्वाऽपि क्षतं त्वष्टा तेजोबलसमन्वितम् । वेगात्पकटितं बहेर्दी-
प्यमानमिवानलम् ॥ उवाच बचनं त्वष्टा क्षतं वीक्ष्य पुरः
स्थितम् । इन्द्रशमो विवर्धेत् प्रतापात्तपो मम ॥ इत्युक्ते बचने
त्वष्टा क्रोधप्रवृत्तितेन च । सोऽवर्धितं धैर्यं सञ्चया वैश्वानरसम-
धुतिः ॥ जातः स पर्वताकारः कालमृत्युसमः स्वराट् । किं
करोमीति तं प्राह पितरं परमातुरम् ॥ कुरु मे नामकं नाभ !
कार्यं कथय सुव्रत !” ॥ इत्यादि ॥ इत्याकर्ण्य बचस्तस्य त्वष्टा
पुत्रस्य पेशलम् । प्रत्युवाचातिमुदितं क्षतं पर्वतोपमम् ॥
शृजिनाज्जातुमुना यसाच्छकोऽसि पुत्रक ॥ तसाह्वय इति ख्यातं
तव नाम भविष्यतीति ॥ तथाच शृजिनाज्जात इति ह्यत्रः प्रबोद-
रादित्वाज्जिनशब्दस्य तकारादेशः । इति वैयासकं निर्वचनम् ॥
पेशलम्—गुडुलम् (कोमलम्) ॥

१. तमःसहभासिनी ॥

२. “श्वैह गतौ” (भा० आ०) “इणशीर्भ्यां वन्”
(उ० १-१५०) इति विधीयमानो बन्वाङ्गुलकाच्छायेतरपि ।
इयावते गच्छति स्वाश्रयमस्यामिति ॥ इयावो धृतराष्ट्रो वर्णः ।
“अन्यतो जीव” (पा० ४-१-४०) इति जीव । क्षपा, प्रपो-
दरादिः । अन्त्यते प्रेष्यते सूर्यचारेणिति क्षपेति क्षीरत्वामि ॥

३. “शरणं गृह्णस्मिन्नोः” इत्यमरः । कोमे तु शृणातेर्वनिपि
“वनो र के” (पा० ४-१-७) ति जीव । शृणाति चेष्टामिति
शर्वरी “शु हिसावाम्” (जवा० प०) युगः ॥

इति । उच्यते—

प्रमथति भूतानि नक्तञ्चराण्युपरमयतीत- राणि ध्रुवीकरोति ॥

इयं ह्यागच्छन्ती नक्तञ्चराणि रात्रिचराणि भूतानि
पिशाचादीनि प्रकर्षेण रमयति । तानि हि विगतैऽहनि
रात्र्यामुपस्थितायां प्रातोऽर्थं विहारसमयेऽस्माकमिति प्रकर्षेण
रमन्ते । इतराणि अपि दिवाचारीणि सौवोपरमयति ।
तस्यां ह्युपस्थितायां मनुष्यादीनि भूतानि इतिकर्तव्यताभ्य
उपरमन्ते । उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासायेति सा तानि
ध्रुवीकरोति ॥

रातेर्वा स्यादानकर्मणः ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य रातेः राधतोः (अ० प०)
“राशदिभ्यां त्रिप्” (उ० ४-६७) इति त्रिप् प्रत्ययोऽधिकरणे ॥
“कृदिकारादि” ति (पा० ४-१-१५ ग०) ङीप् राज्ञीलपि ॥
आह—किमस्यां प्रधीयते ? इति । उच्यते—

प्रधीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥

अवश्यमागन्तीत्यवश्यायास्तुपाराले ह्यास्यां प्रधीयन्ते ।
रात्रौ ते निपतन्तीति ॥ “अवश्यायस्तु नौहारस्तुपारस्तुहिंनं
हिमसि”त्यमरः ॥

(अथ उपोनामनिर्वचनम्)

उपोनामान्युत्तराणि षोडश ॥

उपस्यो नामान्युपोनामानि । रात्रेरेव ह्यपरः काल उप
आख्यो भवति पञ्चपञ्चाशद्द्वीकैषः “पञ्च पञ्च उपःकालः” इति
स्थितेः । अतो रात्रिनामभ्य उत्तराण्युपोनामानि (१६) “विभा-
वरी, सूनरी” इत्येवमावीनि । विविधां भियं भासं वा दृग्गो-
तीति विभावरी । शोभनं नराणामस्यामुत्थानं भवतीति सूनरी
इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् ॥

आह—

उपाः कसात् ? ॥

इति । उच्यते—

उच्छतीतिसत्याः ॥

“उच्छी विवासे” (भा० प०) इति धातोरनुनि छस्य
यः प्रबोदरादित्वात् । विवासः समाप्तिर्नाश इति यावत् । विवा-

१. तथाच रमे (पर्वन्तस्य) रादेशः प्रबोदरादित्वात् तत्क्षिप
(उ० ४-६७) कर्तरि ॥

२. पञ्चाख्यायतेऽसौ । तत एव तदारम्भात् ॥

३. उपराशब्द आकन्तोऽपि “उपा रात्रेरवसाने” इत्यमर-
णोक्तः । तत्र “उप दाहे” (भा० प०) इत्यसौपादौणादिकः का
प्रत्ययः । “उपा स्वाद्वजनि क्षेपे उप इत्यपि दृश्यत” इति रभसः ।
तत्र उपत इति प्रमातीभावैऽप्ययम् ॥ अत्र तु सान्तं क्षीलित-
मुपस्यशब्दः ॥

सयति हीयं तमांसीत्येवमस्याभास एतस्मिन्कर्मणि सत्याः
कर्तरि कारके उवा इत्येतदभिधानं भवति ॥

आह—का पुनरियमुपाः ? इति । उच्यते—

रात्रेरपरः कालः ॥

स उपा इत्युच्यते ॥ उक्तमर्थं प्रमाणयति—

तस्या एषा भवति ॥ १ ॥ (१८) ॥

तस्या उपसः राज्यपरकालरूपवे एषाऽऽनुपदं प्रदर्शयि-
ष्यमाणा ऋक् निर्वाचिका भवति ॥ १ ॥ (१८)

**“इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागांश्चित्रः
प्रकृतो अजनिष्ट विभ्वा ।**

**यथाप्रसूता सवितुः सवायं एवा राज्यपसे
योनिमरैक ॥ १ ॥”**

(ऋ० सं० १-८-१)

इदमिति । आञ्जिरसस्य कुत्सस्येयमार्थम् । उत्तरा च ।
उभे अपि त्रिष्टुभौ । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्तेते । **ज्योति-**
षाम् ग्रहनक्षत्रादीनां योत्समानां मध्ये (निर्धारणे पृष्ठी)
इदमुपसाख्यं ज्योतिः श्रेष्ठम् प्रवक्ष्यतमम् । नक्षत्रादिकं
ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तत्स्वपष्ट-
प्रकाशः । औषधं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकार-
निराकरणेन विशेषेण प्रकाशकमित्यतः प्रशंस्यतमित्यर्थः ॥
तादृशं ज्योतिः । **आगात्** आगतम् पूर्वसां दिशि आगच्छती-
त्यर्थः । लङ्घं लङ् (पा० ३-४-६) **चित्रः** चायनीयः पूज-
नीयो वा **प्रकृतः** अन्धकारावृत्तस्य सर्वस्य पदार्थस्य अज्ञापक-
स्त्वदीयो रश्मिः **विभ्वा** विभुः । सोर्वा (पा० ७-१-३९)
व्यापकः सन् **अजनिष्ट** प्रादुरभूत् । किञ्च—यथा **रात्री** रात्रिः
स्वयं **सवितुः** सूर्यस्य सकाशात् प्रसूता उत्पन्ना भवति ।
स्योऽख्ये देशे । **एवा** एवमसौ **उपसे** उपसः । पञ्चम्यं वतुर्था
(पा० २-३-६२ वा०) **सवाय** प्रसवाय उत्पत्तये (तदर्थम्)
योनि स्थानं स्त्रीकृयापरभागलक्षणमवकाशम् **आरैक** अरिचत्
आरितवती (कल्पितवतीत्यर्थः) यद्वा **प्रसूता** रात्रेः
सकाशादुत्पन्ना **उपाः सवितुः** सूर्यस्य **सवाय** प्रसवाय
(जन्मेन) यथा भवति । एवं रात्रिरपि **उपसे** आत्मलैभा-
य योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानमरैक दत्तवती । तथाच—

१. अत्र दुर्गः । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः । अन्ध—चन्द्रमा-
तिशीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नोद्युष्यं नातिशीतं प्रकाशकञ्चे-
त्येवमादित्यादीनां (मध्ये) इदमेव श्रेष्ठमित्येवं व्याख्यातम् ॥

२. अत्र सायणः । स्योऽख्यं गच्छन्नात्रि जनयति । तस्मिन्
नस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् इत्याह ॥

३. ‘दत्तवती आरेचयति ददातीत्यर्थः’ इति दुर्गः ॥

४. निमित्तेऽयं सप्तमी ॥ (पा० २-३-३६ वा०)

५. उपसो यजन्म तदर्थमिति सायणः ॥

यथोपा आदित्यस्य जन्मनोहेतुस्तदनन्तरजन्मत्वात् । एवं रात्रि-
रुपसो जन्मनो हेतुरित्येवमस्यामृत्पि रात्रेरुपापरभागलक्षणः काल
उपःसंज्ञित इति गम्यते । एवेति ध्रुवोदरादित्वात्मलोपे “निपा-
तस्य चे” (पा० ६-१-१३६) ति संहितायां दीर्घः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् ।

**चित्रं प्रकृतं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमम्
यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्य,
एवं राज्यपसे योनिमरिचत् स्थानम् ॥**

अत्र यद्यपि प्रकृतशब्दः “कृत ज्ञाने” (भा० प०)
इत्यस्मादन्तर्भावित्वपर्याप्तं कर्मणि चत्वा “याथादि” (पा० ६-
२-१४४) खरेणोत्तरपदान्तोदात्तो मन्त्रे प्रथमान्तो निर्दिष्टः ।
“अथजपाश्च पुंसि भवन्ती” (छि० सू०) ति नियमस्तथापि
भाष्यकृता जनैरेवान्तर्भावित्वपर्याप्ततामुपसन्धाय सकर्मकत्वात्प्र-
कृतशब्दस्य भावचयन्तलमर्थमुपसंहितमिति कर्मसंज्ञापि । मन्त्रे
विभ्वेति विपूर्वाद् भवतेरौणादिको डन् नित्यावाधुदात्तः (पा०
६-१-१९७) जैमः “सुधां सुलुभि” (पा० ७-१-३९)
स्यादिना” इति । तथाचेतराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतींषि
अपेक्ष्येदमिति महत्वाद्भिभूततमं विस्तीर्णतममित्येवं भाष्यकारो
व्याख्यत । तथाचोपा आगत्य प्रकाशं जैनिमतवतीत्यर्थः ॥

अत्र स्थानमेव योनिशब्देनोच्यते । योनिरिति हि यौतेर्मि-
ध्रणार्थात् (अ० प०) “वह्निश्रियुद्ध०” (उ० ४-५१)
इत्यादिना निप्रत्ययेन साधुः । यद्धि यस्मिन् विधीयते तत्तेन
सार्कं युतं (मिश्रीभूतं) भवतीति स्थानमपि योनिरित्युच्यते ।
इयमपीतरा—

स्त्रीयोनिः ।

एतस्मादेव । किं कारणम् ?

अभियुत एनां गर्भः ।

गर्भो भेदानामभिगल्य युत आमिश्रीभूतो भवतीत्यर्थः ॥

१. प्रकृतमनिरुक्त्या प्रज्ञाततममित्युक्त्या च कर्मचयन्तल-
मपीत्यभिगच्छादेवः सूर्यः ॥

२. भाष्यमते चेदमिति न पूर्वोक्तव्याख्यातो विरोधः । सा हि
सायणोक्ता ॥

३. प्रभां सर्वं वा ॥

४. पूर्वव “अथमपीतरो योनिरेतसादेव० परिशुतो भवति”
इति ध्वननक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः । इह पुन “रभि-
भुत एनां गर्भः” इति मिश्रीभावसामान्येनोभयस्मिन्नन्वत् चालो-
पदेशेनान् (इह कोलिङ्गं तत्र पुंलिङ्गमिति) सवाचामरः “अभं
योनिर्द्वयो” इति । “मिथुने तु द्वयोऽरिति” इति च तापरिभाषा ।
तथाच नेवेति “योनिः श्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे सारमन्त्रिर” इति ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ २ ॥ (१९)

तस्या उपसः एषा अपरा ऋगनुपदं वक्ष्यमाणा भवति । निर्वाचिकेति शेषः ॥ (अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रेर-परकाल उपा उच्यते इति) ॥ २ ॥ (१९)

“रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादरैशु कृष्णा सदनान्यस्याः ॥

समानवन्धू अमृतं अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० १-८-१)

रुशदिति । अस्या ऋष्यादिकमुक्तमनुपदं (पूर्वमन्त्रे) श्वेत्युत्पत्तौ नाम । (निघं० १-८) श्वेतवर्णा रुशती वीसा “रुच वीसी” (भ्रा० आ०) “संश्वत्सद्वहत्” (उ० २-७९) इत्यतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारश्च बाहुल-कात् ॥ तथाच रोचते रुशद्वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाश-रूपोऽभिधीयते इति देवराज्यज्वानः । यद्वा रुशेहिंसाधीनुदादे रोचस्वर्थं वर्तमानाह्लादः शतरि लीप् ॥ रुशद्वत्सा रुशनीसः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुपसः समीपे सूर्यस्य निजमवस्थानात्सद्वत्सत्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति एवमुपसोऽव-श्यावस्वर्थं रसं रश्मिभिः पिबन्स वत्स इत्युच्यते । तादृशीसती आगात् आगतवती । आगतायाश्चास्याः (उपसः) कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्याध्यामलक्ष-णानि आरैक् आरेचितवती । कल्पितवती-दत्तवतीत्यर्थः । उ-इत्येतत्पदपूर्णम् । अपिचैते रात्र्युपसौ समानवन्धू समान एकः सूर्योऽसौ बन्धुवैयोक्ते । यद्वा सूर्येण सह सम्बन्धे (यथो-पोदेष्ट्यात् सूर्येण सम्बद्धा एवं रात्रिरप्यल्लं यथा सूर्येण सम्बद्धा) अमृते नास्ति मृतं मरणमनयोरिति बहुमीहौ नवो नस्य लोपः (पा० ६-३-७३) मरणरहिते, कालात्मकतया निर-ल्लात् । अनुची अन्वबन्धुवै । अत्रुपसौद्वन्द्वेः किमि (पा० ३-२-५९) नलोपे (पा० ६-४-३४) लमिन्तन्लीप् (पा० ४-१-६) “अचः” (पा० ६-४-१३८) इत्यकारलोपे “चौ” (पा० ६-३-१३८) इति दीर्घः । “सुपां छुल्लि०” (पा० ७-१-३९) ति औलो छुक् ॥ एवंभूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम् आमिनाने जरयन्त्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसायन्ती “मीह हिंसायाम्” (भ्रा० आ०) लटः शानचि “मीनातेर्निगमे” (पा० ७-३-८१) इति ह्रस्वत् टाप् । (उपसा हि नैसं तमो निवत्यते । प्रकाशात्मकमुपसो रूपं च रात्र्या, एवंविधे सखी) द्यावा धावौ व्योतमाने । चरतः प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा द्यावा नमसाऽन्तरिक्षमार्गेण चरतः

१. पूर्व रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन प्रकारेण गच्छन्त्यौ । यद्वा सूर्यगलनुसारेण गच्छन्त्यौ ॥

२. तदैवत्सायामनेन व्याख्यातं दुर्गोक्तदिशात्रमे व्याख्यास्यते ।

प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्राद्ये द्यावेति प्रथमाद्विवचनस्य “सुपां छुल्लि०” (पा० ७-१-३९) स्वादिनाऽऽकारादेशः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम । रोचतेज्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साह-चर्यात्सहरणाद्वा ॥

रुशद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा । सूर्यो हि रोचिष्णुः । तं सूर्यं माह मन्त्रद्वक् । साहचर्यात् मातृसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि चानयोपसा सह चरतीत्येतस्मात्सामान्याद् वत्स इत्युच्यते । रसहरणाद्वा । यथा मातुरुपसः क्षीराव्ययस्य रसस्याहता भवति वत्सः, एवमेवोऽपि औषत्सिकानामवयवा-याव्यानां रसानामाहता भवति रश्मिभिरित्येतस्मात्सामान्या-द्वत्सत्वम् ॥

रुशती श्वेत्यागात् ॥ श्वेत्या श्वेततेः ॥

रुशती रोचनशीला आत्मनि । श्वेततेः “श्विता वर्णं” (भ्रा० आ०) इति धातोः । श्वेतो वर्णः एतस्याम् । श्वेत-वर्णेत्यर्थः । तथाचार्यं पृषोदरादिः । अन्ये तु व्याचक्षते ष्यन्तादस्मात् “अचो यत्” (पा० ३-१-९७) इति बाहुल-काद्भावे यत् । णिलोपः । “असौआदिल्लात्” (पा० ५-२-१२७) मलर्थायोऽङ्गप्रत्ययः लीलाद्याप् (पा० ४-१-४) इति ॥ एवमियं श्वेत्या उपा आगात् आगच्छति वर्तमाने छुक् (पा० ३-४-६)

अथागतायाश्च तस्याः—

अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः । कृष्णवर्णा रात्रिः ॥

अरिचद्विरतिगिरित्यर्थः । आरेचयतीति तदर्थः । चतै-माने छुक् (पा० ३-४-६) आरेचनमर्पणम् । “कृष्णा० न्यस्याः” इति प्रतीकम् । तत्र कृष्णाशब्दार्थमाह कृष्णवर्णा रात्रिरिति । किमारेचयति ? सदनानि स्थानानि । अस्याः उपसः । रोचिष्णुसुपाः स्थानेन आगता सती आसीदति तान्यारे-चयति रात्रिः ॥

अथ निगमप्रसक्तं कृष्णपदं निर्वचि—

कृष्णं कृश्यतेर्निकृष्टो वर्णः ॥

कृद्यतेः “कृश् तनुकरणे” (दि० प०) इति धातोर्वर्ण-व्यर्थयेन “कृषेर्वर्ण” (उ० ३-४) इति नक्प्रत्ययः । “कृष्णः

१. तथाच “व्यल्यो नो बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति सूत्रे भाष्यम्—“सुतिपुत्रमहलिङ्गनराणां काष्ठलक्ष्मणकरैवार्था च । व्यलयमिच्छति शास्त्रकृद्देशं सोऽपि च विजिगति बाहुल्येन” इति । तत्र यङिति प्रत्याहार आश्रितो यङो यशब्दादराभ्र-लिङ्गयाशिञ्चि” (पा० ३-१-८५) ति ङकारेण । उपपन्नः परस्यपदार्थमनेपदे ॥

क्रान्ते पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽङ्गने कलौ । कृष्णा तु नील्यां
द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि । कृष्णं तु मरिचं लोहे” इति
हैमः ॥ एवं तावदधर्चनं राज्यपञ्चोर्विभक्तस्तुतिः ॥

अथैने संस्तौति । समानवन्धू समानवन्धने ।
अमृते-अमरणधर्माणौ । अनुची-इतीतरेतर-
मभिप्रेत्य । द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ ।
द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तथा चरत
इति स्यात् । आमिनाने-अन्योन्यस्याध्यात्मं
कुर्वाणे ॥

अथ अनेनोत्तराधर्चनं । एने राज्यपसौ । संस्तौति
सम्यक्स्तुते करोति । परिचिनोति परिचाययति वा । समान-
वन्धू एते राज्यपसौ । समानवन्धने समानमनयोर्वैन्धन-
मित्युक्तमर्थेस्तात् । अमरणधर्माणौ । न हि राज्यपसौ
म्रियेते प्रतिषक्तं पुनराविर्भावदशनात् । इतरेतरमभि-
प्रेत्य-अन्योन्यमेते छिष्टे भवतः । “द्यावावर्णं चरतः”
इति प्रतीकम् । ते राज्यपसौ एव द्यावौ । कुतः ? द्योत-
नात् । उवा हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्वेन
तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वमधिकारं प्रति द्योतते । एवं
हि द्यावेति द्विवचनम् । अपि वा-अथवा तृतीयान्तम् ।
एकवचनमेतस्स्यात्-द्यौः, तथा द्यावा “सहयुक्ते” (पा०
२-२-१९) तृतीया । तथा सह स्पर्धमाने चरतः
गच्छत इति । कथं पुनश्चरतः । आमिनाने । आरुध्यर्थे
“तोदस्वैव शरण आमुहस्य” “तुदस्वैव शरणेऽधिमतः”
इति यथा । (नैग० का० ५-२-५) उवा अपि रात्रेरपि
औत्मानं निर्भिमीते, रात्रिरप्युषसः । इतरेतरसंछिष्टे हीमे
राज्यपसौ भवतः । तस्मादेवमुच्यते । “अन्योन्यस्या-
ध्यात्मं कुर्वाणे” इति ॥

(अथाहर्नामनिर्वचनम्)

एवं तावदुपशब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उप-
वर्णिता । प्रकृतमिदानीमुच्यते—

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश ॥

अहो नामान्यहर्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्य उपो-
नामभ्यः । उषस एवानन्तरमहर्भवतीति ॥ तानि च १२
“वस्तोः, धुः, भातुः” इत्येवमादीनि ॥ वस्तो आच्छादयति
ज्योतिरेतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुतं मन्त्रे तथैवेह

१. “संस्तवः स्वापरिचय” इति कोशा “दयवप्रसिद्धेः ससु-
दायप्रसिद्धिर्लीयती” इति न्यायाच संस्तुं कस्तु भातुः परिचय एव
वर्तत इतीत्यं व्याख्यातम् । अन्तर्मावित्तणवर्थायां च परिचाय-
यतीत्यपि । स्वयं परिस्मिन्मन्त्रप्रदगान्यान्परिचाययतीति तदर्थः ॥

२. मन्त्रव्याख्यायाम् ॥

३. अशीलवदुपरीलयेऽन्यवम् ॥

समाज्ञातम् । धुः द्योतते द्योतक्योतिषा । भातुः भाति, भासते
द्योतक्योतिषेत्येवमादि योज्यम् ॥

आह—

अहः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

उपाहरन्यसिन्कर्माणि ॥

उपाहरन्ति-कुर्वन्ति । नहि तथा नात्रावस्तुतिष्ठन्ति कर्माणि
कर्मकरा यथाहनीति ॥ तथाचोपाहपूर्वाद्भरतेरधिकरणे निवि-
गुणे उपस्यलोप आहो ह्रस्वं तस्य नकारादेशश्च प्रपोदरादि-
त्वात् । लोके तु “नभिजहातेः” (उ० १-१५८) इति
कनिच् । आतो लोपः (पा० ६-४-६४) “रोः सुपी”ति
(पा० ८-२-६९) २ः ॥

तस्यैव निपातो भवति । वैश्वानरीयाया-
मृचि ॥ ३ । २० ॥

तस्य अहः नाचकः एष अहःशब्दः निपातोऽपि
भवति । नैषण्डकवृत्त्या । वैश्वानरीयायाम् वैश्वानरदेवता-
यामृचि । अनुपदं वक्ष्यमाणायाम् ॥ ३ ॥ २० ॥

“अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तते रजसी
वेद्यार्भिः ॥

वैश्वानरो जार्यमानो नराजा वातिरुद्योति-
षाग्निस्मांसि ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ४-५-११)

अहश्चेति । भारद्वाजस्यैवमार्थं त्रिष्टुप् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहन्वा-
ग्निमाहते शस्त्रे शस्यते । अत्राहःशब्दो रात्रिमहश्चामिधत्ते,
अतः सन्नेह्यदम्, तस्यैव निपातोऽस्यामृचि उपपदविशेषा-
त्प्रदश्यते । अहश्च कृष्णमिति । आहरति पुरुषोऽस्मिन्मन्त्र-
णीत्यहः कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मान्नामधिकरणव्यादहः-
शब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः, अर्जुनं च तौरण-
तेजसा शुक्लवर्णमहो दिवसश्च । रजसी खलभासा सर्वं जगद्-

१. अत्र रक्तदस्तामिनः “वस्तोरिति ह्युद्योमेवेदं नाम, न विभ-
क्त्यन्तरम्” इति । “वस आच्छादये” (आ० प्रा०) व्यत्ययेन
कवरेति तोडुन् (पा० ३-४-२३) “कुहस्विटोपा कुह वस्तो-
रुचिना” (ऋ० सं० ७-८-१८-२) इति हि निगमः । अत्र
कुह केति सप्तमीसामानाधिकरण्यादोषा वस्तोरिति सप्तम्या
प्रवाच्ययुक्त्यव्यवसितः ॥ वुरिति योतते : (आ० आ०) “अत्रवा-
दयश्च” (उ० ५-२९) इतिदुम्वलस्यान्तो निपातः । “द्युभि-
रुक्षुभिः परिपातमुक्ताम्” (ऋ० सं० १-७-३७-५) इति
निगमः । यौरितिपाठे बाहुलकाद्भोप्रत्ययो बोध्यः । भातुरिति-
“भा दीतो” (अ० प०) “भादाभ्यां जुः” (उ० ३-३१)
इति जुः । रश्मिर्भातुरिति माध्वनोक्तमर्थमवितुमर्हति ॥

अवन्ती। **देवाभिः** वेदितव्याभिः (अनुकूलतया ज्ञातव्याभिः) स्वप्रवृत्तिभिः। **विधत्ते** विधेयमेव वर्तते। विविधं वा पर्यावर्तते। **यद्वा** रजसी द्वावापृथिव्यौ उपलक्षणमेतल्लोकत्रयं प्रत्यावर्तते। एतच्च वैश्वानराभिराकृतेति शेषः। स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः। सच **वैश्वानरोऽभिः जायमानः** प्रादुर्भवत् (प्रवर्धमानः) **ज्योतिषा** खेन तेजसा, **राज्ञा न** आदित्य इव **तमांसि अवातिरत्** अवाहन्ति। अवतिरतिर्विधकर्मा (निचं० २-१९) वर्तमाने लुङ् (पा० ३-४-६) यथाहि सर्वेषां ज्योतिषां भूतानां वा राजाऽदित्य उज्ज्वल तमांस्यपहन्ति दिवा। एवम् अग्निरपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन तम उपधातं प्रत्युपमीर्यते ॥ १ ॥

(अथ मेघनामानिर्वचनम्)

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् ॥

मेघनामानि। मेघानां नामानि। तान्युत्तराणि प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः। मेघा ह्यहनि रात्रौ चाविशेषेण भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि (३०) “अग्निः द्वावा गोत्रः” इत्येवमावीनि। अग्निः आदरयितव्यो भवति ह्यसा-नुदकार्थमित्यद्विर्ह्यते। द्वावा गृणातेर्वा गृणात्यसौ शब्दं करोति। गृहीतं चोदकमनेनेति वा। गोत्रः गौर्वागत्रेति एवमाद्यभ्युहितव्यम्। पर्वतनामत्वेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ॥

आह—

मेघः कसात् ?

इति। उच्यते—

मेहतीति सतः ॥

“मिह सेचने” (भ्या० प०) पचायच् (पा० ३-१-१३४) न्यङ्कादित्वात् (पा० ७-३-५३) कुत्वं, सिञ्चत्यसौ। एवं कर्तरि कारके **सतः** अख्येतिविधानं भवति। तेषां मेघनाम्नाम्—

आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः।

१. न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति। अनन्तत्वात् काल-पश्चित्तेः। अतस्मा वेदितव्या एव भवन्ति। बहुत्वात् ॥ तथाच वेद्येति अर्थायै कृतप्रत्ययो (पा० ३-३-१६९) भवति “ऋह-लोपर्थे” (पा० ३-२-१२४) ति ण्यत् ॥

२. रात्रिरीताऽदरायातम्। अहरीती रात्रिरायातेत्येवम् ॥

३. आहपूर्वात् “दृ विदारण” (क्या० प०) इत्यसाम्बाहुल-कादिन् टिलोपश्च। “विजुष्यां ययुः सान्मद्वैः” (ऋ० सं० १-८-१६-१) इति मेघस्य निगमः। “नान्तर्निष्ठं नाद्रयः सोमोऽक्ष्माः” (ऋ० सं० ८-४-१५-२) इति पर्वतस्य। पयमन्यत्रापि निगमो द्रष्टव्यः। मानेति—“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति कनिष्ठ दृष्टिमग्न्यादावागमः। पातोर्वा-मादेशः। गोत्र इति समसं पदम् ॥

१३ नि०

आ ईत्यर्वागर्थे। **उपर उपल इत्येताभ्यां** प्राक् यानि नामानि, तानि **साधारणानि**, समानव्यानानि **पर्वतनामभिः**। पर्वतनामानि मेघनामानि च। तदेतेषां प्रकरणोप-पदाभ्यां विशेषोऽन्यार्थः। उपरशब्दादभ्य तु मेघनामान्येव न पर्वतनामानीत्येतदनेनोक्तं भवति। अत्रोपरौदिति वक्तव्ये उभयोपरपादानं रलयोरविशेषलप्रदर्शनार्थम् ॥

अथैतयोरेकनिर्वचनलप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—

उपर उपलो मेघो भवति ॥

वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया, उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्ध-त्वात् “तेषामुपरः स्थविष्ठो मथ्यमः” इति तत्संघातशब्दे पर्वते उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम्। मर्यादा-पक्षस्य च मेघग्रहणेमेव लिङ्गम्। उत्तराणि मेघस्येवेति। यदा च पर्वतसदा—

उपरमन्तेऽसिञ्चन्नाणि।

उपेख-रमन्ते ह्यसिञ्चन् अन्नाणि मेघा इत्युपरः (पर्वतः) मेघपक्षे—

उपरता आप इति वा ॥

अत्रासिञ्चिति योज्यम्। **उपरम्य रता आपोऽस्मिन्म-** वन्ति। इत्युपरः तथाच जनेर्विधीयमानो उग्रप्रत्ययः (पा० ३-२-९७) बाहुलकादभेदवति (पा० ३-३-१) “उपरो जलवापनादिति” माधवः ॥ तथाचैतन्मते वपेः “कृदरादि-त्वात्” (उ० ५-४२) अरन् संप्रसारणं च बाहुलकात् इति बोध्यम् ॥

अथ कथं ज्ञायते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते न पर्वत इति ? तत्रोच्यते—

तेषामेवा भवति ॥ ४ ॥ (२१) ॥

तेषां मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गात्मिका **एषा** अनुपदं वक्ष्यमाणा ऋग्भवति ॥ ४ ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तव्रदेष्वा- **मुपरा उदायन्। त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनुषा** **द्वा धूर्त्वं वहतः पुरीषम् ॥ ३ ॥**

(ऋ० सं० ७-७-१९)

देवानामिति। बहुकस्येन्द्रपुत्रस्येवमायम् त्रिष्टुप्। महामते मरुत्तरीये शस्यते। **देवानां** दानादिपुण्ययुक्तानां माने विमाने निर्माणे सृष्टिकाळ इत्यर्थः। जगत्स्थितिहेतुभूतसाधुप्रदान-कर्मणि स्रष्टव्यत्वेन **प्रथमाः** प्रकृत्यताः (सृष्ट्याः) एते माथ्य-

१. तथाच मर्यादायामयमाह नल्लभिविधौ। तेन विना मर्यादा, तेन सहेलभिविधिः ॥

२. ‘आ उपरात्’ इति ऋट्प्रः ॥

मिका देवगणाः मेघा अतिष्ठन् स्थितवन्तः । मेघाभावे हि सर्वे-
मेघैर्देवजगद्गर्भीभावान् स्यात् । एषाम् एवभूतानां मेघानाम्
कृतञ्चात् उक्तैस्तात्मेदेशात् उपराः मेघाः । तत्रस्था औपः
उदायन् उहताः (उपपन्नाः) वृष्टिभावेन भूमीं निपतिता
इत्यर्थः । पतितास्तस्य इन्द्रस्याज्ञया त्रयः देवाः पजन्यो वायु-
रादित्य इत्येते शीतोष्णवर्षैः पृथिवीं भूमिं तत्रस्था ओषधीः
तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्य-
र्थोऽयम् । कथम्भूतास्तैः अनूपाः अनुवतारः (व्यापारः
प्रभावधितारः) प्रक्षेप्तार इत्यर्थः । तेषु ह्य द्वौ वाय्वादित्यौ
औक् आकारः (पा० ७-१-३९) पाषातलोषधीषु स्थितं
पुरीषं सर्वस्य पालयितुं प्रीणयितुं वा “पू पालनपूजयोः”
(उ० ५०) “पूषुभ्यां क्तिञ्च” (उ० ४-२७) इतीध्नप्रत्ययः ।
“उदोष्पुल्लस्य” (पा० ७-१-१०२) इति उपप्रत्ययम् ।
प्रीणातेर्वा (ऋया० उ०) बाहुलकात्कीचप्रत्ययः । ईकारस्यो-
कारादेशः स च पकारात्परो द्रष्टव्यः । वृबूकम् उदकम्
(निर्व० १-१२) इतः पृथिवीलोकात् आदित्यमण्डलं प्रति
वहतः आक्षिपतः । वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराद-
दान इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन् माध्य-
मिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम, प्रतमो
भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः ।

पजन्यो वायुरादित्यः । शीतोष्णवर्षैरोषधीः
पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान् स्वेन
स्वेन कर्मणा ॥

अत्र प्रथमशब्दं निर्व्वीति—प्रतमो भवतीति । तथाच
प्रकृतान्तः प्रथमः । तस्य थः प्रथोदरादित्यात् । विकर्तनेन-
छेदनेन । त्रयस्तपन्तीत्यादिप्रतीकम् । तत्र तपःशब्दार्थ-
माह पजन्यो इत्यादि । तपन्तीत्यस्य पाचयन्तीति । अथाऽन्-
पशब्दे निर्व्वीति—अनुवपत्यनुवपन्ति, एतदनुवपनं लोकानां,

१. अत्र सायणः । इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । क एते ? मेघाः ।
कुत प्रतद्वगन्वते ? परस्मिन्पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि—
“मेघा एव माध्यमिका देवगणाः” इति ॥

२. इद्रेण छिन्नात् । तथाच भाष्यं “विकर्तनेनैव हि मेघाना-
मुदकं जायत” इति ॥ अत्र “अग्निं क्षिपयन्ति पतिभ्योऽबन्”
(उ० ३-१०५) इति विधीयमानोऽग्निप्रत्ययो बाहुलकात्कृततैरपि
कोष्यम् ॥ “छन्दस्सुवयथा” (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातु-
कारवाच्यम् ॥

३. उपचारात् । तात्स्थ्यासाच्छब्दं मन्त्राः कोऽश्नतीतिवत् ॥

४. अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणेति भाष्यम् ॥

यद्गर्भादिभिः पजन्यादयो यथार्थमोषधीः पाचयन्ति । तथाच—
अनुपूर्वीद्वपतेर्वाजसन्तानार्थात् (श्वा० ५०) कर्मोपादिकः ।
सम्प्रसारणं च (पा० ६-१-१५) ॥

अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेन ॥

इतरः नभनूपः समुद्रानूपो वा । तथाच मेदिनी “अनूपो
महिषे नाऽनूपप्रायदेशे तु वाच्यवन्ति” इति । अमरोऽपि “जल-
प्रायमनूर्पं स्यादिति । तत्रानुगता आपो यस्मिन्मिति विग्रहे
“नृक्पूर्व” (पा० ५-४-७४) इत्यः । “उदोनोर्देशे”
(पा० ६-३-१८) इत्यप ऊत्वम् इति वैयाकरणैः । नैरुक्-
समयेन तावदाह एतस्मादेवेति । वपतेरेव धातोः । असावपि
हि अनूप्यते अनुप्रकीर्यते निलमुदकेनेति । अस्य साधन-
मुक्तमनुपदमुपदिष्टम् ॥

अपि वा ऽन्वाविति स्याद्यथा प्रागिति ।

तस्यानूप इति स्यात् यथा प्राचीनमिति ॥

अथवा इति—एवमन्यथा स्यात् अनुपूर्वीत् आप्रोतेः
अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति अन्वाप् । यथा—पुरस्तादब्रवीतीति
प्राक् इति । तस्य अन्वावित्येतस्य सतः अनूप इत्येव शब्दः
स्यात् यथा—प्राचीनमिति । प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् ।
अत्र “विभाषाच्चैरदिक् श्रियां” (पा० ५-४-८) इति स्थायै
खः । खलेनः (पा० ७-१-२) इह तु आप्रोतेराकारलोत्वं
स्त्वर्थे चाकारः प्रथोदरादित्यात् । वस्तुतस्तु बहुव्रीहिणा साधनं
वैयाकरणमतेनोक्तमद्यस्यात् ॥ अथ तुरीयपादं भाष्यकृद्याचष्टे—

द्वा वृबूकं वहतः पुरीषम् ।

वाय्वादित्या उदकम् । वृबूकमित्युदकनाम ।

ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो असंतेर्वा । पुरीषं पूणातेः
पूरयतेर्वा ॥ ५ ॥ (२२) ॥

इति श्रीमथास्कमुनि प्र० नि० शाले नैच० काण्डे द्वितीया-
ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २ ॥ ६ ॥ *

अत्र ह्य इति औकारस्याकारेण (पा० ७-१-३९) तव-
र्धमाह वाय्वादित्यौ इति ॥ पयोजवचनेन तत्पत्तिमिधानं
वृबूकमित्यादि । शब्दकर्मणः । शब्दार्थस्य (अ० उ०)
शब्दकारि हि तद्वचति । अत्र “उदकादयथे”ति (उ० ४-
४०) ऊकप्रत्यये धातोर्वृबूभावो निपातनात् । एवं ञ्सत्तेरपि
(श्वा० आ०) अस्यति हि तन्मेवात् ॥ ५ ॥ (२२)

इति श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ

नैघण्टुककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य

षष्ठः पादः ॥ २ ॥ ६ ॥ * ॥

१. तपेतदपिपेक्षादिना पश्चादक्षयति (भगवन्तरपरतया) तन्मा-
न्याप्यतेऽसावुदकेनेत्येवं व्याख्यानं दुर्गोचानुसारेण । तपेतद्वस्तु-
तस्त्वित्यादिना वक्ष्यते ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

(अथ वाङ्मामनिर्वचनम्)

मेघनामप्रसक्तौ "देवानां माने" इत्येव मन्त्रो व्याख्यातः
प्रकृतमिदानीमुच्यते—

वाङ्मामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् ॥

वाङ्मामानीति । वाचो नामानि वाङ्मामानि, उच्च-
राणि प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसी वाग्मव-
तीति । तानि पुनः (५७) "श्लोकैः, धारा, इळा" इत्येवमा-
दीनि । श्रूयत इति श्लोकः । प्रियते तं तमर्थमवधारयितुमिति
धारा । इहे गच्छति तं तमर्थं प्रतीति इळा ॥ इत्येवमाद्यभ्यु-
हितव्यम् । आह—

वाक् कस्मात् ?

इति । उच्यते—

वचैः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवदेवतावच्च
निगमा भवन्ति ।

तत्र तस्मिन्सप्तपञ्चाशत्के वाङ्मामगणे सरस्वतीत्येतस्य
नामः । नदी० चन्ति । नथय्युक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः ।

तद्यदेवतावदुपरिष्ठात्वाख्यास्यामोऽथैतन्नदी-
वत् ॥ १ ॥ (२३) ॥

तत्-तत्रैवं सति यत्-अभिधानं देवतावत् । तत्-
अधिकृत्य उपरिष्ठात् (दै० का० ११-२६) (पावका नः

१. अथ स्कन्दसामिनः । उच्यत इति वागिन्द्रियं तत्कार्यः
शब्दोऽनुच्यत इति वाक् (उच्यतेऽनयाऽर्थे इति) तदधिष्ठाव्यपि
देवता वागिष्यते । सर्वतश्चास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामस्य उच्चा-
राणि । स च वाक्शब्दः "वच परिभाषणे" (अ० प०)
इत्यस्याद्वातोः । "किञ्चिन्वि०" (उ० २-५४) (प्रा० १-२-
१७८ वा०) इत्यादिना किपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च
श्रुत्यपन्नः ॥

२. "हु श्रवणे" (भा० प०) "इगभीका०" (उ० १-४१)
इत्यादिना विहितः कम्प्रत्ययो बाहुलकादस्यादपि भवति । गुणः
कमिलादित्वाङ्गत्वम् । धरेति "धृक् धारणे" (भा० उ०) कर्मणि
मिदाधङ् (पा० ३-१-१०४) टाप् । इळा (का) इळा, इरा,
इति श्रीणि नामानि तत्र "गोभूवाचस्त्विङा (ङा) इळाः"
"इरा भूवाचसुराधु स्यादिति" चास्मरः । अत्राद्ययोः बहुचानां
लघ्यस्युक्तमिति लघयोः साम्यम् । तथाच "इल क्षेपे" (तु० प०)
"इरुलक्षणः" (पा० ३-१-१३६) कः कर्तरि । केचिन्तु
कर्मणि । तथाच इत्यते क्षिप्यते (प्रयते) उच्चारणकाले प्राप्तेनेति
इळा । इह तु "इह स्तुता" इति (अ० आ०) धातोः बाहुल-
कात्काः (पा० ३-१-१) इत्यस्य पृथीदरादित्वात् इत्येवं दुर्गो-
क्तमनुसृत्य श्रुत्यपावितम् ॥

सरस्वतीत्येतस्मिन्मन्त्रे नि० ११-२६ व्याख्यास्यामः । अथ
पुनर्यदेतत् नदीवत् "तथाख्यायते" इति शेषः ॥ १ ॥ (२३)

"इयं शुष्मेभिर्विस्वा इवारुजत्सानुं गि-
रीणां तविषेभिरुर्मिभिः । पारावतुर्ग्रीमवसे-
सुवृक्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ४-८-३०)

इयमिति । भारद्वाजस्येयमार्थम् । जगती । सरस्वती
देवतारूपेण, नदीरूपेण च वर्तते । तत्र देवतारूपा स्तुता
(पूर्वमन्त्रेण) अधुनाऽनया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं
नदीरूपा सरस्वती शुष्मेभिः शुभैः शोषणैरात्मीयैर्बलैः
(निघं० २-९) । तविषेभिः महद्भिः "तवेर्णिङ्गा"
(उ० १-४८) इति टिप्पन्त्रस्यः । तु-इति सौभो धातुः ।
(निघं० ३-३) "अतो मिस ऐस्" "बहुलं छन्दसि" (पा०
७-१-९-१०) इत्यसमाभावे एलम् (पा० ७-३-१०३)
ऊर्मिभिः तत्रैः गिरीणां पर्वतानां तीरसम्बद्धानां सानु
सानुनि । शैलौपः (पा० ६-१-७०) विसखा इव विंशं
मृणालमञ्जादि "मृणालं विसमञ्जसी"त्यस्मरः । तथाः खनति स
विसखाः (विपसानकः) "खनु अवधारणे" (भा० उ०)
इत्यस्या "जनसनखनकमगमो विद्र" (पा० ३-२-६७)
इति कृतेरिति "विद्भवो" (पा० ६-४-४१) रित्यालम् ।
स इव अरुजत् अभनक् । स यथा विसार्थमनायासितेनैव पङ्के
रजति (भनक्ति-खनति) तद्वत् । पारावतर्ग्रीं पारिवारधा-
तिनीं, सा हि ऊर्मिभिः पारं चावारं च उमे अपि हन्ति ॥ अत्र
पारावारशब्दे उपपदे हन्तेष्टक् (पा० ३-२-५३) पारावार-
शब्दस्य पारावतादेशः पृथोदरादित्वात् । सपधालोपे कृत्वे च
झीप् ॥ तामेतां सरस्वतीं सुवृक्तिभिः समुद्रतामिः खरसीछ-
वावियुक्ताभिः । धीतिभिः कर्मभिः स्तुतिक्षणगामिरनेकप्रका-
राभिः । अत्र "घ्रीह धारणे" (वि० आ०) इत्यस्याङ्धातेर्वा
किप्ति (पा० ३-३-१७४) इत्ये (पा० ६-४-६६) कपम् ॥
कर्मनामत्वं भाष्यकृद्वचनात् । तत्करत्वादेवाहुल्यो धीधितयो
निघण्टौ (२-५) पठ्यन्ते ॥ वयम् अवसे अवनाय रक्षणाय ।
अवतेरस्युत् (उ० ४-१८८) भावेऽत्र बाहुलकात् । आवि-
वासेम परिचरेम ॥ विवासतिर्नैरुक्ताधातुः विपुर्वाङ्मोर्णिच् ।
"छन्दस्सुभयये" (पा० ३-४-११७) ति शपि आधेधातु-
कलाणिलोऽयः । इति भट्टभास्करमिश्राः प्राहुः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः ।

१. शोषकैरिति सायणः । तथाचात्र कर्तरि ल्युन्ग्यादित्वात्
(पा० १-१-१३४) ॥

२. "रुणो भजे" (तु० प०) लृङ् ॥

३. "पारावारे परावर्त्ती तीरे" इत्यमराचोर्धोर्धातिनीम् ।
सायणस्तु परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्द्वीमिल्याह ॥

सत इति कर्तृकारकावधारणम् । तद्धि शोधयतीति शुभमुच्यते । “शुभ शोधणे” (दि० प०) “अविसिन्धित-शुविभ्यः कित्” (उ० १-१४१) इति मन्प्रत्ययः किला-दुणाभावः । अन्तर्भावितप्यर्थतायामिदम् । शुद्धस्य तु शुष्यल-नेनारिरिति शुष्म ॥ स्कन्दखामिनस्तु—तत्र शोधयतेमेनिन् “बहु-लमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसो” इति इदो छुक् ॥ “परस्परसांयोगिक मपि बलं विशोधयति उपमेयतीत्यर्थः” इति हि तव्याख्यानम् । शुपिः प्रीणनार्थ इति नाधवः ॥

विसं विस्वतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा ॥

भेदनकर्मणो भेदनार्थस्य विस्वतेर्विस्तृतातोः (दि० प०) प्रेरणार्थस्यापि धातुनामनेकार्थत्वाद्भेदनेऽत्र वृत्तिः । बाहुलकात् कर्मणि “इगुपध०” (पा० ३-१-१३६) लक्षणे के विसम् “मृगाले तु विसं विक्ष” इति द्विरूपकोशः ॥ तथाच धातावेव वकारभेदेनापि पाठान्तरम् । एवञ्च विसमित्यपि पाठो सु० सुप्रतिपुस्तके लभ्यते । अनेकार्थत्वादेव धातोर्वृद्धिकर्मणो वेति । वर्धते हि तद्वर्धनम् । अत्र कर्तव्येव क उक्ता-लक्षणलक्षितः ॥

सातु समुच्छ्रितं भवति । समुच्छ्रितमिति वा ॥

समस्तं हि तत् समुच्छ्रितं सम्यक् उच्छ्रितमुक्तं भवति । अथवा सं सम्यक् उर्ध्वं नुल्लं प्रेरितं भवति । अत्र “पणु दाने” (त० उ०) “दसनिजमि०” (उ० १-३) इत्यादिना युष् । उपधावृद्धिः (पा० ७-२-११६) धातु-नामनेकार्थत्वमपि प्रयन्माभ्यकारोऽत्र समुच्छ्रय्ये समुज्जयने वादः प्रायुक्तः ॥

महद्भिर्लुमिभिः । पारावतर्त्तं पारावारधा-तिनीं ।

एतत्साधनमुक्तमधस्तात् (मन्त्रव्याख्यायाम्)

पारं परं भवति । अवारमवरमवनाय ॥

सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीनदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

परं भवति अवरस्तात्कृत्वा तदेव पारम् स्मार्थिकः “प्रज्ञायण्” (पा० ५-४-३८) आदिशुद्धिः (पा० ७-२-११७) अवरं-परस्तात्कृत्वा ॥ अवरशब्दं निर्व्वीख-वनारयेति । यदवनाय रक्षणाय भवति तदवरं परं पारं हि दुर्गमलादवनाय न भवति । तथाच-अवधातोः (भ्वा० प०) रक्षणाधीन्द्रवन्धोपधावृद्धिर्बाहुलकात् ॥ अन्यत्सर्वं गतार्थम् ॥

१. अत्र दुर्गः विपर्वयेणापि क्षतिधानानामर्थो भवतीत्येवंमन्व-मानो भाष्यकारो बलनामसु पठितमपि सदेवदमिभान्येवमाह शुभमिति बलनामेति ॥

२. अत्राक्षेपप्रतिशेपो दुर्गं व्याख्यायां सविशेषमुपपादितो द्रष्टव्यो ॥

(अथोदकनामनिर्वचनम्)

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् ॥

उदकस्य नामान्युदकनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो वाङ्मामभ्यः । मेधाधया हि वाक् मेघोत्थं चोदकम् खनयितु-शब्दपूर्वकं चेति वाङ्मामभ्य उत्तराणि उदकनामानि एकश-तम् । एकाधिकं शतम् । (१०१) “अणः क्षोदः, क्षय” इत्यादीनि ॥ अरणशीलमणः । क्षिप्रमुनतीति क्षोदः । क्षीरिण-मन्नं करोतीति क्षयः । इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह—

उदकं कस्मात् ? ॥

इति । उच्यते—

उनचीति सतः ॥

तद्धि यत्र गच्छति तदुनचि क्लेदयति । उन्धी क्लेदने (ङ० प०) (उ० २-३९) निपातनात्साधुः ॥ सत इति कर्तृकारकावधारणमित्यसकृदुक्तपूर्वम् ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् ॥

नदीनां नामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्य उदकनामभ्यः (३७) “अवनयैः, यहुयः, खाः, सीरा,” इत्येवमादीनि ॥ (निर्व० १-१३) अवनयतेन निम्नेन प्रवेशेन यान्तीत्यवनयः । ह्यन्यस्यो यान्तीति यहुयः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः । इत्येवमादि बोध्यम् ॥

आह—

नद्यः कस्मात् ?

१. “क गतौ” (भ्वा० प०) “उदके नुद च” (उ० ४-१९२) इत्येतस्सम्यक् । क्षोद इति तु “छुविर् संपेपणे” (भ्वा० उ०) ततोऽछुर् (उ० ४-२८४) छुवत इति सतः । क्षुण्णं हि जलं भवति पर्वतादिभ्यः शिलादिभ्यः पातातः ॥ क्षिप्रमुनचीति दुर्गोत्थायै एषोदरादिवत् क्षणम् । एवं क्षणेष्वपि । स्कन्दखामिनस्तु-शब्द स्थैयं (सी०) “अन्येभ्योऽपि वृद्धयते” (पा० ३-२-७५) इति मनिर् । जलाशये व्याप्य स्थिरं भवतीति प्राहुः ॥

२. एषोदरादित्वात्तलोपः । वातेक्षाकारलोपः । विच्छान्दसः । अवन्ति जगत्तोदकेनेत्यर्थे तु “आर्तिस्तृ” (उ० २-९५) इत्या-दिनावतैरनिप्रत्ययो बोध्यः । यहुय इति दिधातुजरूपं, यातेह्येवमेष एषोदरादिः (पा० ३-२-२०९) न्यल्योऽपि धातवोः । केचित्तु याताश्च प्राणिभिर्हताश्च यथेष्ट्विति व्याचख्युः । खा अपि तथैव (एषोदरादिः) खनतेर्वावधारणात् (भ्वा० उ०) “अन्येष्वपि वृद्धयते” (पा० ३-२-१०१) इत्यत्र “अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः” इति भाष्याश्रित्यपवादमिति जनिव्यतिरिक्तादपि हप्रत्ययः । वृत्रहनादिन्नेन खाताः । “हन्त्रो असानवरद्रज-बाहुः” (ऋ० सं० ३-२-१३-१) इति श्रुतौ नदीवाचकम् ॥

इति उच्यते—

नदना भवन्ति शब्दवत्यः ॥

नदन्तीति नदनाः शब्दवत्यः शब्दसंयुक्ता ह्येता भवन्ति । तथाच “ण्व् अत्यन्ते शब्दे” (भ्वा० प०) इति धातोर्नन्धादिस्मात् (पा० ३-१-१३४) ल्युप्रत्यये योरनि (पा० ७-१-१) च कृते सति नदना भवन्ति । तत्रैव च पचाद्यन्ति तत्सन्धियेगेन टिप्पस्यापि निपातनाम्नीपि (पा० ४-१-१५) नद्यो भवन्ति ॥ तथाचोक्तं “नदद् चोरद् देवद् इत्यादयश्चित्तो नदीचोरीदेवी” इति (सि० कौ०) ॥

किञ्च—

बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्रयमिव प्राधान्येन ॥

आसां नदीनाम् अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु नैघण्टुकं वृत्तम् अग्रधानम् आश्रयमिव प्राधान्येन—कविदेव नदीदेवतो-मन्त्रः स्यात् ॥

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

यस्मिन्नुक्ते प्रधाना नद्य एव तत्र इममितिहासं पुरातनं निदानभूतमाचक्षते आचार्याः कथयन्ति ॥

तथाहि—

**विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरो-
हितो बभूव ॥**

विश्वामित्रो नाम गाधिराजतनयस्तपोऽतिरेकेण ब्रह्मवर्च-समासाय ऋषिः सन् सुदासः पैजवनस्य राज्ञः पुरो-हितो बभूव ॥ स किमिल्लभे वक्ष्यते । सम्प्रति प्रसक्तं विश्वामित्रपदं निर्वर्णितम्—

विश्वामित्रः सर्वमित्रः ॥

सर्वस्यैव हि स मित्रम् । तथाच “मित्रे चर्वी” (पा० ६-१-१३०) इति पूर्वपदस्य वीर्यः । सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वामित्रः । सर्वविश्वशब्दौ पर्यायौ ॥

१. मन्त्रप्रवृत्त्युत्पत्तिरस्य । तथाचोक्तं “वृषिर्देवीनां हि”—ति तत्र त्रयोपलेन क्षत्रियेष्वपि भवत्येव । तथाचोक्तम् “अनुष्यान्तर्दे” (पा० ४-१-१०४) इति च्छे मङ्गाभाष्ये विश्वामित्रस्तपस्तेषु मानुषिः स्यात् इति । तत्र भवानुषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेषु मानुषेः पुत्रः स्यात् इति तत्र भवानुषिपरि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेषु ‘नोऽनुषे’ पौत्रः स्यात् इति तत्र भवानुषिकोऽपि ऋषिः सम्पन्न इति । अत एव केपुन्विन्देयश्चपि क्षत्रियेषु ‘राजर्षि’ पदं पुराणेण श्रूयते ॥

२. न हि जगद्ब्रह्मस्तपसातिमात्रेणापि ब्रह्मवर्चसं सम्भवतीति नञ्परेष्व अत्र निराचक्षे ।

३. मित्रशब्दो नपुंसकोऽपि वृत्तिविषये पुंलिङ्गोऽपि भवति । यथा “स्वातामित्रौ मित्रेचे”ति माये ॥

अथ सर्वमिति किमुक्तं भवतीत्याह—

सर्वं संस्तुतम् ॥

यदि संस्तुतं सज्जतमेकस्मिन्भवति तत्सर्वमित्याचक्षते ॥

अथ सुदास इति पदं निर्वर्णितम्—

सुदाः कल्याणदानः ॥

तस्य हि नित्यमेव प्रशस्तं दानमभवदिति स सुदा इत्युच्चा-ते स्म । तथाच सु इत्यभिपूजिताय उपपदे “दासु दाने” (भ्वा० उ०) इति धातोः क्तिप् । तस्य पञ्चमेकवचने सुदास इति ॥

पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः ।

पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवः ॥

“जु” इति सौत्रो धातुर्गती वेगे च पठ्यते । ततो भावे ल्युटि (पा० ३-२-९७) योरनः (पा० ७-१-१) जव इति च “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) भाव एवेति समा-नार्थोवेतौ । अपिश्चात्र सार्धार्थां तत्र भागुरितमेतच्छेषे सार्धार्थं जवनं वेगो अगस्त्यः स पिजवनस्तस्यापत्यं पुमानपैजवनः “तस्यापत्यम्” (पा० ४-१-९१) इत्यपत्यार्थेऽणादिबुद्धिः । (पा० ७-२-११७) तदाह—स्पर्धनीयजव इति । पुन-रिति वाक्यालङ्कारे ॥

वासिमिश्रीभावगतिर्वा ॥

अथ वा अमिश्रीभावगतिः । न तस्य मिश्रीभूतपूर्व-गतिरन्यैवैवबुद्धिः । अतिशेड्यात् । तथाचात्रापिरिमिश्रीभावे लुब्ध गतावेव न, वेगे ॥ वाशब्द एको वाक्यालङ्कारेऽव्ययार्थानां नानार्थत्वात् । एवमप्रेऽपि बहु ॥

**स विचं गृहीत्वा विपादच्छुतयोः सम्मेदमा-
यावनुययपुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव
गाधा भवतेति ॥**

स विश्वामित्रः विचं पौरोहित्योपार्जितं धनं गृहीत्वा विपादच्छुतयोः नयोः सम्मेदं सन्नमम् यत्र ते इतराभिः सिन्धवादिभिर्नदीभिः सम्भिन्ने (एकीभूते) तमिल्लभ्यः । आययौ आगतवान् । तमितरे तदनुययिनस्तस्करा वा अनुययुः अनुजगमुः । स ता नदीस्तितीर्तुस्तुष्टाव । ययं गाधाः खल्योदका भवत इति एतमर्थं पुरस्कृत्य ॥

कथं पुनस्तुष्टाव—

अपि द्वित्व अपि बहुवत् ।

द्वित्वं द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । बहुवत् बहुवचनसंयुक्तै-र्मन्त्रैः । अत्र अपिः कामचारक्रियासाम् । तथाच विश्वः ‘अपि सम्भावनाप्रश्रङ्गाद्वाक्यसमुच्चये । तथा युक्तपदार्थं च कामचारक्रिया च’ इति ॥

तद्द्विवदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्यामोऽयैतद्बहु-
वत् ॥ २ ॥ (२४) ॥

तत्-तत्र । एवंसति यत् द्विवत् द्विवचनवत् तत्-
उपरिष्ठात् (नि० १-३१) “प्रपर्वतानाम्” (ऋ० सं०
३-२-१२-१) इत्येतस्यामुचि व्याख्यास्यामः । अथ पुनः
एतद्बहुवत् व्याख्यायतेऽन्तरेण मन्त्रेण ॥ २ ॥ (२४)

“रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं
मुहूर्तमेवैः । प्रसिन्धुमच्छां बृहती मनीषाव-
स्युरहे कुशिकस्य सूनः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१२)

रमध्वमिति । त्रिष्टुभ एतः । विश्वामित्रो नदीः प्रति
ब्रूते-ऋतावरीः ऋतमुदकं तद्वत्तः हे नद्यः । सूर्य मे
मम विश्वामित्रस्य सोम्याय सोमसम्पादने (उत्तीर्णाई सोमं
सम्पादयिष्यामीत्येवं) वचसे तदर्थम् । एवैः अयैः । एभि-
रतिप्रवृद्धैरुदकैः । अनेनां कामैरेतैरस्मात्प्रार्थनाविशेषैः (उत्त-
रेम, गृह्णान्छेम, वितं प्रापयेम, इत्येवमादिभिर्मितिसैः) ।
प्रार्थयमाना अस्माभिर्मुहूर्तं शुद्धतमानमुपरमध्वम् । उप-
पूर्वो रमिषपसंहारे वर्तते, क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत
यैवदुत्तरेयमहम् । “कालाध्वनोरस्तन्तसंयोगे” (पा० २-३-५)
द्वितीया । यदैवमविशेषेणोच्यमानास्ताः सार्धं न शुश्रुवुः ।
तदकां (समीहितं प्रयोगमकुर्वन्तीं पुरोवर्तिनीं) शुतुर्द्रीं प्रति
ब्रूते-कुशिकस्य राज्ञेयः सूनृविश्वामित्रोऽहं बृहती बृहत्या
(महत्या) मनीषा मनीषया (मनस ईषया मनःपूर्विकया)
सूनृया प्रभया वा अवस्युः आत्मनोऽन्नं रक्षणं गमनं वा
इच्छन् । अत्रात्रमवसात्तमिच्छुरित्यर्थे वयसि (पा० ३-१-८)
सुगामे (पा० ७-१-५१) “व्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-
१७०) इत्युपस्यः । सिन्धुं शुद्धं लाम् अच्छामिस्मिन्त्येन

१. अत्रमनेनोक्तमित्येवमिति ऋचः ॥

२. सोमा हि अभेनासद्भवता देवदानामन्नभूता बहवः सं-
पादिताः । ता ययमसौ प्रति विशिष्टाय वचसे । सत्यतामैर्ग कथं
साम सन्नमिदं स्वाधिर्येवमभ्यम् । इति शुर्वो व्याख्यत् ॥

३. यमैः । सायणस्तु-पक्षमर्थे उत्तीर्णा मत्या शीघ्रगमनेभ्य
इति व्याख्यत् । युक्तं चैतत् । उपरमणे दावधिरपेक्षिता । मूले तु
आभ्यकारन् भास्क०-वचनं यथाक्षरं शुर्वोक्तदिशा व्याख्यात
तत्रापि कलतः पक्षमार्थं पर्यवसानं तदर्थम् । अनेनैरिति व्याख्याने
तु काम्यर्थस्य गत्यर्थस्य वाऽवतरेण रूपमेवैरिति । तथाच करण-
उत्तीर्णापि कथञ्चिदुपपन्न एव ॥

४. मन्त्रेणा गार्थाश्च भवतेत्यर्थः ।

५. त्रिपूर्वोत्तमानमपि गौरवमेताः कुर्वन्तिप्रियायः ॥

६. “शतद्वस्तु शुतुद्रिः सावि”स्मरः । “सर्वतोऽपिप्रार्थ-
यति” औपि शुतुद्रित्यपि । अतएव मन्त्रे “इमं मे गङ्गे यमुने
सरस्वति शुतुद्रि”ति श्रव्यवृत्तिः पाठ उपपन्नते ॥

७. माथे तु-माभिह्वयामीत्येवं व्याख्यातमर्थतत्त्वदेवात्रापि ॥

“अच्छो भङ्गके स्फटिकेऽमलेऽच्छामिमुलेऽव्ययम्”ति हैमः ।
प्राह्वे प्रकषणाङ्ग्यामि । अहे इति ह्यतेवैतमाने छवि (पा० ३-
४-६) क्ले “रात्मनेपदेभ्यन्तरस्याम्” (पा० ३-१-५४) इत्य-
व्यातो लोपे इति गुणः ॥ अत्र “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहितान्धे”
(पा० १-४-८१८२) ति उपसर्गयोग्यवहितप्रयोगः । ऋता-
वरीरिति “छन्दसीवनिपौ चे” (पा० ५-२-१२२ वा) ति
मलथं ऋतसम्बद्धनिष् “वनोरचे” (पा० ४-१-७) ति ङीप्
रेकध्वान्तादेशः । “वाच्छन्दसी”-(पा० ६-१-१०६) ति
पूर्वसवर्णवीधेः । “शरादीनां चे” (पा० ६-३-१२०) ति
पूर्वस्य दीर्घः । एवैरिति “इण् गतौ” (अ० प०) “इणशीम्यां
वन्” (उ० १-१५०) इति भावे वनि गुणः । बृहती-मनी-
षेत्युभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः (पा० ७-१-३९) ॥ ५ ॥

अथास भाष्यम्—

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादने
ऋतावरीरूपतवत्यः ॥

अवगतार्थमेतत् । अथैकपदनिरुक्तम्—

ऋतमित्युदकनाम । प्रत्युतं भवति ।

तदि देशं देशमप्रति ऋतं गतं भवति । ततश्च “ऋ ग-
ताति”-(भा० प०)-इत्यस्मात् “गत्यर्थकमेकं” (पा० ३-
४-७९) ति कर्तरि कप्रत्यये ऋतमुदकनाम भवति ॥

मुहूर्तमेवैरयनैरवनेवा ॥

अयनैरित्येतेर्भावे ल्युट् (पा० ३-३-११५) योरनः
(पा० ७-१-१) गुणादेशेऽङ् । अयनैरित्यवतेः कान्यर्थस्य
भावे रूपम् ।

मुहूर्तो मुहुर्ऋतुः ॥

एवं विग्रहः ऋतुशब्दं तावन्निर्गवीति—

ऋतुरर्तगतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणः गत्यर्थे वर्तमानस्य अर्तः “ऋतातोः”
(भा० प०) “अर्तके” (उ० १-७२) ति तुष्ठात्कित्वम्
तेन गुणाभावः । “ऋतुर्भासि वसन्तादौ धीरे क्रीकुरुमेऽपि
च” इति धरणिः । स हि गच्छत्येव ॥

अधुना मुहुःशब्दं निर्गवीति—

मुहुर्मूढल इव कालः ॥

यः कालो मूढ इव अव्यक्तः सः ऋतुति गच्छति, स
मुहुःशब्देनोच्यते ॥

१. कालसामान्यलक्षणः ऋतुः । यद्यपि कोषे “द्वौ द्वौ मार्गा-
दिमासौ स्यादुतु” इति मासयुगलैवतुंसां कालविशेषप्रक्रम उक्ता
तथापि “विशेषपरस्यापि कविस्वामान्ये लक्षणा” अथति ।

किञ्च—

यावदभीक्ष्णं वेति ॥

यावदेव स्त्रीभीक्ष्णं तावन्मुहुरिति । समानार्थावेता-
विति भावः । तथाचामरः “मुहुः पुनःपुनः शब्दभीक्ष्णम-
सक्तस्माः” इति । एवं च मुहूर्तमुहूर्त इति पृथोदरादिला-
त्साधुः ॥ इतिशब्द आद्यर्थः । पुनरादिकमवगमयति ॥ तथाच
पर्यायामिधार्थ इति फलति ॥ तथाच सम्यक्ते “मुहूर्तं पटिका-
द्वयम्” इति ॥

सारूप्यप्रसक्तं निरुच्यते—

अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति ॥

तद्वि क्षणमाभिमुख्येन स्थितं भवतीत्यभीक्ष्णमुच्यते ॥
पृथोदरादिलात्साधुः ॥

क्ष्णः क्षणोतेः । प्रक्ष्णुतः कालः ॥

क्ष्णोते—हिंसायस्य “क्ष्णुवातोः” (त० उ०) अच्
(पा० ३-१-१३४) स हि प्रक्ष्णुतः प्रकर्षेण हिंसितः
(हीनः) कालः । अल्पलात् । यद्यपि “क्ष्णु” वातुल्येजने
(अ० प०) वर्तते तथापीह हिंसायं प्रयुक्तोऽनेकार्थलाङ्गात्तन्नाम् ॥

कालः कालयतेर्गतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणो गत्यर्थस्य कालयतेर्भेन्ता “त्कल गतौ सं-
ह्याने च” (उ० उ०) इति भातोः “पचाद्यधि” (पा० ३-
१-१३४) काल इति भवति “कालो मूल्यं महाकाले समये
यमकृष्णयोः” इति मेदिनी । स हि (कालः) । सर्वाण्येव
भूतानि कालयति क्षयं नयतीत्यर्थः ॥

प्रातिह्वयामि सिन्धुम् । बृहत्या महत्या म-
नीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाऽवनाय
कुशिकस्य स्रुतः ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

कुशिको राजा बभूव ॥

एतच्च तत्त्ववचनम् । अथ कुशिकशब्दं निर्वचीति—

क्रोशतेः शब्दकर्मणः । क्रोशतेर्वा स्यात्प्रका-
शयतिकर्मणः ॥

शब्दकर्मणः शब्दार्थस्य क्रोशतेः “कुस आह्वाने०”
(भा० प०) इति भातोरिककृतेरि रलोपश्च पृथोदरादिलात् ।
स हि साध्वेव क्रियतामिति निरुमेव क्रोशतिस्म ॥ अथ वा—

१. लोके तु—“तुच्छां कौटिल्ये” (भा० प०) बाहुलकात्
“अविश्रुति०” (उ० ३-८९) इत्यादिना चो सुप्रागमश
भवति । “राहोप” (पा० ३-४-२२) इति छलोपः “इति
चे” इति (पा० ८-२-७७) दीर्घश्च ॥

२. प्रापणमिह गतिः ।

प्रकाशयतिकर्मणः प्रकाशार्थस्य क्रोशतेर्नैवकस्य कसि-
त्यस्य कुभावः शेषं पूर्ववत् । स हि प्रकाशयिता, साधूनां
धर्माणां मानसैव प्रकाशकः ॥

साधुविक्रोशयिताऽर्थानामिति वा ॥

अथवा—साधुषु नाक्षणेपु अधीनां विक्रोशयिता
वाताः कुशिकः । अत्रापि क्रोशतेरेव दानार्थं विक्षेपोऽन्य-
त्साधनं पूर्ववत् ॥

एवमुक्तवन्तं तं (विश्वामित्रं)—

नद्यः प्रत्यूचुः ॥ ३ ॥ (२५) ॥

प्रत्युत्तरं दत्तवत्यः (उत्तरेण) ॥ ३ ॥ (२५)

“इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुर्गपाहन् वृत्रं
परिधिं नदीनाम् । देवोऽन्यत्सविता सुपा-
णितस्तस्य वयं प्रसुवे याम् उर्वीः ॥ १ ॥”

इन्द्र इति । हे विश्वामित्र । वज्रबाहुः वज्रयुक्तो बाहुर्गपाहन् वृत्रं
वज्रबाहुस्तादृशो बलवान् इन्द्रः अस्मान् नदीः अरद्वत् अख-
नत् । कथं पुनरखनत् ? उच्यते—नदीनां शब्दकारिणीनाम-
पां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमान-
मित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् वृणोलाकाशमिति वृत्रो मेघसम
अपाहन् अप जघान । तस्मिन्हेतो आपः पतिताः ताभिर्गच्छ-
न्तीमित्यर्थं खाता एवं मेघहनवद्वारेणाखनन् । न केवलमखनन्-
किं तर्हि ? सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः । सर्वार्थप्रसविता
वा । सुपाणिः शोभनहस्तः । उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात् । तादृशो
देवो योतमान इन्द्रः । अस्मान् अनयत् मेघमेदनं कृत्वा
वर्षद्वारेण समुद्रमगमयत् । यत एवं सोऽस्माकं खपिता नेता
वातस्तस्य तादृशसामर्थ्योपेक्षसेन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायाम्
(आदेशे) वर्तमाना वयम् उर्वीः ऊर्ध्ववत्यः । सम्भजमाना वा
तानि तानि देशान्तराण्यभ्यभोजिः । यामो गच्छामः । सोऽस्मा-
कमीश्वरः स एवास्मान्नापयितुमर्हति न खमिति न तव वचना-
दुपरमामहे ॥ उर्वीरिति—उरुशब्दा “द्वोतो गुणवचनौपि”-
(पा० ४-१-४४) इति कीपः ॥ ऐतिहासिकपक्षे तु नद्या वेगमव-
स्थ स्थितौ वृत्रो जले कीडन् अपां फेनेन विष्णोरादेशाद्वृत्रो-
भूतेनेन्द्रेण हतस्ततो नद्या अवरोधे मुक्ते बहुजलं प्रावहदित्यने-
का नदीस्तल्लेखेन प्रावतेत्येतौन्द्रेणैव ताः धामिता इव इति व्य-

१. अत्र साधयः । उर्वीः । उदकैः प्रभृता वयमिति व्याख्येयी
यास्कहस्तु—अणोतेर्देवतावेवां कुरशब्दं साधितवान् पृथोदरादित्य-
मस्य शरणम् । “ऊर्ध्वं आच्छादने” (अ० उ०) “इह
सम्भजौ” (प्रया० जा०) संप्रतिः संक्षेपणम् ॥

२. गुणवचनत्वं चात्र “समस्तकृपाक्षिताव्यपसर्वनामजाति-
संख्यासंज्ञाशब्दाश्चरितशब्दत्वमिति” नागेशः । तथाचोक्तं इति
“हस्त्ये निविशतेऽपेति पृथञ्जातिषु इत्यपि” । अपिचवाक्यविशयश्च
सोऽसत्त्वमकृतिर्गुण” इति ॥

कोऽर्थः । अत्रार्थे नदीनां परिधिः परिधिबद्धेऽको निरोधक इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रोऽअसानरदद्वज्राहू-रदतिः खनतिकर्मा-
प्याहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिः । कल्याणपाणिः ॥

खनतिकर्मा नैकः । पाणिनीये तु विलेखने पठितः
(भ्वा० प०) विलेखनं च भेदनमेवेत्यर्थतत्त्वोत्थमेव ॥ व्या-
ख्यातमिति । व्याख्यातप्रारंभं सुगममित्यर्थः । यद्वापूर्वैर्नैकैः
शाकपूण्यादिभिरिति शेषः ॥ सुगच्छः कल्याणगुणवचन इत्या-
ह—कल्याणपाणिरिति । अत्रास्यपाणिरित्यर्थः ॥

अथ पाणिशब्दं निर्मवीति—

पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ।

प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति ॥

पूजाकर्मणः पूजार्थस्य । पूजान् स्तुतिः । तथाच “पण
व्यवहारे-स्तुतो च” (भ्वा० प०) इति पाणिनिः । ततो बाहु-
लकात् करणे इण् (पा० ३-३-१०८ वा०) उपधादृद्धिः ।
आयस्तु विकल्पित आर्द्धबाहुके (पा० ३-१-३१) ॥ कर्म ज्ञायते—
प्रगृह्य पाणीर्जयन्ती कृत्वा, ततः देवान्पूजयन्तीति ॥

तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।

उर्व्यं उर्णोतेर्दृणातेरित्यौर्णवामः ॥

अत्र दृणोतेरित्युपपाठः । स्त्रादौ “वृह् नरणे” इत्यस्यैव
पाठात् । इह तु सम्भक्त्यर्थतया दुर्गेण व्याख्यात इति “वृह्
सम्भक्ता”-विति क्यादेरेव ग्रहणमित्युत्पत्त्यामः । और्ण-
वामः कश्चनाचार्यः प्राह । इत्यम्—

प्रत्याख्यायान्तत आशुशुबुः ॥ ४ ॥ २६ ॥

पूर्वमेवं तदर्थं प्रत्याख्याय निराकृत्य (न तवाह्नां करि-
ष्यामीति प्रतिषिष्य) अन्ततः अन्ते (पश्चात्) तत्सूक्तस्य ।
आशुशुबुः । आशुतत्त्वस्यः (प्रतिज्ञातत्वस्यः) ता नचोऽनय-
नोऽनुपदं वक्ष्यमाणया “तस्मा” इति शेषः ॥ ४ ॥ (२६)

“आ ते कारो इणवामा वचांसि ययाथ

१. संप्रत्यारपूर्वकः छद्वातः प्रतिज्ञायां वर्तते । तथाचामरः
“सुविदागः प्रतिज्ञानं नियमाश्रयदश्वयाः । अज्ञीकाराभ्युपगम-
प्रतिश्रवसमापय” इति । अतएव तस्मा इति चतुर्थ्यपि तथोगे ।
तथाच यज्ञम् “प्रत्याख्यायां छवः पूर्वस्य कर्ता” (पा० १-३-
५९) इति । अत्र न केवलं प्रतिज्ञैव धात्वर्थः किन्तु प्रवर्तन-
पूर्विका सा । अतएव पूर्वस्य प्रवर्तनरूपस्यापारस्य कर्ता मुनिः
सम्प्रदानमिति तस्माच्चतुर्थी । यथा विप्राय गामाशुणोतीति,
विप्रेण मधं देहीति प्रवर्तितस्य प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः ।

दूरादनसा रथेन । नि ते नसै पीप्यानेव योषा
मर्यायेव कन्या शश्वचैते ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१३)

अत इति । हे कारो ! स्तुतिकर्तैः (हे विश्वामित्र !) करो-
तेरूपं (उ० १-१) वृद्धिः ॥ ते तव वचांसि इमानि उक्तपू-
वाणि वाचयानि वयम् आशृणवाम । आश्रमुल्लेखेन कात्स्न्येन
वा शृणवाम, तव समीहितं करैवाम । अनसा शकटेन सह
रथेन च ययाथ याहि । लोड्यं लिट् (पा० ३-४-६) । यतः
दूरात् औगतोऽसि परिश्रान्तः । (तस्मात्कारण्यं नस्तस्य
अत आदरवत्यो ब्रूमोऽनसा रथेन च याहीति) वयं च ते
त्वर्थं निनंसै नीचेनमाम (प्रत्येकविवक्षया नैकवचनं निनंसै
इति) मुखं गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः
पीप्यानेव योषा यथा योषा स्त्री (माता) पीप्याना पाय-
यमाना (पुत्रं स्नानं पाययन्ती) निनमेत् (प्रह्वीभवैत्) एवम् ।
एवमुक्त्वा—पुत्रोपमया कदाचिदयं कोषमित्यादिति मन्वानाः
सस्यः (नद्यः) पितृकन्यासम्बद्धामन्यामुपमासुपादयिरे—मर्यायेव
कन्या शश्वचैते इति । यथा कन्या—कुमारी (शिशुः)
मर्याय मनुष्याय (निघं० २-३) पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिवर्त्य
जनाय नम्रा भवति तद्वत् त्वर्थम् प्रह्वीभवामः । ते इति पुनश्चक्ति
रादरार्था । निनंसै इति “गन्तुं प्रह्वये” (भ्वा० प०) इत्यस्य
लेख्युत्तमैकवचने “सिञ्चदुलमि” (पा० ३-१-३४) ति सिप् ।
“वैतोऽन्यत्रे”—ति (पा० ३-४-९६) एकारादेशः ।
पीप्यानेति “पीह् पान” इत्यस्यान्तर्भावितव्यर्थस्य लिटि कानचि
रूपम् । शश्वचै इति “ज्वज परिप्लव” इत्यस्मात् (भ्वा० आ०)
सम्प्रदायिलक्षणो भावे किप् एषोदरादिसादिष्टरूपसिद्धिः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आशृणवाम ते कारो ! वचनानि । याहि
दूरादनसा च रथेन च । निनमाम ते पाययमा-
नेव योषा पुत्रं, मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय ।
निनमा इति वा ॥

१. स्तोत्रं कुर्वाम । इति सायणः । स्तोमानां कर्तः । इति
हुयैः । अर्थतस्तु तौष्यमेव स्तुतिविशेष एव स्तोम उच्यते ॥

२. तदा हृतं भवति । यदा तद्वचः क्रियते, श्रयमाणमपि हि
तत्रैव हृतं भवति यज्ञ क्रियत इति । वस्तुतस्तु ते तव वचांसि
वयमाशृणवाम प्रतिजानीमः । करिष्यामीत्येवमित्यर्थः । तथा
चैतयथा सायणवचनं व्याख्यातम् ।

३. अत्र “गन्वमानाभि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमि”ति
(पा० १-४-३१ वा०) पञ्चमी ॥ तत पञ्च गत इति क्रियापवाहा-
रोऽपि । यथा कलात्वं ९ नथाः । इति । महाभाष्ये तु “प्रश्ना-
खानयोश्चे” (पा० २-३-२८ वा०) ति वार्तिकमेतदर्थं वर्तते ॥

४. कथं नाम परिष्वजेत मानयमित्यभिप्रायेण यथा सा निन-
मेदेवं वयं तव (त्वर्थं) निनमानोल्लेखः ॥

निर्नसै इति पदस्य निनमाम इत्येवं परिणामः । अथवा निनमै इति । निगदव्याख्यमन्वत् ॥

(अथाश्वनामनिर्वचनम्)

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥

अश्वस्य नामानि अश्वनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः । अम्बा एव ह्यश्वः ॥ एवं ह्युक्तम्—“अष्टु जाता अश्वाः स्वादेवै नाम्नोनेजेनयन्ति” इति । तस्मादनीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि (२६) “अल्यः, ह्यः, अर्वा” इत्येवमासीति ॥ अतति गच्छतीत्यस्यः । हैयति गच्छति, हन्ति वाश्वानमिति वा ह्यः । ईरणवानर्वा, गमनवानित्यर्थः ॥ एवमादि योज्यम् ॥

तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् ॥

तेषाम् अश्वनाम् । अष्टौ यानि उत्तराणि नामानि अव्ययव इत्येवमादीनि तानि बहुवत् । बहुवचनसंयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः । (निलयबहुवचनान्तानीति यावत्) आह—

अश्वः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

अश्रुतेऽश्वानम् । महाशनो भवतीति वा ॥

अश्रुते—व्यामोति । “अश्व व्याप्तौ” (खा० आ०) “अश्रुः मुषिलिटि०” (उ० १-१५१) इति कर्त्तु । अथवा—महाशनो बहुभोजी भवतीति अश्व उच्यते । तथाच “अश्व भोजन” (व्या० प०) इत्यस्मादेवाश्रातीत्यर्थः । बहुलमर्थतः । सर्व एव ह्यश्रातीति तेन नामाभिधानमतिशयार्थं गमयति । यथा हि मलर्थप्रक्रमे धनवानित्युक्तेऽधिकधनलसुक्तं भवति ॥

तत्र दधिक्रा इत्येतत् दधत्क्रामतीति वा ।

दधत्क्रन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा ॥

तत्र तस्मिन् षड्विंशे अश्वामिधानगणे दधिका इत्येतत्पदं सन्दिग्धम् । तत्पुनरेतत्—दधत् धारयन्सारोहिणं, क्रामतीति दधिकाः ? अथवा—दधत् क्रन्दति हेवारवं करोति इति दधिकाः ? अथवा—दधत् आकारी आकारवान्

१. उच्चैःश्वनानीनां तथैवोत्पत्तेः श्रवणम् ॥

२. “अत सातलगमने” (व्या० प०) ततः “कूलखटुो बहुकर्म”ति (पा० ३-३-११३) कर्तरि करणे वा यत् । अथवा “अभ्यादादयस्ये”ति (उ० ४-११०) यत्पल्यो द्रष्टव्यः ॥ “ह्यगतिविक्रमणे” (व्या० प०) इति वृत्तिः । अश्वानीनां गतिविशेषो विक्रमणमिति च । “पचाषच्” (पा० ३-१-१३४) हिनोतेनौ । हन्नेस्तु यत् “पृषोदरादि”ल्लाङ्लोपोऽपि । अवेरणवानिति (नि० १०-३१) भाष्यव्याख्यानमर्थमाप्तवचनं तदेवानुवचति—ईरणवानेति । तथाचार्तेदेव गतिप्रायणोर्वैर्मानाए (व्या० प०) “लामदी”ल्लादिना (उ० ४-१०९) वमिभू । ईरपि गल्यै पञ्च (अ० आ०)

१४ नि०

भवति इति दधिकाः ? स हि अविच्छेदे अश्वारोहे आकुक्षितधीव ईषद्वनतमप्यभाग उद्धतकन्धरः कुक्षितपोणः क्षिति-तच्छुः विपुषितसर्वगात्रः कर्णशुक्तिकाकारी भवति इति ॥ तथाच सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य “पृषोदरादि”ल्लाङ्लकारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः क्रन्दतेराहपूर्वात्करोतेर्वा-त्तरपदं, तत्र—“क्रमतेः” (व्या० प०) “जनसनखनक्रमगमो विद्” (पा० ३-२-६७) इति विदप्रत्ययः “विद्वोरनुनासिकस्यात्” (पा० ६-४-४९) इत्यालम् । क्रन्देर्वा (व्या० प०) “अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते” (पा० ३-२-७५) इति चिच् । व्यलये-नानुनासिकस्यालम् । दकारलोपश्च “पृषोदरादि”ल्लात् । करो-तेश्च किप् आह च धातोः परो यणादेशश्च । दधत् इति तु “नाभ्यस्ताच्छतुः” (पा० ७-१-७८) इति सुनमावेन ॥

तस्याश्वदेवतावच निगमा भवन्ति ॥

तस्यास्य दधिकाशब्दस्य अश्ववत् अश्वसंयुक्ता देवता-वत् देवतासंयुक्ताश्च निगमा भवन्ति ॥

तद्यदेवतावदुपरिष्ठात्तस्यास्यासामोऽथैतदश्व-वत् ॥ ५ ॥ २८ ॥

तत् “एतदुच्यते” इति शेषः । यदेवतावत् अस्य दधिकाशब्दस्य तत् उपरिष्ठात् (नि० १०-३१) “आर्द-धिकाः शर्वसा” (ऋ० सं० १०-६-१६१) इत्यस्या-म्वि । व्याख्यास्यामः । अथ—पुनर्यत् अश्ववत् अस्य, तत् एतत् “व्याख्यायत” इति शेषः ॥ ५ ॥ २८ ॥

“उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कुक्ष आसनि” ॥ कर्तुं दधिका अन्तु सन्तवीत्वत् प्रथामङ्कांस्त्वान्वा पनीफणत् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ३-७-१४)

उतस्येति । गीतमपुत्रस्य वामदेवस्येयमार्धं अगती । वाज-पेये वाजियुक्तं रथमथितह्य अजमानोऽनुवाकं जपति तत्रैवा । उत—अपिच स्य स वाजी वेजनवान् (भयैवान् वलनवा-न्वा) अश्वरूपो देवः, विसर्गलोपस्थान्दसः (पा० ६-१-१३३) ग्रीवायां (नि) गरणसाधनायां कण्ठे उरसि वा बन्धेन बद्धो अपि अथ कक्षे कक्षया, अथ आसनि मुखे खलीनेन, च बद्धः

१. शरेभ्यो भयदाता । परेषां हि तं वृद्धं भयमुत्पद्यते । अथवा स निस्थं चलनशील इति वाजीवोऽप्युच्यते । “ओतिवि भयचलनयोः” (१० प०) इत्यसाण्णिनिस्तार्कह्ये “बहुलमासीकण्ये” (पा० ३-२-८१) इति । बहुलवचनादनुपपदेऽपि । शकारस्याकारश्च ॥

२. अत्रास्य शब्दस्य “पद्वत्” (पा० ६-२-६३) इत्यादिना-ऽसुक्तादेशः । एवमनेकेषु स्थानेषु वृद्धः तथापि तुरण्यत्वेन । अन्यो शेकसिन्नपि प्रदेशे बद्धश्चिनुमपि न शक्नोति क्षिप्त त्वरिडुम् । अत्र सायणः । “बद्धपत्यकूलोक्तु स्थानेषु पाशवन्थाः सम्भवन्ति” इति व्याख्ययस्य तथा (पथ्यद्विका-) बन्धमन्त्राचक्षुषोः ॥

(एवमनेकेषु स्थानेषु बद्धः) अपि सन् क्षिपणि क्षेपणम् कक्षाधातम् अनु तत्समनन्तरमेव **तुरण्यति** तूर्णमश्रुतेऽध्वानैम् । “तुरण त्वरायाम्” “कण्डादिल्लत्” (पा० ३-१-२७) यक् ॥ किंचायं **दधिका** देवः (अश्वः) **क्रतुम्** कर्म (आत्मीयं गमनं) (निर्व० २-९) प्रज्ञां वा (निर्व० ३-९) अश्वारोह्य, अनु अशुच्य सन्तवीर्यत्वत् सन्तनोति, काममभिप्रेतार्थेन, शीघ्रगामिल्लत् । किञ्च यान्यपि च कानिचित् **पथां** मार्गणाम् **अङ्कांसि** अङ्कितानि कुटिलानि स्थलानि सन्ति, तान्यपि अनु अनुलोमानीव कुर्वन् आशुगामिल्लत् । आ आभिमुख्येन, **पनीफणत्** पुनःपुनर्यथा वा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां बद्धः ॥

निगदव्याख्यातेमेतत् ॥

अधिकपदनिरुक्तम्—

ग्रीवा गिरतेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा,

गिरतेः “गृ निगरये” (तु० प०) इत्यस्य निलनार्थस्य । तथा हि निल्लभम् । अथवा **गृणातेः** शब्दार्थस्य (अथा० प०) तथा हि शब्दे गीर्यते (उच्चार्यते) **गृह्णातेर्वा** (अथा० उ०) तथा ह्रुदकादि गृह्यते । सर्वत्र “शेवयहजिह्वा-ग्रीवा” (उ० १-१५४) इत्यादिना निपातनात्साधुलम् । एकोवा शब्देनाप्यल्लङ्कारे ॥

अपि कृश आसनीति व्याख्यातम् ।

क्रतुं दधिकाः । कर्म वा प्रज्ञां वा ॥

हुगममेतत् । व्याख्यातं चाधस्तात् (मन्त्रव्याख्यायाम्) ॥

अथ पुनरेकपदनिरुक्तम्—

अनुसन्तवीर्यत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः ॥

तनोते-विस्तारार्थस्य (त० उ०) **पूर्वेयेति** । षड्विधो हि प्रायः । तथाचोक्तम्—“प्रकृत्यन्तः सनन्तश्च यन्तुतो यहुल्लगेव च । प्यन्तो प्यन्तसनन्तश्च षड्विधो धातुरुच्यते” इति । आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्त्रयैव निगमः, न सप्रकृतीत्यादीनामप्यन्तमया । सर्वथा चैव निपातशब्दो नैगमस्तवीर्यदिति । अनुसमाधुपसर्गो ॥

१. स्वरवति गन्तुमिति सायणः । “तुरण त्वरायां” (क० प०) यक् (पा० ३-१-२७) अत्र दुर्गः । अपि कक्षामहारमनु तुरण्यति । अप्यनाहत पदेत्यपिशब्दः ॥

२. भाष्यकारेणैवमेव व्याख्यातम् । अत्र सायणः प्रष्टव्यकृत्वात्सर्ग इति व्याचक्षते । पतत्रिर्वचनं सूत्रं यत्र स्फुटम् ॥

पथामङ्कांसि, पथां कुटिलानि ।

पन्थाः पततेर्वा पयतेर्वा पन्थतेर्वा ॥

त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थः एवामन्यतमस्य पतति पयते पन्थति वाऽनेनेति पन्थाः । आद्ययोः “पन्थ चै”-ति (उ० ४-११) इति स्थोऽन्तादेशश्च । अन्ते “पथिमिभ्यामितिः” (उ० ४-१०) इतीति । यद्यपि “पथि गतौ” इत्येष (तु० प०) नित्यप्यन्तस्तथापि “अनित्यप्यन्ताधुरादयः” इति णिजभावे रूपम् । अत्रेदित्वमेवानित्यत्वे गमकम् ॥

अङ्कोऽश्वतेः ॥

गत्यर्थस्य (अथा० प०) “सर्वधातुभ्योऽशुन्” (उ० ४-१८८) इत्यशुन् चस्य कुत्वं च बाहुलकात् । वस्तुतोऽत्र “अङ्कतेः” इति पाठो युक्तः । “अकि कुटिलायां गतौ” (अथा० प०) इत्यस्येत्यर्थः । यदि तु अकैत्येव तत्र पाठस्तदा “अकि लक्षण” इत्यस्य (अथा० आ०) बोध्यः ॥

आपनीफणदिति फणतेश्चकरीतवृत्तम् ।

फणतेः गत्यर्थस्य (अथा० प०) चकरीतमिति बहुलपन्तस्य नाम तेन वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः । तथाच पा० सूत्रं “दाधर्तिवर्धतेर्दधर्षिषोभ्रुतेतेति कऽल्लङ्कारोऽपनीफणत्” (उ० ४-६५) इत्यादि ॥

(अथादिष्टोपयोजननिर्वचनम्)

दशोत्तरण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते ॥

साहचर्यज्ञानाय ॥

दश यानि उत्तराणि नामानि “हरी इन्द्रस्य” “रोहितोऽग्नेः” इत्येवमादीनि । ताभ्यादिष्टोपयोजनानि आदिष्टमुपदिष्टमुपयोजनमुपयोगो येषां तथाभूतानीत्याचक्षते आचार्याः । कुतः **साहचर्यज्ञानाय** । असमर्थः । अश्वनामसाहचर्येण “इन्द्रस्य हरी” इत्युक्ते हरितवर्णीवशावेव हरीपदेन गृह्यते । तथाच विश्वः “हरिर्वीच्यवदाख्यातो हरितकपिलवर्णयोः” इति । एवमभेदोर्हितवर्णीवित्येवम् ॥ अत्र स्कन्दस्वामिनः । “हरी इन्द्रस्य” सोमपानक्रियायाः साधनत्वात् इति । तथाच हरत्याभ्यामिति हरी । “हृन् हरणे” (अथा० उ०) “हृ पिपि रहि०” (उ० ४-११५) इत्यादिनेन्द्रस्ययः । अत्र ताण्ड्यब्राह्मणम् “पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां हीदं सर्वं हरती”ति । (६-१-१) “श्रक्सामे वा इन्द्रस्य हरी” इत्येतरेयब्राह्मणम् (२-३-६) “श्रक्सामेवै हरी” इति यजुर्वेदाङ्गणम् (४-४-३६) परमेतावशावेव रूपितौ । तथाच निगमः “हृन्हो हरीं युजुते अश्विनारधम्” (श्र० सं० २-३-५-१) ॥ एवं रोहितोऽग्नेः । “हृष्टरहियुषिभ्य इतिः” (उ० १-९४)

१. पतञ्च सुकुटेचोक्तम् । बाहुलकत्वमेवास्त्व गतिः पाणिनीयानाम् ॥

२. यत्र च पाठो नैरुक्तसंमतः । कुटिलानीति निर्वचनम् ॥

इति इतिप्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिबभूवुः
रोहन्ति । “रोहिदक्षं शुचिमत” (ऋ० सं० ६-३-३२-१)
इति निगमात् ॥

(अथ ज्वलतिकर्मधातुनिर्वचनम्)

ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश ॥

य एव हाश्वन्तो (महाधना) भवन्ति त एव ज्वलन्तीव
तेजसाऽतोऽश्वाभ्यः उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः (११) “आजते,
आशते, आशयती” इत्येवमादयः ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नाम-
धेयानि ॥ ६ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैषं० काण्डे
द्वि० ध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ २ ॥ ७ ॥

तावन्त्येकादशैव । “जमत्, कलमलीकिनम्, जलणाभ-
वन् मलमलाभवन्” इत्येवमादीनि ॥ ज्वलतो वेदीव्य-
मानस्य यस्य कस्यचन नामधेयानि नामानि । स्वार्थे धेय-
प्रत्ययः (पा० ५-४-२५ वा०) जमति गच्छतीति जमन् ।
जमतिर्लस्यर्थश्छान्दसः । ततोऽलः शतरि रूपम् । कमहं मलिनं
शोधयामीति कलमलीकिनम् । कलमलीकं भवेदिति माधवः ।
पृषोदरादिः । एवमुत्तरे अपि । जन् भावयतीति जजणाभवन् ।
“मलमला भवन्तीत्यासाद्यामी”ति निगमैः । एवम् “नमस्या
कर्ममलीकिनं नमोभिः” (ऋ० सं० २-७-१७-३) “अ-
चिष्या जज्जणाभवन्” (ऋ० सं० ६-३-३०-४) इत्यपि
निगमौ भवतः ॥ नामधेयानीति द्विरभ्यासोऽध्यायसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥ (२८)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० ल० वि० नैष०
काण्डे द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः
अध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ ॥ २ ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(अथ कर्मनामनिर्वचनम्)

अथ पूर्वाध्यायान्ते जमदादिराश्वभिषण्डकानभिसन्धाय
तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानीत्युक्तम् तथैतज्वलनकर्म-
सम्बन्धादाह—

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥

इति । कियत् इति कर्म, कर्मणो नामानि कर्मनामानि ।
सति साधारण्येऽनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि । असा-
धारणानि च तावत्तावत्साधारिणेतद्व्यापि । ज्वलतीवासी कर्मणि
मया कियन्त इति । उत्तराणि च प्रकृतेभ्यो ज्वलताभ्यः ।

कियन्ति पुनस्तानि ? षड्विंशतिरिति । षडधिका विंशति-
रिति मध्यमपदलोपी समासः । पठ च विंशतिश्चेति वा । तानि
चापः, अग्रः, दंतः, इत्येवमादीनि ॥ आप्त्यते पुरुषेणेत्येवमेपां
साधनानि निषण्डुभाष्ये पृथगेवाभिहितानीति तत एव द्रष्ट-
व्यानि । एवमप्येऽपि ॥

अथ कर्मपदं निर्वचीति—

कर्म कसात् ? क्रियत इति सतः ॥

इति । सत इति कर्मकारकमिधानं, कर्मणि सत्र मनि-
चौषादिकः (उ० ४-१४५) गुणः ॥

(अथापत्यनामनिर्वचनम्)

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

अपत्यस्य पुत्रस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः
कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणांमप्यतोऽपादनकर्मैव प्रधानं पित्रर्णा-
पाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि अपत्यनामान्यभिहि-
तानि । कियन्ति पुनस्तानि—पञ्चदश । पूर्ववत्समासः । तानि
च तुदं तोकं तनय इत्यादीनि निषण्डकानि ॥

१. तथाच—आप्यते पुरुषैर्गैतदाभेति वा पुरुषमेतदिति अषः
अभ इत्येवमादि योजयमिति दुर्गः । अत्र फलरूपेणेति योजयम् ।
निषण्डुभाष्ये तु—आपुवन्ति हि तत्कर्तारम् । आभेति वा तान्प-
लरूपेणेत्युक्तम् । साधितं च “आपु व्याधौ” (स्ता० प०)
“आपः कर्णोऽख्यायां ह्यतो मुदं च वा” (उ० ४-२०२)
इत्युक्तं विकल्पेन नुडागमश्चेति ॥ दंस इति तु—अनेकधा
साधितं “इति संसनदर्थनयोः” (चु० ५०) अस्तु (उ०
४-२८४) दर्शयति हि तत्तत्कारणेन । द्रव्यवै दृष्टिभिरिति
वेत्येवमादि । तत्रैव द्रष्टव्यम् । अत्र “दर्शयदर्शनयोः” इत्ये-
धातुपाठे साम्प्रतं पठ्यते ॥

२. अत्र—तुक् तत्कर्तृभांतोस्तुज्यतेवां, तोकं तुषतेः । तनय-
स्तनोतेरिति वक्ष्यतीति दुर्गः । तत्र सकृतिर्दंसार्थः (श्व० ४०)
ततः करणे किय् उपधाया उल् च बाहुलकात् । सकृति (इसति)
अनेन (जातेन) इति तुक् । तुज्यतेस्तुषतेरिति दैवादिकत्वम-
नयोःरिमिल । बह्वस्तु—“तुज हिसायां” (श्वा० ५०) किय् ।
तोजति हिनस्ति (हिशयति) मातापितरौ गमेशासिना । तथाच
मन्त्रः “यदा पिपेय मातरं पितरं पुत्रः” इत्यादि । तुजिर्गल्यर्थः
प्रेरणापक्षेति माधवः । किय् । गच्छत्यनेन शिष्यलोकं श्रिता ।
गच्छत्यनेनाप्युप्यं मिदुभ्य इति वा । प्रेषते प्रसवकावे बाधुनाऽ-
पिषेत्येवमादि (निषं० भा०) द्रष्टव्यम् । तोकं तु “तुदं कृष्यते”
(उ० ५०) “पुंसि संशयां घः” (पा० ३-३-२६) इति
घप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्सकः । तुषतेऽनेन प्राया, मन्त्रेणास-
कात् इति तोकः । तनयश्च “तनु भित्तारे” (उ० ५०)
“इल्लिमल्लिविन्यः कयन्” (उ० ४-१७) इति कर्मप्रत्ययः ।
तनोति विस्तारयति कुलमिति तनय इत्येव (निषं० भा०)
द्रष्टव्यम् ॥

अपत्यपदं निर्दिधीति—

अपत्यं कस्मात्? अपततं भवति, नानेन पततीति वा ॥

अपगल् पितुः सकाशात् (पृथगिव) ततं विस्तृतं भवतीत्यपत्यम् । अथवा—अनेन जातेन पित्रादिर्न पतति नरक इतीदमपत्यम् । अपपूर्वान्नपूर्वाद्वा तनोतेः पततेष्व “अप्राद्यध्वे” (उ० ४-११०) ति यकप्रत्ययान्तो निपातः । तनोतेष्टिलोपः ॥

अथात्र पुनर्विप्रतिपद्यन्ते—द्वयोः क्षेत्रि-बीजिनोः सजिपाते कतरस्यापत्यं भवतीति ?—

तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

तत् एतद् “उच्यते” इति शेषः । यथा येन प्रकारेण (यथा चोपपत्त्या) जनयितुः बीजिन एव प्रजा अपत्यं “भवती”—ति शेषः । एवमर्थीये एवमर्थे “गदादिस्वात्” (पा० ४-२-१३८) स्वायं छः । छलेयः (पा० ७-१-२) ऋचौ अघेतन्यौ (द्वितीय-तृतीयसूत्रोक्तौ) अत्रावादेशे बलोपः । उदाहरिष्यामः । यथा—

“परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । नरोपेयं अग्रे अन्यजातमस्यचैतानस्य मा पथो विदुक्षः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ५-२-६)

परिषद्यमिति । इयमपरा—(नहि प्रभाष्येत्यनन्तरीया) न एते पित्रुभौ वासिष्ठौ । हे अग्रे ! अरणस्य अपगतौणस्य (अपगतोदकसम्बन्धस्य) रेक्णः धनमपलाभ्यं परिषद्यं परिहर्तव्यं (परिस्वाज्यं न पुनरावेन कल्पयितव्यम्) । हि निश्चयेन । अतो वयं नित्यस्य मुख्यस्यास्मीयस्य (स्वयमुत्पा-

१. अत्र केचित् औरसदिपु पुत्रेषु कस्य मुख्यं पुत्रस्वम् इत्येव-
मुपक्रमो लोच्यः । “देहिनः पुत्रमौरसम्” इत्युपसंहारात् । अथवा
कुण्डस्य नौरसत्वमिति सर्वज्ञानं दर्शनेनैव उपक्रमोऽपि योजनाय
इत्याचक्षते ॥

२. वसिष्ठमिसंवादे (अहुरेण वसिष्ठपुत्रस्य शक्तिर्वादात्) इत-
पुत्रेण वसिष्ठेनाशिरव्यधितः “पुत्रं मे देहि” इति । तेन किलासी
प्रत्युक्तः “नीतक—कृत्रिम-वत्तकादीनामन्यतमं कुरुष्व पुत्रम्”
इति । स एवमुक्तं पताभ्या (सुपकान्ता—वक्ष्यमाणान्ता—) सुगन्धा-
नमन्यजातपुत्रादिभ्यश्चौरसं पुत्रं ययाचे ॥ इत्याख्यायिका वेदेऽस्ति ॥

३. ऋणशब्दो जलायः । दशाणो देश इत्यस्यार्थकरणे भट्टो-
जिवीक्षितैरुपन्यस्ताः । तथाच हैमः “ऋणं देये जले दुर्गे” इति ॥
निघण्टुं यो आणीःशब्दः सान्त उदकपयायेषु पठितः स नेह
गृह्यते । अपगताणसेति दुर्गव्याख्यानात् ॥

दितस्य) रायः धनस्यापत्यरूपस्य पतयः पालयितारः
(प्रभवः) स्याम भवेम । न परकीयस्य । यतः अन्य-
जातम् अन्येन जनितं शेषः अपत्यं न अस्ति न भवति ।
य एव जनयति तस्यैव तद्वति नेतरस्य । अस्ति चेत् अचे-
तानस्य अचेतयमानस्य (अचेतनस्याविदुषः प्रमत्तस्य वा)
अतो नोऽस्मान् पथः मार्गोऽपि पितृ-पितामह-यपितामहावु-
सन्ततात् मा विदुक्षः मा विदुषुः । विदुषितान् (भ्रष्टान्)
मा कुह । देहि नः पुत्रमौरसमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रार्थं व्याचष्टे भाष्यकृतः—

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्णः ।
अरणोऽपार्णो भवति ॥

अत्र परिषद्यमित्यस्यार्थः परिहर्तव्यमिति । कलितार्थ-
माह नेति । अत्रापगतार्णोऽपार्णः स एवारणः । (अप-
गतोदकसम्बन्धः) इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तिना परोक्षं तेनातिपरोक्षं
च व्याख्येयं, त्रिविधा हि नैरुक्ताः शब्दाः प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्ष-
वृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्चेत्युक्तमधस्तादावेव । अत्रापगतसृण-
मुदकं यत्सेति विग्रहे “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चो-
त्तरपदलोप” (पा० २-२-२३ वा०) इति समासो बहु-
व्रीहिः । पृषोदरादिस्वात्पलोपोऽकारस्य रेफात्परं विपर्ययश्च ॥

रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः ॥

प्रयतः प्रवर्धेण यतो गच्छत इतो लोकादसु लोकं निय-
माणस्येति यावत् । तस्यासौ रिच्यतेऽतिरिच्यते उर्वरितमिवे-
हावतिष्ठते, न तेन (धनिना) समं गच्छतीति भावः । “रिचिर्
विरिचने” (६० उ०) “रिचैर्धने चिचे”ति (उ० ४-१९४)
अधुन । नुडागमो गुणश्च । भिलात् “वजोः कुषिण्यतोः”
(पा० ७-३-५२) इति चस्य कुलम् ॥

नित्यस्य रायः पतयः स्याम, पित्र्यस्येव
धनस्य ॥

मन्त्रार्थो व्याख्यातः । अत्रोपमिमीते भाष्यकृतं पित्र्य-
स्येति । पितुरागतं हि पित्र्यं “पितृधेये” (पा० ४-५-८) ति
यत् । “रीदृतः” (पा० ७-४-२७) इति ऋतो रीदादेशे
“यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः । तस्य
धनस्य यथा पतयो मुख्यस्याग्निः पुत्रा भवन्ति तथा वयम् ॥

न शेषो अग्रे ! अन्यजातमस्ति । शेष इत्यप-
त्यनाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत्प्र-
मत्तस्य भवति । मानः पथो विदुषु इति ॥

अत्र न शेष इत्यादि प्रतीकम् । अपत्यनाम तदि-
प्रयतो गच्छत इतो लोकादसु लोकं पितुः शिष्यते । इदं
लोकेश्वरतिष्ठते । न तेन समं गच्छतीत्यर्थः । यद्वा “शिष्य
विशेषणे” इत्यादिः (५०) वि-शिष्यतेऽनेन पुत्रेण पित्रादिर्वि-
यादिभिः सद्गुरैरिति शेषः । नः अस्मान् । विदुक्ष इत्यस्यार्थो

विदुषु इति ॥ “दुष वैकृत्ये” (दि० प०) अन्तर्भावित-
पण्यः । छुडि व्यत्ययेन छेदरुहः स्थाने वसः । यस्य कः । सस्य
षः ॥ माडो योगेऽङ्गमाभावः (पा० ६-४-७४) अत्र दुर्गे-
एवमस्यामृचि “नशे...मस्ती”त्यनेन विशेषलिङ्गेन उपपन्न-
मेतद्भवति—(यत्) जनयितुरेव प्रजा भवति (बुधश्चन्द्रस्येव) ।
न क्षेत्रिणः (बृहस्पतेरिव) । नापि केतुरन्यस्य वा कस्य-
चिदिति । एवं चैष शब्दार्थ उपपद्यते—यस्मादेवापेक्ष्य ततं
भवति तस्यैवापल्यमितीति ॥

अस्योचरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

अस्यैतस्य जनयितुरेव प्रजा भवतीत्यर्थस्योचरा शब्द-
“नहि प्रभाये”त्यादिका भूयसे बहुतराय निर्वचनाय
निरुध्य वचनाय व्यवस्थापनाय “भवती”ति शेषः ॥ २ ॥

“नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा
मन्तवाऽ । अर्धाचिदेकः पुनरित्स एत्यानो वा-
ज्यंभीषाकृतु नव्यः ॥ ३ ॥”

(श्रु० सं० ५-२-६)

नहीति । हे अश्वे । अरणोऽपार्णं (अपगतोदकसम्बन्धः)
सुशेवः सुखतमोऽपि । शेवमिति सुखनाम । (निर्ष० ३-६)
बहुवीहिः । अन्योदर्यः अन्योदराजातः । “सरीरावयवात्”
(पा० ५-१-६) इति यत् । दुर्गस्तु—अन्येनोकीरिताद्रेतसो
जातोऽन्यजौयोदरसंभूतो वेत्याह । हि निश्चयेन प्रभाय प्रहाय
(प्रहणाय) हस्य भ्रष्टान्दसः (पा० ३-१-८४ वा०) प्रहीतुं
योग्यो न भवति । तस्माद्योऽन्योदर्यः स मनसाऽ मनसाऽपि
न मन्तवै—न मन्तव्यो ममायमिति । “कृत्यार्थं तवैकैक्य-
त्वनः” (पा० ३-४-१४) इति तव्यार्थं तवैप्रत्ययः । किं पुनः
पुन्रत्येन परिकल्पयितव्यः । अर्धा अथ यस्मात्स पुनरित्
पुनरेव ओकश्चित् तदेवैवकुस्तिनं पितृगृहं पितृवंशं वा

१. अमिरत्रायोगितो भाष्यकृताऽपि । अर्थवशात् । एवमत्रेऽपि ।

२. यो हि स्वर्णां जायायां सम्भवति स खे एयोदरे सम्भूतो
भवति । ‘अर्थो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति’ ब्राह्मणेऽपि
विज्ञाप्यते ॥

३. नहीत्यर्थार्थान्तेनापि (मननेन) सम्बन्धः । आवृत्ति-
वशात् ॥ अतएव भाष्ये नहि ग्रहीतव्य इति न मन्तव्य इति
चोक्तम् ।

४. अश्वःशब्दोऽथशब्दस्यार्थं वर्तते । विसर्गस्थाने आकारो
वर्णव्यत्ययेन । अथशब्दस्य हेत्वर्थो नैरुक्तैर्बुधोपन्यस्तः ॥

५. निदित्यवकुस्तिने निपातप्रकरणे निरुक्त एवोक्तः (१ अ.
२ पा० ३ खं०) ॥ ओको गृहम् ॥ तथाचामरः “ओकः शब्दा-
अथशौकाः” इति । अकारान्तोऽन्यम् “ओकञ्चः के” (पा०
७-२-६४) इति कप्रत्ययान्तो निपातितः । किन्तु न स गृह-
चनः “ओकः शकुन्तवृषलौ” इत्यभिधानात् ॥

६. कुलशब्दो हि वंशार्थोऽपि गृहे वर्तते । तथाचामिधानम्

एति प्रत्यागच्छति यतोऽसावागतो भवति (कल्पितपुत्रवतो
गृहे) । अतः नः अस्माकम् वाजी वेजनवान् (परेभ्यो भव-
दाता) अमीषाट् अभिषहमाणः (अभिभवन्सपत्नान्)
“छन्दसि सहः” (पा० ३-२-६३) इति ण्विः । उपधा-
बुद्धिः (पा० ७-२-११६) हस्य ङः (पा० ८-२-३१)
सस्य षः (पा० ८-३-५६) जस्त्वचर्त्वे “अन्येषामपी”-
(पा० ६-३-१३८) ति पूर्वपदस्य वीषः ॥ नव्यः नवजातः
शिष्टुरीरसः “नवस्य नूनादेशः क्षततनूप खाश्च प्रसया वक्तव्याः”
(पा० ५-४-३० वा०) इति नवशब्दाच्चायत् प्रत्ययः ।
“यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इत्यकारस्य लोपः । आ-
एतु आगच्छतु । न परकीयैः सङ्कल्पितैः पुत्रैः प्रयोजनमस्त-
स्माकमिति भावः ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थं व्याचष्टे भाष्यकृतम्—

नहि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽन्यन्योद-
र्यो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममायमिति । अथ स
ओकः पुनरेव तदेति यत् आगतो भवति । ओक
इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी वेजन-
वानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ अथेदं विचार्यते—यत्पूर्वमुक्तामपेक्ष्य
यस्मात्पितुः सकाशात्ततं भवति तस्मादपल्यमिति । तदिदमु-
भयोरव्यपल्यत्वं प्राप्तं दुहितुः पुत्रस्य च । दुहितापि व्यपत्यैव
पितुः सकाशात् तता भवति । तदेवं सति उभयोर्दुहितुपुत्रयो-
रपल्यकार्याणि दायाद्यादीनि अवशिेषेण प्रामुबन्ति, इति ।
तदेतदाह—

अथैतां दुहितृदायाद्ये उदाहरन्ति । पुत्रदा-
याद्य इत्येके ॥ ३ ॥

उक्तविचाराधिकारार्थोऽथशब्दोऽयं एताद्युचमनुपदं वक्ष्य-
माणं शासदित्यादिकम् । दुहितुः कन्याया दायाद्ये पितृ-
क्षप्रातो उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्यामृचि दुहितुपि
दायाद्यं भवतीति दृश्यते । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत्सै-
तृकं वित्तं तत्पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति । तत्र
दुहितापि यथा दायाद्यमर्हति तथेयमिरुच्यते— ॥ ३ ॥

“शासद्ब्रह्मिर्दुहितुर्निर्यङ्गाद्ब्रह्मिर्कृतस्य दी-
र्घिति सपर्यन्तः । पिता यत्र दुहितुः सेकमुन्त्यन्त-
शुग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥”

(श्रु० सं० ३-२-५)

“कुलं जनपदं गोत्रं सजातीयगणोऽपि च । भवने च तनो क्रीवत्”
इति । गोत्रं वंश इत्यन्तर्धानम् । “सन्ततिगोत्रजननकुलान्यभि-
जानान्वयी” इत्यमरेण पर्यायतया पाठात् ॥ एवं गृहार्थस्यौ-
कदशब्दस्य कुलार्थेऽत्र प्रयोग इति स्थितिः ॥

शासदिति । त्रिष्टुप्नेवा ऐन्द्रे सूक्तं वैश्वामित्रौ ॥ एवमग्रे-
तथाऽपि न जामय इत्यादिका । (५ खं०) **ऋतस्य** सत्यस्य
प्रजननैवत्यस्य, यद्वा प्रत्युतस्य गर्भे निहितस्य रेतसः (तत्त्वं)
विद्वान् जानन् । वद्धिः बोद्धा क्षियाः “वह प्रापणे” (भ्वा०
५०) “वहिशिष्टुः” (उ० ४-५१) इति निप्रत्ययः ।
उद्धाहो दीधिति विधानं (भाष्यव्याख्यानात्) । तस्यैव ऋतस्य
विशेषेणैव **सपर्यन्त्यजनन्** । सपर्युजायां कण्वादिस्तो यग-
(पा० ३-१-२७) न्ताद्धः शतरि रूपम् । एतत्तत्त्वं भाष्य-
व्याख्यायां स्फुटम् । **दुहितु** स्तस्यामुपादितायाः कन्यायाः **पुत्र-**
भावं पुत्रत्वं **शासत्** प्रशास्ति ज्ञापयति । सन्तानकर्मणे ।
यतोऽसौ नस्यं नतारं **गात्** उपागमत् । “छन्दसि छङ्लङ्-

१. ऋतमित्येतदपठितमपि यज्ञनामं तु भाष्यकारवचनादेव
यज्ञनाम । सत्यपर्याये पाठाच्च ॥ “तदेव हि सत्यं ययज्ञ” इति
हि ब्राह्मण आश्रायते ॥ तदेतद् (ऋतपदम्) ययविशेषमिहाच्छे-
प्रजननाख्यम् तदपि (प्रजननं सन्तानोत्पादनं) यय पवेति
निगमा गम्यन्ते ॥

२. सायणस्तु—अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स
वहिरित्युच्यते । स पिता शासन् “अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृतम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥”
इति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् **दुहितुः** पुत्रिकायाः (पुत्रं) नस्यं नतारं
पौत्रमात्मनो **गात्** (अश्वपु-) गच्छति । **दुहितुः** पुत्रत्वेन स्वीकारात्
दीक्षितं नमुभविषिण्डानादिकर्तव्यतया पौत्रमभ्युपगच्छति ।
किञ्चैवं ? **विद्वान्** । अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वपाकरो-
भनित्यतीति जानन् । **ऋतस्य** सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसः ।
दीधिति—भर्तारं जामातरं तत्पति **सपर्यन्तं** वस्त्राद्वारादिना पूजयन्
पिता (तदारमजे) नप्तुमार्वं गच्छति । यत्र यस्मिन्निवसे पिता
अपुत्रो जनकः । **दुहितुः** प्रतायाः स्वकन्यकायाः सेकं सेक्तारं तस्यां
रेतसः । सिचः कर्तरि क्तिप् । ऋजुप्रसाधयन् शम्भेन सुखनिमि-
त्तेन **मनसा सन्दधन्ते**—आत्मानं सन्धते । अपुत्रत्वमिति चतुःखा-
पगमात् ॥ अथवा यत्र—वस्त्रा दुहितुः पिता पालकः पतिर्जा-
माता **सेकं** तस्यां रेतस्सेकमनु प्रसाधयन् शम्भेन केवलं
सुखनिमित्तेन मनसा तस्यां स्वशरीरं **सन्दधन्ते** सन्धते । ननु
पुत्रनिमित्तेन मनसा । इत्येवं व्याख्यात् ॥ अत्र यजेति प्रथमन्ता-
दपि वृद्धं “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा० ५-३-१४)
इत्यनुशासनात्कृतः ॥

३. अविशेषार्थं भाष्यव्याख्यायामनुपदं स्फुटिव्यति “यथैव
ही”त्यादिना ॥

४. एतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥

५. प्र इत्येपोऽधिकः प्रत्युतो भाष्यकृतैवायैवशात् अतयो-
पसर्गायां भौतकत्वमुपपद्यते । धातुत एव ह्यौऽपगम्यते । एव-
मपि (गादित्यत्र) द्रष्टव्यः । शासदिति लटः शतरि “नाभ्यस्ता-
च्छतुः” (पा० ७-८-७८) इति लशिस्ताप्तस्य दुगोऽभावात् ॥

६. सन्तानार्थात् । निरुक्ते कर्मशब्दोऽर्थार्थः प्रायेण (बहुव्र)
दृश्यते । जितिर्येपोऽनेकमैवादी ॥

लिटः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने इमो लुङि गादेवाः
(पा० ३-४-४५) अडभाव उपसर्गयोगः कालव्यत्यय-
ध्वार्षः । (अभ्युपगच्छति) तस्यां श्लोपादितायां कन्यकायां
जातं सुतं दीहितं, पौत्रो ममायमिति मन्यते । नचापुत्रस्य पौत्रः
स्यादिति दुहितुः पुत्रत्वमेव नानायाःभ्युपगतं भवति । इत्येव-
मर्थैर्मन्त्र व्याचक्षते भाष्यकृदनेन सूत्रेण (उतरार्धार्चं च पौत्र-
सन्तान्ते व्याख्यास्यतेऽभ्रातृकावादाक्षेप) तदेतदुच्यते—

प्रशास्ति बोद्धा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्र-
भावम् । दुहिता दुहिता, दूरेहिता, दोग्धेर्वा,
नसारमुपागमम् दौहित्यं पौत्रमिति, विद्वान् प्रज-
ननयज्ञस्य, रेतसो वा, अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृद-
यादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजय-
न्विशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति ।

अत्र शासदित्यस्य **प्रशास्तीत्यर्थं** वहिरित्यस्य च बोद्धेति ।
सन्तानकर्मणे इति बाष्पाहृतम् । दुहितुपदं निर्भवीति **दुहि-**
तेति । सा हि यत्र (कुले) दीयते तत्र दुःखेन हिता भवति ।
श्रद्धादिभिः सुखं शासिता सती । यद्वा “जन्मतः स्वजनदुःख-
कारिका सम्प्रदानसमर्थेऽह्यहारिका । यौवनेऽपि बहुशोककारिका
दारिका हृदयदारिका पितुं रित्समिधुत्तोक्तिरनेनोपपन्ना । अथ वा
दूरे वर्तमाना सती सा पित्राहिता भवति । समीपे स्थिता च
सन्ततं दुःखदेति । तदेतदाह **दोग्धेर्वा**, सा हि निजमेव
पितुः सकाशादर्थं दोग्धि प्रार्थनापरजलात् । नत्यमित्यस्यार्थो
नतारमिति । अत्र नत्पुत्रमन्यस्य नत्यादेशः प्रपौद्रादिल्लात्
“अभि पूर्वः” “वा छन्दसी” (पा० ६-१-१०७) ति पूर्व-
रूपाभावे यण् । अथवा नतारि भवं “भवे छन्दसि” (पा० ४-४
११०) इति यत् “रीकृतः” (पा० ७-४-२७) इति रीङ्-
देशः । “यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः ।
रेकलोपश्छान्दसः ॥ **उपागमम्** अभ्युपगच्छति ॥ विद्वान्-
तत्त्वज्ञः । कस्य ? **ऋतस्य सत्यस्य ।** किंलक्षणस्य ? **प्रजन-**
नयज्ञस्य गर्भाधानस्य । अथवा । **रेतसः ।** अस्य विशेषण-
सुखेन प्रत्युतलक्षणमुत्तलमुपादायति—**अङ्गादङ्गात्सर्वेभ्योऽ-**
त्रेभ्यः सम्भूतस्य समाह्वय (निःस्यस्य सम्भूत वा)
भूतस्योत्पन्नस्य तद्रूपतया परिणतस्य । यद्वा निर्गतस्य **हृदया-**
न्मनसोऽधिजातस्य अधिकतयोत्पन्नस्य **मातरि** गर्भाधारति
प्रत्युतस्य प्रवृत्तस्य । **विधानमिति** दीधितिमित्यस्यार्थः ।

अनयोरर्थैर्वायोरन्तरा यदेतदुच्यते “तदेतदिलारम्भं ...

पितृश्च पुत्रभाव इत्यन्तः” सर्वमेतत्पञ्चसक्तपुत्रसक्तं दायाद्यधर्मा-
श्रितमेव पूर्वोक्तपञ्चसम्पन्नादाचारगतं बहु व्याख्यायते मन्त्रविप-
यख्यापनाय, ईदृशोपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविधानाव-
च । सर्वं पद्यायमेवंप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्वाचयित्वेदनेन
ख्यापितं भवतीति दुर्गः ॥

१. अथवा “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्” इति

पूजयन्निति सपर्यन्तिलस्य । यथैव हि पुत्रजनने प्रजनन-
वहसन्नत्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि । यैरेव मन्त्रैर्ये-
नैव च विधानेन पुत्रगर्भे आधीयते तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च
विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । एवं येनैव हि विधानेन पुत्रजनने
रेत उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजननेऽपि, तत्रैवं सति रेत
उत्सर्गविधिविशेषात्प्रजननयज्ञाविशेषाद्वा अविशेषेण मि-
थुनाः पुष्पास्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इति एवमेकं
धर्मविदो मन्यन्ते ॥

तदेतद् ऋक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”
इति । ‘अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

तदेतत् अविशेषेण मिथुनाः पुत्रौ दायादा इति । ऋक्-
श्लोकाभ्याम् ऋगर्थप्रतिपादकाभ्यां श्लोकाभ्यां गोभिलेन-
मनुना चोकाभ्याम् अभि आभिमुख्येन (विसृष्टम्) उक्तम् ॥

न दुहितर इत्येके ॥

न दुहितरो दायाधर्मन्तीत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

अत्रार्थे ब्राह्मणं प्रमाणयति—

“तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति”वि-
ज्ञायते ॥

श्रुत्युक्तोऽर्थ इहासुसन्धेयः । अत्र ऋतसेलस्य सलस्य पुत्रोत्पाद-
नसमर्भसेलस्य सायण आह ॥

१. (गो० गृ० सू० २-८-२१) प्रवासादेव पुत्रस्य
मूर्धनि जपम् विप्रति । अनुपुत्रेणा । स पुत्र उच्यते । हे पुत्र !
तस्मै अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादापि—(नि) जायसेऽस्तत्त्वं मे
आत्माऽसि, केवलं त्वं पुत्रनामाऽहं पितृनामेत्येतावानेवाव-
गोर्भेदः । ममैवावयवभूतत्त्वमिलिप्रियायः । स त्वं शरदः शतं
जीव । “काष्ठाध्वनोरल्यन्तसंयोगे” (पा० २-३-५) इति
द्वितीया । शरदिति वत्सरनाम “संवत्सरो वत्सरोब्दो ह्यन्योऽस्त्री-
शरत्समाः” इत्यमरः । अत्र दुर्गः “सर्वस्त्रिषि संवत्सरं शरदि
बहुजीवाः प्रचुररोगा भवन्ति तस्माच्छरदमेवोपलक्ष्य संवत्सरशत-
मेतश्चाधुराशास्ते” इति । उक्तं नान्यत्र “वैधानां शारदी माता
पिता तु कुसुमाकर” इति ॥ कस्यायास्तत्त्वमन्त्रक एवार्थः विधिः ॥

२. अमीति प्रचुरः पाठः । हृदयान्मनसोऽभिध्यानेन जायते
इति हि तत्रार्थः ॥

३. विसर्गादौ सृष्टयादौ ॥

४. अत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति “प्राप्तपुत्रौ सप्तदुहितृभ्याम्”
(पा० १-२-३८) इत्येकशेषे रूपम् । अत्र मध्ये इतिकारो वेह-
लीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । यदा प्रथमस्यान्यत्त्वस्यापनासं सः ॥

एतस्मिन्ब्राह्मणे विचार्यमाणे-ज्ञायते । न दुहितरो
दायाधर्मन्ति किन्तु पुमानेवाहंतीति ॥ अपरमपि (ब्राह्मणम्)

“तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति । न पुमां-
समि”ति च ॥

पुत्रेण हि पैतृकं सर्वं शर्म निर्वाह्यते नापुत्रेणेति स्त्रिय-
मेव जातां परास्यन्ति परस्मै यच्छन्ति । न पुमांसम् ।
तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य वित्तस्येष्टे न दुहिता । तदेतदत्र दृष्टान्तं
मन्यते (ब्रा०) “अथ यत्स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न
तथा जुहति । न दाहमयं परास्यन्ति हवनकर्मणो दाहमनेनैव
जुहति” इति । किञ्च—

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ॥

प्रधीयते हि परस्मै स्त्री । विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन ।
न पुमांस्तथा च भगवता वासुदेवेनाप्युक्तं सुभद्राहरणे—

“विक्रयथाप्यपत्यस्य मतिमान् को नु मंस्यते ।

अस्यो वाय बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥”

इति । तथाच ब्राह्मणमपि—“चातुर्मास्येकवृत्तं वा एषा करोति
या पत्युः कीता सती अन्यथाप्येध्वरती”ति । तस्माच्छुल्केन
प्रदानं, विक्रयश्च कन्यकाया इत्युपपद्यते । अतिसर्गः स्वेच्छा-
चाराय परित्यागः । परित्यज्यते हि कन्या वन्धुभिः स्वयंवरे ।
योऽवलिप्तः स एनां गृह्णातु । यो वा दुर्भ्यं रोचते तं वृणीष्वेति
च सोच्यते ॥

पुंसोऽपीत्येके, शौनःशेषे दर्शनात् ॥

पुंसोऽपि दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते एव । पुरुषोऽपि हि
परस्मै धीयते । एवं ह्युक्तं “वत्स-कीटक-कुत्रिम-क्षेत्रजौ-रसाः
पुत्राः” इति । शौनःशेषे दर्शनात् बहुचानां शौनःशेषा-
ख्यानं वेदे, भारतादौ च दृश्यते । अजीगर्तस्य त्रयः पुत्रा
आसंस्तत्रोत्तमोऽन्येष्ट्याधिकारितया पित्रा रक्षितः कनीयाश्च
मात्रा श्रेहासुवन्धादित्येवमुक्ते केताह “विक्रोतं मय्यमं मन्ये”
इति । स एव शुनःशेषोऽमुना सुवर्णसहस्रेण कीतो हरिश्चन्द्रा-
यापितो जलोदरोपशान्त्यर्थं प्रक्षुते वारुणे यज्ञे । एवं परित्या-

१. एतच्च तसामिच्छिमित्येतसाल्पाक्तनमतः परं च “तस्मात्पु०
मांसम्” इत्येव ॥

२. अत्र दुहितृदायाध्यादिनः प्रतिमन्यन्ते । स एव क्षेत्रिया-
णामेव स्वयंवरधर्मो नान्येषाम् । एवं शुल्कोऽपि । यथाह गाथिः
“कुक्षिका वयम्” इति । कपीकं प्रति श्यामकण्ठाश्वमेवीयाश्वसह-
साहरणाय कस्याशुल्कतयेति पुराणेपु प्रसिद्धमेव । “वीर्यशुक्लो
हता सीता राघवेण बलीयसे”—ति । यच्च कंचन दृश्यतेऽन्यत्र
स एव महानधर्मो इति “न कन्यायाः पिता विद्वाग् गृहीयाच्छु-
ल्कमण्वपी”ति गन्वादिभिः सुस्पष्टमभिहितं, तथाचोपनिषाचारस्य
धर्मव्यवस्थापकत्वमनर्थाकर्मिति ॥

गोऽपि विश्वामित्रेण मधुच्छन्दसादीनां दृष्टस्तस्मादनेकान्ति-
कलादेशां हेतुनामुभयोरपि दाय्याद्यमित्येके मन्यन्ते ॥

अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् ॥

“आचार्यमतमिति” शेषः । अभ्रातृकैव पित्र्यं धनमर्हति ।
पुरुषेण हि पितुः पिण्डदातृषु विद्यमानेषु न क्वी धनमर्हति ।
सा हि परकीयं वंशं वर्धयति न पितुः । अभ्रातृकायास्तु पितु-
रन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिव्यवतिष्ठते इति
भवति सार्थभागिनी । तदुक्तम्—“पितोस्तृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽपि
प्रजापतिं चेष्ट्वाऽस्मादर्थमपत्यमिति संवाद्यामिसंधानमात्रं पुत्रिका
इत्येकेषा”मिति ॥ निगममप्यसिन्धुं उदाहरन्ति—

“अभ्रातरंश्च योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥”

(अ० सं० १-१५-१)

इति । अस्य “अमृत्यां यन्ति ज्ञानमृत्युः सर्वा लोहितवासाः”
इत्यादिः । इयमवधर्षणां प्रसवमार्गवहन—(प्रदर—) रोमिण्यास्त-
प्रतीकारकर्मणे विनियुज्यते । या अमृत्युः नाख्यः रक्तमविरतं
यन्ति स्मवन्ति लोहितवासाः अतिलोहितवत्ता ज्ञानमृत्युः
कुलस्त्रिय इव । सर्वाः एता हतवर्त्मनः हतवर्त्मानो
वीर्याभाव आर्थः । हतलोहितवहनमार्गाः सत्यस्तिष्ठन्ति
तिष्ठन्तु उपरमन्तु प्रवहणादस्य मन्त्रस्य वीर्येण । लोडर्थेऽत्र लट् ।
अत्र दृष्टान्तः अभ्रातरो योषा इवेति । यथा काचिदभ्रातृका
योषा हतवर्त्तव्यभागाः सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति ।
एवमेता नाख्यस्तिष्ठन्तु इति । एवमस्यामृत्युभ्रातृकाया उपय-
मननिषेध उपमया लिखितो दर्शितः ॥

निगमस्य समासतोऽस्माह—

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे
पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह
औपमिकः ॥

इति । अस्यामृति अभ्रातृकायाः कन्यकाया अनिर्वा-
होऽपिर्वहणं विवाहनिषेध औपमिक उपमया दर्शितः अभ्रातर
इवेति । अत्र “तेन निवृत्तम्” (पा० ५-१-७९) इत्यर्थेऽम् ।
उत्सेकः (पा० ७-३-५०) आदिश्रुतिः (पा० ७-२-११७) ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

तस्य अनिर्वाहस्य । उत्तरा ऋक् भूयसे बहुतराय
निर्विकल्प्य वचनाय भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

“अभ्रातेवं पुंस एति प्रतीचीर्गतांरुमिव

१. शुभःशेषप्रतिमोचनाय विश्वामित्रेण स्वपुत्रा मधुच्छन्द-
सादयोऽभिहितः “युष्मास्तेकीड्यैमुष्य प्रतिगच्छसि”ति । ते च प्रत्या-
चक्षणाः मित्रा परिलक्षाः शशाक्षेति देवीभागवतादौ व्यक्तम् ॥

२. अत्र पाठभेदः कविन्मुद्रितपुस्तके दृश्यते । यथाऽनभेर-
नगरये—अमृत्यां यन्ति योषितो हिरालोहितवासाः । अभ्रातर
इव ज्ञानमप्यस्तिष्ठन्तु हतवर्त्तनः ॥ इति ॥

सनये धनानाम् । जायेव पत्यं उशती सुवासां
उषा हस्तेव निरिणीते अप्सः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० २-१-८)

अभ्रातेव पुंस इति । धीर्यतमःपुत्रस्य कक्षीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अभ्राता
इव । यथा अभ्रातृका कन्या पित्रा दत्ता भर्ता स्त्रीकृतापि
सती । अत्र कपूलीवभावौ छान्दसी । पुंसः भर्तुः प्रतीची
प्रत्यङ्मुखी पितृनेवाभिसुखं पश्यन्ती सती । एति पितु-
वंशमेव सन्तानकर्मणे (पिण्डदानाय) नयति । न
भर्तृवंशम् । एतिरिहान्तर्भावितण्यर्थः । तस्मादभ्रातृकैव पैतृकं
दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । अत्रोपमान्तरमाह गर्तेति ।
गर्तः समास्थापुर्लक्षनिर्वैपणपीडम् । गृणातेः शब्दार्थ-
स्तुल्यार्थोद्वा “हसिमृष्टिण्वेति” (उ० ३-८३) तन् प्रत्ययः ।
गीर्यते शस्यते स्तुयते वाऽस्मिन्नित्यर्थः । तमारोहपुत्रविशतीति
गतोरुक् । हस्य घः छान्दसः । सा यैषा धनानां भर्तु-
सक्तानां सनये लब्धये भर्तृवन्धुभ्यः सकाशात् । अयमर्थः ।
अपुत्रपतिका हि दाक्षिणात्या क्वी भर्तृवन्धुभ्यो भर्तृसक्तं धनं
प्रहीतुं गताख्यमक्षनिर्वैपणस्थानमारोहति । तत्र या सञ्चरित्रा
भवति सैव सभार्या तमारोहं शैकोति नाम्ना । तथाप्येव
भर्तृवान्धवास्तस्यै स्वामिधनं यथावाभिवोदक्षमं ददति । सा त-
दादाय पैतृकं गृहमायाति तद्वंशानेव च पुष्पाति । एवमियम-
भ्रातृका भर्तृरपत्याख्यं धनमादाय पितृवंशमेव संवर्धयति पुत्रैः
पीत्रैश्च, न भर्तृवंशम् । अत्रोपमामाह—उषाहस्तेवेति ।
हस्या इव । यथा हस्या हसन हसनस्वभावा दन्तानात्मनो
दर्शयति एवम् उषा शुस्थानदेवता (प्राचीप्रकाशस्वरूपा)
अप्सः आत्मनो रूपम् निरिणीते विष्टुते । राध्या अपर-
काले नम आरोहति । विवरणे उपमामाह—जायेवेति । यथा

१. तथैतद्वर्तस्य सभास्वाणोरोहणं रिक्वलाभहेतुर्दाक्षिणा-
त्येय अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिक्तम् । तथैव प्रसिञ्चा
निरुच्यते । वैश्वसमाचारव्यवस्थयापि कश्चिन्मन्त्राद्यो निर्वक्तव्य
इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

२. तां तत्राक्षिराहन्ति कितवास्तत्र परीक्षायां योचनीयां
भवति सा ॥

३. आरोहणे ॥

४. तथाच निरुक्तम् (५ अ० ३ पा० १ ख०) अप्स इति
रूपनामाप्तातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा रूपं
दर्शनायेति शाकपूणिरेत्यादि । नन्पूर्वोत्पाते मेक्षणायादनुमि
वाहुलकादाकारलोचः । आभोतेर्वा । “वृत्तवद्विहनिर्कम्” (उ०
३-५९) त्यादिना सप्रत्ययः ॥ हस्यश्लोपधायाः ॥

५. सा यथाऽऽत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विष्टुते
शार्वरैण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदकेन धौतानीध
करोति ॥

जाया जी पत्ये भर्तुं 'उद्यती' कामयमाना सुखासाः
कल्याणवासाः (रमणीयवसनालङ्कृता) भूत्वा ऋतुकाले योऽ-
नाराध्यागमन्यते विहिते काले आत्मानं दर्शयति । एवमुपा
अपि आत्मानं दर्शयति जनानाम् ॥

निगमसर्थतोऽनुवदति—

अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिप्लुषी सन्तान-
कर्मणे पिण्डदानाय नयति । गतारोहिणीव
धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्यु-
ष्णातेः । सत्यसङ्गरो भवति । तं तत्र याऽपुत्रा
याऽपतिका सारोहति तां तत्राक्षैरान्नन्ति सा
रिक्थं लभते ॥

दाक्षिणाजी दक्षिणं देशमजतीति दक्षिणाजसत्येयं
दाक्षिणाजी दाक्षिणात्या जी । निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे—
गर्तः सभास्थाणुरिति । सत्यसङ्गरः । सङ्गीर्यते हि
तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण
कितवास्तत्रानृतं ब्रुवते । तम् पूर्वलक्षणं कितवमभ्येऽवस्थितं
गैर्तम् । लभते भर्तुवन्बुभ्यो भर्तृसक्तं रिक्थं धनांशम् ॥

अथ गर्तपदप्रसक्तमुच्यते—

श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते । गुरतेरप-
गूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनं, श्म शरीरम्
शरीरं शृणातेः शृणातेर्वा ॥

गुरतेः गुरीधातोः (तु० आ०) उद्यमनार्थस्य । सहि
लोकविनाशायापगूर्णोऽभ्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र
पिशाचादीनि सत्त्वानि आश्रितानि भवन्ति, तानि जनमरण-
माहासते । त्रियमाणेषु च जनेषु प्रमुदितानि भवन्ति । अथ
श्मशानशब्दं प्रसक्तानुप्रसक्तं निराचष्टे—श्मशानं श्मशयन-
मित्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि श्म श्मोतेऽत्रेति श्मशयनं
तदेव श्मशानम् । ध्रुवोदरादिः । श्मशब्दार्थमाह—श्मशरी-
रम् इति । तद्धि तत्र श्मोते । तत्र हि तस्मिन्निष्यते श्रुतस्य
सतः । शृणातेः । श्रीयते इति हि शरीरम् । “शृ हिंसायाम्”

१. जायतेऽस्त्वामिति जाया । तथा च श्रुतिः । “पतिर्जायं
प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्मां पुनर्नयो भूत्वा वशमे माति
जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥

२. अत्र ‘अनुक्तविशेषोऽपि विशेषपरो भवती’ति न्याय आस्ति-
तो भवति । यथा “देशे काले च पात्रे च तद्गानं सात्विकं स्तुतम्”
इति भगवद्वाक्ये देशादिशब्दा विहितदेशादिपरास्तद्वत् ॥

३. तदेतद्वत्स्य सभास्थाणोरोरुहणम् । रिक्थलाभेऽनुदाक्षिणा-
त्येषु अनुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्धा
निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थाभि कस्मिन्तार्थो निर्वक्तव्य
इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

१५ नि०

(कया० प०) “कृ शु पु कटि” (उ० ४-३०) इतीरन्
शस्त्रातेर्वा । उपशमायात् । शस्त्रात्युपशमं गच्छतीति वा ।
ध्रुवोदरादित्वात्साधुः ॥

श्मशब्दप्रसक्तं निराह—

श्मश्रु लोम, श्मनि श्रितं भवति ॥

श्मनि शरीरे श्रितं लभं भवति ॥

पर्यायप्रसक्तं निराह—

लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा ॥

लुनातेः लुदनाथैर्लुन्धातोः—(कया० उ०) मनिन् (पा०
३-२-७५)—लुयते यत्तलोम । अथवा लीयतेः “लीह
श्लेषणे” इत्यस्य (दि० आ०) “नामन्लीमनि” (उ० ४-
१५१) स्यादिना निपातः । शरीरे हि तल्लीयते ॥

अथ श्मशानसमयोऽपि गर्त इत्यर्थे निगममुदाहरति—

“नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्यागर्तंष्टाः
स्यात्प्रमायुको यजमान”

इत्यपि निगमो भवति । (ब्रा.)

उपरानाम श्रुत्वास्तत्रभागः पञ्चमांशः “पञ्चमभागोपरा
यूषा” इति हि उक्तं वैदिकान्नाये । तमतर्ह्ययूपस्य पञ्चमभागल-
क्षणमुपरं नाविष्कुर्यान् व्यक्तीकुर्यादित्यर्थः । शोषे षष्ठी ।
पांशुभिर्वाहिषा च तदवच्छादनीयम् । यत्—यदि पुनरुपरस्य
कश्चिदप्यंश—(मवयव—)—माविष्कुर्यात्तदा यजमानो ग-
र्तंष्टा गर्तं प्रतिष्ठः “स्थे च भाषायाम्” (पा० ६-३-२०)
इत्यल्लक् । “कृणोऽस्याखरेष्ट” इतिवत् ॥ श्मशानप्रतिष्ठः ।
प्रमायुकः प्रेमरणधर्मायुरेव यथाविहितादायुषः स्यात् ।
अपिशब्दादन्त्येऽपीदृक्षाः परश्चते निगमाः सन्तीति बोध्यते ॥

रथोऽपि गर्त उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।

स्तुततमं यानम् ।

स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थस्य । गृणातेः गृणातोः (कया०
प०) तद्धि यानं रथाख्यं स्तुतततमम् । अतिसन्धेन स्तुतं
भवति अन्धादिभ्यो यानेभ्यः । सुखतमं हि तेन गम्यते ॥

रथोऽपि गर्त इत्यस्मिन्ने—

“आरोहथो वरुण मित्र गर्तु”मित्यपि
निगमो भवति ॥ (ऋ० सं० ४-३-३१-३)

अस्य “हिरण्यरूपमुपरो वृष्टुं प्रावर्यः स्तुत्यनुदितां सुर्वेस्ते”-
स्यादिः । “अत्रशब्दाश्चो अर्दिन्ति दिन्ति चे”त्यन्तः ॥ श्रुतविदा-

१. अत्र प्रमाशब्देन प्रमरणधर्मोच्यते आयुरित्युक्तान्तरः
पुल्लिङ्गः । “आयुर्जीवितकालोने”—त्यमरः । तथा च द्रव्योद्भवमीदृ-
कः ॥

त्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौवीत । तावुच्येते— हे मित्र ! हे वरुण ! युवाम् उपसतोऽयुधौ व्युच्छेदनकाले सूर्यस्य । उदितो उदितो उदयकाले । डेराकारः । (पा० ७-१-३५) हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णम् अयःस्थूणम् अयोमयं स्थूणं गर्तं रथम् । खम् आरोह्यः । यत्नं प्राप्तम् । तौ युवा ब्रवीमि ममाप्येवंभूतं गर्तं रथमेतस्मिन्निधायवज्रभूतं (तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम् । अतः एनमारुह्य । सार्वविभक्तिक— (पा० ५-४-४४) खसिल्लु । अदितिम् वैचीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दितिं चीनं चोपक्षीणम् खभिन्नपक्षं चक्ष्वाधे कुरुतेमिति ॥ ३ ॥

तदेतद्वतः सभास्थानुरिलारभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं, सम्प्रति निगमप्रसक्तं व्याचष्टे—

**जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकाले-
वृषा हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणीति ॥**

निगदव्याख्यातमेतत् ॥

चतस्र उपसा ॥

चतस्र एता अस्यामृचि उपसा भवन्ति । तत्राभ्रावैव पुंस इत्येका । गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । उषा हस्तेवेति चतुर्थी । तत्र प्रथमया अभ्रातृकाया अनि-
हो^१ छिन्नयते । यथाऽभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिमेवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति न रात्रिम् । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उपसा भवति तमेव प्रकाशयति वर्धयति, न भर्तृवंशम् । इत्येवमुपमया नासौ बोधन्येति उपदर्शितं भवति, पुत्रार्थल्ला-
ह्निहास्य । तस्मादवधेयितुल्लाह्मर्तृवंशस्य, वर्धेयितुल्लाष पितृ-
वंशस्य, अभ्रातृका पितृदयायामर्तृतेत्युपपद्यते ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्—

**“नाभ्रात्रीषुपयच्छेत तोकं ह्यस तज्ज्वती”
त्यभ्रातृकाया उपयमननिषेधः प्रत्यक्षः ।**

अभ्रात्रीम् । अविद्यमानो प्राता यस्याः साऽभ्रात्री “ऋज्ञेभ्यो ऋषी” (पा० ४-१-५) ताम् अभ्रात्रीं भ्रातृहीनाम् । अत्र मूले (ऋचि) ऋक्बभ्रावी छान्दसी ॥ न उपयच्छेत उपयमेन (विवाहेन) न स्त्रीकृत्यम् “उपाधमः स्वरणे”

१. राजस्ये हि अभिषेचनीयो नाम ऋतुः । स तत्र यज-
मानस्य रथमारुह्यतः गृहीतेषुधनुष्यौ बाहू अनयाग्रिमज्जते ।
तावेवात्र मित्रावरुणावभिदेवताभिप्रायेण । एवं ब्राह्म—“मित्रोऽती-
तीमभिन्नचयति मित्रस्य श्वेतद्रूपम् । वरुणोऽतीतीमं वरुणस्यैव-
द्रूपमिति ॥

२. स्थूणः स्थागुर्गतं रथ इत्यनर्थान्तरम् ॥

३. तथाच निरुक्तम् “अदितिरेदीना, देवमाता”, (४-२२) ॥

४. व्यक्तवार्थकोऽप्यर्थं करोत्यर्थं प्रयुक्तोऽभ्रातृनामनेकार्थत्वात् ॥

अत्र जोड्ये लिट् (पा० ३-४-६) ॥

५. निषादो निर्वहणं विवाहः । अनिषादो विवाहप्रतिषेधः ।
छिन्नयते । सगल्लिङ्गेनच्यते ॥

(पा० १-३-५६) इत्यात्मनेपदम् । स्वरकरणं स्वीकारः सचेह
विवाहपूर्वकं उपयमार्थः । तथाचामरः “विवाहोपयमौ समौ”
इति । उपपूर्वायमतः (भ्वा० प०) “यमः समुपनिविष्टो
च” (पा० ३-३-६३) इत्यप्र प्रत्ययः ॥ मूले तु लुट् ।
भाव एव (पा० ३-३-११५) ॥

पूर्वयोर्हि भ्रम्योक्तपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः ।
इति—एतस्मिन् प्रत्यक्षः साक्षादेव श्रुतिचोदितः ॥

न केवलमुपयमननिषेध एव प्रत्यक्षः किन्तु—

पितृश पुत्रभावः ॥

प्रत्यक्षः श्रूयते । “तोकं ह्यस तज्ज्वती”ति । तोक-
मित्यस्यनाम । “आत्मजस्तनयः सन्तु सुतः पुत्रत्रियां लमी ।
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे” इत्यमरः । तयोः
स्त्रीपुंसयोः । समे—तुल्ये । यदपत्यमभ्रातृकायास्त्वापितुर्भवति
तस्याः, नेतरस्य बोद्धः । तस्मादुपपद्यत एतथैवाभ्रातृमती
सैव पैतृकं धनमर्हतीति ॥

अधुना शास्त्रद्विरेलस्या ऋच उत्तरोर्ध्वोऽभ्रातृकावावपक्षे-
णैवेह निरुच्यते । पूर्वोऽपि च तथैव योजितव्यः । एष एव हि
स्थितः पक्षः । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति तमेव
पुत्रिकाविधानेन कृताभिसन्धित्वान्मातामहोऽपुत्रः सन् पैतृकोऽप्यं
ममेत्युपगच्छति नेतराभ्रातृमतीपुत्रात् । अन्यथा सर्वे एव
हि वोढारोऽपुत्राः स्तुत्यतो विवाहपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यात्तदेत-
दुच्यते—

**पिता यत्र दुहितुरप्रत्ताया रेतःसेकं प्रा-
र्जयति । सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति ॥**

पिता यत्र यस्मिन्काले दुहितुः । अप्रत्ताया अप्रद-
त्तायाः (प्राक्प्रदानादित्यर्थः) रेतःसेकं रेतसः सेचनम् ।
सिन्धतेः क्षरणार्थोत् (तु० उ०) किप् कर्तरी कृत्वं च्छान्दसम् ॥
रेत इत्यर्थतो व्याख्यातम् । (यो दुहितिर रेतः सिन्धति तं
जामातरं) प्रार्जयति प्रसाधयति (प्रकल्पयति उपावर्तयती-
त्यर्थः) । एतच्च ऋक्षत्रिजस्यार्थः । अत्र “लक्षणहेतुः कि-
यायाः” (पा० ३-२-१२६) इति हेतौ लट् शता । ऋक्षत्रि-
भर्जनीयोऽपि (श्वा० प०) नैगमैः प्रसाधनकर्मसु पठितः
(निघ० ४-३) समीकरणं व प्रसाधनमात्मसात्करणम् ।
यतश्च प्रार्जयति अतोऽप्यं शब्दमेव मुख्यमयेन मनसाऽत्मानं
सन्दधन्वे अमिसन्दधातीत्यर्थः । धविः सौत्रो धातुर्लिट् लट्
(पा० ३-४-६) तदा तां दुहितरं ददत् किंकरोति (संश-

१. तथाच द्रुतिलिङ्गसमवाये द्रुतिरेव बलीयसीति ततोऽपि
बलवत्तरत्वमस्य विचार्यते । तथाच लैमिनिचुचम् । “द्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमवैधिकाप्री-
ति”ति (३-२-१४) ॥

२. पूर्वोपक्रान्त (३-१-४)—सभापार्थचम् । लच्यवैऽर्थतो
निर्दिश्यते । यथा प्रतिशास्त्रम् ॥

गम्येन मनसा दधन्वे) सन्दधाति अभिसन्दधाति आत्मानम् यदत्रापल्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति । एतच्च स्वं-
धन्वे इत्यस्यार्थः । कथं पुनरभिसन्दधातीत्याह शग्म्येन
सशमेन सुखमयेन विगतापुत्रलक्षसन्तापेनेति यावत् । तथाच
शं सुखं गच्छतीति शग्मः । गम्यैराधिकः कप्रत्ययः ।
किंलाद् “गमहने”-(पा० ६-४-९८)-त्युपधालोपः ।
शग्मे साधुरिति “तत्र साधुः” (पा० ४-४-९) इति यस्याख्ययः ।
मनसा चेतसा । नाहमपुत्र इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः
यो ह्यस्यामुत्पत्स्यते स पौत्रो मे भविष्यतीति तस्यां पुत्रिकाया-
मात्मानमभिसन्दधाति । तत्रैव सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिका-
धर्मिण्यामुत्पद्यते दीहित्रस्तमेव नमारे पौत्रो ममायमित्युपगच्छति
मातामहो, न सर्वानेव दीहित्रानिति सुखया दृष्ट्या स एव
मातामहस्य पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्रा इति स्थितम् ॥
इत्थं चाज्ञादज्ञात्संभवति, आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादिषु गौणं
दुहितुः पुत्रलक्षमुच्यते । दुहितेति समाख्यापि तत्र भेदिका ।
एवमविशेषेण पुत्राणामित्यापि अभ्रातृमतीपक्ष एव द्रष्टव्यः ।
यद्वा “श्रुतिस्त्वोर्विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी”ति भीमांसया
तत्र व्यवस्था द्रष्टव्या । अत एव पुत्रिकाविधानेन विवाहकाले
कन्यापिता “अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्येती”ति
वदन्नेव तं लभते पुत्रिकासुतमत एव “अरोमिणीं भ्रातृमती-
मसपिण्डां यवीयसी”मिति कन्यालक्षणमुक्तं स्मृतिषु ॥
तस्मिंश्च धेदे—

अथैतां जाम्यारिकथप्रतिषेधे उदाहरन्ति ॥

धर्मेविवः । एतां-येयस्यगुणपदं वक्ष्यमाणा “न जामय”
इति (६ खं०) ताम् ॥ अथशब्दो विशेषाधिकारायः ॥

उच्येष्टं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

यदोत्पद्यतां पुत्रिकायां पितृरन्ये पुत्रा जायेरस्तदा विभा-
गकाले उच्येष्टं भागं पुत्रिकायै दद्यात् । यथाभागमितरा-
न्पुत्रान्विभजेत् । अभागा एव त्वितरा दुहितर इति एके
मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तदेतदन्यथा निरुच्यते । यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—

“न जामये तान्वां रिक्थमरैक चकार गर्भ-
सनिनुनिधानम् ॥ यदीं मातरौ जनयन्तु वद्वि-
मन्यः कर्ता सुकुतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-५)

न जामय इति । तान्वस्तनोर्जात आत्मजः (आत्मनोऽधि
यो जातः) जामये भगिन्यै । “जामिः स्वस-कुलत्रियोः” इत्य-
मरः । ऋक्थं पैतृकं धनं तथाचामरः “द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं
रिक्थमुक्थं धनं वसु” इति ॥ न अरिक् पृथक्कृतं न प्रादात् ।
“रिप्तिर पृथग्भावे” (६००) छद् बाहुलकात् सित्छलौ ।
आद्यूषो वा । किन्तु सह संवधेयं सनिनुः इत्यस्य

भगिनीभर्तृर्गर्भं प्रतिनिधानम् नितरां धारणसमयां चकार
कृतवान् । अपुण्णादित्यर्थः । निधा नं निखनपुंसकम् । यत्
मातरः इति पादपूर्णः । वद्विं बोद्धारं कुलस्य, पुत्रं चेति
योजितं भाष्ये तेनवद्विमबोद्धौ त्रियं च जनयन्त जनयन्ति
इकारलोपश्छान्दसः । यद्वा अडभावः । तयोर्द्वयोरपि पुत्रयोः
अन्यः अन्यतरः कर्ता सन्तानकर्ता भवति । कतरः ?
यः पुमान् स एव दायाद् : दायादाहो नेतरः कन्यकाख्य
इति भाष्यकार एव वक्ष्यति । किञ्च तयोरपि सुकृतोः कर्मणि
किप् बाहुलकात् । सुकृतयोः सुतरामेकैव प्रयत्नेन कृतयो-
रुत्पादितयोर्मध्ये अन्यः अन्यतरो जाम्याख्यः ऋन्धन्
अर्धयिला वधयिला । “ऋधु इदौ” (दि० सा० प०)
छान्दसः त्वार्थे शता तुम् । प्रदीयते परस्मै इति वाक्यशेषो
भाष्यकारेणैव कृतः । एवमस्यामृचि न दुहितरो रिक्थमभिगम्यो
भवति । नैताः सन्तानकर्मणि पितृव्यतिष्ठन्ते । वधयिला
हेताः परस्मै दीयन्ते तस्मादभागा एता इति सिद्धम् ॥ यत्पुन-
रुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गविक्रया भवन्तीति तदेतत्कादाचित्कम्
केनचिभिमितेन भवति । स्त्री तु निसर्गेणैव दीयते विक्रीयते
विसृज्यते वा । सा हि परार्थमेवोत्पद्यत इत्यभागा भवति ॥ २ ॥
अथ समासतो जाम्याकृदार्थमनुवदति—

न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति ।
जामपत्यं, जमतेर्वा स्याद्विहितकर्मणो निर्गमनप्राया
भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्
प्रादात् । चकारैनां गर्भनिधानीं सनिनुर्हस्तग्राहस्य ।
यदीं मातरौ जनयन्तु वद्विम् । पुत्र, मवद्विं च
स्त्रियम् । अन्यतरः सन्तानकर्ता भवति । पुमा-
न्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते
परस्मै ॥ ६ ॥

इति श्रीयास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशक्ति नैघं काण्डे

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

अत्र जामिपदं निराह-अन्येऽस्यां जनयन्तीति । तथाच
“जनी प्रादुर्भावे” (दि० आ०) “इणजादिभ्यः” (पा० ३-
३-१०८ वा०) इतीण ग्रन्थोऽधिकरणे । उपधावृद्धिः । तस्य
मः प्रबोदराधिलात् । अथवा जामपत्यम् । जाशब्दोऽयम-
पत्यवचनः (निघं० २-२) “जनी प्रादुर्भावे” (दि० आ०)
इत्यस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इत्य-
त्रापि शब्दस्य सर्वोपाधिव्याभिचारार्थलात्केयलान्नैव । हित्वा-
हिलोपः । टाप् । जायते मातापितृभ्यां सकाशादिति जा ।
तथाच निगमः “सोमः परिकर्तुना पश्यते जाः” (ऋ०

१. पुत्रश्च दुहितः केत्येकशेषः । “भ्रातृपुत्री त्वंसदुहितृन्मायम्”
(पा० १-२-६८) इति सूत्रेण ॥

२. भगिन्याख्यः सुकृतोऽपि सन्दीयत एव ॥ अत्र तस्मैर्लोपं
आर्षः ॥

सं० ७-२-२६-४) इति । जां मिनोति प्रक्षिपतीति जामिः । “ह्रस्विञ् प्रक्षेपणे” (स्वा० उ०) विञ् गुणाभाव आर्षः । सा हि पतिकुले गच्छन्ती पुत्रिका सती पितुर्यह एवापत्यं पुत्रं प्रक्षिपतीति जामिरुच्यते ॥ अथवा जमतेर्गतिकर्मणः (निघं० २-१४) जामिः स्यात् । जमति गच्छति पितुर्यहाकुलाद्वा पतिकुलमिति । इणञ् कर्त्तरि बाहुलकात् ॥ तदाह—**निर्गमप्राया भवति** । प्रायेण निर्गच्छत्येव पितुर्यहात्पतिग्रहम् । काचिदेव पितुर्यहोऽपि तिष्ठति इति प्रायपदम् ॥ **प्रारिचत्प्रादादिलारैगिस्सार्थः । गर्भनिधानीम्** । गर्भो निधीयतेऽस्यामिल्यर्थेति निर्वचनं गर्भं (प्रति) निधानमिति पदद्वये स्थिते सत्त्वापचयविवक्षायां स्त्रीत्वं निधानस्य । यथा सुडाहं—सुडाही, तथाचामरः । “कीत्याकाचिन्मृशाल्यादिविवक्षाऽपचये यवी”ति ॥ **सनिनुरति** । “षण् दाने” (त० उ०) इत्यस्मात् तृन् संप्रदानकारके बाहुलकात् । सनोति ददात्यस्मा इति सनिता प्रहीता । तदाह—**हस्तप्रादहस्येति** ॥ निगदव्याख्यातमन्यत् ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती
नैघण्टुकपाण्डे तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(अथ मनुष्यनामनिर्वचनम्)

अथापस्यनामप्रक्रमे प्रसक्तानुप्रसक्तं “जनयितुः प्रजा” इत्येवमाद्युक्तं प्रकृतमिदानीमुच्यते—

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ।

इति । मनुष्याणां नामानि मनुष्यनामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपस्यनामभ्यः । अपस्यान्येव हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चविंशतिः । पञ्चाधिका विंशतिः । पञ्च च विंशतिथेति वा । कतमानि पुनस्तानि ? मनुष्याः । नैरः । धवाः । इत्येवमासीनि ॥ २५ ॥

तत्र मनुष्यपदं निराकष्टे—

मनुष्याः कसात् ?

इति । उच्यते—

मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन

१. “शील् प्रापये” । (स्वा० उ०) “नयतेर्ङिञ्” (उ० २-१३) इति कम्पप्रत्यये ङित्वाङिङोपः जल् । नयगति संसारचक्रमिति नरः । धवाः । “धृज् कम्पने” “पञ्चाक्ष” (पा० ३-१-१३४) “कम्पने सुखतो मर्त्यो” इति निगमः ॥

२. अत्र स्कन्दस्वामी—भवेत्यादिना मनैः सीवयेति द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति । शाल्वाङ्गनेदेमिति साध्यसाधनमार्थं, कर्माणि सीव्यन्ति सन्ततमन्ति । पञ्चादयः मनस्येति यथा मनुष्या मनस्यमानेन प्रजाप-

सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे । मनोरपत्यं मनुषो वा ॥

मत्वा हाला कर्माणि सीव्यन्ति तन्मुष्यसन्ततानि (नैरन्त्येणाणुस्यूतानि परस्परं संलभानि) कुर्वन्ति । तक्षन्तीति दुर्गाः । अथवा मनस्यमानेन मनस्वीभवता प्रहृष्यता प्रजापतिना (ब्रह्मणा) सृष्टा निर्मिता एतेऽतो मनुष्याः । मनस्यतिः मनस्यधातुः क्यङन्तः (पा० ३-१-११) मनस्वीभावे प्रशस्तमनोवद्भवते । प्रशंसायां मत्वर्थं विनिः । (पा० ५-२-१२१) तत्राहि—“भूमिन्वाप्रशंसाऽ०० भवन्ति मनुष्यादयः” इत्युच्यते । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । विन्यन्ताच्चाभूततद्भावे चिद्वर निर्दिष्टः । पुनरिति वाक्यालङ्कारे । तथाचायमर्थः मनस्यमानेनेत्यादिः । इति ॥ पाणिनीयास्तु मनोरपत्यमिल्यर्थं “मनोर्जातावप्यतौ भुक् चे” (पा० ४-१-१६१) इति यदप्रत्ययः पुगागमश्च मनोरिल्लाहः । अत्र जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिथेदिति अपस्यमात्रविवक्षायामन्तरेण जाति मानव इति भवति । मनुषो वेति मानुषाभिप्रायेण । तत्रापि मनुष्यस्यैव पुगागमोऽप्रत्ययो प्रथम्य उक्तपाणिनिसरणात् ॥ अत्र स्कन्दस्वामिनः । मनुषो वेति प्रकारान्तरेण प्रातिपदिकमस्ति । अतस्तदन्तायुत्पादयति । अत्र यत्प्रत्ययसन्धिर्योगेन पुनिजित्सरणात्तरम् (पा०) । विनापि प्रत्ययेन वकारान्तप्रयोगदर्शनात् “समिद्धो अत्र मनुषो दुरोणे” (ऋ० सं० ८-६-८-१) इति । (“मनुष्वदम्” इति चान्द्रावृते) ॥ पृष्ठोदरादिस्तात्पर्यं सिद्धमित्याह ॥

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ १ ॥ (७) ॥

तत्र मनुष्यपर्यायेषु । भवन्ति सन्दिग्धा इति शेषः ॥ ११ ॥ ७ ॥
तत्रेयमृगमन्तरोदाहरणम्—

“तदुद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनातुराँअभिदेवा असांम । ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मर्म होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ८-१-१३)

तिना सृष्टाः तथा ना । मनस्यतिः कश्चिन्नर्थे ? इत्याह मनस्वीभावे मनःप्रशस्तीभावे । प्रशंसायां मत्वर्थीयः (?) प्रशक्तं क्षास्य मनः प्रशस्तसत्त्वप्राधान्यात् । अतः प्रशक्तमनस्केन तेन सृष्टा इत्यर्थः । तथाच छतिः “स पितृन्सृष्टा मनस्यदनुमनुष्यान्सृजत” इति ॥

१. तथाच प्रशस्तमनोभावोवात्र मनःशब्देनोच्यते । मन इवाचरति मनस्यते । स एव मनस्यमानः । कष्टः शानच् (पा० ३-२-१२४) । “कटुः क्वश्च सलोपश्चे” (पा० ३-१-१२१) इत्यत्र “भोजसोऽप्सरसो निजमितरेषां विभाषये”-ति वार्तिकं, तेन गन्तायेत मनस्यते इत्युभयं भवति ॥

तद्वेति । सौचीकस्मोरार्पम् । विराद निष्ठप् । तस्य विधेदेवैः सह संवादे होतृजपे विनियुक्ता । वाचो मन्त्रवर्णा-
त्मिकायाः । तत्-प्रसिद्धं वीर्यं (सामर्थ्यं) प्रथमं परमसुष्ठुम्
अहम् । अथ मंसीय इदानीं मन्ये (जाने) लङर्थे लिङ् ।
येन वीर्येण । असुरान् । अभि असाम अभिमवेम ।
(पराभवेम) वयम् । “असदो द्वयोश्च” (पा० १-२-५९)
इति स्मरणात् ॥ हे ऊर्जादः ! ऊर्जमवम्- (निर्ध० २-७)
अदन्तीति तथा “अदोऽनजे” (पा० ३-२-६८) इति विद्-
कर्तारि ॥ अन्नभक्षयितारः । उत अपि च हे यज्ञियासः !
यज्ञियाः यज्ञाहः यज्ञसम्पादकाः । “यज्ञाविग्भ्यां घञञौ”
(पा० ५-१-७१) इत्यहर्थे घञस्येयः । (पा० ७-१-२)
“आञ्जतेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इत्यस्युपागमः । हे देवाः !
युयम् । अपि च हे पञ्चजनाः ! मनुष्याः । निषादपञ्चमा
वर्णाः । मम इदं होत्रं हवीनां सवनं जुषध्वम् अनुगृहीध्वम्
“जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) प्रार्थनायां लोट् ॥ ४ ॥

अथ भाष्यकृत्यर्वाधेचमर्थतोऽनुवदति—

तदथ वाचः परमं मंसीय येनासुरानमिमवेम
देवाः ! ॥

इति ॥

अत्रैकपदनिष्काम्—

असुराः असुरताः स्थानेष्व, स्ता स्थानेभ्य इति
वा । अपिवाऽसुरिति प्राणानामास्तः शरीरे
भवति, तेन तद्वन्तः ॥

ये हि स्थानेषु खनिवासभूमिषु सुषु रताः प्रीता न
भवन्ति, किन्त्वितस्ततोऽसुरा इव धावन्ति चपलास्तेऽसुराः ।
अथवा स्थानेभ्योऽस्ता देवैः प्रच्याविताः इत्यसुराः “असु
क्षेपणे” (दि० प०) “असेरन्” (उ० १-४२) इत्युत्तरम् ॥
अपि वा-अथवा असुरिति प्राणस्य नाम भवति । स हि
शरीरे अस्तः क्षिप्त इव भवति । तत्रैव तस्यावस्थानमित्यर्थः ।
तेन हि तद्वन्तोऽसुराः । भूमि मल्लर्वायोऽत्र रः । असुयैषां
विद्यत इति । महाप्राणा दुर्भरा इत्यर्थः ॥

अथवा इदमन्यद्वाङ्मणोर्कं निर्वचनं स्यात्—

“सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । आसो-
रसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति” विज्ञायते ॥

सुरिति प्रशस्तनाम । तथाचोक्तम् “अति सु इत्यभिपूजितार्थे”
इति (नि० १-३) अत्र द्वयार्थैकमार्पविज्ञानात् । तस्मात् सोः
प्रशस्तादात्मनः प्रदेवात्प्रजापतिः देवानसृजत । ऊर्ध्वेभ्यः प्रा-
णेभ्यः । तदुक्तम्—“ऊर्ध्वमुदरुणत्वर्षेपक्षाः पञ्चदश तेन सोर्देवा ००
रखमि”ति ॥ एवमेतत्प्रातिलोभ्येनासोरित्यादि । तदुक्तम्
“अर्वावतिरदपरपक्षेनासुरानसृजते”ति । असुरिति प्रशस्त-
प्रतिषेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेवात्प्रजापतिरसुरानसृ-
जत् । विचार्यमाणे ज्ञायते ब्राह्मणग्रन्थे ॥

ऊर्जाद उत यज्ञियासः ।

अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ऊर्गित्यन्ननामोर्जय-
तीति सतः ॥

सत इति (कर्तृ-) कारकाभिधानम् । अत्र पूर्ववाक्यं
सन्दिग्धमित्युक्तमपरं विवरणमेवमत्रापि ॥ “ऊर्जं बलप्राण-
नयोः” (तु० प०) किप् । “जोः कुः” (पा० ८-२-३०)
इति कुलम् । ऊर्जयति बलित्वा करोतीत्युर्जमश्रम् ॥

पक्षं सुप्रवृत्तमिति वा ॥

अथवा पक्षमित्युक्तं । पञ्चस्यस्य पकारलोपं कृत्वा कषाब्दं
व्यत्यस्य वकारस्योरितिकृते रुगागमे चोर्मिति भवति । यद्वा
सुप्रवृत्तमित्युक्तं । अथैरशब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे च
कृतेऽकारस्योपरि रुफि कृते च कृते च स्य कृत्वे च ऊर्गिति भवति ।
सुद्विदं हि तैद्वदिति स्युदाहरति स्कन्दस्वामिनः । इत्येवं
कारारेफसामान्यात्पञ्चैश्वर्येणां स्यादुभयोर्वा । पक्षं सन्मृदु-
लात्सुच्छेद्यं भवति । ऊर्जयते प्राण्यते जीव्यतेऽनयेति सङ्-
भास्करमिश्रः । अत्र हि करणे किप् ॥

पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ।

एतदत्र सन्देहपदमुक्तम् ॥

अत्र—

गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसतीत्येके ।
चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ॥

एके आचार्याः “मन्यन्त” इति शेषः । चत्वारो वर्णाः
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा निषाद एषां पञ्चम इति । निषय
(निष्ठ उपविश्य) अति हन्तीति निषादः प्राणिवधजीवी ।
औपमन्यव उपमन्योरपत्यमाचार्यौ “मन्यत” इति शेषः ।

आह—

निषादः कसात् ?

इति । उच्यते—

निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः ।

अस्मिन् पुंविशेषे पापकं-कृतिसत् पापं, कृत्यायं कन् (पा०
५-३-७४) निषण्णं संविष्टम् इति निषादः । सैरेरधि-
करणे घञ् उपधावृद्धिः । इति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ॥

१. प्रबल्यति प्राणयति, बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः ।

निघण्टुः (२-७ खं०) ऊर्गित्यन्ननामम् ॥

२. तद् वृक्तं छेपमित्यर्थः ॥

३. निषादः सौधन्नः (सुधन्विशोऽन्नः) स च रथकारः ।
तथाच निगमः । “रथं ये चक्रुः सुधत्म्” इति (म० सं०
३-७-७-३) अस्य निष्कालमाधानं श्रूयते “वर्षासु रथकार”
इति । एवं-मन्त्रभेदोऽप्याधाने श्रूयते “कम्पूणांवा इति रथ-
कारले”ति ॥ “सौधन्ननामं कथयः सरचक्षुः” (म० सं० १-
७-३०-४) इति च मन्त्रलिङ्गात् । एष प्राणिवधजीवनः ॥

अथ यथा पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निषादपञ्चमा
उच्यन्ते तथैव निराह—

यत्पाञ्चजन्यया विशा ।

पञ्चजनीनया विशा ॥

अत्र सन्दिग्धमन्त्रएवम्—

“यत्पाञ्चजन्यया विशेषेण घोषा अर्शुक्षत । अस्तृणाद्वर्हणा
विपोऽर्थोमानस्तु स क्षयः ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ६-४-
४३) अस्यार्थः । यद् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनीनया
पञ्चजनसमुदायलक्षणया (निषादपञ्चमया) विशा प्रजया
सहितैः स्तोत्रमिह्विभिः । इन्द्रे अवर्षति सति घोषाः
स्तुतीः अस्तृक्षत अस्तृज्यन्त “वर्षे भगवन्नि”त्येवम् । तदा
तामिः (स्तुतिभिः) प्रकाशितचेता उपजातदयः अर्यः ईश्वरः
कृतस्त्रस जगतः । विपः विषादं पितृा मेघानां, मेघावी वा स
इन्द्रः वर्हणा परिबुद्धे(डे)न वज्रेण बृहद्देव्यर्थादिसाध्याद्वा ह्युद ।
तृतीयैकवचनस्थाने ङादेशः । (पा० ७-१-३९) अस्तृ-
णात् अहन् मेघान्वर्षार्थम् । यतः स मानस्य दर्पस्य बलस्य
वीर्यस्य वा क्षयो निवासः । (पा० ६-१-२०३) निर्वायो
हि स्तुतमानः किंकुर्वात्यपरिबुद्धोऽपि यद्वा मानस्य सत्कारस्य
पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वानैः स्तोत्र-
मिवर्षार्थिभिः सत्कृतस्तान् वर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारविषयनस्तृ-
णादहन् मेघान् । अथवा अस्तृ जगन्निर्माणस्य देवादेः स्थावरा-
नस्तस्य स इन्द्रो मान् पूज्यः क्षयो निवास आश्रयक्षेति जग-
द्रक्षणायास्तृणाभ्येधानवर्षवैति ॥ १ ॥

पक्षं पृक्ता संख्या, स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ॥

पृक्ता संपृक्ता, “पृक्ची सम्पर्के” (६० प०) अकर्मकास्ततः
कतैरि “गल्यर्थाकर्मक” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कः ।
सिलिता संख्या पक्ष । पर्यवसितार्थमाह स्त्रीति । तद्यथा पक्ष

१. अनुष्टुपिकं प्रगाथेन द्वैन्द्री दृष्टस्य पञ्चमेऽङ्गनि सकलवीये
शस्यते ॥

२. एतच्च दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु । पञ्चज-
नेषु भवेति (सप्तित्रेवाधाराधेयमात्रः) तदित्यर्थे (पा० २-
१-५१) समाप्तः । “पञ्चजनादुपसंख्यानम्” (पा० ४-३-५८
वा०) इति श्रुत्यः । आदिद्विदिः (पा० ७-२-१०७) एवम् ।
पञ्चम्यो जनेभ्यो हितेल्यर्थे (पा० ५-१-९ वा०) खः । खखेनः
(पा० ७-१-२) पाञ्चजनीना तयेल्यर्थः । प्रजाभ्यो हितया
प्रधानप्रजया सहैति सञ्ज्ञार्थे द्रष्टव्यः ॥

३. पदार्थलभ्यस्य (स्वा० प०) ण्यन्तत्वे मेदनायत्वमिति ततो
विपूर्वाङ्गः । टित्वाङ्गिलोपः । मेधाश्रये “विप क्षेत्रे” (नु० प०)
“ब्रह्मपक्षलक्षणः” (पा० ३-२-१३५) कः । विमिंषं वैपयति
क्षेपयल्लभोमिति विपः । णिलोपः । अत्र विप इति पाठान्तरम् ।
विप इति पाठोऽसत्प्रतिघण्टुभाष्ये दृष्टः ॥ अत्रैक उपसर्गोक्तः ॥

क्षियः । पक्ष पुराणाः । पक्ष कुलानि । इति । अत्र स्त्रीपुंनपुंस-
केषु पञ्चशब्दे नास्ति विशेषः ॥

(अथ बाहुनामनिर्वचनम्)

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश ॥

बाहोर्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः ।
मनुष्याणामेव हि बाहुरिति व्यपदिश्यते । आर्येति । च्यवाना ।
अभीष्टम् । इत्येवमादीनि ॥ १२ ॥

आह—

बाहू कसात् ?

इति । उच्यते—

प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ॥

प्रकर्षेण बाधते क्षिपत्याभ्यां बाहुभ्यां कर्माणि । “बाहु
लोहने” (स्वा० आ०) “अजिदक्षिकम्भमिपतिबाधाम्” (उ०
१-२६) इत्युपलस्यो होऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि
बाधते वा परानाभ्यामिति बाहू ॥

(अथाङ्गुलिनामनिर्वचनम्)

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ॥

अङ्गुलीनां नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो बाहुना-
मभ्यः । बाहुरेवाङ्गुल्यो भवन्ति प्राधान्येनेति तानि च
अप्रवृत्तः । अण्व्यः । क्षिपः । इत्येवमादीनि ॥ २२ ॥

१. आभिर्वातः कर्मभिरताविल्यावती । च्यावयितारौ
कर्मणां च्यवाना । अभ्यञ्जराते कर्मणील्यभीष्ट इत्येवमादि
योग्यम् । इति दुर्गः । अन्ये त्वाचक्षते बाहूपूर्वावतैः (स्वा०
आ०) प्रपत्ताभीष्टल्यार्थाद्वा (निर्व० २-१४) “इत्सर्वेधातुभ्यः”
(उ० ४-११४) इतीत्यल्लयः । आभिर्वातयते यतैरे कार्येषु ।
गच्छतो वा साधनत्वम् । बाहोर्द्वित्वात्सर्वत्र द्विवचनान्वता ।
च्यवानेति “च्युङ् गतौ” (स्वा० आ०) “सम्यानच्युतुवः” (उ०
२-८३) इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरान-
च्यलयः । “सुप्रां वृद्धि” (पा० ७-१-३९) ति द्विवचन-
स्वाकारक्षयवैते गच्छतः कर्मणामन्तरिति च्यवाना और्क आकारः
(पा० ७-१-३९) । अभीष्टम् । अभिपूर्वादेशोऽन्तेः (स्वा० उ०)
ईशतेः (अ० आ०) वा “भृगुभृगु” (उ० १-७) इत्यादिनो-
पलस्यो बाहुकाङ्क्षात्वकारस्य पक्षे इह । अभ्यञ्जराते अभिनयेते
कर्माणीति । अभीष्टाते कर्मणि कर्तुमिति वा अभीष्टम् ।

२. बाहून्तेऽन्यसिता अवन्त्येताः कर्मणीलयुवः । अण्व्यः
हस्तपरिमाणत्वात् । क्षिप्यते आभिः क्षेत्र्थं द्रव्यमिति क्षिपः ।
इत्येवमादि योग्यमिति दुर्गः । अन्ये तु अवर्तेर्गल्यर्थस्य “जम्भा-
दयश्च” (उ० ४-१००) इत्युपलस्यान्तो निपातः । यद्वा “अणि
गतौ” (स्वा० प०) निपातनाञ्जलोपोऽपि । “तन्वादित्वा” दुवच
(पा० ३-४-८६ वा०) गच्छन्ति कर्मणि प्रतीत्यमुवः । अण्व्यश्च,
“अणु शब्दे” (स्वा० प०) “अणश्च” (उ० १-८) इत्यु-
पलस्यः । “नोतो गुणवचनादि” (पा० ४-१-४४) ति कीदृ ।
अणन्ति स्तोटादित्यल्लयः ॥

आह—

अङ्गुलयः कसात् ?

इति । उच्यते—

अग्रगामिन्यो भवन्तीति वा, अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा, अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा, (अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा) अङ्कना भवन्तीति वा, अपिवाऽभ्यञ्जनादेव स्युः ॥

अथे होताः कर्मसु निवृत्तं गच्छन्तीत्यग्रगामिन्योऽङ्गुलयः । अथवा अग्रे होता निवृत्तं गच्छन्तीत्यग्रगालिन्योऽङ्गुलयः । अथ वा एताः कर्माणि निवृत्तं कुर्वन्ति । इत्यग्रकारिण्योऽङ्गुलयः । अथवा अङ्कना भवन्ति । यो होताभिरभिहृत्यते सोऽङ्कित इव भवतीति अङ्कनते आभिरित्यङ्कनाः “अक्लि लक्षणे” (भा० आ०) “नन्यादिलात्” (पा० ३-१-१३४) बाहुलकात् करणे ल्युट् (पा० ४-१-४) अथवा अञ्जना भवन्ति । आभिरच्यते पूज्यते गन्धादिभिर्देव इति । अपि वा—अथवाऽभि—आभिसुख्येनाञ्जनाहमनादेवाङ्गुलयः स्युः रित्युपक्रान्तमेवार्थमुपसंहरति । तदित्यम् गच्छतेर्गलैते करो-तेरङ्कतेरर्थतेर्वाऽप्रपूर्वादङ्गुलयोऽनेन निरुक्ताः प्रयोदरादिलात् साधनमेवां द्रष्टव्यमेवमन्त्राणि यथायथमूषासु ॥

तासामेषा भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

तासाम् अङ्गुलीनाम् । एषा अनन्तरमुदाहरिष्यमाणा ऋद्ध भवति “निर्वाचिके”ति शेषः ॥ २ ॥ (८)

यथा—अत्र (अङ्गुलिनामसु) अवनय इत्येवमासीति नद्यादिनामभिः (१-१३) निघण्टुकैः सन्दिह्यन्ते । तदर्थमिदमुदाह्रियते—

“दशावनिभ्यो दश कक्ष्येभ्यो दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः ॥ दशाभीशुभ्यो अर्चता-जरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वह्नयः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ८-४-३०)

१. कनित्वभ्यञ्जनादिति पाठः ॥

२. अत्र सर्वत्र ताच्छीत्ये (पा० ३-२-७८) गिति । उपपावृद्धिः । सततकरणं हि ताच्छीत्यम् ॥

३. लोके तु “अणि गती” (भा० प०) “कृतत्वञी” (उ० ४-२) ल्युट्प्रत्ययः । अङ्गु पाणिपादमवयवं लाति गुणादीति बाहुलकादिप्रत्ययेनाङ्गुलिरिति भातुजिदीक्षिताः । “अङ्गुलिः कर-शालायां कणिकायां गजस्य चे”ति हैमलिप्रकाशे । “बाहु-मूलवल्गुलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते” इति (पा० ८-२-१८ वा) अङ्गुरिति ॥ परमन्तेऽङ्गुशब्दस्यत्वयमावर्तं स्थितम् ॥

४. अत्राभूतेर्बेति पाठं मत्वा “ने तु भ्यञ्जना”-इत्यभिधीयन्ते तेषामभ्यञ्ज्यत आभिरिति दुर्गः ॥

दशावनिभ्य इति । त्रिष्टुबेवा अर्बुदस्य काद्रवेयस्य सर्पस्यायम् । प्रावस्तुतो विनियुक्ता । हे ऋत्विजः ! सूर्यं दशा-वनिभ्यः दशभिरवनिभिरङ्गुलीभ्यै उपचर्यन्ते प्रावाणः (सोमाभिषवकर्मणि प्रवृत्ते सति) ते दशावनयस्येभ्यस्तानु-दिश्यं ताननुकुर्वन्ति वा । अर्चत स्तुतीः प्रोचारायत । एवमेव दशभिः कक्ष्याभ्यै उपचर्यन्ते ते दशकक्ष्यास्येभ्यो दशक-क्ष्येभ्यः । अर्चत । दशभिर्धौर्क्यै उपचर्यन्ते ते दशयोक्त्रा-स्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो, दशभिर्धौर्जनैर् उपचर्यन्ते ते दश-योजनस्येभ्यो दशयोजनेभ्यः । दशभिरभीशुभ्यै उपचर्यन्ते ते दशाभीशवस्येभ्यो दशाभीशुभ्यः । अजरेभ्योऽजरण-धर्मभ्यः (सदा नृजवत्प्रतिभासमानेभ्यः) दशधुरोऽङ्गुल्यैः परि-मापका येषां ते दशधुरः । तानर्चत । एवं दशयुक्तावह्नयः दशभिरश्वानिभ्युक्ताः शकटे योजिता ये ऋज्वन्ते तेभ्यस्ता-नुदिश्यार्चत । इति पूर्वोपनिर्दिष्टमर्थः । आवह्नय इति कर्मणि लटः शतरि रूपम् ॥ आत्मनेपदव्यत्यय आषः (पा० ३-१-८५) ॥ २ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि ॥

१. उप-उपरि चर्यन्ते गम्यन्ते उज्ज्वलन्ति इति यावदेवमत्रेऽपि ॥

२. “स्वच्छोपे कर्मण्यधिकारेणे चे”-(पा० १-४-३१) ति पञ्चमी ॥

३. अत्र पक्षे “क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन” (पा० २-३-१४) इति चतुर्थी । प्रावाभिमानी देवताय स्तुत्ये । पवमन्वाशाप्यचेतनवस्तुषु बोध्यम् । एष च सीमांसकानां समर्थः ॥

४. कक्ष्या अप्यङ्गुलिनामसु पठिताः (निर्ब० २-५) । साधन-मग्रे मूलव्याख्यायामैकपदिके द्रष्टव्यम् ॥

५. लोके तु गजमध्यवन्धनं कक्ष्येऽङ्गुच्यते । “दूष्या कक्ष्या वरजा स्याति”लमरः । कक्ष्या दृढतिकायां शास्त्राकर्षा मध्येन-वन्धने । हस्वादीनां प्रकोष्ठे चे”ति मेदिनी । योवत्राण्यव्यङ्गुलि-नामसु पठितानि (निर्ब० २-५) लोके तु वृषादेर्गले गुगवन्धनं योवत्रम् । “आवन्धो योर्धं योवत्रनि”लमरः । साधनमग्रे स्फुटम् ॥

६. योजनान्यव्यङ्गुलयो भवन्ति (निर्ब० २-५) लोके तु “योजनं परमात्मनि । चतुष्कोदथा च योरो चे”ति मेदिनी । साधनमग्रे स्फुटम् ॥

७. अभीशयोऽङ्गुलिपर्याये पठिताः (निर्ब० २-५) लोके तु “अभीशुः प्रमर्दे रदमा”—विलमरः । अश्वदिरङ्गुः किरण-श्याभीशुः ॥

८. धुरोऽङ्गुलिपर्याये पठिताः (निर्ब० २-५) । लोके तु मोह-वन्धनत्वानि धुरः । इति वक्ष्यति “धुः स्त्री ऋषे वानसुखम्” इत्यमरः । शानस्य रथादेर्मुले पुरोभागः । दूषा इति प्रसिद्धः ॥

९. अत्र दशभिरिति कर्तृपदम् गायकस्याव समासः ॥ इयंस्तु दशभिर्दशभिरङ्गुलीभ्यै पते युक्ता वहन्ति प्रावाणस्येभ्य इत्यर्थमाह ॥ अत्र (मग्रे) सौकर्यातिशयविवक्षा बोध्या ॥

अवन्ति रक्षन्ति कर्माणि । (क्षिपन्तीति) वा । अक् “रक्षण-
गति-तृप्ति-भी (श्री) स्वऽवगम-प्रवेश-श्रवण-साम- (स्वा-
म्य-) धै-याचन-किचे-च्छा-वीट्य-ऽवाट्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-
दान-भाष-वृद्धिषु” (भ्या० ५०) अस्माद “तिष्ठुधम्यम्य-
श्रयितृभ्योऽभिरिति-” (उ० २-१५) ति अनिप्रत्ययः कर्तरि
कर्माणि वा । लोकेतु-अवनिः पृथ्वी अवति प्रयाः अवत्ये वा
भूयैः । अवनिर्नवी अवति जगत्सोदकेनेति । अवत्ये प्राणिभि-
स्त्वीरादिनिर्माणेनेति वा । एवमिहाङ्गुल्योऽवनय इत्येवं नवादि-
नामभिः सन्दिह्यन्ते । एवमधुवोऽपि नवोऽङ्गुलयश्च निघण्टु-
(१-१३) (२-५)-मंडिताः ॥

कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि ।

प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । कक्षो बाहुमुखं “तत्र भव” (पा०
४-३-५३) इत्यर्थे “शरीरावयवाच्चेति” (पा० ४-३-
५५) यत् प्रत्ययः । अङ्गुल्योऽपि परम्परया कक्षे भवा इति
वक्तुं शक्यते । अंसेन निर्यं प्रच्छादितत्वात् प्रकाशो हि सर्वदा
कक्षस्तादृवा अङ्गुलयः । तद्वन्तः प्रकाश्याः । किन्तु प्रकाश-
यन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा । यथा चाधारस्थिते
अरणी अग्निना प्रकाश्येते । तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति
तद्वत् । यदा कक्ष्या रैनुस्ताद्वन्मसाधनलादङ्गुलयः कक्ष्या-
हावेदोच्यन्ते ॥

योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातम् ॥

योक्त्राणीत्येतत्पदं योजनानीत्यनेन पदेन व्याख्या-
तम् । यान्येव योक्त्राणि तान्येव योजनानि । “युजिद् योगे”
(व० उ०) “दाग्रीससयुजस्तुद” (पा० ३-२-१८९)

१. इति शब्द बाधर्थेनोक्तेष्वपि यो यो योगः स स
सर्वोऽपि सङ्गमनीयः ॥ यथोऽर्थोऽनेकार्थत्वात्तानामिति ॥

२. “बाहुमुखे उगे कक्षानि” लमरः । निरुक्तेऽपि “कक्षो
गच्छतेः कस इति नामकरणः । ख्यातेर्वाऽनर्थकोऽभ्यासः । किम-
सिग्नं भ्यानामिति, कषत्तैर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्ष” इत्येवमुक्तम् ।
(२-१-५) व्याख्यातमेतद्वत्त्वात् । अत्र स्कन्दस्वामिनः ।
“स्या प्रकथने” (अ० ५०) इत्यसामप्रत्यये निरर्थको निर्वि-
मितोऽतौ (सः) । यकाराकार्योर्लोपोऽप्यासविकारश्च द्रष्टव्यः ।
इति । अवमर्थः । प्रायेण “वृद्धपदिनिकमिकिभ्यः सः” (उ०
३-३९) इति ख्यातेर्बाहुलकात्सप्रत्यये द्विवचने च कृते ।
ह्लादिः ङेपे ह्रस्वत्वे “कुडोङ्” (पा० ७-४-६२) इति न
भवति बाहुलकादेव । “अभ्यासे चर्च” (पा० ८-४-५४) इति
चर्चम् । उत्तरस्य “ख्या” इत्यस्य वकाराकार्योर्लोपे “स्तरिचै”ति
(पा० ८-४-५५) चर्चम् “आदेशप्रत्यययोः” (पा० ८-
३-५९) इति पत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन
निर्यं प्रच्छादनात्प्रकाश्यते पुरश्चण ॥

३. तथाच निरुक्तम् “कक्ष्या रञ्जुरभस्य । कक्षे सेवत”
इत्युपक्रमश्च “बाहुमुखसामान्यादश्वत्से” त्युक्तम् । (२-१-५) ॥

इत्यादिना करणे ह्रस्वप्रत्ययः पूर्वत्र । परत्रच “युच् बहुलं”
(उ० २-७४) इति युच् । युधान्ति पदार्थानाभिरिति, युक्तानि
वा हस्तेन, । संयम्यन्त आभिः क्लेशादय इति वा ।
शब्दस्वाभावात्प्रसङ्गतता ॥

अमीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणि ।

अमीशवोऽप्यङ्गुल्य एव । ता हि अभ्यश्रुवते कर्माणि
व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ “अश्रु व्यातौ” (खा० उ०) उणि धातो-
रादिलोपो दीर्घोपसर्गस्य । एवम्-अनेकेर्नाममिरङ्गुल्य एवोक्ता
अनेकक्रियाशक्त्युपप्रदर्शनाय । एते प्रावाण एवमनेकक्रिया-
योगिनीमिरङ्गुलीमिष्टीतीतास्तदर्थमेतानचर्तेति भावः ॥

दशधुरो दर्शयुक्ता वह्न्यः ।

धूर्ध्वैर्वैवधकर्मणः । इयमपीतरा धूरेतसा-
देव, विहन्ति वहं, धारयतेर्वा ॥

ध्वरति धूर्ध्वीतीति वधकर्मसु पठितम् (निघ० २-१९)
तथाच धूर्ध्वैतेः । वधकर्मणः वधायां धूर्ध्वधातोः (भ्या० ५०)
कर्तरि किति (पा० ३-२-१७७) “राक्षोप” (पा० ६-
४-११) इति वलोपे “वोस्यधाया” (पा० ८-२-७६) इति
वीर्धे धूः । जस्ति धुरः । धूर्ध्वेति प्रगति उपक्षयन्ति कर्माण्या-
भिरिति धुरः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वाणादिके
किति बाहुलकाच्चाकारस्योकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णोदि
धारयति । इयमपि इतरा अन्तर्बाह्यादिसम्बन्धिनी धूः
यानमुखम् (“ज्वा” इति भाषायां प्रसिद्धा) एतस्मादेव
धूर्ध्वैतेः वधायात् । साऽपि विहन्ति वहं स्फूर्ध्वो नोद्वुरन-
ह्रदोऽश्वस्य वा । धारयतेर्वा सा हि धारयत्यश्वमनङ्गाहं च ॥

कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अयं खलु पुरुषो व्याख्यातः सबाहुः साहजुस्तं खलु काम
एव प्रथमानाविवेशेति कान्त्यर्थो एवोत्तरे प्रकान्ताः । यदपि
ह्यकान्तमकननीयं भवति तदप्यङ्गुलीमिरेव कान्तं क्रियत
इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्य उत्तरे कान्तिकर्माणः कान्त्यर्थाः ।
धातवः समात्राताः । ते च-वैदिन । उद्मसि । वेति । एव-
मादयः ॥ १८ ॥

(अथाज्ञानामनिर्वचनम्)

अज्ञानामानुचराण्यष्टाविंशतिः ॥

अज्ञस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः कान्ति-
कर्मभ्यः । अज्ञमेव हि कान्तं सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्ति-

१. काम इच्छा ॥

२. “वश् कान्ती” (अ० ५०) लङ्गुप्तमपुरुषैकवचनम् ।
उद्मसीति बहुवचनय “इदन्तो गस्ति” (पा० ७-१-४६)
इति भस श्वागमः । अपिन्स्त्वात्संसारणम् । वेतीति वीगवी-
त्यस्य (अ० ५०) लटि ॥

कर्मभ्य उत्तराण्यननामानि २८ ॥ अन्वयः । वाजः । पयः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

अन्नं कसात् ?

इति । उच्यते—

आनतं भूतेभ्योऽर्चोर्वा ॥

आभिमुख्येन ह्येतत् नतं नम्रीभूतं भोजनाय भूतेभ्यः भूतानां जनानामर्थं भवति । तादर्थ्यं चतुर्थी वा (पा० १-४-४४ वा०) । अर्चोर्वा भक्षणार्थस्य । अथते स्म अति च भूतानि । तथाचोक्तम् “अथतेऽपि च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते” इति । अत्राद भक्षण इत्यस्मात् कर्मणि भूते । कर्तरि वा बाहुलकात् वयमात्रे कः । “अन्नाण” (पा० ४-४-८५) इति निपातनात् “अदो जग्धिर्लक्षितिकृती” (पा० २-४-३६) ति जग्ध्यादेशो न । यद्वा “बहुलं तणि” (पा० २-४-५४ वा०) “अन्नवधकनाम्रविचक्षणाजिराययम्” इति वार्तिकेजग्ध्यादेशाभावः ॥ “अन्नं भक्षे च भुक्ते स्यात्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

अत्रमेव ह्यद्यत इत्यननामभ्य उत्तरेऽत्तिकर्माणोऽद्विधाः समाग्राताः १० ॥ तेच-आवयति । भवति । वमसि । इत्येवमादयः ॥

१. अन्ध इत्ययं निर्वक्ष्यते “आध्यानीयं भवतीति” (निर० ५-१-१) आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेषामन्नं, प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वादिति स्कन्दस्वामी । आहपूर्वाज्यावतेरमुनि बाहुलकायकाराकार्योर्लोपः । उपसर्गस्य ह्यसत्त्वं धातोर्नुङागमश्च । यदा “अद् भक्षणे” (अ० ५०) इत्यस्मात् “अदेर्नुम् भक्षे” (उ० ४-२००) इति कर्मणि कर्तरि वा अमुनि नुङागमो धकारश्चान्तादेशः । अथते प्राणिभिस्तान्ना स्वयमपि । तथाच ह्रुतिः “अथतेऽपि च भूतानि” (तै० उ० २-२) । वाज इति “वज गतौ” (भ्वा० ५०) “अकर्तरि च कारकै संज्ञायामि” (पा० ३-३-१९) ति घञ् । “अजिन्नज्योक्षे” (पा० ७-३-३) ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयाधत्वाद्भवेरपि कुल्यप्रतिषेधः । वजति गच्छत्यनेनाद्यैर्न सुखानि, मुक्तेन रुषिं वा । गच्छत्यनेन मुक्तेन सत्त्वमुक्तिं भोक्ता । यदाह “आहारमुद्धौ सत्त्वमुक्तिरिति” । यदा गल्यर्थानां बुध्यर्थत्वाद्वाजति जानात्यनेन मुक्तेन भवैम् । तथाच भारतम् । “दश धर्माश्च जानन्ति धृतराष्ट्र । निनोष तान् । सप्तः प्रसक्त उन्मयो भ्रान्तः कुक्षौ नुमुक्षित” इत्यादि । गल्यर्थेयन्नानामस्येधा गतिः सर्वत्र बोध्यते ॥ त्वयइति गल्यर्थात्पत्तेरनुङ् । (उ० ४-१८८) ॥

२. आहपूर्वोद्देशः (अ० ५०) “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति ङोपो लुगभावाः । यदा “वेञ् तन्मुसन्ताने” (भ्वा० उ०) धातुनामनेकार्थत्वाद्वाङ्मार्गः । सर्व्वीति “सर्व्वं हिंसायां” (भ्वा० ५०) । “भस मत्तनेदीह्योः” (जु० ५०) इत्यस्य वमसि ॥

१६ नि०

(अथ बलनामानिर्वचनम्)

बलनामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः ॥

बलस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः । अदन्त एव हि बलवन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि २८ ॥ तानि च ओजः । पाजः । शवः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

बलं कसात् ?

इति । उच्यते—

बलं भरं भवति विभर्ते ॥

अभियते धार्यते (स्वसमयेऽवस्थाप्यते) हि स योऽवल्लिप्तो भवति । “डुभञ् धारणपोषणयोः” (जु० उ०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) वर्णव्यत्ययः पृथोदरादित्वात् ॥ विभर्तेर्वा “डुभञ् धारणपोषणयोः” इत्यस्मात् (जु० उ०) बलमेव ह्येनं पुरुषं विभर्ति ॥

(अथ धननामानिर्वचनम्)

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव ।

बलवन्त एव धनं प्राप्नुवन्तीति बलनामभ्य उत्तराणि धननामानि अष्टाविंशतिरेव । बलनामवदिमान्यपि २८ तावन्त्येवेत्येवकारार्थः ॥ तानि च-सर्षः । रेक्मैः । रिक्थं । वेदः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

धनं कसात् ?

इति । उच्यते—

धिनीतीति सतः ॥

सत इति (कर्तुं) कारकाभिधानम् । धिनिः प्रीणनायः (भ्वा० ५०) “इतिती नुम्” (पा० ७-१-५८) धिनीति

१. “उज्ज आर्जवे” (जु० ५०) “उज्जवेर्बैलवलोपश्च” (उ० ४-१८८) इत्यस्य । बाहुलकादुदकैऽपि । उज्जगति बलवत्सन्ध्रिषौ राजवो भवन्त्यनेनेत्योजः । न्यग्भाववत्सनेन वा शत्रून् । पाजइति-रक्षणार्थोत्पातेः (अ० ५०) “पातेर्बैले लुट्” (उ० ४-२०२) इत्यस्य । बलेन हिंसते सर्व्वम् । शवः “डुभोधि गतिः वृज्योः” (भ्वा० ५०) “श्वेः सम्प्रसारणं च” (उ० ४-१९२) इत्यस्य । श्वयति वर्धतेऽनेनेति शवः ॥

२. बलवन्तो हि भ्रिन्वते धनिभिरन्यथा विजुर्वोणः सन् दुःसाधवो भवति । अवलिप्तो वल्यवर्धितः ॥

३. मंशेतिर्दानकर्मो (निर्व० ३-२०) “वज्रयं कषिधानम्” (पा० ३-३-५८ वा०) इतिकः । किरवादानुनासिकलण्यो ह्यस्य षः पृथोदरादित्वात् । मण्डते दीयतेऽर्थिभ्य इति मण्त्वा रेवमो व्याख्यातः (१०८ पृ० २० पं०) रिक्थं रिक्थेरेव (रं० उ०) “पातुपुदिववि-रिविसिन्धिभस्वक्” (उ० २-६) इति धक् । पूर्ववद्वैः । वेदो विन्दतेः लामार्थोदस्य । (उ० ४-१८८) रुभतेऽनेन, उन्मते वा ॥

प्रीणयत्येतस्मान्नमिति धनम् । पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४)
बाहुलकादिकारस्थानेऽकारो बलोपध ॥ लोकेतु “धन धान्ये”
(जु० प०) पचाद्यच् ॥

(अथ गोनामनिर्वचनम्)

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

गवां नामानि ९ ॥ तानिच—अध्या । उल्ला । उलिया ।
ध्वमादीनि ॥

आभ्या अहन्तल्येत्येवमर्थः । गोशब्दनिर्वचनमुक्तमधस्तात्
(७ पु० ४ पं०) गाव एव हि प्रकृष्टधनमिति धननामभ्य
उत्तराणि गोनामानि ॥

कुप्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

धनार्थमेव हि गवार्थं च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः उत्तरे
कुप्यतिकर्माणः क्रोधार्थाः धातवः समाग्राताः । ते च
१० रेळते । हेळते । इत्येवमादयः ॥

कुप्यर्थसंबन्धेनैवाह—

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ।

ते च ११ हेऽः । हरः । घृणिः । खजः । इत्येवमादयः ॥

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ॥

क्रुद्धा एव हि सन्तः सुतरां क्षिप्रं गच्छन्तीति क्रोधनामभ्य
उत्तरे गतिकर्माणो गत्यर्थाः धातवः १२२ समाग्राताः ।

१. “कुलस्युद्यो बहुलम्” (पा० ३-३-१५३) इत्यत्र बहुल-
अग्रणं योगविभागेन कुन्मात्रे कार्यव्यभिचाराधेयम् । अथवा ध्रुवो-
दरादित्वात्साहचर्यम् ॥

२. तथाच भाष्यम् । “अहन्तव्या भवन्त्यध्वनी वे”ति ।
(निर० ११-१३) अथस्य दुर्गिज्ञादेर्द्विषो वा । अधशब्दे नमि वा
उपपदे हन्तेरिति हिंसाधौ (अ० प०) “अध्यादयश्च” (उ० ४-
१०८) इति यस्म्यल्लयान्तो निपात्यते ॥ उल्ला—“वस निवासे” (भा०
प०) “स्कायितवशी” (उ० २-१२) लादिना रफप्रत्यये
यजादित्वात् (पा० ३-१-१५) सम्प्रसारणम् । बाहुलकात्
“श्राविसिधसीनां वे” (पा० ८-१-३०) ति पत्वाभावः ।
वसति क्षीरादिद्विरल्लयम् । उल्लयेति स्मार्थे च ध्रुवोदरादित्वात् ।
तथाच भाष्यम् “उल्लयेति गोनामोत्तराणिोऽस्मां भोगा,
उल्लेति वे”ति (निर० ४-१९) ॥

३. “हेटु अमादरे” (भा० आ०) बाहुलकाद्भावेऽस्युम् ।
तथाच दुर्गः । “हे अरे” इत्यनेनाभिष्टो भवतीति हेऽः । “हृन्
हरणे” (भा० उ०) अस्तुमि हरः । हरति कृत्वाकृत्यविवेकं,
द्विषते नाऽनेन पुरुषः स्वयंशम् । दुर्गैर्यो ह्यान्तरः शत्रुः क्रोधः ॥
घृणिश्च “घृ क्षरणदीप्त्यो” (जु० प०) रिल्लसात् “घृणि पृश्नि०”
(उ० ४-५१) इत्यादिना निप्रत्ययान्तो निपातः । क्षरल्लनेन
स्नेहादिः । दीप्यतेऽनेन, कुञ्जोऽसिरेव क्वलतीति प्रसिद्धम् । अत्र
दुर्गः । नदीरनेन क्षितये नरकं प्रतीति व्याख्येयमिति वक्ष्यामि ।
“लज हानी” (भा० प०) अस्युम् । लज इति लज्जते सस्यु-
भ्यैस्त्वजलनेन वा प्राणार्थः । स्वजलनेनापिः स्वधर्ममिति वा ॥

वर्तते । अयते । लोटते । इत्येवमादयः द्वाविंशम् इधिका
विंशतिर्यसिन् शस्ते तत्तावत् “बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहु-
णात्” (पा० ५-४-७३) इति ङच् । “तिविंशतेऽङिति”
(पा० ६-४-१४२) इति तिषाङलोपः ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥

गतिसंबन्धादेव उत्तराणि गत्यर्थांश्च २६ ॥ तानिच—नु ।
मधु । प्रवत् । इत्येवमादीनि ॥

आह—

क्षिप्रं कसात् ?

इति । उच्यते—

संक्षिप्तं विकर्षः ॥

विक्षितोऽर्थो विकर्षस्तद्विपरीतः संक्षिप्तः स एव क्षिप्र-
मुच्यते ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश ॥

क्षिप्रं गच्छन्त एवाभिप्रेतार्थस्यान्तिके (समीपे) भवन्तीति
क्षिप्रनामभ्य उत्तराण्यन्तिकनामानि ११ ॥ तानिच—तैळित् ।
आसात् । इत्येवमादीनि । आह—

अन्तिकं कसात् ?

इति । उच्यते—

आनीतं भवति ॥

सन्निकृष्टत्वात् ॥

१. नु इत्येव निपातः । दुर्गस्तु नुश्च इव क्षिप्रं गच्छतीति
नु । मां क्षिणोति (२ मां क्षिणति) इति सर्व एव हि क्षिप्रमा-
गामिनं समीपं वृद्धा मन्यन्ते इति मल्ल । “प्रववते” इति वदन्
क्षिप्रक्रियाविशिष्टद्रव्यवचनानि क्षिप्रनामानीत्याह—वस्तुतस्तु—धि-
प्रनामानीत्यत्र भाष्ये “गुणस्य चैतानि” इति स्कन्धस्वामिनः ।
क्षिप्रस्य तद्वतो वा चामधेयानीति तदर्थः । तथाच वक्ष्यते
शुभ्रम् : शकुनिरिति । यथ हि क्षिप्रमुपगततीति क्षिप्रपतोयेषु पठितः ।
एवमन्यन्यपि किमिति क्रियाविशेषणशुणिनामधेयानि जीराः
अजिरमिल्यादीनि ॥ मल्ल—“डुमरजो शुक्ली” (जु० प०) “मन्थी-
घोः पुक्” । इति भोजक्षेत्रेण पुन्रप्रत्ययः । संयोगादिलोपः ।
अन्तर्भावितव्यर्थतया क्रियायाः पापतो वा मज्जयतीति मल्ल ।
आशु (शीघ्रता) लोके तु “द्राक्ष्यंशुसपतिहाह” इत्यमरे सातु-
स्वारः । तत्र मल्लेऽङ्गः । “मस्तिनशो” (पा० ८-१-३०) इति
नुम् । प्रवतेर्येवार्थात् (भा० प०) बाहुलकादतिप्रत्ययो भवति
करणे प्रवत् ॥

२. “तद्व काषाते” (जु० प०) “तद्वेणिङ्क् च” (उ० १-
९५) इतीतिप्रत्ययः । ताकृत्वेऽस्मिन्प्रत्ययेऽङ्गसहित इति तद्विद् ।
आसात्—आलेः (अ० आ०) “पुंसि संभावां यः प्रायेण” (पा०
३-३-११८) इति प्रत्ययः । पञ्चम्येकवचनम् । य भग्निक-
प्रदेशोपासत्रः स आसापिति दुर्गः ॥

संग्रामनामान्युत्तराणि षट्त्वारिंशत् ॥

संग्रामस्य नामानि उत्तराणि प्रकृत्यन्त्योऽन्तिकना-
मभ्यः । अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीति ४६ ॥
तानि पुनः—रथैः । विवाक् । विखादः । नदनुः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

संग्रामः कसात् ?

इति । उच्यते—

सङ्गमनादा, संगरणादा, सङ्गतौ ग्रामाविति वा ॥

सङ्गच्छन्ति हि परस्परं योधा अत्र इति सङ्गमनादेव
सङ्गमः । वाशब्द एवार्थः । अथवा सङ्गरणात् । संरुणन्ति
(सन्ध्यायन्ते) शूरा आहोपुरुषिकामत्र परस्परम् । सङ्गतौ
समागतावितरेतरजिगीषया ग्रामौ भवेति वा ॥ पृषोदरादि-
लात्साधुलम् ॥

तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥३॥ (९)

तत्र—षट्त्वारिंशत्के सङ्गमनामगणे खले इत्येतस्य
नामः निगमाः भवन्ति ॥ सन्दिग्धाः इतरोऽपि धान्यखल
उच्यते सङ्गमोऽपि । तत्रैवं सति अस्याद्युक्तिं वक्ष्यमाणायौ
“खलेन पर्षान्” इति व्यपदेशाच्छल खलसङ्गमखलोर्वि-
भागो लक्ष्यते । इति शेषः ॥ ३ ॥ (९)

**“अभीक्ष्ण्येदमेकमेको असि निष्पाळभी द्वा
किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रतिहन्मि
भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥२॥”**

(ऋ० सं० ८-१-६)

अभीक्ष्ण्येदमिति । वैकुण्ठस्येनपुत्रस्येवमार्थं जगती । दशरा-
त्रस्य नवमेऽह्नि निष्कैवल्ये शस्यते । आप्यायिको मन्त्रः ।
एक एवाहम् इदं जगत् अभिअसि अभिमवामि । (अभि-
भूय सर्वं भवामि । अहमेवैकोऽस्य सर्वस्य जगतोऽधिपतिरि-
त्यर्थः) “आसौवेदं सर्वं सर्वश्रेष्ठ” इत्यादिश्रुतेः । कथम् ?

१. “एण शब्दे” (श्वा० प०) “वशिष्टण्योरुपसंख्यान” मिलप्र
(पा० ३-३-५८ वा०) रणन्ति दुनुभयो योधा वाऽनेति रणः ।
विशिष्टा विरुद्धा वागम्य दूराणामिति विवाक् । विशिष्टं खादं सैवै-
शब्देति विखादः । “खर सैवै” (श्वा० प०) घम् । “णद् अण्येके
शब्दे” (श्वा० प०) “अनुहन्तयेवै”-(उ० १-४५) इति
अनुहप्रत्ययः । नदन्ति शूरा असिभिति नदनुः ॥

२. “आहोपुरुषिका दर्षणां स्वात्सम्मानात्मान्” त्यमरः ।
आहोऽहं पुत्र इति य आह स अहोपुरुषस्यलाभमा आहोपुरुषिका
मनोवाहित्वाद्भू । चोरकाष्टाप्र इत् ।

३. ग्रामशब्दोऽयं मनुष्यसंघातार्थः ॥ ग्रामो गतो ग्राम
आगत इत्यत्र यथा ॥ इति महाभाष्यम् ॥

निष्पाद निष्पहमाणः (निश्चयेनाभिमन्यवत्सपत्नान् कामादीन् ।
सहतिरभिभवार्थश्छन्दैस्ति, ततो निरुपार्जितं “छन्दसि सहः”
(पा० ३-२-६३) इति णिः । उपधाङ्गितिः (पा० ७-
२-११६) डलम् (पा० ८-२-३१) घलम् (पा० ८-
३-५६) डुत्वेन (पा० ८-४-४१) पूर्वस्य षः ॥ तत्पक्रा-
रमाह—एकम् (आगतमेक एव) अभि अभिमवामि सप-
त्नम् । द्वा द्वौ (अथागतावेक एव) अभिमवामि । किमु त्रयः
त्रयोऽपि युगपदागताः सन्तः एकाकिनोऽपि मम किम् । उ इति
वितर्कं पादपूर्वेऽप्यर्थं वा । करन्ति कुर्वन्ति करिष्यन्ति)
नर्तमानसामीप्ये लट् (पा० ३-३-१३१) विकरणव्यत्यय आर्षः
(पा० ३-१-८५) । न कसिपीत्यर्थः । अहमेक एव खले
धान्यमर्दन्स्थाने । पर्षान् पृथ्व्यन्ते क्षेत्रे सिध्यन्त्येऽपक्रदक्षार्था
ये ते पर्षास्तान् पृक्षान् । “पृष्ठु सचने” (श्वा० प०) “पुष्टि
संज्ञायाम्” (पा० ३-२-११८) इति षः । गुणः । यद्वा
“पर्व जेहने” केहन् चोद्वादीभाव इति कविकल्पद्रुमः । षः
पूर्ववत् ॥ न इव भूरि बहून् अपि तान् प्रतिहन्मि ।
तैरप्रतिधिष्यमानस्तान्मूलानिव मर्दयामि । अनिन्द्राः मां
प्रतिहन्नुसमर्थोऽस्य शत्रवः मे । मा माम् किं निन्दन्ति
किं निन्दिष्यन्ति । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् (पा० ३-
२-१३१) यद्वा ये माम् इन्द्रं न विदुः (न विदन्ति)
वागार्थ्यतः ते कथमविज्ञाविव मां निन्दन्ति । यतोऽहमिन्द्रं
चानिन्द्रा अप्रमत्त इत्यर्थः । एष च व्याख्यामार्गो भाष्यकारैरेव
दर्शितः (अनुपदमने) ॥ २ ॥

अथ मन्त्रार्थमनुवदति—

अभिमवामीदमेकमेकोऽसि निष्पहमाणः

सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति ॥

इति ॥

अथैकपदनिष्पहम्—

एक इता संख्या ॥

इता अनुगता सवैत्र या संख्या सा एक इत्यनेनोच्यते ।
तथाचाहुः “एकत्वं केवलान्वेयं” इति । अखन्ताभावाप्रतियोग-
वित्त्वं न केवलान्वयित्वम् ॥ एतस्या एव हापेक्षादुर्व्याप्तिरिभ्यादि-

१. तथाचोक्तं पाणिनीयैरपि “पह मर्षये” (श्वा० आ०)
मर्षणं क्षमा अभिमवश्चेति ॥

२. अत्रासीत्यलवर्तितमनुवर्तते । एवमनेऽनीलपि ॥

३. सफलाहुर्मान्वाभ्यन्तरीणीन् ॥

४. असमर्थाः ॥

५. सवैत्र (सर्वज्ञ संख्यायु) अनुस्मृतमित्यर्थः ॥

६. “अनेकैकत्वद्वितीयं सापेक्षा नुद्धिरुच्यते” इति । उक्त-
लक्षणापेक्षाद्वितीयं किं प्रति एकत्वसंस्थाया हेतुत्वमनुभाव-
यति । तथा चोक्तम् “द्विधायादवः परापरान्ता अपेक्षाद्विज्ञा
मत्ताः” (भा० प० का०) इति ॥

संख्याप्रभवैलमिति व्यादिकं प्रतिगतेत्युच्यते । तथा च एते (अ० प०) गत्यर्थोदक औणादिको गुणपूर्वकः ॥

द्वौ द्रुततरा संख्या ॥

द्रुततरा अतिशयेन द्रुता एकस्याः सकाशात् । अयमेकोऽयमेक एतदेकविंशोऽयमेक इतीमौ द्वावयमेक इतीमे त्रय इत्येवं सा उपर्युपरि द्रुततरं गच्छतीति द्वावित्युच्यते ॥ प्रयोदशदि । अत्रोद्दिश्यविधेयमात्रेऽसमानवचनता वोप्या । एव मधेऽपि ॥

त्रयस्तीर्णतमा संख्या ॥

तीर्णतमा अतिशयेन तीणी अतिशयेनोत्तरोत्तरं वृद्धिं गता । द्वयोः सकाशात् । तथात्रा “इमौ द्वावयमेक इतीमे त्रय” इति ॥

चत्वारश्चलिततमा संख्या ॥

चलिततमा अतिशयेन चलिता । त्रिभ्यः सकाशात् । उक्तव्युपपत्तिः ॥ पञ्चसंख्योपपत्तिरुक्ता प्राक् (नि० ३-२-२) पञ्चसप्तसंख्ययोस्तु न विशेषोऽस्तीति अष्टादिका निरुच्यते—

अष्टावश्रोतेः ॥

ते हि सप्तसंख्याः व्याप्य वर्तन्ते इत्यष्टावित्युच्यन्ते । अश्रोतेः “अष्ट व्याप्तौ” (स्था० प०) इत्यस्य तानि प्रत्यय औणादिके बलबुद्धे अष्टम् इति भवति ॥

नव, न वननीया, नावाप्ता वा ॥

न वननीया । न सम्भजनीया । “वन संभजौ” (भ्रा० प०) सम्भक्तिविभागः । तथाच तदभावोऽत्रागुम्भत्वात् । अथवा सम्भजनं सम्भक्तिः संसेवनम् (स्वीकार इति भावः) नवसंख्या हि तिथिगता रिक्ताभिर्मा जनयतीति सा नावाप्ता कैश्चिदपि क्षुमकार्योर्विभिः । तस्मादियं नावाप्तेति नवेत्युच्यते जनेः ॥

दश, दस्ता, दृष्टार्था वा ॥

दस्ता उपक्षीणा “दश उपक्षये” (दि० प०) इत्यस्मात्कनिःप्रत्यये वर्णविपर्ययेण “दशन्” इति भवति । या पुनर्न वर्धते सौ संख्या दश ॥ अथ वा दृष्टार्था इति दृष्टा सैव दशेति नैरुक्तविश्या व्याख्याया ॥

१. प्रभवत्वादिति प्रभवो हेतुः ॥ अत एव “दित्वादिकं तु सर्वत्रानिलमेवेति नैयायिकाः प्राहुः ॥

२. पतञ्जलप्रायिकमुपपत्त्ययेनैवानुसंहितं कर्तव्यम् । रिक्ताऽपि श्रुतिभोगगोपनीयते । तथाचोक्तम् “श्रुतिभोगगता रिक्ता सर्वसाम्राज्यदायिनी”ति ॥

३. दशान्तैव हि संख्या भवति ॥

४. दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुनःपुनर्दृश्यते संख्या । तथाच एकादशैत्येवम् । तस्मादुद्यमदेशनासंख्याया दशेति नाम । नैरुक्ता हि प्रत्यक्षवृत्तिना परोक्तं तेन चातिपरोक्षं निर्मुच्यते । तथाचात्र दृष्टार्थादशदशेति क्रमाद्वक्ष्यम् ॥

विंशतिर्द्विदशतः ॥

द्विरावृता दश द्विदश । “द्वित्रिचतुर्भवेः सुच्” (पा० ५-१-१९) इति मुख्यप्रत्ययः । ततस्त्रिः सावैविभक्तिकः (पा० ५-४-४४ वा०) तथाच पाणिनीयैः “पञ्चदशती वयं वा” (पा० ५-१-९०) इति निपातितस्य दशच्छब्दस्य “द्वयोर्दशतोर्विंशतिश्च प्रत्ययः” इत्येवं “पञ्चविंशती” (पा० ५-१-५९)—ति स्त्रेण विंशतिशब्दो निपात्यते ॥

अनेनैव च शतमित्यपीत्याह—

शतं दशदशतः ॥

दशशब्दस्य “नित्यवीप्सयोः” (पा० ८-१-४) इति नित्यायं (आभीक्ष्ण्ये) द्वित्वे उक्तस्त्रेण (पा० ५-१-५९) शतमिति निपातः ॥

सहस्रं, सहस्रत् ॥

सहस्रिति बलनाम (निघ० २-९) तद्वत् । दुर्बला-नामपि सहस्रं समुदितं सद्बलवदेव भवति संधातव्यकीयत्वात् ॥

अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम् ॥

सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतमाभिधीयतेमयुतमित्युच्यते । अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते । नियुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुत- (लक्ष-) मित्युच्यते ॥ तत्तदिति सहस्रादिकमुक्तं परामृशति । वीप्सायां द्विर्भावः । (पा० ८-१-४) ॥

अथ क्रमप्राप्त्यन्याप्राप्ताऽवुदशब्दनिर्विवक्षया-अम्बुदशब्दं तावनिर्विकि—

अम्बुदो मेघो भवति, अरणशीलमम्बु, तदो-ऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति वाऽम्बुमद्भवतीति वा । स यथा महान् बहुर्भवति वर्पस्तदिवार्बुदम् ॥

अरणशीलमम्बु तद्वः तस्य दाता अम्बुदो मेघः, अथ वाऽम्बुमत्सत्, यज्जाति वस्तु स एवाम्बुदः । स यथा

१. यदा दशकृत्वोऽभ्यस्ता याः संख्यास्ताः समुदिताः शतमित्युच्यन्ते । तथाच दशावृता दश दशदश इति बहुव्रीहिः (पा० १-२-२५) ततस्त्रिस्तु दशदशतः । निपातस्तु “पञ्चविंशति”रित्यनेनैव ।

२. “श्रुमिषाभिप्रणयोः” (अ० प०) नन्पूर्वात्ततः काः । आ-समस्ताग्निश्रममाभिप्रणम् । तथाचात्र अभिप्रणे शुषातुः । नन्प्रत्यय प्रकृतापैदाक्येनोपकृतादा “मिश्रीभूतमिति व्याख्यातम्” ॥

३. तथाचात्रावृते “इमानेऽश्व इष्टका भैरवः सन्नेका च दश च दश च शतश्च शतश्च सहस्रञ्चायुतञ्च नियुतञ्च प्रयुतञ्च शतुदशार्बुदञ्च न्युद्वेजश्च समुद्रश्च मध्यजान्तश्च परापैत्रे-तामेऽजश्च अश्वका भैरवः सन्त्वसुश्राप्तुमिच्छोके” (शु. ध. सं. १७-२) इति ॥

४. अत्र विषयप्राधान्यात्पुष्टिः निर्देशः स इति ॥

(उदकभावमापयमानः) महान् (मानेनान्यान् जहाति यः सः) अपरिमितः सन् बहुर्भवति वर्षेन तदिवावुदम् । बहुलोकमान्यः । तदिति वर्षेण परामृशति । तथाचावुदमानी-यतामित्युक्ते तदिव (मेघवर्षणमिव) वर्षेन्द्रव्यजातं (द्रव्य-समूहं) यो बहुर्भवति सोऽर्थोऽर्जुवमित्युच्यते ॥

अथ मन्त्रार्थं विवक्षन्पादपादमन्त्रार्थमर्थतो निराचष्टे—

खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ॥

खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ॥ खल इति संग्रामनाम, खलतेर्वा स्खलतेर्वा ॥

खलतेर्वा अत्यलैर्यस्याधिकरणे “पुंलि संज्ञायां” (पा० ३-३-११८) इति वप्रत्ययः । अयमिति हि योधा अत्र । स्खलतेर्वा हिंसार्थस्य । हिंस्यन्ते हि तत्र परस्मिन् । एकोऽत्र बाह्वदो वितर्कऽपरः सैमुच्ये ॥

अयमपीतरः खलः एतस्मादेव, समास्कन्नो भवति ॥

इतरो धान्यखलः । एतस्मादेव पूर्वोच्चादेतोः । तत्रापि हि अश्वयति चूर्णमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा (चूर्णन्त इत्यर्थः) ॥ अथवा समास्कन्नो व्याप्तोऽसौ भवति विप्रकीर्णोऽन्यैः ॥

किमा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

य इन्द्रं न विदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

निगदव्याख्यानमवस्तात् ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सङ्ग्रामे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति योधा इति सङ्ग्रामनामभ्य उत्तरे व्याप्तिकर्माणो व्याख्याः १० ॥ तेव-इन्वति । ननक्षे । इत्येवमादयः ॥

तत्र द्वे नामनी, आक्षानः-आश्ववानः ।

आपानः-आमुवानः ॥

१. अत्रार्थनिर्देशे व्यलस्तपाठः केषाञ्चित्समतः । धातुपाठे तु तथा पाठो न दृश्यते ॥ एतच्च दुर्गोक्तिमुच्यते व्याख्यातम् । नस्तुतस्तु “खज मन्त्रे” (भा० प०) “पुंलि संज्ञायां घः” (पा० ३-३-११८) इत्यधिकरणे घः । व्यलयेन जस्य लः । मध्यन्ते योधातो यत्र । यदा “स्खल संचलने” (भा० प०) घः पूर्ववत् । स्खलन्ति कातरा यत्र इत्येवं व्याख्येयम् । अत्रार्थं व्यलयेन सलोपः ॥

२. तथाच सेद्विती । “वा स्वाद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूर्णे समुच्ये चे”ति ॥ यदोत्तरानुवर्तनैवास्तथाच व्याख्यायाम् अथवा समेलादिः ॥

तत्र दशसंख्याके व्याप्तिकर्माधुगणे द्वे नामनी भवतः । आक्षानः ३ आपान ६ इति । तत्र य आश्वते (आ-व्याप्नोति) स आश्ववानः सवाक्षान इत्युच्यते । आहपूर्वादशोते-लैटः शानच् “सिम्बहलं लेटि” (पा० ३-१-३४) इति बाहुल-कात्सिप् । “प्रधादि” (पा० ८-१-३६) सूत्रेण कत्ये । “घोः कः” (पा० ८-२-४१) इति पस्य कत्ये च “आदेश-प्रत्ययोः” (पा० ८-३-५९) इति सस्य फलम् ॥ यथाप्नोति स आमुवानः सन् आपानः “आप् व्याप्नोति” (स्वा० प०) व्यल-येन लटः शानच् । “अन्ततेर्वैधकर्मणस्तद्वपम् (आपानः) इति स्कन्दस्वामिनः ॥

वधकर्मणि उत्तरे धातवस्त्वयश्चिद्वत् ॥

सङ्ग्रामे हीतरेतरं व्याप्य ततो घ्नतीति व्याप्तिकर्मभ्य उत्तरे वधकर्मणः । वधायाः ३३ दञोति । श्रथतीत्येवमादयः ॥

तत्र विर्यात इत्येतद् विर्यातयते इति वा विर्यातयेति वा ॥

तत्र वधकर्मधातुमभ्ये विर्यातः इत्येतद् नाम । तलु-नरेवं निर्वैकल्यं विर्यातयते विविधप्रकारं यातयते विना-शयति यः शत्रून् विर्यातः । इति एवम् वा-अथवा एवमन्यथा स्यात् । विर्यातय शत्रून्विनाशाय इत्येवमुच्यते यः स्तोतुमिः स विर्यातः ॥

एवमाखण्डल इत्येतदपि नास्ति । तिगममपि चात्र दृश्यति-

आखण्डल प्रहृयसे ॥

आखण्डयितः ॥ (खण्डं खण्डयते) ॥

(ऋ० सं० ६-१-२४-२)

१. विर्यातः १९ आखण्डल २२ तद्वि २१ इति त्रीण्ये-नामानि तानि निर्विचक्षश्चिदमाह ॥

२. “धातना तीम्रवेदनेत्यमराच्चातयतिर्वधायाः ॥

३. शाचिगो ! शाचिपूजनाय रणायते सुतः । आखण्डल ! प्रहृयसे ॥ इतिविठिनोमकणो मन्त्रदृक् । तस्येवमाह । गायत्री येन्द्रो । रात्रिपयोयेतु-मभ्यरात्रिपयोये होतुरियं शस्त्रे विनिजुक्ता । शचीति कर्मनाम (निर्ध० २-१) । तस्य येमितिष्ठिपशुतोमादिलक्षणं सन्ततिः सा शाचिः । यदा शच्येव शाचिः । स्वाधिकस्ततितः । तं प्रलाहयमानो यो गच्छति स शाचियुरिन्द्रः । तस्य सम्बो-धनं हे शाचिगो ! इति । तथैव शाच्यां य आगतः सन्मुख्यते स शाचिपूजनस्तस्मिन्बोधने हेशाचिपूजन ! हे आखण्डल ! हे आखण्डयितः शत्रूणां मोघानां वा, अर्थं ते स्वधैर्यमुपकषिपतोऽस्मां शच्यां (कर्मणि) रणाय रमणाय । मलोप आर्धः । सुतोऽभिपुतः सोमोऽस्माभिः । अवस्त्वं प्रकर्षेण हृयसे आहृयसे अस्माभिः । स स्वमेवनेतज्जहात्वाऽस्मादनुग्रहायानतीतकालमागन्तुमर्हसि । इति तात्पर्यम् ॥

४. “खडि मेदे” (जु० प०) आहपूर्वाच्चतोऽल्लङ्कारे (उ० ५-७२) बाहुलकात् ।

आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान् स आखण्डयिता-
समाखण्डलः । तस्य सम्बोधनं हे आखण्डल ! आखण्ड-
यितस्त्वं प्रकर्षणादरवद्विहृत्यस आहूयस इत्यर्थः ॥

तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडय-
तीति सतः ॥ ४ ॥ (१०)

आखण्डलशब्देऽल्पतरं वक्तव्यं, बहुतरं तडिच्छब्द इति
क्रमेणवतो निरुच्यते तडिदित्तीति । तडिदित्येतच्छब्दद्वय-
मन्तिकवधयोः । अन्तिकंभिधायि वधाभिधायि च । इत्येक-
मेव होतुमाभ्यामर्थार्थं सम्प्रयुज्यत इति संसृष्टकर्मोभयार्थ-
मित्युच्यते । सा पुनस्तडिदित्तरि कारके भवति ताडयतीति ।
सत इति कर्तृकारकाभिधानमित्यसकृदमिहितं प्राक् । तथा च
“तड आधाते” (बु० उ०) तस्मात् च “ताडैणिल्लके” (उ०
१-१५) इति प्रलयः ॥ “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याय-
पाय” इति उपधावुद्धिनिवृत्तिः ॥ ४ ॥ (१०)

यथास्तनिकनामेदं तडिदिति तथोदाहियते—

“त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वसु
मनुष्याददीमहि ॥ या नो दूरे तडितो या
अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनुमसः ॥४॥”

(ऋ० सं० २-६-३०)

त्वया वयमिति । यस्मिन्महासाम् । जगती । प्रवर्धेति वि-
युक्ता । हे ब्रह्मणस्पते ! त्वया सुवर्धयित्रा वयं सुवृधाः
सुष्ठु वर्धिताः (अनुग्रहीताः) सन्तः स्पर्हा स्वाहाणि स्पृहणी-
याणि । शोर्डा (पा० ७-१-३९) एवमुत्तरत्रापि पञ्चम्याः ॥
वसु वसुनि धनानि । शोर्डूक् (पा० ७-१-३९) मनुष्याः
मनुष्येभ्यः तानमिभूय, अत्र “ल्यबलोपे” (पा० १-४-
३१ वा०) इति पञ्चमी । आददीमहि शुद्धीमहि । किञ्च—
या नोऽस्माकम् अरातयः शत्रवीः सेनाः दूरेऽव्यव्य-
वस्थिताः अभिसन्ति अभिभवन्ति अस्मान् । याञ्च तडि-
तोऽन्तिकस्यास्ता वैभयविधा अपि अनमसः अनप्रा अरुपाः
कुला । अत्र “आख्येरेषुक्” (पा० ७-१-५०) इति
जसोऽमुपागमः ॥ आ समन्तात् जम्भय निधेयः कुब
विनाशयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. निघण्टूक्तक्रमे पुरस्ताद्विस्तृत आखण्डलेति दृश्यतेऽतः क्रम-
मेवतो निर्वचने हेतुमाह—अल्पतरमिति । तर्थाच्च “सूचीकाह”
म्यादेन पुरस्तादाखण्डलपदनिर्वचनमिति बोध्यम् ॥

२. वाचकास्वमत्र सप्तम्यर्थः । “आकाशे त्रिविधे नाक”
इतिवत् ॥

३. पतत्तमनुपदं स्फुटित्यति लिङ्गभेदेन व्याख्याने ॥ यदा
लिङ्गव्यत्ययोऽपि छन्दसि बाहुलकाद्भूत इत्यते । तथाचोक्तं वैदि-
कप्रक्रियायाम् (सि० कौ०) “सुसिद्धपदलिङ्गनराणां कालहल-
स्वरकर्तृवर्जं च । व्यत्ययमिच्छति श्रावकदूरेण सोऽपि स तिष्ठति
बाहुलकेने”ति ॥

अथ तडित्पदं निर्वक्ष्यन्मन्त्रार्थमुपदर्शयति—

त्वया वयं सु वर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणी-
यानि वसुनि मनुष्येभ्य आददीमहि । याञ्च
नो दूरे, तडितो याञ्च अन्तिकेऽरातयो, ऽदानक-
र्मणोऽदानप्रज्ञा वा, जम्भय ता अनुमसोऽम
इति रूपनामामोतीति सतः ॥

दूरे अव्यवस्थिताः अरातयः । याश्चान्तिक इत्य-
नेन तडिच्छब्दस्यान्तिकभिधायित्वमुदाहृतम् । अरातिपदं
मन्त्रस्थं प्रसङ्गागतं निर्वक्षि अदानकर्मण इति । राति-
र्दानार्थः (अ० प०) अस्माकमभितानाथोन्ददतो ये निवार-
यन्ति तेऽरातयः । अथवा अदानप्रज्ञाः । न दातव्यमेका-
भिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञाऽस्ति तेऽदानप्रज्ञाः । द्विविधा हि
शत्रवः दुःखसन्नाद्याः सुखसन्नाद्याश्च । तत्र ये दुःखसन्नाद्या-
स्तोऽदानप्रज्ञाः । ये चादानकर्मणस्तु सुखसन्नाद्याः । ते चोभयेऽपि
दूरेऽन्तिके चावस्थिता भवन्ति । ता दूरान्तिकावस्थितानु-
भयानपि शत्रून् जम्भयेति मन्त्रार्थः । यद्यपि ता इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽरातिशब्दं स्त्रीलिङ्गमाचष्टे, विगमान्तरेऽपि
“अनापुरनिवरजहादरातीमरे सोमसूरा अमूरः” (सं० ३-
६-१५-७) इत्येवं स्त्रीलिङ्ग आश्रयते ॥ तथापि “रिपौ
वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्द्वेदः । अभिधातिपराऽरातिप्रसार्यपि-
रिप्यन्तः” इत्यमराभिधानात्पुंस्त्वमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽत्र
सेनाभिप्रायेणेति तथैव व्याख्यातम् ॥ अप्रपदं निर्वक्षि अम
इति रूपनामेति, तडि आमोत्याभयं व्याप्नोतीति अम
इत्युच्यते । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् ॥

विद्युच्चटिद्भवतीति शाकपूणिः । सा ह्यवता-
डयति, दूराच्च दृश्यते ॥

शाकपूणिरित्याचार्यनाम । स एवं मन्यते विद्युच्चटि-
द्भवतीति उतः ? इति यतः सा तडिच्च । अवताडय-
त्याहन्त्यसनि—(वज्र—) रूपेण । दूरात् एव च दृश्यते ।
तस्मात् तस्या उक्तमन्त्रस्याया अन्तिकनामाभिसम्बन्धोऽस्ति ।
अस्ति च दर्शनेनाभिसम्बन्ध इति तडिच्छब्दो विद्युद्वाचीति
दूरे तडित इत्यस्य दूरादवलोक्यमाना इत्यर्थः ॥ इति शाक-
पूणिमतम् ॥

अपित्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ।

१. तथाचोक्तं श्रीमहाभारते (उ० प० अ० १००) “सूच्य-
ग्रेण सुवीक्षणेन यदि भिन्दति भेदितीम् । तदर्थं न हि दास्यामि
विना युक्तेन कैशवे”ति । पतच्च दुर्बोपनवचनम् पाण्डवान्त्रि-
पैतृकदायादात्तविचने ॥

२. पतत्तमनुपदमपस्तम्बस्य नामनिरुक्तौ (१०७७. १५) ॥

अपितु—किन्तु इदमनुपदमनुक्रमस्थमागम् (अपरेणो-
दाहरणेन) ॥ स्यादिति सम्भावनायां लिङ् ॥

“दूरे चित्सन्तुडिद्विवार्ति रोचसे ॥”

(ऋ० सं० १-६-३१-२)

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

अत्र दूरेऽपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकाभि-
धानत्वमस्य (तडिच्छव्यस्य) न तथाऽत्र पूर्वस्मिन्मन्त्रे “या नो
दूरे तुष्टिः” इति । एवमन्तिकनामात्वेन वा, विद्युत्नामात्वेन
वा, वधनामात्वेन वा प्रकरणोपपदे अवैक्ष्य यथासम्भवं निवे-
क्तव्यम् ॥ उक्तमन्त्रस्य “यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृक्कसि”
इत्यादिः । “शब्दाश्चिद्वदभ्यो अस्तिदेव पश्यस्वयं सख्ये मा
रिषामा वृयं तव” इत्यन्तः । एषा जगती । आग्नेयी ।
कुत्सेन दृष्टा । महाप्रते आग्निवारणे शब्देऽभिप्रायस्य च षष्ठेऽह्नि
आग्निमारुते एव च शस्यते । हे अग्ने ! त्वं विश्वतः सर्वतः
सुप्रतीकः शोभनदर्शनः । अपिच सदृक् समानो दृश्यते ।
अपिच दूरेचित् दूरेऽपि सन् अतिप्रासिङ्ग्युल्लावः तडि-
दिव अन्तिके इवावस्थितः अति अत्यन्तं रोचसे दीप्यते ।
अपि च यदेतद् राज्याश्चित् राज्या अपि अन्धः अध्यानै-
लक्षणं तमः । एतदपि अति अतीत्याभिभूय (निर्हृय) ।
पश्यसि न तेऽस्याकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते
दर्शनम् । हे देव ! सर्वभूतपरिपथितः । तस्य तव एवंयुण-
युक्तस्य सख्ये सखिभावे परिचरणकर्मणि वयम् आः उत्तमा-
दुष्कृतासात्कृताध्यवसायाः सन्तः मा केनचिद्विधिना बाधुणा वा
रिषाम रिष्यामहे हितिता भवाम । “रिष हिंसायां” (भा०
दि० प०) । कर्मणि लोट् पदव्यस्यस्तदुदात्तिलं च छान्दसम् ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यथादृश ।

यो हि हन्यते स वज्रैर्गैवेति वधकर्मभ्य उत्तराणि वज्र-
नामानि १० ॥ दिव्युत् । नेमिः । हेति । इत्येवमाशीनि ॥

१. सम्भावना हि बलवत्कोटिका शङ्कर । वज्रैकानि कोटिमताः
सांशयिकी (संशयस्वरूपमध्यपातिनी) बलवत्तरा, अपरा च
प्रमाणदौर्बल्यादुल्लेख सा ॥

२. यतोयतो हन्यते ततस्ततः समानदर्शनस्तद्वद एव लक्ष्यते ।
किन् (पा० ३-२-६०) कुत्वम् (पा० ८-२-६२) ॥

३. यत् ध्यातुमपि न शक्यते किमुत द्रष्टुम् ॥

४. धातुहेतुः सर्वोऽपि वज्र इत्युच्यते लोकेऽपि ॥

५. दिव्युत् षट्त्वेर्वां चोत्तेर्वां । पुनः पुनरतिशयेन वा धाति
अवलङ्घयति चोत्तेर् दीप्यते वा सा दिव्युत् । “बुत दीप्ती”
(भा० आ०) “बुतिगमिजुश्रीनां द्वे जे” (३-२-१७८
बा०) ति किपि हित्वे “बुतिस्त्राभ्योः संप्रसारणम्” ७-४-६७
पा०) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । षट्त्वेत् किपि श्रुषोदरादित्वान-
दुपसिद्धिर्बोधा ॥

आह—

वज्रः कसात् ?

इति । उच्यते—

वर्जयतीति सतः ॥

सत इति कर्तृकारकाभिधानमत्र “वृषी वर्जने” (ह० प०) ।
इत्यस्यादितुमग्न्यन्ताद्वह् । शिलोपे गुणेन प्राप्तस्य रेफस्य
लोपः । स हि वर्जयति (विशोजयति) प्राणैः प्राणिनः ॥

तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्तते । क्रपिः कुत्सो
भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य
वधकर्मैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

तत्र वज्रनामसु । कुत्स इत्येतत्तन्निगधपदम् । क्रपि-
रपि कुत्सो भवति । तत्र यदि वज्रनाम तदा कृन्ततेः
छेदनार्थस्य (तु० प०) कृत्स्नतेऽनेनेति कुत्सः । यदा पुनरे-
तद्विनाम तदा कर्ता स्तोमानां कुत्स इत्यौपमन्यव
आचार्यो “मन्यते” इति शेषः । अत्रापि एतद्वैर्वा वतमान-
मन्यभिधानम् अस्य ऋषे वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव
भवत्यभिप्रेतम् । यतस्तत्सखस्तस्य सखा इन्द्रस्तेन स्तव्यमानो
विबुद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानां, मेघमधुरं वा जघान
हृतवारं । मेघो हि शुष्णस्तददये हि धान्यानि उदकप्राहृति-
मिसेन शुष्यन्ति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

धृतामेव हि वज्रेणाऽन्यायुजेन वैश्वर्यं भवतीति वज्रनामभ्य
उत्तरे ऐश्वर्यकर्माण ऐश्वर्यार्थकाः ४ । ते च—इत्येति ।
पश्यते । क्षियति । एजति । इति ॥

ऐश्वर्यसम्बन्धेनैवोच्यते—

ऐश्वर्यनामान्युत्तराणि चत्वारि ॥

ऐश्वर्यनामानि । ऐश्वर्यस्य नामानि ४ ॥ तानि च—राष्ट्री ।
अर्थः । नियुलान् । इन । इति ॥

तत्रेन इत्येतत्सन्नित ऐश्वर्येणेति वा । सनि-
तमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ५ ॥ (११)

तत्र चतुर्षु इन इत्येतदभिधानं सन्नितः संभक्त ऐश्वर्ये-
णेति वा—एवम् । अथवा सन्नितं सम्भक्तमनेनैश्वर्य-
मित्येव निर्वाच्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ (११)

१. वधसहकारिणोऽपि वधकत्वमाज्ञायते । सर्वेतेऽपि “अनु-
मन्ता विशासिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कृतो चोपहर्ता च
खादकश्चेति धातकाः ॥ १ ॥” इति ॥

२. तथाच प्रतेः संभजनायै वर्तमानात् सनुपसर्गौमेतिशङ्काद्वा
“इणसिञ्जिदीडुष्यसिञ्च्यो नक् ।” (ह० ३-३) इति नक्-
प्रत्ययः ॥

“यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विद-
धाऽमिस्वरन्ति । इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः
स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१८)

यत्रेति । मन्त्रेऽस्मिन् इतीश्वरनामतयोदाहृतम् ॥ विदु-
वेपा । वैश्वदेवीये सूक्तं धीर्घतमसा दृष्टा । महाव्रते तृतीयसप्तमे
वैश्वदेवे शस्त्रे वास्यते । यत्र यस्मिन्मण्डलेऽवस्थिताः सुपर्णाः
सुपतना आदित्यरश्मयः । अमृतस्य अमरणधर्मण उदकस्य
भागं भजनीयमंशमादाय (पृथिवीलोकात्तेनान्विताः सन्तः
सर्वभूताणि) अमिस्वरन्ति । “एदु शब्दोपतापयोः”
(श्रु० ५०) अमिपतन्तीत्यर्थः । अथवा अमि आभि
सृज्येनाखिलमण्डलं सुखेन अरन्ति गच्छन्ति । रसान्द्रहीला
प्रयान्ति । यद्वा अनिमेषं नास्ति निमेषो नेत्रनिमीलनमस्मि-
न्मिस्वरणकर्मणि तद्यथा स्यात्तथा (अनिमिषन्तः अनिमिष-
माणा इव आदरवन्तः) विदधा विदधेन वेदनेन (ज्ञानेन)
(निरु० ६-७) स्वकर्मोधिकारयुक्तैरान्विताः सन्तः । अत्राण्ड-
इवमावच्छादयन्तः । अमि सर्वतः स्वरन्ति शब्दं कुर्वन्ति ।
अत्र अस्मिन् मण्डले अवस्थितः विश्वस्य सर्वेषाम् इति
श्वरः (ऐश्वर्येण सन्तिः) भुवनस्य जगतो भूतानां वा
गोपाः गोपायिता आदित्यः । स धीरः धीर्मान् पाकम्
पाकः । सोरन्ध्रान्दसः । पक्तव्यः पक्तव्यग्रहः सम्यग्दर्शनः
अनुमाद्यतामा मा माम् आविवेश आविवातु । लोडर्थं लिङ्
छान्दसः (पा० ३-४-६) ॥ १ ॥

अथ मन्त्रार्थमाह भाष्यकृत्—

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य
भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनामिस्वरन्तीति
वाऽभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां, भूतानां गोपा-
यिताऽऽदित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति ॥

१. वैश्वदेवेषु द्विसृक्तेष्वेकदेवता बहुदेवतायां मन्त्रा भवन्ति
तद्वस्तुपेक्षितव्यं (सुपर्णपेक्षितव्यमात्रोचितवितथ्य) मिलयैः ॥

२. ते हि शोभनमर्थं तमोऽविधातृलक्षणमुद्दिश्य पतन्ति ॥

अथ वा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः ॥

३. इदमेव रसादानादिलक्षणं कर्मासाभिः कर्तव्यमिति ॥

४. वचनमव्यत्ययदछान्दसो भाष्यव्याख्यासुसारात् ॥

५. मण्डलान्तपुरुषो यस्तमावस्थितोऽस्ति मण्डले । तथाच
हुतिः “योऽस्तावदित्ये पुरुषः सोऽस्तावद्धम्” इति (य० ४१ अ०)
अस्य ध्यानं यथा ।

“ध्येयः सदा सवित्रमण्डलमथ्यवर्ती

नारायणः सरसिवासनसन्निविष्टः ।

केतुरवाममकरकुण्डलयाम् किरीटी

हारी शिरमयवपुर्द्वैतशङ्खचक्र” इति ॥

६. प्रतिविशिष्टा बुद्धान्विताः । बुद्धिरेव हि तस्य शरीरम् ॥

अथ मन्त्रार्थमुक्त्वा पदानि निर्वचि—

धीरो धीमान्, पाकः पक्तव्यो भवति, ॥

पक्तव्यः पक्तव्यग्रहः ॥

अत्र मानमाह—

“विपकप्रज्ञ आदित्य” इत्युपनिषद्गर्भो भवति ।
इत्यधिदैवतम् ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनः एवमयमुपनिषद्गर्भो भवतीति ।
यद्विज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सीदन्ति,
सा रहस्यविद्योपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इत्युप-
निषद्गर्भः । अधिदैवतयुक्तम् ॥ (५२ पृ० ९ पं०)

अथाध्यात्मम् । यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रि-
याण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनामि-
स्वरन्तीति वाऽभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रि-
याणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवे-
शेति ॥ धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति,
विपकप्रज्ञः आत्मेत्यात्मगतमिमाचष्टे ॥ ६ ॥ (१२) ॥

इति श्रीमत्पास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैष० काण्डे तृतीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ * ॥

अथाध्यात्ममिति । “उच्यते मन्त्रदशे”ति शेषः ।
तद्यथा यत्र यस्मिन् शरीरे सुपर्णाः—सुपतनानीन्द्रि-
याणि खेषु खेषु आयतनेषु कृष्णतौरादिषु अवस्थितानि
अमृतस्यामरणधर्मिणः ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्व स्वं
रूपादिलक्षणं रसमादाय अनिमिषन्तोऽनिमिषमाणा इव
आदरवन्तो वेदनेन विज्ञानेन बुक्कमात्मानम् अमिस्वरन्ति

१. पतकाभस्ताव्याख्यातमपि (नि० २-६-४) निरूप्यते
दुर्गोक्तम् । “यस्युपरिधिदैवतं तद्वर्त्मनि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन
यस्युच्छ्रया निरूप्य चेतसाऽस्मानमेव प्रतिस्पृष्यते कार्यकारणाधि-
दैवताद्वारेण । सोऽयमेवमधिदैवतमधिगमं चोच्छ्रियाध्यात्ममेवा-
भिसम्प्रादयति । एवं सोऽध्यात्मसाध्याज्येवाभिसम्पद्यते” इति ॥

२. लिङ्गभेदछान्दसः ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गानि चक्षुरादीनि
ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि च पाञ्चादीनीति दशविधानीन्द्रियाणि
भवन्ति । मनसोऽपि तत्र परिगणनमेकादशतयाभिप्रयति मान-
सिकमध्यैन्द्रियकं ज्ञानमाचक्ष्णापास्त्याचोक्तमभरेण “कर्मेन्द्रियं तु
पाञ्चादि, मनोनेत्रादि कीन्द्रियमिति”ति ॥ लिङ्गेन हि लिङ्गिनोऽवग-
तिर्भूतेन बहिरिव दृष्टाऽत इन्द्रियसत्त्वात् पञ्चात्मानं सन्तं प्रत्याच-
यतीति सर्वसम्बन्धात् ॥

३. नेत्रकनीमिकादिचिन्द्रियाधिष्ठानेषु ॥

४. नहीन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति तानि क्षपेत्तमानि चेतनस्य
पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमवस्य कारणाभिः, तदधिष्ठानास्तु देवताश्वेतना
विज्वातादयोऽज्ञाद्विद्वद्वयः । तदभिप्रयैषोच्यते ॥

उपतपन्ति विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुं खं कुर्वन्ति । यद्वाऽभिप्रयन्ति तदभिमुखं प्रकषेणं यन्ति गच्छन्ति । विषयसंनिद्रियाणि मनसि समर्पयन्ति, मनश्चात्मनीलेवम् । अथवा अभिस्वरन्ति । बुद्धिम् अभि अभिसुख्येन विषयविज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं सुखेन अरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र देहे योऽवस्थित ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता आत्मा स धीरः धीमान् पाकं पाकः पक्वः विपकप्रज्ञः (सम्यग्दर्शी सर्वज्ञः) अत्र एतस्मिन्नेव हि देहेऽवस्थितः बुध्यधिवैवतभावेन, तैजसाख्यो मा माम् । आविवेश आविशतु अनुप्राह्यतया, स मामसम्बन्धं क्षिप्तमसर्वज्ञमनैवान्वसितोऽनुगृह्णातित्यर्थः । व्यख्येन लिङ् (पा० ३-४-६) तदनुगृह्णात्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यतेऽनेन । इति एवम् आत्मनो गतिं विज्ञानमाचष्टे मन्त्रैः मन्त्रह् ।

अत्र दुर्गः । अथ यदुक्तं “पुष्पकले देवताध्यासेवे” (नि० १-६-४) ति तदेवमुपायम् ॥ तत्र एक एव ह्यसावादि-त्यमण्डले वाधिदेवते चाध्यासे च बुज्याधिदेवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमुष्मादादित्यमण्डलादे रश्मयः प्रसर्पन्ति ते विश्वेदेवा इति । “रश्मयो वै विश्वेदेवाः” इति ह्युक्तम् ॥ अध्यासेऽपि ह्यवाकाशाधानीन्द्रियाणि प्रसर्पन्ति त एव रश्मयः । अधिदेवते त एव विश्वेदेवा इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम् ॥ प्रकारमात्रमेवमुपदर्शितं भाध्यकारेण (यास्कैः) इति ॥ ६ ॥ (१२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविचृतौ
नैषण्डुककाण्डे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ *

१. यथा प्रजा माण्डलिके स च प्रधानाध्यक्षे मण्डलेश्वरे ॥ स पप माण्डलिकेन युज्यमानो युज्यते प्रजाभिराद्वारेण । युंक्ते च भोग्याध्यानां प्रजाश्रितारम् ॥ तथाचोक्तम् “आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमुत्पद्यते” इति ॥

२. तथाच भगवद्गीता—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृदिषोऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्नाकृष्टानि मायये”ति ॥

३. तेजोभयान्तःकरणोपहितत्वात्तैजस इति वेदान्तविदो वदन्ति । तेषां हि विज्ञानमायधिकोऽन्तर्यं मिलितं सत्सूक्ष्मशरीरं भवति । तत्राक्षिसूक्ष्मशरीरमेकद्विषयवतया वनवज्जलाशय-वेदेा समष्टिः । अनेकद्विषयवतया वृक्षवज्जलवाद्या व्यष्टिरपि भवति । पतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं संज्ञात्मा, हिरण्यगर्भः प्राणक्षेत्रमुच्यते । सर्वत्रानुसृतत्वाज्ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमदुपहितत्वात्तदप-ञ्चीकृतपञ्चमभूताभिमानित्वाच्च, अस्त्येषा समष्टिः रघुलपञ्च-प्रेक्षया सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरं, विज्ञानमायधिकोऽन्तर्यं जाग्रदासना-मयत्वात् (विराटरूपेणातुभूतस्थूलरूपविषयकवासनामयत्वात्) संमोडत एव स्थूलप्रपञ्चलक्षणांनित्यमुच्यते । पतब्धउपहितं चैतन्यं हि तैजसम् इत्यादिवैदान्तप्रकरणग्रन्थे व्यक्तम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

बहु नामान्युत्तराणि द्वादश ॥

ईश्वराणामेव बहुत्वं भवतीत्यत ईश्वरनामभ्य उत्तराणि बहुनामानि १२ उरं । तुवि । पुर । इत्येवमादीनि ॥

आह—

बहु कस्मात् ?

इति । उच्यते—

प्रभवतीति सतः ॥

यदि बहुभ्यो वीयमानं प्रभवति सर्वान्तरसन्तोऽहं तद्वह्नि-च्यते लोके ॥ सत इति कर्तृकारकाभिधानमत्र । एषवार्थनिर्देशः । तथाच “बंहि वृद्धौ” (भ्वा० आ०) इत्यस्मात् “लङ्घिबहोनेलो-पथ” (उ० १-२९) इत्युक्तरीति बह्वेते बधेते इति बहु इत्ये-षतुनिर्वचनप्रकारः “बहु स्वाध्यादिसंख्यायु विपुलेऽप्यभि-षेयवत्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥

बहुनामसम्बन्धनाह—

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ॥

कहैन् । ह्रस्वः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

१. “ऊर्जुञ् आच्छादने” (अ० उ०) अस्मात् “महति ह्रस्वश्च” (उ० १-३०) इति सप्रत्ययो लणोऽयं ह्रस्वश्च । उर आच्छाद्यतेऽनेन ह्रस्वमिति । तथाच दुर्गः “उर विस्तारे यदि बहु भवति तद्विस्तीर्णं भवति । तुवि वृद्धौ, यदि बहु भवति तदुर्कं भवतीति । पूरितमिव हि बहुना सर्वं भवतीति पुर । इत्येवमादि-धुर्कं योज्य”मिति ॥ अत्र शुक्रमिलनेनैतदाह—उर, तुवीति न भाव् । किञ्च नामनी परार्थनिर्देशार्थमुपास्य अत्र । साधनं पुर-ण्युक्तमेव, तुविपुरुणोस्तु—तु इति सौत्रो भातुस्ततो “अच ह” (उ० ४-१३४) रिति इत्यहम् । “पू पाळनपूरणयोः” (स्या० प०) “पुमिदी” (उ० १-२३) ति कुप्रत्ययः । “उदोऽथपूर्वस्य” (पा० ७-१-१८२) इत्युत्वं रपरत्वं च ॥

२. अत्र कुविच्छब्दोपन्यासो दुर्गस्य प्रामादिकः । स हि बहु-नामत्वेन पठितः । तथाच निगमः “कुविस्सोमुत्थापाम्” (क० सं० ८-२-२६-२) इति । बह्वर्हं सोमस्य संसृप्तीतवानजीति तदर्थः ॥ व्याख्यात प्रयोऽप्यस्मात् (नि० १-२-३) ॥ दुर्गस्तु-ह्रस्वनामसु कुविच्छब्दं पठित्वा कुस्तिमिव हि तद्विज्ञायतेऽप्यत्वा-दिति कुविहि । “त्येवं व्याख्यन् ह्रस्वनामस्य कुविच्छब्दं मन्वते । तदेतदेहकीदीपमायेन स्यात् ? निषण्ठी तु ऋक्षभिरादि कनेणैव ह्रस्वनामानि पठितानि । तथावाध्यायान्ते लण्डप्रतीकध्वजम् “उर्हृ-हन्महद्” इत्येवम् कुविच्छब्दस्यातः पूर्वत्रागते पाठेनैव द्वादशसं-ख्यापूर्तिरिह पाठे न्यूनाधिक्ये पूर्वोत्तरस्ययोः संख्यायां मसज्जेत । “रह बीजजन्मति” (स्वा० प०) “रह त्यागे” (भ्वा० प०) अनयोः “संक्षुप्तपदेहदित्यादयः” (उ० २-७९) इति रेफस्य

ह्रस्वः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

ह्रसतेः ॥

यो हि ह्रसितोऽल्पतमो भवति महतः सकाशात् ह्रस्व इत्युच्यते । “ह्रस्व शब्दे” (भ्वा० प०) “उत्वादयश्च” (उ० ४-१५) इति वचनतो निपातः । ह्रसति ह्रस्यते वा स ह्रस्वः ॥ “ह्रस्वो न्यक् लघ्वैर्लोक्निषु” इति मेदिनी ॥

ह्रस्वसम्बन्धेनावह—

महत्त्वमान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ॥

ह्रस्वापेक्षयैव हि महत्त्वं भवतीति ॥ २५ ॥ तानि च महत् । व्रजः । ऋष्यः इत्येवमासीति ॥

आह—

महान् कस्मात् ?

इति । उच्यते—

मानेनान्याज्जहातीति शाकपूणिः । मंहनीयो भवतीति वा ॥

मानेन स्वगुणेन परिमाणेन वा अन्यान् ह्रस्वान् जहाति अतिक्रामतीति महान् । इति शाकपूणिः आचार्यो “मन्यत” इति शेषः ॥—अथवा मंहनीयः पूजनीयो भवतीति महान् । बृहत्त्वाद्वृहत्त्वाद्वा व्रैभ्र इति दुर्गः । ब्रह्मातीति ब्रभ्र इति शाकटायनः (उ० ३५) ॥ दुर्गमते प्रपुष्टादिः । ऋष्यैः । सन्नमनात् । इत्यादि योज्यम् ॥

संप्रसारणमतिप्रलयः शतुवद्भावश्च निपास्यते । यथैव मुद्रितपुस्तकेषु “संक्षुम्पदेदित्येतन्मात्रं पठ्यते किन्त्वत्र दण्डनाथशुषिः आदिशब्दादृष्टिदयित्वाद्यो भवन्तीति ॥ आरुह्यते हि ह्रस्वो वृंशतिः । लघ्वते वा दीर्घांथिभिः । तथाच निगमः । बृहन्त-ञ्जिह्वहृते रंन्धयानि । (क० सं० ७-७-२१-६) दुर्गस्तु लीडमेव हि तदल्पत्वाद्भवतीति रिहमिति व्याख्ययिष्यदशब्दमेवेह प्रपाठ । केचित्तु दण्डनाथशुषौ रिहदिति पठन्ति । तदेतेषां निगमो गवेषणीयः ॥

१. अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “मानशब्दाज्जहातेऽप्ये” इति शाकपूणिनिर्वचनात् । “मंहतेः पूजाकर्माणि वदस्वाचार्यः” इति । उच्यते— “वर्तमाने एषद्वृहन्महज्जगच्छतुप्रचे” (उ० २-७८) इति अतिप्रलयान्तो निपातो महते पुच्यत इति महान् ॥

२. ब्रह्माति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन वा भूत्वानित्येष ब्रभ्रः । “भ्रभ्रैर्भिक्षुषो च” (उ० १-५) इति नक्षत्रस्यः ॥

३. “कषु गती” (उ० प०) “सर्वेनिष्ठव्यक्रन्ते” (उ० १-२५१) त्यादिना वनप्रलयो गुणाभावश्च निपास्यते । संमन्यते हि महान्तर्ध्वः संगतः प्राप्नो वा भूमिम् ॥ दुर्गस्तु “रेषण-यानिति व्याख्ययिष्य” इत्युक्त्याहार । तक्षोणादिसृष्टेऽपि रिष्ण-त्येवं पठन्ति, उदाहरन्ति च रिष्णो ह्रिस्व इति । निगमस्तु । “कृष्णात् इन्द्र स्यविरस्य ब्राह्म” (क० सं० ४-७-११-३) इत्येवमुपलभ्यते ॥

तत्र ववक्षिथ, विवक्षस, इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साभ्यासात् ॥

तत्र तस्मिन्महनामके गणे ववक्षिथ १४ विवक्षसे १५ इत्येते आख्याते । ते पुनश्च वक्तेर्वैवधातो— (अ० प०) ववहतेर्वैवधातो— (भ्वा० उ०) वा साभ्यासात्कृत-द्विलात् भवतः । तत्राये “सन्धतः (पा० ८-४-७९) इती-त्वाभाव एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं शकारादकारस्थेत्वं च व्यस्येन । “अतिविश्वं ववक्षिथ” (ऋ० सं० १-६-१-५) “श्रीरं पांशुक् शोचिषं विवक्षसे” (ऋ० सं० ७-७-४-१) इत्युभयत्र निगमौ भवतः ॥ विकल्पे वाचाब्दः समुच्चये च । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये” इति विश्वः ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ॥

महान्त एव गृहिणो भवन्तीति महत्त्वमभ्य उत्तराणि गृहनामानि ॥ २२ ॥ गयः । कृदरः । गतः । हर्म्यम् । इत्येवमासीति ॥

आह—

गृहाः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

गृह्णन्तीति सतः ।

ते हि यावदेव किञ्चिदाहित्ये तत्सर्वमेव गृह्णन्ते गृहा उच्यन्ते दुष्करत्वात् “ग्रह उपादाने” (कथा० उ०) ततो “गेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति गेहे कर्तारः कः । “गृहाः पुंसि च भूयेवेत”-ति (अमर) कोशोऽत्रैव द्रष्टव्यः ॥

परिचरणकर्माण उचरे धातवो दश ॥

१. गन्यते सुखादिभिः इति गयः “अष्टपादयश्च”- (उ० ४-१०८) इति यक्षप्रत्ययान्तो निपातः । निपातान्मलोपश्च ॥ कृदरः । “कृवी च्छेदने” (उ० प०) “कृदरादयश्च” (उ० ५-४४) इति अरप्रत्ययो गुणाभावत्वाकारस्य दकारश्च निपास्यते ॥ कृस्यते छिद्यतेऽनेन कृशः । परिक्लिप्तं वा सुशालमयोदया । यदा कृदरः कृतदरः (कृतो दर आदरोऽत्र) “कृञ् आवरे” (उ० गा०) “अग्रिहृदिनिश्चिगमश्च” (पा० १-३-५८) इत्यप्रत्ययः । शुभोदरादित्वात्लोपः ॥ गतः “गृ शब्दे” (कथा० प०) स्तुतिकर्मा वा “हिसृष्टिग्न्यामिदमित्युपनिष्मस्तान्” (उ० १-८३) इति तन्प्रत्ययः । शन्यतेऽस्मिन्स्त्वये वा ॥ हर्म्यं हरण-मिति दुर्गः । “कृञ् हरणे” (भ्वा० उ०) “अष्टपादित्वात्” (उ० ४-११२) यक्षशब्दः च ॥ यदा “ग्रमहममीमृ गती” (भ्वा० प०) इत्यस्यैव शिवतेऽत्र धान्वासीति हर्म्यम् ॥

२. “गृहं नेशोदवसित”मित्येवं नपुंसकस्यास्यैव पुंस्त्वं भूयेव (भूभि बहुवचने) ॥ तेन नानयोविरोधो भ्रमितव्यः ॥ गृहं गृहे गृहाणि । गृहाः गृहान् गृहैः । इत्येवमुभयत्र रूपाणि द्रष्टव्यानि ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरन्ति वेति गृहनामभ्य
उत्तरे परिचरणकर्माणः परिचरणार्थाः समाज्जाताः १०
इरज्यति । विधेम । सपर्यवैतीत्येवमादयः ।

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः ॥

परिचरतां परिचर्यमाणानामेव च सुखं भवतीति परिचरण-
कर्मभ्य उत्तराणि सुखनामानि २० । शिम्बैता । शतरा ।
शातपन्ता इत्यादीनि ॥

आह—

सुखं कस्मात् ?

इति ॥ उच्यते—

सुहितं खेभ्यः ॥

सुखं हितमेतत् खेभ्य इन्द्रियेभ्यः । “खमिन्द्रिये खमा-
काशे” इत्येकाक्षरी ॥

१. तथाच भारतम् । “सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषा-
खयः । शूरश्च कृतिविषयश्च यश्च आनाति सेवितुम्” इति ॥

२. “शिखं निशाने” (खा० उ०) “निम्बविम्बशिम्बादय-
श्चे”ति वप्रत्ययो मुम् च निपात्यते । अतएवैवम् । दुःखानि तन्कुर्व-
न्प्राप्त्यैवे यत्तत् शिम्बाता सुखम् इति । निषण्डनिर्वचने वैवराज-
यज्वानः । दुर्गस्तु “शिम्बाता, सुखानुसम्बन्धादि ऋदमसाना-
मिव शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतलतराणिव हि जलादपि
सुखम् । शातपन्ता, शान्तपापमेव हि सुखम् पवमासी”त्याख्यम् ।
वस्तुतस्तु—शतं बहु अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति
शतरा “आतोऽनुपसर्गे कः” (पा० ३-२-३) शातपन्तैति ।
“शो तनुकरणे”—(दि० प०) त् “आदेच” (पा० ३-२-
४५) इत्याख्यम् । पततेः “इतिशुप्रिष्वाभि०” (उ० ३-८३)
इति बाहुलकात् । शातेन दुःखानां तनुकरणेन पत्यते स्मृत्यै ।
विष्वपि दिवचनस्याकारः । “मित्रैव कृता शतरा शान्तपन्ता”
इति निगमः (क० सं० ८-३-२-५)

३. अत्र रक्तद्वयस्मिन्—नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (पा०
१-४-४४ वा०) इन्द्रियाणामचैतन्यास्तुल्लाहिरिभिरसम्बन्धात् ।
अत एव हेतौ प्रथमी (पा० २-३-२५) इन्द्रियविषयसन्नि-
कर्षस्य सुखहेतुत्वादुपपन्न इन्द्रियाणां हेतुवर्धकत्वम् यथाश्रुतसम्ब-
न्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोग्यपदार्थान्तरात्प्राप्त्याहारः । अतिशयेन हितं
पुरुषस्य खेभ्यः । खदेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मवर्मस्वास्तु-
खादीनां, धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा खेभ्य इति चतु-
र्थ्यैव । खस्येन च “आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणे”ति
सम्बन्धितसम्बन्धात्पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुतसंबन्धः । तथाचो-
पनिषत् । “शण्यैः स पद इह प्रदिष्ट आनखायेभ्यो यथा क्षुरः”
क्षुरापात्रेन अन्वयवर्धितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति
प्राणादिशब्दैस्तस्योद्दिष्टं दर्शयति—“खं पुनः खनतेः” इति ।
उत्पूर्यस्य उखनन्ति विनाशयति । किं परमस्यप्राप्तिमुल्लम् ।
कर्म । कायसुखमदृतेरपोगमनाम् इति सुखमिति ॥

खस्यार्थमाह—

खं पुनः खनतेः ॥

यदेतदिन्द्रियं खं तत्खनतेरवदरणार्थस्य (भा० उ०)
“अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति उः । यद्यप्ययं
जनैर्वहितस्तथाप्यपिशब्दवलेन धातुन्तरादपि कारकान्तरे-
ष्वपि । “परिखा” इति यथा । खन्यते अवधीर्यत इति खम् । “अव-
धीर्णमेव हि तस्य (इन्द्रियस्य) कर्णायतनं भवती”ति दुर्गः ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश ॥

सुखिन एव हि प्रायेण रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्य
उत्तराणि रूपनामानि १६ । तानिच—निर्णिकृ । वज्रिः ।
इत्येवमादीनि ॥

रूपशब्दं निर्दिष्टि—

रूपं रोचतेः ॥

“रुच शीतौ” (भा० आ०) बाहुलकादनुपधादीर्घक्षस्य
पक्ष । “दीप्यमानमिव हि तत्प्रकाशकं भवतीति” दुर्गः ॥

प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ॥

रूपवन्त एव हि प्रशस्य भवन्तीति रूपनामभ्य उत्तराणि
प्रशस्यनामानि १० । अनेमैः । अनेमाः । अनेद्याः ।
इत्येवमादीनि ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

प्रशस्य एव हि प्रज्ञावन्तो भवन्तीति प्रशस्यनामभ्य उत्त-
राणि प्रज्ञानामानि ११ । केतः । केतुः । चेतः । इत्येव-
मादीनि ॥

१. “गिजिर शौचपोषणयोः” (जु० उ०) तिःपूर्वः क्तिप् ।
निर्णिकमिव हितव्रजति तैजसत्वाद् पोषयति वा प्रीतिम् ॥ वज्रिः ।
“बुद्ध वरेणे” (खा० उ०) “आह्वगमहनजनः क्किनिनी लिह चै”-
(पा० ३-२-१७१) तिं दिर्वचनम् क्तिवाहुणाभावः दंणा-
देशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति । श्रियते वा सर्वैः ॥

२. “सिद्ध गतिशोषणयोः” (दि० प०) नन्पूर्वः । “मनिसर्व-
धातुभ्यः” (उ० ४-१४०) इति मनिति बाहुलकादहभावः
“लोपो म्योर्लो” (पा० ६-१-६९) ति वकारलोपो युगः ।
न लिख्यति गच्छत्यकीर्तिमित्यश्रमाः । अपाप इत्यर्थः । क्षमा-
रहितो वा । ननुपूर्वाववर्गेमिन् नेतुमशक्योऽनेमाः । अनेषः ।
अनिन्दार्हाः । “गिति कृत्तामा” (भा० उ०) नन्पूर्वः ।
“आगमशास्त्रमनिलम्” इति नुमभावः । “अहलोप्यैत्” (पा०
३-१-१२४) इति प्यत् युगः ॥

३. “कित ज्ञाने” (भा० प०) अस्मिन् (उ० ४-१८८)
युगे केतः । “चायू पूजनिशामनयोः” (भा० उ०) “सायः
क्तिः” (उ० १-०-३) इति तुप्रत्ययो धातोश्च क्तिरुणे केतुः ।
निशामनं ज्ञानम् । दुर्गस्तु कितैरेव केतुरित्याह । तन्मते “उपवृ-
जम्” (पा० ३-३-१) “जिदी संज्ञाने” (भा० प०) अस्मिन्
(उ० १-१८८) युगे चेत्तः ॥

सत्यनामान्युत्तराणि पट् ॥

प्रज्ञावन्त एव हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्य उच्य-
राणि सत्यनामानि ६ वेद । श्रुत । सन्ना । इत्येवमादीनि ॥

आह—

सत्यं कसात् ?

इति । उच्यते—

सत्सु तायते सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

सत्सु एव हि तत् तायते विस्तीर्यते । नहि सतां सनीये
भावयमनृतं वक्तुम् । अथ चा प्रभवस्यसादिति प्रभवः । अपा-
दाने “क्रूरोरप” (पा० ३-३-५७) गुणः । सन्त एव
प्रभवः प्रथमप्रकाशावधिष्यस्य तत्सत्प्रभवं, यद्वा सति सत्सु-
रूपे प्रभवति इति सत्त्वं भवति एष चार्थनिर्देशमात्रम् ।
साधनं तु सति साधु सत्यम् । “तत्र साधुः” (पा० ४-
४-९८) इति यत्प्रत्ययः । सन्त एव हि सत्त्वं वदन्तीति
सत्यशब्दनिर्वचनमुक्तं प्राक् (नि० २-४-२) भाष्ये ॥

अष्टावुत्तराणि पदानि । पश्यतिकर्मण उत्तरे
धातवः । चासतिप्रभृतीनि च नामानि ।
आमिश्राणि ॥

अष्टौ यानि उत्तराणि पदानि चिक्वत्-इत्येवमादीनि
ते वैदयतिकर्मणः दर्शनाथो उत्तरे सत्यनामभ्यः
धातव एवेत्येवं मन्तव्याः । याम्यप्यत्र नामानि चिक्वत् १
चाकनत् २ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ इति ४ ताम्यपि चास-
तिप्रभृतीनि चायति कनति कर्षति इत्येवं धातव एव सत्त्व-

१. एते निपाताः ॥

२. “समु विस्तारे” इत्यस्य “तनोतेर्वक्ति” (पा० ६-४-
४४) इत्यात्वम् । “तायू पूजानिशामनयोः” (स्वा० आ०)
इत्यस्य वा । ततो हि बाहुलकात् व्यन्प्रत्यये विश्वाङ्लोपे सत्यम् ॥
“सर्वं कृते च शपये तथ्ये च विदु तद्वति” इति मेदिनी ॥

३. “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोर्द्वयमाश्रयस्सर्वनाम पर्यायेण तत्त-
त्तिहास्य” इति विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गनिर्देशः ।

४. यदेव हि दृश्यते तदेव सत्यमिति पांशुलपारिको दालि-
क्रोडपि प्रतिपद्यते यैव च सङ्गतिः ।

५. अत्र हि स्कन्दसामिमाभ्यम् “चिक्वदित्यादीनि चायल-
धेनिगमनातीति । अस्य चायतेयोऽर्थो दर्शनं (निशामनं चाङ्ग-
प्रधानमिति हि माधवः) तस्य (तदर्थकस्य धातोः) निगमनानि
बोधकानि सत्यः । तथाच-चिक्वदिति चायतेर्वच्यते इति शता
“छन्दस्युपयथा” (पा० ३-४-११७) इत्यादिपातुक्तत्वात्
“चायः की” (पा० ६-१-२१) इति व्यादेशः । दित्वमभ्या-
सकार्यं यणादेशश्च । एवं कनतेव्याकनत् । अर्थं पश्यन्कामय-
मानो वा “कनी दीप्तिकान्तिगतियु” पठ्यते (स्वा० प०)

भूतानि कृत्साधनेनाभिपन्नानि । तदित्यं धातवो नामानि
चेत्यामिश्राणि संसृष्टानि सत्यैः ॥ केचित्चात्राच्यते-इमानि
(यथासम्भवं) कुत्रचिन्नाम कुत्रचिदाख्यातम् इति । एषां
प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवतीति ॥ अन्ये पुनः
“चिक्वत् १ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ इत्येतानि नामानि ।
याम्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः । तानि पुनरेतानि पूर्वार्चाय-
प्राप्त्यादांमिश्राणि पठ्यन्ते इत्येवं मन्वन्ते ॥

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसामानाया ॥

नव यानि उत्तराणि पदानि हि कमित्याधाकृतमित्य-
न्तानि तानि सर्वविधानां (चतुर्णां नामाख्यातोपसर्गनिपा-
तानां) पदानां समामानाया । कथं नामैतस्मिन् समानाये
चतुर्विधं पदजातं समानातं स्यादित्येवमर्थम् । एषैव हि नवसु
समानातिसु उभये निपातोपसर्गा दर्शिता भवन्ति ॥

अथात उपमाः ॥

अथेदानीमतोऽनन्तरमुपमा उपमायाः (उपमाया-
मुदाहरणभूताः शब्दसंघाः) “भवन्ती”ति शेषः ॥ इदमित्ये-
त्याद्यो द्वादश ॥ एतासां प्रदर्शनमतत्त्वम् (३-४-१)
वार्त्तद्व्याख्यकारेणैव सूत्रपक्षतयेनोपनिबद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥

अथ सामान्यलक्षणमासा (सुप्रमानं) ब्रवीति—

यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः ॥

यत् किञ्चिदर्थजातमतत् तद्विभ्रं सत् तत्सदृशं
तत्स—(मान-) क्वं च भवति सा उपमा । “तद्विभ्रत्वे

कान्तिरेच्छा । अस्य दर्शनाधीत्यं तु गल्यधीनां ज्ञानाभेदाकृति-
ज्ञाने उद्व इति यथा । तत्र हि उद्वन्त्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्यर्थे
कर्मण्यप एवमिहापि । अत्राभ्यासस्य “तुगतोऽनुनासिकान्तस्य”
(पा० ७-४-८५) इति मुक्तमवति । बाहुलकादेव ॥ निपूर्वा-
द्विश्वपूर्वाण्य “कृष भिस्तेन्ये” (स्वा० प०) इति धातोः “कृषे-
रादेश चः” (पा० २-८७) इति अनिप्रत्ययः । आदेः कका-
रस्य चकारश्च । यद्वा चायतेरेव बाहुलकादनिप्रत्ययो धातोर्देशः
वैभावश्च । विविधं द्रष्टा निचर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः ॥
अत्र चिक्वदित्यादीनि पञ्च चक्षिणो दर्शनाधीनि व्याख्यातानि
देवराजयज्वानः ॥ अथचाकशयिति तु “काश्ट दीप्तौ” (स्वा०
आ०) अवपूर्वः । यच्चलुकि शतरि व्यत्ययेन हस्तत्वं नामलवपक्षे,
क्रियापक्षे तु-सुक्ति व्यत्ययेन च्छेक्षकि दित्वमडभाव उपपादस्त्वत्वं
परस्पोर्षं चेति सर्वव्यथाधमगम्यथापि समर्थनीयम् ॥

१. साकत्येन । “यावत्तावच्च साकत्येऽवधी मानेऽवधारणे”
इत्यमरः ॥

२. उपेक्षामन्धर्षसौम्युपमा “आतशोपसर्गे” (पा० ३-३-
१०६) इति अहप्रत्ययः । श्रियाभिलषिकारे विहित इति तदन्ता-
द्व्याप्रत्ययः ॥

सैति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं” सादृश्यं (साधर्म्यम्) सैव मेदे सत्यु-
पमासमेदे रूपवत्म् । तथाच ममतः “साधर्म्येऽनुपमासमेदे”
इत्याह । यथाऽनितिः स्वयतोऽभिस्वरूपेण सोऽभिन्नोपमीयते
अभिरिख खद्योत इति । एवमतत्स्वरूपेण गुणेन गुणसामान्या-
दुपमीयते इति एवं गान्धर्व आचार्यो “नन्यते” इति शेषः ॥

तदासां कर्म ॥

आसाम् उपमानां तत्कर्म सोऽर्थः यदप्रसिद्धतरगुणस्य
कस्यचित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनात् । क्वचित्पुनरा-
त्मनानुपमानं भवत्येव । यथा “वायोरात्मोपमा गतिः” “तथा
करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्वनजयः” इति ॥

**ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनी-
यांसं वाऽप्रख्यातं वोपमिमीते ॥**

ज्यायसा उक्त्येन गुणेन (यो यस्मिन्द्रव्ये उक्त्येन
गुणत्वेन) कनीयांसम् अनुत्कृष्टगुणमलैतमगुणं वा उपमि-
मीते उपमया योजयति । तद्यथा “सिंहो माणवक” इति ।
सिंहो शौर्यमुत्कृष्टं माणवकमेतेनोपमिमीते । सिंह इव
(विक्रान्तो) माणवक इत्येवम् । अथवा प्रख्याततमेन
अतिप्रख्यातेन (अतिप्रसिद्धेन) गुणेन अप्रख्याततम् अगति-
प्रसिद्धम् । उपमिमीते । यथा—चन्द्र इव (कान्तो) माणवक
इति । वायव्योऽत्र वायवालङ्कारे विकल्पे समुच्चये वितर्कं च ।
तथाच मेदिनी “वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समु-
च्चये च” इति । अत्र बाह्यालङ्कारे ॥

अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥

१. अत्र “सादृश्यं न भेदवदितति” इति वैयाकरणाः प्राहुः ।
तेषां हि “नजिव युक्तमन्यसदृशधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः” इति
परिभाषा (७५) महाभाष्याकृतसम्मतऽस्ति । नन्वुक्तमित्थं युक्त-
व्युद्भूयेत तदन्यसिस्तसदृशो वाधिकरणे (द्रव्ये) कार्यं विशा-
यते इति शेषः । हि यतल्लक्ष्यार्थस्य गतिर्धानं भवतीति तदर्थः ।
अत्र नन्वुक्तौदाहरणं महाभाष्ये “नक्षत्राद्वागमानयेत्युक्ते लोष्ट-
मानीया कृती भवती” इति । एवमित्येवोपायान्वयं च द्रष्टव्यम् ।
युक्तं चैतत् । यतोऽतस्तसदृशमिति वार्कोऽप्याह । तेन परिष्कृति-
रिषं नन्यनैवाधिका नामत्र दक्षिणेति नैघण्ट्यम् ॥

२. उपमानोपमेयोः सामान्यभेदेन सह सम्बन्ध इति हि
तदर्थः । सामान्यभेदोर्भावः साधर्म्यमिति गीयते । “कृतकित-
समासेः सम्बन्धानिधानं भावप्रत्ययेने” इति भार्गवः । साधा-
रणभेदवत्त्वमिति तु परमार्थः । चमत्कृतियोजनं सादृश्यवर्णन-
मुपमेयालङ्कारिकाः प्राहुः ॥

३. “शुक्लपयोः कनन्यतरसात्” (पा० ५-३-६४) इति
कानादेशोऽप्यस्यापि भवति शेषेभ्योः ॥

४. माणवको बटः “बाह्यस्तु स्वान्मानवकः” इत्यमरः ।
अत्रेवार्थस्य कनो “छम्मतुष्ये” (पा० ५-३-५८) इति लुक्
प्राड्वैयाकरणाः ॥

अथापि अथवा (क्वचित्) कनीयसा अल्पीयसा
गुणेन ज्यायांसमपि सन्तुष्टोपमिमीते । तदेतदनुपदं निग-
मेनोदाहरिष्यति ॥ १ ॥ (१३)

अथ यथोपक्रान्त “सिद्धमिते”—इति प्रथमोपमानसिद्धिर्ज्ञानस्यो-
दाहरणमेवावरोहणकमेण “कनीयसा ज्यायांसमि”—इति प्रकृत-
माह—

**“तूनृत्यजैव तत्करावन्गूर् रशुनाभिर्दशभि-
रुन्मधीताम् ॥”** (ऋ० सं० ७-५-३२-६)

अस—“इयं तं अग्रे नन्यसी मनीषा युष्वा रथेन न शुच्यं-
द्विरङ्गैः” इत्युत्तरार्धेचम् ॥ त्रितसेयमार्थं त्रिषुप प्रातरनुवा-
काशिनयोः सार्वते । अरणावभिमन्यने विनियुक्ता । हे अग्रे !
एतावत्सद्वैद्व्यं तूनृत्यजा तूनृत्यजौ (लक्षतनू) चौर्यानि-
प्रायेण हर्तव्यं वा मर्तव्यं वेति कृताप्यवसायौ वनगूर् वनगो-
मिनौ तत्करा तत्करौ इव दशभिर्दशसंख्याकाभिः रशना-
भिरङ्गुलीभिः (निषं० २-५) अभ्यधीताम् अभितोऽधातौ
प्रतिर्वधीतः । अभिधाते लङ्घं छद् (पा० ३-४-६)
सिचो छुकि “छन्दस्युभयथा” (पा० ३-४-११७) इति
तस आधीषातुकावेन दिलाद् “धुमास्था” (पा० ६-४-६६)
इत्यादिना ईषम् ॥ (अभिनिवज्ज वासिमन्थनयोकेणाधरा-
रण्युत्तरारिभूतं त्वां तत्कराविव कश्चिदध्वगं गाढं बन्धा
श्रमाकषेतः) किमर्थपुनरेवं मन्थते ? यस्मात् इयम् अस्मा-
भिरस्मिन्काले प्रयुक्ता नन्यसी नवतीति (अति नवीना)
अन्यैः स्तोत्रविरदृश्यतपूर्वा युष्मद्वृणैः संस्क्रयास्माभिर्विवक्षिता ।
ते तव मनीषा स्तुतिः प्रधानसंयुक्ता अतस्तस्मै (एतज्जाला
एवमभिमत्यमानोऽस्माभिराणिभ्यां) शुच्ययङिः वीष्यमानैः ।
शोचतिज्वलितिकर्मा (निषं० १-१६) स चेह पण्यतः
शान्तः । “संज्ञापूर्वको विभिरनित्यः” (पा० १४) इतिषुप-

१. अध्याहृतमेतत्प्रकरणवशादर्थतः ॥

२. एतत्साधनमनुपदं मूले स्फुटिष्यति ॥

३. योक्तेरिव । रशीति बन्धनार्थं प्राहुः सौत्रः । ततो
“शुक्लदुलम्” (उ० २-७४) इति युष्मत्प्रत्ययः । योरनादेशः
(पा० ७-१-२) वन्नति बन्धनीयं वन्थते आभिरिति वा ॥
युष्मत्प्रकरणे “अशेरशः” इति भोजदेवः । तन्मते अशुवते कर्मा-
णीति रशना । अङ्गुलौ योक्तापि रदमयथेति देवराजयज्जानः ॥

४. दधातिरज्य धारणार्थः । अभीलभितोऽर्थः । तेन बन्धने
पूर्ववत्सोऽर्थः, प्रतिदुर्गेण योजितः ॥

५. अत्राणिष्येवालोभिरिव निमित्तव्यत इति त्वामिच्छतेः साम-
ज्यसमर्थसङ्गमनाय द्रष्टव्यम् ॥

६. नन्यशब्दात् “क्षिञ्चनविज्योपपदे तरवीयस्तनौ” (पा०
५-३-५७) इतीयद्वन ईवशब्दलोप आर्षः । जगिश्वाजीप्
(पा० ४-२-६) ॥

७. अयमर्थो नन्यसोपदस्मारास्यादुमेधितिः ॥

धातुणामावः । खैः अङ्गैः (ज्वालास्थैः) रथं न रथमिव युश्व योजयमानमरणीं प्रति । यथा—कञ्चित्कुतश्चिज्जटि-
ल्लिगमिषुः क्षीप्रं रथं योजयैवेवमावतरणाय लमाभ्याम-
रणीभ्यां योजयमानो यश्चे, विलम्बं माकार्पातिरथैः ॥ अत्र
युश्व इति कीर्षेः साहितिकः (पा० ६-३-१३७) अत्रोप-
मेयछतोपमा बोध्या ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रार्थ विवक्षन्त्यर्थमाह—

तनुत्यक्-तनुत्यक्ता । वनर्ष वनगामिनौ ॥

अत्र तनुत्यक्तेत्यर्थानुवादः । खञ्जतेभूते कर्मणि क्तिप्
बाहुलकात् । खञ्जतेसेति त्यक् त्यक्ता । त्यक् तनुत्यक्भ्यां
तौ ल्यक्तन् पदव्यत्ययेन तनुत्यक् । अत्र त्यक्तन् इति वक्तव्ये
तनुत्यक्तेति निम्नान्तस्य परप्रयोगः “जातिकालसुखादिभ्यः परा
निष्ठा वाच्ये” (पा० २-२-३६) अति ध्वनात् ॥ अत्र
द्विवचनस्याकारादेशः (पा० ७-१-३९) एवं “तस्करा”
इति पठेऽपि ॥ वनर्षादयो वनवाक्योपपदाद्भेदः “मृगवा-
क्ये”ति (व० १-३६) छुप्रत्ययान्तो रुडागमेन पूर्वपदस्य
निष्पन्नः । वने गच्छतस्तच्छीलौ इति धनर्षू ॥ अत्र ताच्छी-
ल्यविशिष्टे कर्तरि प्रत्यय इत्याह वनगामिनाविति । नित्यं
वनगमनशीलाविति तदर्थः । सतत्करणं हि ताच्छील्यमत्र
णिनिप्रत्ययान्तेन विवक्षितम्—

अत्र—

अधिमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते ।

एवमस्याभुवि-प्रस्थावाधिमन्थनौ बाहू अत्रास्ताभ्यां
तस्कराभ्यामुपमिमीते । “मन्त्रहमिति” शेषः । एवं
प्रतिज्ञातमुक्ताम् ॥ तदेतत्तस्करपदनिवेचनमुल्लेख्यते—

**तस्करस्तकरोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः ।
तनोतेर्वा स्यासन्ततर्कमा भवत्यहोरात्रकर्मा वा ॥**

तस्करस्तदेव करोति । यदेव पापकं भवति ।
इति नैरुक्ता निरुक्तविदो “मन्थन्ते” इति शेषः । तथाच
वार्तिकम् “तद्द्वयोः करपक्षोर्धोरदेवतयोः छद्म तलोपध्वं”
(पा० ६-१-१५७) इति ॥ अत्र तारक्ष्यत्वेन दकारो
बोध्यः । “हरो हरी”ति (पा० ८-४-६५) तल्लोपः ।
तद्द्वयोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपक्षोश्च छद्म । चोरदेव-
तयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करोतीति तस्करः । “कृनो

१. छतोपमा इति एकविंशतिविधाः । यद्धिवा च पूर्णोपमेति
“तेनोपमाया भेदाः स्तुः सप्तविंशतिरुक्त्याः” (सा० द०
प० १०) इत्येवमाह्वारिकेण प्रसिद्धा लौकिकोदाहरणे ॥

२. अन्ततोऽन्तिमपदावच्छेदेन तस्यैव सन्निधत्वात् ॥ सप्त-
मन्थात्सप्तविंशतिकस्तसिः । (पा० ५-४-४४ वा०) अव-
च्छेदकत्वं सप्तमर्थः । “गृहीत्वा चास्य कैशेभु शिरसोनासि-
नाऽपिच्छन्त” इतिवत् । अवच्छेदकता चात्र विषयत्वात्पा तेन
वैषयिके आधारे सप्तमीवृत्तिरिति परमार्थः ॥

हेतुताच्छील्यानुलोभ्येभु” (पा० ३-२-१०) इति ताच्छी-
ल्यविशिष्टे कर्तरि षः । गुणः । उपपदसमासश्च (पा० २-२-
१५) प्रकारानुतरमाह—अथवा तनोतेर्वातोः स्यात्तस्करस्त-
तं—(सम्यक् तत् विस्तृतमविरतं वा) करोतीति पूर्ववत् ।
समित्युपसर्गसाप्रयोगोऽयोज्यतकतया विवक्षितः । अत्रार्थे पृथो-
दरादित्वापूर्वपदान्तलोपः ॥ तदेतदवाह सन्ततकर्मा भवति ।
रात्रौ ग्रामे मुष्णाति । दिवाऽरण्ये । एवमेवोऽहोरात्रकर्मा
सम्पन्ततर्कमा ततर्कमा तस्कर इत्यर्थतोऽस्य (तस्करपदस्य)
निरुक्तिर्दक्षिता नैरुक्तसमयेन । तत्र हि प्रत्यक्षक्रियेण परोक्ष-
क्रियेण चातिपरोक्षक्रियेण निरुच्यते । वाचाव्योऽन्ते समुच्ये ॥
अथोक्तार्थमुपसंहरन् द्वितीयपदार्थमन्ततो निरोचते—

रश्नाभिर्दशमिर्भ्यधीताम् ॥

अभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः

॥ २ ॥ (१४) ॥

अभ्यधीताम् । अमितोऽध्यातं प्रतिषधीत इत्यर्थः ।
एतस्य साधनसम्पत्कमध्यात् (१३३ पृ० १५ पं०) तत्र बाहोः
ज्यायान् प्रशस्यो गुणोऽप्रशस्तत्वाच्च तस्करयोः कनीयान-
सिप्रेतो भवतीत्युपसंहरति ॥

अथैतस्मिन् “अथापि कनीयसा ज्यायांसम्” इत्यर्थे
द्वितीयमुदाहरणमाह—

**कुहं स्विहोपा कुह वस्तोर्ध्विना कुहामि-
पित्वं करतः कुहोपतुः । को वां शयुत्रा विश्व-
वेव देवरं मर्युं न योषां कृणुते सुधस्थ आ ॥२॥”**

(ऋ० सं० ७-८-१८)

कुहस्विदिति । कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम तस्या
इयमाषम् । आश्विनी जगती । आतरनुवाकाश्विनयोः शास्वते ।
हे अश्विना । हे अश्विनौ । औक् आकारः (पा० ७-१-३९)
युवां दोषा रात्रौ कुहस्वित् क “भवथः ?” इति शेषः ।
“स्वित्तश्चे च वित्तं च” इत्यमरः । “सप्तम्याकलि” ल्यप्-
कारे “किमोऽदि” ल्यवृत्तौ “वा इ च च्छन्दसी” (पा० ५-
३-१३) ति हः । “कृतिदोः” (पा० ७-२-१०४) इति
किमः आदेशः । कुह क वा वस्तोः दिवा (निघं० १-९)
भवथः । येन रात्रिर्निधं दर्शनं नोपगच्छन् । कुह क च
अभिपित्वम् अभिप्रांसि ज्ञानभोजनायार्थम् करतः कुस्थः ।
अत्र पुरुषविकरणव्यत्ययो—(पा० ३-१-८५) कुह क वा
ऊपतुः वसथः ? अथापि पुरुषकालव्यत्ययो (पा० ३-१

१. “वस् आच्छादने” (अ० आ०) वस्ते आच्छादयति
उपोतिपेलये व्यत्ययेन कर्तरि तोढुम् (पा० ३-४-२३) अत्र
रक्तद्वस्त्राभिनः । “वस्तोरीतीदृशनेयं नाम न विमल्यन्तरमि”ति ॥

२. प्राप्तिमिलस्य स्थाने विद्यमिति भाष्यकृतेव निरुक्ते तेनास्य
पृथोदरादित्वं कथ्यम् ॥

८५) सर्वथा वामागमनप्रवृत्तिर्न विज्ञायते । किञ्च कः कतमो यजमानः वा युवां सधस्ये सहस्थाने वेद्याख्ये आकृणुते आत्मन आभिमुह्येन कुरुते ? परिचरणाय । येनेहास्मह्येन नोपगतवन्तौ स्थः । अत्रापि पदव्यस्ययः पूर्वैर्णैव ॥ अत्रो-पमाद्वयं विधवा गतमर्तुका स्त्री वयुता शयने 'देवरम्' भर्तु-भ्रातरमिव सा यथा तमभिमुखीकरोति, शयनेचाति तरां तं परिचरति, स हि परकीयलान्नाथो दुराराध्यतमो भवतीति यन्नेनोपवर्धते । न तथा निजो भर्ता । तथा-योषा वाकाचित् स्त्री मर्यं न पुरुषमिव । सा यथा सम्भोगकाले तमभिमुखी-करोति तद्वत् । एवमस्मान्मृचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसावेधि-नामुपनीयेते । विधवाया च यजमानः ॥ २ ॥

अथैतस्या ऋचोऽर्धमनुवदति—

कस्विद्रात्रौ भवथः । क दिवा । काभिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरं (देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते)

अथैकपदं निरुक्नुम्—

विधवा विधावृका भवति, विधवनाद्वा विधा-वनाद्वेति चर्मशिराः अपि वा धव इति मनुष्य-नाम, तद्वियोगाद्विधवा ॥

घाता पोष्टा भवन्ति यावत् स विगतो यस्याः सा विधा-वृका विधवा अथवा विशेषण धवनाकम्पनाद्विधवा । सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति । अथवा विशेषेण तत्र तत्र घावनाद्विधवा, सा हि भर्तुरभावादानुह्यमाना पुंभित्तस्ततो धावति । अमाच्छान्दनकेशाद्वा । वृत्तिकार्यं हि मानत्रंशहेतुः सर्वस्य ॥ इति चर्मशिरा आचार्यो मन्यत इति शेषः । अपिधा अथवा धवो मनुष्यः पतिरेव । तथाच मेदिनी—“धवः पुमानरे धूतं पत्नौ वृक्षान्तरेऽपि चे”ति ॥

देवरोदीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरण-धर्मा । योषा यौतेः ॥

देवर इत्येष शब्दो दीव्यतिकर्मा दीव्यतीत्यर्थकः । “देव देवने” (भा० आ०) “अर्तिकर्मि०” (उ० ३-१३२) इत्यादिना अरन् प्रत्ययः । देवते क्रीयतीति देवरः । स हि भर्तुः

१. गुणतोऽवतमेन । “युवावपयोः कनन्वतरस्याम्” (पा० ५-३-३४) इति अथस्येयसुनि कनादेशः ॥

२. प्रशस्यतमी । “प्रशस्य सः” (पा० ५-३-३१) इतीयसुनि वधादेशो “व्याधादीयसः” (पा० ६-४-१०६०) इतीयस ईकारस्याकम् ॥

३. भवति, भवते वा “वृक् कम्पने” (चु० उ०) “आधु-धाद्वा” (चु० गणसू०) इति वा णिच् । अच् (पा० ३-१-१३४) षच् (पा० ३-२-१९) वा । “संभापूर्वो विधिर-तिल” इति (पा० ९४) वृज्भावाः । “श्रुदोर” (पा० ३-३-५७) वा ॥

कनीयान्नाता नित्यमेव तथा भ्रातृभार्यया देवनाथं त्रियत इत्ययं देवर इत्युच्यते । मर्य इति “मृक् प्राणस्यने” (तु० आ०) इत्यस्मात् “छन्दसि निष्ठवर्थ०” (पा० ३-१-१२३) इति यन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । गुणश्च । त्रियतेऽती मर्यः । यौतेः मिश्रणार्थस्य (अ० प०) बाहुल्यकदापि स प्रत्यये गुणे पठ्ये च साधुः । सा हि मिश्रयेत्यात्मानं पुरुषेण साकम् ॥ “स्त्री योषिदवल् योषे”त्यमरः ॥

अथ सन्मार्थसुपसंहरति—

आकुरुते सहस्थाने ॥

इति । एतच्च “कृणुते सधस्यथा” इत्यन्तां शस्य व्याख्या-नमृचः ॥ “छन्दसि परेऽपि” (पा० १-४-८९) इति उपसर्गस्याङः परप्रयोगः ॥ सहस्थाने एकस्थाने ॥ सहस्थितौ वा । निमित्ताथं सप्तमी । अत्राभिमुख्येनात्मना कुरुते परिचरणयेति तदर्थः ॥

एवं यथोपक्रमं “मिदमिदं” इति गुणोपमादाहरणमुक्त्वादेवानीं कनप्राप्तस्य “इदं यथा” इत्यस्योदाहरणं विवक्षानाह—

अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः ॥

सामान्यतो यथावसरं निपाताः पुरस्तात् । पूर्वमेव वि-भज्य आख्याताः (नि० १-२-१) समाप्राता विशे-पत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्त इत्यधिकारार्थोऽयमथ-शब्दः ॥

यथेति कर्मोपमा ।

कर्मण क्रिययोपमायां यथाशब्दमुदाहरति—(इयं हि कर्मो-पमेत्युच्यते “इदं यथे”ति) ॥

“यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥” (श्रु० सं० ४-४-२०-४)

इति । अस्याः “पुवा त्वं दशमास्य सहवैहि जरायुणा” ॥ इत्युत्तरार्धम् । एषाऽनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा-वात-वन-समुद्रा एजन्ति कम्पन्ते “एज् कम्पने” (भा० प०) कम्पन्तं चलनम् । “कपि चलने” (भा० आ०) तच्चेह निष्कम्पणे पर्यवसन्नम् । एवं त्वं हे दश-मास्य ! दशमाससम्भूत ! गर्भ ! “मासाद्वयति यत्स्वप्नौ” (पा० ५-१-८९) इति यत्प्रत्ययः (एतस्मान्मातुल्यदात् एनादुःखयन्नेज्जलंश्च) जरायुणा उल्लेखेन सह अवैहि अर्वाङ्गमन्त्रं (प्रजायस्व) मास्या अस्या उदर इत्यभिप्रायः ॥ अत्र मकारस्याकारश्छान्दसः ॥ ४ ॥

अथापरमुदाहरणम्—

१. तथाच छतिः “अहानि ते अहः सन्धानि । असीनि ते अस्मिनिः सन्धानी” इति चतुर्थीकर्मणि. विवाहस्य, कर्मणिः पठ्यते ॥

“आर्जन्तो अग्रयो यथा ॥”

(ऋ० सं० १-४-७-३)

इति । अस्याः अदंश्रमस्य केतवो विरुद्धयो जुनां अणुः”
इति पूर्वार्थेचम् ॥ एषा गायत्री । अरुक्थ्यस्यार्थम् । सौरी ।
अनयासति प्राबोहृष्टाते प्रष्टस्य षष्ठेऽहनि । अस्यार्थः—
अस्य भगवतः सर्वस्य वि-विधियाः रक्षमयः किरणा एव
केतवः ध्वजाः जनान् प्राणिनः । अनु-अनुतिष्ठन्तेः
(तमांस्यहन्तुमन्यां श्योपकारानोषधिपाकादीन्कष्टम्) अदंश्रम्
इत्यन्ते । कर्मणि व्यल्लयेन वर्तमानेऽर्थे लुङ् “इदितो
वा” (पा० ३-१-५७) इति च्लेरङ् “ऋदोऽङि” (पा० ७-
४-१६) इति गुणाभावे रुडागमश्चान्दसः ॥ (पा० ७-
१-८) ते हि प्रधानसतत्तास्मोऽपहस्य सर्वप्राणिनां प्रधान-
मभिव्यञ्जयन्तीति लक्षणया केतव इत्युच्यन्ते । यद्वा केतवः
ध्वजा इव सर्वतोदिशमादित्यमण्डलादुच्छ्रिताः । अत्रोपमा आ-
जन्त इति । देवीप्यमाना अग्रयो यथा येन प्रकारेण
आजन्ते । तथा आजन्तोऽनुतिष्ठन्तो इत्यर्थः ॥ अत्र
“प्रकृत्वान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति एकः
प्रकृतिभावेन पूर्वरूपाभावः ॥ ३ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

“आत्मा यश्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो
यथा ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१०-१)

इति । अस्याः “यदिसा वाजयं ब्रह्ममोषेऽर्हं हस्तं आहृषे ॥”
इत्यादिः ॥ आष्ववेगेन भिषजीविसृक्ते रुष्टा । अनुष्टुप् ।
अस्यार्थः । यत् यथा अहम् इमा ओषधीः वाजयन्
पूजयन्मिष्टुवर् (निघं० ३-१५) रोणिं वल्लिनं कुर्वन्मिति
साधयः । हस्ते । आदधे करोमि (कृत्वा नाग्निकेऽपि
रोमिणोऽभितिष्ठामि तदा पुरा पूर्वमेवोषधिप्रयोगात् (अस-

१. तथाचामराः “अहमेदे ध्वजे केतुः” इति । केतुनां
रुक्वताकाराग्रशेलात्वेतु लक्ष्मणी”ति मेदिनी च ॥

२. अनुष्टुप्पद्यन्त इति हि परमार्थः । आदित्यरश्मीनामेव
केतुपुद्गलच्छात्रा प्रज्ञाधानादरा कर्माणुष्टापकत्वं, यथा आजन्ता-
मेवाभीमायम् । “यो ध्वजज्वलितेऽग्नौ जुहोति स भस्मनि जुहोति”
इत्यादि क्षतिमिराजानमेवौ जुहोतेविगानात् ॥ अत्रानुष्टुप्पदे परे
जनानिति नस्य “दीर्घोदति समानादे” (पा० ८-३-९) इति
रश्मयः “आतोऽति नित्यम्” (पा० ८-३-३८) इति ततः पूर्वस्या-
नुनासिकाः ॥

३. व्यत्ययोऽत्र पुरुषकृतोऽपि बोध्यः । तथाच साधयः
“तिङ्गं तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषकृतवचनस्योत्तमपुरुषैकवचन-
नादेशः” इति ॥

४. एतेन पुनरुपगतो दीक्षित एकविंशति (संख्याका-)
भिर्देभिषिज्जोमिथ्याभिषिच्यते उपतापशान्त्यर्थम् । अनेनैव च
सुकेनाभिषिचयनार्थं क्षेत्रं आभ्यारण्याभिरोषधीभिरुप्यते इति दुर्गाः ॥

दीपधि वीर्यमसर्वा मन्वानः) यश्मस्य यश्मणो रोगराजस्य
आत्मा स्वरूपं नश्यति रोगस्यापुनरागमनाय । कथम् ?
यथा येन प्रकारेण जीवगृभः जीवप्राहस्य (हन्तुः)
“हृमहोभेऽहन्दसि” (पा० ३-१-८४) इति ग्रहेऽस्य भः ।
ग्रहेः क्तिप् “प्रहिष्या” (पा० ६-१-१६) इति संप्रसार-
णम् । अहतस्यैव हि तस्यात्मा (जीवः) विपदो देवान्नश्यति ।
एवमात्मा रोगस्यापि पुरोवैपधिप्रयोगाद्व्यतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

इदानीं निगमप्रसक्तमुच्यते—

आत्मास्ततेर्वाऽस्तेर्वाऽपिवाह इव स्याद् याव-
याप्तिभूत इति ॥ अततेः ।

अततेः । “अत सातल्यगमने” (श्वा० प०) इति धातोः
“सातिभ्यां मनिन्मनिणौ” (ङ० ४-१५३) इति मणिण् ॥
वृद्धिः । सर्वमेव हि तेनासितं सन्ततं गतं भवति । सर्वगत-
त्वात्स्य । अथवाऽऽस्तेर्वाऽपिवाहत्वात् (स्था० प०)
मनिनि पत्य तत्त्वं प्रपौदरादित्वात् । सर्वमेव हि तेन व्याप्तं
भवति सर्वगतत्वादेव । अपि चैवमन्यथा स्यादातो व्याह
इव । संशयते ह्यसौ कार्यकारणस्थः यावद् व्याप्तिभूत इति ॥
अयमर्थः । सर्वगतत्वेऽपि सति यावन्मात्रमेव तस्य कार्य-
कारणसंघातेन व्याप्यते तावन्मात्रभूत एवासौ लक्ष्यते (ताव-
न्मात्रे हि प्रदेष्टे स चैतन्यसाक्षिरभिव्यज्यते । तमायसि
दर्भेऽनुष्टिप्रक्षेपादव्यभिच्यक्तिविति) सूक्ष्मेण हि सूक्ष्मं व्याप्यते,
न स्थूलं सूक्ष्मं, स्थूलं न कार्यकारणम् । सूक्ष्मे आत्मा तस्मा-
दिविशब्धः ॥

अथ तृतीयस्य ‘अग्निर्नये’ इति नैघण्टुककर्मोक्तस्य यथा-
कममुदाहरणमाह—

“अग्निर्न ये आर्जसा रुक्मवक्षसः ॥”

(ऋ० सं० ८-३-१२-२)

अग्निर्निति । इयं जगती । मार्वती । मारीवस्य त्रसदस्यो-
रार्थम् । अस्याः “वातांसो न स्वयुजः सुय ऊतयः । प्रज्ञा-
तारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुभामिणो न सोमां कृतं युते”
इति शेषः ॥ अस्यार्थः । अग्निर्न अग्निविव ये आर्जसा
युक्ताः प्राजिण्युतया रोचनाः । रुक्मवक्षसः केनचित्प्र-
कर्षण रोचिष्णूरस्काः मरुतः (मध्यस्थानेयवताः) “तान्वय-

१. देहेन्द्रियादिना ॥

२. तथाच-स्कान्दे नागरखण्डे (८९ अ०) “एवमुक्त्वा
ततो ध्यानं चक्रे देवो महेश्वरः । व्यावृत्त्य कमलं हृत्फलमष्टवर्णं
सकारिणकम् । तस्मान्तर्गतमासीनमञ्जुष्ठाप्रमितं शुभम् । दाद-
शार्कप्रमं सूक्ष्मं स्वामरामं व्यलोकयत् ॥ ३० ॥” इति । प्रकाश-
मयत्वादिव यावदेहेन्द्रियादिप्रकाशकृतादामा ॥

३. केचिन्निष्कर्तारो निगममर्थं नादीयते । बुधेमांसो न सुरा-
यामिति निपातकाण्डे (नि० १-२-२) उदाहृतत्वात् । अपरे
पुनः समासार्थानुक्तोऽपि सन्माना पदमेव निगममधीयते ॥

मभिप्रेतार्थसिद्धये स्मृते" इति वाक्यशेषः । कथम्भूतास्ते वातासो न वाता इव स्वयुजः स्नेहस्नेहानुप्रदेष्टुं अनुप्रा-
ह्णाणां स्तोत्राणां योजयितारः सद्य ऊतयः सौप्रगतयः प्रज्ञा-
तारः प्रकर्षणं ज्ञातारः (प्रज्ञावन्तः) सुनीतयः न प्रशस्तया
नीत्याऽपिवाता इव । ज्येष्ठाः प्रशस्ततामाः (यथा केचन
प्रज्ञावन्तः सुनीतिसम्प्रदा जनसमुदाये श्रेष्ठा भवन्ति तद्वदे-
व प्रप्रधाना मस्त इति तैत्तरीयमीयन्ते) कृतं यज्ञं यत्ते कर्तुं-
मिच्छते यजमानाय 'सुशर्माणो न' सुसुखा बन्धव इव
सोमाः सौम्यास्ते सन्तु इति शेषः ॥ २ ॥

एतामर्थतोऽनुवदति—

अधिरिव ये (मरुतो आजमाना रोचिष्णु-
रस्का) आजखन्तो रुक्मवक्षसः ॥ ३ ॥ १५ ॥
इति ॥ ३ ॥ १५ ॥

अथ नैषण्डुकक्रमेण चतुर्थमुपमोदाहरणमाह—

“चतुरंश्चिद्वदमानाद्विभीयादानिधातोः ।
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-३-२३)

चतुर इति ॥ मित्रावरुणर्यम्यस्तुचे चोरपुत्र एतां
शायत्रीमपश्यत् । चतुरः “अक्षान्” इति शेषः । ददमानात्
दधमानात् । धारयतः कितवाञ्छित् उल्लिखत् इव विभीयात्
उल्लिखेत् कृतो दुरुक्तात् (इत्यर्थः) कदा ? आनिधातोः
निधातात्प्रत्ययः । “ईश्वरे तोष्टुम्सुनौ” (पा० ३-४-१३)
इति तोष्टुम् । निधाने हीश्वरः कितव इति । निहितेष्वक्षेपु न
तथा भयं भवति यथा प्राङ्निधानात्किमयं कथङ्कारं यतिष्यते
यथा मां जेष्यतीति । अत्र चिद्वितीयावर्ध उदाहृतो वेदे ॥ न
दुरुक्ताय उर्वचनाय स्पृहयेत् । तथा २ प्रयतेत यथा
दुरुक्तं न दृष्टुयात् नापि वदेत् । दुरुक्तेहि ऋणो देवता योऽह-

१. साधयस्तु—ये मरुतोऽधिरिव आजसा वैजसा युक्ताः किञ्च
रुक्मवक्षतो रुक्मालङ्कृतवक्षस्का वातासो न, प्रत्यक्षवाता इव
स्वयुजः स्वयं बुध्यमानाः । प्रज्ञातारो न, प्रकर्षणं ज्ञातारो ज्ञानिन
इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः । सुशर्माणो न सोमाः,
सुसुखाः सोमा इव । ते यूयम् कृतं यत् यज्ञं गच्छते यजमाना-
यागच्छतेत्येवं व्याचष्ट ॥

२. वषधिः “सद्यः सपदि तल्लणे” इति कोशः । तद्वापीह
क्रियाव्यवहाराधर्म्याच्छीघ्राणं लक्ष्यते ॥

३. नैषण्डुकसमासायक्रमानुवदेन । अवमर्थः । विदित्य-
मपरो निपात उपमाधीनो भवति । पुरस्तादव्ययमुक्तो “दधिष्वि-
दित्युपमार्थः” इति । इदानीं समासायविशेषव्याख्यानावसर-
प्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्शयते ॥ इति ॥

४. अथ ऋणव्यवस्थाः धनोदरावित्ताहं “दद दाने” “दध
धारणे” इतीमीं व्याख्यात्मपदिनी । धारयत इति च भाष्य-
व्याख्यानाम् ॥

नैर्धकृत । किन्तु सूक्तमेव सर्वदा वदेत् । दृष्टुयात् । तत्र हि
मित्रो देवता अर्थमा च । स हि शुभकरः प्रजानाम् इति
तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमाह—

चतुरोऽक्षान्धारयत इति । तद्यथा कितवाञ्छि-
भीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहये-
त्कदाचित् ॥

कदाचित् कर्हिचिदपि । कस्यचिदपि । कस्याचिदपि
वा तात्पर्यार्थः ॥ अत्र पञ्चमनैषण्डुकमुदाहरणं “माहाणा
मत्तचारिण” इत्येतच्चतुर्दशेऽध्याये व्याख्यास्यते । षष्ठं च
“वृक्षस्य तु ते” इति पुरस्तादेव व्याख्यातम् (१-२-३)
इति । सप्तमं व्याख्यातुमाह—

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः ।
अथाद्युपमार्थे दृश्यते । “जार आभगम् ॥”
जारहव भगम् ॥ (ऋ० सं० ७-६-१०-१)

जार इति । तथाच मन्त्रः “उदीरय पितरां जार आ
भगमियंक्षति हय्यतो हृत् हय्यति । चिर्वक्त्रि वक्त्रिः स्वप्-
स्यते मखसविय्यते असुरो वेपते मती” इति ॥ अत्रिः—
पुत्रो हविषाणे एतया जगत्या अभिमलौत । पितृमेधे विनियुक्ता ।
हे भगवन्नेत ! पितरौ अरणी प्रति । आत्मानम् उदीरय
उत्तमय । कथम् ? जार आ आदिष्य इव । स हि रात्रे-
जैरयिता स यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षं च रसे स्वं
ज्योतिर्वा उदीरयति । (ऊर्ध्वं क्षिपति) एवं सर्वगतं सन्त-
(मशेषस्थ—) आत्मानं विशेषात्मलाभाय (व्यक्तीभावाय)
उदीरय । किमर्थम् ? अयं यजमानः हय्यतः हवींषि श्रेयसतः
देवान् “हयं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) सतः क्षातरं रूपम् ।
कान्तिरिच्छा । इयक्षति यष्टुमिच्छति । अथच हृत्सः हृदयेन
इयति । हृत्स्वात्मनोऽभिलषित्ताकामान् ॥ न च देवान्निष्ठां
शक्त्यास्ते प्राप्नुमिष्यतो ब्रवीमि देवयागाय यजमानेष्टकामप्राप्तये
च स्वमात्मानमुदीरयारणीं प्रतीति ॥ किंचावमपि वक्त्रिः
यक्षोदा होता स्वपस्यते यजमानावासीष्टकानोपपिपादमिषया
देवतितपमिषया च तृप्तये जगदनुग्रहाय चविमिः किमार्ण-

१. एतस्यानर्कयरेव उदाहरणम् “हरिश्चन्द्रो राजर्षिरेतेना-
परितुष्यता, दीर्घरोमेण जलोद्रेण योषित इत्यादि देवीभावनवादी
द्रष्टव्यम् ॥

२. अथवा वाचापुष्यौ पितरौ स्वाताम् “बौमे पिता भ्राता
च पुष्यौ” (ऋ० सं० २-३-२०-३) अशरोभेवा ॥ इति दुर्गः ॥

३. अप इति कर्मनाम (निर्व० २-३) ततः हृच्छयं कथ्य-
तुर्यमुत्तमार्थेऽप्ययम् । पदव्यत्ययवदछान्दसः । शौभमनः कर्मा-
त्मनं हृच्छति स्वपस्यते । अप इत्यस्य साधनशुक्तमपस्तम्ब-
(३-१-१) ॥

सुप्तं कमच्छति । विवक्षितं शंसति (स्तौति) । किं च मखः यश्च तद्विष्यते परिसमाप्तिं यासति । उपक्रमादारभ्याऽऽवगात् । किं वायम् असुरः अनुमान् (प्रज्ञोवा-
नतिक्रान्तः) अथर्वः मती मया । “सुप्तं सुष्ठुभि” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ वेपते अस्मिन्वृक्षकर्मणि प्रोक्तकर्मयमानहृदय आस्ते सादरः प्रज्ञोभूतः । “अपिनामाय-
मभिरुचीरयेदात्मानं ततोऽहमेनयश्चक्रं तनुया” मिति ॥ १ ॥

मन्त्रार्थं विवक्षन्पदार्थमाह—

आदित्योऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जरायिता । स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति ‘स्वसुज्जारः शृणोतु न’ इति ॥ (ऋ० सं० ४-८-२१-५)

वाचयमादित्योऽत्र जारशब्देनोच्यते तथा अपि अयं निगमो भवति (अथाऽन्येऽपि बहवः इत्यपि शब्दः) यथा—स्वसुरिति । मातुर्दिधिपुंसं ब्रुवं स्वसुज्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रेण सखा मम ॥” इति ॥ एषा गायत्री । आरहाजसायम् । पीण्ये सूक्ते । अहम् मातुः निर्माग्या रात्रेर्दिधिपुं भारितारं (रोद्धारम्) आदित्यम् अन्नवम् उक्तवानस्म्यभिप्रायार्थम् । स मम सखा समानख्यानखुल्य-
भावोऽन्नवर्धनकर्म । अतश्च नोऽस्य किं वचः शृणोतु अर्धपूर्व-
मन्त्रं तद्विदं च साधयतु यतोयमिन्द्रैर्यः मयस्थानदेवतायाः

१. “शंस स्तुते” (भ्रा० प०) लृट् ॥

२. उ इति सौभो धातुर्गति—वृद्धि—हिंसासु पठितः । तत्र हिंसात्र संस्था (चरमावस्था) परिसमाप्तिं पश्यत्यति ॥

३. अक्षुरित्यं प्रशान्तमनु पठितः (निघं० ३-९) असतेः शेषणार्थस्य (दि० प०) “मृशुस्त्रिहिजन्सवति०” (उ० १-१०) इत्यादिना उपस्यतः । “अक्षुरिति प्राणनाम्” (निघ० ३-२-२) इति नाम्ने अस्याति क्षिपत्यनार्थं, अस्ताः क्षिता अस्मान्मायाः, इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्पक्षमयमपि प्राप्नोति ॥

४. अत्र दुर्गः । माता रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्रौ जनेने प्रातरवेति । कुमार इव क्षियाः प्रसक्ताके । तेन वायते रात्रेरेकासी जायत इति । अतो रात्रिर्माता । तस्याः स एव धारयिता रोद्धा । तं मातुर्दिधिपुम् । इति व्याख्यत । लोकेतु गृह्णा— (पुनर्भू—) पतिर्दिधिपुञ्च्यते । तथाचारमरः “पुनर्भूदिधिपुञ्च्यते” इति ॥

५. वयैवाहमेतस्मिन्पक्षे जगदनुभाहके कर्तृणि अभिप्रवृत्तः । पयमसायि प्रकाश—पाक—रसादान—वर्णदिलक्षणे कर्मणि । इत्याद्योः समानस्यानकर्मलक्षणं सत्यम् ॥

६. इराशब्दे उपपदे दृणाते—दृषाते—दूररवतेषां “कञ्जेन्द्रा-
वज्रविप्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना रक्षप्रत्ययान्त इन्द्रशब्दो निपातितः । इरा अन्नमन सन्नमन्प्राप्तयेतुं बलं कल्पते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघ इरा तं धारारमना दृणाति निदारयति । यद्वा इरा वीजं व्रीक्षादि तदसी दृष्टिप्रदानेन विदा-

(निघं० ५-४) आता उदकभागवर्ता । अथवा मध्यमस्यैव (लोकस्य) उर्वकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसी दीप्यते ॥

अथ द्वितीयं पादं प्रकृतांशतो भाष्यकृद्याचष्टे यथोपन्य-
स्तम्—

उपसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा ॥

अस्य—आदित्यस्य । आह स्वसुज्जार इत्येतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रवृत् । केन पुनः सामान्येन ? इत्युच्यते साहचर्या-
दिति । सह चरत इति सहचरी तयोर्भावः साहचर्यम् “प्राक्षाणादिलात्” (पा० ५-१-१२४) भावे ष्यञ् तस्मात् । आता हि सखा साकं निजमेव चरति । तथा चोपसा साकमा-
दित्य इत्येतत्सामान्यम् । रसहरणाद्वा उपाः स्वसाऽऽदित्यस्य । आतुस्त्वोः संभोजनाभिप्रायसामान्यम् ॥

अपि त्वयं मनुष्यजार एवामिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः ॥

अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । पारजातिकः । इत्यपि शब्दः । अयमेवास्मिन्पूर्वोक्तं मन्त्रे “उदीर्य पितरां जार आभगम्” इत्ये तस्मिन् । अभिप्रेतो मन्त्रहो नैरक्षानां वा स्यात् । तथा सति स्त्रीभग एव स्यात् । भगः । भजतेः सेवनार्थस्य (भ्रा० उ०) कर्मणि षञ् (पा० ३-३-१९) सहि सेव्यते मैथुनार्थमिः पुल्लिङ्गः ॥

अथोद्गोदाहरणमारचयति—

मेव इति भूतेपमा ॥

रयति अङ्कुरोद्भेदेन । विकासश्चात्र विदारणम् ॥ इरामर्षं ददाति वा । दधाति धारयति वा । इन्द्राद्युपपदे द्रवतेरमतेषां निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति सोमं पातुम् । इन्द्रो (सोमे) रमतेऽति-
प्रियत्वात् ॥

१. आता हि लोके भागस्य (पित्रुदायस्य) वर्ता भवति । अय-
मपि तदीयस्य दायस्योदकलक्षणस्य दृष्टेति आताशब्देनभिहितः ॥

२. अनेन भ्रियतेऽसौ आतेति निर्वक्षित्वा भवति । ज्येष्ठेन हि कनिष्ठो आता भ्रियते पोष्यते । तेनासावभिपुष्टो दीप्यते ॥

३. सं—समं (सह) भोजनमाहारः सम्भोगश्च परिहाराभ्याः । तदैवद्राध्यकार एवाह “अपि त्वमि” इत्यादि ॥

४. जरवतीति जारः । मनुष्यः “दारजारो कर्तरी गिहुक्क वे” (पा० ३-३-२० वा०) ति निपातितः । स हि परकीयां क्षिदं सर्वोक्षीणेन भोगेन निद्वैयो भूत्वा जरयति जीर्णमिव करोति । (विपरिणामयति स्थानरूपां करोतीति दुर्गः) न तथा निजो भर्ता । तं च दृष्ट्वा तदर्थेनैवेनोदीरित एव यथा क्षियाः भग उपस्यः पुत्रपक्षिशंसयोगोत्काण्डवादीभवति । पयमरणिगो-
क्तादिहस्तान्मातुग्यात्मिममथिपूतृद्वीरीरयत्वात्मानमपणी प्रति हे अने । इति मन्त्रार्थं एतस्मिन्पक्षे (जारशब्दे मनुष्यविषये सति) योज्यम् ॥

मेघ इत्येष शब्दो भूतशब्देनान्वितो ह्यत्र (वेदे) उप-
मायैः । अयं च भूतोपमाशब्देन नैरुक्कथ्यते । अत्रोदा-
हरणमाह—

“मेघो भूतो इमियन्नयः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-२४-५)

“हृत्वाधीवन्तमद्रिचः कृष्णं मेध्यातिथिम् । मेघो भूतोऽ-
भियन्नयः ॥” इत्येषा गायत्री । ऐन्द्रो काण्वस्यैव मेध्याति-
थेरियमायम् । हे अद्रिचः अद्रिवन् । (वज्रिन्निन्द्र !)
“मनुसोऽहं सम्बुद्धो च्छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति नस्य
रुलम् विसर्गः । इत्थो (इत्थम्) असुना प्रकारेण धीवन्तं
(धीमन्तं) “छन्दसीवनिषी च” (पा० ५-२-१२३ वा०)
इति मलयं वनिम् (प्रज्ञावन्तं । कर्मवन्तं वा) (नि० २-१)
कल्यान्तरौषं काण्वं मेध्यातिथिं तन्नामकमुच्यते । (तेन
याज्ञे कर्मण्याहृतः) अभि अभिमुख्येनाभ्युच्यतेमैहद्रिदीयैः
यम् गच्छन् (आह्वानसमनन्तरमेवाविलम्बमानः) मेघोभूतः
मेघ इव (किंचिदप्युत्तरमभ्युत्तरम्) अयः प्रातवानैति ।
नच तदस्माकमप्रत्यक्षमेतस्मादेव मन्त्रदर्शनादखिलं तद्रिजा-
नीमो वयमिष्यतो ब्रूमः सहान्यमन्वन्तरौषिकारिभिः
अपहृते तस्मिन्काण्वे मेध्यातिथौ इदानीमस्य मनोरन्तरे मेध्या-
तिथिप्रसङ्गेण कर्मणा तत्पदं अत्रास्मानिह । यास्ताः काण्वमेध्या-
तिथिद्वारेण निष्ठाः स्तुतयः प्रादुर्भवन्ति ता एताः प्रज्ञाः स्तुतिः
श्रुश्रुतः हवींषि चास्त्यप्रसाति प्रतिजिहृष्टः पूर्वंकाण्वमेध्या-
तिथिवदस्मान्यभ्येहि । किमर्थं वा नाभ्येधीलमिष्यामः ॥ ५ ॥

निगमप्रसक्त उच्यते—

मेघो मिषतेः ॥

दर्शनाथस्य (तु० प०) अमुनि (उ० ४-१८८) रूपम् ।
यद्यप्ययं साधोयां पाणिनीयैः पठितः । तथापि धातूनामने-
कार्यत्वाद्दर्शने प्रचुरः प्रयोगः । केचित्तु “मिष आलोचन” इति
पठन्ति । “पचाथ” (पा० ३-१-१३४) ॥

पर्यायप्रसक्तमुच्यते—

तथा-पशुः पश्यतेः ॥

दर्शनाथस्यैव पश्यति ह्यसौ खतो प्राणेन भव्यान् । ज्ञान-
सामान्ये द्यौरीणादिक उचि कर्तरी पश्यदेसो यलोपथ ।

१. निपातोऽयं सत्यनामसु (निधं० ३-१०) पठित इह इत्य-
मिष्ये, निपातानां नानाथैवस्य “नानाथो अय्याः परे” इत्यम-
राभिराभिमित्यमेव सङ्गच्छते । केचित्तुमस्यात् । उच्यमित्यसौचेति ।

२. पतेर्लङि सिपि सवन् । “अधिप्रशुतिभ्यः शपः । बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपोऽलुक् “शपो यज्” (पा०
६-४-८१) इति यपादेशः । आडमानस्य (पा० ६-४-७५) ॥

३. अयमनेन शब्देनाशुनेत्येतच्छब्दपरमोवाचिना अभिगम-
अप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रद्वयैनादिध्यायानिधयेन वरुमानो मन्त्र-
द्वयं काण्वो मेध्यातिथिर्दर्शयति ॥

सबभाव आपिः । लोकेतु “पश्वन्मन्त्रे” (तु० उ०) तत
उरौणादिकः कर्मणि । पश्यते वच्यतेऽसौ दात्रा ।

अथेदानीं “तद्रूप” इति नवमसुदाहरिष्यस्त्रय तदितिसर्वेनात्रा
सर्वं पदजातमभ्यादिकमुच्यते । तत्रात्रैवैकमेति प्राधान्यादाह—

अग्निरिति रूपोपमा ॥

इतिशब्दः प्रकारे वर्तते । अग्निरित्यादि शब्दो रूपशब्दे-
नान्वित उपमासाह । इयं च रूपोपमाशब्देनोच्यते नैरुक्ते ॥
अत्र विभक्तिरिविधविता । तेनाभिरुक्तो हिरण्यरूप इत्यादि रूपो-
पमोदाहरणे द्रष्टव्यः । एवं वर्णशब्देनान्वयेऽपि रूपोपमैव ।
तथाचोभयसुदाहरति—

“हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगुपान्नपास्तेषु
हिरण्यवर्णः ॥” (ऋ० सं० २-७-२३-५)

अस्याः “हिरण्ययापरियोर्निर्णयः हिरण्यदा वृद्धयन्-
मसौ” इत्युत्तरार्धेचम् । गृहसमदस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् ।
अपान्नपादेवता । कुम्भेच्छोपधाने अभिचयने विनियुक्ता ।
हिरण्यरूपः हिरण्यस्यैव रूपमस्यासौ हिरण्यसमानरूपवान् ।
स अपान्नपात् मध्यस्थानदेवता (वैद्युतोऽग्निः) आदित्यस्य
पुत्रः । अपां गर्भमादित्यः । “समुद्रादूर्ध्वमिर्धुमां उद्गारत्”
(ऋ० सं० ३-८-१०-१) इति श्रुतिः । तथावापान्नपा सै
भवतीति । प्रादुष्टकाले घर्मातीनामचारिणीनां च प्रजानां
हिरण्यसंहक हिरण्यमिव संहृद्यमानः प्रीतिजनकः । अपिच
सेषु स एव हिरण्यवर्णः हिरण्यमिव वर्णीयः प्रार्थनीयो
भूतानाम् । स हिरण्ययात् तेजोमयौ योनेः स्वरभवात्
आदित्यात् परि सर्वतः निषद्य मध्यस्थानेऽज्जगत्तेनान्तरिक्ष-
लोके व्याप्य हिरण्यदाः हिरण्यस्य दाता सः (अपान्नपात्)
अक्षम् अक्षहेतूदकम् असौ यजमानाव आ समन्तात्
(सर्वतः) ददति ददाद् । “दद दाने” (आ० प०)
प्रार्थनायां लोड्यं छेद् ॥ १ ॥

१. अत्र बहुव्रीहिर्द्वयः “अक्षिः रूपं बले”ति । तत्र नाक्षी-
रूपं भवितुमर्हतीत्यभिपदमभिसंबन्धकप्रसङ्गप्रसङ्गम् । सर्वत्रैवाय-
गर्भेवहुनीहावेवैव गतिर्वैरोद्भुसुखः खरसुख इत्यादी । तथाचानु-
गमयन्ति—“श्वार्थगर्भेवहुनीदौ पूर्वपदं स्वसमन्वुत्तरपदायैसदृशे
काश्चनिकम्” इति ॥

२. “तद्रूपः तदग्रे” इत्येतत् ॥

३. तथाच “अपोनध्वानंनुध्वानं वाः” (पा० ४-२-२७)
इति सूत्रव्याख्यायां भट्टोजिदीक्षिताः प्राडः । अपोनपात्-अपा-
न्नपाच्च देवता । प्रत्ययसंभिवोगेन प्रकृतिरूपं निपास्यते । अवयव
“अपोनपाते” “अपान्नपाते अनुद्वी”ति प्रैषः । इति । एतेन प्रत्यय-
सन्दरापि तत्प्रयोगो दर्शितः ॥

४. अत्र “अक्षय-नास्तस्य-वाराव-भाषी-हिरण्ययानि कृते-
न्दति” (पा० ६-४-१७५) इति सूत्रेण ‘म’ शब्दलोपः । शिर-
मस्यानीति लोके भवति । सोऽपि निपात मन्त्र (पा० ६-४-१७४) ॥

अथोदाहरणसंगमनाय हिरण्यवर्णहिरण्यरूपशब्दयोर्विग्रहवा-
क्यमर्थतो निराह—

हिरण्यवर्णस्यैवास्व रूपम् ॥

अस्य अपात्रमुर्वैद्युतावैर्हिरण्यवर्णस्यादित्येव रूप-
मस्ति । एतेन हिरण्यस्यैवास्व रूपमिति हिरण्यरूपः । हिरण्यस्ये-
वास्व वर्ण इति हिरण्यवर्णः । इत्युभयमुक्तं भवति ॥

अथैकादशस्य “तद्वर्णित्युपमोदाहरणस्य विषये बहुवक्तव्य-
त्वात्सूचीकटाहच्येनान्तिमस्य “तथा” इत्यस्योदाहरणं वक्तुं
तत्र प्रकृत्यर्थस्य सर्वनामो बुद्धिसर्वविषयत्वात्प्रत्ययार्थमात्रमाह—

‘था’ इति च ।

था इत्ययं चोपमाशब्दः । प्रकारवचने ह्ययं पाणिनिना
विहितः (५-२-२३) प्रकारश्च भेदे साहचर्यमित्युपमैव ॥

अत्रोदाहरणमाह—

“तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥”

(ऋ० सं० ४-२-२३-१)

अस्याः “ज्येष्ठतांति बहिर्षदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं
वृजन् दोहसे गिराण्यं जयन्तमुन यासु वर्धसे” इति शेषः ।
अवत्सारः पद्मदशचं सूक्ष्मपश्यत् वैश्वदेवम् । तस्मिन् (वैश्व-
देवस्य सक्ते) प्रथमानेवैतां जगतीमपश्यत् । बाह्वृच्ये बाजपेये
सप्तदशे श्वेते विनिर्गुण्यम् ॥ हे भगवन् सोम । ज्येष्ठतांति
ज्येष्ठं (अष्ट) “वृज्येष्टाभ्यां तिस्तातिलौ च च्छन्दसि”—
(पा० ५-४-४१) इति स्थायं तात्त्विकं प्रत्ययः । बहिर्षदम्
बहिर्षि आह्वतो यः सीदति (उपविशति) स बहिर्षदः । सलोप-
श्छन्दसः । स्वर्विदं स्वैः सूर्यसमिव दृश्यमानम् । वेतिरज-
द्वयैः । सूर्यसमानदर्शनमिति बावत् । आशुं शीघ्रं (गमिन-)म्
“आशुस्तु मौहिशीप्रयो”रिति हैम(चन्द्र)ः । जयन्तं जेतव्यान्-
सुरादीन् अभिभवन्तं “जि अभिभवे” (भा० ५०) छटः
शता । तमेवंगुणसंपन्नमिन्द्रं वैश्वदेवं गणं वा अनु लक्ष्मीकृत्य ।
अनुवृत्तं लक्षणे ॥ अतएव कर्मप्रवृत्तौय—(पा० १-४-८४)
तथोणे द्वितीया विभक्तिः । यासु क्रियासु वर्धसे पुनः
पुनः संक्रियमाणो वृद्धिं गच्छसि । तासु गिरा असुदुरीरितया
सुखा सहितस्त्वं प्रतीचीनं प्रत्यक्षुषं यन्नाभिमुखम् तस्मिन्

१. यो यत्र बुद्धिविषयः स तत्र तच्छब्देन पराश्रयते इति ।
तच्छब्दार्थो न दक्षित इति भाषः ॥

२. सुपूर्वोदरीरत्येतेषां “अन्येभ्योऽपि हृदयन्त” (पा० ३-
२-७५) इति विभक्ति ईरयतेरीकारस्याकारबह्वान्दसः । शोभन-
मिति गच्छति । स सुखं वैरयति पाणिनः कर्मसु इति स्वः
सुर्वः बीक्षेति नैघण्टुकीकापारिशिष्टे वैराजयववानः प्राहुः ॥
स्वर्गव विषये दृश्यत इति स्वर्विदं कर्मणि विच् प्रत्ययलङ्गं ॥
सायणस्तु—सर्वसं सर्वस्य लम्भयितारं वा फलं भावयितारं वेत्ताह ॥
३. तथाचामरः । “अवागृभवमवाचीनमुदीचीनमुदग्रभवम् ।
प्रत्यग्रभवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्रभं त्रिपु” इति । अत्र प्रत्य-

वैश्वदेवं गणं वाऽनस्यास्य स्ववीयेण तर्पयिष्याऽस्मै यजमानाय
वृजेन धनं दोहसे धोहि (प्रसूर्ये) कथम् ? प्रत्यथा
प्रत्नाधिरन्तना इव । ते युवावदो यथाऽहुहन्त्यजमानानां
कामान्मन्त्रदर्शनेन तद्वत् । एवं विश्वथा विश्वेपासिव । यथा
सर्वेषामुपिपुत्राणामृषीणां च कामान्मुद्रयवानति तथा । अपि च
इमथा एषां वर्तमानकालिकानामृषीणां यजमानानां च यथा
दुग्धवानति तथास्यापीत्यर्थः । अत्र “अत्रपूर्वविश्वेमात्थाह
छन्दसि”—(पा० ५-३-१११) इति स्थायं धात्वप्रत्ययः ।
इमादिति प्रयोगस्यानुकरणमिदयो निपातनात्साधु ॥ १ ॥

तदेतदाह—

प्रत इव पूर्व इव विश्व इव इम इवेति ॥

अत्र यद्यपि सर्वोऽपि प्रथमान्त एव भाष्यकृद्भिरभिहित-
त्वात्पार्थक्याद्विभक्त्यन्तरेणापि साधितः । प्रकृतिप्रत्ययार्थवि-
भागदर्शनमेव भाष्यकृतमभिमतमिति ॥

अथेमेत्येतस्मात्प्रसक्तमुच्यते । अयमित्यस्य शब्दस्य का
निरुक्तिरिति ? तत्राह—

अयमेततरोऽमुष्मात् ॥

अमुष्मात् दृश्यात् एततर आगततर आसत्तरो यो
भवति सोऽयमित्युच्यते ॥

असावित्यस्य का निरुक्तिरित्युच्यते—

असावस्तरोऽस्मात् ॥

अस्मात् एततरात् अस्ततरः क्षिततर इव विप्रकृ-
त्वाद्भवति यः सोऽसावित्युच्यते ॥

असावित्यस्यात्प्रसक्तमुच्यते—

अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् ॥

यथासाविति । अनेन सोऽर्थ उक्तो भवति सोऽमुथे-
त्यनेनापि इति । अनेन प्रकारेण सर्वमेव व्याख्यातं भवती-
त्यर्थः ॥

गमं प्रत्यग्रभूतं प्रत्यग्रभूमिम् । तथाच स एव “दिग्देशकाले
पूर्वाद्वा प्रागुदग्रप्रत्यग्रवादयः” इति ॥ अत्र प्राञ्चलस्य यजमानस्य
कर्मन्विकीर्षोरभिमुखो भवन्निन्द्रः प्रतीचीनः प्रत्यक्षुष एव
भवतीति तथोक्तम् ॥

१. यद्यप्ययं कलार्थे (निर्घ० २-९) पठितस्तथापि वर्ध-
न्यङनेन प्रागेति विरुद्धपक्षिनामाव्याजनेऽपि व्याख्यातः । “धृती
वर्जने” (शं ५०) इत्यस्यात् “कूपवृजिमन्दि” (उ० २-७९)
इत्यादिना मनुप्रत्ययः । घोरनः ॥

२. लोभं केतो मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७६) इति शब्दो बहु । गुणः ॥

३. तथाचामरः “पुराणप्रतनप्रपुरातनविरन्तनाः” इति ॥

४. यथाहुः “श्वमस्तु सविहृष्टे समीपतवति चैतदो रूपम् ।
अदस्तु विप्रहृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥” इति ॥

अथेदानीमेकादशं “तद्वदि”त्युपमेदाहरणं दिदर्शयिषुराह—

वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवत् । वृषलवत् ॥

ब्राह्मणा इव वृषला इवेति ॥ ४ ॥ (१६) ॥

वदित्येतदपठितोपमा सिद्धा लोके प्रसिद्धेति कृत्वा सिद्धोपमाशब्देनोच्यते नैरुक्तेः । यथोदाहरणं ब्राह्मणवदित्येव । ब्राह्मणवदपीते । वृषलवदाकोशतीत्येवं क्रियातीत्येव एव वतितस्तुतीयान्तात्पाणिनिना विहितः (५-१-११५) । इह तु प्रथमान्तादेव दक्षितो भाष्यकारेण । तेनायं वच्छब्दः खरादिरव्ययमित्यनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥ (१६)

“प्रियमेधवदन्निवजातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिद्वत् प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥”

(ऋ० सं० १-२-३१-३)

प्रियमेधवदिति । एषा प्रस्कण्वस्यायम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे जातवेदः ! अमे ! हे महिद्वत् ! महावत् । (महाकर्मेव ? महत्त्वस्य भगवतो जातवेदसः कर्म हविर्हरणदिलक्षणं तेनैवामन्त्रयते महिद्वतेति) प्रियमेधवत् अत्रिवत् विरूपवत् अङ्गिरस्वत् प्रियमेध इव अत्रिरिवेलादिरर्थः । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधावीनीं श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानं शृणुषि वा, एवं ममापि प्रस्कण्वस्य हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु । छन्दसो रीर्यः । (पा० ६-३-१३०) ॥

अथैकपदनिवृत्तम्—

प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः ॥

मेधा यन्मा इति दुर्गः । (निघं० ३-१७) यदुमिति वा वाक्यशेषः । तथा च धारणावती धीरेव मेधा । बहुलम-विश्रितम् । तथाचामरः “धीधीरणावती मेधा” इति ॥

मन्त्रार्थमाह—

यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु हानम् ॥

इति ॥ प्रस्कण्वशब्दार्थमाह—

प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः । कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् ॥

१. तथाचात्र वच्छब्दयोगे “सुस्पृष्टेति” (पा० २-१-४) समासः । इवशब्दयोगे तु विभक्तैरलोपोऽपि (पा० २-४-७१ वा०) ॥

२. तथाच मेधन्ते सङ्गमन्तेऽभ्यव्यभिचिरिति, मेधते सङ्गच्छन्तेन सर्वमिति वा मेधः । “अकतैरि च कारके संशया” (पा० ३-३-२९) इति घञ्प्रत्ययः । “मेध सङ्गमे च” (स्वा० उ०) अत्र चकारादिसामेधयोगेति निघण्टुभाष्ये देवराजयज्वानः । निधिः सङ्गलब्ध इति भाष्यः । अतः यजोयं धनार्थेऽपि पठितः (निघं० २-१२) मेधन्ते हिंसन्ते तद्वर्जोरादिभिरिति । तथाच भारते “अन्ति नैवार्यकारणा” इति ॥

प्रस्कण्वशब्दे प्रशब्दस्यापलायित्वं निराह—कण्वस्य पुत्र इत्यनेन । कण्वस्यापलं प्रस्कण्व इत्यर्थः । तत्कथम् ? इत्याह—कण्वप्रभव इति । तथैतदुद्धान्तमुखेन साधयति—यथा प्राग्रमिति । यथा प्रगतं प्रकृष्टं वाऽयं प्राग्रमित्युच्यते । गत-कृष्ट-शब्दयोर्लोपं कृत्वा । एवमिहापि कण्वप्रभव इति वक्तव्यं भवशाब्दलोपं कृत्वा प्रशब्दव्यत्ययेन च “प्रस्कण्व” इत्युच्यते । अत्र “प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी” (पा० ६-१-१५३) इति कण्वस्य सुडागमो निपात्यते ॥ अयं (प्रस्कण्वः) कण्वस्य वैदेहादेव सम्भूत इति कण्वोऽस्य प्रभवः । प्रभवत्यस्मादित्य-पादाने “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः । यथा भागवते विष्णुपुराणे च “वत्सज्ञानारदो यथे दक्षोऽङ्गारख्य-म्युव” इत्युक्तम् । पूर्वं हि सङ्ख्यादेव सृष्टिर्धीणांमासीत् ॥

सङ्ख्यात्सृष्टिरीतिममर्थं दृष्टान्तसूत्रेणाह—

अर्विपि भृगुः संवभूव । भृगुर्भृज्यमानो नदेहे, अङ्गारेण्वज्जिराः ॥

भृगुर्नाम महर्षिः स अर्विपि ज्वालायां संवभूव । व्यपगतेऽर्विपि योऽङ्गारेषु संवभूव सोऽङ्गिरा नामाभवत् । अत्र “अगि गतौ” (स्वा० प०) इत्यस्माद्गुह्यलक औणादिक इरसुम् । अङ्गयतेऽन्विष्यते असावज्जिराः । शृगावमेष्टतेऽन्विष्य-मानो महर्षिर्भिररोऽङ्गिरा मिलितस्तथा च निगमः—“हे अङ्गिरसः सूनवसे अग्नेः पतिज्जिरे” (ऋ० सं० ८-२-१-५) अत्राङ्गिरःप्रधानका गणा अङ्गिरसः । एवं शृगवः । तथापि निगमः । “अर्धर्वाणो भृगवः सोम्यासः” (ऋ० सं० ७-६-१४-१) इति ॥ अत्र निदानमाह—भृगुर्भृज्यमानो नदेहे इति । एतच्च ब्राह्मणवचनम् प्रजापतिना किलारमीयं शुक्रमैवाद्या-मौ हुतम् । तत्र भृज्यमानो विपरिपच्यमानोऽपि यतो न देहेऽतोऽसौ भृगुर्नाम भृज्यतेत्येति, महतेनखिलात् । “अस्य पाके” (उ० उ०) “प्रथिन्नदिप्रस्तां संप्रसारणं सलोपेथ” (उ० १-२७) इत्युप्रत्ययः । न्यहकादित्वात् (पा० ७-३-३-५३) क्लृप्तम् ॥

अथ विग्रहप्रसक्तमुच्यते—

अङ्गारा अङ्गनाः (अञ्जनाः) ॥

१. “अग्नें पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्वावर्तुसक्तम् । अग्निके च प्रधाने च प्रथमे चाग्नि-शेषवति” इति नेति । अत्र “प्रादयो गतायै प्रथमया” (पा० १-४-७९ वा०) इति समासे गतशब्दलोप आर्थिकः । प्रशब्द एव वा प्रगतार्थकः प्रकृष्टार्थको वा एवमिहापि प्रशब्द एव प्रभवः । अङ्गः पुरस्तात्प्रत्ययेन प्रयुक्तः ॥

२. वज्रतः प्रजापतेः कौन्दिभिरुपां यजुष्मत्प्रसतो वा पश्यतः सहसा रेतश्चस्कन्दं तामनुधावतस्तदसौ पपात ततो भृगुरनवदिति पुराणेव्याख्यायते । तथाच जाज्ञे—“देवस्य वितते यथे मंहतो वंशस्य च । प्रक्षणाऽन्तरसो दृष्टा रेतश्चस्कन्दं कर्षित्विणः । तदपरीक्ष्य समभ्येन स जुहाव विभावसी । ततो भृगुः समभवं दङ्गारेण्वज्जिरासवे” इति ॥

ते हि यत्र निधीयन्ते तदङ्कितं भवति ॥ तस्मिन्नुपमे
द्वितीये—

अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युक्तस्मादत्रिः ॥

अत्रैवाज्ञात्वेनैव तृतीयमृच्छतामिच्छते इत्युच्यते-
मुदित्य मधेयः पूर्वोदित्याः तस्मात् “अत्रैव तृतीय” इत्ये-
तस्मादुक्तव्याहारात् अत्रिः समभवत् ॥ एतेन “अत्र तृतीय-
मन्यस्तीत्युक्ताः पूर्वं मधेयः । अन्विच्छन्तोऽलभन्तामौ तमत्रिं
प्रथितौजसमि”ति ब्राह्मोक्तिरनेना(भाष्यकृता—)यतोऽमुदिता
भवति ॥

अथवैवमन्यथा स्यात् अत्रिः । प्रतिषेधार्थोऽकारः । कथम् ?

न त्रय इति ॥

इतिशब्दोऽत्र लौकिकीं विश्वामनुसरयति । न त्रय
एवात्र कितिर्हि ? खन्यतामेतदविश्वान्न चतुर्थोऽप्यत्र भवि-
ष्यतीत्येवमनुवाहारादनिरभवत् ॥ यथाच—

विखननाद्विखननसः ॥

च्युद्व्यामि तस्मिन्निस्थाने य उत्पन्नः स विखननाद्
वैखननस एव नाम्नाऽभूत् ॥

एवम्—

**भरणाद्भारद्वाजो, विरूपो नानारूपो महिप्रतो
महाव्रत इति ॥ ५ ॥ (१७) ॥**

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैघं काण्डे
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

प्रतमिति कर्मनाम (निघं २-१) भाष्येऽपि निरुक्त-
मेतद्वक्ष्यते “द्विणीतीति सत” इत्यादि । (नि २-४-१)
महद्बृहद्वत् यस्मात्तो महाव्रतः स एव महिप्रतः । प्रपोद-
रादिखादत इत्यम् ॥ इतिशब्दः पादसामान्यार्थं आद्यर्थां वा ॥
अन्यैषोपपत्त्याऽन्यान्यपि संज्ञाभूतानि शब्दस्वरूपाणि निर्वचनी-
यानि नैरुक्तैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ (१७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ

नैघण्टुककाण्डे तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ॥

१. अत्र यथापि “अग्निं गतौ” (स्वा ० १०) इत्यस्मात् “अग्नि-
मग्निमिदं आरम्भ” (उ ० ३-१३४) इत्यारम्भस्येऽङ्गन्तील-
जारा इति व्याख्यातं तथापीडाङ्गमिष्यति यच्छन्तीलजाराः “अग-
नि” (उ ० १०) कर्तृगण (पा ० ३-२-१) स्पष्टा एव हि
तेऽङ्गसङ्गता भवन्ति, अतएव तेऽङ्गनासाधनभूताः सन्तोऽङ्गनाः
सन्तोऽजारा इत्युच्यन्ते “अग्निं लब्धये” लुः (पा ० ३-१-१३४)
“अजारास्तुल्येन कं ली पुञ्जिस्तु गहीसुते” इति विश्वनेदित्यौ ॥

२. अन्विच्छा अन्वेषणं तादृकत्वोत्तरार्थः ॥

३. प्रथमं प्रसङ्गात्तानं सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ तत्र अरद्वा-
जोऽगता मुनि(रत्नाग्रवृत्ति—)रिति शब्दरत्नावली । बृहस्पतिपुत्र
इति हेमचन्द्रः । विरूपो विश्वरूपोऽपि ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ छुत्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते ॥

“यदतत्तत्तदशमि”त्युपमाऽधिकारो वर्तते । अत्रोपमा
द्विविधा पूर्णा छुत्ता च । तत्राद्या शब्दी । अन्त्या छुत्तोपमा
शब्दाऽऽर्था । यथाह दुर्गः । तत्र शब्दवत्त्वोपमा भवति,
छुत्तोपमा शब्दाचेति तत्रा “मिनैव” इत्येवमादिभिः शब्दैरुप-
मिस्तितानामर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं कियत् इत्येतदनु-
कान्तम् । अथेदानीं येषु छुच्यन्ते उपमाशब्दा इवावयवस्थान्य-
वसरप्राप्तानि छुत्तोपमानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरिमा-
न्यर्थोपमानीत्येवमाचक्षते कथयन्ति “आचार्या” इति शेषः ।
निरुद्धा कियते संज्ञेयमित्यर्थः । तानि च पुनरसमात्रातान्येव
निघण्टुसमात्राये । तेषु वक्तुरभिप्रायगता एव एषोपमाशब्दा
अर्थत उपनीयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तथाच—

सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् ॥

यो हि पूज्यो भवति स पुरुषसिंहः पुरुषव्याघ्र इत्येव-
मुच्यते । अत्र नासौ सिंहः । कितिर्हि ? सिंहपुणस्तत्र कश्चिदस्ति
सौर्यादिरतस्तदभिधानेनोपमार्थकत्वोपमाशब्दानामिवादीनामन्य-
तममनुचार्यमेव ब्रवीति । यत्तदनुचारणमुपमाशब्दस्य स एव
लोप इत्युच्यते ॥ प्रसक्त्यादर्शनमेव लोप इत्याह भगवान्या-
मिनिः । (१-१-६०) प्रसक्त्यर्थतः प्राप्तस्य ॥

श्वा काक इति कुत्सायाम् ॥

यो हि लौक्यादिदोषसमन्वयेन कुत्सनीयो भवति स “श्वाऽय-
मि”त्युच्यते । अत्रापि श्वेवायमितीवशब्दस्य लोपो प्रष्टव्यः ।
एवम्—षाष्ठीदिदोषसमुच्चयेन यः कुत्स्यते स “काकोऽय-
मित्युच्यते ॥ कुत्सायां—निन्दयां “कुत्सा निन्दा च
गर्हणा” इत्यमरः ॥

अथ काकादिशब्दानुदाहरणप्रसक्तानिर्बन्धोक्ति—

**काक इति शब्दानुकृतिः । तदिदं शकुनिषु
बहुलम् ॥**

अनुकरणमनुकृतिः । शब्दस्यानुकृतिः शब्दानुकृतिः ।
यादृशमेवासौ शब्दं करोति तथैवानुकृत्या तस्य नामापि भवति ।
स हि “काउ” २ इति शब्दं कुर्वन् काक इत्युच्यते । तदिदम्
शब्दानुकृतिहेतुकं नाम शकुनिषु पक्षिण्येव बहुलं प्रायेण
“हृत्पत” इति शेषः ॥

१. शब्दोपातोपमाशब्देत्यर्थः । लोके तु श्रौती आर्या येति
पूर्वोभेदात्वेन । यथाह मम्मटः “साधर्म्येऽपमानेदे पूर्णां छुत्ता च
सा, अक्षिमा । शौल्यार्था च भवेदि”त्यादि । तत्रोपमानोपमेय-
साधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य इयोञ्ज-
नार्था वा लोपे छुत्ता । अक्षिमा पूर्णा इति च तद्व्याख्यातम् । इदं तु
शब्दगमना श्रौती आर्या चार्थसामर्थ्यावसेयेति मेवद्वयमुक्तम् ॥

मतान्तरमाह—

न शब्दानुक्रुतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः ॥

शकुनिश्चपि न शब्दानुक्रुतिर्हेतुर्न नाम विद्यत इत्यौपमन्यव आचार्य उपमन्योरपर्य “मन्यते” इति शेषः । किं कारणम् ? हंसादिषु व्यभिचारात् । बहवोऽप्येवंप्रकारा अन्य-क्रियायैर्नामभिरन्विताः शकुनयः यथायमेव—

काकोऽपकालयितव्यो भवति ॥

उपघातभयादसावपकालयितव्योऽपसारयितव्यो भव-
तीत्यपकालनादेव काकः क्रुतो न स्यात् ? स हि यथस्मृ-
दाति तत्तदुपहन्ति । “काकस्पर्धं क्षुना दृष्ट”मिसादिना
स्मृतौ तत्स्पृष्टस्योपहृतल—(मनुपादेयल—)मभिधीयत इति हि
स्थितिः ॥

शकुनिलसामान्यप्रसक्तमुच्यते—

तिचिरिस्तरणात् । तिलमात्रचित्र इति वा ॥

“तृ ह्यनन्तरणयोः” (भा० प०) इत्यस्य निपातनम्
तिचिरिरिति । (पा० ४-३-१०२) तदेतत् तरणात् ।
उल्लस्यगमनात् नाम । अथवा—तिलमात्रचित्रः स
भवतीति तिलचित्रस्तिचिरित्वेयं स्यात् ॥

**कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः । कपिरिव जवत
ईषत्पिङ्गलो वा, कमनीयं शब्दं पिङ्गयतीति वा ॥**

जीर्णः जरन् वृद्धः सन् कपिर्यंकट इवावौ वर्णतो भव-
तीति कपिञ्जल इत्युच्यते । अथवा कपिर्यंकट इवासौ
जवते गच्छति । जु इति सौतो धातुर्गतिवृद्धिर्हिसासु पठितः ।
पदव्यत्यय आर्षः । वर्णतोऽपीषत्पिङ्गलः कपिरिवेत्यर्थः ॥
अथवा कमनीयं प्रार्थनीयं (मङ्गल्यं मधुरं वा) शब्दं
पिङ्गयत्यभिधनकीति कपिञ्जलः । एवमाशीनि शकुनिनाम-
धेयानि एवमादिना प्रकारेण शब्दानुक्रुतिपूर्वकत्वे सति निर्व-
काव्यानि ॥

**श्वा शुयायी, शवतेर्वा स्यादतिकर्मणः ।
श्वसितेर्वा ।**

जु इत्येष शीघ्राद्यं पठितः निपातः (निबं० २-१५) शु-
क्षिप्रं यौयी गमनशीलः श्वा । अथवा गतिकर्मणः
गत्यार्थस्य शवतेः । “शव गती” (भा० प०) इत्यस्य “श्व-
क्षप्ति०” (उ० १-१५७) स्यादिना निपातः ॥ स्यात् श्वसि-

१. तथाच नामान्तरुणक्रियाया बहुवचसम्भावनाया क्रिया-
वशाद्भाषानामाभेयप्रतिष्ठाम्भाषतेक्षाशुक्तः शब्दानुक्रुतिपक्षः ॥

२. भाष्येऽपि “आद्य इति च जु इति च क्षिप्रनामनी”
इत्युक्तम् (नि० ६-२) शुयायीति शिष्यन्तं पदम् ॥ “सुप्य-
जातो गिनिस्त्राक्षीत्ये” (पा० ३-२-७८) इति । एषोदरा-
दित्वात्साधुः श्वाऽसिन्नये ॥

तेर्वा वचकर्मणः । (निबं० २-१९) हिनस्त्वसौ शुमावीन-
न्याँश्च ॥ प्राणनाथीद्वा श्वसितेः (अ० प०) निष्कमसौ श्वसिति ॥

**सिंहः सहनाद्विसेर्वा स्याद्विपरीतस्य । संपूर्वस्य
वा हन्तेः, सहाय हन्तीति वा ॥**

सहन् मर्षणं “बह मर्षेण” (भा० आ०) इह जु
प्रार्थोऽपि । प्रसहन् क्षमाऽभिभवश्चेतीहाभिभव एव धात्वर्थः ।
अभिभवति ह्यसावन्त्यान्प्राणिविषेयान् ॥ इति (प्र) सहनात्
सिंहः । अथवा—विपरीतस्य विपर्यस्तवर्णस्य हिंसेर्हिं-
धातो—(उ० प०) रेव हिंसाथस्य पचाद्यपि (पा० ३-१-
१३४) हिनस्तीति सिंहः । यथाहुः । “भवेद्वर्णगमादंसः
सिंहो वर्णविपर्ययात् । गृहोत्समा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पुष्यद-
मि”ति । अथवा संपूर्वस्य हन्तेः सिंहः । उपसर्गस्थेत्वेन ।
तथाचात्र व्युत्पत्तिः सहाय हन्तीति । सहाय संग्रह्य ।
“ओहाइ गतो” (उ० आ०) क्लो स्पृ ॥ वैयाकरणानामेवं
व्युत्पत्तिरिति दुर्गः ॥

**व्याघ्रो व्याघ्राणात् व्यादाय हन्तीति
वा ॥ १ ॥ (१५) ॥**

व्याघ्राणात् । विविधमसावाजिघ्रतीति व्याघ्रः । स हि
प्राणपटुर्ग्रीवैव हन्तव्याहन्ति । अथवा व्यादाय विहृतं
कृत्वा मुखमात्मनस्ततो हन्ति । इति व्या(दाय)हननाद्
व्याघ्रः । यद्वा प्रथमप्रदे पलायितं सत्त्वमसावमर्षात् निरुध्य
तस्मिन्नेव प्रदेशे (प्रथमप्रहत्याने) आदाय (आनीय)
हन्ति ॥ १ ॥ (१८)

(समाप्तान्युपमोदाहरणानि)

अथ क्रमप्राप्तानाह—

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

अर्चतिकर्माणः अर्चत्यर्थः (पूजत्यर्थः) उत्तरे उप-
मार्थेभ्यः । पूजयासुपमाया अवश्यंभावात् । ते पुनश्चतुरभि-
काश्चत्वारिंशद् ४४ अर्चति गायति एवमादयः ॥

मेधाविन एवाचन्तीति (एत एव हि स्तोत्रं शकुवन्ति नेतरे
अमेधसस्तात्)—

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः ॥

उत्तराणि अर्चतिकर्मभ्यः । संख्यया चतुर्विंशतिः
२४ विप्रैः विप्रः गृह्यः धीरः इत्येवमाशीनि ॥

१. श्वास्तत्राशंसं कुर्वते जिह्वा वितल ॥

२. “उबपु कीरसन्ताने” (भा० उ०) “क्षिप क्षेपे” इति
क्षीरस्वामी ततः “क्षेपेन्द्राग्रवज्रविप्र०” (उ० १-२७) इत्यादिना
रन्त्यस्ये शुगाभाव आधे श्लमपि निपात्यते । द्वितीये वल्म । उच्य-
तेऽसिन्नप्रतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया (मेधया) पापं वा । दुर्गंस्तु
विधिधानयोन्मार्गं प्राति पूरयतीति विप्र इति यद्वन् विपूवीत् प्रातिः
क्रमस्यमाह (पा० ३-१-१३६) विपूवीदृणातेः “अन्येऽपि

आह—

मेधावी कस्मात् ?

इति । उच्यते—

मेधया तद्वाच भवति ॥

मेधया धारणावस्था धियोपलक्षितो मेधावी भवति तद्वाच-
निति । तदिति प्रकृत्यर्थो मेधैव । मेधाशब्दात् “अस्मान्मेधा-
सजो विताः (पा० ५-२-१२१) इति विनिप्रत्ययो मत्वर्थीयः ॥
यद्वा अमेधे तृतीया धान्येन धनवानितिवत् “प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्” (पा० २-३-१८ वा०) इति ॥

यथाहुः—

“प्रकृत्यादिगणान्वाता तृतीया तु तदात्मताम् ।

अवच्छेदकतापुद्धिप्रकारिवादिशंसती” इति ॥

आह—

मेधा कस्मात् ?

इति । उच्यते—सा हि—

मतां धीयते ।

मतिदुहिः । तस्यां या पुरुषशक्तिर्धीयते अस्मिन्त्यते
धारणानाम सैव मेधा इत्युच्यते ॥

लोतुनामान्युत्तराणि त्रयोदश ॥

मेधाविन एव लोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्य उत्तराणि
लोतुनामानि १३ रेभैः, जरिता, काशः इत्यादीनि ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

यज्ञेभ्ये हि अतिशयेन देवानां सुतयः प्रयुज्यन्त इति
लोतुनामभ्य उत्तराणि यज्ञनामानि १५ यज्ञः, वैश्वः,
अध्वरः, मेघः इत्यादीनि ॥

दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । विविधं गुणालंभानिति
विश्रः । दुर्गस्तु-विगुष्टा सदसि गुणातीत्याह । “गुष्टु अभि-
काह्याय” (दि० प०) बाहुलकास्तुक् प्रत्यये जरत्त्वचलं गुत्सः ।
अभिकाह्यतेऽस्ती सर्वैः । पीरो धीनामग्न्यर्थे रः । यदा दधातेः
“गुष्टुशार्धभ्यः कम्” (ड० २-२३) इति कम् “गुमास्ते”-
॥ पा० ३-४-१६) तीत्यम् । भूते श्रुतमर्थमिति वीरः । दधा
(द) ति वा निष्ठाः क्षिपेन्धः । विद्यमीरवतीति क्षीरत्वमी । तत्र
धीशब्दे उपपदे “कानैष्यन्” (पा० ३-२-१) ददातिदधालोः
समानाभेता भेदे बहुवचनं दृश्यते ॥

२. रेभरितैतिकर्मा (निघं० ३-१४) “पचाषच्” (पा०
३-१-१३) जरिताऽपि जरतेरर्चितैतिकर्मा एव तुष्ट । यदा
जरिता गरिता (लोता) इति (नि० १-३-२) भाष्याद् गुणा-
तेस्तुत्यर्थेस्तुष्टं वर्णम्यत्ययेन साष्टः । काशः कर्तालोमानाम् ।
करोतेः “कृवापा” (ड० १-१) इत्यादिनोप प्रत्ययो दृष्टिः ॥

२. वनोतेः कान्त्यर्थो (निघं० २-६) हेतवः । गत्यर्थो—(अ०
प०) व्रति ढेरले गुणे वा साष्टः । काश्वते हि यज्ञाद्योम-
पक्षस्तथादयः । गच्छत्यनेन स्वर्गम् । प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन
वाऽसिम्हव्यम् । इत्यर्थं वेन इत्युच्यते ॥ अध्वर इति ध्वरतेवैष्व-
वर्वाणाः । अतएव “एक एव बहुष्वेदो बहुधा समपपत्ते” ति विष्णुपुरा-
णम् ॥ “यजुः सर्वत्र गीयत” इति च त्विरन्तानां प्रसिद्धिः ॥ तत्र
स्वित्तामन्त्राद् “वेधास्तुयथावेक्येन पादव्यवसा” “वीतिपुं सामा-
ख्या मेघे यजुःशब्द” इति जैमिनिरुक्तयत् ॥ (२-१-३३-३५)
तावत्पि (शेषभूते) यजुषि स्वित्तामन्त्राभावेकात्मनिरप्य-
न्तालोपोपज्ञातिमन्त्रानयवीतिरा दृष्टव्यतीति मे आयवर्वाण्ययमा समा-
ज्ञाताः ॥ जैमिनिना- लक्ष्मणवशातिथानादेव लयी संज्ञायु-
पपन्ना । चत्वारो वेदा इति च मन्त्रमेव ॥

आह—

यज्ञः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः ॥

यदेतल्लोकवेद्योः प्रख्यातं प्रसिद्धतमं यजतिकर्मे ।
एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते । यजनं यज्ञः । “यजया-
चयतविच्छप्रच्छरक्षो नह” (पा० ३-३-१०) इति भावे
नहन्तः पुंसि ॥ (लि० सू० ३८) ॥

याज्ञ्यो भवतीति वा ।

अथवा-याज्ञ्यो भवतीति यज्ञः । याच्यते ह्यत्र यजमानो
लोकैः अत्रादिकम् । यजमानेन वा देवो वर्षादिकम् ॥ देवर्वा
यजमानो हविः । तथाच श्रुतिः । “ककुदोषणी शालाकादोषणी
याचते महादेव” इति ॥ शालाकादोषणी इत्यस्य शालाकाका
दोषणी (बाहु) इत्यर्थः । पञ्चमेधे ह्येतत् ॥ ब्राह्मणेऽपि ॥
“यतो वै देवानामनं सम्भूतं समभावयक्षिति ह विज्ञायते” इति
तस्माद्याचनायज्ञः । अत्राधिकरणे नह ॥

यजुर्मिरुक्तो भवतीति वा ॥

अथवा धर्मं यजुर्मिमैरुक्तः संक्षिप्त इव भवति ।
बहुलावत्र यजुषाम् ॥ “उन्मी ह्येदने” (व० प०) कस्तसि-
मलोपे तस्य दृश्य च नत्ये (पा० ८-२-४२) उन्नः ॥

कर्मणः “पुंसि संज्ञायां घः” (पा० ३-४-११८) इति घः ।
नन्पूर्वः । ध्वरो हिंसा तदनाथो यत्र सः । भाष्येऽपि “ध्वरतिहिं-
साकर्मा तत्प्रतिषेधः”+अतएव छिद्राः सारन्ति—“ओपध्वः पशवो
बुधालिर्वधः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थो निघनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्यु-
च्छ्रिता गतिम्” इति । भाष्येऽपि “आज्ञावचननादहिंसा
प्रतीयेत” इत्युक्तम् (नि० १-५-२) ॥ तस्माद्यज्ञीया हिंसा
हिंसा न भवतीति सुविचारितं जैमिनीये ॥ देवपूर्वको हि प्राणिषो
हिंसेति राक्षान्तः । नक्षोषयाद्ययो दिपन्तीति यद्ये हिंसन्ते ।
अथवा धृष्टयै बहुमीहिः । अविषमानोध्वरो यस्य सोऽध्वरो रक्षो-
मिराहिसितः रक्षोमन्त्रैले तत्र वार्यन्ते महाभिनिः ॥ मेघ इति
“मिष्टु मेष्टु सङ्गमेघ” (भ्या० ड०) चान्मेधाहिसयोः । मिषिः
सहस्ययै इति माषवः । आशु संगच्छन्त्यस्य देवता हविर्ब्रह्मणुम् ।
दक्षिणार्थं वा सदस्याः । हिंसस्वनेन पापं वा । दुर्गस्तु—“मनेदं
दाव्यतीत्येवं यज्वभिः असात्कृतं प्राश्नत इत्यर्थो मेघ” इत्याह ॥
तन्मते चाचाचनमपि ॥

१. यजन्त्येभिरिति यजुषि मन्त्राः । सर्वेऽपि कर्मण्युःसामा-
वर्वाणाः । अतएव “एक एव बहुष्वेदो बहुधा समपपत्ते” ति विष्णुपुरा-
णम् ॥ “यजुः सर्वत्र गीयत” इति च त्विरन्तानां प्रसिद्धिः ॥ तत्र
स्वित्तामन्त्राद् “वेधास्तुयथावेक्येन पादव्यवसा” “वीतिपुं सामा-
ख्या मेघे यजुःशब्द” इति जैमिनिरुक्तयत् ॥ (२-१-३३-३५)
तावत्पि (शेषभूते) यजुषि स्वित्तामन्त्राभावेकात्मनिरप्य-
न्तालोपोपज्ञातिमन्त्रानयवीतिरा दृष्टव्यतीति मे आयवर्वाण्ययमा समा-
ज्ञाताः ॥ जैमिनिना- लक्ष्मणवशातिथानादेव लयी संज्ञायु-
पपन्ना । चत्वारो वेदा इति च मन्त्रमेव ॥

बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः ॥

बहुकृष्णाजिनः । यथदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्तत्कृष्णाजिनमिति तद्वक्षणोपलक्षितं कर्म यत्र इत्यौपमन्यव आचार्यो "मन्यते" इति शेषः । तथाहि—लोमे तावदजिनद्वयम् । यजमानोऽप्यजिनद्वयमिव्यादि । एवमसौ बहुकृष्णाजिनो भवतीति । बहुभ्यो हिरत्र बोध्यः ॥

यजूंष्येन नयन्तीति वा ॥

अथवा—यजूंषि मन्त्रा एव एनं नयन्त्युपक्रमप्रसूत-पवर्गपर्यन्तं प्राप्नुवन्तं कुर्वन्ति ॥

यज्ञसम्बन्धादेवाह—

ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ॥

ऋत्विङ्नामानि । ऋत्विजं नामानि भरताः कुरवः इत्यादीन्यष्टौ सन्ति । तत्र त्रिन्यते दक्षिणानिरिति भरताः । कुर्वन्ति कर्मणीति कुरव इत्येवमूह्यम् ॥

आह—

ऋत्विक् कसात् ?

इति । उच्यते—

ईरणः ॥

ईरयिता ह्यसौ संस्तुतीनां भवतीति ईरणः ऋत्विक् । तदेतदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं संस्तुतिप्रवर्तकत्वमुत्पिबलमिति ॥

व्युत्पत्तिनिमित्ताह—

ऋग्यथा भवतीति शाकपूणिः ॥

ऋगिरसौ यथा यागकारी भवतीति ऋग्यष्टत्विक् । इत्येवं शाकपूणिराचार्यो "मन्यते" इति शेषः ॥

ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

अथवा ऋतौ कालविशेषे याजी यजनशीलो याजन-शीलो वा । तथाच श्रूयते "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, वर्षासु राजन्यः, शरदि वैश्यः" इत्यादि ॥

१. "भृष्टरामो" (भा० ७०) "भृष्टदक्षिणजि०" (७० ३-२०७) इत्यादिनाऽतच् गुणः । यथादारेण नृत्संभवतीति स्कन्दस्वामी । विभक्तैर्वातच् । करोतेर्वाडुलकाडुत्वे कुरवः । यदा-
"कु विक्षेपे" (तु० प०) "कुत्रोह्व" (७० १-२४) इति कुप्रत्ययः । विक्षिपलवानि क्रमाणि ॥

२. यदर्थज्ञानादि शब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् (इत्युक्तमप-
स्तात्) (नि० २-५) यथा गोगोर्लं (सालादिमत्स्वम्) एवमि-
हापि । यथा गच्छतीति गौरिति श्रुत्युत्पत्तिनिमित्तं तथाप्येतन-
मृग्यष्टेति ॥

३. ऋच कल्पादेशो यज्ञेः किप्च "ऋत्विक्"—(पा० ३-
२-५९) इत्यादिना निपात्यते ॥ आधपक्षेऽपि निपातनादेव
रूपसिद्धिः । यष्टेस्त्र लुन्ताक्षील्ये (निलकर्मणि) द्रष्टव्यम् ॥

१९ ति०

ऋत्विक् सम्बन्धादेवाह—

याज्वाकर्मणि उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

याज्वाकर्मणिः याचनाः १७ । ईमहे । यामि । मनहे । इत्येवमादयः ॥

याज्वासंबन्धादेवाह—

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

दानकर्माणः दानार्थाः १० । दाति । दासति । दासती-
त्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धादेवाह—

अध्येषणाकर्मणि उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

अध्येषणमध्येषणा प्रार्थनैवोक्तं प्रति, तत्कर्माणस्त-
दर्थकाः ४ परिलख । पवस्त्वयेवमादयः । "सत्कृत्य दातुमिदं तु
प्रतिग्रीहीतुं प्रार्थना अध्येषणेत्युच्यते" इति दुर्गा आह ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥

सवोऽपि हि आच्यमानोऽदितिसंश्लेषपिती वैत्यध्येषणाकर्मस्य
उत्तरौ स्वपितिकर्माणौ शयनार्थं द्वौ द्वावेव स्वपिति,
सस्तीतीनौ, नापरौ निगमे भवतः । एतच्च द्विप्रहणादेवाव-
सीयते । स्वरूपत एव द्विस्वावगमो भविष्यतीति द्विप्रहणमव-
धारणार्थम् । परिरक्षया शेषा । यथा—"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः
पञ्च पञ्चनखेतराः । सशकः शङ्खको गोधा क्रूरैः खश्री तु पञ्चमः ॥"
इति (२३) ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश ॥

कूपनेव हि आश्रित्य सवौ सुप्यते । सुप्तः कूप इव पतितो
भवतीति वा स्वपितिकर्मभ्यामुत्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते ।
१४ कूपः । कातुः । कैतः । इत्येवमादीनि ॥

१. ऋत्विजो हि यज्ञे यजमानाय देवानवैवन्त इति ते याज्या-
ग्रधाना भवन्तीति तत्सम्बन्धाच्च ॥

२. तथाचाचारः "सनिस्त्वध्येषणा याज्याऽभिनिश्चितार्चनाऽर्थ-
ने"ति । अन्वयापि "प्रेषणाध्येषणानुज्ञा निविधा स्वांसवर्तना ।
अधःकक्षे बोध्यैकक्षे समकक्षे जने क्रमादि"त्युक्तम् ॥

३. पञ्चनखाः पञ्चैव भक्ष्या इत्यनेन परिरक्षयायते ॥ "विधि-
रखन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ
परिरक्षयाभिधीयत" इति जैमिनीयाः प्राहुः । संख्यानियमः
परिरक्षयेति बह्वच ॥

४. "कै गे शब्दे" (भा० प०) "सितनिगमि"—(७० १-
६७) इति बाहुलकाधुम् । आख्यम् (पा० ६-१-४५) अन्तरसौ
प्रतिशब्दत्वे बाहुलकादिनेति कातुः । यदा कशब्दे उपपदेऽवतेः
"लुन्तसीणः" (७० १-२) इति बाहुलकाधुम् । कशुदकमसिच-
लत्वेऽधिगम्यते (प्राप्यते) इति कातुः । कर्त्तुं इति करोतेर्वाडुल-
कात्तेन । क्रियते ह्यस्तादुवकाधिभिरिति कर्त्तः । इत्येवमन्यम् ॥

आह—

कूपः कसात् ?

इति । उच्यते—

कुपानं भवति । कुप्यतेर्वा ॥

यत्र ह्यसौ भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति । रज्ज्वादि-
साधनापेक्षत्वात् । अथवा कुप्यतेः “कूप् कोषे” (दि० प०)
इत्यस्य कूपः । यत्सम्बन्धादुदकाग्निः कुप्यन्ति । अत्राद्ये
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वात् “आतोऽनुपसर्गः कः” (पा० ३-
२-३) इति कोऽन्ये “इगुपधे” (पा० ३-१-१३५) ति
कः । उभयत्राधिकरणे प्रत्ययः कुषाद्वस्य वीर्धश्च बाहुलकात् ॥
शाकडानामस्तु “स्तुतो वीर्धश्च” इत्यतो वीर्धश्चस्तुवृत्तौ “कुयूभ्यां
क्” (उ० ३-२७) इति पप्रत्ययधात्विः । कुवन्ति (शब्दा-
यन्ते मण्डूका अस्मिन्नि ति कूप इत्येवमाहुः । पाणिनीयास्तु
कुत्सिता इषद्वा आपोऽत्रिलयं “ऋषभूरन्धूः” (पा० ५-४-७४)
इति अः समासान्तः “ऊदनो” (पा० ६-३-९८) इत्यत्र
वीर्धनिर्देशादन्यत्राप्यदित्याहुः ॥ “कूपः कूपकम्पमाने गर्ता-
न्धुगुणवृक्षके” इति कोशः । सम्मानं काचभाण्डम् ॥

स्तेनानामन्युत्तराणि चतुर्दशैव ॥

कूपमेव स्थात्रिय अन्तर्हिता मुण्णन्ति स्तेना इति कूप-
नामभ्य उत्तराणि स्तेनानामानि १४ । तृपुः । तक्का । रिप्पुः ।
रिप्पुः । इत्येवमादीनि ॥ परंपर्यो धनमाह्वयतिशयेना-
सावात्मानं मृष्योत्वात्मानः तर्पयतीति तृपुः । लिम्पससावात्मानं
पापेनेति रिप्पुः । एवमन्यत् ॥

आह—

स्तेनः कसात् ?

इति । उच्यते—

संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

अस्मिन्पुरुषविशेषे पापकं कुत्सितं पापकर्म संस्त्यानं
संहतं (संघातीभूतं) भवतीत्यनं स्तेनः । इत्येवं नैरुक्ता
निरुक्तविदो मन्यन्ते । वैयकरणानां पुनरन्यथाऽपि स्यादिति
भावः । “स्तेन चौयै” (सु० उ०) “पचाद्यच्” (३-१-
१३४) इति पाणिनीया मन्यन्ते ॥ पापकमिति कुत्सार्थं कन्
(पा० ५-३-७४) ॥

१. आहृतस्यानं गर्ताधिकमिलयः । पतच्च दुर्गोक्तमुद्रतमिति
व्याख्यानसापेक्षत्वात् । सहातिप्रदर्शनं तस्यावश्यकमासीदिति
व्याकथयितुमुपादिति तेन ॥

२. “तृप णीने” (दि० प०) “इयेः क्चि” (उ० २-
१३) इति बाहुलकादुभयलयः क्चिः ॥ तक्का रिप्पेति वनिनन्तौ ।
“तक् सद्दे” (स्वा० प०) “रभ राभसे” (स्वा० आ०)
उपमाया इत्वं च रभतेर्बाहुलकात्तृपेदरादित्वात् । लिम्पेत्तौदादि-
कस्य रत्वं च । अन्यचुमुवत् ॥

अन्तर्हिस्त्वन्धादेवाह—

निर्णीतान्तर्हि तनामधेयान्युत्तराणि पद ॥

योसावन्तर्हितोऽदृष्टोपि निर्णीतो निश्चित एव भवति
तन्नामान्युत्तराणि स्तेनानामभ्यः ६ । निष्येम् । सस्यः ।
सनुतः । इत्यादीनि । निर्णीतमिव निष्यम् । सुतमिव सस्यः ।
सन्ततमिव सनुतः । इत्येवमूहम् ॥

(निर्णीतं कसान्निर्णिकं भवति) ॥

क्षिप्तमेतत् । यदेव निर्णिकं क्षोभितं भवति प्रमाण-
नयाभ्यां, तदेव निर्णीतमुच्यते ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च ॥

अन्तर्हिं सुरवद्भवतीति सन्नतिः ॥ आके । वीराके । पराचैः ।
इत्येवमादीनि ५ आ ? कियतो देशादेतद्वर्तत इति विज्ञातव्यमे-
तद्वदतीत्याके । पराके पराकान्ते । पराश्वत्समवितम् पराचै-
रित्येवमूहम् ॥

आह—

दूरं कसात् ?

इति । उच्यते—

दुतं भवति, दुरयं वा ॥

तदि अश्वनो महत्त्वात् दुतं पलायितमिव भवति ॥ “दु
ह गतौ” (स्वा० प०) “गत्यर्थकर्मकं” (पा० ३-४-७२)
इति कः कर्तरि । अथवा दुरयं दूरं दुःखेन हि तदीयते
गम्यते (प्राप्यत) इति दुःसपदा “दिप् गता” विलस्यत्कर्मणि
“एरच्” (पा० ३-३-५६) ॥

दूरसम्बन्धैर्देवाह—

पुराणनामान्युत्तराणि पद ॥

प्रक्षम् । प्रदिवः । प्रवयाः । इत्येवमादीनि ६ प्राफनं
प्रक्षम् । प्राग् युतिमदासीदिति प्रदिवः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः ।
इत्येवमूहम् ॥

१. निरूपवीजयतेः “अष्टमादयश्च” (उ० ४-१०८) इति
निपातः । निर्णीतं बहिर्नीतम् निगंतमन्तर्हितं वा । सस्यइति
संपूर्वास्वरत्वेर्गंतकर्मणो विनि गुणो रपरश्च । समशान्तलोपः ।
सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । सनुतइति संपूर्वाचनोत्वेऽङुपिड्वयादि-
लोपो मस्य सुः ध्रुपेदरादित्वात् ॥

२. आहृत्पूर्वात्परापूर्वाच्चैतेः “विनाकादयश्च” (उ० ४-१५)
इत्याकप्रलयो बाहुलोपश्च निपातयोः । पदन्तत्वं ध्रुपेदरादित्वात्
(पा० ६-३-१०९) नीचैरेति वदत्रयं पराचैरित्वादेवि
भट्टभास्करमिश्रः ॥ तथाच नीलस्य स्थाने पराश्वन्दो विपर्यस्तोय
वेदितव्यः । दृष्टश्चोपसर्गमव्यस्यो बृद्ध (नि० १-२१) ॥

३. समानं हि काणवचनोमेहत्वं दूरपुराणयोः ॥

४. “नश्च पुराणे प्राद” (पा० ५-४-२५ वा०) इति
नप्रत्ययः । तत्र हि चान्द्र क्षतनप्लाः पूर्ववातिकोक्ताः । प्रदिव

आह—

पुराणं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तदि—

पुरा नवं भवति ॥

न वर्तमानकाले ॥

पुराणसम्बन्धादेवाह—

नवनानाम्युत्तराणि पठेव ॥

नवं । नूतनं । नूतनम् । इत्यादीनि ॥

आह—

नवं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तदि सय एव कृतवित्—

आनीतं भवति ॥ २ ॥

आ सयः नीतं प्राप्तं भवतीति नवम् । “णु स्तुतौ” (अ० ५०) “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) नूयते स्तुयते । अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वादित्यम् (एवमादिकः शब्दो) विशेष्यनिष्ठस्तथाचामरः “प्रत्ययोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः । नूतन” इति (वि० नि० व०) ॥ २ ॥ (१९)

द्विश उत्तराणि नामानि ॥

द्वे द्वे इति द्विशः । “संख्यैकवचनञ्च वीप्सायाम्” (पा० ५-४-४३) इति शास्त्रप्रत्ययः । “जानीयादिति” शेषः । कारकादिति हि तत्र वर्तते ॥ पृथिवीनामभ्य आभ्य नवनानामि यावदेकैकार्थस्य बहूनि नामानि व्याख्यातानि । इदानीं “प्रपित्वे अभीके” इत्येवमारभ्याद्यापृथिवीनामभेयानि एकैकस्य द्वे द्वे नामनी वाचके भवत इति तान्येतानि समाग्रायेते ॥ (निर्व० ३-२९-३०) ॥

अथैवमुक्त्वा सामान्यतो, विशेषणैकैकं व्युत्पादोदाहरणैरेव दर्शयति—

तद्यथा—

“प्रपित्वेऽभीक” इत्यासन्नस्य । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ॥

प्रपित्वे, अभीके, इति द्वे नामनी आसन्नस्य भवतः ।

इति सकारान्तमन्वयमिन्द्राग्नेकत्वेऽस्मानादिकालप्रवृत्तिरेव बीजम् । तेन प्रगतानि दिशान्यसेति पृथोदरादित्वाप्रकारस्य प्रकारः । इति देवराजः । तथाच साम्प्रत्यक्षे दीप्त्यतेः कस्तुम्भीव्यतिथुल्यर्थः ॥

१. “णु स्तुतौ” (अ० ५०) “ऋदोरप्” (आ० ३-३-५७) नूयते स्तुयतेऽचिरकृतत्वेन रमणीयत्वादिति ॥ “नवस्य नू आदेशः-रक्षतनखाश्च प्रत्यया वक्तव्या” (पा० ५-४-२५ वा०) इति नूतनतुने साधुनी ॥

इत्येवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ अभ्यक्ते आभिमुख्येनाश्रिते । अभ्यागते इति यावत् ॥

इदानीमुदाहरणे प्रवीति—

“आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमागहि ॥”

(ऋ० सं० ५-७-३०)

“अभीके चिदुलोककृत् ॥”

(ऋ० सं० ८-७-२१)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

आपित्वे इति । “यथा गौरो अपाकृतं तृप्यन्नेत्येव-रिणम् । आपित्वेनः प्रपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सुलस्य-पिचं ॥ ३ ॥” ऐन्द्रेया । बृहती । देवातिथेः काण्वस्यापैम् । महा-प्रते बृहतीसहस्रे शस्यते । हे इन्द्र ! यथा—येन प्रकारेण गौरः-गौरमृगः । अवेरिणम्—अपगतार्णमपगतोदैकं मरुप्रदेशम् । गला तृप्यन्—तृषा बाध्यमानः । अपां जलेन कृतम् पर्याप्तं तडागमन्यं वा जलाशयम् एति शीघ्रमागच्छति । एवं लम्प्ये-तस्मिन् आपित्वे—आपानकाले । प्रपित्वे—प्राप्ते सति तूयं-क्षिप्रम् (निर्व० २-१५) आगहि—आगच्छ । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति गमेः शपोलुकि हेरपित्वेन कित्वागम-लोपः (पा० ६-४-३७) । आगस्य च कण्वेषु—कण्वैर्मेषाविभिः एभिर्गृह्णितैः सखा—सह (निर्व० ४-२) पिव । “लोमि”ति शेषः ॥ कण्वं इत्येष मेषाविनामसु (निर्व० ३-१५) पठितः ॥ विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥

अभीके इति । “भोवस्यै पुरोत्थमिन्द्राय शूचमंचत । अभीकेचिदुलोककृत् सङ्गे समस्तं वृत्रहासार्कं बोधि चोदितानमस्तामस्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु” ॥ १ ॥ सुदासः पैजवन-खेयमापैम् । अतिच्छन्दाः । सर्ववृक्षायां मैत्रावरुणीयके देवता-व्यत्यये यागे शाकरसेन्द्रस्य चरोर्गोत्र्येषा, रैतस्य पुरोऽनु-वाक्या बाह्व्ये पुनरियमेव योऽवशिष्ये शस्यते । हे क्षोदातः ।

२. ऋणश्चोदो दुर्गमो जले च वर्तते । “ऋणं देये जले दुर्गं” इति हेमः ॥

२. अपेक्षकवचनमापैम् । तथाच पठन्ति “अवा मार्जने विनियोग” इत्येवम् । स एव पाठोऽनैदिकत्वादुक्त इति निर्णीतः ॥ (महाभारतं प० ५० वै० के० श्रीपरमेश्वरसमैकताऽऽद्वैतपद्धतौ) ॥

३. “युगपर्याप्तयोः कृतमि” अमरः । “कृतं युगेऽलमर्थे स्वादिशिते हिंसिते निषिद्धं—” ति मेदिनी च ॥

४. “आपानं पानगोष्ठिका” इत्यमरः । आ-सन्मय पिवन्त्ये-त्यर्थं ह्युद (पा० ३-३-११) पानस्य गोष्ठी स्वार्थे कर्त् पानार्थां सभा आपानमित्युच्यते ॥

५. कणति—कोत्रलक्षणं शब्दं करोति । कण्वते स्तुयते वा । कणयति निमीलयति परान्वा स्वतेजसेति कण्वः । “कण शब्दे” (म्भा० ५०) “कण निमीलने” (जु० ५०) “अनुवृत्तिरिति-कणिखटिविशिष्यः कण्व” (उ० १-४९) इति कणप्रत्ययः ॥

प्रो-प्रैकयेण । उकारः पादपूरणः । सु-प्रशस्ताभिः “स्तुतिभिः । इति शेषोऽप्याहृतः सुशब्दबलेन । असौ-इन्द्राय । परमैश्वर्यवते । तुल्यार्थस्य । पञ्चम्यै वा चतुर्थी (पा० २-३-६२ वा०) **पुरोरथम्-रथैस्याग्रे स्थिता । शूषम्-बलमस्य । अर्चत-स्तुत ।** कं च पुनरर्थमभिसन्धायार्चतं इत्याह-अभीकै-अस्थकै-अभ्यागते (आसक्ते) एतस्मिन् सङ्ग-सङ्ग्राम-काले । (निघं० २-१७) **समस्तु-सम्मसैवित्युप । सङ्ग्रामेषु । (निघं० २-१७) उचतायुषेण शत्रुषु लोककृच्छित्** अभिपूजितो लोककर्ता स्थानकर्ता वा वृत्रहा-शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति । उः पादपूरणः । एवमन्यान्तोदन्तंबोध्यात्मनापि प्रवृत्ते वक्तुम्-हे भगवन्नन्द्र ! अस्माकम् चोदिता अव्युज्जता सन् । यद्वा चोदितास्तु छर्ष्यं तेऽभियोजिता एताः स्तुतीरिति शेषः । बोधि बुध्यस्व । बुधेश्छन्दसे दुहि “वीप-जने”- (पा० ३-१-६१) त्यादिना कर्तारं न्हेषिणादेशः “बहुलं छन्दस्यमाञ्जोऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यद-भावः । अपिच अन्यकेषां-कुरितानामन्येषामसद्विषां कुरसाथेऽकन् (पा० ५-३-७१) ज्याका कुरितता ज्या मौषी (भवतुणः) “मौषी ज्या शिशिनी गुणः” इत्यमरः । कुरसाथे कन् (पा० ५-३-७) अंधिघनस्तु धनुःष्वधिरो-पिता न भनन्तां ह्यिन्सन्ताम् । “णभ तुम ह्यिन्साम्” (अत्रा० आ०) कर्मणि लोट् यगभाष आर्षः । अवततज्या-धनुषो हतसर्वायमा एतेऽस्सद्विषो भवदभिध्यानादनुग्रहाद्वा भवन्ति तः भावः ॥ १ ॥

“दद्रम्-अर्भकमि”त्यलस्य । दद्रं दद्रोते ।

सुदम्भं भवति । अर्भकमवहृतं भवति ॥

अल्पस्येति । “नामनी भवतः” इति शेषः । दद्रोते-वैधार्थस्य (निघं० २-१९) तद्वत्सु सुदम्भं-सुच्छेयं भवति । अल्पत्वात् ॥ अवहृतं ह्रस्वम् ॥

उदाहरति—

“उपो मे परामृश मा में दृत्राणि मन्यथाः ॥” (ऋ० सं० २-१-११)

“नमो महद्यो नमो अर्भकेभ्यः ॥”

(ऋ० सं० १-२-२४)

१. उचसर्गसकारस्यापि पल्लवार्थम् । अतएव च “तात्पदादोः” (पा० ८-३-१११) इति निषेधोऽपि न । “जुगतिप्रावयः” (पा० २-२-१८) इति गतिस्मासः ।

२. अत्र रथस्य पुरः पुरतः (अग्रतः) इति “पुरोऽन्वयम्” (पा० १-४-३७) इति गतित्वात् ॥

३. सम्पूर्णादतैः क्षिप ॥

४. विदित्सिपूजितेऽर्थे व्याख्यातः (नि० १-२-२) ॥

५. “धनुषापी-धन्व-शरासन-कोदण्ड-काशुकाः” इत्यमरे धनुषशब्दो धनुःपर्यायः पठितः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

उपेति । “उपो मे परामृश मा में दृत्राणि मन्यथाः । सर्वोहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका” ॥ ७ ॥ भावय-व्यस्यमार्थम् । अनुष्टुप् । भावयव्यस्य सा भर्तारं तेनानुये-माना ब्रवीति । हे राजन् ! उप-उपगम्य । उप-उपकिष्य च । मे-मम । परामृश-संस्पृश । यो यः प्रदेशः पुरुषेण क्रियाः स्पष्टव्यस्तं तं सर्वमेव अयेच्छं स्पृश । अथ खमखमकाऽ(अल्पवयस्कऽ) सि कथं स्पष्टयेति प्रत्युक्ते-वाह-मा मे दृत्राणि मन्यथाः । “लोमानी”ति शेषः । दृत्राणि-अल्पानि । (निघं० ३-२) लोमानि मे मा मन्यथाः । जानेऽहमेतत् यथा अलोमिकाया उपगमप्रतिषेध उक्तः स्मृतौ-“नाजातलोमोपगमहस्येच्छेत्” इति । यतस्तं वैद्यमासि सर्वो-हमस्मि रोमशा सर्वेष्वेवावयवेषु ममोपगमनि रोमाणि । येषु स्त्रीणामुत्पद्यन्ते । कथं च पुनरहमस्मि रोमशा ? गन्धा-रीणामिवाविका गन्धार- (खन्धार-) देशजातानामनीनां मध्ये यथा अयिका हस्ता अयिः । अल्पार्थे कन् । (पा० ५-३-८५) तस्या रोमाणि सघनानि मृदुलानि च भवन्ति । एवमहमस्मीति निःशङ्कमुपगच्छ मामिति भावः ॥ ७ ॥

नम इति । “नमो महद्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो सुवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्रवाम सा ज्यायसुः शंसामवृक्षि देवाः” ॥ ३ ॥ त्रिष्टुप् शुनः शेषस्यार्थम् । होतृजपे विनियुक्ता । महद्भ्यः परिमाणेन, देवेभ्यो नमः । नमो अर्भकेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः । सुवभ्यो यौवनवयः । आशिनेभ्यो व्यापिभ्यः “अश्व व्यासौ” (स्वा. प.) “आङ्पूर्वः सुयजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये” (पा० ३-२-७८) यजाम देवान् एतस्मिन्पुनस्मृतिकाले यदि शक्रवाम । अल्पश्रुतविज्ञाना वयसिति शुष्मान् ब्रूहे दे ज्यायसः । ज्यायसः । (त्रिष्टुप्) विभक्तिव्यत्यय आर्षः । देवाः ! शुष्माकमेव शंसं शंसितारं । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । (पा० ७-१-३९) स्तोतारं मा मां (अस्मान्) माशुक्षि माशुक्षि यज्ञकलात् । कस्मिन्विद्वत्प्रे महति वा दुःशक्ते कर्मणि अपरा-ध्वतः । को हि नापराधयति कर्म कुर्वाणः ॥ अत्र “असदो द्वयोध” (पा० १-२-५९) इति एकत्वेऽस्यदो वा बहुवचन-मिति बोध्यम् ॥ १ ॥

“तिरः सत” इति प्राप्तस्य । तिरस्तीर्णं भवति । सतः संस्तुतं भवति ।

तिरः सत इत्येते प्राप्तस्य नासनी भवतः । अप्राप्तस्यैके अधीयते यथापि योज्यम् इति दुर्गः ॥ तीर्णं हि तत् (प्राप्तं) भवति ब्रूमन्वानम् । संस्तुतं समित्येकीभावे । एकीभूय स्तुतं गतं भवति । उदाहरति—

१. भावयव्यो नाम कश्चन राजर्षिः ॥

“तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्योतमदाभ्या ॥”

(ऋ० सं० ४-४-१६)

“पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षसः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-९)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

तिर इति ॥ “अश्विनावेह गच्छन्तं नासत्या मा विवेनतम् । तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्योतमदाभ्या माप्सो जमं श्रुतं हवम्” ॥ २ ॥ अवस्योरात्रेयस्यापिम् । पक्षिराश्रिनी । प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते । हे नासत्या ! नास्यौ । अश्विनौ ! युवाम् इह अस्मिन्त्येह अदाभ्या अदाभ्यया अनुपहिंसितया (अप्रतिबद्धया) गत्या । दश्रातिवधकर्मसु पठितः । (निबं० २-१९) आलो लृक् (पा० ७-१-३९) आगच्छतम् “सोमं पातुम्” इति शेषः । किञ्च मा विवेनतम् विगतकामौ मा भूतं, युवां मयाऽऽहूयमानौ । वेनतिः कान्तिकर्मा (निबं० २-६) । अथ तिरश्चिद् प्राप्ते अप्राप्तेऽपि वा स्थानेऽवस्थितौ वा तदा अर्थया ईश्वरया (समर्थया शीघ्रया रथगत्या देवगत्या वा) अर्थं हत्येव ईश्वरनामसु पठितः । (निबं० २-२२) निपातितश्च पाणिनीयैः “अर्थः स्वामिवैययोः” (३-१-१०३) इति ॥ परिवर्तिः परिवर्तौ औङः सुः (पा० ७-१-३९) सन्तौ । परिपूर्वाद्भूतैरेति न्प्रत्ययः (उ० ४-११६) परिवर्तनं कृत्वा (आ) यातम् । सायणस्तु तिरश्चित् अन्तर्हितादूरदेशादपि युवां वर्तिरस्माद्देहं (सायणमते वर्तिसिति सान्तं गृहनाम) परिचातमागच्छतम् । इत्येवमत्र व्याचक्ष्वौ ॥ हे माध्वी ! मधुसोममिश्रं पेयं यथोक्तौ मधुमन्तौ युवां मम हवम् आह्वानं श्रुतम् शृणुतम् ॥ विकरणस्य लृक् ॥ श्रुत्वाऽविलम्बमानौ शीघ्रमायातमिति भावः ॥ २ ॥ पात्र इति । “इन्द्रो यातूनामभवत् पराशुरो हविर्मधीनामभ्याहुर्विवास्तताम् । अनीतुंशुकः परंशुश्च वनं पात्रेव भिन्दन्सुत एति रक्षसः” ॥ १ ॥ वसिष्ठस्यापि, जगती । इन्द्रः यातूनां यातुधानानां (रक्षसां) पराशरः पराशातयिता अभवत् । कीदृशानां ? हविर्मधीनां हवींषि ये मग्नन्ति विनाशयन्ति तेषाम् ।

१. न सत्यावस्यौ न अस्यौ नास्यौ प्रत्यक्षभूतौ देवी “नम्राणमवा”-(पा० ६-२-७५)-दिल्लदिना नलोपाभावो निपात्यते ॥ अत्र औङ् आकारः (पा० ७-१-३९) ॥

२. अत्र लिङ्गव्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) साधनं साधणोक्तं ब्रह्मवम् । “मनोरञ्ज” (पा० ४-४-१२९) इति मत्वर्थोऽन्योऽन्त्युत्प्रत्ययः । “नृत्तश्च वास्तव्यवास्तवमाश्वी” (पा० ६-४-१७५) इति वणदेशो निपात्यते । “वाच्छन्दसि” (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घवम् ॥

३. हत्येतेराह्वानाधीत् (स्वा० उ०) भावेऽपि (पा० ३-३-५७) विश्विते “बहुलं रुन्धति” (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणं पूर्वकृत्, ततोऽपि गुणोऽवादेशश्च ॥

अभ्याविवास्तताम् अभ्युद्वासयतां यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । योऽयमेवंलक्षण इन्द्रः स शक्तः शक्तः सर्वयातूनां यातने । सतः प्राप्तात्पदेशात् अप्राप्तादूराद्वा अभि एति अभ्येतु अस्मान्प्रति । लोट्थं लेट् । इत् उ इतीमौ पादपूर्णा व्याख्येयौ । कः कमिव परशुः परशुहस्तः वनं यथा । किंकुर्वन् पात्रा पात्राणि । शोडां (पा० ७-१-३९) कौलानि सृष्ट्वा ण्वाति इव । रक्षसः रक्षांसि । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । भिन्दन् विदारयन् ॥ १ ॥

“त्वोनेम” इत्यर्थस्य । लोऽपततो, नेमोऽपनीतः ॥

त्वोनेम इत्येते अर्धस्य नामनी भवतः । अपततोऽपेक्ष एकस्माद्भागद्वयेन ततो विस्तृतो भवति । अपनीतः । अपमज्यनीतः प्रयुक् कृत इत्यर्थः ॥

अथार्धपदं पर्यायामिधानप्रसक्तं निर्देहीति—

अर्थं हरतेर्विपरीता, द्वारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवति । ऋध्नोतेर्वा स्यादुद्धृतमो विभागः ॥

हरतेः “हृन् हरणे” (स्वा० उ०) इत्यस्मात् विपरीतात् अहंरूपतामापादितात् “दृल्लब्ध” (पा० ३-३-१२१) इति कर्मणि घञि गुणः । बाहुलकादस्य घः । उद्धृतं हि तज्ज्वलति । अथवा ऋध्नोतेः “ऋधु वृद्धे” (खा० प०) इत्यस्य । घञ् पूर्वैणैव ॥ ऋध्नोत्यनेनैवैयर्थः ॥ ऋद्धतमः अमिसम्पन्नतमो विभागो भवति । विभागेन हि सम्पद्यतेऽनेकेषामभिमतम् ॥

अथैतादुदाहरति—

“पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति ॥”

(ऋ० सं० २-२-१६)

“ने मे देवा नेमेऽसुराः ॥” (ब्रा०)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

१. विभासतिः परिचरणकर्माऽपि (निबं० ३-५) उपसर्गद्वययोगादर्थान्तराऽत्र । सायणस्तु—अभिसुखम् आविवास्ततामागच्छताम् इति व्याचक्ष्वौ ॥

२. निपातप्रकरणे (नि० १ अ० २-३ पादयोः) ॥

३. परान् शृणातीति परशुः । कुठारोऽन्यो वाऽस्त्रमेवः प्रसिद्धः ॥ “दयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परशवः” इत्यमरः ॥ अत्र परंशुश्चन्द्रस्तद्वति लाक्षणिकः । कुन्ताः प्रविशन्तीति वद ॥ कुन्तो गवेषिकापरपर्याय आशुचविषेण । “भाळा” इति प्रसिद्धः । तदस्तु प्रविशस्तु कुन्ताः प्रविशन्तीत्युच्यते तेन यथा कुन्तहस्ताः पुरुषा लक्ष्यन्ते तद्वत् । “कुन्तो गवेषिकार्या स्यात्” इति मेदिनी ॥

४. हरतेरहंरूपतापदाने केश इत्याह—अथवेति ॥

५. विशेप्यनिघ्नम् । “सर्गोऽशक्ते अर्थम्” इत्यमरः ॥

पीयतीति । “बोधा मे अस्व वचंसो यविष्ठ महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति स्त्रो अनु स्त्रो गृणाति वृन्दास्त्रे तुन्वं वन्दे अमे” ॥ २ ॥ वीर्यतमस आपम् त्रिष्टुप् आमेयी । प्रातरनुवाकश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन्नरे ! यविष्ठ युवतम ! अतिसयेन युवेलथं “अतिशायने तमविष्ठनै” (पा० ५-३-५५) इतीष्टनि भलाहिलेये सम्प्रसारणे (पा० ६-४-१३२) वीषं ओर्गुणः (पा० ६-४-१४६) अवादिशः । हे स्वधावः ! अन्नवत् । स्वाधा इत्येव अन्नाससु पठितः (निघं० २-७) मे मम अस्व महिष्ठस्य दातुतमस पूजवितुतमस वा, महत्तमस वा । अत्र सहच्छन्दस्य मंहादिशः प्रबोदरादिलाद्वोध्यः । इष्टन तु पूर्वैव । टिलोपश्च । प्रभृतस्य प्रकृष्टैर्भगवद्भुजेः सम्भृतस्य वचसः भवस्तुतिरूपस्य “गृणानि”ति शेषः । बोधा बुध्यस्व । “बुध अवगमने” (भा० ५०) लोट् वीषं आर्षः । आ सर्वैत इति वा । किंच इदमपरं शृणु उभयेषां प्राजापत्यानां देवाधुराणां द्विधा विभक्त्यानां मध्ये दत्तः अर्थः देवाह्वयः पीयति हिनस्ति एकमर्थमसुराह्वयम् । त्वः अर्थः असुराह्वयः अनुगृणाति अनुष्टोति, अपरमर्थेदेवाह्वयम् । मास्मान् हिंसीरिति । तत्रैवं सत्सुभयथा विप्रतिपक्षेण प्राजापत्येण वृन्दाह्वयः वन्दनशीलोऽहं “वदि अभिवादन-स्तुत्यो” (भा० आ०) “सुवन्वीरारुः” (पा० ३-२-१७३) इत्यादिप्रत्ययः कर्तरि । “वन्दारुभिरवाक्के” इत्यमरः ॥ दैवं पक्षमाश्रितो द्विलासुरं ते तवैतां तन्धं तनुं ज्वलन-दहन-प्रकाशीकरणसमर्थां निलमेव (प्रातर्मध्यन्दिने सार्धं च) वन्दे सौमिल्यर्थः ॥ २ ॥

नेमे देवा इति ब्राह्मणवाक्यं वाजपेये मैत्रावरुणायानाम् ॥ अर्धतो देवा अर्धतोऽसुरा आसमित्यर्थः ॥ १ ॥

“ऋक्षाः, स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ॥

ऋक्षाः, स्तुभिरित्येते नक्षत्राणां नामनी भवतः ॥ तत्र ऋक्षवाच्योऽत्र पुंसि निर्दिष्टो लोके पुनर्नपुंसकमेव, मकार-रत्न वाऽऽकारः प्रबोदरादिलात् ॥ एवं स्तुभवाच्योऽत्र नक्षत्र-वचनोऽस्ति ततो भिन् । न तु तृतीयान्ते नाम । वेदे तृतीयान्तस्यानुकरणमदः ॥ विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमन्वयं वा ॥

नक्षत्रशब्दं पर्व्यामाभिनानप्रसक्तं निर्ज्वरीति—

नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ॥

गल्यं वर्तमानात् नक्षतेः नक्षत्राणोर्गण्डुकात् (निघं० २-१४) औवादिकाद्वा गल्यथात् (पा०) “अभिनिक्षिक्लि-भ्योऽजन्तु” (उ० ३-१०५) इत्यत्रप्रत्यये नक्षत्राणि भवन्ति । तानि हि निलमेव गच्छन्ति ॥ पाणिनीयैस्तु क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यते । न क्षीयन्ते न क्षरन्तीति वा नक्षत्राणि “नक्षत्राणामवैद” (पा० ६-३-७५) इत्यादिना नञः प्रकृति-भावानलोपाभाव इत्युच्यते ॥

१. शब्दस्योऽर्थतश्च ॥ तद्वैद्योः (वातपित्तसंयोगः) राज्ञाया-श्वमेरिणः कश्चित्पदातिर्यस्यैव्यतिहार उपपद्यत एव ॥

अत्र ब्राह्मणमन्त्रथा व्याख्यातीत्याह—

“नेमानि क्षत्राणी”ति च ब्राह्मणम् ॥

नक्षत्रोऽत्र त्वर्थः । स च भेदार्थः पूर्वनिर्वचनात् । “तुत्या-द्वेदेऽवधारणे” इत्यमरः ॥ क्षत्राणि धनानि इमानि न भवन्ति । किंतिहिं धनसरूपाण्येतानि, सूर्यरश्म्युज्ज्वेधादीप्य-मानानि सन्ति । “हिरण्यधानीव आजन्त” इति हि तच्छेषः । क्षत्रवाच्यो धननामसु (निघं० २-१०) पठितः ॥ पूर्वजन्मसु कृतपशेन तद्वृत्ति स्थिरं भवतीति ॥

अथ यथाप्रतिज्ञातं निर्ज्वरीति—

ऋक्षाः उदीर्णानीव ख्यायन्ते, स्तुभिस्ती-र्णानीव ख्यायन्ते ॥

उदीर्णानि उदीरितानि केनचिद्वर्धगमितानि ख्यायन्ते दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ एवं तीर्णानि तिर्यग्गतानीव गगन-मण्डले ख्यायन्ते दृश्यन्त इत्यर्थः ॥

अथोदाहरति—

“अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ॥”

(ऋ० सं० १-२-१४)

“पश्यन्तो ध्यामिन् स्तुभिः ॥”

(ऋ० सं० ३-५-६)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

अमी येति । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं दृश्यं कुर्वन्निहिबुः । अर्धेधाति वर्धनस्य द्रुतानि विचारकश-चन्द्रमा नक्तमेति ॥ ५ ॥ छान-शेषस्यापैम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । वरुणश्चास्यां सूर्य उच्यते ॥ अमी ये ऋक्षाः अमूनि यानि नक्षत्राणि उच्चा उच्चैरुच्यते स्थाने दिवि निहि-तासः निहितानि स्थापितानि केनचित् “आनतेरिषुह” (पा० ७-१-५०) इत्युवागमः ॥ नक्तं रात्रावेव दृष्टे दृश्यन्ते “इरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति रेभावः । एतानि ।

१. उक्ताब्राह्मणग्रन्थशेषः । चाकचन्यदर्शनादिरण्यवत्त्वन्नमः । हिरण्यधानीति तु “ऋत्यवास्त्वया वास्त्वया ध्वीहिरण्ययानिच्छ-न्दति” (पा० ६-४-१७५) इति निपातः ॥

२. एतेन पाणिनीयानुसुधशिव निरुक्तिरुक्ता । निघण्टु-भाष्येतु क्षरिः सौत्रो ब्रह्मार्थः । माधवमते शकलीकरणार्थो हिंसा-र्थश्च “क्षद् गविहिंसनयोः” इति हि क्षत्रेधिनीकारः । “गृध्री-पक्षिविषमि (मनि) सार्विहिंसन्यसः” (उ० ४ । १६२) इति नः । मुख्यते श्वेतदुपभोगाभिनिस्तसाधनत्वात् । हिनस्ति दारिद्र्यम् । खण्डीकरोति वा तदेव । क्षत्रो नाशकात्कुतश्चिप्रापात्रा त्रायते रक्षतीति क्षत्रं घनं “त्रैह्य पालने” (भा० आ०) तथाच निगमौ । “नहि ते क्षत्रं न सत्सो न सन्त्युम्” (ऋ० सं० १-२-१२) “सुक्षत्रासोऽस्तिदास्तः” (ऋ० सं० १-१-२६-५) इति ॥

न विज्ञायन्ते दिवा दिवसे । एतानि कुहचित् क पुनः ईयुः
गच्छन्ति । कालव्यत्यय आर्षः । किमेतत्स्यात् ? अद्वयानि
अनुपहिंसितानि (आध्वर्यभूतानि एतानि) वरुणस्य आदित्यस्य
व्रतानि कर्मणि स्तुः । किमन्यद् भविष्यति ? त हि भगवान्-
नादित्यस्तानि कुतश्चिदानयनिवासां गच्छति । पुनश्चैतान्यपन-
यन्निवेदेति । तदेवं दशोन्मदर्थेन वा तेषां सूर्यकृतमेव । यदपि
चैतत् विचक्रात् देदीप्यमानः कसेदीर्घार्थो वङ्गुगन्ता-
च्छतुप्रलयः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (पा० ७-१-७८) इति
सुमोऽभावः ॥ चन्द्रमाः । नक्तं रात्रौ एति आगच्छति तद-
प्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म । अथमेव हि चन्द्रमसि दीप्तिमा-
दधान द्यास्तं गच्छति । पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो वीक्षितुदेति ।
योऽयमेवंस्वभावो वरुण आदित्यस्तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये
स्तुनः । स इदं नामास्माकं करोलिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

पश्यन्त इति । “ऋतावानं विचेंतसु पश्यन्तो धामिषु
स्तुभिः । विश्वेपामध्वराणां हस्तुर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥”
गोतमपुत्रस्य वामदेवस्यापैम् । अनुष्टुप् । ओषेयी । ऋतावानं
यज्ञवन्तम् ऋतमिति यज्ञनाम (निघं० ४-१९) ततावन्मिमत्वर्थं
(पा० ५-२-१२२) । विचेतसं विभूतप्रेक्षानं विश्वेषां सर्वेषाम्
अध्वराणां यज्ञानां हस्तुर्तारं सपौरुषोक्तारम् । हसतिः सपौरुषो
हर्षणे वा वर्तते । उपज्वलिते हि तस्मिन्सर्धन्त इव यज्ञाः
परस्परं वयं भवामो वयं भवाम इत्येवम् । तमेवंगुणविशिष्ट-
ममि दमेदमे यज्ञेष्टे यज्ञेष्टे प्रतिगुणैष्टं पश्यन्तः “वयं
स्तुनः यो नैकधा वीप्यमानः” इति शेषः । धामिषु स्तुभिः ।
स्तुभिः नक्षत्रैर्द्यौर्दिवसिब “पृथिवीं वेदिं वा चित्ररूपं
करोति” इति शेषः । स नोऽभिदुतोऽभिप्रेतानर्थान्साधयलिति
तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

“वघ्रीभि, रुपजिहिका” इति सीमिकानाम् ॥

वघ्रीभिः उपजिहिका इत्येते सीमिकानां पिपीलि-
कानां नामनी भवतः ॥ आये विभक्त्यर्थोऽविबक्षितः ॥

अथ वघ्रीपदं निर्वचि—

१. “व्रत” मिति कर्मनामसु पठितः (निघं० २-१) व्याख्या-
तश्च (नि० २-१३) ॥

२. चाकशीतिदीप्तिकर्मा पश्यतिकर्मा च वेदे पठ्यते । विपूर्व-
कोऽयं गृहार्थे सन्युद्धोर्ध्वमाख्याति । कसेतेदीर्घार्थो वङ्गुगन्ता-
च्छतरि द्वित्वेऽभ्यासस्य दीर्घः ॥

३. विशिष्टभूतं प्रक्षानं यस्य तम् । एष च “जिवी संज्ञान”
इत्यस्याऽर्थोऽनिरुक्तः ॥

४. एतच्च “हासमाने” इत्येतत्पदव्याख्यायां देवराजय-
ज्वानः प्राहुः ॥ तत्तच्च भावे किञ्च । हाः स्पर्शो तत्कर्तारम् ॥

५. “दमे” इत्येष गृहनामसु पठितः (निघं० ३-४) ॥

६. “धौः खी स्वर्गे च गगने विवं क्षीवं तयोः इष्टुमि”ति
कोशः (अ० टी० स०) “निलयीस्तयोः” (पा० ८-१-४)
इति पश्यदित्यम् ॥

वघ्रयो वमनात् ॥

ता हि वमन्युदकं तेन मुदादीभवति ॥ तथाच “दुवम उदि-
रणे” (भ्वा० प०) रक् । “पुवोने” औप् (पा० ४-१-४८) ॥

अथ सीमिकापदं निर्वचि—

सीमिकाः स्वमनात् ॥

स्वर्धन्त(न्त्यो)हि ता नित्यमेव गच्छन्ति ॥

अथ उपजिहिकापदं निर्वचि—

उपजिहिका उपजिह्यः ॥

उपजिह्यमिति हि ताः, पट्ट ह्यासां प्राणेन्द्रियं भवति ॥

अनयोर्निगममुदाहरति—

“यदच्युपजिहिका यद्ध्रो अतिसर्पति इत्यपि

निगमो” भवति ॥ (ऋ० सं० ६-७-१२-६)

यदच्यति । भार्गवस्य प्रयोगस्येयनार्थम् । उक्थेऽसौ
समिदनया प्रहृयते ॥ अस्याः “सर्वं तदस्तु ते घृत”मिति
शेषः । अत्र “ता जुपस्य जविष्ठ” इति पूर्वमन्त्रादमिसंबन्ध्यते ॥
हे अग्ने ! उपजिहिका नाम पिपीलिका अन्तरनुप्रविश्य
स हि वह्निं शक्रांस्त्यक्तं खदिरसारौ हि । यत् काष्ठदिकम् अति
भक्षयति । यत् च वनस्तद्विशेषः अतिसर्पति आर्द्रया मुदा
परिवेष्टयन् हे जविष्ठ युवतमेधु साधो ! अत्र “तत्र साधुः”
(पा० ४-४-९८) इति यत् सर्वं तत् उभयजातीयमपि
ते तव घृतम् अस्तु भवतु । ता घृतीभूतं तत् । लिङ्गव्य-
त्यादिप्राप्तिः । त्वं जुपस्य सेवस्व । “जुपी प्रीति-
सेवनयोः” (तु० आ०) प्रार्थनयां लोद् ॥ ६ ॥

“ऊदरं, कृदरमि”—त्यावपनस्य ॥

ऊदरं, कृदरमित्येते आवपनस्य धान्यादिनिःक्षेप-
साण्डस्य नामनी भवतः ॥ ओप्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् ॥

ऊदरमुदीर्णं भवति । ऊर्जे दीर्णं वा ॥

१. “स्यु शुद्धे” (भ्वा० प०) धात्वर्थेनिर्देशस्योपलक्षण-
त्वाद्भ्रमनेऽपि वृत्तिः । यद्वा स्वमन्त्रो ध्वनन्त्यः सत्यो गच्छन्तीति
सीमिका भवन्ति । स्वमन्त्रक्रियायोगात् सीमिका ॥

२. उक्थो वक्षः । उक्थं हि सामविशेषतस्तुल्यक्षणपरो ग्रन्थ-
विशेषोऽपि लक्षणयोक्तोऽत एवोक्तयानि उक्थैर्वा दोस्ततीत्युक्तया
वजमान इति वै० सि० कौमुदी ॥ वक्षस्तत्तुल्यलक्षणलक्षितः ॥

३. तथाच सायणः । उपजिहिकावमनशब्दो यद्यपि पर्यायी
तथापि प्रथमुपानाद्वमनशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति ॥

४. खदिरसारं ताम्बूलम् । “विना खदिरसारेण हारेण हरि-
णीदृशः” इति प्राचीनपत्रे तथा अवगाढ ॥

५. आसमन्तात् (सर्वतोभावेन) उप्यते स्थाप्यतेऽस्मिन्-
त्यावपनं सृज्यं वंशमयं वा । कोटि “वेदी” इति मि. भाषायां
प्रसिद्धम् ॥

ऊर्दरं कुसुलम् । तद्वि उक्तं ऊर्ध्वं दीर्घं भवति । अथवा ऊर्ज अत्राय अर्थाय तदीर्घे विधीर्णे सङ्गवति । ऊर्गिल्लयनाम (निघं २-७) तदुद्धमनाय हि तच्छिपिरीभूतं भवति ॥ निगममगोदाहरति—

“तमूर्दरं न पृणता यवेन ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(४० सं० २-६-१४ ॥ ४० वा० सं० २९-१)

तमूर्दरमिति । “अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्यो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा । तमूर्दरं न पृणता यवेनन्धं सोमं-
मिस्तद्वपो वो अस्तु” ॥ ५ ॥ गुरुसमदक्ष्येयमार्प विष्टुप् । ऐन्द्रो । हे अध्वर्यवः ! यः इन्द्रः दिव्यस्य तुलोकाश्रयस्य वस्यः यधुनः । “आगमशास्त्रमनिलयि”ति नुमोऽभावः । धनस्य, यः च पार्थिवस्य अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य । पृथिवी-
स्थान्तरिक्षनामसु पठितं (नि० १-३) । यथ क्षम्यस्य क्षमा (भूम्या)श्रयस्य “मवेच्छन्सि” (पा० ४-४-११०) इति यात् । राजा अभिपतिः तम् एवंगुणयुक्तम् इन्द्रम् यवेन वीर्यश्रुत्वान्यविशेषेण ऊर्दरं न कुशलमिव । सोमेभिः सोमैः “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्यैवभावः ॥ पृणत पूरयत तर्पयतेति यावत् । वीर्यः साहितिकः (पा० ६-३-१३०) यद्वा आसमस्तापृणत । तत् पृतत् वः युष्माकम् अपः कर्म (निघं २-१) अस्तु भवतु । सर्वमन्यदिहा-
येति भावः ॥ ५ ॥

मन्त्रार्थमंशतः (प्रकृतम्) आह—

तमूर्दरमिव पूरयत यवेन ॥

निगदव्याख्यमेतत् ॥

अथ ऊर्दरं निर्वेकि—

ऊर्दरं कृतदरं भवति ॥

कृतो दरः श्वन्नः (छिदं) यत्र तत्कृतदरं तदेव ऊर्दरं पृथोदरादित्वात्तलोपः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“समिद्धो अञ्जनकूर्दरं मतीनाम्”

(४० वा० सं० २९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (२०) ॥

१. तादर्थ्यं चतुर्थी । “ऊर्जं बलप्राणयनोः” (सु० प०) क्तिप् ।

अत्राय, तत्साध्याय बलाय च बदीर्घं सङ्गवति तमूर्दरमित्युच्यते । निधानमिष्टितेऽङ्गतच्छिद्रे वा तस्मिन् वेन प्राणनं (जीवनं भोजननो) नापि च बलं कस्यचिद्विवर्तितं ॥

२. “छुपिरं विवरं लिङ्गम्” इत्यमरः । उद्धमनाय । अन्तः-
स्थितधान्यनिःसारणाय ॥

३. ऊर्दरशब्दे ॥

समिद्ध इति । “समिद्धो अञ्जनकूर्दरं मतीनां धूमन्ध्रे मधुमुत्पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सुधस्यम् ॥” आशीस्तुम् । आध्यवैवेऽव्यये । तत्रेयं प्रथमा । हे अञ्जे ! भगवन् ! समिद्धः सन्वीसस्त्वम् । मतीनां मेधाधिनां (निघं ३-१५) सर्वेषां देवानां, मतीनां बुद्धीनां च आधपनं निधानस्थानं धृतम् । ते हि सर्वाः मतीः (सर्वप्राणेन) तत्र क्षिपन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवंगुण-
युक्तं धृतं मधुमत् मधु (वत्) स्वादयुक्तम् अञ्जनं गमयन् “अञ्जं व्यक्लिमक्षणकान्तिगतिषु” (सं० प०) ततः शता । आत्मानं प्रति ज्वालने विख्यालयन् । पिन्वमानः पिबैव । ततः हे जातवेदः । भूम्यान्देवत अग्ने ! त्वं वाजी वेर्वेनान्न वलवान् वेर्वेवान् वा सन् वहन् प्रारथैस्तदेवान्प्रति “वह प्राणेण” (श्वा० प०) ततः शता देवानां सध्वं समानस्थानं (सहचारिणम्) अथ च प्रियम् एवम् वाजिनम् अश्वमाश्वमे-
धिकम् आ आभिमुख्येन आधुतरं वा वक्षि वह (प्रापय) लोड्यं लड शपो छक् (पा० २-४-७३) ॥ ३ ॥ (२०)

“रम्मः पिनाकमि”ति दण्डस्य ॥

१. एतच्चारवर्ते, शब्दतत्रं वा । सङ्गुचरितः शब्दः सति-
तात्पर्यार्थपर्यवसानेऽर्थद्वयोपकल्पस्य तत्कारणं तु शब्दानां तुल्य-
रूपता । यथा “विदग्धानसहस्रं वैरिकागलांसोचकीतिषुते” ॥
इत्यादौ । अत्र विदुषां मानसं मनष्व मानसं सरस्वज इति
संवाधनम् । यथावा अक्षा भज्यन्तां मुच्यन्तां दीप्यन्तामित्यादौ ।
अक्षशब्दो हि रथावधवे (धुरि) विभीतकफले देवनाद्ये (पाशके)
च वर्तते । तथैतच्छब्दतत्रम् शब्दस्य पर्यायपरिहृष्यसहत्वात् ।
तत्सहस्रत्वे स्वार्थतत्रं यथा पटा इत्यादौ ॥

२. “पिषि सेवने” (श्वा० प०) पदव्यख्येन (पा० ३-
१-८५) लटः ज्ञानच् । “आने मुञ्च” (पा० ७-२-८२) इति
सुगागमः ॥

३. जातशब्दोपपदादिदेविचारणाथोदेवेनां शानार्थात् । “विद
हाते” (अ० प० “विद विचारणे” क० आ०) अनुगादिभिः ।
(उ० ४-१८८) जातानि सर्वोणि भूतानि कर्मणि वा वेद
लोकपाकत्वात् । यदा जाते जाते सर्वक्षिन्मुतजाते (प्रागित्यसूत्रे)
विभक्ते । “विद सत्ताया” (दि० आ०) जातं वेदो हविर्लक्षणं
धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य स
वैश्वानरविद्यया च कृतविचार इत्यर्थः । जातमान एव विद्योतते
प्रधानस्य भावत्वात् । जातं वेदः प्रधानं वा अस्य सः ॥
“अक्षिवैश्वानरो बहिः० जातवेदास्तान्पूनात्” इत्यमरः ॥

४. कम्पनवान् । परमेयो भवदाता वा । सोऽस्यास्तीति वाजी ।
मत्वर्थेऽत इतिः (पा० ५-२-१२५) “ओजिषि भयचलमयोः”
(४० प०) अस्य वाजः पृथोदरादित्वात्साधुः । “वाजी वेजनवा-
नि”ति भाष्यम्याख्यानात् । यदा वाजो बलम् (निघं २-९) ॥

५. “हस्तरणिः प्रसमो वेगो रथो जवो वाजः” इति (राज)
निघण्टुः । इति निघण्टुभाष्ये देवराजयजमानः ॥

रम्भः पिनाकम् इति एते दण्डस्य नामनी भवतः ॥
तत्र तावत् रम्भपदं निर्वक्ति—

रम्भ आरभन्त एनम् ॥

अस्वलनार्थम् एनं दण्डम् आरभन्ते इत्यर्थं रम्भ इत्युच्यते । “रम्भ रम्भस्ये” (भा० आ०) आहुपद्यार्थेऽत्र वर्तते । ततः “पचाद्यच्” (पा० ३-१-१३४) “रमेरश-
खिलोः” (पा० ७-१-६३) इति जुम् । रम्भते वा “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” (पा० ३-३-१९) इति घञ् । “रम्भा कदम्बपत्तरसोर्गौ वेणी वारणान्तरे” इति मेदिनी ॥ वेणुरत्र दण्डमुपलक्ष्यति । वैणवस्यैव दण्डस्य स्मृतिषु धारणविधानात् । तथाच मनुः “वैणवीं धारयेद् यद्धि सोदकं च कमण्ड-
लुम्” इत्यादि ॥ (४-३६)

अत्र निगममुदाहरति—

“आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भ ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(अ० सं० ६-३-४५ य० वा० सं० ३-६१)

“आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उडमसि त्वा सुधस्य आ ॥ ५ ॥” काण्वस्य त्रिशोकस्यार्थम् । ऐन्द्री गायत्री । अतिरात्रे महाव्रते च शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! वयं त्वा त्वां जित्रयः जीर्णां (वृद्धाः) पृषोदरादिः । रम्भं न दण्डमिव आरम्भम् आरभामहे । लङ्घं लिट् दीर्घः पदब्यत्यय-
वार्थः । “रमेरशखिलोः” (पा० ७-१-६३) इति जुम्यसु-
स्वारपरसवर्णौ ॥ अवष्टम्भाय दण्डमिव त्वाभ्रयामहे । हे शवसः बलस्य (निष्० २-९) पते पालक ! अत्र “पञ्चाः पतिपुत्रे” (पा० ८-३-५३) व्यादिना विसर्गस्य सः ॥ सुधस्ये समाने एकस्मिन्कास्मिन्स्थाने यज्ञायतनेऽवस्थितम् त्वा त्वा । आ आभिसुख्येनैर्द्रष्टुं स्तोतुं वा उडमसि उडमः नित्यं कामयामहे । “वश् कातौ” (अ० प०) लट् । “इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । वशश्च संप्रसारणम् (पा० ६-१-१६) ॥ ५ ॥

अथ प्रकृतं मन्त्रार्थमाह—

आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् ॥

व्याख्यातं मन्त्रार्थे ॥ (अत्र हि जीर्णा इति जियव इत्यस्यार्थे) ॥

अथ पिनाकं निर्वक्ति—

पिनाकं प्रतिपिनध्येनेन ॥

१. सप्तस्युपपत्त्ये क्रियापदाध्याहार आवश्यकः । क्रिया-
धारस्यैवाधिकरणसंज्ञायां तत्र तस्या विधानात् (पा० १-४-
४५+२-३-१६) ॥

२. “उपसर्गवलेन योग्यक्रियाध्याहारः” शब्दबुद्धिनियमेन
तावदन्वाध्याहृतं दुर्गेण ॥

२० नि०

एनेन दण्डेन प्रतिपिनष्टि हन्तीति पिनाकम् एव
उच्यते ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“अवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ॥”

(अ० य० सं०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “एषते रुद्रभागात् क्षुब्ध तेनावसेन परमोजवतोऽतीहि”
इत्यादिः । एनेन मन्त्रेण त्रैयम्बकाः पुरोडाशाः वृक्षे आसज्यन्ते ।
हे भगवन् ! रुद्र ! एष ते तव भागः तेन अवसेन
पथ्यदनेन (पाथ्येन) (नि० १०-१७) परः परस्तात् ।
मूजवतः तन्नामः पवतात् (यत्र मम शत्रवो वसन्ति)
पिनाकहस्तः । दण्डहस्तः । अथच कृत्तिवासाः कृत्तिधर्म
“अजिन् वर्म कृत्तिः क्षी” इत्यमरः । तद्वसनः । अवत-
तधन्वा अवततं आरोपितमुणम् धनुर्यस्य सः “धनुषश्च”
(पा० ५-४-१३२) इत्यमरः । अक्षिज्याकुसुंश्च सन् अतीहि
अतिगच्छ अस्मच्छन्नूहन्तुम् । मा अवैवस्थाः । “इण् गतौ”
(अ० प०) अतिपूर्वस्ततो कोट् प्रार्थनायाम् ॥

केचित्तु—

“पूतत् रुद्रावसं तेनं पुरो मूर्जवतोऽतीहि ॥ अवतत-
धन्वा पिनाकावसुः कृत्तिवासा अहिर्षसन्नाः सिवोऽतीहि ॥
(अ० य० वा० सं० मा० शा० अ० ३ कं० ६५)”
इत्येवमुदाहरणतयोपन्यासाय महीधरभाष्यमन्योदरन्ति । तदे-
तद्भाष्यान्निमित्तं वेदितव्यम् । भाष्ये हि पिनाकहस्त इत्येवं
शब्दघटितः पाठो दृश्यते ॥

मेना श्रा इति स्त्रीणाम् ॥

मेनाः श्राः इत्येते पदे स्त्रीणां नामनी भवतः ॥

अथात्र पर्यायभिधानप्रसक्तं निरुच्यते—

त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः ॥

अपत्रपणकर्मणः लज्जायैव । स्त्यायतेः स्तयै धातोः
“स्त्यायतेर्द्धृ” (उ० ४-१६५) इति ङट् प्रत्यये डिस्वाटिलोपे
(पा० ६-४-१४३) यलोपे (पा० ६-१-६६) च डीप्
(पा० ४-१-१५) लज्जन्ति हि ता नित्यं स्तयैरेषि पुंश्च ॥

अथ प्रकृतौ (मेनाप्रावाद्यौ) निर्वचनीति—

मेनाः मानयन्त्येनाः ॥ श्राः गच्छन्त्येनाः ॥

एनाः जियः । मानयन्ति पूजयन्ति (सक्तुर्वन्ति)
पुरषाः शुभकृत्येष्वातीमौ मानयन्त्येनाः । “मान पूजयाम्”

१. एष च शब्दसंघातयोः पाणिनीयैः पठ्यते (भा० प०)
निरुच्यते च स्त्यावतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्रीति ॥

२. लच्छन्त्येवपि “मन्दलच्छन्दयोः स्तैरः” इत्यमरः ॥

३. तथाच मनुः । “पितृभिर्भ्रातृभिश्चैवाः पतिभिर्देवैस्तथा ॥
पूज्या भूययितव्याश्च बहुकल्याणमौसुभिः ॥ ५५ ॥ १००० तस्मादेताः

(जु० उ०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१२१) घृषोदरादि-
लादिलसुपधायाः ॥ गच्छन्ति मैथुनधर्मेण णना इतीमा
प्रा इत्युच्यन्ते । निपातनास्ताधुः घृषोदरादिलात् ॥

अधार्त्र निगमाबुदाहरति—

“अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥”

(ऋ० सं० ४-१-२९)

“प्रास्त्वा कुन्तन्नपसोऽतन्वत् ॥

(सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १-१-८)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

अनयोराशो यथा—“आ प्रद्वं हरिवो मा विवेनं पिश-
ङ्गराते अभिनः सचस्व । नहि त्वदिदं वर्यां अन्यदस्त्वमेनां-
श्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ ३ ॥ अवस्योरात्रेयस्यामि । त्रिष्टुप् ।
ऐन्त्री । हे हरिवः ! इन्द्र ! आ अभिसुहृदेनास्मान्प्रति प्र
प्रकर्षेण द्रव्य आगच्छ । “डु गतौ” (भ्वा० प०) प्रार्थनायां लोट् ।
विवेनः मा विगतकौमो माऽभूरस्वतः । हे पिशङ्गराते !
शोभनदैनं । नः अस्मान्प्रति अभि अभिसुहृदेन सचस्व
सप्तच्छ । “वच समवाये” (भ्वा० उ०) प्रार्थनायां लोट् ।
समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा ॥ किञ्च त्वत् लप्तः
प्रतिविशिष्टम् । अन्यत् देवतान्तरम् नहि अस्ति यदयं
प्रतिपवेमहि । हे भगवन् इन्द्र ! वस्यो ! वसुमन् ! वसुशब्दा-
दनाथान्मिलनीयो ज्यैः । लम् अमेनांश्चित् अक्षीकानपि
(स्त्रोतृनात्मनः) जनिवतः प्रजननसमर्थान् सङ्कल्पतः क्षीमतो
वा चकर्थ करोषि कृतवान्वास्ति । यस्मात्त्वमेवंगुणविशिष्ट-
स्वात्स्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥ २ ॥

द्वितीयो यथा—“प्रास्त्वा (अ) कुन्तन्नपसोऽतन्वत् वधि-
भ्योऽन्यत् वरुणस्त्वानयतु । देवि ! दक्षिणे ! बृहस्पतये
नास्तेनामृतलभनीय वयोदात्रे भूयान्मयो मर्धं प्रतिप्रहीत्रे”

सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतकामैर्वैरित्यं सत्कारेभू-
त्सवेपु च ॥ ५५ ॥” (अ० ३)

१. वेनतः कान्तिकर्मणः (भ्वा० उ०) “पुंति संज्ञायां
घः” (पा० ३-३-१२८) इति प्रथमये वेनशब्दः कामार्थकः
(काम इच्छा) विगतो वेनः कामो वस्य । अत्र माहो बला-
त्किवाभ्याहारः ॥

२. पिशङ्गशब्दः पिशङ्गायः कोषेपु पठितोपीष्ट साधर्म्या-
च्छोभनार्थः । पिशङ्गं वासः स्तव्यै वा अतिशोभनं भवतीति ।
तथा च “युगलिङ्गारस्तु तद्वती” लभिभानादिपिशङ्गा रातिदोनं
वस्य सः । “रा दाने” (अ० प०) “क्तिभावे” (पा० ३-
३-९४) ॥

३. वधप्ययं पाणिनिना मुखतो नोपनिबद्धस्यापि “तद्विताः”
(४-१-७६) इति बहुवचननिर्देशाद्विहितः अपि इष्टिक-
प्रादयः केचनोक्तव्ये । अयः शकटः शकटिः । अय्यो ग्रामो
ग्रामटिका । पयमिहापि । इति व्ययं मनोरमायाम् ॥

वासःप्रतिग्रहणमन्त्रः । तद्वास उच्यते—हे वासः वसन ! आः
स्त्रियः । त्वा त्वाम् (अ) कुन्तन् कर्तितवत्त्वामिस्त्वं
कर्तितः स्वरूपेण । सूत्राभ्येव हि वाचकैः समुत्तानि वास
इत्युच्यते । एतेन कार्यकारणयोरेमेद इति साध्यमतसुपपत्तं
भवति । अपसः बैल्यकाः कुविन्दुपुत्रैकास्त्वाम् अतन्वत
विस्तारितवन्तः (वयनाय) वयिज्यः साधुवैयनकारिण्यः
कुविन्दुपुत्र्यः । अवयन् उतवत्सः (वक्षरूपेण कृतवत्सः)
तदेवमभिनिष्पन्नं त्वा त्वां वरुणः देवताविशेषः (अपाम-
धिपतिः) बृहस्पतये नार्हसत्ये आत्मनि व्यवस्थिताय
महाम् आनयतु सदक्षिणमुदकपूर्वकमर्पयतु । हे देवि !
दक्षिणे ! लामेवमविगम्याहम्—अमृतत्वम् अमृतभावम्
(यथाभिलषितम्) अशीय अशुयाम् (प्राशुयाम्) तेन
यथाधिधि तवापेण दात्रे यजमानाय वयः अन्नम् (निधं०
२-७) भूयात् भवतु । मह्यं च मयः सुखम् (निधं०
३-६) भूयात् ॥

“शेषो वैतस” इति पुंस्प्रजननस्य ॥

शेषः वैतसः इति पुंस्प्रजननस्य पुंसः प्रजनन-
(प्रजावंपादनं) साधनस्य (लिङ्गस्य) नामनी भवतः ॥

अथ शेषपदं निर्वचि—

शेषः क्षपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

१. वासो वसनम् (वस्त्रम्) अत्र (मन्त्रे) अनुवक्ष्ण वाक्प्रत्ययोः
क्रमेण “देवस्त्वा सविदुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
प्रतिगृह्णामि ०”—० । (शास्त्रा० ब्रह्मिन्) ०—० । “क इदं
कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिप्रहीता
कामः समुद्रमाविशत् । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते”
इति । हे वासः ! सविदुरादित्यस्य प्रसवे अन्यनुज्ञायां सत्यां तेन
प्रसूतोऽन्यनुज्ञातोऽन्यस्त्वाम् । अभिनोर्दैवमिषजोर्दैवयोः (मीरुभ्यां)
वाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि (नैताभ्यामेव बाहुभ्यामपि) पूष्णः
देवस्य आदित्यस्यान्यस्य वा (पूतताभ्यां) हस्ताभ्याम् । इति
आधारः । कः प्रजापतिरयं दाता कस्यै प्रजापतय एवादात्
ददाति । एवं दाता प्रजापतिः प्रतिप्रहीता च । किञ्चैवं कामः
कामायैवादाइदति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति ।
आच्छादनं भविष्यतीतीतरः (प्रतिप्रहीता) प्रतिगृह्णाति । एवं
कामो दाता कामः प्रतिप्रहीता इति स काम एवोच्यते । हे काम !
यतते वासः । तस्मात्सं सकामो नवेति ॥

२. अप्रसवधर्म्याः अनुपजातपुंस्त्वाः (प्रजननावासरमर्थाः)
पिता खेव हि प्रसवे पुत्ररूपेण । तथाच ह्युक्तिः “पतिर्जायां
प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्ननो भूत्वा दसमे मासि
जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥

३. हस्तापेऽन्यत् कर् (पा० ५-३-८६) ॥

४. वयस्येसांयुसन्तानार्थोचाच्छीत्यविशिष्टे कर्त्रेति शुभ्रवेत्य-
सर्थः । (पा० ३-२-१२४+१३५) ॥

५. अजायमर्थो बोधते ॥

स्पृशतिकर्मणः स्पृशत्यर्थस्य शपतेः शपधातोः (भा० उ०) करणे घञ् (पा० ३-३-१९) प्रधोदरादिखादित्वम् । शपति स्पृशत्यनेन त्रिविमिति शेषः । शाकटायनीयैस्तु “दृशी-कृष्यां पुट् च”-(उ० ४-२०१) इत्यमुनि शेषे (रेतः-पाते जाते) इति शेष इत्युक्तम् । “शिश्नो मेढ्रं मेहनशो- (फ) पसी” इत्यमरः ॥ एतन्मते सान्त्वमेतत् ॥

वैतसो वितस्तं भवति ॥

वितस्तं वितततरं वितस्त्रिमितं वा भवतीति वितति-क्रियायोगाद्वितस्त्रिमानयोगाद्वा **वैतसः** । उपक्षीणतरं हि तद्वधति प्रागनुस्तरणदिश्वयाः । प्रधोदरादिखात्साधुः ॥

“यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम्”

(ऋ० सं० ८-३-२७)

“त्रिःस्र माहः श्रथयो वैतसेन ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

यस्यामिति । “तां पूर्वम्ब्रुवन्तं मा मेरयस्व यस्यां वीजं मनुष्यान्वपन्ति । या न ऊरु उशती विश्रयाति यस्यामु-शन्तः प्रहराम् शेषम् ॥ २ ॥” सैर्वाया आर्षम् ॥ कन्या-प्रथमोपगमे विनियोगः ॥ हे भगवन् **पूषन्** । पित्र्यदेवविशेषः । **शिघ्रतमाम्** अतिशयेन शिवां कल्याणकर्त्री तां योनिम् **आ** समन्तात् **हैरयस्व** उद्वयमा वीजप्रहणाय सुपुत्रं कुरु । **यस्यां** मनुष्या वीजं शुक्रम वपन्ति गर्भाधानविधिना प्रक्षिपन्ति । “द्ववप् वीजसन्ताने” (भा० प०) वीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च ॥ **या** इयम् स्त्री **उशती** कामय-माना प्रजननम् **नः** अस्माकम् **ऊरु विश्रयाते** व्याश्रयते विविधप्रकारमाश्रयते । आकारस्य परंप्रयोग आर्षः । **यस्याम्** योनौ **उशन्तः** पुत्रजन्म कामयमाना वयमिमम् **शेषम्** लिखं **प्रहराम्** प्रक्षिपेमेल्यर्थः ॥ आशंसायां लोट् ॥ २ ॥

त्रिःसेति ॥ “त्रिः स्रमाहः श्रथयो वैतसेनोतसमे-ऽव्यलैः प्रणसि । पुरुर्वोऽनु ते केतमायु राजा मे वीर तन्वत्सदासीः ॥ ५ ॥” उर्वर्या आर्षम् । त्रिष्टुप् । सा हि पुरुषवसा मागस्त्रिष्टुप् सती अनययो पुरुषवसे प्रसन्नवीत् ।

१. यद्यप्ययमाक्रोशे पठितस्तथापीह भाष्यकारेण (वात्सेन) स्पृशत्यर्थे यवमभिहितः ॥

२. सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । चावन् स्त्रीत्वघोतकः (पा० ४-२-४८ वा०) ॥

३. “वर्णागमो वर्णविषयैश्च” इति नैरुक्तसमया—“सुसिद्धप-ग्रहलिङ्गनराणां कालहलक्षरकर्तृवर्गं च । व्यत्ययमिच्छति शालकृदेवां सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येने” इति प्राणिनीयाय साधुरम ॥

हे पुरुषवः ! त्रिःस्रमाहः त्रिरहो मांपूर्वं (त्रिरात्रं यावत्) **वैतसेन** विश्रदण्डेन श्रथयः अतावयस्त्वम् । **उतस्य मे** अपि च यावानभिलषैः कश्चन मम मनसासीत्पूर्वं तं सर्वमेव त्वम् अव्यत्यै **प्रणसि** व्यतिप्रितवानेवासि । अतस्तवाहम् । **केतम्** चेतासी अनुकूलासती **अनु आयम्** अनुगतवती । किञ्च हे वीर ! **तदा** तस्मिन् काले त्वम् तथापुत्रकृत्या मे मम तन्वः देहस्यास्य **राजा** ईश्वरः **आसीः** । न तथेदानीं वर्तसे यथापूर्वमतो याम्येव । पुनस्तत्त्वयेदानीं नाहं समेष्ये । समयभेदादिति भावः ॥ ५ ॥

“अयैने”-त्युपदेशस्य ॥

अथा एना इति एते उपदेशस्य (तद्वचके) नामनी भवतः । न पुनरुपदेशः स्त्रीपुंनपुंसकेषु शिञो भवतीति त्रिञ-प्युदाहार्यं । तत्र—

“अयते अग्ने समिधां विधेम ॥”

(ऋ० सं० ३-४-२५)

इति स्त्रियाः ॥

“अया ते अग्ने समिधां विधेम प्रतिस्त्रोमं शस्यमानं शुभाय । दृढाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् दुहो त्रिदो मित्र-महो अवध्यात् ॥ ५ ॥” इति एयः स्त्रियाः उपदेशः ॥

१. सावणस्तु—अहः महति शिखिवायं “दिशिचतुर्ग्यैः सुच” (पा० ५-४-२८) अथयः स—अश्रययः अतावयः “कृत्वोऽव-प्रवोगे” (पा० २-३-६४) इति कालवाचिनोऽहदशब्दाद-धिकरणे पठ्यते । उत—अपिच, सेतिपूरणः । अव्यत्यै—या सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति साऽव्यती तस्य मे—महं प्रणसि पूर-यसि । एवं शुभा हेपुरुषवः । ते केतं गृहम् अन्वायम् अन्वग-मम् । पूर्वं हे वीर ! राजा त्वं मे तन्वः शरीरस्य तत्—तदाऽस्त्रीः अभवः सुखमित्येति शेषः । परमण्येवं मन्तव्यं किमिति कातरौ भवसीत्येवं व्याख्यत । एतन्मते एष संवादः कुरुक्षेत्रे पुनर्दशन-कालिकोऽवगन्तव्यः ॥

२. अत्रोतशब्दोऽपिषेत्पर्ययः । से स्त्रीतीताथैषोतकः । मे इत्येष सप्तमन्धितया सर्वमाक्षिपति ॥

३. तृतीयार्थे सोरम् । केतशब्दः प्रज्ञायै (निघं० ३-९) पठितः । यद्वा “कित निवासे” इत्यस्याधिकरणध्वनत्स्य केत-शब्दो गृहार्थः । तथाचातुशब्दोऽनुकूलार्थः । आयमागमम् ॥

४. पुरुषसोऽर्षवैश्या सहैष समय आसीद्यदहं नभं स्वामन्वय मैथुनादालोक्य सद्यो देवलोकं यास्यामि । रक्षणीयौ चेमादुरणकी वत्सभूतौ मम । श्रतमेव न भोदय इति । तत्र देवैस्तादाननयनायासा राक्षासह सुरतावसांसे राजावन्धतमाच्छत्रायादुरणकी इती तच्छब्दपृथक् तदाऽसकृदावाविधितो नभ एव तादृशयौ देवैश्च विशुल्लकाशिता तथा च तथाविधो (नभः) राजोर्वैश्यालोकिता इति तन्वाजेन सा सत्वरं देवलोकं ययौ ॥ इत्येषाऽव्यायिका पुराणेतिहासयोरसकृदभिहिता ॥

वामदेवस्यार्षं त्रिष्टुप् । रक्षोत्रि कर्मणि विनियोगः । हे भगवन् !
अश्रे ! अया अनस्य । वर्णलोप आर्षः । समिधा ते तव
विधेम परिचर्या वयं कुर्मः । स लवेवमस्याभिः परिचर्ये-
माणः शस्यमानम् अस्याभिः उच्चार्यमाणमिमं स्तोमं स्तोत्रं
प्रतिगृभाय प्रतिगृह्णान् । प्रहेलेंति “छन्दसि वाथजनि”
(पा० ३-१-८४) इति श्रः शायजादेशः । “हृप्रक्षोभेश्छन्दसि”
(वा०) इति ह्रस्व भः । अथ च—हे मित्रमहः ! मित्राणां
पूजयितः । मित्रैर्वा पूजनीय । अश्वसः अशंसितुनस्तोतुन् आत्म-
नोऽस्माकं व द्रुहः द्रोघधुन् निदः निन्दितृथैतान् रक्षसः
राक्षसान् द्रुह भस्मीकुरु । किञ्च अवघात् अवन्दनीयात्
कर्मणः पापात् पाहि रक्ष अस्मानित्यर्थः ॥ ५ ॥

“एना वो अग्निम् ॥”

(ऋ० सं० ५-२-२१)

इति नपुंसकस्य ॥

“एना वो अग्निं नमसोऽञ्जनात्तुमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठम-
रुति स्त्वंध्वं विश्वस्य वृत्तसम्युत्तम् ॥ १ ॥” इति एषः ।
नपुंसकस्य उपदेशः ॥ वसिष्ठस्यार्षं ब्रूहीति । प्रातरनुवाका-
धिनयोः शस्यते । हे ऋक्षविजयमानाः । यः युष्माकम् ।
एना अग्नेन अभ्युद्यतेन । ऊर्जः अत्रस्य नपातं नप्तारं
पौर्यम् अथ च—नमसा अग्नेन (निषं० २-८) प्रियम् इष्टम्
देवानाम् चेतिष्ठम् अतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम्
अकंमतिं पयोऽपमतिं । पृषोदरादित्यान् अत्र वर्णलोपो वर्णविपर्य-
यश्च । स्वध्वरम् शोभनोऽवरो येन हुतेन तम् । विश्वस्य
सर्वस्यापि यजमानगणस्य (एष योऽधिकृतः कर्मणि तस्य)
वृत्तम् देवान् प्रति योतयितारम् (यजमानस्य कामान् बोध-
यितारम्) अमुतम् अमरणधर्माणम् अग्निम् आहुवे
बहमाहुयामि युष्माकमाशासमृद्धये । स बाहुतो देवान्प्रति दैत्यं
करिष्यतीति भावः ॥ १ ॥

“एना पत्यां तन्वंतु संसृजस्व ॥”

(ऋ० सं० ८-३-२५)

इति पुंसः ॥

“इह प्रियं प्रजयां ते समुद्धृतमस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जा-
रुहि । एना पत्यां तन्वंतु संसृजस्वाग्निर्जीविदधु मावन्दयाः

१. “गिहि कुस्तावायम्” (भा० प०) किप् । “आगम-
शास्त्रमित्यस्” (प० ९५) इति शुभागमाभावः ॥

२. अग्नेनाहुतिभूतेनादित्यमण्डलमनुविश्यापः सुवयन्ते ताभ्य-
श्वाशिरित्यन्तानां स पौत्र उच्यते । “अजोऽग्निविप्रतः क्षत्र”मिति
भागवतम् । “अग्नीं प्रास्ताहुतिः सभ्यमादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्यायते ब्रुहि” इति स्मृतिश्चात्र प्रमाणम् ॥

३. “एना वो” “एना पत्ये” —सुपक्रान्तयोर्द्वयोरप्येव एव
पनाशब्दो नमसा, पत्ये, सुपदविशेषादिकस्य नपुंसकविषयत्वम्-
परस्य पुंविषयत्वमुपपादयति ॥

॥ २ ॥” इति एष पुंस उपदेशः ॥ सूर्याया आपर्म् । जगती ।
वधूरनया गृहान्प्रवेश्यते । सोच्यते । हे वधु ! इह अस्मिन्नेव गृहे
प्रजया सन्तत्या युक्तायाः । उपलक्षणे कृतीया (पा० २-३-
२१) ते तव यत् प्रियं तत् समुद्धृतम् । किञ्च अस्मिन्गृहे
त्वं गार्हपत्याय गृहप्रतिभावाय (गृहपतीलाय) जागृहि
अवहिता भव । किञ्च एना अग्नेन पत्या भर्ता सह तन्वं-
तुं “अभिपूर्वः । वाक्छन्सी”ति (पा० ६-१-१०५८)
वा पूर्वसवर्णः । संसृजस्व मिथीकुरु । अघा अयैवं सौम-
नस्ये वर्तमानो जित्री जीर्णो यावत् तावत् परस्परणावियुज्य-
मानौ विदधं यथम् आ आभिमुख्येन वर्तमानौ सन्तौ यश्च-
सम्बन्धीनि वचांसि वदथाः वदतं युवामित्याशी ॥ २ ॥

“सिषक्तु-सचत” इति सेवमानस्य ॥

सिषक्तु-सचते इति एते सेवमानस्य सेवाकर्तुः
(क्रियाविषयभूते) नामनी भवतः । अत्रे चाल्थयार्थं विवक्षितं
प्रत्ययार्थोऽविवक्षितः । पाणिनिरप्याह “यच् सेवने सेवने
च” (भा० उ०) इति ॥

अत्र निगममुदाहरति । अर्थतोऽनुवदति वासुम्—

“स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥

(ऋ० सं० १-१-३४)

स नः सेवतां यस्तुरः ॥

“वो रेवान् यो अमीवृहा वसुविद् पुष्टिवर्धनः । स नः
सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥” मेधातिथेरापर्मः । गायत्री अश्व्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । हे भगवन् ! ब्रह्मणसते । यः रेवान्
रश्वितान् (धनवान्) यलोप आर्षः । अमीवृहा रोगहा “अम
रोगे” (जु० प०) “अमेरीवः” इतीवप्रत्ययः । अमीव
दन्तीत्यमीवृहा । किप् । “अनुनासिकस्य किञ्चलोः छिति”
(पा० ६-४-१५) इति नस्यात्तम् ॥ वसुविद् वसुनो धन-
स्यापूर्वस्यापि विद् । लब्धा । “विद् लभे” (तु० उ०) किप्
(पा० ३-२-७६) यश्च पुष्टिवर्धनः धनपोषस्य वर्धयिता
सः नः अस्यान् सिषक्तु सेवताम् । पुनर्बुध्नमप्रायात् यः
तुरः तूर्णकारी (क्षिप्रकर्ता) पटुरित्यर्थः “तुर लरणे” (जु०
प०) “द्रुपुधलक्षणः” (पा० ३-१-१३५) कः ॥ २ ॥

“सचंसा नः स्वस्तये ॥”

(ऋ० सं० १-१-२)

सेवस्व नः स्वस्तये ॥

१. क्रियापदयोः सेवमानपदे च । तेन सचस्वेत्युदाहरण-
मनुपपन्नं भवति । इष्टं च कञ्चिदावर्धयसाविवक्षणं कञ्चिच प्रत्य-
यार्थस्य । आयोदाहरणं “एनायोनां भाववचनामावर्धये”
(पा० २-३-५४) अत्र वचचात्वर्थे एवाविवक्षितो वृद्धप्रत्ययार्थश्च
कर्ता विवक्षित इति भावकर्तृकाणामित्येवमर्थो भाव्यसंमतः ॥

२. उक्तं चाहुरकाणां ब्राह्मणस्पलाभिरभिमुपातिष्ठतेति । सत
पत्यैर् ब्राह्मणस्पला ऋक् ॥

“स नः पितृवै सुनवेऽं सुपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्त्ये ॥ ४ ॥” मधुच्छन्दस आषीम् । गायत्री । अङ्गुपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् ! अग्ने ! वं त्वां वयं परिचरामः सः त्वम् नः अस्माकम् सुनवे पुत्राय पिता इव सुपायनः सुपगमनः (सुपवारः) भव सुपर्चीणश्च नः अस्मात् स्वस्त्ये स्वस्त्ययनाय आ सचस्व आ सेवस्व । तथा २ आचर यथा वयं सुप्रीता भवामेत्यर्थः । सेवा हि श्रीस्वतुकूलो व्यापारः ॥ ४ ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते—

स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । अस्तिरभिपूजितः ।
सु अस्तीति ॥

स्वस्ति इति एतत् अविनाशिनेऽर्थस्य नाम । यद्वा-
अविनाशस्यैव नाम । इत्येवं तत्त्वमुक्त्वा व्युत्पत्तिं ब्रवीति—
अस्तिः इत्ययम् अभिपूजितः । सुपुर्वैः सनुच्यते—सु
अस्तीति ॥

“भ्यसते रेजत” इति भयवेपनयोः ॥”

भ्यसते रेजते इत्येते भयवेपनयोः नामनी भवतः ॥

“यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ॥”

(ऋ० सं० २-६-७)

“रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥”

(ऋ० सं० ५-१-८)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

यस्येति । “यो ज्ञात एव प्रथमो ममस्त्वात् देवो देवान्
कृतुना पृथैष्यत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृणस्त्वं
मुह्य सज्जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥” यत्समदस्याषीम् । त्रिष्टुप् ।
व्याख्यास्यते चैतदुपरिष्ठात् । (ति० १०-१०) इन्द्रवरप्रदाना-
दैन्द्रं रूपमुपगतं यत्समदं मरुतैर्गैर्विना कृतोऽयमिदानीमेकः
शक्यो हन्तुमिति जिघांसवोऽसुराः किल परिवव्रिरे । स किल
भीतोऽग्नेनेन्द्रं तुष्टाय । आत्मानं च ब्राह्मणं परेभ्यः प्रतिवेद-
याश्चक्रे समासतो मन्त्रार्थस्तु—हे जना(सः) असुराः ! यो जातो
जायमानएव सन्प्रथमः प्रधानभूतो देवानाम् मनस्वानुदारयनाः
दैवो द्योतमानः सन्कृतुना वृत्रवधाधिलक्षणेन कर्मणा देवानम्या-
नर्थैर्भूयत् पर्यभवत् । भवतेर्व्यत्ययेन कसः । यस्य शुष्मा-
च्छारीराद्व्यात् । (निघं० २-९) रोदसी यावामूमी (निघं०
३-३०) अभ्यसेताम् अविभीताम् अवपेतां वा, मुग्धस्य
सेनालक्षणस्य बलस्य (निघं० २-९) महा महत्त्वेन युक्तः स
इन्द्रो नाहमिति ॥ १ ॥

१. यथा पिता कुतश्चानागतः पुत्राय सुपायनं (सन्देशवस्तु)
प्रवच्छति तद्वत् ॥

२. कस्याप्याय प्रसक्तये वा ॥

३. तथाचात्र पाठमेतैः ॥

रेजत इति । “प्रचित्रमार्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे
भरध्वम् । ये सहस्रांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी
मखेभ्यः ॥ ४ ॥” भरद्वाजस्येयमाषीम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मासं
वैश्वदेवे पर्वणि याज्या । “अग्निमार्हतीं पृथिमालमेत वृधि-
कामः” इत्यस्य पयोः षड्वे चैयम् । हे अग्ने ! (त्वत्सहाय-
भूता ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयम्) गृणते नान्दं कृष्येते तुराय
खरमाणाय स्वतवसे स्वात्मबलवत्प्रभिनो खभूतबलाय वा
मारुताय मरुतां गणाय चित्रं दैर्घनीयम् अर्कम्
अवम् (नि० २-७) प्रभरध्वं प्रभरत । ये मरुतः ।
सहस्रांसि शत्रूणां बलानि (निघं० २-९) सहसा खबलेन
सहन्ते अग्निभवन्ति । “षह मर्षेण” मर्षेण क्षमा अग्निभव-
क्षेति भट्टोजिदीक्षिताः । (येभ्यः) मखेभ्यः मंहनीयेभ्यः
(महद्वाः) पृथिवी रेजते मयात्कम्पते ॥ ४ ॥

धावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विं-
शतिः ॥

यौध्वं पृथिवी च धावापृथिव्यौ “दिवो धावा” (पा० ६-
३-२९) इति दिवोऽधावादेव । तयोर्नामधेयानि नामानि
उत्तराण्येभ्य उपकान्तेभ्यः प्रपित्वे इत्येवमादिभ्यः षड्विंशतेः ।
चतुर्विंशतिः । खधे पुरन्धीत्येवमादीनि २४ । तत्र सर्वस्यास्य
भूतप्राप्तस्य धारयित्री खधे । पुरन्धी पुरु बहूनि धारयित्री
इत्येवमादि योज्यम् ॥

तयोरेषा भवति ॥ ४ ॥ (२१)

द्विवचनेन युक्तानि धावापृथिव्योर्नामानि । तयोः साह-
चर्याऽऽख्यापिका एषा अनुपपन्नमिधास्यमाना ऋक् भवति ।
(साहचर्यं हि सति द्विवचनयोग उपपन्नरूपो भवति
नाम्नाम्) ॥ ४ ॥ (२१) ॥

“कतुरा पूर्वा कतराऽपराऽयोः कथा ज्ञाते
कवयुः को विवेद ॥ विश्वं त्मना विमृते यद्ध
नाम् विर्वर्तते अहनी चक्रियैव ॥”

(ऋ० सं० २-५-२-१)

१. यथा लोके बहुवैयकार्यकारेण मुख्यमेकं संबोध्य यूय-
मेवं कुरुतेति प्राधानं । तद्वदत्रापि मुख्यमधिकमेव संबोध्य
प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोगः ॥

२. अत्र “नित्रमर्कं चायनीयं स्तोमं गृणते स्तुवते । स्तन-
यितुशब्देन “कृत्स्नं जगदुपशब्दावत” इति । “अग्नये मारुताय
च गणये”ति स्तोत्रं संबोध्य ततोऽसिं ब्रवीति, हे भगवन्प्रभे !
श्रणु त्वमप्येतत्कर्मेवैवगृणतु कैमैरश्रिः सहे”ति च दुष्टो व्याख्यात् ॥

३. मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तर्भूतानामपि मरुतां बुध्वा
प्रविभागात् य इति प्रलवमशः । यथा महाभाष्ये “अथ शब्दा-
नुशासनम् कैरा शब्दानामि”ति । यथा वा लोके राजपुरष
इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

कतरति । अगस्त्यस्यार्थं त्रिष्टुप् । पृष्ठाभिन्नयोः षष्ठेऽहनि महाव्रते च तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । खयमेव तावद्विर्कयस्तुल्यसंशयो मन्त्रवृत्तं ब्रवीति **अयोः** । अन्ये । नकारलोपः धातुः । धावापृथिव्योर्मन्त्रयोः कतरा पूर्वा पूर्वयुत्तमा कतरा अपरा पश्चाद्भाविनी ? न हि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं लक्षयितुं शक्यते । उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन प्रकारेण हेतुना वा एते जाते अभूताम् । अत्र “प्रकारवचने आह” (पा० ५-३-२३) इति किमः प्रकारवृत्तेस्वाल्हायै । किमः कः । (पा० ७-२-१०३) । किं पौर्वापर्येण उत युगपदिति । किं प्राज्ञयोस्तथापदकमिति वार्थः । हे कवयः ! अतीन्द्रियज्ञा युयमिति वदत । कः कश्चिदपि अनयोः पौर्वापर्यं कारणं वा विवेद ? विशेषेण विविच्य वा जानाति ? नै कोऽपि । अज्ञाने कारणमाह—**यत्** यस्मात्संबल हेतोः नाम प्रसिद्धम् विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्मना आत्मनैवाव्ययैरपेक्षेणैव “मन्त्रेष्वाध्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन आकारलोपः ॥ बिभृतः शारयतः । ह इत्येष पादपूरणः । “बुद्धिचक्षुर्हवै पादपूरणे” इत्यमरः । यद्वा यद्वा नाम यत्किञ्चित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदव्याभ्यामेव त्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । इत उत्तरेण पौर्वापर्योभाव उच्यते । अहनी अहोरात्रे । एतयोः धावापृथिव्योः चक्रियेव चक्रयुक्ते इव (चक्रयुगलमिव) विवर्तन्ते अविबोगेन संयुक्ते (संबद्धे) इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथैतद्भाष्यम्—

कतरा पूर्वा कतरा परैनयोः कथं जाते कवयः ! क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्वैनयोः कर्म विवर्तन्ते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इव ॥

मन्त्रव्याख्यानेनैव निगदव्याख्यमेतद्भाष्यम् ॥

इति धावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ ५ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते शब्दे नैवं० काण्डे

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति अनेन मन्त्रेण धावापृथिव्योर्महिमानं महा-

१. अहं त्वेतावच्छ्रुतामाममादकं यसा इदृज्जतस्य हिरण्यमस्याहं त्वेते शक्ते इति । एवं आह—“ते अण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां, तण्डुलं रजतं, सेयं पृथिवी, यस्तुवर्णं, सा योः” इति । तेन हायते युगपदेवैते स्थातामिति दुर्गा व्याख्यातः ॥

२. चक्रशब्दान्तरार्थः षः । घस्तेषादेशः । व ह्यर्थः । इति साधनं कश्चिद्विद्वत्साधम् ॥

भाग्यं मन्त्रहगाचष्टे ब्रवीति ॥ अध्यायान्ते पदद्वित्वम् । एवमेतन्नैघण्टुकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ * ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविश्रुतौ नैघण्टुकाण्डे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ नैगमकाण्डम् (द्वितीयम्)

अथ प्रकरणद्वयस्यानुपस्थापकशब्दापनाय व्यासेनोक्तमेवार्थं समासतः प्रतिजानीते—

एकार्थं,—मनेकशब्द,—मित्येतदुक्तम् ॥

एकोऽर्थः पृथिव्यादिरनेकेषां गवादिशब्दानां यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते तदेकार्थम् । अथवा अनेके शब्दा गवादय एकास्य गवादेरर्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते तदनेकशब्दं नाम प्रकरणम् नैघण्टुकाख्यम् । इत्येतदुक्तं पुनस्तत् ॥

अथ गान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ॥

१. “प्रतिशाश्यातो निगमः” इत्येतन्नैगमलक्षणपक्षणयिति बोध्यम् ॥

२. तथाचोक्तम्—

“भित्तीये हि तमहानमृषिः संक्षेपतोऽनृषी ॥

इत्थं हि विदुषां लोके समासव्यासमारणम् ॥ ११ ॥” इति ॥

३. “एतावन्तः समानकर्माणि धातवः । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामवेयानि” इत्यनेन वाक्येन । यथैतत् “गौरिति पृथिव्या नामवेयम्” इत्यत आरभ्य नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनं, तत्त्वभेद-पर्याय-संख्या-सन्निधयोदाहरण-तत्त्विवचन-न्याख्या-अभिभाषेणोक्तं, स एष नैघण्टुकस्य प्रकरणस्य निगमव्याख्येन सर्वथा-पर्ययः संक्षेपत उक्तः । शास्त्रसंयन्त्रशैबमनुश्रुतो अभिव्यक्तिः । प्रकरणद्वयस्य चैवमपुनश्चार्थार्थता अभिव्यक्तीत्यनेनाभिप्रायेण चैकार्थमनेकशब्दमित्युक्तम् । अत्र (पूर्वोक्ते प्रकरणे नैघण्टुके) यद्यपि—गतिकर्माणां द्वाविंशतिशतसंख्यानामविवक्षितं गमनमेकोऽर्थ उक्तस्तथापि प्रसिद्धानुरोधाय “कसति” “लोडते” “श्वोतते” इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषया एव द्रष्टव्याः । तथाप्य एयोक्तविक्रमो ररसा वा गच्छति स एव क्रसतीत्युच्यते, नेतरो य कच्छति गच्छति । तथाच य एष निम्नेन प्रदेष्टेन कश्चिदचैतनो लोष्टादिरन्यो वा चैतनः पुरुषादिरात्मकारेण गच्छति, स एव लोडत इत्युच्यते । नान्यत् । एवं वदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित्स्त्विति तदेव श्वोतत इत्युच्यते नान्यत् । एवं गच्छति कर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद्वननिषेधेण यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु च्छेदपूर्विकां सर्वेषां समानां कार्यमित्यत एका-धैत्यमेपास्युक्तम् । सामान्यशब्दाश्च कश्चिद्विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च कश्चित्सामान्यवाचिनस्तद्व्युपेक्षितव्यम् ॥

अथ इदानीं यद्याख्यातव्यं तत्समासतः प्रतिजानीते यानीति । अनेके अर्था उपपदादानादयः येषां दयलकूपारादीनाम् पदानाम् तान्यनेकार्थानि पदानि । एकश्च शब्दोदयस्थितिः येषां व्युपदयादीनां तान्येकशब्दानि अर्थजातानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवमादिना पुरस्तात्समासतः सूचितानि, तानि अतः परम् अनुक्रमिष्यामः आनुपूर्व्येण वर्णयिष्यामो “व्याख्यये”ति शेषः ॥ किलक्षणा पुनरिह व्याख्या ? इत्येतदुच्यते—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥ १ ॥” इति ॥

आह—न केवलमनेकार्थान्येवासिन्प्रकरणेऽनुक्रमिष्यामः, किं तर्हि ?

अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् ॥

अनवगतसंस्कारान् अभिज्ञातसंस्कारान् । येषां प्रकृतिप्रसयादिस्संस्कारो न साकल्येन ज्ञायते तांश्च निगमान् । अत्रैवानुक्रमिष्यामो व्याख्यास्यामः ॥

तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

तत्—एवंप्रकारं प्रकरणं (यत्रैतदुभयं व्याख्यायते) ऐकपादिकम् । इति अनेन नाम्ना आचक्षते “अन्येऽप्याचार्या” इति शेषः । निरुद्धा हीयमसिन्प्रकरणे संश्लेष्टे भावः । पूर्वसिन्प्रकरणे गणशः पदानां विरचनामपेक्षैतदैकपदिकमुच्यते । अत्र त्वेकैकमेव पदं समाप्नातम् । तथा—जहा—निधा—इत्येवम् । यत्र पुनः क्वचिदनेकार्थान्यपि समाप्नातानि तद्यथा “देवो देवाच्या कृपा” “सोमो अक्षाः” इत्येवमादीनि, तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

एवंप्रकरणार्थं संक्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णद्वयसिद्धिप्रथमं यत्पदं तदुपादीयते—

“जहा—” ॥

इति ॥ (१)

आह—किमेतदनवगतसंस्कार—मुतानेकार्थम् ? उच्यते—

जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. समयमैः । शान्येतानि दयलकूपारादीनि पदानि अनेकैरर्थपदयादानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातानि उपपदादानदहनहिंसादीनि एकशब्दाख्यानि, तान्येवमितरेतरविशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि एकप्रकरणतामुपगतानि पूर्वप्रकारया ऐकपादिकप्रकरणव्याख्ययेति ॥ अत्रार्थसाप्रतीयमानस्य पर्यायान्तिधानेन विभज्यप्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या, पदमेते द्वे व्याख्ये, तयोरर्थपरिष्ठानमेकस्याः कार्यम् । शब्दपरिष्ठानमपरस्याः । तदेतदुभयमप्येकसिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥ इति ॥

अत्र हन्ते—जहातेश्च सन्देह इति जहेत्यनेनानवगतसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र भाष्यकारेणावधृतं जघानेत्यर्थः इति । तथाच हन्तेरेवौत्र रूपं न जहातेरित्यर्थः ॥ १ ॥

आह—कुतः पुनर्विशेषावधारणं यदेतदन्तेरेवात्र रूपं न पुनर्जहातेः ? इति । अतोऽत्र निगम उच्यते—

“को नु मर्या अमिथितुः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को असदीषते ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ६-३-४९)

त्रिशोकस्येवमाधर्मं गायत्री महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते, अस्यामृचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदविरोधप्रकरण—शब्दासारख्याधोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः । कथमिति चेच्छृणु—

“मा नु एकस्मिन्नागंसि मा द्वयोर्द्वय त्रिषु । वध्रीमर्शूर ! शूरिषु ॥ ४ ॥” (ऋ० सं० ६-३-४८) इत्येष मन्त्रः पठ्यते हे इन्द्र ! नोऽस्मानेकस्मिन्नागंसि अपराधे मा वधीरित्येवमस्यार्थः । अस्मिन्नेव प्रकरणे “को नु मर्या” इत्येष मन्त्रः पठ्यते । अस्यार्थः । हे मर्या ! मनुष्याः ! कोऽनु कः खलु अमिथितः अनाकुटः (पशवमपि वा किञ्चिदनुक्तः) सखा समानव्यायानः (सुहृत्) सखायम् समानव्यायानम् (सुहृदम्) अब्रवीत् ब्रवीति । कालव्याख्य भाषः (पा० ३-४-६) । यथा द्यूयमाहताः सन्तो मां ब्रूत “मावधीरिति” । जहा अत्र कम् अपापकम् जातु अहम् इति पदचतुष्टयमप्याहृतं भाष्यकारेण जहाशब्दस्य निराकाङ्क्षिकरणार्थम् । तथाच जातु कदाचिदपि कनपापकर्मनपराधिनि सन्तमहं जहा जघान हतवान् अस्मि ? प्रमादतोऽपीति लिङर्थः । न कमपीत्यर्थः । ननु मनुष्यानपापानपि त्वं हंसेव इति प्रत्युक्त इव प्राह—कोऽसदीषते कः खलु अपापकारी अस्मात्तो मीतः सन् पलायते ? न कश्चिदप्यपापकारी अस्मत्त उद्विजमानो मीतः सन् पलायते इति भावः ॥ अत्रापि मीत इत्यप्याहृतो भाष्यकारेण । न ह्यमीतः पलायते । अत्रासदिति पक्षमीयोगादीषतेर्मममात्रवाचिनोऽपि (भ्वा० ण०) गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्विमेति स तस्मात्पलायत इति स्थितिः ॥ ४ ॥

अथैकपदनिरूपणम्—

मर्या इति मनुष्यनाम ॥ (निर्व० २-३)

१. हन्तेरिङ्गुचमैकवचने णलि द्विवचने अभ्यासचर्त्वे कुत्साभावो नकारलोपश्च छान्दसत्त्वात् ॥

२. पापकं तु निहन्त्येवेति स्मारतिकोऽर्थः ॥

३. अत्र “उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पातोक्ष्यम्” इत्युक्तेः प्रमादार्थोऽप्याहृतः ॥

तस्य “मयौ मनुष्यो मरणधर्मे”—ति व्युत्पत्तिरुक्ता
(नि० ३-१५) ॥

मर्यादामिधानं वा स्यात् ॥

अथवा मर्यादामिधानमेव अत्र स्यात् ॥ न मनुष्य-
नाम । तथाच—

मर्यादा × मर्यैरादीयते ॥

मर्यैरेतुष्यै—(निघं २-३) रादीयते शब्दे स्वरविषय-
प्रविभागार्थम् । तथाचात्र मर्या इत्यत्र दकारलोपो द्रष्टव्यः ।
क इति च लिङ्गव्यत्यय आर्थः । यद्वा का उ इति च्छेदः ।
उचितं के । का नु खल्वेवा मर्यादा यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयम्
अनाहता अनाकुष्टाश्च सन्तो मां जूथ मा नो वधीरिति ।
नैतव्याप्यमित्यर्थः ॥

मर्यादा × मर्यादिनोर्विभागः ॥

संभिता या भूमिदक्षिणा सा मर्येत्युच्यते (विषयान्त
इत्यर्थः) । आदिरन्यस्य विषयस्योपक्रम उच्यते । संभिताया
भूतेरादेश विभक्तकारिणी या भूमिः सा मर्यादित्युच्यते । तथाच
मर्या वाधिस्थेति द्वन्द्वः । “सामान्ये ननुसकम्” (पा० २-
४-१७ वा०) इति नुम् । एषा च रुढिसंज्ञाऽस्मिन्नर्थे इति
भावः । “मर्यादा धारणा स्थिति” इति वामरः । तत्र
“मर्या” इति सीमार्थेऽप्यर्थं तत्र वीर्यते या सा मर्यादा “आत-
क्षोपसर्गे” (पा० ३-३-१०६) इत्यङ्गं ज्ञियां टाप् “पाया”
“थाक” इत्येवंशब्देन लोके प्रसिद्धा । विभागो-विभजलने-
नेति करणे घञ् (पा० ३-३-१९) “वजोः कुषिण्यतो”-
(पा० ७-३-५२) इति भजतेर्जस्य गः । उपधाद्विद्विः ॥
(पा० ७-२-११६) ॥

मेथतिराक्रोशतिकर्मा ॥

मेथति—मिथधातुः “इकृतिर्पो धातुर्निर्देशे” (पा० ३-
३-१०८ वा०) आक्रोशतिकर्मा—आक्रोशानार्थः । “चतस्रः
पञ्चोऽधममिमेधन्ती” इति प्रसिद्धमथमे मेथतेराक्रोशकर्म-
लम् । लोकेऽपि च “शालो मेधनक” इत्युच्यते । स ह्यभी-
क्षमाकुश्यते । आक्रोशति च सः ॥

एवमेतस्मिन्नेत्र प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसाहचर्याद्योप-
पत्तिर्निर्द्देशेरेव विशेषार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः । तस्मान्नात्र
जहातेरवकाशोऽस्ति । पारिशेष्यादन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति ।
एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥ अथ “निधा”
(२) इत्येतत्पदमवगतसंस्कारावसरप्राप्तमेकपदिकव्याख्यामा-

१. सम्यक् भिता स्वायत्तीकृता (स्वाधिकारस्ता) उपक्षणा
तावदेव स्वतेति ततः परं सोपक्षणीव भवति । “निधदो देश”
(४-२-५२) इति पाणिनिः । अमरोऽपि “देशविषयो सुपबन्त-
नि” लाह ॥

२. जहातो शेतसिन्धकल्पमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि
विरध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सतीति भावः ॥

येन व्याख्यानीयमिति तद्विधानामिधेयनिगमनिर्वचनानुक-
मप्रवृत्त्याह—

निधा पाश्या भवतीति ॥

एतच्च पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो हि बालमयः क्षात्रुययो
वा पाशसमूहः पक्ष्यादिग्रहणार्थः प्रकृतः स पाशेत्युच्यते ॥

अधुना ह्रावयेतौ शब्दौ निर्वक्ति—

यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः ॥

यत्—यस्मादियं निधीयते—नीचैर्धीयते पक्ष्यादिग्रहा-
नम् तस्मात् निधिरिति निधानीति वा प्राप्ता सती निधेयत्वव-
गतसंस्कारेणोच्यते ॥ अथ पाश्या—शब्दं पर्यायामिधानप्रसक्तं
प्रत्ययोत्पादनार्थं निर्वैचीति—**पाश्या—पाशसमूहः** ॥ इति ।
तथाच “पाशादिभ्यो षः” (पा० ४-२-४९) इति सामूहि-
कोऽत्र यप्रत्ययः । ज्ञियां टाप् । तथाचामरोऽपि तस्य वृन्द-
मित्यधिकृत्य “पाश्या गत्या पृथक्पृथक्” इति ॥ एवं पदानिकृत्य
तद्विधार्थो निरुक्तोऽधुना पदार्थं निर्वैचीति—

पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥

पाशयतेः “पश बन्धने” (जु० उ०) इत्यस्य करण-
घनन्तस्य पाश इत्येतद्रूपति । कृतः ? **विपाशनात्** तेन हि
विविधमतिशयेन वा पश्यते बन्धत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ निधाशब्दं पाशमूहार्थं निगमनार्थमुदाहरत्यनर्थो—

**“वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमैधा
ऋषयो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णुहि पृथि
चक्षुर्मुग्ध १ सान्निधयेव वृद्धान् ॥ ६ ॥”**
(ऋ० सं० ८-३-४६)

वय इति । शैकल्यस्य गौरितीतेरियमार्थं निष्ठुप् । मास्त-
मभिष्टोमे मरुत्वतीयशब्दस्य परिधानीयैषा निविधानीये सूक्ते
वाक्ये । **वयः** गन्तारः **सुपर्णाः** सुपतना आदित्यरश्मयः ।
इन्द्रम् आविलम् **उपसेदुः** उपसन्ना अभवन् । कीद-
ृशास्ते ? **प्रियमैधाः** प्रिययज्ञाः । मेध इति यज्ञनाम (निर्व०

१. स हि प्रकृताऽनुवृत्त्या व्याख्यातव्यः ॥

२. तथाच निपूर्वाद्धातेः “उपसर्गे षोः किः” (पा० ३-३-
९२) इति कर्मणि क्तिष्ठेति (पि०) । वृद्ध चेन्निकृती । टिलान्धीय
“कुलस्यदुः बहुलम्” (पा० ३-३-२१३) इति सरणान्ता ।
(करणाधिकरणयोरेव हि ख्युविविधीयते) “आतक्षोपसर्गे” (पा०
३-३-१२६) इति कप्रत्यये अङि (पा० ३-३-१०६) वा ।
टापि निधेति भवति ॥ सर्वमेतत्स्त्रियां विधीयते ॥ तत्र के (देव-
राजोक्ते) बाहुलकत्वमेव गतिः । कर्तव्यं सो विधीयते ॥ इदं
कर्मण्यपेक्ष्यते ॥

३. शक्तिपुत्रस्य, व्यासपितुः पराशरस्यान्यस्य वा । तथाच
सर्गते—“व्यासं वसिष्ठनसारां शक्तेः पीत्रमकलमपन् । पराश-
राम्यं वन्दे शुकतातं तपोनिष्कम् ॥” इति ॥

३-१७) ऋषयः द्रष्टारः (कर्मणाम्) प्रकाशकत्वात् ।
नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः । “नाष्ट याज्ञोपता-
 पैश्वयीशीःषु” (भा० आ०) लटः शानचि गुणगमः शपः ॥
 अथ याचनप्रकार उच्यते-हे इन्द्र ! जनानां चक्षुरोषक्रमेतत्
 ध्वान्तम् अन्धकारम् । **अपोर्णुहि** अपावृणु (परिहर)
 पूर्णिं पिपूर्णिं पूरय च । “पू पालनपूरणयोः” (जु० प०)
 लोट् । हेच्योदेशोऽभ्यासलोपार्थाः ॥ दुर्गुस्तु-सफलं कुरु देहि
 वैसपि भग्नयन्तरेण व्याख्यातवांस्तदेतदुपपदं (भा० व्या०)
 स्फुटीभविष्यति ॥ तेजतो चक्षुः नेत्रं जनानाम् । कथम् ?
 निधय पाशसमूहेन पक्षिणं इव बद्धान् अस्मिन्मण्डले ।
मुमुग्धि मुग्ध भ्राम् मुग्धतेर्दुर्लभि लोट् प्रार्थनायाम् । अभ्या-
 सस्य गुणाभावः “संज्ञापूर्वको विधिरनिलः” (प० ९४)
 इति ॥ ६ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वयो-वे-वैहुवचनम् ॥

वय इति वेः विशदस्य गत्यादौ पठितस्य वीधातोः
बहुवचनम् ॥ (अ० प०) कर्तरि (उ०) डिप्रत्यये
 साधोर्नामीभूतस्य ।

सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः ॥

तथाच सुपूर्वात्पतेर्गत्यात् (भा० प०) बाहुलका-
 र्कृतिरि नप्रत्यये तकारस्य रेफादेशे णलम् ॥

अतएव—

उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः ॥

ता हि (आदित्यरश्मयः) व्युष्टायां रात्रावहन्त्यहि इन्द्र-
 मादित्यमुपसेदुरपसीदन्ति लङ्गर्थे लिट् (पा० ३-४-६)
याचमानाः प्रज्ञां लोकानाम् । कथं पुनर्याचमानाः ?—

अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः ॥

अपोर्णुहि अपावृणु जनानामेतद्भ्रान्तमित्यर्थतोऽवधेयम् ।
एवमैवाध्वस्तम् तमसाऽऽच्छादितं **चक्षुः** । अत्योत्तरतावयेनाभि-
 र्मन्मन्धः । तावच्चक्षुःपदं निर्वृत्ति—

चक्षुः स्यातेर्वा चष्टेर्वा ॥

स्यातेः “ह्या प्रकथन” इत्यस्य (अ० प०) अथ चा

१. पतत्तत्त्वं भाष्यव्याख्यायां स्फुटम् ॥

२. अत्र पक्षिण इत्यनेन सुपर्णा वय इति सविशेषणोपादान-
 लभ्योऽर्थः । वयः पक्षिणो भवन्ति ते च सुपर्णाः शोभनपक्षाश्चेति ।
 तथाचामरः “खगे विहंग...विषिक्किरपतत्रय” इति ॥

३. यथापोर्णुहि इत्यस्य कर्मभूतं ध्वान्तं भग्नस्वमन्नाभिप्रेतम् ।
 तथा “पूर्णिं” इत्युत्तरवाक्यस्येन चक्षुरोऽभिसम्बन्धेनानपध्वस्तस्य
 तस्य पूर्णमित्याचनमसमञ्जसमिव संविष्यतीत्याध्वस्तमित्यध्याहृत्य
 भाष्यकृता व्याख्यातम् ॥

४. पूर्णालनेन ॥

२१ नि०

चष्टेः “चक्षिह व्यक्षायां वाची” (अ० आ०) ह्यस्य
 दशेनाथस्य धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ अत्र “चक्षेः शिच”
 (उ० ३-११९) इत्युक्तिः । शिलादनाधेधातुकत्वात्स्यात्
 न । पक्षे ह्यातेरपि वक्ष्यदेशो बाहुलकात् ॥ एको वाशब्दो
 वाक्यालङ्कारे ॥

पूर्णिं पूरय देहीति वा ॥

युष्मदनुग्रहीतमेतेषां जनानां चक्षुरसफलमिव वर्तते तत्
पूर्णिं पूरय सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा पूर्णिं इत्यस्यार्थः
देहीति । अस्मिं हि गच्छता लयैतेषां चक्षुरपहतमिव, तदे-
 तदुद्येरुलमेतेभ्यो देहि । कथं च पुनर्वेहि ?—

मुञ्चास्यान्पाशैरिव बद्धान् ॥

मुञ्चेति मुमुग्धीत्यस्यार्थः । **पाशैरिति** निधयेत्यस्यार्थः ।
 निधा पादवा भवतीत्युक्तमनुपदमधस्तात् । तथाच पाशसमूहः
 पक्षिण इव एतस्मिन्मण्डले बद्धानस्मान्मुञ्च । यावद्वयमेतदशेषं
 तमो विनाश्य एतेषां जनानामेतच्चक्षुर्मुग्धं सफलं कुर्मः । एवं
 होतव्यमैव दत्तं बोधविष्यतीति भावः ॥ (एतमर्थं याचमाना
 उपसेदुरिति समस्तार्थः) ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “**मुमुग्ध्यस्माभिधयेव बद्धान्**”
 इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य
 पाशसमूहादुपस्योऽर्थो न सम्भवी “मुमुग्धि बद्धान्”त्येतौ शब्दौ
 येन बद्धा यस्माच्च मुच्यन्ते तदर्थोनिधायिनि शब्दमाकाङ्क्षतः ।
 तत्रोपस्थितस्य निधाशब्दस्यैव तदर्थलक्ष्यताया न्याय्या ॥ एवं
 सर्वत्रानवयतसंस्कारेष्वाकाङ्क्षितार्थपूरणमर्थवशादनवगतसंस्कारैः
 पदैः प्रकल्प्यं यथागमम् ॥

“शिताम” (३) इत्येतदवगमम् । विप्रतिपत्त्याऽने-
 कैर्वात्सर्वशयेऽनुपपत्त्यस्यैव पदम् अनुक्त्यैव चाभिधेयं निगममेव
 प्रथमं पठ्याचार्यः । एषोऽपि व्याख्यामार्गो भवतीति ॥

“पार्श्वतः श्रोणिः शितामृतः ॥”

(अ० मा० सं० २१-४३)

पशुहविषः प्रैषेयं मन्त्रशेषः । अस्य “होतायक्षदुधिनौ
 छागस्य हविष आत्मा” मित्यादिरादिः । “उत्सादुतोऽङ्गदङ्गा-
 दवृत्तानां कर्तृ एवाश्विनां जुषेता” हविर्होतृवर्जः” इत्यन्तः ।
 वामदेवस्यार्थं गम्यम् । शैत्रावरुणो ब्रवीति-दैव्यो होता अग्निः ।
अश्विनौ कर्म यक्षन् यजतु पूजयतु । लोडर्थेऽत्र लोट् ।
 शपः स्थाने सिद्धिकरणो व्यस्येन (पा० ३-१-८५) “इतश्च
 लोपः परस्मैपदेभ्यु” (पा० ३-४-९७) इति तिप् हकारस्य
 लोपः । ताविज्यमानो **छागस्य हविषः हविः आत्मा**

१. दानप्रकारं पृष्ठ इव प्रत्याह-मुञ्चेत्यादिना ।

२. शितामपदेन हि बाहुयक्ष्णोनिमेदांस्त्युच्यन्ते । स एषोऽन्त
 प्रवेति बोनि० शितामेति भाष्यात्प्रतीयते । तथा चाभ्ययनेन
 भवति । खरादेराकृतिगणत्वात् । साधनमस्याग्रे भाष्यव्याख्यायां
 व्यक्तम् ॥

अभक्षयताम् । कर्मणि द्वितीयायें बाहुलकात् (पा० २-३-६२)
पठौ । किञ्च **पार्श्वतः** पार्श्वप्रदेशात् । **ओणितः** कटिप्रदेशात् ।
शितामतः बाहुप्रदेशात् । **उत्सादतः** छेदनप्रदेशात् ।
एवम् **अङ्गादङ्गात्प्रलङ्घात्** वीप्तायां “निलवीप्तायो”रिति
(पा० ८-१-४) द्विर्भावः । **अवसानाम्** अवदानधर्मण
शरीतानामङ्गावयवानाम् । द्वितीयायें पठौ (पा० २-३-६२)
तान्निविनौ वस्तामिति पूर्वोणाभिसम्बन्धः । **एव-एवम्** मलोप
आर्षः । **अश्विना** अश्विनौ । औङ् आकारः (पा० ७-१-
३९) **हविः जुषेतां** सेवेताम् । भक्षितावदानौ तौ **करतः**
कुरुतः “रुतिमि”ति शेषः । विकरणव्यत्यय आर्षः (पा० ३-
१-८५) । पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्य होतः ! त्वमपि
यज ॥ इति हि मन्त्रार्थः ॥ ४३ ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति ॥

पश्वो वङ्ग्ये उच्यन्ते । **तन्मयं** हि **तद्भवति** । यदेत-
त्पार्श्वमिति ॥ “स्वशोः शृणु शुनौ घृ च” (उ० ५-२७)
गिलादृद्धिः । यद्वा पशूनां समूहः “पश्वो गन् वक्तव्यः”
(पा० ४-२-४३ वा०) सिलात् (पा० १-४-१६) पद-
त्वेन भस्माभावा “दोर्गुण” (पा० ६-४-१४६) इति शुणो न ।
“पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पशुगणेऽपि
चे”ति हैमः ॥

आह-पशुः कस्मादिति ?

उच्यते—

पशुः स्पृशतेः ॥

स्पृशतेः “स्पृश संस्पर्शन” इति धातोः (तु० ५०)
पूर्वेण (उ० ५-२७) साधुः ॥

अथ किमनया स्पृष्टमिच्छुकाः प्रत्याह—

संस्पृष्टा घृष्टदेशम् ॥

प्रति भवति ॥ कर्मणि क्तः । स्त्रियामयम् ॥ (पशुरत्र)
अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं पृष्टं निर्वचि—

पृष्टं स्पृशतेः ॥

एव । कर्मणि धक् “तिथपृष्टपृथ्व्युपश्रोथाः” (उ० २-
१२) इति साधुः । तद्धि—

संस्पृष्टमङ्गैः ॥

१. पार्श्वोस्तीनि । अत एव च “पार्श्वोस्तीनि तु पशुकां”
हत्वमर्थः । स्वार्थे इवार्थे धात्र कन् ॥

२. अत्र यद्यपि “पशु” इति निर्वचनमिति पाठो मुद्रितपु-
स्तकेषु पृष्टः । शोषेण (हैमे) कक्षाधोवयवे पशुं इत्येव पठ्यते ।
तथापि “संस्पृष्टा घृष्टदेशम्” इत्युत्तरवाक्ये श्रीलिङ्गदेशनादिह
श्रीतल्लुपपद्यते । तथाच “स्त्रीनपुंसकयोः पशु” इति कतकः ॥

अङ्कैरितैरवयवैः सम्यक् स्पृष्टं भवति ॥

आह—अङ्गं कस्मादिति ? उच्यते—

अङ्गम् अङ्गनात् ॥

अङ्गनात् गमनात् “अगि गतौ” (भ्वा० ५०) “पचा-
यच्” (पा० ३-१-१३४) गतं हि तत्कालेन भवति ।
“अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूति नीयति । ह्रस्वैकत्वे
लप्रधाने निष्पञ्चवति चान्तिक” इति मेदिनी ॥

अश्वनादा ॥

अथवा **अश्वनादतम्** । धात्वन्त्यलमर्थैकत्वं, तदेतत् पार्श्व-
सम्प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा । अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं
निर्द्देशीति—

श्रोणिः श्रोणतेः । गतिचलाकर्मणः ॥

गतिनिमित्तं चलनं कर्म यस्यासौ **गतिचलाकर्मा तस्य** ।
“अन्येषामपि हृद्यते” (पा० ६-३-१३७) इति मध्यम-
पदस्यापि कथन्तिपूर्वपदलमाश्रित्य दीर्घः । यद्यपि “श्रोणु
संघाते” इत्येवं (भ्वा० ५०) पठ्यते तथापि हार्द्यविशेषे
वर्ततेऽनेकार्थत्वात् धातुताम् ॥ तत इन् (उ० १-११८)
प्रत्ययः ॥

अत्र हेतुमाह—

श्रोणिश्चलतीव गच्छतः ॥

सात्स्थानातपश्चादेः ॥

अथ शितामशब्दस्य तत्त्वमाद्ये—

दोः शिताम भवति ॥

दोर्बाहुः “भुजबाहु प्रवेधो दो”रिलमरः । **शितामशब्दे-**
नाभिहितो भवति । अथ दोःशब्दं पर्यायप्रसक्तं निर्द्देशीति—

दोः द्रवतेः ॥

गल्यर्थस्य (भ्वा० ५०) । तस्यैव हि बलेन पशवो द्रवन्ति
(गच्छन्ति) ॥ तथाच श्रितमसंभागेनेति शिताम । यद्वैतच्छ्रितं
कार्यं भवतीति शिताम् । दृषोदरौदः ॥ लोके तु “दमेडोसिः”
(उ० २-७२) ॥

१. अवैधिवेषे वृत्तौ ॥

२. दोरत्र नपुंसकम् । अत एव “ककुदोपणी शलाकादोपणी
वाचते महादेवः” इति छत्रिमनुसुल “पशुत्रि—” (पा० ६-१-
६३) लिङ्गते महाभाष्ये ककुदोपणीत्युदाहृतम् ॥ भारविरपि
“तसुपार्द्रवदुषम्य दक्षिणं दोनिशाचरः” इत्याह ॥ पुंस्त्वर्थं
प्रवेधो दोरिति साहचर्यात् । अतएव च “दोयं तस्य तथाविधस्य
भजतश्चापस्य पृष्ठन्तुगन्” इति भारविः ॥

३. पूर्वच श्रितशब्दे रेफलोपोऽतो दीर्घलं मन्त्राश्वक्षोपजनः ॥
पशोर्बाह्यावदानेषु विधु पार्श्वोपध्वसेषु “पार्श्वतः श्रोणितः शिता-
मतः” इत्युक्तौ नसावेवावशिष्यते तथाच तदाश्रितौ बाहु निग-
मार्थौ व्याख्यातौ भाष्यकृता यास्केनेति निरवयवम् ॥

योनिः शितामेति शाकपूणिः ॥

“आचार्यो मन्यते” इति शेषः । अत्र योनिरनवदानीयेति तत्समानदेशो गुद एवात्र योनिशब्देनाभिमतः । स हि (गुदः)–

विषितो भवति ॥

“विषू व्याप्तौ” (जु० उ०) बाहुलकात् (पा० ३-३-१) कर्मणि इतक् ॥ विषितो व्याप्तः स पुरीषेण भवति ॥

इयामतो यकृत् इति तैट्टिकिः ॥

“आचार्यो मन्यते” इति शेषः । यदुक्तं भवति इयामत इति तदुक्तं भवति शितामत इति । शब्दसारूप्यात् । यकृदि इयाम-मुच्यते । तच्चावदानीयं भवतीति । तद्धि—

इयामं, इयायतेः ॥

गल्यर्थस्य (भ्वा० आ०) इयद् धातोः “इयुधीन्धी”–(उ० १-१४५) ति मक् प्रत्ययः । आसम् (पा० ६-१-४५) तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते ॥

अधुना यकृत्पदं निर्धेयीति—

यकृत्-यथाकथा च कृत्यते ॥

मदुल्लादि यथाकथा च । यथाकथंचित् । अयन्नेनैव । कृत्यते छिद्यत इत्यर्थः ॥ यथाशब्दस्योत्तरार्धलोपः । कृन्तते-रक्षेद्वर्णार्थकर्मणि क्तिप् बाहुलकात् (पा० ३-३-११३) ॥

शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः ॥

शितिमांसतः श्वेतान्मांसात् । तद्धि मेदोलक्षणमेव भवति तस्मात् “पञ्चम्याससिद्ध” (५-३-७) यदुक्तं भवति शिति-मांसत इति । तदुक्तं भवति शितामत इति ॥ पृषोदरादिः ॥

शितिपदं निर्धेयीति—

शितिः इत्यतेः ॥

तत्पदकरणार्थस्य शोधातोः (दि० प०) क्तिन् “शाच्छोरन्य-तरस्याम्” (पा० ७-४-४१) इतीत्त्वम् ॥ परो हि विवेक-स्तोजसो मेदस्येवातिष्ठत इति तत्तैजसत्वाच्छिद्यतं भवति ॥

मांसं माननं वा ॥

य एव हि मान्यो भवति तदर्थमेतत्संस्क्रियते इति मान्यते संस्क्रियतेऽनेनेति ल्युट् (पा० ३-३-११७) माननं, तदेव मांसम् । औणादिकः सो बाहुलकात् । मन्यतेर्वा मांसम्

१. अत्राथवा विषितमांसो विपुषितमांसः विलसतमांसः स भवति इति दुर्ग आह । गुदोऽपि हि श्लेष्मन्तरः । अवदानीय-श्वेति श्लेषितः । शितामत इत्युक्ती आनन्तर्वलक्षणं सिद्धपदसा-श्लेष्मन्त शक्तिग्रहहेतुः । तथाचोक्तम् “शक्तिग्रहो व्याकरणोप-मानकोशासवाक्याव्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिद्वयेनैवन्ति सांज्ञि-ध्वतः सिद्धपदस्य बुद्धाः” इति । सिद्धपदस्य-ख्यातार्थकपदस्य ॥

“मनेर्वाचये”–(उ० ३-६४) ति सः । वाशब्द एवायं । यदेव माननं तदेव मांसमित्यर्थः ॥

मानसं वा ॥

अथवा सुमनसा उपायीयत इति मानसं शैथिल्योऽण (पा० ४-२-९२) तदेव मांसम् । य एव हि मनस्विनो भवन्ति तैरुपायीयते न सर्वैः । पृषोदरादिः ॥

मनोऽस्मिन्सीदतीति वा ॥

सर्वस्यैव हि अस्मिन् मांसे मनः सीदति गच्छति “षट् गतो” (भ्वा० प०) अत्यतीत्येक ॥

मेदः मेघतेः ॥ ३ ॥

“जिमिदा सेहने” (दि० प०) इत्यस्य । अमुनि (उ० ४-१८९) मेदः । “मेदस्तु वपा कसे” लमरः ॥ एवमेव शिता-मशब्दोऽनवगतमिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽन्येवं निरुक्तः प्रकरणो-पपदाभ्यामाचार्यमतमेवेन च । एवमेतस्मिन्प्रकरणे अन्यान्य-नवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि ॥

उक्तं च—

“शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ॥” इति ॥

अत्र कतमे पुनस्तु ? इत्याश्लिष्य दुर्ग आह—

पदजाल-ऽभिधेय-स्वर-संस्कार-गुण-विभाग-क्रम-विक्षे-पा-ऽऽध्याहार-व्यवधानानि । तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्धेयं कर्तव्यम् । उक्तं हि—

“धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥ १ ॥

धातुजं, धातुजाज्जातं, समर्थार्थजमेव च ।

वाक्यजं, व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥ २ ॥” इति ॥

(१) पदजालनवगतम्—“ल” इति यथा, नाम निपातो वा ॥

(२) अभिधेयानवगतम्—“शितातम्” इति यथा ॥

(३) स्वरानवगतम्—“वने न वा यो” इति यथा ॥

(४) संस्कारानवगतम्—“ईमांस्तातः” इति यथा ॥

(५) गुणानवगतम्—“कल्लती” इति यथा ॥

(६) विभागानवगतम्—“मेहना” इति यथा ॥

(७) क्रमानवगतम्—“उपरम्वं मे वचसे” इति यथा ॥

(८) विक्षेपानवगतम्—“द्यावा नः पृथिवी” इति यथा ॥

(९) अध्याहारानवगतम्—“दानमनसो नो मदुप्यान्” इति यथा ॥

(१०) व्यवधानानवगतम्—“वायुश्च नियुज्यान्” इति यथा ॥

एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते,—“पुरुषादः पुरुषानन्दनाम्” इति यथा ॥

१. उपगम्य निगमानीयितव्यान्वालो न विधितव्यानि मेधाविनिः ॥

पदद्वितयमपि चैकं पदं क्रियते,—“गर्भनिधानां सनिहः”
इति यथा ॥

आह्यातमपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि
विमर्षयमाणाः” इति यथा ॥

एवमेव शब्दार्थसङ्गरोदनेकप्रकार उपेक्ष्यः । दृष्टानुविधाना-
च्छन्दसि यथासम्भवमनुविधेयः ॥ ३ ॥

अथ **मेहना** (४) इत्येतत् अनवगतम् । तस्य “मंहनी-
यैम्” इत्यवगमस्तथा च मंहतेर्दानकर्मणो (निघं० ३-२०)
त्युपो योरनादेशे बाहुलकादकारस्येकारो नलोपथ “सुपां
सुहति” (पा० ७-१-२५) लादिना सोराकारादेशः ॥

अत्र निगमसुदाहरति—

“यदिन्द्र ! चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहुस्त्याभर ॥१॥”

(ऋ० सं० ४-२-१०)

यदिन्द्रेति । अत्रेभौमसार्धमनुबुधैरन्तरी । हे इन्द्र !
परमैश्वर्यवान् । यत् तव चित्रं चायनीयं (पूजनीयम्)
“चायू पूजानिशामनयोः” (भा० ७०) पृषोदरादिः । राधः
धनम् (निघं० २-१०) अस्ति । हे अद्रिवः वज्रिन-
“मतुवसोर सन्तुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति नस्य
रूपम् ॥ त्वादातम् त्वा च दातव्यम् । अतः मेहना मंह-
नीयं (वर्धनीयम्) अस्ति । हे विदद्वसो ! लब्धधनेन्द्र !
“विदुः ज्ञाने” (तु० ७०) छन्दः शता । ततो बहुवीहिः (सन्तु-
वलोपः) तत् धनम् । नः अस्मभ्यम् । उभयाहुस्ति उभौ
हस्तौ यस्मिन्नाहरणे इति क्रियाविशेषणमेतत् । “दिदण्वादि-
भ्यश्च” (पा० ५-४-१२८) इतीच्छप्रत्ययान्तो निपातः ।
उभार्भ्यां हस्तार्भ्यामिति यावत् । आभर आहर देहि । “हृप्र-
होर्भ्यश्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः ।
विलम्बं मार्कार्परित्यज्य ॥ १ ॥

अथार्य भाष्यम्—

यदिन्द्र (चित्रं) चायनीयं मंहनीयं धन-
मस्ति ॥

१. दातव्यं धनादि । वर्धनीयं वा “महि वृद्धौ” (भा०
आ०) इत्यसादृशार्थेऽपीत्यर्थः ॥

२. अत्र हे चित्र ! चायनीय ! पूजनीयेति सावणो व्याख्ययत् ।
वारकस्तु मेहनेति पदसन्धिधाने मलोपमाश्लिष्य तद्विशिष्टं राध
इत्यह ॥

३. “महि वृद्धौ” (भा० आ०) द्युष्टि (साधमयुक्तसुप-
रिष्टात्) पूजनीयमिति दुर्गलम्भते “मह पूज्यायम्” (भा०
प०) इत्यस्य । तदैतच्चित्रमिलनेन गतार्थमिच्छुपेक्षितम् ॥

४. एतेन बहु सादरं चेति गम्यते ॥

व्याख्यातमेतदुपरिष्टात् । एतच्च शाकल्यस्य मुनेर्मतेन ॥
गार्ग्यस्याह—

यन्म इह नास्तीति वा । त्रीणि मध्यमानि
पदानि ॥

अथवा—यन्म इह नास्तीति एतस्मिन्वाक्ये त्रीणि
पदानि मध्यमानि । मध्ये भवन्तीत्यर्थः । “मध्यान्तः”
(पा० ४-३-८) त्रीणीति—इन्द्रचित्रं—शब्दादपक्रुष्योक्तं, तथा-
चैतत्पञ्चपदिकं वाक्यम् ॥ यद्धनं मे मम गृहे नास्ति तव
चास्ति त्वया च तत्सोत्तुम्भो दातव्यमेवेत्यर्थं च हस्ताभ्या-
मकृपणं नोऽस्मभ्यमाहरेति मन्वार्थः । अत्र बहुचानां “मेहना”
इत्येकं पदमनवगतसंस्कारम् । छन्दोगानां पुनस्त्रीण्येतानि
पदानि ‘मे-इह-न’ इति ॥ इहशब्दस्यकारलोप आर्यः ॥

त्वया च तदातव्यमद्रिवन् ॥

निगदव्याख्यमेतत् ।

अथ निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते—

अद्रिराहणाल्येतेन ॥

अद्रिसारमयमेव ह्यपुत्रं भवतीत्यद्रिवैजं उच्यते । साधनं
च आहणाल्येतेनेति । आदारवत्येतेनेत्यर्थः । “दृ विदारणे”
(ऋ० ५०) आहृपूर्वादस्माकः । आहो हस्तस्य बाहुलकात्
(पा० ३-३-१) तद्वद्रादिवा । अथवा सोमामिषमवावसिः
सोमा आदायन्ते (अभिपूषन्ते) इति तेऽद्रयस्तद्वद्रादिवाः ॥

अपि वाऽच्चेः स्यात् ॥

अथवा अच्चेः अदधातोरेवादिः स्यात् । “अदिशदिभू-
शुभिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६५) इति क्तिन्प्रत्ययः । स हि
प्राणिनो हिंस्रमतीत्युच्यते ॥

अत्र निगमं प्रमाणयति—

“ते सोमार्दः ॥”

इति ह विज्ञायते ॥

(ऋ० सं० ८-४-३०-४)

“ते सोमाद्रो हरौ इन्द्रस्य विसत्ते” इति । एतस्मिन्वाक्ये
विचार्यमाणे ज्ञायते अन्तेरेवादिः स्यादिति ॥ व्याख्यातः
सोपः (नि० २-२-१) ॥

१. तद्वत्त्वं चास्य तैमिल्ययोगात् । इन्द्रावैवेव हि पुरः (प्रथमं)
सोमोऽभिपूषते । इति तत्रास्य सत्त्वमन्यतः प्रतिविशिष्टम् । उक्तं
च “भूम-मिन्द्रा-प्रशंससु मिल्ययोगेऽतिशायने ॥ सम्भन्धेऽस्ति
विवक्षायां भवन्ति मतुवाद्यः ॥” इति ॥ भूम-बाहुल्यम् ॥

२. तत्रहि तत्पदेन पूर्वमेव (“ते अद्रवो दशयथास आश्रव”
इत्येतस्मिन्) निदिष्टा अद्रव एकोच्यते । सोमाद्रोऽद्रव इत्येकोच्ये-
रेवादिः प्रदीयते । अदन्तीत्यद्रवः । “अद भक्षणे” (अ० ५०)
“अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६५) इति साधुः ॥

राध इति धननाम । राधुवन्त्यनेन ॥

राध इति एतत् धननाम स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वाशब्दानामिहापि एतद् धननामैव भवति नान्यदिति पठिता-
भिधाननिरूपणे सर्वत्रैव समाधेयम् ॥ निरुच्यते चैतत्—**राधु-
वन्त्यनेनेति ॥** राधोतेः संसिद्धयौत् (खा० प०)
असुन (उ० ४-१८९) ॥ ननुसकमेतत् ॥

तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर ॥

वित्तधन ! प्राप्तधन ! “विदुल्ल लाभे” कः । “वित्तो
भोगप्रत्यययोः” (पा० ८-२-५८) इति निपातः । व्याख्या-
तमन्यत् ॥

अथोभशब्दं निगमप्रसक्तं निर्णवीति—

उभौ समुच्चौ भवतः ॥

समुच्चौ सम्पूर्णौ इत्यर्थः ॥ अत्रोपसर्गलोपो बलोपध ।
यस्य च भः प्रुपोदरादित्वात् ॥ “उभ उभ पूरणे” (तु० प०)
कः । “झपस्तथो”—(पा० ८-२-४०) इति घः । भस्य
जस्त्वेन वः (पा० ८-४-५३) इदं भाव आर्षः ॥

दमूनाः दममनाः (वा) ॥

दमूनाः (५) इत्येतदन्वगतम् तस्य दममना इत्यव-
गमः । स हि अभिः । दमे (यष्टुर्मनोनिग्रहे) हि नित्यमस्य
मनः । तथाचोक्तं “मनसो दमनं दम” इति । यद्वा दाम्यति
उपशमयति सर्वानिति दमं प्रशान्तं मनोऽस्येति “दम उपशमे”
(दि० प०) इत्यस्य । उपशम इति हि तत्र ण्यन्तस्य ।
तेन सकर्मकोऽयम् ॥ अकूरमना इत्यर्थः । साधनमस्योक्तम-
थत्वात् (३६ पु० ८ पं०) ॥

दानमना वा ॥

अथवा—दातव्यं मयेल्येवं दाने मनो यस्य स दानमनाः
स एव दमूनाः ॥

दान्तमना वा ॥

अथवा दमेष्टु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः
स एव दान्तमनाः सन् दमूनाः ॥

अपिवा दम इति गृहनाम । तन्मनाः स्यात् ॥

अथवा दम इति एतद्गृहनाम (निर्घ० ३-४) ।
तन्मनाः तस्मिन्मनो यस्य ममेदमिति स एव दमूनाः स्यात्
(यद्वा—) गृहपतिरिति ॥

अथ मनःपदं निर्वैकि—

मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

“मनु अवबोधने” इत्यस्माद् (त० आ०) असुनि (उ० ४-
१८९) मनः । मनोतेरिति द्वितया (पा० ३-३-१०८ वा०)
प्रयोगः ॥ ४ ॥

अथात्र (दमूना इतिपदे) निगमसुदाहरति—

**“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो युक्-
सुर्पाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो
विहत्या शत्रूयतामभरं भोजनानि ॥ ५ ॥”**

(क० सं० ३-८-१८)

जुष्ट इति । वसुश्रुतस्यात्रैयस्येयमार्थम् त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । खिष्टकृत्पुरोजुवाक्या चैवं
चातुर्मास्येषु साकमेधे ॥ हे भगवन्नग्ने ! जुष्टः आसेवितस्त्वं
सुतिभिरेसाभिः प्रीतो वा, पर्याप्तो वाऽस्यदम्भयर्थितार्थं दातुं
तथाच दमूनाः दममना अकूरमनाभूत्वा नः अस्माकं
दान्तानामभिहोत्रिणां दुरोणे गृहे अतिथिः सार्वं प्रातश्चोद्गो-
धैनात् अभ्यागत इव सन् इमं यक्ष्म उप आयाहि उपागच्छ ।
आलोव्यवहितप्रयोगदृष्टान्तः (पा० १-४-८२) ॥ अथ
विद्वान् जानानः स्वमधिकारं भक्ततां चास्माकं, विश्वाः
सर्वान् अभियुजः अभियोक्तुन् (योद्धुमभ्युद्यतान्) शत्रु-
वर्गान् विहत्या विविधप्रकारेण हत्वा शत्रूयताम् शत्रु-
कामयमानानां तेषाम् । छन्दसि परेच्छायापि क्यञ् (पा०
३-१-८ वा०) “अकृतसार्वधातकयोः” (पा० ७-४-२५)
इति दीर्घः । लट्श्चात्र क्षता ॥ भोजनानि बलोनि अमानि
धनानि वा अस्मभ्यम् आभर आहर । आहस्य देहि ।
“हृप्रहोर्मेश्छन्दसी” (पा० ३-१-८४ वा०) ति भादिसो
हस्य भवति ॥ छान्दसोऽत्र दीर्घः ॥ ५ ॥

अथातिथिशब्दं निर्णवीति—

अतिथिरभ्यतितो गृहानभवति ॥

यो गृहानभिलक्ष्यतितो गतो भवति सोऽतिथिः ।
“अत सातस्रगमने” (भ्वा० प०) “ऋतन्यथि०” (उ०
४-२) इति—इतिप्रत्ययः । “अध्वनीनोऽतिथिर्हेव” इति
स्मृतिः ॥

अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा ॥

अथवा तिथिषु पीर्णमास्यार्चासु परकुलानि यजमान-

१. “जुपी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) कः । “श्रीदितो
निष्ठावान्” (पा० ७-२-१४) इतीडमावः ॥

२. अन्येचार्थाः पूर्वमुक्ता इदानीत्तन्प्रेषाः (दमूनापदस्य) ॥

३. स्वभाव यथैव तवाभिहोत्रिणामतिथियेन सार्वं प्रातश्च-
क्षातव्यमिति दुर्गे आह ॥

४. लिङ्गव्यत्ययः । वद्वा शत्रुसेनाभिप्रायेण खीलिङ्गता । दुर्गेण
तथैव व्याख्यातं च ॥

५. यत्तच्च भाष्यस्वरसलम्बं तथाच भुज्यन्ते यैविति वा इति
करणे कर्मणि वाऽत्र लुट् ॥ “करणाधिकरणयोश्च” (पा० ३-
३-११७) इति चैन कर्मणोऽप्युपप्रहारः ॥ अथ बलादि अन्येषां
विहत्येति भाष्यकृतो व्याख्यानम् ॥

६. लौकिकेऽतिथौ तु तिथिशब्दः समयविशेषवचनो मध्यार्धे
सायमर्थे च परोऽन्यो यः कक्षतेत्यर्थः ॥

गृह्णाति यः अभ्येति सोऽतिथिरित्यतरेकारमात्रमवतिष्ठते ।
इतिनिर्वचनसमाप्ती प्रकृतस्य ॥

(अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव)

इतरोऽभ्यागतः (प्राधुनकः) । “अतिथिः कुसपुत्रे
स्वायुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ “प्राधुनस्त्वति-
थिर्द्वयो”रिति त्रिकाण्डशेषः ॥ एतस्मात् अभ्यतनात् एव ।
(अत्र तिथिशब्दो जहदजहलक्षणया समयविशेषवचनः ।
माध्याह्निसार्यं वा यथाकदाचित् ॥)

अथ निगमस्यं तुरोणशब्दं निर्व्वीचीति—

दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति दुस्तराः ॥

दुरोण इति एतद्गृहनाम, ते हि दुरवा दुःखेनावितुं
(तर्पितुं) यम्याः भवन्ति । दुस्तरा इत्यर्थः । अत्र “इष-
वःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेंषु खलु” (पा० ३-३-१२६) इति
खलप्रत्ययः । दुरिति कृच्छ्रायेंषु अव्ययम् । उक्तं च गृहपञ्चमस्य
“कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणी”ति ॥ “गृहं रोहोदवसितम्”
इत्यमराभिधानामपुंसकमपि पुंस्ययं बहुवचनमात्रे । तथाच स
(अमरः) एव “गृहाः पुंसि च भूद्वयेवै”ति ॥ मूत्रि-बहुव्ये ॥

अथ परिशिष्टमन्त्रार्थमुपदर्शयति—

इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्रे
अभिमुजो विहत्य शत्रूयताम् आभर भोजनानि
विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोज-
नानीति वा धनानीति वा ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे जुष्टः दमूनाः अतिथिः विद्वान् हे अग्रे !
यज्ञमुपयाहि । एतस्मिन्प्रकरणे वर्तमानो दमूनाःशब्दोऽभि विशेष-
णमिति कमन्त्यर्थमभिधेयत्वात् ? न कश्चिदपीति परिशेषाद्दमूना
इत्येतद्व्यर्थकमेवेति सिद्धम् ॥

अथ “मूष” इत्येत (६) दनवगतमर्थतोऽवगमयति—

मूषो मूषिका इत्यर्थः ॥

मूषः शब्दो बहुवचनान्तः । अनुपदं निर्द्वैक्यमाणनिगमे
“मूषो व्यदन्ती”ति दर्शनात् । तथाचायं घान्तः । “मूष स्तेये”
(भा० प०) किप् । मूट् मूट् मूषो मूषः इत्येवम् ।
मूषिकाः—इति अनेनावगतसंस्कारेण योऽर्थ उक्तः स्यात्
स एव मूष इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेनाभिधानेन ॥

एवं मूषशब्दस्य तत्त्वमाख्याय मूषिकाशब्दं निर्व्वीचीति—

मूषिकाः पुनर्धृष्णातेः ॥

“मुष स्तेये” (त्रया० प०) “मुष्ठातेर्दीर्घश्च”—(उ० २-
४२) इति किकन् । स्त्रीलाट्ठप् ॥ ता हि मुष्णन्ति (हरन्ति)
धान्यादीनि ॥

यद्वा—

मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

एतस्मात् मुष्णातेरेव मूष इति अपि ॥ अत्र
मते “मुष्णातेर्दीर्घश्च”—(उ० २-४२)—स्वविशेषेण कित्यपि
भवति । तदेतद्वाहुल्यकलेन समाधेयम् ॥ यद्वा “किद्वचि”
(पा० ३-२-१७८ वा०) इत्यत्र “प्राक्प्रत्ययनिर्द्वैवादिष्ट-
सिद्धिः” इति (म० भा०) बाहुल्यकान्मुनेः किप् दीर्घश्च ॥

“सं मां तपन्यभितः सपत्नीरिव पश्यैव ।
मूषो न शिक्षा द्यदन्ति माध्यः स्रोतारं ते
शतक्रतो विचं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२१)

सं मेति ॥ आधैस्य त्रितस्य, कुँत्सस्य वैद्यमायं पश्चिः ।
ऐन्ध्या ॥ कूपे पतितञ्जितः कुत्सो वा इन्द्रं सौति-हे शत-
क्रतो ! इन्द्र ! ते तव । स्रोतारं मा माम् । अभितः सर्व-
तोऽत्रस्थिता एताः पश्यैवः कूपपश्यैवः । कूपेष्टकाः पश्चिरीती-
ष्टकानाम्, पराम् गृणातीति “आधपरयोः खनिगुभ्यां ङिञ्”
(उ० १-१३) इति कुप्रत्यये ङिञ्वाङ्लोपः । बाहुल्यकात्
परस्याकारलोपः । यद्वा एता अपि (इष्टकाः) पार्श्वस्थित्तुल्या
इति तत् साधनमुक्तमथस्यात् (नि० ४-१-३) । सं तपन्ति
सम्यक् पीडयन्ति, सङ्गटेऽवस्थितम् । कथं सन्तपन्ति ?
सपत्नीः सपत्न्यः सुभ्यस्य आर्षः (पा० ३-१-८५) ।
इव । यथा समानभर्तृकाः योषित एकं पतिं सर्वतः
पीडयन्ति । परस्परं वा पीड्यन्ते एवम् । आभिः कूपेष्टका-
भिरहं पीड्ये ॥ किं च आध्यः आधयः । “संज्ञापूर्वकस्य
विधेरित्युक्तात्” (प० १४) गुणानां विधेः । असम्य-
गमानैर्योगदानादिभिस्त्वयिदता मानस्यः पीडाः “आधिः
स्यान्मानसीव्यये”त्यमरः । कामा इति भाष्यम् ॥ ते ह्यसंपूर्ण-
माणाः मां सन्तपन्तीति तदर्थः । द्यदन्ति विविधं (नाना-
प्रकारेण) भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—मूषोन । यथा मूषिकाः
“शिक्षा” शिक्षानि (शेषादिशः) आक्रान्ताभिः—कुम्भिन्नेन वापि-
तानि अवरसेनालिप्तानि “सूत्राणि” इति शेषः । भक्षयन्ति तद्वत्

१. अर्षा पुत्रस्य । तयाच तैत्तिरीया आमनन्ति । तत् एक-
तोऽजायत सद्वितीयमन्यथातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयम-
न्यथातयत्तत्सुतोऽजायत । यद्व्योऽजायत तदाप्यनामाप्यन्य-
मिति ॥ तमेतमायं त्रितस्यैवाय इति तकारोपजनेन वयमयीमहो
(तै. मा. ३-२-८) ॥

२. तथाच श्रूये “इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं वायुपतिं कृते
निबाहो अर्षिरह्नुद्वये” (ऋ० सं० १-७-२३-६) कोट् कूपे
(निर्व० ३-२३) निबाहो निर्वतत इति सायणः । ऊतये अव-
नापाहदित्यर्थः ॥

३. दंमसास्वया क्रतुमिदं मन न क्रतमित्येवं दुर्वचोभिर-
भितसाक्षन्तीव ॥

४. अत्रापि सन्तपन्तीत्येवं क्रियान्वयो भाष्ये । सायणदुर्गोहि-
मिस्तु व्यदन्तीत्येवाव्यभिक्तं साभिध्यात् ॥

यद्वा शिश्रश्वादेन प्रजनन—(लिङ्ग—)मेवोच्यते । तच्चोपचा-
रात्पुच्छे वर्तते । यथा ताः स्त्रीक्यानि पुच्छानि धृतैलादि-
भाण्डे प्रक्षिप्तोष्णैर्मुक्तुष्य व्यदन्ति लिहन्तीत्यर्थः । एवं मामा-
धयो व्यदन्ति । न चैतत्तव स्तोत्रमैव न्याय्यम् । यदैवमर्थ-
मानो न शुभ्रान्द्रस्तदा द्यावापृथिव्यौ आह—हे रोदसी !
द्यावापृथिव्यौ ! “द्यावापृथिव्यौ रोदसी द्यावाभूरी च रोदसी”
इत्यमरः । युवाम् । अस्य मे मम वचसः सुखाद्यस्य यत्प्र-
योजनमतः कृच्छ्रान्मोचनं तद् विसृज्य जानीतम् । यदर्थमहं
रोरवीमि ॥ यदि नायमिन्द्रोऽभ्युदरस्यस्मात्तदा युवयोरपि
स्तोत्राहमिति भावः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः
कूपपशवो मृषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति,
स्वाङ्गाभिधानं वा साच्छिन्नानि व्यदन्तीति ।
सन्तपन्ति माऽऽध्यः कामाः “स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी” जानीतं मेऽस्य द्यावा-
पृथिव्याविति ॥

आस्त्रातानि कुविन्देनाभ्ररसेनालिप्तानि । एष च शिश्रा
इत्यस्यार्थः । सूत्राणीत्युक्त्वाहृतं भाष्यकारेणोपपत्त्यर्थम् ।
अथवा स्वाङ्गाभिधानम् । शिश्रसहचरितं हि स्वाङ्गं पुच्छाद्य-
नेषां भवति । साहस्यं च शेषलोहकयोरेषाम् । दुर्गसु—स्वाङ्गा-
भिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः, भवति हि तिरस्त्वानेष स्वभावो

१. उपचारा लक्षणा । तद्व्रीजं साहचर्यं साहस्यं वा बोध्यम् ॥

२. भक्तपरित्यागो हि सर्ता सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभि-
प्राय इति दुर्गः ॥

३. रोदसशब्दो रुदेरसुन्नतः (उ० ४-१८५) पक्षे गौरादि-
त्वात् (पा० ४-१-४१) जीम् । रोदसी इत्यव्ययमव्यसि ।
“रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूतौ पृथक्पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो
रोदः स्वादपि रोदसी”ति विष्णुकोश्यात् ॥

४. शिश्रपदशेषभूतम् । मृषकसंज्ञेन । तेषाम्प्रत्ययेन सूत्राणि
व्यदन्ति इति ।

५. शेषो लिङ्गं पुंसः । अयं “शिश्रो मेढं मेघनशेषती” इत्यमरे
सान्ततया निर्दिष्टोऽप्यकारान्तः । “शेषपुच्छलाहूलेषु शुनः” इति
(पा० ६-३-२१) वार्त्तिकेन । तथाच “शेषे सान्तास्तेऽदन्ता”
इति प्रवादोऽप्युपपद्यते । अतएव “विण्डं दद्याद्वाशिरे” “सहस्र-
पादाक्षिरोरुहादवे” इत्याद्युपपद्यते । फकारान्तोऽपीति अमरटी-
कायां (व्याख्यासुधायां) । तथाच बाहुलकाच्छेदेः प-फ-प्रत्य-
याभ्यामेवौ (शेष-शेकी) शेते रेतःपाते इति शेषः । शेकी वा ।
“वृशीश्चान्वां कुद जे” (उ० ४-२०१) ति अश्विनि तु सान्तः ।
तत्र पुद चैत्यपि पाठः । वस्तुतस्तु सान्ती नपुंसकावकारान्ती
पुंलिङ्गाविति व्यवसितिः । अर्थः समान एव ॥

यच्छेपं भक्षयन्ति इत्यपि व्याचक्ष्वौ ॥ अत्र (स्वाङ्गाभिधान—)
पक्षे लब्धाहारो नास्त्येवैत्यस्तरसवीजं पूर्वस्मिन्पक्षे ॥

अथ पशव इत्येतावति श्रूयमाणे कूपपशव इति कुतो
योजितमित्यर्थं प्रमाणमाह—

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सक्तं प्रतिवर्षौ ॥

त्रितं प्रतीत्यन्वयः । एतत् पूर्वांशम् । तत्रैवमुक्त्वा “त्रितः
कूपेऽवहितो देवान्द्वयवत् कृतयः । तच्छुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन्-
हृण्णानु कृत्तं मे अस्य रोदसी” (श्र० सं० १-७-२३-२)
इति ॥ एतद्विशेषलिङ्गादेवेत्यं व्याचक्ष्वौ भाष्यकृतः ॥

तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम् । ऋद्धिश्रं, गाथा-
मिश्रं भवति ॥

तत्र तस्मिन्पुरुषे सूक्ते । ब्रह्म वेदः । इतिहासमिश्रम्
इतिहासपुरुषं भवति । तथा “त्रितः” इति पूर्वांशम् । अत्र
विनापि च समुच्चयो धोस्तते “गामश्च पुरुषं पशुम्” इत्यत्र यथा ॥
स पुनरितिहास ऋग्वेदो गाथावद्वत् भवति । ऋक्प्रकार एव
कश्चिदाश्वेत्युच्यते । “गाथाः संसन्ति”, “नाराशंसोः संसन्तीति”
ह्युक्तम् ॥ तत्र प्रकरणादपि सनिदग्धपदस्यार्थोऽप्यवसेय इति
पशुशब्दोऽयं कूपपश्वर्थेऽभिहितो भाष्यकारेण ॥

अथ भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्व्वीचीति—

त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूव ॥

तीर्णतमो महान् । एकत-द्वितयोः सकाशात् ॥

अपिवा संख्या नामैवामिप्रेतं स्यात् ॥

अथवा संख्या निमित्तमेव एतत् नाम अमिप्रेतमभि-
मतं स्यात् । सम्भावनायामत्र लिङ् । कथम्—

एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

त्रयो हि ते त्रातरः । तस्मात्संख्या निमित्तमप्युपपद्यत एव ।
उक्तं च “भार्या—(गा)—हारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत,
द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रितः इति” (ब्राह्मणम्) ॥ ६ ॥

अथ “इतिरेण” (७) इत्येतदनवगतम् । तस्य ईषणमेव-
णमृषणं वेत्येते शब्दसमाधेयः । तत्र तावन्निर्गममेवोदाहरति—

“इतिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्य-
स्येव रायः । सोमं राजन् व्रण आयूषि तारीरहा-
नीव सूर्यो वासुराणि ॥ २ ॥”

(श्र० सं० ६-४-१२)

१. “समाधिनां समवेने । ध्यानां नीवाकनित्येन काव्यस्य च
गुणान्तरे” इति नेदिति । अत्र निवाकैत्यस्य स्थाने वैरस्यम् इति
पाठः सुबोधित्याम् (अ० टी०) ॥

२. अभिषेधमनुवत्त्वा प्रथमं निगमोदाहरणे “इतिरेण ते
मनसे”ति समाप्तमिभक्तिकत्वात्प्रतीयत एषैरिन्द्रश्चक्ष्य मनसो
विशेषणमित्येव हेतुरिति दर्शयति तत्र तावदिति । तावद् आदौ ॥

इषिरेणेति । प्रगाथस्येयमार्थं त्रिष्टुप्सौमी । हे भगवन्सोम ! राजन् ! स्वाभिन् ! "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां" राजन्ति निगमात् (य० वा० सं० १-४०) इषिरेण इषणेन वां प्रति सर्वारमना गतेन "इष गतिहिंसादर्शनेषु" (भ्वा० प०) "इषमदिसुदि" (उ० १-५१) इत्यादिना किरचप्रत्ययो बाहुलकात् इषभावश्च । यद्वा एष्येणेन इच्छावता "इष इच्छायाम्" (तु० प०) कलप्रार्थना-वत्त्वर्थः । अथवा ऋषणेनैव दर्शनवता "ऋषी गतौ" (उ० प०) गतिज्ञानं तच्चेह दर्शनम् । मनसा । सुतस्य अभिपुतस्य । ते तव भागं कथं भक्षीमहि भक्षयेमहि । आरांसायां लिङ् । आर्यमन्यत् । कथम् । पित्र्यस्वेव रायः । यथा पित्र्यो धनांशः अविभेन पुत्रेण भक्ष्यते तद्वत् । स हि भक्षितः सुखपरिणामो भवति तद्वदर्थे ममास्तु ॥ हे राजन् ! नोऽस्माकम् आयुषि प्रतारिः प्रवर्धय । कथं वासराणि वासन्तिकानि । जगद्वासकानीति सायणः । अहानि दिनानि सूर्य इव । स यथा तानि क्रमेण प्रवर्धयति मन्दगतिस्तत् तद्वत् ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्वेव धनस्य, प्रवर्धय च न आयुषि सोम राजन् ! अहानीव सूर्यो वासराणि ॥

निगदव्याकथ्यतेतत् । अथ वासरशब्दमनेकधा निर्वक्ति—

वासराणि वेसराणि विधासनानि गमना-नीति वा ॥

द्वाभ्यां क्षीतोष्णाभ्यां रात्रिन्दिवमनारतं सरन्ति गच्छन्तीति वेसराणि सन्ति वासराणि भवन्ति । द्विशब्दस्य वेभावो वामावो वा पृथोदरादिलात् । सतैः (भ्वा० प०) पचाचच् (पा० ३-१-१३४) यद्वा विधासनान्येव वासराणि स्युः । तानि हि सैच्छीतं विवासयन्ति । विनाशयन्तीत्यर्थः । अत्र "वस निवास" (भ्वा० प०) गिजन्तः । छुद्धोऽपि विपुर्वस्यार्थे वर्तते । "अतिक्रिप्रमिदिविधिविमासिभ्यश्चित्" (उ० ३-१२८) इत्यरचप्रत्ययः । अथ वा गमनानि विव्रतानि विव्रीर्णानि सन्ति इति हेतोर्वासरणि उच्यन्ते ॥ अत्र पक्षे विव्रीर्णशब्दस्यैव वासरशब्देन परिवर्तनं पृथोदरादिलात् ॥

कुरुतेत्यनर्थका उपजना भवन्ति ॥

१. "नन्वादि" (पा० ३-१-१३४) स्वयन्तोऽयम् ॥

२. औणादिकव्यन्तोऽयम् । चौरनः (पा० ७-१-१) कित्वाद्गुणाभावः ॥

३. सुतत्वादिति-सायणस्तन्मते । द्वितीयार्थे षष्ठी बाहुलकात् (पा० २-२-४२)

४. वासन्तिकान्यहानि ।

कर्तन, हन्तन, यातनेति ॥

"कुरुतन" (८) इति एवमादि । अनर्थका अर्थशून्या एव उपजनाः वर्णोगमाः भवन्ति । य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतेनेति । नात्र नकारस्यार्थे कोऽस्ति । एवमुक्त्वाऽन्यान्यपि दर्शयति-कर्ततेत्येवादि ॥ तथाच यथा कुरुत इत्यर्थे कुरुतनेति तत्र नेत्यनर्थक उपजनः । एवं कुरुत इत्यर्थे कर्तन । हन्तेत्यर्थे हन्तन । यातेत्यर्थे यातन । अन्तेऽपीतिशब्द आद्यर्थेत्वेन हननेनेत्यर्थे हन्तना इत्याचूहाम् । सर्व-मेतैरुपोदरादिलात्साधु ॥ उदाहरणान्येषां दुर्गवृत्तौ द्रष्टव्यानि ॥

जठरमुदरं भवति ॥

"जठरम्" (९) इत्येतदनवगतम् । उदरं भवति ह्यभिषेयवचनम् ॥

अथास्य निर्वचनम्—

जग्धमस्मिन् प्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

जग्धम् शुक्लमन्नम् । अस्मिन् अवस्थितं प्रियते इति जग्धधरं जठरम् । अकं वा जग्धमस्मिन्धीयते प्रक्षिप्यते इति जग्धधानं सजठरमुच्यते । एतौ शब्दसमाधी । जग्ध-शब्दोपपदाङ्गौ दधातेर्वा "कृदरादयश्च" (उ० ५-४२) इति अरन्प्रत्यये जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपा-ल्यते । पृथोदरादिलात् । "जठरे" इति निघण्टुपाठः ॥ ७ ॥

अत्र निगममुदाहरति—

"मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोम-मनुष्वधं मदाय । आसिंश्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥"

(ऋ० सं० ३-२-११)

मरुत्वेति । विश्वामित्रस्येयमार्थं त्रिष्टुप् महाव्रते पृथक्स्य चतुर्थेऽहनि शस्यते । हे इन्द्र ! त्वं मरुत्वान् मरुत्सुचो भूला "धीर्घादिति समानपादे" (पा० ८-३-५) इति नस्य स्त्वेऽनुनासिकः (पा० ८-३-२) रोर्ध्वल्यलोपौ । वृषभः अपां वर्धितोऽतो रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय तं कर्तुम् । मदाय मदनीयाय पानाय जैत्राय । हृषीयेति सायणः ।

१. अत्र करोतेर्लोपमध्यमपुरुषषड्वचनस्य तशब्दस्य "सत-नसनयनाश्च" (पा० ७-१-४५) इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र त-शब्द एवार्थवान् नशब्दस्तुपुननोऽनर्थकः । अत्र उप-जना भवन्तीति बहुवचनेनान्येप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रति-पादनार्थः । "मस्रो यक्" "आज्जोरेरुक्" इत्येवमादय इति दैव-राज्यवचनान् ॥

२. यव यव च वैरक्तमयः । तथाचोक्तमप्यसत् "वणोगमो वर्णविपर्ययश्च" इत्यादि निरुक्तलक्षणम् (उ० ३ पं० ३०) ॥

३. यतवाच्याहृतं भाष्यकारेण । द्विषो हि मदः संतोह-कारी जैत्रश्च । तयोर्जैत्र शब्दः संघ्राणे ॥

अनुष्वधम् । स्वधया संवनीयपुरोडाशादिरूपेणाग्नेन (निघं० २-७-) अनुगतं सोमं पिब । अत्र “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति फलम् वीर्यं च साहितिकः (पा० ६-३-१३७) ॥ किमीषत् ? नेत्युच्यते—मध्वः मधुनः । छान्दसो यणं मदकरस्य सोमस्य ऊर्मिं संधातं बहुरसे “ऊर्मिः पीडाजवोत्कण्ठामग्न-प्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायां संधातेऽपि प्रकीर्तितः ॥” इति हैमः । भक्तो विच्छित्तिः ॥ स्वजठरे खोदरे । आसिञ्च सर्वतः क्षालय । यतस्त्वं प्रदिष्वः पूर्वेष्वप्यहःसु (निघं० ३-२७) सुतानाम् अभिपुतानाम् (अभिष्वद्वाद्या निष्पादितानाम्) सोमानां न केवलमाधुनिकानां राजा ईश्वरः प्रसुरसि ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्भिस्तद्वान्, वृषभो वषि-
तापां, रणाय रमणीयाय संग्रामाय, पिब सोम-
मनुष्वधमन्वजं, मदाय मदनीयाय जैत्रायासि-
ञ्च स्व जठरे मधुन ऊर्मिं, मधु सोममित्यौषमिकम्
माद्यतेरिदमपीतरन्मज्जेतसादेव, त्वं राजासि
पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥**

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैव० काण्डे
चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

औषमिकम् । उपमा । “विनयादित्वात्” (पा० ५-४-३४) ठक् स्त्रार्थे ॥ इत्येतस्मादेवोक्तं सोमस्य मधुत्वम् । माद-
कत्वमेव साधारणो धर्मः । तदेतत् माद्यतेः “मदी हर्ष-
ज्जेपनयोः” इत्यस्य धातोः (दि० प०) उर्दस्य धञ् प्रयोदरा-
दित्वात् । इतरत् माशिकम् । एतस्मादेव माद्यतेरेव । एत-
दपि मादकमेव कथञ्चित् । तथाच विश्वः—“मधु क्षौदे जले क्षीरे
मधे पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधु-
द्रुमे” इति ॥ पूर्वेष्वप्यहःसु इति हि प्रविष्ट इत्यस्यार्थः ।
संकारान्तमेतदव्ययम् । एतच्च पुराणानामसु (निघं० ३-२७)
पठितम् । प्रगतानि दिनाभ्यस्येख्यं प्रयोदरादित्वात्कारस्य
वत्कारः । वस्तुतस्तु—वान्तोऽयमलन्तसंयोगे द्वितीया—(पा०
२-३-५)—र्थे प्रथमा व्यत्ययेन । (पा० ३-१-८५) ॥

**इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तविबुधौ
नैवण्डुककाण्डे चतुर्थोऽध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥ ॥**

१. “अवाद्यः कुंभावर्ये सुतीयवा” (पा० १-४-७१ वा०)
इति समासे । “यकविभक्तिं चापूर्वनिपाते” (पा० १-२-४४)
इत्युपसर्जनत्वात्स्वत्वम् (पा० १-२-४८) सायणस्तु—स्वधामनु-
गम्यवर्तमानम् इति व्याख्याय “अवाद्यः क्रान्तावर्ये द्वितीयया”
(पा० १-४-७१ वा०) इति समासे “पूर्वपदात्” (पा० ८-
३-१०६) इति पठनीयम् ॥

१३ नि०

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा
तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ (९)

“तितउ” (१०) इत्येतदनवगतम् । परिपवनं भवती-
त्यभिधेयवचनम् ॥ सक्तवः परिपूयन्ते परिशोधयन्ते येन
द्रव्येण चालन्यास्येन तत्परिपवनमित्युच्यते । पुनातेः (कथा०
उ०) ल्युट् (पा० ३-३-११७) अथवा ततवत् ।
ततेन चर्मणा नैजं तितउ इति दुर्गः । विल्लारयुक्तमिति
महाभाष्यप्रदीपकम् । अथवा तुन्नवत् तुन्नैर्वा छिद्रेयुक्तं
(तद्वत्) तितउ ॥ अथवा तिलमात्राणि तुन्नाणि
छिदाणि अस्मिन्सन्तीति तितउ ॥ यथासम्भवमेते शब्द-
समाधयः । प्रयोदरादिः ॥ १ ॥ (९)

अथात्र निगममुदाहरति—

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा
मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः सख्यानि
जानते भूद्रैर्षां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ॥ २ ॥”
(ऋ० सं० ८-२-२३)

सक्तुमिवेति । विद्यासूक्ते बृहत्सतेरार्षं श्रुतिं त्रिष्टुप् ॥
यत्र यस्मिन्समाजे (विद्वद्रोक्षाम्) यज्ञे वा धीरा ध्यानवन्तो
धीमन्तो वा (विद्वांसः) तितउना चालन्या सक्तुमिव
मनसा परिपवनं—चालनं—स्थानीयेन प्रज्ञानेन पुनन्तः
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां निधिबन्तैः न्याययुक्तां चार्चम् अकृत
अकृतत (अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः) “मन्त्रे घसे”
(पा० २-४-८०) ति च्छेड्छेडि सत्यकृतेति रूपम् । कुर्वन्तीति
भाष्यकृत (यास्कः) तत्र कालव्यत्यय आर्षः । अत्रा तत्रै
“अन्वितुषे”—(पा० ६-३-१३३) ति वीर्यः । सखायः
समानस्थानाः (समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमा लब्धप्रज्ञानाश्च)

१. अत्र यद्यपि “चालनी तितउः पुमानि”त्वमरेण पुंसत्वम-
स्याभ्यधापि । तथापि “चालनं तितउ प्रोक्तम्” इति छीनकाण्डे
रत्नकोशाद्यास्त्वचननाचास्य नपुंसकत्वमपि ॥ “ततोतेर्दंडः
सन्ध्वे”—(उ० ५-५२) ति साधुः । डित्वाडित्वाः सन्ध्व-
वाडित्वादि ॥

२. तथाचात्रास्यर्थे मधुप । बलम् । गतिविल्लारयुक्तमित्यर्थं
व्याचख्यौ ॥

३. कैयटः ॥

४. प्रज्ञानवन्त इति भाष्यकृत ॥

५. निखिल चशब्दार्थमिति दुर्गः ॥

६. प्रज्ञानमिति भाष्यकृत ॥

७. शब्दव्यत्यय आर्षः ॥

८. अत्र प्रदीपकृत—समानस्थानात्तयोर्भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्
सर्वेभ्योऽपि मन्वन्ते । सख्यानीति—सायुज्यानीत्यर्थः । वाग्विषयो

सन्तः सख्यानि सखिभावान् । तेषां विज्ञानानि (यथा नैरुक्तानां नैरुक्ता वैयाकरणानां वैयाकरणाः) जानते सज्जानते (इतरेतरस्य यो विद्याप्रकर्षसं सम्यक् जानते) किं कारणम् ? यस्मात् **पक्षां** बाह्येषु कृतप्रमाणानां वाचि वाचः । छुट्यत्यस्य आर्यः । अथि उपरि । भद्रा भन्दनीया । कल्याणी सुखमयी वा । “यदि कल्याणे सुखे चे”ति (भ्वा० आ०) धातोः “ऋजेन्ने” (उ० २-२८) लादिना रमन्तो निपातः ॥ **लक्ष्मीः** विज्ञानाख्या निहिता अवस्थापिता । तया लक्ष्म्येतरतरस्य विद्याप्रकर्षभावते ते । इतरो ह्यभिद्वान् किं विज्ञास्यत इति भावः ॥ २ ॥

अथ तितवशब्दार्थं विवक्षुः प्रथमपादमस्यार्थतोऽनुवदति—

सक्तुमिव परिषवनेन पुनन्तः ॥ इति ॥

अथ सक्तुशब्दं निर्व्वीति—

सक्तुः सचतेः ॥

सचतेः “धच सैमवाये” (भ्वा० उ०) इति धातोः “सितनिगमि” (उ० १-६९) इत्यादिना तुन् । समवायः सम्बन्धः । स हि सूक्ष्मलात्सचति (संलिप्यति) अन्ने । ततश्च—

दुर्धनो भवति ॥

इत्युपपत्तिः । दुःखं कैवल्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः ॥

कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य ॥

अथवा कसतेः । “कस गतिवासनयोः” (भ्वा० प०) इत्यस्य विपरीतस्य । सितवृत्तं वर्णव्यत्ययेन सक्तुश्रुतामापादितस्य सक्तुः । स हि—

विकसितो भवति ॥

तनीवानपि बहुवद्भाति भवति च । ततश्च विकसनात्कसतेरेव सक्तुः ॥

अथ द्वितीयपादमस्यार्थतोऽनुवदति—

यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानम् ।

धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः ॥

प्रज्ञानम् इति वाचमिल्यस्यार्थः । प्रज्ञानार्थत्वाद्वाचः । “तादर्थ्योत्ताच्छब्दं” यथा गृहा दाराः । धीर्ध्यानं प्रज्ञानमित्यन्यन्तरम् ॥

हि ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचि वेदाख्ये भ्रष्टाणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविद्यमानेषु सैषां निहितेत्यर्थः । इत्याह । पक्षां केषां ? वैशाकरणानामिति पतञ्जलेरर्थः ॥

२. सायणस्तु—अभिः ससम्बन्धस्यैव धोतकः । अर्थज्ञाननेषां वाचि पद्वाम इत्यर्थः । इत्याह ॥

२. प्रदीपस्तु—“धच सेचने” इत्यस्य (भ्वा० आ०) सक्तुरित्याह । स हि सिच्यते भक्षणकाले ॥ तथावाच कर्मेणि तुपुत्तमयेन ॥

३. त्रिषाविशेषणनेतव । दुर्धनो दुःशोभ इति प्रदीपः ॥

अथोत्तरार्धं व्याचष्टे—

तत्र सखायः सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

तत्रेति । अत्रेस्यार्थः । तच्छब्दस्येदंशब्देन परिषर्तनात् ॥

अथ भद्रशब्दं निर्व्वीति—

भद्रं भगेन व्याख्यातम् ॥

यथा भगो भजतेरिति व्याख्यातम् (नि० ३-३-४) तथा भद्रम् इत्यपि भजतेरेव निपातः “ऋजेन्ने” (उ० २-२८) ति ॥

भजनयं भूतानाम् अभिद्रवणीयम् ॥

तद्धि भूतानां प्राणिनां भजनयं सेवनीयमिति अभिद्रवणीयम् अभिगमनीयं भवति ॥

भवद्रमयतीति वा ॥

अथवा यस्य हि तत् भवति स रमते । तथाच भवते-रमतेष्व भद्रं, द्विधातुजम् । उप्रत्ययान्तम् ॥

भाजनवद्वा ॥

अथवा सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषा ये तस्य भाजनम् । तैस्तद्भद्रैश्चद्रममित्युच्यते ॥

अथ लक्ष्मीशब्दं सप्तधा निर्व्वीति—

लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा) लाञ्छनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्ताकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः ॥

वाशब्द एवार्थः । लाभात् एव लक्ष्मीः लक्ष्मीवन्त एव लभन्तेऽर्पितमिति ॥ लभतेल्लक्ष्मादेशो मुद्र ईप्रत्ययश्च (उ० ३-१६०) अथवा लक्षणात् लक्ष्मीः । आलक्षितः सर्वैरेव हि लक्ष्मीवान्भवति । एवं लाञ्छनादेव लक्ष्मीः । लाञ्छयतेऽङ्गतेऽसौ मैनसि सैवैः धनार्थिभिरनयेति लक्ष्मीः । अथवा प्रेप्ताकर्मणः अभिलाषार्थस्य लख्यतेः (भ्वा० उ०) लक्ष्मीः स्यात् । सर्वे एव हि तामभिलषन्तीति कर्मणि प्रत्ययः । धातोः पश्य कुडागमोऽत्र ॥ अथवा आश्लेषकर्मणः

२. भाजनमस्मादस्मिन् भाजनवत्सद् भद्रम् । अत्र “तदस्मा-स्त्री”ल्यर्थे मनुष्येति (पा० ५-२-२४) दक्षितम् । अत्र पुनो-रादित्वमेव शरणम् ॥

२. तथावाच करणे प्रत्ययः । लभन्तेऽनयेति लक्ष्मीरिति । एवमयेऽपि यथायथमूह्यम् ॥

३. अत्रार्थे आकारश्रुत्ययोगो धातोरेव तदर्थोभगवत्प्रेषोत्तका एषोपसर्गो इति गमयति । आलक्षितः समन्तात्सादरं वाञ्छन्कोषित इति दर्शनायेऽत्र लक्षधातुः ॥

४. अत्राङ्गार्थे लक्षधातुः । “लक्ष दर्शनाङ्गोः” (जु० प०) ॥ इति ॥

आलिङ्गनार्थस्य लभ्यते—“लगे सङ्गे” (भा० प०) इति धातोः स्यात् । कर्तरि प्रत्ययः । आलिङ्ग्य एव हि सा वर्तते पुरुषम् । अत्र इयना निर्देश आर्थः । आकृतिगणत्वं वा दिवादेर्गमयति । अत एव क्षीयते स्ययतीत्यादिस्तिरित्युक्तम् (सि० कौ०) । अथवा लज्जते (तु० आ०) अश्वाघा-कर्मणः । अनादरार्थस्य स्यात् । ये हि लक्ष्मीवन्तो मान्य-स्वभावा भवन्ति ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते । तथाचात्र करणे प्रत्ययः । लज्जन्त एव हि तेऽधिभिरभिमुखं वर्ण्यमाना इति ॥

शिमे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥२॥ (१०)

“शिमे” (११) इति । एतदनवगतं तत् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः । “शिमे हनू नासिके वा” इति । (नि० ६-१७) अत्र हि एतन्निगमप्रसक्तमायात्यतीति व्याघवाथ-मुक्तं ॥ २ ॥ (१०)

अथ “मध्या” (१२) इत्येतदनवगतम् । “मध्मे” इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तो-
र्वित्तं सज्जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्यादा-
द्रात्री वासस्तनुते सिमसै ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-८-७)

तत्सूर्यस्येति ॥ आत्रिरस्य कृत्स्नस्येवमायम् त्रिष्टुप् । सूर्यस्य पशोः षड्वर्षं वपाया याज्या ॥ अहम् तत् सूर्यस्य भगवतो देवत्वम् देवताभावम् तत् च महित्वम् महत्त्वं (महाभार्य) मन्ये यत् कर्तोः कर्मनामेतत् । (निर्व० २-१) कर्मणा क्रियमाणानाम् प्रारम्भापरिसमाप्तानाम् करोते-“स्तुन्नत” (उ० १-६७)स्य रूपं । वचनव्यत्यय आर्थः ॥ मध्या मध्य एव अपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि “सुपांशु-
क्षुमि” (पा० ७-१-३९) त्यादिना ङेर्देशः ॥ विततम् विस्तीर्णम् । स्वकीयं रश्मिजालं संजभार संश्लिष्यते तेन

१. धातोः सगामोऽत्र ॥ फलचर्च ॥
२. धातोः सादेशः । अलोऽन्यस्य । कुल्ल-पत्ये ॥
३. उद्धृत्य निहितम् ॥
४. अहं मन्ये यदिति पदत्रयमध्याह्नं व्याख्यात्रा दुर्गेण सङ्ग-मनायम् । सायणस्तु—तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहार इत्येतावदे-
नाह “नत्वहं मन्ये” इति ॥
५. ईश्वरत्वं स्थातृभूमिति यावदिति सायणः ॥
६. सायणस्तु—अर्त्तं यन्तुर्देः स्वकीयं रश्मिजालं सज्जभार
असाहोकात्साराग्निं उपसंहरति । कर्मकदे च प्रवृत्तमपरिसमाप्त-
मेव विस्तृजति । अस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्थातृत्वं महिमा च
सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ? न कस्यापि । सूर्यं यदेदृशं स्थातृत्वं
महिमाम् चावगाहते इत्याह ॥

(यदेतदेवैर्महताऽपि कालेन दुरुपसंहारे तन्मुहूर्तनायनेनेव भगवता सूर्येणोपसंश्लिष्यते) लज्जं लिट् (पा० ३-४-६) । अपिच—यदेत् इदित्यवधारणे । यदेवासी भगवान् हरितः रसहरणशीलान् खरङ्गीन् हरितवर्णान्शान्वा । सधस्यात् सधस्थानोदस्तात्पार्थिवाल्लोकादाकृत्य अयुक्त अन्यत्र युक्तान्क-
रोति । यद्वा युजिः कैकलोऽपि मित्पूर्वा द्रष्टव्यः । यदेवासी खरङ्गीन् स्वाशान्वा सधस्यात् सह तिष्ठलसिमिति सधस्थो रथलसावमुक्त व्ययुक्ता (अनुचत्) आत् अथानन्तरमेव । रात्री निशा वासः आच्छादयितुं तमः । “वस आच्छादने” (अ० आ०) वसतेऽनेन । “वसेर्णित्” (उ० ४-११८)—इत्यल्लुपुधादृष्टिः । सिमसै सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । “सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्थानार्थादावबद्धयोः” इति हैमः । सप्तम्यर्थं चतुर्थी । सर्वसिम्नोके तनुते विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहस्तत्सर्वसिम्नोकादानीय तमस्तनुते ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं, मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संश्लिष्यते । यदासावयुक्त, हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वा, ऽथ रात्री वासस्तनुते सिमसै, वेसरमहरवयुवती सर्वस्यात् ॥

यदासाविति । एतन्मत इदिति पादपूरण एव ॥ हरितोऽश्वानिति ऐतिहासिकमतेन ॥ वेसरम् अहः । अवयुवती अवमिश्रयन्ती । उपसंहृतरश्मिजाले भगवति सूर्ये । “यु मिश्रणे” (अ० प०) लटः शतरि ङीप् । एतन्भा-
ष्याहृतं भाष्यकारेण । सर्वस्यात् लोकात् अहरपकृष्य-
वासस्तमस्तनुते विस्तारयति । अत्र पैश्वम्यर्थं चतुर्थी
भाष्यमतेन ॥

अपिचोपमार्थं स्यात् रात्रीव वासस्तनुत इति ॥

अपि वा । अथवा उपमार्थे इति । वास इव रात्री

१. काकव्यस्य आर्थः (पा० ३-४-६) । वर्तमाने लिट् । तदस्य देवत्वं, तच्च महत्त्वमहं मन्ये ॥
२. “षड्वर्षं कविधानम्” (पा० ३-३-५८ वा०) इति अधिकरणे कप्रत्ययः । “सधमादस्योदश्वन्ती” (पा० ६-३-९६) इति सधादेशः ॥
३. तदेवनेतदयं सूर्यस्य महाभागं यदस्य सन्निधौ तनो नश्यति । यश्चानेनोत्पद्ये देशः सः तमसाऽऽच्छाद्यते इति भावः । इति दुर्गः ॥
४. एतच्छोकमधस्तात् (नि० ४-१-७) ॥
५. अस्मिन्नेवे । सिमसै इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे ॥ तथाचाय-
मर्थः । रात्रिः कर्त्री वेसरमहः सर्वसाहोकादपकृष्य भगवति सूर्ये
अवमिश्रयन्ती तमस्तनुते इति ॥

तमस्तनुत इत्यन्वयः । पूर्वत्र चसरमहरवयुवती तमस्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येवमुपमेत्यर्थः ॥

तथापि निगमो भवति—

“पुनः समन्वयद्वित्तं वर्धन्ती ॥”

(ऋ० सं० २-८-२-४)

समनात्सीत् ॥ ३ ॥ (११)

यथा च उपमायांऽपि युज्यते तथा च निगमः अपि अयं भवति पुनरिति । समव्यदित्यस्य च समनात्सीत् इति निर्वचनं, समवेष्टयत् इत्यर्थः । तथाच यथा योषित् कान्तिं वासः (वर्जं) वयन्ती पुनः संवेष्टयत्यस्तमनकाळे, पुनश्च वित्तगोलादित्य उच्यते । एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः संवेष्टयति योषिदिव वासो वयन्ती ॥ ३ ॥ (११)

अथ “मन्दू” (१३) इत्येतदनवगतम् । मदिष्णु-मन्दु-नेति वा शब्दसमाधी । अत्र निगमसुदाहरति—

इन्द्रेण सं हि दक्षसे सज्जमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० १-१-१२)

इन्द्रेणेति । मधुच्छन्दस आर्षम् महाव्रते महदुक्थे तृचातीतिषु ब्राह्मणे । सायिकेऽपि बाहुःस्तु स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवनं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्र उच्यते—हे भगवैन्द्रिन् ! त्वम् इन्द्रेण ईश्वरेण दीतेन वा अविभ्युषा अभयवता मरुद्गणेन नित्यमेव सज्जमानः सज्जच्छमानः । सन्दक्षसे हि सैम्यगृह्यसे हि । “समो गम्यच्छी”-(पा० १-३-२९) इति सूत्रे “अतिशुद्धसिभ्यथेति वक्तव्यम्” इत्यात्मनेपदम् ॥ यगभा-वश्च “यत्किणोः प्रतिषेधे” “गिअन्थिप्रन्थिब्रूवामात्मनेपदाकर्म-काणासुपसंख्यायाम्” (पा० ३-१-८९ पा०) इति ॥ बाहु-लकातिप (पा० ३-१-३४) “संज्ञापूर्वको विधिरनित्य” इति गुणाभावः । षत्वं (पा० ८-२-३६) कत्वं (पा० ८-२-४१) षत्वं च (पा० ८-३-५९) तौ च युवाम् (मरुद्गणस्त्वं च) एकत्र सज्जतौ । मन्दू मदिष्णु (नित्यप्रसूदितौ)

२. मन्दूस्तुत्यर्षात् (श्वा० आ०) “भृगुश्री०”-(उ० १-७) त्यादिना बाहुलकादुपलब्धः । मदेवौ उपलब्धौ नुमुच । प्रथमा-द्विवचनम् । तृतीयैकवचनस्य वा “सुप्तो सुसुप्ति०”-(पा० ७-१-३९) इति पूर्वसप्तमः । इति देवराज्यवचनः ॥

२. अत्र सायणः—“इन्द्रशब्दः परमेश्वरवर्त्त, (देवराज्यम्) मरुद्गणं चाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्य संवोधनं बहिरिवाध्याहृतव्यम् । इति ॥

३. अत्र सायणः—“सम्यगृह्यसेषाः खड्ग अवश्यमस्माभि-र्हृद्व्य इत्यर्थः” इत्येवं व्याख्याय “लक्ष्मिं लेखिति” (पा० ३-४-७) प्राचीनायां लेट्, “यासः से” (पा० ३-४-८०) “केटोऽष्टाद” (पा० ३-४-९४) विलक्षणम् । “सिम्बहुलं लेटी—” (पा० ३-१-३४) इति सिधिला ॥

समानवर्चसा समानवर्चसौ तुल्यवीर्यौ च भवतः । द्विव-चनस्यकारादेशः (पा० ७-१-३९) पुरा कदापिहृत्त्रयवध-द्यायामिन्द्रस्य सख्यः सर्वे देवा वृत्रशसेनापसारिताः । तदा-नीमिन्द्रस्य वृत्रसंवन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः सज्जमोऽभूत् । सोऽयमर्थो “वृत्रस्य स्वाश्रयस्य” इति मन्त्रे संयहीतः । (ऋ० सं० ६-६-३३-२) “इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यति” इति ऐ० ब्राह्मणे (३-२०) प्रपञ्चितं च । अत्र सज्जमान इति गमैः सम्पूर्वो “च्छन्दसि लङ्कङ्कितः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लिट् “समो गम्यच्छी” (पा० १-३-२९) इति गमेरात्मनेपदविधानादितिः कानजादेशः । अभ्यासकार्यसुवचा-लोपश्च (पा० ६-४-९८) एवमविभ्युषेति “विभी भय” इत्यस्य पूर्वबलितः कस्यः (पा० ३-२-१०७) किलादृष्टाभावः । कादिनियमात्प्राप्त इद् “वसेकाद्वाधाम्” (पा० ७-२-६७) इति निवर्तते ॥ मन्दू इति “मदि सुतिमोद०” (श्वा० आ०) इदित्यासुम् कुरित्यनुश्रौतौ “स्वशंङ्क०” (उ०) इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशादन्तेर्हृतिपदान्तरादपि कुरित्यु-क्तम् ॥ ७ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रेण हि सन्दक्षसे सज्जच्छमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णु युवां स्थः ॥

एवं मन्दू समानवर्चसा इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रवि-षयेण निगमो व्याख्यातः ।

अथान्यथापि व्याचष्टे—

अपिवा मन्दुना तेनेति स्वात्समानवर्चसेत्ये-तेन व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ (१२)

अपि वा—अथवा एवमन्यथा स्यात् मन्दुना तेनेति एवम् । तथाच तेनेति मरुद्गणेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे मन्दू इति तृतीयैकवचनस्य पूर्वसप्तमः (पा० ७-१-३९) एतेन मन्दु-नेति पदेन समानवर्चसेति व्याख्यातं तृतीयैकवचनान्त-मेवेति ॥ अथवा मरुद्गण एवोच्यते लभिन्नेन मन्दुना समान-वर्चसेत्येवम् ॥ ४ ॥ (१२)

अथ “ईर्मान्तासः” (१४) इत्येतदनवगतम् । “समी-रितान्ताः पृथ्वन्ता” वेति यथासम्भवं शब्दसमाधी । तदत्र निगमसुदाहरति—

“ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशरणासो द्विच्यासो अत्याः । हुंसा इव श्रेणिशो यंतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमन्त्राः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१२)

ईर्मान्तास इति ॥ वीर्यतमस आर्षम् शुक्लं त्रिष्टुप् ।

अश्वस्तोमीयं सक्तं सूर्यदैवस्यम् । आदित्यस्य रथे युक्ता येऽश्वा-
स्तेषु चत्वारः ईर्मान्तासः ईर्माः सगीरिताः अन्ता येषां ते
तथोक्ताः । प्रष्टान्ताः प्रविरला इत्यर्थः । यद्वा ईर्म ईरितः
पुरोभागे उन्नतः पृथुरिति यैवात् तादृशोऽन्तो जघनप्रदेशो
येषां ते तथोक्ताः । ये च मध्यमात्रयस्ते सिलिकमध्यमासः
सिलिकः संसृतः (संक्षिष्टः) मध्यमो भागो येषां ते सर्वेऽपि
शूरणासः विकर्मशीलाः । दिव्यासः दिवि भवाः । अत्र
सर्वत्र “आज्जेतरुक्” इति (पा० ७-१-५०) जसोऽसु-
गागसः । अत्याः अतनाः (गमनशीलाः) अश्वाः (निघं०
१-१४) ते श्रेणिशः एकव्यापाराणां बहूनां संघः श्रेणिरि-
त्युच्यते । शीघ्रधावनाय पङ्क्तिभूयै संयतन्ते सैम्यगं सम्भूय वा
यत्नं कुर्वन्ति । अत्र दृष्टान्तः हंसा इव इति । यथा ते
श्रेणीभूता ईर्मान्तास इत्यायुक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे गमनाय
संयतन्ते तद्वत् । कदा पुनरेवं गमनम् संयतन्ते ?—यत् यदा
(यस्मिन्काले) अमी अश्वाः दिव्यम् अजम् अजनिं
गन्तव्यमार्गम् आक्षिपुः आयत् (व्यामुर्वन्ति) उदयादारभ्य
यावदस्तमिते ॥ ५ ॥

अथास भाष्यम्—

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः)
पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः ।
शीर्षमध्यमा वा ॥

शीर्षमध्यमा इत्यस्य सिलिकमध्यमा इत्यनेन शब्द-

१. अश्वसमूहस्तुतिद्वारेणादित्य एव स्तुयते । वस्य चैवंविधा
अश्वा इति ॥ तथाच “था स्तुयते सा देवते”—ति स्योऽस्य देवता ॥
तादर्थ्यं यत् (पा० ५-४-२४) ॥

२. तथाच पशुरस्काः पशुजघना वा इति तदर्थः । “ईर
प्रेरणे” (जु० ५०) “अर्तित्तु” (उ० १-१३७) इत्या-
दिना बाहुलकात्मनिति देवराजः । तद्विद्यमन्तजघन्येन बहुवीही
जसोऽसुगागमेन साधुः ॥

३. ते हीतरेतर—मुत्पीड्य संक्षेपेणावस्थिता भवन्ति रथेषु सह-
योगिताः । तथाच निरुद्धा इव यज्ञगात्रप्रतीकन्ते इति संसृत-
मध्याः । अन्येषु पिचण्डिला इति भावः ॥

४. “शूर वीर विक्रान्तौ” (जु० बा०) “बहुलमन्यत्रापि”
इति युक् । वीरनः (पा० ७-१-१) अत्र ताच्छीक्यविक्षिष्टे
कर्तुरे प्रलयः । बाहुलकात् ॥

५. अत्र शस्त्रप्रत्ययो बाहुल्यकलेनैवोपपादनीयः ॥

६. “व्यवहित्वाद्य” (पा० १-४-८२) इति समो विप्रकृष्ट-
स्वापि क्त्वापदेन सम्भवति इति सायणोऽभिप्रेति । दुर्गस्तु शूरेण
भगवताऽऽदित्येन सज्जता यतन्त इति यथाभार्य व्याचख्यौ ॥

७. दुर्गस्तु—अज्यते गम्यतेऽसामिलजनिवोहिका स्वर्गपथ इत्यर्थं
इत्याह ॥

सार्वर्ग्यं तथाच यः सप्तानां मध्यमः स विरोर्भूतः प्रधानमिति
ते बहुवीहिबलेन शीर्षमध्यमाः सप्तपि भवन्ति ॥

अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति ॥

अपि वा । अथ वैवमन्यथा स्यात् । शिर आदित्य
एव भवति । सर्वभूतप्राधान्यात् । “मूर्धा राजेति वाऽग्रहमेत-
मुपासे” इति ह विज्ञायते ब्राह्मणेषु । यस्मात्वासी अनु
प्रविश्य प्राणभावेन सर्वाणि भूतानि शेते आस्ते । तस्मात्
सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स चैषाम् अश्वानाम् मध्ये
तिष्ठति । तथाच शीर्षमध्यमाः सन्तस्ते सिलिकमध्यमा
इत्युच्यन्ते शब्दसारूप्यात् ॥

अथ प्रासङ्गिकमुच्यते—

इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येत-
दिन्द्रियाणि भवन्ति ॥

एतत् उक्तमाहम् (शिरः) इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि
समाश्रितानि तद्वलेनैव बलवन्ति भवन्ति । इति शिरस
उपपत्तिः ॥

अथैकपदनिरुक्तमाप्तिद्वयाद्युद्दितीयं पादमुद्धरति—

संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः) शूरः शव-
तेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः ॥

शूर इति पर्यायामिधानं शूरः शूरण इति । तथाच
सज्जता—शूरणेन भगवतादित्येनेत्यर्थः । गतिकर्मणः गत्य-
र्थस्य शवतेः “शु गैता” इति सौत्रस्य “श्रुतिचिमीनां शीर्षध”
(उ० २-२५) इति कनि शूरः सूर्यस्तथाच विश्वः “शूरै-
श्चाहभते सूर्ये” इति ॥ दिव्या इति भवार्थे “द्युप्रागपगुद-
कप्रतीचो यत्” (पा० ४-२-१०१) इति यत् ॥ अत्या
इति यत् ताच्छील्ये तदेतद्युचा निर्दिशति अतना इति ।

१. भूतचक्षो द्युपमार्थे सम्प्रयुज्यते । तथाच प्राधान्यमेव
साधर्म्यमिलनेनोच्यते ॥

२. तथाच दुर्गः । “स हि परानभिमुखं गच्छत्येव न पर्या-
वर्तते” इति । अत्रमपि चानिमिषं (निरन्तरं) गच्छत्येवोदया-
दस्ताध्यवदिति शूर इव शूर इत्यपि व्याख्यामार्गो भवितुमर्हति ॥
दन्त्यादित्तु लोकेऽपि प्रसिद्ध एव । “यू प्रेरणे” इत्यस्मात् कनि
(उ० २-२४) तथाच—“सूरसूर्यमादित्यदादशमदिवाकराः”
इत्यमरः ॥

३. तथाच “कुमुदाकारहवासोदशूरभासः” इति वासव-
दत्तायां केपादिति मुकुट आह ॥

४. ताच्छील्यविशिष्टे कर्तुरे । बाहुलकात् (पा० २-३-
११३) यदा “अव्यादयस्य” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । देवराजस्तु करणेऽपि यतमाह—अतति सततं गच्छति,
गच्छत्यनेनाभारोह इति वेति ॥

अत्र हि “चलनशब्दाद्योदकमकाद्युच्” (पा० ३-२-१४८) इति ताच्छ्लीये युञ् । तदेतद्वाहुलकवदेन समाधेयम् ॥ ते हि अतन्त्येव सुहृदमपि नावतिष्ठन्ते ॥

य एयंविधा अभ्यासे किं कुर्वन्तीत्याह—

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते ॥

हंसा इव श्रेणीकृताः पक्षीकृताः सन्तो यतन्ते गच्छन्ति ॥

अथैकपदनिर्हकम्—

हंसा हन्तेर्गन्धर्वानम् ॥

हन्तेः गन्धर्वस्य ॥ “वृत्तवदिहनि०” (उ० ३-६२) इति सप्रत्ययः ॥

श्रेणिश इति । श्रेणिः श्रयते । समाश्रिता भवन्ति ॥

श्रयतेः “श्रिञ् सेवायाम्” (भ्या० उ०) “वहिशि०” (उ० ४-५३) इत्यादिना निप्रत्ययः । गुणः । श्रेणी-स्यपि । “कृदिकारादि”ति ङीष् (पा० ४-१-४५ ग०) “श्रेण्याल्यं कारसंहृती” इति हैमः ॥

कदा पुनरेवं यतन्ते ?—

यदाक्षिपुर्धदापन् दिव्यमज्ममजनिमाजि-
मश्राः ॥

आक्षिपु रिति । “अक्ष् व्यातौ” (भ्या० प०) छ्ङ् ॥ अज्ममिति “अज गतिक्षेपणयोः” (भ्या० प०) (उ० १-१३८) बाहुलकादजेरपि सङ्क्रान्नामस्य पठितोऽयम् (निर्व० २-१७) तेन च तद्गुमिरुपलक्ष्यत इत्याह अजनिमिति आजिमिति च । उभयवाचिकरणेऽपि निरिण् च (उ० २-१०६) इत्यानिश्वादेजेरपि । इति “इणजादिभ्य” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति च । “वहुर्लृत् तणौ” (पा० २-४-५४ वा०) ति व्यादेशाभावः । “आजिः क्री समभू सङ्क्रामे” इति मेदिनी ॥

एवमेतानि ईर्ष्यान्तास इत्यादीन्यन्वयविशेषणानि विभक्तिसामान्यात् । “आत्मैवेधा रथो भवति आत्माश्वा” इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एव मन्त्र उक्तः । स पुनरयंमन्त्रस्तुति विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति मन्यमानो मातृकारः प्रतिस्माधिसुराह—

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य, आदित्यादश्वो नि-
स्तष्ट इति ॥

अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तुयत इत्यर्थः । कथम् ? तत्प्रभवत्वादित्याह—सूर्यादिति । निस्तष्टः निर्गतः । अत्र निगमं प्रमाणयति—

“सुरादश्वं वसत्रो निरतष्ट” इत्यपि निगमो
भवति ॥ ५ ॥ (१३)

(अ० सं० ३-३-११-२)

अस्य—“युमेवं वृत्तं त्रित एवमायुनगिर्हृत् एणं प्रथमो अर्थ-
तिष्ठत् । गन्धर्वो अंशं रथानामगुग्म्यात्” इत्यादिः । एतदपि पूर्वेण समानार्थेच्छन्दैवत्यम् । यस्मैन सर्वलोकनियामकेनान्त-
केनाग्निना वा दत्तम् अस्माकम् एनम् अर्थं त्रितः त्रिस्थानो वायुः आयुनकू रथे आयोजितवान् । किञ्च एणम् एनमथम् । गन्धर्वापम् । प्रथमः प्रकृतमः । वपेन्त्यस्य आर्षः ॥ इन्द्रः । अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । एवं वायुना युक्तस्तेन्द्रेणा-
धिष्ठितस्य अश्वस्य अश्वस्य । गन्धर्वैः गन्धर्वैराजैः सोमः । रथानां नियमनरुम् अगुग्म्यात् अप्रहीत् । “हृष्टभो-
रुच्छन्दी” (पा० ३-१-८४ वा०) ति हस्य भः । कुतः पुनर-
यमश्च इति ? तत्राह—सुरादिति । सूर्यादेवैतमेवंलक्षणम् अश्वं वसत्रो देवा निरतष्ट निस्तष्टवन्तः ॥ २ ॥ एवमेत-
स्मिन्मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति स्तुयते । कारणाच्च कार्यमन्य-
दिति उपपद्यते सौम्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ ॥ (१३)

अथ “कायमान” (१५) इत्येतद्वचनम् “वायमानः” “कामयमान” इति वाऽवगमः । अत्र निगममुदाहरति—

“कायमानो वना त्वं यन्मातृरजंग्मन् ।
न तत्ते अग्रे प्रमृषे निर्वर्तेनं यदुरे सन्निहा-
भवः ॥ २ ॥ (अ० सं० ३-१-५)

कायमान इति ॥ विश्वामित्रस्येयमार्षम् ब्रुहती । प्रातर-
नुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन्नेमे । यत् यदा त्वं वना
वनानि काननैनि । शेर्डी (पा० ७-१-३९) कायमानः
कामयमानः । यक्षारलोपलङ्घनः । यदा नायमानः पश्यन्

१. पुत्रिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानस्तीर्णतमो वेति सायणः ॥

२. प्रथम इति मुख्यनामेति सायणः ॥

३. सोमेन समयाविष्टक इति वक्ष्यमाणत्वात् इति सायणः ॥

४. अथ सायणः । हे वसत्रः । रश्मयो यत् सुरादादित्यादश्व-
नेवं नष्टानुभावं निरतष्ट निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यदा
बहुशब्देनोक्तो एव यमादयः परावृश्यन्ते । हे वसत्रः । स्वस्व-
व्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो सूर्यं सुरादादित्यादश्वमेवं निरतष्ट
अतस्तत् । निरित्येव समित्येतत् स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मां ।
सच क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्याद्वारेणो वर्तते । सम्यग्पा-
रितवन्त इत्यर्थः । तक्षेर्लङ् छान्त्सः शपो छुङ् । “स्कोः
संयोगाशोः” (पा० ८-२-३९) इति कपोपः ॥

५. अत्र सायणः । रक्षितुमिच्छत्याहस्व—त्वं वक्षसात्कारणाशानि
विहाय मातृः मातृभूता अपः अजगन्ममः गतवानसि । अस्तु
प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्तसे । तत्तत्सात्त्वत निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनं
येन च विनाशो लक्ष्यते स विनाशो न प्रपद्ये न प्रपृथ्यते न
सप्रपद्ये । कुत इत्यत आह—वक्षसात्कारणात् दूरे सप्तद्वयतना
वर्तमानसर्वमिहास्यस्त्वन्विष्यु वरणिर्गुणेषु कोऽपि अमयः मन्थ-
नाल्लक्षणमात्रेणासाकं समीपे भवसि, तत्सात्त्वत दूरो वर्तनमसम्भवं
न रोचत इति ॥

“चायु पूजानिशामनयोः” (भ्रा० उ०) लट्. शानच् । नख कच्छान्दसः । निशामनं नाशुपहानमिति माधवः ॥ खयोनि-
त्वात् । दास्योऽभिर्जायत इति हि प्रसिद्धिः । अथ च
“उपशाम्यन्” इति शेषः । अनुगच्छन् इति तदर्थः । तथाचा-
न्नायते “यदा चाभिरनुगच्छति अरणी बाध गच्छति” इति ॥
मातृः वा (सर्वभूतनिर्मातृः) अपः । सापि ओनिरेवाभिः ।
“आपो वा अभयोनिः” इति ह विज्ञायते । अनयोर्न्योरन्य-
तरौ योनिम् अजगन् अगमः । “यमु गता” विस्रस्य लङि
“बहुलं छन्दसी”ति (पा० २-४-७६) शपः । छन्दिलादिः ।
“हृत्प्रादि”ना (पा० ६-१-६८) सिञ्जोपः “मो नो धा-
तो”रिति (पा० ८-२-६४) मस्य नः । तस्य ते तवैवमनु-
गच्छतः । तत् निर्धर्तनम् (कर्म मार्गः) न प्रमुषे न
प्रमुष्यते “मृष तितिक्षायाम्” (दि० उ०) व्यत्ययेन कर्मणि
तत्प्रत्ययः । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” (पा० ७-१-४१) इति
तलोपः । न प्रमुष्यते न लुप्यत इति यावत् । तदेतरकथं
ज्ञायते ? यत् यस्मात् दूरे अपि सन् अदृश्योऽपि भूत्वा इह
पुनः अभवः भवति “छन्दसि छन्दल्लङ्घितः” (पा० ३-४-६)
इति लङर्थे लङ् । “जायमान” इति शेषः । यदाऽख्यो जायसे
वैयुतात्मना यदा वा अरणिभ्यो जायसे मन्थमानः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा ।
वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न
तत्ते अग्रे प्रमुष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि
जायमानः ॥

गतार्थमेतत् ॥

अथ “लोधम्” (१६) इत्येतदनवगतम् “लुधम्”
इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“लोधं नयन्ति पशु मन्थमानाः ॥”

(ऋ० सं० ३-३-२३-३)

लुधमृषिं नयन्ति पशुमन्थमानाः ॥

लोधमिति । अस्य “न सायंकस्य चिकिते जनासो”
इत्यादिः । “नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्वसुं पुरो
अश्वां नयन्ति” इत्यन्तः । इयं वसिष्ठदेविणी ऋक् । पुरा
खलु तपसः क्षयो माम्भूदिति शापाच्चिदर्थं मौनिनं विश्वामित्रं
वसिष्ठपुराणाः बद्ध्वा नीतवन्तस्तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते—हे
जनासो जनाः ! “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०)
इत्यसुजसः । सायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मम

१. निवर्तन्ते प्रतिगच्छन्त्यनेनेति शुद्धं (पा० ३-२-१४९)
वर्तनेनेऽनयेति भवतीतिष्यत् ॥

२. “षोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) पशुक (पा० ३-१-
११२) आत्मन् (पा० ६-१-४५) शुक् (पा० ७-३-३६) ॥

मन्त्रगणसामान्यात् न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव
लोधं लुधं तपसः क्षयो माम्भूदिति लोमेन तृष्णी स्थितमृषि ।
लुधशब्दे बलोप उकारसौत्वं च प्रपोदरादित्वात् । पशु
सम्यङ् । मन्थमानाः । एते नयन्ति बद्ध्वा स्वीयमभिमतं देशं
प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह
सार्धितुं नार्हातीति धिक्करोति—नावाजिनम् इति । वाचाभिनो
वाजिनः सर्वैश्चक्षुद्विरदोऽवाजिनो र्मुखं च वाजिना वागीशाः
न हासयन्ति हास्यासदं न कुर्वन्ति पुरः पुरस्तात् (अग्रे) ।
तेन सह न सार्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्वसं रासम् अश्वात्
पुरस्तात् न नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो मया सह
सार्धितुं नेष्ट इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एतमेव दर्शयति—भाष्यकृतं लुधमिति । अत्र (भाष्ये)
पशुं मन्थमाना इत्यपवादः । पशु इत्येष निपातेषु पठितः ।
अथ “शीरम्” (१७) इत्येतदनवगतं तस्याभिरभिधेयं “इक्ष-
नुशायिनम्” “आशिनम्” इति वा तदवगमः । अत्र निगम-
मुदाहरति—

“शीरं पावकशोचिषम् ॥” (ऋ० सं० ६-११)

पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाऽऽशिन-
मिति वा ॥ ६ ॥ (१४)

शीरमिति । अस्य “ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीर्घश्च दीर्घ-
श्रुत्तमः ॥” इति शेषः । आर्गवस्य प्रउगस्यापेम् । प्रातरनु-
वाकाशिनयोः सस्यते । ज्येष्ठः श्रेष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घ-
श्रुत्तमः दीर्घं शृणोतीति दीर्घश्रुत् विद्वान् । “शु श्रवणे”
(भ्रा० प०) क्तिप् लुक् । अतिशयेन दीर्घश्रुदीर्घश्रुत्तमः ।
विद्वत्तमः यः अग्निः दमेषु यज्वनां दैहेषु आदीवाय
आदीप्यते । छान्दसः प्रयोगः प्रपोदरादिः । तं शीरम् अनुशा-
यिनम् (अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेत इत्यनुशासी) । गितिः
(पा० ३-२-७७) तम् । यद्वा आशिनम् (अश्रोति व्याप्नोति
सर्वभूतानि साशी तम्) व्यापिनम् पावकशोचिषम् पाव-
यितुं क्षीमि अग्निं “क्षीमी”ति शेषः ॥ तथा वाशीरमिति
क्षीबोऽश्रोतेवां बाहुलकादिक (उ० २-१२) धातोः क्षीमावः
पक्षे । इति बोध्यम् ॥ १ ॥

अथ विद्वधे (१८) द्रुपदे (१९) इत्येते पदे एकतिगमे ।
द्वे अनवगते । पक्षे चानेकार्थे “विद्वे” द्वमयमे इत्येवं

१. “किं ज्ञाने” (जु० प०) व्यत्ययेन यगमावः । कसणि
हि लट् ॥

२. यत्—सायणः “पशु इति निपातः पशुसम्बन्धमार्थः
पशुबन्धमन्थमाना” इति व्याचखौ । तदेतदविचारितरमणीयमत्र-
व्यार्थं हि निपातः । द्रव्यम् सत्त्वं यस्मिन्निद्र लिङ्गसंख्यादिर्न
सीदति (गच्छति अग्नौति) तथाच निपातस्य चतुष्पादं पशुस-
मानार्थत्वं कश्चकारमिति विचार्येव ॥

३. दमपदो गृहायः (निघं० ३-४) ॥

क्रमेणावगमः । दासपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते ।
कन्ययोर्वा पादपीठवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरप्येक
एव निगमः ॥

यथा—

“कनीनकेव विद्वधे नवं द्रुपदे अर्भके ।
बभ्रू यामेभु शोभेते ॥ ७ ॥” (ऋ० सं० ३-६-३०)

कनीनकेवेति ॥ वामदेवत्यार्थम् । हे इन्द्र ! बभ्रू पित्र-
लवणे “बभ्रुर्विशाले नकुले कृशानावचे सुनौ शल्लिनि पित्रले
व”-इति विश्वः । तदीये अथे बहवे यामेभु वशेभु विद्वधे
छन्दे विकुक्षितायोभागे द्रुपदे हुममये पदे पादुकाख्ये अशि-
घ्राने वैनयोरधिष्ठिते नवे नवजाते अर्भके अष्टदे (अत्यके)
कनीनकेव कमनीये शाल्लभिके इव । इवाथोऽत्र वशब्दः
“धं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्” इति मेदिनी ।
शोभेते कान्तियुके भवत इति मन्त्रार्थः ॥ ७ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति ॥

सर्वे एव हि तां प्रार्थयन्त एव । तथाच “कसु कान्तौ”
(भ्रा० वा०) इत्यस्य धातोः “अभ्यादयश्चे” (उ० ४-
११०) इति यगन्तो निपातः । कान्तिरिच्छा ॥

कमनेनानीयत इति वा ॥

अथवा कमनेन अशिखारेणैयम् आनीयते प्राप्यते
पुंसिस्त्वर्थियेदुभिः ॥

केयं नेतव्येति वा ॥

अथवा क कस्मिन्पुत्रविशेषे देशविशेषे वा इत्थं कन्या
नेतव्या दागयेति पिता तां प्रति चिन्तयतीति किमो नयतेष्व
कन्या । नामधेयुजमेतत्पदम् ॥

कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ॥

१. आशि—(उद्ध—) स्थानेषु । यमन—(वन्यत—) स्थानेषु
मन्दुराक्षेपेषु वेति दुर्गः ॥

२. तथाच निपूर्वाद् “हृसी भये” (उ० प०) इत्यस्योदने-
कांथलेन भातृतां हिंसार्थात्कः । विद्वधे इति सिते ऋकारस्य
रादेशो बलोपक्ष प्रयोदरादित्वाद् ॥

३. पतकाधैवशाखास्वातन्त्र्यम् । ताम्बां ह्यथिन्थोः खुराकार-
त्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपादानम् ॥ यदा सप्तम्येव तदनुशेषेन
चाधिष्ठिते इत्यध्याहारः ॥

४. “सममब्राह्मणे दामनि” इति वत्ससमी ॥

५. उपपत्त्यनुसृता इत्यितुमिच्छुभिः । उपयमनं विवाहः ।
“विवाहोपयमो सती” इत्यमरः ॥ यमेः सन्नन्तादुपलब्धः ।
(पा० ३-२-१६८) ॥

६. नामधं धातुजं वेति प्रयोदरादिः ॥

अथवा । कनति—इति कान्तिकर्मसु पठितम् (निघं० २-६)
“कनी दीप्तिकान्तितगति” (भ्रा० प०) पाणिनीयेः पठितः ।
तथाच कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य । कनतेः कन्या स्यात् ।
इत्यपि पक्षान्तरम् । निपात उक्तपूर्वः । (उ० ४-११०)

कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवच-
नान्तानीति शाकपूणिः ॥

“विद्वधे—नवे—द्रुपदे—अर्भके इत्येतानि चत्वारि पदानि” इति
शेषः । एवं शाकपूणिराचार्यो मन्यते । अयमर्थः । एकस्मिन्
दासमये पादपीठे यस्मिन्समधिष्ठेद्भु पादुकाख्येवधिष्ठानेषु
चतुर्व्यधिके कन्यके यथा शोभेते एवं बभ्रू अथे यामेभु (आशि-
स्थानेषु सङ्ग्रामभूमिषु यमनस्थानेषु मन्दुराख्ये वा) शोभेते ।
तदेतैश्चतुर्भिः पदेरुच्यत इति शाकपूणैर्मतमिति ॥

यास्कस्तु—

विद्वयोर्द्वारुपादोः ॥

विद्वयोः विद्वधयोः विकुक्षितायोभागयोः दासपादोः
दासमयोः पादुकोः । “अथ पादुका । पादुहपानत्की”
इत्यमरः । “पद गतौ”—(दि० आ०) इत्यस्मात् “मित्कसिप-
गतैः” (उ० १-८५) इत्युः । णिलाद्धिभिः । (पा० ७-२-
११६) अधिरुद्धयोः कन्यकयोरेभिर्भाष्यकान्येतानि द्विवचना-
नीति मन्यन्ते । ताम्बां ह्यथिन्थोः खुराकारत्वेन सारूप्यमस्ती-
त्येवमुपमानम् ॥

अथ दासपादोरित्येतस्मिन्ब्याहयानप्रसक्तो पदे विग्रहप्रसक्तो
दासशब्दो निरुच्यते—

दास दृणातेर्वा दृणातेर्वा ॥

दृणातेर्विदारणार्थस्य दधातोः (क्या० प०) “दसनि-
जनि०” (१-३) इति जुण् । पुंस्ययमम् । तथाच त्रिका-
ण्डशेषः “पुणपुंसकयोर्दा०” इति । अथवा दृणातेर्हिंसार्थस्य
(निघं० २-१९) “द्वन् हिंसायाम्” (क्या० ङ०) “तुच्वी-
मनुप्रसृतिं दृणानः” (ऋ० सं० ३-४-२३-१) हि इति
निगमः ॥ अत्रपक्षे धातोर्विनिमय आर्थः ॥ एको वाशब्दो
वाक्पाठद्वारे ॥

अथ बहुशब्दं निर्वचि—

तसादेव द्रु ॥

तसादेव धातुद्वयादन्तरस्य द्रु इत्येतदभिधानं भवति ।
“द्रु गतौ” (भ्रा० प०) “मिन्नुदित्वाद्” (पा० ३-२-
१८० वा०) डः । इत्यनुर्व्व गच्छतीति द्रु । ननुसकभिधानं

१. वामवार्थव्येति बोध्यम् ॥

जाल्यभिप्रायेणेति सामान्ये नपुंसकम् । कोशेऽर्थं पुंस्त्रिभिधीयते
“पलाशी वृद्धमागमा” इत्यमरः ॥ “समुदाये वृत्ताः शब्दा
अवयवेऽपि वर्तन्त” इति न्यायेन वृः शास्त्राऽप्यस्य । ततश्च
मल्लं “युद्धभ्यां गाः” (पा० ५-२-१०८) इति मप्रत्यये
हुमः ॥

नवे नवजाते अर्धके अवृद्धे । ते यथा तद-
धिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रु यामेषु शोभेते ॥

अवृद्धे अल्पके । ते कन्यके तदधिष्ठानेषु पादुकाख्येषु
अधिष्ठिते यथा शोभेते एवं वभ्रु पिङ्गलवर्णं अथे (वन्धवे)
यामेषु मन्दुराख्येषु संशमनस्थानेषु वर्तमाने शोभेते । एषः-

वभ्रोरश्वयोः संस्तवः ॥

संस्तवः सम्यक्स्तुतिः ॥

अथ “तुग्वनि” (२०) इत्येतद्वगगतम् । “तृणमेत-
दायैतीति तुग्व” इत्येव शब्दसमाधिः । तीर्थं चाभिधेयम् ।
अत्रोदाहरिष्यमाणस्य कृपादस्य कृष्टपापेक्षोऽर्थनिर्णय इति तस्या
अधस्तृतीया ऋचः संक्षिप्यार्थमाह—

इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्युचिः प्रसं-
ख्यायाह ॥

इति । इदं च द्रव्यजातं मे मयमदाहृतवानसौ राजेत्येवं
श्वशं प्रसंख्याय परिसंख्यानं कृत्वा ऋषिराह उचवान्
इत्यर्थः । कतमा पुनरुवावाहस्या नृग्यस्या अवयवार्थः संक्षि-
प्यते ? इति । उच्यते—

“अदान्मे पौरकुत्स्यः पञ्चाशतं वृषेद्वस्तुर्वधूनाम् ॥

मंहिरो अर्थः सत्यपतिः ॥ ६ ॥” (ऋ० सं० ६-१-३५)

सौमरेः काण्वस्येयमाधेम् । परा च । इदमादिकेन प्रगायेन
त्रसहस्रोदीनमधिः प्रशंसति । पौरकुत्स्यः पुष्कस्तस्य (बहु-
शत्रुकर्तृयितुः) राज्ञः पुत्रः । यन् (पा० ४-१-१०५)
व्रसद्वस्तुः शत्रुनासनः । मे मयं वधूनां वीर्यानां

१. वृषजातिविशिष्टमत्र वृषदेनाभिधीयते । वधाह कुकुटा-
ण्डमिलत्र मधाभाचकारः । “कथं कुकुटाण्डम् ? कुकुटस्य
अण्डम् कुकुटाण्डम्” इति । अत्र कुकुटस्यैवस्य (कुकुटवजाति-
विशिष्टस्य) इत्येवार्थः । नहि कुकुटस्य (पुंसः) अण्डं भवितु-
मर्हति । एतच्च “कुकुट्याशीनामण्डादिभिः” इत्येतद्वार्तिकप्रत्या-
ख्यानयोक्तम् (पा० ६-२-२५) ॥

२. आगच्छन्ति । तथाच तृणशब्दोपपदाद्वपुष्टथाश्वोऽसौः
“अन्येभ्योऽपि वृश्यते” (पा० ३-२-७५) इति वनिपि
तृणशब्दस्य तु भावो गमतिष्ठोपपदः । तद्धि पानाथावगाहनानां
वा क्षिप्रमागच्छन्ति जनाः ॥

३. उदाहरिष्यमाणयाः पूर्वतन्याः ॥

४. व्रसद्वस्तुरिति प्रचुरः पादो मुद्रितपुस्तकेषु । पुराणेषु तु
व्रसद्वस्तुरित्येव । तस्यन्तो दस्यवो यस्यादिति निग्रहः ॥

२३ नि०

कन्यकानाम् पञ्चाशतं पञ्चाशत्संख्यामिताः । वध्वः (कन्यकाः)
अदात् वत्तवान् । “विंशत्याद्याः सदैक्ये सर्वाः संख्येय-
संख्ययो” इति नियमादेकवचनम् ॥ कीदृशः सः ? मंहिष्टोऽ-
तिमहान् । दातुतमः । अर्थः अभिगन्तव्यः । ईश्वरो वा ।
सत्यपतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोत्राणां पतिः पालयिता ॥ ६ ॥

किमेतदेवादात् ? नेत्युच्यते—

“सुवास्ता अधि तुग्वनि ॥”

(ऋ० सं० ६-१-३५-७)

इति । अस्याः “उत मे प्रथियोर्वैयियो” रित्यादिः ।
“तिसृणां संसतीनां इयावः प्रणेतास्तुवद्वस्तुर्विद्यानां पतिः”
इत्यन्तः ॥ अन्येतच्चतुक्तमपि यदेतच्च वक्ष्यमाणमिति उतशब्द
एवमुभयं सम्भावयति । मे मयं प्रथियोः (प्रयायते प्रग-
म्यते येन तत्प्रथियुधेनमभादि तस्य प्रैयिषोः) धनस्य
बह्वंदात् तामिः कन्याभिः सह वयिष्योः ऊयते इति वैयियुः
वज्रादि तस्य च बह्वंदात् । तिसृणां त्रिसंख्याकार्णां सप्ततीनां
सर्पणं—(गमनं)— शीळानां गवां चेति पूर्वोक्तव्ये । यद्वा तिसृणां
सप्ततीनां दद्याधिकद्विषातसंख्याकानां दियानां दानार्हानां
गवामित्येवमर्थः । (तथाच दियानामित्युभयान्वयि प्रष्टव्यम्)
इयावः कपिश—(इयाम्)वर्णः वृषः । इयामवर्णानां प्रणेता

१. “पङ्क्तिविशतिः” (पा० ५-१-५९) इत्यादिना निपा-
तितोऽयमेकवचनान्त एव प्रयुज्यते । संख्यायामत्र द्रष्टव्यः ॥

२. “कत गती” (ऋ० जु० ५०) इत्यस्य “अर्थः स्थानि-
वेद्ययोः” (पा० ३-१-१२०) इति निपातितः ॥

३. प्रपूर्वाद्भल्यर्थाच्चातेः कर्मणि णि (पा० ३-३-३१) युक्ति
(पा० ७-३-३३) प्रधासुरिति जाते उपधावा इत्वं प्रयोदरादि-
त्वात् ॥ पुंस्त्वमार्थम् । एवमत्रेऽपि ॥

४. एतच्च तृणमाध्याह्न्य व्याख्यातं, पूर्वमञ्जे “अदादि”-ति
दर्शनात् । तथाच तदेतदुभयसापेक्षमित्युक्तम् बहिर्नि कर्म ददाते-
रध्याहारलक्ष्यमेव ॥

५. “मैत्रं तन्तुसन्ताने” (ऋ० उ०) इत्यस्मात्कर्मणि णि
(पा० ३-३-३२) अयादेशो भुजशब्दस्य द्वित्वमभ्यासोकारस्येत्वं
च प्रयोदरादित्वात् ॥

६. “सृष्ट गती” (ऋ० प०) इत्यस्माद्बहुलकादितिः (उ०
५-५) धातोः सप्तमाशब्दः ॥ ताच्छीत्स्वविशिष्टे कर्तव्यं प्रत्ययः ।
तदाह गमनशीलतामिति ॥

७. यद्यपि “इयावः स्वात्कपिशः” इत्यमरेण कपिशः
(कृष्णपीतः) इयाव उक्तः सचायं भूतराक्षः कपिशवर्ण इति
महेश्वरस्ताथा “कपिशश्चित्तु इयामे स्त्री, माधव्यां सिद्धैः पुमान्”
इति सुबोधित्याम् (अ० टी०) दर्शनात् इयामवर्ण एव दुर्गेण
व्याख्यातः । सायणेनापि एव एवाभ्युक्तिप्रयोगोऽनूयितः ।
इयावाः समिजुर्वाहा इति निषण्डव्याख्याकृदेवराजस्तु महेश्वरोक्त-
येनाभिमतव्यते “इयैव गती” (ऋ० आ०) वः (उ० १-

प्रकर्षेण नेता (अग्रतो गामी) **भुवङ्गसु** भावयिता वसुताम् । (धनानाम्) एवं प्रसस्तलक्षणः **दियानां** वीर्यत इति दिशस्तासां । ददातेर्दिश्याप्रत्यये बाहुलकात् (पा० ३-३-१) ङित्वाङिजोः ॥ दानाद्दीणाम् गवां **पतिः** । ताव वा एतत्संख्यायुक्ता एतद्गुणयुक्ताश्च एतत्सर्वं मह्यमेवादित्यर्थः । ऋ पुनरसावदात् । **सुवाश्वा** सुहु निवासायास्तमाश्रयानयाः । **अधि-नुरवनि** तीर्थे । अधीत्यर्थं सप्तम्यर्थस्यावयवासुवादः । द्वौ ब्राह्मणविविधत् । अत्र दानसम्बन्धाद्युवास्तुतत्त्वो नयविधायकः । प्रसिद्धं हि नयां दानम् । नवीसम्बन्धाच्च तुभ्य-शब्दोऽपि तीर्थोन्मीधायक इत्युपपत्तिः ॥ निगमाथैप्रकाशनायैव सृज्यतेऽप्यन्वीक्षितव्य एवायं इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ॥ ७ ॥ अथकृपादेर् व्याख्यानं शब्दसमाधिमाह भाष्यकृत-सुवास्तुतं नवी । हुन-तीर्थं भवति । तूयैमेतदायति ॥

अथ **नंसन्ते** (२१) इत्येतदनवगतम् “नमन्ते” इत्यवगमैः । तत्र निगममुदाहरति—

“**कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः** ॥”

(ऋ० सं० ५-४-२८-५)

पुनर्नो नमन्ते मरुतः ॥

कुविदिति ॥ अस्य “तौ आरुद्रस्व मीहलुपौ विवासे” इत्यादिः । “यस्सस्वतां जिहीछिरे यदाभिरव तवेन ईमहे तुराणाम्” इत्यन्तः ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् ॥ अहम् तान् मीहलुपः कामानां वषितुः रुद्रस्येश्वरस्य पुत्रान् मरुतः आऽऽनिमुष्येन स्थित्वा **विवासे** परिचरामि । विवासनेति कृत्धातुः परिचरणकर्मा (निघं० ३-५) तत्र विप्लोदोऽस्मिन् “छन्द-स्तुभयथा” (पा० ३-४-११७) इति ऋषि आर्षेधातुकलात् णिलोप इति भट्टभास्करमिश्रः ॥ कुतः परिचरामि ? यतस्ते **कुवि** बहुकलः नः अस्याम्यति **पुनः** विशेषेण **नंसन्ते** वर्षाद्युपकारेण नमन्ते प्रक्षीभवन्ति । यत् येन (तृतीयैर्थे) ॥

१५३) बाहुलकात् । आत्वम् (पा० ६-१-४५) “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुमिष्टः” (पा० १-४-१९ वा०) इति मनुषो लुमि तद्वर्णवानुच्यते श्वाव इति ॥

१. आर्थिकोऽयमर्थः । प्रकरणवल्लभ्यः ॥

२. समेनैकारात्परः सारागमो व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

३. रुद्रस्येन्द्रस्य स्वभूतान् आसायं वेति दुर्गैः । यदा मरुत एव विशेषणम् । तथाच वर्षस्य सेकृन् धनवतो वलवतो वेति तदर्थं इति दुर्गैः ॥

४. “पुनरप्रथमे विशेषे चे”ति कोशः ॥

५. एताव सावणव्याख्यानमनुसृत्य । दुर्गैस्तु-यच्छरीरगतमेनः जिहीछिरे लज्जयन्ति । यच्च आविः प्रकाशं तत् पूर्वप्रकार-मुभयलक्षणमपि एनः असात् । जिहीछिरे लज्जयन्ति इत्याह । अत्रायं कर्तृसङ्ख्याविपत्तिपक्षे इत्युपेक्षितव्यम् ॥

सस्वतां अन्तर्निहितेन यत् येन च आविः प्रकाशेन (व्यक्तेन) एनः एनसा पाप्मना अपराधेन वा “एनः पापा-पराधयोः” इति विश्वः । जिहीछिरे लज्जयन्ति नोजनोस्तदेवं स्मरकारमुभयलक्षणमपि एनः । **तुराणाम्** स्मरमाणानाम् तेषां मरुतां प्रसादेन वयं सर्वेऽपि अव अवयजेमैहि निर्गुदेमहि इत्येतत् **ईमहे** याचामहे । नैरुचोऽयम् (निघं० ३-१९) ईह् गतौ (दि० प०) बाहुलकात् (पा० ३-४-७३) ऋपोलुकि तदपवादभूतः श्यञ्चपि न प्रवर्तते । अनेन परिचारेणाराध्यैतान्मरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ समानश्रुतिकशब्दे निगमातुक्तौ निदानमाह—

न सन्त इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥

“न सन्त” (२२) इत्येतत् उपरिष्टात् सप्तमाध्याये व्याख्यास्यामः “अभि प्रवन्तु समनेव योषाः” (ऋ० सं० ३-८-११-३) इत्येतन्मन्त्रव्याख्याने (नि० ७-४-४) “नसतिराप्नोति कर्मावा, नमति कर्मा वे”ति ॥ अस्मां “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लङ्त्र ॥ “बहुलं छन्दस्यमाञ्जोऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यङ-भावः ॥ प्राप्नुवन्ति नमन्ति वेत्यर्थः ॥

अथ आहनसः (२३) इत्येतदनवगतम् । “आहननवन्त” इत्यङ्गमः । तत्र निगममाह—

“**ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मयम्** ॥” (ऋ० सं० ७-२-३-३-५)

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तेरिन्द्रं चोदय दानाय मयम् ॥ ७ ॥ (१५)

ये त इति । अस्य “परि सोम प्रचन्वा स्सस्वये नृभिः पुनानो अभि वासयामिरम्” इत्यादिः ॥ पावमानी सौमी । कवेर्भागेवस्येयमार्षम् । जगती ॥ हे भगवन् सोम ! स्वस्त्ये स्वस्त्येनाय (अविनाशाय) अस्माकम् । नृभिः कर्मेनेतुभि-रेभिर्नृलिभिः **पुनानः** पुनानस्तस्म कर्मेणि लङर्थं प्रयोगः ।

१. ‘सस्तः’ शब्दोऽन्तर्हितनामधेयेषु पठितः (निघं० ३-२५) तत्र संपूर्वस्तरतेर्गैलभोदिति गुणो रपरः । मलोपश्च छान्दसः । सम्बगन्तयैतमिति तदर्थः । तस्यैव (स्वरतैः) वृत्ति रूपम् । ऋलोप आर्षः ॥

२. अत्र “मरुतः कुभ्येयु”रिति सावणः ॥

३. अत्र धातुलोप आर्षः ॥ उपसर्गवलेन योग्यक्रियाऽध्याहारो वा ॥

४. आहनतेरुङ् (उ० ४-१८९) मत्वर्थावस ऊङ् । “सृते इदमाहृतम्” “प्राणेषु इदमाहृतम्” इत्यादिप्रयोगवर्त्तना-दाहर्तव्यं चार्था आहननवन्तो वञ्चनवन्त इत्यर्थे इति देवराजः । यारुक्तु वञ्चनवन्त इति वक्ष्यति ॥

५. सस्ति कल्पापानयोरे प्राप्यते अनेनेति व्युद् ॥

परिप्रश्नश्च परिप्रश्नैर एतस्माद्वापवित्रात् । किं च आशि-
रम् आश्रयणम् क्षीरादिकम् (निषं० ४-३) अभिवास्य
अभि प्रच्छादय (अभिमावय) संयोजयेति यावत् । किं च
आहनसः आहननैवन्तो वक्षनवन्तः (सम्मोहयितारः)
विहायसः महान्तः (निषं० ३-३) ये ते लवीया मदाः
मदहेतो रसाः सन्ति तेभिः तैस्साभिदीयमानैर्मधं मंहनीयम्
धनमसभ्यं दातव्यं दातुम् । तुमर्थं तैवेन्द्रव्यस्यः (पा० ३-
४-९) इन्द्रम् चोदय प्रेरय ॥ यथास्माकं तैर्मदैरनभिहत-
चेताः सन् दशाद्वानमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ७ ॥ (१५)

अथ “अग्रसत्” (२४) इत्येतद्वनवगतम् “अससा-
दिनी”ति वा “अन्नसामिनी”ति वा शब्दसमाधी ॥ तत्र
निगममुदाहरति—

“उपो अदशिं शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा
इवाविरंकृत प्रियाणि । अन्नसन्न संसृतो बोध-
यन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० २-१-७)

उपो अदर्शीति ॥ कक्षीवत आर्षम् । औषसी । विष्टुप्
प्रातरनुवाकाग्निनयोः वास्यते । इयमुषीः शुन्ध्युवः शोष-
यितुंरादित्यस्य । उपो अदर्शि उपलिष्टा दृश्यते । कालव्यत्यय
आर्षः (पा० ३-४-६) एवमग्रेऽपि ऋ पूर्णः । कथं पुनरुपलिष्टा
दृश्यते ? वक्षो न वक्ष इव । यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं
वक्षोभूतमेतस्मिन्मण्डलेऽप्युद्भूतम् । एवमियमुषा एतस्मिन्मण्डले
उपलिष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात् ॥ किञ्चैयमुषाः नोधा इव
नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधानाम ऋषिः स इव प्रियाणि
आत्मनः कामान् । आविरंकृत आविष्कुरुतेसि । स यथा
स्तुत्या (देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः) स्वप्रियाणि
साधितवानेवमियमुषाः स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन रूपानि

१. मात्राणि परितः प्रगच्छ । ध्विर्गलर्थः इति सायणः ॥

२. आर्षपूर्वाच्छ्रवणैः ऋणोतेषां “किञ्चनी”-(पा० ३-
१-७८ वा०) लत्र “प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिप्रसिद्धिः” इति महा-
भाष्येकेः किं प्रकृतेः शीरादेशः ॥

३. शत्रूणामभिमुख्येन हन्तारः । अभिद्वन्द्वमाना अभिपू-
माणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वेति सायणः ॥

४. “उषा उच्छन्ती”ति (१) पूर्वतनमन्नोपकामात् ॥

५. आदित्यो हि यदपि शश्वद्वृत्तिं भवति तदपि रदिमभिः
शृङ्गा शुभीकरोतीति शुन्ध्युरित्युच्यते ॥ “शुन्ध शुकी”
(ऋ० ५०) “मजिमतिशुन्धितसिजनिष्यो शुचः” (उ० ३-
२०) इति शुन्धत्वयोऽनुजनासिकत्वाधोरनादेशो न । शुन्धिर-
ज्जातर्भाविताप्यर्थः ॥

६. सायणस्तु निपातद्वयसमुदायारम्भं एको निपातः सर्वैः
समीप पञ्चवर्षि दृश्यते इति व्याचक्ष्वी ॥

जनानां प्रकाशीकुरुते । किं च इयमेवोषाः अग्रसत् न
गृहाधिकारे नियुक्ता जीव ससतः स्वपतः । “पससि स्वप्ने”
(अ० ५०) लटः शतरी व्यत्ययेन शपो लुगभावः । जनान्
दोहकादीन् बोधयन्ती सती । तस्मात् हि जना इतिकर्तव्य-
तार्थं प्रतिबुध्यन्ते तेनैतयैव बोधिता भवन्तीत्युच्यते । पुनरेयु-
षीणाम् पुनरागामिनीनाम् गवादीनाम् शश्वत्समा शश्वत्सि-
कतमा । आगात् आगच्छति । वर्तमाने लृट् (पा० ३-
४-६) ॥ ३ ॥

अथास भाष्यम्—

उपादर्शि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति
शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासोऽप्युद्भूतम् ॥

शोधनात् । तथाच “शुन्ध शौचकर्मणि” (जु० उ०)
व्युत्पिन्नेपः । तथाच वक्ष्यति “सूर्यः पवित्रमुच्यते” इति
(नि० ५-६) तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः । तस्य
शुन्ध्युवः । भासः प्रकाशजालम् तदेव वक्षः वक्षोभूतम् ।
तस्यैव आविश्यस्य मण्डलेऽप्युद्भूतम् ॥ अपिप्रविष्टम् ॥

अथ प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामान्यात्—

इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्युद्गं काये ॥

वक्षः पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाङ्म । एतस्मादेव “वह
धातोः” (ऋ० ५०) अद्युन् (उ० ४-१८९) सगागमश्च ।
उल-कल-पलानि ॥ यद्वा “वक्ष संघाते” (ऋ० ५०)
अद्युन् । इदम् अध्युद्गम् अपिप्रवेशितमेव काये शरीरे
भवति ॥

शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव ।
उदकचरो भवति ॥

शकुनिरपि । य एष मङ्गनीम । “मङ्गः पानीयकाकि-
के”ति रभसः । श्वेतवर्णः पक्षिविशेष इति सायणः । अतुएवा-
मरोऽपि । पक्षिण उक्त्वा “तेषां विशेषा हारीतो मङ्गः कारण्डवः
ह्रव” इत्याद्याह ॥ स एष मज्जनामङ्गः । “दुमज्जो शुद्धौ”
(तु० ५०) “शुद्धी”-(उ० १-७) इत्युः । “न्यङ्कादिः”
(पा० ७-३-५३) इति कुलम् । सस्य जङ्घनेन (पा०
८-४-५३) दः । स शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव ।
यो हि उदकचरो भवति । ततश्च निःशुद्ध एवेति
शुन्ध्युः ॥ स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्त्यते तद्वदित्यर्थः ॥

आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते । शोधनादेव ॥
ता अपि हि शोधयन्ति ॥

१. सायणस्तु—अथत इत्यभासन्तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यर्थः
सत्पात्रिका योपिरसां यथास्वपतः पुत्रादीन् भोजनार्थं बोधयति
तद्वदित्याह ॥

२. या पत्राः काश्चिद्वत्सा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यः ।
कलन्तानाङ्गी ॥ “उपेयिवा”-(पा० ३-२-१०९) नित्यो-
पेय विवक्षितं तेनेयिवान्समीयिवामित्यादि भवतीति दीक्षिताः
प्राहुः ॥

नोधा ऋषिर्भवति । नवनं दधाति ॥

ऋषिः । स हि नवनं स्तोत्रं देवताः प्रति दधाति । करोति ॥ स हि देवतास्तुतिव्याजेन नामाभिधर्मज्ञैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् ॥ तथैषोषापि स्वीकृतिं सर्व-
लोकप्रियाणि तेजासाविरकरोत् ॥

तत्रैतदाह—

स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा
रूपान्याविष्कुरुते ॥

अथान्यस्यपदं निर्वचनीति—

अब्रसदद्यान्नं भवति, अब्रसादिनीति वाऽब्र-
सानिनीति वा ॥

अथवे अन्वये इति अब्र अञ्जम् । कर्मणि अदेर्मन् (उ० १-१३०) बाहुलकात् । तत्रप्रतिकर्तृव्यतया सीदति गच्छति । यद्वा सनोति सम्भवत इत्यञ्जसन् अवसाधिका स्त्री । अञ्ज-
न्युपपदे सदेः सनोतेर्वा “अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति क्तिप् । सैनोतेर्नकारलोपे “ह्रस्वस्य पिति कृती” (पा० ६-१-७१) ति तुक् । अस्मादेव गितिः (पा० ३-२-७८) चेद् अञ्जसादिनी अब्रसानिनीति वा ॥

अथकथंमनूषार्थतो व्याचष्टे—

“संसृतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरेयु-
षीणाम् ॥”

स्वपतो बोधयन्ती शश्वत्तकृतमाऽऽगात्पुन-
रेयुषीणाम् (पुनरागामिनीनाम्) ॥

इति ॥ व्याख्यातप्रायम् ॥

अथ इप्पिणः (२५) इत्येतद्वनवगतम् । “इप्पिणः”
इति वा “एप्पिणः” इति वा “आर्पिणः” इति वा शब्दसमा-
धयः ॥ तत्रैतत्प्रागम्यसुखेनाचष्टे—

“ते वार्षीमन्त इप्पिणः ॥”

(ऋ० सं० १-६-१३-६)

ते वार्षीति । त्रियसे कं आनुशिः संमिश्रिरे ते
रुदिमसिस्त्र ऋक्षभिः सुखादयः । ते वार्षीमन्त इप्पिणो

१. “पुं स्तुतौ” (अ० प०) वृद्ध । “वाशुवे”—(पा० ६-२-१०९ वा०) ति वसोत्पम् ॥

२. सायणस्तु यद्वा “अथेति गृहमात्रं वरुधम् अथेति
सत्रामस्य पाठात् । तत्र सीदतीत्यवस्यननी सा यथा स्वपतः
पुत्रादीनुपःकाले प्रबोधयति, तथा उव्वनारुपे गृहे सीदन्ती
तत्रत्यागमिणिः प्रबोधयन्तीयमुषा । आर्ह्युषीणां स्त्रीणामान-
मनशीलानां मध्ये क्षयत्तमा आगारं पुनः पुनरागच्छती”त्येवं
व्याख्यात् ॥ परं गृहमात्रम् तस्य पाठो नोपलभ्यते इति द्रष्टव्यम् ॥
३. तच्छब्दे कर्तारि । तेन गितिना सामानाधिकरण्यामुपपद्यते ॥

अभीरवो विद्रे म्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ इति हि मन्त्र-
स्वरूपम् ॥ राहुणस्य गीतमसाधम् । जगती । मारुतस्य
त्रैयज्ञस्य चरोरिषं याज्या । तत्र ह्युक्त्वा “त्रियवती याज्यानु-
वाक्ये भवत” इति ॥ ते पूर्वोक्ता आन्तरीक्षा मरुतः
ऋक्षभिः ररहर्हृभिः भातुभिर्भातुसीलेद्वीप्यमानैः सूर्यस्य
रश्मिभिः सह । कं वृष्टुदकं त्रियसे प्रयितुं प्राणिभिः
सेवितुं । तुमर्षं कसेन्द्रस्यत्वा (पा० ३-४-१) । संमिश्रिरे
सम्यक् सेदुमिच्छन्ति । (पृथिवीं वृष्टुदकैर्न सम्यक् सेतु-
मिच्छन्ति “मिह सेचने” (भा० प०) अस्मादिच्छासन्नता-
क्षिति “अमन्त्रे” (पा० ३-१-३५) इति प्रतिषेधादामभावः
व्यत्ययेनात्मने पदम् । सन्नच्छन्त इति दुर्गः । कथंभूतास्ते ?
(मरुतः) सुखादयः । जगतां सुखदातारः । यद्वा शोभनस्य
हविषो भक्षयितारः । वार्षीमन्तः वार्षीनः । इप्पिणः ।
इर्षणिन (हविषां स्तुतीनां च उपगन्तारः) एषणिनो वा
(इच्छावन्तः) आर्पणिनो वा (आभितुह्येन सर्वाधानां)
द्रष्टारः । अभीरवः भयरहिताः । अत एव म्रियस्य सर्वाभि-
मतस्य मारुतस्य मरुतसम्बन्धिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभि-
मतं मरुतसम्बद्धं विशिष्टं स्थानं कर्मणि षेठी । (पा० २-
३-६५) विद्रे लब्धवन्तः । यद्वा विद्रे विदारयितव्ये शत्रौ

१. स्तुतिमङ्गिरैर्विभिः सह सुखादय इति सायणः ।
तस्मत्ते “ऋक्ष स्तुतौ” (तु० प०) “सम्पदावित्वात्” (पा० ३-३-९४ वा०) भावे क्तिप् । तत “इच्छन्तसी वनियो ये”
(पा० ५-२-१२९ वा०) ति वनिए मत्वर्थे । प्रकृते तु
“ऋजवाग्रीस्थानाज्जनीपार्लेनुत्”—(भा० आ०) अनेनमिहैच्छ-
व्दायैः । शेषं पूर्ववत् ॥

२. “खादु भक्षणे” (भा० प०) तत औणादिक इन्
(उ० ४-२-१९) भावे । शोभना खादिसंक्षर्णं येषां ते ॥

३. वार्षीति वाङ्मनाम (निर्व० १-११) शोभनया स्तुति-
लक्षणया वाचोपेताः । तथाचात्र प्रशंसायां मनुवरत्यर्थे (पा० ५-२-९४) तथाचोक्तम्—“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति-
शयने । सम्बन्धेऽस्तिविश्वार्थं भवति मनुवादय” इति ॥

४. “इष गलादौ” (भा० प०) “इष इच्छायाम्”
(तु० प०) इत्यनयोः “इषितुषीन्वी” (उ० १-२४२)
त्यादिना भावे मक् ततो मत्वर्थीय इनिः (पा० ५-२-११५)
चुतीयपक्षे नतिर्बानसामागम्येऽपि । तद्विद वशीनमभिमतम् ॥ अत्र
पक्षे ईषेरिप् मादः । बाहुलकात् ॥ तत्रैतद्वृष्टादादरस्यभेदे-
नाऽप्येतो निदिशति—ईषिण इति । आर्पिण इति तु “ऋपी
गता” विलस्यात्पूर्वस्य बोध्यम् ॥

५. “न कोकि”ति (पा० २-३-६९) निषेधो “त्यादेरे
सङ्ग्रहणं किन्तिनोः प्रतिषेधार्थं”मित्युक्तैर्नैव प्रवर्तते ॥

६. “विदल लभे” (तु० उ०) छिदि द्विर्वचनमकरणे
“छन्दसि वा वचनम्” (पा० ६-१-८ वा०) इत्युक्तैर्द्विवचन-
भावः । “इरनोरे” (पा० ६-४-७६) इति इरेकोरेभावः ।
विद्रे इत्यस्य वैभि जाने इत्यर्थे इति दुर्गः ॥

प्राप्ते सति **अभीरचः** विगतभयाः । अथनोक्तविषयस्थानस्य विदे प्राप्तेयं तानेव मरुतः “सौमि” इति शेषः ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “वाशीमन्त इमिण” इत्येतस्मादेक-
वाक्यसम्बन्धादिमिण इत्येतन्मरुद्विशेषणमित्युक्तवदर्थकमि-
त्याह—

ईषणिन इति वैषिणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाङ्मय इति सत्याः ॥

सत्या इति कारकाभिधानम् । तथाच “वाङ् शब्दे” (दि० आ०) इत्यस्मात् “वसिषपी” (उ० ४-१२१) स्यादिना कर्मणि इव प्रत्ययः । “कृदिकारादकिनः” (पा० ४-१-४५ ग०) इति ङीप् । “वाशी-वाणी” इत्येवं वाङ्-
नामसु पठितम् (निषं० १-११) ॥

अथ “वाहः” (२६) इत्येतदनवगतम् । पक्षेण चानेका-
र्थम् (स्तोत्रमन्त्राद्वा) अत्र निगममाह—

**“शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः
कृणवाव जुष्टम् ॥”** (ऋ० सं० ३-३-१९-३)

शंसावेति । अस्य “एदं वृद्धिर्जमानस्य स्त्रीदार्था च भूदुक्थमिन्द्राय शस्त्रम्” इत्युत्तरार्धार्थम् ॥ विश्वामित्रस्येय-
मार्थम् श्रिष्टम् । संविष्येन्हेताव्यर्थं प्रति ब्रूते-हे अध्वर्यो !
आवां शंसाव होतस्त्वमेव शंससि कथमहं शंसाणि-
तत्राह-प्रति मे गृणीहि इति । त्वं मे महां प्रति गृणीहि ।
“अनुप्रतिगृण्ये” (पा० १-४-४१) ति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी (पा० ३-३-१३) ओधामो दैवेत्यादिको होतुस्तदाह-
जननः प्रतिगरस्तं दत्तम् । तथासति इन्द्राय इन्द्रार्थं जुष्टम्
प्रीतियुक्तम् “जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) कर्मणि कः ।
वाहः स्तोत्रं देवताः प्रत्यह्यमानत्वात् । वष्टेः “वष्टथ” इति
णिदस्य । कृणवाव करवाव । त्वं यजमानस्य अभिप्रेतकामा-
वासये । इदं वहिः अस्मिन्वहिषि । आसीद् उपविश । तथा-
नोक्तम् “स प्रतिगरायोपविशती” ति ॥ अथ च अनन्तरञ्च
इन्द्राय इन्द्रार्थम् आवाभ्यां कियमाणमुक्थम् शस्त्रं शस्त्रं
प्रशस्तम् भूत् अभूत् भवतु ॥ अङ्गभात्रो (पा० ६-४-७५)
छह् चार्पे ॥ (पा० ३-४-६) एतद्वि शस्त्रं स्तोमलक्षण-
मिषामिसुख्यगामि । तथाच—

**अभिषहनस्तुतिम्, अभिषवणप्रवादां स्तुतिं,
मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते ॥**

स्तोम एव हि देवानां वोढा भवति । तथाच निगमः
“वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः” (ऋ० सं० ६-३-९-१६)

१. स्तोम्यन् “शंसु स्तुतौ” (श्वा० प०) लट् : सदा
(पा० ३-३-१४) ॥

इति । “वोढुतमो ह्वानानां स्तोमः” इति हि वक्ष्यति । एवमि-
मामभिषहनस्तुतिं मन्यन्ते ॥ अन्येत्वेनाम्-अभि०० स्तुतिं
मन्यन्ते । यदेतत्कृपसमीपे तदुदकस्योद्भूतस्य स्थानमाहावः ।
तथाच सूत्रम् “निपानमाहावः” (पा० ३-३-७४) “आहा-
वस्तु निपानं स्यादुपकृपजलाशये” इति चामरः ॥ तत्सदृश-
त्वात् (उदकवाहामभिधानसाहचर्यात्) सोमरसस्य पूर्णमभिष-
वणचर्म वाह इत्युच्यते । तथाचायमर्थः-इन्द्रादेर्यं वाहः
सोमोदकपूर्णमभिषवणफलकार्त्तं जुष्टं प्रियं यथास्यात्तथा कुर्वे ।
तद्वि सु शस्त्रं सुप्रतिगीर्णं चेन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति इति ॥
एवमियमभिषहनस्तुतिः । अथवा अभिषवणप्रवादा स्तुतिर्भवतु ।
उभयधापि स्त्रियम्-ऐन्द्री त्वेव शस्यते ॥ यत इदमुक्तं
शस्त्रमिन्द्रार्थमेव शस्त्रम् । तथाचेदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत
इति भावः ॥

परितकन्येत्येतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ८(१६)

इति श्रीमथास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैषं० काण्डे

चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

**“परितकम्या” (२७) इत्येतत् पदम् उपरिष्टात्
(नि० ११-२५) एकादशाध्याये “किमिच्छन्तीं सुरमा
प्रेदमानन्द” (ऋ० सं० ८-६-५-१) इत्येतस्मिन्मन्त्रे प्रस-
कमायास्यतीति तत्रैव व्याख्यास्याम इतीहोक्तम् ॥ ८ ॥ (१६)**

**इति श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविबुद्धौ
नैघण्टुककाण्डे चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः**

पादः ॥ ४ ॥ २ ॥ * ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सुविते-सु इते सूते-सुगते-प्रजायाम् इति वा ॥

अथ सुविते (२०) इत्येतदनवगतम् । अनेकार्थमनेक-
प्रेकृति च । तत्र सुइते-सूते इति वा शब्दसमाधी । तयो-
रेतदथासंख्येनार्थवचनं सुगते प्रजायाम् इति वेति ।

१. स्तोत्राणां मध्ये स्तोमः वोढुतमोऽतिशयेन वोढा प्रापको
दूतभूतो भवतीत्यर्थः । तथाच हे अग्निन् । वां शुभवोरस्यं स्तोमो
वातिष्ठोऽतिशयेन वोढेति मन्त्रशेषार्थः ॥

२. आहाव-नाहसोः साहस्यं कथंचिदणिकृतम् । नैतदेव
किन्तु उदकेति ॥

३. वज्रस्य निष्ठितम् ॥

४. अनेकविकल्पसमावः । यथा इणा विष्टुष ‘सुइते’ इति
गल्यर्थेनम् सुपुर्वीणिण्यतावित्यसाल्कर्मणि कः । छान्दसत्वाद्युपेव ।
तथासृष्टिना विष्टुष सृष्ट इति प्रजायर्थेनम् । अत्र “वृक्ष प्राणिकमेव
सोचने” (अ० आ०) इत्यसारे छान्दसत्वादियुक्तः । सप्तम्य-
कवचने रूपम् । सूते इति वक्त्रेण सुवित इति बोध्यत
इत्यर्थः ॥

प्रजायामित्यस्य जनयितव्यामितिः । तद्यथा 'सूते देव-
दत्ता पुत्रमिति ॥ अत्र निगमं दर्शयति—

“सुविते मा धा” (य० वा० सं० ५-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽनमिशस्यमिश-
क्षिपाः । अनमिशस्तेष्वमर्जसा सुखमुपगतेषु सुविते माधाः”
इति निगमसंस्मरणम् । अनेन तानूनैर्जं हविः (आर्यः) संस्पृश्यते । हे
तानूनन्त्र ! लम् । अनाधृष्टमसि । अन्यैरनाधर्षितमसि अत-
स्त्वयि संस्पृष्टे सति समयोपयन्निता येते ऋत्विजः नान्योऽन्यस्मै
द्रोहमुपयास्यन्ति । कुतः पुनरैतत्सामर्थ्यं तव ? तत्राह अना-
धृष्टं देवानामोजः । देवानामद्रवाधीनान् ओजो बलम् ।
अनाधृष्ट्यमनाधर्षणीयं ततश्च यदैवत्यं त्वमसि तत्प्रभावादेवै-
तत्सम्पत्स्यत इति भावः । किंच लम् अमिशक्षिपाः अति ।
अमिशक्षानास्त्वोत्प्राप्तिः । अतएव अनमिशोस्ति केनचिदपि
अमिशक्षनीयमुपालम्भनीयं नास्ति अनवयमसीत्यर्थः । किंच
अनमिशस्तेष्वमर्जसा अनमिशस्ते अमिगदिते खगादौ नैयती-
त्यनमिशस्तेऽपी । अलङ्कृ (पा० ६-२-१४) द्वितीया प्रथ-
मार्थे । पुंस्त्वं व्यख्येयम् । अस्ति । अहमर्जसा व्यक्तम् अनाध्यासेन
वा तत्त्वतो वा “तत्त्वे लब्धाऽजसा इयम्” इत्यमरः । सत्यं
सत्यभूतं लाम् । उपगतेषु मुपगतीवानसि योऽहमेतत्स्वाम-

१. अत्र प्रजायत इत्यर्थः । अनेन सुखधातोरर्थोऽभिहितस्ते-
नेदं विषयसम्पन्नमिति देवराजयज्वानः । दुर्गच्छे—अथ यदा
‘सुविते’—इति विपरिणामलब्धा सुगते इत्यर्थः । यदा ‘सुते’ इति
तदा ‘प्रजायाम्’ सूते देवदत्ता पुत्रमिति । प्रजायत इत्यर्थः ।
इत्याह । तदेतन्मते क्रियापदमेवैतत् सूते सख्यविते इति निगमे
प्रयुज्यत इति बोध्यम् ॥

२. तनूनपाद्वैतलम् । तनूनपाद्विधिः । अन्यो वा ॥

३. समयोऽत्र शपथः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्त-
संविदः” इत्यमरः ॥

४. अमिशक्षिर्जालिजा परस्परविरोधेन निन्दनं, तस्याः याति
रक्षोर्जालमिशक्षिपाः ॥ पुंस्त्वं छागदसम् ॥

५. न विधत्ते अमिशक्षिर्गर्हा यस्य तत्तपोक्तम् ॥

६. षष्ठे पाठो दुर्गच्छते नास्ति तव तु “ओजो अमिश-
क्षिपाः । अनमिशस्यलजसा” इत्येवमस्ति ॥

७. अत्र निगमवाक्ये तैत्तिरीयशाखायां पाठमेवो दृश्यते तद-
नुगोपेन व्याख्यामेवो दुर्गच्छते द्रष्टव्य इत्युपेक्षितोऽस्माभिस्त-
त (तै० शा० त०) उद्धृतः पाठोऽसम्भवादिना (वैश्वेनेन याज्ञ-
वल्क्येन) तस्मैक्षिरपाठः ॥

८. अत्र महीधरा—यत्तत्त्वमीदृशमसि अतो हेतनूनप्राज्य !
अदृष्टव्यम् अजसा मनुजमार्गेण मानसकोटिस्वरहितेन सत्य-मा-
ज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगतेषुमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य मायतेलेच्छुप-
मैकवचने “सिष्यदुर्गच्छे” (पा० ३-१-१४) इति सिपि

स्पृष्टम् । स लम् एवमुपगतवन्तं मा मां सुविते सुगते
स्थाने यत्र गतानां शोभनं गतं भवति । तत्र ध्याः वेहि ।
अथ वा प्रजायां जनयितव्यायां वेहि । यथा बह्वपस्यः स्यां तथा
कुर्वित्यर्थः । अत्र “खिते” इति पाठ उवठमहीधरादितस्मत्तः ॥ ५ ॥

दयतिरनेककर्मा ॥

दयतिः (२९) दयधातुरनेककर्मा अनेकार्थः । एक-
प्रकृतिरेवेति पूर्वस्माद्विशेष्योत्तानार्थमुदाहरति एवमेवेत्तार्थत्वं
प्रतिज्ञायोदाहरणेनैवोपपादयति—

“नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम”

(य० वा० सं० २८-१६)

इत्युपदयाकर्मा ॥

नवेनेति मध्ये दयधातुरुपदयाकर्मा रक्षणार्थः । नवेन
धान्येन पूर्वं पुराणं दयमानाः रक्षन्तः स्याम भवेम
इत्याशंसते । एवं पुराणेन नवम् । इदं हि पुराणेन नवस्य
रक्षणं नवेन च पुराणस्य । प्रसिद्धं च लोके । तदेतन्नवमा-
ध्यायान्ते व्यक्तमुपरिष्ठाभिगममुदाहरिष्यते ॥

“य एक इद्धिदयते वसु” इति

(ऋ० सं० १-६-६-२)

दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ॥

इति । एतस्मिन्मध्ये दयधातुः दानकर्मा दानार्थः
विभागकर्मा विभागार्थं वा । तथाच मन्त्रः “य एक
इद् विदयते वसु मर्ताय द्राघुषे । ईशानो अमर्तिष्कुत
इन्द्रो अङ्ग” इति । राहुगणस्य गौतमस्यायम् । ऐन्द्री ।
उष्णिक् । य इन्द्रः । एक इत् एक एव (स्वतन्त्रः) अथ च
ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी (ईश्वरः) अतएव अमर्ति-
ष्कुतः परैरप्रैतिशचितः । अमर्तिष्कलितो वा सङ्ग्रामेषु ।
एवंभूतः । स द्राघुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय (यज-

श्रुतगने “लेडोऽडाडी” (पा० ३-४-९४) इत्यङ्गमेव च
रूपम् “इतश्च लोपः परलोपदेवु” (पा० ३-४-९७) इति
हलोपः । इति ॥

१. ननु “सुविते” इतिवदनेकं विकल्पं प्रकृतिरित्यर्थः ॥
अत्र दुर्गोः—“अन्ये तु मुवते—यथा सुवितेशब्दोऽनेकार्थोऽनवगत-
संस्कारश्च नैवमयम् । किं हि अनेकार्थं पदावगमिति ।
इति । अत्र भाष्ये वितपा धातुनिर्देशे सत्यम् “दयतिरित्येष
शब्द” इत्येवं दुर्गोऽव्याख्यानं चिन्तयम् । दयधातोरनेकार्थत्वम्
“दयदानगतिरक्षणहिंसादानेति” इति पाणिनीयेऽपि । देवराजस्तु-
अनेकार्थत्वादिमागदहनगमनेष्वपि वर्तत इत्याह ॥ उदाजहार
यानेकेष्वप्येव यथाभिगमम् ॥

२. प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः ॥

मानाय) (निघ० २-३) अङ्ग क्षिप्रं वसु धनं विद्यते
विशेषेण ददाति ॥ यद्वा विविधं धनं ददाति । विभज्यते वा ।
तदेवमीशान इन्द्रः । दाक्ष्ये यजमानाय वसु द्यते इत्युक्ते
दानविभागाभ्यामन्यत्किं कुर्वीत ? तस्माद्वाक्यसामर्थ्यादत्र दान-
कर्मा वा, विभागकर्मा वा, इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि”

(ऋ० सं० ४-५-८-५)

इति दहतिकर्मा ॥

इति । एतस्मिन्मन्त्रे दयधातुर्दहतिकर्मा दाहार्थः ।
तथाच मन्त्रः “अथ जिह्वा पापतीति प्रवृणो गोपु युधो
नाशनिः सृजाना । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरश्नेदुर्वर्तुर्भीमो
दयते वनानि ॥” इति भारद्वाजस्यापैम् । आग्नेयी । विष्टुप् ॥
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ॥ अथ अनन्तरमेव
प्रवृणः प्रवर्तिर्भेजिह्वा ज्वाला दास्यु पापतीति पुनः
पुनः पतति गच्छति यद्वलुगन्तमेतत् । तत्र दृष्टान्तः गोपु युधो
नाशनिः सृजाना इति । गोपु इति निमित्ते सप्तमी गवार्थम् ।
वादे अद्वैतार्थे हर्तुमिः सह युध्यतीति युत् तस्मात्सृजाना सृज्य-
माना । कर्मणि लटः कानच् । अशनिर्न वज्रमिव । किंच
शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरश्नेः । यथा शूरस्य विकान्तस्य
(शौर्यपेतस्य) अप्रतिहतगतेः प्रसितिः प्रसहनं संग्रामादु-
पवेशमार्गः छिन्नभिरङ्गैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात् एवमस्याग्नेः
क्षातिः क्षीयन्तेऽस्यामोषश्विनस्तपय इति क्षायतेरविकरणे
किन् वहनमार्गः । ईषत्पुष्टार्थे दग्धमस्मी भूतेर्वृक्षैर्गुह्यादिभिश्चा-
क्षीयते यदायमग्निः दुर्वर्तुः दुर्वारः अन्यैर्वारयितुमशक्यः
(दावाग्नीभूतः) भीमः भयङ्करः वनानि दयते दहति ॥ ५ ॥

१. पुनरित्यर्थस्यायं प्रयोगः क्षिप्रार्थेऽङ्गशब्दस्य । यो हि
क्षिप्रं ददाति स पुनर्ददाति । नानार्थत्वं वाऽप्ययानाम् । तथा
चाग्नयः । सम्बोधनार्थेण “इयुः प्यादपाङ्कजेहैमीः” इति
“पुनर्येङ्ग” इति चाह । मेदिनी च “अङ्ग सम्बोधने हर्षे सङ्ग-
मास्ययोरिति” इत्याह ॥ पतद्वाभ्यादेव क्षिप्रार्थेऽपि ॥

२. अथि चैति सायणः ॥

३. “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्मयादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जा-
यते वृष्टिश्चेदरन्तः ततः प्रजाः ॥” (म० अ० ३ श्र० ७६) ॥
इति स्मृतेरग्निरिव वृष्टिहेतुः ॥ इन्द्रस्येति दुर्गः । तन्मते
तत्सत्यध्याहार्यम् ॥

४. तासां गवां प्रकीर्णं हर्तुमिदं रणश्रीलैर्देवपणिभिर- (रेतस्त्रा-
मकैर-) इति । यद्वा गोपु अण्डु (नि० सं०) “भीः स्वर्गं च
बलीवदं रश्मौ च कुल्लिषे पुमान् । श्री सौरभेयीदुग्धान् भूषणम्
भुञ्जि च” इति मेदिनी । मेघेन सह युध्यतीति युत् इन्द्रः । तस्य
(तेन सृज्यमाना) अशनिर्वैधा दास्यु भुञ्जं पतति तथास्याग्ने-
जिह्वा ज्वाला दास्यु पततीत्येवमुपमा ॥

एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयधातु-
रर्थं दहनादन्यत्किमभिधत्वात् तस्मात्सामर्थ्यादर्थं दहतिकर्म-
वेत्युपपद्यते ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्णवीति—

दुर्वर्तुर्दुवारः ॥

दुर्वारणीय इत्यर्थः ॥ दुष्पपदाश्चेत्सुम्नस्ये गुणः ॥

“विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्” इति

(ऋ० सं० ३-२-१५-१)

इति हिंसाकर्मा ॥

इति । एतस्मिन्मन्त्रे दयधातुर्हिंसाकर्मा हिंसार्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“इन्द्रः पूमिदतिर्दासं कर्षिर्विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून् ।

ब्रह्मं जूतस्तन्नां वाचुधानो भूरिं दात्र आपृणमोदसी दुभे”

इति । विश्वामित्रस्येयमापैम् । विष्टुप् । उद्भिद्वलभिमोर्निष्कै-

वत्ये निविधानीयस्य सूक्तस्य प्रथमवेयम् । विश्वामित्रः स्तोत्रि

पूमिन् अमरपुरां मेधानां वा मेसा । अतएव विदद्वसुः

वेदयद्भिः स्वमहिमप्रव्हापकैर्वैश्वसिर्गुक्तः (महाधनः) प्राप्तधनो

वा । शत्रून् अशूरान् विदयमानः विशेषेण हिंसन् दासं

दस्यते ऽपेक्षीयतेऽनेन तम इति दासो वासरः । “दक्षु

उपशये” (दि० प०) धन् करणे । तम् । अर्कैः अर्चनीयैः

स्वतेजोभिरातिरत्समानादवधेयम् । इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् ।

तथाच स्मृतिः “वैत्रमासे तपेदिन्द्र” इति । दुर्गं वाचं दास-

यितव्यं मेघम् आतिरत् अभिनदिति व्याचक्ष्यौ ॥ स एवेन्द्रः

ब्रह्मजुतः ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन वेदेन जूत आहूतः प्राप्तः

प्रीतो वा । यद्वा ब्रह्मणा जगत्सङ्गः जूतः प्रेरितः । तन्वा

शरीरेण वाचुधानः वर्धमानः भूरिदात्रैः दायते दस्यतेऽनेन

शत्रुभिर इति दात्रमायुषं “दात्री” (पा० ३-२-१८२)

सादिना कण्ठे ध्रुन् । भूरिणि दात्राणि यत्स सः । बहुविधायुधो-

पेतः । उभे रोदसी यावाद्युषिष्यौ । आपृणत् सर्वतोऽतर्प-

यत् । आपूरयतीति दुर्गः । एवमत्र “विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्”

इत्येवं शत्रुसन्निधौ दयतेः कोऽन्योऽर्थो भवितुमर्हत्यन्यत्र वधा-

दित्युपपद्यते ॥ १ ॥

१. अग्निः पूर्णाः, अग्रे वा पाङ्कज्यन्तीति पुरो मेधाः ।

“पृ पालनपूरणयोः” (त्रया० प०) क्षिप् “उदोऽप्यपूर्वसे” ति

(पा० ७-१-१०२) वत्ये रपरवम् ॥

२. तथाचात्र बहुश्रीः विदग्धि वधुनि मस्येति ॥ अत्र विद्व-

ज्ञानार्थस्ततः शता । अर्थान्तरे लाभार्थः ॥

३. दुर्गमते-मेघवधप्रतिबन्धिनः ।

४. अत्रान्तर्भावितव्यमेषां सकर्मकत्वमभिप्रेति सायणः ।

अत्रासन्निकरणेन तुशब्देन बोध्यते ॥

५. बहुदान इति दुर्गः ॥

“इमे सुता इन्दवः प्रातरित्स्वना सजोषसा
पिबतमश्विना तान् । अहं हि वामूतये वन्द-
नायमां वायसो दोषा दर्यमानो अबूबुधत् ॥”

हृयेतस्मिन्—

“दर्यमान” इति ।

इति । एतस्मिन्पदे दयतिर्गल्यर्थः । तथाच दयमान
उद्गीयमानः काकोऽन्तरिक्षेरणाधस्तात्स्थं मां दोषायामवोषय-
दित्येवं मन्त्रार्थोऽवगन्तव्यः ॥

नृचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नृचेति च ॥

नृचिच् (३०) इति एषः निपातः पुराणनवयो-
रर्थयोर्वैतते । प्रकरणोपपदवशात् कस्यचिदर्थस्य पुराणतां,
कस्यचिच नवतां योतयति ॥ एवं नृच (३१) इति च ॥
अयमपि पुराणनवयोरर्थयोर्वैतते । नृचिदित्येतस्त्वार्थसामान्य-
प्रसङ्गादसमाज्जात एवोदाहृतः । (नृचैत्यं निपातसमुदायः) ॥

अथात्र नृचिदित्यस्योदाहरणं निगमयति—

“अद्याच्चिन्नृचित्तदयो नदीनाम् ॥”

(ऋ० सं० ४-७-२-३)

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

अद्याचिदिति । अस्य “यदाभ्यु अरुणे गातुमिन्द्र ।
निपर्वता अमृतदो न सेतुस्त्वया हृद्व्यानि सुकतो रजांसि ॥”
इति शेषः ॥ भरद्वाजस्येयमाधैम् त्रिष्टुप् । उक्त्वपर्यायेष्वच्छा-
वाकस्य शब्दे माध्यन्दिने सवने विनियुक्ता । हे इन्द्र !
अद्यानित् अथापि नृचिच् पुरापि तव नदीनां सम्बन्धि
तत् तदेव अपःकर्म (निघं० २-१) बहनेम् । वर्तते ।
आभ्यः नदीभ्यः (आसात्मर्थे) स्वं गातुं मार्गं । “गाङ् गतौ”
(भ्या० आ०) “कमिमनिजनिगाभायाह्विभ्यश्च” (उ० १-७०)
इति कर्मणि अधिकरणे वा तुन् । अरदः अखनस्त्वम् प्रवृद्ध-

१. अस्य व्याख्याचोषोऽभूद्विदितव्यः । कुर्वाणपि मृग्योऽत्र
शेष इत्येवोक्तम् ॥

२. अनेकार्थत्वेनेह समाज्जातः । न हि निपातानां प्रकृति-
प्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति यस्मान्नयमः स्यात् ॥

३. नृचिदित्येष तु तस्माज्जात एव (नि० १-२-१) अथे-
विशेषोपदेशनाथ उपन्यस्तः ॥

४. अस्य लोकोत्पत्तिकारणाजसमेता बहेतुरिति भावतोऽनु-
ध्यानादिना अनारतं बहन्ति ॥

५. “इन्द्रो असां अरदद्वजवाङ्” इति हि आज्ञायते । (३-
२-१३-६) नदीनामुक्तिरित्यम् ॥

६. दुर्गस्तु “निपर्वता अमृतदो न सेतुः” च एते पर्वताः
पर्ववन्तो मेघाः अमृतदः निष्पादयितव्यममृतमसामित्येतत्तदर्थ-
मुद्दिशान्तरिक्षे लोके-सीदन्ति अवतिष्ठन्ते गच्छन्ति वा, तेऽपि
युग्मदीयोपयुजिता एवोदाहृत्यः सीचैर्भूम्यामत्र निष्पत्यर्थं सेतुः
सीदन्तीत्यर्थमाह ॥

नार्थम् इति यत् कर्म तत्सर्वावुपक्षीणं सद्रूपं इत्यर्थः ।
अपि च हे सुकतो ! शोभनकर्मनिष्ठ ! त्वदाज्ञया पर्वता
निरयः निषेधः निषण्णाः । उत्पत्तं विहाय क्वचिदेव स्थाने
नैवत्येनोपविष्टा बभूवुः । अत्र दृष्टान्तः अमृतसदो अमृ-
दनीयममृतम् । अदेमैन् कर्मणि (उ० १-१३७) बाहुलकात्
तदर्थं सीदन्तीत्यधसदो निरया मनुष्यास्त इव । यथा ते
गन्तुमसमर्था एकत्रैव नैवस्थेनवातिष्ठन्ते तद्वत् । अतः कारणात्
त्वया रजांसि सर्वे लोकाः हृद्व्यानि ग्रहितानि स्थिरी-
कृता आसन् ॥ सर्वेषामुदकप्रदानद्वारेण पर्वतानां स्थिरीकरणेन
च लयैवैते लोकाः हृदीकृता इति भावः ॥ एवमथैतत्सन्निधि
वर्तमानो नृचिदित्येष पुराणोभिधायीत्युपपद्यते ॥ ३ ॥

अथ नृचैत्यस्योदाहरणम्—निगमयति—

“नृचं पुरा च सदनं रयीणाम् ॥”

(ऋ० सं० १-७-४-७)

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् ॥

नृचेति ॥ अस्य “जातुस्त्वं च जायमानस्य च क्षाम् ।
सुतश्च गोपां भवतश्च भूरैवैवा अस्मि धारयन् द्रविणोदाम् ॥”
इति शेषः । कुत्सस्येयमार्षम् । पृथश्च षष्ठेऽहनि अभिमारुते
शब्दे जातव्येदस्ये सुते शस्यते । अत्र नृचेति अव्येक्ष्यार्थः ।
नृच अथास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सद्-
नम् आवासस्थानम् । जातस्य उत्पन्नस्य कार्यजातस्य जाय-
मानस्य च अभिनिष्पन्नमानस्य च क्षां निवारणम् (भूमिम्)
(निघं० १-१) सतश्च निष्पन्नस्य भूतजातस्य भवतश्च
उत्पद्यमानस्य च भूरैः बहुनः गोपाः गोपारं (रक्षिता-
रम्) द्रविणोदां धनप्रदम् एवं गुणविशिष्टमग्निं देवा
धारयन् हविर्वैहनकर्मणि द्यूतैर्वन्तः ॥ अहंभाव आर्षः
(पा० ६-४-७५) तथाच वक्ष्यति “अथा देवा दधिरे
हव्याहम्” इति ॥ २ ॥

१. ये तु—(सायणादयः) अचेति गृहनामस्य पठन्ति तन्मतेन
गृहिष्य हवैत्येवमर्षोऽपि सम्भवति ॥

२. नवाभिधासिन् उदारारणम्—“नृचिच वायोऽरयुतं निदसेत्”
इति । अद्य हि वक्ष्यति । नवं च पुराणं चेति () ॥

३. निवासयितारमिति सायणः ॥

४. सर्वत्र विजयमानस्यमावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च
सञ्चारं प्राप्नुवतो भूरैरसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्येवैव सायणो
व्याख्यत । तथाचाज्ञायते “तस्मात्सर्वोऽनुत्तमं पञ्चोऽभिमतमिदं
न्तीति विज्ञायते” “यत्र गां ज्ञायानां निर्जगति यतामेतामविद्वान्
मन्यतेऽन्वद्वौ ह्येवैते प्रविशन्तीति च विज्ञायते ॥ तस्मादुपपद्यते
ज्ञानं नवं निवासत्वं चाग्नेः ॥

५. द्रविणमिति धननाम (निघं० २-१०) सकारोपजनोऽत्र
ददातेर्विच (पा० ३-२-७५) ॥

६. हविषोऽव्युत्पत्तेरिति सायणः ॥

एवमिह पुरा चेत्स्य सन्निधौ वर्तमानो नृचेत्येष शब्दो नवाभिधायीषुपपद्यते ॥ पुराणाभिधायित्वे भवेत्समुदाहरणम् ॥ १ ॥ अथ दावने (३२) इत्येतदनवगतम् । “दानेयम्” इत्यवगमः । एवम् अक्- (१७) पारस्य (३३) इत्येतदनवगतम् । “अकुपरणस्य” इत्यवगमः । द्वयोरप्येकस्मिन्नेव निगम उदाहरणमाह—

“विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥”

(ऋ० सं० ४-२-१०-२)

विद्याम् तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्य ॥

विद्यामे-ति ॥ अस्य-“यन्मन्त्रसे वरेण्यमिन्द्रं युक्षन्त-
दाभरे” स्यादिः । अत्रेभौमस्येयमार्थम् । अनुष्टुप् । अच्छा-
वाकस्य तातायसवनिक्ते आवापे नियुक्ता । यदिन्द्रं चित्रेति च
(४-२-१०-१) हे इन्द्र ! यत् त्वं युक्षं युतिः क्षियति
निवसत्यस्मिन्निति द्युतिक्षं सयुक्षम् । “क्षि निवासगलोः”
(लु० प०) “अन्येभ्योऽपि हयते” (वा० ३-२-१०१) इति
ङः । प्रयोदरादित्यस्यलोपः । द्युतिनिवासभूतं (द्युतिमत्)
अन्नं धनं वा वरेण्यं वरणीयं (आर्थनीयमुत्तमम्) मन्यसे
तत् असम्यग् आभर आहर । हस्य भः (पा० ३-१-८४-
वा०) देहि । ते तव खभृतस्य अकूपारस्य अकुपरणस्य
अकुत्सितपूरणस्य (प्रभृतस्य) इत्यर्थः । तस्य लया हृतस्य
धनस्य अन्नस्य वा । दावने दानस्य वयमेव विद्याम् लब्धारः
स्यामेत्यर्थः ॥ अत्र पूर्वोत्तरमन्त्रसन्दर्भान्नप्रक्रमे दावने इति
दानार्थकमेव भवति । एवं तद्वयं प्रभृतमेव प्रार्थ्यतेऽतोऽकूपार-
स्येति अतिपरोक्षवृत्तिपरोक्षवृत्तिनाऽकुपरणस्येत्यनेन व्याख्याय
प्रत्यक्षवृत्तिना कुत्सितपूरणस्येत्यनेन व्याख्यायते । अत्र कुः
कुत्सार्थः । परणं पूरणमुच्यते । अनयोः कर्मधारयतो नञ्स-
मासः । यद्वा अकुत्सितः पारः यस्य सः । कोद्विधः प्रयोदरादि-
त्वात् ॥ २ ॥

आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति
दूरपारः ॥

‘स हि अकुत्सितस्य महतोऽश्वनः पारयिता भवति । दूर-
पारः उद्यादारभ्य यावदस्मिति ॥

१. ददातेभ्यस्त्येन कर्मणि वनिप् (पा० ३-२-७४) ततः
पञ्चम्ये द्वितीयाथे वा चतुर्थी (पा० २-३-६२ वा) अलोपा-
भावद्वन्द्वान्दसः (पा० ६-४-११४) इति देवराजः । भात्रे-
वनिवशोदाहृतम् ॥

२. येन लब्धेन सुपणीनात्मानं मन्यामहे पर्वीतम् । देहि-
कायामुष्मिकाय चेत्यर्थः ॥

३. “पू पालनपूरणयोः” (लु० प०) ध्व्य (पारः पूरणं
कुत्सितः पार इति का० सं० (पा० २-२-१८) ततो नवा
पञ्चम्ये व० सं० सः ।

३४ नि०

समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महा-
पारः ॥

असावपि ह्यकुत्सितपार आत्मनैव विभुना भवति । महा-
पारः विस्तीर्णपारः ॥

कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । न कूपमृच्छतीति ॥

इति । हेतोः । कृच्छति । गच्छति । अल्पोदकत्वात् ।
कितहिं ? यत्र बहु प्रकीर्णमुदकं भवति तत्स्थानं गन्तुमि-
च्छति । समुद्रं नदीं महाह्रदं वा ॥

अथ व्याख्याप्रसक्तमुच्यते—

कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा ।
कच्छेन पिबतीति वा ॥

कच्छम् आत्मनो सुखसंपुटम् । पाति-रक्षति । स हि
किञ्चिद्दृष्ट्वा स्वशरीर एव सुखसंपुटं प्रवेशयति । संपुटे हि
कच्छशब्दः प्रसिद्धः पाणिकच्छ इति ॥ अथ वा कच्छेन-
कटाहेन (पृष्ठरूपेण) इतराप्यङ्गानि पाति रक्षतीति
कच्छपः । स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा सर्वोप्यङ्गानि पृष्ठकटाह एवाङ्ग-
प्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते । अथवा कच्छेन सुखसंपुटेन
पिबतीति कच्छपः ॥ “सुपी-” (पा. ३-२-४) त्रियोग-
विभागात्कः । आलोपः ॥

अथ विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निरुच्यते—

कच्छः खच्छः खच्छदः ॥

य एष कच्छः सुखसंपुटः कटाहो वा सोऽयं खच्छ
इत्युच्यते । स हि खच्छदः खमाकाशं छादयति । मध्ये च
सुस्थिरो भवति ॥ तथाच खच्छदः सन्खच्छः स एव कच्छ
इति त्रैक्यम् ॥

अथमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव । कमुदकं
तेन च्छाद्यते ॥

तेन केन च्छाद्यते इति कच्छः अनूपदेशः । “अथ
कच्छः स्यादन्पे तुषकट्टमे । नौकात्रे पुंसि वाराद्यां चिरिकायां
च योषिति” इति मेदिनी । अत्रा “न्येषपि हयते” (पा० ३-
२-१०१) इति ङः । छिरवाडिलोपः । तत्र हि अपिशब्दः
सर्वापिधाव्यभिचारार्थत्वेन धालन्तारादपि कारकान्तरेष्वपि
कस्मिन्परितः खाता परिक्षे- (त्रियथे-)त्युक्तम् (सि० कौ०)

१. अत्रार्थः “पात्रारब्धे”- (पा० ७-३-७८) ति कच्छा-
देशस्तथा चात्र “कर्मण्यण्” (पा० ३-२-१) इत्यण्यलस्यः ।
ततो नञ्समासः ॥

२. अतिपरोक्षवृत्तिशब्दं परोक्षवृत्तिनामापात्रं प्रत्यक्षवृत्तितो-
पपाथिति नैवकस्मयम् । प्रयोदरादिखातासाधुः । अत्र “पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति ध्रुवस्ये
“छादेयैऽङ्गुपसर्गस्य” (पा० ६-४-१६) इति उपधाद्वत्त्वः ।
अन्यत्सर्वं (वर्णविपर्ययवर्णलोपो) प्रयोदरादिखात्रोध्यम् ॥

तदेवम् आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्य-
कूपारः । इत्येतेषु निगमा गवेष्याः ॥

अथ शिश्रीते (३४) इत्येतदनवगतम् । “निश्यती”—
स्यवगमः ॥ अत्र निगममुपन्यस्यति—

“शिश्रीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे”

(ऋ० सं० ३-८-१५-३)

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय ॥

शिश्रीत इति । अस्य “विज्योतिषा बृहता भाव्यसिर-
विर्विश्वानि कृणुते सहि त्वा ॥ प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः”
इत्यादिः । इषोनाम जन्तुपुत्रस्तस्येयमार्पम् । त्रैष्टुभम् । आग्ने-
यस्य वा कुमारस्य उभयोर्वा, प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
अयमग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा विभाति
विशेषेण (ज्ञानप्रकारं) दीप्यते । अथ तथाभूतः सन्
महिरवा खमहत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भूतानि आवि-
कृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रहृदो ह्यग्निः अदेवीः अदेव-
नसीला आसुरीः मायाः प्रसहते अभिभवति । किं च
दुरेवाः दुरवा दुस्तर्पा वा खा ज्वालाः । न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्तीति ।
अत्रेवर्णोपजनः । शिश्रीते निश्यति । नितरां तीक्ष्णीकरोति ।
“सो तनुकरो” (दि० प०) व्यस्येन शपः श्रौ ओकारस्ये-
ल्लामर्त्येनपदं च । यादुरत्र न्युपसृष्टार्थं वर्तते ॥ शृङ्गे अत्र
छतोपमा द्रष्टव्या । तथाच—यथा हि श्वमस्तटाभिन्नम् शृङ्गे
तीक्ष्णीकरोति । एवमभिरपि दारुणि दईलतीक्ष्णीकरोति
ज्वालाः । किमर्थम् ? रक्षसे—विनिक्षे रक्षसो विनिक्षणाय
विहिंसनाय । “क्षण हिंसायाम्” (त० उ०) तस्माद् औणा-
दिकः । विनिक्षणं विनिक्ष इति । बिभक्तिव्यत्यय आर्षः
(पा० २-३-६२ वा०) (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥ अत्र
शृङ्गशब्दसन्निधानात् “शिश्रीते” इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम् तीक्ष्णी-
कृतौर्बिभक्तिर्विनिक्षणमुपपद्यते इति ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा,
रात्रौ नक्षत इति वा ॥

रक्षितव्यं शरीरमस्मात् भवतीति रक्षः । “रक्ष
पालसे” (भा० प०) अस्तु । रक्षो हि मातृपान्भक्षयति ।
अथवा रहसि विविक्ते प्रदेशे क्षणोति हिनस्तीति रक्षः ।
“क्षण हिंसायाम्” (त० उ०) उः (पा० ३-२-१०१)
क्षिप्वाहिलोपः प्रयोदरादिः । अथवा रात्रौ नक्षते गच्छतीति
रक्षः । “णक्ष गतौ” (भा० प०) पदव्यत्यय आर्षः ॥

अथ सुतुकः (३५) इत्येतदनवगतम् । “सुतुकनः”
(सुगमनः) “सुप्रजाः” इतिवाऽवगमस्तथाच निगमः—

१. अत्र सायणः । शृङ्गाणि शृङ्गसदृशीः हिंसिकाः का ज्वालाः
शिश्रीते तीक्ष्णीकरोतीति “शृङ्गे”—पदसुपादाय व्याचक्ष्यौ ॥

“अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरथैः”

(ऋ० सं० ७-५-३१-७)

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा । सुप्रजाः सुप्र-
जोभिरिति वा ॥

अग्निः सुतुक इति । “स आर्विष्ट महि न जा च सत्सि
दिवस्पृथिव्योरृतिर्युवलोः । अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरथैर्भ-
स्वन्नैरिर्मह्यं पृह गम्याः ॥” इति मन्त्रः । आत्स्य त्रितस्येय-
मार्पम् त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे अग्ने !
स तादृशस्त्वम् नः अस्माकम् यज्ञे महि महतः देवान्
आवक्षि आह्वयसि । आसत्सि च आसीदसि च होतृत्वे ।
किंच युवत्योः अन्योन्यं मिथीभवन्त्योस्तस्योरेव दिव-
स्पृथिव्योः श्वापृथिव्योर्मध्ये अरतिः सूर्योत्पन्ना गन्ता ।
यद्वा अलमतिः पर्योत्पन्नाः । सर्वेषामन्तरावर्तिनां भूतानां मध्ये
इति दुर्गे । तथा सुतुकः सुतुकनः सुगमनः (स्तोत्रमियष्ट-
भिश्च सुखेन प्राप्तव्यः) सुप्रजा वा । रमस्वात्र वेगवान् अग्निः
अज्ञनैदिगुणयुक्तः । सुतुकैभिः सुतुकैः सुगमैः सुप्रजोभिः
कुलजैः रमस्वाद्भिः वेगवद्भिः अश्वैः रोहिदास्यैः सह इह
असदीये यज्ञे आ गम्याः आगच्छेत्स्त्वम् नित्यं हवीषि
नोदुम् ॥ अत्र सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणः (निर्घ० २-१४)
“नेहे कः” (पा० २-१-१४४) इति बाहुल्यकारकप्रत्ययोऽकार-
स्योकारश्च । यद्वा बहुव्रीहिः । पक्षे तुगिलपल्यनामसु पठितम्
(निर्घ० २-२) अकारोपजनत्वं चाप्यम् ॥ ७ ॥

अथ सुप्रायणाः (३६) इत्येतदनवगतम् “सुप्रगमनाः”
इति शब्दप्रतीतिः । सुप्रपूर्वाद्दयतेः (भा० आ०) ल्युट् “उप-
समेस्यायतो” (पा० ८-२-१९) इति ललाभावश्छान्दसः ॥
यश्चरहृद्वारोऽभिधेया वास्तकमतेः । शाकपूणेऽसु अर्चिषः
तथाच निगमः—

“सुप्रायणा असिन्यज्ञे विश्रयन्ताम्”

(य० का० सं० । वा० सं० २८-५)

सुप्रगमनाः ॥ २ ॥ (१८)

१. सावणस्तु—आवह प्राप्य । एवम् आसत्सि अस्माकं
यथासीदेति व्याचक्ष्यौ । आर्षमेतत्किपापदमेवमासत्सीत्यपि
बोध्यम् ॥

२. अपलं चास्य सर्वाः प्रजाः । ताश्च प्रतिशोभनः कल्याण-
मय इति स सुप्रजा अग्निः ॥ “निलसतिः प्रजामेधयोः” इत्यसि-
क्तमास्तनः (पा० ५-४-१२२) शोभनाः प्रजा अस्मि
बहुव्रीहिः ॥

३. यतस्त्रिर्वचनं (नि० ७-१४) द्रष्टव्यम् ॥

४. शोभनानामेवाश्वाणां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्भार-
णासिः स्तुयते ॥

सुप्रायणा इति ॥ नैत्रावरणो ब्रवीति “होता यक्षदुर-
क्रवा कवयोऽकोपधावनीरुद्रताभिर्जितां विपक्षोभिः
श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन्युधे विश्रयन्तामृतावृषो व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतृवर्जः” इति ॥ होता एता दुरः यक्षद्वारः ।
तथाच “दुर्यो” इति पदसुपादायोवटः “दुरः गृहद्वाराणि
अर्हन्तीति दुर्यो गृहा उच्यन्त” इत्याह । अथैवाता अयमर्चिषः ।
यक्षत् यजतु । कथंभूताः ? ऋचवाः मैहयः (निधं०
३-३) हिंसा वा द्वायैव यो निवारणीयः स हिंसते । अचि-
षांतु हिंसलसुपपद्यत एव सति संयोगे । एवं कवप्यः कपाट-
वक्षः । कुपिता वा (विकर्तिताः) अकोपधावनीः (अकोप-
धावनीः) तासु हि संवृतासु को(षा)वा अर्थराशयो न धावन्ति
नान्यतो गच्छन्ति सुरक्षा भवन्तीति, अर्चिःष्वपि हविः
प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति किन्तु देवानेव प्राप्नोति ॥ एतदेवाकोष-
धावनीत्वमर्चिषाणां । एवंलक्षणा एता द्वार अर्चिषो वा
आताभिः दिग्भिः (निधं० १-६-१) सह उज्जिहताम्
उसिष्ठन्तु । “ओहाङ् गतौ” (जु० आ०) लोट् । “ई ह्यवोः”
(पा० ६-४-११३) “य्वामित्” (पा० ७-४-७६)
इतीदीतौ ॥ विश्रयन्ताम् विज्रियन्ताम् च । पक्षोभिः
स्त्रैवावर्जैर्हविषोऽनुपवेशाथम् । विवृताश्च सत्यः सुप्रायणाः ।
सुगमनाः भवन्तु ऋक्षिजं प्रति द्वारः । अथ पुनरर्चिषस्ततो
हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । क्रैतावृष्यः यक्षवर्धयिष्यः । या
एता एवंलक्षणा द्वार अर्चिषो वा ता अस्मिन्युधे विश्रय-
न्ताम् विज्रियन्ताम् । आज्यस्य व्यन्तु य आसां स्वाशक्तं
पिबन्तु । हे होतः ! त्वमपि मया प्रेरितः यज एताः ॥ ५ ॥
एवमेवः “सुप्रायणा” इति दुपमर्चिषां वा सविषो ब्रूयमाणः
सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ ॥ (१८)

अथ “अप्रायुवः” (३७) इत्येतदनवगतम् “अप्रमा-
द्यन्तः” इत्येवमर्थप्रतीतिः । तत्र निगममुपन्यस्यति—

१. “दुर्यो” इति गृहनामसु पठितम् (निधं० ३-४) ॥
२. “क्षीर्वा गतौ” (जु० प०) “रिष हिंसायां वा” (दि० प०)
“सर्वनिष्ठश्चिरे (ऋ-) ध्वज्य” (उ० १-१५१) इति वन्प्र-
त्ययो गुणाभावंक्ष निपात्यते । अत्र रिषतेः सम्प्रसारणं पाठभेदपक्षे
द्रष्टव्यम् । एष मन्त्रः (पवमानुपूर्वीकोः) का० संहितास्यः ।
य० वा० सं० तु अन्यथासुपूर्वीकोऽपि आच्योदाहृतांशसोभयत्र
दर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

३. त्रियन्ते हि कपाटसंवरणैर्द्वारः । अर्चिषोऽपि हविषोऽदाने ।
सांत्तोऽन्यत्र पक्षदशब्द एतन्निगमदर्शनादेव “पक्ष परिग्रहे”
असावक्षुत् (उ० ४-८९) “पक्षोपासाधिकं पाथे ग्रहे साध्य-
विरोधपथः । केशादेः परतो वृन्दे बले सायितसहाययोः । जुहो-
रन्ध्रे पतत्रे च बाजकुक्षरपाथयोः” इति मेदिनी ॥

४. सामान्यमैवेदमाशास्तं यत् पुनस्तस्मिन्नेव वर्तमाने कर्म-
ण्याशक्ते क्रतोस्त्यादिना ॥ “अन्येषामपि” (पा० ३-३-१३७)
इति दीर्घः ॥

“देवा नो यथा सदमिद्वृधे असुचप्रायुवो
रक्षितारो दिवेदिवे ॥” (ऋ० सं० १-६-१६-१)

देवा नो यथा सदा वर्षनाय स्युरप्रायवोऽप्र-
माद्यन्तो रक्षितारश्चाह्नयन्ति ॥

देवा न इति । अस्य “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
विषतोऽर्द्धवासो अपरीतास उद्भिदः” इत्यादिः ॥ गौत-
मस्येयमार्षम् जगती । अग्निष्टोमे महाज्जते तृतीयसवने वैश्वदेवे
शक्ने शस्यते । आ यन्तु आगच्छन्तु नः असाकर्म भद्राः
भन्दनीयाः सुखाः । क्रतवः सोमकैतवः । कामा वा ।
विश्वतः सर्वतः सर्वदैव यर्थाविहितेभ्यु कालेषु । अद्वैधासः ।
अनुपहृताः (अविगुणाः अहिंसिता वा) अहुरैरन्यैर्वा कैश्चि-
दस्युभिः । अपरीतासः शत्रुभिरपरिगता अप्रतिरुद्धा
इत्यर्थः । अपरिप्राप्तपूर्वा असच्छत्रुभिरिति दुर्गः । उद्भिदः ।
उद्भेत्तारः सत्रूणां । त्रयाणामपि लोकानाम् । येषां फलेनैतै-
र्लौकिके लोकानुद्भिनीमहि (त आगच्छन्तु) । किंच तथाच
तेऽर्द्धैर्मविगुणा आगच्छन्तु यथा तैः परितोषिताः सन्तः
देवाः सदमित् सदैव (नित्यमेव) नोऽस्माकं रक्षितारः
रक्षां कुर्वन्तः दिवेदिवे अह्नयन्ति अप्रायुवः अैप्रमाद्यन्तः
(प्रमादमकुर्वाणा असम्मृह्यमाना इति यावत्) वृधे वर्षनाया-
स्माकं अर्सेन् स्युः ॥ एवमिह “प्रायुवो रक्षितारः” इति रक्षित-
शब्दो सामानाधिकरण्यादप्रायुवशब्दस्याप्रमादाद्यर्थे रक्षणे
हि सत्यप्रमादस्येच्छादिति बोध्यम् ॥ १ ॥

अथ “च्यवन” (३८) इत्येतदनवगतम् । “च्यवन”

१. अस्मानिति सायणः ॥
२. “वदि अभिवादनस्तुल्योः” “वदि कस्याणे झुजे च”
(भा० प०) इति चास्तुलौ ॥ समीचीनफलसाधनेत्वेन
कल्याणाः भवनीया वेति सायणः ॥

३. अग्निष्टोमद्वयो महायज्ञाः । इति सायणः ॥
४. सर्वसादपि दिग्भागात् । इति सायणः ॥
५. “दंसु दंभे” दंभो हिंसा । “उदितो वे” (पा०
७-२-५९) ति दडभावाः ॥
६. क्रतवः कामा वा ॥

७. प्रभाङ्पूर्वाद् चोतेः के (पा० ३-१-१४४) बाहुलका-
ज्जाते उच्चिज्जः झुः (पा० ७-३-३९) नञ्समासः । न
प्रायुवोऽप्रायुव इति । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इत्यर्थः ।
इति देवराजः ॥ सायणस्तु अपगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यम्-
परिलज्जन्त इति व्याचक्षते ॥ “इण गता” (अ० प०) नित्य-
सात्सर्गपूर्वाः “च्छदसी” इति उणप्रत्ययः । तन्वादिस्त्यादुवच् ॥

८. “अस मुदि” (अ० प०) लेख्यङागमः । “वहुलं छन्द-
सी” ति (पा० २-४-७३) ऋपो लुगभावः । तस्याङित्वात्
“असोरछोप” (पा० ६-४-११) इत्यछोपाभावः ॥

इत्येवमर्थप्रतीतिः । “ऋषिर्भवती”त्यसिधेयवचनम् । तदेत-
दाह—

**च्यवनऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् ।
च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥**

स्तोमानाम् पृथग्विदंशिकानां स्तुतीनाम् । च्याव-
यिता प्रस्तोमकः (प्रवर्तयिता) च्यवनऋषिः । च्यवा-
नम् इति एवंप्रकारेण अपि अस्य ऋषेःपुत्रस्य सुकन्या-
भर्तुः छन्दसि निगमा भवन्ति । सन्ति । अत्र च्यवनस्य
प्रसिद्धत्वात्तत्र निगमं न पठति—किन्तु च्यवान एव—यथा—

**“युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
चरथाय तक्षधुः ॥”** (ऋ० सं० ७-८-१५-४)

युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं
चरणाय ततक्षधुः ॥

युवं च्यवानम् इति । अस्य “निघोत्र्यमृहशुरव्यस्पति
विषेत् तावां सर्वनेषु मृवाच्या” इति उत्तरार्धेयम् । काशी-
वत्या घोषाया इयमाषिम् जगती । प्रातरनुवाकाशिनयोः
शस्यते । अत्राश्विनानुच्येते । हे अश्विनौ ! युवं युवाम् सनयं
पुराणं (वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम्) च्यवानं स्तोमानां
च्यावयितारसुषिं यमुपुत्रम् अन्तर्भावितवर्था “क्षुधुं गता”
(भ्वा० आ०) विलस्याल्लटः शानच् । यथा रथं जीर्णं रथमिवै
पुनर्युवानं तदणं चरथाय चरणाय (गमनार्थम्) “चर
गती” (भ्वा० प०) भावेऽथक् ङोणादिकः । तक्षधुः ततक्षधुः
ञेकृतम् । किं च युवां तीर्थं तुप्रपुत्रं । यन् अपत्ये (पा०
४-१-१५) भुज्युम् अङ्गस्वरि समुद्रलोपरि निरुहधुः ।
निर्हृतवन्तीत्यर्थः । किं च चां युवयोः विश्वा विश्वानि
(सर्वाणि) ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि । “शेखन्दसि बहुलम्”
(पा० ६-१-७०) इति शैल्योपः । एवमत्रेऽपि ॥ स्वनेषु
यहेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वाच्यानि वक्तव्यानि स्तोत्राणाम्
इदिति पूरणः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे च्यवानशब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः स
हि श्रूयते लोकेन्ये आख्याने जीर्णः सन्नधिष्ठां पुनर्युवा कृत
इति तस्मादुपपद्यत एतत् ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

युवा प्रयौति कर्माणि ॥

१. अन्तर्भावितवर्थाच्यवतेर्गत्यात् (भ्वा० आ०) “युज-
ह्वल्य” (ङ० २-७५) इति युञि च्यवनः । ण्यन्ताणुञि
च्यावनेऽपि भवति ॥

२. यथा चिरन्तनं रथं गमनासमर्थं काश्चिच्छिस्तं गमनसमर्थं
कुत्रापि पथम् ॥

३. “तक्षु” धातुः पाणिनीयः ततो लिटि द्वित्वाभाव आर्षः ।
तन्वभेऽत्रानिवक्षितः तथाच भाष्यकृत “तक्षतिः करोतिकर्मे”ति
वक्ष्यति ॥

प्रयौति मिश्रयति । “यु मिश्रणे” (अ० प०) कतिप् ।

तक्षतिः करोतिकर्मा ॥

करोतिकर्मा करोत्यर्थकः ॥

अथ रजः (३९) इत्यनेकार्थम् । तन्निगमयति—

**रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते । उदकं रज
उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । अस्तगहनी रजसी
उच्येते**

(“रजांसि चित्रा विचरन्ति तायवः”

इत्यपि निगमो भवति) ॥

रजतेः । इति व्युत्पत्तिः । अस्तगहनी (ङ० ४-१८९)
“भूरजिभ्यां कित्” (ङ० ४-२१७) इति किलाप्रश्नेनेलोपः
ज्योतिर्द्युतुरजयति द्रव्याणि स्वप्रकाशेन । उदकं स्नेन मेहा-
ह्वेन गुणेनासुरजयति लोकान् । लोकैवपि हि प्राणिनो रज्यन्ते
अस्तुकु रषिरम् । अहर्दिनम् । तयोर्द्वन्द्वः । अस्तगहनी
रजसी । अत्र निगमः रजांसि चित्रा इति । चित्राणि
नानावर्णाणि रजांसि दिनानि । तायवः स्नेनाः (नि० ३-१४)
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० २-३-५) अष्टगणं स्मरन्ति—“मासि
मासि रजो ह्यासां दुष्कृताम्यपकर्षेती”ति ॥ आसां क्षीणाम् ॥
अन्यार्थे उदाहरणस्य प्रचुरत्वाद्वाच्यकृच्चिगमात्रं पठति । दुर्गस्तु
“या तै असे रजःश्चाया तनुः” (य० वा० सं० ५-८)
“भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता” (ऋ० सं० ७-६४-१)
“त्वयां दृष्ट्वानि सुकृतो रजांसि” (ऋ० सं० ४-७-२-३)
इत्येवं ज्योतिरावर्धेयद्वैतजहार ॥

१. माषवस्तु—रजो रजतेर्गतिकर्मात्रं दशाह ॥ गम्यन्ते हि
पुष्पकद्विलोकाः ॥

२. ऋत्वाणि दीर्घाणि सात्राणि निरत्राणि इत्येवम् ॥ शैल्योपः
(पा० ६-१-७०) पतदुदाहरणं कल्पमिति न ज्ञायते । दुर्गस्तु—
भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेवैव निगमात्रं पठतीत्याह तेनेदं क्षिप्तं
प्रतिभासि । एवमत्रेतत्तुं कुण्डलितम् ॥

३. आदिना यावाद्युष्यौ रजसी (निघ० ३-१०) उद्वट-
महीपरी रजःश्चाया राजतमीत्याह । “अयःश्चाया” अयोमयीति
प्रक्रमात् । अये चापि “हरिश्चाया” हिरण्यमयीति पठ्यते । एवं
ह्याख्यायते—“उपसदं जुहोती”—(का० ८-२-३५) ल्युपकम्ब ।
“ततोऽस्तुरा द्यु लोकेषु पुरक्षिरे अयसयीमेवासिक्तो रजता-
मन्तरिक्षे हारिणीं दिवी”-ति । अयमर्थः—देवैः पराजिता अस्-
रास्तापस्तास्या वैलोकेषु श्रीणि पुराणि चक्रुर्लोकमर्थं सूर्यौ, राजसी-
मन्तरिक्षे, देवीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धमुपसदसिराराधित-
स्तात उपसदेवतास्त्रोऽग्निदेवता तास्तु पूर्णं प्रविश्य ता ददाह तदा
तिताः पुरोऽस्तसन्तोऽभूवन्ति ॥ अत्र “त्वया यज्ञानी”ति
व्याख्यातो निगमः (नि० ४-१७) “भुवो यज्ञस्ये”त्यस्य हे
असे ! त्वमेव अस्य यज्ञस्य रजस उदकस्य च भुवः पृथिवीलोक-
दमुमन्तरिक्षलोकं नेता प्रापक इत्येवमर्थः ॥

एवम् हरः (४०) इत्यनवगतमवगमयति—

हरः हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते लोका हरांस्युच्यन्ते (असृगहनी हरसी उच्येते ।)

(“प्रत्यये हर्सा हर्ः शृणीहि”

(ऋ० सं० ८-४-९-२५)

इत्यपि निगमो भवति) ॥

“हरः” इत्येतदनेकार्थम् । हरतेः इति व्युत्पत्तिः । पूर्ववदसु ॥ असुन् (उ० ४-१८८) ज्येतिर्हि द्रियते प्राणिभिः । हरति वा ज्ञेहं दशयाभ्यन्तरस्थया । हरति वा तम इति हर इत्युच्यते । “या ते अग्ने हराःशया तनुः ।” “अग्ने यत्ते हारस्तेन त्वं प्रतिं हरि” (अ० सं० २-१९-२) इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमाः सन्तीति भाष्यकृदत्रापि तान् पठति ॥ उदकं द्रियते प्राणिभिर्जीवनायेति हर उच्यते । लोकेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो द्रियन्त इति तेऽपि हरांस्युच्यन्ते ॥ असृग-हनी रुधिर-दिने । अत्र निगमः प्रत्यञ्ज इति । अस्य “विश्रुतः प्रतिं । यातुधानस्य रक्षसो बलं विरजं वीर्यम्” इति शेषः । इति । हे अग्ने । त्वं हरसा अक्षैव यातुधानस्य राक्षसस्य हरः रुधिरं प्रति-शृणीहि रन्धय (नाशय) । तथा रक्षसः तस्यैव बलं सामर्थ्यं विश्रुतः सर्वतः प्रति शृणीहि नाशय वीर्यं प्रभावं च तस्य विरजं विशेषतो भक्षयेत्सर्वः ॥ १५ ॥

अथ “जुहुरे” (४१) इत्येतदनवगतम् “जुह्विरे” इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“जुहुरे विंचितयन्तः ॥”

(ऋ० सं० ४-१-११-२)

जुह्विरे विचेतयमानाः ॥

जुहुरे इति । अस्य—“अनिमिषं नृगं पान्ति । आहुहृत्वा पुरं विविशुः ॥” इति शेषः ॥ वज्रेराश्रयस्मापैम् । आग्नेयी गायत्री ॥ हे अग्ने ! ये तां विंचितयन्तः विचेतयमानास्तव प्रभावं जानन्तोऽनिमिषं सर्वदा जुहुरे जुह्विरे यज्ञार्थं क्षामाहुयन्ति । आहुय च नृगं तव बलं (निषं०

१. ह्यतेर्वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) “हरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति क्षत्वेरस्वरभावः भातोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-१-३४) पूर्वस्वरूपम् । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावः ॥ जुह्वतीति दुर्गः । तन्मते जुहोतेरेव बद्धव्यस्येन “छन्दस्त्वभयवा” (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातुकात्पाद् “हुश्रुवो” (पा० ६-४-८७) इति वणः । तथाच तत्त्वाख्यानम् । जुहुरे जुह्विरे जुह्वति (के?)—वेऽसि विंचितयन्तः विचेतयमानाः कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः । ये च नरा अनिमिषमादरवदवस्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो नृगं योगबल-

२-९) हविभिः स्तोत्रैश्च पान्ति रक्षन्ति । ते दहृतां वाजुभिः प्रवेष्टुमशक्त्यां पुरम् । आविबिभुः प्रविशन्ति । लङ्घ्यं लिट् (पा० ३-४-६) “श्रुतं पूर्वभार्यसीनिर्निपाही”—(ऋ० सं० ५-२-४-२) ति निगमः ॥ २ ॥

अथ व्यन्त (४२) इत्येषोऽनेकार्थ इति निगमयति—

व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा ।

“पदं देवस्य नमसा व्यन्तः”

(ऋ० सं० ४-४-३५-४)

इति पश्यतिकर्मा ॥

अनेककर्मा । यस्माद्व्यन्तोर्यं शब्दो निष्पद्यते स धातु-रनेककर्माऽनेकार्थः । “वी गतिनाप्तिप्रजननकान्त्यशनखाद-नेषु” (अ० प०) इति ॥ तथया—

पदसिति । अस्य “अवस्यवः अर्चं आपन्नशुकम् । नामानि चिह्नैरे वृक्षिर्धानि भद्रायान्ते रणयन्तु सन्धेष्टौ ॥ इति शेषः । मरद्वाजस्यैवमपैम् शिष्टम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । पशौ च विनियुक्ता । ये देवस्य शोतमानस्य दानादि-गुणयुक्तस्य वाऽनेः पदम् आहवनीयं स्थानम् “पदं व्यवसि-तत्राणस्थानलक्ष्माक्षिवस्तु” इत्यमरः ॥ यद्वा—पदमवस्थानं याथात्म्यमर्थतो विज्ञाय नमसा नमस्कारेण सुत्या मन्त्रेण वा । व्यन्तः पश्यन्तैः जानानाः । श्रवस्यवः श्रूयते वप्य-मानं सर्वत्रेति श्रवोऽनं यशो वा तथिच्छन्तोऽनं यशो वाऽऽत्मनः प्रार्थयमानाः । “श्रु ध्रुवणे” (आ० प०) कर्मण्यसु । गुणावौ (निघं० २-७) तदिच्छतीति क्यजन्तात् (पा० ३-१-८) “क्याच्छन्दस्ति” (पा० ३-२-१७०) इत्यु-प्रलयः ॥ “अमुक्तम्” अन्यैरनुपशुक्तं तदनें यशो वा आपन्न आमुवन्ति । वर्तमाने लृट् (पा० ३-४-६) इति । हे अग्ने ! ते अपि भद्रायाम् भन्दनीयायां (स्तुत्यायां) अग्नेः सन्धेष्टौ सन्दर्शने निमितायाम् । रणयन्त रमय-

मात्मनः कर्मणि वर्तमाने पान्ति रक्षन्तीत्यर्थः । आह—ये पदं-गुणयुक्ताः किं तेषाम् ? इति । वच्यते । आहुतां पुरं विविशुः । ते हुतां नित्यम् अनावृत्तये परब्रह्ममयीं पुरमाविबिभुः । इमान् महतां शरीरपुरं पाणिष्ठां हित्वेत्वाभिप्रायः । विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो किमन्यत्कुरुषुः ये न हुतां पुरमाविबिभुः ? शब्दसारूप्यमपि च “जुहुरे” इत्येतस्मिंश्छब्देऽस्त्येतेति ॥

१. मन्त्रार्थज्ञानादेव क्षत्रेराध्यात्मापिभूतापिष्येष्ववस्थानं सा-धाथ्यतो वृद्धयते ॥ अथवा—नमसाऽनेन हविराख्येनाशुषतेनेति योच्यम् ॥

२. “सलधार्तां क्षानाथैस्त्वदन्तिर्हाने” (सि० कौ०) इति-वदेतिरश्च क्षानार्थे प्रयुक्तः पाणिनीयमतेन ॥

३. “इतश्च शेषः परस्यैवदेव” (पा० ३-४-१७) इती-कारणोपो मस्य गच्छानन्दसः । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येषाभि-रिति भावः ॥

न्यात्मानम् । येऽपि हि यस्त्रियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि तेऽभिधानानि । दधिरे धारयन्ति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे विदिति पूरणः लङ्घ्यं लिट् (पा० ३-४-६) ॥ ४ ॥

“वीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा ॥

(ऋ० सं० ३-३-३-३)

खादतिकर्मा । भक्षणार्थः । वयतिरेव । अस्य मन्त्रस्य “इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्तु आर्वाहिः सौद ॥” इत्यादिः । विश्वामित्रस्येयमापि गायत्री । रात्रिपरीयेषु महारात्रिके पयस्ये ब्राह्मणाच्छेदिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ऐन्द्री ॥ यज्ञो ब्रवीति-हे ब्रह्मवाहः । ईन्द्र । तुल्यम् इमा इमानि । “शेष्ठन्वदसि०” (पा० ६-१-५०) इति शैलोपः एवमनेऽपि । ब्रह्म ब्राह्मणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते उच्यन्ते । अतः बर्हिः प्रति आ सौद स्तुततयोपविश । हे शूर ! समर्थेन्द्र ! अस्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं दधिः वीहि भक्षय । पुरोडाशमिति पुरःपूर्वोत् “दाश दाने” (श्वा० उ०) इत्यस्मा “मन्त्रे श्वेतवहोयस्यशूरपुरोडाशो ण्वन्” (पा० ३-२-७१) इति ण्वन् निपातनादस्य डः ॥ ३ ॥ अत्र बर्हिधासीन इन्द्रो भक्षणादते किमन्यत् पुरोडाशस्य भक्षयवस्तुनः कुयौव । कठिनद्वयस्य हि भक्षणमेव युज्यत इत्युपपन्नोऽर्थः ॥ ३ ॥

“वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः”

(ऋ० सं० २-२-२३-४)

अश्वीतं पिवतं पयस उस्त्रियायाः ॥

वीतम् इत्यत्राधानार्थं इति विवरणेन दर्शयति-अश्वीत-मिति । नमस्तु “उत वा विष्णु मथास्त्रभ्यो गाव आपश्च पीपयन्त इवौ । उतो वाँ अस्य पूष्यः पतिर्द्वे वीतं व्यायाः” इति ॥ मैत्रावरुण्येषा त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् । मित्रावरुणावुच्येते-ऋत्विज आहुः-उत अपि वाँ हे मित्रावरुणौ ! वाँ युवयोः एतावु मथास्तु माद्वित्रिण्डे मदनीयावु वा

१. वे वै तैत्त प्रत्यन्नात्राध्येतारः केवलछान्दस्तनामान्यपि च शश्रभावेनावस्थितानि धारयन्ति अनर्थसा इत्यर्थः ॥

२. ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुततया वहतीति ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा स्तोत्रेणोद्यते प्राप्यत इति वा । “वह प्राप्ये” (श्वा० प०) इत्यस्मात् “बहिहाभाभ्यदश्मन्दी” (उ० ४-२-२०) ति अहन् णिदित्यनुङ्ङीर्यथावृद्धिः ॥ तथाचात्र ब्रह्मशब्दस्तमितिपादकतया वेदवचनः ।

३. ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौडवादिषुक्ताणि । अत्र ब्रह्मवाह इति ब्रह्मणो विशेषणं दुर्गं आह । लिङ्गवचनमस्यस्य आर्षः । ब्रह्मणोऽनस्य (निर्घ २-७) इतिषो वहनसमर्थानीति तदर्थः । “सुपां सुसुणि०” (पा० ७-१-२९) इति विभक्तिछक्र ॥

४. एतच्च पूर्वप्रक्रान्तमनुसृजति ॥

५. प्रजा हि हविर्दानेन देवान्मादयन्ति देवाश्च फलेन ताम् ॥

विष्णु प्रजावु यजमानलक्षणानु वर्तमानमेतत् । अन्धः अन्तं हविलक्षणं तासामभिवृद्धयर्थम् एता देवीः द्योतनशीला दानादिगुणयुक्ता वा गाव आपश्च ब्रह्मादिप्रवर्तकान्युदकानि च पीपयन्त आभ्याययन्तु । वर्षयन्तीति दुर्गैः । उतो अपि च नोऽस्मत्सम्बन्धिनः । अस्मै यजमानस्य पूष्यः पूर्वकालीनः “तत्रभव” इत्यर्थे “दिगादिभ्यश्च” (पा० ४-३-५४) इति यत् प्रत्ययः । पतिः पालकोऽभिः । दन् दाता “भवतु” इति शेषः । अग्नौ हूयमानस्तात्सर्वेषां हविषां तदायतत्वमुपपद्यते । अत्र दातेर्ददतेर्वा लटः शतरि व्यत्ययेनै रूपम् ॥ तस्मात् हे मित्रावरुणौ ! युवाम् उस्त्रियायाः क्षीरादस्यविष्णा गोः (निर्घ० २-११) सम्बन्धिनः पयसः संबन्धि खं भागं घनीभूतं (नातिकठिनं) पयसाख्यं (दध्यादि) अस्माभिर्दीयमानम् वीतम् अश्वीतम् पातं पिवतं च । यदेतदायस्य खं भागमुपस्तरणाभिधारणसम्बन्धम् ॥ अत-एवमस्मिन्मन्त्रे उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्येति श्रूयमाणे पयसाख्ये प्रतीयते । तयोराज्यं पेयं तत्पातमित्यनेन सम्बन्ध्यते । पारिषेष्ट्याद्वीतमित्यस्य शब्दस्य पयसेन सम्बन्धस्तत्र नातिकठिनं नातिप्रवसन्वानयोग्यमेवेति वीतम् इत्येषाव्योऽशनाथं इत्युपपद्यते । लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिप्रवे अश्वीतिशब्दः प्रसिद्धः । अश्वीति पायसमिति ॥ “पयस्यमाज्यदध्यादि” इत्यमरः ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्यां भोगाः ।
उसेति च ॥

अस्यां गवि भोगा भोग्याः कर्मणि घञ् । क्षीरादयः ।
उत्साविणः । ऊर्ध्वं हवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीत-

१. पयोरूपं, पुरोडाशादिरूपं पयसादि वा (दध्यादि वा) ॥

२. आपोऽन्वासां गवाद्युपकारं जनयन्तीति साहित्यं वार्धः । परस्परपेक्षता एता मिलित्वा वजमानं कर्माज्यफलेनाभिवर्धयन्ति ॥

३. यदेतद्वजमानपानयोग्यमाज्यम् साक्षाद्व्यलक्षणम् आभिरक्षिर्गोभिश्च युवयोर्नभो वर्षते ॥ “ओ प्यावी वृद्धौ” (श्वा० आ०) इत्यस्य “प्यायः पी” लिख्यलेशः (पा० ६-१-२८-२९) इति चादम्यतोऽपि बाहुलकात् ॥

४. हविषोऽन्वापूर्वो वजमानः पतिः स हि ऋत्विगभ्यः प्रयच्छति “देवतायै संस्तुतैतदिति”ति । ततस्त तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः पूष्यः पतिः । तदपेक्ष्यैव ऋत्विज आहुः योऽस्तुतः पूष्यः पतिः अस्य हविषः दधन्भवति वदतीत्यर्थः । इत्यादि दुर्गं आह ॥

५. अत्र दाषातोविकरणव्यत्ययः । शपो “वहुलं छन्दसि” (पा० ५-४-७३) इति छुगेव ननु छुः तथाच “छन्दस्युभयथा” (पा० ३-४-११७) इति शतुर्गार्थातुक्तकमाश्लिष “सार्वाथातुक्तमिति” (पा० १-२-४) इति छिच्चादातो लोपः (पा० ६-४-६७) छिच्चातुम् । ददतेरुङ् दकारलोप एव ॥

६. “वहुलं छन्दसि”ति (पा० २-४-७३) शपो लुक् ॥

क्रमेणेति सेयमुच्चा । ईषोदरादिः । लोके तु वसति क्षीराय-
स्यामिति “स्कायितबी”-(उ० २-१३) स्वादिना रक् वसतेः
(भ्वा० प०) “वसिस्त्रयी”-(पा० ६-१-१५) ति सम्प्र-
सारणम् । “न रपरे”ति (पा० ८-३-११०) पलाभावः ।
उसैव उस्त्रिया स्वार्थेऽ णोदरादिलात् ॥ घस्येयः (पा० ७-
१-२) “यस्येति चे” (पा० ६-४-१४८) त्याकारलोपः ॥
अथ “क्राणाः” (४३) इत्येतदनवगतम् । “कुर्वाणाः”
इत्यथप्रतीतिः । तथाच निगमः ॥

(“त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसु-
यवः ।) गोभिः क्राणा अनूपत ॥”

गोभिः कुर्वाणा (गाः) अस्तोषत ॥

गोभिः क्राणेति । गोभिः कुर्वाणेति निर्वचनम् ।
त्वामिन्द्रेत्यर्थं शेषपूरणम् (वृत्तौ) । हे इन्द्र ! सुनी-
थासः सुनीथाः सुमुखोऽतु गन्धवन्तो वसुयवः वसुकायाः ।
इच्छाव्ययजन्ता “स्वयान्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) त्युः ॥
मतिभिः मतिमद्भिः । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः”
(पा० १-४-१९ वा०) इति मतुपो लृक् । मेधाविभिः सुते
अभिपुते सोमे त्वा क्राणा आमिमख्येन कुर्वाणा
गोभिः वामिभिः (निघं० १-११) अनूपत अस्तोषत
स्तुवन्तीत्यर्थः । लङ्घं लृङ् (पा० ३-४-६) “णू सुतौ”
(तु० प०) ॥ अत्रामिपुतेषु सोमेषु किमन्वदानिमुख्येन
करणादिभ्यस्त्व गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः ? तस्मात्
“क्राणा” इत्येष शब्दः “कुर्वाणा” इत्यर्थ एवोपपद्यते ॥
तथाच करोतेर्लटः शानन्वि विकरणव्यत्ययेन लृक् यणादेशः ॥

अथ “वाशी” (४४) इत्येतदनवगतं, पक्षेण वानेकार्थ-
मिति निगमयति—

“आ तू विंश्च हरिर्मी द्रोहपथ्ये वाशीभिस्तक्ष-
ताइमन्मयीभिः ॥”

(श्र० सं० ८-५-१९-४)

आतृषिञ्चेति । अत्य “परिष्वज्यं दर्शकइयामिहभे
श्रौ प्रति बह्वि युनक्त ॥” इत्युत्तरार्धेचम् ॥ युषस्य सोम-
पुत्रसापिम् त्रिष्टुप् । हे अश्वयं । तम् एनम् हरि हरितवर्णं
सोमम् प्रति ईम् उदकम् । (निघं० १-११) द्रोहपथ्ये

१. यदा उत्पूर्वात् “सु गतौ” (भ्वा० प०) ह्यस्मात् “उप-
सर्गे च संज्ञायाम्” (पा० ३-२-१९) इति जनेर्विधीयमान
अप्रत्ययोऽआदिषु बाहुलकाद्भवति । उदोऽन्त्यलोपश्च । उत्स-
न्नस्याभ्यो रसा इत्युल्लाः ॥

२. नयतेः “हनिकुषिनीरमिकाश्चिभ्यः कथ्” (उ० २-२)
इति कथ्प्रत्यये नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा येषां ते सुनी-
थासः “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसु-
गायमः ॥

द्रुमैर्मयस्याधिषवणफलकद्वयस्योपरि । आसिञ्च आसिक्तं कुरु
प्रक्षिप । न हि सोमार्शुतामनभिपुतानामासेकोऽस्ति कठिनत्वात् ।
तस्मादासेकशब्दोऽत्र गौणः । तु पूरणः साहितिको वीर्यः (पा०
६-३-१३७) एवं तावदध्ययुक्तः सोमसुपावहरति । अशु-
नेतरानभिपुष्वतो ब्रवीति—ययमपि अनेनाध्ययुक्तोपावहतमेनं
सोममधिषवणफलकयोरुपरि वाशीमिरेतौभिः । अइमन्म-
यीभिः । अइममयीभिः अयःशिलासारभूताभिः । अत्र नलोपा-
भावश्छान्दसो मयदशिलान्धीप् । तक्षत संस्कृत । अभिपुषु-
तेत्यर्थः । “आवभिरभिपुष्वन्ति” इति ह्युक्तम् ॥ अथवाऽअ-
मन्योऽस्यार्धचस्यार्थः । हे उभेते ! आसिञ्च प्रक्षारय, तं
हरि हरितवर्णं सोममनेन कलशेन । कः ? द्रोहपथ्ये
द्रोणकलशस्योपरि । अत्रार्थ ईमिति पदपूरणः (नि० १-९)
(निघं० १-११) ययमपि च हे होतारः । आसिच्यमानमेनं
सोमं वाशीभिः वामिभिः (निघं० १-११) स्तुतिवक्षणाभिः ।
तक्षत संस्कृत, यदस्यावक्षियमपूतं तत्स्तुतिभिः पुनीतेत्य-
भिप्रायः । किमूताभिः ? अइमन्मयीभिः व्यापनसमर्थानिः ।
“अश्व व्यातौ” (स्वा० प०) इत्यस्मात् “अशिशक्तिभ्यां छन्दसि”
(उ० ४-१-४४) इति वनिन् । तदन्तान्मयइ इति नलोपाभा-
वश्छान्दसः । ययमपि च हे अश्वयवः । पूतमेतदुद्गातृभिः सोमं
परिष्वजध्वम् । ग्रहेषु (पात्रविशेषेषु) स्थालीषु च । दश-
कस्याभिः दशाङ्गुलीभिः । (निघं० २-५) अङ्गुलिभिरेव
पात्रस्थः सोमो गृह्यते (घनीभूतः) यदेव चेदं ग्रहणमेव उप-
तस्य परिष्वजः । परिष्वज्य च (गृहीत्वा एनं सोमम्) दश
द्विधानं—धुरौ प्रति बह्वि नोवारमिव अनङ्गाहं युनक्त । एनं

१. सायणस्तु—०००० द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्थ
उपरि । आसिच आसेक्तं कुरु । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः । अइम-
न्मयीभिः । अयःशिलासारभूतामिवीक्षीमिस्तक्षत पात्राणि । तानि
च सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कस्याभिः प्रकारैः प्रयोजेण
परिष्वजध्वम् संरुक्ध्वम् आसादयत । यदा वाशीभिरइम-
न्मयीभिः द्विषानंशकटे तक्षत ते च दश कस्याभिर्दशसंख्या-
काभिः रज्जुभिः परिष्वजध्वम् । उमे धुरौ युगसम्पन्निभ्यो वही
वाहकावनङ्गाहो युनक्त । अथ वायं मन्त्रश्रयनशेनकर्षणसाधन-
हलविषयतया व्यात्येय इत्याह । एतन्मते “वही युनक्ते”—ति
पाठः ॥

२. “वाष्ट शब्दे” (दि० आ०) “वसिषविषविराजिन्नजि-
वजिसिद्विनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इन्” (उ० ४-१-२१)
इति इन् । यदा “इन्वपाविभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति
इन्प्रत्ययः ॥ वसपाहुइन्दनार्थेऽपि (तु० उ०) तस्योपपाद्भ्यो
वासीशब्दश्चेद्वदन्नप्रत्ययविशेषा—(वसु- (सि-) ला-) धैकः । तस्यैव
वा वर्णव्यत्ययः ॥

३. अत्र नकारोपजनश्छान्दस इति सायणः ॥

४. तथाच निगमः “ते वाशीमन्त इमिणो अशरीरवो”
(क्र० सं० १-६-१३-६) इति । वाशीमन्तः—योगमया
स्तुतिवक्षणाया वाचोपेता इति सायणः ॥

सोमं सादयतेत्यर्थः । स हि सोमो हविर्धानुसुरोरधस्तात् खरे
साधते । एतस्मादेव चानुसुरो जगत्प्रदेशसामान्याद्वह्निमिव
युतचैति छतोपममुपपद्यते ॥ ४ ॥

अत्र “वाशीभिस्तक्षते”ति लक्षणयोगादश्ममय्यो वाइयः ।
एता प्रावाह्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः । अथवा—“अतिव्रत
हरिं द्रोक्षपस्ये” इत्यतोऽनन्तरं वाशीशब्दः श्रूयमाणो वाह्नाम-
धेयत्वेनानुपपद्यते एव । सोमो हि द्रोणकलसायोपसीसिच्य-
मानो वाग्भिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्योभयथा भाष्यकारो
वक्ष्यति—“वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वै”ति ॥

अथ भाष्यकृद्भिर्नवीति—

आसिश्च हरिं द्रोक्षपस्ये । दुममयस्य । हरिः
सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्सादेव ।
“वाशीभिस्तक्षताश्ममयीभिः” । वाशीभिरश्म-
मयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा ॥

दुममयस्येति । द्रोखित्यस्यार्थः । हरितवर्णः । तथाच
विश्वः । “हरिवीताकेचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिद्धाश्चकपि-
मेकाहिब्रुकलोकान्तरेषु च । हरिवीच्यवदाह्यतो हरितकपिल-
वर्णयोः” इति ॥ “पाळाशो हरितो हरितु” इति चामरः ।
पाळाशः पळासस्य नवजातपत्रस्यायमिति अण् ॥ इतरः ।
मकटः । एतस्मात्—हरितवर्णत्वात् । “शिरीषकुसुमप्रख्याः
केचित्पिङ्गलकप्रभाः वानराः” इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

अथ “विषुणः” (४५) इत्येतदनवनतम् “विषमः”
इत्यवगमः । तत्र निगममाह—

“स शर्षद्वयो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्र-
देवा अपि गुरुतं नः ॥”

(ऋ० सं० ५-३-३-५)

स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य
मा शिश्रदेवा अन्नहचर्याः ॥

स शर्षदिति ॥ अस्य—“न यातव इन्द्र जजुषुर्गो न
वन्दनाः शविष्ठ वेद्याभिः ॥” इत्यदिः ॥ वसिष्ठस्यैवमार्थं
त्रिषुप् । उच्यमानसूक्तं माध्यन्दिने सवने श्रायते । हे भगवन् ।
इन्द्र ! तथा कुर्व यथा यातवः यातयितारः यज्ञविघ्नकर्तारः
राक्षसाः । अत्र लिङ्गध्वेयस्य आर्षः । नः अस्माकमिमम्
ऋतम् यज्ञं न जजुषुर्नैहिस्तुः । यज्ञाना गच्छेयुः । “जु इति

१. तन्नामके पात्रविशेषे । तदेतस्मात्स्थानं यथा दुर्गष्ट्युद्धृत-
मत्र बोध्यम् ॥

२. “नैक्षतो वातुरक्षवी” इत्यमरो ननुसकतयाऽऽनु निदि-
शतीति ॥

३. यथप्यर्थं सत्यार्थे पठितः (नि० ३-१०) तथापि
यज्ञार्थेऽपि अत्र भाष्ये ॥

४. जजुषुरिति दिसाक्रियः पृथक्करणक्रियो नैति सायणः ।
जुषुरिति सौभो धातुर्नैति दृष्टिर्हिंसात् इति भट्टोजिदीक्षितः । मातुः

सौत्रो धातुर्गौतौ वेगे चे”ति पठ्यते । अपि च हे शविष्ठ !
बलवतमेन्द्र ! य एते वेद्याभिः वेदिषु योम्याभिर्जानपरी-
मिराकृतिभिर्भुक्ताः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१)
किं ब्राह्मणा एते स्तुत्यान्वजातीयाः केचिदिति ? अथवा
अवेदितव्याभिरनवस्थिताभिः प्रवृत्तिभिर्भुक्ता अतिचपलत्वात् ।
येऽपि नैते ओजिया अपि सन्तो नित्यं श्रोतानि कर्मोप्युत्सृज्य
शिश्रदेवाः शिक्षेन प्रकीर्णभिः (दुग्धलोभिः) क्षीभिः
साकं दीव्यन्ति (क्रोडन्ति) तेऽपि अन्नहचर्याः (पापकर्मणः)
युष्मद्भुजग्राहिदम् । ऋतं यज्ञं वा सर्वं वा मा अपिषुः
माऽऽयमन् । अत्रापिराजोऽर्थः । तथाच मा आगच्छन्तु मा
जानन्तु वा । “ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः” इति नियमात् ।
कीदृशास्तर्हि ? य एव शर्षद्वत् उत्सहताम् विष्वर्धं केदुः
(इममस्यहमगन्तुम्) यः अर्थः स्वामी (वरायिता ईश्वरः)
आस्तीयानामिन्द्रियाणाम् । “अर्थः स्वामिदैवयोः” (पा०
३-१-१०३) इति निपातितः ॥ जितेन्द्रिय इत्यर्थः । यं च
विषुणस्य विषमस्य यज्ञविष्वंसयितुर्जन्तोः प्राणिनः । अर्था
स्वामी निग्रहाय समर्थ इति पूर्वेणान्वयः । येन परिपात्यमानः
व्यमेतं यज्ञमविघ्नेन समापयेमदीति भावः ॥ ५ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अनिह्लाद् यातवो वन्दनाः शिश्रदेवाश्च मा
आगच्छन्तु इति प्रतिषिद्धेष्ट्वेतुषु स शर्षद्वर्थ इति श्रूयमाणमर्थ-
वृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमेतद्भवति, तस्येष्टत्वात् । स चाभ्याग-
गतः सन्नवर्षं विषुणस्य विषमस्य मनुष्यस्य निग्रहं कुर्वदिति
विषुणस्येति शब्दोविषमस्येत्यर्थ एवोपपद्यते ॥ तथाच विषम-
शब्देवादास्योर्वर्षं मस्य ण्वश्च पृथोदरादित्वाद्बोध्यम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वच्यते—

शिश्रं श्रयतेः ॥

(ति० कौ०) तथाचैतन्मते वन्दना इति विमक्तिरहितः पाठः ।
तथाच ‘वन्दना’ वन्दनानि रक्षसि ‘वेद्याभिः’ वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो
नोऽस्माकं जजुषुः न पृथकुर्वन्तु । किञ्च ‘अर्थः’ स्वामी ‘स’
इन्द्रः ‘विषुणस्य’ विषमस्य ‘जन्तोः’ प्राणिनः शासने ‘शर्षद्व’
उत्सहेत । अथच ‘शिश्रदेवाः’ शिक्षेन दीव्यन्ति श्रोत्रवन्त इति
शिश्रदेशा अन्नहचर्या इत्यर्थः । नोऽस्माकम् ‘ऋतं’ यज्ञं सर्वं
वा ‘मापिषुः’ मापिषमम् । इति हि सायणो व्याख्यार्थः ॥

१. शव इति वलनाम (निघ० १-९) ततोऽस्त्यर्थे विनिः (पा०
५-२-१२१) तदन्तादतिशायने इष्टम् (पा० ५-३-६५)
इति निनो लुकि पुनश्चिलोप (पा० ४-४-१५५) आर्षः ॥

२. शर्षद्वरेत्सहाय्ये इति स्कन्दसायिनः “अञ्जाजिसर्षो
मरुतो वद्वर्णसं मोषयन्” इति । हे मरुतः ! यन्मयमैसमाणोव-
न्तम् (अर्शं आदित्यान्मन्त्रार्थयोऽन्वयः) उदकनतं नेषं
मोषय-ताडयथ । स एष शर्षं वर्साहः । अञ्जाजि आजवे । वर्त-
माने लुङ् (पा० ३-४-६) । पाणिनीयैस्तु प्रसहनादौ ऋधुः
पठ्यते (जु० प०) प्रसहन् क्षमाऽभिभवश्चेति च । तथाच क्षमता-
मित्यर्थः संभवति ।

अथतः हिंसायैस्य (निचं० २-१९) “अथ क्रथ क्रथ हिंसायाम्” (भ्वा प०) अत्र पाठांतरं “अथक्रथक्रथयेति” तदेतेनानाकरम् । आकृतिगणत्वं वा भ्वादेः क्षारणम् । पृषो-
दरादिः (पा० ६-३-१०९) श्रयति हन्त्यनेनोपस्थेन्द्रियं
क्षियाः (योनिम्) इति विश्रम् । षञ् (पा० ३-३-११७)
अलोपो द्विलादि च बाहुलकात्पृषोदरादिवलाद्वेति तत्त्वम् ॥
अर्धचार्दिलस्य (पा० २-४-३१) यास्कोऽभिप्रेतीति
शिञ्चमिलाह । कोशेत् “अयं योनिर्द्वयोः, शिशो मेढ्रो मेहन-
शेष (फ) सी” इत्याह । केचित्तु द्वयोरिति देहलीदीपन्या-
येनोभयत्राद्यन्तयोरन्यन्ति । तथाच शिशो द्वयोर्योनिश्चेति द्वयोः
क्रीपुंसयोः । तथाच अमरेऽपि “मिथुने तु द्वयोरिति” इति परि-
भाषितम् । अतएव मेणूमिस्त्रि पाठ इति महेश्वरः ॥

अथ ऋतस्यसुभयथा व्याचष्टे—

“अपिगुरुतं नः ।”

सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ ॥ (१९)

अपिगुरिति । अत्र गतिर्गमनज्ञानयोरविशेषणं वर्तते ॥
एतदेवोक्तव्याख्याभेदे सूत्रम् ॥ ३ ॥ (१९)

अथ “जामी” (४६) ल्यनेकार्थम् भगिनी बालिवाः
पुनरुक्तं चास्याभिधेयानि प्रकरणेदेवैतेषामन्यतममस्मिन्नव-
तिष्ठते यथानेन तावद्भूमिन्पुन्यते तथोदाहरति—

“आघाताऽऽगच्छानुत्तरा युगानि यत्र
जामयः कृणवन्जामि । उप वर्द्धहि वृषभाय
बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ७-६-७)

आघातेति ॥ यमस्येदमार्थं त्रिष्टुप् । स एव देवता ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोर्विनिष्पत्ता ॥ यमी किल यमं कामय-
माना प्रार्थयाम्भकार एहि मैथुनाय सत्तच्छावहा इति । तामका-
मयमानोऽसावनयर्चा प्रत्याह—आगच्छान् आगमिष्यन्ती-
त्यर्थः । घा इत्यनर्थकः पाद्वरणः । ता तानि उत्तरा उत्त-
राणि शैलौपः । (पा० ६-१-७०) युगानि कालविशेषाः ।
यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्यः “जामिः स्वस्तकुलक्षिया-

१. तथाच निगमः “अथैदुचमुत संनोति वाजम्” (ऋ०
सं० ४-८-२७-२) इत्यादि ॥

२. पतङ्गाभ्यम् । अयमर्थः । यदा ऋतस्योऽत्र सत्यायैस्तदा
प्रतिश्रीयार्थः । यदा तु यथायैस्तदा गत्यर्थ इति ॥ इणो गत्यर्थ-
स्यायं गादेशो लोभयं लुकि (पा० २-४-४५) तदेतद्विरज
प्रयुज्यते दुर्गेण सायणेन चेति द्रष्टव्यम् । “सिञ्चभ्यस्तो०”
(पा० ३-४-१०९)—ति शेजुसि के “मातिले०” (पा० २-४-
७७)—ति सिचो लुक् । आतोलोपोऽडभावात् बालो योगात्
(पा० ६-४-७४) ॥

२५ नि०

वि”लमरः । अजामि भ्रातृणामयोज्यानि कर्माणि मैथुन-
सम्बन्धानि कृणवन् करिष्यन्ति । कृत्वैर्लब्धं लङ्उभावः
शप्यार्थः । आतरं पतिं करिष्यन्तीति यावत् । कलियुगान्ते हि
तादृशः सङ्गरो भविष्यति । न साम्प्रतं स कालः । स्वाचारा एव
तावत्प्रजाः अतो अमीमि—हे सुभगे ! लम् इदानीं मत् मत्तः
अन्यम् पतिं भ्रातरम् इच्छस्व कामयस्व । ततश्च वृषभाय
तव योनीं रेतः सेके पुरुषाय आग्नीयं बाहुम् उपवर्द्धहि
शयनकाले उपवर्द्धणम् (उपधानं) कुप ॥ ५ ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे
सूक्ते वा संवादाधिकांशमिच्छेन भगिन्पुन्यते इत्युपपद्यते ॥

तदेतद्व्याचष्टे—भाष्यकृतम्—

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि, यत्र
जामयः करिष्यन्त्यजामि कर्माणि ॥

अथ जामिशब्दस्यार्थान्तरमाह—

जाम्यतिरेकनाम, बालिशस्य वा, ऽसमान-
जातीयस्य वीपजनः ॥

जामीत्येतत्स्वरान्तशब्दरूपम् अतिरेकनाम अतिरेकस्य
पुनरुक्तस्य नाम । आगमोऽन्वेष्यैः ॥ अथवा बालिशस्य
मूर्खस्य, स हि बाल एव शेते, प्रमादिलादमंकार्येषु । अन्वेष्य
आगमः ॥ प्रकृतार्थमभिप्रेत्याह असमानेति । पुरुषस्य
क्रीदादसमानजातीयोऽर्थो भगिनी । तस्यैव नाम जामीति ।
तत्र मीत्येव उपजनः आगमः । यदेवोक्तं भवति वा इति
तदेव जामीति ॥

अथोपवर्द्धीति क्रियापदं व्याख्येयुत्तरार्थचर्मयतोऽनुवदति—

उपवर्द्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे
पतिं मत् ॥ इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ (२०)

इति एतद् व्याख्यातं निगदिष्विदमेवैत्यर्थः । अथवैताति
पदान्यधस्तादुवाचसरं तत्र तत्र व्याख्यातानि । तथाच—“अन्यो-
नानेयः” इत्येवमादि (नि० १-६) उपेक्षितव्यम् ॥ ४ ॥ (२०)

अथ पिता (४७) इत्यनवगतम् “पाता वा पालयिता
वा” इत्यवगमः । तदेतन्निगमयति—

१. ‘अजामि’ आतरं पतिं ‘कृणवन्’ करिष्यन्तीति सायकः ॥
अत्र जावते मातापितृभ्यां सकाशादिति वा “जनीं प्रातुभवे”
(दि० बा०) “अन्येभ्यः दुदयते” इत्यत्रापिशब्दस्य सर्वोपा-
धिभ्यश्चिकाराधैत्वादावन्तरादपीति गमेर्विधीयमानो ऽप्रत्ययो
जनेरपि । बिस्वाङ्लोपे टाप् । यथा यथाजातोजा अन्त्रार्थे प्रातुरेव
यथार्थविशिष्टेयं वर्तते अकारक्षोपजनेन मिश्रश्चेन सह । एवं
पुनः पुनर्येऽपि बोध्यम् । जामिविपरीतोऽजामि विभक्त्युक्तं
(पा० ७-२-२९) ॥

२. “जामि वा पतयते कियते” (ऐ. मा. ३-५-१)
पुनरुक्तमित्यर्थः ॥

“द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै
माता पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोऽर्थो-
निरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२०)

द्यौर्मै पितेति ॥ इयमस्त्वामीयं शीर्षतमस आर्षम्
त्रिष्टुप् । तुतीयसवने वैश्वदेवे कस्यते । शीर्षतमा ब्रवीति—
मे मम द्यौः कुलोकः (अन्तरिक्षम्) पिता पालकः । न
केवलं पालकत्वमात्रमपि तु जनिता जनयिता उत्पादयिते-
त्यर्थः । अन्तर्णीतप्यवोऽत्र जनिः । अत्रोपपत्तिमाह—नाभिरत्र
नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र “तिष्ठती”ति शेषः । तत्तत्तत्त्वं जायते
अथादेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसम्बन्धिनो
हेतो रसस्यात्र सद्भावात् अनेनैवाभिप्रायेण जनिरेत्युच्यते । अत-
एव बन्धुः अङ्गसम्बन्धकारणात् वन्धिका मही महती तथा
इयं पृथिवी मे मम माता मातृस्यानीया खोद्भूतौषधै-
दिर्निर्माणीत्यर्थः । किं च उत्तानयोः ऊर्ध्वतानयोः
चम्बोः शैर्वस अग्नयोः (भक्षयित्रीयोः) भोजसाधनयोर्द्यौर्मा-
पृथिव्योः । अन्तः मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणश्रयमन्तरिक्षं
“वतैत” इति शेषः । अत्र अस्मिन्तन्त्रिक्षे अवकाशदानो-
पकारप्रदो सति पिता कुलोकार्थैः पञ्चनः अधिष्ठात्रधिष्ठा-
नयोरभेदात् । यद्वा वौरव रसान्नाजयति तस्मात्सैवान् पर्यन्य-
शब्देन भाष्यकारेणोक्ता । दुहितुः द्वे निहितायाः पृथिव्याः
गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकक्षणम् आधात् आदधाति
सर्वतः करोति । वर्तमाने लुक् (पा० ३-४-६) “गातिस्थे”ति
(पा० २-४-७७) तिचो लुक् ॥ ३ ॥

अत्र मातृपितृसम्बन्धात्पितृशब्दः पितृवैवेत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

द्यौर्मै पिता माता वा पालयिता वा जन-
यिता । नाभिरत्र । बन्धुर्मै माता पृथिवी मह-
तीयं बन्धुः सम्बन्धना, नाभिः सन्नहना,
आभ्यासन्नद्धा गर्भा जायन्ते, इत्याहुरेतत्सादेव
ज्ञातीन्तसानाभय इत्याचक्षते, सम्बन्धव इति च,
ज्ञातिः संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्बोयोनिरन्तः ।

१. उदकं हि कुलोकात्पतितं पाथिवेन धातुना संयुक्तमोष-
धिवामवागम्य शरीरमावेशवतिष्ठते । इत्येतद्वैश्यं सर्वभूतानां
थावापृथिवी मातापितरादुच्येते तत्र तत्र निगमवाक्येषु ॥

२. “समु अदने” (भा० प०) “अपिचमिन्ति” (उ०
१-८०) इत्युः । चमत इति चम्बो तयोः ॥

३. सायणस्तु—मिता कुलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेना-
मिलो धीरुच्यते सत्वरस्मिन्भिः । अथवा इन्द्रः पर्यन्यो वेति
स्याचक्षय्यी ॥

उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता
दुहितुर्गर्भं दधाति पर्यन्यः पृथिव्याः ॥

इति । उत्ततान । उत्त उन्नः (ऋषिः) रसेन, तानः
विस्तारः यस्य स उत्तानः । पृथोदरादित्वात्तोलोपः । “नुदवि-
दोन्दराप्रादीभ्योऽन्त्यतरस्याम्” (पा० ८-२-५६) इति
उन्देः क्लृदनार्थाभिष्टातस्य वा नः । पिता पर्यन्यः दुहितुः
पृथिव्या इत्यन्वयः । निगदव्याख्यानमन्यत् ॥

अथ शंयु-शब्दं (४८) पयोयेण निष्ठुवतिगमतो दशैय-
शंयुः सुखंयुः । “अथा नः शंयोर्रूपो
दधात” ॥ इति ॥ (ऋ० सं० ७-६-१७-४)

शंयुरिति । “कंशंभ्यां वसयुस्तितुतयसः” (पा० ५-२-
१२८) इति शमिति मान्ताव्ययाद्युस् । सित्वायदत्येन (पा०
१-४-१६) अनुस्वारः । शमिति सुखे तदाह—सुखंयुरिति ।
निगममाह अथान इति ॥ अस्य “वर्हिषदः पितर कुलंवा-
गिमा वो हुव्या चक्रमा जुषध्वम् । त आगुतावसुता शन्तमेन”
इत्यादिः ॥ वमपुत्रस्य शङ्कस्यार्थं पित्र्यम् अत्रो देवतास्य
त्रिष्टुप् । आतरतुवाकाथिनसङ्गयोर्विनिष्ठा ॥ हे वर्हिषदः ।
विहिंसि यज्ञे सौदन्तीति वर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्यानलोऽपि
पितरो वर्हिषदश्च यत्तत्तत्त्वं यानं कृत्वा प्रेष्य पितृलोकं प्राप्ता भवन्ति ।
वर्हिषदश्च यज्ञसम्बन्धात् । हे पितरः । अर्वाक् प्रसूतानाम्
अर्वाचीनानामस्माकम् ऊर्तरी रक्षा “भवद्भिः कर्तयेति”
शेषः । वः युषदर्थम् इमा इमानि हुव्या हव्यानि हवींषि
श्रेष्ठेषुः (पा० ६-१-७०) वयं चक्रम् कृतवन्तः स्यः ।
अतस्त्वानि जुषध्वम् । ते हविषुश्चवन्तो यूयम् शंतमेन
सुखतमेन अवसा रक्षणेन “अव रक्षणे” (भा० प०)
ततोऽसुम् (उ० ४-१-८१) निमित्तभूतेन आगत आय-
च्छत आभिसुख्येनास्मान्प्राप्तु । शपोऽत्र लुकि (पा० २-
४-६३) मलोपः (पा० ६-४-३७) अथ अन्तरं
संहितिको शीर्षः (पा० ६-३-१३७) ‘नः’ अस्मभ्यम्
शं युषम्, शमनं “वा रोगाणामिति” शेषः । योः दुःखविशेषः,
यावनं वा “अयानामि”ति शेषः । अरपैः अपापं व ।
दधात दत्तैर्लैः ॥

१. वर्हिःशब्दोपपदात्तदः “सत्सृष्टिष०” (पा० ३-२-
६१) इत्यादिना किप् । पृथोदरादित्वाद्धिप् सकारलोपः ।
“क्षुधादिनादित्वात्” (पा० ८-२-१८) पत्यम् मद्भासस्यै
निष्पण्ठी पठ्यते (३-१) ॥

२. “ऊतिवृत्तिवृत्ती” (पा० ३-१-१७) त्यादिना निपात-
तान्त्रीप् (पा० ४-२-४५ वा०) “कृदिकारादित्ति” इति ॥
३. ‘रप’ इति पाषाभिधानमभ्यर्थ्य तद्विपरीतमरप इति तद-
भावम् (अभ्यर्थीभावः) ॥

४. शान्तरोगाः प्रहीणसर्वभवाश्च यथा स्वाम तथा
कुर्वतेत्यर्थः ॥

यद्यप्यत्र (निगमवाक्ये) शंयुशब्द एक एव पक्षम्यन्तो वा पछन्तो वा प्रतिभाति । स हि (शंयुः) बृहस्पतेः पुत्रः । नहि तस्माद्यज्ञमानोऽत्रार्थयति न वा तस्य पितृभ्य इति भाष्यकार एकमपि सन्तं तं (शंयोरिति शब्दं) द्विधा चकार द्वितीयान्तं च । अरप इति च । अर्थोभावेऽव्ययीभावः (पा० २-१-६) तदेतदाह—

रपोरिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां, यावनं च भयानामथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते ॥

अपि शं, शोः, इत्यनेन पदद्वयेन शमन—यावेन रोग—भययोरुच्यते प्रविभक्तेन । अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बाहस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । तस्याप्येतदेव नामेत्यपि शब्दः । तत्र निगमं प्रमाणयति—

“तच्छंयोरार्षणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये” ॥

इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ ५ ॥ (२१)

इति यास्कमुनिय० नि० शास्त्रे चतुर्थाऽध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ७ ॥

तच्छंयोरिति । अस्य (वैवीं स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मा-
नुषेभ्य कुर्व्वं जिगातु मेवजम् । शंनोऽस्तु द्विपदे शंचतु-
पदे ।) इति शेषः । शंयोः एव बृहस्पतिपुत्रस्यार्थः, बाकरी । शंयोर्वाके विनियुक्ता । वयमेतेन कमेणा शंयोः वाकाख्येन, शंयोः सकाशाद्वा तत् आ आभिमुख्येन वृणीमहे प्रार्थ-
यामः । कित्तत् ? गातुं गमनम् असौ यज्ञाय देवान्प्रति । गातुं गमनं सौसै यज्ञपतये यजमानाय, देवान्प्रति । किञ्च देवी स्वस्तिरस्तु देवानुग्रहादसाकं कल्याणमस्तु । मा नो देवाः काश्चिदपदमुत्पादयन्तिस्वार्थः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
मानुषेभ्योऽपि सकाशान्मा नः काश्चिदपदस्तु । ऊर्ध्वं जिगातु मेवजम् मेवजं भयसादयितुकमे ऊर्ध्वं जिगातु—यावज्जीवमन-
वच्छिन्नमविगुणबोधैर्गमनयोग्यमस्माकमस्तिस्वार्थः । किञ्च शंनो

१. पदमर्थासम्भवे पदप्रविभागोऽन्यत्रापि बहुशोद्विष्टः । यथा—
उद्गीथशब्दे “प्राण पवोत् प्राणेन क्षुत्तिष्ठति । वाग्गोवीर्वाहो हि गिर
ह्लाचक्षतेऽनं थमन्नेन दीर्घं सर्वं स्थितम्” इति (छा० ब्रा०
३-३) पदमादि ॥

२. रिप्रमर्थेभ्यं पापमपि तथैति समानार्थता ॥

३. अपिरर्वं सम्भावनायै द्रष्टव्यः ॥

४. बहुशुद्धिष्व ह्यकलोपे पक्षमो (पा० १-४-३१ वा०)

५. अत्र “गात्र गाता” नित्यसात् (स्वा० आ०) “कमि-
मति—जनि—गा—मा—या—हिभ्यश्च” (उ० १-७०) इति भावे तु
प्रत्ययः ॥

अस्तु द्विपदे मनुष्यादिकाय । शं चतुपदे गवादिकाय ॥
“चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुलमुत्तार्थहितः” (पा० २-
३-७३) इति चतुर्थी ॥ एतावदेवैवेतस्मान्मात्रातिद्वय-
एकमेवैदं पदमविभक्तमिह निरुच्यते पक्षम्यन्तं वा पछन्तं
वा, न यथा पूर्वस्मिन्मात्रार्थासम्भावच्छंयुशब्दो विभक्त
इति ॥ ५ ॥ (२१)

इति श्रीमथास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैग० काण्डे
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ ॥ (२२)

अदितिः (४९) इत्येतद्वगगतम् “अदीना” इत्यवगमः
देवमाता अभिषेया ॥ ऐतिहासिकमतेन ॥ नैरुक्तपक्षेण
पुनर्थान्वेतस्यामपि वक्ष्यमाणार्थां यौरित्येवमादीनि पदानि
श्रूयन्ते एतान्येवादिति शब्देनोच्यन्ते—तथाहि—

**“अदितिर्द्यौरदितिर्नन्तरिक्षमर्दितिर्माता स
पिता स पुत्रः ॥ विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना
अदितिर्जातमर्दितिर्जनित्वम्” ॥ ५ ॥**

(ऋ० सं० १-६-१६)

अदितिरिति । राहूगणस्य गोतमस्येदमाप्यैव तृतीयस्यनवे
सर्वसोमेभ्येव, वैश्वदेवस्य बाह्यस्य परिधौनीयेपा—त्रिष्टुप ।
अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव
द्यौः व्योतनशीलो नाकः । अदितिः सैव अन्तरिक्षम्

१. अदीना । अखण्डनीयेति सायणः ॥ तत्रादीनाऽङ्गुताऽ-
भीता वा, “दीना लो सूचिके क्षियां । वाच्यबहुगते नीते”
इति मेदिनी ॥ अनुपक्षीणेति वयम् । तथाच देवराजः ।
अदितिः सकलप्रपञ्चपारणेश्वरीना न खिद्यते इत्यर्थे इति ।
तथाच “दीक्ष क्षये” (दि० आ०) इत्यमरः “कुलस्वयुजे
बहुलग्” (पा० ३-३-११३) इति कर्तरि क्तिनि छान्दसं
ह्रस्ववम् । नञ्समाप्तः । अत एवात्र अदितिरदीनेति
भाष्यमुत्पादाय स्वन्दस्वामिनः—यद्यपि नञ्पूर्वाद्धतेः क्तिनि “क्षति-
स्वतिमाक्षानिक्कि” (पा० ७-४-४०) इतीत्येव रूपं तिष्ठति
तथापि षतेनिलमदपूर्वाद्धां नञ्प्रवाह “दीक्ष क्षये” इत्यस्यैवेदं
छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तं । तथाचोक्तं “न संस्कारमादित्यते अर्धनिलः
प्रीक्षते” (म० मा०) इति ॥

२. राहूगणस्य राजपैः पुत्रस्य ॥

३. तथाचोक्तम्—अदितिर्द्यौरदितिर्नन्तरिक्षमिति परिदध्याससर्वत्र
वैश्वदेव इति च । ब्राह्मणं च—“सदेव पञ्चजनीयया परिदध्या-
दि”ति (ऐ० ब्रा० ३-३१) इत्यमरमितिदेवताके पञ्चो हविषो
वाच्येत्यन्यत्रोक्तम् ॥

अन्तरा दानाद्युचित्योर्मध्ये ईश्वर्यमाणम् व्योम, सैवादितिः सैव माता सर्वभूतनिर्मात्री, स साऽदितिरेव पिता विषेयप्राधान्यात्पुच्छिर्निर्वचः । उद्भादकः पालकस्तादृशः । स एव च पुनः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । यद्वा सैव हि पितृव्या सती स्तोतारं पुरुषः (बह्वुनः) पापात् त्रायते । अथवा सैव निवृणोति नितराम् पूरयति—प्रयच्छति ददाति सर्वभूतानामर्थं विवेतित्वं (दातव्यं) भवति तत् । येऽपि चैते विश्वेदेवाः सर्वेऽपि देवास्तेऽपि अदितिरेव । पञ्चजनाः निषादपञ्चमाश्वत्थारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीति । ब्राह्मणे लेवनाज्जातम्—“सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुत्पत्तये देव-भनुष्याणो गन्धर्वोत्तरसां सर्वाणां च पितृणां चेति” (ए० ब्रा० ३-३१) अत्र गन्धर्वोत्तरसामेवयात् पञ्चजनत्वम् । एवं-विधाः पञ्चजना अपि अदितिः । एव । सर्वेषां पितृवहुना यावदेतत्किञ्चित् जातं च जनित्वं च जनिष्यमाणं च सर्वमप्येतत् अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मना अदितिः स्तूयते ॥५॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे ॥

इति । एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च अदितेः देवमातुः विभूतिम् विविधां भूतिं सम्पदम् “भूतिर्भूतानि सम्पत्तौ ह्यतिशयायोः ज्ञियाम्” इति मेदिनी ॥ आचष्टे—कथयति । देवमातुस्तस्याः सर्वमप्युपपद्यत गन्धाभाभ्यां देवतायास्तदेत-कुत्तरं वक्ष्यते (दै० का० ७-१-५) ॥ एवमेतिहासिकपक्षेणोक्तम् । निरुक्तपक्षेण तु—

एनाम्यदीनानीति वा ॥

एनानि—द्युलोकादीनि सर्वाणि अदीनानि—अनुपक्षी-णानि । नक्षत्रां क्षयोऽस्तीति ॥ अथ एरिरे (५०) इत्यनव-गतम् । ‘आ ईरिरे’ इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

“यमेरिरे भृगवः ॥”

(ऋ० सं० २-२-१२-४)

यमेरिरे इति ॥ “यमेरिरे भृगवो विश्वेदेवसं नाभा-प्रथिव्या भुवनेनस्य मज्जमां ॥ अग्निं ते ग्रीष्मिर्हिषु ह्रिस्व आदमे य एको वस्त्रो वरुणो न राजर्जित ॥” इति कीर्तमस आपैम् ।

१. सायणभ्यां ख्याननेतदुक्तमिति दीर्घमध्यस्वार्धद्वयस्त्वेन निर्वचनम् । उचितं तु यथामध्यमुक्तपूर्वं निर्वचनम् (नि० २-३-१) श्रान्तं क्षियतीति वेति ॥ प्रयोदरादिः ॥

२. “उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैवमापादयत्सर्वनामप्रायेण तत्त-क्षिप्तभाक्” इति नियमसङ्क्रान्तेऽपि “प्रधानकार्थं सर्वतोवलयदि”ति व्यायेनात्र पुल्लिङ्ग एव निदिष्टः । प्रतिनिर्देश्यो विषेयः ॥

३. जननं प्रजानामुत्पत्तिः साम्यदितिरेव । जनित्वं जन्मा-दिकरणं तदव्ययदितिरेवेति सायणः । तथाच जातं जनित्वमित्युक्ते “मिनापि च समुच्चयो बोलते गामर्थं पुरुषं पशुम्” इति वदि-त्युक्तमायेन कालत्रयेऽपि यत्किञ्चिदुत्पत्तिमात्रं सर्वमप्यदितिरेति दुर्भेगेव व्याख्यातमेतदुक्तं तत्त इति वेद्यम् ॥

जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोराग्निमाहते च वासते । भृगवः भृगुपुत्राः “अग्निभृगु” (पा० ४-२-६५) इत्यादिना गोत्रा-पत्यार्थस्याणो लुक् ॥ पापस्य भर्त्सका वा । विश्वेदेवसं सर्व-वेत्तारं सर्वयन्त्रं वा । “वेद” इति धननाम (निघ० २-१०) यम् अग्निम् पृथिव्याः वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा “एतावती वै पृथिवी” लादिश्रुतेः (तै० सं० २-३-४) वेद्याः पृथिवीत्वम् । नाभा नामौ । “डगा” (पा० ७-१-३१) उत्तरवेद्याम् भुवनस्य भूतजातस्य मज्जमां बलेन निमित्तेन (निघ० २-६) । यद्वा भुवनस्योदकस्य (निघ० १-१२) मज्जमा मननीयेन कीर्णपत्रेन हविर्लक्षणेनात्माभि-प्रेतार्थसिद्धये आ आग्निमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः श्रवम् । (रेरितवन्तः स्थापितवन्त इति यावत्) तमग्निं दे यजमाना । स्वे स्वकीये एव दमे एहे । दमश्चि पशुनाम् (निघ० ३-४) उत्तरवेद्यां ग्रीष्मिः क्षुतिभिः आ आग्निमुख्येन स्थित्वा हिनुहि प्रागुहि प्रेरय वा । मा कस्य चिदालिङ्ग्येवस्थित इति भावः । “हि गतौ वृद्धौ च” (खा० प०) “उत्तथ प्रत्ययाच्छ्रुदसि वावचनमि”ति हेर्लङ्गभावः । कथंभूतमग्निम् ? यः अग्निः एकः सुख्यः सन् एक एव वा वस्त्रः वसुनः धनस्य गवादिलक्षणस्य राजर्जित ईश्वरो भवति “प्रदातुमि”ति शेषः । राजर्जितैव-र्थकम् (निघ० २-२१) अत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वरुण इव । यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानामीधे दातुमेवम् ॥४॥

एरिरे इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २ ॥ (२३)

इति । अत्र ईरिरेः ईरवातुः (अ० आ० । जु० प० वा) गतौ कम्पने च पठितः पाणिनीयैः । नैघण्टुकैस्तु गतौ (२-१४) स पुनरयमाशोपसर्गेण उपसृष्टोऽभ्यस्तश्च । पुनःपुनरा ईरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ (२३)

अथ जसुरिः (३) (५१) इत्येतदवगगतम् । ‘जस्तम्’ इत्यवगमः । तत्र निगममाह—

“उतसैनं वक्षमथि न तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । नीचायमानं जसुरिं न ज्येनं श्रवश्चाच्छां पशुमचं यूयम् ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ३-७-११)

उतस्मेति ॥ नामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् । दक्षिकाण्ये सूक्ते । दक्षिका वा चेन्द्र एव । वायुवोः मध्यस्थानत्वात् । ऐन्द्रिको विनियोगः ॥ उतस अपि खलु एनं दक्षिकीवापनिन्द्रम् ।

१. शोपसर्गाथं दृष्ट्याङ्गोत्त “ईर गतौ” (जु० प०) हल-साहित्ये जस्येरेत् । अत्र प्रकरैः पोनाऽभ्युत्पेन ॥

२. वारक बाह्यस्य इव, स यथा सर्वस्य ईधे तद्वदिति सायणः ॥

३. चक्षुमिदमुक्तं हि वेलादि दृष्टार्थं पञ्चम् । तदस्य दक्षिकामि-लाख्याऽनुक्रमणायां तेनास्य दक्षिका देवता स एव दक्षिकावा-ऽख्यायते । स चैन्द्रोऽभ्यो वा दक्षपदं भारयन्क्रामतीति तत्रिर्व-चनात् । दुर्गेस्त्विन्द्रमाह ॥

दृष्ट्वा भरेषु सङ्ग्रामेषु अनुक्रोशन्ति अभिक्रन्दन्ति । “वैरिण” इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः—**वस्त्रमथिम्** वस्त्रमाथिनम् (वस्त्रापहृतारं) तासु स्तेनं चौरं (निषं० ३-२४) “दृष्ट्वे”ति शेषः । **क्षितयो न मनुष्या इव** (निषं० २-३) किं च **नीचा नीचैः अयमानम् गच्छन्तं जसुरिं** जस्तं वदमुक्तं (नि० ४-१) **श्येनं न श्येनं** (स्पष्टविशेष-) भिव, स हि क्षुधितः क्षायुतन्तुना बद्धपादो व्याधहले चर्मोपरि कृत-सन्निवेशास्तिष्ठति पक्षिणमन्यमभिलक्ष्य व्याधेन मुक्तो नीचैर्गच्छन् सपदि तं हिनस्तीति प्रसिद्धिः ॥ तं दृष्ट्वा यथा पक्षिण आक्रन्दन्ति पलायन्ते च तद्वत् । कमर्थमभिसन्धायायमानमेतन्मु-क्रोशन्ति ? (अभिक्रन्दन्ति) ? तत्राह—**अवः** अर्थं धनं कीर्तिं वा, **पशुमयूथं च** अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथं च **अच्छ** अभिलक्ष्य कथमेतदस्माकं स्यादिति ॥ एकश्चः पूरणः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम् ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम, संस्त्यान-मस्तिन्यापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात् ।

वस्तेः । आच्छादनार्थस्य वस्त्रातोः (अ० आ०) द्रव्यं (उ० ४-१५९) करणे । वस्यतेऽनेनेति **वस्त्रम्** । स्तेन-धौराः । “वैरिकापारिकस्तेनदस्तुतस्करमोषकाः” इत्यमरः । तच्चित्रवीति—**संस्त्यानमि**त्यादि । **संस्त्यानं** संहतम् **अस्तिन्** पुष्पाधमे **पापकम्** कुत्सितं पापम् इति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते । अथ **वा तस्यतेः स्यात्** उपक्षयार्थस्य तद्युक्तोः (दि० प०) “छन्दसीणः” (उ० १-२) इति बाहुलकादुक्तं सकारस्य यकारश्च । उपक्षीणो ह्यस्ती भवति आयु-षेह लोके अधार्मिकत्वात् । परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्मणि ततश्चात्मनापि भ्रमणधर्मकत्वात्तस्यते—उपक्षीयत एवास-वितितायुः ॥

अथ भरशब्दार्थं निवक्षन्मित्रतौर्वा पादमर्थतोऽनुवदति—

अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु ।

भर इति सङ्ग्रामनाम । भरतेर्वा हरतेर्वा ॥

१. तं दृष्ट्वा क्षितयो मनुष्या यथा क्रोशन्ति तद्वैरिणोऽनुक्रो-शन्तीति साधयः ॥ तथा चैतन्मतेन दृष्ट्वेत्थ्याहृतम् ॥

२. निषं० २-७ “छ अणवे” (भ्वा० प०) कर्मण्युत्तु (उ० ४-१८९) श्रूयते क्षात्रं वर्ण्यमानम् ॥

३. निषं० २-११ पूर्ववत्साधनम् ॥

४. श्रूयते लोके खयावतेऽनेनेति, करणेऽनुत्तु (उ० ४-१८९) तादृश्यादत्रमपि अथ इति देवराजः ॥

५. “यूथं विष्वक्समूहे क्रीडणभेदे च बोधितम्” इति मेदिनी ॥

६. कथं नाम श्रूयतेमहि ? प्रशस्येमहि जितमनेनेति तमर्थमभि-सन्धाय ॥

सङ्ग्रामनाम । तथाच निघण्टुः रणः विवाक् विस्वाद् नदवुः भर इत्यादि ४६ सङ्ग्रामनामानीति (२-१७) ॥ अथ **वा भरतेः** भरणार्थस्य युद्धातोः (भ्वा० उ०) पचा-थच् (पा० ३-१-१३४) सच बाहुलकादत्राधिकरणे । भ्रियन्ते ह्यस्तिन्योपार इति भरः । अथ **वा हरतेः** अच्यु-र्ववत् । डियन्ते हि तत्र बोधानामायुधि धनानि चेति भरः “ह्रप्रहोर्भेदश्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः ॥

अथ पुनरेकपदनिरुक्तम्—

नीचार्थमानम् । नीचैरयमानं, नीचैर्निचितं भवति । उच्चैरुचितं भवति ।

नीचा नीचैः । वर्णव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) **अय-मानम्** गच्छन्तम् “अय गतौ” (भ्वा० आ०) लटः शान-चिमुक् ॥ (पा० ७-२-८२) मय्ये शाप् (पा० ३-१-६८) **निचितं भवति ।** तथाच निचीयतेत्येति कर्मणि निपूर्वाच्यते “नीं वीर्धक्षे”ति (उ० ५-१३) डैसिः । **उच्चितं भवति ।** तथाच उचीयतेत्येति कर्मणि उत्पूर्वाच्यतेः “उदि चेडैसिः” इति (उ० ५-१२) डैसिः ॥

अथ क्रिष्टं तृतीयं पादं व्याचष्टे—

जस्तमिव श्येनं, श्येनः शंसनीयं गच्छति ॥

जस्तम् वदमुक्तम् । “जस्तु ताडने” (जु० प०) “जस्ति-सहकरिन्” (उ० २-६९) इत्युक्तिप्रत्ययः । यद्वा अस्यते-बाहुलकादुक्तिर्युडागतस्य धातोः ॥ ताडितो वदमुक्तो हतवेगः श्रान्तो जस्तुरिति देवराजयज्वानः ॥ **शंसनीयं** सुतिथो-गमम् “शंसु सुतौ” (भ्वा० प०) अनियद् (पा० ३-१-९६) चीप्रत्वात् ॥

अथ तुरीयपादं व्याचष्टे—

अवश्वाच्छां पशुमर्चं यूथम् ॥

अवश्वापि पशुमर्चं यूथम् । प्रशंसां च यूथं च, धनं च यूथं चेति वा ॥

तथाचात्र **अवः**शब्दार्थः प्रशंसा (कीर्तिः) धनं वा ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

यूथं यौतेः, समायुतं भवति ॥

यौतेः । “यु मिप्रणे” (अ० प०) ति धातोः “विष-पृष्ठगृथयूथप्रोधा” (उ० २-१२) इति बाहु० । **समायुतम्** एकत्र मिश्रीभूतं क्रीडुबालवृद्धैः पशुभिः ॥

एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन संबन्धाज्जस्तुरिबद्धमुक्तं इत्युपपद्यते । न ह्यतथाभूतः श्येनो नीचैरयते ॥

अथ **जरते** (५२) इत्येतदनवगतम् । धातोर्कार्षं प्रवृ-त्तिरेवानवगतः । तदत्र निगममुदाहरति—

१. गतिकर्मस्य पठितः (निषं० ३-१४) इह च खुल्यर्थे उदाधियते । यद्वा “यु सुतौ” (क्या० प०) इत्यस्य गकारस्य जकार इति रूपादस्यानी ॥

“इन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥” गृणाति ॥

(ऋ० सं० ७-८-२८-१)

इन्धान इति ॥ अथ “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्-
द्वितीयं परि जातवैवाः ॥ तृतीयमुप्सु नृमणा अजंक्षमि”
त्यादिः ॥ भालन्दनस्य वत्सप्रेरायं त्रैष्टुभमाश्रयम् । प्रातरनुवा-
चश्चिनशब्दयोरवयवसमिपस्थाने विनियुक्ता ॥ अयम् जात-
वेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा अग्निः प्रथमं पूर्वं दिवः
द्युलोकस्य पर्युपरि जज्ञे जातः । आदित्यात्मना । द्वितीयं
पुनः नृमणाः द्युषु मनुष्येष्वस्माद् अनुग्राहकतयाऽऽसक्तं मनो
यस्य तथाभूतोऽसावग्निः अस्मत् अस्माकं परि उपरि । पार्थि-
वात्मना जज्ञे । तृतीयं पुनश्च अप्सु अन्तरिक्षे लोके, वैद्यु-
तात्मना जज्ञे । योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जातस्त्वमेवगुण-
युक्तम् एनम् अग्निम् स्वाधीः द्युल्लोके नेता (यजमानः)
इन्धानः दीपवज्र जरते स्त्रौति ॥ १ ॥

इन्धानो हि किमन्यस्तुतेः कुर्यात् तस्मात् “जरते”
इत्यस्य शब्दस्य गृणाति इत्यर्थं उपपद्यते ॥

अथ मन्दिने (५३) इत्येतदनवगतम् । तदवगमयति—
निगमयति च—

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

“प्रमन्दिने पितुमर्दचतावचः”

(ऋ० सं० १-७-१३-१)

प्रार्चत मन्दिने पितुमर्दचः ॥

मन्दीति । प्रमन्दिन इति च ॥ स्तुतिकर्मणः सुख-
श्रेयस्य, मन्दनीयः स्तुतिमान् वा । तथाच “मथि स्तुतिमोदम-
दक्षप्रकाशितगतिषु” (श्वा० आ०) इति धातोः भावे घञ्
(पा० ३-३-१८) मन्दनं मन्दस्तत “अत इनिठनौ” (पा०
५-२-११५) इति मत्वर्थे इन् । मन्दोऽस्यास्तीति मन्वी तस्यै
मन्दिने ॥ मन्त्रस्तु—“प्रमन्दिने पितुमर्दचता वचो यः
कृष्णार्भा निरहन् नृजिर्वचना । अवस्थये वर्पणं वज्रदक्षिणं
मरुत्वंतं सुखार्थं हवामहे ॥” इति । आक्षिरसस्य कुत्सस्या-
धैम् । जगती । ऐन्द्री । दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वातीये
एतत्सूक्तम् । हे स्तोतावः मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय ।
पितुमन् हविलेक्षणेनाज्ञेनोपेतम् । पितुरित्यत्रनाम, पाते
रक्षणार्थोत् (अ० ५०) “कमिनिजनिभायागापाहिभ्यः”
(उ० १-७०) इति तुप्रत्यये वाहुलकादाकारस्येकारः । रक्षि-
तव्यं हि तद्व्यति । प्रार्चत प्रकर्षणोद्धारयत । यः इन्द्रः
ऋजिश्चना एतत्संज्ञकेन राक्षसं सख्या सहितं सख्यं कृष्ण-
गर्भोः कृष्णोनाम कश्चिददुष्टस्तेन निषिक्तपाशोत्खीया भार्याः
निरहन् अवधीत् । कृष्णमखरं हवा पुत्रानामप्यनुत्पत्त्यर्थं

१. दुर्गस्तु—छन्दोगेषु एतयेऽहनि मरुत्वतीये शक्ने निषिद्धा-
नीयसूक्तस्य प्रथमैपेलाह ॥

गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि अवधीदित्यर्थः । एतच्चैतिहासिक-
मतेन । नैरुक्तमतेन तु ऋजिश्चना-ऋजुरेवावक्षितो लक्ष्ये यः
शक्तिरि गच्छति स ऋजिश्चना वज्रस्तेन कृष्णगर्भोः—कृष्णस्य
मेघस्य गर्भभूता अपः निरहन्-नीचैरहन् निरगमयदित्यर्थः ॥
योऽयमेवंप्रभाव इन्द्रस्तस्मिन् द्युवर्णं कामानां वर्धितारं वज्र-
दक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतम् । मरुत्वंतं मरुत्स-
हितमिन्द्रम् “इन्द्रो मरुत्त्वान्मघवे”त्यमरः । अवस्थयः अवनं
(रक्षणम्) आत्मनस्तर्पणं चेच्छन्तः । अवशब्दाद्व्यवन्तादिच्छा-
न्यजनतात् “क्याच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) तुप्रत्ययः ।
“सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि कालसायां द्युगद्युक्ती” (पा० ७-
१-५१ वा०) इति द्युगागमः । वयं सख्याय सखिभावाय
हवामहे आह्वयामहे ॥ १ ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे “मन्दिने
पितुमर्दच-प्रार्चत” इत्येतस्माद् वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणं
स्तुतिमर्दचकमेतदित्युपपद्यते ॥

अथ गौः (५४) इत्येतदनेकार्थत्वादिह समानात्तम् । यथा-
चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्ताद्याख्यातमित्याह—

गौरिति व्याख्यातः ॥ ३ ॥ (२४)

इति ॥ (नि० २-२-१)

अथ यदुक्तं पुरस्तात् (नि० २-२-२) अत्राह गोरम-
न्वतेत्येतदुपरिष्ठात् (एकपदिके) व्याख्यास्याम इति तदेतद-
नसरप्राप्तमिहोच्यते—

“अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-६-७)

अत्राहेति । गौतमस्य राहूराणस्येयमार्षम् गायत्री । ऐन्द्री
अभिचयने इष्टकोषधाने विनियुक्ता । अत्राह गौः गैन्तु-
श्चन्द्रमसः । गृहे मण्डले । त्वष्टुः शीतस्याहिलस्य सम्बन्धि-
अपीच्यम् अपगतम् रात्रावन्तर्हितम् । यद्वा अपेक्ष्य सूर्यम-
ण्डलाचन्द्रमण्डले चित्तमपचितं तदेवापीच्यम् । ऋषोदरारिः ॥

१. सख्युः कर्मणे वा । ईद्वितसाधनाय ॥ “सख्युर्ध्वः”
(पा० ५-१-१२९) इति भावकर्मणोर्ध्वत् “यसेति च—”
(पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः ॥

२. दुर्गस्तु—गौः सुगुणस्यैकस्य सूर्यरश्मिरितरे सूर्यरश्मयो-
ऽमन्यतामन्यन्त समनुशातवन्त इत्यर्थः । किंपुनस्तत् समम-
न्वन्त । “नाम” समनम् प्रह्वणमवस्थानमित्यर्थः । कुतः ? त्वष्टुः
आहिलस्य स्मृता रश्मवः सममन्यन्त । कथं तस्य समनं तस्य-
मन्यन्त ? इति अपीच्यम् अगतं तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तः प्रवि-
ष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत्सममन्यन्तेत्याह ॥

३. एतस्साधनममे स्फुटम् ॥

(खं) स्वकीयं यत् **नामं** तेजस्तदादित्यरश्मयः । इत्था इत्येवमेतन् प्रकरेण **अमन्वत** सममसैत । अज्ञानम् इति सायणः । उदकमये स्त्रोक्ते चन्द्रविम्बे सूर्य-किरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां (वीर्षं) लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यन्नात्रान्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अती-
व नैसं तमोनिवार्यं सर्वं प्रकाशयति । ईदम्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव । द्वादशस्वादिस्थेषु चन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽश्वेरात्रस्य प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतः प्रतीयमानत्वा-
दिन्द्रो देवतास्थित्युपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्र ह गोः सममसतादित्यरश्मयः । खं नामापीच्यम् अपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितम् वाऽमुत्र चन्द्रमसो गृहे ॥

अत्र हेति । तथाचात्र ह इत्येवकारार्थः । मन्त्रे “अचि तनुपमभुतकुमोरुष्याणाम्” (पा० ६-३-१३३) इति त्रसब्दस्य वीर्षः । अपचितम् अपीच्यम् । तथा चापपूर्वोत्तं चिनोतेः “अष्टमादित्यात्” (उ० ४-११०) यप्रत्ययद्विगोपादि च निपा-
त्यते बाहुलकात् । अथ वा अपगतम् अपीच्यम् ॥ तथाच अपपूर्वादक्षतेर्गल्यथात् (भा० ५०) किन् (पा० ३-२-५९) अपस्यापिना विनिमयः । अप्यच् । तत्र भवमपीच्यम् । “भवे छन्दसी-” (पा० ४-४-११०) ति यत् भलादलोपे (पा० ६-४-१३८) वीर्षः (पा० ६-३-१३८) अपि-
हितम् इत्यर्थं भातुविनिमयः । हिरपि पार्थय एव (खा० ५०) अतएवापीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमित्रः ॥ अमु-
न्नेति इत्था ह्यस्यार्थः ॥ अमुर्धिमश्चन्द्रमण्डलेऽन्तर्हितस्य सुषुम्णाख्यस्य सूर्यरश्मेरवस्थानमिति भाष्यसंमतोऽर्थः ॥

गातुः व्याख्यातः ॥

गातुः (५५) इति व्याख्यातः “गमनं यज्ञपतये” इत्यत्र (नि० ४-३-५) (अत्रात्र निगममुदाहरति—

“गातुं कृण्वन्नुषो जनाये”-त्यपि निगमो भवति ।)

१. यथपि नामशब्दः उदकेऽर्थे निघण्टाहुक्तः (१-१२) तथापीह तत्प्रभवं तेज इह लक्ष्यते । “अश्वेराप” इति श्रुतेः । यदा नामेति प्रसिद्धायेऽप्ययम् । “नाम प्राकाश्यसम्भावकोयो-
पगमकुत्सने” इत्यमरः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । आदित्यस्य हि प्रसिद्धं तेजः । अमन्वतेत्यस्य कर्तृपदमादित्यरश्मय इति । प्रकरण-
वशादध्याहृतम् ॥

२. दुर्गस्तु-अमुर्धिमश्चन्द्रमण्डल इति यथाभाष्यं व्याख्यत । इह तु सायणोक्तमुद्धृतम् ॥

३. एतच्च भाष्यव्याख्यानम् । आदरेणावाहुष्यन्तेत्यर्थः ॥

४. अयं पाठः क्षिप्त इव प्रतिभाति दुर्गादिभिर्निरुद्धत्वात् पुस्त-
कान्तरेऽपि मुद्रितेऽस्तीति रक्षितम् ॥

अथ दंसयः (५६) इति । एतदनेकेषां कर्मेणामि-
धानम् । तदाह—

दंसयः । कर्माणि । दंसयन्त एनानि ॥

एनानि कर्माणि दंसयन्ते पश्यन्ति । कर्मकराः । “दसि वर्तनदंशनयोः” (उ० ४०) “अच इः” (उ० ४-१३४) इति इः । जस् । दुर्गस्तु उपक्षयन्तीत्यर्थमाह । “दसु उपक्षये” (दि० ५०) णिच् ॥ अत्र निगममुदाहरति—

“कुत्सायु मन्मन्त्रह्यश्च दंसयः”

(श्र० सं० ८-७-२६-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

कुत्सायेति । अस्य “तव त्व इन्द्र सख्येषु वक्ष्यं कृतं
मन्त्रानां वर्णदर्विर्बलम् । यत्रा दृष्टस्यसुषोऽरिणक्षयः”
इत्यादिः ॥ उरुद्वजः पुत्रस्याज्ञाख्यसापिम् जागतमैन्द्रम् । महा-
व्रतस्य चतुर्विधोऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते ॥ हे इन्द्र ! तव
सख्येषु सखिलेषु सख्ये ते प्रसिद्धाः वक्ष्यः बोद्धारः
हविषां सुखीनां वा । अतएव ऋतं यज्ञं मन्त्रानां अवबुध्य-
माना अग्निरसः बलं गवामपहतोरमेतत्संज्ञकमधुरम् । व्यद-
र्विरुः । अलर्थं व्यदारयन् । “वृ विदारणे” (त्र्या० ५०)
असायबहुगन्ताहृदि “सिजम्बोस्ते” (पा० ३-४-१०९)
हेर्जस् “जुसिचे”ति (पा० ७-३-८३) गुणः । व्यत्ययेने-
लम् । अपि च यत्रा यत्र “कृन्वितु” (पा० ६-३-१३३)
इत्यादिना वीर्षः । यस्मिन्काले मन्मन्त्रं मनमिति “मदि सुखादौ”
(भा० ४०) मनिच् (उ० ४-१४४) दस्य मो बाहुल-
कात् “सुषां सुखि-” (पा० ७-१-३९) ति सप्तम्याल्लुक् ।
स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उपसः उपःकालात् वृत्रेणा-
वृत्त्वात् पूर्वमसत्प्रायान् तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन्
तथा अपः वृत्रेणावृत्ताम्बुदकानि च रिणन् तस्माग्निमयमन्वर्तसे ।

१. दुर्गस्तु-समानख्यानेषु कर्मसु वर्तमानाः । इदमेव हि
भवतः कर्म, “मेवो विदारयितव्य” इति तदेव तेषामवधानमिति
समानख्यानात्मन् । कृतमुदकमशितस्त्रीत्येवमेतं मन्त्रानां अद्याः
किमकुर्वन् ? व्यदर्विरुः निदारितवन्तः काले काले, बलं मेधम्
(निघं० १-२०) यत्र वसिष्मन्नेव विदारिते दशस्यन् दशस्यन्ति ।
उपसः माध्यमिकाः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् । किं द-
स्यन् ? अपः अक्षाश्च अहिनिवासिन्यः मेघनिवासिनीरित्यर्थः ।
ताश्च वीर्षमाणाः ‘रिणन्’ आगच्छन् पृथिवीलोकम् तदेतत्सर्वमपि
बुभ्रदधैः कियते । कपुनरर्थमुद्रियत एवं कुर्वन्ति । मन्मन्
मन्मनानाः कुत्साय पृथिवीं कृतन्ते कृषीवलाय । दंसयः कृषि-
मोणि सफलानि कर्तुम् । इति व्याख्येयैरुक्तमनेन ॥

२. अथा इति श्रुतेः ॥

३. “वाश दाने” (भा० उ०) इत्यस्यैव कृतोपभाकार्यस्य
छान्दसं रूपम् ॥

“यी गतिरेषणयोः” (पा० प०) “व्याधीनां ह्यः” (पा० ७-३-८०) तदानीं अहोः अहेर्द्वयस्य च द्वंसयः कर्माणि वितथान्यासशिलार्थः ॥ १ ॥

अत्र द्वंसयः इत्येतेन सन्देशे कर्माणि उक्तानि । दासैः कर्म-
करैर्द्वयन्त इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति । बाहुल्याङ्गाभ्यकारेण
नोदाहृतः ॥

अथ तूताव (५७) इत्येतदनवगतम् “तूताव” इत्यव-
गमस्तद्वार्थप्रतीत्ये विगममुदाहरति —

“स तूताव नैनमश्रोत्यहृतिः ।”

(ऋ० सं० १-६-३०-२)

स तूताव नैनमहृतिरश्रोति ॥

स तूतावेति । अथ “अस्मै” स्वस्मायजन्ते स साधन्यन्वा-
हेति दधते सुवीर्यम्” इत्यादिः । अस्मै सृष्टये मरिषामा
वृषं तर्ष” इत्यन्तः ॥ आक्षिरसस्य कुत्सलेयमपिम् । जगती,
आग्नेयी । महाप्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते ।
हे भगवन् अग्ने ! अस्मै यजमानाय त्वम् आ आहूय
देवान् आभिमुख्येन वा यजसे पूजयसि होहोऽपस्थितः । स
एव साधयति अन्तर्भावितप्यर्थः । साधयति आत्मनोऽभिप्राता-
र्थम् । किंच स एव यजमानः अनर्वा शत्रुभिरप्रस्यूतः (अप्र-
तिगतः) अनाश्रितो वा कश्चिदन्यम् (स्वेवैव महिम्ना युक्तः)
क्षेति निवसति । “क्षि निवासल्लोः” (तु० प०) व्यस-
येन वास्य लुक् (पा० २-४-७३) तथा सुवीर्यं शोभनमौ-
त्समो वीर्यम् दधते धारयते “दध धारणे” (आ० आ०)
ह्यत्र च स यजमानः तूताव तूताव दधते प्रजाधनयशोभिः ।
तवतेर्द्विद्वक्तिगो लटि गलि “तुजौषीनां वीर्योऽभ्यासस्य—”
(पा० ६-१-७) इति वीर्योऽभ्यासस्य । एनम् यजमानम्
अहतिः रोगः “अहतिस्त्यागरोगयोः” इति हैमः । अहः
(पामम्) इति दुर्गः । अतिवीर्यमिति सायणः ॥ न अश्रोति
न सम्प्राप्नोति । हे भगवन्ने ! यस्त्वमेवमतिमहाशुभावस्तस्य
तव सख्ये सखिभावे परिचरणकर्मणि वर्तमाना वयम्
मारिषाम् हिंसिता न भवाम केनचिदपि ॥ २ ॥

एवमस्मिन्प्रकरणवशात्तूतावेति वृत्त्यर्थं उपपद्यते ॥

अहतिश्च अहश्च अहश्च हन्तेनिरुदोपधादि-
परीतात् ॥

एते शब्दाः हन्तेः । तथाच “हन्तेरेह च” (उ० ४-६२)
इत्यतिः । तदेतदाह-निरुदोपधादित्यादि । अकारसुपधा-
तो निष्कृष्यादौ कृत्वा ततो हकारनकारौ विपर्ययेण भवतः ।

१. “छन्दसि बाधचने प्राक् गो चङ्गुपुषायाः” इति वचना-
दुपमाभावे यथादेशः ॥

२. शोभनवीर्योपेतं धनमिति सायणः ॥

३. तुजादिराकृतिगणः । तथाचायं सौत्रस्तवतिर्द्व्यर्थः ॥

४. केन्मिन्-“नहि-महि धृष्टी” “अहि गती” (स्वा० आ०)
इति धातुपाठे गती चेति पठन्ति ॥

अथ चर्यसे (५८) इत्येतदनवगतम् “चातयसि” इत्य-
वगमस्तद्वार्थप्रतीत्ये विगममुदाहरति—

“बृहस्पते चर्यस इतिपयारम् ॥”

(ऋ० सं० २-५-१२-५)

बृहस्पते यचातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हि
साकर्मा ॥

बृहस्पत इति ॥ अस्य “थे स्वां देवोस्त्रिंक्षं सम्पमानाः
पापा भद्रमुपजीवन्ति पुत्राः । न दुःखेः अतुं ददासि शुभम्”
इत्यादिः ॥ आगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्य (बृहस्पतेः) आर्षम्
त्रैष्टुभम् कैत्रिकौ विनियोगः ॥ हे बृहस्पते देव ! दानादि-
मुण्युक्तं । ये यजमानाः पुत्रैः प्राप्तैस्तथा अपि भोगप्रधानाः ।
पापाः अप्रत्युपचिकीर्षवः । भद्रं भर्त्तनीयं स्तुत्यं स्वां त्वां
उत्तिकम् उत्साविणं (दातारं) भोगानां सम्पमानाः उप-
जीवन्ति इत् केवलं उपजीवन्त्येव न क्रियया प्रत्युपचि-
कीर्षन्ति, तेभ्यः दुःखे (दुःस्थे दुर्घटि) दुर्घाभ्यः वचनव्य-
त्ययः साधनं चार्षम् । वामं वगनीयं सम्भजननीयं (प्रशस्यं)
धर्मम् । अतु अतुक्लं नददासि । किन्तुं पिपारं देवपीतुं
देवहिंसकमयद्यद देवानां, स्वभोगप्रधानं तं चर्यसे चातयसि
नाशयसि ॥ ५ ॥

विद्युते द्यावापृथिव्यौ । वियवनात् ।

विद्युते (५९) इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावा-
पृथिव्योरभिधानम् कुतः ? वियवनात् इति निर्वचनम् ।

१. अत्र देवराजः—“जय गती” स्वादिरात्मनेपदी । अत्र चात-
यतेनांशनाथेस्त्वायं वर्तते । यदा चातयतेरेव विकृतं रूपमिषा ॥

२. तथाच शौनकः—“लात्वा जयेदनवर्णं नमस्तस्य बृहस्प-
तिन् । वीरान्यनं च प्राप्नोति सौलोक्ष्यं च निवच्छति” इति ।
अनवर्णं तदादिकं वार्षस्पर्षं वृत्तमष्टवं जयेदगपि पञ्चमम् ॥

३. सायणस्तु—पापा पापदुःखोऽस्याः पञ्चाः ह्यल्लिखुणाश्वन्तः
पापेन जीर्णा वा नरा इत्येवमन्यथैव व्याचक्ष्णी ॥

४. “वदि अभिवादनस्तुलोः । यदि कल्याणं सुखे चेति”
(स्वा० आ०) धातुपाठे चास्तुतिः । “कजेन्द्रे” (उ० २-
२८)ति पातनाद्वा ॥

५. दातैव केवलं भोगानामयमाज्जेवेन, न प्रत्युपकारार्थीत्येवं
सम्पमानाः ॥

६. “वगण्य सम्पत्तौ” (स्वा० प०) “इषिधुषी—” (उ०
१-१४२) स्वादिना बाहुलकान्तरं प्रत्ययो नकारस्य आकारा-
देशश्च । सम्भजननीयं हि “प्रशस्यं भवतीति धनमेवेति तथाविधं
मन्यते ॥

७. च पय श्रद्धानो यद्य च देवान् तस्य यजतेऽमुददासि
वाममिति पापदुःखस्यां सम्पत् न पश्यन्तीत्यर्थः ॥

भौतिर्मिश्रार्थाः । (अ० ५०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणाथो भवति विमिश्रीभूते (नियतं वियुक्ते) इत्यर्थः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“समान्या विद्युते दूरे अन्ते ॥”

(अ० सं० ३-२-२५-१)

समान्येति । अस्य “ध्रुवे पदे तस्यवर्ज्यागस्कं । उत स्व-
सारा युवती भवंन्ती आहुं युवाते मिथुनानि नाम ॥” इति-
शेषः । विश्वामित्रस्यैवार्थम् । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । कैत्रिको विनि-
योगः । समान्या समान्या समाने वा एते यावापृथिव्यौ,
समानपरिमाणौ । परस्परप्रीणनाद्येन कर्मणा ऐक्यमर्त्यं गते वा,
विद्युते विमिश्रीभूते-विद्युत्वयवतमाने वा । दूरेअन्ते दूरेऽन्ते-
भवताने यथोक्ते । “सप्तसुपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च” इति
(पा० २-२-२४ वा०) बहुव्रीहिः । “हलदन्तादि” (पा०
६-३-१) ति सप्तम्या अलुगसन्निध्याधः । अविनाशिन्यौ ।
जागरूके सर्गादारभ्य खं स्वमधिकारं प्रति जागरणशीले
सखौ ध्रुवे अविनाशिनि पदे अन्तरिक्षे स्थाने तस्यतुः
स्थितवत्यौ ॥ उत अपिच-स्वसारा स्वसारौ-भगिन्यौ
(सहोत्पत्तिस्तान्) युवती युवत्यौ-निलतल्लयौ भवन्ती
भवन्ती (अपरस्परसम्मोहेन) “वा च्छन्दसि” (पा० ६-
१-१०६) इति पूर्वसवर्णवीर्यः ॥ आहुं अनन्तरम् उः पूरणः ।
इनेऽभिनिमिश्रीभूते इव मिथुनानि द्वन्द्वानि (द्विवचनसम्बद्धानि)
नाम नामानि । शैलौपः । “स्वधे-पुरन्धी-धिषणे-रोदसी”
इत्येवमादीनि । युवाते परस्परं मृतः । कर्मकर्तरी प्रत्ययः ।
“सकर्मकाणां प्रतिषेधो वचन्यः” (पा० ३-१-८७ वा०)
इति यमात्मनेपदाभावौ । यद्वा कर्तयैव । “स्तोतृभ्यः” इति
शेषः । स्तुतिनामभिः स्वधे-पुरन्धी इत्येवमादिभिर्द्विवचना-
न्तैर्द्यावापृथिव्याबुध्यते इति हि परमार्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्नेव विद्युते इत्यस्य पदस्य यावापृथिवीविशे-
षणलं, यावापृथिवी शब्दश्चाप्याहार्यः ॥ “दूरे अन्ते” इत्येव-
मादीनां तथोपपत्तिदर्शनादिति बोध्यम् ॥

अथैकपदनिरूपम्—

समानं सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् ।
दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽन्तेः ॥

सम् सममेव मानम् यस्य तत्समानम् । तदुक्तं सम्मा-
नमात्रं भवतीति । अत्र मयूरव्यंसकदिलान्नित्यमासो मात्र-

१. विश्वामित्रपुत्रस्य बाहूपुत्रस्य वा प्रजापतेरप्यत्रैष्टुमं वैश्वदेव-
मिति सायणः ॥

२. “सुप्तं सुलुगि-” (पा० ७०-१-१९) ति विभक्त्योर्वादेशः ।
प्रथमोऽपि । क्वचित्पुगपि भवति ॥

३. “प्रकामादात्मनो जाते” इति सायणः । तथाच छतिः—
“तसाद्वा-पतसादात्मन आकाशः सस्रभूत आकाशाद्वायुर्वायोर-
शिरसरापोऽब्जः पृथिवी” इति ॥

४. परस्परमित्यप्याहार्यमात्राश्रित्यपक्षे ॥

२६ नि०

शब्देन, (पा० २-१-७२) एवशब्देन च विग्रहः । सम्मान-
मेव सम्मानमात्रम् । समस्य चान्दलोपः । अन्ये तु-सहमानेन
वर्तत इति, समानं मानमस्येति वा, अत्रार्थे—“तेनसहेति”
(पा० २-२-२८) बहुव्रीहिः । “चोपसर्जनस्य” (पा० ६-
३-८९) सहास्य सादेशः । द्वितीये—“समानस्य छन्दसी-”
(पा० ६-३-८४) तिस्रः । शब्दसाम्यातिव्रवीति-मात्रा-
मानादिति । तथा—“माहू माने” (दि. आ.) इन् (उ. ४-
१५९) अनित्यः पितांजली । टाप् (पा० ४-१-४) “मात्रं
त्ववृत्तौ स्वायं कात्स्न्यं मात्रापरिच्छेदे । अक्षरावयवे द्रव्ये
मानेऽप्ये कर्णभूषणे । काले वृत्ते चे”ति हैमः ॥ व्याख्यातम्
(नि० ३-१९) अततः गल्यवस्य (भा. प.) बाहुलका-
त्तनि तस्य नः । तथाच “दूरे अन्ते” इत्यत्र “तत्पुष्पे कृति
बहुलम्” (पा० ६-३-१४) इत्यलुगिति देवराजः ॥

अथ ऋधक् (६०) इत्यव्ययमनेकार्थम् । तत्राह—

ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति ।

अथापि ऋधोत्यर्थे दृश्यते ॥

पृथग्भावस्य पृथक्त्वस्य प्रवचनं भवति सोऽनेन
प्रोच्यत इत्यर्थः । अथापि अयमेव ऋधगितिशब्दः कदाचित्
ऋधोत्यर्थे अपि दृश्यते । तथाच निगमः—

“ऋधगया ऋधगुता शमिष्टाः ॥”

(य० वा० सं० ८-२०)

ऋधुवन्नपाश्रीर्ऋधुवन्नशमिष्टा इति च ॥

ऋधगयेति । अस्य “वृत्तं हि त्वां प्रयुति युजे अस्मि-
न्ने होतारमवृणीमहीह ॥” इत्यादिः । “प्रज्ञानं युजमु-
पयाहि विद्वान् स्वाहा ॥” इत्यन्तः । समिष्टयुजुःषु सौमिकेभु
विनियुक्ता । तत्र चोक्तम् “एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्थारणी अप-
श्यत्” इति ॥ हे भगवन् ! अज्ञे ! यद्यभ्योजनमुद्दिश्य इह
अस्मिन्देशे अस्मिन्नेव वा प्रयति श्रोतृपति सति वयं त्वां
त्वां होतारम् “अभिद्वेदो दैव्यो होता” इति हि श्रूयते ।
अवृणीमहि वृत्तवन्तः । तत्तया कृतमिति परिसमाप्तेऽस्मि-
न्यज्ञे प्रज्ञाभाष्यतेऽस्माभिः ऋधगयाः लम् । यानि मिश्रा-
ण्यपि हवीषि हुतानि सन्ति तानि स्वमग्ने । ऋधगु पृथगेव कृत्वा
ततो देवान् अयाः अयाक्षीः । न ते सम्मोहोऽस्तीति भावः । किञ्च
“ऋधगुताशमिष्टाः” लम् । उत-अपिच यदपि किञ्चिद्विद्यु-

१. गौरादियु मातामहीशब्दपाठात् । “मातरि पिबे”—
(पा० ४-२-३६ वा.) ति पिवादेव औपसृष्टेः ॥

२. दुःखस्योपपदाधेतः “दुरीणो लोपश्च” (उ० २-१८)
इति रश्मिलयो भातोर्लोपश्च । “रोरी”—(पा० ८-३-१४)
ति रेकलोपः । लोपे पूर्वस्य दीर्घः (पा० ६-३-१११) अत्र स्कन्द-
स्वामिनः । “दुःखेन गम्यते दूरमतोऽक्षरैरेष्याच सततगतौ
भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ती”—ति । तथाच “दूरेऽन्तमव-
सानगत्ययोः” इति दूरे अन्ते इत्यस्यार्थः ॥

णमकार्षी, वयमेतस्मिन्हे । तदपि सर्वमेव ऋषक् समृद्धं सद्युमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अगमिष्टाः स्विष्टकृद्भूषणं शमितवानसि । यस्त्वमेतदकार्षीरस्माकमेतस्मिन्हे, तत्त्वं त्रवीमि—एतदेव मयैतेषां कर्तव्यमिति विद्वान् प्रजानन् प्रकर्षेण जातं—आस्माकमात्मन उपरिमक्तिम् यज्ञम् एतम् उपायाहि उपागच्छ पुनः पुनरस्माभिरनुव्यातः परिचर्याया इति भावः ॥ वस्तुतस्तु—अत्र द्वावप्येतावधोस्तथावेव । यतः “अध्याप्युपरोक्षेण दस्यते” इत्युपक्रम्य भाष्यकारेणासमुपन्यस्तो निगमः । निरुक्तं (प्राक्तनं) च “ऋधुवन्नयाक्षीर्कमुवन्नमिष्टा” इति । ततश्च “ऋधगयाः” खम् इत्यस्य—अल्पमपि हुतमस्माभिर्द्विहे । ऋधक् ऋद्धमेव (देवतातृप्तिमर्थं बहु) कुर्वन् अयाः—यागमकार्षीरस्मिन्हे । इत्थं च सुसम्पादितमस्मत्प्रयोजनं दयमानेन भवतेति समुदितार्थः ॥ अथ ऋधक्काञ्चदस्य पृथग्भावायैव उदाहरणम्—“यदिन्द्रं दिवि पायुं यदध्वर्यवहा स्वे सदेते यत्र वारिं ॥ अतोतो यज्ञमवसे नियुत्सवान् सजोषाः पाहि गिर्वणो मुखभिः ॥” इति (ऋ० सं० ४-७-१२-५)

भारद्वाजस्येयमार्षम् । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निवद्धानीये सक्ते शस्यते । हे भगवन् इन्द्र ! यत् यदि खम् पायुं पारणीये स्थाने दिवि ह्यलोके वसेते, यत् यदि वा ऋधक् पृथगन्यसिन्द्वेष्टे यज्ञा स्वे लक्ष्मीये सदेते एहे अन्तरिक्षलोके । अथ वा किमनेन यज्ञ यस्मिन्द्वेष्टे अंसि भवति । अतः अस्मात्स्थानात्, आगत्य हे गिर्वणः गिरां (स्तुतीनां) सम्भर्षेतिन्द्र ! नियुत्सवान् नियुतोऽश्वास्तद्वा न मरुद्भिः । अन्यैः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम् अवसे रक्षणायास्तैव वा यज्ञम् असवीर्यं पाहि रक्ष ॥ यज्ञा—यज्ञ-यजनसाधनमसवीर्यं सोमं, पाहि पिव । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति चापो छक् ॥५॥

अस्या इति असेति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे ॥

१. “ऋधगया” “ऋधगुता शमिष्टाः” इति बाधयद्वयमित्यर्थः ॥

२. कविदम्यैव स्थानेऽवस्थितः । को हि तद्वतो वेद तव स्थानं यन्नास्तीति भावः ॥

३. “गन्धमानाणि क्रिया कारकमिच्छीनां निमित्तम्” इति हि वार्तिकं (पा० १-४-३१) महाभाष्ये तु “प्रशाख्यान-बोधि” इति प्रतदर्थं पठ्यते ॥

४. “वनं षण् सम्भज्जी” (स्वा० प०) अमुन् (उ० ४-२८८) पञ्चम्येऽपि । “यौमिः सम्भज्जीत । स हि स्तुतीः सम्भजति । स्तुतिभिर्वा सम्भज्यत” इति दुर्गा व्याख्यत ॥

५. बाधुर्भूत्वेति दुर्गः ॥

६. रक्षसीति दुर्गः । तत्र पदव्यत्यय आर्षोऽवगन्तव्यः । प्रकृतार्थे तु गानेऽमुन् (उ० ४-२८८) पक्षे “अवति”ति अश्रनाम (निर्घ० २-७) ॥

अस्या (६१) इति अस्य (६२) इति च पदद्वयं क्रीपुंसविषयम् । स्वरकृतात् विशेषात् प्रथानभिधावि वा भवति । अत्र हेतुमाह—उदात्तं प्रथमादेशे इति । प्रथम इति मुख्यनाम । तथाच भेदिनी—“प्रथमश्च भवेदादी प्रथानेऽपि च वाच्यवदि”ति ॥ तस्यादेशेऽभिधाने एतत्पदद्वयम् उदात्तम् भवति । अन्वादेशे—प्रथानार्थमनु—(पश्चात् गुणभावेन) यो वर्तते तस्य आदेशे अभिधाने वर्तमानम् अनुदात्तम् एतत्पदद्वयं भवति ।

अनयोर्लक्षणं प्रसिद्धा दर्शयति—

तीव्रार्थतमुदात्तम् अल्पीयोऽर्थतमनुदात्तम् ॥

लोकेऽपि हि—यत् तीव्रार्थतम् उक्तञ्चार्थेन प्रथानतरे तत् उदात्तम् इति प्रसिद्धम् । यथा—“उदात्तमेतत्कल्लि”ति । यच्च—अल्पीयोऽर्थतम् अल्पीयसाधेनाप्रथानतरे—तत् अनुदात्तम् उच्यते ॥

उदाहरणैवानयोर्विभागं दर्शयति—

“असा ऊ षु ण् उप सातथे भुवोऽह्नेळमानो ररिवाँ अजाश्च श्रवस्यतामजाश्च ॥”

(ऋ० सं० २-२-२-४)

अस्या इति । अस्य “ओषु स्वाऽववृतीमहि स्तोमैर्भिर्द-स्साधुभिः” नु हि स्वां पूषं कतिमन्यं आधुणे न तं सुख्यमप-बुवे” इत्युत्तरार्धार्थम् । पञ्चलपस्याधैर्गौणम् । आसष्टम् इति सायणः । अतिच्छन्दा इति दुर्गः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥ हे अजाश्च ! पूषन् ! नः अस्माकम् अस्याः । अस्मै चतुर्थ्यर्थं षष्ठी (पा० २-३-६२) । सातथे ऊर्ध्वे “कतिपूतिष्वृत्सा-दिहेति क्रीतैर्यक्” (पा० ३-३-१७) इति निपातनात्साधु-रयम् । अहेळमानः अनादमकुर्वन् । अकुर्ध्वन् इति भाष्यम् ।

१. चेति विकल्पे तेनाप्रथानाभिधायीत्यपि स्वरसिक्तोऽर्थः ॥ यदा प्रथानेत्येतदप्रथानसाधुपलक्षणमेकदेशाभिधानं वा । वाञ्छन्नेन स्वरकृतमुदात्तानुदात्तत्वद्वयं प्रथानाप्रथानभावेन तैर्यथो निवक्षितः ॥ पुनरुक्तस्यान्वादेशविषयतयाऽनुदात्तत्वमिदयो वक्ष्यते “इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तत्वदीयादी” (पा० २-४-३२) इति ॥

२. अनेदे तुतीया “प्रकृत्यादित्वात्” (पा० २-१-२८ वा०) धान्येन धनवानिति त्वत् । अत्र पदलोपो द्रष्टव्यः ॥

३. पूषन् इदं पूषस्य देवतेत्यर्थः ॥

४. कथं नाम वयमभिधेयार्थं लभेमसीति भावः । यद्यप्येवं सातिशब्दे दानावसानयोरप्यभेदाभिहितस्तथापि कामस्यापि तत्पूर्वकत्वेन दानेन (दानशब्देन) कामोऽप्यभिधीयते ॥

५. सर्वोपास्यार्थमानः प्रायेण कुम्भ्यतीति भावः । हेतुवज्जनादेर्यो चेति देवराजः (स्वा० आ०) ऊटः शानपि यपि सुगायम आनस्य ॥

ररिवान् दानैर्मिप्राययुक्तः सन् सु सुष्ठु उप समीपे भुवः भवः । लवि सविष्ठे सति त्वदनुग्रहादभिमतेतमर्थं लभे-
महीति भावः । ऊ इति पादपूरणः “सुवः” (पा० ८-३-
१०७) इतिपत्ये “नश्च धातुस्योक्तबुभ्यः” (पा० ८-४-२७)
इतिणत्तम् । हे अजाश्च ! अजनाश्च ! (गमनाश्च ! छाजा-
श्वेतिवा) श्रवस्यैताम् अत्तं-धत्तं वेच्छतामस्माकम् सुर-
रिवानुपभुवः उक्तवैदर्थः । हे दस्स शौचानामुप-
क्षयितः इति सायणः । दर्शनीयः । अथवा दान्तः । इति
दुर्गः । हे पूषन् ! पोषक एतन्नामकदेव ! साधुभिः शोभनैः-
त्वां ग्रीणयितुं समर्थः स्तोमेभिः स्तोमैः दृष्ट्यादिसंज्ञिकाभिः
स्तुतिभिः “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्यैसमावे
एलम् (पा० ७-३-१०३) ओषु आ-उ-उ इति पदत्रयम्
तत्र उः पूरणः । सुष्ठु-त्वा लाम् आववृत्तीह आभि-
मुख्येनात्मनो वर्तयामहे । ह्येतन्तर्भावितव्यर्थादिति “बहुलं
छन्दसी” (पा० २-४-७६) इति शपः स्तुः । यद्वातन्तरगमना-
न्वितयैव इत्यर्थः । हे आघृणे ! सर्वतोदृष्टेः क्षारयितः ।
यद्वा हविषामाहृतैः । स्वीकर्तरिति सायणः । आगतवीर्ये ! इति
दुर्गः । “वृ क्षरणवीर्योः” (जु. प.) छान्दसो धातुः । तस्य
“घृणिदृष्टी-” (उ० ४-५६) स्वादिना निपातितः । आजि-
घर्तास्याघुणित्वात्संबुद्धौ रूपम् । पूषन् ! नहि नैव त्वा लाम्
अति अतीत्य (अतिक्रम्य) साधुतरां दर्शनीयतरां वाङ्मयां
काप्तिदेवतामहं मन्ये (कदाचिदपि तेऽयमति न करोमि) न
केवलमनतिक्रमयाम् किन्तु-तै तव सख्यं सखित्वं-हितकतुल्यं
कदाचिदपि न अपह्नुवे । नैवापनयामि । न खजामि सर्वतः
प्रख्यापयामि कृतज्ञोऽहमिति भावः ॥ ४ ॥

एवमत्र-सातिः प्रधानभूतेति कृत्वाऽस्या इत्येतत्पदमन्तो-
दात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण,
एकदेशस्य उदात्तत्वात् ॥

१. दातासन्नित्येव सायण आह ॥

२. अजना अजाः । पचावच् । गमनशीला मृशमल्यं गन्तारो
वक्ता वा तपचाथा अश्वस्थानीया रथे निवदा यस्य सः । तत्सम्बुद्धौ ॥

३. श्रवदशब्दात्पञ्चगताच्छ्रुता । श्रव इति अत्रत्य धनस्य वा
नाम निर्ध० २-७-११ ॥

४. दानमनास्त्रुषु समीपे भवेति ॥

५. “दस्स उपक्षये” (दि० प०) यद्वा “दस्स दर्शनदर्शनयोः”
(जु० प०) पक्षे “दस्स उपक्षये” (दि० प०) इत्येतेभ्यो
मनिन् (उ० ४-१४४) पक्षे मस्य सो विपर्वयेण । अनपुंस-
कत्वेपि नलोप आर्षः ॥

६. उपरि इदमः किदस्त्रेणान्तोदात्तत्वम् । श्रान्तवनाचार्येण
हि किदस्त्राणि प्रणीतानि यच्च “किपोऽन्त उदात्तः” इति प्रथमं
सूत्रम् । फिडिति प्रातिपदिकस्य -न्श्चा तस्यान्तवदाच इति हि
तदर्थः । एक एवात्राकार इदमोऽवशिष्यते स एव उदात्त इति
कथार्यं नान्तोदात्तो व्यपदेशिष्यदैकस्मिन्निहि परिभाषितमात्रे ।
(प० ३१) भाष्यकारस्य तु प्राधान्याभिप्रायकमेवोदात्तत्वाभि-
धानमिति बोध्यम् ॥

अस्यै नः सातये उपभवाहेलमानोऽकुध्यन्
ररिवान् । रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहाजा-
श्वाजा अजनाः ॥

रातिः “रा दाने” (अ० प०) ह्रस्वे धातुः । अभ्यस्तः
अभ्याससंज्ञामापन्नः । तथाचान् रातेऽछान्दसस्य छितः क्तुः
(पा० ३-२-१०७) द्विलम् (पा० ६-१-८) अभ्यस्त-
संज्ञा च (पा० ६-१-५) कसोरिद् (पा० ७-२-८७)
आतो लोपः (पा० ६-४-६४) अजाश्वेति । अजा एव
अश्वस्थानीया यस्य स वक्तरथेतिवाचत् । अजा “अज यतो”
(श्वा० प०) पचावच् (पा० ३-१-१३४) “अजाविभ्यामि”-
(पा० ५-१-८) ति निर्देशा “द्वेज्यौ”- (पा० २-४-५६)
ति व्यादेशो न । अजना इति “नन्धादित्वात्” (पा० ३-१
१३४) ल्युः “योरनः” (पा० ७-१-१) ॥

अथानुदात्तम् ।

अथ-पुनर्वसिन्ननुदात्तमेतत्पदं गुणभूतार्थानिधाया भि-
वति । तस्यैव निगमः—

“दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः
शतम् ॥” (ऋ० सं० ८-३-२७-४)

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु शरदः शतम् ॥

दीर्घायुरिति । अस्य “पुनः पत्नीमभिरुदाद्युषा सह
वर्चसा” इत्यादिः । सूर्याया आर्षमनुष्ठुप् । विवाहे विनियुक्ता ।
पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सर्तां कन्यां पत्नीं पुनरभिरुदात्त
आयुषा सह वर्चसा तेन सहैतस्मिन्वैवाहिके कर्मणि
“अभिरुतिषिर्स्काराद्वाथौलमुपजायते” इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदा-
नात्पुनर्दातुलमुच्यते तदेवमस्यादत्ताया एवमाशास्येहोऽस्याः
पत्न्याः पतिः । मर्ता दीर्घायुः अस्तु इति । यतो विशेषयन्
श्रवीमि-जीवाति जीवतु लोडर्थे ङे (पा० ३-४-७) ‘लेटो-
ऽडाटो’ (पा० ३-४-९४) इत्यादौ । शरदः शतम् इति ।
शरदि हि दुर्गायाः प्राणिनो नवन्ति रोगभूयस्त्वैवत् । अत एव-
माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति । यद्वा शरदिति संवत्सरनाम
“संवत्सरो वत्सरोऽप्ये ह्ययनोऽज्ञी शरत्समाः” इत्यमरः ॥
“कालाश्वनोरत्यन्तसंयोगे” (पा० २-३-५) इति द्वितीया ॥ ४ ॥

एतस्मिन्मन्त्रे-भट्टकन्यासंयोगे सति भर्तैव प्रधानम् तस्य
ह्यायुराशास्यते । तस्य लक्षणार्थो पत्नी । तस्मात् “दीर्घायुरस्या
यः पतिः” इत्येतदनुदात्तम् ॥

१. तथाचोक्तम् “वैशानां शरदी माता पिता तु कुक्षमाकरः”
इति ॥

२. अस्या इति पदमप्रधानभूतकन्याभिधायित्वात् । स्वरङ्ग-
तोऽप्यत्र विशेषो द्रष्टव्यः । पुनरुदात्तानेनाम्बादेशविषयस्येतदनु-
दात्तोऽशरदोऽत्र विधीयते (पा० २-४-१२) “किञ्चित्काली

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

शरच्छ्रुता अस्यामोषधयो भवन्ति क्षीर्णा आप इति वा ॥

श्रुताः पक्ताः “आ पाके” (अ. प.) कः “शतं पाके” (पा. ६-१-२७) इति साहुः ॥ **ओषधयः** ग्रीष्माद्याः । क्षीर्यन्तेऽस्यां पाकेनोषध इति शरत् । “शू हिंसायाम्” (क्या. प.) “शूवुमसोऽदिः” (उ. १-१२०) इत्यदिः । “शरत्क्षी वत्सरेऽयुतौ” इति मेदिनी ॥ **अथवा क्षीर्णा आपोऽस्यां भवन्तीति** शरत् । वर्षासु हि प्रवृत्तानि क्षीताणि शरदि विक्षीयन्ते ॥

अस्येत्स्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥४॥ (२५)

अस्य इति एतत्पदम् **अस्या** इत्येतेन स्त्रीविषयेण पदेनैव व्याख्यातम् । तथाचात्र (पुंविषये) निगमो यथा— ॥ ४ ॥ (२५)

“अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥१॥

(ऋ. सं. २-२-१४)

अस्य वामस्येति । दीर्घतमस आषैम् वैश्वदेवं त्रिभुवन-
देशपरिभाषया । तातायसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्यते । अत्र
द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यकियाधि-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । योऽयं दिवि योतते तस्य **अस्य**
वामस्य वननीयस्य सम्भजनीयस्य सर्वारोग्यार्थिभिः सेवनी-
यस्य “वनपण सम्भक्तौ” (श्र. ० प. ०) ततः “हविषुषी” त्यादिना
(उ. १-१४२) बाहुलकात्कर्मणि मक् नकारस्याकारश्च ।
पलितस्य पालयितुः । प्रकाशवृद्धादिप्रदानेन सर्वस्य जगतः
पालकः । तथा योऽयं दिवि योतते तस्य **अस्य होतुः** ज्ञात-
व्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य (सूर्यस्य) **मध्यमः** मध्यमस्थानो
मन्त्रो भवो वायुः “मन्थान्मः” (पा. ४-३-८) इति भवार्थे
मप्रत्ययः । आदित्यामी अपेक्षयास्य मध्यमत्वम् । सत्वाऽश्वः
अशनः सर्वत्र व्यासः । “अश्व व्यासी” (स्ता. ० आ. ०) “इणः
सिष्णी” (उ. ३-२) इत्यादिना बाहुलकात्क । “शात्”
(पा. ८-४-४४) इति खुलविशेषः । न हि वायुरहितः
कश्चित्प्रदेशोऽस्ति ॥ तादृशो **भ्राता** भागहर्ता, भर्तव्यो वा
विधातुमुपास्य कार्यन्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः”
इत्यन्वादेशलक्षणम् । पुनरुपादानं च स्वशब्देनैवेति नाज्ञेना-
पेक्षते । तथाच प्रक्षीशब्देनाप्यभिहितायाः पुनरिदमाभिधा-
नेऽप्यन्वादेश लपयामः । तथाच श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे (९
अ. ४०. श्लो. ८ गये) पनमिति द्रष्टव्यम् ॥

वैदकेन । अस्ति भ्रातृस्थानीयो भवति । **किञ्च अस्य** वायोः
भ्राता हविर्भागहर्ता, ऐश्वर्यामे हविषि स्तुतो वा घृतपृष्ठः
घृतेन स्पृष्टः । यद्वा—घृतमाहुल्लक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशः ।
तृतीयोऽग्रिमिरिति । द्वितीयस्थानः । तृतीयस्युक्तोभ्यापेक्षया
द्रष्टव्यम् । वायुरपि ज्योतिरेव, “वायुना ज्योतिषा” इति हि वि-
ज्ञायते । अत्रैतत्स्थानेधाविर्भवे ज्योतिषि विश्वपतिं
विधां प्रजानां पतिं पालयितारम् । **सप्तपुत्रम्** सर्पण-रैविम-
पुत्रोपेतम् । **अपश्यम्** प्रधानत्वेन दृष्टवानस्मि ॥ १ ॥

अस्मिन्मन्त्रे सूर्यः प्रधानम् सूक्ष्मे सूक्ष्मिकारितम् । तस्मात्
“अस्य वामस्ये”त्येव “अस्य” शब्दोऽन्तोदात्तः । वायुश्च-
प्रधानमिति तदर्थेऽयम् “अस्य” शब्दोऽनुदात्तः । एवमेकस्मिन्ने-
वास्मिन्मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ “अस्य” शब्दौ प्रधानाप्रधान-
विषयमित्येकमेवोदाहरणम् ॥ अथास्य भाष्यम्—

अस्य वामस्य वननीयस्य, पलितस्य पाल-
यितुः । होतुर्होतव्यस्य । तस्य भ्राता मध्यमो ।
मध्यमोऽस्त्यश्वो । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो
हरते भागं, भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमस्मिन्त्रापश्यं, सर्वस्य पातारं
वा, पालयितारं वा । विश्वपतिं, सप्तपुत्रं सप्तम-

१. यथा लोके भ्राता पितृभक्त्यन्तर्भागे हरति तदन्त्यभ्युत्थान-
मन्तरिक्षलोके हरतीति, वृष्यर्षे रथिमभिराहतानां भौमानां
रसानां हरणाश्च, हरति योदकं जुगोकाद । भ्राता हि मित्र्येण
भवेन स्वाभिजेन वा भर्तव्यो भवति । मध्यमो वायुरपि वृष्यर्षे
रतैर्भर्तव्यो भवति ॥

२. सम्भूय कार्यकारित्वात्राणामयं पूरणस्तृतीयो भवति ।
“हेत्वीयः” “त्रेः संप्रसारणं कै” (पा. ५-२-५५) इति
साहुः । सजातीयत्वमुपादाययति बाहुरपीति ॥

३. विश्वपतिं अनुग्रहयितुं सर्वकर्मैर्द्वयं अधिकारित्वेन । यदा
अनुग्रहपट्टिदा आसीद्यभूराजः “मिता इति विश्वः । “विश्व
प्रवेशने” (उ. ० प. ०) किम् । “विश्वो राजानुमुपतस्पर्द्ध-
मिर्यम्” इति (ऋ. सं. ४-५-१०-४) इति निगमः ॥

४. एतत्त्वमुपदिष्टाव्यक्तौ भविष्यति ॥

५. विश्वपतिनाभिधानेनापि प्राधान्यमस्योक्तम् ॥

६. प्रथमादेशान्वादेशाश्चान्वादेशं हि प्रधानाप्रधानाहुष्येते
द्व्युक्तमुदाचासुदाचाकारथम् । अत्र दुर्गः-अन्वेद्यु मन्थन्ते-
प्रथमादेशो नाम प्रारम्भलज यद्वर्तते तदुदात्तं भवति । प्रधा-
नार्थेतामुदाचमिच्छुल्लक्षणोऽपि, तथा “अस्या जुपुणः” “अस्य
वामस्य” इति । अन्वादेशो नामान्यस्य पदस्य पश्चाददेशात्त्र
भर्तमानमनुदात्तं भवति । “पदास्वरस्य निधातो भवतीति हि
लक्षणविधौऽपि सुवते । तच्चानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनास्त्वोपोऽर्थतरे
अप्रधानार्थतरे भवति । तथा— “क्षीधोर्धुरस्यायः पतिः”
“तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य” इति ॥

पुत्रम् । सर्पणपुत्रमिति वा । सप्तमृत्ता संख्या ।
सप्तादित्यरमय इति वदन्ति ॥ ५ ॥ (२६)

वननीयस्येति । वामशब्दसाधनमुक्तमर्थसात् । पाल-
यितुः तथाच “पाल गतावि” (भ्वा० प०) ख्यात् “गल्-
थार्कमेकं”—(पा० ३-४-७२) ति. कर्तरि कः । धातोश्च
पालयतिना रक्षणार्थेन (जु० प०) विनिमयः । यद्वा पालय-
तेरेव “लोष्टपलितौ च”—(उ० ३-९२) इति निपातः ।
ह्यातव्यस्य । तथाच “ह्युत्पद्योवां शब्दे चे” (भ्वा० उ०) ति
धातोर्बाहुलकात्कृत्साधे वृच् “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-
३४) इति ह्रः संप्रसारणम् ॥ भरतेः “श्रुभरणे” (भ्वा०
उ०) इत्यस्य हरतिकर्मणः हरणार्थस्य “नतुनेवृ” (उ०
२-९५) इत्यादिना निपातः ॥ तत्रेति । अत्रैत्यनेन विपरि-
वर्तितं द्रष्टव्यम् । सर्वस्य—जगतो मानवादिप्रजावर्गस्य ।
“द्वौ विशौ वैश्यमनुजा”—वियमरः । अत्र सज्ज इत्युपल-
क्षणम् ॥ पातारं पालयितारं वेति । अनेन पातेः
पालयतेर्वा डैतिः पतिरित्यवगमिष्यति । सप्तपुत्रम् । सप्त-
संख्याकारा रमय एव पुत्रा यस्य तम् । यद्वा सप्तमपुत्रम्
अत्र मस्य लोपः प्रयोदरादित्वात् । “सप्तमो ह्यसावादित्यः
पुत्र” इत्येवमैतिहासिको मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि च “सूत-
पितरमण्डमवापयत तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम इतिह
विज्ञायते” अथ वा नैव संख्याभिप्रायकमेतत्किं तर्हि ?
सर्पणपुत्रम् । इत्येवम् । सर्पणाः सप्ताः सुहृत्तमप्यनवस्था-
यिनो रमय एव पुत्रा यस्य तम् । संख्यापक्षे निर्वैवीति—सप्त
सप्ता संख्येति । सप्ता प्रवृद्धा । (उपरिगता) “छप्ल गतौ”
(भ्वा० प०) कर्तरि कः । (पा० ३-४-७२) एवं सप्त-
संख्येपेताः सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव आदित्यरमयः
आदित्यस्य पुत्रा इति मन्त्रविदः वदन्ति मन्यन्ते ॥ ५ ॥ (२६)
यथाचार्यं सप्तभिः सर्पणैवा रश्मिभिर्भुज्यते तथेयमपरा
श्रमेतस्मिन्नेव सूक्त उदाह्रियते—

“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति
सप्तनामा ॥ त्रिनाभि चक्रमज्जरमन्व यत्रेमा
विश्वा भुवनाधितस्थुः ॥ २ ॥ (ऋ० सं० २-३-१४)

सप्तेति । सप्त संख्येपेताः सर्पणा वा रमयः यम् एक-
चक्रम् एक एव ह्यसामन्तरिक्षे चरति, इतराणि ज्योतींषि

१. “पातेडैतिः” (उ० ४-५७) इति तु शाकदायनस्य ॥
२. ऐतिहासिकपक्षेहि—अदितिः पुत्रकामा कश्यपमुपसत्तायिति
प्रस्तुते मित्रवरणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमस्यम् ॥ ईदृशो
महानुभावमादित्यः (मण्डलकरोत्तर्वीतं पुरुष) महामपश्यमद्राक्ष्य ।
भावनयाऽस्मत्त्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । “योऽसावादित्ये पुरुषः
सोऽसावहय” इति । “तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं” मिति च
श्रुतिः । अस्याध्यात्मपरतया व्याख्यानं साधनमाध्वे द्रष्टव्यं,
प्रह्वानुपयुक्तत्वादिव नोद्दिश्यम् ॥

नाशयत्येव खेन तेजसा (प्रकाशेन) रथं रंहणं (गन्तारम-
नारतम्) “रहि गतौ” (भ्वा० प०) “हृन्किपि०” इति
(उ० २-२) धकन् बाहुलकात् । नकार-हकार-लोपश्च ।
आदित्यम् । युञ्जन्ति योजयन्त्यात्मना अन्तर्भावित्यर्थः ।
उद्यमेव ह्यसावादित्यो-रश्मिभिर्भुज्यते रंहणश्चास्ति सुहृत्तमप्य-
नवस्थायित्वात् स एकोऽसहाय एवाश्वः असौ व्यापनः
सर्वभूतानाम् । सप्तनामा सप्तसुतिः सप्तपुत्र इत्येवमादीनि
सप्तसंख्याकानि नामानि स्तुतयो यस्य भवन्ति स वहति
गच्छति । एवमादित्यप्रधानः पूर्वोऽर्धर्वा व्याख्यातो भाष्य-
कारेण—यथा—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणं, चक्रं
चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एको अश्वो वहति
सप्तनामादित्यः । सप्तासै रमयो रसानभिस-
न्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-
न्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् ॥

एकचारिणमिति । एक एव चरतीत्येकचारी तम् ।
“अर्धर्चौहि” लात्पुत्रपुंसकम् (पा० २-४-३१) अर्थतिवैचन-
मुक्त्वा साधनमाह—चकतेर्वैत्यादि । तथाच “चक्रं तृप्तौ
प्रतिपाते चे”—ति (भ्वा० आ०) धातोर्गल्येऽपि डैतिमने-
कार्थत्वाद्वातूनां मन्यमानो रक्-प्रत्ययमाह बाहुलकात् । चरतेस्तु
“पचाधक्” (पा० ३-१-१३४) कृगामगमश्च । क्रामतेस्तु
गल्यर्थस्य (भ्वा० प०) डे हित्वं (पा० ३-२-५८ वा.)
बाहुलकात् । अथ सप्तनामेतिपदं निर्वैवीति—सप्तासै ०००
यस्ति । “एतस्मिन्मण्डल” इति शेषः । अतोऽसौ सप्तनामा
अथवा सप्तैनमृषयो नमन्ति स्तुवन्तीति । सप्तनामा ।
तथाच “णम प्रह्वे शब्देचे” ति (भ्वा० प०) धातोः संप्रदा-
नेऽत्र नामभिति निपात्यते (उ० ४-१५१) । अथ नाम-
शब्दमत्र प्रह्वये प्रयुक्तमर्थतो व्यापद्ये—इदमपीतरन्नामै-
तस्मादेव, कस्मात् ? अभिसन्नामात् । इति । एतच्च
क्रियाभिधानं भावचलन्तेन । तथाच—स्वमर्थं (वक्ष्यम्)
प्रत्याययितुमाभिसुहृत्त्वेन सप्तमस्यनेनेति नाम । अत्रोपसर्गयो-
लोपं ऐच्छिकोधातोरेव वा तावदर्थं वृत्तिर्यथोक्तं निरुक्तलक्षणे
(प्र० ३-३० पं०) अभिसप्तमनं च प्रह्वीभवन्नेव ॥

अथ—

संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः ॥

व्याख्यायते । कोऽसौ ? त्रिनाभिक्रम इति । नायमादि-

१. नामशब्दो हि “नामस्तीमन्नि०” (उ० ४-१५१)
त्यादिना निपातित इह स्तुल्ये उपपन्नः । अत्रान्तरोऽपि भाष्य-
कारेणास्योक्तोऽनुपदं तद्व्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥

२. तथाचोक्तं “चक्रं चकनधर्मि, चकनं चलनमुच्यते, च-
कनधर्मि क्रमणधर्मि वे” ति ॥

संप्रधानस्यार्थः—**विनाभिचक्रम्** त्रिनाभिसंयुक्तं काल-
चक्रम् । **अजरम्** अजरपर्यमाणं सर्वदैव नवम् । तथाच श्रुतिः
“नमो नमो भवति जायमानः” इति । **अनवैम्** “अप्रत्युतमन्य-
सिन्” अनाश्रितमित्यर्थः । **यत्र** यस्मिन् इमा इमानि विश्वा
विश्वानि सर्वाणि । **भुवना** भूतानि “शेखन्द्वि बहुलम्”
(पा० ६-१-७०) इति शैलौषः । **अभि उपरि तस्थुः**
अभिसन्तिष्ठन्ते । आश्रिताभि (सन्ति) विनाशसुपयान्ति ।
अत्र तिष्ठतेरेवाभिसंस्थाने वृत्तिनिरुक्तलक्षणाभिव्यक्तात् (पृ०
३-३० पं०) “संस्था”शब्दो विनाशे प्रयुज्यते । “संस्थितो मे
पिता” “संस्थितो यज्ञः” इति यथा । तथाचामरः “संस्थापारे
स्थितौ गतौ” इति । (य) एवमुक्तलक्षणाः सप्तवारी व्यापनः **स-
प्तनामा** सप्तैवः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्भुक्त एकचारी रंहणधातिलो
यधोफलक्षितलक्षणं कालचक्रं **वहति** उदयादारभ्य यावदस्त-
मनमनारतं वहन्नभिनिवर्तयति । यथेदमभिनिवर्त्यते काल-
चक्रं तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽधैर्वा
आदित्यप्रधान उत्तरः संवत्सरप्रधानो व्याख्यातः ॥ २ ॥

अथ त्रिनामीत्यस्यार्थं वदन् संवत्सरप्रधानसुत्तरार्धच-
स्योपपादयति—

ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ॥

अथस्तपस्याध्वक्षारो मासा ग्रीष्मर्तुः धृष्ट्यायाध्वक्षारो मासा
वर्षर्तुः । कार्तिकायाध्वक्षारो मासा हेमन्तर्तुरित्येवं त्रय ऋतवो
यत्र साः । **संवत्सरः** । संवत्सन्वृतवोऽत्रेत्यर्थे “संप्रयुजित”
(उ० ३-७२) इति वृत्तेः सरः प्रत्ययः ॥ “सः स्याधैषादुक्ते”
(पा० ७-४-४९) इति सस्य तः । अनेनर्तुभिर्भागेनैतदेवासा
त्रिनाभिलभित्युपपादितम् ॥

संवत्सरः संवसन्तेऽसिन्भूतानि ॥

भूतानि प्राणिनः । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं
त्रिपुञ्जिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति
मेदिनी ॥ पदव्यर्थस्य आर्षः । एतच्च प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ।
मैथुनाभिप्रायो वा स्यात्संवासाः ।

१. चक्रशब्देन हि पूर्वार्धेर्वा आदित्य एवोक्तं इदं त्रिनामीति
विशेषयन्नाभिषाब्देन नव क्रतव उच्यन्त इति तैः सप्तकं काल-
चक्रं संवत्सरात्मकमेव चक्रशब्देनोच्यते इति भावः ॥

२. चक्रनधर्मिकं चक्रं चलनमुच्यते चलनधर्मि क्रमण-
धर्मि वा ॥

३. नहि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति ॥

४. अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित् ॥

५. उपसंहरनुमयोरधैर्वायोरेकार्थत्वमुपपादयति—(ध) एवमि-
त्यादिना । यत्र (य) इति फलितमर्थमसितमनुमुपगच्छेत्कितम् ॥

६. एतत्तत्त्वमनुपदं रज्जुदीप्तमित्येति ॥

७. ऋतुभिर्गोली संवत्सरो नश्यते सन्नश्यते इत्यर्थः ॥

८. यदा—“वस मिषादे” (जु० ७०) “अतिलप्यन्ताशु-
दय” इति भिजभागे रूपम् ॥

सूर्येण । तथाच “प्रसु अदने” (भ्वा० आ०) अतोऽ-
धिकरणे मक् धातोर्भावात् । गुणगमश्च । “ग्रीष्मः” (उ०
१-१४९) इत्युपादिवृत्तेण निपातितः । “ग्रीष्म ऊर्ध्वतुमेदयोः”
इति मेदिनी ॥

वर्षा वर्षस्यासु पर्जन्यः ॥

तदेतत्प्रत्यक्षमेव । तथाच वर्षं वर्षणमत्रास्तीत्यर्थे “अश्व-
आदिभ्योऽच्” (पा० ५-२-१२७) इति मलर्थावोऽच् टाप
(पा० ४-१-४) भूभि बहुवृत्ते ज्ञियाम् ॥ “ज्ञियां भूभि
वर्षाः” इत्यमरः ॥

हेमन्तो हिमवान् ॥

तत्र हि बहु हिमं भवति । तथाच “हन्तेर्मुद हि च” (उ०
३-१२९) झच् हिरादेशो मुद्रागमो गुणो ब्रह्मस्यान्तादेशश्च ॥

हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा ॥

ग्रीष्मः प्रसन्तेऽसिन्नसाः ॥

हन्तेः हिंसार्थस्य हिमं तद्धौषधिवनसतीनहन्ति ।
“हन्तेर्हि च” (उ० १-१४७) इति मक् । अथवा **हिनोते-**
ईष्यर्थस्य “हि गतौ वृद्धौ च” (खा० प०) मन् बाहुलकेन
(उ० १-१४९) । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ “हिमं तुषार-
मलयोद्भवयोः स्यात्संप्रसक्तम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यादिति
मेदिनी ॥ वृद्धिरत्र पुष्टिः तेन हि पुष्टयन्ति ववादयः ।
मलैर्यथैवोभयोः । तद्धि गमयति क्षयं भूतानि ॥ “ग्रीष्मः”
(उ० १-१४७) इति नियतितः ॥

अजरमजरणधर्माणम् ॥

अजरं हि तत्संवत्सरचक्रम् । **अजरणधर्माणम्** इति
संवत्सरसम्बन्धस्य पुंस्त्वभिप्रायेण । चके त्वजरणधर्मि । न हि
संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति ॥

अनर्वमप्रत्युतमन्यसिन् ॥

अर्वम् इति ऋच्छतेर्वैभन्तो “अववावमाधमावैरेफाः
कुरित्ते” (उ० ५-५४) इति निपातः । प्रतिगतं सम्बन्ध-
मन्यसिन्सिद्धिप्रतिमतमनर्वम् अनाश्रितमन्यत्र क्वचित् ॥

अथ तुरीयपादं निगमस्य व्याचष्टे—

यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते ॥

अवगतमेतन्मन्त्रार्थव्याख्यानेऽचक्षत् ॥

तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति—॥

तमेतं **संवत्सरम्** उत्तरसिन्धुधैर् प्रकृत्य मन्त्रकृत् “त्रिना-
भिक्रमम्” इत्येवमाधाभिः **सर्वमात्राभिः** सर्वैः अवयवै-
“पञ्चारे चके” “वज्रे” “त्रीणि शतानि पृथिव्य”
“सप्त शतानि विशतिश्च” इत्येवंप्रकारैः स्तौति

१. तेन नित्यबहुवचनान्तो वर्षाशब्दः ॥

२. अस्तमोचितरूपयोः ॥

तस्मात्सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिना-
भिषब्दस्त्युत्तुविषय इत्युपपद्यते—षण्मास्युत्तानां द्वौ द्वौ ऋतु-
समानखमावावित्यभिप्रायेण त्रित्वम् ॥

अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति तथोपपादयति—

“पञ्चारे चक्रे परिवर्तमानम्” इति

(ऋ० सं० २-३-१६-३)

अस्य “तस्मिन्नातस्त्युत्तुर्वनानि विश्वा । तस्य नाक्षत्रल्यते
भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः” ॥ इति शेषः ।
ऋष्यादिकमत्र यथोक्तपूर्वमुच्यते ॥ एवमनेऽपि ॥

इति पञ्चर्तुतया ॥

इति—अत्र पञ्चर्तुतया पञ्चतुरूपेण “संवत्सरस्य स्तुतिः” ।
इति शेषः । तथाच मन्त्रः “पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं
दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ॥ अयेमे अन्य उपरे
विचक्षणं सुसचक्रे पञ्चरे आहुरर्पितम्” इति । अस्यार्थः ।
पञ्चपादम् पञ्चसंख्याक ऋतात्मकपादोपेतम् । हेमन्तशि-
शिरयोरेकस्मिन्प्रायेणैतत् । **पितरं** सर्वस्य ग्रीणवितारं पाल-
कमुत्पादयितारं वा । **द्वादशाकृतिम्** द्वादशमासप्रविभक्त-
विप्रहम् “द्वादशमासाः संवत्सरस्ये—”ति च ब्राह्मणम् । **पुरी-
षिणम्** पुरीषसूदकम् (निबं० १-१८) तदस्त्वस्मिन् ।
मूलर्थे इतिः (पा० ५-२-११५) इष्टवृक्षेन तद्वर्तम् एव-
मुक्तलक्षणं संवत्सरं दिवः द्युलोकस्य परे परमे अर्धे
स्थानेऽन्तरिक्षलक्षणे योऽयमवस्थित आदित्यस्तस्मिन् “तात्स्थ्या-
ताच्छब्द”मिति न्यायात् **अर्पितम् आहुः** । अविशेषेणान्ये
ब्राह्मणाः । एतदुत्तरस्थितमन्त्रान्यनुपपद्यते । यच्चार्थापत्तिं तत्तद-
धीनमतः संवत्सरं परायत्ताहुरित्यर्थः ॥ अथ पुनः । अति-
चेति सायणः । इमे अन्ये य एते उपरे उपर्यवस्थिताः संत-
ऋषयस्ते विचक्षणम् विविधानां सर्वभूतानां चक्षुरं दृष्टारम्
एनमादित्यं षडरे चक्रे तस्मिन्संवत्सरस्यैव अर्पितमाहुः ।
एतदुक्तं भवति—एकेऽमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपमिन्नगते-
स्त्रीत्रिमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्संवत्सराधीनत्वमाहुः ।
अन्ये पुनः संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमन-
साध्यत्वात्पादायत्तत्वमाहुरिति ॥ २ ॥

एवमेतस्यामृषि आदित्यसंवत्सरौ स्तुयेते । वक्ष्यति हि
“चन्द्रमसा—वायुना—संवत्सरेणेति संस्त्वः” इति । संवत्सरस्य
चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते ॥

**१. एकत्वमनयोः कार्यकृतं, समानं हि शैत्यं प्रायेणोपपन्न
भवति ॥**

२. ऋतवो हि संवत्सरस्य पादास्त्रैरौ पतति गच्छतीति ॥
३. पिपतं: “सुपुष्पां किञ्चे”-(उ० ४-२७) ति ईषन् ॥
**४. “तस्मात्सर्वं ऋतवो वृष्टिमन्त इति ह विश्वायते” तस्मा-
त्संवत्सरस्योदकवस्तुपुपद्यते इति हि दुर्गे आह ॥**
**५. अथवा सायणकः आदित्यः स हि सप्तमी रात्रिभिक्षकते
दीप्यते, तत्रेति दुर्गे ॥**
**६. सायणस्तु—उपरि उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽनेति
वोपरः संवत्सरस्तस्मिन् । कीदृशे ? सप्तचक्रे—सप्तदित्यसंक्रमयस्य
द्वारेण चक्रस्यानीया यत्स स तथोक्तः । यथा अयमनुमासपञ्चाशो-
रात्रिद्विहृतीनि सप्त सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि यस्य
तादृशे षडरे वदुतव एव अत्र नास्ती प्रत्युताः संवत्सरा यस्य तयो-
क्तलक्षणे संवत्सरे रवे इत्येवं व्याख्यय ॥**

**१. “आरा अन्ने रभाहस्य शीतशीतगयोरपि” इति शाश्वतः ।
इत्येतादृशपूर्वात् (जु० ५०) पञ्चाब्ज (पा० ३-१-३३४) ।
आयैते वा इह (पा० ३-३-१०४) निदादित्वात् ॥ अत्रारमन्ते
इत्यपि पाठः ।**

**२. पतच हेतुगर्भं विधेयम् । यतोऽयं सनाभिरत एव न त-
प्यते न शीर्यते वा । तथाच वक्ष्यमासवतिभरेणाक्रान्तिरित्यत एव
च सन् सदसैव भंक्तुं शरितुं वा शक्यस्तथापि न भक्ष्यते शीर्यते
वा यतः सनाभिरथ किमेवमतिवलीयसाक्षेण घृष्टमाणा नाभिर्न
तप्यते शीर्यते वा ? नाभिरादित्य पवाभिमेतोऽनेति गृह्यण ॥**

आराः प्रत्युता नामौ ॥

प्रत्युताः प्रतिगताः (संबद्धाः) नामौ चकमन्थे ॥ “नाभि-
सुखस्ये चकमन्थक्षत्रिययोः पुमान् ॥ द्वयोः प्राणिप्रतीके
स्यात् क्षियां कस्तूरिकामदे” इति मेदिनी ॥ “णम हिसायाम्”
(भा० आ०) “इज्यादिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०)
इतीज् ॥ **आराः** व्याख्याताः ॥

पद पुनः सहतेः ॥

सहतेः “बह मपेणे” (भा० आ०) किए ॥ “हो डः”
(पा० ८-२-३१) इति हस्य डत्वं जलचर्चं ॥ यस्य सत्वं
संज्ञापूर्वकमिज्यामित्र न भवति ॥ ते हि पक्षसंख्यामभिभूय
वर्तन्ते ॥ मपेणं नाम प्रसहन्, तच्च क्षमा अभिसवधेति
(सि० कौ०) वीक्षिताः ॥

“द्वादशारं नहि तज्जराय”

(ऋ० सं० २-३-१६-१)

“द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम्”

(ऋ० सं० २-३-२३-२)

इति मासानाम् ॥

इति-एतौ पादौ मासानाम् “आरले भवत” इति वाक्य-
शेषः ॥ तथाच मन्त्रः—(१)

“द्वादशारं नहि तज्जराय वधेति चक्रं परि घातुमस्य ॥
आपुषा अन्ते मिथुनासौ अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः”
इति । **अस्यार्थः**—कृतस्य उदकस्य, पूर्णम् सत्सालमकस्य वाऽ-
दिलस्य स्मृताम् ॥ अथवा—यज्ञस्योष्णभूतम् । **चक्रम् पुनः**
पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं, रथचक्रं वा (काळाख्यम्) द्वां
द्युलोकस्य—अन्तरिक्षस्य व्यत्ययेन पञ्चमं द्वितीया परित उपरि ।
यद्वा परितः **वधेति** पुनःपुनर्वर्तते सञ्चरति । कीदृशं तत् ?
द्वादशारं द्वादशसंख्याकमासात्मकैर्मेषादिराश्यात्मकैर्वा अरैः
रथान्नावैयवैरुक्तम् । तत् चक्रम् नहि जराय न हि तज्जीयते
अपानि भूतानि जरयत् । नैव छलु जराय भवतीति वा अत्रार्थे
लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हे अग्ने ! सर्वदा गमनयुक्तादिस्य । “अग्नि
मती (भा० प०) “अग्नेर्ग्लोपध” (उ० ४-५०) इति निर्न-
कोपध । यद्वा—अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसा-

१. सत्सालमकस्येव बहस्यपि कृतसंज्ञाऽत्र ॥

२. तथाचास्य योगे घामिति द्वितीया “अभितः-परितः-सम-
या-निकषा-हा-प्रतियोगेऽपि”—ति (पा० १-४-४८ वा) दुर्गस्तु
परि घां-परिगृह्य घां च प्रथिषीं च ततो धर्वात्त्येवं व्याख्यत ॥

३. तथाचात्र बहुमीक्षीथ्यः । “अरमके रथाङ्गसे”ति
ज्ञातः । अत्रारा अङ्गे इत्यपि पाठः “आराः प्रत्युतानामा”विति
निरुक्तमत्रार्थं गमकम् ॥

४. अत्र दुर्गः—अभिज्ञानोऽभिज्ञमये सम्बोधनान्तः पञ्चा
विपरिणम्यते अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति । अक्षिषाम्नादिस्य द्यवाभि-
प्रेतस्यारोराभाष्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते, तत्कृतत्वाद्द्वाराप्राप्त्याम् ।
इत्याह ॥

व्याभिरित्युच्यते । अत्र अस्मिन्स्वदीये चक्रे मिथुनासः
क्षीपुसंरूपेण परस्परं मिथुनीभूताः सप्तशतानि विंशतिश्च
विंशत्युत्तरसप्तशत-संख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पन्नमानौ सत्सालः,
प्राणिनौ दुःखात्रातारो वा अहोरात्रिक्या आतस्थुः आतिष्ठन्ति
निघण्यन्ते । व्यत्ययेन लिङ् । पञ्चधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि
तावत् एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः ॥ १ ॥

अथापरो मन्त्रः (२)

“द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् श्रीणि नम्यान्ति कड तर्षिकेत ॥
तस्मिन्साकं त्रिशता न शृङ्खलार्पिताः पृष्टिनं चला चलासः”
इति । **अस्यार्थः**—द्वादश एतसंख्याकाः प्रधयः परिधयः
प्रहिताः (प्रक्षिप्य सम्भूय चक्रे निहिताः) वर्तन्ते मासा-
ख्यास्ये एकम् अद्वितीयं चक्रं क्रमणस्यभावम् संवत्सरार्थ्यं
(चक्रं) भवति । आश्रितं वा तत् । तत्र पुनः श्रीणि त्रिसंख्या-
कानि नम्यानि नाम्नाश्रयाणि फलकानि श्रीध्वजवर्षाहमन्ता-
ख्यानि आश्रितानि । अत्र “उगवादिभ्यो यत्” (पा० ५-१-२)
इति हितार्थे यत् “नाभिनमं व” (ग० सू०) इति नमादेशः ॥
यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादशपरिधयो, नाम्नाश्रयाणि श्रीणि फल-
कानि सन्ति, तद्वत्फलचक्रस्यापि कड कोऽपि महान् तत्
चक्रं चिकेत जानाति । तस्मिन् चक्रे साकं सह शृङ्खलौ न
शृङ्खल इव । अत्र पुरस्तादुपचरितोऽपि नशब्दोऽप्युपमाधोषो-
ऽयं कमागुरोवात् । त्रिशताः पृष्टिनं पञ्चधिकशतत्रयात्मका
आरास्तस्यानीयान्यहानि । अत्र नशब्दश्चार्थः । **चलाच-
लासः** बलाचलाः । अस्तुक् (पा० ७-१-५०) चलनसंज्ञा-
वानि । चलतेर्गल्यर्थात् (भा० प०) अवि (पा० ३-१-
१३४ वा०) द्वित्वमभ्यासस्यागमस्य ॥ २ ॥

अथ व्याख्यानप्रसक्तं मासप्रधिपदे निवेदीति—

मासा मानात् । प्राथिः प्रहितो भवति ॥

इति गीयते हि तैः (मासैः) संवत्सरः । तथाच माते-
मानार्थात् (दि० आ०) सप्त औणाशिको बाहुलकात् । यद्वा-
मस्यते परिगीयतेऽयं, अनेन वा । “मसी परिमाणे” (दि० प०)
क्रमेण घञ् (पा० ३-३-१९) उपधावुद्धिः (पा० ७-
२-११६) प्रहितः । प्रक्षिप्य निहितः । प्रोपच्छाद्वातेः
ते हिः (पा० ७-४-४२) प्रधीयतेऽनेनेति वा । “उपसर्गे योः

१. तद्वतिवशादेव राशिद्विधस्युत्पत्तेरिति ।

२. यतश्च “व्यूहः संवत्सर” इत्यस्योक्तदिशः । द्वौदाहृत्य समा-
मलभावान्नैकतयोच्यत इत्यवगमनव्यम् ॥

३. (१४६) नेति निपातमुपक्रम्य—प्रतिधेयाधीनः पुरस्ता-
दुपचर उपमाधीयस्य चोपरिष्ठादिति व्यतिज्ञातं तत्प्राथमिकमित्ये-
तेन व्याख्यानेनावगम्यते । “शब्दकामादर्थक्येनो बलीयान्” इति
न्यायोऽप्यत्र शरणम् ॥

४. अत्र चलाणि चाचलानि चेति । विग्रह चलाग्ननवसा-
धित्वात् । अचलान्यहोरात्रमात्रं न सुप्रसूतीति दुर्गव्याख्यान-
मन्यथापि विवरणमस्य सम्भवतीति पाण्डित्यप्राज्ञवैशेषिकम् ॥

किः” (पा० ३-३-१२) दधातेरेव (जु० ७०) धारणा-
यस्य ॥ “गण्डपुच्छः प्रधिः पुमान्” इति रभसः । “चक्रान्तः
प्रधिरे” लभरः ॥

अथ प्रकृतमन्त्रोत्तरार्धं ब्राह्मणेन विवरिष्यजिर्दिशति—

तस्मिन्साकं त्रिशता न शुक्लवैर्षिताः
पृष्टिर्न चलाचलासः ॥

इति ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ अथ कथं ज्ञायतेऽहोरात्राण्येवैतानीति ?
तत्राह—

“पृष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्राः । इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

(ऐ० ब्रा० ३।१२)

समासेन । अहोरात्रयोरेकत्वेन ।

अथ द्वादशारमिति पूर्वप्रकृतमन्त्रद्वितीयपार्दं ब्राह्मणेन विव-
रिष्यजिर्दिशति—

सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवं प्रमाणयति—

“सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहो-
रात्राः” इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन—
विभागेन ॥ ६ ॥ (२७)

इति ॥ (धारण्यकम्)

इति श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैग० काण्डे

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

इति चेति । चकारः पूर्वोक्तं ब्राह्मणवाक्यं समुच्चिनोति ।
स एषोऽहःसमान इत्यस्य वाक्यशेषः सायणेन दर्शितः ॥
तस्मादुपपद्यते “सप्त युजन्ती—” त्येतस्यामृषि संवत्सरप्रधान-
क्षिनाभिचक्रमित्येषोऽर्थः । यस्मै सर्वमात्राभिः स्त्रीतीति ।
विभागेनेति पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्तिसूचकः ॥ ६ ॥ (२७)

इति यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे चतुर्थीध्या-

यस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च

समाप्तः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

१. “चक्रं रथाङ्गं तरखान्ते नैमिः स्त्री स्वात्प्रधिः पुमानि”
लभरः ॥

२. अहानीति सायणसम्मतः पाठः । अर्थतो वा भाष्येऽनूदितः ॥

३. मन्त्रद्वयम् ॥

४. उपसंहरति ॥

२७ नि०

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदेतत्सर्वमपि सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमित्येतस्मात्पदात्प्रसक्तमाशुप्र-
सक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीमैकपदिकसमानायाव्याख्यानमुच्यते—

तत्र पूर्वोक्त्याये “जहा” इत्यादिका द्वापृष्टिश्चादौ अनवगताः
संस्कारतोऽर्थतश्च, केचिदुभयतोऽपि, तत्र तावत् सस्मिम्
(१) इत्येतदुभयतोऽनवगतम् । तदेतन्मेधाभिधायीति निगम-
तो दर्शयति—

“सस्मिम्बिन्दुचरणे नदीनाम्” ॥

(ऋ० सं० ८-७-३७-६)

सस्मिमिति । अस्य “अपावृणोदुरो अश्मज्जानाम् ।
प्रासां गन्धर्वो अमृतान्यवोचदिन्द्रो दक्षं परिजानादुही-
नाम् ॥” इति शेषः । विश्वावसोर्देवैर्गन्धर्वसेयमार्यम् त्रिष्टुप् ।
धर्मोत्सादने विनियुक्ता । इन्द्रः नदीनाम् नदनानाम् शब्द-
कारिणीनामपाम् । “णद् अव्यक्ते शब्दे” (भ्वा० प०) पचा-
दिप् (पा० ३-१-१३४) नद् इति टित्त्वनिपातना “छिद्” इति
(पा० ४-१-१५) ऊर्ण । चरणे सक्षरणस्थानेऽन्तरिक्षे सस्मिम्
संज्ञातमग्निः परिवेष्टितम् (सर्वतः परिवेष्टितं धौतं वा) मेघम्
अविन्दत् अलभत । लब्ध्वा च—अश्मज्जानाम् अश्मा
व्यासो मेघः (निर्घ० १-१०) “अक्ष व्यासौ” (स्वा० आ०)
“अक्षिशक्तिभ्यां छन्दसि” (उ० ४-१४४) इति मन्त्रः ।
तत्र प्रजन्तीनाम् । यद्वा—अश्मा—मेघो वज्रो गोष्ठं (निवासस्थानं)
यासां तादृशीनामपाम् । दुरः द्वाराणि मेधाभिर्गमनप्रदेशान्
अपावृणोत् अपावृतवान् (उद्धाटितवान्) । अथवा—अश्मज्ज
शिलासु प्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्यासगमनानां वा नदीनां बह्ना-
यमुनानीनां चरणे सक्षरणे (प्रवहणे) निमित्तभूते सस्मि तदर्थ-
मिति यावत् । इन्द्रः सस्मि मेघम् अविन्दत् अलभत । लब्ध्वा
चान्तर्गतानामपार्गं निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरः द्वाराणि अपा-
वृणोदपवृतवान् । तथा—आसाम् नदीनाम् अमृतानि अम-

१. अस्य (६२) इति पदविषयोदाहरणे निगमप्रसक्तं सप्तपुत्र-
मित्येतत्पदसुपादायाध्यायान्तेन सूत्रसन्दर्भेण यदुक्तं तत् ॥

२. न विश्वायते किमप्युक्तं भवति । प्रकरणादत्र मेघोऽभिधेयः ।
अन्यत्रान्योऽपि कश्चिरस्यात् प्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षि-
तव्यम् ॥ इदमन्त्रावधेयम् । अर्थप्रतीतिरप्यनवगम इत्युच्यते ।
लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः सख्यपि अविज्ञातमित्युच्यते । तथैव
सति कश्चिरुक्त्यादेः संस्कारस्थानवयवः, कश्चिदर्थप्रतीतिरेव ।
कश्चिदुभयस्यान्यनवगम इति ॥

३. गन्धर्वराजस्य ॥

४. अत्र दुर्गैः—आसामपामस्य चेन्द्रस्य गन्धर्वः विश्वावसुः
प्रावोचत् अमृताणि नामानि छान्दसस्तुतियुक्तानि, तानि हि
निख्यादश्वानि । आह कस्मात्पुनरल्लेख्यत्वात्तानि प्रावोचत्प्रासां
चापाम् । इति । उच्यते—इतः । यस्मादस्यचिन्द्रः दक्षं दातारं
मेघम् अयमासान् अहीनामयनानाम् अपां द्रारेडु अपावृतेडु

अथ ते गैर्यस्य “गल्यधीकमेकै” (पा० ३-४-७२) ति कर्तैरि के प्रयोदरादिलाजस्य दः “दुतनिभ्यां वीर्यधे—” (उ० ३-९०) ति साधुः । स हि गच्छति प्रेरितः । अथवा द्रवतेर्गै-
र्यस्यैव (भ्वा० प०) द्रोदुर्भावः प्रयोदरादिलादेव । अथवा
वारयतेर्वा ॥ अन्तिमो वाशब्द एवार्थः । स हि वारयस्य-
नर्थात् । पूर्ववत्साधुः ॥

अथात्र निगममुपपत्त्यस्यति—

“दूतो देवानामसि मर्त्यानामि” त्यपि निग-
मो भवति ॥

स्योऽर्थः । अथ वावशानः (४) इत्यनवगतमवग-
मयति—

वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा ॥

वष्टेः कान्त्यर्थस्य वश् धातोः (अ० प०) यच्छुकि ज्ञानमि-
हपमिति श्रीनिवासः । अथवा वाश्यतेर्वा ॥ वाश्यतेरेव
शब्दार्थस्य (दि० आ०) । अत्रोपधादस्यत्वं व्यत्ययेन ।
(पा० ३-१-८५)

अत्र निगममुदाहरति—

“सुप्त सुखरुर्धुर्वावशानः ॥”

(ऋ० सं० ७-५-३३-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

स्येति । अस्य “विद्वान्मन्त्रं वर्ज्यभारा दृष्टेकम् । अन्तर्ध-
मे अन्तरिक्षे पुराजा वृच्छन्नुन्मिद्विद्वत्पुण्यत्” इति शेषः ॥
त्रितस्याप्तस्येयमाधैम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाधि-
नयोः शस्यते । अग्निः विद्वान् स्त्रीयमधिकारम् । सर्वं वा,
जानानः वावशानः यथं कामयमानो वाश्यमानः (शब्दं कु-
र्वाणो) वा अरुषीः आरोचमानाः । आहूपूर्वाद्वाचतेर्दीप्त्यर्थात्
(भ्वा० आ०) बाहुलकाद्वाचत्वं टिलोपः । आगौ इत्यथ ।

पिलाब्दीप् (पा० ४-१-४१) सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसूः
स्वर्गं सौरिणीः कालीकराक्षीचेत्यादिकाः सप्तजिह्वाः । अर्धियो वा ।
ता हि भगिन्य इव समानजन्मत्वात् । यद्वा सहस्रपणात् मध्वः
मदकरायद्वात् उज्जभार उज्जहार ऊर्ध्वं हतवान् “हृप्रहोर्भङ्ग-

१. तथाच स्वयंशब्दोपपत्त्याध्यातोः किङ्गभावा “आगमशा-
समनित्यत्” (पा० ९५) इति ॥

२. “मद तृती” (दि० प०) असाह्यलुकाडुप्रत्ययो धान्ता-
देशश्च । नाधगतिहि तेन पीतेन प्राणिनः । वैवाकरणास्तु—मन्यते-
ऽतिशयेन जनैरिति मधु—“निहिति” (उ० १-९) बर्तमाने,
“कलिपाटि०” (उ० १-२८) इत्यादिना उपलब्धो धोन्तादेशश्चे-
त्याहः । “मधु क्षौद्रे जले क्षीरं मये पुष्पस्ते मधुः । दैत्ये चैत्रे
वसन्ते च जीवाशोके मधुदने” इति विश्वः । अथ यणार्थः । अत्र
हृणः—मन्त्रः प्रत्यक्ष इतिवः पूर्णं उज्जभार ऊर्ध्वं हतवान्वा जोकानां
इषेकं दर्शनायैत्यर्थः । (अत्रार्थं कमिति पदपूरणः) ततश्च अन्तः

न्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति ह्यस्य भः । वीर्यं आर्षः ।
यथे खतेजसा आद्रुभूत इत्यर्थः ॥ किमर्थम् ? कं सुखेन सर्ववा-
मेव पदार्थानाम् दृष्टो दर्शनार्थम् । किप् । किञ्च पुराजाः
सर्ववैदेभ्यः प्रथममेव जातः सोऽग्निर्वाचा—पृथिव्योऽन्तर्धमे
अन्तरिक्षे तस्मिन् ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र
तेजोयुक्तोऽन्तर्धतेत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान्कामय-
मानोऽसि । पूषणस्य पूषणः । पूषेति पृथिवीनाम् (निधं०)
१-१) पार्थिवस्य लोकस्य वद्वि रूपम् (निधं० ३-७) पृथि-
वणम् (शुक्रम्) अविवृत् प्रायच्छत् । यद्वा—“सुषो सुषो
भवति नक्तमसिस्ततः सूर्यो जायते प्रातरखन्” इति मन्त्रान्तरे
(ऋ० सं० ८-४-११-१) दर्शनादादित्यात्मनामिः स्तुषते ।
कामयमानः सूर्यात्मनामिः सप्तसंख्याकाः (न्) स्वसूः रमिन् सुष्टु
अत्यते क्षिप्यते दिग्विदिविद्विति सुष्टुर्व “दस्य क्षेपणे” (दि० प०)
इत्यस्मात् “सावते ऋन्” (उ० २-२६) इति ऋन्प्रत्ययः ॥
मन्त्रः समुद्रोदकात् (निधं० १-११) उज्जभार उज्जतवा-
न्यातः । अन्तरिक्षे विष्टुर्वात्मना स्थिता वृष्टिलक्षणं कर्षं
पृथिव्याः प्रयच्छतीति सायणः ॥ ५ ॥

एवमत्र “स्वसूर्वावशान” इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छब्द-
सारूप्याच्च “वावशान” इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वं चोपपद्यते ॥

अथ वार्यम् (५) इत्यनवगतमवगमयति—

वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

वृणोतेः “एतिसुशास्वद्वृषः वयप” (पा० ३-१-१०९)
इति वयपि प्राप्ति “कृत्स्नलुदो बहुलम्” (पा० ३-३-११३)
इति ध्वति—वृद्धिः ॥ यद्वरवितयं भवति तद्वार्यमित्युच्यते ।
अथापि कर्वाचित् वार्यशब्देन यद् वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चि-
द्वति तदुच्यते । तथाच निगमः—

“तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोप्यत्यम् ॥”

(ऋ० सं० ६-२-२३-३)

आदित्यस्य मन्त्रे यदन्तरिक्षं तत्र येमे तत्रोपनियमितवस्तुतद्विः ।
पुराजाः अग्निः । सहि सर्ववैदेभ्यः प्रथममेव जातः । इच्छन्वन्ति कर्षं
पूषणस्य पूषण आदित्यस्य । कर्षं नामासावादिषो वीतरूपः स्याद-
तोऽन्तरादित्यस्य येमे । तत्सावावेतममम् अविवृत्—अकभत ।
सपर्वं वीतरूप आदित्यस्यैव इत्यभिप्राय इत्याह ॥

१. अत्राक्रातोऽन्तर्धैक प्रयोपनिषदः । इष्टवैवमन्त्रापि निगमे
बहुत्र (नि० पृ० २४ । पं० १६) सर्वाभौषणात्पूषेति यद्-
आस्करः ॥

२. तथाच पृथिव्यश्चमुपादाय देवराज आह—मपूर्वाद्भोवो
सृष्टतेर्वा “वृणीपृष्टी” (उ० ४-५३) सावित्रा निप्रत्ययः
प्राग्नेः सृष्टेश्च वृष्टमानो निपालये । प्राक्ततमं वृष्टो वर्णः । संसृष्टा
रसान् । संसृष्टा भासं ज्योतिषामस्य भासेति वा पृथिक्ता-
दित्य इत्येवम् । तथाचाभिर्यजमानान्कामयमानः समुज्ज्वलान-
कृतेत्यर्थः ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यम् ॥

गोपायितारो यूयं स्व युष्मभ्यमिति वा ॥

तद्वार्यमिति । अस्य “सिरो यस्यान्ति वरुणो बर्धयुमा”

इति शेषः । विश्वमनस इयमायैम् उष्णिक् मैत्रावरुणे सूक्ते । हे सोतारः । वयं वार्यं सर्वैवेननीयं वरुणीयं (वराहं) वा तत् तादृशं धनं अथेष्टसुपमोपाहं वृणीमहे सम्भजामहे । “वृक्ष सम्भजौ” (श्रवा० आ०) लट् । यद् वरिष्ठम् उरुतमम् । अस्यवदो बहुर्थस्तस्यातिशायन इति वरादेशः (पा० ६-४-१५७) गोपयस्यम् गोपायितव्यं यद्गुणार्हमित्यर्थः । वरुणोप आर्षः । अथवा—गोपयस्यं गोपायितारो यस्य धनस्य यूयं स्व भविष्यत् तद्वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं योष्माकीर्णं यद्भवति तद्वृणीमहे । किञ्च—यत् धनं मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः वरुणः शत्रूणां वारयिता यत् च अयमा सबैदा गच्छन् एतन्नामकालयो देवाः (मित्रावरुणयैमाणः) पान्ति नित्य-कालमेव पालयन्ति (अस्यवीयस धनस्य रक्षका भवन्ति) तद्वृणीमहे ॥ ३ ॥

एवमत्र मित्रावरुणयैमाणो यस्यान्ति तद्वार्यं वृणीमहे इत्यसि-सम्बन्धाद्वायैवाब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

अथान्धः (६) इत्यनवगतमवगमयति—

अन्ध इत्यन्ननाम, आध्यानीयं भवति ॥

एतच्चनेकार्थनवगतं च संस्कारेण । अध्यानीयमित्यर्थ-प्रतीतिः । प्रार्थनीयमर्थं भवति सर्वस्यैव । आध्यानं ह्युत्कृष्टा-पूर्वकं स्मरणम् । “स्यान्तिता ह्युत्तराध्यानीयमित्यमरः । अद्यत इत्यन्धः “अदेर्युधौ न” (उ० ४-२०-६) इत्युच्यते । यद्वा “अन्धं ह्युपपद्यते” (जु० उ०) असुन् (उ० ४-१८९) अन्धयत्येतद्बहुमुक्षितमित्यत एवाध्यानीयं भवति ॥

तथाचात्र निगमः—

“आमत्रेभिः सिञ्चतामद्यमन्धः ॥”

(ऋ० सं० २-६-१३-१)

आसिञ्चतामत्रैरदनीयमन्धः ॥

आमत्रेभिरिति । अस्य “अध्वर्यवो अत्रेन्द्रायु सोम”

मित्रादिः । कामी हि वीरः सर्वमस्य प्रीतिं जुहोतु वृष्णे तद्विदे-व वष्टि” इत्यन्तः । यस्मत्सदस्येयमार्षम् । त्रेष्टुभ्यैन्द्रम् । अति-रात्रे प्रथमे यवीये शस्यते । होतुः शस्ते विनियुक्ता । यस्मद्वो ब्रूते—हे अध्वर्यवः ! अध्वरस्य नेतारः ! (नि० १-८) इन्द्राय देवाय तदर्थमिमं सोमम् एतस्माद्विधिर्नानुत्तरवेदिं प्रति भरत हत प्रापयत । “ह्यग्रहोभिः” (पा० ३-१-८४ वा०) ति हस्य भः । हवा नैनम् आमत्रेभिः आमत्रैः (अमा सह अदन्ति) होत्रादयोऽत्रेयमत्राणि पात्राणि “पात्रामत्रं च

१. एतद्विपदजातमध्याह्न्य व्याख्यातं भाष्यकारेणैवैल्यपो-निदिष्टं द्रष्टव्यम् ॥

भाजनम्” इत्यमरः । “अमत्रं पानभाजनम्” इति च ॥ (सोम-नमसाः) तैः । पुषोदरादिस्वास्तासुः । “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्येसभाषः । लोके तु “अम गलाधिषु” (अथा० प०) “अमिनक्षिपविजिषपतिभ्योऽन्नम्” (उ० ३-१०५) वषट्कारे प्राप्ते सति मयं मक्करम् अन्धः सोमलक्षणमन्धम् (अदनीयं वक्षु) आ-सिञ्चत अग्रीं प्रक्षिपत । कृत एवं श्रवीमि ? यतोऽग्री वीरः इन्द्रः अस्य सोमस्य प्रीतिं पानं सदसित् सदैव कामीहि कामयमानो हि—निश्चयेन । तस्यात् वृष्णे वर्षिणे इन्द्रायास्ते सोमम् जुहोतु जुहोतु । “हु दानाव-नयोः” (जु० प०) ततो होति “तत्तनसनयनाथे”—(पा० ७-१-४५) ति तवादेशः, यत एष इन्द्रः तत् हु तस्मिन्प्रदान-मेव वष्टि कामयते । “वष्टु कान्तौ” (अ० प०) तस्मादा-सिञ्चतेममस्य मा विलम्बध्वमिति भावः ॥ १ ॥

एवमत्र दानसम्बन्धादन्धःशब्दोऽज्ञाय उपपद्यते । पठित-मपि चान्ननामसु । अनेकार्थस्त्वानु सम्निदद्यत इत्येष निगम उपात्तः ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

अमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति, अमा पुनरनि-र्मितं भवति ॥

अदन्ति अन्नन्ति । अमाशब्देन यत् अनिर्मितम् अपरिमाणं किञ्चिद्भवति तदुच्यते । न हि तेषां परिमाणमस्ति यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति । अतोऽमा अपरिमिता इत्यर्थः ॥

पात्रं पानात् ॥

पीयते हि तेन । तथाच पिबतेः पातेर्वा हन् (उ० ४-१५९) “पात्रं तु कुल्योर्मध्ये पणं नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाज-नयोयैशमादेः नाव्यानुकतेरि” इति हैमः ॥

अनेकार्थलमन्धःशब्दस्योपपद्यति—

तमोऽप्यन्ध उच्यते, नास्मिन्ध्यानं भवति । न दर्शनम् ।

ध्यानं दर्शनम् अस्मिन्नमसि—न भवति कृतम् । चक्षुषो दृष्टिनिरोधात् । लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति—

अन्धन्तम इत्यभिप्रायन्ते ।

अथादर्शनलक्षणां तमोऽप्यन्धशब्देनोच्यत इत्याह—

अयमपीतरोऽन्ध एतसादेव ॥

इतरः अदर्शनलक्षणः । एतसादेव उक्तरूपात् । अत्र निगमाह—

“पश्यदक्षुषान् विचैतदन्धः ॥”

(ऋ० सं० २-३-१७-१)

१. अत्र निरिति निश्चिन्तायै, अधिकं प्रक्षिप्तं धातोरेव तदर्थं ह्यतिरिक्तमित्यन्वाय, चोत्तकानिनिपाता इति ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

पश्यदिति । अस्य “स्त्रियः सुतीर्त्ता मे पुंस आहुः”

रित्यादिः । कुर्विः पुत्रः स इमांस्त्रिकेतु यस्ता विजानात्यस्य पितुःपितृतासंबन्धम्” इत्यन्तः ॥ अस्यवामिने सृष्टे रीर्षतमस्य आर्षम् । त्रिष्टुप् । आदिह्यान्तरपुरुष आहु-मे मयीया या रीर्षतयः स्त्रियः संस्त्यानवलो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकलपगमैधारणात्स्त्रीलम् । येषां रश्मीनामाविष्टलिङ्ग-त्वात्स्त्रीलज्ज्ञता तां उ तां रश्मीनेव पुंस आहुः प्रभूतवृष्टु-दकसेक्तुं पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देश्यापेक्षया पुल्लिङ्गता । असु-मर्थमत्यन्तनिगूढम् । अक्षग्वान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः (सूक्ष्मदृष्टिः) “छन्दस्यपि हृद्यते” (पा० ७-१-७६) इत्यन्द् । कश्चिन्म-हान् पश्यन् जानाति । अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः न विचेतन् न विचेतयति न जानाति । किञ्च यः कविः क्रान्तदर्शी (पारदर्शी) पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्र-स्थानीयः । पुरुष जगतां त्राता वृष्टुदकलक्षणोऽस्ति स ई स एव पुत्रः । यद्वा स ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पञ्चादपुरुषभावम् आचिकैत सर्वतोभावेन जानाति । (पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः) यः कश्चित् । ता तानि “शेष्ठन्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैल्योः ॥ विजानात् स्त्रीपुरुष-रूपरूपाणि जानीयात् । छिद्यै छेदो रूपम् । स पितुः वृष्ट्या जगत्पालकस्य रश्मिसमूहस्य (अपि) पिता आदित्यः सत् भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्ति-रियं यस्तानि जानाति स पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रप्राप्तिराहित्यश्चिरकालं जीवतीत्यभिदेवतम् । अथाध्यात्मम्-या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुःलौकिकाः तां तां तानेव मे मयां पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्वयभावः ? उच्यते-एकस्यैव निरुक्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्त-त्त्वपदेशोपपन्नः । श्रूयते हि “त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी”त्यादि । अनेन स्त्रीत्वं पुंसत्वं चोभयमपि वस्तु-तो नास्तीत्युक्तं भवति । स्पष्टिरपि तदभावं बोधयति-“नैव

१. अत्र दुर्गः-त्रावतैः पालनाथस्य स्त्रीशब्दो निरुच्यत इत्यु-पक्रम्य-रश्मयो नाडीभिरभ्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरे-ष्वन्नपि कुर्वन्ति ततः स्तिरुपजायते । ता एव च वैश्वप्रदानेन कुरुक्षेत्रे जगत्प्रायन्ते तस्मात् (जगत्प्रा) स्त्रियः पताः । तामिति नकारात्तं पदम् । उ इति पादपूर्णे एव । तानेवलक्षणप्राप्तमिन् पालयितुस्ततः मे ममेति मन्त्रकृतात्मानं निदर्शयति । ममैतान्पुंस आहुः । एत एव रश्मयो “बहुप्रजानाः” इत्येवं ब्रह्मविद् आहुः । एत एवाब्रह्मपत्न्यादिनोपकारोपकुर्वन्ति । जगत्प्रायन्ते, एत एव च दुर्गेः सर्वोपेक्षाशिल्येनोपकुर्वन्ति” इत्यभिप्रायः । आदित्यान्तर-पुरुषो हि बुद्धिर्देवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः । तेन ज्ञान-गता अथात्मे पुरुषस्य विज्ञानमुपहरन्ति अतस्तेषां बहुप्रजाव-त्त्वमुपपद्यते । इत्येवं व्याख्यारमानमन्यत् ॥

स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यथच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यत” इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किञ्च पुत्रः वयसा-ऽप्यपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्स ईमिममर्थं आचि-कैत विजानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्तोत्रपादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता सत् पितृवत्युक्तो भवति ॥ उक्तमेवार्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणम्-“शिष्टीर्वा-श्रिरसो मन्त्रकृतां न मन्त्रकृदासीत् पितृन्पुत्रकाः ! इत्यामन्त्रयत्” इत्युपक्रम्य “तं पितरोऽनुवचधर्मं करोषि यो नः पितृन्मृतः पुत्रका इत्यामन्त्रय स इति, सोऽनवीदहं वाव पिताऽसि यो मन्त्रकृदिति, देवानग्रच्छन्त ते देवा अनुवन् एव वाव पिता यो मन्त्रकृदिति तद्दे स उदयजत्” इति । मन्त्रद्वारेव पितृत्वं तावद्विद् पितुः पिता भवतीति किमाश्चर्यमिति भावः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे य एवाक्षग्वान् भवति स एव पश्यतीत्यस्य सत्रिधौ न विजानात्यन्ध इत्यन्धःशब्दप्रयोगाददर्शनलक्षणं तमः अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथ असञ्चन्ती (७) इत्येतदनवगतमवगमयशिवममेव तावदुदाहरति—

“असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यसती ॥”

(ऋ० सं० ५-१-१४-२)

असञ्चन्तीति । अस्य “पुंसं दुहाते सुकृते सुचिर्व्रते । राजन्ती अत्युच्यते भुवनस्य रोदसी अक्षरेतः सिद्धतं यन्मनु-हितम्” इति शेषः ॥ भद्राजस्यार्षम् जागतम् यावापृथिवी-देवताकम् । अभिलक्ष्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश-देवे शक्ते यावापृथिवीये निवहानीये सूक्ते शस्यते-असञ्चन्ती असञ्चयमाने (असंख्यमाणे परस्परतः) व्युदस्यन्त्यो वा भूरिधारे बहुधारे (दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुस्तुतारं-सधाराः एवमुभयोरपि बहुधारलम्) बहुदकप्रकरणसंभावे एव, अथवा बहुभूतं धारयित्री इति दुर्गः । पर्यसती उद-कवली । सुचिर्व्रते सुचिर्व्रिजे (शुक्रकर्मणी) यावापृथिव्यौ प्रतमिति कर्मनाम (निचं० २-१) सुकृते शोभनकारिणे यैजमानाय धृतम् अस्यादिसप्तदिहेतुभूतमुदकम् दुहाते प्रपूरयेते इतरेतरसम्मोहेन । अथ प्रलक्षस्तुतिः-हे रोदसी यावापृथिव्यौ । अस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजन्ती देवीप्यमाने, स्त्रैः स्त्रैस्तेजोभिः । यद्वा ईशावै, राजतिरैश्वर्य-कर्मा (निचं० २-११-४) दुर्गा असे असीद्ध रेतः

२. दुर्गस्तु-सुकृते इति प्रथमादिवचनान्तमिलमिप्रेति । तथाच सः-सुकृते शोभनकृते । अथवा शोभनानां स्वाधिकार-भुक्तानां कर्मणां कर्त्री इति ॥

२. रोदसी रोपयित्री ये एते एवंलक्षणे यावापृथिव्यौ ते इति दुर्गः ॥

३. असे असमर्थ रेतः उदकम् सिद्धतम् अभिमते काले ॥ ५-१-१४-२-३-४-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००-१००१-१००२-१००३-१००४-१००५-१००६-१००७-१००८-१००९-१०१०-१०११-१०१२-१०१३-१०१४-१०१५-१०१६-१०१७-१०१८-१०१९-१०२०-१०२१-१०२२-१०२३-१०२४-१०२५-१०२६-१०२७-१०२८-१०२९-१०३०-१०३१-१०३२-१०३३-१०३४-१०३५-१०३६-१०३७-१०३८-१०३९-१०४०-१०४१-१०४२-१०४३-१०४४-१०४५-१०४६-१०४७-१०४८-१०४९-१०५०-१०५१-१०५२-१०५३-१०५४-१०५५-१०५६-१०५७-१०५८-१०५९-१०६०-१०६१-१०६२-१०६३-१०६४-१०६५-१०६६-१०६७-१०६८-१०६९-१०७०-१०७१-१०७२-१०७३-१०७४-१०७५-१०७६-१०७७-१०७८-१०७९-१०८०-१०८१-१०८२-१०८३-१०८४-१०८५-१०८६-१०८७-१०८८-१०८९-१०९०-१०९१-१०९२-१०९३-१०९४-१०९५-१०९६-१०९७-१०९८-१०९९-११००-११०१-११०२-११०३-११०४-११०५-११०६-११०७-११०८-११०९-१११०-११११-१११२-१११३-१११४-१११५-१११६-१११७-१११८-१११९-११२०-११२१-११२२-११२३-११२४-११२५-११२६-११२७-११२८-११२९-११३०-११३१-११३२-११३३-११३४-११३५-११३६-११३७-११३८-११३९-११४०-११४१-११४२-११४३-११४४-११४५-११४६-११४७-११४८-११४९-११५०-११५१-११५२-११५३-११५४-११५५-११५६-११५७-११५८-११५९-११६०-११६१-११६२-११६३-११६४-११६५-११६६-११६७-११६८-११६९-११७०-११७१-११७२-११७३-११७४-११७५-११७६-११७७-११७८-११७९-११८०-११८१-११८२-११८३-११८४-११८५-११८६-११८७-११८८-११८९-११९०-११९१-११९२-११९३-११९४-११९५-११९६-११९७-११९८-११९९-१२००-१२०१-१२०२-१२०३-१२०४-१२०५-१२०६-१२०७-१२०८-१२०९-१२१०-१२११-१२१२-१२१३-१२१४-१२१५-१२१६-१२१७-१२१८-१२१९-१२२०-१२२१-१२२२-१२२३-१२२४-१२२५-१२२६-१२२७-१२२८-१२२९-१२३०-१२३१-१२३२-१२३३-१२३४-१२३५-१२३६-१२३७-१२३८-१२३९-१२४०-१२४१-१२४२-१२४३-१२४४-१२४५-१२४६-१२४७-१२४८-१२४९-१२५०-१२५१-१२५२-१२५३-१२५४-१२५५-१२५६-१२५७-१२५८-१२५९-

प्रजननसमर्थं वीर्यम् सिञ्चत आक्षरतम् यत् रेतः मनुः
मनुष्येभ्यो हितम् भवति तत् ॥ अत्रापसार्थस्य प्रत्ययस्य
सहैव सुप्रत्ययेन ङगार्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “भूरिधारे” इत्येवमादिभिः समानविभ-
क्त्यन्तलात् “असधन्ती” इति यागादुपविधिविशेषणमुक्तार्थक-
मुपपद्यते ॥ तथैतदाह—

असज्यमाने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा ।

बहुधारे उदकचत्वा ॥

असज्यमाने न हि ते सज्येते परस्परतः । अव्युद-
स्यन्त्यौ । अनुपक्षियन्त्यौ अपिपर्वस्यन्त्यौ वा । न हि ते
उपक्षीयेते विपर्वस्येते वेति सधतिर्गैतिकर्मा (निघं० २-१४)
पञ्चास्यतेरर्थे धर्तृते । ऊठः शतरि ङीपा नञ्समासः । अवक्षिप-
न्त्यावाश्रिते वा यावापृथिव्या उच्यते इति देवराजयज्वानः
प्राहुः ॥

वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानुवगतसंस्कारो भवति ।

अथ वनुष्यतिः (८) वनुष्यार्थोऽहन्तिकर्मा हन्त्यर्थे
वर्तमानः । अत्र—

“वनुयामं वनुष्यतः ॥”

(ऋ० सं० ६-३-२५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“प्रद्विच्छाद्री जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा । अस्माकं-
विश्वेभिर्व्यं सासुह्यमं प्रतम्युनो, वनुयामं वनुष्यतो, नम-
न्मामन्युके समे” इति । नामाकसेयमार्थम् । महापक्षिः ।
हन्त्राप्रदिवला । महाव्रते निजैवैत्ये वास्यते । हे हन्त्राद्री !
यत् यथा इमे जनाः लोकाः (येऽसरीयाः परकीयाश्च समिते
ते उभयेऽपि) तना सन्ततया यद्वा तना धनेन (निघं०
२-३०-१९) निमित्तभूतेन (जेतव्येन पुरस्कृतेन) गिरा
वावा विह्वयन्ते व्यत्ययेनेतरैरर्तं विजिगीषुतया आह्वयन्ते
तदा युयाम् अस्माकैभिः असरीयैः । अत्राद्विच्छाभावः
“संज्ञापूर्वको विशिरजित्” इति परिभाषणात् (९४) । नृभिः
मनुष्यैः “संहितौ भूसास्” इति शेषः । ते वयं नामाकाः युवा-

१. अत्र स्कन्दसाभिनाः “वनोतैः कणादिप्रक्षेपात् वषप्रत्य-
यस्तस्यविशेषो न च वनुमार्थो द्रष्टव्यः” इत्याहुः ॥ यद्यप्यर्थं
वाचने पठितः (त० आ०) (चान्द्रमतेऽयं परकीयदी) तथापि
हिंसाप्रामयमनूपते स्वादी (१०) ॥

२. महदुवधे अस्त्य इति दुर्गः । अस्माः पुनरुदक्षराः पद-
पादाः । छन्दसां पुनरुत्क्रमण्य शौनकेनाशिमखीधीत्यत (ऋ०
सं० ६-३-२२-१) आरभ्य जागताति श्रीणि युक्ताति अनु-
क्रान्ताति तेषामपीयं मध्ये । इति च ॥

३. “तनु विह्वरे” (त० प०) पचापच् (पा० ३-१-
१४) उदीयकचनस्य “सुपां सुडक्” (पा० ७-१-१९)
इत्यादिनाऽऽकारः ॥

भ्यां सहिताः प्रतन्यवः प्रतनां (तत्कर्म युद्धम्) इच्छन्तः ।
“कषाच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) तीक्ष्णार्थकजन्ताहुः ।
सासह्याम पुनः पुनरभिभवमे “शत्रून्” इति शेषः । किञ्च
वनुष्यतः हन्तुम् वनुयाम् हन्म इत्यर्थः । अन्यैः कृतित्वा
अन्ये समे सर्वे नमन्ताम् नाभूवन् । अत्र नभतिरर्थावे ।
प्रार्थनायां युवयोरनुग्रहात्सचीनय्वेतानिह समेतान्हन्म इत्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “सासह्याम प्रतन्यत” इत्येतस्मिन्संग्रामा-
धिकारे वनुष्यते—हन्त्यर्थलमुपपद्यत एव । न हि संग्रामे
ततोऽन्यत्किञ्चित्कृतव्यमस्ति ॥

अथान्न वनुष्यतः कृत्यतिकर्मसु (निघं० २-१२-८)
पाठाद्वनुष्यतः स्तुतिमिच्छत इति शिवरणादल्पप्रयोगविषयत्वाच्च
निगमान्तरमनुपपन्नस्यति—

**“दीर्घप्रयज्युमिति यो वनुष्यति वयं जयेम
प्रतनासु दूक्यः ॥”**

(ऋ० सं० ५-६-३-१)

**दीर्घप्रततज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम
प्रतनासु दूक्यं—दुर्धियं पापधियम् ॥**

दीर्घप्रयज्युमिति । अस्य “हन्त्रावरुणा युवमध्वराय नो
विशेजनायाम् महि शर्म यच्छतम्” इत्यादिः । वसिष्ठस्यमार्थम् ।
जगती । तातोयसमन्तिकेये प्रेमावरुणस्य शब्दे विनियुक्ता । हे
हन्त्रावरुणा हन्त्रावरुणौ । औकारसाकारः (पा० ७-१-
३९) युवम् युवाम् नः अस्माकं विशेषे निवेशयित्रे जनाय
“द्वौ विशो वैश्यमनुजा—” विलमरः । (परिचाराकाय पुत्रपौत्रा-
दिलक्षणाय) अथ च अध्वराय यज्ञाय (यज्ञानुष्ठानार्थम्)
महि महत् शर्म यद्दं सुखं वा (निघं० ३-५-६-२१+४)
यच्छतम् प्रयच्छतम् । अपिच दीर्घप्रयज्युम् दीर्घप्रततयर्गं
(निलयायज्युक्कमग्निहोत्रिणम्) असरीयं जनं यः शत्रुः अतिव-
नुष्यति अतिजिघांसति प्रतनासु संग्रामेऽपि दूक्यः दूक्यं
दुर्धियं (पापधियं) तं वयं जयेम अभिभवाम “जिजि
अभिभवे” (आ० प०) छि । अभिभवेऽत्र न्यूनीक-
रणम् ॥ १ ॥

एवमत्रापि प्रकरणात् वनुष्यतिर्हन्त्यर्थः । अथ व्याख्याना-
प्रसक्तमुच्यते—

१. अत्र “प्रतन्यत” इति सायणाभिमतः पाठः । “व्यजिनी
वाहिनी सेना धृतनातीकिनी चमूः” इत्यमरः ॥

२. सायणमते न शेषापेक्षास्ति ॥

३. मद्रिपयः । अत्र कृत्सायंऽकच् (पा० ५-३-७४)

४. यद्यप्यर्थं हिंसायां पठितः (आ० आ०) तथाप्यसावे-
ऽपीति (सि० कौ०) दीक्षितचरणाः प्राहुः ॥

५. अत्र मुख्यस्य आर्षे (पा० ३-२-८५) दुर्धियः
शत्रूनि सायणव्याख्यायाम् ॥

पापः पाताप्येयानाम् ॥

अपेयान्यल्लेह्यानि यानि तान्यसौ विषयप्रसक्तः पिबतीत्ययं
पापः । तथाच “पा पाने” (भा० प०) इत्यस्मात् “पानी-
विषिभ्यः पः” (उ० ३-२३) इति पः ॥

पापस्यमानोऽवाडेव पततीति वा । पापत्यते-
र्वा स्यात् ॥

अथवा-पापत्यमानः पुनः पुनः पात्यमानः । तेनैव
पापेन कर्मणा अवाडेव नरकमेव पततीति पापः । अत्रार्थे
दिधातुजलं पृषोदरादिलादभिप्रेति । अथ वा-पापत्यतेर्वद्
लुगन्तात् पापः स्यात् । अत्रार्थे पापत्यतेः पादेशः । पक्ष
प्रत्ययः पूर्वणैव ।

तत्त्व्यतिरप्येवंकर्मा ॥

“तत्त्व्यति” (९) अपि एवंकर्मा हन्त्यर्थः । यद्यप्ययं
गत्यर्थं नैरुक्तः पठितस्तथापि स्युञ्चं तरति तरति ब्रह्महत्यामित्यादि
दर्शनाद्विनाशार्थस्तरतिस्तस्यैवकारपकारावुपजनावित्याहुः ॥ अत्र
निगममुदाहरति—

“इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥”

(ऋ० सं० ५-४-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इन्द्रेणेति ॥ अस्य “ऋसुर्ऋसुभिर्भि वः स्याम् विभ्वो
विभुभिः शर्वसा शर्वांसि । वाजो अस्मा अवतु वाजसतौ”
इत्यादिः । वसिष्ठस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्ये तृतीयसवने
वैधवेदे शब्दे आर्भवे सूक्ते निविद्वानीये शस्यते । ऋभवो नाम
देवास्तैः सहन्द्रोऽत्र स्तूयते । उरु भवन्ति भान्तीति वा
ऋभवः । उरुशब्दादुपपदाद्भातेर्मवतेर्वा “सृगन्वाद्यथ” (उ०
१-३७) इति कु प्रत्ययः । उरुशब्दाद्विद्वान्लोपः संप्रसारणं,
दिलोपश्च धातोर्निपात्यते । तथा वायमर्थः—

हे ऋभवः ! वयम् ऋभुभिः उरुभाभिर्युष्माभिः सह
ऋसुः ऋभवः । जसः छः (पा० ७-१-३९) उरुमासः सन्तः ।
विभुभिः प्रभूतबलैर्युष्माभिः सह विभ्वः विभवः प्रभूतबलाश्च
सन्तः । वः युष्माकं शवसा बलेन (निबं० १-१२-४१)
शर्वांसि बलानि शत्रूणाम् । अभिष्याम अभिमवेम ।
किञ्च वाजः एतत्संज्ञकऋभुर्देवः । वाजसतौ सङ्गमे
(निबं० २-१७-३६) अस्मान् अवतु रक्षतु । अपिच
युजा सहायभूतेन इन्द्रेण वृत्रं शतं वयं तरुषेम हनाम ।

१. यद्यप्ययमुदाकारेण पठितः । पाठश्च श्रवतिर्गल्यर्थे (निबं०
२-१४-१७) तथापि सहः शवः ओज इत्येवं पर्यायेषु पाठादिह
बलायै उपन्यस्तः । “दुओमि गतिवृजोः” (भा० प०) “श्वः
संप्रसारणं च” (उ० ४-२८८) इत्यस्य । श्रवति वधर्थेऽनेनेति
शब्दो बलम् ॥

तरतेर्विधायौ लिङ् उः शप् सिप्चेति त्रयो विकरणाव्यत्ययेन
(पा० ३-१-८५) ॥ २ ॥

एवमिहाभिभवाधिकारात्तरुष्यतिर्हन्त्यर्थं उपपद्यते ॥

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ॥

भन्दनाः (१०) इत्येतत् स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थस्य
भन्दतेः “युष्बहुलम्” (उ० २-७४) इति युच् । योरनः
(पा० ७-१-२) टाप् ॥ अस्माख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं
निगमयति—

“पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥”

(ऋ० सं० २-८-२०-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

पुरुप्रिय इति । अस्य “पिता युजानामसुरो विपश्चिता
विमानमभिर्युञ्चं च वाचताम् ॥ आर्विषेण रोदसी भूरिव-
र्षसा” इत्यादिः ॥ विश्वामित्रस्येयमार्थम् जगती । पृथ्व्यस्य प्रथमेऽ-
हनि आभिमास्ते शब्दे निविद्वानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते ॥
यज्ञानां पिता पालयिता । विपश्चितां प्रहावतां (विदुषां
स्तोतृणाम्) मध्ये असुरः प्रहावान् । अद्युरिति प्रहानाम
(निबं० ३-९-६) रो मल्लार्थः । विमानम् विभीषते
निर्मायतेऽभिहोत्रादिकर्मद्वारेण अगवनेनेति ल्युट् करणे (पा० ३-
३-११७) । कर्मसाधनमिति यावत् । घ्राघताम् मेधाधि-
नामृत्विजाम् वयुञ्चं च प्रज्ञानं वायम् अग्निः भूरिवर्षसा
पार्थिववैद्युतादिवहुविधरूपेण रोदसी धावायुष्यौ । आवि-
वेश प्रविशतिस् । तमेवंयुगयुक्तमग्निं पुरुप्रियः बहुकाम-
प्रियः स्तोता । पुरु इति बहुनाम (निबं० ३-१-३) कविः
कान्तदर्शी (विद्वान्) धामभिः नामनिर्नरेकप्रकारैः भन्दते
स्तौति ॥ ४ ॥

अत्र पुरुप्रियः स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यस्तुतेः कुर्यात् ?
तस्मादुपपद्यतेऽस्य स्तुत्यर्थत्वम् ॥ अथास्यैव (भन्दतेः) नामरू-
पसम्बद्धमुदाहरणान्तरं यथाप्रकृतं निगमयति—

१. यद्यप्ययं पाणिनीयैः “मदि १२ कल्याणं सुखे चे”ति
पठितः । तथापि—“मदि १२ कर्मिवादनस्तुत्योः” इति स्तुत्यर्थं
चकारः सद्युच्चिनोति । इत्यसङ्कटवोचाम ॥

२. साधनापेक्षमिह नपुंसकत्वम् । ऋत्विजो ह्यपेक्षास्तिस्रोविधं
यज्ञसाधनमिति मन्यन्ते । कोशेष्टु “विमाने व्योमयाने च सत-
भूमिगृहेऽपि च । गोदके यानपात्रे च पुत्रपुंसकयोर्मत”
इत्युक्तम् ॥

३. वदन्ति ग्रन्थार्थमिति यदेः “संश्वत्तुम्ब्रेदि०” (उ०
२-८९) लादिनाऽतिप्रत्ययः । उपधावुद्धिर्देकारश्च वकारश्च
निपात्यते (निबं० ३-१६-२४)

४. निबं० ३-८-१०

५. “धाम रम्यो गृहे देहे नास्ति शक्नो च जन्मसु” इति
शाश्वतः ॥

“स भुन्दना उदियति प्रजावती—”रिति च ॥

(ऋ० सं० ७-३-२०-१)

स भुन्दनेति । अस्य “विश्वानुविधाः सुभरा अहर्विचि ।
ब्रह्म प्रजावृथिमार्थस्त्वं पूत इत्युविन्मन्त्रस्यार्थं याचताम्”
इति शेषः ॥ भौमस्यग्रेषाम् । जगती । पावमानसौमी । सः
एषः (यः “यदि मम यावत् कर्मोपनेमत्तुस्यामहमेतं सोमं तत्रेति”
एवं नित्यकालमावाते) । साम्प्रतमस्त्रिस्तोमकर्मणि उपनीते
निश्वायुः सर्वायुः (परिणतवयाः) यद्वा विश्वमयतीति
विश्वायुः सर्वत्राप्रतिहतप्रधानः । सन् प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः
ब्रजालिङ्गाः (प्रजारूपफलदायकाः) विश्वाः सर्वप्रकाराः नाम-
वन्धु-कर्म-रूपसम्बन्धास्तुतीनां नानालस्योक्तात् । सुभराः
सुभताः (सुपुष्टाः) भुन्दनाः स्तुतीः अहर्विचि नित्यकालम् ।
समासान्तप्रकरणस्यानित्यत्वात् “दचतुरे” (पा० ५-
४-७७) ति दजभावः । उदियति उदीरयति । (उत्कृष्टं
रथेयति) कर्णुरथमभिप्रेक्ष्य स्तुतीरुदीरयति ? ब्रह्म परिवृद्धं
भवति सर्वप्राणिभिर्भूतदक्षम् (निर्ध० २-८-२५) कर्मति
सायणः । “इहि हृदो” (भा० ५०) “इहेनलोपथे”ति (उ०
४-१४१) मनिन् । प्रजावत् प्रजासंयुक्तं (भोक्तृसहितम्)
अपिच रथ्यं धनं मोहिण्यादि (निर्ध० २-१०-८) कीदृशम् ?
अश्वपस्त्यम् व्यासगृहम् । “अश्व व्यासी” (खा० ५०)
पर्य्यं गृहम् । “जिहान्तपस्त्यसद्वनं भवनागारमन्दिरम्” इति
रूपपर्यायेऽनुरः । यद्वा अर्थः पतनसमर्थः शीघ्रैः संयुक्तम् । हे
इन्दो वीत ! सोम ! पीतः लमसाभिरस्मिन्कर्मणि ।
अस्मभ्यम् असादर्थम् इन्द्रं याचताम् याचस्वैत्यर्थः ।
पदव्यस्य आषः (पा० ३-१-८५) ॥ १ ॥

अत्र “भुन्दना उदियति—”स्युदीरयसम्बन्धास्तुतय एव
भुन्दनाशब्देनोच्यन्त इत्युपपद्यते ॥ अथ आह्वनः (११)
तत्रैतत्सम्बोधनपदमनवगतमर्थतः । “आह्वीती”त्यर्थप्रतीतिः ।
तत्र निगमसुदाहरति—

“अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ॥”

(ऋ० सं० ७-६-७-३)

अन्येन मदहननो गच्छ क्षिप्रम् ॥

अन्येनेति ॥ “न तिष्ठन्ति न निर्मिषन्त्येते देवानां स्पश
इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि त्वं ते न विवृह
रथ्ये व चक्रा” इति । यमस्यन्योः संवादस्तुक् । तत्र यमस्ये-
शुभाष्यम् । विष्टुः । स यमो मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति-हे
यम ! मांस्याः साम्प्रतं रहोवर्तत इति किन्तु-इह एतस्मिन्-
~~~~~

१. स्थानकरणाद्युपानवतीः ॥

२. सर्वदा युज्यमीनमन्यपुष्पक्षीयमाणत्वात् । स्वभावतो वा
परिवृद्धं सर्वस्य जगतोभरणात् । वषन्तेऽन्येन भूतानीति वा ॥

३. प्रजाफलकम् इति सायणः ॥

लोकं देवानां सम्बन्धिनो ये स्पशः चैराः । अश्रोत्रा-
दयः । “स्पश वाधनसर्षेणयोः” (भा० उ०) किप् ।
चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभमर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति ।
त एव न तिष्ठन्ति क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहितान्
भवन्ति । अपिच न निर्मिषन्ति निमेषणं नेत्रसङ्को-
चमपि न कुर्वन्ति शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्त
एवादरेणेत्यर्थः । हे आह्वन ! असह्य- (असम्भ्य)-भाषणे-
नाहन्ति । (दुःखयित्रि !) आहन्तेरुनि आहन्ति आहवाः
सम्बुद्धौ हे आह्वनः । असह्यवचनाद्वाहन्तरिति देवराजः ॥
त्वं मत्तः अन्येन अन्यकुलजेन केनचित्सुदूषणे त्व्यं शीघ्रं
(निर्ध० २-१५-११) याहि संगच्छ । मैथुनम् ॥ तेन
सह विवृह अश्वयुच्छल्लासमानं मैथुनकर्मणि । “वृह वचमने”
(तु० ५०) कोद । धर्मार्थकामानुवृच्छलेति सायणः । अत्र
दृष्टान्तः रथ्ये व चक्रा इति । अत्र वराब्ध इत्यर्थः । चक्रा-
इत्येकारस्याकारदेशः (पा० ७-१-३९) रथायवभूते चक्रे
इव । यथैकमर्धं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः । एवमेकमत्स्वसुप-
पाय तैवेकभूतेन मनसाऽक्षेणेवोमे अपि शरीरेऽभ्युद्यच्छ-
लेति भावः ॥ ३ ॥

एवमेतस्मिन्नेऽनित्यत्वा- (दनभिन्नेतत्वा-) मैथुनसमावा-
रस्य “आह्वनः ॥” इत्येतद्वर्गीविषयं सम्बोधनम् । कुत इत्याह-

आहंसीव भाषमाणेत्यसम्भवाभाषणादाहना इव
भवत्येतत्सादाहनः स्यात् ॥

आहंसीव-असम्भवेतत्वा भाषमाणा लम् नाहनेतद-
सम्भं श्रुतमनुत्सहे तत्र, किन्तुः कर्तुम् ? तथावाहन्यत इव
ययाऽसौ (यमः) साऽह्वनाः । आह्वीतीत्येतरेषु तस्य
श्रुद्धौ रूपम् हे आह्वनः आह्वि । अन् हेतुमाह-इत्यसम्भ-
भाषणात् इति । एतद्वचनस्य दुर्वचनस्य-भाषणात्
कथनात् । तथेतद्विषयति-आहना इव भवति आह्वी
अयोधिनिकेव भवति ॥ एतस्मात् एव कारणात् आह्वनः
स्यात् योऽसुपदेशः क्लियै, असावपि यस्य सजिषौ क्रियते
स आह्वन्यत इव मर्माहत इव भवति । अर्सेभ्यलादस्य वचस
इति भावः ॥

अथ नदः (१२) इत्येतदनवगतमवगमयति—

ऋषिर्नदो भवति, नदतोः स्तुतिकर्मणः ॥

१. स्वाशयितारः कृताकृतानां कर्मणाम् स्मरशयितारोऽन-
दोद्वारः । “अपसर्षारः स्पशः । चारश्च गृध्रपुत्रः” इत्यमरः ॥
२. तथाचोक्तम्—

आदित्यश्चन्द्राविजोऽनलश्च धौर्मगिरापो हृदयं यमश्च ।

अदश्च राक्षिश्च उमेच सन्ध्ये धर्मश्च ज्ञानाति नरश्च श्रुतम् ॥ इति ॥

३. “मरवा” इति हिर्विधाभाषायां प्रसिद्धा अयो इत्येतेऽन्येति
तदर्थः । “करणेऽयौविष्टु” (पा० ३-१-८२) इत्यपनादे-
शश्च टोपः । ततः स्थायिकः पुनश्च ॥

४. आरुमणिनिविषयत्वेनास्य गहितत्वम् ॥

ऋ०० ति । इतिशब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । नद० ०
णः । इति व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदीति वेलथप्रतीतिः ।
तथाच “णद् अच्चेक शब्दे” (भ्रा० प०) अच् (पा०
३-१-१३४) निष्पटौ लचैति कर्मोऽयमिति स्तुतिकर्मता
(३-१४-९) । अत्र निगममुदाहरति—

“नदस्य मारुधतः काम आगत् ॥”

(ऋ० सं० २-४-२२-४)

नदनस्य मारुधतः काम आगमत् ॥

नदस्येति । अस्य “इत आजातो अमुतः कुतश्चित् ।
लोपासुद्रा वृषणं नीरिणाति । धीरमर्धरा धयति श्वसन्तम्”
इति शेषः । अगस्त्यलोपासुद्राब्रह्मचारिवृत्तसंवादे लोपासुद्राया
इयमायम् । विष्टुप । सा ब्रवीदगस्त्यं भर्तारमभिप्रेत्य—नदस्य
नदनस्य अपशब्दयितुः (जपाव्ययनकट्टः) नदितुर्वा देवतास्तो-
तुरस्यागस्त्यस्य । पचायच् (पा० ३-१-१३४) रुधतः रेलस
इन्द्रियग्रामस्य वा निरोद्धः । ब्रह्मचर्यमास्थितस्य सम्बन्धी कामः
मा मां प्रति आगत् आगमत् (आगतवान्, “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शपोद्धि मलोपः (पा० ६-४-३७)
येनाहं साम्प्रतं पीज्मे । साहं पुनरेवं न जाने किमर्थं (कामः)
इतः अस्मान्मच्छरीरात् आजातः अभिव्यक्तोऽस्मरपीडनाय ।
अथवा अमुतः अमुत्पादगस्त्यशरीरात् । पुरुषगुणातुस्तरणादि
ज्ञियाः कामो जायते (अभिव्यज्यते) पुरुषस्य च कृत्यसुरणात् ।
अत एव च “स्मर” इत्यभिख्यायते कामः । इत्येवं विलपमाना
कामाता लोपासुद्रा राजर्षिपुत्रिका वृषणं रेतसो वर्षितार-
मगस्त्यम् । नीरिणाति नितरां निश्चयेन वा गच्छति
“निपातस्य च” (पा० ६-३-३६) इति दीर्घः । रिणाति इति
गतिकर्मसु पठितम् (निर्व० २-१४-५८) अथवा—चेतसो-
पगच्छति । इष्टपुरुषानुचिन्तनं हि कामातीयाः ज्ञियाः
स्वभावाः । धीरम् स्थिरबुद्धिं तं ब्रह्मचर्यं, अधीरा संशुब्ध-
सर्वेन्द्रियग्रामा, सती श्वसन्तं चेतसा व्यावर्तमानं तस्याः
सकाशात् । ब्रह्मचर्यं कृतबुद्धिम् । तथापि धयति पिबती-
व चेतसा, चक्षुभ्यां वा सादरे पश्यति ॥ ४ ॥

एवं लोपासुद्रायाक्ये “नदस्य रुधतो मामागमत्कामः” इति
प्रकरणादपि नैदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ।

संरुद्रप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्यृषिपुत्र्या
विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

इत्येतज्जिदानप्रख्यापनम् ॥ २ ॥

अथ सोमोअक्षाः (१३) इत्येते द्वे पदे । अत्राक्षा
इत्येतदन्वगतं पक्षेण चानेकार्थम् । अस्त्येव च सम्बन्धान्मन्त्र-
विशेषोपलैक्षणार्थमत्र सोमशब्द उपात्तः । यथा “मेघोभूतः”
“अग्निनेयः” इत्यनयोर्मेषाभिशाब्दौ । तथाच मन्त्रः—

१. समपिक्ते दोषदर्शकतः । यदि न मनोपर्वसी प्रजननं
न्यरोत्स्यत् तदा नार्यं कामो समागमिष्यदिति ॥

२. “नयस्येति” उपक्रम्यमाणस्तैव मन्त्रविशेषस्याक्षशब्दोदाह-
रणतया प्रतिपत्त्यर्थम् । एकपदसमासज्ञाने प्राप्तेऽपि पदद्वयमुपात्तम् ॥

२८ ति०

“न यस्य चावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं
नारयः सोमोअक्षाः ॥” (ऋ० सं० ८-४-१५-१)

नयस्येति ॥ अस्य “यदस्य मनुयुरधिनीयमानः शृणा-
ति वीळु रुजति स्थिराणि” । इति शेषः । रेणुर्नाम विज्ञासमि-
त्युपनस्येयमायम् । त्रैष्टुभमैन्द्रम् । सर्वसुभान्नयेकाहे सृष्टे
निष्कैवल्ये निमिद्वानीये सृष्टे शस्यते—आवापृथिवी वाया-
पृथिव्यौ । “सुषां सुलुति” (पा० ७-१-३९) इति पूर्वतमर्णः ।
यस्य इन्द्रस्य महिमानं न अश्रुवाते । न व्यामुत इत्यर्थः । एत-
न्नाशा इति (अस्) चातुस्वरसादध्याहृतं वेदितव्यम् । न धन्व
वैदकमपि नाश्रोति । तद्धि धन्वति (गच्छति) अन्तरिक्षलोका-
दिति धन्व । “यविर्गैर्लार्थः” (भ्रा० प०) इद्विखानुम् (पा०
७-१-५८) ततः कनिष्ठ (उ० १-१५४) न अन्तरिक्षम्
न अद्रव्यः पर्वताश्च अश्रुवाते महिमानम् । किन्तर्हि ? सोमो-
अक्षाः सोम एव महिमानमश्रोतीत्यर्थः । सोमो इत्यन्तःप्रादं
प्रकृत्या भवति (पा० ६-१-१३५) । एतश्च अश्रोतेल्लेखि
छान्दसं रूपम् । तत्र (छन्दसि) सर्वकालेषु लुङ् लृङ् लिटो-
विहिताः (पा० ३-४-६) कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य
महिमानमश्रोतीति ? यत् यतः अस्य इन्द्रस्य मनुयुः क्रोधः
सोमेन पीतेन सता मदसामर्थात् अधि उपरि शत्रूणाम् ।
नीयमानः प्राप्यमाणः शृणाति दिनस्ति । यदपि वीळु
हवं सप्तदं शत्रुबलं भवति । (निर्व० २-९-१५) वीळ्यति
सन्नद्ध—(संसाम्भ) कर्म “शृष्टृषी” (उ० १-७) लादिनाविहित
उपस्ययो बाहुलकादसादपि भवति । संस्रब्धो दृढो भवति
अनेन, संस्रम्भ्यत अनेन शत्रव इति वा । स्थिराणि दृढा-
न्यपि मेघवृन्दानि रुजति निनति ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्तक्ये व्याप्यर्थस्य—

अश्रोतेरित्येके ॥

अश्रोतेः अक्षा इत्येव शब्दो निरुच्यते । यथा चोक्तमथ-
स्ताव इति एवम् एके मन्त्रार्थविदो “मन्यन्ते” इति शेषः ॥

“अनूप गोमानोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः”

(ऋ० सं० ७-५-१३-४)

(लोपाशः सिंहं प्रत्यश्च मत्साः)

अनूप इति ॥ अस्य “समुद्रं न संवरणान्यमन् मन्वी
मवाय तोषते” इति शेषोऽर्थः ॥ सप्तर्षीणामपि वृष्टी ।

१. “महिमानं” इति, “अश्रुवात” इति च पदद्वयम् । पव-
मद्येऽपि बोध्यम् ॥ सातषणस्तु प्रतिमानभूतमित्येतावदेवाध्या-
हरति । तदेतदक्षा अश्रोतेरिति भाष्याननुमत्तम् ॥

२. यद्यपि “धन्व” इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् (निर्व० १-
३-५) तथापीह तत्प्रभवत्वादुक्तमपि ॥

३. अश्रोतेल्लेखि सिद्धि “उदितो वा” (पा० ७-२-५६)
इति अनिदपक्षे आढागमे च आधेति । इदपक्षे आक्षिपेति प्राप्ते
व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि शस्य पत्वे (पा० ८-२-३६) पश्य
कायेऽपि (पा० ८-२-४१) आकार इत्यस्य विसर्जनीयौ ॥

पावमानी सौमी । सोमः दिव्यौषधी लताविशेषः । सत्यमद्यतं
सूत इति सोमः । “अतिखुसु” (उ० १-१४०)
इत्यादिना मन् । तथाच हैमः “सोमस्त्वौषधीतद्रसेन्दुषु ।
दिव्यौषधाणां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले
वानरे किचरेक्षरे ॥” इति ॥ स यदा अनूपे अनुगता आयो-
ऽज्रेति “ऋतुपूरुषू” (पा० ५-४-७४) रिलः समा-
सान्तः । “ऊदुनोदैवता” (पा० ६-२-१८) इति अप ऊकारः ।
तस्मिञ्जलप्राये देशे “जलप्रायमनूपं स्यादि”त्यमरः । गोमान्
गोभिः सहितः अक्षाः क्षियति । निवसति, तदा सुयवसला-
तास्य देशस्य-स सोमः दुग्धाभिः दुग्धाभ्यः । सुव्यस्य
आर्षः । गोभ्यः अक्षाः क्षरति । दुग्धरूपेणानारतं प्रवहति ।
कथं पुनः क्षरति ? समुद्रं न संस्वरणानि संवरणानि
संभजनीयानि जनैः सर्वतः संभृतानि (सधितानि) वा
उदकानि यथा सर्वभ्यो देशेभ्यः संस्रव्य समुद्रमभिमुख्येन
अगमन् गच्छन्ति गमेल्लेखि च्छेलेखि रूपम् । कालव्यस्य आर्षः
(पा० ३-४-६) । एवं सोमः दुग्धाभ्यः गोभ्यः सर्वैर्गान्धेभ्यः
संस्रव्य अधः प्रतिक्षरति । मदाय हवीये “न्द्रस्ये”ति शेषः । तेन
सोमेनामावास्यायां बालाव्येन तप्त इन्द्रः मन्दी हवींशीलः सन्
यजमानस्य स्रवन् तोषाते हिनस्तीत्यर्थः (निघ० २-२०-
२९) ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे—

क्षियतिनिगमः पूर्वः ॥

पूर्वः—“अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः” इत्येषः क्षियते-
निसार्थस्य (दु० प०) निगमः ॥

क्षरतिनिगम उत्तरः । इत्येके ॥

उत्तरः । “सोमो दुग्धाभिरक्षाः” इत्येषः क्षरतेः सखल-
नार्थस्य (भ्वा० प०) निगमः । इति एवम् एके मन्त्रार्थ-
निर्दो-मन्यन्ते ।

अथ यथोक्तमेषेण मन्त्रार्थ व्याचष्टे—

अनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियति,

अथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति,

अथ भतान्तरपरतया व्याचष्टे—

सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः ॥

सर्वे एवैते त्रयोऽपि “अक्षाः” इति क्षियतिनिगमाः
“क्षि निवासगलोः” (दु० प०) इत्यस्यैव । इति शाकपूणि-
नोमाचार्यो “मन्यत” इति शेषः ॥ न यस्य व्याघ्राद्युषीवी

१. अक्षैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्तमाने (पा० ३-४-६)
छूहः । तिपि-क्लेरश्च भातोष्टिषोपः । दीर्घः इत्यक्षविसर्जनीयी ॥

२. “वासो यवसम्” इत्यमरः ॥

३. “क्षर सखलने” (भ्वा० प०) अक्षरीदिति प्राप्ते “बहुलं
छन्दसी”-तीक्ष्णभावे तत्तत् शेषे संयोगान्तस्य लोपे “रास्सस्ये”ति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः । अथारमः ॥

निवासः । न धन्वनान्तरिक्षं किन्तर्हि । सोम एवैन्द्रस्य निवास
इत्येवमन्यदुक्तवत्सर्वम् ॥ अथ “सोमो दुग्धाभि रक्षा” इत्यत्र
तृतीया सप्तम्यर्थे सोमो दुग्धास्त्रिपि गोपूयःसु निवसति । तथाच
यवसाधितः सोमोऽनिरतं पयः स्रावयतीति न ता निर्दुग्धाः कर्तुं
शक्यन्त इत्यर्थः ।

श्वात्रमिति क्षिप्रनाम, आशु अतनं भवति ॥

श्वात्रम् (१४) इति एतदनवगतम् क्षिप्रनाम इत्य-
भिधेयवचनम् । **आशु० वति ।** इति शब्दसमाधिः । तथाच
आशुशब्द उपपदे “अत् सातस्यगमे” (भ्वा० प०)
इत्यसाम्बद्धः । आशुशब्दे च नृणोपिपयैः प्रयोदरादित्वात् ।
आशु यद्वति गच्छति तच्छात्रं धनम् (निघ० २-१०-६)
क्षिप्रं वा (निघ० ४-२-१४) अत्र निगममुदाहरति—

स पतन्नीत्वरं स्या जगद्यच्छात्रमक्षिप्रं कुणो-

जातवेदाः ॥ (ऋ० सं० ८-४-१०-४)

**स पतत्रि चेत्वरं स्यावरं जंगमं च यत्तत् क्षिप्र-
मक्षिरकरोजातवेदाः ।**

स पतन्नीति ॥ अस्य “यो होतासौत्यथमो देवर्षिष्टो यं
सुमाञ्जुस्त्राज्येना वृणानाः” इत्यादिः । इदमर्थमन्वताऽऽप्तिरसेन
हृष्टम् प्रैष्टुम् । प्रष्टव्य पक्षमेऽहनि आभिमाहते शक्ते नि-
दि-
दानीये क्षस्यते । यः वैश्वनरोऽभिः होता देवानाम् प्रथमः
सुख्यः (प्रधानः) मनुष्यहोतुः सकाशात् अतएव देवर्षिष्टः
देवैरासेवितः । आसीत् अभूत् । यं च वैश्वानराभिम् आवृ-
णानाः आसेवमाना यजमानाः आज्येन हृतेन समाञ्जन्
समुक्षितवन्तः । स जातवेदाः जातप्रभो जातधनो वाग्भिः
यत् पतत्रि इत्येतच्च पतनशीलं प्रैक्ष्यादिप्राणिजातम् इत्वरं
गमनशीलं सरीसृपैदिकम् । स्याः तिष्ठेर्विन् । स्यावरं वृक्षादि
रूपम् च जगत् स्यावरं जंगमं च जगदित्यर्थः । तत् सर्वमेतत्
स्रष्टादिकाले श्वात्रं क्षिप्रं ऋतित्वेव अकुणोत् अजनयत् ।
प्रत्येकाले चात्मसादकरोदित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “श्वात्रमित्येतद्विप्रनामैव भवति । स्याव-
रजमानामन्तकाले क्षिप्रद्वेनाद्व्यतिक्रमिभिः कुर्यात् ? इति ॥

अथोत्तिशब्दसवगमयति—

ऊतिरवनात् ॥

ऊतिः (१५) इत्येतदनवगतम् अवनादित्यर्थप्रतीतिः ।
अवनं रक्षणम् । तथा चावतेरक्षणाथस्य भावे किञ्चि “ऊतियूति-

१. “यस्तपश्चछात्राः पक्षं पतत्रं च तनूतुहम्” इत्यमरात्पतत्रं
पशुस्तदस्यात्ताति पतत्रि । इमैत्यर्थः । तथाच स एव पक्षिपयो
“पतत्रि पक्षि पतंग पतत्पत्रश्चाण्डवा” इति । प्राणिजातपक्षिणम्
नपुंसकानिधानम् ॥

२. सारोदिकम् ॥

सुतिस्वातिहेतिकीर्तयथे”ति (पा० ३-३-९७) निपातः ।
अमरोऽपि “अवने ऊति”रित्याह ॥ अत्र निगममुदाहरति—

“आ त्वा रथं यथोतये”

(ऋ० सं० ६-५-१-१)

इत्यपि निगमो भवति

आ त्वेति । अस्य “सुज्ञाय वर्तयामसि । तु विक्रमिर्मृत्तु-
पहृमिन्नु अविष्ट सत्यते” इतिशेषः । आभिरस्य प्रियमेधस
आर्षम् । अनुष्टुप् । हे शविष्ठ वसिष्ठ । सत्पते सतां पते !
पालक ! इन्द्र ! तु विक्रमिर्मृत्तु बहुनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्ता-
रम् ऋतीपहम् च आतीनामभिभाववितारम् त्वा त्वां वयम्
आवर्तयामसि आवर्तयामः । “इदन्तो मति” (पा० ७-१-
४६) इति मस इगागमः । सुतिभिस्तवाधीना भवामः । किम-
र्थम् ? ऊतये आत्मनः रक्षणाय । सुज्ञाय सुज्ञाय च
(निबं० ३-६-१६) कथमिव रथंयथा अशाकोहि कथि-
श्वाराथमावर्तयेत्तद्वत् ॥ १ ॥

एवमिहावर्तनेनेकवाक्यताभिसम्बन्धेन “ऊति” शब्दो रक्ष-
णार्थं उपपन्नः ॥

हासमान इत्युपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ॥

अथ हासमाने (१६) इत्यनवगतं तत्र हासतिः सर्वायां
हर्षणे वा वर्तते । सर्वमानो परस्परं हृष्यतौ वेति तदवगमः ।
“अथे ह्यु विधिंते हासमाने” (ऋ० सं० ३-२-१२-१)
तदेतत् उपरिष्ठात्—अथे “प्रपर्वतानामुशुती उपर्यात्”
(नि० ९-३९) इत्यत्र ॥

अथ पङ्क्तिः (१७) इत्येतन्निधावगमिष्यन्निगममेव
तावदाह—

“वन्नक्रः पङ्क्तिरुपसर्पदिन्द्रम्”

(ऋ० सं० ८-५-१५-६)

वन्नक्र इति ।

“पुवा महो असुर वक्षथां वन्नक्रः पङ्क्तिरुपसर्पदिन्द्रम् ।
स इयानः करति सुस्तिमंसा इपमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥”

वैखानसस्य वन्नक्रस्येयमाभैर्जैडभनैन्द्रम् । अनया सुतिमुपसं-
हृतमभितर्कं वन्नक्रः प्रार्थयते—हे असुर ! बलैवभिन्द्र ! एव
एवमुक्तप्रकारेण वन्नक्रः कल्पान्तरीणाः वक्षथाय सुतिवक्त्रे
महः महते यजमानाय कल्पान्तरीणाय पङ्क्तिः सोमपानैर-
भ्युक्षितैः । अथवा गुणस्याशनैर्वैवन्नैः सशर्शैः सुतिलक्षणेः
इन्द्रम् कल्पान्तरीणं लामेव उपसर्पत् उपच्यतवान् । स तेन

१. “राजासाक्षासुस्रुषुप्रतिज्ञे”ति भोजसूत्रेण निपात्यते । शो-
भनेन कर्मणा गीयते निगीयते, सुस्रु गीयते परिच्छिद्यते भोगे-
नेति वा ॥

२. अद्यः प्राणलोन बलमुपलक्ष्यते सोऽस्यात्तीहि मत्त्वर्थे रो-
नैरुक्तः ॥ यदा अद्यः प्रया (निबं० ३-१-६) तदन् ॥

तथा इयानः इयमानः अनुक्षियमाणः स्वस्तिम् स्वस्त्वयनेम्
करति करोति भूते लड् (पा० ३-४-६) कृतवान् “व्यस्य-
यो बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यत्ययेन साधुः ।
साम्प्रतमहमेतस्मिन् कल्पे वन्नक्रत्वं चेन्द्रस्ता एवैताः सुतयो
याभिरहमुपसर्प भवन्तम् स लामेव निज्ञाय असौ वर्तमानौय
यजमानाय स्वमधिकारं जानावैः कुस स्वस्त्वयनम् । किञ्च इष्टम्
अनम् (निबं० २-७-१४) श्रीह्रियवाधिलक्षणम् इष्ट्यते
(अभिलष्यते) हि तत्प्राणिभिः । “इडु इच्छायाम्” (तु० प०)
किप् । ऊर्जम् क्षीरादि तदध्यन्नमेव (निबं० २-७-१५) ।
सुक्षितिं शोभननिवासं च । “क्षि निवासगत्योः” (तु० प०)
अधिकरणे क्तिच् (पा० ३-३-१७४) विश्वम् एतत्सर्वम्
आभाः आभिसुक्ष्येनासौ यजमानाय भावयस्य आहरलेति
वा । छान्दसं रूपम् ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात्मकरणाच्च “पङ्क्तिरित्येत-
दुक्तार्थकमुपपद्यते ॥

अथामुमवगमयति—

पानैरिति वा, स्पाशनैरिति वा । स्पर्शनै-
रिति वा ॥

पानार्थास्त्यक्तेः, स्पर्शतेर्वा बन्धनार्थात्, पृशतेर्वा “सर्त-
रतिः” (उ० १-१३३) इति विहितोऽटिप्रत्ययो बाहुलकाद्वा-
वति, धातूनां पञ्चावधः । स्पर्शने प्रथमं गुणानाम् ॥

अथ ससम् (१८) इत्यनवगतं “स्वपनम्” इत्यवगम-
स्तत्र निगममुदाहरति—

“सुसं न पुक्मविदच्छुचन्तम् ॥”

(ऋ० सं० ८-३-१४-३)

ससमिति ।

“प्र मातुः प्रतुरं गुह्यमिच्छन् कुंसारो न वीरुधः सपेवुर्धः ।
सुसं न पुक्मविदच्छुचन्तं रिरिद्धासं रिप उपस्थे अन्वः ॥” इति ।

वैश्वानरस्य सूचीकस्य वाऽमे, सपेवुर्धमरस्येयमार्षम् ।
रिद्धवाग्नेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः वास्यते । अयमग्निर्गोमः
मातुः सर्वभूतनिर्मातुः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः उर्वीः बह्वीः
ऊर्णवलो वा निक्षीरप्रीदेशं वीरुधः लताः । तथा तासां प्रतुरं

१. सस्ति कल्याणीयते प्राप्यते येन तत् । शुभाद्वहमिति
यावत् ॥

२. इदमः सशिकृष्टे वृत्तिरिति । तथाचोक्तम्—“इदमस्तु
सशिकृष्टे समीपतरवातिं वेतदो रूपम् ॥ अदसस्तु निप्रकृष्टे तद्वेति
परोक्षे विजानीयात्” इति ॥

३. अयं चोपक्रान्तोऽर्थः ॥

४. प्राणिनीयेस्तु “स्वश बाधनस्पर्शनयोः” (स्वा० ४०)
इत्युक्तम् । बाधनं च बन्धनेनेति तेन इदमेव लक्ष्यते ॥

५. एतच्च (सि० को०) दीक्षितचरणैरुक्तम् ॥

६. तत्रहि ताः सुप्रियया भवन्ति ॥

प्रकृष्टतरं प्रततर्तरं वा, प्रगततर्तरं वा शुद्धं शुभं मूलमपि इच्छन् कामयमानो दग्धं प्रसर्पत् प्रसर्पति । “इत्थं लोपः परस्मै-पदेभु” (पा० ३-४-१७) इति इकारलोपो बाहुलकात् ॥ क इव ? कुमारो न यथाकुमारः स्वल्पानाया मातुः प्रकर्षेण शुभतरं सर्वत्रैभ्यः स्तनप्रदेशम् इच्छन्प्रसर्पति जाभ्यसु तद्वत् । तमेतमभि रिपः तस्याएव भूमेः (निघं १-१-१३) वैपस्थे तत्रैव (निशैरप्रदेशे) रिरिह्वांसं पुनः पुनर्यथादयमानं वीरुषः । अन्तमेभ्ये निहितमध्यकमपि शुचन्तं वीर्यमानम् अविद्वत् अपदयत् । कथितं ऋषिरन्यो वा । कथं पुनरविद्वत् ? ससं न पक्कम् यथैव ससं स्वपनशीलम् “पससस्ति स्त्रमे” (अ० प०) ताच्छील्यविशिष्टकतैरि अन् (पा० ३-१३४) अष्टमु मासेषु वर्षातिरिक्तपु अनमिष्यकलात् । माध्यमिकं ज्योतिः वैद्युताख्यं पक्कमनियकं वर्षासु उपर्यवस्थानादयन्नेव इत्यते । एवं निशैरान्तःप्रविष्टमपि सन्तममिति महत्त्वाद्द्विषोऽविददेव । निशैरे हान्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अभिस्तु निशैरस्योऽपि खया वीर्या विज्ञायत एवैखमिप्रायः ॥ ३ ॥ तदेतदनुपपाद्यते यदुपक्रान्तम्—

**स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्
तद्विषाविदज्जाज्वल्यमानम् ॥**

स्वपनम्—ससम् “पससस्ति स्त्रमे” (अ० प०) पचायन् (पा० ३-१-१३४) सस्ति स्वपितीति ससम् इति—एतत् माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते वर्षाव्यतिरिक्तकालेऽवशीनात्स्वापव्य-पदेशः । तदेतदाह अनित्यदर्शनम् न ह्यष्टौ मासान्माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते ॥ एवमिह शब्दसंख्यादर्थोपपत्तेः “ससम्” इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यते । पक्षशब्देन नामिष्यकमिति सर्वसुपपन्नम् ॥

अथ द्विता (१९) इत्यनवगतम् “द्वैधम्” इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

“द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः”

(ऋ० सं० ३-१-१७-५)

**द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च शम्भुः
सुखभूः ॥**

द्वितेति । “यस्त्वद्वोत्ता पूर्वो अमु यजीयान् द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः । तत्तानुधर्मं प्रवेद्या चिकित्सोऽथानो

१. अतिविस्तृतम् ॥

२. प्रकर्षेण गततरं गह्वरम् ॥

३. निशैरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निशैर पयोपलोभूतैः ॥

४. “रलयोर्द्विलोभैव शायोर्वैवयोस्तथा । वदन्त्येषाश्च सावर्ष्यमहङ्कारविदोर्जाः ।” इत्यभिप्रायकोर्तोर्लिङ्गासं, “लिङ् आस्तादने” (अ० उ०) इत्यकाङ्क्षितः कसौ रूपम् । पुनः पुनरित्यभ्यासोऽर्थवशात्तत्तु धातुलभ्योपेदितव्यः ॥

धा अध्वरं देववीतौ ॥” इति । कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्थेचि-द्वुप् प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते—हे भगवन् अग्रे ! पृथिवी-स्थान । त्वत् लतोऽपि यः पूर्वः प्रथमभावी होता मध्यमस्था-नो नाशुः । असावपि हि द्यौः देवानामिति श्रूयते—“आद्वौ अभिमरदविषवतः” इति । वैद्युतोऽभिरिति केनित्मन्यन्ते । यजीयान् यदुतरः । द्विता च सत्ता द्वैधं च यस्य विषयमानता “मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन “उत्तमे च” स्थाने सूर्यभावेन स्वधया च अनेन च सोमाख्येन (निघं २-७-१७) सर्व-भूतानां वर्षद्वारेण यः शम्भुः “सुखभूः” सुखस्य भावयिता-“ऽभूदिति” कोषः । हे चिकित्सः । वर्षविषयकचेतनोवन्नमे ! तस्य यस्त्वतोऽपि पूर्वभावी होता निरुपतिस्तस्य होतृनुष्ठितं धर्मम् वायोर्द्वित्वाभ्यन्तमन्तमनो कीदृशकथां धृतिम् अनु उपलक्ष्येति साधयः । अतिलाभमायुवनिति दुर्गः । “वायुर्नो लभस्तेजः, तस्माद्वायुरभिमन्वेति” इति ह विज्ञायते । प्रयज्ञ प्रकर्षेण देवान्नुजय अथा अनन्तरम् “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६) इति वीर्यः । नः अस्माकं सम्बन्धिनम् अध्वरम् यज्ञमिमं देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थम् (तर्पणाय) धाः विवेहि । “दुधाञ्धारणपोषणयोः” (जु० उ०) इत्यस्य छन्दसे छडि रूपम् अहभावश्छान्दसः ॥ ५ ॥

एवमिह शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेः “द्विता” इति द्वैधमि-त्यर्थकसुपपत्तेः ॥

अथ द्वाः (२०) इत्यनवगतम् “त्राया” इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

१. यदृशब्दात् “तुदछन्दसी” (पा० ५-३-५९) ति ईयस्ति “तुरिधेयः” (पा० ६-४-२५४) इति तुलोपः ॥

२. द्वाशब्दात् “संख्याया विधायै धा” (पा० ५-३-४२) इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । द्वैधमिति “द्विध्योऽधुमु” इति धेलस्य धमुनादेशेन भवति ॥

३. सायणस्तु—सत्तेलस्य निगणं हलर्धमाह तथाच—“द्विधा द्वैधं—तथ्यमे चोचये च स्थाने स्वधया सोमाख्येनानेन सद्य सत्ता निगणः सन् शम्भुर्वैद्युतां सुखभूरुदिति तत्ताख्यानम् । तथाचात्र ताच्छीलिकस्तुम् “यदु विशारणालस्यसादनेषि” (स्वा० प०) ति धातोर्द्वैधव्यः । दुर्गमत् त्वत्तोदश्रन्ताद्वावे तव्य ॥

४. सर्वं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । स्वशब्द उपपदे दधातेः (जु० उ०) “मेहे कः” (पा० ३-२-१४४) इति कप्रत्ययो बाहुलकाद्भवति । स्त्रेभ्यो वीर्यते—त्वसिन्वीर्यते वा, स्त्रेन धनेन वीर्यतेवेति देवरानः । द्यौरवैविषयो निगमे भवति ॥

५. “फित ज्ञाने” (स्वा० प०) इत्यस्य कसौ रूपम् । “मनुवसोर सन्धुदोः छण्दसु” ति (पा० ८-३-१) नल्ल शः । ६. देवानां वीतिरश्नं यत्र प्रीती, सा देवप्रीतिः । “भी गति-व्याप्तिप्रजनकान्सनखादनेनु” (अ० प०) असाद्वावे क्तिन् निमित्ते सप्तमी ॥

७. “वृत् वरणे” (स्वा० उ०) “मेहे कः” (पा० ३-१-

“मृगं न ब्रा मृगयन्ते” (ऋ० सं० ५-७-१८-१)

मृगमिव ब्राह्म्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

मृगमिति ॥ “गोभिर्गर्दं मन्ये अस्मन्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अग्निस्तरन्ति धेनुभिः” ॥ इति काण्वस्य मेधातिथेरा-
हिरसस्य चप्रियमेधस्यामैन्त्रे सूक्ते गायत्री । मर्हाप्रते निष्कैवत्ये
शस्यते । हे भगवन्निन्न १ यत् यद्यपि ईमितिपदपूर्णे निपातः
(नि० १-३-५) काम् अस्मत् अस्मात् अन्ये ऋत्विज्यजमाना
गोभिः वाग्भिः (निर्व० १-११-४) स्तुतिलक्षणाभिः ।
धेनुभिः च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः । “विधि प्रीणने” (भ्वा०
५०) अस्यैव “धेन्वादयश्चे”ति निपात इति मुकुटः । अग्नि
आगिमृग्येन तस्तरन्ति छद्मना (कुत्सितफलाभिसन्धानेन)
गच्छन्ति । “त्सर छद्मगतौ” (भ्वा० ५०) तथाप्यस्यानेव
प्रत्येहि । यतस्ते-ब्राः “ब्राह्म्याः” “प्रैषाः” युष्मत्संस्तवसंयुक्ताः
प्रतिप्रहिताः (बरीतारो जालादिभिर्हयैर्निर्मुक्षानाः व्याधाः)
मृगं न “मृगमिव” मृगयन्ते अतिवध्यन्ति । तद्वदनधिकारि-
ण एव बलादिन्द्रस्यान्वेषणे प्रवर्तन्ते कुत्सिताभिसन्ध्यधेति
न तान्प्रत्येहि किन्त्वस्यानेव भक्षयतिरेकादन्विष्यतः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धात् “ब्राः” शब्देन छुब्धकल-
क्षणा ब्राह्म्या उच्यन्ते । “ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यादस्याध्यायो
निराकृत” इत्यमरः ॥ ३ ॥

वराहो मेधो भवति वराहारः ।

“वरमाहारमाहापीरं”ति च ब्राह्मणम् ॥

वराहः (२१) इत्यनवगतमनेकार्थं च । तत्र तावत् मेधः
वराहो भवति । स हि वराहारः भवति । तस्य वरैरुदकमा-
हारः । अथैतन्निर्वचनप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणं प्रमाणवति वरमि-
त्यादि ॥

अथास्मिन्नर्थे निगमं प्रमाणयति—

“विध्यं ब्राह्मं तिरौ अद्रिमस्ता”

(ऋ० सं० १-४-२८-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१४४) इति बाहुल्यार्थः कः । यणादेशः । जस् । बरितारोऽन्वे-
ष्टारो मृगादीनां ब्राह्म्यानां च छुब्धकादयः ॥

१. दुर्गस्तु “तत्र (येन्द्रे सूक्ते) एषाऽभिज्वलस्य द्वितीयेऽहनि
मरुत्वतीये शस्त्रेऽनुचरसुचे शस्यते” इत्याह ॥

२. अयं च स्वारसिकोऽप्ये ॥

३. रूणोतेः “महवृद्धिनिधिमग्नम्” (पा० ३-३-५८) इत्यपि ।
सर्वैरपि त्रियत इति वरमुदकम् ॥ वरमाहारो यस्य वरमाहरतीति
वा “कर्मण्यम्” (पा० ३-३-३) एवोदरादित्वादाहारशब्द-
स्याकाररेफयोऽलोपः ॥ यदा-वरशब्दे उपपदे हरितारङ्गपूर्वात्
“अन्वेध्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-२०४) इति बाहुल्यार्थः
अप्रत्ययलोपः (पा० ६-४-१४३) ॥

विध्यमिति । “अस्येत्” सातः सर्वेनेषु सुयो महः पितुं
पुत्रिवाच्चावर्त्ता । मुपायद्विष्णुः पचते सहीयान् विध्यं ब्राह्मं
तिरौ अद्रिमस्ता ॥” इति । नोधानाम् गोतमपुत्रस्येयमापम् ।
येन्द्रा । त्रिष्टुप् अभिजिद्विषज्जिन्महाप्रतादितु आहीनिकेष्टु महः
अहीनसूक्ते मायन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छेदिनः शस्त्रे विनिमुक्ता
अत्र “इत्” “उ” इत्येतानिपातद्वयं पादपूर्वम् यद्वाऽवधारणाधर्मः ।
मातुः दृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः महः महतः अच्छब्द-
लोपश्चान्दसः । यद्वा मह इति प्रशस्तार्थकं पितृर्विशेषणं अस्य
यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनानिषु त्रिषु सवनेषु
पितुं सोमैरुक्षणमग्नम् (निर्व० २-७-६) सद्यः तत्क्षणे
पपिवान् पीतवान् । तथा-चावर्त्ता चारुणि-शोभनानि
अग्नानि-“सुपां सुखि-”ति (पा० ७-१-३९) शसो लुक्
धानाकरम्भादि-हविल्लक्षणादि-“अक्षितवानि”ति शेषः । किञ्च
विष्णुः सर्वस्य सवतः व्यापकः । वैद्य वा सर्वभूतानां प्राण-
भावैर्न पचते परिपक्वेत् (विरसकितम्) अतुराणां यज्ञमस्ति
तत् सुपायैत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूनामभि-
भविता अद्रि शत्रूनामपत्तारं वज्रम् “अद्रु भक्षणे” (अ० ५०)
“अदिशदिभूक्षभिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६४) इति क्तिन्
प्रत्ययः । अस्ता क्षेपकः “न लोके”ति (पा० २-३-६९)
पष्ठीनिषेधः । एवंभूत इन्द्रः तिरः प्रायः सन् (नि० ३-
२०) वराहं मेघं विध्यत् अतडयत् “व्यथ ताडने”
(दि० ५०) छद्म अडभाव आपः ॥ २ ॥

एवमस्मिन्मन्त्रे “वज्रमस्ता वराहं विध्यति”ति वाक्यार्थव-
शाद्ब्राह्मो मेघ उपपन्नः ॥

अयमपीतरो वराह एतस्यादेव । बृहति मूलानि ।

वरं वरं मूलं बृहतीति वा ।

१. तथाचोक्तम्—“अद्वो भास्ताऽऽहुतिः सम्बगादित्यमुपक्षिष्टे
आदित्वाजायते दृष्टिर्दृष्टेन ततः प्रजा” इति ॥

२. “पा रक्षणे” (ब्रा० ५०) इत्यस्मात् “कमि-मनि-जनि-
मान-गा-पा-हिन्त्यश्च” (उ० १-७०) इति तुप्रत्ययः । बाहुल्य-
कादाकारलेकारः । रक्षितव्यं ह्यत्रम् । रक्षति वा भुक्तम् ।
प्यायतेवां बाहुल्यकात्प्रत्ययो धातोः पिभावश्च ॥

३. यथा तौ हृतये तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः ॥

४. पचतेः “भृष्टदृष्टियजिपर्विपचयति” (उ० ३-११०)
इत्यतश्चर्मणि “भूतेऽपि दृश्यते” (पा० ३-३-२) इति
वचनान्नृपेऽपि दृष्टव्यः ॥

५. उदकादानसमर्थं मेघमिति दुर्गः । एतच्च नैरुक्ताहोत्रेन
दृष्टव्यम् ॥

६. “सुप लेये” (ब्रा० ५०) वयने कः (पा० ३-३-
५८ वा०) नोपणं सुपमात्मन इच्छति “सुपभाषनः क्यच्”
(पा० ३-१-८) इति क्यच् व्यस्येन दीर्घलोको लः शताऽग्नम-
शास्त्रान्नित्यस्यमुपमावः । कस्य मन्त्रस्येति हासिकपक्षे व्याख्याने
(तै० सं० ६-२-४) तथैतस्सायनाभाये दृष्टव्यम् ॥

हतरः शूरः । एतस्मात्-वराहरणात् एव । कथं ।
वरं श्रेष्ठं मूलक्यं सुखीनाम् आहारमाहरतीति । यद्वा-
मूलानि कतेवकायीनाम् बृहति उच्यच्छतीति वराहः ।
“बृह उच्यमाने” (तु० प०) “पचायेराकृतिगणालादन्” (पा०
३-१-१३४) तत्सन्धियोगेनाडाममथ हकारस्य । अथ वा
वरं २ मूलं बृहतीति वराहः । अत्रैकस्य वरस्यस्य
निवृत्तिः । वरस्यबृहद्देव्य वराह इत्यर्थः । तथाचान् कर्मण्यण्
(पा० ३-२-१) प्रबोदरादिलाद्वरस्यस्यकारादेशः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“वराहमिन्द्र एमुषम्”

(ऋ० सं० ६-५-३०-५)

इत्यपि निगमो भवति ।

वराहमिति । “विश्वेता विष्णुरामरुद्ररुक्मस्त्वेषितः ।
शतं मण्डिपान् क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम्” इति-
क्रान्त्यस्य पुनरुच्येवार्थम् । ऐन्द्रो बृहती । उरुक्रमः बहुवि-
क्रान्तः विष्णुः व्यापनशील इन्द्रः त्वेषितः मन्त्रैस्तु-
तिलक्षणैः सन्दीपितः “लिष दीप्तौ” (ऋ० उ०) ण्यन्तात्
क्तः । निश्वा-इत्-ता सर्वाण्येव तानि वसूनि । अत्रैच्छ-
द्भप्रावर्धे, विमन्त्रेण लुक् “छुपांछुछिति-” (पा० ७-१-३९) इति
आभरन् आहरत् “हमहोर्भस्वन्दसि” (पा० ३-१-३४
वा०) इति ह्रस्व भः । कानि पुनस्त्वानि (किंलक्षणाति)
वसूनि ? उच्यन्ते-शतम् असंख्यातान्मण्डिपैर्ना सहतो यद्वाज्
(निघं० ३-३-८) कथंभूतान् ? क्षीरपाकमोदनम् प्राय-
णीयार्थम्-आदितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्सोमकतून् इत्यर्थः ।
किञ्च एमुषम् आमुषम् सर्वेषामुदाराणां मध्ये मोहैस्थानीयम् ।

१. यद्वा त्वेषो दीतिः स सजातोऽस्वेतीतत् (पा० ५-२-३६)
सायणस्तु-हे इन्द्र । ता-तानि त्वया सद्यन्मान्युदकानि विष्णुर्व्याप-
नशील उरुक्रमः बहुगतिः आदितः त्वेषितस्त्वया प्रेरितः सन्
आभरत् आभरति लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलमुदकान्ये-
वापि तु शतमसंख्यातान्मण्डिपान् पशून् महतो यद्वाज्ना यज-
मानाय । किञ्च क्षीरपाकमोदनं चरपुरोडाश्राद्धिकंचोपलक्षणविधया ।
किञ्च इन्द्रो वराहं जलपूर्णं मेघं हन्तीति शेषः । कीदृशं तमेमुष-
मुदकस्य मोक्षकमित्येवं नैरुक्तपक्षेण व्याचरयौ । ऐतिहासिकपक्षे
चरकमाज्ञापे इतिहास आज्ञाप्यते ; सोऽ“यमसेदुमातुः सवनेषु” ।
“विश्वेसाविष्णुः” त्येताभ्यां प्रतिपादित इत्यनवरोक्तवक्यता सा-
यणेनैतन्मन्त्रव्याख्याने स्पष्टपराधितेति तत् एव द्रष्टव्या ॥

२. महतोः “अविमर्षोऽपिच” (उ० १-४५) इति टिप्पण्य् ॥

३. एव-चोपलक्षणविधयार्थः । प्रायणीयोदगयनीयशामयत्यस्य
पूर्वोत्तराहं चरपुरोडाश्रादिसाध्यम् ॥

४. तथाच आचार्य (मैत्रायणीयके) “माययाविमन्त्रो जघान,
तस्य मथ्यादाहरत्, यदनं वराहमिन्द्रमुषमेकविंशत्या पुरां धार
इत्युच्यते” इत्येवम् ॥

अत्राकारस्येकारश्चान्दसः । वराहम् तदाक्य (तदाकार-)
मधुरमाहरत् अहन् । हरतिरत्र नाशनेऽर्थे वतते पूर्वम् प्रापणे ।
हरणं प्रापणं स्त्रीकारस्येयं नाशनेत्युक्तेः ।

अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

तथाचागमः

“ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिवराहैः ॥”

(ऋ० सं० ८-२-१६-१)

इति “त ईं सुखेभिः सखिभिः शुचिभिर्गोधांयसं
विधनसैरन्दः । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिवराहैर्वृषमस्वेदिभिर्यविणं
व्यानद” इति । आयासस्यङ्गिरसस्येदमार्थं त्रैष्टुभं बाहैस्यसम् ।
ब्रह्मणस्पत्यस्य काम्यवसौ मैत्रायणीयके षड्वं विनियुक्ता ।
स ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः सत्येभिः सत्यवादिनिर्वाय-
थ्यलैर्वा सखिभिः समानह्वयैः (सखिभूतैः) शुचिभिः
वीतिमद्भिः विघनसैः विविधभयैर्वृद्धिः । वृषभिः वरि-
तृभिः । “वृषु सैचने” (ऋ० प०) “कनिन्मुवृषी” (उ०
१-१५६) इति कनिन् । वराहैः वरस्य वरणीयस्योदकस्या-
हारेराहर्हविधमैस्वेदिभिः घमतापयितृभिः । वीसामनैरिति
सायणः । यद्वा क्षरदुर्गैः । अथवा घर्मां यद्वा (निघं० ३-१८-
१५) “हृ क्षरणवीत्योः” (ऋ० प०) ततो मः । क्षरस्वस्निमोमः ।
वीच्यतेऽन्नाश्रय इति वा । तस्य स्वेदिभिः स्नादयिष्यति । तं
प्रति गन्तुमिरिति सायणः । यद्वा सङ्घिर्वा । एवञ्चविजिष्ठाैरङ्गि-
रोभिः सैहितः गोधांयसं गवां वाचामपां वा धारकम् ईम्
एनं नेचम् अहर्दः अदारयत् । निपरिणामपरोक्षकृतज्ञान-
मन्त्रस्य । दारयित्वा च द्रविणम् उदकम् व्यानद व्याप्नोत् ।
“अश्र व्यातौ” (ख० आ०) विपूर्वाद्सालङ् ॥ १ ॥

यद्यप्यस्मिन् अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति तथापि चूत्तऽर्क्षि-
न्सतीति तेषामेव वराहशब्दाव्याख्यां भाष्यकृदभिप्रेति ॥

१. ब्रह्मण स्पत्यस्यः सामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिरधिपतिः ॥

२. विविधानि पदानि येषान्ति विघनान्त एव विघनसालोः ।

अत्र स इत्येव संज्ञाकरणः ॥

३. मरुद्विजिति सायणः । तन्मते गवां धारकं बलं नामाङ्गु-
र्यदारयत् त्रिणि गोलक्षणं घनं व्यामोदित्येवं व्याख्यातान् ॥

४. बलमिति सायणः ॥

५. “हृ गतौ” (ऋ० प०) “वृद्धिश्चामिनि” (उ०
२-५२) यद्यपीदं बलायं निघण्टौ (२-१०-२६) पठितं तथापि
शम्बरस्यापि तत्प्राधान्येन पाठाज्जायैत्यमपि । “अम्मोर्लोय-
पानीर्व नीरक्षीरास्तु शम्बरमि” लमरः ॥

६. “विप्रं पृथमङ्गिरसो दृषाना यक्षस्य धामं प्रथमं मनन्ते”
(ऋ० सं० ८-२-१५-२) इत्यत्र । अङ्गिरसोऽङ्गारेभ्यो जाता
अङ्गेः पुत्रास्तामानानः । विप्रं विशिष्टया त्रयचर्यया सर्वतः
प्राप्तं अत्यर्धं ज्ञानसहितस्य कर्मणः कलकसं तद् दृषाना धारयन्-
श्चेतसा, विशुद्धमन्त्रात् । यक्षस्य यत्प्रथमं सुखं परमात्माख्य-

अथ शब्दसाहचर्येण प्रसक्तभिगमतो दर्शयति—

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।

माध्यमिकाः मरुतः रुद्रा इत्येवमादयः । (नि० ५-५)
अङ्गिरसोऽङ्गिरसिमाख्यामपि लभन्ते तस्मान्माध्यमिकत्वेऽपि सति
पृथगुद्धृत्योक्ताः । ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते तेषां निग-
ममाह—

“पश्यन् हिरण्यचक्रानयौदंष्ट्रान् विधावतो वराहन्” ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० १-६-१४-५)

पश्यन्ति । अस्य “एतत्तत्र योजनमचेति सख्यं यन्म-
रुतो गौतमो वः” इत्यादिः ॥ रहूगणस्य गौतमस्येवमार्थम्
विरावरूपा । हे मरुतः ! एतत् योजनं युज्यतेऽनेन देवतेति
योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं त्यन् न प्रसिद्धमन्यदुद्धृतं स्तोत्र-
मिव अचेति सर्वैर्ज्ञायते । छान्दसः वर्तमाने कर्मणि लुङ् ॥
यत् एतत्सूक्तं स्तोत्रं गौतमः ऋषिः वः युष्मदर्थं सख्यं
उच्चारितवान् खलु “रहू शब्दोपतापयोः” (भ्रा० प०) लङ्
तिपि “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७६) ति शपः श्रुर्गुणो
“हृल्ल्याभ्य” (पा० ६-१-६९) इति तलोपः । अष्टमाव
आर्थः । इ इति पुरातीताख्याने पादपूर्णे वा । किङ्कर्तुः ? हिर-
ण्यचक्रान् हिरण्यचक्रधारिणिरुद्धान्—हित-रमणीय-कर्मयु-
क्तान्वा । **अयोदंष्ट्रान्** दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयी-
भिश्चक्रधारिभिर्मुक्तान् । यद्वा दंशान्—साधना ऋषयः (अङ्ग-
विशेषाः) दंष्ट्राः । अयोमया दंष्ट्रा येषां तान् । **विधावतः** विवि-
धमितस्ततः प्रवर्तमानान् । **वराहन्** वरस्योच्छ्रितस्य शत्रोर्ह-
न्तृमुद्धृतितृन्वा । यद्वा उत्कृष्टस्य वृष्ट्यदकस्यादृतृन् । यद्वा उत्कृ-
ष्टानां देवतानामाह्वान् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतान्म-
रुताः **पश्यन्** सम्यग्जानन् । गौतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेत-
त्सर्वोच्छ्रितं सदस्माभिः सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र वरसब्दो-
पपदावाङ्मूर्धन्यत्वेनो हारतेनो ह्यतेनो लुहोतेरदनाथोद्वा हु इत्य-
स्य निष्पत्तिरिति स्कन्दस्मृतिमाध्यम् । अस्य च पृषोदरादिखा-
दमिततसिद्धिः । वराहशब्देन च समाननिर्वचमादिहोपच्यस्तः ५
एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते । इत्युपपत्तिः ।
मरुतां च गणाः सप्तसप्त का ४९ ब्राह्मणे श्रूयन्ते “ते सप्त-

मसाङ्गिचक्राणां धाम स्थानं तत् मनन्ते । तत्त्वेन जानते इत्यर्थः ।
प्रतदेवैवमस्याद्युनि अङ्गिरसो लिङ् इद्वा एव निगमो माध्यकारिणोदा-
हृतः । “अङ्गिरसो वराहा उच्यन्त” इति ॥

१. यस्मिन् “आविशुन्मङ्गि” रितादिके पठ्ये सृष्टे एव निग-
मोऽस्ति ॥

२. दुर्गस्तु—एतत्पञ्चलं यौष्मार्कीण न योजनमचेति नयो-
गमाच्छ्रितं विजितारित्वाङ्गवतामित्येव व्याख्यत ॥

३. दुर्गस्तु—अन्तर्हितं यत्सर्वेषां मनुष्याणामित्येव व्याख्यत
(नि० ७-१-२६-२) ॥

सप्तमरुतां गणा” इत्येवम् ॥ वराहविषये तु—इत्येव निगमो
द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

“दिवो वराहमरुपं कपदिनम्”

(ऋ० सं० १-९-५-५)

खसराण्यहानि भवन्ति । खयं सारीण्यपि वा खरादित्यो भवति स एतानि सारयति ॥

अथ **खसराणि** (२२) इत्यनवगतम् **खयं** सारीणि
इत्यवगतम् । **अहानीत्यभिधेयवचनम्** । तानि हि खयमेव-
सरन्ति गच्छन्ति “स गतौ” (भ्रा० प०) पञ्चाथन् (पा०
३-१-१३४) ताच्छील्यविशिष्टे कर्तरे बाहुलकात् । अपि वा
अथवा **ख्व् आदित्यः** अत्र भवति । स एतानि
अहानि **सारयति** गमयतीत्येतानि खसराणीत्युच्यन्ते ।
सतः “पुंसि संज्ञायौ च प्रायेण” (पा० ३-३-११८) अन्त-
र्भावितपण्यैश्चात्र सतिः । खरिखस्य रेफलोपः पृषोदरादिखात्
(पा० ६-३-१०९) आदित्येन सार्थते । स हि खोदया-
त्ममयाभ्यान्तानि गमयति । अत्र निगममुदाहरति—

“उस्त्रा इव खसराणि”

(ऋ० सं० १-१-६-२)

इत्यपि निगमो भवति ।

उस्त्रा इति । अस्य “विश्वेदेवासो अमुरः सुतमागन्तु
तूर्णयः” इत्यादिः ॥ मधुच्छन्दस्य आर्षम् अग्निहोमे प्रवगे
शब्दे गायत्रे तुचे वैश्वदेवे शस्यते—हे विश्वेदेवासः ! विश्वे-
देवाः ! एतन्नामका गणरूपा देवविशेषाः ! “आजसेरुक्” (पा०
७-१-५०) इति जसोऽङ्गुगागमः । यूयम् **अमुरः** कर्म प्रति
स्वरमाणाः । अतः **सुतं** अग्निपुत्रं तं सोमं प्रति **तूर्णयः**
स्वरणशीलाः (खरायुक्ताः) सन्तः **आगन्त** आगच्छत । कथं-
पुनरागच्छत ? **उस्त्रा इव खसराणि** यथा उस्त्राः रस्मवः
(नि० १-५-९) खसराण्यहानि प्रति श्रीभ्रमागच्छन्ति एवम् २

एवमस्मिन् रविमसम्बन्धात्खसराण्यहान्युपपद्यन्ते ॥

अथ **शर्याः** (२३) इत्यनवगतम् । शरमय्यः इत्यवग-
मः । श्वषोऽभिधेयो इत्याह—

१. अनुपदं वक्ष्यमाणः एकदेवताविषयः । खरो खयं वराहः ॥

२. ते हि यास्मिन् कर्म प्रत्यागन्तुं स्वरन्ते अत एवमामच्यते ।
अपु इति कर्मनाम (नि० २-१-२) पृषोदरादिखात् (पा०
६-३-१०९) साधुः । सायणस्तु तत्पत्तकाले वृष्टिपदा इत्यर्थमाह ॥

३. मध्यमपुरुषवृत्तवचनम् । “बहुलं छन्दसी” (पा०
२-४-७३) ति शपो लुङ् । तस्य “ततनसतनधन्मि” (पा०
७-१-४५) ति तवादेशो अभिरिति प्रतिषेधादङ्गिरावनुवासि-
लोपाभावः ॥

४. एतच्च प्रकृतनिगमोदाहरणानुरोधेन । अनुलिपु ड-
“आ यः शर्यामिस्तु विमृगो अस्व” (ऋ० सं० ८-१-२६-३) ॥

शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । सृजन्ति कर्माणि ।
शर्या इषवः । शरमय्यः । शरः शृणातेः ॥ इति ॥

तथाच—“यु हिंसायाम् (भ्या० प०) ” “अभ्यादयक्षे”—
(उ० ४-१०८) ति आकृतिगणलाघात् । शृणन्त्याभिरिति
श योः ॥ अङ्गुलिपक्षे सृजन्ति कर्माणीति शर्याः ॥
शृणातेः हिंसाथैस्व ब्रूयातोः (भ्या० प०) “श्रुदोरप”
(पा० ३-३-५७) ह्रस्वकरणे शरः । “शरस्तु तेजने बाणे
दध्यधे ना, शरं जले” इति निथमेदिन्यौ ॥ यथा च शर्या इषव
उच्यन्ते तथा निगममुदाहरति—

“ शर्याभिर्नि भरमाणो गभस्त्यो—”

(ऋ० सं० ७-५-२२-५-७-७-५)

रित्यपि निगमो भवति ॥

शर्याभिरिति । अस्य “अयमभि हि अयसा तत्तर्हि-
थोस्तु न कश्चिज्जनपानुमक्षितम्” इत्यादिः । अयस्यस्यसह-
स्त्युश्च “ययूषु प्रचन्व वाजसातये” (ऋ० सं० ७-५-२२-
१) इति पावमानं सौम्यं सूक्तं दृष्ट्वातुः पिपीलिकमध्यास्तिलोऽ-
नुष्टुभः । षड्व्ययुहस्यः । तासामिं द्वितीया । हे अभि !
अभिपोताः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुरव्याहृतः । कर्तृप्रतीतिवधा-
नामी भूतः । हिः पादपूरणः । अभिततर्द्धि उचः पुनर-
भिहत एतं सोमम् । अयसा अयणीयेन मन्त्रेण एभिर्भावितः ।
कथं ? गभस्त्योः शर्याभिर्नि भरमाणः यथा भरमाणः
धनुर्धारयमाणः “डुश्व धारणपोषणयोः” (जु० उ०) कश्चित्
गभस्त्योर्बोहोः (निघ० २-४-६) अवस्थिताभिः शर्याभिः
शरमयीभिरिच्छुभिः क्वचित्दैवेदेवम् । किञ्च एवमेतं सोम-
मभितर्दयन्तो यूयं वैसलीयरीभिरक्षिरापाय्य जनपानं
जनैर्यज्ञानारतं पयः पीयते तमविदैलिनम् कश्चित् उत्सर्ज-
उत्सरणशीलं वाप्यादिकमिव । (निघ० ३-२३-१०) उत्-
र्वासत्तैःसदेः सन्देर्वोच । सन्देर्वोचो बाहुलकात् । उन्देर्वो
“उन्देर्नलोपधे—” (उ० २-७७) ति सप्रत्ययः । उदृच्छत्य-
स्माज्जलं, सन्यते आश्रित्यते वा जलेन । अक्षितम् अक्षीणं
कुक्षतम् । सहतो देवजनौपयस्य पानार्हं प्रभूतं कुरुतेति भावः ॥ ५ ॥
एवमभितर्दयन्तकियासम्बन्धात् शर्याशब्देनेषव उच्यन्त
इत्युपपद्यते ॥

१. “उ-वृष्टिर् हिंसायादयोः” (१० उ०) लिट् लोख्ये ॥

२. रात्रिपुंतिपाभिसैत्रपूताभिः ॥

३. सर्वदा जलपूणीम् ॥

—४. सायणस्तु—हे सोम ! त्वं अयसाऽश्वेन हेतुनाऽभ्यभि-
ततर्द्धि इ पयिममभि वृणवानस्ति किञ्चिद्वानसि । तव इष्टान्त-
द्वयम्—उत्सर्ज—यथाकश्चिज्जनपानं यस्मिजना उदकं पिबति
तमक्षितमक्षीणं कश्चित्कचनोत्सरणशीलं वाप्यादिकमभिरुणति,
अयसा—कश्चिद्वगभस्त्योर्बोहोः (निघ० २-४) शर्याभिरङ्गुलीभि-
(निघ० ४-२) भरमाण उदकं सम्भरमन्विद् अभिरुणति
तद्वप । इति व्याख्यौ ॥

अथार्कः (२४) इत्यनेन कार्यमित्यनेन कथावगमयति—

अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति,
अर्को मन्त्रो भवति यदेनोर्चन्ति,
अर्कमन्त्रं भवति अर्चति भूतानि,
अर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकस्मा ॥ ५ ॥ (४)

देवः सर्वोऽर्च्यः । कुतः ? यत् वसात् एनं देवं
अर्चयति सोतारः पूजयति । एवमत्रेऽपि । तथाच “अर्चय-
जाया” (भ्वा० प०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९)
“जजोः” (पा० ७-३-५२) इति कुलम् । यद्वा “कुदाधा-
राधिकलिभ्यः कः” (उ० ३-४) इति कः “जोः कुः”
(पा० ९-२-३०) इति कुलम् “हरो क्षरी” (पा० ८-४-
६५) ति कलोपः । अर्चयति । अत्रार्थं घः (पा० ३-३-
११८) भूतानी—ति कर्तृपदम् । “पूज्यं हि प्राणिनाम-
वमथाचैनदकुससयि”—ति स्मृतेः । पूज्यं हि पूज्यते तस्मा-
त्तदपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूज्यते ॥ संवृत्तः सज्जतः
(संव्यातः) कटुकस्मा कटुकभावेन ॥ पृथ्वादिवादिमिन्ञ्
(पा० ५-१-२२२) भावे ॥ ५ ॥ (४)

अथात्रोपक्रान्तेष्वर्थेष्वव्याख्योरर्कमुदाहरत्येकस्मिन्नेव निगमे—

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्कणः ।

ब्राह्माणस्त्वा शतक्रतु ! उद्वंशमिव येमिरे ॥”

(ऋ० सं० १-१-१९-१)

गायन्तीति । मनुच्छन्दस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्र ।
हे भगवन् शतक्रतो ? इन्द्र । गायत्रिणः गायत्रं साम
तदेवामसीत्यर्थं इति । एवमत्रेऽपि (पा० ५-२-११५) उदा-
तारः सामगाः । सामभिः त्वा त्वां गायन्ति सुवन्ति । “वै
शब्दे” (भ्वा० प०) । अर्किणः मन्त्रिणः होतारः (ऋषिजनः)
अर्कम् अर्चनीयं “अर्च पूजायाम्” (भ्वा० प०) कर्मणि घञ्
(पा० ३-३-१८) “जजोः” (पा० ७-३-५२) इति
कुलम् । साम् अर्चयन्ति पूजयन्ति । एवमेते सर्वेऽपि
ब्राह्मणाः याहे कर्मणि वंशमिव ध्वजमिव उद्येमिरे
उद्यच्छन्ति (उच्छ्रितं कुर्वन्ति) छुतिभिर्हविर्भिश्च तवैव महि-
मानं वर्धयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथैतद्याचष्टे—

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । प्रार्चयन्ति तेऽर्क-
मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो ! उद्येमिरे वंश-
मिव । इति ।

अथ निगमप्रसक्तं वंशपदं निर्गन्तीति—

वंशो वनशयो भवति । वननाच्छ्रूयत इति वा ।

वनशायः वने शयित इवास्ते । अथवा वननात् सम्भ-
जनात् “वन सम्भजौ” (भ्वा० प०) वलिभिः । संमपि

संखेयः । श्रूयत इति वंशः । पृषोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) साधुः ॥

अथ पविः (२५) इत्यनवगतोऽनेकार्थश्च । तत्रैकतममर्थमुपादाय निगमं दर्शयिष्यमुपक्रमते—

पवी रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् ॥

रथनेमिरित्यभिधेयवचनम् । “नेमिर्नां तिनिशे, कूपशिका-चक्रान्तयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । तथाच रथस्य रथचक्रस्य नेमिः पविः स्त्रियामत्र रथचक्रस्यान्तो भूमिस्त्रिभिर्भागे नेमिरित्यमरकृतम् । नयति रथमिति नेमिः । “नियो मिः” (उ० ४-४३) यद्विति भवगमप्रकारः । “पूप् पवने” (व्या० उ०) “अच इः” (उ० ४-१३४) इति इप्रत्ययः । विपुनाति-विदलयति । विपुलो मुञ्ज इत्यत्र यथा ॥

अत्रार्थं निगममुदाहरति—

“उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योर्जसा ॥”

“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ॥”

(ऋ० सं० ४-३-९-४)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

उतेति । अस्य “उत स्र ते परेण्युमांषां वसत शुन्ध्यवः” इत्यादिः । आत्रेयस्य श्याबाधस्येय-मार्षम् मरुदैवत्वानुद्वुप ॥ हे मरुतः । उतस्य येषां बलिरोभविमुमाविर्भविदुं च काले शक्तिरस्ति ते यूयम् परुण्यां नाम नद्यां, माध्यमिकायां वा । विपर्ववसामिति दुर्गैः । शुन्ध्यवः शोधयितारोऽथच ऊर्णाः चित्राः, तिरोहिताः सन्तः । वसत वसथ, एतस्मिन्नन्तरिक्ष-लोके ॥ वर्णव्यस्य आर्षः । उत अपिच । कस्मिंश्चिदभ्युद्गमकाले प्राप्ते युष्माकं रथानां पव्याः वा रथनेमयस्ता एव । जसो-ऽजाङगमद्भान्दसः । ओजसा वलेन अद्रिं पर्वतं मेघं (नि० १-१०) वा भिन्दन्ति विदारयन्ति । किमुत यूयमित्यर्थः ४

१. पविर्हि बाक्—(निचं० १-११-१५) वज्रं—(निचं० २-२०-५) रथनेमिः वक्रश्चेति (नि० ४-२-२५) आद्यार्थे “युष्मस्य चोदया पविम्” (ऋ० सं० ७-१-७-१) इत्येव-निगमः । द्वितीये “सूक्तं संश्रार्यं पुषिर्भिन्द्रतिमसम्” (ऋ० सं० ८-८-३८-२) इति । साधनं तु सर्वत्र समानमेव । वागपिहि पुनाति पूयते वा इति संकीर्तनादिना । तथाचोक्तम् । “वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गेन पुनीमही”ति । शौरिर्भिन्धुः ॥

२. तथाचामरः “चक्रं रथाङ्गं, तस्यान्ते नेमिः स्त्रीसादि”ति ॥

३. सायणस्तु—ऊर्णां दीर्घाः शुन्ध्यवः शोधिकाः अपः वसत आच्छादयन्ति । ते उतापि च पव्या नेम्या रथानां स्वरूपानां रथचक्रयोर्जसा वलेन चाद्रिं भिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्तीति व्याख्यस्यौ ॥

४. अत्र “विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदसम-वधाने विशेष्यमात्रपरत्वम्”—ति न्यायेन अन्तर्भाष्य एवम्भूति-रूपार्थी नैमिषाद्याभिधेयतावाचार्थसङ्गतिर्भवति । इति बोध्यम् ।

२९ नि०

एवमेतस्मिन्नप्यसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रेनेमिरभिसम्बध्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे—चातुर्मासेषु सान्तपनं हविरवि-कृत्य “देवा वै वृत्रस्य मम नाविदं—स्तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः सान्तपनं सन्तर्पेत्सत्सात्सान्तपनाः” इति ॥ एतस्मि-न्पि च ब्राह्मणे चक्रेनेमिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णपविस्त्वयुच्यते तस्मादुपपन्नमुपक्रान्तम् । अवमर्थोऽस्त्यप्रयोगविपव इत्युदाहरण-द्वयम् ॥

वक्षो व्याख्यातम् ॥

अथ वक्षः (२६) इति पदं व्याख्यातम् । “उपो अदक्षि शुन्ध्यवः” इत्यत्र ॥ (नि० ४-१६)

धन्वान्तरिक्षं, धन्वन्यसादापः ॥

अथ धन्व (२७) इत्यनवगतम् । धन्वन्तीत्यवगमः । अन्तरिक्षमित्यभिधेयवचनम् । धन्वन्यसादाप इति नामप्राप्तौ हेतुनिर्देशः । तथाच धविर्गल्यर्थः । (व्या० प०) इदित्वाहुम् (पा० ७-१-५८) “कनिन्युष्पितक्षिराजिध-न्विषुप्रतिधिवः” (उ० १-१५४) इति कनिन् ॥

अथ निगममुदाहरति—

“तिरोधन्वातिरोचते”

(ऋ० सं० ८-८-४५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

तिर इति । अस्य “यः परस्याः परावर्तमित्तो धन्वातिरो-चते । स नः पर्यवति द्विषः ॥” इति खलपम् अभिपुत्रस्य वत्सलेदमार्षम् । गायत्रमात्रेयम् । व्युडस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याभिमारुतस्य शक्रस्य जातवेदस्य सूक्ते निविद्धा-नीचे शस्यते । यः अभिः आदित्यात्मनाऽवस्थितः । परस्याः परावतः परस्यामपि परावति (अतिदूरेदोऽपि) वर्तमानः तिरः तीर्णतमेतन्महत् धन्व अन्तरिक्षम् अति अतीत्य (खेन प्रभावेन वीर्या अस्मान्प्रति) रोचते प्रकाशत एव । सायणस्तु—तिरस्तिदैवक अतिरोचते यत्वं प्रकाशते—इत्याह । सः अभिः नः अस्माकम् द्विषः द्वेषुः अतिपर्यवति अतिपारयेत् । नाशयतु इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धाद्वन्वशब्दोऽन्तरिक्षादिधानं मित्युपपद्यते ।

सिनमन् भवति । सिनाति भूतानि ।

अथ सिनम् (२८) इत्यनवगतम् । सिनातीति शब्द-युक्तिः । अत्र भवतीत्यभिधेयवचनम् । सिनाति भवन्ति । अनेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते । विनश्यन्ति भूतानि धार-यतीति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “भिक् बन्धने” (स्त्रा० व्या० उ०)

१. अत्र “सं वा पनं तदतपंलसादि”त्येवं दु-सङ्गितं नि-वृत्ति पाठः ॥

“इण्तिम्वीदुव्यभिभ्यो नक्” (उ० ३-२) इति नक् । अत्र निगममुदाहरति—

“येन खासिन् बरधः सखिभ्यः”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-४-९-१)

येनेति । अस्य “इसा उवां भूमयो मन्थमावा भुवर्षिते न तुज्या अभूवन् । कटु खर्विन्द्वावरणा यशो वुं” इत्यादिः । विश्वामित्रस्येयमापेम् । त्रिष्टुप् । तार्तीयसवनेषु उक्थपययिषु स्तोमाभिर्वासने मैत्रावरुणला शले विनियुक्ता । हे इन्द्रा-वरुणा इन्द्रावरुणौ । “घृणं सुहृणि” (पा० ७-१-३९) स्वादिनीकारस्यात् । वां युवयोः सम्बन्धिभ्यः । इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः । भूमयः युवां प्राप्तुं भ्रमणस्तीलाः मन्थमाणाः युवामर्चस्यः सुतयः । युवावसे युष्मद्वते (मैवद्वयां तद्वते) यजमानाया तुज्याः अस्मिताथ-दानसमयोः न अभूवन् अतो ब्रवीमि—त्यत् तत् तादृशं वां युवयोः यशः महाभाग्यम् क्व कृत्राणे ? येन महाभा-ग्येनेताभिः सुतिमिरिष्टुतो सन्तो सिन्मू अन्म सखिभ्यः समानव्यभिभ्यः यजमानेभ्यः भरधः स्त्र पूर्वं सूतवन्तौ । ‘स्मयोगे भूते लद’ (पा० ३-२-११८) उः पूरणः ॥ १ ॥ अन्मेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति “सिन”शब्देनात्रा-भ्येनाभिधीयत श्शुणपतिः ॥ व्यभिकारिलादभिधानां “सि-न्मू” इत्यादीनि स्त्रे स्त्रेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि सति नैष-ण्डके प्रकरणे, सामान्नाताभ्येतसिन्नैकपदिके प्रकरणेऽवगत-संस्काराभिप्रायेण, कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेणति बोध्यम् ॥

इत्था अगुथेल्यनेन व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

अथ इत्था (२९) इत्येष निपातरूपम् । अमुथा इत्यनेन व्याख्यातम् वृत्तीया—(३-१६) ध्याये । तत्र इदंशब्दा-‘त्याहेती च छन्दसी’ (पा० ५-३-२६) ति हेतो प्रकाशवचने शाल् प्रलयः । “एतेतौ रथोः” (पा० ५-३-४) इतीदम् इत्यादिशः ॥

अथ सचा (३०) इत्यप्रतीतार्थो निपातः । सह इत्यर्थप्रतीतिः । अत्रोदाहरणमाह—

१. “अमु जनवसाने” (दि० ५०) “अनेः सम्सारणजे”ति (उ० ४-२०) इत्यस्यः ॥

२. मन्थतिरचितकर्मां (निघं० ३-१४-३८) “नन क्षाने” (दि० ५०) इति पाणिनिः ॥

३. युष्मिःसहृषादेति सायणः । तन्मते “युष्मदक्षणां छन्दसि साहृष्य उपसंख्यानामि”ति वृष्टु । अविभक्तापि युवादेश-प्रछान्दसः ॥

४. “युज क्षिप्वाकृदादाननिकेतनेषु (जु० ५०) “अप्रपा-दयक्ष” (उ० ४-११०) इति यत् कल्पार्थं ॥

“वसुभिः सचाभुवां”

(ऋ० सं० ६-३-१४-१)

वसुभिः सहभुवौ ॥

इत्यर्थः । तथाच मन्त्रः—“अग्निनेत्रेण वरुणेन विष्णुना-द्विलेखुर्वसुभिः सचाभुवां । सजोपसा वृषसा सृणैण च सोमं पिबतसन्निना” इति । इयावाश्रयेयमापे त्रिष्टुप् ज्योति-ष्मती । हे अग्निना अश्विनौ । एताभिरप्यादिभिर्देवताभिः सचाभुवा सचाभुवौ सहभुवौ (सहितौ भूवा) सजोपसा सजोपसौ सहप्रीतौ च इमं सोमं पिबतम् । पीत्वा चैतना-मासाकमभिप्रेताथं कुरुतमित्येवमाशीर्षोऽप्या ॥ १ ॥

एवमिहाप्यादिदेवताभिःसम्बन्धात् “सचा” इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

चिदिदि निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्या-तोऽप्यापि पशुनामेह भवति, उदात्तः ।

“चिदिदि मनासि” इति ॥

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा ॥

चित् (३१) इति एष निपातः अनुदात्तः । तद्यथा—“सुत्राश्रियाः सार्वसा यक्षं कृष्टीः” इति (ऋ० सं० ८-८ ३६-३) स पुरस्तादेव व्याख्यातः “चिदित्येवोऽनेककर्मां” इत्यत्र (नि० १-२-२) । अथापि अयमेव उदात्तः आद्युदात्तः सन् पशुनामेह इह निगमे भवति । तथा “चिदिदि मनासि धोरसि” इति राजकयणीषोस्तुती । अतः पुनरेतत् ब्राह्मणे व्याख्यायते “चिदसीति यद्वाव विचिकित्सते” इत्येवमादि-आश्वयेवे (शतपथे) । कथं पुनश्चिदिदि ? आह-चितास्त्वयि भोगा इति । चिताः सन्निताः । सद्युचिख निहिताः । अथवा चेतयसे सर्वं ज्ञायसे इति लं चिदिदि । “चित्ती संज्ञाने” (उ० ५०) किंप्रकृती ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्या-तोऽप्याप्यध्यर्थे दृश्यते ।

अथ आ (३२) इति । पुरस्तादेव “आ इत्यवोर्गमे” (नि० १-१-५) इति “अथाद्युपगमे” दृश्यते निपातलेन “ग्राह आभरम्” इति (नि० ३-१-६) अथापि कदाचित् अध्यर्थे दृश्यते तथा—

“अभ्रञ्जं अपः ॥”

(ऋ० सं० ४-३-२-१)

इत्येष निगमः ।

“कटु त्रियायु धात्रे नमनामेह स्वक्षत्राय स्वर्गशसे मुहे वृषम् । आसेन्यस्व रजसो यदुन्न आं अयो वृणानवितुनोर्तिमायिनी ॥”

प्रतिभानोरात्रेयस्यैवमार्थम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगती । अत्र पुनः प्रायेणापैः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः” इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापौ विश्वेदेवत्वमुपपद्यते ।
वयम् कटु प्रियाय उः पूरणः कमिति सुखनाम तत्र मकार-
 रस्य तकारः प्रयोदशद्विलात् । “कट्पयम्” (ऋ० सं० ४-१
 ३२-६) इतिवत् । कम्पयसम् सुखपयसम् इति तदर्थः । तथाच
 सुखाय प्रियाय च धाक्ते स्थानाय वैश्वदेवाय, तस्याप्त्यर्थम् ।
 तानेन विश्वान्देवान् मनान्महे याचामहे (नि० ३-११-१६)
 “ज्ञा अभ्यासे” (भ्या० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “प्राप्ता-
 ष्ये-” (पा० ७-३-७८) ति मगादेशः । यद्वा मन्त्रागहे ।
 मन्त्रानोपासहे । तथाच सायणः “स्तयाम्” इत्येवं व्याचक्ष्यौ ।
 त एव ह्युपासमानाः तत्स्थानं प्रापयितुं समर्थौ इति । स्थान-
 विशेषणान्येवोत्तराणि स्वक्षत्रादीनि । तथाच स्वक्षत्राय स्वगेव
 क्षैत्रं बलं यत्र तस्मै । न तत्र परकीयं बलमाशास्यते यथेह
 लोके । एवम् स्वयंशस्ते स्वमहिमकृतमेव यत्रो यत्र न सांयोगि-
 कद्रव्यकृतं तस्मै, महे महते धाक्ते । (तस्याप्त्यर्थम्) अथोल-
 रत्र खीक्षितनिर्देशात् यत् इति येषि विपरिणामयितव्यम् ।
 मध्यमावाक्यं तदर्थः । तथाच मेन्यस्य मेनाहस्य । मेनेति मध्य-
 मावागुच्यते (निघं० १-११-१९) सा यत्र वर्तते तस्य
 रजसः अन्तरिक्षलोकाय । तथाच माधवः “रजो रजतेर्गति-
 कर्मणोऽमुत्तु” इति । गम्यते ह्यसौ पुण्यकृद्धिः । रजयतेवौ
 (भ्या० ङ०) “भूरक्षिप्र्यां कित्” इत्यमुत् । किलात्रलोपः ।
 औं अथि उपरि “आहोऽनुनासिकद्वन्द्वसी” (पा० ६-१-
 १२६) इति अनुनासिकः । अत्रे मेधे अल्पस्थिताः अपः
 आहुणाना समन्तात्सम्भजमाना, अथच मायिनी माया
 प्रज्ञा (निघं० ३-९-९) तद्वती । “वीक्षादिलात्” (पा०
 ५-२-११६) इति । सती वितनोति विस्तृणाति वपै-
 भावेन ॥ १ ॥

१. तथाच सृजितं “कटुप्रियायेति वैश्वदेवम्” इति । सृक्तमिदं
 पञ्चर्षं तत्रैव प्रथमा । तत्पुनः सृक्तमभिष्टवस्य पञ्चहस्य
 पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे धाक्ते शस्यते ॥

२. अत्र वैश्वतामिसंस्तव स्तवैः सायण आह ॥

३. यथषि क्षत्रमिति (निघं० १-१२-४५) उदकापै पठितं
 तथाप्युदकापैकस्य बलापैः प्रमुक्तः प्रयोगो निगमे । तथाचौजः-
 शब्दोऽपि तत्रैवोदकापैः ४३ पठितः सच त्वप्रसिद्ध एव बलापैः ॥

४. “मान पूजयामि”ति (जु० आ०) शतौः “बहुलमन्य-
 ज्ञापीनम्भवती”ति (उ० २-४६) वचनादिनञ्बहुलग्रहणात्
 लोपेष्टात् । पूजयतेऽनया, पूज्या वा । यद्वा “आमेन्धस्ते”त्येकमेव
 पदम् आभिमुख्येन मजनीयसेति तदर्थः । तथाच “कृत्स्नयुटो
 बहुलम्” (पा० १-३-११३) इति मन्त्यतेऽप्येति (पा० १-
 १-१२४) पद्यम् ॥

५. नीयन्ते परिशिष्टशब्देऽनया पदार्थाः, “मायदेवैः” (उ०
 ४-१०६) दाप ॥

तथाचात्र एव हि अथि आपः वर्तन्ते इति आह्वयार्थं ह्यु-
 पपद्यते ॥ अथुना पदविभागस्य भाष्यकारः करोति-उपसर्ग-
 विभामोपप्रदर्शनाधीम्—

अत्रे औं अपः ।

इति । अथुना औं इत्यस्यार्थं प्रवर्तिती—

अपोऽभ्रेथीति ।

यदुक्तं स्नातदेवोक्तं भवति “अभ्र औं अपः” इति ॥

अथ युञ्जम् (३३) इत्यनेकार्थम् । तदाह—

युञ्जं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा ॥

अत्र यशोऽर्थेऽभिधेयवचनम् द्योततेरिति निवेदनप्रकारः ।
 तथाच “द्युत दीती” (भ्या० अ०) इत्यस्मात्प्रत्ययो मकारश्चा-
 न्तादेशो निपात्यते “बाहुलकात्” (पा० ३-३-१) उदाहरति—

“अस्मे युञ्जमधि रत्नं च देहि”

(ऋ० सं० ५-३-९-३)

अस्मासु युञ्जं च रत्नं च देहि ॥ ६ ॥ (५)

इति श्रीयास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का.

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अस्म इति । अस् “द्युतं तं क्षिप्रवृत्तयः सुदासं सुहस्रं
 संसां उत रासिरस्तु ॥ जह्नि वधंर्वनुगे मर्त्यस्य” इत्यादिः ॥
 वसिष्ठस्यार्पं त्रिष्टुप् । महाव्रते महदुभये दक्षिणे पक्षे शस्यते
 हे क्षिप्रिन् ! उष्णीसिन् इन्द्र ! ते लवीयाः शतं बहुप ऊतयः
 रक्षाः आगमाभि वा, “अव रक्षणमतिक्रान्ति.” (भ्या० प०)
 इत्यस्य निपातः (पा० ३-३-९७) सन्तु । एतन्न वचनविपरि-
 णामेनासु क्रियाया बोध्यम् । क ? सुदासे कल्याणदाने एत-
 न्निमित्तजमाने । (तथैनमनुग्रहणाय यथा निरययाज्येवायं यज-
 मानः स्यादिति मन्त्रः) एवं सुहस्रं नामाविधाः संसाः संस-
 नीयाः कामाश्च सन्तु । यद्वा आगतस्य सतरस्य सहस्रं संसा
 बहूनि स्तोत्राणि सन्तु । “संसु सुतौ” (भ्या० प०) “गुरोश्च
 हलाः” (पा० ३-३-१०३) इत्यप् टाप् ॥ उत अपिच
 रातिः धनं, दत्तिर्वा हविषः । अस्तु । अपिच वनुपः हिं-
 कस्य “वनुप्यतिर्हन्तिकर्मी” (नि० ५-२) मर्त्यस्य मनु-
 ष्वस्य वधः हिंसासाधनमायुषं बलं वा (निघं० २-९-१९)
 जह्नि । हला च अस्मे अधि अस्मासु । “द्युपां सुहृणि-”ति
 (पा० ७-१-३९) सुपः शे । युञ्जम् दीतिमद् यशो बलं वा
 रत्नं च धनं च (निघं० ३-१०-७) “चिहि”-देहीत्यर्थः ॥ ३
 एवमेतस्मिन् हातुवधसम्बन्धा “ह्युत्तु”-शब्देन “यशो वा अन्नं

१. अन्नं हि अनुभास्य दीति जनयति । यशस्तु दीप्तं स्वतः-
 प्रकाशस्यभावात् ॥

वाऽभिधीयत” इत्युपपत्तिः । हृते हि शत्रौ यशो वाऽनं वा भवतीति ॥ ६ ॥ (५)

इति श्रीमयास्कन्धनिघण्टीनिरुक्तविवृतौ नैम० काण्डे
पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते ॥

अथ पवित्रम् (३४) इत्यनेकार्थम् । पुनातेः इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । मन्त्र इत्यभिधेयवचनम् । तदत्र
मन्त्रस्य पवित्रत्वस्यापक्वं निगममुदाहरति—

“येन देवाः पवित्रैणात्मानं पुनते सदा”

(सा० सं० उ० आ० ५-२-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

येनेति ॥ अस्य “तेन सहस्रचारणे पावमानीः (न्यः) पुनन्तु
नः” इत्युत्तरार्थम् । पवित्रस्य वसिष्ठसंहितस्य वा आरम्भम् ।
पावमानी सोमी । देवाः ऋत्विग्यजमानाः प्रसुते कर्मणि येन
पवित्रेण मन्त्रेण सदा सततमेव आत्मानं पुनते पवित्र-
यन्ति तेन तादृशसामर्थ्यवता सहस्रचारणे बहु प्रखरेण
प्रखरत्वेन मन्त्रेण पावमानीः पवमानादेवत्वा ऋचो नः अस्मान्
पुनन्तु । पवमानश्च (पूजमानः) सोम एव सचापि नः पुना-
ल्लिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ॥

ते हि सख्येनैव पावयन्ति । अत्र निगममुदाहरति—

“गर्भस्तिपूतः”

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. दानादिगुणयुक्ताः (दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः) दीव्य-
वित्तं दानार्थः । दीप्यतेषां वा । मन्त्रेणैव हि ते (ऋत्विगादयः)
आत्मानं पुनन्ति । नदीतरेषां देवानां पापमस्ति “न च वै देवान्
पापं गच्छती”ति विश्रायते । ते हि हविषां दातारः । याचनेन
चाधिभ्यस्तस्मादुपवृत्ते तेषां देवत्वम् ॥

२. केचित्स्वत्र “पवमानं मन्त्राणां विधावसि सरोन चित्रो
अव्ययानि पुष्या । गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो मुहे
वाजसु धन्याय धन्वसि” (ऋ० सं० ७-१-१९-३४) इति
मन्त्रमुदाहरन्ति । पावमानसौम्यी जगती । हे पवमान ! पूजमान
सोम ! पूर्वैकस्मरणेऽवस्थितः “सरोन” सूर्य इव “चित्रः” चायनीयः
पूजनीयः सन् “गर्भस्तिपूतः” रश्मिपूत आसीत्तत आहूय सोमस्त्वं
प्रकथयिष्यानेन कीदृः “नृभिः” मनुष्यैर्नैकस्त्रियजमानैः । “सुतो”ऽभि-
पुतस्त्व “गद्रिभिः” आग्निस्त्वं, “मुहे” महते “वाजसु” अजाय-
(निघ० २-७-२) “धन्याय” कृत्स्नं जगद्धारविधेयार्थं कथं नाम

“वाचेस्पतये पवस्व वृष्णः अंशुभ्यो गर्भस्तिपूतः ॥ द्वेयो-
द्वेवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽस्ति” इत्येषा उपांशुप्रहृष्टहृष्टे विनि-
युक्ता । हे सोम ! वाचस्पतये इन्द्राय प्राणात्मने (तदर्थम्)
आत्मानं पवस्व पूज्यस्व । वृष्णः वर्षितुः अमौ प्रास्ताहूया
वृष्टिं कर्तुं दादित्यस्य चार्थं पवस्वात्मानम् । यौ चैतावन्तर्हिती
सन्ती सकल्यज्ञं व्याभूवानौ ताभ्याम् अंशुभ्यां पवस्व । किञ्च
लं प्रागप्यभिषेवत् गर्भस्तिपूतः रश्मिपूत एवापि । किञ्च
देवः दानादिगुणयुक्तस्त्वं देवेभ्यः देवानां—(न्दानादिगुणयु-
क्तानामृत्विग्यजमानानां—) मयं पवस्व तेषां त्वं पवित्रं (पाव-
यिता) भवसि । किं सर्वेषाम् । नेत्याह—येषां भागोऽस्ति ये
लामभिषेवादि किमप्य भवन्ति ऋत्विग्यजमानास्ते ह्यत्र देवत्वेना-
भिप्रेताः पावनसम्बन्धात् नदीतरेषां देवानां पापमस्तीत्युक्ता-
मवस्तात् ॥

आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

ता अपि हि पावयन्ति । तथाचात्र निगमः—

“शुतपवित्राः स्वधया मर्दन्ती” बृहदकाः ॥

(ऋ० सं० ५-४-१४-३)

शतेति । “शुतपवित्राः स्वधया मर्दन्ती” दुर्वीर्णानामपि-
यन्ति पार्थः । ता इन्द्रस्य सिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं
घृतवत्सुहोत” इतीयमव्येवला विष्टुप् । वसिष्ठस्यापि ।
शुतपवित्राः बृहदकाः स्वधया स्वकार्यभूतेन अधेन (निघ०
२-७-१७) मर्दन्तीः जवान्मर्दयन्त्यः देवीः शोतमानाः
दानादिगुणयुक्ता वा देवानाम् इन्द्रादीनामपि पार्थः
स्थानमन्तरीक्षम् (निघ० ४-३-३०) यन्ति गच्छन्ति ताः
एवंलक्षणाः इन्द्रस्य व्रतानि कर्माणि लोकप्रीणनाख्यानि
यस्मादीनि न सिनन्ति न हिंसन्ति (निघ० २-१९-३१)
प्रत्युतोत्पादयन्ति । हे ऋत्विजः ! यूयम् ताभ्यः सिन्धुभ्यः
नदीभ्यः (निघ० १-१३-२९) ता उद्विश्य घृतवत् घृत-
विभ्रम् (उपस्तरणाभिचारणलक्षणाव्ययुक्तं) हव्यम् पुरोडा-

कृत्स्नजगदुपकारित्वमभिमिश्रितं वृष्टिनिषेनेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य
रसमावमानो भवति महत् “अग्रेः” उदकम् (निघ० १-२९-१)
तत्त्वेनाभिसम्पन्नस्त्वं (तत्त्वमावशुपगतः) “पव्यवा” पविष्येम
औषेन पवित्रेण पूजमानः “अव्ययानि” अभिमयानि पात्राणि
“विषावन्” “बाहु गतिशुभ्योः” (स्वा० उ०) ततो निकीचीयः
(स्वच्छः) भूत्वा द्रोगकलशं प्रति “धन्वसि” गच्छसि । धन्वतिर्गति-
कर्मा (निघ० २-१४-४४) । पवसि “गर्भस्तिपूत” इत्ये-
तस्मात्पावनसम्बन्धाद्विद्वन्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥

१. अत्र “गर्भस्तिपूतः” “गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः

सुतः” इत्यपि निगमो भवतः । इत्येव पाठो सु. मुद्रितपुलके दृश्यते
सोऽस्तस्यतः । “गर्भस्तिपूतः” इत्येतावन्तैर्भाष्येनैकशोर्धमसम्भवत् ।
अत एव धृतौ केचित्पुन-इत्येवमुपपन्नं द्वितीयो मन्त्र उपपन्नतः ॥

शादिकं हविः जुहोत जुहुत तस्यतवादेशे (पा० ७-१-४५) युगः ॥ ३ ॥

एवमत्रापपरवित्रशब्देनोच्यन्ते ॥

अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते ।

सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्न्याद्योऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते । तेऽपि हि सर्वे एव पावयन्ति । अत्र निगमं दिग्दर्शनेनोदाहरति ।

“अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्तु” ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

निगदप्रसिद्ध एवैव निगमः ॥

तोदस्तुवतेः ॥ १ ॥ (६)

अथ तोदः (३४) इत्यनवगतम् “तुदः” इत्यवगतम् । तुयतेः व्यञ्जनार्थस्य (तु० उ०) एष धातुनिर्देशो निर्वचनार्थः । कर्मणश्च घञ्दृष्टव्यः । कोऽत्र युज्यते, भूमेर्विलं तोद इत्युच्यते, तदिदं तुलं भवति कीर्षलात् । कृष इत्येके । गृहस्य इत्यपरे । स हि तुयते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाधनाय । यद्वा तुदति कार्येषु कर्मकराभिराज् । कशादिरुच्यते ॥ १ ॥

उच्चाधे निगममुदाहरति—

“पुरु त्वां दाश्वान्वाचेऽरिरेते तव खिदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥”

(ऋ० सं० २-२-१९-१)

पुरुस्त्विति । दीर्घतमस आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाध्विनयोः शस्यते । हे अग्ने ! पुरु नहु दाश्वान् दत्तवानभिमतं हविरहं त्वा खाम् आ आभिमुख्येन वोक्षे ह्यामि । यद्वा बहु वोचे ब्रवीमि “पुत्रं देहि वितं देहीखायां शंसानामि” ब्रवीमीत्यर्थः । कुतस्त्वामेवाभिह्वयामि ? यतः तवस्मिन् तवैव अरिः अतो हेविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् । कुतस्त्वय्येव बहु दातुं सामर्थ्यमस्तीत्युपमयाह—तोदस्येवशरण

१. “दाश्वान्साहाम्नीवृक्षे—” (पा० ६-१-१२) ति निपातितोऽयं छिदः कलन्तः । “दाश्व दाने” (भा० उ०)

२. इर्गस्तु—अरिः अग्ने ! तवस्मिन् आ” इत्येतद्विषयायम् । हविरमपि विचार्य—तवाहमरिरेव खोमानामुच्चारणे । अर्थः ईश्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहुच दातुमिच्छामिप्राय हलाह ॥ अतैति च सायणव्याख्यायामनुसृत्योपपन्नताम् ॥

३. सायणस्तु—सेवकत्वे दृष्टान्तमेवेनाह—महस्य महतः तोदस्येव शिक्षकस्य स्वाभिः शरणेऽस्य गृहे । यथा गर्भदासिदिरासमन्दावितयो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे । त्वमपि सर्ववन्देहीत्यर्थ इति ॥

आमहस्येति । यथा महस्य महतः तोदस्य “तुदस्य” तुजस्य विदीर्णस्य कस्यचित् भूपदेवस्य आ अग्नि (उपरि) शरणे विले “भृक्षिसायाम्” । तदिदं विदारितं भवति । एवम् । अयमर्थः । श्वेदे (विले) कस्मिंश्चिद्वृक्ष आपःसर्वतो गच्छन्ति, नच तस्य श्वप्रस्य महतो ग्रहणशक्तिरिहाणमस्ति । एवं तवानोकाश्यानेकदैवत्यामाहुतीरस्माभिः प्रदत्ताः प्रसीच्छन्तो न सामर्थ्यं परिहाणमस्ति । अतो देवानामस्माकं च स्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रयत्नोऽस्तस्मात्तमेवाह्वयामि स्वयमेव बहु दातुं सामर्थ्यमस्तीति ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादुपमाधोपपत्तेश्च “तोद” शब्दस्य भूपदेशाभिधायित्वमुपपद्यते । तथाचोक्तम् “तोदमध्ये निहं-स्वार्थचतुर्दशशब्दं निखन्यादि”ति सदतो निर्माणे ॥ श्रिया अपि चासप्तदेश—“स्तोद” इत्युच्यते । तस्मादेतदपि तुजस्य भूप-देशस्याभिधायकमित्युपपद्यते ॥

अरिरमित्र क्रच्छतेः ॥

एतच्च निगमग्रसकमुक्तम् । क्रच्छतेः हिंसायर्थस्य (भा० प०) “अच इः” (उ० ४-११९) अमित्रशब्दो नरकसमासेऽपि पुंसेव । तथाच भाषः “स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि” इति ॥

ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ॥

तस्मादेव धातोः । क्रच्छतेः । असावप्ययं तेऽभिगम्य-तेऽर्थमिभिरिति कर्मणि इः ईश्वरोऽत्र राजोच्यते ॥

यदन्यदेवत्या अप्रावाहुतयो ह्यन्ते, इत्येतद्वृद्धैवमवश्यम्—

“तोदस्येव शरण आ महस्य—”

तुदस्येव शरणेऽधिमहतः ॥

यत्—यस्मात् अन्यदेवत्याः अन्याभ्यो देवताभ्य इमा इत्यन्यदेवत्याः “देवतान्तासादर्थ्यं यत्” (पा० ५-४-३४) आहुतयोऽसंख्याता अग्नौ ह्ययन्ते नचामेत्सासां ग्रहणशक्तेः परिहाणमस्ति । नच ज्ञायते श्वेदे (विले) निषिक्ता आप इव माः कै गच्छन्तीत्येतत् सामान्यं वृद्धैवम् । अचक्ष्यत् अचोचत् मन्त्रहक् भूतेऽत्र लङ् (पा० ३-३-१४०) तोदो हस्य इति । तुद० हतः । इत्यर्थः ॥ ईश्वरोऽत्र राजोच्यते ॥

१. यद्यपि “क्र” धातुगतिप्रापणयोरेव स्नादौ पठितः । तस्य क्रच्छादेशः (पा० ७-३-७५) उच्यते । तथापीह हिंसायर्थे वृत्तिः । प्रापणमपि गतिरेवेति गतिग्रहणात्प्रापणमिहातिरिच्यते तद्वि-शेषापि केचिदाहुः ॥

२. मित्रशब्दो हि तिल्यं ननुऽसकमिति नञ्समासे (तत्पुरुषे) परव-क्षिज्ञाता युक्ता “परवक्षिहं इन्द्रतत्पुरुषयोः” (पा० ८-४-९६) इति शासनात् । तथापीह “लिङ्मशिक्षिभ्यं ङोकाभ्रवत्वात् लिङ्ङस्य”ति महाभाष्योक्तेश्च नित्यपुर्ववस्य यथातोदाहृतम् । एवमन्यथापि बोध्यम् ॥

३. आहुतयः ।

स्वस्वाः । सुअञ्चनः ॥

स्वस्वाः (३६) इत्यनवगतम् सुअञ्चनः इत्यनवगतम् ।
सुगमन इति तदर्थः । सुपूर्वोदभतेः (भ्रा० प०) अञ्चुन्
(उ० ४-१८८) अत्र निगममुदाहरति—

“आजुहानो घृतपृष्ठः स्वस्वाः”

(ऋ० सं० ४-२-८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

आजुहान इति ॥ सं भातुनां वसते सूर्यस्वाजुहानो
घृतपृष्ठः स्वस्वाः ॥ तस्मा अमृश्रा उपलो व्युच्छान्य इन्द्राय
सुनवामेसाह” इति । अत्रेपर्यम् ऐन्द्री त्रिष्टुप् ॥ सूर्यस्य
भातुना तेजसा सह आजुहानः सर्वत्र ह्ययमानः । कर्मणि
कर्त्तृप्रत्ययः । घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालः घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा
स्वस्वाः स्वजनः (शोभनगमनः) अग्निः संयतते सम्यक्
प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यमयः प्रज्वाल्यन्ते संगच्छते
संस्पृष्टे वा सूर्येण, अतिदीप्तत्वादि दुर्गः । तस्मात् कारणात्
यो यजमानः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुनवामं अग्निपुण्ड्रः सोमम्
इति आह वृते अथर्व्युं प्रति तस्मै तस्यापि कल्पाभाभि-
व्याहरिणः । विभक्तियत्यय आर्षः । (पा० २-३-६२)
अमृश्राः अमृताः (अर्ह्यसिताः अमृत्तानाः) उषसः प्रमा-
तानि (सुप्रभाता उषवः) व्युच्छान् विभान्ति । किमुत यः
सुनोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमस्मि “न्यूर्णेण संयतते” इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वस्वाः
सुअञ्चनः” अन्वतेः (भ्रा० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादि-
लुप्यपचाते ॥

**शिपिविशो-विष्णुरिति विष्णोर्द्धं नामनी
भवतः । कुत्सितार्थायै पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः
॥ २ ॥ (७)**

इति एते विष्णोरेव द्वे नामनी भवतः । अत्र शिपि-
विष्टः (३७) इत्येतद्गुणपदमनवगतम् । पक्षे चानेकार्थम् ।
शिपिविष्टः—शेष इव निर्दिष्ट इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य सम्बन्धादत्र
विष्णु- (३८) शब्दः समाधातः । यथा “अक्षाः” इत्यस्य
सम्बन्धात् “सोम” शब्दः “सोमो अक्षाः” इति । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाधातः । देवतापदत्वात् । अनयो-
र्द्वयोरपि नामोर्वैत पूर्वं पदं तत् कुत्सितार्थम् कुत्सितार्थम्

१. अमर्षेणा सोमयेयाय देवाः” (ऋ० सं० १-२-२५-४)
इत्यादौ वृषिर्हितायो भवतीति रक्तन्दत्वाभिभाष्ये, सायणे अमर-
दीकार्यां (कुम्भे०) च “वृष्टुं हिंसायाम् (भ्रा० उ०) इति पठ्यते
ततः किमप्रावे वृष्टृत्पुस्तो मत्वर्यं रः नैरुक्त इति साधनमसो-
द्यम् । स्वादेराकृतिगत्वमत्र बाधनम् ॥

२. “शिभी मेदं नैहमशेषसी” इत्यमरः । निर्दिष्टतः वेष्ट-
नत्वविभक्तिः ॥

स्वार्थे छः । भवतीति—औपमन्यवः । आचार्यो “मन्यत”
इति शेषः ॥

यथाच कुत्सितार्थायै तथोदाहरणार्थेनैव निष्ठुवन्दीयि-
ष्यति—॥ २ ॥ (७) ॥

**“किमिदं विष्णो परिचक्ष्यंभूत् प्रयद्वृक्षे
शिपिविष्टो अस्मि । मा वपौ असदपगृह एतद-
दन्यरूपः समिधे बभूथ” ॥ ६ ॥**

(ऋ० सं० ५-६-२५-६)

इयमुत्तरा चैते वसिष्ठसार्थं । विष्णोः शिपिविष्टस्यान्यारम्भ-
णीये नहः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे शाले
शालेते, सोमातिरेकशाले च तृतीयसवने च ॥ पुरा खलु
विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमरूपान्तरं धारयन्संभ्राणे
वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार तं जानघुपिरनया प्रत्याचष्टे—हे
विष्णो ! ते तव यत् नाम असम्भ्यं प्रयद्वृक्षे पुनःपुनः
मूषे “शिपिविष्टोऽस्मी”-ति । अन्तर्भावितोपमानमेतत् शेष
हव निर्दिष्टतस्तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदन्वीलार्थत्वा-
दिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः । तच्चात्र किं परिचक्ष्यं वच-
नीयं (परित्याज्यं) विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्तत एव परित्यक्तं
हि तत् । शिष्टं समानं पूर्णं । अत उक्तरूपविलक्षणं वृद्धेण-
वरूपमस्ति एतद् वपौ रूपम् (निचं० ३-७-३) अस्मात्
अस्माकम् मापगृहः अपगृहं संवृतं मा कुह । “गृह संवरणे”
(भ्रा० उ०) अपि तु तदेव रूपं प्रकटय, वैष्णवस्य रूपस्य
गृहने का प्रसक्तिरिति चेत् यत् यस्मात् अन्यरूपः रूपा-
न्तरमेव धारयन् समिधे सङ्क्रमे बभूथ अस्माकं सहायो
भवसि । तस्मादिदं गृहने न कार्यम् ॥ इति—ति पादपुराणः ॥
प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो ! ते तव तच्चात्र किं परिचक्ष्यं भूत्
किं प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं, किं तच्चात्र ?
शिपिविष्टः रविमभिराविष्टः अस्मीति यन्नाम पुनःपुनः प्रमूषे ।
यत एवं प्रख्यातारूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्विषयं रूपं संवृतं
सा कार्थाः । इदानीं गृह्णोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिधे संभ्राणे
अन्यरूपः कृत्रिमरूपाद्यद्वैक्षण्यं रूपं शौचीदिलक्षणं तादृ-
शूप एव बभूथ भवति, तस्मात्त्वं गृहोऽपि ह्यायस एवेति स्वार्थ-
मेव तस्य रूपस्य गृहणमतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं
प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥ अत्रापीदृति पूरण एव ॥ ६ ॥

तदेतदुभयार्थौ स्वार्थं व्याचष्टे—

१. वेष्टनत्वविभक्ति इति श्रीभोजनिवातः ॥

२. उदितमानत्रत्वात्प्रतिपन्नरविमः । तथा च विष्णोरादिसस्य
च नामनी पते (शिपिविष्टः विष्णुरिति च) इति देवराजयजमानः ।
अति वा “उपमानयोगात्कुत्सितार्थमिदं” मिलीपमन्यवः । पृथोद-
रादित्वादूपसिद्धिरर्थेति द्विषः ॥

३. कुत्सितार्थयतया, प्रशंसार्थयतया च ॥

किं ते विष्णो ! अप्रख्यातमेतद्भवति । अप्र-
ख्यापनीयं, यन्नः प्रवृत्ते, शेष इव निर्वर्ष्टितोऽस्मी-
त्यप्रतिपन्नरश्मिः, अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं
स्यात् ? किं ते विष्णो ! प्रख्यातमेतद्भवति
प्रख्यापनीयं यदुत प्रवृत्ते शिपिविष्टोऽस्मीति प्रति-
पन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो
भवति । मा वर्षो असदपगृह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम, (निर्घं. ३।७) वृणोतीति सतो, यद-
न्यरूपः समिधे सद्भावे भवसि संयतरश्मिस्तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥ (८)

अथ “परिचक्षय” इत्यस्यार्थाह—अप्रख्यातमिति ।
परिध्याख्यापनीयं भवतीति हि तदर्थः । किमेतदेवैकं विगत-
रश्मिरूपं परिचक्षयं परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि
रूपाणि तत्र सन्ति । यत् वेन नः अस्माकमप्रत एवं
प्रवृत्ते इति प्रवचको इत्यस्यार्थः । प्रेक्षस्य पुनः पुनरित्यर्थः ।
अथ शिपिविष्टोऽस्मीत्यस्यार्थाह—शेष इवेत्यादि । अप्रति-
पन्नरश्मिर्हि सूर्यः उद्यकाले निर्वर्ष्टितः शेषरूपो भवति, तस्य
तद्रूपगुणयोर्गुणमकुत्सितार्थमित्युक्तपत्रयते—अपि वा अथवा
प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । प्रशंसायुक्तगुणमेवैत-
न्नाम स्यात् “शिपिविष्ट” इति । आह—कथम् ? इति ।
उच्यते—शिपयः अत्र अस्मिन्प्रशंसापक्षे रश्मय उच्यन्ते ।
स च सूर्यो मुहुर्नतस्तैः शिपिर्नैवैवात्र रश्मिभिराविष्टो भवति ।
तस्मात् शिपिविष्ट इत्युच्यते । एवमेतद्व्युत्पाद्यमानं प्रशंसाना-
मैव भवति, नाश्वीलोपमासम्बद्धमिति मिश्रः । तथा हि
विष्णो ! किमेतदेवैकं रूपं ते तव प्रख्यातं—प्रख्यापनीय-
मस्ति, एतच्च “परिचक्षय” इत्यस्यार्थः । यदेतदुद्यकाले प्रति-
पन्नमात्रेण रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति ।
यदुत एवं प्रवृत्ते ०० रश्मिः प्रतिपन्नमात्रेण रश्मिभिरिति ।
विजानीमस्त्वैतत्प्रवृत्तयमतो ब्रूमः माव० एतत् । मा एतत्
पथैः रूपम् असत् अस्माकमप्रतः रूपापय, किं तर्हि ।
अपगृह एतत् संवृतं कुरुवैतत् शिपिविष्टाव्यवस्थामुपमेय-
रूपम् । अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् । वर्ष इति रूपनाम
वृणोतीति सतः । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् “वृ-
वरेण” (स्वा० उ०) “वृषीहृष्यां रूपसाक्षयोर्पुद च”
(उ० ४-१९६) इत्युक्त्युदागमश्च । किं तर्हि ? यदन्य-
रूपः येनान्येन रूपेण । भवसीति वभूवैत्यस्यार्थः । “वभू-
व्याततन्मज्ज्युभयवर्धेतिनिगमे” (पा० ७-२-६४) इति
निपातितः । उच्यतेऽत्र लिट् । संयतरश्मिः संबद्धाने-
करश्मिजालः । तदेव नो माय्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविक्र-
प्रकाशयस्त्विति । तद्व्यानाष्टं संग्रामेण भवति । तस्य
एवार्थस्य प्रकृतस्य, यथाप्रशंसानामैतदिति उत्तरा क्रमसा
एव प्रकृताया मध्यः भूयसे निर्वचनाय । बहुतरा निरु-

च्यवचनाय भवति । हि अत्र स्वस्वदेनैवास्मा प्रशंसानामल-
मुच्यते ॥ ३ ॥ (८)

“प्र तत्तै अथ शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वां गृणामि तवसमत-
व्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥”

(ऋ० सं० ५-६-२५-५)

प्रतत्त इति ॥ हे शिपिविष्ट ! रश्मिभिराविष्ट ! विष्णो !
तत् ते तव नाम “शिपिविष्ट” इति रूपम् । अर्थः स्वामी
“अर्थः स्वामिविश्वयोः” (पा० ३-१-१०३) इति स्वरान्तर-
सुतीनामुदीरणे हविषां वा दाने तथा वयुनानि ज्ञातव्या-
न्वर्थजातानि शुभद्रिपयाणि प्रज्ञानानि वा (निर्घं० ३-८-
९-१०) विद्वान् जानमहेहम् । अथ इदानीम् प्रशंसामि
प्रकर्षेण स्तौमि । यद्वा—“तत्प्रशंसाधीयमेव पद्वामि, यदन्ये
कुत्सितार्थाय पश्यन्ति” यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः तं त्वा
त्वं तवसम् महान्तम् (निर्घं० ३-३-६) प्रवृद्धं विष्णुं
(वामनरूपिणम्) अतव्यान् अमहेहम् । “अतवीयानप्रवृद्धतर”
इति साधनः । अहं गृणामि स्तौमि । कीदृशम् ? अस्य
रजसः अन्तरिक्षलोका (निर्घं० ३-३-८) पराके परा-
क्रान्ते दूरदेशे (निर्घं० ३-२६-२) क्षयन्तम् निवसन्तम्
“क्षि निवासगलोः” (दु० प०) सता ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तत्तेऽथ शिपिविष्टनाम-अर्थः प्रशंसामर्थोऽह-
मस्मीश्वरः स्तोमानामर्थस्त्वमसीति वा, तं त्वा स्तौमि
तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो
भवति, निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते ॥

अर्थोऽहमस्मि । यस्मादीश्वरस्तुतीनामुदीरणे शुभद्रुणेभि-
श्च तस्मात्प्रशंसामि । अथवा अर्थस्त्वमस्ति । अर्थ
ईश्वरो मदनुग्रहाय समर्थस्तस्मात्प्रशंसामि । तत्ते नामेति विस्फुटतरं
प्रशंसानामलमिति भावः । प्रसिद्धार्थोऽर्थः तच्छब्दो यतो यच्छब्दं
नाकाङ्क्षते । तं त्वा स्तौमि यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः ।
एवोऽपि प्रसिद्धार्थक एव तच्छब्दः । तवसम् महान्तम् ।
उदितो भवति । उद्धर्षमितो गतो विद्वद्वो भवतीति तवसः ।
तवतिर्द्विष्य इति देवराजयज्वानः । तस्मात् “अलविचमी”

१. तमास्वैतकेतुगमैर्विशेषणम् । यतोऽहं शुभद्रुपाभिश्चस्मादर्थं
प्रशंसामि । इति ॥

२. एवमात्मनिगद्या सत्यते विष्णुः ॥ नमस्ते च । स्वाभि-
कोत्कर्षबोधनमेव हि नतिरिति निगर्हः । तवतिर्द्विष्यन्तीति शब्दो शब्दः ।
सतो “डोवोद” (पा० ३-१-९७) भार्यां “अहं कुरुवृष्ये”
(पा० ३-२-१३९) ति सपरान्तं स्तोत्रं योग्यसम्पन्नः । सत्सक-
नतीति तव्याम् । साधनरुत तवश्चरन्तस्य कतिशायने ईश्वरनि
तवीयान्ति तव्यानिज्ञाह ॥ अत्र पक्षे वर्णविपर्ययः कार्यः ॥

(उ० ३-११३) - स्वादिना विहितोऽसम्बाहुलकाद्भवति । निग-
द्व्याख्यानमन्यत् ॥

राष्ट्रणिरागतहृणिः ।

“आवृणो संसेचावहै”

(ऋ० सं० ४-८-२१-१)

आगतहृणे संसेचावहै ॥

अथ आवृणिः (३९) इत्यनवगतम् । आगतहृणिः
इत्यवगतम् । आगतदीप्तिरागतकोषो वासिष्यते । तथाच निगमा-
आवृणुं बहै इति । “एहि वां विमुचो नपादाधृणे संसे-
चावहै । रुषीर्भुतस्य नो भव” इयं भारद्वाजस्यार्थं गायत्री ।
गौष्णे सूक्ते ॥ हे विमुचः विमोचयितुः प्रजानां तमोभ्यः पूषन् ।
सूर्यो सायणस्तु- “विमुचति सृष्टिकाळे स्वसकाशात्सर्वः प्रजाः
विमुच्यतीति विमुचप्रजापतिस्तस्य पुत्रः” इत्यर्थमाह । अत्रार्थं
आदिद्व्यभावात् अपरैः कल्पनीयैः स्यादित्युपेक्षितः । नपात्
नप्तः । अपाम् पौत्र । अष्टोऽभिरमेतदित्यस्य इत्यागमपक्षे
मनुष्यं सूर्यस्यापाम् । यदा-मासुषाणामेवास्माकं नप्तस्त्वमसि ।
यतो मृत्यु एव ऋक्षिगादिभ्यो जायतेऽभिरमेतत्पक्षे च सूर्यो जायते ।
सर्वाणामेव प्रसूतस्थाने- “एष त्रातः प्रसूयती”-ति । आवृणे
आगतदीप्ते । एहि आगच्छ इति । लघुद्वयप्रतीतिः एवाहं
यद्वाग्रामं प्रस्थाशसि । हस्त्युदिते ग्रोतसर्पितामं ये यज्ञ इति
भावः । चाम् औवाम् । आकारलोपश्छान्दसः । संसेचावहै
संसेचावहै परस्वाम् । “अग्नौ प्रासाहृतिः सम्बन्धादित्युपेक्षितः ।
आदित्याज्यायते इष्टिष्टेष्टैरतः प्रजाः” इति स्मृत्यैः । “यच्
चेचने सेचने च” (अ० प०) तादृशस्य नः अस्माकम्
म्रतस्य यज्ञस्य रथीः रेहयिता-गमयिता (ग्रोतसर्पिता)
भव ॥ तथाच “रेहतेर्गैतिकर्मणः” (अ० प०) “हनि-
कुपी” (उ० २-२) - स्वादिना विहितः वषन्बाहुलकाद्भवति
नकारहकारलोपेति रथः । सोऽस्यात्तीति रथीः । “छन्दसीवनि-
पी” (पा० ५-२-१२२ वा०) ति मूलं ईप्रत्ययः ॥ १ ॥

एवमत्र सूर्यसम्बन्धात् “आवृणिः” शब्दो दीप्तिवाचकः ।
धीतिकर्मसु पठितोऽन्यत्र “हृणि-” इति (निघं० १-१७-१०)
गतशब्दलोपश्च “प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोप-
श्चे”ति (पा० २-२-२४) वार्तिकतः । कोषोऽपि “हृणि” रित्यु-
च्यते (निघं० २-१३-३) तदपि प्रकरणवाहुपेक्षितव्यम् ॥

पृथुजयाः पृथुजवः ॥

“पृथुजया अमिनादायुर्दसोः ।”

(ऋ० सं० ३-२१३-२)

१. सायणस्तु-वाति गच्छति स्तुतिं प्रामोतीति वाः स्तोता
“वा गतिगन्धनयोः” (अ० प०) इत्यस्मात् “आतो मनिभिः-”
(पा० ३-२-७४) ति निष् । वां गन्तारं स्तोतारं नामैवेत्येवं
न्याचक्ष्यो ॥

प्रामापयदायुर्दसोः ॥ ४ ॥ (९)

अथ पृथुजयाः (४०) इत्यनवगतम् पृथुजवः इत्य-
वगतम् । पृथुजवो बहुवैगः । “अि अमिभवे” (अ० प०)
अमुनि (उ० ४-१८८) शुणे ज्ञयो वैगः । पृथुः ज्ञयो यस्य
सः । वैगेनाभ्यानभिमतविता महाजव इत्यर्थः । उदाहरणमस्य-
पृथुं दस्योः इति ॥ अस्य “यं नु नक्षिः घृत्तनासु खराजं
हिता तरति नृत्तमं हरिष्टाम् । इनतमः सत्वनिर्घो हं भूपेः”
इत्यादिः । विश्वामित्रस्यैवार्थं निघृष्टम् । एन्द्रे सूक्ते व्यूहस्य
दशरात्रस्य द्वितीयेऽपि मयलतीये शक्ते वास्यते । घृत्तनासु
व्याघ्रियन्तेऽत्र योक्षार इति घृत्तनाः सङ्ग्रामाः (निघं० २-१७-
१८) “एह व्यायामे” (उ० आ०) “पृथुसाकित्” इति तन-
न्किवाहुषाभावः । तत्र खराजं खतेजश राजमानम् अप-
राधीनराज्यमिति दुर्गः । हरिष्टां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमा-
नम् । “अमिपुतेः” (पा० ६-१-१०७) इत्यत्र “वा छन्दसी”
(पा० ६-१-१०६) लघुश्चेत्तरग्रहृत् “प्रथमयोः पूर्वसवर्ण”
(पा० ६-१-१०२) इति पूर्वसवर्णवैधेयः । इत्यर्थः स्थातर-
मिति दुर्गः । नृत्तमं बलस्य युद्धे नेतारम् । यो हि हिता
द्विधिषेवापि बलेन सांघौमिकेनोरनेन च तरति जयति
शत्रून् । सवैथा यो जेतुं न शक्यस्तथाभूयम् इत्यर्थः । यदा
द्विता-युद्धमासाय सेनां द्विधा कृत्वा-वर्तमानम् । यम् इन्द्रम्
नक्षिः अव्ययम् न कथिद्वयं तरति इति । अतर्धं गच्छति इत्यु-
क्तोतीत्यर्थः । नुः प्रसिद्धो ॥ स इन्द्रः इनतमः ईश्वरतमश्च यः
सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः । अतिशयेन सेनास्वामीति सायणः ।
सत्वभिः परितः सौदाम्नैरक्षिः सचेत्यत्र औपाधिकः (देवैः)
यदा बहुसलसंयुक्तैः हस्त्यश्वपदातिक्रमैः सांघौमिकैर्देवैः शत्रू-
वः बलेविशेषैरेव सह यः याव गच्छन् अत एव पृथुजयाः
युद्धं प्रति तीव्रवैगस्सन् दस्योः शत्रोर्भूतस्याश्वरस्य मेधैस्य वा
आयुः अतं प्राणं वा (निघं० २-८-२३) अमिनात्
मिनात् प्रामापयत् हित्तलोप्यर्थः । वर्तमाने छुहं (पा०
३-४-६) छः पादपूरणः “बुद्धि च स ह वै पादपूरणे”
इत्यमरः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसाध्याद्वधाधिकांशः “पृथुजयाः पृथुजवः”
इत्युपपद्यते ॥

अथ “अथर्जुम् इत्यनवगतम् । अतनवन्तम्” इत्यवगतम्-
स्तत्र निगममेव तावदाह-

१. शोषयति परवजानीति शृणाणि वजानि (निघं० २-८-
१३) “शृणु शोषणे” (दि० प०) अस्मात् कषप्रत्ययटिडोपश्च
निपास्यते । पतञ्जलस्य विशेषणपदिति मत्तम् ।

२. नैरुक्तमतेनेतत् ॥

३. पतेर्गोत्रस्य “पतेर्गिभे” (उ० २-११५) स्तुतिः
नित्याहुक्तिः । पत्येनेत्यस्य ॥

“अग्निं नरो दीधितिभिर्रण्योर्हस्तच्युती
जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथ्युर्मु ॥”

(ऋ० सं० ५-१-२३१)

अग्निमिति । वसिष्ठस्यैव विराट् त्रिष्टुप् । महाव्रते आग्नेये
सूक्ते प्रथमैवेयम् । नरः नेताः मनुष्याः ऋत्विजः प्रशस्तं
प्रकर्षेण स्तुतम् । “संयु स्तुता” (भ्वा० प०) कः । प्रशस्त-
मिति दुर्गः । दूरेदृशं दूरे दृश्यमानम् । दूरे पश्यन्तं वा ।
गृहपतिं गृहाणां पालकम् । अथ्युर्मु अतनवन्तं गमनवन्त-
मस्मिन् । अततेर्गल्यर्थात् (भ्वा० प०) युष्प्रत्यये धातोश्चरा-
देशश्चातनमथ्युर्गल्येनेत्येतत्, ततो मलर्थायस्य लुक् । अरण्यो-
रगल्य वतैरमानम्, यद्वा अरण्योः सकाशात् हस्तच्युती हस्त-
प्रच्युत्या “सुपां सुञ्जति” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वसवर्ण
आकारस्य । हस्तगत्या । हस्ताभ्यां प्रच्यवान्यन्त इति यावत्
दीधितिभिः अङ्गुलीभिः (निर्व० २-५) (योक् पविष्ट्य)
जनयन्त उत्पादयामासुः । अजभाव आर्षः ॥ १ ॥

एवमत्रातर्तेर्गल्यर्थस्य शब्दसाहचर्यादभिकाराच्चापि “अ-
थ्युः” अतनवानित्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु ॥

तथा च दधाते क्विप् रूपम् “पृषोदरादित्वात्” (पा०
६-३-१०९) साधुत्वम् ॥ कर्मस्वतुष्टीयमानेषु ता धीयन्ते
इति दीधितयो भवन्ति अङ्गुलयः करशालाः ॥

अथ निगमप्रवक्तवरणि निर्गम्येति—

अरणी प्रन्यूत एने अग्निः ॥

प्रन्यूतः प्रतिगतः । तथाचाभिर्गच्छत्येने प्रनीत्यरणी
“ऋ गातप्राणयोः” (भ्वा० प०) ततः “अर्निस्त्वृश्मि०”
(उ० २-१०६) इत्यादिनाऽनित्यप्रत्ययः । “अरणिर्वैद्विमन्थे ना
द्वयोर्निर्मैन्थ्यदासि” इति मेदिनी ॥

अथ वाग्निरारणिस्त्रिधा—

समरणाज्जायत इति वा ॥

अथवा समरणात् अरण्योः समागमनाग्निर्मन्थना-
ज्जायत इति अग्निरारणिः । तथा च अग्निरिति पूर्ववाक्या-
द्देहलीवीपन्यायेन वाऽत्रापि सम्भवत्येते ॥

हस्तच्युती—हस्तप्रच्युत्या, जनयन्त, प्रशस्तं,
दूरे दर्शनं, गृहपतिमतनवन्तम् ॥ ५ ॥ (१०)
अतनवन्तम् गमनवन्तम् अथयुग्मं द्वाभिर्येनैवेत्येतत्तद्वत्तमच-
दधस्तात् ॥ ५ ॥ (१०)

अथ काणुका (४१) इत्येतदनेवगतमनेकार्थं चावगमय-
मिगममेव तावदाह—

१. गुणचनत्वमाश्रित्य “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुप्तिह” (पा०
१-४-१९ वा०) इति ॥

३० नि०

“एकया प्रतिधाऽपिवत्साकं सरांसि त्रिंश-
तम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥”

(ऋ० सं० ६-५-२९-४)

एकयेति । काण्वस्य कुहुसुतरार्थं यावन्त्येन्द्रो ॥ अयम्
इन्द्रः एकया प्रतिधा एकैनेव प्रति (णि) धानेन (सकृ-
त्पहितेनैव चेतसा) साकं सह । एकैवेव त्रिंशतं तावत्संख्या-
कानि सोमस्य “रसेन पूर्णानी”ति शेषः । काणुका कान्तकानि,
कमनीयानि प्रियाणि सरांसि तनुत्वाणि बृहन्ति पात्राणि
(पात्रस्यान्सोमरसानिति यावत्) अपिवत् पीतवान्माध्य-
न्दिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयेव व्याख्यातम् । नैहकप्रसिद्धा
तु—कालाभिमानीन्द्रब्रिषदपरपक्षस्याहोरात्राक्षिषत्पूर्वपक्षस्य च
सन्ति, तानेकपक्षमनुभवतीत्यर्थं भाष्यकारोऽभिप्रेति, यथाचो-
परिष्ठायाकामिविध्यति ॥ ४ ॥

तथाच भाष्यम्—

एकेन प्रतिधानेनापिवत्साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः
सोमस्य काणुका । कान्तकानीति वा, क्रान्तका-
नीति वा कृतकानीति वा ॥

क्रान्तकानि सोमस्य क्रान्तानि । अखिलं सरांसि सोमस्य
रसेनैव पूर्णानीत्यर्थः । अथवा कृतकानि संस्कृतानि ऋत्वि-
ग्निरिन्द्रायेमेव । तथाच कान्त-क्रान्त-कृत-शब्दानां स्वार्थं के
काणुभावः पृषोदरादित्वात् । ततः शसि “शेष्ठं नृपि बहुलम्”
(पा० ६-१-७०) इति शेषः । सरांस्यनेन विविध्यन्ते
यद्वा काणुकैतीन्द्रविशेषणम् तदाह—

इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा ॥

अथ वा इन्द्रः यस्मात् सोमस्य कान्तः कासुकलसा-
दपिवदिति काणुकैन्द्रः । लिङ्प्रत्ययस्य आर्षः ।

आकणे घात इति वा ॥

अथवा काणुकैति पानक्रियाविशेषणम् कणे शब्दस्य स्थाने
निपात्यते, पृषोदरादित्वात् स चार्थं (कणेशब्दः) सप्तमी-
प्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते तत्प्रतीयात्यर्थं वदपि-
वत् तदाह—आकणे घात इति । यावत्कणे, हन्यते
तावत् ॥ तथाच पाणिनिस्तुम् “कणेमनसी श्रद्धाप्रतीयाते”
(१-४-६६) इति ॥ अयमेतावानर्थः (आ कणेघातमिति)
कणेशब्दश्चलैवाप्याहृतो भाष्यकारेण, सचायं काणुकाशब्दप्रकृ-
तिभूतस्तदर्थश्च कान्तः कामः प्रार्थना धर्मिलापः सर्वोऽप्यन्ति-
यासति एव । तदेतदुदाहरणेन दर्शयति—

कणे हतः कान्तहतः ॥

१. आहवनीयं प्रति गतानीत्यर्थः । ऋत्विः ॥

२. सूत्रे घात इति अमः शुभावः “सुपां सुञ्जति”ति (पा० ७-
१-३९) यद्वा वा इत्येव हन्त्यर्थेस्तातस्ततिः । “पञ्चमाससि”
(पा० ५-२-७०) इति ॥

इति । इतपानाभिलाष इत्यर्थः । तद्विष्यं काणुकेति सरो-
विशेषसिद्धिविशेषणं वा, पानक्रियाविशेषणं वा ? सर्वयामेवा-
स्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्पमानस्यनेकार्थतापि
दर्शितव्यं भवति ॥

अथास्मिन्मन्त्रे “सरांसि त्रिशत” मिति यदुक्तं तदभिधेय-
विषयव्यापानप्रसक्तमाह—

तत्रैतद्व्याख्या वेदयन्ते, त्रिशदुक्त्यपानाग्नि
प्राध्यन्दिने सवन एकदेवतानि, तान्येतस्मि-
न्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति, तान्यत्र
सरांस्युच्यन्ते ॥

तत्र एतस्मिन्निघण्टवे । एतत् अभिधेयमर्थवस्तु यास्मि-
न्काः यस्मिन्नेवेदयन्ते कथयन्ति । किं ? त्रिश०००तानि इति ।
तत्र हि साम्प्रदिने सवने उक्थवर्णयाश्वयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति ।
त्रिष्वपि चैतेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसित्युच्य-
मन्वशात् । ते ह्यत्रेन्द्रस्य “सराकाः” (मेषपानपानाग्नि)
अभिप्रेताः सीधुसरका इवेतरस्य कस्यचित्क्षत्रियस्य । तानि
तथाभूतानि शान्मुक्थसम्बद्धानि सोमपानाग्नि तानि सर्वाणि
एकेन प्रतिधानेन सकृद्वह्नितैवैव चेतसा पिबन्ति
पीयन्ते । तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते इत्येव याज्ञिकानाम-
भिप्रायः ॥

त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिशत्पूर्वपक्षस्येति नै-
रुक्ताः ॥

तथा एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो
भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति, तथापि
निगमो भवति—“यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ती”ति॥

तत्—तत्रैवसति या एताश्चान्द्रमस्यः चन्द्रमसि भवाः
आगामिन्यः प्रतिपक्षितीयाश्चासु तिथिष्वगच्छन्ति आप-
स्ता एव रश्मयो भवन्ति ताः रश्मीः अपरपक्षे मातु-
षाणां कृष्णपक्षे पिबन्ति सूर्यरश्मयः (तदभिमानिगो देवाः)
तथापि यथाचैतदेवं तथैव यमक्षितिम् चन्द्रम् अक्षि-
तयः अक्षीणाः सर्वेदानुपक्षीणाः सूर्यरश्मयः ॥

तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति । तथापि निगमो
भवति—

१. लोकोऽपि “कणेहस्य पयः पिबति” अभिलाषातिशयं हत्वा
(अतिवाङ्मा) पिबतीत्यर्थः ॥

२. तथाचाजस्य—“सरकाः सीधुपानेह्यसीधुनोर्गैर्यमानेन”
इति ॥ तत्र मेषपदेन मेषयानमुच्यते इति मुकुटः । तथाचासरोऽपि
“चपकोऽको पानगुप्तं सरकोऽपी”ति ॥

३. यथपि “रश्मिः पुमान्दीपितौ स्वात्पक्षमग्रहयोरपी”ति मे.
वेत्ति । अमरोऽपि “किरणप्रग्रही रश्मी” इति । तथापि यास्कोक्ते-
रस्यार्थेनचित्त्वं (पा० २-४-३१) कल्पयन् ॥

“यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति” इति ॥६॥

तं चन्द्रमतमपरपक्षे पीत्वा ते पूर्वपक्षे मातुषाणां कृष्णपक्षे
प्राप्ते पुनः आप्याययन्ति पूरयन्ति । तथापि—यथा
चैतदेवं तथैव निगमो भवति यथा०० यस्मिन्
इति ॥ अंशुम् सोमम् तथाच पठ्यते—

“यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ॥
तेन चेन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु सुवचनस्य गोपाः”
इति ॥

राजयक्ष्मण्यहीतस्य वैद्वदेवश्वर्गनिरूपयते, तत्र प्राक् खिप्र-
कृतोऽनेन याज्याहुतिर्हूयते । तत्र यजमान एतेनाभिषाभि-
वर्द्धते हे यजमान । यथा एवं तथा त्वामपि हविर्दीप्तारं सन्त-
मिन्मादयो भुवनस्य गोप्ताः देवाः पिबन्तु उपजीवन्तु पीत्वा-
चायुषा धनेन चाप्याययन्तु इति समासार्थः । अत्र (नैरुक्तपक्षे)
इन्द्र आदित्यः “असावादित्य इन्द्रः” इति हि विज्ञायते । तद-
वयवभूताश्च रश्मय आदित्येन सह समाख्यासन्तुतिभाजः ।
सरःशब्दः खल्वपि उद्गते वर्तते “पयः सरः भेषजम्” इत्यु-
दकनामसु (निघं० १-१२) पठितम् । तत्रैवसति यानि
तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहःसम्भूतानि साकमवस्थितानि
भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः इन्द्रो रश्मिरपरपक्षे पिबतीति
सर्वभेदतुल्यपद्यते नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥ अथाग्निगुः (४३)
हस्यनवगतमनेकार्थं च तत्रोच्यते—

अग्निगुर्मन्त्रो भवति, गन्धधिकृतत्वात् ॥

अधि००भवतीति । अत्र हेतुमाह—गवीति । सोऽय-
मग्निगुः सन्नग्निगुरित्युच्यते । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः सोऽग्निगुः ।
अधिकृतशब्दस्याग्निभावः प्रबोधदालित्वात् । गोशब्दश्चात्र पशु-
मात्रोपलक्षणः । छागादिष्वधिकृतत्वात् । तथाच मन्त्रः
“तुभ्यम्” (ऋ० सं० ३-१-२१-४) इत्याद्यनुपद- (मन्त्रे स-)
मुपन्यस्यः ॥

अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात् । तच्छ-
ब्दवत्त्वात् ॥

अपि वा अथवा । तच्छब्दवत्त्वात् अग्निगवादिशब्द-
वाचात् प्रशासनम् विधिवचनम् एव एतत् अभिप्रेतं
स्यात् अग्निगुशब्देन मन्त्रद्वारा । अग्निगुर्नाम दैव्यः कथन

१. सूर्यरश्मयः ॥

२. अधिकृतो गौर्वैसिन्मन्त्रे सोऽग्निगुः । अत्र “गोखियोः”
(पा० १-२-४८) इति गोशब्दस्य शब्दः । स च “पय इन्द्र-
स्वपिदे” (पा० १-२-४८) इति नियमादेवकारणस्य उक्ताः ।
अक्षोपलक्षितस्य गोरनिरुत्वात् (अनियतत्वात्) अपरितुष्यन्नत्रार्थ-
शोभनत्वाद् भाष्यकृद् अपि चेत्वादिना ॥

३. प्रशास्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेः सम्प्रेषणमवयवार्थस्यैव
विधि- (प्राधान्य-) वचनमेवेति ॥

शमितौ, तस्यैतद्वशासनं (सम्प्रेषणं) स्यादित्यर्थः । किं तन्-?

**अग्निगोशमीध्वं, सुशमि शमीध्वं शमीध्व-
मग्निगविति ॥**

इतिशब्द आद्यर्थः । हे अग्निगो ! तवामशमितः । ययं सर्व एव शमीध्वम् शमयन्वम् एनं पशुम् । संज्ञपतेति तदर्थः । तथाच निगमः—

“दैव्याः शमितार आरभन्वम्०—आशाशाना मेघपतिभ्यां मेघम्०—नेदृश्लोके तनये रवितारमपच्छमितारः०—अग्नि-गोशमीध्वम्” इति प्रेषः । (ए० ब्रा० २-१-७)

अग्निरप्यग्निगुरुच्यते ॥

अधृतैगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यग्निगुरग्निरप्युच्यते ।
तथाच निगमः—

“तुभ्यं श्रोतन्त्याग्निगो शचीवः ॥”

(ऋ० सं० ३-१-२१-४)

अधृतगमनकर्मवन् ॥

तुभ्यमिति । अयं “स्तोकास्तो अग्ने मेदसो घृतस्व । कुविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर” इति शेषः ॥ कुशिकपुत्रस्य गायिन आपर्म् । त्रिष्टुप् । पार्विश्लोके सूक्ते विनियुक्ता हे अग्निगो ! अधृतगमन ! (सप्ततगमनस्वभाव !) अतएव शचीवः कर्मवन् । शक्तिमन्वा । “शचीति-कर्मनाम” (निघं० २-१-२२) मनुषो “मनुवसोऽ०” (पा० ८-३-१) इतिरूपम् । अग्ने ! तुभ्यम् त्वदर्थम् मेदसः मेदोऽरूपस्य हविषः घृतस्य च स्तोकासः स्तोकाः “आजसे-रघुम्” (पा० ७-१-५०) इत्यनुगमः । अल्पैः विन्दवः श्रोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात् कुविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्ना-दिभिः शक्ताः स्तुतस्त्वं बृहता प्रभूतेन भानुना भासा (तेजसा) सहितः सन् आगाः अस्मदीयसिन् पशुधामगच्छ । आगत्य च हे मेधिर ! यज्ञवन्प्रज्ञावन्वाऽग्ने ! “मेधारथाभ्यामिरधिरचौ

१. शमित्रं नाम पशुवैशसं कनै, शमनं विशसनं वातनं हिसनमित्यनर्थान्तरम् । तथाचामरः “परम्परां शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम्” इति, “निर्वापणं विशसनं मारणं प्रविधातनम्” इति च । तत्कर्त्ता शमिता ॥

२. संज्ञपनं वधः ॥

३. अत्र अधृतोऽग्नेनानिवारितो गौरीगमनं वसेत्यर्थे बहु-श्रीहिः । “गोश्लियोरुपसर्जनस्ये”ति (पा० १-२-४८) गोश-ब्दस्य हसत्त्वं धृतशब्दस्य च विभावः एषोदरादित्वात् ॥

४. “पशौ स्तोकावुचननिर्दं सूक्तम्” इति साधनः ॥

५. स्तोकाख्या विन्दवोवपामतीश्व्रोतं शरन्तीति दुर्गोख्याख्या-नम् ॥

६. प्रक्षरणे प्रक्षरणे कतिभिरभिधुत इति दुर्गे ॥

७. मेधावति धन-यज्ञ-प्रशानामस्तु छान्दसैः पठितः । ततो-मत्वर्थाय हरन् ॥

वज्रव्याधि-” तीरन् प्रलयः । हव्या ! अस्मानिदंवामानानि वगादीनि हवींषि (यानि स्तोकाख्यानि त्वदर्थमेव क्षरन्ति तानि) जुषस्व सेवस्व “जुषी धीतिसेवनयोः” (तु० आ०) कोट एवमत्र “अग्निगो” इत्यग्निरुक्तस्तस्मादग्नेरग्निगुत्वमुपपन्नं भवति ॥

इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते ॥

तस्यापि न कथिद्रुमनधारयितास्ति । तथाच—

**“अग्निगव ओहमिन्द्रायि”—त्यपि निगमो
भवति ॥”** (ऋ० सं० १-४-२७-१)

“अस्मा इदु प्रतवसें तुरायु प्रयोन हर्मिं स्तोमं माहिनाय ॥ ऋषीपमायाप्रिगव ओहमिन्द्रायि ब्रह्मणि राततमा ॥” इत्येषा नोक्तं आपर्म् ऐन्द्रं त्रैष्टुभम् अहीनसूक्ते शस्यते । इदु इति निपातद्वयं पदपूरणे (नि० १-३-५) यद्वा ध्व-धारणार्थम् । तवसे प्रवृत्तयः (महते) तत्त्वैर्दृष्टार्थार्थोत्पाद-मुत् (उ० ४-१८९) तवसे इति असजन्तो वा महत्प्रामसु पठितः (निघं० ३-३-६) वतुभ्यं सप्तमी व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) तुरायु वरमाणाव, यद्वा तुर्विन्ने शत्रूणां हंसिन्ने माहिनाय जुगैमहते (निघं० ३-३-१७) “महतेः” (श्वा० प०) “महेरिण्युचे” (उ० २-५३)—ति इनण् प्रलयः । ऋषीपमाय ऋषसैमाय (स्तुतिस्मानगुणायन-या-वती स्तुतिरूपीयैते तावानेवास्तौ भवति महामाग्यात्) अग्नि-गवे अधृतगमनाय (अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाव इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मिं प्रह- (भ) रासि । करोमीत्यर्थः । “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति शपो लुक् ॥ अत्र दृष्टान्तः—प्रयोन प्रय इत्यल्लनाम (निघं० २-७-४) तद्वत् । यथा वुमुक्षितार्थ कथनार्थं प्रहरति (प्रयच्छति) यद्वा प्रयोऽन-मिव यः स्तोमस्तुतिं करोति तं प्रभरासि । कीदृशम्? ओहम् वहनयोग्यम् (प्रापणीयं वा, यमहं प्रापयामि वा) अत्यन्तो-

१. तथाच आभावात् “अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवने षडहस्तोत्रियान् शस्त्वा माध्यन्दिनेऽहीनसूक्तानि संस्तन्ती”ति (ऐ० ब्रा० ६-१८)

२. “तुर त्वरणे” (जु० प०) “इदुपपल्लवः” (पा० ३-१-१३५) कः । सम्प्रसारणे छान्दसम् । यद्वा—“तुर्वी हिंसासैः” (श्वा० प०) तुर्वीति तुरः “पचावधि” (पा० ३-१-१३४) छान्दसो बलोपः ।

३. “ऋषीपम ऋचासम” इति वाक्यः (नि० ६-२३) “युतीया तद्वृत्ते-” (पा० २-१-३०) ति समासः । एषो-दरादित्वादीकारोपजनः । “शुषानादि-” (पा० ८-३-९८) स्वात्मत्वम् । अधिकशुषाभ्यारोपेणाभि कृता स्तुतिर्वैत्र नातिरिच्यते साः ॥

४. तथाच मम तस्य वा वहनयोग्यमित्यर्थः । वहतैः कमेणि पथि छान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा “तुहिरुदिरुहिरु अदेन” (श्वा० प०) इत्यसातोहतैः पूर्ववद्वत् ॥

तृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किं तर्हि ? ब्रह्माणि हविलंश-
नान्यत्राणि ब्रह्मशिलग्रनाम (निघं ० २-७-२५) क्रीडशानि ?
राततत्रा राततमानि, दातयतमानि (शान्यतावेवाहति
नान्यत्तानि) पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानीति साधयः ।
तथाच “रा दाने” (अ० प०) इत्यस्माच्छ्लार्थनिष्ठान्ता-
दातिशायनिकत्तमम् “शेष्ठन्दति” (पा० ६-१-७०)-ति
शेष्ठेणः ॥ एवं सुखा हविषा चेन्द्रं परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

एवमस्मिन्निघण्टुसन्देनेन्द्रविशेषणत्वादिन्द्रमभिधानमित्युप-
पद्यते ॥

अथाऽङ्गूषः (४४) इत्यनवगतमवगमयति—

अङ्गूषः स्तोम आधोषः ॥

स्तोम इत्यभिधेयवचनम् । आधोष इति शब्दसमाधिः ।
अत्र निगमः

“एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ॥”

(ऋ० १-७-२३-४)

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ ॥ (११)

एतेति । अस्य “अभिधामं वृजने सर्ववीराः । तस्यो मित्रो
वरुणे मामहन्तामवितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः” ॥ इति
शेषः । कुत्सस्य त्रितस्य वा कूटे पतितस्यार्थं त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्य
चरोऽप्राञ्ज्यवतो याज्येषां ॥ एते एतेन अनाङ्गूषेण
आधोषणीयेन स्तोमेन (स्तोत्रेण) देवभूतेन इन्द्रवन्तः
अनुप्राहक्रेण्येन युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादि-
भिश्चोपेताः सन्तो वयं वृजने संग्रामे “वृजी वरुणे” (ऋ०
प०) “कपूत्रजिमन्दिनिवाकभ्यः वयुः” (उ० २-७६) इति
वृजप्रत्ययस्योपधिकरणे योरनादेशः (पा० ७-१-१) वृजन्तेऽत्र
प्राणेरिति वृजनम् । निघण्टो तु बलायै (२-८) पठ्यते ।
अभिध्याम शत्रून्ममिधवेम । तत् इदम् नः अस्यदीर्घ-
वचनम् मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः पृथिवी
उत द्यौः द्यौश्च मामहन्ताम् पुनः पुनर्मह्यन्तां पूजयन्तु
पालयन्तिस्त्वर्थः । अत्राभिध्यामेति “उपसर्गप्राहृभ्योसि-
र्थचपर” (पा० ८-३-८७) इति पलम् ॥ अस्तेः प्रार्थनार्था
छिद् “अस्तो” (पा० ६-४-१११)-रित्यल्लोपे स्यामेति
भवति ॥ ४ ॥

२. “द्वितीयाद्यैः स्वेनः” (पा० २-४-३४) इति तृती-
यायामिदम् एनादेशः । “सुपां सुङ्गिणि” (पा०) ति विनक्तो
राजादेशः ॥

२. आधोषण्योऽनेन । आहृपूर्वाद्देवैः कर्मणि षन् । उस्स
लोपाभाववशाद्दन्तः । शेषशब्दस्य गूपभावश्च प्रयोदशदित्वाद् ॥

३. सर्वे एव वयमनवसुखिद्विताः सन्तः संघर्षेण आनुभवा-
भिभवम इति तात्पर्यार्थः ॥ ऋग्वीरैः ।

एवमत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूष” शब्देनोक्तः शब्दसाहचर्या-
दर्थोपपत्तेर्य ॥ १७ ॥ ११ ॥

अथापान्तमन्युः (४५) इत्यनवगतं, पक्षे चानेकाधर्म
“अपतितमन्यु”रित्यवगमः । तदेतन्निगमतो दर्शयति—

“आपान्तमन्युस्तुत्पलप्रभर्मा धुनिः शिमी-
वाञ्छरुमां ऋजीपी ॥

सोमो विश्वान्यतुसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
मानानि देभुः ॥ ५ ॥” (ऋ० सं० ८-४-१४)

आपामिति ॥ वैश्वामित्रस्य रेणोरियमाधर्मं त्रिष्टुप् । सर्व-
स्तुष्टाग्र्येकाहे निर्णयस्य विनियुक्ता । आपान्तमन्युः आपा-
तितमन्युः (आपादितदीर्घाः उपादितमन्युर्यां) शत्रुभिः
सङ्ग्रामे । तुत्पलप्रभर्मा प्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी । धुनिः
शत्रूणां कम्पयिता शिमीवान् खाधिकारविहितेन कर्मणा
कर्मवान् “शिमीति कर्म नाम” (निघं० २-१-२४) शस्-
मौनं अनुपवाहिसवान्वा । ऋजीपी ऋजीवर्षान् सोमो वि-
श्वानि सर्वाणि अतसा अतसानि अनुपक्षीणाति । “शेष्ठन्दति
वहुल” (पा० ६-१-७०) मिति शेष्ठेणः । “तद्य उपक्ष्ये”
(दि० प०) अन् (पा० ३-१-१३४) नव्यत्मासः ॥ वनानि
उदक्षानि (निघं० १-१२-८) इतराणि वा वनस्यस्वाख्यानि
“वर्धयती”ति शेषः । स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि
पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर एन्द्र एव प्रतिमानानि प्रति-
मानभूतानि समानद्रव्याणीति सार्यणः । वैः प्रतिमीयन्ते

१. “मन्युः पुमान्कुपि । दैन्येयोके च यजे च” इति
मेदिनी । चादीशरिपि । तथाच (निघण्टुभाष्ये) मन्वुर्दीतः
कुन्दो वेति देवराजः (५-४) ॥

२. अमेदे तृतीया “प्रकृषादित्वात्” (पा० २-३-२८ वा०)
धान्येन धनदानादिति वत् ॥ विनिवृत्तेनेनेत्यपि पाठः ॥

३. ऋणावर्तिषांतीकरणे भावे वा उ प्रत्ययः (उ० १-८)
युगः । शरः खडादिहिंसा वा । ततो मनुषु । “तदस्वासी”-
(पा० ५-२-९४) ति ॥

४. “ऋजीवं पिष्टवचनम्” अमराभिधानात्पिष्टपाकपात्रृजीवं
“तावे”ति प्रसिद्धं तद्वत्सोमस्यदाकरत्वात् । यदा सोमस्य
निर्गतस्यः सिष्टमानः “सीठ” इति प्रसिद्ध ऋजीवः । तेनाहो
(सोमः) तद्वत् । स हि इन्द्रस्यावयोर्गोत्रं इत्याद्याचवे तेना-
सावपि तद्वत् । तथा च भाष्यं “वत्सोमस्य पूजमानस्ये”ति । अत्र
“अजैर्द्वयं ये” (उ० ४-२८) तीवृत् प्रत्ययः ॥ ततोऽस्त्वर्थे
इतिः (पा० ५-२-११५) ॥

५. ऋजीपमित्यपि “ऋच त्रुता” (उ० प०)-वित्यस्योद्वा-
ल्कादीरिति भवति । एतद्वाय्वे व्यक्तम् । तथाच “वेन्द्रम् अर्वाक्
देभुः । दक्षोत्तरवाकर्षणकर्मां, तुलया मीयमानानि आत्मानि-
मुखतया नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः ॥ अन्यत्र प्रतिनिधीय-

स्तोत्राणि तानोति दुर्गः । न एनम् इन्द्रम् देभुः दभुवन्ति । नाभिभविर्तुं शक्नुवन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) किन्तर्हि ? अर्वाक् पराक् एवं भूत्वा एनमप्राप्यैव “विनश्यन्ति” इति शेषः । नोपमार्थं कुर्वन्ति स हि तेषां विनाशः । एवमेष पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः ॥ अथवा—द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रलेखे व्याख्यायते (तत्र तस्या-श्रवणेक्षीपभावा भवन्तीत्यपेक्षया ऋजीपिलमुपपाद्यम्) तृतीयपादमुत्कृष्टं चतुर्थः पाद आध्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेवंगुणविशिष्ट इन्द्रः (आपादितमन्युः, त्रुप्रहारी, क्षुभिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीवीच) तमेनमिन्द्रमेवंप्रभावं प्रतिमानानि न दभुवन्ति । किं तर्हि ? अर्वागेवेनमप्राप्य वर्तमानानि विनश्यन्ति । एवमेते त्रय ऐन्द्राः पादा द्वावाद्यौ चतुर्थध्व । अयं च तृतीयः सौम्यः “सोमो००नानि” इति । यः सोमः सर्वोपवत्सनि (अनुपक्षीणानि) वनानि महिम्ना व्याप्नोति वर्षयति वा । यं च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दभुवन्ति” तौ सोमेन्द्रादि नाम कुहतामिल्यासीर्यौज्या ॥ ५ ॥

एकं पुनरिन्द्रप्रधानं वैयम्भुगिति व्याचक्षते—तदेतदुपरिष्ठात् (माध्यव्याख्याने) व्यक्ती भविष्यति—एवमस्या ऋचक्षिधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथाहि भाष्यम्—

आपातितमन्युस्तु(प्र)प्रहारी (क्षिप्रप्रहारी स्त्रप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धुनोतेः, शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा ॥

अत्र पातितशब्दस्य “पान्ता”—देशः पृषोदरादिलात् । त्रुप्रहारीति—हृषातोर्षारणाथस्य मनिनि भर्मेति भवति “हृष-होभैरुच्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति वार्तिकान् । त्रुप्र (क्षिप्रस्त्रुप्र) शब्दस्थाने त्रुपलशब्दप्रयोग आपैः । त्रुप्रना-मोपलमुच्यतेऽन्यद्वा प्रहारासाधनम् त्रुप्र दुःखं तत्कारणं चेति (सि० कौ०) वीक्षितचरणा आहुः । स्त्रुप्र गमनशीलं “स्त्री-गतौ” (भ्वा० प०) रङ् । क्तिवाद्गुणाभावः ॥ धुनोतेः कम्पनार्थस्य (सि० उ०) बाहुलकाभिः कित् । शमयतेः उपाधमार्थस्य (सि० प०) “इन् सर्वमाहुभ्यः” (उ० ४-११४) इतीन् बाहुलकादकारस्येकारः । “कृदिकारादि”—(पा० ४-१-१४) इति लृप् । बाहुलकादकारस्येकारः । शक्नोतेर्वा ककारस्य भकारः । अकारस्येकारश्च ॥ शाभ्यन्यलनेनानिष्ठानि । शक्नोति या(पा)नेनाभिमर्तं साधितुम् ॥

ऋजीवीसोमो “यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषम्” अपाजितं भवति, तेनर्जीवी सोमः ॥

मानि गुरुणि तान्यात्माभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति सर्वेभ्यो महानिन्द्रं इति साधनव्याख्यानम् ॥

१. एषच भाष्यकाराभिमतोऽर्थस्तदेतदर्थं व्यक्ती भविष्यत्यनुपपन्नम् ॥

सोमस्य ऋजीपिलोपपादनार्थं प्रतिजानीते ऋजीवीसोम इति । कुत ? इत्याह—यदिति । अतिरिच्यते रसादन्य-दसारम् तदृजीपमित्युच्यते । कुत इत्युक्ते निर्वचीति—अपाजितम् अपवर्जितम् (त्यक्तम्) भवति कल्कभूत-त्वात् तेन संयोगात् ऋजीवीसोम उच्यते ॥

अथाप्येन्द्रो निगमो भवति ॥

“ऋजीवी वृज्जी ॥” (ऋ० सं० ४-२-११-४) इति ॥

अथापीति । अत्रापीति पक्षान्तरे अथ यस्मिन्पक्षे ऐन्द्रः अर्थः भवति, एतस्मिन्पक्षे इन्द्रस्य ऋजीपिलमि-थायक एव निगमो भवति । अथेन्द्रस्य ऋजीपिलम-नुपपन्नं मन्वमानो निगमं पठति—“ऋजीवी वृज्जीति ॥” अस्य “वृषभस्तुरापादं दुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा । युक्त्वा हरिभ्यामुर्षं यासद्वर्वाङ्माध्यन्दिने सर्वेन मस्तुविन्द्रः” इति शेषः । अत्रैरियमार्थम् त्रिष्टुप् । ऋजीवी ऋजीपेण तद्वान् । एवं वृज्जी । वृषभः वर्षिता कामानाम् तुरापादं तुराणां लरमाणानां शत्रूणां सोढा भारसहनः अभिमविता । शुष्मी बलवान् राजा अधिपतिः (ईश्वरः) वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता । वनिप् (पा० ३-२-४४) य एवंगुणयुक्तो महातुभाव इन्द्रः स हरिभ्याम् अश्वभ्यां रथं युक्त्वा योजयित्वा तमवाधिरुद्धा अर्वाक् अस्मान्मिमुख्येन उपयासत् उपागच्छतु । उपागम्य च माध्यन्दिने सचने एतस्मिन् अभ्युच्यते मस्तुत् माथेता-मस्तप्रदत्तेन सोमिनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्पक्षे “ऋजीवी” इन्द्र उक्तः ॥ तत्पुनरेतद्वि-न्द्रस्य ऋजीपित्वं कुत इत्याह—

हयोरस्य स भागो धानाश्चेति ॥

हयोरस्योरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीपम् । धाना-श्चेति प्रसङ्गापत्तेतत् । यथाचोक्तम् “हयौधानाद्विद्वतो”—रिति । धाना शृङ्गवाः “धाना सुष्टयवे क्षिन्” इत्यमरः । तथाच लक्षितलक्षणाया वृत्त्या हरिसंयोगेनास्य ऋजीपिल-मिन्द्रस्योपपन्नम् ॥

अथ धानाशब्दं निर्वक्ति—

धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति, फले हिता भव-न्तीति वा ॥

आह—धानाः कस्मात् ? उच्यते ता हि भ्राष्ट्रे हिता

१. माथतेछटि सिप् (पा० ३-१-३४) इत्यत्र लोपः । (पा० ३-४-९७) आरमनेपदोक्तिरार्थव्याभिप्रायेण ॥
२. यद्ययमागमिगमवाक्ये “हरी उपजिज्ञातृजीवीवति”ति विवे-कपित्वाऽदृजीपित्वमर्थोः । अथयोगाच्चन्द्रसर्जोपिष्वितीत्यं लक्षित-लक्षणा बोध्या ॥

भवन्ति । तथाच दक्षातेषां गणार्थात् (जु० उ०) “वापृव-
स्वव्ययस्यो नः” (उ० ३-६) इति नप्रत्ययः । हिताः
निहिताः सखो धाना भवन्ति यवाः । अथवा ब्राह्मदवतार्थं
फले फलके पात्रविशेषे हिताः निहिता भवन्ति । तत्र
हिता विसर्गान्तेऽतिदाहभयात् ॥

अथ यथा ऋजीषं धानाद्य ह्यौरखयोर्निद्रस्य च भागस्त-
थैतं निगमं प्रमाणयति—

“वद्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्र-
ताम् ॥” (ब्रा०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “धानाः सोमानामिन्द्राद्वि च पिबचे”त्यादिः । तथा-
चायमर्थः—हे इन्द्र ! अद्वि मक्षय धानाः सोमानां
च एतेषां सम्भृतस्य पिब च । किंच ते तव हरी अश्वायैतौ
धानाः वद्धां मक्षयताम् ऋजीषं च उपजिघ्रताम्
आघ्रायतामिति ॥

अत्र (निगमवाक्ये) वद्धामित्येतत्पदमवयवशोऽर्थतश्च
व्याचष्टे—

आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते वमस्ति-
रक्तिकर्मा ॥

अतिकर्मा भक्षणार्थः वमस्तिः भक्षधातुः (जु० प०)
आदि० दत्ते । उपलक्षणेऽत्र तृतीया (पा० २-३-२१)
उपहितेन उपजनितेन आदिना आदिभूतेनाभ्यासेन
उपलक्षिता—मुपधामकारम् आदत्ते छम्पति “वसिमसो-
हंलि च” (पा० ६-४-१००) इति । ततो “झलो झलि”
(पा० ८-२-२६) इति सलोपे “धले” (पा० ८।२।४०)
“जधले” (पा० ८-४-५३) च कृते वद्धामिति लोटः
प्रथमपुरुषद्विवचने । छान्दसांऽयं धातुः ॥

अथोत्तरार्धे च व्याचष्टे—

सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि ।

नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि दभ्रुवन्ति ॥

इति । व्याख्यातमवधत्तात् ॥

अथैतज्जुरीयपादार्थं विवृणोति—

यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्रुवन्त्वर्वाग्ने-
वैनमप्राप्य विनश्यन्तीति ॥

यैरेनं प्रतिमिमते इति प्रतिमानानि लस्यार्थः । “माह-
मानि शब्दे च” (जु० आ०) गतमन्यन्मन्त्रार्थव्याख्याने ॥
एवं सोमप्रधानतया व्याख्याय मातामन्तरेण व्याचष्टे—

१. अत्रार्थे इन्द्रोऽधिपतिर्वनानामप्यं वनस्पतीनां चेति निवे-
षणमिदं सोमस्य यजेनमिन्द्रं सोममिति ॥ तथाच चत्वारोऽपि
पादाः सोमार्थेऽनुवन्ति ॥

इन्द्रप्रधानेत्येके, नैघण्टुकं सोमकर्म ॥

एके पुनः इन्द्रप्रधाना एवैयम् इति एवं मन्यन्ते ।
नैघण्टुकम् अस्यम् (ऋषि) सोमकर्म इति । तेषामियं
योजना—य इन्द्र आपादितमन्युस्तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्,
शरामान् ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि व्याप्नोति
न चैनं प्रतिमानानि दभ्रुवन्ति, किं तर्हि ? एनमिन्द्रमप्राप्य
विनश्यन्तीति । एवमियमिन्द्रप्रधाना भवति ॥

उभयप्रधानेत्यपरम् ॥

“मतमि”तिशेषः । तथाचोपपादितमवधत्तात्पादयो व्याख्याय ।

अथ इमता (४६) इत्यनवगतम् “श्वाशिनी इमाशिनी”ति
वाऽवगमः । श्वाशिनी—शीप्राशिनी—शीप्राप्यापिनी उदक-
वाहिनी कृत्वा, नदी वा । इमाशिनी—पुनर्वादी सा हि इमं
शरीरं व्योप्नोतीति । एवमेतद्विद्यमानमनेकार्थमपि भवले-
वेत्याह—

श्मशा—शुअश्रुत इति वा, इमाश्रुत इति वा ॥

तथाच शु इत्याश्रुतव्यस्याकारलोपेन । अश्रुत इति
व्याख्यस्य “अश्रुतातोः” (खा० आ०) ताच्छील्यविशिष्टे
कतेरि “पचायत्” (पा० ३-१-१३४) यणि । उकारस्य
वकारः । वकारस्य च मकारः प्रपोदरादित्वात् । इम इति
शरीरमुच्यते । अत्रार्थे “शकन्त्वादि”—(पा० १-१-६४
वा०)—त्वात्पररूपम् ॥

अत्रार्थे निगमं दर्शयति—

“आवं श्मशा रुध्रद्वाः ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२६-१)

अवारुधच्छमशा वारिति ॥ ८ ॥ (१२)

इति श्रीमद्यास्कुनिप्रणीतमिरुक्तशास्त्रे पञ्चमाऽ-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥ ॥

“कृदा वसो झोत्रं हयैतं आवं श्मशा रुध्रद्वाः ॥ दीर्घं सुतं
वाताप्याय” इतीयं कृतसंप्रत्ययं दुर्मित्रस्यापिम् उष्णिक् ।
ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेवेयम् ॥ हे वसो वसुमन्वातवितर्षा इन्द्र !
स्तोत्रम् एतन्मनोवीरितम् ॥ आ सवैतोभावेन हयैते काम-
यमानायास्तै सजमानाय “हयं गतिकान्धोः” (भा० प०)
लटः शता ॥ तदर्थम् । ताम् अवारुधत् अवरोहस्यति आव-
र्जयिष्यति लब्धे लुह (पा० ३-४-६) दीर्घं सवनत्रय-
रूपेण आयतं सुतम् अभिपुतं सोमं प्रति । अत्र दृष्टान्तः—
श्मशा वाः लुप्तोपममेतत् । श्मशा—श्मशा कुर्येव वा
उदकं विसर्पमाणं, गावीव वाऽत्यात्मिकी शरीराश्रितं रसम् ।

१. अन्नरसवाहित्वात् । तथाच श्मशा सती श्मशा—श्मा-
शिनीति बोध्यते । एवं आसा सती श्मशा श्मशित्वात्समव्यर्थं
शरीरार्थं सुखार्थं “संसृष्टं च प्रकीर्तितं”ति कोशे चाच्छरीरम् ॥

२. “आपाः क्षीभून्नि वावीरि सल्लिं कमलं जलम्” इत्यमरः ।

किमर्थम्? वाताप्याय वातेनाप्यायते अधस्ताद्विपात्यते इति वाताप्यं वर्षादिकं तत् प्रधानायेत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन् “श्मशा” इति कुल्याभिधानं नाज्यभिधानं वा शब्दोपपत्तेश्चेति ॥

इति श्रीमद्यास्कुनिप्रणीतनिरुक्तखुविद्वत् नैग० का०

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥ ॥

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वश्यश्रुत ऊरुभ्यामश्रुत उरुर्वा वशोऽस्याः ॥

अथ उर्वशी (४७) इत्यनवगतम् अप्सराः इत्यभिधेयवचनम् । उर्वश्यश्रुत इति व्युत्पत्तिः । उरुमहत यशोऽभिव्याप्नोतीत्यर्थः । अथवा ऊरुभ्याम् जानृपरिभागाभ्याम् अश्रुते व्याप्नोति वशीकरोति (मैत्रुने धर्मे पुरुषम्) इति णिनिः (पा० ३-२-७८) उ० (ऊ०) वीशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ वा उरुमैदानं वशः कामोऽस्याः सेयसुरवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः । अत्र सर्वत्र उ० (ऊ०) रशब्दोपपदादश्रोतेर्वैधेर्वा कान्त्यर्थात् (अ० ५०) “इन्सर्वेषांभ्यः” (उ० ४-११४) इतीग्र्यस्य “कृदिकारादकिनः” (पा० ४-१-४५) इति ङीप् । पक्षे ऊकारस्य ह्रस्वः । वश्युत्तरपदे उरुशब्दस्यान्त्यलोपः ॥

अधुना “अप्सराः” इति इत्येतं शब्दं समाख्यानेप्रसक्तं निर्धेयैवेति—

अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा ॥

अथ अप्सराः कस्मात्? उच्यते,—सा हि अप्सारिणी भवति । अपः प्रति निलमेव सरति । तत्प्रभवत्वात्तदेव तस्याः प्रियमुदकम् । तस्मादप्सराः । अथवाऽङ्गः सृतेत्यप्सरा । “छ गृह्ता” (म्वा० ५०) “पचावत्” (पा० ३-१-१३४) शाप् । अत्र “क्षियां बहुव्यप्सरसः” इति कोशे बहुषु इति प्रायोवाद् “अनन्ति चे” (पा० ८-४-४७) इति सूत्रे “अप्सरा” इति महाभाष्यप्रयोगाद्यास्कवचनाच्च “क्षियां बहुव्यप्सरसः स्यादेकव्यप्सरा अपी” —ति शब्दार्णवोक्तिः साधीयसी ॥ अथाप्सरा इत्येकपदमवयवशः (पदव्ययेन) विभज्य निर्धेयैवेति—अपिबेति । अपिचैवमन्यथा स्यात् । अप्स इति एतत् रूपनाम (निर्ध० ३-७-६) अप्सातेः । नवृषैस्य “प्साते-

भक्षणार्थेय” (अ० ५०) अयुनि (उ० ४-१८८) बाहुलकादाकारलोपः । तद्धि अप्सानीयम् अभक्षणार्थं भवति नहि तद्भक्ष्यते, किं तद्धि? आदर्शनीयं तदभिसुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा । न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः । व्यापनीयं वा अथवा व्यापनीयमेव तत् (रूपं) भवति । तथाचोक्तम् “चक्षुष्यामोति यद्रूपं मनस्तत्प्रतिपद्यते” इति । एवंच । श्रोतेर्बाहुलकात् “वृत्” (उ० ३-५९) इत्यादिना विहितः सोऽत्र बोध्यः ॥

स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिः ॥

स्पष्टं व्यक्तं, चक्षुषैव नेतरेणेन्द्रियेणेति भावः । तथाचोक्तम् “चक्षुर्मात्रग्राहो गुणो रूपम्” इति ॥ शाकपूणिः आचार्यो “मन्यत” इति शेषः ॥

अथात्र निगमं प्रमाणयति—

“यदप्स” (य० वा० सं० २०-१७) इत्यमलस्य ॥

अप्सःशब्दवाच्यत्वस्यापको निगम इत्यर्थः । “यद्वाप्से यदप्ये यत्समायां यद्विन्द्रेयं ॥ यच्छ्रुते यदयं यदेनश्चकुमा वयं (यदप्सश्चकुमावयं) यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनमसि (एनस्ततोऽवयजनमसि स्वाहा) इत्येव निगमः । वरुणप्रधासेषु कर्मर्षगात्र—(कुम्भ—) हवने पत्नीयजनमानयोर्मन्त्रः । अत्रावपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते ॥ वयं समायाम्—पक्षपातादि इन्द्रिये इति निमित्तसप्तमी प्रजननार्थं यत् परावाद्परनारीदर्शनादिलक्षणमेनः पातकम् । अयं वैश्ये “अर्थः स्वाभिधेययोः” (पा० ३-१-१३०) इति निपातितः । चक्रम् कृतवन्तः यदित्येकमतिरिच्यमानमन्यथापि कश्चिद्वामादिभ्य इत्यवगमयति । (यच्चाप्सः अमक्षयमक्षयं चक्रम्) यत् च एकस्यावयोः पत्नीयजनमानयोरधिधर्मणि कर्मणि विषये एनः तस्येनः अवयजनं नाशनं लमसि हे कुम्भ । कर्ममपात्राभ्यः हविः । इत्येव समाप्ततोऽर्थः ॥ एवमिह

१. व्यापनीयं व्यापनमर्हतीति, नार्थोऽनीयम् “अर्थं कृत्यचक्षुः” (पा० ३-३-१९९)—ति । तद्धि नायनेन रश्मिनाऽऽत्मनः प्रलयापानार्थं व्यापयितव्यं भवति ॥

२. आत्मा मनसा शुष्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन ततः प्रलक्षमुत्पद्यत इति स्थितिः ॥

३. अवयव ( ) कोष्ठाकृतपाठो वास्कानुमतो दुर्गभूतः । सुद्रितपुस्तकेषु तु न दृश्यते । शाखान्तरे स्यादिति बार्ह प्रतीमः । कथमन्यथा भाष्यकुशास्कोऽनुवदेत् । इति तत्रैवाप्येवमलस्याख्यातम् ॥

४. “कर्मभ्यो दधितक्तवः” इत्यमरः । अत्र “कर्मभ्यो हवने” इति वाचिस्कः पाठः ॥

५. धर्मलोपलक्षणम् ॥

१. पर्यायपसकम् ॥

२. पुराणे ह्याख्यायते—समुद्रमन्थनादप्सरसाणि ततः संभव इति ॥

३. अमरादौ ॥

“अप्सः” इत्येव शब्दोऽभ्यस्यसामिधायको दृष्टस्तत्सात्वा-
धूकम् “अभिवाप्स इति रूपनामाप्साते” इति ॥ १७ ॥

अधुना यदुक्तं “आपनीयं वे-”ति, तदर्थस्यापकनिगमं
पठति—

“अप्सो नाम ॥”

(य० वा० सं० १४-४) इति व्यापिनः ॥

“पृथिव्याः पुरीषं सुखलोनाम् तान्स्वविभक्तं अग्निगुणम्
देवाः ॥ स्तोमं पृष्टा घृतं च तीह सीद प्रजुषं दुस्मे प्रविणाय-
जस्वाधिनान्ध्वर्युं सादयतामिह त्वां” इत्येव निगमः ॥

अभिचयने द्वितीयायां चितावधिन्योनमेष्टकास्तासामेकस्या-
मयसुपधानमन्त्रः हे इष्टके ! त्वं पृथिव्याः प्रथमस्थितेः पुरी-
षम् पुरविष्टमसि “पृथिवी वै प्रथमा स्थितस्तस्या एतत्पुरी-
षमिव यद्वितीया” इति (य० ब्रा० ८-२-१-७) श्रुतेः ।
घृणाति पूरयतीति पुरीषम् । “यू पावनपूरणयोः” (अथा० प०)
“घृणुमानं किञ्च” (उ० ४-२७) इतीत्यन्वयः । “उदोष्प्र-
पूर्वस्ते-” (पा० ७-१-१०२) इति उद्गूरलम् ॥ अप्सो नाम
लमसि । नामेति प्रसिद्धौ । “नाम प्राकाश्यसम्भाव्यकोधेयनम-
कुत्सने” इत्यमरः । अप्सः आपनीयम् । आप्नोतेः सः ॥ हप-
मिति तदर्थः । रस इत्युपजम्बोधरी । (अथः सनोति ददातीत्य-
स्यो नामार्णः कारणीभूतो रसश्च लमसीति महीधरः । अर्पा हि
रसो गुणः “तस्य वा एतस्य यजुषो रस एषोपनिषत्” इत्येतच्छ्रु-
तिर्द्वैतीयसीत्युच्यते । सर्वेषां व्याप्नोतेरर्थे उपपद्यते । रसोऽपि
ह्यपो व्याप्त्येव । तां व्यापणीयमानां विश्वेदेवा अभिगुणयन्
भिष्टुवन्निस्साधिरर्थः ॥ ४ ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्य “प्स” इत्ययमेकदेश
उपपादितः । अधुना रा इत्येकदेशमुपपादयिष्यमाह—

तद्रा भवति रूपवती ॥

रो मलयं इत्यसकृदभिहितं प्राक् । अप्सो रूपं विधत्तेऽस्या
इत्यप्सरा, तच्चाह तद्रा—तद्वती रूपवतीति फलितायः ।
तस्या एव सर्वस्योभित्यः प्रतिविशिष्टं रूपं भवति ॥

तदनयाचमिति वा ॥

अथ वा एवमन्यथाप्सरा स्यात् तत् अप्सराशब्दवाच्यं रूपम्
अनया उर्वद्या (तदनया वा) आप्तम् एहीतमेव कुतश्चित्
(सर्वस्याजगतः) इति हेतोरीयमप्सराः । अत्रार्थे “रा” इत्य-
यमोदानार्थः । अत्रार्थेऽपि तदुपपन्नमिदमाह—

तदस्यै द्वाचमिति वा ॥

अथ—वा । तत् अप्सराशब्दवाच्यं रूपम् अस्यै उर्वद्या
(तदनस्यै वा) दत्तं निधात्रा सर्वस्याजगतः प्रतिविशिष्टमिती-
यमप्सराः । अत्रार्थे “रा” इत्ययं दानार्थ एव यथानिर्दिष्टः पाणि-

१. दानार्थे ध्व पाठः पाणिनेरित्यमपरितोषहेतुः ॥

निना (अ० प०) अत्रार्थं चेति हासं प्रमाणवत्कुतिमैवतारयति

तस्या दर्शनात्मित्रावरणयो रेतश्चस्कन्द तद-
मिवादि(धासि)न्येषामभवति—॥ १ ॥ (१२)

तस्या एवंगुणविशिष्टाया उर्वद्या अप्सरसः दर्शनात्
मित्रावरणयोः तन्नाम्रोद्वेषयोः सहचारिणोः (मित्रो-वैर-
णधैत्यैके) रेतः शुक्रम् चस्कन्द स्कन्धम् (पतितम्) तत्
तस्यार्थस्य अभिवादिनी संवादिनी (प्रमाणभूता) एषा-
च्छुग् भवति—॥ १ ॥ (१३)

उतासि मैत्रावरणो वसिष्ठोर्वद्या ब्रह्मन्मन-
सोऽर्जज्जातः ।

द्रुप्तं स्कन्धं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ५-३-२४)

उतासीति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमार्थं तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य
वा वाक्यम् । वसिष्ठः ॥ उत इत्ययम् अपिचेति निपातसमुदा-
यायं वर्तमानोऽन्यस्याया—(पूर्वस्या)—स्युचि ये जन्मनी वसिष्ठ-
स्योक्तं ते सम्भावयति (सम्भालयति) यथाच सा ऋद्ध
“विद्युतोऽप्योतिः परितुष्टिहानं मित्रावरणा यत्पुण्यवत्
त्वा । तस्यै जन्मोत्पत्तं वसिष्ठगच्छत्यो यत्प्राविश आंजुभारं ॥”
इति ॥ (ऋ० सं० ५-३-२३-५) हे वसिष्ठ । यद् यदा
विद्युत् इव सौम्यं यजोतिः दैवान्तरप्रेषहार्यं परितुष्टिहानं परि-
त्यजन्तम् । “ओहाक् लागे” (जु० प०) लटः शान्तम् ॥

१. एतेन मन्त्राणां नेति हासप्रतिपादकत्वमिति नम्या वैदिक-
मन्या अनाचारः पाश्चात्ता दवान्दिनोऽतास्ताः ॥

२. तथाच मित्रांशदक्षिणः । नस्य हि “निमिषायादक्षिणस्य
देवतातोऽभवत्पुरा । स जज्ञे कुम्भतो मित्रादगस्त्यो वरुणाग्निः ॥”
इति मन्त्रपुराणम् । कुम्भात् कुम्भतमीयपतिवद्विस्तृतः । कुम्भा-
त्वरुणः । तथाच वक्ष्यतेऽनुपदम् । व्यधिरिति “मित्रावरणयोः
सुतुरीर्वाद्येव्य वाहनिः” इत्यगस्त्यमभिप्रेत्याह । “अगस्त्यः
कुम्भसंभवः । मैत्रावरणि”—रित्यनुरोडपि । क्वचित्समुदायस्याप्यु-
त्पादत इक् (पा० ४-१-२५) “देवता इन्द्रेच” (पा० ७-
३-२१) इति पूर्वपदस्यान्वयः ॥ तथाच वैश्वो वसिष्ठ अगस्त्यो
वाहनिः ॥

३. एव एव पक्षः साधीयान् । एतावच्छ्रुत् वसिष्ठस्यैव देह-
परिग्रहः प्रतिपाद्यत इति ॥ वसिष्ठपुत्राणामेति केचमाहुः । वसि-
ष्ठस्येयमार्थं युष्मदक्ष प्रयोग इत्येवमन्त्राणां नित्यत्वादुपपद्यतम् ॥
अथ “विन्द्रेण तेजसा निद्वेधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीतायाः सुवैश्यामु-
त्पन्नो वरुणतेजसो जात इत्येव पुराणे श्रूयते । तदनुपेक्षितव्यम्”
इति दुर्गे व्याह ॥

४. एतेनेयं श्रुतीपमेति कथ्यते ॥ एता—(एतदादिकां)—च्छ्रुत् वसि-
ष्ठस्यै देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चिन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्ण-
नन्ति, अपरे वसिष्ठपुत्राणामिति ॥

छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा जिघृक्षितदेहाथे स्त्रीयं ज्योतिःपरि-
सङ्गिहानं परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे जिहृतेर्गन्धर्वालोदा-
त्मनेपदं छान्दसं न भवति । त्वा तां मित्रावरुणा मित्रावरुणी
औह आत अपश्यतामवाभ्यासयं जायेतेति समकल्पयतामि-
त्यर्थः । तत् तदा ते तवैकं जन्म, उत अपिच यवृ यदा अ-
गस्त्य ऋषिः विशाः मनुष्यान्प्रति (मनुष्यलोकां) आज-
भार आहूतवान् तत इतितीयं जन्मेत्यर्थः । अयं भावः । अग-
स्त्यो मित्रावरुणावावां जनिष्याव इति समकल्पयत् तदा तदेतवा
वसिष्ठेन साकं स्वयं प्राहुरभूत् । “आत्मा वै जायते पुनः” ।
“तसां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत” इत्यादि श्रुतिस्मृति-
सेवादात् । तथाच पूर्वोपक्रान्तर्गथः-हे वसिष्ठ ! त्वं मित्रा-
वरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि भवसि । समुदितर्षित्वाद्यप-
त्येऽण प्रत्ययः (पा० ४-१-११४) किं संघर्षेण ? नेत्याह
हे ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्वेदयाः अपसरतः । मनसः मम अयं
पुनः स्वादितीदृशात्संकल्पात् अधिजातः असि । कथं ? तद्वै-
नामित्रावरुणयोः द्वैष्यं शुक्रम् स्कन्धं पतितमासीत् । तथाच
वक्ष्यते “सुत्रे ह जातो”-वितृष्यि (ऋ० सं० ५-३-२४-३)
एवंजातं त्वा तां द्वैष्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेदरा-
शिनां सुव्रतः विश्वेदेवाः मा एतद्भूमौ पतेदिति पुष्करे
कुम्भे वासीतीवरे कलशे अद्दन्त अधारयन्तेत्यर्थः ॥ १ ॥
तथाचादितेर्मित्रावरुणी यज्ञाते-इति प्रकृत्य (परिशिष्टे)
पठ्यते—

तथोरादित्योः सत्रे हृद्वाप्सरससूयसीम् ।

रैतवस्कन्दं तत्कुम्भे न्यपतद्वासीतीवरे ॥ १ ॥

१. “औहाङ् गतो” (जु० आ०) इति हि पठ्यते ॥

२. “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तसां००
जायते । तज्जाया जाया भवति वदसां जायते पुनः” इति
जायाशब्दनिर्वचनश्रुतिः ॥ “आत्मा वै पुननामासि त्वं जीव
शरदः शतमि”ति स्मृतिश्च ॥

३. इत्यन्त्यनेनेति “इप हर्षादौ” (लि० प०) बाहुलकारसः ।
“अनुदात्तस्य चे”- (पा० ३-१-५९) लम् ॥

४. “सुत्रे ह जाताविषिता नमोमिः कुम्भे रेतः सिपिचतुः
समानम् । ततो ह मान् उदियायु मभ्यात्ततो जातमृषिमिहाहु-
र्वैसिष्ठम्” इति पूरणार्थं । सत्रे बहुकटुकं चागे जातो दीक्षितो
मित्रावरुणी इषित्वाऽन्त्येति स्मयमन्येनैवैर्नमोमिः स्तुतिभिः कुम्भे
वासतीवरे कलशे सप्तानमेकदैव रेतः सिपिचतुरसिञ्चतं ततो
वासतीवरात्कुम्भाभ्यामभ्यादगस्त्यो मानः शमीप्रमाण उदियाय
प्रादुर्भवत् । तत एव कुम्भादसिपिचमपि ऋषि जातमाहुरित्यर्थः ॥

५. तेन शुक्रेण सदैकतामुपगतमित्ति दुर्गंधास्थानम् ॥

६. अहम्भुवा (सहभूतेन) शुक्रमिति साधयः ॥

७. यन् वातवेयी रात्रिस्तस्यैवपि पृथ्विति जलमाधीयते ॥

८. अयं (इह पातुः) दाने (स्वा० प०) पठितोऽपि वेदे
धारणेऽपि वर्तते । इत्यन्तिना (स्वा० प०) समानार्थः ॥

३१ नि०

तेनैव तु सुहृतेन वीथेवतौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षां संवभृवुः ॥ २ ॥

बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।

स्थले वसिष्ठस्तु सुमिः सम्भूतो जले मत्स्यो महासुतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महात्पाः ॥ ४ ॥

मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भादपिजातः कुम्भेनापि हि गीयते ॥ ५ ॥

कुम्भा इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्षयते ।

ततोऽणुं शृङ्गामानासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ ६ ॥

सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा अधारयन् ॥ ७ ॥

इति ॥ एवमेतस्मिन्पक्षे “द्रप्सं स्कन्धम्”

इत्यादिनाऽभितस्मन्या-“दुर्वैसी-” शब्देना“पराः” इत्यु-
पपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

अप्यसि मित्रावरुणो वसिष्ठोर्वेदया ब्रह्मन्मन-
सोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्धं ब्रह्मणा दैव्येन ॥

सुगममेतदिति न व्याख्यातं किन्तुनूतितमेव । अथ शुकं
कस्मा“द्रप्स” इत्युच्यत ? इत्याह—

द्रप्सः सम्भूतः प्सानीयो भवति ॥

स हि रेतःसंज्ञको रसः पुष्पव्याहृद्वात् सम्भूतः स्त्रीयोनौ
संखितो भवति । तथाचायं भरतेरेव निपातितः (पा० ६-
३-१०९) यद्वा-प्सानीयः भक्षणोपपन्नः भवति कठिनाद्वन्द्य
(शिथिलं) दध्याद्वयम् । तथाचासरः “द्रप्सं दधि घनेतरत्”
इति । “द्रप्सं द्राक्प्सानीयमि”ति सर्वानन्दः ॥

अथ मन्त्रशेषमर्थतो व्याचष्टे—

सर्वे देवाः पुष्करे त्वा धारयन्त ॥

गतमेतत् । अथ पुष्करशब्दोऽनेकार्थसहितः प्रसक्तं
निर्गवीति—

पुष्करमन्तरिक्षं, पोषति भूतानि । उदकं
पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यमिदमपीतरत्पुष्कर-
मेतत्सादेव पुष्करं, वपुष्करं वा ॥

अन्तरिक्षम् नभः । कस्मात् ? यत्तस्मात् पोषति पुष्पाति
(पोषयति) अवकाशदानेनोपकुर्वत् । उदकम् जलमपि
पुष्करम् यत्तस्मात् पूजाकरम् तेन हि पूजा क्रियत इति
पूजाकरत्वात्पुष्करम् । अथवा पूजयितव्यम् पूजनुर्हमात्मन
एवेति पुष्करम् । पूज्यते हि तत् ॥ इतरत् पयम् एतत्सादेव
कारणात् पुष्करम् इत्युच्यते तदपि हि पूजाकारं, पूजयि-
तव्यं (शोभनीयं) च भवति शोभनत्वात् । अथवा वपुष्करं
सत् पुष्करम् इत्युच्यते । व्यवहृतेऽपि तस्मिन् वपुष्मान्व-
नानो भवति । शोभनगन्धग्रहणाद्गुःपुष्पतीति ॥ तथाच “पुष्प

पुरी" (भ्वा० प०) "पुषः कृत्" (उ० ४-४) इति कर-
प्रत्ययः । पुषिजान्तर्भावितत्पण्यः पोषयति हि तम् ॥

अथ पद्मप्रसङ्गात्पुषश्चदं निराह—

पुष्पं पुष्प्यते ॥

विकसनार्थस्य (दि० प०) "पचाद्यणि" (पा० ३-१-
१३४) तद्धि विकसितं भवति ॥

अथ वयुनम् (४८) इत्यनवगतमनेकार्थचेति निर्देहीति—

वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ ॥ (१४)

वेतेः इति धातुनिर्देशः । "वी गत्यादौ" (अ० प०) तस्या-
नप्रत्यये वेनमिति न्यायम् ॥ बाहुलकादुननि (उ० ३-५८)
तु वयुनं भवत्येव "अजते—" भ्वा० प०) लु व्यादेशो बाहुल-
कस्य न शरणम् । कान्तिर्वा प्रज्ञा वेत्यभिधेयवचनम् ॥
(निघं० ३-८-९-१०) ॥ २ ॥ (१४)

**"स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच-
कार"**

(ऋ० सं० ४-६-११-३)

**स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सतं सूर्येण प्रज्ञान-
वचकार ॥**

स इदिति । अस्य "कुदा ते मर्त्या अयुतंस्य धामेयक्षन्तो
नर्मितवन्ति स्वधावः ॥" इत्युत्तरार्थवचम् । भारद्वाजस्यार्प
त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूर्ये व्यूढस्य दशरानस्य नवमेऽङ्गि मरुत्वतीये
राक्षे शस्यते अस्यात्सूर्यस्यायुषि "यस्य दिव्यमतिमुक्ता पृथिव्याः
पुंसमायसं हिदिषे मंहिरवम्" इति यच्छब्देनेन्द्रे निर्दिष्टः । स-
इत् स एव इन्द्रः । अवयुनम् अप्रज्ञानं (प्रज्ञानात्पक्षं तमः
शार्परीम् (नैषं) ध्यान्तम् ततन्वत् अभितो सुहृर्वित्सारयन् ।
सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेनैतज्जगत वयुनवत् प्रज्ञानवत्
वचकार कृतवान् । अत्र भाष्यकारः सतमित्यधिकं निषिद्धेप-
तस्य स इन्द्रस्तदुद्गमयमित्यर्थः । "प्राणो हीन्द्रस्तासत्सूर्यं उदेति,
प्राणाश्चा एव उदेति, प्राणेऽस्तमेतीति श्रुतेः । प्राण इन्द्रः सूर्य-
स्योदयेहेतुरिति तद्वाच्यतासात् स एवेन्द्र एवमुच्यते—सूर्येण लमे-
तज्जगद्वयुनवचकार कृतवानसीत्यर्थं दुर्गा आह । अत्रार्थे पुरुषव्य-
त्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) एवमयमर्थैवः परोसंस्तुतिः ।
अथापरोऽर्धवैः प्रत्यसंकृतः । हे स्वधावः । बैलवन्दिन्द्र । मर्याः
मनुष्याः । अमृतस्य अमरणधर्मिणः । निखलस्य ते तव धाम

१. तनोवैर्यहङ्गताच्छतरि रूपम् । "आगमशास्त्रमित्यम्" (प० ९५) इति तुगोऽ (पा० ७-४-८५)—मावः ॥ शुश्र
(पा० ३-१-७३) बाहुलकात् (पा० ३-१-८५) "नान्य-
शाच्छतुः" (पा० ७-१-७८) इति तुगोऽभावः ॥

२. पतच्च सात्त्विकानुगतम् । दुर्गस्तु यथाह तदनुगतं स्फुटमेव ॥

३. ययति स्वर्गाद्यस्यो निवर्ण्ये न बलायै उक्तः किन्त्वप्यर्थं
उदकाप्यर्थ (१-१२-९७) तथापि उदकार्थस्य बलाप्येवैत-
द्वक्तव्यो निगमेपु दृष्टः ॥ औजसोऽन्वदकार्येषु पाठदर्शनाच्च ॥

खर्गाद्यं स्थानं तज्ज्यान् देवान् इति यावत् । इयक्षन्तः यदु-
मिच्छन्तः कदा कदाचिदपि किञ्चिदपि प्राणिजातं न भिनन्ति
न हिंसन्ति "भीच् हिंसायाम्" (वया० उ०) लट् ॥ ३ ॥

अत्र "तमस्तन्वत्सूर्येण वयुनवचकारे"ति वायव्यदर्शनाद्बुन-
शब्देन प्रज्ञानं कान्तिर्वाच्यते । तदैव हि भुवनं रोचते यदा
सूर्यं उदेतीति ॥

अथ—

वाजपत्यम्—वाजपतनम् ॥

वाजपत्यम् (४९) इत्येतदनवगतम् । वाजपतनम्
इत्यवगमः । अत्रग्रहम् सोमो वास्याभिधेयः । वाजः । अयं बलं
वा (निघं० २-७-९-९) सोऽस्माकमयमिति मन्यमानाः
सन्तो गन्धैवाः पतन्ति स सोमो वाजपत्यः । पततेत्येति तस्य
सुजागमो बाहुलकात् । देवराजस्तु—"वाजोऽमं, पत्यं यदं,
वाजश्च पत्यश्च परममेतदनायमस्माकमिति मन्यमाना यस्मि-
न्देवाः पतन्ति तम् । सोम उच्यते" इत्याह ॥

उक्तायं निगमं दर्शयति—

"सुनेम् वाजपत्यम् ॥"

(ऋ० सं० ७-४-२५-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

सनेमेति । "तं सखायः पुरोर्ध्वं यूयं वृषं च सूर्यः ।
अद्याम् वाजगन्धं सुनेम् वाजपत्यम्" इतीयं पावमानी
सौमि । वृषानिरोराक्षः पुत्रोऽनैरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिषा लोमो
सहितायस्यर्षा । अनुष्टुप् ॥ हे सखायः ! स्तोतार ऋषिषो वा
सूर्यः मेधाविनः प्राज्ञा वा यूयं वयं च यजमानाः सम्भृक्ताः
सन्तः पुरोर्ध्वम् पुरतोऽमृतो रोचमानं (वीतम्) तम् एत-
नुपकल्पितं वाजगन्धम् वाजेनाग्नेन मिश्रयितव्यम् अत्रग्रहम्
अद्याम् व्याप्नुयामेति दुर्गाः । "अद्य व्यासौ" (खा० आ०)
विकरणोपग्रहव्यत्ययार्थः । अश्रीम विज्ञेमेति सायणस्तन्मते
सोमोऽभिधेयः । किञ्च वाजपत्यम् अत्रमिश्रं सोमं सनेम्
निखलकालमेव सतमजेमहि ॥ "पण सममर्त्तौ" (भ्वा० प०)
लिङ् ॥

१. "तात्स्थानाच्छब्दश्च"ति न्यायात् । वस्तुतस्तु यजतिः
सङ्कतिकरणार्थोऽपि । तथाच इयक्षन्तः सङ्कला स्वीकारित्वन्तो
जिगमिन्वन्त इति यावत् ॥

२. तथाचानुक्तमन्ते—"अभितो द्वादशाम्बरीप कजिश्वाचानु-
ष्टुमं ह हृश्वयुपास्ये"ति ॥

३. "गन्ध गदने" (तु० आ०) अत्र मिश्रणार्थः "अवो
वद" (पा० ३-१-९७) सुहृतेर्गन्धादेशो पयश्चेति केचित् ।
गृहमाणस्य मिश्रीमावादनर्थं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ॥ अत्र दुर्गाः
"प्रतिविशिष्टासमानगन्धम् अथवा—वाजगद्दीपारम् अथवा—
वाजसंमिश्रितारम्"ति सर्वथा सोमोऽभिधेयः ॥

गध्यतिरप्रतीतार्थः स पुनरिह (निगमे) मिश्रीभाव-
कर्मो मिश्रणार्थः नैरुक्तः । पाणिनीयनते प्रहेः के प्रहस्य
यकोदेशः । तथाचात्र निगमः “आगमो धिता” इति ।
अस्य “या कश्चिकेव जङ्गहे । ददाति मङ्गं यादुरी याङ्गनां
मोङ्गां श्रुता” इति शेषः ॥ भावयव्यस्यापेम् । अनुष्टुप् ॥
रोमशानाम् बृहस्पतिः पुत्री ब्रह्मवादिनी तथा सम्भोगायाः प्राथितो
भर्ताऽस्या भावयव्यस्तां स्वभार्यामश्रीवां मला परिहसन्नाह—
हे रोमशे । मया भोज्या भोगयोग्याऽप्या पत्नी आगमयिता
आ समन्तात् गृहीता (अवयवैर्गोडं परिष्कृता) या परिग-
धिता सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूमिधिता (आलिङ्गनसम्बन्धनपुरस्सरं प्राप्त-
प्रजनना सती सम्भोगाय परिगृहीता च सती) जङ्गहे
अत्यर्थं ग्रहेण कश्चिकेव कैशोकानाम् सूतवत्सा नकुली सा
यथा पत्या सह चिरकालं श्रीञ्जति न कदाचिदपि विमुञ्चति
तद्वत् यादुरी “यादुरित्युदकनाम” (निघं १-१२-४८)
रेतोऽल्यणमुदकं राति ददातीति यादुरी । गौरादिल्यात् (पा०
४-१-४१) ङीष् । बहुरेतोयुक्ता यादूनां यश इति प्रजनन-
कीडा “अशेर्देवने युद्ध च” (उ० ४-१-८६) इत्यल्युन्प्रत्ययः ।
तत्सम्बन्धीनि कर्माणि यादूनि प्रयोदरादिः । संभोगास्तेषां
शता शतानि अशंक्यतानि “शेरञ्जन्दति बहुलम्” (पा०
३-४-६) इति शैलोपः । मङ्गं ददाति ॥ ६ ॥

एवमत्र मैथुनसम्बन्धाच्छब्दसाहचर्याच्च “गध्यति” मिश्रीभाव-
कर्मैत्युपपद्यते, अस्योत्तरवचनं (नि० ३-२०) पुरस्ताद्वच्यम् ॥

कौरयाणः । कृतयानः ॥

“पाकस्थामा कौरयाणः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-२९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ कौरयाणः (५३) इत्यनवगतम् । कृतयानः
इत्यनवगतम् । तत्र निगमः पाकेति । अस्य “यं ते दु-
रिन्द्रो मरुतः” इत्यादिः “विश्वेर्पां त्मना शोमिष्ठ्युपेव द्विवि-
धार्वामानम्” इत्यन्तः ॥ मेधातिथेः काण्वसार्धम् । त्रिष्टुप्
(अनादेशे) दानमनया प्रशस्यते । यं यादशं धनसंघं मे

१. गव्यं गृह्णातेरिति याव्यानुसारी व्याख्यानमेतत् ॥

२. गध्यतिमिश्रीभावकर्मैति प्रकृतभाष्यानुसारी व्याख्यान-
मेतत् । अत्र सायणः । आगमयिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती ।
आन्तरं प्रजननेव, बाह्यं मुजादिमिश्रणैः । परिगधिता परितो
गृहीता ॥ अत्र पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं, पूर्वसिंस्तु धोषित इत्यर्थ-
कम्प्राह ॥

३. कश्चिका यथा प्रतिकश- (मृत्पाधात-) मतिरारां परि-
भजति । स हि तस्याः परिभजनस्वभावः ॥

४. मेधयतिनियमः कविः स कौरयणात्पाकस्थामनाजो नरपते-
दानं कृष्णां तदीवं दानं स्वीते- । अत्र पाकस्थामा विपक-
प्राणः । कौरयाणः संस्कृतयान इति दुर्गः । तन्मते कृतशब्दस्यैव
भाष्योक्तस्य संस्कृतार्थेन मवसेयम् ॥

मह्यम् इन्द्रो मरुतश्च दुः दत्तवन्तः । ददातेर्लुङि “गाति-
स्ये” (पा० २-४-७७) ति सिचो लुङि-अङ्भाव आषेः ।
तादृशमेव धनसमूहं कौरयाणः कृतयानः (शत्रून्प्रति
युद्धाभिमुख्येन कृतं यानं हस्त्यश्वदिवं येनासौ कृतयानः
स एव कुरयाणः स कौरयाणः) स्वायेंङ् (पा० ५-४-३८)
कृतशब्दस्य कुरादेशः प्रयोदरादिल्यात् आदिङ्ङिः (पा० ७-
२-११७) यद्वा कौरशब्दः कृतशब्दपर्याय इति देवराजः ।
पाकस्थामा नाम नरपतिः । मह्यम् । प्रादात् इति शेषः ।
कीदृशं धनसंघं ? विश्वेषां सर्वेषां धनानां मध्ये त्मना
आत्मना खत एव शोमिष्ठम् अतिशयेन शोभायन्तम् ।
“मन्त्रेष्व्याव्यादारात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन
आदिलोपः । अतिशयेन शोभायन्ते दृष्टान्तः । दिवि आकाशे
उपधावमानम् यद्वा धावमानं श्रीप्रागमिनं प्रभाभिश्चोपेतं
सूर्यमिवेत्यार्थिकोऽयं ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्त्येव “कौरयाणः कृतयानः”
इत्युपपद्यते ॥

तौरयाणः । तूर्णयानः ॥

“स तौरयाणं उपयाहि यज्ञं मरुक्षिरिन्द्र
सखिभिः सजोषाः ॥”

(ऋ० सं० ३-३-१६-३ वा०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

तौरयाणः (५४) इत्यनवगतम् । तूर्णयानः इत्य-
नवगतम् । अत्र हि तूर्णशब्दस्य तौरमाव इति देवराजः ।
अत्र निगमः—स्तेति ॥ अस्य “ज्वाले यन्वा परि देवा अङ्-
घ्नन् महे भराय पुरुहूतु विश्वे” इत्यादिः । विश्वामित्रस्येवमार्ध-
ञ्चिद्वैन्द्री । हे पुरुहूत बहुमिराहूत इन्द्र । विश्वे-देवाः
यत् ज्ञातं जातमानं त्वा लां महे महे भराय भरणाय
महान्तमदुरैः साकमयं सङ्ग्रामं करिष्यति, ततश्चास्मान्नि-
ष्यति इत्यभिप्रायेण पर्यभूयन् परिगृहीतवन्तः । ततस्त्वं
तौरयाणः तूर्णयानः (लरितयानः) भूला सखिभिः
सहायभूतैः मरुक्षिः देवैः सजोषाः सम्प्रीयमानः सन्
उपयाहि । उपयच्छ एनं यज्ञम् उपागल्य वासाकमाशिषः
(अभिमतान्कामान्) समर्पयेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवमत्रागमनसम्बन्धात् “तौरयाणः तूर्णयानः” इत्यर्थ-
उपपद्यते ॥

अहयाणः अहीतयानः ॥

“अनुमुया कृणुह्यहयाण” ॥

(ऋ० सं० ३-४-२५-४)

१. शोभायच्छब्दादतिशायनिक इष्टम् (पा० ५-३-५५)
“विन्मतोर्लुङ्” (पा० ५-३-६५) श्रियतुषो लुङ् । “यसेति
च” (पा० ६-४-१४८) इत्याकारलोपः ॥

२. अनोपसर्गदत्तेन क्रियाध्याहारः सावर्णेन कृतः ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

अह्याणः (५५) इत्यनवगतम् । **अहीतयानः** इत्यनवगतः । अत्र हीतशब्दस्य ऋभावः । निगमश्च अम्बिवति । अस्य “त्वया वयं संधुन्म” स्वोत्तास्तव प्रणीत्यस्याम् वाजान् । उभा शंसं सुदय सत्यताते” इत्यादिः ॥ वामदेवस्यापि श्रिष्टम् ॥ अग्रे यं रक्षोभिः अष्टकपालः । तत्र मैत्रायणीयके लिखितः पुरोऽनुवाक्येषा ॥ हे भगवन् ! अग्ने ! **अह्याणः** अहीतयान ! (अलङ्कितगमनः) । वयं स्तोताः त्वया सधर्म्यः स्वप्रसादात्समानधनाः त्वोताः स्वयाच रक्षिताः तव प्रणीती प्रणीत्या “सुधां सुल्लङ्घ” (पा० ७-१-३९) इति आह्वय सह पूर्वसवर्णवीर्यः । प्रेरणयाऽनुज्ञया वा । **वाजान्** अत्रानि (निधं० २-७-२) **अश्याम्** प्राप्नुयाम । हे सत्यताते यज्ञतनूतैः । शंसा पापानां संवितारौ उभा उभौ आसन्नैविग्रहौ शत्रु सुदय जहि । किञ्च अनुष्ठया अमुष्टनेन कमेणा कृणुहि कुरु । सम्पादयामिन्सूक्ते प्रतिपादितमस्मदर्थम् ॥ ४ ॥

एवमस्मिन् “अह्याण” इत्यनेन “अहीतयानो”ऽभि-
रुच्यते । उपपद्यते तदेवतानाम् ॥

हरयाणः । हरमाणयानः ॥

“रजतं हरयाणे ॥” (ऋ० ६-२-२५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

हरयाणः (५६) इत्यनवगतम् । **हरमाणयानः** इत्यनवगतः । अत्र निगमः रजतमिति । “ऋजुमुक्षण्या-
यने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम् सुषामणि” इयं विश्वमनसो वैयश्वस्यापि । उष्णिक् । दानमनया स्तुयते । **उक्षण्यायने** उक्ष्णो गोत्रापत्ये सुषामणि शोभनं सामास्य

१. धनमेवामसति “छन्दसीवन्तिषौ चै” (पा० ५-२-१२२ वा०) ति मत्स्ये ईप्रत्ययः । “घरनेकाच०” (पा० ६-४-८२) इति यण् ॥

२. सत्यं तनोवीति वा सत्यंतायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । तनोतेः किति “सनः किति०” (पा० ६-४-४५) इत्यत्र “तनोतेरि” (पा० ६-४-४४) ल्युट्चेरात्वम् ॥

३. योऽप्रतो नः पापानि शंसति यश्च पृथक्स्तानुभावपीति दुर्गः । “सुधां सुल्लङ्घ” (पा० ७-१-३९) ति औक् आकारः ।

४. “अपदुःसुप सः” (उ० १-२५) इति कुप्रत्ययो बाहुल्य-
कादतुपूर्वेऽपि भवति । “सुधां सुल्लङ्घ” (पा० ७-१-३९) ति तुतीभावा वाजादेशः ॥

५. यो क्षयितोऽभिभ्यो दातुं न शक्नोति स हीतो गच्छति । तदस्य नास्त्वतः स्वाध्वगमन इत्यर्थः ॥

६. व्यशपुत्रस्य ॥

७. “सुषामादिषु च” (पा० ८-२-९८) इति पत्वम् ॥

सुषामा तस्मिन् । अत्र पितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयत इति सुषाम्णः पुत्रे वरुणान्नि राजनि यजमाने सति । कथंभूते ? **हरयाणे** हरमाणयाने । नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने । शत्रु-
जीवितैश्चर्यादिहरणशीलैर्याने । ऋजुम् ऋजुगमिनम् । **रज-
तम्** रजतमयम् । **युक्तम्** अश्वभ्याम् । **रथम्** । **असनाम्**
एतेषां मित्रादीनां प्रसादाद्वयं सम्भज्यन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ।
तादृशः स दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ “यण सम्भज्यौ” (भा०
प०) लङ् ॥ २ ॥

अथ आरितः (५७) इत्यनवगतम् “प्रत्युत” इत्यन-
वगतः । तत्रादौ निगमं दर्शयति—

“य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ॥”

(ऋ० सं० १-७-१२-४)

प्रत्युतः स्तोमान् ॥

य आ००स्थिर इति ॥ “यो अश्वानां यो गुवां गोपति-
वृंशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । वीळोश्चिद्विन्दो
यो असुन्वतो बुधो सुरुवन्तं सुध्याय हवामहे” इतीयं कृत-
स्यापिम् । व्युत्थस्य दधारात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्तरीये शस्त्रे निवि-
द्धानीये सूक्ते शस्यते । य इन्द्रः अश्वानाम् वडवानां यः च
गवाम् । गोपतिः षण्डः “षण्डो गोपतिरिदं चर” इत्यमरः ।
गर्भधारयिता पुंरूपे इति यावत् । वशी अपराधीनः स्वतन्त्र
इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः “कर्मणि कर्मणि” सर्वेषु कर्मसु
“नित्यवीप्सयो” (पा० ८-१-४) इति द्विलम् । स्थिरः
नैधव्येनावृत्तिप्रमाणो नित्य इति यावत् । ययुते न किञ्चन कर्म
प्रवर्तते । अथच य आरितः “प्रत्युतः स्तोमान्” सर्वान्स्तो-
मान् प्रतिनित्यतुतोऽवस्थितो देवताहर्षेण ॥ किञ्च यः अ-
न्वतः शशिष्वं सोमानामकुर्वाणस्य सुन्वतां यागानुष्ठानाणां
विरोधिना वा वीळोश्चित् वीडयति संसन्धकर्मौ नैगमो
धातुः । ततो बाहुल्यकादुपस्ययः (उ० १-७) संसन्धस्यापि

१. ण्यन्तादत्र फक्छान्दसः । शुभभावः “संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य” (प० १४) इति परिभाषणात् ॥

२. “हरतेः” (भा० उ०) आत्मनेपदे लटः शानञ्चि
सुश्च (पा० ७-२-८२) सच (लट्) अत्र ताच्छीरस्य सिद्धे
कतैरि बोध आगमानुरोधात् ॥ बहुव्रीहिः षष्ठ्यर्थेऽत्र बोधः ॥
मानपदस्य लोपः ॥

३. “सांड” इति क्यतः । अपिपतिरिति परमार्थः ॥

४. सावणस्तु-आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्नो न भुवति
“आरितः प्रत्युतः स्तोमानि”ति निरुक्तमित्याह । तन्मते प्रत्युतः
प्रसागतः प्रतिनिष्ठत इत्येवं प्रतीत्यस्य स्थाने अकारौ नैगमोऽत्र
प्रत्ययः ॥ देवराजस्तु-अर्चयैव लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादिति
आकारस्य यणि “रीरी” (पा० ८-३-१४) लभ्यासरेकस्य
“रुमिकीचै” (पा० ७-४-९१) ति रका निष्पन्नस्य लोपे
“ह्लोप” (पा० ६-३-१११) इति दीर्घरूपमिति ॥

(दर्पितस्वापि) शत्रोः वधः हन्ता । “हन्तव्यं वधः” (पा० ३-३-७६) इत्यपि वधादेशश्च । तमेवं गुणसम्पन्नं मरुत्वस्तम् मरुजिः सहितम् इदं त्वं स्वख्याय सत्ताभायास्मिन्कर्मणि हवामहे आह्वयामः ॥ ४ ॥

एवमस्मिन् “आरितः” इत्ययमर्थोपपत्त्या “प्रत्युतः” इत्यर्थे उपपद्यते ॥

अथ व्रन्दी (५८) इत्यनवगतमवगमयति—

व्रन्दी—व्रन्दतेर्मुदूभावकर्मणः ॥ ३ ॥ (१५)

यदुभावाथोत व्रन्दधातोर्नैरुक्तादिति : (उ० ४-६) बाहु-
लकादुपधावीर्यं (पा० ६-४-१३) व्रन्दी मुदुकारी ॥ ३ ॥ (१५)

अथोक्तार्थे निगममुदाहरति—

“नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य
चिद्व्रन्दिनो रोरुवृद्धना ॥”

(ऋ० सं० १-४-१७-५)

नियदिति ॥ अस्य “प्राचीनेन मनसा वृहणावता
यद्वाचित्वं कृणवः कस्त्वा परि” इत्युत्तरार्थचैम् ॥ सव्यसेय-
मार्थमैन्द्री जगती । अतिरात्रे प्रथमपयोऽच्छायाकषात्रे शस्यते
हे इन्द्र ! यत् यत्स्वम् मेघं हला रोरुवत् रोरुयमाणः ।
स्तनयितुशब्दं कृणोः । श्वसनस्य शब्दकारिणः वायोः ।
“श्वसनः सूर्योर्वायुः” इत्यमरः । मूर्धनि उपरि शुष्णस्य
चित् रसानां शोषयितुः । व्रन्दिनः स्वकिरणैराग्रादैर्मृदुभा-
वकर्तुर्भगवत आदित्यस्यापि भण्डलं प्रत्यूर्ध्वं घना वनानि
उत्कानि (निर्व० १-१२-९) निवृणक्षि आवर्णयति
प्रापयति, निक्षिपति वा । ऊर्ध्वमधश्चोदकानि क्षिपतस्ते न शक्ति-
प्रतिधातोऽस्तीत्यभिप्राय इति दुर्गः । वायुना सूर्यकिरणैश्च
वृष्ट्या वायुः सूर्यलोपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवोपस्थापन-
मिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते इति सायणः । यत् यस्मात् च
प्राचीनेन । प्राग्वह्येन । अदीनेन तस्मिन्कर्मण्यभिमुखे-
नेत्यर्थे इति दुर्गः । प्रकर्षेण यन्ना अपराङ्मुखेनेति सायणः ।
वर्हणावता हिंसावता (वृहेर्हिंसायोरुच्चावे ल्युट्) । वर्हणा हिंसा
तद्वता । मनसा युक्तस्त्वम् अद्याचित् अद्यापि धर्मकाले ।
“निपातस्य क” (पा० ६-२-१३६) इति दीर्घः । कृणवः
कैरोऽर्थेवं कर्म । उपरि सूर्यस्य भौमात्रसानवस्थापयति वर्षासु च

१. “वृजी वर्जने” (सं० प०) लट् । निवर्जनेनावर्जनेनम्
(उच्छ्रेयः) निक्षेपश्चाधोवर्णोत्तरं शोध्यः ॥

२. “निवर्हयती”ति वधकर्मसु (निर्व० २-१९-३०)
पाठान् ॥

३. “कृवि हिंसाङ्गरणोऽयं” (भा० प०) इतिस्वानुम् ।
लेडि लिप्पञ्चगमः । “विनिगुण्योऽयं” (पा० ३-१-८०) ति
उपसर्गो वक्रास्त्रकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्वाभिज्ञा-
वाहूपपद्यमानावः । गुणावादेशो ॥

वर्षेति तस्मात् कारणात् त्वा लां परि उपरि तव । “उभ-
सर्वतसोः कार्यां विप्रुपार्थिदिषु विषु द्वितीये” (पा० १-४-
४८ वा०) ति द्वितीया । उकारलोपोऽत्र छान्दसो द्विर्भावा-
भावश्चोपरिषाब्दस्य ॥ कः ववैते ? न कोऽपीत्यर्थः । लमेव
सर्वभूतानि परिगृह्य (वयोऽहस्य) वर्तस इति भावः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः ।
शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितु रोरुयमाणो वना-
नीति वा वधेनेति वा ॥

अत्र चस्मिन्पक्षे वधेन इति निर्वचनं वना इत्यस्य, तत्र
मेघवधेनेति योज्यम् । उदकशब्दश्चास्मिन्पक्षे उपाहार्योऽभियर्थेन-
सम्बन्धात् । मेघवधेनोदकानि निवृणक्षि समन्ततोऽधकथं च
विक्षिपसीत्यर्थः ॥

एवमत्र संस्तम्भकर्मणा (हवीभावाथेन) वीजयतिना (प्रति-
द्वन्द्वितया) सह प्रयोगात् (वीजयतेरथैवपरीत्येन) व्रन्दते-
र्मुदुताथैलसुपपद्यते ॥ वीजयतेर्ब्रन्दिना (प्रतिद्वन्द्वितया) सह
प्रयोगोऽन्वेष्टव्यः ॥

एवमत्र ब्रन्दिशब्देनादित्य उक्तः । तत् पुनरेतदस्यैव यदुभा-
वकरणादादित्यस्य व्रन्दितमिति, अतो व्रन्दितशब्दस्य यदुभावा-
थोपपिपादित्यथा व्रीजयतिना संस्तम्भाथैवाचिना सह सम्बन्धमत्र
व्रन्दतेः प्रयोगं भाष्यकारो दृष्टयति निगमने—

“अव्रन्दत वीळिता” ॥

(ऋ० सं० २-७-१-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अपिपूर्वः, अप्ययं स्पष्टतर इति अपिशब्दः अत्र—

वीजयतिश्च व्रीजयतिश्च संस्तम्भकर्मणौ
पूर्वेण संग्रयुज्येते ॥

संस्तम्भकर्मणौ हवीभावाथैः पूर्वेषु अनेनैव (अनन्त-
रेण) व्रन्दिना, यत् सं-गतौ प्रतिद्वन्द्विभावेन (समानवाक्यता-
सुगपतौ) प्रयुज्येते तस्मात् व्रन्दिशब्दस्य यदुभावाथैलसुपप-
द्यते (तौ हि हवीभावाथौ) इति भावः । तथाचायं निगमः—

“तदेवानां देवतमायु कर्तव्यमर्थमन्तुल्लान्वदन्त वीळिता ।
उद्गा आजुदभिन्तुल्लान् वलमर्गहृत्सो व्यचक्षुस्त्वः” ॥

श्वसनमदित्यस्यैव जगती । वार्हस्ये लोके शस्यते—देवानां-
भिन्दादीनां मध्ये देवतमायु अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ।
पञ्चयै चतुर्धा । (पा० २-३-६२ वा०) ईदृशस्य बृहस्पतेः
तत् कर्तव्यं कर्तव्यं कर्म “कृषाथै तवैकेकेत्यलनः” (पा०

१. छान्दस्य पय । अत एवातिशयितान्तेषूपार्थिदिषु सखित-
वातिकार्थस्यात्र बाधः ॥

२. अनेन हि व्रन्दतेर्मुदूभावाथेना स्पष्टतरा भवतीति ॥

३-४-१४) इति लम्प्रत्ययः । यत् दृष्ट्वा दृष्टानि मेघेन्द्रानि
असुरबलानि वा, अश्वध्नन् “अश्वध्नन् विमोचनप्रतिहर्षणयोः”
(भा० प०) अस्य बलेन श्रयितानि (विच्छिन्नानि) अभू-
वन् । तथा वीळितानि वीळितानि संतुल्यमैतानि (सज्जद्वानि
दर्शितानि वा) असुरकुलानि शैलीषः (पा० ६-१-७०)
अवदन्त अवदन्त संतुल्यमवदन्तवन्दतेर्लङि नलोप आषीः ।
अपिच स (बृहस्पतिः) बलेन (असुरेण तदाख्येन) अपहृताः
गाः धेनुः । “आप” इति दुर्गमत् । नैरुपपक्षेण उदाजते
“अज गतिशेषणयोः” (भा० प०) लङ् देवान्प्रत्युदगमयत् ।
तथा ब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण बलं सर्वसावरकमसुरम् ।
मेघमिति दुर्गः । अभिनत् मन्त्रसामर्थ्यानाभैतानि । तदनन्तरं
बलेनोत्पादितं तमः ध्वान्तम् अगूहत् “गूह संवरणे” (भा०
प०) लङ् । गूह(मदय)मकरोत् । वैद्युतात्मनेति दुर्गः ।
तदनन्तरं स्वः आदित्यं व्यक्षयत् तमसो निराकरणेन
विशेषेण तत्समदर्शयत् । चङिः पद्यति कर्मा ॥ ३ ॥

अथ “निष्पपी” (५९) त्वेतदनवगतमवगमयति—

निष्पपी स्त्रीकामो भवति । विनिर्गतसपः ।

अत्र स्त्रीकामः पुंश्चलोऽभिषेधः । विनिर्गतसप इत्येष
शब्दसमाधिः । सपः शेष इत्यनर्थान्तरम् । तेनात्र बहुव्रीहिः
पञ्चम्यै । निष्पपी—ति कैमधाराद्यापि मलर्थाय इतिः (पा०
५-२-११५) आषीः । निर्गतः सपो निष्पपस्सोऽस्यास्तीति
निष्पपी । “सुम् विसर्जनीये”-(पा० ८-३-५८)ति सपः सस्य
पले डुलेन (पा० ८-४-४१) पूर्वस्य (निःसः सस्य) षः ॥
यद्वा सपति समवैति योग्या सन्नञ्चत इति सपः शेषः । पचायच्
(पा० ३-१-१-३४) निर्गतो नित्योद्धतः सपः शेषो यस्य स
निष्पपः स्त्रीव्यसनी पुरुषः । स एव निष्पपी । वर्णव्यापत्त्या
ईकारः प्रभोदराधिलात् । इति साधनः ॥

अथ सपसब्दं निर्वृत्तीति—

सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

स्पृशत्यर्थं वर्तमानस्य “तुंति संज्ञायाम् धे” (पा० ३-३-
११८) सपः । सपतेः “वप समवाये” (भा० प०)
इत्यस्य । समवायः सम्बन्धः स चेह स्पर्शरूपः । तेन हि

१. पर्वतादीनि—इति साधनः ।

२. इष्टीकृतानि वृक्षादीनि—इति साधनः ॥

३. स्तुवमान इति दुर्गस्तथा च शेषपूरणेन बृहस्पतेरेतद्विशेषणम् ॥

४. अत्र “विनिर्गतसप” इत्यसुब्रज्जतवर्णविपर्ययेण दुर्गः
पपाठः । तत्र मूलं स्कन्दस्याभिभाष्यमिति देवराजः । सपः शेष
इत्यनर्थान्तरं तन्मते परं स (शेषः) शेषेऽपि -अथ च स्पृशतेति-
त्यर्थेभेदे दुर्गिवारस्तथाचासकृतपाठे पचान्वयापि सुदितपुस्तक
उपलभ्यमानः साध्यानामिति साधयोऽप्याह ॥

५. “न कर्मधारयान्मलर्थायो बहुव्रीहियेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर”
इति हि व्याकृतनिर्वादादन्तः । अत एव कृष्णसर्पव्यावृत्तीक
इति न भवतीति शब्दरक्षादी व्यक्तम् ॥

स्त्रीभगः स्पृश्यते । वस्तुतस्तु-सर्वेनात्र सुखातिशयो लक्ष्यते
सपति स्पृशति सुखयतीति सपः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“मा नो मधेव निष्पपी परादाः ॥”

(ऋ० सं० १-७-१८-५)

**स यथा धनानि विनाशयति, मा नस्त्वं
तथा परादाः ॥**

मा न इति । अस्य “प्रति यत् स्या भीत्यादर्शि दस्यो-
रोकोनाच्छासर्वं जानती गात् । अधस्मानो मधवच्चकुता-
यिन्” इत्यादिः । कुरुस्येयमार्षेणष्टप एन्द्री । हे मधवन्
इन्द्र ! यत् यस्मात् स्या सा नीथा स्तुतिः “णीन् प्रापणे”
(भा० उ०) “हनिकुषी”-(उ० २-२)-स्यादिना वयन्
करणे । नीयतेऽभिप्रेतोऽर्थोऽनया स्तव्यं प्रतीति ॥ “नीथा विदो-
जरितारः” (ऋ० सं० ३-१-११-५) इति निगमात् । “जरी-
तारः स्रोतारः” इति तद्भाष्यम् ॥ दस्योः शत्रूणांमुपक्षयितु-
स्तव “दसु उपक्षये” (दि० प०) “जनमिदं सिन्धो युः”
(उ० ३-२०) इति युप्रत्ययः । ओकोन विनासस्थानमिव “हृद-
यम्” इति शेषः । अच्छा अच्छ आभिसुख्येन “निपातस्य चे”-
(पा० ६-३-१३६)ति वीर्षः । “अनुपेदिष्य” इति शेषः । सदनं
स्थानमेतन्ममेति जानती । गात् अगात् । नित्यकालमेव
गच्छति । एतेल्लङि “इणो गा लुङी”-(पा० २-४-४५) ति
गादेशे “गातिस्ये” (पा० २-४-७७)ति सिचो लुङि “बहुलं
छन्दस्यमाळोगेऽपी”-(पा० ६-४-७५)-लडभावः । इति
अस्मानिः प्रत्यवर्शि दष्टम् । भवद्भुताय—(य्यैषेयः स्रोता
मामधुनाभिमतपुणेन स्यात्साष्टु स्यादिति तमेत) मनुप्रविश्येव
भवतो हृदयं तेनात्मानमभिसम्बध्यैतन्ममं सदनमित्थमिदं
तत्रगच्छतीति तथाविधाः स्रोतारो वयमतो ब्रूमः चक्रतात् पुनः
पुनः क्रियमाणात् कर्मणः । आत्मनः सुखाश्रयभूतात् नः अस्मान्
मा परादाः पराश्रुत्यान्मा दधीर्यैः । येन वयं विनाशमुपैम
तथा मा कार्षीरित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—मधेव निष्पपी
निष्पपी पुंश्चलः स्त्रीकामो लंपटः स यथा मघा मघानि धनानि
(निघं० २-१०-१) विनाशयति तद्वत् । “शेष्ठन्दसि
बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौषः ॥ ५ ॥

एवमत्र शब्दसाल्पत्यार्थोपपत्तेषु धननामसम्बन्धा “नि-
ष्पपी” निर्गतसपः स्त्रीकामो लंपट इत्युपपद्यते ॥ स यथे-
त्यादि मन्त्रमाध्याम् ॥

१. अत्र विमज्जतीति पाठः साधनेन धृतः ॥ तस्याने
परित्यजतीति तदर्थमाह । तथास्यान्मा पूर्वसाक्षीरित्यस्मादर्थः ॥

२. करोतेर्यञ्जगन्तारक्तः ॥

३. धनभूतास्तव वयमिति रक्षत्वात्मानमासादयिष्वा इति
आवं दुर्ग आह । अत्र “छुदाय दाने” (जु० उ०) “गाति-
स्ये”ति (पा० २-४-७७) तिचो लुङि “बहुलं छन्दस्य-
माक्षीरोपी”-(पा० ६-४-७५)-लडभावः ॥

तूर्णाशुदकं भवति तूर्णमश्रुते ॥

“तूर्णांशं न गिरेरधि” ॥

(ऋ० सं० ६-३-१-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ तूर्णांशम् (६०) इत्यनवगतम् । उदकं भवतीत्यभिधेयवचनम् । तद्धि तूर्णम् क्षिप्रम् अश्रुते व्याप्नोति, “अश्रु व्याप्नोति” (खा० आ०) “कर्मण्यम्” (पा० ३-२-१) “क्रियाविशेषणानी कर्मत्वं नपुंसकल”मिति नियमात् । अत्र निगमः तूर्णां० रधीति । “प्रतिश्रुताय चोभूषणार्णांशं न गिरेरधि” । हुवे सुक्षिप्रमूलये” इतीयं मेधातिथेराधम् गायत्री ऐन्द्री । राशिपर्याये शस्यते-मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता । हे ऋत्विग्यजमानाः ! प्रतिश्रुताय यम्यार्त्विज्यमुपगच्छता प्रतिश्रुतम् “अहमिन्द्रं सुतिमिराह्वयिथ्यामी”ति, तस्मै (तत्पत्नानाय) वः युष्माकमर्थं एतस्मिन्प्रस्तुते कर्मणि सुक्षिप्रं सुहृत् सुनसं वा इन्द्रमहम् ऊतये तर्पणाय भवता-मात्मनश्च, रक्षणाय वा धृषणं धृष्टं प्रमलं यथा सात्ताथा हुवे आह्वये ॥ अत्र इष्टान्तः-तूर्णांशमेति यथा तूर्णांशमुदकम् गिरेः पर्वतस्य मेघस्य वा (निष० १-१०-१०) अधि उपरि वर्तमानमाह्वयन्ति वर्षार्थिनस्तद्वत् ॥ ४ ॥

एवमत्र गिरिसम्बन्ध-“तूर्णांशम्” उदकमिच्छुपपद्यते ॥

क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति, यत् क्षुम्भ्यते ४ (१६)

अथ क्षुम्पम् (६१) इत्येतदनवगतम् । अहिच्छत्रकं भवतीत्यभिधेयवचनम् । यत् यस्यात् स्फुटमार्तं तत् क्षुम्भ्यते शीर्यते । “क्षुम सञ्चलने” (दि० प०) “सकि-लिच्छे”-(पा० ३-३-१७२) ति शब्दार्थे प्यति क्षोभ्य-मिति प्राप्ते औकारस्य ऋसलम् भकारस्य पकारो यकारलोपश्च, उपजनञ्च भकारस्य ष्टोदरादिलात् ॥ अयमेनैव क्षोभयितुं शक्यम् । अथवा कर्मणि चानि बहुलवचनाद्वातोऽनुगाभावो-मुमानमश्च वर्णव्यापस्या भकारस्य पकारः ष्टोदरादि-लात् । अहिच्छत्रकमुच्यते । “क्षुम्पं क्षोभमिति न्यायम्” इति दुर्गाः ॥ ४ ॥ (१६)

१. अत्र फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वं स्तोत्रं पचतीति वदित्येव मूलम् । चपुंसकं तु लिङ्गसामान्ये “सामान्ये नपुंसकम्” (पा० २-४-४७ वा०) इति वचनात् ॥ देवराजस्तु अभुत इत्यसं पचावच् (पा० ३-१-१४४) तूर्णांशं तदश्रुते कर्मधारयमाह ॥ तूर्णांशनमिति प्राप्तमिति दुर्गा आह । अन्त्यनवगतत्वे हेतुद्वयकामनात्वा निषण्डवशात् एव ॥

२. तथाच वक्ष्यते “क्षिमे हन् नासिके वा” (नि० ६-१७-२) इति ।

३. अवतरेरुत्पत्यस्य निपातः (पा० ३-३-१७) रक्षण-स्यैव वा ॥

४. यक्षोमद्योपरि छत्राकारमुत्पद्यते तत् ॥

उक्तार्थे निगममुदाहरति—

“कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रुवदिर इन्द्रो अङ्ग ॥”

(ऋ० सं० १-६-६-३)

कवेति ॥ गौतमस्याधम् । उष्णिगैन्द्री । तार्तावसवनिष्ठेऽप्युपयोगेऽपि ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रे विनियुक्ता । इन्द्रः कदा कस्मिन्काले अराधयस्व हविलक्षणेन राधसा धनेन (निष० २-१०-१७) रहितम् । अयधरम् सुखा हविषा वा अनाराधयन्तमिति परमार्थः । मर्तम् मनुष्यम् (निष० २-३-१३) पदा पादेन क्षुम्पमिव अहिच्छत्रकम् इव । स्फुरत् अवस्फुरिष्यति अभिर्हिंसिष्यति । स्फुरति स्फुलतीति वक्षकमेष पठितम् । (निष० २-१९-१५) “छन्दसि लङ्लङ्-लटः” (पा० ३-४-६) इति लङ्घे लङ् । “बहुलं छन्दसमा-ज्योगेऽपी”-(पा० ६-४-७५) लङ्भावः । कदा च नः अस्माकम् परित्यजितुं गिरः सुतिलक्षणा वायः अङ्ग क्षिप्रम् शुश्रुवत् श्रोयति ? “शुश्रुवति” (भा० प०) ऐज्यनामः “बहुलं छन्दसी”-(पा० २-४-७६)-ति शपः श्रुः ॥ शुला च समर्द्धमिवस्यामिषः । अनाराधयितुं पदा पादेन इति स्थितिः ? अनाराधयित्वा राधयित्वादिशेषं कदा ज्ञासतीति भावः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कदामर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवाव-
स्फुरिष्यति कदानः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्ग ।
अङ्गेति क्षिप्रनामाश्रितमेवाङ्कितं भवति ॥

शृणोतीति । “विनाभा कदाकदाः” (पा० ३-३-५) इति भविष्यति लङ् । अत्रावस्फुरतीति पाठः प्रसङ्गकृतः शृणोतिना परोक्षकृतेन दुर्वाज्य इति कचिन्मुद्रितपुस्तके समस्युपेक्षितः सायणेनापि ॥ अङ्गेल्यन्वयम् । अङ्गतेर्गतिर्कर्मणोऽपि चानि वा लोके । वेदेलक्षतेऽङ्गतेर्वा गतिकर्मण एवात्र निर्दिष्टम् । यद्धि श्रिपं तत् अङ्कितमङ्कितं वा भवति उत्तरक्रियाद्ध ॥

निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृष्ठो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ ॥ (१७)

अथ निचुम्पुणः (६२) इत्यनवगतमनेकार्थश्च सोम इत्यभिधेयवचनम् । निचान्तपृष्ठेण इति शब्दसमाधिः । स हि निचमनेन नितरां भक्षणेन प्रीणाति तर्पयति भक्षितारम् । “चमु अदने” (भा० प०) तथाचात्र “प्रीणातेः” (प्रा० पु०) प्रीणादिवचनमन्ते निपातः ॥ चमेस्यधाया उर्वं प्रीणातेः पुम्भावश्च ॥ साधनान्तरापर्यायान्तरव्यञ्जे यथावत्परं वक्ष्यन्ते ॥ ४ ॥ (१७)

१. निचान्तो भक्षितः सन्त्युः प्रीणयितेति तदर्थः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥”

(ऋ० सं० ६-६-२५-२)

पत्नीवन्त इति । कक्षस्याक्षिरस आर्षमैत्री गायत्री । रात्रिपर्यायेषु मध्ये पर्याये होतुः शब्दे विनियुक्ता । पत्नीवन्तः सोमरोकार्ये पश्यः पालयिष्य आपो वासतीवर्यः एकधनाथ तद्वन्तः सुताः अस्माभिरभिषुता इमे गृहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः वीतये आत्मनः भक्षणार्थं (म्पानार्थं—) मुशन्तः कामयमाना इव सन्तो यन्ति गच्छन्ति देवान् प्रति । किञ्चैष निचुम्पुणः निचान्त-पृष्ठैः ऋषीष्वरूपः सोमः अपां जग्मिः अपः प्रतिगमनशीलः । “नलोके”— (पा० २-३-६९) ति षष्ठीनिषेधाभावश्छान्दसः । यद्वा अपां मध्यं प्रतिजग्मिर्ममनशीलः साधुगन्ता वा “भविष्य-तो”ति शेषः । “ऋषीष्वरूपं प्राप्स्यन्ती”ति वचनादप्यु ऋषीषः प्रक्षिप्यते । सोऽपि देवान्प्रत्येव गच्छतीति दुर्गमतम् ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामय-माना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचु-म्पुणः ॥

अद्भिरिति ‘सद्धार्यं तृतीया’ (पा० २-३-१९) तथाच तत्सहिता इति पत्नीवन्त इत्यस्यार्थः । कामयमाना इत्यु-शन्त इत्यस्य । गतमन्यत् ॥

समुद्रोऽपि निचुम्पुणः । निचमनेन पृथ्यते ॥

निचमनेन उदकेन । नियमेन चम्यत इति व्युत्पत्तेः । कर्मणि ल्युट् (पा० ३-३-११३) अत्र पिपतेः पूरणार्थोत्क-र्मणि णक् धातोः पुमावश्च । स्रयोऽत्र निगमः ॥

अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते ।

नीचैरस्मिन्कणन्ति, नीचैर्दधतीति वा ॥

अवभृथः वीक्षान्तर्कर्म नीचैः ०० णन्ति नीचैः शब्दे-

१. कथं नाम देवा अस्मान्पिबेयुरित्येवमर्थम् “वी गतिव्याप्ति-प्रजनकात्सजनसादनेषु” (अ० ५०) किन् माये । भक्षणमिष्ट पाने पर्यवस्यति ॥

२. रसरूपस्यास्य प्रक्षेपासम्भवात् । ऋषीषः सोमकल्कः “सीत” इति प्रसिद्धः ॥

३. स हि (निचुम्पुणः) अपां कीयेण सहितस्तासु तासु किमासु प्रदीयमानोऽस्माभिर्देवान्प्रति “जग्मिर्गन्तैव भविष्यतीत्येवं हि तस्मात्स्यानम् ॥

४. प्रधानकर्मसमाप्ती क्रियमाणो यो यज्ञ इष्टिविशेषः वरुण-प्रधातस्य कर्मणोऽन्ते तद्वद्भूत इति महीश्वरः । सोऽवभृथः स्नान-रूपः । तथाचामरः “वीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञ” इति ॥

३२ नि०

नात्र कर्म कुर्वन्ति । तत्र उक्तम् “अवभृथोऽपि देवा चरन्ती”—ति । अथवा नीचैरस्मिन् यज्ञपानाणि दधतीति निचुम्पुण उच्यते ॥ तानि हि तत्राप्यु निधीयन्ते ॥ तथाचात्र नीचैः-शब्दस्य निचुम्भावः । शब्दार्थस्य कणतेर्देवातेर्वा धारणार्थस्य पुण इति च निपात्यते “वीणास्थूषणवृणक्षूषणानुवृणक्षूषण” इति भोजवार्तिकेन ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“अवभृथ निचुम्पुण” (य० वा० सं० ३-४८)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अवेति । अस्य “निचेरुसि निचुम्पुणः । अवभृथैर्वृक्-तुमेनोऽव्यासिषमचमर्त्यैर्मर्त्यैकृतं पुरुराव्यां देव रिप्स्याहि” इति शेषः ॥ इदं यज्ञदैवतं यजुः । वरुणप्रधानकर्मणोऽन्ते तद्व-द्भूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलक्षमीपे क्रियतेऽज्जनेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ ! यज्ञ ! अवाची-नानि सोमपानाणि जलमध्ये ध्रियन्ते (ध्रियन्ते) अस्मिन् यज्ञ-विशेषे सोऽवभृथस्तत्संयोजनम् । हे निचुम्पुण ! नीचैः कणन ! यद्यपि त्वं निचेरुः नितरां गमनशीलः असि भवसि, तथापि त्वं निचुम्पुणः नितरां मन्दैरगमनो भव । यतस्त्वां प्राप्यैवाहम् देवैः योतनात्मकैरिन्द्रियैः (तद्भारकं) देवकृतम् देवेषु हविः-स्वामिषु कृतम् पनः पापम् अवयवास्तिषम् अवनीतवानसि, अस्मिजले । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्यस्तस्यायभूतैरिन्द्रियैः मर्त्यकृतम् मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदे-नोऽस्ति तदपि अत्र अवयवास्तिषमवनीतवानसि । किञ्च हे देव ! अवभृथाख्य यज्ञ ! वरुण ! वा, पुरुराव्याः बहुकर्मोपभोग-सन्तापान्दैतुः संसारलक्षणात् रिषः बन्धात् । “रिप् हिंसा-याम्” (दि० ५०) किन् । पाहि रक्ष ॥ ४८ ॥

निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च ॥

अत्र निचुङ्कुणेति प्रातिपदिकनिर्देशः समानावगमप्रदर्श-नार्थः । निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥

पदिर्गन्तुर्भवति, यत्पद्यते ॥ ६ ॥ (१८)

अथ पदिः (६३) इत्येतदवगमतम् । गन्तु रिति तुल्यन्तः गत्यर्थसाधननिर्देशाय । तथाच गमनशीलः स भवति पक्ष्याख्यस्तदाह-यत्पद्यते इति । आकाशे वासो नित्यकाल-

१. अशोषटः “उपांश्ववभृथेष्वा चरन्तीति श्रुति” रित्वाह ॥

२. नितरां चोपति मन्दैरगमनो भवतीति व्युत्पत्तेः । “चुप मन्दायां गती” (स्वा० ५०) उज्ज्वलं प्रलयो धातोर्मुपागमश्च ॥

३. अत्रोपसर्गध्वनेन योग्यक्रियाव्याख्यारो देहहीनोऽप्यन्यायेन योभवत्यावेति ॥

४. रा द्धाने वनिप् (पा० ३-२-७४) यद्वा पुरु बहु स्वर्गित शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनः संसार्यानां अस्मिन् पुरुरावा, अनग-न्तस्तस्मात् ॥

मेव पद्यते इति “पद गतौ” (दि० आ०) इन् (उ० ४-११४) ॥ ६ ॥ (१८)

अत्र निगममुदाहरति—

सुगुरंसत् सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो-मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥

(ऋ० सं० २-१-१०-२)

सुगुरिति ॥ कक्षीवत आर्षं त्रिष्टुब्धानदैवत्सम् । कक्षीवतः पितृ स्वनयाद्राज्ञो गृहीतधनमागतं सुतमात्रोक्त्य तं राजानं बहुप्रकारेणासास्ते—असौ स्वनयो राजा **सुगुः** शोभना गात्रो यस्य स **असत्** अख्य शोभनैवैतुभिर्नाभिस्तद्वान् भवतु । तथा **सुहिरण्यः** सुद्रुत—हित—रमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु । एवं **स्वश्वः** शोभनाश्वः । **अस्मै** प्रदाये रात्रे, **इन्द्रः** परमेश्वरो धर्मदेवता बृहत् महत् (प्रभुर्तं) वयः अहम् (निघ० २-७-७) आयुर्वा दधाति दधातु ददातु । योऽयं राजा **अस्मै** मत्सुताय गोहिरण्याश्वाभ्यानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामैभिर्बुद्धिप्रार्थनोचितैव । कस्येयमाशीरिति स उच्यते—**हे प्रातरित्वः** । प्रातरागमिन्नतिथे । पुत्र । प्रातस्त्वपदादेतेः कनिष् (पा० ३-२-७५) तुक् (पा० ६-१-७१) “नेवृत्ति कृतिः”—(पा० ७-२-८) इतीडभावः । इत्वं छान्दसम् ॥ **यः** राजा **आयन्तं** युक्कुलादागच्छन्तं त्वा त्वाम् **वसुना** अन्नसाधनेन गवादिधनेन **उत्सिनाति** भूते कट् उच्छेदं यथा स्यात्तथा गमनतः प्रत्यब्रूत । राजा—निर्वागमनं न्यरीसीत् । स हि युक्कुलात्समाप्तियः पैतृकं गृहं प्रत्यागच्छन्पूर्वैऽसि तद्गृहे तेन दत्तस्य निरुद्धगतिरक्षितवारः । अत्र दृष्टान्तः **मुक्षीजयेव पदिम्** इति । यथा कुमारः मुक्षीजयौ पादयथा पदिं निरूपयितारं (गन्तारं) पक्षिणम् उद्धृत्य सिनाति ब्रूयति तद्वत् मयाऽननुज्ञातं सपञ्चागच्छन्तमपि त्वां बहुदानीं न्यरीसीदवासाय च स्वे गृहे गतेऽसि । इति भावः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महाश्वसौ वय इन्द्रो दधाति । यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागमि-न्नतिथे । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारः ॥

१. “या तेनोच्यते सा देवते” इति परिभाषणात् ॥

२. “छेदोऽवाद्यो” (पा० ३-४-१४) इति छेदोऽवाद्यमः । “इत्थं लोपः” (पा० ३-४-१७) एतच्च—यथा सायणाभिमतं न्याख्यातं भाष्यस्वरस्तु भवतीत्येव । वयःशब्देन वसुशब्देन चात्रमेवाभिधीयते । यः प्रातरित्थानमतिथिभेदेन (प्रातरासेन) सत्करोति स पयं भवतीति तद्वाचं दुर्गं आह ॥

३. गवादीनाम् ॥

४. मुच्यमाना सती बन्धनं जयतीति मुक्षीजा दृगपक्षादिव-धनरञ्जुस्तथेति सायणः ॥

निगदव्याख्यतेतत् । अथ मुक्षीजापदं बहुधा निर्वक्ति—

मुक्षीजा—मोचनाच्च सयनाच्च तननाच्च ॥

मोचनाच्च साहायमुच्यते पक्षिणः पादे । **सयनाच्च** सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । **तननाच्च** सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवम् **मुक्षीजा** इत्येतदभिधानं भवति । तत्र तन्यतेरिज्भावः । सर्वोऽयं पृषोदरादित्वात्साधुः ॥

पादुः पद्यतेः ॥

अथ **पादुः** (६४) इत्येतदगवतम् । **पद्यते**रित्यर्थ-प्रतीतिः । “पद गतौ” (दि० आ०) “छन्दसीणः” (उ० १-२) इति बाहुलकादुण् वृद्धिः । पदनं पादुर्गमनमित्यनर्थान्तरम् ॥

अथास्य निगममुदाहरति—

“आविः स्वः कृणुते गृहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ ४ ॥”

आविष्कुरुते भासमादित्यो गृहते वुसम् ॥

(ऋ० सं० ७-७-१९)

आविरिति । अस्य “सा तं जीवात्तु तस्य विद्धि मास्यं तादृगपगृहः समर्थं” इत्यादिः । वसुकसेन्द्रपुत्रसेयमार्षं त्रिष्टुब्धैर्नदी ॥ महाप्रते महत्सीये शस्यते । अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्यूयते । हे अन्तरात्मेन । ते तव सा तादृशी आदित्यात्मिका देवता **जीवातुः** जीवनहेतुः जीवेरातुः । “जीवातुर्जीवनौ-पथ”मित्यमरः । या तापप्रकाशवृद्धयास्तमयरसादानादिलक्षणया प्रवृत्त्या त्वामुपजीवयति । उत औपि च तस्य भगवत आदित्यस्य तमुपकारं **विद्धि** जानीहि । यमयास्य स्तुतिहविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्तव्य इत्येतदपि विज्ञानीहि ॥ **समर्थे** सङ्ग्रामे (निघ० २-१७-२३) एतस्मिन्मृत्युना सह वर्तमाने सर्वभूतानाम् । अथ श्वो वा को वा कदा वा म्रियेत इति को हि वैशत्र । **एतादृक्** एतादृशमुपकारमस्य **मासापगृहः** संवृतं साकार्थीः । प्रत्युपकारायामै लभन्मु-च्यच्छलेति भावः । किञ्च **निर्णिजः** उपनिर्णैजयितुः (सैर्वैस्य बोधयितुः) **अस्य** आदित्यस्य **पादुः** गमनमवभासनेन चरणद्वानादि कर्म, निवेदमाच्छ्रमेण वा न **मुच्यते** नोपर-म्यते । किन्तु अयं **स्वः** आदित्यः **आविष्कुरुते** प्रकाशी-

१. इन्द्रो ह्यन्तरात्मा पुत्रपत्न्यैतच्छिन्नमनुमापकं यदित्तिप्र-ज्ञाम्, पाणिनिरपि “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं” मित्यादि लक्षणमनुवच्य (५-२-११) । न्याख्यातं च इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गमिन्द्रियं, करणेन कर्तुमुमानादिति (सि० कौ०) ॥

२. “उताप्यर्थैकियप्यो”—रित्यमरः ॥

३. तमःपक्षुर्विधानि जगन्नि स्वैन प्रकाशोदकेन निर्णिजानि धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूत्रैः । तस्य ॥

४. शोभनमरणं गमनमस्य सः । विष् (पा० ३-२-७५) ॥

करोति स्वभासा सर्वमिदं जगत् । तेनैवोपमासितमिदं
व्यवहाराय कल्पत इत्यर्थः । बुसम् उदकं च (निबं १-
१२-२०) स एव गृहते संवेणोति रश्मिभिः “गुह्य
संवरणे” (भा० पु०) छद् ॥ ४ ॥

आविष्कुरुते । इत्यादि भाष्यं सप्रार्थम् ॥

अथ बुसं व्याचष्टे—

बुसमित्युदकनाम, ब्रवीतेः शब्दकर्मणः ।
अंसतेर्वा । यद्वर्षन्पातयत्युदकं, रश्मिभिस्तत्प्र-
त्यादत्ते ॥ ७ ॥ (१९)

इति श्रीयास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का.

पञ्चमाध्यायस्य तृ० पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

शब्दकर्मणः शब्दार्थस्य (अ० ५०) सप्रत्यये धातोर्व्या-
देशो बाहुलकात् । तद्धि शब्दवद्भवति । अंसतेर्वा । अथ-
पतनार्थस्य (भा० आ०) पचाद्यधि (पा० ३-१-१३४)
प्रवोदरादिः । तद्धि अस्यते यैवात् । यत् उदकम् । वर्षन्-
न्तरिक्षात्पातयत्यादित्यः । तत् रश्मिभिः प्रत्यादत्ते इति
समासतोऽयमर्थो व्याख्यातो भाष्यकारेण ॥ ७ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तेविश्वतो नैग० काण्डे
पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

वृक्षश्चन्द्रमा भवति, विवृतज्योतिष्को वा,
विकृतज्योतिष्को वा, विक्रान्तज्योतिष्को
वा ॥ १ ॥ (२०)

अथ वृक्षः (६५) इत्येतद्वनवगतमनेकार्थं च । तत्र
तावत् चन्द्रमाः वृक्षः । स हि विवृतज्योतिष्कः प्रकाशित-
ज्योतिष्कः । भवति । अथ वा विकृतज्योतिष्कः । तद्धि
तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतलात् हासवृद्धिर्भावात् । इतराणि
तूष्णानि ज्योतीनि सूर्योदीनाम् शोभनानि एतदपेक्षया ।
अथवा विक्रान्तज्योतिष्को वृक्षः । तस्य हि विक्रान्तं
(दिगन्तरगमनात् सर्वतोविसारि) ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहन-
क्षत्रतराकारदिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते च शब्दसमाध-
योऽस्य (वृक्षशब्दस्य) तथाच व्युत्पत्तौर्गोचरिष्यद्विषयोतेः

१. आदत्ते ॥

२. “बुस उरस्ये” (दि० ५०) इत्यसादिगुणपञ्चलक्षणे
(पा० ३-१-१३५) के बाहुलकार्कर्मणि । निपूर्वात्सातेर्वा
(अ० ५०) “आतक्षोपसर्गे” (पा० ३-३-१०६) इति करणे
बाहुलकार्कत्वे उपसर्गकारस्योकारो बलं च धातोर्नस्य लोपः । इत्येव
हु साधोयान्साधुत्वप्रकारो देवराजेन धृतः ॥

(सा० उ०) “सबृभूष्टमिमुषिभ्यः कक्” (उ० ३-४१)
इति कक् प्रत्ययः । विवृत- (सप्त-) ज्योतिष्कत्वाद्विवृतः
सम्बुक्त इत्युच्यते । नहि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः ।
एवं विकृत-विक्रान्तशब्दयोर्वैकभावः प्रवोदरादित्वात् । ज्योतिः-
शब्दलोपश्च “विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः”
(पा० ५-३-८३ वा०) इति वचनात् ॥ सर्वत्रात्र बहुव्रीहि-
लक्षणः कः (पा० ५-४-१५४) समासान्तः । “इदुदुप-
धस्य चाप्रत्ययस्य” (पा० ८-३-४१) इति वितर्जनीयस्य
पः ॥ १ ॥ (२०)

अत्र निगममुदाहरति—

“अरुणो मांसकृद्वृक्षः पथा यन्तं ददर्श
हि । उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृथ्वाभूयी
वित्तं मे अस्म रोदसी ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२३)

अरुण इति । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वार्षम् । पक्षिः वैश्वदेवो । अरुणः आरोचनः
(आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया उद्योत्सवा)
मांसकृत् मासानामर्थमासानां च कर्ता चन्द्रमाः वृक्षः । स
हि नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः । पथा खेन २ मार्गेण यन्तं
गच्छन्तम् । एतेः शतरि रूपम् “इणो यण्” (पा० ६-
४-८१) नक्षत्रगणम् ददर्श पश्यति । “छन्दति छन्दुल्लिङ्गः”
(पा० ३-४-६) इति वर्तमाने छिद् । हि अवधारणे,
नक्षत्रगणमेव पश्यति न मामवमैश्चकूपे पतितं पश्यति । यदि-
नाम स पश्येत्कदाचिदवश्यमस्यास्त्रायेतापदो मामिति भावः ।
निचाय्यं दृष्ट्वा च नक्षत्रगणम् उज्जिहीते अभिजिहीते ।
येन येन नक्षत्रेण योक्ष्यमाणः (अह्ना मयाथ योक्ष्यं इति
कृतमिसन्धिर्भवति) तं तमेवामिलक्ष्य जिहीते उत्पश्यति ।
तेनैव सहोदेति नान्येनेति स मां कथंकारं पश्येदित्यर्थः ।

१. श्रितस्याप्यन्तं तैत्तिरीयाः स्पष्टमासन्ति—“तत पक्ष-
तोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत्, ततो द्वितीयजायत स तृतीयप-
भ्यपातयत्, ततस्त्रितीयजायत । यद्वत्त्रितीयजायन्तं तदाभ्यासानाम-
प्यत्वमिति” (तै० ब्रा० ३-२-८) ॥

२. आकाशमार्गेण ॥

३. यतेनानादरो व्यकथ्यते ॥

४. “चायु पूजानिक्षामनयोः” (भा० उ०) निशामनं
चाक्षुषज्ञानमिति भावः । निपूर्वादसात् फल्के रूपम् (पा०
७-१-३७) ॥

५. अथै “हाङ् गता” इति जौशेलाविक्रमे “भूयामि” (पा०
७-८-७६) इति श्वाभ्यासस्येते जिहीत इति भवति । अत्रो-
च्छब्दार्थं भाव्यतेऽन्तर्भावोदितसामर्थ्यकत्वं भाष्यकृदभिप्रेति
तदनुसारेणार्थं उद्धृष्टः । तथाच जिहीत इत्यस्य उद्धृष्टतिल्यः ।

अत्र दृष्टान्तः आतेष्टेष्ट पृथ्वायामयी यथाऽऽतृष्टा वर्धकिः पृथ्वायैयी तक्षणजनितपृष्ठकेशः । तदपनोदनायोर्ध्वामिसुखो भवन्नधो न पश्यत्येवमयमधोवर्तमानमपि मां न पश्यति । अतो हे रोदसी ! यावापृथिव्यौ (तदधिष्ठातृदेवते) अस्य एषंभूतस्य (रूपे पतितस्य) मे मम दुःखं विन्तं विजानीतं युवाम् । विदित्वा चोत्तारयत मामस्यात्कृपादिति भावः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अरुण आरोचनो, मासकृन्मासानां चार्ध-
मासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः । यथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन
येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव
पृष्ठोरीणी । जानीतं मे अस्य यावापृथिव्या-
विति ॥

मासानाम् इति मासशब्दसम्बन्धाद्धर्धमासशब्दोऽव्या-
हृतो भाष्यकारेण । तानपि ह्यसौ निर्भिनीत इति । उपलक्षण-
नेतद्वलनसंवत्सरादीनां कालविशेषाणाम् कर्ता तिथिविभाग-
ज्ञानस्य चन्द्रगलधीनत्वात् । नक्षत्रगणम् । इति चन्द्रमः-
शब्दमिति वेदादव्याहृतम् । तथायैपपच्यविरोधाय । तक्ष्णुवन्
इत्यस्य “वृक्षमिति शेषः । स हि उच्छेदवनास्यदेवर्षं त्रियोज्या
न वा । ह्यनेनाभिसन्धिभोक्तैको भूत्वा निचाययति पश्यति
एवं चन्द्रमा अयुज्जिहीते । यावापृथिव्यौ । यौश्च पृथिवी
चेति देवताद्वन्द्वे “दिवसश्च पृथिव्याम्” (पा० ६-३-३०)
इति दिवसशब्दस्य यावादेशः । चादत्र “दिवो यावे” (पा०
६-३-२९) ति समुचीयते ॥ अत्र (मन्त्रे) मासकृत्
इति पदं मा-सकृदिति शाकल्यश्चिच्छेद-तन्मतेऽयमर्थः—
दक्षप्रपणतेर्द्विदितृभूताः स्वभार्या अविन्यावास्तारकाः पुनः
पुनर्यदर्थः, मां सख्यदेव पश्यतीति, सकृद्ब्रूया च उज्जिहीते
ताराभिः सहोष्णैव गच्छति न मां कृपावृत्तारयति अत इद-

१. “तक्ष्ण तनुकरणे” (स्वा० प०) नृम् (पा० ३-२-
१३५) आहृष्यैः । ऊदित्वाप्यश्च इहानावः (पा० ७-२-४४)
कनिनि तु तक्षेति ॥

२. “एषश्च संवर्षने” (तु० प०) करणे किति पृष्टिः । थनि
(उ० २-१-२२) तु पृष्ठम् । देहपश्चात्प्रातः । स्वयतेऽनेनेति,
छान्दसः सलोपः । पश्यन् घृत्वं च । पृष्टौ आमयः पृष्ठानामय-
स्तादृष्ट्यामयी मत्वर्थे इतिः (पा० ५-२-११५) ॥

३. पञ्चदश येनार्थस्तममादरेणोर्ध्वंकायो हि भूत्वा पश्यति ।
गया त्वस्यार्थो नोस्तीति मां न पश्यतीत्यर्थः ॥

४. आतेष्टोपगन् ॥ यद्वा मे ममास्यात्तैलप्रापसाधैर् (पृष
चं भाष्यस्वरसार्थः । पूर्वस्तु साधनोक्तः) ॥

५. कदास्यासनादुत्थितो भूत्वा । प्रत्यक्षं दुर्गन्तं व्याख्यान-
मिहोक्तम् ॥

मनुचितमस्य हे यावापृथिव्यौ ! युवां जानीतं मां चोत्तारयतमसा-
दिति । दुर्गन्तु-सकृन्मां ददर्श चन्द्रमाः । यदि पुनः पुनः
पश्येदवश्यं मोचयेदस्या आपदः । यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं
पुनः पुनः पश्यति न मामित्येवमादियोज्यमेतत्पक्ष इत्याह ॥

आदित्योऽपि वृक उच्यते, यदावृक्षे ॥ २ ॥

यत् यस्यादसौ तनः आवृक्षेः विनाशयति समन्ततः ।
आह्वेणोति वा जगत्प्रकाशनेन । आह्वेणोति चोदकानि रक्षिमभिः
संभजत इत्यर्थः ॥ ततोऽयमादित्योऽपि वृक इत्यु-
च्यते ॥ २ ॥

उक्तेऽर्थे निगममुदाहरति—

“अजोहवीदधिना वर्तिका वामास्तो यत्सी-
मसुञ्चतं वृकस्य ॥” (ऋ० सं० १-८-१६-१)

अजोहवीदिति ॥ अस्य “विजुयुषां ययधुः सान्व-
त्रेजोतं विष्णवर्चो अहतं विषेण” इत्युत्तरार्धेचम् । कक्षीवत
आर्षमाधिनी त्रिष्टुप् प्रातरनुवाकाधिनयोः सप्तते । “आस्त्रो
वृकस्य वर्तिकासुभीकैर् युवं नरानासत्या सुमुक्तम्” इत्युक्तम-
धस्तात् (ऋ० सं० १-८-१०-४) तदर्थमेवात्र पूर्वा-
र्धेचनं प्रतिपादयति । हे अधिना अधिनौ ! औकारस्याकारः
(पा० ७-१-३९) चां युवाम् (कर्मभूतौ) वर्तिका वर्तन-
शीला र्धेपाः अजोहवीत् आहवत्, (आहृतवती) । कदा पुन-
राहवत् ? यत्सीम् यदा बल्ल । वृकस्य आदित्यस्य आक्षः
आस्तात् (सुखात्) आस्यस्थानीयमण्डलात्स्थैर्येकीभूतामुषवं
पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रिपरमाणोः । “पदस-” (पा० ६-१-६३)
इति आसनादेश आस्यस्य ॥ असुञ्चतम् युवां मोषितवन्तौ
स्थापितवन्तौ । एतदुपयोर्महाभाग्यम् ॥ किञ्चान्यत् जयुषा
जयशीलेन रथेन अद्रेः मेघस्य (निर्व० १-१०-१)

१. वृणक्तोर्ध्वकर्मणः । (निर्व० २-१९-५) बाहुलकादौ-
पादिकः (उ० ३-४१) कक्षयपूर्व्वं जकारलोपश्च । अत्र हि
“वृजी वजेने” (र० प०) इत्येव धातुः । तमेनेदितमदादौ
केचित्पठन्ति । स चात्मनेपदी । इदित्वात् (पा० ७-२-५८)
आवृक्षे । वजेन चेह विनाशो नैवण्डकमतेन । आसमन्तात् ॥

२. अत्रापि स घ्व (वृजी-) धात्, रौपादिक अनेकाथैवादा-
वृणोत्यर्थः ॥

३. “वृद्ध संभक्तौ” (वय० अ०) संभक्तिरिहादानम् ॥

४. अत्र वर्तिका चट्कसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरूपे वर्त-
मानेन घृना (वृकेण) प्रस्तां पुरा किञ्चानिवाभमोचयतामिला-
ख्यावत इति साधन आह । यास्कमतेन तु वर्तिकाया,
वृक आदित्यस्तादास्यत् कपतन्वाभमोचयतामित्यर्थः । अनीकै
सङ्क्राम इति साधनमपे (निर्व० २-१७-१७) यास्कमते
आसने । अनीके अर्थेक । अभिपूर्वाद्भयतेरीकवाहोपश्च ॥

सानु समुच्छितप्रदेशं विषययुः वैद्विचिकीर्षया विशेषेण गत-
वन्तौ । गत्वा च विष्वाचः विविधैरगतिभिरुक्तस्य मेघस्य सम्ब-
न्धिना विषेण उदकेन (निधं० १-१२-१५) जातम्
उत्पन्नं सर्वं भूतजात- (म्याणिषह) महत्तम् अगमयत् “हन्
हिंसागलोः” (अ० ५०) छद् । मध्यमवसुषद्विवचनम् ।
सुखमनुभूयितवन्तौ सुदृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १ ॥

यथाचास्मिन्वृकशब्देनादित्य उच्यते तथाह्यानाहुंपेक्षित-
व्यमिलाह—

आह्वयदुषा अश्विनावादिष्येनाभिग्रस्ता, ताम-
श्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ॥

उषाः किल आदित्येन अभिग्रस्ता अन्तर्गता
अश्विनौ आह्वयत् आहूतवती प्रमुमुचतुः प्रमोचितवन्तौ
इत्याख्यानम् आह्वयिका अभिग्रथं निदानविदो बहुचा-
वेद्यन्ते तदुपेक्षितव्यं मन्त्रार्थनिर्णयायेति भावः ॥

श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

विषयमसौ कृन्तति (छिनति) उरणशील, तस्मात् वृकः
श्वानुच्यते ॥ तथाच विपुर्वैकृन्ततेः (तु० ५०) पूर्वैवद्र-
पसिद्धिरुचये ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः ॥”

(ऋ० सं० ६-४-३१-३)

वृकश्चिदिति । अस्य “आ वयुनेषु भूयति । सेमं नुस्तोमं
जुनुषाण अगृहीन्तु प्रचित्रया धिया” इति शेषः । प्रगाथ-
पुत्रस्य कलेरार्थम् । सतोब्रह्मती । महाप्रते तुचाशीतिषु विनियुक्ता ।
वृकश्चित् वृकोऽपि श्वापि (सारमेयोऽपि) अस्य इन्द्रस्य
वारुणः वारयिता शत्रूणां विद्यत एव । किमुतान्यान्पुपकर-
णानि ? य उरामथिः उरान्मेवान् मप्रति । “मंघ विलोडने”
(ऋ० ५०) इन्त च कित् । “अन्येषामपी—” (पा० ६-३-
१३०) ति पूर्वैपदस्य दीर्घः । स उरामथिरुणमथिरिति भाष्या-
दुरशब्द उरणार्थः । स पुररथं मेघः । “मेघोरुओरणोणुयुर्व-
वृण्य एवक” इत्यमरः । तथाभूतैः सन्नपि वयुनेषु प्रशस्तोषु

१. सायणस्तु-शत्रुविरावेष्टितं जाडुषाख्यं राजानं द्रुवन्तं
शत्रुसमूहाभिर्गम्य तेन सह अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रं गतवन्ता-
वित्यर्थः । तदुक्तं “परिविद्धं जाडुषम्” (ऋ० सं० १-८-
११-५) इत्यत्र ॥

२. तथा विष्वाचो विविधगतिभिरुक्तस्यैतत्संख्यासुरस्य जातमुत्प-
न्नमपत्यं विषेण क्षेलेन अहतं युवां हनुवन्तौ ॥ इति च सायणः ॥

३. तथा चोक्तं (वै० सि० को०) “गलयार्थानां गुणधैरवा-
द्धतिर्वात” इति (पा० ३-३-८६) स्यते ॥

४. उपगम्य मन्त्रार्थमीक्षितव्यमालोचितव्यमिति नैरुक्तानामर्थः ।

५. उरामथिः ॥

मार्गेषु प्रशानेषु वा (निधं० ३-८-१-१०) आभूयति
आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिलोऽपीन्द्रस्यलुक् एव भव-
तीत्यर्थः । यद्वा अस्मैति कर्मणि षष्ठी । इममिन्द्रमुक्तं वृकोऽपि
वयुनेषु स्तोत्रेषु आभूयति अलङ्करोति । हे इन्द्र ! स त्व-
मिमं नोऽस्माकं स्तोमेषुपशुल्य जुनुषाणः प्रीयमाणः “जुषी
प्रीतिसेवयोरः” (तु० आ०) “छन्दसि छल्लुल्लितः” (पा०
३-४-६) इति वर्तमाने छिदः कानच् । चित्रया चाय-
नीयया (कमनीयया) धिया बुद्ध्या स्तुतिलक्षणेन कर्मणा
वा निमित्तभूतेन (निधं० २-१-२१) प्रआगहि प्रकर्षेण
शीघ्रमागच्छ । इममस्सयहम् ॥ अत्र दुर्गः । सरमा हि देव-
ज्ञानी श्रूयते । तत्पुत्रनमिष्व देवानां गवि हव्यम् । तस्मात्
श्वपि वृक उच्यत इत्युपपद्यते, इतरेषामारण्यकानां परिग्रहा-
भावात् । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽध्वर्युः परोक्षकृतः वृकश्चिदस्य-
स्मात्पद्मीयोगात् । उतररुक्त प्रत्यक्षकृतः आगृहीन्द्रस्यान्मध्यम-
पुरुषयोगात्संबोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुत्रमाना प्रत्यक्षी-
भवति । तदेतत्सर्वेष्वेवंलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥ ३ ॥

अथोरशब्दस्यार्थं विवक्षुः पर्यायसुरामथिराशब्दस्याह—

उरणमथिः । उरण ऊर्णवान्भवति, ऊर्णा
पुनर्वृणोते-रूणोतेर्वा ॥

उरामथिरिति । निगमप्रसक्तमुच्यते उरण ऊर्णा-
वानिति । ऊर्ण्या तद्वान् । अथ विग्रहप्रसक्तमुच्यते-ऊर्णा
पुनर्वृणोतेरिति ॥ ता अपि हि शीतत्राणार्थं विचित्र्यन्ते
इत्यूणाः । अथ वा ऊर्णातेः आच्छादनार्थं वर्तमानस्य
(अ० ७०) “अन्येष्वोऽपी—” (पा० ३-२-१० वा०) ति
दृष्टाप् । तामिराच्छन्न उरणो भवति ॥

वृद्धवाशिन्वपि वृकमुच्यते ॥

वृद्ध-सूचैः श्रावं वाप्यते (शब्दं करोति) तच्छीला वृद्ध-
वाशिनी “वृद्धज्जाती णिनिस्ताच्छील्ये” (पा० ३-२-
७८) इति णिनिर्लोपः । शिवा, साऽपि वृकमुच्यते विकर्त-
नादेवं ॥ निगममप्रोदाहरति—

“शतं मेघान् वृक्ये चक्षुदानमृज्जाश्रुं तं
पितान्धं चकारे” (ऋ० सं० १-८-११-१)

१. यदेवास्तौ विजानीते आभूयत्वयं शन्निति, तदेवास्तौ
आभूयति । यस्य तत्रैवं सर्वोपकरणसंपन्नत्वम् । स स्वमित्तेषु तरेणा-
मिसम्बन्धोऽत्र बोध्यः ॥

२. सोमसाधेषु यानेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृथ्वादिस्तिका-
स्तुतिः स्तोमः ॥

३. विरोधेण त्रिवन्तऽभिकाश्चक्षते ॥

४. “वृक आदाने” (ऋ० आ०) इत्यस्य “इत्युपप०”
(पा० ३-१-११५) लक्षणकः । यद्वा वृणोतेरेव कः
(७० ३-४१) इत्यनेन व्याचक्षते (भा० टी०) ॥

त्यपि निगमो भवति ॥

शतमिति । अस्य “तस्मां अक्षी नांसत्या निघञ्जु
आधुत्तं दंक्षा मिषजावनैर्वन्” इत्युत्तरार्धचर्म ॥ अजोहवीदि-
त्यनेन समानार्थम् । वृषागिरः पुत्र ऋज्राक्षोनाम राजर्षि-
स्तस्य समीपेऽश्विनोवाहीनभृतो रासभो वृषीभूलावतस्ये । स च
तस्याहारायैकोत्तरशतसंख्यान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान्
शकलीकृत्य प्रवदौ, “शतमेकं च मेषान्” (ऋ० सं० १-८-
१६-३) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणमहि-
प्रशंसं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तुयमानावधिनौ,
असद्वाहननिमित्तमस्यान्धता जायते जानन्तौ तस्ये अक्षिणी
प्रत्यच्छताम् इत्याख्यायते । सदैतन्मन्त्रेणैव मन्त्रद्वयं—
ऋज्राक्षो नाम राजर्षिः शतं शतसंख्याकान् मेषान् उरगान्
वृक्ष्ये वृक्ष्ये शिवैर्यै “जसापिउ छन्दसि वाचचनमि”-
(पा० ७-३-१७ वा०) इति चतुर्थ्येकवचनस्याङभावे यथा-
देशः । आरमना योषितायै शकलीकृत्य प्रादादिति शेषः ।
तं चक्षुदानं क्षवतिरपिकर्मा अत्र शकलीकरणायैः ततो लिटः
कानच् । तथाच शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्राक्षं पिता
कपितस्तु शापेनै अन्धम् दृष्टीनं चकार कृतवान् । हे
नासत्या नासत्यौ सत्यस्यैमावौ सत्यस्य नेतारौ वा मिषजौ
देवानां वैवर्तुतौ । “अश्विनौ वै देवानां मिषजौ” इति श्रुतेः
(तै० सं० २-३-११) दंक्षा दक्षौ दर्शनीयौ । एतस्मैवो वा

१. खणीकुल “मिषं शकलखण्डे वै” लमरः ॥

२. एतच्चापैवशास्त्राख्यातं वेदितव्यम् (तदुज्जाधमिति परवा-
च्यप्रयोगात्) ॥

३. “विंशत्यावाः सदैकत्वे सत्वाः संख्येयसंख्ययो”-हिल-
भिधानात् ॥

४. अरण्यथा वृक्षस्तस्य जिवै इति सायणः । वृक्षयै चैतत्
“क्रोक्षस्वीहाष्टमो वृक्ष” इति खगाल्वाः पृथग् वृक्षसाभिधानात् ।
दुर्गेण तु शङ्खानावेककथा व्याख्यातमिति शिवाऽत्र वृक्षीक्षुक्तम् ।
तत्रैतदुत्तरं व्यक्तीकारित्वे ॥

५. इदं स्तु—चक्षुदानमिति सिधे वर्णलोपमार्गमनुसृत्यैवं व्याख्या-
तम् । “वृक्ष्ये शिवार्यै, तथा वाशिधे सति परिदुष्टः चक्षुः
व्यापिष्वान् दानम् । येयमेवं सोमनभिमप्रस्थितानामसाकम-
धेसिज्ये वाश्यते, तस्ये शतं मेषाणां दीवताम् इत्येवमाशायित-
वातिता ॥

६. “शतं मेषान् वृक्ष्ये” मामहानं तमः प्रणीतमश्विन-
पित्रम् । अक्षी ऋज्राक्षे अश्विनावधत्तं योतिरन्धायं चक्रधुर्वि-
चक्षे” (ऋ० सं० १-८-१६-२) इति मन्त्रान्तरसंवादात् ॥

७. नसत्यावतस्यौ न असत्यौ नासत्यौ “नम्राजपत्रे—
(पा० ६-३-७५)-”त्यादिना नलोपमावो निपातनात् ॥

८. भयसादयितारानिति दुर्गैः ॥

९. “दस दशैर्नदसन्धोः” (जु० आ०) “रकाशित्वा—
(उ० २-१३)-”त्यादिना रक् । औड आकारः (पा० ७-३-१६) ॥

“नासत्यावधिनौ दंक्षावधिनौ च तादुमा”-विलमरात् ॥
अनवैन् अनवैणी । द्रष्टव्यं प्रति पितृशापादूननरहिते ।
“सुषां सुखमि”- (पा० ७-१-३९) इति द्विवचनस्य लुक् ।
छान्वसो नलोपमावः । अक्षी चक्षुषी । “द्वैव द्विवचने”
(पा० ७-१-७७) इति परत्याक्षिष्यस्य कारान्तादेशः ।
विचक्षे विगतदर्शनाय तस्ये ऋज्राक्षाय आऽधत्तं व्यध-
त्तमकृतम् ॥ १ ॥

जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं
भवति ॥ ३ ॥ (२१)

अथ “जोषवाकम्” (६६) इत्यनवगतम् । अविज्ञात-
नामधेयम् इत्यभिधेयवचनम् अविसर्गं वचनमित्यर्थः । यद्धि
जोषयितव्यम् विज्ञापयितव्यं परस्यै भवति । असष्टला-
दित्यं शब्दसमाधिः ॥ विसष्टतायै सेवयितव्यमिति देवराज-
यज्वानः । तथाच “सुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०)
कर्मणि षच् । वचेष भावे । “वजोर्”- (पा० ७-३-५२)
इति कुलम् ॥ ३ ॥ (२१)

उक्तेऽर्थे निगमसुदाहरति—

“य ईन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेवृतावृधा ।
जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा न देवां भूसर्थश्च
न ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ४-८-२५)

य ईन्द्राग्नी इति ॥ भारद्वाजस्येयमार्थम् । वृद्धौ । हे
वृद्धतावृधा वृद्धतावृधौ ! (ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा) वर्ध-
यितारौ । इगुपथलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) “सुषां
सुखमि”- (पा० ७-१-३९) इति औड आदौ । हे ईन्द्राग्नी !
यः यजमानः सुतेषु अभिपुतेषु सोमेषु वां सुषां स्तवत्
सौति । छेटस्तिप इतो लोपः (पा० ३-४-९७) अडागमश्च
(पा० ३-४-९४) “तस्याधीय सोममि”ति शेषः । स
तुषयोवैहुमत इत्यर्थः ॥ अथ पुनः जोषवाकं वदतः
योऽयं जोषवाकं वदति (अविज्ञातं किमप्युपांशु) तस्य हे
पञ्जहोषिणा ! प्राश्नितहोषिणी । प्रभृत्यैगमविति दुर्गैः ।
प्रतिदस्त्रोर्नामिति सायणः । देवा देवौ । “सुषां सुखमि”-

१. “ऋ रातौ” (श्वा० पा०) असा “दन्धेयोऽपि दृढगन्ते”
(पा० ३-२-७५) इति बाहुलकाद्भावे वनिप अव गमनं विषयं
मलनयोर्नास्तौल्यनर्णी इति प्राप्ते अनर्थमिति छान्दसः प्रयोगः ।

२. जोषं वदतीति । छटः शतरि षष्ठ्येकवचनम् । जोषवा-
कमित्यस्य विवरणमविज्ञातमित्यादि ॥

३. “यदिन्द्रश्चाग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तसाद्वाङ्मणश्च
राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञाप्यते” इति श्रुतेः ।
तथा च पञ्जः प्रभृतः होषो यागोऽन्योनरस्तीति कर्मधारयादपि
मत्वर्थीय इतिरायं द्य ॥

४. तथाच पञ्जः प्राश्नितः प्रसिद्धः होषो षोषः सोत्रम्
(तिषं० १-२१-३०) अस्त्वनयोस्तादृशावित्यर्थः ॥

(पा० ७-१-३९) ति औष्ठ आत् । नमसश्चैन न कदा-
चिदपि भययथो हवीषि सोमं वा । नासौ सुवयोर्बहुमत
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्या-
श्रीयोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः ।
प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीयः ॥

विजज्ञपः । केवलमुदकतीरेऽन्यत्र वाऽवस्थितो जपनशील
एव न कर्मकारी सः । अत्र विरूपसर्गो विशेषार्थः स्थलं
विशिनाष्टि । जज्ञप इति जपते “छुपसदे”- (पा० ३-१-२४)
ति यङ्न्तात्-“पचायचि” (पा० ३-१-१३४) यङो लुकि
(पा० २-४-७४) द्विरेऽभ्यासस्य “जपजमे”- (पा०
७-४-८६) ति नुगागमः । स (यङ्) चात्र धालर्थेगर्होदा-
मेवेति गर्हितं जपतीति जज्ञपः ॥ एवमत्राभ्यासं भाष्यका-
रेण । विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाजपस्य चोपांशुत्वाभावात्
“जोषवाक” शब्दोऽविज्ञाननामधेयमित्युपपत्त्यर्थम् ॥

कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा ।

अथ कृत्तिः (६७) इत्येतदनवगतम् । अनेकार्थं च ।
कृन्ततेरिति धातुनिर्देशः । यशो वाऽन्नं वा इत्यर्थवचनम् ।
कर्तृनमित्ति न्ययः, यशो हि द्विषातौ मर्माणि कृन्तति । अज-
मप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति, अपथ्यं च कुलमाप-मावादि ॥
“कृती छेदने” (तु० प०) करणे क्तिन् (पा० ३-३-९४)
“तिडुत्रे”- (पा० ७-२-९) तीडभावः ॥

अथात्र निगमसुदाहरित—

“महीव कृत्तिः शरणात् इन्द्र”

(ऋ० सं० ६-६-१३-६)

सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति ।

महीवेति ॥ अस्य “तमुं त्वा नूनमंसुर प्रचेतसुं राधेो भा-
गमिवेमेहे” इत्यादिः । “प्रते सुक्तागौ अश्ववम्” इति शेषः ॥
नृमेधसः प्रियमेधसश्चैयमार्धम् । सतोवृहती । ऐन्द्री । चतुर्वि-
ंशद्वि सात्रिकेभ्यः सु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शक्ने
स्तोत्रायानुरूपं विनियुक्ता । हे असुर ! प्रशवन् । अव-
रिति प्रज्ञानाम (निघं० ३-९-६) रो मलर्थे । बलवन्प्राण-
वन् । (महाप्राण) वा इन्द्र ! तम् उक्तगुणं प्रचेतसं प्रकृ-
ष्टज्ञानं त्वा उ इत्ययमवधारणे लामेव पितृवत् पोषकं राधः
धर्माधिसाधनं धनं (निघं० २-१०-१७) खं विजयं भाग-

१. अत्किमैसु “भसयः” (२-८-८) इत्यस्य निघण्टो
पाठात् । भसेर्लटि यलि “बहुलं छन्दसी”- (पा० २-४-७६)
ति शपः क्षुनं भवति । अयं (भसति) भस्मनदीप्त्योर्जोहोत्यादिकः
परस्तेपदी ॥

मिव वयसीमहे याचामहे (निघं० ३-१९-१) नूनम् निश्च-
येनोत्पन्नप्रणये ल्यादित्यर्थः । “नूनं तर्कऽर्थनिश्चये” इत्यमरः । किञ्च
हे इन्द्र ! ते तव कृत्तिरिव कृत्तिः यशोऽन्नं वा (निघं० ००)
तद्वत् महि सुमहत् शरणा शरणं गृहम् “सुपां सुलुनि-”
(पा० ७-१-३९)-ति सोरात् । अन्तरिक्षे ह्युक्ते “वर्तते”
इति शेषः । किञ्च ते तव सैवभूतानि सुक्ता सुत्रानि । शैलैषः
(पा० ६-१-७०) सुत्रानि (निघं० ३-६-१६) तस्यार्षेनानि
लङ्गोभ्यानि अप्सरःप्रभृतीनि, पुत्रादिविषयसुत्रानि वा, “शेष्ट-
न्दति बहुलसि-” (पा० ६-१-७०)-ति जवशैलैषः । नः
अस्मान्प्रति प्राश्रवन् प्रकर्षेणाश्रुवन्ताम् व्यामुवन्तु “अश्व
व्यासौ” (स्वा० आ०) लेख्यडागमः (पा० ३-४-९४) ।
दुर्गस्तु-प्राश्रवमिति पाठो मन्यते-तथाच “प्राश्रवामहम् तदहं
सोमं सुत्रानः तस्याभिषवकर्मणो महाभागेन, येन त्वसायुज्य-
मश्रुयाम् । देहपातोत्तरकालमिह चायुत्र चैतन्नः कर्हयमस्तु
लप्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति । तेन हि गृहस्यो-
पमानमुपपद्यते । यदनुप्रविष्टानामक्षनापिपासे न स्तब्दहृन्नवगृ-
हस्याश्रुयामित्येवमन्नेनाप्युपपद्यते” इति स आह । परमत्र
वचनव्यत्यय आद्यन्तर्धामययोः कथं संगच्छताम् ? ॥ ६ ॥

सुमहत् इति भाष्यं तावदंशस्य । (यावाजुक्षुत उपरि)-

इयमपीतरा कृत्तिरेतसादेव सूत्रमयी ॥ उप-
मार्थे वा ॥

कन्धेति या प्रतिष्ठा साऽपि एतसादेव कृतीधातोः
वेष्टनार्थात् (रु० प०) कर्मणि क्तिनि (पा० ३-३-९४) ।
सा हि वज्रावयवैः सूत्रैर्मेथिता भवति इति कृत्तिः । अथ
वा उपमार्थे कृत्तिरिव कृत्तिः कन्धा । चमोपि हि कृत्तिरुच्यते ।

१. “तन्नो येहि शिरसरीराणां तदैतदस्तु नः” इत्येवम् ।
यथा कश्चित्पुत्रमागभूतं धनं याचते तद्वत् इन्द्रो वयमाभेभ्यः
स्तोत्रमप्यथ धनं प्रयच्छत्येव तस्माद्भागभूतं धनं वधारा वयं
याचामहे इत्यर्थः ॥

२. उपजातविश्रमत्वादित्यर्थः ॥

३. स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽत्र वधी (पा० २-३५०) स्वामिनः ।
भेदका (द्विशेषणा)-देव तस्या विधानात् । तथाचोक्तम् “भेधभेद-
कयोश्चैव सम्भन्धोऽन्योन्यमित्येते । द्विषो यवपि सम्भन्धः पशु-
त्पसिस्तु भेदकाद” इति । स्वभूतानि च यानि यथेष्टं विनियु-
ज्यन्ते तान्येव ॥

४. सुखयन्तीति सुत्रानि “सुखदुःख तत्किवाचाम्” (तु० ७०)
पचायचि (पा० ३-१-२३४) ॥

५. देहिकं पुत्रादिस्त्रुखमाशुमिकञ्चाप्सरःप्रभृति पतङ्गमयम् ॥

६. ईमहे वयं, प्राश्रवमहम् इति । ये त्वाहुः “असदो द्योयोधे-”
(पा० १-२-५९)-ति दिवपकाले चासदो बहुवचनं पश्ये भव-
तीति । त्रेपां न इति बहुवचनं सदैव प्रयुक्तं कथङ्कारमन्त्रेयम् ॥
इत्युपेक्षितोऽयं पाठः सायणादिविरिति आश्रयभित्तयेव पुत्रेऽपि दृष्टम् ॥

तथेतरा (सूत्रमयी) उपनीयते । विकर्तनसामान्यात् । तथाच
कृततेरेव कृतिरित्यं कथ्यापि । सापि हि च्छिन्नैव सर्वतः
सीधनाल्लभ्यते ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततध्रुवैः”—
त्यपि निगमो भवति ॥ (क. घ. सं. ....)

व्याख्यातोऽयं हृत्तयेऽप्ययं (पा० ४-२०-४) ॥

श्वमी कितवो भवति । खं हन्ति ॥

अथ “श्वमी” (६८) इत्यनवगतम् । कितवो भवती-
त्यभिधेयवचनम् । खं हन्तीति शब्दस्त्वपत्तिः । खहा इति
व्याज्जं । खहाब्दे कर्मणि उपपदे हन्तेः “कर्मणि हन्तः”
(पा० ३-२-८६) इति भूते णिनिप्रत्ययः । खं धनं हत-
वान्स्वाध्यायी सन् श्वमी कितवोऽश्वदेवी (धूर्तः) । “धूर्तोऽश्व-
देवी कितवोऽश्वधूर्तो द्यूतकृत्यमाः” इत्यमरः । अत्र हन्तेस्वधा-
लोपे कुलम् (पा० ७-३-५४) सख्यं च शो व्यत्ययेन
(पा० ३-१-८५) ॥

अथ विग्रहप्रसक्तमुच्यते—

खं पुनराश्रितं भवति ॥

तद्वि स्लामितम् आसिमुत्थेन श्रितं संगतं भवति
स्वत्वेनेति स्मम् । पुनरिति विशेषार्थमव्ययम् । “पुनरप्रथमे
विशेषे च” इत्यमरः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“कृतं न श्वमी विचिनोति देवने ॥”

(ऋ० सं० ७-६-२४-५)

कृतमिव श्वमी विचिनोति देवने ॥

कृतं नेति । अत्र न इत्ययमुपमार्थं इत्यावेदयितुं भाष्य-
कृत्पात्रावपत्तिः कृतनिवेद्यादि । अस्य “सुवर्गं यन्मुच-
या सूर्यं जयय । न तर्षे अथो अरुं वीर्यं शक्रुष पुंराणो
मभवन्नोत वृत्तनः” इति शेषः । कृष्णस्याक्षिरसस्येयमार्थम् ।
ऐन्द्री जगती । तातीयसमनिकेयु उपयपर्यायेयु ब्राह्मणाच्छ-
तिनः शक्ते विनियुक्ता । श्वमी परखानां हन्ता (हर्ता)
कितवः । देवने द्यूते कृतं न पूर्वैरर्जितं धनमिव, मघवा
इन्द्र सूर्यं विचिनोति स्पृगयते । कदा ? यत् यदा

१. चर्माऽपि कृतिरित्यर्थः । यपोपनिमित्तो ॥

२. “कृतलब्धक्रीतकुशलाः” (पा० ४-२-१८) इति सूत्रे
तथाप्यदर्शनात् । तथाच दुर्गा-यथाच कृतादीनां दावानां
मध्ये कितवः “कृतं विचिनोति” देवने आस्तारे । अपि नामात्र
कृतं यस्मात् यतो जयेयमश्मित्येवम् ॥

सर्वगं सम्यक् ब्रुवैजयितारे सूर्यं सुपु ईरयितारमपामादिष्यं
तदीयरसापहरणद्वारेण जयत् जयति । अत्र सावैकालिको
लङ् (पा० ३-४-६) अडभाबद्ध छान्दसः । एवमग्रेऽपि ।
छङ्. (पा० ३-४-६) एवमग्रेऽपि । अथ प्रत्यक्षसुतिः—
हे मघवन् ! इन्द्र ! ते तव तत् सूर्यजलक्षणं वीर्यम्
वीरकर्म अन्यः स्वतोऽप्यः कश्चिद्विष्यत्कालिकः अनु अनुकुर्वन्
न शक्नु न अशक्नु न शक्यति । न पुराणः । पुरात-
नोऽपि न लवीर्यमनुकुर्वन् शक्नु अशक्नु । न उत नापि
नूतनः नवः (वतमानकालिकः) । शक्नु-शकोति ।
न पूर्वं चक्रुर्नापरे कश्चिन्मिति सांप्रतं लस्येव न कोऽपीत्यभि-
प्रायः ॥ ५ ॥

अत्र कृतसंबन्धादेवसंबन्धाच्च “श्वमी कितव” इत्यु-
पपद्यते ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

कितवः—किन्तवास्तीति शब्दानुकृतिः ।

कृतवानादीर्नामकः ॥

कितव इति । अस्य शब्दस्य किन्तवास्तीति शब्दानु-
कृतिर्यथाभ्यस्तशब्दास्त्यनुकरणम् । स हि नित्यकालमेव
विदेवितुः प्रतिदेवितुमिः कितवैः पृच्छयते—किं तवास्तीति,
तस्याच्छब्दानुकरणार्थकितव एवास्ती लोके प्रसिद्धोऽभवत् ॥ अथ
वा कृतवान् पर्याप्तधनवानयं यथा स्यादित्येवमसावाभास्यते
सुहृद्भिरन्यैः कितवैः, स हि तस्मादेवमाभासनात् आशीर्ना-
मकः आशीर्निमित्तनामवान् कितव एवास्ती बभूव ॥

सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामातुदाचम्

॥ ४ ॥ (२२)

अथ समम् (६९) इति एतत् परिग्रहार्थीयं परि-
ग्रहोऽर्थोऽस्य स एव परिग्रहार्थीयः । “गहादि” (पा० ४-
२-१३८) लास्त्रार्थं छः । तत्पुनरेतदनुदाचम् “लस्यसम-
सिमेयमुवाची”ति (४-७८) फिद्वत्प्रेण । विप्रतिपक्षस्वरत्ना-
दत्र भाष्यकारेण खरोऽवृत्तः । पक्षेण चानेकार्थात्पावस्य
भवतीत्येतदप्रदीप्तं भवति भाष्यकारेण ॥ ४ ॥ (२२)

उक्तेऽयं निगममुदाहरति—

“मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषो अंहतिः ।
उर्मिर्नानावभावंधीत् ॥” (ऋ० सं० ६-५-२५)

१. दुर्गस्तु—उदकसंयोजितारमन्तरिक्षे बहूनां मेवानां मध्ये
विचिनोति—कृतमस्त्वेषां सेवानामुदकराने समयं इति । तं विज्ञाय
अयत् । सूर्यं सुपु ईरयितारमपाम् इति । तथैतन्मते सूर्योऽत्र
मेव एव ॥

२. प्रवेन पूर्वोऽर्थवैः परोक्षकृतः स एव विपरिणामित्यर्थ
इत्युक्तोऽत्र समाधिः पुरस्तात् (नि० ५-४-३) ॥

३. शकवित्यर्थः । पर्व—सर्वकालिकः । अडभापोऽपि एवमेव—
छान्दस इत्यर्थः ॥

मानं इति । विरूप आक्षिरस एनाममेये सूक्ते ददशं
हतीयमायेयं० गायत्री । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने
आये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्रे ! **समस्य सर्वस्यैव
परिद्वेषः** परितोद्विषतः “द्विष अप्रीतः” (अ० ३०)
“असुम्” (उ० ४-१८) गुणः (पा० ७-३-८३) **दृढ्यः**
दुर्धियैः (पापधियः) प्रहितः अंहतिः वधः । “हन्तेरेह च”
(उ० ४।६२) इत्यतिप्रलयो भावे । करणे तु दानरोगा-
वंहती । तथा “वांहतित्यागरोगयोरे”ति हैमः ॥ ऊर्मिः समु-
द्रादितरङ्गः नाघं न नावमिवं । य तथा तां पीडयति तद्वद् नः
अस्मान् **मावधीत्** माहिस्यात्सर्वतः लिङ्घ्यं । “माहि छद्”
(पा० ३-३-१७५) ॥ ४ ॥ ४ ॥ (२२)

अत्र सर्वसाक्षेव । द्विषो वधस्याननीष्टला “त्सममि”ति
सर्वेनाभिलुपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

**मानः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतोद्वेषो
अंहतिरूर्मिरिव नावमावधीत् ॥**

मान इत्यादि । निगदव्याख्यमेतत् ॥

अथ निगमप्रसङ्गे निगमितीति—

ऊर्मिःरूपोतिर्नोः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा ॥

ऊर्णोतेराच्छादनार्थस्य “ऊर्णोतेर्लुलोपथे”ति (उ० १-
२९) मिप्रलये वाहुलकात् । सा ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये
या यदन्त्यद्भवति तत् ॥ **प्रणोत्तव्या** पारगमनाय प्रकर्षेण
व्याख्याना भवतीति नौः “सुव प्रेरणे” (तु० उ०)
“ग्लानुदिभ्यां ङौः” (उ० २-६४) इति कर्मणि ङौर्लिङ्गादि-
लोपः (पा० ६-४-१४३) । अथवा **नमतेरेव** नौः स्याद्वा-
हुलकाङ्गोरेव प्रलयः कर्तारि । सा हि नमति प्रह्वीभूतेव भवति,
पारगमनाय ॥

अथ प्रकृतमेव समशब्दं खरतो यथाप्रतिज्ञं शङ्कासमाधा-
नार्थो द्रव्यति—

**तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ? इष्टव्यं
तु भवति ॥**

यदेतत्सममिति शब्दरूपम् **अनुदात्तप्रकृति** अनुदात्त-
समावयुक्तम् **तत्कथं नाम स्यात् ?** अनुदात्तप्रकृतयो हि

४. “स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्” (फि० सू० २-२९) इला-
बुदात्तत्वमत्र प्राप्तम् । सिद् इति सर्वनामोभ्यते । तथा अनुदात्त-
नेनोच्यते । अनुचमनुदात्तम् ॥

१. अत्र दुःशिक्षता धीर्वैस्येति विग्रहे दुर्दिलस्य धीशब्दं प्रति गति-
स्त्वमेव नास्तीति भवितुं त्वावगच्छ (पा० ६-४-८२ वा०) न
भवति । “यत्किंवायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गेऽस्ते”ति
“उपसर्गोः क्रियायोगः” (पा० १-४-५९) इति सूत्रे योग्य-
द्वेणेन नियमनात् ॥

३३ नि०

निपाताः (फि० सू० ४-८४) उदात्तप्रकृतीति नामानि
भवन्तीति । अत्रोच्यते—**इष्टव्यं तु** इति । अत्र
तुरित्युत्तरपक्षयोतनाय । यस्मादेतदनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति
इष्टव्यं, इष्टो व्ययः खरव्यस्यो निगमे यस्य तथाभूतं तस्मान्ना-
मैव भवति अनुदात्तमपि सत् । “खरवसमसिमेल्यनुदात्तौ”
(४-७८) इति किदृशेण तथावगमात् ॥ तथाच व्य-
(ख-)यदर्शनाद्यवाहटं खर उपपादनीयः ॥

अथ यत्रास्य व्य(ख)यो इष्टत्वं निगममुदाहरति—

“उतो समस्मिन्वाशिशीहि नो वसो ॥”

(फि० सू० ६-२-२-३)

इति सप्तम्याम् । शिशितीर्दानकर्मा ॥

उत इति । अत्र **समस्मिन् सप्तम्यां** व्ययो इष्टः ।
अनुदात्तप्रकृतिलेख्याबुदात्तलमत्र इष्टम् । तथा च “इष्टाविविधि-
रुन्मसि भवती”ति महाभाष्यवचनमेवात्र शरणम् । तथाहि—
“विद्या संखित्वमुत शूरभोज्यं मा ते तावन्निशीमहे । उतो
समस्मिन्वाशिशीहि नो वसो वाजं सुक्षिप्रं गोमति” इति ॥
सौमरेरार्षं, सतोवृहती, ऐन्द्रो । आक्याने विनियुक्ता—हे
शूर ! शय्यां शासयितव्यवभिन्न । **संखित्वं** तव संक्षिप्तं
वयं विप्रं जानीमः । उत अपि न **भोज्यम्** औषधद्वाराय
धनं च विप्र । अतो हे **वज्रिन्** ! इन्द्र ! ते लवीये ता ते
“सुपां सुलुभिः—” (पा० ७-१-३९) -ति औड आत् । सख्य-
धने । आ आसिमुख्येन स्थित्वा ईमहे वयं यावामहे (निघं०
३-१९-१) । उतो अपिच हे **वसो** ! सर्वस्य वैसयितः ।
वसुर्मन्वा (प्रभूतघन !) **सुक्षिप्रं** ! शोभनहनो । (निघं०
४-१-११) इन्द्र ! **गोमति** गव्यादियुक्ते **समस्मिन्** सर्व-
स्मिन् वाजे अने (निघं० २-७-२) नः अस्मान् **आशि-
शीहि** सर्वतोभावेन प्रतिष्ठापय । देहीति पर्यवसितोऽर्थः ॥
तदाह—**शिशितीर्दानकर्मा** । “शिष्य निशाने” (सा०

१. तन्मन्त्र—(मनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि आद्यदात्तसमशब्दप्रयोग-
वर्तितं) प्रदर्शयति—

२. दुर्गस्तु—भोग्यमंशोपजीव्यत्वं मिश्राणामिति व्याचख्यौ ॥

३. वसतेरेन्तर्भाविताव्यवधीत् निपातार्थात् (भा० प०)
“शूरवृत्तिहि” (उ० १-१०) इत्युः कर्तारि ॥

४. “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुपिष्ट” (पा० १-४-१९ वा०)
इति मनुषो लुक् ॥

५. “सुखं गती” (भा० प०) “स्फायितञ्जि—” (उ०
२-१२) इति रक् वाहुलकात्सशब्दस्य शिभायः १ अन्वगन्धं प्रति
सुखं भवत इति शिपे हन् विद्युत्कापोमागौ । शोमने शिपे वस्य
सः । तत्सम्बुद्धौ रूपम् ॥ शोमनशिरकाय । इति साधनः ।
सुनस । इति दुर्गः ॥

६. उपलक्षणविधयेतत् ॥

उ०) इत्यस्य छान्दसः कुः (पा० २-४-७६) । निशानमिह दानं चतुर्तीक्षणीकरणम् ॥ ३ ॥

अत्राहुदात्तलमेव “स्वाङ्गविष्टामदन्तानाम्” (फि० सू० २-२९) इति भवति ॥

उदाहरणान्तरमाह—

“उरुध्याणौ अघायतः संमसात्” ॥

(ग० वा० सं० ३-२६)

इति पञ्चम्याम् । उरुध्याती रक्षाकर्मा ॥

उरुध्याण इति । अस्य “तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुस्त्रायं नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि शुधी हवम्” इत्यादिः । श्रुतबन्धोरापममेयी द्विपदाऽनुपस्थाने विनियुक्ता । हे शोचिष्ठ ! वीसिमत्तम ! शोचिरिति वीसिनाम, तदस्यास्तीति शोचिष्णानतिशयेन शोचिष्मातिनि शोचिष्ठः । “अतिशयेन तमविष्णौ” (पा० ५-३-५५) इति इष्टनि “विन्म-तोर्लृक्” (पा० ५-३-६५) इति मनुषो लृक् । हे दीदिवः । सर्वस्य वीपयितः । दिवेज्वलनार्थस्य लिङादेशकखन्तस्य सम्बुद्धौ “मनुषसोरसम्बुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति छलम् । भगवन्मते । वर्तमानेऽत्र लिट् (पा० ३-४-६) यस्त्वसुक्तगुणसम्भावः । तं त्वा लां वयं सखिभ्यः समानस्थानेभ्यस्तुहृत्तत्सर्वं सुस्त्राय द्वितीयायै चतुर्थी व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) सुष्ठु सुबं (निर्व० ३-६-१६) नूनं निष्येन “नूनं तर्कसंनिष्येन” इत्यमरः । ईमहे याचामहे (निघ० ३-१९-१) यद्वा-सुस्त्राय सुस्त्रायै सखिभ्योऽन्तस्तस्तीनामुपकारार्थं, च तादर्थ्यं चतुर्थी (पा० १-४-४४ वा०) वयम् ईमहे याचामहे ॥ स त्वं नः अस्माकमभिप्रायं बोधि बुध्यस्व । “बुध अवगमने” (भा० ५०) लोट् “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लृक् । “हुस्त्वभ्यो हेर्धिः” (पा० ६-४-१०१) छान्दसो गुणधलोपो । शुधी श्यु च हवम् आह्वानम् । “हेन्सधीयां शब्दे च” (भ्वा० उ०) “भावेऽनुपसर्गस्य” (पा० ३-३-७५) इत्यस्येप्रसारणं च । शुधीति “शुश्रूषपृष्ठभ्यश्छन्दसि” (पा० ६-४-१०२) इति हेर्धिः । संहितायां “अन्येषामपि०” (पा० ६-३-१३७) इति वीर्थः ॥ आहुतश्च-उरुध्याणः उपगम्यासान् । संमसात् सर्वसात् । समः सर्वपयीयः (सि० कौ०) अघायतैः परस्य पापमिच्छतः

१. सायणस्तु आशिरीदि-तिक्ष्णीकुर । उपरुद्धं प्रदानेनास्याम् प्रसिद्धान्तिल्लैः । इत्याह । सर्वथा चात्रोपसर्ग एव दानाभित्वमवगमयति तस्य च ब्योतकत्वमेवेति शिरीतिर्दातकमेति भाष्यमपि सङ्गच्छत इति वयम् ॥

२. नोऽस्मान्भवत्सेवकामित्येवं महीभर आह ।

३. अर्थ परस्तेच्छतीत्यर्थे “छन्दसि परेच्छायापमि०” (पा० ३-१-८ वा०) इति वयम् । “अथापसात्” (पा० ७-४-३७) इत्याकारः । लटः शतरि पठ्येकवचने रूपम् ॥ अत्र

शत्रोः “पाहि” इति शेषः । यद्वा-सर्वसादचमिच्छतः नोऽस्मान् उरुध्या-रक्षेत्यर्थः । तथाच भाष्यम् उरुध्याती रक्षाकर्मेति । “ऋन्वि तुचुच०” (पा० ६-३-१३३) इत्यादिना वीर्थः । “नश्च धातुस्योरुभ्यः” (पा० ८-४-२७) इति नस्य पाठम् ॥ २६ ॥

इति एवमत्र समसादिति पञ्चम्यां व्य(ख)यो दृष्टः । तस्मात् (व्य(ख)यदर्शनात्) “हृद्यनुविधिरुन्दति भवती”-ति कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतिस्त्वेऽपि सति नामैतद्भवत्याहुदात्तमित्युपपद्यते ॥

अथापि प्रथमावहुवचने—

“नर्भन्तामन्युके समे ॥ ५ ॥” (२३)

(ऋ० सं० ६-३-२२-१)

अथ इति कृत्स्नार्थमव्ययम् । अपरीति सम्भावने । बहुभ्य-ष्वेर्विधानि उदाहरणानि निगमे सम्भाव्यन्ते तत्र प्रथमोऽसमे इति । अस्य—“अग्निमन्तोषुमिम्यंमग्निमीळा युजध्वै । अग्निर्वैर्वै अन्कु न उभे हि विद्वथे कविर्नृत्तश्रति दूत्यम् ॥” इत्यादिः । काण्वस्य नामाकसापैर्म पठ्यकामहापिद्विष्टैः । आग्नेयी । अहम् ऋगिमयम् ऋगहम् । लोत्राहम् “ऋच सुती” (तु० ५०) क्विप् । क्त्वान्ते स्तुत्यन्ते देवा अन्वा इति ऋक्लोत्रम् । ततो मित्यचदोऽहर्हये प्रयुक्तो नैरुक्तः ॥ यद्वा ऋचां मानं शब्दमर्हतीति ऋगिमयस्यम् । अग्निम् । ईळा सुला । “ईड सुती” (अ० आ०) भावे क्विप् । अस्तोपि लौमि । छान्दसं रूपम् । प्रत्ययः । अपि च यजध्वे यद्गुम् । तुमयेऽग्नौ (पा० ३-४-९) प्रत्ययः अपि च अग्निः । नः अन्तक विद्ये यज्ञे (निर्व० ३-१७-५) देवेभ्यः । न अन्क हविर्मित्यर्पयतु । कविः कान्तदर्शा (विद्वान्) अग्निः । उभे यावाप्रुष्वी अन्तः तयोर्मध्ये दूत्यम् दूतकर्म । यत् (पा० ४-४-१२०) चरति करोति । सर्वेभ्यः देवेभ्यः स्वस्वभानं यथाहुतं प्रयच्छति । अन्ये कुसिता अन्ये शत्रवोऽपि । कृत्सायेऽकचप्रत्ययैः प्राक् (पा० ५-३-७४) समे सर्वे । नभन्ताम् अग्निना हिंस्यन्ताम् । नभतिहिंसाकर्मा (निघ० २-

“मक्रुसान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति पठः प्रकृतिभावात्पूर्वकत्वं न भवति ॥

१. भ्वादेशाकृतिगणत्वात् । नैरुक्तो वा । दुर्गस्तुपमन्तेत्येक-सुरभ्येति क्वचनं मनुते तदेतद्वाक्यान्नुभयवति सद्युक्तं ततोऽत्र, तदनुपाभित्वाद्या विद्वतेः । अत्र व्युत्कल (अद्येतनं पश्चात्कल) व्याख्यानमनर्थसङ्गै न दोषाय ॥

२. पतदादि दशर्षं यावद्वादिषे वर्गे प्रत्युचमेतदन्तसेव वाक्यं “नभ”-“समे” इति पठ्यते ॥

३. तथाचानुक्रान्तम् “अग्निमन्तोपि नामाक आसेवं मद्या-पाहि”-ति ॥

१९-१०) पाणिनीयेऽपि “णभ्रुम हिंसायाम् (भ्रा० आ०) इति पठ्यते । अत्र वीक्षिताः प्राहुः आथोऽभावेऽपि “नभ्र-न्तामन्युक्ते संभे” माभ्रवृत्तन्यक्ते सर्वे इति निरुक्तमिति । इदं च निरुक्ते शाकपूर्व्यादिकृतं हरदत्तादिभिरुल्लिखितमिहानेनोद्धृतमिति तत्काले तत्सोपलब्धिः संभाव्यते । अत्र सर्वत्र पदकाले समशब्दः सर्वोद्धृतात् पदग्रन्थेऽप्युच्यते । संहितायां लाघु-दात्त एवेति बोध्यम् ॥ ११ ५ ॥ (२३)

अथ “कुटस्य” (७०) “चर्षणिः” (७१) इत्येते अनव-गते । “कृतस्य” । “चायिता” इत्येते शब्दसमाधी । एक एव निगमः । यथा—

“हविषा जारो अपां पिपर्तिं पपुरिर्नरा ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-३-३३)

हविषेति । प्रस्कम्बसाधेम् । आश्विनी गायत्री । प्रातर-नुवाकाशिनयोः शस्यते । हे नरा नरावेधिनौ । अपां सर्व-भूतान्तर्गतानां जारः जरयिता शोषयिता प्राणभावेनाव-स्थितः सन् । यद्वा-स्वकीयतापिनोदकानां जरयिता पपुरिः पूरयिता प्रीणयिता च प्राप्ति काले एष सूर्यः । यश्च पिता पालकः कुटस्य जगतः । कुटस्य कृतस्य कर्मणः सार्व-भौमस्य साध्वसाधुनः । चर्षणिः । चायिता द्रष्टा च । बुध्य-धिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । स हविषा अस-हतेन पिपर्तिं देवान्पूरयति प्रीणयति वा अतस्त्वयोर्य-

१. नरभमेत्यात् नराविलम्बितानुच्येते । पूर्वं केषां वधे भागोनासीदेवभियवत्यात् । च्यवनेन तु स निरुद्धस्तद्वारभ्येनौ हविर्भुञ्जी देवचर्मणावभूतामिति पौराणिकाः ॥ यद्वा-नर हल-स्वनाम (निघ० १-१४-२३) तेनाश्विनौ लक्ष्येते । तत्प्र-भवत्वात् ॥

२. प्राणापिष्टाताऽऽदिल इत्याज्ञायते । “आपोमयः प्राण” इति श्रुतेः । अत्र “दारजारी कर्तरे गिष्ठञ्च” (पा० ३-३-२० वा०) इति घञन्तो आराधन्यो निपातितः ॥

३. “पू पालनपूरणयोः” (जु० व्वा० । जु० प०) “आङ्-गमहनजनः किमिनी लिह च” (पा० ३-३-१०१) इति कियमलक्षः । लिङ्गान्वा “हस्ययोगादिदक्ति” (पा० १-२-५) इति कित्ते सिद्धे पुनः कित्करणसामर्थ्यात् “कच्छल्युदात्त” (पा० ७-४-११) इति शुणाभावे “उदोऽप्युत्स” (पा० ७-१-१०२) इत्युत्सम् रपरवम् ॥

४. कृतशब्दस्य कुटभावः । प्रयोदरादित्यात् । कृतयोरकुटेवौ बाहुलकाकारकौणि कप्रलयः । (पा० ३-१-१२५) इत्यन्ये ॥

५. “चात्रु पूजानिशामनयोः” (भा० उ०) निशामनं चाष्टपदानमिति भावः । ततो बाहुलकादनिप्रत्ययः । चातोऽश्व-भावश्च । “कूपेरादेश चः” (उ० २-५७) इति तु शाकदायनः ॥

काले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमत्र “कुटस्य” “चर्षणिः” ॥ इत्येते कृतस्य चायितेत्येवमुपपद्यते ।

अथास्य भाष्यम्—

हविषाऽपां जरयिता, पिपर्तिं-पपुरि-रिति
पृणाति निगमौ वा प्रीणाति निगमौ वा, पिता,
कृतस्य कर्मणश्चायिताऽऽदिलः ॥

इति एवमेतौ निगमस्यौ शब्दौ पृणा ००० गमौ वा पृणात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा ॥ पिता पालकः । “पारक्षणे” (अ० प०) इत्यस्य “नानुनेष्टु” (उ० २-९५) इत्यादिना पितृशब्दो निपातितः । चायिताऽऽदिलः ॥ चायितेति चर्षणिरित्यस्यार्थः ॥ अत्र दुर्गः । नरावत्र यावापृथिव्यावभिप्रेते तयोद्योदकेनादिलः पूरयिता, तस्मादादिलविषयता चर्षणि-शब्दस्य, तस्य च बुध्यधिदेवताभावान्न कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व-मुपपद्यत इति समासार्थमाह ॥

शम्य इति वज्रनाम, शमयतेर्वा शाययतेर्वा ॥

अथ “शम्य” (७२) हसनवगतम् “वज्रनाम” इत्य-भिधेयवचनम् । शम ०० तेषां इति शब्दसमाधी ॥ तथाच “शमु उपशमने” (दि० प०) उपशमने इति ध्वन्तस्य (मित्रा-ब्रह्मसम्) तेन सकर्मकोऽयम्, “शमनेर्न” (उ० ४-९१) इति वच् प्रत्ययः । यद्वा शाययतेर्वाहुलकाद्व्यञ्जयते प्रयोदरा-दित्वाच्छमादेशः ॥

अथास्योदाहरणम्—

“उग्रो यः शम्यः पुरुहूत तेन ॥”

(ऋ० सं० ७-८-२३-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

उग्र इति ॥ अस्य—“आराच्छत्रुमर्षवाधस्य दूरमि” इत्यादिः । “अस्मे धेहि यवमुद्रोर्मिन्द्रं कूर्ध्वं धिष्यं जरित्रे वाजरेष्वायम्” ॥ इत्युत्तरार्धेयम् । कृष्णस्माजिरसस्याधेम् । विष्टुप् । माध्यन्दिने सवने स्तोमादितोसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे पुरुहूत बहुमिराहूत इन्द्र ! तव य उग्र उद्गूणः शम्यः वज्रः तेन वज्रेण शत्रुम् असद्विरम् आरात् असत्सन्नीपात् दूरम् अपवाधस्य अपगमस्य लम् । किञ्च अस्मे असम्यं “स्रपां सुखि”ति (पा० ७-१-३९) भ्यसः शोभावः । यवमत् यवैस्तद्वत् । गोमत् गवादिभिः (पशुभिः) तद्वत् च यनं धेहि देहि । क्रिय जरित्रे स्तोत्रे (निघ० ३-१७-२) जरित्रचैतिकान्ते नेष्टुन (निघ० ३-१४-७) ततस्तृच्छतेरिति ॥ मयं वाजरेष्वायम्

१. अश्विनौ यावापृथिव्यावहोरात्रे यस्यां चन्द्रमसौ त्रेक्षि-निघण्टुमात्रे देवराजयवजानः (५-६-१) ॥

२. असासु निषेहीति सायणः ॥

वाजेशेन रमणीयाम् । धियं कर्मेतत् (निघं २-१-२१)
कृषिं कुरु । प्रजुरेणाजेन यथेतस्मिन्कर्मणि वर्तमाना रमे-
सहि तथा कुरुष्वेल्लिप्रियाय ॥ २ ॥

एवमत्राऽपवाधनसम्बन्धात् “शम्भ” इत्येतद्वज्रनामित्युप-
पाते । अपठितमेतद्वज्रनामसु इत्यतोऽप्रसिद्धार्थं तस्यैव प्रकरणा-
दर्थसिद्धिरिति ॥

**केपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति पुनाति
कर्मं कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ ॥ (२४)**

अथ “केपयः” (७३) इत्यनवगतम् । “कपूयाः”
एते सन्तः केपयः भवन्ति ॥ (२५) अथ कपूयमिति
किमुक्तं भवति ? पुनाति कर्मं कुत्सितम् यदेतत्पापकारी
पुनार्थं प्रायश्चित्तेन पुनाति कुत्सितं कर्म, यच्च तत् दुष्पूयम्
दुष्पावं दुःशोभं भवति पूयमानमप्यसकृत् तदेतत्कुत्सित-
पूयत्वात्कपूयम् । कुशब्दोपपदात्पुनातेर्बहुलकात्कर्मणि कपू-
कोः कादेशः प्रयोदरादिलाल् ॥ तथाच कुत्सितं सत्पूयत इति
कपूयं तदस्त्वेषामिति कपूया मूलार्थं “अशौ आदिभ्योऽञ्”
(पा० ५-२-१२७) इत्यञ् । कपूयाः सन्तः केपयः ।
कपूयशब्दस्य केपिषाब्दे विपर्ययः प्रयोदरादिलाल् ॥ ६ ॥ (२४)

उक्तस्यैव निगममुदाहरति—

**पृथक्प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत
श्रवसानि दुष्टरा ॥ न ये शेकुर्षेज्ञियां नाव-
मारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥**

(ऋ० सं० ७-८-२७-१)

पूयमिति ॥ पूर्वेण समानार्थविनियोगेन जगती । हे
इन्द्र ! तव प्रसादात् इमे प्रथमाः पूर्वं मुख्या वा देवहृतयो
देवानामाह्वतारः । कर्तारि कृत । विद्याकर्मासुरपेण देवयानेन
पितृशानेन वा पृथक् भूता एव प्रायन् गच्छन्ति वर्तमाने
ख् (पा० ३-४-६) येऽत्र लोके दुष्टरा दुष्टराणि (दुर-
चरणि) “शेकुर्षेज्ञियां बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति
श्लोके “पुष्पात्तत्तल्लुष्मन्तभादम्” (पा० ६-३-१०३)
इति बलम् । अन्यैः असङ्गिः । श्रवसानि श्रवणीयानि
यशसि प्रशस्तकर्माणि । अकृण्वत अकुर्वत । “व्यलयो
बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यलयः । ये च
लक्ष्मसादरहिता जनाः यक्षियाम् यक्षसम्बन्धिनीं (यक्षमयीं)
नावम् नौकाम् आरुहम् आरोढुम् “शकि णसुकमुलौ”
(पा० ३-४-१२) इति कमुल् तुमर्थं ॥ न शेकुः न शक्नु-
वन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) ते केपयः कुत्सित-
पूयकर्माणि (ज्ञापकमेरुता जनाः) ईमैव इहैव लोके अया-

१. प्रथमं सायणभ्याख्यानासुरारेण । बर्तुतो यथाकालनेपात्र
रुकारी । येन शेकुर्षेज्ञियां भूतानवतनपरोक्ष एव लिट् बोध्यः ॥

२. दुःखेनानुक्तं योग्यातीत्यर्थः । केच्छर्थेऽत्र खल् (पा०
३-३-२२६) अलम् करोतेत्युपपन्नम् ॥

कर्मानुसृपायां शोनी न्यविशन्त अथोगतिं प्राप्ताः । तदुक्तम्
“य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् त कपूयां शोनिमापये-
रन् । श्वोर्नि वा, श्कुर्योर्नि वा, चण्डाल्योर्नि वा” इत्येव-
मादि ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**पृथक्प्रायन्—पृथक्प्रथतेः । प्रथमा देवहृतयो
ये देवानाहवन्त, अकुर्वत श्रवणीयानि यशसि
दुरनुकराण्यन्यैः । येऽशकृचन्यज्ञियां नावमा-
रोढुमीमैव ते न्यविशन्त, इहैव ते न्यविशन्त
ऋणेहैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोके इति वा ॥**

अत्र ऋणे ह एवेति पदत्रयम् । अवमर्थः । जायमानो
द्विजो हि त्रिभिर्युक्तेर्लौक्ये । तथाच श्रुतिः “जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्युक्तेर्लौक्यवाञ्छायते, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया
पितृभ्यः, स्वाभ्यायेन ऋषिभ्यः” इति । तदपनोदमन्तरा
मुपतिनं भवति । तथाच मनुः (अ० ६) ॥

“ऋणानि त्रीण्यापकृल मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अत्रापकृल मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः ॥ ३५ ॥

अधीत्य विविक्तेदान्तुर्धौत्वोत्पाद्य धर्मतः ॥

इष्ट्वा च शक्तिनो यक्षैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो देवाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥

अनिष्ट्वा चैव यक्षैश्च मोक्षमिच्छन्ब्रजत्ययः ॥ ३७ ॥
इति ॥

तथाच यज्ञमकुर्वन्त ऋणे एव निविशन्ते न तत उद्भि-
यन्ते कथं निदृशीत्यर्थः । ह इति खेदे कुत्सायां वा ॥ साय-
णस्तु—इमैव ऋणेनैव न्यविशन्त अथोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
इत्याह ॥ तथाच “ईमै” इत्येतदिहाव्ययमेतत्कार्थं “नानार्थो
अव्ययः परे” इत्यमरानिधानात् ॥ इतैमैव (उ० १-१३७)
बाहुलकात् ॥

अथ शब्दसारूप्यप्रसङ्गादव्ययते—

ईमैति बाहुनाम, समीरिततरो भवति ॥

अज्ञान्तरेभ्यः समीरिततरोः क्षिप्रकारी भवति ॥
तथाचेतै इतीर्यः पुनार् । ऋणे चैतन्मनुषकम् । तथाचामरः
“ब्रणोऽस्त्रियामीमैवः” इति ॥

अथ तृतुमाकृषे (७४) इत्येतत्पुनर्मपदनवगतम् ।
तत्र “तृतुमि”त्यस्य “तृणम्” इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”
इत्यस्य च “उपाकृष्ये” इति । तदेतन्मन्त्रमाध्याभ्यामाह—

१. ब्राह्मण इत्युपलक्षणं जिज्ञासिमापन्नम् । तदेतन्मनुष्येनोप-
संहतमधेतने (३७) वचने ॥ इति द्रष्टव्यम् ॥

२. तथाच “अवहेल्यदुते खेदे” इत्यमर-अह-इति ह-इति च
पदं केचित्तस्ये हिन्द्यति । अत्रापतिरुत्थब्राह्म-कुत्सायां वेति ।
तथाच चेदिनी-“ह स्वात्संशोधने पादपूरणे च विमिश्रे । निवो-
नेच क्षिपायां स्वात्कुत्सायामपि दृश्यते” इति ॥

“एता विश्वा सर्वना तूतुमाकृषे स्वयं सूनेो
सहस्रो यानि दधिषे ॥” (ऋ० सं० ८-१-९-६)

इति अर्धर्चं प्रथमम् । अथास्य भाष्यम्—

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे
स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्य ॥

इति ॥ उत्तरार्धर्चं तु—“वराय ते पात्रं धर्मणे तनां युञ्जो
मन्त्रो ब्रह्मोयंतं वचः” इति ॥ वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्यार्थम् जगती ।
ऐन्द्रे सृक्ते निविद्वानीये महाव्रते महदुक्तये शस्यते—हे इन्द्र ।
एता एतानि । विश्वा विश्वानि । सर्वाणि । स्वना सबनानि
स्थानानि । शैलौपः (पा० ६-१-७०) एवं तूतुम् तूर्णम्
आकृषे उपाकुरुषे (उपागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुषे) तानि
कुरुष्व निर्वर्तयेत्यर्थः । लेद्रे मध्यमपुरुषैकवचनम् । कतमानि
पुनः स्थानानि ? स्वयमित्यादि । हे सहस्रः बलस्य
(निबं० २-९-१७) सूनेो । पुत्र ! बलवमित्यर्थः । यानि
एतानि स्थानानि स्वयम् आत्मनैव दधिषे धारयति तानि
धत्सेत्यर्थः ॥ यत्स्वमेवास्य जगतो धारयिता (पाता) खडा
व भवति । अतः वराय वरयितव्याय कामोय ते तव
पात्रम् एतस्मिन्पूर्णम् । प्रदिशाम इति शेषः । धर्मणे
धारणाय च तना धनं च (निबं० २-१०-१९) तनोति
विस्तारयति तैदिति पचायच् (पा० ३-१-१३४) “सुपां-
सुखिनि”-(पा० ७-१-३९) ति सुप आत् । सर्वं तवैव
प्रदिशामः । यज्ञश्च कृत्स्नः । तवैव । मन्त्रः—च कर्मकरैः
। तवैव । ब्रह्मा चार्णं च (निबं० २-८-२५) सर्वं तवैव ।
उद्यतं वैतदनेकप्रकारमपि सुतिलक्षणं वचः तवैव ॥ ६ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यात् “तूतुम्” इत्येष शब्द “स्तूर्णम्”
स्वेवमुपपद्यते, करणसम्बन्धाच्च । यतोहि कर्म तूर्णमेव करण-
मिष्यते कर्तुमिः । एवम् “आकृष्य” इत्यत्रापि, यदि क्रियते
तदुपगम्यामिसुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इत्युपशब्दोऽत्राभ्याहृतो
भाष्यकारेण ॥

अंसत्रमंहसस्त्राणं, धनुर्वा, कवचं वा ॥

अथ अंसत्रम् (७५) इत्यनवगतम् । विकल्पतत्त्वानेका-
र्थम् । अंहसस्त्राणम् इत्यर्थे प्रतीतिः । धनुर्वैलाघनिधेय-

१. वरं लब्धुमित्यर्थः । “क्रियायां पदस्य के”-(पा० २-
३-२४) ति चतुर्थी ॥

२. निवर्गसाधनं हि धनं भवति ॥

३. कर्म क्रियते अनेनेति युच् । सायणस्तु यज्ञ इति करण-
साधनमिष्यतेऽनेनेति । तथाच यज्ञकर्मसाधनभूतो मन्त्रो यजुरिति
तदर्थः । ब्रह्मपरिदष्टं शक्तमित्यर्थः । तदुभयात्मकं वचसो दुष्य-
मुपतं भवतीत्यर्थमाह ॥

४. “क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पितृति तद्रसम्” इति नीति-
विदां प्रवादात् ॥

वचनम् ॥ ताभ्यां इति पुरुषाः साङ्ख्यमिका अंहसस्त्रायन्ते ॥
तथाच अंहतेर्गल्यर्थत् (अ्या० प०) असुनि (उ० ४-१८९)
अंहःपापम् । “अंहोदुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः । अंहसस्त्रायते
“सुपी”-(पा० ३-२-४) तियोगविभागात्कः । इत्यंहं सत्
अंसत्रम् । सकारो हकारस्य स्थान उपकृत्यितो वर्णव्यापित-
लक्षणनिरुक्तावगमात् ॥

अथाख्यानप्रसक्तमुच्यते—

कवचं कुञ्जितं भवति, काञ्चितं भवति,
कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ ॥ (२५)

कुञ्जितं कुटिलमञ्चितम् । स हि तस्य स्वभावः ।
अथवा काञ्चितं कुटिलीकृतम् । अथ वा कायेऽञ्चितं
तद्गतं भवति । इति कवचम् ॥ ७ ॥ (२५)

अथासत्रशब्दे निगममुदाहरति—

प्रीणीताश्वां हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्
कृणुध्वम् ॥ द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोयं
सिञ्चता नृपाणाम् ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-५-१९)

प्रीणीतेति ॥ बुधस्य सोमपुत्रस्यार्थम् त्रिष्टुप् वैश्वदेवे सृक्ते ।
तथाचैतत्सृक्ते एवं योजनात्र—हे असरीया योदारः । धृमम्
अश्वान् एतान् प्रीणीत प्रीणयत, यवसोदकादिना सङ्ग्राम-
योग्यान्कुरुतेत्यर्थः । प्रीणयित्वैतानेभिस्त्रिष्टुप्तावर्तैः । हितं युहितं
यथास्यात्तथा (वैश्वसुहृद्व्यो हितं यथा भवति तथा) जयाथ
जयथ संग्रामम् । “अन्येयामपि दृश्यते” (पा० ६-३-१३७)
इति वीषेः संहितायाम् । जयनं वो हितमस्तु । स्वस्तीत्यनिनाश-
नाम अभिपूजितं वा, इदिति चार्थेऽप्ययम् । तथाच स्वस्तिवा-
हम् अविनाशवाहनमभिपूजितवाहनं वा । रथमित् रथं च
कृणुध्वम् कुरुध्वम् । “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३-१-८५)
इति विकरणव्यत्यय आर्षः । एवमेतौ साङ्ख्यमिकीमिति कर्तव्यता
(मधं रथं च दृढं—) कृत्वा सङ्ग्रामभूमिं गत्वा (द्रोणाहावमि-
त्यारीनि द्वितीयान्तानि कृपकृपसङ्ग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन
संबध्यन्ते) द्रोणाहावम् द्रोणः द्रुममयः स एव रथ आहाव
आहाव—(निर्वाण—)स्थानीयो यस्य सङ्ग्रामस्य तम् अवतम्
एतं सङ्ग्रामरूपं कृपम् (निबं० ३-२३-७) अश्मचक्रम्

१. ऋषिर्वस्तुतिपक्षे तु सायणोक्तमर्थान्तरमेतस्तेति तत एव
द्रष्टव्यमित्यनेन सूच्यते ॥

२. अहितोऽपि जयः कश्चिद्भवत्येव यथा महाभारते पाण्ड-
वाणां कुलक्षयफलकः ॥

३. सुखस्य वादकमिति दुर्गः ॥

४. तथाचामरः । “आहावस्तु निषानं स्थायुर्वृषजलाशेष”
इति ॥ “निषानमाहाव” (पा० ३-३-७४) इति निषातितः ॥
निषानमिति—निषतं पिबन्त्यसिन्धिलयिकरणे व्युद् (पा० ३-
३-११७) ॥

अशनचक्रम् व्यापनचक्रम् कूपप्रान्तनिबद्धाश्चसदशप्रहरणावु-
बन्तं वा, अथवा अशौनचक्रम् (अशनानि क्षेपणानि चक्राणि
आयुधविशेषा यत्र तम्) इत्यमरः—(स—)निबद्धस्यास्यचन्देन
विनिमयः । अंसत्रकोशम् अंसत्राणि ध्वंषि कवचानि वा
कोशः कोशस्थानीयाणि यत्र तम् । कोशोऽज्ञातरक्षकः कोषैश्च
कोशः कूपप्रान्तवन्धश्च । नृपाणाम् नरः योद्धारः पीयन्ते
उदकवैत् प्राणतः (उल्लान्तप्राणा भवन्ति) यत्र तम् “वा भाव-
करणयोः” (पा० ८-४-१०) इति णल्लमत्र बाहुलकात् ॥
ईदृशं कूपतुल्यम् सङ्ग्रामम् सिञ्चता उचिष्यत । हे
सैनिकाः । विश्वेषां देवानां प्रसादात्सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । बाहि-
तको वीर्यैः ॥ १ ॥

एवमत्र सङ्ग्रामोपायसम्बन्धादुत्पन्नसम्बन्धाच्च “अंसत्रा-
न्देन धनुः कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

तथाचात्य भाष्यम्—

प्रीणीतास्थान् सुहितं जयथ जयनं वो हित-
मस्तु । स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहार्वं
द्रोणं द्रुममयं भवति । आहाव आहानात् ।
आवह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भ-
वति । अश्मचक्रमशनचक्रम् । असनचक्रमिति
वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयाणि
सन्तु । कोशः कुण्ठातेः । विकुपितो भवति ।

१. व्यापयन्ति इ तत्र क्षिप्तानि परचक्राणि योद्धुनन्ति ।
तथाच “अश्व व्याही” (स्तां आ०) ख्युद (पा० ३-१-
१३४) । सायणस्तु—व्याप्तचरणवन्तं व्याप्तमणवन्तं वा, चक्रं
चक्रतेषां चरतेषां कमतेषां । कमयतेष्विति निरुक्तम् (४ अ०
२७ सू०) इत्युक्तत्वात् ॥

२. “अश्व क्षेपणे” (दि० प०) ततः क्रमेण ख्युद “क्रमेण
चे” (पा० ३-३-११६)—ति योगविभागात् । असन्त
इत्यसनामि ।

३. “कोशः खड्गविभामकम्” इत्यजयः । तस्मात्तथैव्याद-
(खड्गसाधर्म्यात्) परचक्रं कूपप्रान्तवन्धश्च कोश इत्यर्थः ॥
प्रातमत्राऽन्तरं (मध्यमं) बोधं वर्धन्वन्तं पक्षमुदात्तमेना वा
सन्ततो मृषाताभावाय शिष्यभिः कियते कोष्ठमिति च प्रसिद्धं
कोमि ॥

४. मार्वन् इति वावद् । अयमर्थः “आपोमवः प्राण” इति
छन्देः प्राणानां बुद्धकरूपत्वम् । मरणं व प्राणोत्क्रमः प्रसिद्ध-
म् । तथाच “नृपाणपानमेवात्र नृपाणम् । प्राणत इति सार्व-
विगतिकस्तसिः (मा० ५-४-४४) प्राणैरित्यर्थः । अवच्छे-
दकत्वं दृष्टीदार्थः । “प्रकृषादित्वाज्ज्वल दृष्टीया (पा० २-३-
१८ वा०) “प्रकृषादित्वाज्ज्वला दृष्टीया तु तदात्तमेताम् ।
अवच्छेदकत्वात्तुष्मिकारत्वादि संसृती”ति हरिः ॥

अयमपीतरः कोश एतस्यादेव । सञ्चय आचित
मात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं नृपाणम् ।
कूपकर्मणा सङ्ग्राममुपमिति ॥

इति । अत्र आहाव आहानात् इत्येतयथावस्थितस्यैव
मन्त्रपदस्य निर्वचनम् आह्वयतेऽस्मिन्माययितेत्याहारः । अणु-
(पा० ३-३-७४) अधिकरणे । इदं लभ्यत—आवह आव-
हनात् इति । असैन्य वर्णविपर्ययेणाहवः कूर्पः । ओल्लतेऽसि-
नुदकमिति । अधिकरण एवात्रापि अणु “प्रहृष्टनिविगमये”ति
(पा० ३-३-५८) बाह्वः । संग्रहमयमसिप्रैति (यास्कः)
अवतः कूर्पः स हि खन्यमानः अव अवह् (अवहात्)
अतितः गतः सन् महाप्राप्तीरतमो भवति । अथ प्रकृतम्
अंसत्रकोशम् इति विग्रह्याशास्ते सन्तु इति । उक्तं रूपं
सङ्ग्रामं सिञ्चत (उचिष्यत) इति वदता (तावद्भिर्द्रुणैः कूपरूपं
तं विशेषयन्) । मन्त्रदशा धर्मिपारतच्छेपे तावतस्तस्य गुणा
आशंसिता इत्युक्तं भवति ।

अथ कोशशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्वचीति—

कोशः कुण्ठातेः इति । “कुश निष्कर्वे” (क्या० प०)
ततः “अकर्तारि च कारक” (पा० ३-३-१९) इति कर्मणि घञ् ।
निष्कर्षो निष्कोषणं तथातन्तवैतस्य बहिर्निःसारणम् । अयं ताल-
व्यान्तोऽपि । तथाचोष्मविवेकः “विष्यक्तेनोमेकोपविषादौ
चे”ति ॥ कोशोऽत्र कूपप्रान्तनिबद्धाश्ममयमावरणम् । कोश इव
कोशः । तथाच मेदिनी “कोशोऽन्तौ कुण्ठते पात्रे दिव्ये खड्ग-
पिधानके । जातिकोशेऽर्थसङ्घाते पेट्यां शब्दादियङ्गुहे” इति ॥
अत्र पात्रपदेन कूपमध्यप्रान्तद्वयमिति केचित्स्थान्यन्ते । तथाच
विश्वः “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे” इति ॥
तथाच विकुपितः विविधं कुपितः निष्कोपितः स भवति ।
अत एव कर्मकोश इति हेतिरुच्यते । अन्तःशुचिरत्वात् ॥ अय-
मपीतरः इत्युच्यते एतस्यादेव कुण्ठातेः ।
अयमेव सञ्चयकोशः । आचितमात्रः मात्रानिर्वर्तित-
स्वितो व्याप्तः पूर्णोवा, राजदन्तादि—(पा० २-२-३१)—सादा-
चितस्य पूर्वप्रयोगः । भवति महात्वात् ॥ सिञ्चत उच-
यिष्यत । एवमत्र कूपकर्षणा उक्तरूपेण (तद्गुणसम्बन्धेन)

१. तथाच हेमः “आहवः सङ्गरे कूर्पे” इति । इत्यह्वाहाव-
शब्देनात्राहवोऽप्युत्पद्यते निरुक्तः । तत्र कूर्पार्थं आहवस्य वर्ण-
विपर्ययो बोध्यः । संगरे तु “आहि युक्ते” (पा० ३-३-७३)
इत्यणु संप्रसारणं, च आह्वयने योक्ताऽस्मिन्निति । अधिकरण एव ॥
“हेत्यप्यर्थोयं शब्दे चेति (स्या० उ०) धातुः । आहादेऽप्ययमेव ॥

२. “दृतिश्वेनैपुदे मल्ले” इति मेदिनी । “दृतिअयमेव
माण्डम्” इति रमसश्च ॥

३. तथाच मेदिनी “मात्राक्रमेणैभूपायां विधे माने परिच्छेदे ।
अश्वारावयवे स्वरूपे कीर्णं काल्येऽवधारण” इति ॥

४. असिमुच्यते ॥

सङ्ग्राममुपनिमीते यथा कथञ्चित्साधर्म्यमनुसृत्य मन्त्र-
रुमिलयर्थः ॥

अथ काकुदम् (७६) इत्यनवगतमवगमयति—

काकुदं तात्त्वित्याचक्षते, जिह्वा कोकुवा
सासिन्धीयते ॥

अत्र तात्तु इत्यभिधेयवचनम् । जिह्वाकोकुवा इत्युच्यते
सा हि कोकुवाख्या जिह्वा असिन् ताडनि वर्णान्वित्यर्थ-
समुद्भूतः धीयते तदेतत् कोकुवाधानं सङ्गण्यव्यापरादिना
(निरुक्तलक्षणेन) काकुदं ताड्यते ॥

अथ कथम्—

जिह्वा कोकुवा ? ॥

अत्रोच्यते—

कोकूयमाना वर्णाबुदतीति वा ।

तथाच शब्दानुकरणनिबन्धनं जिह्वायाः कोकुवालम् ।
कोकूयमाना तथा तथैविधं शब्दं कुवाणां ताडनि वर्णा-
बुदति प्रेरयतीति कोकुवां बुदत्काकुदं स्यात् ॥ तदित्थं
कोकूयतेतुदेव काकुदमिति द्विधातुनं रूपम् ॥

अथ कथं ज्ञायते शब्दानुकरणनिबन्धनं जिह्वायाः कोकुवा-
लमिति ? तत्रोच्यते—

कोकूयतेर्वा साच्छब्दकर्मणः ॥

तथाच कोतेः शब्दकर्मणः (अ० ५०) यद्दि “पचाद्यन्ति”
(पा० ३-१-१३४) “यडोऽपिच” (पा० २-४-७४)
इति यडुक्ति दिव्यचनावी “नपातुलोप आर्धघातुके” (पा०
१-१-४) इति गुणनिर्देशे उच्यते (पा० ६-४-७७) कोकूयते
पुनःपुनः शब्दं करोतीति कोकुवा ॥

अथ जिह्वा निर्वेक्ति—

जिह्वा जोहुवा ।

पुनः पुनरहरहृयतेऽस्यामममिति बाहुलकादधिकरणे जुहो-
तेर्यङन्तात् पचाद्यन्ति (पा० ३-१-१३४) अपि (पा० ३-
३-५७) वा । बाहुलकाद्यबहुक्तिं कोकुवावत् जोहुवा सती
जिह्वा । “शेव-यङ्ग-जिह्वा” (उ० १-१५२) इति
निर्पतिता । आङ्गयत्यनवेति वा ॥

अथ ताडुशब्दं निश्रैवीति—

ताडु तरतेस्तीर्णतममङ्गं, लततेर्वा स्यात्
(लम्बकर्मणो) विपरीताद् यथातलं, लतेत्यविप-
र्ययः ॥ ८ ॥ (२६)

तरतेः दृ ल्वनतरणयोरिति धातौः (भ्वा० ५०) “त्रोर-
धलः” (उ० १-५) इति गुणकरणे । वृद्धिः (पा० ७-२)

१. अमीक्षणं तथाविधम् “मिलयीत्सयो” (पा० ८-१-४)
इति द्विवचम् ॥

११६) तरन्त्यनेन वर्णा इति ताडु । तीर्णतममङ्गम् । इत-
रङ्गिभ्य उत्तीर्णतममुपरिगतं सर्वतो भवतीति वर्णा अप्यनेनैव
तरन्ति । पूर्वं ताडुनि बाहुरभिह्वयेयोऽसौ शब्दप्रयोगेच्छयो-
त्पन्नयन्नाभिह्वातामिना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो भवति । ततोऽसौ
वेगान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिश्चतो वक्त्रं प्राप्योच्यन्नसहायेन तत्त-
स्थानेषु जिह्वाप्रादिसंश्लेषकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिव्य-
नक्ति इत्युक्तमभिप्रेयैः ॥ लततेर्लवनार्थस्यै (भ्वा० ५०)
विपरीतात् आयत्नविपर्ययेण यथा तलम् इति । समान-
जातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम् । अत्रैव लततेर्लवनार्थस्य
लता इत्युक्तच्छब्दरूपम् अविपर्ययः । अविपर्ययेण
भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथात्र (काकुदशब्दे) निगमसुदाहरति—

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः ॥

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ६-५-७)

सुदेव इति ॥ प्रियमेवस आर्षम् । अनुक्षरं । हे वरुण !
जलाभिमाननिधेव । त्वं सुदेवोऽसि शोभनस्त्वमसि देवः । यस्य
सुदेवस्य ते तव काकुदम् ताडु (कर्म) समुद्राख्यम् अनु-
लक्षीकृत्य सप्त सिन्धवः क्षोतांसि (नवो गङ्गायाः) क्षरन्ति

२. इच्छत्योत्पन्नो यत्रो यस्मिन्नसति तेनाभिह्वयेनाग्निनेत्यर्थः ।
तथाच विवक्षयेत्येतत्तलस्याप्युपलक्षणम् ॥

२. तथाचोक्तं पाणिनीयशिक्षाव्याम् । “आत्मा बुद्ध्या समेला-
धीन् मनो बुद्धे विवक्षया । मनः कायाभिमादिति स प्रेरयति
मारतम् ॥ + + + सोदीर्घो मूर्धमिहितो वक्रमापन्न मारतः ।
वर्णाङ्गनवते” इति ॥ व्याख्यातमेतदप्युक्तात् (पृ. १३ पं. २७) ॥

३. श्वादेराकृतिगणत्वात् । अत्र मूले “लम्बकर्मणः” इति
पाठो मुद्रितपुस्तके कश्चिदुद्भवते तेन लम्बनाथैत्य इति व्याख्या-
नमपि “सुषिरामिवेति” श्रुत्यर्थेतिरोबाहुपदेवम् । तस्यान्तर्द्विष्टा-
मिति व्याख्यानं सर्वाभिमतं, तेन च छेदनार्थं एव ताडु-
शब्दधटकलताप्रातोश्चपको भवति । (लवनकर्मण इति सापीयान्
पाठः) “तल प्रतिष्ठायाभि”ति (चु० पु०) प्रातोर्ध्वगतादित्वा-
(उ० १-१७) दुप्रत्यये निष्पृथगादौ णिलोपे च ताडुशब्द-
स्तालवति प्रतिष्ठापति नाभिप्रदेशात्प्रेरितं बाहुमिलयैऽपि व्याख्यातं
इत्यन्यत् ॥

४. बहुवीहिकलितार्थकथनमिदम् ॥

५. अनुलक्षणे । “अनुदीने सहायै च पश्चात्सादृश्ययोरिति ।
आयानेऽपि समीपे च लक्षणादावनुक्रमे” इति विश्वः ॥

६. “गङ्गा च यमुना चैव गोदावरी सरस्वती । नर्मदासिन्धु-
कावेर्यो सप्तनोऽमृतावहाः” इत्यभिमुखोक्तेः । “इहस्तु-सप्त-
सिन्धवः-अन्तरिक्षनयो वा बहुलक्षितेयमाभः” “अथानामासि,
तिष्ठानामासि, अन्नपक्वीनामासि, मेवपक्वीनामासि, वयंपक्वी-
नामासि, पुरस्तादस्थानामासि” इत्यादि । सप्तेषाः सिन्धुच
उच्यन्ते । सप्तुद्रा एव वा सप्त सिन्धुशब्देनोच्येरन् इत्याह ॥

स्रवन्ति । (सर्वथा जिह्वायाम्) । अत्र दृष्टान्तः सूक्ष्मं००मिष
यथा सूर्मि (कल्याणोर्मि) स्रोतः सुषिरं नगरोदकनिःसरण-
मार्गम् अनुसरतीति वचनविपरिणतमन्वेति ॥ एष च भाष्य-
कारीयो मन्त्रार्थः । अत्रार्थे सूक्ष्मं सुषिरमिति अन्वयावस्थाप-
नायैः । दुर्गस्तु सुषिरमिति नगरोदकनिःसरणभूमिसिखेवं
क्रोशं समर्थयन्नपि सूक्ष्ममिति यथावदवस्थापयत्तिस (न
क्षिप्रिवाचक्यौ) सायणस्तु—यथासर्वं प्रति रश्मिजालं तद्वदि-
खेवं व्याख्यत । महाभाष्यकारस्तु—“यथा शोभनामूर्तिं सुषिरा-
मभिरन्तः प्रविश्य दृष्टि एव ते सप्त सिन्धवः सप्तविमलकय-
स्ताम्बनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः सत्यदेवः स्यामिष्येयं व्याक-
रणम्” खेवं व्याकरणपरतया व्याख्यतौ ॥ वयं तु प्रतीमः—सर्सा
जलनिर्गमनलिका लोहमयी “सर्सा स्थाण्वप्रतिभे” समरा-
भिधानात् । तत्र शोभना ऊर्मिरिति कर्मधारयः । बहुव्रीहिर्वा ।
“सर्वतोऽक्षिर्वर्षाद” (पा० ४-१-१५ ग० वा०) इति,
गौरादिस्तात् (पा० ४-१-४१) वा वीष् । ऊर्मिरिति “असं-
रुच” (उ० ४-४४) इति मिररसैपदादेशे रपरं “हलिचे-”
(पा० ८-२-७७) -ति दीर्घः । “ऊर्मिः पीडाजोत्कण्ठस-
ङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वक्षसंकोचलेखायाम्” इति हैमः । “अभि-
पूर्वः” (पा० ६-१-१०७) इत्यत्र “वा छन्दसीति पूर्वसूत्रा-
नुवर्तव्यमयमेदेन सम्बन्धात्पूर्वरूपाभावे यण् ॥ शर्मा च शर्म्यं
चेतिवत् ॥ तथाच सुषिरामिष्यस्यान्तश्छिद्रामिष्यर्थः । “शुष-
कोत्पणे” (दि० प०) “इषुपचारिकम्” (उ० ४-११८)
इति इन्प्रत्यये सुषिरस्यास्तीति “उषसुषि०” (५-२-१०७)
इति रः । “सुषिरं वंशादि बाधे विवरेऽपि नयुषकम् । सुषिरं
न विषां गत्तै वक्षोरप्रान्विते त्रिषु” इति मेदिन्यामसरेऽपि
तालव्यादिस्तोऽपि “विषारमिषाधिनि सुषिरादौ शस्त्रेषु
दन्त्यातालव्या—” वित्यूष्यविषेकादन्त्यादिलमपि । श्रीलन्तु
सूक्ष्माभ्यन्त्यानुशोभाच्छ्रुतेऽर्थे । अमरे स्थाणाऽयःप्रतिमैत्येकं
पदं स्थाणाऽऽकारायःप्रतिकृतिरित्यर्थः ॥ २ ॥

एवञ्च यथाऽयः सुषिरामन्तश्छिद्रां सूर्मि स्थाणाकाराम-
नोमयीं नगरजलनिर्गमनलिकामनुक्षरन्ति सदैवः समक्षुवते
(सर्वस्वात्प्रदेशादेकभूय व्यामुवन्ति) तन्मार्गेण (१) बहिर-
भिनिष्कामन्यन्त्येव सप्तसिन्धवस्ताम्बनुक्षरन्ति । अत्र सिन्धव
इव सिन्धवो महावगाहाः (सर्वेष्टाकाममितोऽश्रुवनाः) सप्तवि-
मलकयः प्रथमायास्ते तान्द्रुतोऽनुक्षरन्ति वर्णभावमापन्ना उक्तय-
जसहायेन नाभिरप्रदेशादेरितेन वायुना वर्णाच्चिचारविषयेत्येवं
महाभाष्यकारीयोऽयथोऽत्रानुपममित्यत इति ॥ एतेन वरुणस्य
अभ्यवर्त्तनं महावैचारिकरणञ्च सुदेवलेन द्रुमुतं भवति ॥

१. “नरमनुक्षरन्तीजस्य सर्वतः समक्षुवते इत्यर्थमाह ॥

२. छुती लिङ्गत्वल्यो “व्यल्यो बहुलम्” (पा० ३-१-
८५) इति ध्रुवमुपपादय “क्षुतिबुधमहलिङ्गनारायम्” इति कारि-
काया व्याख्यातोऽन्यत्र ( ) द्रष्टव्यः ॥

३. “स्थाणास्तम्भेऽपि वैद्यमनः” इत्यमरास्तम्भकारा यष्टिः स्थाणा ॥

अत्र प्रसिद्धोभाष्यपाठः—

(सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव
सप्तसिन्धवः । प्राणायानुक्षरन्ति काकुदं सूक्ष्मं
सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति) ॥ इति ॥

अथ मन्त्रभाष्यम्—

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः । कमनीयदेवो वा
भवति वरुणः । यस्य ते सप्त सिन्धवः । सिन्धुः
स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि, तानि ते
काकुदमनुक्षरन्ति, सूर्मि कल्याणोर्मि स्रोतः
सुषिरमनुयथा ॥

अत्र सिन्धुः स्रवणादिति सिन्धुनामनिर्वचनम्—“स्यन्द-
प्रसवणे” (भा० आ०) इतिधातोः “स्यन्दःसंप्रसारणं ध्वज”
इत्युप्रत्ययः । स्यन्दतीति सिन्धुर्नदी (निष्० १-१३-२१)
“सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नन्दे देशेभदानयोः” इति विश्वः ।
व्याख्यातमन्यन्मन्त्रार्थे ॥

अथ वीरटम् (७७) इत्यनवगतत्वं पक्षेण कानेकार्थमि-
त्यवगमयति—

वीरटं तैदीकिरन्तरिक्षमेवमाह । पूर्वं वयते-
रुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यसिन्ध्मांसि वा, तदेतदेत-
स्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥ (२७)

वीरटम् इति अन्तरिक्षम् एवं तैदीकिराचार्य आह ।
तत्र पूर्वं विरिति वर्यतेः वेङ्गधातोः (भा० उ०) “वेजो-
डित्” (उ० ४-७२) इतीनेः डिलाडिलोपे, तस्य बहुवचने
वयः पक्षिणः “विविक्किरपतत्रय” इति पक्षिपयार्थेऽमरः ।
उत्तरम् इरिटम् इति इरतेः गैलथस्य (तु० प०) बाहु-
लकादिउत्प्रत्यये किलाडुणाभावः । तथाच पयार्थेण विष्टावग-
मयति—वयांसि इरन्त्यसिन्ध् इति । वयांसि (वयः)
पक्षिणः “वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च ननुसकम्”-
ति मेदिनी । अथवा मांसि नैष्ठिकप्राणस्त्वसिभिति वीरिटम्

१. वयधातोर्गैलथस्यैलपि पक्षान्तरमनुपदं स्फुटम् । वेङ्
धातोस्तन्नुसन्तानार्थेऽप्येद्रीह गत्यर्थेवम् । अथपि विशुद्ध-
सापने “वयतेडित्” इति शाकटायनवत्त्वं सामिष्टुकुदाडुपत्य-
सङ्गः । “वातेडित्”-ति (उ० ४-१३४) शाकटायनः ॥

२. “सर्वधातुस्य इत्” (उ० ४-२१६) इति विहितत्वेति
सामिष्टुकुदौ । ईचेरिति दीक्षिताः ॥

३. यथमि तुदादी इङ्ग इत्येव समश्लेषणयोः पठितस्तथापि
वास्करामाण्यादिरितरिपि गत्यर्थः । रल्लोर्वा साधर्म्यमिति ।
धात्वर्थनिर्देशाव्योपलक्षण एव ॥

४. भासतेभावकिञ्चनस्यैव श्रील्लिङ्गं “क्षियां भाः करणे
भुते” इति नानार्थरत्नाभाष्याया ॥

अत्र भाशब्दस्य भासतेर्दीप्त्यर्थात् (भ्वा० आ०) कर्तृकि-
वन्तस्य व्यादेशः । एवं पूर्वत्र वयतेर्गल्यर्थस्यापि (भ्वा० आ०)
अनुवन्तस्य (वयश्चब्दस्य) व्यादेशः सम्भवति । पूर्वत्रार्थेऽपि
वस्य वः । सर्वोऽप्यर्थं प्रयोदरादिवात् । तदेतत् वीरिटस्यान्त-
रिक्षाथैलम् । एतस्याम् अनुपदं वक्ष्यमाणायाम् । अपि
अन्योऽपि निगमो भवति । य इह प्रत्यविस्तरभिया
नोपन्यस्तः ॥ ९ ॥ (२७)

प्रवावृजे सुप्राय बहिरेषामा विशपतीव वीरि-
ट् इयाते ।

विशामचोरूपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त्ये
नियुत्वान् ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ५-४-६)

प्रवावृज इति । इदं वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुमं वैश्वदेवम् । एषां
यजमानानां सम्बन्धि । सुप्रायः सुप्रायणं-सुप्रगमनं (यत्सुख-
मभिगच्छन्ति देवताः प्राप्तीर्थं तस्मिन्सायविधं) “सुखमयान-
नुकमि”ति सायणः । बहिः कुशमयम् प्रवावृजे प्रवृज्जे ।
प्रवृज्यते प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । तुजादिवाद्भ्यासस्य (पा० ६-१-७)
वीर्यः । अथ विशपती विशां प्रजानां (मनुष्याणाम्) “द्वौ
विशौ वैश्वमनुजौ” इत्यमरः । पती पातारौ वा पालयितारौ
वा । नियुत्वान् वायुः पूषा चेतीमौ विशां प्रजानाम्
स्वस्त्ये स्वस्त्यनाय (कल्याणाय) अर्क्षोः रात्रेः (निधं
१-७-४) अपगमे उपसः “आगमनकाले” इति शेषः । पूर्व-
हृतौ पूर्वस्यामेवाभिहृतौ प्रथमे एवाह्वानकाले । वीरिटे अन्त-
रिक्षे “बन्धितौ”ति शेषः । आइयाते । आगच्छताम् ।
इदेष्वत्र पक्षे पादपूरण एव । “वष्टीयुक्तश्छन्दसि वा”
(पा० १-४-९) इत्यत्र चेति योगविभागात् “त्सवं विधयश्छन्दसि
विकल्पयन्त” इति नात्र प्रह्वेत्येति वीर्यः ॥ अथवोपमार्थे

१. कुशमुदिरिति केचित् ॥

२. भारव्यन्यरमयैकसम् । एतच्च यथामाव्यवस्थाननि-
श्चिद्वत् ॥

३. नियुतः वडवाः । वायोर्वाहनम् (निधं १-१५-१०)
तद्वान् ॥

४. अक्षुरिति “लज्ज्वल्यकिमक्षणकान्तिगतिपु” (सं० ५०) इति
पातोः “यः किञ्च” (उ० १-६८) इति विधिवयमानस्तुप्रत्ययः
किञ्च च बाहुलकाद्भवति । “वाञ्जनुभ्यः कुः” इति कुरिति
श्रीभोजः ॥

५. कियावा आभारः कारकमधिकरणमिति पाणिनिस्वर-
सात् ॥ एतच्च षोडशपूर्वं हुगोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातम् । साय-
णस्तु-नात्र शेषयति ॥

६. अत्र पदव्यत्यय भार्यः । इणञ् गल्योऽदादिस्ततो लेटः
प्रथमपुरुषादिवचनम् । यदा लट्च लेट्ये । बाहुलकात् ॥

७. “इद्वृद्धिवचनं प्रयुज्यन्” (पा० १-१-११) इति
प्राप्तमपुष्पस्यैव प्राप्तः प्रकृतिभावः (पा० ६-१-१२५)
अत्र न भवति ॥

३४ नि०

एवेवशब्दस्य पक्षे विवाां मनुष्याणां, वीरिटे-गणे, वतीमानौ
(तन्मध्यगतौ) विशपती-सर्वपती राजानौ यथा तद्वत् ।
अस्मिन्पक्षे विशामित्युभयत्र सम्बध्यते ॥ २ ॥

अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् अन्त-
रिक्ष-”मित्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरिटशब्देनोच्यते,
तत्रापि विशपती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेवागच्छत इत्यु-
पपद्यते एव सोऽर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरेषामेयाते, सर्वस्य
पातारौ वा पालयितारौ वा, वीरिटमन्तरिक्षम् ।
भियो वा भासो वा ततिः । अपिवोपमार्थे स्यात्-
सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणाम्
राज्याविवासे, पूर्वस्यामभिहृतौ, वायुश्च । नियु-
त्वान्पूषा च । स्वस्त्यनाय ॥

प्रवृज्यत इति । प्रवावृज इत्यस्यार्थं, विनिमयवशात्
छान्दसो व्यत्ययोऽत्र शरणम् ॥ सुप्रायणम् इति सुप्रा-
इत्यस्य । तत्र याते प्रापणार्थादधिकरणेऽद्युत्वाद्बुलकात् (उ०
४-१८८) तत्पर्यायभूतं सुप्रायणमिति अयतेर्गल्यार्थादधिकरणल्यु-
डन्तम् (पा० ३-३-११७) । अथ वीरिटशब्दं निर्र्वीचीति-
भियो वा भासो वा ततिरिति । ततिरिति भावेकिम् (पा०
३-३-९४) “अस्मिन्नती”तिशेषः । एष चार्थनिर्देशस्तथाच
भीरुसिंहस्त्यत इति भीतननम् ल्युट् (पा० ३-३-११७)
निरालम्बत्वात्सर्व एवात्र विभेति, तदेवं गीतननं सद्वीरिटम-
न्तरिक्षमुच्यते । अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां तत्पते तदेतद्भा-
स्वननं सद्वीरिटमुच्यते । एवं गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं
योज्यम् । सर्वोऽप्यर्थं प्रयोदरादिवाद्बोधः । विवासे समाप्तौ ।
वायुश्चेति चापूषा । तदाह-नियुत्वान्पूषा चेति । स्वस्त्य-
यनाय स्मिति कल्याणमीयते प्राप्यतेऽनेनेति वा । स्वस्ति
कल्याणसायनाय प्राप्तये वा ॥ तमेतस्मिन्प्रसक्तं नियुत्व-
च्छब्दं निर्र्वीचीति—

नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वाः ॥

अश्वा इत्येतदत्र स्त्रीलिङ्गम् । “वडवावाहनोवायु”रिति
परिभाषणात् ॥ “सन्ती”ति शेषः । तथाचास्त्येऽत्र मनु-
ब्बोधः (पा० ५-२-९४) ॥

अथ नियुतः कसादित्युच्यते—

नियुतो नियमनात् । नियोजनाद्वा ॥

नितरां यमनात् नियुतः । तथाच निपूर्वो “यमु उपरमे”
(भ्वा० ५०) इत्यस्मात्कर्मणि उतिप्रत्ययः । (उ० १-९१)

१. स्वस्त्य इत्यत्र वीरिट इत्यत्र च ॥

२. सुखेन प्रयाससिद्धिः सुप्रायः ॥

३. सुखेन प्रकषेणायते समावृत्तसिद्धिः सुप्रायणम् ॥

टिलोपश्च बाहुलकात् ॥ नियमन्यते सारयिनेति नियुतः । अथ वा नियोजनात् नितरां रथे योजनात् नियुतः । तथाचोक्तमौ-
द्विष्टोपजनेषु “नियुतो बायोः” इति । (निघं० १-१५-१०)
अत एव विप्रकृष्टोऽपि नियुलच्छब्दो बायुशब्देनैव संयोजितो
भाष्यकारेण ॥ न हि पूर्णां नियुक्तिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

अथाच्छाब्दमवगमयति—

अच्छाभेः । आशुमिति श्राकपूणिः ॥

अच्छ (७८) इत्येष शब्दोऽभेः अर्थे भवति । अथामु-
मिति अनेन योऽर्थ उक्तो भवेत्स एवाच्छ इत्यनेनेत्येवं
श्राकपुणिराचार्यौ “मन्चत” इति शेषः ॥

परीसीमिति व्याख्याताः ॥

परि (७९) ईम् (८०) सीम् (८१) इति एते वाक्य-
व्याख्याताः निपातोपसर्गप्रकरणे (नि० १ अ०) अनेका-
र्थत्वादिहोपन्यासः (अनवगतप्रकरणे)

एनमेनामस्या अख्येत्तेनेन व्याख्याताम् ॥

एनम् (८२) एनाम् (८३) इति पदद्वयम् अस्याः
अस्य इत्यनेन पदद्वयेन व्याख्यात प्रतिलोमक्रमेण । (नि०
४-२५) अनेकार्थत्वादिवेदोपन्यासः ॥

सृणिरङ्कुशो भवति सरणात् ॥

सृणिः (८४) इत्यनवगतम् अङ्कुशो भवतीत्यभिधेयवच-
नम् । सरणात् इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरतेर्ग-
ल्लयात् (भ्रा० प०) वचावाचि (पा० ३-१-१३४) सरति
गच्छत्यसौ हस्तिभिरिति अनया वा सरति हस्तीति करणेऽपि
बाहुलकात् “सृष्टिभ्यां कित्” (उ० ४-४८) इति निप्रत्यये
सृणिः । “अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रिया” मित्यमरः ॥

अथ पर्यायप्रसक्तमङ्कुशं निर्वक्ति—

अङ्कुशोऽश्वतेराकुचितो भवतीति वा ॥

अङ्कुशैः “अशु गतिपूजनयोः” (भ्रा० प०) इति श्रुतौः
“सानतिवर्णसि” (उ० ४-१०६) इत्यादिना निपासितः
अङ्कुशः । अथवा आकुचितो भवतीति अङ्कुशः “कुञ्च
संपचनकौटिल्य” (भ्रा० प०) इति श्रोतारोपसृष्टस्यैव वा
निपातः । उपसर्गस्य योक्तत्वात् श्रावुत एव तदर्थप्रतीतिः ।
अङ्कुशेरङ्कुश इत्यमरटीकायाम् ॥

अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

“नेदीय इत्सृण्यः पकमेयात् ॥”

(य० वा० सं० १२-६८)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. आदिष्टमुपरिष्टमुपयोजनमुपयोगो येषां ताभ्याद्विष्टोपज-
नानि । तथाच निरुक्तम् “द्रशोचराण्याद्विष्टोपयोजनानिला-
चक्षत” इति (२ अ० २८ सू०) ॥

नेदीय इति ॥ अस्य “युनक्तु सौरा वि युगा तन्वुधं कृते
योनौ वपते ह वीजम् ॥ गिरा च क्षुष्टिः समरा असृष्टौ”
इत्यादिः । युजस्येयमार्गं निष्टुष्वैवैश्वदेवी ॥ श्रद्धिस्तुतिर्वा, अग्नौ
मन्थमदात्रयोजने सौरानुमन्त्रणे विनियुक्ता ॥ भो देवाः योजयि-
तारः । सूर्यं सौरा सौराणि “शेष्टन्दिस्ति बहुलम्” (पा० ६-
१-७०) इति शैल्योपः । हलानि । वक्षपि “लाङ्गलं हलं । गोदा-
रणं च सौराः” इत्यमरे । “हलतिम्मरकी सौरा” इति रभसे च सौराः
पुंसेष्व पठितस्तथापीह हलानीति विशेष्यमनुसृत्यापेक्षाने न-
पुंसकमुपात्तम् । बहुलं हि वेदे लिङ्गव्यत्ययो दृष्टः । एवमेवैऽपि
युनक्तु युङ्क् “असोरक्षोपः” (पा० ६-४-१११) इत्यस्या-
भावो बाहुलकात् । योजयत वितनुध्वं वितनुत वितारयत
च युगा युगानि एतानि । दाम्यायोकादिभिः । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह अस्मिन् योनौ क्षेत्रे (उपलक्षणं विधेयत्वं)
बीजम् ग्रीष्मादिकं वपत यथा गिरा वाचा यत्प्राध्यामस्तत्
क्षुष्टिः क्षिप्रमेव (निघं० ४-३-५०) असत् भवेत् । किं
प्राध्यामः ? समराः अतिक्रमार्थवत् एताः स्तुरोपधयः नः
अस्याकम् इति । किञ्च नेदीय इत्सृण्यः सृण्याः । विमर्कै-
रादौ हस्य आपैः । अङ्कुशादपि नेदीयोऽस्मितकतम् । यावति
प्रदेशोऽवस्थितं ग्रीष्माङ्कुश आकृष्टं शक्योति ततोऽपि नेदीयोऽत्र
पकम् ग्रीष्मादिधाम्यम् एयात् आगच्छेदस्याम्रति । तथा
शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवती”-
त्युपपद्यते ॥

तथाच भाष्यम्—

**अन्तिकतममङ्कुशादायात् । पकमौषधमाग-
च्छत्वित्यागच्छत्विति ॥ १० ॥ (२८)**

इति श्रीमथास्तकमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का. पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ५ ॥ ४ ॥

इति ॥ अन्ये तु युवते नियमवाक्ये—सृणिरङ्गमेव । तथाचा-
यमर्थः । तथा वपत यथा प्राग्मदात्रकर्मणात् मुष्टिः पूर्यत । अन्ति-

१. युगशब्दे । सोऽपि हि “यानावश्वे युगः युती”-त्यमरेण
पुंसेवाभिहितः । नेदिभ्यामपि “युगो रथे हलावश्वे” हस्त्युक्तम् ॥

२. “भगं योनिर्दयो”-रित्यमराभिधानेनान्य सरमन्विताथै-
त्वेऽपीह स्थानोपलक्षणेन क्षेत्रयुक्तम् ॥

३. तथाच महीधरः हे कर्षकाः ! सूर्यं सौराणि हलानि
युनक्तु युङ्क् (योजयत) युगा—युगानि वितनुध्वं दाम्यायोकादि-
निर्वितारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इहास्मिन् योनौ स्थाने
बीजं ग्रीष्मादिकं वपत । कदा ? गिरा । “या ओषधी” रिवादिक्तया
(किं ७५) वेदमन्त्रवाचा । चकाराचमसेन च । किं च
“वाग्वै सौरावश्वे” इतिः (शं० ब्रा० ७-२-२५) इति श्रुतेः ।
क्षुष्टिः प्रजातिर्ग्रीष्मादिकाः (बाल्येष्वन्यत्र सत्स्थमाव आर्यः)
समरा—भरसा फलपुष्पा सह वर्तमानाः । यूनोऽङ्कुश प्रत्ययः ।
पुष्टा असत्—अस्तु “इतश्च लोपः परलोपेदु” (पा० १०-४-५-

कतमं (सञ्चिहृतम्) मोषधं पक्वम् आगच्छेत् । इत्येवं युष्माभि-
रुक्ते एतद्वयमाशासहे **पक्वमौषधमागच्छतु** । इति ॥
आगच्छतु इति पदार्थासोऽध्यायसमाप्तिस्मृचकः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तेविवृतौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ आशुशुक्षणिः (१) इत्येतदनवगतमवगमयजि-
गममेव तावदुपन्यस्यति—

त्वमग्ने छुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमग्नस्त्वम-
ग्निमनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमौषधीभ्यस्त्वं
नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

(श्र० सं० २-५-१७)

त्वमग्ने इति ॥ अग्निरग्नौ जगती ।
प्रातरनुवाकश्चिनोः शस्यते । हे भगवन् अग्ने ! अग्नीत्वादि-
गुणविशिष्ट । त्वं छुभिः योतनात्मकैरहोभिः (यागदिवसैः)
(निघ० १-६) पौर्णमास्यादिभिः । “पौर्णमास्यामावास्यायां
वाऽऽदधीते”त्युक्ते नृणां दैमिर्मध्यमानः । व्यस्येन षष्ठी
(पा० ३-१-८५) जायसे यागार्थं मन्त्रेनोत्पद्यस् इत्यर्थः ।
यद्वा—तत्तथागदिवसैः सहितो नृपाम्यं जायसे, तत्तथागदिवसेषु
प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । अत्राविर्भाव एवोत्पत्तिः । तथा त्वम्
आशुशुक्षणिः । आशुशु—अतिशीघ्रं क्षणोपि दिनरितिशून्यं
इत्याशुशुक्षणिरिति । अत्राशु श्रु इति क्षिप्रार्थकद्वयं सगु-
चिस्मातिक्षिप्रार्थकं भवति, तस्मिन्वोपपदे क्षणोतेर्हि सार्धादिर्
(उ० ४-११४) प्रत्ययः । हे नृपते ! नृणां मनुष्याणां
(सृष्ट्यां विशेषेण) पालयितः ! त्वम् अग्नेः शृष्टृदकेभ्यः
वैद्युतरूपेण, सद्युदोदकेभ्यो वा वाङ्मरुतेण, जायसे इत्येतोस्तरो-
त्तरमभिसंबध्यते । त्वम् अश्मनः पाषाणात् परि सर्वतः
(इतरेतराभिधातात्) जायसे । यद्वा—अश्मनो नेषात्

९७) इतीकारलोपेऽङागमेऽस्यति रूपम् । पक्वं धान्यं नेदीय-
हृदितिशेनान्तिकमेव । इदित्येवार्थः । अत्यल्पकालमेव । सृण्वः—
सृण्या (विमक्तिव्यत्यय आर्षः) लवणसाधनेन दायेण छन्दमिति
शेषः । छिन्नं सद्यु नोऽस्मात्प्रति आ—इत्यात्—आगच्छतु ।
अवपकालेन पक्वमसद्युहमागच्छतु इत्यर्थः । अथ नेदीय इति
“अन्तिकवाङ्मोत्रेदसाधी” (पा० ७-५-३-६३) इति अन्तिक-
वाङ्मस्य नेदादेशोऽस्तिशेषार्थः चात्रेयस्य (पा० ५-३-५८)
तस्मिन्निधोः (पा० ६-४-१५५) ॥

१. सायणस्तु—हे नृणां नृपते ! नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरो
यष्टारः सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः ! यद्योमाभ्यां पदार्थां
बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते, सर्वेषामपि नराणां नित्य-
पालकत्वार्थः ॥

(निघ० १-१०-८) परि सर्वतोऽन्तरिक्षे निर्घातरूपेण
जायसे । “यो अश्मनोरन्तरिक्षे परि जज्ञाने”ति हि मन्त्रान्तरम्
(श्र० सं० २-६-६-...) त्वं वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यः
दावरूपेण, त्वम् ओषधीभ्यः व्रीहादिभ्यः । “ओषधयः
फलपाकान्ताः” इत्यमरः । वैश्वानररूपेण, एवं महानुभावस्त्वं मय-
नेनोत्पद्यः सन्तसर्वात्मको भवसीत्यर्थः । शुचिर्वाप्त एव जायसे ।
यद्वा शुचिर्वाप्तिरूपो जायसे अभिव्यज्यस् इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

त्वमग्ने छुभिर्होभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च
श्रु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षुण्णिरुत्तरः
क्षुणोते । सनोतेर्वा आशु श्रुचा क्षुणोतीति वा
सनोतीति वा ॥ शुक् शोचते ॥

अथात्राशुशुक्षणिपदं निराह—आशु इति च श्रु इति
च एते क्षिप्रनामनी भवतः । (निघ० २-१५-१६-१५)
श्रु—इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकरित्यतीति । तथा “श्रुनो
वायुः, श्रु इत्यन्तरिक्षे” इत्येवमादौ ॥ “आशुशुक्षणि—
रित्येतेषां पञ्चानामक्षरणां मध्ये आर्यं तावदक्षरद्वयं क्षिप्रनाम,
अधुना श्रु इत्येतद् तृतीयमक्षरमतिरम्य—उत्तरमक्षरद्वयं निराह—
क्षुणिः इत्येष बक्षरः शब्दः । उत्तरः सह क्षुणोतेर्वातोः
(त० उ०) हिंसार्थस्य । अथवा सनोतेः (त० उ०)
सम्भोजनार्थस्य । मध्यमं तु श्रु इत्येतदक्षरं शुचेर्दीप्त्यर्थस्य
(भ्वा० ष०) दुप्रत्यये इति वक्ष्यते । तथाचायमर्थः—
आशु ००० ति वा ॥ आशु शीघ्रं श्रुचा दीप्या क्षणोति
हिनस्तीत्याशुशुक्षणिरिति । यद्वा आशु श्रुचा सनोति सम्भ-
जति (संसेवते) इत्याशुशुक्षणिरिति । इत्येवं क्षणोतेः
सनोतेष्व विकल्पः । अथ यथोक्तार्थतृतीयं श्रु इत्येतदक्षरं
निराह शुक् शोचतेः इति । अत्र क्षुणिः विप्रहसक्त-
मुक्तं तथाच शुगर्वकं श्रु इति शोचतेर्दीप्त्यर्थस्य दुप्रत्यय
इत्यर्थः । एवं तावदेको निर्वचनप्रकारोऽत्र (आशुशुक्षणिपदे) ।
अथापरः परिदृश्यते—

पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथाहि वाक्यसंयोगः ॥

अथवा पञ्चम्यर्थे इयमाशुशुक्षणिरितिपदे प्रथमा
विभक्तिः । अथ कथमयं विपरिणामः ? तत्राह—तथाहीति ॥
तेन प्रकारेण हि (पञ्चम्यन्तत्वेन) विपरिणामे क्रियमाणे
उत्तरवाक्यैः पञ्चम्यन्तपदघटितैः समं (तुल्यरूपेण) योगो
भवति । तथाच—विपरिणतेऽर्थे सङ्गमयति—

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तात् । चिकीर्षि-
तञ्ज उत्तरः ॥ आ शुशोचयिषुरिति ॥

१. वक्ष्यमर्थं दानार्थं एव गणे पठितसङ्गम्यनेकात्मत्वाद्वात्स-
निह संभजनेऽ(संसेवनेऽ)—पि प्रयुक्तः ॥ दानार्थेऽपि आशु शीघ्रं
शुचं शोकं ददाति श्रुशुभ्य इत्याशुशुक्षणिः यद्वा शुचेः सन्-
तस्यैव छान्दसं रूपं सर्वतो दीप्यमानो भवसीत्यर्थः ॥

अयमर्थः । आशुशुक्तिरपि **पुरस्तात्**—प्रथममुच्यतेः
आ—इति आकारः एष तावत् **उपसर्गः** । यः पुनरेष—
 शुशुक्तिरिति उत्तरः अनन्तरश्चतुरक्षरः । शब्दः एष चिकी-
 र्णितजः चिकीर्षितादर्थोऽज्ञातः । इच्छार्थ—समन्तज इत्यर्थः ।
 तथाच योऽर्थोऽभिनिधयस्तमाह आ—दिदीपयितुरिति यद्व्युत्प-
 त्त एव आशुशोचयिषुरिति सत्ता—शुशुक्तिर्यजमानस्तमा-
 दाशुशुक्षणेत्सर्वं जायते इत्येते यथोत्तरं पञ्चम्यन्तवाक्यैरभि-
 सम्यन्त्युत्पल्लवो भवतीति साधुरयमर्थः ।

अथ मन्त्रस्यान्तिमं पदं व्याचष्टे—

शुचिः शोचतेऽर्जलतिकर्मणः ॥

उजलतिकर्मणः । दीप्तार्थाद् **शोचते** । “**शुचं दीप्तावि**”ति
 (भा० प०) धातोः “**इषुपधात्किञ्**” (उ०—४—११८) इति
 इन्द्रप्रत्यये, क्तिवाहुणाभावे शुचिर्धातोऽभिरादित्यो वा ॥ शुचि-
 म्भीमाभिशुश्रूरेष्वाधादे इदमन्त्राणि । ज्येष्ठे च पुंस्ति धवले
 शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” इति मेदिनी ॥

अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव ॥

इतरः लौकिकः । **एतस्मादेव** उजलतिकर्मणः शोचते ।
 इति वैयाकरणानामन्यन्ते ।

निषिक्तमसात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥ १ ॥

नैरुक्ता निरुक्तविदः पुनर्निष्पूर्वास्मिन्नेतरतरः शुचिरित्येवं
 मन्यन्ते । **नि—निष्कृष्ट** हि **असात्** अशुचौभूतात् **पापकं**
 कुतश्चित् पाप—(मनुशिल—)मन्यस्मिन् **सिक्तम्** अल्पत्वं भव-
 तीति स शुचिर्नयं संवृत्त इत्युच्यते । आभिराशुशुक्षणिर्न्यो
 वाक्यविदमभिधत्वा तेन कश्चिदादिदीपयिषुर्भवति सोऽप्याशुशु-
 क्षणिरिति सिद्धम् ॥ १ ॥

अथ आशाभ्यः (२) इत्यनवागतं “शब्दतः” अनेकार्थं च
 “आसदनादि” स्वपगमः । अत्र निगममुपन्यस्यति—

**“इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं
 कर्तुः ॥”** (ऋ० सं० २-८-९-२)

इन्द्र इति । अस्य “**जिह्वा शम्भुर्विचरंभिः**” इति शेषः ॥
 एतत्सदस्यस्यमार्गम् । गायत्री ऐन्द्रा । अमिष्टवस्य द्वितीयोऽहनि-
 प्रउगे शस्यते । **विचरंभिः** विविधं द्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्म-
 नामभिर्द्विद्वेष्ट्यर्थः । **शम्भुः** जन्ता अचुराणां जयवीर्यः ।
 ताच्छील्यार्थ—सुव्रतन्योगे “नलोके” (पा० २-३-६१) ति
 पट्टीनिषेधः । एवंविधः **इन्द्रः** परमेश्वर्यैवान्देवः **सर्वाभ्यं**
अज्ञाभ्यः परि विष्णोर् दत्तात्मोऽस्माकम् **अभयं कर्तुं**
 करोतु “इतथ लोचः परस्मैपदेष्वि” (पा० ३-४-९७) —ति
 ह्योपः । परीति पञ्चमीयौक्तकः अनुवर्त्येन्तत्प्रसवारणाय ॥ २ ॥

१. यद्यन्यं शोकायै पदं गणे पठितस्तथापि शोको दीप्तिरपि ।
 तथाच निगमे पठ्यते “अर्कशोके” इति । वस्तुतस्तु नैवण्ड-
 कोऽयं शत्रुः (सि० ० २-२६-५) शोचति—अश्वलीत्यर्थः ॥

अथालं भाष्यम्—

**आशा दिशो भवन्त्यासदनात् । आशा उपदि-
 शो भवन्त्यभ्यशनात् ॥**

आसदनात् । आसिमुक्त्वेन ताः सर्वत्र सन्ताः (आप्ताः)
 इव भवन्तीति **आशा दिशो भवन्ति** ॥ तथाच आहूयवौद्
 “**शत्रु शानते**” (भा० प०) इत्यस्मादत्र गर्ल्येवं वर्तमानात्
 बाहुलकाद्ग्रन्थः । स हि “उपसर्गं च संज्ञायाम्” (पा० ३-२-
 ९९) इति जनेर्विहितः । अथवा—आ—इत्येवोऽनीत्यस्यार्थे वर्तते
 “अश्व व्याप्तौ” (छा० आ०) इत्यस्मादत्र (पा० ३-१-१३४)
 तदाह **आशा उप०० अभ्यशनात्** । तथाचाभ्यं श्रवतेऽन्यो-
 न्यमिच्छाया उपदिशः ॥ “अतएव—अश्रुवते आशा” इति
 क्षीरस्वामिनः ॥

काशिमृष्टिः प्रकाशनात् ।

अथ **काशिः** (३) इत्यनवागतम् “काशयितव्यः” इत्यव-
 गमः । **मुष्टिरिह** अभिधेयवचनम् । **प्रकाशनात्** इति निर्वच-
 नम् ॥ तथाच “काशतेः” (भा० आ०) इत् (उ० ४-
 ११४) कर्मणि बाहुलकात् । काश्यते प्रकाश्यते इति काशिः ॥

अथ मुष्टिरित्येतत्पर्यायप्रसक्तं निराह—

मुष्टि—मोचनाद्वा, मोषणाद्वा, मोहनाद्वा ॥

मोचनात् मुष्टिः । मुच्यते ह्यसौ किमस्त्यपिहितेऽप्येति केन-
 चित्पृष्ठे सति । अथवा **मोषणात्** । तेन हि मुच्यते परचनम् ।
 अथवा **मोहनात्** । तत्र हि मुष्टति परः किमेतन्मुष्टौ ? इति ॥
 तथाच मोचतेऽमुष्णतेऽमुह्यते “**क्षियां चिन्**” (पा० ३-३-९४)
 यद्वां चिन् (पा० ३-३-१७४) । स एष कर्मणि करणेऽधि-
 करणे च यथाक्रमं बोध्यः । चकारहकारयोः पकारः पृथोदरादि-
 ज्ञात् । “**तिदुने**” (पा० ७-२-९) तीक्ष्णभावः । “**संपीडि-**
ताह्वलिमुष्टिः” इति हलशुधः । “**मुष्टिद्वयोः फले** । बद्धपाणौ
 त्सरी—” इति मेदिनी ॥ द्वयोः ज्योत्सवो ॥

अथात्र निगमं दर्शयति—

**“इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संग्राम्या
 मंभवन्काशिरिचै”** (ऋ० ३-२-११-५)

इम इति । अस्य “**वृताभ्यं पुरुहूतं अर्वाभिरुकोऽहलम्ब-**
वो वृजुहा सन्” इत्यादि । विश्वामित्रस्यार्थं त्रिदुर्वैन्द्री । पृष्ठा-
 मिहवयोर्द्वितीयपञ्चमयोर्द्वयोः सम्पातयुक्तं नाम तत्रैव शस्यते ।
 उत्तेलामन्त्रणे । हे **इन्द्र ! पुरुहूत !** पुरुभिर्हृमिभ्यंजमिराहूत ।
 यद्वा देवैरुद्रेभ्यो रक्षार्थं बहुवचनमाहूत । एकः असहयोऽपि
सन् वृजुहा शत्रुहा भवति । अतन्म **अभये** अभयविषये

१. पातुनामर्थेनैदेसात्तुभित्कस्यिह शरभमत एवनेकार्यैर्ल
 पातुनामाचक्षते । वस्तुतस्तु यद् विश्वरणगल्यवसादनेति
 पातोः (भा० प०) इह ह्य । सत्य शः पृथोदरादित्य-
 दत्त पदासदनादित्येव भाष्यकारो निराह ॥

अचदः उक्तवानसि देवान्प्रति “असुरेभ्यः सकाशान्मा विनी-
ते”ति वाक्यम् तत् **हृदयम्** हृदयं सत्यमेव जातम् । किञ्च हे
मघवन इन्द्र ! यत् यस्मात् कारणात् त्वम् अपारे दूरपारे
इमेचित् इमे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यौ संगृह्यः संगृहासि-
परेरस्यमघरोत्तरभावेन संयोजिते करोषीति यावत् । अतस्ते
तव काशिशुष्टि “मैहान्” इति शेषः । इदिति पूरणः ॥ ५ ॥

एवमत्र संप्रहणसम्बन्धात् “काशि” शब्दो मुख्यविधायकः ॥

अथात्र प्रसक्तानुप्रसक्तं निराख्यातं प्रतीक्यति—

इमे चिदिन्द्र रोदसी—रोधसी द्यावापृथिव्यौ
विरोधनात् ॥ रोधः कूलं, निरुणद्धि स्रोतः ।
कूलं रुजतेर्विपरीतात् । लोटोऽविपर्ययेण । अपारे
दूरपारे । यत्संगृह्णासि मघवन ! काशिते
महान् ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी इति—अथात्र य एते रोदसी ते
रोधसी । कुतः ? विरोधनात् । विरोधेण—विनिधानि हि वा
भूतानि—एते रुन्धत इति रोधसी सखौ रोदसी इत्युच्यते ।
तथाच “रुधिर् आवरणे” (व० उ०) इति धातोरसुम् (उ०
४-१८८) प्रयोदरादित्वात्स व० । “उगितव” (पा० ४-
१-६) जीए । “वाच्छन्दसी” (पा० ६-१-१०६)—ति वा
पूर्णसंज्ञनीदीर्घः । के ते ? द्यावापृथिव्यौ तथाचामरः
“भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते” इति । अत्राय ईवन्तो दिवि सुवि
च वर्तते अन्त्यः सान्तः” इति क्षीरस्वामिनः । कूलम् अपि
रोध उच्यते तदपि हि स्रोत उदकप्रवाहं निरुणद्धि निवा-
रयति । इति निरोधनाद्रोधः ॥ कूलं पुना रुजतेः “रुजो भूमे”
(तु० १०) इति धातोर्विपरीतात् । तथाच रुजो वैपरीत्ये लुर
इति भवति । तत्रोकारस्य दीर्घो जस्य को रस्य लक्ष प्रयोदरादि-
त्वात् । रुज्यते भज्यत इति कूलं कर्मणि घञ् ॥ लोटः पुनरस्ये

१. “इतश्च लोपः” (पा० ३-४-१७) इति सिप इकार-
लोपे सस्य रुत्वम् “हृप्रहोर्भदछन्दसी” (पा० ३-१-८४
वा०)—ति इत्स ञः । क्वादिवात् आप्रत्यये “ग्रहित्वे—”
(पा० ६-१-१६) ति संप्रसारणम् ॥

२. अत्रोपसर्गाद्यौ धात्वर्थं यवान्तर्भूतः । प्रथमयेऽपि (रोधः-
पदे) ॥

३. अयमभिप्रेतः “रोदसी” इतीदमस्ति कील्लिहदिवच-
नात्तं छान्दसं, द्यावापृथिव्योर्वाचकं, वेद एव “वाच्छन्दसी—”
त्वस्य विधात्वात् । अस्ति च नपुंसकदिवचनान्तरम् अस्ति चान्तरम् ।
“द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसीति ॥” (विष्णुहीतयो-
रन्येते नामनीम्) “रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
सहप्रयोगोऽन्यनयो रोधः स्वादपि रोदसी” इति विश्वः ॥ “रोदश्च
रोदसीति च । दिवि भूमौ पृथक् च स्वस्त्यष्टोत्तयान्येतयोस्तयौ”ति
मेदिन्यपीति ॥

धातोरविपर्ययेण । यथास्थिताद्भुजतेः कर्मणि तन् गुणः ।
लक्षपत्ये प्रयोदरादित्वात्, भज्यते हि सेः ॥

अथ “कुणारम्” (४) इत्यवगतम् । मेघोऽभिधेयः
“कणनं”मिति शब्दसमाधिखत्र निगममेव तावदाह—

“अहस्तमिन्द्र सम्पिणकुणारम् ॥”

(ऋ० सं० ३-२-२-३)

अहस्तमिति ॥ “सहदातुं पुरुहूत क्षियन्ते महु...णारम् ।
अभि वृद्धं वर्द्धमानं पियारुमापदमिन्द्र तवसां जघन्थ” ॥
इतीयं पूर्वैण समानार्थछन्दोदैवतविनियोगा ॥ हे पुरुहूत !
इन्द्र ! त्वं सहदातुं सह इत्युदकनाम (निघं० १-१९-४०)
तस्य दानुं दातारं क्षियन्तम् अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं
वा “क्षि निवासगलोः” (तु० १०) शतरि रूपम् कुणारम्
परिकणनशीलम् मेघम् । अहस्तम् अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा
सम्पिणक् सम्पिण्डि । संचूर्णय । “पिपु संचूर्णे” (व० १०)
रुधादित्वात् श्रम् हेर्लुक् प्रकारस्य ककारश्च छान्दसः । अथा-
मुमपरं वृद्धं वर्तितारम् पियारु हिंसनशीलम् अभि उभयवर्तः
वर्धमानम् अपादम् गमनहीनं कृत्वा तवसा बलेन
(निघं० २-१६-५) जघन्थ वहीति नैरुक्कविर्वाऽर्थः ॥ ३ ॥
एवमत्र वधाधिकारान्मेघाधिकाराच्च “कुणारं कणनशील-
मित्युपपद्यते ॥

तथाच भाष्यम्—

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डि परिकणनं
मेघम् ॥ २ ॥ (१)

व्याख्यातमेतदधस्तात् मधार्थे ॥ २ ॥ (१)

१. यद्यपि “लोटानिलेष्टवः पुंसी”त्वमरेण लोटं नपुंसकसुक्तं
तथापि पुल्लिङ्गोऽन्ययम् । तथाच बोधालितः “लेष्टः शण्डेऽपि
लोटः स्वादि”ति ॥

२. अथ कथं च ॥

३. कणतेः शब्दकर्मणः “कणैरासु” इति बाहुलक्षाच्चाच्छी-
लिक आरभम् “कणेः संप्रसारणं च—” (व० ३-१४३) ति
सम्प्रसारणमपि ॥

४. पीयुः स्रोतो धातुः हिसार्थः “पीयुकाभिर्वा कालन्
हस्त्ये—” (व० ३-७६)—ति बाहुलकादाशङ्क्य । इति पियारः
कुणारित्युभयमन्येनैव भवति ॥

५. येलिहासिकपक्षे सात्यग आह—हे पुरुहूत इन्द्र ! सहदा-
तुम् दानुर्दाननीं वृद्धमाता तथा सह वर्धमानम् तथाच मन्त्रवर्णीः ।
“दानुः द्यौः सहचस्तेति” (ऋ० सं० २-२-३७-४) यद्वा
दानवीः सह वर्धमानं क्षियन्तं वाधमानं कुणारं कणनशीलं
कश्चिदसुरमहत्तं इत्यहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पन्नचूर्णीकृत ।
किञ्च हे इन्द्र ! वर्धमानं सर्वत इमुमानं “स इमुमानमिमुमानं
विष्वक्कवते”ति छन्दोः (तै० सं० २-४-१२) पियारं द्विस्त्रम्
इत्तं इन्द्रासुरम् अपादं प्रादहीन् कृत्वा तवसा बलेन अभिजगन्थ
इतवानसीति ॥

अथ “अलातृणः” इत्यनवगतम् “अलमातर्दनः” इत्य-
नवमस्तत्र निर्गमं दर्शयति—

अलातृणो बल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भ-
यमानो व्यार ॥ सुगान्पथो अक्रुणोन्निरजेगाः
प्रावृन्वाणीः पुरुहूतं धर्मन्तीः ॥ ५ ॥

(श्लो सं० ३-२-२)

अलातृण इति । इयमपि पूर्ववर्षाच्छन्दोदैवतविनि-
योगा । हे इन्द्र ! योऽयम् अलातृणः बहुदक्षतयाऽलम-
त्यर्थात्तुष्यते हिंसातृणः । अलमातर्दनः । गोः
एतस्या माध्यमिकाया वाचोर्भाविकायाः । ब्रजः गोष्ठभूतः ।
घातनो निर्वीर्य एषः । बलः मित्येतेऽनेन दिक्ष आकाशो वेति
बलो मेघः । “वृष्टप्रवरणे” (स्त्रा० ३०) “प्रवृष्टदिग्भि-
गमये” (पा० ३-३-५८)—खण्ड “कपिलादिला” छलम् ॥ यद्वा
“बल संवरणे” (भ्वा० आ०) अस्मा “सुति संज्ञायां चः
प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति प्रसंख्यः । (निघं० १-
१०-४) पुरा पूर्वमेव हन्तोः हननात् तव वज्रप्रहारात् ।
हन्तेतुम् भावे । भयमानः विभ्यत । व्यत्ययेन घाप् ।
असह्योऽयमस्य वध इति मन्यमानः । व्यार विच्छिन्नो बभूव ।
अथ परोक्षस्तुतिः । स इन्द्र एवमेतं विदारयन् गाः
अपेः । निरजे निरजनाय । निर्गमनाय (निर्गमयितुं) निः
प्रसोदजतेर्गन्धर्वाङ्गावे किन्संपदादित्वात् (पा० ३-३-१४
वा०) अत्र व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) षष्ठ्यर्थं द्वितीया ॥
सुगान्पथ सुगमत् “सुवरोऽधिकरणे” (पा० ३-३-४८ वा०)
इति गमेर्लोडित्वाट्टिलोपः । पथः मार्गो अक्रुणोत् अकरोत् ।
“कृवि हिंसाकरणयोश्च” (भ्वा० प०) इत्यस्य लङ्छरूपम् “भिन्नि-
कष्योरचे” (पा० ३-१-८०) ति उपस्यसन्निधौगेन
वस्याकारेऽतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणभावः । (पा० ६-
४-४८) ततो निर्गमात्ताः वाणीः धननीयाः (सम्भजनीयाः)

१. अलं पर्वीसमातर्दनं हिंसा यस्य बहुदक्षतास्तातः । अलं-
पूर्ववर्षादेहितापीत् (श्लो ५०) “वीणलूके” (उ० ३-२१)
लादिना ग्रन्थलोपे दकारलोपे गुणभावश्च निपात्यते, अलमोम-
कारस्ताकारश्च प्रसोदरादित्वात् । यद्वा—स्त्वुति दकारस्य लोपो
गुणभावश्च प्रसोदरादित्वात् ॥

२. इदंस्तु-शब्दमुपपन्नं पुरा हन्तोर्भित्येवं व्याख्यन् वज्र इति
अन्तरीक्षे जगतीत्यर्थकमाह ॥

३. “सुति संज्ञायाम्” (पा० ३-३-११८) इति मे
“गोचरसुचरवद्वज्रेण” (पा० ३-३-११९) ति कुत्वाभावो
निपात्यते “चन्ते” (पा० ७-३-५२)—रिति हि कुत्वमत्र
प्राप्तम् ॥

४. वक्ष्यत आच्छाद्यते नमोऽनेनेति बलो मेघः ॥

५. तथाचात्मरः “सर्गेषु पञ्चुवाग्बज्रदिहनेत्रद्विभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या ज्ञायां पुंति गौः” इति ॥

आपः धर्मन्तीः शच्छन्तीः पथा निग्रमसिसरन्त्यः । पुरुहूतम्
पुरुषिबहुभिर्मंसस्यैतत्सुप्रभुके “हृ दानादनयोः” (उ० प०)
क्तः । पार्थिवमुदक—(स्थानं तदगमनायादिक)—अप्रति प्राच्य
अभ्यागच्छन् । अवतिगतावपि (भ्वा० प०) यद्वा रक्षणा
एवावतिः । तथैव तद्वदेत्येतं यदि ता न पतेयुः ॥ ५ ॥

एवमत्र “पुरा हननाद्भवमानो व्यारे” ति वाक्यसंबन्धात् “द्ला-
तृणो मेघ” इत्युपपत्तये ॥

अथास्य भाष्यम्—

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघोऽवल्लो वृणोते, ब्रजो-
ब्रजत्यन्तरिक्षे, गोरेतस्यामाध्यमिकाया वाचः ।
पुरा हननाद्भवमानो व्यार । सुगान्पथो अक्रुणो-
न्निरजे गाः । सुगमान्पथो अक्रोन्निरजनाय ।
गवाम् । प्रावृन्वाणीः पुरुहूतं धर्मन्तीः । आपो-
वावहना, द्वाचो वा वदनात् । बहुमिराहूतमुदकं
भवति । धर्मतिर्गतिकर्मा ॥ ३ ॥ (२)

अत्र वाच इत्यन्तेन प्रथमपादार्थ उक्तः । हननादिति
हन्तेरित्यस्य । तुरीयपादार्थं आपः वाणीशब्देनोक्ताः । ता
हि वहनादेव वाण्य उच्यन्ते । वाचो वा वदनात् ।
वाणीरित्युच्यन्ते । अत्र दुर्गः । “यदा विद्योर्गन्धेचाभिरुतमुदकं
पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहोह-
मिलेयमावा वाणीः वाचो धमन्तीर्मुंषेभ्यो निर्गच्छमानालदेवो-
दकं प्रावृन्वागच्छतिर्लथो” इत्येवं व्याचक्ष्यो ॥ बहुभिः
प्राणिभिः आहूतम् आहूयते ममेदं ममेदमिति क्षेत्रतडापादै ।
तस्यापुहूतमुदकं भवति । धमतिः । एषोऽत्र गतिकर्मा
गलथ एव न स्तुतिकर्मा । (निघं० २-१४-५०) स्तुतिकर्म-
स्तपि हि धमतिः पठितः (निघं० ३-१४-१०) ॥ ३ ॥ (२)

अथ सल्लूकम् (६) इत्यनवगतम् “सल्लूकं” सररूकम्
इति वा शब्दसमाधिसत्र निगममुपन्यस्यति—

उद्धृ रक्षः सहमूलमिन्द्र वृक्षामध्यं अत्यर्थं
शृणीहि ॥ आकीर्णतः सल्लूकं कर्त्तव्यं ब्रह्मादिषु
तपुषि हेतिर्मस्य ॥ २ ॥ (श्लो सं० ३-२-४)

उद्धृ इति । पूर्वेण तुल्यार्थच्छन्दोदैवतविनियोगेयमपि । हे
इन्द्र ! रक्षः कर्मविप्रकारैरक्षःकुलम् सहमूलम् मूलसहितं
यथा भवति तथा उद्धृ उद्धर । उन्मूलयेत्यर्थः । किन्वास्य मध्यं
मध्यमार्गं वृक्ष छिन्धि । अयं चास्य प्रतिशृणीहि प्रति-
जहि । किञ्च आकीर्णतः आकियतः । आह्वय मयादियाम् ।
किवोऽनिर्ज्ञेयमानपरिमाणदत्तिदरादिशादित्यर्थः । किमस्य परि-

१. तथाचात्र “दीर्घाञ्जति च” वा क्क्षीति (पा० ६-१-

१०६) पूर्वसर्वणदीर्घः (पा० ६-१-२०२) ॥

२. तत्—तडागचचापुदकम् । न्युदस्येत्—विच्छिद्येत् ॥

मार्गमित्यर्थं विहितस्य वस्तुषु वस्य “किमिदंभ्यां वो वः” (पा० ५-२-४७) इति धादेशोऽत्र छान्दसलाभ भवति किन्तु “इदं किमोरीरुकी” (पा० ६-२-९०) इति वयादेशः । उद्धृत्य सल्लुक् संलुब्धं (सम्लुभ्यप्रतिपक्षं) चकार्य कुरु “छन्दसि लुल्लङ्घितः” (पा० ३-४-६) इति लोडर्थे लिट् । यद्वा सल्लुक् पापकं पापतरमस्मात् कुरु । एतच्च नैरुक्तपक्षेण । ऐतिहासिकपक्षे सररुक् सरणीलीलसम्यन्तद्वरं नष्टं कुर्वित्यर्थः ॥ एवमेतदुन्मूलनं कृत्वा स्थानप्रच्युतयासौ ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे रक्षसे । तपुषि तापैर्वित्रीं हेतिम् हृद्योर्भायुधजातिम् मूलमध्यानुक्रमेण छेदनाय पुनःपुनरस्य क्षिप “अमु क्षेपणे” (दि० प०) लोणमध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ २ ॥

एवमत्र “सल्लुक्” इति लुभेर्माहानर्थस्य (तु० प०) शब्दसाहचर्यं “संलुब्धम्” इत्यर्थे उपपद्यते । “सत्तः” (भा० प०) अत्यत्र सारूप्यमस्तीति “सररुक्” वा स्यादित्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषेण चैतत्तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाऽभीष्टमिति ॥

तथाहि भाष्यम्—

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ! । मूलं मोचनाद्वा, मोषणाद्वा, मोहनाद्वा । वृथ मध्यम् प्रतिष्ठाणीहग्रम् । अग्रमागतं भवति । आकियतोदेशात्सल्लुक् संलुब्धं भवति, पापकमिति नैरुक्ताः । सररुक् वा स्यात्सत्तैरभ्यस्ताचपुर्विस्तपतेर्हेतिहन्तेः ॥ इति ॥

उद्धर इत्युद्धृह इत्यस्यार्थः । तत्र “वृद्ध उचयन” इति (तु० प०) धातोर्लोडि मध्यमपुरुषैकवचनम् । उद्धर्णमुद्धरणसुजासनमिति हिंसनपर्यायाः । हर्णं प्रापणं स्वीकारस्यैव नाशनं चेति महदुक्तेः ॥ अथ निगमप्रसक्तं निराह—मूलं मो०० हनाद्वेति । सर्वत्र धातोर्भावोक्तप्रत्ययश्च बाहुलकात् । वृश्च इति “ओत्रश्चू छेदन” (तु० प०) इति धातोर्लोडि मध्यमपुरुषैकवचनम् । शृणीहीति “शृ हिंसयाम्” (श्या० प०) इत्यस्य । “वृद्ध-प्रांढसो वे” (पा० ७-४-१२) तिहलः । अग्रम् इति गल-

१. यद्यपि “वत्तदेतेभ्यः” (पा० ५-२-३९) एव परिमाणेवन्विहितस्तथापि “किमिदंभ्यामिति” भाष्यकारिकमोऽपि तोऽस्तीति ज्ञाप्यते ॥

२. सम्पूर्वोलुभेर्निष्ठायां “जुभोऽविमोहने” (पा० ७-२-५४) इति गार्थ्ये ब्रह्मावः । संलुब्धस्यैव सल्लुकेन विनिमयः प्रयोदरादित्वात् । पक्षे—सत्तैः “मण्डूकोल्लुकोरुक्शृक्शम्भृक्शृक्शृक्कादयः” (उ० ४-४०) इत्युक्तप्रत्यये शृणे रपरि च कृते अतिरस्य द्विवचनं रेकयोर्लुब्धं च निपात्यते ॥

३. “तप सन्तापे” (भा० प०) अस्मात् “अत्तिपूवपियजितनिपतितभियो निव्” (उ० २-११७) इति वसिप्रत्ययः । ब्रकारब्रह्मन्तसः । पत्यञ् ॥

४. हन्तोर्हिंसायैस्त्वं (अ० प०) “अतिमूर्ति” (पा० ६-१-९७) त्यादिना निपातः ॥

धादगधातोः (भा० प०) “ऋज्जेन्” (उ० २-१८) त्यादिना रक्प्रत्ययान्तो निपातत्वाद्वा आगतं भवतीति ।

अथ कल्पयम् (७) इत्यनवगतम् “कपयम्” इत्यवगतम् । “सुखपयसमिति” पर्यायेणाभिधेयवचनम् । मधुतोदको हि मेघोऽभिधेयः । तथाच निगमः—

“त्यं चिदित्था कल्पयं शयानम्”

(ऋ० सं० ४-१-३२-६)

सुखपयसं सुखमस्य पयः ॥

त्यज्जिदिति । अस्य “अस्यै तमसि वावृधानम् । तज्जिन्मन्वानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपमूर्धो जवान्” इति शेषः । गातुर्नामान्निधयस्तस्यैवमार्थं त्रिष्टुप्चन्द्रो सुतस्य तृतीयार्थे षष्ठी अभिधुतेन सोमेन मन्वानः मोदमानः “मदि क्षुतिमोदमद-क्षम्रकान्तिगतिषु” (भा० आ०) लट्प्रधानम् “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । वृषभः कामानां वधिता । इन्द्रः इत्या इत्यम् “वाहेतौ च छन्दसी” (पा० ५-३-२६) इति प्रकारार्थे इदमस्या “एतेतौ रथोः” (पा० ५-३-४) इतीदादेशः । यद्वा इत्या असुमिन्नन्तस्त्वलोके कल्पयम् कस्तुक्षरैरप्यो यस्य तम् । शयानम् अप्सु शयनं कुर्वन्तम् अस्यै स्वयंरहिते तमसि अन्धकारे वावृधानम् वर्षमानम् । “बृधु वृद्धी” (भा० आ०) लिट् कानच् (पा० ३-२-१०६) द्विवचनादिः । “तुजायीनां वीचीऽभ्यसस्ये” (पा० ६-१-७) इति यस्य वीचीः, कित्वावृणाभावः ॥ त्वंचित् तमेव वृत्रमखरं मेघं वा उच्चैः कर्ष्यम् अपमूर्धं वज्रसुखम् आजाघन आऽवधीत । तज्जिदिति पुनर्वचनं पूरणम् ॥ ६ ॥

एवमत्रेन्द्रो जघानेति वाक्यसम्बन्धात् कल्पयः सुखपयः मेघ इत्युपपद्यते ॥ भाष्ये बहुव्रीहिलब्धार्थमाह—सुखमस्य पय इति । सुखयतीति सुखं पचायच् ॥

विस्नुह आपो भवन्ति । विस्ववणात् ॥

अथ विस्नुहः (८) इत्यनवगतम् । “वितव” इत्यवगतम् । आपो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् विस्ववणात् इति हेतुनिर्देशः ॥ तथाच विपृवीरुवतेर्गल्यार्थात् (भा० प०) किए । अत्र धातोर्दीर्घो वस्य हृश् छान्दसः । अत्र निगमं दर्शयति—

“वया इव रुरुहुः सप्त विस्नुहः ॥”

(ऋ० सं० ४-५-१-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

वया इवेति ॥ अस्य “वैश्वानरस्य विमितामि चक्षसा सान्निदिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु विश्वा सुवनाऽर्धे मूर्धनि” इत्यादिः । भारद्वाजस्यैवमार्थं वैश्वानरामिदैवत्यं जगती । आतर-सुवाकाशिनयोः वास्यते । वैश्वानरस्य भगवतोऽमेः अमृतस्य अमरणधर्मिणः (नित्यस्य) केतुना कर्मणा प्रधापकेन ।

१. कमिति सुखनाम, तत्र मकारस्य तकारः पयस्य सलोपः प्रयोदरादित्वात् । कं सुलं (सुलकरं) पयो जलमस्य तम् ॥

(निघं० ३-८-२) चक्षुसा चक्षुषा दर्शनेनेति दुर्गः । तेजसेति सायणः । दिवः ध्रुलोकस्यापि यानि सानूनि समुच्छ्रितानि स्थानानि नक्षत्ररूपाणि, तानि विस्तितानि विनिर्मितानि यदा दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मकाः विस्तितानि विनिर्मिताः । भूस्वकारास्तापाम् । किञ्च तस्येदु तस्यैवैश्वर्यमसिः मूर्धनि मूर्धस्थानीये उपरि वर्तमाने ध्रुवे मेघात्मना परिणते विभवा विश्वानि सर्वानि “शेखन्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलोपः । भुवनानि सर्वभूतमावयितुणि उदकानि । “भूधुधुप्रस्त्रिजभास्त्रैन्दति” (उ० २-७५) इति वसुनप्रत्यय उवडादेशः । (निघं० १-१२-५०) अथि अधिवसन्तीति शेषः । यदा वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धनि उपरि प्रवेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति तथा—वयः शाखा इव सप्त सर्पपक्षीलाः सप्तसंख्या बौ विश्वरुहः विश्वरुः (विविधं सवमाणा यथा निमग्नपः) विश्वरुहः नद्यादिभावने रोहन्ति—अस्यां पृथिव्याम् । यस्मादेव वैश्वानरात्माऽभ्यवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदप्रेत्ययत इत्यर्थः ॥६॥

एवमत्र वाचस्पत्याद्यादर्थोपपत्तेश्च “विश्वरुह आपो भवन्ती”-ल्युपपत्तेः ॥

वीरुध ओषधयो भवन्ति । विरोहणात् ॥

अथ “वीरुधः” (१) इत्यनवगतम् । ओष०० चन्ति इत्यभिधेयवचनम् । विरोहणादिति हेतुनिर्देशः । तथाच विपूर्वाहुतेः (अभा० प०) किति वेदांशो हकारस्य चकारश्च । यद्वा “मूलविमुजादि”—(पा० ३-२-५ वा०) लात्के विरुहाः सखो वीरुधः । विविधं रोहन्तीति ॥

२. अथ दुर्गः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा, साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यः पापेन च साईलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभागेनैव सर्वं विनिर्णीयते । इत्यनयाऽऽपेक्षयोक्तम् “वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवः सानूनि विस्तितानि”ति । अग्निरेव हि वाय्वधिरेवताभावेनाव्यक्तितः सर्वमिदं रूपायवति । ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम् “अग्निर्वा-भूत्वा मुखं प्राविशत्” इति ॥

३. व्याप्तिनीति सामग्राः । तन्मते “विष्णु व्याप्तायि—” (जु० प०) —ति धीतोरेवात्र कम् (उ० १-१५३) ॥

४. अत्र छन्दसीति प्रायिकं तेन लोकेऽपि “भुवनं वनम्” इति जलपर्वयोऽन्तरः । केचित्साहूः । अत्र भुवनस्येव भूतान्ये-वोच्यन्ते । चतुर्विधस्य भूतग्रामः । (जराजुजोऽण्डजः स्वेदज उज्जिज्जस्येति) विश्वदेशं वया इव ररुहः पृथिव्या उपरिती ॥

५. एष वार्षीः सायणैनीत्येक्षितः ॥

६. तथाच निगमः “वृक्षस्य तु तं पुरुहत् वयाः” “वृक्षसेव ते पुरुहत् शाखा” इति निरुक्तम् (१-२-३) ॥

७. केचित्तु—सप्तशब्देन संसृष्टानेव वर्णयन्ति । ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते विश्ववन्ति च ॥ सायणस्तु—सप्त-संख्याका गङ्गाया नद्य पवात्र विश्वरो रोहन्तीत्याह ॥

अत्र निगमं दर्शयति—

“वीरुधः पारथिष्णवः ॥”

(जु० सं० ८-५-८-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

वीरुध इति । अस्य “ओषधुः प्रतिमोदधुं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अर्था इव सुजिखरीः” इत्यादिः । मिषज आश्वे-णस्येयमार्षम् । ओषधिसुक् अनुष्टुप् ॥ हे ओषधीः ओष-धयः । “सुपां सुलक्ष्म्यैव सर्वेण” (पा० ७-१-३९)—त्यादिना पूर्वसर्वणं गुणाभावः । प्रतिमोदधुम् इमं रग्यं प्रति अस्मान्प्रति वा । सुदिता (हृष्टा) भवत युयम् । कीदृशो युयम्? पुष्पवतीः पुष्पयसः । प्रसूवरीः प्रकण्ठेन स्यन्ते प्रसवायेति प्रसवाः कर्माणि “शूद्रोरप्” (पा० ३-३-५७) तद्वत्तः । एतत्तार्थतो निर्वाचनं, शब्दतस्तु प्रपूर्वस्तेः प्रस-वाथोद (अ० आ०) “अन्येभ्योऽपि हस्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति कविप् । “वनोर च” (पा० ४-१-७) इति कौत्रादेशश्च । किलाहुणाभावः । (याः पुष्पवलो याश्च फलस्यो याश्चैफला याश्चापुष्पास्ताः सर्वो अपि) अथवा इव अशुवाना वचना इव सजित्वरीः सह (एकीभूय) रोगं जनयन्तः । वीरुधः विविधं रोहन्त्यः । ता युयं सर्वान्मोगाक्षिता अस्माक-मायुषः पारथिष्णवः पारथिष्यः । पुरुषं वा पारथिष्यो रोगात् । “भवते”ति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

एवमत्र “पुष्पवतीः प्रसूवरीः” इति विशेषल्लिङ्गा—“दीरुध ओषधयो भवन्ती”-ल्युपपत्तेः ॥

नक्षत्राभमभुवानदामम् अभ्यशनेन दञ्जो-तीति ॥

अथ नक्षत्राभमम् (१०) इत्यनवगतम् । “न क्षणदामम्” इत्यवगमः । अशुवानदामम् इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्यशनेनाभियापनेन यो दञ्जोति दिगन्ति स नक्षत्राभः । तथाच नक्षतेर्गतिकर्मणोऽभियापिकर्मणो वा (निघं० २-१४-३१=२-१८-२) आतरी नक्षत् । नक्षतोदञ्जोतीति कर्म-प्यणि (पा० ३-२-२-१) नक्षत्रातोर्नकारलोपस्त्वान्दसो वृद्धिश्चो-पधायाः (पा० ७-२-११३) युद्धार्थमभिगच्छतां व्यापुवतां च शत्रूणां हन्तारमित्यर्थः ॥

अत्र निगमं दर्शयति—

“नक्षत्राभं तदुर्गि पर्वतेष्टाम् ॥”

(जु० सं० ४-६-१३-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. यमभिरुक्तव्यत एष मज्जोऽभिमग्नो चोषधीनाम् ॥

२. तथाच मज्जवर्णः । “याः कुकिनीयां अकुला अकुप्या याश्च पुण्यिणीः । वृद्धस्यतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्महत्सवः” (जु० सं० ८-५-२०-५) इति ॥

नक्षत्राभिमिति । “तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सुस
विप्रासो अभिवाज्यन्तः । नक्ष ०० तेषामद्रोघवाचं मतिभिः
शर्विष्ठम्” इतीयं भरद्वाजस्याश्रित्युच्यते । सम्पातसूक्तं
माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रे शस्यते । “तमीमह” इति
च ॥ ये पूर्वे प्रजाः (पुराणाः पुराणेषु पठिताः) नः
अस्माकं पितरः अक्षिरसः पितृगणाः स्वस सप्तसंख्याकाः ।
अथवा सुताः गताः पूर्वतरमस्यालोकादमुं लोकं, ते नक्षत्राः
नवगतयः । अभिनवा हि तेषां गतिः । अर्धमासे अर्धमासे
भवति पितृयज्ञं प्रति आगन्तुम् । अथवा नवनीतगतयः ।
(नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति इदमस्माकं स्वादिति)
“स्वयं विलीनं पितृणाम्” इत्युक्तम् विप्रासः विप्राः “आज-
सेरुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगमगमः । प्राप्त-
यज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । तमु तमेवेन्द्रम् मतिभिः
अभिवाज्यन्तः अभिसुवन्तः “आसत” इति शेषः । वाज-
यतिरर्चयितुं कर्मां (निघं० ३-१४-३६) । कीदृशमिन्द्रम् ?
नक्षत्राभम् अश्रुवानदामम् (यो ह्यभ्यशनेनाभिव्यापनेन
दभोति तम्) । यद्वा नक्षतामभिमच्छतां शत्रूणां दम्भितारं
हंसितारम् ततुरिम् तरणशीलम् पर्वतेष्टाम् मेघस्याधि-
नम् । पर्वतो मेघः (निघं० १-१०-३) तिष्ठतेः किप् (पा०
३-२-७६) सप्तम्या अलुक् (पा० ६-३-१४) अद्रोघवा-
चम् । अद्रोघा अन्तिकमपीया वागाद्वाह्या यस्य तम् ।
शर्विष्ठम् बलिष्ठम् । शर्व इति बलनाम (निघं० २-९-३) ॥२॥

एवमत्र शब्दास्मादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभोति
स “नक्षत्राभः” इत्युपपद्यते ॥

अस्कृधोरुक्त्वायुः । कुध्विति ह्रस्वनाम,
निकृत्तं भवति ॥

अथ “अस्कृधोरुः” (११) इत्यनवगतम् । “अ-
ध्वोरुः” इत्यवगतम् । कुध्व-इति ह्रस्वनाम, (निघं० ३-
२-६) तद्धि निकृत्तम् इव भवति । तत्पतिषिद्धमलुक्

१. सायणस्तु—नवग्वाः नवनिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्त इत्यर्थः
माह । उवटस्तु—(य० वा० सं० आथे १९-५०) नवनीवा-
स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते नवग्वा इत्याह । महीधरस्तु नवा
नूतना नवा गतिर्येषामित्येवं व्याख्येयम् ॥

२. स्वयं विलीनमिति नवनीतमुच्यते कर्मठसदसि ॥

३. अत्र सायणः—“वाजयन्तः वाजमशं हविल्लक्षणमिन्द्रस्य
कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलवन्तं कुर्वन्तः । “तत्करोवी—”
(पा० ३-१-२६ वा०) इति णिच् । यमं सूता नोऽस्माकं
पितरोऽक्षिरसस्तु तमेवेन्द्रं मतिभिस्तुतिभिः “रभिष्टुति”ति शेषः
इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र वाजः अजम् (निघं० २-७-२) शलं
च वाजः (निघं० २-९-२) इष्टवज्रावाहितोपः ॥

४. “निकृत्तमिव तद्वति शस्त्रत्वादेरै—”ति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

३५ नि०

वीर्यम् आयुर्यस्य सः । विरस्थायी—पुत्रपौत्रान्वित इत्यर्थः ।
अत्र नवपूर्वास्तुतीधातोः (ह० प०) बाहुलकात्कप्रत्यये
(उ० १-२३) तकारस्य चकारः । धातोः सुबागम अस्कृधु
तस्यानुधा समासे पूर्वोत्तरवर्णयोः—(उकारकारयोः) विपर्वये
गुणः । सर्वोप्ययं प्रबोदरादित्वात् ॥ यद्वा अकृतायुर्वास्कृ-
धोरुः । निव्यायुरिति तदर्थः । अकृतस्यास्कृधुनायोऽन्यत्स-
मानम् ॥

अत्र निगमं दर्शयति—

“यो अस्कृधोरुजरः स्वर्वान् ॥”

(ऋ० सं० ४-६-१३-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

य इति ॥ “तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नवतः
पुरुक्षोः । यो अ०० स्वर्वान् तमामरं हरिवो माद्वयध्वै ॥”
पूर्वेण समानमाधौकमस्य इति मन्त्रार्थ उच्यते । हे हरिचः !
हरिवन् ! “मनुवसोर सम्बुद्धौ चन्द्रदी”-(पा० ८-३-१) ति
रुक् । स्वकीयाश्रयेतेन्द्र । लाम् तम् एवं वक्ष्यमाणलक्षणं
पुत्रम् वयम् ईमहे याचामहे (निघं० ३-१९-१) कथम्भू-
तम् ? अस्य मरीयस्य रायः धनस्य इन्द्रम् ईश्वरम् परि-
पालने भोगे च समर्थम् । कथंभूतस्य ? पुरुवीरस्य बहु-
निर्वीरस्तद्वतः । नूततः परिवारकजनसहितस्य । पुरुक्षोः
बहुवचस्य । क्षु-इत्यवनाम (निघं० ३-७-१०) न केवलं
परिपालनसमर्थ एव किं तर्हि ? यः अस्कृधोरुः अकृवायुः
वीर्ययोरित्यर्थः । अजरः जरा-रहितः (निघतर्कः)
स्वर्वान् बलवान् । स्वरियुक्कनामसु पठित—(निघं० १-१२-
८६) मपि बलायैमित्यस्यकृदुक्तमधस्तात् । तम् एवंलक्षणं
पुत्रं माद्वयध्वै अस्मान्मादयितुं हष्येति तम् “तुमर्थे”
(पा० ३-४-९) आभ्यत्रत्यस्य । आभर आहर । अर्पया-
स्मभमित्यर्थः । “ह्रमहोमेन्द्रदी”-(पा० ३-१-८४
वा०)-ति हस्य भः ॥ ३ ॥

निशुम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ४ ॥ (३)

अथ “निशुम्भाः” (१२) इत्यनवगतम् “निश्रथ्य-
हारिणः” इत्यवगतम् । निश्रथ्या (अश्विथिलया हडया)
गत्या हरन्तः (हरणशीलाः) अविभ्रान्हरणा इत्यर्थः ॥ अत्र
निपूर्वात् “श्रथि शैथिल्ये” (अ० वा०) इत्यस्माद्वल् ।
निर्गतः श्रथः शैथिल्यं यस्याः सा निश्रथा गतिः तया (अश्वि-
थिलया) गत्या हरन्तीति “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-
२-१०१) इति छ । श्रथ शब्दस्य शम्भावाः । हस्य भः ।
(पा० ३-४-८४ वा०) ॥ ४ ॥ (३)

अथोक्तोऽयं निगमसुदाहरति—

आजार्सः पुष्यं रथे निशुम्भास्ते जनुश्रियम् ।

देवं वहन्तु विभ्रतः ॥” (ऋ० सं० ४-८-२१-६)

आजास इति । भारद्वाजस्यापि, पौष्णं, गायत्रम् ।
आजासः । अजाः “आज्जतेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति
 अजेऽडुगगमः । छागा इति सायणः । अश्वा इति दुर्वाः ।
 वसुतोऽजा एव मार्गव्यापिलादर्थ्याः पूष्णे वाहनभूतास्तथावा-
 दिष्टोपयोगनेषु पठ्यते । “अजाः पूष्णः” इति (निर्व० १-
 १५-५) “अज गतिज्ञेयैषोः” (श्वा० प०) पचावच
 (पा० ३-१-१३४) वीजाचामात्रो व्यस्येन ॥ कथम्भूताः ?
निश्रम्भाः निश्रम्भहारिणः (अविश्रम्भहरणाः) ते पूष्णे वाहन-
 तया प्रतिष्ठाः । **जनश्रियम्** । जातश्रियम् । (उद्भूतश्रियम्)
 तेषं पूष्णं रथे विप्रतः । धारयमाणाः सन्तः आश्वहन्तु
 आनयन्तु ॥ ६ ॥

एवमत्र समानविभक्त्यन्तला “विश्रम्भा” इत्येत “विश्र-
 म्भहारिण” इत्यर्थतया अश्वविशेषणमिति शीघ्रहारिण उच्यन्ते ॥
 इत्युपपद्यत एव ॥

अथ—

वृषदुक्थो महदुक्थो, वक्तव्यमस्मा उक्थ-
 मिति वृषदुक्थो वा ॥

“वृषदुक्थं हवामह” इत्यपि

(ऋ० सं० ६-३-२-५)

निगमो भवति ॥

“वृषदुक्थः” (१३) इत्यनवगतम् “महदुक्थः”
 इति वक्तव्यमस्मै उक्थम् इति वा शब्दसामर्थी ॥ तत्र
 वृष० महे “सुप्रकरसमुत्तयं । साधुकृण्वन्तुमवसे” इतीयं
 कथयिष्यामि गायत्रीन्द्रो । प्रथमे पर्याये शैत्रावश्यस्य
 शब्दे तुचासीतिषु च महाव्रते शस्यते । वयं वृषदुक्थं
 महदुक्थम् । उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायस्तेन च शस्त्रमुच्यते “वच
 परिभाषणे” (आ० प०) ततः (पा तु रुदि वचि रिचि सि-
 चिभ्यः कथञि—(उ० २-६)—ति वृषम् संप्रसारणम् (पा०

१. “असू, व्यातौ” (सा० आ०) “असूप्ति” (उ० १-
 १२९) इत्यादिना कर्त्तुं अथा अश्ववृते कार्यमिति । अजहस्साध-
 लक्षणया वाहनमात्रमनोच्यते । तथाच निगमे पठ्यते—“अहेळमा-
 नोरिर्वी अजाश्व श्रवस्तुतात्मेनाश्व” (ऋ० सं० ६-२-
 १-४) इति ॥

२. तथाच अजन्ति अनारतं गच्छन्ति, सर्वतो विधिपति
 वा तम इति अजाः पूष्णो वाहनाणि ॥

३. अतएव च शृच्छब्दापेक्षाऽपि । “प्रक्रान्तप्रतिद्धातुमूता-
 र्थको हि तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत” इत्यस्तदसकृद-
 भिहितम् ॥

४. सायणस्तु—जनं स्तोतुसंभवं श्रवति गच्छतीति जनशस्त्र-
 मिश्राह ॥

५. काण्वस्य येषातिथेरिति सायणः । तथाचासुक्रमणिक्का
 “प्रक्रुतानि शिश्रुमेषातिथि—रिति । इयंच ततोदशमीति ॥

६-१-१५) बृहदिति च महदित्यर्थे निपातितः (उ० ३-७८)
 तस्यैव हस्य षोऽत्र प्रपुष्टादित्यात् । तथाच वृषमहदुक्थं
 शक्नं (सामविशेषः) यस्य (स्तुतौ) स वृषदुक्थस्यम् ।
 सुख्यहर्मिलयः । यदा वृषदुक्थस्यस्यमसा इति । अनेनेन्द्र
 इदोच्यते (अनादेशपरिभाषया) तं हवामहे आह्वयाम
 एतस्मिन्क्रमेण । कथम्भूतम् ? ऊतयै अवनाय लोकानाम्
 “ऊतियूती” (पा० ३-३-९७)—स्यादित्वा निपातः । तथाचा-
 मरः “अवने ऊति”रिति । सुप्रकरस्यम् प्रसृतवाहुम् (वीर्य-
 वाहुम्) पुनश्च अवसे लोकक्षणाया साधुकृण्वन्तम्
 साधुकारिणम् यदा अवसे असाय (निर्व० २-७-९)
 सर्पणाया वा (समागतं सन्तमस्मिन्क्रमेण तैर्पिथ्याम इत्येते-
 नाभिप्रायेण) हवामहे इति पूर्वगानवयः ॥ ५ ॥

एवमिहाह्वानसम्बन्धा “वृषदुक्थो महदुक्थ” इत्युपपद्यते ।
 य एव हि महदुक्थो भवति वक्तव्योक्थो वा (सुख्यहर्मः) स
 एवावृण्यते लोकक्षणाया ॥

अथ—

ऋदूदरः सोमो, मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा ॥

“ऋदूदरेण सख्या सचेये”त्यपि

(ऋ० सं० ६-४-१२-५)

निगमो भवति ॥

“ऋदूदरः” (१४) इत्यनवगतम् । “मृदूदरः” इत्यव-
 गमः । सोमः अग्निधेयः ॥ तत्र ऋदू० ०० चैय “यो मा न
 रिष्येद्वैयक्षीतः । अयं यः सोमो न्यवायस्यसे तस्मा इन्द्र
 प्रतितरेमेवायुः ।” इतीयं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थम् । त्रिष्टुप्
 सोमी । सोमचायिनः प्राथञ्चितैः सोमेन्द्रस्य इयामा-
 कस्य चरोर्याज्येवा । अहं प्रगाथः ऋदूदरेण मृदूदरेण
 सोमेन । मृदु हि सोमस्योदरं छुरिरेत्यात् । अथवा “मृदुरय-

१. “अनादेश इन्द्रः” इति हि नैगमानां परिभाषा । अत-
 एवात्र देवता “वातेनोच्यते सा देवैः”—ति न्यायात् ॥

२. “रूप गतौ” (श्वा० प०) अस्मात् “रूपायितव्री०”
 (उ० २-१३)—स्यादिना रूप्प्रत्यये तिप्पो “करलो बाहू कर्तव्यां
 प्रक्रातारावि”ति निरुक्तम् (६-१७) अनयोः पठ्यते वधुमीदि-
 रिन्दोऽन्यपदार्थः ॥

३. “कृमि हित्वाकरणयोः” (श्वा० प०) लटः शतारि
 “धिनिकृण्वोरचैः”—(पा० ३-२-८०)—ति उपप्रत्ययसञ्चि-
 तुक्तोऽकारादेशः । अतोऽन्येवस्तस्य स्वाधिवत्साधुप्रापये ण्य ।
 नित्यकारुमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् इति दुर्गे ।
 एष चार्थस्ताच्छिद्दगणिनिना तेन व्याख्यातः । सततकरणं हि
 ताच्छिद्दित्यम् ॥

४. अवरक्षणगतिकान्तिगीतिरुत्सवगमार्दौ (श्वा० प०)
 ततोऽस्य (उ० ४-१८८) ॥

५. अन्तश्छिद्दत्वात् । तथाचामरः “सुविरे विवरं दिङ्म्”
 इति ॥

सुदरेषु नः स्यात्—”इत्येवं पातुमिर्वमनविरचनाशङ्कयाऽऽशा-
स्यमानो सुदूरस्तद्वदूर इत्युच्यते । तेनोदराबाधकेन
सोमेन सख्या सुहृद्भूतेन स्वस्यैव सन्नच्छेय (सन्नतो
भवाभि) “पच समवाये” (भा० उ०) लिङ् ॥ यः सोमः
पीतस्त्वन्मा मां न रिष्येत् न हिंसेत् “रिष हिंसायाम्”
(दि० प०) लिङ् । हे हर्ष्यश्च इन्द्र ! सोमलौमिन् ! यः अयं
सोमः । अस्मे वसन्तु न्यधायि निहितं आसीत् तस्मै
तदर्थम् प्रतिरम् प्रतीर्णम् (पूर्ण-मनवखण्डितम्) आयुः
जीवितकालम् “आयुर्जीवितकालो नै”—त्यमरः । इन्द्रम्
ईश्वरं सर्वेषां त्वाम् वयम् षमि याचामः । सोमवमनवैपुण्या-
दायुषश्छेदनाशङ्कमान इन्द्रं वीर्यमायुर्याचते यजमानायात्मने
वा ॥ ५ ॥

एवमस्मिन् प्रकरणात् शब्दसाहचर्यात् “शुद्धो सुदूरः
सोम” इत्युपपद्यते ॥

ऋदूष इत्युपरिष्टाद्वाक्याख्याः ॥

“ऋदूषे” (१५) इति पदमनवगतत्तत् उपरिष्टात्
(नि० ६-६-५) “तुविशन्त” इति मन्त्रव्याख्याने ॥ “ऋदूषे
अर्धनपातिनौ” इत्यादिना । अर्धतेरुणि ऋदादेशे ऋदु
तस्मिन्नुपपदे पतेरन्तर्भावितपठार्थः “द्वयेष्वपि दृश्यते” (पा०
२-२-१०१) इति डः । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा० ६-
३-१३७) इति वीर्यः । बाहुविशेषणमेतदत्र । सान्त्वनाम-
र्धनेन पातितारामिति तदर्थः ॥

पुलुकामः पुरुकामः ॥

“पुलुकामो हि मर्त्य” इत्यपि ॥

(ऋ० सं० २-४-२२-५)

निगमो भवति ॥

१. इति इन्द्रस्य (निबं० २-२५-१) सोमाहरणपानादि-
क्रियायाः साधनत्वात् । बाह्यावृत्त्येते ताभ्यां बहुव्रीहिः ॥

२. अत्र दुर्गः । पुनरागामिषु कालेषु यथाहमेतेन सोमेन
पीतेनार्हसितः स्वात्थ्या सचेय संसेवेयमिति ॥

३. सोम्ये सृक्ते इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वाच्च विर-
द्धमिलाशयः ॥

४. बलादपितः कामनया सख्या वा केनचित्प्रेनेमामापदमा-
पादितः सो वमनदारेणैत्यर्थः ॥

५. तेनासाकमायुषो यदवखण्डनं कृतं तत्पूरणाय ॥

६. अत्र यथपि “ईमहे” इत्येवं याज्ञाकीमसु पठितं (निबं०
३।१५।१) तथापि तत्र ईं गतावित्येव (दि० अ०) बाहुवैष्य
“बहुलं छन्दसी”—(पा० ३-४-७३)—ति श्रुपेक्षितं वचनभावे-
रूपम् । “छुकाञ्जत्यसिरेवान्वाक्यायत” इति भाष्यसम्भवेः ।
तथापि धात्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्याज्ञार्थतास्य । तेनोपलक्षण-
विधया गलर्थैवान्वयस्यापि याज्ञार्थैवमुच्यत इतीष्यतोरप्युत्तम-
धुरवेऽत्र एमीति याज्ञार्थकं रूपमित्यवगतव्यम् ॥

पुलुकामः (१६) इत्यनवगतं पुरुकामः इत्यनवगतम्
निगमः “पुलु ०० मर्त्य” इति । अस्य “इमं तु सोममन्त्रि-
तो हस्तु पीतसुपुषे । यस्मीमांशकृमा तसुसृष्टम्”
इत्यादिः ॥ अगस्त्यलोपासनासंवादेऽन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां
सौमीं दृढतीमपश्यत् ॥ अहम् अन्तितः समीपे वर्तमानम् ।
पीतं पीयमानं सन्तं हस्तु खेष्वेव हृदयप्रदेशेषु अवस्थितं
इमं सोमम् स्वीं सर्वतः सर्वप्रकारम् तु क्षिप्रम् उपहृत्वे
उपगम्य चेतसा प्रार्थये । किम् ? यत् आगः गुर्वोः काम-
प्रलापप्रवणविषयं पापं चक्रम् कृतवन्तो वयम् तत् अयं
सोमः सुसृष्टम् सुषु सुखविषयपरिणामं कैरोतु । “सुड सुखने”
(तु० प०) लोट् । ननु महत्पापमनुभूयमानं प्रार्थनया कथं
छिन्येतेतत् आह—हि यस्मात् मर्त्यैः मनुष्यः पुलुकामः
पुरुकामयते, बहुकामानवाभवति । अल्पेनैव कर्मणा बहु-
कामानाकलयति सोऽयं मनुष्यस्त्राभ्यात् (बहुकामत्वात्)
अवश्यमवका आर्गः करोति तदयं पीतः सोमः क्षमयस्विति
भावः ॥ अत्र कपिलिकादित्याल्लम् ॥ ५ ॥

एवमत्र “पुलुकाम” शब्देन “पुरुकामो बहुकाम” उच्यते ।
“मर्त्यै”—शब्दसामानाधिकरण्यात्साहचर्यात् ॥

असिन्वती असह्यादन्त्यौ ॥

“असिन्वती वप्सती भूयत्तः” इत्यपि

(ऋ० सं० ८-२-१४-१)

निगमो भवति ॥

“असिन्वती” (१७) इत्यनवगतम् । “असह्यादन्त्यौ”
इत्यर्थप्रतीतिः । अत्र निगमः असि ०० भूयत्त इति । अस्य
“अपश्यमस्य महतो मंहित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विश्वि नानाहनु
विश्रुते संभरेते” इत्यादिः । वैश्वानरस्यामेः सौचीकस्य वा,

१. स हि अनयोदम्पलौः सम्भोगसंलापं छुत्वा तस्माच्चिन्तं
चिकीर्षुमिमांशुचसुत्तराज्ञापश्यदिलनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः—
“इमनुसोममित्येते दे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वाङ्कामानवामोति
पापेभ्यश्च प्रमुच्यते” इति ॥

२. पापजनितदुःखं माकरोत्तिल्लयर्थः ॥

३. अत्र साधनः । यसाधेनं तस्मात्परिहरेत्यर्थः । यद्वा—पाप-
मपवर्जनीयत्वाया प्राप्यत इत्येवाह—“पुलु ०० मर्त्य” इति । कामहतः
सन्कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तथोक्तस्योक्तो युक्तः । तच्छब्द-
अवगमदोषोऽपि प्रामाणिकोऽस्माकं प्रासोऽनेन सोमेन परिहृत्यैव
इत्यर्थः । यद्वा अर्थः सन्नः चन्द्रपरो व्याख्येयः । मनसोऽभि-
मानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव सन्भावितत्वात् । असिन्वते
हस्तु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टमिति ॥

४. सान्तः क्षीरोऽयम् । “सहिष्ये क्षतमागांसी” इति माधवा ।
तथाचामरोऽपि अक्षिरादिशब्देषु (सान्तेषु) “पापापरतथो-
रागः” (३-३) इति पठितवान् । “इणसतापि” त्यसाल् (अ०
प०) “इण अपरापेच” (उ० ४-२१२) इत्यनुन् भागा-
देशश्चेति साहः ॥

वाजम्भरस्य वा सत्तेरियमायम् । त्रिष्टुभाष्ये ॥ अहम्
महतो महनीयस्य अस्य भगवतः अमेमैहिवम् महाभागम्
अपश्यम् । कथम्भूतस्य । मर्यासु मरणधर्मिणु विश्व
मनुष्यप्रजासु । (तासां हृदये) अमत्यस्य अमरणधर्मिणः ।
(वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य) यद्वा-मर्यासु विश्व कृत्स्न-
जमानरूपासु प्रजासु । अमत्यस्य सर्वदा जागरितस्य (अथवा-
दावाभिरुपेऽतिरिक्तोच्यते) । किमुनस्तम्हमागम्यम् ? यदस्य
हन् हननसमर्थे क्षिप्र इव ज्वाले नाना भावेनावस्थिते
विभ्रुते विविधमिव द्रुते सत्त्वो स्तम्भरेते एकत्र द्रुते हवींषि
दारुणि वा । हस्याम भः (पा० ३-१-८४ वा०) संह्वस्य
असिन्वती असेवादास्यामिव । “दीर्घाजसिच वा छन्दसी”ति
(पा० ६-१-१०६) वा पूर्वचूर्णयन्स्या-
मिव वा) एवं शीघ्रं वप्सती भैक्षयन्त्यो भूरि प्रभृतमपि
हविर्जातं दारुजातं वा वर अस्तः भक्षयतः । नच श्राम्यतः ।
एतदस्य महाभागमहमपश्यमसिन्मनुष्यलोक इति । हनुकृप-
सैम्बन्धात् बह्वीध्वपि (सप्तसु) उवासासु द्विवचनमेव स्थितं
हे एव हन् भवत एकस्येति ॥ १ ॥

एवमत्र हनुसम्बन्धात् “असिन्वती-असेवादम्बौ” इत्युप-
पद्यते ॥

कपनाः कपनाः क्रिमयो भवन्ति ॥

“मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः” ॥

(ऋ० सं० ४-३-१५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“कपना” (१८) इत्यनवगतम् “कपनाः” इति शब्द-
समाधिः । क्रिमयो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् क्रिमयोऽन
घुणः । तत्र निगमः मोष०००धस इति ।

“अञ्जलि शार्धं मरुतो वर्धेणसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।
अर्धस्यानो अरमंति सजोषसुश्चुर्द्वि वयन्मनुष्ययसुमा” ॥

इतीर्थं श्यावाश्लस्यानेयसार्धम् । मारुती अपाती । दास्यार-
पिके त्रिष्टुत-स्तोमे प्रथमेऽहत्याभिर्मासुते विनियुक्ता । हे
वेधसः ! वृष्टेर्विधातारः मरुतः । भवतां दार्ढ्यः गणः बलं
वा (निघं० २-९) “शुधेः” (भ्रा० आ०) अनुन् (उ० ४-

१. “पिव बन्धने” (स्वा० उ०) इह भक्षणाधेः । लटः
स्ततरिषुः । औप (पा० ४-१-२) । अत्र सायणः स्तोतारमिति
शेषमिति तत्तत्-वपसी भक्षयन्त्यो भूरि प्रभृतं काष्ठमरण्योर्वैतमान-
मन्तः भक्षयतः । इत्येवं व्याख्यतम् ॥

२. “भत भर्त्सनदीर्घोः” (जु० प०) “वसि मतोर्हलिच”
(पा० ६-४-१००)-रुपधालोपः । लटः स्ततरि० खौ द्वित्वा-
दिर्वाप् (पा० ४-१-६) ॥

३. इनुना रूपगात् ॥ (रूपकोक्तिरयम्) ॥

४. “प्रशब्दोयेलाश्मिरात” इति घृष्टगात् ॥ प्रशब्दायेलादि-
कणवः चर्त्तं यथैषा ऋक् ॥

१८८) अञ्जलि अजाते । वर्तमाने छह् (पा० ३-४-६) यत्
येन गणेन बलेन वा अण्येसम् उदकमन्तम् “अर्ध आदि”-
त्वात् (पा० ५-२-१२७) मलयार्थोऽप्रत्ययः । वृक्षं
वृक्षते विदार्यते इति वृक्षं मेघम् “ओषधु छेदने” (जु० प०)
सक् (उ० ३-६६) मोषथा मोषध मुष्णीध । बाहुलकादिक-
रणव्यवस्यः । ताक्ष्येव, निरुद्धं कुरुष वृषमिष्यर्थः । संक्षिप्तया
“अन्येषामपी”-(पा० ६-३-१३७)-ति वीर्यः । एवमपेऽपि ।
कथं पुनर्मुष्णीध । कपनेव कपनाः म्पनाः अल्पसलाः
क्रिमयो घृणा यथा । ते यथा वृक्षमनुष्यप्रविद्यान्तर्गतं दाह-
चूर्णं रसं वा मुष्णन्ति तद्विषयः । अत्र “आगमसाहचरमि-
त्यमि” (पा० ९५) इति मुमिदिक्ष्वणः (पा० ७-१-५८)
न भवति । युच् त्रौणाधिकः (उ० उ० ४-७४) “कपि च-
लने” इत्येव धातुः (भ्रा० आ०) योरगः (पा० ७-१-१)
तन्निर्धारणं एव ॥ अथ अपि च स्त इति पूरणः । हे
सजोषसः ! अस्मात् समानप्रोक्तयो । यूयम् अरम-
त्सिम् अलैमति पयौममति (परिसमाप्तविषं) यजनानं खह-
तेनैव कमेणा विद्यया वा । यन्तम् इतो लोकारसु लोकं
गच्छतम् । सुगम् शोभनमार्गम् “सुदुरोरिकरणे” (पा०
३-२-४८ वा०) इति डो द्विलाहिलोपः अनुनेष्य अनु-
क्रमेण नयत, विकरणवर्णव्यवस्य आर्षः । नयतेर्द्विकर्म-
कलाद्दुरोरपि द्वितीया । अत्र दृष्टान्तः-चक्षुरिव वृक्षयेवा-
गच्छतः पुरुषस्य गमनानुसन्धे वर्तते एवं यूयमप्येनं यजनानं
सुगमत्पानमनुषेवत, गमनानुसन्धे वर्तयन्मिति भावः ॥ १ ॥

एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् “क्रिमयः कपनाः” ते हि वृक्षं
मुष्णन्ति, मोषयन्ति च (कपयन्ति च) यं खादन्ति, खय-
मेव वा कपन्ते बलनस्त्राभाज्यात् ॥

भाष्यजीकः=प्रसिद्धभाः ॥

“धूमकेतुः समिधा भाष्यजीकः ॥”

(ऋ० सं० ७-६-११-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“भाष्यजीकः” (१९) इत्यनवगतम् “क्रुधाभाः” इत्यव-
गमः । प्रसिद्धभा इति पयोयशस्वेन निवेचनम् । तथाच ऋगुवा-

१. पादविशेषार्थासु क्रमशः (भ्रा० प०) “क्रामितमिशलि-
स्तन्नामततद्” (उ० ४-१२२) इति क्रियास्येऽत इत्ने च कि-
मिद्वेनामयः कीटः । सोऽयं कुमिररुच्यते बाहुलकात्संसार-
णेन । तथाच रमसः “इदमामये भवेत्पुंति कीटे च किमिव
क्रमि”-इति । “खनकीड” इति स्वातः ॥

२. अत्र मलोपो रत्वं च पुरोदरादित्वात् । खहतेनैवेलादि-
धेनुभावेन गमनविशेषमार्थोपपत्तयेऽप्युचितं व्याख्यायुक्तिर्गा-
दिभिः ॥

३. सुगयच्छब्दयोरित्यर्थः । चम्पसितीनो गत्यौच्छतारि
रूपम् । “इथो यण” (पा० ६-४-८१) ॥

अकुरिळा (अप्रतिहता प्रसिद्धा) भा धीर्धित्यस्य स ऋजुकाभाः
सन्माकृजीकोऽभिरुच्यते प्रयोदरारिः (पा० ६-३-१०९) ॥

अत्र निगमः धूम ०० जीक इति ॥

“देवो देवान् परिभूयतेन बहानो हृष्यं प्रथमश्रिक्रित्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भार्कजीको सम्प्रे होता मित्योवाचा
यजीयान्” ॥ इतीयमाश्रिरसस्य हविर्दानस्यापिम् । त्रिष्टुप्
आग्नेयी ॥ हे भगवन्मो ! देवः शीतमानो दानाधिगुणयुक्तो
वा त्वं देवान् इन्द्राधीनप्रति परिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण
परिगृह्यन् ऋतेन यत्नेन सह नः अस्माकं हृष्यं हविः बहू
प्रापय । संहिताया “मन्येषामयी—” (पा० ६-३-१३७) ति
कीर्षः । कीदृशस्त्वम् ? प्रथमः मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । यद्वा-
मुख्यो देवानाम् । चिक्रित्वान् सर्वं (खमधिकारं) जानान् ।
धूमकेतुः धूमस्य कर्ता धूमप्रज्ञानो धूमध्वजो वा समिधा
समिन्धनेन सन्धीपनेन भाक्कजीकः प्रसिद्धभाः । ऋजुवीति-
रूपध्वजलन इत्यर्थः । मन्द्रः सुलः । देवानां मदनः
(तर्पिता) वा । होता आह्वता नित्यः ध्रुवः (इतरे मनु-
ष्यहोतारमपेक्षामिरेव नित्यो होता) याचा वायुधिवेवताभा-
वेनावस्थितः सन् यजीयान् अतिशयेन यथा च मनुष्यहोतार-
मपेक्ष्येति दुर्गः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “भाक्कजीकः प्रसिद्धभा” इत्युप-
पद्यते ॥

रुजाना नद्यो भवन्ति, रुजन्ति कूलानि ॥

“संरुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः” ॥

(ऋ० सं० १-२-३७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“रुजानाः” (२०) इत्यनवगतम् । “रुजस्यः” इत्यव-
गमः । नद्यो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् । रुजन्ति कूलानि
इति हेतुनिर्देशः । तथाच “रुजो भजे” (तु० प०) व्यख्येन
शानच । तद्विधौ (पा० ३-२-१२४) लङ्लिख्युवर्तमाने
पुनर्लङ्काप्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवति । आगमानिख-
लाच (प० ९५) मुगभाव “आने मुनि”ति (पा० ७-२-
८२) । अत्र निगमः सं० ०० शत्रुरिति ।

“अयोदेवं दुर्मद आहि जुह्वे महांतीं तृतिवाचमृजीपम् ।
मातारीदस्सु ससृष्टिं वृषानां संरुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥”

इतीयं हिरण्यस्तृप्साश्रिरसस्यापि त्रिष्टुबैत्री अभिष्टोमे नि-
जैवत्येव शस्यते । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुः शातपिता (घातको)
अस्य सः । इन्नेण शातपितव्यो वा । वृत्रो मेघोऽसुरो वा तदाख्यः ।
दुर्मदः दुर्मतः दुष्टमनोपेतो दुष्टयुक्तो वाङ्मात्रधारः सन् अयो-

१. अत्र सर्वतो भवमीत्यर्थं दुर्गो आह । तथाच मन्त्रो भवति
“अग्नेमिरां इव देवास्त्वं परिभूरसि” इति (ऋ० सं०
४-१-५-६)

२. केतुरिति प्रज्ञानाम् (निबं० ३-१-२) वेदे । लोके
तु ध्वजः “ग्रहमेवे ध्वजे केतु” इत्यमरः ॥

देव योऽकुरिहित इव योऽकृशिव इव वा (तथाचात्र बहुवीहिः
कर्मधारयो वा तत्पुरुषः) महावीरं महाविक्रान्तम् (गुणैर्-
हान्मूला शोवीपितम्) तुविवाधम् बहूनां शत्रूणां बाधि-
तारं तुवि इति बहुनाम् (निबं० ३-१-२) ऋजीपम्
ऋजीविणम् इन्द्रम् । तदुक्तम् “ऋजीवी वज्री इवमसुरायाद”
(ऋ० सं० ४-२-११-४) इति । अत्र “अग्नेर्द्वज चे”-
(उ० ४-२७)-तीपम् । किंचेत्सुवृत्तेर्गुणाभावस्ततः “अर्थ-
आदि”-(पा० ५-२-१२७)-लान्मल्यार्थोऽप्यस्यः ।
यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदिहर्जावमुच्यते । तमेवमप्र-
भावमिन्द्रम् आशुहेहि आहृतवान्बल । अथ च अस्य
एवंप्रभावस्येन्द्रस्य वधानां प्रहाराणाम् । यद्वा यावन्तोऽस्य
शत्रुवधास्त्वन्ति वपिताः पुराणादिषु तेषां समुत्तिं सङ्गमं
(समागमं) नातारीत् तरितुं नाशकोत् । अतरमाणश्च
(तर्तुमशङ्कवंश) तत्प्रहारेण विशीर्यमैगः सन् रुजानाः
ऊर्मिभिः कूलानि रुजन्त्यो बहन्त्यो या नद्यो भवन्ति ताः
संपिपिषु सत्यम् पिष्टवान् । व्यख्येनान्मनपदम् “पिषु सं-
पिषे” (ऋ० प०) । सर्वान् लोकानावृणोते इन्द्रदेहस्य पातेन
नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “नद्यः रुजाना” इत्युपपद्यते ॥

जूर्णिर्जवतेर्वा ज्वतेर्वा दूनोतेर्वा ॥

“शिक्षा जूर्णिर्न वंक्षती”त्यपि

(ऋ० सं० २-१-१७-३)

निगमो भवति ॥

“जूर्णिः” (२१) इत्यनवगतम् । “जवते” रिखादि शब्द-
समाधयः । तथाच ज्वनाद्रवणाद्वनाद्वा जूर्णिः शक्तिः (आयुध-
विशेषः) तत्र जवति-द्रवती गत्यर्थौ तत्र “जु” इति
सौरो धातुर्गती वेगे चेति वीक्षिताः । प्रवतिषु भ्वादिः परस्मै-
पथी । जुनोति हिंसायै (खा० प०) तस्य वीभीतत्वं ध्रुनोति-
सहपाठात् । तत्रोक्तं वीघान्तोऽप्यवमिति तदेवहीवीपन्यायेनो-
भयत्र संबध्यत इत्यभिमानः । प्रयोदरदिलास्तासुः । लोके तु

१. समासात्तन्निधिरनित्यत्वात् “अनृतश्च” (पा० ५-४-१५३)
इति कदमावः ॥

२. “ह्रस्वपूर्वांवा शब्दे च” (भा० उ०) लिट् । “अभ्य-
स्तस्य च” (पा० ६-२-३३) इति सम्प्रसारणम् । उबडादे-
शाभावच्छान्तसः । यद्वा “छन्दस्युनयवे”-(पा० ३-४-
१२७)-ति सार्वधातुकसंज्ञायां “दुश्चोः सार्वधातुके” (पा०
६-४-८७) इति वगादेशः । अत्र च लङ्घनप्रतिपूर्वात्पति-
भाषा नोपतिष्ठते लङ्घवानुपोषादेव । अन्यथा हि आशुहानं हस्य-
दिषु वगादेशो न स्यात् । न चैवं सति “सातयेद्वे वामि”त्यादि-
व्यभि तथा स्मारिति वाच्यम् अनेकाश्चामाभावात् । अनेकाश्च
इति हि तत्राद्युवर्तते ॥

३. रन्नेण हतो नदीषु पतितस्तम् ॥

जूर्तिरिति भवति । तदपि ऊवरतोः किति “ऊवरलरे”- (पा० ६-४-२१) ल्युटि बोध्यम् ॥

अत्र निगमः क्षिता ०० इति इति ॥ “प्रपाचो अञ्च स्वर्गयोभिरुती परिषुगं इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् । स्वयं सारिष्यञ्चै यानं उधेये अत्रैमद्वते मंसुख वंक्षति क्षिसाजुभिर्न वंक्षति ॥ इतीयं पुरुच्छपस्यार्थम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृष्ठस्य पठेऽहनि निक्षैवत्ये वासते । अत्रोपसर्गश्रुतेर्योग्यकियाध्याहारः कार्यः । तथाच-द्वै स्तोतार कल्लिज । प्र प्रवेयोसि चः युष्मान् । यत् यूयं प्र प्रवृत्त असे असदर्थम् “युपांयुष्मि”- (पा० ७-१-३९)-ति भ्यसः शोभावः आत्मीयैर्योभिर्युष्काः ऊती अवनप्रधानाः स्तुतिरिन्द्रस्य । विसर्गलोप आर्षे । यतोऽसौ इन्द्रः युष्माभिः स्तुतः सन् दुर्मतीनाम् पापमतीनामसच्छत्रूनाम् परिवर्गं परिवृज्यन्ते विवृज्यन्ते प्राणा अत्रेति वृत् (पा० ३-२-१९) “चजोः” (पा० ७-२-५२) इति कुलम् । सङ्ग्रमे । हन्ता “अधिष्यती”ति शेषः । ततश्च दुर्मतीनां दुष्टवद्वामनतां हननमुदीनां दरीमन् दरीमणि । डे छेच्छे (पा० ७-१-३९) अतिसायेन दारयितरि तस्मिन् नैने सम्प्रदायात्यति सति । अतैः अवतैः (भक्षकैस्त्रोभिर्-रसद्विरोधिभिः) या जूर्णिः शक्तिः नः अस्मान्प्रति रिषधेरे रेपितुं (हिंसितुं) रिपेहिंसार्थात् (हि० प०) “तुम्ये” (पा० ३-४-९) कथैप्रत्ययः । किरवाहृणाभावः । अथ च उधेये उपगन्तुम् (अस्मान्प्राप्तुं धर्तुं वा) “इह गती” (हि० आ०) “तुम्ये” (पा० ३-४-९) क्ते प्रत्ययः । क्षिसा प्रेरिता सा स्वयम् आत्मनैव हता नष्टा असत् भूयात् । लिङ्ग्येऽन लेट् । “छेडोऽडाटै” (पा० ३-४-९४) “इत्थ लोपः” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । ईम् इत्यनर्थकः । एवायौ वा इतैव भूयात् तादृशोऽस्येन्द्रस्य महिमास्तीति भावः । अतः न वक्षति न प्राप्नुयात् अस्मान्प्रति । तथाऽसच्छत्रूनि न वक्षति तागपि प्रतिन प्राप्नुयात् । प्रापणायां द्वेहेरैति “सिन्धुलं लेटी”- (पा० ३-१-३४)-ति सिप् वापोऽपवादः । “होवः” (पा० ८-२-३१) ढस्य कः (पा० ८-२-४१) णलम् । इन्द्रस्य भगवतो महिमा मध्य एव नक्षयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमत्र क्षेत्रणसम्बन्धात् “जूर्णिः शक्तिः” इत्युपपद्यते ॥

१. सापणस्तु-हे कल्लिजः । सो युमदर्थमसेऽसादर्थज्ञायन्मिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीयशत्रुघ्नैः कती कतीभिः रक्षणेदुर्मतीनां दुर्मननसूक्ष्माणां विरोधिनां परिवर्गं परितो वजने निमित्तभूते सति प्रम प्रकृते भवति समर्थो भवतीत्यर्थः । दिर्भावः पादपूरण इत्येवमाह ॥

२. अववा कती अत्यता । कवीसम्बद्धानयोर्ब्राह्मणादित्वान्मन्वस्ये इतिः ॥

३. इयातेहिंसार्थाच्छीलै कती ईमनिचू प्रत्यय औणादिकः ॥

अथ “ओमनाः” (२२) इत्यनवगतम् “अवनायावनेन वै”त्यवगतः । तत्र तावन्निर्गमं पठति—

“परिघ्नसमोमनां वां वयोऽगात्” ॥

(ऋ० सं० ५-५-१६-४)

पर्यगाद्वां घंसमहरवनायाजम् ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृती नैम० का० पूर्वपटके षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥ * ॥

परिघ्नसमिति । अथ “युवोः त्रियं परिघोषां वृणीतु सूरौ दुहित्वा परितक्मयायाम् । यदैवयन्तुमवयुः शचीभिः” इत्यादिः ॥ वसिष्ठस्येयमार्थम् त्रिष्टुवाश्विनी । प्रातरनुक्काश्विनयोः वासते ॥ हे अश्विनी । युवोः युवयोः त्रियं श्रयत एनमिति श्रीः रथसम् । यद्वा श्रयणं श्रीत्वां सेनैव पर्यवृणीत सर्वतः सम्भजते । “वृह सम्भक्तौ” (या० ६-आ०) वतमाने छूह (पा० ३-४-६) का ? यद्वा लोपोषित । आरमानं सर्वदा मिश्रयन्ती । “यु मिश्रणे” (अ० प०) सक् । कतमा ? सूरः सूर्यस्य । ढसः “युपां यु०” (पा० ७-३९) इत्यादिना छुः । दुहिता दुत्री उपसंज्ञिका । कदा ? परितक्मयायाम् रौत्रौ (निर्व० ४-१-२७) ऊर्ध्वमधरात्रात् । सहाश्विनोः काळः । किंय यत् यस्मात् देवयन्तम् देवाव्युत्पत्तिच्छन्तं वजमानम् दक्षीभिः सैः कर्मभिः (निर्व० २-१-२२) अवधः रक्षयः । युवाम् । तस्मात् वयः अथम् हविलेक्षणम् घंसम् अर्धः (निर्व० १-९-६) प्राप्य । प्रतिऽहनीति यावत् । तथाचोक्तम्—“पूर्वाहो ह्यश्विनोर्योगकालः” इति । वेदेऽपि “मातृर्थाणां प्रथमा रथध्वम्” इति (ऋ० सं० ४-४-१८-१) पश्यते । ओमना अवनायै । अवनेन वा निमित्तभूतेन । वां युवां पर्यगात् परिगच्छति । “इण गती” (अ० प०) वतमाने छूह (पा० ३-४-६) “इणो गा छुडि” (पा० २-४-४५) इति गयेदेशे “गातिस्ये”ति (पा० २-४-७७) सिचो छूह ॥ ४ ॥

१. परिपूर्वात् तत्कालैर्गल्यर्थात् (निर्व० २-१४-६८) मनिन् । अनो यादेसः द्योदरादित्वात् । सर्वव्यतिदेशे राक्षिर्गच्छति । यदातन्मेत्युष्णनाम तत्परित उभयतोऽस्यास्सेवं म्परितवम् । यकारोपजनः ॥

२. “मह उपादाने” (वया० ७०) असांघधि “पूवोदरादि”त्वात् (पा० ४-२-२०९) गकारस्य घकारोऽनुगागमोदकारस्य सकारस्य । गुणान्नैत्रसिप्रसा अवधवा आदित्येनेति प्रसम् अहः ॥

३. अवनशब्दस्याकारवकारोरोकारमकारौ शिबक्तेश्चाकारः । (निर्व० ४-३-२२) ॥

एवमत्राशिनोर्हविःसंप्रदानसम्बन्धात् “ओमना” इत्यस्य
“अवनाय अवनेन वे”-त्येवं विपरिणतोऽर्थ उपपद्यते ॥५॥ (४)
इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे लघु० नै० का०
षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥ * ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिणी—उपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी
वा ॥

अथ “उपलप्रक्षिणी” (२३) इत्यनवगतम् । सत्कुकारि-
काऽभिधेया । सा हि उपलेषु प्रेस्तरेषु (घरेषु) “पापा-
णप्रस्तरप्रावोपलाभानः शिला इवद्” इत्यमरः । यवान् प्रक्षि-
णाति हिनस्ति पिमद्यति यावत् । “क्षीप् हिंसायां” मयादिः
परस्मैपदी ॥ एवमस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहणेनार्थप्रतीति-
रवगमः ॥ अथ वा उपलप्रक्षेपिणी । उपलेषु पाकमाण्डेषु
प्रक्षेपिणी भर्जनार्थं यवानाम् यद्रोपलान् शर्कराः (प्रतत्वा-
ल्लकाकाः) प्रक्षेपति सयवे पाकमाण्डे भर्जनार्थं दासेयमुप-
लप्रक्षेपिणी सती उपलप्रक्षिणीत्युच्यते । तथाचोपलशब्दोप-
सृष्टिर्नातेः क्षिपतेर्वा “छुप्यजाती गिनिस्ताच्छील्ये” (पा०
३-२-७८) इतिगिनिप्रत्यये व्यत्ययेन टिलोपे क्षीप् (पा०
४-१-५) ॥

एवमत्र सत्कुकारिका तज्जीविनी स्त्री उपलप्रक्षिणीत्युक्ता ।
स एष आपद्धर्मस्तस्या इति (इममर्थम्)—आख्यायिकैवाभि-
धयाति—

(इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति ?
तेषामेकः प्रत्युवाच

शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥ १ ॥
इति ।

१. उपलेषु रुक्षणासु संतप्तसु बाहुकासु यवान् क्षिणाति
हिनस्ति भृञ्जीत्यर्थे इति देवराजयज्वानः प्राहुः ।

२. आपद्धर्मोपजीव्यविपरिणतमिदमुदाहरणमार्थं न परि-
संख्या, तेनोपलप्रक्षिणाः (सत्कुकारिकायाः) तादृशैर्मिनिना
ताच्छील्यार्थेनाभिहितं न विरुध्यते । सतत्करणं हि ताच्छील्य-
मुच्यते ॥ अतएव बाहवत्त्वेन मनुना च बहुच्छवाऽन्येऽपि
जीवनहेतवोऽभिहिताः । तथाच मनुः—“विषा शिरुषं भृतिः सेवा
गोरक्षं विपणिः कृषिः । भृतिर्भक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः”
इति । तत्र विषागारुहादिः । शिरुषं जित्रादि—संप्रकरणं हि वा ।
भृतिर्वेतनम् । विपणि—विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लक्ष्यते ।
भृतिः सन्तोषः । तस्मिन्सति स्वल्पेनापि जीवनम् । “भैक्षं
भिक्षाकदम्बकम् । कुसीदं धृजिजीविके”ति चामरः ॥ इयच्छा-
ख्यायिकाऽप्राप्तिकीति मन्वानाः कोडाङ्गितं कृत्वा पाठमेतं
कल्पात्तामुद्रितेषुतवन्तः ॥

सा निगदव्याख्याता) ॥ १ ॥

शकट इत्यादि छागलेयस्मृतावद्यापद्धर्मप्रकरणे पठ्यते ।
तत्रानुपमपर्वत इति प्रचुरः पाठः । तथाच याज्ञवल्क्योऽपि—
“कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवानुपं
वृषो भैक्षमापत्तौ जीवनाति तु ॥” इति । अत्रापसौ जीवनातीति
विशेषणात्कृष्याशीनां मध्येऽनापदवत्त्वायां यस्य वा भृतिः
प्रतिषिद्धा तस्य सा भृतिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथाऽऽपदि वैश्य-
भृतिः स्वयं कृता कृषिर्विप्रलत्रिययोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पा-
दीन्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते ॥ तत्र शकटः धान्यादिवहनद्वारेण
जीवनहेतुः । शाकिनी शकटयुक्ता भूमिर्यहवाटिका । सा हि
शैकायाहारणेन । गावः दुग्धादिना । जालम् मत्स्याया-
हारणेन । अस्त्र- (स्व-) न्दनम् । अचलनं स्वस्थानात्यागः ।
तद्धि कृष्णदिल्लामेन, व्याधायिकानिवृत्त्या च । वनम् फल-
पुष्पाद्याहारणेन । उदधिः अन्यो देशः । अजहत्सार्थलक्ष्या
तथावगमात् । स हि मृडाललाटकाद्याहारणेन । पर्वतः गैरि-
कचुदाद्याहारणेन । राजा भैक्षारिना ॥ सा इयं मृत्युक्तिर्ये-
निगदव्याख्याता । निगदेन पाठमात्रेण व्याख्यातं व्याख्यातं
यस्यास्तथाभूता । व्यचार्येति यावत् ॥ १ ॥

उक्तार्थे निगममुदाहरति—

कारुहं ततो भिपगुपलप्रक्षिणीं नना । ना-
नाधियो वसुयवोऽनुगा इव तस्मिन्नेन्द्रियेन्द्रो
परिस्त्रव ॥ ३ ॥ (श्र० सं० ७-५-२५)

कारुरिति ॥ आक्षिरसस्य शिचोरापेम्पक्षिरैर्नदी । खनुक्क-
ताशङ्कया किलापरिस्त्रवति सोमे पापसङ्घातैर्नादास्यशुद्धिमि-
थ्यतीति मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह—अहं तावत्किञ्चि-

१. “शकटोऽस्त्रियाणि”त्वमराभिधानेन शकटमपि ॥

२. तथाचोक्तम् “पर्वं पुष्पं फलं कन्दं नालं संसेदजं तथा ।
शक्तं पट्टिमुमुद्रितं युज विषाद्ययोत्तरमि”ति वैषकोक्तशकटयोगा-
च्छाकिनीति । (आक्षिकतत्त्वे दृष्टं भट्टाचार्येण) ॥

३. स्वस्थानस्याधिनामेव तत्तुल्यं भवति ॥

४. यथाकथाच गृहे निर्वाहस्य कर्तुं शक्यत्वात् ॥

५. यवपि “अलप्रायमनूयं स्यादि”त्वमरेण नपुंसकमनूपसुक्तं
तथापि “अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु बाध्यवर्हि—”ति नेदित्य-
भिधानादिशेष्यनिवृत्तास्य ॥ अनुगता आपो यस्मिंश्चित् बहुमीहा-
वकारः समासन्तः (पा० ५-४-७४) “ऊदनोर्देशे”—(पा०
६-३-९८) इत्युपोऽकारस्योदादेशः । उदधिरपि—ऊदकानि
धीयन्ते अस्मिन् इति किः (पा० ३-३-९३) “पेपं नोसवाह-
नधिषु चे”—(पा० ६-३-५८) ति उदकस्योदादेश इति नार्थ-
तोऽत्यन्तं सिध्यते ॥

६. सायणशु—कृषिः प्रवृत्तासोमयागः सन्दृशापवित्रात्सोमे
क्षरति सति तस्मैतिवन्धकपापापनुत्तये पुरश्चरितावतीतैनपुरस्सर-
मन्थेषणा चकारेत्येवमनुं सप्तमस्ततार ॥

श्रिदनादिकाले परेषां काष्ठः खोमकर्ता (स्तुतीनां प्रयोक्ता) होमृत्वेनावस्थितो यज्ञकर्मणि । बहिर्षी यज्ञातिप्रियवक्ता लौकिका-
भिर्गोचोयुक्तिभिर्गोचिकापरतया । आसेम् । ततः मम पिता
पुत्रो वा भिषक् भेषजकृत् (वैद्यः) यज्ञस्य, ब्रह्माभिधानः ।
“स हि सर्वं प्रथ्यावियैषा भिषज्यती”-ति श्रुतेः । इतरो
लौकिको वा भिषक् । नना मम माता दुहिता वा उपलप्रक्षिणी
सवनीयानां पैट्री दासीकर्मकरी । “दासीपिन्नी”-ति श्रुतम् ।
अथवा धानासक्तुकरम्मादीनां कारिका तद्वाजीव्याऽऽसीत् । ते
वयमेवमनादिकाले कश्चिन्निष्ठाप्रधानाः सन्तः नाना-
धियः नानाकर्माणि । धीरिति कर्मनाम (निधं २-१-
२१) अथच वसूयवः वसुकामाः । “वैषाच्छन्दसी”-
(पा० ३-२-१७०)-ति उः । कथं नाम वसु खमेहि येन
प्राणधारणं साधित्वेतेनाभिप्रायेण अनुतस्थिम अन्वास्थि-
तासो लोकमिमम् । कथम् ? वा इव गाव इव । छान्दसो
जसश्चसादेशः । गावो यथानि केषुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता
एवमन्वास्थितासो वयमपीमं लोकम्परिचर्यामिः कारुरहमित्यु-
क्तपूर्विकाभिः । एतज्ज्ञात्वा खलम् हे इन्द्रो ! सोम । इन्द्राय
इन्द्राथैम् परिस्रव परिरक्ष एतस्माद्वापवित्रादस्माभिरभ्ये-
ष्यमाण (प्राध्वैमानः) इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमंत्र शब्दसम्बन्धोदर्थोपपत्तेश्च “उपलप्रक्षिणी” सक्तु-
कारिकेत्युपपत्तयः ॥

अथास्य भाष्यम्—

कारुरहमसि कर्ता खोमानां । ततो भिषक् ।

१. अन्वाहृतयेतद् । भाष्ये तु—असीलभ्याजहार । तस्य य
प्रवाहं कारुरासं स पदैवम आह्निरतोऽसीत्येवमात्मप्रत्यभिज्ञापने
तात्पर्यमवसेयम् ॥

२. तन्वतेसादिति ततः पिता, तन्वतेऽसाविति ततः पुत्रः ।
अपादाने कर्मणि वा क्तः । “अनुदात्तोपदेशे” (पा० ६-४-
३७)-आदिना नलोपः ॥

३. दुष्टसुखं स हि प्रायश्चित्तयोगे उपपन्नं वृक्षस्य रोपणं करोति ।
यदुक्तम्—“भेषजकृतो ह वा उप यज्ञो यवैर्विहृता भवती”-
त्यभिधी । “भिषग्यैवौ विविक्षत्के” इत्यमरः ॥

४. नमनक्रियायोगात् । माता हि स्तन्यदानाद्युपकारा-
भारतं प्रति नता (नमनशीला) भवति । दुहिता वा पुत्रार्थे
पितुः प्रभूभिभवति । ध्वं सर्वेषां परिचरणेन नानाधियो नाना-
कर्माणि श्रयेयं मन्त्राय उपपाद्य । तथाचान्न नमतेः पचाद्यजि
(पा० ३-२-२३४) अस्य सद्याप ॥ अत्र यस्मिन्पक्षे पिता भिषक्
तत्र मन्त्रजनना । वसिष्ठ पुत्रस्तत्र दुहिताननेति योग्यम् ॥

५. पशुपुरोक्षश्चादीनां खोमानां वा पैट्री संपूर्तिका ॥

६. अत्र वसुक्षत्राद्वानार्थाविच्छादं ययत् । “अकृत्सावैषातुक-
योदीर्घः” (पा० ७-४-२५) इति वसोदीर्घः ॥

७. मिथ्यात्वद्वेनेन स्वपुरितारुकीर्तनेन क्षपितकर्मधाः सा
इति मन्वमान इत्यर्थः ॥

तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा । उप-
लप्रक्षिणी=सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता
वा दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणि ।
वसूयवो वसुकामाः । अन्वास्थिताः सो गाव इव
लोकम् । इन्द्रायैन्द्रो परिस्रवेत्यभ्येषणा ॥

पितुरिति । पितुर्हि सकाशात्पुत्रस्तन्यते इत्यसौ ततः ।
एवमपादाने कारके अत्रार्थकः । पुत्रः पुनस्तन्यते । अयं
ततः कर्मणि क्त बोध्यः । इति एवमेवा अध्वेषणा सत्कार-
पूर्विका व्यापारणा ॥ गतमन्यत् ॥

अथ उपसि (२४) इत्यनवगतम् । “उपस्ये” इत्यवगम-
स्तत्र निगमन्दर्थाति—

“आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति” उपस्ये ॥

(ऋ० सं० ७-७-१७-३)

आसीन इति । “पुत्रो जंगार प्रत्यक्षमसि क्षिणीं क्षिरः
प्रति दूर्ध्वं वक्ष्यम् ॥ आसीं ० ० पाति ब्यङ्गुस्तानामन्वेति
भूमिम् ॥” इतीयं वसुक्लेन्द्रपुत्रसापैम् ॥ त्रिदुवैन्द्री ।
महाव्रते मल्लतीये कले शास्यते । अत्रादित्यात्मनेन्द्रः
स्तूयते तदंशलात् । आदित्यकपीन्द्रः पत्नः रश्म्याह्वयेः
पाद्विः । सावैषिभित्तकस्तत्सि (पा० ५-२-३४) इतो लोका-
दुर्गं वृष्टिलक्षणं यत् जगार निवृत्तिं दृष्टाति वा । तत्
दृष्टीत्वा च प्रत्यक्षम् आत्मानं प्रतिगतं (सुदृक्)-मत्ति
भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं वृक्षे वर-
णीयं तापनिवारकं वा (निधं ३-४) तद् (वृष्टिलक्षणमुदकं)
शीर्ष्णां शिरःस्थानीयेन रैदित्वालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य
मखकं प्रति दूर्ध्वो दधाति क्षिपतीत्यर्थः । अत्र पूर्वत्रच लिट्
वर्तमाने (पा० ३-४-६) क्तिञ्-उपसि उपस्ये आत्मान
उपस्थानेऽन्तरिक्षलोके मण्डले वा आसीनः उपविष्टः सत्
ऊर्ध्वाम् उन्नताम् (उपरि+अन्तरिक्षलोके+अवस्थिताम्)
खरीति क्षिणाति हिनति । “क्षीयं हिंसायाम्” (अवा०
५०) अस्य हलः (पा० ७-३-८०) आलोककरणात्वाध-
यापि प्रक्षिपतीत्यर्थः । ततश्च न्यङ् रुदिमस्युद्गेन तेन
नीचैरञ्जिता (गन्ता) सत् उन्नतानाम् विस्तृताभिर्मां भूमिम्
अन्वेति अन्वगमच्छति यथा निजोन्नतं (सर्वत्र) प्रकाशनाये-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

१. प्रतिक्षुलान्तारमुदकसङ्गमिति कश्चित् ॥

२. वरतरमिति दुर्गः । वरततो वक्ष्यमिह वक्ष्यम् । दुर्ध्वं क्षत्र
(निगमे) वक्ष्यमुच्यते (निधं ०-२४) “अथावर्धं रणुते
विंसावु” (ऋ० सं० १-४-२४-४) इत्यत्र यथा ।
निवर्ते हि तत् “दृष्ट् वरणे” (स्वा० ७०) “जृष्टव्यामृषण”
(ङ० २-५) इत्यमरः युगः ॥

३. “क्षपि वा शिर आदित्यो भवति” इति श्रुतम् (नि०)
तेन शिरस्त्वमादित्यस्येति दुर्ग आह ॥

एवमत्र शब्दसाहचर्यादर्थोपपत्तेश्च “उपति उपत्ये” इत्युपपद्यते ॥

प्रकलविद्वणिगम्भवति । कलाश्च वेद प्रकलश्च ॥

“दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना” ॥

(ऋ० सं० ५-२-२७-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “प्रकलवित्” (२५) इत्यनवगतम् । “प्रकलवित्” इत्यवगमः । वणिक् भवतीत्यभिधेयवचनम् । स हि कलाश्च वेद प्रकलाश्च । कलाः=मानोन्मान-प्रतिमानादिविषयाः । प्रकलाः प्रकृष्टाश्वगणितरत्नपरीक्षादिकाः । वेद-जानाति इति प्रकलवित् । “सत्सु द्विषः” (पा० ३-२-६१) इत्यादिना किम् । “ज्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा० ६-३-६३) इति दृश्यः ॥ अत्र निगमः दुरित्यादिः । तथाच “दुर्मित्रेणैते तृत्सवो वैविषाणा आपो न सुष्टा अभवन्त नीचीः । दुर्मित्रा० ममाना जहुर्विधानि भोजना सुदासे ॥” इति वसिष्ठस्यापम् । त्रिष्टुबैन्द्री । महाप्रते निष्कैवरूपे दक्षिणे पक्षे शस्यते ॥ ये पूर्व-सुचैर्गतयः मेधा असुरा वा ते एते इन्द्रेण भगवता मषवता तृत्सवः दारयितव्या अथ न सीमाः सन्तः वैविषाणाः शृंगं व्यासुवन्तः युद्धार्थं वा सज्जता अपि । “निपु व्यातो” (जु० ५०) यद्गुणगतात् लटिः कानच् । आपो न आप इव सुष्टाः संज्ञाताः धिलीनप्राया इत्यर्थः । अतएव नीचीः नीचैः । औन्दसं रूपम् । अधवन्त अयावन्त । अगच्छन्ति-त्यर्थः । उचैर्गतय एते सत इन्द्रवलासीचैर्गतयः संश्रुता इति भावः ॥ ततश्च दुर्मित्रासः दुर्मित्राः प्रतिसन्धानपराः प्रकलवित् प्रकल्पविदः वणिज इवेति ह्यतोपमानमेतत् “सुपां-सुखनि” (पा० ७-१-३९)-ति जसो लृक् । मिमानाः शब्दं कुर्वन्तः “माध्यानि शब्दे च” (जु० आ०) लटः धातुश्च । माध्यामाना इति सायणः । ते यथा कृपणसुहृत्संगतादृष्टेणेना-निश्रेष्ठदुःख्या बाल्यं प्रयच्छन्तो वलीयसा राजपुरुषेण बाध्यमाना आकोश्यमाना बहु यथालभ्यं प्रयच्छन्ति, तद्वत् एते मेधा असुरा वा इन्द्रबलोद्यताः सन्तः विश्वानि सर्वाणि (अशेषाणि) भोजना भोजनानि शैलैः (पा० ६-१-७०) उदकानि भोजयानि धनानि वा सुदासे तवाग्रि

१. अत्र दुर्गैः-अवयव-प्रत्ययवादिक्लाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेभ्य निपुणो भवति गणितकुशलत्वाच्च तथाभ्य इति ॥

२. पलायनार्थं सुशुक्ता इति सायणः ॥

३. नीचीना इति सायणः ॥

४. सत्पानमिह तुलाग्रमद्वस्यासिमितं तत्रैव हि तेषां कुषणिजां कौशलं यदर्थं बहुतया तथा कुर्वन्तस्तुलासन्धानं प्रयच्छन्ति । सन्धानं सक्षय इत्येते ॥

३६ नि०

तन्नाम्ने वा राशि राशे वा कल्याणदाने वा यजमाने सति जहुः अर्पितवन्तस्तत्सज्जुवो ॥ ये पूर्वमश्वोदकवातारो, यथा-लभ्यं धनं-(करमन्यद्वा) अग्रयच्छन्त आसंस एवाशुता बाध्यमाना इन्द्रेणाशेषाणि तानि जहुरिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

एवमत्रालोदकालपदानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद्वन्वणिक्” इत्युपपद्यते ॥

अभ्यर्द्धयज्वाऽभ्यर्द्धयन्यजति ॥

“सिर्पक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा” ॥

(ऋ० सं० ४-८-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “अभ्यर्द्धयज्वा” (२६) इत्यनवगतम् । “अभिवृद्ध-दानं” इत्यवगमः अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् यः यजति स ह्यवगमप्रकारः । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः ॥ अत्र निगमः सिर्पक्षीत्यादिः । तथाच-“सिम्यक्षयेषु रोदसी जु देवी सिर्प ० ० ० यज्वा ॥ श्रुत्वा हवै मरुतो यद्धयैष सुमा रेजन्ते अध्वनि प्रविके ॥” इति । ऋजिश्वा नाम भारद्वाज-स्तस्येयमार्थम् । वैशदेवे सूक्ते त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! येषु युष्मासु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् सिम्यक्षयेषु क्षिप्रं सज्जच्छते । पुनः पुनरेकतां गच्छ-तीत्यर्थः । म्यक्षतिर्गतिकर्ता (निर्व० २-१४-३३) वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) यत्रादिलस्य भ्वादेराकृतिपणलादिति संप्रसारणमभ्यासस्य (पा० ६-१-१७) । तथा अभ्यर्द्ध-यज्वा अभिवृद्धदानः पूषा पोषको देवः सूर्यः रश्मिभिः सिर्पक्तिं युष्मान् सेवते (निर्व० ३-२९-२३) ते दूयं हवम् अससीयमाह्वानं श्रुत्वा यद्ध यद्ध यदा खड्ग आयाथ आगच्छथ अस्मान्प्रति । तदानीम् अध्वनि मार्गे एतस्मिन्तदिक्षे प्रविविके आगमनार्थं प्रकर्षेण-विविके विजने (जनेः प्रत्यक्) कृते सति । विस्तीर्णं इति यावत् । तत्र विद्यमानानि भूमं बहूनि भूतजातानि रेजन्ते कम्पन्ते (निर्व० ३-२९-२६) तथाच मन्त्रान्तरम् “प्रवैयमन्ति पर्वताम्बिर्विजन्ति वनस्पतीन्” (ऋ० सं० १-३-१८-५) इति ॥ ५ ॥

१. सुदासो नाम राजा यत्पुत्रः सौदासो मद्रयन्तीपतिः । तथाच रामायणे (वा० सु०) “सौदासं मद्रयन्तीपते”ति । यदा सुदाः यैजवन्तो रात्रौ स एवान्यो वा तस्यै । “दास दाने” किप् । पक्षे भावे वक्ष् । शोभनः दासो दानं दस्य सः ॥ २

२. स्तोतृसत्सङ्गान्कुर्वन् । यजति धनेन पूजयति ॥

३. बहोमीव इममिन्द्रस्य पुंस्त्वाभिर्वादेऽपीह तदतोऽभि-धाने न पुंसत्वं मषद्वगाह । जसो कुग्रह । जसोभिधानं पुंसीत्यनुवर्त्य “यसुः कर्तरीमनिजभावे को घोः फिः प्रादितोऽज्यत्” इति (अमरः) ॥

एवमत्र “पूषा-अभ्यर्क्षयन्वा” सहि खरस्मिपोषं पुष्यन्
भूताभ्यामिमुष्येन वृद्धा योजयन् अभिमतानर्थान्भूतेभ्यो
ददाति ॥

ईक्ष ईशिषे ॥

“ईक्षे हि वस् उभयस्य राजन्” ॥

(ऋ० सं० ४-६-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “ईक्षे” (२७) इत्यनवगतम् “ईशिषे” इत्यवगम-
स्त्रज निगमः ईक्षे हीत्यादिः । तथाच—“नृवत् इन्द्र !
नृतमामिह्वती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः । ईक्षेहि ०० जन्
धारं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥” इति । भारद्वाजस्यार्थं त्रिष्टुप् ऐन्दो
व्युत्स्य दशराजस्याष्टमेऽहनि मरुत्वस्य शक्ने वासते । हे
राजन् ! राजमान ! इन्द्र ! वयं ते लतः नृवत् नृभिर्म-
मुष्यैः परिवारकजनैर्युक्तम् । श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः
सहितं वामं वननीयं सम्भजनीयं प्रशस्य वाचनीयं वा धनं
नृतमामिः नेतुतामिः (मनुष्यतमयोग्याभिः) । ऊती
कृतिभिः “सुपांसुखि” (पा० ७-१-३९) व्यादिना
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । रक्षामिः हेतुभूताभिः वंसीमहि
सम्भजेमहि वामिस्त्वमस्माच्छब्ददुपलक्षगिरेवोपजातशब्ददा-
क्षासा वयं लतोऽथ प्रतिविशिष्टं धनमासाद्य परस्परं समं भजे-
महि विभजाम इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्, लम् उभयस्य
पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्वः वसुधः धनस्य । “आगमशास्त्रम-
निलम्” (पा० १५) इति आगमानिखलाधुमभावः । एवम्
ईक्षे ईशिषे ईश्वरः (प्रदातुं समर्थः) भवति । अत्रापि
“ईशः से” (पा० ७-२-७७) इतीहभावः ॥ तस्मात् महि
महागते स्थूरं स्थूलं विपुलं । वर्णव्यत्ययो रलयोरैक्यात् ।
बृहन्तं गुणैः परिबद्धं रत्नं रमणीयं धनम् धाः वेदि । रत्न-
शब्दो हि रमतेरन्तर्भावितवर्णान्तरप्रलये “रमेत्त्वच” (उ० ३-
१४) इति साधुरत्र पुलिङ्ग उपन्यस्तः । अथोन्तरे च
निलगपुंसकम् । तथाच मेदिनी “रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि मणा-
वपि नपुंसकमि”ति ॥

एवमत्र वसुसम्बन्धात् “ईक्षे” इत्यस्य “ईशिषे” खामी
भवसीत्यर्थे उपपद्यते ॥

क्षोणस्य=क्षयणस्य ॥

१. अत्र दुर्गस्तु—यथा केन्यदुत्पन्नप्रणवाः काश्चिदीश्वरं मनुष्यं
स्तुतिभिः सम्भजेरन् ययं वयं त्वां नृतमामिनेनुत्थतमयोग्याभिः
कृती-भैवन्तीभिस्तत्पयन्तीभिः स्तुतिभिः वंसीमहि सम्भजेमही-
त्येवमाह ॥

२. “वनपण्यं सम्भक्तौ” (भा० प०) “इषियुक्ती” (उ०
१-२४२)—व्यादिना बाहुल्यकामत् प्रत्ययो नकारस्याकारा-
देशः (पा० ६-४-४२) बाहुलकात् ॥

“महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय” —

(ऋ० सं० १-८-१४)

इत्यपि निगमो भवति ॥ २ ॥ (६)

अथ “क्षोणस्य” — (२८) लनवगतम् । “क्षयणस्य” —
लवगमः । अत्र निगमः मह इति ॥

तथाच—“युवं श्वावांयु रक्षतीमदत्तं सहः ०० ण्वाय ।
प्रवाच्यन्तद्वृषणा कृतं वां यन्नापुंदायु श्रवोऽनुध्वर्यत्तम् ॥”

इतीयं कक्षीयतआर्षम् । आश्विनी, त्रिष्टुप् ॥ प्रातरनुवा-
काश्विनीयोः शस्यते । हे अश्विना अश्विनी । “सुपांसुखिनि” —
(पा० ७-१-३९)—ति औक्षआकारात् । युवं युवाम् । श्वा-
वाय कुष्ठरोगेणश्ववा (कपिश)वर्णाय ऋषये राक्षे वा रक्षतीम्
ज्वलितरूपां श्रियम् इति दुर्गः । बीतलवचं क्षियमिति सायणः ।
अदत्तम् प्रायश्चित्तम् । अपिच युवामेव क्षोणस्य क्षयणस्य चतु-
र्व्यर्थे षष्ठी “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति । तथाच
“क्षि निवासगलोः” (तु० प०) अस्मात् “कृत्वास्तुतो बहुलमि” —
(पा० ३-३-११३)—ति कर्तरि लृट् । गुणे यस्योकारः वृषो-
दरादिलात् “आहुणः” (पा० ६-१-८७) इति गुणे क्षोणाय
(योऽयं इष्टिराहित्येनेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्यै) कण्वाय
ऋषये महः तेजः (तेजसं चक्षुर्निद्रियम्) अदत्तमिति पूर्वैणे
वाच्यः । तथा हे वृषणा ! वृषणा कामानां वपितारौ औक्ष
आ (पा० ८-१-३९) वां युवयोः तत् अतिवैचनीयं कृतं
कर्म । प्रवाच्यम् (प्रकथनं वाचनीयं) वाचनीयं यत् नार्थ-
दाय नृषदपुत्राय वधिराय ऋषये “मह्यन्वचकै” (पा० ४-
१-११४) लणपत्ये । श्रवः श्रवणेन्द्रियम् अद्यधत्तम्
अधिकं दत्तवन्ती स्थः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसाहचर्याद्योपपत्तेर् “क्षोणस्य” — ति “क्षयणास्य”
रुद्धस्य (दुर्गमतेन) क्षयणाय निवसते इति (सायणमतेन)
वाऽयं उपपद्यते ॥

१. दुर्गस्तु भावे वृद्धवाचिभिरिति तन्माते हि मह इति महत्
इत्यर्थकः छान्दसोऽल्लोपः ॥ तच्च क्षयणस्येवस्य विशेषणम् ।
क्षयणस्य निवासस्य शतारौ युवानेवेति तन्मतेऽर्थः । अत्र
सायणोऽस्य मन्त्रसाधोन्तरमन्त्र आदेशादिना कृतवान् ।
तथाहि ब्राह्मण्यस्य परीक्षाधर्मसूत्राः कण्वद्युषि गृहे तमसि निवृष्टः ।
“अत्रैव स्मितः सन्नुष्टाधुषसं विजानीहि यदि त्वं माहा-
पोऽसि” — ति । तमश्चिनावागलोचतुः वृद्धायाधुषसि हर्म्यस्योपरि
सीणां वादयन्तावावागमिष्यत्सवं शब्दं कृत्वा वृद्धाधुषसं
ब्रूहि त्वेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वपिताराव-
श्विनी ! वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं, यन्नापुंदाय
नृषदपुत्राय कण्वाय महः महतः क्षोणस्य शब्दकारिणो वीणा-
विशेषस्य श्रवःशब्दमध्यचतुष्टयतो विज्ञानार्थमधिकमकुर्वत् ॥
इति ॥ अत्र पक्षे क्षोणस्येति “पुच्छ शब्दे” (तु० प०) इत्य-
सादौपाधिको नम्रलयो गुण इति बोध्यम् ॥

अथ “अस्मे” (२९) इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यन्तमित्यने-
कार्थम् । प्रकरणादिवशात्स्य निगमो भवति तद्यथा—

“अस्मे ते बन्धुः ।” (य० वा० सं० ४-२२)

वयमित्यर्थः ॥

अस्मे इति प्रथमाविभक्त्यन्तम् । बन्धुः बन्धुभूताः ।
दुर्गस्तु—

“तपस्तनूरुसिप्रजापतेर्वर्णः । परमेण पशुना कीयसे सहस्रपोषं
पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्” इति मन्त्रमुदाजहार व्याच-
रन् यौ च सोमकृषणस्य ब्रह्मापाकरणमन्त्रेण अजाया एषोऽपाक-
रणमन्त्रः । सोच्यते—हे अजे ! तपसः अग्रेस्त्वं तनूः वरीरम्
अस्मि भवसि । “अभेक्षोषा अजा” इति ह्युक्तम् । “स एता
एभ्यः प्ररोचयत्” इति च । तस्मादुपपद्यतेऽस्मत्सुखमजायाः ।
प्रजापतेः । वर्णः वरणीया लम् (ल्लिङ्गव्यत्यय आर्षः)
सहस्रपोषम् अस्माकं पुष्यन्ती एतस्मिन्कर्म्मण्यज्ञभावमुपेहि ।
एवमजामभिष्टुत्यापुना सोमं ब्रवीति—हे सोम ! त्वमनेन पर-
मेण भेटेन पशुना अजार्थं प्रीयसे । किं कारणम् ? अस्मे
वयं ते तव बन्धुः बन्धवः विनियोक्तारः ॥ एवमत्र प्रथ-
मान्तेन बन्धुवद्देन सामानाधिकरण्यात् “अस्मे” इत्यस्य
“वय”मित्येवं प्रथमाया विपरिणाम उपपद्यते ॥ द्वितीयाया-
स्तावत्—

अस्मे यातं नास्त्या सजोषाः”

(क० सं० १-८-१९-६)

असानित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“आश्वेनस्यु जवंसा नूतनेनास्मे ०० जोषाः । हवे हि
वाग्मथिना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपस्यो वृष्टौ ॥”

इतीयं कक्षीवत् आर्षं भिष्टुवाग्मिनी । प्रातरनुवाक्वाग्मिनयोः
शस्यते ॥ हे नास्त्या ! नासस्यौ न असस्यौ अश्विना
अश्विनौ सजोषाः सजोषवौ समानप्रीतिपुक्तौ “सुषां सुष्ठु”

१. एकमेव श्वेतच्छन्दरूपं सप्तस्वपि विमचनयैषु वतते । तथाच
जसादीनां “सुषां सुष्ठुणि—” (पा० ७-१-२९) —ति शेषादेशः
प्रमुक्ष्य सः (पा० १-१-२३) “क्षेपे लोपः” (पा० ७-२-
९०) इति टिलोपः । सर्वत्र ॥

२. विषेयतया वा वचनविपर्यय इति केचिद् । वेदाः प्रमाण-
नितिर्वत् ॥

३. कस्योऽयमिति न निश्चिनुमः ।

४. पशुशब्द उग्रलवान्तो नित्यपुङ्गिश्च इति दारशब्दपरिक्लिया-
मपि प्रवर्तत एव । अत एव “पशुना युजेते”ति श्रुतौ पशुस्त्रिया-
वागमाशङ्क्य “छागो वा मन्त्रवर्णोदि” —ति न्यायेनैव निर्णयो
मीमांसायां चतुर्थाध्याये । “पशवान तातुं गुहाचरन्तम्” इति
श्रुतौ जसादिषु छन्दसि वाचनमिति नामावाभावा इति
वेदभाष्ये स्थितम् ॥

(पा० ७-१-३९) इति औदःसुः । पूर्वत्र चात् । युवां इयेनस्य
पक्षिविशेषस्येति दुर्गः । सोमनीयं गच्छतोऽश्वस्येति सायणः ।
नूतनेन नवतमेन जवंसा जवेन (परिश्रान्तस्य हि मन्दतरो-
जवो भवति) अस्मे अस्मान्गति आयातम् आगच्छतम् ।
हि यतः रातहव्यः युवागुहिस्रोत्पृष्टव्योऽयं शश्वत्तमायाः
कालात्मकतया नित्याया उपसः । द्युष्टौ विच्छेदतकाले
(प्रभाते) वां युवां हवे आह्वयामि । हेयो लङुक्तमेकवचने
“बहुलं छन्दसी” — (पा० ६-१-३४) —ति सम्प्रसारणं शव-
गुणायोदेशः ॥ ६ ॥

एवमत्रायामित्यनेन सम्बन्धात् “अस्मे” इत्यस्य “अस्मा-
नि” —त्येवं द्वितीयाया विपरिणाम उपपद्यते ॥ तृतीयायास्ता-
वत्—

“अस्मे समानेभिर्ऋषभ पौंस्त्र्येभिः”

(क० सं० २-३-२५-२)

अस्माभिरित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे संसानेभिर्ऋषभ पौंस्त्र्येभिः ॥

भूरीणि हि कृणवांसा प्राविष्टेन्द्र कल्वां मरुतो यद्वशाम ॥”

इतीयमिन्द्रमरुतसंवादे मरुतामाधेयम् । त्रिष्टुवैन्द्री । महाप्रते
च व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुतातीये शस्यते । इन्द्र-
उच्यते मरुद्भिः । हे इन्द्र ! वृषभ ! वर्धितस्त्वम भूरि बहु
चकर्थं कृतवानसि कर्म तस्मिन्सांस्त्र्येभिरस्मे । किंतु तव समा-
नेभिः समानैः । अस्मे अस्माभिरिव सहायभूतैः । न त्वमेक
एवेत्यर्थः । “बहुलं छन्दसी” — (पा० ७-१-१०) —त्येवमाधेयः ।
युज्येभिः युक्तेः पौंस्त्र्येभिः पुंसः कर्म पौंसं बहुलं तद्वद्भिः ।
“अश्वेनादिला” — (पा० ५-२-१२७) —नमस्त्र्योऽन्वाक्य-
स्यः । हे शशिष्ठ बलिष्ठ ! शव इति बलनामं (निधं० १-
१२-४१) वयं त्वतोऽपि भूरीणि बहूनि कर्मेणि कृणवांसा
कृणवांसा कृतवन्तः स्म । हि तन्वयेन । संहितायाम् “अन्यथा-
मपी” — (पा० ६-३-१३७) ति कीर्त्यः । न केवलमेतद्वच्यैव
किन्तु क्रत्वा कर्तुना कर्मणा (निधं० २-१-९) “जसादिषु
छन्दसि वा वचनम्” (पा० ७-३-९७) इति ताभावा-
भावः । यद् वृष्ट्यादिकं वशाम कामयामहे “ववा कान्तौ”
(अ० ५- “बहुलं छन्दसी” — (पा० २-४-७३) इति शपो
लुगभावः । सलोप आर्षः । यतो वयं मरुतः । एतेन
स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति ॥ २ ॥

एवमत्र तृतीयान्तमव्यपातित्वाद् “अस्मेभिः” इति तृतीयाया
विपरिणाम उपपद्यते ॥ चतुर्थ्यास्तावत्—

“अस्मे प्रयन्धि मधवचूजीविन्”

(क० सं० २-२-२०-५)

१. उदकनाश्रांसपि बल्यर्थे प्रयोगो बहूनां वृष्टे निगमनाक्ये-
कत्वा पुरस्तादनेकमेति सन्तोऽव्ययम् ॥

असम्भमित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“अस्मे प्रयन्धि मघवन्सुजीविभिन्द्र शायो विश्वारस्य भूरेः ।
अस्मे श्रुतं शारदं जीवसे धा अस्मे वीरान्छ्वेत इन्द्र शिभिन्” ॥

इतीयं पोरसाक्षिरस्य आर्यम् । त्रिष्टुप्चैत्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । हे मघवन् धनवन् । सुजीविन् गतसारसोम-
वन् इन्द्र । विश्ववारस्य सर्ववीरणीयस्य, सर्वापविचारकस्य
वा भूरेः बहुरः रायः धनस्य “मात्रामि”ति शेषः । यद्वा
द्वितीयायै षष्ठी । धनम् । अस्मे असम्भवं प्रयन्धि प्रयच्छ
(देहि) । किञ्च अस्मे असम्भवं श्रुतं शारदः वर्षाणि
जीवसे जीवितुं (जीवनाय) “तुमयं सेऽसे” (पा० ३-
४-९) इत्यादिना असेप्रत्ययः । धाः देहि । हे शिभिन् ।
शोभनहृनो । इन्द्र । अस्मे असम्भवं शश्वतः वीर्षायुषः
वीरान् पुत्रादेहि । वेदे हि दधातिर्देदात्यर्थेऽपि बहुधा प्रयु-
ज्यते ॥ ५ ॥

एवमत्र याज्ञायैनामिसम्बन्धाद् “अस्मे” इत्यस्या “सम्भ-
मि”-ति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्—

“अस्मे आराचिद्वेषः सनुतयुथोत”

(ऋ० सं० ४-७-३२-३)

असदित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“तस्य न्ये सुमतौ युजियुस्वार्पे भद्रे सौमनस्ये स्वांम् ॥
स सुत्रासा स्ववौ इन्द्रो अस्मे योतु ॥” इति ॥

गर्गस्य भारद्वाजस्यापिम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्रो त्रिष्टुप् पुनरपि
सैवमेव काशीवतेन सुकीर्तिनाम्ना दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे
बाह्विनि पृष्ठयस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणान्छंसिनः
शक्ने विनियुक्ता । वयम् यजियुस्य यज्ञादस्य तस्य इन्द्रस्य
सुमतौ शोभनायामनुप्रशस्तिकायां सुवौ स्वांम् विषयभूता
आहम् । आर्षेसायां लोट् । अपि चास्य भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये
सौमनस्ये सुमनोभावेऽपि तृतीये नित्यमेव स्वांम् भवेत् ।
स्ववान् धनवान् सः सुत्रामा छुतु दाता इन्द्रश्च
अस्मे असत्तः आराचिद् दूरदेश एव द्वेषः द्वेषन्
शत्रून् सनुतः भन्तर्हितान् (यथा तं न पश्येत् तथा)
युथोत दृष्टकरोतु नाशयतु वा ॥ ३ ॥

एवमत्रासदित्यनेनामिसम्बन्धाद् “अस्मे” इत्यस्य “अस-
दि”-ति षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्—

“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे”

(ऋ० सं० ३-३-४-४)

असाकमित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“आतो भरु भगमिन्द्र युमन्तुं नितं देष्णस्य दधीमहि
प्रेरेके । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमापुण वसुपते वसूनाम्”
इति ॥ “उद्वह रक्षः” इति (नि० ६-१-३) पूर्वाक्ताया एवेयं
तृतीयेति तत् एवास्य अपि ऋष्यादिकमुल्लाम् । हे इन्द्र ।
युमन्तं युतिमन्तं (वीतिमन्तं) भगं भवनीयं धनराशिम्
नः असम्भयम् आभर आहर आह्वय देहि । “हप्रहोर्भश्छ-
न्दसी-” (पा० ३-१-८४ वा०)-ति हस्य भः ॥ तथा प्रभूतं
देहि यथा शुक्लशेषस्य ते तव स्वभूतस्य देष्णस्य दानस्य
“हुदायु दाने” (जु० ३०) “गादाभ्यामिष्णु” (जु० २-१६)
इतीष्ण्यन्वयः । प्ररेके अतिरेके सति निदधीमहि निहितं
दधीमहि धारयाम वयम् । अत्र सायणेन “धीमहि” इत्येव पाठो
वृत्तस्त्वन्मते देष्णस्यात्यर्थं दत्ततस्तै तव सम्बन्धिभो धनस्य प्ररेके
प्ररेचने दाने निधीमहि निधिभूताः (धनदानस्य पात्रभूताः)
स इत्यर्थः ॥ ऊतः इत्यत आह—अस्मे अस्माकं कामः
अभिलाषः ऊर्व इव वक्त्रामुल्लेऽस्थितोऽनवाप्तकामोऽप्यं पाने-
ऽभिरव पप्रथे प्रथते विस्तार्यते । लभ्यते छिद् (पा० ३-४-६)
हे वसूनां वसुपते । मन्थनोत्तमधनानामविषयते इन्द्र । तं महान्तं
नः कामम् । आपुण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ “पूण प्रीणने”
(तु० प०) लोट् ॥ ४ ॥

एवमत्र “कामः पप्रथे” इत्यनेनामिसम्बन्धादात्मविषयत्वा-
च्चाशिषः “अस्मे” इत्यस्य “अस्माकम्” इत्येवंपञ्चा विपरिणाम
उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्—

“अस्मे धत्त वसवो वसूनि” (वा० सं० ८-१८)

असाखित्यर्थः ॥

अयं मन्त्र उपरिष्टाद्याह्यास्तते (नि० १२-४-८) अत्र
“धत्त” इत्यनेन सप्तम्यात् “अस्मे” इत्यस्या “स्मासु” इत्येव
सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ “पाथः” (३०) इत्यनवगतमनेकार्थं चेल्ययमेवेनाव-
गमयति—

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ।

१. भावेऽत्र प्रत्ययं दुर्गोऽभिप्रेति । सायणस्तु भृशार्थेदृष्टेर्देवतेः
कृतार्थः ॥

२. दधातेऽकिञ्च “बहुलं छन्दसी”- (पा० २-४-७३)-ति
श्रौणो जुक् । “छन्दस्त्वयवे”- (पा० ३-४-११७)-ति महिङः
सार्वधातुकत्वात्स्तीगुटः सलोपः । आर्षेधातुक्त्वादालोपः ॥

३. “विशिष्टवाचकपदात्तां सति विशेषणवाचकपदसम्बन्धने
विशेष्यमात्रपरत्वम्” इति नियमस्य “सक्तीचकैर्मातृपुन्योऽन्ते”
(रघु० म० का० २ स०) इत्यादिषु दर्शनादिषु वसुपतिशब्दोऽपि-
पतिमात्रार्थः ॥

४. अपठितमेतदन्तरिक्षनामसिख्यप्रतीतायम् ॥

“इत्येनो न दीयन्नवेति पाथः”

(ऋ० सं० ५-५-५-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

पाथ इति । अन्तरिक्षं तावत्पाथ उच्यते तत्पुनरेतत् पथा व्याख्यातम् “पन्थाः पततेषां” इत्यत्र (नि० २-२८) तथाच पततेरसुक्त उपधावृद्धिः । “पतस्थ च” (उ० ४-१२) इति तस्य थो बाहुलकादिति पततीति पाथः ॥ अत्र निगमः इत्येव इति । तथाच मन्त्रः “यथा चक्रुरसृता गातुमस्यै इत्येनो... पाथः । प्रति वां सूर उर्विते विधेम नमोमिनित्रावरुणोत हृष्यैः” ॥ इति ॥

वसिष्ठस्यापिम् । त्रिष्टुप् । अस्याः प्रथमोऽर्धर्चः सौर्यो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तथाच सौनकः “ऋचः सौर्यो हि गीयन्ते उद्वेतीत्यर्धपञ्चमाः” इति । अर्धपञ्चमा इति सार्धचतस्र इत्यर्थोऽर्धेन पञ्चमा इति तदर्थोत् । यत्रा यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे अमृता अमरणधर्माणः पूर्वं देवाः अस्मै सूर्याय गातुं मार्गं (निघं० १-१-२०) चक्रुः अकुर्वन् । संहितायाम् “अन्येषामपी” (पा० ६-३-१३०) ति पूर्वपदलादीर्घः । तत् पाथः । अन्तरिक्षम् इत्येनो न इत्येव द्व दीयन् गच्छन् (निघं० २-१४) अन्वेति अनुगच्छति ऋषिर् इति तम् । “अवकाशदानाय”ति शेषः । अयमर्धर्चः सौर्य इत्युक्तम् । अथापरो मैत्रावरुण उच्यते । हे मित्रावरुण ! मित्रावरुणौ । औषधकारः (पा० ७-१-३१) । सुरे सूर्यं उदिते अभ्युद्गते सति प्रातःसवने वां युवां नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः उत अपिच हृष्यैः हविर्भिन्ध प्रतिविधेम परिचरेम वयम् ॥ ५ ॥

एवमत्रावक्ये (इत्येनो न लादिके) परस्परानि सम्बन्धाः “पाथोऽन्तरिक्षम्” इत्युपपद्यते ॥

उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ॥

पानादिति । रक्षणादित्यर्थः । तथाच “पातेर्वैले जुद्ध चे” (उ० ४-२०३) ल्युप्तवर्तमाने “उदके जुद्ध चे” (उ० ३-२०४) ल्युप्तम् शुद्धानम् । एवमप्येवमपि । उदकं वात्रं च लोकान्पान्तीति पाथ इत्युच्यते । अत्रार्थे निगममुदाहरति—

“आर्चष्ट आसां पाथो नदीनाम्

(ऋ० सं० ५-३-२५-१०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “वरुण उग्रः सहस्रचक्षुः” इति शेषः । सहस्रचक्षुः बहुचक्षुः उग्रः उद्वर्णं ओजस्वी वा वरुणः आसां नदीनाम् पाथो जलम् आर्चष्टे अभिपश्यति । एषा

१. अत्र “पिबतेरुद्वे”ति पाठं मत्वा पीयत इति पाथ इति स्वामिमुक्ताभ्यां व्याख्यातं, तन्मतेऽन्ते पितृस्मरणवहाराय इति देवराजपूजानः प्राहुः ॥

द्विपदा विशालवरा विराट् वासिष्ठी । व्युद्धस्य दशराजस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे सक्ते शस्यते ॥

अन्नमपि पाथ उच्यते । पानादेव ॥

“देवानां पाथ उपवक्षि विद्वान्”

(ऋ० सं० ८-२-२२-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“वनस्पते रक्षानया नियूयां देवानां ०० विद्वान् ॥

स्वदाति देवः कुण्वन्वर्द्धीष्यवतो धावावृष्टिवी हवै मे ॥”

इतीयमनिरुक्ते बाध्यश्च सुमित्रसार्धत्रिष्टुप् ॥ हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप ! विद्वान् ज्ञानान्तर्ले रक्षानया रक्षवा नियूया नियुव निवध्य, संहितायाम् “मन्येषामपी” (पा० ६-३-१३०)—ति पूर्वपदलादीर्घः । देवानाम् एतत्प्रभृतं पाथः अन्नं हविकेक्षणम् उपवक्षि समीपं वहसि । “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३)—ति शपो लुक् । ढलकलपलानि । कस्याः स्तुनरेवं ब्रवीमि ? यतः स देवः लयोढान्येतानि हवींषि अस्मान्निदेतानि स्वदाति स्वादयति । अन्तर्भावितव्यपारखद-तेऽहं आढायामः । (पा० ३-४-९४) अनिलप्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावः । यानि कृण्वन्त अकरोत् एष यजमानः । वनस्पतिनेवमुक्त्वा धावावृष्टिव्यावाह हे धावावृष्टिवी । धावावृष्टिव्यी । “सीवीजसि च” वा छन्दसी” (पा० ६-१-१०६) ति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । मे मम हव्यं देवविषयाह्वानम् । अवताम् अवगच्छतां रक्षतां वा युवाम् ॥ ५ ॥

सवीमनि=प्रसवे ॥

“देवस्य वयं सवितुः सवीमनी—”

(ऋ० सं० ५-१-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “सवीमनि” (३१) इत्यनवगतम् “प्रसवे” इत्यवगमः । तथाच “तु प्रसवैष्येयोः” (भा० प०) अस्याद्वाहुलकादि-मनिच् गुणः । प्रसवोऽत्राभ्युद्गानं तदाह देवस्येत्यादि । अस्य “श्रेष्ठं स्यात् वसुनश्च दावने । यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुर्षदो निवेशने प्रसवे वासि भूमनः” इति शेषः । भरद्वाजसार्धं जगती । नवामयने चतुर्विंशन्नाम द्वितीयमहस्त्रेयं द्वितीयसवने वैश्वदेवशक्ते शस्यते । सवितुः सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य देवस्य श्रेष्ठे अतिशयेन प्रसक्ते सवीमनि प्रसवे सर्वार्थाभ्युद्गाने एवं वसुनः धनस्य दावने दाने च निजं वयं स्याम समर्था भूयास । अत्र “ददाते” (उ० उ०)—नैनिगमावे (पा० ३-२-७४) सप्तम्यर्थे च चतुर्थी (पा० ३-१-८५) हे सवितः । यः त्वम् विश्वस्य सर्वस्यास्य द्विपदः मनुष्यादेः यः चतुर्षदः गवादेः भूमनः भूतः । “संज्ञापूर्वको विधिरनिजा” (प० ९४) इत्य “लोपोऽना” (पा० ६-४-१३४) इति अलोपो न भवति । बहोः निवेशने स्थितौ प्रसवे च सवो च “प्रसु-

रि"ति शेषः । अस्ति भवति । तस्य तथैवंगुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेवाङ्गभूता भवामेति समुदितोऽर्थः ॥ २ ॥

एवमत्र "सविदुः" इत्यनेनाभिसम्बन्धात् "सवीमनी"—
लस्य "प्रसव" इत्यर्थे उपपद्यते ॥

सप्रथाः सर्वतः पृथुः ॥

"त्वमग्रे सप्रथा असी—"

(ऋ० सं० ४-१-५-४)

त्यपि निगमो भवति ॥

अथ "सप्रथाः" (३२) इत्यनवगतम् । "सर्वतः पृथुः" इत्यनवगतम् ॥ अत्र प्रथतेरसुन् । सर्वतःशब्दस्य सभाषः प्रबोधदायित्वात् ॥ अत्र निगमस्त्वस्मिन्नादि । अस्य "कुष्टो-
होता वर्येणः । स्वर्वा युजं वितन्वते" इति शेषः ॥ सुतम्भरस्ये-
यमार्षे गायत्री आग्नेयी प्रातरनुवाकधिनयोः शस्यते ॥ हे
अग्ने ! त्वम् एव सप्रथाः सर्वतः पृथुर्विस्तीर्णः । छुष्टः
आसेवितश्च यजमानैः होता आह्वाता देवानाम् वरेण्यः वर-
णीयश्च सर्वथा अस्ति भवति । किंवहुना त्वया एव हेतुभूतेन
यजमानाः यजं वितन्वते विविधं तन्वते विस्तारयन्ति ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेष्व "सप्रथाः" इत्यस्य "सर्वतः
पृथुः" इत्यर्थे उपपद्यते ॥

विदधानि=वेदनानि ॥

"विदधानि प्रचोदयन्ति"—

(ऋ० सं० ३-१-२९-२)

त्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (७)

अथ "विदधानि" (३३) इत्यनवगतम् । "वेदनानि" इत्यनवगतम् । अत्र "विदेरथक्" (उ० ३-१११) इति भावेऽथक् ॥ विज्ञानानीति तदर्थः । अत्र निगमः विदधानीति । अस्य "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया" इत्यादिः । विश्व-
मित्रस्यार्षे गायत्री आग्नेयी । प्रातरनुवाकधिनयोः शस्यते ।
अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता । होता होमनिष्पादकः अमर्त्यः
मरणधर्मेऽद्वितः देवैः शीतमानोऽपि । विदधानि विज्ञानानि
(वैदित्यानि कर्मणि) प्रचोदयन् प्रकथेण प्रेरयन् मायया
कर्मविधयाभिज्ञानेनोपलक्षितः । पुरस्तात् प्रथमेवेत्यास्य यज्ञस्य
सोमस्य वा प्रणीयमानस्य पति अस्यानागच्छति । दुर्गं
मायया प्रज्ञया (निर्व० ३-५-९) एषामुल्लिङ्गां विदधानि
प्रज्ञानानि प्रचोदयन्नुल्लिङ्गेष्वेतीत्यर्थमाह ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेष्व "विदधानि" वेदनानी-
त्युपपद्यते ॥ ३ ॥ (७)

अथ श्रायन्तः (३४) इत्यनवगतं "समाश्रिताः" इत्यन-
वगतं तावन्निगममेवोपपन्नस्यति—

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ॥

वर्तुनि जाते जन्मान् ओजसा प्रतिभां
न दीधिम ॥ ३ ॥ (ऋ० सं० ६-७-३-३)

श्रायन्त इति ॥ नृमेघस्याशिरसस्येयमार्षे बृहती । अनश-
रतिमितीयमनन्तरा चास्याः, महाव्रते बृहतीसहस्रे विनिधेयः ।
अत्र हवोऽणर्थक इत्याह भाष्यकृतपादि—

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते ॥

इति । तथाच श्रायन्तः समाश्रिताः (समन्तादाश्रिताः)
"भिन् सेवायाम्" (भा० उ०) भूते लटः शतति शपि गुणे
प्राप्ते व्यस्येन वृद्धिः । रश्मयः सूर्यम् उपतिष्ठन्ते इति शेषो
भाष्यकारीयः । किमिति ? विश्वा विश्वानि सर्वाणि "शेष्टन्दति
बहुलमि"—(पा० ६-१-१७)—ति लोपो जसश्चेः । इन्द्रस्य
सूर्यस्य स्वभूतानि (यनतुल्यानि) उदकानि तेन प्रवृत्तानि भक्षते
विभक्षन्ते विभजितुमिच्छन्त इति तदर्थः । इदिल्लभ्यत्रार्थेऽनर्थक
एव । पक्षान्तरमाह—

अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त
इति ॥

अपीत्यर्थे अथवा उपमार्थे एव इत्यशब्दः स्यात्
तथा सूर्यमिवेति । अत्रोपमार्थस्योपरिष्टादुपचारप्रतिज्ञानं
(नि० १-२-१) नशब्दविषयकमेवेति न तद्विरोधः । दुर्गं
अथवा—इदिल्लभ्यमुपमार्थे स्यात्तानर्थक इत्येवं व्यौक्त्यत् । तदस्या-
नुपरिष्टादुपचारो यथाकथञ्चिदेवेति न किञ्चिदेतत् ॥ तथाच
यथा श्रायन्तः समाश्रिता रश्मयः (सूर्यस्य सर्वाण्युदकानि विभ-
जितुमिच्छन्तः) सूर्यमुपतिष्ठन्ते—तथा समाश्रिता मरुतः (देवाः)
इन्द्रस्य विश्वा विश्वानि (सर्वाणि धनानि) विभजितुमिच्छन्त
"इन्द्रमुपतिष्ठन्त" इति शेषः ॥ उपस्थाय च मरुतः वसुनि उद-
कलक्षणाणि धनानि जाते जाताय जन्माने जतिधर्मणाया च
मनुष्या विभक्तिविकरणव्यख्यात्वापि । ओजसा बलेन भक्षत
विभजन्ते । आर्षेः प्रयोगः । तत्र चास्माकं यो भागस्त्वं भागं न
इति संप्रत्यर्थे प्रति इति अनोः स्थाने । तथाच साम्प्रतमनु-
दीधिम ध्यायाम वयम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. इन्द्रशब्दो मध्यस्थानदेवतानामवतया निघण्टु (५-४-४)

भूतो व्याख्यातयत्नोह सूर्येऽनोभिहितः । स्वभूतानीत्यादि "पृथी
शेषे" (पा० २-३-५०) इति स्वस्वामिभावसम्बन्धार्थे इन्द्रस्येति
पृथी बलशब्दम् ॥

२. विभक्ष्यमाणा इति भाष्यस्य विभक्तुमिच्छन् इति तुने
व्याख्यानेऽन्तर्भावितपद्वर्था भजतेरभ्युपेया सकर्मकत्वोपपत्त्ये ।
तदत्र (भाष्ये) विभक्ष्यमाणा इत्येव पाठः सावीयानिति प्रतिभाति ॥

३. अत्र व्याख्याने प्रथम इवशब्दं प्रधानार्थकः । वस्तुतस्तु
उपमयमप्यर्थवत् (उपमार्थकम्) पदेति भाष्ये स्फुटितपत्तिः ॥

४. अत्र सायणः । हे असदीया जनाः ! श्रायन्त इव सूर्यं,
यथा साक्षिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते । तथेन्द्रस्य विश्वेद विश्वान्येव
धनानि भक्षत भजत । स च धानि वयं धनानि जाते उत्पद्ये
जनमाने जतिधर्मणा चैजसा बलेन करोति । अतः भागं न, दिव्यं
भागमिव तानि धनानि प्रतिदीधिम । प्रतिधारयेम । इत्येवं
व्याख्यत् ॥

एवमत्र सूर्यसम्बन्धादयमोऽप्याहताः । रश्मिसम्बन्धाच्च
“श्रायन्तः” इत्येष शब्दः समाह्वयुपसर्गावस्थ्याहृत्य “समाश्रिताः”
इत्येवमुपमार्थं भवतीत्युपपद्यते ॥ तथाचोक्तार्थं भाष्यम्—

**सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्षमाणाः । स यथा
धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च । तं
वयं भागमनुव्यायाम । ओजसा बलेन ॥**

अत्र विश्वेदिन्द्रस्येति वाक्ये इदित्युपमार्थेऽपरपक्षे,
तदाह स यथेति । जाते चेति सममब्राह्मणे दानमिति वत्स-
समी ॥ सुयाचको हि स्वयमपि प्रदातुं वदान्यमुपतिष्ठते इत्यय-
मर्थोऽनेन दर्शितः ॥ अथ निगमप्रसक्तं निराह—

ओज ओजतेर्वोञ्जतेर्वा ॥

ओजतेर्बुध्यस्य नैरुक्तधातोरपि ओजः । उञ्जतेर्वा
न्यग्भावार्थस्य (तु० प०) “उञ्जेर्बलोपश्च” (उ० ४-१८७)
इत्यस्युत् । ओजयति वर्धयति इति, उञ्जयति न्यग्भावयतीति
वा ओजः ॥

अथ “आशीः” (३५) इत्यनवगतमनेकार्थं च “आश्र-
यणीयमाश्रयणीयं वा पयआदिकम्” इत्यर्थप्रतीतिस्तदाह—

आशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वा ॥

“या हि यजमानस्य व्रतधुक् तामाशिरं दुहन्ति” इति
याज्ञिका आनन्ति । अत्राहपूर्वोक्तव्युत्पत्तेः शृणातेर्वा किपि “अप-
स्वधेयामाहुतुवामुह्विच्युषेतिस्वाजभाताः श्रितमाशीराशीर्ताः”
(पा० ६-१-३६) इति निपातित आशिर्शब्दो रान्तस्तस्मा-
दप्रथमेकवचने “वीरुपभाया वीरं इकः” (पा० ८-२-७६)
इति वीर्यं आशीः । आश्रयणवर्धयेऽपरपक्षे । ईषति तच्चर्तुं भवति,
दधिभावात् । आश्रयणं च होमार्थस्य सोमस्यैवाश्रयणादाशीः
पयः ॥ सान्तोऽप्ययमाशीश्चब्द इत्याह—

अथेयमितराशीराशास्तेः ॥

अथ पुनर्या इयमितरा उक्तादन्या आशीः । हिताश-
साह्वा सा आशास्तेराह्वयस्य शास्तेः (अ० प०) अभि-
साधार्थस्य किपि “आशासः कान्तुपभाया हव्यं वाच्यम्” (पा०
८-४-२० वा०) इति हव्ये हव्ये उपधावीर्यं आशीः । श्रीलिङ्गम् ।
इत्यन्यत् । अथ पूर्वोक्तेऽर्थे निगममुदाहरति—

“इन्द्राय गावं आशिरम्”

(ऋ० सं० ६-५-६-१)

१. आश्रयणसाधनम् । बाहुलकात्कारणेऽनीयम् ॥

२. व्रताश्रयणसाधयमाना (व्रतं दुहन्ती) वा धेनुस्तामाशिरं
पयः दुहन्ति । बाहुलकादमो लुगभावो नपुंसकत्वपक्षेऽस्य । दुह-
धातुद्विकर्मको गां दोरिष पय इति यथ्य ॥ “अकथितं ये”—(पा०
१-४-५१) इति गोः कर्मत्वम् ॥

३. गौहि ह्यः सोमं तत्कल्कसृजिषं कोपलिष्य प्रातः पयो दोरिष,
तस्मिन्सोमस्येव सम्पृष्टं गन्वानो यजमानस्तमेवाश्रयते इति तदे-
तदनुपदं यक्ष्यमाणमन्त्रावैशेषे ब्रह्मम् ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

इन्द्रायेति । अस्य “दुदुहे वज्रिणे मधुं । यस्मैमुपह्वरे
विद्वत्” इति शेषः ॥ प्रियमेवैत आशिरसस्येयमार्थम् । मन्थने
राश्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । गावः वज्रिणे
वज्रायुधाय इन्द्राय इन्द्रार्थम् मधु मधुराखादम् मदकरं वा
आशिरम् आश्रयणीयमाश्रयणीयं वा पयः दुदुहे पुनःपुनर्दु-
हते स्तनैः स्वयं वज्रेषु । कर्मकर्तारं लक्ष् । “ननुहन्तुर्नमां यक्त्रिणै”
(पा० ३-१-८९) इति यगभावः । भृशार्थे द्विर्भावः । “लोपस्त
आत्मनेपदेभु” (पा० ७-१-४१) इति लोपे “क्षीणो ह”
“बहुलं छन्दसी” (पा० ७-१-८) इति रुडागमः ॥ यत् यदा
उपह्वरे उपगृहे ऊषःप्रदेशे दोषधा यजमानोऽन्यो वा सीम्
सर्वतः (माघेन) अविद्वत् लभते विजानाति वा सोनोऽयमिति
तदा । गा दुहन्तो गेभुः कसोमरसमेवेन्द्राय दोषिष तत्र गवां
आपारे स्वतन्त्रत्वापरेः ॥ १ ॥

एवमत्र गोशब्दसम्बन्धात् “आशीः” शब्देन “पयआदिकम्”—
मुच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथेयमितराशीराशास्तेरिहस्योदाहरणं तु—

“सा मे सत्याशीर्देवान्गम्यात् । शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु जुष्टात्
जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा । अहेडता मनसा न गच्छ यज्ञो
देवान्माच्छु” इति प्रस्तारे प्रथियमाणे यजमानो जपत्येवम् ।
सत्या यथा प्रार्थिता सा मे ममाशीर्देवान्गम्यात्प्राप्नोतु ।
ते देवाः शृण्वन्तु । शुक्ला च समर्धयन्तु । जुष्टाप्रियादपि
जुष्टतरा प्रियतरा पण्यात्स्तुतादपि पण्यतरा स्तुततरा ।
किञ्च अहेडता अकोधनेन मनसा प्रहितोऽस्मान्निस्त्वमपि “हे
प्रस्तर” इति शेषः । देवान् गच्छ तु इत्यनुगमे । यज्ञः अपि
देवान् गच्छतु । त्वमपि चान्यं यज्ञं । यद्वयं याचामासावपि
देवान् गम्यात् । एवमत्राशीरेव मनसाभ्युहिता देवान्प्रत्यपि
बुभोधयिषितेस्वाशीरेवात्रैभिधीयते ॥ ४ ॥

अथ “अजीगम्” (३६) इत्यनवगतम् “अगारीः”
इत्यवगमः । अत्र निगममुपन्यस्यति—

**“यदा ते मर्तो अनु भोगमान्कादिद्वसिष्ठ
ओषधीरजीगः ॥”** (ऋ० सं० २-३-१२-२)

१. सोममाश्रयते पयः । परिणामभावे गतं भुक्तसोमकल्कस्य ।
इवत् श्रयणीयं वा तद्वद्वति दधिभावाय । सोमसम्बन्धादप्याशि-
संयोगेनैव तत् श्रय्यते । येन दधिभावं हृदिलिपिश्रितं पात्रेषु
गच्छति यथाकाकम् ॥

२. तथा चोक्तम् “यदा सौक्यातिशयं योतयितुं कर्तुं आपारो
न विषक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते, स्वन्यापारे
स्वतन्त्रत्वात्” इत्यादि (वै० सि० की०) कर्तृन्यापारो न
विषक्ष्यत इत्यस्य तद्वत् स्वातन्त्र्यं न विषक्ष्यत इत्यर्थः । किन्तु
यथापारे स्वातन्त्र्यं विषक्ष्यते स पक्ष कर्ता “स्वातन्त्र्यं कर्ते”—ति
(१-४-५४) पाणिनिसंज्ञादिति भावः ॥

३. हिताशंस्कारुणेण लोकप्रसिद्धा । आशीरपदेऽन्वयः ॥

अथास्य भाष्यम्—

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ प्रसितुतम
ओषधीरगारीः । इति ।

तथाचास्य “अत्राते रूपमुत्तममपश्यं जिगर्षिमाणमिष
आपुदे गोः” इत्यादिः दीर्घतमस्य आर्षमियम् । जिहृप् । अश्व-
मेधेऽश्वस्तुती विनियुक्ता । हे अश्व ! ते तव उत्तमम् उफरु-
पेणोत्कृष्टतमं रूपम् अहम् अत्र अस्मिन् काले यागदेशे वा
अपश्यम् पश्यामि, वर्तमाने ल्ह (पा० ३-४-६) कीदृशम्
गोः भूम्याः पदे स्थाने देवयजनप्रदेशे आजिघावनस्थाने वा
हृषेः ह्ययमाणानि अत्रानि आ सर्वतो जिगर्षिमाणम् जेतु-
मिच्छन्तम् । किञ्च यदा यस्मिन्काले मर्तः मनुष्यः ते तव
भोगं भोक्तव्यमन्नम् अन्वानट्ट नशतिर्गतिर्कर्मो । अन्वापदत् ।
(अतुक्रमेण समीपं गमयति) वर्तमाने ल्ह (पा० ३-४-६) ।
धातुरन्तर्भावितव्यर्थः । आदित् अनन्तरं तदानीमेव ।
(तदनुग्रहाद्विलम्बमकृत्वा) प्रसिष्टः प्रसितुतमः । (भक्ष-
यितुतमः) महातृणः । स एव सन् अत्र “तुरित्मेयस्तु”
(पा० ६-४-१५४) इति तृचो लोपः । ओषधीः अत्रानि
अजीगः अगारीः गिलति (भक्षयति) पूर्ववद्लुह । महातृ-
णावाऽपि त्वं लौकिकाश्ववस्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वरूपमपि
भक्ष्यमन्नं तदनुग्रहात्स्वीकरोषीलथैः ॥ २ ॥

एवमत्र ओषध्यश्वसमन्वाप्त—

जिगर्ति-गिरतिकर्मा वा, गृणातिकर्मा वा,
गृह्णातिकर्मा वा ॥

इत्युपपद्यते ॥ अथ “अमूरः” (३७) इत्यनवगतम्
“अमूडः” इत्यवगतम् । अत्र निगमसुदाहरति—

“मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमस्मे
त्वमङ्ग वित्से” (ऋ० सं० ७-५-३२-४)

मूढा वयं सो मूढस्त्वमसि न वयं विशो
महत्त्वमपे त्वं तु वेत्स्य ॥

मूरेति । अस्य “नये वृत्रिध्वरति जिहृयाऽद्वेष्टिष्ठते
बुवति विप्रपतिः सन्” इति शेषः ॥ आत्स्यस्य त्रितस्यापेञ्जिहृप् ।
प्रतरब्रुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन् अमूर अमूड !
अतएव चिकित्वा ! चेतनावन् ! अङ्गे ! मूराः मूढा वयं
सः । अतस्ते माहात्म्यं न जानीमः । किन्तु-त्वमङ्ग लमेव
आत्मनः महित्वम् महत्त्वम् महाभाग्यं वित्से वेत्सि ।

१. इमे अङ्गे-जेतव्ये निमित्तचतृते इत्येवं दुर्गे आह ॥

२. अङ्गेति निपातः प्रथमं इति सावणः । वस्तुतः “साव-
धारणं सर्वं नाकयमन्मशो बाहुभक्षः । अप एव भक्षयति, बाहुमेव
भक्षयती”ति महाभाष्यादिहावधारणं बावववलावे लभ्यमिति
अङ्गेति स्मृतोपन एव । “स्थुः स्थादपाक्कथैदो” इत्यमरः ॥

जानासि सतः कोन्यो वेदिदुमर्हति । किञ्च वयमिः रूपमाभैतत्
(ति० पं० ३-७-२) विशेषात्मा तव रूपकस्य (आहव-
नीयः) शय्ये शय—(हेस्त—) परिमिते स्थाने उत्तरवेद्याह्ये
जिहृया दीर्घप्रसृतया उवाक्या तानि तानि हवींषि अदन्
भक्षयन् चरति मनुमुहुर्लकति समिद्धत्वात् । एतमेवार्थं
रूपकान्तरेणाह रेडिरिह्यत इति । विद्वपतिः विशां मनुष्याणां
पतिः पालकः । पक्षे विश्वैतिर्नरः । सन् । युवत्तिम् आत्मनो
मिश्रवित्रीं तां तामाहुति, पक्षे पुंशर्ली तरणी । रेडिरिह्यते पुनः
पुनरास्वादयति । “लिह आस्वादाने” (अ० उ०) यच्च रूपम् ।
रलयोः सौवर्ण्यात् । उपशुक्ते इति पशान्तरेऽर्थः । स यथा
तां कामयमानान्तर्पुष्टं प्रविश्यास्वर्षमादरवानुपशुक्ते तथा ते
विशेषात्माऽऽहवनीयाक्यो हवींष्यद्वर्षरौतिलर्थः ॥ सायणस्तु—
“वज्रिपति रूपनाम, सायण्योवाजान्तर्गतामेत्यर्थं प्रथम्यम् आह-
वनीयगव्येन रूपेण रूपवान्” इत्येवं व्याकृत्य । एतन्मते
वाक्येनैवात्मा दोषः ॥ ४ ॥

एवमत्र “मूडाः” इत्यामनिन्दाद्वारेणाभिः “अमूडः” इत्य-
नेन स्तूयते । इत्येवमस्या—“सूर—”शब्दस्या—“मूडः” इत्येष
विपरिणाम उपपद्यते ॥

शशमानः—शंसमानः ॥

“यो वां युक्तेः शंसमानो ह दाशति”

(ऋ० सं० २-२-२१-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “शशमानः” (३८) इत्यनवगतम् “शंसमानः”
इत्यवगतम् । तत्र निगमः यो वासिस्त्रादिः । अस्य “कुविहीता
यजति मन्मसाधनम् । अपाहुतं गच्छथो वीथो अंश्वस्त्रच्छा गिरः
सुमति गन्तमस्म्य” इतिशेषः । दीर्घतमस्य आर्षम् जागतं

१. तथाचावरः “पञ्चशास्त्रः शयः पाणि”रिति ॥

२. तथाच विशः ॥ “विद स्तुतो वैश्वमनुवपमवेधेषु मनी-
विमि”-रिति । अत्र पक्षान्तरे विशति प्रविशत्यविशितोऽप्यैरिति
विदं च चासौ पतिक्षेति विग्रहः । स चावय (अज्ञातप्रवेशकर्ता
पतिः) उदपतिरेव भवति नाम्नः ॥

३. तथा चोक्तम् ॥ “रलयोर्लकयोश्चैव दापयोर्ववोस्तथा ।
वदन्त्येषां च सावर्ष्यमङ्गारविदो जनाः” इति ॥

४. वयलसीत्यर्थः ॥

५. “गुणवचनेन्यो मनुषो ह्युग्रिष्टः” (पा० १-४-२९ वा०)
इति मनुषोऽस्त्वर्थस्य दुर्गति तु न युक्तम् । वज्रिशब्दस्य वृणोते
“राहुगमहने”- (पा० ६-२-१७१) ति किप्रत्ययान्ततयाऽगुण-
वचनत्वात् । “समसकृत्प्रद्विधाव्यवसर्वनामजातिर्लक्षासंज्ञ-
शब्दातिरिक्तशब्दा एव गुणवचना” इति भाष्याशुक्तेः ॥

६. धान्येन चनचानितिद्वन्द्वेते दुतीया “प्रकृत्वादित्वात्”
(पा० २-३-२८ वा०) ॥

७. प्रलक्षपरोक्षवायोरेकसात्तामजस्यसिद्धि निदानम् ॥

मेत्रावरुणम् । हे मित्रावरुणौ ! यो ह यः खलु यजमानः वां युवाभ्यां युवाभ्यां वा यज्ञैः यागेनिसिन्धुतैः शशमानः शसमानः खुवमिल्यथैः । “संसु लुता” मिल्यस्मात् (भा० प०) लुटः “ताच्छीत्यथोवचनशक्तिषु चानम्” (पा० ३-२-१२९) इति चानश् शितोऽपितश्चास विसादनुनासिकलोपः । “नकारं जावन्सारपक्षमौ झलि धातुषु” इत्युक्तेः । पदव्यत्यय आर्थः । दाशति ददाति हविरादिकम् “दाशु दाने” (भा० उ०) य एव कविः शान्तदर्शनः । अनुचानः “ये वाऽनुचानास्ते कवयः” इति (ऐ० ब्रा० २-२) श्रुतेः । होता सम्यक् होमैनिष्ठादको यजमानः मन्मसाधनः मननसाधनो विज्ञानसाधन इति दुर्गः । मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन्निति सायणः । यजति सोमयागादिकं करोति तम् एव सुमति शोभनप्रशं यजमानम् उप उपलक्ष्य गच्छथः अह प्राप्नुयः खलु । प्राप्यच अश्वरं तदीयं यज्ञं वीथः कामयेथे युवाम् । “वी गतिव्याप्तिप्रजनकात्सत्यसन्खादनेषु” (अ० प०) कान्तितरिच्छा कामयेतैरर्थः । किंच असम्यु असान्कामयमानौ युवाम् “क्याच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) -ति उपलक्ष्यः । गिरः स्तुतीः (असवीयाः) अच्छ अभिलक्ष्य आ गन्तम् आगच्छतम् “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) इति शपो लुक् । तथाच तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमत्र “यज्ञैः शसमान” इति यज्ञसम्बन्धाच्छन्दसाख्यान्वयशसमानः शसमान” इत्येवमुपपद्यते ॥

देवो देवाच्या कृपा ॥ देवो देवान्प्रत्यक्त्या कृपा ॥

अत्र देवाच्या कृपा (३९) इत्येते अनवगते । देवशब्दोऽन्योरेवोपलक्षणाथोऽत्र समात्रातः । तत्र देवाच्या इत्यस्य देवान्प्रति अकत्या अन्वितेत्यस्यर्थः । तथाच देवशब्दोपपदाद्वते “कंसिग्नि” - (पा० ३-२-५९) आदिना किनि “अनि-विताम्” (पा० ६-४-२४) इति नलोपे “अवः” (पा० ६-४-१३८) इत्यकारलोपे “जौ” (पा० ६-३-१३८) इति वीथं उगित्वाऽदीपि (पा० ४-१-६) “निष्पदेवयोश्च देर्यवतावप्रत्यये” (पा० ६-३-९९) इति न भवति ।

१. मेधावी ।

२. वृत्ततत्तावयमर्थो लभ्यते । स हि “आकेसच्छीलतद्वर्ग-तत्तावयुक्ताकिवि” (पा० ३-२-१३४) लघिकृत्य विधीयते ।

३. अत्र सायणः “अत्र यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिष्ठाति, तथापि असम्यु इत्युक्तत्वादीवैतमाः स्वात्मनमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो ददाति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे अतोऽस्यायु युवां सुमति मां गवीयगिरः स्तुतीः अच्छा-भिलक्ष्य गच्छतम्” इत्येवं व्याख्यत ॥

४. आर्षत्वात्प्रत्ययपरत्वाद्वा । अश्वरेवेवां “धातोश्चेदुगित्कार्यं तथैवतरेरे”ति “उगित्वा” (पा० ७-१-७०) इति सूत्रेऽत्राद्येन नियमानात् ॥

३७ नि०

देवान्प्रति गतयेत्यर्थः ॥ अथ कृपा इत्येतद्विवृतं निर्वृत्तयेव विवृणोति—

कृष् कृपतेर्वा कृपतेर्वा ॥ ५ ॥ (८)

कृपतेः कृपतिर्नैकधातुः “कृपायति कृपयति” (निर्घ० ३-१४) इत्यादौ यथा । पाणिनीयमते चौरादिकस्यादन्तस्या-निलय्यन्ताधुरादय इति भवति । अर्चयन्तीति प्रथमकल्पेऽर्थः । अथ वा कल्पतेः “कृष् सामर्थ्ये” (भा० आ०) इत्यस्य किपि कृष् तृतीयैकवचने कृपा कल्पितया । सामर्थ्याद्य-या कल्पितया कृपयेति दुर्गव्याख्यानम् । तन्मते “आपं चैव हलन्तानाम्” इति भागुरिः कारणम् ॥ तथा च निगमः—

अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वयां स्वधरो देवो देवाच्या कृपा ।

**घृतस्य विश्वाग्निमुं वष्टि शोचिषाऽऽजुहो-
नस्य सर्पिषः ॥ (ऋ० सं० २-१-१२)**

अग्निमिति । दिवोदासपुत्रस्य पुरुषेष्टस्यार्थम् । अग्नि-यम् । अतिच्छन्दाः अश्वष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनि-युक्ता । पुरुषेष्ट आह । अहम् अग्निम् सर्वोपां देवसेनानाम-ग्रथं यज्ञैश्चरं नीयमानं वा होतारम् असयागं प्रति देवाना-प्रसाहतातारम् । यद्वा होमनिष्पादकं होतारं “जुहोतेहोतैत्थौर्ण-वाभः” इति यास्कः (नि० ७-१५) “अग्निमव होतारमध्वनी-तार्यं यजमान” इति श्रुतेः (तै० ब्रा० ३-६-१५) “अग्नि-मम आवहे”ति च (तै० ब्रा० ४-५-३) अग्नेरुहान्तरं प्रसिद्धम् । मन्ये इति हि प्रतिविशेषणमभिसम्बन्धते । यद्वा यागनिष्पत्तेरवापेक्षितत्वादेतदेव विशेषविशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपैराणि । दास्यन्तम् अतिशयेन दानवन्तम् । “दास दाने” (भा० उ०) किन्मावे ततोऽ-स्त्यर्थं मनुवतिशायने । वसुं सर्वेषां निवासदेतुं, सहसः सूनुं बलस्य पुत्रम् अग्निमन्थनकाले बलेन मथ्यमान उपलस्यत इति पुत्रलघुपञ्चमे । जातवेदसं जातानां वेदितारं, जात-प्रशं वा जातकले वा जातवेदशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । (नि० ७-५-१) अग्नेर्जीतवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जातवेदसम् जातमिधं मेधाविनं प्राज्ञगमिव । तं यथा जनो बहु मन्यते तथा लामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः । वक्त्रगुण-विशिष्टो यो देवः स्वधरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यङ्-

१. अग्निं होतारं मन्ये । अग्निं दास्यन्तं मन्ये । अग्निं वष्टि मन्ये इत्येवम् ॥

२. कथम्भूतमग्निम् ? दास्यन्तम् । पुनः कथंभूतं वष्टम् ? शयनेयम् ॥

३. तथाचोक्तम् “भूमनिष्ठाप्रशंसाद्धु निलययोगेऽतिशयने । सम्बन्धेऽतिविशेषायां भवन्ति मनुष्यादयः” इति ॥

निर्वहन् ऊर्ध्वया उन्नतया (उच्छ्रया) देवाक्या देवान्
पूजयन्त्या देवान्प्रत्यक्षया वा कृपा कृपाया सामर्थ्याद्वया
कल्पितया (देवेभ्यो हविर्बर्हन्नुक्ता युक्तः सन्) आनुह्वा-
नस्य आसमन्ताद्वयमानस्य सर्पिः सर्पशीलस्य घृतस्य ।
विलेपनं वीर्यस्याज्यस्य । विप्रदि विप्रंशम् अनु स्वल्पमपि
तदाज्यं शोचिषा उवाक्या वष्टि कामयते । खीकरोती-
ल्लवः । “वश कान्ती” (अ० प०) छद् ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेः “देवाच्चा, कृपा” इत्येती
शब्दौ देवान्प्रत्यक्षया कल्पितयोरेवमुपपद्यते ॥ ५ ॥ (८)

अथ विजामातुः (४०) इत्यनवगतम् । उपसर्गस्या-
परिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगतम् । “अनुसमाप्त इव वरोऽभि-
प्रेतः” इति भाष्यकारो निराह । विगतजामातुभाव इव च ॥
यो क्षात्राजामातुभावः स विजामातेत्युच्यते । स हि दाक्षिणा-
त्येषु प्रतिदत्ततः पञ्चमी ॥

अत्रार्थे निगममुदाहरति—

अश्रवं हि भूरिदावत्तरावां विजामातुरुत वा
घा स्यालात् ॥ अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या-
मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२८)

अश्रवमिति । कृतस्वैयमार्थे त्रिह्रस्व । हे इन्द्राग्नी !
वां युवां भूरि दावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दातारौ ।
कृतः ? विजामातुः अनुसमाप्ताजामातुः यो हि श्रुताभिजा-
त्यादिभिर्गृहीतवान् यस्मात्तजामातुभावो भवति स बहुधनदानेन
कन्यापितृनाराध्य तेष्व आरामं रोचयति, ततोऽपि बहुतरस्य
धनस्य दातारौ इत्यहम् अश्रवं हि अश्रवं खलु । उतवा
अपि घा स्यालात् स्वं ह्यर्पं तस्मादलति विवाहकाले लाजा-
नावपतीति स्यालः कन्याभ्राता तस्मात् स हि भगिनीप्रीत्यर्थं
बहुधनं प्रयच्छति ततोऽपि । धैति पुराणः । अथ एतस्मात्-

१. “सुपु गती” (आ० प०) इतिः (वा० २-१०८) ॥

२. “हृ क्षणदीप्त्योः” (जु० प०) ततः कः ।

३. घनादर्थ्ये लुकीतस्यादयो विगता जामातृगुणा यस्मात्तोऽ-
यमप्राप्तगुणोऽपि जामाता कन्यापतिरुच्यते दाक्षिण्यैः । जामातु-
शब्दस्तु जायां मिमीते भिनाति वा । “माद्य माने” (जु० आ०)
“हुमिक् प्रवेणो” (स्वा० उ०) वा “नपुनेष्टु-” (उ० २-
९५) इति साधुः—शाकदायनीयमनेन । नैरुक्तस्तु स्फुटमनुपदं
वक्ष्यत यव ॥

४. “हुदाव् दाते” (जु० उ०) “आतो मनिन्” (पा० ३-
२-७५) इति वनिप । अतिशयेन भूरि दावानी भूरिदावत्तरौ
“भूरिदावत्तुष्ट वृत्तः” (पा० ८-२-१७ वा०) इति तरपस्तुद्
“स्वादिभिः” (पा० १-४-१७) ति पदसंज्ञायां नलोपः ।
“सुपांस्तुष्टि” (पा० ७-२-२९) ति विभक्त्यकारः ।

५. “कतिस्तुष्टि” (पा० ६-३-१३३) ति दीर्घः ।

६. “निशतस्य के” (पा० ६-३-१३३) ति दीर्घः ॥

कारणात् युवभ्याम् युवाभ्याम् सोमस्य अस्यानिघुतस्य
प्रयती प्रयत्या प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्यप्रम् अन्येभ्यः
(स्तोमेभ्यः) “अनो वत्” (पा० ३-१-९७) “प्रत्य-
योऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव” इत्यमरः । स्तोमं
स्तोत्रं जनयामि उच्चारयामि ॥ २ ॥

एवमत्र “विजामातु”-शब्देन “अनुसमाप्तजामातुभावः”
उच्यते । तस्य बहुदातृत्वादिपुपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातु-रनुस-
माप्ताजामातुः ॥ विजामातेति शब्ददाक्षिणाजाः
क्रीतापतिमाचक्षतेऽनुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः ॥

इति-एतत् शब्दत्वं प्रसिद्धम् दाक्षिणाजाः दाक्षि-
णायाः क्रीतापतिम् स हि निगुण इति क्रीणाति कन्यामात्म-
नो भार्यार्थे बहुतरधनप्रदानेन । तस्मात् अनुसमाप्त इव
असौ वरोऽभिप्रेतः । अर्थलिप्सूनां कन्यापितृगामित्वार्थः ॥

अथ जामातुपदं निराह—

जामाता=जा अपत्यं तन्निर्माता ।

कीवं ह्यसौ मैत्र्येण व्यवहारेण निर्मिणोति । तेनासौ दुहितुः
पतिर्जामाता भवति ।

अथ पुनर्मन्त्रार्थमाह—

उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् ।
स्याल आसन्नसंख्योगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजा-
नावपतीति वा ॥

आसन्नः संख्योगेनेति । संयोगेन सम्बन्धेन पत्नीकृते-

नासंनो मुखवर्णेन तदात्मक इवेति शब्दस्त्रियो भवतीति स्याल
इति नैदानाः निर्दानविधौ मन्थन्ते । एतन्मते “सम वितर्कं”
(जु० प्रा०) इत्यस्मात्पितायाच् (पा० ३-१-१३४)
पूषोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) मस्य लः । समभवे

१. “सर्वे विषयदृष्टव्येति विकल्पयन्” इति “युष्मादस्योरना-
देयो” (पा० ७-२-८६) इत्यावाभावे “शेषे लोपः” (पा०
७-२-९०) इति दलोपः ।

२. प्रोपच्छाद्यनेः किति “अनुदातोपदेशे” (पा० ६-४
३७) स्वादिना मलोपः । “सुपांस्तुष्टि” (पा० ७-२-२९)
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । धीतीमतीतिवत् । प्रथमं दानम् ।

३. स्वादेते संधीभवतः शुक्रशोणिते अस्माभिरिति स्त्री । “स्या-
यतेईट्” (उ० ४-१६५) टित्वाङ्गीर्ण ॥

४. शब्दस्य मूलतत्त्ववैयर्थ्याः । “निदानं त्वादिकारणम्”
इत्यमरः ॥

वितर्कयत्येतमिति स्यात् इति स्वामी । अथ वा स्यात् स्वमिति
सुप्रमुच्यते तस्मादसौ गृहीत्वा कन्यकाया भगिन्या विवाहकाले
लाजान् सृष्टवान्यान् आनयति प्रक्षिपत्यसौ । तस्मादयं
स्यत् उच्यते । अत्र पक्षेऽन्वयेरेवावपने वृत्तिस्ततः पचायन् ॥

अथ निर्वचनप्रसक्तं निराह—

लाजा लाजतेः ॥

भर्जनार्थस्य (भ्वा० प०) च्वेति (पा० ३-३-१९)
पुंसि बहुत्वे लाजाः । “लाजाः पुंभूति चक्षताः” इत्यमरः ॥

अथ स्वशब्दं निगमप्रसक्तं निराह—

सं शूर्पं स्यतेः ॥

प्रक्षेपणार्थवृत्तेः पौर्वातो (दि० प०) वीहुलाकाच्छप्रत्ययः
कर्तरि । शितः सावेधातुकत्वेन इयनि ओकारस्य लोपः
(पा० ७-३-७१) “अतो गुण” (पा० ६-१-९७) इति
परुषम् ॥ स्यति प्रक्षिपति तुषानिति स्वं शूर्पम् ॥

अथ शूर्पशब्दनिर्वचनप्रसक्तं निराह—

शूर्पमशनपवनं, शृणातेर्वा ॥

अशनपवनम् तेन हर्षेणमग्नं पृथत इति शूर्पम् पृषो-
दरादित्वात्प्राप्तुः । तथाचोक्तं “प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री” खमरेण ।
प्रस्फोट्यते निखुपीकियतेऽनेनेति ल्युट् (पा० ३-३-११७)
अथ वा शृणातेः हिंसायस्य शृधातोर्बाहुलकात्पुप्रत्यय
उत्वं च धातोः । रपरत्वे दीर्घः (पा० ८-२-७६) तद्धि
शरमयं भवति ॥

अथोत्तरार्धार्थमर्थतोऽनुवदति—

**अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं
जनयामि नव्यं नवतरम् ॥**

१. यथपि कर्तव्यं कृत्वापि “कृत्स्नयुद्धे बहुलम्” (पा०
३-३-११३) इति च्युते बहुलव्रद्धे योगविभागेन कुन्मात्रस्यार्थ-
व्यभिचारार्थमिति कर्मण्यत्राच्छप्रत्ययः । कन्याभ्रातृमुल्लगात्कल्प्य
वितर्कयति सादृश्यं कन्यामुखस्येति स्थितिः । यथपि कोशे
“इयालाः स्तुभ्रातरः पञ्चा” इति तालव्यादिरभिहितस्तथापि—
“स्वाक-साक-समस्य-सूरय” इति स मेधाङ्गस्यादिरपीति भानु-
जिदीक्षिताः प्राहुः ॥

२. “लज लजि भजने” “लज लजि भर्तने चे” (भ्वा०
प०) ति पठ्यते तत्र चाङ्गर्जनेऽपि लाजतिः । लजतेरेष वा
पृजि लाजा इति भानुजिदीक्षिताः ॥

३. यथप्ययमन्तकर्तव्यं पाणिनीयैः पठितस्तथापि नैकचैरापि
प्रमुच्यते । कर्तव्यं सावेधातुके शपोऽपवादः इत्यन्वेदादिकादिपीयते ॥

४. यथपि तेन हि तुषाः प्रक्षिप्यन्त इति दुर्गोणेकं तथापि
संक्रान्तिश्रवणोत्तनाय कर्तव्यं प्रत्ययः शब्दसाधनानुरोधेन कृतः ॥

५. अद्वयत इति श्रुट् । पाणिनीयैस्तु “शूर्पं माने” (दु० प०)
इति पठ्यते । सूर्यं चेति पाठाङ्गस्यादिरपीति भानुजिदीक्षिताः ॥

इति व्याख्यातमथस्तत् ॥ अथ—

**ओमास (४१) इत्युपतिष्ठाभ्याख्यासामः
॥ ६ ॥ (९)**

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शाल्वे नैग० का० षष्ठा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

“ओमासः” (४१) इति एतत्पदम् उपरिष्ठात्
द्वादशेऽध्याये “ओमासधर्षणीधृतः” इत्यत्र (१२-४-६)
व्याख्यासामः । अर्थतो निगमेन च वर्णविध्यामः । साधनं तु-
अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तारि कर्मणि वा “अविस्-
तिसिद्युभिभ्यः कित्” (उ० १-१४१) इति मन्त्रप्रत्यये “उत्तर-
त्वरै” (पा० ६-४-२०) स्वादिनोऽजि मास इति प्राप्ते व्य-
येन गुणः ॥ जस् । “आजत्तेरुक्कु” (पा० ७-१-५०)
(रक्षितारः सर्पितारत्तर्पणीया वा) ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविनृतौ नै०
का० षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ सोमानम् (४५) इत्यनवगतम् “सोतारम्” इत्यव-
गमस्तत्र नियममेव पुस्तकादर्शयति—

सोमानं स्वरणं कणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीर्वन्तं य औशिजः ॥ (अ० सं० १-१-३४१)

सोमानमिति । मेधातिथेः काण्वस्यार्थं गायत्री । अस्त्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव ।
सोमानम् अमिषवस्य कर्तारं (सोतारं) सोमानाम् माम् ।
दुनोतेर्मनिव् (पा० ३-२-७५) स्वरणं शब्दमानं सुयसौ-
खिनं “स्तु शब्दोपतापयोः” (भ्वा० प०) “कृत्स्नयुद्धे बहुलम्”
(पा० ३-३-११३) इति कर्मणि ल्युट् । कणुहि प्रकाशन-
वन्तं कुरु । कथं च पुनः प्रकाशनवन्तं कुरु ? कक्षीर्वन्तं य
औशिजः ह्यतोपममेतत् । य औशिज उशिजः पुत्रः कक्षी-
वाप्तमन्त्रपितृमिव । अत्र करोतिसम्बन्धा “त्यकाशनवन्तसि”

१. तथाचोक्तम् “सोमानं स्वरणमिति ब्राह्मणस्पत्यपोति-
हेतुः” इति ॥

२. “षष्ठ्याः पतिपुत्रे” (पा० ८-३-१०३) लादिना संहि-
तायां विसर्जनीयस्य सकारः ।

३. प्रख्यातमिति साधनः ।

४. “कृति हिंसाकरणयोश्च” (भ्वा० प०) इदिरिष्यते ।
लोटः सितो हिः । शपि प्राप्ते “ध्विनिकृण्वोर्यु” (पा० ३-३-
८०) स्तुप्रत्ययः । तत्संश्रियोऽन वकारस्य चाकारः । तस्या “ओतो
लोप” (पा० ६-४-४८) इति लोपः । तस्य स्यानिन्द्रावाप्त-
र्वस्य लघुपञ्चगुणो न । हेऽङ्गिवाङ्कारस्य न गुणः । “उतश्च प्रत्यया-
च्छन्दो वा वचनम्” (पा० ६-४-१०६ वा०) इति हेनं छन्दः ॥

त्येतद्याहृतं भाष्यकारेण । प्रकाशनं च वेदेषु देवेषु च ।
मन्त्रदेवतयोज्ञानसम्पत्त्या मामृषिर्मनुष्ठातारं च कुर्वन्ति वतु-
लायैः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मण-
स्पते ! कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान्
कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टः ।
कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः
स्यात् । तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं
कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ ॥ (१०)

कक्ष्यावान् कक्षया तद्वान् । कक्षया अक्षोरदसम्बन्धिनी
रज्जुः । “भव च्छन्दसी” (पा० ४-४-११०) ति यत् । सा
अस्यास्तोत्रयै “आसन्धीव” (पा० ८-२-१२) दिव्यादिना
मनुबन्तो निपातः “छन्दसीरः” (पा० ८-२-१५) इति
बलम् । अपि० ० तः स्यात् । स हि (ऋषिः) कक्षे
(उशिमात्रकृपेः) उपपन्नः । तदुत्पत्तिर्योगात् कक्षीवान्
निपातमादेव सिद्धिः । उशिक् पुनः वष्टः कान्त्यर्थस्य
(अ० प०) वष्टाघातोऽरिजीत्यनुवृत्तौ “वशोः किम्”—(उ०
२-७२) ति इति प्रत्ययः । किलारसंप्रसारणम् (पा०
६-१-१६) पूर्वरूपे शुभाभावश्च । ततोऽण् (पा० ४-१-९२)
अपत्ये ॥ तं सोमानामित्याद्युदितानुवादो दैवीकारायार्थान्तर-
निरासाय चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १ ॥ (१०)

अथ “अनवायं” (४३) “किमीदिने” (४५) इत्येते
अनवगतौ । तत्र अनवायमित्यस्य “अनवयगम्” इत्यवगमः ।
“किमीदिने” इत्यस्य “किमिदक्किमिद”ङ्कारिणे पिशुनायेति ।

अत्र निगममुपन्यस्यति—

इन्द्रासोमा समधशंसमभ्यधुं तपुर्धयस्तु

१. कक्षीवतोऽनुष्ठातुः सुमिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराध्यायते “एतं
द्वै पर आध्यायः कक्षीवाध औशिजो वीतहव्यः आयसससदस्तुः
पोरकुस्त्यः प्रजाकामा अजिन्यते” ति (तै० सं० ५-६-५)
ऋगन्तरेष्वपि हव्यकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते “अहं कक्षीवां
क्षरिमि विम” इति (अ० सं० ३-६-१५-२) अस्मि-
न्मन्त्रे सोमानमिति पदेन, ब्रह्मण इति पदेन च सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति “सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव-
स्थे । कुण्डे ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मण्यै समेवावस्थ” इति ।
(तै० सं० १-५-७)

२. अत्र न्युत्क्रमणे व्याख्यानमर्थसङ्गत्तैः कृतमिति नापरितो-
द्वयम् ॥

३. अथ चैवमनर्थकस्यात्—योऽहं सोमानां सोता । कक्षीवानौ-
शिजः, तमेवंशुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते !
इति ।

चरुरश्निवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादेर्धोरचक्षसे
द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-७-५-१)

इन्द्रेति । वसिष्ठस्यार्थं जगती । हे इन्द्रासोमा इन्द्रा-
सोमो । ओक् आकारः (पा० ७-१-३९) अघशंसम्
अघस्य पापस्य अनर्थस्य वा शंसितारम् । शंसिः पचाद्यच् ।
(श० ३-१-१३४) अभ्यघम् अघमेव कर्तुमाभिमुख्येन
गोऽवस्थितस्तम् । यद्वा अघम् आगस्य हन्तारम् राक्षसम् ।
सम् सहैव अमि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अभिम-
वन्तम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षसः
अग्निवान् अभियुक्तः (अग्नी प्रक्षिप्तः) चरुश्चि-
यस्तु “यसु प्रयत्ने” (दि० प०) केवलोऽयमवाधुर्वाधो
द्रष्टव्यः । मृदमायस्यतु (आयासं प्राप्नोतु) उपक्षीयतामित्यर्थः ।
अपिच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे क्रव्यादे आम-
मांसमक्षयिने “क्रव्ये च” (पा० ३-२-६९) इत्येदेर्विद-
प्रत्ययः । धोरचक्षसे धोरदशीनाय । पश्यभाषिणे वा
किमीदिने पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावं (सर्वलोकेद्वेष्यताम्)
अमः सुः (पा० ७-१-३९) अनवायम् अनवयवं
(सकलं) नैरुत्तर्येण यथा भवति तथा धत्तम् दत्तम् ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रासोमावधस्य शंसितारम् । अघं हन्तेर्निर्ह-
सितोपसर्ग आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चरुमृच-
यो भवति, चरतेर्वा, समुचरन्त्यसादापः । ब्रह्म-
द्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे । क्रव्यमदते । धोरचक्षसे धोर-
ख्यानाय । क्रव्यः विकृताज्जायत इति नैरुक्ताः ।
द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस्य
इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते ।
किमिदं किमिदमिति वा । पिशुनाय चरते ।
पिशुनः पिशतेर्विपिशतीति ॥ २ ॥ (११)

निर्हंसितोपसर्गः । धातुरत्र विशेष्यः । निर्हंसितः
हंस्यभावं गत उपसर्ग आकारो यस्य सः । आहृताहन्तेः
“अन्येष्वपि इत्येते” (पा० ३-२-१०१) इति उः । प्रयो-
दरादित्यादाङो हंस्यत्वं घट्यं च हकारस्य । आहन्ता वधक्षभा-
वोऽयः । तपतेः “मृमृशी” (उ० १-७)—स्यादिना
विधीयमान उपप्रत्ययो बाहुलकाद्भवतीति तपुः । कर्मणि
प्रत्ययः । मुख्यः मृदादिसंज्ञितः । तथाच चिनोतेर्देवप्रत्यये

१. तथाच वक्ष्यते भाष्यकृद् आहन्तीत्यर्थमिति निर्हंसितोप-
सर्गोऽत्र हन्तिरिति च ॥

२. समुचरन्ति समुच्छलन्ति ॥

३. नृणोव्यत्यय आर्थः ॥

हिस्वाहिलोपे चरुः । अथ वा चरतेः । “अमुशीतृचरित्सरि-
त्विधनिमित्तमुज्जिभ्य ङः” (उ० १-७) इत्युपसर्गः । समु-
त्तरन्त्यस्मादाप इति सूचयपक्षे । समुत्तरन्ति समुच्छलन्ति
चर्यते भक्षयत इति च हृव्यपाके । ऋढ्यम् आममांसम् ।
तस्मिन्नुपपदेऽदेर्विद् । ऋढ्याद् इति तु पकर्मासञ्ज्ञे उप-
पदेऽण् (पा० ३-२-१) उपपदर्थक्यादेशः पृषोदरादिता-
दित्युक्तम् (सि० कौ०) ॥

घोरचक्षस इति चक्षिषो व्यक्तवागर्थत्वात् (अ० आ०)
असुन् (उ० ४-१८८) बाहुलकात् खयादाशभावः । अयं-
द्वयनेऽपि । अन्येदिति व्याख्यानामुत्र । ऋढ्यम् मांसम्
तद्धि निरुक्तात् नितरां छिन्नाप्राण्यवयवात् आयते लभ्यत
इति ऋढ्यम् निरुक्तजम् इत्येवं नैरुक्ताः निरुक्तविद्यो मन्यन्ते ।
पृषोदरादिलभ्येवैषां शरणम् । “कुह गतौ” (भा० आ०)
“अथो यत” (पा० ३-१-९७) इति तु खानी । कृत्यते
गम्यते (प्राप्यते) निरुक्तनादिति ऋढ्यमिति पाणिनीयाः ॥
अनवायशब्दस्य अनवयवभावः पृषोदरादिस्त्वात् । अथ
वा यदन्ये अतद्वद् अद्वेषसः अद्वेषारः न द्यवेयुः
व्यवेतुं विद्योजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुस्तादृशं द्वेषोय-
त्तम् ॥ किमीदी साधुजनवैरी सदाविद्वद्बुद्धिः । किमि-
दानीं कस्य किमिदिति चरन् तपोच्यते जनैः । अत्र वाक्य-
स्यैव किमीदिन्भावः पृषोदरादिस्त्वादेवमप्येऽपि ॥ पिशु-
नाय चरते इति व्युत्क्रमेण योज्यम् ॥ पिशतेः अवयवार्थस्य
(उ० प०) “शे सुवाचीनाम्” (पा० ७-१-५९) इति तुम् ।
विपिशति विपुष्यति इति पिशुनः । स हि खयमपि
पापं विपिशतीति पिशुन उच्यते । “क्षुधिमिशिमिभ्यः
कित्” (उ० ३-५५) इत्युनन् ॥ २ ॥ (११)

अथ “अमवान्” (४५) इत्यनवगतमनेकार्थं च निगमे-
नावगमयति—

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
वामर्वा इमेन । तृष्वीमनुप्रसितिं दृणानोऽस्तासि
विध्यं रक्षस्तपिष्ठे ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ३-४-२३)

कृणुष्वेति । वामदेवस्यार्थम् । त्रैलोक्यम् । अमिचैवने
पुरुषव्यापारणे विनियुक्ता । रैक्षोमेन व्यापारयेदिति ध्रुवम् ।
हे भगवन्मते । पाजः तेजःसंघं पृथ्वीं विस्तीर्णां प्रसितिं
प्रसितिमिव । बायुरातन्तुमिव जालमिव वा कृणुष्व कुरुष्व ।

१. सायणस्तु—मातरनुवाकाधिनयोरस्य (पतन्मन्त्रघटितस्य)
सूक्तस्य विनियोग इत्याह ॥

२. अत एवेतद्वक्षोवाशिरेवताकम् । “कृणुष्व पञ्चोना राक्षो-
प्रति”—त्यनुक्रमणिका ॥

३. बलमिति भाष्यम् “मातेर्वैले जुद्वे” (उ० ४-२०२)
ति अनुगुणवै । अथ दृष्टान्तः पृथ्वीं प्रसितिं नेति । यथा मृगयुः
(व्याधः) पृथ्वीं (विस्तीर्णां) प्रसितिं प्रकर्षेण सीवते बध्यते यथा

“कृवि हिंसाकारणयोः” (भा० प०) लोट् । विस्तारयेत्यर्थः ।
एवमेतद्विस्तीर्णं कृत्वा अमवान् “अमालवान्” राजा इव
याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । यथा स प्रीतियुक्तो विजयाय
परबलं प्रति यायादेवं त्वं याहि । अथवा अमवान् “अभ्य-
मनवान्” रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यथा स यायादेवम् ।
अथवा अमवान् “खवान्” आत्मविरैवान्मुसुतसैन्योऽसौ जाया-
देवम् ॥ कैम्यम्? इमेन “इराभृता” अवभृतेन “गणेन”
सुपुत्रेन युक्तः (यथा समयादेवं) अथवा इमेन “गतमयेन
शूरेण “हर्तिना” वा (यथा स यायादेवम्) । किञ्च तृष्वीं
क्षिप्रगमिनीं प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् अनुवृणानः अनुगच्छन्
“दृ हिंसागतिः कौटिल्येषु” (उ० प०) आन-दीर्घावापौ ।
यद्वा तृष्वीमिति तृतीयांश्च द्वितीया तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या अनु-
बद्धया सन्ततया गत्या दृणानः शत्रुसेनां हिंसन् अस्तासि
असिताऽसि । शत्रूणां क्षेप्ताऽसि “अमु क्षेपणे” (दि० प०) तृच्
“आगमशास्त्रमनिलम्” (९५) इति इवभावः । तपिष्ठेः तप्त-
तमैस्तेजोभिः रक्षसः राक्षसानसच्छत्रून् । विध्य ताडय
“व्यध ताडने” (दि० प०) लोट् इति संप्रसारणम् ॥ १ ॥
एवमत्र राजोपमानसम्बन्धात् “अमवान्-अमालवान्”
इत्येवमाद्युपपद्यते ॥ अथास्य भाष्यम्—

कुरुष्व पाजः=पाजः पालनात् । प्रसितिमिव
पृथ्वीं । प्रसितिः प्रसयनात् । तन्तुर्वा जालं वा ।
याहि राजेवामाल्यवान् । अभ्यमनवान् खवान्वा ।
इराभृता गणेन गतमयेन, हस्तिनेति वा । तृष्व्या-
नुप्रसित्या दृणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा
त्वरतेर्वा । असिताऽसि । विध्य रक्षस्तपिष्ठे-
स्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ।

इति प्रसितिर्वायुरा तां पश्चिमदिगायै वनगद्गनेषु प्रसारयति तद-
स्त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्बलमयतसानुष्व ॥

१. अमाशब्दः सहायै “अमान्तिकसहायैवो” इत्यभिधा-
नात् । तथाच सायणः । अमा राजा सह वर्तत इत्यनोऽमाल-
स्तदानीति । तथाच सहायैस्यामाशब्दस्य साहित्यमर्थस्ततोऽज्ञे
आयचू (पा० ५-२-२८७) मत्वर्थे । तस्माच्च मनुष्यत्वर्थे एव ।
मत्वर्थोन्मत्वर्थीयः सरूप एव नेष्टः । निरूपस्तु भवत्येव । यथा
दण्डिनी शाला । तथा चोक्तम् “शैषिकान्मनुष्यैर्वाधैषिको
मनुष्यैकः । सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नतान्न सनिष्यत” इति ॥

२. अनोऽमनं रोगः “अम रोगे” (चु० प०) शत्रूणां
कर्तव्ये रोगैस्तद्वान् शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः । अमीरुपुत्राणां
भाष्यकृतेव योजितः । एवमप्येतदोऽप्यर्थेतेनैवाभ्युहितः ॥

३. स्वशब्दोऽय धनार्थः । तच्च सेनाभरणक्षममिहाभिधिसिद्धम् ॥

४. केन प्रकारेणेति ? कमनप्रकारमेतद्विनाशिधीयते ॥

५. इराशब्दो शब्दस्यैव इमशब्दे परिकृतिमाह भाष्यकृत् ॥

६. “इमः स्तम्भैः पथी” इति हस्तिपथीये अमरः ॥

पाज इति बलनाम (निघं० २-९) कृतः ? पाजनात् ।
तेन हि पाल्यते । प्रसथनात् प्रकषेण बन्धनसाधनत्वात् ।
“विज् बन्धने” (मया० स्त्रा० उ०) भावे किन् । तन्नुर्वा
जालं वा । उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते गुग्गाश्च मत्स्याश्च ।
अमात्यवान् इति अमवातिशयाथैः । अथ वा अभ्यम-
नवान् स्ववान् ॥ तुष्ठीतीति । तुष्टशब्दः क्षिप्रपथीये
पठितः (निघं० २-१५-१०) तत्र त्वरतेर्वा त्वरतेर्वा
पुत्रप्रत्ययो धातोस्तृभावश्च बाहुलकात् । तरत्यनेन फललाभमथ,
त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । “बोतो गुणवचनात्” (पा० ४-१
४४) इति वा ङीप् । तपिष्टैः । तप्यते इति तपः कर्तव्यं
(पा० ३-१-१३४) ततोऽ“तिशयेन तमक्षिष्टौ” (पा०
५-३-५५) इतीति टिलोपः । (पा० ६-४-१५५) तदाह
तप्ततमैरिति । अत्र कर्तरि कः (पा० ३-४-७२) । अथ वा
प्रपिष्टतमैः अतिशयेन प्रापणस्त्वभावे । प्रक्षरस्त्वभावे ।
अत्र “तपिष्टतमै”रिति सायणसम्मतः पाठः । अत्रातिशाय-
नातिशयोऽभिधीयते ॥

अथ अमीवा (४६) इत्यनवगतं “रोगभूतः किमि”-
रभिधेयः । तदेतन्निगमयति—

“यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योर्निमाशये ॥”

(ऋ० सं० ८-८-२०-२)

यस्त इति । अथ “अग्निष्टं ब्रह्मणा सुहृन् निष्कृव्यादमनी-
नस्तत्” इत्युत्तरार्धचर्म रक्षोहानमित्राङ्गणस्तस्मैदमार्थम् । अनु-
ष्टुप् । पुत्रकामस्य षड्बाहुतो नाम स्थालीपाकलोभ्यं विनियुक्ता ।
हे हि ! यः दुर्णामा पापनैमा किमिः । अमीवा रोगभूतः
सन् “अम रोगे” (सु० ५०) अयेरीर्वन् वाहुलकात् ॥
योनिम् आ आगस्य गर्भं गर्भस्थानम् शय्ये अधिषेते ।
“लोपस्त आत्मनेपदेजु” (पा० ७-१-४१) इति तलोपः ।
अत्राध्युपसर्गोच्चाहारो द्वितीयाश्रुत्याऽर्थवशात् । तं “कन्या-
वन्म” आमयांसमक्षितारं गर्भहंसितारं ब्रह्मणा सह सहितः
अग्निः निरनीनस्तत् निःशेषेण नाशयतु । लोडर्थे छ्व
(पा० ३-४-६) ॥ २ ॥

एवमत्र “अमीवा” इत्यस्य “किमिरोगभूतः” अभिधेयः ।
किमुपहृते हि योनी गर्भौ न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

१. तदेतत्किञ्चकपनमुपययैव समानमिति यथोक्तमेव साधु ॥

२. यत्रितंच “ब्रह्मणा षड् बाहो रक्षोहागर्भसंज्ञावे प्रापक्षि-
त्तामुष्टुर्भं ही”-ति (अनुक्र०) ॥

३. सायणस्तु अमीवाशयो रोगस्तद्रोऽमीवाच्यते गर्भमाशेते ।
यश्च ते योनिरेतस आधावं गर्भस्थानमाशेते तं कन्यादं मांसाक्षि-
नं राक्षसादिकमित्येवं व्याख्यत । यथा भाष्यं तु भूलोक्तम् ॥

४. नातोर्द्वयं, आनन्तपक्षे इतः । यदा “शेवहृन्निहाज्रीवा-
प्यामीवाः” (उ० १-२५२) इति वप्रत्ययान्तो निपातः ॥

५. निहप्रत्ययान्तं (पा० ३-२-६९) हलन्तमेतदित्याहा-
ममसिते ॥

अथाल भाष्यम्—

अमीवाऽभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामा
किमिर्भवति । पापनामा । किमिः क्रव्ये मेधति ।
क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा ॥

अभ्यमनेन अभ्यमनवानिति यदुक्तमाश्रय्ये मन्त्रे अनेनैव
स व्याख्यातः । तुल्यार्थत्वात् । दुर्णामेति । सूत्रमतेनात्र
णत्वम् (पा० ८-४-१४) वार्तिकमते तु दुर्णामेत्येव ।
पापनामा । पापदेशे नतः परिणत उत्पन्नः । तथाच नमतेर-
निघन्तोऽयम् ॥ किमिः क्रव्ये मेधति । तथा च “विमिषा
हेहने” (दि० ५०) इति धातोर्द्विप्रत्ययः । क्रव्यशब्दस्य
किमावः । अथ वा क्रमतेः । नैरुक्तोऽयं धातुः । “किमि-
तमि-सति-ससम्भात इव” (उ० ४-१२०) इति ह्मिक्येति
(किः) सम्प्रसारणादुद्भूतेः क्रमिरपि । तथाच रमसः “दुमा-
मये भवेत्सुसि कीटे च किमि वा क्रमिरिति” । क्रामतेर्वा
पादविक्षेपार्थस्य कमुधातोः (भ्वा० ५०) “क्रमः परस्मै-
पद्येजु” (पा० ७-३-७६) इति दीर्घः ॥

अथ दुरितम् (४७) इत्यनवगतम् । “दुर्गतिर्गमनम्”
इत्यर्थप्रतीतिः । “दुष्कृतम्” अभिधेयम् ॥

तथाच निगमः—

“अतिक्रमन्तो दुरितानि विश्वा ॥”

अतिक्रममाणा दुर्गतिं गमनानि सर्वाणि ॥

अतीति । अस्य “वैश्वदेवीं सनुतामरामर्षं छुद्रा भवन्तो
यज्ञियांसः पावकाः” इत्यादिः । “शतं हिमाः सर्ववीरा-
मदेम” इत्यन्तः । वैश्वदेवीं वाचं सनुताम् सत्याम्
आरभध्वम् उपक्रमयं वक्तुम् । तयैवंलक्षणया वाचा
शुद्धाः इहानमिशलाः पृथक् परलोके भवन् । यज्ञियांसः
यज्ञियाः (यज्ञसंपादिनः) अष्टकं (पा० ७-१-५०)
पावकाः पापविहाराः । किञ्च दुरितानि दुर्गतिप्रापकाणि
विश्वा विश्वानि सर्वाणि श्रेणोपः (पा० ६-१-७०) कर्माणि ।
अतिक्रामन्तः अतिक्रममाणा वयं (तथा वाचो महा-
भाष्येन । सर्ववीराः अनवखण्डितपुत्रपोत्राः सन्तः ।
शतं हिमा हिमानां हेमन्तानां मदेम हृन्मेत्यर्थः । पञ्चा
अस् ॥ १ ॥

१. “दुरःपत्यत्वयोहपसगीत्वप्रतिषेधो वक्तव्य” (पा० ८-४
१६) इति हि वार्तिकम् ॥

२. “अमेः संप्रसारणं चे”ति पूर्वसूत्रात् ॥

३. दुर्गतेः प्रापकं (कारणभूतं) कर्म पापकं दुरितं दुष्कृत-
मुच्यते “कृष्यं दृजिनेनोऽधर्मोऽदुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः ।
दुःशब्दोऽत्र दुर्गतीं वर्तते “इणगता”नित्यत्वात् (अ० ५०)
“इणविधृष्यः क्रः” । इति बाहुलकारणं क्रः । दुर्गति-
रीत्ये गम्यते येन सहुरितम् ॥

एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम्” “दुष्कृतम्” इत्यु-
पपद्यते । तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति ॥

अप्यायदेनया विद्वोऽपवीयते । व्याधिर्वा
भयं वा ।

“अप्ये पुरेही”—त्यपि निगमो भवति ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२३-६)

अथ अप्या (४८) इत्यनवगतम् । “अप्यवयति” इत्य-
वगमः । तदेतदाह यदिति । यथास्मादेनया रोगजाला
भयजाला वाऽप्याख्यायति विद्वोऽभिसम्बद्ध अपवीयते अप-
वेष्ट्येते प्राणैः । अत्र निगमः—अप्येपरे हीति ।

व्याख्यास्यते चैतदुपरिष्ठात् (नि० दै० का० ९-३३)

अमतिरमामयी मतिरात्ममयी ॥

“ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतइ” ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

(सा० छ० आ० ५-२-३-८)

अथ अमतिः (४९) इत्यनवगतम् । अमामयीमतिः
इत्यवगमः । “वीसि”रभिधेया तत्र अमामयीत्यप्रतीतार्थकमि-
त्याह आत्ममयी । तथाच अमामयीमतिर्यस्यासावमतिः
अमाशब्द आत्मवचनः । तेनापि प्रकाशो लक्ष्यते सवितुर्विजे-
षणत्वात्तथाचात्मप्रकाशमयी मतिरर्हति । माशब्दलोपः प्रयो-
दरादिस्त्वात् ॥ अत्र निगमे ऊर्ध्वेति । तथाच पठ्यते—

३२ उ० ३१ २३१२३क०२ र ३१२३१२ ३१२

“अमतिर्यं देवं सवितारमोष्योः कविकृतुमचमी सत्यसर्वं

३२३२ २२३२

रत्नधामभिप्रियं मतिम् ।

३३ उ० ३२ ३१ २२३१२३ १२

ऊर्ध्वा यस्या मतिर्भा अदिद्युतसवीमनि हिरण्यपाणिरमिमी-

३१२ ३१२

त सुकृतुः कृपास्त्रः ॥

१. अपगमयति सुखं प्राणाश्लेषार्थः । तथाच अपपूर्वोद्देश्या-
तोऽन्तर्गतात्पक्षेण “अन्येऽपि दुःखयते” (पा० ३-२-१०-१) इति
उपसर्ग्ये अपस्वान्तलोपदृष्टान्तस्थात् । यदा “शेवकहजिह्वाग्रीवा-
प्यामीवाः” (उ० १-२५-२) इति वन्मस्ये वेजो लोपोऽपक्षब्द-
स्वान्तलोपश्च निपात्यते ।

२. अपगम्यते लक्ष्यत इति यावत् ॥

३. अवगमरोगे (नु० उ०) इत्यस्मात् “दमेद्विषति जित्” (उ०
४-१७४) इतीदृशप्रत्ययः । नन्मसासे तु प्रवरक्षिकृतायां नपुंस-
कृत्वापसिः । तथा चोक्तं माषेन “स्वात्तामित्रौ मित्रे च सहज-
प्राकृतावपी”ति ॥

४. अत्र तत्तिनीतिर्वैति दैवराजयवचनः । तन्मते अमातित-
न्नाश्वस्यात्ममतिशब्दस्य बाडमतिभावः । तन्मते इति तति-
र्दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वादीतिः ॥

इति । नकुलस्यार्थम् । अतिच्छन्दा अष्टिः । प्रवर्ग्यं क्षयते,
सोमसम्मानेचाध्ययने विनियुक्ता । अहं त्वं तं सवितारं
देवं अभिअर्चामि यस्य सवितुः अमतिः आत्मप्रकाश-
मयी मतिः ऊर्ध्वाः उपरिगताः भाः रसीत अदिद्युतत् अ-
द्योतयत् शसो छग्न । कर्षभूततम् ? ओष्योः योवाश्रुविद्योः
(निधं० ३-३०-१५) (वाच्यन्तराभूतानि वर्तन्ते तेभ्यः
सर्वेभ्यः सकाशात्) कविकृतुम् कान्तप्रधानम् सत्यसर्वम्
सत्याभ्यनुज्ञम् रत्नधौ रमणीयानां धनानां दातारम् ।
अभिमतिम् सर्वार्थानामभिमन्तारम् ईश्वरत्वात् । प्रियं च
सर्वभूतानाम् ॥ किञ्च सवीमनि प्रसवे (निधं० ४-३
३१) यस्य अभ्यनुज्ञाने सर्वमिदं प्रवर्तते । हिरण्यपाणिः
रत्नपाणिः (हितरमणत्वात्तद्वैहिरण्यलमुपचरितम्) । सत्य-
वैमिदं जगत् असिमीत निर्मितवान् । सुकृतुः दुर्कर्म ।
कृपा स्वसामर्थ्यकल्पनया स्वः सुअरण आदिस्वामि-
धानः ॥ ८ ॥

एवमत्र “अमति”—शब्देन आत्मप्रकाशगत आदिस्वस्य
विज्ञानमुच्यते । स हि प्रकाशसत्तत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरम-
पेक्षत इत्युपपद्यते ॥

श्रुधीति क्षिप्रनामाश्रु अधीति ॥ ३ ॥ (१२)

अथ श्रुष्टी (५०) इत्यनवगतम् पुरन्धिः (५१) इति
च । तत्रायस्य श्रवणम् इत्यवगमः । क्षिप्रनामिषेयमित्याह
क्षिप्रनामेति । आश्रु इति श्रु इति च क्षिप्रनामनी इत्युच-
मधस्तात् (नि० ६-१) अधीति अक्षोतेः व्याप्यार्थ-
(स्वा० आ०) किति “कृदिकारादक्तिनः” (पा० ४-१
४५ ना० वा) इति वा ङीष् । तथाचाक्षानमधीव्यापनं श्रु अधी
श्रुष्टी सत् श्रुष्टी वक्ष्यस्व रुभावः । प्रयोदरादिस्त्वात् । अथ
श्रुशब्द एवाश्रुवचनः ॥ पुरन्धिरित्यस्यापि पुरांभीरित्येवम-
वैगमः ॥ ३ ॥ (१२)

अत्र निगममुदाहरति—

“तौ अध्वर उज्जो यक्षय्रे श्रुष्टी भगं ना-
सत्या पुरन्धिम् ॥” (ऋ० सं० ५-४-६-४)

१. “ओषू अपनयने” (स्वा० पा०) “हन्तवैवातुभ्यः”
(उ० ४-११४) इतीन् “कृदिकारादक्तिनः” (पा० ४-१-४५
पा० वा०) इति ङीष् । अपनयतः स्वाभितानां केशान् । यदाऽ-
वतेऽप्युति छान्दसत्वात्सम्प्रसारणे गुणश्च दिव्याङ्गी ॥

२. अत्र भीरितिदृशातेः क्लिबन्तस्य वणेष्वपनयेण बोध्यः । तथाच
वक्ष्यति भाष्यकृत “पुरादारयितुमत्” इति । अत्रातिशायवर्धः
प्रभावातिशयवोततार्थः । शब्दगतिरेवैवा यथा मत्वैरप्रकृतैः । तथा
चोक्तम् “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने । सध्वन्येऽक्षि-
विवक्षायां भवति मनुवादः” इति । नैव मनुवर्ण इति स्ये
(पा० ५-२-२४) व्यक्तम् । पुराशब्दस्य पुरम्भावे भीरित्यस्य
विभावधार्यः । एवमत्रेऽपि बोध्यम् ॥

तानिति । अस्य “ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सुधस्यं विभं अभिसन्ति देवाः” इत्यादिः । वसिष्ठस्यापि वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । ते हि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियासः यज्ञाहाः ऊमाः अवि-
तारः रक्षकाः अवतैर्भूक् । “उवरखरे” (पा० ६-४-२०)—त्यादिनोपधावकारभोक्तृ । निश्चदेवाः । यज्ञेषु
यागेषु सुधस्यं सहस्रानाम् समानं स्थानम् (वैश्वदेवम्)
अभिसन्ति अभिभवन्ति आक्रमन्ति । हे अग्ने !
अध्वरे अस्यवीये यज्ञे उशतः स्वर्गं कामयमानान् तान्
विश्वान् देवान् श्रुष्टी क्षिप्रम् (अविलंबमानः) यक्षि यज ।
“सेहोषिषं” “वा छन्दसी” (पा० ३-४-८८) ति ह्यादेशाभावे
“बहुले छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति शपो लुक् । कुन्वपर्वि ॥
तथा भगं तदारुणं देवम् नासत्या नासत्यौ चाश्विनौ देवौ
होह आ (पा० ७-१-३९) पुरन्धिम् पुरां ध्यातारमिन्द्रं
य यज ॥ ४ ॥

एवमत्र यागस्य विघ्नमयारिप्रत्येष्टत्वात् “श्रुष्टी” इति
“क्षिप्रनाम” इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टीवरीः=
खल्वरीः” इति (ऋ० सं० ७-७-२६-१) तस्मादेतद्वे-
कायंमपि भवति ॥ अथास्य भाष्यम्—

तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान् यज्ञाग्ने
श्रुष्टी भगं नासत्यौ चाश्विनौ ॥

इति । उक्तोऽर्थः । अत्र नासत्यपदं मतमेवेन व्याचष्टे—

सत्यावेव नासत्यावित्यौषाभः ।

“आचार्यो गम्यत” इति शेषः । तौ हि सत्यमेव ज्ञातः न
कदाचिदव्यसलम् । तस्मान्नासत्यावित्युच्यते । ननुद्वयस्य प्रक-
तायैदाज्योषकरणात् ॥

सत्यस्य प्रणेतारवित्याग्रायणः ॥ नासिका-
प्रभवौ बभूवुरिति वा ॥

अथवा सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा (निघं० १-१२)
प्रणेतारौ नासत्यौ इति आग्रायण आचार्यौ गम्यत इति
शेषः । अथ वा ऐतिहासिकप्रक्षेपे नासिबतुः इति ॥

अथ पुरन्धिपदमवगमयति—

पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिः ? भगः । पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स
बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितुतमः । वरुण
इत्यपरं, तं प्रज्ञया स्तौति ।

—“इमामूनु कवित्तमस्य मायामि”त्यपि नि-
गमो भवति ॥ (ऋ० सं० ४-४-३१-१)

पुरन्धिरित्यादि । पुरशब्दस्यात्र पुरम्भावः स च बहुर्थः ।
तथा च हैमः “पुरः प्राज्येऽभिषेयवदि”—ति । “प्रभूतं प्रभुं
प्राज्यमदधं बहुलं बहु” इति चामरः ॥ धीरिसत्र धिमापः ।

एवमयं पुरन्धिशब्दो गुणवचनलात्सन्दिह्यते तत्कः पुरन्धि-
रिति । भग इत्युत्तरम् । योऽयं पुरस्तात् पूर्वतनः “श्रुष्टी-
भगम्” इति तस्य अयम् अन्वादेशः पुरनिर्वचनम् इत्येक-
वर्णनमतम् । इन्द्रः पुरन्धिरित्यपरम् मतम् । कुतः ?
स हि इन्द्रः बहुकर्मतमः अतिशयेन बहुकर्म । अन्ये-
भ्यो देवेभ्यः । धीरिति कर्मनामसु पठितम् (निघं० २-१
२१) तयस्य पुरु स पुरन्धिरिन्द्रः । अथ च पुरां दारयितु-
तमः । पुरां भेषीचानामितिशयेन दारयिता । वरुणः पुरन्धिः ।
इत्यपरम् मतम् । कुतः ? तं हि अन्यत्रापि प्रज्ञया
बुद्ध्या स्तौति मन्त्रहृक् । तथाच—इमांसि लावि ।

“इमामूनु कवित्तमस्य मायां मुदी देवस्य नकिरार्धपथे ।
एकं यदुद्रा न पुणस्येनीरासिज्ज्वातीरुवनयः समुद्रम्” ॥

अत्रेवार्थम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । कवित्तमस्य मेधावित-
मस्य (प्रकृष्टप्रज्ञस्य) देवस्य श्रोतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुण-
स्येमां सर्वप्रसिद्धां महतीम् मायां प्रज्ञां न किं नैव
कश्चित् आदर्धपथे आधवेयितुम् (अभिर्मेयितुं) शक्नोति स
ऊन्विषति पूरणौ ॥ यत् यस्मात् पनीः गमनशीलाः
अवनयः नद्यः (निघं० १-१३-१) बहुद्योऽपि आसि-
ज्ज्वातीः । सततमुदकमासिज्यन्यः (सर्वेद्योदकेन पूरयन्त्योऽपि)
एकम् अपि समुद्रम् उद्रा उदकेन । उदकशब्दस्योदन्भावः
(पा० ६-१-६३) न पूणन्ति न पूरयन्ति न पूरयितुं
शक्नुवन्ति । तदेतद्वरुणस्य कर्मलहोऽस्य प्रज्ञामहत्त्वम् ॥ १ ॥

एवमत्र वरुणः प्रज्ञया श्रूयते । धीरिति च प्रज्ञानाम् (निघं०
३-९-७) सा यस्य पूर्वा (बहुली) स (वरुणः) पुरन्धि-
रित्युपपद्यते ॥

रुशदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥

“समिद्धस्य रुशददग्निं पाजः ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-८-१२-२) (१३)

१. अत्र नासत्यावन्तरापि सन्वी न सन्निधेये, तयोर्दिवचन-
वाच्यत्वात् । एकत्रचनान्तत्वाच्च पुरन्धिशब्दस्येति दुर्गः ॥

२. शत्रुपुराणामित्येतिहासिकाः । तथाचात्र पुरशब्दस्यैवागमम्
इति बोध्यम् ॥

३. आदिलोऽत्र वरुण इति दुर्गः । स क्षान्तमिह उदकमा-
ह्वोति । “क्षुं वरणे” (सा० उ०) “कृष्टदारिभ्य ऊनन्”
(उ० १-५०) इत्युनन् प्रत्ययः । अत्र पक्षेऽवनय इत्युपमान-
पदम् । पनीः पन्थः । बुद्ध्या गमनशीला वा सततमुदकमादायां-
दित्यमण्डलं गच्छन्त्यो रश्मयः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । श्लेवं तत्रैव
(दुर्गव्याख्याने) व्यक्तं द्रष्टव्यम् ॥

४. विशादुम् ॥

५. अन्यत्रविश्वारादिति समुद्रात्पूरणपर्यन्तम् । (यदेतत्पूर्वत-
नेन मन्त्रेणामिहितमनेन च) ॥

अथ रुशत् (५२) इत्यनवगतम् । रोचतेरित्यादि निर्वचनम् । “रोचनम्” इत्यवगमः । तथाच “रुच दीप्तौ” (भा० आ०) इत्यस्य “संक्षत्प्रदेहत्” (उ० २-७९) इत्यादिनाऽतिप्रत्ययो गुणाभावश्चकारस्य शकारश्च निपात्यते । अत्र निगमः समिद्धस्येति । तथाहि—

“अबोधि होतां यजथाय देवान्पूर्वो अग्निः सुमनाः प्रातरंस्त्वात् । समिद्धस्य रुचदंशं पाजो महान् देवस्त्वमसौ निरमोचि” ॥ इति ।

गविष्ठिरुधयोराधम् । आग्नेयी त्रिष्टुप् अग्निचयेन इष्ट-
कोपस्थाने विनियुक्ता । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निः ।
देवान् यष्टव्यान् । यजथाय यष्टुम् । अबोधि बुध्यते
लब्धं छुत् (पा० ३-४-६) एवमप्रतिपि । स अग्निः ।
प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्कः । यजमानात्प्रहृष्टुभिः ।
सन् ऊर्ध्वः अस्थात् उतिष्ठति । समिद्धस्य अस्य
रुशत् रोचमानम् पाजः बलम् (निर्घ० २-९-२)
ज्वालालक्षणम् अदर्शित्वं दृश्यते । अथ तथाभूतः महान् ।
देवः अन्धकारात् निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥ २ ॥

एवमत्राभ्यधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “रुशत्” इति “वर्ण-
नाम” इत्युपपद्यते ॥ ४ ॥ (१३)

अथ रिशदसः (५३) इत्यनवगतम् । “रेशयंदा-
सिनः” इत्यवगमः । अत्र निगमनेनादावुपन्यस्यति—

“अस्ति हि वः सज्जालं रिशदसो देवांसो
अस्त्याप्यम् ॥” (ऋ० सं० ६-२-२२-५)

अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदासिनो
देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोते ॥

अस्तीति । अस्य “प्रणः पूर्वैस्ते सुवितार्य वोचत मञ्जु
सुह्राम् नम्यसे” इति उत्तरार्धेचम् । मनोर्वैवल्यतस्येयमाधम् ।
सतोद्भूतोः वैश्वदेवे सुक्ते । हे रिशदसः रेशयदासिनः ।
रिशतां हिंसतामसितारः ? अत्रान्तर्भावितपण्यर्थो रिशतिरव-
गन्तव्यः । देवाः देवाः (योज्यमाना मरुदादयः । घः
युष्मार्कं सज्जालम् परस्परं समानजातिभावो देवत्वम् “संज्ञा-
पूर्वको विधिरनिलाः” (पा० १४) इति आदिब्रह्मभावः । भावे
ह्यत्र घ्यञ् (पा० ५-१-१२४) अस्ति हि विषयते लङ् । किञ्च
आप्यम् आपिबैन्धुस्तस्य भावः बन्धुता अस्ति । दुर्गस्तु

१. रोचत इति रुशदगणविशेषो ज्वालाविभूतप्रकाशरूपोऽग्नेना-
भिधीयते । यद्वा रुशेहिंसायां (तु० पा०) रोचयलये वर्तमा-
नाष्टः शतरूपम् ॥

२. रेशयतां हिंसयितुं नामसितारः । णिनिः (पा० ३-२-
७८) रेशयत आशुयानि येऽस्त्वन्ति ते इति दुर्गः । “रेशयदा-
रिण” इति केविदधीयते निर्वचनम् । तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं
दारयन्तीत्यर्थः ॥

३८ लि०

आप्यमाप्तव्यं (धनादि) मनुष्यैरस्तीत्यर्थमाह यथा भाष्यम् ।
यत एवमतो ब्रवीमि—पूर्वैस्ते प्रथमभाविने नव्यसे नवीयसे
नवतराय च सुवितार्य सुगताय सुमोगाय स्थानाय (स्वभू-
ताय) सुह्राम् सुखाय च (निर्घ० ३-६-१६) (उभयसु-
दिश्य) नः असम्भ्यम् मञ्जुं शीघ्रम् प्रावोचत यूयमभ्य-
नुजानीत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमत्र राज्यमाध्यायार्थोपपत्तेश्च “रिशदसः रेशयदासिनः,
रेशयदारिणो वा” इत्युपपद्यते ॥ आप्यमाप्नोतेरिति निगम-
प्रसक्तस्य निर्वचनम् । तथाच “ऋहलोर्ध्वत्” (पा० ३-१-
१२४) इति कृत्यप्रत्ययः । सत्तार्हाथे (पा० ३-३-१६९)
भवति ॥

सुदत्रः कल्याणदानः ॥

अथ सुदत्रः (५४) इत्यनवगतम् “सुदान” इत्यवगमः ।
सुरात्राभिपूजितार्थं इत्याह कल्याणदान इति । तदेतदभिधेयव-
चनम् तथाच सुर्वाद्वातेः झृत् । बाहुलाद्झ्रावः । हलत्वं वा ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः” ॥

(ऋ० सं० ५-३-२७-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

त्वष्टेति । अस्य “ता नो रासत्रातिपासो वसून्वा रोदसी
वरुणा नी वृणोतु । वरुणीभिः सुत्राणो नो अस्तु” इत्यादिः ।
वशिष्ठस्यापि त्रिष्टुप् । वैश्वदेवो । व्यूहके दशराने चतुर्थेऽहनि
वैश्वदेवे शक्ते कास्यते । ताः देव्यः (देवपत्न्यः) वाः राति-
पासः रातिं हविर्दानं सचन्ते सेवन्ते, विवः (पा० ३-२-६४),
“रा दाने” (अ० पा०) “पच सेवन्ते” (भा० आ०) नः
असम्भ्यं वसूनि धनानि याप्यस्मैकमभीष्टानि रासन् प्रय-

१. मनुष्यैः प्राप्तव्यं धनाथैर्नवीसाधनमस्ति शुभमालिनीश्वरा
युग्ममिलमिप्रायः ॥

२. अत्र “वी गतिव्यास्थादौ” (अ० पा०) पठितः तत्र बी-ई
इति छेदं व्याकृतविदो मन्यन्ते । नैरुक्तारं तु वि० हलपि, विनिगम-
नाधिरादात् । ततः कः ? यद्वा हलत्वमेव भातीशोद्भूतत्वात् ॥

३. तदर्थ्यचतुर्थ्यौ (पा० १-४-४४ वा०) अयमर्थो
लभ्यते । तादर्थ्यस्युपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः । “कृतवित्त-
समासेः सम्बन्धमिधानं भावप्रत्ययेने”ति नियमात् ॥

४. यद्यपि—अमरेण “द्राक्षमङ्गुल—सपथि हुते” इत्येवं सङ्कारो
मङ्गुलशब्दः पठितः । युज्यते च सः “दुमस्यो शुद्धौ” (तु० पा०)
इत्यस्माद्वाङ्मूलकास्तुप्रत्यये “मरिजन्तशोशौ—” (पा० ७-३-
६०) त्रिगुणैः स्कोः—(पा० ८-२-२९) इति सलोपेऽनुस्वार-
परसवर्णनोपप्राप्तत्वात् । तथापि छन्दस्त्रय मलोपो द्रष्टव्यः ।
छन्दसि दृष्टानुविधेरनुशासनसिद्धत्वात् ॥

५. सायणस्तु ता इति “शेदछन्दसि मङ्गुलम्” (पा० ६-१-
७०) इति छका सतीत्यर्थेनामुमयमाह ।

च्छन्तु (वदतु) इत्यर्थः । “रा दाने” (अ० प०) लोबधेयं लुह (पा० ३-४-६) अहमाव आपोः । अपि न रोदसी रुहस्य पत्नी थावापुत्रिभ्यो वा वरुणानी वरुणस्य पत्नी च आशूणोतु आभिसुह्येन स्थित्वाऽर्कणयन्तु । किञ्च वरुणीभिः उपद्रवाणां वारमित्रीभिः वरयितव्याभिधौ देवपत्नीभिः सहितैः सुदत्रः कल्याणदानः स्त्वष्ट्रा तदाह्व्यो देवः (विश्वकर्मा प्रजापतिः) नः अस्माकं सुशरणः स्वाश्रयणः (सुशरणप्रदः) अस्तु भवतु । रायः धनानि च विदधातु अर्पयतु ॥ २ ॥

एवमत्र “रावः” पदसम्बन्धात् “सुदत्रः=कल्याणदान” इत्युपपद्यते ॥

सुविदत्रः=कल्याणविद्यः ॥

“आग्ने याहि सुविदत्रैर्भिर्वाङ्” ॥

(ऋ० सं० ७-६-१८-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ सुविदत्रः (५५) इत्यनवगतम् “सुविद्यः” इत्यनवगतम् । इन्द्राभ्यभिपूजिताथ इत्याह-कल्याणविद्य इति । तदेतदभियेयवचनम् । अत्र सुपूर्वात् “विद दाने” (अ० प०) इत्यस्मात् “अभिनक्षिजि०” (उ० ३-१०५) इत्यादिना विहितोऽत्र प्रत्ययो गुणभावश्च बाहुलकाद्भवति । अत्र निगमः आग्ने याहीति । तथाच—

“ये तातुषुर्देव्या जेहमाना होत्राविदुः सोमंतष्टासो अर्कैः । आग्ने ०० वोऽङ्ग सुवैः क्रव्यैः पितृवैर्भूमैःसर्जिनः” इति ॥

शक्त्वस्य यामायनस्यार्थम् । त्रिष्टुप् पैत्री । पितृव्ये लिट्कृ-
क्षाज्येवा । देवत्रा देवान् प्रति “देवमनुष्ये” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना द्वितीयान्ताज्जाप्रत्ययः । असर्वविभक्तयन्तत्वाद-
ध्ययलम् (पा० १-१-३८) पाणिनीये तु—जेहमानाः
गच्छन्तः । जेहतिर्गतिकर्मसु पठितः (निर्व० २-१४-९४)
“हिह गतौ” “जेह प्रयत्ने” (भ्वा० आ०) अत्र गताविसुवच-
र्तते । छटः शानपि शपि “आने मुक्” (पा० ७-२-८२) “ओहाह् गतौ” (उ० आ०) इत्यस्य रूपमिति स्कन्धस्वात्मिनः । कर्मण
देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदुः स्तुतिविदः । होत्रा हि वाग्-
ध्यते । ह्यते शानया मन्त्ररूपना हविः । “हु दानादनयोः”
(उ० प०) “हुयामाश्रुभक्तिभ्यस्तु” (उ० ४-१६९) इति
प्रत्ययः । यद्वा होत्रेति यज्ञनाम (निर्व० ३-१७-८) यद्वा-

१. ऋग्वेदकवचं वरुणान्मन्त्रिप्राचकम् । अत एव सावणः
“वरुणानी वरुणस्य पत्नी अभि शृणोत्वसदीयं स्तोत्रम् । रोदसी
आभिसुभिव्यो चाभिशृणोताम्” इत्येवं व्याख्यत ॥

२. सदाभे विनापि तगोये लूतीयाया अनुशासनसिद्धत्वात् ॥

३. ह्यते क्षामिन् हविति । यश्च वाऽप्युच्यते, तस्मात्प्राच्यत ।
“वाचं यच्छति वाग्ने यज्ञा” इति मन्त्राणम् (ऐ० मा० ५-४-
५-४-५) तथाच ऋतुयाजप्रेषेण दक्षणे प्रैवे—“ब्रूते तद्वोष्यत

न्यस्यकतुं वेदितारः । अर्कैः अर्चनीयैः “अर्च पूजायाम्”
(भ्वा० प०) “हृदाधाराधिकलिभ्यः कः” (उ० ३-२८)
इति करणे कः । स्तोत्रमन्त्रैर्वा स्तोमंतष्टासः स्तोमानां सम्बन्ध-
कर्तारः ये पितरः । तातुषुः तुष्यन्ति । हे अग्ने ! त्वं तैः सुवि-
दत्रैः सुविदत्रैः कल्याणविद्यैः पितृभिः साकम् । अर्वाङ्ग
अस्यद्विमुखमागत्य सत्यैः यथावत्संस्कृतैः कव्यैः पितृवैर्यैः
धर्मसद्भिः धर्म इति यज्ञनाम (निर्व० ३-१७-१५) तस्मा-
दिभिरुद्धार्यतेर्हमिभिरुत्तिमुपयाहि उपगच्छ । यद्वा सत्यै-
रविर्वादिभिः (सत्यवादिभिः) कव्यैः कव्यं नाम पितृवैर्य-
हृत्स्वित्सम्भन्विभिः कव्यवाहैरित्यर्थः । अथवा कविसिर्मेधा-
विभिः स्थायिको यत् धर्मसद्भिरेष्येष्टसादित्यर्थेहेऽसीर्षेण सीदद्भिः
पितृभिः साकम् आयाहीति । अहन्त्राभ्याहृत्यैः । यद्वा अर्वा-
ङ्गित्येवाभिसुखवाच्यन्वयसं प्रातिपदिकमाङ्गोभिधानायाकमिति
नाथाहारायासः ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यात्, “सुविदत्रः कल्याणविद्य” इत्युपपद्यते ।

आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति ॥

“स्तृणन्ति बर्हिर्नानुषक्” ॥

(ऋ० सं० ६-३-४२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ आनुषक् (५६) इत्यनवगतम् अनुषक्तम् इत्यन-
वगतम् । आनुपूर्व्यस्य नाम इत्यर्थवचनम् । अत्र निगमः
स्तृणन्तीति । तथाच—

“आ ग्रा ये अग्निर्मन्त्रते स्तृणन्ति बर्हिर्नानुषक् । वेपु-
सिन्द्रो युवा सखा” निशोकस्यापि । गायत्री । बृहतीसहस्रे
श्रुत्वासीतिषु विविशुका । ये एवै रूषयो यज्वान् । नित्यमग्निम्
आ आभिसुह्येनावस्थिताः । इन्द्रधत्ते दीपयन्ति । येषाम् च
युवा नित्यतरुणः इन्द्रः सखा समानस्थानो याज्ञे कर्मणि भवति
त एव यज्ञेऽङ्ग बर्हिः ऊषान् । आनुषक् अनुषक्तम् । आनुपूर्व्येण

स्तृणन्त्या” (ऋ० सं० ४-२-१९-६) इति निगमः । तथाच
यज्वचनोऽप्येवं होत्राशब्दः कोलिङ्गः शब्दस्वाभाव्यात् ॥ यथा
दारशब्दः पुंस्वचनः । “होत्राशब्दद्वन्द्वसि” (पा० ५-१-
१३५) इति निर्देशादिकः ॥

१. “तस्य तन्त्रकरणे” (स्था० प०) तत्तत्स्वप्नस्तस्यैव वर्णव्य-
त्यय आषोऽनवगतव्यः ।

२. गिभिना ताच्छीक्यायैनावमभोऽभिभोसते । सततकरणं
हि ताच्छीक्यम् ॥

३. “सावधारणं हि सर्वं वाक्यमन्त्रशो वायुमक्ष इत्युक्ते अपि
एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत्” इति मंडाभाष्यादैव-
सवधारणपरतया दुर्गाचार्येण व्याख्यातम् ॥

४. जात्येकवचनमत्र बर्हिरेत्यतः कुशानित्युक्तम् ॥

५. पुरस्तादक्षिणत उपरतः पश्चादग्रैर्लान्ताच्छादयत्यित्येवम्
परिलक्षणकर्मणि कुशकण्डिकायास्तुक्तमुच्यते तथाचैतत्क्रियाविशे-
षणम् ॥

स्तुणन्ति अच्छादयन्ति “स्तुत् आच्छादये” (भ्या० उ०)
चेतरेऽयञ्जानः । अग्निप्रज्वालनं बहिस्तरणं च समानकर्तृकमेव
तदपीन्द्रातुप्रज्ञादेव भवति नाभ्यथेति मन्त्रार्थः । अत्र घ इत्य-
नर्थको निपातः पदपूरणः “ऋषि तुवये०” (पा० ६-३-
१३३) ति दीर्घः ॥ १ ॥

एवमत्र बहिःसम्बन्धा—“दातुषक्” “इति” एतत् “आतु-
ष्यैष नाम” इत्युपपद्यते ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः ॥

“स तुर्वणिर्मह्यं अरेणुपौखे” ॥

(ऋ० सं० १-४-२१-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ तुर्वणिः (५७) इत्यनवगतम् तूर्णवनिः इत्यर्थव-
चनम् । तूर्णं हि यः सम्मजते स तूर्णवनिः “वन सम्भक्तौ” (भ्या०
प०) “इन्सवैषातुभ्यः” (उ० ४-११४) इतीन्द्रप्रत्ययः ।
तूर्णशब्दश्च च तुर्भाव आर्षः । सायणसु “तूर्वा हिंसायाम्”
(भ्या० प०) इत्यस्मादौगदिकं निप्रत्ययमाह ॥ शत्रूणां
हितता क्षिप्रकारी वा ॥ अत्र निगमः स तुर्वणिरिति । अस्य
“गिरेर्भुधिनं आजते तुजा शवः” । येन भुध्नं सायिनंमायसो
मये दुष्ट आभूत्तु रामयश्चिदामनि ॥ इति शेषः । सत्यैलमापन्न-
स्येन्द्रस्यार्थम् ऐन्दी जगती । वैधुवतेऽहनि निष्कैवल्ये शक्ते
शस्यते । स इन्द्रः तुर्वणिः तूर्णवनिता (यो हि तूर्णं सम्मजते
सतुवधाय स्तोतारं) क्षिप्रकारीत्यर्थः । महान् प्रवृद्धश्च
प्रभावतो भवति । स एव च आयसः अयोमयकवचशुक्रदेहः
दुष्टः दुष्टानां शत्रूणां घर्ता (अवस्थापयिता) “पृह अवस्थाने”
(दि० आ०) इत्यस्मादन्तर्भावितप्रत्ययात् “मूलविभुजादि०”
(पा० ३-२-५) त्याक्तप्रत्ययो यणादेशश्च । रलोपशब्दस्य ।
मदे सोमपानेन हर्षं सति । येन बलेन शुष्णं सर्वैस शोष-
यितारम् मायिनम् मायाविनमस्रम् । आभूत्तु काराग्रहेषु
(बन्धनौलयेषु) दामनि बन्धके निगडे नितरां रामयत्

१. सत्यनामा कश्चनर्षिः सहीन्द्र एव प्रादुर्भूवेति याज्ञिकानां
प्रतिज्ञाः ॥

२. “कारा स्वाद्रन्धानालये” इत्यमरः ॥ आभूत्तुशब्दः कारा-
शब्दचनतया सायणेनैव व्याख्यातः । दुर्गुप्त-अरेणु पौखे इत्येकं
पदमुपादाय अन्तरिक्षे हि यद्वलं भवति तत्र न रेणवः सन्तीति तथा-
भूते पौखे बले (निर्व० २-१०-२४) अन्तरिक्षे सङ्क्रामे (निर्व०
२-१७-४०) वा । “पुंसअस्मिबद्धेते” (पु० प०) “अह्वादिस्वादि”
(उ० ४-१०८) साधुः । तुजा-जुजैन वज्रेण (निर्व० २-२०-
१३) अह्वाकारः । (पा० ७-१-१९) प्रगृहीतेन शवः शविष्ठो
बलिष्ठः । (आतिशायनिकस्येष्टनो लुक् आर्षः) गिरेः पर्वतस्य भू-
धिनं शङ्खमिनाच्छ्रितः आजते दीप्यते । येन वज्रेण निलं शुष्णं
शोषयितारं मायिनं—प्रज्ञावन्तम् (निर्व० ३-९-९) अक्षरम् इति
शेषः । मेवमेति तदर्थः (निर्व० १-१०-२१) आयसः देवा-

व्यवासयत् तत् शवः बलम् “दुभोधि गतिवृद्धोः” (भ्या० प०)
“श्वः सम्प्रसारणं च” (उ० ४-१८८) इत्युच्यते । श्वयतिव-
र्द्धतेऽनेनेति (निर्व० २-१-३) पौखे पुंनिर्वारिः कर्तव्ये
सङ्क्रामे अरेणु अनवर्धम् तुजां शत्रूणां हिंसकं सत् आजते
दीप्यते । अत्र दृष्टान्तः गिरेः पर्वतस्य भूधिनं शङ्खमिव ।
तद्यथोजतंसहीप्यते तद्वत् । यद्यपि यथिशब्दः “युधिः स्नाद्भवेने
श्रुत्यवाटिकायां च योषिति” इति मेदिनीकोशे भर्षनादावेवो-
क्तस्थापि श्रुत्यवाटिकाप्रदेशतयाऽग्निश्रुतिविद् यथिपदेनाभिहितं
सायणद्वुगोदिति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादयौपपत्तेश्च “तूर्वणिः” “तूर्णवनिः”
इत्युपपद्यते ॥

गिर्विणा देवो भवति । गीर्मिरेन वनयन्ति ॥

“जुष्टं गिर्विणसे बृहत्” ॥

(ऋ० सं० ६-६-१२-७)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ गिर्विणाः (५८) इत्यनवगतम् “गीर्विणनीयः” इत्य-
वगमः । देवोऽभिषेयः गीर्मिरेत्यर्थवचनम् । गीर्मिः सुति-
भिः । वनयन्ति सम्मजन्ते (स्वायं णिच्) इति श्रीनिवासः ।
तथाच गीःशब्दोपपदा “द्वन सम्भक्तिवि” (भ्या० प०)—स्यस्मा-
ण्यन्तादुच्चिन्ति (उ० ४-१८८) वनेर्घटादिलेन सिस्संज्ञकाङ्ग-
खलम् (पा० ६-४-९२) गीर्विणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्चा-
न्यसः । “पूर्वपदारसंज्ञायामगः” (पा० ८-४-३) इति नस्य
णलम् । जुष्टम् इत्यादिनिगमः । तथाच—

“आमासु पुकर्मैर्यु आ सूर्यं रोहयो द्विवि ।

वर्मनं सामन्तपत्तु सतुक्किभिर्जुष्टं गिर्विणसे बृहत्” इति ॥

त्रयेषां त्रियमेषतो वा आर्षं बृहती ऐन्द्रे सृजे । हे इन्द्र ।
त्वम् आमासु अपकासु अप्राप्तयौवनासु गोषु पक्वं परिणतं-
पूर्णं पयः परैर्यः प्रेरितवान्प्रवर्तितवानसि । अत्र “तस्मादामा
सती पक्वं बृहते इति ह विज्ञायते । तदिदमायायां सत्यां गवि
शृतंपयः” इति दुर्गः । किञ्च द्विवि ध्रुलोके सूर्यम् आरोहयः

न्यलयन (—गमनम्) वीर्यस्य सोमस्य मये—प्राप्ते सति पुनः दुर्बरेः
शत्रूणां आभूत्तुः उपर्युपरि आत्मनो भवितुमिच्छन् सामयश्विदामनि
दास्त्रीय न्यरामयत्तु प्राबन्धदिलार्थं इति नैरुक्तपक्षेण छिद्रं व्याचख्यौ ।
“द्वुलोपः” (पा० ६-२-१११) इति दीर्घाभावेऽत्र केशः ॥
अत्र रमेरगन्तव्यमागम्ये “मितां ह्यसः” (पा० ६-४-९२)
इत्युपधास्यत्वं “संज्ञापूर्वको विधिरनिलः” (प० ९४) इति
परिमाणज्ञा भवति ॥ अर्धभावस्तु “बहुलं छन्दसमाख्योऽपि”
(पा० ६-४-७५) इति ॥

१. रेणुवदाच्छादकात्पादवर्षे रेणु तद्विपरीतमनवैधमरेणु ॥

२. “तुज हिंसायाम्” (भ्या० प०) इत्युपधकृषणः कः
(पा० ३-१-१३५) “द्वुषां सुष्ठुति” (पा० ७-१-१९)—
स्वादिना सोराकारादेशः ॥

अवरोपितवानिति । अथ परोक्षैकतोऽद्वैतः । तथाचेन्मसुकला
स्तोतुनाह—हे खोतारः । यूयं सुबुक्तिभिः खोमनाभिः सुति-
भिः जुष्टे प्रिये बृहत् तदाकथं धर्मं न धर्मं प्रलेखेदेतदुक्तं
तापमिव सुतसं सुष्टु-सुगुणमिति दुर्गैः । सामन् साम "सुपां
सुष्टुभिः" (पा० ७-१-३९) इति द्वितीयाया लुक् । शिवै-
णस्ते सुतिसम्भवेऽस्मा इन्द्राय । तमुद्दिश्य तपत स्थानकर-
णानुप्रदानवदुधारयत्येवम् । सायणलुक्=तपत-इन्द्रं तीक्ष्णीकृत
प्रवक्ष्यते सुतिभिः । अत्र दृष्टान्तः धर्मं न, यथा धर्मं वीपन-
शीले प्रवर्ष्य सामन-सामभिः "सुपां सुष्टुभिः" (पा० ७-१-
३९) इति तृतीयाया लुक् । तपन्ति तद्वत् । ततो गिर्विणसे
गीर्विबन्तनीयायेन्द्राय जुष्टे प्रीतिकरं पर्याप्तं वा बृहत्साम गायत=
इत्येवं व्याख्यत । अत्र "तपता" इति दीर्घे भाषेः (पा०
६-३-१३७) ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च "गिर्वणाः=देव" इत्यु-
पपद्यते ॥ ५ ॥ (१४)

अथ "असूतैर्सूतैः" (५९) इत्येते अनवगते । "असूतैर्मी-
रिताः" "सुसमीरिते" इत्यवगतस्तत्र निगममेव तावद्ध्ययति—

“असूतैर्सूतै रजसि निपत्ते ये भूतानि सम-
कृष्वन्मिमानि ॥” (ऋ० सं० ८-३-१७-४)

इति । अस्य "त आयजन्तु द्रविणं समस्मा कर्षयुः पूर्वं ज-
रितान्तो न भू(मं)ना" इत्यादिः । विश्वकर्मेणो भौवनस्येयमायम् ।

१. सापितवानिति । तथा चाख्यायते—पूर्वं पणवोनामहारा
अक्षिरतां गा अण्डस्याथकाण्डवते कसिश्चित्पर्वते ताः सापित-
वन्तः । ततोऽक्षिरत इन्द्रं सुष्टुवा गाः पुनरखन्ममाहरेति तैरुक्त
इन्द्रो गवां स्वानं तमसाऽऽदृतं दृष्ट्वा तत्र गोदशैनाय बुभुक्षोके सर्व-
प्रकाशकं सूर्यमाराहितवानिति ॥

२. एवं हि व्याख्याक्रमो गन्धर्वसङ्कल्पभूतितोऽपस्तारः ॥

३. विश्वैर्जगन्नेति विग्रहे निपातः (उ० १-१४९) "ए क्षर-
णवीर्योः" (जु० ५०) यदा चरलक्ष्मणेन "ए सेके" (भा०
५०) इति मातृशिवीक्षिताः । "धर्मैः खारातये प्रीत्येऽपुष्पल्ले-
वाग्धनोरिति" इति मेदिनी ।

४. अनुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च "क्षैर गती" (अ० भा०)
इत्यस्य निधार्था छान्दसत्वादिष्टानां ईकारस्य पूर्वसर्गाणां दीर्घोक्ता-
रस्य । प्रथमावहवचनान्तमाधमिति भाष्यकृष्णारस आह । अत्रार्थे
अनु-भाषाः स च बाहुः "योऽयं बाहुः पवत प्रथ पाणः" इति
श्रूयते । तेन समस्तादीरिता इत्येवमवगमः सप्तम्येकवचनमिति
साधनादयस्सप्तम्ये अयुर्धं सरण(वामन)प्रतिष्ठे साबरे, सुतं सरण-
प्रतिष्ठे जगमात्मके रजसि लोक इत्येवमवगते । यदा ये स्वाव-
रजगमात्मके जगति ब्रह्ममानानामाग्निगलेजसा समकृष्वन्
ते पूर्वं कर्षयो" इन्द्रो रथमगोसेसा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मेण
द्रविणं तेज आयजन्तु इति सायणः ॥

५. अत्र मकाररहितः पाठः साधनेन धृतः । तस्यहितस्य
दुर्गेण ॥

विश्वकर्मेदैवत्यं त्रैलोक्यम् । "वैश्वकर्मेणीभ्यां जुहोती"त्युक्तमभि-
प्रणयने, तत्र विनियोगः । ये माध्यमिका देवगणाः मेवा इतरे
च महदायः । असूतैः अनु-समीरिताः वातसमीरिताः सन्तः ।
"सुपांसुष्टुभिः" (पा० ७-१-३९) इति जसरेषोभावः । सूतैर्
सुसमीरिते विसृष्टे निपत्ते निपत्ते निश्चलमवस्थिते रजसि
अन्तरिक्षलोके "रजस्तु यतोऽतिदृक्लोकान्तरिदमवाचकम्" इत्य-
भिधानं देवराज आह । "रजो रजतेर्गतिकर्मण" इति भाषवः ।
गम्यते ह्यसौ पुष्पकृद्धिः । रजतेर्वा "भूरक्षिभ्यां कित्" (उ०
४-२११) इत्यनु । अनुरज्ययति ह्येतत्सर्वं स्वेन स्वेन व्यापा-
रेण प्राणिनः । तथाच निरुक्तम् "लोका रजोऽस्युच्यन्ते" इति
(४-१९-३) इमानि भूतानि एतान्प्राणिनः समकृष्वन्
समस्तानि कृतवन्त इति दुर्गैः । सम्यग्भवादिनाऽपूजयन्मिति
सायणः । ते समस्ते सर्वेऽसौ भूतमायय । समशब्दोऽन सर्वेय-
याय इति दुर्गायायः । द्रविणम् उदकम् आयजन्त आभि-
सुष्ट्वेन ददति । लब्धं लब्धं (पा० ३-४-६) असौ विश्व-
कर्मेण द्रविणं पुरोडाशदिलक्षणं धनं सौ सम्यक् आयजन्त
सर्वतो यजन्त इति सायणः । अत्र दृष्टान्तः ऋषयः पूर्वं
जरितारो न भू(मं)नेति । जरितारः खोतारः जरतिर-
न्तिकर्मा नैरुक्तो बाहुः (निध० ३-१४-७) ततस्तु (पा०
३-२-१३५) तच्छीले कर्तारि । पूर्वं ऋषयो विश्वसुता भू-
(मं) ना न भूना महता कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेणैव । तैर्हि
तेन सर्वा भूतप्रायः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतव्यः । एवं ते (नेचाः)
रसेन (उदकेन) पृथिवीं तपयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति ।
इत्येवं भाष्यकृदनुगतोऽर्थः ॥ ४ ॥

तथाच माध्यम्—

अनुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता
माध्यमिका देवगणास्त रसेन पृथिवीं तपयन्तो
भूतानि च कुर्वन्ति ॥

इति । अत्र—

त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

प्रतिवचनं प्रतिनिर्देशः विधानमिषान्योन्यतरम् । तद्वि-
क्रान्तं पूर्वमुक्तम् तच्छब्देन पूर्ववचनसुदेशनं च पश्चाच्छब्दे-
नेति व्युत्क्रमेण यत्तच्छब्दयोरावयनेन सप्तपाठकमेव द्रष्टव्यम-
र्थकमे तु यच्छब्द एव पुरस्तादुपादेयः । पश्चाच्च तच्छब्द इति
भावः । तथा चोक्तम्—

"यच्छयोगः प्राथम्यमित्याहुर्देवदक्षलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारस्य साद्विधेयस्य लक्षणम्" इति ॥

१. यथार्थं बलार्थं (निध० २-८-२६) चनार्थेषु च
(निध० १-१०-२५) पठितस्तथापि द्रविणं स्यन्द्रासः शम्बर-
मिलेवं जलपर्वसहपाडाडुदकाथैताम्यस्य भाष्यकृता (गार्कसेन)
दक्षिता ।

२. यत्तम्ये "जरितारो न भूने"त्यस्य खोतारो यथा भूना
भूना महता लोभेण यजन्ति तद्वत् ये महर्षयोऽहर्तुं स्रुतं सावर-
जगमात्मके इत्येवं व्याख्या द्रष्टव्या ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्शोपपत्तेषु “अस्तुं सृष्टे” इत्येतयोः
“असृष्टमीरिताः” “सृष्टमीरिते” इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते ॥

अथ अभ्यक् (२०) इत्यनवगतम् । “अमाका” इति वा
“अभ्यक्ता” इति वा शब्दसमाधी । ऋष्टिः (शब्दविशेषः)
अभिधेया तां हि सङ्ग्रामे शत्रवो मन्थन्ते मामेषा प्रत्यक्षिता
(क्षिप्ता) मामेषा प्रत्याक्षितेति । तथा मांशब्दे द्वितीयक-
वचनान्ते उपपदेऽश्नतेः क्तिप् नकारलोपे मांशब्दस्य इदामो ग्र-
ह्योऽकारोपजनेन च भाष्यम् । क्षिप्ता सती मां प्रतीय गतेष्व-
म्यक् । यद्वाऽभिपूर्वावृत्ततेः किंनि अभ्यक्वसती भकारस्य मका-
रापत्त्याऽम्यक् । शत्रुप्रत्यभिगता । यद्वा अमाशब्दः सहायं
निपातः । अमाकसती अभ्यक् सहप्रत्येत्यर्थः ॥

तदेतस्मिन्मसुखेन दर्शयति—

“अभ्यक्ता त इन्द्र क्रुष्टिः” ॥

(ऋ० सं० २-४-८-३)

अमाकेति वाऽभ्यक्तेति वा ॥

अभ्यगिति । अस्य “अस्य सन्नेभ्यम्भं मरुतो जुनन्ति ।
अग्निश्चिद्विष्मात्तले जुंशुक्कनापो न द्वीपं दधति प्रयांसि” इति
शेषः । अगस्त्यस्यार्थेऽत्रिष्टुप् ऐन्द्रो छन्दोमेघे द्वितीयेऽद्विनि म-
रुततीये शब्दे वास्यते । हे इन्द्र ! ते तव सा प्रसिद्धा क्रुष्टिः
रेषणा शक्तिर्विष्मात्तलायुधविशेषो वा यद्वा अभ्यक् आभि-
मुख्येन मेघमक्षिता भवति विदारणाय अथ तदा मरुतः
वायव्यः तदाह्वया देवविशेषो वा तेषि तदनुविष्टस्यैव
अस्ये असम्भ्यम् असदर्थम् “जुषां सुखनि—” (पा० ७-१-
३९) ति भ्यसदर्थेभावः । सनेमि पुराणम् (निर्व० ३-
२७-४) चिरकालं सङ्गृहीतम् अभ्यक् उदकं (निर्व० १-
१२-८९) जुनन्ति वेगेन क्षिपन्ति (गमयन्ति) “जुन गती”
(जु० प०) लट् । दुर्गन्तु सनेमि चिरम्तनमभ्यं बहुदकमिह
पातयितव्यमिति स्वाभ्युधानि मेघविदारणाय जुनन्ति गमय-
न्तीत्यर्थं व्याचखौ । किं च सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावकैव
शक्तिः । अतस्ते अयुधोपयोगे काष्ठे शुशुक्कान् शु आशुगामी
(नि० ६-९) शुक्कान् वेदीयमानः अग्निश्चिद् अग्निरिव ।

१. वर्षन्तीत्यर्थः । इहया सस्यादिसहस्रौ सत्यामसिद्धिस्तु ।
हि सेति पूर्णे (सिद्धित्वपर्य्ये) अग्निरपि अतस्ते सन्तवे कनेनि नि-
मिषभूते सति शुशुक्कान्दीप्तमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि अजानि
(निर्व० २-७-४) चरपुडोशाविह्वीपं दधति धारयन्ति ददति
वा यजमानाः । किमिव ? आपोन द्वीपम् दिपायैस्तदकवान्
पर्वतादिदीपस्तं यथा आपो धारयन्ति तददिति सायणः ॥

२. आरूपपूर्वावृत्ततेः क इत्येव नाडुककार् भवति । उपसर्ग-
द्वस्त्यं च “छन्दस्तु मयथा” (पा० ६-४-८९) इति सुपि भू-
षिचोविधीयमानो यणादेशो न्यत्यनेन कप्रत्ययेऽपि भवति । आत्-
मन्ताद्वदति विधत्ते इत्यन्वम् (बहुदकम्) “अभ्यमाभवती”ति
माधवः ॥

३. निष्छन्द उपमायै उक्तोऽपस्तम्बः (नि० १-४) ॥

एतस्मिन्नेव आक्षे । एनाम् आपोन आप इव द्वीपम्
प्रयांसि वृष्ट्युदकानि (निर्व० १-१२-३७) दधति धार-
यन्ति यथा ता द्वैष्या आपो द्वीपं परिवायोत्तमानं धारयन्ति एव-
मेतानि मेघानि प्रयांसि तां मज्जविष्टमशङ्कुवन्ति (सन्ति)
द्वीपेभिव परिवायं धारयन्तीत्यर्थः । अत्र हिलेतिपादपूर्णे
वर्तते । “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१३) इति पत्वम् ॥ ३ ॥

एवमत्राद्येत्येत्यर्थस्य (भ्वा० प०) अभ्यक् इत्येतद्वृष्टि-
सम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

अथ यादृश्मिन् (३१) इत्यनवगतम् “यादृशे” इत्येव-
गमः । तदेतस्मिन्मयति—

“यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्” ॥

(ऋ० सं० ४-२-२४-३)

यादृशेऽधायि तमपस्यया विदत् ॥

यादृश्मिन् इति । अस्य “उपायांसमुखं यतुनस्य केतुनां
क्रयिस्वरं चरति यासु नाम ते” इत्यादिः । “यत्स्वयं ब्रूते
सो अरं कर्त्तु” इत्यन्तः ॥ अवस्तारस्येयमप्यम् । जगती
आग्नेयी सौरि वा । उपदह्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते ।
हे देव ! अयं यजमानः उपायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धं मह-
त्तरं यतुनस्य यतनशीलस्य (गमनशीलस्य) शततिगतिकर्मां
(निर्व० २-१४-४४) तत उन्न । अस्य भगवतः सूर्यस्य
अग्नेर्वा कर्मणि षष्ठी । गन्तारमिमं केतुना प्रवृत्तकेन कर्मणा
उदयादिलक्षणेन प्रवृत्तया वा (निर्व० ३-९-२) विशिष्टम् ।
उपलक्षणेऽत्र तृतीया (पा० २-३-२१) । क्रयिस्वरम् कृषि-
मिस्तुल्यम् । खरतिचर्चतिकर्मां (निर्व० ३-१४-४१) लां
चरति गच्छति भजते । केन साधनेन ? यासु नाम ते यासु
सुतिषु ते लक्ष्यी नाम नमनं (नमस्कृतिः) नामकं कर्त्तुं वा
वर्तते तामिरित्यर्थः । य एवं चरति स यादृश्मिन् यादृशे
कामे धायि धत्ते । षिण कर्तैरि दधातेः कर्तैरि वर्तमाने
लुब्धपि (पा० ३-४-६) च्छेक्षिणि युगयुगामावावृच्छन्वसः ।
सामर्थ्यान्मनःकर्म गच्छते । तं तदर्थं कामम् अपस्यया

१. सायणस्तु—प्रयांसि सस्यावजानि (निर्व० २-७-४)

दधति धारयन्ति वृष्ट्युदकानि कर्तुं पदमन्वाहलं न्यायस्य । पत-
स्तयं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमेतीन्द्रस्तुतिरेषा ॥

२. तानीति दुर्गन्तमन्वे मरुतोऽपि स्वाभ्युधान्येव जुनन्ति
इत्येवं व्याख्यौ कपूर्वा ॥

३. द्वीपं दिपायैस्तदकवन्तं पर्वतमिति सायणार्थः । यथाप्रां
पर्वताभिभव असामर्थ्येमेवमिन्द्राशुधाभिभवयोरीति वर्तुर्गमः ॥

४. पुनोदरादित्वासासुः ॥

५. तनोमिहैरणदिनेति सायणः ।

६. यथानिर्देशं प्रतिनिर्देश्यत्वाच्चादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः ॥

७. अथ इति कर्त्तव्यम् (निर्व० २-१-२) ततः कण्डूद्वियक्
(पा० ३-२-२७) सत्पतादकारप्रत्ययः शिवाय (पा० ३-
३-२०२) दाप् (पा० ४-१-४) ॥

क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया । तत्र प्रसादात् विद्वत् विन्दते ।
लब्धं लुब्धं (पा० ३-४-६) क्लेशं (पा० ३-१-५५)
अहम्भवा आर्षः । किं न यत् एव स्वयम् अनन्यप्रेरितः
सन् (स्वमनीषयैव) बहूते त्रां प्रति आदरवाप्रापयति स्तुतीः
स एव अरम् अलं-पयोत्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करन्
करोति । नहान्येन कारितमल्यर्थं फलवद्भवतीत्यर्थः ॥

“इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” (पा० ३-४-९७) इतीकार-
लोपे विकरणव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यात् “यादृमिन्” इत्यस्य “यादृशे”
इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ जारयाधि (६२) इत्यनवगतम् । “अजायि”
इत्यनवगमस्तदेतन्निगममुखेनाह—

“उक्तः पितेवं जारयाधि यज्ञैः” ॥

(ऋ० सं० ४-५-१४-४)

उक्त इव गोपिता जायि यज्ञैः ॥६॥ (१५)

उक्त इति । अस्य “सास्माकंभिरुत्तरी न शूयैरभिष्टुते दम-
भाजान्वेदाः । ईक्षो वृन्वन्कृत्वा नार्या” इत्यादिः ॥ भरद्वाज-
सार्षम् । आमेयी त्रिष्टुप् ॥ प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । सास्मा-
कमिरिति छान्दसः सवर्णवीर्यः ॥ जातवेदाः जातधनो जात-
प्रज्ञो वा (भूत्यानदेवता) सः अग्निः आस्याकेभिः अस्ययीः
शूयैः सुखकैः स्तोत्रैः । शूयमिति सुखनाम (निघं० ३-६-
१०) तत्कटुभिः । “तत्करोती” (पा० ३-१-२५ ग०) ति
शिजन्तादच् ॥ दमे अस्ययीये यज्ञयष्टे । दम इति रुहनाम
(निघं० ३-४-१२) एतरी नै अतिथिरिव । आ आभिमु-
ख्येन स्तब्धे त्स्यते । अत्र “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३-१-८५)
इति यकः स्थाने शब्द व्यत्ययेन । “लोपस्त आत्मनेपदेष्वि-”
(पा० ७-१-४१) ति तलोपे युगः (पा० ७-३-८४)
परस्मैप (पा० ६-१-९७) अपिच इजः इमार्शः (वृक्ष-
भक्षयिता) स वृन्वन् वनानि सम्भजन् “वन् सम्भक्तौ”
(भ्वा० प०) वनिप् । ऋत्वा आत्मीयेन कर्मणा (निघं०
२-१-१०) “कृजः कतुः” (उ० १-७४) क्रियतेऽसौ
द्विजातिभिः । “जसादिषु छन्दसि वाक्चनं प्राङ्णी
वक्ष्यपध्यायः” (पा० ७-३-१०९ वा०) इति शास्त्राभावः ।
अनार्या अनर्वा अनाधितः कश्चिदप्यम् पिता गोपिता
(गवापिता) उक्तः वृषः साण्ड इव यज्ञैः साधनभूतैः जार-

१. वेव इति धननाम “विदु ज्ञाने” (उ० ७०) अहम् ।
विदु ज्ञाने वा (निघं० २-१०-४) ॥

२. स्तोत्राणि सायणः कर्तृपदमभ्याजहार ।

३. अत्र सायणः—एतरी गन्तरी याचमाने पुरुषे विषमामानि
स्तोत्राणि यथास्मत् सुखकराणि तथा शूयैः सुखकैः स्तोत्रैरित्येवं
व्याचक्ष्यो ॥

४. द्रुष्टुमः स पदान् भक्षितव्यमस्येति ब्रूयः ।

याधि अजायि जायते । लब्धं लुब्धं (पा० ३-४-६) स यथा
पुत्रप्राप्तादिभिरनेकधा प्रजायते एवमयमभिर्ग्रहेषु विहित-
माणोऽनेकधा वाजाः ॥ अत्रोपजानो वर्णानां द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

एवमत्र “जारयाधि” इत्यस्य “अजायि” इत्यर्थप्रतीतिः
॥ ६ ॥ (१५)

अथ अभिया (६३) इत्यनवगतमनेकधावगमसिध्यसिगम-
मेव तावदुपन्यस्यति—

“प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे
अग्नियोत वाजाः ॥” (ऋ० सं० ३-७-३-३)

प्रव इति । अस्य “अयं वो युञ्जन् अनेवोऽकारि यमा मनु-
ष्वत्पुद्विषो दक्षिष्वे ॥” इति पूर्वार्थचर्चम् । वामदेवसार्षम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्युह्य दशरात्रस्य पथमेऽहनि तृतीये सप्तमे
वैश्वदेवे शस्यते ॥ हे ऋभुवः मेधाभिः । (निघं० ३-१५-
९) युज्यानदेवताः । वः युष्मदर्थम् मया यजमानेनानेन वा
अयं यज्ञः अकारि कृतः । यं यज्ञं मनुष्वत् मनुष्यवत् ।
यथाहलोप आर्षः । प्रदिशः प्रकर्षणं योतमानाः सन्तः यूयम्
आदक्षिष्वे धारयाध्वे (धारयत जठरे) तदर्थं वः युष्मान्
अच्छा आभिमुख्येन जुजुषाणासः जोषयमाणाः देवैः सेव्य-
मानाः सोमाः प्रास्तुः प्रतिष्ठन्ते । लब्धं लुब्धं (पा० ३-४-६)
उत अपिच हे वाजाः ! ऋभवः ! विश्वे सर्वे यूयम्
अग्निथाः अग्रगामिनः असम्प्रादिनो वा अभमेव वा अभूत
अभवत भवत । लोड्यं लुब्धं (पा० ३-४-६) अत्रासन्धि-
सन्धी आर्षं ॥ ३ ॥

अथास्यावगममुपशिक्षयन्मन्त्रार्थमुखेनाह—

प्रास्तुष्ये जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति
वाऽग्रगरणेनेति वा असम्प्रादिन इति वा, अपिवा
प्रमित्येतदनर्थकस्तुपचन्धमाददीत ॥

१. अग्रगमनेनेत्यादि अभियस्तान्धितसया । अग्रशब्दाद्वि “अ-
प्रायत्” “चक्षौ च” (४-४-११७) इति चो “भवे छन्दसी”-

२. पतञ्जल आभ्युक्तो निर्वचनम् । अन्ये त्वाडुः उक्तविशेषणमे-
तत् । नर्पुसकत्वं व्यत्ययेन तत्क्षेदे नाख्यातम् । तथात्वे निषातप्र-
सङ्गश्च । तथाच जारक्षासौयासीति जारयाधि, गवायीवचनसङ्गरवि-
तृत्वाज्जारत्वम् । अभिगमनाच्च याचित्वम् । अपरेतु-अनेरपत्याभिग-
तमाख्यातमेतदिति गम्यते ततश्च जारयाधिः अजायतेत्यवगम-
इत्युक्त्वा मन्त्रव्याख्याने निषातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्याधि-
त्वाडुसात्प्रतिपादनेन परितृप्तत्वात् । अजायतेत्येव स्कन्दसामि-
नोऽप्यवगम इत्याहुः ॥

३. अत्र—हे वाजाः अग्रानि ! (निघं० २-७-२) बान्ये-
तानि हवीषि तानि प्रास्तुः प्रक्षितानि वृषमप्यग्रगमनेनाग्रहारेणेन
वा अभियाः सन्तः जुजुषाणासः जोषयमाणा देवैः सेव्यमान-
अभूत भवतेति भाष्यानुसार्यं केचनाहुः ॥

(पा० ४-४-११०) ति भवार्थे विहितः । यद्वा अग्रशब्दो-
पपदायाते: “मेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति को बाहुल-
कात् । प्राकारस्यकारः । तृतीयैकवचनस्याकारः । यद्वा अग्रम-
हन्तीत्यभिया: “छन्दसि चे-” (पा० ५-१-६७) ल्यहोर्धे यत् ।
इकार उपजनः । “तदहन्ती”- (५-१-६३)-ति वा चन्वा-
हुलकात् “पात्रात्” (पा० ५-१-६८) विहितोऽभादपि भवति ।
पत्त्येयादेशो विभक्त्यकारः । अग्राह्याः । गरणं भक्षणम्
“गु निगरणे” (तु० प०) ल्युट् । अग्रसम्पादिनः अग्रल-
सम्पादिनः । भावप्रधानो निर्देशः । अथवा अग्रा एव अभियाः ।
अनर्थक एवाग्रशब्दे “या”कार उपबन्ध उपात्त इकारश्चोपजनो-
ऽन्त्याकारस्यान इत्याह-अपि वेत्यादि ॥ अपीत्यार्थोऽज्ञास-
क्युपात्तमथस्यात् ॥

अथ चनः (६४) पचता (६५) इत्येते अनवगते ।
तत्रायमन्ननाम, पचते: कर्मणि ल्युटि (पा० ३-३-११३)
पच्यत इति पचनः । पकारलोपे सकारोपजनैश्च चन इति
खान्तं क्रीबम् । पचतेति “अयदशियजिपविष्यमी-” (उ०
३-११०) लादिना कर्मण्यतत् “भूतेऽपि ह्ययन्ते” (पा०
३-३-२) इति भूतेऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्त्यकारः ॥ पक-
मित्यर्थस्तदेतदुदाहरति—

“अद्धीर्दिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व
पचतोत सोमम् ॥” (ऋ० सं० ८-६-२१-३)

अद्धीति ॥ अस्य “प्रयस्वन्तुः प्रति हव्यामसि त्वा सुत्याः
सन्तु यजमानस्य कामाः” इत्युत्तरार्धेचम् ॥ इयमिमुतस्य
वा अभियुपस्य वापैम् निष्पृष्ट् । ऐन्द्रो ॥ हे इन्द्र ! इमा
इमानि । शोर्वा (पा० ७-१-३९) शोर्लोपो वा (पा० ६-
१-७०) हवींषि प्रस्थिता प्रस्थितानि । तदेतद् चनः अन्नं
हविल्लक्षणम् एकवचनमापैम् । अन्नानि एतानि भक्षणीयानि ।
यतः पचता पचतानि पकानि । तस्मात् दधिष्व प्रक्षिप
जठरे । उत अपिच सोमम् चैममुपकल्पितमात्मनः (भवतः)
अर्थे दधिष्व । प्रयस्वन्तः अन्नवन्तो वयम् । प्रय इत्यन्ननाम
(निघं० २-७-४) ततोऽस्त्यर्थे मनुष्यो मस्य वः (पा० ८-
२-९) हवींषि कामयमानं त्वा त्वां प्रति हव्यामसि
हव्यामः कामयामहे । “हव्यं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) लट् ।
“इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । किं ?
“सत्याः ०० कामाः” इति । यजमानस्य यार्गं कुर्वीणस्य “पूह-
यजोः शानन्” (पा० ३-२-१२८) इति यजेत्याच्छीत्य-
निष्ठादे कर्तैरि शानन् । कामाः धनादिविषया अभिलाषाः सत्याः
यथाधीः सन्तु भवन्तु इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र “हवींषि” इत्यनेन सम्बन्धात्पचता इत्येदमभिषयं
बहुवचनान्तं चन इति च ॥ तदेतद्वाध्यकृदाह—

अद्धीन्द्र ! प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो
दधिष्व, चन इत्यन्ननाम, पचतिर्नामीभूतः ॥

अत्र पचतिः पचतादुर्नामीभूतः उक्तदिशा प्रातिपदि-
कत्वापत्तः ।

अथास्यैवार्थविशेषदर्शनाद्योदाहरणान्तरमाह—

“तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रमीष्टाम्”—

(ऋ० सं० ००००००)

त्यपि निगमो भवति ॥

तमिति । मेदुस्तः मेदसा प्रदेशेन (यतस्त्वं मेदोव-
पासहयोगि ततस्तेन प्रदेशेन) पचता पकं तं पशुम् प्रत्यग्र-
मीष्टाम् प्रत्यग्रमीष्टाम् इन्द्राग्नी इत्येतत् कर्तुं पदमस्य ॥ “हृग्र-
होभेष्टन्दसी-” (पा० ३-१-८४ वा०)-ति ग्रहेर्हस्य भः ॥

एवमेतदेकवचनं भवति—

अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं
स्यात् । यत्र द्वेकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्वचति ॥

“पुरोळा अग्ने पचतः” (ऋ० सं० ३-१-३१-२)

इति यथा ॥

अपि वा अथवा मेदसश्च वपासहयोगिनः पशोः पश्व-
वदानस्य च अभिधायकमेतत्सात्त्वं सत्त्वविषयं द्विवचनं
स्यात् । सन्ति श्वेत्वरूपाणि द्विवचनाच्चपि तथा “दैव्या
होतारा मिषजा” इति ॥ अथात्र कौरणमुच्यते—यत्र हीति ।
प्रसिद्धं नित्यमिदमवैव ॥ तद्वचति पुरो० यथा ॥ अस्य
“तुष्यं वा वा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठप” इति शेषः ॥
विश्वामित्रस्यापैम् गावशी आग्नेयी । आग्निनस्य द्विकपालस्याति-
रात्रे यदि खिष्टकृद्भवति, तस्येयं पुरोनुवाक्या भवति । यविष्ठप ।
जुषतमा । हे अग्ने ! पुरोळाः पुरोळाशः पचतः कपालयोः
पक्वोऽस्ति । स च तुष्यं लवर्ध परिष्कृतो वाघ पर्यमिर-
णादिभिरलङ्कृतः खिष्ट । वाघेत्यनर्थको घा इति संहितायां कीर्षः
(पा० ६-३-१३३) तम् इमं पुरोळायां जुषस्व सेवस्व ।
“जुषी प्रीतिसेवन्तोः” (तु० आ०) लोट् प्रार्थनयाम् ॥ २ ॥

एवम् “परिष्कृतः” इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात्पचत इत्ये-
कवचनमेव सिध्यति ॥

१. द्विवचनमेतत्सादित्यलङ् ।

२. अथवा मिश्रयितुमेति दुर्गः । अत्र स्वार्थे “पासावीष्पा
चे” (पा० ५-४-२६) ति यत् । अत्र चकारन्त्येन वत्सावीणा
स्वार्थे उपसंख्यानत्वात् ॥

३. पुरोळेमे दाशन्ते ददल्यध्वैव एतमित्यर्थे कर्मणि णिबन्तो—(पा०
२-२-७१) ऽपयवो ऽयम् (वा०) “अयवाग्वेतवाः पुरोळेमे”-
(पा० ८-२-६७) ति निपातनादस्य ङः । ङस् लकारो बहुवचं
साम्प्रदायिकः ॥

४. “संपरिभ्यां करोतौ भूयेण” (पा० ६-१-१३) इति
करोतेः सुहागमः “परिनिभ्यः” (पा० ८-३-७०) इति सस्य
पत्यम् ॥

अथ गुरुधः (६६) इत्यनवगतमवगमयति—

गुरुध आपो भवन्ति, शुचं संरुन्धन्ति ॥

अत्र आपो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् शुचं संरुन्धन्ति इति निर्वचनम् । शुशुध इति व्याध्यम् शुचं वीति तापं वा रुषल इति किप् (पा० ३-२-७५) गलोपः प्रवोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) अत्रार्थ—

“कृतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वी—”

(ऋ० सं० ३-९-११-३)

रिखपि निगमो भवति ॥

दैवते (काण्डे—)ऽस्य शैवेः (नि० १०-४-४+१)

अथ अभिनः (६७) इत्यनवगतमवगमयति—

**अभिनोऽमितमात्रो महान् भवति, अभ्य-
मितो वा ॥**

अत्र अमितमात्र इत्यवगमः । न यस्य मात्राणां मानमस्ति सोऽभिन इत्युच्यते । तथाच—“मात्र माने” (अ० प०) निष्ठाक्तः “यतिस्यतिमास्यामिति किति” (पा० ७-४-४०) इतीत्यम् । मितः परिच्छिन्नः । न मितोऽमितः सन्नमितः । अपरि-
माण इत्यर्थः । अथवा अभ्यमितः अनभिहितो यः केन-
चिदसावसितः । तथाच मिनोतेवैधकर्मणः (निघं० २-१-
१३३) “इण्डुसिखिरीडुण्डुविभ्यो नक्” (उ० ३-२) इति-
नक् बाहुलकात् । ततो नञ्समासः ॥

अत्रार्थ—

“अभिनः सहोभिः” (ऋ० सं० ४-६-७-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “सहोभि इन्द्रो नृवदा चर्षणिमा उत द्विवहो अभिनः स-
होभिः । अस्मद्वाग् वावृषे वीथीयोः पृथुः सुकृतः कर्तुर्भिभूत्”
इति स्वरूपम् । अरहाजस्यार्थम् विष्णुप् ऐन्द्री । दशराजसाष्ट-
मेऽहनि मरुत्तवतीये षोडशस्थिते । माहेन्द्रश्च प्रहोऽनवैव शृष्टये ॥
महान् प्रमाणतः इन्द्रः सुवृत् यथा नेतौ राजा सुखादीनां
कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिमाः चर्षणीनां खोर्तुजनानां

१. तेन तत्रैष्यतस्याख्यानं प्रकथ्यम् ॥

२. अपरिगणितकालो वेति देवराजवचनानः ॥ अथ तस्य नः
प्रवोदरादित्वात् ॥

३. अत्र नृशब्दो नृविशेषाभिप्रेतस्तथा प्रयुक्तः । अस्ति हि
सामान्यवचनसाधि विशेषपरत्वम् । यथा मत्स्यप्रकृतेः । यथोक्तं
“भूमिनिद्राप्रसंसाधु मित्योषेतिदायने । सम्बन्धेऽस्तिविबध्नायां
भवन्ति मनुष्यादयः” इति । उदाहृत्योपेतिहात् ॥ (नितम्बिनी-
त्यादि) ॥

४. “कुपेरादेश चः” (उ० २-९७) इत्यभिप्रत्यये कृपेरेत-
प्रथम् । आकर्षणित वचसा वशीकुर्वन्तीत्यर्थे इति मनुभास्कर-
मिश्राः मातुः ।

(निघं० २-३-८) कामानां पूरकः “प्रा पूरणे” (अ० प०)

किप् । सन् । आ आगच्छतु । उपसर्गबलाद्व्याहारां योग्य-
क्रियायाः । “उपसर्गाः क्रियायोगा” (पा० १-४-५९) इत्य-
नुशासनात् ॥ उत अपि च द्विवहोः द्वयोः स्थानयोर्मध्य-
मोर्त्तमयोः (द्वयोर्लोकयोः) परिरुद्धैः । सहोभिः वडैः
(निघं० २-९-१७) अभिनः अमितमात्रः । नहीन्द्रस्य
बलमात्राः केनचित्मितपूर्वा इत्यर्थः । अथवाऽनभिहितः
केनचित् असम्यक् अस्मदमितुलं यथा भवति तथा वीर्याय
वीरकर्मणे उरुः महान् प्रमाणतः पृथुः विस्तीर्ण्य वावृषे
वद्वेते । लडयं लिट् (पा० ३-४-६) वीषे आषेः । सः कर्तुभिः
अस्तिमित्येवमनयोः सुकृतः सुतिभिरभिर्मुखीकृतः भूत्
भूयात् । बाहोप आषेः ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादौपपत्तेश्च “अभिन”शब्देन अभि-
तमात्रः ॥ “अनभिहितो वा” इत्युच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथ जञ्जतीः (६८) इत्यनवगतमवगमयति—

जञ्जतीरापो भवन्ति, शब्दकारिण्यः ॥

शब्दानुकरणाद् आप इति प्रतीयन्ते । जति वा पूर्व-
सवर्णः (पा० ६-१-१०६) शत्रन्तोऽत्र जीप् ॥ अत्रार्थ—

“मरुतो जञ्जतीरि”—

(ऋ० सं० ४-३-९-६)

त्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “आ रुक्मेरा सुधा नरं कृष्वा कृष्टीरसृक्षत । अन्वेतौ
अहं विद्युतो मरुतो जञ्जतीरिव आसुरतुं स्मनां द्विवः” इति
स्वरूपम् ॥ यावाश्वस्यार्थम् । मारुती पङ्क्तिः । नरः वृष्टेनेतारः

१. पतद्व्यधैवशादध्वाहृतं वेदितव्यम् ।

२. मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सुशीलनेति दुर्गः ।

३. प्रभुः “प्रभौ परिरुद्धः” (पा० ७-२-२१) इत्यनुशास-
नात् । स हि वीर्येण सर्वानलिवेते । न ह्यनरिखे वीर्येणापरिरुद्धः
शक्नोति वर्धितुम् । नापि दिवि आदित्याद्रसाग्निरिहोत्तुम् ॥

४. अत्रासृच्छब्द उपपदेऽत्रतेभिरे किन् । तेनेदं क्रियाविशेषणं
भवति । तथा च “विष्णुर्देवयोश्च देवश्रवतावमलये” (पा०
६-३-९२) इति चात्सर्वनामशब्देन्यादेशः । दुर्गस्तु असदनुम-
हायासादृशनायेति व्याचख्यौ ।

५. वर्गार्थमिति दुर्गः । वीर्यकर्मणानायेति सायणः ।

६. शरीरेण विस्तीर्ण इति सायणः ।

७. दुर्गैः प्रथित इति सायणः ।

८. सुष्ठु परित्योऽभूत् भवतीति सायणः । दुर्गस्तु सोऽस्माकं
प्रलभितुलो दानायाभिप्रेतानामाभ्यानां सुकृतः सुतिभिरितेः कर्तु-
निकृतिविमर्शैर् भूयादित्यर्थमाह ॥

९. अत्र जञ्जोत्यनुकरणशब्दाचारकिच—(पा० १-१-
११ वा०)—न्ताडेतः शता बोध्यः ॥

१०. “मरुतु” इत्ये कञ्जुपाठो भाष्यकारेण तु प्रविज् इति
पठितं, तत्र कतरद्युक्तमिति सतिदधम् ॥

ऋष्याः महान्तः (निघं० ३-३-३) मरुतः वायवः । रुक्मैः हिरण्यैः (निघं० १-२-३) “विकृतानि” (निर्मितानि) इति शेषः । आयुधा आयुधान्वेतानि “शेष्ठन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलैः । ऋषीः सत्त्वोश्च अस्तुक्षत अष्ट-जन्त । शातवितव्यान् वातून् (मेघान्) प्रति । किञ्च एतान् प्रहारान् औतुलक्षणीकृत्य विद्युतः । भानुः आदित्य इव अस्मनां स्वल्पेण दिव्यः सुलोकात् अर्तं निरगुः । अथ जज्जहतीः जज्जलशब्दकारिण्य आपोऽपि अहं निरगमन् ॥ “अहं व्यासी” (खा० प०) व्याप्तिरिह समन्तात् परिस्त्रवः । प्रख्यादिलोप आर्षः ॥ ६ ॥

एवमत्र शब्दानुकरणत् “आपः जज्जहतीः” इत्युपपद्यते ॥

अथ अप्रतिष्कृतः (६९) इत्यनवगतमवगमयति—

अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रस्खलितो वा ॥

अप्रतिष्कृतः अप्रतिवाच्यितः (प्रतिशब्दैरहितः) “कुङ्क शब्दे” (भ्वा० आ०) कर्मणि क्तः । पारस्करादेः (पा० ३-१-१५७) आकृतिगणलाट्टागमः । “सुषामादे-” (पा० ८-३-९८) राकृतिगणलाट्पत्रम् । नञ्समासः । अप्रतिष्कृत इत्यर्थं करोतिः क्रियासामान्यवचन इति पूर्वैकै-कायता । अन्यत्साधनं यथापूर्वम् । यद्वा अन्येनाप्रतिगतः । युद्धेऽन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः । अथ वा अप्रतिस्खलितः अप्रतिस्खलितपूर्वः । अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य स्फुटभावः । क्वं सुषामादिलात् (पा० २-३-९८) अत्रार्थ—

१. सायणस्तु रोचमानैराभरणविशेषै रोचन्त इति शेषः । उपसर्गद्वये संगतक्रियाध्याहारः । तथाऽऽयुधा प्रहणसाधनेनायु-धेनारोचन्ते । पक्षे मरुतः ऋषीरायुधविशेषानसृजत प्रक्षिपन्ति मेघभेदाद्यैर्मेघानामरुतो विद्युतोऽपि जज्जहतीः शब्दकारिण्य आप इवा-न्वहानुगच्छन्त्येव । दिवा शीतमानस्य मरुगणस्य भानुर्दीप्तिः । तमना आरमना स्वयमेवावै निरपादिति व्याचक्षुषी । अत्रार्थे “मग्नेष्वाद्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्याकारलोपो द्रष्टव्यः ॥

२. अत्रा “नुर्लक्षणे” (पा० १-४-८४) इति कर्मप्रवच-नीयायुधयोगे द्यनानिति द्वितीया (पा० २-३-८) बोध्या ॥

३. अत्र वगैव्यत्येनाकारस्य मन्त्रादौ पाठः । यद्वा “मग्नेष्वा-द्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन आकारस्य लोपः । मन्त्रादिभूतस्तुपसर्गः “व्यवहिताश्च” (पा० १-४-८२) इति आर्तैतिक्रियापदाग्निष्कृत्य प्रत्युक्तस्तत्र हि “अर्तिष्ठदृष्टिभ्यश्च” (पा० १-३-६० वा०) इत्यात्मनेपदं गत्यर्थोक्त ऋषातोर्लुकि । क्लेरकि (पा० ३-१-५६) “कद्रुशोऽङ्कि गुणः” (पा० ७-४-१६) इतिगुणे “अत्ययो बहुलम्” (पा० ६-१-८५) इति अलो व्य-त्ययेन लुक् ॥

४. दत्तसत्त्वं मन्त्रार्थं सायणीयव्याख्यायां स्फुटं द्रष्टव्यम् ।

३९ नि०

असंभ्युसप्रतिष्कृतः ॥

(ऋ० सं० १-१-१४-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “स नो वृषस्तु नुं सत्रादावृषावृषि” इत्यादिः । मधुच्छन्दस्य आर्षम् । गाव्यशी ऐन्त्री । पृष्ठाभिष्टवयोः प्रातःस-वधिके आपापे विनियुक्ता । ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रे शस्यते । हे सत्रादावन् सततदानं ! “आतो मनिच्” (पा० ३-२-७४) इति वनिप् । सत्रेति सदायं । यद्वा सत्रेति सहाय्ये अव्ययम् । “साकं सत्रा समं सह” इत्यमरः । असदसीशानां सर्वेषां फलानां सहैव प्रदातः । अत एव हे वृषन् वषितः ! श्रीधादिनिष्पत्यर्थं वृष्टिप्रदेन्द्र ! नः असदर्थम् अमुं दयमानं चरम् अन्तरिक्षचरणशीलं मेघं (निघं० १-१०-१२) चरतेगंल्योत् (भ्वा० प०) “वृषुषी-” (उ० १-७) ला-दिना उप्रत्ययः । अपावृषि अपावृषु । उप्रत्यय- (विदा-रया-)ऽस्यभ्यमुदकदानार्थमित्यर्थः । यतरत्नम् । अप्रति-ष्कृतः । अप्रतिष्ठतः । न हीन्द्रः परान्प्रति परावृषुलः कृतपूर्वः केनचित् । यद्वा नोऽस्यदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । (यद्यस्माभिर्गच्छते) तत्रतत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोबार-यसि अतोऽस्माद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलित इत्यर्थे इति सायणः ॥ १ ॥

एवमत्रार्थसत्त्वा निगम उपपन्न उपलब्धैः ॥

“शाशदानः शाशद्यमानः” ॥

अथ शाशदानः (७०) इत्यनवगतम् शाशद्यमानः इत्यवगमः । “शानु शीतने” (भ्वा० प०) अस्माद्यबहुगन्ता-बाल्येन कर्मणि लोटः शानन् । पुनःपुनरुद्धास्त्युराणि वा शातयन् (दारयन्) । अत्रार्थ—

“प्र स्वां मृतिमतिरुच्छाशदानः”

(ऋ० सं० १-३-३-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैगमका०

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अस्य “अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वित्तिमेनं वृष-भेणा पुरोऽभेत् । सं वज्रेणासृजद् वृषमिन्द्रः” इत्यादिः । आश्रितस्य हिरण्यस्तुत्सार्पम् । त्रिष्टुबैन्त्री । गोसववीवधयो-निर्वैकत्ये शस्यते । अस्य इन्द्रस्य स्वभूतः सिध्मः साधयिता शत्रूणां, साधनभूतः (साधकः) वा । “विधु संरादौ” ६ दि०

१. शातनञ्जन् विशरणमिह धात्वर्थः । विशरानां विदारणमि-त्यनर्थात्तरम् ॥

२. सायणमतेन कर्तरि । स हि यज्जतादेव शानन् विषास “छन्दस्युभयदे-” (पा० ३-४-२१७) लाषेधातुकादातो-लोपयलोपी मन्यते । तन्मते हिंस्रित्वर्थो नक्षयते ।

प०) मक् कित्वाहुणः । तथाभूतः वज्रः शम्भून् इन्द्रवैरिणः
अभि लक्ष्य अजिगात् गतवान् । जिगातिगैतिकर्मा ।
(निर्व० ३-१४-११३) छह् । स चेन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन
वृषभेण भेष्टेन वर्षप्रवर्तकेन वाऽऽयुधेन तेन वज्रेण पुरः
द्वज्ज्याहुरस्य मेघस्य वा पुराणि नि-अमेत् विविधं भिन्नवान् ।
श्रमि प्राप्ते व्यलयेन शयौ लुक् (पा० २-४-७३) लघूपधगुणे
“हल्व्याभ्य” (पा० ६-१-६८) इति तिलोपः । ततः स इन्द्रः
वज्रेण स्वीयेनायुधेन वृष्टं तमेवासुर मेघं वा समस्तुजत्
संयोजितवान् अभिनत् । स च तेन शाशदानः शाशयमानः
पुनःपुनः शाशयमानः (भिद्यमानः) स्त्वां स्वीयां मर्तिं न दातव्य-
मेघां सस्यानमुदकं वेति बुद्धिं प्रातिरत् प्रजहात् । सायणस्तु-
संयोज्य च (वज्रं) शाशदानो वृष्टं हिंसन्त्वां मर्तिं स्वीक्रीयां
हर्षणोपेतां बुद्धिं प्रतिरत्यकर्षेण वधितवान् इत्येवं व्याख्यत् ॥३॥
एवमत्र शब्दसाध्यादर्थाविरोधाच्चोपपन्नो निगमः ॥ ७ ॥
इति श्रीमहास्कन्धनिर्णयप्रणीतनिर्ण० विद्वतैर् नैयमकां० वट्टस्य
तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ स्रुमः (७१) इत्यनवगतम् “सर्प” इत्यवगमस्त-
देतदाह—

स्रुमः सर्पणादिदमपीतरत्स्रुमेतत्सादेव, सर्पि-
र्वा तैलं वा,

अत्र सर्पणात् इति निर्वचनम् । “दपी गतौ” (भ्वा०
प०) अस्मात् “स्कासितकी” (उ० २-१२) व्यादिता
रक्षत्रलक्ष्यः । कित्वाहुणाभावः । एतत्सादेव स्यात् अथेतत्
सर्पिर्वा तैलं वा, एतदपि हि सर्पति ॥ अत्रार्थे—

“स्रुमर्करस्त्रुमर्तये” ॥ (ऋ० सं० ६-३-३-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “बृबहुवर्थं हवायते” इत्यादिः । “साधुं कुण्वन्तु-
मवसे” इत्यन्तः । व्याख्यातः (नि० ६-१-५) अत्र “स्र-
मर्करस्त्रुमर्तये” इत्यस्य स्रुमार्हः (अथैवैवाहुम्) इत्यर्थस्तदेतदाह—

करस्त्रौ बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ ॥

इति । प्रज्ञातारौ निर्वर्तयितारविलयर्थः ॥

सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् ॥

एतेनैव स्रुमप्रसङ्गेन सुशिप्रैम् (७२) व्याख्यातम् उपदेरे-

१. पन्थाने प्रपूर्वस्तिरतिवर्षनाथः । यदा तरतेव्यलयेन वाः ।
“ह्रत ह्रतातोः” (पा० ७-१-१००) इतीत्यम् । तिरस्तीर्णं
भयतीति (३-४-३) निरुक्तम् ।

२. अत्र सपुंसकनिर्देशो लिङ्गसामान्यविषयज्ञा बोध्यः । निवण्टौ
हु “सुशिप्रः” इत्येव प्रपठते ।

तदपीति । बाहुलकात्स्रुमस्य सिभावः । अर्थे विशेषं वक्ष्य-
त्यनुपदम् ॥ निगमं तावद्व्ययति—

“वाजे सुशिप्रगोमती” ॥

(ऋ० सं० ६-२-२-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “विद्या संखित्यमुत्तमोऽयं १ मातेता वंजिती-
महे । उतो संमस्त्रिन्नादिशीहि नो वसुते” इत्यादिः । व्या-
ख्यातः (नि० ५-२३) अत्र शिप्रशब्दार्थमाह—

शिप्रे हन् नासिके वा ॥

ते यस्य सखे स हनुतः सुनातो वा सुशिप्रः ॥

नास्मिन्मन्त्रे नासिकयोर्हन्तोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलि-
ङ्गमस्तीत्यत उभययुपात्तम् । विशिष्टलिङ्गिमन्त्रद्वाराणमनुपदं
वक्ष्यति—हनु-नासिके पर्यायप्रसङ्गे तावन्निर्देशीति—

हनुर्हन्तेः नासिका नसतेः ॥

हन्तेः (अ० प०) उभयस्ये हनुः । नसतेः कौटिल्या-
थस्य नसधातोः (भ्वा० आ०) ण्युपधावुद्धिः (पा० ७-
२-११६) । यद्वा णप्रत्यये नासा सैव नासिका । स्वार्थे कन्-
न्ताडाप् । “केऽण-” (पा० ७-४-१३) इति हस्तत्वे इत्यम्
(पा० ७-३-४४) नैरुकादिशा तु “नसतिराप्रोतिकर्मा वा
नमतिकर्मा वे” इति वक्ष्यति (नि० ७-१७-१) ॥

अथोक्तमुदाहरणमाह—

“विष्यस्व शिप्रे विमृजस्व धेने” ॥

(ऋ० सं० १-७-१३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥ धेना दधातेः ॥

विष्यस्येति । अस्य “मावयस्व हरिं प्रियेतं हन्म्” इत्यादिः ।
“आ स्त्वा सुशिप्र हरयो बहन्सुश्रु हव्याति प्रति नो
जुषस्व” इत्यन्तः । कृतसंययमायम् । ऐन्द्री जगती । दशरा-
त्रस्य नवमेऽहनि मरुतलीये शस्त्रे शस्यते । हे इन्द्र ! हरिमिः
अर्थः सह मादयस्व तृप्तो भव । ये ते तव खभूताः तैर्दर्थं
च शिप्रे खपे कीर्थं हन् (संतते) सोमपानाय हविर्भक्षणाय
वा, नासिके वा गन्धाम्राणाय । अथ च धेने आधस्त्रे भृष्टे
जिह्वोपजिह्विके वा । तयोर्कीर्थं धीयते । तथाच भाष्यं—धेना
दधातेरिति । इत्थं च धेने इति लटः शानन्वि व्यत्ययेनैवा-
भ्यासलोपयोः सतोर्भवति । दधाने इति हि तदवगमः । विष्यस्व
विश्रुते कृष्ट । विमुक्ष्येति दुर्गः । “षोऽन्तकर्मणि” (अ० प०)
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । दिक्बिलात् इयनि “ओतः इयनि” (पा०
७-३-८१) इत्योकारलोपे “वससागोसुनोती” (पा० ८-
३-६५) व्यादिता सत्यं पलम् । हे सुशिप्र शोमनशिप्र ।

(सुहो ! सुनास ! इति वा) । इन्द्र ! हरयः तेष्वथाः (हृष्टाः सन्तः) त्वां वाम् आ-वहन्तु अस्माप्रति, अस्मदीयं यत्नं प्रापयन्तिस्वर्थः । लं व उशन् कामयमानोऽस्मान्नः अस्माकमेतानि प्रतानि हव्यानि हवींषि प्रति-जुषस्व प्रत्येकं सेव्यं । मा उदासिष्ठा इति सायणः । अस्माभिः स्तुति-भिरासेवितः प्रतिसंसेव्यः नः कामैरिति दुर्गं आह ॥ ४ ॥

एवमत्र मादनसंबन्धाद्धविःसंप्रदानसंबन्धाच्च “सिधे हन् नासिके वा” इत्युपपद्यते ॥

अथ रंसु (७३) इत्यनवगतं “रमणीयेषु” इत्यनवग-मस्तादाह—

रंसु रमणात् ॥

“स चित्रेण चिकिते रंसुं भासे” ॥

(ऋ० सं० २-५-२४-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इति । अत्र रमणात् इति निर्वचनम् । तथाच रमतेर्वि-स्तृतमीववचनम् । रमणीयशब्दस्य वा रंभावः । निगमस्यास्य “आ यन्मे अर्भवं वनदः पनन्तोऽशिम्यो नासिमीत् वर्णम्” इत्यादिः “जुषुर्वी यो जुषुरायुवा भूत्” इत्यन्तः । सोमाहुतेर्मा-र्गवसाधैम् । त्रिष्टुबायेयी, प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । यत् यस्य अर्भवं महत्त्वम् । भावप्रधाननिर्वेदोऽयम् । “अर्भवं” शब्दो हि महत्त्वामसु पठितः (घंनि ३-३-९) अर्भमाभ-वतीति माचवः । आङ्गुलीकृतवतेः को बाहुलकादुपसर्गहलत्वं च । सुपि विधीयमानो यण् (पा० ६-४-८३) व्यत्ययेन केऽपि भवति । मे मम संबन्धिनः वनदः वननीयस्य हवि-षोवातारः । अत्र “सुपी”- (३-२-४) ति योगविभागात्के आतो लोपे (पा० ६-४-६४) जसः सुः (पा० ७-१-३९) । ऋत्विजः (स्तोतारः) । यद्वाऽवशब्दो संशय-स्तत्पूर्वाव्रततेः किं भागुरिमते अलोपः । सृष्टं शब्दयन्त इत्यर्थः । आ-पनन्त समन्तात्सुवन्ति, सोऽग्निः उशिर्भ्यः मेधाभिभ्यः । (निघं० ३-१६-१९) अस्मदीयं प्रार्थितं कामयमानेभ्यो वा तेभ्य ऋत्विग्भ्यः । “वश कान्तो” (अ० प०) “वशोः किञ्च” (उ० २-६८) इतीजिप्रत्ययः । “प्रहिज्ये-” (पा० ६-१-१६) ति संप्रसारणम् । वर्णम् वरणं वरं (प्रार्थनां) न असिमीत् न हिनस्ति किं तर्हि ? यथाप्रार्थितमेव समर्थयति । किञ्च सोऽग्निः चित्रेण चायनी-येन भासा युक्तः रंसु रमणीयेषु स्थानेषु तुल्योकादिषु अग्नि-होत्रेषु वा चिकेत विहायते । यः अग्निः जुषुर्वीर्यं पुनःपुनः

१. सायणस्तु-उशिर्भ्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं वर्णं स्वसदृशं रूपं नासिमीत् । नशब्दकार्थे । निभिनीते च रंसु रमणीयेष्वान्यादिहविषु निमिषेषु मित्रेण भासा कनकादिना-नावर्णया वीक्ष्या निमित्ते विहायत इत्येवं व्याख्याम् ॥

जरावानपि भूला इन्धनक्षयात् मुहुः पुनःपुनः आयुवा सर्वतो मिश्रयिता तस्थो वा भूत् भवति । इच्छन्तोपावाची ॥

एवमत्र शब्दास्वरूपादर्थविरोधाच्च रंसु इत्यस्य रमणीयेषु इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ द्विवर्हाः (७४) इत्यनवगतम् । “द्विपरिवृढः” इत्यनवगमस्तादाह—

द्विवर्हाः द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च ॥

मध्यमे वैद्युतात्मना उत्तमे च सूर्यात्मना परिवृढः प्रभुः । द्विसब्दे सप्तम्यन्त उपपदे “वृद्ध वृद्धौ” (भा० प०) इत्यस्यादिसुन् । अत्रार्थे—

“उत् द्विवर्हौ अग्निः सहोभिः” ॥

(ऋ० सं० ४-६-७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

महौ इन्द्र इत्यादिकोऽयमनुपदं व्यख्यातपूर्वः (नि० ६-३-७)

अक्र आक्रमणात् ॥

अक्रः (७५) इत्यनवगतम् । “आक्रमणः” इति न्यायम् । आक्रमणात् इति निर्वचनम् । प्राक्तरोऽभिधेयः । आक्ष-वीकमेः “अन्वेभ्योऽपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति ङः । आङो हल्लम् । असौ ह्याकम्पते परैराक्रमिता वा परेवाम् ।

अत्रार्थे—

“अक्रो न वञ्चिः संमिथे महीनाम्”

(ऋ० सं० २-८-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अक्रो नेति । अस्य “दिदृक्ष्यैः सूनवे भा क्रञ्जिकः । उडुखिवा जनिता यो जजानाणां गर्भो नृत्तमो युद्धे क्षुद्रिः ॥” इति शेषः । विश्वामित्रस्यार्षं त्रिष्टुबायेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता (अन्तर्निमित्त-प्यर्थः) । अपाम् उदकानाम् गर्भः गर्भरूपः “अश्रोऽग्निः” इति सरणात् । नृत्तमः नेतृत्वम् । अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता । युद्धः महान् (निघं० ३-३-१३) यजतेर्वन् (उ० १-११२) जस्य हृद्य निपात्यते । यः अग्निः अक्रोन प्राकार इव समिधे सङ्क्रामे (निघं० २-१७-२६) संपूर्तिपतेः “समीणः” (उ० २-१०) इति यक् । महीनाम् महतीनां शत्रुसेनानाम् । वञ्चिः भर्ता धारयिता (सम्भयिता) भाक्क-

१. “अश्रोऽग्निर्वमतः अश्वमसूनो लोहमुच्यते । तेषां सर्वनां तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥” इति श्रीमन्ना० ।

जीकः प्रसिद्धाः (नि० ६-१-५) प्रसिद्धीतिः । निलो-
ज्जलित इत्यर्थः । दिदक्षेयः दर्शनीयः सर्वैः । सूनवे
सोमाभिषेकत्रै हविषां प्रदाये वा यजमानाय । उन्धियाः
अयः । उज्जजान उदजनयत् ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च अकः प्राकार इत्युप-
पद्यते ॥

उराण उरुकुर्वाणः ॥

उराणः (७६) इत्यनवगतम् । उरुकुर्वाण इत्यनवगतम् ।
अत्र वाच्यार्थे उराण इति पदवचनम् वर्णपत्रकलोप आसीत् ।
अत्रार्थे—

“वृत् ईयसे प्रदिवं उराणः” ॥

(ऋ० सं० ३-५-७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

दूतेति । अथ “वेरेश्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी
संचिकित्वान्” इत्यादिः । विदुष्टो दिव आरोधनानि”
इत्यन्तः । वामदेवस्यापैम् । त्रिष्टुबाग्नेयी प्रातरनुवाकाशिनयोः
रासते । हे भगवन्नेमि ! त्वेः कमनीयस्य यजमानस्याभीष्टफल-
दानकस्य । अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि दूत्यानि दत्तक-
मणि । यत् (पा० ४-४-१२०) विद्वान् जानन् । उभे
रोदसी उभयो रोदसोः बावापृथिव्योः पृथग्येऽत्र प्रथमा ।
“बावापृथिव्यौ रोदसा” विलसतः । अन्तः । मध्येऽवस्थि-
तमन्तरिक्षं संचिकित्वान् सम्पद्यमानम् प्रदिवः पुराणः
(निघं ३-२७-२) उराणः अल्पमपि हविः उरः (बहु)
कुर्वाणः । विदुष्टरः विदुष्टरः । मनुष्यहोतुः सकाशात्
दिवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणादीनि
स्थानानि देवानां हवीष्यपयितुम् ईयसे गच्छति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तये उराणः इत्यस्य उरुकुर्वाण
इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिपा आपो भवन्ति स्त्यायनात् ॥

स्तिपाः (७७) इत्यनवगतम् । “स्त्यायनात्” इति
व्याध्यम् । आपो भवन्तीत्यभिधेयवचनम् स्त्यायनात्
संहननात् “स्त्यै छै शब्दसंवातयोः” (भा० प०) “अन्ये-
भ्योऽपि हयन्ते” (पा० ३-२-७५) इति चित् । दक्षिग्रह-
चारिरूपपदादपि । तस्य प्रयोगादुत्तराण्येवात् । “आदेच
उपदेशेऽपिती” (पा० ६-१-४५) स्वात्वे मध्ये इकारो-
पजनः षुपोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) हिमभावेन
संहता आप उच्यन्ते । अत्रार्थे—

—“वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम्” ॥

(ऋ० सं० ४-७-२०-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१ आप एव हि पादिमानामवयवानां संहनेन हेतुभूता
भवन्ति । हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्तीति दुर्गः ।

वृषेति । अस्य “वृषांसि दिवो वृषभः पृथिव्याः” इत्यादिः ।
“वृष्णे तु इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादु रसो मधुपेसो वरोच”
इत्यन्तः । वंयोगोर्हीस्वस्यस्येयमायैन्दो त्रिष्टुप् । हे इन्दु ! त्वं
दिवः द्युलोकस्य वृषा हविर्भिः सेक्ता असि भवसि ।
पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्धिता, अथ च सिन्धूनां
स्यन्दनशीलानां नदीनां वृषा बर्वेण पूरयितासि । तथा
स्तिर्यानाम् संघीभूतानामात्मनैव हिमप्रभावेण । अथवा
संहन्तीणामपि वृषभः वर्धितासि सेक्तासि । हे वृषभ !
कामाभिवर्धकेन्द्र ! तस्मै एवंगुणविशिष्टाय वराय श्रेष्ठाय वृष्णे
वर्धित्रे सेक्ते ते तुभ्यम् (लदधम्) स्वादुः मधुः रसः
रसनीयः (स्वादनीयः) प्रदास्यो रसवान्वा रसालमको वा
मधुपेयः मधुवत्पातव्यः एष इन्दुः सोमः पीपाय पुनः पुन-
रप्यायसे (वर्धते) अतस्त्वामगच्छ तं सोमं पिबेति भावः ॥ १ ॥

एवमत्र स्तिपाशब्देन संहताः संहन्त्योवाऽऽप उच्यते
शब्दसारूप्यात् ॥

**स्तिपाः स्तिपापालनः उपस्थितान्यालयतीति
वा ॥**

स्तिपाः (७८) इत्यनवगतम् स्तिपापालन इत्यन-
वगतम् । कृषोऽभिधेयः । स हि उपस्थिताम् पातुन् पालयति
सोदकेन । अत्रार्थे—

“स नस्तिपा उत भवा तनुपा” ॥

(ऋ० सं० ८-२-१९-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “यं स्वा पूर्वमीळितो वष्ट्रयुधः संभूधे अंशे स इदं
वृषस्य” इत्यादिः । “वृष्टं रक्षस्व यद्विदं अंशे” इत्यन्तः ।
वाष्ट्रयुधस्य सुमित्रस्येयमापैम् । त्रिष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने ! ईळितः
व्यत्ययेन कर्तारिक्ताः । सोता वाष्ट्रयुधो मम पिता पूर्वै पूर्वै-

१. संघीभूतानां स्वावर्जणमात्मकानां प्राणिनामिति सायणः ।
ऐतन्मते स्तिपाशब्दः संघीभूतापैतानाम्यार्थकः । आपो वाऽन्तद्वा
वर्तिकित्वात्

२. वर्तिकित्वात्पवनकर्म तत्सर्वं स्वधनीमिलमिप्रायः ।

३. प्यायतेव्यर्थ्यात् (भा० भा०) गच्छति “स्तिषाजोश्च”
(पा० ६-१-२९) इति व्यायः पीपायः । अन्वत्कार्ये छान्दस-
मूल्यात् ॥

४. सायणस्तु—परस्वपाः स्तिपाः । परस्व गृहम् । “निशान्तपरस्व-
सदनं भवनागारमद्विरम्” इत्यमरः । षुपोदरादि । यदा उपस्थि-
ताम् व्यतिष्ठोमादीन्यानाम्पालयतीति (उपस्थितपाः सन्) स्तिपाः ।
अस्यपीथानां यशानां पालयिता भव । उत अपिच तनुपाः
स्वाङ्गानां रक्षको भव । किंच दात्रे तद्वनम् रक्षस्व, यदिदं धनं ते
तव स्वभूतेषु असे असात्तु तिष्ठतीति व्याचक्ष्वयी ॥

५. यदा सर्वैर्बर्धिमिरिष्टुतो विरितवैदितोऽधिगतयाया-
तव्यः ॥

स्मिन्काळे संजातं यं त्वा खां समीधे सम्यग्वीपयद्विभिर्भिः ।
स लम् इत्यमानः । इदानीं मया क्रियमाणम् इदम् स्त्रोत्रं हविर्वा
जुषस्व सेवस्व, प्रीत्या श्रुति वा । “जुषी प्रीतिसेवनयोः”
(तु० आ०) लोट् । किंच य एवमस्माभिरिष्यसे त्वम् स नः
अस्माकम् स्तिपा उत कृप इव । स हि स्तिपाः (संघोभूताय
अपः) पातीति स्तिपायाः सन् स्तिपा इत्युच्यते उतेतीवार्थे ।
निपातानां नानार्थत्वाऽभिधानात् (नि० १-३-११) तनूपाः
रक्षको भव । संहितायां “अन्येषामपि हृदये” (पा० ६-
३-१३७) इति वीर्यः । कृपो हि तृष्णमार्तान् पातुन्
पात्युदकसंप्रदात्री । किंच द्वाचं प्रदेशं धनं हवीति रक्षस्व ।
कतमतः ? यद्विदं ते अस्य अस्मात् स्वभूतेषु “तिष्ठती”ति
शेषः ॥ ४ ॥

एवमत्राविरोधाच्छब्दसाहचर्याच्च स्तिपाः कृपः इत्युपपद्यते ॥

जवारु जवमानरोहि-जरमाणरोहि-गरमाण-
रोहीति वा ॥

जवारु (७६) इत्यनवगतम् । “जवमानरोहि” इत्येव-
माद्याः शब्दसमाधयः । आदित्यमभिधेयम् । तद्धि जवमान-
मेव नभसो मध्यं आरोहति उदेति तत्रैत्यर्थः । अथवा जर-
माणं जीर्णीकृतैस्सर्वलोकमारोहति दिवम् । अथवा गरमाणं
निगलितसानारोहति दिवम् । अत्र जवमानादिवद्दानां जव-
भाव आद्यपूर्वाद्देहस्य ह्रस्वस्यो बाहुल्यकामिपात्यते । मण्डलं
विशेष्यमिति नल्लभस्य । अत्रार्थ—

“अग्रे रूप आरूपितं जवारु” ॥

(ऋ० सं० ३-५-२-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “तमिष्वेवसमाना समानमुमि कृत्वा पुनर्ती
धीरितरेषाः । सुसस्य चर्मन्निधि चारु पृश्नेः” इत्यादिः । वाम-
देवस्वर्गपैम् त्रैलुप्तम् वैश्वानरादिदेवत्वम् । अत्रादित्यात्मना
वैश्वानरः स्तुत्यते । अग्नि-विष्णु-ब्राह्मणां मतभेदेन वैश्वानर-
त्वस्य यस्केनाभिधानात् (नि० ७-२३) हे यजमान ! त्वम्
तमिन् तमेव समानं सर्वेषामेककल्पम् शुल्बानमादित्यं
समाना समानयैव तदनुकल्पयैव धीरितिः प्रीत्या सुखा
पुनर्ती स्वात्मपदमसवर्धनं कृत्वा कर्मणा (निचं० ३-
१-१०) प्रज्ञानेन वा (निचं० ३-५-५) न्वेव क्षिप्रमेव
अभ्यध्यायाः प्राप्नुयाः । अश्रोते (सा० आ०) किञ्चि “बहुलं
छन्दसी” (पा० २-४-७६) इति विकरणस्य लृङ् । व्यस्येन
परस्परपदम् (पा० ३-१-८५) अन्यच्च वर्णव्येखयादि ॥

१. “जु” इति सौत्रो धातुर्गती श्रेणे च । तथा च वेगेन
कण्ठ इति तद्धेतुः । आत्मनेपदप्रयोग आर्यः ॥

२. यथा समानयैस्व समाना, पुनरेतस्व पुनरीत्यैवमादि ।
धीत्यैस्व धीतिरित्यादि तु “जुषां जुषणि” (पा० ७-३-३९)
त्वस्य विषयः ॥

सुतान्दः क्षिप्रार्थे (निचं० २-१५-१) यस्य चारु वीक्षितम्
जवारु मण्डलम् अपि पूर्वैरगादी । पुरस्ताद्वैसां दिशीति
सायणः । रूपः रिपे (वर्णव्यत्यय आर्यः) पृथिवी सङ्का-
शात् (निचं० १-१-१३) सायणस्तु आरोपयति स्वात्मनि
सत्यामीनीति रविति भूमिरुच्यत इत्याह । स्वस्य स्वपनस्य
“सस खमे” (अ० प०) छप्रोपममेतदिति सायणः । निब-
लस्य पृश्नेः “स्वः पृश्नि” इति शुलोकादित्ययोः साधारणनामसु
पाठात् ज्योतिरादित्यादिभिः स्पृष्टमानस्य शुलोकस्य अधि
उपरि चर्मन् चर्मणे चरणायां । चरैरौणादिको मन् । “जुषां
सुलृङ्” (पा० ७-१-३९) इति चतुर्थ्यां लृङ् । आरु-
पितम् आरोपितं देवैः । “इह वा आदित्य आसीत् तमाभ्यां
परिगृह्योपरिष्ठात्तां प्रजानां न्यदधु” इति विज्ञायते ॥ ३ ॥

एवमत्र जवारुच्छेनादित्यमण्डलमुच्यत इत्युपपद्यते ॥

जरुथं गरुथं गृणातेः ॥

“जरुथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम्” ॥

(ऋ० सं० ५-२-१२-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

जरुथम् (८०) इत्यनवगतम् । गरुथम् इत्यवगमः ।
गृणातेः इति धातुनिर्देशः । “गृ खब्दे” क्वादिः अर्चैतिकर्मसु
पठितः (निचं० ३-१४-६) क्त्वातिकर्माप्ययम् । जरतेर्वाचैतिक-
कर्मण इति देवराजः । “जृक्षभ्यामथ” (उ० २-६) इति
ऊधन्बाहुल्यकानुपातेरप्यसामान्यात् । स्त्रोत्रमभिधेयम् ।
अत्रार्थं जरुथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् । अस्य “त्वामग्ने समिधानो
वसिष्ठो जरुथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् । पुरुणीया जातवेदो
जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥” इति स्वरूपम् ।
वसिष्ठस्यापैम् । आग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः क्षास्यते ।
हे भगवन् ! अग्ने ! वसिष्ठः पूर्वयुगीयः पुरन्धिम् बहुधि-
यम् बहुकर्मतमं धीरिति कर्मनामसु पठितम् (नि० २-१-२१)
बहुदातुतमं वा धनसंबन्धात् । त्वां समिधानः संधीपयन्
राये धनप्राप्त्यर्थं जरुथं गरुथं स्त्रोत्रं हन् प्रन गमयैस्त्वो-
प्रति । “हन्ति सेधति” इति गतिकर्मसु पठितम् (निचं०
२-१४-१०९) पाणिनीयैरपि “हन् हिंसागलोः” (अ० प०)
इति पठ्यते । यक्षि अयजत् । यस्त्वं वसिष्ठेनैवमिष्यसे तं
त्वां वयमपि यजाम इति भावः । हे पुरुणीया पुरणीय !
साहितिको वीर्यः (पा० ६-३-१३७) बहुस्तुत । जात-
वेदः ! भूस्थानदेवतामे ! अस्माभिरिज्यमानत्वं आ सर्वतो-
भावेन जरस्व जुषस्वैतद्विस्तरस्तत्तम् । किंच हे देवाः
अभिपुरोगमाः ! यूयं स्वस्तिभिः स्वस्वयनैराशीः प्रयोगैः सदा
नित्यम् नः अस्मान् पात रक्षत ॥ ६ ॥

१. पतच्च संविधिपदं तच्छब्दबलेनाप्याह्वयम् ॥

२. एकस्वैव वा पूजायं बहुवचनम् । सायणस्तु-हे अग्ने ! त्वां
वसिष्ठ ऋषिः समिधानो भवति । त्वं च जरुथं पश्यमापि जरीपं

एवमत्र जरतेः सुखार्थस्य शब्दसारूप्यादर्थविरोधान्न गृणा-
तेरपि चर्यत् स्तोत्रं इत्युपपद्यते । द्वित्वम् ॥ २ ॥

कुलिश इति वज्रनाम, कूलशातनो भवति ॥
“स्कन्धासीव कुलिशेना विवृण्णाहिः शयत
उपपृक्पृथिव्याः” ॥ (ऋ० सं० १-२-३६-५)

कुलिशोः (८१) इत्यनवगतम् । वज्रनाम इत्यभिधेय-
वचनम् । कूलशातन इति शब्दसमाधिः । तथाच कूलश-
ब्दोपपदान्तर्भावितव्यर्थात् “शतु शातने” (भ्वा०+तु०+प०)
इत्यस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति
ङः । पृषोदरादिस्मादिकारान्तादेश आधिह्रस्वश्च कूलस्य । “कूल-
पर्वतान् शयति पक्षच्छेदेन तनुकरोति” इति स्कन्दशामिनः ।
तन्मते शयते खननकरणार्थोत् (हि० प०) “आतोऽनुपसर्गः”
(पा० ३-२-३२) इति कः पूर्ववदिकारान्तादेशः । अत्र तुंस्तेनाभि-
धानमायम् । लोकेतु “कुलिशं शितुर्न पतिः” इत्यमराभिधानम् ।
अत्रार्थं निगमं पठति—स्कन्धासीवेति । अस्य—“अहंभूत्रं
वृक्षतरुं र्वसुमिन्द्रो चज्जेन महता वधेन” इत्यादि । हिरण्य-
स्तरास्यं विवृण्वेन्दी । अग्निष्टोमे निष्कैवत्ये शस्यते । अयम्
इन्द्रः ध्वजेण संपादितो यो महान्धस्तेन महता वधेन ।
“ह्रस्वश्च वधः” (पा० ३-२-७६) इति ह्रस्वोर्भावेऽप्रत्ययः ।
वृत्रतनम् अतिशयेन लोकाग्रामावरकं मेघम्, अन्धकारं वा ।
यथा वृत्रेपररूपैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रं वृत्रनामकमधु-
रम् व्यसं विगतासं छिन्नबाहुर्वा भवति तथा विच्छिन्नसन्धि-
बन्धनं वा कृत्वा । अहम् हवाम् (हन्ति वेति दुर्गः) ।
अंसच्छेदे दृष्टान्तः—कुलिशेन कूलशातनेन वज्रेण । कुडारेणेति
सायणः साहित्यिकोऽत्र कीर्षः । विवृण्णा विवृण्णानि ।
“शेष्ठन्दति बहुलं” (पा० ६-१-७०) इति शैलीपः ।
विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धासीव वृक्षशाखा इव (यथा वृक्ष-
स्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत्) सान्तनपूर्वमायम् । तथासति
अहिः अगमनो मेघः । इत्राधुरेणाच्छिन्नमानोऽस्याः पृथिव्याः
उपपृक् उपपर्वतः संपर्कस्य कर्त्ता (सामीप्येन संपृक्तः)
भूत्वा उदकभावेनास्यामेव पृथिव्यां शयत्येव अगमयत् । “बहुलं
लब्ध्वं” (पा० २-४-७३) इति शपो लुगभावः । लब्धं
छन्दः । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) अवस्थानमेवात्र पक्षे
स्वप्नोऽस्मिन्मत् । अक्षुरपक्षे—शयनं करोति । छिन्नकाष्ठपङ्क्त्यै
पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वा रक्षोगर्णे हम् जहि । रात्रे चनवते यजमानाय पुरन्धि बहुधिये
देवगणे शक्ति यज । किंच हे जातवेदोऽसि । पुक्णीया बहुनीयेन
बहुना स्तोत्रेण जरस् देवान्स्तुहि । यदा पुक्णीयानेकमागानि रक्षसि
जरत्येतेष्वं व्याचूख्यी ॥

१. “कुलिशम्” इत्येवं दुर्गेण धृतम् । भाष्ये तु कुलिश
इत्येव ॥

२. “स्कन्धो गुजशिरोस्तोऽसी” इत्यमरे स्कन्ध इत्यका-
रान्तमेव । इह तु सान्तताया आभ्युदयिषत्त वेदे तथा दर्शनात् ॥

एवमत्र वधसंबन्धात् कुलिशः वज्रः इत्युपपद्यते ॥

अथ स्कन्धशब्दं निरुक्ति—

स्कन्धो वृक्षस्य, समास्कन्नो भवति ॥ अयम्-
पीतरः स्कन्ध एतस्मादेव, आस्कन्नं काये, अहिः-
शयत उपपर्वतः पृथिव्याः ॥

समास्कन्नः । समाच्छिन्नः (दृढसंपृक्तो वृक्षे) भवति ।
इतरः भुजशिरोरसः । एतस्मात् समास्कन्दनात् । तथाच
“स्कन्दिर् गतिशोषणयोः” (भ्वा० प०) कर्मणि घञ् (पा०
३-३-१९) पृषोदरादिस्वाहृत्य घः । “स्कन्धः स्यान्नुपपत्तावन्ते
संपरायसमूहयोः । काये तरुणकाण्डे च आत्रादी छन्दसोमिदि”
इति मेदिनी । उपपर्वतः । लुट् (पा० ३-१-१३४)
कतौरे “पृथ्वी संपर्कः” (ङ० प०) क्तिप् पृक् ॥

तुल्यस्तुज्जतेर्दानकर्मणः ॥ २ ॥ (१७)

तुल्यः (८२) इत्यनवगतम् । तुल्यतेः इति निर्वचनम् ।
तुल्यनमिति प्राप्तम् । तत्र भावे घञ् (पा० ३-३-१८) अयं
चुरादी “तुजिपिणि हिंसाबलादाननिकेतनेष्वि” ख्वं पठितो-
पीह आभ्यकारवचनाद्वातार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । तथायै
च निगममनुपदे वक्ष्यति ॥ २ ॥ (१७)

“तुल्ये तुल्ये य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य
वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुधृतिम्” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-१-१४)

मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री ऐन्द्री । अस्यार्थमाह—

दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो-
नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः ॥

अत्र ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्तरोत्तरे उत्कर्षाः
सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणः वज्रपुक्तस्य अस्य
इन्द्रस्य सुधृतिं समाप्तिं स्तुतेः । न विन्धे न विन्दामि ।
व्यत्ययेन वक्ष्य घः (पा० ३-१-८५) इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहु-
ल्येन देवान्तरैर्बलमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्वीतानी-
त्यर्थः । तुल्येतुल्य इति “निखवीप्सवोः” (पा० ८-१-४)
इति द्वित्वम् ॥ २ ॥

एवमत्र स्तोमसंबन्धात् तुल्ये शब्दो दानपर्यायवचनस्तुज-
तेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ॥

बर्हणा परिवर्हणा ॥

“बृहच्छ्वा असुरो बर्हणा कुतः”

(ऋ० सं० १-४-१७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. उपपूर्वास्तरेभावे “अद्वैतः” (पा० ३-३-५७) उच्छब्द
उच्छब्दवचनः । उच्छब्दस्तरो यत्येति बहुमीहिः ॥

बर्हणा (८३) इत्यनवगतम् । परिवर्हणा इत्युपसर्गा-
भ्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा परिवृद्धिः हिंसा वा । तथाच
बृहदेव्यस्य हिंसास्य वा “कस्यस्युदो बहुलम्” (पा० ३-
४-११३) इति भावे ह्युदो वृत्तयेकचनस्थाने ङादेशः (पा०
३-९) तदेतद्विषयं दर्शयति—बृहच्छ्रुत्वा इति । अस्य “अर्चो
दिवे बृहते श्रुत्वा” वचः स्वर्क्षेत्रं यस्य श्रुततो भूषणमनः”
इत्यादिः । “पुरो हरिभ्याम् वृषभो रथो हिषः” इत्यन्तः ।
सैव्यस्यासौम् । ऐन्द्री जगती । अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाक-
शात्वे विनियुक्ता । हे स्तोतः । दिवे वींसाय बृहते
महते इन्द्राय अर्चं उवाचय । संहितायां वीषः । (पा०
६-३-१३७) । किलक्षणयिन्द्राय ? यस्य इन्द्रस्य ध्रुवतः
शत्रुत्ववर्षयतः “मिथुवा प्रागल्भ्ये” (छा० प०) व्यत्ययेन
ज्ञाः । स्वर्क्षेत्रं खभूतमेव क्षत्रं धैर्यं बलं वा यस्य तादृशं मनः
ध्रुवतः शृष्टं भवति । किंच येनेन्द्रेण बृहच्छ्रुत्वाः बृहदोषः ।
असुरः मेधो वा बर्हणा परिवृद्ध्या (परिवृद्धेन वधेन) परि-
हिंसया वा हरिभ्याम् अन्नाभ्याम् पुरः अर्वाह । तत्प्राप्तेः
पूर्वमेव वीप्राजत्वाहृत्पातित्वाच्च तद्व्याघ्रं वृषभः वर्धिता
कृतः हि । यतः सः असुरो मेधो वा रथः रैद्वजः वीप्रः ।
“पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इत्यनादेशस्यापि सस्य व
आषः ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसंवनधाच्च बर्हणा परिवर्हणा इत्यु-
पपद्यते ॥ ३ ॥ (१८)

अथ ततनुष्टिः (म्) (८४) इत्यनवगतम् । ततनुष्टः
तिर्तन्निष्ठः इति वाऽनवगतम् । तदेतद्विगमसूत्रेण प्रदर्शयति—

१. देवराजस्तु कर्तव्यं हि । तथा च सायणोपि—हिषः सहिंस-
तस्त्विन्द्रः बृहच्छ्रुत्वाः प्रभूतपक्षाः असुरः शत्रूणां विरसिता, यद्वा
असुरः प्राणो बलं वा तद्वान् । मत्सर्वीयः । अथवा असवः प्राणालेन
चापो लक्ष्यन्ते “प्राणा वा आपः” इति श्रुतेः । तान् राति ददा-
तीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निवर्धयिता हरिभ्यामन्नाभ्यां पुरस्कृतः
पूजितः वृषभः कामानां वर्धिता रथो रैद्वजसील इत्येवं व्याख्यतः ।

२. सम्बन्धनामा ऋषिः । हुगैस्तु—सम्बन्धमापन्नस्येन्द्रस्यार्पितेति
व्याख्यंस्तस्यैन्द्रावतारस्त्वमाच्ये स ॥

३. यथार्थं निष्पण्टी धनार्थे (२-१०-९) उदकार्थे च
(१-२-४५) पठितो न बलायै, तथापि उदकार्थो बलायै इति नैर-
क्तमपेक्षेत्यं व्याख्यातं हुगौवार्थः ॥

४. विषयभोगप्रधान इति पर्यवसितोऽर्थः । अत्राधपक्षे
ततोवेः “तन्निष्ठस्यार्थं किञ्च” (उ० ३-८८) इति तन् ॥
“सितुव—” (पा० ७-२-९) इति नैद । नुदतेः निष्ठार्थं नुज-
स्तस्य नुष्टिभावः । द्वितीयपक्षे निपात एव सन्नस्तस्य स्थाने ध्रुवोद-
रादित्वात् (पा० ६-३-१०९) सायणमते विधातुजनेतत्पद-
मिति वक्ष्यते । यद्वा तस्यैव्यस्य तत्तत्प्रभावः । वशोर्वाहुलकाकार्त्तरे
क्तिवि संसारोपे उष्टिः । तथाच विधातुजपक्षे सताङ्करीस्तानाद-
भिधोत्रावेतुञ्चः क्षिप्तस्तत्तं भोगस्तानं वष्टि कामयत इति वा
व्याख्यानं देवराज आह । भाष्यकारस्याप्यत्र स्तरसः ॥

“यो अस्मै प्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति
भवति धुमांअह । अपाप शक्रस्ततनुष्टिर्महति
तनूशुञ्चं मयवा यः क्वासुखः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ४-२-३)

य इति । प्राजापत्यस्य संवरणलेख्यमासौम् । ऐन्द्री जगती ।
यः यजमानः अस्मै । “प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-
१-११५) इति प्रकृतिभाषाच पूर्वैक्यम् । इन्द्राय (इन्द्रार्थम्)
प्रंसो अहनि (निर्वं १-८-६) उत वा अपिवा यः
ऊधनि रात्रौ (निर्वं १-७-२०) अत्रान्छ्रुत्वा छान्दसः (पा०
५-४-१३१-१४२) सोमं सुनोति अभिषुणोति । नित्य-
कालमेव य इन्द्राय सोमाभिषवाय प्रयतत इत्यर्थः । स एव
नित्येन धुमान् सोतनवौ न भवति अह इति विनिष्पष्टा-
र्थायः (नि० १-५-२) अथ पुनरितो यो विपरीतो भवति
क्वासुखः क्वाः कपूयाः (कृत्सिताः) सखायो यस्य
तथाभूतः (असाधुजनसंपर्कां कृत्सितपुरुषसहायः) तं
ततनुष्टिं ततनुजम् । ततान् पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च अष्टुतितात्
धर्मसन्तानात् अग्रिहोत्रादिजन्मपेतम् अलंकरीभिरित्येवंवा-
दिनमलङ्कारिण्युपज्वानम् (अयजनशीलम्) आत्ममण्डनप-
रम् । अथवा विषयोपभोगपरतया खचितं—ततनुष्टिं तित-
न्निष्ठम् । अनेकैः प्रकारैः (अपव्ययेन) यो वितं तनिष्ठं
विस्तारयितुम् अपव्ययितुं वैच्छति तमश्रद्धवानं धर्मं ।
सायणस्तु—तत्तं धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते च कानान् इति
ततनुष्टिस्तस्मिन्नाह । तनूशुञ्चम् तनूशोर्भयितारम् खपोषकं
मयवा धराखामी शक्रः क्वाः इन्द्रः अपाप ऊहति
अपोहति अपोहति पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । उपसर्गा-
भ्यांसदृशीनाद्भूतेत्यभ्यास आदरार्थं कृतः । अवर्धमानौ तस्य
विनाशो इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवमत्र ततनुष्टिश्चान्देन विषयोपभोगप्रधान उच्यत इत्युप-
पद्यते ॥

१. “दीर्घादिति समानपादे” (पा० ८-१-९) इति नस्य
स्वरम् । यत्वं वलोपः । अतो नित्यम् (पा० ८-३-३) इति
अनुनासिकः ॥

२. एतच्च भाष्यव्याख्यातुदोषेन । पद्यीतस्तुस्त्वस्यैतौत्यमेव ।
तत्र “राजाहःसखिभ्यश्च” (पा० ५-४-५१) इति टच् संमा-
सान्ताः । भाष्यव्याख्याने स आषे एव । अत्रहि कपूपशब्दस्य
कुशब्दस्यैव वा क्वादेशः समानान्तभाष्यप्रत्ययः (पा० ५-४-
७५) अजितियोगविभागात् ॥

३. एतच्च वष्टेः किति बाहुलकाकार्त्तरे संसारोपे कपुशक्ति-
तिनिर्वचनमनुसन्धायति । तथाच तद्वानुष्टो, ङष्टीति ततनुष्टिरित्येव-
मर्थः । नुजस्त नकारमात्रमवशिष्यत इति प्रतिभाति । सायणस्तु
तत्तं नुदति वष्टित्येवमाह ॥

४. मरीरभोगमयितारम् । “क्षिपां मूर्तिस्तनुजतुः” इत्यमरः ॥

भाषास्य भाष्यम्—

प्रंस इत्यहनीम्, प्रस्यन्तेऽसिन्तरसाः ॥ गोरुध उद्धततरं भवति ॥ उपोन्नद्धमिति वा ॥ खेहातु-प्रदानसामान्याद्वात्रिष्युध उच्यते ॥ स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति, भवति ह द्योतन-वान् ॥ अपोहत्यपोहति, शकस्ति तनिधुं धर्मस-न्तानादपेतं अलंकरिष्युमयज्वानं तन्मुध्रं तन्-शोभयितारं, मधवा, यः कवासखो, यस्य कुपूयाः सखायः ॥

प्रस्यन्ते सूर्येण । तथाच “प्रमु अदने” (भा० प०) इत्यस्माद्विनि “पुषोदरादित्वात्” (पा० ६-३-१०९) गकारस्य चकारो गुणागमथ निपात्यते । उद्धततरम् उच्छिन्नतरं प्रसवकालेऽज्ञान्तरैभ्यः । तथाचोद्धततरस्योपादेशः पुषोदरा-दित्वात् । उपोन्नद्धम् तद्धि विहायते केनचिदुपलब्धय गोरुदरे गच्छमिति । अत्र पक्षेऽप्युपनद्धमिषेयधं निपात एव ऊध इति । उभयसाधारण्येन निराह क्खेहेत्यादि । क्खितेऽनेनेति केहो रसः । सचावस्थाया वा दुग्धं वेलाभिप्रेत्याह—रात्रिष्युध उच्यते इति । सापि छावस्थायां ओषधिवनसतिहेहकान्द-धातीत्युदकाधानाद् उच्यते । उन्नस्युध इति क्षीरलाभिनः । तन्मते “उन्वी केदने” (६० प०) इत्यस्मादुत्ति (उ० ४-१०४) बाहुलकात्लोपे दकारस्य धावे धीयं च रूपम् । उन्नस्युधस्यापेयोषधिवनस्पतीनित्युधः ॥

अथ इलीविशस्य (८५) इत्येतदेकपदमनवगतम् । “इलाविलशयस्य” इत्यवगमः ।

“न्याविध्यदिलीविशस्य इह्वा विशृङ्गि-मभिन्च्छुष्णमिन्द्रः” (ऋ० सं० १-३-३-२)

निरविध्यदिलाविलशयस्य इहानि व्यभिन्-च्छुष्णं शुष्णमिन्द्रः ॥ ४ ॥ (१८)

मेघोऽभिधेयः । स हि इला पृथ्वी (निघ० १-१-५५) अर्धं वा (निघ० २-७-१३) तस्याः हेतोदकस्य आरम्भा-यानि निर्गमनविलालि संरुध्य शेते । तस्यैव विलेखे इलाहेतुच-दकं शेते इति इलीविश इति दुर्गैः । इलाया भूमेविलेशयान-मिति साधनः । एतन्मते द्युजो (निगमवाक्ये)ऽभिधेयः । तथाच इला विलेशयः सन् इलीविशः निपातानात् (पा० ६-३-१०३) तदेतदपि निगमसुखेनेवाह—न्याविध्यदिति । अथ “यानुत्तरं मधवन् यावदोन्नो बज्रेण शुभ्रमवधीः शत-न्दुम्” इत्युत्तरपदम् । हिरण्यस्तूपर्याषं त्रिदुवैन्द्री । गोसव-

१. तथाच इलायं विलेशय इत्येवं “अधिकरणे शेतेः” (पा० २-२-१५) इति अन् । यदा । इहा (तदेतुभूतमुदकं) विल-शयो यस्य सः । अनेलाशब्दो भाकः ॥

विवधयोर्निकैवल्ये शास्यते । तत्र पूर्वोऽर्धर्धः परोल्लङ्घतः उत्तर-स्तु प्रत्यक्षकृतः । पूर्वैण स्तूयमानः स प्रत्यक्षीभूत इति तथा-मिधानम् ॥

इन्द्रः इलीविशस्य इलाविलशयस्य इह्वा इहानि दुर्गे-यानि उदकसरोषधमणि स्थानानि । शोलायः (पा० ६-१-१००) न्याविध्यत् निरविध्यत् (निरताडयत्) ततश्च विशृङ्गि-णम् विशिष्टमिखरवन्तं वीक्षितमन्तं वा विदुङ्गिः शुष्णम् शुष्णवन्तं तं मेघं बलवन्तं । शुष्णमिति बलनाम (निघ० २-९-१२) अत्र बलस्य गुणत्वात् “गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुमिहः” (पा० १-४-१९ वा०) इति मत्तुपोऽस्त्यर्थस्य लृङ् । अभिन्नत् विभेद धर्षागाम् । हे मधवन् ! यावत् यत्प्रमाणम् ततः बलम् (निघ० २-९-४) मे तस्मिन्स्त्वधि वाऽस्ति यावत् स ओजः कोषः (निघ० १-१-४३) शक्तिर्वा खयस्ति लावैता शत्रुम् शातयितव्यमेवम् पृतन्युम् पृतनो संघमभिलषन्तम् । “अपाच्छन्दति” (पा० ३-२-१७०) इत्युप्रत्ययः । अवधीः वहि । कोष्ठं छह् (पा० ३-४-६) “छहि च” (पा० २-४-४३) इति हन्तेर्वधा-देशः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दस्वरूपाध्याविरोधाच्च इलीविशः मेघ इत्युपप-द्यते ॥ ४ ॥ (१९)

अथ क्रियेधाः (८६) हसनवगतम् । “क्रियदाः” इति “क्रममाणया” इति वाङ्मयमाः । तदेतन्निगमसुखेनेवाह—

“असा इदु प्रमरा तूतजानो वृत्राय वज्रमी-शानः क्रियेधाः । गोर्न पर्वे विरंदा तिर्यग्युज-णीस्यपां चरध्वै” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० १-४-२८)

असा इति । नोधानाम् गोतमस्येयमार्धं त्रिदुवैन्द्री । आहीनिकेवहः छ अहीनसूक्ते विनिपुजा । हे इन्द्र ! ऐषः अयुरः वृत्रः मेघोवा क्रियेधाः क्रियदाः (क्रियदप्युदकमप-

१. इलाया भूमेविलेशयानस्य इत्यस्य संबन्धीनि इह्वा इहानि विदुङ्गि-निरुद्धानि प्रभूताभ्युदकानि इन्द्रो न्याविध्यभितरा विदु-वान् । यदा इहानि प्रवक्षानि कैनायानि तितरां विवधान् । तत कथं शृङ्गिणं गोमहिषादिहृत्तसमापैरांलुपैरपेतं शुष्णं जगतः शोषकं एवं व्यभिन्निद्विषं ताडितवान् । हे मधवन् ! धनवृत्तेन्द्र ! तव यावत्ततः धावान्नेगोस्ति, यावत्ततः बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तसर्वं पृतन्युं पृतनां युद्धं (निघ० २-१७-१८) इच्छन्तं शत्रुं एवं वज्रेणावधीर्हसवानसीति साधनः ॥

२. अथ “ननुसकमनपुंसकेन०” (पा० १-२-६९) इति ननुसकस्यैव यावच्छब्दस्य शेष ऊहाः ।

३. अथ क्रियेतोऽनवसुतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यदा क्रम-माणां शत्रुषकं दपात्रवसापयति (निरुणदि) इति क्रियेधा इन्द्र इति साधन आह । दुर्गोऽपि क्रियेधाः इन्द्र इत्येकं समन्वये इत्या-द्युक्त्वा यस्मादीशानस्त्वं क्रियेधाश्च तस्माद्वद वज्रमितीत्येवमाह ॥

रिमाणं धारयति) क्रममाणं वा धारयति) । यद्वा त्वमेव कियेधाः सर्वधारणसमर्थः । एतच्च हेतुगर्भं विशेषणम् । असौ त्वं तूनुजानः तूर्णं (निबं० २-१६-१९) त्वरमाणः “तुज हिंसायाम्” (भ्रा० ५०) कानचि “तुजादीनां कीर्त्यासायम्” (पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य वीर्यवम् । वज्रं प्रभर प्रहर “ह्रप्रहोर्भञ्जन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा.) इति ह्यस्य भः । यतस्त्वम् ईशानः ईश्वरोऽस्माकमसि फलदानायैति सामिप्रायं (हेतुगर्भं) विशेषणम् । प्रहस्य च अर्णीसि वृष्टिजलायि द्रष्टव्यम् इच्छन् “इष इच्छायाम्” (तु० ५०) कर्तरि लट्ः शता । व्यत्ययेन श्यन् (पा० ३-१-८५) यद्वा “इष गतो” (दि० ५०) अन्तर्भावितण्यर्थः । तस्माद्वातुमर्थस्त्वम् अपां चरध्वै चरणाय (चरितुम्) “चर गतो” (भ्रा० ५०) “तुमर्थे” (पा० ३-४-९) अव्यये प्रत्ययः । भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृत्तस्य मेघरूपस्य पर्व्वणि “शेष्ठन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलोपः । अवयवसन्धीन् । तिरश्चा तिर्यग्गामिना वज्रेण विरद् विलिख्य छिन्धीत्यर्थः । दुर्गस्तु विदर-विदारयेति वर्ण-विपर्व्वयमिच्छति । अत्र दृष्टान्तः गोर्न इति । नवाब्द इत्यर्थः । (नि० १-२-१) यथा मांसविकतौरो लौकिकाः पुरुषाः पशो-रवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसाक्यादर्थाविरोधाच्च कियेधाः मेघः इन्द्रो वा इत्युपपद्यते ॥

अथात्र भाष्यम्—

असौ प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः ॥ कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणं वा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघसेष्यवर्णा-स्यपां चरणाय ॥

कियेधाः कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधातेर्विच् । कियत् किं (अविश्रायमानं) परिमाणस्य बलस्येति कियत् । “किमः कस्यावरिमाणेति च” (पा० ५-२-४१) इति वहुपु । “किमिदं न्यो वोषः” (पा० ५-२-४०) इति वस्य घस्त्ये-यादेशः (पा० ७-१-२) तद्वलं दधाति धारयति कियद्वाः सन् कियेधाः । यः कोत्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं (अभिसुखनागच्छत्) परेषां बलं दधाति धारयति (निवारयति) इति क्रममाणधाः सन् कियेधाः ॥ उभयत्र पुषोदरादिलात् पूर्वपदस्य कियेभावः । गोरिति पङ्क्तु-सामान्याभिधानम् । “स्त्रीषुपङ्क्तुवाग्वज्रद्विज्ञेनपृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गोः” इत्यमरः ॥

भूमिर्भ्राम्यते ॥

अथ भूमिः (८७) इत्यनवगतम् । “भ्रामयिता” इत्यवगमः । भ्राम्यतेरिति निर्वचनम् । तथाच “भ्रमेः संप्रसारणं च” (उ० १-११८) इतीन्प्रत्ययः । अस्मिन्नाभिधेयः । तथाचान्न-
४० नि०

“भूमिरेस्पृष्टिकृन्मर्त्यानाम्”

(ऋ० सं० १-२-३५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “ह्रमाभ्रं शूरणि मीध्वो न हुमसध्वानं यसागंम दूरात् । अपिः पिता प्रमतिः सोम्यानाम्” इत्यादिः । हिर-ण्यस्तृप्साधैम् । आग्नेयी जगती प्रातरनुवाकाविनयोः सत्यते । हे अग्ने ! नः अस्यस्त्वंन्धिनीम् इमाम् इदानीं संपादि-ताम् शूरणिम् हिंसाम् प्रतलोपहृणामिति सायणः । नारण-लक्षणां संघतिं वेति दुर्गः । मीध्वैः क्षमस्येति सायणः । मार्ज्यस्य नाशयस्येति दुर्गः । तथा-त्वरीयसेवामित्रोत्रादिरूपं परित्यज्य दूरात् दूरदेशं यमिममध्वानम् अगाम गतवन्तो वयं तदपि क्षमस्येति शेष इति सायणः । दुर्गस्तु-इममध्वानं यम् एतं संसाराध्वानम् अगाम गतवन्तो वयम् अमु-ष्मल्लोकादिभ्यं लोकम् अस्मात् एतां संसारहिंसामेतां वा संसारस्मृतिमेतमाज्यं जवीभवन्तमस्माकं मार्ज्यं लम् इत्याह । कस्मादेवमुच्यते ?-यतस्त्वं सोम्यानाम् सोमसंपादितानां (सोमाहोणामनुष्ठातृणाम्) मर्त्यानां मनुष्याणाम् आपिः प्रापणीयः । यद्वा पिता पालकः । आपिर्व्यापयिता च कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । प्रमतिः प्रकृष्टमतिश्च । अस्मि भवसि । भूमिः संसारे भ्रमयिता च पञ्चाशिविशोक्तेन प्रक्रमेण । त्वदीन एव संसारो मोक्षयेति दुर्गः । सायणस्तु-भूमिर्भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । अथच ऋषिकृत् दशोक्तौरो अपि । अनुविपुलया प्रत्यक्षीभवसीति सायणः । दुर्गस्तु-त्वदीन-मेव दर्शनं मर्त्यानामिति सर्वविज्ञानप्रकाशोनानुष्ठुष्टास्मान्मोक्ष-यास्मादर्थसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पथ गमय, मा पितृयानेनेत्येवं व्याचखौ ॥ १ ॥

एवमत्रार्थाविरोधात् भूमिः अग्निः विशेषणते ॥

विष्पितः विप्रातः ॥

अथ विष्पितः (८८) इत्यनवगतम् । विप्रातः इत्य-वगमः । विस्तीर्णः इत्येतच्च (सर्वतो याः प्रातः) संसाराध्वा-सः । विप्रातश्चदस्य विष्पितभावः । यद्वा विषेर्व्यास्यतीत् (छु० ५०) कः । इकारपकाराबुपजनौ, तृषोदरादिलात् ॥ अत्रार्थ-

“पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन्”

(ऋ० सं० ५-५-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. “तू हिंसायाम्” (भ्रा० ५०) ऋणादिको निप्रत्ययः ॥

२. “सृष्ट तितिक्षावाग्” (दि० ७०) असागणी चङि-स्यो प्राप्ते “नित्यं छन्दसि” (पा० ७-४-८) इत्युपधाया ऋकारा-देशः । गिलोपदिर्नाल्लक्ष्यादियेयोदस्य सन्नद्धात्वेवरीयैवति ॥

३. “ऋषिर्वैशनात्” इति निगमात् । “ऋषी गतो” (तु० ५०) इत्यासादिसर्वैषादुभयः (उ० ४-१-८४) त्रिकोति ऋषिर्गैवत्यस्य दानाथैत्येतेन दर्शनाथैत्यस्य ॥

अस्य “द्वमे द्विवो अर्निमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचे-
तसं नयन्ति । प्रजाजे चित्रया गाधमस्ति” इत्यादिः ।
वसिष्ठसाधर्म मित्रावरुणदेवत्वं त्रिष्टुप् ॥ द्वमे इति द्वयोरेव
मित्रावरुणयोः पूर्वायं बहुवचनम् । दिवः सकाशात् एष
आगस्य अनिमिषाः आदरवन्तः पृथिव्याः पृथिवीलोकात्
चिकित्वांसः दुकृतदुकृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः
अचेतसम् अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अयं लोकं
नयन्ति । अतो ब्रवीमि—प्रजाजे प्रकृष्टेऽसिन्जनने मरणाख्ये
सृष्ट्युक्ता उपस्थिते सति यदि गार्धं संसाराद्दमसमर्थं कर्म
विज्ञानं वा नः अस्माकम् अस्ति तदा अस्य विधिपतस्य
विप्रातस्य संसाराध्वनो नद्यौश्चित्वा नद्या इव पारं पर्वन्
नयन्तु ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसाख्यादधीविरोधाच्च विधिपतः विप्रातः
संसाराध्वा इत्युपपद्यते ॥ ५ ॥ (२०)

अथ तुरीपम् (८९) इत्यनवगतम् । “तूर्णीपि” इत्यव-
गमः । उदकम् अभिषेयम् । तद्धि तूर्णमाप्नोति निम्नभुवम् ।
तथाच तूर्ण-नाभुं व्याभुं शीलमस्येति गिनः (पा० ३-२-
७८) तूर्णोऽपि सत्तुरीपम् घृणोदरादित्वात् ॥

तथेतदुदाहरणेन दर्शयति—

“तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरु तन्मा ।

त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नार्भा नो अस्मयुः”

(ऋ० सं० २-२-११-४)

तन्न इति । इदं दीर्घतमस आषमं लाघी अडुष्टम् आभी-
सुक्ते । त्वष्टा वृष्णादेः कर्ता माध्यमिको देवः पूर्तचामको
(वैद्युतोऽग्निः) अस्मयुः अस्मान्कामयमानः । “क्याच्छ-
न्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युप्रलयः । राये रायः ।
पश्वर्थं चतुर्था (पा० २-३-९२ वा०) । गवादिधनस्य पोषाय
पुष्टये नः अस्मत्संबन्धिनो यज्ञस्य नाम्ना नामौ । “सुपां
सुष्टुम्” (पा० ७-१-३९) इति सप्तम्या ङादेशः ।
उत्तरतेशां नः अस्मदर्थम् अद्भुतम् महद्दः (निघं०
३-३-२३) सारतः । यद्वा अमृतमिव पूर्वम् (ति० १-
३-१) सद्य आविर्भवत् । पुरुवारं बहुदेवान्तरमावृणानम् ।

१. यदार्थमाप्यसिन्ध्वे अयते “मित्रो अर्जुमा वरुणो हि
सन्ति” (ऋ० सं० ५-५-१-५) तथाच बहुवचनं तदभिप्रा-
येणापि संभवति । परं श्रौतको मैत्रावरुणमिदमिति वदन् परीक्ष्यः ॥

२. माह्नं विलोडनमपपन्नं नो निर्वर्तनमिति यावत् “माह् विलो-
डन्” (स्वा० ५०) ह्युच् भावे ॥

३. चिदित्युर्वर्मायै (ति० १-२-२) दधिचिदोदनः । दधिरूप
इत्यर्थः ॥

४. तथाच दधयति—त्वष्टा तूर्णमभुव इति नैरुक्तास्तिवर्षा
स्याधिकमैरणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्ण इति (ति० ८-१३)

सायणस्तु—पुरुणां बहूनां प्राणिनांमार्थायैव अरमलं समर्थमित्याह ।
तन्मा आत्मना संभृतं पुरु बहु यदेवंलक्षणं तत् तादृशम्
तुरीपम् तूर्णीपि, उदकम् विष्यतु विमुञ्चतु । स्यतिरुपस्यो
विमोचने । उक्तलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु ॥ ४ ॥

एवमत्र माध्यामिको देवस्त्वष्टा (वैद्युतोऽग्निः विष्यतु
विमञ्चतु) इत्यनेन संबन्धात् तुरीपम् उदकम् इत्युपपद्यते ॥

तथाचास्य भाष्यम्—

तन्नस्तूर्णीपि महत् संभृतमात्मना त्वष्टा धनस्य
पोषाय विष्यत्विति । अस्मयुरास्मान्कामयमानः ॥

अत्र संभृतमिति तृतीयाश्रुतेरात्मनेति । श्रुतावाकार-
लोप आर्षः । (पा० ६-४-१४१) धनस्येति राये इत्य-
स्यार्थः । इतिशब्दो वाक्यसमासार्थः ॥

रास्पिनो रास्मी रपतेर्वा रसतेर्वा ॥

अथ रास्पिनः (९०) इत्यनवगतम् । “रापिनः” इति
“रास्तिनः” इति वाक्यमः । अत्र रपतेर्वायै मूलभूतधातुनिर्देशः ।
इमौ शब्दार्थौ । आभ्यां भावे घञ् रापः रासः । सकारपका-
रोपजनेन रास्यमुदकं स्त्रोत्रं वा तदस्यास्तीति रास्मी । मलैर्धं
इनिः (पा० ५-२-११५) तस्मात्पुनर्मलैर्धं एवावौ आधच्
(पा० ५-२-१२७) दण्डमती शालेतिवत् । प्रकृतिभावा-
श्चात्र द्रष्टव्यत्वेन “नस्नादिते” (पा० ६-४-१४४) इति
टिलोपेन । आर्षेलादेव । ततश्च शब्दवदुदकं तद्वान्मेघोऽभि-
षेयः । उच्चार्यमाणेन स्त्रोत्रेण स्त्रोता वा ॥ अत्रार्थः—

“रास्पिनस्यायोः” (ऋ० सं० २-१-१-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “तुत त्या मे यशसां श्वेतनायै व्यन्ता पास्तौंशिजो
हुवध्वै । प्रवो नपांतसुपां कृणुध्वं प्रमातरा” इत्यादिः ।
कक्षीवत आर्षं त्रिष्टुप् वैश्वदेवे सुक्ते । उतत्यौ तावर्ध्वंशिनौ
औह आकारः (पा० ७-१-३८) मे नम यशसा अनेन
(निघं० २-७-२८) धनेन वा (निघं० २-१०-२३)
हविल्लक्षणेन “तर्थांमाणौ” इति शेषः । श्वेतनायै श्वेत्वाया

१. यतन्मते वाशब्द एवायै, चायै वा पश्चात्तरे । पुत्र इति
छत्रविमत्तिकम् ॥

२. सञ्चितम् । रमनेति । “मन्त्रेष्वाम्बादेरात्मनः” (पा० ६-
४-१४३) इत्याकारलोपः ॥

३. दुर्गस्तु—रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः स रास्त्रीत्याह ।
तन्मते गिनिरार्थः । स्त्रोता चाभिषेयः । ततश्च अर्षेआधचायां-
न्तरप्रसक्तिरिति सोऽप्यनर्थक एव उपजनः कस्यच इति गौरवपरा-
दतोऽर्थः ॥

४. अथ यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सुक्तस्यास्य वैश्वदेवत्या-
दुपः संबन्धाद्विवचनलिङ्गाध्यायिनाविति गम्यते ॥

५. श्वेतनायैत्येवमन्तरमागमिनां निकाये ॥

उषसः । (निषं० १-८-१२) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा० २-३-६२ वा०) काले प्राप्ते सति व्यन्ता स्तीताम् भक्षयेताम् पुरोडाशम् । वीधातुरशनायैऽपि (अ० प०) पान्ता पिबेतां सोमम् । हे उज्जितः मेधाविनः । (निषं० ३-१६-१९) ऋत्विजः । शूयम् आहुच्यै आह्वयधम् । तावन्निनी । किंच प्रव्रवीमि सः शुभान् यथुयमेतस्मिन्कर्मणि अपानपातम् तन्नामकं देवैर्विशेषमपि भागिनं कृणुध्वं कुरुत । तथा प्रमा-त्तरा प्रमातरौ सर्वभूतनिर्मात्र्यौ धावापृथिव्यावपि भागिन्यावे-तस्मिन् कुरुत । किमर्थम् ? रास्पिनस्य प्रकृष्टध्वनियुक्तवृक्षदु-कृततो मेघस्य (प्रभूतवृक्षदुकृतस्य) उच्चार्यमाणशब्देन (स्त्रोत्रेण) तद्वत् स्तोतुः । आयोः आयवे प्राप्त्यर्थम् । एतेर्गैल्यर्थोऽपि चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-३-६२) यद्वा आयुरिति मनुष्यनाम (निषं० २-३-१०) स्तोतुः पुत्रस्य “प्राप्त्यर्थम्”ति शेषः ॥४॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च रास्पिनशब्देनोदकं स्तोता वाऽभिधीयते ॥

कञ्जतिः प्रसाधनकर्मा, ॥

१. सायणस्तु—“ऋत्विजः उज्जितः पुत्रः कक्षीवानहं मे तादर्थ्ये चतुर्थी मदर्थे, यत्तासा यश इत्यत्र बलं कीर्तिवोच्यते । तदन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरपुरोडाशादिकं पान्ता पिबन्तावा-ज्यसोमादिकं, स्वा तच्छब्दसमानार्थस्त्वच्छब्दः ॥ यौ स्तुल्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्निनी । श्वेतनावे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ विश्वं जगच्छ्वेत-नस्य उषसः सम्बन्धिनि काले आह्वयध्वै आह्वानाय गाह्यवितुं तुमर्थं हवतेः कथ्यप्रत्ययः ॥ भावश्च तुमर्थो—“उज्ज्वलकृतो भावे” इत्युक्तेः । यथेयमिति शेषः ॥ हे ऋत्विजः । शूयमपात्रसारमपि प्रकृणुध्वं प्रक-षेण स्तुध्वम् ॥ किंच रास्पिनस्य स्तोत्राद्योर्मैस्तुध्वस्य सम मातरा मातरौ मातृवद्वितकारिण्यावहोरात्रदेवते अपि कृणुध्वम् । अथवा रास्पिनस्य ॥ एको मत्वर्थे प्रत्ययश्चाज्जन्तः ॥ प्रवर्षणध्वनिशु-क्तस्य वृक्षदुक्तस्य गमनशीलस्य निर्मात्यावहोरात्रे प्रकृणुध्वम् ॥ करोतीति६ क्रियासामान्यवाची (अपि) क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्ववसति इत्येवमाह ॥ एतन्मते व्यन्ता पान्ता इति उभयत्र “शुपां सुजुग्—” इत्यौल आकारः ॥

२. उपसर्गबलाद्योग्यकियाध्याहारोऽसकृत्पूर्वः ॥

३. तथाच पाणिनिः “अपोनव्वाप्राप्त्यर्थं घः” (पा० ४-२-२७) इति वदन् अपात्रवाचच्छब्दस्यापात्रव्यादेशमनुशा-स्तीति वीक्षितचरणाः प्राहुः ॥ अत एवापोनपाते अपात्रपाते अनुभूतीति श्रैयः ॥ सायणस्तु—आपाहुदकानां नपातं नसारम् अग्निं प्रकृणुध्वं ॥ प्रकषेण स्तुध्वमित्यर्थे इत्याह ॥ अत्राप्योषधिवनस्पत-यस्ताभ्योऽसिरिजपात्रान्त्वत्वमग्रे ॥

४. धर्मिवारतत्रयेणोदकस्यैव प्राप्त्यर्थेऽन्यत्रः ॥ निधनत्वाच्चान्यत्रः श्रुत इत्यत्र ध्वनेः श्रवण इव ॥

५. धान्येन धनवानिति वदनेने लुतीया ॥ प्रकृलाधित्वात् (पा० २-३-१८ वा) ॥

“आ व कञ्जस ऊर्जा व्युष्टिषु”

(अ० सं० ८-३-८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ ऋजतिः (९१) ऋजधातुरनवगतार्थस्त्वगमयति प्रसाधनकर्मा प्रतिकर्माथैः । “प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्य-मरः । प्रतिकर्मांलंकृतिः । “प्रसाधितोऽलंकृतश्च” इत्यमरात् । अत्रार्थे निगमः आव इति । अस्य “इध्मं मरुतो रोदसी अनक्तन । उमे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्वातं उज्जित्वा” ॥ इति शेषः । इरावतः पुत्रस्य सप-जातेर्जररक्षणनाम्न आर्षं जागतं, सोमाभिषवार्था ये श्रावणस्त-दैवत्यम् । तथा चासुक्रान्तम्—“आवोऽशौ सपि ऐरावतो जरत्कर्णे प्राध्णोऽस्तौत्” इति । अस्यार्थः—हे श्रावण । वः शुभान् ऊर्जाम् “ऊर्गिलयननाम ऊर्जवतीति सत” इति निरु-क्तमुक्तपूर्वम् (३-८) तेन तद्वत् उपलक्ष्यन्ते । यद्वा “ऊर्जं बलप्राणनयोः” (तु० प०) ऊर्जयतीत्यस्य बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । (सि० ऊ०) तथाच—सारभूतानामनव-तीनां वोपसां व्युष्टिषु विभागेषु सत्त्वा आकृज्यसे आ स-न्तात् प्रसाधयामि । पुरुषव्यत्यय आर्षः । शूयं सोमेन इध्मं मरुतः रोदसी धावापृथिव्यौ च । “धावापृथिव्यौ रोदसी धावामूमी च रोदसी” इत्यमरः । अनक्तन व्यययत । “अध्व व्यक्यादौ” (२० प०) लोट् । तस्य “ततनतननाश्व” (पा० ७-१-४५) इति तनप् । “शसोः—” (पा० ६-४-११९) इत्यलोपाभाव आर्षः । यथा येन प्रकारेण वरिव-स्यतैः परितः (शुश्रूषतः) नः अस्मान् उमे हे अपि सचाभुवा सदसुभौ सहोत्पन्ने अहनी धावापृथिव्यौ सदः-सदःसर्वेषु यार्ग्यहेषु । “निलयीसयोः” (पा० ८-१-४) इति पदद्वित्वम् । उज्जित्वा उज्जित्वाकै न धनेन “पूरयति”ति शेषः ॥१॥

१. दुर्गस्तु—भाकजीक इत्यनेन गतायैतामस्य नम्यमानो भाष्-कारो निगमं नाधीते इति व्याख्यवत्स्य पाठं नामिमनुते ॥ किंतु ‘केचित्पत्र पतं शेषमधीयते’—“दूतं वो विश्वेदेवसं हव्यावाहुम-लम् ॥ यजिष्ठमृजसे गिरा” (अ० सं० ३-५-८-२१) इति वामदेवस्यार्थे गायत्री भाष्ये प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते ॥ वः इत्येतस्य त्वं इति विपरिणामः । हे वज्रमान ! त्वं ‘दूतं विश्वेदेवसं’ सर्वप्रधानं ‘हव्यावाहं’ हविर्वा बौधार्त्त ‘अमलम्’ अमरणपरमाणम् ‘यजिष्ठं’ यजुस्तमम् ‘कञ्जसे’ प्रसाधयति ‘गिरा’ स्तुत्यल्लभः ॥ एव-मत्र “ऋजतिः प्रसाधनकर्मा कृतसंस्पर्धात्” इत्येवमाह ॥

२. आकार आर्षः ॥ यद्वा “वरिवस्या तु शुश्रूषा” इत्यमरा-दावन्त एव वरिवस्याशब्दः वरिवः श्वरादिच्छाद्यवन्तादकारैर्मल-येन साधुस्तसापत्तिः लुतीयार्थे सार्वविभक्तिकः ॥

३. अहीशब्द एवात्रार्थे निषण्ठी षडितः (३-३०-२२) कितिब्रह्म सायणेनाहनीत्यस्यैव तथार्थकत्वमुक्तमिति तथा व्याख्यातम् ॥

४. सदःशब्दः सभावचनोऽपीह यद्वा दुर्गमनिषेधोऽप्येवशास्त्र-भासंवन्धाच्च ॥

ऋजुरित्यप्यस्य भवति ॥

“ऋजुनीती नो वरुणः”

(ऋ० सं० १-६-१७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

ऋजुः (९२) इत्यपि अस्य एव ऋजुतेः भवति । परमर्षेऽत्र भेदः । कुप्रत्ययो नलोपश्च । अकौटिल्यार्थोऽत्र ऋजुतिः । पाणिनीयैस्तु भजेनार्थे पठितः (अ० ७०) अत्रार्थे निगमः । ऋजुनीती इति । अस्य “सिन्धो नयतु विद्वान् । अयंसा देवैः सुजोषाः” इति शेषः । गोतमस्यायम् गायत्री वैश्वदेवसूक्ते । सिन्धः अहरमिमानो देवः वरुणः राभ्यमिमानो देवः स (अत्यन्तरः) विद्वान् नैतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नः अस्मान् ऋजुनीती कजुनीत्या अकटिल-पथा अस्माद्लोकादसु लोकं कर्ममार्गं प्राप्स्यन् नयतु प्रापयतु । तथा देवैः अन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः सह प्रीयमाणः (सप्तानप्रीतिः) अयंसा अहोरात्रस्य विभागकर्ता सूर्य-श्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं नयतु प्रापयल्लिख्यते । अत्र ऋजुनीती इति “सुषो सुलुक्” (पा० ७-१-३९) इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णवीथीलम् । दुर्गलु-ऋजुनीती ऋजुनयनः ऋजुप्रज्ञो वेलथमाह । तन्मते सोरेव पूर्वसवर्णवीथेः ॥ १ ॥

प्रतद्वस् प्राप्तवस् ॥

“हरी इन्द्र प्रतद्वस् अमिस्वरे”

(ऋ० सं० ६-१-१२२)

त्यपि निगमो भवति ॥

प्रतद्वस् (९३) इत्यनवगतम् । प्राप्तवस् इत्यनवगतम् । अथौ अमिषेयौ । निगमश्च हरी इति । अस्य “बृहत्या संध-मायां युजानः सोमपीतये” इत्यादिः । नारदस्येयमार्थम् उष्णिक् महाव्रते वीष्णिही तृचाशीतिः तस्यां शस्यते । हे इन्द्र ! इह अस्मिन्कर्मणि त्या त्वौ तौ औक्ष आकारः (पा० ७-१-३९) हरी अथौ प्रतद्वस् प्राप्तवस् प्राप्तवन् । तयोर्हि ऋजीवं धानाश्च धनम् । स हि तभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः सधमायां सधमादन्तौ तौ युजानः रथे योजयन् कानच् । सोमपीतये सोमपानार्थम् अमिस्वर अस्मान्प्रत्यागच्छ ॥ २ ॥

एवमेव हरी इत्यनेन सम्बन्धात् प्रतद्वस् प्राप्तवस् अक्षावि-स्तुपयते ॥ ६ ॥ (२१)

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म
सुनये धनानाम् । ऋतस्य योगे विष्वध्वमूधः
श्रुष्टीवरीर्भूतनासभ्यमापः ॥

(ऋ० सं० ७-७-२६-१)

१. विचरे देशपगमे मित्रः, राजौ च वरुणः ॥ उभयाभिमानौ
अयंसा सर्वश्च तयो राज्यहोतरतरां कोऽपि ॥

अत्र हिनोत (९४) इत्यनवगतम् । “प्रहिणुत” इत्यन-
वगतम् । इयं कवचस्यार्थं त्रैष्टुभमवदेवत्यम् अपोनप्लोयास्तृष्टु
शस्यते ॥

हे ऋत्विजः । हिनोत प्रहिणुत प्रगमयत (प्रोत्सर्पयत)
नः अस्माकम् एतम् अध्वरं यज्ञं देवयज्या देवयज्यायै ।
केलुक् (पा० ७-१-३९) (देवयजनमार्गार्थम्) किंच
हिनोत प्रहिणुत ब्रह्म सुखाख्यम् यथाशास्त्रदृष्टकमेव सुनये
लब्धयेऽस्माकं धनानाम् किंच ऋतस्य यज्ञस्य योगे संयोगे
यदेतत् ऊध्वः इव गोः सोमपूर्णमधिषवणचर्म वतते । अथवा
सोमसंबद्धशकटं योगः तदि तत्र युज्यते । तेनाधिषवणचर्मो-
धसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्थमानो भाग्यकारो वक्ष्यति याज्ञे
शकट इत्येति । यदेतद्यज्ञकटस्याधस्तादुपरि वाऽधिषवणचर्मैतद्
विध्यध्वं विमुच्यन्तम् । प्रहचमसत्थास्त्याधिषु यो निषेकः सोमस्य
एतद्विमोचनमधिषवणचर्मोवसः । तदि सोम उतिसिच्यमाने
श्वधीभवति । यथेतद्रोक्ष्यो दुह्यमानायां गवि । एवमुत्तिज
उक्त्वाऽधुनेव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति—हे आपः ! यूथमपि
पुमिः ऋत्विभिः उतिसिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवस्यः
असभ्यम् भूतन भवत “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-
७३) इति शपोलुक् । “तत्तनतनननाश्च” (७-१-४५)
इति तस्य क्तादेशः ॥ १ ॥

एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटनं भवतीति भाष्यका-
रेण प्रशब्दोऽप्याहृतः । अध्वरमित्यनेन संबद्धाद्विनोतेर्गलथैल-
मुपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रहिणुत नो अध्वरं देवयज्यायै, प्रहिणुत
ब्रह्मधनस्य सननाय, ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे ॥
याज्ञे शकट इति वा, शकटं शकृदितं भवति ॥
शनकेस्तकतीति वा, शब्देन तकतीति वा ॥

श्रुष्टीवरीर्भूतनासभ्यमापः ।

सुखवत्यो भवतासभ्यमापः ॥

अत्र शकृदितं भवतीति शकटशब्दस्य निर्वचनम् ।
यदा अन्तर्धान्युक्तः सत्रत्र शकृदिसुखति तदैतच्छकृता गोमयेनेतं

१. वधमि “पणु दाते” (त० ७०) इति पठ्यते तत् इना
दानमार्थं सनिशब्दार्थैस्तथापि तत्पूर्वोत्तरमवयोर्वाचनलब्धोत्प्रेष
ववैते ॥ तथा चामरः—“सनिस्त्वप्येवणावाभ्यामिशतिर्थाच-
नार्थेने”ति ॥ वेदे लब्धयै एव प्रायः पठ्यते ॥

२. सायणेनेमां दुर्गोक्तव्याख्यामुद्रुल्य व्याख्यातवता “यत्तस्या
ऋनो व्याख्यानं निरुक्तकीकाया उद्धृतम्” इत्युक्तम् ॥ तेन दुर्ग-
व्याख्यानमेव ततः प्राक्तनकीकाया उद्धृतमिति प्रतिभाति ॥ यतः
सायणव्याख्यानान्तरं परतनं दुर्गव्याख्यानमिति “अत्र सायणः
किमर्थम् ? जीवनायकम् जीवनायै” इत्यादि तल्लेखादेवावशीयते
(लि० ७० १-३-५५) घृते ॥

संगतं भवति । तेन शक्यते सत् शक्यमुच्यते । शनकैस्त-
कतीति वा तद्धि भाराकान्तं शनकैरुच्यते । शब्देन त-
कतीति वा तद्धि शब्देन गच्छति । यद्यपि तद्व्याख्यासने
(अ० ५० प०) वर्तते तथापिह गमने (निबं० १-१४-६८)

“चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामम्” ।

(ऋ० सं० १-३-१-३)

दददिन्द्र बहुवननीयम् ॥

अत्र चोष्क्यमाणः (१५) इत्यनवगतवातुः । ददत्
इत्यवगमः । तेनायं स्फुटधातुराप्रवणे पाणिनीयैः (खा० उ०)
पठितोऽपीह दानार्थः । कन्निष्ठुदसनायध । यद्धि लटः शानच् ।
“आने युक्” (पा० ७-२-८२) इति युगागमः, दददिति
ददातोऽलैः शता, “नाभ्यस्माच्छतः” (पा० ७-१-७८) इति
सुमोऽभावः । अत्रार्थे निगमः चोष्क्यमाण इति । अस्य “नि-
सर्वेन इषुधीरलक समुषो गा अंजति वस्य वष्टि । सो० मे
मापुणिभूरिस्सदधि प्रवृद्ध” इति स्वरूपम् । हिरण्यस्तुपस्या-
धेमेन्द्री विष्टुप । उद्विषैलमिदोमिषैवत्ये शस्यते । सर्वसेन ।
कृतसेनायुक्तः इन्द्रः इषुधीन् वाणानामाधारभूतान् निषहान् ।
“निषहा इषुधिव्योः” इत्यमरः । न्यषक्त नितरां पृष्ठभागे
संयोजितवान् । यस्य एवं तृणान्संनह्य (बन्धा) मोधात्तुलितवान्-
भूत्वा । अर्थः स्वामिरूप इन्द्र ईश्वरः सर्वस्य जगतः । “अर्थः
स्वामिवैद्ययोः” इति पाणिनिः (पा० ३-१-१०३) यस्य
राजो देवो कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे वष्टि कामयते क्षेमं तस्यैव गाः
समजति समस्ताः क्षिपति इषुभिर्मांशविन्दन्तम् । “अज गतिक्षे-
पयोः” (अ० ५०) वर्षं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तुयमान
इन्द्रः प्रसह्यभूतः, यतः प्रसह्यकृत उत्तरोऽर्थैः । हे प्रवृद्ध
प्रकृष्टवृद्धियुक्त । इन्द्र ! चोष्क्यमाणः ददत् असदधि
अस्मासु भूरि बहु वामं वननीयं शतसंपत्करमुदकं जनेभ्यः
मापणिभूरिः मावणिक्सीलोऽस्मान् प्रति (मन्दोदकदाता कृपणः)
भूरि भवः । “माकि लुह” (पा० ३-३-१७५) सर्वलकारा-
पवाद इति लोड्ये “न माङ्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्य-
ङागमप्रतिषेधः । “मातिस्मा” (पा० २-४-७७) इति
सिचो लुक् । किं तर्हि । प्रकृष्टोदक उन्नतचित्तोऽस्मान्प्रति बहु-
दकदाता भव ॥ ३ ॥

एवमत्र मापणिभूरिभूरिवामम् इत्येभिः पदैः संबन्धात्, “चौ-
ष्क्यमाणः” इत्यस्य ददत् इत्यर्थे उपपद्यते ।

“एधमानद्विदुभयस्य राजा चोष्क्यते विशु
इन्द्रो मनुष्यान् ॥” (ऋ० सं० ४-७-३३-१)

१. तथा चामरः “स्वर्गेषुपुत्रावजदिहनेनवष्टिभूजले ॥
लक्ष्यदृष्ट्या क्षियां पुंति गौः” इति ॥

२. व्यवहारी हि निगमश्चाप्यर्थः । “पण व्यवहारे स्तुतो च”
(अ० ५०) तेनेह वणिगुच्यते ॥

व्युदस्यत्येधमानानमुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधा-
त्युभयस्य राजा दिव्यस्य पार्थिवस्य च ॥

अत्र चोष्क्यते (१६) इत्यनवगतवातुः । “व्युदस्यती”-
त्यवगमः । तदेतन्निगमभाष्याभ्यां दर्शयति—तत्र तावन्निगमः
एधमानेति । अस्य “शृण्वे वीर उग्रमूर्तं दमायन्नम्यमन्य-
मतिनेनीयमानः” इत्यादिः । गमस्य बार्हस्पत्यस्येवमार्थम्
विष्टुवेन्द्री । अयम् इन्द्रः वीरः वीर्यवान् इति शृण्वे अधीय-
महम् । शृण्वे इति साधनः । किंकर्षेण ? उग्रम् उग्रम्
अभीक्ष्णमुद्रणीलं चतुम् । आदराथो हिरभ्यातः । आदरश्चाय-
भूयस्त्वम् । “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” इति हि वक्ष्यति ।
अथवा उग्रं भीषणं वातुं प्रति उग्रमुद्रणवत् । अत्रार्थे वीर
इति अमः पुः “सुपां सुवृत्” (पा० ७-१-३१) इत्यादि-
नेति द्रष्टव्यम् । दमायन् दमः दमनं बाधनमिच्छति
इच्छार्थकयजन्ताच्छता । दमयितारं शत्रुणाम् । अत्रार्थेऽध्यमः
सुः पूर्ववत् । कथं पुनरशौचम् ? अन्यमन्यम् प्रथमं नेतव्य-
मन्यं पश्चात्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यवहारेण स्तोतृन्
अतिनेनीयमानः अतिशयेन स्वामीधेन कमेन तुष्टयथा
“असुष्मास्तुतामृन्कामानवाप्त्यम्” इत्येवं पुनःपुनर्नयमानः
एधमानद्विदु वीर्यमानानपि (असुन्वतः सोमाभिषवम-
कुर्वीणान्यज्वनः) द्वेष्टीति क्षिप्रः । अत एव वैपरीत्येन “सुन्व-
तोऽभ्यादधाति” इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क पुनरभ्यादधाति ?
“सुकृतस्य लोके” इति सामर्थ्याद्भवत्ये । ये हि सुन्वते त इष्टा
द्वन्द्वस्य येन सुन्वति ते द्वेष्ट्याः । इत्यभिप्रायः । यतोऽयम् उभ-
यस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च मातृवस्य धनस्य राजा ईश्वरः
(प्रदाता) । किं चोष्क्यते व्युदस्यति विशुः मनुष्यान्
(निबं० २-३-५) एधमानानमुन्वतः इतरांश्च सुन्वतः
मनुष्यान् अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ १ ॥

एवमत्र एधमानद्विदु इत्यनेन संबन्धात् चोष्क्यतिः व्युद-
सनार्थे उपपद्यते ॥

अथ तिहावदोक्तिकेन पूर्वनिगमस्थपदमुपादानं भाष्यक-
दाह—

चोष्क्यमाण इति चोष्क्यतेश्चर्करीतद्वृत्तम् ॥

चर्करीतद्वृत्तं यदन्तस्य रूपमिति बोध्यम् । एतद्योग्यत्र
द्रष्टव्यमिति उभयान्त एतदुक्तम् ॥

सुमत् स्वयमित्यर्थः ॥

“उपप्राणात्सुमन्मेऽध्यायि मन्म”

(ऋ० सं० २-३-८९)

१. एतेनात्र एधमानमिति नेषतेवैजयंसापि, तु हवीषीदीप्तामिति
(रु. अ.) धातोर्लटः शानच् । मध्ये-विकरणव्यत्ययेन श्रमः
स्थाने श्रः । तस्यापिस्वार्थेषाद्युक्त्वेन छिन्नान्नलोपः (पा० ६-
४-२४) युगधार्थः ॥ एषतेरप्यल्लोकोत्पन्नेन । यो हि वषते स
दीप्यतेऽपि ॥

उपप्रेतु मां स्वयं मन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेति ।
आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः ॥

अथ सुमत् ९७ इत्यनवगतम् । स्वयम् इत्यवगतम् : उपेति । अस्य “देवानामाशा उप वीतपृष्ठः । अन्वेन विप्रा कर्षणे मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुवन्धुम्” ॥ इति शेषः । वीतमस आर्षं त्रिभुवन्शब्दवत्यम् । अश्वमेधेऽथस्तोमीयेन षोड-
शाहुतयो इत्यन्ते तत्रेयं विनियुक्ता । मन्म मननीयसर्थजातम्
उपप्रागान्त उपप्रेतु नाम प्रकषेणैतु । लोड्यं लुड् (पा०
३-४-६) सुमन् स्वयं एव । यदनेन सङ्गेन प्रामुयामिति
मे मम मनः अपि अध्यासि अध्यासि, अनेकविधानसंकल्प-
विकल्पाश्रकार । तत्तदहमेव अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः ।
किंच अयमपि वीतपृष्ठः कान्त- (कमनीय-) पृष्ठोऽयः ।
वीधातुः कान्त्यर्थोऽपि (अ० प०) उपप्रागात् उपगच्छतु
देवानाम् आशाः “पूरयितुमिति शेषः । आगार्थमागतम्
एवं सुवन्धुम् शोभनयूयचम्बनमर्थं देवानां आशास्यमा-
नानां पुष्टे पुष्ट्यै पोषणाय भावे क्तः । चक्रम कुर्मः । वर्तमाने
लुड् (पा० ३-४-६) तं च विप्राः मेधाविन ऋत्विजः
(निर्व० ३-१५-१) ऋषयः अतीन्द्रियाश्चन्द्रारः । अन्ये
वा (विप्रा ऋषयश्च) अनुमदन्ति अनुमोदन्ताम् (अनुम-
न्यन्ताम्) सम्बद्धमिति परितुष्यन्तु लोड्यैल्लुड्छान्दसः ॥२॥

एवमत्र शब्दवारुण्यादर्शोपपत्तेष्व सुमत् इत्यस्य स्वयम्
इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

आश्वमेधिकोऽयमिति प्रकरणोपदर्शोनाथमाह । एतेन
मन्त्रार्थं निर्णयप्रकरणमनुपेक्षितमिति प्रदर्शितं भवति ॥

दिविष्टिपु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

दिविष्टिपु (९८) इत्यनवगतम् । दिव एषणेषु इत्य-
नवगतम् । यासिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ।
दिव्वाब्दोपपत्तिर्दिगैर्लघ्यादिच्छायांदा करणे क्तिन् । दीर्घस्यते
प्राप्येते वा यासिस्ता इति व्यक्तोऽयं ॥ ७ ॥

उक्तार्थं निगमसुपन्यस्तित्—

“स्थूरं राधः जुताथं कुरुङ्गस्य दिविष्टिपु ॥”

(ऋ० सं० ५-७-३३-४)

स्थूरमिति । अस्य “रात्रस्त्वेषस्य सुभर्गस्य रातिषु तुर्व-
शेष्वमन्महि” इत्युत्तरार्धवैम् । देवातिथेरार्धं बृहती ।
दानमनवा प्राशस्यते । एवमादिकेन तु चैन देवातिथिः कुरु-
नाश्रो राश्रो दानं सौति—स्त्वेषस्य वीतस्य (महतः) सुभर्गस्य
शोभन (धन) स्य कुरुङ्गस्य राज्ञः संबन्धिनीषु दिवि-
ष्टिपु दिवः स्वर्गस्य एषणेषु प्रातिहेतुभूतासु आगक्रियासु
रातिषु दानरूपासु दक्षिणात्वेनोपकल्पितासु सत्सु तुर्वशेषु
मनुष्येषु (निर्व० २-३-१५) (तद्वटकाः) वयं स्थूरं
स्थूलं शताश्वम् अश्वानां शतैन सुकम् राधः धनम्

१. तथाच स्वयमर्थं सुमदिति निपातः ॥

(निर्व० २-१०-१७) अमन्महि मन्मामहे । अज्ञासिधम
अलभामहीत्यर्थ इति सायणः ॥ ४ ॥

एवमत्र दिविष्टिशब्देन क्रिया उच्यते तामिहि सुलोकमि-
ष्ट्यते गन्तुम् ॥

अध्यास्य भाष्यम्—

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति ॥

समसा इति तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति ॥

अथ स्थूलप्रसङ्गेनाश्रितशब्दो निरुच्यते—

अणुरनु स्ववीयांसम् ॥ उपसर्गो लुप्तनामकर-
णः ॥ यथा संप्रति ॥

स्ववीयांसमनु यो वर्तते स अणुरित्युच्यते । अन्वि-
त्यर्थं उपसर्गः । लुप्तनामकरणः । सन् येन प्रत्ययेन
न्याय्यमेतत्, नामै सात्तोऽन्यै लुप्तो न श्रूयन् इत्यर्थः । कथं
लुप्तः ? यथा संप्रति इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोग-
सिद्धिः । सांप्रतिमिति हि न्याय्यम् तथापि संप्रतीत्येवमपि वर्त-
मानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः । एवमिहाप्यनुवादे ।

अथ निगमप्रसक्तं निराह—

कुरुङ्गो नाम राजा बभूव ॥ कुरुगमनादा ॥
कुलगमनादा ॥

कुरुगमनादा कुरुङ्गः । स हि कुरुनाम्नः प्रति पुत्रत्वेन
गतः । यद्वा कुरुदेशाजितो गतः । कुलगमनादा । स हि
शत्रुकुलानि विजितुं नित्यमेव गच्छतीति कुरुङ्गः । खच् स च
क्षित् । तेन मुमुक्षिलोपौ । सर्वमेतत् प्रबोदरादित्वात् ॥

अथ कुरुशब्दं निर्वेक्ति—

कुरुः कृन्तते ॥ क्रूरमित्यप्यस्य भवति ॥

स हि शत्रून् कृन्ततीति कुरुः । तथाच “कृती छेदने” (घ.
प०) इत्यस्मात्कृप्रत्यये लपधाया लृत् तस्य लोपश्च निपात-
नात् । रपरत्वं च (पा० १-१-५१) क्रूरमिति । एत-
दपि अस्य एव कृतन्तेर्भवति तथाच “स्फायितस्त्री—”
त्यतो रग्लिप्यनुवर्तमाने “कृतच्छः कूच” (उ० २-२१)
इति रक् क्रूरदेशाश्च किलाङ्गुणाभावः ।

अथ कुलशब्दं निर्वेचीति—

कुलं कुष्णातेः ॥ विकुपितं भवति ॥

कुष्णातेः “कुष निष्कर्ष” (वचा० प०) इत्यस्य तद्धि

१. नामशब्देनात्र सुवन्तं द्रव्यभूतमुच्यते ॥ अयमर्थः—अनु-
शब्दो हि स्थूलतमगन्तु इत्येवं वर्तमानो यदा सुपासंवन्धात्रागीभ-
वितुमपि कुस्ते तदा गन्तुं प्रबोदरादित्वादासाध्यानुवर्तति ॥

२. सुवर्णत्वं च । अत्र—अनुवादे ॥

३. अत्राकारोदरेत्यं च कृत्वा सांप्रतिमित्येव सम्प्रतिरूपतामा-
पणते । तथाच सांप्रतिमित्येतद्व्ययस्यैव विकृतिभूतं संप्रतीति
वास्तोऽस्मिन्नुच्यते ॥

४. तथाचामरः “यतहि संप्रतीदानीममुना सांप्रतं तथै” ति ॥

विकुचितमिव भवति । विस्तीर्णत्वात् । निष्कोशो हि निष्कोषणं तत्त्वान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तदेतत् कुले सजातीयसमूहे प्रायोद्वेष्ट्या भवत्येव यथासमयमिति विकुच्यत इति कुलम् उपसर्गलोपे कुत्रेः कः पक्ष लक्ष्य प्रयोदरादित्वात् ।

दूतो व्याख्यातः ॥

दूतः (९९) इत्येतदनवगतम् । जूतः इति न्याय्यम् । स हि व्याख्यातः । जेतवो ब्रवतेवो इत्येवम् (नि० ५-१) तथाच “दूतनिभ्यां दीर्घश्च” (उ० ३-९०) इति फप्रत्ययो बाहु-ल्लकारवल्तेर्ब्रवतेवो रयतेवो धातूनां दूमावश्च । गच्छति हि सः ब्रवते वा चोप्रायत् । वारयति हि स्वतामर्थ्यादपरमिति दूतः ॥

जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ॥

“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति, दिवं जिन्वन्त्यग्र्यः”

(ऋ० सं० २-३-२३-५१)

इत्यपि निगमो भवति ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे षष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

अथ जिन्वति (१००) धातुः स हि प्रीतिकर्मा इत्यर्थवचनप्रतीत्यर्थत्वात् । भूमिमिति । अथ “सुसामसेत-तुदुकमुच्चैश्च वृचाहंभिः” इत्यादिः ॥ एतद्व्याख्यानमग्रे सप्तमाध्याये (९-२३) व्यक्तीभविष्यति ॥ ८ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्यास्कनिरुक्तविश्वतो षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमः पादः ।

अमत्रो अमात्रो महान्भवति, अभ्यमितो वा ॥

अमत्रः (१०१) इत्यनवगतम् । अमात्र इति शब्दसमाधिः । महान्भवति इत्यर्थवचनम् । यो हि महान्भवति न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, ततोऽभावमात्रः सन्नम इत्युच्यते । मात्राः सामर्थ्यम् तस्य ह्यलः । अभ्यमितो वा स्यादन्निर्हितः केनचित् । “निज्जं हिंसायाम्” (व्या० उ०) मितशब्दस्य मत्रभावः प्रयोदरादित्वात् । अत्रार्थे—

“महौ अमत्रो वृजनें विरपूशीम्”

(ऋ० सं० ३-२-१८-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “उग्रं शर्वः पत्यते धूणजोऽजः । नाहं विद्याच प्रथिवी च नैनं, यत्सोमासो हयैश्चममन्दम् ॥” इति शेषः । विश्वामित्रस्यार्थं त्रिष्टुबेन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थपञ्चमयोरहोर्माध्यन्दिने सवनेऽच्छात्राकस्य शस्त्रे सम्पातनामकस्य क तत्रेयं विनि-युक्ता । योऽयमिन्द्रः महान् प्रभावतः (अतिशयितसामर्थ्यवान्) अमत्रः च अपरमितमात्रः । वृजने बलोपलक्षिते युद्धे

१. वृजनशब्दो हि बलायै पश्यते (निर्व० २-९-२१) सोऽत्र युद्धे भाक्त उपन्यस्तः । न हि तदन्तरा तद्वति ॥

विरपूशी तोडूयमानः । विरावणशील इति दुर्गः । विरयण-शीलः । भुजास्फाटनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारीति सायणः । तस्य (तादृशस्येन्द्रस्य) उग्रम् उद्गूढमभ्युद्यतम् शर्वः बलम् (निर्व० १-२-४१) उदकार्यस्य बलायैलमत्र । धूणु शत्रूणां धर्षणशीलम् ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः । पत्यते सर्वत्र प्रसरति एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिः न विव्याच न व्याप्रीति । अहशब्द एवायं । स्वन इत्यप्यर्थः । तेन वीरित्यध्याहृतं भवति । वीरपि नैव व्याप्रीति उपमानत्वेन । यद् यदा सोमासः खाहाह्वताः सोमाः “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जतोऽनुगा-गमः । हयैश्चमम् इन्द्रम् अममन्दम् अमादयन् । अतर्पयमित्यर्थः । पत्यत इति व्यत्ययेन शक् कर्तरी ॥ ४ ॥

एवमत्र शव इत्यादिसंभवादमत्रः अमात्र इत्युपपद्यते ॥

“स्त्वै वृजयूचीषमः” (ऋ० सं० ७-७-६-२)

स्तुयते वृजयूचा समः ॥

अत्र ऋचीषमः (१०२) इत्यनवगतम् । (ईकारोऽत्रा-नवगतः) ऋचा समः इत्यनवगतम् । तथाच “ऋच स्तुती” (तु० प०) फिप्रत्यये ऋचिः “ऋदिकारात्” (पा० ४-१-४५ ग० वा०) इति णिप् । ऋची स्तुतित्वया समः “सुषामादि” (८-३-९८) लात्वलम् । अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिर्वा नतिरिच्यत इत्यर्थः । स्त्व इति । अस्य “इह श्रुत इन्द्रो असौ अथ स्त्वै वृजयूचीषमः । मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असुम्या” इति खलपम् । विमदस्यापैनाला-रपक्षिरेन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थेऽहनि निजैवत्ये शस्यते—ऋची-षमः ऋचा समः । यावत्तवार्येन युक्तोच्यते ऋचसुखमि-प्रायेण तत्त्वानेवासी भवत्यैश्वर्ययोगात् । वज्री वज्रहस्तः इन्द्रः श्रुतः विख्यातः सर्वोऽपि दिक्षु ॥ इह एतस्मिन्कर्मणि अथ अस्मिन्हमि असौ अस्माभिः “सुपां सुष्ठु” (पा० ७-१-३९) इत्यादिना भिषः रोभावः । स्त्वै स्तुयते विजेजुम् । यः इन्द्रः मित्रो न मित्रं इव अस्माभि अवमातम् अनन्त-मित्यर्थः । यदा आचक्रे आभिमन्वयेन सर्वोऽपि दिक्षु करोति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) यथा हि कश्चिदातो मित्रो जनेषु यदाः कुर्वीदेवम् । य एवंजुगुण इन्द्रः सोऽस्माभिरिह स्तुयते इत्याशयः ॥ २ ॥

२. “एष कव व्यक्तावां वाजि” (श्वा० प०) ततः “एषभु-क्त्वभिकुम्भः शक्” इति बाहुल्लकारः शक् । विविधं रस्तीति विरपूशाः स्रोतारः तेऽस्य सन्तीति मत्स्ये इति । (पा० ५-२-११५) बद्धा रपणं रपशं स्तुतिर्विविधं रपशं वसेति सायणः ॥ तन्ममन्दम् ॥ “न कर्मधारयान्मत्वार्थो बहुव्रीहिः सार्थप्रतिपत्ति-करः” इति नियमात् ॥

२. “अथ मित्रं सदा सुष्ठु” इत्यमरादौ लौकिकेऽपिभावे नपुंसकमपि मित्रमिति शब्द इह पुक्तिर्लो व्यत्ययेन (पा० ६-२-८५) निर्दिष्ट इति तथैव व्याख्यातोऽपि ॥

एवमत्र स्तुतिस्वन्नात् शब्दसारूप्याच्च ऋचीपमः—ऋचा-
समः इत्युपपद्यते ॥

**अनर्शरातिमनश्चीलदानमश्चीलं पापकमश्ची-
लमश्रिमद्विषमम् ॥**

अथ अनर्शरातिम् (१०३) इत्यनवगतम् । अनश्ची-
लदानमित्यवगमः । विप्रह्रसकस्याश्चीलशब्दस्यार्थमाह—
अश्चीलं पापकम् इति । न यस्याश्चीलील रातिर्दानं
सोऽनर्शरातिः । अथ शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह—अश्चीलम-
श्रिमद् विषमम् तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्रिमदेवाश्चीलमित्यु-
च्यते । अत्रार्थे—

“अनर्शरातिं वसुदास्युपस्तुहि ॥”

(ऋ० सं० ६-७-३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “अन्ना इन्द्रस्य श्रुतयः । सो अंशु कामं विधत्ते
न रोषति मनो दानाय जोदयम्” इति शेषः । “आयन्त इव
सूर्यम्” इत्यस्या (ति० ६-८) अनन्तरैव । नेमस्यापैमन्दी
सतोद्बुद्धी । हे स्रोतः । अनर्शरातिम् अपापदानमेनसि-
न्मन् वसुदा वसुदाताम् उप उपपन्नोपपन्नम् चैतसा स्तुहि ।
कृतः ई यस्मात् इन्द्रस्य अस्य रातयः दत्तयः (दानानि)
भद्राः भन्दनीयाः सुखाः “वदि अभिवादनस्तुलोः” “मदि
कल्याणे सुखे च” (श्रु० आ०) अत्र चास्तुतावप्यत्र
पठन्ति । किंच सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय
जोदयन् प्रेरयन् विधत्तः परिकरतः अस्य स्रोतुः कामम्
इच्छाम् न रोषति न हिनस्ति । “हव हिंसायाम्” (श्रु०
प०) य एवं सुखा याचते तस्मै कामाग्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
एवमत्र शब्दसारूप्यादधीविरोधाच्च अनर्शरातिम्=अनश्चील-
दानम् इत्युपपद्यते ॥

अनर्वा अप्रत्युतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वा (१०४) इत्यनवगतम् । अप्रत्युतः इत्यव-
गमः । यः अन्यस्मिन् आश्रितो न भवति । स्वप्रधान एव
तिष्ठति सः अनर्वा इत्युच्यते । तथाच अर्तः “अन्येभ्योऽपि
हृदयन्ते” (पा० ३-२-७५) इति वनिष् । नृकसमासः ।
अप्रत्युतोऽप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इति
स्कटोऽर्थः ॥ अत्रार्थं निगमो भवति—

**अनर्वाणं वृषं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धयाम्
नृवर्मकैः ॥** (ऋ० सं० २-५-१२-१)

अनर्वाणमिति । अस्य “गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा
आश्रयवन्ति नर्वमानस्य मतोः” इत्युत्तरार्धवैम् । अगस्त्य-
स्यापि वाहसत्या शिष्टम् । हे स्रोतः । अनर्वाणं खेन महिम्ना
युक्तम् अप्रतिगतं कंषिदयं प्रलयधीनत्वेन वृषमम् वर्धितारम्
मन्द्रजिह्वं मृदन्जिह्वं मोदन्जिह्वं वा । मदयितुघोषम् । हर्ष-

करो वा जनानां तस्य स्तुतिकक्षणः घोषः “जिह्वाघोष” इति
हि वाहनामसु पठितम् (निर्व० १-११-२९-३०) नव्यं
नवतरं सुखम् “यु सुतौ” (अ० प०) “अनो यद्” (पा०
३-१-९७) बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पालयितारम् एतज्जा-
मकं देवम् अर्कैः अर्चनीयैः स्तोमैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ।
वर्धयाम् वर्धये प्रवृद्धं कुरु । कीर्षं आर्षः । सुरुचः सोमन-
वीतेः नवमानस्य स्तव्यमानस्य । कर्मणि कर्तृप्रत्यये लट् ।
यानच् “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छग-
भावः । यस्य बृहस्पतेः कर्मणि घञः । रोचमानं स्तव्यमानं
यं गाथान्यः गाथेति वाहनाम (नि० १-११-३७) स्तुतिव-
न्सो नेतारः देवाः व्यवहर्ताः । “दितु क्रीडाविलिगीवाव्य-
वहारादी” (दि० प०) अन् (पा० ३-४-१३४) मर्ताः
मनुष्याः होत्रादयः । यद्वा नवमानस्य सुवानस्य यजमानस्य
संबन्धिनस्ते आश्रयवन्ति अन्तर्भावितव्यवैः । आश्रयवन्ति ।
दुर्गन्तु—गाथान्यः स्तुतिप्रापणार्हा देवाः सुरुचः सुवीतिमन्तः
यस्य लुञ्चं (वलम् इति शेषः) आभिमुख्येन स्थित्वा शृण्वन्ति
आदरेण । मतीथ नवमानस्य नवो हि मानस्त्वस्य अहम्यहनि
अनया सुखा सुखस्य भवति तेनासौ नवमानस्त्वस्य । अथवा
नवमानस्य प्रवासत इत्यर्थः । अथवाऽयमन्वो मन्त्रार्थः स्वादैति-
हासिकपक्षेण—मन्द्रजिह्वः हर्षकारी हि जिह्वा तस्य स्तुतिः ।
गाथानीः स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नगति देवान्प्रति ।
स एव स्रोचनः । तैत्थेय च—नवमानस्य—स्तुतवः देवा आश-
्रवन्ति-मतीथ “बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः” इति ह विज्ञायते ।
तस्माद्विषयमुपपद्यते इत्येवमाह ॥ १ ॥

एवं मन्त्रार्थविरोधात् अनर्वा—अप्रत्युतः इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

**अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् वृषं मन्द्रजिह्वं मृद-
नजिह्वं मोदन्जिह्वमिति वा ॥ बृहस्पतिं, वर्धय
नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैः ॥**

स्तोमैरिति । स्तोमो नाम सोमसाध्येषु यागेषु छन्दोगैः
क्रियमाणा पुष्ट्यादिंसंहिका स्तुतिः । तैः ।

असामि, सामि प्रतिपिद्धम् ॥ सामि स्यतेः ॥

अथ असामि (१०५) इत्यनवगतम् । सामि प्रति-
पिद्धम् । सागीति समाप्तमुच्यते तस्य प्रतिषेधः असामि ।
इत्यवगमः । अस्मात्सम् अनन्तमित्यर्थः । अथ सामि कस्मात् ?
इत्युच्यते—सामि स्यतेः षोऽन्तकर्मणीति धातोर्मित्यस्यै
आलम् (पा० ६-१-४५) अन्यथमेतत् । “सामि लघं लुङ्-
प्सिते” इत्यमरः ॥ अत्रार्थं निगमो भवति—

१. जिह्वाशब्देनात्र स्तुतिर्लक्ष्यते ॥

२. तथा च पृष्ठवर्धनेतत्सुरुच इति च नवमानस्य विशेषणम् ॥

३. अत्र पक्षे कर्तव्येयं प्रत्ययः । शपो छगभावार्थं विशेषः ।

छान्दसः ॥

“असाम्योजो विभृथा सुदानवः ॥”

(ऋ० सं० १-३-१९-५)

असुसमासं बलं विभृत कल्याणदानाः
॥ १ ॥ (२३) ॥

असामीति । अस्य “असामि भृतयः शवः । कुषिद्वित्रे मरुतः परिसम्यक् इयुं न सृजत द्विषम्” इति शेषः । धोर-पुत्रस्य कल्याणम् । सतोवृहती मासती । हे सुदानवः ! कल्याणदानाः मरुतः ! यूयम् असामि असमाप्तमनन्त-मोवः बलं विभृथ धारयथ । हे धूर्तयः ! कम्पनकारिणो मरुतः ! असामि संपूर्ण शवः बलम् परिसम्यक् कोपपरिगताय (प्रकृष्टकोषाय) ऋषिद्वित्रे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते । शत्रवे (तद्विनाशार्थम्) द्विषं द्वेषकारिणम् हन्तारं सृजत । अत्र दृष्टान्तः-इयुं न यथा शत्रोरुपरि बाणं मुच्यन्ति तद्वत् । दुर्गस्तु-इयुमिव द्विषं सर्वलोकद्वेष्यातां सृजत क्षिपते-त्येवमाह । एतन्मते भावप्रधानो निर्देशो द्विषमिति ॥ ५ ॥

एवमत्र असामि=असुसमानम् उच्यतेऽर्थाविरोधात् ॥ १॥ (२३)

अथ गल्दया (१०६) इत्यनवगतम् । धमनिः इत्यभि-षेयवचनम् । नाडीति तदर्थः । “नाडी तु धमनिः गिरा” इत्यमरः । सा हि गलितधानी-गलितं हि तैसां धीयत इति गल्दा सती गल्दा इत्युच्यते दधातिदद्यात्योरसकृदिनिमयस्य दक्षितत्वाद् । तदत्रार्थे निगममेव पुरो दर्शयति—

“मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचञ्चहं गिरा । भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुकुषं क ईशानं न याचिषत्” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ५-७-१३)

मा त्वेति । मेधातिथेरापैम् । ऐन्द्री वृहती । महाप्रते वृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! सवनेषु यैषेणु सोमस्य गल्दया गलितरसधान्या धमन्योपलक्षितं त्वा लाम् । असत्प्रसक्तसोमरसपायिनमिति फलितोऽर्थः । सदा सर्वदा याचन् प्रार्थयमानः गिरा गीत्वा सुखा च युक्तः अहं माचु-कुधम् माकोषयानि । “माछि छु” (पा० ३-३-१७५) सर्वलकारपवाद् इति लोभ्येऽत्र सः । “न माक्ष्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङागमाभावः । बहुशो याच्यमाने लयि कोषो

१. यथथोजः शवः इत्यादिक उदकार्ये पठितः (निर्व० १-१२) तथाऽप्युदकार्यैकानां बलाधैत्वमित्यसकृदभिलिखितं न विसर्ग-व्यम् । शव इति तु बलायैऽपि (निर्व० २-१-९) ॥

२. अथ हे असामिभृतयः ! अस्मामासमतयः ! इत्येवं दुर्गो व्याख्यत । धवति धावति इति गतिकर्तृषु पठितमिति च ॥

३. सोमरसादिकम् ॥

४. “ब्रह्मः सवोऽव्यरो यागः” इत्यमरेण सवनें सव इत्यन-धोन्तरेण प्रयोगः ॥

४१ नि०

जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयानीत्यर्थः । कीदृशं लाम् ? भूर्णिम् भर्तारम् मृगं न सिंहमिव भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य मृगं याचने लौकिकन्यायं दर्शयति-लोके हि कः वा पुरुषः ईशानम् ईश्वरं प्रभुं (स्वामिनं) न याचिषत् न याचेत । लेख्यत्र सिवागमः (पा० ३-१-३४) सर्व एव हि याचते । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याचे इति भावः । अत्र याचिषदित्यस्य याचिष्यत इति भाष्यव्याख्यानसार्थिकं बोध्यम् ५ एवमनेन्द्रस्य या गलना धमनिः यया सोम आगत्यते, सा तेनैव आगच्छेत् (आक्षान्त्वासावने धमनेन पूरणेन वा) उप-लक्ष्यमाणा “गल्दा” इत्युच्यते । नक्षत्रमर्थविरोधोऽस्ति ।

अथास्य भाष्यम्—

मा चुकुषं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याच-ञ्चहं गिरा गीत्वा स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुकुषं क ईशानं न याचिष्यत इति गल्दा धमनयो भवन्ति ॥

गलनमासु धीयते ।

अत्र सोमस्य गालने त्वार्थिकार्थनिर्देशः । गल्दा धम-नयो भवन्तीति । उत्तरभाष्यानुसारात् । अथात्र (मन्त्रे) न धमनिलिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यमुदाहरति—

“आ त्वा विशन्तिवन्द्व आ गल्दा धम-नीनाम् ॥”

इति । हे इन्द्र ! त्वा त्वास् इन्द्वः सोमाः आविशन्तु । कथम् ? याः धमनीनाम् नाडीनाम् मन्त्रे आगल्दाः आग-लना धमनयः । (याभिरनुप्रविष्टाः सोमा नवं मदमुत्पादयन्ति) ताभिरधोवाहिनीभिर्धमनीभिराविशन्तु । शोषोऽत्र सूर्यैः ॥

एवमिह धमनीशब्दसहयोगी “गल्दाः” शब्द इति कृत्वा गल्दा=धमनिः इत्युपपद्यते ॥

नानाविभक्तीत्येते भवतः ॥ आगलना धम-नीनामित्यत्रार्थः ॥ २ ॥ (२४)

गल्दया-गल्दाः इत्येते पदे नानाविभक्ति यथा स्वात्तथा भवतः । तृतीयान्तं प्रथमान्तं चेत्यर्थः । ननु नानार्थे । अत्र

१. भाष्ये तु-भूर्णिमिषेत्युपने । तेनात्र भ्रमणशीलो भूर्णिः कः पुनरती व्याप्नो वा सिरो वा । स हि भ्रमणशीलो विचरति च शृङ्गालादीन् तेनेन्द्र उपसीयते । यथा शृङ्गालादयो लाङ्गुल-चाकनादिनोपचारेण सधमाणास्ते न क्रोषयन्त्येवमहं सोमसंप्रदान-पूर्धिकया स्तुलोपसधमाणा मा चुकुषं भवन्तमिति दुर्गः । अत्रपि भूर्णि मृगमिति समानाधिकरणं बोध्यम् ॥

२. “मृगः पशोः कुरते च” इति मेदिनीपादौ पशुसामान्यव-चनो मृगशब्द इव सिद्धार्थं प्रयुक्तः ॥

३. मुद्रित ऋषयस्तुते तु “आत्वा विशन्तिवन्द्वः समुद्र-मिन् सिन्धवः । नत्वा सिन्धवतिरिष्यते” इत्येव पाठो दृश्यते ॥

दुर्गः—आह कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते—पूर्वस्मिन्मन्त्रे यद्यपि धर्मनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे “गल्दा” शब्देन धर्मनि-
शेवोच्यते । तत्र गल्दा गालनेन आत्मावणेन विरा सुखा च
युक्तोऽहमित्येवं यथाभावं व्याख्यातम् ॥ २ ॥ (२४)

अथ जल्हवः (१०७) इत्यनवगतम् । ज्वलनहीनाः
इत्यवगतः । ज्वलतेः क्विपि ज्वलनो ज्वल ज्वलं जहातीति
मृगश्वद्विलात् (उ० १-३६) कुप्रत्ययः । पूर्वपदस्य जल्हा-
वश्च निपात्यते ज्वलनेनाभिना हीना इत्यर्थः । अत्रार्थे निगम-
मुदाहरति—

“न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ॥”

(ऋ० सं० ६-४-३७-६)

न पापास इति । अस्य “यदि त्विष्टं वृष्टं सचां सुते
सखायं कुणवामहे” इत्युत्तरार्धचर्चम् । प्रगाथपुत्रस्य भर्गस्यार्थं
बृहती ऐन्द्री । तस्यामेव तृचाशीसां विनियुक्ता । वयं पापासः
पापाः पापवन्तः मलार्थेऽच् (पा० ५-२-१२७) “आजसे-
रसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगमगः । कृतकि-
ल्लिप्याः (ब्रह्मचर्यध्वनतपोदानरहिताः) न भवामः । अथ
मतम् एतैरपि युक्ती यो निषेधः स पाप एवेति, तत्राह
नारायासः नारायाः नाशनाशयम् । पूर्वपदसुक् । अथापि
स्याद्वनवत्तेऽपि सति अनाहितामिहाज्वलनहीनत्वेन पापव-
त्त्वमिति, तदपि मेलाह—न जल्हवः न वयं ज्वलनहीनाः
कतिहाहिताम्यो वयम् । अत इन्द्रं मनामहे मन्यामहे
जानीमः । “मन हान्ते” (लि० हान्ते) बाहुलकवा-
द्विकरणव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) मत्वा च लुप्तं इत्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह—यदिह यस्यादेव कारणदिदानीं वयं वृषणं
वर्षितारं कामानामपां चेन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते । सचा सहिता
वयमेतेन सखायं सहभूतस्य सोमपापस्य ख्यापवितारम्
(अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं) कृणवामहे
कुर्मः । न हि पापानामधनानामनाहितामीनां चेन्द्रः सखा भव-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र “जल्हवः—ज्वलनहीनाः” इत्युपपद्यते शब्दसाक्षात्पा-
दर्थोविरोधाच्च ॥

अथास्य भाष्यम्—

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन
हीनाः ॥ अस्त्यसासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपोदान-
कर्मैत्युधिरवोचत् ॥

— १. इति ऋषिरात्मानमाहेति सायणोक्तोऽर्थः । वस्तुतस्तु—
वयमेवंविधा नेति मनामहे यत् इदितु इदानीमेव वृषणं कामानां
वर्षितारमिन्द्रमिमं सखा सखायं कुर्म इत्येवार्थः । नहि कृतकिल्लि-
प्यादीनां स सखा भवितुमर्हतीति अनाम वयमपापानो वनवन्तना-
हितामयथेत्येवत्योपपत्त्याऽन्यापापनपुण्यानामेतदेककलं यस्तोमे-
नेन्द्रं यजामाह इति वक्तुलोऽर्थः ॥

अथ—

बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो ब्रव-
तीति वा ॥ ३ ॥ (२५)

अत्र बकुरः (१०८) इत्यनवगतम् । भास्करादयः
शब्दसमाधयः । एषां बकुरभावः प्रयोदरादित्वात् । दुर्गस्तु
भास्कद्रवणस्यापि तमाह ॥ ३ ॥

“यत्तु वृक्षेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुष्याय
दक्षा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धर्मन्तोरुज्योतिश्चक्र-
धुरार्यीय” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० १-८-१७)

यवमिति । कश्चोवत आपम् आश्विनी भिक्षुः । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः सत्यते । हे अश्विना अश्विनी ! औह आकारः
(पा० ७-१-३२) एवमथेऽपि बोध्यम् । युवां युत्वा न देवते इति
कृत्वा यथा वृक्षेण लाङ्गलेन (हलेन) कर्षणद्वारा जनौः कर्षका
यत्तु वपन्ति तद्वत् बकुरेण ज्योतिषा (सूर्यकषेण) वषेणद्वारा
वपन्ता निवपन्तौ पितृभ्यो जलमर्पयन्तौ तस्युज्ज्वलनम् ।
अश्विनोरनुमहेण हि वषेणेन जलं जनैर्लभ्यते मान्यथा, अत्र
निवपक्षितो भाष्यकारेण । “पितृदानं निवापः स्यादिति
चाभारः । अथच दक्षा दक्षौ दर्शनीयो युवां मनुष्याय मनु-
ष्याय । मनेरौपाधिक उवैनप्रत्ययः । तदर्थम् इयम् अजम्
(निर्व० २-७-१४) दुहन्ता दुहन्तौ प्रपूरयन्तौ (मेघा-
त्सारयन्तौ) किंच दस्युम् उपक्षयितारम् (नाशयितारम्)
दुर्मिशं “दसु उपक्षये” (दि० प०) सुप्रत्यय औपाधिकः । बकुरेण
जलसमूहेनैव अभिधमन्ता अभिघ्नन्तौ । धमतिवैधकर्मो
(निर्व० २-२०-३३) आर्यीय ईश्वरपुत्राय ऋत्वाश्वाय
उह विस्तीर्णमविकलं ज्योतिः वज्रुराख्यम् चक्रयुः कृत-
वन्तौ । स ह्यन्वीमृतो युवाभ्यां चक्षुष्माङ्कत इति भावः ॥ १ ॥
एवमिह ज्योतिःसमूहो जलसमूहश्च बकुरशब्देनोच्यते ।
शब्दार्थोविरोधात् । स हि भास्करो भयङ्करश्च भवति, भास-
मानश्च ब्रवति जलरूपः—

अथास्य भाष्यम्—

यवमिव वृक्षेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं
भवति ॥ विकर्तनात् ॥ लाङ्गलं लङ्गतेः ॥ लाङ्ग-
लवद्वा । लाङ्गलं लगतेर्लङ्गतेर्लभ्यतेर्वा ॥ अत्र
दुहन्तौ मनुष्याय, दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं
बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वा, ऽऽय ईश्वरपुत्रः ॥

१. उपलक्षणविधया तृप्तं धान्यजानाम् ॥

२. अत एव मनुष्यशब्दं मनोरपलं मनुषो वेति निर्वचनं
भाष्यकृत्वाऽह आह (नि० ३-७-७) ॥

३. ज्योतिषा वोदकेन वेति भाष्यपाठात् ॥

४. ज्योतिःसमूहः ॥

अथ यथमिवेति ह्यतोपमनिर्वचं भाष्यकृद्वैह । लाङ्गलं हलम् “कृषको लाङ्गलं हलम्” इत्यमरः । विकर्तनात् इति वृकशब्दनिर्वचनम् । स हि भूमि विक्रमन्ति (विच्छिन्नपति) “कृती छेदने” (तु० प०) इत्युपलक्षयः कः (पा० २-१-१२५) दृपोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) रूपसिद्धिः । अथ पर्याय-प्रसक्तं लाङ्गलं निर्वचि-लाङ्गलं लङ्घते: “लुमि गती” (भा० प०) इत्यसादृश्यं आदिबुद्धिश्च निपातनात् (पा० ३-३-१) अथ वा लाङ्गलवद्भावो भुवः पश्चात् कृष्यते इति तत्राग्न्युल्लामिधानं लाङ्गलमुच्यते । लाङ्गलं त्रिधा निर्वचि लगतैरित्यादि । “लगे सङ्गे” (भा० प०) “लमि गती” (भा० प०) “लवि अवलंसने” (भा० आ०) त्रिभ्योऽप्यलब्धं प्रकृतैश्च लाङ्गभावः दृपोदरादित्वात् । ईश्वरपुत्रः ईश्वरनामा कथनार्थित्यस्य पुत्रोऽकैपत्राणि खयं पतितानि मक्षन्धीभूतो ग्राममुसन्नविशायामन्यकूपे पतितो गुरोरादिष्टेनाश्विमन्त्रेण जलेन चक्षुष्माणात् इति भास्व आख्यायते ॥

अथ वेकनाटान् (१०९) इत्यनवगतम् । द्विगुणकारिणो वा, द्विगुणदायिनो वा, द्विगुणकासिनो वा, इति शब्दसमाधयः । अत्र देवराजः—एकं कार्षीपणसृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ महं प्रदातव्यामित्येवमभिनयेन दर्शयति । ततो द्विह्रस्वादिकेशब्दा-व्यत्ययेन वेकनाटाः । एतदेते नाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति । वेकयोर्नाटा नटनं तद्वन्तो वेकनाटा । मल्यार्थस्य लङ् । नटैर्धमि नाटः । वेकशब्दस्य वेकभावः (पा० ६-३-१०९) वार्धुषिका अभिधेया इति । तथा च भाष्यम्—

वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुण-कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम-यन्त इति वा ॥

१. सायणस्तु—आर्याय विदुषे । मनुष्यशब्दो मनुष्यइत्यर्थः । मनुष्याय मनवे मनोरथे दे दत्ता दशनीयावधिनौ । वृकेण लाङ्ग-लेन कर्षणेः कृष्टदेवो यवं यवापुलक्षिर्धं सर्वं आनयनात् वपन्ता वायव्यन्तौ, तथा इषम् । अन्नमामैतत् । तत्कारणभूतं दृष्ट्युदकं च दुहन्ता (दुहन्ती) मेघाख्यारयन्तौ, तथा दस्युम् उपलक्ष्यका-रिणमसुरपिशाचादिर्धं बक्रुरेण बक्रुरो नाम भासमानो वज्रः तेषामिधमत्ता अभिषमन्तौ । धमतिर्वचनम् । अभिघ्नन्ती एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्ती युवां उरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजः मादार्थ्यं चक्रतुः कृतवन्तौ । दर्शितवन्ताविलम्बः । यदा त्रिवि-धकर्मचरणे आर्याय विदुषे मनवे उरु विस्तीर्णं स्वकीयं ज्योतिः-शक्रतुः कृतवन्तौ, जीवन् इति स्वयं पश्यति तदेतुभूतानि प्रीणि कर्मणि युवाभ्यां कृतानीति भावः इत्याह ॥

२. द्विशब्देनैकशब्देन च नाटवन्तीति वेकनाटाः । नै इत्यप-भ्रंशो द्विशब्दाथे ॥

इति । अत्रार्थे निगममुदाहरति—

“इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अहर्दृशो उत क्रत्वो पणीरुमि ॥” (ऋ० सं० ६-४-३१-५)

इन्द्रो यः सर्वान्वेकनाटानाहर्दृशो य इमान्य-हानि पश्यन्ति न पराणीति वाग्भिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः ॥ ४ ॥ (२६)

इन्द्र इति । अस्य “कटुं महीरुधेष्टा अस्य तविषुः कटुं वृत्रतो अस्तुतम्” इत्यादिः । प्रगाथस्य कलेराधम् ऐन्द्री वृहती । महायते वार्हस्पत्यां तुन्वाशीलां विनिमुक्ता । कटु कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि (निर्ध० २-९-१०) महीः महेति अभ्युष्टाः अभ्युष्टानि अधर्षकाणि । कर्तारि कः । (अनभिमतावकानि “आसजि”ति शेषः । कटु कदापु खलु वृत्रघ्नः वृत्रघ्नइन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तुतम् अर्हितमभवत् । स्तुणातिर्वचनम् (निर्ध० २-१९-१२) न कदाचिद्विलम्बः । अथवा अस्य महान्ति बलानि सेनालक्ष-णानि कदापि अभ्युष्टानि अन्यबलैरर्हितानि । तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलम् अस्तुतम् अन्यैरर्हितम् ईदृशेन द्विविधेन बलेन इन्द्रः विश्वान् सर्वान् वेकनाटान् कुसीदिनः (वृद्धिजी-विनो वार्धुषिकान्) अहर्दृशः अहःशब्देन तदुत्पादकं आर्-त्योऽभिधीयते तं पश्यन्तीत्यहर्दृशः । ननु सर्वं सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्र विशेष इति ? उच्यते इद्वैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति ते न जन्मान्तरे । ते हि लुब्धा अर्थेष्टारोऽप्येवमसि मज्जन्तीति भावः । अथ वा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यहानि अष्टाणि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः विषयनोगोलेष्वाः । अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येव भावि न पश्यन्ति । यद्वा अहान्येव ये पश्यन्ति गणयन्ति कुसीदप्रहणाय तेऽहर्दृशः । अत ईदृशान् पणीन् वणिजश्च क्रत्वोत कर्म-णैव । ऋतुरिति कर्मना (निर्ध० २-१-१०) “जसादिषु छन्दसि वाचनम्” (पा० ७-३-१७ वा०) इति नाम्नावा-भावे यत् । उत एवार्थे असि अभिभवति । उपसर्गबलेन योग्य-क्रियाध्याहारः । यद्वा पणीनुत पणीनेवाभिभवति, न यथैरम् । तथा तेषां निन्दना स्वयंते । “गोरक्षकानापणिकींस्तथा च कार-शीलकान् । प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव मित्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥” इति । अत्र पणीन् अमि इति स्थिते “वीर्येदिति समानपादे”

१. मानेन सगुणेन (परिमाणेन) अन्त्यान्वसादूनजहा-ल्यतिक्रामतीति महीति मानशब्दाज्जहात्यैव मही । दृपोदरादि-त्वात् (पा० ६-३-१०९) ॥

२. १. सधारस्तु वदान्या वार्धुषिका वणिजोपि ग्राहोणा धनं भवति देवानामपीत्याख्यायते । “वीक्षितस्य कल्पस्य वदानस्य च वार्धुषेः । गीर्मास्ततः समं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ १ ॥ तान्मजापतिराहस्य मा कृष्यं विषयं समम् । अन्नपूतं वदानस्य दत्तमश्रुयेतत्तर ॥ २ ॥” इति ॥

(पा० ८-३-९) इति नस्य स्तवम् । “अत्राजुनासिकः पूर्वस्य
दु वा” (पा० ८-३-२) इत्यनुनासिकः ॥ ५ ॥

एवमत्र वेकनाटाः कुसीदिनः इत्युपपद्यतेऽर्थविरोधात्
॥ ४ ॥ (२६)

अथ अभिधेतन (११०) इत्यनवगतम् । अभिधावत्
इत्यवगमस्तत्र निगमः—

“जीवान्नो अभिधेतनदित्यासः पुरा हथात् ।
कद्वं स्य हवनश्रुतः ॥” (क्र० सं० ६-४-३३)

जीवान्न इति । एतस्मात्समुक्तं भाष्यकारेणैव एवं सर्वत्र
परित्येयमात्रमिति । गायत्री आदितेयी । हे आदित्यासः ।
आदित्याः । “आज्जघेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽङ्गु-
गागमः । नः अस्मान् जीवान् इदानीं जीवतः सतः
अभिधेतन अभिधावत् । अभिधावनं कुरुत रक्षणाय । पुरा
हथात् पूर्वहननात् स्मृतेः पूर्वम् अस्मान्संभावयत । हे हवन-
श्रुतः । आह्वानश्रोतारः । कद्वं हस्य कतुभवय । यूयमाती-
नामस्याकमाह्वानं शुखा शीप्रमागच्छतेत्यर्थः । कोः कदादेश
आर्षेः । “वा ह च छन्दसि” (पा० ५-३-१३) इति
किमः सतस्यन्ताद्ग्रन्थः ॥ ५ ॥

एवमत्र पुरा हथादित्येनानभिर्लब्धत्वात् अभिधेतन अभि-
धावत् इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

जीवतो नोऽभिधावताऽऽदित्याः पुरा हन-
नात् ॥ क नु स्य ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल-
मापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते ॥

अत्र दुर्गैः—अर्षेणां मत्स्यवधकारण्याभिभूतस्येतवार्षं मत्स्या-
नां वा केचिन्मन्यन्ते इति । अथ निर्यचनम्—

मत्स्या मथा उदके स्यन्दन्ते, माघन्तेऽन्योन्यं
भक्षणायेति वा ॥

मथु इत्युदकनाम (निर्घ० १-१२-११) तत्र हि ते
स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दते कसति” इत्येवं गतिकर्मसु पठि-
तम् (निर्घ० २-१४) माघन्ते हृष्यन्ति । अन्योन्य-
मिति । मत्स्या हि इतरेतरभक्षणजीविनः ॥

अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं जालं निर्वक्ति—

जालं जलचरं भवति ॥ जले भवं वा ॥ जले-
शयं वा ॥

—जलचरं तदि बहुधा जल एव चरति मत्स्यघाताय ।
जले भवं वा जले वा भवति । जले वा शेत इति जलशयं
सज्जालमिति भवति, निपातनात् (पा० ६-३-१०९)

२. “कोः कत्तलुरुषेऽज्जि” (पा० ६-३-२०१) इत्यत्र
“अर्षं विभागा” (पा० ६-३-२००) इत्यतो विभाषेल्लुप्ये-
वैवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः ॥

अंशुरोऽहस्यानंहृग्नमित्यप्यस्य भवति ॥

“कृण्वन्तं हृग्नानदुरु” (क्र० सं० १-७-२३)
इत्यपि निगमो भवति ॥

अंशुरः (१११) इत्यनवगतम् । अहस्यान् इत्यवगमः ।
अहः पापम् । “अंशोरुरितदुष्कृतम्” इत्यनरः । ततो रो मलयैः ।
अहःसव्यस्याह्वेयो निपातनात् (पा० ६-३-१०९) अहृ-
रणमित्यादि प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो भवतीति ।
अत्र निगमः—

“त्रितः कृपेऽर्षहितो देवान्द्वयत ऊतये ।
तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्तं हृग्नानदुरु विचं
मे अस्य रोदसी” ॥ १ ॥ (क्र० सं० १-७-२३)

इति हि मन्त्रस्वरूपम् ॥ २ ॥

त्रित इति । इयमुत्तरा च अपां पुत्रैश्च त्रितस्य कृपे पति-
तस्य कृत्यस्य वार्षम् । वैश्वदेवी पत्निः । प्रातरनुवाकाधिनयो-
र्विनिष्पत्ता । कृपे अवहितः पतितजितः एतत्संज्ञः ऋषिः
ऊतये अवनाथ “ऊतियुति—” (पा० ३-३-६७) इत्यादि-
नाऽवतेः किमि निपातः । रक्षणघातमनः देवान् हवते
आह्वयते सः । हवतेः (भ्वा० उ०) लटि “बहुलं छन्दसि”
(पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । शब्दगुणावधेयाः ।
छुतिभिराकारयते सः । व्यत्ययेन लिङ्गं लट् (पा० ३-१-८५)
तत् एतजितस्याह्वानं बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां रक्षक
एतत्संज्ञको देवः शुश्राव श्रुतवान् । यदा स नोजहारायुं
तदासौ विचं मे अस्य रोदसी इत्येवं घावाद्युभयाजु-
हाय । हे रोदसी याव्याद्युभिव्यौ । मे मदीयम् अस्य इदं स्तो-
त्रम् । सुव्यवस्थयो बाहुलकात् (पा० ३-१-८५) विचं
जानीतं युवाम् । यद्वा मदीयं कृपपतनरूपं यद्विदं दुःखं तद्व-
गच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा अस्मा-

१. प्रासङ्गिकमेव तावदान्वगन्तुमाधेयं सविशेषशान्तिं निगमेन
दर्शयति । प्रकृतं त्वयेतने । उभयोरारण्येक धनं यक्ता त्रित इति ॥

२. त्रितस्य चापां पुत्रत्वं वैत्तिरीवाः स्पष्टमाममन्ति—“तत्
पकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत । ततो द्वितोऽजायत स
तृतीयमभ्यपातयत ततस्त्रितोऽजायत यद्व्योऽजायत तदाप्याना-
माव्यव्यमिति (तै० ब्रा० ३-२-८) अत्र शान्तिनिगमिनि इति-
हासमाचक्षते पकतो द्वितस्त्रित इति पुरा अत्र कथयो बभूवुः । ते
कदाचिन्मरुभूतो अरण्ये वतमानाः पिपासया संतस्रगायाः सन्त
एकं कूपमविदन् । तत्र त्रिताख्य द्यको जलपानाय कूपं प्राविशत् ।
स्यं पीत्वा इतरयोश्च कूपानुदुकमुल्लू पादौ । तादृशं पीत्वा त्रितं
कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहस्य कूपं च रथचक्रेण पिपास
प्राप्तिषत् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपसुचरीयुमशानुवृत्तं सर्वं
देवा मायुद्वरद्वत् इति मनसा संसारात् । तत्ततोर्षां स्तावकमिदं
सूक्तं यद्वेति ॥

कूपान्मासुत्तारयतमित्यर्थः । एवं पुनः पुनश्च्यमानं द्यावापृथिव्यौ ब्रह्मवस्तुस्त्वेवं दुर्गेणात्राधिकं व्याख्यातम् । किं कुर्वन् ? अहंरणात् अहंरतः (पापकृपात्) कृपात् आत्मनः उरु विस्तीर्णं (सावैदिकं) त्राणं कृण्वन् कुर्वन् । सायणस्तु—अहंरणादस्यः पापकृपादस्मात्कृपातादुत्तीर्थं उरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन्कुर्वन्मित्येवं व्याख्यातम् । तत्र कुर्वन्शिलस्य करिष्य-शिलार्थं ऊह्यः । वतमानसमीपे भविष्यति लट् (पा० ३-३-१३१) ॥ २ ॥

एवमत्र अन्धकूपः-अहंरणः इत्युपपद्यते । प्रकरणाविरोधात् ॥

अथ प्रकृतेंदुरशब्दे निगमं दर्शयति—

“सप्त मर्यादाः कवयस्तत्तुस्तासामेकामिदमर्थदुरोगात्” (ऋ० सं० ७-५-३३-६)

सतेति । अस्य “आर्योहं स्कुभम् उपमलं नीळे पथां विसृजं धरुणेषु तस्मै” इत्युत्तराधेयम् । कवयः नेधाविनः ऋधमः (हिरण्यगर्भ-मनुप्रपद्यतः) सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः तत्तत्तुः । तथतिः करोति कर्मा । ब्रह्मलङ्घनीयाः कृतैः वनः । तास्मात् मर्यादानां मध्ये एकानित् एकामपि अभिगन्तु अभिगच्छन् (अभिर्गमनम्) अहंरुः अहंरणात् पापी “भवती”ति शेषः । यः पुनरेताः न अभिगच्छति (नातिक्रामति, किंतु पातयति) तस्य किं भवतीत्यत आह—स हि आर्योः अयनस्य (निरन्तरगमनशीलस्य) सूर्यस्य स्कुम्भे मण्डले स्थितस्य उपमस्य सबैभूतोपनिर्गतादिलान्तरपुरुषस्य नारायणस्य नीळे निलयने स्थाने यानि धरुणानि धारयितुमि

१. अत्र सूक्ते प्रतिमन्त्रान्तेष्वं पाठः “वितं मे अस्य रोदसी” इति । एकोनविंशत्युक्तं चैवं सूक्तं वनचैयश्चपठितास्ति ॥

२. अत्र सायणः—“अहि गतौ” इतिस्वाङ्गम् “लक्षिणि जा-दिभ्य ऊरोलक्षौ” (उ० ४-८९) इति भावे करप्रत्ययः । दुःखमासिहेतुभावागतिरस्यास्तीति पामादिलक्षिणो मल्लार्थो नः आहृत्पूर्वाङ्गत्वेन रूपमुच्येत इत्याह ॥

३. यदा न कथञ्चित्कर्मणा श्लेषा या धारणा (स्थितिः) सैव मर्यादा “मर्यादाधारणास्थितिः” इत्यमरः । यद्यपि निला एव हि तास्मात्प्राप्तौ तत्तादृशपक्षोऽनुसरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिहित इति एतदेवासां करणमित्युपचर्यते । अत्र दुर्गे-मर्यादासंबन्धा-दस्त्वन्तर एव निगम इत्यतो द्वितीय उपायः । सृष्टिसमाचारभावेन प्रतिविशिष्ट उपपदशितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपपन्न सर्व एव समाचारो विशिष्टैः सृष्टिकारैः संदृष्टो न स्वतंत्र इति प्राह ॥

४. अतिक्रामन् आभिमुख्येन वा (शब्दाः) कामन् प्रतिविशिष्टपापभारमवतीत्यर्थः ॥

५. एवोऽर्थे अभ्युहितोऽर्जसङ्गले इगां चार्येण ॥

६. “इण् गतौ” (अ० प०) “छन्दसीणः” (उ० प०)

इत्युप-प्रत्ययः ॥

७. तथा चाज्ञायते—“योऽसावादिसे पुरुषः सोऽसावहम्” इति (ग० सं० ५० अ०) ॥

स्थानानि अप्रैर्वंतीनि तेपु धरुणेषु पथां विषयानुपवेशनार्ग-भूतानामिन्द्रियाणां विसर्गं विसर्जनकाले (मृत्युकाले) प्राप्ते तस्मै तिष्ठति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६)

अथास्य भाष्यम्—

सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्हस्मान् भवति ॥ स्तेयं, तत्पारोहणं, ब्रह्म-हत्यां, भ्रूणहत्यां, सुरापानं, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां, पातकेऽमृतोद्यमिति ॥

मर्यादा एवाह-स्तेयमित्यादि । स्तेयमित्यत्र ब्राह्मणस्याभि-कस्य सुवर्णस्य बोध्यम् । प्रतिविशिष्टपापानामेवैव परिगणनात्तस्य च महापातकतया स्मृत्यन्तरेषु स्मरणात् । तत्पारोहणमपि गुरोरेव । स हि गुर्वैजानगमः । तथाच स्मर्यते—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वैजानगमः । महान्ति पातकान्याहुस्तस्मैः सैव पञ्चमः ॥” इति । “सुरापी गुरुतल्पगः” इत्यादि च । भ्रूणो गर्भः । “गर्भो भ्रूण इमौ समौ” इत्यमरः । पातक इति । सर्वत्रैवावृतवचनसंदर्भः (पापं) तथाप्यत्र प्रतिविशिष्टपातका-भिधाने पातके एकस्मिन्कृते तत्रापि प्रायश्चित्तकाले (ब्राह्मण-सन्धिषौ) इन्द्रेवं वा मया न कृतमित्यभिधानं मिथ्याभूतमतीव पापावहमित्यनेन चोदितं भवति । तस्मात्तत्र यथाभूतमर्थमेव श्रुता प्रायश्चित्तकलेन युज्यते नाऽयमर्थार्थोभिधानेनेति पुष्कलम् ॥

वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ ५ ॥ (२७)

वत (११२) इत्यनवगतमनेकार्थं च । निपात इति पद-जालवधारणम् । खेदानुकम्पयोरित्यर्थवचनम् ॥ ५ ॥ (२७)

अत्र निगमसुवाहरति—

“वतो वंतासि यम् नैवं ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किञ्च त्वां कृष्येव युक्तं परिष्वजते लिङ्गमेव वृक्षम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-६-८)

वत इति । अस्या निवृत्ततः पुत्री यमो ऋषिर्यमो देवता । “यस्य वाक्यं स ऋषिर्वा तेनोच्यते सा देवते”ति न्यायात् । अनादेशपरिभाषया शिष्टम् छन्दः । प्रातरनुकाशिनश्चक्रयो-

१. आभूतसंज्ञकस्यापीनि ॥

२. खेदो दुःखमानसता । अनुकम्पा दया । तनोर्यं वर्तन इत्यर्थः ॥

३. प्रातृभगव्योरेवं संवादमुखेन विमं शानदेवैक्यमिन्द्रिय-लोकवता च (निसर्गसिद्धा) स्वामाधिकी इति तस्या आत्मानं गोपायैव । अत एव तां वर्णां प्रति बोधयतो यमसोक्त्यासावात-पूर्वा (प० १९३ प० २१) द्रष्टव्या ॥

विनियोगः । यमी यमं ब्रवीतीति हे यम । त्वं बतः बलातीतो-
ऽसि । बतः दुर्बलहृदयस्त्वमयममीतीतमोहमयस्त्वमेवमसकृन्मया
प्राचीर्यातः खेदमुपयासि—नेच्छसि मया संभोक्तुं तत् सर्वथा-
ऽनुकम्प्यः शोच्य इत्यर्थः । वैयं ते तव मनः मनोगतं सङ्कल्पं
हृदयं च हृदयमप्यवसायं च नैव अविद्याम विजानीमः ।
उदर्थे लङ् (पा० २-४-६) अथवा लघुत्वे मयान्निप्रायः—
अन्या मतः प्रतिविशिष्टा काश्चित्तिमिनी त्वां परिष्व-
जते परिष्वङ्क्यते, वतमानसमीपे भविष्यति लङ् (पा०
३-३-१३१) भाष्यव्याख्यासुरोधात् । ततः किल लं
मां (तयापहृतचेतस्त्वात्) नेच्छसि परिष्वक्तुम् । कथं च
पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तद्वयैमुच्यते—
कक्षेयं युक्तम् लिबुजेव वृक्षम् इति । यथा
कक्षया अश्वकक्षमवा (तस्याः) रज्जुः (पर्याणवन्धेनसाधन-
भूता) युक्तम् आत्मना संवद्धम् अश्वं परिष्वजते गाढं
तद्वत् । अथच यथा लिबुजा व्रततिः (लता) वृक्षं
गाढं परिष्वजते परिवेष्टयते तद्वत् । अत्र वचनव्यत्यय
आपिः (पा० ३-१-८५) “वज्र परिष्वज्जे” लङ् । “उपसर्गा-
स्तुनोति” (पा० ८-३-६५) इत्यादिना वलम् । परिष्वज्ज
आलिङ्गनम् । “परिरम्भः परिष्वजः संछेद्य उपगृह्णनम्”
इत्यमरः ॥ ३ ॥

एवमत्र प्रकरणविरोधात् “बत” इत्येव निपातः खेदादु-
कम्प्योपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

बतो बलातीतो भवति ॥ दुर्बलो बतासि
यम् ॥ नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोऽन्या
किल त्वां परिष्वङ्क्यते कक्षेयं युक्तं, लिबुजेव
वृक्षं, लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति ॥
व्रततिर्वराणाञ्च शयनाच्च तनानाच्च ॥

लीयते विभजन्तीति लिबुजाशब्दनिर्वचनम् । तथान्
लिङ्गात् सती लिबुजोच्यते । निपातमात्रं (पा० ६-३-१०९)
वरणात् । कुनोति ह्यसौ समीपस्थतर्वाधिकम् । ततश्च तव-
धिगल श्वेते गाढमालिङ्गतीति शयनात् । ततश्चात्मानं तत्र
सन्तनोति विस्तारयतीति तननाच्च व्रततिश्च लिङ्गात्तु
निरुक्तः । एवमवश्येऽपि यथोपगुणार्थं निर्वैकल्या इत्यनेनोच्यते ॥

१. अत्र वैवराजः—बलातीत इति वाक्यस्यार्थे पदं वलशब्द-
वततेभिर्वायां च बलातीतः सम्मतः दुर्बल इत्यर्थः ॥

२. अनेन दुर्गसम्बन्धव्याख्यानेन खेदादुकम्पे अभ्यूहिते ॥

— ३. “असतो द्वयोश्च” (पा० १-२-५९) इति बहुवचन-
मेकार्थेऽपि ॥

४. दुर्गस्तु—यस्य ह्यसौजन्यकः कक्षया कक्षजाता सुवद्धा लिबुजा
वृक्षी यथा युक्तमात्मना संयुक्तं समीपजं वृक्षं परिष्वजेपरिवेष्टे-
देवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्यत इतीत्येवमाह ॥

५. पर्याणं दृष्टास्तरणं यत्राश्ववार उपनिशति ॥

वाताप्यमुदकं भवति ॥ वात एतदाप्याय-
यति ॥

अथ वाताप्यम् (११३) इत्यनवगतम् । उदकं भव-
तीत्यभिधेयवचनम् । अत्र आहूतत्वात्, प्यायतेवृज्यथात् (अथा०
आ०) अन्तर्भावितवृज्यथात् “अन्येष्वापि दृश्यते” (पा० ३-
२-१११) इत्यपिचोदकं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थेसात्कर्मणि ङः ।
उदकं दृष्टिलक्षणमभिधेयम् पतत् वातः पुरो वायुः
आप्याययति अभिचरयति । तदेतद् वातेनाप्यायत इति
वाताप्यम् उच्यत इत्यर्थः । अत्रार्थः—

“पुनानो वातार्थं विश्वश्चन्द्रम्” ॥

(ऋ० सं० ७-४-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “वृ नो रश्मिमुपमास्व नृवन्तं पुनानो वातार्थं
विश्वश्चन्द्रम् । प्रवन्तिदुर्गिन्दो । तर्वायुः प्रातर्मन्त्रं धिया
वन्तुजैगम्यात्” ॥ ५ ॥ इति स्वरूपम् । नोयसो गौतमसा-
धैम् । पाथमानी सौमी प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे इन्दो !
सोम ! विश्वः सर्वोऽपि त्वं पुनानः पृथमानः । कर्मणि लिङः
जानच् । (गाल्यमानः) नः असम्भ्यम् नृवन्तं पुनौवैः
सहितं छान्दसमत्र मनुपो वलम् । रश्मिं धनम् तु क्षिप्रम्
(ति० २-१५-१) “ऋन्ति दुर्गु—” (पा० ६-१-१३३)
इत्यादिना नृवन्तं कीर्षः । उपमास्व उपनिर्मिनीवै । उप-
कुर्विष्यथः । किञ्च चन्द्रम् चायनीयम् वाताप्यम् वृष्टयुदकं
प्रतारि प्रतीर्ष—कीर्षं लया वर्धितम् अस्तु । यथा चन्द्रं चाय-
नीयं वर्धनीयम् वाताप्यमुदकं प्राप्य ब्रवीभूतस्त्वं विश्वः सर्वोऽपि
पुनानः पृथमानः चन्द्रितुः स्तोतुः आयुः जीवनं प्रतारि
प्रतीर्ष (कीर्षं) “कुर्वि”ति शेषः । किञ्च तथा रश्मिमुपमास्व
यथा धिया ग्रहाया कर्मणा वा (तिर्व० २-१-२१) वस्तुः
वस्तुमात्रं । मनुपो लुक् छान्दसः । प्रातधन इन्द्रस्तां पातुमस-
दीयं यदं प्रति प्रातः एव मन्त्रु क्षीप्रम् (तिर्व० २-५-२)
“ऋन्तिदुर्गुमन्त्रुतु” (पा० ६-३-१३३) इत्यादिना कीर्षः ।
जगम्यात् आजगम्यात् आगच्छेत् । क्रियावलेन योग्योपसर्गा-
व्याहारः । गमेर्लिङ् “बहुलं छन्दति” (पा० २-४-७६)
इति शायः श्रुः ॥ ५ ॥

एवमत्र “वाताप्यम्=उदकम्” अर्थोविरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च ॥

१. पुरोवातेन हि दृष्टितुमुदकं संवर्धते ॥

२. उपनिर्मिदुहि इति दुर्गस्तान्ते “दुर्गिन्द्रोपपत्तेः” (ला०
७०) इत्यस्य । सावगमते “मात्रं माने शब्दे च” (जु० आ०)

इत्यस्य रूपम् । प्रवेष्टयं परीर्यति ॥

३. येन धितेन सोमरसोऽभिपृश्यते तत् ॥

४. उदकं प्राप्य वर्धमानेन त्वया स्तोत्रात्मन आधुर्वर्धनी-
येति प्राथेयनम् ॥

अथ चाकन् (११४) इत्यनवगतम् । चायन् इति कामयमान इति शब्दसमाधी । चायतेः स्त्रीरित्त्वात्तः शतसि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । चायूनामनेकाधैत्वादिच्छा-
र्थाऽपि । अत्रार्थे निगमं पठितम्—

“वने न वायो न्यधायि चाकन्” ॥

(ऋ० सं० ७-७-२९-१)

वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा काम-
यमान इति वा ॥

वनेनेति । अस्य “छुचिर्वा स्तोमो भुरण्यवजीगः ।
यस्तेदिन्द्रं पुरुदिनेषु होता नृणां नयो नृतमः क्षपावाच” इति
शेषः । वसुकस्थेयमार्षमेन्द्रं शिष्टम् । महाभते निष्कैवल्येऽपि
वास्तवे । हे भुरण्यौ ! पोषकौ धारकौ वा (भर्तारौ) “भुरण
धारणपोषणयोः” कणाद्विलक्षणो यक् सार्थः । ततः कर्तरि
पाप्मायच् (पा० ३-१-१३४) अधिनौ । वने न वने इव
वृक्षे यैषा शकुनिना नीक्षे वायः वेः पक्षिणः खँस्य पुत्रः
न्यधायि निहितः चाकन् चायन् पश्यन् (अधादिशो निरी-
क्षमाणः) अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमय-
मस्मात्तु नीचभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषः
वा युवयोः स्मृत एव स्तोमः स्तुतिविशेषः समस्ति । यस्य
स्तोमस्य नृणां मनुष्याणां मध्ये नृतमः मनुष्यतमः मनुष्य-
श्रेष्ठो राजेति जहत्स्वाधैलक्षणयाऽर्थः । शूरणां मध्ये शूरतमो
वा । नयोः नृभ्यो हित्वा । क्षपावान् रात्रिपर्यायेषु सोमभागी
इन्द्र इत् इन्द्रोऽपि पुरुदिनेषु बहुबुद्धः । “पुरुः प्राज्ञे
विशेषवत्” इति मेदिनी । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमद्वयं बहुलं
बहु” इति वामरः । होता नित्य आह्वाता भवति । ममायं
स्तोमः स्तौषिषि । “हेन्व सार्धायां शब्दे च” (आ० ७०) इत्य-
स्मात्तच्छीत्यविशिष्टे कर्तरि तुन् (पा० ३-२-१३५) “बहुलं
छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणे गुणः (पा०
७-३-८४) एवंगुणयुक्तेन्द्रेणायि यः स्तोमः प्राप्नोते सोऽय-
मस्मात्तु वर्तमानो तुवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१. “चायु पूजातिशामनयोः” (आ० ७०) निशामनं
चाक्षुषदानमिति माधवः ॥

२. एतत्सर्वमनुष्यं स्फुटीभविव्यति ॥

३. वने इत्यस्य वनावयवे इत्यर्थात् वृक्षसमुदाय एव हि
वनमुच्यते । अनुज्ञातावयवनेदिविशेषेति बोध्यम् ॥

४. अपत्येऽन् (पा० ४-१-९२) अजातपक्षः शिशुकः
सादरं तत्र तेन निर्धायते प्रथमसाभिर्द्वेयसौ ते स्तोमो निहित
इति स्फुटोऽर्थः ॥

५. अविनाम मामनेन स्तोमेन स्फुटुरिति ॥

६. सततकरणं हि ताच्छीर्यम् ॥

७. जिगातीति गतिकर्मसु पठितं (निर्घ० १-१४-१११)
ततो लघ्येऽन् छञ् (पा० ३-४-६) “गा स्तुतौ” छन्दसि

एवमत्र चाकन् इत्यस्य चायन् इति, कामयमान इति वा
इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्दसाहचर्यादयो विरोधात् ।

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद्विचारोऽस्ति तमाह
आभ्यकारः—

वेति य इति च चकार श्राकल्य उदात्तं त्वेव-
माख्यातमभविष्यदसुसमाप्त्यर्थः ॥

श्राकल्यस्तत्रात्मक आचार्यः पदकारः । तदेतद्विचार्यमाणं
न साधु भवति । किं कारणम् ? उदात्तं त्वेवमाख्यातम-
भविष्यत् । एवमेतस्मिन्पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधा-
यीति, एतदुदात्तमभविष्यत् । यद्वृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य
निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । तथाच पाणिनि-
स्मरणम्—“यदुत्तामित्यम्” (पा० ८-१-६६) इति । न
चेदमुदात्तम् । तस्मात् “य” इति नेदं यदुत्तं पदं, किं तर्हि ।
“वायः” इत्येकं पदम् । किंच—असुसमाप्त्यर्थः । एव-
मेतस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्थाप्योऽप्यसुसमाप्तोऽप्युक्तलो भवति ?
कथम् ? द्विपदत्वे हि सति “वा” शब्दस्यार्थेन केन निरूपित-
व्यम् । न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादा-
ख्यातस्यानुदात्तात्वादर्शमभावाच्च वाय इत्येकमेव पदं शकुनि
पुत्रक एव चास्याभिधेय उपपद्यते ॥

रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेन्द्र रथं कामयत इति वा ॥

अथ रथर्यति (११५) इत्यनवगतम् । रथं हर्षति

जुरोत्यादिगंतावपि पठ्यते । “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-४-७३)
इत्यभ्यासत्वेत्यम् । अत्र दुर्गः—एवं तावदेतामृचमाभिनीमितिकृत्वा
न्याचक्षते—तदसाधु—येन्द्रे हि सक्ते प्रथमैवेवसूत्रमवति । तच्च पुनः
पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्षमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छं-
त्तिनः शक्ते विनिजुग्यते । हे भुरण्यौ भर्तारौ ! देवतायां पृती !
य एष स्तोमोऽस्मात् विहितः शुचिः व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव
वने वानावयवे वृक्षे चाकन् पदवशिव कामयमान इव वा इन्द्र-
माशास्ते यः स्तोमः तस्य किं ? इति—यस्तेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुबुद्धः
आह्वाता अभूत् । अविनाम मामनेन स्तोमेन स्फुटुरिति । किञ्च-
क्षणः पुनराह्वाता वसेन्द्रः ? इति—नृणां नृतमः नर्वक्ष क्षपा-
वाक्ष । समानमेतत्सर्वैवार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्राप्नोते स एष
स्तोमः तं प्रलयीयः गच्छतीत्यर्थः । अथ वा स ध्व स्तोमोऽस्मा-
न्निरीक्ष्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् “जिगर्षिः ०-०
गृह्णातिकर्मा वा” इति श्रुत्यम् । अत्र व्याख्याने देवतानां पृती कौ ?
“वा” पदेन च कौ गृह्येते ? सन्दिश्यते । सायणेन नैतदीयं
(दुर्गायं) व्याख्यानमक्षरशोऽत्र स्त्रीये मन्त्रभाष्ये उद्धृतं परम्-
पूर्णं तत्रापि सन्देह एवोपेक्षित्यते अनयोः कतारः पूर्वतन् इति ?
दुर्गादस्या सायणनाशोऽपि मोडीकृतवात्सायणेनापि निरुक्तदृष्टि-
नाशः कानिश्चकित्य समुदायनद्वयोनाम् ॥

१. “तिष्ठतिष्ठः” (पा० ८-१-२८) इति हि सूत्रमस्ति—
न्तात्परादायते तिष्ठन्तमुदात्तं विदधाति ॥

इत्यवगमः । कथम् ? “हृयं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) इति हि पठ्यते । कान्तिकेचछेव “कमु कान्ती” (भ्वा० आ०) इति हि स्मर्यते, तथा चासुखारहकारयोलेपिन तत्प्रेषणुः तस्य रसस्य प्राप्तीच्छुरेव रथयवीत्युक्त्या सिद्धः अभिनिष्पन्नो भवति । अथ वा रथं कामयते इत्येष तदर्थः । रथमात्मन इच्छतीत्यर्थं कथं चि (पा० ३-१-९) रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादीत्याभावः ॥ अत्रार्थः—

“एष देवो रथर्यति” ॥

(ऋ० सं० ६-७-२०-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वयुनुम्” इति शेषः । श्रुतःशेषस्याप्यम् पवमानी सौमी गावत्री प्रावस्तुत आवापे शस्यते । अस्यार्थः । पवमानः शरत् एष सोमः देवः देवत्वेनाध्यवसितः । अस्यरीयं यागं प्रलागमनाय रथर्यति आत्मनो रथं कामयते । आगत्य च दशस्यति दानमात्मन इच्छति कथं नाम मां देवेभ्यो वयुरिति । किंच-वयुनुम् वचोवर्ननीयम् (वचसा याचनीयं) वत् मां देवेभ्य इति आविष्कृणोति प्रकाशिकरोतीति ॥ ५ ॥

एवमत्र “रथर्यति=रथप्रेषुः” इत्येतदुपपद्यते शब्दसामर्थ्या-दर्थोपपत्तेश्च ॥

अथ असक्राम् (११६) इत्यनवगतम् । असंक्रमणीयम् इत्यवगमः । संपूर्वोत्समानपूर्वोऽत्र क्रमः (दि० प०) “जनसनहनक्रमगो विद्” (पा० ३-३-६७) इति विद् । छन्दस्युपसर्गोऽपीति च तत्रानुवर्तते । “विद्वानोरुनासिकस्यात्” (पा० ६-४-४१) इत्यात्मम् । आतोलेपश्छान्वसः । “समानस्य छन्दसि” (पा० ६-३-४) इति समानशब्दस्य सभावः । न सक्ता असक्ता ताम् । यावज्जीवमनपाधिनीमस्मत्सजातैरप्राप्त-पूर्वाभिर्यथैः । अत्रार्थे निगमं पठति—

“धेनुं न इयं पिन्वतुमसंक्राम्” ॥

(ऋ० सं० ५-१-४-३)

असंक्रमणीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शास्त्रे नैगा० का० षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥ ५ ॥

२. “शश्व दाने” (भ्वा० उ०) इत्यस्य धनन्तस्योपधादस्यो व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) तत्तत्केच्छार्थे वयन्ति सुधागमः (पा० ७-१-५१ वा०) सायणस्तु-आगत्य चासम्भमिल-धितं प्रयच्छति इत्येवमाह ॥

३. अत्र टिलोपो वनतेयोचनार्थादुस्य कृत्वाये निपात्यते उपो-दरादिवात् । सायणस्तु-वगवर्त्तु शब्दस्याविष्कृणोति । अभिपूय-मागः प्रकटतीति व्याचक्षेयी ॥

धेनुंनेति । अस्य “पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इयं पिन्वतुमसंक्राम् । स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामसुं रातिमगमन्” ॥ ३ ॥ इति स्वरूपम् । भारद्वाजसं-यमार्थं त्रिष्टुवाध्विनी प्रातरनुवाधाधिनयोः शस्यते । हे पुरु-भुजा ! पुरुसुतौ ! बहुभोजिनौ ! बहुपाककौ ! वा ! “भुज पाळ-नाभ्यवहारयोः” (ऋ० उ०) किप् । अधिनौ । औः आकारः (पा० ७-१-३९) । वां युवयोः देष्णं दातव्यं धनं दानं वा पुरु बहु हि भवति । अतः कारणात् नः असम्भ्यं धेनुं प्रीणयिष्ये । “विवि प्रीणने” (भ्वा० प०) युवलोपगुणौ । असक्राम् असंक्रमणीम् मतोऽन्यत्रासंक्रमणशीलाम् अनपा-यिनीम् इषम् इच्छाविषयीभूतानलक्षणाम् । “इष इच्छानाम्” (तु० प०) कर्मणि किप् (निर्व० २-७-१४) यद्वा एष-णीयां धेनुम् । अथवा धेनुमनं च पिन्वतुम् प्रयच्छतं प्रका-रयतं वा । “पिबि सेचने सेचने वा” (भ्वा० प०) इदित्वा-नुम् । अथवा असंक्रमणशीलां याम् इषम् इहहेतुदकं पिन्वतं प्रक्षारयतम् । दुहायैतया द्विकर्मकत्वमत्र पिन्वते । हे माध्वी माध्वी ! मधुपावधिनौ । “छन्दसीवनिनी च वक्तव्यौ” (पा० ५-२-१२२ वा) इति ईप्रलयो मत्वर्थः । वां युवयोः स्तुतश्च स्तोतारश्च । किञ्चन्तस्य स्तौते रूपम् । संपित । सुष्टुतिश्च शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति । रसाश्च सोमरसाश्च सन्ति । ये रसाः वां युवयोः राति दानम् अनु उद्दिश्य अगमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावा-सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छतमिति शेष इति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोविरोधाच्च असक्राम् इत्यस्य शब्दस्य असंक्रमणीम् इत्येव विपरिणाम उपपद्यते । इडभिषेधा यौवां इ इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीत नि० विवृती नैगमकाण्डे षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

आधव आधवनात् ॥

आधवः (११७) इत्यनवगतम् । आधवनात् इत्य-वगमः । आकम्पनादित्यर्थः । “धूक्म्पने” (खा० उ०) पचायच् (पा० ३-१-१३४) आहपूर्वोऽन्तर्भावितप्यर्थवा-धावक (आकम्पयिता) इति हि तदर्थः । अत्रार्थः—

“मृतीनां च साधनं विप्राणां चाध्ववम्” ॥

(ऋ० सं० ७-७-१३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “मृत्सीमहिं त्वा वयमस्माकं देव पूषन्” इति पूर्वार्धचर्म ॥ ऐन्द्रस्य विमदस्याप्यम् । अनुष्टुप् षौण्डी । हे देव ! योतमान पूषन् ! सूर्य ! वयं स्तोतारः अस्माकं मृतीनां प्रज्ञानाम् अभिलषितानां वा फलानां साधनं साध-यितारम् । आदित्येव हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते ।

सिध्यन्ति च कर्तव्यार्थाः । किंच अन्येषामपि विप्राणां प्राप्त-
प्रज्ञानां मेधाविनाम् **आधवम्** आकम्पितारं (तथात्मात्मनो
गुणवत्तां दृश्यसि यथा प्रोक्तम्पमानहृदयास्ते लां स्तुवते)
त्वा लाम् **मंसीमहि** मन्वामहे स्तुम इत्यर्थः । नैरुक्तोधातुः
(३-८-१) ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थविरोधाच्च “आधवः=आकम्प-
यिता” इत्युपपद्यते ॥

अनवग्रवोऽनवक्षितवचनः ॥

अथ **अनवग्रवः** (११८) इत्यनवगतम् । **अनवक्षित-
वचन** इत्यवगमः । अप्रतिहतशासन इति हि तदर्थः । “ब्रूवो”
व्यक्तवार्थकात् (अ० उ०) “ऋदोरप” इत्यप्रत्ययः ।
“छन्दस्तुमयथा” (पा० ३-४-११७) इत्यपः सार्वधातुक-
त्वात् वक्ष्यदेशो (पा० २-४-५३) न भवति । ग्रवो वचनम् ।
अवक्षितग्रवोऽनवग्रवः । “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्ता-
पदलोपध” (पा० १-४-७८ वा०) इति समासादिः । न
अवग्रवोऽनवग्रव इति नञ्समासः । अत्रार्थः—

“**विज्ञेयकृदिन्द्रं ह्वाऽनवग्रवः**” ॥

(ऋ० सं० ८-३-१९-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “०वोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह । प्रियं ते
नामं सहुरे गुणीमसि विद्या तमुत्सं यतं आ ब्रूम्य” इति
शेषः । मन्योराधं त्रिष्टुप । मान्यवे सूक्ते । श्वेनाधिपु तिष्के-
वत्ये शस्यते । हे मन्यो ! इन्द्र इव विज्ञेयकृत् विजय-
कर्ता । तथा **अनवग्रवः** अनवक्षितवचनः (अप्रतिहताज्ञः)
नहि केनचिदिन्द्रस्याक्षिप्यते वचः । ईदृशसलम् । **अस्माकम्
अधिपाः** । अधिकं अधिष्टाय वा पाता भव इह अस्मिन्त्यहै । हे
सहुरे शत्रूणां सहनशील । यत् ते तव प्रियं नाम स्तोत्रं
तेन लां **गुणीमसि** गुणीमः । “हृदन्तो मसि” (पा० ७-
१-५६) इति मस इमागमः । नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । त्वं
यतो नाम्नः स्तोत्रात् **आधभूय** आभयसि । वर्तमाने लिट्
(पा० ३-४-६) “बभूवतातन्धजश्चम्भववर्थेति निगमे”
(पा० ७-२-६४) इतीडभावो निपातनात् । प्रष्टव्यो भवसि
तम् **उत्सम्** उत्सन्दनं बलस्योद्गमयितारं वयं **विज्ञा** विद्य
जानीमः । संहितायां धीर्थः (पा० ६-३-१३७) ॥ १५ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थविरोधाच्च “अनवग्रवः अनवक्षित-
वचनः” इत्युपपद्यते ॥ ७ ॥ (२९)

अथ **सदान्वे** (११९) इत्यनवगतम् । **सदानुवो**
इति शब्दसमाधिः । सदा नो नोश्चन्दकारिके इति हि विस्फु-
टोऽर्थः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सैव संबोध-
नः ।

१. नोनो शब्दकारिणो नोनुवाशब्देन लोकेऽस्त्युच्यते । तसा-
नववृत्तकरणमेवा साधनहेतुः । साधनमते—नोनुवा आकोशस्येन
सदाऽऽनोशकारिणोति तस्यार्थः ॥

४९ नि०

तेऽनेन । तत्र “नोनुवा” इत्यस्य न्वाभावः । एवं शिरिम्बिष्ठः
(१२०) इत्यनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । बिटेऽन्तरिक्षे सीर्यत
इति हि शब्दसमाधिः । निपातनात्साधुः (पा० ६-३-१०९)
अनवोरर्थोर्गोनिगमनुदाहरति—

“**अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ
सदान्वे । शिरिम्बिष्ठस्य सत्त्वभित्तिर्भिष्टा चातया-
मसि**” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-१३)

अरायीति । शिरिम्बिष्ठस्य भारद्वाजस्यापैतुष्टुप । दुर्भि-
क्षाधिदेवतोच्यते । कालकर्णं (णं) वा अलक्ष्मीः । हे **अरायि** !
अदायिनि अदानशीले ! (दानविरोधिनि) दुर्भिक्षाधिदेवते ।
अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः प्रम-
वति, नाप्यलक्ष्म्याऽभिभूतानाम् । हे **काणे** ! कुरितसाधव्यका-
रिणि ! कुरिततदर्थने ! वा । यद्वा दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्यं
चक्षुषोर्भवति । अन्नाभावात् । अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते । लोकेऽपि च या विरूपा भवति अलक्ष्मीरिति
सोच्यते । हे **विकटे** ! विकृतगमने । विकृताक्षि । वा ।
यद्वा-दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अल-
क्ष्मीरपि तद्रूपा । हे **सदान्वे** ! सदानुवो ! नो नो—(मा
देहि मा देहि इति) शब्दकारिके । **गिरिं** पर्वतं निजैर्नदेशम्
गच्छ अस्मान् मा बाधिष्ठाः । अहं त्वा लाम् **शिरिम्बि-
ष्ठस्य** मेघस्य सत्त्वभित्तिः अन्तर्वर्तिमानैः तेभिः प्रैसिदैरुदकैः ।
यद्वा शिरिम्बिष्ठो भारद्वाजपुत्रस्तस्य-तदुष्टैः-सत्त्वभिः कर्मभिः ।
नामभिर्वा तेभिसैरनुभूतचरैः स्तम्भनसमर्थैः स्तुतिपुत्रैः ।
अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्येतसमा उभ-
यत्र । केचित्तु सत्त्वन्शब्दं कर्मवचनं मन्यते । तन्मते यथा-
स्थितमेव साधु । **चातयामसि** चातयामः नाशयामः ।
“इन्दतो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इमागमः ।
अतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दार्थाविरोधात् “सदान्वे” इत्यस्य “सदानुवो”
इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ।

अथास्य भाष्यम्—

अरायिनि काणे विकटे ॥ काणोऽविक्रान्त-

१. यत्त-दुर्गेण सत्त्वमिति शुद्धकनकमसु पठितमिच्छुकं तस्मा-
माधिकम् । तत्र हि सत्यमिति पठितं सति हि च । तत्रापि सत्त्वु मयं
“भवै छन्दसि” (पा० ४-४-११०) इति यदिति देवराज्य-
ज्वाजः । सति हि तु अतोऽहं शसति “शसोरलोपः” (पा० ६-
४-१११) इति साधुः । यत्तु भाष्ये—“तस्य सत्त्वैरुदकैरिति
स्वातैरे” श्लोकं तस्योक्तं पदार्थः । यद्वा तदार्थिकाभिधानमस्तु ।
२. प्रकान्तप्रसिद्धानुभूताथैकलक्ष्येण वक्ष्यन्तेभ्यः नान्ये-
क्षत इत्यसंस्कृदिभित्तिं न विस्तरेष्यम् ॥

३. अत्र विक्रान्तदर्शनपाठे विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति
यदीभूतत्वाति तदर्थः ॥

दर्शन इत्यौपमन्यवः ॥ कान्तिर्वा स्यादणू-
भावकर्मणः ॥ कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः ।
कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यते, अनुकणतीति ॥
मात्राणूभावात्कणः ॥ दर्शनाणूभावात्कणः ॥
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः ॥ कुटतेर्वा
स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति ॥ गिरिं गच्छ
सदा नोनुवे शब्दकारिके ॥ “शिरिम्बिठस्य
सच्वभिः” शिरिम्बिठो मेघः ॥ शीर्यते विठे ॥
विठमन्तरिक्षम् ॥ विठं विरीटेन व्याख्यातम् ॥
तस्य सच्वैरुदकैरिति स्याच्चैष्ट्रा चातयामः ॥ अपि
वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः ॥ कालकर्णोपेतोऽ-
लक्ष्मीनिर्णायकाचकार ॥ तस्य सच्वैः कर्म-
भिरिति स्याच्चैष्ट्रा चातयामः ॥ चातयतिर्ना-
शने ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते—तत्र “रातिर्दाने” (अ० प०)
तस्यैव सच्वैस्य गिरिप्रत्यये सुक्ति (पा० ७-३-३३) चारापीति
क्रियां जीपि (पा० ४-१-४५ ग० वा०) भवति, तत्संबुद्धौ
“आरयि” इति । तदर्थमाह—अद्यायिनि इति । अवि-
क्रान्तदर्शनः । अपूर्णदर्शनेऽप्युपचीन इति वार्थ इत्याह—कण-
तेर्वातिः कणः श्यामाकादिधौम्यांश्चातिः सूक्ष्मः । तथाच मेदिनी
“कणोऽतिसूक्ष्मे धाम्नांश्च कणः काकैकचक्षुषोः” इति । विक्रा-
न्तगतिः विकटगतिः । अथ वा कुटतेः घातोः स्यात् । असौ
हि विकुटितो भवति कुञ्जीभूत इत्यर्थः । विठम् इत्यपठित-
मन्तरिक्षनामस्य, तत्पुनरेतद् बीरिटेन व्याख्यातम् (नि० ५-
२८-१) तस्मिन् विठे चः शीर्यते सः शिरिम्बिठो
मेघः । भारद्वाजः भरद्वाजपुत्रः । सहि कालकर्णोपेतः
कालकर्णयाऽलक्ष्म्योपेतो भुक्तोऽनेन सूक्तोऽलक्ष्मीनिर्ण-
यायकाचकार इति निदानमन्याख्यातम् । अद्यापि योऽल-
क्ष्म्याभिभूतो भवति स आर्येदमे उदके अवतीर्य सूक्तमेतज्ज-
पति चेत्तस्यालक्ष्मीनिर्णयति ॥

१. अयं गिर्यर्थे औणादिक ऊहाः ॥

२. मन्त्रचक्षुषादिति दुर्गः ॥

३. आस्यपरिमिते । कर्षमाणे दक्ष च प्रलयः । “प्रमाणे द्य-
सच्वैरुदकावचः” (पा० ५-२-३७) इति । तत्र “प्रथमस्य
द्वितीयस्य कर्षमाणे मतो मम” इति भाष्यात् । कर्षावस्थितेन
येन मीर्यते नृदूर्ध्वमानम् । अत एव “किंयन्मानं जलं विप्र
जातुदक्षं नराधिपः” तथापीयमवस्था तेन हि सर्वं भवाद्दृशाः”
इति भोजराज—काष्ठमारधुतशिरोमाहाजयोः संवादः संगच्छते ।
तथापि हि माहाजो—जलमुपीर्य नद्या आद्यामध्वेमार्गं सिधे-
नोत्तिरीता भोजराजेन पृष्ठः किंयन्मात्रमिह्यादि ॥

पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ।
“पराशरः श्रुतयातुर्वसिष्ठः”

(श्र० सं० ५-२-२८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ पराशरः (१२१) इत्यनवगतम् । पराशीर्णः (जः)
इत्यनवगतः । परापूर्वोच्छ्रुतातेः “श्रदोरप” (पा० ३-३-५७)
इत्यपि गुणः । स्थविरस्येति हि पराशीर्णस्येत्यस्यार्थः ।
अतिशीर्णस्य (लघिष्ठस्य) नसा । चिरयुते शक्तौ तत्पुत्रेऽयं
जातस्तत्क्षेत्रे । अत्रार्थ—“प्र ये गृहादर्ममुदुस्वाया पराशरः
श्रुतयातुर्वसिष्ठः । न ते भोजस्य सुखं संपुन्नायां सुरिभ्यः
सुदिता व्युच्छान् ॥” इति स्वरूपम् । वसिष्ठस्येयमार्थं त्रिष्टुप्
ऐन्द्र सूक्ति । हे इन्द्र । पराशरः ऋषिवैसिष्ठस्य नसा शक्तोः
पुत्र एव । स हि शतयातुः शतानां (बहूनां) यातयिता ।
तेन हि रक्षोत्रं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते । यद्वा शत-
यातुः शक्तिः पराशरस्य पिता वसिष्ठश्च इति क्रमाभिधानादेव-
मादयो ये ऋषयः त्वाया लया सह । कीर्ध आर्धेः । गृहात्
गृहे । सप्तम्यर्थे पञ्चमी व्यस्येन (पा० १-३-८५) यद्वा
युवं प्राप्य । त्यज्यलोपे पञ्चमी (पा० १-४-३१ वा) प्र
प्रकर्षेण अममदुः तुल्यवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा यज्ञेयुः । ते
पराशरप्रभृतयः भोजस्य भोजकस्य भोगिनो वा तव सख्यम्
सख्युः कर्म लोत्रं, यजनं वा सखिभारं वा न मृष्टवन्त न विस-
रन्ति । मृष्टयातुश्चौरादिकस्तिथिः । खरितेत आश्वीर्यथेति
वा गिन् । युगमावैकारलोपौ । अर्थमेदश्च घातुनामनेकार्थत्वात् ।
यतो न विसरन्ति अथा अतो हेतोः सुरिभ्यः विशिष्टगुण-
वज्जो विद्वज्ज्यस्तेभ्यः । “धीमान्सुरिः कृती कृष्टिर्लक्ष्यवर्णो विच-
क्षणः” इत्यमरः । सुदिना सुदिनानि । शोर्वा (पा० ७-१-
३९) व्युच्छान् व्युच्छन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थः । “इतश्च
लोपः परस्परपठेयुः” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपे संयो-
गान्तलोपः । आडागमश्च (पा० ३-४-९४) गत्येऽत्र
उच्छी घातुः (स्वा० प०) तेषामेव सुप्रभाता रात्रय इति
भावः ॥ १ ॥

एवमत्र ऋषिः “पराशरः” वसिष्ठसंबन्धात् ॥

इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते ॥ परा शातयिता
यातुनाम् ॥

स हि परा परितः यातुनां यातयितवान् रक्षसाम् ।
“नैकृतो यातुरक्षसी” इत्यमरः । शातयिता विनाशकः ।
अत्रार्थ—

“इन्द्रो यातुनामर्भवत्पराशरः”

(श्र० सं० ५-७-९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “हविर्मथीनामभ्यासु विवांसताम्” इत्यादिशेषः
व्याख्यातः ।

क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती ॥

अथ क्रिविर्दती (१२२) इत्यनवगतम् । विकर्तन-
दन्ती इत्यवगतम् । “क्रुविष्टुष्वि-” (उ० ४-५६) इत्या-
दिना करणे किन्प्रत्ययो धातोः किरादेशश्चाश्च (निगमे)
निपात्यते । बाहुलकाश्लोके तु क्रुविस्तन्नुवायद्रव्यम् । इति
करोतेरेव क्रुविरिदु-“क्रुविहिसारणयोश्च” (श्वा० प०) इति
पाणिनीयैः पठ्यते । क्रुणोति हिनस्ति (विकृन्तति) अनेनेति
क्रिविः । क्रिविर्दन्तो यस्याः सा क्रिविर्दती रेफ उपजनः ।
“स्त्रियां संज्ञायाम्” (पा० ५-४-१४३) इति दन्तस्य दन्ता-
देशः समासान्तः । “उनितश्च” (पा० ४-१-६) इति ङीप् ॥

अत्रार्थ—

“यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती”

(ऋ० सं० २-४-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “यूयं न उग्राम मरुतः सुचेतुनारिष्टाग्रामाः सुमतिं
पिपर्तन । यत्रा०००दती रिणाति पुशः सुधिरेव बर्हणा”
इति स्वरूपम् । अमरस्यस्येयमार्थं जगती । लैङ्गिको विनियोगः ।
हे उग्रः ! उग्रणीबलाः मरुतः ! यूयम् सुचेतुना शोभ-
नचेतसा अरिष्टाग्रामाः अनुपसंहितसंधाताः सन्तः नः अस्मा-
कम् सुमतिं शोभनां बुद्धिम् पिपर्तन पूरयत पालयत वा ।
कस्मिन्काले ? इति तदुच्यते—यत्रा यत्र यस्मिन्काले । साहि-
तिशो धीर्धः । यः युष्माकम् क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती (विक-
र्तनसमर्थेदन्तैस्तद्वती) दिद्युत्तु हेतिः (वज्रम्) मेघसंस्थायाम्
रदति भिनसति । “रद विलेखने” (श्वा० प०) विलेखनं
भेदनम् । पश्वः पशूश्च । “जसादिषु छन्दसि वा वचनम्”
(पा० ७-३-९७ वा०) इति पूर्वसवर्णधीर्घाभावे यणादेशः ।
रिणाति रेपति हिनस्ति “रि हिंसायाम्” (खा० प०)
विकीर्यन्त इति प्रसिद्धम् । कथं पुनः रदति ? इत्यत्र दृष्टान्तः—
सुधितेव बर्हणा । यथा—सुधिता सुधिता=सुधु प्रेरिता “हि
गती” (खा० प०) स्वधितिः (धुरम्) बर्हणा-परिदृष्टया
हिंसया (निर्ध० ४-३-८३) तृतीयैकवचनस्य ङादेशः
(पा० ७-३-३९) रदति । दुर्गस्तु—यथा पशोरङ्गानि प्रवृद्धया
हिंसया स्वधित्वा रिणाति तद्वदिलेखं तुरीयं पादं व्याचष्ट ॥ १ ॥

१. अत्र स्तवप्रयामाद्युपविशेधेयं ववैत इति देवराजयज्वानः ॥

२. अनेकारोडनुनासिक इत्युक्तः स्तितः ॥

३. “युत दीती” (श्वा० आ०) “युतिमिजुहोत्यादीनां दे
च” (पा० ३-२-१७८ वा०) इति किपि द्वित्वे “युतिस्थाप्योः
संपसारणम्” (पा० ७-४-६७) इत्यस्यास्य संपसारणम् ।
सोतते उज्ज्वलत्वात् । यद्येवौ किपि श्योदरादिस्त्राद्रूपसिद्धिः । वाति
वायुम् । वज्रनाम (निर्ध० २-२-०१-२) ।

एवमत्राद्योविरोधादायुषं “क्रिविर्दती” शब्देनोच्यत इत्यु-
पपद्यते ॥

करुळती कृत्तदती । अपि वा देवं कंचित्कृत्त-
दन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत् ॥ २ ॥ (३०)

अथ करुळती (१२३) इत्यनवगतम् । कृत्तदती
इत्यवगतम् । अत्र कृत्तदन्तशब्दस्य करुळती भावः प्रयोदरादि-
त्वात् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् । “सुपा सुखण्-” (पा० ७-
१-३९) इति सोर्लुक् । देवं भगं पूषणं वा ॥ २ ॥ (३०)

उक्तार्थं निगममुपन्यस्यति—

“वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्धमा ।
वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करु-
ळती” ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ३-६-२३)

वामं वननीयं भवति, आदुरिरादरण्यम् ॥ ४ ॥

वाममिति । वामदेवस्यार्थम् । ऐन्द्रे सूक्तं अनुष्टुप् ।
रात्रिप्राये प्रशास्तुः शस्त्रं विनियुक्तः । हे आदुरे ! आदर-
वन् यजमान ! स हि वामं प्रति निजमादृतो भवतीत्येवं संबो-
ध्यते । अर्थमा देवः सूर्यः वामं वननीयम् ईष्टमात्मनो
धनम् ते तुभ्यम् ददातु । अत्र वामं वामं इति भूयस्तांशोऽ-
भ्यासः । “अभ्यासे भूयोऽसमर्थं मग्न्यते” इति हि वक्ष्यति ।
वामं पूषा ददातु । वामं भगः ददातु । वामं देवः करु-
ळती ददातु इत्येतदेवानुवर्तते ॥ ४ ॥

अत्र “करुळती” खेतद्रुणपदज्ञातसिद्धत्वे भाष्यकारेण—

तत्कः करुळती ? भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश
इत्येकम् । पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तको “ऽदन्तकः
पूषेति” च ब्राह्मणम् ॥ (शत० ब्रा० ८-७३)

तत् एतद् विचार्यते । कः करुळती ? इति । भगः
पुरस्तात् करुळतीशब्दस्य । तस्य एवायम् अन्वादेशः
बोधकः संनिधानसामर्थ्यात् । इत्येकम् आचार्यमतम् । धनो-
च्यते—नहि सान्निध्यमात्रेणान्यथो युक्तः किंतु साकारात्मन्य-
त्रोपयुज्यते तच्च पूषण्येत्याह—पूषा इत्यपरम् आचार्यम-
तम् । किंकारणम् ? सः हि पूषा अदन्तकः दन्तशून्य इत्यर्थं

१. सायणस्तु—हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः इन्द्र ! ते तव
वामं वामं यथद्वननीयं संभ्रजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं वक्षु
अर्थमा अरीणां निवमपितैतन्नामको देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा
करुळती कृत्तदन्तः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु । भगोऽपि
धनं ददातु इत्यर्थमाह ॥ अत्राहपूर्वोदुक्तातोरादुराद्योविन्यस्यः
(उ० ४-२१६) उपधाया उत्तं च बाहुलकात् ॥

२. “वन संभक्तो” (श्वा० प०) अनीचम् । संभजनीयम् ।
प्रशस्नामस्तु पठितोऽयं वामशब्दः (निर्ध० ३-९-९) वनतैर्वैकि
नकारस्वाकारः ॥

कृतदन्तः सन् कल्लती भवितुमर्हति । कुत एतत् ? इत्यु-
च्यते—**अद्व० ह्यणम्** प्राशित्रभागब्राह्मणे हि श्रूयते—
“तत्पुणे पर्याजङुः । तत्पुषा प्राश्रात् । तस्य दतो निर्जघान ।
तस्मादाहुरदन्तकः पूषा” इति । यत्पुनरेतदुक्तं सान्निध्यसामर्थ्या-
ङ्गः कल्लती स्यादिति । अकारणमेतत् ।

“यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थमपि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तवैमकारणम्” ॥

इति न्यायविदः पठन्ति । तस्मात् पूषैव “कल्लती”
इत्युच्यते । शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्चेति ॥

अथ **दनः** (१२४) इत्यनवगतम् **दानमनसः** इत्यव-
गमः । तथाच दानमनस इत्यस्य दनसंभावः ।

अत्रार्थे निगममुपन्यस्य व्याचष्टे—

“**दनो विशं इन्द्र मुध्रवाचः**”

(ऋ० सं० २-४-१६-२)

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ॥

दन इति । अस्य “सुप्त यत्पुः शम् शारदीदेवै” । ऋणो-
र्यो अनवद्याणां युने वृत्रं पुंसुकुत्साय रन्धीः” इति शेषः ।
आगस्त्यमेन्द्रं त्रैलुभम् । हे इन्द्र ! दनः दानमनस एव एतान्
विदाः मनुष्यान् । विश इति मनुष्यनाम (निघं० २-३-५) नः
असामन्यम् **मुध्रवाचः** मृदुवाचः (मधुरवाचः) **कुरु** । यत्
यस्मात् त्वं सुप्त स्रस्ताः **शारदीः** शरत्कालोत्थाः प्रत्यग्राः, संवत्स-
रोत्था वा (संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृताः) “स जीव शरदः शतम्”
इति लिङ्गात् । **पुः** मेघपुः **शम्** सुखमिच्छन् जनानाम्
दत्तं दारयति । दृणातेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् “रात्सस्य”
(पा० ८-२-२४) इति नियमात् तलोपाभावः । लङर्थे लङ्
आर्षः (पा० ३-४-६) (अतस्त्वं पुरन्दर इत्याभाष्यसे)
किंच **अनवद्याणाः** अनवद्योदकाः ताः पुः प्राप्य ऋणोः
अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति **अपः** । “ऋणु गतौ” (अ०
प०) लङः सिप् । अङमाव आर्षः (पा० ६-४-७५)
यद्वा । हे अनवद्य अकातर ! अतिन्ध ! वा । अथी अरण-
न-शीलाः (तूष्णीं तत्रस्थाः) अपः ऋणोः अगमयः प्रावर्तयः ।
किंच **युने** । यौतिरत्र स्तुत्यर्थः । “स्त्रौति यौति” इत्याद्यवैतिक-
मेषु पठितम् (निघं० ३-१४) लोत्रे यजमानाय **पुंसुकु-**
त्साय बहुस्तुतिकर्त्रे तन्नामे वा । **वृत्रं** धनम् (निघं० १-
१०-२७) **रन्धीः** संपादितवानित्यर्थः । “रथ हिंसासंराध्योः”
(दि० प०) लङ् सिप् । च्लेः सिच इति “रथिजभोरवि”
(पा० ७-१-६१) इति जुम उभावा आर्षः (पा० ६-४-
७५) संराद्धिर्निष्पत्तिः संपत्तिरित्यनर्थान्तरम् । यत् एवमुप-
कारे प्रवृत्तो अध्यान्तोतृणमन्येषां च जनानां तस्माद्भूमेऽस्माक-
मपि एतामृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ २ ॥

एवमत्र “दनः” इत्यस्मिन्पदे दकारे “दानमनसः” इत्ये-
तान्यक्षराणि अध्याहृतानि भाष्यकारेण, “नः” कारश्चास्योगाव

विभज्योदाहृतस्योपपत्तिद्वयज्ञात् “कुरु” इति चार्थपरिसमाप्त्य-
र्थमध्याहृतम् । उत्तराक्षयः पादा हेतुभावेन “सप्त यत्पुः”
इत्येतस्मात्सर्वनामसंबन्धात् ॥

अथ **शारादः** (१२५) इत्यनवगतम् । **संशिशरिषुः**
इत्यवगमः । अत्र समुपसर्गार्थविशिष्टाच्छृणातेः “श्रुवयोरारुः”
(पा० ३-२-१७३) इति ताच्छील्यविधु विहित आहः
व्यत्ययेच्छृणायां भवति । अत्रार्थे निगममुपन्यस्य व्याचष्टे—

“**अवीरारिमिव मामयं शारादरुर्मिमन्यते**”

(ऋ० सं० ८-४-२-४)

अवलमिव मामयं संशिशरिषुः ॥

अवीरारिमिति । अस्य “उत्ताहमसि वीरिणीन्प्रपत्नी
मरुत्सुखा विभ्रस्मादिन्द्र उत्तरः” । इति शेषः । इन्द्रपत्न्या
आर्षमेन्द्री पद्मपदा पत्निः । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थयाम्ने
विनियुक्ता । इन्द्रपत्नी एवं प्रवीति—**अयं बालः** मूर्खो नैहुषो-
ऽन्यो वा वृत्रोऽपि । **शारादः** संशिशरिषुः संश्रुतिमिच्छन्
शारीरं तिस्रिषुपरित्यज्यः । **माम्** अभि अभिमविष्याम्येनामिति
मन्यते क्षुद्रया बुद्ध्या । **उत्ताहमसि वीरिणी** अथ च
तावदहमसि वीरवत्येव । केन पुनर्वीरेण वीरिणी वीरवती ?
इन्द्रपत्नी इन्द्रस्याहं पत्नी । यो हि मरुत्सुखा मरुतो
देवाः सखायोऽनुगा यस्यैवंभूतः इन्द्रः विश्वस्मात् सर्वसा-
ज्जगतः **उत्तरः** उद्यततरः प्रभावेण । स मे वीरस्तेनाहं
वीरिणी (वीरवती) तद्वयं बालो न मन्यते येन मामभिभवि-
तुमिच्छतीति भावः ॥ ४ ॥

एवमत्र “शारादः—संशिशरिषुः” शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्चेति ॥

इदंयुरिदं कामयमानोऽप्यापि तद्वदर्थे भा-
ष्यते ॥ वक्ष्युरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः ॥

अथ **इदंयुः** (१२६) इत्यनवगतमेकार्थं च । **इदं**
कामयमानः इदमिति यत्किंचिदभिप्रेतं निर्दिश्यते । तद्यः काम-
यते स इदंयुरित्युच्यते । युरित्येष शब्धोऽप्रसिद्धः कामयतेरर्थः ।
तेनानवगतमेतत्स्मात् क्यपि मान्ताव्ययप्रतिषेधादत्र “क्याच्छ-
न्दसि” (पा० ३-२-१७०) इति उपसर्गं प्रत्याशा न कार्या,
इदमिति चात्र मान्तमव्ययं तेन हि कर्मसामान्यं प्रदर्शितं
भवति । तथाहि लक्षितं भनादि तद्य इच्छति स इदंयुः । शंसुः

१. ननुप्रेण हीन्द्रायभिभविषुमुपकान्तासीदित्याख्यानं श्रूयते
भारतादी । यदेन्द्रो ब्रह्महत्यादमिषुभूतो मानसे सरसि कमल-
कोरके वीररूपेण स्थित आसीत् । तदा स इन्द्राणीमभिलष्यन्-
पिधानेन सङ्गमाय समाहूतस्तथा कुर्वन् सर्वसंपत्तिं तान्माह ।
तदाऽगस्त्येन त्वमेव सर्पो भवेति प्रोक्तस्तथाभूतो भुवं पपातेति ॥

२. अथैतत्पुस्तुमुपकन्यं साधनः—वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च स मुदिरे पाङ्क”मिति ॥

किंयुः विप्रयुरित्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमात्रोपसंप्रहार्थं निग-
मेषु पठितं न विशेषार्थमिति हि भाष्यकाराभिप्रायः । अत एव
सामान्यविशेषयोः सादृशरूपमिदम् । अत्र “नानाधियो वसूयो
वपुःकामाः” इत्यनेनावगतार्थं मन्यमानो भाष्यकारोऽत्र निगमं
न ब्रवीति ॥ अथापि युरित्येव तद्वदर्थे भाष्यते । आह
किमुदाहरणम् ? वसूयुरिन्द्र इति । वसुमानित्यर्थः ।
अत्रार्थः—

“अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूयुः” ॥३॥ (३१)

(ऋ० सं० १-४-११-४)

अस्य “इन्द्रोऽश्वानि सुधोर्वा निरेके पत्रेषु स्तोमो दुह्यं
न यूपः । अश्व ० ० युरिन्द्र इत्यायः क्षयति प्रयन्ता” इति
स्वरूपम् । सत्यज्जमापनैस्तेन्द्रस्येवमार्थम् । ऐन्द्रो त्रिष्टुप् ।
इक्ष्वाकस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्रः देवः
दुह्यः द्वारि निखातः यूपः न स्थूणा इव प्रधानं तान् सुध्व्यः
शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रधानौ । धीरिति कर्मनामसु
पठितम् (निर्वं० २-१-२१) प्रज्ञानामसु च (निर्वं० ३-
१-७) रासि “छन्दसुभयधाम” (पा० ६-४-८६) इति
यणादेशः । निरेके नितरां रेचनं निरेकः “रिचिर् विरेचने”
(ऋ० उ०) भावे घञ् । “चजोः” (पा० ७-३-५२)
इति क्लृप्तम् । नैरन्त्ये प्राप्ते निमित्तभूते वा सति तात्रक्षिप्तम्
अश्वानि असेविष्टं । “भिन्नु सेवायाम्” (भ्वा० उ०) कर्तरि
लुङि व्याख्येयं च्लेक्षिणादेशः । यो हि पत्रेषु प्रार्जितायु-
धेष्वपि पदेषु संग्रामेषु स्तोमो न स्तोम इव प्रधानं निश्चलं
तिष्ठतीत्यर्थः । सोमे हि त्रिवृत्स्तोमः प्रधानं भवति । तथा च
नेति रथयजत्र (स्तोमे यूपे च) अन्त्येति । किंचासौ इन्द्र इव
इन्द्र एव रायः धनस्य सर्वविधस्यापि । प्रयन्ता प्रकषेण दाता ।
“यम उपरमे” (भ्वा० प०) लुनि “एकाच०” (पा० ७-
२-१०) इतीतिषेधः । अतः क्षयति ईष्टे (निर्वं० २-
२१-३) सर्वस्यापि प्रमुखित्यर्थः । यतोऽसौ अश्वयुः अश्वै-
स्सहान् गव्युः गोमिस्तहान् वसूयुः नानाविधैर्बुधिमि (धनैः)
तहान् ॥ ३ ॥

१. अश्वेतिहासमाचक्षते—अक्षिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः
कामयमानो वैषता उपासाचक्षे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणैन्द्र
एव स्वयं जज्ञे । अगति मनुष्यः कश्चिदन्यो मायुदिति । स सभ्य
आक्षिरसोऽस्य ऋषिः स्रक्तस्य ॥

२. दुरः शुद्धदाराणि अर्हतीति यत् (पा० ५-१-६६)
इत्युच्यते ॥

३. दुर्गुल्ल—अश्वानि शुद्ध इति पठित्वा शुद्धविक्रमोऽजिज्ञासोपी,
अथवा शोभयिता योषानां प्रदारेः । सुधीर्वा स्वात् इति वदन्
सोऽसौसर्वार्थं व्यवसेनाचष्ट (पा० ३-१-८५)

४. दुर्गुल्ल—अश्वानि—शृणाति दिनस्तौल्यैर्मुक्त्वा, क पुनः
शृणाति । निरेके संग्रामे, यन्नैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति तत्रैक
एव राजन्हन्ति इति व्याचष्ट ॥

एवमत्र “वसूयुः” इत्ययं सन्दर्भस्तद्वदर्थे । किकारणम् ?
नहीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात् । परिशेषादयं “तद्वदर्थं
भाष्यत” इत्युपपन्नते भाष्यम् ॥

अथ कीकटेषु (१२७) इत्यनवगतम् । तदेतन्मन्त्रे
सप्तम्यन्तमिति तथैव निगमे (निचण्टो) पठ्यते । किंकृताः
किंकिया वा सन्तः कीकटाः । किमर्थमुदादिता असदाचाराः ।
अथवा यागदानहोमलक्षणाभिः किंयाभिः कृताभिः किंकिलिप्य-
तीत्यश्रद्धाणाः प्रत्युत पिबत खादताथमेव लोको न पर इति
वदन्तो नास्तिक्ताः सेवां निवासो जनेपदः कीकटाः अनार्यनिवा-
सदेशाः । यद्वा कृपणाः कीकटाः । पृषोदरादित्वात् ॥

अत्रार्थं निगममुपन्यस्यति—

“किं तं कृष्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं
दुहे न तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य
वेदो नैचाशाखं मधवन्नधयानः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ३-३-२१)

किं त इति । विश्वामित्रस्यार्थं ऐन्द्रो त्रिष्टुप् । हे इन्द्र ।
याः कीकटेषु अनार्यदेशानिवासिषु मनुष्येषु । गावः धेन-
वस्ताः ते तव किं कसुपकारम् कृष्वन्ति कुर्वन्ति ? “कृषि
हिंसाकरणयोश्च” (भ्वा० प०) न किञ्चिदपीत्यर्थः । अनुपयो-
गमेव दर्शयति—आशिरं सोमसिधनयोग्यं पयः न दुहे न
दुहन्ति । दुहेर्लिटि “ह्यरोरे” (पा० ६-४-७६) इति रे
आदेशः । द्विवचनस्य “छन्दसि वा” (पा० ६-१-१ वा०)
इति विकल्पितत्वाद्भिवचनाभावः । घर्मं प्रमथोऽस्यकर्मोपयुक्तं
महावीरपार्थं स्वपयःप्रदानदारेण न तपन्ति न वीरयन्ति ।
घर्मं तप्यमानेऽज्ञभावं न गच्छन्ति, नाप्यसिंहोत्रादिषु कर्मसु
अग्न्यास्रपि क्रियासु इति भावः । यत एवमतो नूनः—ता
गाः नः अस्मभ्यम् आभर आहर । “ह्यमहोमेश्छन्दसि”
(पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः । वयं तव ताभिरा-
शि्रादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इति भावः । न केवलं ता
एव, किं तर्हि ? प्रमगन्दस्य द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽश्वो
मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति प्रमगन्दो वार्धुषि-
कस्तस्यापैलं पुत्रादिः प्रमगन्दः प्रदक्ष्णादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन
शोष्यते । तस्यास्यन्तकुसीदिकुलस्य यद् वेदः धनम् (निर्वं०
२-१०-४) तदपि आहर । तदपि न क्रियासु—तत्सर्वं—विनि-
युज्यते, वयं तद्विनियोग्यम इति भावः । किं च हे मधवन् !
धनवन्निन्द्र ! नैचाशाखं नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिताः

१. “जनपदे लुप” (पा० ४-२-८१) इति निवासार्थस्यानो
लुपि युक्तवद्भावात् (पा० १-२-५१) बहुवचनान्तता ॥

२. आहर्षुर्लुच्छीणार्तेः पाकार्थंकिपि “अपश्येषाम्” (पा०
६-१-६६) इत्यादिना शिरआदेशः ॥

३. अत्र मगन्तात्प्रभवति प्रयुतो वैलभैर्बोपनस्य प्रशब्दाभिस्त-
न्व इति प्रतिभाति ॥

शाखाः पुनर्पौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः । “शूद्रापत्येय केवलैः” इति । “शूद्रावेवी पत्ययः” इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् तत्संबन्धि धनं नैचाशाखम् । “तसेदम्” (पा० ४-३-१२०) इत्यण् । तद्धनं तोऽस्त्वम् रन्ध्रय साधय । अस्मद्वत् कुर्वित्यर्थः । रथेष्यन्तस्य “रथिजभोरन्” (पा० ७-१-६१) इति नुमागमः । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) ॥

अथास्य भाष्यम्—

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः ॥ कीकटा नाम देशोऽनार्थनिवासः ॥ कीकटाः किंकृताः ॥ किं क्रियाभिरिति प्रेप्ता वा ॥ नैव चाशिरं दुहे ॥ न तपन्ति धर्मं धरण-माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि ॥ मगन्दः कुसीदी, माङ्गदो-मामाग-मिष्यतीति च ददाति ॥ तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्त-कुसीदिकुलीनः ॥ प्रमदको वा योज्यमेवास्ति न पर इति प्रेप्सुः ॥ पण्डको वा ॥ पण्डकः पण्डगः ॥ प्रार्दको वा ॥ प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव ग्रीड-यति तत्स्तम्भे ॥ “नैचाशाखं” नीचाशाखो नीचैःशाखः ॥ शाखाः शक्रोतेः ॥ आणिररणात् तथो मयवन्नन्धयेति-रन्ध्रतिर्विशगमने ॥

इति । एवमत्र किंकृताः किं ते कृताः ? इत्येवमभिव्याहारं येऽहन्ति ते कीकटाः । न तेः कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ वा किंक्रियाभिः ? इति एवं प्रेप्ता प्रकृष्टाभिलाषालापिन एवभूतास्ते । नास्तिका इत्यर्थः । एतस्माच्छब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “कीकटा=अनार्थ-देशनिवासिनः” इत्युपपद्यते ॥

अत्र मगन्दशब्दं निराचष्टे—माङ्गद इति । अस्यापि विवरणं मामिच्छादिना । स हि मामिष्याद्यतनोऽर्थः । अयं च आगमिष्यति इत्येवमप्यनित्य परेभ्यो घनानि ददाति । म-ग-दाः क्रमेण पदत्रयस्यैकदेशा अत्र समुद्भूत्य निहिता इत्यर्थः । प्रमदको वा नित्यप्रसूतिो विषयपरः प्रमादशीलः प्रमगन्दः स्यात् । अयमेव एको लोकोऽस्ति न पर इति एवं प्रेप्सुः । प्रेप्तावान् नास्तिकः । अथ वा पण्डको नृपसकः । “होवः पण्डो नृपसके” इत्यमरः । पण्ड एव पण्डकः । प्रम-गन्दः स्यात् । स हि पण्डगाः अनास्थितवर्षा एव नाशं गमिष्यति । “पक्षि नाशने” (उ० प०) गमेर्ङः । दुर्गसु-पण्डक-स्तृतीयप्रकृतिः । स हि पण्डगः पण्ड(मय्यण्)-गच्छति स्त्रीरूपसा-द्विषाह । तयोर्वी घनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते शब्दसारूप्यं च प्रमगन्दशब्दे उभयोरप्यस्ति तस्मात्तावुभावयुपपद्यते । अथ वा प्रार्दकः स्रग् प्रमगन्दः स्यात् । स हि

आण्डो प्रजननकोषो प्रार्दयति प्रकर्षेणादयति अभिवचति प्रजननकार्यनिर्वाहय । विवृष्टाण्डकोशः पुमान् प्रजाः प्रजन-यितुमप्रभवण्डकोशमपि भेदयति जलादिदुर्बलं निर्गमनाय । यद्वा प्रकर्षेण ह्यसावाण्डौ अदयति । यतोऽसौ क्षोभावेनाज्ञातेः सह गच्छति । अवाण्डौ निर्व्रवीती-आणी इव ग्रीडयति तत् स्तम्भ इति । तयोरण्डयोः स्तम्भो नियमनं यस्मिन्तस्मिन्मै-धुनेकर्मणि असौ पण्डक आणी इव तौ ग्रीडयति संस्तभालतो हेतोर्मिमावाण्डौ । तथा आणी ग्रीडयत्योराकारणकारण्ड-कारा अत्रोपलभ्यन्ते तेन तथाविधं नाम लभेते तौ । आणी रथाक्षेभूलिकीलकौ । तौ हि रथचक्रस्य बहिर्गतिं निवर्त-यतः । आणिररणात् अरणं गमनम् “नृ गतौ” (अ० उ० प०) ल्युट् । तथाचात्र न अणल्यनेनेत्याभिः । अणतेर्ग-ल्यार्थैकधातोरेण् (पा० ३-३-१८) करणे । नयर्थेकार एवाव्ययानां नानाथेत्वात् । वस्तुतस्तु अणनादिति वा अणतेः शब्दार्थोऽपि आणिरिति देवराजयज्वान आहुः । शब्दायते ह्यसौ हिङ्गयोगेन ॥ चशगमने “रथ हिंसासंराज्योः ।” (दि० प०) संराक्षिन्पत्तिरिति तेन वशगमनमभिनिष्पद्यत इति ॥

बुन्द इधुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ ॥ (३२)

अथ बुन्दः (३२८) इत्यनवगतम् इधुर्भवतीत्यभिधेय-वचनम् । इधुवीणः । बुन्दो वज्रम् इति देवराजः । भिन्दो वेत्यादयः शब्दसमाधेयः । अत्र “वृद्ध संभचौ (खा० आ०) इत्यसाहस्रप्रत्यये धातोर्बुन्भावो निपातनात् (पा० ६-३-१०९) व-वयोरेधादुन्धोपि ॥ ४ ॥ (३२)

उक्तार्थं निगमसुपन्यस्तित्—

“तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वन्दो हिरण्ययः । उभा तं बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदुपे चिद्वद्वृषा” ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ६-५-२०)

तुविक्षमिति । इयमुत्तरा च कुक्षस्तुतेरार्थः । ऐन्द्री सतो-बृहती । हे इन्द्र ! ते तव धनुः तुविक्षं बहुविक्षेपम् तुवीति बहुनामसु पठितम् (निर्व० ३-१-२) बहुनिपूनिविक्षिपती-त्यर्थेऽण् (पा० ३-२-१) अथवा महाविक्षेपम् । महान् हि तस्य विक्षेपः सुदूरं क्षिपतीति कृत्वा किंच । सुकृतं शोभनानि हि कर्माणि क्रियन्ते तत् । सूमयं सुखमयम् । सुखं हि

१. दुर्गसु-प्रार्दक इति वा स्यात् । प्रकर्षेण ह्यसावदयति । अज्ञानैः सह क्षीत्वेन गच्छति । आण्डो कसात् तौ आण्डौ ? आणी इव ग्रीडयति तौ ह्यतौ मुखे पुनर्मैधुने कर्मणि वर्तमान आणी इव ग्रीडयति संस्तम्भ (संस्तम्भ) नीत्यर्थे इत्याह ॥

२. “अणिराणिवदशास्त्रीकाश्विनीसु द्वयो” इति मेदिनी ॥

३. अत्रनेकशक्यायैपदवचने-विदारण-मयदान-भासमान-द्रवगलक्षणानामर्थेषु संभाव्यद्रवक्षणवर्णनसामान्याद्वैदमुक्तमिति बोध्यम् ॥

प्राप्तयेण प्रस्तुतं यत्र तत् । सुखवाब्दात् “तत्प्रकृतवचने मयद्”
(पा० ५-४-२१) इति मयद् । खस्य लोपो दीर्घश्च निपातनात् ।
(पा० ६-३-१०९) सुखकरं सुहृदमिति दुर्गं । किंच हिर-
ण्ययः हिरण्यमयः सुवर्णविकृतः । “ऋत्व्यवास्त्यम्—” (पा०
६-४-१७४) इत्यादिना निपातः । बुन्दः इष्टुर्गणस्ते । स
हि साधुः साधयिता स्त्रीभार्या, वातुसंघातानां वा, “कृवापा०”
(उ० १-१) इत्यादिना उष्ण प्रत्ययः । किंच उभा उभौ ।
औषो दादेशः (पा० ७-१-३९) (एवमग्रेऽपि) अपि ते तव
बाहू भुजौ रण्यौ रमणीयौ स्वायती पीनी च । निपातः
पूर्ववत् । यद्वा रणादीं सांप्रतम्यौ । तदहंतीत्यर्थं यत् (पा०
५-१-६९) सुसंस्कृता सुसंस्कृतौ समलंकृतौ “ऋत्वकः”
(पा० ६-१-१२८) इति हलः । ऋद्वेपे अर्दनेन हि गमने
ज्ञातृणां पातयितारौ । निरुक्तेतत्पुरुस्ताव (नि० ६-४)
चिद् इति पूजायाम् (नि० १-२-२) ऋद्वृथा ऋद्वृथौ ।
औष आकारः (पा० ७-१-३९) मर्मवेधिनौ । ऋद्व इति
मर्मोच्यते तत्र यौ विष्मैतस्मौ । “व्यध ताडने” (दि० ५०)
किप । वर्णव्यत्ययो दीर्घश्च निपातनात् । अत्र भाष्यं न सम्प्रतिव-
लक्ष्यते तस्य सम्प्रैकाग्रोऽन्वेषः । ततो योज्यम् इति दुर्गः ॥ १ ॥
एवमत्र धनुःसंबन्धात् “बुन्दः इष्टुः” इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

तुविशं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ॥ ते सुकृतं
समर्थं सुमुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय
उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांप्रतम्यौ वर्द्वेपे
अर्दनेपातिनौ गमनपातिनौ (शब्दपर्यातिनौ दूर-
पातिनौ वा) मर्मण्यर्दनेवेधिनौ गमनवेधिनौ
(शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ) वा ॥ ५ ॥ (३३)
अथ “बुन्दो वे” स्तुकोऽर्थे निगमान्तरमुपपद्यसति (वयथो-
भेदेनाथैवेतः)

“निरा विध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्रमोद-
नम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ६-५-३०)

निराविध्यदिति । आर्यादिकमुक्तपूर्वं गायत्रीयम् । अयम्

१. शस्त्रातानां “स्तोमीयनिकरमातवारसंघातसंघाः” इत्य-
मरः । एक एव इष्टुर्नेकोऽभिनिष्यते । एव च दुर्गव्याख्यासु-
रोवेन व्याख्याकामः ॥

२. अर्दनेवर्धनौ वा । अर्दने पीडा ॥

३. सुदितसायणपुस्तके पाठान्तरमुद्धृतमधो इववते (टिप्पने)
हे वन्दः । ते तव धनुस्त्विक्षेपं महाक्षेपं सुकृतं समर्थं सुमुखं च । ते
बुन्द इष्टुः साधुहिरण्ययः हिरण्यमयः । ते उभा उभौ बाहू रण्यौ
रमणीयौ सुसंस्कृता सुसंस्कृतौ ऋद्वेपे चिद् संग्रामे अर्दनेपातिनौ
ऋद्वृथा अर्दनेवर्धनौ इति ॥

४. कुण्डलितः पाठः साधनेन सम्यग्भाष्यान्वे उद्धृतः ॥

इन्द्रः गिरिभ्यः मेघेभ्यः (निघ० १-१०-१०) तानुद्विष्य ।
“व्यखलोपे०” (पा० १-४-३१ वा०) पञ्चमी । स्वाततं
खाहृष्टम्, सर्वतो विस्तृतप्रकाशं वा बुन्दं वज्रं निराविध्यत्
संग्राहयत् । ततश्च पक्षं परिपक्षम् ओदनं तत्साधनमनं
मनुष्याणामर्थं आधारयत् आधारभूतमभिरपादयत् । भाष्ये
तु ओदनमुदैकदानं मेघमित्युक्तम् ॥ १ ॥

एवमत्रार्थवशाद् “बुन्दः वज्रम्” इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

निरविध्यत गिरिभ्य आ धारयत्पक्रमोदन-
मुदकदानं मेघम् ॥ इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

अत्र भाष्यमेतं अतोऽकारस्य दीर्घं आर्षः । आधारायदि-
खस्य शवसिह्रदः संवृत इति दुर्गोक्त्यासमन्ताधारयदित्यर्थः
प्रतिभाति ।

बुन्दं बुन्देन व्याख्यातं, बुन्दारकश्च ॥ ६ ॥ (३४)

बुन्दम् (१२९) इत्येतत्पदम् बुन्देन एव व्याख्या-
तम् । अस्मापि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दश्चदे । बुन्दारकश्च
बुन्देनैव व्याख्यातः । हस्तौ बुन्दारकः प्रकरणवशाद्वाऽन्यः
कथितः ॥ ६ ॥ (३४)

अथ किः (१३०) इत्यनवगतम् । कर्ता इत्यवगतः ।
करोतेः कर्तरीन्प्रत्ययः । स च “वेजो जिघ” (उ० ४-७१)
इति बाहुलकाद् डिदिति टिलोपे किः । अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

“अयं होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यस्तं-
मुञ्चन्ति देवाः । अहर्हर्जायते मासि मास्यथा
देवा र्दधिरे हव्यवाहम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-१-१२)

अयमिति । ऋचीकस्योभिर्विशेषां देवानां संवादस्तुक्तम् ।

१. अत्र दुर्गैः—पक्षे बहूनां वेधानां मध्ये यः पक्षो मेघ उद-
कदाने समर्थस्तस्मिन्दोऽभिरविध्यत् । विष्ठा च तावत् आधारायत्
यावन्निरुद्धः संवृत इति । कथं निरविध्यत् ? इति । बुन्दं स्वाततं
खाहृष्टमाकर्ण्यकृत्वा । एवमत्राकार्यसंबन्धात् “इष्टुः बुन्दः” इत्यु-
पपद्यते इत्याह । परं “बुन्द इष्टुर्वयति बुन्दो वे”ति प्रक्रमविरोधोऽस्य
दुर्बलः । पीनवस्तुवापत्तेः । प्रकाशे उदाहरण (निगम)—द्वयोपा-
दानेऽन्यपरितोषादेः कारणस्याभावाच्च ॥

२. पक्षश्च देवराजव्याख्यानात्प्रीत्यक्तवाभावाय व्याख्यातम् ॥

३. अत्र सूचीकस्यासिदिति सायणभाष्ये, तत्र “विशेदेवाः
सास्तन—” (ऋ० सं० ८-१-१२-१) इति षड्वचनशेषवचनम् ।
ततश्च “यस्य वाचनं स ऋषिर्वा तेनोच्यते सा देवते”ति स्मृत्य-
नासिरेवास्योर्विशेदेवाश्च देवतेति व्यक्तमुक्तमुपनिषादाय—वचन-
कारेण वचनेषु प्रातुषु सूचीकोऽसिरेयः प्रविश्य देवैः समवदुत्तरी-
क्षितिः (यस्मिन्) महत्तं नव, अत्र सुचोऽसिमानं विश इत्युत्तरं
च पदकं । अद्युयो देवानां वयमेच्छामित्युत्तरं पैकादशकं, तदपेति
द्व्योऽसिदिति । तथाच ऋचीकस्येत्यादि दुर्गोक्तं चिन्त्यम् ॥

तत्रेयं विश्वेदेवानामाषम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् आमेयी ।
अयम् पृथिवीस्थानः (भौमः) अमिः । देवानाम् होता
आह्वता । वृत्तात् । तथाच निगमः “अमिं वृत्तं पुरो दधे
हव्यवाहसुपद्युवे । देवां आसादया दिह” इति । सः उ स हि
यमस्य भगवत् आदित्यस्य । “यसिन्वृक्षे सुपछाते” (ऋ०
सं० ८-७-२३-१) इत्यस्यायुचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति ।
(१२-२९-१) किः कर्ता, अग्नेहिं प्रकाशात्प्रातरादित्यः
प्रसूयते । तदुक्तम्—“एष प्रातः प्रयुवति तस्मात्प्रातर्वौषोत्तन्त”
इति । किंच कम् अन्नम् अपि । अपिच यमेव ऊहे
अभिवहति । कतमत् ? यत् एतत् हविलक्षणं देवाः सर्वेपि
समञ्जसि समधुवन्ति । अशिरत्र प्रकरणवशाद्भोजनार्थः ।
किंच अयमेव अहरहः अहन्यहनि (अमिहोत्रिणां) गृहेषु
उद्बोध्यमानो महान् । जायते मासिमासि अर्धमासेऽर्ध-
मासे दशपूर्णमासेषु देवपितृवृक्षेषु च । जायते यस्यादेव-
गुणविशिष्टोऽयममिः अथ एतस्मादेव कारणात् एनं हव्यवा-
हम् अमिं देवाः आदधिरि निदधिरि ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यात् यमस्येति पञ्चीयोगाच्च “किः” इत्यस्य
“कृता” इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

आथास्य भाष्यम्—

अयं यो होता कर्ता स यमस्य, कमप्यन्नम-
भिवहति ॥ यत्समश्रुवन्ति देवाः ॥ अहरहर्जायते ॥
मासे मासे—अर्धमासेऽर्धमासे वा, अथ देवा
निदधिरि हव्यवाहम् ॥

अत्र मासे इति “पदज्ञोमास्—” (पा० ६-१-६३)
इत्यादिमुद्रेण मासादेशाभावपक्षे रूपम् । “वैकल्पिकेषु भावा-
न्तान् धर्माधिक्यफलकमि”ति महाभाष्यवचनात् ऋचि मासीति
पठितम् । एतत्तत्त्वं महाभाष्यकारणोक्तम् “एकः शब्दः सुप्र-
युक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामपुरभव-
ती”ति । तत्र यत्र यावत्सूत्रमधिकमधिकमन्वेति तत्र तावान्फ-
लविशेषः कल्पनीय इत्युपरितनवचननीयम्—तथा चोदाहृतं
तेनैव (म० भा०)

“नाकष्टुष्टं सुखं यान्ति येऽस्त्रीकमतभाषिणः ।

ते च पत्काषिणो यान्ति ये वाकमतभाषिणः ॥ १ ॥” इति ॥

उत्तमम् ऊणोतेर्दृणोतेर्वा ॥

अथ उत्तमम् (१३१) इत्यनवगतम् । जरायुः इत्यव-
गमः । ऊणोतेरेति धातुनिर्देशः । करणे घञि ऊणमिति
प्राप्नोति । अथ वा वृणोतेरेव । तेन हि गर्भे आकृतो भवति ।
तत्र “अलिशालोरत वण” ( ) इति विधीयमानो वप्रत्ययो
बाहुलकादाभ्यामपि यथाविबन्धं भवति । प्रकृतेरुत्तमत्वम् ।
“गर्भाशयो जरायुः स्यादुत्वं च” त्यमरः ॥

अत्रार्थे—

“महत्तदुत्वं स्थविरं तदासीद्”

(ऋ० सं० ८-१-१०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “येनविधितः प्रविवेशिष्यपः । विश्वा अपश्यन्व-
हुधा तं अग्रे जातवेदस्तुभ्यो देव एकः” इति शेषः । हे अग्रे !
तत् तदा तत् वक्ष्यमाणं प्रसिद्धं ते उत्तमम् प्रावरणं जरायुः
महत् परिमाणतः स्थविरम् अवस्थान्धिरन्तम्, अत्यन्तं
स्थूलं वा आसीत् । येन उन्वेन आविष्टितः आवेष्टितः ।
हृत्तल्लमाषम् । आवृत्तस्त्वम् पुरा (आदिसर्गे) अपः उद्दिश्य
(तासु) प्रविवेशिष्य प्रविष्टवानसि । किंच हे जातवेदः !
जातप्रज्ञासि । ते तव विश्वाः सर्वाः तन्वः तद्भूः । सुव्यवस्थया
आर्षेः (पा० ३-१-८५) सर्वाण्यज्ञानि बहुधा बहुप्रकारम् ।
अनेकेषु अभिधानेषु वर्तमाना इति दुर्गः । एकः देवः प्रजा-
प्रतिरन्वो वा अपश्यत् दृष्टवान् । कोऽन्यस्तत्तत्त्व तन्नामन्तं
वेत्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र “जरायुः उत्तम”शब्देनोच्यते आवेष्टनसंभवात् ॥

ऋवीसमपगतभास-मपहतभास-मन्तर्हितभा-
स-गतभासं वा ॥ ७ ॥ (३५)

अथ ऋवीसम् (१३२) इत्यनवगतम् । अपगतभा-
समित्येवमाथाः शब्दसमाधयः । पृथिवी अभिवेशा । सा हि
कृष्णच्छाया तस्मादपगतभासमित्यायाः शब्दसमाधय उपप-
द्यन्ते । धालन्यलकृतो विशेषः । अपगतापहृतान्तर्हितगतश-
ब्दानामन्यतमत्पूर्वैर्पदं भासशब्द उत्तरपदम् पूर्वस्य ऋमावः ।
भकारस्य बकार आकारस्य ईकारश्च ॥ ७ ॥ (३५)

उक्तार्थे निगममुपन्यस्यति—

“हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जम-
सा अधत्तम् । ऋवीसे अत्रिमश्चिनावर्नीतसुभि-
न्यथुः सर्वगणं स्वस्ति” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० १-८-९)

हिमेनेति । कक्षीवत् आर्षम् । त्रिष्टुभाषिणी । प्रातरनुवा-

१. एवं क्षत्रास्थापते—“यज्ञभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्-
हनेन च हतेषु आहुतु कनिष्ठः सौषीको नामातिर्वषट्कारहविर्-
हनाभ्यां भीतो देवेश्यो निर्गल्यपः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रद-
क्षितः सन्नन्वेष्टुमातेर्दैवैः सद्बु संवादं कृतवान्” इति । तथा च
तैत्तिरीयभाष्यम्—“अनेकयो ज्यायांसो आतर भासन् । ते
देवेश्यो हव्यं वदन्तः प्रागीयन्तः । सोऽधिरभिनेदित्वं वायसा
आतिमारिष्यतीति । स निलायत । सोऽपः प्राविशत् । तं देवाः
प्रेषमैच्छन्ति”त्यादि ॥ (तै० सं० २-६-६)

काश्चिनयोः वासते । हे अश्विना ! अश्विनौ ! औढोऽत्र
 ङादेशः (पा० ७-१-३८) हिमेन उदकेन । ग्रीष्मान्तेऽ-
 तिप्रशुद्धम् अग्निम् घंसम् अहर्लक्षणं (नि० १-८-६)
 तदुपलक्षितानिमौल्लोकादिधक्षन्तमिव तं युवाम् अवारये-
 धाम् तस्याहर्लक्ष्यं वृष्ट्या शमितवन्तावित्यर्थः । वारयित्वा च
 पितुमतीम् अन्नवतीम् पुरोडाशायवसहिताम् । पितु इत्यन्तम्
 (नि० २-७-६) ऊर्जम् आज्यलक्षणात् । एतदप्यन्नना-
 मखेव पठितम् । निरुक्तमपि “ऊर्गलक्षणमोज्यवतीति स्त”
 इति (३-८) अग्निरेन वलवान्प्राणवांश्च भवति । “ऊर्जं
 बलप्राणयोः” (तु० ५०) किर । युवाम् । असौ हविर्भा-
 जेऽग्नये । वर्षायुमहर्षिर्बलौषधिनिरपरा । अधस्तम् पुष्ट्यर्थं
 प्रायच्छतम् । किंच योऽयम् ऋषीसे अगगततेऽन्ते पृथिवी-
 द्रव्येऽभिरनुमन्निष्ठोन्नतः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषूपहितानि तिन्दु-
 कादीनि पच्यन्ते, यामवेष्णोक्तम् “ऋषीसपक्तं नाश्रीया-
 दि”ति । तम् अपि अवनीतम् ओषधीनामुत्पादनायाव-
 स्ताम्रीतं (पाथिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिष्टा ह्योषधिवन-
 सतयोपि विरोहन्तीति । अत्रिम् । अदेक्षिप (उ०
 ४-६७) हविषाम् ओषधिवनसलादीनां वा अत्तारमेवं
 सर्वगणम् सर्वनामानमत्रिम् (अग्निरेव हि अयमनेनौषध्यादि-
 रूपेणावस्थितः सर्वनामभिरभिधीयते । अग्नेः सर्वोत्पत्तिर्दशीनात्)
 युवामेव स्वस्ति खस्त्रयनाय (अविनाशाय) जगतः उश्नि-
 न्यधुः ग्रीह्यायोषधिवनसलादिरूपेण भूमेरुपेक्षाग्रीतवन्तौ ।
 अश्विनोरेव कृपया वृष्टिर्भवतीति तावनेन स्तूयते स्म ॥ ३ ॥

एवमत्र “ऋषीस” शब्देन “पृथिवी” इत्युच्यतेऽर्थवशात् ॥

अथास्य भाष्यम्—

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घंसमहरवार-
 येथा, मन्ववतीं चासा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयम्
 वीसे पृथिव्यामभिरन्तरोषधिवनस्पतिष्वप्सु, तस्य
 च्छिन्यधुः सर्वगणं सर्वनामानम् ॥ इति ॥

१. सायणस्वित्तिहासमुखेनामौ व्याख्यातवान् । तथा च स-
 अभेदमाख्यानम्—अभिष्टुपिमहुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेद्य
 तुपाग्निनाऽङ्गाधिपत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावसिष्ठ-
 दकेनोपशम्य सप्तासीषागृहादविकेन्द्रिवर्षं सन्तं तं निरगम-
 यतामिति । तत्रैतद्वृत्तिपाद्यते । अश्विना ! हे अश्विनौ ! हिमेन
 हिमवच्छीतोदकेन व्रतं दीप्यमानमवेवांघनाभैमुखैः प्रक्षितं तुपा-
 शिमवारयेयां निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि चासौ
 अक्षरपीडया कार्यं प्राप्तावाग्नये पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम ।
 अजशुक्ताम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं पुष्ट्यर्थं प्राय-
 च्छतम् । ऋषीसेऽगगतमक्रोशी पीडायन्त्रगृहेऽवनीतम् अवाञ्छुलतया
 अहरेः प्रापितमग्निं सर्वगणं गणः समूहः सर्वनामिन्द्रियाणां पुत्रा-
 दीनां वा गणोन्नेपतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोज्यमधुः
 तस्याहर्लक्ष्यमयं युवां स्तृष्टं प्रापितवन्तौ इति ॥

अथ निगमप्रसक्तं गणशब्दं निर्मवीति—

गणो गणनात् ॥ गुणश्च ॥

स हि गण्यते बहुसंयोगात् । गुणश्च । गुणोऽपि गणना-
 देव । असावपि हि गण्यत एव द्विगुणत्रिगुण इति ।

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह—

यद्वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम्
 तदश्विनो रूपम् ॥ तेनैतौ स्तौति स्तौति ॥ ८ ॥ (३६)

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शाखे नैग०
 का० षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

यदिति । यत् एतद् वृष्टे मेघे । सतिसप्तमी (पा०
 ३-३-३७) ओषधयः अवावा उद्यन्ति उद्यमानपचन्ते
 (सवत उद्यन्ते) फलन्ति च, एवं पृथिव्यां प्राणिनश्च ।
 तत् स एव उभयलक्ष्णोऽपि अश्विनो रूपम् अश्विनोरे-
 वाधिकार—स्तदश्विनोरेव महाभाग्यम् तेन महाभाग्यलक्षणेन
 रूपेण एतौ अश्विनौ मन्त्रवक् स्तौति । स्तौतीतिपदाद्वृत्ति-
 ष्यायसमादर्थो ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्यास्क० निरुक्तविद्वतो नैगमकाण्डे षष्ठाध्यायस्य
 षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

शा० के खाडिध्वसुधुमा (१८४०) परिमिते मासे तपसा-
 रैके पक्षेऽनह उर्कमेऽवसितिभैतुतिर्नितैषाधेके ।
 सम्राट्सकृतिभाजनस्य मिथिलाधीशेन सम्मानित-
 स्यान्तेवासिजनायुक्तपिहृदयस्य श्रीमुकुन्दस्य मे ॥ १ ॥

१. “उद्देव्यप्रतिनिर्देश्योरेक्यमापादयत्सर्वनाम पयधौय तत्त-
 छिन्नमाह” इति नियमेऽपि विषेयप्राधान्यात्तुछिन्ननिर्देशोऽत्र
 बोध्यः ॥

२. “पदाभ्यासो निगमः” इत्येतन्निरुक्तलक्षणायेत्यर्थः ॥

३. आरः कुजः स यवारकस्तस्मिन् । अत्र समाप्तिः प्रशस्तोति
 पुरस्तादुपादानम् ॥

४. विष्णो रत्नलामिके द्वादशीतीति ॥

५. पूर्ववदेकै । द्वादशाध्याया एव मुख्यनिरुक्तपदाभिप्रेतव्यस्य
 प्रायश्चित्तविज्ञातत्वात् ॥

मुजन्करपुरे बरे प्रभवतोऽनुकम्पावशात्
 प्रतिष्ठितमिहे नवे महति वेदविधायक्ये ।

अनेकविधविधिवे य इह कर्मकाण्डादिकं

मुद्राशक्तनिर्बयं युषो विविदिष्टसमभ्यापयत् ॥ १ ॥

तदीयकृतिमजसा समधिगल्य सन्तो मुद्रा

निरुक्तविज्ञितं लुप्तं लघुमवन्तु नैरुक्तकाः ।

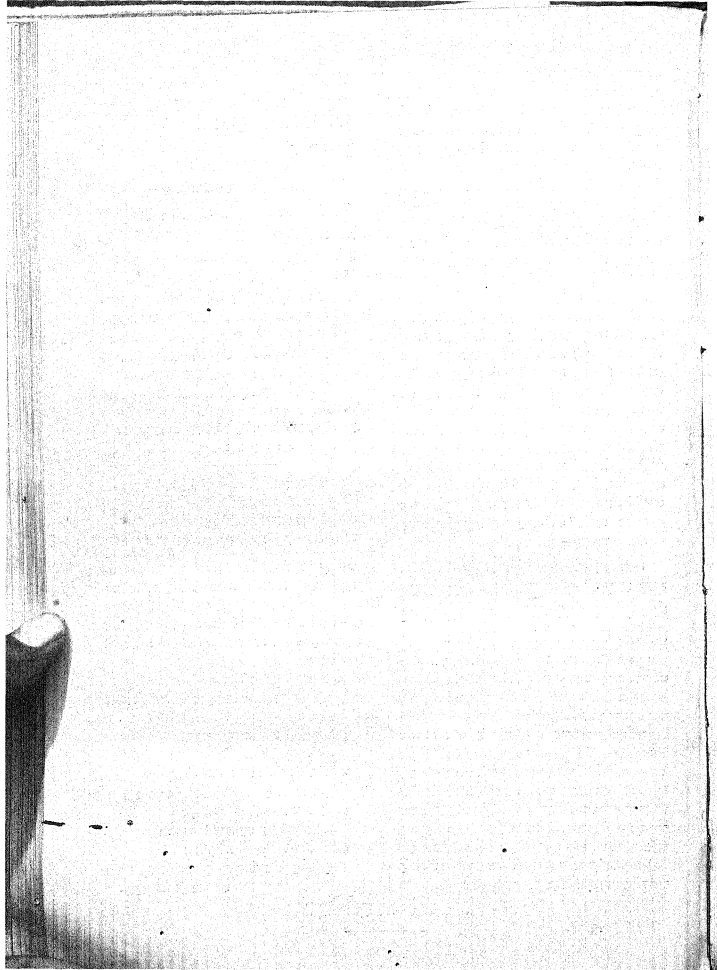
व्रामातिपरिस्फुटाभेनिचयाजितां वज्रितां

दुश्चित्त-पुनरपि—तो जगति पूर्ववत्काशिताम् ॥ २ ॥

इति निगदति टिप्पणकृतम्—

॥ समाप्तं चेदं पूर्वार्धम् ॥

देवताकाण्डम् ३ निरुक्तोत्तरपट्टकम् ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथातो दैवतम् ॥

अथ एकपदिकानन्तरमवसरप्राप्तं तृतीयं प्रकरणं दैवतं
“व्याख्यास्याम्” इति वाक्यशेषः । अतः शब्दः क्रमे हेतौ वा ।
यतः प्रकरणद्वयानन्तरमिदमवश्यं समाम्नायकमप्राप्तं व्याख्या-
तव्यमित्येवं क्रमे, दैवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्य-
गवबोद्धुम् । देवतापरिज्ञानानुबद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यत इति ।

अथैतल्लक्षणमुच्यते—

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
तदैवतमित्याचक्षते ॥

प्राधान्यस्तुतीनाम् अस्यादिदेवपत्न्यन्तानाम् । दैवतं
नामप्रकरणमिति एवमाचार्या आचक्षते कथयन्ति । निरुद्धा
हीयमेतस्मिन्प्रकरणे संज्ञेति भावः ।

सैषा देवतोपरीक्षा ॥

स एष पुरस्तात्प्रैतिज्ञाता सा इदानीं प्रकरणद्वये परिसमाप्ते
यथाप्रकरणोपपत्त्येनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः खल्लक्षण-
सत्त्वोपपत्तिभिरैकैकस्या दैवतायाः उपगम्योपगम्य परीक्षा
“वर्तिष्यत” इति वाक्यशेषः । इदमिहोक्तम्—यानि प्राधान्यस्तु-
तिभाजि देवताभिधानानि तत्समुदायो दैवतं प्रकरणं तथाख्या-
स्याम् इति । तस्य पुनरियमेव समीसतो व्याख्या श्रेयसतोपरी-
क्षणं तदभिधानव्युत्पत्ति—तत्समुदाहरण—तद्विचिन्तनानि ।

१. इष्य दुर्गा—समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणमसाजुदैवतं तद्वदति
यस्यायमादिः—“अथातो दैवतम्” इति । यावन्तो मन्त्राः सर्व-
खाद्यास्तु, तेषु यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशतस्तानि सर्वोपपत्तेव
व्याख्यातानि द्वयोः प्रकरणयोर्नैषण्डकैकपदिकयोः । संविज्ञात-
पदानि तु प्राधान्यस्तुतिभाजदेवताविषयाणि अग्राहनीनि सर्व-
मन्त्रेष्ववशिष्यन्ते । तानि च पुनरमूनि समाज्ञातान्यस्मिच्छाक्षेऽ-
ग्राहनीनि दैवपत्न्यन्तानि । अतस्तस्यान्विख्यासत्येदमारभ्यते अथातो
दैवतमिति । अथशब्दोऽधिकारार्थ इति ॥

२. प्रकरणत्रयोपपत्त्यासकाले नैषण्डकमिदं देवतानामप्राधान्ये-
नेदमिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत-
मित्याचक्षते तदुपरीक्षाव्याख्यास्याम् इति ॥

इ. संक्षेपतः ॥

४३ A. नि०

तत्पुनरेतत्सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणमनुकृत्वा न शक्यं
व्याख्यातुं, मन्त्राधीनत्वासर्वस्यास्य । अतो मन्त्रदेवतालक्षणवि-
धिर्धोषिष्या ब्रवीति—

यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थमत्यभि-
च्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते । तदैवतः स मन्त्रो भवति ॥

यत् अर्थवस्तु कामयमान ऋषिर्यस्यां देवतायामभि-
छुतायामार्थपत्यम् अर्थपतिभावमात्मन इच्छन् अमुष्मा-
देवतायाः प्रसादेनाहममुष्मार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं
पुरोधाया स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवत एव स मन्त्रो भवति ।
एतदेव मन्त्रं देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देव-
तोपलक्ष्या । अथवा—देवताविषयेऽस्यार्थस्यैवं देवता दातुं
समर्थंति जानानः स्तुतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुति-
भाजदेवता, सा पुनरियं स्तुतिश्चतुर्विधा—नामा—बन्धुभिः—
कर्मणा—रूपेणेति । तथा चोक्तम्—“स्तुतिर्नाम—रूप—कर्म—
बन्धुभिः” इति ।

ऋच एव हि प्रायेणातितरामपिहितार्थाः । न तथा यजुषि
ताष्ट्र (ऋक्ष) हि विज्ञाताष्ट्र यजुष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति ।
तस्मादत्र एव पुरस्त्वल्लु ब्रवीति—

तास्त्रिविधा ऋचः ॥

इति । याः काश्चन सर्वेषु वेदेषु ऋचः सन्ति, ताः सर्वा
अपि त्रिविधा एव भवन्ति । तद्यथा—

परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च ॥

इति । एवं तत्रैवार्थं सामान्यत उपदिश्याधुना प्रत्येकं
लक्षणतो ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति—

तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नाममिथ्युज्यन्ते प्रथ-
मपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

१. विधारयितुमिच्छता । संविधारणा—विधारणा—समर्थन—
मित्यनर्थान्तरम् ॥

२. अन्ये तु व्याचक्षते—आर्थेपत्यं प्रयुक्ते, तद्यस्यां देवतायां
योगबलेनोपलक्ष्यायामतत्कार्यान्तत इच्छत् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स
स्तुतिलक्षणो भवतीति । ततश्चाभिमतफलदातृत्वमेव देवत्वमित्युक्तं
भवति ॥

तत्र तस्मिन्निधौ परोक्षकृतानामुच्चायेतलक्षणं भवति-
परोक्ष००तस्येति । सर्वाभिः प्रथमादिभिर्विभक्तिभिः
नामभिः सर्वैरपि सुबन्तपदैरित्यर्थः । आख्यातस्य तिङ-
न्तस्य ॥ १ ॥

तथैतान्युदाहरणानि सप्तस्यपि विभक्तिष्वानुपूर्व्यैरेव
(क्रमेण) दर्शयति । तत्र तावत्प्रथमायाम्—

“इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः”

(ऋ० सं० ८-४-१५-५)

इन्द्र इति । अस्य “इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।
इन्द्रो वृषामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः”
इति शेषः । रेणोर्वैश्वामित्रस्येयमाधेम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । सर्वस्तु-
ल्लोकाहनिकैवल्ये विनियुक्ता । इन्द्रः देवराजः दिवः सुलो-
कस्य ईशे ईशे प्रभुः । इन्द्र एव पृथिव्याः कर्मणः ईशरो
भवति । इन्द्र एव अपाम् उदकानामपि ईश्वरः । वषट्कर्मादिना ।
इन्द्र इत् इन्द्र एव पर्वतानाम् मेधानामपि (निघं० १-
१०-९) ईशरो भवति । इन्द्र एव वृषाम् अतिप्रबुद्धानामपि
भूतानामाकाशादीनाम् ईश्वरः । इन्द्र इत् इन्द्र एव मेधिरा-
णाम् प्रज्ञावान् धनवतां वा । यज्ञैस्त्वद्वातामिति दुर्गः । मेधां प्रज्ञा
धनं वा (निघं० २-१०-२२) ततो मलय ईरन् प्रपोद्ग्रादित्वात्
(पा० ६-३-१०९) इन्द्र एव हि क्षेमे लब्धस्य धनस्य
परिपालने । योगे अर्थसंयोगे । प्राप्त्ये इति दुर्गः । हव्यः
आह्वातस्यो नान्यः कथितस्तमर्थ एतत्सर्वं कर्तुमिति भावः ।
अनेन इत्येतस्मादुपपदावीध इति प्रथमपुरुषैकवचनं नोत्तमपु-
रुषैकवचनमिति प्रतीयते । तदत्र तलोप आर्षेः । व्यस्यो वा
पुरुषस्य (पा० ३-१-८५) तथाचोक्तम्—“सुतिसुपग्रहलिङ्गन-
राणां काळहलच्छरकर्तृयज्ञां च । व्यस्यमिच्छति शास्त्र-
कृदेषां सोऽपि स स्थिति बाहुलकेन” इति । अत्र नरः
पुरुषः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयायाम्—

“इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत्”

(ऋ० सं० १-१-१३-१)

इन्द्रमिति । अस्य “इन्द्रमर्कैर्भिरुक्तिभिः । इन्द्रं वाणीरन्-
पत” इति शेषः ॥ मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री गायत्री ।
महाव्रते महदुक्थे शिरसि बास्ये । हे गाथिनः ! (सामगाः)
गीयमानसामयुक्ता देवतारः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव स्युं बृहत्
बृहत् । आबो लुक् (पा० ७-१-३९) (“लामिदि हवं
मह” इत्यस्यामृचि (ऋ० सं० ४-७-२७) उत्पन्नेन बृहन्ना-
मकेन) सात्रा । अनूपत अभिष्टुत । हे अकिंणः !

१. गायत्रीः “वसिष्ठाभिप्रातिस्वस्य” (उ० २-३) इति
धर्मप्रत्ययः । गाथा एषां सन्तीति गाथिनः “त्रोक्षादिभ्यश्च”
(पा० ५-२-११६) इतीप्रत्ययः ॥

अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः ! (ऋग्विदः !) यूयमपि अर्कैः
अर्कैः ऋष्यैर्मन्त्रैः (नि० ५-४) “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-
१-१०) इत्येवभाव एलम् (पा० ७-३-१०३) इन्द्रम् एवा-
नूपताभिष्टुतेति पूर्वैरेवान्वयः । यूयमपि च हे अन्वयैवः !
(यजुर्विदः) इन्द्रम् एव वाणीः वैविमर्शयुज्ययीतिरनूपत ।
“गुं सुतौ” (अ० प०) “गो नः” (पा० ६-१-६५) इति
नलं लुङि व्यस्येनात्मनेपदम् (पा० ३-१-८५) ह्यस्यादा-
देशः । सिच इवभाव उकारस्य वीथेत्वं च छान्दसम् । धातोः
कुटादित्वेन सिचो छिन्वाहुणामावः ॥ १ ॥

अथ तृतीयायाम्—

“इन्द्रेणैते गृत्सवो वेविषाणाः”

(ऋ० सं० ५-२-३६-५)

इन्द्रेणैति । व्याख्यातमेतत्पुरुस्तात् (नि० ६-६-३) ।

अथ चतुर्थ्याम्—

“इन्द्राय सामं गायतु”

(ऋ० सं० ६-७-१-१)

इन्द्रायेति । अस्य “विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते
विपुश्रिते पनुष्ये” इति शेषः । नृपेवस आर्षम् । उष्णि-
गैन्द्री । सावित्रेण्वहः सु खोत्रियातुल्यपर्वणं तृतीयसवने ब्राह्मण-
च्छंसिनः शक्ते विनियुक्ता । हे उद्गातारः ! विप्राय मेधाविने
(निघं० ३-१५-२) बृहते महते धर्मकृते कृतधर्मेण ।
(क्रमेणः कर्म) विपुश्रिते विदुषे पनुष्ये आत्मनः सुति-
मिच्छते । पनुस्यतिरर्चति कर्मांस्तुल्ययीषीति स्कन्दसामिनः ।
“पन स्तुतौ” (अ० प०) तथा च पनने पनुष्यतिच्छतीति
वयजन्तात् “वयाच्छन्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युप-
स्यः । सुगायमश्च (पा० ७-१-५१ बा०) इन्द्राय इन्द्रार्थे
(तत्प्रीत्यै) बृहत् बृहन्नानकं साम गायत पठत ॥ १ ॥

अथ पञ्चम्याम्—

“नेन्द्राद्वेते पवते धाम किञ्चन”

(ऋ० सं० ७-२-२२-१)

नेन्द्रायेति । अस्य “स्युर्वैष्वेय रुमयो द्रावयित्वो मस्तु-
रासः प्रसुपः साकर्मरिते । तन्तुं तत् परिसर्गांस्तु आश्वयो”

१. “अर्च पूजायाम्” (भा० प०) करणे घः (पा० ३-
३३-११८) “चजोः—” (पा० ७-३-५२) इति क्लृप्तम् ।
अच्यन्त परिमित्यर्को मन्त्रास्ते सन्त्येषामिति मत्स्यैव इतिप्रत्ययः
(पा० ५-२-११६) ॥

२. व्यलयेन तृतीयास्ताने प्रथमा (पा० ३-१-८५) जसि
“प्रथमयोः—” (पा० ३-१-१०२) इति पूर्वसवणैदीर्घः ।
“दीर्घाज्जसि च” (पा० ३-१-१०५) इति तु “वा छन्दसि”
(पा० ३-१-१०६) इति विकल्पितो न प्रवर्तते ॥

३. आक्षिप्तस्य नृपेचसाधर्मिति साधयः ॥

इत्यादिः । रेणोर्वैश्वामित्रस्येयमार्थम् । पावमानो सौमी जगती ।
सूर्यस्य सुवीर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य वादित्यस्य **रश्मयः** रश्मिः रश्मिः
 व्यापकाः किरणा इव **द्रावयित्तवः** द्रावणशीलाः । ते यथा
 तमसां तथैते पापानाम् । सर्वत्र द्रावणशीला वा । **मत्सरासः**
 मत्सराः । मद्भकराः सोमाः **प्रसुपः** प्रसूता एतैः क्लृप्तिभिः
साकम् सहैव इन्द्रं प्रति ईरते गच्छन्ति “**ईर गतौ**” (अ०
 आ०) छन्दः । गला च ततं विस्तृतं तन्तुं सूत्रं तदुपलक्षितं वस्त्रं
परिसर्गासः परिसर्गाः परिलुतास्त्रन्त्रवयवा यथा **आशवः**
 व्यामुवन्ति “**अश व्यासौ**” (स्वा० प०) उष्ण । एवमेतं वातारं
 स्वाभिनिमिन्द्रं प्रति अश्ववन्ति व्यामुवन्तीत्यर्थः । कस्मात्पुनरेवं
 कमः ? यस्मादसौ सोमः **इन्द्रादृते** इन्द्रं विहाय प्रातःसवन-
 शीनां सोमसवनस्थानानां **किञ्चन** किञ्चिदपि **धाम** स्थानं
 (देवधारीरं) न पवते न गच्छति, पवतिनैरुक्तो धातुर्यस्यर्थः
 (निष० २-१४-१०८) तस्मादेवं ब्रूमहे इन्द्रमेवैते व्यामु-
 वन्तीति ॥ १ ॥

अथ षष्ठ्याम्—

“**इन्द्रस्य तु वीर्योणिं प्रवोचम्**”

(ऋ० सं० १-२-३६-१)

इन्द्रस्येति । अस्य “यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
 अहश्चन्द्रिमुखस्तद्वै प्रवक्ष्यामि अभिनुत्यैतानाम्” इति
 शेषः । आश्विरसस्य हिरण्यस्तूपस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् ऐन्द्री ।
 अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने विष्केकवत्ये वास्यते । **वज्री** वज्रयुक्त
 इन्द्रः **प्रथमानि** पूर्वसिद्धानि मुख्यानि, अकृतपुण्याणि बान्ध्याः
वीर्योणिं वीरकर्मोणिं यानि **चकार** कृतवान्स्थानि तस्य **इन्द्रस्य**
तु क्षिप्रं **प्रवोचम्** प्रकर्षेण ब्रवीमि । वर्तमाने छह् (पा०
 ३-४-६) “अत्यतिवक्ति—” (पा० ३-१-५२) इत्यङि
 “वच उम्” (पा० ७-४-२०) इत्युमागमः “बहुलं छन्द-
 स्याद्भ्योपेयि” (पा० ६-४-७५) इत्यङमावः । कानि
 वीर्योणिं ? अहि मेघम् (निष० १-१०-२१) **अहन्** हत-
 बान्धवज्रेणेत्येकं वीर्यम् **अनु** पश्चात् **अपः** जलानि **ततद्वै**
 हस्तिवान् “तद्वै हिंसायाम्” (स्वा० प०) छिद् । भूमौ
 निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् परं **पवैतानां**
 मेघानाम् (निष० १-१०-५) संबन्धिनी **वैक्षणाः** उदकव-
 हनक्षिराः । यद्वा पवैतानां गिरीणां वक्षणाः नद्यः (निष० १-
 १३-५) **प्राप्तिनन्** प्रकर्षेण भिन्नवान् । कूलप्रयकर्षणेन प्रवा-

१. सायणसु—प्रसुपः शश्वरां प्रस्थापका इन्मारः । आसवो
 ग्रहेषु चमसेषु च व्यासः सर्गासः सृज्यमानाः सोमास्ततं
 विस्तृतं तन्तुं तन्तुभिः कृतं वस्त्रं साकं सह युगपत् परिईरते
 परितो गच्छन्ति । ते सोमा इन्द्रादृते इन्द्रं वनैर्यिस्थाऽन्यथिचन
 धाम देवधारीरं लक्ष्मीकृञ्च न पवते न गच्छन्ति । पवत्यवचनं
 छान्दसम् । किंतु इन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धात्रो
 यष्टव्यत्वं च—“आवाकिन्द्रस्य प्रिया धामानि” (तै० आ० ३-
 ५-७) मन्त्रवर्णादवगम्यत इत्याह ॥

हितवानित्यर्थः । एवमाहीनि वीर्योणिं (पराक्रमप्रयुक्तानि
 कर्माणि) अहमिन्द्रस्य प्रवोचमिति ॥ १ ॥

अथ सप्तम्याम्—

“**इन्द्रे कामा अयंसते**”ति ॥

इन्द्रे इति । अस्य “दिव्यासः पार्थिवा उत । त्वमुष्ण एणता
 नरः” इति शेषः । हे स्रोतारः ! ये **दिव्यासः** दिव्याः **कामाः**
 ये च **पार्थिवा** उत पार्थिवा अपि ते उभये अपि **इन्द्रे** एव
अयंसते उपनिबद्धा अतस्तं प्रार्थयत । स हि कामानामीष्टे । **हे**
नरः ! यूयं **त्वमुष्ण** तमेव सुष्ठु कामप्रार्थयै **मृणत** स्तुत ॥

एवं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणमुक्त्वा संप्रति यथाप्रतिज्ञं प्रत्यक्ष-
 कृतमन्त्रलक्षणमाह—

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति
 चैतेन सर्वनाम्ना ॥

तदधिकाराद्यस्यमध्यमपुरुषः । **मध्यमपुरुषयोगा** मध्य-
 मेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्रास्ते **त्वमित्येतेन सर्वनाम्ना**
 युक्ताश्च प्रत्यक्षकृताः । यत्र “त्वमि”त्येवं श्रूयते तत्राविद्य-
 मानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः । यत्र तु मध्यमः पुरुषः
 श्रूयते तत्राविद्यमानमपि “त्वमि”त्येतत्सर्वनाम अध्याहार्यम् ।
 संबन्धिषाब्दलोकेतयोः । व्याकरणानुशासनमपि “युष्मद्युपपदे—”
 (पा० १-४-१०५) मध्यमं पुरुषमनुशास्ति, तथाच—

“**त्वमिन्द्र बलादधि** ॥”

(ऋ० सं० ८-८-११-२)

“**वि न इन्द्र मृधो जहि** ॥”

(ऋ० सं० ८-८-१०-४)

इति चैते उदाहरणे, अत्राप्यस्य “सहसो जात ओजसः ।
 त्वं वृषन्वृषेदसि” इति शेषः । देवजामैयः सूक्तं ददद्भ्यः गायत्र-
 मेन्द्रम् तत्रैवं महारात्रिके (द्वितीये) पथौये प्रशास्तुः स्रोत्रे
 (शस्त्रे) विलिप्युक्त । हे **इन्द्र** ! त्वं **सहसः** परेषामभिभ-
 वनसमर्थो **बलात्** **अधिजातः** । बलाज्जातोऽसि । अधिः
 प्रशमन्योनुवादकः । वृष्टादिवधहेतुभूताद्वलहेतोस्त्वं प्रख्यातो
 भवसीत्यर्थः । अपि च **ओजसः** ओजोनाम बलहेतुहृदयगतं
 धैर्यं तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे **वृषन्** वसितः ! त्वं **वृषेत्**
असि कामानां वर्धितैव भवसि इच्छन्तोऽसिवायं ॥ २ ॥

द्वितीयस्य “नीचा यच्छ दृतन्यतः । यो अस्मौ अग्निवा-
 सुत्यधरं गमया तमः” इति शेषः । शासस्य भारद्वाजस्येयमार्थम् ।
 वैद्वत्स्य हविषो याज्या । अनुष्टुप् ऐन्द्री । हे **इन्द्र** ! नः **अस्मा-**
कम् मृधः संप्रामकारिणः शत्रून् (निष० २-१७-२०)
विजहि विनाशय । तथा दृतन्यतः दृतनाः सेना आत्मनं
 इच्छतः । युयुत्समानापि तान् **नीचा** नौचैः (नीचीनमवा-

१. देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नाम अपिकाः । तथाचानु-
 क्रान्तम्—“इक्ष्वाक्यदीव्यवासव इन्द्रमातरो नावन्” इति ॥

कुलं यथा स्यात्तथा) यच्छ गमय “दाणं दाने” (भा० प०) जेह । “प्राग्भाषा—” (पा० ७-३-७८) इति दाणो यच्छादेशोऽन्तर्भावितव्यर्थोऽयं दाण । एवमर्थं दक्षतेरिति । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति अन्त्युपक्षपयितुमिच्छति । “दक्ष उपक्षवे” (दि० प०) तम् अधर्ं निहृष्टं तमः अन्धकारं मरणलक्षणं गमया गमय प्रापय । छान्दसो वीषः (पा० ६-३-१३०) ॥ ४ ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्ष-
कृतानि स्तोत्रव्यानि ॥

युष्मत्प्रयोगैर्हि कचित्स्तोतारः संव्यन्ते । तद्यथा—

“मा चिद्वन्दि शंसत ॥”

(ऋ० सं० ५-७-१०-१)

“कृषां अभि प्र गायत ॥”

(ऋ० सं० १-३-१२-१)

“उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वम् ॥”

(ऋ० सं० ३-३-२१-१)

इति चैतान्युदाहरणानि । अत्राद्यस्य “सखायो मा रिष-
ण्यत । इन्द्रमिच्छोता वृषणं सचां सुते मुहुं दुक्या चं
शंसत” इति शेषः । प्रगाथस्येयमर्थं ब्रूहीती ऐन्द्री । त्रिवासी-
तिषु विनिवृत्ता । हे सखायः ! समानख्यानाः स्तोतारः । मा
अन्यत् किञ्चित् अपि इन्द्रस्तोत्रादन्त्यस्तोत्रं विशंसत
विनिवाभिः स्तुतिभिश्चारयत । मा च रिषण्यत रिषीयत ।
अखवीयस्तोत्रोच्चारणेनात्मनोर्हिंसांमाडिलभ्यत । अत्र “दुर-
स्तुर्द्विगणस्तुर्वैषण्यति रिषण्यति” (पा० ७-४-३६) इत्यनेने-
च्छार्थव्ययजन्तोऽयं निपातितः । रिष्टिर्हिंसा “रिप हिंसायाम्”
(दि० प०) किन्तु । अत्र माचेतसापीच्छताम्यदेवतान्तरमिति
दुर्गव्याख्यानं मन्दम् । एवं सायणस्यापि । “मार्हिस्तारो
भवत । अन्यरीयस्तोत्रोच्चारणेन वृषोपक्षीणा मा भवते”ति
हि तैत्त व्याख्यातम् । किं तर्हि ? सुते अभिपुते सोमे वृषणं
वर्तिरारयत इन्द्रमिच्छ इन्द्रमेव । स्तोता स्तोत स्तुत ।
संहितायां वीषः (पा० ६-३-१३०) गुणस्थानदसः । सचा
सह संघोभूय सर्वे स्तोत्रादयः । हे प्रशस्त्रादयः ! (होतारः)
यूयम् उक्था उक्थानि राज्ञानि च । शोर्वा (पा० ७-१-
२९) इन्द्रविषयाणि मुहुः पुनः पुनः शंसत गदत । उक्थै-
रिन्द्रं स्तुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीयस्य—“श्रीळं वः शत्रोर्ं मारुतमनुर्वाणं रथे शुभ्रम्”
इत्यादिः । योऽपुत्रस्य कण्वस्येयमार्षम् । गायत्रं मारुतम् ।
कैलीनस्य हविषो यज्या । हे कण्वाः ! कण्वगोत्रोत्पन्ना मह-
षेयः । यद्वा मेधाविनः कृत्विजः । (निषं० ३-१५-७) यूय-
मिमम् मारुतं मरुदेवताकं शत्रोर्ं बलम् (निषं० २-९-७)

१. अत्रात्मन इत्यध्याहस्य कथं विदितस्तु योजं भवति ॥

अभि अभितः प्र प्रकर्षेण गायत स्तुष्वम् । कीदृशं शत्रुम् ?
श्रीळं विहरणशीलम् (यच्छन्नूपि हृद्वाऽनारतं क्रील्लेव) ।
पुनश्च अनर्वाणम् अनाभितमस्यत्र, लक्षप्रभावप्रयुक्तमेवेत्यभि-
प्रायः । यद्वा भ्रातृव्य- (शत्रु-) रक्षितम् । अत एव शुश्रन्तरे
ब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम् “अनर्वां प्रहील्लाह भ्रातृव्यो
वा अनर्वा भ्रातृव्यापुत्रुला” इति (तै० सं० ६-३-८) रथे शुभ्रं
खकीयरथेऽस्थाय शोभमानम् । रथे स्थितं शोभिष्ठमिति
दुर्गः । एवं भूतं मरुता बलमभिप्रगावतेति वः युष्मभ्यं
“ब्रवीमी”ति शेषः ॥ १ ॥

तृतीयस्य “अश्वं राये प्रमुञ्चता सुदासः । राजा वृत्रं जङ्घ-
नव्यागपागुदगथा यजाते वर आ दृष्टिव्याः” इति शेषः ।
विश्वामित्रस्येयमार्षं त्रिहृवैन्द्री । हे कुशिकाः ! कृषिकेगोत्रो-
त्पन्नाः हे पुत्राः ! यूयम् उपप्रेत अश्वस्यास्य समीपं प्रकर्षेण
गच्छत । तत्र गत्वा च चेतयध्वम् विजानीष्वमेतत् । यद्वा
अश्वरक्षिणः सावधानान्कुक्षत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञ
आश्वमेधिकम् अश्वम् राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय
प्रमुञ्चत उत्सृजत । राजा देवानां स्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविन-
कारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपथिनोत्रेषु देवेषु जहन्नन्त
सुरं जघान । “हन् हिंसागत्योः” (अ० प०) इत्यस्य यद्-
ल्लुकि “सुगतोऽनुनासिकान्तस्य” (पा० ७-४-८५) इत्यभ्या-
सस्य नुगागमः । तदन्ताल्लिङ्गनामः (पा० ३-४-९४)
तस्मादश्वमपि विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरम् पृथिव्याः
वरे उत्तमे देवयजनदेशे आयजते समन्तान् राजा यजेत ।
यजतेल्लेङ्गनामः (पा० ३-४-९४) ॥ १ ॥

एवमेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु संबद्धाः स्तोतारः । स्तोत-
व्यानि तु यानि देवतान्तराणि तानि परोक्षकृतानि संबन्धीनि ।
एवं लक्षणमश्रज्जातसुपेक्षितव्यम् ।

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगाः ॥

उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्तास्ताथ आध्या-
त्मिक्यः आत्मविषयकस्तुतिपरा वेदितव्याः ।

अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ २ ॥

अथ च अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना या उक्तास्ताथ
आध्यात्मिक्यः । अत्रापि अत्राहमिति सर्वनामपदं श्रूयते तत्रा-

१. निरुक्तपक्षेण चात्र दुर्गव्याख्यानमेवम्—कुशिकाः स्तुति-
कोष्ठार कत्विजः । उप प्र इत गच्छत । चेतयध्वं विजानीष्वमेतत्
वस्यैव राजा वृत्रं शङ्क जहन्नन्त इतवान् प्राग० क् सर्वोच्चं दिक्षु ।
अथ एवं सर्वहन्ता अमित्रो भूत्वा वरे श्रेष्ठ प्रदेशे पृथिव्या यजाते
यजते । ते यूयमेतदिहाप्य उपप्रगच्छत । उप प्रगल चैतमाश्व-
मेधिकं अश्वम् प्रमुञ्चत उत्सृजत । विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधया-
गाय । योऽवमेतसिन्धुदासे—कस्यायनादे वतैते इति ॥

२. उपगम्यालोकितव्यमित्येवमर्थोऽस्यात्र सर्वत्र निरुक्ते व्या-
ख्यानं बोध्यः ॥

विद्यमानमपि ह्युत्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदमध्याहार्यम् । यत्र चोक्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदं श्रूयते तत्राविद्यमानमपि “अहम्” मित्येतत्सर्वनामपदमध्याहार्यं संबन्धिशब्दादत्यन्तोरिति बोध्यम् ।

अत्राप्युदाहरणमाह—

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवङ्गकं वागाम्भुणीय-
मिति ॥

यथा एतत् उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम् । इन्द्रोऽपि मिति । इतिशब्द आरब्धः । “उपलितिकसन्तेभ्यः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा । तथाचैवमादि । एवमन्येऽपि आध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः । इन्द्रः “वक्तै” शेषः । वैकुण्ठी मन्त्रः । वैकुण्ठ इन्द्रोऽस्य वक्ता अस्तीति इतिमेलनीयः । लवङ्गकं द्वितीयं तस्यापि वक्ता इन्द्र एवेति व्यक्तमुपरिष्ठाद-
विष्यति । तृतीयस्यवागाम्भुणीयम् । एवमाख्याप्यते—वैकुण्ठा नाम आधुरी बभूव । तस्याः किल तपसः प्रभावेणा-
पत्यलमिन्द्र आजगाम । स वैकुण्ठी नाम बभूव । तस्यात्मस्तु-
तिसंयुक्तमेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत् । “अहं शुर्वं वसुनः पूर्व-
स्पर्तिरहं धनानि संजयामि जगत्तः । मां हवन्ते पितरं न
जन्तवोऽहं दाक्ष्ये विभजामि भोजनम्” (ऋ० सं० ८-१-
५-१) इति पूर्वसूक्तेन (सप्तयुगं) स्तुत इन्द्रो दृष्टः समिद-
मादिस्वकृत्रयेण स्वयमात्मानमस्तीत् । तस्मादेकमुदाख्यस्येन्द्रस्य
वाक्यत्वात् “यस्य वाक्यं स ऋषि” परिभाषयेन्द्र ऋषिः ।
वैकुण्ठस्यैव त्स्यमानत्वात् “या तेनोच्यते सा देवते”ति परि-
भाषयेन्द्र एव देवता । जगती । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः
शस्त्रे विनियुक्ता । इन्द्रो ब्रवीति—अहम् इन्द्रो वसुनः धनस्य
पूर्व्यः मुख्यः असाधारणः पतिः स्वामी छान्दसं सत्त्वम् ।
शुक्लम् अभवम् । भवतेर्लेखि “बहुलं छन्दसि” (पा० २-
४-७३) इति शायो लुक् । “अचि ध्रु-” (पा० ६-४-७७)
इत्युपनिषदः । अहमावदछान्दसः । तथा अहं शाश्वतः ।
बहुनामैतत् (निर्यं० ३-१-५) बहोः शत्रोः संबन्धीनि
धनानि संजयामि समित्येकीभावेऽस्यम् । सदैव जयामि ।
किंच माम् एव जन्तवः प्राणिनो यजमानाः । हवन्ते
आहवन्ति पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाक्ष्ये
द्विषो दात्रे यजमानास्य । “दाक्षान्साह्वान्मीढांश्च” (पा० ६-
१-१८) इति कक्षन्तो निपातः । “वसोः संप्रसारणम्”
(पा० ६-४-१३१) इति वस्योलम् । यथाहं भोजनम्
अर्धं धनं वा विभजामि विभज्य ददामीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमुदाहरणम्—

“इति वा इति मे मनो गामश्चं सनुयामिति ।
कुवित्सोमस्यापामिति” ॥
(ऋ० सं० ८-६-२६-१)

१. तथा चानुक्रम्यते—“सप्तयुःस्तुतिसंज्ञं आत्मानमुत्तरेषि-
मिस्तुष्टावाहंयुर्भवेकादशान्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी चे”ति ॥

इन्द्रो लवङ्गवमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानींमृषिभिर्दृष्टः
सन्ने स्वात्मानमनेन सूतेनास्मावीत् । अतोऽस्य लवङ्गवमापन्न
इन्द्र ऋषिः स एव देवतोक्त्याप्यात् । वायव्री । लवो ब्रवीति
इति वा इति । एववैवच । (एवमेवमकारेण) मे मनः
वर्तते । तत्प्रकारं दर्शयति—गामश्चम् गां वाचं च सनुयाम्
स्तोतुभ्यः प्रयच्छेयम् (तयाम्) इति । “पणु दात्रे” (तं
उ०) आशंसायां छिद् (पा० ३-३-१३४) द्वितीय इति-
शब्दो हैती । यतः कुवित् बहुवारमहम् सोमस्य सोमं
व्यस्येन घृष्टी (पा० ३-१-८५) अपाम् पीतवानसि
“पा पाने” (भ्वा० प०) छुडि “गातिस्था-” (पा० २-
४-७७) इति सिचो लुक् । अतोऽस्यै गामश्चं च दत्ता ।
प्रत्युपकारिण्यामीति भागः ॥ १ ॥

अथ तृतीयमुदाहरणं वागाम्भुणीयम्—

“अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत वि-
श्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राद्री
अहमश्विनोभा” ॥ (ऋ० सं० ८-७-११-१)

अम्भुणस्य महर्षेर्दुहित्वा वाहनाद्री नैषादिषुभी स्वात्मानम-
स्तौत् । अतः सा ऋषिः । सचिच्छास्त्रात्मकाः सर्वजगतः पर-
मात्मा देवता । तेन हि एषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगदपेक्ष
सर्वस्याधिष्ठानत्वेन वाहमेव सर्वं भवागीति स्वात्मानं स्तौति ।
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । वाग्ब्रवीति—अहं सत्त्वस्य द्रष्ट्री
वाक् आम्भणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्ब्रह्मा भवन्ती रुद्रेभिः
सुरैरेकादशभिः । इत्थंभावे तृतीया (पा० २-३-२१) ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-९) यैसभावे एवम् (पा०
७-३-१०३) तदात्मना चरामि लोके । एवं वसुभिः
अश्वभिः एव आदित्यैः दैवदशात्मभिरपि । उत
अपिच विश्वदेवैः विश्वेदेवैस्तदैश्वर्यैर्वा दशभिः । अहम् एव
ब्रह्मीभूता मित्रावरुणा मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्चेति उभा
उभौ अपि । “ध्रुवां सुहृन्” (पा० ७-१-३९) इति औज
आकारादेशः । एवमेऽपि । बिभर्मि धारयामि । इन्द्राद्री
अपि अहम् एव धारयामि । उभा उभौ अश्विना अधिनौ
अपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगत् शुक्लौ रजत-
मिवाध्वत्वं सद्गुण्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते तादृश्या

१. तथा चानुक्रम्यते—“इति वै सप्तोनेन्द्रो लव आत्मानं
नुष्टात्रे”ति ॥

२. तथा चानुक्रम्यते “अहमहौ वागाम्भुणी तुष्टावाभासः”
मिति ॥

३. तथा चोक्तम्—“आदित्या द्वादश भोक्ता विश्वेदेवा दश
स्तुताः । वसवश्चाष्टसंख्याताः पदत्रिंशदुष्टिता मताः” इति ॥

४. दुर्गस्तु—यमिः सद्यभूता चरामि स्तुतिकूपेण । अहमेव
मित्रावरुणोऽऽविमि द्विषा । मरुपूर्वकं द्विःसंप्रदानं सर्व-
देवताभ्यं इत्यभिप्रायमाह ॥

मायया आधारलेनासहस्यस्यपि ब्रह्मणः (सकाशात्) उक्तस्य सर्वसोपपत्तिः ॥ १ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः ॥
अल्पश आध्यात्मिकाः ॥

भूयिष्ठाः शास्त्रान्तरेषु बहवः । **अल्पशः** कश्चिच्च **आध्यात्मिका** लक्ष्यन्ते । आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य येषामित्यास्त इह शब्दे आध्यात्मिका उच्यन्ते ।

अथापि स्तुतिरेव भवति ॥ नाशीर्वादः ॥

अथापि कश्चित् **स्तुतिः** ०० **र्वादः** । तत्र पुनराशीर्वाज्या । **किंकारणम्** ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते । अत्रोदाहरणमाह—

“इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबोचमि”ति यथैतस्मिन्मूक्ते ॥
(ऋ० सं० १-२-३६-१)

प्रबोचम् । प्रब्रवीमि । लब्धे लुङ् (पा० ३-४-६) जु-इत्यनुये । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते नाशीः । सा पुनर्योज्येति प्रतिपादितमनेन । तथा च सोऽस्माकमिदमभिमर्तं करोमिति योज्या तत्राशीः ।

अथापि आशीरेव न स्तुतिः ॥

अथापि कश्चित् **आशीरेव न स्तुतिः** । तद्यथा—
“सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं, सुवर्चा मुखेन, सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्” इति ॥ तदेतद्बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ॥

तदेतत् एवंलक्षणम् मन्त्रजातम् **आध्वर्यवे** यजुर्वेदे बहुलम् प्रायेण दृश्यते । **याज्ञेषु च मन्त्रेषु** कर्मकरणेषु । एतयोरेपि वेदयोरिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला, यत्राप्याशीरेव केवला तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा तस्याः स्तुतिर्योज्या । **किंकारणम्** ? नष्टानभिष्टुता देवता आशिषं समर्पयति ।

अथापि श्रपभाभिशापौ ॥

भवतः । तद्यथा—

“अद्यामुरीय यदि यातुधानो अस्मि०० अद्या स वीरैर्दशभिर्विभूया००” ॥

(ऋ० सं० ५-७-७-५) इति ।

इत्येकमुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षसत्समिति सौदासैः अभियुक्तः । सोऽनयवर्चा शपथं प्रतिपेदे । परं नाभि-

१. सौदासः पैजवनो नाम राजा भूभृजः स दृगर्वां चरन् किंचिद्रक्षो जवान । तस्मात्त्रातं प्रति प्रष्टुमक्षणेन आत्मानं संदायित्वा राक्षो मुवाचसं श्राद्धदिने मांसान्तरेण सह मानुषमांसं पक्त्वा भोक्तुं कामाय ऋषिद्वयं प्रदत्तं । तेन च विज्ञानदृष्ट्या कर्मक्षमेवैन्द्रक्षोभक्ष्यं नृमांसमिति राजा शश्रो रक्षो भवेति । राज्ञापि शत्रुनोक्तस्त्वमेव रक्षो भव इति । तथोक्तः स प्रति प्राह अद्यामुरीयेति कथा पुराणेषु प्रसिद्धा ॥

शशाप । तत्रार्थेन शपथोऽर्थेनाभिशाप उच्यते । इत्युभयोः प्रतीकमात्रमत्रोपन्यस्तं भाष्यकारेण । मन्त्रस्त्वयमित्यमुषु पठ्यते—
अद्यामुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप पुरुषस्य ।
अद्या स वीरैर्दशभिर्विभूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ इति

इयं वसिष्ठस्यार्थं विष्टुप् । रक्षोहृषाणिविनाशोमौ देवता । तथा यातुक्तान्तम्—**“इन्द्रासोमा पञ्चयिकेन्द्रासोमं रक्षोमं शापाभि-शापप्राप्यं षट् सप्त वा जगत्”** इत्यादि । वसिष्ठो ब्रवीति—**अस्मि** इत्यहमर्थमव्ययम् । **अहं यदि यातुधानः** राक्षसः स्यात् तर्हि **अद्या** अथैव **मुरीय** म्रिये । यदि वा कस्यचिदपि **पुरुषस्य** मनुष्यस्य **आयुः** जीवितं राक्षसो भूत्वा **ततप** प्रमादेनैपि ततवाच हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमय म्रिय इत्यन्वयः । **अद्या** अथ पुनर्यातुधानमेव सन्तं **मा मां यः** लं खयं राक्षसो भूत्वा **मोघम्** अमृतं **यातुधान इति** एवं संवोच आह उक्तवानिति । स लं **दशभिः** अनेकैः **वीरैः** पुनैः । उपलक्षणमेतत्सर्वैर्विभूभिः **विभूयाः** विभुक्तो भवे ॥ ५ ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिरयासा ॥

भावस्य अर्थस्य **आचिरयासा** आख्यातुमिच्छा मन्त्रेषु भवति । तद्यथा—

“न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि” ॥

(ऋ० सं० ८-७-१७-२)

“तम आसीत्तमया गूढमन्त्रे” ॥

(ऋ० सं० ८-७-१७-३)

इति । अस्य “न रात्र्या अहं आसीदमृतेतः । आनीद्वान्तं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्मथ पुरः किंचनार्त्तं” इति शेषः । प्रजापतेः परमेष्ठिन आर्षम् ॥ **तम आसीदिति** च विष्टुप् भावैष्टम् । ननु कस्य (पूर्वमन्त्रे) प्रतिसंहारस्य संहर्त्रेपेक्षत्वात् एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह—**न मृत्युरासीदिति ।** तर्हि तदानीम् प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः **मृत्युः** । इत्ययं व्यपदेशः (व्यवहारः) **न आसीत्** मर्त्यस्यैवाभावात् । ननु यदि स नासीत्तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् (अजरम्) प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात्तत्राह **अमृतं न तर्हि** तर्हि तस्मिन्प्रतिसंहारकाले नाप्यमृतमिति व्यपदेश आसीत्, मृत्योरभावादेव । इतरे-

१. अत्र इष्टदेवतायामुक्त्यन्ते—**“सर्वसत्त्वं तु मण्डूकानैवम्रा-सोमं परं तु इदम् । ऋषिर्दशै रक्षोमं पुनरोक्तपरिदुतः । इदं पुनश्चते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदे”**ति । अतो रक्षोनिर्बह्णार्थमेतत्पूज्यं जाप्यं यथेवमुक्तं ॥

२. तेनात्र पारोक्ष्यं स्वकियामायमि सुस्पष्टं भवति ॥

३. परमात्मास्य देवतेष्वर्थः । स क्षत्र (सूक्ते) प्रतिपादितानां विषयादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनां कर्तेति । भावो भवनं सृष्टिस्तत्र वृत्तः प्रवृत्तो भाववृत्तः ।

४. अयं भावः—स्वर्गेषां प्राणिनां परितः कर्मयोगेष्टुभूतं सर्वं कर्म यदोपेक्ष्यमासीत्तदा भोगाभावात्प्रियोजननिर्द्वेगदिति

तशःपक्षया हि मृत्युश्चामृतं च व्यपदिश्यते । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह—न एव राट्याः अह्नः च प्रकैतः प्रधानम् आसीत् । एते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्यामुपलक्ष्येते, तदभावे ह्येते अपि नास्मात्स्युपपद्यते । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वैः कालः प्रस्थाप्यमातः । आह—अथ किमासीत् ? इति लज्यते । तत् सकलदेवान्तप्रसिद्धं (अविशिष्टमप्रज्ञातं) ब्रह्मतत्त्वम् एकम् एव सर्वैशक्तिम् आनीत् प्राणि-तत्त्वं “अन प्राणने” (अ० प०) छुद् । तत्कार्यकारणभावात् । नन्वेवै प्राणनकर्तुर्जीवभावापचर्यैव ब्रह्मणः सर्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः, “अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध” इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् । तत्राह—अवातम् इति । अयमाशयः—आनीदित्यत्र धात्वर्थः क्रिया, तत्कृती, तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थः प्रतीयन्ते, तत्र समुदायो न विधीयते—यथा—“अत्रयेष्टाकपाठ” इति । येन ब्रह्मणः सर्वं न स्यादिकं तर्हि ? अनेन कर्तृत्वमनूय भूतकालसत्तालक्षणे गुणो विधीयते । यथा—“दक्षा ज्ञोती”ति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानं, तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते । तत्तिषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानीन्तनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयते इति न कश्चिद्दोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धाभावात्सांख्यमिमता खतत्वा सद्रूप सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवामिमेतेति किं नो सदिति निषेधः, तत्राह—स्वधयेति । सांख्यमिनीयते ध्रियते आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया तया

परमेश्वरस्य मनसि संजिहीणी जायते, तस्यैव स मृत्युः सर्व जगत्संहरत इति किमनेन मृत्युना संहरा, तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाग्निश्रेष्ठ कठैराज्ञायते—“यस्य ब्रह्म च क्षवं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्येसोपसेचनं क इत्या वेद यश्च स” इति ॥

१. कथं तर्हि नोसदासीत्तदानीमिति (पूर्वमन्त्रे) कालवाची प्रत्ययः ? उपचारादिति ब्रूमः । यथेदानीन्तननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकत्वाभावापि तदवच्छेदहेतुर्दिति अवच्छेदकत्वस्याप्येना-कालोऽपि कालवाची प्रत्ययः ॥

२. पतञ्ज सायणोक्तमनूदितम् । दुर्गस्तु—अवातमानीत् अनिति प्राणित्थयर्थः । स हि कार्यकारणभावे परमात्मनि या प्राणन-शक्तिः सा पञ्चधा मिथ्यामाना प्राणापानादिभावनापद्यते । तदभावे न वेतोऽस्तीति अवातमनित्थ्युपपद्यते । स्वधया अनेन अस्मिन्नेव परमात्मनि या अक्षयशक्तिस्तया निमित्तभूतया प्राणित्थय-वशित्वेन । तत् ब्रह्म । आह—किमन्यदपि ततः परस्तात् किञ्चिदासीत् ? नेच्छन्त्यते, तस्माद् इ अन्यद् न परः परस्तात् किं च न आस किञ्चिदप्यासीत् । इदमेव तावदतिक्रान्तसर्वविशेषं ब्रह्म न्यपदेष्टुं शक्यमतोऽपि परस्तात्किमन्यद्भवति त्वत्प्राप्तमिमांश इत्याह ॥

तद्ब्रह्म एकमविभागार्थममासीत् “सहयुक्तोऽप्रधाने” (पा० २-३-१९) इति तृतीया सहस्रवदयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति “वृद्धो यूना—” (पा० १-२-६५) इति निर्देशात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यवप्यस-ज्ञस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न संभवति । तथापि तस्मिन् विद्यया तत्सकलमपि संबन्धोऽन्यथ्यस्यते, यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रस्थाप्यमातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागमापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यलाङ्घ्य-गोपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवात्स्यति, ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रवृज्ज इति कथं नोसदासी-दिति (पूर्वमन्त्रे) सत्त्वप्रतिषेधः ? । मैवम् अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांसांख्योऽनिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु इदमप्यपि द्वैवेव पदार्थौ आनी-दवात् खप्येति । तौ चेदंशौक्रियेते तत्किमवशित्वेन यन्नासी-द्रज इत्यादिना (पूर्वमन्त्रेण) प्रतिषिध्यते, तत्राह—तस्मा-दिति । तस्माद् तस्मात्सकल पूर्वेच्छान्मायासहितब्रह्मणः अन्यत् किञ्चन किमपि वस्तु भूतभौतिकत्वं जगत् नास्ति न बभूव । “छन्दस्युभयथा” (पा० ३-४-११७) इति लटः सार्वधातुकत्वादलोभूभावाः । ननु तदानीमन्यस्य सत्त्व-निषेधो न शङ्काः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वाच्च निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । परः परस्तात् सृष्टेरुत्थं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयमुदाहरणमन्त्रिख्यासायैववाह—

“तैम” इति । अस्य “अप्रेकृतं सल्लिखं सर्वैमा ब्रुहम् । तुच्छयेनाभ्वपि हितं यदासीत्तर्पसुखमन्दिता जायतेकम्” इति शेषः । ननुकप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म ? जायमानस्य जतिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् । कारकं च

१. पथा च पदाद्वृत्तिर्यसंबन्धाभिविज्ञेयात् ॥

२. दुर्गस्तु—अमे प्रावसृष्टेरन्येनैव तमसा गूढत्वं निगूढग-विशिष्टम् अप्रेकृतम् अप्रज्ञातम् तम आसीत् तदादि न द्रष्टा, न दर्शनम्, नापि दृश्योऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः । सांख्यास्तु—तमसा-शब्देन प्रधानस्याप्यपञ्च गुणत्रयमुच्छ्रयमानमिच्छन्ति । ते हि परमार्थं सूत्रमधीयते—“तम एव स्वस्वदमये आसीत्” “तस्मिन्-मसि श्रेष्ठ एव प्रथमोऽव्यवर्तत” इति । सल्लिखं—सद्भावे लोके सर्वमिदं जगत् सन्मात्रस्यैव भावस्योपरि लीनमासीत् । तुच्छयेना-तुच्छेन सूक्ष्मीभूतेन पदमण्डपस्थानीयेन कर्मणा, यद्—अपिहितं इदमेव जगत् आसीत् सर्गकालोपहितमनादिमखात्संसारस्य । तपस्त—तस्यैव कर्मणः महिना महिना ब्रह्माभागेन कारणा-वस्थायां एकमपि तत्—अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियत-कर्मोपयोगार्थमजायत इति ॥

कारणान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तिलस्या-
वश्यं भावात् । अथैतदोषपरिजिहीषया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्वि-
द्यत इत्युच्यते, कथं तस्य जन्मात् आह—**तमसा गूढलमग्र**
इति । अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्
तमसा गूढं यथा नैवं तमः सर्वं पदार्थजगताद्गोति तद्वत्
आत्मतत्त्वस्यावरकलान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमार्त्तं तम इत्यु-
च्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं
भवत्याच्छादकात्तस्मात् । तमसो नामरूपाभ्यां यदाविभवं
तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणत्वावस्थायामसदेव कार्य-
मुत्पद्यत इत्यसद्भादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्या-
ख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते तत्कथं
नासीद्गज इत्यादिनिषेधस्तत्राह—**तम आसीदिति । तमः**
अभावकृपाणां मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनां यतः सर्वं जग-
त्प्राक् तम आसीत् अतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकला-
दावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वाज्जगत् कर्म, कथं तयोः कर्मकर्मो-
त्सादात्म्यं तत्राह—**अप्रकैतमिति । अप्रकैतमप्रज्ञायमानम् ।**
अयमर्थः—यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको
विद्यते, तथापि व्यवहारदशायांमिष तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां
विसर्गं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णीनम् । अत एव मनुना
स्मर्यते—“आसीदिवं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनि-
र्देश्यं प्रद्युम्नमिव सर्वतः” इति । कुतो वा न प्रज्ञायते ? तत्राह—
सलिलम् “सर्वं गती” (भा० प०) औणादिक इलच् ।
इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् **सलिलं** कारणेन सत्तममविभागा-
पन्नम् आः आसीत् । अखलेति त्वि “बहुलं छन्दसि”
(पा० ७-३-१७) इतीडभावे “हल्ब्याहृत्” (पा० ६-
१-६८) इति तिलोपे “तिप्पनस्तेः” (पा० ८-२-७३)
इति पर्युदासात् दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् ।
सलिलमिव, यथा क्षीरेणाऽविभागपत्वं तीरं बुविज्ञानं, तथा
तमसाऽविभागपत्वं जगत् न वाक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु
विविधविभिन्नरूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमिति तुच्छेन तमसा
क्षीरेण नीरसेवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरद्रव्यवदित्येवो-
च्यते, तर्हि नुर्बलस्य जगत् सर्वसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत
आह—**तुच्छयेनेति । आधु** आसमन्ताद्भवतीत्याधु **तुच्छयेन**
छान्दस्यो यकारोपजनः । **तुच्छेन** तुच्छकृपणेन सदसद्वि-
लक्षणेन **आधु**रूपाज्ञानेन अपिहितं छादितं **यत्** कार्यजगत्
आसीत् । **एकम्** एकीभूतम् कारणेन तमसाऽविभागतां
प्राप्तमिव तत् कार्यजातं **तपसः** स्रष्टव्यपरीलोचनरूपस्य “तप
आलोचने” (भा० प०) **महिना** माहात्म्येन **अजायत**
उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपरीलोचनरूपस्य चान्यत्रात्रायते “यः
सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप” इति ॥ ३ ॥

अथापि परिदेवना, कसाच्चिद्भावात् ॥

१. तालव्याद्विरपि ॥

२. चादेराकृतिगत्यादत्रानुपदोक्तं निगमपदग्वेव गमकम् ॥

तथा—

“सुदेवो अथ प्रपतेदनाद्वत्”

(ऋ० सं० ८-५-३-४)

“न विजानामि यदि वेदमस्मि” ॥

(ऋ० सं० २-३-२१-२) इति ।

इति । एते उदाहरणे । तत्रायस्य “परावर्तं परमां
गन्तुवा ड । अथा शयीत् निर्ऋतेरुपस्थेऽर्थेनं वृका रमसासौ
अधुः” इति शेषः । पुरुषस्य आर्षं विद्वत् । परिदेवना । पुरु-
षस्य उर्वेद्या सहोक्तिप्रत्युक्तिसिद्धे इयं पुरुषस्य उक्तिः । परि-
द्वनः स उर्वशीमाह—हे उर्वशी ! स **सुदेवः** शोभनो देवैः
स्यात् यस्त्वया वियुक्तो ऋगुपेयातात् **अनाद्वत्** अनावर्तमानः
अथ एव **प्रपतेत्** अथवा **परमां परावर्तं** इरादपि दूरतरं
देशं गन्तव्यं गन्तुं “तुमर्थे—” (पा० ३-४-९) इति तवै
प्रत्ययः । अनावर्तमानः प्रपतेत् महाप्रस्थानं कुपयित्यर्थः ।
अथ गत्वा सूतः सत् निर्ऋतेः भूमेः (निघं० १-१-११)
उपस्थे उपरि शयीत । अथा अथ एनं तामवस्थामापन्नं
वृकाः विकर्तितारः अष्टगालादयः **रमसासः** रमस्वन्ते
वेगवन्तः । अतः भक्षयेत् । अहं तु न सुदेवः किंतु स सुदेवो
यस्तया वियुक्त एतामवस्थामानुयादित्येवेषा परिदेवना ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयस्य—“**नित्यः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा
मार्गान् प्रथमजा क्रुतस्यादिद् वाचो अश्रुवे भागमुत्साः**” इति
शेषः । दीर्घतमस आर्षं विद्वत् । अलवर्मायीये सृजे । विधे-
देवा देवता । अहमेतत् न विसर्गं जानामि यदि वा **इद-
मस्मि** कारणं परं जग्राह्वम् । अथवा इदं तत्कार्यं द्वैतमस्मीति ।
अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरेतन्तारावर्तमानः **नित्यः** अन्तः-
र्हितः (निघं० ३-२६-१) अविवक्षा । **सन्नद्धश्च** । अनेकैः
संवेदप्रभितिः । **मनसा** उभे अपि द्वैताद्वैते **चरामि** गच्छा-
मीत्यर्थः । एवं सति **यदा मा आ अगन्** मामगच्छेत्

१. संशयोत्थापनापरिदेवनेति दुर्गः ॥

२. क्षुकीडः पतिरिति सायणः ॥

३. स हि निरिभूतिः समालम्ब्य पतनमुच्यते । देवज्ञायाप ॥

४. यद्वा निर्ऋतिः पापदेवता तस्या उपस्थे उत्पन्ने सन्निधौ
श्रिततामिलयं इति सायणः ॥

५. रभसिति वेगोऽभिधीयते तत्तथ “अश्रे आदिभ्योऽञ्च”
(पा० ५-२-२२७) इति मत्वर्थीयेऽनुप्रत्यये रभसात् पव
रभसासः “आञ्जसेरद्वृक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽ-
नुगायमः ॥

६. अथ वामसेति द्विपञ्चाशद्वचनमनं सृजं देवैर्तमसम् ।
अथेयमनुक्रमणिका “अस्य द्विपञ्चाशद्वचनस्यैवैतत्संशयोत्थापन-
प्रतिवाक्यान्वयः प्रायेण ज्ञानमोक्षाद्वरप्रशंसा चेति” । अस्य
कृत्स्नकृतस्य विनियोगं श्रीनक आह—“स्तेयं कृत्वा दिवो मोदाधि-
रात्रोपोषितः शुचिः । सृजं जन्वास्यामीयं क्षिप्रं मुच्येत
किंविधात्” इति ॥

प्रथमजा बुद्धिः । सा हि सर्वेन्द्रियैर्भवः प्रथमं जायते । अतस्तस्य भगवत आदिस्थस्य स्वभूता, तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः प्रहीणसर्व-संशया, तथा सर्वमिदमसंशयं परिज्ञाय किमहं कारणसतस्य उत द्वैतसतस्य इति । ततः आदित् अनन्तरमेव । अस्याः कृत्स्नप्रज्ञातायाः वाचः भागम् अहम् अश्रुवे अश्रुयाम् । यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वमहमाप्नुयामिर्त्यर्थः ॥ २ ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे भवतः ॥

गच्छेत् । तद्यथा—

“केवल्लाघो भवति केवल्लादी” ॥

(ऋ० सं० ८-६-२३-१)

१. सायणस्वेतामित्थं व्याचरन्त्यो—अहं यदि वेदं—यदपीदं विश्वम् अस्मि—कृत्स्नप्रज्ञोऽप्यहमेवासि । नामरूपांशमपरमार्थं त्यक्त्वा सर्वानुगतोऽसि । योऽयं सन्निधानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विज्ञानाणि विविच्य नाश्राप्तिम् । परं शास्त्र-जनितमिदमहमस्मीति विज्ञानं न जातं अतिवैयर्थ्यमिति व्यर्थः । कार्यकारणयोरमेदाकृत्स्नप्रज्ञस्यापि ब्रह्मानन्त्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वरूपमेव भवति । “इदं सर्वं यस्मैमात्मा, ब्रह्मैवेदं सर्वं, आत्मैवेदं सर्वं, स ईक्षत बहूनां प्रजायेये” लादि-श्रुतिभिः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठानात् “तदनन्त्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इत्याद्युपपत्तिमिश्रं प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धम् । यथा इवशब्द उपमायैः यदि च यत् परोक्षज्ञानं सर्व-काल्पिकरूपमानुभविकमस्ति तदिव तद्वेदावहमसि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं नै जातम् अपि त्वेतादृष्टांतिकभूतमानुभविकं सार्वार्थ्यं यदस्ति तन्न विज्ञानानि न प्राप्नोऽसि, शास्त्रजनितं सार्वार्थ्यं जातं न त्वानुभविकमित्यर्थः । तन्न कारणमाह—यतोऽहं निष्पद्यः । अतर्हितनामैतत् । अतर्हितः सूक्ष्मचित्तः । चित्त-प्रवणप्रवणामावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह—सश्रद्धः अविधाकामकरीभिः सम्पन्नं ब्रह्म वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तः भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा सज्जद्व्यभिचारी इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि न सार्वार्थ्यं जानामीति परिदेवते, ××× बहिर्मुखचेतसः विरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यव श्रूयते—“पराधि-क्षानि व्यवृत्तस्य मूलासात्पराश्च पश्यति नान्तरात्मन्” इति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह—यदासा आगन्—आगमिष्यति तदा कित-दित्युच्यते—अतस्तस्य—परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमभाः प्रथमो-पपन्नः चित्तप्रवणप्रवणजनितोऽनुभाषः स यदा मां प्राप्नोति आदित्—अनन्तरमेवाव्यवधानेन अस्या वाचं एकाल्पप्रतिपादि-काया उपनिषदाद्यः यदि वेदमस्तीत्युक्ताया वा भार्गव भगनीयं शब्दब्रह्मणा व्यासत्वं परं ब्रह्म पदम् अश्रुवे प्राप्नोमि, चित्तस्य बहिर्मुखतां परिलक्ष्यान्तर्मुखतैव दुःसंस्पृष्टा । सा यदा स्वात् तदानीमेव स्वरूपं ब्रह्मं सुशक्तं भवति । पश्चादिलम्भाभावात् । यथा गिरिशिखरात् पतने पाषाणोऽविलम्बेन पतति तद्वच्चित्त-प्रत्यक्षुत्पत्त्यस्य दुःशक्तत्वमिति तत्रैव श्रूयते—“कथिदीरः प्रसंगा-त्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरवृत्तत्वमिच्छन्” इति ॥

४४ ति०

“भोजस्येदं पुष्करिणीं वेत्रम्” ॥

(ऋ० सं० ८-६-४-५)

इति—एते उदाहरणे । तत्राद्यस्य—

“भोजमन्नं विन्दते अमचेताः सत्यं ब्रवीमि वृथ इत्यस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायम्” ॥

इत्यादिः । मिथुनांमात्रिरसस्तस्येदमार्थं निवृत्तम् । अददतो निन्दा । अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः (दाने प्रकृष्टं चेतो मनो यस्य न भवति सः) मोघं वितथम् । अन्नम् विन्दते प्राप्नोति । “विदुः लाभे” (तु० उ०) “क्षे सुखादीनाम्” (पा० ७-१-५९) इति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं एवाजलाभस्तस्य (अदातुः) किं तर्हि ? सः अन्नलाभः तस्य अदातुः पुत्रस्य वध इत् वध एव । वरमलक्षं तेनान्नमिसिमाश्रयः । अन्नं परामृशतस्तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात्पुत्रिज्ञता । यथा “गिरिणो—” (पा० १-३-६७) इत्यत्र यत्कर्म स करोति । किं पुनः कारणं मोघमसावन्नं विन्दते ? इति । न असौ अर्थमणम् आदित्यम् । उपलक्षणमिदं सर्वोदेवानामर्थमाशीर्य पुष्यति हविः प्रदानेन न पोषयति नो नापि स्वसायं समानक्षयानं मनुष्य-भन्नागतमतिथिं मित्रवर्गं च पोषयति । “गुण पुष्टौ” देवा-दिकः । शृच्छब्दाध्याहारादभिधातः (पा० ८-१-६६) यत एवमसौ यः केवल्लादी आत्मनैव केवलमन्नमस्ति न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति । अदेः “सुष्यजातौ—” (पा० ३-२-७८) इति णिनिः । “अत उपपायाः” (पा० ७-२-११६) इत्युपधाक्षणा वृद्धिः । केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः केवल्लाघो भवति केवलपापभाग्नवति । अधमेव केवलं तस्य क्षिप्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति । तथाचोक्तम्—“भुञ्जते ते त्वषं पापा ये पचन्त्यात्मकारणादिति” । तस्मात्सत्येन यथा-कथंविधातव्यमेवेति भावः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य—

“भोजयाद्यं संयुज्जन्त्यांशुं भोजयासौ कुप्या इ शुम्भमाना । भोजस्येदं पुष्करिणीं वेत्रम् परिरुक्तं देवमात्रेण चित्रम्” ॥

इति स्वल्पम् । दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दुहिता, तथा सूक्त-मात्मनः स्तुतिसंबद्धं दृष्टम् । तत्रैवा त्रिष्टुप् । दातृप्रशंसा । भोजाय राक्षे (दाधे) आशुं शीघ्रगामिनम् अश्वं संयु-जन्ति संमार्जयन्ति (सम्प्रयत्नं कुर्वन्ति) परिचारकाः । “मृत् शीचालङ्कारयोः” (तु० उ०) आशुवीयाणिजभावे रूपम् । किञ्चैसौ भोजाय कन्या कन्यालेनात्र सन्निकर्षादभिमतं यौवनं लक्ष्यते, अभिनवयौवना शुम्भमाना शरीरावयवमिश्रे-षशोभया वल्लालङ्कारशोभया च, शोभमाना स्त्री “शुम्भ शोभायै”

१. न ह्यसत्येन प्रत्येवादादमिति भावः ॥

२. तादर्थ्यं चतुर्थी । दुर्गस्तु—भोजाय वदद्दत्तार्थमन्यान्वरा-पास्य शुम्भमाना—स्वलङ्कता शोभमाना कन्या आसौ स हि तामर्हतीत्यर्थ इत्याह ॥

(तु० प०) लटः शानच् । पदव्यत्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) आस्ते । तथा भोजस्य दातुरेव इदं हृदयाह्लादकं वेदम् इहं भवति । कोदशम् ? पुष्करिणीव पुष्कराणि पद्मानि यस्यां सन्तीति पुष्करिणी “अत इतिङ्गौ” (पा० ५-२-११५) इति मत्वर्थाय इनिः । जीप् । “पुष्करं खेऽन्पुपययोः” इति मेदिनी । सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलङ्कृता भवति तद्वत् । परिष्कृतम् शितानादिभिरलङ्कृतम् । परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थं संहितायां सुजागमः (पा० ६-१-१३७) “परिनिविभ्य-” (पा० ८-३-७०) इति झुटः सत्य षत्वम् । तथा देवमानेव देवमार्थं विमानमिव “सुपां छुल्ल-” (पा० ७-१-३९) इति शोराकारः । चित्रम् वायनीयं मनोहरम् । तदेतत्सर्वमप्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्ट-दक्षिणासहितार्कमणोऽभ्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरेक्य-मित्येवमेवा दक्षिणाप्रशंसा ॥ ५ ॥

एवमक्षरकृते श्रुतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च ॥

यथोक्तमन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च । एवम् असुना प्रकारेण अक्षरकृते अनुपदं निर्दिक्ष्यमाणे श्रुत००सा च भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह । तथा च निगमः—

“अक्षमोर्दीव्यः कृषिमिल्लृपस्व विचे रमस्व ब्रुहुमन्यमानः ।
तन्न गार्वः कितव तन्न जाया तन्मे विचेष्टे सन्नितायमयः ॥”
(ऋ० सं० ७-८-५-३)

भूजवांशामालपुत्रसखेयमार्षम् त्रिष्टुप् । हे कितव ! अक्ष-देविन् । “धृतोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधृतौ श्रुतकृत्समाः” इत्य-मरः । अक्षैः पाशैः । “अक्षास्तु देवनाः पाशाकाश्च ते” इत्य-मरः । मा दीव्यः श्रुतं मा कुरुष्व । इत्यक्षदेवनप्रतिषेधः । तन्न हि बहवोऽनर्थाः सन्ति । कृषिमित् कृषिमेव कृपस्व कुरु । इति कृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति । विचेष्टे कृष्या सम्पादिते धने खल्वप्युपाजिते बहु एतदेवेति मन्यमानः रमस्व रतिं कुरु । मा वितलोभेन वीर्यः । निज-मपि वित्तं हारयिष्यसि । कृषिं पुनरेतस्मात्कारणात्कृषस्व । तन्न तस्यां कृषौ गावः सन्ति । तन्न तस्यां च जाया स्त्री भवति । तत् एतदक्षरैरहस्यं मे मयां सन्निता सर्वस्य प्रेरकोऽयं इति-गोचरः देवः । अर्थः ईश्वरः स्वामी । “अर्थः स्वाभिप्रेययोः” (पा० ३-१-१०३) इति निपातः । सूर्यः वि श्रुतिस्मृत्यनु-ज्ञासनद्वारेण विविधमनेकप्रकारमा चष्टे आख्यातवान् । उभे अपि हि इमे श्रुतिस्मृतौ मन्वादिद्वारेणादित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत इदमुक्तं सवितैवैतन्मे विचष्ट इति ॥ ३ ॥

एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥३॥

एवम् अनेन प्रकारेण । उच्चावचैः अनेकभेदैः । “उच्चावचं

१. सायणस्तु—हे कितव ! बहु मन्यमानो विश्वासं कुर्वस्व-मर्षैर्नां दीव्य इत्यर्थं व्याख्येयः ॥

नैकभेदम्” इत्यमरः । बहुभिरथवा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैर्मन्त्रावि-व्यक्तिनिदानभूतैः । मन्त्रदृष्टयः मन्त्रदर्शनानि । विद्यमानाना-मेव हि मन्त्राणामुपयो येन केनचित्प्रितितेन निदानभूतेन निन्दाहर्षोक्तप्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति न तु कर्तार इति भावः ॥

तद्व्याप्योक्तमण्यां निदानमार्थं चोभयमुपेक्षितव्यम् । परि-ज्ञातार्थ—निदानो हि सुखमनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति । तदेतदिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रवक्षितम् ॥ ३ ॥

तथेऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा ॥

हैतदुक्तम् “यत्काम ऋषिर्वेद्यां देवतायामर्थपक्षमिच्छे-स्तुतिं प्रयुजे तदैवतः स मन्त्रो भवति” इति । तदेतत्प्रकटदेव-तालक्षणेण मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षणमुपपद्यते । ये अनादिष्टदेव-तालक्षणा मन्त्रास्तेषु देवताः कथमन्वेष्टाः ? इत्येतद्विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । ये अनादिष्टदेवता अनादिष्टा अनुक्ता देवता लिङ्गभूता यत्र तथाभूता मन्त्रास्तेषु । देवतोप-परीक्षा देवतान्याः उपपत्तिः परीक्षा । “अतः परं वर्तित्यत” इति वाक्यशेषः ॥

यदेवतः स यज्ञो या यज्ञाङ्गं वा, तदेवता भवति ॥

स यज्ञः अग्निष्टोमादिः । यदेवतः या देवता अस्मिन्-धाविषः । तत्र विनियुक्ता अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्रा अपि तदेवताः नायस्मिन्ना देवता येष्विच्छेयंविधा भवन्ति । अय-मर्थः—“आग्नेयोऽग्निष्टोमः” इति श्रूयते । तत्र (अग्निष्टोमे) योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो विनियुक्तः स्यात् आग्नेय एव वेदितव्यः स्यात् इति । “प्रकरणादि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानि-यम” इति न्यायः । यज्ञाङ्गं वा । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः । यो माध्यन्दिने सवने स ऐन्द्रः । यस्तुरतीयसवने स आदित्यः ॥

अथान्यत्र यज्ञात् ?—॥

अथ यज्ञात् अन्यत्र मन्त्रेषु देवतापरिज्ञानं कथम् ? इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अयमर्थः—अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद्ये वर्तन्ते मन्त्राः । येषां ह्युच्छन्नः प्रयोगः । “उच्छन्नयज्ञो वा एषः” इत्युच्छन्नतामपि तस्य दर्शयत्येव ब्राह्मणम् । तेषूच्छन्नप्रकरण-प्रयोगेषु वाच्यतामप्रयोगविनियोगकल्पेषु “किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि किं उ मातरं, श्रुतविदस्मिन्वेयं स पितामहः” इत्येवमादिषु कथमन्वेष्टा देवता ? इति । शृणु—

प्राजापत्या इति याज्ञिकाः ॥

प्राजापत्यास्ते मन्त्रा इति याज्ञिकाः मन्यन्ते । किंकार-णम् ? अनिरुक्तो हि प्राजापतिः । अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च मन्त्रा इत्येतत्सामान्यम् ॥

१. सार्थसवने ॥

नाराशंसा इति नैरुक्ताः ॥

नाराशंसाः नाराशंसोऽभिर्यशो वा । वक्ष्यति हि—“यज्ञ इति कात्थः, अभिरिति शकपूणि”रिति । यज्ञशब्देन च विष्णु-रुच्यते । “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते । “अभिर्हि भूयिष्ठभानुदेवतानाम्” इति च । स एव च नाराशंसः । निघ-ण्टवपि (५-२) तनूनपात् ३ नाराशंस ४ इति सह पठ्यते । तनूनपाच्चाभिरेव । “अभिर्वैश्वानरो वह्नि००जातवेदास्तनूनपात्” इत्यमरोऽपि । अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आश्रय इति नाराशंसः । “साऽस्य देवता” (पा० ४-२-२४) इत्यण् देवतायै (नाराशंसो देवताऽस्येति) सर्वदेवाश्रयत्वाभावेः । “अभिर्वै सर्वा देवताः” । “अत्र वै सर्वा वसति देवते”ति ह विज्ञायते । तथाच अनादिष्टदेवताका मन्त्रा नाराशंसा इति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ॥

अपि वा सा कामदेवता स्यात् ॥

अपि वा अथ वा सा ऋक् (स मन्त्रः योऽनाविष्कृत-लिङ्गः) कामदेवता कामकल्पया देवता यस्यां सा (कामतो हीच्छातस्तस्मिन्मन्त्रे देवता कल्पयितव्या) स्यात् इत्यर्थः । अत्र कारणमाह दुर्गः—गुणपदमयो हि सः । न हि तत्र देवता सं-विज्ञानपदमन्यतमदेवताविशेषव्यापकमस्ति, यतो विशेषात्कस्यां-चिदेकस्यां देवतायामन्याभ्यो व्यावृत्त्याऽवतिष्ठेत, गुणपदानां च सर्वेषां सर्वदेवताश्रयत्वादेवार्थयोगात्सर्वासां देवतानामिति ॥

प्रायो देवता वा ॥

अत्र सा स्यादित्यनुवज्यते । प्राय इति ह्यधिकार उच्यते । अथ वा प्रायः कल्पया देवता यस्यां सा तथाभूता सा ऋक् (स मन्त्रः) स्यात् । अयमर्थः—यदेवताधिकारेऽध्ययनपाठा-क्रमे यो मन्त्रोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो भवति स तदेवत एव । तद्यथा—अध्ययधिकारे वर्तमाने आश्रय एव मन्त्रो भवति । इन्द्रा-धिकारे चैन्द्र एवेति ।

अथवा प्राय इति बाहुल्येभ्योच्यते । तद्यथा—अनृतप्रायो देव-दत्त इत्युक्ते अनृतशब्दुल एवेति गम्यते । एवमिहापि प्रायोदेव-तेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्व-मति-थिदेवत्यं-पितृदेवत्यम् ॥

अस्ति हीयं लोके बहुलस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दि-ष्टेभ्यो ब्रह्मभ्यो यदन्यद्व्यवशिष्यते तत्साधारणं भवति । तद्यथा कथिनिर्दिष्टाति—इदं मे देवदेवत्यं ब्रह्मम् । देवदेवतायै इद-सिल्लयं यत्प्रत्ययः (पा० ५-४-२४) एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

१. शाकवाधिवादि—(पा० २-१-६० वा०)—त्वादुत्तर-पबलोपः ॥

२. तथा चामरः “प्रायो भूयस्वदुते शनै”रिति । भूमा बाहुल्यमिलनधीन्तरम् ॥

३. अयमाचारशब्दार्थः ॥

तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्धन्यद्व्यवशिष्यते, तदेवपितृमनुष्याणां साधारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानामिति निरुक्तमभिर्यशेदेवं नः सहैति शेषमभिप्रेयति, सर्वसाधारणल-ब्धवापनार्थम् । एवमिहाप्यादिष्टदेवतालिङ्गमन्त्राशंसोऽन्योऽ-नादिष्टदेवतालिङ्गो मन्त्राशंसः स्यात् । सर्वसाधारणत्वाद्देवतो वैश्वदेवः स्यादिति ॥

याज्ञदैवतो मन्त्र इति ॥

अथ कः पुनरेतस्मिन्निवारे निश्चयः ? उच्यते—

योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्यात् दैवतो वा इति । तथाहि “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादिष्य एव नैरुक्तानाम् द्युस्थाने समाव्रतः । “यच्च किंचित्प्रवह्नितामादित्यकर्मैव तत्” इति ह वक्ष्यति (७-३-४) तस्मादादित्यदैवतः स मन्त्र इति स्यात् । अथवा “दैवतः” स मन्त्रः । देवता अस्य दैवतेति तादृशोऽण् प्रत्ययः (पा० ४-२-२४) अवशिष्टं हि देवतात्वमावेव । सर्वदे-वताभिवादात् “अभिर्वै सर्वा देवता” इति ह विज्ञायते । “अभिर्वै देवतानां भूयिष्ठभाक्” इति च । “अपरिग्रहं च प्रधानगामी”ति न्यायस्तस्मादाभिः स मन्त्रः स्यादिति । तद्य-दुपोद्घात उक्तं “नाराशंसा इति नैरुक्ताः” इति तदेव कात्थक्य-शाकपूणिमतेनावधत्तं यज्ञोऽभिर्वैति, तौ हि नैरुक्ताविति ॥

अपि ह्यदेवता देवतावत्स्तूयन्ते, यथाऽध्यप्रभृ-तीन्व्यौपधिपर्यन्तानि ॥ ४ ॥ अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तुनिवार्यान्देवतानां, प्रत्यक्षदृश्य-मेतद् भवति ?—

अपि प्रभे हीत्यादिप्रै । यत्र तु स्फुटमदे००यन्ते तत्रैत-दुक्तलक्षणं व्याहृत्यते यथाऽध्यप्र००० पर्यन्तानि ॥ ४ ॥ अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि (नि० ९-३५) । एतस्मिन्वं कानि-चित्सत्त्वानि (प्राणिभ्यः) कानिचिद्ब्रह्मणि (अप्राणिभ्यः) अश्वा-दीनि सत्त्वानि, अश्वादीनि ब्रह्मणि । तानि च पुनरावृत्तमर्थ-चेतयन्ते, नातीतं नावागतमिति । आत्मनोऽपि च हिताहितं तानि न प्रतिपद्यन्ते, तानि पुनरभिष्टुतानि कथं सोऽदुर्भिमत-स्वार्थस्यै पतित्वं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशे-षतो विदुः । अपिचाश्वादिषु चित्तिरपि काचिदस्ति, नलक्षादि-ष्वस्त्वस्ति । तस्मात् सः शिष्यः मेधावी न मन्येत न जानी-यात्—सम्यगविदुःसमेतलक्षणेन लक्षणमुच्यते इति । अपिच सुतरां न मन्येत—आगन्तुनिवार्यान् देवतानां मन्यमानः । लोके

१. यत्काम इत्यानुक्तलक्षणम् ॥

२. ङल्लल्लमुल्ले २९ हविर्धने ३० वावापृष्टिमी ३१ विपाद-श्रुतयो ३२ आर्तो ३३ सुनासीरी ३४ रेसीजोष्टी ३५ देवी-ऊर्जाहुती ३६ (निघ० ५-३) ॥

३. एतेनाधीपत्यं देवतात्वप्रयोजकमित्युक्तलक्षणव्याकोप वक्तुः ॥

४. चैतन्यम् ॥

तावदेते मनुष्याणामतिलानामन्वादेशोऽर्थो आगन्तवोऽवासिन-
श्चानित्याः । तद्यदि देवतानामपि एवमेव, ततस्साक्षां तेषां
चानित्यलारस्तुतिरनर्थिका । अपिच—प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भ-
वति । प्रत्यक्ष एवैतद्दृश्यते, यथा—उपकरणमन्वाद्ययः, उपक-
तव्याश्च मनुष्याः । देवतानामपि चेन्नाभिसूर्यप्रभृतीनामुपकरणं
हरि—रोहित—हरितप्रस्तुतोऽन्वाः तस्मादुभयेषामुपकरणोपकृत-
व्यतासामान्यान्मनुष्याश्च वदन्ति नालमिति युक्तमिति पूर्वः पक्षः—
अथ यत्स विध्यो न मन्यते नैतत्सम्यग्भिधीयत इति ।
तस्मात्प्रतिसमाधातव्यमित्युपोद्वयोत्तरमुच्यते—

**माहाभाग्यादेवताया एक आत्मा बहुधा
स्त्यते ॥**

भज्यते सेव्यत इति भाग ऐश्वर्यम् । महान्भागो यस्याः सा
महाभाग तस्या भावो माहाभाग्यम् । ध्वजभावे (पा० ५-
१-१२४) तस्मात् **माहाभाग्यात्** महेश्वरवत्त्वाद्धेतोः
एकोऽपि सन् देवताया बहुधा स्त्यते । प्रकृतिमेवेन
वा अप्रकृतिमेवेन वा वर्धमानः । निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्य-
रूपापको देवतायाः । यथा—

रूपं रूपं प्रथवां बोधवीति

मायाः कृपवानस्तुत्वं १ परि स्वाम् ।

त्रिविधः परि सुहृत्सामाना-

स्त्वैवेति नृत्तुपां कुतावां ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०)

विश्वमित्रस्यापि त्रिविधेन्द्री । प्रथवा धनवानिन्द्रः रूपं रूपं
प्रथमं कामयते तत्तद्वर्णं **बोधवीति** तत्तद्व्याप्तको गुणमधिकं
भवति । तत्र कारणमुच्यते—**मायाः** अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः
कृपवानः कुर्वाणः स्वां तन्वं तनुम् “अभि पूर्वः” (“वा
छन्दसि”) (पा० ६-१-१०७) इति वा पूर्वतवर्णः । परि
पक्षमर्थम् । स्वस्माच्छरीराभावानविधानि शरीराणि निर्मिमीते ।
यद्वा स्वां तनुं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथाच मन्त्रवर्णः—
“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति । यत् यस्मात् स्वैमन्त्रैः
रुकीर्यैः स्तुतिलक्षणवैविध्यैराद्भुतः **अस्तुतुपाः** न केवलमुत्प्लेव
पिबति किंतु अस्तुत्तुपि बहुधाः सोमं पिबतीत्यर्थः । **क्रतावा**
सालवान् तादृश इन्द्रः । अत्र वीर्यनलोपावाणी । **द्विधः** स्वर्ग-
लोकात् **परिमुह्यते** एकस्मिन्नेव सुहृते नानादेशवत्तिषु यज्ञेषु,
तत्रापि त्रिः त्रिविधैः (प्रातर्मध्याह्नसायं) सवनेषु **आगात्**

१. तत्पुनरेतद्वैश्वं महत् “अणिमा महिमा चैव गरिमा
लविमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः”
इति । दौर्गे स्वमयाऽस्य पाठः—“अणिमामहिमालविमप्राप्ति-
प्राकाम्यमेव च । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसाधिता”
इति ॥

२. यद्यप्यत्र क्रियामावृत्तिगणने “द्वित्रिचतुर्थः सुचः”
(पा० ५-४-१८) इति सुचिर्हति इति त्रिवारमागच्छतीत्ये-
वार्थस्तथापि अर्थवत्त्वोत्पादित्वं व्याख्यातम् ॥

आगच्छति । इणो गत्यर्थस्य (अ० प०) वर्तमाने (पा० ३ ।
४ । ६) छुञ्जि आह्लादेशः (पा० २-४-४५) ॥ ३ ॥

अत्र दुर्गाः—यथा यथा लक्ष्यं तथा तथा लक्षणं प्रवर्तयितुम-
र्हति इष्टावृत्तिनाच्छन्दसः । छन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं
देवतानानालविध्यवस्था । संवादस्त्वानि च कर्मावृत्तीनि
(ऋ० सं० २-३-२०) इन्द्रमस्मादि संवादप्यपदेशहेतुना
गमयन्ति तदशक्यमपासितुम् । तथा त्रिस्थानानां देवतानां
चाम्यसंकरवर्तानि हविर्वैह्वरसातुप्रदानरसादानलक्षणान्यमीन्द्र-
सूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुर्बुद्धितानि त्रिवर्णं गमयन्ति,
तदपि चाशक्यमपासितुम् । तथाचैकान्यमिन्द्रं मित्रं वरुण-
मग्निमिन्द्रादयो गमयन्ति निगमाः—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपूर्णो गुरुत्मान् ।
एकं सद्भिर्बहुधा चन्दम्याभि यमं मातुरिथानमाहुः ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२)

तदप्यशक्यमपासितुम् । त्रिविधं चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यमपिहीणं
देवतायाः । तत्रैवं सति ऐकान्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधान-
माह—

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।

माहाभाग्यादेकस्य देवतात्मनः प्रकृतिमेवेन चाप्रकृति-
मेवेन चेति चेतनाचेतनाविकरणमभिलाषात्मानं विकृतैतोऽस्य
अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अमीन्द्रसूर्याणां परस्पर-
पेक्षमन्यत्वम् । अनन्यत्वं लेखने देवतात्मना महता सह ।
यथा घटादीनां सदा । नञातिनमज्ञान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाग्रह-
णात् । न चाज्ञान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति । न ह्यभिधानम-
पेक्ष्य प्रत्यङ्गानां नाम भवति । तस्मादमीन्द्रसूर्यात्मकस्य देव-
तात्मनोऽज्ञानि—जातवेद—वायु—भग—प्रभृतीनि, चाकृत्यवप्रभृत-
यश्च प्रत्यङ्गानि । स एव महानात्मा अमीन्द्रसूर्यायज्ञप्रत्यङ्गमात्रेण
ब्रह्ममुपभवेकोऽपि सन् बहुधा स्त्यते—

**अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिर्भिरूपयः स्तुव-
न्तीत्याहुः ॥**

अपिच एवं कृत्वा सत्त्वानाम् अथादीनां प्रकृतिभू-
मसिः प्रक्रियन्तेऽस्यां सर्वे विकारा इति प्रकृतिः, स सत्ताल-
क्षणे महानात्मा हिरण्यमन इति । वक्ष्यति हि—“स एव
महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परं, तद्वर्णं—०० स भूतात्मा सौधा
भूतैः प्रकृति” इति । तस्या भूता बहुत्वम् अनेकधा विपरिणामः
स्वावयवजन्ममात्रेण, प्रकृतेर्भूतानां बहुत्वानि (यानि सत्त्वानां)

१. अनेन्द्रागत्यत्मनसा संवादः प्रतिपाद्यते ॥

२. भूरन्तरिक्षे औक्षेति त्रिस्थानानि । तदेतदुत्तरपादादौ
व्यक्तम् ॥

३. भावे ध्वज (पा० ५-२-१२४) “ये चाभावकर्मणोः”
(पा० ६-४-१६८) इति प्रकृतिभावमावादादलोपः (पा० ६-
४-१३४) “नञाति” (पा० ६-४-१४४) इति क्लोपेस्तु
“संहापूर्वको विभिरनिल” इति नेह भवति ॥

तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः (कार्यकारणभोरन्यत्वात्) कारणम-
हिमभित्तान्यश्वादीन्यभिपुत्रवन्त्युपय इति आहुरात्मनिदः ।
तद्यथा—

“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवीं शरीरमात्मानन्तरिक्षम्”

इत्येवमादीनि । आत्मेव सर्वं स्थावरजगन्मल्लवैत्य अश्वमेधे—

“भूलेभ्यः स्नाहा, शास्त्राभ्यः स्नाहा” इत्येवमादिभिस्तेन तेन
वैशेषिकेण स्थावरजगन्मात्मना प्रकृतेरभिधेनावस्थानेनावस्थितो
महान्नेवात्मा इज्यते, न ह्यदेवता यागमर्हति । यावद्यान्यदपि
किंचिदेवंप्रकारमदेवताभिमतमिज्यते । गृह्ये च बलिप्रवृत्तिकर्मादी
सर्वत्र स एवेत्युपेक्षितम् ॥

प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च ॥

एतदुपपन्नम् । नैता अदेवता देवतावत्स्त्वन्ते, किंतु महा-
नेवायमात्मा विश्वरूपः स्त्वत्त इति—प्रकृतिसार्वनाम्न्या-
दिति । नामनं नाम (नतिमात्रम्) न संज्ञा सर्वत्वेन नाम
सार्वनाम तस्य भावः सार्वनाम्न्येम्, प्रकृतेः सार्वनाम्न्यं प्रकृतिसा-
र्वनाम्न्यं तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । यस्मान्महाभाग्यं देवताप्रकृतिः
सर्वत्वेन नता, तस्मादेतौर्नैता अदेवता देवतावत्स्त्वन्ते ॥

अपि चैतदमिहितम्—आगन्तुनिवार्यान्मन्यमानो हरि-
रोहिदं—हरिदादीनां मनुष्याश्वदनिखलमवेत्ये न सम्यगभिधी-
यत इति “स न मन्यत” इति । अत्र ब्रूमः—मनुष्यधर्मविपरी-
तो हि देवताधर्मः, अतैश्वर्यान्मनुष्याणामैश्वर्याच्च देवतानाम् ॥

तत्कथम् ? इत्यतो भेदमाश्रित्य प्रतिसमाधीयते—

इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः ॥

देवाः ऐश्वर्यात् । न मनुष्याणामिदं शक्तिरस्ति । अतैश्व-
र्यात् । मनुष्याणां हि पिता पुत्रं जनयति, इति पिता प्रकृतिः ।
न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति ॥ देवानां “लभेः सृष्टो-
ऽजायत” “पैष प्रातः प्रभुवति” इति ह विज्ञायते, तस्मात्सृष्ट-
स्याभिः प्रकृतिः । सृष्टीभाभिः सौर्यं जायते, तस्मादग्नेः सूर्यः
प्रकृतिः । अदितेर्दक्षो दक्षान्वादितिरिति । अध्याध्यामेऽपि—
कोष्ठादग्नेर्नोदं इन्द्रः, बलादिन्द्राच्चमन्यमानोऽग्निरित्येवमादि । स
एव सर्वेश्वर्यमिच्छो देवताधर्मः । तासांमानग्लान्महाभाग्यस्य ।
तत्रैवं सत्यसत्यमध्यवसातुं—यथा मनुष्याणामानन्तर्वोऽश्वादय-
स्त्वैव देवतानामपि । तस्मात् दोषादुपपत्तिरानगन्तुफलद्विधा-
श्रीमीमति ॥

१. षष्ठ्य अग्निः प्रभुवति सूर्यमिति शेषः ॥

२. तथा च श्रूयते—“सोऽरे तेजः सायमग्निं संक्रमते ।
आदित्यो वाङ्मत्तं यक्षमिदमुग्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सार्यं
प्रविशती” इत्यादि । अत्र “पतिर्वायं प्रविशति गर्भो भूलेष्व
मातरम् । तस्मां पुनर्नरो भूत्वा दक्षमे मास्ति जायते । तज्जाया
जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इत्यनेन प्रविशतीत्यादि-
प्रयोगो बोध्यः ॥

अथ किमर्थगीश्वराः सन्तो देवा जायन्ते ? इत्याह—

कर्मजन्मानः ॥

कर्मणे जन्म येषां ते । कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्निवायुसूर्या
जायन्ते । न हेतुभ्य ऋते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात् ।
विद्यमानमप्यैश्वर्यमैश्वर्यवति न प्रकृतिसिद्धिर्वादिदिव्यमर्थमप्र-
तीत्य । तस्मादैश्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते ।

कर्मफलसिद्धयै लोकमनुजिघृक्षन्तः कुतः (सक्तावात्)
पुनर्जायन्ते ? इत्याह—

आत्मजन्मानः ॥

योऽसावैक आत्मा बहुधा स्त्वत्त इत्युपात्तसर्वगतिः स्थितौ,
उपरतसर्वगतिः प्रलये, भावाह्वयः सन्मात्रः सर्गाकाले, बोधाऽऽ-
त्मानं विभज्य जगद्भ्यां विभक्तिं, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः ।
क एव तस्माच्च जायन्ते ? इति चेत्सत्यम् । सर्वं तस्माज्जायते न
पुनः कामकारणे । देवास्तु तमात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः
कामकारतो जायन्ते । किमेवां जन्म ? यदेवाभिच्छतां संकल्पा-
नुविधायां कर्मानुरूपं यथाकालमात्मनः कार्यकारणमुपपद्यते,
तदेतेषां जन्म । तदनीश्वराणां नास्ति ।

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्संकरपातुविधायित्वाह—

आत्मैवैषां रथो भवति, आत्मा अश्वः,
आत्माऽऽयुधं, मात्मेव आत्मा सर्वं देवस्य
देवस्य ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० का०
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

तत्र यदुक्तम्—“अश्वादीनि सत्त्वानि, अक्षरप्रवृत्तीनि च
द्रव्याणि अदेवताः” इति । एतदुक्तम् । देवता एवमाः,
रथादिरूपेण हि देवतैवमात्मानं विद्वान् प्रकृतिमेवेन रथादिता-
ध्वमर्थं साधयति । सा तद्रथा सती रथादिखुला स्त्वयेते । सा
च स्तुतिस्मरणमर्थमाशासितं स्तोत्रलैव रूपेण साधयितुमल-
मिति ॥

तस्मात् “महाभाग्यदेवैकस्या अपि बहुनि नामधेयानि”
तासामेव तिष्ठानामध्यादीनां महाभाग्यदैश्वर्ययोगाद्व्यमानमने-
कधा विद्वेतीतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारे नामधेयप्रतिस्मृतात्
तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मानमिति “यत्कामं ऋषिर्देवां देवता-
यामार्थं पलमिच्छंस्तुतिं प्रयुजे” इत्यस्य लक्षणस्यान्याघातः ।
तस्मात्सम्पन्नेषोक्तमिति ॥ अथवा स्तुतिर्विक्रमन्यायेन नृबन्नेऽ-
ध्याये (११) “यश्चसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत” इत्यत्र पुनः
प्रतिसमाधास्यते ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशिवतौ दै० का० सप्तमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

पूर्वमात्मवित्पक्षेणैकात्म्यं देवतानामभिहितम् । यावदभिधानं
तु नानात्वं याज्ञिकाभिमतम् । तावेतौ पक्षौ प्रतिश्रेष्ठौ सिद्धा-
न्तमाह—

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ॥

तिष्ठ इति संध्यानियमः । एवेत्यवधारणमितरौ पक्षौ
प्रतिक्षेपुम् । अन्ययोगव्यवच्छेदोऽत्रैवकारार्थः । कतमास्ता इत्याह-

अग्निः पृथिवीस्थानो, वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः ॥

तथा च स्थानभेदमेव त्रित्वे हेतुः । स एष निगमेभ्योऽव-
सीयते—

“पृथिव्यसि (च) जन्मना वशा साभिं गर्भमधत्थाः,
अन्तरिक्षमसि जन्मना वशा सा वायुं गर्भमधत्थाः,
नौमसि जन्मना वशा साऽऽदित्यं गर्भमधत्थाः”

इत्येवमादिभ्यः । वायुयुंन्द्रे त्रेत्येकस्यैव नैकफनये पर्या-
यवचनता बोध्या । इतरथा दुरन्तरिक्षमाविलम्बयत् ।
“अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा मज्जे न विदस्येतथा अन्नमेवमभिव-
हेयुः” इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषकलभप्रवाणार्यायवचनावैय-
र्थ्यति स्थितिः । सत्यपि पर्यायवचनस्यै मुख्यवचनः संवन्धो भवत-
मस्य तयोतिषि वायुशब्दनेद्वेय, तथेत्येत्यपि पार्थिवीतन्मयोरभि-
सृष्टशब्दाभ्यां, न तथैतरेषांयुगलपिभिर्—जीवतेवादितिभिः सविनु-
भ्रमप्रयुज्यतिभिरा । ननु कथं मन्थमस्य शब्दद्वयेनोरदेशः कियते,
पार्थिवीतन्मयोरैकैकेन ? अत्रोच्यते—मन्थमस्य हि द्वौ कर्मा-
स्माज्जिह्वविद्वद्वाह्वयौ, तयोरनिवर्तवर्शन एको विद्वद्वाह्व-
नित्यवर्शनस्तु वायुवह्वस्त्वपिनिवर्तवर्शन इति स मन्थमस्थानो-
ऽमुस्योऽपि वायुनेन्द्रेण स विद्वत्स्योपदिष्टः । न तथैतयो-

१. प्रकारो हि त्रिविधोऽन्ययोगव्यवच्छेदाधोऽन्योगव्यवच्छे-
दाधोऽस्तन्यायोगव्यवच्छेदाधैश्च । तत्र विद्येष्टसङ्गत आधो यथा—
पार्थ एव धनुर्धर इति । पार्थान्यो न धनुर्धर इति धनुर्धरस्यान्व
योगो व्यवच्छिद्यते । विद्येष्टसङ्गतो द्वितीयो यथा—शङ्खः पाण्डुर
पदेति । क्रियासङ्गतश्च तृतीयो यथा—नीलं सरोजं भवसेवेति
व्युक्तमन्यत्र ॥

२. तथाच निगमः “तथा प्रथमा संस्कृतिर्विद्यवारा स
प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्सास्तथा इ
न्द्राय सुतमा जुहोति स्वाहा” इति । स प्रथमा संस्कृतिरित्येव वस्तु
ज्ञानमन्त्रोद्भवमज्ञेयो मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽसिंहासो इन्द्राय
सुतमा जुहोति वरुणादीनामुत्क्रम्य विषयेषु तथावर्धन्येनेन्द्रसुवदेन
संप्रदानेन सप्तमादीनामुत्क्रम्यण्यवामन्त्रान्ते मध्यमसुवदेन्द्रसुवदो
सुवदेनैवः संवधनं इति गम्यते ॥

३. पार्थिवस्य ज्योतिषोऽक्षयभिधानेन प्रसिद्धतरसंबन्धेन उत्त-
मस्य ब्रह्मण्यस्य ज्योतिषश्चेन्द्रामिधानेनेति तथैवोपदेश इत्यर्थः ॥

४. प्रत्यक्षविषयाः क्रियात्मानश्च वरुणाग्रयः ।

एवं चोभयकृतं भविष्यति-अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य
वाय्वाख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्विद्वर्षिता भविष्यति । मुख्येन
चन्द्रशब्देन मुख्यः संबन्धोऽपरिह्रापितो भविष्यतीत्युभयमुक्तं
“वायुर्वेन्द्रे बान्तरिक्षस्थानः” इति । न तु पार्थिवोत्तमयोर्द्वौ
कर्मात्मनौ सौ यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माददोषो मध्यमस्या-
भिधानद्वयोकाविति ॥

ननु—यदिदमभिधानबहुलं जातवेदोवैश्वानर इत्येवमादि सति
त्रित्वे तत्कथमुपपद्यतां तत्राह—

तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नाम-
धेयानि भवन्ति ॥

तासांभेव तिष्ठणामप्राचीनां महाभाष्यादैश्वर्ययोगादिका-
रमात्रमेकधा विदुर्नन्तीनामेकैकस्याः प्रतिकारं जातवेदः,
वैश्वानरः, वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा, इत्येवमादीनि वदुर्नि
नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादैकात्म्यवदे-
वैकलं न जहाति सा सा देवतेति ।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात् ॥

उक्तदिशा विकरणधर्मित्वादभिव्यक्तृतीनां बहुनामता । अपि
वा अथवा स्वस्वमात्मानमविक्रुर्वतीनामेव कर्मपृथक्त्वात्
अनेककर्मयोगात्पृथक्कर्महेतुको नामधेयभेदप्रतिरुम्भः स्यात् ॥

अत्र दृष्टान्तः—

यथा होता-ऽध्वर्यु-ब्रह्मो-द्राता-इत्यपि एकस्य
सत्तः ॥

एकस्य सतः कर्तुः कर्मणां भेदात्, होत्रादिनामभेदप्रति-
 लम्भः यथा एवं ते (अग्न्यादयः) तत्तत्कर्म कर्वाणास्तत्त-
 दाख्या भवन्ति । यथा च लोके कारक-पाक्क-खानकादयः ।
 तद्विधं कर्मप्रवृत्तत्वादिधर्माद्वा एकस्या अपि बहुनामतोपपद्यते ।

अथ याज्ञिकमतेनोच्यते—

अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्वि स्तुतयो
भवन्ति ॥

अथवा पृथक् पृथक् अत्यन्तम्बिधा एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्फुरति यात्रिकाः प्राहुः । कुतः ? इति अतः पृथक् पृथक् अन्वयादीनां स्तुतयो भवन्ति । अधियज्ञे इति स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननिवमथ । सा च पृथग्भेदः—“अग्निमीके” (ऋ. सं. १-१-१-१) इत्येवमाथाः । पृथक्च जातवेदसः “प्र नूनं जातवेदसम्” (ऋ. सं. ८-८-४६-१) इति ।

१. संभावनायामत्र लिङ् । सा चापिशब्देन धोयते ।
वस्तुतोऽयमवयुलानुवाद एव । ऐश्वर्ययोगादेव भेद इति हि
पञ्चालमिलनुपदं व्यक्तीभविष्यति ॥

२. अश्वादिर्सन्ना हि अग्रनयनादिगुणयोगेऽसत्त्वपञ्चम्यादीन्
जहाति । कारकाद्यस्तु कारणाक्रिययावियोगसमनन्तरमेवेति
विशेषः । तस्माद्वितीयं द्वयं पक्षः सावीथान्तरिभाति ॥

पृथगिन्द्रस्य “हरिः” पृथग्वायोः “भियुद्रिः” पृथक्सूर्यस्य “हरिद्रिः” पृथो “ऽजातिः” । अरणीभिर्गामिरुपसमित्येवम् । स्तुतिव्यवहारे च प्रायश्चित्तम् तच्च पर्यायवचनले तेषामनुपपन्नम् । तस्मादर्थं पर्यायः स्तुतिनियमात्पृथक्पृथगभिधेयानर-प्रसृत्य इति याज्ञिकमतम् ॥

तथाभिधानानि ॥

यथैव हि स्तुतिभेदादस्तुत्यानां भेदः । तथा एवमेवाभिधानभेदादभिधानां भेदोऽपि भवितुमर्हति । प्रसिद्धतरं च लोके प्रत्यभिधानमर्थभेद इति । तस्मात् पृथक्पृथगग्नि-जात-वेद्ये-वैश्वानरादिशब्दानामभिधेया इति स्थितिः । ननु स्तुति-व्येवाभिधानभेदो न विधाविति चेन्न । “आमेयमष्टकपालं निर्व-पेत्” इत्येवंविधवाच्यभिधाननियमदर्शनात् । तथा च यैनेवाभिधानेन चोद्यते तेनैव निर्वोपादारभ्य समाप्यतेऽपि ॥

(अथ समानार्थत्वसाधनम्)

यथो एतत्-कर्मपृथक्त्वादिति ? बहवोऽपि विमज्य कर्माणि कुर्युः ॥

यथो एतत् यत्पुरनरेतदुक्तं कर्मपृथक्त्वादिति । अनैकान्तिक एष दृष्टान्तः । दृष्टो हि अनेकेषामेकस्मिन्कर्मणि योग इति पुरुषाणामिव कर्मणोऽपि नानालप्रसङ्गः । तस्मिन्मा-त्मविदुक्तमेकलं नास्त्येव ? अस्ति तदुक्तं इत्याह—

तत्र सत्थानैकलं, संभोगैकलं, चोपेक्षितव्यम् ॥

तत्र तस्मिन्पृथक्त्वे सति सहस्रान्ततया एकलं सत्थानै-कत्वं संभोगहेतुक्रमेकत्वं संभोगैकत्वं संभोगो नाम परस्-रोपकारितम् । समानकार्यतेति यावत् । तदेतद्वचं चोपपत्तित ईक्षितव्यमालोचितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः—

यथा—पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकलं च संभोगैकलं च दृश्यते ॥

अथ पृथिवीत्युक्ते यावतां सहस्रावैन समानं स्थानं ते सर्वे तद्गृहेण गृह्यन्ते । एवमुत्तरयोऽपि स्थानयोः । तथाचैवं प्रका-रमेकलं स्थानैकत्वं, संभोगैकत्वं च युगभिन्नस्थानाना-मपि भवति किंपुनः समानकथनानामिति—

यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः ॥

कर्म १—पृथिव्योपत्युक्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यावाग्नादिल-कृतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्—“त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूयाः” (ऋ० सं० ७-७-११-३) इति ॥

अग्निना चतरस्य लोकस्य ॥

१. विषमोऽवहारोऽत्र व्यवहारे व्यवहार इत्यपि पाठः । अन्त्यापन्नाऽप्यस्तुति ॥

२. अग्निशब्दादिना । चोद्यते—उक्तविधिविधानाभयेन विधीयते ॥

इतरस्य अन्तरिक्षस्य दिवस्य । तदुक्तम्—“अग्निर्वा इतो वृद्धिं समीरयति” इति “दिवं जिन्नन्त्यमयः” (ऋ० सं० २-३-२३-५) इति च । तदेवंप्रकारमेकत्वं कार्यकलास्था-नैकलाद्वा भोक्तं न प्रतिपिप्यते । लोकेऽपि समानकर्मता भवति येषां तेषामैक्यमुच्यते ॥

तदेवं भेदाभेदादिन उभयेऽपि प्रमाणं भवन्ति आत्मवि-मैरुक्तयाज्ञिकाः । ते हि न स्वमनीषया भेदाभेदौ कल्पयन्ति, किं तर्हि ? मन्त्रार्थमुद्दिश्य । तस्मादत्र समजलं दृष्टान्तमाचष्टे—

तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥

यथा—राष्ट्रमिष्यभेदः, नरा इति भेदः, एवं पृथिव्यग्नि-त्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एवमुत्तरयोऽपि स्थानयोः । तथा—आमेयभेदः, लोकाश्च लोकेनवन्ति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मौ द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ॥

अथ—याज्ञिकप्रक्षोपकमे महाभाग्यनामपि देवतानामा-कारचिन्तनमुपक्रम्यते । तत्र तावत् प्रकृतिचिन्त्यते देव-तायाः । न हि प्रकृतिस्त्तानमपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मोऽस्ति । अपि च यत् एवेश्वरा देवास्तत् एवोभयमाध्यात्मिकमाकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः, अथवा निराकारवत्त्वमिति चिन्ताविषयः । तत्र यावदभिधानं देवतापक्षवादिनां याज्ञिकानामभिवाच्युत्तर्याभि-धानानि प्रत्यक्षाभ्यांभिधानसंबन्धीनि, जातवेदोद्देशप्रपञ्चव्याधि-प्रवृत्तस्यप्रत्यक्षाभ्यांभिसेवन्धीनि तानि किं मनुष्यादिशब्दवद्देवाका-रवताऽप्येवार्थवन्ति, उत वाय्वाकाशशब्दवद्देवाकारेणैति । आद्य-

१. औपचारिकम् ॥

२. अत्र दुर्गैः—पुरुषमुज्ज्वेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषा-नुरागविशेषतः । तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि चिन्तनानाल्लो-गुणिकस्य तद्वत्प्रत्यक्षभावेन कल्पयित्वैकमात्मानं पश्यन्ति । तथा नानैकत्वं नैकता इति चिन्त्ये, तथा त्रिवैकत्वे याज्ञिका नानात्वे, एवमेवामविरोधः । अस्ति हि शम्भार्थयोर्वैकृतपितृपुत्रवशेन तदुज्ज-वेक्षया अन्यव्यत्यदिकेभ्यो वरितुं शक्तिः । न तु स्वार्थाधिक्य-मिधानाभिधेयसंबन्धमकृतकमप्रत्यक्षवामात्राभिधानाभिधेयो जडी-ताम् । नक्षत्रेष्वभासं प्रत्यक्षभासनशक्तिः, अवभासस्य चाव-भासमानताशक्त्यैवधानमन्तरेण विद्वन्त्रे । नक्षत्रकृतं स्व-मन्यकृतको विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणानामात्म-भावात्पुत्रपुत्रवशेनानामविशेषरक्तयाज्ञिका वेदस्याविपरीतिनीमण्य-ध्यात्मापिदैवाभियुगविषयनिष्ठागम्योभिधानशक्ति विपरीतिनीमिव मन्यमानाः परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत्सर्वथापि भेदाभेद-वदिदेवतासतत्वं यथाग्रहं वक्ष्यतिपुत्रपुत्रवशेन प्रकृत्याविपरीतमन्य-स्तुतिरूपकेनात्मनोऽप्यसतत्वं तथाभूतं मन्त्राभिहितव्यते । तदुक्तम्—“तत्रोपमानैश्च युज्यवर्णा भवन्ति” (नि० २-५-२) इति । दर्शितं चैतन्मन्त्रेण “मन्त्रं युजुस्ते” इति । निष्ठितरूपत्वेन से से विषयेऽप्यत्मादौ परमातीत्या पेकारम्भे भवति । तदन्तत्वाच्चः । तदुक्तम्—“वतो वाचो निवर्तन्त” इति ॥

पक्षे—द्विविधा आकारिणोऽर्थाधितनाश्चाचेतनाश्च, तत्र किमपी मनुष्यादिवचेतना, उत पापाणादिवदचेतना इति ? तद्व्यासाय पक्षः परिगृह्यते—

पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ॥

“भेदेषु दर्शनम्” इति वाक्यशेषः । **पुरुषविधाः** पुरुषप्रकाराः पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

अत्र हेतुमाह—

चेतनावद्भिः स्तुतयो भवन्ति ॥

हि-शब्दो हेत्यर्थः । यस्माच्चेतनावतौमिव **स्तुतयः** मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । तस्मात्पुरुषाकारविग्रहा इत्यर्थः ॥

तथाभिधानानि ॥

यथैव पौरुषविध्ये स्तुतिः कारणं भवति तथैव संवादसूक्तैषु कथाश्रुतीयादिषु “कुतस्त्वभिन्ने”त्येवमादीनि **अभिधानानि** भवन्तीति पूर्वतोऽनुषज्यते । अयमर्थः—यथैव चेतनावत्सदृश-स्तुतिभिः पौरुषविध्यमुपपद्यते तथैव संवादसूक्तैषु परस्परमभिधानैरपि (उक्तिप्रत्युक्तिमन्त्रेषु परस्परतः संबद्धाधैरपि) । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः” इत्युपपन्नम् ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ॥

अथाऽयमपरोऽपि हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्-यद् पौरुषविधिकैरङ्गैः पौरुषविध्ये प्रयुक्तैरङ्गैः संविभज्य-स्तूयन्ते । यथा—

“ऋषात् इन्द्र स्वविरस्य बाहू ॥”

(ऋ० सं० ४-७-३१-३)

१. मन्त्रप्रत्ययमेवास्तिस्वमभ्युपगत् देवानां यत्काम-इत्युप-क्रम्य-तदेवतः स मन्त्रो भवतीति । सति हि देवतास्तित्वे तदेवतात्वं मन्त्रस्य । यदि यैवमाकारोऽपि तत्प्रत्यय एव भवितुमर्हति, अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासंविधातपदसंबन्धीति ॥

२. पूर्णो वतिमैत्यर्थः—उत्तरस्तुत्यार्थः । यद्यपि चैतन्यमपुरुषा-कारविग्रहाणां गवादीनामप्यस्ति तथापि हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविधानं पुरुषार्थसंबद्धमिह चैतन्यं जिह्मकृतं, पौरुषविध-स्यैव सिद्धावधिधितत्वात् । नहि तद्व्यादीनामस्तीति चेत्सेतना एव । लोकेऽपि हि यस्य तथाविधं चैतन्यं न भवति तमपि कुल्य नुबदे—“अचेतनोऽयम्” इति । गवादयो हि न विदुः भ्रूयन्तम् । नापि लोकालोकविल्यचेतना इत्युपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद, मत्वेना-भूतस्त्वन्वीप्सतीत्यनपेक्ष्य सामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतव्यमाना अर्थीन् पुरुषाः श्रूयन्ते तथैव देवता इति “पुरु-षविधाः स्युः” इत्युपपन्नम् ॥

३. यतान्यपि पौरुषविध्ये कारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥

४. तत् मति ताः कारणं भवन्ति ॥

५. पौरुषविध्यमुपपद्यत इत्यर्थः ॥

“यत्संगृह्णा मंत्रवन्काशिरिते ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१-५)

अत्राशयः—

“बृहं नो लोकमनुनेषि विद्वान्स्ववर्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

नृणां सं इन्द्र स्वविरस्य बाहू उपस्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥”

इति खलपम् । शंशोरार्यं त्रिष्टुपैन्द्री । एकादशिन्यामिन्द्रस्य पशोवेपा या याज्या ॥ हे इन्द्र ! विद्वान् जानंस्त्वम्-उरुं विस्तीर्णं सर्वैवज्ज्योतिः खेरिखादित्यनाम । तेन तुल्यमिति वदव्ययम् । प्रकाशेनादित्यसमानम्, अथ च अभयं भयरहितम् । लोकं स्थानं स्वार्थं नः अस्मान् स्वस्ति स्वस्वत्यनाय, क्षेमेण वा । अनुनेषि अनुगमय । लोकं लेट् । वयं स्वविरस्य स्थूलस्य महतो बृहत्स वा । ते तव संबन्धिनौ ऋष्या ऋषौ दर्शनयौ, “ऋषिर्दर्शनात्” (नि० २-११) “ऋषी गतौ” वन्मुणाभावश्च (उ० १-१५१) औळ आकारः (पा० ७-१-३९) बृहन्ता बृहन्तौ महन्तौ शरणा शरणौ नित्यमाश्रयणीयौ रक्षकौ वा । “शरणं गृहृक्षिणोः” इत्यमरः । लिङ्-व्यत्यय आर्षः । एवंभूतो बाहू हस्तौ उपस्थेयाम उपतिष्ठेम (रक्षकतया) सेवेमहि । आशंसायां लिङ् । “छन्दस्युभयया” (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्षेधातु-कत्वात्तिष्ठादेशाभावश्च ॥ ३ ॥ द्वितीयस्य शेषो व्याख्यातः (नि० ६-१-१) ॥

एवमस्मिन्मन्त्रद्वये बाहुमुष्टिसंबन्धदर्शनात्स्तुत्यन्त्यस्य पौरुषविध्यमन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च सति आनर्थक्यं मन्त्राणां सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य प्रसज्येत, तन्माभूदित्यवश्यमेव पौरुषविध्यं देवानामिति ॥

अथापि पौरुषेयविधिकैरङ्गैर्यस्योमैः ॥

अथायमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानां यत्-पौरु०० योमैः संस्तूयन्ते “देवा” इति वाक्यशेषोऽनुषज्यते । एवम-त्रेऽपि । यथा—

“आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि” ॥

(ऋ० सं० २-६-२१-४)

“कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तै” ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०-१)

१. सायणस्तु—सर्वैस्तुल्यवत् अभयं भयरहितं ज्योतिश्च स्वस्ति क्षेमेणानुपेयीत्याह । अत्र पक्षे—“यत्र दुःखेन संमित्रं न व प्रत्त-मनन्तरम् । अनिलावोपनीतं च तत्सुखं सः पदार्थदमि” इति सः पदार्थः ॥

२. दुर्गस्तु—अनुनयति, स्नेहं सुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमना-नुग्रहे वसेति इति व्याचक्ष्यते ॥

३. अत्र येनामुक्तः पदसंस्कारश्छान्दसः उक्तः ॥

आह्वयमानः मयाऽऽस्तुतस्त्वं ब्रह्म्याम् । तत्राद्यस्य—

‘आ चतुर्मिरा पृथ्विर्ह्ययमानः ।

अष्टभिर्दक्षभिः सोमपेयं स्रुतः सुमधुमासृधस्कः ॥”

इति शेषः । यत्समदस्येन्द्रस्यायं त्रिष्टुबैन्द्री । हे भगवन् इन्द्र ! यदि तव तावद्गो हरी सन्निहितौ ततस्तावेव रथे युक्त्वा तावन्धामेव हरिभ्याम्, अथ चत्वारस्तदा तैः चतुर्भिः एवं पङ्क्तिः अष्टाभिः दशभिः वा इदं सोमपेयं सोमपानकर्म प्रति आयाहि । छन्दसि “व्यवहित्वाय” (पा० १-४-८२) इति व्यवहित्वासाहः प्रयोगः । किमित्येवं त्रुमहे-अयम् पुरस्ता-विहितः सोमः स्रुतः अभिपुतस्त्वदर्धमेवेति मा विम्वस्य । विम्वस्यहेतुं प्रतिविध्यन्प्रार्थयते-हे सुमस्य ! सुयज्ञ ! सुधन ! वा । मा केनचित् मृषाः संभ्रामान् (निर्व० २-१७-२०) कः कार्ष्णः । अखिलम्भितमागच्छेत्समिभ्रायः ॥ यद्वा यतोऽयं सोमस्त्वदर्धमभिपुतोऽतो यज्ञस्यास्य सुधो हिंताः मा कः माका-परिहस्ये । अत्र करोतेल्लुकि “मन्त्रे चष-” (पा० २-४-८०) इत्यादिना च्छेत्सुक् । गुणे कृते “हलञ्चाप्-” (पा० ६-१-६८) इति सिलोपः । माञ्जोगे (पा० ६-४-७४) पातोरेडभावः । यथपीन्द्रस्य द्वावेव हरी स्तस्यथापि तयोर्वि-भूतिभेदाद्वापानावमतो बहुत्वमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयस्य—

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रवाहि कल्या ०० हेते ।

यन्ना रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥”

इति खरूपम् । विश्वासित्रस्यायं त्रिष्टुबैन्द्री । हारियोजनस्या-नुवाक्या । हे भगवन् ! इन्द्र ! सोमम् अपाः अत्रैव स्थित्वा पिय । लोचने लुकि (पा० ३-४-६) “पातिस्था-” (पा० २-४-७७) इति सिचो लुक् । एतस्मिन्कर्मणि पीत्वा च अस्ते गृहं (निर्व० ३-४-५) प्रवाहि प्रकर्षेण गच्छ । यस्मात् ते तव गृहे कल्याणीः कल्याणगुणयुक्ता । “छन्द-सीवनिपौ च” (पा० ५-२-१२२ वा०) इति मत्वर्थे द्वैप्र-प्रत्ययः । जाया शची विद्यते । यत्र यस्मिन्गृहे बृहतः महतः रथस्य निधानं रथशाला । विमोचनं च वाजिनैः । जिह्वा संभ्राममागतस्य दक्षिणावत् अन्यदपि सुरणं छन्दरं रमणीयं च यद्यद्भवति तत्सर्वं च विद्यते । तस्मात्पुनरस्तं प्रयाहीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. ह्यतेल्लेडः शानचि यकि संप्रसारणम् (पा० ६-१-३४) “हलः” (पा० ६-४-२) इति दीर्घः । “आने सुक्” (पा० ७-२-८२) इति सुभाषणम् ॥

२. “मा पाने” (भा० ५०) कर्मणि “अचो यद” (पा० ३-१-९७) इति यति “ईषति” (पा० ६-४-६५) इत्या-कारलेखे गुणः । पातय्ये सोमं प्रतीत्यर्थः ॥

३. सायणरुत-सोममपीवापिध्वनिश्चलति । यद्वा सुरणं सुरम-णीयं यथा भवति तथा गृहे जाया लिङ्गीत्याह ।

४. अथ स्थितौ सखां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं, खादपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनं वर्तते । विस्तृक्कर्मो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति इति सायण आह ।

४५ नि०

एवमेतयोर्मन्त्रयोर्हरिष्टुहजायारथामिस्वन्धात्पौरुषविध्यमिन्द्र-स्य । नक्षत्रपौरुषविध्ये जायादिभिः संबन्धो भवितुमर्हति ॥

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अथायमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम् यत्-पौरु०० मैरिः संस्तुयन्ते देवाः । तथा—

“अर्द्धीन्द्र पिबं च प्रस्थितस्य ॥”

(ऋ० सं० ८-६-२१-२)

“आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥”

(ऋ० सं० १-१-२०-३)

अत्राद्यस्य—

इदं हविर्मघवन् । तुभ्यं रातं प्रति सत्राळह्वानो गुभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् । तुभ्यं पक्वो ह-” इत्यादिः ।

अभिपुतो नाम स्फुरपुत्रः तस्यार्थं त्रिष्टुबैन्द्री । हे मघवन् धनवन् । इन्द्र ! इदं हविः आन्यादिकम् । तुभ्यम् त्वदर्ध-मसामिः रातम् मनसा निक्षुप्तम् पूर्वं निषेपणीयं संस्कारकाले । इदानीं हे सन्नाद ! सम्पद् राजमान ! सर्वेषामीश्वरेति वा अह्वानान् अनुत्थ्य “हणीङ् रोषणे” (कण्वद्विरात्मनेपदी) बाहुलकाद्यगभावे लटाः शानन् । प्रतिगुभाय प्रतिगृहाण । प्रहेलौटि श्रः “छन्दसि शायजपि” (पा० ३-१-८४) इति शायच् । “हृद्गोमैछन्दसि” (वा०) इति हस्य भः । सवि-पातपरिभाषाया अनित्यत्वदिच्छुक् (पा० ६-४-१०५) हे मघ-वन् ! तुभ्यं त्वदर्धमेवायं स्रुतः अभिपुतः सोमः । अपि च तुभ्यं त्वदर्धमेवैव पुरोडाशः पक्वः तमेतं हे इन्द्र ! त्वम् अग्निं भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्य—

“नृबैहविष्व मे गिरः ।

इन्द्र स्तोममिमं मम कृत्वा युजश्चिन्द्रतरम् ॥”

इति शेषः । इदं मञ्जुछन्दस्य आर्यमनुष्टुबैन्द्री । हे आश्रु-त्कर्ण ! आश्रुतौ सर्वतः धोतारौ (अप्रतिद्वतभवणौ) शणोतेः किपि तुक् (पा० ६-१-७१) । कर्णौ यस्य स इन्द्र ! हवम् अस्मदीयमाह्वानं “हेन्त् स्यधोयां शब्दे च” (भा० उ०) “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इत्यनैमित्तिके संभ्रामा-रणे कृते “गृहोत्प” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः । नु क्षिप्रम् श्रुधि शृणु । “श्रु अरणे” (भा० ५०) लोटो-हिः । “श्रुवः श्रव” (पा० ३-१-७४) इति विहितस्य श्रोः “बहुलं छन्दसि” (पा०) इति लुकि हेर्षिः (पा० ६-४-१०२) अत्र साहितिको दीर्घः । एवमपेऽपि । मे मम स्तोत्रः गिरश्चित् सुतीरपि दधिष्व चित्ते धारय । दधातेल्लौटि

१. द्वितीयास्थाने पृष्ठी व्यख्येन (पा० ३-१-८५) यद्वाऽवयवपञ्चमे “स्वमंशमि”ति शेषः ॥

“छन्दस्युभयथा” (पा० ३-४-११७) इति आर्षधातुकला-
विज्ञानम् आतो लोपः (पा० ६-४-६४) किञ-हे इन्द्र !
मम मवीयम् इमं लोमं स्तोत्ररूपं वाक्सर्पहं युजश्चित्
सद्युरिव अन्तरम् अन्तररत्नं (हृदयंगमम्) कृष्य कुर्व
“हृकुष्य करणे” (त० उ०) लोद । “व्यस्यो बहुलम्”
(पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यस्ये षपो “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति लृक् ॥ ३ ॥

एवमनयोर्मन्त्रयोः अङ्घ्रि-श्रुधि-इत्येवमामन्त्रणपूर्वकादन-
श्रवणपूर्वको विनियोगोऽपौरुषविध्ये देवानां न संभवति । नहि
गवादयोऽङ्घ्रि-श्रुधिर्युक्ताः किञ्चित्प्रतिपद्यन्ते । तस्मात्कार्यका-
रणसन्निवेशो मनुष्यवद्देवतानां, कार्यकारणार्थे च विज्ञानम् ।
तदेवमेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवतानाम्
॥ २ ॥ (६)

अपौरुषविधाः स्युरित्यपरम् ॥

“दर्शनमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम्-“अवां च ज्योतिषश्च
मिश्रोभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
भवति” इति विज्ञायते (नि० २-१६-२) तदाहुः-“नैतदस्ति
यद्देवापुरम्” इति “न त्वं युज्यसे” इत्यपि नैतदुक्तमेव ॥

अपि तु यदुच्यते अपौरुषविधं तत् । तद्यथा-
अग्नि-वायु-रादित्यः-पृथिवी-चन्द्रमा इति ॥

इदम्यते अवलोक्यते देवानाम् यत् किञ्चित् तत् अपौरु-
षविध्यम् अपौरुषाकारम् । प्रत्यक्षत एताम्यपुरषप्रकाराणि
अभ्यासीनाम् । अतोऽन्यथाऽभ्युपगमे दृष्टान्तिः स्यात् । न
नैतदिष्टम् । तस्मादपौरुषविधा अभ्यादयः । तस्मान्मन्यादृष्टा
अपीन्नाद्योऽपौरुषविधा एव । नहि मनुष्यत्वे तुल्यं केचिदा-
कारिणः केचिदनाकारिण इति युक्तम्, तथैव देवतानामपि
हि न्यायः । तस्मात् अपौरुषविधा इति स्थितम् ॥

यथो एतत्-“चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भव-
न्ती”ति-अचेतनान्यप्येवं स्तुयन्ते, यथाक्षप्रभृ-
तीन्पौरुषपरिपन्तानि ॥

यथा इति वाक्योपादाने । उ इत्यवधारणे, येनैव प्रकारे-
णात्मार्थो हेतव उपपत्त्या याङ्किस्तेनैव प्रकारेण क्रमशः
प्रतिसमावाप्त्यत इति प्रश्नोपक्रमोऽयम् । यत्पुनरेतत् उक्तं-
चेत०००तीति असमर्थोयं हेतुः । यतः अचे०००यन्ते ।
तस्माच्चेतनावत्स्तुतिमन्त्रमहेतुः पौरुषविध्ये देवानाम् । अचेत-
नेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत् स्तुतेर्दृष्टत्वात् । इति ॥

१. “सोमवातेषु छन्दोभिः किञ्चमाणा यज्मादिसंज्ञिका स्तुतिः
सोमः” इति त्रीक्षितचरणाः प्राहुः ॥

२. अन्तरं क्षणशिलयं इति दुर्गाः । आसन्नमिति सायणः ॥

३. इष्टं परिलक्षणादृष्टकल्पने मानमाभावात् ॥

४. एव एव व्याख्याक्रमोऽपि द्रष्टव्यः । अनुमितप्रकारश्च
लभ्यमूलाः ॥

यथो-एतत्-“पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरिति-
इति अचेतनेष्वप्येतद्व्यति ॥

“अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ॥”

(ऋ० सं० ८-४-२९-२)

इति श्रावस्तुतिः ॥

इति । यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम्-

पौर०००न्त इति । अयमप्यसमर्थो हेतुर्द्रव्यभिवर्तितत्वात् ।
यतः अचे०००यति । तद्यथा-अभि०० इति श्राव-
स्तुतिः । अस्य-

“एते वेदन्ति श्रावत्सुहृद्वदभिक्र००सभिः ।

विष्ट्री प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चिद्वृत्तिर्विद्विरचमाशत”

इति स्वरूपम् । अबुदस्यार्थं जगती । श्रावस्तुतो विनियुक्ता ।
पते प्रावाणः (प्रस्ताराः) अभिवचकम् कुर्वाणाः श्रावत्सुहृ-
द्वद्वत् यथा शतं मनुष्याः सह वदन्ति सहस्रं चापरिमितम् ।
मनुष्यास्तद्वत् वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति तथैव च्छब्दवाहुल्याभि-
प्रायम् । किञ्च हरितेभिः हरितैः सोमसंयोगाद्हरितवर्णैः ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इति ऐसभावः ।

आसभिः आस्यैः “पद्वत्” (पा० ६-१-६३) इत्यादि-
नास्थव्यस्यासमादेशः । मुखैः । अभि अभिलक्ष्य सोमं क्र-
न्दन्ति आह्वयन्ति सोमपातुदेवान् । आगच्छतासाभिरभिषुक्तं
सोममिमं पातुमिति । “ऋदि आह्वाने रोदने च” (ऋ० १०)
लृद । किञ्च सुकृतः शोभनस्याभिववाक्ष्यस्य कर्मणः कर्तारं
एते प्रावाणः विष्ट्री व्यामिस्त्रया तृतीयायाः पूर्वसवर्णः

“सुपां सुलृक्” (पा० ७-१-३९) इति । सुकृत्यया
शोभनया क्रियया होतुः देवानामाह्वितुरमेमांस्तुषहोत्तुवो पूर्व-
चित् पूर्वमेव अद्यम् अदनीयम् । “नदमद्वचरयमन्वाजुपसमे”
(पा० ३-१-१००) इत्यत्र चाद्वचर्यहं कृत्यप्रत्ययो यत् ।
यदा “ऋहलोप्यन्” (पा० ३-१-१२४) इति प्लत्युपधावृद्धिः ।
“संज्ञापूर्वको विधिरित्य” (पा० ९४) इति न भवति ।
इतिः एतत्सोमाख्यम् आशत अभ्रन्ति । “अश्र भोजने”
(ऋ० ५०) विकरणव्यस्येन षपो लृक् (पा० २-४-७३)
लृङर्थे लृह् (पा० ३-४-६) अभिषवे सोमसंयोगमात्रमज्ञान-
मुपचर्यते आग्न्याम् ॥ २ ॥

तस्मादपौरुषविध्यमिति । नहि आर्वाणां यथाभूताभ्यास्यानि
सन्ति यत्संयोगेन च स्तुयन्ते । तद्विद्वद्भासीनामप्यथाभूतैरेव
बाहुमुष्मादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषवि-
धिकैरिते संस्तुयन्त इति पुरुषविधा” इति ॥

यथो एतत् “पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरिति-
एतदपि तादृशमेव-

“सुखं रथं युयुजे सिन्धुश्चिन्तनम्”

(ऋ० सं० ८-३-७-४)

इति नदीस्तुतिः ॥

तादृशमेव तथाभूतनौपचारिकमेव । रूपकमात्रमित्यर्थः । यथैव हि आसादिकल्पनादृष्ट्यभिचारित्वाद्वावप्रयतिषु न संभवति, रूपकमात्रं सुखार्थं संकल्पतो बाह्यादिकार्यसिद्धिः । एवं हरेरथवाजास्तुतयो रूपकमात्रमिन्द्रादिषु । अपि च—सुखं ०० स्तुतिः । नद्यास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थलोपपत्तिरस्ति । असंभवात् । न ह्युदकारमिकावा नद्या बहन्त्या रथेऽनस्थानं संभवति—यथा—

“सुखं ०० श्विनं तेन वार्जं सनिषद्विस्त्राजौ ।

महान्द्वन्द्वं महिमा पन्नस्यतेऽद्वयस्य स्वयंशसो विरुप्तिनः”

इति सिन्धुश्लिषाम प्रियमेवसः पुत्रस्त्येयमार्थं जगती । नदीस्तुतौ विनियुक्ता । सिन्धुः नदी सुखं सुखकरं लोकस्य, शोभनद्वारं वा । अश्विनं अश्वमेन व्यापनेन तद्वत्तम् (उदकरथम्) अश्व-वन्तं वा रथं रथेणमुदकम्, सन्दनं वा (प्रसिद्धम्) युयुजे युक्तवती । तेन रथेन वाजम् अश्वम् सनिषत् संसजितवती, उपादितवती । “वनं षण संभक्तौ” (५३० प०) लोटो रूपम् । व्याख्येयार्थमेदः । सायणस्तु—प्रवच्छित्स्वयमाह । युयुजे इत्यस्य च पुनर्गीति । अस्मिन् आजौ संग्रामे यैश्च वा हि यस्यावायमुदकरथोऽजमभिनिष्पादयति तस्माद् अस्य सिन्धु-रथस्य महान् सुविपुलो महिमा माहात्म्यं (महत्त्वं) पन्नस्यते स्तुत्यते । नैरुक्तवाजः (निषं० ३-१४-१५) स्तोतृभिः । कीदृशस्यास्य ? अद्वयस्य अनुपहिसितस्याभ्यैः स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तः । विरुप्तिनः विरयणशीलस्य शब्दकारिणो महत् इत्यर्थः । महत्तामेतत् (निषं० ३-३-२२) ॥ ४ ॥

तदेवमादिषु सुखार्थकल्पनाया असंभवात्सर्वत्र रूपकप्रवादाः स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ।

यथो एतत् “पौरुषविधिकैः कर्मभिरिति ॥
एतदपि तादृशमेव—

“होतृश्चिद्वै हविरर्घमाशत ॥”

(ऋ० सं० ८-४-२९-२)

इति प्रावस्तुतिरेव ॥

अत्र हि अश्वानकियया द्रावाणाः स्तूयन्ते न च पुनर्ग्रावणां यथाभूतमशनमस्तौत्पुक्तमथस्तात् । तस्माद्विदमपि रूपकमेव । व्याख्यातमेतदेते वदन्तीत्यत्रानुपदेमेव (नि०) ॥

अपि वा उभयविधाः स्युः ॥

उभयहेतुप्रामाण्यात् ।

अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युः ॥

१. अत्र रथमिवाश्विनमिति केचित्प्रणीयन्ति ॥

२. सर्वेयो गमने । यतो यतो हि गच्छति तत्तत्ततो व्रीह्याध्व-मभिनिष्पादयतीत्यर्थः ॥

सतां पृथिव्याधीनाम् । एते अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः । परे तु अविघातारः पुरुषविप्रहाः । एवमुभयोः प्रलक्षगमयोरप्यनुग्रहः कृतो भवति ।

यथा यज्ञो यजमानस्य ॥

यजमानस्य यज्ञः कर्मात्मा । इदमेतेनाज्ञं संक्रियते । इदमेतेनाज्ञमुपचीयते इति संस्कृतममुष्मिणोके परेति इति च विज्ञायते द्रावाणेषु ।

एष चाख्यानसमयः ॥ ३ ॥ (७)

इति श्रीमद्यास्फु० प्र० नि० शास्त्रे दै० का०
सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः । “समयाः द्वापथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । १-तथाच-पृथिवी श्री नोर्गुणे भारावतरणाय ब्रह्माणं ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण बाहुदेवार्जुनादुभौ खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेण चाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह इत्येवमादि चाख्यानम् ।

तदेतच्चतुर्विधमभिषेते मन्त्रार्थदर्शनादेव ।

(१) पौषवपिथ्यम् (२) अषौषवपिथ्यम् (३) कर्मा-थार्तमोभयविथ्यम् (४) नित्यमौभयविथ्यमेवेति । सर्वं चैत-दुपपद्यते महाभागे सलेश्वरीत् । कथमिव देवता न स्यात्-अमूर्ता, मूर्ता । एकधा-हिवा बहुधा चेति । यथा तु वर्तमाना-मपश्यन्मन्त्रदशस्तथा तथा अनुवृत्तं सर्वथैवादोषः । फलदर्शनात् । नानावस्थादर्शनवदाख्यातूणां परिदेवनानिन्दादिष्वपि चेन्द्रा-धीनां कामकारतस्तत्तत्प्रपमवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव न निन्दा । उक्तञ्च—

“हीना न निन्दा स्तुतिरेव सा स्याद्

देवान्मन्त्रैः सम्यगभिष्टुयारकः ।

शक्तिलयेऽप्यथ्यवसन्ति शिष्टाः

स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽप्याम् ॥”

इति ॥ ३ ॥ (७)

इति श्रीमद्यास्फुसुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दै० का० सप्त-
माध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ देवतान्नयाधिकारे प्रकृते आकारचिन्तयाऽन्तरिते तद्विशेषविवक्षया तद्वृत्त्यतये आह—

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् ॥

यस्तत्र विशेषो विवक्षितः स उच्यते—

तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यस्यायाम् ॥

तासांमेव तिसृणां भक्तिसाहचर्यम् । भक्तिश्च साहचर्यं च, भक्तिकृतं वा साहचर्यमिति । लोकाधीनामेवाऽऽद्यादिभि-र्भजं भक्तिः । साहचरभावः साहचर्यम् । असंविज्ञातपदे भज्ये

भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाह-
चर्यमुच्यते ।

अथ कानि किमक्षीनीत्युच्यते—

अथैतान्यभिभक्तौति ॥

अथेति विशेषाधिकारे । अभि भजन्ते अभिना वा भज्यन्त
इत्यभिभक्तौति नामाति । कतमानि ?

**अयं लोकः, प्रातःसवनं, वसन्तो, गायत्री,
त्रिवृत्तस्तोमो, रथन्तरं साम ॥**

इमान्यभिभक्तौन्यवर्तन्त्यानि । अथ—

ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ॥

भुवि । तद्यथा—आग्नी—अक्षा—प्राचाणः—अग्नीशव इत्येव-
मादयः । तान्यपि—

आयात्री—पृथिवी—इला—इति स्त्रियः ॥

अग्नेः ।

**अथास्य कर्म—वहन् च हविषाम्, आवाहनं
च देवतानाम्, यच्च किंचिदाष्टिविषयिकमधिक-
मैव तत् ॥**

अस्य—अग्नेः कर्म सहभावि, अनन्यदेवतागामि । यत्संयो-
मादस्यस्त्वग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । **वाष्टिविष-
यिकम् ।** दृष्ट्यनुग्रहो यस्य विषयस्तत् । प्रकाशादिकर्मैलर्थः ।
अधिकमैव तत् इति पुनर्वचनमादराधीम् ।

अथास्य संस्तविका देवाः ॥

अैः सह अयमग्निः स्तुतैते । तद्यथा—

इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतवः ॥

इत्येवमादयः । मन्त्रसमाधौपदशनाय संस्तवोदाहरणम् ।
अग्नेः पूर्वेतिपातादेवताद्वन्द्वमुख्यता । तत्रेन्द्रेण सह संस्तवोदा-
हरणम्—

**“अग्रे इन्द्रश्च द्राक्षुषो दुरोणे सुतावन्तो यजमिहोपवात्सम् ।
अमर्षन्ता सोमपेयाय देवा” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० ३-१-३५) इति ।

विश्वामित्रस्येयमार्थं विराडनुष्टुप् । आम्रयणे विनियोगः । हे
भगवन् । अग्ने ! त्वम् इन्द्रश्च त्वमी देवा देवौ । औच

१. नामानीति विशेष्यवशात् ।

२. अत्राख्याप्तरत्वेन इन्द्रमिदंश्च इलाष्टिविषयाणीति वक्तव्ये
क्रमेण देवतसमानाख्यानास्तत्रिकृष्टतरेत्येवमादिबहु दुर्गव्याख्यानं
वितरभिधेयोपेक्षितं, विशेषविहितार्थां तथैव द्रष्टव्यम् ॥

३. तथाच—समिति सहाय्येऽन्यस्य सत्त्वत्तवः संस्तवस्ततो मावर्थ
इत् स विधत्ते येषामिति । ततः स्तवै कर्त्तुं । एतेन संस्तवोऽपि
व्याख्यातः । संस्तवः परिचयः ॥

आकारः (पा० ७-१-३९) अथ **वागुषः** हवीपि दत्तवतः ।
“**दाक्षान्साह्वान्मीश्वरं**” (पा० ६-१-१२) इति कस्यन्तो
निपातः । अथ च **दुरोणे** यज्ञदृष्टे (निघं ३-४-७) यज्ञं
सोमं, करणे यजतेर्नङ् (पा० ३-३-८०) **सुतावतः** अग्नि-
उत्पततः यजमानस्यार्थं **अमर्षन्ता** अमर्षन्तो यजं संग्राममकु-
र्वन्तौ (अन्तरा केनचित् सह वडिति) **सोमपेयाय** सोम-
पानार्थम् इह असिम्यन्ते **उपवात्सम्** आगच्छन्तं युवाम् ।
इत्येतदाशास्त्रहे वयम् । आवासायां लोट् ॥ ४ ॥

अथ सोमेन सह संस्तवोदाहरणम् ।

“अग्नीषोमाग्निं सुं मे शृणुतं वृष्णा हवर्षम् ।

प्रति सूक्तानि हव्यंतं भवन्तं शृणुषु मयः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-६-२८) इति ।

गोतमस्यार्थमनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे
अग्नीषोमौ ! युवाम् **वृष्णा** वृष्णौ वर्षितावभिमतकामाना-
मिति मे मन हव्यम् आह्वानं **सु** शृणुतम् आकर्णयतम् ।
शृणा आगच्छतम् । आगच्छ च **प्रतिहव्यतम्** प्रतिहव्यतम्,
मया पूर्वं प्रेषितौ प्रतिकामयेथाम् । “हव्यं गतिकाग्न्योः”
(भा० प०) लोट् द्विवचनम् । इमानि सूक्तानि श्रोतुम् ।
शृणा च **दागुषे** हविर्दत्तवते । “**दाक्षान्**” (पा० ६-१-१२)
इति कस्यन्तो निपातः । अस्मै यजमानाय (एतदर्थम्) **मयः**
सुखकारकौ (निघं ३-६-७) भवतम् युवाम् । इत्येतदा-
शास्त्रहे वयम् । आवासायां लोट् ॥ १ ॥

अथ वरुणेन सह संस्तवोदाहरणम्

“**त्वं नो अग्रे वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव्यासिसीष्टाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा हेपोऽति प्रमुमुग्धुयान्”**

(ऋ० सं० ३-४-१२-४) इति ।

वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् । अवयुषे विनियोगः । हे भगवन्
अग्ने ! त्वं नः अस्मान् । यथावत् **विद्वान्** ज्ञानम् (अन्ता
मन एत इति) **वरुणस्य** देवस्य यः अस्माप्रति **हेळः**
क्रोधः । “अस्ति तम् ।” इति शेषः । यद्वा असः छुः (पा०
७-१-३९) **अव्यासिसीष्टाः** अपगमय । किंच—यत्सं
यजिष्ठः अतिशयेन यथा (देवानां श्रोतृत्वेन वर्तमानः)
वह्नितमः वोढुतमश्च हविषाम् । सः त्वं **शोशुचानः**
देवीच्यमानस्तेषु तेषु कर्मसु । **विश्वा** विश्वानि सर्वाणि
“**शेखन्दसि बहुलम्**” (पा० ६-१-७०) इति शैलौपः ।
हेपोऽति देव्याणि अस्मत् असत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण
मुञ्च । दूरमपनयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पर्जन्येन सह संस्तवोदाहरणमाह—

“अग्नीपर्जन्यवर्तुतं धिर्वै मेऽसिम्यन्ते सुवधा सुवृत्तिं नः ।

इहामन्वोऽनुनयुद् गमैमन्याः प्रजावर्तोरिव आर्षत्तमस्मे”

(ऋ० सं० ४-८-१६-६) इति ।

१. वह्नितमैलेनश्रान्तरं समानार्थप्रत्ययव्यवहारः । “वह-
निष्ठु—” (उ० ४-५१) इति हि कर्तारि निः ॥

भारद्वाजस्यार्थं त्रिष्टुप् । हे अग्नीपर्जन्यौ ! युवाम् मे मदीयम् धियं कर्म (निधं० २-१-२१) यज्ञलक्षणम् अवतत्म् आगच्छतम्, रक्षतं वा । हे सुहृद्वा ! सुहृदौ । औङ आकारः (पा० ७-१-३९) सुखेन ह्यतुं शक्यौ । “ह्येव संधीयां शब्दे च” (स्था० उ०) खल् “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इत्यैतिसिक्तं संप्रसारणम् । अस्मिन् ह्येव यज्ञे । ह्ययत्वेऽस्मिन् स्थित्वा (पा० ३-३-५७) नः अस्माकम् सुष्टुतिं शोभनां श्रुतिं च अवतं गृणतम् । अनुवृत्तोऽवतिरधोन्तरे । श्रुत्वा च युवयोर्मध्ये अन्यः अन्यतरः एको वा पर्जन्यः इलाम् अन्नम् जनयत् जनयतु । वृष्ट्या ह्योषधिवनसतयो जायन्ते तेभ्य-
धार्त्वा जायते । अन्यः अपरः अग्निः गर्भं जनयतु । पुरुषेण भुक्तमनं जाठरेणाग्निना पक्वं रसरेतोरुक्तेण परिणमति तदेव योषितुः गर्भो भवति । तौ युवामेवं प्रतिवत्सरं प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः ह्यः अन्नानि (निधं० २-७-१४) अस्म अस्माद्, अस्मभ्यं वा “सुपां सुखम्” (पा० ७-१-३९) इति शेषावः । आधत्तम् आभिमुख्येन स्थित्वा अवस्थापयतं दत्तं वा ॥ ६ ॥

अथर्तुभिः सह संस्तवोदाहरणम्—

“अग्ने देवां इहावह सादया योनिषु त्रिषु ।

परिभूष पिबं क्रतुनां” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-२८) इति ।

मेधातिथेराधं गायत्री । ऋतुयाजेषु विनियोगः । हे भग-
वन् ! अग्ने ! देवान् इन्द्रादीन् इह अस्माकमस्मिन्कर्मणि यज्ञे
आवह आह्वय । आह्वय च देवान् योनिषु स्थानेषु त्रिषु
सर्वानेषु सादय उपवेशय, यज्ञ वा यथाकालम् । असुना
प्रकारेण परिभूष सर्वतोऽेवभागानलं कुर्वन्ते यज्ञम् । आत्मना
च पिब एतं सोमम् ऋतुना सह ॥ ४ ॥

आग्रावेष्णवं च हविः ॥

हविर्यहणाद्विष एव संप्रदानार्थलम् । या ऋचस्ताः संस्तवे-
नाग्राविष्णोः सन्ति । आग्रावेष्णवम् अग्निश्च विष्णुश्चैवमा-
विष्णू । “देवताद्वन्द्वे च” (पा० ६-३-२६) इत्यनङ् पूर्व-
पदस्य । अमाविष्णू देवते अख्येख्य देवतार्थे (पा० ४-२-
२४) तत उभयपदद्वन्द्वे (पा० ७-३-२१) और्गुणः ।
पा० ६-४-१४६ “आदिशुद्धिरस्योषाद्वन्द्वे वापते” इति
नियमः ।

अथा—

“अग्राविष्णू सजोषंस्वा वा र्वन्तु वां तिरः ।

पुष्टैर्वाजैर्भिरागतम्” ॥ (इत्येवमाथाः)

१. तथाच पाणिनीयाः सारन्ति “अवन्तरङ्ग-गति-कान्ति-
प्रीति-सुहृद-सवगम-प्रवेश-अवग-सम्पन्न-धैयाचन-क्रिये-च्छा-
दीस्य-अनाध्या-अलिङ्गन-हिता-दान-भावा-वृद्धिषु” इति ॥

२. “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केनले तथा । साधारणे
समानेऽप्ये संख्यायात्र प्रयुज्यते” इत्येकान्त्योः पद्यांतात् ॥

३. कल्पयिमानिदैवतया ॥

वामदेवस्येयमार्थं गायत्री आग्रावेष्णवे हविषि विनियोगः ।
हे अग्राविष्णू ! सजोषसा सजोषसी नित्यं सह जोषणी
(समानप्रीती) वां युवाम् कर्मभूतौ इमाः एताः निरः अस्-
स्तुतयः वर्धन्तु वर्धयन्तु । ततश्च (दृढो सत्याम्) अस्-
त्संप्रदेयैः युज्ञैः योतनवद्भिः वाजेभिः अग्नेः (निधं० २-
७-२) अभ्युद्यतैः । आगतम् अस्मान्प्रसागच्छतम् । “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छुक्ति मलोपः (पा०
६-४-३७) एवमग्निः ।

नतृकसंस्तविकी दाशतयीषु विद्यते ॥

दाशतयीषु दशमण्डलावयवप्रतिभागेन तायते विस्तौचते
इति दशतय ऋग्वेदः । तस्य शाखा दाशतयस्यासु-एकापि
हविष्यविनियुक्ता शक्यमप्यपातिनी ऋक् अमाविष्णोः संस्तविकी
नतु विद्यते नैवास्ति । अत्र दाशतयीष्वित्युक्तेः स्यादप्यन्यत्रै
संस्तविकी न तु दाशतयीषु । असंख्येन वा दाशतयीष्वपि
इत्युत्सर्गं दर्शयति । एवमेतन्मया निपुणमन्विष्यत इति भावः ॥

अथाप्यत्र उत्सर्गः—

अथाप्याग्रापौष्णं हविर्न तु संस्तवः ।

तत्रैतौ विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ (८)

हविः हविरैव न तु संस्तवः सहभावः तस्मिन् हविषि ।
किं तु पृथक् पृथक् एव अग्निः स्तुतये पूषा च । तत्र तस्मि-
न्निष्पृष्णोः संस्तवे विभक्तस्तुतिं विभक्ता पृथक् पृथक्
स्तुतिर्यस्यां तामृचं नैवका उदाहरन्ति ॥ १ ॥ (८)

पूषा स्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । सत्यैतेभ्यः पारिददित्युक्त्योऽग्निर्वे-
वेभ्यः सुविदत्रिभ्यः ॥” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-६-२३)

देवश्रवसो यामायनस्यार्थं त्रिष्टुप् । पुनः श्रवस्य कर्णे प्रमी-
तानुमन्त्रणे विनियोगः । स प्रमीतः (स्तुतः) उच्यते । पूषा
पोषयिता एतन्नामको देवः (भगवानादित्यः) पथामधिपतिः
स्वा लाम् इतः अस्मान्मुख्यलोकात् । विशिष्टेन पथा प्रच्या-
यतु प्रकर्षोपेतानलोकं गमयतु । कीदृशः ? विद्वान् अव्य-
वहितज्ञानः (प्रत्यक्षदर्शी असङ्कतो विज्ञानानः) अत

१. “ताम् संतानपालनयोः” (स्था० आ०) इत्यस्योपधा-
हत्वत्वात्सायं दुर्गेणैतत् व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु “संख्याया
अवयवे तथप” (पा० ५-२-४२) दशसंख्या परिमाणमस्येति
विग्रहे तथ्यन्तात् “दिङ्मा-” (पा० ४-१-२५) इति लीपि
दशतयी ऋक्संहिता भवति । बहुत्वमन्त्रेवाभिप्रायकमस्य संभवति ।
दाशतयीष्विति पाठ एव सुप्रसङ्गः । दशतयीष्विति सुप्रतिपुस्तकेष्वप-
पाठः ॥

२. “एकविंशतिधा बाह्व्यम्” इति महाभाष्यम् । एक-
विंशतिः शाखा ऋग्वेदस्येति तदर्थः ॥

एव च अनष्टपशुः अविनश्यत्पशुस्तुतः । तस्मिन्निह (सति) सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न नश्यन्तीत्यर्थः । **भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः रक्षिता उपर्यवस्थिताः । स एवमुक्तलक्षणः पूषा देवः त्वा लां प्रगमय्य एतेभ्यः चन्द्रसण्डलोपान्तवासिभ्यः पितृभ्यः परिवदत् परिवदातु ।** छेदः । तदुक्तम्—“दक्षिणायनापितृलोकम्” इति । तथा अग्निः अपि तेभ्य उक्तव्यं **सुविदत्रियेभ्यः** सुविदत्रं घृहानं धनं वा तद्वाः सुविदत्रियाः । छान्दसो घृहस्थः (पा० ४-४-११७) वत्येवादेशः (पा० ७-१-२) घृहानेभ्यः घृधनेभ्यो वा देवेभ्यः ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति तेभ्यस्तूनां परिवदातु । तेषां लोके स्थापयस्वित्यर्थः । तदुक्तम्—“चन्द्रमसो वैद्युतम्” इति । स लमेवमुभावपि देव-लोकपितृलोको अन्वयश्रुतीत्यासीः प्रगीतस्य । उक्तं च—“ये देव-यानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्त्वाननृणाः संचयेन्” इति ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः ॥ इति ।

अथ—

सवैतेभ्यः परिवदत्पितृभ्य इति सांशयिक-स्मृतयः पादः ॥

संशयोऽस्मिन्ब्रवीति सांशयिकः (संशयविषयीभूतोऽर्थः) “संशयमापन्नः” (पा० ५-१-७३) इति ठक् । टल्लेकः (पा० ७-३-५०) आदिदिदिः (पा० ७-२-११७) ॥ पादोऽस्या ऋचः । कथम् ?—यथा—

पूषा पुरस्तात् ॥

“पूषा खेतव्यावयतु” इति वाक्ये ।

तस्यान्वादेश इत्येकम् ॥

सामर्थ्यादर्शनम् । तथा व्याख्यातमेव । त्रयः पौष्णाः पादा एव एषाभेयः । इति । एवमपि विभक्तस्तुतिः । अथवा द्वास्तुत-राधाभेयो । तत्रार्थयोचना—

पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वैश्वमाणस्तुमेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिवदातु । मापितृभ्यः भ्रेतृभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रति द्रष्टमितोऽमय एव हरन्तीत्यपेक्षं सर्वेना-श्रक्षोत्तराणां मिश्रणत्वेन संबन्धमविरुध्यमानं व्यपेक्ष्याकलयत्—

अश्रुपरिष्ठातस्य प्रकीर्तना-इत्यपरम् ॥

“अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥”

अथ निगमप्रसक्तं व्याचष्टे—

सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेवैकोपसर्गात् । दक्षतेवार्थाद् द्युपसर्गात् ॥ २ ॥ (९)

१. सर्वेन भूतानां व्यवधानादेव ॥

एकोपसर्गात्—द्यु-इत्येतेन एकैकोपसर्गोपसृष्टात् । विन्दतेवार्था “विदुः लामे” (तु० उ०) इत्यस्मात् “अग्नि-सुविदत्रियेभ्यः सुविदत्रियेभ्योऽनन्त” (उ० ३-१०५) इति बाहुलकादत्रन्प्रसृत्यो गुणामावध । सुखेन विन्दत्येतदिति । वाशब्दोऽनास्थायात् । अथ वा द्वातेः स्यात् । द्युपस-र्गात् । सुविदत्र्यां द्वाभ्यामुपसर्गोभ्यां युक्तात् । अत्राप्यत्रैव बाहुलकः । तेषामस्ति ते सुविदत्रियाः ॥ २ ॥ (९)

अथ-एतान्द्रमक्षीनि ॥

पूर्ववत्सर्वम्—

अन्तरिक्षलोको, माध्यन्दिनं सवनं, ग्रीष्म-स्त्रिष्टुप्, पञ्चदशस्तोमो, बृहत्साम । ये च देव-गणाः समाध्नाता मध्यमे स्थाने ॥

अन्तरिक्षे मरुदादयः ।

याश्च स्त्रियः ॥

अदित्याद्याः ।

अथास्य कर्म-रसानुप्रदानं, वृत्रवधः या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् ॥

रसानुप्रदानम् अवस्थायानं वशीदि । वृत्रवधः मेघ-वधोऽसुरवधो वा । या च का च अनुक्तलक्षणाऽस्यापि बलकृतिः बलप्रधानं कर्म । इन्द्रकर्मैव तत् इति आदर्शार्थं पुनर्वचनम् । अपि कीटपिपीलिकादिषु-बद्धलेन कियते सर्वे तदिन्द्रकर्मैव भवति ।

अथास्य संस्तविका देवाः ॥

येः सहायं स्तुयते । ते यथा—

अग्निः-सोमो-वरुणः-पूषा-बृहस्पति-वैश्व-णस्पतिः-पर्वतः-कुत्सो-विष्णु-वायुः ॥

इत्येवमादयः । तत्राग्निना संस्तवो यथा—

“इन्द्राग्नी रोचनाः दिवः परि वाजं सुपयः ।

तद्वा चेति प्रकीर्यम्” । (ऋ० सं० ३-१-१२-४) इति विश्वामित्रस्यार्थं गायत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे इन्द्राग्नी ! युवाम् । दिवः स्वर्गस्य । रोचना रोचनी । द्युः (पा० ३-२-१४९) रोचको (रीपनी प्रकाशको) हविषा बोदकेन च वाजेषु संग्रामेषु (निघ० २-१७-४२) परि-भूषयः सर्वतोऽलङ्कृतौ भवयः । “भूष अलङ्कारे” (भा० प०) शत्रून्पराजित्स सर्वतो विजयमानौ वर्तये । यदा शत्रू-न्परिभवयः । अथवा वाजेषु अशेषु (नि० २-७-२) परि-भूषयः । येन स्वामित्वेन भवेत्तस्मिन् तथा कृतम् । वां युवयोः

१. “लिङ्गबहुलं-छेदि” (पा० ३-१-१४) इति बाहुल-कात्सिप गुणामावध ॥

वीर्यं सामर्थ्यमेव तत् तादृशं संप्रामजित्वापि प्र-चेति प्रकर्मणं ज्ञापयति । यद्वा-प्रकृष्टमहं ज्ञानं, येन परिभाषयथो योगेभ्यो स्तोत्रपुरः । अत एवमाशास्महे ॥ ४ ॥

अथ सोमन संस्तवः—“इन्द्रातोमा समर्वांसम्”

(ऋ० सं० ५-७-५-२)

इत्यत्र व्याख्यातः पुरस्तात् (नि० ६-११-१) ॥

अथ वरुणन संस्तवो यथा—

“इन्द्रावरुणा युवमध्वरायनः” ( ) इति व्याख्यातः शेषः ( ) ।

अथ पूर्णा संस्तवो यथा—

“इन्द्रा नु पूर्णां वयं सखायं स्वस्तये । हुवेम वाज-सातये” (ऋ० सं० ४-८-२३-१) इति ॥

भारद्वाजस्येयमार्थं गायत्री । इन्द्रावौष्णो हविषि विनियोगः । हे इन्द्रावौष्णा इन्द्रावौष्णो देवौ । नु अथ वयं सखायय समानख्यानाय (सखिलाय) स्वस्तये स्वस्तयनाय (कल्या-णाय) च । सायणस्तु सोमनाय सखिलायेत्याह । धाजसातये वाजस्यामस्य बलस्य वा सातये संभजननाय च । “वयं संभक्तौ” (ऋ० प०) भावे क्तिन् । “जनसन्धानं सम्मलोः” (पा० ६-४-४२) इत्यात्म । हुवेम आह्वयाम स्वावाम च । अत्र दुर्गो—युवां वयं निर्ल्य यन्नेषु इदमावासास्महे इत्याह ॥ १ ॥

अथ बृहस्पतिना संस्तवो यथा—

“हुदं वामास्यं हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उर्वथ मर्दश्च शस्यते” (ऋ० सं० ३-७-२५-१) इति ॥

वामदेवेभ्यो गायत्री । ऐन्द्रावहस्यते हविषि विनियोगः । हे इन्द्रावृहस्पती । इदं हविः हवैनीयमनं यद्वयमप-स्तत् प्रियम् इदं सत् वां युवयोः आस्ये मुले । “अलु” इति शेषः । यथेदम् उर्वथ शस्यते मर्दश्च प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रियमस्तु—इत्येतदाशास्महे ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मणसतिना संस्तवो यथा—

विश्वं सूर्यं मववाना युजोरेद्रावर्षं न प्रमिनन्ति व्रतं चायम् । अष्टेन्द्रावब्रह्मणस्पती हविर्नोऽहं युजैव वाजिनं जिगातस् ॥ २ ॥

(ऋ० सं० २-७-३) इति ॥

युत्तमदस्येयमार्थं त्रिष्टुप् । हे मववाना मववानौ । मव-मिति धननाम तदन्तौ (“छन्दसीवनिषी च” (पा० ५-२-११२) इति वनिपत्रयस्यो मल्लं) । इन्द्रावब्रह्मणस्पती ! युजोरेत् युजोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रम् सत्यम् यथार्थम् ।

१. “निषी संज्ञाने” (ऋ० प०) अयमवसानमविवितप्यर्थः । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छन्दः । तलो-पदछान्दसः ॥

२. युजोण स्वयं तुरहितः पाठः । तस्मिन् द्रव्यमध्ये निवेशयभायत ॥

३. सायणस्तु—हे इन्द्रावृहस्पती । वामं युवयोः आस्ये इदं प्रियं हविः सोमरूपं प्रक्षिपामीति शेषः । उर्वथ शलं च मयो मर्दनकर्म शस्यत इत्याह ॥

स्तुत्या यद्यद्भुजजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न लारोपितमित्यर्थः । चेत्सत्यर्थः । यतो युवां सर्वस्येशानौ स्थोऽतः आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्येव भूतानि वां युवयोः व्रतं कर्म (नि० २-१-७) न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । “मीशू हिंसायाम्” (वया० उ०) “मीनातेर्निगमे” (पा० ७-३-८१) इति ह्यलम् । यथा-संकल्पं प्रवर्तते । यौ युषामेवमस्मिन्मावुभावौ तौ नः अस्मा-कम् अच्छ आभिमुख्येन इदं हविः भोक्तुम् जिगातम् आगच्छतम् । जिगातिर्गैतिकर्मा (निर्व० ३-१४-११३) । अत्र दृष्टान्तः—युजेव वाजिना अहम् युजो युजो रथे नियुक्तौ (सहचारिणौ) वाजिना वाजिनौ वैजनवन्ता-वथौ (रथादियुक्तौ युधुक्) स्तम् अहमदनीयं चाव प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वच्छीघ्रमागच्छतम् । अत्र “युवां सुलक्ष्” (पा० ७-१-३९) इति विभक्त्यकारः । इत्येतदाशास्महे ॥ २ ॥

अथ पर्वतेन संस्तवो यथा—

“इन्द्रापर्वता बहुता रथेन वामनीरिपु आर्वाहन्तं सुवीराः । वीतं हव्यान्ध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्मितिक्षा मर्दन्ता” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-३-१९) इति ।

विश्वामित्रस्येयमार्थं त्रिष्टुप् । हे इन्द्रापर्वता । इन्द्राप-र्वती । देवा ! देवी योतमानौ । औक्ष आकारः (पा० ७-१-३९) बृहता महता रथेन (महतोवर्कद्वेणेनोवर्कदानेन) वामनीः वननीयाः संभजननीयाः “वन संभक्तौ” (ऋ० प०) अनीयम् । निपातोऽयम् (पा० ६-३-१९) सुवीराः शोभनपुत्रोपेतौ । इयः अजानि (निर्व० २-७-१४) आवहतम् असदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवा देवौ ! युवाम् अध्वरेषु असत्संबन्धिषु सखेभ्यु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाश्यानीनि हवींषि वीतम् भक्ष-यतम् । “वीगपित्यासिप्रजनकान्यशानसादमेभु” (अ० प०) लोदं प्रार्थनायाम् । तथा इत्यत्र अनेन (निर्व० २-७-१३) असादतेन हविषा मर्दन्ता मर्दन्तौ हव्यान्तौ । औक्ष आकारः (पा० ७-१-३९) एवं पूर्वत्रापि । युवाम् गीर्मिः स्तुतिवक्ष-णामिरस्यदीयानिवीरिभिः वर्धेथाम् समृद्धौ भवतम् ॥ १ ॥

अथ कुत्सेन संस्तवो यथा—

इन्द्राकुत्सा बहमाना रथेना वामत्या अगि कर्णे वहन्तु । निःपमिन्धो घर्मयो निःपुष्यस्मिन्मयोर्नो हुदो वरपुस्त्वमासि ॥

(ऋ० सं० ४-१-३०-४) इति ।

अवस्योराषम् । त्रिष्टुप् । हे इन्द्राकुत्सा हे इन्द्रकुत्सो । रथेन वहमाना बहमानौ उद्यमानौ वां युवां कर्मभूतौ

१. “अप यत्र ससर्जदौ तादृ वीजनवाचस्रजम्” इति संहि-प्रकरणे मनुना (अ० १) अभिधानात् । आप यत्र सर्ववीजं तत्र यत्र सर्वस्य समुद्भवं इति सर्वोपलक्षणताऽप्युपपद्यते । बलवत्त्व-ताः सर्वतः ॥

२. नैरुक्तदिना व्याख्याननिर्दि दुर्गस्य ॥

जनना जनयितारौ पृथिव्याः (जगतः) च जनना जन-
यितारौ । जातौ जातमात्रावेव युवाम् विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
जगतः गोपौ गोप्तारौ बभूवुः । देवाः च युवामेव अमृतस्य
अमरणस्य उदकस्य वा नाभिं हेतुम् । यद्वा नहन् बन्धनम्
(आधारं सर्वलोकस्य) अकृण्वन् अकापुः । दुर्गस्तु—सदा
कुर्वन्ति युवामिदं नामास्माकं कुरुतमिस्त्राशिवा निराकाङ्क्षमिति
व्याचक्ष्यौ ॥ १ ॥

अथ रुद्रेण सोमस्य संस्तवो यथा—

“सोमारुद्रा युवमेतान्युसो विश्वा तनुषु भेषजानि धत्तम् ।
अवस्यतं मुखतं यज्ञो अस्ति तनुषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥”

२ इति (ऋ० सं० ५-१-१८-३)

भरद्वाजस्यैयमार्थं त्रिष्टुप् । सोमारीद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या ।
हे सोमारुद्रा ! सोमाह्वी युवं युवाम् अस्मे अस्माकम् ।
आमः सो (पा० ७-१-३९) तनुषु अश्रेषु एतानि प्रसि-
द्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भेषजानि धत्तं धारयतम् ।
किंच नः अस्माकम् तनुषु अश्रेषु अस्माभिर्मनोवाक्कायैः कृतं
बद्धं (चिरसंबद्धम्) च यत् एनः पापम् अस्ति विधत्ते ।
तत् अवस्यतं क्षपयतम् । अवपूर्यस्व नाशनायस्य सतेः
(दि० ५०) रूपम् । दुर्गस्तु—अवस्यतं नित्यमस्मानवितुं
रक्षितुमिच्छतमिस्त्राचक्ष्यौ, तन्मतेरेच्छार्थक्यजन्तस्यावशब्दस्य
कियापदम् । अस्मत् अस्मात् सुश्रुतं च ॥ २ ॥

अग्निना च पूषा ॥

“मथ्यमस्थानेन च धुस्थानेन च संस्तवः” इति पार्ष्णिनेन
प्रतिषेधादहं नोदाहरन्ति ।

वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ ॥ (१०)

यथा—

“धृतांते दिवः क्रुभवंः सुहस्ताः

वातापर्जन्या मंहिषस्य तन्यतोः ।

आपु ओषधीः प्रतिरन्तु नो गिरौ

भगौ रातिवोभिर्नो यन्तु मे हवम्” ॥ ५ ॥ इति

(ऋ० सं० ८-२-१३)

बसुकर्णस्यार्थं त्रिष्टुप् । दिवः ह्यलोकस्य धर्तारः धारवि-
तारः क्रुभवंः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्यांशु-
धयुकहस्ता देवाः । तथा—महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य ।
“तनु मित्तारे” (त० उ०) “क्रतुवन्धि—” (उ० ४-२)
इति यतुच् प्रत्ययः । शब्दस्य कर्तारौ । वातापर्जन्या वाता-
पर्जन्यौ पञ्चम्यायू च तत्कर्तारौ आपः ओषधीः ओषधयश्च
नः अस्माकम् गिरः स्तुतीः प्रतिरन्तु प्रवर्षयतु । प्रपूर्व-
स्तिरतिर्द्रव्यार्थः । तथा रातिः दाता भगः भजनीयोऽयंसा च
वाजिनः अभि—वोयु—सूयश्च । ते वै वाजिन इति तैत्तिरीय-

कप्राज्ञाणम् (१-६-३) एते देवाश्च मे मयीयम् एवं हवन्
आह्वाणम् यन्तु अभिगच्छन्तु (जानन्तु) । गलय्यानां हानार्थ-
त्वात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ (१०)

अथैतान्यादित्यभक्तीनि ॥

पूर्ववत्—

असौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तद-
शः सोमो वैरूपं साम ॥ ये च देवगणाः समा-
स्नाता उत्तमे स्थाने ॥

दिवि—आदित्यादयः ।

याश्च स्त्रियः ॥

उपाः सूर्या, युवाकपायी, सरभ्यु—देवपत्न्य इति ।

अथास्य कर्म-रसादानं रविमिश्र रसधार-
णम्, यच्च किञ्चित्प्रवह्नितामादित्यकर्मैव तत् ॥

प्रवह्नितां गृहामिन्द्रिष्य अत्रैकठितं तत् सर्वमादित्य-
कर्मैव कर्मजाप्रवर्तकत्वात् । तथा च अनुककटुकर्मज्ञातमा-
दित्यस्यैवेति स्थितम् ।

चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण—इति संस्तवः ॥ ४ ॥

अल्पत्वात्सावन्दरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति—अंथा-
स्येत्येवम् ।

तत्र चन्द्रमसा सूर्यस्य संस्तवो यथा—

“पूर्वापरं चरतो माययैतौ विश्वा क्रीळन्तौ परिष्यातो अश्वरम् ।
विश्वान्यन्वो भुवनमिचष्टं क्रतुरन्यो विदुर्धजावतो पुनः ॥”

इति (ऋ० सं० ८-३-२३-३)

सूर्योया आर्षं जगती राज्यस्मेष्ट्यां वैश्वदेवस्य चरोः पुरो-
ऽनुवाक्यैषा । एतौ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वापरं पौर्वापर्येण चरतः
गच्छतः । अनयोरन्यतरः सूर्यः पूर्वं गच्छति । अपरश्चन्द्रमा
क्षमनुचरति । एवं चरतो गच्छतः । तौ पुनः मायया योगै-
श्वर्यकृताया कयापि प्रव्रजेति कस्तत्त्वं वेद । नद्योगिनावैवं
शक्ती चरितुमिति । अपि चैतदपि निर्वच्य—यदपरिविधानमौ
आभूतसंज्ञात् विश्व इव क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ
अध्वरं यज्ञं परिष्यातः प्रतियच्छतः । तयोः अन्यः अन्य-
तरः आदित्यः विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि । “शिर-
न्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति श्लोकोपः । जगन्ति
अभिचष्टे अभिपश्यति । अन्यः अपरश्चन्द्रमाः क्रतु-
वसन्तादीम् विदुर्धत्तं कुर्वन् (मासानवैमासाश्च कुर्वन्) अग्नि-

१. तथा च प्रवह्निक्त्युपक्यामारविवेके महेश्वरः प्राह—यथा
परैः संरिषाते तादृशमुपनिधानस्येति ॥

२. पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः । अपरपक्षे पुनरपरः
सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवमेतौ चरन्मनुपरतो चरन्तौ चरतः सर्व-
देति दुर्गः ॥

१. क्षयतं क्षिप्तवन्धं कुर्वन्मिति सायणः ॥

२. व्याख्यातारः । सूर्यमुदाहरणं येन संस्तवः ॥

निष्पादयन्स्वगत्या पुनः पुनः प्रतिमासं जायते । जाय-
मानवोदेति अस्तं चोपैति (अत्रासंस्तवेनोत्तरार्धैः) यावेत-
वेयमस्यद्वयं किमपि चरणं चरतस्तावेतावगदमस्यजमानं
कुरुतम् इत्याशिषा निराकाङ्क्षः ॥ ३ ॥

अथ वायुना सूर्यस्य संस्तवः—

“सुप्त ऋषयः प्रतिहिताः” ॥

(य० वा० सं० ३४-५५)

इत्यथ “वाय्वादिलौ” (नि० १२-४-३) इति वक्ष्यति

संवत्सरेण च संस्तवः—

“पञ्चपादं पितरुम्” (ऋ० सं० २-३-१९-२) इति

वाक्यातः ॥ ४ ॥

**एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दसोमपृष्ठस्य
भक्तियेषमनुकल्पयतीति ॥**

ऋतव्यं छन्दसि च सोमाय पृष्ठानि च एषां समाहारतन्त्रः
ऋतुच्छन्दसोमपृष्ठम् । तस्य । इन्द्रान्ते श्रृयमाणस्य प्रत्येकम-
भिसंबन्धनीयनियमात् ऋतुभक्तियेषम्—छन्दोभक्तियेषम्—सो-
मभक्तियेषम्—पृष्ठभक्तियेषं च । तथाया—

**शरद्-अनुष्टुप्-एकविंशस्तोमो-चैराजं साम, इति
पृथिव्यापतनानि ॥**

पृथिवीलोकपतनानि । अन्नमिलिशेऽपि मन्त्रे चेदेतेषाम-
न्यतमं स्थानस आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एवमेवोत्तरपोरपि
स्थानव्यूहयोः । व्यूहो नाम विस्तारः ।

**हेमन्तः, पङ्क्तिः, स्निग्धस्तोमः, शाकरं साम,
इति अन्तरिक्षापतनानि ॥**

अन्तरिक्षलोकपतनानि ।

**शिशिरः—अतिच्छन्दस्—अथर्क्षिंशस्तोमः—रैवतं
साम, इति धुमकीनि ॥ ५ ॥ (११)**

यां भजन्त इति धुमकीनि । अपि वा दिवमादित्यं भजन्त
इति धुमकीनि । भक्तिग्रहणं प्रणालिकोपप्रदर्शनायम् । एतेषां
या स्तुतिः सा स्तुतिसंक्रमणम्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वैरेवमेव बोध्यम् ।

सर्वैरेतन्मन्त्राधयमित्युक्तम् । त एव तन्मन्त्राः कस्मात्
इत्यत आह—

मन्त्रा मननान् ॥

तेन्यो ह्याध्यात्मविधेवाधियज्ञादिमन्तारो मन्यन्ते तथेष्टा

१. यच्चयुमयोरेपि पुनर्नैरिच्छ, तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृ-
द्धेभयोर्नाभिप्रेतो भवः । चन्द्रस्य हासदृक्किञ्चिद्वारायुनः पुनर्जा-
यत इत्युपलक्षणम् । “चन्द्रसा वै जायते पुनः” इत्यादि छपेक्ष
(तै० सं० ७-४-१९) ॥

मन्त्राणां मन्त्रत्वम् । ते पुनरच्छन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वायुब-
रतीति । अथ च्छन्दसि कस्मादित्याह—

छन्दसि छादनात् ॥ (स्तोमः स्तवनात् ॥)

“यदेनिरास्मानमाच्छादयन् देवाः स्वर्लोभिभ्यतः, तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम्” इति (ब्रा०) विज्ञायते ।

यजुर्वेजतेः ॥

धातोः । तेन हि विशेषत इज्यत इति यजुः । यजेरुसिः ।
सर्वेन याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ।

अथ साम कस्मात् ?

साम संमितमृचा ॥

तद्धि यावती ऋक् तावदेव परिमाणत इति ऋचा संमि-
तत्वात् साम संमानशब्दस्य निपातः ।

अस्यतेर्वा ॥

क्षेपणार्थस्य (दि० प०) प्रक्षिप्तमिव हि तदपि भवति ।
विज्ञायते च—“तस्माद्व्याप्यते साम गीयते” (ब्रा०) इति ।
यद्वा—स्यतेर्वैति—“घोस्तकर्मणि” (दि० प०) इत्यस्य । “अन्यं
तरकमं भवति संहिता-पदं—साम” इति ।

ऋचा समं मेन इति नैदानाः ॥

ऋचा—एतत् सामम् इत्येवं प्रजापतिर्मेने ज्ञातवान् । अथ
वा—आत्मानमेव ऋचा समं मेने ज्ञातवान् तस्मात् सामलमिति
एवं नैदानाः निदानविदो मन्त्राणामुपयो मन्यन्ते । निदान-
मिति ग्रन्थविशेषस्तद्विदो वा नैदानाः ।

अथ “छन्दसि छादनादि” ति यदुक्तं तानि पुनरमुनि गाय-
त्रीप्रसूतानि । अतो गायत्रीमन्त्रं तावन्निराह—

गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ॥

तथा हि गीयन्ते तस्यन्ते देवाः । तथा च गैधातोरग्निप्र-
त्यय आधादेशः—“कृदिकारात्—” (पा० ४-१-४५ य० वा०)
इति ङीप् ।

त्रिगमना वा विपरीता ॥

अथ वा त्रिषु ऋग्यजुःसामसु गमनं पादयो यस्याः सा
विपरीता वर्णव्यत्ययमापन्ना (त्रि—गायत्—गायत्—त्रि) सती
गायत्री । तथाच मनुः—

“त्रिभ्य एव तु देवेभ्यः पादं पादमद्विदुहत् ।

तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥” इति ।

१. अयं पादो द्रुणं न धृतः परमनेकेषु सन्निहोद्विहितः । पर-
मयमसामान्यविवेचनया शास्त्रादिभिः सच निर्वचनादं शस्यपेक्षितो
भवेदिति तर्कः ॥

२. तथा चामरः—“गायत्री प्रसूतं छन्दः” इति । पिङ्गलोऽपि—
“छन्दः” इत्यपि कुल—“गायत्री” इत्यादि सूत्रक्रमेण लक्षितवान् ॥

तथा च—

गायतो मुखानुदपतत्-इति च ब्राह्मणम् ॥६॥

गायतो ब्रह्मणः मुखात् त्रिभ्यो वेदेभ्यः सकाशात् उदपतत् निर्यात् पादस्य इति मन्वथोपपत्तिः ॥ ६ ॥

अतः परमुष्णिगादीनि छन्दसि चतुरस्राणि, तानि तत्प्रसङ्गेनैव निराह—

तत्र तावत्—

उष्णिग्-उत्स्नाता भवति ॥

उत्स्नाता—गायत्रीतक्षत्रुर्मिरक्षरैरधिकैरुद्दिष्टा इव । उद्योदलोपः पलं च (पा० ८-३-१६) एवमप्रेऽपि बोध्यम् ॥

स्निहतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ॥

उदधिकं स्निग्धमिदं देवानाम् । कान्तमेतच्छब्दः ।

उष्णीषिणी-वा-इत्यौपमिकम् ॥

अथ वा उष्णीषिणी उष्णीषवतीव इति औपमिकम् उपमानिवन्धनं नाम—चत्वार्यश्वराण्यस्या गायत्रीतोऽधिकान्युष्णीषमिव लक्ष्यन्ते तेनेयमुष्णिक् ।

अथोष्णीषमेव कस्मात् ? इत्युच्यते—

उष्णीषं स्नायतेः ॥

श्रीचार्थस्य स्नावातोः यका निर्देशः कर्मणि इष्क् प्रत्यय इति ज्ञापयति एव । स्नातेरिति हि युज्यते “स्ना कौचे” (अ० पं०) उदधिकं स्नायत इत्युष्णीषम् । शुद्धं हि तद्वदिति शुक्रम् ॥

ककुप्-ककुभिनी-भवति ॥

सैवोष्णिक्-जागतेन पादेनोपहृतेन मध्यतः ककुबित्युच्यते । स तस्या मध्यतः ककुबिब भवति तेन ककुभिनीव ककुप । अत्र श्रीशाखिलात् (पा० ५-२-११) यत्वं इति स्ततो जीप । तथा च ककुब्जत्वाच्छन्दोऽपि ककुप् । ककुबिति पृष्ठे समुन्नतः प्रदेशः, यच्च कुब्जस्यैव भवति—गजादीनामपि पृष्ठदेशः । तथा च मेदिनी “ककुप् स्त्रियां प्रवेणी दिक् शोभाश्च चम्पक-स्त्रि” इति । “प्रवेण्यास्त्रणम्” इति चामरः ।

अथ ककुबेव कस्मात् ? इत्युच्यते—

ककुप्-कुब्जंश्च-कुजतेर्वा-उजतेर्वा ॥

कुजतेः कौटिल्यायस्य । यद्यप्ययं स्त्रेयकरणे (अ० पं०) पठितस्तथापि क्षालयनिर्देशस्योपलक्षणमिदं कौटिल्ये । किपि द्विस्त्रि । अथ वा उज्जतेः आर्जवायस्य (उ० पं०) आर्जवं च्यसत्वात् । कुब्जश्च कुब्जोऽयनयोरेव्यान्तरस्मात् । क्षीरस्नामिनस्तु “ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्” इति वदन्तः “ककुभ विस्तारवचने” इत्यभिप्रयन्ति । ककुप्-कुमेवच्छ्रयायोत्

१. पञ्चशरा गायत्री पादस्यः । सप्तशरा चोष्णिगिति ॥

२. अत्र “ककुप् च कुजतेर्वा-उजतेर्वा । कुजन्म ॥” इति पाठो अत्रपु पुस्तकेषु दृश्यतेऽभिप्रेतस्यापि दुर्गस्य किन्तु मूलपाठोऽस्यमेवेति श्रुतोऽस्माभिः ॥

उज्जिता इव हि दिशो वृक्षाप्रेषूपलभ्यमाना इति विद्वानामनिर्वचने माधवः । अत्र सर्वत्र “क्षिब्वचिप्रच्छयायतस्तु” (पा० ३-२-१७८ वा०) इत्यत्र “प्राक्प्रत्ययनिर्देशादिछिब्विः” (म० भा०) इत्युक्तेः किपि पृथोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिर्बोधा । कुब्जे तु कुडागमः । अच्यप्रत्ययश्च पचादित्वात् (पा० ३-१-१३४) ॥

अनुष्टुप्-अनुष्टोभनात् ॥

किमिदमनुष्टोभनमिति । तदाह—

“गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेना-नुष्टोभती”ति च ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अत्र खमतं च शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री-त्रिभिराश्वरैः पादैः समाप्यते । तस्याश्च पुनरपरानुष्टुपः पादो भवति, येन तामेव (गायत्रीम्) अनुष्टुप्-अनुष्टोभेति तस्मादनुष्टुप् ७

बृहती-परिवर्हणात् ॥

परिवृद्धाऽती भवति—अनुष्टुभश्चतुर्मिरक्षरैः । उक्ते च “बृहती जागतस्यथ गायत्र्याः” इति ॥

पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥

पञ्चमिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते । अत एव पञ्च पदानि प्रति-माणमस्येति पङ्क्तिश्चन्द इति काशिका । पदशब्दोऽत्र पादपर्यायवचन इति हरदत्तः । तथाच तदस्य परिमाणमित्यर्थे पञ्चशब्दातिप्रत्ययः । पञ्चनशब्दस्य टिलोपः “चोः कुः” (पा० ८-२-३०) इति कुलम् ।

अथ—

त्रिष्टुप्—

कस्मात् ? इत्यतो त्रिष्टुभोत्तरं पदं निराह—

स्तोभस्युत्तरपदा ॥

स्तोभेतिर्धातुरुत्तरं पदं यस्याः सेर्यं स्तोभस्युत्तरपदा त्रिष्टुप् ।

१. अन्वचैति (निर्ण० ३-१४-४) यद्यन्यथात्मनेपदिषु पठितस्तथावाचैविज्ञानवनेनानुदात्तेष्वलक्षणात्मनेपदानित्यलवनेन चान्न प्रत्येपदप्रयोगः । चक्षिजोऽनुदात्तोऽपि क्तिरणाधोऽन्वचैवाप-कमिति व्यक्तमन्यत्र ॥

२. एतच्चायैनिर्वचनं, समासस्त्वन बहुजीविः । “संख्यास्यु-र्वस्” (पा० ५-४-१४०) इति पादस्यान्तकोषात् “दावस्मि” (पा० ४-१-८) इति दापि पादस्य पञ्चावः (पा० ३-४-१३०) ॥

३. धातुनिर्देशेऽत्र स्तिप्रत्यय इति समासः । अत्र यद्यपि त्रिष्टुभः पुरस्तात् विराजो निरुक्तिरिति, तत्कर्मणैव छन्दप्रश्नो-त्तथापि बाहुल्यादधिक्ये च प्रयोगभूयस्त्वातिराजः पुरस्तात्त्रिष्टुभेव निरुक्ता । आदरातिशयात् । “विराजो दिशः” (पि० ३-२-५) “त्रिष्टुभो दशः” (पि० ३-१-६३) ॥

अथ पूर्वपदार्थे सन्दिहानः प्रच्छति—

का तु त्रिता स्यात् ?

त्रिता त्रित्वमस्यां का स्यात् ? तुषाव्यो मेदार्थः पूर्व-
स्यात् । (पूर्ववाक्येन हि उत्तरपदार्थो निर्णतः एतेन च पूर्व-
पदार्थो निर्णायित इत्येष मेदः) ।

अथ पूर्वपदे येयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते “त्रि” इति एतत्कि-
मर्थकमिति ? । उत्तरमाह—

तीर्णतमं छन्दः ॥

तीर्णतमं स्तुततममिदं छन्दः गायत्र्यादिभ्यः । बहु-
स्यात् । सेयं तीर्णतमा च स्तोमति चेति त्रिष्टुप् ।

निर्वचनान्तरमाह—

त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोमतीति वा ॥

अथ वा वज्रनामुषं, तच्च पुनः प्रायज्ञसन्धि-वारो येषुः
शब्दं शस्यमिति विज्ञायते । तस्य स्तोमति स्तुतिं करोति
कृषिरनयेति त्रिष्टुप् । स्तोमतिरर्चतिकर्मा (निघं० ३-१४-४) ।
अथवा ऐन्द्रमेतच्छन्दः वज्रं चेन्द्रमपि तस्मादुपपद्यते—

**यत्रिरस्तोभत्-तत्रिष्टुमस्त्रिष्टुप्त्वम्-इति विज्ञा-
यते ॥ ८ ॥ (१२) ॥**

यत् अतया त्रिः वारत्रयमस्तोभत् स्तुतवागृभिः ॥ ८ ॥

जगती-गततमं छन्दः ॥

गततमम् अन्त्यम् । अतःपरमतिच्छन्दांसि ।

जलचरगतिर्वा ॥

अथ वा जलवत् चरगतिरिति जगती । जलोर्मिप्रकारो
हि तस्याः प्रसारः । तथा च चरगतिरिति बहुव्रीहिलेखचरशब्दस्य
द्रुपोदराधिराहोपे षीप् (पा० ४-१-४५)

जलगत्यमानोऽज्जदिति च ब्राह्मणम् ॥

“रक्षे हृषक्षये” (भा० प०) शीघ्रहर्ष इव किलैतां प्राजा-
पतिः अज्जत् अपश्यत् । नहि छन्दांसि क्रियन्ते । निज-
त्वादिव छन्दसाम् ।

अथ पुनर्विराजं निराह—

**विराड्-विराजनाद् वा-विराधनाद् वा-विप्रा-
णनाद् वा ॥**

तत्र—

विराजनात्संपूर्णाक्षरा ॥

शाकल्यादिराजत इवेति विराजनात् विराड् । किप् धलम्
(पा० ८-२-३६)

विराधनाद्नाक्षरा ॥

विराधनात् वैकल्यात् । विराधन्तेति वा भवति । वर्ण-
व्यत्यय आर्यः । किप्पूर्वत्वे पूर्ववत् ।

विप्राणनादधिकाक्षरा ।

विष्टुतेव हि सा खरुपात् । तथाच विराजिधभागतिः—
कन्चिदियं संपूर्णाक्षरा, कन्चिद्व्युनाक्षरा, कन्चिदधिकाक्षरं ।

पिपीलिकमध्या इत्यौपमिकम् ॥

उपमाकृतं नामनिर्वचनम् । पिपीलिका इव कृलमल्या-
क्षरो मध्यपादो यस्याः सा । तथा च दुर्गोः—मध्याल्पाक्षरपादा
यासां पिपीलिकमध्यैव भवति, पिपीलिकरूपा ।

पिपीलिका पेलयतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ ॥

गलथस्य (भा० प०) पुनः पुनः पेलति गच्छतीति किः ।
लिङ्गद्वावात्रिंशद्विषयपाया ईकारः । ततः स्वाथं कट्ठाप् ॥ ९ ॥

इतीमा देवता अनुकान्ताः ॥

इतिकारः प्रकरणसमायर्थः । अथवा—इतिकरणेनाभिनयेन
दशैवभिषवः प्रवीति । इति—एवमनेन प्रकारेण यथा परिभाषि-
तेन “यस्कामकृषिः” इत्येवमादिना । इमा देवता अभिर्ज्ञात-
वेदा वैश्वनर इत्येवमाद्या अनुकान्ता समासतो निर्णिता
इत्यर्थः ।

ताः पुनः—

सूक्तभाजो हविर्भाजः ॥

काश्चिदभिर्भजन्ते न सूक्तम् । काश्चित्सूक्तं भजन्ते न हविः ।
काश्चिदुभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्तविंशतिर्देव-
तानामधेयानि अनुकान्ताणि सूक्तभाजि, तेषामेताम्यहविर्भाजि”
इति ।

ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः ॥

प्रायेणेत्यर्थः । तद्यथा—आशीस्तुं एकैकाष्टवं भजन्ते लक्ष-
भवेयादिति । अर्धचर्चभाजोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा—
“ऋचः सूर्याय गीयन्ते उद्वेतीत्युपेक्षमा” इति । “अथा
चकुः—” (ऋ० सं० ५-५-५५) इति । अस्याः पूर्वोऽर्धचर्चः
शीघ्रकस्य । उत्तरो मैत्रावरुणः ।

एवं पादभाजोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा—“नवो नवो
भवति जायमानः” (ऋ० सं० ८-३-२३-४) इत्यस्या
आश्लिषदैवतो द्वितीयः पादो भवति । भूयिष्ठ-प्रहणाचैतदर्थ-
यति—अनाप्राता अपि सन्ति अष्टुपेक्षितव्या इति । ताश्च

१. शत्रुपक्षेऽतत्प्रकृतिभूतं राष्ट्र्यतिकर्मको देवादिकस्ततः दधन्
वर्णे पयोजोचयन्तीव हि तत्ततः वैकल्यादेव । अत्र वर्णस्य कर्मणः
धात्वर्थेऽन्तर्भावोऽस्तीत्यदिवदकर्मकत्वम् ॥

२. “सूक्तं गतौ” (भा० आ०) इति । प्रापणमपि गतिरेव ।
“या प्रापणे” (अ० प०) इति तथा ॥

३. उपेक्षालग्नं निगमजातमोक्षितव्यमालोक्षितव्यमिति नैर-
कानां वचनभङ्गी भवति ॥

यथा लक्षणं त्रिषु (स्थानेषु) कल्प्याः । तद्यथा—परमेष्ठि-
ग्रह—नक्षत्र—सर्प—साङ्गल—कुसुम्भक—प्रभृतीनि नामधेयानि ।

काथिन्निपातभाजः ॥

निपातो नाम अत्राधान्यम् । स हि द्विविधः—देवतान्तरेः
सह साधारण्येनोपस्तुतो, नैषण्टकत्वेन च । तत्र साधारणं
नाम, तद्यथा—“विधाता धात्रा व्याधातः” । तस्यैव निपातो
भवति बहुदेवतानाम्पि “सोमस्य राज्ञः” (ऋ० सं० ८-८-
३५-३) इति । अस्यां सोमप्रथतिभिः सह विधानात्
श्रूयते साधारण्येन । नैषण्टकत्वेन पुनः—तद्यथा—“पृथिवी
व्याख्याता” तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्राद्यष्टिभिः । “यर्वि-
न्द्राश्वि परमस्यां पृथिव्याम्” (ऋ० सं० १-७-२७-५)
इति । ताभ्यामिन्द्राश्विभ्यां सह साधारण्येन पृथिवी न स्तुयते
किं तर्हि ? लक्षणत्वेनैन्द्राश्वयोरेवोपाकीयते । एवं तावद्विहाधिकारे
काथिन्निपातभाज इति द्विप्रकारो निपात उक्तः । प्रकरान्तरं
च दुर्गवृत्तौ ब्रह्मम् ।

अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । उक्त इत्यप्यर्थः । अपरमपरमप्य-
भिधानमपेक्षायामेव । तद्यथा—अभिधानैर्विशेषणशब्दैः संयुज्य
संयोज्य (अन्तर्भावितपण्यः) तत्रैतदभिधानमिन्द्रादिसंविज्ञाना-
दवश्यमिन्द्रादौ देवताभिः (आन्नाद्यविधौ प्रयोगे च) हविश्चो-
दयति ।

तद्यथा—

इन्द्राय वृत्रघ्ने । इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्राय-
होमुचे । इति ॥

अत्र प्रत्येकम् “एकादशकपालं निर्वपेति”ति वाक्यशेषो
विधेरवगन्तव्यः ।

ततः किम् ?—इत्याशङ्क्याह—

तान्यप्येके समामनन्ति ॥

एके नैरुक्ताः । तान्यपि वृत्रहोहोमुक्प्रभृतीनि, गुणपदानि,
अभ्यादा देवतापदसमाजानि, पुष्पकृष्णक समामनन्ति ।
अहं तु न समामने इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

कस्मात् ?

भूयांसि तु समामानात् ॥

यानि तु तेषु तेषु गुणपदानि वृत्रहोहोमुक्प्रभृतीनि समाम-
नन्ति । ततोऽन्यान्यपि भूयांसि बहुतराणि सन्त्येव । महा-
भाग्यादेवताया गुणानामियत्ता नास्त्येव तस्याः । तेषां तु

१. युधि अन्तरिक्षे दिवि च ॥

२. पतङ्गोक्तव्याख्यानेन वृत्रतुर इति पूर्ववाक्यायैतिर्वचनमिव
प्रतिभाति । इत्येस्तुर्वैश्व समानार्थत्वस्यापवायः ॥

३. तत्सद्वीर्यासमाज्ञानात् ॥

सर्वेषां समामाने समाम्नायस्यापिनिष्ठैव स्यात् । तथा च स हि
तेषामिवास्माकमपि शान्नेऽसमाप्तिर्माभूति ।

यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति, तत्स-
मामने ॥

यत्तु—यदेतत् संविज्ञानभूतं रुढमगौणं केवलमपि निर्दि-
शेषणम् प्राधान्यस्तुति—लक्ष्यप्रधानस्तुतिदेवतापदमप्यादि,
तत्समामने न गौणे व्रतयुतं व्रतपत्यादि । तु—शब्दो भेदार्थः ।

अथोत कर्मभिर्देवताः स्तौति । वृत्रहा पुरन्दर
इति ॥

उपलक्षणमेतत्—शतकतुः—शोभयुतं वज्रपाहुस्त्रियेवमादिभिः
कर्मभिः तत्तत्कर्मव्यापकनामभिः ।

तान्यप्येके समामनन्ति ॥

तानि कर्मनामधेयानि । को विशेषः पूर्वैभ्यः समाम्नातुभ्यः ?
“विधिदशोनात्पूर्वेण हविश्चोदयती”ति वचनात् । स्तुतिदशोना-
दिकर्मनिर्दिष्टदेवताः स्तौतीति वचनात् ।

भूयांसि तु समामानात् ॥

इति स एकोक्तपूर्वो दोषोऽत्रापि ।

व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति ॥

तदेतद्वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादिपदं तत् तस्यैवनेन्द्रादिः
संविज्ञातपदस्य व्यञ्जनमात्रं विशेषणमात्रं भवति न पृथ-
क्प्रधानं, केवलस्य स्तुत्या संबन्धात् । लोके—

यथा—ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, स्नाता-
याचुलेपनम्, पिपासिते पानीयमिति ॥ १० ॥ (१३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरु० दै० कां०

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

यो बुभुक्षितस्त्वस्मै इति यथाहि बुभुक्षितशब्दो विशेषणम् ।
केवलस्य तु बुभुक्षितशब्दस्य विशेषणः कश्चिदनवस्थानात् ।
एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्यमप्राप्यानवस्थानाद्यज-
नमात्रता । न स्त्रप्रधानता । तस्मात्तैताम्यहं समामने ॥ १० ॥
(१३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृती दै० कां०

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

२. अस्मात्तिरेव । अथाऽपरोऽप्यस्य वाक्यार्थः—संभवति
दुर्गोक्तः—भूयांस्येव तेषां समामानाद्गुणानि समामानाति स्तुते
किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनं वचनात्केवलं गुरु शार्कं संपश्यते,
तन्माभूदित्यर्थः ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ “अभ्यादिदेवकथनं देवताकाण्डमुच्यते” इति तृतीयं काण्डं यथाप्रतिज्ञं व्याख्यातुमुपक्रमते-

अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥

योऽयं सामान्यतः परिसंख्यातोऽग्र्यादिदेवपत्न्यन्तो देवता-पदसमाग्रायः स एवेदानीं विशेषतः प्रतिपदमुक्तस्य व्याख्या-स्यते तदर्थमधिकारवचनम् अथेति । अतः इत्यानन्तर्ये-अस्मात्सामान्यात्समाग्रादानन्तरमनु-आनुपूर्व्येण यथा समा-ग्रातं क्रमिष्यामः कथयिष्यामः (वर्णयिष्यामः) “व्याख्यये”ति धाव्यशेषः । सा च पुनर्व्याख्या-अभिधाना-ऽभिधेया-ऽभिधानव्युत्पत्तिप्रसाध्यस्तुत्युदाहरण-तन्निवर्तन-विचारो-प-प-र्यङ्गधारणकमलक्षणा । तस्याथा-अग्निरिखभिधानम् (१)

१. तत्र च-अग्र्यादिदेवीकजांलुखन्तः क्षितिगतो गणः । धाव्यादयो भर्गानाः स्वरुततिशस्यदेवताः । सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता युस्थानदेवता इति ॥

२. अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सावर्णिकं यथा-सामान्येन सर्व-देवानां लक्षणस्याभिहितत्वात् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वात्काङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । अत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते-कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयते ? इति प्रश्नस्याग्नौरिखाधिकमुत्तरम् । देवतेनामग्रे स्वर्गं नयतीत्यमर्णीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्-तथाच ब्राह्मणम्-“अग्निर्देवानां सेनानीः” इति । एतदेवाग्निरेव बहुच-त्राज्ञाय आमनन्ति-“अग्निं सुखं प्रथमो देवतानाम्”ति मन्त्रः (ये० ब्रा० १-४), “अग्निर्वै देवानामवमः” इति ब्राह्मणम् (ये० ब्रा० १-१) तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति-“अग्निरेव प्रथमो देवतानाम्” इति (तै० ब्रा० २-४-१) “अग्निरेवो देवतानाम्” इति च (तै० सं० ५-५-१) बाजसनेयिनस्त्वेव-मामनन्ति-“स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामे”ति । यथेष्टमग्निशब्देऽपि लोमरूपेण अग्रं पूर्वं पूर्वदिग्वाहनीयदेशं प्रति गार्हपत्यं प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलादीनि-प्रामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदत्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न त्रोपयतीत्युक्ते न श्रेयसि किंतु काष्ठादिकं रक्षयतीत्युक्तं भवति । शक्रपुणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्नि-शब्दनिष्पत्तिं मन्यते-इत इण् गताविति धातुः । अक्तः “अञ् व्यक्तिस्रक्षणकाणितगतितु” इति धातुः । दग्धः “दह भस्मीकरणे” इति धातुः । नीतो “गीय प्रापण” इति धातुः । अग्निशब्दो ऽकार-गकार-निशाब्दाश्च अपेक्षमाण एतिधातोस्तत्पञ्चादयनशाब्दा-दकारमादत्ते, अन्किधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते-यदाद्दहतिधातुजन्मादृशशाब्दकारमादत्ते, नीति नय-तिधातुः स च हस्तो भूष्या परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलि-त्वाऽग्निशब्दो भवति । यद्यभूमिं गत्वा स्वकीयमग्नं नयति काष्ठादादे-हविःपाके च प्रेरयतीति सद्युदायार्थः । तस्याग्निशब्दायस्य देवता-विशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदशेनानैवाऽग्निमीदं इति अग्रभवतीति ॥

अयं पार्थिव इत्यभिधेयम् (२) अग्रणीभवतीत्यभिधा-नव्युत्पत्तिः (३) अग्निमीले-इति प्राधान्यस्तुत्युदाहरणम् (४) अग्निमीले-अग्निं याचामि इति तन्निर्वच-नम् (५) स न मन्येतायमेवाऽऽग्निरिति विचारः (६) यस्तु सूक्तं भजते-यस्ये हवित्सिन्नुच्यते इत्युत्पत्तिः (७) अयमेव सोऽग्निरिखधारणम् (८) एवं प्रकारया व्याख्यया प्रतिपदमुक्तमिष्यामः । तत्रैतद्भवति कोऽयमग्निः ? इति ।

आत्मा-इत्यात्मविदः “एकं सद्भिमा बहुधा वदन्ति” (ऋ० सं० २-३-२२-६) इति मन्त्रदर्शनात् । अविवाक्षि-तस्थानविशेषो-निर्ज्ञातैतदभिधानो-देवताविशेषो लोकषेदप्र-सिद्धः कर्माश्रमिति याज्ञिकः । विवक्षितस्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति नैदक्त-समयः । त्रिलाभ्युपगमात्तत्संपिपादयिष्येदभ्यन्तर-इति-

अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्या-स्यामः ॥

पृथिवीस्थानः पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानं, नान्तरिक्षं न चौरिति । तत्र तस्य कर्माधिकारात् । तस्मात्सन्निकर्षालोका-मुक्तामच । नष्टसति कारणविशेषे प्रथमातिफ्रमो न्याय इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ।

अथाग्निमेव कथा निर्वक्ष्यन्नुच्छति-

अग्निः कस्मात् ?

विष्टोत्तरयति-

अग्रणीर्भवति-अग्रं यद्येव प्रणीयते ॥

सर्वेव्येव्ययमात्मानमग्रे नयति, कर्मफलं वाऽग्रे नयति कर्माधिपत्ये व्यवस्थितः इत्यसौ अग्रणीर्भवति मुख्यः । यथा सेनाधिपत्येऽवस्थितः सेनां नयन्सेनानीरित्युच्यते । यदा यद्येष्टवासवर्गं प्रथमं यथा स्यात्तथा यद्येष्टो कर्तव्येष्टो तादर्थ्येन प्रणीयते । न तावत् किंचिदग्नं क्रियते यावदग्नं न प्रणी-यत इति । ततोऽस्मिन्प्रति व्रतमुपेक्षाम्यानि कर्माणि क्रियन्त इत्ययमग्रणीर्भवति । तथाचाग्रेपदवाक्यतेः किप् (पा० ३-२-६१) अग्रशब्दे रेफाकारयोर्लोपर्थे णोपेक्षादिनादेवमग्रे-प्युक्तम् ।

यदा-

अङ्गं नयति सन्नममानः ॥

१. याचे इति प्राति पदव्यत्ययो भाष्यकारीयव्याख्यानात् ॥

२. नावर्णीकुलाग्निशब्दं-कृतवाक्य-पद-वर्णनैवार्थसमुदायो-पजनितस्य तस्याग्रशब्दाङ्कारमुपलभ्य-अग्रशब्द-कर्माभिप्रायि-नं पूर्वपदेनैव व्यवस्थाप्याग्निशब्दं निराहस्यैः । एतमग्रेऽप्युक्तम् ॥

३. मुख्यस्य चास्य “अग्निर्देवानां सेनानीः” इति श्रुते-रिति देवराज्यज्वानः ॥

४. चादीकारस्य ऋसः ॥

यत्रायं लौकिके वैदिके वार्ये साधनत्वेन सन्नमयत्यात्मानं तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वमन्यद्भक्त्यात्मनोऽज्ञतां नयतीत्यज्ञनयनादज्ञनीः सन्नमिरच्यते । यद्वा—यत्र तृणे कोष्ठे वा सन्नमत्याश्रयति तत्र सन्नममान एवात्मनोऽङ्गमज्ञतां नयत्यात्मसात्सर्वं करोति भस्मीकरोतीत्यर्थः ।

अक्रोपनो भवतीति स्थांलाष्टीविः ॥

स्थलाष्टीवतः पुत्रः । बाह्यादिलादिष् (पा० ४-१-९६) टिलोपश्च प्रपोदरादिलात् ।

अथ किमिदमक्रोपन इत्याह—

न क्रोपयति न स्नेहयति ॥

विश्वक्रीकोतीत्यर्थः । स हि तस्य स्वभावे यदेषोऽन्नमपि भस्मीकरोति । क्रोपयतीति “कृषी शब्दे उन्दे च” (भ्वा० आ०) “अर्तिहील्लीरीकृषी—” (पा० ७-३-३६) इति पुक् णी यलोपगुणौ । तथा चाहः सन्नमिः प्रपोदरादिः ।

त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः ॥

त्रयाणामाख्यातानामभिधेयाः क्रियाः (बोधकधातुवर्णाः) अत्र लक्ष्यन्ते, ताश्च हेतुस्वेनोपादायामिहाब्द आत्मानं लभत इति शाकपूणिराचार्ये आह ।

तथा—

इतात्—अक्ताद्वाद्वा—नीतात् ॥

इतात् “इण् गतौ” (अ० प०) इत्यस्मादितेरित्यर्थः (१) अक्ताद्वाद्वा अनर्क्या दहतोर्वा, विकल्प्य एतयोः (२) ततो नीतात् इति । “णीञ् प्रापणे” (भ्वा० उ०) इत्यस्मात् (३) । अत्र धातव एव केवलं निर्दिष्टाः किं कृत आदत्त इत्याह—

स खल्वेते—रकारमादत्ते, गकारमनर्क्या दहतेर्वा, नीः परस्तस्यैषा भवति ॥ १॥ (१४)

स शाकपूणिः । एतेषां तौर्विकृतात् । पञ्चादिलात् (पा० ३-१-१३४) अथि गुणावादेशयोरय इति रूपमापन्नात् अकारमादत्ते । एवमनर्क्यरङ्गाधोः (६० प०) कपि कृतनलोपकुलजज्झादम् इति रूपमापन्नात् गकारम् । अथ वा दहतेः कृतधत्त—(पा० ८-२-३२) जस्त्वात्किञ्चनन्तदिव धमिति रूपमापन्नात् गकारम् आदत्ते । नीः परः । एष च कृतह्रस्वः । ततश्च—एति च व्यनक्ति च रूपाणि दहति वा हवि-

१. यदा अङ्गोपपदात्समर्थविशिष्टाश्चयतेः किम् । सन्नममानः स्वयमेव प्रक्षीभवन् हविषा पाककरणत्वेन यथास्य साधनमात्रं प्रतिपद्यमानोऽङ्गमात्मनो नयति प्रापयतीत्यभिः । पूर्ववत्प्रतिबोधा ॥

२. नल्पोत्क्रोपयतेः स्नेहनाथोक्तिप्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं सर्वं कृत्यते । ककारस्य गकारपठित्वा नञ्विशिष्टेन स्नेहनेन तद्विपरीतं विरुद्धं कथ्यते । विरुद्धयतीत्यर्थः । दग्धव्यस्येधादेः शोषणाद्विरुद्धः ॥

नयति च देवेभ्यस्तत्प्रयच्छति वा कर्मफलं तत्तद्वैवतात्माकृतद्विषे यजमानायेति त्रिधातुजोऽभिः । उक्तं च पुरस्तात् “एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्” (नि० १-४-२) इत्येवम् । तस्य एतद्विशिष्टलक्ष्यप्रधानस्तुतिस्त्वंभक्तमभिधानमुपलक्ष्य देवतापदसमाप्ताये समाप्तात्तस्याभेः पञ्चा “अग्निमीळ” इत्याद्या ऋक् उदाहरणं भवति ॥ १॥ (१४)

“अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-१)

अग्निमिति । मधुचन्द्रश्च आर्यं गायत्री । आग्निने विनि-योगः । अहं होता, मन्त्रस्य होता प्रयोज्यत्वात् । अग्निं तन्नामकं देवम् । ईळे याचामीति भाष्यम्, ततश्च “रत्नानी”ति शेष ऊहाः । सायणस्तु—स्तौमि, “ईळ स्तुतौ” (अ० प०) उकारस्य लकारो बहुचाच्येतुसंप्रदायप्राप्तः । तथा चाहुः—

“अजमथ्यस्थङ्कारस्य लकारं बहुचा जगुः ।

अजमथ्यस्थङ्कारस्य ह्रलकारं वै यथाक्रमम्” इति ।

कीदृशमग्निम् ? यज्ञस्य पुरोहितम् यथा राज्ञः पुरोहितस्तदाग्नीर्हं संपादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा—यज्ञस्य संवन्धिनि पूर्वभागे आहुवनीयकूपेणावस्थितम् । पुनः कथंभूतम् ? देवं दानादित्युपयुक्तम् । पुनः कथंभूतम् ? होतारम् आहूतारं देवानाम् । यद्वा होतारमृत्विजं च देवानां यज्ञेषु होतृनामकश्रुतिगमिरेव । तथाच श्रूयते “अग्निं देवानां होते” (तै० सं० २-५-९) ति पुनः कीदृशम् ? रत्नधातमम् रत्नानि दधति धारयतीति रत्नधाः किम् । अतिशयेन रत्नधा इति रत्नधातमः । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा इति सायणः । रमणीयानां धनानां दातृत्वमिति भाष्यम् ॥ १० ॥

आशास्य भाष्यम्—

अग्निमीळेऽग्निं याचामि, ईळिरप्येषणाकर्मा, पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातः । यज्ञश्च । देवो दानाद्वा—दीपनाद्वा—द्योतनाद्वा—सुखानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्यातारं, जुहोतेर्होतैत्यौर्णवाभः, रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वमं तस्यैषाऽपरा भवति ॥ १॥ (१५)

१. अग्निर्कर्म—लिङ्ग—लिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य ऋक् उदाहरणं प्रथमातिक्रमे मानाभावाद्भवेदस्य च सर्वतः प्राथम्यात्प्राप्त्यस्य ॥ एव ऋचः प्राथम्यमस्यादिदेवत्वपक्षे निदानं भविष्यमस्तीति तत्तत्तम् ॥

२. हुगस्तु—योऽग्निर्देवपुरोहितः पाकयज्ञे, अस्माकं यज्ञे यथा ऋत्विक् होता यज्ञस्य रत्नधातमस्यैवमाह ॥

३. तथा चाज्ञायते—“अग्निं दूतं पुरो दूषे हव्युवाहमुप-भुवे । देवां आसादयद्विह” इति (ऋ० सं० ३-३-३६-३)

ईळिः धातुः । धातुनिर्देशेऽनेकप्रत्ययः । अध्येषणा-
कर्मा आचनार्थः । “सनिस्तथ्येषणा याज्ञा” इत्यमरः ।
व्याख्यातः । “पुर एनं दधाती”ति (लि० २-१२) यद्धञ्च
व्याख्यातः “प्रख्यातं यजतिकर्म”ति (नि० ३-१९)
दानाद्वा ददाति शस्यवैश्वर्षाणि । **दीपनाद्वा** दीपयति छासी
तेजोमयत्वात् । **द्योतनाद्वा**ति । धालन्यलमर्थैकलम् ।
सुस्थानो भवतीति वा । पक्षेऽर्थवत्त्वं निर्वचनम् । अथ-
वासीन्नावपि सुस्थानौ । सामान्यं हि यौः स्थानं देवानाम् ।
तयोक्तु कर्माधिकारस्थाने विविधे प्रथिव्यन्तरिक्षे । ह्यतारं
देवानाम् । **औषधामस्तु जुहोते** “हु दानादनयो” (छ०
५०) इत्यस्य वृत्तिरिति । तस्य एवामोः एषा अपरा
ऋक् भवति समानसंहिताभाषितेयैर्लघुः ॥ २ ॥ (१५)

“अग्निः पूर्वैर्भिरुपिभिरिच्छो नूतनैस्तु ।
स देवाएह वक्षति ॥” (ऋ० सं० १-१-१-२)

अग्निरिति । पूर्वैरेव समानावैलितियोगच्छन्दस्का । यः
अग्निः पूर्वैभिः पूर्वैः “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०)
इति सिस ऐसमावः । चिरन्तनैः ऋषिभिः श्रुतवित्तिः प्रभु-
तमिभिः । ईड्याः ईडितव्यः स्तुत्य इत्यर्थः । दुर्गस्तु ईडनं पूजन-
महतीति । **नूतनैस्तु** नवतरैरस्मागिरपि स्तुत्यः । सः
अग्निः स्तुतः सन् ब्रह्म अस्माकम् यथे सेवान् हविर्भुजः ।
आवक्षति आवहति । “बह प्रापणे” (भा० ५०) आह-
पूर्वसतो लोषधै छान्दसो लड् (पा० ३-४-६) तस्य
प्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छान्दसः । यद्वा छेडि
“सिबहुलं” (पा० ३-१-३४) इति सिप्रत्ययः । “छेडो-
बाटौ” (पा० ३-४-९४) इत्यङामश्च ॥ २ ॥

आधास भाष्यम्—

अधिर्यः पूर्वैर्भिरुपिभिरिडितव्यो वन्दितव्योऽ-
साभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति ।

अत्र—तद्वत्तुमुत्तरप्रापेक्ष्य यद्वत्तुमध्याजहार भाष्यकारो
यत्तदोर्निष्ठसंबन्ध इति दशैवन् । आबहत्विति लोटा निगृह
भाष्यकारोऽपेक्षितामाशिममपेक्षेति प्रष्टव्यम् ।

एवमान्यां पूर्वोक्ताभ्यासुरभ्यां पार्थिवं ज्योतिरग्निशब्देना-
भिधाय मन्थ्योत्तमे अपि ज्योतिषी अभिशब्देनाभिधासन्
अग्निः पृथिवीस्थान इति पञ्चमाक्षिपति—

स न मन्येतथमेवाग्निरिति । अयेते उत्तरे
ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥३॥ (१६)

१. विश्वाननुचक्ष्यसामिधानात्सर्वैर्गां गुणानवत्वाभिधानं कसि-
न्धिवेदकसिन्धे श्वे साधिकोके आसविदुक्तं वा । नैरुक्तमतेऽप्याह—
अथवेति ॥

२. एतस्या उपन्यासप्रयोजनं तु—अमुना प्रकारेण सर्वो पत-
स्यामुदाहरणमत्रैकमिदमुक्तं ऋच उपेक्षाः (उपगम्य निगमजात-
माणोऽप्याः) स्तुत्यपददशैवाप्यै ॥

स नेति । स ग्निव्यः अयमेव पृथिवीस्थानः (पार्थिवं
ज्योतिः) अग्निरग्निपदप्रतिपाद्यः । इति सुधु न मन्येत न
जानीयात् । कुतः ? यत एते उत्तरे अपि मन्थ्योत्तमे
ज्योतिषी वैद्युतः सूर्यश्च । अग्नी उच्येते । ततश्च शब्दार्थ-
संबन्धनिलताहानिः । यथाहि पार्थिवं ज्योतिः आवाहनकियायो-
गात् ततोऽनु तथैव मध्यमः अन्तरिक्षस्थानोऽपि । अग्निशब्दे-
नोच्यते । तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निरिति प्रतिभाति यथोत्तरयत्नौ ।
एवमस्याऽप्यभिधानस्य संकीर्णत्वं प्रतिभाति ॥ ३ ॥ (१६)

“अग्निं प्रवन्तु सर्वमेव योषाः कल्याण्यः ।
सयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
नसन्त ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः” ॥ ३ ॥
(ऋ० सं० ३-८-११)

अग्नीति । वामदेवस्यापि त्रिष्टुप् । सप्तमेऽहनि दसरात्रस्य
आज्यशब्दे विनियोगः । घृतस्य उदकस्य (निघ० १-१२-
१०) धाराः । अग्निं मन्थनं वैद्युताख्यम् अग्निप्रवन्त
अग्नि (आग्निसुख्येन) प्रवन्त प्रवन्ते । वर्तमाने लङ् (पा०
३-४-६) अडमावथ (पा० ६-४-७५) छान्दसः ।
नमन्ति प्रभूभैवन्ति । यद्यप्ययं प्रवर्तितिकर्मसु पठितः
(निघ० २-१४-२४) तथापीदोपसर्गवत्त्वमनार्थः संप-
द्यते । कथम् ? समनेव योषाः । यथा समनाः समनसः
समानसन्स्काः (एकस्मिन्मतेति यासां मनांसि वर्तन्ते ताः)
योषाः योषितः क्षियाः । ता यथा कल्याण्यः रूपयौवनादि-
गुणसंपन्ना भद्ररूपाः **सयमानासः** सयमाना ईषदसन्त्यो
हर्षसुपजनन्यस्यो भर्तृत्वं प्रति परिष्वजनाय अभिनमेषुः, तथा तं
(मन्थमस्थानमग्निं) ताः (घृतस्योदकस्य धाराः) **समिधः**
समिन्धयन्त्यः सम्यग्वीर्ययन्त्यः सयाः नसन्त व्याधुवन्ती-
ल्लर्षः । अत्रापि वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अडमावथार्थः
(पा० ६-४-७५) नसतिरिहाप्रोत्तरार्थे वर्तते । नमतेर्नौ । स
न जातवेदाः मन्थमस्थानो वैद्युतोऽग्निः जुषाणः श्रीयमाणः
हर्षति अभिमानयते । “हर्ष गतिरिक्तान्योः” (भा० ५०)
पुनः पुनः प्रेक्षतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

२. अर्थान्तरवृत्तितया मन्थुपगतायाभिधेयः । वस्तुतस्तु नात्र
संबन्धान्निलता संभवति । नैव जहत्सर्वमभिधानमयोऽभिधेया-
न्तरे वर्तते, किंतु ई देव अभिधानशक्ती गोपी सुख्या च । तत्र
गोपी गुणसाम्यादम्यत्रापि वर्तते यथा गोवोदीक इति । जाड्या-
दिगुणसाम्याद्गोतिर्येषाच बाहीके (प्राणीगोऽासमने) वर्तते ।
एवमग्निरग्निशब्दे मन्थमयोऽर्थोऽतिथोर्नोऽप्या द्रव्यता भक्त्या (लक्ष-
ण्या) विपातसमाख्यया वा वर्तत इति बद्धपि उत्तरयुक्तम् ॥

२. अत्र हर्षः—उदेवमत्सरेऽपि सुख्यगोषायावैवर्तितं संकर
हवामेवमत्सं प्रतिभातीति ॥

३. प्रभो विनम्र उच्यते ॥

४. अत्रापिना प्रवन्त इत्यस्य संशयः ॥

अथास्य भाष्यम्—

अभिनयन्त समनस इव योषाः । समननाडा
समाननाडा । कल्याण्यः स्वमानासो अभिमित्यो-
पमिकम् । घृतस्य धाराः । उदकस्य धाराः । समिधो
नसन्त । नसतिराभेतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा ।
ता जुषाणोर्हयति जातवेदाः । हयतिः प्रेप्सा-
कर्मा, विहर्यतीति ॥

समनं समननाडा समाननाडा । पूर्वमनितेः प्राण-
नार्थस्य (अ० प०) उत्तरं मनितेः (त० अ०) युगमन-
न्यत् । एवमेतस्मिन्ने अभिजातवेदोर्गुणपदभिधानात् ।
पार्थिवं घृताहुतिदहनस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपत्संभवाच्च
उदकस्य धारणा वैयुते । तत्रोपमानोपमेयसामञ्जसाच्च साम-
र्थ्यात्प्रतिष्ठिसुपरुषस्य घृतधाराशब्द उदकधारावचनः संभवते ।
पठितं चैतदेव सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु “घृतं मधु” (ति०
१-१२) इति । एवं च यतोऽयमभिषाब्दोऽत्र सामर्थ्यान्मध्यमं
ज्योतिराह तस्मात्स “छुहु न मन्वेतायमेवाभिः पृथिवीस्थानोऽ-
भिपदप्रतिपाद्यो भवती”ति पूर्वजाक्षेपवचनेनाभिर्भवन्धोऽस्य ।
अथ यतोत्तममपि ज्योतिर्भवत्यभिस्तयोदाहरति—

“समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारत् ॥”

(ऋ० सं० ३-८-१०-१)

इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते, “समुद्राद्वचेपोऽस्य
उदेती”ति च ब्राह्मणम् ॥

समुद्रादिति । अस्य—“उपांशुता समंमृतत्वमानह । घृतस्य
नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानामुच्यतेत्यु नाभिः ॥” इति
शेषः । इयं पूर्वैयैव समानार्थविनियोगा सौरी । समुद्रात्
समुद्रवर्णयमेव उदकसंघातात् । (सागरात्) ऊर्मिः छादकः
सर्वस्य प्रकाशेन, “ऊर्णु आच्छादने” (अ० उ०) “ऊर्णो-
तेर्गुलोपब” (उ० १-३०) बाहुलकानिमित्तमपि भवति ।
मधुमां उदकमान्मस्यैः । मधु इत्युदकनाम (ति० १-
१२-११) “आदित्याज्जायते बृहि” रिति स्मृतेः । उदारत्
उदेति (उद्गच्छति) अहन्यदिति ॥ अथ प्रथममन्माभि-
त्याह—स पुनर्जातः सन् अंशुना चन्द्रमसा अमृतत्वम्
अमृतमावदम् उप सम् आनद उपसंख्यामोति । (अन् अद-
शेने) (ति० प०) वर्तमानं छन्दे (पा० ६-४-६) “मन्ने
घस-” (पा० २-४-८०) इति च्छेद्वैक्यं । संयोगान्तलोपे
(पा० ८-२-२३) प्रश्नादिपठे (पा० ८-२-३६)

२. सायणेन त्वयं पार्थिवपरतद्वापि व्याख्यातो दुर्गेण तु
भाष्यमनुसृत्य यथा व्याख्यातं तथोपन्यस्तमेतत् ॥

२. यद्यपि शीतकेन देवतानुक्रमण्यं नानादेवताभिवाद्योऽ-
स्मात्सुक्तधापि भाष्यकारेण सौरीति क्रुद्धोदाहृतेति सूक्तमेवेदं
सौरीति बोध्यम् ॥

४७ नि०

उद्गव । “छन्दस्यपि दग्धने” (पा० ६-१-७१) इत्याहा-
गमः । स चैह व्यापिकमेव श्लिख (ति० १-१-८०)
“मोऽस्यान् तैव च विभक्तं अमृतिं मोक्षितः मिदमि”
( ) इत्युक्तम् । कथममृतत्वं तैव यमानन्द इति—
घृतस्य उदकस्य इविषो वा यत् नाम नमनं गुह्यं
रहस्यमविज्ञातं केनचिदपि अत्र अस्ति विद्यते चन्द्रमसि तत्र
देवानां रश्मीनां जिह्वा तदमृतं निखमास्मादयमिति देवा तैव
न म्रियन्ते । तेवाम् अमृतस्य अमरणस्य नाभिः महत्तं म
हेतुरित्यर्थः । अत्र “दीर्घादति समानपदे” (पा० ८-३-९)
इति नस्य रुवे यलयलोपो । “आतोऽति निखाम्” (पा०
८-३-३) इत्यनुनासिके मधुमां इति भवति ॥ १ ॥

नन्वेवं तदुदाहरणमसमर्थं नञ्छास्मिन्नेऽभिषाब्दोऽस्ति ।
योऽस्मिन्मादित्यस्य रूपाययेत् । तत्राह—इत्यादित्यमुक्तं
मन्यन्ते नैरुक्ताः । इति अनेन मन्नेण । उक्तम् अभिमतया ।
तदेतन्मास्यादित्यदेवतत्वेन शौनकोच्चेनापि तु—आदित्योऽनेन
मन्नेणोच्यत इति स्फुटमस्यैव मन्त्रस्य—

“समुद्राद्वचेपोऽस्य उदेति” इति च ब्राह्मणम् ॥

न हि पार्थिवः समुद्रादुदेति । तस्योदकेन विरोधात् । तस्मा-
दादित्योऽत्राभिर्भिन्नेत इति नासमर्थमुदाहरणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति “अभिः सर्वा देवता”
इति । तस्योचरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥ (१७)

अथ खलु अयमपामभि सहस्रोऽभिषाब्दस्य, अथेतद्ब्राह्मणं
भवति “अभिः०० ता इति । तस्य च ब्राह्मणस्य उत्तरा
ऋक् भूयसे बहुतराय निर्वचनाय भवति ॥ ४ ॥ (१७)

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स
सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सदिशं बहुधा वद-
न्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२)

अथवागीवैषा सौरी त्रिष्टुप् । दैर्घ्वतमसी । इन्द्रं मित्रं
वरुणम् इत्येतेरभिधाने । अग्निमाहुः वदन्ति तत्त्वविदः ।
अथो अपि च योऽयं दिव्यः दिविजः (दिवि जायते) सुपर्णः
सुपतनः गरुत्मान् गरणवान् (स्तुतिमिच्छान्) रसानां वा

१. तथा चात्र दुर्गा—नासमर्थमेवमुदाहरणम् । कस्मात्
युक्तोऽस्मिन्नेकेषां शास्त्रिणामिति “इमं स्तनम्” इत्यत्र ।
“अपां प्रप्रीनमग्ने” इति । निषिञ्चासिन्त्युक्ते शीपते साबाधि-
लिह्या इति ॥

२. दीर्घतमसा इष्टा ॥

३. अत्र सायणः—अत्र ये केचित्, “अभिः सर्वा देवता”
इत्यादि श्रुतिः अयमेवाभिर्वाच्यते अपि ज्योतिषी इति मत्वा अग्ने-
रेव सर्वास्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति ब्रूयति तत्पक्षे (प्रथमो) ऽ-
भिषाब्द उद्देश्यस्तदुद्दिश्येन्द्रापात्मकत्वं कथयति इत्यादि ॥

गरिता आदित्यः । अयमपि सः एवाभिरिखाहुः । किं बहुना-
इममेवास्मि एकम् एव वसुतः सन्तु सन्तम् । लिङ्गव्यत्यय
आर्थः । एकं महान्तमात्मानमनन्यत्वेन पश्यन्तः विप्राः मेधा-
विन आत्मविदः (देवतातत्त्वविदश्च) बहुधा तत्तत्कारणेने-
न्द्राशात्मानं वदन्ति । किंच तमेव वृद्धादिकारणमादित्यत्मा-
नम् अग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानम् अन्तरिक्षं धेनुं सन्तं
वायुम् आहुः वदन्ति ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्-

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा
मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च
गर्ह्यमानं दिव्यो दिविजो गर्ह्यमानं गरणवान्
गुर्वात्मा महात्मेति वा ॥

एकमिति । "एकैव वा महान्तामा देवता स सूर्य इत्या-
चक्षत" इत्याश्रमात् । सूर्यस्य च ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वोक्त्य-
मुक्तं भवति । अग्निरेवासाविति युक्तं यस्तु न मन्येतायमेवाग्नि-
रिति पूर्वं पक्षः-

अथ प्रतिसमाधानम्-सत्यमेतत् सर्वं एतेऽग्निशब्देन स्तूयन्ते
न तु प्रधानतः, किं तर्हि ? गुणतः स्तूयन्ते इत्याह-

यस्तु सक्तं भजते यस्यै हविर्निरूप्यतेऽयमेव
सोऽग्निः ॥

तु-शब्दः पूर्वपक्षस्यावर्तकः (परमतत्त्वद्वयासार्थकः) यः
सक्तं भजते प्रधानतः स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः । यस्यै च हविर्नि-
रूप्यते चोदनासामर्थ्यात् । "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति" ।
अयमेव सोऽग्निः पार्थिवः । अग्निशब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके
वेदे च प्रसिद्धः । अग्निमानय अग्निं प्रणय इत्युक्ते एतमेव हि
लोकः प्रतिपश्यते, न मन्थमं नापुत्तमं, न च प्रतिदिवाधो न्याय्यः ।
शास्त्रचोदिता अपि खदिरपलाशादयो लोकप्रसिद्धित एव
प्रतीयन्ते । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः
संबन्धः, गौण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः । यथा आग्निशब्देन
मध्यमोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां
लोकप्रसिद्धा मुख्यः संबन्धः । तस्मादेवमुच्यते ।

एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्-यदास्मैयु स्फुटेषु हविः-
संप्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैतमेवोपासीतेति ।

अथ पुनर्थोऽयं मध्यमोत्तमयोजयैति पोरमिप्रवादः स कथम् ?
इत्यत आह-

निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी अनेन नामधेयेन
भजेते ॥ ५ ॥ (१८)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥

२. यौन मातरिश्वानपदं निरुक्तं भवति । माताश्रान्तरीक्षं
तत्प्रपञ्चवाङ्मनोः । असतेः सलोपश्च निपातनात् । अग्रन्तः ॥

निपातो नाम अप्राधान्यं भक्तिर्लक्षणैर्यथैः । लक्षणया
(लक्षितगुणयोगेन) एते उत्तरे मध्यमोत्तमे ज्योतिषी ।
अनेन नामधेयेन अग्निरेत्यनेन भजेते संबध्यते । तमेवं
निपातं स्वीयान्नित्यसंबन्धादभिधेयरूपाधोच्छब्दस्य प्रच्यावनं
भक्तिशब्देन शास्त्रीयैर्व्यवहियमाणं "विचारि"ति शेषः । यद्वा
निपातमप्राधान्यमेव भजेते उत्तरे एते ज्योतिषी
अनेन नामधेयेनाग्निनेति संयुटितो वाक्यार्थः ॥ ५ ॥ (१८)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥

सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ प्रथमोपक्रमे अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इति त्रयः शब्दाः
समाश्रिताः (नि० ५-१) तत्र प्राथमिकमग्निशब्दं निरुच्य
तदीयं देवतातत्त्वं च विविच्याग्नेतानं द्वितीयं निर्गृहीतं-

जातवेदाः कस्मात् ? जातानि वेद ॥

जातवेदा इति वक्तव्यं स पुनरेव महाभाग्यात्मकमृष्यकला-
दग्निरेव । अथवा-पृथग्भिमयानस्तुत्यन्तरसंबन्धादेवतान्तर-
मस्तु-परमेष कस्मात् जातवेदा इत्युच्यते ? । अत्रोत्तरं
जातानि वेद इति । स हि जातानि सर्वाणि भूतानि वेद
जानाति लोकपालत्वात् । नहि तदस्ति जातमसिद्धोके यदसौ
न वेद । सर्वज्ञ इत्यर्थः । जातशब्दोपपदाद्वेदेतिर्वन्तेर्धौ असुम्
(उ० ४-१०८)

जातानि वैनं विदुः ॥

अथ वा जातानि सर्वाणि भुवनानि एनं विदुः जानन्ति ।
स एव धातुः कारकान्तरं केवलम् । पूर्वं कर्तार इह च कर्मण्य-
सुम् । जातैः प्राणिसंघैरसौ विद्यते ज्ञायत इति ।

जाते जाते विद्यत इति वा ॥

अथ वा जाते जाते सर्वसिम्भूतजाते विद्यत इति
जातवेदाः । सत्तायोजं विदिति विशेषः । न तदस्ति जातं
यत्रासौ नास्ति ।

जातविचो वा जातधनः ॥

जातशब्दः पूर्वपदं वित्तशब्दं उत्तरपदं जातमस्य वित्तमिति
जातवेदा इति दुर्गमः । जातं वेदो हैविर्लक्षणं धनम् (निर्घ०
२-१०-४) ऐश्वर्यादि इतरद्वा यस्य स इति वचम् । "अल-
सन्तस्य" (पा० ६-४-१४) इति वीर्यं उपधायाः ।

जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ॥

जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्त्वभावत्वादिति जातविद्यः
सन्त जातवेदाः । दृष्टोदरादिः (पा० ६-२-१०९) अथ वा
जातं वेदः प्रज्ञानं यस्य सः । यद्वा जातं वेदो विचारणं यस्य
सः । वैश्वानरविद्ययाऽपि च कृतविचार इत्यर्थः ।

१. मूलं त्वर्थनिर्वचनपरम् ॥

विन्दतेरत्येष निर्वैकुं शक्य इत्यत्रार्थः—

“यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्” इति ब्राह्मणम् ॥

यत् असौ तत् तदा जातः जातमात्र एव निरुगतः पशून्-अविन्दत अलमत ।

यतश्चैतदेवम्—

तस्मात्सर्वानृतृन्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति इति च । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१९)

तस्मात् अथवेऽपि स्वाभ्ययमस्याकमिति मन्वमानाः पशवः । सर्वान् ऋतून् प्रत्यपि श्रोत्रे अग्निस्त्वभाणम् अभि सम्पद्य सर्पन्ति अभिवर्धन्तेऽन्नप्रत्यज्ञैः पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः । वसन्त एव षिषिरेऽग्निभूतानां पशूनां सर्वाङ्गीर्णं सुखमुत्पद्यत इत्यर्थः । तस्य जातवेदसः सुतुष्टुदाहरणम् एषा ऋक् भवति ॥ १ ॥

“जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्ययिः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-७-७)

मरीचिपुत्रस्योत्रार्थं त्रिष्टुप् आग्नेयी । जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिषे अग्नये लक्षारूपं सोमं सुनवाम अभिपुणवाम । जातवेदेद्युगकर्मणि यद्धं सोमाभिवर्ध करवाभेऽत्यर्थः । सः अग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शनोर्वेदो धनं निदहाति नितरां अत्यन्तं निश्चयेन वा दहतुं भस्मीकरोतु । “दह भस्मीकरणे” (भा० प०) ऽतो छेदि आढागमः (पा० ३-४-१४) अपि च सोऽग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि । शैलौपः (पा० ६-१-७०) दुर्गाणि दुर्गमनानि भोजुमन्वायानि दुःखानि अतिपर्वत अतिपारयतु “पू पालनपूरणयोः” (छ० प०) अस्यादन्त-भोवितण्यथोल्लेखाढागमः । “सिञ्जदुलं छेदि” (पा० ३-१-३४) इति सिम्मध्ये । अतिकमप्य दुःखरहितं सुखं प्रापयति । अत्र दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुम् यथा कश्चित्कर्णधारः प्राह्लादिभिर्दुष्टस्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता

१. तत्र यवसोदकसंप्राप्त्या ते बाटं पुद्गला भवन्त्यथ श्रोत्रागम पय हेतुः ॥

२. यत्तद्वत्तमेव दुर्गेण न धृतम्, अथवायान्त उपसंहारवृत्तेऽपि न मरीचकयति, भाष्यपाठोऽप्यस्य बहुत्रासमञ्जस इव प्रतिभाति । जातवेदस्य गायत्रं छन्दोऽपि आत्येति उपेक्षितो भवेत्परं प्राचीनग्रन्थकस्यापि दोषोऽस्ति मसामिभिरिति ॥

३. न विषये रातिर्दानमसिञ्चिरातिः शब्दस्तमिवास्मानाचरतीत्यर्थः “उपमानावाचारे” (पा० ३-१-१०) इति वचः । वयजन्ताछटः शतरि रूपम् ॥

दुरिताणि । “क्षेच्छन्दसि बहुलं” (पा० ६-१-७०) इति छक् । दुःखहेतुभूतानि पापानि । अस्मान्निरतितारयतु । दुःखनिमित्तात्पापदप्यस्यानुत्तारयत्तित्यर्थः । अत्रोपमबलेन योग्यकियाऽऽथाहारः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

(जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवावाभिषवाम सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिसोनिदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो दददित्यर्थः । सनः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वानि दुर्गमाणि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्ययिरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥) (प्रश्निसम्)

द्युगमम् ॥ २ ॥

“प्र नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बहिरासदे” ॥ (ऋ० सं० ८-८-४६-१)

इनेनस्याभिपुत्रस्यार्थं गायत्री । आग्नेयी प्रातरनुवाकश्चिन-योर्विनिष्पत्त्या । हे स्रोतारः ! युवमेतं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिः सर्वमेतज्जगददधुवानं व्यापयन्तं वाजिनं वेत्रजनवन्तं चतुर्गमयिभिः । अन्नवन्तं वा । अथवा अश्वमिवेति लसोपममेतत् । योगादुद्वेगं वृत्तत्वात् । वाजिनं वेत्रजनवन्तं ज्वलनखमार्वं शीघ्रम् । प्रहिनोत प्रहिणुत प्रवर्धयत, प्रेरयत वा स्तुतिभिः । “हि गतौ इदो ज” (स्था० प०) अस्याल्लोपि तज्जदस्य “तसन्नतनयनाथ” (पा० ७-१-४५) इति तन्वादेशे युगः । किमर्थम् ? नः अस्माकम् इदं बर्हिः बर्हिषोपलक्षितं कर्म । बर्हिरेव वाऽऽस्तीर्णम् आसवे आसनुम् प्राप्तुम् बर्हिरासीदित्यर्थः । कृत्यार्थं केन्ध्वेत्यर्थः (पा० ३-४-१४) कथं नामास्यदमिततापैक्षित्ययमाभिमुख्येन सीदेतित्येवमर्थं प्रहिणुतेति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि नोपमार्थं स्यात् अश्वमिव जातवेदसमितीदं नो बर्हिरासीदत्विति ॥

इदानीमुत्तरार्धं दर्शयति प्रयोजनार्थम्—

तदेतदेकमेव जातवेदस्यं गायत्रं तुल्यं ददांश्च तयीषु विद्यते ॥

१. बाहुल्यकालेनात्र कृत्यार्थं विहितस्य तुनयेषि विधानं नोभ्यम् ॥

तदिति दशतथीभ्यस्यानुस्यूतेषु परोक्षनिर्देशः । एतदिति प्रत्यक्षेण—प्र नूनमित्येतया सन्धिषीकृत्योपदिशति । गायत्रमिति छन्दोनिर्देशो विवक्षितप्रयोजनार्थः । तृचसिष्येतत्पक्षस्य संख्यानियमः । तिस्र ऋचोऽस्मिन्निति । “ऋचि त्रेकतरं पदादिलोपक्ष छन्दसि” (पा० ६-१-३४ वा०) इति त्रैः संप्रसारणं पूर्ववत्पक्षं च । दा(दा)शतथीषु सर्वास्वपीति निर्धारणे सप्तमी । विद्यते अस्ति ।

ततः किमिष्यपेक्षायामाह—

यसु किंचिदाग्रेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते ॥

आग्नेयं मन्त्रजातं गायत्र एव छन्दसि अजातवेदोल्लङ्घमपि तत् जातवेदसानाम् मन्त्राणां स्थाने विनियुज्यते शास्त्रेण । अयमर्थः—बहुमिरेतोगायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदस्यैकैर्ऋचिष्ये प्रयोजनमस्ति । न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतथीषु एतदेकं तुचं सूक्तमुक्तवति । इत्थं च कर्मपृथक्त्वा-न्महाभाष्याद्वाग्निरेव जातवेदा इति स्थितं भवति । इतरथा हि प्रयोगवैकल्यं स्यात् । न चान्यं देवमन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते । यथा चायमनवीनतरमसिर्जातवेदा एतस्माद्विधिलिङ्गात्तथा वैश्वानरप्रवृत्तयोऽपीत्युपेक्ष्यम् ।

स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥

“अभिप्रवन्तु समनेन योषाः” ॥

तत्पुरस्ताद्वाख्यातम् ॥

अत्र न स मन्येत इत्यादिविचारः पूर्ववत् । केवलं “अभिप्रवन्तु” इत्यत्राग्निपदविचारेऽग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदःशब्दोऽस्य गुणपदमिति । इदं तु जातवेदः पदविचारे-पुनः “अभिप्रवन्तु” इत्यस्मिन्नेवोपासो मन्त्रे गुणपदमग्निशब्दो जातवेदःशब्दस्येति तावदुपेक्ष्यम् ॥

अथासावादित्यः ॥

“उदु त्वं जातवेदसम् ॥”

(ऋ० सं० १-४-६-१) इति ।

तदुपरिष्ठाद्वाख्यास्यामः ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “समुद्रादूर्ध्वः” इति, आदित्यस्यासित्वेन-

१. ऋकशम्वदे परे त्रैः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपक्षेति वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः ॥

२. तथा चानुक्तमप्या शौनकाः—“प्रवृत्ते एवमासेयं ज्येनो जातवेदसम्” इति ॥”

३. यसु इत्यायुक्तौ च । ततश्चासायुक्तापूर्ववत्तं “प्राग्वय” इति सूक्तमेवमन्यदपि “मण्डलादिध्याशेवमैन्द्रादि” इति यच्छौनकेनानुक्तान्तं तत्तत्सर्वमप्याग्नेयं जातवेदसमिति मन्तव्यम् ॥

पपत्तावुदाहरणं, तथेह “अथासावा००इति” जातवेदस्यो-पपत्तौ तत् एतत्प्रतिपदमुदाहरणम् उपरिष्ठाद्वाख्या-स्यामः । “जातवेदसं सूर्यमुद्वहन्तीति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्याकवाक्यप्रसिद्ध्या खनिग मसिद्धमस्मिन्नप्ये जातवेदाः सूर्यः” इति । तस्मात्सूक्तं यत् स न मन्येतायमेवाग्निर्जातवेदा इति । इति पूर्वपक्षः ।

यस्तु वृत्तं भजते यस्यै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ ३ ॥ (२०)

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शास्त्रे दै० का० सप्तमाध्यायस्य षष्ठमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसमाधानम् यस्तु००वेदाः इति पूर्ववत् । प्रति-क्षिरेव विशेष्यहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निस्मिन्नर्थोः प्रसिद्धा विशेष्यते । जातवेदस्त्वं हि यथाप्रसिद्धमस्मिन्नर्थौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति । एतेन जातवेदा इत्यनेन नामधेयेन नाम्ना भजते इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ (२०)

इति श्रीमद्यास्क० निरुक्तविवृती दै० का० सप्तमाध्यायस्य षष्ठमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ यथोपक्रमं वैश्वानरपदे देवतातत्त्वं विवेक्ष्यन् तन्निर्वा-नीति—

वैश्वानरः कस्मात् ? विश्वान्नरान्भवति ॥

इतो लोकादसु लोकं हेतुकर्तृत्वेन । सर्वान् प्रवृत्तिषु अयमेव नराजयति । यथा पञ्चामिषिवायामुच्यते—“अपि ना सति तस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वान् प्रवृत्तिष्वयमेव नराजयति प्रवर्तयतीति वैश्वानर” इति । नयतीत्यर्थवचनम् । धातुस्तु “नृ नये” (भ्वा० य०) इति । तदर्थं नरति नयतीति नरः । पञ्चायच् (पा० ३-१-१३४) विश्वेषां नरः विश्वानरः । “नरे संहायाम्” (पा० ६-३-१३०) इति पूर्वपदस्य वीर्षः । यथा कर्मण्युपपदेऽप्यत्र बाहु-लकात् (पा० ३-३-११३) इति ॥

स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥

“अभि प्रवन्तु समनेन योषाः” ॥ इति ।

तत्पुरस्ताद्वाख्यातम् । यस्तु वृत्तं भजते तस्यै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपात-

१. अत्र देवराजः—इदमर्थेन विद्यानराणां नेतृत्वेन संप्रबन्ते ना कर्मावैशेष्येदुत्वेन सत्यादिनोऽस्य वैश्वानरः ॥

मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते
॥ ३ ॥ (२०)

अथासावादित्यः ॥

“उदुत्यं जातवेदसम्” ॥

(ऋ० सं० १-४-६-१) इति ।

तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

अत्र न स मन्येत इत्यादि विचारः पूर्ववत् । केवलं
“अग्निप्रवन्तु” इत्यत्राऽग्निपदविचारेऽग्निशब्दो विशेष्य आ-
सीत् जातवेदःशब्दोऽस्य गुणपदमिति । इह तु जातवेदः-
पदविचारे पुनः “अग्निप्रवन्तु” इत्यभिज्ञेनोपात्तं मन्त्रे गुण-
पदमभिवाच्यो जातवेदःशब्दस्तेत्येतावदुपेक्ष्यम् ।

यथा तु-पूर्वसिन्-—

विश्वे एनं नरा नयन्तीति वा ॥

अथ वा एनं कर्मकारकम् । स ताडु ताडु क्रियासु नरै-
रभ्यावं नीयमानः कर्म संपद्यते । तथाच नरतेः कर्मणि
“ऋदोरर्” (पा० ३-३-५७) षष्ठीसमासः ।

अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्युतः
सर्वाणि भूतानि, तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥ (२१)

अथ वा विश्वानर एव कथितस्यान् । स पुनः कस्मात् ?
प्रत्यु००तानि । विश्वानि ह्यस्ती भूतानि प्रतिकृतः प्रति-
गतः प्रविष्ट इत्यर्थः । तथाच-विश्वान् जन्तून् धरः । “ऋ गतौ”
(जु० ५०) इत्यस्य छान्दसलाघ्यायानुपपदविभक्त्याऽऽह ।
स प्राण उच्यते तेन जन्ममानस्यात् तस्य अपत्यं वैश्वानरः ।
“प्राणादि बलान्मभ्यमानो हि जायते” इति ब्राह्मणम् । तस्य
वैश्वानरस्य एषा प्राधान्यस्तुतिर्कृद् उदाहरणं भवति ॥ १ ॥
(२१)

“वैश्वानरस्य सुमतौ स्यात् राजा हि कं
भुवनानामग्निश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं
विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-७-६)

कुरुषर्वायं त्रेष्टुमभिमेषम् । षष्ट्याभिह्रवजोवत्तृष्वपचमयोर-
होराभिमामस्तस्य प्रतिपत् (१) वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां
लोकान्तरानुत्थेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनाऽग्नेः सुमतौ
शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्यात् अनुग्राहत्वेन वते-
माना भवेत् । कमिति पादपूरणम् । स हि वैश्वानरः अग्निश्रीः

१. सायणस्तु-बृहत्स्य चतुर्थेऽह्न्याभिमाम्स्ते इदं वृत्तं वैश्वान-
रनीयनिविद्यानमित्याह । प्रतिपत्प्राश्निकः ॥

अग्निश्रवणीय आभिमुख्येन तेमित्यव्यः सन् भुवनानां सर्वेषां
भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यः वैश्वानरः अग्निः ।
इतोऽस्मादग्निद्वयाज्जातः जातमात्र एव विश्वमिदं सर्वं
जगत् विचष्टे अभिपश्यति विशेषेणैव वा पश्यति । यथा प्रातस्व-
यता सूर्येण यतते संयतते सञ्चल्यते । “उद्यन्तं वा आदित्य-
मभिरनुसमारोहति” (प्रा० २-१-२९) इति तैत्तिरीयकम् ।
यद्वा पार्थिवस्याभिस्तेजांसि बद्धं चान्ति, सूर्यकिरणप्राधान्येनैव
प्रसरन्ति । तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा-“वैश्वानरो यतते सूर्येण” इति
ऋषिर्ब्रूते । तथाच वक्ष्यति-“अनुतोऽमुष्य रश्मयः । प्रादुर्मेव-
न्तीतोऽस्यार्विषस्तयोभीसोः संसर्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यति” (७-६-
७) एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति
संबन्धः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः
संयतते सूर्येण । राजा यः सर्वेषां भूतानामग्नि-
श्रवणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ
स्यामेति ॥

कल्याण्याम् उपकारप्रवृत्तायामात्मनो यथाभिमतायैवा-
धिकार्याम् । स्यामेत्येतदासास्महे । लोकोऽपि हि स्तूयत
एव पूर्व पश्चात्प्राप्यते इत्याचार्यः पदयन् मन्त्रेष्वप्यमेव
न्याय इत्युपपन्नार्थं पदानां क्रमं विसेद । कल्याण्यां मतौ
स्यामेत्याशिषा समापयाद्यकार । अनेकतिष्ठैतस्मिन्मन्त्रे
प्रतिष्ठित्वाक्यभेदे प्राप्ते राज्ञाय इत्येवमेकवाक्यतया साम-
र्थ्यमुद्भावयाद्यकार । एकोऽप्यार्यपतिवैश्वानरो यतः कल्याणी
वावास्तते मतिः । तमेभिः शब्दैरभिष्टौति संतिष्ठते स्तुतिरिति ।
अयमेकवाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेण ।

तत्को वैश्वानरः ? मध्यम इत्याचार्याः । वर्ष-
कर्मणा खेनं सौति ॥ २ ॥ (२२)

अतः परं विचारो देवतातरुचि । तदिति वाक्यापादने । कः
अयं वैश्वानरः ? इति कुतः संशयः ? आगमविप्रतिपत्तेः ।
विश्वानरविद्यायां “मात्मा” इत्यात्मविदः । इन्द्रादिव्यावाद्या-
काशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक्पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते ।
अपिच मध्यमः मध्यमस्यानस्यो वैद्युतोऽग्निर्वायुर्भिन्नो वा
वैश्वानर इति नैरुक्ताः केचिद् आचार्याः मन्यन्ते । कस्मात् ?

१. इह ग्रथिनीलोकावधोषविभवरतिभ्य इति दुर्गे ॥

२. यथाभिदृष्टस्य व्यकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेनेति
दुर्गे ॥

३. कवित्वेनः प्रत्याख्यातमर्थमपेक्ष्येति प्रायः पदम् । एक-
स्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो दृश्यते । तद्यथा-“मृगं स्यात् पोष्यम्”
(ऋ० सं० ८-२-२४-६) इत्यत्र प्रतिपादितं (नि० १-२-८)
वाक्यसमाप्तिः । अन्येषामपि च सज्जानामाकाङ्क्षितार्थिनां परस्पर-
रनेकवाक्यतया भवतीत्येतदपि चोपपन्नमेवमित्यति “येनां पावक-
चक्षसः” (ऋ० सं० १-४-८-१) इत्यत्र (१२-२२)

वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति मन्त्रहक् । हिसाब्दो हेतव्यः ।
वर्षकर्मणैवेनं वैश्वानरं यस्यान्मन्त्रद्वयस्तौति । तस्यैव हि मध्यमस्य
वर्षकर्मणा संस्वव उपपद्यते न ततोः । पृथिवीस्थानत्वात्
इत्यर्थः ॥ २ ॥

कथमित्यत आह—

“प्रनू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो
वृत्रहणं सचन्ते । वैश्वानरो दस्युमभिर्जघन्वान-
धूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत्” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० १-४-२५)

नोधस आर्यं त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽभिदेवता । अन्येऽपि
पूरवाः मनुष्याः (निघं० २-३-३०) वर्षकामाः वृत्रहणं
मेघहनम् (निघं० १-१०-२८) (आवरकस्य मेघस्य
हन्तारं) यं वैश्वानरं स्तुतिमिः सचन्ते सेवन्ते । तस्य
वृषभस्य अपां वयितुर्वैश्वानरस्य महित्वं महाभार्यं नु क्षिप्रं
प्रवोचं प्रव्रीमि । वर्तमाने छुडि (पा० ३-४-६) “अस्य-
तिवक्ति” (पा० ३-१-५२) इति छेदजद्वेषः । “वच सप्त”
(पा० ७-४-२०) इत्युपमागो गुणः । “बहुलं छन्दसमाह्वो-
गेऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यडभावः । किं तदित्यत आह—
अयं वैश्वानरोऽभिः दस्युं रासतिरासुपश्रयितारं रसानाम् ।
“दस्यु उपपद्ये” (वि० प०) क्षुध्यति हि तदसुद्रमे
सस्यानि । कर्मणां तोषदासयितारमनोवृद्धिद्वारेण (राक्षसाधिकं)
जघन्वान् इत्येवम् । हन्तेऽपिः कस्यः “अभ्यासाच्च” (पा०
७-३-५५) इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुल्लं घकारः ।
“विमाणा ममहन” (पा० ७-२-६८) इति विकल्पनादिघ-
भावः । काष्ठाः अपः वृष्टयुद्कानि अधूनोत् अत्रोमुखाभ्या-
पातयत् । शम्बरं (तन्निरोधैकारिणमुदकवन्तमुदकपूर्णं) मेघं
(निघं० १-१०-१४) अवभेत् अवामिनत् “मिदिद्
विदारणे” (२० प०) छुडि “बहुलं छन्दति” (पा० २-
४-७३) विकरणस्य छुक् । “हृत्स्वाच्—” (पा० ६-१-
६६) इति तकारलोपः । पूर्ववदभावः ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मध्ये वैश्वानरस्य वर्षकर्मणा एकवाक्यतासंबन्धा-
ज्ज्ञानो मध्यमाद्वैश्वानर इत्याचार्यो मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम् ।

अथास्य भाष्यम्—

१. अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्यानो वैबुतोऽक्षिरभिधीयते
इति साधनः ॥

२. काशन्ते दीप्यन्ते इति काष्ठाः “काश दीती” (श्वा०
भा०) “हनि कुपि—” (उ० २-२) इति कृष्णप्रत्ययः । इह-
भावः (पा० ७-२-९)

३. “संवर् संवर्णे” कण्डादिः । पचापच् (पा० १-२-
१३४) दुर्गस्य—दस्युं शम्बरं जघन्वानवभेत् अवामिनत् व्यदार-
यत् । विदारयचापुनोत् वर्षमावेनाक्रमयदक्षारयैत्काष्ठा अपः ।
यत्काष्ठा इव प्रप्राप्त्यर्थं प्राचीनं महाभार्यं, स वर्षवत्साकमित्यभि-
प्राय इत्याह ॥

ब्रवीमि तन्महित्वं महाभार्यं वृषभस्य वर्ष-
तुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः वृत्रहणं
मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्वस्यतेः
क्षयार्थादुपदस्यन्त्यसिञ्जसा, उपदासयति कर्माणि,
तमभिर्वैश्वानरो भग्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिन-
च्छम्बरं मेघम् ॥

मतान्तरमुपकामति—

अथासावादिष्य इति पूर्वं याज्ञिकाः ॥ ३ ॥

अथ वाऽसौ वैश्वानर आदित्य एव इति ये विधिमन्त्रा-
र्थादेभ्यो यज्ञसतत्त्वमुच्येयं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं चकुल्ले पूर्वं
याज्ञिकाः साक्षात्कृतधर्माणः “प्राहुः” इति शेषः ।

१. अत्राविति कर्मोत्पन्ना घनमुपदिश्रुत् प्रत्यक्ष एव भगवा-
न्विभावसुरेवादित्यो वैश्वानरः । माभूत्कश्चिद्गोणः प्रत्यक्ष इति ।
इतिना निपातेन कर्मण उक्तत्वात् इति या, तथा चोक्तं “कृत्वि-
क्षिपातेनाभिधानं” इति ॥

२. अस्य तत्त्वं सायणेनेत्यमभ्याधि—अन्ये देवैर् मन्यन्ते
सुस्थानः स्यो न वैश्वानर इति—युक्तिं चाहुः—प्रातःसवनादीनि व्रीणि
सवनानि लोकत्रवात्मकानि । तत्र रतीयसवनं प्राप्नो यजमानः
स्वर्गं प्राप्नो इति पृथिव्यः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहाराया-
भिरास्तेऽन्तिमे शक्ते होता स्वर्गाद्भूमिं प्रति अवरोहति, कथमिति ?
तद्वच्छेदं इतरशक्तेभ्यस्तोत्रियवृत्तेन प्रारम्भं मुक्त्वा सुस्थानसंव-
न्धिना वैश्वानरीयेण सूतेन शक्कं प्रारभते । ततो मध्यमस्थान-
संवन्धिनां बद्धं महत्त्वं प्रति तद्वैबल्यसूक्तपाठेनावरोहति तत्र पृथि-
वीस्थानमग्निं, वयत्र वैश्वानरः स्यो न स्यात्सदानीमवरोहो
नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नं (मध्यमस्थानस्यो वायु-
पिन्ध्रे वा सुस्थानस्यः स्यो न वेति) अवमेव (नीमः) अग्निवैश्वा-
नरः । कुतः ? वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विशेषं नराणां
लोकान्तरं प्रति नेतवता (विश्वानरः) सम्बन्धो वैश्वानरः । तत्पाचा-
स्त्रातम्—“वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेनं सुवृतां यत्र
लोकाः” (तै० मा० १-२-१२) इति । यद्वा विशेषं सर्वे नरा घन-
मग्निं यथावती प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वान् सर्वान्-
प्राणिनः प्रति इवृते गच्छत इति विश्वानरी मध्यमोत्तमो । “अ
गवा” विलसात् (जु० प०) पचापच् । (पा० १-२-१३४) दासो
क्षुपभाषदछान्दसः । ताभ्यामुपपन्नत्वादेवमग्निवैश्वानरः । वैबुतोऽग्निर्हि
मध्यमसत्काशाजायते । अक्षनिपतनानन्तरमयमेव पाथिवोऽग्निः
संपद्यते । आदित्यसत्काशावपि धर्मकाळे सूर्यकान्तादिमणिषु अने-
रूपतिः प्रसिद्धा । तस्मात्तानिर्वचनानुरोधेनावमेवाग्निवैश्वानर
इत्युपपन्नम् । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । “अग्नी
प्रास्ताहुतिः सप्यमादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्देवैर-
ततः प्रजाः ।” इति सरणात् । प्रलवरोहोऽपि न कर्तव्यः ।
रतीयसवनस्य भाक्त(कार्यनिक)स्वर्गत्वात् । इति । भक्तिर्नोप
युगकल्पनेति वक्ष्यते ॥

कया पुनरुपपत्त्या त एवमाहुः ? इत्यतो विध्यनुकरणप्रति-
द्विसिद्धं तन्मतमाह—

एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः ॥

य एव हि लोकानामारोहणानुक्रमः, पृथिवी-अन्तरिक्षं-द्यौ-
रिति स एव सवनानामपि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं-तृतीयं(सायं)
सवनम् इति ।

कस्मिंश्चित्क्रमेण रोहप्राप्तिर्योग्येन—

**रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताऽऽ-
मिमाहते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ॥**

चिकीर्षितः कर्तुमीप्सितो भवति । अयमर्थः—स एष होता
प्रातःसवनं पृथिवीलोकभक्तिं शंसति शंष्टतत्वात् । ततो माध्य-
न्दिनमन्तरिक्षलोकभक्तिं शंसति, शंष्टतत्वात् । ततस्तृतीयसवनं
द्युलोकभक्तिं शंसति, शंष्टतत्वात् । प्रतिभक्तिं शंष्टतिवच शंसन्
स पृथिवीलोकप्रान्तरिक्षलोकमकारुढो भवति, अन्तरिक्षलोकान्
द्युलोकं, स च द्युलोकमारोहन् द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनं शंसति,
तदपि शंसन् द्युलोकमकारुढो भवति । सोऽभिष्टोमसाजि यज्ञाय-
क्षिपे यत् सन्नमाभिमाहते तत्र आसिमरुते शस्त्रे होता तां
तत्सवनलोकप्रत्यवरोहानुकृतिं चिकीर्षन् शस्त्रे वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यते । प्रारभते । तद्यथा—“वैश्वानराय
पृथुपाजसे” (ऋ० सं० ३-१-३ सू०) इति प्रतिपत् ।

सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताम्रेयो हि भवति ॥

प्रत्यवरोहे कर्तव्ये । स च पुनराम्रेयोऽयं स्तोत्रियः, अग्निश्च
पृथिवीस्थानः । तद्यदि तमाद्रियते, न प्रत्यवरोहानुकृतिप्रारम्भः
कृतः स्यात् । अन्वेषु शस्त्रेषु च युक्तं यद्वैमादरकृशमायः स्तोत्रि-
येण प्रतिपद्यते । इह पुनरवरोहमात्रो ह्युत्थानाधिदेवताः शंस-
मानः क्रमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते इति, तेन ज्ञायते
आदिहो वैश्वानर इति ॥

अपिच सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते । येन—

**तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवता रुद्रं च
मरुतश्च ॥**

ततः वैश्वानरीयसूक्तात्प्रत्यवरोहानुक्रमेणानिप्रायेण शस्त्रात्प्र-
त्यवरोह मध्यमस्थाना देवता आगच्छति मध्यमस्थानेऽभि-
वांसितुम् । कतमाः ? रुद्रं च मरुतश्च । तद्यथा—“आतं
पितमरुतो सुक्रमेतु” (ऋ० सं० १-४-११-३०) इत्यादि ।

ततोभिर्मिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥४॥

ततः अपि मध्यमस्थानात् इहस्थानं पृथिवीस्थानं अग्निं
प्रत्यवरोह अत्रैव च स्तोत्रियं शंसति । “युवायज्ञा वो
जुमय” (ऋ० सं० ६-४-५ सू०) तदेवमेतस्माद्विध्यनुक-
रणात्पश्याम आदिहो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।

एतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं
भवति—“असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः” इति ॥

देवतागुणसाम्येन हि अभियज्ञेण गुणविधयः कल्पन्ते ।
वैश्वानरीयश्च सवैत्र द्वादशकपालः । द्वादशविधं
द्वादशमासप्रतिभागलक्षणं कर्म । तेनैतस्मादपि देवतागुणे
कपालविध्यनुकरणात्पश्याम आदिहो वैश्वानर इति ।

अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति ॥

सौर्यवैश्वानरी एतवामकः निवित् भवति । निवि-
दित्याकृतिविशिष्टो मन्त्रः । राजमन्थपाती । स तथाभिधया
सूर्यो वैश्वानरो न पार्थिवो न मध्यम इति बोधयति । “तस्ये-
दम्” (पा० ४-३-१२०) इत्यण् । भवति हि तत्रैतदपदम्—

आ यो द्यां भात्या पृथिवीमिति ॥

यः द्यां दिवं आ-भाति भासयति पृथिवीमा भासय-
तीति । न पुनरादिहोऽप्यसौऽवभासयते द्यावापृथिवी यत
उच्यते—

एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ॥

एतच्चोक्तावकाशनिर्वचनपरं वाक्यम् ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

“द्विवि पृष्ठो अरोचत” ॥

(य० वा० सं० ३३-१९) (ऋ० सं० १-७-६-२०)—
(५-२-७-२) (२)

छान्दोमिकं तन्नामकं सूक्तं यदि सौर्यवैश्वानरं तदा-
ख्यया प्रसिद्धं भवति । तद्यथा दिवीत्यादि—

“द्विवि पृष्ठो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् ।

क्षमया बृधान ओर्जसा चनो हितो ज्योतिषा वापते तमः” ॥
इति ।

न च पुनरादिहोऽप्यसौ दिवि पृष्ठो रोचते । यत उच्यते—

एष हि “द्विवि पृष्ठो अरोचत” इति ॥

द्विवि सुलोकं पृष्ठः स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः । अरोचत
रोचते । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) कीप्यत इत्यर्थः ।
कोऽसौ ? अग्निर्वैश्वानरः । बृहन् महान् । स हि रोच-
मानः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैश बाधते लोकानुप्र-
हायान्धकारं निवर्तयति । किं कुर्वन् ? क्षमया पृथिव्या कार-

१. छन्दोमिकेण द्वादशकपालेन विहितम् इति वक्ष्यतेऽनुपूर्वम् ॥

२. ऋच्यमर्थत एव पृष्ठो न स्वकृतः । तत्र हि “पृष्ठो
दिवी” त्यादिः पठ्यते ॥

३. “पृथिव्या रसमादाव सूर्योऽतिप्रखरो भवेत् । वर्धते च पुन-
र्वैश्वानरो वैजसा जलम् ॥ १ ॥ भोगानां परमाणूनामाहूतानां खरैः
करैः । समन्ततो विद्युद्धानां दन्तधानां कवित्कवित् । योगादिवर्धते
आनुरिति केचिद्वदन्ति हि ॥ २ ॥”

इति इत्थं मन्त्रद्वक् आहूतः प्रवीति । प्रथमं तस्य वैश्वानर-
मास्यस्य तृतीयान्तेन सूर्यशब्देन विभक्तिमेवाद्विशेषणविशेष्य-
भावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति एतदेवासामानाधिकरण्यमपे-
क्षानेकत्वं वैश्वानरसूर्यशब्दयोर्नवीतीत्यर्थः ॥

तदाह—

न च पुनरात्मनाऽऽत्मा संयतते ॥

संयतते सन्नच्छते । किं तर्हि ?

अन्येनैवान्यः संयतते ॥

सन्नच्छते । यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत्कथमयं संयतते
सूर्येण इत्याह—

इत इममादधाति ॥

इतः लोकादीषधीभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मयि
इमं पार्थिवामिं प्रत्यक्षत एव आदधाति अस्यादधातीत्यनेन ।

अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । इतोऽस्या-
र्चिषः तयोर्भासोः सङ्गम इष्ट्वमवश्यत् ॥ ७ ॥

अमुतः मण्डलार्कमीतमनः अमुष्य तदधिष्ठातुः पुरुषस्य
स्वभूताः । इतः भीमात्तेजःपिण्डात् अस्य तदधिष्ठातुः
अर्चिषः प्रादुर्भवन्तीत्यभिप्रेष्यते । अवश्यत् मन्त्रमुक्त्वा
न चेत “भूते च” (पा० ३-३-१४०) इति भूते लङ् ।
“वैश्वानरो यन्तेतु सूर्येण” इति ॥ ७ ॥

अथापरं सूर्यस्य दृग्गमसूत्रावयति—

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि
वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा
वैष्णवानि वा वैश्वदेवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः
प्रवादा अभविष्यन् ॥

अथ इत्यधिकारान्तरे । यदि सूर्यो वैश्वानरोऽभविष्यत् तदा
यान्ये०००क्तानि । उत्तमस्थानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि, तद्यथा—
भागा०००ति वा । भगादिदेवतासंबन्धीनि तेषु सूक्तेषु वैश्वान-
रीयाः प्रवादाः भगादीनां विशेषणत्वेन अभविष्यन्
हे भग । वैश्वानर ! हे सवितः । हे वैश्वानर ! इत्येवमादयः ।

आदित्यकर्मणा च, एनमस्तोष्यन् इति ॥

इति एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु आदित्यकर्मणा एनं
वैश्वानरम् अस्तोष्यन् मन्त्रदशः । कथमिति ।

उदेगीत्यस्तमेवीति विपर्ययेति ॥

१. यदिदं परिवर्ततेऽहरहोऽभ्युदयले च तस्मात् ॥

२. हिरण्यमस्य महाविष्णोः । यमपिङ्गलास्त्रायते—“योऽसा-
वादिने पुरुषः सोऽसावदहम्” (य० वा० सं० ४० । १७) इति ॥

३. गुणपदस्वमभ्युपेत्य वैश्वानरपदस्य प्रवीति ॥

४. अनेनादित्यकर्मप्रकारमुपदर्शयति ॥

४८ ति०

इतिकरण एवमादयः । एवमुदेति त्वं वैश्वानर !—एव-
मस्तमेवि—एवं विपर्ययेति इति । नच पुनरेतदुभयमप्यस्ति
तस्मान्नैव सूर्यो वैश्वानर इति ॥

किंचायमपरो विशेषहेतुरभिव्यथानर इति—

आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्ति ॥

अग्निविशेषणत्वेन । “वैश्वानरमुत आज्ञातमुग्निम्” (ऋ०
सं० ४-५-९-१) इत्येवमादयः ।

अग्निर्कर्मणा चैनं स्तौतीति ॥

एनं वैश्वानरं प्रायेण । इति एवम् । कथम् ? इति ।

वहसीति पचसीति दहसीति ॥

इति एवं वैश्वानर । वहसि दहसि पचसि पक्व्यानि
दहसि दग्धव्यानि । तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम् ।
तद्येते षड् हेतवः—तद्विज्ञेन विप्रद्वयपदेशात् (१) एकवाक्ये
विभक्तयन्तरव्यपदेशात् (२) औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादात्
(३) आदित्यकर्मणा असंस्तवात् (४) आग्नेयेषु सूक्तेषु
प्रवादात् (५) अग्निर्कर्मणा च संस्तवात् (६) इति ॥

अग्नेयेषु सत्स्वपि परपक्षहेतुष्वनिराकृत्येतु तत्पुनरेतद्वैश्वान-
नरत्वं स्थितमप्यस्थितमिव भवतीति तन्निराकरणाच्च प्रस्तौति—

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीति—अस्मिन्न-
प्येतदुपपद्यते ॥ ८ ॥

यत् पुनः एतदुक्तं—हि—यस्मात् एनं वैश्वानरं वर्षक-
र्मणा स्तौति तस्मान्माध्यम इति । अस्मिन्नपि पावित्रेऽग्नौ
एतद् वर्षकर्म उपपद्यते ॥ ८ ॥

कथमिल्लत आह—

“समानमेतदुदुक्कमुच्चैत्यव चाहमिः ।

भूमिं पर्जेन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्युग्रयः ५

(ऋ० सं० ३-२-२३) इति ।

सा निगदव्याख्याता ॥ ९ ॥ (२३)

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७ ॥ ६ ॥

समानमिति । अस्यवानीयं दैवतमस्य आर्षमनुष्ठुप् ।
एतत् प्रसिद्धम् उदकम् समानम् उदकलेनाविशिष्टम् ।
एकरूपमित्यर्थः । अहोमिः दिवसः कैशिद्गीष्मकालिकैः उन्

१. न हि वैश्वानरीयाः प्रवादा औत्तमिकेषु सूक्तेषु सन्ति ।
नात्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं स्तुवन्ति मन्त्रदशः ॥

२. अथ दुर्गो—अहोमिनिमित्तमुच्यते । पुनश्चाहोमिरेवावाञ्छेति ।
दक्षिणोत्तरायणयोर्वाञ्छुत्तिभिः प्रतिस्वस्वरमहान्यभिप्रेतानि ।
तद्वैकमेनोदकं पवायेणोत्तरायण-दक्षिणायनयोर्नैरावात्रासिद्धये तदु-
च्येति चापैति च वर्षकर्मभावेनेत्येवं व्याचक्षते ॥

ऊर्ध्वं च एति गच्छति रश्मिनाञ्च दिवम् । तथा अत्र
अवाङ्मयः । च एति वर्षकालिकैरहोभिः रश्मिनाञ्चैव भूमिं
प्राप्नोति । कथमित्यत्र आह—**पञ्चम्याः** प्राज्यतिरातो रसानां,
प्रीणयितारश्च माध्यमिका देवगणाः (मेघाः) वर्षामसुतो
सुव्रतः भूमिं जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । “जिषिः प्रीणनार्थः ।”
(भा० प०) उदकसंस्त्रायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिच्छा-
न्तयन्ति । तथा **अध्र्याः** आहवनीयाः । आहुतिप्रभवेण
वर्षणेन दिवम् आदित्यादिद्युलोकस्थान्देवान् जिन्वन्ति प्रीण-
यन्ति । आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्तास्तेन दग्धास्ताः स्वाग्निभिः
कृत्वा दकभावमापाद्य परमं सूक्ष्मं देवोपभोगयोग्यं वां प्रतिवर्ष-
मौवेनानीयन्ते तल्लोकवासिनां तृप्तये । ततस्तं इह पुनर्वर्षं प्रक-
ल्पयन्ति । तदुक्तम्—“अमुष्य लोकस्य का गतिरिति ? अयं
लोक इति होवाच” इति एवं च सुतरामयमपि च वर्षवान् ।
आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य । स्यादर्थे च—“अग्नीं प्रास्ताहुतिः
सम्प्रेषादित्यसुपतिष्ठते” इति । तत्र यद्भूद्वर्षकमौवेनान्मध्यम इति,
तदेतद्वैशेषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् । सा-इत्यद्युक्
निगदव्याख्याता निगदेन शब्दमात्रेणैव व्याख्याता, नास्य
व्याख्याप्येष्यते सुगमत्वार्थः ॥ ५ ॥ (२३)

इति श्रीमथास्तकमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० कां० सप्तमा-
ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७ ॥ ६ ॥

सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अपि चायमपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा
स्तृप्यते । तस्मात्सुतरामनैकान्तो वर्षकर्मामिष्टवो मध्यमसेत्यत
आह—

“**कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसनां
दिवमुत्पतन्ति । त आर्षवृत्रन्तसर्दनादृतस्यादि-
द्यूतेनं पृथिवी व्युद्यते**” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-३-२३)

वीर्यतम आर्षं त्रिष्टुप् । वृष्टिकामस्य कैरीर्वात्मनेय धाम-
च्छदेऽष्टकपालं, तस्य पुरोनुवाक्या । तस्यां मैत्रायणीयकेऽग्नि-
र्यमादित्यौकृत्य स्तृप्यते । एते **हरयः** रतहरणाः **सुपर्णाः**
शोभनपतना रश्मयः आदित्यस्य **कृष्णं** कृष्णवर्णं **नियानं**
निरयणं वरमं (पन्थाः) दक्षिणायनं (यदेतन्नात्रिरादि-

१. उभयतः क्रियाविशेषणमेतत् ॥

२. वर्षाभिप्रायेण । एतेन वर्षणं साधुभवति इति कामनयेत्यर्थः ॥

३. कारीरी नाम वर्षकर्मोष्ठितास्तां तितः पिण्डाया ह्येतव्या-
स्तत्रैव स्तवीयसा अनुवाक्या । “कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा निजु-
स्त्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः” इत्याह सावणः ।

४. शोभनगमनाः ॥

५. एतद्वाङ्मयव्याख्यानम् । एतेन नि-इत्येव निरित्यस्यायं ।
यानमिति यातेर्गल्यार्थोऽपि रूपं तैत्तिरीयगोत्रस्य विवरणमयन-
मिति । तथा च दुर्गा-निर्गतिः निर्गच्छत्येतदिति ॥

त्यस्य) तस्मिन् अपः उदकानि सर्वस्याल्लोकात् वसनाः
आसन्त्याच्छन्द्यन्तः वासैर्यन्तो वा, आददाना इति यावत् ।
दिवं योतनवन्तमेतमादित्यं (द्युलोकं वा) उत्पतन्ति उद्दिश्य
पतन्ति (ऊर्ध्वं गच्छन्ति) तान्युदकानि निषिद्धमानस्तस्मिन्-
न्गमन्त्येन । स एष आदित्य आदित्योदकगर्भः पृथ्वीमसि संत-
रायणं संप्रेषतिपतये, अथ ते रश्मयः यथा ऋतस्य उदकस्य
(निष्० १-१२-६८) **सदनात्** सह स्थानादसुत आदि-
त्यमण्डलात् **आववृत्रन्** अवर्षावः पर्यावर्तन्ते (नीचैराग-
च्छन्ति) **आदित्** अथ (अनन्तरम्) तदावृत्तिसमनन्तरमेव
द्युतेन उदकेन (निष्० १-१२-१०) **पृथिवी व्युद्यते**
विविधं क्रियते । “उन्मी क्रुदेन” (२०००) कर्मणि लट् ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभयथा-
प्यन्तो मध्यमात् (वैद्युतोऽग्नेः) वर्षकर्मणः कर्तते प्रतिभाती-
त्याह माध्यमकृत्—

**कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य, हरयः सुपर्णा
हरणा आदित्यरश्मयः ते यदाऽमुतोऽर्वाञ्चः पर्या-
वर्तन्ते सहस्रानादुदकस्यादित्यात् । अथ द्यूतेनो-
दकेन पृथिवी व्युद्यते ॥**

इति । गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्याने । अत्र आदित्यस्य
इत्युक्त्या याम्यायनमभिमतम्, तच्च दुर्गलितो भवति । तथा-
नोक्तम्—“गौरी स्तः सौम्ययाम्यौ क्रिय-घट्टै-रसमे खेचरे-
ऽध्याने द्वे” इति । (मद्गल्यवे त्रिप्रश्नाधिकारे श्लो० १०२)

अथ निगमप्रसक्तं द्यूतं निर्वचि—

द्यूतमित्युदकनाम, जिवर्तः सिञ्चतिकर्मणः ॥

१. पतत्तत्त्वं माध्यम्याख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

२. पतत्तायणानुसारि विवरणं, स हि अनन्तमोतिपण्यार्थोऽदिक-
मैकत्वमिच्छाह । तदैतच्चिनोतेरर्षेताम्यमादाय कथंविदुपपादनीयं
चयनमपादानमेव समस्ततो विलसत्य वस्तुनः । तथा च कृष्णं निग-
ममोवसताना रश्मयो दिवमुत्पतन्तीति क्रतुर्वाक्यार्थः ॥

३. सौम्यायनमप्येतन्मोहादितो भवति भगवत् आदित्यस्य तत्सं-
प्रतिपद्यते प्राप्नोति ततो वर्षं शनैर्भवति ॥

४. सहस्रानमेकत्र निवासभूमिः । सदनमित्युदकनामाभिः, तदै-
तत्सोदते “**युञ्जन्नुदकम्**” (उ० २ । ७४) इति युञ्ज् ॥

५. क्रियो मेघः । भट्टरुक्ता । ताभ्यां पश्चराशि यावत्सर्वं सति
क्रमेण सौम्ययाम्यौ गौरी स्तः । त एव द्वे अयने गौलिके सौम्या-
यने याम्यायने च भवतः । देवानामयनं तु-यदा दक्षिणे चर-
मगतिं गत उदक् प्रलवर्तते भासुस्तत एव मकरादितः सौम्यं
कर्त्तव्यं याम्यं भवति । धुमगिरिस्तु यदा निरक्षदेशादिपुनश्चट्टा-
(स्मथमप्रदेशाः) उदक् गच्छति तदा तस्य सौम्यायनं भवतीति
भास्कराचार्या आहुः । “नाञ्चाहयादुत्तरयाम्यभागी गोलस्य ताड-
त्तरयाम्यगौरी” इति (गोलाध्याये भस्माधिकारे) ॥

एतच्च पृथिवी व्युत्थत इति मन्त्रवर्णाहुनीतम् । तत्पुनर्
निघर्तः “वृ क्षरणवीथ्योः” (जु० प०) इत्यस्मात् “गल-
धीकर्मक—” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तैरिक्तः ॥

अथोक्तोऽर्थे ब्राह्मणं प्रमाणयति—

अथापि ब्राह्मणं भवति ॥

एतस्मिन्प्रकरणे, यस्मिन्मयं मन्त्रो विनियुज्यते । किं तत् ?

“अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति, धामच्छदिवि
(खलु) भूत्वा वर्षति । मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ॥”

इति अग्निः इतः अस्मात्प्रोक्तत्वा वृष्टिं-समन्तत ईरयति
प्रेरयति वै निश्चयेन धूमभूता आप ओषधिवनस्पतिभ्यो विनि-
र्वर्त्यमाना आहुतिभूताश्वासुं लोकमाविशन्ति । “अग्नेर्वै धूमो
जायते धूमादन्नमन्नादृष्टिः” इति विज्ञायते । ताः पुनरभित्या-
नाभिसंपत्तिप्रेणाडिकया दिवि धामच्छददिव्यो भूत्वा
दिवि अन्तरिक्षे वर्षति तद्रूपेण मध्यमस्थानमापादयति । एवं
तेन सृष्टां वृष्टिं मध्यमस्थानाम्मरुतो वायव्यो मेघोदराणि
विदार्य तेष्वो विक्षिपन्तो वृष्टिमिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्ती-
त्यर्थः ॥

अथाऽपरमपि ब्राह्मणं भवति—

“यदासावादित्यो न्यग्रश्मिः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति” इति ॥

असौ धामच्छद् न्यङ् नीचैरङ्गन् । तदेवमेतद्वर्षकर्म,
समानं सर्वेषामिहहेतुर्न्यग्रश्मस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

यथो एतद्रोहात्प्रत्यखरोहश्चिकीर्षित इति ।
आम्नायवचनादेतद्व्यवति ॥

यथो एतद् यत्पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपक्षे-रोहा००इति
अकारणमेतत्सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? आम्नायवच-
नात् । एतत् एवं भवति । रोहात्प्रत्यखरोह इति-अर्थवाद-
मात्रमित्यर्थः ॥

यथो एतद्—१ ॥

यवपि चोक्तम्—१ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीति, अनिर्व-
चनं कपालानि भवन्ति ॥

१. मन्त्ररूपादादित्यः प्रकरणपादसिखितुपदं व्याख्याते ॥

२. तादर्थ्यं चतुर्थेपा० । पूर्वमाहुतिभूताः कारणविषया पञ्चाङ्ग-
मभूताः स्वरूपं भासा आप पञ्चमदिव्यमण्डलोदकमाविशन्ति
कमेनेलाह अग्नेरित्यादि ॥

३. इदं वैश्वानरविद्यार्थां श्वकमिह दुर्गेणोक्तम् ॥

४. धात्रा छादयिता रश्मिनिर्गमरूपः ॥

५. उत्तरार्धेनैवाम्याने प्रमाणभूतमित्यर्थः ॥

इति एतदपि अनिवैचनम् अकारणं सूर्यस्य वैश्वान-
रत्वे । कुतः ? व्यभिचारात् । तद्वद्-कपालानि बहुविधानि
भवन्ति । हेतुपक्ष एतद्याहयेयमित्याह—

अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ॥

यदि हि देवतागुणाभिप्रायमेतद्वद्विष्यत्—द्वादशविधमस्य
कर्म, तस्माद् द्वादशकपाल इति । एवं सति सौर्योऽपि द्वादश-
कपाल एवमविष्यत् । तस्मादभिधानमात्रं भिद्यते न कर्मसि ।
न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल इति । तस्माद्हेतुः कपालानि ।

यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति, बहुभक्तिकादीनि
हि ब्राह्मणानि भवन्ति । “पृथिवी-वैश्वानरः,
सर्व्वत्सरो वैश्वानरो, ब्राह्मणो वैश्वानर इति ॥

यथो एतद्-यत्प्येतदुक्तम् ब्राह्मणं सौर्यं वैश्वानरप्र-
वादः भवतीति । एतदप्यकारणं, कस्मात् ? बहु००वन्ति ।
हि-हेतौ । भक्तिनाम गुणकल्पना, येन केनन्विगुणेन ब्राह्मणं
सर्वं सर्वथा ब्रवीति । तत्र तत्त्वमवैष्यमेव भवति । तद्यथा—
पृथिवी००वैश्वानर इति । एवमादि किमपि ब्राह्मणेन बहु
वैश्वानरशब्देनोच्यते-भक्त्या ।

यथो एतत्—निविस्सौर्यवैश्वानरी भवतीति,
तस्यैव सा भवति—यो विद्भ्यो मातुषीभ्यो
दीदेदिति । एष हि विद्भ्यो मातुषीभ्यो दीप्यते ॥

तस्यैव पार्थिवामिः सा निवित् क्षुतिः भवति । कथम् ?
इति । तस्याह पदं भवति—योवि००दिति । विद्भ्यः
प्राप्त्यर्थः । “विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रजावृ च उनीमिभिरि” इति
विश्वः । तदर्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थी (पा० १-४-४४ वा०)
दीदेत् देखीप्यते । एष (पार्थिवोऽग्निरेव) हि यतः ।
दीप्यते नान्यत्तस्मादयमेव (पार्थिवोऽग्निः) वैश्वानरो भवति ।

तथाच निवित्—

“अग्निवैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां
समित् । अक्षं दैव्यं ज्योतिः । यो विद्भ्यो मातुषीभ्यो
दीदेत् । छुपु पूर्वाहुं दिद्युतानः । अजर उवतामनीके ।
आ यो धां भासापृथिवीम् । ओवैन्तरिक्षम् । ज्योतिषा
यज्ञाय कर्म संयत् । अग्निवैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य
मत्सत् । प्रेमा देवो देवहूतिमवबु दैव्या भिया । प्रेदं
ब्रह्मा प्रेदं क्षवं प्रेदं सुन्वतं यजमानमवबु । चित्रवित्रा-
मरुतिभिः-भ्रवद्राष्ट्रप्यवसागमत्” इति ।

आग्रिमारुते क्षस्यते । सर्वो विश्वाभिन्नस्यापैम् । तथा
चोक्तम्—“निविस्सुरोव्यः प्रेषा विश्वाभिन्नस्य सर्वेश” इति ।
‘मत्सत्’—तुल्यत् । सोमस्येति करणे षष्ठी । सोमेनेत्यर्थः । यः
‘विश्वेषां’—सर्वेषां ‘समित्’—समिन्वनः । ‘अक्षं’—अक्षं—‘नित्यं’
‘छुपु’—पूर्वाहुः—‘पृथिव्याः’—‘दिद्युतानः’—‘देखीप्यमान एवासीत् ।

१. अत्र प्रवेशेतिव्यति पाठः । तथा पाठो इदमेव भाष्यं मानम् ॥

यथासौ 'अजरः'—जराविभुक्तौ नित्यनृजः । 'उपसामनीके'—
अग्निहोत्रादिषु "होतये" इति शेषः । 'यः' च 'आ' भाति' भा-
सयति 'यो' स्यात्सना । 'आ' भासयति च 'पृथिवीम्' अश्या-
त्मना । 'आ' भासयति 'उरु' विपुलम् 'अन्तरिक्षम्' च
मप्यमात्मना । एवं निमिज्जातिभिः । यश्च 'ज्योतिषा' प्रका-
शमयेन रूपेण 'यज्ञाव' यज्ञार्थं 'शर्म' सुखम् 'संयत्' यच्छति-
ददाति । सः 'अग्निर्वैश्वानरः' (इति प्रकान्तानुवादेन विधीयते)
'इह' अस्मिन् यज्ञे 'अवत्' शणोतु "अस्माकं सुतीरि"ति शेषः ।
'इह' च कर्मणि 'सोमस्य मत्सत्' इत्युपकान्तानुवादेन पुनर्वि-
धीयते आदरार्थम् । किं च 'देव' असौ विश्वानरोऽग्निः 'देव्या'
देवहितया 'धिया' प्रह्वया 'इमाम्' 'देवहृति' देवानां हविषां
दातृतामस्माकं हृतिमाह्वानम् 'प्र अवतु' प्रकवर्णं रक्षतु ।
श्रुत्वाऽऽगच्छतिलार्थः । 'इदं जज्ञा प्रावतु' इत्येवमन्वयः ।
'युगन्तम्' अग्निपुष्पन्तं सोमम् । 'वित्रः' चार्थनीयः पूज्यो
वैश्वानरः 'वित्राग्निः' शोभनाग्निः 'ऊर्तिभिः' गतिभिः प्रीति-
भिर्वा । इमानि 'जज्ञाग्नि' ब्राह्मणाग्नि स्तोत्राग्नि अस्माकं 'अवत्'
शणोतु । 'अवसा' मर्नसा पालनाभिप्रायेण । कर्मसु (अस्मा-
कम्) 'आगमत्' प्रत्यागच्छतु । लोहयं छह् (पा० ३-४-
६) इत्येतदावास्महे ॥

यथो एतत्—छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवतीति अस्यैव, तज्ज्वति "यमदग्निमिराहुत"
इति ॥

यथो एतत्—नरपुनरेतदुक्तं छान्दोमिकं छन्दोगयज्ञेषु
दाशराजिकेषु यत् सूक्तं तत् सौर्यवैश्वानरम् इति तदपि
अस्यैव पार्थिवस्याभिर्भवति । कथम् ? इति—तत्र हि (सूक्ते)
एतत् विविधं पार्थिवशिवोचकं लिख्यं भवति "यमदग्निमि-
राहुत" इति यमदग्नेयो हेतमाहुतिमिर्बुद्धति नादित्यमग्नि-

१. तस्यै हितमित्यर्थे यत् (पा० ५-१-२) प्रत्ययः । दुर्गस्तु—
देवानां वा द्यौः प्रजा तत्तेत्यर्थमाह ॥

२. दीव्यतिरिह दानार्थः । पचायन् (पा० १-१-१३४) यदा
देवत्वेनाग्निमतफलदातृत्वेन हूतिम् ॥

३. "चातृ पूजानिश्चामनयोः" (स्वा० उ०) बाहुलकाधि-
भावस्ततश्च "अग्नि-वि-मि-मिदि-शंसिभ्यः कः" (उ० ४-
१५८) इति क्तप्रत्ययः ॥

४. "अव रक्षणगतिकान्तिरुच्यवगमप्रवेशअवगमसाम्यर्थयाचन-
क्रियेच्छादीह्यवाल्यास्त्रिज्जन्निहसादानभागादृष्टिपु (स्वा० प०) तस्य
"ऊर्तिबुद्धिः" (पा० ३-२-९८) इत्यादिना निपातः ॥

५. अत्र वेदस्तेन स्तोत्रपुण्ड्रखल्वेते । "इष्टि वृद्धौ" (स्वा० प०)
"इष्टेनैकोपथः" (उ० १-४१) इति मनिक्त उपधादीर्घाभावात् आर्यः ।
"संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति वा ॥

६. "अव रक्षणादौ" (स्वा० प०) अनुत् (उ० ४-१८८)
अवत्प्रागच्छन्नेत्यस्यो मनः । अनेन वा (निष० २-७-९)

धानादसंभवात् । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य
पार्थिवस्याभिव्यञ्जकं भवति ॥

अथ यमदग्नेयः कस्माद् ? इत्याह—

यमदग्नेयः प्रथमितामयो वा प्रज्वलितामयो
वा तैरिभहुतो भवति ॥

प्रथमितामयः नित्यं प्रभूतामयः ॥

यथो एतत्—हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वा-
नरं भवतीति, अस्यैव तज्ज्वति ॥ २ ॥ २४ ॥

तदपि अस्यैव पार्थिवान्ते भवति । कथम् ? इति—
यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक् सा यथामेयी भवति, न
सौरी । तथा निराह—

"हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्या-
हुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा
धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त" ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१९)

हविष्पान्तमिति । मूर्धन्यत्वात् आग्निरस्यार्थं वामदेवस्य वा
त्रैष्टुभम् । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितौ देवता ।
व्युदस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽह्नयाग्निमाहृतस्य प्रतिपत् । यत्तत्
पान्तं पानीयं (पानादौ) देवानां तत् सोमात्मकं हविः अजरं
जरा विपरिणामोत्पन्नमित्युक्तं जुष्टं प्रियं देवानाम् । "जुषी
प्रीतिसेवनायोः" (उ० आ०) कर्मणि क्तः । स्वर्विदि खरादित्यो
भवति (निष० १-४-२) तस्य विदि वेदितैरि । किर । दिवि-
स्पृशि दिविस्पृष्टैरि अग्नौ आहुतम् अग्निहुतं विवृष्टं तस्य
हविषः भर्मेणे भरणाय बहुलीकरणाय भुवनाय भार्वनाय
च धर्मेणे धारणाय अविच्छेदनाय च (एतेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मैभ्यः) कं सर्वस्य सुखकरमिमेवाग्निं (पृथिवीस्थानं)
स्वधया अनेन (निष० २-७-१७) हविषा (आज्येन

१. इदमाग्नेयं सूक्तं न सौर्यमित्युपपन्नद्वयार्थम् ॥

२. यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चिद्विपरिवर्तकमादितमग्नि-
नेति दुर्गः ॥

३. दुर्गस्तु—खरादित्यस्यैवेति—यथासौ वेदितव्य इति, तदर्थं
वा वेत्ति हविः, स स्वविदयमग्निर्वै सूर्यः । भाष्यकारोऽपि स्वपदेशेन
निराह—सूर्यविदीति इत्याह । अत्रार्थं "कर्मण्यपः" (पा० ३-
२-१) प्रसक्तिर्दुर्गैरिति सर्वत्र इति स्मार्त् ॥

४. वामसौ स्पृशालग्निं हविष्यप्रादादित्यम् ॥

५. संभरणात् । संभरणं च बहुलीकरणमित्याह—अग्निनाम अय-
मग्निरित्येतद्वहु कुर्वीदित्येवमर्थम् ॥

६. अथ दुर्गः—विभूवित्युत्पन्नपुनरेतेत्येवमर्थमपि । एतत्कथं नाम
देवतारुपिसमर्थं कुर्वीदित्याह ॥

७. मर्त्योऽनेभ्यः । एतच्च भाष्यकारेणोपेक्षितम् ॥

पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे—“घृतं आपां पुरुषं चौष-
धीनाम्” इति । देवाः दानादिगुणयुक्ता एते ऋत्विजः ।
अपप्रथन्त प्रथयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । “प्रथ प्रथयाने”
(आ० आ०) लङ् वर्तमाने (पा० ३-४-६) द्विर्भावश्च
धातोरार्षः ।

एवमेतस्मिन्सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यथेतदमिलिङ्गमस्पृष्टं वैश्वानर-
वाग्देन, तदसंवायमग्निवाग्नि । तथा चोत्तरत्र श्रुतो वैश्वानर-
वाग्देऽपि तस्यैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जको भवति । इत्थं
वायमेवाग्निवैश्वानरो न माध्यम इति स्थितम् ॥

अथास्य भाष्यम्—

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिवि स्पृश्य-
मिहृतं जुष्टमग्नौ, तस्य भरणाय च भवनाय च
धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निम-
न्नेनापप्रथन्तेति ॥

इति । अथेममपरं मन्त्रं स्वपक्षोद्दिभाविषया अन्यस्यास्त-
त्काद्रिप्रत्ययोल्लेखमानीय मय्यमोत्तमोर्ज्योतिषोरन्यत्वंयप-
देशवतो वैश्वानरस्य निगिणीषन्त्यकरोति—

अथाप्याह— ॥ ३ ॥ (२५)

इति ॥ ३ ॥ (२५)

“अपामुपस्थे महिषा अंगृभ्णत् विशो राजा-
नुमुपतस्थुर्ऋगिमर्यम् । आ दूतो अग्निमभराद्वि-
व्रततो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ४-५-१०)

अपामुपस्थ इति । भारद्वाजस्यापि जगती । वैश्वानराग्नि-
देवतम् । प्रातरनुवाकाशिनयोः वास्यते । अपाम् उपस्थे
उपस्थाने । यन्त्रोपगम्य तिष्ठन्नापस्तस्मिन् महत्यन्तरिक्षलोके
औत्तरीः । महिषाः महापन्तः (निघ० ३-३-८) माध्य-
मिका देवगणाः (मरुतः) अंगृभ्णत् अगृह्णन् । यद्वीला च
विशः विश इव मनुष्या इव राजानं परिषाय उपतस्थुः
अस्तुमेव । कम् ? ऋगिमर्यं ऋगमन्तम् (ऋगिः स्तुतिमिस्त्र-
द्वन्तम्) अर्चनीयं (पूजनीयं) वा । कतमम् ? यम् अग्नि-
वैश्वानरं दूतः देवानाम् मातरिश्वा वायुः परावतः
प्रेरितवतः (प्रकर्मणेतिवतः प्रेरितरातः) परागताद्वा दूरतरात्

१. दुर्गस्तु—अवर्धयन्तीत्यर्थ इत्याह ॥

२. वैश्वानरस्य भिन्नज्योतिर्लेखं निगिणीषन्नित्यन्वयः ॥

३. सप्तमीलिङ्गादितदप्याहृतं भाष्यकारेणेति श्रुतम् ॥

४. “मतो च” (पा० ४-४-१३६) इति मत्वर्थं यो बाहु-
लकादृको गुणागमश्च । यस्यैवादेशः (पा० ७-१-२)

५. “उपसर्गादृच्छन्ति धात्वर्थे” (पा० ५-१-११८) इति
धात्वर्थेतिपक्षे साधने वर्तमानात्पराशब्दात्स्वार्थे बतिः ॥

(निघ० ३-२६-५) विवस्वतः तमसां विवासनक्रियया
तद्वत् आदिख्यात् आभरन् आहरन् । “ह्रपदोभेच्छन्दति”
(पा० ३-१-८४ वा०) इति ह्रस्व भः (पूर्वत्राऽपि) इमं
लोकं प्रसाजहारत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे—यत् आहितये येन चाहितये यश्चाहितये
सर्वे ते पृथग्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आहितये मातरिश्वा
वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिश्वनोः सन्निधानव्यप-
देशो सति साक्षाद्वैश्वानरवाग्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते
पार्थिवो वैश्वानर इति ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोके
आसीना महान्त इति वा, अगृह्णन् माध्यमिका
देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋगिमर्यमन्त-
मिति वा, ऽर्चनीयमिति वा, पूजनीयमिति वा-
हरणं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् । विव-
स्वान् विवासनात् । प्रेरितवतः परागताद्वास्या-
ग्नेवैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मात-
रिश्वा वायुर्मातर्त्यन्तरिक्षे श्वसिति, मातर्याश्वनि-
तीति वा ॥

श्वसिति—अप्रतिबध्यमानशक्तिर्गच्छति । आश्वनिति
आशु शीघ्रं अनिति गच्छति । अनीतीति गतिकर्मसु पठितम्
(निघ० २-१४-१०७) “ह्रादिभ्यः सावैवातुके” (पा०
७-२-७६) इतीदं ॥

अथ यदसौ पूर्वपक्षान्ते (हविष्पान्तीयसूक्तस्य सौर्यवैश्वा-
नरत्वे) मन्त्र उपन्यस्तः—“विश्वसा अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतुमहामाकृण्वन्” इति । तान्यः सूर्यान् अर्हां कर्तति
सूर्योत्र वैश्वानर इति । अत्र ऋमः—पार्थिव एवाग्निः सूक्ते प्रथ-
मायागुचि (हविष्पान्तमित्यस्मिन्) प्रकृत्योत्तरादृष्टु तस्मि-
न्सूक्ते (हविष्पान्तीये) प्रकृतिभूता स्तूयते मरुत आत्मानो
महाभाग्यात् । अपि तानि सत्त्वान्यश्चप्रचूतीनि प्रकृतिभूमभिः
स्तूयन्ते किमत्र पुनर्देवताः । तासांमपि च विशेषतोऽग्निः ।
यस्य सर्वै देवतारामाभिवादः साक्षात्पठ्यते—“अग्निः सर्वो देवताः”
(ऐ० ब्रा० २-१-२) इति । “इन्द्रं मित्रं वरुणमसिम्”
(ऋ० सं० २-३-२२) इति च । (अथ शाकपूणिम-
तम्) तदेतदग्निमेव सूक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते अथा—पार्थिव
एवायमग्निस्तेन तेन देवताविशेषेण (देवतात्मा) तत्तत्स्थान-
मापन्नः स्तूयत इति तदर्थमाह—

अथेनेमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं
स्तौति ॥

१. अन्तर्भावितार्थमाहसतेः “अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा०
३-२-७५) इति निष् । इतिप्रमाणद्वारेण । ततो मनुम् ॥

अथ तदुपक्रम्यते यत् एताभ्यां वक्ष्यमाणभ्यामनुपदम्
(सूत्राभ्याम्) एनं पार्थिवानि सर्वाणि स्थानानि पृथिव्य-
न्तरिक्षचुलक्षणानि अभ्यापादम् अभ्यापाद्याभ्यापाद्य
“आभीक्ष्णे णमुल्लू” (पा० ३-४-२९) इति णमुल्लू ।
स्तौति मन्त्रद्वक् असिधेव सूक्ते ॥ ४ ॥ (२६)

“मूर्धा भुवो भवति नक्तमस्मिस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन् । मायाम् तु यज्ञियानामेता-
मपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-११)

सूर्येति । उक्तमाषादि । अग्निः वैश्वानरगुणकः पार्थि-
वोऽग्निः । नक्तं रात्रौ भुवः भूलोकस्य भूतजातस्य वा सूर्या
शिरोतलस्थानभूतः भवति । रात्रौ सर्वप्रणिनामालोकस्याक्षप-
केश तदधीनत्वात् । ततो रात्रेरनन्तरं प्रातः उद्यन् उदितः
सन् स एवायमग्निः सूर्यो भूजा जायतेऽहनि । स एव
वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां
(यज्ञाहानाम्) देवानाम् एतां मायां प्रज्ञां (निघं० ३-
९-९) तु सतत्त्वविदः कवयो मन्यन्त इति शेषः । उ-
दितकं । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) । सायणमते
एवार्थः । यत् एषोऽग्निः अपः कर्म (निघं० ३-१-१)
आत्माधिकारप्रयुक्तमादित्यात्मना अभ्यात्मना वा कर्तव्यम् ।
प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् तूर्णः लरमाणः । कर्मकालमपति-
हापयन् चरति सर्वाणि स्थानान्यनुसर्चयति इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य साध्यम्—

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते, मूर्धा यः सर्वेषां
भूतानां भवति नक्तमग्निः । ततः सूर्यो जायते
प्रातरुद्यन् स एव प्रज्ञां लेतां मन्यन्ते यज्ञियानां
देवानां यज्ञसम्पादिनाम् । अपो यत् कर्म चरति
प्रजानन् सर्वाणि स्थानानि—अनुसंचरते । लर-
माणः ॥

मूर्तमस्मिन् सर्वं सत्त्वजातमुपनिबद्धं धीयते इति मूर्धा
तलोप आर्षः । यथा हि खिरसो विश्वेभ्यो तद्वतोऽवर्षभावि
मरणमेवमग्निविश्वेभ्योऽप्यवर्षं त्रियन्ते भूतान्नीत्यतः प्रधानम् ।

अथ—

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

तस्य स्थानत्रयाभिर्घोषतिरुपसमर्थस्य उत्तरा अपरा ऋक्

१. अभीक्ष्णमभिसंपदं कृत्वा, सत्तत्स्थानीयतयेत्यर्थः ॥

२. सौक्तमेव सर्वं यथोक्तम् ( ) एवमनेऽप्युक्तम् ॥

३. “यथास्मिन्मां वक्ष्यती” (पा० ५-२-७२) इति अर्थादि
वक्षेयादेव ॥

४. साध्यकारीयत्तेनात्मनेपदं चरतेरुत्तरीयायुक्तादपि दर्शितः ॥

भूयसे बहुतराय निर्वचनाय निरुक्त्य वचनाय भूयस्तरमेन-
मर्थं वक्षीयमनुपवीद्या ऋगित्यर्थः । पूर्व्या तु स्थानद्वयमेवाभि-
संपन्नः स्तुत इति ॥ ५ ॥ (२७)

“स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजन-
न्छक्तिभी रोदसिप्राप् । तम् अकृण्वन् त्रेधाभुवे
कं स ओषधीः पचति विश्वरूपः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ८-४-११)

स्तोमेनेति । देवासः देवाः । “आजसेरसुक्” (पा०
७-१-५०) शक्तिभिः कर्मभिः (नि० २-१-२५)
अग्निहोत्रादिभिः रोदसिप्राप् यावापृथिव्योरापूरयितारमेतम्
अग्निम् दिवि तुल्येके आदित्यात्मना स्तोमेन हि सुखा खलु
अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च तमु तमेव कं सुख-
कर्मणि यज्ञे त्रेधाभुवे त्रेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि
च अकृण्वन् कृतवन्तः । कुर्वन्तीति सायणस्त्वमते वर्तमाने
लङ् (पा० ३-४-६) स एवमवस्थितो जगत्प्रासिद्धये
सर्वावस्थः विश्वरूपः सर्वरूपाः (सर्वविधाः) ओषधीः
त्रीहाद्याः । तेन तेनोपकारेण पचति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयञ्छ-
क्तिभिः कर्मभिः । यावापृथिव्योः पूर्णं तमकुर्व-
न्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाक-
पूणिः ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्ग्रहणं स्वपक्षावुपपद्यते । संकरो
हास्मिन्सूक्तं आत्मविश्वैरुक्त्याशिकानामिति ॥

ब्राह्मणमपि चेतमेवार्थं त्रयीत्ययमेवाभिरादिलो भवतीति—

“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य” इति
ब्राह्मणम् ॥

अस्य—इति इदमा व्यपदेशात्पार्थिवस्याग्निः प्राधान्यं दर्श-
यति । उमाभ्यां पक्षाभ्यां व्यापृत्य स्वपक्षस्थानमुक्त्वा देवता-
सत्त्वमालम्ब्य निरुच्यते—“एकमेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ठाविशे-
षः”

१. वज्रमानाः । ते हि हविषां दातारः शश्वद्वृद्धया । “एष
नोदियावथेतामश्वाद्भुतिं न जुहुयादिति आहुतिभिरैवैनं जनयति”
इति दुर्ग आह ॥

२. “प्रा पूरणे” (भा० प०) किप् । हस्तोऽङ्गु चौङ्
आर्षः ॥

३. एषः प्रकारवचने “पृथाप” (पा० ५-२-४६) इत्येवाप-
प्रत्यये “वसेतिच” (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः । भवनं
सुः । भावे किप् “जुवः प्रभवः” (पा० १-४-२१) इतिवन् ॥

४. त्रेधाभिनेव हि ज्योतेन वृष्टित्वसकृद्वचोचाम “अग्नी
प्रास्ताद्भुति” रिधादि ॥

पात् । तत्पुनरेतन्नगवात्रासिद्धये त्रिधा विभक्तं पृथिव्या-
मन्तरिक्षे-दिवि च विभक्ताभिधानं संपद्यते अग्निम्-मिथुनम्-
आदित्यम्” इति ।

तदेवं सति ज्योतिषोऽस्य यत् दिवि दृश्यते तच्चतृतीयम-
सावादित्य इत्यर्थः ॥

तदमीकृत्य स्तौति ॥

तत् ज्योतिस्तृतीयमादित्याद्यमस्मिन्हविष्णान्तेष्टुके अग्नी-
कृत्य अग्निरूपेण मन्त्रदत्तं स्तौति ।

अथैनमेतया पुनरादित्यीकृत्य स्तौति ॥ ६ ॥

(२८)

“यदेदैनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य-
मादितेयम् । यदा चरिष्णु मिथुनावभूतामादि-
त्प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१२)

यदेदिति । यदा इत् यदैव यज्ञियासः यज्ञियाः य-
ज्ञीर्हाः सर्वे देवाः दिवि ध्रुवोके प्रातः । आदितेयम् अदितेः
पुत्रं सूर्यम् एनम् अग्निं च अदधुः धृतवन्तः (स्थापित-
वन्तः) । यदा चेमी चरिष्णु सर्वदा सहचरणशीलो सूर्य-
वैश्वानरी मिथुनौ प्रादुः अभूताम् आदित् अनन्तरमेव
विश्वा विश्वानि (सर्वानि) शोर्वा (पा० ७-१-३९) भुव-
नानि भूतजातानि तौ प्रापश्यन् प्रकर्षेण पश्यन्ति स्म ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमा-
दितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णु मिथुनौ
प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुपाश्रादित्यश्च ।
मिथुनौ कस्मात् ? मिनोतिः श्रयतिकर्मा, धु इति
नामकरणस्यकारो वा नयतिः परो वनिर्वा, समा-
श्रितावन्योन्यं नयतो, वनुतो वा, मनुष्यमिथु-
नावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ॥

मिनोतिस्त्वावदत्र श्रयतिकर्मा अत्यलार्थः । मिथुनशब्दे
पूर्वपदं “मि” इति, धु इति नामकरणः प्रलयः । थकारो
वा नामकरणो विकल्पेन । नयतिः परः उत्तरपदे वनिर्वा
विकल्पेन । यदा तावत् “धु” इति नामकरणो नयतिश्च परः ।
तदा धातोः पूर्वत्वात्प्रलयस्य परत्वाद् “मि-न-धु” इति प्राप्ते
रुदैर्बलीयस्त्वान्मथ्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ पुन-

१. पूर्वार्शब्द—“हविष्पान्तम्” इत्येवमापाठः ॥

२. यद्यसंपादितो यजमानाः । यागेन कर्मणा सर्वस्वास्यापूर्व-
कृतत्वाज्जगद्विजन्मानमवाप्य रश्मयो वा देवाः सौप्तोस्तदेवमुक्ती-
वन्तः इति दुर्गे आह ॥

यदा थकारो नामकरणस्तदा वनिर्वातः तदा थकारस्य संप्रसारणं,
संप्रसारणपरपूर्वकं मथ्यान्तविपर्ययः । थकारे च यः खरस्तस्य
लोपः, थकारश्चोकारसुपसंक्रमेत । एवं मिथुनाविति सिध्यति ।
अथ कोऽर्थः ? समाश्रितौ-अन्योन्यं प्रसत्तात्मानं नयतः ।
कालं वा समाश्रितौ सवतः परस्परं संभषौ । मनु०० एव ।
अथ वा मेथतेवैनोतेथ मनुष्यमिथुनौ स्याताम् । तौ हि
कर्मार्यं मेथन्तौ सज्जच्छन्तौ अन्योन्यं वनुतः कामयत
इति मिथुनावुच्येते । वनोतिः कान्तिकर्मा (निषं० २-६-८)
तथाच “मिथु मेधाहिंसनयोः” (भ्वा० प०) इत्यस्यासौ
वनोतेथ कृतसंप्रसारणपूर्वैरुपलस्यन्त्यो वा इति धातुद्वयो-
मिथुनद्वयोऽन्तर्गते ऊरीकृतः । दुर्गलु—“मेथतेमनुष्यमिथुनौ
स्यातां तौ हि कर्मार्यं मेथन्ताविव परस्परं कालं नवत इत्येवं
व्याचख्यौ ॥

अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ ॥ (२९)

अथ पुनः एनम् आदित्यम् एतया उत्तरयर्चा-एतस्मि-
न्नेव सूक्ते अग्नीकृत्य अग्निरूपेण होतृत्वेन स्तौति । होतृत्वं
लभेः कर्म, न सूर्यस्य । “अग्निमथ होताश्चरन्मृतातामं यज-
मानं” इत्यादि परःशतविगमवाक्यात् । तस्मादिदमग्निवैधा-
नरीयं सूक्तम् ॥ ७ ॥ (२९)

“यत्रा वदेते अवर्ः परश्च यज्ञन्योः कतरो
नौ वि वेद । आशेकुरित्संभ्रमादं सखाधौ नक्षन्त
युजं क इदं विवोचत्” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१३)

यत्रेति । यत्र यस्मिन्कर्मणि अवर्ः अयमग्निः पार्थिवः
परश्च असौ च मथ्यमो वायुः । उभौ दैव्यौ होतातौ परस्परं
वि वेदेते विवादं कुर्वते । किम् ? यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः
नौ आंशुभौमे कतरोः यज्ञे भूयः (बहु) वेद वेत्तौ ।
तत्र य एते सखायः समानख्यानौ ऋत्विजौ यज्ञे मित्रियुक्ताः
सधमादम् सहमादं सहमदनं (यत्र समेय सर्वे देवाः
सखिंमजमाना माथन्ति तस्मिन्) यज्ञम् आशेकुः आशकु-
वन्ति (सवैतोमावेन कर्तुं पारयन्ति) वतमाने लिङ् (पा० ३-
४-६) तथा नक्षन्त अनक्षन्त समनुवते यज्ञम् । अनुतिष्ठन्ति
चेत्यर्थः । “नक्षन्ति” शब्दो व्याप्तिकर्मधु पठितः (निषं० २-
१८-२) ततो वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अश्वमावः

१. मेधा संगमः “मेधु संगमे” (स्वा० उ०) इत्यनुशास-
नात् । मेथतेस्त्वान्तरत्वं क्षीरसामिनां मतेन ॥

२. अत्र दुर्गे-वैरुपसर्गत्वापकृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं
तन्नामयनमित्याह । यत्र विषयेते इत्यादिमाध्यखरसादर्थेसहस्रेश्च ।
सायणस्तु-शास्त्रे वदते इतिवज्ज्ञासनाथे आसनेयदमभिरयम् वदेते
विवादं कुर्वते इत्याह । तथाच सूत्रम् “भासतोयसंभाषाद्यानय-
त्तविमत्युपमप्रेषणं वदः” (पा० १-३-४७) इति ॥

पदव्यवस्थायाः । ते तोतप्रासं वदन्ति—कः विद्वाननुष्ठाता वा इदम् अस्य विवादस्य निर्णयरूपं यावयं विवोचन् विवक्ष्यति ? भविष्यति छद्म् (पा० ३-४-६) अडभाषयायाः (पा० ६-४-७५) अथौत् को न इदं विवक्ष्यतीति ? कतर एतयोर्ग्रहं भूयो वेदयति । उभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदाविति भावः । इदिति साधूपरः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ—अयं चाग्रिसौ च मध्यमः कतरो नो यज्ञे भूयो वेदेति आशङ्क-
वन्ति सत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यः समभ्युवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ॥

अत्र सदिति सहमदनं यज्ञं विविनष्टि । दुर्गसु—सहमदनं सहस्रमुपश्रुत्यानयोराशुकराशङ्कनमिति । अशङ्कवन्तश्च किं द्रुसुः ? क इदं विवोचत् को न इदं विवक्ष्यतीत्यर्थं व्याचक्ष्व ।

एवं पूर्वस्यामुभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदाविति तेषामुक्तिमज्ञया उभावापि स्तुती ।

अथ विभज्य तयोः केवलोऽग्निरिव यथा स्तुत्ये तां वज्र-
मुष्मकमेत—

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥८॥ (३०)

तस्य प्रतिज्ञातस्यार्थस्य (अग्निप्रधानमेतत्सूक्तं होतृकर्मणोऽ-
ग्निसंबद्धादिशेषोक्तिर्जन, न सूर्यप्रधानमित्यस्य) उत्तरा ऋक्
भूयसे बहुतराय निर्वचनाय निरुक्तवचनाय ॥८॥ (३०)

“यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपुण्यो ऽ वसते
मातरिश्वः । तावद्दधात्युपं यज्ञमायन् ब्राह्मणो
होतुरवरो निषीदन्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१२)

मातरिश्वना कथितृष्टः “दैव्यस्य होतुरग्रेयद्विद्वानं तत्किमयं

१. “सोत्प्रासः समनाकुसितम्” इति । “सोत्पुण्ड्रं तु
सोत्प्रासम्” इति आचरः ॥

२. भाष्यसाक्षिकोऽयमर्थः । क इति मध्यस्थानदेवता (निर्घ०
५-४-१४) कमेः कमेवौ “अग्न्येष्वपि इत्यस्य” (पा० ३-२-
१०१) इति डः । इति व्याख्याने तु को माध्यमिको वेदो वायुरिदं
विविक्त्यावोचत्—“कस्यस्य” इत्यादिमतोऽयेतनं मन्त्रं पितृमन्त्रि ।
अस्योत्तराणि बालखिल्यसंज्ञितायां दक्षितानि—“यक पवाभिर्धुषा
समिद्धः” यकः सूर्यो विष्वक्मनु प्रमूतः । एषैवोषाः सर्वमिदं विभाल्येकं
वा इदं विवचन् सूर्यः” इति सावणभाष्यम् (ऋक्संहितायां षष्ठा-
ष्टकस्य चतुर्थाध्याये अयोदशवर्गानन्तरमष्टादशवर्गात्मकं बालखिल्यं
पठ्यते तत्र योष्ये वगं द्वितीयोऽर्थः मन्त्रः) ॥

३. तथा च निरुक्तम्—“पदपूर्णात् ०० कमीमिति”
(१-३-५) ॥

ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञमागच्छन् विभर्ति ?” इति । स तं
प्रत्याह—यावदिति । हे मातरिश्वः ! हे मातरिश्वन् ! (मात-
र्यन्तरिजे श्वसन् माध्यमिकवायो !) यावन्मात्रं यावदेवेताः
सुपुण्यः सुपतना राज्ञयः आत्मन्यनुप्रविष्टं उषसो न
उषसः संप्रति । नेत्यज्यैवं संप्रत्यर्थं वक्ष्यते, उपमानासंभवात् ।
लोकेपि “इहेव विषेही” इत्युक्ते इहसंप्रतीति गम्यते । प्रतीकं
प्रत्यक्तं (व्यक्ततरम्) अहं सूर्यं, प्रकाशाख्यं दर्शनं वा वसते
आच्छादयन्ति “वस आच्छादने” (अ० आ०) लट् ।
अभिभूय तमो वर्तन्ते स्वयमेव । अथवा वसतिर्दशेनार्थः ।
यावन्मात्रमुपसो रात्रिषु इत्यस्य तावत् एवार्थं ब्राह्मणः
होता अवरः निरुक्तः स्वल्पविज्ञानः होतृत्वेन वृतः होतृषदने
निषीदन् हीनं कर्म कुर्वन्सुपविद्वान् यज्ञं च आयन् आग-
च्छन् । (परस्य भूयोवेदः) होतुः अस्माग्नेयैश्चानरस्य दैव्यस्य
होतृज्ञानं होतृकर्मं खबुद्धौ उप दधाति धारयतीति भाष्या-
नुसृतं सायण आह ॥

अत्र दुर्गः—“दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविदोऽवरोऽन्योऽन्य-
विति अनुकरोत्यल्पमिति । मातृपो हि अग्न्यनुग्रहादेव अय-
मल्पविज्ञानोऽपि होता हीनं करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतो-
ऽभिभूयते” इत्याहोपसंहारव्याख्याम् ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शन-
मिति वाऽस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थं प्रयोगः । इहेव
निषेहीति यथा । सुपुण्यः सुपतना एता राज्ञो
वसते । मातरिश्वइत्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति ।
यज्ञमागच्छन् । ब्राह्मणो होतास्याग्नेहीतुरपरो
निषीदन् ॥

अत्र ज्योतिर्वर्णस्येति—अस्याग्नेरित्यस्य विशेषणं प्रति-

१. तथा च श्वसतेः किवन्तस्य कृतस्त्वस्य संशोधनं मातरिश्व
इति । अथैतौव्यानात्मातरिश्वमिति प्रसिद्धेन नान्तेन पर्वान्व-
चनम् ॥

२. सावणस्तु—नेति पूरण इत्याह ॥

३. तथा च दुर्गः—प्रत्यक्षितं प्रतिगतं प्रकाशास्येति । तथाच
प्रकाशस्य प्रति आभिमुख्येन गतमर्थं मुखमेव कोशोऽपि “अहं
प्रतीकोऽवयवोऽपचन” इत्युक्तम् । पाणिनिरपि “अवयवोऽज्ञम्”
(३-३-८५) इत्याह । यथार्थं वृत्तिकृता मुखमिति नोक्तं तथा-
पीह दुर्गव्याख्यया प्रकरणेन च तदेवाभिहितम् ॥

४. अस्योपदधातीत्यनेनावयवो बोध्यो यथाभाष्यम् । अत्र
दुर्गः—तावत् इत्येवमपि न्यवयवेन, एतावन्मात्रमयं स्वल्पविज्ञानं
उपायं धारयतीत्याह ॥

५. यत्तच्च षष्ठीवलेन प्रकरणेन यावगतरम् तस्य सकाशादैवास्य
ज्ञानं तदनुग्रहादित्येति तस्यामुक्तुर्वैयर्थ्यं ततोऽन्यविज्ञानो भवत्येति
दुर्गस्वरसः ॥

भाति । ज्योतिर्लिङ्गयेति हि तदर्थः । ज्योतिर्ज्ञानमिखनर्थान्त-
रेव । उभयस्य प्रकाशमयत्वात् । ज्ञानप्रधानो ह्ययं दैव्यो
होताऽन एवायं परोऽयमवरोऽल्पविज्ञान एतदस्मादिति भावः ।

तदेतदेवं कृत्वाऽभिप्रधानकर्तृत्वात्सूक्तं वैश्वानरीयम् । येऽत्र
वैश्वानरशब्दास्ते पार्थिवार्थि विशेषणत्वेन ।

होतृजपस्तनयिर्वैश्वानरीयो भवति ॥

एवमपि तु सति अयमनग्निः प्रकृताभिप्रतिविषयः वैश्वान-
रीयो होतृजपः भवति विप्रतिपन्नपक्षे “प्रमाणमि”ति
शेषः । स हि सवितारं सूर्यमेवाग्निमाह तत्र का गतिः ? इति
पूर्वः पक्षः नृशब्देन सूचितः । यथा—

**“देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह
पित्रा वैश्वानरेण” इति ॥**

एवमेतं जपं वर्णयन्ति—स्वपक्षे निःक्षिपन्तो भाष्यकृत उत्तर-
पक्षतया—

इममेवाग्निं सवितारमाह—सर्वस्य प्रसवितारम् ॥

इमं—पार्थिवमेव । कथम् ? प्रसवितारं पितरं पालकं
सर्वस्य भूतजातस्य यज्ञद्वारेण—अग्नी प्रास्तादुत्थ्वैव जगतो जीव-
नमिखत्सकृदवोचाम । आह मन्त्रदृक् ।

मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् ॥

अस्य “वैश्वानरमाह”ति शेषः । तथाच सह तेन वैश्वान-
नरेण पित्रा । एवं हो पितायुगमिति व्यपदेशार्थपार्थिववादस्यो
वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो वोत्तमो वैत्येवमेवमनग्निर्वैश्वान-
रीयत्वेऽपि स्तुति होतृजप इति स्वरूपव्याक्रियैव पराकरोति ।

अत्रापि—

**यस्तु ह्यक्तं भजते तस्मै हविर्निरुपयतेऽयमेव
सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥**

किं कारणम् ? अनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होतृजपस्यायमेव
पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवप्रियते याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे
चायमेवैवो मन्त्रो व्यपदेशहेतुरेयैश्वानरलं ब्रवीति । संप्रति
मन्त्रेणाग्निर्वैश्वानरत्वा अग्निर्वैश्वानरत्वमिवा “आहुतो अग्नि-
मभरद्विष्वस्तो वैश्वानरं सांस्तुतिषां परावतः” इत्यनेन
(७-२६) आकृष्टिपक्षेण खेनाव्यभिचारिणा समीभवति ।
तद्विषयवैश्वानरस्य पार्थिवस्य वैश्वानरत्वतायां च विशेषहेतवः
षड् व्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते ।

एतस्माद्विशेषहेतुबाहुल्याद्यमेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः सूक्त-
भाक् हविर्भाक् चेति सूत्रप्रसङ्गः ।

**निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधे-
येन भजते भजते ॥ ९ ॥ (३१)**

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शाल्वे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः अध्यायश्च

समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

४९ नि०

एतेन वैश्वानर इत्यनेन निपातमेव भजते इति उक्त-
वदर्थकं, पदद्विखलमप्ययसमाप्तिस्वरूपम् । अत्र दुर्गाचार्य आह
(अध्यायव्याख्यामुपसंहरन्) ।

तदेवमेतस्मिन् “वैश्वानर” पदविचारप्रसङ्गे हविष्यामतीर्थं
सूक्तमुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानर इति—एकमेवेदं
ज्योतिर्लिङ्गा वर्तते इति मन्त्रस्य भावोपप्रदर्शनायैवमुपनिर्गतम् ।
इदं शेषेण शब्दाव्यवसंकेतैश्च मन्त्रार्थचन्दनेषु दुरवबोधेषु सतिमता
मतयो न प्रतिहन्यन्ते, वयं त्वेतावदत्रावदुच्यमाह इति
॥ ९ ॥ (३१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविद्वतो दै० कां० सप्त-
माध्यायस्य सप्तमः पादः । सप्तमाध्यायः

समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

**द्रविणोदाः कस्मात् ? धनं द्रविणमुच्यते—
यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणं—यदेनेनाभि-
द्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः । तस्यैवा
भवति ॥ १ ॥**

अथ द्रविणोदा इत्येतदेवतापदं प्रओत्तराभ्यां निर्गवीति ।
तत्र पूर्वपदं तावद्विरुद्धं निर्गवीति—धनमिति । अत्र हेतुमाह—
यदिति । एनत् कर्मभूतं धनमभिच्छयार्थितो द्रवन्ति
तस्मादेतद्द्रविणमुच्यते । तथाच द्रवतेर्गलधौत्वं (भ्वा० प०)
कर्मणि “हृदक्षिभ्यामिन्” (उ० २-५२) इति इनप्रत्यये
गुणणत्वे रूपम् । अथ वा बलं द्रविणम् । अत्रार्थे कारणे—
इनपूर्वैर्गैव । तदाह—यदेनेनेति । यस्मादेनेन अनेन ।
अत्रान्वादेशे इदम् एनादेशः (पा० २-४-३४)—बलेन
संयुक्ताः सन्तः परान् अभिद्रवन्ति अभिभवन्ति तस्मात् ।
अथोत्तरपदं निरावष्टे—तस्य दातेति । तथाच ददातेरुनि
(उ० ४-१८८) पूर्वपदस्य सकारोपजने च द्रविणोदाः
भूस्थानदेवता तस्य प्राधान्यस्तुतिषुका एषा अनुपरीया ऋक्
भवति । यां हृष्टा देवतापदसमाप्ताये एष समाप्तात इत्येव-
मद्वेऽप्युक्तम् ॥ १ ॥ (१)

**“द्रविणोदा द्रविणसो प्रारवहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमरीकते ॥ १ ॥” (ऋ० सं० १-१-२८)**

द्रविणोदा इति । मेधातिथेयार्थं गायत्री । द्रविणसः
धनार्थिन ऋत्विजः प्रारवहस्तासः प्रारवहस्ताः । अहुर्गायत्रः
(पा० ७-१-५०) अनिषवसाधनपाषाणधारिणः । अध्वरे
अग्निशोमादौ प्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेण उक्तादिषु च ।
दुर्वैस्तु—यजतिषु हविःसंप्रदानेषु सवनेषु वा चागस्थानेथिष्विष-
माह । द्रविणोदाः द्रविणोदसम् “सुषां सुष्टप” (पा०
७-१-३९) इत्यादिना अमः सुः । धनप्रदं यं देवम् ईळते

याचन्ति-स्तुवन्ति-वर्धयन्ति-पूजयन्तीति वा । सोऽस्मैभ्यं द्रविणानि ददाक्षियेतदाशौस्महे ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

द्रविणोदा यस्तम् । द्रविणस इति-द्रविण-सादिन इति वा, द्रविणसानिन इति वा, द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति-स्तुवन्ति-वर्धयन्ति-पूजयन्तीति वा ॥

इति । अत्र—द्रविणोदा इति प्रथमैकवचनान्तं कर्तृपदं बहुवचनान्तक्रियापदेनाभिर्संबन्धुमशक्तुवन्त्युत्वे द्रविणोदसि तैत्त कर्मत्वेन नमोर्वाचकार यस्तस्मिन्लक्ष्याहस्य । तथाच द्रविणोदा यो देवस्तं द्रविणोदसमिति वाक्यार्थः । द्रविणसः द्रविणाय तदर्थं (द्रविणं लप्स्यामह) इति कर्मसु सीदन्ति रैच्छन्ति (ऋत्विगादिरूपेण) तच्छीला इत्यर्थं किरप् । तस्य छिलमाश्रित्य टिलोपश्च बाहुलकात् (पा० ३-३-१) । तदाह-द्रविण-सादिन इति । वास्यब्दः प्रकारान्तरवचनः स इह वाच्य-प्रकारमेवमेव तावदर्थस्त्वेक एवेत्यवगमयति । अथ वा द्रवि-णसानिन इति । द्रविणस्य धनस्य-गवादे-हविषो वा देव-तार्थस्य सानिनः संभक्तारः । “वष संभक्तौ” (श्व० प०) ततोऽपि पूर्ववत्प्रक्रिया । अर्थे विशेषः । अथ वा बहुतैमळलापि वाक्यं प्रथमान्ततयैव स्तुत्यस्य निराकाङ्क्षतया पुरिसमाप्यते पञ्चम्यैकवचनान्ततामसाभित्येसाह—द्रविणोदसि । यं देवं द्रविणोदसमखरे यज्ञेषु च आबहस्ता ऋत्विज इळते स

१. द्रविणोदा देवः ॥

२. आश्लिषमध्याह्नस्य समाप्यते, यमीळते स-इति यत्तदोः परस्परपक्षित्यात् । पयोऽर्थः । कामिल्यध्याह्नस्यः सुभावाभापाय क्षोभोत्पत्त्या कथमधिकृतोऽन्यथा द्रविणोदा इति कर्तृपदं चेतिक्रिया-वामसमानवचनानां नामिसंबन्धीयात् । अस्य प्रथमान्तपक्षेऽपि द्रविणस इति पञ्चमीमाश्रित्य पिबत्विलक्ष्याहारणे समर्थनमपि भाष्यकारेण कृतमनुपपन्नं व्यक्तौभविष्यति ॥

३. द्रविणोदः पदम् ॥

४. “पदुः विशरणगलवसादनेषु” (श्व० प०) ततस्माच्छी-ल्यविशिष्टे कर्तारि क्रिया सादिन इत्यनेन समानार्थतोत्तरपदस्य भवति ॥

५. यस्तस्मिन्लक्ष्याहस्य । द्रविणोदसो देवताश्चास्तुल्यत्वेन सामर्थ्यमुपनीतमिति न स क्रियापदेन बाह्यावर्धनेनाभिर्संबन्धीयात्त-स्मात्पिबत्वित्येवाध्याह्नस्य द्रविणोदस इति पदं पञ्चम्यन्ततया व्याचष्टे-तथा च वामयद्वयम् । अखरे यज्ञेषु च आबहस्तासो देवमीळते । द्रविणोदा द्रविणसः (सकाशात्-तदर्थं) पिबत्विति । पतयोश्च परस्परमभिसंबन्धवा-र्थ-स-इत्यध्याह्नमेव वृत्तिकृता । परं द्रविणोदा इत्येतत्कर्तृपदमेव स्तुत्यलक्षि प्रथमान्ततया योजितं वामयानुपपन्नं निर्देश्यते-यमिलानिना । आशिषा संप्रयोगो हि वक्ष्यमाणो निगमव्याख्यापरमो नैश्चकानाम् ।

देवो द्रविणोदाः द्रविणसः-द्रविणसंभक्तुस्मात्सोमात् (समं-भामादाय) पिबतु इति एतदाह्यास्महे ।

अथ द्रविणोदःपदे देवतातत्त्वं विचारयति—

तत्को द्रविणोदाः ॥

तत्र तावत्—

इन्द्र इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोर्दातृतम-स्तस्य च सर्वा बलकृतिः ॥

क्रौष्टुकिरिति । आचार्यो “मन्यत” इति शेषः । अत्र हेतुमाह-स इत्यादिना । दातृतमः अतिशयेन दाता । अत्र च इति हेतुर्थकोऽभिधानविग्रहे हि बलं द्रविणमित्युक्तम् । बलकृतिश्चेन्नस्य सर्वा तस्मादिन्द्रो द्रविणोदा इति तन्मतम् । अत्रार्थ—

“ओजसो ज्ञातमुतमन्य एनमि”ति चाह ॥

(ऋ० सं० ८-३-४-५)

मन्त्रदृक् । अधिपतिलङ्कृत एवास्य बलेनाभिसंबन्धः । तस्माद्युक्तं यत्तस्य दाता स्यात् । तथाहि—

“अथर्विद्युरेति यद्बहुन्लोजसो ज्ञातमुत मन्य एनम् । मन्योरियंय हुय्येयुं तस्यो यतः प्रजुज इन्द्रो अल्य वेद ॥”

अश्वारिति । शक्तिपुत्रस्य गोरिवीतेरापि मास्तं त्रैदुभम् । इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचित् एनम् इन्द्रम् अश्वार्त् अर्धन- (व्यापन-)वतो मेधात् । आदिखाद्वाऽयम् इयाय आगत उदितवान्मा इति वदन्ति । यत् यद्यपि । उत तथापि अह-मेनम् ओजसः बलात् (बलराशेः कुतश्चिदतिमहत्) जाते मन्ये जानामि । यथायामतिबलवौल्लक्ष्यते । यतोऽसौ इन्द्रादी-न्यभूतबलपरामृताम् हतवानित्यर्थः । अथवा मन्योः क्रोधात्, वीर्यवोऽयम् इयाय उक्तोऽर्थः । तत एव हुय्येयुं बाहुसंभ-मिभ्यु युदेयु सुससैदएहेष्वेव वा उदकाहृणाणिकारयुक्तेषु मेघवधकर्मसु वा तस्यो तिष्ठति । वर्तमाने छिद् (पा० ३-४-६) । अथ वा किं जानीमः कुतोऽप्यन्यैश्चयोज्जात इत्यतो ब्रूतः । यतः यस्यादयमिन्द्र-प्रजज्ञे प्रजातः तद् अस्य जन्मनस्तत्त्वम् इन्द्रः एव वेद जानाति । न हान्यो हातुनीष्ट इति भावः ॥ ५ ॥

अथाप्यग्निं द्रविणोदसमाह ॥

अथ अयमपरोऽपि हेतुरित्यस्य द्रविणोदस्त्वैव यदिममग्नि-द्रविणोदसम्-आह अवीति मन्त्रदृक् । स मन्त्रो यम्यः ।

१. ततः “अनुमुपि”- (उ० १-१४५) इत्यादिनात्र कर्त् । “अनु व्यातो” (खा० आ०) ॥

२. सर्वथाऽत्र हरतेः “अध्यादिस्वात्” (उ० ४-११२) यस्त्यद्वच । हरति मन इति हन्त्यम् ॥

३. तथा चामरः “हर्म्यविधनिनां वासः” इति ॥

केचित्तु “द्रविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः” (ऊ० सं० २-८-१) इत्येव मन्यन्ते । तेन किमिष्टपेक्षायामाह—

एष पुनरेतस्माज्जायते ॥

एष इन्द्रः एतस्मात् इन्द्रात् जायते । तथा च यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः स एव द्रविणोदा इन्द्र इति सिद्धम् । कुत एतत् ?

“यो अश्मनोरन्तरग्निं ज्ञानं” ॥

(ऊ० सं० २-६-७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

एन्द्रे हि निगमे श्रूयते—

“यो हुत्वाहिमरिणास्तु सन्निधून्सो गा उदाज्वद्वृषा वृक्षस्य । यो अश्मनोरन्तरग्निं ज्ञानं संवृक्षसमस्तु स जनासु इन्द्रः ॥”

यो हत्वेति । गार्तसमैन्द्रं श्रेष्ठमम् । तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य निषेवत्ये विनियोगः । यस्मैमदो ब्रवीति—यः अहिं मेघं (निघं० १-१०-२१) हत्वा (मेघहननं कृत्वा) सप्त संख्यया सिन्धून् स्यन्दनशीला आकाशानवीरेला—इत्या इत्येवमादिकाः । अरिणास्तु अगमयत् “रि गतौ” (अया० प०) लङ् । यः च बलस्य मेघस्य (निघं० १-१०-३) क्षिराणां क्षिप्राणाम् अपघ्ना अपघानेन सङ्घातेन गः अपः उदाज्व

१. अत्र हि द्रविणोदः पदेन विज्ञ उच्यन्ते । ते यं जययन्ति सोऽग्निद्रविणोदस इत्यर्थे इत्यरुचिबीजमश्रोदाहरणे ॥

२. स हि ऐन्द्रं रूपमास्थितोऽहुरेवैन्धमानः किं मां ह्य ? नाहमिन्द्रः कस्तर्हीत्यनेनावोचत । अनेतिहासो हृदयेवतायास्तुक्तः—“संवृक्ष तपसात्मानमेन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चैव च ॥ १ ॥ तमिन्द्र इति भवा तु दैवो भीमपराक्रमो । धुनिश्च चुसुरिश्चोभौ सायुषावप्येवतुः ॥ २ ॥ विदित्वा स तयोर्भावश्रुतिः पापं चिकीर्षते । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ ३ ॥” इति । यो जात इति सूक्ते ह्ययं मन्त्रः पठ्यते । अनेतिहासान्तरं सायणभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

३. सायणस्तु—येतिहासिकपक्षेण व्याख्येयिषं मर्थं तत्र विशेषो यथा—सप्तसप्तशतीलाः सिन्धून्स्यन्दनशीला अपः अरिणात्प्रेरयत् । यदा सप्त गङ्गायमुनाया सुकथा नवीरिणाद् । “रिश्च अवेणे” कथादिः । यथा बलस्य बलनामकस्यासुरस्यापथा तत्कर्तृकाप्तिरोधानात् निरुद्धा गा उदाज्वरिगमयत् । (अपघा इति अपपूर्वाद्भावेः “आतश्चोपसर्ग” इत्यङ्गप्रत्ययः “घ्रापं सुडुग्” इति पञ्चम्या आकारः) । यश्च अश्मनोः अश्रोति व्याभोल्लसत्किमिलदमा मेघः । अत्यन्तशुद्धरूपोर्मेघवोरन्तरसीधे वैभुतमग्निं जज्ञान उपादधामास । यश्च समस्तु समदन्ति संस्रजयन्ति योद्धुणामावृषीति समदः संशामास्तेषु संवृक्षं दिनसि । वृणतेहिंसाशैस किमि रूपम् । स इन्द्रो नाहमिति ॥

४. तथा च केशवः—“गीर्तित्वे बलीवर्दे” इत्युपक्रम्य “धुक्षिणेः स्वर्गवज्रासुरदिमदुव्वाणकोमसु” इत्याह ॥

उदगमयत् । यः च अश्मनोः अश्मनवलोकीव्यावृषिच्योः अन्तः मध्ये अग्निं जज्ञान जनयति । “जन जनने” (जु० प०) अस्मादन्तर्भावितप्यथोदसैमाने लिट् (पा० ३-४-६) यः च समस्तु सङ्गमेषु (निघं० २-१७-२२) वाङ्मार्गं संवृक्ष संछेत् । “वृषी वर्जने” (तु० प०) क्तिप् । अयं हिंसायै नैषष्टुकः वृणकीति (२-११-५) । हे जनासः ! असुरजनाः । “आजसेरशुक” (पा० ७-१-५०) इत्यसुगामः । सः । इन्द्रः नाहमिति ॥ ३ ॥

अथाप्युतयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति ॥

अथ—अयमपरोऽपि हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्ये—यद् ऋतुयाजेषु ऋतवो यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते त ऋतुयाजस्तेषु द्राविणोदसाः द्राविणोदःशब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति ततश्च तेषामुतयाजानां पुनर्येत्पात्रं (येन ते हूयन्ते) तस्य इन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या भवति । (पीयतेऽनेनेति पानमिन्द्रस्य पानमिति कर्तृष्वया समास इन्द्रकृपानसाधनमिति तदर्थः) । तद्यथा—

“अपाङ्कोन्नादुत योत्रादमस्रोत नेद्वाद्ब्रुवतु प्रथो हितम् ।

तुरीयं पात्रमस्तुक्रमस्यैव द्रविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः ॥”

(ऊ० सं० २-८-१-४)

एतदपे व्याख्यास्यते यथोपयोगम् ॥

तथा—

“होतायक्षदेवं द्रविणोदसमपादोत्रादपादोत्रादपात्रेद्रासुरीयं पात्रमशुकममस्येन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वयमश्यात् स्वयमभिगृणीत स्वयमभिगृणीतया होत्रयतुभिः सोमस्य पिबलच्छावाक यज” इति । होतायक्षदेवं द्रविणोदामिच्छावाकस्य संप्रैवो भैत्रावरुणो ब्रवीति—अथर्धुया ऋतुभिः प्रैवेऽतिप्रेषितः होता यक्षत् यजतु देवं द्रविणोदसम् । स हि होत्राभिभिः सोममपात् पीतवान् । अथ पुनरिदं तुरीयं चतुर्थं संप्रदानमस्तुक्रमं अशुकम् अपूर्णमित्यर्थः । अमर्थं यत्पीला न म्रियते । अथवाऽमनुष्ययोग्यम् । इन्द्रपानम् इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतद्द्रविणोदा—देव इन्द्रः प्रतमसाभिवादरेण द्रविणसः धनविंसंमक्षुरस्मात्सोमास्त्वमंशं स्वयमश्यात् स्वयमभ्रीयात् । स्वयमभिगृणीत स्वयमभ्युद्यच्छेत् । ततः ऋतुभिः कालेन सह स्वयं पिबन्तु । किम् ? अभिमर्त्या अभिमर्त्या होत्रया सुत्या प्रवीयमानं सोमस्य स्वमंशम् हे अच्छावाक ! लभ्येतदेवं ज्ञात्वा यज इत्यर्थः । तस्यैवाच्छा-

१. “वृक्षं सुडुक्” (अ० प०) वद्वाऽशुकमपुनरुपितमनया देवतया अपरिमुक्तमित्यर्थः ॥

२. “गुरी वधमने” (तु० आ०) ततः कः ॥

३. अत एव ऋतुव्यतिदसुपरितनपदिनं पूतं शीतक आह ॥

वाक्यैस्त्वैषा याज्या—अपाहोत्रादिति गार्गसमदं जागृतम् । यः
द्रविणोदाः होत्रात् होतृयागात् सोमम् अपान् पीतवान्
उत अपि च पोत्रात् पोतृयागात् अमत्तं हृष्टवान् (सोमं
पीत्वाऽमाद्यत्) उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टृयागात् आरमेन
हितं पयं, प्रतं वा प्रथः देवानाममरूपं सोमम् (निघं
२-७) अजुषत् असेविष्ट अश्रीयत च । “शुवी प्रीतिपेन-
नयोः” (तु० आ०) स तादृशः द्रविणोदाः इन्द्रः अमृक्तं
दशपवित्रेणाष्टम् अमर्त्यम् अमरणाषात्रं तुरीयं पात्रं
चतुर्थपात्रस्थं सोमं पिबतु यस्यापयं द्राविणोदसः अमि-
रस्तीति शेषः ॥ ४ ॥

एवमेवासिन्निन्द्रस्य द्रविणोदः प्रवादवति त्रैये पात्रस्य इन्द्र-
पानम् इति सामाख्यार्थः । तस्मादिन्द्रोक्तोऽपि पिबतीति गम्यते ।
एवं चैत्रप्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा इति ।

अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति ॥

अथ—अयमपरोऽपि हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे न्येन-
मिन्द्रं सोमपानेन स्तौति मन्त्रद्वययुगाजेष्वेव । यथा—
“होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः”

(ऋ० सं० २-८-१-१) इति ।

नक्षत्र्य इन्द्रासोमपानेन स्तूयते, तदर्थत्वात्सोमसंस्कारस्य ।
भवति हि सोमाप्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तथैवा-
“अश्वशूरं शुधे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधन्विदे”
(य० वा० सं० ५-७)

इति । तस्माच्च यत्र सोमपानस्तुतिस्तत्र तन्नेन्द्रो देवतेति
स्योदो न्यायः । प्रसिद्धतरं हेतुद-यदर्थ-मेव हविः संस्क्रियते
तस्मा एव प्रवीयत” इति ।

अथाप्याह—

“द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः” ॥

(ऋ० सं० २-८-१-४)

इति । यस्य द्राविणोदसः अमिरपयं स द्रविणोदा
इन्द्रः पिबतु सोमाधामित्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

समाप्ताः कौटुक्ष्यमिमताः पूर्वपक्षदेवतः ॥

अथ किमकु-एतेर्हेतुमिरिन्द्रो द्रविणोदा इति ? नेत्याह—

अथमेवाधिर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः ॥

२. दशरात्रे पथेऽइति ऋतुयाजेषु प्रैषावृक्षशिरस्कांस्त्वातेः
प्रैषः प्रैषितव्यं यद्यप्यं चैत्युत्क्रान्तं तत्र तुभ्यलिलाषायाः पदं प्रैषाः
पूर्वपूर्वो निरिद्धा होत्रादिभिः क्रमेण प्रक्षिप्ताः सप्तमादयः पदं प्रैषा
अनेन द्युक्तेनोच्यन्ते य एतेऽपि होत्रादिभिः प्रक्षेपणीयाः । तत्रायं
चतुर्थः प्रैषोऽप्रक्षिप्तः । तत्र “तुभ्यं षडृत्यं तु जागतं तु” शत्रु-
पकावचनं तु शब्दः पुनरर्थः इति कुत्वेवमपि षडृत्यं द्युक्तं तदेव ।
तथाचातुर्कान्तं “द्वयं ऋतुयाजानां ० ० तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठया
अप इति द्वादश” इति । अत्रेतिशब्द आचर्यः ॥

मन्यते । अथमेव यस्य पृथिवीस्थाने समानानम् । अपि
च—यदि मध्यमोऽमविष्यत् ततो यायेतानि माध्यमिकानि
रेन्द्रानि वा पात्रेभ्योऽपि वा बार्हस्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः
प्रवादा अभविष्यन् मध्यमस्य कर्मणा चैनं रसानुप्रदानादिना-
ऽस्त्वोच्यन्, न चैतदुपवमस्ति किंताहं ।

आग्नेयेष्वेव हि द्युक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा
भवन्ति ॥

हिशब्दो हेत्यर्थः । यस्मादाग्नेयेष्वेव स्वेकषु द्रावि-
णोदसाः प्रवादा विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति अतिकर्मणा
चैनं स्वेकषु स्तौति, नेन्द्रकर्मणा, तस्मादयमेवाभिर्द्रविणोदाः ।

कथमित्यत उपदर्शयति—

“देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम्” ॥

(ऋ० सं० १-७-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अग्निनाऽप्येव बहवः सन्ति । तत्रायं यथा—

“स शुक्लथा सहसा जायमानः सुधाः काव्यानि बलं चतु विश्वा ।
आपश्च मित्रं ध्रिषणां च साधम्येवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम्” ॥
इति ।

कुत्सस्यैवमार्धं त्रैष्टुभम् । आग्नेयम् । पितृभ्योऽपि स्विष्टकृपुतो-
ऽनुवाक्या । सहसा बलेन । सह इति बलनाम (निघं० २-
९-१७) । जायमानः निर्मेत्यनेनोत्पद्यमानः सः अग्निः
सुधाः तदानीन्तनकथनतरमेव प्रत्यधा प्रज्ञ इव (निर-
न्तैन इव) “प्रज्ञपूर्वविश्वेनात्साल्छन्दसि” (पा० ५-३-
१११) इतीत्यर्थं धारयत्ययः । विश्वा विश्वानि सक्वाणि
काव्यानि कवेः कान्तदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि पितृदैवतानि
हवींषि वै चट्ट सत्यम् (अव्ययम्) अधस्त आचारयत् ।
पूर्वं विद्यमान इवायममिच्छपत्तेरनन्तरमेव यथाऽभितथेन न्यायेन
धारयितव्यानि दापयितव्यानि वा पितृभ्यो हवींषि, तथैव
सद्योजातोऽपि धारयति वा ददाति वा । स्वकीयं हविर्वहनादिकं
सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । यमिममसि वैद्युतकृतेण वर्तमानं
मेधेष्ववस्थिता आपश्च ध्रिषणा च या माध्यमिका वाक्
सा च (निघं० १-११-४४) मित्रं सखिर्भूतम् साधन्

१. उपलक्षणमेतदुक्तमस्मापि तस्याप्यनेनोपक्रमेण निराकरण-
मिहनात् ॥

२. तथा चामरः—“पुराणप्रतनप्रज्ञपुरातनविरन्तराः” इति ।

३. प्रथमार्थे—“गुणवचनमाक्षणादिभ्यः कर्मणि च” (पा०
५-२-१२४) इति कर्मणि ध्यत् । द्वितीयार्थे स्थाये “प्रधादिभ्यश्च”
(पा० ५-४-३८) इत्यण् । कर्त्तव्यं पितृभ्यो देयम् “हव्यकव्ये
दैवपिबन्ते” इत्यमरः ॥

४. तदुत्पत्तियोगात्सहवस्थानात् । यथा च श्रूयते “सु
तस्यादेतस्यादायमन आकाशः संभूतः आकाशाद्वातुर्वायोराशिरधे-
रापोऽन्नः पृथिवी” ति ॥

साधयन्ति । “विधू संराजौ” (दि० प०) निष्पि “स्त्रियतेर-
पालोकिने” (पा० ६-१-४९) इत्यालम् । लोब्धाढागमः
(पा० ३-४-३४) “इत्थ लोपः-” (पा० ३-४-९७)
हृतीकारलोपः । “छन्दस्वुभयथा” (पा० ३-४-११७)
इति शप आर्षधातुक्लात् “गेरमिति” (पा० ६-४-५९)
इति गिलोपः । कुर्वन्ति । तमिंस् द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य
दातारम् । “अन्येभ्योऽपि हयते” (पा० ३-२-७५) इति
ददातेर्विच् । अग्निं देवाः दानादिगुणयुक्ता ऋत्विजः धार-
यन् गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा देवा एव पूर्वं
इन्द्रादयः द्रविणोदां द्रविणानां हविषां देवेभ्यो दातारं बोधारं
कृत्वा दैव्ये, धारयन्धारयन्ति ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्प्रकारे यं घृतवन्तो देवाः सोऽस्माकमिदं नाम
करोल्लिति-आशिषिकवाक्यतया । एवमेवाग्निः द्रविणोदा इति
स्थितः पक्षः ।

अथोक्तं परपक्षं प्रतिक्षिपति—

**यथो एतत्-सबलधनयोर्दातृतम इति सर्वोऽसु
देवतास्त्रैश्वर्यं वर्तते ॥**

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् सव०००तम इति । अकार-
णमेतदिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । यतः सर्वो०००तते । अत
ऐश्वर्योत्सवो एव धनबलयोर्दातृत्यो भवन्ति । तस्माद्वैशेषिक-
मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे ।

**यथो एतत्-“ओजसो जातमुत मन्य एनम्”
इति चाहेति, अथमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो
जायते तस्मादेनमाह-सहस्रस्फुत्रं सहस्रः स्रुतं
सहस्रो यहुम् ॥**

यथो एतत् यदप्युक्तम् बलवृत्तिमधिकृत्य-ओज०००एन-
मिति । तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य । यतोऽयम०००यते । तस्मात्
एव कारणात् एनमिति सहस्रः पुत्रमित्येवाधिकमाह
मन्त्रद्वक् । अत्र “पक्ष्मः पतिपुत्र” (पा० ८-३-५३)
इत्यादिना विसर्गस्य सलम् । यद्गुरुपत्यं (निघं० २-२-११)
तदत्र निगमाः क्रमेण पठ्यन्ते ।

“युञ्जः सुर्षिरासुतिः युञ्जो होता वरेण्यः । सहस्रस्फुत्रो
अजुतः” ॥ ६ ॥ (ऋ० सं० २-५-२८)

१. तद्विधेयतायोगात् ॥

२. दूतकर्मणि “दूतस्य भावकर्मणी” (पा० ४-४-१२०)
इति यद् । “स्वास्त्यैश्वर्यो दूतो दूतं तद्भाषकर्मणी” इत्यमरः ॥

३. अथ इति वितर्कैऽप्यधारणे वा, यथेति वितर्कः । तथा च
येनैव प्रकारेणासमर्थो हेतवः कौटुकीयैकतास्तोनैव प्रकारेण
एतत्सल्लुभ्यश्च प्रवक्तृभ्येण प्रतिस्मादाशय इति तात्पर्यार्थोऽन्य-
द्वापि संगमिति । संगमनीयश्च यथोपयोगमन्यत्रापि ॥

४. विशेषस्य- (तस्मिन्नेवावस्थापनस्य) आधानहेतुर्गमकं न
भवतीत्यर्थः ॥

एतस्मदस्यार्थं गायत्री आग्नेयी । अग्नी समिदाधाने विनि-
योगः । युञ्जः हुमात्रः सुर्षिरासुतिः सुर्षिरासुते आशि-
ष्यतेऽस्मिन्निति तादृशः प्रज्ञः पुरातनः होता होमनिष्पादकः
वरेण्यः वरणीयः सहस्रस्फुत्रः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः ।
“छन्दसि वा प्राप्तेदितयोः” (पा० ८-३-४९) इति विस-
र्गस्य सः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अजुतः आश्वर्यभूतः महान-
मणीयो वा । स इदं नामास्माकं करोल्लमुजानात् वेत्तास्त्रीगत-
माकृशातमव्याहृत्य समाप्यते वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

“त्वं ह यद्यविष्टय सहस्रं सुतवाहुत ।

क्रुतावां युजिषो भुवः” ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० ६-५-२४)

आङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्री आग्नेयी । सामिधेनीध्वा-
मेयेऽसायकामकर्मणि याज्या । हे अग्ने ! यविष्टयं युवतम !
सहस्रः सुनो बलस्य पुत्र । यत् यस्मात् आहुत आहुतः
अभिहुतः विसर्गलोप आर्षः । कर्त्तारस्यैव एव पाठः ।
क्रुतावा सलवान् । “छन्दसीवनिषो च” (पा० ५-२-
१२२ वा०) इति मलये वनिप् । “अन्येषामपि-” (पा०
६-३-१३७) इति धीयः । यजिष्यः यज्ञाहैः “यज्ञाभिरन्यो
यज्ज्यौ” (पा० ५-१-७९) इति यः । सहस्रस्फुत्रो भुवः
सर्वति । विकरणव्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) स्तः सिप
हलोपश्च । शस्य ऋत्विगाहुणभाव उबडादेशः । तस्मात्त्वां
वयमपि जुहुमः । समस्माकमेवं भवेत्येतदाशासहै ॥ ३ ॥

“अग्ने वाजस्य गोमतं ईशानः सहस्रो बहो ।

अस्मे भेहि जातवेदो महि अर्वः” ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-५-२७)

गोतमस्यार्षमुष्णिगाग्नेयी । इष्टकोपधानेऽग्नी विनियोगः । हे
अगवन् ! अग्ने ! सहस्रो यदो बलस्य पुत्र । जातवेदः !
यत् त्वं गोमतः गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशानः
होतरोऽसि । अतः अस्मे असाहु । “सुर्षां स्रुतम्-” (पा०
७-१-३९) इत्यादिना सुवः सौभाग्यः । महि महदेवत अर्वः
अर्धं (तिघं० २-७-४) गवादिधनं वा (तिघं० २-१०-२६)
वेहि स्थापय असदधीनं कुह । इत्येतदाशासहै ॥ ४ ॥

**यथो एतत्-अग्निं द्राविणोदसमाहेति, क्रलि-
जोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते
चैनं जनयन्ति ॥**

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् अग्निमिति । नेन्द्रादयं
द्रविणोदसो जायते । किं तर्हि ! ऋत्विजः । त एव अत्र
एतस्मिन्नुक्तनिगमवाक्ये द्रवि०००च्यन्ते । यतस्ते हविषः
हवीरूपस्य द्रविणस्य दातारः । ते च पुनर्मात्रं जनयन्ति ।
अत्रार्थः—

१. देवानां हि हविर्द्रविणं (धनम्) तदेवे वदत इति द्रवि-
णोदसः । साधनमुक्तं पूर्वमुपक्रम एवास्य ॥

“ऋषीणां पुत्रो अधिकाराज एषः” ॥

(य० वा० सं० ५-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अपिना अन्योऽपि । अस्य—“अप्राप्तिसंभरति प्रविष्टः” इत्यादिः । “तस्यै विधेम हविषा घृतेन मा देवानां यूयजाम भागधेयम्” इत्युत्तरार्धम् । अनेन निमेष्योऽभिराहृतः । य एषः अधिकाराजः अधिकरीतिः असौ आहवनीये अग्निः निमेष्यः प्रविष्टः सन् चरति ज्वलति । स एष ऋषीणाम् ऋत्विजां पुत्रः दीर्घमैथ्याभिनिष्पादितः तस्यै विधेम तं परिचरामहे धयम् अनेन हविषा हवनीयेन घृतेन आज्येन । कुतः ? देवानां भागधेयं भागं । स्वायं धेयप्रलयः (पा० ५-४-२५ वा०) मा यूयजाम मा लोळुगाम इत्येतो विधेम (निर्व० ३-५-२) ।

यथो एतत्—(ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति) तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति (समाख्या) भवतीति—भक्तिमात्रं तद्वति—यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेष्वित्यादि—एतदव्यपारणम् यतो भक्तिमात्रं गुणतः संवादं भवति तत् । तुर्बला हि समाख्या । यतः असामान्यात्कृतश्चिद्वगुत्तु-बादः । यथा०००त्राणाम् । नातदेवतानामपि सत्ताम् ।

यथो एतत्—सोमपानेन (एनं) स्तौतीति ॥

एतदव्यपारणं, यतः—

असिन्नयेतदुपपद्यते ॥

एतत्—सोमपानम् । अत्रार्थ—

“सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः” ॥ ८ ॥

(ऋ० सं० ४-३-२५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

सोममिति । इथावाश्रयार्थं जागतम् । अभिमहेवताकम् ।

आग्निमास्तस्य याज्या ।

मन्त्रो यथा—“अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिर्कैकभिः

सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विचस्निवैभिर्गुप्ति-

वैथानरं प्रविषा केतुनां सुखः ॥”

हे भगवन् ! अग्ने ! वैश्वानर ! लभेभिः मरुद्भिः मितरोभिर्मरुद्भिः शुभयद्भिः भवन्तं शोभयद्भिर्न्याध, स्वयं वा शोभमानैः : “शुभश्छम् शोभायै” (तु० प०)

१. विपतिर्धानकर्मोऽपीति दुर्गः ॥

२. विश्वनरदित । सर्वोपकारिभिलषः ॥

“संज्ञादूरको विधिरनिलः” (१४ प०) इति लघुपधुगुणाभावः । पक्षे गिजर्थोऽपिचक्षितः । ऋकभिः ऋग्वद्भिः सुसैरित्यर्थः । मलयेंडज वनिप् (पा० ५-२-१२२ वा०) ऋक् वाक् (स्तुतिः) (निर्व० १-११-३४) रसहर्तृमिरिति दुर्गः । गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः (गणशो भवन्तमाश्रयद्भिः) पावकेभिः पावयितुभिः (शोधकैः) “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इति ऐसभावः । विश्वम् इन्वेषेभिः विश्वं (भुवनं) दृष्ट्वा प्रीणयद्भिः । “इवि प्रीणने” (भ्वा० प०) सर्वमिदमागच्छद्भिर्गुह्यमिति दुर्गः । आयुभिः अयनशीलैः । एतेर्गैख्योदुण (उ० १-१) बाहुलकात् । तच्छीले कर्तारि आयुष्मद्विरिति वा प्रदिवा पुराणेन (चिरन्तनेन) (निर्व० ३-२७-२) केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा (निर्व० ३-९-२) ज्वालायुजेनेति सायणः । सज्जः संयुक्तः । मन्दसानः मोदमानः सन् सोमं पिब इत्येतदाश्रयस्ते ॥ ८ ॥

अर्चिषोऽज मर्त्यैः (निर्व० ३-७-१३) ऋत्विजो वा (निर्व० ३-१८-६) अन्यथा छातुदाहरणमेवैव मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात् । इतरैर्मरुद्भिः संबन्धात् ।

“यथो एतत्—द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदसः” इति अस्यैव तद्वति ॥ ३ ॥ (२)

यथो एतत्—यत्पुनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेषु द्राविणोदस इति । अस्यैव अस्तेन्द्रवति । अग्रेपरि ऋतुयाजेषु सोमभाषित्वात् । तदेतत्तर्तः प्राकनेन निगमेनोच्यते ॥ ३ ॥ (२)

यथा—

“भेद्यन्तु ते बह्व्यो येमिरीयसेऽरिष्यन्वी-
क्यस्वा वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगुर्ग्य
त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-१-८)

भेद्यन्त्विति । यत्समदस्यार्थं जगती कृतव्या । हे भगवन् ! वनस्पते वनानां पते ! द्रविणोदः एतन्नामकामे ! ते तव बह्व्यः वोढारः रथस्य, अश्वाः सेभिः यैः । “अतो भिस्

१. एतत्तत्त्वं “निष्ठसमेवणाढातोऽयं तुमणो शुद्धेन तुल्योऽयं” इति दीक्षितेन दर्शितम् ॥ (सि० कौ०)

२. अत्र मतुपो लोपो गुणवचनतामाहुषोभिमल “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः” (पा० १-४-१९ वा०) इति ॥

३. केतुशब्दः प्रक्षापकवचन इति ॥

४. अचिनामस्य पठितोऽपि रूपनामस्य “केविदज मरुच्छब्दं पठन्ति” इत्युक्तत्वात्साधिरपेकतास्तुपगत ॥

५. मध्यस्थानदेवतावाक्भिः सदाभिमानोऽग्नेरसत्ताधारणं सोमपानोदाहरणं नोपपद्यत इति भावः ॥

६. द्रविणोदाः पिबित्वित्यर्थः ॥

७. “पारस्कारादि” (पा० ३-१-१५७) गणपाठाच्छब्द ।

एत्” “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्येवमावे
एवम् (पा० ७-१-१०३) बाहिल्लं नित्यम् ईयसे गच्छति ।
“इह मातौ” (दि० आ०) ते एते मेघन्तु शिशन्तु
(वृषन्तु) “मिमिदा मेघने” (दि० प०) लोद । त्वं च
अरिषण्यन् अंविचांसन् । अहिंसमानः केनसिद्धिः दुर्गः ।
एमिरास्यस्यवर्षं सोममस्मत्प्रप्तं पातुं वीळयस्व दृढीभव
(आत्मानं दृढं कुरु) । ततश्च हे धृष्णो ! शत्रूणां धपेयितः ।
सोमम् आयूय आसिध्य (मिश्रीकृत्वाह्वत्वा । स हि पान-
पातृणां स्वभावो यदह्वत्वा मन्थनम्) अमिगूर्य अभ्युवन्थ
च ततो नेष्ट्रात् नेष्ट्रीयाद्विष्यात्प्रदेशा (स्थाना-) नेष्ट्रयां गा-
दिति सायणः । नेष्ट्रा वषदकृतं तम् ऋतुभिः सहःसंश्लैः
कालैः सह पिब ह्येतद्भूमहे । अत्र संहितिकौ कीर्षी (पा०
६-३-१३७) ॥ ३ ॥

अत्र हि “वनस्पते ! द्रविणोदः । पिब ऋतुभिः” इत्येवं
वनस्पतिराष्टसामानाधिकरण्यात्सोमपानार्थं संयोजने द्रविणोदसो
विशेषणविशेष्यभावशामर्थ्यान्वयो वनस्पतेर्द्रविणोदा इत्यायात्,
वनस्पतिश्च पुनरसंशयमभिः । “वहं वेवुत्रा त्रिंषिषो हवींषि-”
इति वनस्पतेः हवीर्वहनकर्मसंयोगात् खिष्टकृदिकारश्रुतेः ।
तस्मादग्निर्द्रविणोदाः, नेन्द्रः ॥

अथ यदुच्यते तदुक्तं—अथाप्येनं सोमपानेन सौतीत्यादि ।
तदर्थश्च—इन्द्रार्थं सोमः संस्क्रियते तस्मादिन्द्र एवास्य केवलः
पाता नान्य इति । नैतदेवम् । सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै गीयते,
अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते हूयते च । तद्यथा—
“अग्निं त्वं देवम्” (य० वा० सं० ४-५) इति सावित्र्याऽ-
स्वाध्या गीयते । “अश्वरूपं गृहे देव” (य० वा० सं० ५-७)
इति इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च गीयते “इन्द्रायामिवातित्रि”
इत्येवमादिभिः । नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाथाभ्यः ।
तथा च हूयते । तदैवं विविधराष्ट्रिभिश्च सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं
सत्यसत्यं वक्तुं यत्र यत्र सोमस्तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । संयुक्ते
चाग्निरिन्द्रेण सह प्रलक्ष्येन्द्रागे अहे “इन्द्राग्नी आगतं सुतं”
(ऋ० सं० ३-१-११-१) इत्यत्र । भवति चाभ्यर्थमपि
पृथग्रहणं यजुषा सोमस्य “अमये ला रायसोवाय ला”
(य० वा० सं० ६-६) इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता
स्यादिखनैकान्तिक उक्तहेतुरिति सिद्धम् ।

अथास्य भाष्यम्—

मेघन्तु ते बह्व्यो वोढारो यैर्यासरिभ्यन् दृढी-

१. “रिष हिंसायात्” (दि० प०) तत इच्छाप्रयवन्ताभि-
पातोऽयं शत्रुमत्सः (पा० ७-४-३६) भाष्ये त्रिच्छाये उपेक्षितः
न्यचः । तदन्तस्त्वैव वातुल्यव्येक्षितं, पाणिनिर्विधाह तथात्र
व्याख्यातम् ॥

२. बह्व्यस्य स्तुल्यैस्ताभि भाष्यात्सार्थयमर्षो भातृत्वा मने-
कापेक्षाभ्युपगमेन ॥

३. तथा चाग्निः “विष्णवं स्थाने गृहे मेऽङ्गी” इति ॥

४. द्राष्टादिदेवताके पात्रविशेषो । ग्रहः पानमुच्यते ॥

भवायुयष्टृष्णो । अमिगूर्यं त्वं नेष्ट्रीयाद्विष्यात् ।
विष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभावः । धिषणा वाग्धि-
पेदं धात्यर्थे । धीसादिनीति वा । धीसानिनीति
वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा । वनं वनोते । पिबर्तुभिः कालैः
॥ ४ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कुनिप्र० नि० द्वै० का० अष्टमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

धिषणा वाक् तदर्थमसौ साधते उपविश्यते इति वीरसः
सन् विष्ण्यः । तस्य पथादुपविष्टो होता संसति । धिषणा
कस्मात् ? धिषेयीतोर्देधात्यर्थे वर्तमानात् व्युत्पत् । पिबति
दधाति धारयत्यर्थमिति धिषणा । अथ वा धीसादिनी०
धीः प्रज्ञा (नि० ३-९-७) कर्म वा (नि० २-१-२१)
सा एतस्यां सीदति सनोति वा, संभजते तामिदं वा, तयोः
सीदति सनोति वा तथिमित्युक्तात् । एवं धीशब्दात्पूर्वैपदं—सदेः
सैनोतेर्वा उत्तरपदं धिषणाशब्दस्य विकल्पेन भवति । एवं
द्रविणोदसम् । हे वनस्पते इति । आह आह ब्रवीति संयो-
धनम् । तस्मादग्निर्द्रविणोदा इति सिद्धम् । कुतोऽयं वनस्पति-
रित्याह—एष हीति । हिशब्दो हेत्यर्थः । यस्मादेव वनानां
वृक्षादीनामनैर्गतोऽपि समग्रोऽपि दग्धुं न तानि दहति, तस्मादयं
तेषां पाता रक्षिता पालयिता वा । वीदुमाने मेदे उभ-
योरप्ययं पतिशब्दोऽतिप्रत्यये टिलोपे साधुर्मवतीति । अथ
वनं कस्मात् ? वनोतेः संभजनार्थस्य (भा० प०) तद्वि-
दावादिप्रयोजनाय वन्यते संभज्यत इति तद्वनमुच्यते । कर्मणि
वृष् (पा० ३-३-१९) संज्ञापूर्वकलाद्व्युत्पन्नः । “वनं
प्रलवणे गेहे प्रवासे(हे)ऽमाति कानने” इति हैमः । कालैः
ऋतुभिर्मातिभिर्देवैः सह । एवमयमग्निर्द्रविणोदाः सूक्ष्माभ्य-
विर्भाक् च । निपातमेवैतन्मध्यमं ज्योतिरुत्तमं च ज्योतिरेतेन
नामधेयेन भजेते इति दुर्ग आह—एष देवतापदविचारन्यायः
सर्वत्र देवतापदविचारार्थो यथासंभवमुपादेयः प्रज्ञाविद्वदे
विध्यते ॥ ४ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कुनिप्र० निरुक्तविज्ञतो द्वै० का० अष्टमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

१. धारयति कर्तारं फलप्रदानेनेति वा धीः कर्मवृत्तिः कर्मि वा ।
प्रज्ञा वा यदोपदर्शितम् ॥

२. पक्षाध्वि पक्षे दस्य नः सस्य पक्षं धियो हस्तरं च
प्रबोधादित्यादौ । ताच्छील्यं कष्टपात्रिभूतं छान्दसमेव कष्टितामा-
न्येऽन्वो (पा० ३-१-१३४) विधानात् ॥

३. “अशिः सर्वगतः स्मृतः” इति क्षासानात् । पञ्चभूतात्मकै
विधेऽन्वे सर्वत्र सत्पारसमुद्भवति च काष्ठादेव प्रमथ्यमानात् ॥

४. नित्यर्थे ॥

५. द्रविणोद इत्येतेन ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथात आप्रियः ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । अत इत्यनन्तरं । आग्निः ।
आग्नीसूक्ते समाज्ञाता आग्नीष्वामिना इत्याद्यो “वक्ष्यन्त” ।
इति शेषः । तथा चात्र दुर्गः—आग्निश्चामाशीनि आग्नीषु
निर्वक्ष्यन्ति, तानि पुनरमूनि प्रैक्षिके आग्नीसूक्ते पाठक्रमनि-
यमाद्विषयक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाज्ञायेऽपि शुभमाणालाहा-
दक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमणवैयर्थ्यादि । तदुक्तं वार्तिककारेण—

“क्रमप्रयोजनं नान्नां शाकपूष्युपलक्षितम् ।

प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञामधसादयेत् ॥” इति ।

इह कारणादभिधेयेऽभिधानान्नियमो नैस्तत्तानां, तदर्थमुपो-
दस्य निराह—

आप्रियः कक्षात् ? आप्नोतेः प्रीणातेर्वा ॥

इति तत्र आप्रोतेः कर्तरि रीङाणादिकः । प्रीणातेस्तु
 क्तिवैव । देवताते तु कर्मण्येवमौ बोध्यौ । आप्रियः ऋचस्-
 त्संचनधादेवता अपि । तथाहि दर्शयति—

“आप्रीभिराप्रीणाती”ति च ब्राह्मणम् ॥

इति चकारात् “इतीमा आग्नीदेवता” इति च । ऋचस्ता-
वदमुच्यन्ति आग्नीणन्ति वा देवता इत्याश्रियः । अथ पुनर्देवता
आश्रयन्ते आग्नीण्यन्ते वा इत्याश्रिय उच्यन्ते इति तदभिधाना-
न्याप्याश्रिय उच्यन्ते इत्यादयः । ते हि साक्षात्स्मरण्या वा
देवता अभिदधतीति सार्धं तत्तदभिधाने भविष्यति ।

तासामिध्मः प्रथमगामी भवति । इध्मः
समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (४)

तत्साम्—आशीषदन्निर्माह्वानं मध्ये इधम् इति प्रथ-
मंगासी प्रथममंगान्तुं (देवतापदसमाजाये) कालमस्येति
निगिः (पा० ३-२-७८) कस्मात् ? तत्पुरुषकलारिज्यायाः,
अनिल्यान्तु तन्पुरुषकलारिज्यान्तरं । तथाच—“पि इध्वी
क्षीतौ” (भा० ७) इध्यतेऽनेगारिषिति इधम् । यद्येध्वी ।
समिधत्त इत्यस्मिन्नेः समिधत्वम् । अथवाचम् वा इधम् ।
तस्य समित्कलारिज्यायः स्य यथा अनन्तरं निर्दिश्यमाना
प्रधानस्यस्तिभवेति ॥ १ ॥ (४)

“समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्य-
जसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकि-
त्त्वान्त्वं दत्तः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ८-६-८)

१. इष्मादीनां गुणाभिधानसामान्यं किञ्चिदस्तीत्यधिकार-
वचनम् ॥

२. उपसर्गार्थोऽत्र धातुनैव निगीर्णस्तेषां द्योतकत्वात् ॥

जमदेवर्षात्रैष्टुभम् । सृष्टमेवाहोमं यः साकः । हे इष्टम् ।
जातुवेदे । यस्त्वं समिद्धः संवीतः **अथ** एतस्मिन्निषिद्धे
जननीयेऽहनि **मनुषुषः** मनुष्यस्य मनुष्यस्येति वीष्णुमभि-
प्रेतं भाष्यकृतः । तेन मनुष्यशब्देऽपि मनुष्यवचनं इत्यस्य
कुरङ्गमिहोतो वेदे । दर्शितव्यं प्राक् सन्ध्यां समीनेऽहनि
प्रवृत्तयागानां जैत्रयणिकानां **दुरोणे** दुरवने (आयासेन रक्षि-
तव्ये) यग्रहर्हे (निर्घ- ३-५-७) **देवः** दाता हविषां
(हेतुकर्तृत्वेन यज्ञेऽस्त्रभाष्यमुपगच्छन्) **यजसि** अभियजसि
हविर्भिः । अतोऽस्माकमेतस्मिन्नहनि हे **सिजमहि** ! **लुस्य** ।
(स्तोतृ-लक्षणेन भूमित्राणां) स्तोत्राणां पूजयितृस्यैः कुम्भामान-
वा-भैर्मै । दुर्गलु-मित्रमहः मित्राणां पूजयितः । नित्यमभ्यु-
पेक्षमाण उपकारप्रदो यजमानानामिवह । **चिकित्वा**
नैतवानात् । तैः कृताः स्तुतीः । प्रान्तं प्रान्तं **आवह च**
आव्य च, अथ प्राप्य च । आहूय चैताम्यजेति चकारप्रबल-
ऽभ्योर्थः । तथाऽस्मिन्कर्मणि ष्वलक्ष्यभावमुपेहि-यथैतस्मिन्क-
र्मणि हविः प्रतिष्ठिष्यन्तोऽस्त्रभाषनीयुर्देवाः । अपि च
नैतदस्मिन् चित्रार्थे देवस्यार्कं कर्मणि संप्रधाः । ईताः स्वं एव
दुतः सर्वयजमानानां, सत्पूर्वैकलक्षितवागस्य । देवानां हविः-
प्रापणेन हितकारिणि सायणः । **कविः** कान्तदर्शनी ।
(कान्तप्रभः) कान्तप्रकाशो वा सर्वत्र । **प्रचेताः** प्रवृद्धचेताः ।
(प्रवृद्धज्ञानश्च) **असि** भवसि । यस्मात्त्वर्द्धस्यजमानानां
सातुज्ये हेतुशस्य तव दुक्तंमस्माकमाद्य देवान् यदुमि-
सोतो ब्रूहेत-आहूय वास्माकं देवाग्यत्र चेति संपुटितो
वाक्यार्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

समिद्धो अथ मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्य-
जसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिक्त्वाँश्चेत-
नावँस्त्वं दत्तः कविरसि प्रचेताः प्रबुद्धचेताः ॥

१. अत्र दुर्गः—जातवेदस आधार इति तदभिधानेन संबोधयते ।
 दृष्टा हि मन्त्रस्यैव कोशस्तु तदभिधानप्राप्तिः मन्त्राः कोशन्तीति ।
 अथ वा जातवेदा अथ त्वद्वेत्तुनभिष्यत्तस्वराक्षरस्यथाधारात्वाद-
 शक्त एवायं यद्वृत्तसाम्जातवेदास्तदाधारो यजति यत्तत्त्वमेव यज-
 तीत्युच्यते इति ॥

२. साकल्येन हि क्रियासंबन्धो वीप्सोच्यते । “नित्यवीप्सयोः”
(पा० ८-१-४) इति हि तत्र द्विर्भावो भवति ॥

३. मित्रैर्मिह्यते पूज्यत इति अमुन् (उ० ४-१८८) तत्सं-
बोधने । फलितमाह-स्तुत्य इति ॥

४. एष चार्थः शाकपूणिमतेनेति वक्ष्यते ॥

५. आरूपपूर्वको बहिराङ्गाने प्रसिद्धः । आवाहनमिति यथा-
 “अनुष्वधमावह मादधस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि ह्वयम्” (य०
 अ० १७-८८ क०) “बह प्रापणे” (श्रु० प०) लोह ॥

६. शङ्खावेक्षादभिर्यदपेक्ष्योच्यते ॥

१. यद्यपि ऋतमिति सत्यनामस्य पठितम् (नि० ३-१०-३)
तथापीयसि गच्छन्त्यनेन सुगतिमित्युक्तं यक्षः । तथा च भाष्यक-
द्वयति-ऋतस्य यानान्-यक्षस्य यानानिति । यानानिति यातेः
प्रावणाथैस्य (अ० प०) द्युलङ्घतस्य रूपं, पुंस्रवमाथैस्य ॥

मध्वा मधुरेण पाककृतेन (रतेन खाद्रेन) समञ्जनं संज-
क्ष्यन् (ससुपलेहयन् सञ्जमयमिति यावत्) स्वदयं गृही-
कृतं (खादुतामापादय) संहितायां शीघ्रैः (पा० ६-३-
१३७) । हे सुजिह्वं शोभना भिग्वा जिह्वा येन स तत्संयो-
धने । पक्षे शोभनज्वाले । मग्मानि मननीयान्यैसदभि-
तानि (अर्थवस्तुनि) मन्थतेरर्चति कर्मण इति सायणः ।
निषण्ठी तु “मन्महे” इति याज्ञाकर्मसु पठितम् (३-१९-३)
ततो मनिन् । सोत्राणीति सायणः । धीमिः खेः कर्मभिः अभि-
घारणालङ्कारेणोपस्तरणादिभिः (नि० ३-१-२१) प्रज्ञाभिर्वा
(नि० ३-९-७) ऋन्धन् ससृद्धानि कुर्वन् । उत अपि च
यज्ञे च ऋन्धन् संसाधयन् (खगुणैरपकुर्वन्) खसामर्थ्या-
स्समर्थयन् वा नः अस्माकं एतम् अध्वरम् ध्वरो हिंसा
तदर्थो यत्र तं, च यदा अवियमानो ध्वरो (यस्य) यस्य
तं तस्मैभिरिति तम् । देवता देवान्प्रति देवेषु (प्रविष्टं)
वा कृणुहि कुरु । अत्र “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्लभ्यो द्वितीया-
सामर्थ्यो बहुलम्” (पा० ५-४-५६) इति तदधीनवचनेऽर्थे
प्राप्रत्ययः । “तदितश्वासविमर्शिः” (पा० १-१-३८)
इत्यवयवत्वम् । बाहुलकादेरङ्कम् । अत्र कृणुहीत्यस्य गमयेत्यर्थं
भाष्यकृदाह ॥ २ ॥

— यथास्य भाष्यम्—

तनूनपात् पथ क्रतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्
मधुना समञ्जनं स्वदयं कल्याणजिह्वं । मननानि
च नो धीमिर्धैर्ज्ञं च समर्धय देवान् नो यज्ञं गमय ॥

निगद्व्याख्यमेतत् ।

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः ॥

अथ नराशंसः (३) इति निर्वैकल्यः । स पुनरेव
यज्ञ इति कात्थक्यो मुनिराह । कस्मात् ?—

नरा असिन्नासीनाः शंसन्ति ॥

नराः मनुष्याः असिन् यज्ञे आसीनाः उपविष्टाः
सन्तः शंसन्ति खुवन्ति “संशु. खुतो” (श्वा० प०) लट्
इति नराशंसः । अत्र नरशब्दः पूर्वपदम् आसेर्निष्ठान्तस्य
मध्यमं तत्र सीनस्य लोपः प्रयोदशवित्वात् (पा० ६-३-
१०९) शंसतेरुत्तरपदम् । अधिकरणे घञ् (पा० ३-३-
१३१)

१. अश्वेति सप्तजिह्वाः कालीकराव्यायास्ता ज्वाला एवमचि-
पक्षोच्यन्ते । तेनासौ सप्तजिह्वः सप्ताक्षिश्च ।

२. अत्र सायणमते करणे मनिन् । दुर्गमत्वे कर्मणि ॥

३.० ध्वरिहिसाकर्मसु पठितं (नि० २-१९-३) तस्मात्
“उत्ति संसायां घः” (पा० ३-४-११८) नन्पूर्वः । नक्षत्र
हिंसा भवति । द्वैपपूर्वको हि प्राणिभयो हिंसा । नक्षत्र देवः ।
तथाच शिष्टाः सरन्ति—“ओपथ्यः पदासो वृक्षास्तियंश्चः पक्षि-
णस्तथा । यथाश्च निघनं माताः प्रागुभयवुच्छितां गतिम्” इति ।
क्षितिपि “नवाङ् भ्रियसे” इति ॥

अग्निरिति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति ।
तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (६)

प्रशस्यः सुखः । तस्य यज्ञस्योर्वै एषा अनन्तोदा-
ह्रियमाणा श्रुतिः । भवति प्राचाप्यस्तुतिः ॥ ३ ॥ (६)

“नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यज्ञ-
तस्य यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियुग्धाः
स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-२-१)

नराशंसस्येति । वसिष्ठस्यार्थे त्रैदुभम् । पत्नीसंयाजे
लाङ्घ्यागस्य याज्या । ये देवाः सुकृतवः सुकर्माणाः । क्रतुरिति
कर्मनाम । (निघं० २-१-१०) दुप्रज्ञा वा (निघं० २-
९-५) शुचयः रीतिमन्तः । निर्णिकतरपामा इति दुर्गः ।
धियुग्धाः धीरिति कर्मनाम (निघं० २-१-२१) स्वाधिका-
रसुक्तानां कर्मणां धारयितारः (अनुविधारयितारः) उभ-
यानि सौमिकानि हविःसंस्थाधीनि च हव्या हव्यानि (हवींषि)
“शेष्टन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति श्लोपः ।
स्वदन्ति स्वदयन्ति (भाष्ये लयन्या व्याख्यास्यते) एषाम्
तेषां मध्ये यज्ञैः हविर्भिः सोमैर्वा यजतस्य यजनीयस्य
(प्रगोक्तुरभिमतकलसंपादयितुः) नराशंसस्य यत्सिन्ना
आसीनाः शंसन्ति (खुवन्ति) तथाभूतस्य यज्ञस्य । नरैः
प्रशंसनीयस्याग्निविशेषस्य वा महिमानं महत्त्वम् (महाभाग्यं
विभूतिम्) उपस्तोषाम (वयमुपगम्य चेतसा) स्तुमः
(अभिकीर्तयामः) ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य
यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वद-
यन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि चेति
वा, तात्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

यज्ञियस्य इति यजतस्तेत्यस्यार्थः । यजनसंपादयितु-
रिति तदर्थः । अहोर्ध्वंजातप्रत्ययैः । यज्ञैः कर्मणिगुका उप-
स्तुमः । यदेवमेतस्मिन्नुपस्तुतमहिभि नराशंसे यज्ञे किमप्यस्तु
इत्याशंसहे । सुकर्माणः इति सुकृतव इत्यस्यार्थः । जगद-
नुग्रहप्रदाताः । धारयितारः प्रज्ञानां यज्ञानां वा । एवमादि-
गुणसुका देवास्तौ स्वदयन्तु आसादयन्तु । “स्वद आसा-
दने (उ० प०) णिच् । मञ्चि तु “अग्नियुग्यन्ताश्चुरादयः”
इति गिजभावे स्वदन्तीत्युक्तम् । लोहयं च लट् छान्दसो
व्यस्येत् (पा० ३-१-८५) एताति हवींषि इति हव्या
इत्यस्यार्थः । तत्र शर्वा (पा० ७-१-३९) हव्यानीति प्राप्ते ।

१. प्रज्ञानां यज्ञानां चेति दुर्गः ॥

२. “तस्मिताः” (पा० ४-१-७६) इत्यधिकारस्ये बहुव-
चननिर्देशेन केचिद्विहिता अपीम् टिकत्रादयो बोध्या द्रष्टव्यस्तथावत् ॥

उभयानि यदि सौमिकः पशुः, ततः सोमं च । इत-
राणि-पशुपुरोडाशधानाप्रवृत्तीनि । अथ पृथक्सोमात्, ततः
तान्त्राणि तन्त्रोक्तानि प्रयागाव्यभागस्त्रिष्टुक्प्रवृत्तीनि ।
आवापिकानि च प्रधानहवीषि इत्याशास्महे ।

ईळ ईहेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैवा
भवति ॥ ४ ॥ (७)

अथ ईळः (४) इति निर्वक्यम् । स पुनरयम् ईहेः
स्तुतिकर्मणः । सुखार्थस्य “ईह स्तुतौ” (अ० आ०)
इति श्रुतिः कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९) स्तुयते ह्यसौ ।
इन्धतेर्वा । वीपनार्थस्य (६० आ०) वीप्यते ह्यसौ ।
निपातः (पा० ६-३-१०९) तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ अग्निः ।
तस्य अग्नेः एषा अनन्तरोदाह्रियमाणा भवति प्राधान्य-
स्तुतिः ॥ ४ ॥ (७)

“आजुह्वान ईज्यो वन्यश्चायाहमे वसुभिः
सजोषाः । त्वं देवानामसि यद्वा होता स एना-
न्यक्षीपितो यजीयान्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

आजुह्वान इति । भार्गवस्य जमदग्नेस्तारपुत्रस्य परछा-
मस्य वार्षं त्रैष्टुभम् । आशीस्तुक्ते अभिन्नयनाज्ञभूते प्राजापत्ये
पशौ याज्या । हे भगवन् अग्ने ! त्वमस्मिन्कर्मणि आयाहि
आगच्छ । यत्तस्म ईज्यः अन्वेष्यः । ईक्षिरिहाव्येषणकर्मा ।
कर्मणि ण्यत् (पा० ३-१-१२४) प्रार्थयमानः । यद्वा ईज्यः
वीपनाईः हविर्गिराज्यादिभिः । वन्यश्च सर्वलोकस्य
स्रोतव्यः । स त्वम् आजुह्वानः आहूयमान एतस्मिन्कर्मण्य-
स्माभिः वसुभिः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । (समान-
प्रीतिभूला) आयाहि आगच्छ । कुतः ? यतः हे यद्वा !
महन् (निष्० ३-३) । “शेवयद्वा” (उ० १-१५२)
इत्यादिना वनन्तो निपातो जकारस्य हकारादेशश्च । यजते
इज्यते वा । भाष्यमते लन्त्यथा व्याख्यास्यते । त्वं देवानां
होता आह्वाता (वतः) असि । सः त्वम् अस्माभिः
इषितः प्रेषितः अधीष्टो वा (अन्वेषितः) होतृत्वे तिस्रस्तासा-
कम् एनान् देवान् यक्षि यज हविषा पूजय । लोकेष्वं लेट्
(पा० ३-४-७) “सिबहुलं लेटि” (पा० २-१-३४)
बाहुकृतास्तर्षेष्टसिद्धिः । इत्येवं ब्रूमहे । यत्तस्म यजीयान्
यदुत्तरः अवशिष्येन यद्वा मनुष्यहोतृरिति । यशुशब्दाधीयसुनि
“वृषिमेययुः” (पा० ६-४-१५४) इति तुचो लोपः ॥ ३ ॥

१. इत्येनकारलोपः प्रकारस्य ङकापे गुणानामो दीर्घाकारस्य ।
ङकारस्य ङकारो व्याख्यातः ।

२. प्रापितः । अन्वेषणा हि “समिस्त्वन्वेषणा याज्ञाऽभिश्च-
सितीयोचनाऽपेना” इत्यमरेणोक्ता । अधीष्ट इत्यन्तर्भावितव्यर्थः ।
सकृत्स्य व्यापारित इति तदर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

आहूयमान ईक्षितव्यो वन्दितव्यश्चायाहमे
वसुभिः सह जोषणस्त्वं देवानामसि यद्वा होता ॥

यद्वा इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति ॥

हूतः आहूतः चारणाधिभिः । यातः प्राप्तश्चासावधिभि-
रिति द्विधातुजलं वक्षितम् इति स्कन्दशास्त्रिनः । ततोऽत्र
यातेर्हूयतेव “गेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति बाहुल-
काद्भूते कप्रत्ययो हूयतेः संप्रसारणाभावश्च ।

स एनान् यक्षीपितो यजीयान् + इषितः
प्रेषित इति वा अधीष्ट इति वा यजीयान् यष्टतरः ॥
व्याख्यातमेतत् ।

वर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैवा भवति ॥ ५ ॥ (८)

अथ वर्हिः (५) इति निर्वक्यम् । तत्पुनरेतत्प्रसिद्ध-
मेव कुर्ममयं यज्ञाज्ञम् । तत्कुतः ? परिवर्हणात् परिवर्हेद-
नात् । लूनं हि तद्भवति परिवर्धं च । तथाच—“वृहेर्नैलोपश्च”
(उ० २-१०२) इति इसिप्रत्यये गुणः । यद्यप्ययं वृद्धादेव
पठ्यते (भ्या० प०) तथापि छेदनेऽपि । तथाचामरः
“प्रमाणं निवर्धनं निकार्यं विशारणम्” इत्यादि हिंसास्यै
पठति । उपसर्गोत्सर्वयविशेषद्योतका एवेत्यसङ्गुक्तमवस्थात ।
भाष्ये तु वृज्यतेरन्येतद्वक्ष्यते । तस्य वर्हिः एषा अनन्तरो-
दाह्रियमाणा भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ५ ॥ (८)

“प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या
वृज्यते अग्ने अह्नाम् । व्युप्रयते वितुरं वरीयो
देवेभ्यो आदितये स्योनम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

प्राचीनमिति । उक्ताधीः । यद्विं प्राचीनं प्राग्वर्धितं
(श्रौतृत्वं) वर्हिः कुशाख्यम् अस्ति । कुतो निवर्धं वर्हिः ?
यतः प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते (क्षयते) अथ वा प्रक्षीयते ।
तथाच वृज्यतेरेव छिजति वर्णव्यस्य आर्षः (पा० ३-१-
२५) किं पुनरेवमेव स्वमनीयक्रिया ? नेतुच्यते-प्रदिशा
प्रकर्षेण दिश्यमानेन मन्त्रेण (विधिवान्वेन) विधिः प्रदेष्ट
इत्यनर्थान्तरम् । “प्रायुद्गवा वर्हिदिगन्ती”ति श्रुयते
तत्प्राप्तमर्थोत् । अथवा प्रस्तरमन्त्रेण “देवस्य त्वा” इत्यनेन ।

१. “चतुःपदिः कुशा वर्हिः” इति याज्ञिकमसिद्धिः ॥

२. प्राच्यां दिशि यद्वर्धितं गतं जातं प्राग्व्यं वा यत् स्तीर्यते
तद्भवति प्राचीनम् । अत्रत्यन्तास्तास्यैः खः (पा० ५-४-८)

३. अत्र प्र इत्यस्मात्सर्ववन्धो भाष्यकृता (यास्केनेव) हूतः ।
सायणस्तु-असाः प्राच्यां दिशा वृज्यते स्तुयते बहिवते । तथाच
निगमः—“त आवहन्ति कवयः पुरस्तादि”-स्यादि । तथाद्वं
वरीय वरतरं वर्हितरेवेवं व्याचक्ष्यौ ॥

स्तरणक्षेऽपि “प्राचीनं बहिर्वस्तुणाति” इति श्रूयते । किमर्थं पुनस्तत्प्रवृज्यते ? अस्याः वेदिलक्षणायाः पृथिव्याः भुवः वस्तोः वसनाय आच्छादनाय । “वस आच्छादने” (अ० आ०) तुनप्रत्ययो भावे । “चतुर्थ्यै बहुलं छन्दति” (पा० २-३-६२) इति षष्ठी । यद्वा भावलक्षणे तोषुवृ (पा० ३-४-१६) द्रष्टव्यः । अह्नाम अग्रे पूर्वाह्ने । (तदा हि प्रशस्तये दर्भस्तरणं-लवनं वा) तत् प्रवृत्तं प्रस्तीर्यमाणं वा वरीयः वरतरं श्रेष्ठतरम् अन्येभ्योऽपि यद्वाङ्मयः । तदाधारत्वाद्देवियाम् । उरतरं (बहुतरं) अतिशयने ईयसुनि उरोवैरादेशः (पा० ६-४-१५७) टिलोपः (पा० ६-४-१५५) वा । बहिः वितरं विकीर्णतरं (विस्तीर्णादपि) विस्तीर्णतरं वा यथा भवति तथा विप्रथते विविधमेव देवां प्रस्तुतं भवति । तथा-देवेभ्यः अदितये वेदिलक्षणायां वृथिव्यै च (निष० १-१-१४) स्योनं सुखकरं भवति । स्योनमिति सुखनाम (निष० ३-६-१५) अत्र उ इति अनर्थकः पदपूरणः (निष० १-३-५) ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्राचीनं बहिः प्रदिशा पृथिव्याः + वसना-यासाः प्रवृज्यते । अग्रे अह्नां बहिः पूर्वाह्ने तद्वि-प्रथते । वितरं—विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्ण-तरमिति वा । वरीयो—वरतर-गुहृतरं वा । देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् ॥

अत्र यद्वाङ्मयःस्तत्वेन तद्वरेणैवातिः स्तुयते । पृथिव्याय-तनत्वात्तलेति व्याख्यातमतम् । अपरे पुनरतिरेव बहिर्विख-भिधीयते । बहिर्विखन्तरिलनामसु पठितम् (निष० १-३-४) अस्मिन् तत्स्थानलोनाभिधानेनाभिधीयते । प्राग्व्यते प्रणीयते इति प्राचीनं बहिः प्रवृद्धाहावृणीयाख्यं ज्योतिः । प्रवृज्यते प्रणीयते तस्युनः प्रदिशा-वचनेन (विधिवाक्येन) “प्राश्नु-द्धरन्ती”ति । पृथिव्याः वस्तोः वसनाय । अस्मिन् हि वैधिरगमिका भवति । अग्रे अह्नाम-पूर्वाह्ने तद् वि- (विषं) प्रथते । सामिषेणीप्रक्षेपात् । आज्यमागवाधारादिषु वि- (स्तीर्णतरं-विस्तीर्णतरं) प्रथते । वरीयः-वरतरमन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः । उरतरं गहतरं वा । देवेभ्यः-यजमानेभ्य इत-रेभ्यो वा । अदितये वृथिव्यै च कथं नाम स्योनं-सुखं स्यादिति वदन्ति ।

स्योनमिति सुखनाम । स्योतरेवसन्त्येतत् । सेवितुमर्थं भवतीति वा ॥

१. विस्तीर्णं हि बहिर्वि देवाः सुखं निधीयन्ति । दुर्गस्तु-बहिर्वा हि सगुणीकृतात्मकैर्भोगैवानां इति यदां तृणां यजमानानामभीप्सितेन फलेन योगो भवति तत्सुखम् ॥

२. बहिर्वा हि सगुणीकृतात्मकैः आहूतद्वारेण वृद्धिर्भवति । सत औषधिप्ररोहः । तत्सुखं नास्ति दुर्ग आह ॥

स्यतेः “वोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) इति धातोर्बाहुल-कान्नप्रत्यये टैव्यादेशो गुणः । सेवितव्यम् इति “स्यतेः सेवतेथ स्योनम्” इति स्कन्दसाभिभाष्येऽपि । अत्रापि पूर्वव-त्प्रक्रिया ॥

द्वारो-जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेवा भवति ॥ ६ ॥ (९)

अथ-द्वारः (६) इति निर्वचक्यम् । तत्र “यज्ञे गृह-द्वार इति कात्थक्यः” । ताः पुनरेताः । जवतेर्वा । गल-र्थस्य सौत्रस्य बुधातोः द्रवतेरपि गलर्थस्यैव वारयतेर्वा प्रवृत्तिविधायार्थस्य निपातः । जवन्ति द्रवन्ति (गच्छन्ति) वा ताभिः । निवारयन्ते हि वारणीया द्वारादेव । तासां द्वारम् । “स्त्री द्वारं प्रतीहाराः” इत्यमरः । एषा अनन्त-रोदाहियमाणा ऋक् भवति प्राधान्यस्युतिः ॥ ६ ॥ (९)

“व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुष्ममानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विध-मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

व्यचस्वतीरिति । उक्ताधीः । व्यचस्वतीः व्यो-व्यापनं तद्व्यासः । व्यचनवस इति भाष्यम् । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवणैर्विषैः । अत एव वृहतीः महत्यः ता द्वारदेवताः उर्विया । भावप्रधानो निर्वेशः । उरस्यव्दातृतीवैकचने “द्वयाविद्याजीकारणमुपसं-ख्यानम्” (पा० ७-१-३९ वा) इतीयादादेशः । उरलेन विश्रयन्ताम् विशेषेणाश्रिता भवन्तु । अत्र दृष्टान्तः-पति-भ्यो न जनयुः इति । पतिभ्य इव जायाः । यथा जायाः पतिभ्यो पतीनामर्थाय शुष्ममानाः बुशोगिषमाणाः (बोभविषु-मिच्छन्त्यः) प्रदधातु ऊरु वरतममङ्गम् । मैथुने धर्मं (कर्मणि) विश्रयन्ति (विवृण्वन्ति) तद्वत् । हे द्वारः । द्वाराभिमाविन्यः देवीः । देव्यः (दागक्रियाहेतुभूताः) पूर्ववदीधैः । यूयं विश्वमिन्वाः । हविः प्रीणनार्थः । तस्मात्कर्मण्युपपदे अणु (पा० ३-३-१) इदित्वास्तुम् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा० ६-३-१४) इत्यत्र बहुलप्रहणाद्वितीयाया अप्यलक्ष्म् ।

१. यथाधिकरणिता गृहद्वारः । पतञ्च भाष्यव्याख्यातमिदो-पपत्तौ दुर्गाचार्येण ॥

२. जवतेरारण्य अस्य द्वः । द्रवते रेफलोपः । वारयतेर्वाङ्-गमश्चेति ॥

३. विविधेनाश्रनेन युक्ताः । विपूर्वाद्भवतेरस्य (उ० ४-१८८) ततो मत्पु । “भद्रस्यारस्यसिधिति०” (पा० ५-२-१४)

४. पतञ्चोऽयं शब्दस्यैतिर्वचनं भाष्यकारेण कृतम् । अनेनो-रशब्दो दीर्घादिरभिहितो ह्रस्वादिश्रयिष्ठत्वेनानयोः शब्दभेदे श्वाथभेदे सत्येऽपि वृष्टान्तोऽपपत्तिः कर्णकृतेति निम्नस्य ।

सर्वस्य प्रीणयिष्यः । भाष्ये तु—विश्वं सर्वं यज्ञोपकरणम् आभिरितीति विश्वमिन्वाः । यतोऽतः देवेभ्यः एतेभ्यो हविर्दातव्यः ऋषिभ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा (तेषामर्थाय) सुप्रायणाः सुगमनाः सुविवृता भवन्त इत्येतदाशास्त्रे ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुश्रोभिपमाणा वरत-ममङ्गमूरु देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वाः विश्वमाभिरिति । यज्ञे—गृहद्वार इति कात्यक्यः ॥

पतीत्यर्थनिर्देशः । साधनं तु “हवि व्यातौ” (अ० ५०) इत्यस्यैव । धातुनामनेकार्थत्वात् । अत्रार्थं करणेऽण् बाहुलकात्सर्वेष्टसिद्धिः ॥

अभिरिति शकपूणिः ॥

तत्पक्षे योजना—अभ्युषिणे द्वारः । जवनाद्वचनाद्वा । हविर्षो तामिर्जैवति द्रवति वा । वारयति वा रश्मः प्रसृतीनीति द्वारः । व्यञ्जस्वतीरप्यभ्युषिण एव । ता अपि विविधेनावनेन तद्वत्तः । सर्वं हविस्त्वामिरिन्मति व्याप्नोति—आत्मसात्करोतीति विश्वमिन्वा अपि । ता धृमस्य हविषः सुप्रायणाः सुगमनाः (सुखेन प्रापयिष्यो) देवेभ्यो भवन्तेति ॥

उपासानक्ता—उपाश्च नक्ता च । उपा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनाम । अनक्ति भूतान्यवश्यायेन । अपि वा—ऽनक्ताऽन्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ ७ ॥ (१०)

अथ उपासानक्ता (७) इत्येकपदम् । अस्य विग्रहः उपाश्च नक्ता च । अत्र उपा व्याख्याता । “उच्छतीति सति” (नि० २-१८) इति । उच्छति कौन्ता वा उपा । अनक्ति क्लेदयति भूतानि प्राणिनः इति नक्ता । तथा च “अञ्ज व्याप्तिप्रज्ञाकान्तिगतिषु” (६० प०) इत्यस्मादौणादिकः कान् कर्तरि । धातोर्लुङ्गामग्राप् । दुर्गस्तु—अनक्तकारलोपे नपेत्स्यात् । तदैतच्चिन्त्यम् । लोके तु नक्तमिष्येन । “अथ दोषा च नक्तं च रजना” विश्वमरः अवश्यायेन तुषारेण । “अवश्यायस्तु नीहारास्तुषारस्तुहिं हिमम्” इत्यमरः । अञ्ज-

१. देवराजस्तु—आमन्वते आभिः शीतादिनिवारणमित्याह ॥

२. यतोऽन “उच्छतीति सति” (अ० ५०) “वशा कान्ती” (अ० ५०) इत्यस्य वाऽस्तुति । बाहुल्यकारित्वेन “प्रहिज्या” (पा० ६-११६) इति संप्रसारणम् । छकारस्य ञकारस्य वा षकार इति शब्दसाधनं युज्यते ॥

३. अवश्यमेतदावर्तित्यवश्यायाः शुष्मा इति दुर्गोः ॥

क्तवर्णा । तथा च नकारः प्रतिषेधे । न अक्ता न व्यक्ता अनक्ता । यथा अद्भ्यः सर्वमभिव्यक्तकर्म भवति, न तथा रात्रिः । इत्थं च उपाश्च नक्तं चेति द्वन्द्वे द्विवचनस्य आकारः (पा० ७-१-३९) उपसृष्ट्यान्वस्य उपासाऽऽदेशः (पा० ६-३-३१) । अहोरात्रदेव्यो अभिषेदे । अभिषेदे उपातिर्दातिः । तमसो विवासनात् । नक्ता आहुतिलघुकाऽनक्त्यर्थमिति । तयोः उपासान्ताभिषेद्योर्देव्योः । एषा अनन्तरोदाहियमाणा ऋक् भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ७ ॥ (१०)

“आ सुष्वयन्ती यजते उपां उपासानक्तां सदां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहतीं सुक्कमे अधिश्रियं शुक्रपिषं दधाने” ॥ ६ ॥

(अ० सं० ८-६-८)

आस्त्विति । उपांदातिः । सुष्वयन्ती । अयतेर्व्यस्येन परस्मैपदे लटः शतरि उपसर्गस्य सोर्द्विवचनं छान्दसम् । सुहु अयन्त्यो गच्छन्त्यौ इति सायणः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वीष् । एवमधेऽपि । भाष्ये तु सेष्मीयमाणे—परसरतं स्मयमाने (अन्योन्वैवैर्गद्दृष्ट्वा) । अथवा सुष्वापयन्त्यौ—सुहु जनास्तापयन्त्यौ । स्वपेष्मन्तस्य वर्णलोपः । यजते यष्टव्ये इति सायणः । यष्टिवे इति भाष्यम् । हेतुकर्तृत्वेन यज्ञसंपादयिष्यौ । उपाके उपकान्ते (उपगम्य इतरतरे कान्ते—प्रशस्ये) दिव्ये दिविजे योतने । योषणे संमिधे परसरत इति दुर्गः । योमिताविच प्रीणयिष्यौ । यद्वा—योषणे समिते परसरतो विविचे इति सायणः । बृहती बृहल्यौ युषैर्बृहल्यौ । सुक्कमे सुरोचने (शोभनयुक्ते) । रुक्ममिति रोचतेर्मेकप्रत्यये कुले च कृते रूपम् । ये एते एवमादिपुण्यगुणे उपासानक्ते अहोरात्रमिमान्यौ देवते । ते शुक्रपिषं शुक्रपेशसम् शुक्लरूपं श्रियं शोभाम् अधि उपरि दधाने स्थापयन्त्यौ । अधिकं भारयन्त्याविति सायणः । योनौ अस्मिन्व्यवस्थाने नि नियमेन नितराधिकं वा आसदतां आसीदताम् । सदेर्गल्यौलोचयर्थे (आशंसामाप्) छुडि (पा० ३-४-६) छुडित्वाच्छेदः । इत्येतदाशास्त्रे ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वाऽऽसीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा ।

१. दुर्गस्तु—“आहुतिरनक्तव्यायेन । ते यते योषातुवौ सुहु सयमाने इव यजते । यष्टिवे यज्ञसंपादयिष्यौ, उपाके—उपकान्ते परसरतः । दिव्ये—योतने परस्परश्रवणात् । योषणे मिश्रोभूते । बृहती बृहल्यौ महल्यौ । सुक्कमे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपिषं शुक्रपेशसम् । पतसिन्वयमाने शिषम् आसदताम् आसीदताम् । पतसिष्वो न्यसीदताम् नियमेनाधिकं वा । इत्येतदाशास्त्रे । इति व्याचक्षते । (अत्राभिरिप्तसम्पन्नो यज्ञस्य च पूर्वार्थे, पूर्वो-पक्रमवशादुल्लेखितो दुर्गोः । यज्ञोऽन्यहोत्रेणाभिर्गन्धवत् भवेति) ॥

यज्ञिये, उपक्रान्ते, दिव्ये, गोषणे, बृहत्सौ-महत्सौ, सुखमे-सुरोचने । अधि-दधाने, शुक्रपेशसं श्रियम् ॥

आसीदताम् । अत्रार्थे आदिम आकारं उक्तव्यते । उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम् । “व्यवहितार्थ” (पा० १-४-८२) इति उपसर्गस्य दूरे प्रयोगः । आसीदता-मिति वेति । अत्रार्थे (नियमेनासीदतामिति) निरुत्तरपद-स्योऽपि, अपकृत्यते तेनैव क्रियापदेन । निशब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूर्णः । इति दुर्गव्याख्यानम् ॥

अथ निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्—

शुक्रं शोचतेऽर्जलतिकर्मणः ॥

“शुच यीतौ” (निघं० १-१७-६) अस्मात् “कुञ्जेत्रा-प्रवज्जविप्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना ककारान्तादेशे रप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । यद्वा संपदाल्लाव (पा० ३-३-९५) किपि शुक्रं तथस्य । रो मलयीयः ॥

पेश इति रूपनाम, पिंशतेर्विपिशितं भवति ॥

पिंशतेः । अयं दीपनायामपीति भठोजिदीक्षिताः । तथा चोदाहृतं “लघा रूपाणि पिंशतु” इति । अयं हि (पिश्रुः) अवयवायै (तु० प०) पठितः । “शे मुचादीनाम्” (पा० ७-१-५९) इति तुमि पिंशतेरेति । अस्मादधुनि (उ० ४-१८८) शुभे पेश इति रूपम् । विपिशितं विक-सितं, सावदाश्रयभासित्वात् । विनिहितमिति केचिदव्याधित-त्वात् ॥

दैव्याहोतार । दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्नि-रसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ८ ॥ (११)

अथ दैव्या-होतार (९) इति वक्तव्यम् । दैव्यौ होतारौ इति शब्दसमाधिः । तथाचोभयत्राकारो दिवचनस्य स्थाने (पा० ४-१-३९) पार्थिवमध्यमाग्नी उच्येते (अग्र्य-विलो) तदाह—अयं००० इति । एतदभिधेयवचनम् । एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ८ ॥ (११)

“दैव्या होतार प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुष्यो यज्यथै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता” ॥ ११ ॥

(ऋ० सं० ८-६-९)

दैव्येति । उक्तव्याधिः । दैव्या दैव्यौ देवेषु भवौ देवा-वेव वा “देवाश्चजौ” (पा० ४-१-८५ वा०) इति यजप्र-

१. पतस्युत्पत्तिर्मन्त्रं दृष्टव्या ॥

२. नायवमी इति दुर्गः । मनुष्यहोतारपक्षे दैव्यौ होतारौ होतृपेशावकणी इति विशेषणम् इति च । अत्रार्थे होतृपदेनाग्नि-रितरेषा वायुवच्यते ॥

लयः । देवसंबन्धिनौ होतारौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामकौ अग्र्यादिलौ । दुर्गस्तु-आह्वातारौ देवानां वायवमी इत्याह । अस्मिन्वक्षे आसीदताम् । इति पूर्वमन्त्राभिचरन्वितं द्रष्टव्यम् । कीदृशौ ? प्रथमा प्रथमौ-मुख्यौ-मनुष्यहोतारपे-क्षया पूर्वभाविनाविति वा । सुवाचा सुवाचौ प्रशस्तवाचौ सुस्तौ (शोभनस्तोत्रौ) वा । मनुषः मनुष्यस्य स्वर्गस्य यद्गुः यज्यथै यजनाय । यद्गुमित्यर्थः । “तुमर्थ०” (पा० ३-४-९) शब्धेनप्रत्ययः । प्रचोदयन्ता प्रचोदयमानौ (प्रेरयन्तौ) अत एव यज्ञं मिमानौ निर्मिमानौ (उत्पाद-यन्तौ) विदथेषु विदन्त्यश्च कृत्वितः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञास्तेषु । वेतः “सदिविदिभ्यां कृत्” (उ० ३-१११) इति अथचप्रत्ययः । कारु कर्तारौ स्तुतीनां । प्राचीनं पूर्वसां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितम् । अत्र “विभाषाश्वेः—” (पा० ५-४-८) इति भवार्थः खः । तस्मादेशः । आहवनीयाह्वयं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण । प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण (विधिवाक्यप्रदेशेन) वा । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेही” इत्यनेन । यद्वा “प्राश्चमुद्धरन्ती” इत्यनेन । एतत्प्रणीय नित्यं पूर्वसां दिशि यष्टव्यमित्येवमर्थं दिशन्ता प्रदिशन्तौ उपदि-शन्तौ । विधिना ह्युपदेशः प्रदेशानुच्यतेऽतो भाव्यकृता प्रदि-शन्ताविति व्याख्यातम् । आह्वापयन्ताविव यौ नित्यमविशेणेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्तमानौ इति दुर्गव्याख्यानम् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ, यज्ञेषु कर्तारौ । पूर्वसां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्-कैः ॥

युगमं मन्त्रव्याख्येयतत् ॥

तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥ (१२)

१. पतच्च सायगव्याख्यानम् । दुर्गैस्तु-तौ ममाभ्येवं वर्तता-मिति । प्रवमाख्यातमध्याह्न्य समाप्यते । निराख्यातत्वात्मान्त्रसं-स्तुक्तवाग् ॥

२. पतच्च यीमसवा व्याख्यानं भाष्यकृतैर्वायवशात्कृतमिति दियक्तिः कृता ॥

३. अत्र सायणस्तु-यज्ञेषु कृतिजो यजमानांश्च प्रेरयन्तौ । कारु च स्तुतीनामिति व्याख्यातं यथाभार्य वेतम् ॥

४. मनुष्यस्य होतृपुत्रप्रदेशेति दुर्गः । “कृवापा०” (उ० १-२) द्रष्टुमि विद्विः । अतिवृत्तिं तावेती अतिवाग् । नानाशिको यज्ञोऽन्तलीक्षिनिर्मिमीते । न-नचात्तावपुष्पमातो वायुना ज्वलतीति वायुनिर्मिमीते । विज्ञायते हि—“तस्मादेव नातृपुष्पमातो ज्वलति” इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्रेहोऽः । (होतृपक्षेयवै वर्तमानस्य) नित्यं चोदयिता, तन्मूकत्वाच्च यज्ञकर्तृणः तावेव देवानामाह्वातारानुच्यते इति च ॥

अथ तिस्रोदेवीः (९) इति पदम् । ताः पुनरेता-
स्तिस्र एव देव्यः भारती-इला-सरस्वत्यः । अमायी-
पृथिवी-इत्येति श्रियः । इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रो
देव्य इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्यकारेण ज्ञापि-
तम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । ताः प्रथमया निराह । तिस्र
इति देवीशब्दस्य विभेदणम् । प्रतिज्ञावाक्ये प्रथमार्थं द्वितीया ।
एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ९ ॥ (१२)

“आनो यज्ञं भारती तूर्णमेत्विहां मनुष्य-
विह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बहिरेदं स्थानं
सरस्वती स्वपसः सदन्तु” ॥ २ ॥

(४० सं० १-६-९)

आ न इति । उक्ताधीः । भारती भरत आदित्यः ।
तस्य खभूता धीमिर्द्युस्थाना । तस्येदमित्यर्थः “वत्सादिभ्योऽन्”
(पा० ४-१-८६) इति अञ् प्रत्ययः । आदिद्वयिः (पा०
७-२-११७) णीप् (पा० ४-१-१५) नः अस्मदीयं
यज्ञं, तूर्णं तूर्णम् (नि० २-१५) (क्षिप्रं) तद्वत्तः अत्र्या-
दित्यात् (उ० ४-१०८) यत्प्रत्यये दलोपः । उकारस्य धीर्घः
(पा० ६-३-१३३) एतु आगच्छतु । तथा मनुष्यवत्
मनुष्यवत् (मनुष्यो यथा इदं मया कृतव्यमिति जानाति
तद्वत्) चेतयन्ती चेतयमाना (जानाना) इच्छा देवी च
पृथिवीस्थानौ इह अस्मिन्कर्मणि आगच्छतु । तथा सर-
स्वती च मध्यमस्थाना (एवमेव चेतयन्त्येतु) ता एताः
तिस्रः त्रिसंख्याका अपि देवीः देव्यः । “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णधीर्घः । स्वपसः सुक-
र्माणः । अप इति कर्मनाम (निघ० २-१-१) आप्रोतेरधुनि
हस्यः (उ० ४-२०२) बहुव्रीहिः । स्थानं सुखकरम् इदं
वर्हिः यज्ञम् कुशं वा “वृहेर्नलोपस्य” (उ० २-२०२)
इतीति प्रत्ययः । आसीदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु इत्येतदा-
द्यास्माहे । सदेर्लोपि सीददाभावाद्वाच्यः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

एतु नो यज्ञं भारती, क्षिप्रं भरत आदित्य-
स्तस्य मा इच्छा च मनुष्यविह चेतयमाना तिस्रो
देव्यो बहिरेदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण
आसीदन्तु ॥

सुगमं मन्त्रार्थेनेतत् ।

त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्ताः । त्विषेर्वी

१. विधिवाक्यमेव प्रदेश उच्यतेऽन्यत्र ॥

२. इदुस्तु-यथा मनुष्येण मनुष्यं ग्राह्यते भोक्तुमविलम्बमानं
आगच्छेत् क्षिप्रमेवागच्छतु सा मनेदं कर्तयि हविर्भोक्तव्यमित्ये-
वमर्थं जानानेति व्याचक्ष्यते ॥

स्यादीक्षिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्वात्करोति कर्मणस्त-
स्यैवा भवति ॥ १० ॥ (१३)

अथ त्वष्टा (१०) इति वक्तव्यम् । अत्र क्षिप्रवचनतूर्ण-
शब्दोपपदादश्रोतेस्तुतिर्णेलोपो निपात्यते (पा० ६-३-१०९)
तूर्णमश्नुते व्याप्नोतीति लष्टा वांस्तुः मध्यमस्थानः । आप्रीला-
दिह समानातः । अथ वा त्विषेर्धातोर्दीक्षिकर्मणः वीर्य-
वीर्यस्य लष्टेति स्यात् । वीर्यो ह्यसौ वैद्युतत्वात् । “त्विषेर्देवता-
यामकारव्योपधाया” इति तुनि रूपम् । अग्निपक्षेऽप्युपपन्न-
निर्वचनानि । अत्र दृष्टिकर्मण इति दुर्गसंमतः पाठः । वृद्ध
एव नित्यमसौ देवतात्वादिति तच्चाख्यानम् । अथ वा त्वक्ष-
तेर्धातोः करोतिकर्मणः क्रियासामान्यामात्रवाचिनः उत्कृष्टत-
नूकरणस्वाधेयस्य लष्टेति स्यात् । एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति
॥ १० ॥ (१३)

“य इमे द्यावापृथिवी जननी रूपैरपिंश-
ज्जुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिपुितो यजीथा-
न्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्” ॥ ३ ॥

(४० सं० ८-६-९)

य इम इति । उक्ताधीः । यः लष्टा देवः । जनिनी
जनयित्री सर्वेषां भूतानाम् । अन्तर्भावितव्यवस्थादुर्भावाधी-
जन्यत्वात्तुति “कृतेभ्यो णीप्” (पा० ४-१-५) इति
धीपि “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णधीर्घः
एवमग्रेऽपि । इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । यौष पृथिवी
चेति द्वन्द्वे “विधोया वा” (पा० ६-३-२९) इति यावाददेशः ।
विश्वा विश्वानि सर्वानि । “शेछन्दसि बहुलम्” (पा० ६-
१-७०) इति शैल्योपः । ज्जुवनानि भूतानि च । रूपैः देव-
तयिष्यन्त्याध्याकारैर्नानाविधैः । अपिंशत् रूपवर्णकरोत् ।
“पिंश अवयवे” (तु० ५०) “शे सुचादीनाम्” (पा०
७-१-५९) इति सुमागमः । हे होतः ! यजीथान् यजु-
तमः । “तुरिमेयस्तु” (पा० ६-४-१५४) इति त्वो
लोप ईयसुचित्यवधार्यः । विद्वान् सर्वं ज्ञानान्तरैव इषिति
अस्माभिरप्येवितः (प्रार्थितः) सन् इह अस्मिन्कर्मणि ।
अद्य अस्मिन्दिने तं त्वष्टारं देवं यक्षि स्तुतिमिह विभिन्नां
यज्ञ पूजय । “सिन्धुह्रस्वे लेटि” (पा० ३-१-२४) इति
सिपि बाहुल्यं रूपम् ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्री रूपैरकरो-

१. तत्तद्रूपमाख्याय ॥

२. अथ “नपुंसकनपुंसकेनैकवचसास्मान्तरस्याम्” (पा०
१-२-६९) इति नपुंसकस्य शेषः । रूपवद्वी च रूपवति चेति ।
तत्र द्यावापृथिव्यौ रूपवत्त्वाकरोज्जुवनानि च सर्वानि रूपवन्ति
रूपयुक्तानि रूपैरवयववन्तीत्युक्तोऽयमेवार्थः । फलति ॥

३. मनेदं कर्तव्यमिति स्मरकर्मशास्त्रे ॥

हुवनानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजी-
यान् देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् ॥

इति । अथ माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत्—

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समा-
प्नातः ॥

आहुः आचार्याः केचित्सैवकाः । माध्यमिक इति संज्ञाप्र-
सिद्धिः । को हेतुः ? मध्य००प्नात इति । च हेतौ । यतोऽसौ
मध्यमे स्थाने समाप्नातः । किंच—एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यप-
देशात् । कथम् ? “य इमे यावाष्ट्रियव्यौ भूतानि च सर्वाण्य-
करोतं देवं त्वष्टारं यज” इति व्याख्याने लघुरन्यो यश्च । स
एव पुनः संयोज्यते मनुष्यहोत्रा हे होतरिति । नचाव्यः
पार्थिवाद्भेदोनास्ति । तस्माद्यो यश्च स पार्थिवः । य इज्यते स
मध्यमस्त्वष्टेति । स एव सर्वैकस्मिन्नामाचार्यो देववर्धकैर्दाक्षाय-
णीपुत्रो द्वादशानामादित्यानामन्यतम इति ऐतिहासिकाः ।
मतान्तरमाह—

अभिरिति शाकपूणिस्तस्यैषाऽपरा भवति
॥ ११ ॥ (१४)

शाकपूणिचार्य एवं मन्यते अथमेव पार्थिवः अग्निस्त्व-
ष्टेति । तथा च यस्तावन्मध्यमे स्थाने समाप्नातलं माध्यमिके
हेतुस्तद्वत्कारणम् । अयमप्यभिर्मध्यमे स्थाने समाप्नात इति ।
यत्तुनव्यपदेशादित्युक्तम् । अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति ।
तद्यथा “अग्निमम आवह” इति । हे भगवन् अग्ने ! अग्निम्
आवह इति व्यपदेशो सत्यन्यत्वेऽपि । न हि पार्थिवादव्यः सृष्ट-
भागधर्मागमाऽभिरस्ति योऽनेन प्रसिद्धोऽनुज्ञाभिधानेनाहुयेत,
इज्येत च । “स्वं महिमानमावहे” इति । खिष्टकृति विशेषलि-
ङ्गादेः स्वयमेवात्मनाऽस्मानं विधिवथादाहनेन संस्कृत्य द्वैधं
त्रैधमनेकधा वा यजति । अन्यद्वाभिवर्तयति । तद्विद्वद्वापि
कर्मात्मनः परो योऽस्य तत्तत्क्षणगुणयोगान्मां, यदधिष्ठितः
कर्मोत्सा सर्वैकपाणि पाकेन करोति, तदथमुच्यते मनुष्यहोत्रा
यज लभति । यथा चाग्निरेव नान्यस्त्वष्टेति तथा तस्य अग्नेः
पार्थिवस्य एषा विधिष्ठतरलिङ्गा अपरा ऋग् भवति ॥ ११ ॥
(१४)

“आविष्टयो वर्धते चारुरासु जिह्वानामधूर्ध्वः
स्वयंशा उपस्ये । उमे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्र-
तीची सिंहं प्रति जोषयेते” ॥ ५ ॥

आविष्टय इति । आश्रितेन कुत्सेन दृष्टा त्रिष्टुभागेऽपि ।
प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ शस्यते । आविष्टयः आविर्भूतः
(प्रकाशमानः) (एष लक्षणः) आसु किमासु चारुः
चरणशीलः (अवयवस्थितः) अथ च स्वयंशाः आत्मयथाः
(परमानाश्रित्य यशस्वी) सन् उपस्ये उपस्थाने (यज्ञासा-
वुपनतस्तिष्ठति) जिह्वानां कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम-

वैषम्येण ऊर्ध्वैः ऊर्ध्वमेव वर्धते उच्यते । कुटिलानामपी-
न्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित् । योऽयमेवमादिगुणवु-
क्तस्त्वष्टा तस्मात् त्वष्टुः वीरात्तन्नामकात् अग्नेः जायमानात्
उपयमानात् एव उमे हे अपि यावाष्ट्रियव्यौ अहोरात्रे अरणी
वा बिभ्यन्तुः भयं प्रापयुः । अत एव सिंहं सहनं (सहनशी-
ल—महिमवनशीलं) तमपि प्रतीचीं प्रलैङ्घन्त्वौ (प्रतिगच्छन्त्वौ)
आभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्वौ) प्रतिजोषयेते सेवेते । स्वायं
णिच् । दुर्गसु—एवं बिभ्यन्त्वौ किं कुरुतः ? नान्या गतिरस्तीति—
प्रतीची—नाम तमेनं प्रलङ्घिते अभिमुखे सिंहं सहन—महिम-
वर्तनं—प्रतिजोषयेते प्रसासेवेते, उपकारकत्वेन । कथंनानामयमां
न भस्मसात्कुर्यादिति । एवमयमेवाभिरिह लष्टेत्याह ॥ ५ ॥

अथास्य माध्यम्—

आविरावेदनात् तस्यो वर्धते चारुरासु ।
चारु चरते ॥

आविः प्रकाशः । स कस्मात् ? आवेदनात् सर्वस्य
प्रकाशनात् । तथा चाहपूर्वादिज्ञेः किपि दस्य रः । अव्ययमेत-
दिति तस्यः ततस्त्वप्रत्यये (पा० ४-२-१०४) षत्वेच
(पा० ८-३-१०१) आविष्टय इति । तस्य तनितेति दुर्गः ।
तन्मते तनोतेर्ष्य औणादिकः । आविस्तनोतीत्याविष्टयः । षत्त-
मपि निपातनादेव । चरतेः ताच्छील्यविशिष्टे कर्तृगुणप्रत्यये
उपधाङ्गिः (पा० ७-२-११६) ॥

जिह्वं जिहीते । ऊर्ध्वं उच्छिन्नतो भवति ।
स्वयंशा आत्मयज्ञाः । उपस्य उपस्थाने । “उमे
त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोष-
येते” ॥

अत्र उमे इत्यस्यार्थमनेकधा व्याचष्टे । तत्र—

यावाष्ट्रियव्याविति वा ॥

यथायमतिमहान्वर्धते, अवश्यमयमां धक्ष्यतीति बिभ्यन्तुः ।
अत्र वाशब्दोऽनास्थायाम् ।

अहोरात्रे इति वा ॥

अथ वा अहोरात्रे उमे, सकृदुपज्वलिते महत्समावतुप-
शाम्यति अहोरात्रयोरर्ध्वत्वाभावस्तस्मात् अपि बिभ्यन्तुः
अपिनामायमेवमतिप्रवृद्ध आवात्मन्यतरमनुच्छिन्त्यादिति ॥

१. आसिद्धये “यह मग्नेये” (अभा० आ०) इत्यस्य ताच्छी-
व्यविशिष्टे कर्तारि अजन्तस्य निपातोऽयम् षुपोदरादिः । अथान्तरे
तु भावे प्रत्ययः । उपधाया इत्वं नुमागमश्च छान्दसः ॥

२. प्रतिपूर्वाद्भवतेः किं “अभिदिताम्” (पा० ६-४-
२४) इति लोपो जीपि “अचः” (पा० ६-४-१३८) इत्य-
कारलोपे “वी” (पा० ६-४-१३८) इति दीर्घत्वम् । “वा
छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घः ॥

अरणी इति वा, प्रत्यक्ते । सिंह सहनं प्रत्या-
सेवेते ॥ १२ ॥ (१५)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरु० दै० कां०
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

अथ वा अरणी उभे, अवश्यमयमात्रं जातो यतो यदा
तदा ध्वयतीत्यहो अरणी अपि विभ्यतुः । सहवन्म् । तथा च
“बह मर्षणे” इत्यस्य निपातोऽयं प्रवोदरादिः । प्रत्यासेवेते
इति प्रतिजोषयेते इत्यस्यार्थः । “जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु०
आ०) स्वार्थे णिजन्ताद्धटि द्विवचने रूपम् ॥ १२ ॥ (१५)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविबृतौ दै० कां०
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वनस्पतिर्वाख्यातस्तस्यैवा भवति ॥ १ ॥ (१६)

अथ वनस्पतिः (११) अवसरप्राप्तः । स पुनरयमभि-
धेयतोऽभिधानतश्च व्याख्यातः “एष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा” (नि० ८-३) इति । तस्य वनस्पतेरेषा
प्राधान्यस्तुतिः भवति ॥ १ ॥ (१६)

“उपावसृज त्मन्या समञ्जन देवानां पार्थ
ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः
खदन्तु हव्यं मधुना घृतेन” ॥ १० ॥

(ऋ० सं० ८-६-९)

उपेति । हे वनस्पते यूष । त्मन्या आत्मना आत्मैवम् ।
आत्मन् शब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः (पा० ७-१-३९)
“मन्त्रेष्वाज्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्याकारलोपः ।
अस्य पशोः । पाथः अन्नं चैतत्पशुलक्षणम् । यथप्ययमुद-
कार्योऽन्तरिक्षनाससु पठितः (निष० ४-३-३०) तथाप्य-
न्नायोऽपि भाव्यकारेण दृष्टः । अत्र “पिबतेस्तुक्च” (उ०
२-११४) इत्यमुन् । अत्रापि पिबतरभ्यवहारार्थे इति देव-
राजः । हवींषि चैतान्यन्यान्वप्याज्यप्रभृतीति । ऋतुथा
ऋतावृतौ (काले काले) वषमासादौ प्रकारवचने (पा० ५-
३-२३) यावत्प्रत्ययः । समञ्जन समभिज्यजयन् (सम्य-
ग्यक्तौकुर्वन्) देवानाम् अर्थाय । उपावसृज उपायैव

१. अत्र दुर्गः-अनाशितविशेषः किमयमश्विर्वा यूषो वा इत्युच्यते?
उत वा अन्य एव काश्चित् ? इति । उत्तरेऽर्थे वनस्पतिशब्दः प्रथ-
मासं वधात्परोक्षः । इह पुनरुपसृजेति मध्यमपुरुषयोगात्पत्यलक्षः
कोऽयमभिधीयते, इति सुतरामेवाशितविशेष इति निचारास्पदमि-
त्यतः परं विचारयिष्यति (भाष्ये) “तत्कोऽयं वनस्पतिः” इति ॥

२. एतद्यथाभाष्यं व्याख्यातम् । अस्य पशोरित्यत्राभिर्भवध-
नेतत् ॥

३. दुर्गस्तु-उपाविष्टावसृजेत्यर्थमाह ॥

५१ ति०

प्रयच्छ देवेभ्यो देहीत्यर्थः । किंच-वनस्पतिः योऽयं
यूषः । शमिता एतन्नामकः । देवः । यद्वा-नामित्रेऽभिदेवो
वीष्यमान आहवनीयास्थोऽग्निश्च इत्येते त्रयः । मधुना
मधुरेण । घृतेन । यद्वा-मधुना उदकेन (निष०
१-१२-११) प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन चैतदस्याभिः
संस्कृतं हृदयं हवनयोग्यं पाथ उक्तलक्षणं स्वदन्तु
खदयन्तु (खातुतामापादयन्तु) इत्येतदाशालहे । आशंतायां
लोड ॥ १० ॥

अथास्य भाष्यम्—

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामृतावृतौ
हवींषि काले काले । वनस्पतिः शमिता देवो
अग्निरित्येते त्रयः खदन्तु हव्यं मधुना च
घृतेन च ॥

अत्र काले काले इति ऋतावृतावित्यस्यार्थः । स च
“ऋतुधे” ति मन्त्रप्रदस्य । तथा च तत्रतुर्देव काळसामान्योप-
लक्षकं वीष्यां च सत्सम्यन्तादस्मात्पाल्छान्दसः । आत्मना-
त्मानमिति आर्थिकं निर्वचनम् । आवर्तयति वा भाष्यकृत् ।
विमर्कयोर्देश आलोपश्चोभयत्र बोध्यः । इत्येते त्रयः । अत्र
त्रिप्रहणादेववाग्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । यथा च व्याख्या-
तमुपरिष्ठात् । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव । अस-
न्दिग्धश्च देवोऽग्निरिति ॥

तत्को वनस्पतिः? यूष इति कात्थक्यः ।
(अग्निरिति शार्कपूणिः) तस्यैवाऽपरा भवति
॥ २ ॥ (१७)

तत् अत्र (मन्त्रे) वनस्पतिः कः ? इति विचार्यते । तत्र
तावत् यूषः वनस्पतिरिति कात्थक्यः कथंकस्य पुत्र
आचार्य आह । यतस्तस्य यूषस्य एषा अपरा यूषाजनीया
ऋक् या सतिपत्य यूषाजनेन यूपमभिधानेन संस्करोति ॥ २ ॥
(१७) तथा—

“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तो वनस्पते
मधुना दैव्येन । यदध्वंस्तिष्ठा द्रविणैह यत्ता-
द्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ३-१-३)

अञ्जन्तीति । विश्वामित्रस्यार्थं पुरोक्तं त्रिष्टुप् । देवेभ्यो वन-
स्पत इति च । हे वनस्पते ! खदिरपलाशादिलक्षण-यूप ।

१. एष पाठ उपक्षितः प्रतिमाति । उच्यतेवापि देशनादयोऽस-
क्तेश्च ॥

२. अत्रानुक्रमणिका—“अञ्जन्ति यूपस्तुतिः०० कृतस्य सक्तस्य
यूपो देवते”त्यादि ॥

अध्वरे यष्टे एतस्मिन् देवस्थेनतः देवान् यष्टुं कामयमानाः
अध्वर्याव्यः । दैव्येन देवसंविधना । “देवाद्यन्यौ” (पा० ४-
१-८५ वा०) इति यत् । जिह्वादिदिद्विः (पा० ८-२-११७)
“यसेति च” (पा० ६-४-१४८) इत्यलोपः । मधुना
घृतेन । “एतद्वै मधु देव्यं यदाज्यम्” (ऐ० ब्रा० २-२)
इत्यात्रानात् । तेन घृतेन लाम् अञ्जन्ति मलयन्ति । लसि
घृतं स्थितौल्यः । यत् यसादेकस्मलम् ऊर्ध्वः उचतः
तिष्ठः स्थासि । अञ्जनादनन्तरमुच्चृण्विधयति लाम् । अत्र
“ग्रा गतिनिवृत्ति” (भा० प०) लुङ्घं णेति सिपि “हृत्थ
लौपः” (पा० ३-४-९७) इति इकारलोपः । वापः शिप्वात्
“पात्राप्त्वा०” (पा० ७-३-७८) इति तिष्ठदेशः । “केटो-
जाटो” (पा० ३-४-१४) इत्यङगमः । यद्वा यसाद् वा
मातुः मातृभूतायाः अस्याः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने
उपस्थे (उपरि) ते क्षयः निवासः “क्षि निवासगम्योः”
(तु० प०) क्षियन्ति निवसन्स्मिन्निधायिकरणे घः (पा०
३-२-११८) स्त्र्यार्थमवटस्तस्यादवश्यमर्थः स्थासि ।
तथा स्थित्वा पशुचारणसमर्थः प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं भावयित्वा
तद्धारणं तत्फलानि द्रविणा द्रविणानि घनानि । “द्रविणं तु
बलं घनम्” इत्यमरः । “क्षोऽलम् इति बहुलम्” (पा० ६-१-
७०) इति शैलेंपः । इह अस्मभ्यमवश्यं धास्वात् दास्यसि
इत्यतः समञ्जन्ति । आङ्गणेन त्वियदुगेवं व्याख्याता—“अञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्नाह्वाध्वरे हेतुं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते
मधुना दैव्येनयेतद्वै मधु देव्यं यदाज्यं, यक्षुर्वसिष्ठा द्रविणे ह
धत्तायाद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे इति । यदि च तिष्ठसि, यदि
न शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादिलेखं तदाह—”ति ॥ १ ॥

एवमभिन्समञ्जने रूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तस्तस्याप्यु-
पेक्षान्वयितरिति ॥

अथास्य भाष्यम्—

अञ्जन्ति लामध्वरे देवान्कामयमाना वन-
स्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः
स्थाससि, द्रविणानि च नो दास्यसि, यद्वा ते
कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थे-उपस्थाने ॥

“ग्रा गतिनिवृत्ति” (भा० प०) अधिकरणे “आतक्षोप-
समं” (पा० ३-२-१०६) इत्यङ् । उपतिष्ठस्यसिस्तियुप-
स्थमुपस्थानमुत्सङ्गं इत्यनर्थान्तरम् ॥

अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषाऽपरा भवति
॥ ३ ॥ (१८)

३. देवानात्मन इच्छतः । “सुप आत्मनः क्वचु” (पा० ३-
१-८) इति क्वचि “क्वचि च” (पा० ७-४-३३) इति
दीर्घत्वम् । “अङ्गसावंधातुकवोर्ध्वः” (पा० ७-४-२५)
इति दीर्घत्वं च “न छन्दस्युपलस” (पा० ७-४-२५) इति
प्रतिविध्यते । तदन्त्याच्छतुप्रलयः ॥

२. आङ्गणेन स्वन्वया व्याख्यातं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवैनस्पतिरिति शाकपूणिनामौ मन्यते । तस्य
अग्नेयजतो निपत्य वनस्पतिशब्देनाभिधायिका एषा अपरा
शक्य भवति ॥ ३ ॥ (१८) तथाच—

“देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यवर्णं प्रदि-
वस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रक्षनया नियूय कृतस्य
वक्षि पथिमी रजिष्ठैः” ॥

देवेभ्य इति । वसिष्ठस्यार्पं निष्टुप् । हे वनस्पते ! अग्ने !
हिरण्यवर्णं । उचलित । हवीषि एतानि वसुपुरोडाशश्रीनि
रक्षनया रसनया । श-सवोव्यलयः (पा० ३-१-८५) ।
जिह्वा, अर्ध्वा, साध्वे रसना, ससजिह्वः सताविरिति तत्रा-
मधु पाठात् । नियूय अप्रथ्वसनाय निर्वैष्य प्रदक्षिणिन्
प्रदक्षिणेनैव (प्रदक्षिणं यो देवानां हविर्वैह्वनधर्मस्तेन-पितृ-
धर्मविपरीतेन क्रमेण रजिष्ठैः कर्तुं तमैर्यैः कालो नातिहीयेत
तेः । “विभाषजोऽहन्वदति” (पा० ६-४-१६२) इति ऋजो-
र्णकारस्य रेफादेः टिलोपश्च (पा० ६-४-१५५) रजल-
लतमैर्वैति भाष्यम् । अत्यर्थमुदकवद्विरिति तदर्थं दुर्गं आह ।
तन्मते रज उदकं ततो मलार्थं वलचु । अत एव “उदकया तु
रजखले”—खरामिधानं संगच्छते । ते हि पथिकानां सुख-
कराः । एवंभूतेः कृतस्य यज्ञस्य संवन्धिनः । पथिसिः
मार्गः देवेभ्यः देवायम् । वक्षि वह । “सिध्वहुलं णेति”
(पा० ३-१-२४) इति बाहुलकाण्डार्थं णेति साधुः ।
प्रद्विर्वैः पुरातनमेव अर्थम् हविर्वैह्वनलक्षणं स्वाधिकारग्रामम्
ते तुभ्यम् प्रवृत्त इति शेषः । न च पुनरिद्विते कमेणि वा
विनिष्टुक्मह इति भावः ॥

एवमभिन्समञ्जने हविर्वैह्वनसंयोगादनस्पतिशब्दस्याग्निरभिधेय
इति स्थितत्वात् ॥

१. पूर्वचोरनाविष्कृतवनस्पतिशब्दाधेयाऽनृतु परोक्षो यूपः । प-
रम्परस्यात्मादेवनस्पतेर्देवैर्वनस्पतिहस्तिवैव पुरोशक्य भवतीत्यर्थः ॥

२. धतव्याख्यातममे (भाष्यव्याख्यायां) द्रष्टव्यम् ॥

३. हुनिपुर्णं वधानं किञ्चिदपि त-(अ-ज) ह हविरनवेक्षितं
धूत्रभूतेन प्रञ्ज-(ध्व)-लेचयेति वृत्तिः ॥

४. य एव प्रसिद्धाः पन्थानो वक्षस्य हविर्वैह्वनाय देवानाम्प्रति
तैरित्यर्थः ॥

५. प्रभूतोदके पथि पथिकाः सुखं विहरन्ति । अनुदके तु घृतं
क्षिद्यन्तीति व्यक्तमेव ॥

६. सान्द्रमव्ययम् । प्रगतानि विमान्यलेखयैकमिति द्वितीयैक-
वचनान्तमव बोध्यम् । निरुक्तमेतद्व्याख्यात् ॥

७. तथाच निगमः-क्षुणं यो होता किञ्च स युमस्य कम-
प्युते यत्समञ्जन्ति देवाः । अहरहर्वायते मासि मासस्था देवा
दधिरे हव्युवाहम् ॥ (क० सं० ८-१-१२-२) इत्येवमादि ॥

८. एष च शेषाध्याहारो भाष्यकारिणैव कृतोऽसंयमानम् ॥

अथास्य भाष्यम्—

“देवेभ्यो वनस्पते हवींषि, हिरण्यपर्णं”
ऋतपर्णं, अपिवोपमार्थं स्याद्विरण्यवर्णपणंति ॥

अत्र हिरण्यपर्ण इत्यनेन हिरण्याचिरभिधीयते । प्रत-
त्तवालाया हिरण्यवर्णलाभिधानात् ऋतवर्णंति यूपवक्षे, स
हि ऋतपर्णः सन्त्यूपो भवति । गताश्च पर्णो हिरण्यवर्णो एव
यतोऽसौ परिणतावस्य एव यूपार्थं छेदो न तद्वत् इति तदेत-
त्स्फुटयति—अपिवेति । हिरण्यवर्णपणंति रूपसमासाभि-
धानम् ॥

“प्रदिवस्ते अर्थम्”—पुराणस्ते सोऽर्थोयं ते
प्रब्रूयो, यज्ञस्य वह “पथिमी रजिष्ठे” ऋजुतमै
रजस्वलतमैः प्रपिष्टतमैरिति वा, तस्यैषाऽपरा
भवति ॥ ४ ॥ (१९)

अत्र यज्ञस्य इति ऋतस्येत्यस्यार्थः । ऋतं च सत्यमुच्यते
(निघं ३-१०-६) सत्यं च वैदिकान्नाये यज्ञो योऽत्र ऋत-
वादेनाभिहितः । वहेति वशील्यस्य । प्रपिष्टतमैः । अति-
संछुण्णोऽनैरभीक्ष्णं पदापातेनाभिसंचूर्णीतेतिरित्यर्थः । “पिष्ट
संचूर्णने” (६० प०) कस्ततस्त्वमभिरसंमोहः । तथा च
व्याख्यातं दुर्गेण—सुरूपतमैः प्रहततमस्कैरसंमोहः स्याद्वच्छत-
स्तैरिति । अथ तस्य वनस्पतेर्येषाऽपरा ऋक् भवति ॥
अत्र दुर्गैः—“सा पुनः किमर्थो ? इति । प्रायोद्वस्त्युपदेशोनाथं
बहुतु मन्त्रेष्वभिर्वनस्पतिरिति” ॥ ४ ॥ (१९)

“वनस्पते रश्नया नियूयं पिष्टतमया वयु-
नानि विद्वान् । वहां देवत्रा दिंषिषो हवींषि
प्र च दातारममृतं वचः” ॥

(ऋ० सं० ८-२-२२)

वनस्पत इति । वनस्पतेरेव याज्ञा विष्टुर् । हे वनस्पते !
पिष्टतमया सुकृतमया अलर्थं दृढया रश्नया रसनया
अधिषा नियूय अग्रथंसनाय नियथ्य वयुनानि साधिकार-
प्रयुक्तानि प्रज्ञानानि (निघं ३-९-१०) विद्वान् अलमु-
पकाराय जानानः एतावत्संस्तानि हवींषि अस्य दिंषिषोः
यज्ञे दातृयजमानस्य (अभिमतकलप्राप्तये) देवत्रा देवा-
न्प्रति । “देवमुण्य” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना द्वितीया-

१. तथा चोक्तं माथेन—“स ततकालेस्वरमास्वाम्बरः प्रसन्न-
तारापिष्ठाण्डनच्छविः । निदिष्टे वाङ्मन्त्रात्वेदसः शिखाभिरा-
च्छिद इवाम्भसा निधिः” इति । अचिषन्न पण्यं तथाभिधानम् । यदा
प्रसन्नहिरण्यस्य लोहितत्वाभिधानमचिषन्नमन्त्रेण सुलोहिताख्याचि-
स्तुरीया सप्ताचिःपु वरिणगितेति हिरण्यपण्यत्वमयम् । तथा च—
काली—कराली—मनोजया—सुलोहिता सुपुत्रवर्णा—रकुलिहिनी—वि-
श्वदासाख्याः सप्त विद्वा आख्यायन्ते ॥

न्तान्नाप्रत्ययः । वह प्रापय । दातारं च असुं यजमानं
नामतो निर्दिशन् । अमृतं वचु देवेषु (अमरमधर्माणो हि ते
भवन्ति) प्र—वचः प्रवृद्धि । अमुना यजमानेनैतानि हवींषि
तुभ्यं प्रतानीति । एवमभिवर्णस्येतिरिहोक्तः ॥

अथास्य भाष्यम्—

“वनस्पते रश्नया नियूयं” सुरूपतमया
“वयुनानि विद्वान्” प्रज्ञानानि प्रज्ञानम् । वह
देवान् यज्ञे दातृर्हवींषि । प्रवृद्धि च दातारममृ-
तेषु—देवेषु ॥

अत्र सुरूपतमया इति पिष्टतमया इत्यस्यार्थः । पिष्टमि-
हाम्यस्तं कार्यकरणे ।

तद्वि सुखं भवतीति ।

अथ—

स्वाहाकृतयः (१२)

इति निर्वचक्याः । ताः पुनः काः ? या यागार्थमाहुय उत्तमे
प्रयाजे स्वाहाकारेण संस्क्रियन्ते ताः स्वाहाकृतयः । कस्मात् ?
स्वाहा स्वाहेत्यनुक्रीतेनेनासात्तमस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः
क्रियते इति स्वाहाकृतयः ॥

स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा,
स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा ।
तासामेषा भवति ॥ ५ ॥ (२०)

अथ स्वाहा—इत्येतत् कस्मात् ? सु सुतु आह इति वा
यदेव संप्रदानदेवतायै किंचिदाज्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह “तुभ्य-
विदम्” इति तदेव “सु—आह” शोभनमाह । एवमस्य “सुः”
पूर्वपदम् “आह” इत्युत्तरपदम् । अथ वा इदमन्त्राङ्गानुगतं
निर्वचनम् स्वा वागाहेति । विज्ञायते हि “तं स्वा वागम्य-
वदजुहुधीति तत्स्वाहाकारस्य जन्म” इति । अथ च “सु—”
शब्दः पूर्वपदमुत्तरपदं तथैव ॥ अथ वा स्वं प्राह इति ।
पूर्वेन खेति कर्तरि । इह स्वमिति कर्तृणीति, प्रसन्नस्तु प्रकृष-
योतनायेति, च पूर्वस्माद्विशेषः । स्वमात्मानम् इति ननु-
सकलम् । “स्वो ज्ञातावातमग्निं, स्वं त्रिधातमीमे, खोऽ-
स्त्रियां धने” इत्यमरः ॥ अथ वा स्वाहु००ति । यदेनेनैव
हविर्जुहोतीति, तदेव सुष्वापाय यथाभिधानमग्नौ जुहोतीति
हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः । तासाम् स्वाहाकृतीनाम् ॥ ५ ॥ (२०)

१. अत्र वीर्यैः संहितायाम् “अन्येषामग्निं दृश्यते” (पा० ६-
१-१३७) इति ॥

२. यापि हि यूपे वनस्पतिशब्दस्यापिष्ठा ऋग्वेदी पूर्वमुप-
निता सापि हि यूपान्स्वर्वातिनमभियेवाभिच्यजे इति । एवं कात्ययन-
मतेऽपि देवेभ्यं श्रद्धादि ऋग्वेद्या यूपे वनस्पतिशब्दाध्ययनेनेति च
सुध्यकमुपपादितं दुर्गाच्चायेनेति तत एव द्रष्टव्यम् । विस्तारमिवा च
नेहोपन्यस्तम् ॥

“सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवाना-
मभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्युतस् वाचि
स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-६-९)

सद्यो जात इति । भार्गवस्य जमदग्नेस्तनुग्रस्य परछा-
मस्य वर्षं विष्टुः । आग्नीक्षे । अयम् अग्निः सद्यः तदानी-
मेव जातः जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निमि-
मीते (निर्वर्तयति उत्पादयति) “माह् माने शब्दे च”
(जु० आ०) वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अत एवाय-
मग्निः देवानां पुरोगाः पुरोगानी मुखोऽभवत् । गने-
र्बिदस्यथे “विष्ट्वनोः” (पा० ६-४-४१) इत्यालम् ।
ततः प्रदिशि प्रकृष्टावां दिशि प्राच्याम् ऋतस्य आहवनीया-
त्मनाऽऽगतस्य अस्य होतुः होमनिध्यादस्य (देवानामाह्वा-
नुरां) अग्नेः वाचि वागाश्रय आस्य स्वाहाकृतं स्वाहाकार-
बलान्मन्त्रेण अक्षिप्तं हविः एतदप्यं देवाः स्वाहाकृतयः
अदन्तु पिबन्तु । इत्येतदाशास्महे ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवा-
नामभवत्पुरोगामी ॥

“अस्य होतुः प्रदिश्युतस्” वाचास्ये
“स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः” ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थस्य निगदैव्यास्थानादिति दर्शयस्व-
नुवदन् ॥

इतीमा आग्नीदेवता अनुक्रान्ताः ॥

इति-करणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः । प्रक्ष्णानर्थो वा । इमा एता
एव एकादश अनुक्रान्ताः अनुक्रम्य विचारविषयतया
क्रान्ताः कीर्तिताः । इमाद्या वनस्त्रस्तन्ताः । स्वाहाकृतिषु
तु नैव विचारोक्ति । स एष दुर्गव्यास्थाने विराटीकृतोऽर्धस्तत
एवावधार्यः ॥

अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः ? ॥

अथ इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचारमधि-
कृत्योक्तं किं देवताः ? इति । का प्रयाजेषु देवता ?
इत्यर्थः । प्रयाज इति आश्रुतादिर्व्यजमानोपस्थानान्तः क्रियाक-
लाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेधिति प्रसिद्धत्वात् । नानादेव-
ताख्यप्रयाजप्रवादाः । तत्र तावत्—

१. ऋतस्य प्रणीतस्वोत्तरदेवाधिकलेनेति दुर्गः ॥

२. निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्यानां सुप्रमत्तया यस्य तत्राभू-
तत्वावित्यर्थः । अनुवक्षन्-मन्त्रोच्यन् ॥

३. अत्र दुर्गः—आग्नीषी-वषट्कारेण संवन्धात्सर्वस्य कान्यस्य
समक्षतो विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः काव्यक-
क्षाकृपण्योः । तस्माद्व्यवस्थाप्यत इति ॥

आग्नेया इत्येके ॥ ६ ॥ (२१)

कृतः ? “आग्नेया नै प्रयाजा” इत्येवं हि भाष्यकारो
ब्राह्मणं वक्ष्यति । ष्टे ऋचो । स हि किल सौचीकोऽग्निविधे-
दैवैः सह संवदते । तन्मुखः—“एहि नो हवींषि वर” इति ।
स तानुवाच—“यज्ञे भागोलु” इति । ते तं प्रत्युचुः—“वृणीष्व”
इति । सोऽनयवो वरे ॥ ६ ॥ (२१)

“प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं
हविषो दत्त भागम् । घृतं चापां पुरुषं चौप-
धीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-१-११)

प्रयाजानिति । आग्नेयी विष्टुः देवदेवता । अनेनाग्नि-
विष्ट्वेने दातव्यामुक्तोचाप्तनिजानाति—हे विश्वे देवाः !
यज्ञे मे मघं केवलान् अनन्यदेवतासंयुक्तान् । अथ वा निर-
वशेषान् । असाधारणानिति सायणः । प्रयाजान् प्रधानस्य
मुखे यष्टव्यान्तेन्नामकान् हविर्भागान्, तथा अनुयाजान्
अनुप्रधानान् पश्चाद्यष्टव्यान्तेन्नामकान् दत्तं प्रयच्छत । तथा
ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिधारणात्सारवन्तं रसेवन्तं बलवन्तं वा
हविषः सर्वस्यापि वरपुष्टेडाशान्तेः भागं भजनीयं स्निग्ध-
दाह्यमर्घं च दत्त । अथ वा ऊर्जस्वन्तं हविषोभागं प्रयाजानु-
याजाख्यमेवेति दुर्गः । किं च अपां सारभूतं ताभ्य उल्लेखं
वा घृतं च आख्यमापादिसाचनं दत्त (यत्पिबेयमहं प्रथम-
माज्यभागे) । अथ ओषधीनाम् ओषधिमयानां मध्ये पुत्रं च
पुरोडाशं च भागं दत्त । किं च अग्नेः मम दीर्घमायुरस्तु
वषट्कारकृतवचमर्थं साभूविर्ल्यर्थः । तथा कात्रायते—“वयं
पूर्वोऽमयः प्रागव्यं बहन्ते देवैश्च्यस्तान्वषट्कारः प्रावृषते”ति ।
अमुमितिहासं प्रखल्य कौषीतकिब्राह्मणं च “तस्मादग्नेयाः प्रयाजा
आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाश” इति । शरी-

२. अनन्तरं परिदशविधमागे “प्रयाजान्मे” “तव प्रयाजा”
इति च ॥

३. ऊर्जस्वतीर्युजो रसो बलं वा “ऊर्जं बलप्राणनवोः”
(जु० प०) इति धातोर्द्वयप्रत्ययवस्तोऽप्यर्थे मनुष्य ॥

४. ओषधिम्य उल्लेखमिति सायणः ॥

५. तथा मत्सुर्वे आतरो हविर्वहन्तो वषट्कारप्रवृत्तयाः । नाहं
तथा सृष्टिेश्वरिप्रियावः । अत्रार्थे—तैत्तिरीयं ब्राह्मणम्—“अग्नेस्यो
ज्यायास्तो आतरो आसन् । ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्राप्नीयन्त ।
सोऽस्तिविधेदित्यं वाच स्वा आर्हिमारिधतीति । स निलायत ।
सोऽयः प्राविशत् । तं देवाः प्रेषमिच्छन्” (तै० सं० २-६-
६) इत्यादि । व्याख्यातं ज्यैवं सायणेन सूक्तानुक्रमेण-वज्रभूतेन
वषट्कारेण देवानां हविर्व्यवनेन च हृतेषु आचुषु कनिष्ठः सौचीको
नामाश्विर्वृद्धारहविर्वहन्नाम् भीतो देवैश्चो निर्गस्यापः प्रावि-
शत् । स च मत्स्यैः मदाशितः सन्ननेष्टमागतदैवैः सहदेवमा-
विस्फात्रयेण संवादं कृतवानित्यादिना ॥

रदायाह वा अमयो भवन्ती" ति च ब्राह्मणम् । "पुरुषाहुति-
र्षस्य प्रयते प्रती" ति च ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वास्ते अनयोत्तरर्वाऽनुजहिरं तस्य तं भागम्—

**"तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवला ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो ई यमस्तु
सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० ८-१-११)

तवेति । दैवी विदुषमिदैवत्या । पूर्वमन्त्रेणामिना याच्यमाना
देवाः प्रतिश्रुवते । हे अग्ने ! तव प्रयाजा अनुयाजाश्च
केवला असाधारणा ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः हविषः भागाः
सन्तु । हे अग्ने ! अयं सर्वो यज्ञश्च तव अस्तु तथा
चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा सुख्यौ दिशः तुभ्यं नमन्ताम्
विद्वनिवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन ते कल्पन्तामित्यर्थः । अत-
एव हि हविर्वैहेति शेषः । एवमाग्नेयाः ॥ ४ ॥

तथा च ब्राह्मणं प्रमाणयति भाष्यकृतम्—

**"आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा"
इति च ब्राह्मणम् ॥**

इति । अथ नामादेवताः प्रवादा इति शत्रुकं तदनु प्रद-
श्यते—

**छन्दोदेवता इत्यपरम् । "छन्दांसि प्रयाजा-
श्छन्दांस्यनुयाजा" इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता
इत्यपरम् । "ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा"
इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरम् । "प्राणा
वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा" इति च ब्राह्म-
णम् । आत्मदेवता इत्यपरम् । "आत्मा वै
प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा" इति च ब्राह्म-
णम् ॥**

अपरं मतमित्यर्थः । एवमग्नेऽपि । तत्कोऽत्र निश्चयः ?

आग्नेया इति तु स्थितिः ॥

तुशब्दोऽन्यप्रवादानिवृत्त्यर्थः । ब्राह्मणं मन्त्रोभयमाग्नेयत्वे
प्रमाणम् । ब्राह्मणमात्रं चान्यदेवत्वे । अतो विशेषहेतोरवधार-
याम आग्नेया इति ।

अथ किमन्यदन्यतमम् ? इति—

भक्तिमात्रमितरत् ॥

"छन्दोदेवता इति" एवमादि । तदुक्तम्—
"बहुमक्तिवा-
दीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति" इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

किं विचारणे प्रयोजनम् ? इति ।—

**"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् । तां मनसा
ध्यायेद्वषट्कारिष्यन्" इति ह विज्ञायते ॥**

मनसेति । नामभिः सहितं हविर्देवतायै देवतामुपेया-
देवमर्थं च सर्वत्र विचारः । तथाहि दक्षितम्—
"यस्तु सूर्यं
भजते यस्यै हविर्मिहप्यते" (नि० ७-३१) इति ।

तान्येतान्येकादशप्रीहृक्तानि ॥

अनुकान्तानि । दशाभा दाशतयीषु । तेषामेकादशं त्रैषिक-
मिति । इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थमिति करणम् । एष एव तेष्वपि
निर्वचनविचारावधारणकल्पः ॥

यस्तु तद्वतः कश्चिद्विशेषः स उच्यते—

**तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाश्यश्चं गात्समदमिति
नाराशंसवन्ति । मैधातिथं दैर्घ्यतमसं त्रैषिकमि-
त्युभयवन्ति । अतोऽन्यानि तन्नूनापान्ति तन्-
नपात्वन्ति ॥ ७ ॥ (२२)**

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८ ॥ ३ ॥

वासिष्ठम् वसिष्ठेन दृष्टम् । आत्रेयम् अत्रिणा दृष्टम् ।
वाश्यश्चम् वाश्येन दृष्टम् । गात्समदम् गृत्समदेन
दृष्टम् । इति एतानि नाराशंसवन्ति ॥ अथ पुनः मैधा-
तिथम् मैधातिथिना दृष्टम् । दैर्घ्यतमसम् दीर्घतमसा दृष्टम् ।
त्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यस्तत् त्रैषिकम् । इति तदिहोपबर्णि-
तम् । एतानि उभयवन्ति । अतोऽन्यानि यानि चत्वारि
अवशिष्यन्ते तानि तन्नूनापान्ति । अध्यायतोऽभ्यासो
नैगमः समयः ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तन्नूनापा-
याजिनः । तान्येतान्यनुना विभोर्नावस्थितानि एकादशैकव-
चनावधारणानि । अत्र विशेषो दुर्गव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविबृत्तौ दै० कां०

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८ ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायः समाप्तः ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

**अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं
लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ॥**

अथेति विशेषाधिकारे प्रकृतार्थादनन्तरमधिकरोति । पृथि-
व्यायतनानि पृथिव्याश्रयाणि सत्त्वानि द्रव्याणि वा । तेषा-
मप्यत्र विभक्तित्वात् स्तुतिं लभन्ते इति समाम्नातार्थं तानि
अतः परम् अनुक्रमिष्यामः "व्याख्येयै"ति शेषः । एवंस्मा-
दाप्रीगणाद्विलक्षणोऽयमवधारण इति पृथगधिकारवचनम् ।
उपलक्षणं चेदम् । तेन सर्पलाङ्गल-कुसुमप्रभृतीनामप्यत्रैवा-
न्तर्भावः । तान्यपि स्तुतिं लभन्ते पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् ।
ता एता भूस्थानदेवता अष्टादशः ॥

सति सः ।) अथ वा क्षियतिरैश्वर्यार्थः । ऋभूणां (देवानां) राजेति भाष्यव्याख्यानात् । तथा च-ऋभून्क्षियतीष्टे इति ऋभुशब्दाः । बाहुलकादिनिष्ठिलोपक्ष । “पश्चिमव्ययुष्मात्मा” (पा० ७-१-८५) इति नस्यालम् । “इतोऽसर्वनामस्थाने” (पा० ७-१-८९) इतीकारस्याकारः । एवमुच्युचब्दा-त्पूर्वपदं क्षियतेरैश्वर्यकर्मण उत्तरपदमिति स्थितिः । मरुतः एकोनपञ्चासत्सख्याका इन्द्रप्रातरश्वैते मिश्रादयो देवाः मा परिरुध्यन् परिरुध्यन् मा कुर्वन्तु । परिरुध्यन् नाम निन्दा । महानुभावं देवजातमर्थं तुच्छाः नराः स्तुवन्तीति भावमिति कुर्वन्तु । ख्यातेः “माङि छट्” (पा० ३-३-१७५) “अस्यति वक्ति०” (पा० ३-१-५२) इत्यादिना प्लेरङ् । अथ निन्दायाः प्रसक्तिं दर्शयति—यदिति । यत् यस्मात् वाजिनः वेजनवतो बहुजनवतो वा देवजातस्य देवैर्वैभुभिः जातस्य जनितस्य आदिष्यात् “सूरादर्थं वसवो निरतष्ट” (ऋ० सं० २-३-११-२) इति श्रुतेः अनेनैव “प्रजापतिना द्वितीयामजुहोत्ततोऽश्वोऽजायत” इति निगमात् । सायणस्तु—बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य उपासीनामस्य शिरआद्यवयवलाहिति भावः । “उवा वा अश्वस्य मेधस्य शिरः” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवैभ्यो जातस्य गन्धर्वैकुले उत्पन्नत्वात् । सस्तेः सरणस्य (सर्पणशीलस्य) अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्मणि (सामर्थ्यानि) गुणान् विदधे देवदसाधने एतस्मिन्त्येव प्रवक्ष्यामः । वर्तमाने लट् (पा० ३-४-६) प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मापरिरुध्यन्प्रत्युत्तानुग्रहन्तिवत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सस्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदधे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्ववरुणश्चार्थमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिरुध्यन् ॥

अथ—शकुनिशब्दमनेकधा निर्ज्वीति—

शकुनिः शक्रोत्युच्चेतमात्मानं, शक्रोति नदितुमिति वा । शक्रोति तर्कितुमिति वा । सर्वतः शङ्कोरोऽस्तिवति वा । शक्रोतेर्वा, तस्यैवा भवति ॥ ३ ॥ (३)

शकुनिः (२) कस्मात् ? स हि शक्रोऽन्तमानम् । उच्चेतुम् ऊर्ध्वं नेतुं लघुलात् । इत्थं च शकैः पूर्वपदं नयते-रुपूर्वस्योत्तरपदम् । तथा च शकैः किपि शक् । उन्नयतेः “वेजो ङिञ्” (उ० ४-७-१) बाहुलकादिप्रसङ्गे उत्तस्त-लोपः ककारस्य जञ्जाभावश्च । नदितुमिति वा । अथवा नदतेस्त्वतेर्वा । शब्दादर्थगर्भयोस्तु पूर्वोत्तरपदं विकल्पेन । तथा चात्र नदतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । तत्कतेस्तस्य नो विशेषः । उद्योऽप्रयोगो मान्ये उक्तपूर्वत्वात् । अथ वा सर्वतः शङ्करः

कल्याणकरोऽयमस्माकमस्तिवति शकुनिः । सर्वेण निजमाशासितव्यो भवतीति दुर्गः । एवं सति शम्—इति सुखनाम पूर्वपदम् करोवेत्तरपदम् । शङ्कोरोति शकुनिः पृथोदरादिः (पा० ६-३-१०९) अथ वा शक्रोतेरेव शकुनिः । शङ्कितुं शक्यः शकुनिः । “शक्रेति” (उ० २-४९) तस्य शकुनेरेषाऽनन्तरीया प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ३ ॥ (३)

“कनिकदज्जनुषं प्रभुवाण इयति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्वा विदत्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-८-११)

कनिकददिति । गार्त्समदं ऋद्धम् । कपिजलरूपीन्द्रो देवता । शकुनिरुत्तरवर्णे जपे विनियोगः । कपिजलो नाम शकुनिः कनिकदत् पुनःपुनः शब्दायमानः । “दाधतिर्दधति” (पा० ७-४-६५) इत्यादिना निपातः । जनुषं जन्म आत्मनोऽभिजातिं प्रभुवाणः कथमभिव । यद्वा—जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रभुवाणः सूचयन् अस्तिव इत्येता (कर्णधारः) नावम् नौकांश्च वाचम् इयति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः—हे शकुने ! कपिजल ! त्वं सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः (च) भवासि भव । लोढो रूपम् । आडागमः (पा०) । किञ्च काचिदभिभा कोऽप्यभिभवः अभिभूतिः परोपद्रव इति यावत् । त्वा त्वाम् विश्वा विश्वतः सर्वतः (सर्वोऽपि विश्व) “क्षुपां सुखम्” (पा० ७-१-३९) इति सप्तम्या व्यादेशः । मा विदत् माप्रापत् । “विदू लभे” (तु० उ०) लोड्यं माङि छट् (पा० ३-३-१७५) इति छट् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

न्यक्रन्दीजन्म प्रभुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नाभिरयति वाच, मीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः ॥

१. तथाच यजितम् “वयसामनोवा वाचः क्षुत्वा—क्षतिः क्रदज्जनुषं प्रभुवाण इति सूक्ते जपेदिति ॥

२. दुर्गेश पुनः पुनर्दृष्टं वा क्रन्दतीति मध्यमपुरुषेण नुतिस्त्तरमर्थचैवपेक्षेति व्याचक्ष्णाय इत्यतीत्यसापीपि वाचम् । कथम् ? अरिता इव—इत्येता इव—नाविका इव पुनः पुनः । “नाव” पारगमनाय । यत्स्त्वनेवमीरयति स त्वं सुमङ्गलश्च । हे शकुने ! प्रमत्तमङ्गलश्चासार्थं भव । वयमपि च तुभ्यमित्याशास्यते—मा त्वा काचित् अभिभा अभिभूतिः परोपद्रवः विश्वा—सर्वप्रकारा सर्वतो विदन् विदित्विति यथास्य शब्दस्तथा नाभिरयति” तदिदं शकुनिषु बहुलमित्यत्रोक्तम् । इति व्याख्येयं सर्वं प्रत्यक्षकृतमेव । सायणेन तु यथाव्याख्यातं तथोद्भूतमुपरिधात् । भाष्यमते तु चक्रन्दीदित्यर्थः । पुनःपुनर्दृष्टं वा क्रन्दतीति तदर्थः । वर्तमाने छट् (पा० ३-४-६) । सप्तमे किङ्कर्तुम् । जनुषं प्रभुवाणः । अथ च अस्तिव नावं वाचमियतीत्येवं व्याख्येयम् ॥

सुरत्र कल्याणवचनः । अथ मञ्जलशब्दं निर्वचि—

मञ्जलं गिरतेर्गृणाल्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा ॥

मञ्जलं कस्मात् ? गिरतेर्घातोर्गृणाल्यर्थे वर्तमानस्य । “गृ षाच्चे” (ऋया० प०) इत्यस्य, तथा च गिरतेरिति धातु-निर्देशे श्रितम् । शब्दोऽत्र स्मृतिरूपः । स्तुल्यं हि तद्वचति । अथ वा अल्येव (गृधातोः) निगर्णार्थस्य (तु० प०) (गिर-नार्थस्य) उपपत्तमानानिवेदमनर्थान् गिरति भक्षयतीति मञ्जलम् । तथाच गृधातोः पचाद्यणि (पा० ३-१-१३४) रस्य लङ् धातोर्मैत्रागमश्च निपात्यते । अनुस्वारपरसवर्णौ । “मञ्जलश्च” (उ० ५-७०) इति शाकटायनीयाः पाणिनीयाश्च बाहुलका-स्याहुः । मञ्जयति गमयति सुखमिति तदर्थः ॥

अथवा—

अङ्गलमञ्जयत् ॥

अङ्गलमेतन्मकारोपजननं मञ्जलम् । कोऽर्थः अङ्गवत् अङ्गैरवयवैर्द्विमध्यक्षतादिभिस्तद्वत् । रो मत्वर्थे व्यत्ययश्च रलोः । अथवा मञ्जयतेर्मैत्रलम् किं ?

मज्जयति ? पापकम् । इति नैरुक्ताः ॥

उत्पद्यमानमिवैतन्मज्जलिनः पुरुषस्य मज्जयति नाशयति । यदस्य किञ्चित् पापकं पातकं भवति । एवं मज्जयतेर्मैत्रल-मिति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्त्यन्ते । एतन्मते “मसृज” धातो-र्यन्ताद्गुल्च् णिलोपः (पा० ६-४-५१) अन्त्योपात्त्ययो-मकारादेशेऽनुस्वारपरसवर्णौ पूर्ववत् ॥

मां गच्छत्विति वा ॥

गमेर्वा । स (मञ्जली) एतन्मन्त्यते, मामेतद् गच्छतु प्रामोतु-इति ॥ इत्थं च आरांसार्या गमेर्ङल्च् । मामित्यस्योप-धाङ्गलः ।

अथात्रविधेः तुरीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदत् ॥
इति । अथात्र शकुनिः कपिञ्जल एवेत्यर्थे च श्रुतिमवतारै-यति—

गुत्समदमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे तद-भिवादिन्येगर्भवति ॥ ४ ॥ (४)

गुत्समदो नाम ऋषिः । स किल स्मृतिभाभकारणं कश्चि-दर्थं सिद्धाध्यायिपुरभ्युत्तस्थौ (अभ्युत्थतोऽभ्युत्) तमभ्युत्थितं कपिञ्जलो नाम शकुनिरभिववाशे अभितिः शब्दं कृतवान् “वाशः शब्दे” (दि० शा०) लिट् । तस्मिन्निवावेदयन् । यथा

१. तथाच मामित्येतद् विभक्त्यन्तमतिरूपकमभ्ययम् ।

२. तदाचश्च शुभाशुभपक्षकत्वं चार्थः ।

चैतदेवं तदभिवादिनी तदर्थबोधिका एवाऽनन्तरिया ऋग्म-वति ॥ ४ ॥ (४)

“भद्रं वेद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वेद । भद्रं पुरस्तातो वेद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल” ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥

भद्रमिति । इह शकुनिः किल कस्याखिदिषि साधुर्भवति कस्याखिदसाधुः । स एष ब्रवीति । दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पुरस्तात् च सर्वत एव खं नः अस्माकं हे कपि-ञ्जल ! भद्रं वद इति । इति इयं सा (सेयम्) क्व निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता भवति । सरलत्वादिनि-मात्रः ॥

गुत्समदो गुत्समदनः । गुत्स इति मेधावि-नाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

गुत्सश्चासौ मदनश्च गुत्समदनः । गुत्सः मेधावी मदनः हर्षाढः ॥

मण्डूकाः मञ्जूकाः । मज्जनामदतेर्वा मोद-तिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः ॥

अथ मण्डूकाः (३) इति एतद्वक्तव्यम् । ते पश्यायेष्व निरुच्यन्ते । च एते मण्डूकाल इमे मञ्जूकाः । कस्मात् ? मज्जनात् । नित्यं मग्ना ह्येत उदके । मन्दतेर्वा स्यात् मोद-तिकर्मणः मोदते इत्यर्थस्य । नित्यप्रश्रुतिता हि ते । मन्द-तेर्वा स्यात् तृप्तिकर्मणः । तृप्त्यर्थस्य मदधातोः (भ्या० आ०) नित्यतृप्ता हि ते । प्रशुरोदकत्वात् । तथाच मन्दूकाः सन्तो मण्डूकाः । सर्वत्र धातोरुक्तेः प्रत्ययः (उ० ४-४२) प्रकृतैश्च मण्डादेशो निपातनात् ॥

मण्डयतेरिति वैयाकरणाः ॥

ते हि भक्तिभिर्नानावित्राभिर्विधात्रा मण्डिता भवन्ति । तथा च “मण्डि भूषायाम्” (उ० ५०) इति धातोरेवोक्तम् (उ० ४-४२) इति वैयाकरणाः प्राहुः ॥

मण्ड एषामोक्त इति वा ॥

अथ वा मण्डे उदके शोकः निवास एषाम् इति विग्रहे

१. यथार्थं “शलिमण्डिभ्यामे”व निहितत्वाध्यायि बाहुलका-दन्यतोऽपि ।

२. जडत्वजुत्वाभ्यां मञ्जूका इति प्राप्ते छान्दसस्वाङ्कारस्य डकारापर्याङ्गत्वात्पूर्वस्य गुमि घृत्वम् । निमज्जति हि ते जले । एवमन्यत्राभेऽन्येषु यथाशयं वर्णयत्यस्यैव ।

३. तथाचात्मरः—(शोकः सप्ताश्रयश्लोकाः” इति । अथ मण्डो मदधतेः “गोहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति बाहुलकात्क-प्रत्यये रूपसिद्धिरपेक्षा । मण्ड उदकम् । हृष्यति हि तत्र आन-पानाध्याधातिनः ।

मण्डशब्दादोक्तशब्दाच्च मण्डूकाः । पूर्वोत्तरपदयोरन्यत्वादिवर्ण-
विपर्ययेण रूपसिद्धिरुच्येया ॥

मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥५॥

मदेः मदिधातोः (भ्वा० आ०) “गेहे कः” (पा० ३-
१-१४४) इति बाहुल्यत्वात्प्रत्यये नुमि (पा० ७-१-५८)
नस्य डः । अकारौकारयोर्कारः । “ये सान्तास्तिडन्तः” इति
न्यायेनाकारान्तत्वेन बहुवचने रूपम् । तेषाम् मण्डूकानाम्
प्राधान्यस्तुतिरेषा अनन्तराया ऋक् भवति ॥ ५ ॥

**“सर्व्वत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वतां प्रमण्डूकां अवादिषुः” ॥१॥**
(ऋ० सं० ५-७-३)

सर्व्वत्सरमिति । वसिष्ठस्यापैमनुष्टुप् मण्डूकदैवत्वात् । एतेन
वैशिष्ट्यः पर्जन्यस्तुतिं ब्रह्मण्यमण्डूकांस्तुष्टाव । वृष्टिकामेनेतत्सूक्तं
जप्यम् । सर्व्वत्सरं आवर्षेतोरिकं वर्षं शिष्यानाः शिष्यानाः
निर्वाचः संवत्सं सुप्ता इव स्थिताः । यद्वा-वर्षणार्थं तपश्चरन्त
इव बिल एव सन्तः । ब्राह्मणाः ब्रुवाणाः सर्वेषा वक्तुं समर्था
अपि सन्तो व्रतचारिणः कृतवाक्यसंयमा एते मण्डूकाः
प्राष्टृकालं प्राप्य पर्जन्यजिन्वताम् पर्जन्येन प्रीताम् । “जिविः
प्रीणनार्थः” (भ्वा० प०) यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति
तादृशीं वाचम् । प्र अवादिषुः प्रवदन्ति । लङर्थं लृङ् (पा०
३-४-६) एवमत्रार्थे ब्राह्मणशब्दो भाक् उपन्यस्तो भवति ।
अर्थान्तरं तु भाष्यव्याख्यायामपि वेत्त्यादिना दर्शयिष्यते ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

**सर्व्वत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणो
ब्रुवाणाः । अपिवोपमार्थं स्यात् । ब्राह्मणा इव
व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषु-
र्मण्डूकाः ॥**

इति । अत्र दुर्गः—अथवा न युक्तो रुढिपरिवैदो ब्राह्मण-
शब्दस्येति छतोपमः प्रकल्प्यते—“ब्राह्मणा इव व्रतचारिण” इति ।
यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्राष्टुषि पवित्रप्राणयो मेखलिनो नियत-
कालां तां वैदिकीं वाचं वदन्ति । एवं प्रावादिषुरिति ॥

अथ मन्त्रावतरणिका—

**वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव, तं मण्डूका
अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा
तुष्टाव, तदभिवादिन्येपर्गभवति ॥ ६ ॥**

वसिष्ठः किल स्तुतिलामनिमित्तं ब्रूयन्तं पर्जन्यं तुष्टाव ।
अन्वमोदन्तं खुहि खुहि इति । स तान् मण्डूकान्

१. तथा च “पिण्डं दद्याद्वाशिरे” इति स्मर्यते ॥

२. पतदादिसूक्तेन ॥

३. रुक्मवैष्य परिवादोऽप्येहेला लाग इति यावत् ॥

५२ नि०

अनुमोदमानान् वाक्ष्यमानान् (शब्दायमानान्) दृष्ट्वा
लब्धं वर्षेनिमित्तमिति परितुष्टत्वात्वेन तुष्टाव । यथा चैतदेवं
तदभिवादिनी एषा अनन्तराया ऋग्भवति ॥ ६ ॥

**“उप प्रवद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि ।
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः” ॥**
इति सा निगदव्याख्याता ॥

उप प्रवदेति । हे मण्डूकि ! मण्डूकानां मातः । अथ
वा मण्डूकपते । मा माम् उप उपगम्य प्र प्रकरणेन वद । हे
तादुरि ! तरणशीले ! अथ वा तावत्-उदरि (यावच्छरीरे
तावदेवोदरं यस्याः) वदयोल्लेप आर्षः । लोषि (पा० ४-
१-५५) ह्रस्वः (पा० ७-३-१०७) ततो वृद्धे देवे
आप्लुते उदकेनैतस्मिन्नेकजलीभूते ह्रदस्य बहुनः उदकस्य
मध्ये चतुरः पदः पादान् “पादः पत्” (पा० ६-१-६३)
इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । विगृह्य प्रसार्य उपरि
प्लवस्व प्रतर । इति ह्यं सा (सेयमृक्) निगदेन पाठ-
मात्रेण व्याख्याता भवति सरलत्वादिति भावः ॥

अथाक्षा एलेवमादीनि लब्धस्तुतिव्याख्यातवत्त्वसामा-
न्यादिह वगै समानागतानि । तेषां च यथासामान्यमेव निर्वैक-
व्यत्वादाह—

**अक्षा अश्रुवत एनानिति वाऽभ्यश्रुवत एभि-
रिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥**

तत्र तावत् अक्षाः (४) प्रथमं निर्वैकव्याः । कस्मादि-
त्याह—अश्रु००निति वेति । वीव्यन्तः कित्वा एनान्
अक्षान् अश्रुवते व्यापयन्ति पाणिभिः । त एतेऽश्रुवतेव्यर्थ-
वर्थाकर्मणि कारके “अशेर्देवने” (उ० ३-६२) इति सप्र-
त्ययः । शस्य षः (पा० ८-२-३६) “षडोः कः सि”
(पा० ८-२-४१) अथ वा अभ्यश्रुवते अभिव्यामुवन्ति
एभिरित्येति श्रुताः । करणे सः । तैर्हि कित्वाः प्रतिकित्वा
धनमभ्यश्रुवते । तेषाम् अक्षानाम् एषा स्तुतिर्मवति ॥ ७ ॥

**“प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेज
इरिणे वर्षतानाः । सोमस्वेव मौजवत्सं भृक्षो
विमीदको जागृविर्मह्यमच्छान्” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० ७-८-३)

प्रावेपा इति । अक्षपुत्रस्य मौजवत् आर्षम् । प्रावेपाः
प्रवेपिणः (प्रकरणेन वेपनशीलस्य बृहत्स्य) जाताः । बृहतः

१. अत्र भाष्यकृता प्रवेपिण इत्यभिधानात्कर्मधारयान्त्वर्थधीशो
दर्शितः । प्रकृष्टो वेपः प्रवेपः सोऽस्वास्त्योति । च चानुपपन्नः
“न कर्मधारयान्त्वर्थधीशो बहुव्रीहिशिष्टेऽर्थप्रतिपत्तिकारः” इति
निर्मादत्त एव कृष्णसर्पवान्वसीक इति चमवस्यपि तु कृष्णसर्प
इत्येव । एवमिहापि प्रवेपाश्च जाताः प्रावेपा इत्येवार्थः । भाष्यानु-
सारेण च प्रवेपिणो जाता इत्युक्तम् ॥

महतः विभीद (त-) कैस्य अक्षवृक्षस्य फलभूताः अक्षः
प्रवातेजाः प्रचुरवातस्थाने काले वा (प्रावृषि) जाताः ।
(पक्षकलानां पतनाभिप्रायं जन्मात्र विवक्षितम्) इरिणे
निर्गणे (निर्गतैर्गो) वर्धुतानाः पुनः पुनर्वर्तमानाः ।
मा माम् मादयन्ति हर्षयन्ति । कथम् ? अत्र दृष्टान्तः—
सोमस्येवेति । यथा मौजवतस्य मूजवति पर्वते जातस्य
सोमस्य भक्षः भक्षणं (पर्वतं) यजमानं मादयति तद्वत् ।
विभीद—(त-)कः विभेत्ता कोष्ठस्य जागृविः जागर-
णकर्ता (अन्तर्भावितव्यर्थः) योजयति स हर्षणं जागर्ति,
योजयते स दुःखेन । स एष विभीदक एवं प्रकारः मह्यम्
मम “पक्ष्यं चतुर्थीति वाच्यम्” (पा० २-३-६२ वा०)
इति चतुर्थी “मन” इति शेषः । अच्छान् अचच्छदत्
छादयति । लङ्घं लृङ् (पा० ३-४-६) खेन फलशब्देन
सर्वार्थेषु पुनः पुनरर्थः वा मनः छादयित्वा देवन एव एक-
स्मिन्मम मन उत्साहयति । ऋषेरक्षपरिचूनुस्यैतदार्थमिति
स्तुतिपरिदेवने ऋगर्थो भाष्ये स्फुटः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि
मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवेपेजाः ॥

अत्र प्रवेपेजाः इत्यनुवन्तः स र्थैर्यं डित् बाहुलकात् ।
विभीतक एक एव वा विक्षेप्यते । यः प्रवेपे उदकवर्धुले देखे

१. तन्माचारः—“विलिङ्गस्तु विभीतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्ष-
फलो भूतावातः कलिद्रुमाः” इति । वेदेऽत्र वर्णव्यत्यय आर्थः ॥

२. विभीतकस्य फलानीति भाष्यव्याख्यानादत्र “ह्रीतमया-
दिभ्यश्च” (पा० ४-२-१६७) इति फलप्रत्ययस्य छपि प्रकृति-
वर्जित्वा च (पा० १-२-५२ वा०) बाहुल्यकलेन भाष्यद्वया
दक्षिता ॥

३. आस्तुरकस्याने, न हि तत्र पुत्रपौत्रानुपगमं भवति ।
अपार्थं वा । उपसर्गस्यान्यत्वमेव केनलम् । अथवा अपाणिमपगतो-
दकम् । इति दुर्गो व्याख्ययथाभाष्यम् ॥

४. तत्र भवो हि सोमोऽभीक्ष्णं मादको भवति । स्थानस्वामा-
भ्यात् । मादयति—हर्षयति—पर्वयति इत्यनर्थान्तरम् ॥

५. कोष्ठमवस्य मलादेः स हि दृशं भेदको वैश्वेके समाम्नातः
यथा “विभीतकं स्वाहुपाकं कषायं कक्षपिचमुत् । उष्णवीर्यं हिम-
स्पर्शं भेदनं काशनाशनम्” ॥ इति ॥

६. विभीतको क्षयशृक्षस्य फलान्यक्षा इति व्याख्यातद्वपरि-
ष्टात् । तथा चाक्षशब्दप्रवणेन देवनाक्षस्तुतिर्भवति । देवनप्रसक्तो
हि तच्छब्दस्तुतिसमन्तरं देवन यत्र प्रसजति येन सर्वनाशोऽस्य
भवति । इत्यक्षपरिचूनुस्य वचनम् ॥

७. अनुष्ठालयो जनेः क्रुतः । दिवाच दिलोपः । अस्तन्ल-
क्ष्णो दीर्घः (पा० ६-४-१४) उपधायाः ॥

८. “पयः कीलात्ममृत्तं जीवन् सुवर्नं वनम्” इति जलप-
योऽमरः । अत्र “प्रनिरन्तरि०” (पा० ८-४-५) स्वादिना
पत्वम् ॥

जातस्तस्य विभीतकस्य फलानि अक्षा इति दुर्गव्याख्या-
नम् । वयं तु प्रतीमः—प्रवेपेजा इत्यक्षा एव । पक्षकलानां च
जन्मात्र पतनाभिप्रायमित्युक्तमधस्तात् । तथाच प्रवातेजा इत्य-
स्यैवोपलक्षणतया भाष्यव्याख्यानं प्रसङ्गसङ्गतमिति ॥

इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्क्षण—(मृण-)
मृणाते—रपार्णं भवति । अपरता असादोपधय
इति वा । “सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः” मौज-
वतो मूजवति जातः । मूजवान्पर्वतः मुञ्जवान् ॥

सोमोऽत्र मौजवतः स हि मूजवति जातः । अथ
मूजवान् कः ? पर्वतः । स कस्मान्मूजवान् ? मुञ्जवान्
मुञ्जल्लवान् । “दृषोदरादिः” (पा० ६-३-१०९) ॥

अथ—

मुञ्जः विमुच्यत इपीकया । इपीका—इपते-
र्गतिकर्मणः । इयमपीतरेषीकैतस्यादेव ॥

मुञ्जः कस्मात् ? स हि विमु००कया । तथा च मुञ्जतेः
कर्मणि के चस्य जो धातोर्नुनामश्च बाहुलकात् । अथ इपीका
कस्मात् ? इपतेः गतिकर्मणः । गत्यर्थस्य इषधातोरीकम् ।
किलाहुताभावः । सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । इयमपि
या हलेषा अन्या वा सापि हि निर्गता भवति बहिरित्येत-
स्मात् इषधातोरेव भवति ॥

विभीदको विभेदनात् । जागृविर्जागरणात् ।
मह्यमचच्छदत् । प्रशंसत्येनान्प्रथमया । निन्दत्यु-
त्तराभिः । ऋषेरक्षपरिचूनुस्यैतदार्थं वेदयन्ते ॥

विभेदनात् इत्यर्थनिर्देशः । कर्मणि ह्यत्र ण्वुल् बाहुल-
कादुपधाया ईर्षं च । एवं चागर्तिरन्तान्तर्भावितव्यर्थो यो
जागरयति स जागृविः किन् । इकारोऽनुनासिकोऽन्तीतीत्सं-
ज्ञाभावः । अच्छानित्यस्य अचच्छददित्यर्थः । “छद् अप-
वारिणे” (जु० प०) लृङ् लङ्घं (पा० ३-४-६) छान्दर्वं
रूपम् । प्रथमया पूर्वार्थेभूतयौ । पनान् अक्षान् प्रशं-
सति । प्रचुरं जले स्थले च लब्धा हि ते स्वाष्टिमध्यस्थेन
भागेन प्रचुरवृत्तिप्रदा भवन्तीति मां मादयन्ति । तद्वृक्षणेनैव
कथं चित्कालं यापयामीति हर्षहेतवस्ते । यथा हि तत्फलनाम
सम्यक्ते अक्षा इति तदा ते मौहमादधन्तो बलाद्देवन एव मन्मन
उत्साहयन्ति । तदेव च मे सर्वानर्थमूलं समजनीति उत्तराभिः
कथामिहस्तरार्धैर्चप्रतिपादितभिः ऋग्भिर्वा एतदुत्तरार्धाधिकभिः ।
निन्दति एतानिति पूर्वैर्गामिर्बन्धः । यथा मौजवतस्य
सोमस्यातिमादकस्य भक्षणं यजमानस्य सर्वानर्थप्रवृत्तिमूलं तथा
विभीद—(त-)कोपि स्वकलनामस्मरणेन मामनर्थहेतवे तत्क-
र्मणि पुनः प्रसजयतीति निन्दार्थस्तमाह ऋषेरिक्षादि ॥

परिचूनुस्य परिदेवनकटुः । परिदेवनं विलापः । “गत्यर्थो-
कर्मक—” (पा० ३-४-७२) इति कर्त्तरि क्तः । “अस्य

विभाषा” (पा० ७-२-१५) इतीडभावे “द्विवो विजिगीषायाम्” (पा० ८-३-४९) इति निष्ठातस्य नः। वसोऽ (पा० ६-४-१९) वेदयन्ते कथयन्ति।

ग्रावाणो हन्तेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा। तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

अथ ग्रावाणः (५) निर्वैक्यास्ते हन्तेर्वा तदर्थोपपत्तेः। व्यापत्युपजनाभ्याम्। “अन्येभ्योऽपि हृश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति कृतिपि प्रयोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) धातोर्भावेति इति यावत्। हृश्यन्ते हि ते सोमाभिषवणे। गृणातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। स्तूयन्ते हि ते। गृह्णातेर्वा शृण्वन्ते हि ते सुवचनः। तेषां ग्राव्याम्। एषा स्तुतिर्भवति—

“प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम् ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः। यदद्भ्यः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-२९)

प्रैत इति। कद्रोः पुत्रस्य सर्पस्यार्जुदस्यार्थं जागतम्। सोमाभिषवार्थग्रावदैवत्यम्। ग्रावस्तुती विनियोगः। एते ग्रावाणः उपलाः प्रवदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु। वयं यजमानाः वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः ग्रावभ्यः ग्राव्यामर्थेय वाचं स्तुतिलक्षणं प्रवदाम किंच हे ऋत्विजः। यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत। संहितायां वीथेः (पा० ६-३-१३७)। यद् यदा अद्भ्यः अदरणीयाः (अदरणां हडाः)। पर्वताः पर्वतान्तः आशवः क्षिप्रकारिणः (निर्घ० २-१५-१६) ग्रावाणो यूयं च साकं सहभूताः सोममशोध अभिषुणुयः। तं बाभिषुण्वन्तः इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यम् घोषम् अभिषवशब्दम् भरथ पोषय (धारय निर्वर्त्ययेति यावत्) तदानीं सर्वेऽपि यूयं सोमिनः सोमवन्तः (सोमेन वृताः) “स्व” (भवथ) इति शेषः। यद्वा सोमिनस्तद्वतो यजमानस्य गृहेषु यदेवं कुरुष्वे तस्माद्युष्मानधिकृत्य ब्रूमः—प्रवदन्तु एते उद्गातारः युष्मदर्थं स्तुतीः। प्रवदाम च वयं होतारो वाचं स्तुतिलक्षणम्। अध्वर्युनपि ब्रूमहे—अभ्यः ग्रावभ्यो वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यो वाचं (स्तुतिलक्षणां) वदत। यावद्भक्त्यभ्येतान्प्रति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवदन्त्येते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्भ्यः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः। श्लोकः शृणोते, घोषो घुष्यते, सोमिनो यूयं खेति वा, सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

१. सोममभिषुण्वन्त इन्द्राय श्लोकं घोषं भरथ इत्येवं शब्दार्थः ॥

शृणोते: “श्रु अवणे” (भ्वा० प०) इत्यस्य “इण् भीक—” (उ० ३-४९) इत्यादिना “बाहुलकार्त्तकनि” गुणः “कपिष्ठादिवाङ्मूलम्”। भूयते हि सः। घुष्यते: “हलश्च” (पा० ३-३-१३१) इति घञ्कर्मणि। घुष्यते शब्दो वेद्योः ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः। तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अथ नाराशंसः (६) इति समाज्ञातः कः पुनरसौ नराशंसः कथं? चेत्त्याह—येनेत्यादि। नरा इति राजविशेषाभिधीयते। तेन भावयव्यं लक्षणीकृत्य नाराशंसो मन्त्र उदाह्रियते। तत्र नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण् (पा० ३-२-१) “अन्येषामपि—” (पा० ६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य वीथेः। ततः प्रज्ञादित्वात् (पा० ५-४-३८) अण् स्थायिकः। नराशंस एव नाराशंसः। तस्य नाराशंसस्य मन्त्रस्योदाहरणम् तस्य वा भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुतिरेषा ऋक् भवति ॥ ९ ॥

“अमन्दान् स्तोमान् प्रभरे मनीषया सिन्धुवर्धिक्षियतो भावयस्य। यो मे सहस्रमभिमीत सवान्तूर्तो राजा अर्वा इच्छमानः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-१-१०)

अमन्दानिति। कशीवत आर्षे त्रिष्टुप् भावयव्यदेवसौ। दानतुष्टः कशीवान्मनीति—अहम् सिन्धौ सिन्धुदेशे, यद्वा लवणसिन्धुतीरे अधिक्षियतः अधिवसतः। “क्षि निवासगलोः” (तु० प०) शतरि रूपम्। भावयस्य भावयव्यस्य भावनेनैव (अर्जनेनैव) असौ सर्वाधीन्यवयति अनुतिष्ठयतीति भावयस्य। अमन्दान् अनल्पान् अवालिशान् (अवालिशयोग्यान्) वा स्तोमान् स्तोत्राणि (तसिष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि) मनीषया त्रिशातशयबुद्ध्या, स्तुत्या वा प्रभरे प्रहरे उच्चारयामि। “ह्रप्रहोर्भृच्छन्ति” (पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः। विशेषेण संपादयामीति सायणः। कस्तस्य विशेष इति? तत्राह—अतूतेः अतूतेः

२. अत्र “वणादयोऽस्त्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” इति कसेत्वाभावः। यथा शङ्ख इत्यत्र खसेनादेशाभावः। अत एव गुणः। अन्युत्पन्नानीत्यस्य उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा प्राणिनितात्पराधिपत्याणीत्यर्थः। अत्र प्रकारनिवेशोपादानातिनिष्ठत्वेन प्राणिनितात्पराधिपत्यव्यवस्थेयव्यवस्थेयमित्युक्तमस्तीत्यह ॥

३. अत्र सायणः—यथापि “स्वनयेन दत्ताः” (ऋ० सं० २-१-२१) इति अश्वमाणात्वात्सर्वे स्तुत्या भावयस्य, तथापि पितृपुत्रभेदे “आश्रदात्” (ऋ० सं० ४-३-२३) इतिवत् पितृनात्वा व्यवहृत्य श्वयत्वात्प्रथमायाश्च भा (वय) व्यत्येयुक्तत्वात् भावयव्यवदेवत्येयमित्युक्तम् इत्याह ॥

४. तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः। स्वनयेन दत्ता इति वक्ष्यमाणत्वादिति सायणः ॥

(अचमलः अलरमाणः) केनाप्यहिततो वा “तुर्वा हिंसायाम्” (भ्रा० प०) कः । “राक्षोपः” (पा० ६-४-२१) “हलि च” (पा० ८-२-७७) इति धीर्घः । “धीदित-” (पा० ५-२-१४) इतीडभावः । यो राजा मे मदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् सयन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमयागास्त्वान् भूमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किं कुर्वन् ? अथः सर्वैः श्रयमाणं कीर्तितं प्रशंसां वा हृच्छमानः कामयमानः पदव्यवस्य आर्षः (पा० ३-१-८५) यतोऽयमात्विज्यायुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं मघं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अभिन्दान्तस्तोमानवालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवति । अम्बासा अलंभवतीति वा । अम्बासै बलं भवतीति वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । “प्रभरे मनीषया” मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा । सिन्धवधि निवसतो भावयन्वस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवान्तूर्तौ राजाऽतूर्ण इति वाऽपरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० कां० नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

मन्दशब्दो मूढशब्दपर्यायस्तत्पर्यायशब्दस्य चो बालिशशब्दश्चेति व्याचष्टे—अबालिशाननल्पान्वा । अथान् बालिशशब्दप्रकृतिभूतं बालशब्दं निर्घेकि—बालो बलवर्तीति । “बलं प्राणने” (भ्रा० प०) इत्यस्माज्जबलादित्यात् (पा० ३-१-१४०) णः । कुच्छजीवन इति तदर्थस्य दाह भर्तव्यो भवतीति । अत्रार्थोऽपरितुष्यन्नाह—अम्बेति । असौ बालश्च अम्बा अलं पर्यासा भवति पोषणयेति आद्यान्त्यलोपे बालः । अम्बासै बलं भवतीत्यर्थेऽकारवन्धयोर्विपर्ययोम्बाशब्दलोपश्च पृषोद्व्रादित्वात् । बलो वेति । न बलं यस्येति बालः । नलोपे (पा० ६-३-७३) अकारो विपर्ययेण वकारात्परस्तादप्रयुज्यते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० कां०

नवमस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रथादीन्नुद्वाजाशिविवलन्पूर्वांतरपादयोरर्थसन्दर्भ व्याचष्टे—स्तुतिसंकमन्याय—

१. तथा चामरः—“मृदात्पापदुनिमोग्या मन्दाः स्यु” इति ।

“अथे मूढयथाजातमूलैवेपयमालिशः” इति च ॥

२. अथयोरनोरुल्लस्य मकारस्य च लोप इत्यर्थः ॥

यज्ञसंयोगादरा स्तुति लभेत । राजसंयोगा-
युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागामी
भवति ॥

यज्ञसंयोगादिति । भावयव्यो हि राजा यज्ञसंयोगात् यस्मात्सहस्रं सवानिर्मिमीत तस्मात्प्रभरे इति पूर्वप्रकृतमन्त्रायात् । लब्धस्तुति—राजसंयोगात् च युद्धोपकरणानि रथादीनि । तानि हि युद्धोपकरणानि इति, युद्धे वोपकुर्वन्तीति कर्मणि कर्तरि वा ल्युङ्वाहुलकात् । एव हि व्यापी स्तुतिसंकमन्याय आचार्येणोपदर्शितः । तेषां युद्धोपकरणानां मध्ये रथः (७) इत्येव प्रथमागामी मुख्यः । तदाचार-
त्वादितरेषां युद्धोपकरणानाम् ॥

अथ रथं निर्वेक्ति—

रथो रंहतेर्गतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणः गत्यर्थस्य “रहि” (भ्रा० प०) धातोः “हनिक्वपि—” (उ० २-२) इत्यादिना कथन् बाहुलकात्पकाररहकारलोपश्च । रंहति गच्छत्यनेनेति रथः ॥

स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा, रसतेर्वा, तस्यैवा भवति ॥ १ ॥ (११)

स्थिरतिर्नैकधातुः । विपरीताक्षरः । “पुंसि संज्ञायां घः” (पा० ३-३-११८) इति घः । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात्स्थिरो हि सः । अथ वा रमतेस्तिष्ठते च द्विधा-
तुचं रूपम् । रममाणो विस्मैव्योऽस्मिंस्तिष्ठति रथी । न तथाश्चा-
दिषु । अथ वा रपतेः व्यकवागर्थस्य (भ्रा० प०) रपधा-
तोरेव यथाप्रातः कथन् पकारलोपो बाहुलकात् । रसतेर्वा
शब्दार्थस्य (भ्रा० प०) शब्दादयते हासौ दूरत एव । पूर्वव-
त्कथन् । एषा स्तुतिर्भवति ॥ १ ॥ (११)

“वनस्पते वीडङ्गो हि भूया असत्संखा-
प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीळ-
यस्वास्यात् जयतु जेतवानी” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-७-३५)

वनस्पत इति । भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्थं नैष्ठुर्भं रथदेव-
लम् । रथारोहणे विनियोगः । हे वनस्पते ! वनस्पतिवि-

१. तथया—युद्धोपकरणानि राजसंयोगास्तुति लभन्ते । (तस्-
तानि अहानीति तत्संबन्धात्स्तुत्यन्ते) राजापि यज्ञसंयोगात् ।
यज्ञोऽपि देवसंयोगात् । देवता अप्यात्मसंबन्धात् । सोऽयमेवा-
त्सोवाङ्मयप्रलम्भाभावेनावस्थितः सर्वोवस्थातः स्तुत्यत इत्यात्मस्तुतिः ।
सर्वस्यानाविपत्तिभागिनी आत्मप्रतिष्ठा वोढव्या । तथोपकरणस्तु-
तिरिति । एष स्तुतिसंकमन्यायः सर्ववोपसंभेदः ॥

२. विश्वस्तः । “समी विश्वम्भविश्वारी” इत्यमरः ॥

कार रथ । त्वं वीङ्गुङ्गः दृढाङ्गः (दृढावयवः) वीङ्गुङ्गश्चो
बलपर्यायेषु पठितः (निबं० २-९-१५) वीङ्गयतिः संस्तम्भ-
कर्मा तत उर्वाहुलकात् (उ० १-७) भूयाः भव हि निश्च-
येन । ततश्च अस्तसखा अस्मेन्मित्रः भव । प्रतरणः
प्रतारणः संग्रामाणां पारं नेता । प्रवर्द्धयिता वा । सुवीरः
कल्याणवीरः (अविह्वानवखण्डिताधिष्ठाता) यद्वा शोभन-
वीरः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं गोभिः
गोविकारैश्चर्मभिः सखद्भ्यः समन्ततो नद्धो बद्धो गव्येन
चर्मणा श्लेषणा च । स त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन
हेतुना सुतरामात्मानं वीङ्गयस्व संस्तभृदि । संस्तब्धे च
त्वमि अवस्थितः ते तव आस्थाता अधिष्ठाता योद्धा
जेत्वानि जेतव्यानि आत्मनोऽमीप्सितानि शत्रुसैन्यानि ।
अत्र तव्यर्थे लन् (पा० ३-४-१४) जयतु अभिमवतु
“जि जि अभिमवे” (भ्वा० प०) लोट् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवा “स्तसखा प्रत-
रणः सुवीरः” कल्याणवीरः । “गोभिः
सखद्भ्यो असि वीङ्गयस्व”—ति संस्तम्भस्य ।
आस्थाता तं जयतु जेतव्यानि ॥

निगदव्याख्यैतमेतत् ।

अथ क्रमप्राप्तं दुन्दुभि निराचष्टे—

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं, द्रुमो भिन्न इति
वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणस्तस्यैवा भवति
॥ २ ॥ (१२)

दुन्दुभिरिति (८) अस्य योऽभिधेयस्तस्य शब्दानु-
करणम् आत्मनो नामधेयप्रतिलम्भनिमित्तम् । यथैवासावि-
हन्यमानः शब्दं करोति—दुन्दुभि—रिति तदेव तस्य नाम । अथ
वा द्रुमो भिन्न इति दुन्दुभिः । द्रुमशब्दात्पूर्वपदं भिदेरुत्त-
रपदम् । तत्संभयो ह्यसौ द्रुमैकदेशनिष्कृषितश्चर्मणा पिनद्धः
॥ २ ॥ (१२)

“उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते
मनुतां विष्टितं जगत् । स दुन्दुमे सज्जूरिन्द्रेण
देवैर्दूराहवीथो अपसेध शत्रून्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ४-७-३५)

उपेति । उक्तापेच्छन्दस्का दुन्दुभिदैवत्या दुन्दुभिर्मर्शने
नितियुक्ता । हे दुन्दुमे ! पृथिवीम् उत अपि च द्यां

दिवम् उपश्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा
लोकद्वयं त्वरीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ।
अपि च—विष्टितम् विशेषेण स्थितं स्थावरं जगत् जगत्तं च
उभयविधं प्राणिजातं ते त्वरीयं घोषं (शब्दं) पुरुत्रा
बहुधा “देवमनुष्यपुरुषपुत्र—” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना
प्रकारार्थे त्राप्रत्ययः । मनुतां मन्यतां जानातु । स त्वं
दुन्दुमे ! इन्द्रेण अन्यदैवैश्च सज्जः सहजोवणः (सह
जुषमाणः) दूराहवीयः दूरादपि दूरतरम् दान्तरं अस्-
वीयान् अपसेध अपगमय । अपकालाऽपुनरागमनाय इत्ये-
तदाशास्महे ॥ ४ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुप दिवं च बहुधा ते घोषं
मन्यतां विष्टितं स्थावरं जगत्तं च यत्स दुन्दुमे !
सहजोवण इन्द्रेण च देवैश्च दूरादूरतरमपसेध
शत्रून् ॥

अथ—

इष्टुधिरिष्टूणां निधानं, तस्यैवा भवति ॥ ३ ॥
(१३)

इष्टुधिः (९) तूष्णः । तस्मिन्निषको धीयन्त इति इष्टूणां
निधानं तद्वदिति ॥ ३ ॥ (१३)

“बहीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति
समनानुगत्य । इष्टुधिः सङ्गाः पृथनाश्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ५-१-१९)

बहीनामिति । भारद्वाजस्य पायोपार्षं त्रिष्टुभिषुधिवैवत्या ।
योऽयं इष्टुधिः बहीनां बहूनाम् । “इष्टुधिर्द्वयोः” इत्यभिधा-
नात् । इष्टूणां पिता रक्षको भवति । अस्य इष्टुभिः बहूः
बहुसंख्याक इष्टुकलापः पुत्रः पुरुषो बहुनखाता । तदर्थं ह्यसौ
रक्षते इत्येवं व्युत्पाद्यम् । यथायं चिश्वाकृणोति प्रसूयत
इवापनियमाणः । (प्रकर्षेण स्यूत इवोद्भाष्यमानः) चित्रपुं-
खत्वात् । अथवा हसतीव शोभया पुंखवीत्या । अस्मिन्पक्षे
चिश्वातिरपठितोऽपि धातुः कल्प्यत इति । विकरणपक्षे तु
तदर्थीत्यन्धात्प्राधानम् । इत्याचार्यैरभिभाष्य । अथवा चिष्वेति
शब्दानुकृतिः (चिष्वित्त्वेवं शब्दं करोति) कदा ? समना
समनानि युद्धानि (निबं० २-१७-१६) । सेढो (पा० ७-
१-३९) । अवगत्य प्राप्य । स एष इष्टुधिः । पृष्ठे रक्षोः
पृष्ठभागे निनद्धः बद्धः प्रसूतः प्रसूवन् । “आसिकर्मणि कः
कतैरि च” (पा० ३-४-७१) इति कतैरि कः । इष्टुप्रेर-

१. वयं सखास्यो यस्य स तादृशः ॥

२. निगदेन पाठमात्रेण व्याख्यातम् ॥

१. सङ्कृते: “आनुनिकसङ्कृतः परिभाषे”ति तद्धण्णत्वात् ॥

२. रथस्य मनुष्यस्य वेति दुर्गः ॥

यन् । सङ्काः समं सह कार्यन्तीति सङ्काः संभूय शब्दकारिण्यः
पृतनाः सेनाः च सर्वाः जयन्ति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इधूनभिप्रेत्य । प्रस-
यत् इवापात्रियमाणः । शब्दानुकरणं वा । सङ्काः
सचतेः । संपूर्वाद्वा किरतेः ॥

“पृष्ठे निनन्दो जयति प्रसूतः”

इति व्याख्यातम् ॥

प्रसूयत इवेत्यादि । विश्वा करोतीत्यस्यार्थः । व्याख्या-
तम् निगदेनैव ॥

अथ क्रमप्राप्तं हस्तघ्नं निर्वेकि—

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥
(१४)

हस्तघ्नः (१०) कलापोपपट्टकः । गोधा—तल्ल—ज्याघात-
वारणमिति च ग्रं प्राहुः । स कस्मात् ? हस्ते हस्तौघवस्थितो
ज्याघा हन्यते । “वज्रर्थं कविधानम्” (पा० ३-३-५८ वा०)
इति कः ॥ ४ ॥ (१४)

“अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति
परिवार्धमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वा-
न्पुमान्पुमांसं परिपातु विश्वतः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२१)

अहिरिति । उक्तापेच्छन्दस्का हस्तघ्नवैद्यया । सोऽयम्
ज्याया हेति ज्याहेतुकां हियां परिवार्धमानः निवारयन्
भोगैः शरीरेण । वचनव्यत्यय आर्षः । अहिरिव सर्वं इव
बाहुं धनुष्मतः पुरुषस्य प्रकोष्ठं पर्येति परिवेष्टयति । ज्याघा-
तासवेतत्रायमाणः । तदर्थेलात्तस्य । सोऽयमेवधर्मा हस्तघ्नः
विश्वा विश्वानि । शोर्षा (पा० ७-१-३९) । वयुनानि
प्रज्ञानानि (निघं० ३-९-१०) (प्रज्ञातव्यानि) विद्वान् जानन्

१. शब्दाद्यन्ते । “कै शब्दे” (भा० ५०) “हुपि” (पा०
३-२-४) इति योगविभागात्कः । भाष्यमवे तु सचतेर्गैतिकर्मणो
बाहुलकादङ्गप्रत्ययल्लोपश्च । यद्वा संपूर्वाकिरतेः “अन्येष्वपि
इत्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । तथा च दुर्गैः—सङ्-
घान्संघकान्वा संघामान् पृतनाश्च सर्वा याः रथधर्मानैरिषव पव
केवलमग्निलक्ष्य क्षिप्यन्ते पक्षाकां सानेर्विधान्संघामानिति
(निघं० २-१७-१४) ॥

२. सामीप्यलक्षणवाच्यमर्थः । तद्यार्थोक्तं सायनेन—“लक्ष-
णया बाहुशब्दः प्रकोष्ठं वर्तते” इति । यथा “वटे गावः सुजेरते”
इति । वटसमीपं हत्यर्थः ॥

३. शरपुञ्जं वा ॥

४. अत्र हि धनिवनः प्रकोष्ठं वन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः ॥

पुमान् पुरुमना इव कश्चिदासः प्रज्ञानबहुलः (पौरुषोपेतः)
स्वयं पुमांसम् एतं धनुष्मन्तम् विश्वतः सर्वतः सर्वप्रकारं
परिपातु रक्षतु इत्याशास्ते ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया
वधात् परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि
प्रज्ञानम् ॥

इति । अथ पुमांसं निर्वेकि—

पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

पुमान् कस्मात् ? पुरुमनाः पुरु बहु मनो यस्य सः ।
अल्पमनस्कं त्रियमपेक्ष्य पुरुषे बहुतरं मनः । पुंसतेर्वा पुरु-
षार्थस्य । पौंसमिति बलनाम (निघं २-९-२४) यस्य
भवति । “पुंसं अभिवर्धने” (चु० ५०) इति धातोर्निपात
एवायं पृषोदरादिः । “अनिलक्ष्यन्ताक्षुरादयः” इति णिजभावे
रूपम् ॥

अथ—

अभीशवो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(१५)

अभीशवः (११) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी व्याख्याताः ।
अभिधानतोऽभिधेयतश्च “अभीशवोऽभ्युक्षुवते” इति (नि०
३-९) अभिपूर्वात् “अञ्ज व्याप्तौ” (ख० आ०) इति धातो-
रुपस्यो (उ० १-७) बाहुलकादालवयवस्याकारलेकारश्च ।
जस् । अभिव्यामुवन्ति अश्वमीषाभिलीषावः ॥ ५ ॥ (१५)

“रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र वत्र
कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पना-
यत् मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२०)

रथ इति । उक्तायां जगती । अस्याः पूर्वार्धेन सारथिः
स्तुत्यत इति सोऽर्थश्चेत्तदेवताकः । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तुत्यन्त
इति तदेवताका । यदेतत् रथे तिष्ठन् वर्तमानः सुषारथिः
कल्याणसारथिः । “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति
यः । पुरः पुरस्तात् । अग्रतः । सतः (वर्तमानान्) वाजिनः
अश्वान् यत्रयत्र कामयते यत्रयत्रच्छति तत्रतत्र नयति
तदेतत्किं सारथेर्महामात्रम् ? नेत्युच्यते । अनसीपुको हि
सारथिः किं कुर्यात्सुखिस्ततोऽपि सन् ? एवम् अभीशूनाम्
रश्मीनाम् महिमानम् भूभाग्यम् पनायत् हे जनाः ।
स्तुत । “पण व्यवहारे स्तुतौ च पन च” (भा० ५०)
ततः स्वार्यं आग्रप्रत्ययः (पा० ३-१-२८) “सनायन्ता”
(पा० ३-१-३२) इति धातुत्वे लोट् ॥ पूजयानीति भाष्यम् ।
ये रश्मयः अश्वमीषां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः । पश्चात्

रथस्य पृष्ठभागे सन्तोऽपि पुरस्ताद्वर्तमानान्श्चान् मनः सार-
थेर्मनोऽनुकूलं यथास्यात्तथा अनुयच्छन्ति नियच्छन्ति ।
यद्वा पश्चात्सन्तः अतिप्रवृद्धजवानामप्यथानां मनः अनुयच्छन्ति
उपरमयन्ति । सारथेर्वेशे नयन्ति । येष्वन्धेषूपनियन्ताः प्रवृद्धी-
ताश्च सारथिना तेषामित्यर्था ॥ १ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र
कामयते सुपारथिः । कल्याणसारथिः । अमी-
शूनां महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात्सन्तोऽ-
नुयच्छन्ति रश्मयः ॥

अत्र (मन्त्रे) संबोध्याभावात्पनयतेत्यस्य पूजयामीति
पुरुषवचनव्यत्ययः ॥

अथ—

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । धन्व-
न्यस्मादिषवः । तस्यैवा भवति ॥ ६ ॥ (१६)

धनुः (१२) इलेष गत्यर्थात् वधार्थाद्वा धन्वतेर्
धविधातोः (भा० प०) बाहुलकादुत्ति (उ० २-१०७)
प्रत्ययो बलोपसर्गः । धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः भ्रन्ति
वाऽनेनेति ॥ ६ ॥ (१६)

“धन्वन्ता गा धन्वन्ताजि जयेम धन्वन्ता
तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं
कृणोति धन्वन्ता सर्वाः प्रदिशो जयेम” ॥ १ ॥

(श्र० सं० ५-१-१९)

धन्वन्तेति । उक्ताष्टत्रिंशुधनुर्दैवत्या । वयं धन्वन्ता
चापेन । “धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकांसुकाः” इत्यमरः ।
गाः शत्रूणां जयेम तेभ्य आत्मसात्कुर्मः । धन्वन्ता धनुषैव
आजि संग्रामं च जयेम । “समिज्जासिमिधुषः” इत्यमरः ।
“इणजाधिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति साधुः ॥
धन्वन्ता च तीव्राः उदता दारुणा वा समदैः अत्यन्तम-
दवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम ॥

अपि च किंवदुना समासत एव ब्रूमः—धनुः शत्रोरप-
कामं कृणोति । यत्र यत्र शत्रुरस्मान् जेतुकामः स्यात्-
तस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः करोतु । ततश्च शत्रोरपकामं
कामस्यापायं कृणोति करोतु । लोटर्थे लट् (पा० ३-१-
८५) अपगतकामे च तस्मिच्छत्रौ वयं धन्वन्ता धनुषैवैताः

१. वधार्थं गतावेव पठ्यते तथापि “वधिवोरणार्थे” इति
शौरास्त्राणिनामथमनुमर्थे सेवदति ॥

२. इतरेतरस्यैवा यत्र लक्ष्येष्वेवावेव कैवलमिषवः क्षिप्यन्ते
वैतमर्थेण प्रतापार्थे वा तस्माज्जाजवनमिति दुर्गः ॥

३. अनेकशस्त्रसंपातसङ्घटननेकेनरिपुरुषाकीर्णाग्निसंश्रामानिति
दुर्गः (निर्घ० २-१७-२२) ॥

सर्वाः दिशः प्रदिशः उपदिशश्च जयेम । सर्वास्तु दिक्षु वर्त-
मानाच्छत्रून् जयेम इत्येतदाशास्महे । प्रदिक्शब्दोऽत्र लक्षणया
तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते । मद्याः क्रोशन्तीति वत् । धन्वच्छ-
ब्दस्य जयतेक्षावृत्तिरादरार्था ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इति सा निगदव्याख्याता । समदः—समदो
वाचेः, समदो वा मदतेः ॥

इति सा सेयं निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता ।
अत्र—समदः—समदो वा समदो वा, अत्तेर्मदतेर्वैति
योजना । संपूर्णस्य भक्षणार्थस्य । भक्षित इव हि तत्र परस्पर-
रतः । मदतेर्वा दूषणार्थस्य । द्वितीयं समदो वेति । संह-
ष्टास्तत्र हि परस्परतो युध्यन्ते ॥

अथ—

ज्या—जयतेर्वा, जिनातेर्वा, प्रजावयतीषुनिति
वा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ (१७)

ज्या (१३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं जयतेर्वा
जिनातेर्वा । घालन्यलमर्थेकलम् । तद्वत्तेन हि जीयते । स
पुनरेष धनुर्गुणः ॥ ७ ॥ (१७)

“वक्ष्यन्ती वेदाग्ननिगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
परिष्वज्जाना । योषेव शिङ्क्ते वितताधि
धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती” ॥ ३ ॥

(श्र० सं० ५-१-१९)

वक्ष्यन्तीति । उक्ताष्टच्छन्दस्का ज्यादैवत्या । येयं योषि-
दिवे काचित्कसैविदिद्याय पुरुषाय किञ्चिद्रहस्यं वक्ष्यन्ती इव
कथयिष्यन्तीव ज्या, धनुष्मता पुरुषेण इदं चिक्षिप्सता सत्येन
दक्षिणेन वा पाणिनाऽऽकृष्यमाणे सत्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्या-
कृष्यते । धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीय इदम् आगन्ती-
गन्ति आगच्छति । “दाधर्तिर्दधति०” (पा० ७-४-६५)
इत्यादिनाङ्पूर्वस्य गमेर्लेटि निपातोऽयम् । इदिति पादपूरणः ।
कथम् ? इति तत्राह—प्रियं सखायं परिष्वज्जाना
प्रियमिष्टं काचित्सखायं समानरूपानम् उपजातप्रीतिं स्त्री पुरुष-
मिव इदं परिष्वजमाना संप्रीत्यर्थं एव, स्वस्वजानेत्सखासोऽनर्थ-
कोऽर्थविशेषाभावात् । यथा हि कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता
मध्यमात्मनो निनीयेतुं परिष्वजत इव । किमेतावदेव ? नेत्यु-
च्यते—या च इयं योषेव शिङ्क्ते योषिदिव (यथा

१. सायणसिक्खमागित्यं समासतो व्याचष्टे—इयं ज्या समने
संग्रामे धन्वन् धन्वनि अर्धीति सामर्थ्यानुवादः । वितता विस्तृता
पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं वाक्यं वक्ष्यन्ती इव कर्णं
धन्वनी रजः कर्णप्रदेशमागन्तीगन्ति आगच्छति । इदिति पूरणः ।
योषा नारी सखायं प्रतिमिव परिष्वज्जाना इदं परिष्वजमाना
शिङ्क्ते शब्दादयते चेति ॥

विदग्धा काचित्कामिना पुरुषेणात्मानं प्रत्याकृष्यमाणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती शिङ्गे सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति तद्वदव्यक्तशब्दं करोति । “शिङ्गे अव्यक्ते शब्दे” (अ० आ०) लट् । ध्रन्वन् धन्वन्ति अधीति सप्तम्यर्थोवाद्वाः । छेङ्क् (पा० ७-१-३९) स्तितता अथारोपिता विस्तृता सा इयम् एवमादिगुणुकाऽस्माकं ज्याधनुर्गुणः समने संग्रामे (निघ० २-१७-१६) पारयन्ती पारमन्तं नयन्ती अस्तु शत्रूणामित्येतदाशङ्कहे ॥ ३ ॥

अथास भाष्यम्—

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्गे शब्दं करोति वितताधिघनुषि ज्या इयं समने पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

अथ—

इषुरीषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ (१८)

इषुः (१४) इत्येतत् ईषतेः “ईष गतिहिंसादर्शनेषु” (भा० प०) इत्यस्मादुपप्रत्ययः । “ईषेः किञ्च” (उ० १-१३) इति । चादुपधाह्रस्वः । गच्छति शत्रून् हन्ति वा तान् ॥ ८ ॥ (१८)

“सुपर्णं वस्ते मृगो अस्यादन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता । यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रासभ्यमिषवः शर्म यंसन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२१)

सुपर्णमिति । अस्याचरीषवः स्तूयन्त इति तद्वत्त्या उक्तापेक्षच्छन्दस्का । इयमिषुः “इषुर्द्वयोः” इत्यभिधानात् सुपर्णं शोभनं पूर्णं पत्रं (पक्षं) वाजं वस्ते तेनाङ्गार्धनाच्छादयति । “वस आच्छादने” (अ० आ०) लट् । यद्वा धारयति । यद्वा सर्वत्र वचनव्यत्ययः । “वस्त इति वाजानमिप्रेल” इति भाष्यात् । तथा च वा इमा इषवः सुपर्णाणि वसते इत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्याः आसाम् मृगः मृगमयाः दन्तः दन्ताः । यैदि मार्गाणि फलाणि । यद्वा सुगाव्यवाः शृङ्गाणि दन्ता भवन्ति इषवः काश्चिदन्तमुखा भवन्ति हीति सायणः । अथ वा मृगः मृगयमाणा भवन्ति शत्रून् । किं च गोभिः, गोविकारैः ज्ञाभ्या स्तेभ्यमा च सन्नद्धा समन्ततो नद्धाः (सम्यग वद्धाः) अथ वा गौरिति ज्यानाम् । तामिः

१. तथा च भेदिनी “पत्रं पूर्णं किमुक्ते च” इति, “पत्रं वाहनपक्षयोः”, “पक्षो वाजखिपुत्रे” इति चामरः ॥

२. सुखाग्रभागाः फलानीत्युच्यन्ते ॥

३. किन्तु छेदार्थं स्वाद्यदर्थं विजेयमिति ॥

सन्नद्धाः । तथा च निगमः “वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्वाः” (ऋ० सं० ७-७-२१) इति । प्रसूता धनुष्मताक्षिताऽधः पतति गच्छन्ति । यत्र संग्रामेषु नरः मनुष्याः सं द्रवन्ति संभूय पलायन्ते विद्रवन्ति च पृथक्पृथक् च पलायन्ते । तत्र असभ्यम् इषवः शराः शर्म शरणं सुखं जयनिमित्तम् यंसन् प्रयच्छन्तु (ददन्तु) इत्याशङ्कहे ॥ १ ॥

अथास भाष्यम्—

सुपर्णं वस्त इति वाजानमिप्रेल । मृगमयोऽस्यादन्तो, मृगयतेर्वा ॥

“गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता”

इति व्याख्यातं । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रासभ्यमिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु ॥

व्याख्यातम् निगदेन (पाठमात्रेण) एव । पदशब्द व्याख्यातप्रारम्भेति वार्थः ॥

अथ—प्रतोदो युद्धात् तमश्वाजनीति नाम्ना संस्तोष्यस्तत्पर्यायं निराचष्टे—

अश्वाजनीं कशेत्याहुः । कशा—प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वा अणुभावात् ॥

अश्वाजनी (१५) इत्येतत्पदम् । तां पुनरेतां कशेत्याहुः कशां वदन्ति । निपातेनेतिना कर्मण उक्तत्वाच्च द्वितीया । तत्राश्वाजनीति पदं न निर्वैकल्यं प्रत्यैक्षवृत्तिलादस्य । अथ कशा कस्माद् ? सा हि प्रकाशयति प्रख्यापयति भयमश्वाय । तथा च “काश वीती” (भा० आ०) इत्यस्मादन्तर्मासितवर्ण्योत्साचाद्यच् (पा० ३-१-१२४) आकारस्य ह्रस्वं छान्दसम् । अथ वा कृष्यतेः । अणुभवति । अपकृष्टा हि सा भवति कर्मणोऽपवी । अत्रार्थे निपात एव शरणं पृषोदरादौ ॥

अन्यैव व्युत्पत्त्या—

वाक्—पुनः प्रकाशयत्यर्थान् ।

वागपि कशेत्युच्यते सा पुनरर्थान्प्रकाशयतीति पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

१. अस्यामयवः—वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि गौर्वा नियता वद्धा मीमयत् शब्दं करोति इति ॥

२. “यम उपरमे” (भा० प०) श्रेष्ठसुष्ठवैर्वर्तमानस्यास्य दानार्थैल्लिहाश्रितम् नस्य च छः (पा० ७-३-७७) तथा च केटि सिविकरणस्य रूपम् ॥

३. अश्वा मय्यन्ते क्षिप्यन्ते श्रेष्ठेऽन्तेऽन्येऽन्येऽन्ये “अन गति-क्षेपणयोः” (भा० प०) इत्यस्मात् स्तुट् । “वा वी” (पा० २-४-५७) इति वीमावधिक्रयः । टित्वाङ्गीप् । अश्वानामजनीति षडीतपुरुषः । कशेत्युच्यते ॥

अथवा—

खशया । क्रोशतेर्वा ॥

वाणिषे खे मुखाकाशे श्वेत इति खशया सती वर्णव्यत्य-
यादिना कश्चेलुच्यते । क्रोशतेर्वा शब्दार्थस्यैव निपातः ॥

अश्वकशाया एषा भवति ॥ ९ ॥ (१९)

या तु अश्वकशा तस्याः ॥ ९ ॥ (१९)

“आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनां उपजिघ्रते ।
अश्वजनिं प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय” ॥३॥

(ऋ० सं० ५-१-११)

आजङ्गन्तीति । उर्कापांमुह्यं प्रतोदैवत्या । हे अश्व-
जनि ! अश्वानां श्लेपि कशे । यया लया प्रचेतसः प्रकृष्ट-
चेतसः (प्रकृष्टज्ञानाः) साविनः अश्वारोहाः सारथयो वा
एषाम् अश्वानाम् सानु सानूनि “शेष्ठन्दति बहुलम्” (पा०
६-१-७०) इति शैलीपः । सरणानि इति भाष्यम् । समुच्छि-
तानि सर्वश्रीनीति तदर्थः । करणे सत्तैर्युद्ध । आजङ्गन्ति
आग्नन्ति पुनःपुनः । यद्धलूक् । वचनव्यत्यय आर्षः । जघनान्
जघनानि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । स्फिग्देशौन् । अत्र “धीर्घादटि
समावपादे” (पा० ५-३-९) इति नञ् रुळे यलमलोपो ।
“आतोऽटि नित्यम्” (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकः । उप-
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति । पदव्यत्यय आर्षः । आहन्तीत्यर्थः ।
सा लं समत्सु संग्रामेषु (निघं० २-१७-२२) अश्वान्
प्रचोदय प्रेरय ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आग्नन्ति सान्वेषां सरणानि सर्वथीनि ।
सक्थिः सचतेः । आसक्तोऽस्मिन्कायो, जघनानि
चोपपन्नति । जघनं जङ्गन्यते । अश्वजनिं प्रचे-

१. सक्थि जानूपरिभागः । तद्वलेन हि सरन्ति सतारं इति
तानि सरणानि भवन्ति । रथानां हि कटिप्रवेशमश्वजन्मिहन्ति ।
पस्वानां (पृष्ठवाहानां) हि स्फिग्देशानिस्थभयमुक्तम् ॥

२. “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ” इत्यमरः । प्रोथो मांसपिण्डम् ॥

३. दुर्गस्तु—आजङ्गन्ति । उपजिघ्रति । इति च शत्रुन्तस्य संबोधने
रूपं मन्यते । हे अश्वजनि ! (आजङ्गन्ति जघनान् उपजिघ्रति)
या त्वमेवमभिहन्ति सा त्वमेतान्श्वान्प्रचेतसः प्रकृष्टचेतसः
गमनं प्रति समुत्सुकान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु तथा चोदय
यथा जयेयमित्याशांसदे इत्याह । व्याख्यानमेतदश्व्यानुसार्येव ।
मूले तु सायणव्याख्यानमुद्धतम् । अत्र सायण उपजिघ्रते इति
पदव्यत्ययं जीतिवर्णोपघनं च कृत्वा पठति । दुर्गस्तु—उपजिघ्रत इति ।
तन्मते उपपूर्वकस्य धातेश्चिन्तायां व्यत्ययेन पदवर्णयोः प्रयोगो
बोध्यः । “प्राप्ताध्मा—” (पा० ७-३-७८) इति जिघ्रादेशो
लटः श्रुतिरिति च ॥

५३ नि०

तसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्तसमत्सु समरणेषु संग्रामेषु
चोदय ॥

सक्थिः सक्थिशब्दः । अत एव (शब्दाभिप्रायेणैव)
पुंस्त्वम् । “सक्थि ह्रीवे” इत्यमरः । स चार्थं कस्मात् ?
सचतेः । “पच सेचने सेवने च” (भा० आ०) इत्यस्मात्
विधनप्रत्ययः (उ० ३-१५४) चस्य कुलम् । यद्यप्ययं सज्ज-
सिन्ध्यामेव विहितस्तेन सजयति सज्यते वा सक्थीति प्राप्नोति
तथापि भाष्यकारवचनाद्वाहुलकादन्यतोऽपि । किमस्मिन्सकाम् ?
आसक्तोऽस्मिन्कायः । कृतं शरीरम् । जङ्गन्यते । गल-
योद्धन्तैर्यङ्गन्तात्कर्मणि अच् (पा० ३-१-१३४) बाहुल-
कात् । “आगमशास्त्रमनित्यम्” (पा० ९२) इति मुमभावो-
ऽभ्यासस्य । कुटिलं हन्यते इति विग्रहः । हिंसायस्य तु शशि-
घ्नीभावप्रसङ्गः (पा० ७-४-४५ वा०) ॥

अथ—

उल्लखल—मुखकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वा ॥

“उरु मे कुर्वित्यत्रवीचतदुल्लखलमभवत्” “उ-
रुकरं चैतदुल्लखलमित्याचक्षतेऽपरोक्षेण” इति च
ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ (२०)

उल्लखलम् (१६) इत्येतद्वचन्यम् । तत्कस्मात् ? तद्धि उरु-
रलातुःकरं सद्रणव्यत्ययादिनोल्खलं भवति । बहून् करोति ।
तत्तत्प्रसुखशब्दात्पूर्वपदं करोतेरुत्तरपदम् । अथ वा ऊर्करम्
ऊर्कं अक्षम् (निघं० २-७-१५) तत्करोतीति सत् । ऊर्जः
(अन्नस्य) एव हि करणार्थं तदुत्पद्यते “शरो द्वारे सर्वणं”
(पा० ७-४-६५) इति कलौषः । अथ वा ऊर्ध्वखम्
ऊर्ध्वमेव हि तस्य खं (खातं) भवति । अथ “वा उरु००
वत्” । तत्किल कियमाणम् ऊरु मे खं ऊरु इत्यत्रवीचिव ।
तथागुणयुक्तातस्य । तत्तत्तोरुखं सदुल्लखलम् । अत्रार्थं ब्राह्मणं
प्रमाणयति—“उरुकर००क्षेण—” इति । उरु करोतीत्युत्तरमे-
तदप्रत्यक्षमव्यवहितगुणविधानात् । तत्पुनरेतत् रकोर्ध्वलयेन
व्यवहितगुणमुच्यते उल्लखलमिति । तस्य-एषा सुति-
र्भवति ॥ १० ॥ (२०)

“यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उल्लखलक युज्यसे ।
इह धूमत्तमं वद् जयतामिव दुन्दुभिः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-२-२५)

१. अथ वैतत्तदु चैतत्तदु इति च कानिदुस्तकेऽपपाठः ॥

२. उरु—विस्तीर्णं मे मम खं—मुखं कुरु इत्यर्थः ॥

३. बहुकारित्वमस्य प्रत्यक्षेणोपाभूयते । ततो “रुस्वाने ल-
कार—स्वा खलेति प्रत्यक्षेणोपाभावासेन गृह्यते । तदेतदुच्यते
अव्यवहितेति । ज्ञानकृतमव्यवधानमत्र विवक्षितम् । गुण उप-
कारः । पयमग्रेऽपि । तत्र व्यवधानं ज्ञानविरुद्धकृतं नोद्धन्यम् ॥

इति सा निगदक्याख्याता ॥ ११ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे वै० का०
नवमस्य द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

यच्चिदिति । श्रुतचोपस्थापनमुद्रुल्लखलैवत्या । सोमा-
सिषेके विनियोगः । अमिमध्य चोपधीयते अमिचयने । हे
सखलखल । यच्चिद्वि यथापि स्वम् अनसंस्कारायापघातार्थं गृहे
गृहे प्रतिग्रहं युज्यसे तथापि इह वैदिके कर्मणि अस्मद्गृहे
एव वा तीव्रमुपलप्रहारेण ध्रुमसप्तमं वीक्षितमतम् (अतिश-
येन वीक्षितम्) प्रभूतच्यनियुक्तं गम्भीरं (अशैवेहुभिः संस्क्रिय-
माणैः) शब्दं वद । तत्र दृष्टान्त-अयतामिव द्रुमुभिः
यथा सुखे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं शब्दं गम्भीरतमं
करोति तद्वत् ॥ ५ ॥ इति सा तेषां निगदेन पाठमात्रेण
व्याख्याता ॥ ११ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती वै० का० नवमस्य
द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तं वृषभं निर्विघ्नैस्तृतीयं पादमुपक्रमते—

वृषभः प्रजां वर्षतीति वा । अति बृहति रेत
इति वा । तद् वृषकर्मणा । वर्षणाद्रूपभस्तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥ (२२)

वृषभः (१७) कस्मात् ? स हि प्रजां वर्षति प्रजोत्पत्ति-
कारणे रेतो योनौ सिद्धति । “वृषु सेचने” (अ० ५०)
“ऋषिद्विभ्यां कित्” (उ० ३-११९) इत्यमरप्रत्ययः ।
अथ वा योनौ रेतः सेकमतिशयेनासौ बृहति आत्मान-
मुपच्छति । “वृष्ट उद्यमने” (उ० ५०) अस्माद्वाहुलकादमपि
हकारस्य धकारः । तद्विधाति । तत् तेनास्य वृषकर्मणा
रैतोवर्षणलक्षणेन गौरव्यतिशयेन यो युक्तोऽसावपि वर्षणात्
रैतोवर्षणक्षितौर्भक्त्यामुपसृजनीकृत्य वृषभ इत्युच्यते । तस्य
गोवृषभस्य एषा स्तुतिर्भवति ॥ १ ॥ (२२)

“न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमभैहयनवृषभं मध्य
आजेः । तेन सूस्व शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः
प्रधने जिगाय” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ८-५-२०)

न्यक्रन्दयन्निति । भार्गवपुत्रस्य सुद्रलस्यार्थं त्रिष्टुप् ।
वृषणो नाम सुद्रलः तवैवसमिन्मद्वैवत्वा । तथा चासुक्रान्तम्—
“प्र ते सुद्रलो भार्गवो द्वुषणेन वृषभेण जाजि जिगायेति

१. एतेन पूर्वाकमुपपत्तिद्वयसिद्धौ वृषभशब्दोऽवस्थादावपि
पठ्यते इति ध्वनितम् ॥

२. तथाच वर्षतीति वृषः “इष्टुपधलक्षणः” (पा० ३-१-
१३५) कः । स एव वृषभ इति व्याख्यातमभवति ॥

द्वौर्ध्वं वे”-त्यादि । सुद्रल आह-तेनेति तच्छब्दयुक्तेः । अचक्रन्वा-
ध्याहारः । उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नराः यम् एनं ५ वृषभं
वर्षकं सेक्तारं रेतसो गोवृषं फुत्कारवन्तं कारयतेति परिग्रहवर्धयन्तः
न्यक्रन्दयन् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन
शत्रवो भीताः पलायन्ते तथाऽकुर्वन् । अयं च आजेः आज-
यनस्य आजवनस्य वा शरपथस्य संग्रामस्य मध्ये अमेह-
यन् सूत्रपुरीषोत्सर्ग विश्रामार्थं कारितवन्तः । “सिंह सेचने”
(अ० ५०) लङ् । तेन असुना वृषभेण सूस्वै सुभगं
शोभनभोगं राजानम्, यद्वा (शत्रुहृत्) सूस्वैम् । भवतिर-
त्तिकर्मा (निघ० २-८-२) शोभनचणकादिभक्षकम् शतवत्
शतसंख्योपेतं (दशवतानि) गवां सहस्रम् । यद्वा असंख्यं
(बहु) सुद्रलः अहं प्रधने संगमेन (प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि
भवन्तीति) जिगाय अजैवम् । छर्थे लिट् (पा० ३-४-
६) अतो न स्त्रिक्रियायां परोक्षवाह्यापि ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

“न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एन”-॥

मिति व्याख्यातम् ॥

“अमेहयनवृषभं मध्य आजे”-॥

राजयनस्याजवनस्येति वा ॥

तेन तं द्वसर्वं राजानं, भवतिरत्तिकर्मा, तद्वा
सूस्वैम् । सहस्रं

“गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय” ॥

प्रधन इति संग्रामनाम ॥

प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

अथ—

द्वुषणः ध्रुममयो धनः ॥

द्वुषणः (१८) इत्येतत्पदम् । स पुनरेव ध्रुममयो धनः
द्रुपकृतिः । “तत्प्रकृति- (त-) वचने मयद्” (पा० ५-४-

१. अत्राह-“द्वुषलस्य हता गावश्चौरैस्त्वक्वा कद्रवम् ।
स शिष्टं शकते कृत्वा गलैकं कज्जुराष्टवम् ॥ १ ॥ ध्रुवं ध्रुवजेज्यत्र
चौरमर्गानुसारकः । द्वुषणं चात्रतः शिष्टं चौरैर्मयो जगृहे स्वगाः
॥ २ ॥” इति । तथाच भाष्यद्वयपि वक्ष्यत्यनुपपत्तये तथेतिहासमा-
दात इत्यादिना । विशेषस्त्विवाग्नेव वदसौ राजानं योषितवानिति ॥

२. सुद्रलं स्वीकृतां यावदसौ सङ्क्रम्यन् करोतीति वदन्तो विश्रा-
न्यन्तीत्येव हि गोमिनामाजिघृक्षां स्वाभावः ॥

३. एतेन ध्रुमंते “तत्प्रकृतिवचने” इति सूत्रपाठः । लोके वृ-
हर्षन्यतेऽनेनेति द्वुषणः कुजरोऽपि । इशब्दो ध्रुमपर्यायः । “करणेऽप्यो
विद्रुवु” (पा० ३-३-८२) इति करणे हन्तेरभ्यनादेशश्च ।

“पूर्वपदास्तंश्चायामावाः” १ पा० ८-४-३ इति गत्वम् । अत्र
दैवराजः — “ध्रुमविकारः काष्ठखण्डोऽत्र दृशब्देनोच्यत” इत्याह ।

तावतापि “ध्रुममयो धन” इति भाष्यं नोपपद्यते । वस्तुतस्तु त्रिका-
राधेयं मयद् (पा० ४-३-१२३) ॥

२१) दृशब्दो द्रुमपर्यायः । “पलाशीदृद्रुमागमाः” इत्यमरः । तथा च द्रुम-(म-)-यो घनो द्रुषणः मयदो लोपः । घन इति (हन्तेरप्युपदेशश्च) “मूर्तौ घनः” (पा० ३-३-७७) इति निपातितः । मूर्तिः काठिन्यम् । तस्मिन्नाभिधेये । तदित्यं सुदुरोऽभिधेयः । तथाचाभरः “द्रुषणो सुदुरघनौ” इति । तथा च द्रुममयश्चासी घनधेयि कर्मधारयः ॥

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

तत्र तयो-दृषभ-द्रुषणयोर्विषये (उभयोरप्येकमेव) सु-
तिलागमितमिततिहासम् आचक्षते कथयन्ति वेदा-
थैविदः—

मुद्रलो भार्म्यश्चक्रपिर्वृषमं च द्रुषणं च
शुक्त्वा संग्रासे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभि-
वादिन्येवमवति ॥ २ ॥ (२३)

स (मुद्रलः) किल द्वितीयगोरभावाद्वाहा सह प्रतिस्पर्धनान्
ऐश्वर्यादन्वादिश्य द्रुषण-(मुद्रर)मेव वृषमेण सह युक्त्वा शक-
टेऽपरपार्श्वे संयोज्य राज्ञा सह आजिं संग्रामम् जगाम ।
ततश्च संग्रासे व्यवहृत्य यथाकलं युष्मा तं जिगाय
जितवान् । यथाचैतदेवं, तस्यार्थस्याभिवादिनी संवादिनी
एषा क्रमवति ॥ २ ॥ (२३)

“द्रुमं तं पश्य वृषभस्य युजुं काष्ठाया मध्ये
द्रुषणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं
गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ८-५-२१)

द्रुममिति । उक्तापदि । सेनैदिसहायाभावेन भवानराजानं
कथं जितवानिति सोत्प्राप्तं पृच्छन्तं सत्पायं कंचन मुद्रल आह
द्रुमं पुरोमुषि वर्तमानं तं मे सहायभूतं वृषभस्य गोवृषस्य
युजुं युज्यत इति युक् सखिभूतस्त्वम् । “युजेरसमाप्ते” (पा०
७-१-७१) इति युम् । काष्ठायाः आज्यन्तस्य (नि०
२-१५) मध्ये संग्रासे शयानम् हन्तव्यान्सर्वानहत्वा सुखेन
स्वपन्तम् (निष्कौपारत्वेन वर्तमानम्) मया शत्रुसुविद्यापवि-
द्धम् द्रुषणम् द्रुममयं घनं सुदुरं पश्य । येन द्रुषणेन शत-
वत् शतोपेतम् (द्वांशतसंख्याकम्) गवां सहस्रम् पृत-
नाज्येषु संग्रासे (बहुत्वमविधक्षितम्) (निघं० २-१७-९)
पृतनानां सेनानामजनं गमनं यत्रेत्यर्थं “अध्यादित्वात्” (उ०
४-१०८) यत् । मुद्रलः धनम् जिगाय अजैषम् । लुब्धै-
र्लिङ् (पा० ३-४-६) “सँडिडौजैः” (पा० ७-३-५७)

१. दुर्गैस्त्वेवमवातारयत्-जितायामुजो अवसितानि-मरण-
माज्यन्त एवापविद्धसुदुरो मुद्रलः कैमन्विद दृष्ट-क्रेन सह युक्तः
वृषभमेणं राजानमजैपीरिति । स तमुपदिशन्नेव द्रुषणमाज्यन्ते तस्मिन्
अपविद्धमसावभ्रमिव क्रुशस्यमराजानमवयचौ तसौ प्रलाचक्षे-इमं
तं पश्य येनाजैपमिति ॥

इत्यभ्यासात्परस्य कुलम् । तस्मिन् पश्येति समन्वितो
वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं ॥

“काष्ठाया मध्ये द्रुषणं शयानम् । येन
जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु” ॥

इति । युगमतया मन्त्रांश्च एव भाष्येऽनुदितः । अत्र सन्दि-
ग्धपदं निर्जनीति—

पृतनाज्यमिति संग्रामनाम । पृतनानामज-
नाद्वा । जयनाद्वा ॥

पृतना मनुष्याः (निघं० २-३-२५) ते यस्मिन्नजन्ति
गच्छन्ति तत् पृतनाज्यम् । “अज गतौ” (श्वा० प०)
जयनाद्वा । अत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति । ते हि तत्र जयन्ति ।

अथ मुद्रलं निराचष्टे—

मुद्रलो-मुद्रवान् । मुद्रगिलो वा । मदनं गिल-
तीति वा । मदङ्गिलो वा । मुदङ्गिलो वा ॥

मुद्रवान् । तथाच लो मलयै । अथ वा मुद्रगिलः
मुद्रशायभोजनः । मदनः कामस्त्वमसौ गिलति वशीकरोति ।
जितेन्द्रिय इत्यर्थः । इत्थं च मदनशब्दार्थपूर्वपदं, गिलतिशब्दा-
दुत्तरपदम् । अथ वा मदङ्गिलः मुद्रलः । मद उदेकस्व-
मसौ गिलति । उपशान्त इत्यर्थः । अथ वा मुदङ्गिलो
मुद्रलः । हर्षमसौ गिलति । निवृत्तवैन्द्रियार्थं इत्यर्थः ।

अथ भार्म्यश्वस्य पूर्वोपक्रान्तं सिद्धावलोकिताकेन निर्वेति-

भार्म्यश्वः=भृम्यश्वस्य पुत्रः । भृम्यश्वः=भृम-
योऽस्याश्वाः । अश्वभरणाद्वा ॥

भृमयः अनवस्थायिनः । अश्वभरणाद्वा विभक्तिं
वाऽसावश्वाम् इति भृम्यश्वः । तथाच यथातोः कर्मणि सिद्-
प्रत्यये श्वसिषब्दो भर्तव्यव्यवनस्तथाभूता अश्वा यसेति सः ॥

अथ—

पितुरित्यन्ननाम । पातेर्वा पिबतेर्वा प्याय-
तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (२४)

पितुः (१९) इत्येतत्पदम् । तत्पुनरेतत् अन्ननाम ।
तत्कस्मात् ? पातेर्वा रक्षणार्थस्य (अ० प०) “कस्मिन्नजिज-
निगामावादिभ्यश्च” (उ० १-७०) इति कर्मणि कर्तरि-
वातुप्रत्ययोबाहुल्यकाविकारशान्तादेशोपात्तेः । रक्षितव्यं हि
तद्वयति रक्षति वा प्राणान् । पिबतेर्वा पानार्थस्य ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । व्यायतेर्वा तु वृक्षाधीनाहुल्यकातुप्रत्ययो धातोः
पिनावत् ॥ ३ ॥ (२४)

“पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्” ॥१॥

(ऋ० सं० २-५-६)

पितुमिति । आगस्त्यानुष्टुभमौष्णिक् अण्वैवलो । अ-
गस्त्य आह—अहं नु क्षिप्रम् तं पितुम् पालकममम् स्तोषम्
सौमि । वर्तमाने छद् (पा० ३-४-६) अडभाव आर्थः
(पा० ६-४-४५) । कथंभूतम् इ महः महतः तैविषीम्
षष्ठ्यर्थं द्वितीया (पा० ३-१-८५) तत्संज्ञकस्य बलस्य
(निघं० २-९-१०) धर्माणम् धारयितारम् । यद्वा महः
महतो लोकस्य धर्माणं धारकं तविषीं बलात्मकम् । यस्य
पितोरगस्त्य ओजसा बलेन त्रितः त्रिस्थानः त्रिषु स्थानेष्व-
प्रतिहतप्रभावः । सायणस्तु—त्रितो विस्तीर्णतमः प्रकथातकीर्तिः ।
त्रिषु क्षियादिस्थानेषु तायमानोऽपि इन्द्रः वृत्रं मेघमसुरविशेषं
वा विपर्वम् विपर्वोणम् (विगतपर्वोणं—विगतसन्निधिवन्धनम्)
कृत्वा वि-अर्दयत् विविधमर्दयति अयुनराहुत्ये । अद्वैति-
गैलथं उपकोऽपि (भा० प०) इह पीडनार्थं “इतश्च लोपः
परस्मै पदेयु” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपो बाहुलकात् ।
को हि नाम तत्सुखायसाहते निलोकाधिपति—(बंलाधि-
पति—) रपीन्द्रः किंचिदप्यशक्तः कर्तुमिच्छतिप्रायः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तं पितुं सौमि महतो धारयितारं बलस्य,
तविषीति बलनाम । तवतेर्वा वृद्धिकर्मणः । यस्य
त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं
विपर्वणं व्यर्दयति ॥

बलनाम । “तु वृद्धी” इत्यस्य टिपत्तिः । तद्वितसर्वव-
स्तुभ्यो ज्ञायः ॥

अथावसरप्राप्ताः—

नद्यो व्याख्यातास्तासामेवा भवति ॥४॥(२५)

नद्यः (२०) ताः पुनरेता व्याख्याताः “नदीना भवन्ति
शब्दवत्य” इति (नि० २-७-२) तासां नदीनामेवा
स्मृतिर्भवति ॥ ४ ॥ (२५)

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं

१. अस्या विनियोगं शीघ्रक आह—“पितुं निवस्तुपतिष्ठेत निल-
सन्नमुपसितम् । पूजयेदन्नं निलं सुजीयादविकुरस्तयत् ॥ १ ॥
नास्य स्वादन्नयो व्याधिर्विषमम्यसृतं भवेत् । विषं च पीत्वा तत्सक्तं
जपेद्विधिविनाशनम् ॥ २ ॥ नावाग्यतरत् सुधीत नाशुक्लिनं लुपु-
सितम् । दण्डि पूजयेत्तैव लुपुपाच हविः सदा ॥ ३ ॥ क्षत्र्यं
नास्य किञ्चित्स्वात्राज्यं व्याधिनामुपायत्” इति ॥

२. तस्मिं स्रोतो वातुर्द्वयैः “तवेष्टिपच” (उ० १-४८)
दिश्याच्छीप् ॥

सचता पृष्ण्या । असिक्त्रया मरुद्वधे वितस्त-
यार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-३-६)

इममिति । प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदी-
देवताकम् । अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यः स्तुयन्ते, तदवयवभू-
ताश्च तिस्रः इति सायणः । वस्तुतस्तु नव नद्य इति भाष्यम् ।
हे गङ्गे ! १ हे यमुने ! २ हे सरस्वति ! ३ हे शुतुद्रि !
४ ययं इमं मे मम स्तोमम् स्तोत्रम् आसचत आसेव-
ध्वम् । “यव सेचने सेवने च” (भा० आ०) लङ् । “छन्दसि
परेऽपि” (पा० १-४-८१) इत्याहः परप्रयोगः । एवम-
प्रेऽपि । हे पृष्ण्या ५ सह मरुद्वधे ! ६ हे आर्जी-
कीये ! ७ लमपि असिक्त्रया ८ वितस्तया ९ सुषोमया
१० च सह आशृणुहि आभिमुख्येन स्थिता शृणु । अत्र
बाहुलकादिरल्लङ् । यद्वा हि निश्चयेन ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि !
पृष्णि ! स्तोममासेध्वम् असिक्त्रया च सह मरुद्वधे !
वितस्तया आर्जीकीये ! आशृणुहि सुषोमया चेति
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—गङ्गा गमनात् ॥

सा हि विशिष्टं स्थानं गच्छति गमयति वा प्राणिनो विकिष्टं
स्थानमिति “गन्मन्मयोः” (उ० १-१२०) इति गन्प्रत्ययः ।
पक्षेऽन्तर्भावितपण्यर्थोऽत्र गमिः ॥ १ ॥

यमुना—प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं
गच्छतीति वा ॥

प्रयुवती प्रकर्षेण मिश्रयत्यन्वामिर्नवीभिः खान्मुशकानि
गच्छति । प्रवियुतं क्षितिमतमिव तरङ्गैः । “यु मिश्रणाभि-
श्रयोः” (अ० प०) गच्छति ॥ २ ॥

सरस्वती—सर इत्युदकनाम सतैः । तद्वती ॥

सतैरसुनि (उ० ४-१८८) सरः । उदकम् । तज्य-
भीक्ष्णं सरति—गच्छतीति । तेन विभिन्नेन सरसा तद्वती ।
विज्ञायते हि राजसूये सरस्वतीनामपाममिषेकार्थवादः । “वर-
णस्य वाऽमिषिच्यमानस्यैन्द्रियं वीर्यमपाकमत् । तत्रेवाऽभवत् ।
शुश्रूस्वतीचमभवच्छ्रयन्तीत्यं सरस्वती तृतीयं प्राविशदिति” ॥ ३ ॥

शुतुद्रि—शुद्राविणी—क्षिप्रद्राविण्या—शु तुभेव
द्रवतीति वा ॥

शु—इति क्षिप्रनामस्य पठितम् (निघं० २-१५-१५) शु-
क्षिप्रं द्रवति तच्छीला शुद्राविणी—तदेवाह—क्षिप्रद्रावि-
णीति । प्राविण्यशब्दस्थाने शुद्रादेवाः पृषोदरादिलावः । अत्रा-
परितुष्यन्नाह—आशृणु०वेति । अथवा आशु क्षिप्रमपौ

सुनेव विदेव केमचित् द्रवतीति । अत्रार्थे आकारलोपः
पूर्वपदे तुदेदस्य लोपो द्रवतेर्द्ध । टिलाङ्गीप् “यस्येति च”
(पा० ६-४-१४८) इत्यकारलोपः ॥ (४)

इरावती परुष्णीत्याहुः ॥

येयसिरावती लोके प्रसिद्धा तामिमामेतस्मिन्मन्त्रे परु-
ष्णीमाहुर्मन्त्रार्थदृष्टः निपातेनेतिना कर्मण उक्कलाच द्वितीया ।
(५) सा कस्मात् ?

पर्ववती-भास्वती । कुटिलगामिनी ॥

भास्वती देवीव्यमानापि पर्ववती ग्रन्थिमती । “ग्रन्थिनी
पर्वपक्षी” इत्यमरः । तथाच परुष् पर्व कौटिल्यं तद्वती
परुष्णी । मत्वर्थे नः गौरादिलात् (पा० ४-१-४१) क्षीप् ।
तदाह-कुटिलगामिनी-इति । तदस्याः पर्वलं यानि कुटि-
लानि तानि पर्वणीन तस्याः, तैस्सद्वतीति दुर्गः ।

अथ-

**असिक्नी=अशुक्ला-असिता । सितमिति वर्ण-
नाम । तत्प्रतिषेधोऽसितम् ॥**

असिक्नी कस्मात् ? सा हि अशुक्ला असिता । कथम् ?
सितमिति वर्णनाम । स च पुनः शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके ।
“सितासिते यत्र तरङ्गचामरे” इति तीर्थराजे प्रयागमधिकृत्य
सितासिते गङ्गायमुने । अमिधानेऽपि (अम०) “अवदातः
सितो गौरः” इत्युक्तम् तत्प्रतिषेधः । तस्य शुक्लस्य प्रतिषेधो
विपरीतम् असितम् कृष्णं तस्मात्कृष्णोदका असिक्नी नदी (६)

मरुद्दुधाः सर्वा नद्यो, मरुत एना वर्धयन्ति ।

मरुतः वर्षवायवः । वर्धयन्ति वर्धेण । तस्मात्प्रत्येकं
नद्यभिधानमनुष्यते विशेषणत्वेन । हे मरुद्दुधे ! गङ्गे ! यमुने !
इत्यादि सर्वत्र योज्यम् । “वृषु वृद्धौ” (भ्वा० आ०) इयुप-
चलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) ॥

वितस्ता-ऽविदग्धा । विवृद्धा-महाकूला ।

अविदग्धा विशेषेण न दग्धा । वैदेहको नामामिः स
किल्ब नदीरन्या निर्देवाह । न तामिति सामिधेनीब्राह्मणे विज्ञा-
यते । अथवा विवृद्धा विस्तीर्णीऽत एव महाकूला महद्वि-
स्तीर्णं कूलं तीरे यस्याः वा । नजो लोपे दग्धा इत्यस्यतस्ता-
शब्देन विपर्ययः । यद्वा वृद्धा इत्यस्य (७) ॥

आर्जाकीयां विपाळित्याहुः ॥

लोके “विपाशा तु विपाद् जियाम्” इत्यमरः ॥

ऋजीकप्रभवा वा ॥

अथ वा ऋजीको नाम पर्वतस्त्वस्मिन्प्रभवतीत्यर्थेऽण् (पा०
४-३-८३) तद्धितः । आर्जाका सैव आर्जाकीया । स्वार्थे छः
(पा० ४-२-१३८) अथवा-

ऋजुगामिनी वा ॥

अथ वा ऋजुगामिनी सती आर्जाकीया । अथ कथम् ?-
**विपाद् ? विपाटनाद्वा । विपाशनाद्वा । विप्रा-
पणाद्वा ॥**

विपाटयत्यसौ भूमिमतिवेगाद्गच्छन्तीति विपाद् । “पट मेदने”
(जु० प०) ण्यन्तात्किप् । अथ वा विपाशनात् पाशस्य
विमोचनात् । तथा च व्यपाशयन्तास्यामिति विपाद् । “सत्याप-
पाश-” (पा० ३-१-२५) इत्यादिना णिजन्ताद्विपाश-
व्वादधिकरणे किप् । घलादि । अथ वा विप्रापणात्
उदकानां, विपाद् । विपूर्वात् “पट गतौ” (आ० प०) इत्य-
स्माद्धितुमण्यन्तात्किप् । उपधावृद्धिः (८)

अथ विपाशनादित्यर्थे किमस्या व्यपाशयन्त ?

**पाशा अस्यां व्यपाशयन्त वसिष्ठस्य सुमूर्धत-
स्तस्माद्विपाड्यन्ते ॥**

वसिष्ठः किल विश्वामित्रशापेन पुत्रेषु नष्टेषु पुत्रमरणशो-
कार्तेन सुमूर्धः पाशैरात्मानं बन्धासां ममज्ज । तस्य किल ते
पाशा अस्यां व्यपाशयन्त व्यमुच्यन्तोदकेन । ततः प्रवृत्ति
विपाडभवत् । ततः-

पूर्वमासीदुरुज्जिरा ॥

नाम सा । उरुजलेत्यर्थः । वर्णविपर्ययात्साधुः ॥

**सुषोमा=सिन्धुः । यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः ।
सिन्धुः स्यन्दनात् ॥**

सिन्धुः कस्मात् सुषोमा ? यत्-एनाम् अभि गत्य
प्रसुवन्ति प्रवृद्धा भवन्ति बहुजला अन्याः प्रभृता नद्यः ।
“सु प्रसवैश्वर्ययोः” (तु० प०) मनिन्सन्वद्भावश्च बाहुल-
कात्तेन द्विलं गुणश्च । अथ सिन्धुः कस्मात् ? स्यन्दनात् ।
सा ह्यविच्छेदेन विशेषतः स्यन्दत इति । “स्यन्दू प्रसवणे”
(भ्वा० आ०) “स्यन्देः संप्रसारणं ध्वज” (उ० १-११)
इत्युप्रत्ययः (९)

अथ-

**आप आमोते । तासामेषा भवति ॥ ५ ॥
(२६)**

आपः (२१) इत्येतत्पदम् । ताः पुनरेता आमोतेः ।
सर्वमाभिराप्यमिति । “आप्य व्याप्तौ” (स्वा० उ०) “आमोते-
हृस्वश्च” (उ० २-४९) इति किप् । “अप्त्-” (पा०
६-४-११) इति दीर्घः ॥ ५ ॥ (२६)

**“आपो हि छा मयोज्ज्वस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चर्क्षसे” ॥ १ ॥***

(ऋ० सं० ७-६-५)

आप इति । अम्बरीषस्य राक्षः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिर्षा-
यत्री छन्द आपो देवताः । आपामुपस्पृशेने विनियोगः । हे

आपः ! आपयित्वोऽभिमततफलानाम् । यूयं हि अस्मात् कारणात् मयोभूयः मयोभावविश्वः । सुखशुभ इति भाष्यम् । तथाच मय इति सुखनाम (निष० ३-६-७) तस्य भावविश्वः (प्रापिकाः) स्थ भव्य । अतः ताः तादृश्यो यूयमनः अस्मान् ऊर्जे अभाय । ऊर्जिलक्षणां (निष० २-७-१५) यथा वयमर्थं लप्साम भोजनाय (अन्नप्राप्तियोग्या भवाम) । तथा दधातन धारयत घत् वा । “तत्तनतनयनाश्च” (पा० ७-१-२५) इति तस्य तनप् । अनुगृहीत्वमित्यर्थः । अन्नमस्मभ्यं दत्तेति सम- स्ताय । तथा महै महते च नः रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय (यथा वयं श्रुतिस्मृत्युदितसम्पददर्शना भूला अन्नप्रयोगे वर्तमहि तथा) घत् । अस्मान्सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्याङ्कुरतेत्याशासहे ॥ १ ॥

अथास भाष्यम्—

आपो हि स्या सुखशुभस्ता नोऽन्नाय घत् । महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥

अथ—

ओषधय ओषद्वयन्तीति वौषत्सेना धय- न्तीति वा । दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ ६ ॥ (२७)

ओषधयः (२२) इत्येतत्पदम् । ताः पुनरेताः ओषद् धयन्ति यत्किञ्चिदोषत् शरीरे दृष्टं रोगजातं भवति क्षयादि तदेतदन्ताः सत्यो धयन्ति पिबन्ति नाशयन्ति । “उष दाहे” (श्वा० ५०) वाता । “षेद् पाने” (श्वा० ५०) ततः किः । आलम् (पा० ६-१-४५) ओषश्च तस्य (पा० ६-४-६४) दलोषश्च निपातनात् । तदेवं ओषतेः शत्रुतस्य पूर्वपदं धयतेऽन्तरपदम् । कर्तरि कारके । अथ वा ओषति एना धयन्तीति ओषधयः । ओषति क्षिप्रमाने कस्मिन्निदु- द्नादावक्षे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय । तावेव धात् । कसेणि कारके किः । अथ वा दोषं धय- न्तीति ओषधयः । यः कस्मिदुपनायते दोषो वातादिष्ठः शरीरे तामेता धयन्तीति । अत्र दोषश्चब्दात्पूर्वपदं धयतेरे- वोत्तरपदम् । दलोपोऽत्रापि परमादौ । कर्तर्येव कारके किः । तास्वाम् ओषधीनाम् एषा ऋक् स्तापिका भवति ॥ ६ ॥ (२७)

“या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभूवामहं शतं धामानि सप्त च” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-५-८)

या इति । ओषधिसूक्ते प्रथमैव । अग्निचयने क्षेत्रमनेन मन्त्रेण धाम्यारण्याभिरुच्यते इति दुयः । अथर्वणपुत्रस्य मिष- क्त्वात् आप्रेमादुभयोपधिदेवताकम् । वीक्षितानां ज्वराशुप-

तापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च “ओषधिसूक्तेन चाग्राव्यामुच्यते” इति सायणः । मन्त्रार्थस्तु—याः एताः ओषधीः ओषधयः । विभक्तिव्यत्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) पूर्वाः प्रथमाः जाताः उत्पन्नाः । कुतः ? देवेभ्यः । न तापदेवा उत्पद्यन्ते अथैता एव पूर्वमुत्पद्यन्ते । कियति काले ? त्रियुगं पुरा कलिद्वापारब्धेताभ्यः पूर्वम् आदिर्काले (आये कृतयोगे) अहं बभूवाम् बभूवैर्णानां (कपिलानाम्) शतं सप्त च सप्ताधिकशतसंख्याकानि धामानि स्थानानि । प्रभावानङ्कजन्मानिवा “धामरसो एहे देहे स्थानेजन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी । अत्रुल्लेपसंजातेनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि तु क्षिप्रम् मनै मन्ये (जाने) । “ज्ञा अभ्यासे” (श्वा० ५०) लब्धं कोट् । पदव्यत्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) अभ्या- सो हि ज्ञान एव पर्यवस्यति ॥ १ ॥

अथास भाष्यम्—

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा । मन्ये नु तदभ्रूणामहं बभूवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा ॥

“शतं धामानि सप्त च”

धामानि त्रयाणि भवन्ति—स्थानानि—नामानि—जान्मानानीति, जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्षणां तेष्वेना दधातीति वा ॥

अत्र बभूवाम् इति वर्णव्याप्या हरणानाम् इति । ता हि क्षुदादि हरन्ति । भरणानामिति वा । अथ वा भर्त्यस्ताः सर्वैरा भूतप्राप्तयः । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । अत्र एतस्मिन्मन्त्रे सप्तशतमोषधिजातयोऽभिप्रेताः । स्थान- नीत्यर्थमभिप्रेत्याह—सतेत्यादि ॥

अथ—

रात्रिर्न्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥

रात्रिः (२३) इत्येतत्पदम् । सा पुनरभिधानतोऽभिधेय- तश्च व्याख्याता । “रात्रेवौ स्वादानकर्मणः” (नि० २-६-१) इति । तस्या रात्रेः । एषा ह्युतिर्भवति ॥ ७ ॥ (२८)

“आ रात्रि ! पार्थिवं रजः पिहुरग्राधि धाममिः । दिवः सदसि वृहती वितिष्ठस आ खेषं वर्तते तमः” ॥

१. देवानामपि ह्यन्नमनपेक्ष्य जीवनहेतुस्थितिर्नास्तीति पूर्वम- नमुत्पत्तये पश्चादेवा इति ॥

२. ओषधयः स्वभावतः सर्वा एव पच्यमाना बभूवर्णाः कपिलाः संपच्यन्ते सोमादयः ॥ “विपुले नकुले विष्णीं वृन्नां पिङ्गले विपु” इत्यमरः ॥

३. भाष्यमते तु अन्यान्येवेल्लुपदं व्यकीर्तयिष्यति ॥

आरात्रि इति । कुक्षिकस्यायं रात्र्या वा । हे रात्रि !
 क्षीयन्तमेतत् । (पा० ४-१-२५ वा०) नयी हल्लम्
 (पा० ७-३-१००) या लम् सिन्धुः मन्थस्य मेधादेः
 (नि० ४-२१-१) धामसिः स्थानैः अन्तरिक्षेण सह
 (तदपि ह्यापूर्यसे तमसा) पार्थिवं रजः पृथिवीलोकम्
 अप्राप्ति आप्पुरः । आपूरयसि, वतमाने छब् (पा० ३-
 ४-६) एतावदेव न किं तु ? दिवः शुलोकस्यापि याति
 सदांसि सदनानि । येषु हि सदनेषु (स्थानेषु) शुलोकवा-
 सिनो देवाः सीदन्ति (निवसन्ति) तान्यपि । बृहती महती
 सती (दूरेऽपि वर्तमाना) वितिष्ठसे विष्टभ्य तिष्ठसि । न केवलं
 विष्टभ्येव तिष्ठसि—किं तर्हि ? आ आपूर्य शुलोकमपि तत्पूरणा-
 तिष्ठिं त्वेषम् महतः तमः पुनरिममेवं लोकं प्रति आवर्तते,
 यस्यास्तव, सा लमस्माकं सर्वदा शिवा भवेत्साशासहे ॥

अथास्य भाष्यम्—

आपुपुरस्त्वं रात्रि ! पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्य-
 मस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आव-
 र्तेत त्वेषं तमो रजः ॥

व्याख्यातं मन्त्रार्थे । अथ—

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी । अरण्यमपार्णं ग्रामात् ।
 अरमणं भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥
 (२९)

अरण्यानी (२४) इत्येतत्पदम् । सा पुनः अरण्यस्य
 वनस्य पत्नी पालयित्री देवता । अत्र “इन्द्रवरुण—” (पा०
 ४-१-४९) इत्यादिना ब्रियामातृकृ लीषू च स पुंयोगे इति
 भाष्यकृदभिप्रेति । “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” इति तु कात्यायनः ।
 तन्मते महद्वरण्यमरण्यानी । अरण्यं कस्मात् ? अपार्णं
 ग्रामात् । तद्धि ग्रामादपार्णमपगतं भवति । “ऋ गतौ”
 (भ्वा० जु० ५०) इत्यस्य निपात ऋणमिति (पा० ८-२-
 ६०) यद्यप्येतदधमार्थ एव निपातितं तथापीह आलस्यमात्रं
 विवक्षितं सह प्रयोगात् । तथा च अपार्णं सद्वरण्यं पृषोदरादिः
 (पा० ६-३-१०९) अथ वा अरमणं भवतीति अर-
 ण्यम् । रमेः प्रतिषेधपूर्वस्य रूपम् । नक्षरण्ये रतिर्भवति ।
 तस्याः अरण्यान्या एषा स्तुतिर्भवति ॥ ८ ॥ (२९)

“अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेक्ष नश्यति ।
 कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिषि
 विन्दती३” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-४)

अरण्यानीति । ऐरमदस्य देवसुनेरापेम् । उत्पन्नदिव्यो-

१. रजः—लोक इत्युक्तमन्त्रात् (नि० ४-१९)

२. तथाच निगमान्तरं संबद्धि—“स्वेषमित्या अरमणं क्षीवि-
 तोरिलादि” (ऋ० सं० २-२-२५-२) (नि० ११-८)

होमश्रद्धागण्ये भीतोऽरण्याधिदेवतामरण्यानी प्रतिब्रवीति । हे
 अरण्यानि । अरण्याधिदेवते । या औसौ लम् । अरण्यानि
 कान्तराणि प्रति प्रेष पराचीव (पराश्रुचीव) अनवर्तमाना
 नश्यसि अष्टा भवसि । “णश अदर्शने” (दि० ५०) मया
 दृश्यमानानि व्रजस्येव पुरतो न विमेषि । (निर्जने देशे वर्तमा-
 नत्वाजष्टेव प्रतीयसे) सा लं कथा कथम् ग्रामं न पृच्छसि
 ग्रामं पृष्ट्वा तत्र न कथं गच्छसि ? निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे ?
 अत्र हेल्लेथं थाप्रलयः (पा० ५-३-२६) । नूनं त्वा
 लाम् भीः भयम् न विन्दति इव संप्रति न लभते
 किम् ? । वितर्कं प्लुतः । इव संप्रत्यर्थं परिमार्थे वा ॥ १ ॥

अरण्यानीत्येनाममन्त्रयते यासावरण्यानि व-
 नानि पराचीव नश्यसि । कथं ग्रामं न पृच्छसि ।
 न त्वा भीविन्दतीव । इतीवः परिमार्थे वा ॥

अथ—

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ (३०)

श्रद्धा (२५) इत्येतत्पदम् । अत्र—श्रुत—इति सत्यनाम
 पूर्वपदम् । तस्यां धीयत इति श्रद्धा श्रद्धानं तस्मात् । धर्मा-
 र्थकाममोक्षेषु अविपर्ययेणैवमेतदिति या बुद्धिस्तपयते, तद-
 धिदेवताभावाख्या श्रद्धेत्युच्यते । सा पुनरामेयं सर्वं प्रकाशमि-
 लमिरेव । तस्याः श्रद्धाया एषा स्तुतिर्भवति ॥ ९ ॥ (३०)

“श्रद्धयाऽग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते
 हविः । श्रद्धां भग्नस्य मूर्धनि वचसा वेदया-
 मसि” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-९)

श्रद्धयेति । श्रद्धानाम कामायनी (कामगोत्रया) ऋषिका
 तस्या आर्षमनुष्ठुप श्रद्धादेवसम्, लैङ्गिको विनियोगः । श्रद्धया
 उक्तपूर्व्याऽऽस्तिक्यबुद्ध्या अग्निः गार्हपत्यानिः समिध्यते
 सन्धीयते । यदा हि पुरुषे श्रद्धा (अभिगोचर आदरातिशय आ-
 स्तिक्यबुद्धिर्वा) जायते, तदैव पुरुषोऽग्नीज्ज्वालयति नान्यथा ।
 श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादि हूयते आहवनीये प्रक्षिप्यते ।
 भाष्यकारस्तु—य एवामिः श्रद्धा समिध्यते कमणि, स एव
 साधु (शोभनं) समिध्यते । इतोरे हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध एव ।
 अश्रद्धया समिद्धाकिमणिः फलाभावादिति तदर्थः । एवमेव यदेव
 हविः श्रद्धया हूयते तदैव साधु हूयते । अन्यस्याफल-
 लात् । उक्तं च—“नाश्रद्धानां हि हविर्बुध्निति देवाः” इति ।

१. अहं तावदेतस्मिन्नरण्ये निरमणे भीतः कथं त्वं न विमेषि ?
 इति भीषयमाण इवेति दुर्गः ॥

२. असंविति इत्यमाने वेत्यर्थमभिव्यक्तम् ॥

३. न त्वनीषदपि विमेषीति परिषदर्थः ॥

४. पुरुषगतोऽस्तिष्ठाप्रविशेषः अद्वेति सामान्येन सावण आह ॥

५. अत्र “गच्छथे चतुर्धाति वाच्यम्” (पा० २-३-६२
 वा०) इति चतुर्थी ॥

एवं चैत-भगस्य भागधेयस्य (धर्मस्य) मूर्धनि प्रधाना-
ङ्गिभिरिति । प्रधानमिदमङ्गं धर्मस्य या श्रद्धानाम् । तदभावे
धर्माभावात् । अपि च-यचसा वचनेनैव मङ्गगतेन-“अश्र-
द्धाममृते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः” इत्यनेन एव (तदुद्घाट्य
शिरः प्रकाशं) वेदयामसि आवेदयामः । आचोषयामो
नाश्रद्धयामस्य धर्म इति । अत्रो “इदन्तो मसि” (पा० ७-१-
४६) इति मस इमागमः ॥ १ ॥

तथाच भाष्यम्—

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते, श्रद्धया हविः
साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि
प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

अथ—

पृथिवी व्याख्याता, तस्या एषा भवति
॥ १० ॥ (३१)

पृथिवी (२६) व्याख्याता “अथ वै दर्शनेन पृथुः”
इत्यादिना (नि० १-४-३) ॥ १० ॥ (३१)

“स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-२-६)

स्योनेति । मेधातिथेराधैम् । हिरण्यनाश्रयस्थितेष्वां
मौल्यैककपालस्य पुरोवृत्ताया । हे पृथिवि ! लमसमाकं
स्योना सुखा भव । कथम् ? कथम् ? अनृक्षरा निष्कण्टका
निवेशनी निवासयोग्या, अथ निविष्टो यो नः असम्भ्यं
सप्रथः सर्वतः पृथु शर्म सुखं शरणं यच्छु देहि । “दाण्
दाने” (भ्वा० प०) लिङ् “पात्राभ्याम्” (पा० ७-३-७८)
इत्यादिनाऽस्य यच्छादेशः । संहितायां शीर्षः । “अन्येषामपि
इत्येते” (पा० ६-३-१३७) इति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सुखानः पृथिवि ! भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः
कण्टक ऋच्छते । कण्टकः कन्तपो वा, कन्ततेर्वा,
कण्टतेर्वा स्यादतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ
नः शर्म यच्छन्तु शरणं सर्वतः पृथु ॥

अत्र श्रद्धुरः=कण्टक उक्तस्तत्र श्रद्धुरः हिंसायस्य
(तु० प०) करचि लस्य क्षे ऋक्षरः । कण्टकः=कण्टतिर्ग-

१. सायणस्तु—उपक्रमोत्तरूपेण मन्त्रार्थं व्याख्याय-यद्वा=अस्य
सूक्तस्य श्रद्धया श्रद्धास्त्रया अग्निः समिध्यते (१) श्रद्धाम् उक्तलक्ष-
णायाः श्रद्धया अग्निसानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धर्मस्य मूर्धनि
प्रधानमृते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन तोषणे आवेदयामसि
अभितः प्रस्थापयाम इति व्याचक्ष्वी ॥

तिकर्मसु (निर्व० २-१४-२०) पठितः (भ्वा० प०) ततो
ण्वुल् (पा० ३-१-१३३) इह हिंसायः । धातुतामर्थनिर्देश-
स्याधुनिकत्वात् अनेकार्थत्वात् । कन्तपो वा । कं=सुखं
तपति=दहतीति पचादित्वात् “तप दाहे” (तु० प०) इत्य-
स्मादन् (पा० ३-१-१३४) तपोवैर्षण्यविरयः । अथ वा
कन्ततैः छेदनायैस्य छतीधातोः (इ० प०) ण्वुलि ऋकार-
स्याकारस्तकारस्य च ककारः । अथ वा गतिकर्मणः गत्य-
र्थस्य कण्टतेः कण्टकः स्यात् । ययोकमुपरिष्ठात् । उद्गत-
तमो भवति । इच्छादतिशयेनोद्गतो यत्तस्यतो विल्वादेः ।
कमर्हं तपनामत्येवमर्थमुद्गतः कण्टकः ।

अथ—

अप्वान व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ११ ॥ (३२)

अप्वान (२७) इति पदम् । सा चैषा व्याख्याता “यदे-
नया विद्धोऽपवीयते व्योधिर्वा भयं वा” (नि० ६-३-३)
इत्येवम् । तस्या अप्वायाः एषा स्तुतिर्भवति ॥ ११ ॥ (३२)

“अमीषां चित्तं प्रतिबोभयन्ती गृहाणाङ्गा-
न्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि निर्देह ह्रस्व शौकैर-
न्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम्” ॥

(ऋ० सं० ८-५-२३ य० वा० सं० १७-४४ सा० सं०
७० वा० ९-३-५१ अ० सं० ३-२-५)

अमीषामिति । इन्द्रपुत्रस्य अप्रतिरथस्यार्थं त्रिष्टुप् ।
अप्वान्वा देवी देवता । हे अप्वे ! पापाग्निमानिदेवते !
अमीषाम् असंख्यवृणां योद्धाणाम् चित्तम् चित्तानि-मनांसि
प्रतिबोभयन्ती प्रतिबोभयमाना विमोहयन्ती सती “छभ
विमोहने” (तु० प०) ण्यन्ताच्छतरि जीप् अङ्गानि तेषां-
मवयवान् शिराधिकांश्च गृहाण स्त्रीकृत् सर्वेयात्राण्याविश ।
सर्वैत आधिष्ठसर्वेयात्राः साध्वसिन् उत्पन्नवेपथवः संमुहाः
अप्रतिपक्षाः सन्तु । ततः परेहि परागच्छ पुनरन्याच्छत्रु-
न्महीतुम् । अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव शत्रून् अभिप्रेहि
अभि-प्रगच्छ । अभिप्रगस्य चैषां ह्रस्व हृदयानि । द्वितीयायै
सप्तमी (पा० ३-१-८५) शौकैः निर्देह । लया एते
दग्धहृदयाः अमित्राः असंख्यव्रवः अन्धेन तमसा
गाढान्धकारेण बुद्धिसंमोहलक्षणेन सचन्ताम् संतस्थन्ताम्
संलक्ष्यन्तामित्येतदाश्वसहे “वच सेचने सेचने च” (भ्वा०
आ०) कर्मणि लोडासंसायाम् ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिबोभयमाना
गृहाङ्गान्यप्ये परेहि अभिप्रेहि । निर्देहैषां हृदयानि
शौकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

१. जातिरत्रामिषेया । तथा चोक्तं दुर्गेण—“रोगजातिर्विभिषेया
भयजातिर्वी” इति ॥

अथ—

अग्रान्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ १२ ॥ (३३)

अग्रायी (२८) इत्येतत्पदम् । सा पुनरग्नेः पत्नी स्नाहास्या अन्या वा । “वृषाकर्मिन्” (पा० ४-१-३७) इत्यादिना ऐकारदेशो जीप् च । तस्या अग्रायाः ॥ १२ ॥ (३३)

“इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रानीं सोमपीतये” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० १-२-६)

इहेति । इह कर्मणि अग्रानीम् अमिपनीम् सोमपीतये सोमपानाय उपह्वये आह्वयामि । आत्मनश्च स्वस्तये कल्पाणाय इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् । अपि च वरुणानीम् वरुणस्य पत्नीम् “इन्द्रवर्णम्” (पा० ४-१-४९) इत्यादिना आनुगागमो जीप् च पुंयोगे ॥ २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां० नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

इति सा सेयम्भक् निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृतौ दै० कां० नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि । उल्लखलमुसले ॥

उपकान्ताद्वधादिवाग्लैलक्षणेनास्य पृथगधिकारवचनम् । अथातः सन्दाधुकार्यौ । अष्टाविति परिस्ख्या “पञ्च पञ्चनखा

१. नान्यत्रासाधारण्येनेन्द्राण्याया अष्टपादानादावेत्या एवेति कथमुपपत्ताम् ? । नम्यभामिर्लब्धत्वात् । माध्यनिकोऽत्र देवगणः स्तुयते । अश्विरपि हि सोमपानसंबन्धे उक्तः—“सोमं पिब मन्द-सानो गणध्रिभिः” (ऋ० सं० ४-३-२५-८) इति । हे अश्वे ! गणध्रिभिर्गणभावमाश्वध्रिर्नैरुक्तिः सद्य मन्दसानः सन् सोमं पिबेत्स्वैवमर्थः सायणे द्रष्टव्यः ॥

२. अष्टाविलनुक्तावपि पृथगनिर्देशबलेन गणनयाष्टत्वसिद्धेः । यणपञ्च रविधनौ इत्यादि ३ पदानां द्वन्द्वत्वं नास्ति तथापि एक-शेषस्यापि द्वन्द्वापवादभूतस्य द्वन्द्वत्वेनाभिधानम् द्वन्द्वाधैरस्य साहच-र्यसोमयत्र तुल्यत्वात् । दृष्टं श्लोत—“ममशकाय धूम” इति वानये । ममशकनिवृत्त्यर्थे इति हि तदर्थः । साहचर्यं नामानेकत्वेकसिद्धे-करूपेणागम्य इति । परिस्ख्यालक्षणाशुक्तम्—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिस्ख्या निग-द्यते” इति । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः पञ्च पञ्चनखेतराः । शशकः शङ्खौ गोधा क्रूरीः खरणी तु पञ्चमः” इत्यत्र यथा ॥

५४ नि०

भक्ष्या” इतिवत् । उपासान्ता, दैव्याहोताराविलनयोरा-भीलसामान्येन तन्मध्ये पूर्वं परिगणनेन पुनरुक्तिमित्येहाशु-पन्यासः । मित्रावरुणादीनां तु पृथगपि कृत्युपपत्तेरिहाशुपन्य-सनम् । दिवमुसलयोश्च पृथक्कुल्यभावात्तत्सहभूतयोर्लुल्लखल-मुसलयोर्थावापृथिव्योरेहोपन्यासो न विवक्ष्यते । तदत्रोल्लखल-मुसलयोर्द्वयव्यासप्रथमं समानानम् । तयोः पृथिव्यायतनलस्य निरुपचारप्रसिद्धेः प्रचुरलाभ इन्द्रयोः । उल्लखलमुसले (२९) इत्येतत्पदम् । उल्लखलं च मुसलं चेति द्वन्द्वे द्विवचनम् ॥

तयोः—

उल्लखलं व्याख्यातम् ॥

उरुकरमिखादिना (१-२०)

मुसलं—मुहुसरम् । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥ (३५)

तद्धि मुहुर्मुहुः सरति (गच्छत्यभिहन्तुं) व्रीषादिषु । तथा च मुहुःशब्दोपपादतैः—“पुरलोरलमुसलकुलम्” (भो० सू०) इत्यादिनाऽल्ल् प्रत्ययछिन्नोऽपि मुहुःशब्दस्य मुसमावश्च निपात्यते । उल्लिख्योत्तिष्ठ्य निपातनानामुहुःसरत्वं मुसलम् । तयोः उल्लखलमुसलयोः एषा अनन्तरीया स्तुति-र्भवति ॥ १ ॥ (३५)

“आयजी वाजसातमा ता ह्यु १ चा विज-भुतः । हरीं इवान्धांसि वप्सता” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-२-२६)

आयजीति । शुनःशेषसाधैर्मुल्लखलमुसलदैवलम् । ये एते उल्लखलमुसले आयजी आभिमुख्येन मयौदया वा यष्टव्ये पूज्ये वाजसातमे वाजानामभानां सांतमे संभक्तते इति भाष्यम् । सायणस्तु—वाजं सनोतीति वाजसाः “वणु दाने” (त० उ०) “जनसनम्” (पा० ३-२-६७) इत्यादिना विद् प्रत्ययः । “विद्वन्नोरनुनासिकः स्यात्” (पा० ६-४-४१) इत्यालम् । तत आतिशायनिकस्तमम् । “ध्रुवां सुखम्” (पा० ७-१-३९) इति पूर्वसर्वगदीर्यः । ता हि ते खल उच्चा उच्चैः प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजयंतः विहिजेते । विपुर्वाद्भरतोः यद्भुक्ति कर्मणि लट् । सायणमते कर्तारि । “हृप्रहोभैरुहन्सि” (पा० ३-१-८४ वा०) “समिकौ च छुकि” (पा० ७-४-९१) इत्यभ्यासस्य स्यागमः । उल्ल-खलमुह्नुह्यते च अवहननाय मुसलमुद्यम्यते । एतदुच्चैर्विहर-णम् । न एते निलम्ससाकं गृहे हरी अश्वौ इव अन्धांसि अज्ञानि वप्सता भुजाने संस्कारकलेन स्यातामिखाशासहै । अत्र (भाष्ये—) व्याख्याने क्रियापदमप्यहृतं भवति । साय-णस्तु—वप्सता वप्सन्तौ हरी इव विजयंत इति व्याचष्ट ॥ २ ॥

१. उच्चैर्मुहुर्विहारं कुरुत इति तदर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तमे ते ह्युचैर्विहितेये
हरी इवान्नानि भुज्जानि ॥

गतार्थमेतत् ।

हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति
॥ २ ॥ (३६)

हविर्धाने (३०) इत्येतत्त्रिवचनान्तं द्वन्द्वपवादैकशेष-
निर्दिष्टमिति द्वन्द्वमव्येऽस्य परिगणनं भाव्यम् । ते पुनः सोम-
ख्यातक्षणानि हवींषि निधीयन्ते ययोरित्यधिकरणे ल्युट् (पा०
३-३-११०) पात्रविशेषौ । तयोर्हविर्धानयोः यथा ह्युति-
र्भवति ॥ २ ॥ (३६)

“आवाप्तुपस्थमदुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये” ॥ (ऋ० सं० २-८-१०)

आवाप्ति । पृथक्समदस्यार्थं गायत्रम् । हविर्धानेनैवत्यम् ।
द्यावापृथिवीद्वैतव्यम् वा । एवमप्रेतनापि ऋक् । हवि-
र्धानप्रवर्तने विनियोगः । हे हविर्धाने ! हविषां निधाने ।
तद्वये द्यावापृथिव्यौ । अदुहा अश्वेनयव्ये द्रोहवर्जिते । वा ।
घाम् युवयोः उपस्थम् उपस्थे उपस्थाने (यत्र युवा-
मुपगम्य स्थिते तत्र) सप्तम्यर्थे द्वितीया (पा० ७-१-
३९) यज्ञियाः यज्ञसंपादिनः (यज्ञाह्वीः) देवाः इह एत-
त्साम्यङ्गकर्मणि अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय
आसीदन्तु विषीदन्तु सम्मिहित्वा भवन्तु । इत्येतदशास्त्र-
सह ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आसीदन्तु वासुपस्थ उपस्थाने यज्ञिया देवा
यज्ञसंपादिनः इहाद्य सोमपानाय ॥

गतार्थमेतत् ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति
॥ ३ ॥ (३७)

द्यावापृथिवी (३१) इत्येवमुपक्रान्ते “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०९) इति पूर्वसर्गेन । द्यावापृथिव्यौ
ग्रौह पृथिवी चेत्ते परे द्वन्द्वनिर्दिष्टे व्याख्याते । तत्र दिवो
ह्युत्थयान् “दिवेर्वि” (सो० सू०) रीत्यति शीतत इति
श्रीः पृथिवी च । व्याख्याता भूमिनाम् । “प्रथेः पिवन् संप्र-
सारणं” (उ० १-४८) इति साधुः । इयं च पञ्चाशत्को-
टियोजनविस्तीर्णति पीरामिका धामनमिति । ग्रौह पृथिवी चेति
द्वन्द्वे “दिवो द्यावा” (पा० ६-३-२९) इति द्यावादेशः ।
तयोर्द्यावापृथिव्योरेषा स्तुतिर्भवति ॥ ३ ॥ (३७)

१.-२. निषण्डभाष्ये ॥

“द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिवि-
स्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छतम्” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० २-८-१०)

द्यावेति । उक्तायादिः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नः
अस्माकम् सिध्मं स्वर्गादेः साधकम् दिविस्पृशम् या यः
स्पृशति तमेवपुणं (देवान्गच्छन्तम्) इमं यज्ञं देवेषु
यच्छतम् नियच्छतम् । देवेभ्यो दत्तम् । इत्येतदशास्त्र-
सह ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं
यज्ञं देवेषु नियच्छतम् ॥

गतार्थमेतत् ।

विपादल्लुतुयौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति
॥ ४ ॥ (३८)

“विपादल्लुतुयौ” (३२) इत्येवमुपक्रान्ते विपादल्लुतुयौ
विपाद च लुतुमिषेत्ते व्याख्याते । तत्र “विपाद च विपाद-
नादा” (९-२६) इत्यत्र । “लुतुयौ लुताविणी” (९-२६)
इति “तद्यदि लंपरिटात्तथाख्यात्याम्” इत्येतत् प्रतिज्ञापूर्वम् ।
तयोर्विपादल्लुतुयोरेषा स्तुतिर्भवति ॥ ४ ॥ (३८)

“प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विपिते
हासमाने । गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपा-
दल्लुतुयौ पर्यसा जवेते” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-२-१२)

प्रेति । विश्वामित्रस्यार्थं त्रिष्टुप् ऐन्द्री । विश्वामित्रो
ब्रवीति—ये एते विपादल्लुतुयौ विपादल्लुतुयौ “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०९) इति वा रीर्यः । पर्वतानाम् शैलानां
(मेघानां वा) उपस्थात् उत्सङ्गात् निर्गारात् (मन्थप्रदे-
नाद्वा) निर्गल्य उशती उशत्यौ कामयमाने । “बस कान्ती”
(अ० ५०) शत्रन्तान्जीप । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-
१०९) इति वा पूर्वसर्गः । संप्रसारणम् (पा० ६-१-
१६) समुद्रगमनं परस्परसमागमं वा पर्यसा उदकेन “पूर्णे”
इति शेषः । उपलक्षणे वा तृतीया (पा० २-३-२१)
प्रजवेते प्रकृतेन जवेन (वेगेन) गच्छतः । “व्यवहिताय”

१. अत्र सायणः—“यद्यपि यज्ञे पञ्चां सप्तम्यां च विश्वामित्रेण
नयः स्तुवन्ते तथापि इन्द्र एव देवता यज्ञविनियोगे ऐहिकः ।
पुरा किञ्च विश्वामित्रः पञ्चनस्य यज्ञसो राक्षः पुरोहितो बभूव ।
स च पीरोदित्येन लब्धपथः सर्वं धनमादाय विपादल्लुतुयौ समेद्र-
मायवायन्तुयुधिरते । अथोपितीनुर्विश्वामित्रोऽप्राधजले ते नवी
द्वयोत्तरणाथैर्मायाभित्ससिम्हदुहावेति ॥

२. दुर्गाजोऽयमर्थः ॥

(पा० १-४-८२) इति प्रत्य व्यवहितप्रयोगः । ते अस्माकं गाधे भवतेम् । इत्येतदाशास्त्रहे । अत्र गमने दृष्टान्ताः—
विधिते मन्त्रुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जवेन स्पर्धमाने । यद्वा दृष्टमाणे (हृष्यन्त्यौ) लख्वा गच्छन्त्यौ (परस्परं हृष्यन्त्यौ वा) अश्वे बडवे इव । तथा—शुभ्रे शोभने कल्याण्यौ मातरा मातरौ । निपातः (पा० ६-३-१३) गवप्रसूते गावा इव गावौ यथा । सन्धिरायौ । वसमेकं (सं) रिहाणे प्रलेदुमिच्छन्त्यौ । अन्तर्णीतसनर्थोऽत्र लिङिः (अ० ७०) छान्दसो रः । ते यथा शीघ्रं गच्छतस्त्रादिवि-
ल्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

पर्वतानामुपस्थानामुपस्थानादुद्गन्तव्यौ कामयमाने
अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्णे इति वा हास-
माने हासतिः स्पर्धयाम् । हर्षमाणे वा गावाविव
शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपादच्छतुष्टौ
पयसा प्रजवेते ॥

विपण्णे—विभागनैकस्मिन् मुक्ते, कास्मिंश्चिद्व्युक्ते शुगावौ
वेति दुर्गः । प्रजवेते । यद्यपि दुःशति सौत्रो धातुर्गती वेगे
चेति पठ्यते (सि० कौ०) स च परस्परयेव अविशेषात्
तथापि व्यस्येनात्रात्मनेपदं बोध्यम् (पा० ३-१-८५) “छु
गतौ” इति क्षीरखामिनः । तन्मत उभयपक्षी । गतार्थमन्यत् ।

आर्त्ता—अर्तन्यौ वा-ऽरण्यौ वा-ऽरिपुण्यौ वा ।
तयोरेषा भवति ॥ ५ ॥ (३९)

अर्त्ता (३३) धनुःप्रान्ते । ते हि-अर्तन्यौ वा ऋते-
धीतोर्गल्यर्थस्य, गमयतस्त्र इष्टम् । “बहिःश्रिगुधुङ्गलाहाल-
रिभ्यो निः” (उ० ४-५१) इति बाहुलकाभिप्रत्ययो धातो-
रार्तभावश्च “कृदिकारात्—” (पा० ४-१-४५ वा०) इति
ङीष् । “गते ज्यया ऋष्यमाणे संयच्छेते हिंसासाधने वा
भवतः” इति देवराजः ॥ ५ ॥ (३९)

“ते आचरन्ती समनेव योषां मातेव पुत्रं
विभृतामुपस्थे । अपशत्रून् विध्यतां संविद्वाने
आर्त्ता इमे विष्कुरन्ती अमित्रान्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ५-१-१९) (य० वा० सं० २९-४)

त इति । भरद्वाजपुत्रस्य पायोरार्षं जागतमाहोदयस्यम् ।
आर्त्ता रैवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते । ये आर्त्ता आर्त्तौ

१. यतं च प्रकरणवशस्तथैव दुर्गं आह ॥

२. “बाणिशाला तु मन्त्रुता” इत्यमरः । “भिज् बन्धने”
(क्वा० ७०) कः निवृत्तः । संहितायां “यतिनिविध्यं” (पा० ८
-३-७०) इति घञस्यम् ॥

३. योऽयं गतिवृद्धिर्हिंसासु सौत्रः पठ्यते (सि० कौ०) ॥

धनुष्कोट्यौ । समना समनसौ एककर्तृके योषे योषितौ
(ह्रियौ) “क्षी योषिद्वला योषा” इत्यमरः । इव आच-
रन्ती आचरन्त्यौ ते यथा एकं भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ भवतः
परिष्वक्तम् । एवमाकष्टारं प्रति निस्समाचरन्त्यौ भवत आन-
मन्त्यौ । ते उपस्थे गुहाज्ञे (भगे) माता पुत्रमिव
विभृताम् धारयेताम् रक्षणयाकष्टारं राजानम् (इत्यश्वयौः
सुतिः) । किं च इमे धनुष्कोट्यौ संविद्वाने संजानते
संवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आक्रमणाभिप्रायमेतत् । आह-
ध्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति । विष्कुरन्ती
विष्कुरन्त्यौ । सर्वत्र “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६)
इति वा पूर्वसवर्णः । विहिंसन्त्यौ नित्यम् अमित्रान् अस्य राहः
शत्रून् अपविध्यताम् विनाशयताम् इत्येतदाशास्त्रहे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं
विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संवि-
दाने आर्त्ताविमे विघ्नन्त्यावमित्रान् ॥

गतार्थमेतत्—

शुनासीरौ—शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे, सीर
आदित्यः सरणात्, तयोरेषा भवति ॥ ६ ॥ (४०)

शुनासीरौ (३४) इत्येतदवयवयोर्निर्वक्ति । अत्र
शुनः वायुः । कथम् ? शु-इत्यन्तरिक्षे तत्र नयति गच्छ-
तीति । तथा च शु-शब्दोपपदान्नयतेत्यर्थोत् “अन्येष्वपि
इदमेत” (पा० ३-२-१०१) इति डः । छित्वाङ्गोपेति ।
सीर आदित्यः सरणात् । स हि निरयं सरति गच्छसीति
सीरः । संतर्गल्यर्थोत् (भ्वा० प०) णिष्ठीर-वासीर-गसीर-
गम्भीर-कुम्भीर-सीर-कादमीर-जम्बीर-कीर-तीरौदयः” इति-
रन्प्रत्ययङ्गोपश्च निपास्यते । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे “देवता-
द्वन्द्वे च” (पा० ६-३-२६) इति पूर्वपदस्यान्ङ् । तयो-
र्वीयसूययोरेषा सुतिर्भवति ॥ ६ ॥ (४०)

“शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्वि-
चक्रथुः पयः । तेनेमामुपसिञ्चतम्” ॥

(ऋ० सं० ३-८-९-५ ॥ य० वा० सं० १२-६९ ॥

अ० सं० ३-१७-७)

१. अध्याहृतमेतदर्थैवशादुपैषण ॥

२. यद्वा शुनाश्च आशु इत्येतदर्थैव उक्तः (निर्व० २-१५
-२५) तदर्थविशिष्टात् “शुन गती” (उ० प०) हलसाहिउपश्ल-
क्षणः । कः (पा० ३-१-१३५) क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति
शुनो वायुः ॥

३. उणादौ तु “कुशुपूकटिपडिऔदिष्य ईरन्” (उ० ४-
२९) इति पठ्यते । बाहुलकाव्रीतोऽपि । णिष्ठीरिवादि तु भोज-
नस्यम् ॥

शुनेति । वामदेवस्यार्थं गायत्री । शुनासीर्थं विनियोगः ।
हे शुनासीरौ ! वायुस्यौ ! युवाम् इमाम् अस्माकं स्तुति-
लक्षणाम् वाचम् उपयेथाम् सेवेथाम् । “युपी प्रीतिसेवनयोः”
(तु० आ०) लोहं प्रार्थनायाम् ॥ यत् पयः उदकम् युवां
दिवि ध्रुलोके चक्रधुः संभरथः । तेन पयसा इमाम्
पृथिवीम् उपसिञ्चतम् अभिवर्षतम् । एवमसद्भागासेविता
शुवाभ्यां भविष्यतीति ॥ ७ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा सेयश्च निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता
भवति ।

देवी जोष्ट्री—देव्यौ जोषयिष्यौ ॥

देवीजोष्ट्री (३५) इत्येतद्वन्निर्दिष्टमेकं पदं देवी च
जोष्ट्री चेति । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा
पूर्वसवर्णः । ते पुनरेते देव्यौ प्रकाशमाने । दीव्यतेः पचाद्य-
जन्तान्तीष्ण (पा० ४-१-१५) देवडिति पचादौ पाठात्
(पा० ३-१-१३४) जोषयिष्यौ सर्वस्य तर्पयिष्यौ ।
उपसेत्नप्रसयः (उ० ४-१५४) षिलान्डीष् (पा० ४-
१-४१) जोष्ट्री । के पुनस्ते ?—

द्यावापृथिव्याविति वा,—ऽहोरात्रे इति वा, शस्यं
च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेषः संप्रैषो
भवति ॥ ७ ॥ (४१)

अहोरात्रे इति पूर्ववह्निता छान्दसी । “हेमन्तमिषि-
त्रावहोरात्रे च छन्दसि” (पा० २-४-२८) इति । शस्यं
ग्रीह्यादि । समेति संवत्सरः । “संवत्सरो वत्सरोऽब्दो ह्यय-
जोऽस्त्री सवत्समाः” इत्यमरः ॥ इति कात्थक्यो मुनिराह ।
अत्राहोरात्रार्थेण एकशेषगमौ द्वन्द्वोऽभिमतः । जसि वा पूर्व-
सवर्णः (पा० ६-१-१०६) इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि
॥ ७ ॥ (४१)

“देवी जोष्ट्री वसुधीती ययोरन्याद्या द्वेषां-
सि युयवदन्वार्षक्षद्रुस्य वार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज”

(य० वा० सं० २८-१५)

देवीति । मैत्रावरुणस्यार्थम् । एकाधिकाऽतिजगती । स
प्रवीति । ये देवीजोष्ट्री ! देव्यौ जोषयिष्यौ । वसुधीती !
वसुधान्यौ वसूनां (धनानाम्) निधानभूते । धारयिष्यौ । वा ।
महीधरस्तु—वसुनो वीतिधोरणं वाभ्याम् ते इति व्याख्यत ।
ययोः देव्योर्मध्ये अन्या एकौ अद्या अयानि । शैलैषः

१. अत्र मुद्रितपुस्तकेषु पाठभेदे बहुधा दृश्यते । तथापि
दुर्गवृत्त पद्य भाष्यसमेत उपन्यस्तः ॥

२. “एकोऽन्यार्थे प्रधाने चे”ति पर्यायताऽन्योः । प्रथमग्रे-
तनेऽपि प्रैषे द्रष्टव्यम् ॥

(पा० ६-१-७०) एवमग्रेऽपि । पापानि द्वेषांसि दौर्मा-
न्यानि वान्यप्रियाण्यसाकं तानि युयवत् अवयावयति । “यु
पृथग्भावे” (अ० प०) पृथक् करोति । लकारव्यस्य आर्षः ।
अन्या पुनः वसुवने वसुनः वननाय संभर्जनाय । “वन
संभर्जौ” (भ्वा० प०) वसुधानाय (वैदुषिष्ठस्य निधाना-
य च यजमानाय वार्याणि वननीयानि वरणीयानि भोगयो-
भ्यानि वसु वसूनि । शैलैषः पूर्वैषेव । आचक्षत् आव-
हति । ददातीत्यर्थः । ते वसुधेयस्य वसुविष्ठस्य (प्रति-
विशिष्टेन धनेन साधितस्य) अस्य पृषदाज्यस्य खमंशम्
वीताम् पिबेतां कामयेतां वा । हे होतः ! लभेतेत्येज
इति संप्रैषः वीधातुः खादने उक्त (अ० प०) पानेऽपीह
निरुक्तः । पदव्यस्य आर्षः ॥ १५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवीजोष्ट्री—देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधीती—वसु-
धान्यौ । ययोरन्याऽयानि द्वेषांस्वययायात्यावह-
त्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय
च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा यजेति
संप्रैषः ॥

गतार्थेनेतत् ।

देवी ऊर्जाहुती—देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावा-
पृथिव्याविति वा—ऽहोरात्रे इति वा शस्यं च समा
चेति कात्थक्यस्तयोरेषः संप्रैषो भवति ॥ ९ ॥
(४२)

देवी ऊर्जाहुती (३६) इत्येतदपि द्वन्विनिर्दिष्टमेकमेव
नैषण्डिकं पदमिति “षट्त्रिंशत्पदानि” इत्यस्योपपत्तिः । अत्रापि
पूर्ववत्सर्वं बोध्यम् ॥ ९ ॥ (४२)

“देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्याऽवक्षत्सग्भिं
सर्पाति मन्या, नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जायमाने
अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज”

(य० वा० सं० २८-१६)

१. समजनं संभिभज्य दानं वन्धुभ्यो भोगो वा । अत्र वननं
वनः । भावेऽन्यस्यो व्यत्ययेन सप्तमी (पा० ३-१-८५) ॥

२. दुर्गोक्तोऽयमर्थः । भाष्येऽपि संदिग्धमेवोक्तम् । ततश्च वसुपदं
तद्विशिष्टपरम् । वनतिरिह निधाने भवति । दुर्गव्याख्याने अस्य पृथ-
ग्वाच्यस्य खमंशमिति व्याख्यादशेनायं वसुधेयस्यास्येति पाठोऽव-
गम्यते चेत्तदा वसुधेयस्येति सौव वसुधानायेत्यर्थः ॥

३. अत्रापि पाठभेदो मुद्रितपुस्तकेषु समशान्दव्यत इति पूर्वत-
नैव रीतिरिवाप्युह्यता ॥

देवीति । विकृतिरियं मैत्रावरुणीया । अधस्तनप्रेषोक्त एव देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रेषोक्ते ऊर्जाहृती ऊर्जाह्वान्यौ ऊर्जसास्य निष्पादयिष्यौ । ऊर्गिल्यननाम इति भाष्यम् (नि० ३-८) तदेव पञ्चाशत्तन्त्रम् (पा० ३-१-१३४) इह दुर्गोपापन्यस्तम् । एवमेवोषडोऽपि । महीधरस्त्वावन्तमाहोर्जति । देवराजसु हेतौ तृतीयान्तमुक्त्वा ऊर्जा हेतुभूतयाऽऽह्वान्तव्ये इत्येवं व्याचष्ट । सर्वथापि यावापृथिव्यौ ऊर्जाह्वान्यावुच्येते । तत्र अन्या एका इषम् अन्नादि (निघं० २-७-१४) ऊर्जं प्रीलाद्यन्नोपसेचनं रसं च क्षीरादिकं च आवक्षत् आवहति । अन्या अपरा सन्धिम् सह जग्धि (भोजनं) पुत्रप्राप्तादिभिः । उपनामितस्त्रास्य, सपीति च सह बन्धुभिः पानं च दुग्धा-देरावहति । आभिमुख्येन प्रयच्छति तथा, यथा बन्धुभिः सह पिबेय मुक्तीमहि चेति वतुलार्थः । तथा च तद्बह्वनमस्तु यथा नवेन पूर्वं पुराणं द्यमानाः रक्षन्तः । “द्य दानगतिरक्षणासादानेभु” (अ० आ०) वानश् ताच्छील्ये । स्याम भवेम । पुराणेन च नवं धान्यं द्यमानाः स्याम, उभयथापि गृहकृत्ये व्यवहराम इत्यर्थः । ताम् एवं पूर्वोक्तलक्षणाम् ऊर्जम् अन्नम् ऊर्जाहृती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिर्होमो ययोस्तै देव्यौ ऊर्जयमाने बलवत्तां प्राणवत्तां च नित्यं कुर्वीणे । “ऊर्ज बलप्राणनयोः” (जु० प०) ध्यन्ताऽष्टवैरन् । वसुधने वसुनः धनस्य वननाय संभजनाय । वसुधानाय (वसुविशिष्टस्य विधानाय) च अधाताम् दत्तां यजमानायेति पूर्वस्मादभिसंबन्धः । अथ च वसुधेयस्य प्रतिविशिष्टेन वसुना साधितस्यास्य पृषदाव्यस्य स्वमंशं वीताम् पिबेताम् कामयेतां वा, मैत्रावरुणो ब्रवीति—हे होतः ! लभेते यज इति संप्रेषः ॥ १६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवी ऊर्जाहृती—देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्या सह जग्धि च सह पीति चान्या, नवेन पूर्वं द्यमानाः स्याम पुराणेन नवं, तामूर्जमूर्जाहृती ऊर्जयमाने अधातां वसुधननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा, यजेति संप्रेषो यजेति संप्रेषः ॥ १० ॥ (४३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

होमध्यायसमाप्त्यर्थोऽन्तेऽध्यायः । अन्यत्सर्वं गता-धर्मम् ॥ १० ॥ (४३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविबृती दै० कां०

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

नवमाध्यायः समाप्तः ।

१. “ताच्छील्ययोषचनशक्तिपु वानश्” (पा० ३-२-१२९) सप्ततत्करणं च ताच्छील्यम् । तथा चोक्तम्—“ऊर्जयति ब्रह्मन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः” इति (सि० की०) ॥

२. प्रतिब्राह्म्यो लोम इति निगमलक्षणलक्षणायैत्यर्थः ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एवं व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि समाम्राद्यानुक-मेणाधुना मध्यमस्थानदेवतापदानि निर्वैकल्यानि, तदर्थमिदमा-रभ्यते—

अधातो मध्यस्थाना देवताः ॥

अथशब्दोऽत्र विशेषाधिकारार्थः । अतःशब्दं ज्ञानन्त-र्धीयः । सर्वं स्थानमेतासामिति मध्यस्थानाः । देवताः वाय्वाद्याः “नक्षन्त” इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचनं भेदपक्षे । एकैव नैकानां देवता, श्रित्ताम्युपगमात् । एतस्यैव मध्यमस्य पर्यायवचनान्येतानि वाय्वादीनि रोदस्यन्तानि ६९ गुणविशेषतो भवन्ति । तथैवोत्तमस्य ज्योतिषो हृदयन्ते भग-प्रभृतीनि ॥

तासां वायुः प्रथमगामी भवति ॥

यद्यपीन्द्रो मध्यमस्थानस्य मुख्यमभिधानमिति प्रथमं समा-न्नातव्य आसीत् तथापि मध्यमस्य वर्षकर्मोपलक्षणत्वात्तत्र च वायोरेवाधिकारः प्रथम इति स एव प्रथममुपन्यस्तः ।

अथ वायुं निर्वैक—

वायु—वर्ततेवैतेर्वा स्यादतिकर्मणः । एतेरिति सौलाष्टिविरन्तर्को वकारः । तस्यैवा भवति ॥ १॥

वायुः (१) इत्यर्थं वातेः । “वा गतिगन्धनयोः” (अ० प०) इत्यस्मात् “कृत्वापा०” (उ० १-१) इत्युक् प्रत्ययः । “आतोयुक्—” (पा० ७-३-३२) इति युगागमः । वेतेः । “वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेभु” (अ० प०)

१. स्थानत्रये त्रिको देवतासौरभ्युपेताः । अशिवात्वादिना हि भृशुषःस्वदेवताः समाप्ताः ॥

२. वाय्वात्मनैव हि मध्यम ऊर्जान्मासावरतः (तदारभ्य) सार्वदिकमुद्रकमुद्रकपुंसहस्रोषधिवनस्पतिजलाशयेभ्यः । अन्तरिक्षलो-कस्य गम्यभूतसुद्रकमुपनिनोति, स मासाष्टकेन संयुतोदकगमो विपकः प्रादुर्प प्राप्य प्रसवाय कल्पते । तदुक्तम्—

“वान्ति पण्युषो वातास्ततः पण्युषोऽपरे ।

ततः पण्युषो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥” इति ।

तदेवं वर्षकर्मोऽस्मै वाय्वात्मनैव मध्यमो व्याप्रिय इति युक्तं वाय्वा-भिधानस्य प्रथमसमाप्तायम् । किं च स पृथ संयुतोदकगमो वायु-मैवजालेन नभो विदुष्वन् मध्यमो वरुणः संपथते, ततो रुद्रन्द्रः । तत इरा—(सुद्रक—) नृददिन्द्रः । ततो रसान्प्रार्जयन् पुन्यः । एवमादिपैथ्यमस्य जगदनुमहाय वर्षप्रदानसिद्धये गुणोपजनकमः । अनन्ये गुणोपजनकमानुपूर्व्यो वायुः १ वरुणः २ इन्द्रः ३ रुद्रः ४ पर्जन्यः ५ इत्येवमाद्या समाप्ताये देवतानामानुपूर्वी । तथैतरुद्रं बुध्याने गुणान्तरजननानुपूर्व्यं ज्योतिषेण्डलस्य सविप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ॥

इत्यस्य बाहुलकादुणि वृद्धिरायादेशः । एतेः । “इण् गतौ” (अ० प०) इत्यस्मात् “छन्दसीणः” (उ० १-२) इत्युणि वकारोपजन इत्याह—अनर्थको वकार इति । एतच्च स्त्री-लाघीविराचार्यो मन्यते । सदागतिरसौ भवति ॥ १ ॥

“वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि शुधी हवम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-३)

वाय इति । मधुच्छन्दस आषम् । आध्वयैवे वायव्यो-पस्थाने विनियुक्ता । बाहुल्ये प्रकरो शक्ते शस्यते । हे दर्शत ! दर्शनीय ! (दर्शनाहं) “यमुदधि—” (उ० ४-११०) इत्यादिप्लेणे अतःप्रत्ययः । वायो ! लदर्थम् इमे सोमा अरंकृताः अलंकृताः पर्यस्ताः पातुं संकृताः । स लमस्माकं इदम् हवम् आह्वानम् “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणे “ऋदोरप” (पा० ३-३-५७) इत्यप् । शुधि शृणु । “शुश्रूषुपृष्ठवृभ्यश्छन्दसि” (पा० ६-४-१०२) इति हेर्षिः । संहितायां च धीषेः (पा० ६-३-१३७) शुला च तत् आयाहि आगच्छ । एष च तेषाम् एतेषां सोमानाम् संवन्धी यः खोऽसत्सव तं पाहि पिब । अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लुके पिबादेशाभावः । इत्येतादाशास्मते ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब, शृणु मे हानम् इति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥

मध्यमात् इन्द्राभिधानाद्वायोरन्यं कम एवमवक्ष्यत् मन्त्रह् । प्रसिद्धं हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम् तदर्थं लात्सोमस्कारस्य, अप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायुः । तस्य इन्द्रस्य वायोः । ऐन्द्रे एव द्यौः यस्मादिन्द्रस्य विशेषणलेन वायुशब्दः । तथा एषा अपरा ऋक् भवति ॥ २ ॥

आसन्नापासः शवसानमच्छेद्रं सुचक्रे
रथ्यासो अश्वाः । अभिश्रव ऋज्यन्तो बहेयुर्न
चिच्छ वायोरमृतं विदसेत् ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-७-९)

आसेति । भरद्वाजस्याहं त्रैष्टुभं महाव्रते महदुपये शस्यते उत्तरे पक्षे । आसन्नापासः आसन्नापासः (निजमासर्पित ये ते) रथ्यासो रथ्याः । “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-

१. यति ऋसावन्तद्विज्ञमिलाशुः सन् वषाणपजनाद्वायुः । यत् सततमसौ वाति (वेति वा) चच्छतीति वायुः ॥

२. स्थूलाधीयस्यापसमत् इय अपत्ये । अतिवृद्धिः ॥

३. अभिषवादिस्कारोऽलङ्कारस्तोषात् ॥

५०) इत्युगागमो विभक्तेः । रथे युक्ता अश्वाः (रथस्य वोढारः) यत् (पा० ४-४-७६) सुचक्रे कल्याणचक्रे (सोमनचक्रे) रथे योगाय (योगार्थम्) ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः सन्तः शवसानम् अधिक्तेलमात्मानं मन्यमानम् इन्द्रं अच्छ आभिसुख्येन अश्वः अश्वं (निधं० २-७-४) सोमाख्यमेतदस्यहो बहुपल्लवं नवं च पुराणं च सर्वविधम्, तथा—अभिषहेयुः आबहेयुः । यथा अस्य वायोः इन्द्रस्य इदम् अमृतम् एष सोमः तु क्षिप्रम् नूचितं नैव विदसेत् विशेषेणोपशयं न प्राप्नुयात् । “दस्य उपक्षये” (दि० प०) लिङ् आविदसे (अनुपक्षणे) एतस्मिन्सोममक्षेऽभिषहेयुरित्येतादाशास्मते ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आसन्नापासोऽभिषवायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढारः ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽजमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्नमान श्रूयत इति सतो, वायोश्चास्य भक्षो यथो न विदसेदितोन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुर्कर्म । उभयप्रधानेत्यपरम् ॥

श्रूयत इति । तथाच कर्मण्यसु । श्रूयते ह्यनं वर्णमानं श्रवो यथाः । तादस्योत्ताच्छब्दं वा । “सत्यसिञ्जश्रवस्तमाः” इति पठ्यते । इति एवमेतस्मिन्मन्त्रे ऐन्द्रसुक्तमध्यपातिलादिन्द्रप्रधानेत्यसु । अस्यां यद्वाय्वभिधानं तदेतद्वायुर्कर्म नैघण्टुकम् । नाम, इन्द्रस्य विशेषणार्थं व्यजनमात्रम् इति एकं मन्यन्ते । अपरे पुनः उभयप्रधाना इत्यसु ह्येति मन्यन्ते, मेवपक्षवादिनः । तदनुसरयुक्तं निष्कैवल्ये विनियोगात् । तदाह अपरमिति । “सतमि”ति शेषः । तदेतन्न परं न श्रेष्ठमिति तु हृदयम् ।

वरुणः—वृणोतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

वरुणः (३) इति कस्मात् ? वृणोतीति सतः । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् । आह्वणोति ह्ययं मेघजलेन वियत् । “वृन् वरणे” (खा० उ०) “कृत्वादिभ्य उन्” (उ० ३-५०) इत्युनप्रत्ययो गुणो गलम् ॥ ३ ॥

“नीचीनवारं वरुणः कबन्धं प्रससर्ज रोदसी

१. “श्व” इत्युक्कनाम्, तद्वलायैमि । तत आचारकिन्वता-छटः शानच् । अत एव बन्निवाचरन्मिति सायणव्याख्यानं संगच्छते (निर्व० १-१२-४१) ॥

२. ततच्च भाष्यकृतैरुल्लेखितम् । दुर्गस्तु—नूचिदित्येवोपर्य-माह । तथासति नैसङ्गादर्थम् । सायणेन तु नूचिदित्यस्य नैव ह्रस्वं व्याख्यानमुक्तम् । तदत्र नवो यः सोमो गृहीत्वा तत्काल-नैव ह्रस्वं । पुराणः पुनश्चः प्रातःसवने गृहीत्वा साध्यन्दिने सवने ह्रस्वं । सवीयसवने (सार्थसवने) वा । तथा अलिमाद्यां ह्रस्वम् ॥

अन्तरिक्षम् । तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यव
न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् ॥ ३ ॥

(अ० सं० ४-४-३०)

नीचीनेति । आत्रेयं त्रैलोक्यं वारुणम् । विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य भूतजातस्य उदकस्य वा राजा ईश्वरः वरुणः
मध्यमः । नीचीनवारुणम् नीचीनद्वारम् । न्यगच्छत इति
नीचीनम् । “विनापाणेरदिकु खियाम्” (पा० ५-४-८)
इति खः ख्येयः (पा० ७-१-२) वर्णनाशो नैरुफ आर्षः ।
पृषोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) एवमप्रेऽपि । तादृशं
द्वारं यस्य तमधोमुखं विलं कृत्वा कवन्धम् उदकम् । “कव-
न्धमुदकं पाथः” इत्यमरः । प्रससजै प्रसृजति ॥ मेघं विदार्यो-
दकमधोमुखं चकारोत्सर्पः । यद्वा कवते गच्छतीति (अ०
आ०) ह्युः शोरनादेशः नप्लमापैम् । कवमुदकं तद्धीयतेऽस्मि-
न्निति कवन्धो मेघस्तं, प्रससजै प्रसृजति । किमर्थम् ? रोदसी
अन्तरिक्षम् धावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन सैवमापूर-
यिष्यन्ति । ततस्तेनातिप्रभूतोदकेन विष्टेन । वृष्टिः सेक्ता
(सत्कषैकः) पुमान् यवं न यवमिव भूम भूमिम् (भाष्य-
कृद्वचनबलादयमर्थः) । व्युनक्ति विविधप्रकारेण क्लेदयति ।
स यथा यवान्प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् । “उन्नी क्लेदने”
(६० प०) लट् ।

अथ चैवमन्यथा योज्यम्—यतोऽयं प्रसृजति धावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्त्वेन, वरुणो मध्यमः । ततः स एव विश्वस्य
(सर्वस्य) भुवनस्य भूतजातस्य राजा, तेन हेतुना (तदनुप्रवाय)
नीचीनद्वारमधोविलं मेघं कृत्वा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिमिति
समानं पूर्वेण ।

अथास्य भाष्यम्—

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघं, कवनमुदकं
भवति । तदस्मिन्धीयत, उदकमपि कवन्धमुच्यते ।
वन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति धावा-
पृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन, तेन सर्वस्य
भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिं, तस्यै-
वापरा भवति ॥ ४ ॥

१. तथाचामरः—“आपः स्त्री भूति वावोरि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालमद्यतं जीवनं भुवनं वन”मिति ॥

२. निरुक्तनिधिमसिद्धः । तथा चोक्तम्—“वर्णो गमो वणिजि-
पथं वधः” इत्यादि ॥

३. पतञ्जल भाष्यानुसारेण व्याख्यानम् ॥

४. “शुभ्र सेचने” (अ० प०) फिक् (पा० ३-३-१७४)
भाट्टकादनासिपि कर्तुमात्रेऽपि ॥

५. जगदनुप्रवाय ॥

अत्रोत्तरपदं प्रथमं निराह—वन्धिरनिभृतत्वे इति ।
वन्धिरवन्धधातुः । “इकृतिषो धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-
१०८ वा०) अनिभृतत्वे । निभृतत्वावदलक्षणाद्विपरीतार्थ-
वाची वन्धिः । किं च तच्चपलं चेति कवन्धम् । सुखं चानवस्थायि
चेत्यर्थः । तस्य वरुणस्य मध्यमेले एषा अपरा कक्
भवति । यतस्त्वत्र शब्दत एव मध्यमो वरुण इति श्रूयते ।
वर्षकर्म । वरुणाभिधानं तु सर्वेपि दृष्टमस्तीति न तत्पुष्कलं
तस्य मध्यमल इति भावः ॥ ४ ॥

“तमभू संमना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्विः सिन्धूनामुपोदये सप्त-
स्वसा समध्यमो नभन्तामन्युके समे” ॥ २ ॥

(अ० सं० ६-३-२६)

तसिति । नाभाकस्यार्थं महापादं वारुणम् । अत्र तु इत्यु-
पसर्गबलादभिष्टोमीति योग्यक्रियापदमध्याहृतं भाष्यकारेण ।
नाभाक आवष्टे—अहं समना समानया गिरा गीत्वा
(सुखा) पितृणां मन्मभिः मननीयैर्मननाहं—(बहू-
मानैः) स्तौमैः च नाभाकस्य ममै प्रशस्तिभिः स्तुति-
भिश्च तमु तमेव वरुणं सु सुप्रमिष्टौमि । यः वरुणः
सिन्धूनां स्नन्दमानानामासामपाम् उपोदये उपोदूमे अन्त-
रिक्षलोके वर्षस्य सप्तस्वसा सप्त स्वसारो यस्य सः । “अब्रु-
शानम्” (पा० ७-१-९४) इत्यनङ् । संपश्यते धारिमः
मध्यमाभिरश्वाधैभिः सप्तभिः स मध्यमः इति वरुणः निरु-

१. उदकार्थं कवन्धपदे ॥

२. “असा उ पु प्रभृतये वरुणाय” हलादिकेऽस्मिन्सुक्ते द्वि-
तीयेवष्टक् । अत्रेयमनुक्रमणिका “असा उ पु दशवारुणं स्तिति ॥”

३. अयं प्राग्वशीयो नाभाककपिरस्मिन्मवेऽपि नाभाकनामैव
प्रथितो बभूवेलेपोऽर्थो भाष्यस्वरसिद्धिः ॥

४. पूर्वमन्त्रेऽस्यैवोपक्रमास्तत्त्वैव वारुणत्वाच्च ॥

५. एतौर्थो दुर्गेणोपेक्षितस्तत्त्वमतेऽथावा वाचं एवास्य स्वसारो
यामिरयमसद्वदमिष्टयते ता अस्य सप्तभूताः । आदिना नाक्यः
(रश्मयः) सप्तारश्मिः सप्ताश इत्येवमभिष्टोऽस्येति । सायणस्तु—
यस्तु सप्तस्वसा मध्यम इति वारिमनिरुच्यते इति, सिन्धूनां स्न-
न्दमानानां नदीनामुपसानीये उदये (उदयते) उद्वृच्छति इति च
व्याचष्टे । एतन्मते पुरवध्यत्यत्र आर्षः (पा० ३-१-८५) वर्षं
तु प्रतीमः सिन्धूनां नदीनां गङ्गादीनामपानुपरोदयेऽपि कोऽर्थः जला-
भिव्ये वर्षणेन जाते सति तदभिवर्धनादमुं वरुणं सप्तस्वसारमाहेति
भाष्यस्वरसः । प्रसिद्धं चासां लघुत्वेन वर्णेनष्टु “सप्तस्वसारो
अभिमातरः शिशुं (नवम्) जज्ञानं जेन्यं विपश्चित्सम् । अपा-
मन्धर्वं द्विष्यं नृचक्षंसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥”
(अ० सं० ७-३-१९) अथास्य तमवगमात्पथम्—सप्तसर्पण-
स्वभावाः सप्तसंख्याका वा स्वसारः । मातरो मातृस्वानीया
गङ्गायमुनाया शिशुं शिशुस्वानीयं सोममभिगच्छन्तीति वानर्थशेष
इति ॥

च्यते शब्दत एव एतस्मिन्मन्त्रे । तदनुग्रहादेव नमन्ताम-
न्यके संसे माभूवन्नन्यके सर्वे । ये नो द्विषन्ति दुर्धियः
पापधियः पापसंकल्पा इति भाष्यम् ॥ २ ॥

तथा हि—

तं स्वमिष्टौमि समानया गिरा गीत्वा स्तुत्या,
पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ।
ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासाम-
पायुषोदये, सप्तस्वसारमेनमाह+वाग्भिः स मध्यम
इति निरुच्यते, अथैष एव भवति माभूवन्नन्यके
सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापसङ्कल्पाः ॥

अवगतमेतन्मन्त्रार्थेन ।

अथ क्रमप्राप्तं रुद्रं निर्वेकि—

रुद्रो रौतीति सतो, रोरुयमाणो द्रवतीति वा ।
रोदयतेर्वा । “यद्रुदत्तद्रुदस्य रुद्रत्वं”—मिति
काठकम् । “यद्रोदीत्तद्रुदस्य रुद्रत्वं”—मिति
हारिद्रविकम् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ५ ॥

रुद्रः (३) कस्तात् रौतीति सतः । सत इति कर्तृ-
कारकाभिधानम् । “ह शब्दे” (अ० प०) इत्यस्मात्किपि
लुकि (पा० ६-१-७१) रुच्छब्दः । स हि स्तनयितुशब्दं
करोति । अनन्तरं च राति ददाति अभिषेपेणेनोदकम् “रा
दाने” (अ० प०) ततश्च रुत्सप्तातीति रुद्रः । “सुपि”
(पा० ३-२-४) इति योगविभागात्कः । रोरुयमाणः
अथर्व शब्दं कुर्वाणो मेघोदरस्थः सन् द्रवतीति वा । रोरुय-
माणशब्दोपपदाद्रवतेर्ऽः । डिलाहिलोपः उपपदस्य रुभावश्च ।
छन्दसः । अथ वा रोदयतेः “रोदेर्णिङ्कुच” (उ० २-
२०) इति रुक् । स हि शत्रुकलत्राणि रोदयतीति । रुदेरेव
वा बाहुलकात्कः । तथा च “इन्द्रः किल पितरं प्रजापतिमि-
षुणा विच्छेद तमनुशोचन्नरुदत्तं यद्रुदत्तद्रुदस्य रुद्रत्वम्”
(ध्रु० आ० ३-१-४) इति काठकं काठकानां प्रवचनं
ब्राह्मणम् । एवमेव यद्०० हारिद्रविकम् हरिद्रवो नाम
मैत्रायणीनां शाखाभेदस्तत्रोक्तम् । तदेतदेवं शाखान्तरेभ्योऽपि
देवताभिधाननिर्वचनान्तराणि उपेक्ष्यैणीत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥५॥

“इमा रुद्रार्थं स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे

१. कुत्सार्थेऽपराकच । कुत्सार्थेभ्येव ये नो द्विपन्तीत्यादिना
भाष्यकृदाह । “नम हिंसायाम्” (भ्रा० आ०) अयमभा-
वेऽपीति पठ्यते (सि० औ०) समशब्दोऽत्र सर्वपदार्थ इति सर्व-
नामस्वाजसः स्वीभावः ॥

२. उक्तायकमेव केवलं शाखान्तरमिति भेदः ॥

३. उपपन्नं तत्तच्छाखाभेदमीक्ष्याणीद्विणीयान्यालोचनीयानी-
त्यर्थः ॥

देवाय स्वधात्रे । अपाहकाय सहमानाय वेधसे
तिग्मायुधाय भरता ऋणोतु नः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-४-१३)

इमा इति । इयमुत्तरा च वसिष्ठस्यार्थं रौद्रं जागतम् ।
श्रुत्वागवादिषु रौद्रयज्ञेषु विनियोगैः । हे असदीयाः स्तोतारः ।
यूयम् इमाः गिरः स्तुतीः स्थिरधन्वने दृढधन्वने (दृढ-
धनुषे) “धनुषब्” (पा० ५-४-१३२) इत्यनङ् । क्षिप्रे-
ष्वे शीघ्रगामिभाणाय । देवाय दानादिपुण्युक्ताय स्वधात्रे
स्वधावते (अन्नवते) स्वधा इत्यन्नाम (नि० २-७-१७)
“छन्दसीवनिषी च वक्तव्यौ” (पा० ५-२-१२२ वा०)
इति मलयै वनिष । अपाहकाय अन्नमिभूताय केनचित्पिदपि ।
सहमानाय नित्यमभिव्रते शत्रून् । “वह मर्षणे” (भ्रा०
आ०) मर्षणं क्षमा अभिभवश्च । लटः शानच् सुगागमः ।
वेधसे विधात्रे । तिग्मायुधाय तीक्ष्णायुधाय रुद्राय
एतन्नामकाय देवाय । “तिग्मं तीक्ष्णं खरम्” इत्यमरः ।
भरता धारयत “डुसृन् धारणपोषणयोः” (जु० उ०) लोट्
विकरणव्यत्यय आर्षिः । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७)
स च रुद्रः नः अस्माकं स्तुतीः ऋणोतु आकर्णयित्वे-
तदाशासहे ॥ १ ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे देवाया-
न्नवतेऽपाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायु-
धाय भरत ऋणोतु नः ॥

गतार्थमेतत् । अथ निगमप्रसक्तं निर्वेकीति—

तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ॥

उत्साहार्थस्य तेजतेः “तिज निजाने” (जु० प०) “जु-
जिस्तिजिनां कुक् च” (उ० १-१-४३) इति मक्प्रत्ययः कुलं
च । “तीक्ष्ण इहायुषं योद्धारमुत्साहयति तिग्मशानतः” इति
माधवः ॥

आयुधमायोधनात् ॥

“युध संप्रहारे” (दि० आ०) “यघर्थे कविधानम्”
(पा० ३-२-५८ वा०) इति करणे कः । आयुष्यतेऽनेनेत्या-
युधम् । यद्वा कर्तृर्थेव इयुपचलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५)
आयुष्यते संप्रहरति रक्षति प्रतीति ॥

तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥

तस्य रुद्रस्य एषा अपरा द्वितीया ऋक् स्तुतिर्भवति ।
ननु पूर्वैस्यामृचि सहमानायैति बलकृतेर्मध्यम उक्त एवेत्यपरा
किमर्थम् ? इति । अत्रोच्यते । विधात्रे इत्युक्तं पूर्वैस्यामृचि

१. अनेन दृक्तेनोदीची दिगुपस्येया भवति ॥

भाष्यकारेण । तत्रैतद्भवति किमसौ विधत्ते ? इति । अतोऽपरया
निर्व्वर्त्तते—

“या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति
परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा
मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ५-४-१३)

या त इति । हे भगवन् रुद्र ! वैद्युतात्मनः ते तव खं-
न्धिनी या दिद्युत् आयुषं अरातीशारादिरोगाद्यम् (येन
लं प्राणिनो हंसि) दिवस्परि द्युलोकादि लवौ अवसृष्टा
विमुक्ता सती क्षमया पृथिव्या वीक्षादिभावमुपगतया, सह
क्षम्यौ वा अनुप्रविश्य अनपानादिभावमुपगच्छ, तत्प्रभवला-
त्स्ववैरोगानाम् । तदुक्तम्—“नैमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये केचं पृथिव्यां
येषाममन्नं वातोऽं वर्षसिंपवः” (यं वा० सं० १६-६६)
इति । चरति सर्वतो विचरति (वतते) सा प्राणिनो ब्रवी
नः अस्मान् परिवृणक्तु परिवर्जयतु (परिवर्जयतु) “बृजी
वर्जने” (र० प०) आशंसायां लोट् । अथ चैतदस्तु—हे
स्वपिवात ! स्वातर्चन ! (कस्यचिदप्यनतिक्रमणीयाह !)
यानि ते तव सहस्रम् असंख्यतानि भेषजा भेषज्यानि
(औषधानि) यैर्बहुभिर्बहुप्रकारं भेषजं करोषि (कारयसि)
भक्षानां ताव्यसामप्रति सन्तु । अस्मभ्यं प्रयच्छेति वा शेषः ।
इत्येवं कारकपदात् क्रियापदमप्याहृतं वेदितव्यम् । किंच लं
नः अस्माकम् तोकेषु अपत्येषु (पुत्रेषु पुत्रीषु च) “अपत्यं
तोकं तयोः समे” इत्यमरः । तनयेषु पौत्रेषु च मारीरिवः
हिसां मा प्रयुक्ष्व । “रिव हिसायाम्” (भ्वा०-रि० प०)
“माहि लृङ्” (पा० ३-३-१७५) सर्वलकारापवादः ।
“न माङ्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङभावः ॥ ३ ॥

१. अत्र दुर्गव्याख्यायां-रक्षःपिक्षाचानिति प्रतिपादयति ।
पाठः क्षितः प्रतिभात्यत एव मुम्भैर्मुद्रितपुस्तके “सा पुनः किम-
भैम् ?” इत्यादिकः पाठः कुण्डलितो दृश्यते ।

२. दिवुदिति वज्रनाम (निर्घं० नि० २-२०-१) तदभिप्रेत्य
सायणस्यैवं व्याख्यार्—हे रुद्र ! वैशुतारमनस्ताव संविभिनो
दिवस्परे भन्तद्विदसकासाद्वसंस्था विस्तृता या दिवुदु गद्यानिरूपा
हेतिः क्षमया क्षित्वा क्षित्वा या चरति वर्तते, सा दिवुदु नोऽस्मान्-
प्रतिपद्यते पुनरिज्जु परिलज्जते ॥ अपि च हे स्वविभान ! ते तव सङ्घे बहूनि
मेघवा मेघजानि यान्वीषजानि सन्ति तान्यस्मात् प्रकृष्टास्ते येषः ।
नोऽस्माकं तौकेषु पुत्रेषु तनयेषु च मारीरिषः क्षित्सां मा क्रुध्यते ॥” इति ॥

३. अथ उपरि । सर्वैव हि देवता यस्यानेति गम्यते । दिव-
स्परीति लिङ्गात् । कर्माधिकारस्यानानि तु विशिष्टानीति तिष्ठणा
त्रीणि कर्माधिकारस्यानानि नियतानि सप्तभिः । अतः पञ्चोक्तमभ्य-
धिकारे यस्यानो भवतीति ॥

४. त्रीक्षादिभावमुपगतायां पृथिव्याम् ॥

५. एष कृष्णयजुषि निर्दिष्टः प्रतिभाति । शुक्ले स्वग्न्या पठ्यते ॥

६. एतच्च भाष्यम्याख्यानादेवावगम्यते ॥

५५ नि०

अथास्य भाष्यम्—

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पति-दिवोधि,
दिद्युद्-द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा ॥

अत्र निगमप्रसर्गं निर्वर्तयितुं द्योतयन्ति । वेति वाक्यालङ्कारे । “दोऽवखण्डने” (दि० प०) इत्यस्मात्किप् प्रयोदरादि-
लात्साधुः । यति शत्रून् । अथ वा द्युतेः । धातुनिर्देशे शित्प
(पा० ३-३-१०८ वा०) “द्यु अभिगमने” (अ० प०)
इत्यस्मात् किप् द्विगमभ्यासस्य संप्रसारणं च बाहुलकात् ।
तुक् (पा० ६-१-७१) यौति अभिगच्छति प्राणिनः । अथ
वा द्योतते । “द्युत रीते” (भा० आ०) “द्युतिगमिजु-
होतीति द्वे च” (पा० ३-२-१०८) इति किप् द्विवे “द्युति-
साध्योः संप्रसारणम्” (पा० ७-४-६७) इत्यभ्यासस्य संप्र-
सारणम् । द्योतयै हि तत् प्रकाशत इत्यर्थः ॥

क्षमया चरति-क्षमा पृथिवी तस्यां चरति ।
विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा, परिवृणक्तु नः सा ।
सहस्रं ते स्वाप्तवचनमेष्ट्यानि । मा नस्त्वं पुत्रेषु
च पौत्रेषु च रीरिषः । तोक्तं तुद्यतेः । तनयं
तनोतेः ॥

हमयेति सहार्थे तृतीया । सप्तम्यर्थे वेत्याह तस्यां चर-
तीति । उक्तोर्थः । विद्धमेति । अत्रोपसर्गयोगोऽतिवायने
प्रात्यर्थयोगात् । “भाषायी विष्णुने” (भा० आ०) इत्यस्मा
णिजन्तात्किपि यलोपे (पा० ६-१-६६) रूपसिद्धिः । “आग-
मशान्नमनिलम्” (१५ प०) इति “अर्तिह्री” (पा० ७-३-३६)
इत्यनेन पुकोऽभावः । तोक्म अपत्यमिति ननुसकृत् । तच्च
तुद्यतेः “इदं व्यथने” (दि० प०) “गुप्तिं संहायं वः-”
(पा० ३-३-११८) गुणः । पृथोदरादिवाङ्कारस्य ककारः ।
स हि निर्लङ्ग पित्रा विनमता तुय्यते इदं कुर्विदं मा कार्षीरिति ।
तनयम् इति द्वितीयान्तम् अर्थाभिनिवेशवाचात् । तनोतेः ।
“तनु विस्तारे” (तं उ०) “वलि-मलि-तनिभ्यः कयम्”
(उ० ४-९७) इति कयन्प्रत्ययः । स हि कुलं तनोतीति ।
सत्यप्युपेक्षातन्मलाविशेषे इद्वाङ्गीमितैव । एवमन्यत्रापि
समानार्थानामेवाक्येषु विशेष उपेक्ष इति दर्शयति ।

१. हिसाधेस्य रिषतेः कर्मत्वात् । “आत्मजस्तनयः सनुः”
इत्यमरे पुंस्त्वाभिधानात् ॥

२. "यथाकथा च विशेषोऽजामि भवती" लज्जामिच्छन् वदयते
(नि० १०-१३) समानशब्देऽवसानशब्देऽप्युच्यते पुनरुक्त्युच्यते यः
कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इत्येतदेवाजामित्यमिति तदर्थः । स चेद्देहात्मि
विशेषो वदेत्सोक्तमिति नाम तत्कीर्तुं सप्ताधारणम् "अतर्प्य तोकं
तयोः समे" इत्यमराभिधानात् । तयोः कीर्तुं तयोः । अथच
तोकं यत्तुदति वृणते वा, अप्राप्तयुक्तं तत् । "लालयेत्प्रब्रवाणिं
दशमशीणि तावदेव । प्राप्ते तु घोष्ये वर्षे पुनः निमगदाचरेत्" इति
नृतिचिन्तनात् । यथा प्राप्तयुक्तः कुलं तनोति, येन वा कुलं
तन्यते स तनय इति ।

अग्निरपि रुद्र उच्यते तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

उच्यते । विचारानुसृतये संकोपप्रदर्शनार्थम् । तस्य
अग्नेः रुद्रस्य ॥ ७ ॥

“जरां बोध तद्विविद्धि विशेविंशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दर्शिकम्” ॥

(ऋ० सं० छ० आ० १-१-२-५)

जरेति । जुनःशेषस्यार्थं गायत्रम् । वारवन्तीये सूक्ते प्रातः-
रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन्ने रुद्र ! येयं मया ते
जरां स्तुतिरुच्यते तां बोध दुष्यस्य । अमर्थं सुव्यस्येन (पा०
३-१-८५) । अथवा हे जराबोध ! जरया (जुन्या)
बोध्यमान ! बोधयितुं । तत् स्वकैर्तव्यं यज्ञियाय “यज्ञ-
स्त्रिभ्यां षष्ठ्यौ” (पा० ५-१-७१) इत्यहोर्थं घस्तस्येयविशः
(पा० ७-१-२) यज्ञसंपादिने विशे विशे मनुष्याय मनुष्याय
तत्तद्यजमानरूपप्रजासुप्रहार्थम् । विश इति मनुष्यनाम (निघं०
२-३-५) विविद्धि कुरु । “विष्ट व्य्वाति” (जु० प०)
लोद । देवानां स्तोत्रे (निघं० ३-१-६७) स मनुष्यः
दर्शिकम् दर्शनीयं श्रवणीयं स्तोत्रानुसारविष्यति ॥

“यो अग्नौ रुद्रो यो अण्स्त्वन्तर्त्य ओषधीर्वीर्यं आधि-
वेश । य इमा विश्वा भुवनानि चाकूपे तस्यै रुद्राय नमो
अस्तुप्रये” ॥ (अ० सं० ७-८७-१) इति ॥

अथास्या भाष्यम्—

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध ॥
तथा बोधयितरिति वा । तद्विविद्धि—तत्कुरु । मनु-
ष्यस्य मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय
दर्शनीयम् ॥

जरतेः “जृष्वयोहानौ” (दि० प०) इत्येह सुख्यर्थ-
त्वाम्नायते (निघं० ४-१-५२) ततः “विद्भिदादिभ्योऽङ्”
(पा० ३-३-१०४) इत्यङि गुणे ढाप् । मनुष्यस्य २ इति
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-२-६२) ॥

अथ क्रमप्राप्तसिद्ध्यनेकधा निर्वक्ति—

इन्द्र इरां हृणातीति वा, इरां ददातीति वा,

१. स हि जरया स्तुत्या होतृत्वे वर्तमानोऽभिमतमर्थं यजमा-
नानां संपादयन्देवान्बोधयति ॥

२. सायणस्तु—यशिषाय यज्ञसंभन्धनुष्ठापसिध्यर्थं तदेव-
यजनं निविद्धि प्रविशेति व्याचष्ट ॥

३. सायणस्तु—रुद्राय क्रूरायाज्ञय इत्याह ॥

४. श्रवणार्थं व्यपगतदोषम् । अत्र दृशितोऽसामान्ये वर्तते ।
ततश्च “अनिदृशिभ्यां कीकन्” इति कीकन्प्रत्यय इति सायणः ।
खणौ तु “कमिदृश्विभ्यामीकन्” इति पठित्वा “अनिदृशिभ्यां
किच” (उ० ४-५५-५६) इति पठ्यते । तथा च बाहुलक-
मयं गतिः ॥

इरां दधातीति वा, इरां दारयत इति वा, इरां
धारयत इति वा ॥

इन्द्रः (४) कस्मात् ? अत्रोत्तराणि इरामित्यादि । इरामर्तं
(निघं० २-७-१२) व्रीह्यादि हृणाति विदारयति । इराश-
ब्दोपपदादिराणार्थात् हृणाते—दीनार्थाद्वाते—धारणार्थाद्वाते—
दारयतेव विदारणार्थादेव ण्यन्तात् । एवं धारणाधीन्द्रारयतेव
“अञ्जन्नात्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तो
निपातः । तथाच निपातनादेव सर्वत्रार्थं रूपसिद्धिर्बोधा । वष-
ष्ठेदितमङ्कुरं वीजं भिनति तमिन्द्रकारितमाचष्टे । सोऽयं “मिराद्
इराधो वा समिन्द्र” इति परोक्षेणोच्यते । यथा “अग्रणीः
समभिः” इति । विर्गोच्यते हि “परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्य-
क्षप्रियाः” इति । अत्र दुर्गः सर्वत्रैवं देवताभिषेयेष्वभिधानत
एव हि देवता आरमन्तस्तत्त्वमन्तर्णीयं व्यबधाय चात्मानमविदुषां
परोक्षीकृत्य निर्व्यं वर्तते । तां तु विदोऽस्तदभिधानव्युत्पत्ति-
द्वारेण विदुष्य देवेन चक्षुषा मनसोपजातदिव्यदृश्यो दृष्ट्वा तादृश्यं
प्रतिपद्यन्त इति तदभिधानव्युत्पत्तौ क्लृप्तः पुरुषार्थ आहितः ।
इन्द्रश्च भूषिष्ठभाक्प्राणदेवतानामुभयोरेष्यात्माभिदेवतयोरिति
तदभिधानमाचार्योऽस्तितां निरवोचयति । तथाच इराशब्दात्प-
र्वपदं हृणात्यादेस्तरपदमिति वेदितव्यम् ॥

इन्दवे द्रवतीति वा, इन्दौ रमत इति वा ॥

अत्रेन्द्रशब्दात्पूर्वपदं द्रवते रमतेवोत्तरपदम् । इन्द्रः सोम-
स्यैसुदिद्य (तं पातुम्) असौ द्रवति गच्छतीति इन्द्रुद्रवः=स-
मिन्द्रः । अथ वाऽस्तिप्रियत्वाद्विन्दौ सोमेऽसौ रमत इति
इन्दुरमः समिन्द्र इत्युच्यते ॥

इन्द्वे भूतानीति वा । “तद्यदेनं प्राणैः समैन्ध-
स्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति” विज्ञायते ॥

“मिन्धो वीसौ” (ह० आ०) इत्यस्यादेव वा रक्तिरूपम् ।
भूतानि ह्यसामनोत्यस्याऽपिदैवस्योऽस्यात्मास्यो वाऽभ्यवहार-
यन्निभजमानश्च वीपयति (शुतिमन्ति करोति) सोऽयमिन्धः=
समिन्द्र इत्युच्यते । तत् इदमपरमिन्द्रस्येन्द्रत्वं ब्राह्मण उच्यते
यदेनं मय्यतोऽवस्थितं क्षारीरस्य प्राणैः प्राणभावेन तिष्ठन्ने-
तरान्प्राणान्वागादीनितप्राणवृत्तिमाह्वान्यसंप्रदानेन यदहं वि-

१. अनेन संबन्धाद् तदेतुर्लक्षं बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्ष-
णया तदाधारभूतो मेवः । इरां नेषं धारामाना हृणाति विदारयति ॥

२. तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति यथा तदङ्कुराय प्रभवति ।
अङ्कुरोद्भवेन विकासश्च निदारणमिति देवराजः ॥

३. तथाचेन्द्र इत्यतिपरोक्षवृत्तिः । इराद् इत्यादिः परोक्षवृत्तिः ।
इरादारयिता—इरादाता इराधारयितेलेवमादिः प्रत्यक्षवृत्तिरित्येव
नैरुक्तः प्रकारः सर्वत्रोक्तः ॥

४. प्राणाणोपेतता ॥

५. अत्र “क्रियया यममिषैति स संप्रदानम्” (पा० २-३-
१३ वा०) इति चक्षुधीः ॥

शिष्टोऽस्मि, खं तद्विशिष्टोऽसीत्येवमादिना प्राणाधिदेवताः समै-
न्धन् समधीयन्सन्तानार्थं-तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति वि-
विच्यमाने ज्ञायते । इन्धे भूतानीति कर्तेरि । प्राणैरेनं समै-
न्धतेति कर्मणि रगात् दृष्टव्यः ॥

इदंकरणदित्याप्रायणः ॥

एतन्मते इदंशब्दात्पूर्वपदं करोतेत्तरपदम् । इदं सर्वमसा-
वकरोतितीव्रकरः=सञ्चिन्द्रः । एवम्—

इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः ॥

इदमसावद्राक्षीत्सर्वमिति-इदं दर्श=सञ्चिन्द्रः ।

इन्दतेर्वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन्दच्छृणूणां दार-
यिता वा, द्रावयिता वा, ऽऽदरयिता च यज्वनाम् ।
तस्यैवा भवति ॥ ८ ॥

“इदि परमैश्वर्यं” (भा० प०) इत्यस्माच्छतरि इन्दन्
ईश्वरः स चासी शृणूणां दारयिता द्रावयिता वा, ऽऽद-
रयिता च यज्वनामुपरि । इतीन्द्र इन्ददारो वेन्द्र इति ।
तस्य इन्द्रस्य एषा अनन्तरीया-रसासुप्रदानइववस्तुतिर्भ-
वति ॥ ८ ॥

“अदर्वदंरुत्सुमसृजो विखानि त्वमर्णवान्-
द्रधानां अरम्णाः । महान्तमिन्द्र पर्वतं विवद्वः
सृजो विधारा अव दानवं हन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-१-३२ । सा० सं० अ० आ० ४-१-३-३)

अदर्वदिति । गातोत्रेयस्यायं त्रिष्टुवैत्री । हे इन्द्र !
त्वम् उत्सम् उत्सन्धमानं मेघम् अदर्वः अहणाः शृणो
विदारितवानसि । “हृ विदारणे” (क्या० प०) शृणाय-
ङ्लगन्तेतत् । शृणं दारयिता अर्जरीकृत्य च तस्योत्सस्य
खानि विखानि (मेघस्योदकानां निर्गमनद्वाराणि) व्यसृजः
विशेषेण सृष्टवानसि । स लममुना प्रकारेण अर्णवान् अर्ण-
खतः (अर्णसा उदकेन तद्रतः) “अर्णसो लोपर्थे” (पा०
५-२-१०७ वा०) इति सलोपः । एतान्माध्यसिकौन् संस्था-
यान् मेघसंघातान् उदकभारेणातिगुरुका बह्व्यापानान् बाध-
मानान् यथाकालम् अरम्णाः विच्छेदयान्धारितवानसि । किं
च-यत् यतः यो वा लैम् महान्तम् प्रभूतम् पर्वतं मेघं
(निध० १-१०-९) विवः व्यवृणोः (विवृतावर्तसि)
विवृस्य चापां धाराः प्रवाहान् व्यसृजः विच्छेदवानसि । अपि

१. आदरकर्ता ॥

२. भाष्ये त्विदं न दृश्यते, रूपसिद्धिस्तु एषोदरादित्वाद्बोध्या ॥

३. एतच्च भाष्यकृतैव व्याख्यातमित्युपन्यस्तम् ॥

४. अत्रार्थे लिङ्गव्यत्यय आर्यः ॥

५. योऽप्यतिमहान्तमर्णो मेघः केनविदध्यन्येनाज्ञायो विवृतद्वारं
कर्तुं तमपि इति दुर्गः ॥

६. अपावृत्तौदकनिर्गमद्वारमकरोः ॥

चैनं दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमहुरम् उदकस्य दितारं मेघं वा
अवहन् अभिदत्तवानसि । अवभाव आर्यः । अतस्त्वमिदं
नामास्माकं कुरुष्वेति प्रार्थनाशेषो नैगमः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अहणा उत्ससृजत् उत्तरणाद्भोत्सदनद्भोत्स्य-
न्दनाद्भोनचेर्वा, व्यसृजोऽस्य खानि, त्वमर्णवानर्ण-
स्वत् एतान्माध्यमिकान्संस्थापान् बाधयमानान्-
नरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा
वा । महान्तमिन्द्रपर्वतं मेघं यज्वृणोर्व्यसृजोऽस्य
धाराः । अवहन्नेनं दानवं दानकर्माणं, तस्यैवाऽ
परा भवति ॥ ९ ॥

अहणाः । अत्र मृशार्थोऽन्तर्णीतः । उत्सम् इति प्रती-
कम् । उत्सः मेघः । स कथम् ? तत्राह-उत्सरणादि-
त्यादि । उत्पूर्वात्सतः सद्यः सन्दर्शो उप्रत्ययः सन्दर्शलोपश्च
बाहुल्यकार । उत्सरत्यस्मादुदकम् । ऊर्ध्वं वासो सतः (अ-
वनः सतः) उत्स्यन्वते वाऽसासुपर्यवस्थित इत्युत्सः । अथ वा
उनत्तेः । “उन्वी क्रेयने” (ऋ० प०) इत्यस्य । क्रेयत्यसौ ।
अत्र “उन्दतेनलोपश्च” (उ० २-७७) इति बाहुल्यकात्सप्र-
त्ययः । रम्णातिः रमधातुः (भा० आ०) स च कीदृश्यां
लोके, नैकस्तु संयमनकर्मा निषङ्गार्थः । यथाप्ययं
वधार्थं (निध० २-२०-३४) पठितस्यापि तौल्यमर्थतः ।
व्यस्येन श्रा । स चायमन्यत्र यथा-“सुविता यक्षैः पृथिवी-
मरम्णात्” (ऋ० सं० ८-८-७-१) इति । इह तु पुनर्नैव
विदारणसंबन्धात् विसर्जनकर्मा । तस्य इन्द्रस्य एषा
अपरा स्तुतिर्भवति । बलकृत्युपप्रदर्शनायां । उक्तं हि
“अथास्य कर्म-रसासुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृ-
ति” इति ॥ ९ ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क-
तुना पर्यभूषत् । यस्य शुष्माद्भोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य मुद्गा सर्जनासु इन्द्रः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-६-७)

१. एष नैस्तुतोऽर्थः ॥

२. दुर्गस्तु—अवहन्त्यस्य उदकधाराः पुनः पुनरवर्णवान्वनं
मेघं व्यसृज इति शब्दमन्तया व्याख्यात् ॥

३. मन्त्रेण देवताप्रार्थना क्रियत इति तेषां नैसर्गिकी रीतिर-
लोप व्याख्याकामः ॥

४. मेघस्वित्तिर्ध्वं परिच्छिद्रा “आमेखलं हिमाद्रिमैवः संच-
रति नोर्ध्वमसासु” इति । अत एव कुमारसंभवे कालिदासः—
“आमेखलं संचरतां धनानां छावामघः सासुगतां निषेव्य । उदे-
जिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यात्पवन्ति सिद्धाः” इति ॥

५. वधो हि नियन्त्रणपूर्वक एव भवतीति ॥

य इति । गुत्समदस्याश्च त्रैलुभमैन्द्रम् । महाव्रते निष्कैवल्ये शस्यते । अत्रेतिहासमाकृष्टे गुत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिन-
मिन्द्रं हावा असुराः परिवहन्तुः । स इन्द्रो गुत्समदरूपेण यज्ञ-
बादातिर्गन्ध स्वर्गं जगाम । अतोऽसुरा इन्द्रो विर्लम्बित इत्यन्तः
प्रविश्य गुत्समदं दृष्ट्वा पूर्वंमेव गुत्समदो गतः अयं लिन्द्रोऽस्स-
द्भयाद् गुत्समदरूपेणास्ते इति तं जघ्नुः । स ताप्ताहमिन्द्रः ।
अयम् । इत्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाचेत्ययमर्थो महाभारते प्र-
ख्यतः । तथाच हे जनासः ! जनाः ! हे असुराः ! यः जातो
जायमान एव । “गलयार्कर्मकम्” (पा० ३-४-७२) इति
कर्तारं कः । सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान्
मनस्वी मेधावी च । अन्ये हि कालेन मुख्याः संपन्नन्ते, मेधा-
विनश्च । देवः द्योतमानः सन् क्रतुना वृषवधाविलक्षणेन
खक्षीयेन कर्मणा (निघं० २-१-१०) देवान् सर्वानितरान्
यागदेवान् पर्यभूयत् पर्यगृह्णात् (परिगृहीतावन्नासित्वेन)
पर्यरक्षद्वा मुख्यत्वात् । अत्यक्रामद्वा प्रभावेण । अत्र परिपूर्वा-
द्भवतेल्लेखि सप्तिसौ प्राहुर्लैकात् । पर्यभूयदिति तदर्थः । यस्य
च शुष्मात् शारीराद्वलात् (निघं० २-९-११) रोदसी
थावापृथिव्यावपि । “थावाभूमी च रोदसी” इत्यमरः । अभ्य-
सेताम् अविभीताम् । “भ्यस भये” (भा० आ०)
“भ्यस भयवैपनयोः” इति नैरुक्ताः । तथा च अभ्यसेताम्
अवैपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—“हुमे चित्तं
मुन्यन्वे वैपेते भियसां मही” (ऋ० सं० १-५-३१) इति ।
नृगणस्य सेनालक्षणस्य बलस्य (निघं० २-९-९) महुा
महत्त्वेन युक्तः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) अति-
महद्बलस्य बलम् अवश्यमयमावां सादित्यतीत्यनेनमतिमह-
त्त्वावप्येते थावापृथिव्यामविभीतां यस्य शुष्मावित्येवं वर्तुलायां
दुर्गेण व्याख्यातः । स इन्द्रः । नाहमिन्द्रो ब्राह्मणोऽहम् ॥ १ ॥

१. हुयस्तु—इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशास्तस्य वाक्येत्याह ॥

२. सायणस्तु—“भवत्येव्येन्येन कः “श्रुक्तः किति” (पा०
७-२-११) इतीदमतिषेधः” इत्याह ॥

३. परिभवप्रकार एव भाष्ये त्रिधा व्याख्यात इत्युपन्यस्तः ।
तदेतत्तत्पदं भाष्येऽनुपदम् ॥

४. तत्प्रसादादेवावाततद्वत् इति पर्यं व्याख्याशेषं दक्षितवान् ।
स इत्यमितिहासमाचष्ट—“गुत्सममिन्द्रवरप्रदानादिन्द्रं रूपं विभ्र-
तमिन्द्रोऽयमिति मन्त्रमाना निषांसवोऽसुराः किल मरुगैर्निषाङ्क-
तोऽयमिदानीनेकः शक्यो हन्तुमिति परिवहन्तिरे । स किल भीतोऽनेन
सूक्तेनेन्द्रं तुष्टाव, आत्मानं च ब्राह्मणं परेभ्यः प्रतिवेदयांचकार”
इति । तथा चोक्तं बृहद्देवतायाम्—गुत्समवदुपक्रम्य—

“संयुज्य तपसाऽस्मान्नमैन्द्रं विभ्रम्वद्बहुतः ।

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ १ ॥

तमिन्द्रं इति मत्वा तु दैवौ भीमपराक्रमौ ।

धुनिश्च नुमुदिरिभ्योभौ साधुभावमितेपतुः ॥ २ ॥

विदित्वा स तयोर्मावृष्टिः पापं चिकीर्षताः ।

यो जात इति भूमेण कर्माप्येन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ ३ ॥ इति ।

अथास्य भाष्यम्—

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्
क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षत् ।
अत्यक्रामदिति वा । यस्य बलादथावापृथिव्याव-
प्यविभीतां नृगणस्य महुा बलस्य महत्त्वेन । स
जनास इन्द्र इति ॥

गतार्थमेतत् ।

ऋषेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥

इष्टार्थस्य अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य ऋषेष्टस्यमदस्य
प्रीतिः स्तुतिर्भवति । आख्यानसंयुक्ता आख्यानसंबन्धात् ।
अतश्च दर्शयति—सन्नागाभैतिहासिकोऽप्यर्थ उपेक्षितव्योऽसावपि
तेषां विषय इति । अथवा—इष्टार्थस्य इति देवतार्थं स तत्त्वतो
दृष्टवतो भावितान्तःकरणस्य प्रीतेः अतिहृष्टात् आख्यानसंयुक्ता
अन्येभ्यः कथनसंयुक्तेष्वपि इति दुर्गं ॥

अथ क्रमप्राप्तं पर्जन्यं निर्वचि—

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता—
जन्यः ॥

पर्जन्यः (५) कस्मात् ? तृपेः “तृप तृप्तौ” (दि० प०)
इत्यस्य धातोरन्तर्भावितपर्यर्थस्य । कयम् ? आद्यन्तविपरी-
तस्य आद्यन्तविपर्ययेण । अतस्तत्प्राप्तविपर्ययं स्वयमेव
दर्शयति—तर्पयितेति । तथा च तर्पयतीति तृप् क्तिप् । स
एव जन्यः जनेभ्यो हितः । हितायै यत् । तृप् चासौ जन्य-
श्चेति । तृप्चाब्दस्य परभावः । सर्वैर्जनपदतर्पयिता भवति
पर्जन्यः ॥

परो जेता वा, जनयिता वा, प्रार्जयिता वा
रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

अथ वा एवमन्यथा स्यात्—परः प्रकृष्टो जेता जनयिता
वा पर्जन्यः । परशब्दोपदाज्यतेर्जनयतेर्वा “अन्नादिल्लात्”
(उ० ४-११०) यस्यस्य । क्रमेणानुष्णोर्गो परशब्दा-
न्त्यलोपश्च निपात्यते । अथ वा रसानां अलानां प्रार्जयिता
प्रार्जणेन अर्जयिता (संचेता) पर्जन्यः । अन्नादिल्लातास्तुः ।
अत्र प्रशब्दस्यैव परभावः । तथा च परशब्दात् प्रशब्दाद्वा
पूर्वपदं जनयतेर्जनयतेर्वास्तत्परपदम् ॥ १० ॥

१. उपेत्यानुप्रविश्य निगमजातमीक्षितव्य आलोचयितव्य
इत्यर्थः ॥

२. सातत्येन (चैरन्त्येन) समाधिना ज्ञातवतः ॥

३. सङ्गृहीता । अत्रोपार्जयतेति देवराजव्याख्यानमनुपपन्नमर्थ-
नोपार्जनयोर्भेदस्य “ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जने” (भा० आ०)
इत्यत्र पाणिनीयैर्दक्षितत्वात् । अर्जनं नाम पूर्वैः (विभ्रादिभिः)
अनासादितस्थासादनम् । उपार्जनं तु तद्विपरीतम् ॥

“वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं
विभाय भुवर्न महावधात् । उतानागा इषते वृ-
ष्ण्यावतो यत्पुर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥२॥

(ऋ० सं० ४-४-२७)

विवृक्षानिति । अत्रेराषं जागतम् । कारीर्या दिगुपस्थाने
विनियोगः । पुर्जन्यः मेघः (तद्विष्टाता वायुमध्यगो देवः)
अशनिपातैः वृक्षान् विहन्ति विनाशयति । उत अपि च
रक्षसः रक्षांसि विहन्ति विनाशयति । अतः महावधात्
महान्हास्य वध इति अस्मात्पुर्जन्यात् विश्वं सर्वाणि भुवनम्
भूतजातानि (प्राणिनः) । वचनव्यत्यय आषः । विभाय
विभयति । “छन्दसि छड्डल्लड्डिः” (पा० २-४-६) इति
वर्तमाने लिट् । अनागा उत अनपराधोऽपि वृष्ण्यावतः
वर्षकर्मवतोऽस्मान्महावधात्पुर्जन्याद्भूतः सन् ईषते पलायते ।
“ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु” (ऋ० प०) पदव्यत्यय आषः ।
यत् यतोऽयं मां स्तनयन् स्तनयितुशब्देरशनिं मुच्यन् हन्ति
इति मन्यमानः । सोऽयमेवमतिमहानुभावो यो दुष्कृतः पाप-
कृतः (पापकर्मणः) हन्तीति क्रियाभ्यासः । स एष भगवा-
न्पुर्जन्यो वर्षलक्षाकमिति प्रार्थना ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

विहन्ति वृक्षान् विहन्ति च रक्षांसि, सर्वाणि
चास्माद्भूतजातानि विभयति महावधात् । महा-
न्हास्य वधः । भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्प-
र्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

गतार्थमेतन्मात्रार्थेन ॥

अथ क्रमप्राप्तं बृहस्पतिं निर्वैकि—

बृहस्पति—बृहत्तः पाता वा पालयिता वा,
तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः (६) बृहत्तः महतोऽस्य जगतः, उदकस्य
वा । पाता रक्षिता । पालयितापि रक्षितैव । धालन्यल-
मयैकलम् । यद्वा पाता—पानकर्ता गृहीत्वा महोदधेरन्यस्याश्च

१. कारीरी नाम वर्षकर्मणिः । तस्यां प्रत्युचमनेन श्युक्ते दिश
उपस्थेया इत्याज्ञायः । च्छ्रितं च “संक्षितार्था (समाप्तायानिष्ठौ)
सर्वा दिश उपस्थिते” “अच्छा वद तवसं गौमिरामिरिति चतसृभिः”
इति तत्रेयं द्वितीया ॥

२. विविधं इति कूरकर्मणः ॥

३. अत्र दुर्गः—इति उपशमयति सुमिश्रं कुर्वन् । कथम् ?
साधयन् वर्षणपथीनिष्पादयन् । दुष्कृतोऽस्य भवति स्फुरादीन् ।
इति । अयमर्थः—अकाले (दुर्मिते) तस्करादयो दुष्कृतः प्रादुर्भ-
वन्ति तानयत्नविश्रुत्या सुमिश्रं कुर्वन्नुपशमयतीति ॥

बृहत्तो जलाशयात्ततो ह्येव जलमादायाभिवर्षतीति प्रसिद्धिः
“पारस्करादिज्ञात्” (पा० ६-१-१५७) साङ्गः । तथा च
वार्तिकम् “तद्बृहत्तोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपस्थे”ति ।
पति—रिति पातेः पालयतेवा ङितिः । हिलाहिलोपः । एवम-
प्येऽपि ॥ ११ ॥

“अश्वाऽपिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न
दीन उदनि क्षियन्तम् । निष्टज्जम्भार चमसं न
वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-२-१८)

अश्नेति । आञ्जिरसस्यार्थं त्रैलुभं बार्हस्पत्यम् । बृहस्पतिः
अश्ना अशनवता (व्यापन्नवता) मेघेन अपिनद्धम् अन्त-
र्णातमदमन्यैः मधु उदकम् पर्यपश्यत् सवैतोऽपश्यत् ।
कथम् ? दीने उपक्षीयमाणप्राये उदनि उदके । “पदम्”
(पा० ६-१-६३) इत्यादिनोदकस्योदनादेशः । क्षियन्तं
निवसन्तम् । “क्षि निवासगल्थोः” (तु० प०) लटः शतरि
शः । मत्स्यं न मत्स्यमिव । यथा मत्स्यवन्धोऽल्प उदके
मत्स्यं जिघृक्षुरन्तः परिपश्येच्छक्यो ग्रीधुमयमिति एवमयं
(बृहस्पतिः) पर्यपश्यत् । ततश्च निरवेण भीषणेनातिमहता
रवेण (शब्देन) (संक्षोभ्यमेनं, जलैर्सर्वाश्चसन्धिबन्धनं कृत्वा-
विकृत्वम् । तत एवं विह्वलीभूतम्) विकृत्य समन्ततो विशक-
लीकृत्य तत् मधु (उदकं) निर्जम्भार निर्जहार (निर्हत-
वान्) । “हृमहीमेश्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति
इत्य भः । कथम् ? चमसं न वृक्षात् । यथा कश्चित्कुशलः
शिल्पी वृक्षमध्यान्मसं यद्धपात्रं निर्हेत् (निष्पादयेत्)
एवम् । अत एवोदकनिर्हरणान्मध्यमः । य एवं निर्जहार बृह-
स्पतिः सोऽस्माकमपीदं करोल्लिखासीः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अशनवता मेघेनापिनद्धम् मधु पर्यपश्यन्मत्स्य-
मिव दीन उदके निवसन्तं निर्जहार तत् । चम-
समिव वृक्षात् । (चमसः कसात् ? चमन्यसि-
न्निति) बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

गतार्थमेतत् । अत्र निगमप्रसक्तं चमसं निर्वैकि—चमन्य-
सिन्निति । “चमु अदने” (ऋ० प०) “अल्लतिवसि०”

१. यथाचोक्तं माघेन—“साटोपसुर्वीमनिशं नदन्तो वैः छाव-
धिष्यन्ति समन्ततोऽमी । तान्येकदेशाञ्चिच्छते पयोधेः सोऽन्माप्ति
मेधाग्नित्तो ददथै ॥” (सं० १ श्लो० ७४)

२. अत्र देवराजः—मेषोदरवति सलिलं मधित्युज्यते । तत्र
पुनर्वैकुण्ठात्मा दधमानं सरः स्वर्गेन तद्गतेनैव वाङ्मना भ्यायमानं
धमति । धमतिगतिकर्मा (निध० २-१४) वा अन्तर्गातपथ्यो
निष्कालने द्रव्यः । निर्धाम्यते निष्कास्यते हि तन्मेधादिति ॥

३. पतद्गुणैश्चैरुद्धतम् । छान्दसोऽत्र दीर्घः ॥

(७० ४-११४) इत्यादिना असत्प्रत्ययोऽधिकरणे । तत्र हि सोमश्चम्यते ॥

अथैवं क्रमप्राप्तं ब्रह्मणस्पतिं निर्वक्ति—

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

ब्रह्मणस्पतिः (७) ब्रह्म अक्षम् (निघं० २-७-२५) ध्वं वा (निघं० २-१०-२४) ऋगौदि । तस्योभय-
स्याभ्यसौ वर्षेण ओषधीरभिरभिष्याद्यन्पाता संपद्यते । वर्षाभावे
श्वेतदुग्धमयमुत्सीदति । नह्यनश्रन्नाह्नाणो वेदमधिगन्तुं शक्नुया-
दिति वर्षमेव तस्यापि हेतुः । “वध्वाः पतिपुत्र०” (पा०
८-३-५३)—इत्यादिना विसर्जनीयस्य सः ॥ १३ ॥

“अश्मास्यमवत्तं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधाम्भुभि य-
मोजसार्तुणत् । तमेव विश्वे पपिरे स्वरुदशो बहु
साकं तिसिचुरुत्समुद्रिणम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-७-१)

अश्मास्यमिति । गुत्समदस्यार्थं जागतं ब्राह्मणसस्यम् ।
ब्रह्मणस्पतिः माध्यमिको देवः । अश्मास्यम् अश्मवदृष्ट-
तयास्यम् । भाष्यकारस्तु—अश्मशब्दात्—अशर्नवन्तमिति, आस्य-
शब्दात् आस्येन्दनवन्तमित्याह तथासामर्थ्यमपेक्ष्य । मधु-
धारम् मधु—उदकं धारयितारम् अवतत्म् “अवातिर्तयं
अवाह् अवस्नाह्ना (भूमिम्) अतिर्तं गतमुदकभावेन, यं
मेघम् ओजसा बलेन अभ्यतृणत् अभ्यहनत् । “उतुविर
हिंसानावरयोः” (ऋ० उ०) छब् श्रम् । वर्षेणार्थ-
मपधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वरुदशः सूर्यदशः
(खैर आदित्यस्तत्संवन्धिणो ऋतरो) रश्मयः पपिरे
पिबन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) एवमभेऽपि ।
धर्मकाले मेघेन वृष्टयोदकस्य पानात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते ।
अथ च वर्षाकाले त एव रश्मयः उरस्सम् उत्सेचनवन्तम्
उद्रिणम् उदकवन्तम् “कुर्वन्त” इति शेषः । साकं सहभूता-
द्वात्र आगृह्यान्तरिक्ष एनं मेघम् बहु प्रभृतं तदुदकम्

१. एवं वृष्टस्पतिवत् ॥

२. तदेव हि ब्राह्मणानां धनम् । वेदधना ब्राह्मणा सच्यन्ते ॥

३. यः व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तस्यार्थः । दुर्गस्तु—उदक-
व्यापनक्रियया तदन्तम्, अत्यन्दनक्रियया चोदकप्रसरणक्रियया
तदन्तमित्येवं व्याचष्ट ॥

४. सायणस्तु—मधुर्मादित्यौ उदकधारा यस्य तादृशम्—
इत्याह ॥

५. सायणस्तु—अवतमवस्तात्तं विस्तृतमिति व्याख्यत ॥

७. दुर्गस्तु—स्तरि ये वृष्टयन्ते ते सूर्यसमानदर्शनाः, स्वर्मा-
वेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलीभूता इत्यन्ते, ते पिबन्ति । पुनश्च
प्राप्य तदुत्सर्गकालं साकं बहु उदकमेनं सिञ्चन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

८. उत्सं मेघमित्येवं विशेष्यतयैव दुर्गो व्याख्यत ॥

९. भाष्यद्वयव्याहृतमेतत् ॥

तिसिचुः सिञ्चन्ति । धर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सह-
स्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः । अत्र बलाभावात् आपः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अशनवन्त—मास्यन्दनवन्त—मवातिर्तं, ब्रह्मण-
स्पतिर्मधुधारमभिमोजसा-बलेनाभ्यतृणत् । त-
मेवसर्वे पिबन्ति रश्मयः । सूर्यदशो बह्वेन सह
सिञ्चन्ति । उत्समुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरु० दै० कां०
दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

अवगताधेमेतत् । अत्राभिमयमभ्यतृणदित्येवमभेदोऽप्यो-
भाष्यकृतोयमभिलक्ष्याभिहतवानित्येवमाहृत्या कर्तव्ययोज-
नीयः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दै० कां०

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अधुना क्रमप्राप्तं क्षेत्रस्यपतिं निर्वक्ति—

“क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्रं क्षियतेर्निवासक-
र्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा
भवति” ॥ १ ॥ (१४)

क्षेत्रस्यपतिः (८) अत्र पूर्वपदं तावन्निर्वक्ति—क्षेत्रं-
क्षियतेः निवासाध्यायं क्षिवातोः (तु० ५०) जन्मस्थानः
(उ० ४-१६२) बाहुलकात् । तदाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति
निवसन्ति कुटुम्बिनः । तस्य० ता वा । मध्यमः । तत्कर्मा-
पपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रलम् । यदा हि मध्यमेन वृष्टं भवति
अथ क्षेत्रं सकलं भवति । विग्रहीतमेव समान्नातं निगमे तथैव
दर्शयाम् ॥ १ ॥ (१४)

“क्षेत्रस्य पतिर्ना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्च पोषयित्वा स नो मृळतीहृषे” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-८-९)

क्षेत्रस्येति । मावदेवसाधर्ममुद्रुक्षेत्रस्य पतिर्देवत्वात् ।
क्षेत्रस्य पतये चरोः पुरोबुवाक्या । वयम् यजमानाः हितेनेव
सुहितेनेव । सुषु हितेन केनन्विवातेन भिन्नेष्व क्षेत्रस्य पतिना
माध्यमिकेन देवेन संयुक्ताः सन्तः तस्माद्वाह्यमासाध । अत्र

१. अवाहुः—“रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमावपे । स्वतत्र
एव वा कश्चिन्नक्षत्रं पतिरुच्यते” (सा० भा०) इति ॥

२. अत्रोपसर्गयोगो भाष्यकृतैव छद्मः । अत्रोपसर्गाद्यं एव
पातोर्ध्वेतिरिति तदाश्रयः ॥

३. यथा सत्त्वा सस्त्वुः साहाय्येन स्वकार्यं साधयति । वयं
कर्तृकाः स च कर्तृक इति ॥

“वष्टी युक्तश्छन्दसिवा” (पा० १-४-९) इति धिसंज्ञायां नाभावाः (पा० ७-३-१२०) जयामसि जयामः । “इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । अत्रादिसमुज्झा सुखिनो भवामः । ततश्चोपजातसक्तयः पोषयितुं पुष्टम् पोषणाय समर्थं च गामभ्यं गवाश्चलक्षणं धनम् । आ आहैर इत्येवं परिचारकानां ज्ञापयामः । सः क्षेत्रस्य पतिर्देवः नः अस्मान् मृच्छति पूजयति बलेन वा धनेन वा सत्करोति । तत्प्रसादादेव वयम् ईदृशे धनलाभाय भोगाय च “प्रभवाम” इति शेषः । यद्वा-स देवोऽस्मान् धनलाभाय भोगाय च (मृच्छति) ददातु दधातु नित्यं स्थिरान्करोतु-इत्येतदाशासहे । अत्रार्थं मृच्छतीति दानार्थं लेढन्तम् लेट आद् (पा० ३-४-९४) ॥ १ ॥

अथास्या भाध्यम्—

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्च पुष्टिं पोषयितुं चाहरेति । स नो मृच्छतीदृशे । बलेन वा धनेन वा । मृच्छतिर्दानकर्मा, पूजाकर्मा वा । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥ (१५)

अपरा किमर्थम् । यस्य चरोरेषा पुरोनुवाक्या, तत्र ब्राह्मणं भवति—“इयं वै क्षेत्रं पृथिव्यासामवीनावां प्रतिष्ठिता” इति अतः परया वर्षलिङ्गोपपादयति । भर्त्सनात्र ब्राह्मण-मिति ॥ २ ॥ (१५)

“क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात् धुक्व । मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयौ मृच्छन्तु ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ३-८-९)

क्षेत्रस्येति । आर्षादि पूर्ववत् । विनियोगो महाश्रुते । आदिष्वे चक्रा—(तु-) रूपश्रुतुस्तनप्रहः । तस्य तृतीयमनयर्थी

१. पुष्टं पोषयितुं चेति भाष्यात्तत्राष्टाक्षरिण पदे द्रष्टव्या । उपेयैर्धनादिष्वणुन् प्रत्ययः । तत्राचार्ये गिजयैरेवणस्य त्यागः । “रामो राख्यमचीकरत्” इत्यत्र यथा ।

२. पतदभिलेखेव पोषयितुं इति नपुंसकाभिधानम् । धनमिति तदर्थः । तथा चेदं धर्मिपदं भविषुमर्हति । आर्षो वा लिङ्प्रत्ययः ।

३. अत्रोपसर्गबलाद्योर्वा क्रियामभ्याजहार भाष्यकृदर्थमिनि-वेशवशात् । अत्र प्रायशोऽभ्याहृतिरेवाधानमिति व्यक्तं दुर्गव्याख्याने । दुरुद्धास्यमतिमहान्देवार्थे इति ॥

४. पारणार्थे ददातेर्विपर्ययेऽपि दानमेव फलति वाक्यार्थे इति दानकर्तृण उदाहरणं भवति ॥

५. लोके तु “मृष्ट मृच्छते” (तु० प०) इति पठ्यते । दुर्गेण तदर्थपरतयाऽपि कथं लिङ्गाख्यातामिति तत् प्रवागवन्तस्य विल-रभयावेशोद्धृतमिति ॥

६. भक्तिर्लक्षणेत्यस्यार्थान्तरम् ॥

गृह्यते । हे क्षेत्रस्य पते ! त्वं मधुमन्तम् माधुर्येणितम् (मधुरम्-खादु) ऊर्मिम् उदकसंघातम् धेनुः पय इव । सा यथा पयो दुग्धे तथा अस्मात्सु । निमित्ते सप्तमी । अस-दर्थं धुक्व प्रकर । किं च मधुश्रुतम् मधु इव वन्मुहुर्मुहुः श्रोतति स्ववति । “श्रुतिर्दृक्करणे” (भा० प०) यकाररहि-तोऽन्यथम् “गत्यर्थोक्तमिदम्” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तरी क्तप्रत्ययः । सुपूतम् अक्षुण्णम् घृतमिव तादृशमुदक-मिल्यर्थः । ऋतस्य उदकस्य (निधे० १-१२-६८) पतयः पातारः पालयितारो वा क्षेत्रस्य प्रतिप्रमुखा माध्यमिका देव-गणाः नः अस्मभ्यम् मृच्छन्तु प्रयच्छन्तु । मृच्छतिरिह दान-कर्मा ल्यक्तोपनिर्गर्थः । माध्यमीत्या तु तादृशोदकदानेनास्मा-न्नश्नन्तु-पूजयन्तु वेत्येवमर्थः कथंचिदुपपादः । अत्र पूर्वार्धेन प्रत्यक्षस्तुतिः । उत्तरार्धेन च परोक्षस्तुतिः । अन्येषां प्रत्यक्ष-त्वात् ॥ २ ॥

अथास्या भाध्यम्—

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात् धुक्वेति । मधुश्रुतं घृतमेवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृच्छन्तु । मृच्छयित-रुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा ॥

उपदयाकर्मा रक्षणार्थः । अवगतमन्यत् ॥

अथातो मन्त्रादेव प्रसक्तं पदानां जान्म्यामिलमतः परं सर्वमन्त्रेषु चिन्त्यते । जानीति पुनरुक्तस्य संज्ञा । सा पुनरियं निगमत एव लभ्यते । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते, यन्मरुत्वतीयो ग्रहो गृह्यते मरुत्वतीयं शंस्यते” इति । तथैतत्पुनरुक्तं द्विविधं-समानशब्दार्थं असमानशब्दार्थं च । तत्रार्थं नाम यदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा—“मैन्मुरेजति रश्मोहा मन्मुरेजति” (ऋ० सं० २-१-१७) इति । तदधिकृत्यान्यथा प्रतिसमा-धानाशक्तौ कथयति—“अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” (ति० १०-४२) इति । यत्पुनरसमानार्थं पदमन्यस्यते तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थं च तदपुनरुक्तिप्रतिसमाधानमिति तदर्थ-सिंहोपोद्धन्ति—

तद्यत्समान्यामृचि समानाभिन्वाहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं, “मधुमन्तं मधुश्रुतमि” इति यथा ॥

१. अत्र प्रदानेनेत्यस्याद्वयं ऋतस्येत्यनेन संयोज्यम् । पतयः कस्य ? ऋतस्यैवेत्यर्थः । तथासति घृतच्युतमिलाद्यभिन्वयतीत- (व्यतिगत-) विभक्त्यन्तं पठ्यन्तमेवास्तिवति सुयोगम् ॥

२. प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वे मानते पूर्व । शब्दसन्निवेशवशात् ॥

३. मन्य-माननीयं स्तोत्रं कर्म बोद्धव्यं रेजति गच्छति (निधे० २-१४-६०)

४. असुखं क्षेत्रेन यत्प्रतिसमाधातुं शक्यते तत् ॥

तदिति वाक्योपादाने यस् । समान्याम् एकस्याम् ऋचि । समानाभिध्वाहारे समानशब्दं पदं भवति । तत् यथा—मधु००सिति । यो हि मधुबुदवश्यमसौ मधुमान् । इति—एकमाचार्यमतम् ।

यदेव समाने पादे समानाभिध्वाहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्—

“हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहति”ति यथा ।

(ऋ० सं० २-७-२३-५)

नानार्थचययोः समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुसृतये पुनरुक्तिर्नमजाभ्येव, किं तु यदेव समाने पादे एकस्मिन् पदान्तरेण व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते, अवलिख्यपदानुसृतिं तदेव जामीत्यपरम् । तद् यथा हिर००दमिति । यो हिरण्यरूपः स अवश्यं हिरण्यसंहक भवति ॥

तत्किं पौनरुक्त्येन तद्योज्यं पदं, तत्संयोगाद्वा तदसाधु मन्त्रवाक्यं ? नेत्युच्यते—

यथाकथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ॥

“मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव”

इति यथा (ऋ० सं० ८-८-२४-५)

यथाकथा च यथाकथं चित् (यः कश्चित्खलोऽपि हि) तत्र विदोषो वक्तव्यः । दृष्टानुविधानाच्छब्दसः, तदर्थानुविधान एवं यतेत येन केनचित्खल्वेनापि विशेषेण तदजामि अपुनरुक्तार्थं भवति । इत्यपरं मतमिदमेवाचार्यस्याभिरुचितम् । तद् यथा—मण्डू००दिव इति । यथा मण्डूका उदकाभावे नियमेनास्वाधीनवृत्तयो निर्वचनाः संपद्यन्ते, एवं महते शृङ्गं मासैत । एवमत्रैकत्र विदिषां निर्वाक्ये मण्डूका उपमानम् । अन्यत्र—उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति एवं मदभावे शृङ्गमित्युदकमुपमानम् । एष विशेषः पूर्वयोरपि मन्त्रयोर्मन्त्रेण—कश्चिन्मन्त्रमुपमानवति, न तु मधु अविरतं मुहुरिदुधोत्तीति । एवं भवति कश्चिद्विषयरूपो न तु हिरण्यमिव दृश्यमानः प्रियः । यथा श्रीर्मेऽयोगोल्लङ्घः । इति विशेषः ॥

अथ कमप्राप्तं वास्तोष्पतिं निर्वचि—

वास्तोष्पतिः—वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा भवति ॥३॥ (१६)

वास्तोष्पतिः (९) इति वक्तव्यः । स च पुनरेव रुद्रा-

१. समानमर्थमभिन्वरुदरति पदान्तरेण, यः कश्चिद्वर्षेऽथैवैऽभिहितोऽथैवमेवोत्तरेऽथैवैऽभिदधिल्लयः ॥

२. मा भूपात, लिख्ये छुह । “माकि छुह” (पा० १-३-१७५) सवैलकारापवादः ॥

तस्मा मर्थ्यमः । तस्य पूर्वं पदं विष्टव निराह—वास्तुर्वसतेः । “वस निवासे” (भ्वा० प०) अस्मात् “वसेलुन् णिष्” इति तुन् । णित्वादादिबुद्धिः । वास्तुन्तरिक्षं तस्य पाता विभुलेन । छुहं वै ॥ ३ ॥ (१६)

“अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-४-२२)

अमीवहा इति । वसिष्ठस्यै गायत्री वास्तोष्पतिर्देवस्या । एहकारिकास्वालोपाके, वायावर्षप्रतिपत्तौ च वास्तोष्पतीयहोमे विनियोगः । हे भगवन् वास्तोष्पते ! एहस्य पालक एतत्संज्ञक देव । अमीवहा अमीवा रोमः (नि० ६-१२) व्याख्यातस्तस्य हन्ता खं विश्वा विश्वाति सर्वाणि (बहूनि) शेर्वा (पा० ७-१-६९) रूपाणि आविशन् प्रविशन् तत्तद्रूपेणासदुपद्रवान्मन्त्र नः अस्माकम् सखा मित्रभूतः सुशेवः सु- (घृ-) सुखः एधि भव । “अस भुवि” (अ० प०) “धसोरैद्वावभ्यासलोपथ” (पा० ६-४-११९) इत्यस्तोरे-लम् । “श्रतो-” (पा० ६-४-१११) इत्यालोपः । एलस्यासिद्धलाङेधिः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अभ्यमनहा वास्तोष्पते । सर्वाणि रूपाण्याविशन् सखा नः सुमुखो भव ॥

अभ्यमने रोगव्यापारस्तस्य हन्ता । गतार्थमन्यत ।

अथ निगमप्रसक्तं शेषशब्दं निर्वचि—

शेव इति सुखनाम । शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तत्थान्तरापलिङ्गी विभाषितगुणः । शेवमित्यप्यस्य भवति ॥

शिष्यतेः “शिष असर्वोपयोगे” (चु० प०) दिवादिषु भ्वाविदाकृतिगण इति त्वनाऽत्र निर्देशः । अस्यायं वकारो नामकरणः नामप्रयोजकः (संज्ञाबोधकः) प्रत्ययः । स च—अन्त००लिङ्गी । अन्ते तिष्ठति यो र्वैः वकारस्तस्यान्तरमवकारास्थानसुपलिङ्गयति गच्छति । वकारस्य लोप इति

१. अमीवहा इति बलकृतिलिङ्गात् ॥

२. विहायते हि वास्तोष्पतीये—वायावर्षप्रतिपत्तौ गृहमनमधिकृत्य—“न हीनमन्वाहरेयू रुद्राव हि तदीयते यकीनमन्वाहरेयुं रुद्रं भूतमन्वाहरेयु” इति । स एव गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पतिः । तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यमः । ततरथा क्षुत्तोदेषुर्गृहाः ॥

३. यस्यासाहुःखदेतोर्वः प्रतिपथः—सर्पादेर्वैकुण्ठदितस्तस्य रूपमालिशस्तं तमसाकनपीवानं जलित्वर्थः ।

४. तथा वायं यौगिको न तु यरल्लेव रुद्रः ॥

५. तत एव चास्य प्रत्ययलोपपत्तिः ॥

यावत् । सोऽयं वकारो विभाषितगुणः । सप्तम्यर्थे बहु-
श्रीहिः । तेन शिवमित्यपि, अस्य शिवं धातोर्वैप्रत्यये सति
भवति ॥

अथ सर्वाणि रूपाण्याविशन्ति यदुक्तं, अत्रास्य सामर्थ्य-
मुपदर्शयति—

यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवंता भवति ॥

“रूपं रूपं मधुघां बोभवीति”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०३)

अस्तेतदैश्वर्यं देवतायाः यद्यदिच्छति रूपं तत्तत्करोतीति
शक्नोति वास्तोष्पतिः सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुम् । निगमोऽपि हि
भवत्यैश्वर्यख्यापको देवतायाः—रूपं००वीति । अस्य “मायाः
कृण्वानस्तन्त्रं १ परि स्वास्म । त्रिपर्यदिवः परि सुवृत्तमाग्रास्त्वै-
मंश्चैरवृत्तुपा ऋतावा” इति शेषः । विश्वामित्रस्यार्थं शिष्ट-
बैन्द्री । मधुघा घनवान् इन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते
तत्तद्रूपं बोभवीति तत्तद्रूपात्मकः पुनः पुनरतिशयेन वा
भवति । यच्छ्रुयान्तमेतत् । कथमिति कारणमुच्यते—मायाः
अनेकरूपप्रवृत्तिसामर्थ्योपेताः कृण्वानः इदंभवामीदंभवामी-
शेवं खां स्वकीयां तन्त्रं तनुम् । “वा छन्दसि” (पा० ६-
१-१०६) इ“त्यमि पूर्व” (पा० ६-१-१०७) इत्यत्राप्यनुप-
प्यत इति पूर्वरूपाभावे यत् । परिः पञ्चम्यर्थेयोतकः । “ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यते” (पा० १-४-४८ वा०) इति तद्योगे
द्वितीया । स्वसाच्छरीराभानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते ।
यद्वा खां तनुं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णैः
“इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते” इति । अथवा खां तनुं
परि (प्रति) मायाः कृण्वानः तत्तदाकृत्यानेकविधां विकु-
र्वाणः । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैरा-
हूयमानः स्तुयमानो वा युगपद्यजमानानां यथेष्टं अचतुपाः ।
न केवलमुच्येव पिबति किंलनृत्तुवपि बहुशः सोमं पिबन्स-
वैदा यागोत्पत्तेरनियतसोमपानकालः । ऋतावा ऋतवान्
यह्वानसत्यवान्ता तादृश इन्द्रः । “छन्दसीवनिपी च वक्तव्यौ”
(पा० ५-२-१२२ वा०) इति वनिपु छान्दसो वीर्यः (पा०
६-३-१३७) साहितिकः । दिवः ध्रुवोक्तं परिसुहृत्तम्
एकस्मिन्नेव सुहृत्ते नानादेशवर्तिषु यथेष्टे । तत्रापि त्रिः त्रिवारं
त्रिध्वपि सवनेषु आ अगात् आगच्छति । इगो छुकिं
गादेशः । तत्तथ येनासावेवमात्मानं विकरोलेवं च दिवो सुहृत्ते
त्रिरागच्छति तेनासावचिन्त्यप्रभावलाच्छक्नोति तत्तद्रूपमावे-
ष्टुमित्युपपद्यते ॥ ३ ॥

अथ क्रमप्राप्तं वाचसति निर्वक्ति—

वाचस्पति—वाचः पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ (१७)

१. तत्तदेव भवतीति कश्चिरपाठः ॥

५६ नि०

वाचस्पतिः (१०) वक्तव्यः । स पुनरेव—वाच्यः००
तावा । प्राणात्मनेन्द्रः ॥ ४ ॥ (१७)

“पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वास्तोष्पते निरामय मय्येव त्वत्वं १ मम” ॥ २ ॥

(अ० सं० १-१-२) (ऋ० सं० १०-६-१३-७)

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पुनरिति । अपगतप्राणमिवात्मानं मय्यमानः पापकृत् पापं-
संबन्धात्कृतचित्कृताऽतिगंजनः सन् प्राणात्मानं वाचस्पतिं
ब्रवीति—हे वाचस्पते ! प्राण ! देवेन सर्वेन्द्रियवृत्तिवीपकेन
मनसा सह पुनरेहि त्वं मां प्रतीति । एव च हे वास्तो-
ष्पते । घनस्य अन्नस्य च पते । मय्येव मयि एव एतां मम
तन्त्रं तनुम् निरामय नियमेन रमय । संहितायां वीर्यं
आर्षः । मायावीर्यमेत इति । प्राणात्तुल्यमभवन्तमात्मानं पश्य-
न्स्तोता ब्रवीति ॥ २ ॥ इति सा सेयस्य निगदेन पाठ-
मात्रेण व्याख्याता सारलेश्वर्यः ॥

अपानपात् तनूनप्रा व्याख्यातः । तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥ (१८)

अथ क्रमप्राप्तः अपानपात् (११) इत्यं तनूनप्रा
तनूनमृशब्देन व्याख्यातः शब्दनिर्वचनतः । अभिषेयतस्तु
मध्यमः । अथ आदित्यस्ततो मध्यम इत्येवमपापौत्रः ॥ ५ ॥
(१८)

“यो अनिध्मो दीर्घयदुपस्थ १ नृथं विप्रांस
ईळते अध्वरेषु । अपानपान्मधुमतीरोद्वा याभि-
रिन्द्रो वावृषे वीर्यय” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ७-७-२४)

य इति । इत्यपुत्रस्य कथंस्वार्थं त्रैदुभमपानपादेवत्यम् ।
अत्रोत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतलादेकवाक्यतायै पुष्पच्छब्दप्रयोगम-
प्याहस्य पदव्यत्ययेन व्याचष्ट भाष्यकृत् । हे अपानपात् ।
यस्त्वम् अस्तु अन्तः अपानमध्ये मेघस्थाने अनिध्मः आन-
न्धनापि (काष्ठवर्जितोऽपि) सन् दीर्घयत् वीर्यते । यंच लां
विप्रांसः विप्राः मेधाविन इन्द्रियगजमानाः “आज्वरेषु”
(पा० ७-१-५०) इत्यस्युपागमः । अध्वरेषु यथेष्टं
ईळते स्तुवन्ति । स त्वमपानपात् । मधुमतीः मधुररसो-

१. दिविरत्र सुलभः (दि० प०) “दिष्ट श्रीवाविशिगीवाव्यव-
हारद्युतिस्तु तिमोदमदस्रमकान्तिगतित्वि”त्येवं पठ्यते सः० (सि०
को०) ॥

२. नैरक्तो धातुः (नि० १-१९) यद्वा “दीर्घीह दीर्घिदेव-
नयोः” (अ० आ०) इत्यस्य भकारस्य दकारो व्यत्ययेन । “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शब्दो छगभावः । परस्मैपदिवर्यं
छान्दसम् । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) ॥

पेताः अपः वृष्टिलक्षणाः दाः असम्भ्यं देहि । लोडयं लुक् (पा० ३-४-६) अडभाव आर्षः । अभिववाय । यामिः सातीययंकथनारूपामिः सोमेन श्वाताभिरद्विस्तमेव इन्द्रः ईश्वरः सोमपात्रद्वारेण वीर्याय वीरकर्मणे (वृत्रवधादिशूर-कर्मणे) वायुधे वधेयाः । इत्येतत्प्राथम्ये ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

योऽनिधो दीदृश्यदीप्यसेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति । यज्ञेषु सोऽपान्नपानमधुम-तीरपो देह्यभिषवाय । यामिन्द्रो वर्धते वीर्याय ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥

अथ कमप्राप्तो—

यमो-यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ (१९)

यमः (१२) निर्वक्तव्यः । स पुनरेव यच्छति उपरम-यति जीवितात्सर्वं भूतप्राप्तमिति यमः । “यम उपरमे” (भा० प०) “पचाद्यच्” (पा० ३-१-१३४) अत एव बलवानिति (बलकृतेः) मध्यमः । देवराजस्तु-यच्छति प्रय-च्छति स्तोत्रभ्यः कामानिति यमो मध्यमस्थानो वायुरि-त्याह ॥ ६ ॥ (१९)

“परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्था-मनुपस्पशानम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-६-१४)

परेयिवांसमिति । विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्थं त्रिष्टुप् यम-देवस्यम् । याम्ये पती वपायौ स्त्रियोगः । हे महीयान्तरात्मन् । यजमान ! वा । त्वं राजानम् पितृणां स्वामिनम् यमं वैवस्वतम् हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् ? प्रवतैः प्रकृष्टगतिप्रप्तो मनुष्यान् उद्धतो निवत इति भाष्यकारोऽप्याज-द्वार । तथासामर्थ्या- (वर्धगतेः) तथा च उद्धत ऊर्ध्वगान्देवान् निवतः नीचगान् । तिर्यक्षथेलेवं महीः महीः भूतजातीः परे-यिवांसम् पर्यागतवन्तम् क्रमेण मरणादूर्ध्वं तत्तद्भोगोचितभूले-

१. पतत्र दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातं, भाष्ये तु प्रथमपुरुष-मेवेति स्पष्टं, सायणोऽन्येवमाह । यश्छुगन्ताछेति रूपम् ॥

२. सायणस्तु-प्रकृष्टकर्मवतो भूलेकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनु-छिन्नतः पुरुषागमहीरान्नागोचितभूप्रदेशविशेषान् अनुपरेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम् । तथा बहुभ्यः पुण्यकृत्यस्तदर्थं पन्थां स्वर्गोचितमार्गमनुपस्पशानमवाप्तमानं ; पापिन एव पुन-पान्त्स्वर्गमार्गावधेन नरकं प्रापयन्तं न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैव-स्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां प्राणिनां सत्त्वमं गन्तव्यस्थान-रूपम् । इत्येवं व्याख्यय ॥

कादिप्रदेशविशेषान्प्रापितवन्तम् “उपेयिवाननाश्चानूचानश्च” (पा० ३-२-१०९) इति कस्तन्तो निपातस्तप्रपोत्य विव-स्वितमित्युक्तम् (सि० कौ०) तथा बहुभ्यः पुण्यकृत्यः पापकृत्यश्च पन्थाम् पन्थानम् स्वस्वकर्मावितस्वर्गनरकादिमा-गैम् अनुपस्पशानम् अनुपस्पशार्थमानम् । अवाधमानम् अमुना मार्गेणां प्राणी जीवनादुत्सर्गप्रेतु अमुना चायमित्येवं तत्तन्मार्गद्वारमनुप्रदिश्य प्राणिनोनिर्वाधं गमयन्तम् । जातानां संगमनं सममेव नक्षुःकृत्वा योऽस्माद्धोकादसु लोकं यथा कृतकर्मफलभोगवशेन जनात्मनयति तमेतमेवकर्मणं वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्धतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पशाय-मानं, वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्यती रात्रोतिकर्मा ॥

अवतिः धातुः “अव रक्षणगतिकाप्तिप्रीतिरुत्पद्यगमप्रवे-शप्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छाधीत्यवाद्यालिङ्गनहिंसादानभाग-वृद्धिषु” (भा० प०) पठित इह गत्यर्थः । अत्राकारलोप-इन्द्रसः । शत्रन्तमेतत् । दुवस्यतिः नैरुक्तो धातुः (निघ० ३-५-५) रात्रोतिकर्मा परिचरणार्थः ॥

अथ प्रसङ्गाद्वा शब्दसारूप्याद्वा निराह—

अग्निरपि यम उच्यते । तमेता क्रचोऽनु-प्रवदन्ति ॥ ७ ॥ (२०)

अत्र अग्निरपीति विचारोपप्रदर्शनाय । तमेता इत्यादि प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय । यथाग्निरपि यमशब्देनोच्यते तथा एता क्रचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ७ ॥ (२०)

“सेनैव सृष्टामं दद्यात्स्तुनं दिद्युत्वेप-प्रतीका” ।

“यमो ह जातो यमो जनिर्त्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्” ॥

“तं वञ्चराथावयं वस्त्यास्तं न गावो नश्नन्त इदम्” ॥ (ऋ० सं० १-५-१०-७-८-९)

सेनेवेत्याद्या द्विपदा विराजः पराधरस्वामिभार्ये प्रातरनुधा-काश्विनयोः वास्यते । तत्र-सृष्टा सेनापतिना विद्युष्टा प्रेरिता

१. तेन ईयिवान् समीयिवानित्यपि भवति ॥

२. “एतश्च बाधनस्वधीनयोः” (तु० प०) उपपूर्वो ण्यन्तस्तो लटः शानकः । नृत्समासे तुङागमः ॥

३. कण्डूद्वी “द्रवश्च परितापपरिचरणयोः” इत्येवं पठ्यते । स यथ प्रमादः प्रतिभाति ॥

सेना इव अयमग्निः अमं भयं वा बलं वा दधाति विदधाति करोतीत्यर्थः । तत्र भयं परेभ्यः, बलं स्वेभ्यः । अथवा अतर्किता भयं दधाति, तर्किता बलं दधाति । अत्रैव निदर्शनान्तरमुच्यते—अस्तुर्न दिद्युत् दिद्युत् इति वज्रमुच्यते (निघं० २-२०-१) स चेहायुधसामान्यादिपुर्लक्ष्यते । सा यथा क्षेपुर्न दधाति, उक्तैर्दर्थः । “अमु क्षेपणे” (दि० प०) त्व् । एवमस्याभिः त्वेषप्रतीका त्वेषं—महत्-भयं—बलं दीप्तं वा “स्विप् दीप्ती” (भा० उ०) पचायच् । प्रतीकं दर्शनं अहं वा मुञ्चं वा । ततश्च षष्ठ्यैर्बहुमीहिणा भाष्यकारो व्याचष्ट—महाप्रतीका—महती या दृश्यते, भयप्रतीका—दर्शनादेव भयानका—बलप्रतीका बलवद्भवती (सबला—भूषितबलवती) दीप्तप्रतीका—दीप्तदर्शना—दीप्तसुखा वा । “आचि”रिति शेषः । सापि अमं दधाति—रक्षोभ्यो भयं दधाति स्वेभ्यो यष्टृभ्यो बलम् । यैस्तेदमेवंलक्षणमग्निः स यमोह यम एव सोऽग्निरेव यम इत्यर्थः । यैच्छत्यसौ स्तोतृभ्यः कामान्यरेभ्योऽभयं च । अथ वा—इन्द्राभ्योयुगपदुत्पन्नत्वादभयंमलम् ॥ ७ ॥

यः जातः उत्पन्नो भूतसङ्घः । यच्च जनित्वम् जर्जयितव्यमुत्पत्त्यनामं भूतजातं तदुभयमपि यमः अग्निरेव सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराऽभ्यधीनत्वात् । स एवाग्निः कनीनाम् कर्त्तृकानाम् जारः जरयिता कन्याभावस्य, यदा ह्यग्निमिसिन्धावृद्धा भवन्ति, अथ तासां कन्याभावो जीर्णां भवति, अथ च जनीनाम् जन्यन्ते आस्ति जनयः श्रियः “सर्वधातुभ्य इन्” (उ० ४-११६) इतीत्यप्रत्ययः । जायानाम् पतिः पाल-

१. सा यथा बलवती तथास्तिरपि बलवानित्यर्थः । ददातीति चावत् । दा-धोर्देदि विनिमयोऽस्तुक्रुद्धः । अत्र भयं वा बलं वेति भाष्यव्याख्यानामेवामशब्दस्य तथार्थकत्वे गमकम् । अमतिरयं गत्यादिषु (भा० प०) पठ्यते ॥

२. भयं वा बलं वा ददाति क्रमेण परेभ्यः स्वेभ्यश्चेति ॥

३. प्रत्यक्षनं प्रतीकं संसृज्यन्तं दर्शनमिति पदैवसितोऽर्थः । “अहं प्रतीकोऽवयव” इति चामरः ॥

४. “ज्वालाभासो नृपुत्यश्चिः” इत्यमरः । “अधादिमैयूख-विश्वधोर्न ना” इति च मेदिनी ॥

५. “क्षान् दाने” (भा० प०) “पान्नाभ्याम्” (पा० ७-३-७८) इति यच्छादेशः ॥

६. “जनी प्रादुर्भाये” (दि० आ०) “क्षुलार्थे तवैवेन्केन्यत्वनः” (पा० ३-४-२४) इति लृग्लयः ॥

७. तथाचासकृदाख्यातम्—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याजायते ब्रह्मिष्ठैरेतत् ततः प्रजाः” इति ॥

८. अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-१४) इति कन्याशब्देऽपि बाहुल्यकारत्वंप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् ॥

९. सायणरतु—पतिर्भर्ता,—तथा चाख्यायते—अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छायां क्षियं सोमो लगते, स च सोम ईश्वरुपजातभोगेच्छां तां विधावसृजे गन्धर्वाय प्रादात्, स च गन्धर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददी, अग्निश्च मनुजाय भर्तै धनपुत्रैः सतितामिमां

यिता । कथम् ? ऊडास्त्रास्तस्त्रधानाः संपद्यन्ते, अग्नौ वनोपेगमनात् । आग्नौ विमोकादग्निपारतकृतात् ॥ ८ ॥ च इति व्यत्ययेन बहुवचनं त्वामिति तदर्थः । हे अग्ने ! वयं ऋत्विजः इह प्रदीप्तं समिद्धं भोगेरिति भाष्यम् । सर्वभोगानामीश्वरं प्रदातारं तं वः तं त्वाम् अमिम् अयम् चराध्या चरन्त्यां जङ्गमया पश्चादुत्था वैसत्या निवसन्त्या ओषधादुत्था च (जङ्गमेन स्थावरं च हविषा) नक्षन्ते व्यायुषाम् (निघं० २-१८-२१) व्यत्यय आर्षः । अत्र दधान्तः—अस्तं न गावः । इति । अस्त्वामिति गृह्णाम (निघं० ३-४-५) यथा गावः गृहं स्वनिवासभूमिं नक्षन्ते व्यायुवन्ति, स्वेनोपकारेण सायं वासाय, तथेमं त्वामिमुभयलक्षणेन हविषा वयमायुषाम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथासां भाष्यम्—

इति—द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वाऽनलं वा, दधात्यस्तुरिव । दिद्युत्त्वेवप्रतीका—भयप्रतीका बलप्रतीका, महाप्रतीका, दीप्तप्रतीका वा ॥

द्विपदाः विराजः । सेनेवेति । अनेन प्रथमा द्विपदा व्याख्याता ।

अथ यदुक्तमिन्द्राभ्योयुगपदुत्पन्नत्वादभयंमत्वमिति, अस्मिन्नेव ब्राह्मणं प्रमाणयति—

“यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः” ।

इति । इति पुरातीताख्यने इन्द्रेण सह यमो जातः । सङ्गतः युगपच्चाभिधीयते मन्त्रवर्णयु—तदेतदेवाह—

प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिद्वृत्त्यर्थं ब्रूते—“सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्सुप्तये । रुधिं च पुत्रांश्चादादग्निमिष्टमयो इमाम् ॥” इति । ददद्—अदात् । अदात्—ददाति ॥

१. “आवसथाधानं दारकाले” (पा० गृ० ८०) इत्याह्वयते । तत्सन्निधायेव त्रतोपगमो भवति । संपरिवर्तनीं तामग्निरेव पालयति शीघ्रं च ददौ, तथाचोक्तं—“अग्निः शीघ्रं ददौ ताताम्” इत्यादि ॥

२. सायणरतु—चरतीति चरथः पशुस्तत्तमभैर्दद्यादिभिः साध्या आहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्यं कारणशब्दः । चरथा चरथया पशुप्रभबह्वद्रादिसाधनया आहुता । वसत्या—वसति—निवसतीति स्वावरो ब्रीह्यादिवसतिः । पूर्ववत्सत्साध्याहुतिर्दध्यते । वसत्या पुरोडाशाणाहुता चैलेवं व्याख्यत् । अत्र चराथेति चरतीत्यादिकोऽवयवत्वः । दीर्घच्छान्दसः । “क्षुपां सुल्लुक्” (पा० ७-१-३९) इति विभक्त्यकारः ॥

३. “वसिष्ठस्यस्मिन्ध्वि” (उ० ४-६९) इत्यतिप्रत्ययः । “वस निवासे” (भा० प०) ॥

४. दुर्गस्त्वेवमवतारयति—“कथमेतद्वन्मथे पाथिवोऽग्निर्यमशब्देनोच्यते, न मन्थनो नोचमो वा इति । तावपि दि यमायुच्येते, यतो नियमान्तरेण विभज्य दर्शयति” इति ॥

“युमाविहेह मातरा”

(ऋ० सं० ४-८-२५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “बल्लिथा मंहिमा वामिन्द्रांश्चैव पणिष्ठ आ ।
सुमानो वां जनिता आतरो युवम्” इत्यादिः । भरद्वाजस्यार्थं
बृहती । बट् इति सत्यनाम (निघं० ३-१०-१) हे
इन्द्रांश्च । वां युवयोः महिमा महत्त्वं-महाभाग्यम् इत्या
इत्थम् अमुना प्रकारेण (यः सूक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिकृत-
स्तमित्येवमभिनयेनोपदिशन् प्रवीति) बट् सत्यम् आ-
पणिष्ठः सर्वतोऽतिशयेन सुख्यः “पन सुतो” (भ्या० प०)
कर्मणि कृत्यर्थे च । पणितुं योग्यः पनः । ततोऽतिशयायने इष्टम्
(पा० ५-३-५५) यौ युवामेवमतिमहायुभावौ तयोर्युवयोः
समानः एक एव जनिता जनयिता सूर्यः । तौ युवम्
युवामेव कृत्वा एकपितृकौ एकजन्मानौ यमौ आतरो इहेह
मातरा इह पृथिवीलोके, इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ
मातरो सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ मातरेति निपातितः (पा०
६-३-३३) ॥ १ ॥

एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः, इन्द्रांश्च यमौ इति
यमशब्दोऽप्यमस्थानपृथिवीस्थानयोरत्रापि द्वयोर्यमयोरिह चेह
च निर्मातारविति प्रथमेन-इह-शब्देन अभिप्रेतम् इति लक्ष्यते ।
यस्मादिहापि “यमो ह जातो यमो जनिष्यम्” इति युक्तं
यदधिरैवेत्यत इति ॥

अथ द्वितीयां द्विपदां व्याचष्टे—

यम एव जातो यमो जनिष्यमाणो, जारः
कनीनां-जरयिता कन्यानाम् पतिर्जनीनाम्-
पालयिता जायानां, तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन
भवन्ति ॥

तत्प्रधानाः । अभिप्रधानाः (अभिपरतन्त्राः) सोऽभिः
प्रधानं प्रयुषासां ता इत्यर्थः ॥

एतदर्थसंबादिनं निगमान्तरं दर्शयति—

“तृतीयो अग्निष्टे पतिरि” —

(ऋ० सं० ८-३-२४-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

स यथा—“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदु उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः” इति ॥
सूर्याया आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनियोगः-हे कन्ये । जातां
त्वां सोमः चन्द्रः प्रथमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्धवान् ।
“वितु लामे” (तु० उ०) लिट् । (साम्ये प्रथमकोमारके)

१. “कृत्ययुतो बहुलम्” (पा० ३-३-११३) इत्यत्र बहु-
लक्षणं योगविभागेन कृन्मावस्यार्थव्यभिचारमित्युक्तम् ॥

तत् उपजायमानचास्तराहविभागस्वरसौष्ठवा-भीषदनज्ञाज्ञसमा-
हृतहृदयां त्वां गन्धर्वैः विश्वाद्युः विविदे लब्धवान् । अथ
पुनरिदानीं वैवाहिके कर्मणुपगतायाः ते तवायम् अग्निः
पतिः तृतीयः । अत उद्वाहनात्परं तुरीयः ऋतुर्थः । “चतु-
रष्टयतावायस्वरलोपश्च” (पा० ५-२-५१ वा०) इति
साधुः । ते तवागं मनुष्यजाः मनुष्यजन्मा मानव इत्यर्थः ।
“जनसनखनकमगमो विद्” (पा० ३-२-६७) इति सुपु-
पपदे जनेर्विद् प्रत्ययः । “विदुनोरनुनासिकः स्यात्” (पा० ६-
४-४१) इत्यात्वम् । इत्यनेनापि मन्त्रेण समवैति जारत्वं
(जरयितुं कन्यकाभावस्य) पतित्वं (पालकत्वं) चाभिः ।
एवं चेद् “यमो ह जात” इति यदधिकृतं सोऽभिरवेति
सिद्धम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयम्—

तं वश्वराथा चरन्त्या पश्चादुत्था वसत्या च
निवसन्त्योपधाहुत्याऽस्तं यथा गाव आमुवन्ति
तथापुष्ट्यामेष्टं समिद्धं भोगैः ॥

गतार्थमेतत् ।

अथ कमप्राप्तं मित्रमनेकधा निर्वेक्ति—

मित्रः-प्रमीतेल्लायते । संमिन्वानो द्रवतीति
वा । भेदयतेवा । तस्येणा भवति ॥ ९ ॥ (२१)

मित्रः (१३) कस्मात् ? स हि प्रमीतेः मरणात् ।
“सूतप्रमीतौ त्रिध्वेते” इत्यमरः । अत्र च भावे क्तिन् ।
आयते सर्वलोकं वर्षेद्वारेण । तथा च प्रमीतेल्लायत इत्यर्थं
“क्षुपि स्थः” (पा० ३-२-४) इत्यत्र सुपीति योगविभा-
गात्कः । प्रमीतशब्दस्य मित्रावः । आतो लोपः (पा० ६-४-
६४) । अथ वा सं-समन्ततः (सर्वतः) सम्मग्न्या
मिन्वानः बृष्टिं सततं अक्षिपन् सिन्धवा द्रवत्यन्तरिक्ष-
लोक इति मित्रः “हुमिन् प्रक्षेपणे” (खा० उ०) “मिषि
सेचने” (भ्या० प०) वा ततो लब्धवान् । द्रवतेऽत्रल्यया-
न्तस्य त्रभावः । मिन्वानशब्दस्य च मित्रावः प्रपोदरादित्वात् ।
अथ वा भेदयते । जेहनार्थस्य । सर्वं हासावुदकेन जेह-
यति । तथाच “विमिहा जेहने” (भ्या० आ०) अन्तर्भी-
वितर्ण्यर्थः । ततः “अमिषिमिषिदिशंसिभ्यः क्ति” (उ० ४-
१५९) इति त्रन्प्रत्ययः । गिजन्ताद्वा बाहुलकाद्रूपसिद्धिः
॥ ८ ॥ (२१)

मित्रो जनान्यातयति ब्रवाणो मित्रो दाधार
पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृदीरनिमिषाभि-
चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-४-५)

मित्र इति । विश्वामित्रस्यार्थं त्रैलोक्यं मैत्रम् । अवकृष्टहोने
प्रापयितुम् । अमिहोने पूर्वसामाहुतौ विनियोगः । मित्रः

माध्यमिको देवः **ब्रुवाणः** प्रब्रुवाणः प्रकर्षेण स्तनयितुशब्दं कुर्वाणः । अनातिशययोगाय धातुरूपस्यो भाष्ये । **जनान्** कर्षकादीन् यातयति कृष्यादियु प्रवर्तयति । तत्कर्मपूर्वकत्वात्कृष्यादिकर्मणः । नष्टवृष्टे मित्रे कृष्यादीन्यायस्यन्ते आरभ्यन्ते । आय-तममाश्रम् । तथाचा—“भोजनमायातितमनेन” इति । एवं प्रवर्त-यत्कर्मसु ओषधीरुपाद्यन्याह्वारेण स एव मित्रः पृथिवीम् पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान्प्राणिनः । उत ग्रामं धुलो कवा-तिनोऽपि दाधार धारयति । “तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य” (पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अमुना प्रकारेण अनुगृह्णन् । स मित्रः कृष्टीः मनुष्यान् (निर्व० २-३-७) लिङ्गव्याख्येन नत्वाभावः । अनिमिषामिच्छे अतिमिष-भिषिपश्यति । उपकारद्वारेण । यो ह्यस्या उपकरोति स तेन सम्पत्क (शुभदद्या) अवलोक्यते । योऽयमेवमुपकारप्रवृत्तः कृतस्य लोकस्य तस्मै मित्राय धृतवत् धृतमित्रं हृदयं हविः जुहोत जुहुत दत्त हे मनुष्याः । दानार्था जुहोतेल्लोडि तस्य तथादेशः (पा० ७-१-४५) गुणः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

मित्रो जनान्यातयति, प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च, मित्रः कृष्टीरनिमिषमभिषिपश्यतीति ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथात्र निगमप्रसक्तं निर्वक्ति—

कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति, विकृष्टदेहा वा ॥

कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते, “कृष् विच्छेदने” (भा० प०) भाष्ये क्तः । कृष्टं कर्म, तद-स्यास्तीति “लुगकारेकाररेफाक्ष वक्तव्याः” (पा० ४-४-१२८ वा०) इति मत्वर्थेऽकारप्रत्ययस्तदाह—**कर्मवन्तो भव-न्तीति** । आरम्भशीलत्वात् । तथा चोक्तम्—“न हि कश्चित्क्ष-णमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदि”ति । अथ वा शुक्रोऽपि कृषिः विपूषित्यायै वर्तते कर्मणि क्तः । विविधं कृष्टः विक्षिप्तपरिकण्ठ-यनायामिलविक्रियानुष्ठानसमर्थो देहः स एषामस्तीति पूर्वव-न्मलर्थाय इत्यदाह—**विकृष्टदेहा इति** । दुर्गत्वात्—संछष्टदेहा अन्ये पशवो गवादयः, ते हि न कामकारतोऽज्ञानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति स तेषां सङ्क्षेपः । मनुष्यास्तु—कामतः प्रसारयन्त्य-ज्ञानि, स तेषां विकर्षो देहस्य ॥

अथ तुरीयं पादं निर्गतेनैव व्याचष्टे—

“मित्राय हृदयं धृतवजुहोते”ति व्याख्या-तम् । जुहोतिर्दानकर्मा ।

१. “यती प्रयत्ने” इत्यस्य प्यन्ततयाऽयमर्थः । ते यतन्ते शान्त्यं प्रेरयतीति ॥

२. पानमाश्रयेण ॥

दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविष्येति स्वभा-वाद्भवत्य इति । “हु दानादनयोः” (जु० प०) इत्यत्र व्याख्यत् (सि० कौ०) ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा । सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (२२)

अथ क्रमप्राप्तः कः (१४) इत्येष वक्तव्यः । स पुनरेव महानात्मा सर्वतोऽपि प्राणयुद्धिततत्त्वः । उदाहरिष्यति च—“अथैनं महान्तमात्मानम्” इत्यधिकृत्य “क ईषते तुष्यत्” (ऋ० सं० १-६-८-२) इति । स कथं मध्यमो भवति ? उच्यते—भवति हि तस्मिन्नुक्ते—“आपो हु यदुहवीर्विश्रुमायन् गर्भं दधानाः” (ऋ० सं० ८-७-४-२) इति । विज्ञायते च “प्रजापतिर्वै क” इति । प्रजापतिश्च मध्यमः । तथा च मध्य-वर्णो भवति—राज्ञोऽभिषेकमधिकृत्याश्वमेधे—“प्रजापतिश्चरति गर्भे भुवः” इति सप्तानां प्रथमा, तयोपदिष्टादभिषेकस्य जुहुयादिति । तस्माद्भवति मध्यमः ॥

स कस्मात्कः—**कमनः वा** कामिनां काम्येष्वर्थेषु साधनम् **क्रमणो वा** कर्मणसाधनम्, स्वयमेव वा कामति । तथा च कमेः क्रमेर्वा “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति उप्रत्यये कमतो रेफलोपो बाहुलकात् । “प्रजापतिरकामयत्” इति बहुकामत्वात्कः प्रजापतिः । कोऽस्योऽयन्न—“कः प्रजापति-रुद्दिष्टः” इति । **सुखो वा** । कसिति सुखनाम । तथा च मेदिनी—“को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेण भास्करे । मयुरेऽग्री च पुंसि स्वासुखस्यशीर्षजलेषु कम्” इति । तदुपल्लाक—इति साधनः । सुखयतीति सुखः सुखकरः । “सुखदुःखतत्क्रियया-याम्” (जु० उ०) पचावच् । इष्टिप्रदानदिना स एव । यद्वा—क इत्यकारो मत्वर्थे (पा० ४-४-१२८ वा०) अर्थ आदि-त्वात् (पा० ५-२-१२७) वा अच् मत्वर्थीय एव ॥ १ ॥ (२२)

“हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य ज्ञातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं ग्रामुतेमां कस्यै देवाय हविषां विधेम” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-७-३)

हिरण्येति । हिरण्यगर्भस्यैवायं श्रेष्ठमं कार्यम् । हिरण्य-

१. अत्र दुर्गः—“सर्वासकत्वात्तदादीत्येऽपि गजस्य, प्रथम-पुरुषयोगोऽपि प्रतिषिद्धः । अथवा परस्य ब्रह्मणो वा हिरण्यगर्भा-वत्त्वा प्रतिफल्यमाविर्भावतिरोभावधर्मिणो दुष्टिपरिका नित्या, तस्यां च नित्यो मज्जो विवक्षिताभिधानाभिधातुक आश्रयमश्रेयस-भिधातारमुपादाय प्रवर्तमानोऽनुवर्त्तनीयविवक्षितः पुरुषयोगः । कृतकाले हि नियतत पञ्चोत्तमपुरुषयोगो भवत्यसामिष्यत् ॥ इति । साधयस्तु—प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यायैव इत्यादि ॥

२. कश्चादभिषेकः प्रजापतिदेवताया । “सास्य देवता” (पा० ४-२-२४) इत्यत्र । “कस्येव” (पा० ४-२-२५)

गर्भः हिरण्यमयः (हिरण्यमयः) प्रचण्डः गर्भो (गर्भवदुदरे) गत्य सोऽसौ सृजामा । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाव्यसात्सिद्धोः परमात्मनः समजायत । स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः (असपन्नः) सन् भूतस्य उत्पत्तिसाध्यः स्थावरजन्मात्मकस्य जगतः पतिः ईश्वरः । “ईश्वरः पतिरीशिता” इत्यमरः । स्वतन्त्रो रक्षिता आसीत् अभवत् । न केवलं पतिरेवासीत् किं तर्हि । स खलु पृथिवीम् अन्तरिक्षम् (निबं० १-३-९) धाम् दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिरप्युपिताम् भूमिं च दाधार धारयैत्यथैवोपि । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) तुजावीनाम् (पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । योऽयमेवमतिमहागुभावः कः तस्मात् कस्मै देवायैकं प्रजापतिं देवं (दानादिगुणयुक्तं) वृत्तमाने लिङ् कर्तव्यम् (पा० १-४-३२ वा०) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हविषा प्रजापत्यस्य पञ्चोर्वेधाख्येण, एककण्ठात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयसृजिनः परिचरेम । विदधतिः परिवरणकर्म (निबं० ३-५-२) दानकर्मतिपक्षे “कर्मणः करणसंज्ञा” (पा० १-४-३२ वा०) “संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञे”त्यंशो बाहुलकादुपेक्षितः । हविर्देव इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा ॥

हिरण्यमयः विज्ञानमयः । **गर्भः** सर्वभूतानां तत्कृतत्वा-दन्तःप्रकाशात् । **हिरण्यमयश्चासौ गर्भश्चेति** समानाधिकरणः । अथ वा **हिरण्यमयः गर्भोऽस्येति हिरण्यगर्भः** । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभावेनैतमपेक्ष्य परमात्मानं च विज्ञानप्रकाशमा- इति इकारादेशे बुद्धिः । तथा चातुक्रान्तम् “हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कावलि”—ति ॥

१. एतच्चार्थनिर्देशाभिनिवेशेन । “दाण्डिनायन—” (पा० ६-४-२७४) इति सूत्रे हिरण्यम एव निपातितः साधुः । अयं विशेषोऽग्रे साध्यव्याख्याने दुर्गाको दर्शयिष्यते ॥

२. यद्यपि—परमात्मेव हिरण्यगर्भस्यपि तदुपाधिभूतानां विवक्षादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युपपन्न इत्यु-च्यते ॥

३. अन्तरमनुप्रविष्टो न हिक्ष्य वर्षाद्युपकारेण ॥

४. यदाऽसौ किञ्चिदस्तादा सर्वनामत्वात्सौभावः सिद्धः । यदा तु यौमिकस्तादा व्यत्ययेनेति ग्रहणम् । एवं व्याख्यायते—इन्द्रेण पृष्टः प्रधापतिः “यदीयं महत्त्वं सृज्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्वाभिस्तुक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युच्चे—यदीदं ब्रवीषि अहं कः स्वाभिं तदेव त्वं भवे”ति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । “इन्द्रो वै पूर्वं हत्वा सर्वा विजितोर्विजित्वाजवीदि” लादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् ॥

५. चरकक्षणेनाव्यलक्षणेन नेति दुर्गाः ॥

ब्रसतत्वं सर्वविशेषादिरत्वाहिरण्यगर्भमपेक्ष्य तत्प्रकृतित्वं च सर्वज्ञस्यापेक्ष्य सोऽस्य हिरण्यमयो (हिरण्यमयो) हिरण्यप्रकृति-गर्भ इति हिरण्यगर्भ इति दुर्गाः ॥

अथ निगमप्रसक्तं गर्भशब्दं निर्वैकि—

गर्भो—गृभेगृणाल्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा ॥

गृणाल्यर्थे सुखार्थेऽर्थल्यर्थे (निबं० ३-१४-६) वा वर्तमानस्य गृभेर्भातोः “पुंसि संज्ञायौ चः प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति कर्मणि चः गुणः । सर्वस्य सुखो हि गर्भः । अथ वा सर्वान् अनर्थानसौ गिरति गलित नाशयतीति गर्भः । कर्तरि गिरतेर्भेः गुणः । मध्यभागे गर्भशब्देना-नेन निर्वचनेन विषयीकृतः ॥

अथ पुनरयं स्त्रीगर्भः कस्मात् ? इत्यत आह—

यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति, गुणाश्चास्या गृह्णन्तेऽथ गर्भो भवति ॥

अत्र हि स्त्रीशब्देन तद्वत् (तदुरथं) रक्तं लक्ष्यते, तद् यदा असौ पुरुषात् शुक्रावस्थान् गुणान् अस्निग्धानु-जानः गृह्णाति तैरात्मानं संयुजति, गुणाश्चास्या रक्ताव-स्थास्त्वस्यासंशोणितानि पौरुषेण शुक्ले गृह्णन्ते अथैवमित-रेतरकोशग्रहणव्यतिषक्ते रक्तशुक्रयोः स्त्री गर्भो भवति । अथवा यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति पुरुषस्य प्रेम्णा, गुणाश्चास्याः प्रेम्णा पुरुषेण गृह्णन्ते तदेतरेतरादुरागात्प्रमोदः । प्रसुदितयोः संपर्कादूर्ध्वग्रहणं च । तदेवं गर्भग्रहणहेतुकोऽयमिति ग्रहैर्गर्भः पृथोदरादिः ॥

समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च, कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विदधतिर्दानकर्म ॥

पृथिवीं चेति चेनान्तरिक्षम् । व्याख्यातं निगदेनैव । विधतिः विष् धातुः विधानार्थे (दु० प०) पाणिनीयः पठितः स इह दानकर्म दानार्थः । ततो लिङ्गतमपुरुषबहु-वचने रूपम् ॥

अथ—

सरस्वान्—व्याख्यातः । तस्यैवा भवति ॥ १० ॥ (२३)

सरस्वान् (१५) इत्येव व्याख्यातः सरस्वत्या (नि० २-२३) केवलं लिङ्गतो विशेषः । सत्तरसुब्रन्तात्सरःशब्दात् “असायानेधाखजो विनिः” (पा० ५-२-१२१) “बहुलं छन्दसि” (पा० ५-२-१२२) इति मत्तुप । सर्ताति सर उदकं तेन तद्वान् माथ्यमिको देवः ॥ १० ॥ (२३)

१. यत्नेन हिरण्यशब्दस्य निर्वचनमुक्तं भवति ॥

“ये ते सरस्वत्सूर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः ।
तेभिर्नोऽविताभव ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ५-६-२०)

य इति । वसिष्ठस्यायं गायत्रं, सारस्वते हविषि विनियोगः ।
हे भगवन् सरस्वन् । ये ते तव ऊर्मयः यैरूपोषि नमः
छादयसि । “ऊर्णुष आच्छादये” (अ० उ०) “ऊर्णोतेर्नलो-
पश्च” (उ० १-२९) इति मित्ययः । “ऊर्मिर्वा किर्यां
वीषिः” इत्यमरः । कथंभूताः ? मधुमन्तः उदकवन्तः ।
मध्वित्युदकनामेत्युक्तम् (निघं० २-१२-११) घृतश्रुतः
घृतवन्तः उदकप्रक्षराः । घृतमित्युदकनाम (निघं० २-१२-
१०) तेभिः तैस्तम् । “बहुलं छन्दस्ति” (पा० ७-१-१०)
इत्यैकभावः । नः अस्माकम् अविता तर्पयिता भव इत्येत-
द्वासाह्ये ॥ ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ११ ॥ (२४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे दै० कां०
दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

इति सा सेयमृक् निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता
भवति स्पष्टेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविबुधैर् दै० कां०
दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्र क्रमप्राप्तः—

विश्वकर्मा—सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति
॥ १२ ॥ (२५)

विश्वकर्मा (१६) वक्तव्यः । स एष यावदिदं किञ्चि-
द्भूतं करिष्यमाणं क्रियमाणं च तस्य सर्वस्य कर्ता वाय्वात्म-
कलात्सर्वचेष्टानाम् । करोतेः कर्तरि मनिन् । मध्यमस्थानो
वायुः । स हि वृष्टिद्वारेणापि सर्वस्य कर्ता, सर्वचेष्टानां तदधीन-
स्त्वत् । १२ ॥ (२५)

“विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता वि-
धाता परमोत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यत्रां सप्तऋषीन्पर एकमाहुः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-३-१७)

१. पार्थिवाग्नी हि धातु तेजसा परिपच्यमानौ वायुव्यूहेन
विचरन् सर्वमावातुमप्रैशी । सर्वमिदं पश्यन् तमन्विन्यमकृतात्म-
मिजैराकरोतीत स मय्यनः । विश्वकरणाद्विश्वकर्मा, विश्वायते हि
वैश्वकर्माणं हविरचिकृत्वा साकमेधेयु—“अथैव वैश्वकर्माणो विश्वानि
मे कर्माणि कृतान्यासयित्वा विश्वकर्मा सोऽमवद्वि”ति । इत्यादि
दुर्गव्याख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ॥

विश्वकर्मेति । भौवनस्य विश्वकर्मेणः प्रजापतेरार्थं त्रैह-
भम् । वैश्वकर्मेणः पशोर्हविष एषानुवाक्या । वुर्णुसु—अग्नी
वैश्वकर्मेणाभ्यां सूक्ताभ्यां षोडशसुदीर्तं ह्रूयते तत्र विनियोग
इत्याह । अयं मन्त्रोऽधिदैवताध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्यातो
भाष्यकृता, तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते—विश्वकर्मा बहुवि-
धप्रकाश-वृष्टिप्रदानादिकर्माणं कर्ता आदित्यः । स च विमनाः
विभूतमानः । सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रधानम् । केवलं प्रधानमेव,
अपि खसौ आद्विहायाः आत्मनापि विहायाः व्याता (विशिषं
सर्वप्रकारमाप्ता) महानित्यर्थः । अत एव धाता उत्पादयिता
सर्वभूतानाम्, “वृष्टेरचं ततः प्रजाः” इति स्मरणात् । उत्पाद्य
च विधाता जीवनस्य (आजीविकाया अन्नादेः) जीवतां च
साय्वासाधुषु कर्मसु प्रवर्तमानानां परमा परमः प्रैष्ठः
(साक्षात्) संदृक् संदृष्ट (सम्यक्प्रविभागेन द्रष्टा) उत
इति पादपूरणः । यत्र विश्वकर्मेण्यदित्ये “अन्येषामपि—”
(पा० ६-३-३१) इति वीर्यः । तेषां भूतानाम् । इष्टानि
प्राणिनि, तस्य विश्वकर्मेणो देवीं सम्पदमभिसंपन्नानि कान्तानि
(अभीष्टितानि) वा तस्य विश्वकर्मेणः । क्रान्तानि वा अन्त-
रिक्षलोकं गतानि वा, मतानि (अभिमतानि) वा तस्य
(विश्वकर्मेणः) नतानि (प्रह्वीभूतानि) वा तं विश्वकर्माणं
प्रति, एवंभूतानि सप्त सर्पणस्त्रभावाति ऋषीन् ऋषीर्गानि
रसानामाकर्षणानि ब्रह्मणि वा ज्योतीनि (रश्मयः) इषा
अनेन (निघं० २-७-१४) अथमानेन उदकेन “हृष गतौ”
(दि० प०) किप् । सर्वतोमुखं हि तद्वृत्ति यथा निम्नप्र-
देशम् । अद्विरिति भाष्यम् । परिचुताभिः सुसूक्ष्माभिः अद्भिः

१. “वद्विहायाभ्यश्छन्दस्ति” (उ० ४-२१५) इति जहाते-
जिहीतेर्वाऽमुनि, गित्वाद्युगागमः । “हृष गता”वित्यस्य वा ।
अत्रादित्यात्मनेत्यर्थेऽव्ययमनर्थकोऽयमिति सायणः । वि—इत्यस्य
सर्वप्रकारमित्यर्थः ॥

२. लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥

३. रश्मय एव हि सप्तर्षीणां प्राणिनो हितमावद्वन्ति ॥

४. हविरिच्छायामेव, परं तत्संवन्धितया विश्वकर्माणमाचष्टेऽत्र
व्याख्यायाम् । स्वतो वा व्याचष्टे क्रान्तानि वा गतानि वेति कर्तव्यैव
क्तः । मतानीति “मतिबुद्धि” (पा० ३-२-१८८) इति
क्रान्तौ न विवरणं विश्वकर्मेसंवन्धाभिधिरस्य तस्य मतानि इष्टानि ।
मतिरिच्छेष्टा, बुद्धेः द्युधुपादानात् ॥

५. उत्पत्तिद्वान्शब्दोपासनाभावनाप्रक्षपितदुरितानि, तेन सह
एकीभूतानि विश्वकर्मेणा आधिदैविकमात्मानमभिसंपन्नानि ॥

६. अत्र द्वितीया पञ्चम्यर्थे, परत्तादर्थिकपरःशब्दयोगे हि
तस्याभिः । अथैवशाचेष्टानात्पस्य विशेष्यतया भाष्यकारेण कथमा-
न्ततया व्याख्यातं तदपि तत्संबन्धिपरत्वयेति कपीणुनीति क्षप्रत्य-
यान्तं प्रतिभाति । वस्तुतोऽत्र “कपी शैती” (उ० प०) इति
शलोः कर्तेति कीनन्प्रत्ययः । गतिरिहाकर्षणं शानं वा, तच्च
दर्शनम् ॥

७. संयताभिः । रश्मयो ह्यप आवायादित्यमभिप्रतिष्ठन्ते ॥

सह संमदन्ति संमोदन्ते सुखं निवसन्ति । तेभ्यः परः परस्तात् एकम् एवादित्यम् । आहुः वदन्ति मन्त्रविदः ॥२॥
तथा चास्या भाष्यम्—

विश्वकर्मा-विभूतमनाः व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संद्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा, कान्तानि वा, क्रान्तानि वा, गतानि वा, मतानि वा, नतानि वाऽङ्घ्रिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतीषि, तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् ॥

विभूतमनाः । अत्र मनःशब्देन प्रज्ञानं लक्ष्यते विभूतं सर्वत्राप्रतिहतं मनः प्रज्ञानं यस्य सः । “अलसन्तस्य” (पा० ६-४-१४) इति वीर्यः । तेभ्यः सप्तर्षिभ्यः । तानि एतानि सप्तर्षीणानि (सप्तर्षिसंयन्त्रीणि) ज्योतीषि एतस्मिन् विश्वकर्मायादित्ये एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । मण्डले लोषामविभागः । इत्यधिदैवतम् । इति एतत् देवतामधिकृत्य मन्त्रस्य व्याख्यानम् ॥

अथाध्यात्मम्-विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणामे षामिष्टानि वा, कान्तानि वा, क्रान्तानि वा, गतानि वा, मतानि वा, नतानि वाऽङ्घ्रेन सह संमोदन्ते, यत्रैतानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाणि, तेभ्यः पर आत्मा, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्म-गतिमाचष्टे ॥

अथाध्यात्मम्-आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्माणो व्याख्या-नम् । विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता परमात्मा, प्रतिचारी क्षेत्रज्ञत्वेन वर्तमानः, तत्कृतत्वाद्वायोः परिसन्दल्य । सोऽयं प्राणप्रकाशाभ्यामभ्युपेतः सन्बहुकर्मा भवति । न केवलं सर्वक्रिया-वात्, किंताहिं विमनाः **विभूतमनाः** सर्वप्रज्ञानश्च । आत् अपि च **विहायाः** महाज्ञ (निष० ३-३-१२) सर्वतोमु-खाभिर्विशेषविज्ञानशक्तिभिः । विज्ञायते हि “ स वा एष महा-

१. सप्तर्षिभ्यः । एतच्च परस्तादर्थकपरः शब्दयोगेऽन्यविशेष-कमध्याहृतं भाष्यकृता ॥

२. देवतातत्त्वविदः ॥

३. क्रियाविशेषणमेतत् । “क्रियाविशेषणानां च कर्मसं ननु-सकृत्यं च” इति नियमः । एकमेव यथालोऽन्यस्थिते तथा भवति ५ एकीभाष्यमुपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

४. अत्र दुर्गाः—किं तत्रैव ? नेत्युच्यते “यत्र पर एकमाहुः” क च पुनः पर एकमाहुः मण्डलाधिपतिरात् । वोऽसौ यश्चदान-तस्यो भोक्ता, हिरण्यकेशः, हिरण्यकेशः, आग्रणखास्तसर्व-सुवर्ण इति विशायते एकमेव यमाहुर्देवतासत्त्वविदः । इत्येवं व्याचष्टे ॥

नात्मा अत्रादौ वसुदानः” इति । तदाह व्याप्तेति । विशेषेण सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता (आपयिता) धाता च स्रष्टा च स्वश-क्तिविशेषस्य **विधाता च** तथोग्रयानां विषयाणाम् । विक्षिप्त-विहितानां च तेषां परश्च उत्कृष्टश्च संदृक् संदर्शयिता **इन्द्रियाणाम्** तत्कृतत्वाद्द्विषयविषयिसंयन्त्रस्य, इन्द्रियाणां च तदधिष्ठितानां तस्य विश्वकर्माणः परमात्मनः (सकाशात्) प्रति विषयमात्रलोकसामर्थ्योपजनात् । एषां तेषां स्वशक्तिवि-क्षेपात् क्षेत्रज्ञविभूतीनां यानि इष्टानि पूर्ववदर्थः । परमात्मज्ञान-श्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षिपितदुरितानि तानि इमानि सप्त सर्पणखभावाति ऋषीणानि द्रष्टुं इन्द्रियाणि यत्र यस्मिन्परमात्मनि (अधिष्ठैतरे) एषा अञ्जेन सह संमदन्ति **संमोदन्ते** तृप्यन्ति तेभ्य इन्द्रियेभ्यः परः परस्ताद्वर्तमान इन्द्रियायतीत आत्मा । तानि इन्द्रियाणि एतस्मिन् विश्व-कर्माणे परमात्मनि एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । समवकीर्यन्ते बुद्धिद्विसहितानि । तमेकं परमात्मानमाहुरात्म-तत्त्वविदः २ ॥

इति अमुना प्रकारेण वर्ण्यमान एष मन्त्र आत्मगतिं अध्यात्मम् आचष्टे प्रख्यापयति ॥

यथा चैयद्व्यात्मगतिवाचिका—

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

तत्र एतस्मिन्नर्थे इतिहासम् पुरातनम्-आचक्षते कथ-यन्त्यात्मविदः ॥

विश्वकर्मा ह भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाश्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाश्चकार ॥

ह इति पुरातीताख्याने । भौवनः सुवनस्य पुत्रः विश्व-कर्मा एतन्नामकर्षिः । सर्वमेधे तन्नामकं कर्मणि । मेयो-नाम स्रष्टाः (निष० ३-४-१७) अभिदोत्रादौ । यमधिक-

१. साधनमुक्तमनुपदमप्यस्तार ॥

२. सतिसप्तमि । “यस्य भासा सर्वमिदं विनाति” इति छत्रे ॥

३. इतिद्वयं-परकृत्येवाद्दक्षणेन । यः कश्चिदाध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिको वार्थ आख्यायते लिख्यदितार्थव्यमात-नार्थ, स इतिहास उच्यते । स पुनरयमितिहासः सर्वप्रकारो हि नित्यमविवक्षितस्वार्थः । तदर्थप्रतिपक्षणासुपदेशपरत्वादि दुर्गः ॥

४. “मिथुनेषु संगमे च” (स्वा० उ०) चाद्विस्तामेषयोः । धम् सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वेत्यर्थः । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्भूती-दक्षिणार्थं वा सदस्या हिसंस्मनेन पापमिति वार्थः ॥

५. तथा च विदुषो दर्शयन्तः सर्वमेधसंपरसर्वकर्मसु । विषा-यते क्षयिषोऽनधिकृत्य—“स यत्सयां जुवोऽस्मिन् तदनेन सर्वेण-दित्ये जुवोऽस्मिन्नेदं सर्वं प्रकृत्यं । तथयाऽनेन सकृत्सर्वं तेनेष्टा-लोकं जयते, तान्बुद्धताराद्वला लोकं जयते, तस्यैव आद्वी न-बद्धं यावज्जीवमाप्नोति स इति बहूनि च नवद्वानि, परमोर्देवतयोर्-न्यतरामनु” इति । नवद्वमित्यनन्तमुच्यते । तदेवं यस्मिन्कसिधि-न्नेधे कर्मणि अभिदोत्रादौ इत्येवं दुर्गं आह ॥

लोच्यते—“सर्वैः सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्यै सर्वाश्च हुताऽऽत्मानं सर्वमेव भवति” इति । “स एष सर्वस्य विभुषः सर्वैः सर्वहुतः यज्ञः सर्वमावाय संपद्यते दर्शनात्” इति च । अन्योऽपि सर्वमेधो निरुद्धसंज्ञोऽहीनो—(अर्हणसाध्याः)—स्ति । तद्यथा—“जी-
प्याश्वमेधिकानि, पक्षीपश्वमेधिकानि वाजपेयाश्वमेधौ चे”
ति । तत्र स आत्मानमप्यन्ततो जुह्वाञ्चकार । स एतदात्महोमस्य विधानाशोपपद्यते । दर्शनैतस्तु—सर्वमुपपद्यते—
सर्वै—भूतानि—विशेषान्नामान्यात्मनि जुहाव पश्यन्, सामान्यं
चात्मानं विशेषे जुहाव पश्यन् । सर्वकर्मसु स्वयमेवायमात्म-
याजीत्युच्यते । यमधिकृत्य प्रश्नोत्तरे श्रूयते—“तदाहुरात्मयाजी
श्रेयान् (उत) देवयाजीति ? तथा चैतदेवमधिदैवविद आत्म-
विच्छेद्यानि”ति ॥

अथ यामात्मगतिमभिरुच्य—“विश्वकर्मे” तीयमृगनिहका—
तदमिवादिन्येवर्ग भवति—“य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदि”ति ॥ (श्र० सं० ८-३-१६-१)

अस्य—“ऋषिर्होता न्यसीदत्पिता नः । स आशिषा द्रवि-
णमिच्छमानः प्रथमच्छदवर्गं आविवेश” इति शेषः । अस्यान्तो-
ऽधिषज्ञा—(अधिदेवता)—ध्यात्मपरतया सायणेन यथाव्याख्या-
तमुक्तियते—“यो विश्वकर्मा एतन्नाम ऋषिः । भुवनपुत्रो-
१. “अष्टः खः कर्तो” (पा० ४-२-४३ वा०) इति अह-
र्गणसाध्या क्रतावहीनशब्दो वर्तते ॥

२. आत्मगणालु । यथा च वाजसनेयके—(श०ब्रा०) “मन्त्रावै
सर्वभूतलोपस्तप्यत तदेवैत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति ह्यन्ताई भूतेष्वा-
त्मानं जुह्वामि भूतानि चात्मानीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुवा”
इत्याद्यान्नायते ॥

३. दुर्गोक्तं तु न सुखबोधमिति—तथा हि—“यथोदितमिदं वैदिकं
कर्मसंबन्धदर्शनेन यः सर्वं करोति, सर्वोत्पत्तत्वात्सर्वस्य वैश्वकर्मा-
णीमवस्मात्मात्मसुखीय स यजमानो विश्वकर्मा, भुवनानां भूता-
नामात्मनि होता भूतेषु चात्मानम् । तथाहि विज्ञायते—“ह्यन्ताई
भूतेष्वात्मानं जुह्वामि भूतानि चात्मानि” इति । मन्त्रार्थस्तु—
अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनाधिकांशवतां ‘यः’ नाम कश्चित्कमित्येवं
न्यसीदैवेवं कर्मैष्यकावसुपजगाम । कथम् ? “ऋषित्वेन होता” द्रव्य-
गुणकर्मदेवतायाथाव्यद्रष्टृत्वेन ‘विश्वाभुवनानि जुह्वत्’ सर्वभूतान्य-
मुना सर्वमेवसम्पदर्शनेनप्रक्रमेण जुह्वत् अहावयत् । तस्य किम् ?
इति । “स आशिषा” आशीःप्रार्थनाकागः, प्रयोगदर्शनेहेतुः सर्व-
मिदमेवं स्थापिति, येन प्रेयमाणः सर्वकर्मसु सर्वमेवं सर्वप्राप्तये
प्रायुक्तः । “द्रविणमिच्छमानः” प्रयोगजनितापूर्वफलं सर्वमावमिच्छन् ।
तत्किनाम ? न—इति, उच्यते—आप । कथम् ? इति । “प्रथमच्छद”
प्रथमोऽग्रजलात् मजापतिभावेन मुख्यस्य छादयित्वा । यतः संपदे
तथा सन् “अवरान्” पश्चादुत्पन्नानसदादीन् विशेषान् “आविवेश”
व्यापृतवान् व्याप । यत्सर्वं प्रयोगफलोद्दिष्टिः “स नः पिता”
सोऽस्माकं पिता पाता जनिषिता रक्षिता चैत्येवं जानीमः । अत-
स्तद्भ्रातृममश्रुवीर्यहीति ॥

होता होमनिष्पादकः सन् इमा इमानि विश्वा सर्वाणि
भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन्प्रथमं सर्वं जगज्जुल्लेख्यः ।
पश्चादमो न्यसीदत् पिता जनकः आनः आत्मनः वर्ण-
लोप आर्षः । आत्मकृतेन कमेण देहोत्पत्तेः न तैकस्य जन्मज-
नकभावो विरुध्यते, तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । “स
एकधा भवति स बहुषु”—स्यादिश्रुतेः (तै० उ०) स ऋषिः
आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाक्यादिना द्रविणं धनं
स्वर्गाख्यम् इच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छद प्रथममेत-
न्नुत्तराच्छादयित्वा अवरान् विप्रकृष्टान्भूतान्स्वात्मना हुतान्
आविवेश आविष्टवानिमिस्तु कार्य एव पुनर्विशेषेणोक्तः ॥
अथाध्यात्मप्रतिषोच्यते—यो विश्वकर्मा परमेश्वरः इमा
विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सत-
लोकान्स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन् ऋषिः अतीन्द्रियव्रथा
सर्वज्ञः होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नः अस्माकं पिता
जनकः न्यसीदत् निषदात् स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः—
प्रलयकाले प्राप्तिं सति सर्वाङ्गानां संहत्यास्माकमपि संहर्ता
पुनः कृष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेव एवासीत् ।
तथा जुवते हि श्रुतयः—“आत्मा वा इदमप एक आसीत् ।
सदेव सौम्येदमप आसीत्” इत्यादिकाः (तै० उ०) स
तादृशः परमेश्वरः आशिषा बहुधा प्रजायेत्येवैवैरूपमा
पुनः पुनः सिद्धय्या द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं
जगद्भोगमाकाङ्क्षमानः । प्रथमच्छत् प्रथमं सुखं निष्पर्वणं
पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् सखद्वान् प्राणिहृदयप्रदेशान्
आविवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा न श्रूयते—
“सोऽस्माकमयत बहुसां प्रजायेयति । स तपोऽस्तप्यत । स
तपसाप्सा इदं सर्वमसृजत् यदिदं किंच, तत्सृष्ट्वा तदेवावु-
प्राविशत्” (तै० उ०) इति । एवमन्या अप्युपनिषद उदा-
हाराः ॥ १ ॥ इति ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥ (२६)

यथा चैतदेवं नात्ययेति तथेयम् उत्तरा ऋग्भूयसे
बहुतराय निर्वचनाय भवति ॥ २ ॥ (२६)

“विश्वकर्मेण हविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्य
पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अमितो जनांसि
इहास्माकं मधवां सुरिरस्तु” ॥ ६ ॥

(श्र० सं० ८-३-१६) (य० वा० सं० १७-२२)

विश्वकर्मेणिति । प्रयोगावस्थां फलावस्थां च विश्वकर्मेणः
प्रतीत्योच्यते—हे विश्वकर्मेण ! प्रयोगैवस्थित ! अनेन

१. भाषादिकमस्यापि पूर्ववत् । केवलं ‘साकमेधेषु वैश्वकर्मेण-
साजुषाभये’ मिति सायणः ॥

२. विश्वविषयकर्मनैवज्ञेयतामक परमेश्वर ! हविषा हविर्भूतेन
मया विश्वकर्मेणा मया दत्तेन वा हविषा वावृधानो नैर्मानः ।
विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुह्वान्नाकार । स आत्मानमप्यन्ततो

हविषा सर्वमैषदर्शनसम्पदादियुकेन स्वं वावृधानः वर्धमानः विश्वकर्मात्मनापद्यमानः । तत्कलविपरिणामकाले स्वयं यजस्व स्वयं संगच्छस्व व्याप्नुहि । पृथिवीम् उत धाम् पृथिवीं च दिवं च । सर्वव्यापी भव । अपि च तत्रैतस्मिन्दर्शनकृते महिम्नि मुख्यन्त्वन्ये अभितो जनाः मोहमुपगच्छन्तु अभितः सर्वतस्ते जना ये लघुपासनायां पराङ्मुखाः सन्तः तव सपत्न्याः समानं पतिलमिच्छन्ति । अथ पुनः इह लक्ष्येनोपासनाक्रमेण वर्धमानानाम् अस्वाकं मघवा सर्वधनेशानः सूरिः मेधावी—सर्वत्राप्रतिहत्प्रधानः प्रज्ञाता विशेषतोऽस्माकमस्तु इत्येतदाशास्त्रम् ॥ ६ ॥

अथात्र (सर्वत्र) यद्यपि लघ्ना प्रजापतिर्विश्वकर्मेति अधिभूतप्रधानाः पुराविद आमनन्ति, तथापि—कलाकौशलादिसर्वज्ञानहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इत्यविप्रतिषिद्धम् । एवं सार्वाणु देवतासङ्ग्रहम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

विश्वकर्मान् ! हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च, मुख्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्न्या इहास्वाकं मघवा हरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

वर्धयमानः । आत्मानं वर्धयन् वर्धयान इति फलितम् । तेनान्न गिज्योऽविचक्षित एवेति तथैव व्याख्यातमथस्तात् । अवगतार्थमन्यत् ॥

अथ कतप्राप्तं ताक्ष्यं निर्वचिक—

ताक्ष्यं—स्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णं अन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षति । अश्रोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (२७)

ताक्ष्यः (१७) इति वक्तव्यः । स पुनरेव त्वष्ट्रा लघुपदेन व्याख्यातः । विभज्य आख्यातो निरुक्त इत्यर्थः । तथाचा तीर्णे सर्वलोगावे अन्तरिक्षे, क्षियति निवसतीति ताक्ष्यः । अथवा—तूर्णम् उर्देकाक्षयम् (निघं ४-२-६०) अर्थम् रक्षति इति ताक्ष्यः । अथ वा अश्रोतेः उत्तरपदम् । तथा च—तीर्णशब्दे—तूर्णशब्दे कोपपदे क्षियति—रक्षत्य—श्रोतिभ्योऽस्याद्विज्ञात (उ० ४-१८) यत्प्रत्ययादि निपात्यते । अश्रुते ह्यसौ तमः ॥ ३ ॥ (२७)

लघुवाक्कादिति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् (१०-२६) स्वमेव पृथिवीमुतापि च या दिवं च स्वष्ट्रे यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सत्यजस्व पूज्य । अन्ये मत्तोऽन्ये जनासो जनाः अथष्टारोऽसावगविरोऽपि नो युष्मानु सुखा भवन्त्वभितः सर्वतः । अथ परोक्षकृतः । इहास्मिन्वायोऽस्माकं मघवाऽस्तस्यैव हविर्लक्ष्मण धनेन धनवान् स सूरिः स्वर्गोदिकलस्य मेरकोऽस्तु—भवतु । इति सायणव्याख्यानम् ॥

१. यद्यपि तूर्णोद्यमित्युदकनामस्तु पठ्यते तथापि तूर्णं च तदर्थं चेति व्याख्यानान्निगमाच्च तूर्णमुदकम् । तरलसिञ्चति ॥

“त्यमुषु वाजिनं देवजुतं सहावानं तत्तारं रथानाम् । अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्त्ये ताक्ष्यमिहा हुवेम” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-८-३६)

त्यमिति । ताक्ष्यं पुत्रस्यारिष्टनेमेरायं वैद्युतं ताक्ष्यदेवताकम् । विपुवति महाव्रते च निष्केवत्ये शस्यते । अग्रतैनं च । वयम् त्यम् तमेव प्रसिद्धम् । ताक्ष्यम् मध्येमं देवं सुष्ठु इह अस्मिन्कमेण स्वस्त्ये आत्मनः स्वस्त्ययनाय क्षेमाय आहुवेम आहुयाम भृशमैहाह्वयामहे । “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-२४) इति ह्यतेः संप्रसारणं लिङ्गाधिप्यश्च (पा० ३-१-८६) यद्वा प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन दाः । संहितायां दीर्घः । “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति सोः सस्य वः । कथंभूतम् ? वाजिनम् वेजनवन्तम् भयदातारं परेभ्यः । बलवन्तं वा । वाजोऽर्जं तद्वन्तं वा, वृष्ट्या तत्प्रदायकलात् । देवजुतम् देवैर्वीतं परंलेन ज्ञातम् देवप्रीतं (देवैः समानप्रीतं) वा सहावानम् सहो बलं तद्वन्तम् । “छन्दसीवनिवी च” (पा० ५-२-१२९ वा०) मलधे निति सस्याकारः । एतदेव मध्यमलिङ्गम् । रथानां रंहितूनां भूतानाम् तत्तारं ततीतारं तारयितारम् । तरतेत्येव “प्रसितकमित्” (पा० ७-२-३४) इत्यादिभ्यस्ते रुक्तामो निपातितः । गतिमतां गमयितारमित्यर्थः । बलहेतुकलादुपमस्य । अरिष्टनेमिम् केनचिद्व्यप्रतिहतवज्रप्रहरणं, नेमिरिति वज्रनाम (निघं २-२०-२) पृतनार्जम् पृतनानां सेनानां मनुष्याणां वा (निघं २-३-२५) जेतारम् । आशुम् शीघ्रगम् ॥ १ ॥

१. सप्तधिरिति ॥

२. न गलन्तं यथा च ऐतिहासिकपक्षेऽयं सायणेन व्याख्यातः । तद्वपुत्रस्ताक्ष्यो गलन्तान् सिष्णुवाहनः । गर्गादित्वाबन् । देवजुतं देवैः सोमाहारणाय प्रेरितम्, देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं वा । रथानामन्यदीयानां तस्यारं संग्रामे जेतारम् । यदा रथगशीला इमे लोका रथास्तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरितारम् । श्रूयते हि—“य ए हि सर्वालोकास्तस्यस्यरति” (ऐ० जा० ४-२०) इति । अरिष्टनेमिर्हिसितरर्थं, यदा नेमिनंमनशीलाभ्युद्युतं, अहिसिताभ्युद्युतम् । अथवा उपचाराज्जनकं जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेमैव जनकम् । पृतनार्जं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । “अज गतिपेणयोः” (श्वा० प०) असात्किम् “बलादावार्धप्रादुके वेत्यते” इति वचनाद्विभावाभावः । जयदेवो जयलस्यः । (अन्यस्तर्षं समानम्) इति ॥

३. भृशं ह्येतेति भाष्यदर्शनात्सायणेनापि तथा व्याख्यानान्चात्रो भृशाथैवं ह्यतेत्याह्वानाथैवं बोध्यम् ॥

४. परोऽयमस्माकमिति । परः श्रेष्ठः । जवतिर्गतिकर्मां सौमो नैरुक्तश्च (निघं २-१४-१०५) गल्यर्थोनां क्षानाथैवत्यत् । दीर्घं भार्यः ॥

अथास्या भाष्यम्—

तं भृशमन्तवन्तं, जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा—देवज्वतं देवगतं देवप्रीतं वा । सहस्रन्तं, तारयितारं रथानाम् अरिष्टनेमि पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवश्यम् ॥

लच्छब्दस्तच्छब्दसमानार्थे इत्याह—तस्मिन् । मृशमित्याहोऽर्थः ह्वयेम इत्यत्रान्वेति । नन्वर्थतत्ताक्ष्यं गह्वरानेव कुतोऽनेन नोच्यत इत्यत आह—कमन्यमिति । मध्यमाद्वा—गौरन्यं कं गह्वरमादिकमेवमवश्यमन्यद्वा ? न कमपि । नन्वेतत्कृतः ? यतः—

तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (२८)

तस्य मध्यमस्यैव तार्क्ष्यस्यात्र स्तुतिर्न गह्वरत इत्यर्थे एषा अपरा वर्षकर्मोपप्रदर्शनाथी श्रद्धा भवति । पूर्वमन्त्रेण तु बलकृतिरुपप्रदर्शिता मध्यमलिङ्गतया । सत्यमपि हि बलकृतौ पश्चिराजे गह्वरमिति संदेहोऽसावपि बलबांध तार्क्ष्यनामा च, वर्षकर्मैवं समानं तेनास्य । अतश्चोक्तमेतदेव विचारारूपदमपेक्ष कमन्यमिच्छादि ॥ ४ ॥ (२८)

“सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्चकृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषापस्तृतानं । सहस्रसाः शतसा अंस्य रंद्दिर्नसा वरन्ते युवति न शर्षाम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-८-३६)

सद्यश्चिदिति । अत्र चिदित्यर्थे, सद्य इति समानेऽहनीत्यर्थकमिह कालसान्मन्योपलक्षणमय श्वः परश्वः परपरारि चेति । तथा च यः तार्क्ष्यः सद्यश्चित् सद्योऽपि सर्वस्मिन्पुण्यकाले शर्वसा बलेन (निधं० २-९-३) वृद्धार्थस्य श्वयतेः “श्वः संप्रसारणं च” (उ० ४-१८८) इत्युच्यते । गुणावादेशौ । पञ्चकृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीर्मुष्यान्प्रति निषावपञ्चमांश्चतुरो वर्णान्प्रति (तैद्व्यम्) अपः उदकानि ततानि विस्तारयति विस्तारितबांध । “छन्दसि छल्लच्छलितः” (पा० ३-४-६) इति सार्वकालिको लिट् । कथम् ? सूर्ये इव ज्योतिषा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदिष्यो यथा वर्षेर्षी ज्योतिषा आरम्भेन तेजसाऽन्यो विस्तारयति तद्वत् । कुतः ? यतः अस्य तार्क्ष्यस्य रेहः गतिः सहस्रसा सहस्रसानि शतसा शतसानि नैकविधा (बहुहं बहुतरांश्च प्रकारान्संभजतीति) समतेः सनोतेषां “जनसनखनकमगमो विट्” (पा० ३-२-६७) इति विट् प्रत्ययस्ताच्छीलिकः । “विच्चनोरनुनासिक-

स्यात्” (पा० ६-४-४१) इत्याहम् । न स्य न बल एतौ तस्य गतिं धरन्ते केचन वारयन्ति । वारयितुं बलुवन्ति । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) अत्र दृष्टान्तः—शर्षाम् शर्षकाण्डमयीमिदं धनुषो मुक्तां युवति न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः । एवमादिगुणविशिष्टताक्ष्यैः स इदं नामास्माकं करोमिति ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सद्योऽपि यः शर्वसा बलेन तनोत्यपः सूर्ये इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि, सहस्रसानि शतसानिन्यस्य सा गतिर्न सैनं वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥

मनुष्यजातानि मनुष्यजातीः । जाला विभक्तान्मनुष्याः नित्यर्थः “जातिर्जातं च सामान्यं” मित्यमरः । सहस्रसानि नित्येव गिनिप्रत्ययान्तेन व्याख्यानं ताच्छीलिकविदन्तज्ञापनाय । तुत्रथोऽत्र विद् । सतत्करणं हि ताच्छील्यम् । “सुष्यजातौ गिनिस्ताच्छील्ये” (पा० ३-२-७८) ॥

अथ कमप्राप्तः—

मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः, क्रोधकर्मणो, वधकर्मणो वा, मन्यन्त्यस्मादिवचः । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ (२९)

मन्युः (२८) इत्येष दीप्तिकर्मणः नैकतस्य । “यजिमानि०” (उ० ३-१८) इत्यादिना युचि बाहुलकात् अनादेशाभावे रूपम् । यीतः कुबो वा । हुन्ता वा । अस्मान्मन्योऽभ्यमादेवादिष्वचः बाणाः मन्यन्ति कुडाववदीप्यन्तः परान्द्रिष्टमिति । विवादिः वैरस्त्वपदी ॥ ५ ॥ (२९)

“त्वया मन्यो सूर्यमाहजन्तो हर्षमाणांसोऽधृषता मरुत्वः । तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभिप्रयन्तु नरो अमिरूपाः” ॥

(अ० सं० ४-३१-१) (ऋ० सं० ८-३-१९-१)

स्वयेति । तपसः पुत्रस्य मन्योरार्थं तिष्ठत् । श्वेनाजिरादिषु निष्कन्त्ये विनियोगः । हे भगवन् । मन्यो ! मरुत्वैः !

१. शृणोतेहिंसाभोदम्यादित्वात् (उ० ४-१०८) यदन्तो निपातः ॥

२. तद्रथोदमिद्वच इति नैरुक्तनयेऽर्थः ॥

३. अर्थभेदेन पदभेदः । परलोपेषु वा आकृतिगणैस्त्वादिनादेरयमपि पाठ्यः ॥

४. मरुत्वमरुत इन्द्रवाची । स चेह वाशुरेव । “मनुवसोऽस्तुब्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-२) इति नस्य सः । “नरो नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा ध्वे” इति सायणव्याख्यानादिह मरुत्वान्वाशुरभिहितः ॥

१. अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र तरतिः ॥

२. तदनुग्रहपूर्वकत्वात्सर्वलोकानुग्रहस्य । वृष्टिग्रहणेन तद्विषया ॥

३. अत्र दुर्गः—यथा सूर्यो ज्योतिःप्रकाशं लोकानुग्रहाय तनोति, तथा तार्क्ष्योऽपस्तनोति इत्यादि ॥

वायो ! मध्यमदेव । त्वया सरथम् समानमेकमेव रथम् ।
“आरुह्ये”ति शेषः । आरुह्यन्तः अभिभवन्तः परान् हर्ष-
माणसः हर्षमाणाः हृष्यन्तः । तवाश्रयादधिकबलाः ।
“आजतेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽधुनागमः ।
अधृषिताः परैरनाधृषिताः (अनभिभूताः) तिग्मेष्वः
तीक्ष्णवाणा एते अस्वलोधाः आयुधा आयुधानि । शोर्धो
(पा० ७-१-३९) संश्लिशानाः संश्लिश्यमानाः (तीक्ष्णा-
नामायुधानामिष्वर्णा च योऽर्थस्तमनुतिष्ठन्तः भिदन्त इषुभिः
छिन्दन्त आयुधैः असुना प्रकारेण) एते नरः युद्धस्य नेतारो
योधाः अग्निरूपाः अभिवलीक्ष्णदाहाधिकर्मणः । सन्नद्धाः
कवचिनो वाग्नय इवैते सेनाम् अभि-भवन्तो यन्तु प्रयन्तु
युद्धे सहायार्थं प्रयान्तु इत्यावासाहे ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

त्वया मन्यो ! स रथमारुह्य रुजन्तो हर्षमा-
णासोऽधृषिता मरुतः ! तिग्मेष्व आयुधानि
संश्लिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरोऽग्निरूपा अग्नि-
कर्मणः । सन्नद्धाः कवचिन इति वा ॥

गतार्थमेतत् ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

दधिका व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥६॥ (३०)

दधिकाः (२९) इत्यर्थं निर्वच्यः । स एष व्याख्यातः
अश्वनामसु “दधत्कामती”त्येवमादिना (नि० २-२७) सर्वं
मध्यमे योज्यमयमपि हि दधदुदकमन्तरिक्षे कामति समन्ततो-
गच्छतीति ॥ ६ ॥ (३०)

“आ दधिकाः शर्वसा पञ्चकृष्टीः सूर्य इव
ज्योतिषापस्ततान् । सहस्राः शतसा वाज्यवी
पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं ३-७-१२)

आदधिका इति । वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् दधिकाद्वैवल्यम् ।
यः दधिकाः देवः शर्वसा बलेन (निघ० २-९-३)
पञ्चकृष्टीः पञ्चजनान्देवमनुष्मासुररक्षाः पितृसहकारं निषादप-
ञ्चनांशतुरो वर्णान्ना प्रति सूर्य इव ज्योतिषा सूर्यो यथा
तेजसा जगदावृणोति तद्वत् अपः उदकानि आततान
आतनोति सवैतो विस्तारयति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-
६) सहस्रसाः शतसाः शतानां सहस्रार्णां (बहुनां बहु-
तराणां) कोदकानां दाता संभक्ता वा । “वणु दाने” (त०
उ०) “वणु संभक्तौ” (भा० प०) वाऽतो लिट् (पा०
३-२-६७) आलमनुनासिकस्य (पा० ६-४-४१) ।

१. बलप्रकृतिः, वर्षकर्म चोभयमप्यस्ति तसादर्थं मध्यम इति
भावः ॥

वाजी वेजनवान् अर्वा ईरणवान् अरणकुशल इति सायणः ।
स वेवोऽस्माकम् इमा इमानि सद्य उक्तानि सुतिलक्षणानि
वचांसि मध्वा मधुना-उदकेन (निघ० ७-१२-११)
मधुरेण फलेन वा संपृणक्तु संयोजयतु उदकमसम्भं सुल-
नन्तरमेव ददातित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आतनोति दधिकाः शर्वसा-बलेनापः सूर्य
इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्राः
शतसा वाजी वेजनवान्वैरणवान् संपृणक्तु नो
मधुनोदकेन वचनानीमान्तीति ॥

मनुष्यजातानि मनुष्यजातीः प्रति । “जातिजातं च
सामान्यम्” इत्यमरः । अन्यदवगतार्थम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वक्ति—

मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

धमतेर्गैत्यर्थस्य (निघ० २-१४) अन्तर्भावितव्यर्थः ।
निधौन्यते निष्काल्यते हि तन्मेपात् । विपरीतस्य आयन्त-
वर्णयोः । उग्रत्यय औणादिकः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति
॥ ७ ॥ (३१)

सविता (२०) इत्यर्थं निर्वच्यः । स पुनरेव “इमे-
वाग्निं सवितारमाहू” इत्यत्र व्याख्यातोऽपि वर्षकर्मयोगान्म-
ध्यमतया पुनरिहामातः सर्वस्य कर्मणः वृष्टिप्रदानादिना
प्रसविता अभ्यनुज्ञाता । “तु प्रसवैष्वर्ययोः” (श्रु० प०)
तुन् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् (सि० कौ० ॥ ७ ॥ (३१)

“सविता यन्त्रैः पृथिवीर्मरम्णादस्कम्भेन
संविता घामदं हत् । अथमिवाधुक्षुर्धुनिमन्तरि-
क्षमत्तूर्त्तं वृद्धं सविता समुद्रम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-८-७)

सवितेति । हिरण्यस्तूपुत्रस्याचैतस्यार्थं त्रैष्टुभं सवित्दैव-
ल्यम् । उत्तरं च । सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यम-
स्थानो देवः । सर्वबलेशानः । तोऽयं यन्त्रैः यमैः सानसाधनैर्वृष्टि-
प्रदानादिभिस्त्रयैः वायवीयैः पाक्षीकैः पृथिवीं प्रथितां भूमिम्

१. “ओविजो भयचलनयोः” (तु० आ०) ततो मावे ष्टुटि
गतिमानित्यर्थः ॥

२. उदकेरणक्रियायोगी ॥

३. अत्र युगेः—“यावत्किञ्चिद्विषयते तत्सर्वं बलेनैव, यन्निता
चेयं पृथिवी निष्कला, नचाप्य इन्द्रात् बलवान्प्रथितातिता, तसा-
दिन्द्र प्रवेमां संयच्छन् शिरामकरोत्” इति । अत्र सर्वबलेशान
इति पूर्वोत्पादस्य बलकृतिरुक्ताऽतोऽसौ मध्यम इति ॥

अरम्णात् संयच्छन् स्थिरामकरोत् । रम्णातिः संयमनकर्मे-
त्युक्तमथस्तात् (दृ० पं०) भाष्ये लरमयदित्येवार्थः ।
सुखेनावस्थापयदित्यर्थः । अथवा वर्षणोपकारेण पृथिवीलोका-
वासिभ्योऽस्य धारयति तदस्याः संयमनम् । स एवैष सविता
अस्केकम्पने अनात्मनम् । अत्र मूर्तेऽन्तरिक्षे । छां दिवम्
अदंहत् दृढीकृतवान् (स्थिरामकरोत्) आभूतैः संलुब्धवान् ।
अपि चार्थं सविता अश्वम् इव धुनिम् कम्पयितव्यं
कम्पयितारं वा अन्तरिक्षम् अन्तराक्षान्तं मध्यमस्थानगतम्,
किं च अतूतं केनाप्यर्हसिते अलरमाणे वा समगतत्वात् गम-
नायोग्ये वा नभसि (आकाशे) बद्धम् वायवीयेः पार्श्वैर्नि-
र्बद्धम् समुद्रम् । समुद्रवत्स्वापोऽस्मादिति डः (पा० ३-२-
१०१) छिन्नाहिलोपः । मेघम् अशुश्रूत् अश्रूतोत् (अक-
म्पयत्) उदकप्रक्षरणात् । यद्वाऽन्तरिक्षमिति सत्तन्मयं प्रथमा ।
तत्र बद्धम् समुद्रं समुन्दितारं मेघमशुश्रूत् । यथा ह्यश्ववन्धो-
ऽश्वसेवक उर्ध्ववृत्तं (भूमौ लुठितम्) अश्वं ध्रुवावदनायासेन
रजस्तस्यादपनेष्यन् एवम् । यद्वा द्विकर्मको दुहिः । य उदका-
न्यन्तरिक्षे मेघं दोषिष । यद्वा क्लेशयति । “पुश्विशि संवीपन-
क्लेशनजीवनेषु” (भ्या० आ०) पदव्यत्यय आर्षः । यथाऽ-
श्वसेवकोऽश्वं कश्याऽऽह्वल क्लेशयति एवं वर्षणाय यो मेघं
क्लेशयति । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) सोऽस्माकमिदं
नाम करोतु ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सविता यत्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्त-
रिक्षे सविता धामदहदश्वमिवाशुश्रूत्तु निमन्तरिक्षे

१. पतनप्रतिबन्धकमारुम्भनं रक्कम्भनं तद्विषयस्थले, अमूर्तेऽ-
न्तरिक्षे । यत्र पणीमपि नात्मवस्थानाय तत्रैवमप्यतिगुर्वी सौपर्णी
यामिति दुर्गाः ॥

२. यथाऽयो न पतति तथाऽऽस्तीधैरेवोपावैरवसापितवानि-
त्यर्थः ॥

३. भूतसंलुब्धः प्रलयस्तत्पर्यन्तम् ॥

४. “धूल् कम्पने” (स्वा० उ०) अतोऽन्तर्भावितव्यथांभि-
मत्ययः । स च किदिति गुणाभावः । उदकमन्धितारमिति दुर्गाः ॥

५. स्वरेतेभिर्द्यायां “ज्वरत्वर—” (पा० ३-४-२०) इत्युद् ।
स च संज्ञने पठितोऽपीह हिंसाकर्मा गतिकर्मा च । तथा च
भाष्यम् “बद्धमूर्तं, बद्धमूर्तं इति वे”ति । यद्वा संज्ञन एवास्तु-
तया चार्थमर्थः—अन्तरमाग इति ॥

६. वाय्वात्मनैव विष्टम्ब्य निष्ठेष्टं बद्धमिवेति दुर्गाः ॥

७. शुश्रूषि हि “सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु” पठितो न तु कम्पने,
तथापि क्लेशनसेवात्र कम्पनम् । अन्तर्भावितव्यर्थः ॥

८. “त्रिपुपावृत्तलुठितो परावृत्ते मुहुर्भुवि” इत्यमरः । “उ-
पावृत्तः लुठितः हे अशमश्रुत्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वभ्यां परावृत्तस्य
लुठितस्याश्रयस्थे तट्टीकायां महेश्वरः ॥

मेघं बद्धमूर्तं बद्धमूर्तं इति वा लरमाण
इति वा, सविता समुन्दितारमिति ॥

समुन्दितारमिति समुद्रमित्यस्यार्थः । तथा च संपूर्वाद्
“उन्नी क्लेदने” (व० प०) इत्यस्मात् “स्फायितञि०”
(उ० २-१२) इत्यादिना कर्तरि रक्प्रत्यये कित्वात्रलोपे च
समुद्रः । समुनति वर्षणं भुवनमिति समुद्रः ॥

कमन्यं मध्यमादेवमवश्यम् ? ॥

मेघमशुश्रूषदधूतोदिति । कुतः संशयः ? अन्योऽपि यस्मा-
न्मध्यमात्सवितोच्यते—इत्याह—

आदित्योऽपि सविता उच्यते ॥ इति ॥

तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हैरण्यस्तूप
ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच । तदभिवादिव्येषर्ग
भवति ॥ ८ ॥ (३२)

यथाचैतदेवं तथा एतस्मिन्नेव हैरण्यस्तूपे सूक्ते स्तुतः
पठितः हैरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति । कुत एतत् ? अत आह—
अर्च००वाच इति । अर्च०नामा हैरण्यस्तूपस्तद्वत्स्तुतो वा ।
स यथा एतत्सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिनी एवा ऋक्
भवति ॥

अस्मिन्नेव सूक्ते यथा—

“हैरण्यस्तूपः सवितृर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे
वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चनवर्षे वन्दमानः
सोमस्येवांशं प्रति जागराहम्” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-८-७)

हैरण्यस्तूप इति । हे सवितः ! प्रेरक ! यथा
त्वा लाम् आङ्गिरसः अङ्गिरःपुत्रो हैरण्यस्तूपो मत्पिता
अस्मिन्वाजे अन्ते निमित्तभूते सति आजुहे कर्मणि आहू-
तवान् एवा एवम् “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६)
इति धीर्षः । अर्चन् एतत्तद्विज्ञेऽहम् त्वा लाम् अवसे
अवनाय रक्षणार्थं वन्दमानः खुवन् “आह्वयागी” ति शेषः ।
आहूय च सोमस्य अंशुमिव यथा—सोमैलता (रसं) प्रति
यजमाना जाग्रति (यागपर्यन्तं रक्षणे प्रबुद्धा भवन्ति) तथा
अहम् स्वपरिचर्यां प्रति जागर जागर्मि । जागर्तेर्णि लुत्-
भैकवचने रूपम् । अनन्यमनास्त्वामायागादुपास इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. “आमा वै जायते पुत्रः” इति धृतेः । तद्वत् इति भाक्-
त्वबोधनाय । सङ् वेत्यर्थः ॥

२. यथार्थशब्द एव सोमवचनः श्रूयते—“अंशुं दुहन्ति
स्तुनयन्तुमक्षितम्” (ऋ० सं० ७-२-२८-१) इति । अंशुं
सोमं दुहन्ति अमिपुत्रवन्तीति सायणः, तथापि तदन्तर्गतसवचनः
“अंशुं दुहन्तो अर्ध्यासते गर्वि” इत्यत्र यथा । सोमस्य हि
(चन्द्रस्य) अंशवो भवन्ति तदन्तर्गताः किरणाः ॥

अथास्या भाष्यम्—

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयस्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः
स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे
वाजे अबे अस्मिन्, एवं तार्च्यन्नवनाय वन्दमानः
सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्ग्यहम् ॥

स्त्यायतेः “स्त्ये शब्दसंघातयोः” (भ्वा० आ०) इति
धातोः । स्तूपः संघात इत्यर्थः । तथा चौणादिके (उ०
३-२३) पप्रत्यये धातोस्तुभावः । कित्वाहुणाभावः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

लघा-व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (३३)

त्वष्टा (२१) इत्येष व्याख्यातः । “लघा तूर्णमश्रुत”
इत्यादिना (नि० ८-१३) ॥ ९ ॥ (३३)

“देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः
पुरुधा जजान । इमा च विश्वा भुवनान्यस्य
महद्देवानामसुरत्वमेकम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ३-३-३१)

देव इति । वैश्वामित्रस्य प्रजापतेर्यत्र त्रिष्टुप् लाङ्गम् ।
वैश्वदेवे विनियोगः । सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः ।
प्रसन्नितो वा स्रवस्य भूतप्राप्तस्य । विश्वरूपः नानाविधरूपः
त्वष्टा लघुनामको मन्थमो देवः प्रजाः पुरुधा बहुधा
नानारूपाः जजान जनयति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६)
एवमप्रेऽपि । ताश्च पुषोर्ष पोषयति रसानुप्रदानैः । कुतः ?
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य । को हेतौ । यतः इमानि
सर्वाणि उदकैर्ना अस्य त्वष्टुः खानि भवन्ति, तस्मादयं
भूतानि जनयति पुष्पाति वर्धयति चेत्तर्था । तद्विदं देवानाम्
एकं मुख्यम् महत् प्रभूतम् असुरत्वम् प्राबल्यम् ऐश्वर्य-
मिति यावत् ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषयति प्रजा
रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयति, इमानि च
सर्वाणि भूतानि, उदकान्यस्य, महत्वासा देवा-
नामसुरत्वमेकम् प्रज्ञावत्त्वं वाऽनवलं वा, अपि

१. “च्युवः किञ्च” “स्तुवो दीर्घश्च” (उ० ३-२४+२५)
इति हि दा० सूत्रम् । तन्मते स्तौतेरेव स्तूपः । समुच्चय इति
तदर्थः ॥

२. उत्पादयितोदकसंप्रदानद्वारेण ॥

३. तथा चोदकं सर्वजीवजीवनयोर्नि दददयं भुवनस्याधिपतिर्भ-
वति । भुवनमित्युदकनामेत्यपि वक्ष्यति ॥

४. अस्मति क्षिप्यति सर्वान् इत्यसुरः प्रबलस्तस्य भावस्तत्त्वम् ॥

वाऽसुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था
असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

भूतानि इति भुवनानीत्यस्यार्थस्तानि चेह उदकानि ।
भूतं-भुवनमित्युदकनामसु पठितम् (निष० १-१२-४९-
५०) अस्य इति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावः । यतोऽस्य स्वतायां
वर्तन्तेऽतोऽसौ जनयति पुष्पाति वर्धयति चेमानानीत्यर्थः ।
अस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे (पा० २-३-६१ वा०) यत्
देवानाम् एकं मुख्यम् असुरत्वं तत् अस्य महद्भवति
इत्यर्थः । असुरत्वमित्यस्यार्थमाह-प्रज्ञावत्त्वं त्वेत्यादिना ।
कुतः ? असुरिति प्रज्ञानाम् । (निष० ३-९-६) कुतः ?
यत् इयम् अनर्थान् क्लेशान् अस्यति क्षिपति प्रज्ञावतो
दूरतः “असु क्लेषणे” (हि० ५०) उरीणादिकः कर्तैरि
(उ० १-१०) ततो मलयै रस्ताद्वानसुरत्वस्य भावोऽसुर-
त्वम् । यद्वा अस्ताः क्षिप्ताः (निहताः) च अस्यां प्रज्ञा-
याम् अर्थाः प्रयोजनानि, प्रज्ञा हि सर्वमभिसंपद्यते । तथा
च तथा महत्त्वा प्रज्ञाया, उदकेन च साधनेन सर्वमिदं जनयति
पुष्पाति वर्धयति च । अप्रज्ञो हि साधनसंपत्तावपि किं
कुर्यात् ? अथ वा अनवत्त्वं प्राणवत्त्वम् । असुः प्राणः ।
“पुंस्ति भूस्त्वसवः प्राणाः” इत्यमरः । रो मलयै । एवमपि
सति प्राणेनेव शक्यते एतत्सर्वं कर्तुम् । अप्राणो हि किं
कुर्यात् ? अन्नवत्त्वमिति केचित्पठन्ति, तेषामन्नहेतुनोदकेन
तद्वत्त्वमिति योज्यम् । अपि वा अथवा असुरत्वमादिलु-
प्तम् । यदेतदसुरत्वं तदसुरत्वं सदाविघर्णलोपेनाभिसंपन्नं
जानीयात् वृक्षेनोदकेन तद्वान्नौ लघेति दुर्गः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

वातः-वातीति सतः । तस्यैषा भवति
॥ १० ॥ (३४)

वातः (२२) वातीति “वा गतिगन्धनयोः” (अ०
५०) इत्यस्य धातोः । सत इति धातुकारकावधारणम् ।
वायुशब्दो हि त्रयाणां धातूनां (नि० १०-१) विकल्पेन,
अयं तु वातेरेव तन्प्रत्यये (उ० ३-८३) इति विशेषः
॥ १० ॥ (३४)

“वात आवांतु मेऽजं शंभुमयोभुनो हृदे ।
प्र ण आर्युषि तारिषत्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-८-४४) (सा० सं० छ० आ० २-२-४-१०)

वात इति । उल्लस्य वातायनस्यायं गायत्रं वायुदेवता-
कम् । वातः तन्नामको मन्थमो देवः वायुः नः अस्मान्प्रति

१. यद्यपि वज्र इति-धनरश्म्योरेवामिहितं तथापि रश्म्यभिधान-
सौदिकं प्रयोगो वैदिकान्नायेन भवति । तत् पत्र तप्रादुर्भूतैस्तवा-
भिधानात् कार्यं कारणोत्पत्तौ द्रष्टव्यः ॥

२. तथा चानुकान्तम्—“वातो वातायनवत्सो वायव्यम्”
इति ॥

मेषजम् यद्यदौषधं पथ्यं वा तत्तत् । आ आदाय (गृहीत्वा)
वातु आगच्छतु । तच्चास्माकं शंभु रोगशमनस्य भावयितु
“अस्तु” इति शेषः । आयतौ चास्माकं हृदे हृदयाय मयोभु
मय इति सुखनाम (निघं० ३-६-७) तद्भावयितु अस्तु ।
अथ चास्माकम् आयुषि जीवितकालान् प्र-तारिष्यत् प्रव-
र्धयतु । तरतेल्लेदं प्रार्थनायाम् । पूर्वैस्वार्थे विशेषः । अत्र
“स्तिपः” (पा० ३-१-३४) “इतो लोपे” (पा० ३-४-
९४) “लेट आद” (पा० ३-४-९४) “तिव्वहुलं
णिहि”ति (वा०) वृद्धिः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

वात आवातु मैषज्यानि शम्भु मयोभु च नो
हृदयाय । प्रवर्धयतु च न आयुः ॥

अत्र मैषज्यानि आयुरिति च वचनभेदोऽर्थसौष्ठवाय ।
“मैषज्यैषमैषज्यान्वगदो जायुरित्यभि” इत्यमरः । मैषजमेव
मैषज्यम् । नानाविधानि च तान्याहृत्य प्रयच्छति भव-
त्वासीः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

अग्निर्व्याख्यात-स्तस्यैषा भवति ॥ ११॥ (३५)

अग्निः (२३) इत्येष व्याख्यातः । अग्रणीभैवतीत्या-
दिना, भूस्थानत्वेन (नि० ७-१४) इह तु मथ्यस्थानोऽभि-
धेयः ॥ ११ ॥ (३५)

“प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरम् आगंहि” ॥

(ऋ० सं० १-१-३६-१) (सा० सं० छ० आ० १-१-२-६)

प्रतीति । मेधातिथेरार्थं गायत्री । कारीरीष्टौ धैर्यैषा ।
त्यच्छब्दसत्त्वव्यपरीयः । हे अग्ने ! त्वं तम् चारुम् अन्नवै-
कल्यरहितम् अध्वरम् यज्ञम् प्रतिलभ्य उपसर्गबलेन
योग्यक्रियाऽव्याहारः । गोपीथाय सोमपानायास्माभिः ।
प्रहूयसे प्रकर्षेण हूयसे । स लमेतज्ज्ञालाऽस्मिन्यज्ञे मरुद्भिः
देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ । लोटः सेहिः । “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लृक् । “अनुदातो-
पदेशः” (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मलोपः । आभी-
यत्वेन तस्यासिद्धलाजेर्लृक् । गोपीथायेति निपातः (उ०
२-९) ॥ १ ॥

१. दुर्गेस्तु-एवं स्तुयमानः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि, यतः
प्रत्यक्षमुच्यते “प्रण० षत्” हे भगवन् वायो ! प्रवर्धय त्वमस्माक-
मायुषि सपुत्रपौत्रादिर्वाग्भासा । मैषज्यं च त्वमस्माकं नित्यमावह ।
इत्येतदाशासहे” इति व्याचष्ट ॥

२. धारया-धीयतेऽन्वया समिधिति निपातिता (पा० ३-
१-२२९)

अथास्या भाष्यम्—

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे
सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति कमन्यं मध्यमादेवम-
वहयत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ १२ ॥ (३६)
मध्यमादिति । “गोपीथाय” “मरुद्भिः” सहेति मध्यमं
लिङ्गम् ॥

अपरा किमर्थम् ? गोपीथामेवमव्यक्तं सोमपानं, व्यक्तसो-
मपानलिङ्गा उत्तरा ॥ १२ ॥ (३६)

तद्यथा—

“अभि त्वां पूर्वपीतये सुजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरम् आगंहि” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-३७-४) (सा० सं० छ० आ० ३-२-२-४)

अभीति । पूर्ववदार्पादि । हे अग्ने ! पूर्वपीतये पूर्व-
काले प्रवृत्ताय यागाय स्वा त्वां प्रति सोम्यं सोममयं सोम-
संबन्धिनं मधु मधुररसम् अभि अभितः सवैतः सुजामि
संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः देवविशेषैः सहान् आगहि
आगच्छ एतत्वातुम् इत्येतदाशासहे ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं
मधु सोममयं सोऽग्ने ! मरुद्भिः सहागच्छेति
॥ १३ ॥ (३७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥
गतार्थमेतत् ॥ १३ ॥ (३७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्त्विवृत्तौ दै० कां० दशमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तः—

वेनो-वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति
॥ १ ॥ (३८)

वेनः (२४) इति वक्तव्यम् । स एष वेनतेः वेनधातोः
कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य (निघं० २-६-४) सर्वलोक-
कान्तो हि मन्थमः । सर्वस्योपकारितात् ॥ १ ॥ (३८)

“अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू
रजसो विमानं । इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं
विप्रां मृतिभीं रिहन्ति” ॥

(ऋ० सं० ८-७-७-९ य० वा० सं० ७-१६)

अयमिति । भार्गवस्य वेनस्यापैम् । शुक्रोऽनया गृह्यते । अन्तर्भाषितप्रज्ञानस्तस्मिन्मनसि प्रत्यक्षीभूतमभिनयेन दर्शय-
च्चिन्म कस्यैविद्वतीति—अयं वेनः कान्तः एतद्वंशो मध्यम-
स्थानो देवः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्योतमानो मेघः (स हि
विद्युदात्मना विद्योतते) जरायुर्दरे गर्भो येन देहितोऽवतिष्ठते
तद्वद्वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः ।
रजसः उदकस्य विमाने निर्मातयन्तरिक्षे स्थितः सन्
पृथ्निगर्भाः पृथ्निराधिस्यः प्राष्टवर्णः (प्रकृष्टो ह्यनेन वर्ण
आष्टः प्राप्तः) इति भाष्यम् । तस्य गर्भा गर्भभूताः (गर्भ-
त्वमुपगता रश्मयन्तर्गताः परिपक्वाः मासाष्टकेन संश्रुताः)
अपः । यद्वा पृथ्निषः सप्तोच्चवर्णः सूर्यरश्मयस्तेषां
गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः **चोदयन्** चोदयति प्राष्टपि
वर्षामवेन मुवं प्रति प्रेरयति तम् । “इतश्च खेपः परस्यैपदेभु”
(पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । **इमम् वेनम् अपाम्**
उदकानाम् आन्तरिक्षाणाम् **सूर्यस्य च सङ्गमे** सङ्ग-
मने (समर्गमस्थाने) अन्तरिक्षे मध्यमस्थाने वर्तमानम्
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः **मतिभिः** स्तुतिभिः प्रज्ञापू-
र्विकाभिः **शिष्टुन्** शिष्टुमिव रिहन्ति रिहतिरचैतिकर्मा
(निर्व० ३-१४-११) अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ।
यथा बालं पुत्रं माता पित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति
तद्वत् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अयं वेनश्चोदयन् पृथ्निगर्भाः प्राष्टवर्ण—गर्भा
अप इति वा ज्योतिर्जरायुः—ज्योतिरस्य जरा-
युस्थानीयं भवति । जरायुर्जरया गर्भस्य, जरया
ज्यूयत इति वा । इममर्पां च सङ्गमने सूर्यस्य च,
शिष्टुमिव विप्रा मतिमी रिहन्ति—लिहन्ति—
स्तुवन्ति—वर्धयन्ति—पूजयन्तीति वा ॥

जरायुः कस्मात् ? तद्वि जरया गर्भस्य भवति । यथा
यथा गर्भो विपरिणमते तथा तथा तदुत्पद्यते । अथ वा
जराया ज्यूयत इति जरायुः । यथैतज्जरेति प्रसिद्धम् तथा
स ज्यूयते मिश्रयत इति । यदेतद् रिहन्ति इति तदेतद्
लिहन्ति । लिहैधातोः (आ० उ०) वर्धयन्ति
स्तुवन्ति वेति तदर्थः । पूजयन्तीति रिहधातोर्नौर्धस्य
नैवपठकस्य ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वक्ति—

**शिष्टुः शंसनीयो भवति । शिष्टीतेर्वा स्याद-
नकर्मणः चिरलब्धो गर्भ इति ॥**

१. यत्र सूर्यस्य रश्मिभिरापः सङ्गच्छन्ते ॥

२. प्रसूताया गोः क्षिया वा पश्चात्पतति सा जरेत्युच्यते
लोके ॥

शिष्टुः कस्मात् ? स हि शंसनीयोऽभिंशंसनीय आशंस-
नीयः पित्रादेः । अर्चनीयो वा वस्त्राकल्पादिभिः । अथवा
शिष्टीतेः शिष्टुः स्यात् । दानकर्मणः दानार्थस्य नैरु-
क्तस्य । “शो तनूकरणे” (दि० प०) इत्यस्यैव व्यत्ययेन
वापः स्त्री ओकारस्येवमात्मनेपदं चेत्युक्तमवस्थात् । वीयते हि
स पुरुषेण क्षिये गर्भतया धारणाय । भवति च बादः स्त्रीणा-
मभिनवगृहीतगर्भाणाम् **चिरलब्धो मे गर्भ इति ॥**

अथ क्रमप्राप्तः—

**असुनीति—रन्ध्रयति । तस्यैषा भवति
॥ २ ॥ (३९)**

असुनीतिः (२५) इत्येतदेवतापदम् । स पुनरय-
मिन्द्रः मध्यमः प्राणः । स पुनर्यदेतस्माच्छरीरादुत्त्थामति
अथेतान् असुन् प्राणानन्वत्र नयति प्रापयति । विज्ञायते
हि “प्राणमुक्तामन्तं सर्वं प्राणा अनूकामन्ति” इति ॥ २ ॥ (३९)

**“असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे
मुप्रतिरा न आयुः । रारन्धि नः सूर्यस्य संदक्षि
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्” ॥ ५ ॥**

(ऋ० सं० ८-३-२२)

असुनीत इति । श्रुतवन्धोर्वायं त्रिष्टुप् । असुनीति-
(प्राण-) दैवस्या । हे असुनीते ! प्राण ! त्वम् मनः ।
उपलक्षणमेतत् । मनःप्रवृत्तीनेतान्प्राणान् आत्मनोऽवस्थानेन
अस्मासु असच्छरीर एव धारय अवस्थापय । “बृह अव-
स्थाने” (दि० आ०) मा त्वमुक्तामीः । त्वदुत्क्रमेणान्ये-
ऽप्यवस्थास्यन्ते इति । जीवातवे चिरमस्माकं जीवनाय
(यनो धारयास्मासु) अमुना प्रकारेण च नः अस्माकं
आयुः जीवितकालम् मुप्रतिरा षडु प्रतिर प्रकर्षेण वर्धय ।
छान्दसोदीर्घः (पा० ६-३-१३७) किं च रारन्धि
रन्ध्रय संसाधेय किं असन्ना । सूर्यस्य संदक्षि संदर्शनाय
निमित्ते सप्तमी । तथानुग्रहाण यथा सूर्यस्य सम्यग्दर्श-
नाय अलं स्याम (दिव्यं नक्षत्रमुक्त्वाद्य येन सूर्यं संपश्येम)
सर्वं नैतद्वत्प्राप्तुर्यं सति भवति अतो ब्रूमः घृतेन उदकेन
त्वं तन्वम् आत्मनस्तुतुम् “वा छन्दसि” (पा० ६-१-
१०६) इति वा पूर्ववर्णः । यथाकारणं वर्धयस्व त्वय्युदकं
ददति सर्वमिदं संपरस्यत इति । अत्रासुनीतेरहमिर्भाक्लाहृत-
मित्युदकनामैवोपपद्यते ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**असुनीते ! मनः अस्मासु धारय, चिरंजीव-
नाय प्रवर्धय च न आयु रन्ध्रय च नः सूर्यस्य
सन्दर्शनाय ॥**

१. वशे गमय । तथा च वक्ष्यति भाष्यछन्द ॥

रन्ध्रय निष्पादय । “रथ हिंसासंरोद्धोः” (दि० प०)
ततो णिचि लोटो रूपम् । रारन्धीति यद्धुगन्तम् । ततश्च
यश्चमिति योज्यम् । “रथिजभोरचि” (पा० ७-१-६१)
इति मुमचंविनापि भवति यद् हुग्वद्दुलमिति बोध्यम् । संह-
शीति भावकिवन्तमित्याह—संदर्शनाय इति ॥

रथतेरथान्तरमपि भवतीत्याह—

रथ्यतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते ॥

तद्यथा—

“मा रंधाम द्विषते सौमराजन्”

(ऋ० सं० ८-७-१५-५) (अथ० सं० ५-३-६-७)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “देवीं पळुर्वीं रुक्मः कृणोतु विधेदेवास इह धीर-
यध्वम् । मा हांसहि स्रजया मा तनूभिः” इत्यादिः ।
विहव्यस्यार्थं वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु
हविषामभिमर्शने विनियुज्यते । हे षट् संख्याकाः उर्वीः
उर्वीः सर्वमिदमुर्ववत्यः देवीः । देव्यः । जसि “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०६) इति वा पूर्वसर्वणरीष्यः । एताश्चान्यत्रा-
स्त्रायन्ते—“पमोर्वीरंहसः पान्तु यौध्वं पृथिवी वाहव्यं रात्रिधा-
पयौध्वयथे”ति । यूयम् (ययव वयं युष्माभिर्बैदु क्रियमाण-
मिच्छामो धनादि तत्तत्) नः अस्माकम् उरु बहु विस्तीर्णं वा
कृणोत कुर्वत । “कवि हिंसाकरणयोश्च” (अथा० प०)
“विन्विहृण्योर व” (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । “तत-
नतनयनाथ” (पा० ७-१-४५) इति तस्य तवादेशे गुणः ।
हे विश्वेदेवासः ! विश्वेदेवाः । “आजसेरसृक्” (पा०
७-१-५०) इति जसोऽसुगागमः । यूयमपि इह अस्मि-
न्प्राप्तये धनादौ कर्मणि वाऽस्माकमज्ञभावमुपगताः सन्तः धीर-
यध्वम् विक्रामयत । “वीर विक्रान्तौ” (जु० आ०)
प्राथर्थाणां लोट (यथा वयं तद्वनादि लब्धेमहि तथा वीर्यवन्तो
यूयं प्रयच्छन्वम्) । यद्वा वीरान्पुत्रानिच्छत दातुम् । (नाम-
धातुः) अपिच (जातपुत्राः सन्तः) वयं प्रजया पुत्रादिरूपया
मा हांसहि मा परिलजेमहि । मा च तनूभिः स्वाभिः
(स्त्रैः शरीरैः) परिलजेमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः
शरीराणि च मापरित्याक्षुरित्यर्थः । “ओहाक् लाने” (जु० प०)
अस्माकमेतैरि लुङि चिण्वद्भावाभावे रूपम् । तथा हे राजन् !
राजमान ! यद्वाऽस्माकं स्वाभिन् । सोम ! (विशेषतस्त्वमुच्यते,
सर्वस्या अस्या आधिपत्यद्वन्द्वानाद) द्विषते अप्रीतिं कुर्वतः
घात्रोः । “वक्ष्यथं चतुर्थी वक्तव्या” (पा० २-३-६२ वा०)
इति चतुर्थी । द्विषतेल्लटः शतरि आदादिलाच्छपो लृक् ।
मारंधाम मावशंगच्छेम । द्विषन्त एव हांसकर्मयसंप्रदाना-

१. संराद्धिनिष्पत्तिः ॥

५८ नि०

दिना वश्यतामुपयान्तु । यतोऽनिष्टं हि द्विषतो विधेयत्वमिति ।
सामर्थ्यादिविद् रथ्यतिर्विशगमने इत्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

अधुना तुरीयं सन्नपादं व्याचष्टे—

घृतेन स्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

इति । अत्र तन्वमिति व्याख्यातमात्मानमित्यनेन ॥
“स्त्रियां नृतिस्तुलस्तन्” इत्यमरः । नृतिरात्मा ॥

अथ क्रमप्रसक्तम्—

ऋतो व्याख्यातस्तस्येवा भवति ॥ ३ ॥ (४०)

ऋतः (२६) इत्येतत्पदम् । स एव मध्यमोऽत्रामिधेयः ।
व्याख्यातं च निर्वचनतः “ऋतमित्युदकनाम-प्रत्युतं भव-
ती”त्येवम् (नि० २-२५) ॥ ३ ॥ (४०)

“ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वीऋतस्य घीति-
र्बुजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोकौ बधिराततर्द
कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० ३-६-१०)

ऋतस्येति । वामदेवस्यार्थं त्रैलोक्यमृतदैवत्वम् । सम्पात-
सूक्ते निष्केवल्ये पृष्ठाभिष्टवयोः शस्यते । ऋतस्य ऋतदेवस्य
मध्यमस्य पूर्वोः पूर्व्यः बहुष्यः अनेककालसंयुता वा शुरुषः
शुचं घीति तापं वा रुक्मस्य आपः । “अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते”
(पा० ३-२-७५) इति क्तिप् । सन्ति हि भवन्ति खलु ।
ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी घीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा
(उदकसंप्रदानद्वारेणकालं नाशयन्ती) बुजिनानि वजैनी-
यानि अयथासि पापानि वा सर्वलोकस्य हन्ति विनाशयति ।
अकाले हि क्षुत्परिरुहीतानामयश्चास्करेषु जिह्मादिषु प्रवृत्तिर्भ-
वति । ददतश्चोपकं सर्वलोकवृजिनापघाताय । तस्य ऋतस्य
एवमतिमहान् श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् स्तनयिषुलक्षणः शब्दो
वा बुधानः बोधयन् । प्यन्ताल्लटः कान्वच् । शुचमानो
वीर्यमानश्च सन् बधिरा बधिरस्य । “सुपां सुलुप-”
(पा० ७-१-३९) इति लसो ङादेशः । अपि आयोः
अयनस्य गन्तुमैतत्थस्य (निर्व० २-३-१७) संबन्धिनी कर्णौ
कर्णौ । लौक आकारः (पा० ७-१-३९) (अतिदुर्मेवो)
आततर्द आरुणति अभिनन्ति । वर्तमाने लिट् (पा०
३-४-६) एवं सतलो ह्यसौवृत इति ॥ ३ ॥

अथास्या माध्यम्—

ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वीऋतस्य प्रज्ञा

१. विवादिरथस्य माजिष्ठिषु पुषादित्वाच्छेरकादेशः ५ गुणे तु
“रथ हिंसासंरोद्धोः” (प०) इति पठ्यते । संराद्धिः पाक इति
तद्वृत्तिः । निष्पत्तिरिति वीक्षितचरणाः १ तथापि—द्विषते तदर्थम्
मा रंधाम परिपका हननाहो मा भूम इत्यर्थः । वात्सक्येन वशागमने
व्याख्यातम् ॥

२. एवं स्वभावाः ॥

वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णाचातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णौ बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य, ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

अत्र ज्योतिषो वोदकस्य वेति श्लोक इत्यनेनाभिसंबद्धं वेदितव्यम् । श्लोकः शब्दसंघातः । “श्लोक संघाते” (भ्वा० आ०) ऋतमुदकं ज्योतिश्च इत्यर्थात्ति सतः । “गद्यार्थकर्मिक०” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । अर्था गन्ताऽन्तरिक्षेऽसीत् ऋतो मध्यमस्तवीचमुदकं ज्योतिश्च तस्यैव श्लोकोऽयनस्य कर्णाचातृणत्ति वाक्यार्थः ॥

अथ क्रमप्राप्तम्,—

इन्दुरिन्ध्रेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥४॥ (४१)

इन्दुः (२७) इत्येतत्पदं तदेतदिन्ध्रेर्वादीत्यर्थस्य (अ० आ०) उनत्तेर्वा क्लेदनायैस्य (व० प०) उभयमपीन्दौ चन्द्रमस्त्युपपद्यते दीशिः क्लेदनं च । दीप्यते उनत्ति वा वर्णं । अत्र “मृदुवी०” (उ० १-७) इत्यादिना बाहुलकादिन्ध्रेप्रत्ययो धकारस्य दकारश्च । उनत्तेश्च “उन्देरिचादिः” (उ० १-१२) इत्युप्रत्ययः ॥ ४ ॥ (४१)

“प्र तद्वोचैयं भव्यायेन्दवे हव्यो नय इषवान्मम् रेजति रक्षोहा मन्म् रेजति । स्वयं सो असदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदुष-शंसोवत्तरमवं ध्रुमिव सवेत्” ॥

(कृ० सं० २-१-१७-१)

प्रतदिति । पारिच्छेपी अतिच्छेन्दा । षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । अहम् भव्याय भावनादीय (यो हविषा भावनमर्हति, न च भाव्यते, अहविर्भाक्त्वात्तस्यै) । सायणस्तु—भवन-शीलाय प्रतिदिनं कालामिदृश्या वर्धनशीलायेति व्याचक्ष्वी । हव्येभ्ये अमृतेन सर्वैस्य क्लेदयित्वा तस्मीत्यर्थम् । “तादर्थ्ये कतुर्वा” (पा० १-४-४४ वा०) तद्ध वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा यथादिष्टतमं तस्येन्दोस्ततदिति दुर्गः । प्रावोचैयम् प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासं, स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः । वचेल्लिङ्गाभिष्यद् (पा० ३-१-८६) “वच उम्” (पा० ७-४-२०) भविष्ये तु प्रवर्षीमि इति व्याख्यातम् । यः इन्दुः हव्यो न

१. यषपि—संघातो ग्रन्थः स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थिदुर्वा—हलेवं व्याख्यातम् (सि० कौ०) तथापि “श्लोक संघाते” “द्वेक-श्रेक शब्दोत्साहयोः” इति धातुपाठात् पूर्वोत्तरावैसन्दर्भेन धातुकोऽर्थः । अर्थनिर्दिष्टासाधुमिक्त्वाद्वा, उपलक्षण-त्वाद्वा धातुतामनेकावैक्यम् ॥

२. परच्छेपोऽसा ऋषिः ॥

३. असद्विषयश्चेन्दोऽसाः ॥

हवनाहं इव यो यहे, न चाह्वयते अहविर्भाक्त्वादेव । अथ च इषवान् अमवान् (निघं० २-७-१४) कामवान्वा । “इष इच्छायाम्” (तु० प०) कर्मणि भावे वा अह् । काशिनो होतृणां नित्यमभिसतफलसंप्रदानोन्मुखः । तत्संप्रदानोन्मुखतया च नित्यमसाकम् मन्म मननानि प्रज्ञानानि “मनु अवबोधने” (त० आ०) भावे मनिन् । “लोपश्चास्यान्तरस्यां म्योः” (पा० ६-४-१०७) इत्युकारलोपः । रेजति रेजयति आकम्पयति । उपकारितया नित्यमस्मानाकम्पितहृदयान्करोति । कथं नामैतं नित्यं सुखमेति । रेजतिरेतको धातुर्ग-ल्यर्थः (निघं० २-१४-६) इहाकम्पने प्रयुक्तः । भ्यसते रेजते इति यथाकर्म भयपेक्षयोः (निघं० ३-२१) निरुच्यते तत्रैव पदव्यत्ययो वा । अपि च रक्षोहा रक्षांसि बलेन प्रवृत्तरामसाकं मन्म रेजति । उक्तवदर्थः । यद्वा-मन्म कर्म तेषां हवनादिरूपं रेजति बलेन रेजयति गमयति नाशयतीत्यर्थः । रेजतिरिहान्तर्भावितत्पण्यः । किंच सः इन्दुः स्वयम् आदर्शवान्भूत्वा असदा निदः असदैमिनिन्दितारम् । दुर्मतिम् अस्मान्प्रति पापमर्तिं वधेः वज्रप्रहारादिभिर्हननोपायैः । “हनन्ध वधः” (पा० ३-३-७६) इति भावे अप् । तत्सन्धियोगेन वधादेशश्च । अजेत अजेत् क्षिपेत् । “अज गतिक्षेपणयोः” (भ्वा० प०) पदव्यत्यय आषः । जयेदिति दुर्गः । तेन चातिबलवतेन्दुनाऽभिहित्यनानोऽस्माकम् अघघांसः अघानां (पापानां) संसिता (कथयिता स्वपानामपि स्फीतिकर्ता जनपदेऽसीत्) स्त्रेनो वा (निघं० ३-२४-१३) अवसवेत् अधोगतिः स्यात् । अव इत्यथ इत्यस्यार्थः । अवसवणमेव पुनः प्रार्थ्यते—अवतरमिस्यादिना । ततश्च अवैतरम् अत्यन्तनिकृष्टम् ध्रुमम् क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकम् इव अव स्वस्थानाद-वाञ्छुवो भूत्वाऽसी सवेत् सवतु-गच्छतु अधः पतलित्वे-तदाशासहे ॥ १ ॥

अत्र बलकृतेर्दर्शनादसाविन्दुर्भूयः । अथास्या भाष्यम्—

प्रवर्षीमि तद्व्यायेन्दवे हवनाहं इव यद्वषवान्भवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सो असदमि-निन्दितारम् । वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदुष-शंसः । सतश्चावतरं ध्रुमिवावसवेत् ॥

१. स्वयमित्यात्मनेत्यर्थेऽप्ययम् । तेन चादरायांऽभिष्यज्यते । महाग्निं वरस्त्वं करोति तदलाहृतोऽर्थे एव नाप्यः ॥

२. अत्र असदिति पञ्चम्यन्तमसतोऽजेताद्विषेदवनयेदिति सायणः । आनिद इत्यवन्ध अमीत्यर्थः । निद इति “गिति कुरतामाम्” (भ्वा० प०) इत्यस्य कर्तरे कद्विनि अगो छुं (पा० ७-१-३९) ॥

३. अनेति निरुद्धार्थेऽवमार्थे—ऽप्ययम् । “निकृष्टप्रतिकृष्टावैर-फयाप्यावमाभयः” इत्यमरः ॥

गताथमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥ इह रेजति २ खवेत् २ इत्य-
भ्यासबाहुल्यं दृष्ट्वा प्रतिस्माधत्ते—

अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते ॥

इति । शब्दाभ्यासे यन्त्राभ्यासे विशेषो नास्ति तत्रैवं विशेष-
माचार्यो मन्त्रार्थसतत्त्वविदो मन्यन्ते यदुत्तरार्थभूयस्त्वमिति ।
नल्लक्ष्मणास एव शब्दः पुनरभ्यस्यते । लोकेऽपि चैतद्दृष्टम्—

यथा—ऽहो दर्शनीया+अहो दर्शनीयेति ॥

गुणातिशये हि स्त्रियाः शब्दाभ्यासः । तस्मान्मन्त्रेष्वपि
तद्वदेवेति न्याय्यम् ॥

तत्परुच्छेपस्य शीलम् ॥

तत् च पुनरेतत् परुच्छेपस्य तत्रात्रो मन्त्रदशः शीलम्
स्वभावः । स हि निर्यस्यैभ्यस्तैः शब्दैः सौति । मन्त्रदशोऽपि
स्वभाव उपेक्ष्य इत्युपप्रदर्शनायेदमुक्तम् ॥

अथ पुनः—

**परुच्छेप ऋषिः । पर्ववच्छेपः । परुषि परुषि
शेषोऽसेति वा ॥**

पर्ववत् वंशादिग्रन्थिमध्यवत् । “ग्रन्थिर्ना पर्वपर्वी”
इत्यमरः । अत्र ग्रन्थिपर्वं तन्मध्यमाच्छेदे । शेषः प्रजननं
(लिङ्गम्) । “विश्वो मेहो मेहनशेषी” इत्यमरः । यस्य स
परुच्छेप ऋषिः । पर्वशब्दस्य पर्वदेशः पृष्ठोद्गदित्वात् ।
अथ वा परुषि परुषि सर्वाङ्गसन्धिषु शेषः शेषकृतो
योगोऽस्य कामेन, सर्वाङ्गीणकामलादस्येति । शेषोऽर्कारान्त
एव तथैव निरुक्तेः (२-२१)

**इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनु-
क्रान्तानि ॥**

इति—करणः प्रकारवचनः । एवमेतानि यथा समाव्रतानि
सप्तविंशतिः सप्ताधिकविंशतिसंख्याकानि देवतानाम-
धेयानि नाशुरित्यत आरभ्य यावदिन्दुरिति । अनुक्रान्तानि
अनुक्रम्य क्रान्तानि कीर्तितानि, विशेषविषयका ॥

कः पुनरसौ विशेष इत्याह—

सूक्तभाञ्जि—हविर्भाञ्जि ॥

तेषां मध्ये कानिचित् सूक्त००भाञ्जि च । सूक्तं च
हविर्भाञ्जि भजन्ते । कानिचित्सूक्तमेव न हविर्निष्ठाह—

तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि ॥

१. यत्तत्—शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वम् ॥

२. अत्र संशिरार्यः ॥

३. नियमतः अभ्यस्तैः—असङ्गदमिहितैः ॥

४. उक्तं च “ये सान्तासोऽन्ताः” इति । “यस्यामुशन्तः
प्रहराम् शेषम्” (अ० सं० ८-३-२७) इत्यत्र यथा ॥

तथथा—

वेनो-सुनीति-क्रेत-इन्दुः ॥

इति । एभ्यो यान्यन्यानि त्रयोविंशतिः । तान्युभयं भजन्ते
सूक्तं च हविश्च । देवतास्त्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । घृतेन
उदकेन लमात्मानं वर्षयस्तेत्येवमाद्यभिधानार्थं विशेषप्रविभाग-
प्रज्ञप्तये । अहविर्भाञ्जिनामुदकमेवात्र घृतमित्येवमादि यथाव्या-
ख्यातं तदूतरेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

**प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैवा भवति ॥ ५ ॥ (४२)**

प्रजापतिः (२८) पाता-पालयितेति धातुतो विशेषो
निर्वचनप्रकारोऽर्थतस्तु तौल्यमेवेत्यसङ्गदमिहितं प्राक् (नि०
१०-११) ॥ ५ ॥ (४२)

**“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि
परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥” (अ० सं० ८-**

७-४-५ य० वा० सं० १०-२०=२३-६५)

प्रजापति इति । प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यमर्मस्यार्थं त्रिष्टुप् ।
प्रजापतिदैवत्वा । पितृयज्ञ उपस्थाने विनियुक्ता । राजसूये च
विनियोगो होमे । हे प्रजापते ! त्वत् लतः अन्यः कश्चित्
एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । “शेष्ठ-
न्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौपः । जातानि
प्रथमविकारभाञ्जि भूतजातानि । न परिवभूव न परिभवति
न परिगृह्णाति न व्यौग्रीति । परिपूर्वो भवतिरिह परिग्रहे । किंतु
त्वमेव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि सर्वदेवतारूपाणि वा परि-
गृह्य भवसि (त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य सर्वतो भवसि ।
यत एवं लां सर्वतो विभूतं पश्यामः सर्वस्वस्थानम्) अतो ब्रूमः
यत्कामाः यत्कलं कामयमाना वयं ते तुभ्यं जुहुमः इवांश्चि
प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । स कामोऽ-
स्माकं लवदुष्यानात्समृद्ध्यात् निर्यमेवेति प्रथमाशीः प्रार्थ्यते ।
अथ द्वितीया । वयं च रयीणां धनानाम् (निर्व० २-१०-
८) पतयः ईश्वराः (प्रभवः) स्याम भवेम इति ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जा-
तानि तानि परिवभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु-वयं स्याम पतयो रयीणां इत्याशीः ॥

१. जायतेऽश्लिषिपरिणमते वषतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवं पश्याम-
वविकारक्रममनुसृत्येत्यं व्याख्यातम् ॥

२. त्वमेवैतानि परिगृह्य सङ्गृह्य शक्नोषीति भावः ॥

३. अयं व्याख्याभागो दीर्घः ॥

इति—इयमपरा आशीर्द्धितीया । यत्कामा इति प्रथमा ।
अथवा—आशीरिस्त्राचार्यो दर्शयति । इयं मन्त्रगतैव । यत्रापि
न सात्तत्राव्याहारायैति । प्रकारार्थकेन इतिना बोध्यते ।
स्तुत्याशिषोर्नित्यसंबन्धादिति ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

अहिर्वाक्यातः । तस्यैषा भवति ॥६॥ (४३)

अहिः (२९) इत्येव व्याख्यातः निर्वचनतः “अहिरे-
यनात्” (नि० २-१७) इति । इह लमिषेयो मध्यमः
॥ ६ ॥ (४३)

“अञ्जामुक्यैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां
रजःसु सीदन् ॥ ६ ॥” (ऋ० सं० ५-३-२६)

अञ्जामिति । वसिष्ठस्यार्षमर्थचर्मम् । एकोनविंशलक्षरा
विराट्पिपदा अहिर्देवस्या । दधरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे
विनियुक्ता । हे स्तोतः । लम् रजःसु उदकेषु । लब्धव्येषु
निमित्तभूतेषु सीदन् एतस्मिन्कर्मण्यज्ञभावमुपगच्छन् इमम्
अञ्जाम् अञ्जुजम् । “सप्तम्यां जनेहः” (पा० ३-२-९७)
इति ङः । लिङ्गव्यत्ययेनात् । उदकजन्मानम् । नदीनाम्
नदनालाम् अपाम् बुध्ने बन्धने एतस्मिन्चन्तिरिक्ते वर्तमानम्
अहिं नेधानां हन्तारमिमं मध्यमं देवम् (इन्द्रम्) उक्थैः
स्तोत्रैः गृणीषे स्तौषि । “गृ णब्दे” (ऋ० प०) ङट् ।
पदव्यत्यय आर्षः ॥

अथास्या भाष्यम्—

अप्सुजमुक्यैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु
उदकेषु सीदन् । बुध्नन्तन्तिरिक्त्वं, बद्धा अस्मि-
न्धृता आप इति वा । इदमपीतरद्बुध्मेतत्सादेव,
बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति ॥

घा—शब्दोऽभिमतव्याख्यान्तरमपेक्ष्यामिहितः । इतरत्
शरीरम् । प्रबोदरादि ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

योऽहिः स बुध्न्यः । बुध्नन्तन्तिरिक्त्वं तन्निवा-
सात् । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ (४४)

अहिर्बुध्न्यः (३०) स एव अहिरेव, नाममेद एव,
नार्थमेदः । य एव अहिः स एव बुध्न्यः । एतावान्स्तु

१. पतेरिन्मन्त्रये (उ० ४-११४) गुणायादेशो यकारस्य
हकारो व्युत्पत्त्येव इत्येवं व्याख्यातपूर्वम् ॥

२. सायणस्तु—अगो लुकाऽहिमेव विस्मिन्ति—सीदन्तमिति ॥

३. “बच परिभाषणे” (अ० प०) इत्यस्यास्यकप्रत्ययः
(उ० २-८) संप्रसारणं चैत्युक्थब्धः स्तुतिपर्यायः । अत एवो-
क्थानि उक्थेर्वां शंसतीत्युक्थया यजमान इति दौक्षित्यचरणाः
प्राहुः (सि० कौ०) ॥

विशेषः । बुध्न००वासात् । अहिः बुध्न्यः । बुध्नमर्हतीत्यर्थं
“छन्दसि च” (पा० ५-१-६७) इति यत्प्रत्ययः
॥ ७ ॥ (४४)

“मा नोऽहिर्बुध्न्योरेषे धान्मा यज्ञो अंस
सिधदतायोः” ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० ५-३-२६)

मा न इति । पूर्वया समानार्थदिका “अहिर्बुध्न्यः” बुध्नेऽ-
न्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्वासौ बुध्न्यथेति कर्मधारयः ।
अन्तर्वर्तिन्याः सोऽमुरादेशः (पा० ७-१-३९) इति नल्लुक् ।
विधानसामर्थ्यात् । अमिरेष नः अस्मान् रिषे रेषणाय
हिंसकाय । रिषेहिंसार्थात् (भ्वा०-दि० प०) भावे क्तिप् ।
कस्यचित् माधात् मा प्रयच्छतु । दधातिरिह दानार्थः ।
ऋतायोः यज्ञकामस्य । क्यच् “व्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-
१७०) इत्युत्प्रत्ययः । अंस यजमानस्य यज्ञः मास्मिधत्
मास्तुवत् नित्यमविनाशेन वर्तताम् । लोढर्थे “मङ्गि ल्ह”
(पा० ३-३-१७५) यद्वा अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यसुहिंस्य
ऋतायोर्बुध्न्यकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः । सिधतिरिह
स्वर्गो (विनाशो) वर्तते । नैगमो धातुः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽस्मा
च सिधदज्ञकामस्य ॥

यज्ञोऽस्मा यज्ञः । तसोऽस्मा—पात्रविशेषश्च । यत्र संस्कृत-
मुख्यं हविर्भवति ॥ चकारेण द्वयमपि यज्ञशब्देनैव भाष्य-
कृता व्याख्यातम् । “तादृशीताच्छब्दम्” इति न्यायात् ।
सन्धिर्भाषः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥
(४५)

सुपर्णः (३१) स एव व्याख्यातः निर्वचनतः
“सुपर्णाः सुपतनाः” इत्येवं रश्मिनामसु (नि० ३-१२)
सुपसृष्टात्पणानेन गुण इह लमिषेयो मध्यमः ॥ ८ ॥ (४५)

“एकः सुपर्णः स संमुद्रमाविवेश स इदं
विश्वं भुवं विचष्टे । तं पाकैन् मनसाऽपश्य-
मन्तितुस्तं माता रेहि स उ रेहि मातरम्” ॥ ४॥

(ऋ० सं० ८-६-१६)

एक इति । सप्रिर्नाम वैरूप ऋषिः तपसः पुत्रो धर्मो वा
तस्येयमार्थं जगती । एकः अद्वितीयः । (यस्य प्रतिमानम-
न्यद्वितीयं नास्ति) सः सुपर्णः सुपतनो वायुर्मध्यमस्थानो
देवः । संमुद्रम् अन्तरिक्षम् (निघ० १-३-१५) नित्यम्
आविवेश आविष्टति । वर्तमाने छिद (पा० ३-४-६)
स च पुनः सर्वभूताग्रवेशी तदाविष्ट इदं विश्वं सर्वं

भुवनम् भूतजातम् विच्छेदे अनुप्राह्यताऽभिनिपश्यति । तम् एवैरूपं देवमहं पाकेन मनसा विपकप्रधानेन । सर्वगतमपि सन्तम् अन्तितः अन्तिकमिवे अपश्यम् दृष्टवानस्मि ऋषिदृष्टदेवतासत्त्वः कलेविदाचक्षाणो ब्रवीति—तं माता-००तरम् इति । माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिकी वाक् तं मध्यमं देवमहिर्बुध्यम् रेळिह आखादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । स उ खलु मातरं वाचं रेळिह केळि, तामेवो-पजीवति । “लिह आखादने” (अ० ७०) परसराश्रयत्वा-त्तोर्वृत्तेरस्थाल्मवैदिति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिनिपश्यति, तं पाकेन मनसा-पश्यमन्तितः । इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्पारुष्या-नसंयुक्ता । तं माता रेळि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेळि ॥

इत्युपेष्टादि व्याख्यातमथस्तात् (नि० १०-१०) ॥

अथ कमप्राप्तः—

पुरूरवाः बहुधा रोरुयते । तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (४६)

पुरूरवः (३२) मध्यमः । विज्ञायते हि—“प्राण एव हि पुरूरवाः” इति । सः बहुधा रोरुयते—स्तनयति तेनासौ पुरूरवाः । तथा च पुरुषशब्दोपपदाद् भुशर्वाविशिष्टाद्रौतेरनुनि “अन्येषामपि” (६-३-१३०) इति पूर्वपदस्य धीर्वः । पूर्व-नेकविधं स्तनयितुशब्दं भुशं करोति यः स पुरूरवाः ॥ ९ ॥ (४६)

“समस्मिञ्जायमान आसत् प्रा उतेर्मवर्धञ्छ-द्यः । स्वर्गताः । महे यत्त्वा पुरूरवो रणाया-वर्धन्यदस्युहत्याय देवाः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२)

१. समीपे वर्तमानमिव । “अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भव-लाघुदात्तत्वं च” इति कादिलोपः । सार्धैर्विभक्तिकोऽत्र तसिः ॥

२. यदा सुपर्णः पक्ष्वाभिराचारसञ्चारी एकः प्राणवायुः पर-मात्मा वा । समुद्रं समुद्रवन्त्वापोऽलादिति समुद्रमन्तरिक्षं, यदा समुद्रवन्—सर्वतोपगमनं तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्टवान् । “तत्पृष्ठा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । बाहुपक्षे—वाच्यादिरूपेणाविवेश । स इदं विधं सर्वं लोकं विच्छेदे विशेषेण खयापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं प्रख्यातं कुर्वन्ति तं देवमु-पासकोऽहं पाकेन परिपक्वानेन मनसा अन्तितः—अन्तिके समीपे स्मद्वयेऽपश्यम तं प्राणं माता वायू रेळिह—वाक् प्राणेऽन्तर्भवती-त्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति सायणव्याख्यानम् ॥

समस्मिन्निति । उर्वस्या आर्षं त्रिष्टुप् । अस्मिन् एत-स्मिन्पूरुषसि जायमाने वर्षकर्मणि प्रतिजायमाने प्रादृक्काळे “कर्मजन्मोऽनः” इति श्रुक् । प्राः आपः सम् समागच्छ (तं परिवार्य—तद्विषयतामुपगम्य) आसत् आसते तिष्ठन्ति । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) उत अपिच (यथायथैव-सुबुधवादार्थांश-नद आरोहति तथा तथैव ताः) नद्यः नदना-वशात् स्वर्गताः स्वर्गगामिन्यः भूजैः । “नस्तन्निपत्तानुत्प्र-तूतैस्तूतानि छन्दसि” (पा० ८-२-६१) इति उद्यमना-र्थस्य गुरीधातोः (दि० आ०) गूर्तति निष्ठान्तो निपातः । तदधिकारोद्भवेन ईम् एनम् अवर्धन् वर्धयन्ति । लङ्घं लङ् (पा० ३-४-६) अतः परं स्तूयमानः प्रलक्षीभूत इति प्रलक्षकृतोऽवर्धन्य—हे पुरूरवः ! यत् गत्वा त्वा-खाम् महे महते रणाय मेघेन सह रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय मेघवधाय च अवर्धन् वर्धयन्ति देवाः माध्यमिकाः । तस्मात्त्वामवश्यं प्राः समागम्यासते । वर्धयन्ति च नद्यः । सर्वथापि महाबुभावस्त्वं सर्वमपि त्वम्पुनश्चत इति भावः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

समासतासिञ्जायमाने प्रा गमनादपो—देव-पत्न्यो वा । अपि चैनमवर्धयन्नद्यः स्वर्गताः स्वर्ग-गामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणी-याय संग्रामायावर्धयन् । दस्युहत्याय च देवा-देवाः ॥ १० ॥ (४७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां० दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

प्रा-गमनता । गतेनो (उ० ३-६) बाहुलकाहिलो-पश्च । देवपत्न्यो वेति वृथक्त्वेन दर्शयति । तथापि योज्यते—समागम्यैतस्मिन्नेव पुरूरवसि राक्षि आसत् प्राः सर्वा देव-

१. देवा इत्यभिप्रेतः ॥

२. सुतरां तद्विषयतामुपगच्छन्त्यः ॥

३. इत्याख्ये । तथाच—

देवोर्वशीतिहासोऽत्र वैश्वधार्थं प्रवर्ण्यते ।

मित्रश्च वरुणश्चोर्षो दीक्षितो प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥ १ ॥

रेतः सिचिचतुः सखस्तस्कुम्भे न्यदबुद्धादा ।

तां शसवन्तो मनुजोऽग्रेया भूमी भवेति तौ ॥ २ ॥

अत्रान्तर-इलो रात्रा मनोः पुत्रश्च संयुतः ।

मृगया संचरन्ताश्चो देवीकीर्णं निवेश ह ॥ ३ ॥

यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भरितोपयत् ।

अत्राविशन्नुपान्सी स्वादिच्छत्वा, तत्र चाविशत् ॥ ४ ॥

स्त्रीभूत्वा व्रीडितः ततोऽप्राचछरणं शिवमजसा ।

इयं प्रसाधता राजश्रित्युक्तः शम्भुना नृपः ॥ ५ ॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये ।

पक्रयः । स हि क्षीणां स्वभावो यत्प्रजायमानां श्रियं परिवर्धयामास । उतापि चैमेनमवर्षेज्यवर्धयन् नयो नदनाः स्तुतिपराभ्राः । तस्य स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्य अपरप्रणेया ईश्वराः । अपि-
नैतत्सर्वमप्युपपद्यते पुरुषः । त्वयि-यद्यस्मान्महे महते
रणाय रमणीयाय संप्रामायादुरैः सह दस्युहत्याय शत्रुवधाय
च त्वा त्वामवर्धयन् स्वमहिमस्मिन्नयः नः अयुराजेष्वसीति
पुरथैकुः देवा देवा इति द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थं यस्मात्
क्षयते समाप्तमिति ॥ १० ॥ (४७)

इति श्रीमद्यास्त्रमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० कां०
दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ दशमाध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

अकरोस्ता नृपं देवी पणमासास्यासुत्तज्जकम् ॥ ६ ॥
ततः कदाचित्काले बुधः सोम्यर्षमोहितः ।
अप्सरस्यो विक्षिप्तं तामिच्छां सहतवान्मुदा ॥ ७ ॥
तदेजायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुषवाः ।
तमुर्वशी च चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥ ८ ॥
तस्यादन्त्यं नमं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम् ।
स्तुतादुरणकौ त्वं च समीपं कुश मे द्रुतम् ॥ ९ ॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् ।
चतुरभ्ये गते राज्ञौ देवैरुपकृतयम् ॥ १० ॥
हृतं तस्य ध्वनिं ह्रत्वा नम एव स भूषितः ।
उत्थाय जित्वा तावागच्छेलेवं जयको नृपः ॥ ११ ॥
विभुता दक्षिणोऽस्यै स नम एव पुरुषवाः ।
अथ सा विहसमया कुर्वशी तु दिवं गयी ॥ १२ ॥
तत उन्मत्तवद्राजा विद्वुस्तमितस्ततः ।
कुर्वन्नन्येषणं तीरे सरतो मानसस्य ताम् ॥ १३ ॥
विहरन्तीमन्तरिभिः सहापश्यत्पुरुषवाः ।
पुनः स चकमे भोक्तुमर्षीं च पुरुषवाः ॥ १४ ॥
साक्षं साऽपश्यदुत्सवा प्रसन्नाद्य ज्ञेयति तम् ।
रक्षुर्वैश्यैरुत्सवादमिमयोऽप्युत्सवयत् ॥ १५ ॥
इति ॥ अत्र वाजसनेयकम्—“उर्वशी हाप्तराः पुरुषवसनेलं चकमे
तश्च विन्त्यमानोवाच” इत्यादि ॥
१. पथ कथाप्रसङ्ग उर्वशीयाः प्रजननसामयिकाः । सा हि प्रति-
वर्षं तेनाहितगमौ झुपुते तदन्वितः ॥
२. सापथस्थित्यसिद्धिं व्याचख्यौ—“अनया (आचा) पताभिः
संसर्गस्वयानुभूत इति (तं प्रत्याचक्षाणां) उर्वशी वदति—अस्मि-
न्यपुरुषमपि जायमाने शा अप्तरसो देवदेव्या अपि समासत
सङ्गता अभवन् । अथवा—जायमाने—यद्यपि प्रवर्धमाने सति शाः
देवपत्न्योऽपि समासत—समभवन् । उतापि च श्येनं पुरुषवसं
स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो गच्छतासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच दे
पुरुषः । यद्यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय सङ्गा-
माय दस्युहत्याय दस्युहननाय देवास्त्वामवर्धयन्” इति ॥

एकादशोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

अथ श्येन इत्यादीनि षट्त्रिंशत्पदानि मध्यमाभिधानानि,
तत्र—

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

श्येनः (१) इत्येष व्याख्यातः अश्वनामसु “श्येनः
शंसनीयं गच्छती”ति (नि० ४-२४) इह लभिषेधो
मध्यमः । तस्य तदभिषेयस्येन्द्रस्य एषा स्तुतिरनन्तरीया
ऋग् भवति इत्येवं सर्वत्र योज्यम् ॥ १ ॥

“आदाय श्येनो अमरुत्तोमं सहस्रं सर्वं
अयुतं च साकम् । अत्रा पुरन्धिरदहदादरातीमदे
सोमस्य मूरा अमूराः” ॥ ७ ॥

(ऋ० सं० ३-६-१५)

आदायेति । वामदेवस्यायं श्येननाम्येकाहं माध्यन्दिनस-
वने मरुलतीयशाले शस्यते । अजिरे च । तथाच सूक्तविनियोगे
सूत्रितम्—“श्येनाजिराभ्यामभिचरन्त्यजेताहं मेयुरि”ति ।
श्येनः शंसनीयगमन इन्द्रः प्रप्तं सोमम् आदाय अम-
रुत् अहरत् । इत्य भः (पा० ३-१-८४ वा) अपिषवदि-
त्यर्थः । क ई यत्र—सहस्रम् अयुतं च सवान् शुलाः
साकम् संभूयजिनः कुर्वन्ति । अत्र—सहस्रासुतशब्दावपरि-
मिताभिधायकौ । बहुबोचकाविति यावत् । अस्ति हि विशेष-
शब्दः सामान्येऽपि भवतीति । तद्यथा—हिमनोदकेनेति ।
तदेतत्सत्रपक्षे व्याख्येयमदक्षिणालातनाणाम् । वस्तुतस्तु—
सहस्रसाम्यं सत्रं याज्ञिकाः पठन्ति । तद्यथा—अतिरात्रयोर्मध्ये
सहस्रमहानि, शतकुलो वसरात्रस्याद्विस्तरैः सहस्रसाम्यमिति ।
तदहो सहस्रं दशभिश्चमसैर्गुणितं वमसपरिसंख्ययोपलक्ष्यमाण-
मयुतं सोमभक्षणां संपद्यते । सोमभक्षनिष्कयणश्रुतिश्च दक्षि-
णानामस्ति—“था सदस्येभ्यो ददाति सोमपीथं तैया निष्की-
णीत” इति । तथा च सहस्रं सवान्नाकं यत्र कुर्वन्ति । अयुतं
च दक्षिणा ददति इति व्याख्येयं तदेतद्भाष्ये स्फुटम् । अत्र
अत्र । संक्षिप्तायां धीर्धः (पा० ६-३-१३७) अस्मिन्स-
हस्रसाम्ये सत्रे पुरन्धिः पुरुषो बहुनो धनस्य धाता

१. पतवादिकमिदं सत्तर्षं सूक्तम् ॥

२. हरणमिह स्वीकारः पानरूपः । “हरणं प्रापणं स्वीकारः
सोयं नाशनं चे”ति (सि० कौ०) ॥

३. सोमपानं, तत्फलमित्यर्थः । तथा—दक्षिणया, सोमपीथसम-
संख्याकदक्षिणारूपमिच्छ्यदातेन तत्कारं लभेत्यर्थः । सत्रमद-
क्षिणमपि तत्र सोमपीथं सदक्षिणमिति तात्पर्यम् । तुर्गस्तु—हर्मा
ह्रतिमुपन्यस्य—नचासतिप्रभेदे कृत्वाभो न्याय्य इति । असत्यपि
ऋत्विग्दक्षिणादानसंज्ञके सहस्रसाम्यमेव सत्राणां, प्रासर्पकाभि-
प्रायं वा अयुतम् । अथवा सहस्रमिति बहुनाम, सहस्रं सवान्
अभिषया बहवः । प्रतिसवमभिषवमभिषेयस्य यस्मिन्कासिद्विद्वि-
षावति सोमे अयुतं च दक्षिणा बहव इत्यर्थमाह ॥

दाता । प्रयोदैराधिः । स इयेनः (इन्द्रः) सोमस्य मदे तृती तृतायां स्वयम् अमूरः अमूढः निःसाध्वैतः सन् अरातीः अभिमानसुरान् मूराः मूढाः मूढान् अप्रतिपत्तिकान् मूढान् अजहात् प्राणैरभ्यजयत् । तदेतत्प्रयत्नपक्षे देवानाम् । त्रिवैपक्षे तु अरातीः अदानान् । रातिर्दानार्थस्तत्प्रतिषेधेनारातीः । न रातिर्दानं येषां तासु दास्यामीत्येवंधियो मूराः मूढान् मन्दमतीन् कार्पण्यसंयुक्तान् प्रति सोमस्य मदे प्राप्ते सति अमूरः अमूढः अकृपणो भूत्वा अजहात् धनमखजहात्सपेदे इत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः शत्रुवैचनः पुंलिङ्गोऽपि स्त्रीलिङ्गतया व्यत्ययेन निर्दिष्टः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आदाय इयेनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह । सहस्रं—सहस्रसाम्यमभिप्रेत्य, तत्रायुतं सोम-भक्षा—स्तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमितान् । अदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः । ऐन्द्रे च सृक्ते सोमपानेन स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

सह संभय यत्र कुर्वन्ति “तत्रे”ति शेषः । अर्थान्तरमाह—सह००प्रेत्य इति । तत्र सहस्रसाध्ये सत्रे—अयुतम् कमस-परिसंख्येत्युक्तमथर्थात् । तत्र पुरन्धिरिति मेदपक्षे देवानामसुराश्चापि “पूर्वदेवाः सुरद्विप” इत्यभिधानम् । त्रिवैपक्षे व्याचष्टे—अदानानिति वेति । एतत्तत्त्वं व्याख्यातमधस्तात् । ननु मदे इत्यादिद्वयपदानेन्द्राभिधानमिति कथं इयेनोऽनेन्द्रे इत्यत आह—ऐन्द्रे चेत्यादि ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

ओषधिः सोमः । सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति ॥

सोमः (२) निर्वैक्यः स पुनरेव ओषधिः हैमवतो मौजवतो वा वनसतिः । स कस्मात् ? सुनोतेः । “षुञ् अभिषदे” (सा० उ०) इत्यस्य । स्यते “अतिस्तु—सु—हु०” (उ० १-१३७) इत्यादिना क्रमेण मन्त्रस्यैव गुणः । स्यते

१. पुरधिः सन्पुरन्धिः । दधातिर्ददात्यर्थेऽसकृदभिहितः ॥

२. निमैवः । अत्र रस्य ढमानो नैगमसंमतः । लोकैऽपि रल-योर्द्वयोश्च साधनं पञ्चते ॥

३. नैरकायामयं पक्षः । अथिवात्वादित्याक्यो मुहुंयःस्वदेव-तासौरभ्युपेता इत्युक्तमथस्तात् ॥

४. यदा अदातुनपि दातुनसंपादयत् । वे हि दक्षिणया सोम-पीथफलं यजमानाय दातुं न प्राप्तवैत्स्यमोत्साह्य सोमपानप्रमत्तान्स्पाय तैरदापयित्यर्थः ॥

५. “रिचौ वैरिसप्तस्त्रादिचिद्वैषण्डुर्द्वैदः । अभिवातिपरारातिप्र-त्यर्थिपरिपन्थिनः” इत्यमरः ॥

६. मन्त्रव्याख्याकाले ॥

अभिषुयते ह्यसौ यज्ञे । तदाह—यदेनमिति । कर्मकारकमेनेन दर्शयति । स कथं मध्यस्थानः ? भवति हि तमधिकृत्य—“यत्तं सोम ! द्विवि ज्योतिः” (य० वा० सं० ६-३३) इति । “सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पवते स तृतीयमिति स तनुकरणे तं सर्वं स्वतन्मूढमाप्याययति” (श० ब्रा० ३-१-४-१२) इति तस्मादस्यैव सा तन्वैष-न्द्रमाः, रसात्मकत्वात् । वायुर्वा सोऽयमेवमात्मानमापायाभिषु-यत इति भवति स मध्यमः ॥

बहुलमस्य नैषण्डुकं वृत्तमाथर्वमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरि-ष्यामः ॥ २ ॥

अस्य सोमस्य नैषण्डुकम् अभिधानकृतं वृत्तं बहुल-मायीक्येन “वर्तते” इति शेषः । अत्रार्था स्तुतिः (परायां) तद्यथा प्रायः पावमानं मण्डलम् । कश्चित् प्राधान्येन स्वप्रधाना स्तुतिः । एवमाथर्वमिव चित्रतः स्तुतिः स्यात् । तस्य एतस्य पावमानीषु ऋक्ष निदर्शनाय वयम् उदाहरिष्यामः परार्थत्वं स्तुतेः स्वार्थत्वं च । परार्थं तावदुदाह्रियते । तद्यथा—॥ २ ॥

“स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्य सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः” ॥

(ऋ० सं० ६-७-१६-१ सा० सं० छं० आ० ५-२-४-२)

स्वादिष्टयेति मधुच्छन्दस आर्षं गायत्री । प्रावसोत्रे विनियुक्ता । हे सोम ! त्वम् स्वादिष्टया स्वादुतमया मदि-ष्टया मादयितुतमया च धारया अभिरक्षणेन पर्वस्य प्रसर । प्रकृत्वादिवाक्यमेवे तृतीया (पा० २-३-१८ वा०) । यतस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् सुतः अभिषुतोऽसि । किं कर्तुम् ? पातवे पातुम् “तुमर्थे—” (पा० ३-४-९) तवेन्द्रस्यैव । अत्रेन्द्रार्थं पर्वस्यैव स्वार्थता लक्ष्यते ॥ १ ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैवाऽपरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

अत्र अथ—शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता स्तुतेराधिकरोति । चन्द्रमसो वेति । चन्द्रत्वमापन्नसा-म्योपधिसोमस्य वा । यथोक्तमनुपदम्—“स तनुकरणे” । इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादधिकारादस्मिन्प्रक्रमे चन्द्रमसः । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । एतस्य ओषधिसोमस्य वाऽ-धियज्ञमापन्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति—॥ ३ ॥

“सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिपन्त्योषधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ८-३-२०)

सोममिति । सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षमनुष्ठुर् विवाहे विनियुक्ता । तं सोमं मन्यते जानाति । कः ? पवित्रान् अवैधेन (कामार्थं चिकित्सायर्थं वा) पीतसोमः । यत् यं सोमम् ओषधिम् बलीरूपम् संपिबन्ति संचूर्णयन्ति (अमिषुल्य पिबन्ति) केचिद्रासायनिकाः । नचासौ सोमो न च वे सोमं पवित्रांसः सोमपा उच्यन्ते । यतोऽसौ वृथा सुतः सोम इति । कस्तर्हि सोमः ? उच्यते—सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । अस्ति हि ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवचनः । “तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्” इति यथा । ऋत्विजो यजमानाश्च यागसाधनभूतं विदुः । जानन्ति संस्कृतम् । तस्य अंगम् । यदा कर्मणि षष्ठी । तं सोमम् कश्चन अयज्वा (अनधिकृतो यजमानत्वेन) नाश्नाति न पिबति ॥ ३ ॥

तथा चास्या भाष्यम्—

“सोमं मन्यते पवित्रान् यत्संपिबन्त्योषधिम्” । इति वृथा सुतसोममाह । “सोमं यं ब्रह्माणो विदुः” इति “न तस्याश्नाति कश्चना” ऽयज्वेत्यधियज्ञम् ॥

इति—अनेन तावदर्धेनानां मन्त्र एव वृथा सुतं सोममसोममाह । पातृश्वासोमपान् । अत्र हेतुमाह—सोमं००० इति । इति करणो हेत्वर्थः । यत्सं सोमं मन्यते यं ब्रह्माणो विदुः “संस्कृतु”मिति शेषः । तस्य तं यज्वभिः संस्कृतम् कश्चन अयज्वा अनधिकृतो नाश्नाति । इत्यधियज्ञम् इति विषयमुपप्रदर्शयति ॥

अथाधिदैवतम् । “सोमं मन्यते पवित्रान् यत्संपिबन्त्योषधिम्” इति यजुः सुतसोममाह । “सोमं यं ब्रह्माणो विदुः”श्चन्द्रमसं, “न तस्याश्नाति कश्चना” देव इति ॥

अत्र अथ—इति विषयान्तरसधिकरोति । उक्तं हि “चन्द्रमसोवे—” (नि० २१-३)—ति, तदुपप्रदर्शनायैवाह—सोमं०००षधिम् । इति । इति एष यजुर्मन्त्रः सुतम् सोममधियज्ञं चन्द्रमसमपेक्ष्य असोममाह । यथा पूर्वस्मिन्रासायनिकसोमस्यासोमत्वमधियज्ञमपेक्ष्य, एवमिदानीं—अधियज्ञसोमस्यासोमत्वमधियज्ञसोमं चन्द्रमसमपेक्ष्य, एवं कृत्वा—सोमं यं००० इति । देवानां हि भक्षयत्वेन विपरिणतश्चन्द्रमाः “सोमो नूतमेव

१. राजसूयनेनेति करणे यज्वेत्यस्तिः । तथाचोक्तम्—“सर्वे वेदा यजुः प्रोक्तास्तद्देवाश्च ऋगादयः” इति । अत एव च “यजुः सर्वत्र गीयते” इत्येव प्रवादो वाक्षिकानाम् । जैमिनिनापि “तेषामृग्यज्ञा-थैवज्ञेन पादव्यवस्था, गीतिषु समाख्या, क्षेत्रे यजुःशब्द” इति धृतिरिति (अ० २ पा० १ सू० ३३-३४-३५) तेषाम्—यजुर्गाम्ये सा ऋक् यजेत्याधर्यः ॥

तद्देवानाममन्त्रम्” इति ह विज्ञायते । एवमस्य खप्रधाना सोमस्य स्तुतिः ॥

अथैषाऽपरा भवति । चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

सा पुनरियं किमर्थम् ? “आश्वमेधेनैव प्राधान्येन” (नि० ११-२) इत्युक्तम् । तथा चेयम् अपरा अन्या स्वाध्याप-धान्या स्तुतिरप्यस्ति सोमसेत्युपप्रदर्शनार्थमाह— ४ ॥

“यत्त्वां देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ८-३-२०)

यस्वेति । आर्षादि पूर्ववत् । हे देव ! सोम ! यत् यदा त्वां लाम् ओषधिरूपम् प्रपिबन्ति पातुं प्रारभन्ते ऋत्विग्यजमानास्त्रिषु सवनेषु । आश्वकृतावत्र प्रशब्दः । ततः अनन्तरमेव पुनः विशेषेण आप्यायसे वर्धते । तदुक्तमधियज्ञे—“आप्यायन-माप्यायैस्—संतेपयांसि—इति भक्ष्यशेषान्” इति । वायुः सोमस्य तव रक्षिता भवति । यथा न शुष्यति तथाऽसौ करोति । यो हि शोषकत्वेन लोके प्रसिद्धः । अयमर्थः—सोमाचारवनस्यतिविकार—ग्रह—(पात्र) द्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । “वायुगोपा वनसतयः” इति श्रुतेः । किंच मासः मस्यते परिसीयते पात्रेण (चमसेन) इति मासः सोम एव । “मसी परिमाणः” (दि० प०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९) उपधाश्लिः । स लम् समानाम् संवत्सराणाम् । “संवत्सरो वत्सरोऽब्दो द्वायनोऽस्त्री शारत्समाः” इत्यमरः । आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकास्त्रेयुःश्रीयमानत्वात् । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुतेः । ज्योतिः सोमः । एवं बलीरूप-सोमपक्षे योजना ॥ ५ ॥

१. “पुनरप्रथमे विशेषे च” हलमिधानम् ॥

२. केचित्तु व्याचक्षते—पातुं पातुमभिवर्धयति समुज्ज्वलयतीति यावत् । न ते पाते एति तेऽपिगच्छन्तीति भावः । ततश्चाभिधृ-द्वास्ते (प्राप्तसुस्त्वा महावीर्याः) प्रभापन्ते—“हन्ताहं पृथिवी-मिमां निर्दधानीहवेहवा । कुर्विस्सोमस्यापामिति” (ऋ० सं० ८-६-२७) व्याख्यातमेतद्वत्सात् (नि० १-२-३) ॥

३. “आप्यायस्व समेतु ते” (ऋ० सं० १-६-२२) इति प्राप्तःसवने । “सं ते पयांसि ससु यमिषु वाजाः” (ऋ० सं० १-६-२२) इति वृत्तरपोः (मध्याह्न—सर्व—) सवनयोर्वि-नियुज्यते पतैस्त्वमाप्यायसे । अभिमन्त्रितो वर्धतेऽभिवर्धयति च पातुमित्येवमुक्तोऽस्ति ॥

४. तस्मिन्निह काष्ठमपे प्राप्ते सोमो न शुष्यतीति प्रसिद्धं याचि-कानाम् ॥

इत्यधियज्ञपक्षे—अधिदैवतपक्षेऽपि योजना यथा भाष्यम्—

“यस्त्वां देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः” । इति नाराशंसानभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापर-
पक्षाविति वा ॥

नाराशंसान् सोमस्य पातृविशेषान् । इत्यधियज्ञपक्षे ।
अथाधिदैवपक्षे । पूर्वैति कृष्णपक्षशुक्लपक्षौ अभिप्रेत्य । कृष्णे
त्वां सोमं चन्द्रमसं पिबन्ति देवाः पुनः शुक्ले आप्यायसे
(कलोपचयाद्दर्पसे) इति वा अनेनोच्यते ॥

“वायुः सोमस्य रक्षिता” । वायुमस्य रक्षि-
तारमाह । साहचर्याद्रसहरणाद्वा ॥

रक्षितेति । वायव्येष्वसौ पात्रेण गृहीतो रक्ष्यत इति—
वायु००माह मन्त्रह् । हेत्वन्तरमाह—साह०००णाद्वा
वायुसहचरितो ह्यसौ, तेन नित्यं सहचरणादविनाभावात्कर्मणः,
रसहरणाद्वा । सर्वरसापहारी वायुः समर्थः सत्यञ्च शोषयति
सोमं तदस्य स्रव्यं, तेन सोमो रक्षितो भवति ॥

समानां—संवत्सराणां मास आकृतिः सोमो
रूपविशेषैरौषधिश्वन्द्रमा वा ॥

मासः माता (परिमाता) निर्माता सोम ओषधिः ।
संवत्सराणाम् आकृतिराकर्ता व्यवच्छेदको भवति ।
कैः ? रूपविशेषैः । पर्णानामुपचयापचयरूपैः । अयमर्थः—
सोमस्य चन्द्रमसः कलोपचयमनु प्रत्यहमेकैकद्येन कला इव
चन्द्रमसः, पर्णान्युपनीयन्ते स पौर्णमास्यां पञ्चदशपर्णैः संप-
र्यते । पौर्णमास्याः पुनः प्रातः कलाहानी चन्द्रमस इव, एकैकं
पर्णमुपनीयते इति ओषधेः सोमस्य, सोमस्य चन्द्रमसः सैमत्वं
संपर्यते, तदायुर्वैद्विदः सोमलक्षणं रसायनतन्त्रे स्मरन्ति ।

१. सायणस्तु—चन्द्रपक्षे—हे देव ! सोम ! यद्यदा त्वां प्रपिबन्ति
रश्मयोऽपरपक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे वायुश्च
सोमस्य तव रक्षिता । वायव्यधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किं च समानां
संवत्सराणां मासः पक्षेकैवचनमेतत् । मासस्य च आकृतिः
कर्ता त्वं चास्यैककलाहासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संव-
त्सर इति ॥

२. ओषधिरूपस्य वनस्पतेः । अस्य पर्णानीलजान्नवः ।
कथम् ? प्रसहं चन्द्रमसः कलोपचयमनु । “जज्ञेऽनुः” (पा०
२-३-८) इति द्वितीया । कलोपचयमनुलक्ष्य । क इव ?
चन्द्रमसः इयेनकला इव । इयेनः शुक्लः पाण्डुरः इत्यनर्थान्तरम् ।
“इयेनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति मेदिनी । एतेन सोमस्य पर्णान्वयि
शुक्लान्वय पाण्डुरप्राप्तायि भवन्तीति ज्ञाप्यते । तदेतदुक्तव्याख्यान-
मेवोक्तमिति तदपि व्याख्यासापेक्षमभूत् ॥

३. एष पात्रो दुर्गव्याख्यायां मुद्रितपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
कलिकातामुद्रिते सोमस्येति सकृदेवास्ति । सामअस्याय च
मुन्मर्दमुद्रितपाठस्य क्षिप्तमेतन्मयेत्यवगन्तव्यम् ॥

अमुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्यां पर्णानां सा सोमलक्षणद्वारेण
समानां संवत्सराणां मासः मासस्य आकृतिराकर्ता
(व्यवच्छेदको) भवति सोमो रूपविशेषैः । तदेवं पर्णा-
नामुपचयापचयाभ्यामन्यदन्यान् प्रतिपद्यते, एवमधियज्ञेऽपि
स एव ओषधिः सोमः ॥

अथाधिदैवते—चन्द्रमा चेति । अयमर्थः—“यस्त्वां देव
प्रपिबन्ति”—इति । अपरपक्षे पीयसे रश्मिभिः । तदुक्तम्—
“यमर्क्षितुमाक्षितयुः पिबन्ति” इति “तत् आप्यायसे पुनः”—
त्वां पूर्वपक्षमैष्याययन्तीति । तदुक्तम्—“यथा देवा अंशु-
मांष्याययन्ति” इति । “वायुमस्य (सोमस्य चन्द्रमसो) रक्षि-
तारमाह” एष ह्येनं सूक्ष्मया रश्मिनाब्जा सुसुष्णाख्यया पुनर्य-
थाकालमापूरयति । “समानां संवत्सराणां मासः” “चन्द्रमाः” =
“सोमः” लक्षणं ज्ञातुं मासः द्वादशकृत्यो मासभूतमात्मानमा-
वर्तयन् संवत्सराणां (आ-) कर्ता भवति “रूपविशेषैः”
इति । कलानामुपचयापचयविशेषाभ्यां रूपविशेषाश्चन्द्रमसः
प्रतिितिधि भवन्ति ॥

अत्र केचित्—“स्वादिष्टया मदिष्टया” इत्यस्यामपि
अधिदैवतमर्थं व्याचक्षते तन्मतनेनोच्यते—हे भगवन् ! सोम !
चन्द्र ! त्वं स्वादिष्टया अतिशयेन स्वादुतमया मदिष्टया
अतिशयेन मद्वितुतमया च लोकानाम् । स्वया धारया
प्रत्यहमेकैकया कलया पचस्व प्रक्षर । यतस्त्वम् इन्द्राय
सूर्याय पातत्रे (पातुम्) सुतः आपूरितोऽसि सुष्ठुणेन
रश्मिना । इति ॥

१. “पद्मोमासः”—(पा० ६-१-६३) इत्यादिना मासस्य
मासादेशः ॥

२. कृष्णपक्षे । शुक्लादिमासक्रमोऽनाभिस्थितिसौष्ठवः । भाष्य-
कृतं पूर्वपक्षापरपक्षौ चेति वदन् पानदृष्ट्योः कममभिदधौ । तन्मतेन
कृष्णादिरेव मासः । युज्यते च सः मासं परिच्छिन्दश्चन्द्रमा
मासोऽयमिति तदनेनोपलक्षणविधयेति स्पष्टमनुपपन्नमेवाधिदैवतपक्षे
मन्त्रव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

३. शुक्लपक्षे, शुक्लादिमासक्रमेण । अत्यन्तसंयोगे त्रितीया
(पा० २-३-५) तथा च व्याप्त्येलाख्याहार्यम् ॥

४. उपलक्षणविधयेत्यर्थः । “मसौ परिमाणे” (दि० प०)
इति श्रुतिः करणे षष्ठा निष्पन्नस्य मासशब्दस्य परिच्छेदकार्थत्व-
मुक्तमपह्लात् । तथाच मासपरिच्छेदकारणमासश्चन्द्रमाः । स हि
कलाभिर्वृष्ट्या पूर्णो मासमपि स्वमानेन परिच्छिद्यति । पूर्णो
मासोऽस्यां ववैत इति पौर्णमासी तिथिरुच्यते “पूर्णिमासादण्य-
वत्कस्यः” (पा० ७-३-२३ वा०) इति वचनादण्यवादिद्वितीयो ॥

५. एष आकृतिरित्यस्याप्येतो निर्देशः । तत्र कर्ता इत्येव पात्रो
मुद्रितपुस्तकेषु ॥

६. एष हि मध्यस्थानदेवतात्वेन तथा व्याख्यातोऽपह्लात्
(निर्घ० १०-८) तदर्थं सुतः । किं कर्तुम् ? पातुम् । तुमर्थे
तवेन् । तथाच सूर्योऽयं पूरयति पिबति चैवाश्नायते ॥

७. सुसुष्णाख्यया रश्मिनाब्जा । सूर्येण वायुना वा ॥

अथ क्रमप्राप्तं चन्द्रमसं त्रिधा निर्वचि—

चन्द्रमाश्चायन्द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्रं मानमस्येति वा ॥

चन्द्रमाः (३) कस्मात् ? स हि वायन् पश्यन्मन-
भूतान्पुण्यैवस्थितः सन् **द्रमति** गच्छतीति वायनाद्रमतेरञ्जु-
न्वायन् शब्दस्य चन्भावः । “वायु पूजा निशमनयोः” (भा०
७०) ततः शतरि रूपम् “द्रमति” (भा० प०) मत्वर्थः ।
अथ वा चान्द्रश्चासौ माता निर्माता च सर्वस्येति चन्द्रमाः ।
तथा च चन्द्रशब्दे उपपदे “चन्द्रं भो हित्” (उ० ४-
२२२) इत्यमुन् विरवाङ्गिणोः । अथ वा चान्द्रं मानम-
स्येति चन्द्रमाः । अत्रायो द्विधातुजो द्वितीये चन्द्रशब्दः पूर्व-
पदं मातोत्तरपदम् । तृतीये तु न समानाधिकरणमपि तु बहु-
भ्रीहिः । चान्द्रं चन्द्रसंबन्धि । हलत्वमाषेम् । चन्द्रोऽत्र सोमः ।
स ह्याहादकः पातृणां तस्य मानं प्रलङ्घं पण्डितः शुक्रपक्षे ।
तदेवास्मिन्दोरपि कलावृद्धिः । सोमपक्षे च चन्द्र इन्दुरेव तस्य
मानं प्रलङ्घं कलावृद्धिः शुक्रपक्षे । तदेवास्म सोमस्यापि पर्ण-
वृद्धिरित्यर्थः ॥

अथ निर्वचनप्रसक्तः चन्द्रः कस्मात् ?

**चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य
भवति ॥**

निलकान्तो ह्यसौ । तथा च “स्फासितश्चि—” (उ० २-
१२) इत्यादिना चवेरपि चन्द्रः । न्यतये काम्यतेऽसौ ।
अस्य चवेरेव कान्त्यर्थस्य चन्दनमित्यपि भवति ल्युटि ।
तदपि हि कान्तम् । अथवा—

चारु द्रमति चिरं द्रमति । चमेवो पूर्वम् ॥

चारु—इति द्रमतिक्रियाविशेषणम् । चारु मनोहं यथा
स्वात्पात्रा **द्रमति** गच्छतीति चन्द्रः । द्रमतिर्गत्वर्थः (भा०
प०) । तथा च चारुशब्दात् चिरं शब्दाच्चेमेवो पूर्व पदं
द्रमतेरुत्तरपदम् । कोऽयः ? चम्भमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ
द्रमति गच्छतीति चन्द्रः । चन्द्रमा वा । पृषोदरादि ॥

अथ निर्वचनप्रसक्तम्—

चारु—रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

चारु—कस्मात् ? रुचेर्दासिकर्मण आद्यन्तविपरीतस्य ।
इदमपि पृषोदरादि ॥ ५ ॥

**“नवो नवो भवति जार्यमानोऽह्नां केतुरुष-
सामेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्मन्-
न्द्रमस्तिरते दीर्घमायुः” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० ८-३-२३)

नव इति । सवितुर्गतायाः स्योया आर्षं त्रिहुर । हूणाते

१. सायणस्तु—अतिमूर्तिनास्पर्षादे शुक्रपक्षे चान्द्रमसोऽपि-
स्त्रप्त नूतनव इत्येषा याज्येलाह ॥

चान्द्रमसे चरौ विनियोगो, राजयक्ष्मण्युद्गीतेष्टौ च । चन्द्रमाः
प्रतीच्यां दिशि पूर्वपक्षेऽप्येव कर्मणोपकान्तवृद्धिः । अस्तं गते
आदिष्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमासं जायमानो नवोनवः
असीक्ष्यं नवः । “निलक्षीप्तयोः” (पा० ८-१-४) इति
द्विर्भावः । भवति । अथापरपैक्षान्ते प्राच्यां दिशि प्रक्षीणः
कलामात्रावशेषः अह्नां दिवसानाम् केतुः लक्षणम् । तस्मा-
लोपचयापचयाभ्यां हि प्रतिपरप्रभृतौन्यहासि लक्ष्यन्ते । अथवा
अह्नां केतुः कर्ता स्वगतिविशेषः । तादृशचन्द्रमाः उषस्त्वाम्
प्रमातवानाम् **अग्रम् एति** । केचनैनं पादमादित्यदैवतमाहुस्त्व-
स्मिन्पक्षे अह्नां केतुलमुपसामगपतिश्च प्रसिद्धेव । किं च
अयम् प्रतिदिनं हासवृद्ध्या पक्षान्ममभिगच्छन् देवेभ्यः
प्रसिद्धेभ्यो हविषः भागं विदधाति करोति । य एवं करोति
चन्द्रमाः स ईजानानाम् दीर्घमायुः प्रस्तिरते प्रवर्धयते ।
वयमपि यजामहे तमनेन हविषेति सोऽस्माकमप्येतत्करोलि-
त्याशासहे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**“नवो नवो भवति जार्यमानः” इति पूर्व-
पक्षादिमभिप्रेत्य । “अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्”
त्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य ॥**

इति । अथ—

आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके ॥

“पूर्वापुंरं चरतो माययुतौ” (ऋ० सं० ८-३-२३-३)
इत्यतोऽनन्तरमेवेयम् । मैत्रावरुण्ये समाने हविषि विनियोग
इत्यपेक्ष्य—इयमपि सौर्वाचन्द्रमसीति अह्नां केतुरित्यतो विशेष-
लिङ्गादेक आदि० पाद इति भुवन्ति । तदर्थयोजनां
यथा—यः चन्द्रमाः “नवो नवो भवति जार्यमानः” यश्च
“भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्” यश्च “प्रस्तिरते दीर्घमायुः”
सोऽस्माकमप्येतत्करोतु ।

अयं यश्च सूर्यः अह्नां-केतुः कर्ता, उदयास्तमयभ्याम्
उपरां च अग्रमेति मुख्यलमार्गेच्छति, तत्कृत्वा दुषतो जाय-
मानः । अतः सोऽस्माकमेवं करोतु—इत्येतदाशासहे—इति ।
चन्द्रमसो मध्यमस्थानत्वेव्यवस्था दुर्गवृत्तौ द्रष्टव्या यत्र पूर्वो-
त्तरपश्चाभ्यां सा दृष्टीकृतास्ति ॥

२. तथाच छतिः—“चन्द्रमा वै जायते पुनः” (तै० सं०
७-४-१९) इत्यादि । तेनात्र स एव कर्ता जनेः ॥

२. शुक्रपक्षिपदमारभ्यैकैककालाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् प्र-
तिमासं नवो नवो भवतीत्यर्थः । सायणस्तु—प्रतिदिनं नवनव एव
भवतीत्याह । अनेन च शुक्रादिमासक्रमोऽभिहितः ॥

३. कृष्णपक्षान्ते ॥

४. प्रष्टापक्षः । प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासकृष्णो-
न्त्याह ॥

५. तद्विमान्तप्रोत्सायमाणे हि तपस्वुषो जायन्तेऽतः स
तासां जनवितेति मुख्यः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

मृत्युर्मारयतीति सतः ॥

मृत्युः (४) इति वक्तव्यः । स कस्मात् ? मारयतीति सतः । मय्यमो हि प्राणो मृत्युः । स उत्कामच्छरीरादितैः प्राणैः प्राणिनो वियोजयति । एवं मारयति । विश्वायते हि—“प्राणमनुत्कामन्तं सर्वं प्राणा अनुत्कामन्ति—” इति । तथाच त्रियतेरन्तर्भावितव्यर्थात् “युजिमृह्या युक्त्युक्ती” (उ० ३-१९) इति त्युक्प्रत्ययः ॥

मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

अथ वा मृतं च्यावयति य एवोपक्षीणानुर्भवति उपक्षीणकर्मो, तमेवासावपगमनेन प्रच्यावयति इति शतबलाक्षः मौद्गल्यः आचार्यो मन्यते । तस्य मृत्योः ॥ ६ ॥

“परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते ख इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-५-७ आ० गृ० ४-६)

परमिति । यमपुत्रस्य संकलुक्त्वायै जगती मृत्युदेवता । आश्वमेधे पुत्रकामके कर्मणि स्थालीपाकविधाने षडाहुतिः । हे मृत्यो ! सर्वेषां मार्क ! एतचामकदेव ! त्वं परम् अन्यम् पथाम् पन्थानम् अनु च आनुपूर्व्येण परेहि पराश्रुखो गच्छ । यस्ते स्वः खभूतः । कतमः ? देवयानात् देवा अनेन शान्तीति देवयानो देवमार्गस्तस्मात् इतरः अन्यः पितृयानः । यस्माद्वयं देवयाने पयि स्थिता अनाश्रुयास्ते भवामः । न केवलमस्मत्तः परेहि अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् अप्रतिहतसर्पेन्द्रियविज्ञानायैत्यर्थः । ते बुभ्यम् ब्रवीमि कथयामि, त्वं नः अस्माकम् प्रजाम् हुदितुदाहि-त्रात्मिकाम् मा रीरिषः मा हिंसी । उत अपि च वीरान्

१. मृतमिति वर्तमानसमीपे भूते क्तः । आसन्नमृत्युं चरमो-च्छ्वासकाले शरीराख्यावयतीति । अथवा मृतः क्षीणशुः संस्कार उच्यते । तं मृतं मध्यमः प्राणः शरीराख्यावयतीति मृत्युः । तथाच मृतशब्दोपपदाख्यावयते: “आश्वयादयश्च” (उ० ४-१०८) इत्युपलक्ष्यः । मतान्तरालोपः च्यावयतेस्तुभावश्च निपात्यते ॥

२. शतशब्दो बहुवैः । शतबलानि अक्षाणीन्द्रियाणि यस्य स शतबलाक्षः । मौद्गल्यो मुद्रणापत्यं मुनिः । अश्वशब्दो हीन्द्रियवचनः । प्रलक्ष्ममिति यथा । तत्प्रलक्ष्मस्मत्प्रतीन्द्रियं भवति ॥

३. दुर्गस्तु—मर्जा-पुत्रान्पौत्रांश्च मा रीरिषः मा हिंसी । मा उत वीरान्—अन्यानिप येऽसदाभिवाः पुत्रपुत्रान्पि मा हिंसि-लेवमाह ॥

पुत्रपौत्रावीन् मा हिंसीः । अस्मत्तः परागमनेन रक्षे-त्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र—

(परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवं परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेवा भवति ॥ ७ ॥

“त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णु सुतपा वांमुरुष्यति । या मर्त्याय प्रतिधीयमान-मित् कुशानोरस्तु रसनामुरुष्ययः” ॥ २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥)

(ऋ० सं० २-२-२५)

इति प्रक्षितः पाठः । अग्रकृतैवेत्युपेक्षितोऽयं वृत्तिहता (दुर्गाचार्येण)

अथ क्रमप्राप्तः—

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

विश्वानरः (५) व्याख्यातः । अपि वा विश्वानर एव स्यात् इत्यादिना (नि० ७-२१) अग्निथानतोऽभिधेय-तश्च ॥ ७ ॥ ८ ॥

“प्रवो महे मन्दमानायान्वसोऽर्चा विश्वान-राय विश्वाभुवै । इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृमणं च रोदसी सपुर्वतः ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-१-९ यं वा० सं० ३३-३५)

प्रव इति । वैकुण्ठस्यार्धं जगती । महाव्रते विनियोगः । हे

१. प्रकृतार्थासंप्रकथ्येऽर्थः । तथाहि—दैवैतमसे रक्षे जागतमि-दमैन्द्र सोमातिरेके तृतीयसन्ने यथा वैकल्पिकी याच्वा । हे इन्द्रा-विष्णु ! शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः । शिमीति कर्मनाम (निर्व० २-१-२४) वां—युवयोः इत्या—इत्यर्थं त्वेवं—प्रदीप्तं “स्विष दीप्तौ” (शब्० उ०) कर्मणि वः (पा० २-३-१०८) सम-रणं सम्यग्व्यापदेशगमनं सुतपाः हुतशिशोमयीती यत्रमानः उदध्यति रक्षति (यागेन पूजयति) यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिक-र्मवतोः वां युवयोः त्वेवं दीप्तं शीयोगेत्तम् समरणं सम्यक्परस्पर-मनोपेतम् वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं कर्म यजमान उदध्यति रक्षति स्वीतीत्यर्थः । कस्त्योरतिशय इत्युच्यते—या याविन्द्राविष्णु युवां मर्त्यां मनुष्याम् इविदन्ने यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिपातव्यं फलरूपम् असनाम् असनम् चक्षन्शीकं प्रदानशीक-मश्रादिकम् अस्तुः अभिमतक्षेत्तुः “असु क्षेपणे” (दि० प०) वृत् । निरसितुर्वी शत्रूणां, कुशानोः अश्वैः सकाशात् उरुष्ययः अविच्छे-देन प्रवर्तयथ । वही हुतं दधिः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

स्तोतारः । युर्यम् महे महते अन्धसः अनैस्य “दात्रे” इति शेषः । मन्दमानाय मोदमानाय (हृष्यमाणाय) अथवा स्तुयमानाय (शब्दायमानाय) स्तोत्रमिति । “महि स्तुतिमोदमदप्रकान्तितगतिषु” (श्वा० आ०) ततः कर्मणि लटः कानच् (पा० ३-२-१०६) विश्वामुवे सर्वस्य भावयित्रे । संहितायां वीधेः (पा० ६-३-३७) यद्वा सर्वं विभूताय (सर्वप्रकारकविभूतिषुक्ताय) विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे “नरे संज्ञायाम्” (पा० ६-३-१२९) इति साहित्यिको वीधेः । मर्ष्यमाय देवाय वायवे प्राचीं प्राचैयत । अचैतिः स्तुतिकर्मा । वचनव्यख्यं आर्षः । प्रोक्षारयत स्तुतिम् । उच्चार्यमाणां चान्यैः पूजयत । संहितायां वीधेः । इन्द्रस्य ईश्वरस्य यस्य विश्वानरस्य “प्रीतो” इति शेषः । प्रसत्यां (प्रसवतायां) सत्यां सुमस्वम् वृष्टु मंहनीयं (सुमहत्) सहः बलम् (निघं० २-५-१७) महि महब श्रवः श्रवणीयं यशो नृम्णं च नूनमनुष्णमप्रति यद्विशेषतो नतं प्रक्षीभूतम् “णम् प्रहृत्वे” (श्वा० प०) (उपनतं प्राप्तं) बलं तब भवति तमेनमग्निशंसतः (उच्यतः) वैः उष्मान् रोदसी थावापृथिव्यौ सपर्यतः परिचरतः अभिनन्दतः । पूजयत इत्यर्थः । “सपर पूजायाम्” कण्ठ्याधिरिति यक् (पा० ३-१-२७) सर्वभूतानामियमभिमता स्तुतिरस्त्विति भावः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्राचीतं युर्यं स्तुतिं महते अन्धसोऽन्धस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तुयमानाय शब्दायमानायेति वा । विश्वानराय सर्वं विभूतयेन्द्रस्य यस्य प्रीतो सुमहद्वलं महब श्रवणीयं यशो नृम्णं च बलं वृहत्, थावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्यं मध्यमादेवमवश्यत् । तस्यैवाऽपरा भवति ॥ ९ ॥

एवं बलकृतेः । तस्य विश्वानरस्य । अपरा द्वितीया

१. सायणस्तु—व इत्यस्य त्वमित्थं व्यत्ययेनाह । तथाच क्रियापदमन्येकवचनान्तमेव । तदेतच्चारुभाष्यविरक्तं यथाच वक्ष्येते ॥

२. सायणस्तु—अन्धसः अन्धसैत्यर्थः । सोमेन मन्दमानाय मोदमानायेत्येवं व्याख्यत ॥

३. अत्र सायणो महासिम्नरायेति शेषयति । एवमग्रेऽपि यस्य ममेति । तदेतज्ज्ञाष्यथाख्यासंमतम् ॥

४. तृथा च तादर्थ्ये चतुर्थी बोध्या ॥

५. सायणस्तु—श्रवः अर्थः (निघं० २-७-४) इत्याह ॥

६. सायणस्तु—नृम्णं अर्थं चेत्याह तदेतत्तुक्तं प्रतिभाति सहो बलमिति प्राग्भाष्यात्तत्त्वात् ॥

७. पतञ्जलीधर्माध्यातव्यं व इत्यस्यार्थसंगत्या इति बोध्यम् ॥

८. न ह्यलवचनान्तो बलं दातुं प्रभवति । विशेषतस्त्वेवाऽग्निमग्नेष दक्षिणेत्यनुपदे द्रष्टव्यम् ॥

स्तुतिः । किमर्थम् ? सुत्यानोऽपि हि विश्वानरः समागतः । अस्यां लपरस्यां व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा विश्वानरस्यासंगमं मध्यमलमित्येवमुदाह्रियते ॥ ९ ॥

“उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-५-२३)

उदिति । वसिष्ठस्यायं त्रैलुभं वैश्वानरीयमर्थचैम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । अमृतम् अमृतत्वसाधकम् । अविनाशि वा । विश्वजन्यं विश्वस्य जनाय हितम् । “तस्यै हितम्” (पा० ५-१-५) इति यत् । ज्योतिः सूर्याख्यं सविता प्रेरयितौ । ताच्छील्ये तुजिति, तद्योगे “न लोका” (पा० २-३-६९) इति वशीत्येषः । विश्वानरः देवः मध्यमो वायुः उदु अश्रेत् उदैमिध्रियत् उच्छ्रयति (ऊर्ध्वमुपनयति) वर्तमाने लब्ध् (पा० ३-४-६) ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उदशिश्नज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति व्यपदेशान्मध्यमो वायुर्विश्वानरः । एवं चाग्निप्रेक्षोक्तं “कमन्यं मध्यमा देवमवश्यत्” (निघं० १-१-९) ॥

अथ क्रमप्रातः—

घाता सर्वस्य विघाता । तस्यैवा भवति ॥ १० ॥

घाता (६) स हि सर्वस्य-विघाता लघा । तन्नामको मध्यमो देवः । यतोऽजी वषट्कमणा सर्वं दधाति । भावस्तुच् ॥ १० ॥

“घाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः” ॥ ११ ॥

(अ० सं० ७-१७)

घातेति । वामदेवस्याधर्मः । देविकाशु घात्रे हविषि विनि-

१. अत्रौषसमिदमिति सायणव्याख्यानमुत्तरार्धचैविवचं द्रष्टव्यम् । अत एवोक्तं द्योगे—“औषसोऽप्येव उत्तर” इति । “कल्पा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरक्तुर्वचं विश्वमुपाः” इति । भाष्यकारो नाथिवने । प्रसङ्गतस्तु निर्वमः—यदा तज्ज्योतिषुः स्वानमुपनीयते विश्वानरेण, अथ-तदा क्रव्या तत्कर्मणा देवानां (धीतमानानां) दग्नीनां चक्षुः स्थानं प्रकाशः अजनिष्ट जायते । उषाः सा च पुनर्जाता आतिरिक्तः पुनरनं विश्वं सर्वमाविष्करोति भूतजातमित्यर्थः ॥

२. “पू रपणे” लुदादिः परस्पदी । दुपेस्तु—सविता । किमेतत् ? ज्योतिरमृतं सूर्याख्यं सर्वानुष्णं वायुपूर्वकत्वाद् एवमनस्योपपद्यत इत्याह ॥

३. तथा चाग्नेदिति छन्दो रूपं छान्दसम् ॥

योगः । धाता मध्यमो देवः दाशुषे दत्तवते हविः । प्राचीं प्रवृद्धां महतीम् अक्षिताम् अनुपक्षीणाम् जीवातुम् जीविकाम् ददातु ददाति । यत एवमतो ब्रूम-वयम् सत्यधर्मेणः नित्यमवितथार्थकारिणः । देवस्य धातुः तत्संबन्धिनीम् सुमतिम् कल्याणीं मतिं नित्यं हविर्दानयुक्तां धीमहि धारयामहे ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

धाता ददातु दाशुषे दत्तवते प्रवृद्धां जीविका-मनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मेणः ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्याया ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

विधाता-धात्रा व्याख्यातः । तस्यैव निपातो भवति । बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

विधाता (७) स हि धात्रा-धातृपदेनैव व्याख्यातः धातैव विधाता । व्युत्पत्त्यर्थविशिष्टात्तदुपसृष्टाच्च धावस्तृजत्र भवति । स्तुतिसाधारण्येन । बह्विहि वरुणविधात्रनुमतिसोम बृहस्पतिदेवतायाम् ॥

“सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पते-रनुमत्या उशर्मेणि । तवाहमद्य मध्वन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशानभक्षयम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-८-२५)

सोमस्येति । विश्वामित्रस्यार्थं जागतम् । बहुदेवताकेऽपि लिङ्गोक्तदेवताकम् । अहम् राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च धर्मेणि कर्मेणि । वरुणव्यत्यय आर्षः । यद्वा धारके यद्वा वर्तमानः । तथा-बृहस्पतेः अनुमत्याच्च संबन्धिनि शर्मेणि शरणे आश्रये यद्वायद्वा वर्तमानः । एतामिदं देवताभिर-मित्रप्रसूतोऽभ्यनुज्ञातः सन् हे मध्वन् । इन्द्र । तव उप-स्तुतौ स्तोत्रे “प्रवृत्तोऽसि” इति शेषः । हे धातः ! एतत्संज्ञक देव । एवं हे विधातः ! एतत्संज्ञक देव । सर्वै-र्भवद्भिरनुज्ञातः एताम् सोम-कलशान् अभक्षयम् भक्षितवानसि ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

इत्येतामिदं देवताभिरमित्रप्रसूतः सोमकलशान-भक्षयमिति ॥

अमित्रप्रसूतः अभ्यनुज्ञातः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । कचिद-

१. तथा चानुक्रान्तम्—“ब्रुव्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया (सोमस्येति) लिङ्गोक्तदेवता ये”ति । पक्षे इन्द्र एव देवता । अन्ये तु निपातभाज इति वाक्ष्यदसायै इति सायणः ॥

२. यत्तस्मात्सोमोऽनुपदं भाष्यव्याख्यायां स्फुटः ॥

अभ्यनुज्ञानमिति पाठः । सोमकलशान् कलशास्थान् हुतविष्टा-न्सोमान् । “सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्यथाचे विशेषणमुपसंक्रामत” इति नियमात् । निध्ननत्पाद्यद्वयः श्रुत इतिवत् ॥

कलशः कस्मात् ? कला अस्मिञ्छेरते मात्राः ॥

कला-मात्राः अवयवाः । सोमसमुदायात्केचित्पृथक्कृतास्ते शेरते आसते अस्मिन् । इति कलाशब्दात्पूर्वपदं षीळ (अ० आ०) उत्तरपदम् । तथा च कलासः सन् कलशः ॥

अथ कलाः कस्मात् ? अत आह—कलानिर्वचनानिर्वचन-प्रसङ्गेन—

कलिश्च कलाश्च किरते-र्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाख्ये दै०

का० एकादशाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

किरतेः “कृ विक्षेपे” (हु० प०) इत्यस्य कलौ वचांसि परस्परं विक्षिप्यन्ते । कला अपि विक्षिप्ता भवन्ति कुतश्चित्स-मुदायादित्याह-विकीर्णमात्रा इति ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविवृतौ दै० का०

एकादशस्य प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

एवमेकवचनान्तान्मध्यमस्थानान्देवताशब्दाभिहित्य गणश-स्थानेनैव निर्वक्तुमुपक्रमते—

अथातो मध्यमस्थाना देवगणाः ॥

अथातःशब्दालुकार्यौ । तयोः पुनरुपन्यासो बहुवचनविशि-ष्टोऽयमपरोऽधिकार इति मध्यमस्थाना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ॥

तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति ॥

कस्मादेतत् ? वायुरेव हि मेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदमिथानो बहुवचनभाजभवति । तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातम् । एतावांसु विशेषः—बहुसाध्ये कर्मेणि बहुधा मध्यमो भवति । पृथक्त्वेन तु विज्ञाता मरुतः शुक्रज्योतिश्च विज्रज्योतिश्चैवेवमा-द्यः सप्तसप्तका ४९ देवगणा मरुतेषु गणेषु सप्तकपालेषु अग्नौ पुराणे चैत एव प्रसिद्धाः । सप्तधा पुत्रल्लविचारिणः । मारीचात्कश्यपाददित्या ये जहिरे । नैरुक्तमयस्तु सर्वे एव गणा मरुतः । उक्तं च वार्तिके—

मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान्सर्वे च मध्यमः ।

गणाश्च सर्वे मरुतो गणभेदाः पृथक्कृतेः ॥ १ ॥ इति ।

१. सप्तविधवायुविचारिणः इति कविताठः । अत्रोपाख्या-यते ॥

अथ—

मरुतो मितराविणो मितरोचिनो वा, मह-
द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १ ॥ (१३)

मरुतः (८) कस्मात् ? मितराविणो वा । वैखना-
स्यायाम् । मितं नाम सुखिष्ठं, यथा तेषां योग्यं रविर्दुं तथा
रुवन्ति स्वनयन्ति । अथ वा मितरोचिनः तथैव सुखिष्ठं
रोचन्ते । अत्र अमितराविणमिति केचित्संहिताया, तेषां च
बहुप्रकारकं च ते रुवन्तीत्यर्थः । अमितरोचिन इत्यत्राभ्येव-
मेव । अथ वा महद्रवन्तीति मरुतः । इह शब्दमहत्ताऽ-
भिप्रेता । पूर्वत्र बाहुल्यं बहुप्रकारता च ॥ १ ॥ (१३)

“आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथैर्मिर्यात
ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः । आ वषिष्ठेयान इषा वयो न
पतता सुमायाः” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० १-६-१४)

आविद्युदिति । गेतमस्यापैमास्तरपङ्क्तिः । हे मरुतः !
यूयम् विद्युन्मद्भिः विशिष्टवीसियुक्तैः स्वर्कैः खञ्जैः सुय-
मनैः । यद्वा स्वर्चनैः (शोसनमर्चनं येषां तैः) सुपूजितैः
स्वर्चिर्मिर्यात-अनुपरतवियुत्संपातैः । ऋष्टिमद्भिः रेषणवद्भिः
अकालस्य नाशकैः अश्वपणैः अशनपतनैः (अश्ववन्तो ये
अन्तरिक्षे पतन्ति तैः) रथैर्मिः रथैर्मिः । अत्रैस् “बहुलं
छन्दसि” (७-१-१०) इति न भवति । आयात आग-
च्छत । पृथक्त्वे विद्युद्भिरिव ऋष्टिमद्भिरागोपतेरश्वपणैरश्व-
वाह्यैः । रथैः समं समेता यूयमायात । अपि च किमेवमेव
यथाकथंविदागमनमात्रे वयमर्थिनः ? न इत्युच्यते आचार्यै-
ष्ठ्येत्यादि । हे सुमायाः सुकर्मणः सुप्रज्ञा वा मरुतः ।
वषिष्ठेया अतिमहत्ता । “प्रियस्थिर०” (पा० ६-४-
१५७), इत्यादिनातिमायने इष्टनि बहुलस्य वर्षादेशशिलोपक्ष ।
नः अस्माकं प्रदेयेन इषा अग्नेन (निर्व० २-७-१४) उप-
लक्षिताः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) वयोन
वय इव पक्षिण इव क्षीरम् । आपतत आपतत । आगच्छ-
तेत्यर्थः । “पल्ल गतो” (पञ्च० ५०) छडि चलेरङि “पतः
पुम्” (पा० ७-४-१९) इति युगागमः । पदव्यत्ययो वीर्य-
स्वार्थः । इत्येतदासास्महे ॥ १ ॥

अथास्या माध्यम्—

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्केः खञ्जनैरिति वा
स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिमिरिति वा । रथैरायात
ऋषिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैः । वषिष्ठेन च नोऽग्नेन
वय इवापतत । सुमायाः कल्याणकर्मणो वा
कल्याणप्रज्ञा वा ॥

१. मावाकस्मनाकर्मलनयनैरन्तरम् । गीदन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया
पदावां इति माया “माछासमिभ्यो यः” (उ० ४।१०६) इति
यमलयः । प्रज्ञा वा (निर्व० ३-९-९) ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ कमप्राप्ताः—

रुद्रा-व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ २ ॥
(१४)

रुद्राः (२) व्याख्याताः (नि० १०-५) “छो
रौतीति सत” इत्यादिना ॥ २ ॥ (१४)

“आ रुद्रास् इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्य-
रथाः सुवितार्य गन्तन । इयं वो अस्मत्प्रतिहर्षते
मतिस्तृणजेन दिव उत्सा उदुन्यथै” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-३-२१)

आ रुद्रास् इति । श्वावाश्वसार्थं मातवं जगती आशिमा-
सते शस्यते । हे रुद्रास् रुद्राः ! यूयम् इन्द्रवन्तः “इवि
परमेश्वर्यै” (भ्वा० प०) इन्द्रेण तद्वन्तः । सजोषसः समा-
नग्रीतयः । परमेश्वर्येण नियमासेविताः । पृथक्त्वपक्षे त्वपथत
एव । इन्द्रेण सह प्रीयमाणा इति दुर्गः । हिरण्यरथाः उदक-
हरणार्थैरहणाः । पृथक्त्वपक्षे तु-हिरण्यविकृतरथाः । सुवि-
तार्य सुष्ठु विततार्य (यथासाधं क्रियमाणाव्य) अस्मे कर्मणे
(यज्ञाय) तदर्थम् आगन्तन आगच्छत । आहपूर्वाद्भूमे-
लोटि तस्य तनावेशः (पा० ७-१-४५) “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति सापो छद् । किमिति आगच्छत ?
तदुच्यते—इयम् अस्मात् अस्मीया । मतिः स्तुतिः प्रज्ञा
वा । पञ्चार्थे पञ्चमी । वः युष्मान् प्रति । हर्षते कामयते ।
“हर्षे गतिरकान्त्यः” (भ्वा० प०) पदव्यत्यय आर्षः । शुभमहिना-
कृतमिदं कर्म गुणवदप्येतेरङ्गैर्माभूद्विगुणमित्येतदर्थम् । अतो यू-
यम्-तृणजेन तृणा तृषा तृडित्वनथोन्तरम् । सा उपजायते
विशेषतो यस्मिन्काले स तृणजस्तृणैः कालो घर्मान्तस्त्र-
स्मिन् प्रावृषि यथा दिवः शुलोकात् उत्साः उत्सवैरभावाः

१. एतच्च दुर्गोक्तिमनुचल्य व्याख्यातम् । भाष्ये तु-तृणज्-
शब्द प्रभाषिण्युक्तार्थे उपन्यस्तः साधितश्च । तथाचाभिण्युक्तार्थ
विशेषत उदन्त्येव चातकाय दिवः सकाशादुत्सा उत्सृष्टा अप
ब्रवागच्छतेत्यर्थः । उक्तं च दुर्गेणापि—उदन्त्युत्सात इति केचिन् ।
तस्य प्रेक्षतो यथा दिव उत्सा मेधा आगच्छन्ति तथासाकामग-
च्छतेति ॥

२. उत्सा मेधास्त्रैश्च तत्प्रभया आपो लक्ष्यन्ते इति दुर्गोक्ति-
प्रेति । “वत्सः प्रलम्बेन वारिप्रवाधो निक्षेरो श्वरः” इत्यभिधाना-
दुत्सा वारिप्रवाहाः । ते शिरिप्रमवा अपीह दिवोऽपि प्रमृता-
गृह्यन्ते । तै-यथा उदन्त्येव पिपासाकुलस्य भवति तद्वदित्यर्थे इत्यपि
संभवति । उत्साः कृषा अणुच्यन्ते (निर्व० ३-२३-१०)
तत्प्रभवा वा सुशीता मधुराश्चापस्त एव दिवः कान्ताः । दीव्यन्ति
कान्त्यर्थेऽपि ॥

मेध्या आपः उदन्यवे उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति ।
तथा असन्मत्या प्रतिद्वयमाणा आगच्छतेत्याशास्सहे ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सह जोषणाः । सुवि-
ताय कर्मण इयं वो असदपि प्रतिकामयते मतिः ।
तृष्णज इव उत्सा उदन्यव इति ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

अथ निगमप्रसक्ते निर्द्वाति—

तृष्णक्—तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

तृष्यते: “वितृष पिपासायाम्” (दि० ५०) इत्यस्मात्
“खपितृषोर्नजिङ्” (पा० ३-२-१७२) इति नजिङ्
प्रत्ययो हिल्लाङ्गणभावः । “छव्योऽमिलापुकस्तृष्णक्” इत्यमरः ।
उदन्यते: क्यजन्तस्य “अशनायोदन्यधनायायुशुशपिपासाग-
धेषु” (पा० ७-४-३४) इति निपातितस्य । “उदकेच्छु-
रुदन्युः स्यात्” । “क्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-७०) इत्यु-
प्रत्ययः ॥

अथ—

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन
भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ ३ ॥ (१५)

ऋभवः (१०) कस्मात् ? उरु भान्तीति वा । ते हि
बहु भान्ति दीप्यन्ते । तथाच उरुशब्दोपपाद्भावे: “सृगध्या-
दयश्च” (उ० १-३६) इति कुप्रत्ययः । पूर्वपदसाधिलोपो
रस्य संस्तरणं च निपात्यते । पूर्वरूपे भातेरन्यलोपे च
रूपम् । एवमुक्त्यात्पूर्वपदं भातेरुत्तरपदम् । अथ वा
ऋतेन यज्ञेन सत्येन वा । तदेवोत्तरपदं पूर्वपदे विकल्पः ।
अत्र तलोपो निपात्यते पूर्वैवैव । एवमग्रेऽपि । ऋतेन भव-
न्तीति वा । भवतेवोत्तरपदं, ते हि ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा
भवन्ति, भूत्वा च देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते ॥ ३ ॥ (१५)

विद्वी शमीं तरणित्वेन वाघतो मर्त्तसः
सन्तो अमृतत्वमानशुः । सौधन्वना ऋभवः
सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-७-३०)

विद्वीति । कृत्सस्यार्थं जगती ऋदुदेवत्या । शमी । कर्म-
नामेतत् । शाश्वन्त्यनया निष्ठा नीति शाश्वतेरिति शीन् (पा०
४-१-४) शसो लुक् । कर्माणि (निषं० २-१-२३)
तरणित्वेन । तरणिति क्षिप्रनाम (निषं० २-१५-२५)

१. सायणस्तु—उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे गीतमाय दिवः
बुलोकसकाशात् उत्साः उदकनिधन्वा यथा युष्माभिः प्रेरितास्त-
द्दसदधैयमागत्याभिमतं ददेत्यर्थं इत्याह । तदेतद्भेदपक्षे
(पतिहासिकमतेन च) योग्यम् ॥

क्षिप्रत्वेन क्षिप्रकारित्वेन (सर्वयज्ञसंप्रदक्षनेन) विद्वी व्याप्य
कृत्वा । वाघतः वोढारः यज्ञस्यानुष्ठेताः मेधाविनो वा
(निषं० ३-१५-२४) मर्त्तसः मर्ता मनुष्याः । “सृङ्
प्राणस्यागे” (दि० आ०) अस्मात् (उ० ३-८६)
“आज्जेरसुक्” (पा० ७-१-५०) सन्तः अमृत-
त्वम् देवत्वम् आनशुः आनशिरे प्राप्तवन्तः । प्राप्य च
देवत्वम् सौधन्वनाः सुधन्वन्तः पुत्राः सूरचक्षसः
सूरख्यानाः सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ऋभवः
संवत्सरे संवत्सरावयवे वसन्तादिकाले धीतिभिः कर्मभिः
(अनुष्ठेयैरभिधोमादिभिः) समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् ।
हविर्मागार्हा बभूवुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो
वा मर्त्तसः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे । सौधन्वना
ऋभवः सूरख्यानाः सूरपञ्चा वा संवत्सरे समपृ-
च्यन्त धीतिभिः कर्मभिः ॥

इति । तदेतन्मन्त्रार्थेन व्याख्यातम् ॥

अथ निगमोक्तस्य सौधन्वना इत्यस्यार्थतत्त्वमाचष्टे—

ऋधु—र्विभ्वा—वाज इति सुधन्वन् आङ्गिरसस्य
त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

इति । आर्भवाणां मन्त्राणां खभावोपप्रदर्शनार्थमाह—

तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न
मध्यमेन ॥

तेषाम् ऋध्वादीनां मध्ये प्रथमोत्तमाभ्याम् ऋधुणा
वाजेन च न । मध्यमेन विभ्वा, स हि आर्भवाणां मन्त्राणां
खभावः ॥

१. अत्र दुर्गेण “विद्वी—शमी इति द्वे अपि कर्मानामनी सुतो-
ऽनामितायै (अपुनरुक्ततायै) भाष्यकारः पूर्वं तावज्जिराह
कृत्वेति । किं कृत्वा ? शमी कर्माणि । कथम् ? तरणित्वेनेत्यं
व्याचक्ष्यो । तेन विद्वीति क्रियापरं वेदितव्यम् । तथा च सायणः—
विद्वी—यचप्येतर्कमनाम, तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थं
इत्याह । “विष्क व्याती” (जु० उ०) इत्यस्मात्किन् (उ० ४-
५४) तुकाणमथ बाहुलकात्तो जीष् (पा० ४-२-४) ॥

२. वहेरतिः (उ० २-८९) बाहुलकादुपपाद्विहस्य धत्वं
च । वहन्ति हवीषि, ग्रन्थार्थान्वेति वाघतः ॥

३. सायणस्तु—“वाघतः कत्विहनामेतत् (निषं० ३-१८-
३) अत्र च सामर्थ्याच्चदन्तो लक्ष्यन्ते । कत्विभरपेता ऋभवः ।
शमी कर्मानामेतर । वागदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि “एकं
चमत् चतुरः कृणोतन” (ऋ० सं० २-३-४) इत्यादिना
“दैवैरुक्तानि” इत्येवं व्याचक्ष्यो । तदेतद्भाष्यकारस्य (यास्कस्य)
नाभिमतम् । अपैतस्तु तौल्यमेव ॥

तदेतद् ऋभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्त-
वेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ॥

तदेतद् “उच्यते” इति शेषः । ऋभोऽवन्ति इति ।
तथा—“इदं तृतीयं सवने कपीनाद्युतेन ये चमसमेरयन्त”
इति ॥

आदित्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्ते ॥

“आगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदुद्येदमृमवो-
नानुगच्छथ” ॥ (ऋ० सं० २-३-६)

अगोह्य आदित्योऽगृहीतस्तस्य यदस्वपथ
गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

उच्यन्त इति । अभिवेद्यमभिरामुपदर्शयति । कच पुनस्ते
उच्यन्ते । तत्राह—अगोह्यस्य० इत्यादि । अस्य—“उद्धृत्स्वसा
अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपुस्यार्थं नरः” इत्यादिः ।
वीर्यतमस आर्षं जगती । अत्र (पूर्वमन्त्रेण) पुराणप्रसिद्धा-
न्मुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत् ऋभूस्तुला वेद-
प्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानुभूतिवर्नां सौति—हे ऋभवः उद्य प्रभूतं
भासमाना, ऋतेनादित्येन भासमाना वा, ऋतेनोदकेन, उद-
कार्यमुत्पन्ना वा, नरः प्राजावृष्ट्युक्तादेर्नाराः स्युम् स्वपुस्यया
लोकानुग्रहप्रवृत्तया वर्षक्रियया । उद्धृत्सु जनेषु प्रवेशेभ्यु
मेवादिषु । “उपसर्गाच्छन्दसि धाल्ये” इति वतिः । तृणम्
ग्रीहियपादिरूपम् असौ लोकाय (तदुपकारार्थम्) अकृणो-
त्तुन अकृतेत । “ऋषिर्हिंसाकरणयोश्च” (श्रवा० प०) व्यस-
येन तस्य तनवादेशः (पा० ७-१-४५) पितृवाङ्मनः । प्रति-
संस्तरं कुरुष्व । तथाच वरीमानेऽत्र लङ् (पा० ३-४-६)
संहितायां वीर्यैः (पा० ६-३-१३७) एवमप्येऽपि । तथा
निवत्सु पुनर्निघ्रेषु भुवः प्रदेशेषु अपः उदकानि अपि अस्मा
एव अकृणोतन । किंच स्युम् । अगोह्यस्य अगृहीतस्तस्यादि-
त्यस्य गृहे मण्डले यत् यावत्कालम् असस्तन अस्वपथ
(सुप्तपथः स्व) रात्रौ निर्व्यापारासिष्ठथ । “वसु स्मरे” (अ०
प०) अस्माह्मिके पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपोलुक् ।
तत् तावन्तं कालम् अद्या अस्मिन्नहनि इदम् इदानीम्

१. रश्मीनामुत्तमासमानत्वं प्रसिद्धम् । तथा—आदित्यादुत्प-
त्तिरपि उदकार्ये वनमपि रश्मीनां वनेकाले भूमिगतं रश्मादाय
पुनर्वैकाले प्रवर्णन्दोलपि प्रसिद्धमेव । “आदित्याज्जायते वृष्टिः”
इति शाखात् ॥

२. अप इति कर्मानाम “आपः कर्माख्यावाय” (उ० ४-
२०६) इत्यमुनि हल्ले चापः । ततः स्वायं यक् कण्ठादेराकृति-
गणत्वात् । “अप्रत्ययात्” (पा० ३-२-१०२) इत्याकारप्र-
त्यये दाप् इति दुर्गोडिमिति । सापणस्तु—“स्वपसया—शोभनक-
मेच्छया शोभनं कर्मैः कृतमिति यजमानाः स्वपन्ति तदिच्छये-
त्यर्थे इत्येवं व्याख्याजिह्वाव्यञ्जनादप्रत्यये दापनात् ॥

३. य जगताः प्रदेशा अगोह्यरश्मिनामास्तासेषु ॥

नानुगच्छथ अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं सूर्ये निगृह्या
वर्तन्ते तावन्तमेव कालमहमपि नानुगच्छयेत्यर्थः । यद्वा—अगो-
पनीयस्य गृहे अन्तरिक्षे यत्—यावन्तं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वामपकुस्त तत्तावन्तं कालम् अवेदानीं वर्षसमये इदं सस्या-
भिवर्धन—वृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ अनुसृत्य न प्राप्नुय ।
यावन्तं कालं विवर्षथ, तावन्तमेवकालं प्रवर्षयेत्यर्थः साय-
णोक्तः ॥ १ ॥

भाष्यकारो यास्तु—यावत्तत्र निगृह्या भवथ रात्रौ न
तावदिह भवथ । ततश्च शुष्माहिनाभावे निरालोकोऽयं लोकः
संपद्यते । एतद्वा महाभायमहमनुकीर्तयामि । ते स्युमिदं
नामास्माकं कुतः । इति—एतावदेव व्याख्यात् । इति दुर्ग आह ॥

अथ—

अङ्गिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥
(१६)

अङ्गिरसः (११) एते व्याख्याताः एकवचनेन
“अङ्गनेरन्वजिह्वाः” (नि० ३-१७) इत्यत्र ॥ ४ ॥ (१६)

“विरूपासु इहर्षयस्त इदं गम्भीरवैपसः । ते
अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजङ्गिरे” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-२-२१)

विरूपास इति । मानवस्य नामानेदिष्टस्यायमनुष्टुप् ।
पार्थिके षष्ठेऽहनि विनियोगः । परोक्षतया ऋषिराह—ऋषयः
अवितथस्य ब्रह्मणो (वेदस्य) कर्मणो वा श्रृष्टारः । विरूपास
इत् अन्योन्यं वर्णतो रुतस्य नानारूपा भवन्ति । “आज्जरे-
सुक्” (पा० ७-१-५०) इदिति पादपूर्णः । त इत् त
एषामी अङ्गिरसः । न केवलममी पश्यन्ति तदपि तु गम्भी-
रवैपसः अपि वैप इति कर्मानाम (निघं० २-१-५) गम्भी-
रकर्माणो भवन्ति । ऋष्यनेकत्वे—कतमास्ते । ते अङ्गिरसः
सूनवः पुत्राः खल्व । तथा च गोत्रार्थस्य ऋष्यणः “अत्रिष्टु-
कुरसवतिष्ठगोतमाजिरोभ्यश्च” (पा० २-४-६५) इति बहुलं
लुक् । तदेवाह—ते अग्नेः परि जङ्गिरे इति । अमिलमाप-
स्याङ्गिरसोऽपि (सकौशात्) ये प्रादुर्भूतास्त एते विरूपा गम्भी-
रवैपसश्च मेवेदं नाम कुर्वन्तु ॥ ५ ॥

अथास्मा भाष्यम्—

विरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीर-
प्रज्ञा वा । ते अङ्गिरसः पुत्रास्ते अग्नेरपि जङ्गिरे
इत्ययिजन्म ॥

अग्नेरधि—अग्नेः सकाशात् । जङ्गिरे समवन् । तथा
च “येऽज्ञारा आसंस्तोऽङ्गिरसोऽभवन्ति” इति समाप्रायते (ऐ०

१. अयमेवकर्मणोऽप्यनेवप्रज्ञा वा । अत्र वैप इति प्रज्ञाना-
मापौति भाष्यकृदयमभिधेति ॥

२. अपि—सकाशादित्येऽपि वैपकसमये यथा च भाष्यमनु-
पदीनमेतदिति शेषनायेत्यर्थं व्याख्यातव्यम् ॥

भा० ३-३४) इत्यग्निजन्म । अत्र जसो लुप्तदृश्य आर्षः ।
अग्निजन्मान एत इत्यर्थः ॥

अथ—

पितरो व्याख्याता-स्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(१७)

पितरः (१२) ते पुनः व्याख्याताः एकवचनेनैव
“बोमै पिता” (नि० ४-२१) इत्यत्र ॥ ५ ॥ (१७)

“उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽ-
वन्तु पितरो हवेषु” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-६-१७-य० वा० सं० १९-४९)

उदीरतामिति । यमपुत्रस्य राज्ञस्यार्थं त्रिष्टुप् पितृवैख्या ।
पितृमुधे विनियोगः । ये तावत् अवरे निरुद्धाः पितरः
पृथिवीमाश्रितास्ते तावत् उदीरताम् ऊर्ध्वं गच्छन्तु उत्तमं
हविः प्राप्नुवन्तु । अथ पुनर्यै परासः परे ह्युलोकमाश्रिता
उत्तमाः । तेऽपि उदीरताम् तेषामप्यप्रच्युतिरिति । सुच्यन्तां
वा तदधिकारप्रक्षये । येऽपि मध्यमाः मध्यस्थानाश्रयास्तेऽ-
प्युदीरताम् उत्तमं लोकमाश्रयन्ताम् । ते हि सोम्यासः
सोम्याः सोमाहीः सोमसंपादिनः । तदहंतीत्यर्थे “छन्दसि च”
(पा० ५-१-६७) इति वत्प्रत्ययः । (कर्मण्यभावमुपग-
च्छन्तो ये सोमं संपादयन्ति) । किंप्रकाराः ? असुं य ईयुः
प्राणमात्रमूर्त्यैः अस्थूलविग्रहाः । अवृकाः अनेमित्राः परं
साम्यमुपगताः ऋतज्ञाः यथावत्सत्यस्य वेदितारो यज्ञस्य वा ।
य एवमादिगुणयुक्ताः पितरः ते नः अस्माकम् हवेषु
आह्वानेषु नित्यम् अवन्तु आगच्छन्तु । अवतिरिह गतौ
(भा० प०) इत्येतदावासाह । उदिस्यनेव योग्यक्रियाया ईर-
तामित्यस्या उक्तपूर्वाया एवाभिर्संबन्ध उभयत्र बोध्यः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः
पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनस्तेऽसुं ये प्राण-

१. निविधाः पितरः—उत्तमा—मध्यमा—अधमाश्चेति । तदत्र
सप्तविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । सावैकर्ममा-
त्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्वैकला अधमाः । पतदे-
वाग्निरेत्येव “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा” (ऋ० सं० ७-६-
१९) इत्यादिमन्त्रे समाह्वताः तेषु अवरे इत्यर्थः ॥

२. वृक इति घातुको जन्तुलोकः । वेदेऽपि वज्रः (निव०
३-२०-७) स्तेनश्च (निव० ३-२४-५४) सर्वोऽप्यग्नि-
भूत एव प्राणिनां, येन लक्षणवाच्यं तथायैकत्वम् । न अमित्रः
कश्चिदस्तेषामिति । अमित्रशब्दश्च नन्वैकैवारयेऽपि पुंस्यभिधीयत
एव । “स्याताममित्रो मित्रे च सहजप्राकृतावपि” इति वधा ॥

६० नि०

मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा ते
न आगच्छन्तु पितरोह्वनेषु ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥

माध्यमिको यम इत्याहुः ॥

नैरुकाः ॥—

तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यन्ते ॥

स हि तेषां राजेति । अत उत्तरे “अथर्वाणः” (१३)
“भृगवः” (१४) इत्येते पदे समाह्वते । नन्वेतयोः सम-
स्तयोः प्रत्येकं वा स्तुतिरस्ति । अस्ति तु पित्राग्निरुद्युग्निः
साधारणस्तुतिः । यतस्तद्वन्निर्वचनार्थं प्रसङ्ग्यमाणानमित्रिस्त्रि-
धवैशब्दनिर्वचनप्रसङ्गाद्वातीति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः ॥

इति । येऽस्यामृचि वक्ष्यमाणायाम् ते (नि० ३-१७)
व्याख्याताः ।

अथ—

पितरो व्याख्याताः (नि० ४-२१)

भृगवो व्याख्याताः ॥

एकवचनेनैव “भृगुर्भैष्यमानो न देह” (नि० ३-१७)
इत्यत्र ॥

अथ—

अथर्वाणोऽथर्व(ण)वन्तस्त्वर्वतिश्चरतिकर्मा ।

तत्प्रतिषेध-स्तेषामेषा साधारणा भवति ॥ ६ ॥

(१८)

अथर्वाणः कस्मात् ? ते हेतवे अथर्व(ण)वन्तः । अथ
किमिदमथर्वेति येन ते तद्वन्तः ? अत आह-थर्वेतिश्चरति-
कर्मा । गच्छत्यर्थे नैरुकाः । ततः किं ? तत्प्रतिषेधः ।
पुरस्तादकारेण । तथा च-थर्वेणं यवां गमनं तदस्त्वेषामिति
थर्वेवन्तो न थर्वेवन्त इत्यथर्वेवन्तस्य एवाथर्वाणः । अर्धेतेः
कनिषा निष्पद्यते । तथा च सति न थर्वेन्तीत्यथर्वाणः । स्थिर-
प्रकृतयो हि ते भवन्ति । साधारणा अङ्गिरसःप्रभृती-
नाम् ॥ ६ ॥ (१८)

“अङ्गिरसो नः पितरो नर्वगवा अथर्वाणो

१. अथर्वाणवन्त इति पाठः । एवंमेवेऽपि किमिदमथर्वमिति
प्रमादपतितः प्रतिभाति । यदि तु वर्णलोपेन तथा व्युत्ख्यायते
तदापि प्रमाद एव आश्रयवचन एव वर्णलोपादिनैश्चकनवसिद्धौ
न व्याख्यायाम् । अथ चाथर्वशब्दं नन्वा कर्मधारयेण संसाध्य
ततो मनुष्या व्याख्यानमपि प्रमाद एव । “न कर्मधारयान्मल-
यर्थो बहुव्रीहिशेचसर्वप्रतिपत्तिकर” इति भाष्यसिद्धान्तात् । तस्मा-
न्प्रथर्वेन्तीत्यथर्वाण इति व्याख्यातमेव दुर्गोक्तमन्तवो रमणीयम् ॥

तेजःसमानवीहोतरस एते वसिष्ठाः तेजस्विनः समुद्रोपमगम्भीर-
स्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च—सर्वत्राप्रतिहतजवाः । नेतेषामन्येन
गतिरनुगन्तुं शक्येति समारोहेन वर्णयन्ति ॥

अथ क्रमप्राप्ताः—

**आप्त्या—आप्तोत्तेष्वामेष निपातो भवत्यैन्द्र्या-
मृत्ति ॥ ८ ॥ (२०)**

आप्त्याः (१५) अपीन्द्रसहचारिण ऋषयः—एकत-
द्वित-त्रिताः । ते इन्द्रेण सह चेरिति विज्ञायते । ऋष्याद्योऽ-
प्येतस्यादेव दर्शनाद्विपक्षे मध्यस्थानाः । ते कस्मात् ?
आप्तोत्तेः । आमुवन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तुत्यान् । तथाच
आप्तोत्तेः “अभ्याद्यश्च” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययस्तु-
गागमश्च निपात्यते । इन्द्रसहचारिणो मध्यमस्थाना देवगणाः ।
पेन्द्र्याम् इन्द्रो यस्यामृत्ति स्तुत्ये तस्याम् ॥ ८ ॥ (२०)

**“स्तुपेय्यं पुरुषर्षसमृष्वमिनतममाप्त्यामा-
प्त्यानाम् । आदर्षते शर्वसा सप्तदानान् प्रसाक्षते
प्रतिमानानि भूरि” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० ८-७-२)

स्तुपेय्यमिति । अथर्वणपुत्रस्य बृहद्विषयार्थं त्रैलुभमै-
न्द्रम् । चातुर्विंशतिकेऽहनि महामते निष्कैवल्ये शस्यते । **स्तुपे-
य्यम्** स्तोतव्यम् “स्तुवः केव्यश्छन्दसि” इत्योणादिकः स्केय्य-
प्रत्यय इति सायणः । **पुरुषर्षसम्** बहुरूपम् । “वर्ष” इति
रूपनाम (निधं० ३-७-३) **ऋष्वम्** उरुभूतं बहुभासमानं
वा । **इनतमम्** ईश्वरतमम् (अतिशयेनेश्वरम्) **आप्त्यामा-**
नाम् आप्तव्यानामृषीणां स्तुतिभिः, अतिसायेन **आप्त्यम्**
आप्तव्यम् । **एवंभूतमिन्द्रं** “स्तोमीति” शेषः । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन (निधं० २-९-३) **सप्त** सप्तसंख्याकान्
सर्पणशीलान्वा **दानान्** दातुं मेघान् दानवान्वा नमुचिप्रशु-
तीन् ग्रथकलपक्षे चैतत् । **आदर्षते** आरुणति हिनस्ति । “दृ
विदारणे” (त्रया० ५०) अस्माल्लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
“लेडोऽडावौ” (पा० ३-४-९४) इत्यङगमः । मध्ये
“छन्दसि बहुलम्” (पा० ३-१-३४) इति सिप् । तथा
प्रतिमानानि अक्षुराणां प्रतिरूपानि भूरि भूरीणि बहुच्यपि
अक्षुरबलानि यः प्रसाक्षते प्रसहते । यद्वा—भूरि—बहूनि
प्रतिमानानि अक्षुराणां स्थानानि प्रसाक्षते आप्तोति अभिभवति
च । “बहू मर्षणे” (भा० आ०) मर्षणं क्षमा अभिभवश्च ।
लेव्याङगमः (पा० ३-४-९४) “सिच्वहुलं” (पा० ३-
१-३४) इति सिप् । कल-कल-बलानि । छान्दसो दीर्घः ।
तदुक्तम्—“वैरेनं प्रतिमिमते, नैनं तानि दन्धुवन्ती”ति । “न
त्वा केता आर्दन्धुवन्ति भूर्णयः” (ऋ० सं० १-४-२०-२)
इति च ॥ १ ॥

१. अत्र केव्यप्रत्ययः सकारश्चोपजन इति बोध्यम् । यद्यप्य-
यसुणादौ (शाकटावनीये) न इत्येते तथापि बौद्धलक्ताहुणादे-
रयमुपसंयुक्ताः सावणेन भवेदिति प्रतीयते ॥

अथास्या भाष्यम्—

**स्तोतव्यं बहुरूपं मरुभूत—मीश्वरतम—माप्तव्य—
माप्तव्यानामादृणाति यः शर्वसा बलेन सप्त दाना-
निति वा सप्त दानवानिति वा । प्रसाक्षते प्रतिमा-
नानि बहूनि । साक्षतिराप्तोतिकर्मा ॥ ९ ॥ (२१)**

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे दै० का०

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थः । **साक्षतिर्धातुरेव नैरुक्तः । स च
आप्तोतिकर्मा आप्तोतिसमानार्थः । अभिभवतीति लर्थव-
शात् । अवाप्य रिपुंस्तवीयान्वा किं करोति ? तदेवेति तत्पूर्व-
कर्मोभिधानमपि तेन भवतीति ॥**

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविह्वती दै० का०

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः ॥

बहुवचनविशिष्टस्य मध्यमस्य गणतोऽवस्थितस्य विभवो
व्याख्याताः । लिङ्गविशिष्टस्वेदानीं यथासामान्यामेव व्याख्या-
तव्यः । तदर्थं पुनर्विशेषतोऽधिकारवचनम् । **अथात्** इति ।
मध्यमम् आसां स्थानमिति मध्यमस्थाना इति । काः
पुनस्ताः ? स्त्रिय इति । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ॥

अदितिः (१६) प्रथ००मिनी प्रथमा । कस्मात्पुनः
सा अदितिः ? उक्तं हि—“अथीना देवमाता” (नि० ४-३२)
इति । निरुक्तं चैतत्तत्रैव व्याख्यायाम् ॥ १ ॥ (३२)

**“दक्षस्य वादिते जन्मनि त्रते राजाना मित्रा-
वृणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुषो अर्थमा
सप्तहोता विष्टरूपेषु जन्मसु” ॥ ५ ॥**

(ऋ० सं० ८-२-६)

दक्षस्येति । छातस्य गयस्यार्थं जगती वैश्वदेवी वैश्वदेवे
शस्यते । अहोरात्रे मित्रावरुणौ तयोर्थौ सन्निवेलौ तस्यां प्रथ-
ममवस्थायिरसासुप्रदानसंबन्धात्तां मध्यमामदितिमभिप्रेत्येत-
दक्षस्य वादिते । इति । अत्र वैश्वशब्दः किमर्थः ? यदा दक्षः

१. पूर्वं तु सप्तधातोरेव पाणिनीयैः साधित उपन्यसो व्याख्या-
याच ॥

२. नैरुक्तपक्षे व्याख्याने । अदितिः प्रथिनीति पक्षे तृपमायैतथा
व्याख्यासत इति भावः । तथाच सायणः—दे अदिते प्रथिनि ।
दक्षस्य स्वयस्य जन्मनि तस्मिन्नात्रे त्रते तुस्य वक्ष्यमैणि राजाना-
राजानो मित्रावरुणो विवाससि । वाशब्द उपमायैः । यथा त्वं
वेदिभूता सती तौ पर्यवरः । प्रथमिदानीमपि असन्नधे कुविति
प्रथिवीमाशासे इति ॥

आदित्यस्त्वतो जातः । त्वं वा आदित्यात् । सन्निवेशानन्तरं
आदित्यस्योदयोऽजनि, तदेवायं व्रतं कर्म (निषं २-१-७) ।
तदुक्तं—“कर्मजन्मानः” इति । अथ तदेवं—हे अदिते ! प्रातः-
स्त्वानि सन्धे ! (तदभिनानिदेवते !) त्वं दक्षस्य सूर्यस्य
जन्मनि उदये सति उदिते चार्धवर्तिषादित्ये यतो वा लब्धा-
त्मिका त्वम् । अपि मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्रि
विशाससि परिचरसि । सर्वतो व्याप्ति । अर्धेनाहर्वाप्यपि ।
मित्रम् । अर्धेन च रात्रिं वरुणम् । राजानौ सर्वलोकेश्वरौ
स्माधिकारयुक्तास्त्वितिकर्तव्यास्तु, तदधीनत्वात्प्रवृत्तेरिति । अथ
कोऽसौ दक्षः ? इत्युच्यते—अतूर्तपन्थाः सोऽयमवरमाण-
पन्था आदित्यः । असौ हि प्रलब्धं प्रतिमुहूर्तं च नियतगतिरि-
त्यवरमाणः पथि वतते पुनरुत्थः बहुरुदयः । अयमेव अरीणां
तमसां नियता सप्तहोता “सप्तासौ रश्मयः रसानभिसन्नम-
यन्ति” तदस्य सप्तहोत्वम् । “ससैनमृषय आह्वयन्ति”
नमन्ति—स्तुर्गति—वसिष्ठायास्तद्वाय सप्तहोत्वम् । विषु-
रूपेषु विषमरूपेषु (नानारूपेषु) जन्मसु कर्मसूदयेषु
अन्यदुःखमभवति ॥ दुर्गेषु—अन्यसिंश्वायासिंश्च नमसः प्रदेसो
अयमुदेति मण्डलान्तरं मण्डलान्तरं हिला दक्षिणोत्तरायणयो-
स्तादस्य विषमरूपसं विषमजन्मता । ततो लब्धात्मिका, तं वा
जयन्ति । या लमेतौ मित्रावरुणौ परिचरसि, वा लमिदं नामा-
स्माकं क्रुण्वेत्सेतदाशास्महे इति समस्तार्थ इत्याह ॥ ५ ॥

१. “दक्षतिरुस्तादायै” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “दक्ष
वृद्धौ वीज्यायै च” (ऋं ० १०) “दक्ष गतिरित्यनयोः” (चुं
१०) इति च पाणिनीयाः सारन्ति । ततः “पुंसि संज्ञायां वा”
(पां ३-२-११८) एष चार्धोऽप्येऽनुपदं स्फुटीभवित्यति ॥

२. ततो लब्धजन्मा ॥

३. तथाच श्रूयते—“आहर्धं मित्रो—रात्रिवरुणः” (दे० ब्रा०)
इति । परिचरणं च तदनुप्रवेशेन । अर्थं हि सन्ध्यावा रात्रिमनुष-
विज्ञाति अर्धमहरिति ॥

४. तथानोक्तं भविष्योचरे आदित्यहृदये—“योजनानां सहस्रे
दे दे शतै दे च योजने । एकेन निमिषाघेन कममाण नमोऽस्तु ते ॥”
इति । तथाच अतूर्तस्वरारहितः पन्था मार्गो यस्य स इति बहु-
ज्ञीहो “समासांस्तविषिरिलः” (पं ८५) इति “कृत्पूर्-
व्भूत्प्राप्तान्ते” (पां ५-४-७४) इत्यप्रत्ययो न भवति त्वर-
माणो ह्यनियतगतिर्भवति ॥

५. तदुक्तं—“रथो रंहते गतिकर्मणः” (निं ९-११) इति ।
प्रलब्धं मुक्तिभेदाद्बहुरुदयोऽतो भवति ॥

६. तथाचाभिधानम्—“सूर्यस्यार्धमादित्यद्वयत्वात्सामिवाकराः”
(अं० को० १ कां०) इति ॥

७. पञ्चमं चतुर्थी (पां २-३-६२ वा०) यदा क्रियापेक्षा
चतुर्थी । भूत्यान् रसानोक्तं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पञ्चमं तु प्राणिभ्यः ॥

८. अत्रार्थे ह्यतिरिचैतिकर्मा (निषं ३-१४-८) अथवा
मल्लिङ्गचाहस्पतिरहितः । सतततो यस्य होतारो भवन्ति तादृश
इति साधनः ॥

अथवा हे अदिते ! देवमातः । कश्यपवल्गमे । दक्षस्य
वा आदित्यस्य जन्मनि उत्पत्तौ यदा दक्षस्त्वतो जातः व्रते
कर्मणि च प्रवृत्तः साधिकारयुक्तोऽयम् अतूर्तपन्था०००
जन्मसु उदयेषु एव वतते भगवानादित्यः । अथ तदा-
राजानौ मित्रावरुणौ विशासस्याशास्ते । नमैतावपि पुत्रत्वे
लोकोपकारित्वेन सन्ध्यवर्तयतां, यथैष दक्ष (आदित्यः)
इति । विशासतिराशास्त्वेषं पठितः । “हविर्ध्मा आविर्वा-
सति” इति यथा । इत्येतिहासिकपक्षे योजना ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

दक्षस्य वाऽदिते ! जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ
मित्रावरुणौ परिचरसि । विशासतिः परिचर्या-
याम्—“हविर्ध्मा आविर्वासति” इति । आशास्तेर्वा ।
अतूर्तपन्था अवरमाणपन्थाः । बहुरुथोऽयमाऽ-
दित्योऽनीनियच्छति । सप्तहोता—सप्तासौ रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति । ससैनमृषयः स्तुवन्तीति
वा । विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु ॥

विवा०००वायाम् । अत्रार्थे निगमं पठति—हवि००
तीति । (ऋ० सं० १-१-२३-३) “यो अग्निं देववीतये
हविर्ध्मा आविर्वासति । तस्मै पावकं मुख्यम्” इतीदं मेधा-
तिथेरायं गायत्रम् । गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया हुयते ।
हे पावक ! अग्ने ! देववीतये देवमोजनाय हविर्ध्मान्
हविःसंप्रयुक्तो यः अग्निं त्वाम् आविर्वासति परिचरति
तस्मै मृदुष्य उपदयां कृष रक्ष मुख्यं वा तम् इत्येतदाशा-
सहे । आशास्तेर्वा अर्थे विशासतिः । यस्त्वामाशास्ते परि-
चरति तस्मै इत्यस्मिन्पक्षेऽर्थः । अन्यद्वृत्तायै मन्त्रव्याख्यायामेव ॥

आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतः ॥

आहुर्देवतासत्त्वविदः । केन दर्शनेन ? आदित्यमध्ये
च स्तुतः । चो हेतौ । यस्मादसावादित्यमध्ये स्तुतोऽस्तः ।
स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवतासत्त्वचिन्तां प्रति । कथमोद-
ित्यमध्ये स्तुतः ? इति चेत् “इमां तिर” इत्युपक्रम्य—अवीति—
“तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अंशः” (ऋ० सं० २-७-६-१)
इत्यादित्यमध्ये स्तुतेरादित्य एवासौ इति ज्ञायते ॥

अत्राक्षिपति—

अदितिर्दक्षायणी ॥

“अदितेर्दक्षो अजायत् दक्षाददितिः परि”

इति च

(ऋ० सं० ८-३-१-४)

तत्कथमुपपद्येत ?

नन्विदं विरुध्यते—ऐतिहासिका आहुः—अदि००यणी इति ।
उभयमपि चैतस्मिन्निगमे श्रूयते आदित्यो दक्षो—दाक्षायण्यदि-
तिरिति । तद्यथा—अदि००परि इति च । अस्य “भूर्भुवः

उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त इति पूर्वार्थचम् । अदि-
तेर्वाक्षायण्या आर्यम् । देवदैवत्वमानुष्टम्भम् उत्तानपाद् राजा
कश्चिदः पुराणेऽपि स्मर्यते, ततस्त्वावद्गूनाम कश्चित् जज्ञे
भुवः सकाशात् आशा दिशः अजायन्त । दिक्प्रजनन-
भावमसौ कथंचिद्विमर्ति । देवताजन्मप्रतिक्रिया वा । अदि-
तेर्दक्षः अजायत प्रादुर्भव । दक्षाच्च उ दक्षाच्च परि-
अधि सकाशादित्यर्थः । अदितिः प्रादुर्वैभुव ॥

तत्—इतरेतरविह्वलम् कथमुपपद्यते ? इति । अत्रोत्तर-
म्—

समानजन्मानौ स्याताम् इति ॥

समानजन्मानौ समनन्तरजन्मानौ । यथोपवर्णितं मन्त्रे
“दक्षस्य वादिते” (नि० ११-२३) इत्यत्र ॥

उत्तरान्तरमाह—

अपि वा—देवधर्मेणेतेरतेरजन्मानौ स्यातामि-
तरेतरप्रकृती ॥

अथवा देवधर्मेण महदात्मना अदितिमपेक्ष्य, तस्याः
कारणत्वं च कार्यत्वं च दक्षस्य । अथवा महदात्मना दक्षमपे-
क्ष्यवादितेः कार्यत्वम् एवं कृत्वोक्तम् इतरेतरजन्मानौ इत-
रेतरप्रकृती इति । जन्म कार्य प्रकृतिः कारणम् ॥

अधुना व्यभिचारे दर्शयति—

अग्निरप्यदितिरुच्यते ॥

इति ॥—

तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ (२३)

तस्य अग्निरदितिश्चाव्याप्यते एषा कृक् भवति ॥ २ ॥
(२३)

“यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागस्त्वम-
दिते सर्वताता । यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि
प्रजावता राधसा ते स्याम” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-६-३२)

यस्या—इति । आश्विनसस्य कृत्स्नस्यार्थं जगती आग्नेयी । हे
सुद्रविणः ! शोभनघन ! अदिते अखण्डनीय ! अग्ने !
त्वम् यस्यै यजमानाय सर्वताता सर्वेषु कर्मततिषु इष्टि-
पञ्च—सोमचक्षणासु अनागस्त्वम् अनपराधत्वम् (अपा-
त्वं अपराहित्येन कर्महेता) ददाशः प्रयच्छति अवैगुण्यं
करोषि । “दाश दाने” (भा० उ०) लेख्याङगमः “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७६) इति षापः श्रुः । यं च यजमानं

१. “हु गता” विलस्य “द्वदक्षिभृगभिनन्” इतीसम्प्रत्ययेऽन्ते
सकारोपजनश्छान्दसः ॥

२. सर्वोक्तयो येषु वार्गादिषु इति बहुव्रीहौ वर्णव्यापत्त्याऽऽ-
त्वमुभयत्रापि, “सृपां सृष्टम्” (पा० ७-१-३९) इति
सप्तमा आदेशः । फलितार्थमाह—सर्वास्ति ॥

भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा बलेन च (निषं० २-
१-३) खजालविरोधिना प्रजावता राधसा प्रजासंयुक्तेन
घनेन च (निषं० २-१०-१७) चोदयासि चोदयसि ।
लेख्याङगमः । संयोजयति अनुगृह्णाति वा । ते उभयेऽपि
वयमेवेह अनुग्राह्यास्ते स्याम भवेम हस्तासासहे ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यानागस्त्वमनपरा-
धत्वमदिते ! सर्वेषु कर्मततिषु । आग आहू-
र्वाद्भूमे—रेन एतेः । किंत्विषं—किंस्मिदं सुकृतक-
र्मणोभयं, कीर्तिमस्य भिनचीति वा । यं भद्रेण
शर्वसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा
घनेन । ते वयमिह स्यामेति ॥

आहूपूर्वाद्भूमेऽनुनो बाहुलकबलेन छित्वाङ्गलोपे आगः
अवश्यमेवैतत्फलरूपेणागच्छति कीर्तारमिल्याग उच्यते । “वापा-
पराधयोगः” इत्यमरः । सान्तं क्लीबम् अर्पयार्थ एनः तदे-
तद् एतेः “इण् गतौ” (अ० प०) इत्यस्य नसि प्रत्यये
गुणः । एतदपि एवमेवावश्यमेति सान्तं क्लीबम् । “एनः वापा-
पराधयोः” इति मेदिनी । यदैतत् किञ्चिदपि तत् किंस्मिदं
सत् भयं भवति । किंस्मिदं किंस्मिदम् ? अतः प्रत्यक्षवृत्त्यति
निर्वाचीति कीर्तिमस्य सुकृतकर्मणः पुंसः भिनचीति ।
वा शब्दोऽनास्थागाम् । तथाच किंस्मिदमिति परोक्षवृत्तिः ।
किंस्मिदमिति स्वपरोक्षवृत्तिः स परोक्षवृत्तिना, स चापि प्रत्य-
क्षवृत्तिनाच निरुक्ते ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

सरमा—सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥ (२४)

सरमा (१७) देवशुनीत्यैतिहासिकप्रक्षेपे, माध्यमिका
वाक् नैरुक्तप्रक्षेपे । सा हि—सरणात् गमनात् । तथा च “यु
गतौ” (भा० प०) इत्यस्माद्बहुलकादमप्रत्ययः (ङ० ४-
८२) गुणे दाप् ॥ ३ ॥ (२४)

“किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा
जगुरिः पराचैः । कास्ते हिंतिः का परित-
कम्यासीत् कथं रसाया अतरः पर्यासि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-६-५)

किमिच्छन्तीति । इदं पैणीनी वाक्यमिति त एवैष-

१. इदमपि पार्थिवप्रसक्तमेव । “वापं कित्तिवकात्मकम्” इत्य-
मरः ॥

२. पणयो नामासुराः बलनान्नोऽसुरस्य भयस्यैः खलु—इन्द्रपु-
रोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु अपहृत्य गुराणां निहितास्तु सर्वाषु बृहस्प-
तिप्रेरितेतेन्नेत्रेण गवानन्नेपणाय सरमा ज्ञाय देवशुनी मेयिता । सा
च महती रसानासीन् नदीमुत्तीर्य बलपुरे प्राप्य गुप्तस्थाने निहि-
तास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पणवः इमं वृत्तान्तमवगच्छन्तं
एनां मित्रीकौ संवादमकुर्वन् । यथाचैतद्भ्राण्यकारोऽनुपदं वक्ष्यति ॥

योऽस्याः सरमा च देवता त्रिष्टुप् । पण्यो नानासुरास्त आगच्छन्तीं सरमां देवशुनीं दद्यात् पुरः परसरं प्रोचुः पप्रच्छुर्धैनामनवर्चा—पूर्वाधोतराधीभ्यां क्रमेण । इयं सरमा किमिच्छन्ती किमसतः प्राययन्ती इदम् असन्निधासस्थानम् प्रानद् प्राप्नोत् प्राप्तवती । आङ्पूर्वो नविज्योत्तिकर्मा तस्माद्बुद्धिं “मन्त्रे घस—” (पा० २-४-८०) इत्यादिना च्छेच्छेत् “छन्दस्परि हस्यते” (पा० ६-४-७३) इत्यादौ गमः । कदाचिदप्यनागतपूर्वेति । अपि च—अयम् अध्वा मार्गः दूरे हि देवसदनाद्विप्रकृष्टे खलु वर्तते, यतोऽतो पराचैः पराचनैः पराशुखैरखनैः (गमनैः) “अन्विताः” गत इति शेषः । अतोऽयं जगुरिः उद्गूणः महता प्रयत्नेनापि गन्तुमशक्य इत्यर्थः । “गू निगारेणे” (तु० प०) “आहगमहन—” (पा० ३-२-१७१) इत्यादिना किम्रस्यो लिङ्गुद्गावाद्रिवम् “बहुलं छन्सि” (पा० ७-१-१०३) इत्युक्तं रपरत्वं च । यद्वा पराचैः पराखनैर्गैमित्तिकिषेर्धैर्यैः सृष्टं गन्त्रीयम् पार्थिवभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरे खल्वयमध्वा यदच्छ्याऽऽगन्तुं न शक्यतेऽतो वयमेतां पृच्छामः—हे सरमे ! का कीदृशी अस्मे अस्याः “सुपां सुष्ठु” (पा० ७-१-३९) इति शेषादेशः सुपः । हितिः अर्थानां (प्रयोजनानां) ते निहितः (निश्चान्) आसीत् । कोऽस्याः लदपेक्षितायां सिहितः । यद्वाऽस्याः कोऽर्थो गतः । दधातेः फिति हिः (पा० ७-४-४२) हिनोतेर्वा गत्यर्थस्य फिति हितिः । येनायमतिमहान्धवा व्यवसित आगन्तुम् । अपिचागच्छन्त्यास्व का कीदृशी परितक्मया रात्रिरीसीत् । अपि नाम सुप्ता रात्रिरनन्तरा त आसीत् ? यद्वा—तकतिर्गल्यर्थः (निघ० २-१४-६८) परितकनं परितक्मया परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् ? कथं वा रसायाः शब्दायमानायास्तत्त्वाननवा अर्थैर्धैर्यो जनविस्तारायाः पर्यासि उदकान्यतिदुस्तराणि अतरः ? तीण्यलसि ? इति वद ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जगम्यते । पराश्वनैरचितः । का ते असाखर्थंहितरासीत् । किं परितकनम् । परितक्मया रात्रिः परित एनां तक्म्य । तक्मेत्युष्णनाम

१. यो ह्यतिदूरे भवति पन्थास्तत्र गन्ता गच्छतुद्विजमानः पराशुखो भवति प्रतिनिर्वातितुनीभवे । स्वशब्दोच्चिवर्तते परवशस्तु गच्छत्येव तमभिप्रेत्येवं भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥

२. एतत्पक्षे जगुरिर्जगम्यते निपातः पृथोदरादित्वाप्रोक्षः । सरमाविशेषणमेतद् ॥

३. एतद्विर्वचनं भाष्यकारेणैव कृतमिति स्फुटमनुपदम् ॥

४. साधैर्यो जनविस्तारायाः । एतच्च दुर्गोप्याख्यानम् । सायणस्तु—योजनरतविस्तारीणां अन्तर्दिक्षनया इत्याह । भाष्यकारस्तु—क्षेत्रे लसेलमपि नया मार्गं निर्दिदेशेस्तुपट्टिदायसीति मविष्यति ॥

तकत इति सतः । “कथं रसायां अतरः पर्यासी” ति । रसा—नदी । रसतेः शब्दकर्मणः । कथंरसाणि तान्युदकानीति वा ॥

परितक्म्येति । परिपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितक्मा सती परितक्मया रात्रिः । परितः सर्वतो गच्छति । सर्वस्मिन्देशे रात्रिरस्ति । अत्र यकारोपजनकान्दन्तः । यद्वा परित एनां तक्म । अत्र—“अभितःपरितःशमयानिकवाहाप्रतियोगेऽपि” (पा० १-४-४८ वा०) इति द्वितीया । अथ किमिदं तक्मेति ? तत्राह—तक्मेत्युष्णनाम, कथम् ? तकत इति सतः । सत इति कर्तृकारकाभिधानं तकतेर्गल्यर्थस्य मनिनि तक्म । तकत इति पदव्यस्य आपः । तकतीत्येवं नैघण्टुकपाठदर्शनात् । तथा च परित उच्यतेतत्कर्मणो यस्याः सा परितक्मा, यकारोपजने च परितक्म्येति । यद्वा तकत इति तक्मनी उष्णभूते हिने पूर्वोत्तरे त एनां परिगृह्य वर्तते इत्यसौ रात्रिः परितक्मा सैव परितक्मया । यकारोपजनः । शब्दकर्मणः “रस शब्दे” (भा० प०) इत्यस्मात्पचाथपि दाप् रसतीति रसा नदी । अथ वा कथंरसाणि तान्युदकानि । अत्र दुर्गः—अपि नाम स्वादूनि ? अपि भ्रान्तायास्तत्त्वानन्तरावासाः केषांसजित्येवं व्याचष्ट । तथा च कथमिति पृच्छाविधया रसा येषां तानि कथंरसाणि तानि तन्नरीप्रभवानि उदकानि भवन्तीति व्याख्यामज्ञया कथंरसा नाम नदी भवति ॥

अथ मन्त्रार्थाभिप्यक्तये निदानं प्रख्यापयति—

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता । पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानाम् ॥

समूदे संवादं कृतवती । अत्र “भासनोपसंभा०” (पा० १-३-४७) इत्यादिना वदेरात्मनेपदम् । इत्याख्यानां तद्विदो मन्यन्ते ॥

वाक्पक्षे तु—चिरकालिकवृष्ट्युपरमे कदाचिदग्निनवमेवर्तुहवे सहस्रैव स्तनयिन्सुपुष्ट्युक्त इयं माध्यमिका वाक् चिरैणागतेति विसितस्त्रामस्यजिव ब्रवीति—“किमिच्छन्तीं सुरसा” इति । इदमस्यच्छेदं चिरमनागम्य सरमा मध्यमावाक् किमिच्छन्तीं प्रानद् प्राप्तवती ? अपि च दूरे हि अध्वा चिरकालश्रुतेयमस्माभिः । जगुरिः सृष्टं यो गन्ता स्यात्स चिरविच्छिन्नमेतद्वर्षवर्म पुनरागच्छेत्सन्तनुयात् । पराचैः पराशुखैः—एतदप्यन्यं चिरनष्टमित्यर्थः । अपि च कासे हितिः किमस्त्राखर्थाभिधानमासीत् पूर्व तव हे सरमे ! येनागमः, किं वा न जातं येनापुनरागमः । अपि च चिरयोपितायास्तव किं परितकनमासीत् ? अन्तरिक्षनाया अपि महत्या रसायां कथमतरः पर्यासि कथमतिबहुयुदकानि संक्षोभ्यारमानं प्रतिजम्बवत्यसि ? इति वा “वाग्वै सरमा” इति हि विज्ञातये ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ४ ॥ (२५)

सरस्वती (१८) सा च व्याख्याता “नवीवत्”
(नि० २-२३) इति । “तथैवतात” (नि० २-२३)
इत्युक्तमिदं तत् ॥ ४ ॥ (२५)

“पावका नः सरस्वती वाजंभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-६-य० वा० सं० २०-८४)

पावकेति । मधुच्छन्दस आर्यं गायत्रम् । प्रथमे विनियोगः
सारस्वते च हविषि । पावका पवनं पावः शुद्धिस्तं काय-
तीति “आतोऽनुपसर्गे कः” (पा० ३-२-३) इति कः ।
“कै गै हवेर” (भ्वा० प०) प्रसारयन्त्युदकेनेति दुर्गः ।
वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती । अन्नेन हविवोदकेन वा
तद्वतीति दुर्गः । धियावसुः कर्मवशा (कर्मप्राप्त्यन्ननिमि-
त्तभूता) एवंभूता सरस्वती माध्यमिका वाक् । नः अस्मा-
कमेतम् यज्ञम् वाजंभिः हविलक्षणेनैर्मिसितभूतैः । यद्वा-
यजमानेभ्यो दातव्यैरैर्मिसितभूतैर्युक्तं वष्टु कामयताम् “वश
कान्ता” (अ० प०) लोद । कामयित्वा च निर्वहन् इत्यर्थः ।
अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान्प्रति तानि वहन्तु । वदयति
हि—“तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” इति (११-१९-१)
आरण्यकेऽपि (आरण्यकाण्डे) श्रुत्यैवैतव्याख्याताम् “यज्ञं वद्विति
यदाह यज्ञं वहवित्येव तदाह” इति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

पावका नः सरस्वत्यन्नैरभवती यज्ञं वष्टु धिया
वसुः । कर्मवसुः । तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ५ ॥
(२६)

अपरा स्फुटतरोदकलिङ्गा ॥ ५ ॥ (२६)

“महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० १-१-६)

मह इति । पूर्ववदार्थादि । सरस्वती माध्यमिका वाक्
महः महत् । तकारस्य सकारो व्यत्ययेन । तस्य स्फोटलक्षणाः ।

१. वाजोऽजमास्ति वाजिन्यः क्रियाः । भवत्ये इति (पा०
५-२-११५) ता विषन्तेऽस्यामिति मनुष्य । भाष्यकारस्वन्नैरन्न-
वतीत्येव तृतीयासाह । धान्येन धनञ्जलिषिवत् । परं सति सामा-
न्यविशेषभावेऽभेदः । नहि नीलो घट इतिवद् घटोवद इति भवति ।
अत एव दुर्गः—अन्नेन हविवोदकेन वा तद्वतीत्याह ॥

२. तथा आरण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्याताम्—“यज्ञं वष्टु धिया
वसिति वाग्ने धिया वसि”ति ॥

“प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति पूर्वैक-
पाभावः । अर्णः उदकम् । “उदके नुद च” (उ० ४-
१८६) इत्यमुप्रत्ययान्तो मुह्यमश्व । प्रचेतयति प्रज्ञाप-
यति । आविष्करोति वर्षमायेन । केन ? इत्याह—केतुना स्वेन
कर्मणा प्रज्ञया वा (निष० ३-९-२) नक्षप्रधानवत्सबलिष्ठा
नैतच्छक्ता कर्तुम् । एवं वोदकमाविष्कुर्वती स्वकीयेन देवतारू-
पेण विश्वा धियाः इमानि सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि अभि
विराजति विशेषेण वीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदे-
वत्पादयतीत्यर्थः । कथम् ? उदकाज्यमन्नात्प्रज्ञानमित्येवं सर्व-
प्रज्ञानानामसावीष्ट इति ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति
केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञा-
नान्यभि विराजति ॥

गतायेनेतत् । अथ—

वागर्थेषु विधीयते ॥

इत्युत्पत्तिवचनम् । के पुनर्वाचोऽर्थः “चतस्र ऊर्जं दुदुहे
पर्यासि” (ऋ० सं० ६-७-५) इत्येवमाद्याः उदकाधिकार-
लक्षणाः । तेष्वन्यमपि सरस्वती विधीयते “महो अर्णः” इत्ये-
वमादिषु ॥

तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

नैरुपाः ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

वाग् व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ६ ॥ (२७)

वाक् (१९) वक्तव्या । सा पुनः व्याख्याता “वचेः”
इति (नि० २-२३) ॥ ६ ॥ (२७)

“यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां
निषसाद मन्त्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि
क्षिदस्याः परमं जगाम” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ६-७-५)

यद्वागिति । ऋगुगोत्रस्य नेमस्यार्थं त्रैधर्मं वाग्दैवस्यम् ।
सारस्वते पशौ विनियोगः । यद् यदा वाग् माध्यमिका
अविचेतनानि अविज्ञातार्थानि शब्दरूपाणि स्तनयितुल्लक्ष-
णानि वदन्ती निर्वचयन्ती राष्ट्री ईश्वरा, माध्यमिकानां देव-
तानाम् मन्त्रा मन्दना हर्षकरी, तर्पणित्री वा लोकस्य निष-
साद निर्षदति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) व्याष्टुणो-
व्यास्मानं वर्षकर्मणि । अथ तदा चतस्रः दिशः (उपैदिशश्च)

१. प्रज्ञापयन्तीति सायणः ॥

२. उपलक्षणविषयेतदुर्गं आह । भाष्ये तु न दृश्यते ॥

ऊर्जम् अग्रं तत्कारणभूतानि पर्यासि उदकानि च दुदुहे
दुग्धे प्रक्षरति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) एवमधेऽपि ।
अप्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् परम् श्रेष्ठं तत्
कस्वित् क पुनः जगाम गच्छतीति न इत्यत इत्यर्थः ।
दुग्धं कुतैतानि निष्पाद्यौषधीर्गच्छन्ति ? कुतो वा प्रतिसंस्तरं
पुनरागच्छन्तीति ? कस्त्वत् जगाम जजान । गत्यर्थानां
ज्ञानार्थत्वाद्गन्तिज्ञाने । उद इति यथा । उदस्यते उदुष्टो-
द्भायत इति तदर्थः । यानि धृषिव्यामवतिष्ठन्ते यानि चाधि-
त्यरश्मयो हरन्तीति । एवमनुपक्षीणपयस्कैयमिति श्रूयत
इत्याह ॥ ४ ॥

तथा चासा भाष्यम्—

यद्वाग्दन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री दे-
वानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनु दिश
ऊर्जे दुदुहे पर्यासि । “कस्विदस्याः परमं जगामे”
ति । यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो
हरन्तीति वा ॥

इति “स्वित् प्रश्ने च वितर्के च (पूजायै) पठ्यतेऽव्ययम्” ।
जगामेति गच्छतिज्ञानार्थेऽपि बाह्व्येन प्रयुज्यते । अवगति-
रिति यथा ॥

तस्या एवाऽपरा भवति ॥ ७ ॥ (२८)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इयमेव वाचसवैप्राप्यन्तर्गता
माध्यमिकी सर्वौषधीभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शनार्थम्
॥ ७ ॥ (२८)

“देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः
पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषुर्मुखं दुहाना
धेनुर्वागसाऽनुप सुष्टुतैत्तु” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० ६-७-५)

देवीमिति । तदेवापादि । एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्रा-
प्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति—यां
देवीं शोभमानां, रात्रीं बोदकानाम् वाचम् माध्यमिकाम्
देवाः माध्यमिका अजनयन्त जनयन्ति । वर्तमाने लङ्
(पा० ३-४-६) ताम् एवैतां यथाभिमतार्थानिष्ठाशिकां
विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवः तिर्य्योऽपि वदन्ति । तत्पू-
र्वकत्वाद्वाचप्रेषुते । यैवं सर्वैः पशुपक्षिरित्युच्यते सा उक्त-
रूपा मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षकरी वा इष्टिप्रदानेन नः
असाम्यम् इषम् अग्रम् ऊर्जम् पयोदृतादिरूपं रसं च
दुहाना प्रक्षरन्ती धेनुः धेनुभूता तर्पयित्री वा वाक्

१. तथा च निरुक्तमेतदप्यस्तात् (नि० ३-८)

२. तथा चेतं हरिणा—“देवी वाग्व्यवकीर्णमशक्तैरभिधा-
रुभिः” इत्यादि ॥

३. “महि स्तुतिमोदमदस्यक्रान्तिगतिषु” (स्वा० आ०)
पठ्यते । ततो रक्षप्रत्ययः ॥

सुष्टुता सुष्टु सुता अस्माभिः अस्मादुपैतु उपगच्छतु ।
वर्षणामोषुका भवतित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथासा भाष्यम्—

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो
वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो
मदनाऽन्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागसाऽनुपैतु
सुष्टुता ॥

व्यक्तवाचः मनुष्यायाः । अव्यक्तवाचो गवादयः ।
गतार्थमेतत् ॥

अथ—युगपचारिण्यावर्धतो निर्वैश्यस्ताद्विषये वैमल्यं ताव-
दुपन्यसति—

अनुमतीकरोति देवपद्माविति नैरुक्ताः ।
पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः । “या पूर्वा पौर्णमासी
साऽनुमतिः,—योत्तरा सा राके” ति विज्ञायते ॥

अनुमतिः (२०) राका (२१) इति । एते देव-
पद्मौ । तन्नामनी इति निरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ।
सहृपदशोऽवप्यस्तसुख्योऽनुरोमेभिधेयविचार इति । मध्यस्थाने
देवपद्मौ इति विज्ञाते तदभिधाने इति नैरुक्ताः प्राहुरित्यर्थः ।
पौर्णमासीति । यज्ञविदः प्राहुः । ते च ब्राह्मणमुवाहरन्ति
“यापूर्वा राका” इति । कालाधिदेवते चन्द्रसहचारिण्यौ इति
मध्यमस्थाने । पौर्णमास्यामास्यायोन्येष्टकामभ्य उपाधानान्न-
क्षत्रमतश्च प्रदर्शनार्थसर्वैः एवायं उपोसिर्गणो ब्रह्मन्क्षत्रतारकाख्यो
रसप्रायो मूर्तिमामुवन्मध्यमस्थान एवेति लक्ष्यते ॥ तत्र—

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति
॥ ८ ॥ (२९)

अनुमतिः (२०) कस्मात् ? अनुमननात् । अनु-
मता किलेयमुपनिर्दिष्टवैद्य चतुर्दशके पक्षे अस्मिन् पौर्णमासीति ।
तथा चाऽनुपौर्णमन्यतेर्वाहुल्यकारकतैरिति किं नलोपः (पा०
६-४-१५) अनुमन्यते यदनुमन्तव्यमित्यनुमतिरुच्यते ॥ ८ ॥
(२९)

“अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृषि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आर्य्यं पितरिषः”
॥ ८ ॥

(य० वा० सं० ३४-८)

अन्विदमिति । वामदेवस्यार्थं देविकासु जिनियोगः । हे
अनुमते ! कलाहीनचन्द्रे पौर्णमासी । त्वम् अनुमन्यासै ।
“लेदोऽडादौ” (पा० ३-४-९४) इत्याह । “वैतोऽन्यत्र”
(पा० ३-४-९६) इति । ऐकारः । अस्माकं यदनुमन्तव्यं

१. तथा चागारः—“पौर्णमासी तु पूर्णिमा । कलाहीने साऽनु-
मतिः पूर्णे राका निशाकरे” इति ॥

लया । अस्मदुक्तं बुध्यसेति महीधरः । शं च सुखं च नः
अस्माकम् कृधि कुरु । “शुश्रूणपूकविभ्यश्छन्दसि” (पा०
६-४-१०२) इति हेयिः । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-
४-७३) इति शपो लृक् । “कः करकरतिकृधिकृतोष्वनि-
दितेः” (पा० ८-३-५०) इति विसर्गस्य सः । ऋत्वे
ऋतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समुदये संकल्पसिद्धये च नः
अस्मान् हिनु गमय । नः अस्माकम् आयूषि च प्रता-
रिषेः प्रकीर्णानि कुरु प्रवर्धय । इत्येतदावासाहे ॥ ८ ॥

अथ—

राका—रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति
॥ ९ ॥ (३०)

राका (२१) सा हि रातेः दानकर्मणः दानार्थस्य ।
द्विर्दाननिमित्तं हि सा भवति । सैव पौर्णमासी पञ्चदशके पक्षे
राका इत्युच्यते । राति ददात्यस्मिन्द्विरमात्रावृत्तिः । “कृदा-
धाराचिकलिभ्यः कः” (उ० ३-१००) इति कः । बाहुल-
कात् कस्येत्सङ्गा ॥ ९ ॥ (३०)

“राकामहं सुहृवां सुपुत्री हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतु त्वना । सीव्यत्वपः सूच्याऽ-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम्”
॥ ४ ॥ (ऋ० सं० २-३-१०)

राकामिति । छत्समदस्यार्थं जगती राकादैवत्या । देवि-
कास्तु विनियोगः । अहम् होता सुहवाम् सुहानाम्
(शोभनमाह्वानं यस्यास्ता-माह्वानप्रयोजनकारिणीम्) राकाम्
संपूर्णचन्द्रां पौर्णमासीम् (तदभिमानिवेद्यताम्) सुपुत्री
शोभनया सुखा । “सुपां सुलक्ष्मणसवर्णः” (पा० ७-१-
३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णवीथेः । हुवे हुवे आह्वयामि ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति हेनः संप्रसारणं
पूर्वरूपत्वं शपो लृक्च (पा० २-४-७३) बाहुलकादेव ।
सा च पुनः सुभगा सुधना अस्माभिराहूयमाना शृणोतु ।
सुखा च त्वना आत्मना । “मन्त्रेष्वाज्यादिरात्मनः” (पा० ६-
४-१४५) इत्याकारलोपः । स्वयमेव बोधतु बुध्यताम्
अस्मदभिप्रायम् । सुंवा च अपः प्रजननः कर्म (निधं०
२-१-१) (पुत्रोत्पादनलक्षणम्) अस्माकम् । सूच्या

१. “जसादिषु छन्दसि वाचनम्” (पा० ७-३-९७ वा०)
इति शुर्णाभावे यण् । अत्र भाष्यकृता (वाक्केन) यथा तृतीय-
पादोद्दिष्टस्तथा तेषां सवैदस्यः पाठः प्रतिपाति । यथा च बक्ष्यते ॥
२. अस्य “उपसर्गाद्बहुलम्” (पा० ८-४-२८) इति
णत्वम् ॥

३. लिङ्गे लैटि (पा० ३-४-७) सिपि “लेटोऽडाटी” (पा०
३-४-१४) इत्यादागमः । “सिम्बुलं गिदकथ्यः” इति शिल्वा-
दुद्धिः । सिप इदं । लेटस्तु इतो लोपः (पा० ३-४-१७) ॥

६१ नि०

सुसीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिद्यया अनुग्रह-
बुद्ध्या । अविच्छिद्येन प्रजाधत्तानेनेति यावत् । सीव्यतु
संतनोतु । यथा वक्ष्यादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं
करोतु । न च पुनः प्रजामानवर्थयामहे किं तर्हि शतदायम्
बहुप्रदं बहुधनं वा उक्थ्यम् उक्थार्हम् । “छन्दसि च”
(पा० ५-१-६७) इति तदर्थेतीत्यर्थं यत् । उक्थशब्दः
स्तुतिपर्यायः । वचैस्थकि (उ० २-६) संप्रसारणे च
साधितः । वक्तव्यप्रशंसाम् अपरिसमाप्तस्तुतिमिति यावत् ।
तादृशं वीरम् विक्रान्तं पुत्रम् ददातु प्रयच्छतु ॥ ४ ॥

अथास्मा भाष्यम्—

राकामहं सुहानां सुपुत्याह्वये, शृणोतु नः
सुभगा बोधत्वात्मना, सीव्यत्वपः—प्रजननकर्म,
सूच्याच्छिद्यमानया, सूची सीव्यतेः । ददातु
वीरं शतदायमुक्थ्यम् । वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सीव्यतेः “षितु तन्तुसन्ताने” (दि० प०) अस्मावदि
“सिवेष्टे क्व” (उ० ४-९२) इति टेकभावे टित्त्वान्तीप् ।
(पा० ४-१-१५) अवगतायैमन्यन्मन्त्रार्थे ॥

अथैवम्—

सिनीवाली—कुहूरिति—देवपत्न्याविति नैव-
क्ताः । अमावासे इति याज्ञिकाः । “या पूर्वामा-
वासा सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूरिति
विज्ञायते ॥

अनयोरपि पूर्वबहुपन्यासः । अत्र याज्ञिका ब्राह्मणमपि
चोदाहरन्ति । या पूर्वैसादि । पूर्वा—दृष्टेन्दुः । उत्तरा नष्टे-
न्दुकला ॥

तत्र—

सिनीवाली—सिनमन्त्रं भवति, सिनाति भूतानि ।
वालं—पर्व—वृणोतेस्तस्मिन्नवती । वालिनी वा ।
वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमसः से (वि)तव्यो भव-
तीति वा । तस्या एषा भवति ॥ १० ॥ (३१)

सिनीवाली (२२) कस्मात् ? इति पदस्य पूर्वा निर्वाचि-
सिनमन्त्रं भवति । तत्कस्मात् ? सिनाति भवति । “विश्व

१. अनुमतिः—राकावत् । यथोक्तमस्मात् ॥ (?)

२. तथा चामरः—“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा दृष्टेन्दुकला
कुहूरः” इति । सा—अमावासा । अयमर्थः—चतुर्दश्या अन्तिमः
प्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति अष्टप्रहरात्मिकश्चन्द्रश्चकालः
शालसिद्धः । तत्राष्टप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता । अन्तिमप्रहरद्वये
कृत्तकक्षयः । अतोऽमावास्याया आष्टप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः ।
अन्तिमं प्रहरद्वयं कुहूरसंज्ञम् । मध्यमं प्रहरपञ्चकं दशैसंज्ञमिति ॥

बन्धने” (अथा० प०) ततो नवप्रत्ययः (उ० ३-२) (निघ० २-७-८) भूतानि प्राणिनः । सदादिभिः धातुभिः इतो मूलार्थे ” छन्दसीवनिषो च ” (पा० ५-२-१२२ वा०) ततो द्विप्रत्ययेऽलोपे (पा० ६-४-१४८) सिनीशब्दः । चन्द्रसद्भावे हि तद्विभक्त्यन्तर्गताद्वानां गर्भसंभव उक्तः कृषिविद्यायां, स च विशेषतोऽस्यामिष्यनेन (व्याख्यानं) प्रतीयते । अथवा-लोकाब्दे प्रकृतिभूतं निर्वैकि-वाले-पर्वै लक्षवतिभिः सन्धि-समयो वा, तथा च हैमः—”पर्वै-प्रस्तारोत्सवयोर्ग्रन्थौ विष्णु-वदाविष्णु । दर्शप्रतिपदसन्धौ च तिथिप्रत्ययविशेषयोः” इति । “तिथिभेदे क्षणे पर्वै” इत्यमरोऽपि । तत्कस्मात् ? वृणोतेः वृण्विति (स्वीकृवेन्ति) देवास्तत्र हवीषि । “वृष् वरणे” (स्था० उ०) अस्माद्वनिषि (उ० ४-११) बाहुलकादस्य पः शुभः । तस्मिन् बाले पर्वणि असौ सिनी (सिनिनी) अक्ष-वती भवतीति सिनीवाली । तथाच बाले सिनीति समासे (पा० २-१-४) राजदन्तादिलात् (पा० २-२-३१) सिनीशब्दस्य पूर्वप्रयोगे गौरादेः (पा० ४-१-४१) आकृति-गणलान्दीप । अथ वा, बालिनी बाली, पूर्ववरीमूलार्थे बाले-स्तद्वती । बाला ह्यस्यां समन्वेष्यन्तश्चन्द्रमसं सचैत उपलभ्यन्ते प्रायेणेति तत्सम्बन्धोऽस्याम् । सिनी चासौ बाली चेति सिनी-बाली । अनुक्तपुंस्कुल्लात्सिनीशब्दस्य कर्मधारयेऽपि पुंनद्धावा- (पा० ६-३-४२) भावः । अथ वा औपमिकं नाम, कथम् ? इत्याह—बालेनेत्यादि । केशेनेवातिसूक्ष्मेण शङ्कुना सेवि-तव्यो ज्येष्ठव्यो भवति । एवमगुरुरौ चन्द्रमा भवत्यस्यां, येन ज्ञापते बालेनेवातिसूक्ष्मेण शङ्कुनाप्यर्थं स्वीकृतै (विज्ञेयते) इति । तथा च बालेनेव सीव्यत इति सिनीवाली प्रोपदरादिः ॥ १ ॥ (३१)

“सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि खसा ।

१. अत्र हि रसात्मना परिणममाणं स्वगङ्गासमेदोस्मिन्-आशुक्ररूपसत्ताभुवनेन कमेण निष्पद्यते ॥

२. तद्-पर्व । बालशब्दस्तु—”बल संवरणे” (भा० अ०) इत्यस्मात्कारणे षञि (पा० ३-३-१९) संविद्यत एतस्मिन्प्रदान-निष्पन्ननिर्दासि बालं पर्व ॥

३. तनीयस्त्वानुर्वेषस्यान्वेयं बालचापलायितम् ॥

४. अत्रार्थे उत्तरपद एव विकल्पः । ववयोरेभदक्षाम्भूदितः । वदा—बलवतीवाली । बालोऽत्र तनीर्वाक्षन्द् एव ॥

५. उक्तार्थे ववयोरेभदक्षपनलभ्येऽपरितुष्यतिमममैमाह ॥

६. अत्र दुर्गाहूतौ—”बालेनाप्यर्थं सीयते बोध्यतेति” पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति । इत्येक्षायां तु सम्मत्तामस्यमयैस्य प्रतिभातमप्यपे-क्षितं दुर्गाभ्यामुपारोपात्तदुगाभित्वात्स्या लघुविशृतेरिति बोध्यम् ॥

७. अत्र शक्तौ लिङ् (अ० ३-३-१७२) प्रथम्यः । सेवन-क्रियया संपादयितुं शक्येत्येवार्थः । सेवनं सीवनं स्मृतिरित्यनर्थो-क्तम् । तथाचामरः—”सेवनं सीवनं स्मृतिविदरः स्फुटनं भिदा” इति ॥

जुपस्य हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिहि नः” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० २-७-१५-य० वा० सं० ३४-१०-अथ० सं० ७-१०-२)

सिनीवालीति । एतसमदस्यापेनदुष्टुप सिनीवालीदेवत्या । देविकासु विनिर्गोः । दृष्टचन्द्राड्मावासा सिनीवाली । हे सिनीवालि ! तदभिमानिदेवते । पृथुष्टुके विस्तीर्णजघने । पृथुकेशस्तुके । विस्तीर्णकेशकलापे वा या लम् देवानाम् माध्यमिकानाम् स्वसा स्वयंसंचारिणी भगिनी वा असि भवसि । सा लम् आहुतम् आभिमुख्येनानौ प्रक्षिप्तं, मर्या-दया (विधानतो) हुतं वासाभिः—हव्यम् अक्षरीयं हविः जुपस्य आसेव्य । आसेव्य च हे देवि ! सिनीवालि ! नः अस्माकम् प्रजाम् पुत्रादिकाम् दिदिहि दिश अतिष्ठज (देहि) उपविष्णु वा इत्याशासहे । “दिह उपचये” (अ० उ०) लोटि छान्दसः षापः श्रुः । “दिश अतिसर्जने” (तु० उ०) इत्यस्माद्वा ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सिनीवालि ! पृथुजघने ! स्तुकः स्त्यायतेः संघातः । पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुके वा । या त्वं देवानामसि खसा । खसा सु—असा खेषु सीद-तीति वा । जुपस्य हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

पृथुजघने इति पृथुष्टुके इत्यस्यार्थः । तत्र स्तुकः । स्त्यायतेः । “स्यै ह्यै शब्दसंघातयोः” (भा० प०) इति धातोर्बुक्कप्रत्यये टिलोपः । तथा च संघात इत्यर्थः । पृथु-०के वा । अत्र शाकवायिवादिलात् (पा० २-१-६० वा०) केषपदलोपः । “पूर्वपदात्—” (पा० ८-३-१०६) इति वलम् । सु-असा सुखे न्यस्यते शिष्यते परेभ्योऽनरेभ्योऽर्थात्ते वा । अथ वा खेषु पित्रादिसंजनवर्गेषु तदधीना वा सीदतीति खसा । सीदतेर्बुन् ङिष्वाडिलोपः ॥

अथ—

कुहू गृहतेः । काभूदिति वा । क सती हूयत इति वा । काहुतं हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ११ ॥ (३२)

कुहूः (३३) सा हि गृहतेः । “गृह संवरणे” (भा० उ०) इति धातोः कृशब्दोपपदाद् भवतेर्हूयतेर्वा बाहुलकात्क-प्रत्यये (उ० १-८८) गकारस्य ककाराभिः । गुहाः अदश्य-क्षेत्रमा अत्र भवति । क पुनरसाविति वितकर्थेति सर्वोऽयं प्रोपदरादिः । गृहः कभूः कहुर्वा सती कुहूः ॥ ११ ॥ (३२)

“कुहूमहं सुदतं विभ्रानापसमस्मिन्ने सुहवां

जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै
ते देवि हविषा विधेम ॥

(तै० ब्रा० ३ अ० ३ प्र० ११ अनु-अथ० सं० ७-१०-५
आ० गृ० १-१०)

कुहूमहमिति । देविकासु विनियोगः । अहं कुहं
नष्टेन्दु-कलामावासां, तदभिमानिदेवतासु सुवृत्तम् सुकृतं
शोभनानां कर्मणां कर्त्राम् । ह्रीन्तमेतद्वर्णव्यत्ययश्चापैः । विश्व-
नापसम् सर्वत्र प्रत्यक्षकर्मणाम् अस्मिन्त्येव सुहृद्वाम्
खाद्धानां (शोभनमाद्धानं यस्यास्ताम्) जोहवीमि आह-
यामि । सा अस्माभिराहुतास्मिन्येव एव हविर्भुक्त्वा नः
अस्माकम् पितृणां श्रवणं श्रवो धनम् (निघ० २-१०-
२६) यशो वा (नि० ११-१०) कुलोचितमित्यर्थः । ददा-
तु । अथ प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पदविनास्तौत-या लमस्माकमेवं
करोषि तस्यै ते तुभ्यम् हे देवि ! कुह ! हविषा विधेम
हविर्द्वैष इत्यर्थः । अथ वा तां त्वां हविषा वयं परिचरेम
अत्र “श्रुतिः क्री श्रवणं श्रवः” इति पर्यायामिधाने श्रव इत्यर्थे
श्रवणमिति श्रुतमत्र । व्याख्यातं च तथैव भाष्येऽपि ।
निघण्टौ तु श्रवः शब्द एव श्रुतः ॥

अथास्या भाष्यम्—

कुहूमहं सुकृतं विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुहा-
नामादये । सा नो ददातु श्रवणं पितृणां, पित्र्यं
धनमिति वा-पित्र्यं यज्ञ इति वा । तस्यै ते देवि
हविषा विधेमिति व्याख्यातम् ॥

व्याख्यातम् निगदेनैव व्याख्यातप्रायम् ॥

अथ क्रमप्राता—

यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ १२ ॥
(३३)

यमी (२४) सा हि व्याख्याता यनेनैव (नि० १०-
१९) । लिङ्गमात्रे विशेषः । “इन्द्रसर्वधातुभ्यः” (उ० ४-
११४) इतीन्द्रप्रत्ययः । “कृदिकारात्—” (पा० ४-१-४५)
इति ङीप् ॥ १२ ॥ (३३)

“अन्यमूषु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते
लिङुजेव वृक्षम् । तस्यै वा त्वं मन इच्छा
सत्वा तवाधाकृणुष्व संविदं सुभद्राम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ७-६-८)

अन्यमिति । अत्र “यस्य वीर्यं स ऋषिर्षी तेनोच्यते
सा देवते”ति न्यायाद्यमो वैवस्वत ऋषिर्षी देवता । अनादे-
शपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । यमी किल यमं चक्रमे आतरम् ।

१. विदितकर्माणमिति भाष्यव्याख्यानात् ॥

तां किल यमोऽन्यर्था प्रत्यावचक्षे-हे यमि ! त्वम् अन्यम्
अन्यं पुरुषमेव हि सु सुषु परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेणादिङ् ।
उपसर्गवलेन योग्यक्रियाध्याहारः । अत्र दृष्टान्तः—लिङुजेव
वृक्षं यथा लिङुजा नाम काचिद्वल्ली सनीपजं वृक्षं गाढं परिष्व-
जते तद्वत् । अन्य उ अन्य एव कश्चन पुरुषः त्वां परिष्व-
जाते परिष्वङ्क्यते । यस्य योग्यत्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तम् ।
अत्र वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् (पा० ३-३-१२१)
“ष्वज परिष्वजे” (भ्वा० आ०) “दंष्टासखज्जां णपि”
(पा० ६-४-२५) इति नलोपः । वीर्ये आपैः । त्वं तस्य
वा तस्यै मनः प्रवेष्टुम् इच्छ कामयस्व । तस्यै त्वं वयवर्तनी
भवेत्यर्थः । स वा स च पुरुषः तव मनः प्रवेष्टुमिच्छतु ।
अथ अथैवमैकचित्यसुपगम्यमानेन समानेनानेन सह सुभद्रां
कल्याणभद्रां (सुकल्याणीं) संविदम् संजल्पदिग्भेयुनकायम्
परस्परसंभोगसुखसंविदि वा कृणुष्व कृतव्व ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्यते
लिङुजेव वृक्षम् । तस्यै वा त्वं मन इच्छ स वा
तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् ॥
इति ॥

अथास्या निदानमाख्ययाचष्टे—

यमी यमं चक्रमे, तां प्रत्यावचक्ष इत्याख्या-
नम् ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे द्वे०

कां० एकादशाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

प्रत्यावचक्षे प्रत्याख्यातवाच्यम् । एतच्च देवताबहुत्वपक्षे ।
त्रित्वपक्षे तु-दुर्गे आह-माध्यमिको यमो माध्यमिकां वाचमुप-
समात्मनः प्रविभक्त्यामिव कृत्योभयस्थानां तां ब्रवीति-हे यमि !
अतीतस्तेऽन्तरिक्षवृक्षसमयः, प्रभातमिदानीम् । लिङुजेव वृक्षं
सुस्थानं परिष्वक्तुमिच्छ । तस्यै च त्वं मनः प्रकाशमनु-प्रवेष्टु-
मिच्छ । स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु । अथैवमितरेतरसम्प-
र्कात्तेन सहैकीभूता लोकोपकाराय कुरुष्व परस्परं संविदं संवि-
त्साधनं प्रकाशमिति ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिहकविद्वत्तौ द्वे० कां० एका-
दशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

१. अत्र संज्ञितयामुलः क (पा० १-१-१८) इत्यादेशः ॥
“सुवः” (पा० ८-३-१०७) इति घत्वम् ॥

२. दुर्गीस्तु-अन्य एव त्वां परिष्वजतामित्येवं व्याख्यम् केदो
रुपाह । तत्र “केदोऽङाटौ” (पा० ३-३-९४) इत्यङागमोऽत्र
द्रष्टव्यः ॥

३. अकार-धकारयोर्वैषय्येव वैदिकाज्ञाये निगमसिद्धोऽसङ्क-
दुष्टः । दीर्घस्त्वायै एव ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ १ ॥ (३५)

अथ उर्वशी (२५) वक्तव्या क्रमप्राप्तत्वात् । सा पुनः व्याख्याता “उर्वश्यधुते” उक् महद्यशोऽभिव्याप्नोतीत्येवमप्यशोऽभिप्रायेण (नि० ५-१३) तद्विहाय देवतायां (माध्यमिकायां) योज्यम् । उर्वश्यधुते बहुदकं व्याप्नोति “उर्वशी वशोऽस्याः” महानस्याः काम उदके इत्येवम् । साधन-सुकमश्नत्वात् ( ) ॥ १ ॥ (३५)

“विद्युन्म या पतन्ती दर्विद्योद्धरन्ती मे अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अग्रे नर्यः सुजातः प्रवर्धशी तिरत दीर्घमायुः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-५-२)

विद्युदिति । पुरुरवस आर्षं त्रिष्टुप् उर्वशीदैवत्वम् । त्रिल-पक्षे—मध्यमः पुरुरवा ब्रवीति—आत्मनो ज्योतिषः शब्दस्य च विभाषित्वेन कृत्वा या उर्वशी माध्यमिका देवता विद्युन्म विद्यु-दिशान्तरिक्षे पतन्ती गच्छन्ती मेघोदरेषु दर्विद्योत् पुनःपुन-र्योतेति । “दार्धाति—” (७-४-६५) इत्यादिना युतेर्यङ्ल-गन्तस्य निपातः । आत्मानं प्रतिलभते वै । किङ्कुर्वेती? आत्मनः स्वभूतानि अप्या अप्यानि । अप् इत्यन्तरिक्षनाम (निघं० १-३-८) तत्संवनशीति । “दिगदिहत्वात्” (पा० ३-४-५४) भवार्थे यत् । “शेखन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति श्लोपः । काम्यानि असदसिमतानि उदकानि (यान्यक्षरमाणान्यसामिरभिलष्यन्तेऽन्तरिक्षलो-कस्य) । मे मद्यम् भरन्ती हरन्ती । “हृमहोर्भेदछन्दसि” (पा० ३-१-२४ वा०) इति ह्रस्व भकारः । (सम्पाद-यन्ती) । यदागतायास्तस्याः सकाशात् अपः व्यातः कर्मसु उदकोर्मिरिति तदर्थः । अप इत्युदकनामसु पठितम् । (निघं० १-१२-८१) अध्यप इति च भाष्यम् । अधिक उदकोर्मिः सर्वसिद्धमाच्छादयतीति तस्याख्यानं च दौर्गम् । नर्यः नृभ्यो

१. पयोऽर्थो दुर्गोभ्युदितः स हि विद्युत्तेलत्र संमलये वा नकार इति व्याख्यत ॥

२. दुर्गोभ्यु—“अन्तरिक्षलोकस्यापिपली योर्वशी सा दैवसुद-कानि हरन्ती मेघेभ्यः पतन्ती सृष्टे स्वर्गं विजोते नूनं निश्चयेन तदा जनिष्ठः अपः अध्यप अधिकउदकोर्मिर्जायते यः सर्वसिद्धमा-च्छादयती”त्येवं भाष्येण सह व्याख्यत । अत्र तदर्थेतीलये यत् (पा० ५-१-३७)

३. “आपः कृताती” (स्वा० उ०) इत्यसात् “आपः कानो-ख्यायां ह्यतो सुदं च वा” (उ० ४-२०२) इत्यसुप्रत्ययो बाहुलकाज्जलेऽपि भवतीत्युक्तमश्नत्वात् ( ) उदकोर्मिरधिक उदकोर्मिरित्येवं व्याख्यानं तु भाष्यकृता कृतमर्थवशात् ॥

हितः । बाहुलकात् (पा० ५-१-५) सत्यसम्पत्करः सुजातः सुजननः पुत्र इव । सुजाततर इति भाष्यम् । शोभनादपि शोभनतर उदकोर्मिरिति तस्याख्यानं दौर्गम् । जनिष्ठो अजनिष्ठ । उः पादपूर्णः अडभाबन्ध । “आगमशास्त्र-मनित्यम्” (पा० ९५) इति । जायत इति तदर्थः । वर्तमाने व्रत्र छद् (पा० ३-४-६) अथ तदानीं वा उर्वशी तेन महतोदकोर्मिणा सत्यमभिनित्यप्याधानसंपादनद्वारेण दीर्घमायुः प्रवर्धयते प्रवर्धयते । प्रपूर्वकस्तिरतिवर्धनार्थोऽसकृदभिवृद्धिर्दो निगमनायेत्यु ॥

अथास्या भाष्यम्—

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यानुदकान्यन्तरिक्षलोकस्य । यदा नूनमयं जायेताज्जोऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा । सुजातः सुजात-तरोऽयोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

इति । अद्योतत इति अजनिष्ठ इति उत्तरार्धचैपद्याद्युक्तत्वात् । तत्र च वर्तमाने छद्भ्युपपत्तौ द्योतत इत्येवास्यार्थः । तत्र पौनःपुन्यरूपः क्रियासममिहोरो यङ्लगणोऽभ्युद्यः । “दार्धाति” (पा० ७-४-६५) इत्यादिसूत्रे प्रायो यङ्लगणान्तानामेव निपा-तनात् । तत्रागमार्भोऽनित्यत्वासाधनीयः । सायणस्तु—द्योतत इत्येव व्याख्यत । जायेत इत्याहंसायां लिङ्ग व्याख्यानां भाष्यकृतः प्रतिपाति । तत्रेतत्तन्निष्ठ-पदव्याख्यानमसमजसमिव प्रतिपाति । जायत इति हि दुर्ग आह । उपपद्यत इति च सायणः । मनुष्य इति जायत इत्यनेनान्वितं भवेदिति प्रतीमः । तथाचोदकसुप्रक्रम्य निगमः—“प्रजामनु प्रजायते तनु मे मर्त्यो-युतमि”ति (तै० ब्रा० १-५-५) नरापत्यमिति वा । इत्येतिहासिकपक्षं द्योतयति । तस्यक्षेत्रत्वेन पुरुरवा उर्वस्या अपत-रता विद्युको ब्रवीति—विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत सृष्टं वपुष्मत्तया, भरन्ती धारयन्ती अनेकानि स्वर्गतानि ह्यवभावा-दीनि काम्यानि वस्तूनि मे मम अप्या नित्यमातस्या प्रिया । सा च पुनराहितगर्भा यतः, अतो ब्रवीमि—जनिष्ठो अपः निश्च-येन जनिष्यते । अध्यपः अधिककर्मा । नर्यः नृभ्यो हितः सम्यक्परिपालयिता नराणाम् । अथ वा मम नरस्यापत्यमायु-र्नाम राजा यं पुराणविदः कथयन्ति । सुजातो मच्छुक्रादीर्धतो जातः । विशेषत उर्वस्या क्षेत्रगुणासुजाततरः । तस्य वावश्य-सुर्वशी असदसाभिष्येऽपि प्रवर्धयते तयोगैः कर्मनिर्दीर्घमा-युदिति दुर्गव्याख्यानम् ॥

अथ—

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २ ॥ (३६)

१. आगमयोरङ्कोरभावः । “आगमशास्त्रमनित्यम्” इति परिभाषया बोध्यम् । अन्यच्च साधनप्रकारो निपातलभ्यः । स येह सुवैरण्यासस्य संप्रसारणाभावोर्लं विनागमयेति ॥

पृथिवी (२६) वक्तव्या । सा पुनः व्याख्याता “अथ वैदर्शनेन प्रष्टु” रित्यादिना (नि० १-४-३) इह तु माध्यमिका देवताऽभिधेया ॥ २ ॥ (३६)

“वक्तिस्था पर्वतानां खिद्रं धिंमर्षिं पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति महा जिनोर्षि महिनि” ॥ १ ॥
(ऋ० सं० ४-४-२९)

वक्ति । “द्विरुपा पृथिवी चैवा प्रत्यक्षा देवताऽपि च ।
मध्यस्थाना देवतोक्ता साऽत्र संबोध्य वर्ण्यते ॥ १ ॥”

भौमस्यात्रैराषं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । देवानां हविःपु
पृथिव्या अनुवाक्या । वक्ति सत्यनाम (निषं० ३-१०-१)
इत्या इति इत्यमित्यर्थकम् । अत्र अनुव्रति तदर्थः । हे
पृथिवि ! विप्रधनवति ! माध्यमिके देवते ! इत्या अत्र
भुवि अनुव्रान्तरिक्षे वा स्थिता त्वं बहू सख्यं यथाभूतं पर्व-
तानाम् मेघानां (निषं० १-१०-९) खिद्रं खेदनं छेदनं
(मेदनं) येन पर्वता मेघास्तेषु वाक्यन्ते तद्बलं विमर्षि
धारयसि । हे महिनि ! महति । अथवा उदकवति । मह
इत्युदकनाम (निषं० १-१२-५६) ततो मल्लं इति । हे
प्रवत्वति प्रवणवति (गमनवति) । “पुष्टं गती” (भ्वा०
आ०) ततो भावे लटः शतरि प्रवच्छब्दान्मनुषो मस्य वः
(पा० ८-२-९) या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीम् । महा
महत्त्वेन महानोदकेन वा प्रजिनोषि प्रजिन्वसि प्रकषेण प्रीण-
यसि वर्षमुत्सृजन्ती । जिषिः प्रीणालर्थः (भ्वा० प०)
इदित्याहुम् (पा० ७-१-५८) “चिन्विहृण्योर च” (पा०
३-१-८०) इत्युप्रत्ययोऽप्रादेशश्च विहितोऽत्र जिन्वतेरपि
बाहुलकादिधीयते प्रीणनार्थं समं पाठ्यत । या लभेवं भूमिं
प्रजिन्वसि सा कथं न पर्वतानां मेघानां छेदनसमर्थं बलं
धारयिष्यसि ? अवश्यं धारयिष्यसीति भावः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं
मेदनं बलमप्यत्र धारयसि पृथिवि ! प्रजिन्वसि या
भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन, महतीत्युदकवतीति वा ॥
गतार्थमेतत् ॥

१. “प्रथ प्रत्ययाने” (भ्वा० आ०) इत्यस्मात् “प्रथेः पिब-
न्तंप्रसारणे च” (उ० १-१४८) इति पिबन्प्रत्यये “पिबौरा-
दिभ्यश्च” (पा० ४-१-४१) इति ङीप् साधुः । प्रथते इति
पृथिवीति ॥

२. दुर्गस्तु—हे पृथिवि ! त्वं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यवदेशान्म-
ध्यस्थाना । हिरण्यनाशेष्ट्यां भौमसैकपालत्वेन याज्या । तत्र
विश्रायते—“अथ यज्ञीनोऽस्यां हि स तदविन्दत्” इति । तेन
तत्रैवं भूमिरिष्यते । न च भूमिरस्यावृत्तिं प्रधानत्वेन षड्वेते, यथा
जायमानायां निराह । तदयमस्योदाहरणमिष्टम्, स च विनि-
योगः—बलंविरोधोऽनयोर्मेघाविना समनुगच्छते इत्याह ॥

अथ—

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति
॥ ३ ॥ (३७)

इन्द्राणी (२७) इन्द्रस्य विभूतिः । पृथक्त्वेन निर्ज्ञाताः
पौराणिकेरीतीन्द्रस्य पत्नी । मध्यस्थाना देवता । “इन्द्रव-
रुणः” (पा० ४-१-४९) इत्यादिना ङीवानुक्तं च ॥ ३ ॥
(३७)

“इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमंश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिर्विश्व-
स्मादिन्द्र उत्तरः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-३)

इन्द्राणीति । वृषाकपिनीमेन्द्रस्य पुत्रस्त्वस्येयमापैनिन्द्राणी-
देवताकं पाशपदं पाहम् । पृथक्स्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाकच्छेतिनः
सन्ने विनियुज्यते । निर्धार्यं ब्रवीति—अहम् आसु सौमन्यव-
त्तया प्रसिद्धासु सर्वासु नारिषु । इह आषेः । इन्द्राणीम्
एव सुभगाम् अतिसौभाग्यवतीलक्षणोपेताम् अश्रवम्
अश्रणवम् । विकरणव्यत्यय आषेः । कुतः ? नह्यस्या अपरं
च न । हिंसवदो हेत्यर्थः । “हि हेतावधारणे” इत्यमरः ।
चनेत्यप्यर्थेऽव्ययम् । तथा च “नह्यस्या अपरामपि समां”
इति भाष्यम् । अस्याश्रणवमित्यनेन संबन्धमभिप्रेति । साय-
णस्तु—चनेत्युपमायां मत्सा व्यावृत्त । अस्या इन्द्राण्याः पतिः
पालको भवति इन्द्रः विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतः उत्तरः
उत्कृष्टतरः उद्धततरो वा यः (अपरमिव भूतजातं) जरसा
वयोहान्यां नहि मरते न खलु म्रियते । “व्यत्ययो बहुलम्”
(पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यत्ययः । तमेतस्मिन्दमर्थ-
कस्य (एतत्) ब्रूम इत्याचार्या (यास्कः) ब्रवीति ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामश्रणवं न ह्यस्या
अपरामपि समां । जरया म्रियते पतिः । सर्व-
साद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (३८)

अपरा पुनः किमर्थम् ? ऋषिरेव वृषाकपिः प्रसिद्धः । स
पुनरादित्योऽभिप्रेतो नैरुक्तानाम् । तदुपप्रदर्शनायापरमाह ॥ ४ ॥
(३८)

“नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपैर्भुते ।

१. दुर्गस्तु—यसादस्या अपरामपि समां—संबन्धरं प्रति न
कदाचिदपि पतिः म्रियते नापि जीवते यथा अन्त्यासां प्राकृताणां
नारीणामित्येवं व्याख्यत । आत्योक्तार्थेऽपरमपि इह आषेः ॥

तस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मा-
दिन्द्र उत्तरः” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ८-४-३)

नाहमिति । समानो विनियोगः पूर्वया, और्ध्वं च । इन्द्रो
ब्रवीति--(विभक्त्यामिवात्मन इन्द्राणीं (स्वशक्तिं) कृत्वा हे
इन्द्राणि ! अहं सख्युद्बुधाकपेर्र्कते य एष मम सखा
वृषाकपित्वां विना न रारण न रारणं न रमे इत्यर्थः । किं
योऽयमुद्यमिनेत्येषु प्रसिद्धः । नेत्युच्यते--यस्य सख्युद्बुध-
विद्यं संयुतं वा इदम् उपस्थितम् प्रियम् प्रीतिकरम् अप्यम्
अप्यु भवं द्युतम् । ‘दिगादिवाव’ (पा० ४-३-५४) भवायं
यत् । अङ्गिः संस्कृतमिति वेति मध्यम् । हविः चरुपुरोडा-
शादि देवेषु सर्वेष्वपि गच्छति सर्वा अपि देवताः सादरं
पूजन्ति । विष्णुर्हि देवानां प्रभुर्ब्रह्मर्तिस्येन्द्रश्च तैसुर्दिश्य संस्कृ-
तममस्वरेण देवा गृह्णन्ति । स एवात्र वृषाकपिः । “हृरविष्णु
वृषाकपी” इत्यमरः । अस्मिन् वृषाकपिरित्यमरविवेके महेश्वरः ।
इति विश्वस्मात् सर्वेसाव अपि जगतो योऽहम् इन्द्रः
उत्तरः उद्गततर उद्गच्छतरो वा सोऽयमहमेवं ब्रवीतीति भावः
॥ २ ॥

आथास्या माध्यम्—

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युद्बुधाकपेर्र्कते यस्येद-
मप्यं हविरप्सु द्युतमङ्गिः संस्कृतमिति वा । प्रियं
देवेषु निगच्छति । सर्वेसाद्य इन्द्र उत्तरस्तमे-
तद्भूमः ॥

सख्युः समानख्यानात् वृषाकपेर्महेन्द्रादस्ते विना वृषा-
कपिं सहायं विना । कं देवेषु सर्वेष्वपि देवतासु (इति निघो-
र्ग्यते) मे प्रियं, यस्य महेश्वर्यं सर्वेभ्य इदम् पुरस्कृतम्
अप्यं हविः नितरां गच्छत्यसुष्मादेवजनात् । इन्द्रः
महेन्द्रः । उत्तर उद्गच्छतरस्तमेतं महेश्वरमिच्छत्येतद्भूमः इत्या-
चार्यो ब्रवीति ॥

१. चाच्छन्दः । एतच्च दुर्गवृत्तेरुक्तम् । परं स्वतदसमञ्जसमिव
प्रतिभाति । इन्द्रो ब्रवीतीत्युच्यता हि “यस्य वाक्यं स ऋषि” इति
न्यायादिन्द्र ऋषिरायाति । पूर्वं तु वृषाकपेर्वांस्युक्तवानिति स
एव ऋषिर्भवति ॥

२. रणती रमणाथो वृषाकालव्यत्ययाभ्यामिह निर्दिष्टः । स
एव नैरमाः ॥

३. तेनेह “संस्कृतम्” (पा० ४-४-३) इत्यर्थे यद्वाहुल-
कबललभ्यो द्रष्टव्यः ॥

४. विशेषार्थोऽस्य भाष्यव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥

५. “महेन्द्राणां च” (पा० ४-२-२९) इत्यनुशासना-
त्समाख्यायलाचितदेव हविर्भेदेभ्यं माहेन्द्रं महेश्वरमिलपु-
ण्यते । स चेन्द्रादप्यं इति नैरुक्ताः । अत एव च (पा० रामा-
यणे) “इन्द्रो महेश्वरः सुरनायको वा सार्धं न ज्ञायता युधि
राववत्स” इति सीतावचनं संगच्छते । अयमर्थः सायणानुमतः ॥

अथ—

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो
वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा
भवति ॥ ५ ॥ (३९)

गौरी (२८) वक्तव्या । सा पुना रोचतेर्ज्वलतोर्ज्व-
लतिकर्मणो वीर्ययस्य (भ्वा० आ०) “ऋज्रेन्द्राप्रवज्र-
विप्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना रम्यखयान्तो गौरशब्दो
निपातितो धातोर्गावादेशेन । “विष्टौरादिभ्यश्च” (पा० ४-
१-४१) इति ङीष् । खया वीर्या रोचते ज्वलति । वारेदेव-
तात्वात् । माध्यमिका वाक् । सा हि वीर्यवती । अयमपी-
तरः यः गौरो वर्णः सोऽपि एतस्मादेव रोचते । स हि
वीर्यरुपत्वात् कृष्णावीनपेक्ष प्रशस्यो भवति । तस्या
गौरीः ॥ ५ ॥ (३९)

“गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी
द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभू-
वुषीं सहस्राक्षरा परमे व्योमन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२-अथ० सं० ९-२६-२१)

गौरीरिति । अस्यावामीये सुको वीर्यतमस आर्षम् जगती
गौरीदेवत्या । गौरीः वीर्यमती माध्यमिका वाक् । सुलोपा-
भावश्छान्दसः । सर्वसिद्धं मिमाय निर्मिमीते । किं कुर्वती ?
सलिलानि वृष्ट्यदकानि तक्षती कुर्वती । उदकपूर्वकरास-
वैनिर्माणस्य । कथमुदकानि कुर्वती ? एकपदी एकपादोपेता
एकाधिष्ठाना वा । मध्यमेन सहैकत्वमाप्नोति भाष्यम् । मेधे
वर्तमाना । गमनसाधनेन वायुना एकपदी वेति सायणः ।
द्विपदी पादद्वयोपेता मध्यमेन चादित्येन चैति भाष्यम् ।
मेघान्तरिक्षाकृषे व्यधिष्ठाना आदित्यो वा द्वितीय इति सायणः ।
तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिग्भिः । (दिक्चतुष्ट-
याधिष्ठाना) अनपेक्ष्येन्द्रादित्यो । अथ अष्टापदी दिग्भिश्चा-
वान्तरदिग्भिश्च । अवान्तरदिग्पेक्षयाष्टपादोपेतेत्यर्थः । नव-
पदी सह सूर्येण उपरिदिग्पेक्षया वा नवपादोपेता, नवदिगा-
धिष्ठाना वा बभूवुषी एवम्भूता । भवतेच्छान्दसः कष्टुक्षतो
ळीपि “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१) । किमनया
परिगणनया ? सहस्राक्षरा अपरिमितवचनोऽयं सहस्रशब्दः ।
अपरिमितव्याप्तिर्युक्ता । बहुवृत्तेति भाष्यम् । बहुव्यापनशीलो-
दकवतीति तदर्थः । कुर्वते ? तदुच्यते--परमे व्योमन्

१. मिमोतीर्गितिकर्मैषु पाठभेदेन निघण्टुव्याख्यायां व्याख्यातो
देवराजयज्वभिः (निघं० २-१४-५१) स चेह निघण्टुष्टोऽत्र
व्याख्यातोऽर्थसंगत्यै । वर्तमानेऽत्र छिद् (पा० ३-४-६)

२. तत्तुकरणायास्तक्षतिरिह करणसामान्येऽभिहितो भाष्यकृता
यास्केन ॥

३. इत्येण । अस्य व्याख्यानं सायणेन कृतं द्रष्टव्यम् ।
विस्तरभयाथकृतानुपयोगाच्च नोद्भूतम् ॥

उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे । व्योममिति “सुपां सुलुपम्” (पा० ७-१-३९) इति हेलेक् । “न डिंसंभुज्योः” (पा० ८-२-८) इति मलोपनिषेधः । भाष्यकारस्तु—व्यवने इति तदर्थमाह, व्याख्यातं च दुर्गण-विभक्तानां भूतानां यत्परममवन-मेकं, सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा यस्तदाहमनैव भूतानां सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वैर्मिदं निर्मिमीते—इति ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

गौरीनिर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वती ।
एकपदी—मध्यमेन । द्विपदी—मध्यमेन चादित्येन
च । चतुष्पदी—दिग्भि-रष्टापदी—दिग्भिश्चावा-
न्तरदिग्भिश्च । नवपदी—दिग्भिश्चावावन्तरदिग्भि-
श्चादित्येन च । सहस्राक्षरा—बहूदका परमे
व्यवने ॥

इति । अवगताथमेतन्मन्त्रव्याख्याया ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥ (४०)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इति—गौरीति गुणमिधानमप्र-
सिद्धामिधं यं छन्दसि देवतायाम् । अतः अपरया समर्थयति—
॥ ६ ॥ (४०)

“तस्याः समुद्रा अधि विश्वरन्ति तेन जी-
वन्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः क्षरत्यक्षरं तद्वि-
धुर्पजीवति ॥ २ ॥” (ऋ० सं० २-३-२२)

तस्या इति । उक्ताधीः प्रसारपङ्क्तिः । अस्याः गौर्याः
अधि सकाशात् समुद्राः वृक्षमुदकसमुन्दनाधिकरणभूताः
मेधाः विश्वरन्ति विविधं क्षरन्ति प्रवर्षन्ति “प्रभूतमुदकम्”ति
शेषः । तेन उदकेन प्रदिशश्चतस्रः दिक्प्रतिदिग्निवासीनि
भूतानि जीवन्ति तदित्यम् ततः गौर्या एव मेघद्वारेण

१. अत्र सायणः—पूर्वार्थस्य वाग्देवता, उत्तरार्थस्याप इत्याह ।
“प्रसारपङ्क्तिः पुरतः” इति हि छन्दोलक्षणम् । यत्र पुरतः पूर्वार्थं
द्वादशाक्षरी जागतौ पादौ ततो द्वादशाक्षरी गायत्री सा प्रसारपङ्क्ति-
रिति सूत्रार्थः । अत्र चादित्तिपदादी निचृत् “न्यूनाधिकेनैकेन
निचृत्पुरिजौ” (पि० सू० अ० ३ सू० ५९) इति तल्लक्षणात् ॥

२. अत्र दुर्गः—अलिङ्गो मन्त्र इति चेत् तस्या इत्येव लिङ्गम-
नादियत्वे, संवन्धादयोः, तस्मात्तल्लिङ्ग इत्याह ॥

३. यद्यपि—समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठ्यते (निर्व० १-३-
१५) तथापिह “तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्” इति न्यायेन (मन्त्रस्थेषु
कोशरसु मन्त्राः कोशन्तीतिवद्) अत्र प्रयोगो द्रष्टव्य इत्यपि संभव-
त्येवं दिक्षपि । तत्र प्रशब्दो अन्तर्धर्मे विदिशश्चतस्रं दिशश्च । अथ
वा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रस्तत्स्थेषु ताच्छब्दमिति सायणः ॥

४. सायणस्तु—ततः पश्चात्तदक्षरमुदकं क्षरति तस्यादिकसु-
त्पादयतीत्यर्थ इत्याह ॥

अक्षरम् उदकम् (निर्व० १-१२-३२) क्षरति अभिजा-
सरति तद् उदकम् विश्वम् भूतजातम् उपजीवति । एवं
तैव सर्वोदकेशानां गौरीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

“तस्याः समुद्रा अधि विश्वरन्ति” —प्रवर्षन्ति
मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि । ततः
क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गतार्थमेतत् ॥

अथ—

गौर्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥
(४१)

गौः (२९) इयं च व्याख्याता पृथिवीनामसु (नि०
२-५) इह तु माध्यमिका वागभिधेया । गर्भेति (उ० २-
६३) साधुः ॥ ७ ॥ (४१)

“गौरमीमेदनु वृत्तं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गु-
कृणोन्मातृवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९) (अथ० सं० ९-२७-६)

गौरीति । दीर्घतमस आर्षं त्रिष्टुप् वैश्वदेवदेवत्या । महाव्रते
विनियोगः । गौः माध्यमिका वाक् मिषन्तम् नितरां सार्ध-
मानम् । “मिष संधीयाम्” (तु० प०) ततः शता । यद्वा
अनिमिषन्तमिति भाष्यम् अथ्यवहितदशेनं सर्वदेति तैवर्थं दुर्गं
आह । एवंभूतं वरसम् आदित्यम् । स हि तस्या रसहरणा-
द्वरसः । अन्वमीमेत् अनुशब्दयति । (महद्भिः स्वविश्रुताब्दैः
अनुकूलयति) नीमयति शब्दकर्मा नैरुक्तस्ततो वृत्तमानं लङ्
(पा० ३-४-६) बाहुलकाच्छपो लृक् (पा० २-४-७३)
अपि च मूर्धानम् शिरोरश्मीन् अस्य (मध्यस्थानं प्राप्तं प्राप्य)
मातृवै मातुं मननाय सर्वलोकज्ञानाय । “तुमर्थे०”—(पा०
३-४-९) इत्यादिना तवैप्रत्यय उः पूरणः । हिङ्गुकृणोत्
हिङ्गारेणोपशब्दयति । किंच सृक्काणं सरणं सन्नतगामिनं
(अनवस्थायिनं) घर्मं हरणं (रसानां हतोरम्) आदित्यम्
अभि लक्ष्य वावशाना सृष्टं कामयमाना पुनः पुनर्वावश्य-
माना वावशान्ती प्रतिघवत्सरमेव मायुं शब्दं (निर्व० १-
११-२७) सिमाति निर्माति करोति । पयोभिः उदकैः
पयते प्रप्यायते च (आप्यायनं करोति) प्रकर्षेण वर्षते
चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. अत्र दुर्गः—पुनःपुनः प्रतिस्वस्वरं तत् एव क्षरत्युदकं
मेघद्वारेणैरेत्येवं व्याचष्ट ॥

२. अत्र भाष्यमेतद्वर्णलोपः नैरुक्तसमायात् । एवमग्रेऽपि ॥

३. “वश कान्ती” (अ० प०) यदन्ताधानम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

गौरन्वमीमेदस्स मिषन्तं निमिषन्तं—मनिमिषन्तं—मादित्यमिति वा । मूर्धानमस्याभिद्विङ्क-रोन्मननाय । सुकार्णं—सरणं, धर्मं—हरणम् अभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोमिः ॥

अथ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका, धर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अथ वा मायुमिवेति धर्ममहः (निघं १-९-७) अभिलक्ष्य-मायुं वा मायुमिव शब्दमिव सुकार्णं सरणं सन्तत-पसनमाने वशाना कामयमाना मिमाति शब्दं करोति । “माह् माने शब्दे च” (जु ७०) पदव्यख्य आषः । का ? वाक् एव एषा गोशब्दाभिधेया माध्यमिका मध्यस्थाना देवतेत्येवमर्थः । धर्मधुक् धर्मो यज्ञः (निघं ३-१७-१५) तं दोग्धीति किप् । धेनुरेव हि यज्ञधुक् (यज्ञदोग्धी) सर्वज्ञ-संपादनद्वारेण । इति याज्ञिकाः यज्ञविविदं आहुः । तथाच धर्मधुक्पक्षे गौरैव गौः अन्वमीमेव अवुवाच्ययति । वत्समेव वत्सं मिषन्तं तामेवोन्मुखं पश्यन्तम् । अपि च प्राप्स्य मूर्धानम् अक्षोपप्राय दिङ्कृणोत् दिङ्मुख्यं शब्दं करोति । स हि गोःस्वभावः । (किमिति ?) मातृवै मातृम् । कथं नामार्थं आनीयान्माता ममेयमिति । सुकार्णं तामेव प्रत्यभि-

१. अत्रार्थं साधय इत्थं व्याख्यय—गौर्धेनुमिषन्तं निमीलितां वत्समनुयाय्य अमीमेत्—शब्दं करोति । मीयतिः शब्दकर्मा । यद्वा—उक्तं वत्समनु आत्मानं चरुं प्रक्षिपति । “डुमिन् प्रक्षेपणे” (स्वां ७०) यद्वह्मगताह्व । किंच—तस्य वत्सस्य मूर्धानं (मस्तकं) मातृवै मातृ—निर्मातुं लेखनेन शोषयितुम् । उदाशब्दो-वधारणे । दिङ्कृणोत् दिङ्कारमकरोत्—करोति किंच—सुकार्णं वत्सस्य सशब्दवदप्रान्तं फेनस्य छदार्धं धर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलम् । “द्व क्षरणदीप्तोः” (जु ५०) ततो मो गुणः । वत्समभि-अभिलक्ष्य, वावशाना धृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति—निर्माति करोति तादृशी सती पयोमिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते—प्यायते आप्यायनं करोति वत्सम् । अवापि (दिङ्कृण्वतीत्यादिबन्धमागपू-र्वमभवत्—) मेघपरतया योजनीयम् । एवमावृता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं दृष्टिरुपक्षीराभावेन निमीलितां लोकाख्यं (वत्सं—) पुत्रम् अनु—अनुसृत्य अमीमेत्—गर्जनशब्दं वर्षणविविधं करोति । (मूर्धानं) मूर्धस्थानीयां भूमिं मातृताद—निर्मातुमेव । तस्यादि-युक्तं कर्तुं दिङ्कृणोत् दिङ्कारुपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदा-दनुसक्तिः । किंच—सुकार्णं—कलस्य छदार्धं धर्मं दीप्तं पुत्रम् अभिवावशाना अभिमुख्येन कामयमाना पयोमिरुदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति इति । अत्र कुण्डलितो लेखो ना-मकः । एवमाहतेत्युक्तिस्तु—“उपह्वये” इति अनुपपन्नवक्ष्यमाण-प्रथममववर्णोत्सारेण बोध्या ॥

मुखं सरणं (समागच्छन्तं) (अथ च) धर्मं हरणं पयसाम् । अभिवावशाना पुनःपुनर्वाच्यमाना (सिमाति) प्रलहमेव शब्दं करोति पयते प्रप्यायते च पयोमिः वत्समस्यांश्च या वर्षयति सा नित्यमेवमस्तिवति दुर्वाव्याख्यानम् ॥

अथ—

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥ (४२)

धेनुः (३०) धयतेर्वा धय्यते पीयतेऽसौ वत्सेन । “धेद् पाने” (स्वां ५०) “धेद् इच्च” (उ० ३-३३) इति कर्मणि सुप्रत्यय इकारोऽन्तादेशो गुणः । धयति तामिति वा । अथ वा धिनोतेः श्रीगनायस्य (स्वां ५०) तर्पयत्य-सायुर्दकेन पयसा वा ॥ ८ ॥ (४२)

“उप ह्वये सुदुर्धा धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनाम् । श्रेष्ठं सर्वं सवितासावित्रोऽमीदीधो धर्मस्तदुधु प्रवोचम् ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

उपह्वय इति । पूर्वैव समानावैविनियोगादि । अहं होता सुदुर्धा कल्याणसुदकं या दुग्धे ताम् धेनुम् तर्पयन्ती सर्व-लोकस्य एताम् माध्यमिकां वाचम् उप उपगम्य मत्तसा ह्वये आह्वये स्तुतिभिः । उत अपिच मयोपहृताम् एतां सुहस्तः कल्याणहस्तः दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा इन्द्रः दोहत् दोग्धे प्रक्षारयत्तृदकानि । अनुना प्रकारेण श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यमेवम् स्वम् सुयते अभिपूयते सोमादिरनेनेति कर-णेऽप (पा० ३-५७) उदकम् सविता प्रसविता सर्वसाध्य-जुज्ञाता कर्मणा, वृष्टिप्रदानादिना । अत एव अमीदः अभि-दीप्तः धर्मः मध्यस्थानो विद्युदाख्यः नः अस्मभ्यं सावि-पत् सुनोर्तु । निखं द्वाखिति तदु तमेव सुप्रवोचम् सुप्रवर्षामि । जरीतेलेङ्गि वच्चादेशे “अस्यतिक्त्विधाति—” (३-१-५२) इत्यादिना च्छेरह् छान्दसोऽडभावः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तौ गोधुगपि च दोग्ध्येनां श्रेष्ठं सर्वं सविता सुनोतु न इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवर्णां यदुदकम् ।

१. यत्तच्च माध्यमिका वागभिधेयैति पक्षे ॥

२. लेटि “बहुलं छदस्ति” (पा० २-४-७३) इति शपो छपभावः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” (पा० ३-४-९०) इती-कारलोपः ॥

३. कथं माध्यमिको देव उक्तपूर्वः (नि० १०-३१) ॥

४. सुनोतेलेटि “सिन्धुबहुलं लेटि” (पा० ३-४-९४) इति सियो बहुलं गिरिवार (पा० १७९४) वृद्धिः । “लेडोडवाटी” (पा० ३-१-९४) इति तिपोऽङगमः ॥

यद्वा पयो यजुष्मदः । अमीद्धो धर्मस्तं सुप्रव्र-
वीमि । वागेषा माध्यमिका । धर्मधुगिति
याज्ञिकाः ॥

सर्वानां रसानाम् । सूयते हि तैराद्रीकरणाय । यजुष्मत्
यजुषा संस्कृतं पयो दुग्धं वा । धर्मधुगिति पक्षे—येगुरेव
धेनुस्ताम् धेनुमेताम् असिन्कर्मण्यज्ञासुपगतम् । सुदुग्धां
दुग्धोहां (खु दुग्धीं) होताहम् उपह्वये उपेक्षाह्वयामि । अथ
मथोपह्वताम् एनाम् उकलक्षणां गां सुहस्तः दोहनकृशलो
गोयुक् गोदोषाऽध्वर्युः उत अपि दोहत् दुग्धु । नः अस-
वीयम् श्रेष्ठम् अतिचायेन प्रशस्यमेतम् सवम् एतद्यजुष्मत्पयः
सविता प्रसविता सर्वस्याभ्यनुज्ञाता । सुनोतु अभ्यनुजानातु ।
यदि सवित्रा प्रसृतं कियते तदेव साधु भवति । अमीद्धः
महाप्रभावं एष धर्मः रचितो महावीरः तदु तुमेवाधिकृत्य
सुप्रवोचम् सुप्रव्रीमि—“आहुरैतस्मिन्मय आसेचनाय”
इति ॥ १ ॥

अथ—

अध्या—अहन्तव्या भवति । अवधीति वा ।
तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ (४३)

अध्या (३१) कस्मात् १. सा हि सर्वलैव अहन्तव्या
भवति । अथ वा अवधीति सती अध्वैत्युच्यते । अवस्य
पापस्य दुर्मिक्षादेवां हन्ती । तथा च नञि—अवशाच्चे वा उपपदे
हन्तेः “अध्यादयश्च” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । यदि वाग् यदि गौरमयथापि तस्या अध्यायाः
॥ ९ ॥ (४३)

“सूयवसाज्जगती हि भूया अथो वयं भग-
वन्तः स्याम । अद्धि तृणमग्नये विश्वदानीं पिब
शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२१)

सूयेति । पूर्ववदाधोदिः । माध्यमिका वायुच्यते—हे अग्नये !
त्वं सूयवसाद् शोभनं यवसेमुदकमाध्यात्मीकृत्य सूयते ।
तेन भगवती धनवती (निधं २-१०-१०) सर्वैर्भजनीये-
नोदकेनोपेता भूयाः भव । हिः पूरणे प्रसिद्धी वा । अथ
इदानीमेव लयि भगवत्यां वयम् अपि लदुल्लेखेन भगेन
(उदकेन) भगवन्तः धनवन्तः (उदकवन्तः) स्याम
भवेम । अथेकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति आर्थ-

१. यौतिरिह गत्यैस्ततो “वह्निधुम्यां गित्” (उ० ३-११९)
इत्युच्यते । “संवापूर्वको विधिरनित्यः” इति वृद्धिः । अथोगति-
स्वभावं ध्रुवं तदतीत्यर्थे ताच्छीवविशिष्टे कर्तरे किय । “आकेल-
च्छीकलदसैतत्साधुकारिषु” (पा० ३-२-१२४) इत्यनुवृत्तेः ।
तथा च सूयवसादिनी सती सूयवसादुच्यते । “अन्येषामपि
दृश्यते” (पा० ६-३-१२७) इत्युपसर्गस्य दीर्घः ॥

६२ नि०

यते—सा च पुनरेवं विश्वदानीं सर्वदा । “दानीं च” (पा०
५-३-१८) इतीदमोऽपि विहित इह “सर्वैकान्यकियतदः
काले वा” (पा० ५-३-१५) इत्यधिकृत्य सर्वसमानार्थ-
द्विश्वशब्दादपि बाहुलकात्स (दानीं प्रलयः) काले विधीयते
सप्तम्यन्तात् । यथाकालं प्रतिस्ववसरं तृणं मेघं, तुष्यतेऽस्मा-
त्साविति तृणस्तम् “उतुदिह हिंसानादरयोः” (६० उ०) ततः
कर्मणि क्तः “आगमशास्त्रमनित्यम्” (पा० १५) इतीदमपि
नत्वे बाहुलकादेकस्य नस्य लोपे णलम् (पा० ८-४-१ वा०)
अद्धि संचूर्णय । पिब च शुद्धम् अकल्वं सर्वतो मध्य-
स्थानम् आ समन्तात् चरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती आसे-
वन्ती वा ॥

अथ यदि गौरित्युपकान्ते धर्मधुक्को तु—यवसमेव थं-
सम् “यवसं तृणमजुंनम्” इत्यमरः । तज्जगत्या सूयवसाद्
सूयवसादिनी सती भगवती सर्वैर्भजनीयप्रभृतक्षीरालिधन-
वती (पयस्विनी) भूयाः भव । हि निश्चयेन । अथोऽनन्त-
रमिदानीमेव वा वयम् अपि च तत्स्त्वग्रपेन पयसा
भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । या लमसाकमेवमुप-
कारिणी, सा त्वं विश्वदानीं सर्वदा (नित्यकालमेव) अद्धि
तृणमग्नये पिब च शुद्धम् अकल्वम् उदकम् आचरन्ती
आसेवन्ती—आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती । स्वर्थः ॥ ५ ॥

अथस्या माध्यम्—

सूयवसादिनी भगवती हि भवथेदानीं वयं
भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमग्नये सर्वदा, पिब च
शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

इति । अवगतायमेतत् ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ १० ॥ (४४)

अपरा पुनः किमर्थम् ? रूपतो हि पूर्वसिन्धवे धर्मधुक्
सुतरामुपपद्यते, न मध्यमाऽतोऽपरया वद्धिमदैवैः संबन्धान्मा-
ध्यमिकैव देवताभ्येत्युपपादयति ॥ १० ॥ (४४)

“हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वर्धनां वत्समि-
च्छन्ती मर्नसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो
अग्रयेयं सा वर्धतां महते सौमगाय ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

हिङ्कृण्वतीति । पूर्ववदाधोदिः । हिङ्कृण्वती हि
इत्येवंप्रकारं शब्दं स्तनयिषुं कुर्वती वसुपत्नी वसूरीमुद-
कानामादित्यरदानीं वा पत्नी पालयित्री दैश्वरा । वरसं वत्स
आदित्यो मध्यस्थानो वा रसहरणाद्वत्ससम् मनसा नित्यम्

१. आहरणस्याभाव्याद्वत्सस्यो रश्मिभिराग्नौऽपि (निधं०
१-५-१०) उदके प्रयुज्यते । अत्रापितुष्यन्नाह—आदित्यर-
दानीं मरुतां वेति । मरुतो देवभेदाः । तथा च मेदिनी—“वसुनी
देवभेदासि—” इत्यादि ॥

इच्छन्ती अभिलषन्ती अह्या माध्यमिका वाग् अभ्यागात्
अभ्यागमत् सेयम् अश्विन्यां धावापृथिवीभ्यां सूर्याच-
न्द्राभ्यां वा वर्षाय पयः उक्कं दुहां दुहां प्रक्षरताम् ।
अमुना प्रकारेण प्रतिसंवत्सरं वर्धताम् उक्केन । अस्माकं
महते लोभगाय यथा महत्सीमायं धनवत्त्वं स्यात्तथा
वर्धतामित्यर्थः ॥ २ ॥

अस्याः सुगमलादाह—

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा सैषा निगदव्याख्याता निगदेन पाठमात्रेणैव
व्याख्याता । नास्या व्याख्यापेक्षेत्यर्थः ॥

अथ—

पथ्यां स्तुतिः । पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् ।
तस्या एषा भवति ॥ ११ ॥ (४५)

पथ्या (३२) स्तुतिः (३३) इत्येते पदे “पथ्यां
स्तुतिं प्रथमां प्रायणीये यजति” इति दृष्टत्वाद् द्विपदमेव समा-
ध्यातम् । तत्र “पन्था पततेः” इत्यादिना पथिनशब्दो व्या-
ख्यातः (नि० २-२८) पथते तत्स्थानिमिरिति पन्था अन्त-
रिक्षं तत्र सवा पथ्या । “भव छन्दसि” (पा० ४-४-११०)
इति यावत् “नस्तद्विते” (पा० ६-४-१४४) इति टिलोप-
ष्टाप् । तदाह—पन्थान्तरिक्षमित्यादि । स्तुतिरिति सुपूर्वदत्तेः
किन् “छन्दस्युभयाप्या” (पा० ३-४-११०) इति सार्वधातु-
कस्यादुसाधनात् । आर्षधातुकत्वाच्च “असो” (पा० ६-
४-१११) इत्यल्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रत्नवत्तया
यस्याः सा । शोभनत्वं चाविनाशित्वात् ॥ ११ ॥ (४५)

“स्तुतिरिद्धिं प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्त्यभिया
वाममेति । सा नो अमासो अरणे निपातु
स्वावेशा भवतु देवगोपा” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० ८-२-५)

स्तुतिरिति । वसुंकर्णसार्षं त्रिष्टुप् पथ्यास्तुतिदैवत्वम् ।
इतिखवधारणे । स्तुतिरिद्धिं स्तुतिरेव हि प्रपथे प्रकृष्टे
पथि अन्तरिक्षे श्रेष्ठा प्रसास्या सर्वदैवताभ्यः । रेक्णस्त्यती
धनवती उक्केन । रेक्ण इति धननाम । (निघं० २-१०—

२. चावापृथिव्यावहोरात्र सूर्याचन्द्रमसौ वाऽश्विनश्चाभिधेया-
विति वक्ष्ये । तत्र और्ध्वोत्तिपाऽशुवे पृथिवी रसेनाज्जलक्षणेन ।
अहर्ध्वोत्तिपा रात्रिरवस्थायेन । धर्मो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेन
आकाशादिना वेत्तश्रोतेरितिप्रत्ययः कर्तारि ॥

२. सायणरुह—दुर्वे० पुत्रस्व गयस्वार्षम् । तथावानुका-
न्तम्—“परावतच्छूना गयः ज्ञातो द्विष्टिदुष्कन्तु स्तुतिनक्षिदुष्कन्तु
सह चोत्तरया पथ्यास्तुतिदैवत्वे”ति । पृथ्व्यामिष्टुवपञ्चदशोऽस्तुतीये-
ऽहनि वैश्वदैवशस्ते पतत्युक्तं वैश्वदैवमिदमनामिलाह ॥

१०) । या वामं वननीयानि वसूनि (तदुदकाणि) वचनव्य-
त्यय आर्षो माध्यकृता कृताः । नित्यम् अभ्येति सा स्तुति-
रेव नः अस्मात् अमा ग्रहे “वसत” इति शेषः । अमा इति
ग्रहनाम (अव्ययम्) (निघं० ३-४-११) अरणे अरमणे
(अरण्ये च) मलोप आर्षः । वतमानात् एवं नि निर्गमने च ।
अत्रापि रलोप आर्षः । नीलेव वा निरिह्यस्त्यर्थे । उपसर्गबलेन
च योग्यक्रियाभ्याहारः । बहिर्गृह्णादिति तदर्थः । पातु रक्षतु ।
किंच देवगोपा देवी चासी गोपनी चेति देवगोपा सा
स्वावेशा भवतु सूपचरणा (सुखेनोपचरितुं योग्या) भवतु
अस्माकम् । यद्वा स्वावेशा सूपचरणौ देवगोपा भवतु
दैवान्गोपायस्त्विति, देवौ एनां गोपायस्त्विति वा ॥ ६ ॥

अथ—

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ १२ ॥ (४६)

उषाः (३४) सा पुनर्व्याख्याता । “उषाः कस्यादु-
च्छतीति सत्या” इत्यादिना (नि० २-१८) ॥ १२ ॥ (४६)

“अगोषा अनसः सरसं पिष्टादहं विभ्युषी ।
नयत्सीं विश्वथृद्वप” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ३-६-२०)

अपेति । वामदेवसार्षं गायत्र्यगोदेवत्वम् । यत् यदा
वृषा वर्षिता मन्थनो वायुः सीं सवैतः नि विश्वथत्
निर्हन्ति । इलोपादिपार्षः । श्रथति हिंसाकर्मो नैरुक्तः । मेवम् ।
तदा तन्निवासिनी उषाः माध्यमिका अनसः वायोः सकाशात्
विभ्युषी मामन्थयं हनिष्यतीति विभ्यती । विभेतेर्वर्तमाने
लिटिः कक्षुः । “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१)
उत्तिग्वान्डीप् (पा० ४-१-६) संपिष्टात् वायुना संपि-
थ्यमाणास्ततो मेघात् अपासरत् अपसरति । वर्तमाने लङ्
(पा० ३-४-६) अहेति पूरणः ॥ ५ ॥

अथास्या माध्यम्—

अपसरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघात् विभ्युषी ॥

अथास्य निगमप्रसक्तमनो निर्वेक्ति—

अनो वायु-रनितेः ॥

“अन प्राणने” (अ० प०) इत्यस्मादसुनि “संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः” (प० ९४) इत्युपधावुच्यभावः । अनिति
प्राणसनेन प्राणिवर्ग इत्यनो वायुः ॥

१. क्रियाधारसैवाधिकरणसंज्ञया सप्तमीविभक्तिनामत्वस्याभि-
धानात् ॥

२. दातृनसात् । किं सुर्वसाव् इतिगो गोपायतु इति दुर्गः ॥
३. अथवा—देवा माध्यमिका वृषाना वा रदमव पनां गोपा-
यन्तु इति दुर्गः ॥

४. अत्रापिना वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अजभाबध्
(पा० ६-४-७५) इत्येवम् ॥

अपिबोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव ॥

अथवा अनस इवानस इति उपमार्थे औपमिकेऽनःशब्दः स्यात् । संभावनायां छिद् । यथा कश्चन शौकटिकः शकटा-
क्तेनचित्संपिष्यमाणादपसर्पेदेवं वायुना संपिष्यमाणान्मेघादपा-
सरदुषा इत्यर्थे इत्येवं द्वितीयं कल्पना ॥

अथ शकटार्थेऽनःशब्दं निर्वक्ति—

**अनः शकटमानद्धर्मसिन्धुवरम् । अनितेर्वा
स्याजीवनकर्मण उपजीवन्त्येनत् ॥**

आनद्ध—मनुष्यैतमस्मिन् शकटे चीधरं मुनिवासो वल्क-
लादि । एनत् शकटम् उपजीवन्ति । “बुभिक्षे नव वृत्तयः”
इत्यत्र “शकटः शाकिनी गावः” इत्येवं परिगणनात् । शकटं
पुनर्पुंसकम् । “क्षीमेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्” इति ॥

यद्वा—

मेघोऽप्यन इत्यस्यादेव ॥

एतस्मात् अनितेरुपजीवनाधीदेव । एनमप्युपजीवन्ति
प्राणिनो बृहथर्थिनः । तथाचास्मिन्पक्षे वृषेति कर्तृकिञ्चनप्रकृतिकं
तृतीयान्तं, वर्षित्रा (वर्षणनिदानभूतेन) वायुना संपिष्टारसंपि-
ष्यमाणादनसः स्वाधारभूतान्मेघादपासरदुषा इत्यर्थः ॥

अथ पूर्वतनानःपक्षेण व्याख्याते—

यन्निरशिश्नश्चतुषा वर्षिता मध्यमः ॥

यत् यदा निरशिश्नश्चत् निरवधीत निर्हन्तीत्यर्थः ।
मध्यमः वायुः ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ १३ ॥ (४७)

अपरा पुनः किमर्थम् ? उत्तमापि ह्युषा आदिखसंश्रया-
द्भवति । इयं तु मध्यमा मेघसंश्रया, वायोरेव संस्तवाविति
मध्यमास्त्रभावप्रायोद्वत्पुनप्रद्वयैतार्थम् ॥ १३ ॥ (४७)

**“एतदस्या अनः श्ये सुसंपिष्टं विप्राश्या ।
ससारं सीं परावतः” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० ३-६-२१)

एतदिति । पूर्वया समानाधीदि । विशीर्णमुदकभावेन
पृथिवीं संक्षेधावस्थितं मेघं दक्षिणपुषिर्नवीति—एतद् अस्याः
उपसः अनः मेघाख्यमाश्रयभूतं सुसंपिष्टं ह्युषु संचूर्णितं

१. यः शकटेन चरति ठङ् (पा० ४-४-८) ठस्येकः
(पा० ७-३-५०)

२. चीधरेणानद्धं शकटस्य पुरा मुनिभिः कियते सा । सांप्रत-
मप्याच्छादनाय शोभार्थं वा वक्षे नद्यते तत् ॥

३. सायणस्तु—वृषा कामानां वर्षिता इन्द्रः । यथदा सीमेत-
दुषःसंचिपि शकटं निशिश्नश्च न्यवधीत् तदोषा उषोदेवता विष्णु-
धीन्द्रसकाशाङ्गी तसौ संपिष्टादिन्द्रेण संचूर्णितोदनसः शकटाद-
पासरद अपजपान । अहेति पूरण इत्येवं व्याख्यत ॥

वायुना । इतरदिव शकटानः । विप्राशि छिन्नसर्वेषांशवन्ध-
नम् । आशये आशेते । “लोपस्त आत्मनेपदेभु” (पा०
७-१-४५) इति तलोपः । “व्यवहित्ताश्च” (पा० १-४-८२)
इत्याद्यो व्यवहितप्रयोगः । (आतल पृथिवीं शेते—आसे)
तदा सीम् इयमुषाः माध्यमिका संपिष्यमाणा तस्मान्मेघात्
परावतः दूरदेशात् (निर्व० ३-२७-५) ससार अप-
जपान । दूरादूरतरं ननाशेति दुर्गः ॥ १ ॥

अथास्या माध्यम्—

**एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टमितरदिव
विप्राशि—विष्टकपाशि । ससारोषाः प्रेरितवतः
परागताद्वा ॥**

अवगताधमेतत् ॥

अथ—

**इळा व्याख्याता तस्या, एषा भवति
॥ १४ ॥ (४८)**

इळा (३५) सा पुनर्व्याख्याता “इष्टेः स्तुतिकर्मणः”
(नि० ८-८-१) इति । इष्यतेऽसाविति “अकतैरि च कारके
संज्ञायाम्” (पा० ३-३-१९) इति चलि पृषोदरादित्वात्
(पा० ६-३-१०९) ईडेहैखलम् । वैहृवचनेन डस्य लः
॥ १४ ॥ (४८)

**“अभि न इळा यूयस् मातासन्नदीभिर्हृषीं
वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गुणानाभ्यू-
र्णाना प्रमृशस्यायोः” ॥ ४ ॥**

“सिपिक्तु न ऊर्ज्वयस्य पुष्टेः”

(ऋ० सं० ४-२-१६-४-५)

अभि न इति । अत्रैरापै शकरी । यूयस्य मेघवगृह्यस्य
माता निर्मात्री उर्वशी उर्वसीति (नाम्ना) योच्यते इळा इति
वा मर्षमा वाक् सा नः अस्मान् नदीभिः नदनाभिरग्निः
स्यत् प्रशस्तं यथा स्यात्तथा अभिगृणातु अभिसनयतु ।
उक्तमेवार्थमेदपक्षेण वक्ति—उर्वशी वा इति । अत्र पक्षे वाशब्द

१. सायणस्तु—सुसंपिष्टमिन्द्रेण ह्युषु संचूर्णितमस्या उपसः संचि-
पि पतदनः शकटं विप्राशि विप्राशाख्या नवी तस्यां तवीरे आशये
आसमन्ताच्छेते । सीमित्युषोदेवता शकटे भजे सति परावतो दूर-
देशात्ससार अपससारोत्येवं व्याख्यत ॥

२. तथा चोक्तम्—“द्रयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्युषु कंचयते स
उकारो लकारः” (ऋ० प्राति०) इति ॥

३. सायणस्तु—मौमस्यात्रैरापैमभिनं इति विष्टुपिस्तपित्वलेकप-
दाविराडित्वात् ॥

४. अन्तरिक्षस्याना देवता ॥

इवार्थं (उपमार्थं) उर्वशी बहूनां वर्षाणित्री काचित्सर्व्वेद्या सा इव दिवा द्योतनवता पात्रेण, विद्युत्सहिते नोदकसमूहेन उपलक्षिता गृणाना शब्दैर्यन्ती अभ्यूषणां सर्व्वसिद्धमभिप्रेक्ष्यत्यन्ती बृहत् महत् (अस्व प्रशस्यमांसमनीयमर्थ-जार्त्) गृणातु अर्चतु (निर्व्वं ३-१४-६) प्रयच्छति-त्यर्थः । किंच प्रभृथस्य प्रभृतस्य प्रवर्णेन संभृतस्य (वर्ण-व्यत्यय आर्षः) आयोः अयनस्य गैननशीलस्य उदकस्य “समूहेन” विशेषः । ऊर्ज्व्यस्य यवादेरज्ञस्य पुष्टेः पोषणाय चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-३-६२) । नः अस्मात् सिर्व्वेकु सेवताम् ॥ ४-५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अमि गृणातु न इळा गृथस्य माता सर्व्वस्य माता सदभिनदीभिर्बर्षशी वा गृणात्वंशी वा बृहदिवा महदिवा गृणाना—अभ्यूषणां प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य (मनुष्यस्य) ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ॥

अत्र मनुष्यस्येत्यास्याभ्यासः कलिकातामुद्रितपुस्तक एव नाप्यत्र मूलपुस्तकेऽपि उपेक्ष्यः । अवगताथैतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ—

रोदसी—रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ १५ ॥ (४९)

रोदसी (३६) इत्येतत्पदं धावापृथिवीनामसु व्याख्या-तमाद्युदात्तम् क्लीकृद्विवचनान्तर्या । नृपसकृद्विवचनान्तर्याऽ-

१. आदित्याख्या युस्यानदेकतेति सायणः । सा च बृहद्विवा-प्रभृतीतिरिति च । अन्तरःपक्षे सा हि शोभनया माग्नयष्टया राजानं पुरुषस्वमैलं प्रलोभ्य बहुगुणाना स्तुवती चकमे । ततश्चिरं सेव-तैसापि । पश्चात्तिष्ठि विद्युता तदीयं समयवन्मतिवासा मेघाहर-णसमये नद्यं तमालोन्मत्तातिजगाम । अनन्दं च ऊर्ज्व्यस्य पोथि-तम्व्यायोमेनुष्यस्य वर्षं २ सङ्कतस्तक्षेण संभृतस्य पुत्रस्य पुष्टेः प्रतिष्ठया स्थितिकेसैलेतिहासिकी कथाप्राप्तुसम्बन्धा ॥

२. असदीयं कर्मप्रशंसन्ती अभ्यूषणां आच्छादयन्ती कं ? आलोरासुं मनुष्यं यन्मार्गं, केन ? प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेनेति सायणः ॥

३. अत्र मनुष्यस्य ज्योतिषो वेति भाष्येऽपि कं पठ्यते । मनु-ष्यनामसु च आद्यशब्दः पठ्यते (निर्व्वं २-३-१७)ऽपि । योगार्थेन च ज्योतिरप्याह्वय्यते । तथाच चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-३-६३) बोध्या । मनुष्यार्थं ज्योतिरर्थे वा प्रभृतस्य संमित-स्योदकस्य समूहेनेत्येवमर्थो बोध्यः ॥

४. नैरुको षीतुः (निर्व्वं ३-२९-३३) सेवनार्थः ॥

५. तथाच क्षीरस्नामिनः—“रोदस्यो रोदसी च ते” इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि शुचि च वर्तते, अन्त्यः साग्न इति । तत्र श्वेतर-सुप्तं प्रपोदरादित्याङ्कारस्य दकारः । क्लीक्रे तु “उगितश्च”

व्ययतया वा व्यवस्थितम् निगमानां साधारण्यात् । अन्तोदातो रोदसीशब्दोऽयं रुद्रपत्नीवचन इति माधवः । अत्र पुंयोगल-क्षणो ङीप् (पा० ४-१-४८) रुद्रस्य मध्यमस्थानान्तस्य पत्नी विभूतिर्माथ्यमिका वाक् । रुद्रशब्दस्य च रोदसादेशः प्रपोदरादित्यात् ॥ १५ ॥ (४९)

“रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमाऽऽहुवामहे । आ यस्मिन्तस्यौ सुरगानि विश्र्वती सचां मरुसु रोदसी” ॥ ३ ॥ (ऋ० सं० ४-३-२०)

रथं न्विति । इत्याश्वस्यार्थं मारुतं बृहती । आग्निमाहते विनियोगः । स्तोता ब्रवीति—वयम् आग्नेयाः रथं रंहणस्व-भावं मेघम् नु क्षिप्रम् आहुवामहे आहुवामहे वर्षार्थम् । “बहुलं छन्दसि” (६-१-३४) इति छः संप्रसारणम् । कर्त्त-भूतम् ? मारुतम् मरुसूक्तम् श्रवस्युम् श्रवणीयम् यश-स्विनम् । अत्रेच्छुमिति सायणः । यस्मिन् रथे सुरगानि सुष्ठु रमणीयानि उदकानि विश्र्वती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता, यद्वा रुद्रो वायुस्तत्पत्नी माथ्यमिका देवी विभूतिर्वा तस्य मरुदसु महद्भिः । अत्र सुप्तो व्यत्ययः (पा० ३-१-८५) सचा सहिता आतस्यौ आतिष्ठति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाहुवामहे आयस्मिस्तस्यौ सुरमणीयान्युदकानि विश्र्वती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥ १६ ॥ (५०)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० एकादशाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

रोदसी इति पद्याभ्यासोऽध्यायसमाप्ति सूचकः । गतार्थेन-न्यन्मन्त्रार्थे ॥ १६ ॥ (५०)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविधृती दै० कां०

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

व्याख्याता मध्यस्थाना देवताः सवचनलिङ्गविशेषाः । अनुना एतेनेव समाप्राशानुक्रमेण जुष्टाना व्याख्येयाः । तदर्थं विशे-षतः पुनरधिकारवचनम्—

(४-१-६) इति ङीप् । “वा छन्दसि” (पा० ३-१-२०६) इति पूर्व्वसङ्गोदीर्घः । अस्यां हि विविधं रुद्रानि सर्व्वभूतानि ॥

१. श्रव इत्यत्रनामसु पठ्यते (निर्व्वं २-७४) तत् इच्छा-भेदजन्यतात् “व्यीकृच्छन्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युपलस्यः । स अन्नमिच्छमन्त्रायाः समन्वयवैति इति हि तद्भाष्यः ॥

अथातो ह्युस्थाना देवताः ॥

यौरासां स्थानमिति ह्युस्थानाः । देवता इति बहुवचनं देवबहुलपक्षे सुपपद्यते । “व्याख्यासन्त” इति शेषः ॥

तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ॥

तासां निर्वक्ष्यमाणदेवतानां मध्ये । अश्विनावेव प्रथमागामिनौ प्रथमागमनुसुपपन्नसिन्तु योग्यौ । कुतः ? कालतो हि द्विस्थानानां देवतानां विशेषो विवक्षितः । अश्विने सुतशत्रुके कर्मणि प्रथममश्विनोः कालः सन्धौ । एकवार्थी मध्यस्थान एको ह्युस्थानो नैवक्तानाम् । अतो ह्युस्थानमध्यस्थानत्वात्तयोरश्विनोरुपन्यासः । नन्वेवमप्येकस्य मध्यस्थानेऽपरस्य ह्युस्थान उपन्यासो युक्त इति चेन्न—तयोरेकस्याश्विनाब्दस्य प्रथमभावेन सुख्यभावात् । अश्विद्वन्द्वस्य चात्यन्तमविशेषात् । नासत्याविति च प्रथमसुख्यभावात् । सत्यप्यवियोगे प्राथम्यात्प्रथमस्य समाधानं युक्तमिति चेन्न । तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात् । ह्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात् । अतोऽनन्तरं च ह्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ॥

अथ—

अश्विनौ—यज्जन्तुवाते सर्वं रसेनान्यो, ज्योतिषाऽन्यः ॥

अश्विनौ (१) कस्मात् ? यत् यतो हि सर्वं भुवनं तौ व्यक्षुवाते व्याप्तस्तत्र अन्यः एको मध्यमस्थानः रसेन उदकेन सर्वं व्याप्नोति “अक्ष्णू यातो” (खा० आ०) अन्यः अपरो ह्युस्थानश्च ज्योतिषा तेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथाचाश्रोतेर्विन्यन्तौ निर्यं द्विवचनान्तौ ॥

अश्वैरश्विनावित्यौर्णवामः ॥

अश्वैरुत्तरैस्तदन्तौ राजानौ पुण्यकृतावश्विनावित्यौर्णवाम आचार्यौ मन्यते । तथा च अश्रोतेः कुनि (उ० १-१४९) अश्रोतेर्वौ, अश्वचन्द्रस्ततो मल्लर्षे इन्द्रप्रत्यये (पा० ५-२-११५) अश्विर् सव्द एतच्चेन । सोऽपि निर्यं द्विवचनान्त एव ॥

तत्कावश्विनौ ? द्यावापृथिव्यावित्येके ॥

तत्कावश्विनौ ? इति विचारः । तत्र तदिति वाक्यशेषादाने । कावेतावश्विनाविति विचारार्थः प्रश्नः । अत्रोत्तरमेकैव दन्ति द्यावापृथिव्याविति । यौश्च पृथिवी चेति द्वन्द्वः । “दिनो द्यावा” (पा० ६-३-२९) इति दिव्वाब्दस्य द्यावा-

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रात्सौदयपर्यन्तं इति वक्ष्यति । तस्मिन्नाग्रा देवता उपास्ते अभिष्यात् ॥

२. “यकोऽन्यार्थे” इत्यादि कोऽर्थेऽप्यस्येनान्योऽन्येकार्थे इति व्याख्यामागो नैवक्तानाम् ॥

३. तथाचोक्तम्—“अथः कस्माद् ? अक्षुतेऽश्वानं महाशनो भवतीति वा” इति (नि० २-२७) ॥

देशः । विज्ञायते हि “तौ यौ प्रत्यक्षदैवतमश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ” इति ॥ तत्र यौन्यैतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यन्तेन ॥

अहोरात्रावित्येके ॥

अहर् ज्योतिषा व्यक्षुते रात्रिरवश्ययैः ॥

सूर्याचन्द्रमसावित्येके ॥

एकेऽपरे पुनः सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्याहुः । तत्र सूर्यो ज्योतिषा व्यक्षुते, रसेन चन्द्रमाः ॥

राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः ॥

अश्वैरश्विनावित्येतद्विषयचनमस्मिन्पक्षे इतिहासे समवैति ॥

तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् । अनुत्तमो भागो हि मध्यमः ।

ज्योतिर्भाग आदित्यः ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वम् प्रकाशीभावस्य अनुविष्टम्भं विष्टम्भेनानुप्रवेशेनानुगतम् “अव्यवम्” (पा० १-१-६) इत्यव्ययीभावः समास इत्यव्ययम् । ज्योतिषा व्यतिभियमानमिति यावत् । तमो यदा ज्योतिरनुविष्टभाति सोऽश्विनोः कालः । ततः प्रवृत्ति सन्धिस्रोत्रं पुरोदयादाधिनम् । उदिते सौर्योणि । तत्र यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि तद्भागो हि मध्यमः । यत् ज्योतिस्त्वमिति अनुप्रविष्टं तद्भाग आदित्यः । तावतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति—

तयोरेषा भवति ? १ ॥

तयोः मध्यमोत्तमयोरश्विनोः ॥ १ ॥

“वसातिषु सा चरथोऽसितौ पत्वाविव ।

कुदेदमश्विना युवमभिदेवौ अंगच्छतम्” ॥

वसातिष्विति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुरासीत्तेषु रात्रिपरायेषु सन्धौ प्राप्ते सहसैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रद्वयवीति—हे अश्विना अश्विनौ ! युयं युवाम् वसातिषु रात्रिषु (ताड हि प्राणिनो निवसन्ति) चरथः कथम् ? असिताविव पेत्यौ कृष्णाविव मेघौ समानरूपौ । उपरि कथमपि मया लक्षितौ यतोऽतो ब्रवीमि इदम् अस्मत्कर्म (यज्ञादयम्) अस्मि लक्ष्य देवान् ये देवा आगतास्त्वान्प्रति कदा आगच्छतम् आगतवन्तौ स्त्व इति ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा येयं निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता सत्सर्वार्थ इति नास्य व्याख्यापेक्षास्तीत्यर्थः ॥

१. अत्र—“वसातिषु सा चरथोऽसितावौ राजवो वसन्तेऽसिता इतरेतरा तयोरेतेर्नौ वक्ष्यते सौत्रौ पत्वाविव । अप्रेषा इव इदम् सुरातयोः” इति कश्चित्पुस्तकेऽपवादः (प्रक्षिप्तः) पेत्यशब्दो मेघवचनो दुर्गेण व्याख्यातः । निवर्ण्यै तु नास्ति ॥

**तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तु-
तप्राययोरस्तस्त्वैवोऽर्थो भवति ॥**

तयोः अश्विनोः समानकालयोः । उभयोरपि हि तयोर्द्वै-
ध्वमधरात्रात् काल इति समानः कालः । **समानकर्मणोः** ।
उभयोरपि तयोरेकं कर्म । तयोर् अह्नायाः सोमा अश्विनश्च
द्विकालः । **संस्तुतप्राययोः** प्रायेण (बाहुल्येन) हि तयोः
संस्तवः परिचय एव । तयोः **पुनरस्तस्त्वैवोऽर्थो भवति** ।
“संस्तवः स्यात्परिचयः” इत्यमरः ॥

नन्वस्यायुचि “वसातिषु स चरथ” इत्युच्यते, वसतयो
हि जनपदा अपि प्रविद्धाः, तदधिपती पुण्यकृती राजानावधै-
स्तद्वन्तामिति शक्यते कल्पयितुम् ? तद्यथा—वासाल्यौ तद्देशा-
धिपती कौषिद्राजानौ बह्वक्षौ पुण्यकृती यज्ञकर्मणि देवान् प्रति
गतौ केनन्विदुष्येते—यौ युवां वसातिषु जनपदेषु नित्यमसिताव-
पेक्षौ समानवैधौ चरथस्तौ युवामिदं देवस्थानं प्रति ये देवा
वर्तन्ते, तां प्रति कदा हे अश्विनौ ! युवामागच्छतमागत-
वन्तामिति । माभूदेवं मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह—

वासाल्योऽन्य उच्यत उपःपुत्रस्तवान्य इति ॥

अन्य एको मध्यमो वासात्यो वसाते राज्ञेः पुत्र उच्यते,
अन्योऽपरश्च स्य उपःपुत्र इति । तव—इति प्रलयस्थाता
संबोधयेत् । एवमेतस्मिन्निमित्तस्तुतावर्धनं उपसः पुत्रेण सूर्येण
सह समानव्याख्यानादुपशयं मध्यमो वासाल्यो राज्ञेः पुत्र इति ।

तयोरेवापरा भवति ॥ २ ॥

अपरा पुनः किमर्थम् ? मध्यमोत्तमावश्विनाविद्यसैवार्थस्य
दृढतायै स्फुटं श्वेतस्यामेतत्परस्यायुचि ॥ २ ॥

**“इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽं
नामभिः सैः । जिष्णुर्वामन्यः सुमखस सूरि-
दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० २-४-२५)

इहेहेति । अगस्त्यस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्विनं प्रातरनुवाक-
शिविनियोगः । हे अश्विनौ ! युवाम् **इहेह** इह च—मध्यम-
स्थाने, इह च सुस्थाने जाता जातौ । “युवां सुहृक्” (पा०
७-१-३९) इत्यादिना औक् आकारः । रौत्रैवमस्य पुत्रौ
समवावशीताम् संस्तुये । पुरुषव्यत्ययः । कथम् ?

१ “आवामासः ०० अश्विना बहन्तु” (ऋ० सं० २-४-
२५-२) इत्युपक्रमार ॥

२. अत्र सायणः—“धूर्वाचन्द्रमाविलेके” (१२-१) इति
निरुक्तबलमन्य तत्परतया व्याचष्टे । यथा—हे अश्विनौ !
युवां समवावशीतां सह सम्गवा स्येये कामयेषां वा वर्णं, पुरुष-
व्यत्ययः । कीदृशौ युवाम् ? इहेह जाता । उभामभ्यामिहशब्दाभ्यां
मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते तयोः संस्तौ स्याचन्द्रमसा—(चन्द्र-
स्यौ)—इति यावत् । अरेपसा अपापी—आवर्षणस्य शुरोः शिरः

अरेपसा अपापया । तन्वा यथा संकल्पतया स्वैर्नामभिः
परमनाश्रित्य यानि खलुतिनिमित्तानि नामानि तैः । किं
वां युवयोर्मध्ये अन्यः एकः वसातिपुत्रो जिष्णुः जयशीलः
(नित्यं जेता शत्रूणाम्) सुमखस्य सुमहतो बलस्य सूरिः
प्रेरयिता शत्रुषु “पू प्रेरये” (तु० प०) ततः किं (उ०
४-६४) स च नाम्नो मध्यस्थानादिति मध्यमो मध्यस्थानः ।
अन्यः अपर उत्तमस्थानो दिवो ब्रुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय
(आदित्यः) सुभगः शोभनरदिरूपधनः । ऊहे ऊह्यते
वायुना नित्यम् । स च नाम्नः सूर्यादित्येवमत्रापि मध्यमोत्त-
माविति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**“इह चेह च जातौ संस्तुयेते पापेनालिष्य-
मानया तन्वा नामभिश्च सैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमतो
बलस्येरयिता मध्यमो, दिवो अन्यः सुभगः
पुत्र ऊह्यते आदित्यः । तयोरेवापरा भवति ॥ ३ ॥**

अपरा पुनः किमर्थम् ? संस्तुतप्रायवैतौ समानकालौ
समानकर्मणौ—इत्युक्तं तदुपप्रदर्शनायम् ॥ ३ ॥

**“प्रातर्युजा विवोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य प्रीतये” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० १-२-४)

प्रातरिति । मेधाधितेयैर्षं यावज्जमाश्विनम् । प्रातरनुवाके
विनियोगः । हे स्त्रोतः । यावैतौ प्रातर्युजा प्रातर्युजौ प्रात-
र्वागिनौ (यौ नित्यं प्रातरेव युज्येते इतिवा खुला च) तावैतौ
अश्विनौ विद्यद्यभिः स्तुतिभिरस्यदर्थं विवोधय अवगता-

दृष्टेदादिना पापलेपरहितमिति भावः । “आवर्षणायाश्चिना दधौ-
चेर्यं शिरः प्रलैरयतम्” (ऋ० सं० १-८-२७-२) इत्यादिम-
न्त्राणां । केन हेतुनेति ? उच्यते—तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण
निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्तौत्रैर्माहात्म्यविशिष्टैरश्विनौ नातसाविले-
कमादिरपि रमणीयशरीरवस्त्वन्निमित्तेन तामवस्थां च हेतोः
संस्तुयेये इत्यर्थः । यदा—अरेपसा तन्मेति योऽप्यम् । उत्तमप्रकारेण
शुश्रूक्षिस्तेदादप्यपापेन शरीरेण तादृक् महत्तरस्थापनेनेति यावत् ।
किं वां युवयोरन्य एको मध्यमस्थान्तरिदस्य पुत्रः पुत्रस्थानीयः
तोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनस्य बलस्य सूरिः प्रेरयिता
सन् ऊहे बहति विश्वं जगद्वारयति । चन्द्रारमनस्तस्योदये सति
क्षोभयितनस्पसादयो वर्धन्ते । अन्य अपर उत्तमस्थानो दिवो ब्रुलौ-
कस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभानरदिरूपधन
ऊहे बहति कुरकमेनं पृथक् जगद्विवाहको महादुग्धवावो युवां सह
स्तुयेये इति ॥

१. “रिक्—कश्यपयुक्तिमिन्द्रादिसादानेपु” (तु० प०) ततो-
ऽस्ति फल यः पृथोदरादित्वात् ॥

२. सखतिगल्यस्य इह बलाजः । निर्वलस्य गत्यभावाविति
गतिहेतुमाचष्टेऽयं शब्दः कृतामनेकावर्षणस्य ॥

सम्वित्तितं कारय । विबोधितौ च त्वया इह मवीये कर्मणि
(यहे) अस्माकम् अस्य तदर्थमभिपुतस्य सोमस्य सोमर-
स्य पीतये पानाय आगच्छताम् इति ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छता-
मस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषाऽपरा भवति ॥४॥

अपरा पुनः किमर्थम् ? नैवानयोरन्यस्मिन्काले इज्यास्ति ।
यद्यपि क्रियते अग्निज्यैव सेति सुतरां परया संस्तवकालाद्योप-
प्रदर्शयति ॥ ४ ॥

“प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति
देवया अजुष्टम् । उतान्यो असद्यजते विचावः
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ४-४-१८)

प्रातरिति । आत्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । प्रातरनुवाकाश्विन-
बोर्विनियोगः । हे स्तोतारः । ययम् अश्विना अश्विनौ प्रातः
एव यजध्वम् पूजयध्वम् जुध्वम् । हिनोत ग्रहिणुत
हवींषि । सायं काले हविः देवयाः देवनामि । यातेरनुत् ।
नास्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टम्
असेव्यं तद्वधति तेषाम् । “पूर्वाहो वै देवानाम्” इति श्रुतिः ।
यदा देवयाः देवयोरनयोर्न सायमस्ति इज्या । यद्यपि कथंवि-
त्स्यात् अजुष्टम् अनासेवितं तथैतदश्विभ्यां कर्म । उत अपि
च युष्मासु विलम्बितक्रियेषु अस्मात् अस्मात् अन्यः अपरः
कोऽपि यजते यजेत सोमेन विच अवः व्यावयेत्तपयेच्च
हविषा । अवतिरिह तुतावन्तर्भावितत्पथर्थः । आशङ्क्याय लेट
(पा० ३-४-८) अव इत्यवेष्टिलस्य स्थाने व्यत्ययेन (पा०
३-१-८५) । ततश्च अस्माखन्येषु च पूर्वः पूर्वो यजमानः
वनीयान् वनयितुतमः संभक्तुतमः । देवानामतिशयेन संभ-
जनीयः संभावनीयो भवतीति तस्यैव हविषासेवेतामश्विनौ
नास्माकमिति भावः । अत्र “अन्यो अस्मात्” इति “प्रकृत्या-
न्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावात्पू-
र्वरूपाभावः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्यजध्वमश्विनौ ग्रहिणुत, न सायमस्ति
देवया अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो असद्यजते विचावः
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितुतमः ॥

इति । अवगतार्थं मन्त्रार्थेन ॥

तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः ॥

प्रकाशीभावस्यानुविष्टमस्मिन्कालः कालात् (उक्तपूर्वात्) प्रयुति
सूर्योदयपर्यन्तस्तयोरश्विनोः कालः । ततः परं आगकालः ॥

१. उग्रैरु—ग्रहिणोत-प्रकरणेन तौ प्रति स्तुतीर्हविषि च गम-
यतेत्येवमाह ॥

ततः किमिष्टपेक्षायामाह—

तस्मिन्नन्या देवता ओष्यन्ते ॥

तस्मिन् श्रुतिकाले अन्या देवता आश्विने शक्ने याः
श्रुतिं लभन्ते ताः ओष्यन्ते तासामावापस्तत्कालश्रुतिप्रति-
लम्भे इति ॥

तत्र तावदुषाः प्रथममोष्यते इति तद्देवतानि सूक्तानि
शस्यन्ते—

उषाः वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा
माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषाः (२) कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य वष्टेः “वश
कान्ती” (अ० प०) इत्यस्मात्कसुनप्रत्यये संप्रसारणम् (पा०
६-१-१६) शस्य षोडशत्येन । यषोक्तम् “उच्छतीति सत्या”
(नि० २-१८) इति, तदा इदं विकल्पेन द्युस्थानायाः ।
या पुनः इतरा माध्यमिका उषाः, न तस्या विकल्पः,
किं तर्हि ? उच्छतेरेव सा । विवासनार्थस्य (तु० प०) उदकानि
विवासयति विवास्यते वा मेघान्मध्यमेनेति उषाः ॥ ५ ॥

“उपस्तुचित्रमामरासभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-६-२६-य० वा० सं० ३४-३३ ।

सा० सं० उ० आ० ८-३८-१)

उष इति । गोतमस्यार्थं उष्णिशुषोदैवत्या । प्रातरनुवा-
काश्विनबोर्विनियोगः । हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षण-
मन्त्रं तद्युक्ता क्रिया वाजिनी तया क्रियया युक्ते । उषः ।
उपोदेवते । असभ्यं चित्रम् चायनीयम् तत् धनम्
आभर आहर । “ह्रमहोर्मेश्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०)
प्रयच्छ । येन स्वप्नेन धनेन तोकम् पुत्रं च तनयं
तत्पुत्रं (पौत्रं) च धामहे दधीमहि धारयामः । दधातेर्लेटि
“बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शारे लृक् ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उपस्तुचित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहारास-
भ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि ।
तस्या एषाऽपरा भवति ॥

चायनीयम् पूजनीयम् । “वायु पूजानिशासनयोः”
(श्रु० उ०) अनीयद् । मंहनीयम् दातुं योग्यम् मंहते
इति (निघं० ३-२-१०) दानकर्मसु पाठात् । वर्धनीयं वा
“महि हवौ” (श्रु० उ० प०) अपरा पुनः, किमर्थम् ?
पूर्वस्यामुचि चित्रं धनमाहरेत्युक्तं, तच्च पुनरभयोरप्युषसोरवि-
शिष्टम् । विशिष्टं तु परस्यामुत्तमलिङ्गम् । “पूर्वं अर्थं रज्जो
आनुमंजते” इति । अतः परा उदाह्रियते ॥ ६ ॥

“एता उत्या उपसः केतुमंक्रतू पूर्वं अर्थे

रजसो भानुमञ्जते । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः” ॥३॥

(ऋ० सं० १-६-२४-सा० सं० ७० आ० ८-३-१६-१)

एता इति । गौतमस्यार्षे जगती उपोदैवखा । विनियोगः पूर्व एव । याः रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वं अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुम् प्रकाशम् अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति । भानुना समञ्जत इति भाष्यम् । तस्य भासा आत्मानमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । स्याः ता एताः उपसः प्रभातकालमिमानीन्यो देवताः केतुम् अन्वकारावृत्तस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रज्ञानं प्रकाशम् अकृत अकृषत कुर्वन्ति । करोतेवैतमाने छडि (पा० ३-४-६) “मन्त्रे घसे०” (पा० २-४-८०) इति च्छेलेकम् । उ इत्येष पादपूरणः । कथं ता लोकस्य प्रज्ञानं कुर्वन्ति ? निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येष समित्येतस्य स्थाने इति वक्ष्यति । यथा धृष्णवो धर्षणशीला योद्धारः निष्कृण्वानाः संस्कृवोणा निर्लं निर्यजन्त आयुधानि निर्मेलानि कुर्वन्ति । एवं भानुना खेन भासा तमोमलमपनीय निर्मेलानि प्रज्ञानानि लोकस्योपसः संस्कृवन्ति । ततश्च गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वा उपसः । यत एवोदितस्तमेव सूर्यम् प्रतियन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते । सूर्यस्य हि रश्मिप्राप्तप्रोत्सायमाणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते ता उपस इत्यावक्षते । स एष परमार्थतः सूर्य एव झील्लिङ्गविशिष्टो भवति सूर्यकार्यलात्प्रकाशस्य । एवंविधा उपसोऽस्याव्यसन्नित्यर्थः ॥

प्रकाश एवोदितस्योपस उच्यन्त इत्यर्थं भाष्यकारो ब्रवीति—

एतास्ता उपसः केतुमकृषत प्रज्ञानम् ॥

एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् ॥

तदञ्—

इति वचनमेदप्रतिसमाधानम् । स्यात् इति संभावनायां लिङ् । कथमन्यथा तदुपपद्येतेति भावः ॥

पूर्वं अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना ॥

“निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः”—

अत्र—

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ॥

सामर्थ्याव्यलयः । संरिक्त्यमागानि ह्यायुधानि अतिनिर्मेलानि भवन्ति ।

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययस्तथा निगममुदाहरति—

“एमीदैषा निष्कृतं जारिणीवि”—

(ऋ० सं० ७-८-३-५)

त्यपि निगमो भवति ॥

अस्य—“युवादीभ्यो न द्विषाण्येभिः परायण्योऽवहीये

१. आहुषिमाक्षजीवना इति दुर्गः ॥

सखिभ्यः । न्युताश्च वृद्धो वाचमर्कतै—”इत्यादिः । कवर्षस्य वा अक्षरस्य वा अपर्य त्रिष्टुप् । कृता निवृत्तिर्देवनादशकुवनात्मानं धारयितुं ब्रवीति—यद् यदा आदीभ्ये वृद्धमभिधायामि एभिः अक्षैः न द्विषाणि न वृष्ये न परितापयामि (अनेनाक्षदेवनेन) यद्वा न देविष्यामि । अथ तदा परायण्यः स्वयमेव परागच्छत्यो देवनस्थानम् । सखिभ्यः समानव्ययानेभ्यः (सखिभूतेभ्यः) । कितवेभ्योऽहमेभ्यः अवहीये स्वर्गं हीनोऽस्मीत्यनुतापामि । सायणस्तु—अवहीये अवहितो भवामि नाहमक्षान् प्रथमं विदुष्यामीत्येवमाह । यदा च पुनस्तै प्राच्यैः स्फारं निवपन्त्यक्षानिति तैः न्युताश्च निक्षिप्तं क्षतस्ते वृद्धो वृद्धवर्णा अक्षाः । वाचमर्कत शब्दं कुर्वन्ति । अथ तदा निवृत्तिमविगणय्य (संकल्पं त्यक्त्वा) अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एवाम् कितवानाम् निष्कृतम् संस्कृतं अक्षस्थानम् जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्त्री चारित्रमात्मनोऽविगणय्य खैरिणी सती संकैतस्थानं सहसा याति तद्वत् एमीदृ आगच्छाम्येव ॥ ५ ॥

प्रतियन्ति गावो गमनात्, अरुषीरारोचना—
न्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

अवगतायमेतन्मात्रार्थेन ॥

अथ—

सूर्या सूर्यस्य पत्नी एषैवा—अभिष्टकालतमा ।

तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सूर्या (३) इति वक्तव्यं, सा पुनः सूर्यस्य पत्नी, एषैव उपा देवता “सूर्योदिवतायां चाप वायः” (पा० ४-१-४८ वा०) इति पुंयोगे चापत्ययः । अभिष्टकालतमा । यथा यथासौ सूर्यस्योदयकालं प्रति अभिष्टकालतमा—नाततमा भवति तथातथा सैषा उपाः सूर्या संपद्यते । अभिष्टकालतमेत्युपसो नाम भवति । अत्रासमर्थसमासो गमकलात् शिवभागवतवत् ॥

“सुकिंशुकं शंखमलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवर्तं सुचक्रम् । आरोह सूर्यं अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-३-२३)

१. अत्र सायणः—देव्यस्य कवर्षसार्षे, भूजवतः पुत्रस्याक्षस्य वा इत्युक्त्वाऽनया कितवोऽक्षाश्च निम्नस्थ इति तद्वैकल्यमिल्याह ॥

२. “वृद्ध परितापे” (दि० आ०) पणबन्धे केदं (पा० ३-४-८) सिवाङ्गानी । शेषं व्यत्ययेन । न द्वेष्ये । इत्यपि सायणस्तत्रास्मानमिति शोध्यम् । अन्यैः कितवैः सदाक्षैकैतैवानामविद्वेधो भवति तेन ह्यारम्भस्तुतपति ॥

३. अक्षस्थानमसादमिमुखम् । आस्फारं सप्तध्वम् ॥

४. पिङ्गलवर्णांस्था च नदिनी—“वृद्धवर्णानरे शूलपाणौ च गवध्वजे । विशाके नकुले पुंस्ति पिङ्गले त्वमिषेयवत्” इति ॥

सुकिंशुकमिति । सूर्याया आर्षं त्रिष्टुप् । आशिषो देवताः ।
 “या तेनोच्यते सा देवते”ति न्यायादिति सायणः । विवाहे विनि-
 योगः । श्रित्वे तावदुच्यते । प्रभासामनः प्रविभज्य तदधिदेवतां
 ब्रवीति । हे सूर्य ! त्वं **सुकिंशुकम्** सुष्ठु काशनं (वीर्यं)
 लोकानाम् । **शल्मलिम्** सन्नमलम् व्यपगतमलम् विश्वरूपम्
 सर्वरूपम् (सर्वेषां रूपधितारमभिवर्तितारम्) **हिरण्यवर्णम्**
 हिरण्योपमवर्णं हिरण्यमिव वरणीयं वा सर्वैः । **सुवृत्तम्** सुवै-
 र्तनम् गोमन्त्रेण रश्मिभिर्वृतम् । **सुचक्रम्** सुचक्रेन सुवीर्यं
 ब्रह्मण्यमोषितं वा । **उग्रमुदस्य** उदकस्य **लोकम्** स्थानम्
 एतमेवंलक्षणं सण्डलस्थम् **आरोह** तत् एतमधिवह्य **स्योनम्**
 सुखम् वहतुम् आत्मनो वहनम् (विवाहम्) एतस्मै पत्ये
 मण्डलाधिप्राज्ञे सूर्याय (तमुद्दिश्य) **कृणुष्व** कुरुष्व ॥ ५ ॥

पृथक्त्वपक्षे तु—रथ एव रथः, सूर्य उद्गोढः, कन्या च
 सूर्योच्यते एवंलक्षणं रथमारोहेति ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपम् । अपिवोपमार्थे
 स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति ॥**

किंशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः । इह तु रक्तपुष्पलतामा-
 न्यात्सुपुष्पितमिव शल्मलिमिति सामर्थ्यात् तेनोपमानयोग औचि-
 त्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शल्मलौ गौण इति
 भाष्यकाराभिप्रायः । शल्मलिमिति हलादिरापः । शल्मलिः
 वृक्षविशेषः । तथाच मेदिनी—“शल्मलिस्तस्मैदे स्यात्” इति ।
 “पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरागुः शल्मलिर्द्वयोः” इति चामरः ।
 “क्षीमर” इति मि० भाषायां प्रसिद्धः ॥

अथ निगमप्रसक्तं निम्नवृत्ति—

किंशुकं—कंशतेः । प्रकाशयतिकर्मणः ॥

कंशतेः नैरुक्तधातोः प्रकाशयतिकर्मणः प्रकाशनायस्य,
 तद्धि कीप्तिमद्भवति । तथाच उक्तवन्तः । धातोः किंशदेशः

१. वरपक्षे “वृत्तिर्वैतनजीवने” इत्यमरास्तु जीविकोपेत-
 मित्यर्थः ॥

२. चकतिरुत्पत्योऽपीह दीत्यर्थे प्रयुक्तः । तुल्यार्थेऽपि कथंवि-
 त्संगच्छते । सूर्यो बरो वा तर्पिता लोकस्येति कर्तारै रक्षयस्यः ।
 चकनमिति कर्तारै रक्षुः (पा० ३-१-१३४) योरनः (पा०
 ७-१-१)

३. क्रियाविशेषणमेतत् । सुखं यथा स्वात्तया ॥

४. सायणस्तु—सोमनसि सुकिंशुकवृक्षनिमित्तम् । तथा शल्मलि
 शल्मलिवृक्षनिमित्तम् । विश्वरूपं नानारूपम् । हिरण्यवर्णं हितर-
 मणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा इत्येवं व्याख्यत ॥

५. “पलाशे किंशुकः” इत्यमरास्तु पुष्पमपि किंशुकम् ।
 “पुष्पमलेषु बहुलम्” (पा० ४-३-१६६) इति । पुष्पादे-
 र्सागो लुप्तः ॥

६. आदित्यो सुचक्रमुष्पितशल्मलिवृक्षवद्रक्तवर्णः प्रतिभासत
 इति प्रसिद्धम् ॥

६३ नि०

पृथोदरादिलादिति बोध्यम् । लोके तु किंचिच्छुक्त इव ।
 शुक्रतुण्डमपुष्पलादिति सुभोधिनीकारः ॥

शल्मलिः—सुशरो भवति । शरवान्वा ॥

सुशरः सुहृत्स्यः । “शृ हित्तायाम्” (मया० प०) इत्यस्य
 धातोः कर्मणि षे (पा० ३-३-११८) गुणः । सहि यदुत्ता-
 त्सुहृत्स्यो भवति । अथ वा शरवान् हित्तावान् शल्मलिः ।
 कण्ठकैरसौ हिनस्वारोहिणम् ॥

“आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम्”

उदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व ॥

अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

**“सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय रात्रे प्रजा-
 पतये वै”ति च ब्राह्मणम् ॥**

अत्र सूर्यो ज्योत्स्नां सोमाय चन्द्रमसे प्रायच्छत् प्रज-
 च्छति ददाति । इति नैरुक्तपक्षेऽर्थः । यदुक्तम्—“आदित्यतोऽस्य
 वीप्तिर्भवति” इति । प्रजापतये वैति उपर्ये वा मध्यस्थानाय
 प्रजापतये ददाति ॥

केचिच्चैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति । तेषामितिहासं शृणु—कथ-
 मेतत् । इति

**वृषाकपायी—वृषाकपेः पत्न्येवैवाभिसृष्टकाल-
 तमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥**

**वृषाकपायी (४) एषा हि वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी
 तद्विभूतिः । पुंयोगे “वृषाकप्यादि—” (पा० ४-१-३७)
 इत्यादिना लोकेकारोदेशश्च । सा पुनरेवैव सूर्या अभि००
 तमा । वृषाकपायीत्युच्यते ॥ ८ ॥**

**“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आतु सुलुपे ।
 घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्वि-
 श्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥”**

(क० सं० ८-४-३)

वृषाकपायीति । इन्द्रस्यैव पादं पाञ्चवदम् । षष्ठे पृष्ठा-
 हनि वृषाकपौ विनियोगः । हे वृषाकपायि ! सूर्ये रेवति ।
 (रयिमिति) धनवति । वर्णव्यत्यय आर्षः । **सुपुत्रे** मध्य-
 मेनेन्द्रेण (आदित्येन), रसहरणसामान्यात्—सहस्रानसामा-
 न्यात् । **सुलुपे** माध्यमिकया वाचा, मिथुनसामान्यात् । इन्द्रः

१. उपःकाले यदवस्थायान्वपैसाकम्पयति च लोकान्सुगुणयो-
 गाद्बृषाकपिः । सायणस्तु—वर्षकत्यादनीष्टदेशगमनाच्चेत्याह । “कपि
 चलने” (च्वा० आ०) तत् इत्यलोपश्च । द्विषातुर्न रूपं पृथोदरादि ॥

२. सायणस्तु—वृषाकपेरेन्द्रपुत्रस्येदं वाक्यमिति स एवास्य
 कपिरिति षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्त्वशस्त्रेऽस्य सुक्तसैव विनि-
 योग इति चाह ॥

आदित्यः ते तव खभूतान् एतान् माध्यमिकान् उक्ष्णः अव-
श्यायसंस्थायान् सेचनसामान्यात् “उक्ष सेचने” (भ्वा० प०)
“श्वश्रुक्षन्” (उ० १-१५७) इति कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातः ।
आहु शीघ्रम् । घसत् पिबतु । “वरल्ल अदने” (भ्वा० प०)
लेट् “इक्ष लोपः परस्मैपदेभु” (पा० ३-४-९७) इतीका-
रलोपः । सद्युयंस्तान्निवति । किंच लभेत् काचित्करम्
कसिति सुखनाम, कस्यचित्संचस्तस्य करम् हविः उदकम्
(निर्व० १-१२-६५) अवश्यायलक्षणम् प्रियं इष्टम्
अन्नमात्रं निष्पाद्यामिततमस्माकं कुरुष्व । किमर्थम् ? य एष
इन्द्रः आदित्यः विश्वस्मात् सर्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टतर-
सदर्थम् । “आमो प्रास्ताहुतिः सम्मपादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिश्छेत्रं ततः प्रजाः” इति स्मृत्यः ॥ ३ ॥

तथाच भाष्यम्—

वृषाकपायि रेवति ! सुपुत्रे !—मध्यमेन, सुख्ये
—माध्यमिकया वाचा, ॥

अत्र प्रसक्तं वृषाशब्दमनेकथा निर्वक्ति—

वृषा साधु सादिनीति वा—साधु सानिनीति
वा । सु—अपत्यं तत्सनीतीति वा ॥

साधौ शोभनेऽर्थे श्वश्रुस्य सन्तानलक्षणे सीदत्यज्ञभा-
नमुपेतीति वृषा । अथ वा साधु सनोति सन्तति संभ-
जतीति वृषा । सु इति अपत्यनाम, प्रसृत्ये हि तदिति,
तदियं श्वश्रुस्य सनोति सम्भजतीति वा वृषा । पृषोदरादिः
(पा० ६-३-१०९)

प्राश्नातु त इन्द्र उक्ष्ण एतान्माध्यमिकान्सं-
स्थायान् ॥

संस्थायानवश्यायसंघातान् । “संघाते सन्निवेशे च
संस्थायः”, “अवश्यायस्तु नीहारः” इति चामरः ॥

उक्ष्ण उच्छतेर्बृद्धिकर्मणः । उक्षन्त्युदकेनेति
वा ॥

बृद्धिकर्मणः वृद्धयर्थस्य । वर्ययन्ति हि ते ओषधीरव-
श्यामाः । त एव वा बहुलाद्वा भवन्ति । उक्षतेर्वा सेचनार्थ-
स्येसाह—उक्षन्तीति । उदकेन हि अवश्यायाः सर्वमिदं
तिष्ठन्ति ॥

प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं
हविः ॥

सुखाचयकरम् काचित्करमित्यस्यार्थः उक्तोऽथस्मात् ।
फलितार्थमाह—सुखकरं हविरिति ॥

सर्वसाध इन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ॥

तमादित्यमभिष्ठत्य पतद्भूम इत्याचार्यवचनम् ॥

अथ—

सरण्यूः—सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

सरण्यूः (५) इति वक्तव्यम्, सेव उषा यदा सूर्य
प्रत्यविभागेन सता प्रसूता भवति तदा सरणात् सरण्यू-
रित्युच्यते इति दुर्गः । देवराजस्तु—सैवोषा प्रभातकृदवश्या
सूर्य प्रज्ञात्मानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरित्युच्यते । सतैः
“सुसि संज्ञायां वः” (पा० ३-३-११८) इति वै सरः ।
सरेण सरणेन नयति “मृतिमृदिकुपिभ्य” इति बाहुलकाज-
यतेरुक्तप्रत्ययः । “एरनेकावः” (पा० ६-४-८२) इति
यण् इत्याह ॥ ९ ॥

“अपागूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णा-
मददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदज्ञ-
हादु द्वा मिथुना सरण्यूः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ७-६-२३)

अपागूहन्मृति । यमपुत्रस्य देवश्रवत आर्षं त्रिष्टुप् सर-
ण्यूरेवत्या । रश्मयः अमृताम् मरणधर्मरहितामेतामुषसं
वृषाकपायवस्थायाम् मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः (तदुत्पत्त्यर्थम्)
अपागूहन् अपगूहितवन्तः (संवृतवन्तः) उपनीतवन्त
इत्यर्थः । तथा स्वर्णाम् समानवर्णामेतां सरण्यू कृत्वी
कृत्वा । “ह्राव्यादयथ” (पा० ७-१-४९) इतीकारः । वि-
वस्वते आदित्याय । अदुः प्रायच्छन् । उत अपिच सोषाः
अश्विनौ अभरन् अप्रीणयत् स्तुतिभिः । स ह्यश्विनोः स्तुति-
कालः । अथवा सा सरण्यूरश्विनावभरन् हविषा । स ह्यश्विनो-
योगकालः । यत् यदा एवम् आसीत् अप्रीणयत् प्रभवति ।
तत् तदा सरण्यूः द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ “वृषां सुलङ्घ”
(पा० ७-१-३९) इति औक्त आकारः । मध्यमं च मध्यमां च
वाचम् । अज्ञहात् अस्यजत् । उ वितर्क । अयमर्थः—यदा
हि सरण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनुप्रविष्टा भवत्यविभागेन,
तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमास्त्रोर्माध्यमिकायाश्च वाचः
काल इत्येव तयोस्त्याग इति । एष नैरुक्तमतेनार्थः ॥ २ ॥

अप्यगूहन्मृतां मर्त्येभ्यः ॥

“कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते” ॥

अप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदज्ञहाद्वौ मिथुनौ सर-
ण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ताः ॥

गतार्थमेतत् ।

अथैतिहासिकप्रश्नेन व्याचष्टे भाष्यकृत—

१. शक्रावधानेन एषादिघृष्टपादे नैतत्प्रत्यत इत्यन्यदीयेव
स्यादिति बाहुलकत्वमस्य गतिरस्तु ॥

२. भाष्ये तु—अप्यगूहन्मृतिव्यं व्याख्यायते । तत्रनेऽपेलपी-
लसार्थे संभावनायां वदेते ॥

यमं च यमीं चैत्यैतिहासिकाः ॥

तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना-यथाह दुर्गः—त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नास्तेष्वन्यत्रपुं चैत्यैतिहासिको व्यवहारः । तां त्वाष्ट्रीं सरण्युमन्त्रां कृत्वा, तथा सत्यश्चिनोर्जन्मभविष्यत्सन्तो लोकहितायामृतममरणधर्मिणीं देवीमेवागृह्णन्तर्हितां चक्रुः । मतेभ्यो मनुष्येभ्य उत्तरान्कुरुन्प्रति निन्युः । ततश्चान्यां तत्सवर्णां छायाप्रभायां कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्याश्च तदा रूपमासीतेन सा सरण्युश्विनावभरत् अजनयद्वा अपुण्णादुत्तरेषु कुरुषु । अजहात्तु द्वा मिथुना सरण्युः । द्वाभ्यन्यौ मिथुनौ यमं च यमीं चेति, विवस्वतः सकाशादजहात् हिला ननाशेति ॥

यथाह भाष्यकृतः—

अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायार्थं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव, स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव, ततोऽश्विनौ जज्ञाते । सवर्णार्थां मनुः ॥

त्वाष्ट्री लघुर्विश्वकर्मणः प्रजापतेः पुत्री सरण्युः संज्ञापनास्ती । यमौ यमीं च यमं चेत्यर्थे “उमान् क्रिया” (पा० १-२-६७) इत्येकशेषः । तदाह—मिथुनौ इति । ऋषीपुत्रावित्यर्थः । सा संज्ञा विवस्वतोऽतितेजसो रूपं सोऽमुमशना स्वभर्तृस्त्वस्य (विवस्वतः) सेवार्थं सवर्णाम् स्वसमानवर्णाम् अन्याम् क्षियम् प्रतिनिधाय पितुरन्तिकं प्रपेदे । पित्रा च पुनर्विवस्वत एवाप्तिकं गन्तुं प्रतिप्रहिता आश्वं रूपं वज्रवादेहं कृत्वा इयम् उत्तरान्कुरुन्प्रति तपश्चर्तुं प्रदुद्राव । स विवस्वान् आदित्यः श्वशुरकुले तामन्विष्य तेन पथा भूतमर्थं तदीयवज्रवारूपेण तत्र तपश्चरणमात्मनो (विवस्वतः) गुरुपताया अवगम्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य अनुत्थोपचल्य तथा सह संबभूव नैशुनधर्मेण सज्जतः । सा

१. साचणस्तु—अमृतां मरणधर्मेरहितामेतां सरण्युं मतेभ्यो मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थमपगृह्णन् अपगृहितवन्तः संजृहवन्तो देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच सवर्णां सरण्युसदृशीमन्यां स्त्रियं कृत्वा कृत्वा तसौ विवस्वते देवा अददुः अवच्छन् । उतापि च सा अश्वरूपिणी सरण्युस्तदश्विनावभरत्सोदरे गर्भभूता धारितवती । यथादा तत् जायापतित्वाभ्यामश्वरूपात्मना र्शयोगकाले रेतः पतितमासीत्तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा सरण्युः सरणवती एतज्जामिका द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ वमयन्तौ अजहात् तत्त्ववती । जनितवतीत्यर्थः । यदा सरण्युरेतस्त्रामिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं च उत्पारिष्ववती । इत्येवमग्निं मन्त्रं व्याचक्षते ॥

२. स्यैष हि मानुष्ये (कुन्ती) पक्षीति देवीति विशेषणम् ॥

चामुं तत्त्वतोऽज्ञानन्ती नासिकयैव तद्वीर्यमादधौ, ततो नास-
स्याद्याश्विनौ जज्ञाते । सवर्णार्थां मनुर्विवस्वतः सावर्णि-
रिति य उच्यतेऽष्टमो मन्त्रां स इत्यर्थः ॥

यथा त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वतोऽह, सा च तस्मान्ननाश—

तदभिरादिन्येषर्भवति ॥ १० ॥

“त्वष्ट्रां दुहित्रे बहंतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश” ॥ १ ॥

(श्र० सं० ८-६-११)

त्वष्टेति । पूर्वैवैव समानार्थेविनियोगादि ॥ त्वष्टा देवः विश्वकर्मति यं पुराणविदो वदन्ति सः । दुहित्रे दुहित्रः “वष्टर्थं चतुर्थी” (पा० २-३-६२ वा०) बहंतुं बहन् विवाहं कृणोति करोति इति हेतोः विवाहदर्शनप्रेम्पत्या इदं विश्वं सर्वम् भुवनम् भूतजातम् समेति समवेति । सङ्घात एकत्र समुदितो भवति । स हि विवाहानां स्वभावः । अथ यमस्य माता (अविष्यतो योगेनेतदुच्यते) पर्युह्यमाना पर्युह्य “यमी जैमिस्व”ति शेषः । यमं च यमीं च जनयित्वा महः महतः (वर्णलोप आर्थः) विवस्वतः देवस्य जाया भार्या (हिलाऽपत्ये मिथुनौ तदन्ते आश्वं रूपमात्मनः कृत्वा) ननाश ततोऽदर्शनं प्रपेदे । उत्तरान्कुरुन्प्रति जगामेति ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

लघा दुहितुर्वहन् करोतीदं विश्वं भुवं समेती-
मानि च सर्वाणि भूतान्यपि समागच्छन्ति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो
ननाश ॥

इति गतार्थं मन्त्रार्थं ॥

नैरुक्तपक्षे तु—त्वष्टा मध्यमः तमोभागस्य उपस्य दुहित्रे दुहित्रः दरेहितायाः प्रकाशरूपायाः बहंतुं बहन् विवस्वतः कृणोति करोति इति हेतोः विश्वं भुवं समेति प्रभात-
मिति मला सर्वाणि भूतानि स्वास्तु स्वास्तिकर्तव्यतास्तु अभिस-
मागच्छन्ति यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण, अथवा
द्युस्थानस्य यैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्यां पुन्रत्वेन
पतिरिति जाया भार्या महः महतो विवस्वतः “प्रकाशेने”ति
शेषः । पर्युह्यमाना प्रोत्सारिमाणया ननाश नश्यति । वर्तमाने
लिङ् (पा० ३-४-६) इत्यर्थसमेतं संज्ञेपतो भाष्यकुरिराह—

१. एतच्च जायापदस्यारस्यात् । जायतेऽस्यां पुन्रत्वेन पतिरिति
तत्पदनिश्चयः । तथाच निगमः—“पतिवृत्त्यां प्रविशति गर्भो भूष्य
मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया
जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥

२. तदन्तिके । अश्वं वज्रवाचाः संबन्धि । तत्तदृशमित्यर्थः ॥

रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे वै०

कां० द्वादशाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

इति रात्रिरुषा आदित्यस्य जाया सा आदित्य-
स्योदये जातेऽन्तर्धीयते अन्तर्हिता भवति । नश्यतीत्यर्थः
॥ ११ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविवृति वै० कां०

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ—

सविता—व्याख्यातः ॥

सविता (७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेव व्याख्यातः—
“सविता सर्वस्य प्रसविता” इत्येवमभिधानतः (नि० १०—३१)
इहै पुनरादित्यः ॥

तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का कीर्णर-
श्मिर्भवति ॥

यदा यस्मिन्काले द्यौरेव अपहततमस्का निरस्ततमः
प्रसारा भवति । यतोऽसौ कीर्णरश्मिः समन्ततो विक्षि-
प्तादित्यकिरणान्, न पृथिवी । पृथिव्यां तमो भवत्येव (दिव्यप-
हते तमसि विक्षिप्ता अस्यां रश्मयो भवन्ति) स सावित्रः
कालः । तस्मिन्काले आदित्यः सवितीच्यते ॥

तस्यैवा भवति ॥ १ ॥ (१२)

तस्य सवितुस्तकालोपलक्षितस्य षष्ठा ऋक् प्राधान्यस्तु-
तिर्भवति ॥ १ ॥ (१२)

“विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावी-
भृद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकर्मख्यत्सविता
वरेण्योऽनुग्रयणमुपसो विराजति” ॥ २ ॥

विश्वेति । इयावाश्वस्यार्थं जागतम् । सवितुर्दैवत्वम् ।
आग्निदेविके प्रथमेऽहनि विनियोगः । शिष्यप्राप्ताप्रतिभोके च
यजमानस्यासौ । कविः क्रान्तदर्शनः (मेधावी) सविता
विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते
रूपवस्त्वर्थेषु भावभाति । तमोऽपन्नम्, रूपाण्याविष्कुर्वन् । यद्वा
आत्मन्येव प्रतिमुखते बभ्रति (वारयति) । सर्वात्मा भवतीत्यर्थः ।
किंच द्विपदे द्विपाज्यो मनुष्यादिभ्यः चतुष्पदे चतुष्पाज्यो
गवादिभ्यश्च । भृद्रं कल्याणम् गमनादिविषयं यद्यत्तत्सर्वं

१. रूप्यते प्रगाप्यते प्रभिरिति रूपाणि “रूप रूपक्रियायाम्”
(जु० प०) ततः करणेऽर् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ।
तद्वाह—प्रज्ञानानीति ॥

प्रासावीत् प्रसुवति अभ्यनुजानाति । वर्तमाने छद् (पा०
३-४-६) किंच सविता सर्वस्य त्रेरको देवो वरेण्यो
वरणीयः । “वृष एण्यः” (उ० ३-९८) इति कल्याणं
एण्यप्रत्ययः । सन् नोकं वा च व्यख्यत् व्यचिख्यपत्
विख्यापयति विद्वंसयति तदाहि तस्यां विकीर्णां रश्मयो भवन्ति
स देवः उपसः प्रयाणम् उदयम् अनु विराजति प्रका-
शते सवितुर्दयात्पूर्वं लोकोदेति, सोऽस्माकं नागेदं करोषित्या-
शिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा ॥ २ ॥

अथास्या माध्यम्—

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति प्रतिमुञ्चते । मेधावी
कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवतेर्वा । प्रसुवति
भृद्रं द्विपाज्यश्च चतुष्पाज्यश्च, व्यचिख्यापयन्नाकं
सविता वरणीयः प्रयाणमनुपसो विराजति ॥

कविशब्दो मेधाविनामसु पठितः (निघं० ३-१५-१०)
इति व्याकथे मेधावी भवतीति । तथा च “क्रामतेः”
(भा० प०) इन्प्रत्यये (उ० ४-११४) मकारस्य वत्वं
रेफलोपश्च बाहुलकात् । “अतीतानागतविप्रकृष्टविषयकं युग-
पज्ज्ञानं स क्रान्तदर्शनः” इत्युच्यते । अथ वा कवतेरेव
गल्यर्थस्य (निघं० २-१४-२७) कविः । गच्छत्यसौ नित्यम् ।
किंच कवित्वादेवेति दुर्गैस्तत्र शब्दार्थकः कवतिः (भा०
आ०) इन् पूर्ववत् । प्रसुवतीति “पु प्रसवैश्वर्ययोः”
(उ० ५०) इत्यस्य । तत्र प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमित्युक्तम् ॥

अथ विनाकर्मख्यत् इति सवितुः कालोपलक्षकं मन्त्र-
लिङ्गं तत्पञ्चगुणसामान्येन समर्थयन्नाह—

“अधोरामः सवित्र” इति पशुसामाज्याये वि-
ज्ञायते ॥

तत्—

कसात् (गुण) सामान्याद् इति ॥

चेत्—

अधस्तात्तद्वेलायां तमो भवति ॥

उपरिष्टाथ ज्योतिः । शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मि-
त्वात्तस्याः, अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति ॥

एतस्मात्सामान्यात् ॥

सामान्यात् कालदेवतागुणसामान्यात् । पशुरपि तथा-
रूप एव भवति सावित्रः । अधोराम इति । किमुक्तं भवति ?
उच्यते—

१. कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं नास्मिन्नकमस्तीति नाकः
स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । पौराणिकनयेन अन्यत्र
च स्वर्गलक्षणमाह—“यत्र दुःखेन संश्रितं न च प्रकृतमनन्तरम् ।
अभिरुपोपनीतं च तत्सुखं स्वःपरास्पदम्” इति ध्वक्तम् ॥

अधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः ॥

इति यदुक्तं स्वातदुक्तं भवत्यधोगम इति ॥

अथ कृष्णः—

कक्षात् सामान्यात् ॥

रामः

इति ॥

उच्यते शृणु—विज्ञायते हि—प्रथमम्—

अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् ॥

इति ।

रामा-रमणयोपेयते न धर्माय कृष्णजा-
तीया । एतस्मात्सामान्यात् ॥

रामा इति शब्दोच्यते सा हि रमणाय एव उपेयते उदु-
ह्यते द्विजैः । न धर्माय, रमणायैव सा कृष्णजातीया
की रामा । एतस्मात्सामान्यात् । इत्येवमेकार्थी शब्दाव-
धुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत् पञ्चावर्थं रामशब्दो
इति : कृष्णसामान्यमात्रेण ॥

“कृकवाकुः सावित्र” इति पशुसमाम्नाये वि-
ज्ञायते ॥

सः—कक्षात्सामान्यात् इति ॥

उच्यते—

कालानुवादं परीत्य ॥

सविदुः कालमसौ वक्षीति एवं परीत्य विज्ञाय समा-
प्राये तस्य सावित्रलम् ॥

अधुना कृकवाकुशब्दं भङ्ग्यन्तरेण निर्वैकि—

कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम् ॥

कृकवाकुशब्दस्य पूर्वं पदं शब्दानुकरणम् “कृकः”
इत्येवमसौ शब्दं करोति ॥

वचरूपदम् ॥

वाकुरित्येतत् । “कृक” इत्येवं वक्षीति कृकवाकुः । “कृके
वचः कथं” (उ० १-६) इत्युप प्रत्यये उपपादुद्विष्यत्यस्य कः ।

“कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्वरणायुधः” इत्यमरः । “कृकवाकुर्म-
मूरे च सरटे चरणायुधे” इति विश्वः ॥

अथ—

भगो—व्याख्यातः ॥

भगः (८) वक्तव्यः । स पुनरेव व्याख्यातः । “भगो

१. प्रवृत्तः । वषा प्रकृष्टो बीणाद्यामिति प्रवीणस्तत्र गुणसा-
मान्यं प्रावीण्य—(नैपुण्य—)माधिल्य प्रवीणशब्दो निपुणसामान्ये
प्रयुज्यते एवं कृष्णजातीया की रामेति रामशब्दः कृष्णोऽन प्रयु-
ज्यतेऽधोरात्रोऽधस्तात्कृष्णवर्ण इति तदर्थः । स एव पशुः सवित्रे
उपक्रियते इत्याह्वायाधेः ॥

भजतेः” (नि० ३-१६) इत्येवं कीभगेन शब्दव्युत्प-
त्तितः । इह पुनः सूर्योऽभिधेयः ॥

तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् ॥ तस्यैषा भवति
॥ २ ॥ (१३)

तस्मात्सावित्रात्कालात्परत एतदुक्तं ज्योतिर्भगार्थं भवति ॥

“प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयों
विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा
चिद्यं भगं भूक्षीत्याह” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-४-८)

प्रातर्जितमिति । वसिष्ठस्वर्षां त्रिष्टुप् भगदैवत्या । वयम्
तं प्रातर्जितम् प्रातः प्राप्तस्त्वामस्मि वो जयति स प्रातर्जित-
तम् । उग्रम् उग्रणीम् हुवेम आह्वयामहे । यः विधर्ता
विधारयिता सर्वस्य जगतः सेवानुग्रहेण । किंच यं भगम्
आध्रश्चित् आध्र आह्व्यालुः आह्व्यानां स्तुहयिता द्रिद्रोऽपि
मन्यमानः आकाङ्क्षबह्वन्यहनि पूजयन्तास्ते । अपिनामो-
दियाद्भगस्ततोवाभार्थं पर्यटयमिति । एवं तुरश्चित् तुरोऽपि
यमोऽपि प्रेताधिपतिः । मन्यमान आस्ते । तद्दद्याद्वि-
कालातिक्रमेणासावुपसंहरति प्राणिनः । राजाचित् राजापि
चार्यिनां कार्यधिकीर्षया । यम् देवम् भगम् भजनीयम् धनं
मह्यम् भक्षि विभज्य देहि इत्याह तं वयं प्रातरेव हुवेमेति
सम्बन्धः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयों
विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आह्व्यालु-
र्द्रिद्र—स्तुरश्चित् । तुर इति यमनाम, तरतेर्वा,
खरतेर्वा, खरया तूर्णगतिर्यमः । राजा चिद्यं भगं
भक्षीत्याह ॥

आध्रपदमर्थतो निर्वैकि आह्व्यालुरिति । आह्व्यानां स्तुह-
यालुरिति वक्तव्ये आह्व्यालुः । स एवाध्रः । आह्व्यानामिष्य
प्रियतेऽवतिष्ठत इति कः । पूर्वयोः पदयोराद्यवर्ण एव शिष्य-
तेऽन्ये लुप्यन्ते प्रषोदरादित्वात् । तरते खलं, त्वरतेः संप्र-
सारणे च “पुंसि संज्ञायां घः” (पा० ३-३-११८) इति
कतैरिक्तो बाहुलकात् । त्वरया तुरः । खरते खसी सर्वा-
न्प्राणिन आभिममुख्येनोपसंहाराय । अत एव तूर्णगतिस्त्व-
रितगतिर्यमस्तुर इत्युच्यत इति वदुलार्थः ॥

अथात्र—

अन्यो भग इत्याहुः ॥

तस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते—स हि सूर्यभाषम् ।

अनुत्सृष्टो न दृश्यते ॥

अनुत्सृष्टः अनुवृत्तः न दृश्यते लोकैरित्यन्धः । न पुनः

रसावेव न पश्यति । नास्मिन्प्रवृत्त्या ध्यानं दर्शनमस्तीति वाऽन्धः ॥

यत्तु—

“प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघाने”ति च ब्राह्मणम् ॥

ऐतिहासिकपक्षमिमांशोऽयमर्थवादः । प्राशित्रभागस्यानन्वीक्षणस्तुल्यार्थः ।

यत एव च—

“जनं भगो गच्छती”ति वा विज्ञायते ॥

अस्य हि—

जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

इत्येवोऽर्थः । तथाच यो गच्छति सन्ततं जनं प्रति स कथमन्धः स्यात् ॥

अथ—

सूर्यः सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (१४)

सूर्यः (९) इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्पतैः सुप्तो भवति । ततश्च सत्तेर्वा गच्छत्यस्य (अन्धो प०) सुवतेर्वा प्रेणार्थस्य (तु० प०) प्रसेवार्थेति दुर्गः । तथा च सरसाकाशे इति । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति वा सूर्यः । “राजस्यसूर्ये” (पा० ३-१-१४४) इत्यादिना वयवन्तो निपातः । स्वीर्यतेर्वा । सुपूर्वस्य वा हीयतेर्गच्छत्यस्य कर्मणि प्रत्यये सूर्यः । वासुना हयं छुट्टु ईर्यते प्रेर्यत इत्यर्थः । भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ३ ॥ (१४)

“उदु तयं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । द्यो विश्वायु सूर्यम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-४-७ य० वा० सं० ७-४१ सा० सं० छ० आ० १-१-३०-१०)

उदुत्यमिति । प्रसक्तव्यस्यै गायत्रं सूर्यदैवलयम् । आश्विने विनियोगः । केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः । अथा वा । विश्वायु विश्वेषां भूतानाम् । “वज्रार्थे चतुर्थी” (पा० ३-३-६२ वा०) वचनव्यत्यय आर्षः । द्यो दर्शनाय भावे किर । यद्वा प्रष्टुम् “द्यो विश्वे च” (पा० ३-४-११) इति निपातः । यं सूर्यम् । उद्वहन्ति उदयसुपन्नमिति । ‘उ’

१. प्रागुत्सर्पणान्नगकाल इत्युक्तत्वात्ततः परतः काल उत्सर्पणक्रियावच्छिन्नोऽस्येत्युत्सर्पणार्थस्यै इत्याद्यातम् ॥

२. स पञ्च हि इदं सर्वं प्रसवति जनयतीत्यर्थे इति तद्व्याख्यानम् । अत्राश्विबीजं तु प्रसवार्थस्य सूत्र आरम्भेनैव सुप्ते सुवत इति भा भवति न तु सुवतीति ॥

३. केतुशब्दो हि प्रज्ञानामस्य पठितः (निर्व० ३-९-२) “के ज्ञाने” (जु० प०) इत्यस्यानुनि साधुः । प्रज्ञापनसामान्दाश्या अपि केतवो रश्मिवत् ॥

इत्यनर्थकः । उक्तं च—“मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिह्तिती” (नि० १-९) त्वं तम् जातवेदसम् जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । वेत्तारस्तु । देवं वयमभिप्रेतार्थसिद्धयेऽभिष्टुम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः । सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवश्यत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (१५)

अपरा-पुनः किमर्थम् ? जातवेदसं सूर्यमिति श्रवणात्सन्देहः-किमयं जातवेदस्युत सौरीति ? । परा त्वंसंशयमेव सौरीति परा निजगाढ ॥ ४ ॥ (१५)

“चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-८-७ य० वा० सं० ७-४२)

चित्रमिति । कृतस्यार्थं त्रैलोक्यं सूर्यदेवताकम् । आश्विने विनियोगः । यदेतत् चित्रम् चायनीयं पूजनीयम् “वायु पूजानिशानमयोः” (अन्धो उ०) ततः कृत्वायै कप् । चायश्चिमावस्तुक् च बाहुलकात् । देवानाम् वीज्यन्तीति देवास्तेषां रश्मीनाम् अनीकम् समूहः उदगात् उदगमत् उदयाचलं प्राप्तमासीत् । एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्याग्नेः च चक्षुः स्थानं सायुष्यम् अस्ति । यद्वा उपलक्षणमेतत् मित्राशुपक्षितानां जगतो प्रकाशकं चक्षुर्निन्द्रियस्थानीयमेतत् । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ दिवं च पृथिवीं च । “दिवसश्च पृथिव्याम्” (पा० ६-३-३०) इति दिवो द्यावादेशः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । अन्तरिक्षम् । आप्राः स्वकीयेन महत्त्वेन तेजसा वाऽऽपुपुरत आपूरयति ईदम्भूतमण्डलान्तर्वैती । स एष सूर्यः अन्तर्धामितया सवैष्य प्रेरकः परमात्मा जगतः गतिमतो जंगमस्य तस्थुषः स्थितततः स्थावरस्य च आत्मा

१. एतेन य एतास्मिन्वप्रच्युतीन्धुयोत्तना पश्यति स साधुपश्यतीत्यभिप्रायः । विश्वाधते हि रहत्यक्षाणो—“य एष सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति एतदिद्वयोपेक्षयम्” इति ॥ मेदपक्षे तु—मित्र-प्रभृतीनामेतच्चक्षुरिति । याज्ञिकपक्षे चक्षुषा ते पश्यन्तीति । तत्रापि विश्वायते हि—“एष हि विश्वेषां देवानां चक्षुः” इति । तदाह-यदेत्यादि ॥

२. “प्रा पूगे” (अ० प०) कञि कालपुरषण्वलयः । अद्यादित्वाच्छपो लुक् ॥

३. जगत इति गच्छतेरतिप्रत्ययान्तो निपातः (उ० २-९३) तस्थुष इति-तिष्ठतेऽङि-कक्षुः । दिव्यचने “शार्दूपाः स्वयः” (पा० ७-४-६१) इति घस्य शेषश्चत्वं । पठयेवचने “वत्तोः संसारणम्” (पा० ६-४-१३१) संसारणमालोपः शशिघ्नतीति घस्यम् ॥

सर्वभूतानुप्रवेशी । यद्वा—आत्मा स्वरूपभूतः कारणत्वात् । कारणत्वात् कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—“तदन्यलमारम्भणशब्दादिभ्यः” (वेद० १ अ० २ पा० १४ सू०) इति । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये पूर्वं गृहप्रान्तं सर्वं जगत्पुनश्चैतन्ययुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते—“योऽसौ तपनुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानाद्यायोदेतीति (तै० आ० प्रथमाध्याये) ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

चायनीयान्देवानामुद्गमदनीकं, ख्यातं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । अपूपुरह्वावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च, महर्षेण तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अवगतार्थमेतन्मात्रार्थेन ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तत्सौषा भवति ॥ ५ ॥ (१६)

यत्—यदाऽयं सूर्यः तेजसाऽऽपूर्णः सन् रश्मिपोषं पुष्यति रश्मीन्विभवति तद् तदैवासां पूषा (१०) तन्नामको देवो भवति संवद्यते । “पुष पुष्टौ” (दि० प०) “श्वसृक्षन्पूषन्” (उ० १-११५) इति कनिष्कप्रत्ययान्तो निपातः ॥ ५ ॥ (१६)

“शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरुषे अहनी धौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि खधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-८-२४ सा० सं० छ० आ० १-२-३-३)

शुक्रं त इति । भारद्वाजस्यार्थं वैद्विषं पौष्णम् । चातुर्मास्ये पौष्णे हविषि विनियोगः । हे पूषन् ! ते तव शुक्रम शुक्रवर्णम् अन्यत् एकमहर्षवति वासरात्मकम् । यत् यजतम् यद्वाहम् । यजते : कृत्वायंस्तचप्रत्ययः । अन्यत् तद्विपरीतमयश्चिं ते अपरमहर्षवति यक्षोहितादि, भगार्थम् । शुद्धीर्तामको हि स कालोऽयश्चि (आहुर) इति “.....

१. रश्मिभिः पुष्टो भवति । “स्ते पुषः” (पा० १-४-४०) इति करणे उपपदे पुष्टेर्गोचः । स्व इत्येवम्वर्णं तेन स्वरूपे पर्याये विज्ञेये चेति तत्र व्याख्यातः, रश्मयोऽप्यस्य स्वरूपा एवेति । पुष्यतीत्यनुप्रयोगस्तु “कषादिषु यथाविध्वनुप्रयोगः” (पा० ३-४-४६) इत्यनेन ॥

२. “भगार्श्वरूपेण हि नायमिष्य” इत्याज्ञायेन बोध्यते । सायणेन तु इत्थमर्थं मन्त्रो व्याख्यातः—“हे पूषन् ! ते तव शुक्रं शुक्रमेकमन्यदहर्षवति । वासरात्मकम् । तथा ते तव संबन्धि यजतं । यत्किञ्च सञ्ज्ञितकरणे वयैते । यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं,

स्तुत्या वेद्यते । आज्ञायते च—“तस्मादेतौ भगार्श्वो यक्षो न यजन्ते ।” इति । एवं विषुरूपे नानारूपे अहनी असि भवसि धौरिष सा यथा प्रकाशाप्रकाशाभ्यां द्विरूपा भवति तद्वत् । यद्वा—शुक्रकृष्णे अहोरात्रे एवाहःपदानिधेये धौरिपि तयोः शुक्रकृष्णमात्रं भजते । उदयेन कर्मणा शुक्रमहः करोषि । अस्त्रमयेन च कृष्णं रात्र्यात्मकम् धौरिवासि—यथा धौराद्वत् सर्वं वर्तते एवं लभसि । किञ्च—हे स्वधावः ! स्वधावन् अवगन् ! स्वधा इत्यवनाम (निधं० २-७-१७) ततोऽस्त्यर्थं मनुष्य । तदन्तस्य “मनुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति स्तम् । विश्वा हि मायाः सर्वाः प्रज्ञाः प्रज्ञावतां लभेव अवसि ददासि पालयितुंलात्वालयसि । उद्यमनुगृह्णासि । यं लभेवमादिगुणयुक्तमदाक्षम् तस्य ते तव भद्रा भन्दनीया (सुखयित्री) “मदि कल्याणे सुखे च” (भा० आ०) रातिः दानम् इह असिन्यत्रकर्मणि स्तुत्यास्मान्प्रति अस्तु भवतु इत्येवमाशासह ॥ १ ॥

तस्य एषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥ (१७)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इति—पयि रक्षितुये पूष्णेऽधिकार इत्येपरिप्रस्थानार्थम् । अथवा “इयं वै पूषा” इति विज्ञायते कीलिङ्गं तस्युदासार्थम् ॥ ६ ॥ (१७)

“पथस्पथः परिपति वचसा कामेन कृतो अभ्यानलर्कम् । स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धिर्यधियं सीपधाति प्रपूषा” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ४-८-९) (य० वा० सं० ३४-४२)

पथस्पथ इति । भरद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं त्रिष्टुब्धैश्च देवी । पौष्णे हविषि पथमेऽङ्गि वृद्धे विनियोगः । पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य “पथ्याः पतिषुष्टुष्टुपारपदपयस्पोषेयु” (पा० ८-३-५३) इति विसर्जनीयस्य सलम् । परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणम् कामेन काम्यमानेन कलेन च कृतः वशीकृतः स्तोता वचस्या वचनेन स्तुत्या अभ्यानद् अभ्यस्तुतामभिव्याप्नोतु प्राप्नोतु ।

स्ततः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्षवति । रात्र्यात्मकम् । इत्थं विषुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे अहनी तव मद्विज्ञा निष्पद्यते । यदा—हे पूषन् ! त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुद्धं निमैकं दिवसस्योत्पादकं, त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयम् न प्रकाशकम् । रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी—अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता । कथमस्य प्रसक्तिरिति ? तत्राह—धौरिवासि । यथा धौरादित्यः (धौर्मातुर्दिव्यहर्षनामस्य पाठात्) (निधं० ११९) प्रकाशयति तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुतः ? इत्थत् आह—हे स्वधावोऽवगन्पूषन् ! विश्वाः सर्वा मायाः प्रज्ञा हि यस्यात् कारणात् अवसि रक्षति अतः कारणात् सूर्य इव भवतीत्यर्थः । सादृशस्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिर्दानमिच्छासाद्य अस्तु भवतु” इति ॥

स च पूषा तेनाभिः सप्तोऽभिमुखीकृतः सन् नः असम्भ्यम्
शुक्रयः शुक्रयः शुक्रं वा रुन्धन्ति सर्वदस्ताः चन्द्राग्रः
चायनीयाग्राः अभिपूजितागमनाः (धर्ममागमनं वासां ताः)
रासत् ददातु । “रा दाने” (अ० १०) अस्माद्विहृत् रूपम् ।
“सिन्धुल्लं लेटि” (पा० ३-१-३४) इति सिप् । लेटोऽडा-
गमश्च (पा० ३-४-९४) “इतथलोप” (पा० ३-४-९७)
किंच तैषमैल्लवैर्धनैः पूषा देवः । अस्माकम् धियं धियम्
कर्मकर्म । धीरिति कर्मनाम (निघं० २-१-२१) इष्टि-प-
श्रु-सोमादिलक्षणं प्रसीदधाति प्रसाधयतु । यागायाविघ्नो-
पनामयलियर्थः लेटो रूपम् ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्या-
नः कर्म । अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु
चायनीयाग्राणि धनानि कर्म कर्म चनः प्रसा-
धयतु पूषेति ॥

अभ्यापन्नोऽर्कमिति । अत्रार्थेऽहमिति कर्तृपदं बोध्यम् ।
स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमर्कमभ्यापन्नोऽस्मीत्यर्थः । सोऽभ्यापादितोऽ-
स्माभिरसदस्मभ्यम् इत्येवं यथापूर्वमेव, अत्रार्थं “अस्मदो
द्वयोश्च” (पा० १-२-५९) इति बहुवचनम् ॥

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति ।
विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति
॥ ७ ॥ (१८)

यद् यदा विषितः व्याप्तोऽमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति
तत् तदा विष्णुः (११) भवति । “विष्णु व्याप्तो” (जु०
उ०) इत्यस्मात् “विषेः क्त्वा” (उ० ३-३७) इति दुप्र-
त्ययः पलम् । विष्णुः कस्मात् ? विशतेर्वा “विश प्रवेशने”
(उ० १०) इत्यस्यैव वा, पृथोदरादिलात्पत्यणत्वादिः । अत्र
वाकारो वेधेष्टिना विकल्पं गमयति । यदाविष्टः प्रविष्टः सर्वतो
रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । अथ वा व्यश्नोतेर्विपूर्व-
स्याश्नोतेर्विष्णुः । यदा रश्मिभिरतिशयेनार्थं व्याप्तो भवति
व्याप्तोति वा रश्मिभिरर्चं सर्वं, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥ ७ ॥
(१८)

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूहमस्य पांसुरे” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-२-७ य० वा० सं० ५-१५ सा० सं० उ०
आ० ८-२-५-२ अ० सं० ७-२६-४)

इदमिति । मेधातिथेराप्यं गायत्रं वैष्णवम् । प्रायश्चित्ते
आस्थासादनं च विनियोगः । विष्णुः आदित्यः यत् इदम्
किंचिद्विभागोवावस्थितं तद् विचक्रमे विविधं क्रमते । वतै-

१. सायणस्तु—“शुक्रयः शुक्रो रोषविश्वीनांश्चन्द्राग्राः च-
न्द्रमिति हिरण्यनाम (निघं० १-२-२) हिरण्यप्रमुखाः ।
यदा सौम्यश्रुता” इत्येवं व्याख्यत ॥

माने लिट् (पा० ३-४-६) कृतः ? इत्यत आह—त्रेधा
निदधे पदम् त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः । “एषाच्च” (पा० ५-
३-४६) इति प्रकारार्थं एषाच्चप्रत्ययः । पदं निदधे
नितरां घते । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) क ? तत्र
तावत्-पृथिव्यां अन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्नि-
र्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिद्विद्वि तद्विचक्रमे—तदधितिष्ठति । अन्त-
रिक्षे विद्युदात्मना, दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम्—“तस्यै अङ्गुष्ठा-
न्त्रेधा भुवेकम्” (ऋ० सं० ८-४-११-५) इति । तत्र
यथेतद् पांसुरे प्यायने सर्वभूतवृद्धिहेतौ एतस्मिन्नन्तरिक्षे
अस्य विष्णोः पदं मध्यदिनं विद्युदात्म्यम् तत् समूहम्
अन्तर्हितम् न निष्कं दृश्यते । तदुक्तम्—“स्रग्मेतन्मध्यमं
ज्योतिरनिखदर्शनम्” इति ॥ २ ॥

तथाच भाष्यम्—

यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते
पदं त्रेधाभावाय, पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति
शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौ-
र्णवाभः । समूहमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे, पदं
न दृश्यते, अपिचोपमार्थं स्यात् समूहमस्य पांसुल
इव पदं न दृश्यत इति ॥

समारोहणे—उदयनिरावुच्यपदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे
मध्यदिनेऽन्तरिक्षे । “विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंसाकाशविद्वायसी”
इत्यमरः । गयशिरसि अलग्निरौ इत्यौर्णवाभ आचार्यौ
मन्यन्ते । अपि वा अथवा उपमार्थं स्यात् समूहमस्य
पांसुले पदमस्य न दृश्यत इति । यथा पांसुले धूलिमये
प्रदेशे पदं न्यस्तमुल्लेखणसमनन्तरमेव पांसुमिराकीर्णत्वाच्च
दृश्यते, एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकाल-
मेव व्यवधीयते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मतवर्थः ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वचिक—

पांसवः—पादैः स्रयन्त इति वा, पन्नाः शेरत
इति वा । पिंशनीया भवन्तीति वा ॥ ८ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्त्रकमुनिप्र० नि० शास्त्रे० दै०

कां० द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

पांसवः कस्मात् । ते हि पादैः स्रयन्ते जयन्त
इत्यर्थः । अथ वा पन्नाः पतितः शेरत इति पांसवः । अथ वा
पिंशनीयाः ध्वंसनीयाः (ध्वंसनाहार्हाः) (“पिंशि अवयवे”
(भा० १०) अवयवध्वर्णमात्र इति) ते भवन्ति तदाकी-
र्णस्य दुर्दशीकत्वात् ॥ ८ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्त्रकमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दै० कां० द्वादशा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तः—

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैव निगमो भवत्यै-
न्यामृचि ॥ १ ॥ (२०)

विश्वानरः (१२) वक्तव्यः । स पुनरेव व्याख्यातः
अभिधानव्युत्पत्तिः “प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि” (नि० ७-
२१) इति । इह तु नियमतो युस्थानः । निपातो नाम
अप्राधान्यं भक्तिरित्यर्थः । यदसाव्ययदेवताकै मन्त्रे निपतति ।
नैषण्डुकसमाख्येति यावत् । तदेतदुक्तमधस्तात् (पृ० ५४
पं० ९) ॥ १ ॥ (२०)

“विश्वानरस्य वसपतिमनानतस्य शर्वसः ।
एवैश्च चर्वणीनामृती हुवे रथानाम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ६-५-१ सा० सं० छं० आ० ४-२-३-५)

विश्वानरस्येति । “आ त्वा रथम्” इत्येन्द्रे सूक्ते प्रिय-
मेधेनाहिरसेन दृष्टेऽनुष्टुबैन्द्री । निष्केवल्ये विनियोगः । अहम्
अनानतस्य अनानतउच्योतिर्वैलस्यान्यैर्योतिरिर्निर्भरभिभूतप्र-
काशस्य विश्वानरस्य आदित्यस्य शर्वसः महतो बलस्य
न पतिम् पातारम् रक्षितारमिन्द्रमस्मिन्त्येवैः बुध्माक्रमर्थ-
सिद्धये हुवे आह्वयामि । अत्र “बध्माः पतिपुत्र०” (पा०
८-३-५३) इति सत्यम् । कैः ? चर्वणीनाम् मनुष्याणाम्
(निघं० २-३-८) एवैश्च अयनैः कामैरवैर्गैर्मनैर्वा तं
प्रति निमित्तभूतैः रथानाम् रथानां रथीनाम् ऊती जल्यै
न पंथा, अवन-(गमन-)साधनेन मार्गेण, येन त इमं
लोकमगच्छन्ति तेन (पथा) भवतामहमिन्द्रमाह्वयामि ॥ ४ ॥

अत्र “विश्वानरस्य वसपतिम्” इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना
व्यपदेशात्पञ्चम्यन्तस्य विश्वानरशब्दस्य युस्थानवाचित्वे सामर्थ्य-
मुपपद्यते ॥

१. शर्व इति सामान्यतो बलनामस्य पठितोऽपि (निघं० २-९-
—३) ओजसा सह पाठान्तरस्वमस्वावसीयते । उज्जयन्ति
न्यभवावन्ति बलवतोऽनेनेति ह्योज उज्जयते ॥

२. अत्र हे महतः । इत्यध्वानहार साधन इन्द्रस्तवन्धात् ।
यस्य महस्तंशब्दं नास्ति तथापि च इति सामर्थ्याच्छब्दो भवति
(सा०) ॥

३. पतेत्यर्थस्य भावे वप्रत्यय अवतैर्वा कान्त्यर्थस्य च “हलश्च”
(पा० ३-३-१२२) इति भावे ध्वनि आदिवर्णविपर्ययः ।
कामिरीच्छा कामनाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् ॥

४. रथो रंहतेर्येति कर्मणः (नि० ९-११) इत्युक्तमधस्तात् ॥

५. अवनमृतीः “ऊतिवृत्तिः” (पा० ३-३-१७) इत्या-
दिना निपातितः । तथाचामरः “अवने ऊतिः” इति । “सुवां
सुहृत्पूर्वसर्वाणाम्” (पा० ७-१-३९) इत्यादिना अजा सह
पूर्वसर्वाणदीर्घः ॥

६४ ति०

अथास्या भाष्यम्—

विश्वानरस्थानानतस्य शर्वसो महतो बलस्यैवैश्च
कामैरयनैरवतैर्वा चर्वणीनां मनुष्याणामृत्या च
पथा रथानाम् । इन्द्रमस्मिन्त्येवै ह्वयामि ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थे ॥

अथ—

वरुणो व्याख्यातस्तस्यैवा भवति ॥ २ ॥ (२१)

वरुणः (१३) स एव व्याख्यातः निर्वचनात् (नि०
१०-३) इह त्वादित्यः ॥ २ ॥ (२१)

“येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनं अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-४ सा० सं० आ० आ० पद० ११)

येनेति । प्रसक्त्यस्यैताः सर्वा आर्ष गायत्रं सूर्यदेवत्वम् ।
आश्विने विनियोगः । हे पावक ! पावयितः । (सर्वस्य
शोधक !) वरुण ! अनिष्टनिवारक सूर्य ! त्वं येन
चक्षसा ख्यानेन अनुप्रादकेण दर्शनेन (प्रकाशेन) “चक्षिद्
दर्शने” (अ० आ०) “सर्वधातुभ्योऽयुत्” (उ० ४-
१८८) इत्यध्वर । ख्यानादेशाभावो बाहुलकात् । जनान्
पुण्यकृतो मनुष्यान् अनु भुरण्यन्तम् पूर्वेषां पुण्यकृतौ
मार्गेण देव्यानेन क्षिप्रं गच्छन्तं जनं पश्यसि, “तत्ते वयं
स्तुम” इति वाक्यशेषः । यदुक्तयोगात् । तथा च तवानुप्रा-
हं दर्शनं वयं तद्वृत्तिप्राप्तये स्तुम इत्यर्थः । अत्र येना इति
सूर्ये आर्षः (पा० ६-३-१३७) भुरण्यतिश्च गन्धर्वः
(निघं० २-१४) ॥

अथास्या भाष्यम्—

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिर्भूरिम-
ध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्संपाती
भुरण्युः ॥

भुरण्युः क्षिप्रगामी शकुनिः पक्षी, स एव भूरि बहुम्
(निघं० ३-१-४) भवते: “अक्षिदिभूजुभिभ्यः किन्”
(उ० ४-६५) इति किन्प्रत्ययः । अध्वानम् मार्गम्
नयति प्रापयतीति भूरिनयुः सन्भुरण्युः । यस्तु “भुरण धार-
णपोषणयोः” इति कण्ठवादिस्ततो यगन्ताच्छतरि भुरण्यन्तं
धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकमिति सायणीयं मन्त्रभाष्यम् ।
यास्कस्तु—भुरण्युरिवाचरतीति किञ्चिन्ताच्छतरमभिप्रेति । तस्यो
दृष्टवद्भावादिपेनोलोप आर्षः । स पुनरयमेव योऽधियशोऽ-

१. “वृत् वरुणे” (सा० उ०) असादन्तमौचित्यवर्थात्
“कृद्वादिभ्य ऊनृत्” (उ० ३-५३) इत्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुण-
शब्देनादित्यं पञ्चोच्यते । तथाचायवाज्ञातम्—“तस्येव मित्रश्च
वरुणश्चावायेतामिति । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चे”ति
(मा० दे० आ० १-१-१-१-१) ॥

निश्चीयते स सुपर्णः । विज्ञायते हि—“स्वर्गाय वै लोकायामि-
श्रीयते” इति । तदाह—स्वर्गस्य लोकस्यापि बोद्धेति ।
तथाच भुरग्युशब्दस्तत्सदृशे भाकः । भुरग्युरिव भुरग्युरिति
तत्संवाती । तेन युक्तोऽस्मिन्निदुपास्तापूर्वसंभारः । स्वर्गं लोकं
प्रति भुरग्युरिव कीर्त्तयति यः पतति (गन्तुमिच्छति) भुरग्युरिति,
तेनासौ भुरग्युः ॥

अथ मन्त्रार्थस्य निराकङ्कत्वाय शेषमध्याहृत्य व्याचष्टे—

अनेन पावक ! ख्यानेन । भुरग्यन्तं जनां
अनु । त्वं वरुण ! पश्यसि । “तत्ते वयं स्तुमः”
इति वाक्यशेषः ॥

इति । अथ पक्षान्तरेण सहमयति—

अपि वोत्तरस्याम् ॥ ३ ॥ (२२)

अथ वा उत्तरस्याम् ऋषिः अन्वयस्तेन द्वां व्येषीति ।
तयापि सहैकवाक्यतोपेक्षया । कथम् ? इत्यतः पुनः पठति—

येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ५ ॥

विद्यामेपि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुर्मिः ।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ६ ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! सूर्य ! येन चक्षसा
ख्यानेन जनाननु भुरग्यन्तं पश्यसि तेनैव ख्यानेन (तथैव
ख्यासा प्रज्ञया) युक्तस्त्वं द्वां सुलोकम् व्येषि विविधमतिशयेन
वा एषि गच्छसि, अथ पृथु महान्तं रजः लोकम् अन्तरिक्षं च
अहा अहानि । “शोऽच्छन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०)
इति शैलौषः । अकुर्मिः रात्रिभिः (निषं० १-७-४) सह
मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगलधीनत्वाद्दहोरात्रविभा-
गस्य । तथा जन्मानि जातानि (जननवन्ति भूतजातानि)
सर्वभूतानुग्राहकत्वेन पश्यन् एषि ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

व्येषि द्वां रजश्च पृथु महान्तं लोकं अहानि
च मिमानो अकुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि
जातानि सूर्य ॥

अवगतार्थेनेतन्मन्त्रार्थेन ॥

एवं यद्युत्तरस्यामेकवाक्यता भवति—

अपि वा पूर्वस्याम् ॥ ४ ॥ (२३)

१. भुरग्यन्तं वाचरति आचारकिमन्वयाय रूपम् । ततः श-
तरि भुरग्यन्तमिदं युक्तमुपरि भाष्यमतेन ॥

२. उपेत्य मन्त्रार्थेनीक्ष्याऽलौचित्यव्या ॥

३. तथा वोक्तम्—“लोका रजस्पृथ्व्यन्ते” (नि० ४-१६)

इति पुरस्तादपि ॥

अपि वा अथ तर्हि पूर्वस्याम् अप्युपेक्षया । कथमित्यतः
पठति ॥ ४ ॥ (२३)

“येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां
अनु । त्वं वरुण पश्यसि” ॥ ५ ॥

“प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेषि मानु-
पान । प्रत्यङ् विश्वं खेद्विशे” ॥ ६ ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! (सूर्य !) येन चक्षसा
ख्यानेन (यथैवानुग्रहबुद्ध्या) त्वं जनाननु-भुरग्यन्तं
पुण्यकारिणं पश्यसि तथैव ख्यासा प्रज्ञया युक्तः देवानां मध्ये
ये विशः महतः । “मरुतौ देवानां विशः” (तै० सं० २-२-
५) इति श्रुत्यन्तरात् । तान्मरुतसंज्ञकान्देवान् प्रत्यङ् प्रतिग-
च्छन् पुरस्तात्तेषाम् उदेषि उदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं
यथा भवति तथैत्यर्थः । मानुपान् मनुष्याश्चैवमेव प्रत्यङ्
कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव उदेषि । किंवहुना हे स्वः !
आदित्य ! प्रत्यङ् इदं विश्वं सर्वमात्मनः कृत्वा पुरस्तादुच्यन्
दृशे विपश्यति ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रत्यङ्मुदेषि सर्वभूतेषु प्रत्यङ्मुदेषि सर्वमभि विप-
श्यसीति ॥

सष्टम् । अथ पक्षान्तरेण व्याचष्टे—

अपि वैतस्यामेव ॥ ५ ॥ (२४)

नचैतद्वैतस्यामुत्तरस्यां वा एकवाक्यता स्यात् अपि तर्हि
एतस्यामेव कथम् ? इत्यतः पुनः पठति—॥ ५ ॥ (२४)

“येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि”

तेन नो जनानभि पश्यसि ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! येन चक्षसा ख्यानेन
यथैवानुग्रहप्रज्ञया जनाननु भुरग्यन्तं पश्यसि । जनाननु
भुरग्यन्तं पश्यसि त्वं पुण्यकारिणं, तेनैव ख्यानेन तथैवा-
नुग्रहकारकबुद्ध्या नः अस्माकं जनानभि विपश्यसि । इत्यर्थं
वाक्यशेषः ॥

तनु को विशेषः प्रथमादध्याहारादिति चेच्छृणु—प्रथमे हि

१. सायणस्तु—देवा मरुतो मनुष्याश्चैवमेव मन्वन्तेऽस्मादभि-
मुखमेव सूर्ये उदेषीत्येवमुक्तपूर्वमुक्त्वा तथा विश्वं व्यासं स्वः स्वलोकं
दृशे दृष्टं प्रत्यङ्मुदेषि । यथा ऋतौ लोकवासिनो जनाः स्वलामिमुख्येन
यथा पश्यन्ति तथा उदेषीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लोकव्यवर्तिनो
जनाः सर्वेऽपि स्वाभिमुख्येन पूर्वं पश्यन्तीति । तथा चात्रायते—
“तस्यास्तवं एव मन्वन्ते मां प्रत्यङ्गादिति” (तै० सं० ६-५-४)
अत्र दृशे इति द्रष्टुमित्यर्थे निपातितः (पा० ३-४-११) ॥

“तत्ते वयं सुम” इति स्तुत्या परिसमापितम् । इह पुनराशिषा
“तेन नो जनानि विपश्यसि” इति । स्तुत्याशिषोः संबन्धनि-
त्यत्वाद्वाक्यस्य । एष साक्षात्काराणां मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार
उपदर्शितोऽन्यत्रापि यथावसरं तद्विज्ञानायैति ॥

अथ—

केशी—केशा रश्मयस्तैस्तद्भान् भवति । काश-
नाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैवा भवति ॥ ६ ॥ (२५)

केशी (१४) इति वक्तव्यम् । तत्र केशाः.....भ्रान्
आदित्यो यो मध्यन्दिने भवति । तथाच प्रशंसायामिति ।
प्रकृष्टाः केशा अस्मैति (पा० ५-२-११५) । अथ वा काश-
नात् काशो रीतिः “काश रीसी” (भा० आ०) भावे
ष्व । तद्भान्काशी सन् केशी । अत्र काशनं स्वस्य, प्रकाशनं
च परस्मैति कर्मविदर्शनेदोऽवगतमन्यः ॥ ६ ॥ (२५)

**“केश्यग्निं केशी विपं केशी विभर्ति
रोदसी । केशी विश्वं खदंशे केशीदं ज्योतिरु-
च्यते” ॥ १ ॥** (ऋ० सं० ८-७-२४)

केश्यग्निमिति । वातरश्मनपुत्रस्य ज्वतेरर्षमनुष्टुप् ।
केशाः केशस्थानीया रश्मयस्तद्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः
केशी च तावच्चान्निवाविज्ञातार्थं उच्यते—**केशी अग्निं विभर्ति**
वर्षादकेनौषधीरभितिष्ठाद्यनाहुतिद्वारेणेति दुर्गः । हविर्भिः
पोषयति धारयति वा । कालविशेषे हि अग्नेः पोषणाय होमः
स च कालविशेषः सूर्यगल्यधीन इति सूर्य एव विभर्तीत्युच्यते
इति सायणः । तथा **विपम्** उदकनामैतत् (निषं० १-१२-
१५) तत्रदिग्भिः धर्मसमय आहतमयमेव **केशी विभर्ति** ।
विष्वङ् वर्षाकाले तथा—**रोदसी** यावाभूमी अपि (तन्निवा-
सीनि भूतानि) **केशी विभर्ति** धारयति अनुगृह्णाति ।
अपि वार्य **स्वा** आदित्यः केशी विश्वं सर्वमिदं दृष्टो अभि-
विपश्यति । यथाभिद्वष्टव्यम् । कोऽयं केशीति ? अतो दर्शय-
न्नेवादित्यमाह—**केशीदं ज्योतिरुच्यते** इदं दृश्यमानं मण्ड-
लस्थं यन्ज्योतिरिदमेव केशीत्युच्यते नान्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

केश्यग्निं च विपं च, विपमित्युदकनाम,
विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य, विपूर्वस्य
वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं
सर्वमभिविपश्यति, केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्या-
दित्यमाह ॥

**विष्णातेरित्यस्यार्थविवरणं स्वर्गं कुर्वन्भाष्यलक्षणं सङ्गम-
यति—विपूर्वस्य स्नातेरित्यनेन । तथाच तल्लक्षणम्—**

१. इयमेकाधरन्मृतत्वाभिच्छ्रुतिषात्तुष्टुबुधोपादयोः । तथा
चोक्तम्—“म्यूनाधिकैनेनेन निच्छ्रुतिर्ज्ञा” (पि० सं० ५९ अ० ३)

“सत्रस्य पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

खपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥” इति ॥

तथाच “ष्णा शौचे” (अ० ५०) इत्यस्माद्वाहुलकाद्भु-
त्त्वस्य (पा० ३-२-१०१) णकारलोपश्चेति विषम् । विशेषण
स्वात्सनेनेति विग्रहः । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । **सचत्तेरपि**
पूर्ववङ्गप्रत्ययः । “यच सेचने सेवने च” (भा० आ०)
तद्धि ज्ञानपानावगाहनाग्निभिः सेव्यते । सर्वत्र ह्यतिशयेन
यत्सकमिति दुर्गस्य विविचनम् ॥

अतः परं विचारः—

अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते ॥

इतरे प्रथममाध्यमिके । तत्र तावत्—

धूमेनाग्निः ॥

केशी । स हि तस्य निगूढस्यापि प्रकाशनाय भवति ॥

रजसा च मध्यमः ॥

असावच्यमूर्तत्वादप्रकाशः सन् रजसोद्भू(दू)तेन प्रका-
शते—अतो वायुरागच्छतीति । उदकेन च वैद्युतः ।

तेषामेषा साधारणी भवति ॥ ७ ॥ (२६)

**तेषां त्रयाणामपि केशिनाम् (२५) एषा प्राधान्य-
स्तुतिः साधारण्येन भवति ॥ ७ ॥ (२६)**

**“त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे
वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभिचष्टे शची-
भिर्भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० २-३-२२-अथ० सं० ३-१९-६)

अथ इति । दीर्घतमस आर्षं त्रैलोक्यम् । महाप्रते वैश्वदेवे
वात्यते । केशिनोऽग्निवाय्वादित्याः देवताः स्तुयन्त इति तद्वै-
वल्या । य एते त्रयः केशिनः अग्नि-वायु-सूर्योः ऋतुथा
ऋतुकालेषु “था हेतो च छन्दसि” (पा० ५-३-२६) इति
छन्दवीत्युक्ते बहुलं छन्दसीति नियमाहोतरपि कालवचनादप्रका-
रेऽपि कालसामान्ये थाप्रत्ययः । **विचक्षते** अभिविपश्यति ।
स्वकर्माधिकारयुक्तैनानुमतेण लोकमनुगृह्णाति । **एषाम्** मध्ये
एकः पृथिवीस्थानोऽग्निः संवत्सरे अतीते सति पृथिवीं
वपते ददृशे । तथापि सा कर्मण्या (कर्माह) संघपते ।
एकोऽपरो बुल्यन आदित्यः विश्वं भुवनम् अभिचष्टे अभि-
विपश्यति । स्वाधिकारयुक्तैः प्रकाशवृद्ध्यादितिभिः कर्मभिरनुगृ-
ह्णाति । **एकस्य** वायोर्मध्यमस्य ध्राजिः गतिः । भ्रजतीति
गतिकर्मसु पठ्यते (भा० ५० । निषं० २-१४) “इष्टं वपा-
दित्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इतीन् प्रत्यय उपधा-

१. मीनसंतापार्थस्यास्य दादाशैलं भाष्यद्वन्द्वनाडातुतामने-
काशैत्यात् । दाहेन हि तस्यासुर्वगत- (सम्पत्कीजोद्भेदजनिका-) ।
शक्तिरभ्युदेतीति भूमिद्वारागिरेव वपते ॥ स च पूर्व भूमि दह-
त्रिति तात्पर्यार्थः ॥

वृद्धिः । दृश्यते रजसोऽङ्गतेन पार्थिवैर्नोदकेन वा ज्ञायते सर्वैः । न रूपम् अप्रत्यक्षत्वात्सर्वोदकप्रतिरूपेति नैर्गम्यते इति हि न्यायविदो वदन्ति ॥ ४ ॥

१. सिद्धवाननैर्गम्यतेऽनुमीयते । विशेष्यत्वं लुपीवापेक्षास्य च निरूपकतासंबन्धेनानुमानेऽन्वयः । तथाचानुमितिरूपकारः—योऽयं विजातीयः (रूपवद्ब्रह्मासमेतः) स्वपक्षः स कश्चिदाश्रितः स्वपक्षत्वाद् पृथिवीसमवेतत्वं लोच्यते । पृथिव्यादिरप्यर्थे सिद्धसाधनवारणाय—विजातीय इति । एवमसति रूपवद्ब्रह्माभिप्राये योऽयं पणोद्विषु निरूपणः शब्दसन्तानः स स्वपक्षवद्देववद्ब्रह्मसंयोगजन्यः । अविभज्यमानावयववद्ब्रह्मसंयोगशब्दसंतानत्वात् । दण्डाभिहतभेरीशब्दसंतानवत् । पृथिव्यासंनिधातजन्ये सिद्धसाधनवारणाय असतीत्यदिपक्षविशेषणम् । विभागजन्यमिदं शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतौ अविभज्यमानेति । एवं जमसि लुण—तुल—स्तनयितु—विमानादीनां घृतिः रसशब्देनैव पृथिव्यसंयोगहेतुका, असदाद्यनैषिष्ठितद्रव्यवृत्तित्वात्क्रोधादिपृथिवीवत् । जलीयगतलुणादौ सिद्धसाधनवारणाय नर्भसीति । प्रयत्नवद्वैतसंयोगहेतुकपृथ्व्यादौ व्यभिचारवारणाय—असदादीति । एवं रूपवद्ब्रह्माभिधातमन्तरेण वृक्षशालादीनां कम्पः स्वपक्षवद्देववद्ब्रह्माभिधातजन्यः । विजातीयसंभत्वात् । नदीपूराद्वैतक्रोधादिकम्पवत् इति ॥

१. इदं च स्वपक्षत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याभितत्त्वसाधनाभिप्रायेण । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेदप्रतिबन्धकत्वादेव न मेऽपि बोध्यम् ॥

२. शब्दपरम्परा परम्परया ज्ञायमानः शब्द इति यावत् । यस्मिन् वेगवद्ब्रह्मसंयोगत्वेव शब्दजनकताया साध्ये स्वपक्षत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजन्ये स्वपक्षानुपयोगाकथायि उक्तानुमानेनैव वाच्योः स्वपक्षस्यापि सिद्धयर्थं तदुपात्तं, साध्ये व्यर्थेतिशेषणत्वसादोपत्वादिति ध्येयम् ॥

३. घृतिर्गुणो द्रव्यस्यापतनम् ॥

४. प्रयत्नवद्वैतसंयोगप्रयुक्तद्रव्यवृत्तित्वादित्यर्थः ॥

५. जलसद्रव्यवृत्तिवदित्यर्थः ॥

६. इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नैवैयताया किंतु—सामानाधिकरण्येनैव निमित्तायेण । अन्यथा तादृशदृष्टादिधृति साध्यस्य सिद्धावपि बाधुमात्राभिहिततदुपादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धत्वावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धाभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिञ्चित्करत्वापातात् । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्याय बाधुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेवैयत्वे प्रयोजनाभावात् इति ॥

७. बाधुभिन्नस्वपक्षवदनपिष्ठेति इति तदर्थः । नमःसंयुक्तार्थे—कले जलसूत्रादिव्यावर्तनासंभवाविति मन्तव्यम् ॥

८. परमेश्वरवृत्त—पृथिव्यादिलोकपृथ्व्यादित्यर्थः । तेनैव हि परमेश्वरानुमानमुक्तरीत्यावर्तयते—“कार्या योजनधृत्वादेः पदाध्वल्यतः श्रुतेः । बाधकारसंख्याविशेषाच्च साध्यो विभज्यद्वयः” इति ॥

९. विजातीयत्वं च वेगमित्यत्रेति सति चेद्वाभिन्नत्वम् ॥

१०. पूरः प्रवाहस्तदावत्त्वं तत्संयुक्तार्थम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

त्रयः केसिनं ऋतुथा विचक्षते । काले काले अभिविपश्यन्ति । संवत्सरे वषत् एक एवाम् । इत्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥

गतार्थं मन्त्रार्थेन ॥

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्तेति तद्वृषाकपिर्भवति । वृषाकम्पनस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ (२७)

अथ वृषाकपिः (१६) स एष आदित्य एव यत् यदा रश्मिभिरुपसंहृतैरुपसंपन्नैश्च भूतानि अभिप्रकम्पयन् एति तत्—तदा वृषाकपिर्विषिता चावस्थायानाम् आकम्पनश्च भूतानाम् भवति अभिसंपद्यते । सर्वे हि भगवत्सदृश्ये तद्वृषाकम्पते ॥ ८ ॥ (२७)

“पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै न य एषः स्वमनश्नोऽस्तुमेवि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” ॥ ६ ॥ (ऋ. सं. ८-४-४)

पुनरेहीति । वृषाकपेरिन्द्रस्य वार्षं पाशपदं श्रोक्तम् । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रे विनियुक्ता । आगल्य प्रतिगतं वृषाकपिर्निर्वैतीति—हे वृषाकपे ! भगवन् ! य एष स्वमनश्नः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः स त्वमेव पथा हूतेन मार्गेण अस्तम् आत्मीयमावासम् पुनः पथि गच्छति । यश्च त्वं विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतः इन्द्रः ईश्वरः उत्तरः उदयततरः । स त्वं पुनः एहि आयाह्यसामप्रति । उदयं प्राप्नुहीत्यर्थः । तत आवाप्तं सुविता सुवितानि सुप्रसूतानि (सुप्रवृत्तानि) वैः कर्मणि कल्पयावहै सगुणानि कुर्वैः । त्वमुदयेनाहमनुष्ठानेनैत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. इन्द्रो प्रवीतीति सायणः । युक्तं चैतत् “यस्य वाक्यं स ऋषिरे”तिन्यायानुसरणात् । नात्र वृषाकपेर्वाक्यत्वं संभवति तस्यैव संबोध्यत्वादिति वृषाकपेरावैमिति दुर्गोक्तं दैवतपरतया कथं चिन्नेयम् ॥

२. शोभनकार्यं जगतोऽनुग्रहसदृशं यतानि प्रवृत्तानि । शैलोपः (पा. ६-१-७१)

३. वाञ्छितापीतिकरणान् कल्याणानि कामाणीत्यर्थः ॥

४. इन्द्राण्यहं चाग्राभौ पर्यालोच्य कुर्वामिति सायणव्याख्यानां संवादभूतमिदं सूक्तम् । तथा चानुक्तान्—“निदि उपविष्टो वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समुदरे पाङ्क्तमि”ति । तन्मतेऽहमिन्द्रो विश्वसादुत्तर उरुच्छतर इति व्याख्येयम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

पुनरेहि वृषाकपे ! सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै । य एष खमनंशनः खमात्राशयत्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः सर्वसादिन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ॥

तमित्यधिकृत्येतद्भूमः स एष आदित्य एव वृषाकपिरिति आचार्य आह ॥

अथ—

यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (२८)

यमः (१७) वक्तव्यः । स पुनर्व्याख्यातः निवेचनतः (नि० १०-१९) इह लादिसोऽभिधेयः ॥ ८ ॥ (२८)

“यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः । अत्रा नो विरूपतिः पिता पुराणां अनु वेनति” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-७-२३)

यस्मिन्मिति । कुमारस्य शार्मायनस्यायं यमदैवत्वम् । कुतोपममेतत् । यस्मिन् सुपलाशे शोभनानि पलाशानि पर्णानि यस्मिन्सुपलाशे शोभनपर्णपेते । पक्षे सुष्ठु पराशीर्णमले वीर्यमिति । वृक्षबहुक्षे, प्रकृतपक्षे वृक्षतीति वृक्षः । सक् (उ० ३-६६) स हि खगला कालमतिक्रामयन्सर्वभूतानामाद्येपि क्षंपयति । वृत्तस्ये वा (वृते पुण्यकृद्धिः, क्षये निवासे) स्थाने मण्डले यमः आदित्यः (अस्तमयावस्यः) देवैः वीर्यन्तीति देवास्तै रदिमभिः सह संपिबते सङ्गच्छते । अस्तं र्गच्छन् । तत्र किमिति ? अत्र अस्मिन्मण्डले विरूपतिः विशां प्रजानामधिपतिः पिता पालकश्च सर्वस्य । अत्रा इति शीघ्रं साहितिकः (पा० ६-३-१३७) नः अस्मान्पुण्येन कर्मणा विषया च तत्प्राप्तिकया गतात्मनः पुराणान् इव तन्निवासिनः अनु वेनति वेनतु । कामयेत स्त्रीगणयस्त्रियैः । वेनतिः कान्तिकर्मा (इच्छार्थी) नैरुक्तः (निर्ध० २-६-४) छेद ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे, स्थाने वृत्तक्षये वाऽपि वोपमार्थे स्यात् । वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो

१. यमगोत्रस्य । नडादित्यात्कृ (पा० ४-२-९९) कस्यायन् ॥

२. तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथा औष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन मुखकरं भवति तद्वत्मुखकरे ॥

३. यच्छत्रपुत्रमतीति यमः “यम उपरमे” (ब्रा० प०) पचादित्यद्वयस्यः (पा० ३-२-१३४)

४. उपसर्गवशात्पि वतिरत्र गत्यर्थः । व्यत्ययान्तरनोपपद्य ॥

५. ऐतिहासिकपक्षेणाथोऽनुपदमये द्रष्टव्यः ॥

वृश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननु कामयेत ॥

पलाशं पर्णम्, तत्कस्मात्-पलाशनात् । पलं मांसमश्रुति “अक्ष भोजने” (ब्रा० प०) “कर्मण्यण्” (पा० ३-२-१) प्रायेण पर्णांशिनो निर्मासा भवन्तीति पर्णमेव पलाशम् “पलाशः किञ्चोऽक्षपे । हरिते पलाशं पत्रे” इति हैमः । देवै रश्मिभिर्यम आदित्यस्तत्र-अत्र मण्डले इत्येवं समन्वितोऽर्थः । अत्रैतिहासिकपक्षे-वृक्षे इव सुपलाशे इति-खग-हमुपायतानस्मान्सुपलाशवृक्षप्रक्ष्यसुखनिवाते पितुराजो यमः पुराणान् इव तल्लोकनिवासिनः पितृनुनकुमामयतु । अस्मिन्पक्षे देवैः संपिबत इति तदनुचारिणो रुध्मन्ते देवा इति दुर्गव्याख्यानम् ॥

अथ—

अज एकपादजन एकः पादः ॥

अजएकपात् (१८) वक्तव्यः । स पुनरेवोऽस्तभावावस्य आदित्य उच्यते । द्विपदं चैतत् । अजतेर्गत्यर्थात् पचाद्यधि बाहुलकाद्वाभावाभावः । तदेतदाह अजनः अज इति ह्युपस्ययान्तेन समानार्थेन विवरणम् । एकश्च कस्य ब्रह्मणः पादः । कुत एतत् ? विज्ञायते हि—“अभिः पादो, वायुः पादः, आदित्यः पादो, दिशः पादः” इति । तेनाजस्यासावेकपाद्वेति “संख्यासुपूर्वस्य” (पा० ५-४-१४०) इत्यबहुव्रीहादपि पादस्याकारलोपः ॥

एकेन पादेन पातीति वा ॥

अथ वा सर्वमिदं जगत् एकेन पादेन अंशेन ज्योतिरात्मनामुपविश्य पाति रक्षति स्वापकात् प्राणात्मनार्त्तं पचन् अजनश्चैत्यज एकपात् ।

१. देवैः परिजनभूतैर्यमो नियन्ता वैवस्वतः संपिबते सह मुखे पिबतीत्यर्थः । विरूपतिविंशां प्रजानामधिपतिः पिता नः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । मम नन्विकेतसो जनको वाजश्रवसः । अवासिन् (पूर्वोत्तलक्षणे सुपलाशे वृक्षद्वये) यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितृन् अनु तेषां पश्चात्तरसमीपे निवसन्त्यमिति वेनति मां कामयते । नन्विकेता नाम कुमारः वाजश्रवसेन पित्रा यमलोके प्रस्थापितः सन् यमं वृद्धां प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थ इदमादिकेनैवैः प्रतिपाद्यते । यदा—कुमारो नाम नन्विकेतसोऽन्यः कश्चिद्विधिः । यच्छ्रुतीति यम आदित्यस्तमनेन कृत्तेन तुष्टाय । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवै रदिमभिः संपिबते सङ्गच्छते अत्राशिनस्थाने विरूपतिविंशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्णणादिनां पालयिता, प्राणात्मना च सर्वेषां पिता जनकः स आदित्यः पुराणान् विरत्तनान्स्तोतृजोऽस्मान्पि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यदा अत्र स्थाने शिताः शोऽस्माकं पुराणान्पूर्वपुराणान् अनुवेनत्यनुक्रमेण कामयते इत्येवं व्याख्यत ॥

एकेन पादेन पिबतीति वा ॥

अथ वा एकेन पादेनांशेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्य-
जनश्रेयस एकपात् । अत्र पातेः किपि तत्कारोपजन आर्षः ॥

एकोऽस्य पाद इति वा ॥

अथ वा अजनो गमनः एकोऽस्य पाद इति अज एक-
पात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने जगति एकः पावोऽनुप्रविष्टः । अत्रा-
यथाप्राप्तः पादान्वयलोप आर्षः ॥

अत्रार्थे निगमं प्रमाणयति—

“एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य—“सलिलादसं उच्यते । स चेतमुद्धरेदन्न न सृष्टुर्ना-
मृतं भवेत्” इति शेषो बोध्यः । एकम् आत्मनः पादं
नोत्खिदति नोद्धति इति आदिशो हंसः महत्तत्त्वसो
वाध्वनो वा हन्ता । कुतः पुनर्नोत्खिदति ? सलिलात् सन्मात्रे
ब्रह्मणि लीनादेतस्माज्जगतः उच्यते अहन्यहनि उच्यमित्यर्थः ।
स चेतं जीवभूतमात्मनः पादमेतस्माज्जगतः उद्धरेत् तत्स-
मुद्धरणसमकालमेव अन्नं क्षिप्रम् न सृष्ट्युर्न मृतं भवेत्
सर्वमिदमव्यपदेश्यं सदैव स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ १० ॥
(२९)

निपातोऽप्राधान्यानामुपदेशः भवति साधारण्येन वैश्वदे-
व्याम् विश्वेदेवदेवत्यामृचि यथा ॥ १० ॥ (२९)

**“पावीरवी तन्यतुरेकपादुजो दिवो धृता
सिन्धुरापः समुद्रियः । विश्वेदेवासः सृणवन्व-
चांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या” ॥ ३ ॥**

(ऋ० सं० ८-२-११)

पावीरवीति । वसुकुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं जागतं वैश्व-
देवम् । वैश्वदेवे शस्त्रे विविधयोगः । पावीरवी माध्यमिका
वागीन्दी तन्यतुः जनयित्री विस्तारयित्री वाचोऽन्यस्याः ।
तदुक्तं—“तर्त विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” (नि० ११-२९)
सा च दिव्या वाक् । अंजः च एकपात् दिवो सुलोकस्य
धृता धारयिता । एतदत्र दुष्स्थानलमजएकपदः । सिन्धुः
च नदः आपः च समुद्रियः समुद्रियाः । जसः सुः (पा०
७-१-३९) समुद्रमवाः “समुद्राद्वाद्रः” (पा० ४-४-११८)
इति भवार्थं घप्रत्ययसंस्थयादेशः (पा० ७-१-२) विश्वे
सर्वं च देवासः देवाः । “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०)
पुरन्ध्या पुरधिया बहुतुल्या माध्यमिकया वाचा (नि० ४-

१. सचपर्व “पुनरर्थेकनिष्ठायाम्” इत्यमरेण, “अन्नं संवोधने
हर्षं सहमायस्योरपि” इति भेदित्वा च लोके क्षिप्रार्थेनाभिहितोऽ-
र्थापि हर्षपुनरर्थार्थां सामक्ष्येन दुर्गेणाप्येवं व्याख्यातमित्युक्तं
ततः ॥

२. बहुविधया प्रयुक्तं साहितासरस्वतीति सायणः ॥

३-५१) सहिता सरस्वती च धीभिः कर्मणिः (नि०
२-१-२१) हविर्दानयुक्तैः सह सहिताति नः अस्माकम् ।
वचांसि इमानि सुतिलक्षणानि वचनानि (वक्तव्यानि सो-
त्राणि) सृणवन् सृण्वन्तु इत्येतदाशासहे लोडयं लङ्
(पा० ३-४-६) अडभाव आर्षः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**पविः शल्यो भवति, यद्विपुनाति कार्यं, तद्व-
त्पवीरमायुधं, तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ॥**

शल्यः शङ्कुर्वाणप्रमायुधविशेषः “फल” इति ख्यातः ।
अन्यो वा । शल्यतीति शल्यः । “शल गतौ” (ङ्वा० ५०)
अध्याखिलात् (उ० ४-११२) यः । “शल्यं तु न क्षियां
शङ्को ह्रीषं ध्वेडेभु तोमरे । मदनदृश्याविधोर्ना” इति मेदिनी ।
शाश्वतोऽपि—“संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे” इति ।
यत् यतः विपुनानि विदारयति । तेन शल्येन तद्वत्पवी-
रम् । रो मल्यं । वीर्य आर्षः । आयुधम् तेन शल्यवता
आयुधेन तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ॥ अत्रार्थः—

“अतितुल्यौ पवीरवान्”

(ऋ० सं० ८-१-२४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य—“यो जगन्नामहिर्वाहवातितुल्यौ पवीरवान् । उता-
पवीरावाभ्युवा” ॥ ३ ॥ इति श्लोकम् । विप्रबन्धोरार्षं गायत्र-
मैन्द्रम् । यः इन्द्रः महिषानिच अतिमहतोऽन्यसुरजान्ना-
युधा बुद्धेन अति अतीत्य (अतिक्रम्य) तस्यौ तिष्ठति ।
वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) पवीरवान् उत् अपि
अपवीरवान् सायुधोऽपि निरायुधोऽपि नित्यमतिमहतोऽन्य-
सुरजानान्योऽति तिष्ठति (अभिभवति) स इदं नामासाकं
करोल्लिखाशास्त्रे ॥ ३ ॥

तदेवता वाक् पावीरवी । पावीरवी च दिव्या
वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्वैक-
पादिवो धारयिता च सिन्धुरापश्च समुद्रियाश्च
सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या
प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि सृण्वन्तु वच-
नानीमानीति ॥

अवगतार्थमेतन्मात्रार्थं ॥

अथ—

**पृथिवी—व्याख्याता, तस्या एष निपातो
भवत्येन्द्राग्र्यामृचि ॥ ११ ॥ (३०)**

पृथिवी (११) व्याख्याता (नि० १-१३) इह
वीरुच्यते तस्याः पृथिव्या दिवः निपातः अप्राधान्येन केवलं

नैषण्डुकने रूपेण सन्निवेशः पेन्द्राष्टयाम् इन्द्राग्निदेवत्या-
याम् ॥ ११ ॥ (३०)

“यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां-
मवमस्यामुत स्थः । अतः परि वृषणा वाहि यात-
मथा सोमस्य पिवतं सुतस्य” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० १-७-२७)

यदिति । कृतस्वस्यां त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । हे इन्द्राग्नी !
वृषणौ वषणौ युवाम् यत् यदि परमस्याम् उच्छ्रष्टायां दूरे
वर्तमानायाम् पृथिव्याम् शुक्लक्षणायाम्, यदि वा मध्यम-
स्याम् मध्यमायाम् अन्तरिक्षे उत अपि च अवमस्याम्
सन्निष्ठायामस्मावेव द्वाभ्यां वर्तमानौ स्थः भवथः सर्वस्वा-
स्थानात् परि अस्मान्प्रति आयातम् आगच्छतम् हि निश्च-
येन । अथ आगत्य च सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य खमंशं
पिवतम् । यद्वा द्वितीयायै षष्ठी । अत्र पृथिवीशब्दलिङ्गु लोकेषु
वर्तते । यथा—“यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा-
नामेति (तै० सं० १-२-१२) अत्रासर्वानांनोऽपि स्यादा-
गमो व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा सेयमुक्त्वा निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्याता
भवति । सुगमेत्यर्थः ॥

अथ—

समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भवति पाव-
मान्यामृचि ॥ १२ ॥ (३१)

समुद्रः (२०) व्याख्यातः अन्तरिक्षनामसु (नि०
२-१०) इह तु आदित्य इति विशेषः । अत्रापि “समुद्र-
व्याख्याताः” इत्येवमादि तदेव निर्वचनम् । निपात उच्य-
ते ॥ १२ ॥ (३१)

“पवित्रवन्तः परिवाचमासते पितृषां प्रज्ञो
अमिरक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे
धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभन्तम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-२-२८)

पवित्रवन्त इति । पवित्रस्यायं आगतं पवमानसोमदैव-
लम् । प्रवर्गं विनियोगः । पवित्रवन्तः रश्मिवन्तो माध्यमिका

१. “तारस्थानात्तच्छब्दम्” इति न्यायेनेति बोध्यम् ॥

२. पवित्रमित्युक्तनामसु पठितं न रश्मिनामसु । तथापि
पुनराख्येनेति पवित्रमिति योगमाश्रित्य शुक्तिहेतुः सर्वमपि पवित्रमु-
च्यते । तत्र रश्मयः सर्वतः पवित्रम् । तथा च दुर्गा—रश्मयः पवित्रव-
न्तोऽमुभादादित्यमण्डलात्प्रसृता मध्यस्थाने मरुहप्रभृतिभिर्देवगणैः
संयुज्यन्ते तत्संयोगमाध्यमिका दैवताः पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो
भवन्ति हि । “पुष्प पवने” (त्रया० उ०) तत इव प्रत्यये (पा०

देवगणाः वाचं माध्यमिकां सोमस्थिताम् परि वार्ध आसते
उपविशन्ति प्रज्ञः पुराणैः पिता पाता रक्षकः । स वरुणः
विद्युदाख्यो मध्यमः एषां महत्प्रभृतीनां माध्यमिकान्तम्
व्रतम् स्वाधिकारयुक्तं कर्म (निषं० १-७) अभिरक्षति
कथमिति चेदुच्यते । महः महान् वरुणः । यद्वा मह इति
कर्म महान्तं समुद्रम् आदित्यम् यदा मेघजालेन तिरोदधे
(तिरोधत्ते) तिरोदधाति आच्छादयति दुर्दिनं कृत्वा वषण्योष-
धीषु । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) अथ धीराः धीमन्तः
धरुणेषु उदकेषु (निषं० १-१२) सत्सु “कर्मण” इति
शेषः । कृष्यादेः कर्मणः वैदिकस्य वा आरभम् आरम्भम् ।
कर्मोर्बहुमित्यर्थः । शोकः शकुवन्ति । इत्येवमभिरक्षति ॥ ३ ॥

अथासा माध्यम—

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः
पर्यासन्ते माध्यमिकां वाचम् । मध्यमः पितृषां
प्रज्ञः पुराणोऽभिरक्षति व्रतम्—कर्म, महः समुद्रं
वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शकुवन्ति धरु-
णेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥

एषां व्रतं—कर्मैखन्ययः । गतार्थमन्यत् ॥

अथ येऽग्नी—

अजएकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी—
व्याख्याता । समुद्रो—व्याख्यातः । तेषामेष
निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ १३ ॥
(३२)

तेषां त्रयाणामेव सुगपदेष निपातोऽन्यदेवतामृचि
अनुप्रवेशरूपोऽपरस्यां बहुदेवतायां बहुवोऽहिर्बुध्यादयो
देवता यस्यास्तस्यां भवति नैषण्डुकत्वेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ (३२)

यथा—

“उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता
मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ४-८-१०)

उत न इति । ऋजिधन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
आग्निमासते विनियोगः । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः तन्नामको
३-२-२८५ गुणः । आदित्यो ह्यमीमिरेव पुनाति जनयति शुद्धि-
कर्तृषु मनुना समाज्ञातः—“ज्ञानं तपोऽभिराहारी सन्मन्यो वायुपाञ्च-
नम् । वायुः कर्मोऽकैकालौ च शुद्धेः कर्तुं नि देहिनाम्” (अ० पा०
को० १०५) ॥

१. “पुराणप्रतनमल्लपुरातनचिन्तनाः” इत्यमरः ॥

२. अत्र—तेषां माध्यमिकानां व्रतं यदि क्षासावाहणोति मेवै-
स्तत्तत्सोमभिकारप्रतिष्ठनो भवतीति दुर्गव्याख्यानम् ॥

निरुक्तपूर्वो (१०-४४) माध्यमिको देवः । नः अस्माकं स्तोत्रम् शृणोतु । अपिच अजपेकपाद् पृथिवी समुद्रः विश्वेदेवाः सर्व एते एवमादयोऽन्येपि देवाः ऋतावृष्टः ऋतस्य सत्त्वस्य यज्ञस्य वा वषेधितारः । उदकवृषो वा हुवानाः अस्माभिर्यजुर्मयैर्मन्त्रैरावृण्यमानाः । स्तुताः च स्तोत्रैः सामभिः पूर्वैर्ऋषिभिः । मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रैः स्तुताः (मन्त्रप्रतिपाद्या वा) । कर्मणि षञ् । कविशस्ताः कविभिर्महाविभिर्यजिभिश्च शस्ताः स्तुताः । “वाञ्छु स्तुते” (भ्या० प०) ततः क्तः । उदित्वादिवैभावः । तेऽसान्वयन्त्वित्येतदाशास्ते ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि च नोऽहिर्युध्यः शृणोतजज्ञैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च, सर्वे च देवाः सत्यवृषो वा यज्ञवृषो वा हूयमाना—मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः, कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ताः ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थे ॥

अथ—दध्यङ्—मनुः—अथर्वा—इति त्रिलपक्षे आदित्य एवैते तद्वृण्ययोगाद्भवन्ति । द्युस्थाने समानानात् । पृथक्त्वे पुनर्द्विस्थानास्तैसहचारिण एते ऋषयः । तत्र—

दध्यङ्—प्रत्यक्तोऽध्यानमिति वा । प्रत्यक्तमसिन्ध्यानमिति वा ॥

दध्यङ् (२१) स एष द्विधा निरुच्यते । तत्र ध्यानं ज्ञानं लोककल्याणलक्षणं लोकपालत्वात् । तत् प्रत्यक्तः प्रतिगतः । ध्यानारम्भेण शेष उक्तः स्वमधिकारमनुतिष्ठति । कर्तैरि किम् । अथ वा अधिकरणे किम् । ध्यानं प्रत्यक्तमसिन्धिति । तथाहि ध्यानकार्यं तस्मिन्सफलं लभ्यते इति । ध्यानशब्दोपपदादुच्यतेः किनि वृषोदरादित्वाध्यानशब्दस्य दधिभावः । “किन्प्रत्ययस्य ऊः” (पा० ८-२-६२) इति नस्य कुरुषेन ङः । अत्र पूजायां नलोपाभावे (पा० ६-४-३०) संयोगान्तलोपः ।

अथर्वा व्याख्यातः ॥

अथर्वा (२२) व्याख्यातः (नि० ११-१८) निर्वचनतः । नष्टाय स्वस्मादधिकारात्पर्वेति प्यवते, न कदाचित्स्वमधिकारं मुञ्चतीत्यथर्वा ॥

मनुर्मननात् ॥

मनुः (२३) अर्थं मननात् । न हि तदस्ति यदर्थं न मनुते ॥

तेषामेपनिपातो भवत्यैश्वर्यामृतिः ॥ १४ ॥ (३३)

तेषाम्—प्रयाणां दध्यङ्मन्त्रवर्णनाम् ॥ १४ ॥ (३३)

१. अत्र—अर्जो अन्मरहित एकोऽसृष्टाय पय पचते गच्छतीत्येकपात् । उदत्तश्चाभिषेधो देव इति व्याख्यानम् ॥

२. “वसितो वा” (पा० ७-२-५९) इति वत्सायां “वेदत्वात्” “वत्स निभावा” (पा० ७-२-१५) इतीमांश इत्यर्थः ॥

“यामथर्वा मनुषिता दध्यङ् धियमर्त्तत । तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वैर्धेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्तु स्माराज्यम्” ॥ ६ ॥ (ऋ० सं० १-५-३१)

यामथर्वेति । गीतमस्याधैर्मन्त्रं पाङ्क्तम् । पाङ्क्तं पचमेऽहनि विनियोग एन्द्रे सुक्ते । अथर्वा एतन्नामक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां मानवानां पितृभूतो मनुः च दध्यङ् अधर्वेणः पुत्र एतत्सङ्गक ऋषिश्च यां धियम् यत्कर्म (निर्व० २-१) अर्त्तत अतनिषत (अनुवृत्तम्) “तनु विस्तारः” (त० उ०) “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति विकरणस्य लुक् । “तनि-पलोऽछन्दसि” (पा० ६-४-९९) इत्युपशालोपः । एतद्वृण्य-विशिष्टोऽयमर्थानि, यत्तत्कर्माहोर्निर्गुत्यादिलक्षणं तनोति तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि अन्तानि (निर्व० २-८) इतिर्लक्षणाणि उक्था उक्थैति शब्दरूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति, तानि सर्वाणि पूर्वैश्चा पूर्वैव तस्मिन् इन्द्रे समग्मतं सङ्गच्छन्ताम् समागच्छन्तु यज्ञेषु । य इन्द्रः अर्चन् इव-वधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन् अभिपूजयते स्माराज्यम् स्माराज्यम् अनु अनुपास्ते । यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः अत्रोपसर्गवलेन योग्यक्रियामध्याजहार ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियमतनिषत । तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वैर्धेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्त्योनुपास्ते स्माराज्यम् ॥ १५ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० द्वादशाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

पूर्वैर्धेन्द्र इति । पूर्वैस्मिन्नन्द्रे इत्येवार्थः । अत्र इतो लोप आषो रूपकं वा ॥ १५ ॥ (३४)

अत्र पृथक्त्वपक्षे यदादित्यसहचारिण एते ऋषयः तदैव योज्यम्—

य ऋषय एते कर्म अतनिषत यावं, तस्मिन् इन्द्रे ब्रह्माणि अन्तानि पूर्वैवसमग्मत समागच्छन्तीति शेषं समानमेवेति ।

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दै० कां०

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

१. पूर्वैषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा इतीति स्तोत्राणि च इन्द्रेण सङ्गच्छन्ते तद्वत् १. अत्र “प्रज्ञपूर्वविधिमात्मावच्छन्दसि” (पा० ५-३-१११) इतीयां शब्दप्रत्ययः ॥

२. “समो गम्यच्छिन्नाम्” (पा० १-३-२९) इत्यात्मन-पदं लुङि “तन्ने घंस०” (पा० २-४-८०) इति ऋद्धेर्लुक् “गम-घन०” (पा० ६-४-९८) इत्युपशालोपः ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अतःपरमेतदेवोत्तमं ज्योतिर्गणशब्दामिषेयत्वेन निर्वाच्यम् ।
एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया मेदाभेदाभ्यां मन्त्रद्वयः
पश्यन्तः सुवते, तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम्—

अथातो हुस्थाना देवगणाः ॥

इति । यौः स्थानमेवामिति हुस्थानाः के पुनस्ते ? देव-
गणा इति । देवानां मित्रप्रभृतीनां गणाः । पृथक्त्वपक्षे गणा
इति बहुवचनमर्थवत् ॥

तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति ॥

प्रत्यक्षत्वात् । सप्त ऋषय इत्यादयोऽन्ये परोक्षा एवेति ॥

आदित्या व्याख्यातास्तेषामेवा भवति ॥ १ ॥

(३५)

आदित्याः (२४) ते पुनरभिधाननिर्वचनतो व्याख्याताः
(नि० २-१३) आतोऽरसान्त्येवम् । केवलं लङ् बहुवचन-
मिति विशेषः । तेषाम् आदित्यानाम् एषा प्राधान्यसुक्तिर्भ-
वति । यां द्रष्टुं हुस्थाने गणाभिधानेन समाव्रताः ॥ १ ॥ (३५)

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्रा-
जभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा-
भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-७-६)

इमा इति । गुह्यमदपुत्रस्य कूर्मस्वार्थं गुह्यमदस्यैव वा
त्रैष्टुभमादित्यदैवत्वम् । होता ब्रवीति—अहम् आदित्येभ्योऽ-
दितिपुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्यः ऐश्वरेभ्यो वा मित्रा-
दिभ्यः घृतसूः घृतमाहुतिलक्षणं याः प्रभवन्ति (प्रक्षरन्ति)
ता घृतसूः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा
पूर्वसवर्णवीथिः । इमाः सुतिलक्षणाः गिरः वाचः (आमि-
र्गोभिर्मित्रैर्घृतसाविभिः) सनात् सर्वे वा जुह्वा जुह्वसंज्ञकेन
पात्रेण जुहोमि । नः अस्माकमाधीर्युक्तासा गिरः मित्रादयः

१. एतच्च दुर्गो व्याख्यातम् । सायणेन तु—जुह्वा—वाङ्मनामैतत्
वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वा-
नीयत्वेन घृतं क्षरन्ति । वायुपाणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुदिश्य
लज्जामि । मन्त्राणां परोक्षतादिक्षरणे हेतुर्वत् च—“यद्वचोऽधीते पयसः
कृत्या अस्म” इत्यादिना तैत्तिरीये आरण्यकेऽष्टमपाठके स्पष्टमा-
ज्ञातम् । नोऽसरीयास्ता गिरः मित्रादयः प्रत्येकं ऋणोतु । तेच
तैत्तिरीये—“अथो पुत्रास्तो अदिते” (तै० आ० १ प्रपाठके) स्पष्ट-
मनुक्तान्ताः “मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्थमा चांशुश्च भगश्चेन्द्रश्च
शिवस्त्राक्षेलेते” इति । मित्रः प्रसीते—(त्रैलोक्य) स्थायकः । यद्वा—सर्वेषां
क्षण्यः । अनीयच्छति । नियच्छतीत्यर्थमा भगो भजनीयो देवः ।
तुविजातः—तुवीति बहुनाम, बहुषु देशेषु अनुगम्यार्थं प्रादुर्भूतः ।
वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः ।
एतच्छास्त्रं विशेषणं इति ॥

प्रत्येकं शृणोतु । तत्समर्थनाय । आकर्णयतु । अत्रार्थमेवेन
पदावृत्तिर्विभक्तिव्यत्ययश्च यथायथमूलाः ॥ १ ॥

अथासा भाष्यम्—

घृतसूघृतप्रस्ताविन्यो घृतप्रस्ताविन्यो घृतसा-
निन्यो घृतसारिण्य इति वा, ऽऽहुतीरादित्येभ्य-
श्चिरं जुह्वा जुहोमि, चिरंजीवनार्थं राजभ्य इति
वा, शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्थमा च भगश्च
बहुजातश्च धाता, दक्षो वरुणोऽश्वश्च ॥

घृतसूरेति ताच्छील्यकिञ्चनत् “णु प्रक्षवणे” (अ० प०)
इत्यस्य । तदेतत्ताच्छील्यणिनिना व्याचष्टे घृतप्रस्ताविण्य
इत्यादि । घृतप्रस्ताविण्य इति । शालन्त्यत्वमर्थकलम् ।
घृतसानिन्य इति । घृतं देवान्प्रति साययन्ति संभाजयन्तीति
तथा । सनोतेः संभजनार्थस्य (भ्या० प०) अथ वा घृत-
सारिण्य इति । “छ गतौ” (भ्या० प०) इत्यस्य ।
देवान्प्रति घृतं याः सारयन्ति गमयन्तीति । सनादित्यस्यार्थमाह-
चिरमिति । सना सनात् सनात् इति समानार्थान्यव्यापि ।
अथवा सनादिति यावदायुषोऽनुत्तराण्येसाह—चिरंजीवना-
येति । क्रियाविशेषणतया व्याख्याय नामविशेषणतयैव यथाश्रुतं
व्याचष्टे—चिरं राजभ्य इति वेति । चिरन्तनेभ्यः । सर्वलो-
कराजभ्यः । तुवीति बहुनाम (निघं० ३-१) तदाह बहुजात-
श्चेति । यथाह दुर्गः—सर्वविधातुलाद्बहुजन्मा धाता यावदधि-
कारं जन्मेति । तथाच स एव धाता ॥

अंशोऽनुना व्याख्यातः ॥

अंशुः शमष्टमात्रो भवत्येवम् (नि० २-५) अंशुनां-
शुशब्देन सहोऽशोऽपि व्याख्यातः । अत्र—प्रत्येकमप्येते मित्रा-
दयो हुस्थानलेनोपेक्षया । शास्त्रातिगौरवभायानु न पृथक्पृथक्
हुस्थानत्वेन समाव्रताः । ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु
पृथक्पृथक् उपेक्षया । तत्सुतीनां पृथगपि विद्यमानत्वात् ॥

अथ—

सप्तऋषयो व्याख्यातास्तेषामेवा भवति ॥ २ ॥

(३६)

सप्तऋषयोः (२५) वक्तव्याः । ते पुनरमी—व्याख्याताः
(नि० १०-२९) निर्वचनतः । इह त्वमिषेया रश्मय इन्द्रि-
याणि वा मनःपष्ठानि विद्यासप्तमानि “सप्त सप्ता संख्या”
(नि० ४-२६) “ऋषिदेशानात्” (नि० २-११) इति ।
सप्त च ते ऋषयश्च सप्तषयः । एषा प्राधान्यसुक्तिः ॥ २ ॥
(३६)

१. अयं दुर्गोक्तो लौकिकविग्रहः । “दिवसंख्ये संशयान्”
(पा० २-१-५०) इति नियमेन नित्यसमासविधानात् “अविग्रहो
नित्यसमासोऽल्पवदविग्रहो वे”ति नियमादुक्तः प्रतिभाति ॥

“सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदुमग्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र
जागृतो अस्वमजौ सत्रसदौ च देवौ” ॥ ५५ ॥

(श ० वा ० सं ० ३४)

सतेति । हिरण्यगर्भस्यायम् । आध्वने आत्मस्तुतो विनि-
योगः । उत्तरा च । शृणाति (हिनस्ति) सर्वमिति शरीरमादित्यः ।
आश्रयणाद्वा सर्वमिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् शरीरे
आदित्ये सप्तऋषयः रश्मयः प्रतिहिताः प्रत्येकं निहिताः ।
सप्त सप्तैव । अन्युनाधिकाः सन्तः सार्वदिकमुदकमुपनयन्त-
स्तेनेदात्ममादित्यम् सदम् सदैव संवत्सरं व्याप्य अग्रमा-
दम् । क्रियाविशेषणनेतदित्यग्रमाद्यन्त इति भाष्यम् । अनुत्स-
र्गेण स्वस्य कर्मणः रक्षन्ति निरन्वयः पार्थिवोऽपि
हामिरन्वयस्याभिर्वाच्यते । अत एव सप्त सप्ताः आपः
आपनाः (सवैस्य लोकस्य आपनाः) स्वपतः अस्तमुपगच्छतः
अस्यादित्यस्यैव तं लोकम् आत्मानम् (लोक्यतेऽसाविति
लोक आत्मा तम्) ईयुः यन्ति । वतमाने लिट् (पा० ३-
४-६) (गच्छन्ति) बाह्यं मण्डलं प्रविशन्ति । तेष्वनुप्रवि-
ष्ट्य तत्र क्षुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गते अस्वमजौ
न खमो निद्रा जायते यथोक्तौ सत्रसदौ यज्ञसदौ । यद्वा ।
सर्वो प्राणं सत्रं तत्र सदौ कृतावस्थानौ जीवितदातारौ विलय्यैः ।
एवमौ देवौ बाह्यैदित्यौ जागृतः ॥ ५५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे-रश्मय
आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदुमग्रमादम् संवत्सर-
मग्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-
मस्तमितमादित्यं यन्त्यत्र जागृतो अस्वमजौ
सत्रसदौ च देवौ बाह्यादित्यावित्यधिदैवतम् ॥

यन्तीतीतुरित्यसार्धः । अत्रेति तत्रेत्यस्य । व्याख्यातम-
न्यमन्त्रार्थं ॥

अथाध्यात्मम्-सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे ।
षडिन्द्रियाणि विद्यासप्तमानि, आत्मनि । सप्त
रक्षन्ति सदुमग्रमादम् । शरीरमग्रमध्यन्ति, स-
प्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं,
यन्त्यत्र जागृता अस्वमजौ सत्रसदौ च देवौ
प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥

१. “सावधारणं सर्वं वाक्यमन्त्रमसौ बाबुमह” इति न्यायाद् ॥

२. आदित्यसप्तमण्डलान्तरयुगपत्सदधिगता । योऽसौ हिरण्य-
मण्डः हिरण्यकेश इति विद्यायते बाबुमह ॥

अयमर्थः । मण्डलवदसप्तचरिरे रश्मिवदिन्द्रियाणि (विद्या-
सप्तमानि) प्रतिहितानि निहितानि, तच्चरिरे निर्यं रूपाद्यालो-
कनापकारेण रक्षन्ति अध्रमाद्यन्ति (सन्ति) सप्तापनानि
व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य वा । तान्येव स्वपतोऽस्य
जीवस्य सुखदुःखमोक्तुल्लोकं शरीरमेव प्रत्यक्षमितमीयुः ।
बुद्धिद्वारेण भोक्तव्येव भावनानुरूपेण लीयते । तद्भावानुपपादकः
स्वप्नभोक्तुः स्वप्नो भवति । तत्र जागृतः शरीरप्रतिपालनार्थं,
प्राज्ञश्चात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते, तैजसश्च प्राणो-
ऽस्य प्राणं पचन् व्यूहंश्च रसान्तर्भूतं तेजो वायुवृत्तिरिति दुर्गः ॥

तेषामेवाऽपरा भवति ॥ ३ ॥ (३७)

अपरा पुनः किमर्थम् ? रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ ३ ॥
॥ ३७ ॥

“तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो
निहितं विश्वरूपम् । अत्रासन्त ऋषयः सप्त
साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः” ॥ ९ ॥

(अथ ० सं ० १०-२६)

तिर्यग्बिलः । तिर्यग्बिलः तिर्यग्बिलश्चामनि विलानि
रश्मिच्छिद्राणि अस्य मण्डलस्य मण्डुपूर्णसेवासौ चमसः
चमनं चोदकमेष सनोतीति । ऊर्ध्वबुध्नः ऊर्ध्वावस्थितो बोध-
यति प्रकाशेनेति । यस्मिन् चमसे मण्डले विश्वरूपम्
अनेकप्रकारकमनेकरूपं यशः उदकम् (निर्घ० १-१२)
निहितम् नियमेन नितरामधिकं वा हितमवस्थापितम् ।
कैस्तन्निहितम् ? इत्युच्यते-ये अस्य महतः जनतः आत्मनो
वा गोपाः गोसार एते रश्मयः बभूवुः भवन्ति । वतमाने
लिट् (पा० ३-४-६) ये च अत्र एतस्मिन्मण्डले साकम्
एकीभूतास्तदधिप्राज्ञा सह आसन्ते निवसन्ति तैर्हि चतस्र्यु
दिक्षु ऊर्ध्वमधोमण्डलं चोत्क्षेपन्ति यानि उजोतीर्षिण्यस्यते
रश्मयः सप्त तर्पणाः ऋषयश्च ऋषणाद्दर्शनादस्य धर्मस्यो-
च्यन्ते ॥ ९ ॥

अथास्या भाष्यम्—

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो ऊर्ध्वबोधनो वा
यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त
सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ।
इत्यधिदैवतम् ॥

अथाध्यात्मम्—तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो
ऊर्ध्वबोधनो वा, यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपम-
त्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोपूणि
महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

अयमर्थः—तिर्यक्छिद्रसिद्धमेव शिरश्चमसश्चम्यन्तेऽनेन रसा
इति । ऊर्ध्वबुध्नश्च उपरि ह्यवस्थितमेतद्वन्धनमस्य शरी-

रस्य । एतद्वियोगे हि विहंस्यते शरीरम् । अस्मिन्मनो निहितं
विस्मरूपं नानाप्रकारमिन्द्रियत्वेन भुतं रसाख्यं ज्ञानाख्यं वा ।
तस्य चमसस्य वे विधातारस्त्रादेरणास्य शरीरस्य महतो गोप्ताः ।
तत्रैव चमसांतरमनुप्रविष्टाः साकं सह तद्यथा उपजीवन्त
आसत इति दुर्गः ॥

अथ—

देवा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥४॥ (३८)

देवाः (२६) वक्तव्याः । ते पुनः व्याख्याताः (ति० ७-
१५) देवो दानाद्वा वीपनाद्वा द्योतनाद्वैत्येवं निर्वचनतः । इह
तु रश्मयो बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेषः । एषा प्राधान्य-
स्तुतिः ॥ ४ ॥ (३८)

“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां
रातिरभि नो निर्वर्तताम् । देवानां सख्यमुपसे-
दिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे”
॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-६-१५)

देवानामिति । गोतमस्यापि जागतं वैश्वदेवम् । देवेभ्यो
वयामालोकेतेति विनियोगः । अस्य पशोर्वीपायाः पुरोसुवाक्या ।
देवानाम् गन्तुणाम् रश्मीनाम् । कथं भूतानाम् ? ऋजूयताम्
ऋजुगामिनाम् ऋजुगामिनां (ऋतावृत्तौ यथाकालमस्मान्मण्डला
दृच्छताम्) वा भद्रा सुखयित्री भजनीया वा सुमति-
शोभना (प्रसौदामिसुखी) मतिः (बुद्धिः) “अस्माकम-
र्थेऽस्तु” इति शेषः । किंच देवानाम् रातिः दानं (धन-
लाभः) नः अस्मान्प्रति अभि अभिमुख्येन नि नितरां
नियमेन वा वर्तताम् तदभितफलप्रदानम् (धनलाभोऽपि)
अस्माकमस्त्रिलब्धः । ततश्च तेन धनलाभेनोपजितसामर्थ्याः
सन्तः वयम् तेषामेव देवानाम् सख्यम् समानतां यैहि
कर्मणि सामानमब्रूयाम् उपसेदिम उपसीदेम प्राप्नुयाम
(उपगच्छेम) “बहु विशरणगलवसादनेषु” (भ्वा० प०) ततः
“छन्दसि छुहल्लुहलिः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने
प्रार्थनायां लिट् । साहितिको वीर्यः । (पा० ६-३-१३७)
ततश्च तथाभूतानां नः अस्माकम् आयुः जीवितकालम्
जीवसे जीवितुं (चिरंजीवनाय) तुमर्थेऽसे प्रलयः । (पा०
३-४-९) ते देवाः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ईत्येतदाशा-
सह ॥ २ ॥

आख्या भाष्यम्—

देवानां वयं सुमतौ कृत्याण्यां मतावृजुगामि-

१. निरुक्त्येव मण्डलादनावरणत्वादन्तरिक्षस्य, सर्वतोऽदीव्य-
मिन्द्रियन्तीति देवा रश्मय इति दुर्गः ॥ १ ॥

२. अनुग्रहात्मिकेति सावणः ॥

३. सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वेति सावणः । “सख्युर्वै”
(पा० ५-१-२२६) इति यप्रलयः ॥

४. प्रपूर्वस्तिरतिवैधैतस्यै इत्यसकृदोचाम ॥

नामृतुगामिनामिति वा, देवानां दानमभितो
निर्वर्ततां, देवानां सख्यमुपसीदेम वयं, देवा न
आयुः प्रवर्धयन्तु चिरंजीवनाय ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्राद्यैः ॥

अथ—

विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(३९)

विश्वेदेवाः (२७) वक्तव्याः सर्वेदेवाः । त एव
रश्मय उपहितविश्वविशेषणाः सन्तो विश्वेदेवा भवन्ति तेषां
तदभिधानविशिष्टानाम् एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ५ ॥ (३९)

“ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत ।
दाक्षांसो दाक्षपः सुतम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-६ प० वा० सं० ७-३३)

ओमांस इति । मधुच्छन्दस आर्षं गायत्रं वैश्वदेवस्यम् ।
प्रउगे ग्रहे विनियोगः । वैश्वदेवश्च ग्रहः प्रातःसकनेऽनेन युष्मते ।
हे विश्वेदेवास ! विश्वेदेवाः । एतन्नामका देवविशेषाः ।
“आजसे” (पा० ७-१-५०) इत्यसुगागमः । ते यूयम्
चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणाम् (निर्घ० २-३)
धारयितारः स्थितिकर्तारः । अथ च—ओमांसः अवितारः रक्षि-
तारः स्वेनोपकारेण । अवनीया वा तर्पणार्हाः । “अव रक्षणे”
(भ्वा० प०) इत्यस्मान्भिर्युनुवृत्तौ “अविसि विसिष्णुभिः
कित्” (उ० १-१४२) इति कर्तरि कर्मणि वा मन्त्रल्ययः ।
“उवररर” (पा० ६-४-२०) इत्युद् । मनः क्लिष्टेऽपि
बाहुलकादुपुनः । अवन्तीत्योमांसः । पूर्ववदसुगागमः । ते यूयम्
दाक्षांसः दत्तवन्तः । इदं नामास्माभिरस्मै देयमिति मनसा
कृतसंकल्प्या भूत्वा ततोऽस्य दाक्षपः दत्तवतः हवीषि,
यजमानस्यैतं सुतम् अमिषुतं सोमं पातुम् आगतं स्वाग-
च्छत इत्येतदाशासह । अत्रागत्येति गमेर्लङि “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छुकि सति “अनु-
दाक्षोपदेश” (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः ।
दाक्षांस इति तु “दाक्ष दाने” (भ्वा० उ०) इत्यस्य “दाक्षा-
न्साह्वान्मीडाव” (पा० ६-१-१२) इति कृत्प्रत्ययान्तो
निपातः । तस्यैव “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१)
इति संप्रसारणे दाक्षप इति षष्ठ्येकवचने रूपमुक्तम् ॥ १ ॥

अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति शास्त्रस्य मतं, देववि-
शेषस्यैवासाधारणं लिङमिति शाकट्येः । तथाच भाष्यम्—

अवितारो वा अवनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे

१. चर्षणयो मनुष्यास्तान्मृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणी-
धृतो देवा इति सावणः । अत्र धरतिरन्तर्भावितव्यस्ततः किपि
तुगागमः ॥

च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुत-
मिति ॥

अवगतार्थमेतत् । अधुना विश्वान्देवानधिकृत्य तद्गतमेवाधि-
यते किंचिद्विचारविषयमुपोदन्ति—

तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु
विद्यते ॥

इत्येवम्—तत् इति समाग्रायस्यानुसृतये । एतद् इति
पक्ष्यमाणार्थसन्निधीकरणाय । एकं तृचं सूक्ते वैश्वदेवं
गायत्रं गायत्रेण छन्दसा युक्तम् दशतयीषु सर्वास्मापि
बहुषु शाखासु विद्यते नान्यदस्येवास्मिच्छन्दसि । प्रयोजनं च
गायत्रच्छन्दोयुक्तैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियते । तत्र किं
कर्तव्यमित्यत आह—

यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः ॥

बहुदेवतं मन्त्रजातं, गायत्रेण छन्दसा युक्तम् । युज्यते
न्याय्यमिति यास्कः । यदेव विश्वलिङ्गं विश्ववाज्योपेतं
मन्त्रजातं सूक्तं वा तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते—न बहु-
देवतामात्रेण इति शाकपूणिराचार्यो मन्यते ॥

तस्मिन्स्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतस्तुत नैत्यत आह—

अनत्यन्तगतस्त्वेव उद्देशो भवति । वधुरेक
इति दशद्विपदा अलिङ्गाः ॥

अनत्यन्तगतोऽनैकान्तिकः । उद्देश उद्देशनं प्रतिष्ठा
पक्षः “यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते”
इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । अयमनैकान्तिकः इति ।
उच्यते—वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समाग्राये किमर्थमुत्पद्यमानं,
“आग्रायस्य किमर्थत्वाद्” (वि० सू० १-३-१) गायत्रे छन्दसि
तावदेवोत्पद्यमानं, विश्वयुक्तमन्त्रजातवधावत्कर्मसु सर्ववैश्वदे-
वेषु तच्छन्दस्केष्वलमिति—नच तत्सर्वास्मापि दशतयीष्वलित
छन्दस्यलं कर्मात्पादे, प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्म-
न्त्रैर्भवति । नच ते तथाविधाः सन्तीति बहुदेवताश्च तस्मिच्छ-
न्दसि सन्ति ॥

तस्मिन्स्तु—तस्य कर्मणः प्रहणम् इति उत वा तत्स्थाने बहु-
देवतानि सूक्तान्योप्यन्ताम् इति—उच्यते—युक्तं यद्बहुदेवता-
न्योपेतमिति यास्काचार्यः पर्यवाह—“यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्ब-
हुदेवतानां स्थाने युज्यते” इति । सेयमसुरपतिगोत्रेण छन्दसि
वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलं कर्मणि गमयति । बहुविश्वशब्दयो-
रितरेतरार्थविषयप्रत्यासत्त्या बहुदेवानापि वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यन्त एवेति ॥

अपि वैवमनस्यन्तगत उद्देशः । येन—

भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम् ॥

१. सव्यविचारः । अथ विचारितहेतुपेत इत्यर्थः ॥

भूतांशो नाम ऋषिः काश्यपः कश्यपपुत्रः । स एकैना-
श्विलिङ्गेन युक्तमनेकं सूक्तं ददर्श । तत्र यास्यपि ऋष्यु
अश्विलिङ्गं नास्ति तासामप्याश्विनोत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन
भवति । यथैकेनापि छत्रिणा मध्यगतेन “छत्रिणो यान्ति”
इति ते सर्वेऽपि छत्रिणो छत्रिणो । एवमेकेन विश्वलिङ्गेन
यावन्ति सूक्तानि कर्मणि युज्यन्ते बहुदेवतानि, अश्विलिङ्गा-
न्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ॥ यथा “ऋष्याम स्तोम”मिति—
अश्विलिङ्गं, येन “उभौ” इत्याद्येकादश्वं सर्वमपि परैरसूक्त-
माश्विनम् । यथाचानुक्तमन्यते—“उभौ भूतांशः काश्यप
आश्विनम्” इति । यथा—

“ऋष्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमानो मन्त्रं सरये होप-
यात्सम् । यशो न पुनं मधु गोव्यन्तरा भूतांशो अश्विनोः
काममप्राः” ॥ ६ ॥ (ऋ० सं० ८-६-२)

ऋष्यामेति । अनादेशपरिभाषया त्रिदुर्बिणाय । हे
अश्विनौ ! वयं स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशदिक् ऋष्याम् ऋष्याम्
वर्धयेम । “ऋष्यु वृद्धौ” (वि० पं०) अस्मादासीर्लिङि “किदा-
शिभि” (पा० ३-४-१०४) इति यासुद कित्वाहुणाभावः ।
किंच वार्जं हविलिङ्गमन्त्रं युवाभ्यां सनुयाम् प्रयच्छेम ।
“यणु दाने” (तं० अ०) प्रशंसायां लिङ् । तस्माद्युवाम्
सरथा सरथौ—समानरथौ । औह आकारः (पा० ७-१-३९) ।
एकमेव रथमाकूटौ सन्तौ इह अस्मिन्कर्मणि नः अस्यरीयम्
मन्त्रम् मननीयं स्तोत्रम् उपयातम् उपगच्छतम् गोव्यन्तः
गोवृक्षस्यान्तः स्थितम् एकम् परिणतम् अत एव मधु
मधुरम् यशो न यश इत्यञ्जनाम । नश्वार्थं । क्षीराज्यादि-
लक्षणं महावीरपात्रे अवनीयमानमन्त्रं चावेक्ष्य, आगच्छतमिति
संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण भूतांशः एतन्नामा ऋषिः
अश्विनोः कामम् अमिलाषमासीयाभिः स्तुतिभिः ।
आप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्पादित्यर्थः । “प्रा पूरणे”
(अ० पं०) व्यत्ययेन लुङे मध्यमः ॥ ६ ॥

अभितदीयं सूत्रमेकलिङ्गम् ॥

सूक्तं चैन्द्रं, तदपि एकलिङ्गम् । तथा—

“युनं हुधेम मधवांसुमिन्द्रं सुमिन्द्रो नृत्तं वाजसातौ ।
गुणवन्तमुग्रमूतर्वै समस्तु इन्द्रं वृत्राणि सुजितं घनानाम्”
॥ ७ ॥ (ऋ० सं० ३-२-४)

शुनमिति । वैश्वामित्रं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । आभिवर्तिके प्रथमेऽ-
हनि माध्वग्निद्वनसवने शस्यते । वयं वाजसातौ वाजस्यौत्रस्य

२. अभितदीयमिति समालस्याय सूक्तस्य तदर्थपदवृत्तितनवादि-
कत्वादुत्पत्त्यामः । तथा च “इच्छन्ति त्वे” इति प्रथमे मन्त्रे “तिति-
क्षन्ते अभिशस्तिम्” इति पञ्चमे इति ॥

२. दुर्गसुत्र—वाजसातामिति संग्राममेव विशेषितवान् । यस्मि-
च्छत्रं जिह्वाश्रानि संश्रयन्ते तस्मिन् इति । तथा चार्वा “यण
संगमौ” (तं० प०) इत्यस्य सातिमभिप्रेति । वयं ह्य णु दाने
(स्वा० पं०) इत्यस्य किति “जनसन०” (पा० ६-४-४२)
इत्यस्य प्रतीमः ॥

सातिर्दानं लाभो वा अस्मिन्स्मिन् अस्मिन् यज्ञे ऊतये
अवनाय रक्षणाय । “ऊतियुतिः” (पा० ३-३-९७) इत्यादिना
निपातः । अथवा आत्मनो विजयाय । वृद्धयोऽप्यवतिरभि-
विश्व विजय एवेति दुर्गस्याभिनिधः । इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यवन्तं
तन्नामकं देवम् । हुवेम आहुयेम । कथंभूतं ? मधवानं धन-
वन्तम् । मधमिति धननाम । (निघं० २-१०) भरे विप्रति
जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संप्रामस्मिन् (निघं० २-
१७) शुनम् शतम् उत्साहने प्रवृद्धम् । वद्धा-शुनमिति सुख-
नाम (निघं० ३-६) सुखकरम् । नृतमम् सर्वस्य जगतो-
ऽतिशयेन नेतारम् । शृण्वन्तम् “अस्माभिः क्रियमाणं स्तुति-
मि”ति शेषः । उग्रम् शत्रूणां भयंकरम् समस्तु सङ्गमेष्टु
(निघं० २-१७) वृत्राणि वारकाणि शत्रुजातानि वृत्रोपल-
क्षितानि सर्वाणि रक्षांसि वा विजयाय प्रन्तं हिंसन्तम्
धनानाम् शत्रुसंबन्धिनाम् संजितं सम्यग्नेतारम् ॥ ७ ॥

अथ—

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति
॥ ६ ॥ (४०)

साध्याः (२८) ते च देवाः रश्मयः नैरुक्तयज्ञे । ऐति-
हासिकानां तु कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात्पूर्वं देवसमुदाः । ये च
किल विश्वरूपो नाम ऋषयो द्वादश । तथाच साधनात्
साध्याः “ऋहलोर्ण्वत्” (पा० ३-१-१२४) इति ज्योत्स्नप्रत्ययः ।
स च “ऊल्लुख्यो बहुलम्” (पा० ३-४-११३) इति
कर्तर्य भवति । “साधनादिकं स्वध्यापारं साधुवन्ति” इति
स्कन्दस्वामी । “साधयन्ते आराध्यन्त इति साध्याः” इति क्षीर-
स्वामी । अत्र यथाप्राप्तो ज्योत् । दुर्गस्तु-ते हि सर्वमिदं साध-
यन्ति यदन्त्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या
उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वरूप ऋषयः ये सहस्रसंवत्स-
रसत्रेणैवं विश्वमख्यन्त, त एवेतेऽधिदैवं रश्मयः । विज्ञायते
हि—“प्राणा वै सप्त ऋषयः साध्या विश्वरूपः” इति । तेषा-
मेधा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ६ ॥ (४०)

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नार्कं महिमानः सचन्त
यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-३-२३ । ८-४-१९-६ य० वा० सं० ३१-१६)

यज्ञेनेति । दीर्घतमस आर्षं त्रैष्टुभं साध्यदैवत्वम् । देवाः
देवभाविनः पूर्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभावमापनाः

१. तथा चोक्तम्—“आदिषा द्वादशभोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसन्तश्चादिरुष्याताः षड्विंशजुषिताः सतीः । आनाम्नराश्रुः ष-
ष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । माहाराजिकनामान्यो दे श्वे विशसि-
स्तथा । साध्या द्वादश विख्याता वद्वा एकादश स्मृताः ॥” इति ।
पृते सङ्घारिणो गणदेवताशब्देन कोशे परिगणिताः ॥

साध्याः विश्वरूपः ऋषयः प्राणाः यज्ञेन अग्निना स्थावरज-
मभावमापनेन हविर्भूतेन यज्ञम् अग्निमेव सर्वदेवताभूतमादि-
त्यादिप्रनाडिकया महान्तमात्मानम् अयजन्त पूजितवन्तः ।
तस्मात्पूजनात् तानि धर्माणि तानि कर्माणि तथ्याविधज्ञान-
युक्तानि प्रथमानि मुख्यानि महदात्मभावापत्तये आसन्
तेरपि क्रियन्त इत्यर्थः । ते च तानि कृत्वा नियमेनैवान्यभा-
वितास्तत्कलस्य महिमानः तदाशुख्येण जातमहदामभावाः
सन्तः । तमेव नार्कं महान्तमात्मानमेकान्तसुखं सचन्त
तद्भावमेव ते आपदिरे “वच सेवने सेवने च” (भ्वा० आ०)
लङ् । अहभाव आर्षः (पा० ६-४-७५) किं त एव ? इति
नेत्युच्यते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः शब्दार्थोपदेश-
नित्यत्वाद्यत्र पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण आसते
सन्ति जगुरित्यर्थः । विज्ञायते हि—“विश्वरूपः प्रथमे सत्रमा-
सत्” इति ॥ ४ ॥

तथाचास्या भाष्यम्—

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः” । अग्निनाग्नि-
मयजन्त देवाः ॥

इति । ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधातीत्याह—

“अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति
च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह
नार्कं महिमानः समसेवनाः । यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः” साधनाः । द्युस्थानो देवगण
इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम्” ॥

साधना इति साध्यशब्दपर्यायनिर्वचनम् । के पुनस्ते ?
तत्राह—द्युस्थाना इति । शिरो ह्यध्यात्मं द्युस्थानमिति, अतः
सप्तऋषयः, देवाः । विश्वेदेवा, साध्या इति सर्व एते प्राणाः,
रश्मयो नेत्युपपद्यते देवयुगम् देवानां युगम् “युगं युगे
कृतादि” इत्यमरः । आसीत् तत्र विराट्प्राप्तिसाधका देवा
एव साध्या उच्यन्ते स्म । इति आख्यानम् इतिहासः ।
तथाचैतिहासिकपक्षे—नारायणो नाम ऋषिब्रिह्मरुद्रः । अव्यक्त-
महदादिविलक्षणधेतनो यः पुरुषः “पुरुषान्नापरं किञ्चि”दित्या-
दिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । मन्त्रार्थस्तु—देवाः प्रजापतिप्रा-
रुषाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तस्वरूपं

१. उक्तं च—“तस्युजिन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम्” इति । तं
आग्निं स्थावरजङ्गमभावेनेति । “तं वक्षुरार्थां वयं वसुत्या”
(नि० १०-२१) इत्येतस्माद्दर्शनवतः प्रयोक्तुः सर्वमिदमग्निरेव
मिश्रं प्रसीति यज्ञेनेति ॥

२. उपचारात्कारणे कार्यशब्दः । “तादर्थ्याच्छब्दम्” इति
हि विज्ञायते, तेन धर्मार्थे कर्मण्यव धर्मशब्दः प्रयुक्तः । एवं
कवित्कार्ये कारणशब्दः । यथा “तं वक्षुरार्थे—” (ऋ० सं० १-५
-१०) ति निगमे ॥

प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि सुखभूतानि । आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादितसूक्तभागार्थः संयुहीतः । अथोपासनतत्कालानुवादकभाषार्थः संयुज्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातना विराड्प्राप्तिसाधका देवाः । सन्ति तिष्ठन्ति । तं नाकम् विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते ह ते च महिमानः तदुपासकमहात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । इति । वर्तमाने लङ् (पा० १-४-६) अङ्गभावो बाहुलकात् ॥ ६ ॥

अथ—

वसवो यद्विवसते सर्वम् ॥

वसवः (२९) इति वक्तव्यम् । तेपुनरमी त्रिस्थानाः । ते यत्-यस्मात् सर्वमिदं जिभागेनावस्थितं वसते आच्छादयन्ति तस्माद्वासव उच्यन्ते । “वस आच्छादने” (अ० आ०) “शृष्ट्वसिहित्वप्यवसि” (उ० १-१०) इत्यादिना उपलभ्यते ॥

यावद्विकल्पित्विवीस्थानमग्निभक्तिं तत्सर्वं वसुत्वेनाभि-
प्रेत्याह—

**अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या, तस्मात्पु-
त्रिवीस्थानाः ॥**

समाख्या यौगिकः शब्दः । एवम्-इन्द्रो वासवः । मरुतो वासवाः समाख्यातास्तस्मान्मध्यमस्थाना इत्याह—

**इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या, तस्मान्म-
ध्यस्थानाः ॥**

एवम्—

**वासव आदित्यरश्मयो विवासनात्तसाहचु-
स्थानाः ॥**

विवासनात्-इरीकरणान्तमासम् । अत्रार्थे “बहुलमन्य-
त्रापि संज्ञाछन्दसोः” (पा० ६-४-५१ वा०) इति णिङ्गक ।
वासयितारो वा लोकानां धृष्ट्यादिप्रदानेनेति वसवः ॥

तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥ (४१)

तेषां वसुनाम् एषा प्राधान्यलुतिर्भवति ॥ ७ ॥ (४१)

**“सुगावो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः
सर्वनामिदं जुषाणाः । जप्तिर्वांसश्च पपिर्वांसश्च
विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि” ॥ १८ ॥**

(य० वा० सं० ८)

१. एष तिगमो माध्यन्दिनीयानामन्यथा पठ्यते । इत्येवमा-
दिकयोर्मन्त्रोपशतः पाठ उपलभ्यते ॥

सुगाव इति । परमेष्ठिन आर्षम् । समिष्टयजुः पु विनि-
योगः । हे वसवः ! तन्नामकाः देवाः । विश्वे सर्वं ययम्
इदं सवनम् इममसवीयं यज्ञम् जुषाणाः प्रीयमानाः
सन्तः आजग्मुः निस्त्रिमागच्छत । त्रिपथायां लोकोऽयं वर्त-
माने लिङ् (पा० ३-४-६) पुरुषव्यत्यय आर्षः (पा० ३-
१-८५) वः सुष्माकम् सुगाः सुगमनानि सुपथा सुप-
थानि (सुखेन गमनागमनयोऽर्थानि सवनानि) वयम्-
अकर्म अकार्षी कृतवन्तः । “मन्त्रे घञ्” (पा० २-४-
८०) इति ञिङ्गक । अतोऽस्मिन्त्यर्थे जप्तिर्वांसः खादित-
वन्तो हवींषि पपिर्वांसश्च पीतवन्तश्च सोमम् एवं तृप्ताः
सन्तः अस्मे अस्मात्पु विषये “सुपां सुलुणि” (पा० ७-१-
१९) खादिना सुपः शोभातः । वसूनि धनानि धत्त
निधत्त अर्पयतेत्येतदप्राप्तासहे ॥ १८ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य
आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः, खादितवन्तः
पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मात्पु धत्त वसवो वसूनि ॥**

इति । समिष्टयजुष्यु तृतीयसवने विनियोगादत्र सुस्थाना
वसवः ॥

अथ त्रिस्थाना इत्युक्तमत इतरयोरपि स्थानयोः प्रदर्शयति—

तेषामेषाऽपरा भवति ॥ ८ ॥ (४२)

**“ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे
मर्जयन्त शुभ्राः । अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं
श्रोता दूतस्य जग्मुषां नो अय” ॥ ३ ॥**

(ऋ० सं० ५-४-६)

उमयेति । वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । उमयाः

उमायाः पुष्टिभ्याः (निघ० १-१) संबन्धिभक्त्याऽर्वाः ।
छान्दसिको हस्तः । वसवो देवाः । अत्र अस्मिन्कर्मणि लोके
वा रन्त अरमन्त । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३)
इति षपो लुकि अङ्गभावः (पा० ६-४-७५) ये न
उरौ विस्तृते अन्तरिक्षे । मर्जयन्त मार्गिण्यर्थः (निघ०
२-१४) । गमयन्तः यवत्तेषां गमयितव्यं (प्रापयितव्यं
यजमानाय तत्तत्) अथवा वर्तमाना इति दुर्गः । अत्र
विसर्गलोप आर्षः । शुभ्राः शोभमानाः । तेऽपि अत्रारमन्त ।
एवमनयोः स्थानयोर्वसून् विभज्याधुना सुस्थानांस्तान् कृत्वा

१. “सुदुरोधिकरणे” (पा० १-२-४८ वा०) इति गर्भेऽः ।
विभक्त्यकारः ॥

२. अत्र “श्वेच्छन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति
शेर्लोपः । बहुमीदौ समासोन्त्यकारः । “न पूजनात्” (पा० ५-
४-५९) इति निघृणस्तत्पुरुषादेवेति भाष्यकृतोऽभिमतः ॥

३. अत्र पूर्वोपि परोक्षकृतं तत्त्वतोऽनेन प्रसक्तोक्त्योत्तरार्थवै-
साह । एष क्रमोऽन्यत्राभ्युक्तपूर्वः ॥

ब्रवीति—ये युयमेवं त्रिस्थानास्तान्वा ब्रवीमि तिल्यम् अय्य
अमेः नः अस्माकम् दूतस्य । जग्मुषः युष्मान्प्रति गतवतः
(कस्यन्तोऽयम्) आह्वानम् श्रोत शृणुत । “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शपो छन्दः । साहितिको दीर्घः
(पा० ६-३-१३७) अग्निर्हि यजमानानां दूतो देवानाह-
मितुं दिवं गच्छतीति प्रतिबन्धे निमित्तेषु । शुक्ला चासान्
अर्वाकू अभिसुख्येन उरुज्जयः उरुजवाः । अयतिर्गलार्थो
नैरुक्तः (निघं० २-१४) विच् । गुणभाव आर्षः । (बहु-
जवाः) बहुप्रकारं शतसहस्रगमनेनैव पथः मार्गान् प्रहतान्
कृणुध्वम् कुरुध्वम् । इत्येतदाशास्त्रे ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उमया अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । उमा
पृथिवी तस्यां भवाः । उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त
गमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान् पथो
बहुजवाः कुरुध्वं, शृणुत दूतस्य जग्मुषो नो
अस्याग्नेः ॥

अत्र भाष्यमतेऽर्वागिति हि द्वितीयाबहुवचने विपरिमय्य
व्याख्येयं तदाह—अर्वाच एनान्पथ इति । एतेन शुभ्रा
इत्यपि पथ एव, यान् गमयन्तोऽरमन्तात्र देवास्ता एना-
न्पथो बहुजवाः सन्तो यूयं प्रहतान् कुरुध्वमित्येवमन्वादेश
एनादेशद्वारेणाप्रतीयतेऽर्थः । दुर्गेण तु यथोक्तपूर्वं व्याख्यात-
मिति तदेवाहतमस्माभिरुद्बुसुरात्रिव्याख्यानप्रतिप्रवचद्विर्बहुल-
कलमाश्रित्यानन्वादेशोऽप्येनादेशमुपपादयद्विरिति, यथाभिरु-
चितं धीयनैरत्र व्याख्येयम् ॥

अथ—

वाजिनो—व्याख्यातास्तेषामेवा भवति ॥ ९ ॥
(४३)

वाजिनः (३०) व्याख्याताः (नि० २-२८) “अपि
स वाजी वेजनवान्” इत्यत्र । केवलमिह वचनकृतो विशेषः ।
रसमयोऽभिधेयाः । पृथक्प्रत्यये देवाश्चाः ॥ ९ ॥ (४३)

“शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता
मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि
सनेम्यसद्युयवन्मीवाः” ॥ ७ ॥

(क्र० सं० ५-४-५ य० वा० सं० ९-१६)

शं नो इति । वसिष्ठस्मार्थे त्रैलोक्यं वाजिदैवलयम् । वाजि-
नयाने विनियोगः । एतस्मिन् देवताता देवताती यज्ञे

१. क्रियाविशेषणमेतदिति दुर्गोऽभिप्रेतः ॥

२. दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवता इति । देवो, यज्ञः । अधिकरणे
षञ् । देव एव देवतातिः “सर्वदेवाणां त्रिह” (पा० ४-४-१४३)
केदांशः (पा० ७-१-३९) द्विवाहिलोपः (पा० ६-४-१४३)

(निघं० ३-१७) सप्तम्या आकारः (पा० ७-१-३९)
हवेषु आह्वानेषु असरीयेषु स्तोत्रेषु वा मितद्रवः सुमितं
सुखिष्टं शोभनं वा ये द्रवन्ति ते । “मितद्रवणा सितनार्गा”
इति सायणः । स्वर्काः सज्जनाः (सुगमनाः) स्वर्चनाः
(शोभनार्चनाः) स्वर्चिष इति वेति भाष्यम् । “शोभनान्ना”
इति सायणस्तन्मतम् । अर्कं इत्यत्रनाम (निघं० २-७)
वाजिनः एतदभिधायका देवाः । नः अस्माकम् शं सुखाः
(सुखकराः सुखाय वा) भवन्तु । अपिच—अहिम् आगल्यं
हन्तारं शत्रुं वृकं खेनं (निघं० ३-२४) रक्षांसि च
जम्भयन्तः हिंसन्तः “जमि नाशने” (बु० प०) लटः शता ।
सनेमि पुरातनान् (निघं० ३-२७) शीघ्रं वा । अमीवाः
रोगान् अस्वतः युयवन् यावयन्तु अर्पसिध्रयन्तु (पृथक्-
वन्तु) ह्येतदाशास्त्रे ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ
यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वर्चना इति
वा स्वर्चना इति वा स्वर्चिष इति वा, जम्भय-
न्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमसद्याव-
यन्त्वमीवाः देवाश्चा इति वा ॥

अथ—

देवपत्न्यो—देवानां पत्न्यस्तासामेवा भवति
॥ १० ॥ (४४)

देवपत्न्यः (३१) वक्तव्याः । ताः पुनः देवानां पत्न्यः
पालसिन्धुः पालनीया वा । पत्नीसंघाज्येष्वा इत्यन्त इत्यतस्तु-
तीयसवनमभिलाषादिभ्यं भगन्ते । तदुक्तम्—“अथेतान्धादि-
त्यमचीन्त्यौ लोकस्तृतीयसवनम्” (नि० ७-११) इति
॥ १० ॥ (४४)

“देवानां पत्नीरुत्तरीरवन्तु नः प्रार्वन्तु
नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवास्तो या

१. अत्र सर्वत्र विशेषणपदे बहुव्रीहिः । तथा च दुर्गोऽभिप्रेतः
शोभना आर्चिको दीप्तयस्त आगच्छन्तु । इति ॥

२. आकृष्यैकान्तेहिंसायौ “आहि भिदमिन्मां हसत्य” (उ०
४-१३३) इतीप्सप्रत्ययो विच । हित्वाहिलोपः ॥

३. वृक्षनामादातारं वृकमिति काव्यवयः ॥ “वृकवृक आवाने”
(श्व० आ०) इत्युपलक्षणः कः (पा० ३-१-१२५) ॥

४. वेऽस्माद्वसति क्षिप्यन्तीति रक्षः पदनिर्वचनं दुर्गस्थ ॥

५. अव्ययमेतत्पुरातनेऽर्थे पठितमपि भाष्यकृता सामर्थ्यादिह
शीघ्रायं प्रयुक्तम् ॥

६. सामर्थ्यादपेक्षयाहस्यापयावयन्तु अपमिश्रयन्तिवत्यर्थः ॥

इदं च रक्षासां नाशनं न मिश्रणमिति दुर्गव्याख्यानमत्र ॥

अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म
यच्छत ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० ४-२-२८)

देवानामिति । प्रतिक्षत्रस्यार्थं जागृतं देवपत्नीदेवताकम् ।
आमिमास्ते पत्नीसंयाजेषु च विनियोगः । याः देवानाम्
इन्द्राणीनां पत्नीः पत्न्यः “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१६)
इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । एवमेव उशतीः उशत्यः । अस्मत्तो
हविः स्तुतिं वा कामयमानाः । “वश कान्ती” (अ० प०)
लटः शतरिमध्ये शः । संप्रसारणपूर्वरूपत्वे औप दीर्घः पूर्ववत् ।
ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य स्तुतिं वा लब्ध्वा नः अस्मान् अवन्तु
प्रतिहर्षयन्तु धनेन । अवतिरिह तर्पणार्थं (भ्रा० प०) किंच
नः अस्माकम् तुज्ये अर्पणजननाय । तुगिल्यपलनाम् (निघं०
२-२) वाजस्तातये अन्नसननाय अन्नसंभजननाय च प्रावन्तु
प्रकर्षणे अवन्तु रक्षन्तु । कतमास्ताः ? याः पार्थिवास्तः
पार्थिवाः (पृथिव्यां मवाः) असृक्जसः (पा० ७-१-५०)
याः अपाम् उदकानाम् व्रते कर्मणि (निघं० २-१) वर्षो-
त्सवं व्यापृता आन्तरिक्षाः । ताः सर्वा अपि देवीः देव्यः “वा
छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । सुहवा
साक्षाद्वा अस्माकम् यूयं नः अस्माभ्यम् शर्म शरणं गृहं सुखं
त्राणं वा यच्छत यच्छन्तु । पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नोऽप-
त्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवास्तो
या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः
शर्म यच्छन्तु शरणम् ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

तासामेषाऽपरा भवति ॥ ११ ॥ (४५)

अपरा पुनः किमर्थम् ? सामान्यतः पूर्वस्यासुचा विशेषतः
परस्यामुच्यन्ते । पूर्वयैव सामानार्थविनियोगा ॥ ११ ॥ (४५)

“उत प्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राय १ आय्य-
श्विनी राट् । आ रोदसी वरुणानीं वृणोतु
व्यन्तु देवीर्धे ऋतुर्जनीनाम्” ॥ ८ ॥

(ऋ० सं० ४-२-२८ अथ० सं० ७-४-११-२)

उत प्रा इति । त्रिष्टुबियम् । पुरुषैः पीतसमस्यादिभिः प्राः
त्रियः (निघं० ३-२१) उत अपि व्यन्तु कामयन्ताम् । तथा
न पिबन्तु एतदार्ज्यं “भक्षयन्तु हविः” इति सायणः । याः
देवपत्नीः देवपत्न्यः । देवाः पतयो थासां तास्तादृश्यः ।
“वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ।

१. तुगज्ये इत्यर्थे वर्णलोप आर्षः (पा० ३-१-८५) बलवते
पुत्रायेति सायणः । तन्मते अपत्याधेकाशब्दप्रकृतिगृताक्षिसार्थो-
जतेरिप् (ङ० ४-२६) तुजिर्यपर्यं तन्मतेन ॥

कतमा ? इति विविच्योच्यन्ते—इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी ।
अश्वीयी अश्वेः पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी सर्वा अपि
राट् राजमाना (बह्वाकल्यादिभिः स्वतेजसा वा देखीप्यमानाः)
जसो लुक् (पा० ७-१-३९) किं च रोदसी रुद्रस्य पत्नी
वरुणानीं वरुणस्य पत्नी आशृणोतु आमिसुख्येन स्थित्वा
आकर्षयतु । किं च सर्वा अपि एताः देवीः पत्नीसंयाजेदेव्यः
पूर्ववद्दीर्घः । यः ऋतुः कालः भोजनवेला जनीनाम् जाया-
नाम् तस्मिन्काले वीयमानमेतद्वधिः व्यन्तु भक्षयन्तु ।
आज्यं च पिबन्तु । किं चासौ ? शुक्लवस्तु पुरुषेति ॥ ८ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अपि प्रा व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्य-
माय्ययेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः,
रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानीं च वरुणस्य पत्नी
व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानां,
य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ १२ ॥ (४६)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे वै०

कां द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ १२ ॥ ४ ॥

आथर्वणे रोदसीप्रत्ययं पदं तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो
निराह—रोदसी रुद्रस्य पत्नी इति । ऋषिदिशेपार्थस्यापि
सामान्यवाचित्वं लक्षणवार्हं गदाधरोऽपि । यः ऋतुः कालो
जायानाम् इति । अत्र जायामप्यासौ प्रत्ययसमासित्युक्तः
॥ १२ ॥ ४ ॥ “प्रतिज्ञाभ्यासो निगमः” इति निगमलक्षण-
त्वात्कालार्थमेतदित्यसद्वदभिहितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्कर्ममहाकुलकैरवसुधाकरस्य विधिलेखातो लघ्वप्रति-

ष्ठस्य सम्राट्पुरस्कृतस्य कर्मकाण्डभूषणस्य नन्दलाल-

शर्मतनुजन्मनो मैथिलप० श्रीसुकुण्डशर्मणः

कृतौ यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दैवत-

काण्डे द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥

१. “इन्द्रवरुण०” (पा० ४-१-४९) इत्यादिना ङीष्वा-
गामश्च ॥

२. “वृषाकप्यश्चि०” (पा० ४-२-१६७) इति ङीष्कारादेश-
श्चाशेरिकारस्य आधादेशः ॥

३. “वाहादिभ्यश्च नित्यं छन्दसि” (पा० ४-१-४६) इति
ङीष् ॥

४. तथा च शक्तिनादे कामान्यकाण्डे शत्रु दुःखासंभ्रित-
स्त्वत्—धानकर्मणोत्वादिविशेषकवाचकं स्वर्गो—येनादिपदं केवल-
सुखस्वर्गोत्वाध्वच्छिन्नत्रास्येयं प्रयुज्यते तत्र लक्षणेवेति । वस्तु-
तस्तु—ऋतुत्वमपि कालत्वव्यापकमेवेति न किञ्चित् । समन्था-
पकत्वेन तथापि कालादेशमपि लक्षणास्त्येवेति सन्तोष्यम् ॥

अथ परिशिष्टम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

अथ—“यत्कामं कथिष्यसां देवतायामार्थपक्षमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते” इत्यत्र स्तुतिवक्ष्या देवतेति प्रकृतम् । ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः । स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन च या विशेष्यन्ते ता उपप्रदर्शयितुं विशेषतः पुनरधिकारवचनं तच्छेषानुवर्तनादाह—

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते ॥

अथेति । इमाः या वक्ष्यमाणस्ताः । आचक्षते कथयन्ति स्तुतिष्वेभ्यः । प्रसिद्धा हीयमेतासु संज्ञा अतिस्तुतय इति ॥

अपि वा संप्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्यादेव-
तायाः ॥

अथवा नैतदतिस्तवन्म् । किंतिर्हि ? संप्रत्यय एव स्यात् । संगमनः समानो वा प्रत्ययो ज्ञानम् । यावदतिशय-
म्योच्यते तावदपि सज्जतं देवतायाम् । नञ्प्रतिशयो नाम देवतायाः स्तुतिरस्ति । कुतः ? माहाभाग्यादेवतायाः । नहि तद्विभूतेरियत्तास्ति यामतिस्तुयेत । तदुक्तं “नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देयुः” इति ॥

अथ नैकसमयानुवृत्तयेऽतिस्तुतयः प्रदर्श्यन्ते—

सोऽग्निमेव प्रथममाह ॥

स इति स्तोताऽसावाचार्यः अग्निमेव अधिकृत्य प्रथम-
माह स्तुतिक्रमानुरोधात् । येनैव हि मुख्यक्रमेण स्तुतय उपदर्शितास्तैर्वातिस्तुतयोऽप्युपपन्नसितुं न्याय्याः । नञ्प्रति-
कारणे मुख्यतिक्रमो न्याय्य इति ॥

उदाहरति—

“त्वमग्ने ! द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः”

(ऋ० सं० २-५-१७-१) इति ।

अत्र—पृथिवीस्थानस्याग्नेः स्वकर्माधिकारव्यतिरेकेण, अतिश-
येन वा स्तुतिरस्तीत्याह—

यथैतस्मिन्नुक्ते ॥

इति । एतस्मिन् आग्नेयस्य सूक्ते । “त्वमग्ने”

१. द्वितीये मण्डलद्रष्टा गुप्तमद ऋषिर्वादिममिदं सूक्तमाशेषयन् ।
तथा चानुक्रमणिका—“य आक्षिरसः शौनहोवो भूत्वा भार्गवः
शौनहोऽभवत्स गुप्तमदो द्वितीयं मण्डलमपश्यदिति”ति । एतस्योपा-
ख्यानं सायणभाष्येऽत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

२. सर्वमेवेदं सूक्तं षोडशर्वमाशेषयन्ति मन्त्रः साकल्येनोदाहृतः ।
अस्य जायसे इति क्रियावाचनत्वः । “जायते द्युभिः” इति
मन्त्रान्तो भागः । द्युभिर्वागदिवसेऽभिमतभूतैर्जायसे वागार्थं मन्यन्ते-

इत्यादिके षोडशर्वे । व्याख्यातवैष मन्त्रः (नि० ६-१)
इत्येकदेश एवोपातः ॥

अथ मध्यस्थाने—

“न हि त्वदुरे निमिषश्चनेशे” इति वरुणस्य ॥

(ऋ० सं० २-७-१०)

इति । अत्र वरुणस्य अतिस्तुतिः ॥ यथा—

“अपो सुम्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राकु-
तावोनुमा गुभाय । दामेव वत्साद्विमुग्म्यहो
न हि००नेशे” ॥ १ ॥ इति ॥

हे भगवन् वरुण ! सम्राट् सम्प्रप्राजमान ! ऋतवः
ऋतवन् (सत्यवन् यशवन्वा) यदेतत् मत् अस्मात् भियसं
भयंकरम् अपः कर्म किंचित् (निघं० २-१) यथात्मनः
कायकृतम् । अहं पापम् । “कलुषं वृजिनैर्नोऽपमंहोदुरितदुष्कृ-
तम्” इत्यमरः । तद् दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सस-
काशात् दाम बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति इदिति एवं स्वमत्सतः
विमुग्मिश्च विमुञ्च । छान्दसः शपः श्लुः । ततश्च तत्प्रमुञ्च्य
सुम्यक्ष श्लु गमय । म्यक्षतिर्गतिर्कर्मा नैकः (निघं० २-
१४) नाशयेत्यर्थः । यतः त्वद्वादे त्वतो दूरेऽन्तिके वा वर्त-
मानस्त्वदन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषात्मकस्यापि काल-
स्याक्षिपद्भ्रमचलनस्यापि वा नहीशे नेष्टे । तमेव सर्वस्यापीश्वरो
भवति । अत्र “लोपस्त आत्मनेपदैव” (पा० ७-१-४१)
इति तलोपः । आरशब्दश्चात्रादित्यर्थं प्रयुक्तः “आराहू-
समीपयोः”, “असकल्ये तु चिचन” इति चामरः । अत्रादौ
सन्धिरार्षः ॥ १ ॥

अथ—एवेन्द्रस्य—॥ १ ॥

एषा—अतिस्तुतिः ॥ १ ॥

“यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत
स्युः । न त्वा वज्रिन्सुहस्रं सूर्या अनु न
जातमष्ट रोदसी” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ६-५-८-सा० सं० छ० आ० १-२-४-६)

यद् द्यावेति । पुष्टमन्मन आर्षं वृद्धी पेत्री । वैरूपे
स्तोत्रियानुरूपे । हे भगवन् इन्द्र ! यत् यदि ते तव शतं
नोत्पन्नं इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे तच्चपाग-
दिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमा सर्वतो दीप्यमानो
भवसि । यद्वा आशु शीघ्रं शुचं शोकं सनोषि ददासि शत्रुभ्य
पवमर्थः ॥

मम सखा इति मङ्गवाह । मदनसखेति हर्षणसखे-
ल्यर्थः । अथ वा ये नः सखायः रम्यः तैः सहेति ॥

अथैषाऽश्विनोः ॥ ४ ॥

अश्विनोरतिस्तुतिः ॥ ४ ॥

“सृण्वेव जर्मरी तुर्फरीतू नैतोशे वं तुर्फरी
पर्फरीका । उदन्यजेव जेर्मना मदेरु ता मे
जराय्वजरं मरायु” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-६-२)

सृण्वेवेति । भूतावास्य काश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभमश्विदेवलयम् ।
सृण्वेव सृण्णाविव अङ्कुशाविव । “अङ्कुशोऽङ्गी सृणिः स्त्रियाम्”
इत्यमरः । औङ आकारादेशः (पा० ७-१-३९) सृणिर्हि द्विविधा
भवति मत्तगजसैकत्रावस्थापिका एका । बाधयित्री अपरा ।
“सृष्टिभ्यां कित्” (उ० ४-४५) इति निप्रत्ययः । “कृदि-
कारादकिनः” (पा० ४-१-४५ ग०) इति औष् । तादृशौ
सृणौ इव जर्मरी भर्तारौ एकत्रैवावस्थापयितारौ । भर्तयङ्-
लुगन्तादौणादिक ईप्रत्ययोऽभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । तथा
तुर्फरीतू तुर्फरीतारौ शत्रूणां हन्तारौ । “तुपत्तुम् हिंसायाम्”
(तु० ५०) अस्मात्तुजन्तस्य पृथोदरादिराद्रौपसिद्धिरुच्यते ॥
एवंभूतावश्विनौ नैतोशे वं नितोशापत्ये इव । तोशतिर्वधकर्म
(निध० २-१९) नितरां तोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं
नैतोशम् । कथिद्वधकः । तौ इव (इवायेंऽत्र वर्षाब्दः एवम-
ऽपि) तुर्फरी शत्रूणां क्षिप्रगन्तारौ । “तुफ हिंसार्थः” (तु०
५०) अस्मादौणादिके रिप्रत्यये निपातनात् (पा० ६-३-
१०९) साधुः । तुः क्षिप्रार्थो निपातः । तस्य वीधेः (पा० ६-३-
१३६) तथा पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ।
“जिकला विशरणे” (भ्या० ५०) अस्मात् “पर्फरीकादयैश्च”
इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते । औङ आकारः (पा० ७-१-३९)
एवमऽपि ॥ यद्वा-स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ । “पू-
पालनपूरणयोः” (त्रया० ५०) अस्मादीकृति पूर्ववत्सर्व
निपात्यते । पूर्वतैः पूरणार्थाद्वा (भ्या० ५०) उदन्यजेव
उदके साधुदन्त्यः समुद्रस्त्रजे सामुद्रे रत्ने इव “तत्र साधुः”
(पा० ४-४-१८) इति साध्वर्थं यत् । “पव्व०” (पा०
६-१-६३) इत्यादिनोदकस्योदनादेशः । चान्द्रमसीति चेति
भाष्यम् । तन्मतं कान्तिर्युक्ताविलम्बः । एवं जेर्मना जेर्मनौ
जयस्त्रीलौ । जयतैः “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (पा० ३-२-
७५) इति मनिन् । वीर्षाभावश्छान्दसः । मदेरु बलातिशयेन
मत्तौ सुखौ वा । ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयम्
जरायु जरायुजम् । वर्णलोपश्छान्दसः । अत एव मरायु

मरणशीलं शरीरम् । अजरम् जरारहितम् मरणधर्मरहितम्
“कुरुत”-मिति शेषः ॥ १ ॥

सृण्वेवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च
हन्ता च । तथा—ऽश्विनौ चापि भर्तारौ ।
जर्मरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ ।
“नैतोशे वं तुर्फरी पर्फरीका” । नितोशस्यापत्यं
नैतोशं, नैतोशे वं तुर्फरीतू क्षिप्रहन्तारौ । “उद-
न्यजे वं जेर्मना मदेरु” उदन्यजे वेत्युदकजे इव रत्ने
सामुद्रे चान्द्रमसे इति वा जेर्मने जयमाने
(जेर्मना मदेरु) “ता मे जराय्वजरं मरायु”
एतजरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ॥

भर्ता च हन्ता चेति पुल्लिङ्गनिर्देश आर्थः । सृणिः स्त्रिया-
मेवात एव द्विविधेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन “आरक्षमप्र-
मवमस्य सृणिं सिताम्रम्” इति तु माघस्य प्रमाद एवेति
महेश्वरः । चान्द्रमसे इति चान्द्रमस्याविलम्बः । शरदम्
शरवद्दीयते खण्ड्यत इति “दो अवखण्डने” (दि० ५०)
कर्मणि कः । आर्वं लोपश्च ॥

अथ—एषा सोमस्य ॥ ५ ॥

अतिस्तुतिः ॥ ५ ॥

“तरत्समन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्समन्दी धावति” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ७-१-१५)
तरत्सेति । काश्यपस्यवत्सारस्वार्थं गायत्रं पञ्चमानसोम-
देवलयम् । यः मन्दी देवानां स्तोत्रेण हर्षकः । “मदि
स्तुत्यादौ” (भ्या० आ०) ततो षणि मन्दः स्वतः सोऽस्या-
स्तीति मन्दी । “अत इनिठनौ” (पा० ५-२-११५) इति
मत्त्वर्थे इनिर्भवति स तरत् तरति सर्वं पापम् । इकारलोप-
स्त्वार्षः । धावति गच्छति बोध्यौ गतिम् । कया ? सुतस्य
अभिपुत्रस्य अन्धसः अदनीयस्य मन्त्रपुत्रस्य (वाच
सुतस्य) सोमस्य धारा धारया । विमर्कलैक् (पा० ७-
१-३९) देवेभ्यो मन्त्रेणापितया प्रयोजकभूतया । पुनरपि
तदेवाहत्याख्यास्तदार्थमाह—

तरत्स मन्दी धावति इति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति । धावति
गच्छत्यूर्ध्वं गतिं “धारां सुतस्यान्धसः” धारयाऽ-
भिपुत्रस्य सोमस्य मन्त्रपुत्रस्य वाचा स्तुतस्य ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थं ॥

अथ—एषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

अतिस्तुतिः ॥ ६ ॥

१. वर्णविकारेण । यद्वा अस्मादौणादिकोऽङ्गीतुप्रत्ययः ॥

२. तथाचामराः “व वा यथातथैवैषं साम्ये हो ही च विषाये”
इति । “यथं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्” इति
नेदिनी च ॥

३. तथाच भवार्येऽत्र यत् (पा० ४-४-११०) उदके भव
उदन्यश्छान्दसतो जाते कान्ती इव ।

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे
सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोर-
वीति महो देवो मर्त्या आविवेश” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ३-८-१०)

चत्वारितीति । वामदेवस्यार्धे त्रैश्रुभमभ्यादिदैवस्य सूक्ते
पठितम् । अग्निर्हि यज्ञास्मेति यज्ञस्तुतिरनेन क्रियते । अस्य
यज्ञात्मकस्याभिः । चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि शृङ्गस्थानीयाश्च-
त्वारो वेदाः । यद्यप्यापस्तम्बेन “यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभि-
र्बैद्विधीयते” इत्युक्तं, तथाप्यायवैणख्येतरानपेक्षयैवैकामिसा-
ध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारिशृङ्गेत्युक्तम् ।
त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः प्रवृत्तिसाधन-
त्वात्पादा इवेति पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदय-
नीये ब्रह्मोदयं प्रवर्ग्यथ, इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तमिति सायणः ।
सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगगुह्यबृहतीपङ्क्तिष्टुब्जगालः ।
हस्तासः हस्ताः । “आज्यरेखुक्” (पा० ७-१-५०)
हस्तादिसाधनेषु सुह्याः । छन्दांसिपि देवताप्रीणनस्य सुहव-
साधनानीति हस्तव्यवहारः । त्रिधावयवः मन्त्रब्राह्मणकल्पे-
भिप्रकारे बद्धः । बन्धनमस्य तमिषाद्यत्वात् । वृषभः
फलानां वर्धिता । रोरवीति श्वं शब्दायते । सवनक्रमेण
ऋग्यजुष्सांभोक्तैः शङ्ख-याग-स्तुतिरूपैः होत्राद्युत्पादितैर्व्यनि-
मिरसौ रौति श्वम् । यद्वृहन्तमेतत् । एवं महोदेवः एव
यज्ञात्मो महानुभावो देवः मर्त्यानामिवेश मनुष्यानाविशति
यजनाय । सर्वैर्यजमानैर्मिषाद्यत्वात्प्रवेश उपचर्यते ॥ ३ ॥

वाचासा भाष्यम्—

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयो
अस्य पादा इति—सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे—
प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः—सप्त छन्दांसि ।
त्रिधा बद्धो वृषभो मन्त्र-ब्राह्मण-कल्पैः ।
वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ।
ऋग्भिर्ग्यजुर्भिः सामभिः । यदेनमृषिणः शंसन्ति,
यजुर्भिर्ग्यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति । महोदेव
इति । एष हि महान्देवो यद्यज्ञो, मर्त्यानाविवे-
शेति—एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय, तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

तस्य एतस्य यज्ञस्य उत्तरा ऋक्ष भूयसे बहुतराय
निर्वचनाय निरुच्यवचनाय । तत्त्वाव भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

“स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आद्यां रौहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुर्विद्वांसो वितेनिरे” ॥

स्वः स्वर्गं यन्तः गच्छन्तः । इणः शतरि यण् (पा०
१-४-८१) य ईजाना भवन्ति ते रोदसी आवापृथिव्यौ

“गतवन्तमि”ति शेषः । नापेक्षन्ते किन्तु—निरपेक्ष एव सर्वस्य
द्यां दिवम् आरोहन्ति । ते के ? इत्याह—ये सुर्विद्वांसः
सुखेन विश्वतयज्ञदेवतासत्त्वाः । विश्वतोधारं सर्वतोधारं
सर्वत्राप्रतिहतगतमि यज्ञं वितेनिरे विश्वारितवन्तः । सम्यक्
(याचातभ्येन) कृतवन्तो भवन्ति ॥

अथासा भाष्यम्—

स्वर्गन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमुमेव लोकं
गतवन्तमीक्षन्तमिति । आद्यां रौहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं—सर्वतोधारम् । सुर्विद्वांसो
वितेनिरे—इति ॥

अथैषा वाचः प्रवर्हितेव ॥ ८ ॥

अथ अनन्तरम् एषा ऋक् वाचः वाग्देवताया अति-
स्तुतिः । सेयं प्रवर्हिता इव भवति । अनभिर्व्यक्तिविशिष्टो
वाक्यार्थोऽस्या भवतीत्यर्थः । यथा परैः सन्निह्यते तथा गुप्ता-
भिधानं प्रवर्हन्तम् । “बल्ह परिभाषणहिंवाच्छादनेनु” (भ्वा०
आ०) ततः कः । अस्मादेव श्रुतिं प्रवर्हिता भवति या
प्रहेलिकेत्युच्यते । यापतिक्रलोक्तम्—“व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं
स्वरूपाथस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहे-
लिका” इति ॥ ८ ॥

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्यं त्रीणि निर्हिता
नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२ अथ० सं० ९-२५-२७)

चत्वारि वागिति । दीर्घतमस आर्षे त्रैष्टुभं वाग्देव-
स्यम् । वाग्देवते पशौ विनियोगः । वाक् वाचः छेत्स्यायाः ।
षष्ठा लृक् (पा० ७-१-३९) पदानि चत्वारि । परि-
मिता परिमितानि । लोके या वागिति सा चतुर्षो विभक्ते-

१. परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रो वाचः । तत्र मूल-
धारस्या परा, नाम्नी पश्यन्ती, हृदयपृष्ठरीके मध्यमा, कण्ठरूपे
वैखरी । तथा चोक्तम्—“परा बाह्यचक्रस्या पश्यन्ती नाभि-
संस्थिता । हृदिस्या मध्यमा शेषा वैखरी कण्ठदेशगा ॥” इति
मात्रिका । अस्य वाचः सावर्णेनेत्यर्थं व्याख्यातः—एकैव नादादिभ-
क्ता वाक् मूलाधारादुद्विता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन
दुर्निरूपत्वात्सेव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते (नाम्नी) योगिनिर्द्रष्टुं
शक्यत्वात् । सेव बुद्धिं गता (विषयार्था प्राप्ता) मध्यमेत्युच्यते ।
मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानात्वान्मध्यमा । अथ यदा सेव वक्ते स्थिता
तात्त्वोष्ठादिव्यापारेण शक्तिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं
चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि मनीषिणो मनसः स्वामिभः
स्वाधीनमन्त्रका ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगम्यन्तो योगिनः
परादिचक्षुरादि पदाणि विदुर्जानन्ति । तेषु त्रीणि परादीनि गुह्यानि
निहितानि हृदयान्तर्बहिस्तावत् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं
मनुष्याः सर्वे वदन्ति इति ॥

स्वर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणाः वेदविदः मनीषिणः मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः विदन्ति जानन्ति तेषां मध्ये त्रीणि पदानि गुहा गुहायाम् । सप्तम्या छक् (पा० ७-१-२९) निहिता निहितानि । “शेषेष्टदन्ति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौषः । स्थापितानि । नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते । न प्रकाशन्ति इत्यर्थः । वाचस्तुरीयं पदम् मनुष्याः अज्ञास्तज्ज्ञाश्च वदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारि ? अत्र बहवः स्वस्वमतासुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति सर्ववैदिकवाग्जालस्य सङ्ग्रहरूपा भूरादयस्त्रिसो व्याहृतयः ओंकार एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतीनामेव सारसङ्ग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्यैति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥

अन्वे चार्थो यथाभाष्यं व्याख्यायाः । तथा च भाष्यम्—

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो, गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गृहतेः । तुरीयं त्वरतेः ॥

मेधाविन इति । मनीषिण इत्यस्यार्थः । नार्थं वेदयन्ते इति नेङ्गयन्तीत्यस्य । गृहतेः संवरणार्थस्य (भा० उ०) हणुपक्षलक्षणे कप्रत्यये (पा० १-३-१३५) टाप् गुहा । अज्ञानम् । त्वरतेः संप्रमार्थस्य (भा० आ०) घृषोदरादित्वात् तुरीयम् इति भवति । तद्धि लरितमिव निर्गतं भवति त्रिभ्यश्चतुर्थमिति तदर्थः । लोके तु चतुर्णां पूरणं तुरीयम् । “चतुर-दृश्यतावाक्षरलोपश्च” (पा० ५-२-५१ वा०) इति साधुः ॥

कृतमानि तानि चत्वारि पदानि ? ॥

इति विचार्य प्रश्नः । तत्र तावत्—

ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्याप्यम् ॥

आप्यम् वेदवादिनां सूचीणां “मतम्” इति शेषः । व्याख्या-तमेतन्मन्त्रार्थं ॥

नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाक-रणाः ॥

मन्यन्ते । ते हि वाग्भोगविदः (प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञाः) तानि पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामराः वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति (अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यते) इत्येवमत्रनये मन्त्रार्थः कार्यः । दुर्गस्तु-तत्राप्रसिद्धार्थत्वादाख्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद्व्याधाकीन् वेदयन्त्यर्थानिति व्याचक्षौ । अर्थक्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम । प्राणुपक्षज्यते आख्यातपदस्येति उपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्-धेनु निपतनात् निपाता अपि तु चेत्सादयः । एष्वेव सर्वा वाक्परिमितेति अलक्षणायाः क्लृप्ताया वाचश्चतुर्थी व्याकृतत्वाद्

१. नार्थं वेदयन्ते इति भाष्यम् ॥

“वाग्वै पराव्यव्याकृतावदत्तामिन्द्रो मध्यतोऽवकस्य व्याकरोत्तस्मा-दियं व्याकृता वागुच्यते” (तै० सं० ६-४-७) इति श्रुतेः ॥

मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः ॥

अत्रापि व्यावहारिक्येव तु वेदयत्यर्थम् । तत्र याज्ञिकैः समाज्ज्ञातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो (मन्त्रविधानप्रतिपादको वेदभागो) मन्त्रः । कल्पोऽत ऊर्ध्वमित्यादिनोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । भोगविषया गामान्येलादिरूपा व्यावहारिकी । एषैव सर्वा वाक् नियमितेति याज्ञिकाः ॥

क्रचो यजुषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥

अत्रापि व्यावहारिक्येवार्थं वेदयन्ते नेतराः ॥

सर्पाणां वाक्, वयसाम्, क्षुद्रस्य सरीसृपस्य, चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके ॥

एके ऐतिहासिकाः अधिभूतविदः । अत्रापि व्यावहारिक्येवार्थं वेदयन्ते नेतराः ॥

पशुषु-तूणवेषु-सृगेष्वा-त्मनि चैत्यात्मप्र-वादाः ॥

आत्मानं प्रवदन्ति ये आचार्यास्ते आत्मप्रवादाः ॥

अथापि ब्राह्मणं भवति—

एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे—यथा—

सा वै वाक्पृष्टा चतुर्थी व्यभवदेधेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्याम् सायौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा तनयित्वावथ पशुषु । या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे दधुतस्मा-द्ब्राह्मणा उभर्यां वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

अदधुः निहितवन्तः । उभर्यां लोकिनीं वैदिकीं च । अभि-व्यक्तार्थमन्यत् ॥

अथैषाऽक्षरस्य ॥ ९ ॥

अथ पुनरेषा अक्षरस्य अतिश्रुतिः प्रवर्तितेवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥

“क्रचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुच्य किर-व्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-३-२१ अथ० सं० ९-२८-८)

क्रच इति । कीधेतमस आप्यम् । वैद्वभम् । अथा निवे-चनत्रयमभिप्रेत्या-ऽधिदैवा-ऽव्यात्मनिकल्पेन ओंकार आदित्य

आत्मा चेति । तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाश्लिषाधिवहगतमु-
च्यते—**ऋक्षः** ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंभन्धिनि **अक्षरे** प्रण-
वरूपे **ऋ**कारे अविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य
सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते—“तान्वेदानन्वतपतेभ्योऽभितते-
भ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा
समरसदेतदोऽभिति” (तै० भा० पा० ३२) इति । मानवे-
ऽपि—“अकारं वायुकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रया-
चिरदुहर्षुः स्वरितीति च” इति । **परमे** निरतिशये
(श्रेष्ठतमे) न हि प्रणवाद्धिकं किञ्चिन्मज्जातमस्ति, त्रिका-
लातीतस्य ब्राह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यन्वाय्वित्रिकालातीतं
तदप्योकार एव । “ओमिति ब्रह्मैवे” लौदक्षितेः (माण्डू०)
तथाभूते **व्योमन्** व्योमनि “सुपां सुखि०” (पा० ७-१-
३९) इति सप्तम्या लुक् । निविधमसिद्धमज्जातमोतमिति
व्योम तस्मिन् । तिष्ठतु मात्रासु—अकारौकारमकारलक्षणस्य-
शान्तासु यदवशिष्यते तदक्षरं परमं व्योम, शब्दसामान्यमभि-
व्यक्तमिति भावः । **यस्मिन्** प्रणवे विष्ये सर्वे देवाः अधि-
नियेदुः अभ्यासते । वर्तमाने सीदतेल्लुक् (पा० ३-४-६)
अयमर्थः—ऋगादिषु ये देवास्ते मन्त्रद्वारेणाक्षरे निष्पणास्तस्य
(प्रणवस्य) च शब्दकारणत्वात् । अथवा प्रथमायां मात्रायां
पृथिवी, अग्निः, ऋग्वेदः, पृथिवीलोकनिवासिनः इति, एवं
द्वितीयायां मात्रायां अन्तरिक्षं, वायुः, यजुषि, अन्तरिक्षलोक-
निवासिनो जना इति । तृतीयायां मात्रायां सौः, आदित्यः,
सामानि, ध्रुवलोकनिवासिनो जना इति । विज्ञायते हि “ऋकार
एवेदं सर्वम्” इति । **यः यद्** अक्षरम् अथवा विमृष्योपल-
क्षितं न वेद न जानाति । असौ **ऋक्षा** ऋगादिनिर्मैत्रैः
किं करिष्यति ? यस्तत्राक्षरात्मना पश्यति । **य इत्** य एव तद्
अक्षरं विदुः ज्ञानन्ति त इमे समासते अपुनरादृत्या
स्वरूपेऽवस्थानं समासनम् । इति विदुष उपदिशति । ते
हि तत्परिह्वानात्तात्त्राव्यसुपमताः प्रणवविप्रहमात्मानमेवातुप्रविश्य
समीकृताः शान्तार्विषः अनला इव तिवांतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तथाच भाष्यम्—

ऋक्षो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधि-
निष्पणाः सर्वे । यस्तन्न वेद किं स ऋक्षा करि-
ष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष
उपदिशति । कतमचदेतदक्षरमोमित्येषा वागिति

१. “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति मल्लानामवद्” इति महा-
भाष्यवचनसिद्धयाचार्य ॥

२. वेदानां प्रणवस्य च स्वातन्त्र्यनिधिभावः संबन्धः “य
ऋक्षोऽभ्यते” इत्याद्युपक्रमेण यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति
प्रतिषेधते यद्वै यजुष्यधीति प्रलेषा वागेतत्परममक्षरमि”
ल्लादिभूतेरिति साधनः ॥

३. प्रणवस्य सर्वमश्रमकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवानां निवासात् ।
सर्वदेवनिवासत्वमक्षाधिष्ठानत्वाद्वा ब्राह्मणि सर्वदेवानां निवासादिति
साधनः ॥

शाकपूणि—“ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते
नानादेवतेषु च मन्त्रेष्वेतद्भवा एतदक्षरं यत्सर्वा
त्रयीं विद्यां प्रति प्रती”ति च ब्राह्मणम् ॥

धीयन्ते निधीयन्ति देवा मन्त्रेषु, मन्त्रा वर्णेषु, ते च
ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंभन्धिनि **अक्षरे** प्रणवे । एवं नाना०-
द्वयै निश्चयैर्नैतदेवाक्षरं नानादेवतेषु मन्त्रेषु च धीयतेऽज्ञभावेन
“क्षरखनोक्तं पूर्वम्” इत्युक्तैः । तस्मात् एतदक्षरं सर्वा
त्रयीं विद्यां प्रतिप्रति अत्र “निखवीप्सवोः” (पा० ८-१-
४) इति पदद्वित्र्यं वीप्सायां, साकल्येन च क्रियासंबन्धो वीप्सा
भवतीति सर्वास्त्वयस्या अभिसंबन्ध इत्यर्थः ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरपर्मवति ।
यदेनमर्चन्ति प्रत्युचः सर्वाणि भूतानि । तस्य
यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति । रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिष्पणा इत्यधिदैवतम् ॥

अत्र आदि००वति । एतन्मते ऋक् अर्चनीय
आदित्यः । कुतः ? यदे००तानि । यस्मादेतेरेनमादित्यं
सर्वाणि भूतानि प्रत्युचः ऋक्प्रतिनिधेनार्चन्ति पूज-
यन्ति । अथवा ऋक् इत्युपादिमयमादित्यमण्डलमभिप्रेतम्
“ऋमिभः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं
तपति तत्र ता ऋच” इत्यादिश्रुतेः (तै० ना० ७०) तस्य
सम्बन्धिनि **अक्षरे** अविनाशिनि **परमे** निरतिशये **व्योमन्**
व्यवने सर्वस्य रक्षके ब्राह्मणि । तदाह—तस्य—यदन्यन्म-
न्त्रेभ्यः मण्डलगतेभ्योऽवयवेभ्यस्तत् परमम् अक्षरम्
व्यवन्म् तत्र सर्वमोतमिति । “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो हस्यते” इति (तै० आ० १०-१-१३) श्रुत्युक्त्यरूपे
यस्मिन्सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयोऽधिनिषेदुर्नृथासते । तदे-
तदाह—रश्मयोऽ०००वति । यस्तत् मण्डलमक्षरात्मना न
वेद स ऋक्षा आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति ? नासौ
यथावदादित्यं वेदेत्यर्थः । य इत्तद्विदुषि । व्याख्यातमधि-
यक्षके ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम्—शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेने-
नार्चन्ति प्रत्युचः सर्वाणीन्द्रियाणि, तस्य यदधि-
नाशिधर्मं तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा
उच्यन्ते यान्यस्मिन्नधिनिष्पणानीत्यात्मप्रवादाः
॥ ११ ॥

एतेन शरीरेण सर्वाणीन्द्रियाणि ऋक्षोऽर्चनीयाजी-

१. अत्र प्रतेः कर्मप्रवर्तनीयत्वम् “प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयोः”
(पा० १-४-९२) इति । तद्योगे च पञ्चमी (पा० २-३-१२)
तथाच यदर्चन्ति सा ऋक् । यवा वाचमिति सा ऋक् । यं वाचमिति
सा ऋक् । “ऋक् स्तुती” (उ० प०) क्तिप् । अत्र विकरणव्य-
त्यय आर्थः ॥

वारमनः प्रति उद्दिश्य तदीयं सुखमनुभूया मनसा समभ्युद्यच्छमानि अर्चन्ति पूजयन्ति विषयसुखं तेभ्यः प्रयच्छन्ति । तथाच ऋचन्ति अर्चन्त्यनेनेति ऋक् “ऋचं सुतो” (तु० प०) करणे क्तिप् । अर्चन्तीत्यर्थनिर्वचनं विकरणव्यत्ययो वा । एतेनेति “अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः” (पा० २-४-३४ वा०) इतीदम एवादेशः । तस्य तत्संबन्धि (सह-योनि) यदविनाशिधर्मं चेतनासतत्वमात्रविज्ञानं तत् परमम् अक्षरम् अविनाशि भवति तस्मिन् अक्षरे परस्मै निरतिशये व्योमनि व्यवने विशेषेण रक्षके शरीरादेरात्मनश्च । यस्मिन् अन्तरात्मनि (जीवे) देवाः गमनवन्तो व्यवहरन्तो वा विषयेषु द्योतन्तो वा इन्द्रियसंज्ञकाः विश्वे सर्वेऽपि अधिनिधेयः आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तम् अन्तरात्मानं न वेद न विजानाति किम् असौ ऋचा आत्मानं साधनेन शरीरेण किंकरिष्यति ? न तस्य जीवितेनार्थ इत्यर्थः । य इत्तद्दिदुरिति व्याख्यातम् ( ) ४ ॥

अथाक्षरपदं निवेदिकम्—

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वा चाक् क्षयो भवति । वाचोऽक्ष इति वा ॥

अक्षरं कस्मात् ? तद्धि न क्षरति नान्यथाभावमापद्यते । अथ वा न क्षीयते न कदाचिदप्यनुपलब्धो विनश्यति । अथवा चाक्क्षयो भवति नादो हि वर्णलक्षणाया वाचोविनाशः । अथ वा वाचोऽक्षः इति । अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनादि धारयति । तथाच इदमुपमार्थं नामकरणः । अथाक्षरपदेन खरा अभिहिताः । प्राधान्यात् “अक्षरं न क्षरं विधात् अक्षो-तेवासोऽक्षरम्” इति तु महाभाष्यकारः ॥

अथाक्षचार्दं निवेदिकम्—

अक्षो यानस्याज्जनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति ॥

अक्षः कस्मात् ? उच्यते—यानस्य रथस्य । स तावत् अज्जनात् समज्जनात् निलमसौ संप्रत्यते तैलादिना । तत्प्रकृतीतरत् खराक्यमक्षरम् । वर्तमानसामान्यात् । खर-चिह्नानि व्यञ्जनानि वर्तन्ते । इति—करणः परिसमाप्त्यर्थः । उपप्रदर्शनाथं वान्तस्य । यद्वा इतीत्युत्तरवाक्यान्वयि, यथा—

(इति) अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतः ॥

इतीत्यमेवं मन्त्रार्थचिन्ताऽभ्यूहः मन्त्रार्थचिन्तानां-विन्यमानमन्त्रार्थानामभ्यूहः समूहः अभ्यूहः सर्वतोभावेन वितर्कितो मया, शक्यत एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । कुत एतत् ? अपि श्रुतितोऽपि तर्कतः । कविश्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमविशेषेभ्यश्चोपनिषद्भिर्वाचनसामर्थ्येभ्यो वाक्या-

१. “आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेणन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमुपपद्यते” इति हि न्यायपरिचितस्य मनसा प्रेरितानिन्द्रियाणि विषयेषु प्रसज्य तत्तुल्यमात्मनि प्रयच्छति तदेवाचिन्तितुच्यते ॥

२. तथा चोक्तम् (म० गी०) “आत्मेव ज्ञातमनो बन्धुरात्मेव रिपुरात्मनः” इत्यादि ॥

र्थसामर्थ्यात् । तस्योपरि पर्यायास्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणा न्याय इति तर्कतोऽपि । तथा चायं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहलक्षण आगमो” निरुक्तवाक्यस्य ॥

यथार्थमभ्यूहस्तथापि—

न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । प्रकरणश्च एव तु निर्वक्तव्याः । नह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनु-वेरतपसो वा । पारोवर्धयितुं खलु वेदितुं भूयो-विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् ॥

कुतः ? पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् । तदाह—प्रकरणश्च एव त्विति । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां याज्ञं देवत-मथ्याम-मितिहासासुप्रवेश इति । किंकारणम् ? नह्येषु मन्त्रेषु प्रत्यक्षम् अर्थदर्शनम् अस्ति किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? अनुषेः अतपसो वा इति । तस्ये-दानीमपि स्यात् ऋषिस्तपसो वा, निर्वेदमकल्पमस्य यथावदर्थ मन्त्राणां पश्यतस्तस्य प्रतिबन्धकाभावात् । येऽन्ये पुनरोपदे-शिकास्तानिचिह्नोच्यते—पारो००स्तात् इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्धेण परोवरभावेन मन्त्रार्थोऽप्रतिपद्यते ते पारोवर्धविदः तेषु यः कश्चिद्भूयोविद्यो बहुश्रुतो भवति स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्याव-स्थानभावेन विषयभूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति । तमबहुश्रुतो नाल्मुक्तेक्षितुमिति—सुक्तं यत्तत्प-रिज्ञानयोगे भूयोविद्यः प्रशस्य इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम् (नि० १-५-२) इह तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः परमागमविशुद्धये प्रसूतिः—

मनुष्या वा ऋषिपूत्कामस्तु देवानमुबन्को न ऋषिर्भविष्यतीति ? तेभ्य एतं तर्कमर्थं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् तस्माद्यदेव किंचानु-चानोऽभ्यूहत्वाय तद्वचति ॥ १२ ॥

मनु००मुबन् इति । पूर्वमपि हि “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुरिति” (नि० १-६-५) त्युक्तम् इह तु मन्त्रार्थो-भ्युपदर्शनार्थमिति विशिष्यते “मनुष्या वा००भ्यतीति” “एव-मादिपुराकल्पयोऽर्थविदः शास्त्रावतारस्तुते । तेभ्य एतं तर्कं निरुक्तवाक्यमेव ऋषिं प्रायच्छन् ते देवाः । किलक्षणम् । मन्त्रार्थो००भ्यूहम् मन्त्रार्थचिन्तानां विन्यमानमन्त्रार्थो-नामभ्यूहं समूहं तदात्मकं यद्वर्णवता तेन शास्त्रेनान्येन वा शाकपूण्यादिना, विज्ञातमन्त्रार्थदेवतासतत्वानामभ्यूहम् सर्वतो-भावेन वितर्कितम् । समस्तार्थसमूहमपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थो-व्यक्तयन्तेभ्यूहितुमिति देवास्तान्मनुष्यानेतं प्रायच्छन्ति संपु-टितो वाक्यार्थः । यस्मादेतदेवं तस्मात् अस्मिन्सुक्ते निरुक्त-शास्त्रे यः अनुचानः विद्वान् यदेव किंच किञ्चित् अभ्यूहति आर्थं तद्वचति तथैवं तदर्थयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

नैतत्त्वमनौषिकोच्यते, मन्त्रार्थोऽन्येतस्मिन्विषये बृहत्स-तिना दृष्टो ब्रह्मा वा स्वयं प्राह । तथथा—

१. उपदेशेनैव प्राप्तमन्त्रार्थः साक्षात्कृतधर्मेभ्यः सकाशात् ॥

“हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाङ्मनाः संय-
जन्ते सखायः । अत्राहं त्वं विजहुर्वेद्याभिरोह
ब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे” ॥३॥ (ऋ० सं० ८-२-२४)

हृदेति । आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरायं ऋतुभम् । अनेन
सूक्तेन ऋषिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवानतस्तद्देव-
त्यमिदम् । सखायः समानख्याना ऋषिजः । ते हि प्रयोगे-
ऽभियुक्तत्वादतितरो विद्वांसः । ते च ब्राह्मणाः अधिगतम-
नार्थतत्त्वाः किमत्र तत्त्वं किंवातत्त्वमिति प्रवचनेन विचारयन्तः ।
हृदा बुद्धिमता हृदयेन (हृदयेन बुद्ध्या) तष्टेषु सूक्ष्मतामा-
पादितेषु अचिन्त्याध्यात्माविषु विद्वद्भिः । मनसो जवेषु
मनसां प्रवचेषु (ये मनसामपि प्रजनाः प्रगमा दूरे वर्तमाना
न साक्षाद्बुध्यन्ते तेष्प्येषु) खगौर्देवताविषु यत् यथा
संयजन्ते परस्परं संपृजयन्ति । अत्र अस्मिन्ब्राह्मणसङ्घे
मन्त्रार्थव्याख्याने वा त्वम् एकमविद्वांसम् । अह इति विनि-
श्चये, निनिश्चये वेद्याभिः वेदितव्यभिः प्रवृत्तिभिर्विद्याभिर्वा
विजहुः विशेषेण परित्यजन्ति । अथ ये पुनः ओहब्रह्माणः
इदं निरुक्तान्मनूहं ब्रह्म (उच्छतेऽत्र ब्रह्म वेदार्थः) आह्वात-
मूत्रब्रह्म येषां न ओहब्रह्माणः । यद्वा ओहमुद्यमानं ब्रह्मविद्या
श्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्तास्ते त्वे एके विद्वांसः
सावदार्थसंकटेष्वप्रतिषेध्यमाना अतिक्रम्याऽविद्वांसं वि विशेषतः
सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमानांश्वरन्ति । यद्वा-विचरन्ति यथाकामं
वेद्याधेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उ प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्वाङ्मनाः संयजन्ते
समानख्याना ऋत्विजोऽत्राहं त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वे-
दितव्याभिः प्रवृत्तिभि-रोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण,
ऊह एषां ब्रह्मेति वा ॥

ओहम् ऊहम् इत्यनर्थान्तरतयाऽत्र भाष्यकारेण व्याख्या-
तम् । तत्रापि “उहिरु अर्धने” (भा० प०) इत्यस्मादन्ये
“ऊह वितर्के” (भा० आ०) इत्यस्मात्कर्मणि घञ् (पा०

१. पतन्मन्त्रवितेन । तथा चैतत्सुक्तमुपक्रम्योक्तं बृहदेवताभा-
म्—“यज्योतिः परमं ब्रह्म यथोपात्समुपाश्रुते । तज्ज्ञानमभि-
वृष्टाव सूक्तेनाहं बृहस्पतिः ॥” इति ॥

२. यजिरज सप्तवीकरणवाची तेन सङ्गच्छन्ते इत्यर्थं सायण-
भाह ॥

३. प्रकृष्टाभिर्वृत्तिभिर्मनस इत्यर्थः । तथा चोक्तं दुर्गेण—(पत-
न्नाभ्यमुपाश्रयाय) न हि तार्सा मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति । यास्तु प्रति-
भाष्यवत्तामपि मनोवृत्त्या न प्रवर्तते । अतस्ता वेदितव्या एव भव-
न्त्यविद्वद्भिः इति ॥

इति श्रीमत्करमहान्वयविशुद्धस्य मिथिलाभिनन-नन्दलालशर्मतनुजन्मनो मिथिलेशलक्ष्मप्रतिष्ठस्य कर्मकाण्डभूषणस्य
श्रीमन्मुकुन्दशर्मणः कृतौ श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रविवृतौ त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १३ ॥ १ ॥

(अतिश्रुतिप्रकरणं समाप्तम् ॥)

३-३-१९) ब्रह्मेतिवेति । अत्र ब्रह्मशब्देन वेदार्थमभिप्र-
नूह एषामिति पुंलिङ्गेन दर्शयति ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्गाहितार्थानोवेदित्य मन्त्रार्थवि-
न्ताभ्युहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्रं ब्रह्मैव
वेद इत्यर्थः ॥

इदानीमुपसंहरति—

सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः ॥

सेयं एतन्निरुक्तशास्त्रविज्ञानप्रभवा विद्या वेदार्थविज्ञानल-
क्षणा श्रुतिमतिबुद्धिश्चानुसन्ध्यायते नैरुक्ते ।

तस्यास्तपसा पारमीक्षितव्यम् ॥

“गन्तुमि” ति शेषः । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेनेत्यर्थः ।
अयं भावः—यस्माद्देवो विधि-निषेध-प्रतिप्रसव-नियम-परि-
संख्या-पुनर्वचन-पराधीनदण्डनः । अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्र-
माणग्राहिणो विदुषेऽपि परमभ्रान्तिहेतवः । तस्मादेववाक्यानां
परमबुद्धिज्ञानवेदनीयत्वादिमां विद्यामन्तरेण सम्यगर्थान्वगमो न
भवति । अतोऽस्या सखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्तायाः अन्तरेण
तपः पारगमनं नास्तीत्यमभ्युपायस्तस्या पारगमन इति ॥

तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् ॥

तदिदं निरुक्तशास्त्रं आयुरिच्छता अतपस्विना सर्व-
थापि न निर्वक्तव्यम् अतपस्वी ह्यागमवानपि मलिनान्तःक-
रणलक्ष्यं लक्ष्णानिवर्तुम् । ततो ह्यस्यायुरिच्छते ॥

तपस्विनापि च निर्मुक्ता—

तस्माच्छन्दःसु श्रेया उपेक्षितव्याः ॥

तस्मात् छन्दःसु शास्त्रान्तरेषु । निगमोदाहरणानामाका-
ङ्क्षितलनिराकाङ्क्षायै श्रेयाः वाक्यश्रेयाः पादार्थवदिलक्षणा
उपेक्षितव्याः । उपगम्य वेदादक्षयौघ इक्षितव्या आलोचि-
तव्या इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञाने फलमाह—

अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्या-
स्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां० त्रयो-
दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १३ ॥ १ ॥

अथ तपस्वी नैकतः आगमो गुरुत्वादेव य आगच्छति
सम्यक् श्रद्धोपासनादितः स सर्वोऽपि निगमब्यूहः प्रत्येकं यां
यां देवतां तत्तन्मन्त्रप्रतिपाठां निराह विमर्षीति तस्या-
स्तस्याः तान्त्राव्यं सतत्त्वानां सायुज्यं अनुभवति कायव्य-
पगम इत्यर्थः । अत्र क्रियापदद्विरुक्तिर्ग्रन्थसमाप्तिसूचिका ॥ १३ ॥

१. अत्र दुर्गा—श्रुतिमतीलाक्षणमैवेका विद्या बुद्धिं वर्धति ।
ज्यायसी सर्वोऽप्येति विद्याभ्येष्टे घटानेव तर्क इत्यादि ॥

२. तेन हि शास्त्रस्य निर्गम—(सम-) त्वं तिष्ठति ॥

अथ

निरुक्तस्थितमन्त्राणां मातृकाक्रमयोगतः ।

नामात्र दृश्यते येन बोध आद्य भवेदिति ॥ १ ॥

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
अ		अनुष्टुपा	२४४	अवततघन्वा	१५३	अहह कृष्ण	९६
अकोनव	३०७	अनूपे गो	२१७	अवसृथ निचु	२४९	अहस्तमि	२६९
अक्षण्वन्तः	२७	अन्यमृषु	४८५	अवसाय प	४४	अहिरिव	४१६
अगोष्टस्य	४७४	अन्येन म	२१६	अवसाया	४४	आ	
अग्नये समि	४१	अन्विदनु	४८२	अविशेषेण	१११	आखण्डल	१२५
अग्निं नरो	२३३	अपागृह्णन्	५००	अवीरामिव	३३२	आगध्रिता	२४३
अग्निः पवित्रं	२२९	अपासुपस्थे	३८३	अम्रदन्त	२४६	आग्ने याहि	२९८
अग्निः पूर्वे	३७०	अपोषा व	४९२	अक्षतुरिन्द्र	३९	आ घा ता	१९३
अग्निमीळे	३६९	अपो सुम्यक्ष	५२३	अंशुं दुहन्ति	७१	आष्टुणे	२३२
अग्निरिव	१४	अप्ते परेहि	२९५	अक्ष पिन	४३९	आचष्ट आ	२८५
" "	४७	अप्सो नाम	२४०	अइमास्त्र म	४४०	आजहन्ति	४१९
अग्निर्नये	१३६	अब्जासुकथै	४६२	अइयाम वाज	२४३	आजासः पू	२७३
अग्निः सुतु	१८६	अग्नि कन्द	३५६	अश्रवं हि	२९०	आजहन्ति	२३०
अग्नेरुवः	३०९	अग्नि ला पूर्व	४५७	अश्वसुर्गव्यू	३३३	आजुहान ईश्वो	३९७
अग्निं होतारं	२८९	अग्निन इ	४९३	अश्वो वोळ्हा	४०८	आ तू विश्व	१९१
अग्नादग्नात्	१११	अग्नि प्रवन्त	३७०	अश्वं न ला	५४	आ ते कारो	१०६
अग्निरसो नः	४७५	अग्नीकेचिदु	१४७	असंख्याता	३९	आत्मा यक्षमस	१३६
अजोहवी	२५२	अग्नीदमे	१२३	असश्चन्ती	२१३	आ ला रयं	२१९
अजन्ति ला	४०३	अग्निर्ऑ	२२६	असाम्योजो	३२१	आ ला रम्भ	१५३
अतिक्राम	२९४	अग्नातर इव	११२	असिन्वती	२७५	आ ला विश्व	३२१
अतितस्थौ	५१२	अग्नातेव	११२	असुनीते	४५८	आ दधिका	४५४
अतिष्ठन्ती	९०	अमन्दार	४१३	असृतीं सृते	३००	आदाय इयेनो	४६४
अत्राह गोर	७४-१९८	अमिनः स	३०४	अस्ति हि वः	३९७	आदित्या दा	८५
अयानः	१९४	अग्नी य अक्ष	१५०	असम्भयम	३०५	आ दाम्याह	३५४
अथावय	२६	अग्नीवहा	४४२	असा इदु प्रभ	३१२	आ नो यज्ञं	४०१
अर्द्धह	४३७	अग्नीषां चितं	४२६	असे आरा	२८४	आपान्तम	३३६
अदितेर्दक्षो	४७८	अमेनांश्चि	१५४	असे ते वन्तु	२८३	आपिले नः	१४७
अदितिर्द्यौ	४१-१९५	अम्यकृ सा	३०१	असे शुभ्र	२२७	आपो हि धा	४२३
अदीदिन्द्र	३०३	अयमु ते	३०	असे धन	२८४	आसमेभिः	२१२
अदीन्द्र पिब	३५५	अयं यो होता	३३५	असे प्रय	२८३	आ रात्रि पा	४२७
अद्याचिनु	१२४	अयं वेनः	४५७	असे यातं	२८३	आ रुद्रासः	४७३
अयामुरीय	३४४	अयं स पिङ्गे	७८	असे समाने	२८३	आरोहथो	११३
अथां स वीरैः	३४४	अथा ते	१५५	अस्य वाम	२०४	आष्टिषेणो	८२
अध्यापिता	६९	अरन्थान्य	४२५	अस्या ऊ तु ण	२०२	आ व ऋज	३१५
अग्निगव	२३५	अरायि काण्	३८९	अहं च त्वं	१६	आवस्यं सा	२३८
अनर्वाणम्	३२०	अरुणो मा	२५१	अहं रुद्रेभिः	३४३	आवासुप	४२०
अनर्धराति	३२०	अलातुणो	२७०				

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
आविद्युन्मद्भि	४७२	उ		ऋधगया	२०१	कृष्ण नियानं	३८०
आविश्वः	२५०	उग्रो यः शम्भा	२५९	ऋषीणां पुत्रो	३९२	केवलाघो	३४७
आविष्टो	४०२	उत भा व्य	५२२	ऋष्या त इन्द्र	३५४	केदयभि	५०९
आश्रुत्कर्ण	३५५	उत लः पश्यन्	४८	ए		को नु मर्या	१५९
आसलागासः	४३२	उत लं स	२७५	एक एव	३९	कीडन्तो	४१
आसीन ऊर्ध्व	२८०	उत द्विवर्हा	३०७	एकं पादं	५१२	क्षिप्रा जूर्णिनं	२७७
आसुष्ययन्ती	३९९	उत नोऽहिर्वृष्या	५१३	एकया प्र	२३३	क्षेत्रस्य पतिना	४४०
		उत पय्या	२२५	एकः सुपर्णः	४६२	क्षेत्रस्य पते	४४१
इति वा इति मे	३४३	उत खैनं	१९६	एतदस्या	४९३	ग	
इदसु	१७	उत स्य वा	१०५	एतद्वै	४१	गभस्तिपूतः	२२८
इदर्विष्णु	५०६	उतादः प	७३	एता उल्हा	४९७	गभस्तिपूतो	२२८
इदं श्रेष्ठं	९४	उतासि मै	२४०	एता विश्वा	२६१	गातुं कृण्व	१९९
इन्द्र आशा	२६८	उतो समस्मि	२५७	एषमानद्विद	३१७	गायन्ति ला	२२४
इन्द्रं न ला	४६	उदीरता	४७५	एनाकूपे	२३६	गोभिः श्रीणीत	७०
इन्द्रं मित्रं	३७१	उदुक्कयोति-	४७०	एना पत्या	१५६	गोभिः सचदो	७२
इन्द्रमिदृशा	३४०	उदु लं जात	३७५-५०४	एना वो अ	१५६	गोभिः सचददा	७२
इन्द्रस्य नु	३४१	उदुह रक्षः	२७०	एमीदेवां	१९८	गौरनीमे	४८९
" "	३४४	उप प्रवद	४११	एमेनं सज	३०	गौरीर्मिमाय	४८८
इन्द्राणीमा	४८७	उप प्रागात्	३१७	एष देवो	३२८	मास्ला कृन्त	१५४
इन्द्राय गाव	२८७	उप श्रेत	३४२	ओ		ख	
इन्द्राय साम	३४०	उपश्वासय	४१५	ओमासधर्षणी	५१७	चतुरश्रित	१३७
इन्द्रासोमा	२९२	उप ह्वये	४९०	ओषधे त्रा०	३९	चत्वारि वाक्	५२६
इन्द्रे कामा	३४१	उपावसज	४०३	क		चत्वारि शृङ्गा	५२६
इन्द्रेणैते	३४०	उपो अद	१७९	कणा अभि	३४२	चित्रं देवा	५०४
इन्द्रेण यु	२१५	उपोपमे	१४८	कतारा पू	१५७	चिदति मनासि	२२६
इन्द्रेण सं	१७२	उरु प्रथ	३८	कदा मर्त	२४८	चोष्क्यमाण	३१७
इन्द्रो असा	१०३	उरुष्याणो	२५८	कनिददद्	४०९	ज	
इन्द्रो दिव	३४०	उपस्तवि	४९७	कनीयकेव	१७५	जसदभिभिराहुतः	३८२
इन्द्रो यावृता	३३०	उसाः पितेव	३०२	कल्याणीर्जाया	३५४	जराबोध	४३६
इन्द्रो विश्वान्	३२३	उसा इव	२२३	कायमानो	१७४	जातवेदसे	३७३
इन्धान	१९८	ऊ		कारुरहं	२७९	जारभामर्ग	१३७
इमं तं पदय	४२१	ऊर्ध्व इव	२८४	किं ते कृण्वन्ति	२७९	जारुषं ह	३०९
इमा गिर	४१५	ऊर्ध्वो यस्या	२९५	किमिच्छन्ती	३३३	जीवाशो अ	३२४
इमामनु	२९६	ऊ		किमिते विष्णो	४७९	जुष्टं निवे	२९९
इमा रुदाय	४३४	ऊ		कुत्साय म	२३०	जुष्टो दम्	१६५
इमे विदि	२६८	ऊर्चां लः	२४	कुविर्भं स	१९९	जुष्टुरे विन्ति	१८९
इमे युता	१८४	ऊचो अक्ष	५२७	कुह खिद्योषा	१७८	ज्मया अत्र	५२०
इयं शुष्मे	९९	ऊच्छन्तीव	२८	कुह मर्हं	३३४	त	
इषिरेण ते	१६७	ऊर्जवी वज्री	२३७	कृतं न स्वमी	४८४	तच्छंयोरा	१९५
इहेन्द्राणी	४१७	ऊजुनीती	२१६	कृत्तिं वसा	२५६	तच्छायामि	५८
इहेह जा	४९६	ऊज्रा वाजं	२४३	कृत्तिं वसा	२५६	तत्सूर्यस्य	१७१
		ऊतस्य हि	३०४	कृण्वन् पात्रः	२९३	तद्दय वाचः	११६
ईर्षान्तासः	१७२	ऊतस्य हि शु	४५९	कृण्वन्तु	३२४	तदुग्र	१७
ईशो हि वस	२८२	ऊदरेण	२७४				

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
तद्यदेनो	८३	त्वया मन्यो	४५३	द्वादशारं	२०८	पदं देवस्य	१८९
तद्वायं	२१२	त्वया वयं	१२६	द्विता च सत्ता	२२०	परं मुखो	४६९
तन्मुखजेव	१३३	त्वष्टा दुहि	५०१	ध्व		पराक्षारः	३३०
तन्नपात्	३९५	त्वष्टा सुद	२९७	धन्वना गा	४१७	परिघ्नस	२७८
तन्न स्तुरीय	३९४	लामिन्द्रामति	१९१	धाता ददातु	४७०	परिपथं	१०८
तं प्रज्ञया	१४०	लेषमित्या	४६९	धूमकेतुः	२७६	परेषिवांसं	४४४
तम आसी	३४४			धेनुं न इषं	३२८	परो निरुक्त्या	४६
तं मरुतः	२२५	दक्षस्य वा	४७७	नक्षत्रां	२७२	पर्याया इव	२९
तमिद्वर्षे	३०	द्वनो विश्व	३३२	न जामये	११५	पवित्रवन्तः	५१३
तमूर्धरं	१५२	दशावनि	११९	नदस्य मा	२१७	पशदक्ष	२१२
तमृषु समाना	४३३	वासपत्नी	९१	न नूतमस्ति	१९	पश्यन्तो वा	१५०
तं मेदस्त	३०३	दिवि स्तुष्टो	४७७	न पापासो	३२२	पश्यन् हि	२२३
तरत्समन्दी	५२५	दिवो वराह	२२३	न भन्तामन्यके	२५८	पाकस्थामा	२४४
तव प्रयाजा	४०७	दीर्घप्रय	२१४	न मृष्ट्युरासी	३४४	पात्रेव मि	१४९
तं वधराथा	४४४	दीर्घायुर	२०३	नमो महस्य	१४८	पारं नो अस्य	३१३
तस्मिन्त्साकं	२०९	दुर्मदासो	१४	न यस्य थावा	२१७	पार्थतः श्रो	१६१
तस्मादेते	२७	दुर्मित्रासः	२८१	नराशंसस्य	१९६	पावका नः	४८१
तस्याः समुद्रा	४८९	दुर्वर्तुर्भीमो	१८३	न वा अयुं	८७	पावीरवी	५१२
तौधध्वर	२५५	दूत ईशसे	३०८	न विजाना	३४६	पितुं नु स्तोत्रं	४२९
ता वां वास्तु	७५	दूतो देवाना	२११	नवेन पूर्व	१८२	पीयति लो	१४९
तिराध्वद	१४९	दूतो निरुक्त	४५	नवनो भवति	४६८	पुनरेहि	४४३-५०९
तिरोधन्वा	२२५	दूरे चित्स	१२७	न हि प्रभा	१०९	पुनः सम	१७२
तिर्यग्विल	५१६	देव सवित	३८७	नाहमिन्द्राणि	४०७	पुनानो वा	३२६
तुजे तुधे	३१०	देवस्त्वष्टा	४५६	नाभ्रात्रीसु	११४	पुरुषा दा	२२९
तुभ्यं श्रोत	२३५	देवस्य व	२८५	नियद्	२४६	पुरुषियो	२१५
तुविक्षन्ते	३३४	देवा अग्नि	३९०	निराविध्य	३३५	पुरोळा अग्ने	३०३
तूर्णासं न	२४८	देवानाम्प	५२१	निष्कृष्वाना	४९८	पुड्कामो	२७५
तृतीयो अ	४४६	देवानां पाथ	२८५	निष्कृष्वाना	२९	पुड्कामो	३५६
ते आचरन्ती	४२९	देवानां भद्रा	५१७	नीचीनवारं	४३२	पूषा खेत	२६०
ते बाक्षीम	१८०	देवानां माने	९७	नू च पुरा च	१८४	पृथक् प्रायनं	२३२
ते सोमादो	१६४	देवानो	१८७	नूनं सा ते	२०	पृथुञ्जया	४६१
तोदस्येव	२२९	देवीऊर्जा	४३०	नेदीय इत्	२६६	प्रजापते	२३१
त्यधिति	२७१	देवीजोही	४३०	नेन्द्र देव	१४	प्रतते अथ	४६०
त्यमु पु वा	४५२	देवी बाचं	४८२	नेन्द्राहते	३४०	प्रतद्वोचेय	४५७
त्रयः केशिन	५०९	देवैभ्यश्च	१६	नेमे देवा	१४९	प्रति खं चार	१८९
त्रितः कूपे	३३४	देवैभ्यो वन-	४०	नो परसा	११३	प्रत्यमे ह	५०८
त्रिः स मा	१५५	देवोदेवाच्या	२८९	न्यकन्दयुष	४२०	प्र नूनं जात	३७३
त्वमग्ने धुभिः १२३-२६७-५२३	३३४	देवा होतारा	४००	न्याविष्यदिली	३१२	प्र नूनं महिल	३७६
त्वमग्ने स	१५५	देव्या होतारा	४२८	प		प्रपर्वतानां	१९८
त्वमिन्द्र म	१५५	यज्ञा नः शुषिवी	१९४	पशतैवः	२०७	प्रमदिने	१९८
त्वमिन्द्र बरा	३४१	धोमं पिता	३८७	पक्षारे	२४९	प्रमाज्ञान्मे	४०६
		द्वविणोदा इ	३९०	पत्नीवन्तः	५०५		
		द्वविणोदाः पिब	२०८	पथसंयः			
		द्वादशप्र					

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
वीरुधः पार	२७२	सकुमिव	१६९	सविता यन्त्रैः	४५४	सोमानं ख	२९१
वीहि श्वर	१९०	सचखा नः	१५६	सचाद्धद	१९२	सोर्देवान	११७
शुकश्चित्	२५३	स चित्रेण	३०७	सस तो बोध	१८०	स्कन्धासीव	२१०
वृक्षस्य सु	१५	स तुर्वणिः	२९९	ससं न प	२१९	सवेवज्यू	३१९
वृक्षे वृक्षे	७२	स तृताव	२००	सस्तिनमविन्द	२०९	सुपेय्यं पु	४७७
वृषाकपायी	४९९	स तौरयाण	२४४	सिनीवालि	४८४	स्तुगन्ति बर्हि	२९८
वृषासिन्ध	३०८	सशश्विधः	४५३	सिषकिपू	२८१	सोमेन हि	३८४
वैश्वानरस्य	३७५	सयो जातो	४०६	सुकिञ्चुर्क	४८८	स्थाणुरयं	४७
वैश्वानरो	३७८	स नः सिषः	१५६	सुखं रथं	३५६	स्थूरं राधः	३१८
		स नस्तिपा	३०८	सुगावो दे	५२०	स्योना पृथिवि	४२६
शकटः शाकिनी	२७९	सनेम वाज	२४२	सुगुरस	२५०	सधिते मैनं	३९
शतपथि	२२८	स पतत्रौ	२१८	सुक्ष्मा	३४४	सयन्तो	५९६
शतं मेघान्	२४३	सस ऋषयः	११६	सुदेवो अस्ति	२६३	ससुर्जारः	१३८
शतं सेना	४०	सस च वै	२०९	सुदेवो अथ	३४६	सस्तिरिदि	४९२
शन्नो भवन्तु	५२१	सस मर्यादा	३२५	सुवर्णं वस्ते	४१८	सादिष्ठया	४६५
सर्गोभिर्न	२२४	सस युञ्ज	२०५	सुप्रायणा	१८६		
संसावाध	१८१	सस शता	२०९	सुपास्त्रा	१७७	हन्ताहं	१६
सासद्वहि	१०९	सस खसु	२१२	सुविते मा	१८२	हरी इन्द्र	३१६
विशीते	१८६	स भन्दना	२१६	सुषुम्णः सू	६४	हविर्भिरके	३१
शीरं पाव	१७५	समस्तिज्ञाय	४६३	स्यवसा	४९१	हविषा जार	२५९
शुक्रं तेज	५०५	सम्मातप	१६६	सुरादर्थं	१७४	हविष्यान्त	३८२
शुनासीरा	४२९	समानमेत	३७९	सुर्यमादि	८५	हिङ्गवती	४९१
श्वेनो नदी	२८५	समान्या	२०१	सूर्यसेव	४७६	हिनोतानो	३१६
श्रद्धयामिः	४२५	समिद्धस्य	२६९	सुप्रकर	३०६	हिमेनाभिं	३३६
श्रायन्तइव	२८६	समिद्धो अजन्	१५८	सुण्येव ज	५२५	हिरण्यरूपः	४४७
		समिद्धो अद्य	३९४	सुनेव स्रष्टा	४४४	हिरण्यरूपः	१३९
प्रष्टिश्वाह	२०९	समुद्राब्धे	३७१	सोमं पिव	३८२	हिरण्यस्तुः	४५५
षडरथा	२०७	समुद्रादभिं	२७७	सोमं मन्यन्ते	४६५	हिरा तष्टिषु	५३९
		संरुजन्तः	४११	सोमस्य रा	४७१	होतृश्चिपू	३५७
सइतमो	२४३	संवत्सरं					

इति निगमसूची ॥ * ॥ शुभ्रमस्तु श्रीरस्तु ॥

अथ निरुक्तस्थद्रव्यपदप्रकृतीनाम् मातृका-(अकारादि)-क्रमेणानुक्रमणी ।

अ	पृष्ठाङ्काः	अ	पृष्ठाङ्काः	अ	पृष्ठाङ्काः	अ	पृष्ठाङ्काः
अंश	८५-५१५	अङ्कस्	१०५-६	अनुतस्थिम	१९५-४७७-८-९	अनुदात्त	२७९
अंशु	७१-२-२३४	अङ्ग्या	४९०	अनुदत्त	८३-४	अनुप	२०२
अंसत्र	२६१	अङ्गुश	२६६	अनुपस्थान	२०-२१४	अनुपस्थिति	४४
अंसत्रकोश	"	अङ्गुल	३६२-२४८	अनुमति	१७९	अनुमत्यासै	२९३
अंहति	२००	अङ्गुलि	४१०	अनुमति	१७९-८०	अनुक्षर	४८२
अंहस्	"	अङ्गुलि	११९	अनुमति	१९-२१२-३४४	अनुक्षर	४८२
अंहस्	"	अङ्गुलि	२३६	अनुमति	१८४	अनुक्षर	३६५
अंहुर	३४	अचैतन	१०८	अनुमति	१६४-४१३	अनुक्षर	२४४
अंहुरण	"	अच्छ	१०२-२६६	अनुमति	१६४	अनुक्षर	१६८-९
अक	८७	अच्छान्	४११	अनुमति	१०९-३५४-४८५	अनुक्षर	१८-९-२१७
अकूपार	१८५	अक्ष	२०३-५११	अनुमति	८२-३	अनुक्षर	४२६
अकृणोत्	२१८-२७०	अक्षपत्र	५११	अनुमति	८३	अनुक्षर	२०१
अकृण्वत्	४८८	अक्षर	१७४	अनुमति	३१७	अनुक्षर	८०-१९५
अकृण्वत्	२६०	अक्षर	२०६-५२५	अनुमति	१३-२६-७-४८९	अनुक्षर	१२२
अकृण्वत्	३००-३८४	अक्षर	२०२-३	अनुमति	२०५	अनुक्षर	२१९५०३
अकु	३६५-५०८	अक्षर	१९३-४४२	अनुमति	२३४-५	अनुक्षर	२११
अक	३०७	अक्षर	२८७	अनुमति	४१७	अनुक्षर	१२१
अकत	१६९-४९७	अक्षर	३८४	अनुमति	५०२	अनुक्षर	२०-११५-११६
अक्ष	४११	अक्षर	२५२	अनुमति	२६-३९५-४४३	अनुक्षर	४३३
अक्ष	५२९	अक्षर	१७२-४	अनुमति	२६	अनुक्षर	९५-६
अक्षपत्र	२७	अक्षर	११८	अनुमति	१२६	अनुक्षर	२८७-८
अक्षर	४८९	अक्षर	२३६-८	अनुमति	२०५-६-३२०	अनुक्षर	१२
अक्षर	५२९	अक्षर	१२	अनुमति	३२०	अनुक्षर	१०७-८
अक्षर	२१७-४११	अक्षर	२९४	अनुमति	३२०	अनुक्षर	४८८
अक्षर	२७	अक्षर	१६५	अनुमति	३२९	अनुक्षर	३८४
अक्षर	४७०	अक्षर	२२७	अनुमति	२९२	अनुक्षर	४८३-४८६
अक्षर	२३२	अक्षर	९०	अनुमति	१०४	अनुक्षर	५००
अक्षर	३६९	अक्षर	४१३-४-४५४	अनुमति	४९२-३	अनुक्षर	४४३
अक्षर	५२९	अक्षर	४७७	अनुमति	१२६	अनुक्षर	२६८-९
अक्षर	३८३	अक्षर	५१४	अनुमति	४३९	अनुक्षर	१०३-४
अक्षर	४७४	अक्षर	१७२-३	अनुमति	४७९	अनुक्षर	१२-१९३
अक्षर	४२७-२५२	अक्षर	१४२	अनुमति	५०७	अनुक्षर	४०१
अक्षर	३६८	अक्षर	२१७	अनुमति	४९२-३	अनुक्षर	१९८-९
अक्षर	४५३	अक्षर	२३३	अनुमति	१२३-५	अनुक्षर	५०-१
अक्षर	२७-१	अक्षर	४७५	अनुमति	४४६	अनुक्षर	१२६
अक्षर	३०२	अक्षर	२४१	अनुमति	१२८	अनुक्षर	४८८
अक्षर	२३२	अक्षर	४३७	अनुमति	९०	अनुक्षर	३०५
अक्षर	"	अक्षर	१४०	अनुमति	१२-५१४	अनुक्षर	५१६

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अप्राप्ति ४२४ अमा	२१२ अर्कस	२२४-३२० अश्वघ	२९०-४८७
अप्राप्तु १८७ अमिषित	१५९ अर्किन्	२२४ अश्व	३४-१०५
अप्या २९५-४२६ अमिनः	३०४ अर्चन्ति	२२४ अश्वपण	४७२
अप्स ११२ अमिनात्	२३२ अणव	४३७ अश्वयु	३३३
अप्सरस् ३३९ अमिमीत	३१३ अणैस्	४८१ अश्वजनी	४१९
अप्सस् ११२ अमीमेत्	४८९ अर्थ	४७ अश्विन्	४९५
२३९-२४० अमीवन्	२९४ अर्द्ध	१४९ अश्विना	२५२-२८२-
अफला ५०-१ अमीवहन्	४४२ अर्धुद	१२४	३२२-३३६
अग्ना ४६२ असुखतम्	२५२ अभेक	१४९-१७६-७ अश्विनी	५२२
अभरत् ३८३-४६४ असुधा	१४०-२२६ अर्थ	८५-१९२ अष्टन्	१२४
अभवः १७४ अमूर	२८८ अर्थमन्	२३१-३३१ अष्टापदी	४८८
अभि १२-१२३-३२२ अमृत	९६-१२८	४७७-८ अष्ट	३४
३६६-३७७-४५७-५१६	४०५-४९८ अर्वन्	४५४ असक्ता	३२८
अभिगात् ३२५ अम्बु	१२४ अर्वाङ्	५२० असत्	२५७
अभिच्छे ४४६ अम्बुद	१२४ अलातृण	२७० असधन्ती	२१३
अभिधमन्ता ३२२ अभ्यक्	४१-३०१ अव	१२ असस्तन	४७४
अभिषेत्तन ३३४ अयम्	१४० अवत	२६१-२ असाम	११६
अभिपिब १३४ अया	१५५ अवति	४४४ अस्ति	४२३
अभिप्रवन्त ३७० अयास्	२०१ अवनि	११९ अस्तिन्वत्	२७५
अभिभा ४०९ अयासः	७५ अवन्तु	४७५ असु	११७-४७५
अभियुज् १६५ अयुत	१२४ अवमेत्	३७६ असुनीति	४५८
अभिध्री ३७५ अयोः	१५७ अवयुन	२४२ असुर	११७
अभिसङ्घरेण्य १९-२० अर	२०६ अवर	३८६-४७५ असुरल	४५६
अभिस्वरगित १२८ अरङ्कृत	४३२ अवस्	२९९-४५५ असूतै	३०७
असीक्ष्ण १०३ अरण	१०८ अवस	४४ अस्कम्भन	४५४
असीवृता ७८-९ अरणि	२३३ अवस्तुः	१०२ अस्कंधोयु	२७३
असीशु १२९-४१६ अरण्य	४२५ अवनीत	३३६ अस्त	५०९
असीषाद् १०९ अरण्यानी	४२५ अवर्द्धन्	४३६ अस्तासि	२९३
अभूत ३०३ अरदत्	१३०-४ अवहि	११५ अस्ति	१५७
अभूताम् ३८६ अरपस्	१९५ अवाधुनोत्	३७६ अस्सदानिदः	४६०
अभ्यगात् ३२५ अरम्णाः	४३७ अवार	१०० अस्त्यु	३१४
अभ्यधीताम् १३४ अरम्णात्	४५४ अभिचेतन	४८१ असे	२२७-२८३-४
अभ्यर्क्षयज्वन् २८१ अराति	१२६-४६४ अविदत्	३०१	४७९-५२०
अभ्यसेताम् ४३७ अराधस्	२४८ अविदाम	३२५ असेहि	४७२
अभ्यान्तद् ५०५ अराय	३२२ अभिभिवस्	१७२ असी	३३६
अभ्रातर ११२ अराधि	३२९ अवीरा	३३२ असी	१४०
अभ्राता ११२ अरि	२२९ अटुक	४७५ अस्थ	२०२-४-२९६
अम् ४४४ अरितु	४०९ अशन	४३९ अस्थाः	२९२-३-४-२९६
अमति २९६ अरिषण्यन्	३९३ अभ्र	२०४ अह	१७-३११
अमत्र २१२-२१९-३१९ अरिष्टमेमि	४५२ अश्मचक्र	२६१ अहन्	९६-११७
अमन्द ४१३ अरुण	२५१ अश्ममयी	१९१ अहनी	१५७
अमन्वत १९८ अरुषी	४९७ अश्म (न) मय	४९२ अहर्दृष्ट	३२३
अमवत् २९३ अरेपस्	४९६ अश्मास्थ	४४० अहि	९२-४१६-४६१

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
अहिगोपा	९१-२	आततर्द	३०४-४५९	आभि	५०३	इदम्	४४४-६
अहिषुष्य	२०२	आत्मन्	१३६	आर्य	३२२	इध्म	३९४
अहेलमान	२०२	आदन्न	२७	आर्हिषेण	८२	इव	१२७-८
अह्वयाण	२४४	आदन्त	२४०	आवक्षत्	४३०	इनतम	४७७
अहे	१०२	आदधिरे	३३५	आवक्षति	३७०	इन्दु	४६०
आ		आदयेते	४७७	आवयेते	३८६	इन्द्र	४३६
१२-१६-३०-१३७-१४७-		आदित्	२८७-७८०-३८५	आववृत्रन्	३८०	इन्द्रवत्	४७२
१५३-१९१-१९३-२१२-		आदित्य	८४-३८५	आवह	२६२	इन्द्रशत्रु	९०
२१९-२२६-७-२२९-२३७		आदित्य	८४-८६-३२४	आवातु	४५६	इन्द्राणी	४८७-५२२
२६७-२७३-२९८-३११-		आहु	४९९	आविवासेम	९९	इन्द्रातोमा	२९२
३५४-४०१-४१८-४५७-		आहुरि	३३१	आविध्य	४०२	इभ	२९३
४७२		आधव	३२८	आविवेश	४६२	इमथा	१४०
आधीवतः	२७०	आधी	१६६	आविस्	१७९-४०१	इमा	२०५-३०३-४५४
आकृषते	१३४	आधीत	१९-२०	आवृणीमहे	१९४	इयति	४०९
(चतुस्) आकृषे	२६१	आभि	५०३	आशयत्	९०	इयाते	२६५
आक्षाय	१२५	आनिधातोः	१३७	आशये	४८३	इरावती	४२२-३
अक्षिषुः	१७२-४	आनुषक्	२९८	आशा	२६८	इरिण	४११
आखण्डल	१२५	आपः	५१६	आशिर (स्)	२८७-३३३	इलीविश	३९२
आख्यात	४	आपसत	४७२	आशेकुः	३८६	इव	१३-१४-३१-११२-
आगधिता	२४३	आपान्तसन्तु	२३६	आशु	२६७-४१३	१३३-१३७-१४०-१५२-	
आसनीगन्ति	४१७	आप्त्य	२९७-४७७	आशुश्रुणि	२६७	१५७-८-१६०-१-१८२-३-	
आशच्छान्	१६३	आप्य	२९८	आशुवान्	१२५	१९३-२५५-२७१-२७९-	
आगत	२१७	आप्राः	५०४	आसदे	३७३	२८४-२८६-३०२-३२१-	
आगत	५१७	आप्री	३९४	आसवत्	४२२	३३२-३७०-४२५	
आगस्	२१७-४७९	आभर	१६४-५-३३२-४-	आसेलापासः	४३२	इयति	४१८
आगहि	४५७		३३८	आसिध	१९२	इष्	३२२-८-४४९-४७२-
आगात्	९४	आभरत्	३८३	आज्ञः	२५२		४८२
आष्टुणि	२३२	आभिनाना	९६	आस्य	२८	इषवत	४६०
आशूष	२३६	आयजन्ते	३००	आहनस्	१७८-२१६	इमित	३९७-४०१
आचरन्ती	४२९	आयजि	४२७	आहार	२२१	इविर	१६७
आचार्य	१५	आयन्	३८६	आहाव	२६२	इषीका	४१३
आजगन्तने	५२४	आयु	४०८-४५९-४९३	आहुत	३८३	इषु	४१८
आजम्मुः	५२०	आयुध	४३४	आहुवामहे	४९४	इषुधि	४१५
आजहन्ति	४१९	आयुस्	४५६			इषु	४४९-४५१
आजि	४२०-१	आरभम्	५१३	इळा	४९३	इषिन्	१८०
आजासः	२७३	आरम्भ	१५३	इत्	२९-३०-१-७६-१७१-	इह	३७०
आजुहान	३९७	आरित	२४५	१८७-२१०-२३०-२४२-			
आजुहन्ति	३३०	आरजन्तः	४५३	२६१-२६६-८-२८६-३०३-		इसे	२८२
आदर्णार	३५	आरहासः	४७२	३१२-३२५-३८३-४७४-		इत्ति	३९७
आणि	३३४	आरहम्	२६०	५१३		इध्म	१७०-३९७
आण्ड	३३४	आरिक्	९४-५-११५	इरथा	७४-१९८-२२६-२७१	इहश्	४४०-१
आत्	१७१	आजीकीया	४३२	४८७		इम्	२९-३०-७६-७-
आततान	४५४	आजी	४२९	इव्यु	३३२	१९१-२६६-४६३	

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
बैयुः ४७५ उप १३-१४८-१७९-३१७	उषस् ९३-११२-४	३९५-६-४०४-४५९-६०	
क्षरण १४५ ३४२-४०३-४१५	१३८-१९९-२६५	कृतज्ञ ४७५	
क्षरिरे १५५ उपकक्ष २७	उषासानका ३९९	कृतायु ४६२	
क्षेम २६० उपजिघ्रते ४१९	उष्ण ६०	कृतावन १०२	
क्षैमान्ता (सः) १७२-३ उपजिह्विका १५५	उष्णिक ३६५	कृतावध ५१३	
क्षल ३९८ उपयुक् ३१०	उष्णीष ३६५	कृत १०२-३९२-३	
क्षहि ३९७ उपप्रागात् ३१७	उस ३०१	कृतुथा ४०३	
क्षलते ४४३ उपबर्हि १९३	उसा १९०	५०९-१०	
क्षलि ३६९ उपभुवः २२	उक्षिया १९०	नटलिक १४५	
क्षले ३६७ उपमा १३२	ऊ	नटदर २७४	
क्षल्य ३९७ उपर ८७-८-११३	ऊ १०२-३८४-४५२	नटपे २७५-३३४	
क्षयते १५९ उपरमयति ९३	ऊति ६०-२१८-९-५०७	नटवृध ३३४	
ऊ	ऊधनि ३११	नटवक् २०१-२	
ऊ १७-२३-३०-१०९-१९६	ऊधस् ३१२-३१६	नटवन् ११५-३९५	
३१२-३२५-३३५-३७९-	ऊर्ज १७-४२३-४३०-४८२	नटमीस ३३६	
३८४-४७०-४८५-४८९	ऊर्ज्य ४९३	नटसु ४७३-४	
ऊकथम् ४८३-४९०	ऊर्जस्वत् ४०६	नटसुक्षिन् ४०८	
ऊक्षण ४९९	ऊर्जाय ११७	नटभ्य ४७७	
ऊक्षा ४२७	ऊपस्थ १९१-२-३८३-	ऊर्जाहृती ४३०-१	
ऊषैस् १९७	४०२-४२८-९	ऊर्जा २५३	
ऊष्णिहीते ३५१	उपाके ३९९	ऊर्ध्व १५१-२	
ऊत् १२-२७०-३७५	उभ (भा) १६५-३३४	ऊर्ध्व ४०२	
ऊत १२-२०-२९-४८-	उभय ३१७-३९६	ऊर्ध्वबुध्न ५१६	
७३-१०५-१९६-२२५-	उभयाहस्ति १६४	ऊर्ध्व २५७	
२४०-२५७-३०२-३-३०७	उरण २५३	ऊर्ध्व १३४	
३२३-३७०-३९५-४४६-	उराण ३०८	ऊर्ध्व ३३५-४९८	
४४-९-४५१-४६३-५१३	उरामधि २५३	ऊर्ध्व ३३५-४९८	
ऊतवा २९०-३११	उर ३८	ऊर्ध्व ४२६	
ऊतर (रा) १८२-३	उरगाय ७५	ऊर्ध्व १५०	
ऊतान १९४	उरक्षिरा ४२३	ऊर्ध्व ३८३	
ऊत्स ४३७	उरञ्जि ५२०	ऊर्ध्व २४५-५२८	
ऊद् १२	उरुष्यति ५५८	ऊर्ध्व ३१९	
ऊदक १००	उरुष्याणः २५८	ऊर्ध्व २३७	
ऊदगात् ५०४	उर्वशी २३९-४८९	ऊर्ध्व २३७	
ऊदन् ४३९	उर्विषा ३९९	ऊर्ध्व ३१६	
ऊदन्यजा ५२५	उर्वी १०३-४	ऊर्ध्व ३१६	
ऊदन्यु ४७२-३	उल्लल ४१९-४२७	ऊर्ध्व ५१७	
ऊदधेत् ४७०	उल्ल ३३६	ऊर्ध्व ३१५	
ऊदात् २०२	उल्लतः २९५-६	ऊर्ध्व १०९	
ऊदायन् ९७	उल्लती १११	ऊर्ध्व ४३२	
ऊद्रिन् ४४०	उल्लन्तः २४९	ऊर्ध्व ४१०	
ऊद्दृह २७०	उल्लिन् २९२	ऊर्ध्व १०२-१०९	
ऊद्दत् ४४४	उल्लसि ७५	ऊर्ध्व ११२-३-३१६-३८०	

	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
ऐकपदिक	ये	कप्य २६०	किपेधस् ३१२	कृष्ण (ष्णा) ९५-६-७
ओ	१५९	कम् २९-८७-३३५	किल १८	केत ४६७-४८१-५०४
ओकस्	१०९	३७५-३८२	किरिवष ४७९	केपयः २६०
ओष	५६	कम्बल ६१	कीकट ३३३	केशिन् ५०८
ओजस्	२८६-७-३११	कम्बोज ६१	कीवत् २७०-१	कोकुवा २६३
ओदन	४२९-४४०	करतः १३४	कुचर ५४-५	कोकृयति २६३
ओमनस्	३३५	करन्ति १२३	कुट २५९	कोश २६२
ओमन्	२७८	करल २०६	कुणास २६९	कौरयाण २४४
ओमास	२९१-५१५	करलतिन् ३३१	कुत्स १२७-१९६	कोपयति २६९
ओषधि	४२४-४६५	कर्ण २७-४१७	कुपय २६०	कंराति १०३
औ		कर्तु ११५	कृत् (ला) १०५-६-३३३-४३८	
औशिज	२९१-३	कर्मन् १७१	कमति ३१८	२९४
क		कर्मोपसङ्ग्रह १०७	कम्ब ३१८	२९२
कः	८७-४४७	कलश ४७१	कम्ब्याद् १६५	कम्ब्याद् २९२
ककुम्	३६५-३८२-४	कला २८१-४७१	कम्ब ३१८	काण १९१
कक्ष	६३	कलि २८१-४७१	कामति ३१०	कामति २९४
कक्षीवत्	२९१-३	कल्याण ६६	कामि १५	किमि २९४
कक्ष्या	६३-१२०	कल्याणवर्णरूप ६६	किविर्दत् १७८	३३१
कच्छ	१८५	कवच २६१	१०२-१०३	कूर ३१८
कच्छप	१८५	कवना ४३२	१३४	कोराति १०३
कण	३३०	कवासख ३११-३	४८३-४	कचित् ४८१
कणति	३३०	कवि २१५-५०२	१४६	क्षण १०३
कणैहृतः	२३३	कविशस्त ५१३	२६९	क्षणि २६७
कण्टक	४२६	कशा ४१९	५०२	क्षत्र १५०
कत्	२७१	काकः १४२-३	११३	क्षय ४०३
कल्पय	२७१	काकुद् २६३	१३४-२५०	क्षयन्तं ३३१
कथा	१५७-४२५	काचित्कर ४९९	३९५	क्षिति १९६-७
कशः	६५	काण ३२९-३०	२६१-५२०	क्षिपणि १०५
कहाति	६५-६	काणुका ४१-२३३	२८३-४७५-४९५	क्षिप्र १२२
कहः	३२४	कायमान १७४-५	२९१-३९५	क्षियतः ४१३
कनतेः	१७५	कार १०४-२७९-८०-४००	५०१	क्षियति ७३-२१८-४४०
कनिमदत्	४०९	काल १०३	१९९	क्षियन्तं ४३९
कनी	४४४-६	कालयति १०३	३३३	क्षीर ७१
कनीनका	१७६	काशि २६८	२५५-६	क्षेत्र ४४०-१
कनीयस्	१३३	काष्ठा ८९-९०-३७६	१५१-२	क्षेत्रसाधस् ६०
कन्या	१७६	किंशुक ४९९	४८२	क्षोण २८२
कूपना	२७६	कि ३३५	२७३	क्षमा ४३५
कपिजल	१४३	कितव २५६	६७	क्षस ६३
कबन्ध	४३२	किमीदिन् २९२	२८९	ख १३१
			४४६-४५३-४	खच्छः १८५

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
खण्ड	१२५	गोमह	२१७	चरथाय	१८८	जनश्री	२७३-४३७-४४४
खल	१२३-५	गौर	४८८	चराथा	४४४-६	जनि	३९८-४४४-५१२
खलु	१८	मा	१५३-४-४६३	चरिण्णु	३८५	जनासः	४३७-४५१
खिद्र	४८७	प्रभाय	१०९	चस	२९२	जनिवृ	१९४
ग		प्रसिष्ठ	२८७	चमैन्	७२	जनिष्ठ	४८६
गङ्गा	४२२	मावन्	४१३	चपेणि	२५९-५०७	जनित्री	४०१
गण	३३७	प्रीवा	१०५-६	चपेणीघृत्	५१७	जनिस्त्रम्	१९५-४४४
गधिता	२४३	प्रीष्म	२०६	चाकन्	३२७	जनी	४४४-६
गधय	२४३			चातयति	३३०	जनुस्	४०९
गध्यति	२४३	घर्म	३३३-४-४८९	चातयामास	३२९	जनु	१९३
गनीगन्ति	४१७	वसन्	४९९	चाह	४०२-४६८	जन्मन्	४७७-८-५०८
गभस्तिपूत	२२८	वा	१९३-२९०	चिकित्स	८२-३-२८८-३९४	जवाव	३०९
गमधै	७५	घृ (जिघर्तेः)	३८१	चित्	१५-१०९-१२७-१३७	जमति	११५
गम्भीरपेपस्	४७४	घृत	३७१-३८०	१४७-९-१८४-२२६-२४६		जमदग्नि	३८२
गह्रमत्	३७१-२	घृतघृष्ट	२०४	२६८-२७१-४१९-५०३		जवाथ	२६१
गर्त	११३	घृतवत्	४४६	चित्त	१९-२०-४२६	जयामसि	४४०
गर्तास	११२	घृतलु	५१५	चित्ति	७८	जरति	१९८
गर्तेष्टा	११३	घोरचक्षस्	२९२	चित्र	९४-१६४	जरस्	४८७-४९७
गर्भ	४४७	घोष	४१३	विश्वाकृणोति	४१५	जरसा	४८७
गल्दा	३२१	प्रंस	२७८-३११-२-३२६	चैतयन्ती	४०१	जरा (बोध)	४३६
गव्य	३३३	वा		चोदयासि	४७९	जरासु	४५७
गव्या	७२	व	१६-३१-१८४-१९७	चोद्धूयते	३१७	जरिच	२०-१
गात्	१०९		२२०-२२७	चोद्धूयमाण	३१७	जरुथ	३०९
गातु	१९५-१९९	चक्र	६५	च्यवन	१८७	जर्भरी	५२५
गायति	२४	चक्राति	६६	च्यवान	१८८	जल्ह	३२२
गायत्र	२४	चकार	७७			जवेते	४२८
गायत्री	३६४	चक्र	२०५	ज		जसुरि	४९६
गिद्र	३०-३२१-४३३	चक्रिया	१५७	जक्षिषस्	५२०	जस्त	१९७
गिरति	४१०	चक्षस्	४२३-५-७-८	जगत्	२१८-४१५-५०४	जहा	१५९
गिरि	५४-५	चक्षुष्	१६०-१-५०८	जगती	३६६	जा	२९-११५
गिरिष्ठा	५४-५	चतस्रः	४८१	जगन्तन	५२४	जागर	४५५
गिर्वेणम्	२९९	चतुर	१२४-१३७	जगाम	४८१	जागरूक	३५
शृणाति	३०-११३	चतुष्पाद्	४८८	जनिमवस्	८७	जाशुभि	१११-२
शृणामि	२३१	वन	२५४-३०३	जरिम	२४२	जाथ्य	३५
शृत्स	४१०	वनस्	३०३	जगुरि	४७९-८०	जातः	१९५-४०६-४३७-
शृत्समद्	४१०	वन्ध	४६८	जघन	४१९		४४४
शृम्	४४७	वन्धमस्	४६६-८-४७८	जघन्वन्	९१-३७६	जातमिथ	२४-३७३
शृह	१३०	वन्धाम	५०	जजान	४५६	जातवेदस्	३७२-३
गाः	२८०	वमस्	४३९	जज्जती	३०४	जाति	१९४
गो	७०-१-२-३-४-८७-	वम्	१९४	जजियासः	३८५	जामातु	२९०
	१११-११७-८-२७७	वयसि	२००	जजिरे	४७५	जामि	११५-१९३-४४१-२
गोपयत्य	२१२	वरतिः	३८४	जठर	१६८	जार	१३६-७-८-२५९-
गोपा	१२८-३६०	वरथै	३१२	जन्माने	२८६		४४४-४४६

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
जारयायि	४१-३०२	तन् (सु)	३६५-४५८-९	तुज	३१०	लिभि	४७-१४१
जारिणी	४९८	तन्त्यम्	११३-४	तुर	५०३	लिपितः	४७
जाल	३२४	तन्तपात्	३९५	तुरण्यति	१०५	लेष	४२४-४४५-४६९
जिगर्ति	२८८	तन्नुश्र	३११-२	तुरीप	३१४	लेषप्रतीका	४४४
जिघर्ति	३८०	तनोति	१०६-१३४	तुर्करी	५२५	थ	
जिन्वति	३१९	तन्त्यु	५१२	तुर्वणि	२९९	थवेति	४७५
जिमि	१५३	तपति	२७०	तुर्विष	३३४-५	था	१४०
जिष्णु	४९६	तपन्ति	९५	तुविजात	५१५	थु	३८५
जिह्वा	४०२	तपिष्ठ	२९३	तुताव	२००	द	
जिह्वा	२६३	तपु	२९२	तुतुजान	३१२	दंश	५४
जीव	१११	तपुषि	२७१	तुतुम् (आकृष्ये)	२६१	दश	१२४
जीवन	३५	तमस्	९०-२१२-४२४	तुस	१४७-२१६-४०१	दंसय	१९९
जीवसे	५१७	तरणिज	४७३	तुणोश	२४८	दक्ष	८५
जीवशुभः	१३६	तरत्	५२५	तुर्णि	३८४	दक्षति	२१
जीवाति	२०३	तरस्	९०	तुच	५८	दक्षिण	२१
जीवातु	४५८-४७०	तरतु	४५२	तुण	३३-४	दक्षिणा	२०-२१-२२
जीवान्	३२४	तरुषेम	२१५	तुपलप्रभमेन्	२३६	दक्ष	२८
उतुपाणातः	३०२	तरुष्यति	२१५	तुष्ठी	२९३	दध्यति	२८
उपाणा	५२०	तवति	४२९	तुण्यज्	४७२-३	दण्ड	६२
उदुरे	१८९	तवस्	२३१	तैजति	४३४	दण्ड्य	६३
उति	४५५	तविष	९९	तेषाम्	४४९	ददति	६२
उर्णि	२७७	तविषी	४२२	तोक	११४-४३५	ददते	६२
जेज	४१४	तट्ट	२५१	तोद	२२९	ददमानात्	१३७
जेमना	५२५	तस्कर	१३३-४	तीरयाण	२४४	ददाश	४७९
जोषवाकम्	२५८	तस्थुयः	५०४	रमना	१५७-३१४-४८३	ददशे	५०९
जोष्टी	४३०	तस्यते	१९७	रमन्या	४०३	ददशे	२७
जोष्टीमि	४८४	ता	९५-१९३	स	१७१-३७५-४५२-४७५	दधन्वे	१०९
ज्मा	५२०	तान्व	११५	सा	४९७	दधातन	४२३
ज्या	७२-४१६-४१७	तायु	१८८-१९६-७	भि	१२४	दधिकार्	१०५-७५४
ज्यायस्	१३३	तार्क्ष्य	४५२	भित	१६७-४२२	दधिरे	३३५
ज्योतिर्वरायु	४५७	तालु	२६३	भिनाभि	२०५	दधिषे	२६१
त		तिम्म	४३४	त्रियुप	४२४	दध्यह्	५१३
तकमन्	४८०	तितड	१६९	त्रिष्टुभ्	३६५	दनः	३३२
तक्षत	१८१-४८८-९	तित्तिरि	१४३	त्रिधा	५०६	दक्ष	१४८
तक्षति	१८८	तिरस्	१४८	त्रिधामुव	३८४	दक्षन्	३५-१६५
तक्षधुः	३२४	तिरोदधे	५१३	त्यु	२०६	ददते	१८२-३
तक्षित्	१२६-७	तिरैरिबल	५१६	स २४-२७९-३०-५०-१४९		ददशया	३३
तक्ष	२७९	तिष्ठाः	४०३	लत्	२९	दर्विहोमिन्	३५
तक्ष	१९२	तिष्ठोदेवीः	४००	लक्षतेः	४०१	दस्यत	४३२
तक्ष्णः	३२४	तु	१९१-३८८	लट्ट	१४१-४५६	दविद्योत्	४८६
तक्षयि	३११	तुम्बन	१७७	ल्लादातम्	१६४	दवीयस्	४१५
तक्षय	४३५	तुलि	५६१	ल्लाष्ट	९१	दसान्	१२४

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
दस्यति २७-९	दुरोध १६५-६-३९४	द्यानाष्टयित्री २१७-४२८	द्यायि ३०१
दस्यु ३७६	दुर्ग ३७३	द्यु १९-२६७	द्यारा ४३७
दस्ना ३२२	दुर्नामन् २९४	द्युमत् ३११-२	द्विगन्धाः ३९६
दंहीः २२	दुर्गैर्दु १८३	द्युम्न २२७	द्वियावस्तु ४८१
दाः २२	दुवस्त्र ४४४	द्यो ८७-९५-६-१९४-५	द्विषणा ३९३
दाक्षायणी ४७८	दुनस्यति ४४४	४१५-४२८-४४६-७-४	द्विजय ३९३
दातवे १७८	दुष्कृत ४३९	द्रप्स २४१	वी ३९७-५०२-५०५
दातिः ६१	दुष्टरा २६०	द्रविणस् ३८७	वीतिः ९९-४५९
दात्र ६१	दुहन्ता ३२२	द्रविणोदस् ३८७-८-९-९०	वीर १२८-१६९-७०-५१३
दाधार ४४६-७	दुहीयत् २०	द्राविणोदस ३८९-९०-१-२	धुनि २३६-७
दानव ४३७	दुहित्र १०९-१९४	द्रु १९१-२	धुर १२०
दानु ४७७	दुडी २१४-२५६	द्रुघण ४२०-१	धूर्वति १२०
दानुनस्पती ८५	दुत २१०-१-३१९	द्रुणानः २९३	द्रुण्य ३९२
दाह १७६	दूर १४६-२०१	द्रुपद १७६	ध्वना ३०६
दावन १८४-५	दूरेदश् २३३	द्रोः १९१	ध्वस ४९०
दाशति २२-२८८	दृशीक ४३६	द्रोण २६२	ध्यान २१२
दाश्वस् २२९-४७०-५१७	दृशे ३७५-५०९	द्रोणाहान २६१-२	ध्राजि ५०६-१०
दासः ९२	दृहला ३१२	द्रा २३	ध्वरति २६
दासति ९२	देभुः २३६	द्वार ३९८	ध्वसन ७८-९
दासपत्नी ९१	देव ३६९	द्वि १२४	ध्वसनि ७८-९
दिदिङ्घि ४८४	देवगोप ४९२	द्विता २२०	ध्वान्तम् १६०
दिद्युत् ३२५-४३५	देवजात ४०८	दिपाद् ४८८-५०२	न
दिधिषु ४०५	देवज्ज ४५०	द्विर्द्वैस् ३०७	न
दिब् ४२४-५	देवता ३६९	द्वैस् २९३-४३०	न
दिवस्पति ४३५	देवताता ५२१	ध २९३-४३०	न
दिवस्पृश् ३८२	देवत्रा ३९५-४०५	धक् २०-२१	न
दिविधि ३१८	देवपत्न्यः ५२२	धरात् ४०३	न
दिवेदिवे १८७	देवपीयुः २००	धन १२०	न
दिव्य १७१-२-३-४-३०३	देवयज्या ३१६	धनुष १२१-४१७	न
दिश ८९	देवयत् ४०३	धन्व २२५	न
दिशन्ता ४००	देवया ४९६	धमति २७०	न
दीदयत् ४४३	देवर १३४	धमनि ३२१	न
दीदेत् ३८१	देवश्रुत् ८३-४	धमन्ती २७०	न
दीधिति १०९-२३३	देवद्वृत्ति २६०	धरुण ५१३	न
(प्रति) दीधिम २८६	देवाच्या २८९	धर्तु ५१२	न
दीर्घ ९०	देवासः २९७-३८४	धर्मन् ३८२	न
दीर्घप्रयुज्यु २१४	देवी ४२९-३०-१	धव १३५	न
दुग्धानिः २१८	दैवत ५६-३३९	धातु ५३	न
दुन्दुभि ४१५	दैव्याहोतारा ४००	धातु ४४५-४४९-५०	न
दुर १२	दोषो १३४	धाना २३७-८	न
दुरित २९४	दोस् १६२	धामन् २१५-४२४	न
	दोहत् ४९०	धामहे ४९७	न

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
ननु १८	निर्दृष्टाति ३७३	१०१-३३८	परिचक्षयम् २३०
नपात् ३९५	निधा १६०	नैवाशास् ३३४	परितक्म्य ४७९-८०
नष्ट १०९	निधान ११५	नैतोसे ५२५	परिद्वेषस् २५६
नभस्ताम् ४३३	निधानी ११५	नोधस् १७९	परिधि २०३
नभस् ८८	निधि ६९	नौ २५७	परिवाधमान ४१६
नर (रा) २१०-२३३-२५९	निनसे १०४	न्याक्रन्दयन् ४२०	परिवर्तितस् १४९
नरक ३१	निपात १३-१३५	न्याविध्यत् २१२	परिवृष्ट २२
नराशंस ३९६	निपान ३८०	प २६६	परिव्राजक ३५
नर्य ४८६	नियुत् २६५-४३०	पक्व ३६५	परिव्ययम् १०८
नव १४७	नियुत् ५२४	पचता ३०३	परिष्वजाते ३२५-६-४८५
नवग्वन् ४७५	नियुत् २६५	पञ्जहोषिणा २५४	परिष्वजाना ४१७
नवन् १२४-१४७-१७६-७	निर् १२	पञ्जजनाः ११६-७-१९७	परुच्छेप ४६१
नव्य १०९-२९०-१	निरजैः २७०	पञ्चस् ११८	परुष ७२
नवति ३७१	तिराविध्यत् ३३५	पञ्चजु २०७	परुष्णी ४२२-३
नसन्तः ३७०	निरिणीते ११२	पञ्चमिः २१९	परैयिवन् ४४४
नसन्ते १७८	निर्कृति ४५-७६	पणायति १०४	परैरीका ५२५
नाक ८७	निर्जभार ४३९	पणि ९२-३२३	पर्यन्य ४३८
नाधमानाः १६०	निर्णिज् २५०	पतत्रिन् २१८	पर्यन्यजिन्वत् ४११
नात्ताधी २८०	निर्णीतः १४६	पति ४४०-१-२-४-६-	पर्यभूयत् ४३७
नाभांक ४३३	निवत् ४४४	पत्नीवत् २४८-९	पर्येति ४१६
नाभि १९४	निवर्तनः १७४-५	पथिन् ४४४	पर्वत् ५५-४४७-४८७
नाभ ४-१५७	निशुम्भः २७३	पथ्या ४९२	पर्वन् ५५-७३-३१२
नामकरण ४४-६३-७०-१	निषाद् ११७	पद् (रा) ७५-६-१८९	पर्वु १६२-१६६-७
३८५-४४२	निष्यपिन् २४७	पदि २४९-५०	पलाश ४११
नामन् १५७-२०५	निष्याद् १२३	पनायतः ४१६	पलित २०४
नारायासः ३२२	नीचा (यमान) १९७	पनायत् ४१६	पवि २२५-५१२
नाराशंस ४१३	नीचीनवार ४३२	पनीफणत् १०५-६	पवित्र २२८-९
नासखा २९५-६	नीचैः १९७	पपिरे ४४९	पवित्रवत् ५१३
नासिका ३०६	नु १५-७६-९-१८४-३७६	पपिवांसः ५२०	पवीर ५१२
नि १२	४२२-४९४	पपुलिः २५९	पवीरवन् ५१२
निगम २	नुच १८४	पस्तता ४७२	पशु १३९-१७५
निघण्टु २	नुनम् १९-२०-३७३	पयते ४८९	पशुमत् १९५-६
निघण्टु २	नुपाण २६१-२	पयस् ७१	पाहि ४३२
निघण्टु २५१-२	नुम्ण ३३७-४६९	पांडु २१३	पांडु ५०६
निघुङ्गण २४९	नेत् ३१	पांडुर १००	पांडुर ५०६
निघुङ्गण ३४६	नेदीयः २६६	पाक ७५	पाक १२८
निघुङ्गण ३४६	नेम १४९	पाजस् १२	पाजस् २९३
निघुङ्गण ३०	नेष्ट ३९२	पाजजन्त्या ४७६	पाणि ११३-४
नित्य १०८	नेष्टु ५३-४-१०१-२३८	पाज ३८३-४९३	पाज २१२
		परि १३-२६६-४७४	पाजस् २८४-५-४०३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
पाद	७५ पुरोगा	४०६ प्रति	१२-४५५ प्रहिणो
पादु	२५० पुरोहित	८३-२६९ प्रतिजोषयेते	४०२ प्राची
पान्त	२८२ पुलकाम	२७५ प्रतिदुहीयत्	२० प्राचीन
पाप	२१५-३८८ पुल्लव	५२४ प्रतिमान	२३६-३३८ प्रातरिलन्
पापासः	३२२ पुष्कर	२४०-१ प्रतिर	४५८ प्राची
पार	१०० पुष्प	२४२ प्रतिरत	४८६ प्रावेप
पारयन्ती	४१७-८ पुरु	३७६ प्रतिरन्त	५१७ प्राशु
पारावतव्री	१०० पृथि	१६०-१ प्रतिरन्तु	५५७ प्रासावीत्
पार्थ	१६१-२ पृथ्या	१४०-५१३ प्रतिहृत्ये	४७२ प्रियमेधस्
पावकशोचिस्	१७५ पृथ्वीपति	४५७ प्रतिधा	२३३ प्रेव
पावीरवी	५१२ पृथ्वी	२६५ प्रतिलोभयन्ती	४२५
पाश	१६० पृथ्विभिः	३७० प्रतीक	ब
पाशयति	१६० पृथ्व	२६५-५०५ प्रलः	५१३ बकुर
पाश्या	१६० पृथ्वनाञ्च	४५२ प्रलथा	१४० बट
पिञ्चन	१०१ पृथ्वनाञ्च	४२१ प्रलख	११२ बट
पितु	९२-४२१ पृथ्व	२६० प्रलौहत	७८ बटु
पितुमत्	१९८ पृथिवी	३४-४८६ प्रथम	९८-११६-४०० विमर्षि
पितुमती	३३६ पृथु	५०८ प्रथिवः	१६८-४०४ विस
पितृ	१०९-१९४-५-५३१ पृथुञ्जया	२३२ प्रथि	३९७-४८९ विसखा
पिनाक	१५२-३ पृथुल्लुक्	४८४ प्रधान	४२० गीरिट
पिपति	२५९ पृथ्वि	८७ प्रधि	२०८ बुधानः
पिपीलिका	२६६ पृथ्विगर्भ	४५७ प्रपिल	१४७ बुध
पियास	२०० पृथ्वतः	६० प्रशुवाण	४४६ (अहिर्) बुध्य
पिञ्चन	२९२ पृष्ठ	१६२ प्रभरा	३१२ बुन्दः
पिष्टमा	४४५ पृष्ठपामयिन्	२५१ प्रभागपाद	७६ बुस
पीप्यान	१०४-२०० पेलति	३६६ प्रमृथ	४९३ बुबदुक्ष
पुत्र	८२-१९५ पेशत्	४०० प्रमगन्द	३३३ बुवक
पुपोष	४५६ पैजवन	१०१ प्रमायुक	११३ बुहत
पुम्त	११२-४१६ पोषयिञ्चु	४४० प्रमृषे	१७४ बुहती
पुरन्धि	२९५-६-५१२ प्र	१२-२३-८५-३०५ प्रगती	२९०
पुरस्	४१६-७ प्रकलवि	४११-४१३ प्रयुत	१२४
पुरा	१८४ प्रकतः	२८१ प्रवतः	४४४
पुराण	१७८ प्रचेतयति	४८१ प्रवलत्	४८५
पुरीष	३१४ प्रचेतस्	३९४-४१९ प्रवातेजा	४११-३
पुरु	४१५ प्रचोदयन्ता	४०० प्रवाशुजे	३७६
पुरुत्रा	४५६ प्रजापति	४६१ प्रवोचम्	३७६
पुरुधा	४७७ प्रजिणोषि	४८७ प्रवोचैयम्	४६०
पुरुरथ	३३-६५ प्रहस्	११६ प्रसिति	२९३
पुरुवर्षस्	७२ प्रतारीः	१६७ प्रखजति	४३३
पुरुष	२७० प्रतारिषः	४८२ प्रस्कण्व	१४१
पुरुषाद	४६३ प्रतारिषत्	४५६ प्रस्थिती	३०३
पुरुहूत			
पुरुरवस्			

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
भ	३१७-४७७	मनीषा	१०२-४१३-४
भक्षत	२८६ भूरिधारा	२१३ मनीषिन्	५२७ भिमोति
भग	२०-२२-८५-१३७-८ भूरिदृष्टा	७५ मनुताम्	४१५ भिमाति
	१७०-२९५-६-४२५-६ चतु	१४१ मनुष	३२२ भिमाना
	५०३-४ सुमि	३१३ मनुष्य	११६-१२६ मिषन्तम्
भद्र	१७०-४७५-६ मृम्यश्च	४२१ मनुष्यत्	४०१ मीमयत्
भन्दते	२१५ मेघज	४३५-४५६ मनुष्य	११६-३९४-४०० मीमयति
भन्दना	२१५-६ भोजन	१६५ मनोजव	२७ मुक्षीजा
भर	१२१-१९६-७ भयसते	१५७ मनै	४२४ मुञ्ज
भरद्वाज	१४२ भ्राजसा	१३६ मन्तवै	१०९ मुसुमिध
भरन्ती	४८६ भ्रातृ	२०४ मन्त्र	३६४ मुष्टि
भरुजा	५९	११६ मन्दमानाय	४६९ मुसल
भर्मेन्	३८२ मंसीय	२० मन्दिन्	१९८ मुहुः
भर्वति	४२० मंहति	१५७ मन्हु	१७२ मुहूर्त
भवति	४०९ मख	३३४ मन्त्रजिह्व	३२० मूजवत्
भमथः	२५४ मगन्द	२१-१७८-२४७ मन्त्रा	४८१ मूर
भास्वजीक	२७६ मघ (घा)	३११ मन्मन्	१९९-३१७-४३३ मूर्धन्
भाग	२३७ मघवन्	४०९ मन्त्र	४६० मूल
भारती	४०१ मघोनी	४१०-१ मन्त्रु	४५३ मूष
भारद्वाज	१४२ मङ्गल	४११ मयोभू	४२३ मूष
भार्म्यश्च	४२१ मण्ड	१९१ सरते	४८७ मृग
भावविकार	९ मण्डक	४१०-४४२ मरारु	५२५ मृत्यु
भाव्य	४१३ मण्डूकी	४११ मरुत्	१६७-४७१-२ मृदु
मित्तम	५३ मति	७१ मरुद्वा	४२२-३ मृदुदर
मिषज्	२७९ मत्सखा	३२४ मर्जयन्त	५२० मृध
मीमः	५५ मत्सर	१६८-९ मर्त	२४८-२८७ मृधवाच
मीम्य	५५ मत्स्य	२१६ मर्त्य	२४८-११-३१३-५२६ मृळति
मुरण्यत्	५०७ मद	५२५ मर्त्य	१०४-१३५-१५९ मृळयति
मुरण्यति (टि.)	५०७ मदाहन	२१२ मर्त्य	१०४-१३५-१५९ मृळयन्तु
मुरण्यु	५०७ मदेष्ट	१६८-९-३२४-३९५ मयीदा	२४-१३४-१६०-३२५ मेघ
मुवः	३८४ मध	४५४ महन्	४८४ मेथति
मुवन (ना)	२०५-२२८ मधु	२०४ महस्	५०१ मेदस्
	३७५-३८२-४५५ मधु	१७१ महिन्	४२७ मेदस्तास्
मुवे	३८४ मध्यम	११९-१६५ मातवै	४८९ मेधा
भूत्	२३० मध्या	११६ मास्त	४९४ मेधाविन्
भूत	१३८ मध्या	४१७ मास्तवत्	२५१-२ मेना
भूतन	३१६ मन्दिन्	२२६ मासि	३३५ मेघ (भूत)
भूमन्	४३३ मन्स्यति	३२२ मित्र	८५-४४६ मेहना
भूमि	४३३ मनस्यत्	५२७ मिथुन	३८५ मौजवत
भूमिज	३५ मना		
भूयाः	४१४ मनामहे		
भूरि	७५-१२३-१२५ मनीषिणः		
भूरिदावत्तर	२९०		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
मह	२३९	रयि	१८४
महत्	१३०	रराणः	८३-४
महत्	४३७	ररिवाच्	२०२
महस्	४२२	रशना	१३४
महावध	४३९	ररिम	७४-८८-४१६
महाव्रत	१४२	रंसति	४८०
महिव्रत	१४२	राका	४८३
महि	४६९	राज्	५३२
महिल	२८८-३७६	राजन्	६४-१६७
महिष	३८३	राजपुरुष	६४
मही	१९४-२५५	राजाना	४७७
महे	४२३	राति	५१७
मा	१८-२५६-३२१-३४२	राते	१८४
	४०८-४५९-४६९	राधि	९३-४२४-५
माने	९७	रात्री	९४
मांस	१६३	राधस	१६४-५-४७९
मातरिक्षन्	३८३	रामा	५०३
मातृ	७६-७-१७४-१९४	रारण	४८७
	५-४०३	रारन्धि	४५८
मात्रा	२४-६-२०१	रासन्	५०६
मान	९९	रास्तिन्	३१४
माय	७८-९	रिक्थ	११५
माया	५०-१-३८४	रिप्र	११५
मार्ति	५४	रिशादस्	२९७
मास्	३३५	रिष	४६३
मास	२०८-३३६	रिहति	४५७
	य	रुक्मवक्षस्	१३६
यंसन्	४१८	रुजन्तः	४५३
यकुव	१६३	रुजाना	२७७
यक्षि	२९५	रुद्र	४३४-४३६-४७२
यच्छतम्	४२८	रुधतः	२१७
यजते	३७५	रुधत्	९५-२९६
यजथ्यै	४०६	रुधत्	६६-१३१-५०२
यजीयान्	३९७-४०९	रुधत्	१०८
यजुप्	३६४	रुधत्	४६०
यज्ञ	१४४-३६९-५१९	रुधत्	१०८-१६७-३१४
यज्ञानी	३८५	रुधत्	९५
यज्ञिय	११७-३८४-४२८	रुधत्	१२७
	य	रुधत्	३९२-३-४०३
यज्ञियासः	३८५	रुधत्	४०५-४१
यत्	४७४	रुधत्	२९
यथा	१३५-६	रुधत्	५०९-६
यन्तम्	२५१-३	रुधत्	३२२
यश्च	४५४	रुधत्	१६०
य	४४४-५-६-५११	रुधत्	
	६९ ति०		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वधु १७७	वाघत् ४७३	वितम् १६६-२५१-३२४	विश्वकङ्काकर्म ६५
वधक २१९	वाच् ९९-१६९-७०-४०६	विस्ते २८८	विश्वपति २०४-२६५
वधी १५१-२१९	४१८-४८१	विदध २०-१२८-२८६	विश्व १२८-१५७-१६५
वधस् २७८	वाचस्यति ४४३	४००-४०८	२०५-२४०-२६१-२८५-६
वधा १६-२७१	वाज ३०२-३०६-४५५	विद्वसु १६४-१८२	२९४-३०५-३२३-३७५
वधुन २४२-४१९	वाजगन्ध्य २४३	विधधाति ४४८	४१६-४३२-४३९-४०
वधुनवत् २४२	वाजपस्त्य २४२	विदुक्षः १०८	४४२-४५६-४६१-४८१
वर २०-२१	वाजसातमा ४२७	विद्वध १७६	४८९-५०२
वरन्ते ४५३	वाजसाति ५२१	विद्वस् १६५-४०५-४१६	विश्वकर्मन् ४४९
वराह २२१-२-३	वाजिन १०५-६-१०९	विधर्तु ५०३	विश्वजन्म ४७०
वराहु २२३	४०८-४५४	विधवा १३४-५	विश्वथा १४०
वरिष्ठ २१२	वाजिन ५०-४५३	विधात् ४४९-५०-४७१	विश्वसिन्वा ३९८-९
वरीयस् ३९७-८	वाणी २७०	विधेम ४४७	विश्वरूप ४५६-४८२-५१६
वरुण ८५-४३३	वात ४५६	विमिक्षे १८६	विश्वानर ३७५
वरुणारी ५२२	वाताप्य ३२९	विन्धे ३१०	विश्वाम् ४६९
वरेण्य ५०२	वाम् २५२	विपर्व ४२२	विश्वामित्र १०१
वर्ण ६६	वाम २०४-३१७-३३१	विपाशु ४२३-४२८	विश्वदेवाः १९५-२४१
वर्तिका २५२	वाय ३२७	विप्रथते ३९७	विश्व्या ४१०
वर्द्धन्तु ३०	वायु १७-३२७-४०८-	विप्रासः ४४३	विष ५०८
वर्ष २३१	वारण ४३१-२	विभीदक ४११-२	विषण् ७५
वयः १५-१६	वारवत् २५३	विभ्यन् ९४	विषित ४२८
वयस् २५०	वार्य २११-२-४३०	विभवा ९४	विषुण १९२
वयुन ४०५	वालम् ४८३	विमनस् ४४९	विषुरूप ४७४-४७७
वयुताना ४११	वाल्म ४८३	विमिगीत २४२-२६	विष्टप् ८८
वर्षा २०६	वाल्मा ५४	विघातः १२५	विष्ट्री ४७५
वर्षिष्ठा ४७२	वावशान २११	विघुते २००-२०१	विष्टित ४१५
वल् २७०	वावृधान ४५१	विप्रा ३१२	विष्टित ४२९
ववक्षिष २३०	वावृधे ४४३	विरिप्शान् ३१९	विष्टुरन्ती १००
ववक्षे २३०	वाशी १८०-१-१९१-२-३	विराज् ३६६	विस्से ४९
वव्ति ७८-९	वासर १६७-८	विराज् ४८१	विस्सुह २७१
वसतोः ४४२	वास्तु ४४२	विराजति ४४२-४७४	विह्रायस १७८
वसत्या ४४४	वास्तोष्यति ४४२	विबः ४३७	वीज ४८
वसु २२६-२५०-५२०	वाहस् १८१	विबक्षसे १३०	वीज्यति २४६
वसुधीती ४३०	वाहिष्ठ २१०	विबक्षिथ ३८३	वीज्यरत्न ३९२-४१४-५
वसुधेय १२-६५-७३-१६१	विकट ३२९	विबस्वत् ४७८	वीजुह ४१४
वसुधन १९१	विक्षरन्ति ४८९	विवासति ४७८	वीतम् १९०
वसु २९७	विचष्टे ३७४-४६२	विवासि ४७७	वीतम् ४३०
वसु १३५-३९५	विचरन्ति ९०	विवासोम ९९	वीति २४९
वसु १९७-२९७	विचिन्तयन्तः १८९	विचेद १५७	वीर २२२
वसु १९६-७	विजज्जपः २५५	वीचोचत् ३८५	वीरि २७२
वसु ५०१	विजैर्युतः ४२७	विश ११८	वीर्य ४४३
वसि १०९-११५-३९२-३	विजामात् २९०	विशति १२४	वीहि १९०
वा १६-१७	वितरम् ३९८	विशय ५७	वृक २५१-२-३-३२२
	वितस्ता ४२२-३	विश्वकर्म ६६	वृकी २५३
			वृक्ष ७२-७३-५११

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वृजन ११९	श	शश्वत्तमाः १७८	शेष १०८
वृजिन ४५९	शंयु १९४-५	शाखा १६-३३४	शोचति ४६७
वृज ९०-१-२-२१५-४२३	शकट ३१६	शाशत् १०९	श्वेतोत्ति २३५
वृजहन् ३७६	शकुनि ४०९	शिशु ४५७-८	श्वयः १५५
वृध १८७	शक्ति २८४	शिक्ष २०	श्मन् ११३
वृन्द् ३३५	शक्करी २५	शिक्षे ७८-४१७	श्मशा २३८
वृन्दारक ४९३	शम्भ १०९	शिताम्न १६१-२-३	श्मशान ११३
वृषन् ४९३	शची ३१-५०९-१०	शिति १६३	श्मशु ११३
वृषम १६८-३७६-४२०-१	शचीवत् २३५	शिति २३१	श्याम १६३
वृषल (वृ) ४४१	शत १२४	शितिविष्ट २३०-१	श्वेन १९७-४६४
वृषापि ५१०	शतपत्रिका २२८	शित्र ३०६	श्रद्धा ४२५
वृषाकपायी ४९९	शतपत्रिज २२२	शिमी २३७	श्रवत् १९६-७-४१३-४
वृष्टिवि ८३-४	शतयातु ३३०	शिमीवत् २३७	श्रवस्य २६०
वृष्ण्यावत् ४३९	शतसा ४५३-४	शितिरिम्बठ ३३०-३७४-५-	श्रवस्तु ४९४
वेति ७३	शान्त्यत् १६५	शिव ३७८	श्रयन्तः २९६
वेद्यामसि ४२५	शान्तनु ८१-८३	शिखिर ४४२	श्रीत ५२०
वेदस् ३३३	शपति १५४	शिशीति २५७	शुधि १४१-४३२
वेधस् ४३४	शम् ५२१	शिशीते २८६	शुधी २९५
वेनति ४५७-५११	शमी ४७३	शिशीहि २५७	शुधीवन् ३१६
वेसर १७२	शमीध्वम् २३५	शिश्रदेव १६६-१९३	श्रेणि १६२-१७४
वैखानस १४२	शम्राति ३०	शिश्रदेव १९३	श्रेणिरास् १७२-१७४
वैतस १५४	शम्भ २५९	शीर १७५	श्रोणति १६१-२
वैशानर ३०-३७४-५-३७८	शम्भर ३७६	शु २६७-४२९	श्लोक ४१३
वोचम् ३७६	शम्भु २२०	शुक २६०	शस्त्रिन् २५६
वोचस् ४०५	शयुत्रा १३४	शुकपिश ३९९-४००	श्वन् १४२-३
वोचे २२९	शये ४९३	शुचन्तम् २९९	श्वस् १९
वोचेयम् ४६०	शरण (णा) २२९-२५५	शुचमान ४५९	श्वसन २४६
व्यख्यत् ५०३	शरः २२४	शुचि २६८	श्वान्न २१८
व्यचख्यत् ३९८	शरव् २०४	शुचुग्री ४२२-८	श्वेत्ता ६५
व्यत् (न्तः) १८९	शरास ३३३	शुच ४२९	ष २०८
व्यन् १८९	शरीर ९०-११३	शुनासीर ४२९	षड २०७
व्यन्तु ५२२	शरुमात् २३६	शुन्ध्यु १७९	स २०७
व्यभिमीत ४०६	शरुत १९२	शुभ्र ४२८-९-५२०	संरोचते १२७
व्यर्दयत् ४२२	शरुत ४१८-४२६-५२१	शुम्भमाना ३९८	संवरण्य १९-२०
व्याघ्रः १४२-३	शर्य २२४-४५३	शुरुध ३०४-५०६	संवरस २०६
व्यावः २३	शर्या २२३-४	शुश्रवस् २७-५०	संमिश्राना ४५३
व्योमन् ४८८-५२७	शरुमाति ४९९	शुष्ण २२७-२४६	संश्रुणानाः १७२-३
व्रज २७०	शरुति ६१	शुष्म ९९-४३७	संसगम्य १०९
व्रत ८६-४७८-५१३-५२१	शरुवत् ४५३-४-४७७-४७८	शरु १७३	संसवाह २३३
व्रतति ३२६	शर्य ५०७	शर्य ७५-१८६	संहिता ४५
व्रतचारिणः ४११	शव ६१	शरु ७५-१८६	सकु १६६-१७०
व्रन्दति २४६	शवसान ४३२	शरुपाति ३०	सक्वि ४१९
व्रन्दिन् ४४६	शसदान ३०५	शरुवन् ५१२	सखि १६९-३८५-५३०
व्रा २२०-२२१	शशमान २८८	शकुः २६०-३८५-५१३	सख्य ५०-३८५
व्रीडयति २४६	शशयान ४११	शेष १५४	सरिध ४३०
	शश्वै १०४	शेष ६९	संका ४१५-६
	शश्वत् १८-१९	शेषवि ६९	

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
संगमे ४५७	समर्थतः ४६९	सर्व १०१	सीमतः २३-४
संश्रुङ्गा २६९	सपीति ४३	सर्वगणा ३३६-७	सीम् २३-४८३
संप्राम १२३	सप्तम् २०५	सर्वतातां ४७९	सीमम् २४
सचत् ४२२	सप्तकृषयः ४४९	सर्वशेष ४५०	सीम २४
सचते १५६	सप्तदातु ४७८	सलल्ल २७०	सीमा २४
सचतेः १७०	सप्तनामम् २०५	सर्व ९४-४१३-४६४-४९०	सीमिका १५१
सचन्ताम् ४२६	सप्तपुत्र २०४	सवन २६१	सीर ४८९
सचन्ते ३७६	सप्तस्व ४३३	सवितु ३८७-४५४-५-६	सीषधाति ५०५
सचस्व १५६-४९४	सप्तहोतु ४७७-८	सवीमनि २८५	सु १२-२०२-२२७-४५२-
सचा २२६	सप्ति ४०८-९	संशिक्षान ४५३	सुकिशुकं ४९८
सचाभू २२६	सप्रथम् २८६-४२६	संश्रुणासः १७२-३	सुकतु ३८६
सचावहै २३०	सबन्धु १९४	ससि १४५	सुख १३१-४०८
सजात्य २९७	सम् १२-४२५	ससि २०९	सुग २७०-५२०
सजुस् ४१५	समम् २५६	सस २१९	सुगु २५०
सजोषस् ३९७-४७२	सम २५६-७-८-४३३	ससतः १७९-१८०	सुचक्र ४३२
सजय २६२	समग्नत ५१४	ससंचावहै २३२	सुजात ४८६
सज्यरेण्य १९	समजन्ति ३३५	ससर्ज ४३२	सुजिह्व ३९५
सज्जमानः १७२	समद् ४१७	सहस्र २६१-३०४-४६९	सुत २४९-२५४
सज्जभार १७१	समद् ४१७	सहस्रसपुत्र ३९१	सुतुक १५६
सतः १४८	समद् ४१९	सहस्र १२४-४६४-५	सुद्रश २८७
सत्ता २२०	समन् ४१७	सहस्रसानिन् ४५३-४	सुद्रातु ३२१
सत्य ३४-१३२	समन ४१७	सहस्रक्षरा ४८८-९	सुद्रुचा ४९०
सत्त्व (रे) ३२९-३०	समना ३७०-४२९	सहावन ४५२	सुदेव २६४
सत्रसद् ५१६	समरण ४६९	सकम् २३३-४१३-४४०-	सुनवाम ३७२
सत्रा १३२	समवर्तत ४४७	४६४-५१६	सुनीथ १९१
सवताम् ३९९	समवावशीताम् ४९६	सुपर्ण १२८-१६०-१६१	३८०-४६२
सदन्दु ४०१	समव्यत् १७२	साधु ३३४	सुपर्णा २८६
सवन ३८०	समा ४६६-७	साध्य ५१९	सुपलाश ५६१
सदम् १८७-५१६	समान २०१	सातु ४१९	सुपाणि १०३-४
सदान्व ३३०	समानबन्धु ९६	सामन् ३६४	सुप्रया २६५
सद्यधित् ४५३	समान्या २०१	सामि ३२०	सुप्रवोचम् ४९०
सधमाद् ३८५	समात्राय २३१	साविपत् ४९०	सुप्रक्षर ४५८
सधस्थ १३४-१७१	समिध २७६	सिञ्जत् २६१-२	सुप्रायण १९६
सनय १८८	समिध २७६	सित ४२३	सुमद्र ४८५
सनाभि १९४	समुद्र-८१-८३-४५४-४८९	सिञ्ज ४२८	सुमख ४६९
सनि ११२-३-११६	संमिणक् २६९	सिन ५२५-६	सुमङ्गल ४०९
सजित ११५	संमिणक् ५११	सिनीवाली ४८३	सुमत ३१७
सजुतः २८४	संमिणक् २८६	सिन्धु १०३-२६४-३७३	सुमति ४७०-५१७-३७५
सनेम २४२	संप्रथाः ३१८	सिन्धु १९४	४७०-४७५-६
सनेमि ५२३	संप्रति १९४	सिम ४४२	सुमाय ४७२
सन्तवीलत् १०५-६	सम्बन्धु १७२	सिम् ५१०	सुमण ४९४
सन्धक्षते १७२	सम्बन्धित ४४२	सिम् ५१०	सुमरा १४-३१
सन्धक्षे ४४९-४५८	सरण्यु ५१०	सिम् ५१०	सुलकम् ३९९-४००
सजहन १९४	सरमा ४७८	सिम् ५१०	सुल २४
सपति २४७	सरस् २३३-४	सिम् ५१०	सुल ४००
सपर्यन् १०९	सरस्वती ४४८-४९१	सिम् ५१०	सुल ४००
सपः २४७	सरस्वती ४९१-१००-४२३	सिम् ५१०	सुल ४००

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
सुवासस् ४९-११२	सोमपीति ४२८	सगूर्ति ४६२	हव १४१-२१०-४३२-४७५
सुवासु १७७	सोमानम् २९१	खञ्जाः २३०	५२१
सुवित १८१-१८२	सोमिन् ४१३	खदन्ति ३९६	हवनश्रुत् ३२४
सुवित् ५१०	सोम्य १०२-४५७-४७५-६	खधा ३८२	हविधान ४२८
सुविदत्र २९८-३६०	स्कन्ध ३१०	खधावन् ४३४	हव्य ३९६-४६०
सुविदत्रिया ३६०	स्कन्धस् ३१०	खधिति ३९९	हस्त २२-४१६
सुवीर २०-२१-४१४	खवत् २५४	खपत् ५१६	हस्तप्र ४१६
सुवृक् ९९	खवे ३१९	खपस् ४०१	हस्तच्युति २३३
सुवृत् ४८५	खिपा ३०८	खपिति १४५	हस्त ११२
सुवृष् १२६	खिया ४७७	खपिवात ४३५	हासमाने २१९-४२८
सुखिप्र ३०६	खपेय्य ४७७	खप्रनंशन ५१०	हासति ४२९
सुखेव १०९-४४२	स्त्व ४५९	खयशस् ४०२	हि १८-१५१-२९७-३७५-
सुपारथि ४१७	स्त्वभिः १५०	खर ८६-२२३-२५०-३८२	४१९
सुपिर २६४	स्तेन १४६	खरण २९१	हित २६१
सुपोमा ४२२-३	स्तेनमति ३६५	खर्क ४७२-५२१	हिमोत (ता) ३६१
सुष्टुति ३१०-४८३	स्तेम ३२०-३३६-३४५	खर्हश ४४०	हिमन्ति २७-५०
सुष्वयन्ती ३९९	स्तेमम् ४२२	खर्गन्तः ५२५	हिम २०६-३३६
सुहव ४८३-४	स्तेमम् ३९६	खर्विद् ३८२	हिरण्य ८०
सुहस्त ४९०	स्तेमाम १५३	खसरे २२३	हिरण्यगर्भ ४४७-८
सुची ४८३	स्त्यायति १५३	खस १३८-४८४	हिरण्यपर्ण ४०४-५
सुख १०२-२६१-४७४	स्त्री २१७	खस्ति १५७-२६५	हिरण्यरूप १३९-४४२
सुभवे ४२०	स्था ४८	खस्तिवाह २६१	हिरण्यवर्ण १३९
सुमय ३३४-५	स्थाणु ४१४	खाहा ४०५	हिरण्यसन्धक् ४४२
सुर १७३	स्थिरति ४३३	ह १७-१५७-४४४-५	हिरण्यस्तूप ४५५
सुरचक्षस् ४७३	स्थिरधन्वन् २७-५०	ह १७-१५७-४४४-५	हिरुक् ७८
सुर्ते ३००	स्थिरपीत ३३	ह १७-१५७-४४४-५	हुवमरा २१०
सुर्भि २६४	स्थूणा ३१८	ह १७-१५७-४४४-५	हुवानाः ५१३
सुर्त्य १६७-५०७	स्थूर २७	ह १७-१५७-४४४-५	हुवे ४८३-५०७
सुक्कन् ४६९	खाला १२६	ह ३२४	हुवेम ४५२-५०३
सुणि २६६-५३५	स्पर्ह २४८	ह ३०६	हुव ४२६-४५६
सुप्र ३०६	स्फुरत् १९६	ह २७०	हेति २७१
सेक १०९	स १०५-२९०-१	ह २४५	हेमन्त २०६
सेना ४२-८२	स्य २९०	ह १८९	होत् २०४-३६९-३८६
सोतो ५२४	स्यल १९१-२-३८०	ह १७१	हस १३०
सोम २१७-२३८-२७३	स्योन ३६-८-४९९-४०१	ह ३७१	ह्वा २७-२९-४११
सोम ४६५-६	स्य २५६	ह ३७१	ह्वा २९
सोमन् २९१	स्य २५६	ह ३७१	ह्वा २९

इति शम् ॥ ॥

इति निरुक्तस्थितद्रष्टव्यपदप्रकृतीनां चाकारादिकमेणानुक्रमणिका समाप्ता ॥

विश्वमानशब्दाः अनुक्रमणीमातृकाक्रमात् । सोपोद्धातनिरुक्तस्य मुकुन्देनात्र दर्शिता ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

शुद्धिपत्रम् ।

तत्रादौ विशेषसूचना यथा—

मुद्रणस्या दृष्टिदोषात्कचित्कचित् स्थलतिरुपलभ्यते मूलव्याख्ययोर्भेदविज्ञापकाः सङ्केता बहुत्र यथोपक्रान्ता न सन्ति । ते तथा न बाधन्ते यथाचाक्षरपदसङ्ख्युतिरिति सैव यथालब्धोद्भियतेऽत्र—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
कारिणो	कारिणां	१	११	मनसां	मनसां	२८	२३
मन्तरां	मन्तरा	,,	१८	(शुष्टिः)		,,	३०
द्युप	द्युप	३	४	२ एतद्गुणैकव्याख्यानम् ।			
(तत्र चतुर्द्धं नोपपद्यते—				एतदुसम्भाय “उद्गा-			
एष ग्रन्थो मूलपाठेन सह-				ताम्” इत्येवं पाठो ब्राह्म-			
स्थाप्यः)		६	१८	णवाक्ये प्रतिभाति । तदत्र			
न”ग्रा	नु”ग्रा	१३	१८	लङ्घ्ये लुङ् (पा० ३-४-			
तद्	लद्	१४	२४	६) बोध्यः ।			
सोतोः सो	सोतोः सोतुं सो	,,	३२	२ शरीरस्य	३ शरीरस्य	,,	३२
भवाव	भवेव	१६	२२	वर्तमान इह	वर्तमाने (पा० ३-४-६)		
देवदत्त य	देवदत्तो य	,,	२४		एवं मन्त्रान्तेऽपि	२९	६
त्परिणत	द्विपरिणत	१७	१०	शीतीभावार्थस्य	अथ वा शीतीभाव-		
(वा०)	(पा० ५-४-७५ वा०),,	,,	२८		कर्मणः ह्लादतेः	,,	१६
देवदत्तयो	देवदत्तयज्ञदत्तयोः	,,	२९	पतिम्मन्	पतिम्मन् । ५ ॥	,,	१९
बहुवचनम् ॥	बहुवचनम् । अडभाव			(ऋ. सं. ७-६-५०)	(ऋ. सं. ७-६-७१)	,,	२०
	आर्षः (पा० ६-४-७५),,	,,	३६	मधीयते	मन्नाधीयते	,,	३४
वाऽत्रासूया ॥	वात्रासूया । तस्याम् ॥	१८	१३	निर्वसनाः	निर्वसनाः । अत्र ल्वचं		
तिशयेन शोभ	तिशयेन चास-शोभ	,,	२३		त्रायत इति ल्वचं वसनं ।		
परं केचि	पदं केचि-	,,	३७		निर्गतं ल्वचं येषां ते नेनि-		
नास्तीति	नूनं निश्चयेन नास्तीति	१९	१		ह्वन्नाः । त एव निह्व-		
व्योऽस्य	व्यमस्य	२०	१		महासः “आजसेरुक्”		
च्छेष्टुक् ।	च्छेष्टुक् । अडभाव आर्षः				(पा० ७-१-५०) इति		
	(पा० ६-४-७५)	,,	२१		जसोऽनुगागमः	३०	१
छन्दसी”ति	छन्दसी-” (पा० १-४-			नार्थकृतो	(निर्घ० २११९) नार्थकृतो	,,	१७
	९)ति	,,	३५	वर्धयन्ति	संवर्धयन्ति	,,	,,
पृषोदरादिलाबलोपो	किति नलोपः (६-४-२४)			तद्वदिति	तद्वदिति ॥ अत्रोपसर्ग-		
	पृषोदरादिलात्	२१	२८		लेन योग्यक्रियाप्याहारः	,,	१८
विविचित्रकारेण	विविचित्रकारेण	२३	२२	लिङ् लङ्घ्ये ॥	लिङ् लङ्घ्ये ॥ वाशति-		
चनान	चनान्	,,	२३		शब्दाथो दिवादिदिह कु-		
लेवं सा	लेवं या सा	२४	१३		तिसतशब्दे प्रयुक्तः	३०	३२
वैदित	विवित	,,	३३	इच्छान्दसः	इच्छान्दसः (पा० ३-१-		
आचार्या मन्यन्ते	“आचार्या मन्यन्त” इति				२५)	३१	१
	शेषः	२८	२४	दुर्गः ।	दुर्गः । पक्षिशिशेषः	,,	३
इत्यस्यार्थो	इत्यस्यार्थः	२८	१	न ऊहसे	सर्वतो वितर्कयसि	,,	८
मन्यते	“मन्यते” इति शेषः	,,	४	पादपूरण एवेतिवाक्य-	“वाक्यपूरण एवे”ति		
इत्युद्बच्छत	इत्युद्बच्छत	,,	९	शेषः	शेषः	,,	१४
खेकर्णमिति	खेकर्णमिति	,,	१०	इत्येवं पदपूरणम्	इत्येवं प्रत्येकं पदवाक्यपूर-		
लिङ्	लिङ् (पा० ३-४-६)	,,	१८		णान्	,,	२०
अग्रम्	अग्रं कर्तुं	,,	१९	तथा आच	तथा दतानि आच	३३	२९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
स्तत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिमे	तत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिमे	३५	६	यथाद्विद्यः सर्वेषां ज्योतिषां	यथाद्विद्यः सर्वेषां ज्योतिषां		
कुर्वन्ति इति ।	कुर्वन्ति ।		७	राजा बह्वर्णभिर्योतिषा त-	राजा बह्वर्णभिर्योतिषा त-		
स प्रत्युक्तः	स पत्येन उक्तप्रकारेण			मांसि ॥१॥ (शुद्धिः)	मांसि ॥१॥ (शुद्धिः)	१७	११
तच्छिष्यत"इत्य	प्रत्युक्तः		१६	नसै	नसै	१०४	१
२ निपाते००लम्भात् ।	तच्छिष्यत" (पा० १-			वास्यासंतत	वास्यासंतत	१३४	२७
"जीवनं	२-७२) इत्य		२९	॥४॥ (१६) वदिते	॥४॥ (१६) वदिते		
तथापि पृथु	०			ने मेववि	ने मेववि	१४१	३
नैकान्तिकेन	"पयः कीलालममृतं			न सन्त	न सन्त	१४९	२६
कान्तिकं विन	जीवनं		४०	अपाक्षी	अपाक्षी	१७८	११
नैकान्तिकेनानिश्चयेन	तथापि दशनेन पृथुः ।			आराः	आराः	२०१	२२
(अत्रैकान्तं नामेत्यादि	पृथु	३७	३	आराः	आराः	२०८	१
उगन्तः पाठोऽथ एकाङ्क-	नैकान्तिकेन		३३	दीर्घप्रततज्ञ	दीर्घप्रततज्ञ		६
दानपुरःसरं टिप्पण्यां	कान्तिको विन		"	राष्ट्रणि	राष्ट्रणि	२१४	१७
स्थाप्यः)	अनिश्चयेन		"	कणे हतः	कणे हतः	२३२	३
कः कम् ?	लट् । कः कम्	४१	२	श्मता	श्मता	२३३	३७
समस्तदृष्ट्या	समस्तदृष्ट्या		१४	त्वा धारयन्त	त्वा धारयन्त	२३८	१०
विरोधेन	विरोधेन	४३	१०	सर्त	सर्त	२४१	२७
विभाया	विभायाया	४४	१	अमन्दत	अमन्दत	२४२	१६
रदधातोः	रदधातोः		११	शुभवत्	शुभवत्	२४६	२२
सर्वेषां	सर्वैश्चरणानां सर्वेषां	४६	८	"	"	२४८	३
एवमर्थो	लट् । एवमर्थो	४८	७	युवां स्तवत्	युवां स्तवत्	२५४	२५
करणे घञ्	करणे जनेर्घञ्	४९	१३	शरणात्	शरणात्	२५५	२५
रजो	रजो (रक्त)		२०	भावधीत्	भावधीत्	२५६	३४
(पा० ५-३-४)	(पा० ३-४-६)		९	२५६ अत्र	२५६ अत्र		
(पा० ६-१-१६)	(पा० ६-१-१६) शपोऽत्र लृक्		२८	संयुक्तः	संयुक्तः	२६८	४
रजोदिवसा	रजोनिर्गमदिवसा	४९	३१	मेघोऽवलो	मेघोऽवलो		९
पचायच्	पचायच् (पा० १-१-			भिरजेगाः	भिरजे गाः	२७०	४
मि"ति	३४)	५४	१६	विभक्षमाणा	विभक्षमाणा	२८६	३३
कथम	मि"त्यादि (३)	५६	१६	मिच्छन् इति	मिच्छन् इति		"
लक्षयति	कतम	५७	२५	कृपा ॥ देवो	कृपा ॥ देवो		
यांसमनुबन्धनम्	(व्यतिरेकमुखेन) लक्ष-			अवस्य	अवस्य	२८९	२३
दाहरन्ति	यति	६७	४	दुर्गति गमनानि	दुर्गतिगमनानि	२९३	२१
पवैणिनेव	यमनुबन्धनम्		२०	रामायी मति	रामायीमति	२९४	२१
इत्युपनीयते ॥ १ ॥	दाहरन्ति-(छन्दोगब्राह्मणे)	६८	२०	यच्छब्दयोगः	यच्छब्दयोगः	२९५	१२
	पणिनेव	९२	२५	गोपिता जायि	गोपिताऽजायि	३००	३६
	इत्युपनीयते ॥१॥ अदृष्ट			सम्भृतं	सम्भृतं	३०२	१५
	कृष्णं पणिः, लृङ्गं चाहर-			असुसमाप्तं	असुसमाप्तं	३१४	२
	तुर्न विवर्तते रजसी बेया-			आ गल्दा	आगल्दा	३२४	२०
	भिर्बैदितव्याभिः प्रवृत्ति-			वैरुपममे	वैरुपममे		३२
	भिर्बैक्षानरो जायमानो बो-			दुहन्तौ	दुहन्तौ	३२२	३५
				कृष्णन्त	कृष्णन्त	३२४	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
बिरीटेन	बीरिटेन	३३०	९	हृवीषि	हृवीषि	२४	
वीरिटेन	बीरिटेन	२४		अभिन्दा	अभन्दा	४१४	१२
समु × × ब्राह्मणम्	समु × × ब्राह्मणम् (एत- व्याख्यानाक्षरेणैवस्याप्यम्)	३७१	१७	मासिष्वम्	मासिष्वम्	४२२	१७
पृष्ठो	पृष्ठो	३७७	१७	गृह्णाज्ञा	गृह्णाणाज्ञा	४२६	३९
यमदमि	जमदमि	३८२	२१	यायास्या	यावयस्या	४३०	१५
यमदमयः	जमदमयः	४		ऊर्जयमाने	ऊर्जयमाने	२९	
विश्वरूपः	विश्वरूपाः	३८४	६	ह्यानम्	ह्यानम्	४३२	२३
नोयज्ञे	नौ यज्ञे	३८५	९	शिवमि	शिवमि	४४२	२५
द्रविणोदाईले	द्रविणोदा(१) इले	३८७	१८	भृशमन्तवन्तं	भृशमन्तवन्तं	४५३	२
इध्मइति प्रथ	इध्म (२) इति प्रथ	३९४	२५	अस्मदा निदो	अस्मदानिदो	४६०	२१
नपात् (२) इति	नपात् (३) इति	३९५	२९	यद्वष	यद्वष	३०	
नराशंसः (३) इति	नराशंसः (४) इति	३९६	२६	सतश्चावतरं	सतश्चावतरं	३४	
ईळ (४) इति	ईळ (५) इति	३९७	७	रयीणां	रयीणाभित्या	४६१	३६
बहिः (५) इति	बहिः (६) इति	१३		मतिस्तृणजेन	मतिस्तृणजे न	४७२	९
आदितये	अदितये	२४		आगोष्ट	आगोष्ट	४७४	७
द्वारः (६) इति	द्वारः (७) इति	३९८	७	व्याख्यात्	व्याख्यत्	४७४	११
उषासानक्ता (७) इति	उषासानक्ता (८)	३९९	२६	सोतव्यं बहुरूपमुक्	स्रोतव्यं बहुरूपमुक्	४७७	२
होतारा (८)	होतारा (९)	४००	२६	अनुमवीकरोति	अनुमतीराकेति	४८२	१२
तिलोदेवीः (९)	तिलोदेवीः (१०)	४०१	१	प्रजननः कर्म	प्रजननकर्म	४८३	३२
लघा (१०)	लघा (११)	३		तिरत	तिरते	४८६	१२
वनस्पति (११)	वनस्पति (१२)	४०३	१४	सुमतः	सुमद्वतः	१३	
हिरण्यवर्ण	हिरण्यवर्ण	४०४	४	प्रतिप्रतिमुखते	प्रतिमुखते	५०२	१०
॥	॥	८		वायनीया	वायनीया	५०५	९
खाहाकृतयः (१२)	खाहाकृतयः (१३)	४०५	१४	नडकम्	नडकम्	५०६	१३